

☞ Pages 1-392 of this parvan appeared in 1945 as Fascicule 15,
and the rest (Introduction, Critical Notes, etc)
in 1947 as Fascicule 16 of this Edition.
[A Reprint of the Bhagavadgītā portion from the parvan
is available separately]

Printed at cost of
Subventions Subscribed Anonymously
In Revered Memory of Mahatma Gandhi

All rights reserved

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona

CONTENTS OF VOLUME SEVEN

	PAGE
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	VIII
INTRODUCTION	IX-CXXVIII
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	CXXVIII-CXC
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE BHĪSMA	1-708
APPENDIX I	709-726
APPENDIX II	727-753
APPENDIX III	754
CRITICAL NOTES	755-796
ADDENDA ET CORRIGENDA	797-800
ERRATA	801-802

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

FACSIMILE OF A NEPALESE MS		FRONTISPIECE
FACSIMILE OF MAHATMA GANDHI'S LETTER	FACING PAGE	CXXII
ILLUSTRATION TO 6 2 9	" "	9
" " " 6 24 10	" "	121
" " " 6 32 21'	" "	154
" " " 6 32 29'	" "	155
" " " 6 98 35	" "	561
" " " 6 102 53	" "	583

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
 addl = additional.
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 Aij = Aijunamśīa
 B, Bom or Bomb = Bombay edition of
 the Mbh (Śuka 1799)
 BG = Bhagavadgītā
 C, Cal or Calc = Calcutta ed of the
 Mbh
 chap = chapter(s)
 comm = commentary(ies).
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible
 inf lin = *infra lineam* (below the line)
 int lin = *inter lineas* (between the lines)
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory.
 K, Kumbh = Kumbhakonam ed of the
 Mbh
 L = Lane
 M = Madras edition of the Mbh (of
 P P S Sastri, 1931-1936).
 m or marg = marginal(ly)
 Manj = Bhāratamanjari (Kāvyaṇālāḥ)
 Manu = Manusmṛiti (ed N S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nilakantha
 O-J = Old-Javanese
 om = omit(s), omitting
 orig = original(ly)

post = posterior
 pr m = *propria manu* (by own hand)
 prob = probably
 r. = repeat(s), repeated
 Rām = Rāmāyana (ed N S P)
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
 see m = *secunda manu* (by another hand)
 st = stanza(s)
 supp = supplementary
 sup lin = *supra lineam* (above the line).
 transp = transpose(s) transposition.
 v. = verse
 (var) = (with variation)
 v. l = *varia(e) lectio(nes)*

⌈ ⌋ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators
 [] besides their normal uses, enclose
 additions to MS readings
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be omitted from MS readings
 ~ (superior star) in the text indicates
 an emendation
 * (in the MS readings) indicate
 syllables lost through injury to MS
 printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of
 a commentator, thus, Cd = Comm
 of Devabodha, Ca c n v = Comm
 of Aijunamśīa, Catubhuja, Nila-
 kantha and Vāṇījya A "p" is
 added on to denote a "pāṭha" or
 variant, thus, Cnp = a pāṭha men-
 tioned in the Comm of Nilakantha.

FACSIMILE OF A NEPALESE MS OF 1476 A D
IN NEWARĪ CHARACTERS

तिर्मधधृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहन्मामन्था साक्षा गायत्री चन्द्रमामह ॥ मासानां मार्गशीर्षोसि
पुनर्नाकं सुमावतः ॥ ३५ ॥ ओषधीनां यवश्चास्मि धातूनामस्मि काचन ॥ सर्वेषां तृणजानी
नां यर्भोह पाण्डुनन्दन ॥ ३६ ॥ घृतं चलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामह ॥ जयोसि व्यवसायोसि
सर्वसत्त्ववतामह ॥ ३७ ॥ वृष्णीनाम्वासुदेवोसि पाण्डवानां धनजय ॥ मुनीनामप्यह व्यास क
वीनां मुशना कवि ॥ ३८ ॥ ढण्डो ढमयतामस्मि नीनिरसि जिगीरता ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां जा
नज्ञानवतामह ॥ ३९ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां वीजन्तः सहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूत
चराचर ॥ ४० ॥ नान्तोमि मम दिव्यानां विभूतीनाम्परन्तप ॥ एष तूद्देशत प्रोक्तो विभूतेर्विन्मरो म

या ॥ ४१ ॥ यद्यद्विभूतिमन्मत्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ न्व मम तेजोऽशमभव ॥ ४२ ॥ अ
थ वा बहुनतेन किं ज्ञातेन तवाज्जुन ॥ विष्टम्याहमिदं कृन्ममेकागेन स्थितो जगत् ॥ ४३ ॥ इति
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीमपर्वणि विभू
तियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ अर्जुन उवाच ॥ मद्बुद्धिं प्रहृष्टय ॥ मया यत्प्रवृत्तं त्वया ॥ त्वया मे
तन्मया ॥ त्वत्कृतं कर्म त्वया ॥ मया कृतं कर्म त्वया ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां धृतां विस्तर
मश्वर ॥ त्वत्तं कमलपत्राक्ष महात्म्यमपि चाख्यय ॥ २ ॥ एवमेतद्यथास्व त्वमात्मानं पर
मेश्वर ॥ ब्रह्मिच्छामि ते रूपमेश्वर पुरयोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया ब्रह्मिनि प्रभो ॥

तिर्मधधृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहन्मामन्था साक्षा गायत्री चन्द्रमामह ॥ मासानां मार्गशीर्षोसि
२ ऋतूनां कुसुमाकर ॥ ३५ ॥ ओषधीनां यवश्चास्मि धातूनामस्मि काचन ॥ सर्वेषां तृणजानी
नां यर्भोह पाण्डुनन्दन ॥ ३६ ॥ घृतं चलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामह ॥ जयोसि व्यवसायोसि
४ सत्त्वं सत्त्ववतामह ॥ ३७ ॥ वृष्णीनाम्वासुदेवोसि पाण्डवानां धनजय ॥ मुनीनामप्यह व्यास क
वीनां मुशना कवि ॥ ३८ ॥ ढण्डो ढमयतामस्मि नीनिरसि जिगीरता ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां जा
६ न ज्ञानवतामह ॥ ३९ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां वीजन्तः सहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूत
चराचर ॥ ४० ॥ नान्तोमि मम दिव्यानां विभूतीनाम्परन्तप ॥ एष तूद्देशत प्रोक्तो विभूतेर्विन्मरो म

या ॥ ४१ ॥ यद्यद्विभूतिमन्मत्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ न्व मम तेजोऽशमभव ॥ ४२ ॥ अ
२ थ वा बहुनतेन किं ज्ञातेन तवाज्जुन ॥ विष्टम्याहमिदं कृन्ममेकागेन स्थितो जगत् ॥ ४३ ॥ इति
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीमपर्वणि विभू
४ तियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ अर्जुन उवाच ॥ मद्बुद्धिं प्रहृष्टय ॥ मया यत्प्रवृत्तं त्वया ॥ त्वया मे
त्वमजित ॥ यत्त्वयोक्तं वचन्तेन मोहोय विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां धृतां विस्तर
६ शो मया ॥ त्वत्तं कमलपत्राक्ष महात्म्यमपि चाख्यय ॥ २ ॥ एवमेतद्यथास्व त्वमात्मानं पर
मेश्वर ॥ ब्रह्मिच्छामि ते रूपमेश्वर पुरयोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया ब्रह्मिनि प्रभो ॥

INTRODUCTION

From the descriptive catalogues, published reports, and the lists of MSS available in public libraries in India and outside India, as also from a special search instituted in private libraries in various parts of India, the existence of more than 125 MSS of the Bhīmaparvan (text only) has been so far established, about half of them being written in Devanāgarī characters, about 20 in Bengali characters, some 15 each in Grantha and Telugu characters, over 10 in Malayālam characters, but only one in Śāradā characters. MSS in Nevārī and Maithilī characters have not so far been traced.

There exist, besides these 125 MSS of the text alone, nearly 40 other MSS giving the text of the parvan together with a Sanskrit commentary namely, Arjunamitra's *Bhāratārthadīpikā*, some 10 MSS, Nilakantha's *Bhāratabhāṣadīpa* (or *°dīpikā*), about 30 MSS, and two MSS of an anonymous commentary. Manuscripts containing commentaries alone on the Bhīmaparvan number more than 30, there being, besides the two commentators already mentioned, about ten others, including Devabodha, the oldest of them all. This makes a total of about 200 MSS of the parvan available for consultation, out of which MSS giving the commentaries alone are to be classed primarily under the "Testimonia", as not being relatively so much useful for the constitution of the critical text. Out of the remaining 160 MSS, as many as 60 MSS were actually procured and fully (about 10, only in parts) collated for this edition. From these, finally, 34 MSS were selected to constitute the critical apparatus.

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS included in the Critical Apparatus of the Bhīmaparvan, may be grouped as follows

I N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS)

(a) North-western Group (v)

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No 3312 (4065), dated
Laukika Samvat 85 (ca A D 1739)

Kaśmīrī Version [K], being

(1) Transcripts from Ś in Devanāgarī

K₀ = Poona Mirkar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal,
No 207

K₁ = London, India Office Library, No 3226 (2137), dated V Samvat
1839 (ca A D 1783)

- K₂ = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (246), dated Śaka 1693 = V Samvat 1828 (A D 1771)
 K₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 565 of 1882-83, dated Śaka 1616 (A D 1694)
 K₄ = Poona, No 23, Kamat Collection of the BORI, dated Samvat 1742 (ca A D 1686)

(11) Transcripts from S in Bengali

- K₄ = Dacca, University Library, No 669, dated Śaka (?) 1675
 (b) *Central Group* (Y)

Bengali Version [B]

- B₁ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 780
 B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 467, dated Śaka 1683 (A D 1761)
 B₃ = Dacca, University Library, No 2789, dated Śaka 1671 (A D 1749)
 B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 7

Devanāgarī Version [D], subdivided into

(1) Devanāgarī Version of Aṣṭamaśikā [Da]

- Da₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 482 of Viśrāmbāg I
 Da₂ = Baroda, Oriental Institute Library, No 10801, dated V. Samvat 1753 (A D 1697)

(11) Devanāgarī Version of Nīlakantha [Dn], the "Vulgate"

- Dn₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 483 of Viśrāmbāg I
 Dn₂ = Indore, MS (without number) belonging to the private collection of Sarda M V Kibe

(111) Devanāgarī Composite Version

- D₁ = Madras, Adyar Library, XLI 65 (orig No 34 L 65), dated Śaka 1562 (A D 1640)
 D₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 481 of Viśrāmbāg I, dated V Samvat 1729 (A D 1673)
 D₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1882-83
 D₄ = Tanjore Saraswathi Mahal Library, No 1204, dated Śaka 1622 (ca. A D 1700)
 D₅ = Baroda, Oriental Institute Library, No 7740

D: = Madras, Adyar Library, No 34 L 59 dated V Samvat 1825 = Śaka 1701 (A D 1779).

D: = Baroda, Oriental Institute Library, No 8858

D: = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 212 of 1887-91, dated Śaka 1606 (A D 1684).

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS)

Telugu Version [T]

T₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810.

T₂ = Lahore, D A V. College Library, No 3945

Grantha Version [G]

G₁ = Lahore, D A V College Library, No 3764

G₂ = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 56 (267 B)

G₃ = Pudukottai, State Library, No 260

G₄ = Tanjore Saraswathi Mahal Library, No 11842

Malayālam Version [M]

M₁ = Calcut, MS (without number) belonging to the Padmānare Kovilakam Collection

M₂ = Cochin, Chennamangalam, MS belonging to the Pāliyam family, No. 928, dated Kollam 1028 (ca A D 1853)

M₃ = Alwaye, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library

M₄ = Malabar, Nāreri Mana Library, No 504

M₅ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 62 of 1924-28

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS which were at first included in the Critical Apparatus, but were subsequently rejected for the sake of economy, have been occasionally drawn upon in the Appendices, in Addenda et Corrigenda and in the Critical Notes .

K₁ = Madras, Adyar Library, No XC7, a composite MS of two separately paged parts, the first part, extending up to Bhagavadgītā adhy 6, being alone critically important

K₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 480 of Vīśrāmbāg I, dated V Samvat 1806 (ca A D 1750)

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library No 1274, dated V Samvat 1622 (ca A D. 1566)

D₃ = Pudukottai, MS (without number) belonging to the State Library.

TESTIMONIA

(1) Commentaries

The following five commentaries have been regularly collated, as far as available, the first and fourth given in MSS along with the text, the others by themselves

- Ca, representing the Devanāgarī Version of Aṣṭamīmāṃsā, on the evidence of his comm called *Bhāratārthadīpikā* (or °*pradīpikā*) as given in the MSS. designated Da₁ and Da₂
- Cc, representing the Version of Catubhujamīmāṃsā, on the evidence of his comm called *Tātparyapralāśikā* (?) as found in a solitary MS belonging to the Baroda Oriental Institute, No 13036
- Cd, representing the Version of Devabodha, the oldest Mahābhārata commentator so far known, on the evidence of his comm called *Jñānadīpikā* as found in a solitary MS, No 12982, belonging to the Oriental Institute, Baroda, dated Śaka 1688 (A. D 1766) In this MS the commentary on the Bhagavadgītā portion is absent
- Cn, representing the Devanāgarī Version of Nīlakantha (= the Vulgate), on the evidence of his commentary called *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpikā*) as given in the MSS designated Dn₁ and Dn₂
- Cv, representing the Version of the Southern commentator Vādhūāja, on the evidence of a transcript of his comm called *Lakṣāṃkārā* as given in MS No C 1577, belonging to the Govt Oriental Library, Mysore

The following three commentaries are far too meagre, and have been drawn upon only occasionally in the Critical Notes

- C Vimalabodha's *Durghatārthapralāśinī*, Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869-70, dated Śaka 1724 (A. D 1802)
- C Yajña(or Sarvajña)nārāyaṇa's *Bhāratatātparyasamgraha*, transcribed from MSS Nos R 2169 and R 1625 belonging to Govt Or MSS Lib, Madras
- C Rāmānuja's *Viśamaślokaṭīkā* also called the *Bhāvārthadīpikā*, as given in the India Office Codices, Nos 470 and 1411

There are, besides, commentaries passing under the names of Sṛṣṭidhara (MS in the RASB of Calcutta) and of Vidyāsāgara (MS once reported as being in the Trivandrum Palace Library), which I have not examined, but which, from their descriptions, are, presumably, equally meagre

(11) Epitomes

The Kashmirian Kṣemendīa's metrical summary called the *Bhāratamañjanī* (ca A. D 1050) Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 497 stanzas

The Jain poet Amaraçandra's (13th cent A. D) poetic epitome called the *Bālabbhāratam* Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 384 stanzas.

(iii) *Translations and Adaptations*

The Javanese abridged paraphrase or adaptation (the critical value of which lies in its quotations from the original Sanskrit, given at variable intervals, and followed by their translation into Old-Javanese) as published in *Bibliotheca Javanica*, No 7, *Het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, edited by Dr J Gonda, 1936 This is not later than the tenth century of the Christian era The Sanskrit citations preserved in this Old-Javanese adaptation are gathered together in Appendix II

The Telugu adaptation, the *Āndhra Bhāratamu*, begun (Ādi and half of Āiānya) by the Telugu poet Nannaya Bhatta (11th cent A D), and completed by his two successors, Tikkana (Sabhā, Vnāta, Udyoga, etc to the end) and Erra Piagada (remnant of Āiānya), at long intervals

The Persian version made by Muslim poets and scholars at the court of Akbar (1556-1605 A D) This is rather a free rendering of the original, which had to be explained to the translators by Hindu pandits under the orders of the Emperor

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Besides the above MSS and Testimonia available for the entire Bhīṣmaparvan, for the Bhagavadgītā section of the parvan (= chapters 25-42 of the Vulgate = chapters 23-40 of the present edition), owing to its great importance and popularity there were available hundreds of MSS and scores of commentators, old and new, which made it imperative to collate representative MSS of the text proper, and to consult the leading commentaries and other testimonia bearing upon it The following have been utilised for the purpose

Śāradā Version of the Bhagavadgītā [S]

Ś₂ = London, British Museum, Oriental MS No 6763 D

Ś₃ = The Śāradā MS used by Pandit Lakshman Raina of Srīnagarī for his edition, published in 1933, which represents the text underlying the commentary of Abhinavagupta (Cg)

Ś₄ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 424 of 1875-76, representing the text underlying the commentary of Rājānaka Rāmakantha alias Rāmakavi (Ck).

Ś₅ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 423 of 1875-76, representing Ck.

Ś₆ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84, representing the text underlying the commentary of Ānandavardhana (Cā)

Kaśmīrī Version of the Bhagavadgītā, being a transcript from Ś in Devanāgarī [K]

K_o = Gondal, Kathiawad, MS (without number) belonging to the Rasaśālā; dated V Samvat 1545 (ca. A. D 1489).

Nepālī Version of the Bhagavadgītā [Ñ]

Ñ₁ = Cambridge, University Library, Additional MS No. 1597, dated Nepalese Samvat 596 (ca. A. D 1476), the oldest MS. used.

Commentators' Versions of the Bhagavadgītā as gathered from the following

Cā = Ānandavardhana's comm. called *Jñānalarmasamuccaya*, as found in the Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), manuscript No. 179 of 1883-84.

Cb = Bhāskara's comm called *Bhagavadāśayānusanāna*, as found in a fragmentary MS, readings from which are reported by T. R. Chintamani in his edition of Ck, Madras, 1941

Cc = Catubhujā's comm called *Tātparyapralāśikā* (?), as found in MS. No. 13036 of Baroda Or. Institute, already mentioned above. The Gītā comm. in this MS covers only the first two chapters

Cg = Abhinavagupta's comm. called *Bhagavadgītārthasamgraha*, as found in Ś₃

Ck = Rājūnaka Rāmakantha's (or Rāmakavi's) comm. called *Sarvatobhadra*, as found in Ś₄ and Ś₅

Cl = Vallabha's comm called *Sattattvadīpikā* (or *Tattvadīpikā*), as in the Gujarati Press edition (1935²) of the BG with Eleven Commentaries. The sub-comm of Puruṣottama on Cl is at times cited

Cm = Madhva's comm called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm of Jayatīrtha on Cm is also occasionally cited

Cn = Nilakantha's comm, as in the MSS. Dn₁ and Dn₂

Cr = Rāmānuja's comm called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm, *Tātparyapralāśikā* of Venkatanātha, is occasionally cited.

Cś = Śamkara's comm called *Gītābhāṣya*, as given in the Ānandāśrama edition, Poona (1909), and other standard editions

Cu = Dhanapati's sub-comm, called *Bhāṣyothkasadīpikā* on Cś, as in the Nirṇaya Sagar Press ed (1936²) of the BG with Eight Commentaries

Cv = Vādināja's comm, already described in the Testimonia for the parvan

APPARATUS FOR THE "GĪTĀSĀRA"

Finally, for critically constituting the text of the "Gītāsāra" (Appendix I, No 3), which seems to be current in two recensions, and which has a critical value of its own out of all proportion to its intrinsic merit, in addition to MSS. K_{o-2}

which give its longer version, the following MSS (giving its shorter version) were available for use

Ś₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84, the first 15 folios of which give the text of the *Gitāsāra* with a commentary (designated Cs₁)

Ś₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 175 of 1883-84, giving the text of the *Gitāsāra* and accompanied by the same comm as above, which is here called *Brahmasambodhinī*, and is attributed to Śrīdharācārya. It is designated Cs₂

K₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 175 of 1883-84, giving only the text of the *Gitāsāra*

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No 3312 (4065) Total number of folios 112 (giving 223 photo-plates apparently one side of a folio has not been photographed) The MS lacks the initial part covering about 4 folios, and so begins from 6 2 31st and continues right up to the end of the Bhīmaparvan. Some of the folios are frayed and parts broken off. About 24 lines to a page, 30 letters to a line. Size 13" × 10" Old Kashmirian paper. Śāradā characters. Dated Laukika Samvat 85 (ca. A. D. 1739)

The same MS also contains (1) the Āraṇyakaparvan, which was not used for the Critical Edition owing to its extremely dilapidated condition, (2) the Virāṭaparvan (= Ś₁ of the Critical Edition of that parvan), and (3) the Kāmaparvan (= Ś₂ of the Critical Edition of that parvan, dated Laukika Samvat 84). The last folio of the Āraṇyakaparvan gives the date of copying as, अके १६६० माघमासे शुक्लपक्षे १८ शुके समाप्तम्, and also as स्वत् ८४. This enables us to arrive at an equation for the Laukika Samvat given at the end of the Bhīmaparvan.

The preserved portions of this MS apparently belonged to a complete Mahābhārata MS, seeing that the photo-plate numbered 71 of the Bhīmaparvan bears the folio number of 741. The fragile condition of the MS made it necessary to obtain photographs of it, and the University of Bombay was generous enough to acquire a complete set of photos of the MS and loan it out for the use of the B. O. R. Institute. Several folios of the original MS had lost the portion of the margin giving the folio number, and so got misplaced. There are 4 such unnumbered folios in the Bhīmaparvan portion, giving 8 photo-plates which, while photographing, were numbered from 1 to 8. These have now been restored to their correct places in the parvan sequence, so that photo-plates Nos 1 and 2 come after photo-plate No 66, and have to be

renumbered as 66*a* and 66*b*, plates 4 and 3 (in this order) to be renumbered as 40*a* and 40*b*, plates 7 and 8 as 172*a* and 172*b*, and plates 5 and 6 as 172*c* and 172*d*. This makes the text continuous to the end.

The MS is copied by one and the same scribe in a fairly correct and uniform hand, except perhaps for the two folios coming after plate 172 (viz plates 7, 8, 5 and 6), which seem to be in a different hand. The concluding benedictory line of the MS is written by the scribe in Devanāgarī characters, and a similar lapse into his native script is seen in copying 6. 110 5^c-6^a. There are occasional marginal additions and corrections by the same hand in Śāradā characters, and also, in a place or two, *secunda manu*.

The MS contains a very large number of haplographical omissions, several of them shared by other Kashmirian MSS. The following are peculiar to this MS

6 7 45^c-47^b, 8 17^c-18^d (not hapl), 10 21^c-22^d, 67^c-68^b, 22 8-9, 25. 31^d-32^a, 28 from मात्स in 18^b up to चित्त in 19^c, 35 9^d-11^a, 44 8^{ab} (not hapl), 18^{bc}, 45 22^d-23^c, 48 64, 50 101 (not hapl), 51 19^d-20^c, 21^{ab}, 54 22^c-23^b, 44^{ab} (not hapl), 56 27^c-28^b (not hapl), 60 51^{cd} (not hapl), 65^{ab}, 61. 28^{ab} (not hapl), 62 22^a-23^b (not hapl), 63 12^{cd} (not hapl), 69 41^{ab} (not hapl), 70 28^d-29^a, 71 29 (? hapl), 73 15^b-16^a (not hapl), 70 (not hapl), 75 53^{cd} (not hapl), 76 14^{abc} (not hapl), 77 27^{bcd} (not hapl); 79 43^d-44^a, 81 5^c-6^a, 82 7^c-8^b (not hapl), 32^c-33^b, 50, 83. 24^{ab}, 84. 23^c-25^d (? hapl), 85 9^b-11^c, 91 37^d-38^c, 94 6, 106 19^c-20^b, 116 10^c-11^b.

The following haplographical omissions it shares with other MSS

Shared with K₀ alone 6 17 12^c-13^d (also with M₁), 104 57^{cd}.

Shared with K₁ alone 6 16 38^{cd} (also with G₃)

Shared with K₂ alone 6 26 26^{cd}, 71 21^{ab} (? hapl)

Shared with K₃ alone 6 114 96^d-97^c.

Shared with K₀₋₁ 6 5 11^{ab}, 8 7^c-9^b, 10 14^{ab} (also found in T₁), 13. 28^b-30^a, 41^d-43^a, 16 32-33, 41 18-19 (not hapl), 68 23-24, 69 2^a-3^b, 72 5-6, 12^d-13^a, 87 11^b-13^a, 95 19-20 (not hapl), 97 38^c-39^b, 99 2^d-8^c, 101 18^d-20^c, 102 12^{ab} (not hapl), 24^c-26^b (not hapl), 73 (not hapl), 103 5, 28^d-30^a, 50^a-51^d (not hapl), 104 54, 105 23^{ab} (not hapl, shared with D₁), 30^c-32^a, 106 10, 107 3^c-7^b, 113 26^{ab} (not hapl), 114 14^c-16^b

Shared with K₀₋₂ 6. 8 30^c-31^b, 10 6^d-7^a, 51^a-54^b, 15 16^a-17^b, 22^c-23^d (also with D₇ s), 73, 16 29-30 (also with T₂), 17 24^c-25^b (not hapl), 20. 14 (also with D_n), 21 12, 65 30^b-31^c, 108 from च्चू in 6^d up to रत्ति in 8^b and 23^{cd} (both not hapl), 109 2-4, 6^{cd}, 21^{cd}, 24^b-25^a, 37^c-39^d (not hapl), 110. 10 (not hapl), 36^{ab} (not hapl, also with D₃), 112 97^c-98^a, 113 40^c-41^b

Shared with K₀₋₁ s 6 41 52^d-53^c, 104 25

Shared with K₀₋₃ s D₆ 6 58 22^{cd} (not hapl).

Shared with K_0 1 D_4 6 105 23^{ab}

Shared with K_0 1 D_2 M_1 3 6 106 4

Shared with K_{0-2} 5 D_2 T_1 6 112 30°-31°.

Shared with D_2 6 65 24°-25°, from posterior half of line 4 of 276^a up to 66 16°, 92 76°-77°, 116 41 (also with G_3)

Shared with T_1 G_4 6 112 22°-23°.

Of additions, \tilde{S}_1 contains relatively very few. Ignoring the Bhagavadgītā portion (which is considered separately below), there is only one star-passage, a half stanza (151^a), which is peculiar to \tilde{S}_1 , and even this was very probably due to scribal inadvertence. The remaining additions found in \tilde{S}_1 are either common to the majority of the K MSS, or else belong practically to the entire N recension, they being generally absent from the S recension. These are shown below.

Additions shared with K_0 1 67*

Shared with K_{0-2} 25*, 35*, 69*, 204*, 312*, 417* (K_0 om., given by D_2 also), 455*, 508* (given also by D_1 3 c)

Shared with K_{0-4} 182* (given also by B_2 D_2 c)

Shared with K_{0-3} 202* (given also by D_{1-3} a)

Shared with K B_2 D_2 M_2 287*.

Shared with the entire N recension 163*, 166*, 196*, 209*, 215*, 227*, 233*, 273*, 275*, 276*, 277*, 279*, 285* (also given by T_2), 314*, 345*, 348*, 378*, 476* (given by T_1 G), 433*, 505* (both given by T G also)

Shared with N (K_2 om.) 176*

Shared with N (except K_0 1 D_{a1}) 338*.

Shared with N (except K_{2-3} B_2 D_{1-3} c) 341* (given also by G_1)

Shared with N (except K_2 D_{n1}) 239*, 241*, 246* (given by M_2 also), 247*

Shared with N (except B_1 , K_2 om.) 191*.

Shared with N (except B_1 D_{n1}) 346*

Shared with N (except B_{1-3} D_1) 197*

Shared with N (except B_1 2 4 D_1 3 7) 380*.

Shared with N (except D_2) 210*, 229*

Shared with N (except D_{n2} D_4) 339*

As to the Bhagavadgītā—for which we possess an increased critical apparatus of \tilde{S}_{1-c} , K_{0-c} and \tilde{N}_1 —the additions stand on a somewhat different footing

Ś₁ alone gives 92*, 95*, 98* (these being the *samgrahaslohas* or recapitulatory stanzas given by Cg), besides 102* The other additions are as under

Shared by Ś₁ along with Ś₂₋₃ K₆ 87* (given by Cā b g k), 91* (given by Cā b k)

Shared with Ś₂₋₃ K₆ D₈ 104* (also in Cā), 105* (also in Ck), 106* (also in Cā k)

Shared with Ś₃ K₀₋₃ : : Ñ₁ B₁ : : 4 Da₁ Dn₁ D₁₋₄ : T G M₂ 108* (also in Cg v, this being an extra stanza at the beginning of chapter 13)

Shared with K₀₋₂ B₂₋₄ Dn D₄ : 112* (being the "Gītāmāna" stanza)

Comment on these additions peculiar to the Bhagavadgītā portion of the parvan will be found below

On the other hand, there are additions given by a large number of N MSS which Ś₁ does not give The stock group which contains most of these extra passages includes the thirteen MSS.—K₄ B Da Dn D₄ : : 7 : —the passages in question being

11*, 39*, 294*, 457*, 490*, also, 10*, 43*, 51* (with K₂ added to the group), 318*, 447*, 482*, 503*, 507* (with D₆ added), 469* (with both K₂ D₆ added), 55* (with K₂ D₆ added, D₇ om), 53* (with K₁ added, K₄ D₇ om), 40* (with K₃ added, Da₁ om), 52* (with B₃ om from the group), 84* (with D₆ om.), 12*, 44* (with D₇ om), 228* (with Dn₂ D₃ om), 509* (with D₄ om from the group, and D₆ added)

The following cases may also be associated with the above group

467* (with D₁ : : added to the group), 343* (with K₃ : D₁ : : added), 222* (with K₁₋₃ : D₁ : : added), 465* (with K₃ : D₁₋₃ : T G added) Also, 504* (with K₄ B₃ om and K₂ added), 510* (with B₁ : om and D₆ added), 187* (with B₃ om. and K₂ D₁ : added), 73* (with K₄ Da₂ D₆ om and K₃ added), and 142* (with Da₁ Dn B₃ om and D₁ : added)

All these cases can be held to establish the relative immunity of Ś₁ (and to a less extent of MSS possessing affinity with it) from a large number of what may be considered as characteristically Northern late additions

As to the longer passages listed in App I, the Śveta episode (No 4) is absent in all Ś and K MSS as well as in the entire S recension¹ It is given by B₃ : Da Dn and D₄ : On the other hand, App I, Nos 2-3 —the Tāntiic prelude (including the Dhyāna) and the *Gītāsāra*, which both belong to the Bhagavadgītā portion — are found in the Kashmī version alone, whereas App I, No 1, the

¹ In M₂₋₃ it occurs evidently by conflation

Kātyāyanīstara, primarily belongs to B Da Dn and a few D MSS, but is found by conflation in K₂ 4. It is not given by Ś₁ K₀ 1 2 3.

As regards transpositions, as characteristic of Ś₁ is the tendency to transfer, to the end of the preceding chapter, the introductory stanza or stanzas of the next chapter. This we find to be the case at the end of chapter 6, chapter 8 and chapter 18, there being a carrying over of two stanzas in the last case. In the Bhagavadgītā portion, Ś₁ is alone in transposing 6 24 66-67 and 68-69, 6 35 33 and 34, and 6 37. 11^{ab} and 11^{cd}, and in reading 6 41 51 after 52^{ab}. The curious transposition of 6 48 48^c-70^d (and the colophon) after 6 49 4—which is found in Ś₁ alone—is probably due to an accidental copying by the scribe of line 6 48, 69^{cd} (and subsequent lines) in place line 6. 48 43^{ab}, to the scribe discovering the mistake after copying onwards up to 6 49 4^{cd}, and to his attempt¹ to copy thereafter the accidentally omitted lines, but forgetting to delete the twice-copied lines in the earlier place. Other transpositions found in Ś₁ alone (e g, of 6 102 75^{ab} after 72, and of 6 107. 23^{cd} and 24^{ab}) are of minor significance. Found in Ś₁ alone, there is, further, a transposition of 6 66 14'-15^a after line 4 of 275^a and a repetition of the same in its proper place, as well as an erroneous transposition of 6 90 37^b after 6 90 35 and its repetition in the proper place. These do not need any special comment.

There are a few transpositions which Ś₁ shares with other MSS. Thus, shared with K₀₋₂ is the transposition of 6 58 1^a-16^b and 6 61 7^a-19^c (the opening passages of the respective adhyāyas²), while shared with K₀ 2 is the reading of 6 61 62^{cd} after 6 61 63, the transposition of 6 99 20^{ab} and 20^{cd}, and of 6 115 4^{cd} after 5. Shared with K₀₋₂ 4, in a like manner, is the *absence* of transposition of 6 88 21^d and 22^b given by all other MSS. Far more material is the phenomenon in 6 15, where Ś₁ K₀₋₃ 5 D₁ 2 7 (the last om 22^c-23^d) read, after line 22^{ab}, stanzas 39-54 first, and stanzas 24-38 afterwards. I have commented on this in a paper³ contri-

¹ Making a mistake even in this attempt by omitting to copy 6 48 43^a-48^b

² K₂ reading 6 58 1^a-16^b in the transposed position at the opening of 6 61, and again in 6 58 after the transposed lines from 6 61

³ On one point, further clarification is perhaps necessary. This "transposition accident" belongs to the entire Śaradā and Kashmiri group of MSS (K₄ only half sharing in it), as also to a few D MSS, and (as explained in the above mentioned paper) it presupposes in the parent MS a loosened and misplaced folio with the missing folio-number, and with a total of about 60 half-stanzas written on its two sides together. The "omission accident" discussed in the same paper presupposes a similar parent MS exerting its influence over a large number of important Devanāgarī MSS. Only the Bengali group, and of course the S groups, fall outside the purview and the influence of the hypothesized parent MS. The few stragglers from the D group can of course be explained away as due to conflation with a Southern source. —I am aware that this one case *alone* cannot completely establish a rigid dichotomy between the Northern and the Southern recensions. But, *quantum valeat*, it can lend

buted to the *Annals* of the BOR Institute, vol xxv, pp 82-87 The situation as regards the transpositions of 6 19 12-28 is fully set forth in the Tabular Statement on p 99 of this edition

Coming to the phenomenon of the joining together and separation of chapters, Ś₁ gives an additional colophon after 6 3 22, but since the end of C₁₁ Ed chapter 5 is also the end of chapter 5 in Ś₁, it does not appear where Ś₁ ends the fourth chapter, because, in it, as well as in K₀ 1, at the right place, the colophon of chapter 4 is absent Presumably, however, Ś₁ transfers 6 3 23-46 to the opening of chapter 4. After 6 16 20, contrariwise, N (except Ś₁ K₀ 1) M read an addl colophon As Ś₁ does not give the passage in App I containing the *Kātyāyanīstava*, so, in common with the MSS K₀ 1 s. s D₁ s s o S which omit that passage, Ś₁ (like the Critical Edition) reads the short GK chapter 24 as a continuation of 3 22 16 The passage No 4 in Appendix I is omitted by Ś₁ K₀ 1 s-s B₁ s D₁-s c-s T G M₁ s The omission of colophons in Ś₁ is often accidental for instance, at the end of chapters 47, 50, 57, 71, 72, 73, 74, 81, 90, 93, and this also holds good of colophon omissions shared by Ś₁ with MSS usually allied to it Thus there is an omission of the colophon at the end of chapter 59 in Ś₁ K₀-s D₁ s, of chapters 87, 89, 101, 103, 106 in Ś₁ K₀ 1, of chap 110 in Ś₁ K₀-s We have, however, accepted as authentic and justifiable the omission of the colophon at the end 6 95 25, found in Ś₁ alone, which is backed by the authority of the commentator Devabodha¹, who ends the eighth day of the battle at 94 20, as also the omission of the colophon at the end of 6 112 77 as found in Ś₁ K₀ 1 T₂, where the topic is continuous, T₂, besides, omitting the introductory "uvāca" reference

Ko

Poona, Mukai Collection of the Bhārat Itihās Samshodhaka Mandal, No 207 Folios 227 (with folio 1a and 227b blank), slightly frayed at the lower and right hand margins and particularly at the right hand lower corner Generally 12 lines to a page, about 32 letters to a line Size 13½" x 7½" Old country paper Devanāgarī characters of the Kashmirian type Side margins ruled in quadruple red with a thick yellow line in the centre Half-lines, references and adhyāya colophons are marked off by double dandas, but there is no stanza-numbering Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines Careful, generally correct, and legible handwriting In appearance the MS is about two to three hundred years old The donor of the MS belongs to Ahmednagar

This MS also contains (1) the Ādiparvan (not used for the C₁₁ Ed), greater support to the theory of two recensions, rather than of three parallel recensions with the North-eastern, including Bengali and the straggling D MSS, as coordinate to the North-western

¹ Unfortunately, K₀ 1, which were expected to support Ś₁, have a lacuna at this place

(2) the Sabhāpaivan (variants from which are noted in App II of the Crit Ed of that parvan), (3) the Āiānyakaparvan (not used for the Crit Ed), which gives at the end the date सवत् १५ मार्गवति द्वादश्य परत त्रियोदश्या चन्द्रे This points to the date Śaka 1592 or Śaka 1690, probably the latter (A. D 1768), (4) the Udyogapaivan (not used for the Crit Ed), (5) the Dronaparvan, (6) the Karnapaivan (= K₂ of the Crit Ed), (7-8) the Śalya and the Sautika pavans, (9) the Striparvan with the first 8 chapters missing, (10) the Śāntipaivan, and (11-14) the concluding four parvans from the Āśīamavāsa onwards. Thus the manuscript is lacking in three entire pavans, the Virāta, the Anusāsana, and the Āsvamedhika, besides the first 8 chapters of the Stripaivan. As each pavān has a separate paging, it is not possible to say whether the missing portions once formed part of the MS, which, in the preserved portions, shows the same uniform style of writing.

The MS became available at a somewhat late stage of the work on this edition, when all the available Kashmiri MSS of the Bhīmapaivan were already included in the Critical Apparatus with appropriate gradation-numbers assigned to each. The present MS, however, turned out on inspection to be the best representative of the Kashmiri version, but since our K₁ was already fixed and utilised, we had to designate it K₀, following herein a convention already followed in the earlier parvans of this edition. The MS comes nearest to Ś₁, but has also its own independent characteristics.

The omissions found in K₀ *alone* are the following

6 10 26^c-27^b, 13 21^{cd}, 37 4^{cd}, 45 12^a-13^b (by hapl), 53 23^c-24^b, 55 74^c-75^b (by hapl), 57 32^d-34^a, 59 5^b-6^c (by hapl), 60 6^d-7^a (by hapl), 55^d-56^a (by hapl), 70 21^a-22^b (by hapl), 71 8^a-9^b (by hapl), 72 21^a-22^b (by hapl), 74 32^{ab}, 75 22^a-23^d (by hapl), 38^d-39^c (by hapl), 84 11^c-12^d (by hapl), 88 1^b-2^c, 90 16^b-20^c (by hapl), 94 7 (by hapl), 95 23^d-36^a (possibly, by accidental om of one side of a fol with missing page-number), 102 64^c-65^d (by hapl), 72^d-74^c, 103 69^b-70^c (by hapl), 110 40^a-41^b (by hapl), 114 17^b-18^c (by hapl), 116 38^{ab}, 117 22^b-23^c. — Of these, the hapl omissions 59 5^b-6^c and 102 64^c-65^d are shared with D₂, 60 55^d-56^a with M₁, 103 69^b-70^c with M₂. The om 53 23^c-24^b and 116 38^{ab} appear plausible, as the respective passages are not indispensable in the context, while the om of 37 4^{cd} may be due to a failure to understand the context.

The omissions, not already common to Ś₁, which K₀ shares with other MSS of the K group—the majority of them through haplography—are the following

Shared with K₁ alone 6 1 32, 5 4^c-5^d (not hapl), 8 20^b-21^a, 9 4^c-7^d, 14^{ab} (not hapl), 43 52^a-54^b (found in D₁ T₂ also), 46 50^c-51^b,

48 12^a-13^a, 50 16^a-17^b (not hapl), 43^b-44^a, 50 75^b-76^c, 105^{ab} (not hapl), 51 3^c-4^b (found in M₂ also), 5^d-7^a, 9^b-10^a, 53 5, 54 15 (? hapl.); 55. 72^c-73^b (not hapl), 56 7^d-8^c, 63 8^c-9^b, 67 39^{ab} (not hapl.), 71. 5^c-6^c, 18; 72. 5^a-7^b (not hapl), 73 15-16 (? hapl), 44^c-47^b, 75 17^{ab}, 77. 19^b-20^c (not hapl.), 78 47^c-49^b, 80 25^c-26^b, 84 21^{cd} (not hapl), 88. 9^c-10^a (not hapl), 89. 13^c-19^b, 27 (not hapl), 90. 25^{bcd}, 46 (not hapl found in T₁ also), 91 11 (? hapl), 53^{cd} (not hapl), 92 29^c-30^d, 39^{cd}, 42^{cd} (found in D₂ also), 93 10^d-11^a (found in G₁₋₃ also), 23de (found in D₂ D_{n1} D₂ also), 94. 9, 95 18-20 (not hapl), 96. 20^d-21^a, 97. 41^a-42^b (not hapl), 100 27^{ab} (found in T₁ G₄ also), and 104 1 (not hapl).

Shared with K₂ 58 2^c-3^d (not hapl, second time), 5^{cd}, 61. 17^c-18^d (not hapl), 64 3^b-4^a (found in Cal ed also), 82 21^b-22^c (? hapl), 111 38-40

Shared with K₁ 6 3 40^b-41^c, 15 30^d-31^c, 17 31^c-32^b (not hapl); 24 26, 41. 97^b-99^c, 42 22-23, 43 28^d-29^c (found in D₂ also), 66^b-68^a (found in G₂ also), 48 45 (not hapl), 49 22^d-24^c (not hapl), 50 70 (found in D₂ also), 54 18^d-19^c, 55 90 (? hapl found in D₂ c), 56. 26^a-27^b (not hapl), 6 57. 5^c-6^b (not hapl), 59 12 (found in B₁ also), 29^{cd} (not hapl), 60 11^d-13^c, 61 21^{ab}, 24^c-25^b (not hapl), 62 11^b-12^a, 21^a-22^b (not hapl), 67 23^{ab} (not hapl), 68 13^{ab} (not hapl), 69 32^{ab}, 70 23^a-24^c, 77 29^c-30^d (not hapl.), 78 43^{cd} (not hapl), 79 13^b-15^a, 82 13^{bc} (not hapl), 86 17^c-18^b, 23^d-24^c, 25^d-26^c (not hapl), 65^c-66^b, 92 69^d-70^c, 74^d-75^b, 94 17 (found in D₂ also), 103 24^{cd}, 107 23^b-24^a (? hapl), 112 17^c-18^d (found in T₁ also), 38^d-39^a (not hapl), and 116. 2^{ab}, 8^{bc} (found in D₂ also) The very large number of these instances would prove that K₀₋₃ form a well-knit group of Kashmiri MSS

Shared with K₀₋₃ 6 65 10^{ab} (not hapl).

Shared with K₀ 1 4 6 114 60 (found in B₂ 4 D₁ 3 7)

Shared with K₀ 1 3 6 43 74^c (found in B₁ also), 55 76^d-77^a

Shared with K₀ 2 3 6 69 24-25 (given by D₂ T₂ G₂ also).

There is only one solitary transposition found in K₀ alone. After the ref of 6 36 22, K₀ reads 6 37 1-2, but repeats the same in their proper place. This is evidently due to inattention. The few other transpositions (not already found in \hat{S}_1) that it exhibits are shared by it with other K MSS. Thus with K₁ 2 it reads 6 62 23^{cd} after 20, and transposes (erroneously with K₂ only) 114 22^c and 23^c, while with K₂ it reads 6 112 64^{cd} after 66. Nor are there any stay-passages presented by K₀ alone. Those which it shares with \hat{S}_1 are already given before. Not shared with \hat{S}_1 ,

but common to \dot{S}_1 & K_0 D_2 , is 110^r, coming after 6 40 47^{ab}, the Tāntric prelude to the Bhagavadgītā (App I, No 2) common to K_0 1 1, the *Gītāsāra* (App I, No 3), following 112^r and common to \dot{S}_1 & K_0 1 2, 342^r, common to K_1 2, coming after 6 86 11^{ab} (in K_1 , after 10^{ab}), and 364^r, coming after 6 92 29^{ab} and common to K_1 . It is worth noting here that, with regard to 494^r, K_0 gives the passage with the generality of the MSS and does *not* omit it like \dot{S}_1 K_1 G_1 -3. As to colophons, K_0 , like K_1 , often omits the short colophon at the end of a chapter, as for instance at the end of chapters 3, 6, 8, 16, 18, 19, 88, but this is due very probably to scribal inattention, except perhaps in the case of chapter 16, which K_0 1 D_0 probably combine with the following chapter.

The independence of K_0 from \dot{S}_1 is proved by its not sharing the omissions, transpositions, and additional passages peculiar to that MS, whereas its intimate and genetic relationship with the Śāradā version is established by the circumstance that, while other MSS of the K group at times give some of the characteristically Northern additions listed on p xxiii above, K_0 does not even once give any of those passages. As will be noted, of the thirty-two passages listed there, K_0 gives none, K_1 only two, K_2 three, K_3 eight, K_4 ten, and K_5 as many as thirty.

K_1

London, India Office Library, No 2137, new No 3226. Dated V Samvat 1839 (A D 1783). Folios 122, size 16½" × 9", about 33 lines to a page. Written in the Devanāgarī characters of the Kashmirian type. Red ink for double danda and to "illuminate" the MS used in the first 60 folios only. Full of clerical blunders. Complete.

This MS also contains the Ādiparvan (= K_1 of the Crit Ed of that parvan), the Virāṭaparvan (= K_1 of the Crit Ed), and portions of the Dānadharmas section from parvan XIII. The detailed description of the MS given in the Prolegomena to the Ādiparvan pp xi-xii holds good for the Bhīṣmaparvan also.

In spite of its numerous scribal errors, the MS usefully corroborates the data of \dot{S}_1 and K_0 as regards the Kashmirian version of the text, but it does very little else. Accordingly, as the MS is most carelessly written, no useful purpose will be served by recording its individual haplographical omissions of which we have counted nearly 50. We may note below its longer non-haplographical omissions.

After 6 10 35^a, K_1 repeats 33^r-34^a, and om 35^b-36^b, and after 6 15 28^{ab}, K_1 repeats 27 and om 28^r. Also it om 6 19 30^a-31^b, 23 16^a-17^b, 24 1, from त्रिय in 27 20^a up to स्त्रिय in 21^a, from दुःसह in 42 15^b to भोज in 16^c, 46 5^c-6^d, 49 28^{bc}, 54 20^a-21^b, 55 50^a-51^r, 73 35, 77 31^c-32^b, from सत्ये in 81 29^c to विव्याध in 30^c, 83 28^a-29^b, 86 10^c-11^d, 90 2, 16^b-17^c, 91 8^c-10^c, 17^b-19^a, 56^c-57^d, 97. 47^d-49^b, 109 10^a-11^b, 114 100, from ततो in 115 28^a up to समासाय in 29^a.

In other respects, there are very few individual characteristics of K_1 worth noting. Whereas K_0 has a lacuna fol 6 80 20^a, K_1 closes up the lacuna and ignores the loss of that pāda. In the lacuna preserved by \dot{S}_1 K_0 fol 6 98 10^a-11^c, K_1 behaves in the same careless manner. In chapter 95, K_0 om 23^a-36^a, K_1 adds to this rather considerable omission two additional letters at the commencement. Once in a while K_1 shows some independence, as when it does not share the hapl omission of 6 75 38^c-39^d in K_4 , and of 38^d-39^c in K_0 . As to the stair-passage 53*, which is one of the late Northern non-Kashmirian additions, K_1 has fallen a prey to it.

K_2

Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (which has now been amalgamated with the BORI MSS Collection, and is numbered 246). Tough country paper, Devanāgarī characters. Folios 146, with fol 1a and 146b blank, with about 14 lines to a page and 48 letters to a line. Margins ruled in red and black and yellow lines. References and adhyāya colophons daubed over with red chalk. Size 13" × 6½". Dated Śaka 1693 = V Samvat 1828 (A.D. 1771).

This MS forms part of a complete MS of the Mahābhārata which, when it was acquired by the Institute in 1930, had the Āśvamedhikaparvan missing. From a study of the various post-colophon data found at the end of the parvans, we learn that a Kashmirian Pandit, Mīśra Sadānanda by name, engaged five scribes, Jayakṛṣṇa (for Sabhā, Ādi and Virāṭa), Udanāma (for Bhīṣma and Āiṇyaka), Haranāyana (for Droṇa), Khusāliṇāma (for Śalya and Gadā), and Bhagavān (for Mausala, Mahāprasthānika, Svargārohana, Āśramavāsa, Strī and Kaina parvans), himself copying the Udyogaparvan. It is possible that the Āśvamedhika (which is now missing) was also written by Bhagavān either before or after the Āśramavāsa. The names of the scribes for the Śāntiparvan (in three sub-parvans) and of the Anuśāsana are not given, nor the dates of their completion, but as Sadānanda, the employer of the scribes, and the scribe Khusāliṇāma had no work after April end, they must have divided the task amongst themselves. Incidentally it may be noted that there was a natural prejudice against beginning the copying work with Ādiparvan or with Āiṇyakaparvan; and as these two parvans took, for two different scribes, 44 and 60 days for folios 219 and 300 respectively, it gives a fair rate of copying per day namely, five folios, or about 210 ślokas. The entire copying period for the Epic (excluding the Harivamśa) was three months, from about the middle of April to about the middle of July, 1771. The copying was carried out at Bharatpur in Rajputana, except of Śalya with Gadā which was copied at a place named Mānapur.

Presumably owing to the circumstance that scribes more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā are apt to be misled by the similarities of the Śāradā उ, ण, न, र, म, य, etc, most Devanāgarī copies from Śāradā originals betray

a persistent tendency towards haplographical omissions. In K_2 , we have noticed at least 60 such cases, the longer of them being 6 33 25^c-27^b, 47 15-17, 63 8^c-10^b, 73 67^c-69^a, 83 18^c-21^b, 94 6-7, 112 111-112, 130-131, 113 20^c-22^b, and 114 14^c-19^b. Those not due to haplography are

6 4 6^c-7^b, 16 31^c-34^b, 41 57, 50 77-84, 54 39, 59 6^{ab}, 71 25^{ab}, 75 32^{bc}, 78 12, 79 39^d-41^a, 82 26^c-27^b, 86 11^{cd}, 92 36^{ab}, 93 7^{ab} (found in B_2 : D_4 : 8), 103 101^{cd} (found in B_1 : 4 D_1 : 4 : 7), 106 40, 111 11^b-12^a, 114 3de (found in D_2), 91^a-93^c, 117 22^c-23^a

The stai-passages given by K_3 alone (or with another sporadic MS or two) are 3* (also in D_7), 32* (also in D_8), and 242*. It also gives 342* (shared with K_0 1), 489* (shared with Dn_3 D_4 : 8), 22* (shared with B_2 Dn D_4 : 8), and 418* (shared with B Dn_2 D_4 : 8-8). In the case of the last three, the MS already shows the influence of the late Northern group.

The transpositions peculiar to K_2 are after 6 6 2, it repeats 6 5 18^a-19^b, after the transposition of 6 58 1^a-16^b and 61 7^a-19^b (which is found in \tilde{S}_1 K_0 -3), K_2 reads the stanzas 58 1^a-16^b immediately after the transposed stanzas from chapter 61. After 61 7^{ab}, K_2 (with K_0) reads 9^{ab}, after 66 16, it reads st 19^{cd} (haplographically repeating it in its proper place), after 84 5, st 7^{ab}, after 114 55, st 57^{ab}, also (with K_0) erroneously transposing 114 22^c and 23^c.

As to changes in chapter division, K_2 gives an addl colophon after 6 16 20 and so it would seem to go against \tilde{S}_1 K_0 1 in splitting chapter 16 into two. K_2 is peculiar in inserting just the lines 9-18 of App I, No 4 after 6 45 46, but *not* the preceding and following lines which together make up the Śveta episode. K_2 (along with B_4 Dn_2 D_4 : 8) ins an addl colophon after 6 74 17^{ab}, followed by the regular reference. In other respects K_2 follows its own group.

K_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the B O R I), No 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (A D 1694).

This is a complete MS of the Mahābhārata in Devanāgarī characters written in a uniform hand which is neither neat nor careful. But the writer calls himself गणेशभट्ट पुराणिक, who seems to have prepared for his own use the present transcript from several MSS of the different parvans that he procured from others. (The names of some of the owners are preserved on the fly leaf of the Āśīamavāsapaṭṭaṇ.) The few marginal notes that are supplied seem to be the work of the scribe, who must have used the MS for expository discourses. The scribe, at the end of the Dīonapaṭṭaṇ, gives Nasik as his place of residence. The Śāntiparvan was missing from the MS when it was acquired for Government. Only the Udyoga, the Śalya and the Āśvamedhika

have preserved the date of writing, which is Śaka 1616 in the case of the Āśva-medhika and probably also the Udyoga, and Śaka 1619 in the case of the Śalya. The MS was used, besides for the present parvan, for the Ādīparvan (= K₁) and the Udyoga (= D₃). It was not collated for the Sabhā and Viṇāta parvans, and was collated but not included in the Cūṭi App of the Āiaryakaparvan.

Folios 204 (with fol 1a and 204b blank), 15 lines to a page, about 46 letters to a line. Size 14 $\frac{3}{4}$ " x 6". Margins carelessly ruled in red ink, the references and the colophons rubbed over with red chalk. Occasional use of yellow pigment for correction. The Bhagavadgītā portion gives Śīdhara's well-known commentary, the *Subodhinī*, above and below the text, with the adhyāyas and the stanzas duly numbered. Such numbering is wanting in the other parts of the MS. As the copies of the several parvans were apparently made from different originals, it is natural that the value of the text should be differently estimated for different parvans. The consistent writing of æ for ॐ, as of ॠ for ॡ, would seem to be the typical characteristic of the scribe, rather than of the text that he was copying.

The MS exhibits a number of haplographical omissions, most of them shared with K₅ and D₂, with the occasional addition of D₃. Those so shared are

6 2 26^{cd}, 5 10^{cd}, 9 3, 12 34^d-35^a (not hapl), 15 30^b-31^c, 41 8^c-9^b (not hapl), 46 51 (with D₃ added), 75 23^d-26^c, 78 34^{ef}, 86 20^{ab} (not hapl), 87 3^{ef} (? hapl), 88 28^{cd} (not hapl), 100 30^c-32^b, 102 44 (not hapl), 104 51^{ab} (not hapl), 109 3-4 (not hapl), 113 7^{cd}, 114 49^{cd}, 60^{ca}, 67^{bc} (all not hapl).

Shared with K₅ alone are 6 76 15^c-17^b, 104 6^a-9^b. Shared with D₂ alone 6 4 28^c-29^b, 15 37-38, 55-70 (both not hapl), 62 15^{ab} (also with B₁), 63 21^{ef} (? hapl), 84 24^{cd} (not hapl), 88 7^{ef} (not hapl), 95 35^{ab} (not hapl). Shared with D₁ e, but not in K₅ 6 42 25^a (not hapl), 44 40^c-41^a, 42^{cd} (both not hapl), 45 23^{cd} (with M₁ also), 48 59^c-62^d, 52 12^{ab} (not hapl).

The following omissions are peculiar to the MS 6 10 60^c-62^d (hapl), 15 5^a-6^b (hapl), 22 3^c-4^d, 17^c-18^d (hapl), 44 17^c-18^b (hapl), 49 5^{cd} (hapl), 50 72, 52 21^a-22^b (hapl), 53 6^c-7^d, 55 72^{cd,ef} (hapl), 58 26^b-27^a (hapl, with D₃ also), 60 56^{ab} (hapl, with D₁ e), 65 4^{cd}, 67 33^a-34^b (with D₁), 70 26^{cd,ef}, 74 10^d-11^c (hapl), 75 22^{bc} (hapl, with K₁), 82 46-48 (hapl), 86 26^{ef}, 89 24^d-26^c (hapl), 91 70^a-71^b, 93 27^a-28^b, 97 3^c-4^d (hapl), 101 5^{cd}, 104 30^d-31^c, 105 22^c-23^d, 106 9^b-10^c, 12^c-14^d (both hapl), 107 30^{abc,ef} (hapl, with K₂), 46^{ef}, 110 16^d-17^c (hapl), 111 33^d-34^a (hapl), 112 46 (hapl, with D₁), 54^c-56^b, 133^d-134^c (both hapl), 114 98^b-100^a (hapl).

The relation of the MS with the \dot{S}_1 K group is indicated by the following omissions 6 41 52^a-53^c (hapl, with \dot{S}_1 K₀₋₁), 58 22^{ca} (with \dot{S}_1 K₀₋₃ D₃), 65 10^{ab} (with K₀₋₂), 99 9^{bc} (hapl, with \dot{S}_1 K₀₋₁ : D₂), 104 25 (hapl, with \dot{S}_1 K₀₋₁), 114 96^a-97^c (hapl, with \dot{S}_1)

That notwithstanding its habit of writing æ for æ the MS does not belong to the Southern tradition follows from the circumstance that of the over 130 star-passages which are (as will be seen below) characteristic of S recension as a whole, K₃ does not give even one. It shows its relation with the Kashmirian group by including 202^{*c} (given by \dot{S}_1 K₀₋₃ : D₁₋₃ :) and 287^{*c} (given by \dot{S}_1 K B₃ D₂ M₃), but it goes against that group by not giving the Tāntic prelude to the Gītā, the *Gītāsāra*, and the other characteristic BG additions usual in that group. The MS comes nearer to the late Northern group, as evidenced by its including nearly a third of the additional passages listed before. It does not, however, contain the *Kātyāyanīstava* or the Śveta episode, and, as we have seen, it omits a considerable number of the additional passages.

The recorded transpositions establish the same position of K₃, as not being yet quite adrift from its moorings in the Kashmirian text-tradition, and so not completely going over to the late Northern group. Thus, after 6 15 23, K₃ : D₁ : read 39-54 (the others — \dot{S}_1 K₀₋₂ D₁ — read them after 22^{ab}). After 15 54, while \dot{S}_1 K₀₋₂ : D₁ : read 24-38, K₃ D₂ read 24-36, omitting 37-38. After 44 43^{ca}, K₃ D₂ : read 42^{ab}. After 71 17^{ab}, K₃ D₆ read 21^{ab}, repeating the line in its proper place also. In the transposition of 6. 88 21^a and 22^b, K₃ leaves the company of the group \dot{S}_1 K₀₋₂ : , which constitutes the exception, and gives the transposition with the rest of the MSS. In all these transpositions, as well as in omissions and additions, the intimate relation of K₃ with K₂ D₂ : stands out quite prominently.

K₃

Poona, the "Kamat Collection" of MSS belonging to the B O R Institute, No 23 Dated V Samvat 1742 (= A D 1685)

The MS was acquired by Mr Divakar Bhalchandra Kamat in the years 1927-1934 in the course of his official tours as Inspector of Schools in the districts of Aurangabad and Parabhani in the Nizam's Dominions. Over 20 MSS of the different parvans of the Epic were thus acquired, belonging to different dates and copied in different hands. The Bhīmaparvan MS, however, stands by itself. It is written on country paper in a bold and legible hand, in Devanāgarī characters, with margins ruled, and colophons and the "uvāca" references (in the case of the Bhagavadgītā, the chapter and the stanza numbers also) rubbed over with red chalk. Size 11" × 4¾", 10 lines to a page, about 32 letters to a line. Complete in 288 folios. Dated V Samvat 1742 (A D 1685)

There are three rather considerable omissions found in this MS. It omits from 6 59 10^c to 6 62 17^b (a loss of about 185 stanzas), from 6 80 12^{cd} to 6 81 14^{cd} (1 e, 53 stanzas), and from 113 29^c to 49^b (covering 20 stanzas). The omission of 15 stanzas from 6 90 18^b to 33^c is due to haplography, but no reason for the earlier omissions is apparent, and, what is worse, the MS. shows no consciousness of these omissions, which certainly disturb the context. We are hence prone to expect also a very large number of smaller omissions in the MS. There are, in fact, over eighty of them, less than twenty only being due to haplography, which happens at times to be shared by some other sporadic MS. or two. No useful purpose is likely to be served by recording these cases.

As already pointed out, the MSS K₃ : D₂ (with D₆ added now and then) form a related group sharing many omissions in common. We have given the omissions in K₃ : D₂, K₃ s, and K₃ D₂. Those found in K₃ D₂ are

6 67 35^{ab}, 78 25^c-29^b (hapl), 80 23, 81 23, 83 11^{cd}, 85 1^c-2^b (hapl), 91 39^{bcd} (also in M₂, hapl), 92 47^{bc} (hapl), 96 14, 98 27 (hapl), 99 47^{cd}, 102 34^c-35^d, 103 35^{ab}, 91^{ab}, 107 45^c-46^c, 108 6, 9^{cd}, 12, 27, 29, 34^c-36^d, 111 6^c-8^b (hapl), 20^a-22^b, 42^c-43^d, 112 18^d-20^c, 54^{ab}, 117 7^{ab}, 29^d-31^a.

Amongst the omissions shared with a larger group of MSS may be mentioned 43 74^{cd} (with K₀ : B₁, hapl), 55 76^d-77^d (with K₀ :), 58 22^{cd} (with Ś₁ K₀₋₃ D₆), 69 24-24 (with K₀ : D₂ T₂ G₃, hapl), 72 6^{ab} (with Dn₂ D₁ :).

As to additional passages, those peculiar to K₃ are 62*, 101* (also in N₁ D₃), 284*, 268* (also in D₃), 340* (also in D₀), and 379*. A few it shares with its usual group K₃ : D₃, namely 63*, 264* (also in T₂), 268* (not in K₃), and 20 (with D₃ : instead of D₂). A point to note is that K₃ goes with the major Kashmirian group (1 e, Ś₁ K₀₋₃) in *not* giving some of the late Northern additions, such as : 211*, 221*, 228*, 266*, 294*, 318*, 414*, 447*, 457*, 467*, 469*, 472*, 482*, 490*, 503*, 507*, 509*, 510*. Conversely, it goes against the group in failing to give 182*, 341*, 508* (found in the major Kashmirian group), and in giving the following additional passages not found in that group, viz 343*, 465* (found also in T G), 494* (found in all MSS except Ś₁ K₁ G₁₋₃). Finally, in a few passages which are not Southern additions, K₃ agrees with Dn₁ in failing to give an addition common to the Northern recension as a whole, namely 239*, 241*, 246*, 247*. K₃ gives neither the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode on the one hand, nor the *Gītāsāra*, and the Tāntiic prelude to the Gītā on the other.

As to transpositions, only a few solitary cases are met with which do not easily lend themselves to any generalization. The MS betrays its relationship with D₂ in reading erroneously 6 7 51-53 after 6 8 7^b. With D₂, K₃ omits the colophon at the end of chapter 65, making one *adhyāya* out of 65 and 66. This is plausible.

K₄

Dacca University Library, No 669, dated Śaka (?) 1675.

The authorities of the University of Dacca kindly sent the MS to the Visva-bharati Library at Santiniketan for being collated there under the direction of the Principal of that Institution, who supplies the following description of it "The condition of the MS is not good. Damaged in many places. There are 157 folios and 5 lines in a page. Complete. Dated 1675 (?) Śaka. The name of the copyist is Rāmanāth Śarmā." It is a palm-leaf MS written in Bengali characters.

This is the first time that a MS written in Bengali characters has been classified with K, which normally designates Devanāgarī copies made from a Śāradā original. But, *a priori*, there is no reason why direct copies from a Śāradā original should not be made in Bengali characters. The text would in course of transmission be contaminated with the Bengali version, just as, in the other case, it would be with the Devanāgarī version. But the MS must certainly be classified as K if it possesses sufficient and distinctive characteristics of that group.

The omissions peculiar to K₄ are 6 4 23^{cd}, 30^c-34^f, 5 1^d-3^d, 7 40^{cd}, 8 26^a-28^b (hapl), 15 24-38, 17 22^{ef}, 41 66, 41 69^{ab} (also in B₃), 43 6^{cd}, 50 28-29, 75 38^c-39^d (hapl), 91 10^{cd}, 99 27^c-29^b, 102 26-27 (?) hapl, 104 16^a-17^b (hapl), 30^{ef}. The omissions which it shares with the Bengali group *against* the Kashmirian group are 6 3 31^{ab} (found in K₄ B Da Dn D₄ s), 10 50^c-51^b (found in K₄ B), 44 25^{ab} (found in K₄ B₁ s Da₂ Dn D₄ s s, hapl), 55 122^b (found in K₄ B Dn₂ D₄ s s), 124^b (found in K₄ B Da₁ Dn D₄ s s), 103 5^d-6^a (found in K₄ B₁ s Da₂ D₄ G₁ s, hapl). Of these, the haplographical omissions have not enough probative value, as they may occur in any combination of MSS, as, for instance, in 6 114 60, found in K₀ s B₂-4 D₁ s s.

The transpositions peculiar to K₄ are the following. After 6 3 25, it reads 28^{cd}-30, after 41 77, it reads 67, after 47 20, it reads 19^{cd} (with B₂). The MS goes with the Bengali group as against the Kashmirian group in the reading, after 6 112 66, of stanza 64.

More important are the additional passages. Those found in the B group generally, and in the MSS of the D group that go with B, but *not* in K₄ and in the Ś K group generally, are 13^a, 23^a, 53^a, 73^a, 113^a (the *Gitāprasasti* stanzas), 114^a (not given by B₁), 139^a (not given by B₂), 414^a, 418^a and 504^a (not in B₃). On the other hand, those found in K₄ (and the Ś K group generally), but not found in the B group and the MSS that go with it, are 140^a (found in Ś₁ K₀ s s D₁-3 s), 182^a (found in Ś₁ K₀-4 B₃ D₂ s), 316^a (found in Ś₁ K₀-2 s B₃ as well as in S except T₁), 380^a (found in Ś₁ K B₃ Da Dn D₂ 4-6 s T₁ G).

More frequent is the alliance of K_4 with the B group, the most usual combination being K_4 B D_4 D_1 D_4 s r s. This group of thirteen MSS gives the following additional passages 11*, 39*, 70* (also in S), 291*, 457*, 490*. With K_2 added to the group, the following 10*, 51*, with D_6 added 318*, 447*, 182*, 503*, 507*, 509* (not in D_4), with both K_2 and D_6 added 55' (not in D_1), 469*. With D_7 omitted from the group, the following 12*, 44*, with D_2 omitted, 84", with B_3 omitted, 52*, with D_{12} D_3 omitted, 228". Finally, with K_2 added and D_{11} omitted, 40*, with D_6 added and B_1 s omitted, 510', with D_1 s added and B_3 D_{11} omitted, 142*. The *Kātyāyanīstara*, the characteristic contribution of the Bengali version, is found in the above group of thirteen MSS with K_2 D_2 added to the group and D_7 removed from it.

More light could be thrown on this relationship if the individual variants are taken into consideration. But that aspect of the question cannot be dealt with in this place. Speaking generally, while K_4 goes with B in a large number of variants, there are a few crucial cases where K_4 sides with K in opposition to B. It is possible to explain this as a subsequent contamination, from a Kashmirian source, of an original Bengali version, but more probability belongs, in my view, to the other theory of an original Kashmirian version progressively contaminated with Bengali sources.

B₁

Santiniketan, Visvabharati Library, No 780. Of this MS the following description has been supplied: "The condition of the MS is not good. It is written in Bengali script on paper. There are 248 folios and 8 lines in a page." Not dated. Complete. Collated at Santiniketan.

The following are the main omissions peculiar to this MS: 6 12 27^{ca} (not hapl), 13 16^{ca} (not hapl), 39 26^{ca}, 43 82^{ab} (not hapl), 44 34^a-35^b, 39^a-40^a (? hapl), 48 49^b-50^a (? hapl), 50 109 (not hapl), 67 3^{ab} (not hapl), 70 26^{ca}, 75 4^{bc}, 79 26^{ab} (with G_1 s), 86 63^a-64^a (not hapl), 99 41^b-42^a, 100 3^a-4^a (not hapl), 114 60^{ab} (not hapl, with D_5), 116 42^a-43^b (not hapl).

Those shared with MSS of the K group are 6 43 16^c-18^b and 59 12 (both hapl and shared with K_{0-2}), 43 74^{ca} (hapl, with K_{0-1} s), 44 29 (shared with K_1), 62 15^{ab} (hapl with K_3 D_2). Mention may also be made of 6 6 6^{ab} (shared with B_2 D_3), 17 37 (shared with B_2), 55 18 (shared with B_4), and particularly of 6 10, 50^c-51^b, and 6 88 37^c-38^b, which belong exclusively to the B group (the first two with K_4 added). The other omissions either belong to the entire N recension, like 6 94 9^{ca}, or to the late Northern group listed on p xviii above.

There are no additional passages peculiar to B_1 alone. All its additions it shares with practically the entire B group, with K_4 or K_2 & from the K group, and

Da Dn D₁ : : s from the D group There is one case where B₁ deviates from the rest of the N recension It does not give 191^a B₁ and B₂ do not give the Śveta episode Otherwise, in the matter of the stanza-passages including the *Kātyāyanīstava*, the Bengali version would seem to have maintained more or less its uniform character

The same holds true of the transpositions Of the recorded cases of about fifteen transpositions, six belong to the late Northern group, seven are solitary cases (B₁ and B₂ giving two each and B₃ three, namely reading 6 67 31^{cd} after 35 and 6 114 60^{cd} after 54, transposing 6 50 31^{ab} and 31^{cd}, and reading 6 76 1 after 75 59, and reading 6 47 19^{cd} after 20, and transposing 6 83 5^{ab} and 5^{cd}, as well as 97 50^a and 51^a respectively) The case¹ that remains shows the relationship of the majority of the B MSS with Kashmirian MSS

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No 467 Of this MS the following description has been supplied by the authorities " Bengali script on papers Date Śaka 1683 (A D 1761). Folios 1-223. There are seven lines in a page Complete The copyist is one Ramamohan He was a Brahmin by caste " The MS was collated at Santiniketan

There are about a dozen omissions peculiar to B₂, most of them through haplography These are 6 15 26^{cd} (not hapl), 17 39^{cd} (not hapl), 18 8^{cd} (not hapl), 24 62-68, 46 10^c-11^d (? hapl), 48 56^{cd}, 69 8^{cd}, 70 8^c-9^d (not hapl), 78 26^{cd} (not hapl), 96 30^{ab}, 104 21^c-23^b Shared with MSS Ś₁ K₂ of the Kashmirian group is 6 8 4^{cd} only Shared with the B group as such are 6 10 50^c-51^b (with K₄ also) and 6 88 37^c-38^b To these may be also added 6 6 6^{ab} (with B₁ D₁), 17 37 (with B₁) The rest belong to the standard group and are already mentioned before

There is only one addition peculiar to B₂, namely, 487^a, and even that it shares with D₂ The addition is really uncalled for The other additions belong to the normal group and do not call for special comment Mention must, however, be made of 486^a which B₂ shares in common with the S recension and with the MSS Da Dn₁ D₂ from the N recension The addition is an attempt at improving the context, which is wholly unnecessary

Of transpositions we have to record that B₂ is alone in transposing 6 55 19 and 20, and 83 5^{ab} and 5^{cd}, while, with K₄, B₂ reads 6 47 19^{cd} after 20

B₃

Dacca, University Library, No 2789 The MS was sent by the University

¹ Namely, Ś₁ K₂ : : B₂-4 Da₂ D reading 6 44 29 after 33 The transposition of 6 88 21^d and 22^b is found in K₃ & B D S, and can lead to no particular conclusion

to Santiniketan for collation. The following description of it has been supplied: "Bengali script on papers. Dated 1671 Śaka (A.D. 1749). Folios 1-240. There are seven lines in a page. Complete. The name of the copyist is Harihara Sarma."

There are several omissions peculiar to B₃, some few of them being due to haplography. These are 6 9 13^{ab}, 13 45^{cd}, 41 69^{ab} (in K₄ also), 58 39^a-40^b (hapl), 62 20^b-21^a (hapl), 86 10^c-11^b (hapl), 91 37^{bc} (2 hapl), 112 108^{bc} (hapl). The others are common to the late Northern group. In not omitting 6 103 101^{cd}, however, B₃ (along with K₂ D₁ s 4 7) deviates from the B group.

Of additions, B₃ gives the following: 127* (with K₄), 160* (with B₂ Dn₂ D₄ 7 s), 266* (with K₄ B₂ Dn₂ D₄ s T₂), and 301*. B₃ (in contrast to the other B MSS) shows some sort of relationship with the Kashmirian group both by giving as well as not giving certain additional passages. Those given are 182* (with Ś₁ K₀₋₄ D₂ s); 287* (with Ś₁ K D₂ M₂), 316* (with Ś₁ K₀₋₂ s T₁ G M), 380* (with Ś₁ K D₂ Dn₂ D₄ s T₁ G). Those not given are 52* (found in N except Ś₁ K₀₋₃ s B₂ D₁₋₃ s), 142* (found in N except Ś₁ K₀₋₃ s B₂ D₂ s), 187* (found in N except Ś₁ K₀ s B₂ D₂ s), 472* (found in M₄ and in N except Ś₁ K₀₋₃ s B₂ Dn₂ D₁₋₄ s), 504* (found in N except Ś₁ K₀ s B₂ D₁₋₃ s), and 510* (found in N except Ś₁ K₀₋₃ s B₁ s D₁₋₃). While B₃ gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode, its independence of the B group at times is also proved by an additional passage like 139* (found in Dn and in B except B₂), and, in a smaller measure, by 197* (found in N except B₁₋₃ D₁).

Of transpositions, the only one worthy of account comes at the end of adhyāya 6 75, where B₃ takes over the first stanza of the next adhyāya. Between 6 76 1 and 2 the night intervenes, and it may seem logical to begin a fresh adhyāya with the next day. In another instance B₃ shows its independence of the group, inasmuch as in 6 11, while K₄ B₁ s 4 D₂ Dn D₄ s s have the sequence 8^{ab}, 52*, 9^{cd}, 8^{cd}, our B₃ gives the same sequence as in this edition and does not, as we have seen already, give the additional passage 52*.

B₄

Santiniketan, Visvabharati Library, No 7. The following description of the MS has been supplied to us: "Bengali script on palm leaves. No date. Looks fairly old. Worm-eaten. There are 270 folios and four lines in a page. Complete." The MS was collated at Santiniketan.

There are quite a few omissions found in B₄ alone. They are 6 8 30^{cd}, 10 33^{cd}, 13 27^c-29^d, 19 35-36, 55 18 (also in B₁), 75 3^{cd} (hapl), 79 13^d-18^c (hapl), 29^{ab} (hapl, also in M₂), 85 22^c-23^d, 92 18^a-20^b, 117 29^{ab} (also in T₂). Others, where they are not shared by the N recension generally, are group omissions, such as 6 6 11^{cd} (found in B₂ s D₂ Dn₂ D₄ s T G M₄), 47 19^{cd} (in B₁ s 4 D₂ Dn D₄ s s),

103 101^{ca} (in K₂ B_{1 2 4} D_{1 3 4 7}), and 114 60 (hapl , in K_{0 1 4} B₂₋₄ D_{1 3 7}), that do not call for any special mention

As to additions, the MS gives both the *Kātyāyanistava* and the Śveta episode. Amongst the shorter additions, ignoring the usual group additions, mention may be made of 197* (shared with Ś₁ K Da Dn D₂₋₈), and 139* (shared with B_{1 2} Dn). The MS, with B_{1 2} D_{1 3 7}, differs from the general N group in not giving 380*

Da₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 482 of Viśiāmbāg I

Written in bold and legible Devanāgarī characters on country paper, of size 16" × 7". Folios 285, with folios 114, 132, 133, 135 and 136 missing, and folios 126, 130, 137 partially torn. Gives about 11 lines to a page, and about 60 letters to a line. Margins are ruled, and dandas supplied in red ink, but there is no adhyāya or stanza numbering. Most of the folios are soiled and have holes bored by insects, which are repaired by pasting paper. Several folios seem to have stuck together, and, in a hasty attempt to separate them, the text of several lines has become illegible. Not very correct, but corrections made here and there by a later hand. Gives the text in the centre and Arjunamīśra's commentary above and below the text. For the Bhagavadgītā (which extends from fol 34a-125b) the commentary given is the *Subodhinī* of Śrīdhara. Not dated, but seems about three hundred years old. On the blank sides of the first and the last folios, the MS is said to have belonged to "सत्यानन्द" . The MS was collated at the B O R Institute.

Da₂

Baroda, Oriental Institute Library, No 10801. The portion up to the Bhagavadgītā covers folios 1-33. Thereafter, the Bhagavadgītā (text and comm) is altogether omitted. After the Bhagavadgītā, with a fresh pagination (1-160), the parvan is brought to an end. Devanāgarī characters. The commentary of Arjunamīśra is written above and below the text as usual. The colophons are written in red ink. Size 13" × 5½". In the same bundle, written on paper of the same size, but probably in a different hand, is the text (without commentary) of the Āśīamavāsa parvan, which is dated V Samvat 1753 (ca A. D. 1697). This may have been the approximate date for the Bhīṣma-parvan also. Both the MSS are stated at the conclusion to have been the property of Bhatta Śrī-Govindajita. The MS was collated at the B O R Institute.

It seemed best to give the critical details of Da₁ and Da₂ together. The omissions peculiar to Da₁ are

6 4 19^{ab}, 7 28^a-30^a (hapl), 29 6, 31 18, 35 31-32, 38 11^{ca} (hapl),
41 101 (with G₁), from वृत्त in 42 21^a up to शरा in 42 22^a (hapl), 43.

77^d-79^a, 45 27^b-28^a, 46 1^{ab}, from माधव in 16^b to राम in 16^d, 47 6^{cd} (with D₅), 15^d, from सहस्र in 53 13^c up to 53 13^d, 56 20^c-21^b (hapl), 61 21^{cd}, 62 7^d-8^c (hapl), 68 15^b-16^c (hapl), 71 24^b-25^c (hapl), 72 21^{bcd}, 76 6^c-16^b, from तु in 77 30^c up to राज in 77 32^a, 82 49 (hapl), 86 23^{ab} (with D₅), 89. 36^a-37^b, from सयुगे in 96 20^b up to सैन्यम् in 96 21^b, 103 5^{cd} (with Dn₁), 55^{cd} (with D₅), 106 30^a-31^b (hapl), 114 55^{ab} (with Dn₁), 116 15^c-16^b

The omissions peculiar to Da₂ are :

6 4 17^c-19^b (hapl, with D₅), 15 44^{cd} (with D₅), 43 63^b-64^a (? hapl, with D₅ & a), from गृहीतेषु in 103 78^d up to पद्याणि in 103 80^a

Those belonging to Da as a whole are

6 16 8^{cd}, 36^d-37^a (both with D₅), 52 14^a-15^b (hapl; with Dn₁ D₅), 58 24^{cd} (with B₂ Dn D₅), 58 43^{cd} (with D₅), 71. 17^{ab} (with Dn₁ D₅), 85 2^{ab} (? hapl, with Dn₁ D₅), 97 3^{ab} (hapl, with D₅), 98 11^a-13^b (with Dn₁ D₅), 101 11^{ab}, 27^{ab} (both with Dn₁ D₅), 102 13^b-16^a (hapl, with Dn₁ D₅), 102 73^{cd} (with Dn₁ D₅), 103 49^{ab} (with Dn₁ D₅), 104 11^a-13^b (with Dn₁ D₅), 106 28^{ab} (hapl, with Dn₁ D₅), 107. 2^d-3^a (hapl, with Dn₁ D₅), 110 17^d-18^a (hapl, with D₅), 113 11^c-13^d (hapl, with D₅), 114 83^{cd} (with Dn₁ D₅), 116 8^{cd} (hapl, with Dn₁ D₅ M₄)

Besides these, there are about a dozen cases of omission common to the entire Northern recension, or to the late Northern group of MSS already mentioned. In omitting 6 86 37^c-39^b and 6 93. 23de, Da probably shows its affinity with the early Northern (or Kashmirian) group but both are cases of haplography to which no special weight need be attached. The case of 6 12 20^{cd} will be found discussed in the Critical Notes.

As to additional passages, not to mention those which belong to the entire Northern recension, we find the Da version sharing most of its additions—there are nearly fifty of them, besides the *Kātyāyanistava*—with the late Northern group. In only a solitary instance, 141* (found in Ś₁ K_o-s & Da₂ D₂ 4-c), it may seem to show some relation with the early Northern or the Kashmirian group. Other additions are individual characteristics of the version. These are 190*, 213*, 251*, 501* (all found in Da Dn₁ D₅), 414*, 493* (found respectively in B Da Dn D₅ s and Da Dn D₅), 216*, 464* (found respectively in Da₂ D₅ r and Da₂ Dn₁ D₅), and 244* (found in Da D₅). As we have seen, the Śveta episode is given by Da Dn along with B₂ & D₄.

As to transpositions, those peculiar to Da₁ are the following: after 6 76 6^{ab}, Da₁ (om. 6^c-16^b) reads 6 77 36-78. 5^{ab}, repeating the passage in its proper place, it reads 78 37^d-38^d after गृह in 72 44^b, 82 48 after 82 54, along with Dn D₄ c, it reads (maig sec m), after 15. 23, 53-54 (with v l), and with Dn₁, it reads 114 60^{cdab}

after 114 54 Da₂ reads 114 60^{ada} after 114 55^{ab}, while Da D₁ & s read 50 109 after 104, Da D₂ also repeat it in its proper place. Finally, it may be mentioned that in Da₁, the portion of the text from 6 39 26 up to 6 40 2 is lost on the missing folio no 114, from 43 20 up to 74 on missing folios 132-133, and from 44 19 up to 45 22^c on missing folios 135-136

Dn₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 483 of Viśrāmbāg I

Country paper, Devanāgarī characters. Size 16½" × 6¾". Folios 336, with 10-12 lines to a page, and about 48 letters to a line. Clear and legible hand, fairly correct. A few corrections are noted in the margin (*sec m*). Borders ruled, double dandas used and stanzas numbered both in the text and the commentary. Red chalk used to underline the colophons, and yellow pigment to mark elasures. Gives the text in the centre and the commentary above and below the text, as usual. Although the last colophon of the commentary reads इति श्रीमद्भुजमिश्रकृतौ भारतार्थदीपिकाया मीमंषद्विवरण समाप्तम्, the commentary from beginning to end is actually Nilakantha's *Bhāratabhāvadīpa*. Not dated.

Dn₂

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe. Not numbered.

Tough country paper. Size 16" × 6". Folios 338, with about 11 lines to a page, and 50 letters to a line. Margins carefully ruled in black and red, and double dandas in red ink given throughout, as also stanza numbers. The colophon and references are indicated with red chalk, yellow pigment is occasionally used for correction. Devanāgarī characters, written in a neat and legible hand, fairly correct. Gives the text in the centre and the commentary of Nilakantha above and below the text, as usual. No date is given at the end. The MS, however, seems to have formed part of a complete MS of the epic of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karna, Śalya, Saṃvṛtika, Strī and Śānti. The extant parvans are in the same handwriting and on the same quality and size of paper except the Ādīparvan, which is on a larger size of paper. The Ādīparvan gives the date. ईश्वरसूक्तस्य मार्गशीर्ष शु० त्रयोदशी, while the Anuśāsana gives it in a verse —

सर्वद्वानुगुणैकमसिते सौम्यवत्सरे ।

There is blank space left for the second half of the verse. The Āranyakaparvan, however, gives the date in fuller details, even mentioning when the writing of the parvan was commenced and when it was completed. It says लेखनप्रारम्भ-कार्तिक शु० २ and समाप्ति फाल्गुन शु० ९ बुधवासरे सन् १८३९. The details are correct and give a period from 7, November 1782 up to 12, March 1783 for the writing of nearly 12,000 stanzas, which works out an average of 112 stanzas per day. The Bhīṣmaparvan might have been written some

months previously, as the Āiānyakapaivan is commenced only after the completion of the Śāntipāivan. The Anusāsana bears the Samvat 1835, and, at the rate of writing estimated, one scribe could easily have been three to four years at the task of copying the whole epic.

The critical details of Dn₁ and Dn₂ are best given together, those which these MSS share with the MSS of the Da group being already given before. The omissions peculiar to Dn₁ are

6 10 6 (hapl), 65^{ad}, 12 35^{ef}, 16 5-6, 44 48^{abcd}, 45 48^d-50^a, 47 27^{ed} (? hapl., with D₃), 49 16^a-17^b, from पिहित in 55 72^b to सर्वा in 55 72^f, from वृकोदर in 58 32^b to व्यादितास्य in 58 33^d, 58 37^c-60 47^d (a loss of over 100 stanzas), 63^c-64ⁱ (hapl), 70 35, 80 34^c-35^d, 86 64^{cd}, 88 14^c-15^d, 102 35^a-36^c, 105 1^{ab}, from महारथ in 107 46^b up to सौमदत्तिग् in 107 46^d, 110 18^{ab} (with M₁ s-s), 112 108^a-109^b, 134^{ef}, 136^b, 113 11^c-13^b, 35^c-36^b (hapl)

The omissions peculiar to Dn₂ are

6 7 2^{ab}, 10 24^a-25^b (hapl), 15 17^{ab} (hapl), 48 25^{ab} (with D₄ r s), 53 14^{ab}, 58 21^c-22^b (hapl), 47^b-49^c, 60 25^a-26^b, 34^{cd} (with D₇ s), 51^d-54^a (all hapl), 67 25^{bc} (hapl, with D₄ r), 72 6^{ab} (with K₂ D₁ s), 76 15^{ab}, 77 5^a-6^b (hapl, with D₂), 80 6^{cd}, 86 21^b-22^c (hapl), 88 32^c-34^b (hapl), 93 7^a-8^b, 94 11^{ab}, 109 38^c-39^d (hapl), 111 37 (hapl, with D₂), 112 105^c-107^d (hapl), 115 7^c-8^b

The omissions noticed in Dn as a whole are

6 2 9^c-10^d (hapl), 10 (hapl, with G₂ s), 3 28^{cd} (hapl, with D₄), 4 31^{cd} (hapl, shared with B₁ S), 20 14 (hapl, with Ś₁ K₀₋₂), 42 26^d-27^c (hapl), 43 42^{cd} (hapl)

The cases of omission which Dn shares with the late Northern group need not be recorded here. The case of 4. 31^{cd} mentioned above where Dn goes with the entire S recension is a case of haplography from which no valid generalization can be made.

As to additional passages, only three cases where Dn MSS show independence of Da are worth recording. 112* (here however Dn goes with the late Northern group), 152* and 168* (both shared by Dn₂ alone with D₄). The transpositions found in Dn₁ are in chapter 6. 112, where it reads 92^c-93^d after 89, and 94 after 92^{ab}. Dn₂ transp 6 62 11^{cd} and 12^{ab} along with the MSS D₄ r s. Dn with D₄ s transp 6 5 12^c-15^b and 15^c-20^d. The omission of the colophon of adhyāya 67 in Dn₁ alone and of adhyāya 104 in Dn₁ K₂ are both very probably accidental.

D₁

Madras, Adyar Library, No XLI o 65 (original number 34L 65) Dated Śaka 1562 (A. D. 1640)

The MS was collated at the BORI. Written on country paper, size 11" x 4¾". Folios 131, with 12-18 lines to a page, and 36-50 letters to a line. Good, old-looking MS, copied by विठ्ठलसुतदशपुत्रगणेश in Śaka 1562 (A. D. 1640).¹

This MS is remarkable for the number of solitary omissions that it presents. There are some ninety instances, nearly half of them due to haplography. The longest single non-haplographical omission covers 45 lines from 6 114 101^b up to 115 10^c, but, strange as it may seem, it occasions no break in the continuity of the narration. In some cases, the omissions result in the avoidance of a three-line stanza in immediate neighbourhood, for example, 6 45 57^{ab}, 50 47^{cd}, 83 28^{ab}, 91 16^{cd}, 105 5^{ef}, 109 12^{ab}, 112 97^{ef}. In other cases, although the MS is unique in the omission, there is always something to be said in justification of it. Thus, the introductory question of Dhṛtaśāstra in 6 11 1-2 is really superfluous. The last two stanzas of chapter 98 strike one as an unnecessary appendix, as also the last stanza of chapter 103. Elsewhere the omissions effect a curtailing of enumeration as in 43 65, 83 9^a-10^b, 92 75^{ab} and nowhere, in fact, can it be said that the non-haplographical omissions in D₁ have caused any break in the context. But the MS is unique in these omissions, and to follow it on these grounds would be an uncritical procedure. We need not comment upon the haplographical omissions, which D₁ shares at times with K_s, or D_s, or both together, or with a larger group of MSS.

More remarkable are the additions found in D₁ alone. There are over seventy of them, involving an augmentation of the text by fifty stanzas. In the following fifteen cases, the addition incidentally results in the avoidance of a three-line Anuṣṭubh or a six-line Triṣṭubh in immediate neighbourhood: 173*, 175*, 177*, 245*, 256*, 288*, 305*, 323*, 330*, 335*, 410*, 424*, 435*, 477*, 495*. The substitution of 257* for 61 42 avoids the intrusion of a lonely and unrhythmical Triṣṭubh. Most of the others are poetic paddings giving more detailed descriptions, as in 174* (four stanzas), 179*, 181*, 185* (two stanzas), 237*, 269*, 334* (two stanzas), 426*, 284*, wherein we notice particularly the author's partiality for the ape on the banner of Arjuna's chariot, which he (in common with popular belief) understands as living and participating in the fight. Compare the descriptions quoted in the footnote below, which have their parallels in other MSS also.² In some cases, the additions seek to improve the tone

¹ The post-colophon entry reads श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे, where विक्रम is name of the year, and not of the era. On the title page we read सुदरदशपुत्रस्य विभाग भीष्मपर्व गोविन्ददशपुत्रस्य

² After 6 48 18^{cd}, D₁ adds

159* लाङ्गलास्फोटशब्देन स्वनयानो नभस्तलम् ।
पिङ्गाक्षैर्दृष्टिपातैश्च भीषयन्नग्निमैनिकान् ॥

After 6 51 35, D₁ adds

184* रोरुयमाणो दृश्येत ध्वजाये वानरेश्वर ।
दृष्ट्या भीषयते शङ्खस्तम्भकर्णा महाकापि ॥

as when, in 491*, D₁ communicates a touch of politeness to Bhīṣma's reply to the physicians and surgeons that had come to wait upon him. Elsewhere D₁ is seen to expand a single line into five by giving additional information¹

App I, No 5 is found in D₁ alone. The passage is mainly repetitious. After 6 45 52, D₁ reads 6 46 4^{cd}-23^{ab} first, and 6 45 53 to 46 4^{ab} afterwards, which is probably to be explained as inadvertent copying of the reverse side of a folio first, and the obverse side afterwards. Its reading 6 113 1-26 after 114 4 is perhaps to be explained as due to a misplacement of the folio in the original exemplar, occasioned by the absence or loss of the folio-number. Other transpositions in D₁ are of minor importance.

D₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 481 of Viśiāmbāg I, dated V Samvat 1729 (A D 1672)

Indian paper soiled round the edges by moisture. Devanāgarī characters with partial Piṣṭhamātīās. Size 14 $\frac{3}{4}$ " × 6 $\frac{1}{2}$ ". Folios 187, out of which fol 35 is missing, 11 lines to a page, and about 52 letters to a line. Margins ruled in black. Red chalk is used to mark colophons and stanza endings, generally with single daṇḍas placed after them. The chapters and stanzas are not numbered except in the case of the Bhagavad-gītā. Marginal additions and corrections by a different hand, which also supplies a few annotations to the Bhagavadgītā portion, mostly excerpts from the Sāmkarabhāṣya. Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines. The post-colophon entirely about the date reads सवत् १७२९ वर्षे माघशुदि १० शुके, without mentioning any details about the copyist or the provenance.

The MS has over two hundred omissions, the longer ones amongst them

After 6 108 14, D₁ adds

451* तथा किलकिलाशब्द श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नमस्तलम् ॥

More elaborate is D₂ which, after 6 19 28, adds

74* ध्वजाग्रे ख्यतो भीम कपेस्तस्य पुन पुन ।
श्रूयते भीमनिन्दो नादयानो दिशो दश ।
दृष्ट्वा च भीषयामाम विरावैर्वानरेभ्यः ।
अक्षेपोत्क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गूलेन पुन कपि ।
आवाशे दर्शयामाम प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

¹ Such elaborations of the original, in fact, are found in all MSS from Śi Ko to S. They are responsible for the present inflated size of the "Mahābhārata", some of these additions have been of course weeded out in the present edition, but as some others have found their way into all extant MSS they cannot be weeded out except by higher or subjective criticism, which falls outside the scope of the present edition.

being 6 15 55-70 (shared with K_3 and coming immediately after the "omission accident" for which cf p xix, n 3), 27 1-26 (due to a missing folio), 57 8^c-35^d, which may be due to an unwitting skipping over of one side of a folio, and 113 36^a-45^b, for which no reason can be assigned. Some sixty of the other omissions are due to haplography. These haplographical as well as non-haplographical omissions are found (cf p xvii, xxii) sometimes shared with \dot{S}_1 alone, at times with K_0 or K_{0-2} , but more frequently with K_3 alone (p xxvi), or K_5 alone (p xxviii), or jointly with K_3 & . This fully establishes the relation of the MS with the Kashmirian group, especially with K_3 & .

What applies to the omissions also applies to the dozen or so additions found in D_2 , six of them being peculiar to D_2 and the rest shared with MSS of the Kashmirian group. The additions serve at times to get over the three-line stanzas in the neighbourhood (328*, 483*), or afford more detailed descriptions of battle (161*, 231*), or the like.

Similarly, there are four or five cases of transposition peculiar to D_2 , about half a dozen shared with K_3 , and one shared with K_3 D_2 along with one or two other MSS. None of them calls for any remark.

D_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1882-83

Rough country paper. Devanāgarī characters with Prṣṭhamātrās. Size $14\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Folios 246, with 10 lines to a page, and about 40 letters to a line. Folios 130 and 241 written on one side only, as also the first and the last folio. The few concluding lines in the post-colophon entry are wanting. The scribe (? owner) of the MS writes his own name in Telugu characters on fol 42a, 43b and elsewhere, as also on the reverse side of fol 246, the last reading — *suta-Varkunṭhatanūga-Pan amā-nandanāmā dvijanmā jayatu*. The MS is old and fragile, with the edges of several folios broken off or torn. There are corrections made in the margins in several places, *see m*, the oldest of them being written with Prṣṭhamātrās. Ruled in irregular black lines. Dandas, adhyāya colophons, and the "uvāca" references are rubbed over with red chalk. The MS looks more than three hundred years old. It was collated at the B O R Institute.

The MS presents over thirty omissions peculiar to itself, the longest one being 6 15 27^a-41^b, which is due to haplography. The non-haplographical omissions are 6 45 46^{cd}, 50 76^{ef}, 64 13^{cd}, 74 15, 78 16, 81 25^{cd}, 26^a-27^a, 92 11^{abc}, 93 10^c-11^a, 95 46^{ef}, 97 24-25, 103 46, 82^{ab}, 104 5^{ab}, 25^{cd}, 112 28, 128^d-132^a, 114 56^{ab}, 116 36^c-37^b, 40^{ab}. There are five omissions which D_3 shares with the Kashmirian MSS, namely 6 44 40^{def} (with \dot{S}_1 K_{0-2}), 92 42^{cd} (hapl, with K_0 1), 109 6^{ab} (with K_2), 114 60 (hapl, with K_0 1 & B_2 -4 D_1 7), and 116 8^{bc} (hapl, with K_{0-2}).

There is at the same time one omission (6 50 79^{ab}) which D₂ shares with the entire Southern recension, all other Northern MSS (except D₁ which has a longer omission including line 79^{ab}) having that line, which is quite necessary in the context. The omission is, however, due to haplography and not much stress can be laid upon it. In 6 12 20^{cd}, we have admitted a line in the text, hesitatingly, on the authority of D₂ alone. See Critical Note to the passage.

As to additions, D₂, in the Bhagavadgītā portion, has (ignoring the *Gītā-prasasti*, 113^{*}) eight passages peculiar to some of the Kashmirian MSS (717^{*}, 89^{*}, 100^{*}, 101^{*}, 103^{*}, 104^{*}, 105^{*}, 106^{*}, 110^{*}) besides giving one, 99^{*}, entirely on its own count. Amongst other addl passages, there is one, 240^{*}, which belongs exclusively to the Southern recension. D₂ shares a number of its addl passages with D₆ (77^{*}, 411^{*}, 413^{*}, 415^{*}, 422^{*}), the longest of them, 411^{*}, being a poetic elaboration of the Bhīṣma-Arjuna fight in chapter 102, with a *penchant* for word-pun in lines 8-9, which D₂ alone gives. We have already referred to the passage describing the ape-banner (p xxxviii). In 14^{*}, some more evil omens are enumerated, in 136^{*}, which incidently avoids a three-line stanza, there is a piling up of more epithets. The other additions do not call for a special remark. The MS of course gives most of the additional passages peculiar to the Northern recension as a whole (except 380^{*}, which D₂ alone omits), and it also contains most of the late Northern additions, as well as the Śveta episode.

There are about half-a dozen minor transpositions in D₂, the only one worth noticing is its reading 6 38 20 after 29 15, which is of the nature of a writing down from memory the analogous reference in Bhagavadgītā chapter 16, st 20, after the mention of the demon miscreants in BG chapter 7, st 15. The MS gives the Śveta episode.

With K₂, D₂ om the colophon at the end of chapter 68, D₂ also omitting the reference at the beginning of the following chapter. Chapters 68 and 69 can in fact be well merged into one. The om of the colophon at the end of chapter 83, found in D₂ alone, seems to be due to an oversight.

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1204. Dated Śāka 1622 (A D 1700) Folios 277, with 10 lines to a page, and about 52 letters to a line. Devanāgarī characters. Complete, with occasional marginal collections. The MS was collated at Tanjore. The Bhagavadgītā is accompanied by the commentary of Śrīdhara. Burnell's catalogue gives for it the date Samvat 1622, but actually it is Śāka 1622, Vikrama being not the name of the Samvat, but of the cyclic year corresponding to Śāka 1622.

Of some forty omissions found in the MS, 17 belong to D₄ alone, 9 of the latter being non-haplographical. The others (ignoring about ten shared with the entire Northern or the late Northern groups) are shared, one each, with Ś₁, K₀ 1 K₂ (hapl),

K₂ B₂ s D₇ s, B Dn₂ M₁ s-s, B Dn D₃ (hapl), D₄ D₅ (hapl), Dn (hapl), Dn₂ D₇ s, Dn₂ D₇, D₄ 7 s (hapl), D₄-6 (hapl), M₁ (hapl), and M₂-s. None of the omissions covers more than two stanzas.

D₄ gives the thirty odd addl passages¹ which belong to the entire N recension as well as the fifty odd addl passages belonging to the group of late Northern MSS. It gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. Of the remaining additions, however, quite a few testify to a distinct lining up of the MS with the Southern group. The MS thus shares 263* (3 lines), 272* (6 lines), 282* (3 lines, M₂ om), 286* (2 lines, marg sec m), 295* (3 lines, marg sec m), and 296* (8 lines) exclusively with the entire S recension. These additions are mostly elaborated battle-descriptions which often serve to bring out the out-of-the-way learning of the author, as for instance in the addition given in the footnote below². Two of these additions, it will be noticed, are written on the margin by a second hand.

D₄, as we have already seen, belongs to the group referred to on p xviii above, and in the few transpositions found in it, it generally goes with that group, but in some cases the MS has undergone modifications and corrections according to the S recension, although they are subsequently negatived by a later hand. Thus, after 6 75. 16, D₄ (like S) wrote stanza 19, but cancelled it, writing it (marg) in the proper place.

D₅

Baroda, Oriental Institute Library, No 7740

Written on country paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 6½". Folios 241, with 12 lines to a page, and 55 letters to a line. Not dated, but modern in appearance. Not very correct. Collated at the B O R Institute.

D₅ shows over ninety different omissions, very few of them being of more than 3 or 4 lines. Nearly forty of them are found in D₅ alone, only about a dozen of these being due to haplography. Most of the others are shared by D₅ in common with the late Northern group of MSS, and only two or three in common with the early Northern group, they being, in the latter case, mostly due to haplography. There

1 The only exception is 339*, not given by Dn₂ D₄.

2 After 6 65 4, D₄ S ins

272* अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् ।
 शत्रेन वदन् तं ब्रूह धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
 स हि तस्य सुविज्ञातः अश्विनिलेपु भारत ।
 मकरस्तु महान्यूहस्तव पुत्रस्य धीमतः ।
 स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा ।
 यथान्यूहं शततनवं मोहन्ववर्तत तत्पुनः ।

are only three or four omissions shared by D₅ in common with the Southern group, and even there haplography is in evidence in most cases. The exception is 6 6 11^{cd} (found in B₂ 4 Da Dn₂ D₅ 3 T G M₄), and 50 13^{cd} (found in D₅ G₁ 3)

Most of the additions found in D₅, it shares in common with either the entire Northern group or the late Northern group. There is also a smaller group made of the five MSS Da Dn D₅. Most of the MSS from this group are found to agree both in their omissions and additions, there being about two dozen instances of the former and about twelve of the latter. These last are 59*, 190*, 213*, 216* (also in D₇), 244*, 251*, 408*, 464*, 493*, 501*. It gives 486*, also found in B₂ S. The MS gives the Śveta episode but not the *Kātyāyanīstava*. It may be pointed out here that D₅ is alone amongst MSS of the composite D group in not giving 202*

D₅ with K₅ omits the colophon at the end of chapter 113, but that is due to a longer haplographical omission.

D₅

Madras, Adyar Library, old No 34 L 59 (present No 41 o 59), dated V Samvat 1835 = Śaka 1701 (A D 1779). Written on country paper in Devanāgarī characters. Size 11½" × 6½". Folios 280 (numbered 1-279, with fol 87 duplicated). About 11 lines to a page, and 32 letters to a line. The MS was copied by a scribe who describes himself as साहा श्रीवृन्दावनसुत पुरुषोत्तम, belonging to a place named देहावली.

This MS shows a very large number of omissions peculiar to itself, there being nearly seventy of them. More than half of these are due to haplography, the longest of them covering some twenty stanzas 6 15 35^c-55^d. It also omits, for no apparent reason, the first 17 stanzas of chapter 17. Besides these, there are about twenty omissions shared by D₅ with K₂ D₂ (six cases), K₃ D₁ (two cases), and with solitary MSS of the composite D group, but none shared with MSS of the B group. With the major Kashmirian group, besides its association with K₂, D₅ shows the following cases of omission: 6 58 22^{cd} (with Ś₁ K₀₋₃ 3 D₁ 3 1), 110 36^{ab} (with Ś₁ K₀₋₃), 55 90 (with K₀₋₃ D₂ 3), the omitted portion being, in the first instance, replaced by an extra line (229*). Some few of the omissions incidentally result in avoiding three-line stanzas. The other omissions do not call for any remark¹.

Ignoring the additions belonging to the entire N recension or to the group of the late Northern MSS, which are generally found in D₅, the MS shows at least twelve additional passages (19*, 21*, 24*, 49*, 115*, 164*, 375*, 377*, 383*, 389*, 393*, 394*), three or four of which seem to be mainly aimed at avoiding three-line stanzas. Others are of the nature of an unnecessary heaping up of epithets (389*), or a leng-

¹ We may, however, point out that D₅ reads 6. 24 16° as उभयोरन्तरं विद्धि, and omits the two pādas 16^d and 17^a, presumably because it failed to get at the technical sense of अन्त in 16°.

thening out of the dialogue (375*), or an elaboration of some battle-description (394*, 411*) We also meet with an attempt to imitate the BG wording (383*), or to supply what was conceived as a lacuna in the narration (115*) Some of its additions, D₆ shares with the major Kashmirian group (e.g. 140*, 182*, 202*, 417*, 508*), at times attempting to improve the context by a further addition of its own, such as 509* coming immediately after 508* D₆ contains neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode.

The few transpositions found in D₆ seem to be accidental In reading 6 22 13^b after 13^a, however, D₆ secures a better word-order The omission in D₆ of the colophon at the end of chapter 16 is evidently the result of the same accident whereby the MS omits the first 17 stanzas of the next chapter.

D₇

Baroda, Oriental Institute Library, No 8858

Written on country paper in Devanāgarī characters Size 13" × 5½" Folios 237, with 10 lines to a page, and 40 letters to a line Some pages are worm-eaten, causing frequent lacunae Not dated Fairly correct Collated at the B O R Institute

D₇ has nearly forty omissions—none longer than three or four lines—only fifteen of them being peculiar to the MS, out of which only six are due to haplography Of the omissions shared with other MSS, one belongs to the entire Northern recension, five to the late Northern group, and two to the early Kashmirian group, viz., 6 15 22^a–23^a (found in Ś₁ K₀₋₂ D₇ s), 86 80^{ca} (found in Ś₁ K₀ 1 D₂ 7 s M₄) Both, however, are due to haplography With sporadic MSS of the entire D version, it has five omissions in common, all except one due to haplography Except the omission of 6 95 21^{ab}, which D₇ shares with B Dn₂ D₄ 7 M₁ s-s, there is no other omission shared by the MS with MSS of the Southern recension

D₇ has only two additional passages peculiar to itself, 3* (also in K₂) and 65*, of which the latter appears to be rather an anticipatory copying of a later line (6 16. 37^{ab}) D₇ shows most of the additions peculiar to the Northern recension (with an occasional exception like 380*) as well as those peculiar to the late Northern group of MSS It gives the *Kātyāyanīstava*, but not the Śveta episode In giving 60* (found in B₂₋₄ Da Dn D₁ s-s 7 s S), and 61* (found in B Da Dn D₄ s 7 s S), the MS has fallen in a line with those MSS of the N recension that are conflated with the S tradition Amongst the additions shared by D₇ with a relatively few N MSS, may be mentioned 20* (found in K₂ s D₃ 7), 135* (in K₄ D₄ 7 s), 216* (in Da₂ D₅ 7) and 243* (in D₁ s 7)

It will be noticed that, in the "transposition accident" in chapter 15, D₇ goes with Ś₁ K₀₋₂ in reading stanzas 39–54 after 22^{ab} (om 22^a–23^a)

D₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 213 of 1887-91 Dated Śaka 1606 (A D 1684)

Written on old country paper in Devanāgarī characters Size $12\frac{1}{4}'' \times 6''$ Folios 240, with about 10 lines to a page, and 42 letters to a line Margins ruled in irregular lines Occasional double dandas, and blank spaces to indicate lacunae Clear and legible hand, fairly correct Corrections noted in the margin, some few *sec m* The first and the last few folios slightly frayed along the edges The date given at the end reads — शके १६०६ रक्ताक्षिनामसवत्सरे ज्येष्ठवदि प्रतिपदा इन्दुवासरे इद पुस्तक लिखितम् । ग्रथसंख्या ६००० ॥ After this, on a separate line, but probably in the same hand, appears the owner's name बीष्मपर्वस्येद पुस्तक राघोजी देशमुख परडे ।

Of the nearly sixty omissions found in D₃, over thirty are peculiar to the MS , more than half of these being due to haplography It shares three of its omissions with the majority of Southern MSS , viz, 6 6 11^{ca}, 44 30^{ab}, 48 21^{ab} (T G only), and an equal number with the major Kashmirian group, viz, 6 15 22^c-23^d, 43 28^d-29^c, 86 80^{ca} (all these latter being due to hapl) Some half a dozen omissions are shared with sporadic MSS of the D group, while the rest are shared in common with the late Northern group

As to additions, D₃ shows most of the additions common to the Northern recension as a whole, as well as those belonging to the late Northern group It gives the *Kātyāyanīstava* and the *Gitāmāna* and the *Gitāprasasti* stanzas (112*, 113*, 114*), but not the Śveta episode or the Tāntiic prelude or the *Gitāsāra* Beyond these, it gives 403*, 487* (in common with B₂), 489* (with K₂ Dn₂ D₄), and 506* (with Dn₂ D₄), the last passage being found also in the Calcutta edition

T₁

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 11810 This MS is written on palm leaves Size $20\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$ Telugu characters The present MS contains parvans 6-11, and it is in continuation of the Library No 11809, which is a similar palm-leaf MS in Telugu characters giving the first five parvans This latter MS has at the end the entry "*Tyāgeśāya namaḥ*", which perhaps points to A D 1710 as the latest date for the writing of the MS, seeing that king Shahajī Raja of Tanjore (A D 1684-1710) was a great devotee of Śrī Tyāgarāja of Tiruvaiṇṇur, and has composed hundreds of Telugu songs in praise of that deity That MS appears as T₃ in the Crit App of the Ādiparvan, and as T₂ in the Crit App of both the Ālanyakapaṇvan and the Vṛātapaṇvan The Bhīṣmaparvan in No 11810 covers 77 folios, separately paged, with about 12 lines to a page, and 120 letters to a line It is old in appearance, but is not dated The MS was collated at Tanjore

T₂

Lahore, D A V College Library, No 3945

This is another palm-leaf MS in Telugu characters, which contains — besides the Bhīṣma — Drona, Karna and Gadāparvans Size 20" × 21 $\frac{1}{4}$ " The Bhīṣmaparvan covers 210 folios with about 15–18 lines to a page Complete Undated The MS was collated at the B O R Institute

T₁ T₂ are more or less allied MSS and it is best to consider them critically together There are about a dozen omissions peculiar to T₁, out of which half are due to haplography. T₂, on the other hand, has over ninety omissions peculiar to it, out of which over forty are due to haplography The longest single omission in T₁ covers about ten stanzas, 6 41 27^d–36^c, and it may be due to haplography The others are generally shorter, covering half a stanza to two stanzas The longest single omission in T₂ covers 33 stanzas (6 90 1^d–34^c), which may have been occasioned by the inadvertent omission of an intervening folio, perhaps facilitated by the similar ending of the last line written on two contiguous folios T₂, however, has several shorter omissions, frequently haplographical, covering from 2 to 7 stanzas The non-haplographical ones are 6 2 7^b–18^a, 41 66^d–69^c, 53 10^c–15^d, 70 14^a–16^b, 76 14^a–16^a, 112 27–29

T₁ shares several of its omissions with G₄, the non-haplographical ones being 6 50 88^c–89^d, 54 20^{ab}, 95 41^d–42^a, 96 39–40, 102 20–21, 106 4–5, 10^{cd} These two MSS jointly share with Ś₁ the omission (hapl) of 6 112 22^c–23^d, and with K₀ 1 the omission (hapl) of 100 27^{ab} They show frequent agreement in the matter of variant readings also T₂ does not show such intimate relationship with any one single MS Both T₁ and T₂ severally show common omissions with MSS of the Ś K group Thus, Ś₁ K₀ 1 T₁ om (hapl) 6 10 14^{ab}, Ś₁ K₀₋₂ 2 D₂ T₁ om (hapl) 112 30^c–31^b, K₀ 1 T₁ om (not hapl) 90 46, K₀₋₂ T₁ om (hapl) 112 17^c–18^d, K₂ T₁ om (not hapl) 102 47^c–48^b Similarly, Ś₁ K₀₋₂ T₂ om (hapl) 6 16 29–30, K₀ 1 D₁ T₂ om (hapl) 43 52^a–54^b, K₀ 2 2 D₂ T₂ G₃ om (hapl) 69 24–25

There are omissions belonging to the T G versions together which are not found in the M version These are 6 22 7^d, 42 17^{ab}, 48 21^{ab} (also in D₂), 50 70^c–75^b (hapl), 60 40^{cd}, 61 43^d–44^a (hapl), 74 23^a–25^b (not in T₁ G₄) The over thirty omissions which characterize the Southern recension as a whole (with a MS or two occasionally added or omitted) are of course found in the T version Mention may, however, be made of the following exceptions 6 60 53^a–54^d (hapl) and 70 2^{ab}, both om by S (except T₁ G₄ M₂), 116 19^d–21^a, om (hapl) by S (except T₁ G₄), 10 15^c–16^d, om by S (except T₂ M₂), 71 10^{ab}, om by S (except T₂ G₁ 2)

As to additional passages, there are, in the first place, over 130 star-passages which are peculiar to the S recension as such, besides about ten other passages found

in S as well as in the late Kashmirian group of MSS¹, and these are naturally found in T₁ (except 122*, 123*), and in T₂ (except 192*, 267*, 271*, 355*, 452*) In the second place, there are over a dozen star-passages belonging to T G (but not M) which are found in both T₁ and T₂ without exception To these may also be added 308* (found in T G M₄), 331* (found in D₁ T G M_{1.2}), 412* (found in D₂ T G M_{1.2}), and 480* (found in T G M_{1.4})

There are no additions exclusively peculiar to T₁, while T₂ has 45*, 199*, 303*, 369*, 370*, 372*, peculiar to that MS alone, of which passages 199* and 303* are respectively the continuations of 198* and 302* which are found in T G T₁ G₄ have the following additions shared in common 4* (also in G₂), 15* (also in M₂), 18* (also in G₂), 30*, 33*, 34*, 38* (also in M₂), 54* (also in M₂, which om line 2), 57*, 58* (also in M₂), 75*, 134*, 169*, 224* (also in M₂), 248*, 254* (with M₂), 265*, 351*, 440* (also in M₂), 473* T₁ G have the following additional passages in common 205*, 219*, 304*, 329*, 353* (also in M₄), 388*, 448* (also in M₂), 454* (also in M₂), 460*, 461*, 462*, 481*, the passages being absent in T₂ On the other hand, T₂ shares with the entire M version the following star-passages 220*, 362*, 390*, 434*. With M₄, T₂ shares 419*, and with M_{1.4}, 463*

In common with the entire N recension, T₁ G share the star-passage 476*, while T₂ similarly shares 285* Passages 433* and 505* are found in N and T G.

As to transpositions, there is only one peculiar to T₁, but nearly ten peculiar to T₂, but they are not of any critical importance T₁ G₄, as usual, show their affinity by having some nine transpositions in common², occasionally in conjunction with one or more M MSS There are about a dozen transpositions (see p XLIX below) common to T G, of which T₂ alone fails to give nearly half

The versions T G om the colophon at the end of chapter 5, and the MSS. T₁ G₄ do the same at the end of chapter 45, but as the "uvāca" references at the beginning of the following chapters are not omitted, the omission of the colophons seems to be due to inadvertence only On the other hand, the colophon at the end of 6 112. 77 is omitted in Ś₁ K_{0.1} T₂, T₂ omitting also the following "uvāca" reference Here the procedure of T₂ seems justifiable

¹ These are 61* (found in K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 s S), 64* (in K₃₋₅ B D S), 70* (in K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 s S), 108* (in Ś₁ s K₀₋₃ 5 6 Ñ₁ B₁ s 4 D_{a1} D_{n1} D₁₋₄ 6 T G M₂), 211* (in K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 s S), 316* (in Ś₁ K₀₋₂ 4 5 B₃ T₁ G M), 465* (in K₃₋₅ B D T G), 486* (in B₂ D_a D_{n1} D₅ S), 494* (in K₀ 2-5 B D T G₄ M)

² Thus, T₁ G₄, after 6 12 8^{ab}, read 9^{abcd}, transp (with G₂) 54 13^{cd} and 14^{ab}, after 54 24^{ab}, read 19^{cd} e^f, after 63 15^{cd}, read (with M₄) 17^{cd}, transp (with M₂) 70 2^{ab} and 2^{cd}, after 74. 22, read (with M) 25^{cd}, repeating it in the proper place, after 82 47, read 50, after 102 78 (1 e, before the colophon), read (with M_{1.2.4}) 103 1-11, transp 109 6^{ab} and 6^{cd}

G₁

Lahore, D A V College Library, No 3764 The MS contains the first seven parvans It is selected for the Critical Apparatus of only the Bhīṣmaparvan It is written in Grantha characters on palm-leaves, and the Bhīṣmaparvan covers a total number of 250 folios, with about 25 lines to a page Size $19'' \times 1\frac{3}{4}''$ The MS is old in appearance and is not in good condition Collated at the B O R Institute

G₂

Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 76 (which has now been amalgamated with the B O R Institute's MSS collection, and is numbered 267 B) The MS contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans It appears as G₂ in the Crit App of the Udyogaparvan It is written on palm-leaves in Grantha characters Size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$ The total number of folios is 260, of which the Udyoga covers 144 With 12-13 lines to a page, and 70-75 letters to a line Modern in appearance Purchased from Mr Rangasami Aiyangar of Mysore Collated at the B O R Institute

G₃

Pudukottai, State Library, No 260 The MS contains the Udyoga, Bhīṣma and Drona parvans It appears as G₂ in the Crit App of the Udyogaparvan. It is written on palm-leaves in Grantha characters Size $14\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$ Folios 270, with 15-18 lines to a page, and 60-70 letters to a line The Bhīṣmaparvan covers folios 1-110, separately numbered Complete Collated at the B O R Institute

G₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11842 Written on palm-leaves in Grantha characters Folios 282, with about 6 lines to a page, and 60 letters to a line Gives the Bhīṣmaparvan only Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$ Collated at Tanjore

The following omissions are peculiar to G₁ 6 23 10^{cd}-24 26^{cd} (loss of 63½ stanzas), 33 23^c-24^b, 38 21-22 (hapl), 39 20^b-22^a (hapl), 40 33, 41 101 (also in Da₁), 54 36^c-38^b (hapl), 63 3^c-4^d (hapl), 86 59^c-61^d (hapl), 90 8^{ab} (hapl), 112 40^c-43^d (hapl) With G₂ it shares only one omission, that of 6 92. 47^c-49^d, but with G₃, it shares over fifteen 6 50 13^{cd} (also in D₂), 54 13^{cd} (also in M), 55 115^a-116^b (hapl), 68 19^c-21^b, 71 9-10 (also in K₃), 79 26^{ab} (also in B₁), 34^c-35^d, 80 42^c-44^a (hapl), 96 30^a-32^b, 103 5^d-6^a (also in K₄ B₁ : Da₂ D₂), 106 4^{cd}, 110 40^d-42^a, 111 21^{cd}, 114 76^c-77^a, 115 39^c-40^d

G₁₋₃ share the following omissions in common 6 10 25-26 (hapl), 51 41^{ab}, 63 15^c-17^b, 65 25^{cd} (with T₂ M₁₋₃), 74 23^a-25^b (also in T₂), 93 10^d-11^a (hapl, also in K₀ 1), 15^{cd}, 96 38^b-41^a, 102 34^{cd}, 103 28^c-30^b (hapl, also in K₄), 104

20°-22° (hapl), 107 19^{ab} (hapl), 52^{ab}, 108 23°-24° (hapl), 112 135^{ab} In addition to these, there are the omissions common to T G listed on p XLV above, and those found in the S recension as a whole, which will be found on p LII below

The following omissions are peculiar to G₂ 6 2 10 (hapl, with K₂ Dn T₂ G₃), 3 29^{ab} (hapl, with D₂ & G₃), 41 34^{cd} (? hapl), 66°-67° (hapl), 48 25°-28° (hapl), 58 27°-28°, from राजन् in 68 19° up to समरे in 68 21°, 69 31°-33° (hapl, with M₂), 75 49°-51° (hapl), from पत्रिणि in 78 46° up to विव्याध in 78 47° (hapl), 80 22, 86 17, 113 36^{bc} (hapl)

The following omissions are peculiar to G₃ 6 1 9°-10°, from युद्धे in 27° up to युद्धे in 28°, 29^{cd}, 3 35°-37°, 4 17 (hapl, also in D₁), 7 24^{ab}, 14 3-4 (hapl), 16 38^{cd} (hapl, also in S₁ K₁), 27 21^{bc} (hapl), 31. 4°-6° (hapl), 33 3-4 (hapl), 37. 11^{ab} (hapl), 39 20-21 (hapl), 41 66-74 (hapl, a loss of 18 lines), 43 4-5 (hapl), 60°-62° (hapl), 66°-68° (hapl, also in K₀₋₂), 81°-82° (hapl), from दुन्मथ्य in 44 26° up to केचि in 44 28° (hapl), 46 28°-30° (hapl), 48 14°-15° (hapl, also in K₂), 50 61°-62° (hapl), 103^{ab}, 55 32°-35° (hapl, also in K₂), 58 24°-25° (hapl), 62 16°, 71 24 (hapl), 80 22°-23° (hapl), 97 19 (with M₁ s-s), 34°-36° (hapl), 103 53°-54° (hapl), 107 17^{cd}, 109 4°-5° (hapl, with M₁-s s), 18°, 112 83°-85°, 86 (hapl), 127°-130° (? hapl), 113 44^{ab}, 114 17°-18° (hapl), 116 41 (hapl, also in S₁ D₂), 117 25°-26° (? hapl).

G₄ shows only two omissions peculiar to it 6 75 10-11 and 82 37 The rest it shares mostly in common with T₁ (see p XLV above)

Coming to the additions in the G version, besides the nearly 130 cases of additions presented by the S recension as such (the list of which will be found on p LIII below), there are the following over thirty cases of additions common to T G

26* (with M₂ 4), 198*, 201*, 205* (without T₂), 219* (without T₂), 302*, 304* (without T₂), 308* (with M₄), 329* (without T₂), 353* (without T₂, with M₄), 365* (substituted passage), 371*, 373*, 376*, 387* (the last two, with M₂), 388* (without T₂), 391* (with M₁ 2), 395* (with M₁), 401* (with M₂), 402*, 412* (with M₁ 2), 416*, 420*, 421* (with M₁), 423*, 431* (with M₁), 444*, 448*, 454* (the last two, without T₂, with M₂), 449* (with M₂), 460*, 461*, 462* (all three, without T₂), 470* (without T₂ G₂)

Beyond these, G₁ presents only one addition, 341*, G₂, the following seven. 2*, 47*, 85*, 148*, 427*, 445* (subst), 446*, G₃, the following four 172*, 406*, 456*, 474* G₄ presents everything always conjointly with T₁, the list of passages being already given on p XLVI above In addition, we may mention the following cases 46* (found in T₁ G₁₋₃), 48*, 511* (both found in T₁ G₁ 2 4), and 327* (found in G₁ 3)

Apart from the transpositions presented by the S recension as a whole (the list on p LIV), the following cases in individual G MSS may be noted After 6 89 22, G₁ reads 26^{ab} G₂ reads 6 3 16^c-17^b after 3 14^{cd}, 8 31^{cd} after 8 30^{ab}, 16 26^{ab} after 16 24^{ab} (repeating the line in its proper place), 79 26 after 79 35, 83 21^{cd} and 20^{ab} after 83 19^{ab}, 96 32^{cd} (first time) after 96. 29 (repeating the line in its proper place) G₂ also transposes 6 39 15 and 16, 106 10^{ab} and 10^{cd}, 107 25^{ab} and 25^{cd} After 6 4 4^{ab}, G₃ reads (first time) 6^{cd} and 7 (repeating the lines in their proper place), after 6 19 1, it reads 19 3^{cd}, repeating the line in its proper place G₄ transposes 6 2 9 and 10 G₁ s read 6 60 68 after 70, 79 26^{cd} after 34^{ab}, 106 6 after 4^{ab} G₁₋₃ read 6. 114 61 after 56

The versions T G together present the following cases of transposition After 6 7 28, T G read 8. 18-25, after 201*, T G (except T₂) read 55 89-90, after 84 34, T G read 30, after the initial reference in chapter 100, T G read 100 15-26 (T₁ G₄ repeating 15-16 and T₂ G₁₋₃ repeating 15-26 in their proper place), after 104 53, T G M₁ read 58, after 108 17, T G (except T₂) read 20, after 112 124, T G read 11^c-15^d (T₂, after 124^{cd}), after 114 41, T G read 45^{cd}, after 114 42^{ab}, T G (except T₂) read line 4 of 476*, reading 114 42^{cd} after 45^{ab}, after 114 55, T G (except T₂) read 58 and 60 Reference may also be made to the Tabular Statement on p 99, and to the sequence indicated under 6 112 135 on p 662

M₁

Calicut, MS (without number) belonging to the Padinjāre Kovilakam Collection Written on palm-leaves in Malayalam characters Size 17½" x 2½" Folios 177, with 10 lines to a page, and 58 letters to a line Collated at the B O R Institute

The omissions peculiar to M₁ are 6 10 40^b-41^c (hapl), 47 9^{ab} (hapl, also in D₄), 53 6^a-10^b, 60 55^d-56^a (hapl, also in K₀), 79 29^a-30^b (hapl, also in D₅) It shares the following omissions with M₂ 6 44 22-23, 50 15^c-17^b (hapl), 58 6^{cd}, 111 6-7 (hapl), 112 27^a-30^b, the following with M₂ 4 6 21 13-14 (hapl), the following with M₃ 106 4 (hapl, found in S₁ K₀ 1 D₅), the following with T₂ M₄ 6 60 15^{ab}, and the following with M₃ 6 10 27^c-28^d, 55 90^{cd} Beyond these, there are the nearly thirty-five omissions belonging to the entire S recension (see p LIV), which are all found in M₁, except 6 15 8^{cd} (found in S except M₁ 4), and 48 69^{cd} (found in S except M₁ 2) The omissions belonging to the M version by itself are the following

6 22 2^{cd} (without M₄), 19 (with D₄, without M₁), 51 31^{ab} (without M₄), 65 25^{cd} (with T₂ G₁₋₃, without M₄), 73 23^{ab} (hapl, without M₂); 75 5^c-7^b (hapl, without M₂ 4), 80 5^{ab} (hapl, with T₂, without M₂), 95 21^{ab} (with B Dn₂ D₄ 7, without M₂), 97 19 (with G₃, without M₂), 103 47^{cd} (with T₂), 92, 106 44-45, 108 20^c-24^b (hapl), 109 4^c-5^d (hapl, with

G₂, without M₂), 32^{cd}, 34-35, 37^a-38^b, 41^{ef}, 110 14^{cd} (without M₂), 18^{ab} (with Dn₁, without M₂), 111 21^{ab} (with T₂), 112 68^{ab}, 118^{cd} (without M₂), 124^{ef} (with T₂, without M₂), 114 96^{ab}, 98^{ef} (with T₂), 100^{ab} (with T₂), 115 14^{ab} (with T₂), 116 45^{cd} (with T₂, without M₂)

Of these, M₁ fails to present 6 22 19

There are no additions peculiar to M₁ exclusively. M₁₋₃ have 56*, M₁ 4 (with T₂) 463*, and M₁ 3 4 (as a subst passage) 468*. M₁ at times follows T G in the matter of addl passages, as for instance in 395*, 421*, 431*, in 331* (with D₁ M₂), 391* (with M₂), 412* (with D₆ M₂), and in 480* (with M₄). Beyond these, there are about a dozen cases where the additional passages are common to the entire M version, as well as the over a hundred and thirty cases characteristic of the S recension as such. The former are listed below

79* and 165* (both without M₄), 187* (with K₂ 4 B₁ 3 4 Da Dn D₁ 3-3 7 3), 220* and 362* (both with T₂), 366* (subst.), 390* (with T₂), 407* (with K₄ D₁ 3), 434* (with T₂ which substitutes it for 6 103 101^{cd}), 452* (with T₁ G, T₁ G₄, and G₁₋₃ at different points of insertion), 459*, 467* (with K₄ B Da Dn D₁ 3-3)

As to transpositions, the only one exclusively peculiar to M₁ is the reading of 6 8 51^{ab} after 8 48. It, however, repeats the line in its proper place. With M₂, M₁ reads 6 8 15^c-16^d after 8 25, and transposes (hapl) 66 8^b and 9^b, with M₃, it reads 6 113 9^{cd}-17^{cd} after 112 134^{cd}, with T₁ G₄ M₃ 4, it reads 6 103 1-11 after 102 78, with M₃ 3, it transposes 6 82 31^{cd} and 32^{ab}, and with M₃ 3 3, it reads 6 15 34 after 15 28^{ab}, repeating the same in its proper place. There are, besides these, a couple of transpositions found in the M version as a whole¹ and the over fifteen cases of transpositions presented by the entire S recension, which are naturally found in M₁.

M₂

Cochin, Chennamangalam, MS No 928, belonging to the Pāḷiyam family
Dated, Kollam 1028 (ca A D 1853)

This MS contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans. It appears in the Crit App of the Udyogapaivan as M₂. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Of the 299 folios in the MS, the Bhīṣma covers 162, with 11-12 lines to a page, and about 60 letters to a line. Size 17½" x 2". Written in clear and legible characters, fairly correct. Well preserved and modern in appearance, being protected with illustrated wooden covers having painted floral designs. The adhyāyas are generally numbered and named. The MS was collated at the B O R Institute

¹ M om 6 109 30-41 in the proper place and reads the same after 6 110 21 in the following sequence 36, 459*, 38^c-41^d, 30-32^b (om 32^{cd}), 33 (om 34, 35, 37^a-38^b and 41^{ef}). In the same chapter (109), M, after st 33, reads 6 110 19-21, repeating the same at the proper place

Ignoring the omissions which M_2 shares with M_1 (already listed in the description of M_1 above), there are some forty omissions peculiar to M_2 of which nearly half are non-haplographical

6 2 18^{bc} , 3 7^d-9^c , 4 29^{ab} (with T_2 , non-hapl), 13 45^d-46^a , 24 69^c-70^d , 26 26^c-30^b , 34 17 (with M_3), 38 10^c-11^b , 39 17^b-18^a , 40 76^b-77^a , 43 75^{ab} 44 30^{ab} (non-hapl, with D_3 T G M_1 s 4), 34^{ab} (with K_1 D_1 T G), 46 10^{cd} (non-hapl), 48 25^a-27^b , 50 43^{cd} (non-hapl), 53 7^a-10^b (non-hapl), from रुर्ग in 55 49^c up to च in 51^a (non-hapl), 55 123^b-124^a (non-hapl), from ज्ञेय to दीप्त्य in 60 33^{cd} (non-hapl), 62 11^c-12^d (non-hapl), 67 15^c-16^d , 71 2^c-3^b , 73 23^b-24^c (non-hapl), 75 44^d-45^e , 82 48^b-49^a (non-hapl), 83 24^{cd} (with K_3), 84 12^a , 86 16^d-17^e , 87 15^{ab} (non-hapl), 91. 39^{bcd} (with K_3 D_2), 93 1^b-3^a , 15^d-17^a , 94 8 (with D_3 T_2), 96 32^c-33^b (non-hapl), 101 29^a-30^b (with M_3), 102 2^b-3^a (non-hapl), from तत्र in 104 10^b to प्रयु in 104 11^d , 106 4-6 (with M_3), 106 9 (non-hapl), 107 2^c-3^b (with K_3), 113 13^c-15^b (non-hapl)

Besides the three instances included in the above list where M_2 shares its omissions with K_3 , the following two cases show the affinity of M_2 with other Kashmirian MSS 6 17 12^c-13^d (with \hat{S}_1 K_0), 51 3^c-4^b (with K_0 1) Both, however, are cases of haplography Of the nearly thirty cases of omissions presented by the M version generally, M_2 fails to omit the passage in the following nine cases 6 75 5^c-7^b (also M_4), 80 5^{ab} , 95 21^{ab} , 97 19, 110 14^{cd} , 18^{ab} , 112 118^{cd} , 124^{ef} , 116 45^{cd} Of the nearly thirty-five cases of omissions presented by the S recension generally, M_2 shows the passage in the following seven cases 6 10 15^c-16^d (with T_2), 43 74^c-75^b , 48 69^{cd} (with M_1), 60 6^c , 53^a-54^d (with T_1 G_4), 70 2^{ab} (with T_1 G_4)

M_2 has the following addl passages 15^c (with T_1 G_4), 26^* (with T G M_4), 38^* , 54^* , 58^* (all three with T_1 G_4), 81^* , 224^* , 254^* (the last two, with T_1 G_4), 376^* , 387^* , 401^* (all three with T G), 448^* (with T_1 G), 449^* (with T G), 454^* (with T_1 G) For 108^* and 246^* , see Critical Notes M_2 (with M_3 s) does not show 480^* which is found in most S MSS

There are no transpositions in M_2 other than those already listed under M_1 .

M_3

Alwaye, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library

The MS is written on palm-leaves, Malayālam characters Size $17\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. It contains, besides the Bhīṣmaparvan, the *Śivasahasranāma* from the Padmapuāna The total number of folios is 200, of which the Bhīṣmaparvan covers 192, out of which fol 10 is written on one side only Gives about 8 lines to a page, and 62 letters to a line Complete Undated Collated at the B O R Institute

Ignoring the omissions which M_3 shares with M_1 and M_2 (already mentioned in the descriptions of these two MSS), M_3 shows the following three cases of omission peculiar to it 6 79 29^{ab} (hapl, with B_1), 106 5^a-6^c (hapl), 111 6-8. In the following six cases, M_3 shares its omissions with M_5 : 6 49 39^{cd}, 78 16^{bc} (hapl), 89 31^a-33^a (hapl), 96 3^{bc}, 101 25^a-26^b, 114 55^b-57^a (hapl). In the following four cases, it shares the omissions with M_4 : 6 95 41^c-44^a (hapl), 99 3^{cd} (hapl), 112 27^a-28^b, 30^{ab}. M_3 shares without exception all the omissions presented by the M version as well as the S recension.

As to additions, those which M_3 shares with M_1 have been already mentioned under M_1 . M_3 gives all the additions common to the M version as a whole (see p XLIX above), but of the additions presented by the S recension, M_3 does not show the following 72*, 83*, 331* (with M_4), 480* (with M_2). With M_4 , M_3 gives the passage App I, No 4 (the Śveta episode), from which, however, these MSS omit lines 1-6 and 288-339.

The transpositions in M_3 are all shared with M_1 and are already detailed under that MS. With M_5 , M_3 repeats 6 8 15^c-16^d after 8. 25, and reads (for the first time) 59 22^{ab} after 59 20.

M_4

Malabar, Naireri Mana Library, No 504. The MS contains the Bhīṣmaparvan only. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Size 18 $\frac{3}{4}$ " x 2". Folios 172, with 9 lines to a page, and 68 letters to a line. Complete. Collated at the B O R Institute.

M_4 presents the following omissions, peculiar to it: 6 13. 40^a-42^a, 26 27^a, 27 10^b-11^c (hapl), 43 63^a-65^b (hapl), 53 9^c-11^d, 16^d-17^c (hapl), 65 24^c-25^d, 89. 26, 104 57^c-58^c, 109 3^a-6^b, 113 9. The following omissions it shares with a few Kashmirian and Devanāgarī MSS, all being cases of haplography: 6 38 23 (with K_2), 45 23^{cd} (with K_2 D_2), 86 80^{cd} (with \dot{S}_1 K_0 D_2 γ), 116 8^{cd} (with Da Dn_1 D_5). M_4 does not share the following omissions presented by the M version generally: 6 22 2^{cd}, 51 31^{ab}, 65 25^{cd}. The omissions which M_4 shares with M_3 are already shown under that MS. The omission of 6 6 11^{cd} is more general, being shared by B_2 Da Dn_2 D_5 T G M_4 .

The omissions found in the S recension as a whole are the following:

4 31^{cd} (hapl, with B_1 Dn), 5 15^{ab}, 6 5^{cd} (with \dot{S}_1 K_0 D_1), 6 10, 15^c-16^d (without T_2 M_2), 10. 52^c-55^b, 56^a-58^b, 12 20^{cd} (with N without D_3), 15 8^{cd} (hapl, without M_1), 22 7^b (without M_4), 41. 25-26 (hapl), 80^{cd}, 84^{cd}, 43 35^{bc}, 74^c-75^b (hapl, without M_2), 44 30^{ab} (with D_3 , without M_2), 45 6^{cd}, 48 7^{cd}, 57^{ab}, 69^{cd} (without M_1), 50 79^{ab} (with D_3), 55.

120^b (without M₄), 58 48^{cd} (? hapl), 59 15^c-16^b, 60 6^{ef} (without M₂), 43¹², 53^a-54^d (hapl, without T₁ G₄ M₂), 70 2^{ab} (without T₁ G₄ M₂), 71 10^{ab}, 73 53^{ab} (? hapl), 87 25^{ef} (hapl), 27-28, 113 9^{ab}, 10^c-11^b, 116 19^d-21^a (hapl, without T₁ G₄)

It will be noticed that, of these, M₄ fails to show only 15 8^{def}, 22 7^b, 55 120^b

Of additions, M₄ has 66^a (a subst passage), 218^{*}, 308^{*} (with T G), 353^{*} (with T₁ G), 363^{*} (with M₂), 384^{*} (with D₄), 419^{*} (with T₂), 472^{*} (with K₄ B₁ : 4 Da Dn₁ D₂) It gives the Śveta episode with the exceptions noted under M₂

Besides the transpositions noted under M₁ and M₂, M₄ presents the following additional cases after 6 17 20^{ab}, it reads 21^{cd} repeating the line in its proper place, after 17 25^{ab}, it reads 27-28, after 38 17, it reads 39 5-6, after 46 18, it reads 46 12^a-13^b, it erroneously reads 66 14^c-15^d after 16, it transp 87 15^{ab} and 15^{cd}, after 112 134^{cd}, it reads 113 10^{ab} (om 10^c-11^b), 11^c-17^d followed by 112 134^c-135^b, 468^{*}, 136-138, and st 1-8 of the following chapter (113) M₄ gives the Śveta episode with the exceptions noted under M₂

M₅

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 62 of 1924-26 Written on palm-leaves in Malayālam characters Size 13 $\frac{3}{4}$ " x 1 $\frac{1}{2}$ " Folios 254, with 8-9 lines to a page, and 55 letters to a line The MS contains the Bhīṣma-parvan only Collated at the B O R Institute

Besides the omissions shared by M₅ with M₁ and M₂, which are shown under those MSS, M₅ presents the following omissions peculiar to it 6 15 68^b-70^a, 41 47^c-64^b (hapl, loss of 17 stanzas), 43 40^a-41^b (? hapl), 77^d-79^a (hapl, with Da₁), 69 31^d-33^a (hapl, with G₂), 96 7^c-8^b (hapl), 103 69^b-70^c (hapl, with K₀) It gives all the omissions found in M as a whole, and of the omissions in the S recension, M₅ fails to give that of 6 44 30^{ab} only

The additions in M₅ are the following 36^{*} (with Ś₁ K₀₋₂), 154^{*}, 155^{*} (both with M₂ 4), 287^{*} (with Ś₁ K B₂ D₂), 363^{*} (with M₄), 440^{*} (with T₁ G₄) We have already seen that M₅ (with M₂ 4) gives the Śveta episode M₅ further gives all the additions shared by the M version as a whole (see p XLIX), and of the additions common to the entire S recension, M₅ (with some other MSS of the M version) fails to give only three The entire list of these S additions is given below

31^{*}, 50^{*}, 60^{*} (with B₂₋₄ Da Dn D₁ s-s r s), 61^{*} (with K₄ B Da Dn D₄ s r s), 64^{*} (with K_{3-s} B D), 70^{*} (with K₄ B Da Dn D₄ s r s), 71^{*} (subst), 72^{*} (without M₂), 78^{*}, 83^{*} (without M₂), 108^{*} (with Ś₁ s K₀₋₂ s s N₁ B₁ s 4 Da₁ Dn₁ D₁₋₄ s, without M₁ s-s), 116^{*}, 117^{*}, 118^{*}, 119^{*} (subst), 120^{*} (subst), 121^{*}, 122^{*} (subst, T₁ om), 123^{*} (without T₁), 124^{*} (subst),

125*, 126*, 128*, 129*, 130*, 131*, 132*, 133*, 138*, 143*, 144*, 145* (subst.), 146*, 147*, 149*, 150*, 156* (subst), 157* (subst, with D₁), 158*, 162*, 167*, 171*, 180*, 186*, 188*, 192* (T₂ om), 193* (subst.), 195", 206*, 207*, 208* (subst), 211* (with K₄ B Da Dn D₄ s r s), 212*, 221* (subst, with K₄ B Da Dn D₁ s r s), 223* (subst, M_{3-s} ins), 225* (subst), 226*, 236*, 238* (subst), 240* (with D₃), 250*, 252*, 253* (without M₁), 255* (subst), 258*, 259*, 262* (T₂ om), 263* (with D₄), 267" (without T₂), 271* (subst, without T₂), 272* (with D₄), 274*, 278*, 281* (subst), 282* (with D₄, M₂ om), 284*, 286* (with D₄, marg sec m), 289*, 290*, 292*, 293*, 295* (with D₄, marg sec m), 296* (with D₄), 298*, 300*, 306*, 307*, 309*, 311*, 315*, 316* (with Ś₁ K_{0-2,4} s B₃, without T₂), 317", 319*, 320*, 321*, 322*, 325*, 326* (subst), 331* (with D₁, without M_{3-s}), 336*, 344*, 347*, 349*, 350*, 352*, 355* (T₂ om), 356", 357*, 358* (G₁ damaged), 361*, 374*, 381*, 382* (subst), 386* (T₁ G₄ subst), 392*, 396*, 397*, 399*, 400*, 405*, 409*, 432*, 438*, 439*, 442* (subst), 443*, 452" (without T₁), 458*, 475*, 478*, 479*, 480* (without M₂ s s), 486* (with B₂ Da Dn D₅), 494* (with K₀ 2-s B D, without G_{1-s}), 498*, 500*, 502* (subst)

There is only one transposition peculiar to M₅: it reads 6 103 50^{bc} after 51^d. The other transpositions are shared by M₅ with M₈ (two cases), or M₁ s, or M_{1-s} (one case each), and they are given under the respective MSS.

The transpositions found in the entire S recension are the following

after 6 19 25^{ab}, S reads 27^{cd}, repeating the line in its proper place, after 41. 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77, 128*, 78^{cd}, S transp 43 6^{ab} and 6^{cd}, after 48 7^{ab}, S reads 9^{cd}, after 48 56, S reads 60, S transp 50 20^{cd} and 20^{ef}, also 55 125^a and 125^b, S reads 58 41 after 44, S transp 59 12^{cd} and 13^{ab}, after 59 15^{ab}, S reads 17^{cd}, S transp 60 6^{ab} and 6^{cd}, also 67 4^{ab} and 4^{cd}, after 68 9^{ab}, S reads 8^{ab} followed by 284*, S transp 73 57^{ab} and 57^{cd}, also 88 21^d and 22^b (with K₃ s B D), after 92 14, S reads 17^{cd} and 19, S reads 107 46^{ef} before 46^{abcd}.

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS do not form part of the regular Critical Apparatus as such. But of the more than twentyfive MSS which could not be included in the Crit App, but of which regular collations were obtained, the following four give at times certain *variae lectiones* which are occasionally mentioned and commented upon in the Critical Notes

K,

Madras, Adyar Library, No X 07 Written in Devanāgarī characters on

tough country paper, much worm-eaten. A composite MS consisting of two parts, separately paged, giving folios 43 + 164, with 12-14 lines to a page, and 35 letters to a line. The first part takes the text up to end of the Bhagavadgītā chapter 6, which, in the Parvan sequence, is equal to chapter 27, and not chapter 28 as in the Critical Edition, seeing that the MS omits Crit Ed chap 22 entirely. The next part does not begin with BG. chap 7, as one would expect, but goes back to chapter 22 (which includes vulgate chapters 22 and 24, om intervening chap 23) and thereafter, omitting the BG entirely, it carries on from the beginning of our chapter 41 stanza 1 up to the end of the parvan. At the end of the MS is found a folio (numbered 150) which is the concluding folio of a Bhīṣmaparvan MS, presumably the same of which the MS preserves the first 43 folios. The handwriting of both the parts appears similar, but the texts given by them differ, the first part being distinctly Kashmirian, while the second, mainly Southern. The MS is undated, and was collated at the B O R Institute. The siglum K₁ refers only to the first part of the MS, the second part being altogether ignored.

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 480 of Vīsrāmbāg I, dated V Samvat 1806 (A D 1750)

Written on smooth country paper in Devanāgarī characters. Size 14½" × 6". Folios 139, with 13 lines to a page, and about 62 letters to a line. Margins ruled in red. Clear and legible writing. Neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered, except for the Bhagavadgītā portion. The MS does not give the *Kātyāyanistava* and generally gives a conflated text of the K version. Modern in appearance. The post-colophon entry runs thus: भौष्मपर्वण्यसौ वृत्तान्ता । व्यासदर्शन । भौष्माभिषेक । युद्धसंस्थान । कुरुक्षेत्रागमन । अश्वत्थवृक्षनिर्माण । श्रीभगवद्गीता । भौष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्वध । भौष्मपतनमिति ॥

अत्राध्यायगत प्रोक्त तथा सप्तदशापरे । पञ्चश्लोकसहस्राणि सख्याया - शतानि च ॥

श्लोकाश्च चतुरासीति ण्ठस्मिन्प्रकीर्तिता । व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भौष्मपर्वणि ॥

य इदं शृणुयाद्भक्त्या भौष्मपर्वे महाद्भुतम् । आ जन्मन कृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

पर्वान्ते पर्वदानं च दत्त्वा स्वर्गादिदक्षिणम् । समीहितफलावाप्तिं लभते नात्र संशयः ॥

अश्वमेधमहत्तस्य राजसूयशतस्य च । गवा कोटिप्रदानस्य फलं म्याद्भौष्मपर्वणि ॥

मुच्यते मर्वपापेभ्यः कुलं चैव समुदरेत् ॥

सजय उवाच ।

भौष्मस्य पतनं राजन्वाचयित्वा च यो द्विजः । भौष्मस्य ग्रीणनार्थं हि कृष्णस्य च महात्मनः ॥

न ददाति द्विजेभ्यो वै भोजनं च स्वशक्तिं । ज्ञातव्यं स च विप्रेन्द्रो घातकः कृष्णभौष्मयोः ॥

भौष्मपतनं च यः धत्त्वा दद्याद्दानानि भूरिणः । व्यासाय च प्रदातव्यं गोसूर्वैर्बहिरष्मयम् ॥

भौष्मपातं हि यः श्रुत्वा पर्वदानानि सर्वशः । वैकुण्ठं समवाप्नोति शाश्वतं परमं पदम् ॥

तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गोसहस्र ददस्व च । आनृण्य परम गत्वा ब्रह्मलोकमवाप्स्यसि ॥
 भीष्मपाते क्षते राज्ञ ददाति हि वचन [१ यो धनम्] । वासासि विविधानीह भीष्मस्य परितुष्टये ॥
 भीष्महा स न विहेयो भूमिं यो न प्रयच्छति । भीष्मस्य भूमिशयनाद्ब्रह्म भूरसशयम् ।
 एव य कुरुते पार्थ स च स्वर्गे महीयते ॥

ग्रन्थसख्या सह० ५ शत ८ श्लोक ८४ ॥ इति श्रीस्वस्ति श्रीनृपविक्रमभानुसमयातीतसवत् १८०६ ना वर्षे श्रावणवदि प्रतिपत्तिथौ बुध-
 दिवसे श्रवणउपरातधनिष्ठानक्षत्रे आयुष्मानुपरांतसौभाग्यनाम्नि योगे बालवकरणे एव पचागतिथौ भीष्मपर्व लिखित ॥ व्यासश्रीभासा-
 प्रसादादलेखि । विष्णो प्रसादादलेखकपाठक्यो प्रत्यह शिवमेवास्तु । मनसि ईप्सिता मनोरथा सफला भवन्तु ।

भारती भूतले भूरिभव्यभोगप्रदायिनी । शृण्वन्ति भारती भद्रा न तेषा भवतो भयम् ॥

पुण्याह दीर्घमायुरस्तु ।

रक्षितव्य सदा सद्भि पुस्तक परहस्तत । समालासावधानत्वे कृपण स्व धन यथा ॥

स्वयं न नय सलिलं पिबन्ति स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षा ।

पयोमुचा वारि परार्थहेतवे परोपकाराय सता विभूतय ॥

भीष्मपर्वणि ग्रथ समाप्तोय ॥ श्रीरस्तु ॥

D₉

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1274, dated V Samvat 1622 (A. D. 1566) Written on paper in Devanāgarī characters Folios 155 Wants the beginning

D₁₀

Pudukottai, State Library, MS (without number) written on paper in Devanāgarī characters Further details of the MS are not available

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Ś₁

London, British Museum, Oriental MS No 6763 D Written on birch-bark in fairly legible Śāradā script (observing *jihvāmūliya* and *upadhmānīya*) Old in appearance with letters here and there faded or broken off with part of the margin Gives the text of the Bhagavadgītā only up to chapter viii 18 The variants from this MS are quoted by F Otto Schrader in his *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, and they are reproduced in the Crit App on that authority

Ś₃

Srinagar, MS belonging to the Shri-Rāma-Trika-Āshram, Fateh Kadal, which was used by Bīahmachari Lakshman Raina for his edition of the Bhagavadgītā with Abhinavagupta's commentary, Srinagar, 1933 The MS is written on very old Kashmiri paper in Śāradā characters, and forms the basis of the printed text Two

other MSS were also used by L. Raina, but as only nine variant readings¹ are noted in the whole poem, the printed text can reasonably be taken to represent Raina's best MS

Ś₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 424 of 1875-76 Written on Kashmirian paper in Śāradā characters and bound in a book-form Folios 581, with 14-16 lines to a page, and 11-16 letters to a line Size 7½" × 4" Written by at least two hands Occasional marginal additions and collections in Śāradā characters The text and the commentary are written continuously The MS ends

यत्सत्येप्ये[?ऽपी]न्दुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे
सन्तोऽप्यलन्तसौम्यात्कचन विनिभृता यान्ति नाग निगायाम् ।
तत्र्यकारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाशु विद्योतयस्ता-
न्मर्वान्मम्यव्यपदार्थाज्जयति दिनपतेज्योतिरत्यूर्जित तत् ॥

अपूर्णं सर्वतोभद्राभिधानं गीताविवरणम् ॥

मनोहरस्य मट्टस्य . . . शुभं भवेत् ।
लेखनात्पाठनाद्वापि श्रोतृणां च भविष्यति ॥

इति राजानन्रामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणेऽष्टादशोऽध्यायः । सवत् १०० पौ शुद्धि प्रतिपदि समाप्तं चेदम् ।

If Laukika Samvat 85 in Ś₁ corresponds to A. D. 1739, the present MS may go back to A. D. 1754 The MS looks a couple of centuries old

Ś₅

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 423 of 1875-76 Written on Kashmirian paper in Śāradā characters The first six chapters (folios 1-64) written in upright book-form, and the remaining chapters, probably by the same hand, in oblong pothī form, numbered 1-96 The MS is bound in leather Size 12" × 7" About 24-27 lines to a page, and 20 letters to a line in the first part, about 13-14 lines to a page, and 48 letters to a line in the second part Occasional marginal corrections The text and the commentary are written continuously, yellow pigment being used to differentiate the text The MS ends

1 These are BG 2 6^a न चैतद्विद्य (for नैतद्विद्य), 3 6^d मिथ्याचार (for मूढाचार), 89*, line 3 इन्द्रियेषु ह (for इन्द्रियै सह), 6 33^d स्थिराम् (for पराम्), 91*, line 2 स्वस्थान्तो (for विभ्रान्तो), 8 25^a धूम कृष्णस्तथा रात्रि (for धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण), 10 2^b प्रमावम् (for प्रभवम्), 10 10^d उपयान्ति (for प्रापयन्ति), 18 44^c परिचर्यात्मक (for पयुत्थानात्मक) The first four of these variants belong to a MS designated by Raina as ग, variants 5, 6, 9 belong to MS क, and 7 and 8 to MS घ

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ सपूर्ण समाप्तम् ॥
ॐ स्वस्ति प्रजाम्भ्य । श्रेयोऽस्तु न । ॐ शुभसंवत् २७ भा यदि तृतीयस्या परेण चतुर्थ्या शुक्रवामरान्विताया सकरे
दि आ सु ४५ उत्तरनक्षत्रे इदं रामकण्ठीभगवद्गीताया टीकाशाल सपूर्ण समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

If the Laukika year is taken to represent the cycle following the one intended in Ś₁, the present MS would be (15 + 27 =) 42 years younger than Ś₁, i e., it would belong to A D 1781, for which year the *tithi* and week-day details given above would seem to correspond, according to the calculations in Pillai's *Indian Ephemeris*

Ś₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84

Written on old country paper in Śāradā characters The MS consists of three separately paged parts The first part (pp. 1-15) gives the commentary of Śrīdhara on the Gītāsāra (see Ś₈), while the second (pp 1-8) gives an Upodghāta or Introduction to the teaching of the Bhagavadgītā as understood by the commentator, which, however, breaks off suddenly towards the end Then follows the third part (pp 1-88), which lacks the initial part and begins with the commentary on BG 2 6 Size 8 $\frac{3}{4}$ " × 6" About 24-26 lines to a page, and 24-28 letters to a line The commentator gives his name in the concluding stanza as Ānanda (probably a shortened form of Ānandavardhana), while the commentary is called the *Jñānakāmasamuccayavyākhyā* alias the *Ānandavardhini*¹ The MS ends with the stanza

सख्याते द्विजराजसिद्धयुषिवरोपायै (4781) कलेर्हायने

लोके सप्तगुणर्विरूपकमिते(1737) काले शकत्रे सति ।

आनन्दस्य कृति श्रुतिस्मृतिमिता गीता गिरा पद्मका-

त्कर्मज्ञानसमुच्चयोदयधिया भूयाच्छिवप्रीतये ॥

This would give, calculating by the elapsed Kali years mentioned, A D 1680 as the date of the commentator, which would correspond to the year 1737 of the Samvat era, which the MS designates as "Śakaghnakāla"

K₆

Gondal, Kathiawad, MS (without number) belonging to the Rasaśālā Collection of MSS Dated V Samvat 1598 (A D 1541)

This is the 'rare and ancient' MS upon which Rājavarḍya Jīvarām Kalidas Shastri of Gondal has based his edition (1936-37) of the Bhagavadgītā The Shastri does not give any detailed description of this rare and ancient MS. The B O R Institute obtained from Gondal photograph copies of four pages of the MS , including the last

¹ This commentary has been edited by S K Belvalkar, Bilvakūṣa Publishing House, Poona, 1941

which gives the date It would accordingly seem that the MS is written on paper in Devanāgarī characters with Prsthamātīās There are 19-20 lines to a page, and about 52-56 letters to a line, i e, an average of 32 ślokas per page The MS should accordingly extend to twelve folios, the first and the last being written on one side only The MS ends thus इति श्रीभगवद्गीताया मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ तत्समाप्तौ गीता समाप्तिमगात् ॥ श्रीहरे ॐ ॥ शुभ भूयान् । नन्दन्तु यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ श्री ॥ स १०३६ वर्षे मिति ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्या *दिने¹ पूर्णम् । इति श्री-भगवद्गीता समाप्ता ॥ गंगाशङ्करपठनार्थं गणपतव्यासेन स्तभतीर्थे लिखित ॥ प्रतिलिपी स १५९८ (?) वर्षे चैत्रे (some letters erased) . . पूज्य-विमलगणीशिष्य-मुनिसिंहविमल-आदेशात् कृती । The original copy of the MS was made at Cambay, and the second, some 350 years later, by the order of a Jaina Muni We are told that the MS was obtained from Suat

To judge by the photograph copy, the MS does not appear to be even as old as Samvat 1598, to say nothing of Samvat 1236 The Prsthamātrā mode of writing is here and there given up, e g, in writing निर्धौत in BG 5 17^d, निर्वर्त्ये in 89^a, line 7 The MS reads BG 6 7^b actually as परमात्मा समाहित The Gondal edition rejects this reading because the 'Kashmirian' reading is परात्मसु समा मति The same is the case as regards चन् (found in the MS) in 4 21^b, which the Gondal edition changes into च, the Kashmirian reading K₁ (i e, the Gondal edition of 1936-37) offers 32 readings, peculiar to it, which we have not found in any of the MSS we have seen These are

1 31 ^d हत्वाहवे स्वयान्ववान्	8 3 ^d कर्मसंज्ञितम् (fol ०संज्ञित)
37 ^e स्वजनान् (fol स्वजन)	10 40 ^a शुभदिव्याना (for सम दिव्याना)
45 ^l स्वजनाहन्तुमुयता	11 46 ^e भुजद्वयेन (fol चतुर्भुजेन)
2 5 ^b श्रेयस्कर (fol श्रेयो भोक्तु)	12 12 ^d निरन्तरा (fol अनन्तरम्)
11 ^b प्रजावान् (for प्राजवान्)	15 ^e हर्षमन्युभयकोधैर्
57 ^d स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते	13 22 ^a उपदेष्टा (fol उपदष्टा)
61 ^d स्थिरप्रज्ञ स उच्यते	31 ^a निर्मलत्वात् (for निर्गुणत्वात्)
64 ^a रागद्वेषविमुक्तस्तु	14 6 ^e सुखसंखेन (fol ०संखेन)
68 ^d स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता	15 ^e तथा तमसि लीनास्तु
3 26 ^e योजयेत् (for जोपयेत्)	18 ^a सत्त्वेन (fol सत्त्वस्था)
31 ^a इम (for इद)	15 5 ^b अघ्यात्मनिष्ठा (fol ०नित्या)
5 4 ^d उभयो फलमश्नुते	8 ^e गृहीत्वा तानि (fol गृहीत्वैतानि)
9 ^a विलपन् (for विसृजन्)	13 ^a सामाविश्य (fol गामाविश्य)
20 ^b नो द्वेष्टि (for नोद्विजेत्)	16 12 ^e कामलोभार्थम् (fol ०भोगार्थम्)
23 ^a यो वोदु (fol य सोदु)	18 15 ^d पञ्च ते (fol पञ्चैते)
6 44 ^b क्रियते (fol हियते)	59 ^e मिथ्यैवाव्यवसायस्ते

1 The name of the day is erased and illegible, but looks like either शुक्लि or शुनि, the former would be correct, following the full moon ending month usual in Northern India.

Would it be believed that the only MS where all these variants occur (except 2 11^b, 3 31^a, 5. 23^a, 14 6^c—the last three being downright errors which can be easily corrected)—is the “Bhojapatra” MS¹ from the same Gondal Collection, which gives a Bhagavadgītā of 745 (755) stanzas². Of the remaining variants in the above list, 5 9^a is tautologous, 6 44^b is meaningless, 8 3^a is ungrammatical (unless कर्म is taken as a separate word), in 14 15^c, the plural लीना is wrong, 15 13^a can give sense only if माम् = लक्ष्मीम् = मायाम्, and in 18 59^c, the word व्यवसाय is deliberately changed to अध्यवसाय because the editor always prefers to understand व्यवसाय to mean trade, profession or worldly activities. See his long note *apud* BG 2 41.

Ñ₁

Cambridge, University Library, Additional MS No 1597, dated Nepalese Samvat 596 (ca A D 1476)

This MS was presented to the Cambridge University by Daniel Wright, the Nepal Resident. The B O R Institute obtained a photograph copy from the University. It is a paper MS written in Newārī characters. Size 18" × 5½". Folios 56, with seven lines to a page, and about 32 letters to a line. Occasional marginal emendations. Stanzas and adhyāyas numbered. After BG 18 78, the MS inserts 111* and continues

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयाशिक्या श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे भीष्मपर्वणि परमार्थनिर्गुणमोक्षयोगो नामाष्टादशमोऽध्याय समाप्त ॥ सवत् ५९६ वैशाखकृष्णअष्टमी शुक्रदिने
सपूर्णम् ॥ श्रीभगवद्वायुदेवप्रतिरस्तु ॥ शुभम् ॥

Then follow ten lines of an independent Paurāṇik work. The particulars of the date given are correct.

The above MS, which, if the date is its own, would be the oldest MS to be used for the present edition, may, possibly, be a later copy from an older MS, to judge by its handwriting. On fol 66 and elsewhere, there are small marginal corrections in Devanāgarī characters, presumably by a different hand.

The MS gives over thirty-five original variants, nearly 20 of which appear to be copyist's blunders. The readings worth noting are the following

- BG 1 27^a — सुहृद श्यालान् (for सुहृदस्तथा, cf 1 34^d)
2 6^b — यद्वा जयेम उत वा (with hiatus)
2 20^b — भविता वा कदाचित्
2 38^c — युद्धाय युद्ध[ध्य]स्व

¹ Regarding this MS, see my paper in *The Ganganatha Jha Research Institute Journal*, Vol 1 (1943), pp 21-31, entitled “A Fake(?) Bhagavadgītā MS”

- 4 15^b — सर्वैरपि (fol पूर्वैरपि)
 4 21^a — यदा[ता]शीर्यतचित्तात्मा
 5 5' — तयोगेनाधिगम्यते
 5 6^{cd} — मुनिर्ब्रह्म अचिरेणाधि° (with hiatus)
 6 13^b — अचलम्विर (fol अचल म्विर)
 8 23^{ab} — त्वनावृत्ति प्रवृत्ति (fol त्वनावृत्तिमावृत्ति)
 9 2^c — धर्म (fol धर्म्य)
 9 15^b — यजन्ते मासुषामते
 9 19' — उत्सृजानि (fol उत्सृजामि)
 10 34^{aa} — सर्वहरश्चामि उद्भवश्च (with hiatus)
 10 35^{cd} — मार्गशीर्षोऽस्मि ऋतूना (with hiatus)
 11 54^{ab} — शक्यमहम् which avoids hiatus (fol शक्य अहम्)
 13 2^a — क्षेत्रज्ञ इति मा विद्धि
 14 1^d — सिद्धिमुदायता
 14 4^c — ताया योनिर्महद्ब्रह्म (by transp)
 14 17^{cd} — जायेते तमग (fol तमसो भवत)
 17 26ⁱ — पार्थ उच्यते (with hiatus , fol पार्थ युज्यते)
 18 16^c — पश्यतेऽकृतबुद्धित्वान् (irregular Ātmanepada)
 18 19' — कर्ममेदत (fol गुणमेदत)
 18 20' — भावमव्यक्तमीक्षते
 18 44^a — रूपिवाणिज्यगोरक्ष (by transp)
 18 61' — हृदयेऽर्जुन तिष्ठति

The large number of variants with hiatus is a feature The oldest Nepalese MS of the Ādiparvan offers numerous instances of the same see Sukthankar, *Epic Studies* (VII), Annals of the B O R Institute, Vol XIX, p 211

Ñ₁ has only three inserted passages 100*, 101*, and 111*, the last of which is apparently a सम्प्रहृष्टक not presumably from Cg Passage 100* is a regular Kashmirian extra stanza found in Ś₂₋₆ K₆ Ñ₁ (marg) D₂ Cā g k, but passage 101* is found only in K₂ (all the three lines), and in Ñ₁ and D₂ (only the first and the third lines) Worth noting is the fact that Ñ₁ gives 100* and 101* only in margin¹ or in parentheses, *see m* Except for this, the bulk of the extra stanzas in the "Kashmirian Recension" seem to be unknown to this old Nepalese MS This is also the case generally with regard to the Kashmirian *variae lectiones*

¹ The *vibhūti*s mentioned in 101* occur individually in Purāna texts like the *Bhāgavata* xi, 16 18, 21, 30

DETAILED EVALUATION OF THE TESTIMONIA

(1) *Commentaries A — For the Parvan*

For the Bhīṣmaparvan, five commentaries have been cited in the Critical Apparatus, where necessary. Of these, those of Arjunamīśa (Ca) and of Nilakantha (Cn) are given in MSS along with the text, but it is not invariably the case that the text, along with which the commentaries are written, agrees with the *pratīkas* cited by the commentator. Scribes often wrote first the text by itself in the centre. The commentary written above and below the text in the blank space left for the purpose, was at times written by a different scribe, and it was rarely that the scribes took the care to see that the *pratīkas* cited in the commentary corresponded with the text already written in the centre. We can cite the instance of our MS Dn. When its text was written, the intention obviously was to write above and below it the commentary of Arjunamīśa. Apparently, this was not available, and we find the commentary of Nilakantha written in its stead. Somewhat disingenuously, however, the commentary ends with—इति श्रीमदूर्जुनसिध्दहृतौ भारतार्थदीपिकाया मीमांसाविवरण समाप्तम्. Secondly, not every commentary explained all the “difficult” stanzas or words, so that not full use could everywhere be made of the blank margins left above and below the text for the writing of the commentary corresponding to it. This furnished the temptation for the student-scribe to copy down from another commentary the explanation of a difficult word, phrase or point which the commentary he was supposed to copy down might not have thought necessary to explain. At least some of the identical explanations found in the different commentators may be due to this habit of the student-scribe, although, in other cases, the commentators themselves might have borrowed (generally without acknowledging) an explanation or two from their predecessors, not even taking the trouble to vary the phraseology.

The five commentaries Ca, Co, Cd, Cn, and Cv, although cited in the Crit. App. in this alphabetical sequence, will be discussed here in their chronological order. We begin with the oldest of them, Devabodha's *Jñānadīpikā* also called *Mahābhāratadīpikā*

Cd

Of this old and venerable commentator, no MS of the commentary on the entire Mahābhārata is known to exist. The Critical Edition could use his commentary¹ on the Ādiparvan, the Sabhāparvan, the Udyogaparvan² and the Bhīṣmaparvan³ (without the Bhagavadgītā). We still lack his commentary on the Āraṇyakaparvan⁴,

¹ Published independently by R. N. Dandekar, B. O. R. Institute, Poona, 1941.

² Published independently by S. K. De, Bharatiya Vidya Series, No. 3, Bombay, 1944.

³ Published independently by S. K. Belvalkar, B. O. R. Institute, Poona, 1947.

⁴ A paper MS in Bengali characters of Devabodha's comm. on the Āraṇyakaparvan is mentioned by Rajendra Lal. *Notices of MSS*, Vol. v, No. 3009. The MS. belonged to Pratapacandra Bhattacharya of Singura, Dist. Virabhumia.

the Virātaparvan¹, the Bhagavadgītā², the Kaimaparvan, the first eight chapters of the Stīparvan, and all the remaining parvans from the Śānti to the end

For the Bhīṣmaparvan we have a solitary MS of Devabodha (commentary only), being the Baroda Oriental Institute MS No 12982. It is written on paper in Devanāgarī characters. Folios 1-5 (folio 1a blank) carry the text up to the Bhagavadgītā, and folios 1-9 (written *sec m*, with fresh pagination, fol 3b, 4a and 9a being left blank) carry the text from 6.41.1 to the end of the parvan, there being no commentary available for the Bhagavadgītā. The MS concludes thus—इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीदेवबोधकृतमहाभारतदीपिकाया भीष्मपर्वोपख्यान[² वव्याख्यान] समाप्तम् ॥ श्रीशके १६८८ आश्विन सुदि ५ बुधे लिखितमिदं रामभद्रपतेन ॥ This gives 26th October 1766 as the date of completion of the MS according to Pillai's *Indian Ephemeris*

As was established in the case of the Ādīparvan³, and the Udyogaparvan⁴, the text upon which Devabodha comments is in the main of the Ś K type. The examination of the *pratīkas* quoted in the commentary on the Bhīṣmaparvan goes to confirm that conclusion. Thus, as against the text accepted in the Critical Edition, Cd, in the following fifteen cases, gives a reading vouched for by the primary Kashmirian sources

6.3.34^a उपतिष्ठन्ति (fol °ष्टिष्ठि) with Ś₁ K₀₋₂, 4.15^a सर्वाणि (fol स्रप्राप्ते) with Ś₁ K₀₋₂ & D₁ & c, 6.6¹ शब्द आकाश एव च with Ś₁ K₀₋₂ & D₁ & c, 6.9^a न चैषा (fol तदेषा) with Ś₁ K₀₋₂ D₁ & c, 22.5^a महेन्द्रवाह° (fol °यान°) with Ś₁ K₀₋₂ & D₂ & c, 42.1^a एवव्यूहेषु (fol एव व्यूहेषु) with Ś₁ D_n D₂, 44.32^b व्याघ्रचर्ममयैर् (fol °शयैर्) with Ś₁ K₀₋₂ & D₂ & c, 44.48^a पद्मशीपेण (fol °तारेण) with Ś₁ K₀₋₂ & D₂ & c, 55.119^a विहितेन्द्रजाला (for निहितेन्द्रकीला) with Ś₁ K₂ D₆, 60.79^a भ्रातृव्यसनकर्षित (fol °कणित) with Ś₁ K₀ B₂₋₄ D₁, 62.6° भूतात्मन (fol °त्मा य) with Ś₁ K₀₋₂, 67.11^a व्यवालीयन्त (fol व्यव°) with Ś₁ K₄ B₁ & D_a D_n D₂₋₂ & c, 67.34^a वातम् (fol वीतम्) with Ś₁ K₀₋₂ B₂ & D_a D_n D₂₋₂ & c, 92.52^a तोमरावापाश् (fol °राश्वापि) with Ś₁ K₀, 105.4° रथसग (fol °भङ्ग) with Ś₁ K₀ & D₂ & c

The cases in which Cd records a variant found in the late Kashmirian sources count up to thirty, of which the following may be noted

6.12.19^d वर्णातरे (fol वर्णान्तर) with K₂₋₂ B D_a D_n D₁ & c, 44.25^a प्रतिमानेषु (fol पाठ्यमानेषु) with K₂ & B₂ D₂ & c, 52.1° अथ

¹ *Ibid*, No 3010 is a Bengali MS of Devabodha on the Virātaparvan, of the same owner

² There is a MS (Baroda Or Inst No 13036) of Caturbhuja's commentary on the Bhīṣmaparvan which seems to have preserved a portion of Devabodha's commentary on BG 2.11-16 and 4.17-31. But we cannot be certain of its authenticity. Sarvajña-Nārāyaṇa quotes Devabodha's gloss on Bg 11.36

³ See Sukthankar, *Prolegomena to the Ādi*, p. LXX

⁴ See De, *Introduction to the Udyoga*, pp. XIII-XIV

सयाने (for अनुसं) with K₂ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 7 8, 55 95^d अभिमारात् (for अभियानात्) with K₃ 5 D₂ 6, 63 12^a कर्णस्रोतोभव (for °द्रव) with K₃ 4 B₁ Dn₂ D₄ 7 Ca, 93 21^c परार्धेन (for °र्धेन) with K₆ 2 8 Da₁ D₂ 5 6 T₂, 98 17^b स्रग्घणान् (for स्रग्घणान्) with K₃ 5 D₂ 8, 100 30^c व्यसयामास (for ध्वसयामास) with K₂ 4 B Da Dn D₂-5 7 8 M, 110 43^b ग्रह (for ग्लह) with K₂ 5 7 D₂ 5 Cc, 116 6^a अन्वासत (for अन्वासत) with K₂ 4 B D (except Da₂ D₅), 116 17^b रघेपुमि (for महे°) with K₃ 5, 116 47^c सौहृदाना (for सौहृद वा) with K₃ 5 D₂, 117 31^d सुतान्प्रति (for सुतं प्रति) with K₃ Da₁ Dn₁ D₈ M

Equally numerous almost are the cases in which Cd follows the late Northern group of MSS referred to on p xviii above, with a few exceptions either way. The following may suffice by way of illustration.

6. 5 16^d उपजीवनम् (for अभिजीवनम्) with B Da Dn D₄ 5 8 Cc, 5 19^d लोके न (for लोकान्) with K₂ 4 B Da Dn D₄ 5 8, 6 3^c जगतीस्थानि (for जगतीस्थितानि) with K₄ B Da₂ Dn D₁ 4 5 8 T₂ M₁-3, 6. 9^a आनुपूर्व्या (for आनुपूर्व्याद्) with K₄ B D (except Da₁ D₂ 8), 11 3^d तिष्यं (for पुष्य) with B Da Dn D₁ 8-5 8 M₃-5, 15 4^a आर्ति (for आर्ति) with K₄ B Da₂ Dn D₁ 4-8 G₂ 8 M₆ Cc

More curious are (i) the three cases in which Cd shows alliance with the TG group 6 12 36^b (दडका for दण्डिका, with T₁ G₄), 45 37^a (वधून् for क्रुद्ध, with T G₄), and 108 32^d (चाहिनी for भारतान्, with B₂ T₁ G), (ii) one case each 6 6 3^a (पद्मैतानि for पद्मेतानि, with G₁-8) and 6 72 25^c (यथागमं for °गत, with M₁ 8-5), where Cd shows relationship with the Grantha and the Malayālam versions respectively, and especially (iii) the two cases where Cd evinces support of the entire S recension backed by a few N MSS 6. 5 16^a (पुरुषा श्रेष्ठा for पुरुष श्रेष्ठ, with K₄ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 T G M₁-8 8 Cc), and 6 50 55^d (शबल for शबलै, with K₄ B Da₁ Dn D₄ 5 7 8 S). The last two instances can only mean that the urge for variation which is one of the dominant factors resulting in what we now designate as the S recension, was already in operation in the North some ten centuries ago.

As regards insertions, while Cd bears testimony to the inclusion in the text of 163* and 277* (both exclusively Northern additions), it nowhere gives evidence of the acceptance of any exclusively Southern insertion. At the same time, it is worth noting that Cd shows no knowledge of 204*, which is an early Śāradā insertion (found in Ś₁ K₆-2 only). This, however, is only an argument *ex silentio*.

As regards stanza sequence, Cd follows the ŚK order in reading 6 15 24-38 after 15 54, and (with the N MSS generally) in reading 6 44 29 after 44 33. Cd does not contain the *Kātyāyanīstava* (App I, No 1 found in K₂ 4 B Da Dn D₄ 7 8), nor the late Śveta episode (App I, No 4 given by B₂ 4 Da Dn D₄ 5 M₃-5).

Cd gives in about forty places readings which have not been found in any of the available MSS. In the following cases at any rate, with better support of MSS, the readings could have been acceptable.

6 15. 10^c पाञ्चास्य (for कौन्तेय), 16 46^d समुद्धर्ष (for समवाय), 41 61^c भ्रद्वेयवचनान् (hypermetric, for वाक्यात्), 44 3^c अरिष्टा इव (for आविष्टा इव), 44 9^c अविनीता (for अभिनीता), 67 8^a भ्रान्तपत्रा (for भ्रान्तपत्रा), 67 37^a नागवार- (for नागराज-), 72 16^b रत्नपट्टै समन्वित (for पट्टेन सचितम्), 79 2^{cd} धृत्वा नभमान् (for हृद्यानभमान्), 91 56^a विकृत (for विमृष्ट), 92 68^c विघाटिकाभिधित्राभि (विघाटिकाभि, explained as प्रयुक्ताभि), 110 23^a वह्निर्वाहिनाम् (for वाजानाम्), 114 112^b ज्ञानम् (for योगम्), 117. 7^a रहिते (for रहित)

The most noteworthy solitary reading offered by Cd, however, is सूर्यचन्द्रौ (for चन्द्रसूर्यौ) in 6 3 29^a. The context here is the enumeration of certain ominous phenomena preceding the great Bhārata War, and amongst these is the mention¹ of two eclipses, that of the Moon and of the Sun in one and the same month (*ekamāse*). And we are further told that they took place *trayodasīm* (on the thirteenth *tithi*) and *aparvanī*. Since stanza 28 speaks of the no-moon day (*amāvāsyā*) as falling on a *trayodasī*, it is clear that *trayodasīm* must refer to the solar eclipse, and *aparvanī* (the other predication) to the lunar, although in the compound *candrasūryau* the sequence is just the other way². Now when the *amāvāsyā* falls on a *trayodasī*, at least one—if not both—the full-moon days preceding and following such a defective fortnight (*ḥṣayapaḥsa*, technically known as *Viśāghasīa*) comes after sixteen *tithis*. The fortnightly bisection of the month (*ardhamāsaparan*, as Yāska names it, *Nirukta* 1 20) is in this case uneven (13 16), and that is what is meant by the predication *aparvanī* used about the full-moon eclipse. Now, with a *ḥṣayapaḥsa* of thirteen *tithis* in which a solar eclipse is to take place, there is no possibility of a lunar eclipse happening at the end of the preceding sixteen-tithi fortnight, owing to the very short duration of the Pūṇimā, but a lunar eclipse at the end of the following sixteen-tithi fortnight is within the limits of possibility. If therefore the earlier solar eclipse and the later lunar eclipse are to fall within one month (*ekamāse*), the month must end with the full-moon, as in the reckoning current in Northern India (as opposed to the *amānta* reckoning familiar in the South). Devabodha, the Northerner, would see no difficulty in the reading *sūryacandrau*, which he found in the MSS³. In all our MSS, Northern as well as Southern, the reading is *candrasūryau*, which, on purely objective considerations, the present editor did not feel himself at liberty to change. But South-Indian readers and copyists⁴ would naturally stumble at the sequence *sūryacandrau*, and make it *candrasūryau* agreeably to the *amānta*

¹ The Vulgate reads the *Candrasūryau* stanza twice (with *v l*), but older Northern MSS and the S recension read it only once. Its repetition is evidently a mistake.

² Such departure from the *yathāsamkhyam* rule is, for a valid reason, permissible, cf. अपाणिपाठे चवनो ग्रहीता (*Śvet Up* 3 19). With the *sūryacandrau* reading, no such departure becomes necessary.

³ It does not look as though Devabodha himself had changed the reading.

⁴ It will be remembered that even the copyist of Ś1 was not a Kashmirian—see *ante*, p. xvi.

reckoning But that would make matters worse, because, as we saw, with a *Viśvaghaśa kṛṣṇapakṣa* in which a solar eclipse is to take place, a lunar eclipse on the preceding full-moon cannot possibly take place. Others have attempted to cut the Gordian knot by altering the reading *elamāse*, which was believed to be the heart of the trouble. This has been done in several different ways. There are the two changes *ekapakṣe* (K₄ B Da D₅) and *ekatrāhṇi* (T₁ G₄ M₂), which are astronomical monstrosities, as we cannot have the two eclipses in one *pakṣa*, nor on one and the same day, in spite of Nilakantha's explanation (on GK stanza 32), which is a counsel of despair. The variant *devamāse*, favoured by the Madras edition, I do not know how to understand exactly. It can mean, according to the lexicographers, eighth month, which will be Kārttika (with Caitra as the first month), it can also denote the Mārgaśīrṣa with which the year once commenced, and which is hence known as the Keśava month (cf BG 10 35). The variant *ekāhṇā hi* (Dn D₄ s) has been interpreted by some to signify 'the same *tithi*', i e., the [*śukla*]-*trayodaśī* (the last *tithi* of the bright fortnight) when the lunar eclipse occurred, and the [*kṛṣṇa*]-*trayodaśī* (of the same or the next month's dark fortnight) when the solar eclipse also occurred. But it is quite impossible that two such *Viśvaghaśa* or thutteen-tithi fortnights can occur at such a short interval. To understand *ekāhṇā hi* to mean *the same day of the week* is also not very happy, because, in the first place, it is not quite established that the week-days, in the Mahābhārata, had any current names, but supposing that the lunar eclipse of a certain month and the solar eclipse of the *pakṣa* or month preceding or following it fell on the same week-day (which would be possible on the fifteenth but *not* on the sixteenth day, which is the case before us), where is the authority to suppose that this circumstance gives it its ominous character? Whatever may have been the actual history of the present reading and its successive variations, the instance should at any rate establish the fact that deliberate changes in the astronomical statements found in the current text of the Epic have been made—whether before Devabodha or after him is immaterial to us—and it would really be futile to attempt by ingenious interpretations to harmonize all the conflicting astronomical statements found in the different parts of the Mahābhārata, pending, as a primary requirement, the fixation of the text of the concerned passages.

Co

Complete MSS of Catubhujā's commentary on the entire Mahābhārata are no longer extant. MSS of his commentary on the Āraṇyaka, Vṛāta (published by the Gujarati Printing Press, Bombay, 1915), and Dvāpāra have been reported. Catubhujā's commentary on the Bhīṣmaparvan used for the present edition is a solitary MS, bearing No 13036 of the Baroda Oriental Institute's Library. It is written on old country paper, size 11 $\frac{3}{4}$ " × 4", slightly frayed at the lower right-hand corner. Folios 42, with 10 lines to a page, and 48 letters to a line. Written in Devanāgarī

characters, not very correct. It gives the commentary on the Bhagavadgītā only up to stanza 57 of chapter 2, and remarks — अतः परं ग्रन्थाभावान्न लिखितानि. The commentary is again resumed at 6.41.3, and goes on to the end of the paivan (fol 40a, line 1). After this point, there are, in the same handwriting, five pages of what purports to be देव(को)बोधस्य गीताटीका, but its authenticity is uncertain¹. The commentary begins

श्रीगणेशाय नमः ।

यो वृन्दावनगोचरो दनुमुवा वृन्दानि नीत्वा क्षय
हर्षोत्कर्षविरुद्धराणि विदधे वृन्दानि यद्वासिनाम् ।
गोवृन्दावनतत्परश्च ललनावृन्दानि गोजीविनां
वगन्धानविमोहितानि स जगद्वन्द्वो हरिवन्द्यताम् ॥
सीम्पपर्वणि सदेह साप्राहारिविचारणा ।
श्रीचतुर्भुजमिश्राणा धरणीवारणोऽजयन् ॥

The commentary on the Bhagavadgītā begins (fol 16a)

विश्वोद्भान्त्या तैजसो वासनाभि
प्राज्ञो नामज्ञानमात्रानुबन्धः ।
यो वाक्यार्थे निस्त्रिवर्ग सुधीर्यो
भूमान त नमि वेदान्तवेद्य ॥

इह खलु [प्र]वृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणो द्विविधो धर्मः शुभूपते । तत्राद्यो बहुप्रकारः साधारणाधिकारिको, विशिष्टाधिकारिकोऽन्यः । स च द्विविधो, कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च ।

The colophon at the end of the commentary on the paivan runs — इति चतुर्भुजमिश्रविरचितायां सीम्पपर्वटीका समाप्ता । The MS is undated, and looks not more than 150 or 200 years old. The date of Caturbhuja lies between A. D. 1275–1350².

Amongst the insertions noticeable in Cc, the following belong to the N recension in general 163*, 227*, 229* (not in D₂), 275*, 277*, 279*, 476*. It shows no insertion that can be said to be peculiar to the Kashmirian version as such, while most of its insertions are common to the late Northern group of MSS, for example, 10* (with K₂ B Da Dn D₄ s 7 s Ca), 11* (with K₄ B Da Dn D₄ s 7 s Ca), 12* (with K₄ B Da Dn D₄ s s), 84* (with K₄ B Da Dn D₄ 7 s), 142* (with K₄ B₁ 2 4 Da₂ Dn D₁ s-s 7 s). With the Southern group of MSS, Cc shows 26* (found in T G M₂ 4), 60* (found in B₂-4 Da Dn D₁ s-s 7 s S) and 64* (found in K₃-s B D S). Of these instances, however, the last two have not much probative value. Cc does not give the *Kātyāyanīstava*, nor the Śveta episode. It does not follow the S tradition in reading chapter 41 before the Bhagavadgītā. It also does not align itself with the 14 out of

¹ This portion of the commentary is printed in the edition of Devabodha's commentary on the Bhīṣmaparvan published by the B O R Institute (1947).

² See P K Gode *Annals of the BORI*, Vol xxv, pp 103–108.

the 23 N MSS used in the Critical Apparatus (Ś₁ K Da₁ Dn D₁ : 4 7) in reading 6 15 24-38 after 15 54, and exhibiting the consequent changes of repeating 15 53-54 and omitting 15 24-38¹

As to readings peculiar to Cc, at least a couple of hundred instances are citable, of which the following may serve as samples

6 1 4° अनुगसतो (fo1 आग°) and 12° नियोजयामास (fo1 योज°), both hypermetric, 3 13^d श्रवणेन (for श्रवणे च), 33^b मारुताहत (fo1 भानुराहत); 4 7^a [अ]विनाशाय (for विनाशाय), 31^a सस्कृत्य (fo1 समृत्य), 7 46^a दिव्यसकागा (fo1 °सकल्पा), 13 13^d वर्षलवका (for °पुञ्जका), 36^b विवर्षद्भिर् (fo1 वर्षवद्भिर्), 15 2° देवतुल्येन (for °कल्पेन), 30^d यतव्रतात् (°व्रता), 16 4^a निकृतिप्रज्ञे (fo1 निकृति°), 28° सर्वतो (fo1 व्यतिष्ठन), 21 6° विपन्नम् (fo1 विपण्यम्), 24 17^a अविनाश (fo1 अविनाशि), 45° निर्वद्ध (for निर्द्धो), 51° जन्मबन्धननिर्मुक्ता, 55^b मनोहरान् (for °गतान्), 41 102^b स्तुतिसभवा (fo1 °सहिता), 44 4^a युगेषु (fo1 युगानि), 46 16^a कृत्वा अल (with hiatus, fo1 कृत्वा हित), 48 49^a गुणातरे (fo1 स्तनान्तरे), 50 78^d सुश्रुत्तु (fo1 सर्वश), 16^b दातापीडप्रकर्षण, 116° सनयम् (for सनतिम्), 61 50^d सत्त्वविभावन (fo1 भूत°), 67 25^a ताव्यताम् (fo1 तुद्यताम्), 70 1^b वाण्यो (fo1 सात्यकिर्), 72 6° क्षेपणेषु (fo1 °णीषु), 14° पक्षिसदृशै (fo1 पक्षसंकाशै), 14^d रत्नपट्टै सुसंचितम्, 73 27^{ad} मयि चैकाग्रगते तुल्यार्थमिनिवेशिनि, 79 38^a सा अकीर्यत (with hiatus, fo1 सा व्य°), 80 43^a साधयाश्वान् (fo1 चोदया°), 92 11° स्त्रीत्वयितु (fo1 स्त्रीययितु), 45^b सुसंस्थितै (for सुसंशितै), 63^d सत्तावद्धै (fo1 सस्तजिह्वै), 65^a कृत्तहस्तैश् (for सस्त°), 93 2^b विवर्धितम् (for विवक्षितम्), 21^a मल्लीपुष्पनिकाशेन (Ccp तंही°), 112 3^b Ccp सुताम् (fo1 स्वसाम्), 79^b कालोद्दीप्तेन (for क्रोध-दी°), 110° [अ]पार्थ (fo1 पार्थ)², 114. 2^b तक्षुभि (fo1 पट्टिभै)

Where, as against the accepted reading, Cc gives a variant, in the large majority of cases, it sides with the late Northern group of MSS with sporadic exceptions either way. These, it is unnecessary to quote here. Cc follows the older Kashmirian group of MSS in the following cases worth enumerating

6 6 16 शेष (fo1 एष, with Ś₁ K₀₋₂ B Da₂ Dn D₁ : 4 : 8), 24 26^a अथ चैन (fo1 अथ चैन, with Ś₁₋₂ 4 m : 8 K₆ M₁ : Cā b k), 54^d व्रजेत् (for व्रजेत, with Ś₁₋₄ : K₆ Cā), 49 23° वसन्ते पुष्पस[श]व्रलौ (with Ś₁ K₀₋₂ BD), 59 14^d पदातय (for पदातिन, with Ś₁ K₀₋₄ Da D₆ :), 65. 14^d व्यूह (fo1 व्यूह, with Ś₁ K₀₋₂ Dn₂ D₁ : 4 : 8 T₁ G₄ M₁), 67 11^d व्यवालीयन्त (for व्यव°, with Ś₁ K₄ B₁ : Da Dn D₃₋₅ : 7 : Cap d), 72 7^b व्यायामे च (for व्यायामेषु, with Ś₁ K₀₋₂ B Da₂ D₁ : 2 : 7), 112 20° वासिता- (for वाजिता-, with Ś₁ K₃ : B D [D₂ om])

In the following quotable cases, it shows relationship with some Southern MSS

6 2 33^b स्तनित (for °त, with B Dn D₂ : G₁ : M₅), 4 33° अपि पञ्चशत (for पञ्चाशदपि, with D₁ : T₁ GM), 6 16^d परिवारित (for °वृद्धित, with B Da Dn D₃₋₅ : 7 : 8)

¹ See, "Mahābhārata Text-transmission Problems Problem 1" in the *Annals BORI*, Vol xxv, pp 82-87

² More an interpretative ingenuity than a variant proper !

T₁ G), 7 42^b चैत्यान् (for चित्यान्, with K₂-s B D [except D₇] T G M₄), 10 11^c अविजाता (for अभि°, with K₂-s B D [except D₇] T₂ G₁), 11 3^d तिष्य (for पुष्य, with B Da Dn D₁ s-s s M₂-s), 12 1^e विष्कमस्य (with K₅ B₄ Da D₅ S [except M₁ s s]), 13 3^f समुद्रै (for पर्वतै, with B Da Dn D₁ s s s S), 15 15^g आजौ (for असौ, with K₄ B Da Dn D₄-s s T₂ G₃ M), 78 18^d पुत्रस्य (for शङ्खस्य, with K₂-s B Da₂ Dn₂ D₁-s s S), 108 32^e भारतीम् (for भारतान्, with K₃ B₂ s D [D₂ om] T₂ M)

Finally it is worth noting that in the few cases where Cc mentions variant readings, the variants are not found in any one particular group of MSS. A few cases in point are

6 1 8^c समायात (for समायुक्त, found in K₄ s B Da Dn D₄ s s), 15^d मेर्य (for मेरी, found in B₂ Dn D₄ c s) and समन्तत (for सहस्रत, not found elsewhere), 29^e अध्विनाथी (for अध्वेनाथी, found in Da₂ D₃ s), 3 27^f वृष (for वृष, found in Dn D₄ s), शीपै (for श्मीष्ण found in Dn₁ D₄), 27^g दर्शयन् (for जनयन्, not found elsewhere), भयमुत्तमम् (for सुमहद्वयम्, found in K₄ B Da Dn₁ D₁ s s), 6 16^d पर्वत (for सवेत, not found elsewhere S gives पर्वतै), 16^e त्वाधार शेष (for एष सक्षेप, not found elsewhere), 41 99^b पाण्डवा (for पार्थिवा found in D₅), 47 20^d आविभु (for चाभिभू, not found elsewhere), 50 24^e उद्धवर्ह (as in text), 59 26^b अलवुषो राक्षसोऽनौ तदानीं (found in K₄ B Da Dn₂ D₄ s s), 102 10^a चापामिर् (for चापार्विर्, found in K₅ D₃ [marg sec m])

Cv

An almost complete MS of Vādirāja's commentary on the Mahābhārata is available in the Mysore Oriental Library, besides parts of the commentary on stray parvans in several libraries of South India. For this edition, we were able to use a Devanāgarī copy of the Mysore MS, bearing Library No. 1577 and dated Śaka 1597 (A. D. 1675). The original MS is written on paper in Devanāgarī characters. Its total extent is folios 2-104, 151-445. The Bhīṣmaparvan covers folios 151-188, with 8 lines to a page, and 44 letters to a line. The post-colophon data at the end of the last Book, which gives the date, runs as follows

शके सप्तनवेपुभूपरिमिते क्वस्थिते सूर्यगे

राक्षान्दे च तथा च मासि श्रवणगे तिथ्या जया एव च ।

तद्दिनेषु च येन च ग्रन्थलिखित सपूर्णमेव यथा

यशोराशिगुणे हि मुद्गलसुतो गोविन्दरायाभिध ॥

Vādirāja alias Kavīndratīrtha was eighth in the succession-list of the High-priests of the Mādhva sect, and died Śaka 1261 (A. D. 1339)

Cv gives the following insertions 115* (found in D₆), and 498* (common to S). Both are characteristic additions. In the Bhagavadgītā, it gives 108*, along with various MSS of all groups

There are very few readings found in Cv which can be regarded as peculiar to it, and in many cases they are due to corruption or scribal error

6 1 32^a ससूक्तेषु न धूर्येषु (for न सूक्तेषु न धूर्येषु), 2 19^a खेटा हाहेति (fo1 खटाखटेति), 21^a शिखात्रिवर्णा परिषा (fo1 त्रिवर्णा परिषा संधौ), 3 14^a समाहृत्य (for समारुह्य), 14^c समान्य (for परि), 16^a चित्रास्वात्युत्तरे (for °लन्तरे), 36^a वेलाभूर्धमयति स्म (sic), 4 12^a अतिग्रह (fo1 न कल्मष), 6 16^a द्विरंश (for °शे), 8 21^{ab} सहस्राशशतानि (for सहस्र च श), 27^b °गण्डका (fo1 °गण्डिका, fo1 gloss, see C11t App), 15 10^a अत्यन्य पुरुषव्याघ्र, 48^b शत्रु-सनिधम् (for °ससदि), 19 4^c सयतान् (सहतान्), 44^a चाक्षीणि (fo1 मज्जानो), 20. 3^c वन-राप्ती° (fo1 °राजि°), 21 13^c अभिजातिजयस्तस्य, 42 10^c परामवत् (fo1 अभ्य°), 43 67^a सैन्यान्यस्य तु पूजयन् (fo1 तत्सैन्यं प्रत्यपूजयन्), 48 7^c अभिमन्युर् (fo1 अभिपत्य), 28^a आर्तायिनि-त्रिभिर्भटैः, 50 45^a आह्व (for °हुतं), 45^c सयत (fo1 संपातं), 55 124^b विनाशपालाल° (for °पाताल°), 61 20^c स महाघोर (fo1 सुमह°), 64 2^a देहाना (for देवाना), 67 34^a वार्तम् (fo1 वीतम्), 68 7^b भुवि (fo1 युधि), 27^c गच्छन्ति (for धावन्ति), 69 26^a सविद्धोर ध्वजक्र (fo1 स विद्धो विध्वर°), 84. 12^c प्रहताश्वरथे (fo1 विद्वताश्वे रथे), 85 23^b नदता (fo1 स्तनता), 86. 3^c आजानेयमहीजाना (for आरुह्याना मही°), 91 34^a सपाते जलदा यथा (for प्रावृषीव यलाहका), 93 21^a भाण्डीपुष्पविकासेन (fo1 °विकाशेन), 27^a दक्षिणाकारं (fo1 दक्षिण काले), 94 17^c सैषा वाह् (fo1 यासौ प्राह्), 106 31^a ततो दुर्योधनो राजन् (fo1 ततोऽर्जुनो जातमन्युर, given as Cvp), 110 46^a महोदधे (fo1 °दधि), 114 88^a सस्थितो (fo1 सप्राप्ते), 115 50^a परिषच्छान्यता (fo1 परिखा रान्यताम्)

Where Cv differs from the accepted text, it gives variants which, in the following cases, agree with the primary Kashmirian group of MSS

6 13. 41^c सहस्राणि (fo1 शतान्यस्य, with Ś₁ K₀ 1 s s D₁₋₃ 7), 44 32^b व्याघ्रचर्ममयैरपि (for °शयैरपि, with Ś₁ K₀₋₂ s Ca), 50 30^c अभिद्रुत्य (fo1 °प्रेक्ष्य, with Ś₁ K₀ 2 s s D₂ s), 80 37^c वाहं (fo1 यानं, with Ś₁ K₃ D₁ s), 81 17^a छिन्नायुध (fo1 °युधं, with Ś₁ K₄ M₂)

In the following cases, the agreement is with the secondary Kashmirian group

6 1 7^b वृद्धवालावशेषिता (fo1 बालवृद्धाव°, with K₀ 2 D₁ s 7); 2 29^a गृहीतशस्त्रावरणाः (fo1 °भरणा, with K₀ 1 s s D₁₋₃ 7), 3 14^c पूर्वं (for पूर्वे, with K₁ D₄ s), 4 2^b कल्पवादी (fo1 काल°, with K₃ s D₁₋₃ 7), and महायशा (fo1 °तपा, with K₃ s D₂), 5 18^a येषां (fo1 एषां, with K₃ D₂ T₂), 14 4^c सर्वसैन्यानां (fo1 °योधाना, with K₃ s D₂ s), 17 21^a तस्मिन् (for यत्, with K₃ s D₂), 55 119^a निहतेन्द्रजाला (fo1 °कीला, with K₀ 1 Dn₂ D₄ 7 S), 70 12^a धूमकेतु (fo1 स्यु°, with Ś₁ K₀), 83 10^b त्रैगर्त (fo1 त्रि°, with K₀₋₃ Dn₂ D₄ 7 s), 114 36^a अस्य (for तस्य, with K_{3-s} B D [except D₁] S), 115 26^a समन्तात्पर्यवारयन् (fo1 अवहारमकारयन्, with K_{3-s} B Dn₂ D₂ 4 7 s S), 54^c एमिरेव (fo1 एतैरेव, with K_{3-s} B Da Dn D₂₋₃ S).

In the remaining about ten or twelve cases, the agreement is with the late Northern group of MSS, or with sporadic N MSS

In hardly ten cases does Cv exhibit definite relationship with exclusively Southern MSS. The cases are

6 1 7^a अन्येव (for अन्येव, with M₂), 7^c निरस्तपुरा (for निरस्त, with T₂), 3 28^b भूतपूर्वा तु (for भूतपूर्वा च, with T₂), 19 30^c कूरा (for कूरा, with M₁ s s), 41 61^c पुर्यात् (for पुर्यात्, with M₂), 114 88^c कालकर्ता (for काल कर्ता, with TG), 102^b अस्यमे (for अस्यमे, with M₄ s), 117 34^b प्रणम्य (for प्रसाद्य, with T₁ G)

When it is remembered that Vāḍmāja was intimately connected with the Mādhva sect which largely prevails in the South, the relative immunity of his text from Southern variations becomes noteworthy. This holds good also of the insertions found in Cv with the solitary exception of 498^a.

Ca

Complete MSS of Aṣṣunamisra's commentary on the entire Mahābhārata are no longer met with, although Rājendralāla Miṣra, in his *Notices*, vol V, App p viii, records having come across one such at the village of Gudaṣ (District Burdwan). MSS of the commentary for parvans 14, 16-18, as also for occasional passages of the Rājadharmā and the Āpaddharma sections of the Śāntiparvan, have not yet been found in any of the collections of MSS of which lists are available. For the Bhīṣmaparvan, we were able to use two MSS, Da₁ and Da₂, already described in the Critical Apparatus (above, pp xxxiii-xxxv)¹.

Cn

As this commentary is readily available in print, and is the latest of them, it was not thought necessary to go into any critical details about the commentary proper beyond the data supplied in connection with MSS Dn₁ and Dn₂ already described on pp xxxv-xxxvi above. Incidentally, it is worth noting, however, that Ganapati Kriṣṇaji's edition of 1863 cannot be said faithfully to present the text underlying Nilakantha's commentary in every detail, and not all the Cn MSS agree amongst themselves. This holds true also in the case of the added passages. For instance, GK inserts 36^a (found in Ś₁ K_{o-2} M₁), 141^a (found in Ś₁ K_{o-2} s Da₂ D₂ 4-6), and 244^a (six lines, found in Da D₁). None of them are found in Dn.

(1) Commentaries B—On the Bhagavadgītā

Of the five commentaries used for the entire parvan, two, Ca and Cd, do not contain the commentary on the Bhagavadgītā portion of the parvan (chapters 22-40), while one, Cc, gives it for its first two chapters only. The remaining commentaries used for the BG fall into three groups (1) Cś (with its sub-commentary Cu), which

¹ It has, however, happened that insertions etc., found in the text of Da₁ and Da₂, are often ignored in the commentary proper.

preserves, in the main, the current Śāṃkara version of the BG, and which (with the exceptions indicated below) has been adopted in the Critical Edition, also Cn more or less allied to Cs (2) C1, Cm and Cv, which present a text differing only slightly from Cś, and (3) Cū, Cb, Cg, and Ck, which give what is known as the Kashmirian version of the Poem

Cś

Śamkara's Bhāṣya on the Bhagavadgītā has been several times printed. The Ānandāsrama edition of 1909 (which is followed in the Crit App) and the Mysore edition of 1895 are based upon an actual comparison of MSS. The others are mostly reprints.

Cś tells us, in so many words, that the Bhagavadgītā consists of just 700 stanzas¹, and by stanzas Śamkara means just stanzas, and not a collection of 32 syllables. Of the 700 stanzas, Śamkara leaves the 47 stanzas of chapter 1 and the first 10 of chapter 2 without any comment, but for all the others he offers a word-for-word exposition, which enables us to determine exactly what the text before him was. As Śamkara's date generally accepted is A. D. 788-820, his testimony for the text of the BG is earlier than that of the any other MS. or commentator. In the case of the Bhāṣya on the *Sanatsujātaparvan* (Udyoga 42-45), commonly attributed to Śamkara, Dr. S. K. De, the editor of the Udyoga, found² that Śamkara's text of the *Sanatsujāta* generally follows the TG version, and that that text very often differed from the one given by the agreement of ŚK with M, supported by B, which the Critical Edition uniformly adopts. Now, in the first place, the attribution of the *Sanatsujātabhāṣya* to the authorship of Ācārya Śamkara is not beyond cavil, and, what is more to the point, T, G, M, B, and practically all versions except ŚK and a few composite MSS. of the D group have, in the main, accepted (what was not the case in the *Sanatsujāta*) the Śamkara text of the BG.

As far as the text of the Bhagavadgītā is concerned, we have, therefore, in the evaluation of the Śāradā and Kashmirian text-tradition, to reverse our judgment and procedure (which were found to hold true not only in the parvas of the Mahābhārata so far critically dealt with, but also in the case of the Bhīṣmaparvan itself outside the Bhagavadgītā chapters), and treat the textual variants in the ŚK sources as late and secondary. As this involves an apparent departure from the principles of text-constitution hitherto adopted in the Critical Edition, a detailed discussion of the problem is called for, and it will be given in connection with our treatment of the Kashmirian testimonia.

The Bhagavadgītā text adopted in the Critical Edition differs from that of Śamkara in the following places

¹ Cf. — त धर्म भगवता यथोपदिष्ट वेदव्यास सर्वज्ञो भगवान् गीताख्ये सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबन्ध ।

² Cf. the Udyogaparvan, p. 192

BG 2 20 ^b भूत्वाभविता (fol भूत्वा भविता)	BG 9 23 ^a देवताभक्ता (fol देवता भक्ता)
2 46 ^b सर्वत सद्गतोदके (for सर्वत सद्गतोदके)	11 17 ^b सर्वतोदीप्तिमन्तम् (fol सर्वतो दीप्तिमन्तम्)
3 2 ^a व्यामिश्रेणेव (fol व्यामिश्रेणैव)	11 22 ^a विस्मिता एव [?] (for विस्मिताश्चैव)
3 3 ^a , 13 24 ^a कर्मयोगेण (for कर्मयोगेन)	13 20 ^a कार्यकरण- (Cśp °कारण- as in text)
6 7 ^a , 12 18 ^b , 14 25 ^a मानापमानयो (fol मानावमानयो)	18 44 ^a कृषिगौरक्ष्य- (for कृषिगोरक्ष्य-)
6 29 ^a सर्वत्रसमदर्शने (fol सर्वत्र समदर्शने)	18 68 ^a इम (fol इद्) -
6 41 ^a पुण्यकृता लोकान् (for पुण्यकृताल्लोकान्)	18. 75 ^b एत गुह्यतम (fol एतद्गुह्यतम)

his Bhāṣya, Śamkara himself notes the following variants

BG 6 9 ^a विमुच्यते (fol विशिष्यते)	BG 13 20 ^a कार्यकरण- (for कार्यकरण-, Crit Ed adopts Cśp)
7 22 ^a हितान् (for हि तान्)	14 23 ^a योऽनुतिष्ठति (for योऽवतिष्ठति)
11 41 ^c तवेम (fol तवेद)	18 54 ^b दृष्यति (for काङ्क्षति)
13 12 ^c अनादि मत्पर (for अनादिमत्पर)	

the following places, MSS, editions and commentaries are not agreed as to Śamkara's
ding

BG 9 21 ^c हि त्रैधर्म्यम् or त्रयीधर्मम् (text)	BG 18 35 ^a तामसी मता 01 पार्थ तामसी (text)
18 13 ^a पद्मेमानि or पद्मैतानि (text)	18 43 ^a क्षात्र कर्म or क्षत्रकर्म (text)
18 28 ^b नैष्कृतिको 01 नैकृतिको (text)	

Cu

The *Bhāṣyotkanṣadīpikā* of Dhanapati is printed in the Nirṇaya Sagar ed. (Bombay, 1936²) of the BG with Eight Commentaries, also in the Gujarati Press ed. (Bombay, 1912) with Eight Commentaries, and elsewhere. It is a sub-commentary on Śamkara's Bhāṣya, and the *raison d'être* for it is seen from the following

कुमतस्य निरासाय गीता भाष्यकृता स्वयम् ।
कृष्णात्मना शिवेनादौ व्याख्याता पदश स्फुटम् ॥
ततो भाष्यार्थमादाय व्याख्याता बहुभिस्तु सा ।
यत्तु कैश्चित्कचित्प्रोक्त विरुद्ध भाष्यतोऽखिलम् ॥
साक्षेप युक्तिहीनं च तन्निरासाय लेखकम् ।
अन्तर्यामिस्वरूपोऽसौ मा करोति महेश्वर ॥

Cn

It is not necessary to add much here about Nilakantha's comment on the BG. Beyond what is stated under Dn₁ and Dn₂, as well as on p LXXI above. In his explanations, Nilakantha differs from Śamkara in a number of passages in the Bhagavadgītā

Where he reads the text itself differently from Śamkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit. Ed

BG 1 8 ^d जयद्रथ (Cnp तथैव च, as text)	10 20 ^b सर्वभूताशय स्थित (for °शयस्थित)
2 36 ^d इतो (for ततो)	11 21 ^a त्वासुरसघा (for त्वा सुरसघा)
3 2 ^a न्यामिश्रेणेव (for न्यामिश्रेणैव)	11 24 ^e त्वा (for त्वा)
3 41 ^e प्रजहि ह्येन (for प्रजहिह्येन)	11 35 ^e [एव]अह (Cnp, for [एव]आह)
4 2 ^b ऽविदु (for विदु)	12 20 ^a धर्माभृतम् (for धर्म्याभृतम्)
4 22 ^e वा (for च)	13 17 ^d धिष्ठितम् (for विष्ठितम्)
4 24 ^d ब्रह्म कर्म समाधिना (for ब्रह्मकर्मसमाधिना)	13 20 ^a कार्यकरण° (Cnp, for कार्यकारण°)
5 21 ^d अक्षय्यम् (for अक्षयम्)	14 4 ^e ब्रह्ममहद् (for ब्रह्म महद्)
5 29 ^b सर्वभूतमहेश्वरम् (for सर्वलोक°)	14 25 ^a मानापमानयोस् (for मानाव°)
6 4 ^b अनु सज्जते (for अनुपज्जते)	16 4 ^a दर्पोभिमानश् (for दर्पोऽति°)
6 13 ^d दिशोऽप्यनवलोकयन् (for दिशश्चान°)	18 4 ^d परिकीर्तित (for सप्रकीर्तित)
7 22 ^d हितान् (for हि तान्)	18 13 ^a पद्मेमानि (for पद्मैतानि)
7 25 ^b योग ¹ मायासमावृत (for योगमाया°)	18 25 ^b अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
8 3 ^a परम ब्रह्म (by transp)	18 43 ^d क्षात्र कर्म (for क्षत्रकर्म)
8 7 ^d असशयम् (for असशय)	

Cr

Next we have (2) the group of Theist commentators Rāmānuja, the most authoritative exponent of the Viśiṣṭādvaita School of the Vedānta philosophy who flourished in the 11th century A. D., keenly disputes Śamkara's interpretation of the Bhagavadgītā in quite a number of places. We have accepted as reliable the text of Rāmānuja's commentary as given in the Gujarati Printing Press ed (Bombay, 1938²), where is also to be found Vedāntadeśika Venkatanātha's sub-commentary on the same called the *Tātparyacandrikā*, which materially supplements Rāmānuja's *Bhāṣya*. Where the text of the Bhagavadgītā as accepted by Rāmānuja differs from that of Śamkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit. Ed

BG 2 10 ^d सीदमानम् (for विपीदन्तम्)	4 4 ^a अवरं (for अपरं)
2 13 ^d शोचति (for सुहति)	5 21 ^b य (for यत्)
2 26 ^d नैव (for नैन)	5 26 ^d विजितात्मनाम् (for विदितात्मनाम्)
2 29 ^e चैवम् (for चैनम्)	6 11 ^d चेलाजिन- (for चैलाजिन-)
2 72 ^d ब्रह्म निर्वाणम् (for ब्रह्मनिर्वाणम्)	6 13 ^b स्थिरम् (for स्थिर)
3 10 ^a सह यज्ञै (for सहयज्ञा)	6 28 ^a एव युञ्जन् (by transp)
3 41 ^e प्रजहि ह्येन (for प्रजहिह्येन)	6 39 ^a एन मे (for एतन्मे, also एतं as v l)

¹ ❀ Cn हे योग योगिन् । अर्थ आपन्नप्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । ❀

- 6 43^b पौर्वदेहिकम् (for पौर्वदेहिकम्)
 7 22^b तस्याराधनम् (for तस्या राधनम्)
 9 18^c प्रभवप्रलयस्थान (for प्रभव प्रलय स्थानम्)
 9 23^a ये त्वन्य^o (for येऽप्यन्य^o)
 9 25^a मद्याजिनस्तु (for मद्याजिनोऽपि)
 10 7^c ऽविकम्प्येन (for ऽविकम्प्येन)
 10 17^a योगी त्वा (for योगिंस्त्वा)
 10 42^b ज्ञानेन (for ज्ञातेन)
 11 8^c शक्यसे (for शक्यसे)
 11 17^c दुर्निरीक्ष (for दुर्निरीक्ष्य)
 11 26^a सर्वे (for च त्वा)
 12. 18^b मानापमानयो (for मानावमानयो)
 13 6^b चेतनावृत्ति (for चेतना वृत्ति)
 13 11^b तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् (for *दर्शनम्)
 13 12^c अनादि मत्परं (for अनादिमत्पर)
 13 23^a य एन (for य एव)

- 14 11^b प्रकाशे (for प्रकाश)
 14 18^c *गुणवृत्तिस्था (for *गुणवृत्तस्था)
 15 4^a प्रपद्येयत (for प्रपद्ये यत् , also
 प्रपद्य + इयत् as Crp)
 16 2^c अलोलुत्व (Crp, for अलोलुप्तव)
 16 8^a किमन्यत्कामहेतुकम् (for *हेतुकम्)
 16 13^b इम (for इद्)
 17 19^c च (for वा)
 18 8^a य (for यत्)
 18 14^c विविधा च पृथक्चेष्टा (for विविधाश्च
 पृथक्चेष्टा)
 18 15^c न्याय्ये वा विपरीते (for न्याय्य वा विपरीतं)
 18 25^b अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
 18 28^b नैष्कृतिक (for नैकृतिक)
 18 59^a यद्यहकारम् (for यदहकारम्)
 18 64^c दृढ इति (for दृढमिति)

Cm

Madhva, the founder of the Dvaita School of Vedānta who is generally assigned to the 13th century A. D., gives a brief commentary on the Bhagavadgītā, which is elaborated by Jayatīrtha in his sub-commentary called the *Prameyadīpikā*. Both these are to be found in the Gujarati Printing Press ed. mentioned above. Madhva also has written a more elaborate dissertation named the *Gitātātparyanirṇaya* (Kumbhakonam, 1910), somewhat on the lines of his *Mahābhārata-tātparyanirṇaya*. On crucial passages, Madhva offers an interpretation differing from that given by most of his predecessors. As to the text commented upon by Madhva, it differs from that of the Crit. Ed. in the following places

- BG 2 16^a [अ]भाव (for भाव)
 2 24^c नित्यसर्वगतस्थाणु (for नित्य सर्वगत
 स्थाणु)
 2 24^d सनादन¹ (for सनातन)
 2 33^a धर्म्यमिम¹ (for इम धर्म्य)
 2 63^d विनश्यति (for प्रणश्यति)
 2 72^d ब्रह्म निर्वाणं (for ब्रह्मनिर्वाण)

- 3 20^a सहैव कर्मणा सिद्धिम्¹ (for कर्मणैव हि स^o)
 8 3^a परम ब्रह्म (by transp)
 11 21^a मुक्ता¹ (for हि त्वा)
 13 12^c अनादि मत्पर (Cmp, for अनादिमत्परं)
 18 42^d विप्रकर्म¹ (for प्रकर्म)
 18 43^d क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि¹ (for क्षत्रकर्म
 स्वभावजम्)

¹ These variants are taken from the *Gitātātparyanirṇaya*

Cv

Vādīnāja is a close follower of Madhva. As far as the Bhagavadgītā is concerned, he, besides inserting 108* (as is done by a number of MSS), gives the following variants as compared with the Crit Ed

BG 2 39 ^a येषा (fo1 एषा)	9 5 ^a ऐश्वर्यं (for ऐश्वरम्)
2 49 ^a ह्यपरं (fo1 ह्यवरं)	14 4 ^c महालक्ष्मी (gloss for महद्योनि ?)
2 59 ^c रसवर्ज्यं (for °वर्जं)	14 11 ^b प्रकाशं (for प्रकाश)
3 33 ^a यस्या (fo1 स्वस्या)	14 27 ^a प्रतिष्ठ (for प्रतिष्ठा)
3 35 ^c ज्ञानभूतानि (fo1 सर्वकर्मणि)	15 1 ^a अध शाखा (fo1 अध शाखम्)
5 13 ^c नवद्वारपुरे (fo1 नवद्वारे पुरे)	15 4 ^a पर (fo1 पद)
5 18 ^a समदर्शन (fo1 °दर्शन)	15 15 ^a सर्वत्र (fo1 सर्वस्य)
6 10 ^c जितचित्तात्मा (fo1 यत°)	17 21 ^c परिहृष्ट धन गतं (sic)
6 21 ^a यत्र (fo1 यत्तद्)	18 32 ^c सर्वथा विपरीतान् (fo1 सर्वार्थान् वि°)
7 13 ^b एभ्य (fo1 एभि)	18 54 ^a नर (for परान्)

For the rest, see pp LXIX-LXXI above

Cl

Vallabha who belongs to the 15th and the early part of the 16th century is the great exponent of the Śuddhādvaita School. He has summarized the BG teaching in about a hundred stanzas known as the *Śāstrārthapraśaṅga*. The present *Tattvādīpikā* commentary comes from a 17th century descendant and a namesake of the great Ācārya. The *Tattvādīpikā* quotes, at the beginning of each adhyāya, stanzas which may belong to the Ācārya himself. Paruṣottama's sub-commentary is a valuable aid to the understanding of the Bhagavadgītā, both being included in the Gujarati Printing Press ed mentioned above. Vallabha's text of the Bhagavadgītā differs from that of the Crit Ed in the following places

BG 2 5 ^b भैक्ष्यम् (fo1 भैक्षम्)	9 23 ^a यजन्तेऽविधिपूर्वकम् (for यजन्त्यविधि°)
3 2 ^a व्यामिश्रेणैव (fo1 °णैव)	12 9 ^b न शक्नोऽसि (for न शक्नोषि)
6 1 ^c स योगी (fo1 च योगी)	12 18 ^b , 14 25 ^a मानापमानयो (fo1 मानावमानयो)
6 36 ^a असयतात्मनो (for °त्मना)	12 19 ^c अनिकेतस्थिरमतिर ² (fo1 अनिकेत स्थिर°)
6 39 ^a एन मे (fo1 एतन्मे)	12 20 ^b यथावत् (fo1 यथोक्तम्)
7 22 ^b तस्याराधनम् ¹ (fo1 तस्या राधनम्)	13 12 ^c अनादि मत्पर ² (fo1 अनादिमत्परं)
9 23 ^a अन्यदेवताभक्ता (fo1 अन्यदेवता भक्ता)	

¹ Explained as double saṁdhi, तस्या + आराधनम्

² Given as Clp

13 13 ^a सर्वत पाणिपादान्त (for °पाद तत्)	14 18 ^c °गुणवृत्तिस्था (fo1 °गुणवृत्तस्था)
13 13 ^c सर्वत्र श्रुति° (for सर्वत श्रुति°)	15 4 ^c प्रपद्य (Clp, for प्रपद्ये)
13 17 ^d विष्टितम् (fo1 विष्टितम्)	16 4 ^a दपौंसिमानश्च (for दपौंसतिमानश्च)
13 22 ^b कर्ता (fo1 भर्ता)	16 17 ^c यजन्ति (for यजन्ते)
14 15 ^d अधोयोनिषु (for मूढयोनिषु)	18 62 ^c मत्प्रसादात् (for तत्प्रसादात्)

We next come to (3) the group of the four Kashmirian commentators

Cā

Ānanda[vardhana]'s comm called the *Jñānakāmasamuccaya* as found in a solitary manuscript belonging to the Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84 For details see Ś₁ above

Cb

Bhāskara's comm called *Bhagavadāśayānusarana*, as found in a fragmentary MS in the possession of Dr T R Chintamani of Madras, who has given some details and extracts on pp xxviii-xxxii of the Introduction to his edition (Madras 1941) of the *Bhagavadgītā* with the *Sarvatobhadra* comm of Rājānaka Rāmakantha The first folio of the Cb MS is wanting, and the MS breaks off abruptly in the middle of the seventh adhyāya Even in the preserved portion, the MS is apparently full of lacunæ For instance, we should have liked to have Bhāskara's comm on BG 6 7^b to verify Jayatīrtha's remark about Bhāskara's deliberate alteration of the original BG reading परमात्मा समाहित into परात्मसु समा मति But the comm is tantalizingly wanting on BG 6 2 to 6 27 Bhāskara's variants are reported in our Critical Apparatus on the authority of T R Chintamani

Cg

Abhinavagupta's comm called the *Bhagavadgītārthasamgraha* was included amongst the eight commentaries published in the *Nirnaya Sagar* ed of 1912 (second edition, 1936), and it has also been published in Kashmir by Pandit Lakshman Raina (1933) on the basis of a Śāradā MS For details see under Ś₁ above

Ck

Rājānaka Rāmakantha's comm called the *Sarvatobhadra* has been made available in three printed editions published within short distance of one another the Ānandāshrama edition by S N Tadpatīkar of the Mahābhārata Department of the BORI (1939), T R Chintamani's edition for the Madras University (1941) already mentioned above, and Pandit Madhusūdan Kaul's edition (1943) in the Kashmir Series, No LXIV For our Critical Apparatus, we could also utilise MSS Ś₄ and Ś₅ described above

THE KASHMIR RECENSION OF THE BG

These Kashmirian commentators generally agree with the Śāradā and the Kashmirian group of MSS, with occasional support from mixed codices like D., in giving—so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned—variant readings and extra stanzas which, not having, as a rule, the support of non-Kashmirian sources, are not included in our constituted text, but are relegated to the Critical Notes below. F. Otto Schrader, however, in *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā* (Stuttgart, 1930), puts forth the view that these Kashmirian sources, with their “fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate, as well as the 282 exclusively Kashmirian *varietas lectionis*” preserve a more authentic, and even intrinsically superior text of the BG, which, he claims, was pre-Śāmkara. I have dealt with this view in detail elsewhere¹, so that here, only a short statement, enough to prove the secondary character of the large majority of the Kashmirian readings should suffice. In this connection the following points merit consideration

(1) The Kashmirian variants (with a sporadic exception or two²) seek to remedy and regularize the grammatical defects of the current (or Śāmkara) text

- 2 50^a—जहातीमे उमे for जहातीह उमे (to avoid irregular hiatus)
- 2 60^a—यत् तस्यापि हि for यततो ह्यपि, also † 7 29^b—मजन्ति for यतन्ति, † 9 14^b—यतमाना or यजन्तश्च for यतन्तश्च (to avoid the use of √ यत् in *Parasmaipada*)
- 3 23^a—वर्तेय for वर्तेयम्, also 15 4^b—गतो न निवर्तेत for गता न निवर्तन्ति (to avoid *Parasm* use of √ घृत्).
- 5 1^{cd}—यः श्रेयानेतयोरेकस्त for यच्छ्रेय एतयोरेक तन् — The predicate श्रेय can influence the gender of the pronominal subject which immediately precedes it. The masc. यः as referring to सन्यास and योग (both masc.) would be more regular
- † 6 39^a—यत् मे संशयम् for एतन्मे संशयम् — The masc. एतत् to agree with the masc. संशयम् would be more regular. The neuter एतत् is used adverbially as in 18 75^b. The word हृदम् is similarly used in the Kashmir reading in † 9 8^c, and in the current reading in 16 13^b.
- 7, 18^b—मत for मतम् — The masc. मतः would directly agree with ज्ञानी, the neuter मतम् would require the supplying, after एव, of the finite verb अस्ति followed by इति. The emendation was suggested by Schlegel, but several non-Kashmirian MSS already give it.
- † 9 31^c—प्रतिजानेह for प्रतिजानीहि (to give the more usual sense of ‘promise’ to √ ज्ञा with प्रति)

¹ See the *New Indian Antiquary*, Vol II, No. 4, pp 211–251, *The So called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*.

² The few exceptions are 6 16^{a, d} अत्यश्रत and नातिजागरत, the first of which is discountenanced by the regular अनश्रत in 16^b, and the second by जाग्रति in 2 69^c, as also 18 61^b, where वसतेऽर्जुन (for अर्जुन-तिष्ठति) uses √ वृत् in the unusual *Ātmanepada*

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources

- † 10 9¹ — रमयन्ति च for च रमन्ति च (to avoid the unusual *Parasm* use of ✓ रम्)
- † 11 41^b — हे सखे च for हे सखेति (to avoid the use of the wrong voc. form सख for सखे, or, alternatively, to avoid the double sandhi सखे + इति = सख + इति = सखेति)
- † 14 23¹ — यो घस्तिष्ठति for योऽस्तिष्ठति (to avoid the *Parasm* use of ✓ स्म with अव)
- 16 2^c — अलौत्य च for अलोलुप्त (to avoid the irregular अलोलुप्त in place of the regular अलोलुपत्)
- 16 13¹ — इम प्राप्स्ये मनोरथम् for इद प्राप्स्ये मनोरथम् — The masc pronoun इम can go better with the masc noun मनोरथम्, इद can only be understood adverbially — The reading मनोगतम्, which is quite good, is unfortunately very weakly supported
- (11) The Kashmirian variants seek to simplify and normalize the syntax
- 1 7^c — नायकान् for नायका — Placed between two accusatives, नायकान् would be a smooth construction The nom नायका will have to be understood as constituting a parenthetical clause
- 5 21^b — य सुखम् for यत् सुखम् — The masc. य to agree with the following स would be an easy change, which is made by several non-Kashmirian MSS also With the current reading the fully-expanded sentence would read [य] असक्तात्मा यत् आत्मनि सुखं [अस्ति तत्] विन्दति, स सुखमश्नुते This roundabout construction has the advantage of focussing attention on the particular kind of *sukha* that the BG wants to emphasize.
- 6 13^c — मपश्यन् for मप्रेक्ष्य — The Kash. reading is evidently due to the desire to give a *pres part* to match with the other two *pres part*, धारयन् and अनवलोकयन्
- 6 19¹ — योगमात्मनि for योगमात्मन — The locative case would be more suited to denote the object of Yogic concentration than the current genitive
- 6 21^a — सुखमात्यन्तिक यत्र for सुखमात्यन्तिक यत्तद् — The arguments in 5 21^b also apply to this case
- 8 17^b — अहर्षे ब्रह्मणो विदुः for अहर्ष्यब्रह्मणो विदुः — Attention is sought to be directed to the special length of the day of Brahmā, and for that purpose the roundabout construction would be better suited. Cf. the preceding two cases (5 21^b, 6 21^a)
- † 9 11² — समान्ययमनुत्तमम् for मम भूतमहेश्वरम् — The acc. भूतमहेश्वरम् in the current version agrees with मम in 11^a, and so involves a दूरान्वय, which the Kashmirian reading seeks to avoid With the Kash. reading as the orig, nobody would think of changing it into भूतमहेश्वरम्
- † 10 16¹ and 10 19¹ — विभूतीरात्मन शुभा for दिव्या आत्मविभूतयः — The acc. in the Kash version is what one naturally expects after वक्तु and कथयिष्यामि The current reading can be justified either by taking विभूतयः as an archaic acc. form, or, better still, by taking the pāda as a parenthetical clause The word आत्मविभूतयः need not necessarily have been तव विभूतयः, because आत्म- can be understood to mean आत्मभूता, and the expression आत्मविभूतयः has an evident allusion to the word आत्मन् in the preceding stanza A syntactically questionable clause may be later changed into one syntactically correct, and not *vice versa*
- † 10 28^c — प्रजनन्यासि for प्रजनन्यासि — The Kash. reading evidently wants to supply a genitive case to go with the Vibhūti, just as a Malayālam MS supplies the locative प्रजनेष्वपि

† The *v* 1 has not the unanimous support of Kashmirian sources

- 11 44² — प्रिय प्रियस्यार्हसि for प्रिय प्रियायार्हसि — The current reading can be explained as a double sandhi (प्रियायै = प्रियाया + अर्हसि, or प्रियाया = प्रियाया + अर्हनि), or as due to the use of the dative प्रियाय for the genitive प्रियस्य. The use of the dative for the genitive, as also the double sandhi, are both common Epic features. The Kash reading is evidently a *lectio facilior*.
- 18 8^a — य कर्म for यत् कर्म — It is not that the orig य was changed into यत् by case-attraction for the neut. noun कर्म, but rather, that the orig यत् was changed into य to agree with the following स in pāda 8^c. Compare the analogous case of यत् in 18 9^a.
- † 18 50¹ — सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तन्निबोध मे for सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे — As to the current reading, Schrader observes: "The position of *tathā* (belonging to *abodha me*) in the Śloka is simply impossible. The author of the *Gītā* was not so bad a poet as to be credited with such a monstrosity". The syntax in the current reading is no doubt difficult, but that is just the reason why we should not be too eager to simplify it. The Kash sources are themselves divided, some proposing नदाप्नोति निबोध मे, others प्राप्नोति तन्निबोध मे. It is, however, possible to construe the current reading thus: यथा (= यत्) [अयं], या [सिद्धिं] समासेन ज्ञानस्य परा निष्ठा, [तादृशीं] सिद्धिं प्राप्न, तथा (= नन्मादवश्यमेव) [स] ब्रह्म आप्नोति । निबोध मे.
- (iii) The Kashmirian variants generally tend to smoothen (not always successfully) the difficulties in interpretation that have proved troublesome. A few examples follow.
- 1 33^b — प्राणास्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् for प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च — The motive underlying the Kash reading is evidently to avoid the bathos involved in mentioning 'riches' after 'life'. But the orig sense of धन (cf धनजय) is 'anything at stake', and there can be things at stake more prized than life itself. Probably, however, the Kashmirian variant is reminiscent of pādas like 5 162 33¹, 182 3^a, etc.
- 2 43^b — जन्मकर्मफलैस्त्व for जन्मकर्मफलप्रदान् — The construction in the traditional text is somewhat peculiar. The accusative *bhogaśvayagatīm* (with the two qualifying adjectives preceding it), being governed by the preposition *prati* (= referring to), serves to specify the contents of the 'flowery speech', which expatiates upon (*prati*) the attainment of enjoyments and potences (*bhogaśvayagatīm*) that is capable of amplification by specific rituals (*kṛyāvīśasabahulām*), and that leads on towards different births and [other] ensuants of *karman* (*janmakarmaphalaprādām*).
- 2 61¹ — तत्पर for मत्पर — The change seems to have been designed to avoid the sudden introduction of the equation Kṛṣṇa = The Highest God, which can be in place only after Arjuna's question in 4 4 has been put and answered. If तत्पर is to imply an object of meditation, it has been already mentioned in 2 17, and can be referred to here. This seems to be the line of thought underlying the Kash reading, which, however, ignores the fact that Kṛṣṇa intends the exposition in chap. two as his final word, and, as such, it ought to have found room in it, however succinctly, for the principle of personal Godward devotion, which plays such an important role in the Bhagavadgītā teaching.
- 6 7^b — परात्मसु समा (*v l* परमात्मसमा) मति for परमात्मा समाहित — In this connection the remarks of Jayatīrtha are worth citing. He observes (Guj Press ed., I, p. 539) अत्र भास्करोऽन्वयमपश्यन्.

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

‘परमात्मा समाहित’ इति सप्रदायागत पाठो विद्यते ‘परात्मसु समा मति’ इति पाठान्तरं प्रकल्प्य, ‘समा मति’ इति तु आवर्त्य [शीतोष्णसुखदुःखेति] सप्तम्या अन्वयमुक्त्वा, पूर्वपाठेऽन्वयाभाव इत्यादीत् It is unknown what authority Jayatīrtha had for making the above statement. Bhāskara, we know, is an early Gītā commentator quoted by Abhinavagupta with respect. The recently discovered fragmentary MS of Bhāskara’s commentary, unfortunately, breaks off just at this stage. It is unquestioned that Bhāskara’s emendation considerably improves the sense. In the current text, परम् is to be separated from आत्मा, and taken to qualify समाहित¹

† 6 28^{ad}—ब्रह्मयोगनयनमभिगच्छति for ब्रह्मस्पर्शमयनं सुखमनुते — In its attempt to avoid the archaic and technical wording of the current text, the Kash. reading ends by making an awkward and almost unphilosophical statement.

13 4^d—विनिश्चितम् for विनिश्चितै — Apparently, like Böhthngk in modern times, the Kashmirian redactors did not see how the prose *Brahmasūtras* could sing (गीतम्), and so they have given an independent predicate (विनिश्चितम्) to them. It is clear that ऋषिभिः and गीत (= declared) are common to both the statements, and the remaining words form contrasted pairs विविधैः छन्दोभिः *versus* ब्रह्मसूत्रपदैः, बहुधा *versus* हेतुमद्भिः, and पृथक् *versus* विनिश्चितै. As to the plural ऋषिभिः, it can well apply to the *Brahmasūtras* when we take into consideration their pre-Bādarāyana forms²

13 16^c—अविमक्त विमक्तेषु for अविमक्त च भूतेषु — The Kashmirian reading serves to make the contrast apparent, but, to be effective, are we going to expand the next pāda as विमक्तमिव च [अविमक्तेषु] स्थितम्? It is doubtful if that can be the real intention. Sense demands that भूतेषु be actually stated as the noun qualified by विमक्तेषु. That the noun is भूतेषु is indicated by the following भूतभट्

† 17 13^a—अमृष्टान्न for असृष्टान्न — The word अमृष्ट (✓ मृज्) is explained as पाकादिसत्कारहीनम्. A *Tāmasa* sacrifice is, however, marked by *no* विधि, *no* मद्य, *no* दक्षिणा, and *no* ब्रह्म, and not by imperfect विधि, improperly uttered मद्य, inadequate दक्षिणा, and halting ब्रह्म. Parity would demand that the अन्न in such a sacrifice be also totally absent, as the current text says. In the Śāradā script मृ and सृ are easily confused.

17 23^c—ब्रह्मणा तेन for ब्राह्मणास्तेन — Schrader pronounces the current reading ब्राह्मणास् as ‘obviously wrong’. But, surely, the Vedas and the *yajñas* require, respectively, agents to recite and perform them. In the absence of agents, the texts cannot by themselves complete the round of creation. The agents are actually mentioned in st. 24^d, and there is no reason why they should not be mentioned here. The demonstrative pronoun तेन can easily be taken to refer to “Brahman” mentioned in the preceding pāda. The word ब्रह्मणा need not have been repeated, and is practically redundant.

¹ Schrader’s fresh attempt at interpretation by assuming a differentiation between a ‘lower’ and a ‘higher’ self (*Festschrift Winternitz*, p. 46) does not materially strengthen his case.

² Cf. Belvalkar “Multiple authorship of the Vedāntasūtras,” *The Indian Philosophical Review*, Vol. II pt 2, pp. 141–154.

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources
11*

(iv) Schrader claims to have made a particularly strong case in favour of the authenticity of the following Kashmirian readings

2 5° — न त्वर्थकामस्तु गुरुनिहृत्य for हत्वर्थकामास्तु गुरुनिहृत्य — The current reading अर्थकामान्, we are told, requires us to supply अर्थ after it, and Arjuna would be more likely to accuse *himself* of being अर्थकाम than the elders, although, later, they themselves admit (6 41 36, 51, etc.) that they are so. Now, the first is not a very serious objection, seeing that we have to supply such particles quite often for instance, अर्थि has to be supplied after आततायिन in BG 1 36^{cd}. The word *artha* as predicated of the *gurus* in the above context (and in the Bhīṣmaparvan passages above mentioned) should more properly denote not wealth or sordid self-interest (which *may* hold good in the case of Arjuna), but a deliberately chosen life purpose, such as Bhīṣma's guardianship of the Kaurava royalty.

† 2 11^{ab} — अशोच्याननुशोचस्त्व प्राश्वन्नाभिमापमे for अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रश्नावादाश्च मापसे — Schrader argues that Arjuna's words so far have shown no प्रश्ना and do not deserve to be called words of profound wisdom. True but Kṛṣṇa designates them that way ironically, considering irony the most effective method of meeting Arjuna's arrogation of superior wisdom to his own side cf. BG 1 38 f. — यच्चयेते न पश्यन्ति कथं न हेयमस्माभिः Speyer's objection (*ZDMG*, 1902, LVI, pp 123–25) to the compound प्रश्नावाद, also endorsed by Schrader in spite of Bühnigk's rejoinder to Speyer (*ibid*, p 209), need not be fatal. The commentators explain it as प्रश्नात्मका वादा or प्रश्नानिमित्ता वादा, and such explanations are not objectionable. Speyer's and Schrader's prejudice against a *Madhyamapadalopi* compound is not shared by Indian grammarians.¹

2 21¹ — हन्यते हन्ति वा कथम् for कं घातयति हन्ति कम् — The Kashmirian reading would seem to have been modelled upon BG. 2 19¹. The BG endorses the view that the self is अकर्ता or incapable of being an agent except in so far as he is the साक्षिन् or witness. This साक्षित्व is the *sine qua non* of the Prakṛti's activity, and, in that mediate sense, the self can be possibly called a "causal" or *prayojaka* agent. Even this "causal" agency is denied by the verb घातयति. For a similar use, cf. BG 5 13².

The cases above considered are enough to indicate, so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned, the secondary nature of the large majority of the Kashmirian variants where they are not endorsed by non-Kashmirian sources. The commentator Jayatītha, *apud* 6 7^b, records the ingenious manner in which the scholiast Bhāskara (whom, it seems, even Abhinavagupta has mentioned with reverence³) changed the traditional text of a stanza from the BG with a view to get from it a more suitable sense. Where such a "pious" tampering with the original is actually recorded in the case of one noteworthy Kashmirian writer, one would be justified

¹ Barnett's attempt (*BSOS*, 1931, p. 288) to take *prayñāvāda* to denote "short-sighted conventional moralists like the Jains and the Buddhists who preach on the text 'thou shalt not slay', without understanding the higher law" does not seem to be particularly convincing.

² See the comm. of Abhinavagupta on BG 18 2.

† The *v. l.* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

in viewing with suspicion most of the other "Kashmirian" variants in the Bhagavad-gītā portion of the Bhīmaparvan, which seem to be obviously due to some partisan's over-zeal at simplification

Another characteristic of the "Kashmir version" of the Bhagavadgītā is its extra stanzas according to Schrader, it embodies "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate" A few more extra stanzas are also recorded in some non-Kashmirian sources Most of these additions are admittedly repetitions and doctrinally insignificant Schrader's arguments in favour of the authenticity of the five stanzas (= 89*) after 3 37, which, he thinks, re-echo the famous Māra-Buddha conflict, need not be taken very seriously to me at least the echo was hardly audible As to his contention that the extra Tristubh stanza preceding BG 2 11 deserves to be treated as authentic, as it looks like a Tristubh rejoinder to Arjuna's Tristubh queries, the facts unfortunately do not bear him out inasmuch as Arjuna's queries begin with an Anustubh (2 4) and later break into Tristubh, as Kṛṣṇa's rejoinder (without the extra stanza) may be actually seen doing, assuming that the argument on the ground of an involuntary metrical "capping" has to be given any weight at all The fact is that extra verses alleged to belong to BG appeal to the average reader, because there is a relatively late and very widely advertised, but not adequately authenticated, tradition (cf 112*) about the enhanced extent (*māna*) of the Bhagavadgītā (745 stanzas in place of the 700 mentioned by Śamkara), and fourteen full stanzas and four half-stanzas, it can be conceivably argued, may perchance prove a first step towards the recovery of that ideal and supposedly authentic¹ extent This "Gītāmāna" insertion (112*) is given mostly by Kashmirian sources, the Bengali and the Southern versions show little knowledge of it Secondly, it is somewhat curious that, almost always, the inserted six-pāda stanza relating to the *Gītāmāna* occurs in association with another stanza (= 114*), rather difficult to interpret, but which presupposes a Sāra or Synopsis of the BG teaching (and Bhārata teaching) being inserted into the Gītā, and, along with the Gītā itself, "poured into the mouth of Arjuna" This is clearly stated in the v l to 114* recorded in an old undated Baroda Or Lib MS (No 11458), where the first line reads —

भारतानृतमर्षस्त्वगीताया[या] भारतस्य च ।

Other variants of the line, not recorded in the Crit App, are those of the BORI manuscript No 164 of 1883-84

भारतोदधिमन्यस्य गीतानिमन्यनस्य च ।,

¹ How the pursuit of this Will-o'-the-Wisp has landed Pandit Kalidas Sastri of Gondal into a veritable morass, I have proved in a paper entitled "A Fake (?) Bhagavadgītā MS" contributed to the *Journal of the Ganganath Jha Research Institute*, Vol I, pt, I, pp 21-31

and Ekanātha's Text and Transl of the *Gītāsāra*, Poona (1930)

भारतोदधिपक्कस्य¹ गीतानिर्मथनस्य च ।

Curiously enough there are two such "*Gītāsāras*" The one given in Appendix I (No 3) is found in some of our Mbh MSS The one translated into Marathi by the Mahānāstika saint Ekanātha, and into Persian by the translators of the Mahābhārata under the orders of Emperor Akbar, is different from it, and is more usually named अकार (or प्रणव) माहात्म्य, found by itself in the BORI manuscripts No 563 of 1886-92 and No 164 of 1883-84, the latter of which is written in Śāradā characters and is accompanied by a learned Sanskrit commentary The two *Gītāsāras*, though different works, contain several stanzas in common, especially the traditional "*Gītāprasasti*" verses (113*) The *Gītāsāra* underlying the Persian translation appears to have been a much shorter work than the अकारमाहात्म्य of our MSS On the ground that the Gītā commentators like Keśava Kāśmīn, while expressly mentioning 745 stanzas as the extent of the Bhagavadgītā, do yet give a text of the Gītā proper containing only 700 stanzas, it is possible to argue that the enhanced extent is the extent of the "*Bhagavadgītā plus the Gītāsāra*" The detailed distribution of the combined extent amongst the individual speakers that figure in the BG (Kisna 620 + Arjuna 57 + Samjaya 67 + Dhrtarāṣṭra 1 = 745) can also be made to agree very approximately with the actual extent of the Gītā + Gītāsāra On no other theory thus far advanced has this been possible There remains at the end of our operation a small inevitable error of just two extra stanzas for Arjuna, which, in view of the uncertainty that appertains at present to the text and the actual extent of the *Gītāsāra*, cannot be eliminated In any case, it is clear that the enhanced extent of the BG. as recorded in 112* cannot be made the ground for admitting as authentic the few extra stanzas given by the "*Kashmir recension*", when the manuscript evidence is overwhelmingly against them²

We next come to the second group of Testimonia

(11) *Eptomes*

First under this group we have Kṣemendia's *Bhāratamañjarī* (*Kāvya-mālā*

¹ Ekanātha thus renders the line into Marathi

तेचि हें माहाभारत । पक दधि सुनीत । तयातेंही वुसळित । मथीत कादावया ॥

भारत सकळीचें मथित । तयाचें वचन विभ्रात । करुनी गोतेचे अर्थ । पूर्वी निवडिले ॥

तया गीतेचें मथन केले । सारातहि सार नीवडिलें । जें गीतासार काडिलें । शान प्रणवाचें ॥

² It is sometimes argued that Alberuni in his *India* quotes passages from the Bhagavadgītā which are not to be found in the current BG text The situation would remain the same even after the admission of the extra stanzas given by the Kashmir version On the question of Alberuni's Gītā quotations, of V P Limaye's Marathi booklet, Tilak Maharashtra Vidyāpīṭha publications, No 5, Poona (1929)

No 64), which summarizes the contents of the Bhīmaparvan in just 497 stanzas Ksemendra is a Kashmirian (A D 1050) and is expected to follow the Kashmirian text, but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to textual variation. He gives the incidents of Crit Ed chapter 41 after the BG , and not before as in the Southern recension. He records the story of Kṛṣṇa's advance towards Bhīṣma twice st 274-283 and 430-433. From Ksemendra's epitome, definite variants can safely be assumed in the following cases

6 80 2^b श्रुतायुषम् (for श्रुतायुषम्) not found elsewhere , 84 14 आदित्यकेतु and अपराजित as epithets, and सुदुर्जय as a proper name , पण्डितक written मण्डितक , 92 26 अनावृष्टिं कुण्डलिनं कुण्डमेदिं सुलोचनम् । विगट दीर्घबाहु च सुबाहु वनकव्वजम् ॥

There is also the curious circumstance that Ksemendra omits the current 17th chapter of the BG and regards 18 1-9 as the 17th chapter of the poem. This is unaccountable.

There is still less to be said about the epitome in Amaracandra Sūri's *Bālabhārata* (Kāvya-mālā No 45). Amaracandra is a Jain poet of the 13th century A D who summarizes the contents of the Bhīmaparvan in 384 stanzas. In the summary the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are absent, the matter of Crit Ed chapter 41 is placed after the Gītā. Since Amaracandra does not always use the epic śloka and is fond of introducing poetic descriptions of his own, as for example, the conversation between the warrior issuing for the fight and his beloved (sarga 1 8-19), this summary has not much critical value. The author does not give the geographical parvans, and is content to summarize the teaching of the BG in just four stanzas ! He nevertheless gives the Kṛṣṇa-Bhīṣma episode twice (sarga 2 49-59, 218-223), finds room for the Viśvopākhyāna in 8 stanzas (2 94-101), and for the incident of the heavenly voice calling upon Bhīṣma to await the Uttarāyana.

Much more critical importance attaches to the next group of testimonia

(iii) *Translations and Adaptations*

THE OLD-JAVANESE VERSION OF THE BHĪMAPARVAN

The most important of these by far is the Javanese Version of the Mahābhārata, which consists, in the main, of an abridged paraphrase of the Sanskrit original in the Old-Javanese, interspersed now and then, in order to secure an air of authoritativeness, with Sanskrit citations which are invariably followed by their more or less exact rendering into the Kawi. Parvans 1, 4-6, 14-17 have alone become so far available in this version. Of these, *Het Oudjavaneesche Bhīmaparva* was published by Dr J Gonda (Bibliotheca Javanica No 7, 1936), who also, as No 7a in the same series, published in 1937 annotations in Dutch to the Old-Javanese Bhīmaparvan, particularly to the parts preceding and following the Bhagavadgītā. We also owe to

the same scholar a complete translation into English of the Old-Javanese version of the Bhagavadgītā, published in the *Tydschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol LXXV (1935) pp 36ff

The Old-Javanese Bhīṣmaparvan begins

अविघ्नमस्तु ।

कृष्णाङ्गाम्भोधपत्निः किल कपिलजटाजालिकावेष्टमानो

धूलीप्रेङ्खद्वलाकानिरतिशयचलस्तोत्रपर्जन्यघोष ।

यस्य ज्ञानप्रवर्षं सुखयति जनतानीलकण्ठप्रवाहा-

स्त वन्दे व्याससंज्ञायुतमनुकृतये मात्रया तद्गुणानाम् ॥

अपि च

य श्रीधरो यवपतिः खलु लोकपाल-

स्तस्य मनोहरि पदत्रयमेति सन्नाट ।

श्रीधर्मवश-देगु-आदिमनन्तमध्या

सज्ञा नृपः प्रणिदधाति स विक्रमान्ताम् ॥

Here is therefore the mention of the king of Java by name Śrī-Dharmavamsa-degu-Ananta-vikramadeva who was ruling in Eastern Java towards the end of the 11th century A. D. and under whose regime the Old-Javanese adaptation seems to have been made. What was the exact form of the Epic at this early and definitely datable historical period, and to which one of the existing versions of the Mahābhārata does the Old-Javanese adaptation exhibit kinship, become, accordingly, questions of much critical importance. For reasons which will appear in due course, we propose to discuss the problem of the Old-Javanese Version of the Bhagavadgītā separately by itself. Here room is found for a few critical observations relating to the O-J Version of the Bhīṣmaparvan as a whole exclusive of the Bhagavadgītā.

The O-J Version omits† the following entire chapters

Chapter Om	Remarks
3	List of evil omens abridged and not spread over two chapters. All astronomical allusions are conspicuous by their absence, except the solitary one in 2.31-32.
12	The Dvīpas other than Jambū, and the surrounding oceans are passed over. Instead, two stanzas merely enumerating the Dvīpas and the oceans are inserted, probably from some Purāṇa text.

† Those chapters the substance of which is reproduced, howsoever briefly, in the Kāvī phrase are enclosed within square brackets. The omissions would appear still more formidable if we take into account the over 3500 stanzas omitted in the body of the chapters represented by Sanskrit quotations.

Chapters Om	Remarks
[15]	Dhrtarāstra's lament, which breaks awkwardly the continuity of the narration, is passed over except for a brief paraphrase in Kawī
18	Not important merely descriptive
22	Not important the chapter is om in Kṛ
37-39	= Bhagavadgītā 15-17
42	General description The O-J has a couple of sentences in Kawī to mark the transition from the Gītā to the fighting proper
[47]	Duryodhana's anxious parley with colleagues at the beginning of the 2nd day of the battle is relegated to a brief paraphrase in Kawī
49	Drona-Dhristadyumna encounter, ending in the defeat of the latter, is om
56-57	Arjuna's display of valour after the Kṛṣṇa-Bhīṣma parley (55-94), and the following ornate description of the battle of the day after (in Tristubh metre) om
59	Duryodhana's vain efforts to resist Bhīma this is preparatory to chapter 60, where Duryodhana gets the upper hand and Bhīma faints away
65-67	Repetitious in contents
[69]	Duel-fights between Arjuna and Aśvatthāman om , that between Abhimanyu and Lakṣmaṇa briefly summarized in Kawī
72	Dhrtarāstra's remorse and failure to account for reverses after all the preparations
74-75	Encounter between Abhimanyu and Vikarna and between Duryodhana and the five sons of Draupadī om
80-81	Minor incidents of the battle
85	Bhīma and Nakula respectively slaughter Kaurava elephants and Kaurava horses
87-89	Ghatotkaca outmatched Bhīma to his rescue
[96]	Abhimanyu's valorous display, briefly indicated in the Kawī paraphrase
98-101	Minor incidents designed to bring out the valour of Arjuna and Bhīma
102 30-70	The repetition of the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter om
106-110	Efforts to postpone the final encounter between Arjuna-Śikhandī and Bhīṣma
117	For the matter substituted for this by the O-J version, see below p LXXXVIII ff †

With these rather extensive omissions from a parvan which is noted for its tiresome and repetitious battle descriptions, it is no wonder if the Old-Javanese version of the Bhīṣmaparvan were to make upon the reader, on a first view, "a more original impression," as Dr Gonda observes¹, but it would not be correct to conclude that this version represents the Bhīṣmaparvan in a form more original than, say, the Vulgate. Like the Vulgate, the O-J. version gives, in an abridged form of course, the cosmographical chapters (6-13), the Viśvopākhyāna chapters (61-64), and the repetition² of the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter (55 34-66 and 102 30-70). The miraculous elements attending the fall of Bhīṣma (such as the conversation with the Vasus, 114 34 ff, or Arjuna producing subterranean water by an arrow-shot, 116 22-24) are all there, not omitting even the earlier banal reference to the Udyogaparvan (95 11) which is preserved in the Kawi paraphrase, Gonda's ed., p 122, line 2. More remarkable still, the O-J version finds room for the Śveta episode (Appendix I, No 4), which is a Bengali-Devanāgarī addendum unknown to the Kashmirian and the majority of the Southern manuscripts. From the evidence of the O-J version, we must now conclude that the addition of the Śveta episode was already an accomplished fact by about the tenth century.

The most noteworthy feature of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan is the way in which it concludes the parvan. Adhyāya 116 with the admonition to Duryodhana — सधित्ते तात (°सात प्र-)युज्यताम् — is present in the Javanese, but not the next chapter (117) of reconciliation with Karna. Instead we have what Gonda calls a parallel with a portion (although a small portion) of the Twelfth Book of the Mahābhārata wherein sage Nārada is introduced. Gonda thinks that Nārada comes in while Bhīṣma is speaking with Duryodhana. I do not think so. "*Etasminn eva lāle tu*" of the O-J rather marks a new chapter-opening, and should belong to what follows.

It would accordingly seem that, following upon the chapter of admonition to Duryodhana (116), there was available to the Javanese redactor an additional chapter of the Bhīṣmaparvan wherein, presumably upon the suggestion of Nārada, Bhīṣma delivers to Yudhiṣṭhira some elementary advice as to the duties of the king, in the same way as, in the current version, there is chapter 117 wherein Bhīṣma gives words of advice to Karna. This is conceivable, and it would be permissible to look upon that chapter as the nucleus of the enlarged Śāntiparvan, which ultimately got incorporated into it as GK chapter 12 71. The retention of this relic from one of the stages in the evolution of the Mahābhārata is on a par with another relic that I discovered while critically comparing the two versions of the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter³ interesting in

¹ *Aanteel eningen*, p 33

² The O-J omits what should have been the primitive version of the encounter in chap 102, and gives the more ornate one in chap 55

³ See "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3", *Annals*, BORI, xxvi, pp 106-119.

itself, but not of much practical value in arriving at even the penultimate form of our Epic. This new chapter — it is necessary to note — does not in any way render the rest of the Javanese Bhīṣmaparvan primitive or authentic in either its form or content.¹

The O-J version (outside the BG) shows — besides several lines from the Śveta-episode (App I, No 4), and lines 7-8 from 155*, and 271* — the following additional passages not found in any of our MSS

For 6 7 3°, निषघो वैदूर्यमय , after 7 3^d, संख्या दक्षिणतो भवेत् , after 7 35^{ab}, श्वेता-
दुत्तरतो वर्षं शृङ्गवदक्षिण तथा , after 10 40^a, कुन्तय काशिशोवला , for chapter 6. 12, the follow-
ing four lines

जम्बूशाककुशाकौशा शाल्मलिश्च तथापर ।
गोमेद पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता ।
क्षीरक्षीरं दधिसर्पिरिक्षुमश्च परोदधि ।
स्वादको परो मद्यात्तस्माद्विगुणित स्थित । ,

for 41 41^a, स्त्रीपूर्वं त्वनुपदयामि² , for 61 42 (Tristubh), the following (Anuṣṭubh)

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्व कारण ।
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो । [cf 257*],

for 86 57^b, अन्तरिक्षगतस्तदा , after 86 61 (?)

स सद्यो राक्षसो भूय क्षत कृत प्रतापवान् ।
सद्य प्रसुप्तुवे चापि शरावापाश्च साधनम् । ,

and for chapters 87-89 (?), the following two lines

धनजयो गजानीकाजिह्वे चात्मन युते ।
विनिघ्नन्तमरे शूरास्ताडयन्राक्षसात्रणे ॥

The only transposition of consequence found in the O-J version is that of chapters six and five placed (in this order) between chapters 11 and 13, chapter 12 being omitted. The reason for this is not apparent

Turning to variant readings, of those peculiar to the O-J version (outside the BG), the following deserve to be mentioned

6 1 1^a धीरा (for वीरा), 8^a भारतसत्तम (for पार्थिव^o), 4 9^b सुखम् (for स्वर्गम्),
7 39^a हेमकूटो हेमवति (for °टस्तु सुमहान्), 40^a अभ्यतरेण (for अस्त्युत्तरेण), 48^a सर्वे नराश्च (for
सर्पा नागाश्च), 49^a ऋषय (for निषधे), 8 13^a पूर्वमिषङ्गस्तु (for °षेकस्तु), 8 15^b मनस्विन
(for महाबला), 22^a पतमानफलानि (for °मानानि तानि), 28^a ब्रह्मचारिण (for °वादिन), 9 6^a

¹ It may be pointed out that the O-J version is aware of Bhīṣma's awaiting the Uttarāyana on the bed of arrows, and that the O J Ādiparvan knows the 18 parvans of the Mbh including the Śānti.

² This reference to a man who was once a woman comes much too soon, and gives up the game altogether !

यक्षभूता (fol यक्षानुगा), 7^d दशपचका (for दश पच च), 10 6^b प्रिय मदा (for महात्मन), 40^a पायालकोशलाश् (fol °ला कौशिजाश्), 52^a गर्गिसौवीरा (for सिन्धुसौ°), 57^d विकम्पा (for विकम्पा), 64^c सकृद्बुहा (fol सकृद्बुह) and ककन्थाश् (for कुन्तलाश्), 11 6^c द्वापरे द्विमहत्ताणि (for द्विसहस्र द्वापरे तु), 8^c अजायन्ताकृतिमन्तो (fol °न्त कृते राजन्), 13 40^a परिमण्डलतो राजन् (fol °ण्डलो महाराज), 19 3^a धृतराष्ट्रस्यानीकस्य, 3^b व्यूहानि (for व्यूहानि), 45 43^b गिगुम् (for शुभम्), 51 1^a तस्मिन्स्तु गतभूयिष्ठे (for *गतापराह°)¹, 40^d दृश्यते (fol सर्वथा), 53 1^d अभ्यग्नत् (for अवधीत्), 54 35^d महाचमूम् (fol वरुथिनीम्), 55 69^b जीवित (fol दधित), 60 60^d प्राणाद्विमोक्षयति (fol प्राणान्विमोक्षयते), 61 31^{ab} युक्तव्या पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम, 54^{ab} धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभ गिर , 55^d रुधिरागता (for खेदसभवा), 56^a विद्या- (for नित्य), 58^{cd} तु त्वा विष्णो परमीश (for सदा विष्णो परमेश), 63^b भयाय (for वधाय), 62 19^b ब्रह्मा नूयात्प्रमादधी (fol इति नूयात्सुमन्दधी), 19^c वायुदेवम् (for हृषीकेशम्), 27^d श्रुतिश्रुतवता गिरम् (for श्रुत श्रुत-विशारद), 35^b कृष्णस्यात्ममयेन (for योगेनात्मन एव), 63 2^b सभूय (for सभूत) and सहदेवतम् (for सह दैवतै), 2^d नरसत्तम (fol भरतर्षभ), 3^d एकदा कल्पितम् (fol एतदकल्पयत्), 15^a ह्यसृजद्ब्रह्म (for सृजद्ब्रह्मणान), 15^{cd} वैद्य and शर्द्र (fol वैश्यान् and शर्द्रान्), 64 14^d अव[व]ध्या (for अगम्या), 76 3^a सुयोधनो राजा (fol तव सुतो राजन्), 3^b समभिद्रुत (fol [अ]भिपरिद्रुत), 77 14^c अन्वश्वा (fol अन्वश्च), 79 5^c महोदधि समादद्याल् (for °दधिगुणाभ्या-साल्), 84 41^c दान्त (for तं त), 86 32^c विस्ववद्- (fol स्रवता), 42^d पद्म क्षिप्र (for गता भूमि), 91 54^d समार्षयत् (for समाहितम्), 92 77^d नादृश्यत ततो रण (fol नापश्याम ततो रणम्), 93 5^d क्षीर्णशस्त्रश्च (for क्षीण°), 95. 7^c सुका[खा]न्त (for सुखाय), 102 29^a गवा कुलम् (for तद्गोकुलम्), 103 55^{cd} भीमाय शक्रपुत्राय स्वागत (fol स्वागत धर्मपुत्राय भीमाय), 63^{ab} शरवर्षेण महता भारतर्षभ (for शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम), 86^c पाशुरुक्षित° (fol °रूपित°), 95^d हन्याच्चेनास्ति पातकम् (for हन्याद्वातकमागतम्), 105 30^c राज्ञा (fol राजन्), 33^c प्रज्वलितो (fol प्रजज्वाल), 36^d इवासित (for इवासितै), 114 31^b सर्वपार्थिवान् (for °पाण्डवान्), 55^b सूचिता सुप्रवेशिता (for शिताप्रा स°), 84^c शरपङ्क्तिःसमावृत (for °सधै समाचित), 88^b सर्वशास्त्रकृता (fol °शास्त्रमृता), 99^c स्वच्छन्दमृत्युर् (for छन्दतो मृत्युर्), 115 48^a शेष्येऽहम् (for शयेयम्), 49^c लोके (for लोकान्), 49^c सुहृदश्च प्रियानिव (fol सुहृद सुप्रियानपि), 61^a कौन्तेय (for कौरव्य), 62^a देवतेनापि (for दैवतै पार्थ), 64^c न कार्यम् (for नाश्वर्यम्), 116 13^a अपक्रोशात् (fol उपभोक्तु), 17^c परिकुचन्ति (for °द्वयन्ते), 39^b एक एव (for वेत्येको हि), 41^c धनजयेन वीरेण (fol तावत्पार्थेन शूरेण), 41^d सधिस्तात प्रयु° (fol सधिस्ते तात यु°)

In the following few places the Old-Javanese version gives a reading that agrees with the primary Kashmirian group of MSS

6 58 52^d पिनाकमृत् (fol °धृक्, with \dot{S}_1 K₀₋₂ D₆), 61 62^a °विवर्धन (fol °विवर्धन, with \dot{S}_1 K₀ 2 D₄ T₂ G₂ 3 M₂ 5), 79 5^b खाडु भूत्वा (for खाडुभूतं, with \dot{S}_1 K₁₋₃ 5 B₁ D₁),

whereas, in the following places, its variants agree with the late Northern group —

6 2. 6^c ददामि (for ददानि, with K₃ 5 D₂ D₂ 3 5 7 8 G₁ 2), 6 3^c जगतीस्थानि (for जगत्स्थितानि, with K₄ B D₂ D_n D₁ 4 5. 8 T₂ M₁₋₃), 7 3^c सर्वधातुपिनद्धश्च (fol

¹ The O-J variant indirectly supports the emendation

*विनदश्च, with K₄ B Da Dn D₄ s s, text given as v l), 49° निल (for नैले, with K₄ B Da Dn D₄ s s), 8 7^{cd} शुक्राभिजनसपत्ना सर्वे सुप्रियदर्शना (with K₂ 4 B₂ 4 Da Dn D₄ s s T₁ G M), 10 35^d महाफला (for महावला, with K₄ B D₁ 4 s s), 60^d वन्दलै (for वल्कलै, with K₂ 4 B D₁ s-s G₁-s M), 11 8^b प्रज्ञागुण° (for प्रज्ञागुण°, with B D₁ 2 4-s T₂ G₁ M₁ s 4), 20 16^d शतमन्था (for शत चाक्षा, with K₄ B Da Dn D₄ s s), 21 10^b जयन्ति विजिगीषव (for विजयन्ते जिगी°, with B Da₂ Dn D₄ s), 41 37° कौरव्यैर् (for कौरव्य, with Da Dn D₄ s s), 93 10^a निल (for राजन्, with B Da Dn D₄ s s S), 103 65^r ते (for व, with K₄ B D₁ s-s S), 94^a स्थिरो भूत्वा (for महाबाहो, with K₂ s B D M), 95° आयान्त (for आमन्त्र्य, with K₂ s s B D S), 104 2° ताड्यनानाडु (for बाद्य°, with K₂ B Da₂ Dn D₄-s), 113 7^d कृन्तति (for [अ]कृन्तत, with K₄ B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 4 s-s M₁-s s), 116 12^d भोगा केचन मानुषा (with K₄ B Da Dn D₂-s M₁-s s)

The O-J version shows agreement with some of the Southern variants in the following places

6 1 1° महात्मानो (for महामागा, with D₂ s T₁ G₂-4), 2 1° सैन्ये (for सध्ये, with K₂ 4 B Da₁ Dn D₄ G₂ M₁ 4), 6 14° लवणेन (for लावणेन, with K₀-s Da₂ Dn D₁ s-s s T₂ G₁-s M₂ s), 7 2^d वर्षपर्वता (for रत्न°, with K₂ Dn D₁ G₂ s), 2^r समुद्रे पूर्वपश्चिमे (with M), 5^b सर्वाणि (for वर्षाणि, with M₂ s), 8 13^a तत्र (तस्य, with D₂ 7 T G₂-4 M₁ s-s), 9 11^b च (for ते, with Da D₂ T₂ G), 11 10^a महावीर्या (for °वीरा, with K₂ 4 D₁-s s T G M₁ s-s), 13 49^d प्रपितामहा (for च पिता°, with T G₁ s 4 M), 16 14^a कार्यतर (for °तम, with T G M₁-s s), 41 32^b त्वया योत्स्याम्यह (for योत्स्ये तात त्वया, with D₁ s T₂ G M), 45 43^a तु हत (for निहत, with B₁ s Dn₂ D₁ 4 T₁ G M), 48 2^b सनद- (सनदा, with K₄ B₁-s T₁ G₁ s 4 M), 50 97^b निनद त महाद्वे (with S), 51 1° रथाध्वनरत्नागाना (with B Da Dn D₁ 4-s S), 38^d कुदस्येव पिनाक्षि (with S), 54 41^b गतायुषा (for नृपोत्तम, with D₁ s S), 55 94^a कुलाम्बुज-पत्रनेत्र (for देवेन जगन्निवास, with D₁ s S), 60 57^b महात्मना (for दुरात्मना, with K₀-s D₀ S Ca c), 62 11^a एतौ (for यौ तौ, with D₁ S), 19° अवज्ञाय (for अवज्ञानाद्; with B₂ 4 G₂ s M₁ 4 s), 63 13^r त्रिविक्रम इति (for °क्रमगति, with D₂ M₁ s), 71 1° तु (for च, with D₁ S), 77 14^r चर्मिण सप्त (for दग धानुष्का, with B Da₂ Dn₁ D₄ s T G₁ M), 14^d धानुष्का (for °ष्के, with B Da Dn D₁ s-s S), 91 59^a तत्पपात (for निपपात, with D₁ s S), 93 10^a निल (for राजन्, with B Da Dn D₄ s s S), 103 65^r युष्माक दृश्यते सिद्धि (for युष्मासु दृश्यते वृद्धि, with D₁ s T₂ G₁ M), 104 2^d आहृतेषु (for आनकेषु, with T₂ M₁ s), 114 39^r मीप्स (for मीप्से, with D₁ s T₁ G₄ M₄), 96° दक्षिणावर्त (for °वृत्त, with Dn₂ D₄ s s G₁ s M₁ s s), 115 48^b आवर्तनाद् (for आवर्तन, with K₂ s D₂ s T₁ G M), 116 17^a दक्षतीर्द (for °तेद, with K₂ s Da Dn₁ D₂ s s T₂ M)

Finally, in the following places, the O-J version gives a text agreeing with the Crit Ed, as against the MSS mentioned

6. 8 2^b (against K₂ s D₂), 3^a (against S₁ K₀ s), 3^b (against K₀-s s, B₂,

Da₁ D₂, D₃ 7, T₁ G₁, M₄ severally), 9 5^{ab} (against N in general cf Crit. App), 5^c (against Ś₁ K₃ s D₁ s s 7, K₂ 4 B Da Dn D₄ s s, T₂, G₂, M₁ severally), 5^d (against K₃ s D₂ s, B₂, G₂ severally), 10 9^b (against K₂, B Dn₂, Dn₁ D₄ s, D₆ severally), 50^a (against D₃, T₁ G₄, T₂, G₁₋₂, M₁ 2, M₃₋₅ severally), 52^b (against D₃, S severally), 11 5^a (against M₁), 13 41^a (against T₂), 47^c (against¹ Ś₁ K₀₋₂ 4 D₁, G₂ severally), 44 48^a (against Ś₁ K₀₋₂ s D₂ s s Cd), 48^f (against K₃ S), 53. 22^a (against TG), 61 37^d, 53^b (both against S), 63 5^a (against Ś₁, K₀, K₁ severally), 13^c (against K₃), 68 12^a (against K₀₋₂), 12^b (against K₃ D₁, S severally), 70 24^c (against K₃ D₁), 24^f (against K₃, B₁ Da Dn D₃ s, T₁ G severally), 73. 20^d (against K₄, B Da Dn D₄ s s, S severally), 78 21^a (against S), 57^d (against K₃), 86 62^b (against D₃, D₆ severally), 91. 19^d (against D₁), 92 75^c (against K₃ s D₂ s s), 93 4^d (against T₁ G M), 8^b (against K₀ 1, K₃ D₁, D₃ severally), 102 9^c (against K₃, D₁, K₀ 2, Da₁ D₅, T₂ severally), 103 23^b (against Ś₁ D₃), 76^a (against D₁), 76^b (against B D₄ s s T₁ G₄, M₂ severally), 87^a (against Ś₁ K₀ 1 T G M₄), 114 61^d (against T M₂), 115 28^d (against B₂), 31^d (against M₃ s), 32^d (against G₁ s), 33^d (against D₁), 63^f (against K₃ B₁ D₂, B₁ Da₂ Dn D₄ s s T G₂ 4 M severally).

From a careful study of the details given hitherto, the following generalizations about the Old Javanese version would seem to follow (a) That the source of the O-J. is not the Kashmirian version (b) That although in some places a partial agreement with some of the Southern sources seems to be in evidence, the O-J shows none of the peculiarly Southern insertions (see pp LII-LIV) on the contrary, it gives the Śveta episode, and does not place chapter 41 before the Bhagavadgītā (c) The presence of variants like अवय (70 16, 101 8, 118 31, 134 4), अव्यक्त (55 14), °कित्तिवै (47 26), क्लीवत् (68 8), कैलाशो (18 4), कैव्य (42 8), जम्बूसड (17 28), तीव्रम् (85 13), वज्राशनि° (135 7), वज्रसमा (103 11), वपु (86 2), वरुणो (58 8), वायुश् (100 5), वासुदेव (55 8, 58 26, 98 27, 99 31), वासुकि (58 6), व्रज (65 5), °व्रता (50 6), व्यूहं (82 7, 107 21), बृहस्पति (130 1), सवर्तक (117 10), सुव्रत (95 15), and हैरिम्बेन (94 7) would also establish its non-Southern (possibly, Bengali) origin (d) The introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Bhīṣmaparvan is no ground for regarding the present Javanese version as such as belonging to an earlier pre-Vulgate stage in the evolution of the Epic

THE O-J VERSION OF THE BHAGAVADGĪTĀ

Out of the traditional 700 stanzas of the Bhagavadgītā the Old-Javanese version actually cites in Sanskrit a total of 80½ stanzas, while an equivalent of 56 stanzas

¹ The MSS Ś₁ K₀₋₂ 4 D₁ give a variant grammatically normal

is preserved only in the Old-Javanese paraphrase, so that a total of as many as 563½ stanzas is altogether wanting. At the same time, the Old-Javanese cites in Sanskrit, as belonging to the Bhagavadgītā, one entire Anuṣṭubh stanza (46 8-9), one Triṣṭubh half stanza (61 4, 5) and two Anuṣṭubh quarters (53 27, 59 1) which are not found in the current text, while, paraphrased in the Old-Javanese, we find here and there a lot of extraneous matter which has nothing corresponding to it in the original as we know it. The question to determine is whether the Bhagavadgītā as known to the Old-Javanese was as brief as the extensive omissions in that version seem to indicate, and, secondly, whether it contained, at the same time, certain extra passages which are unaccountably omitted from our current text. Let us investigate the matter in detail.

First, however, let us take up the Sanskrit citations in the Old-Javanese. These are printed (App II) as 194 passages, one on each line. Of these, 99 passages show no variation in reading, while 71 give readings which differ, not only from our constituted text, but from the Calcutta and the Bombay editions, as well as from the Kashmir version as represented by the Srinagar ed. of 1933. There are altogether six new passages. In 11 out of the remaining 18 cases, the Old-Javanese text agrees with all other versions except the Kashmirian, while it agrees with the Kashmirian alone as against all other versions in just four passages only, in one of which our constituted text also agrees with the Kashmirian and the Old-Javanese. In the remaining three cases, the Old-Javanese text once agrees with all except the Calcutta edition only, once with the Cal. ed. and the Kashmirian version, and once with both the Cal. ed. and the Bom. ed., but not with either the constituted text or the Kash. version. The above facts *prima facie* discountenance the notion that the Old-Javanese version of the BG shows any pronounced affinity with the Kashmirian version.

Analysing the 71 cases where the Old-Javanese version differs from all the other versions, we find that nine of them are merely due to the changes such as that of *ia* to *ba* or of *ba* to *ia*, which may possibly point to some Bengali influence at some point in the pedigree of the Old-Javanese version. Another six passages are totally corrupt, while fifteen other passages betray only common scribal errors. These are

42 9 — लक्ष्मि निष्ठ for लक्ष्मिोत्तिष्ठ, 43 13 — नित्यप्रोक्ता for नित्यस्योक्ता, 43 14 — यसाद्युध्यम् for तन्मातुध्यम्, 44 26 — हेतुभृद् for हेतुभूद् and मद्रोत्सवकर्मणि for सद्रोत्सवकर्मणि, 48 28 — तथात्मान for तदात्मान, 51 1 — तयोन्मत्तम् for नयोन्मत्तम्, 51 32 — बन्ध () for बन्धुद्, 52 13 — आत्मान रहसि स्थितम् (case-attraction) for जात्मान रासि स्थितम्, 54 7 — प्रभाम for प्रभासि, 56 12 — ज्ञानविज्ञानरहित for ज्ञान विज्ञानमहित, 57 2 — यद्य पश्यमि for यत्तपस्यमि (defective hearing), 59 3 — विद्यानां for दिव्यानां, 62 1 — नमस्ते तु for नमस्तेऽस्तु, 62 17 — वेद्वद् for वेद्वद् (metathesis), 63 28 — सत्त्वं सत्ते सत्त्वति for सत्त्वं सुप्ते सत्त्वति, 65 6 — अहं त्वा for अहं त्वा

Amongst the 11 cases of probably deliberate and more radical changes, the following deserve attention

43 22 - नाभिजानीता for न विजानीतो, 44 4 - स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति (a real improvement in sense), 45 6 - यमादावचला for समाधावचला, 45 16 - यदा सहरते कामान् for प्रजहाति यदा कामान् (influence of 2 58^a), 47 26 - यक्षशेषाशिन for यक्षशिष्टा, 47 27 - क्षमन्ते for मुञ्जते and चरन्त्यात्मकारणात् for पचन्त्यात्म, 48 20 - न तानि वेष्टि for तान्यह वेद and वेत्ति for वेत्थ, 49 19 - मनुष्याणा for मनुष्येषु and कृत्स्नकर्मवित् for 'कर्मकृत्' ('विद् may correctly paraphrase पश्यति or पश्येद् in the first pāda, but it goes against the real intention), 50 19 - मेधया for सेवया, 51 26 - न स लिप्यति दोषेण for लिप्यते न स पापेन, 52 20 - धारयेदचल मन for धारयन्नचल स्थिर, 52 29 - यो जन for योजुर्जन, 54 21 - जीविका for जीवन (the change does not improve the sense), 55 19 - साहभाव (? सोहभाव) for स मद्भाव, 56 2 - आस्थितो योगे धारयेत् for आस्थितो योगधारणाम्, 56 21 - वेदपवित्रमोकारम् for वेद्य पवित्रमोकार[], 57 32 - घेरावणो for घेरावत and नराधिप for नराधिपम्, 58 4 - वज्र for वज्र (the masculine form is given in Ś1), 59 5 - किमुक्तेन for किं ज्ञातेन, 60 31 - तथामी नरनाथ लोकवीरा for तथा तवामी नरलोकवीरा ('नाथ', probably by oversight, not deleted by yellow pigment), 60 32 - [अ]भितो द्रवन्ति for [अ]भि-विज्वलन्ति, 62 22 - मद्भावात् for मद्भक्त, 63 12, 13 - नोपलभ्यते for नोपलिप्यते (the point of the simile not correctly understood), 63 18 - एषो (sic) लोक कृत्स्नम् for एक कृत्स्न लोकम्, 63 29 - सज्जयत्यथ for सज्जयत्युत, 64 6, 7 - the plurals changed into singulars, 65 5 - कारण for शरण

On a review of the above cases it will be seen that, excepting the Old-Javanese variant for BG 2 31^a, no other variant is of any consequence

Proceeding next to consider the Old-Javanese additions, the stanza added in the Old Javanese after BG 2 59 probably owes its existence to the understanding of the word निराहारस्य in 2 59^b to imply abstinence from food only. The craving for food is the most desperate of all cravings. Commentators like Śrīdhara and Madhva interpret the statement in this limited sense, the latter quoting in support Bhāgavata 11 8 20—

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिण ।

वर्जयित्वा तु रसनं, तन्निरञ्जस्य वर्धते ॥

The other commentators take the statement as applying to all sense-enjoyments generally compare Rāmānuja इन्द्रियाणामाहारा विषया. On this the *Tātparyacandrikā* observes— सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः । Nevertheless, even the oldest Mahārāṣṭra commentator on the Gītā, saint Jñāneśvara (1290 A. D.), seems to have understood the stanza in this limited sense of श्रोत्रादि इन्द्रिये आवरति । परि रसने नियमं न करिती । ते सहस्रधा क्वलिजती । विषयीं इही ॥ ४ ॥ येरा इन्द्रिया विषय तुटे । तैसा नियमं न ये रस हटे । जें जीवन हें न घटे । येणेंविण ॥ ७ ॥ In course of time, a similar exception seems to have been made in favour of the sex-impulse, so that in the traditional pictographic representation of Kālī, these two are shown as the most vulnerable points of that *Zeitgeist*. The extra stanza (46 8, 9) found in the Javanese version has in fact all the appearance of being added at this place from some Purāṇa text, which cannot for the present be traced to its source

In BG chapter 7, after quoting and translating stanza 4 describing the first "Prakṛti" of the Lord, the second "Prakṛti" is described in the Old-Javanese paraphrase with the words

But there is another (form of My nature), prepared by Me, which is called the principle of Life, which has been established to serve for the life of the whole world

This is followed by—

And this, being of such a kind, you ought to consider as being together at the same time in (My) own self, having corporeal, oral and mental expedients This being so,—यथा ज्ञानं लभिष्यति — he will accordingly attain to knowledge

Dr J Gonda thinks that, corresponding to this second paraphrase, there ought to have been, in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator, a stanza describing the nature of the *Jīva*, of which यथा ज्ञानं लभिष्यति formed the fourth pāda This is not quite certain Can it be some old gloss explaining and expanding the purport of the stanza in question, which the Javanese author has incorporated with his paraphrase?

The extra quarter-stanza (with the defective reading) added by the Javanese version after 10 37 is really a part of a whole stanza found inserted in at least four Gītā MSS (including the Denis Crofton MS), generally *sec m*, at the end of stanza 10 34, 10 35, or 10 38 One Kashmir MS. turns it into a stanza of six pādas of 101* The Vibhūti chapter of the Bhagavadgītā had, as is well known, its imitations and elaborations in the Purāṇa texts like the Kūrma, Bhāgavata, Viṣṇudharmottara, etc., and it is from such amplified versions that an extra stanza could have been added here and there to the current Gītā Thus the Viṣṇudharmottara has the pāda ओषधीना तथा यव (1 56 33^d), and रत्नानां कनकं तथा (1 56 35^b), The Bhāgavata has घातूनामस्मि काञ्चनम् (11.16 18^b), ओषधीनामह यव (11 16 21^d), and कुण्डोऽसि दर्शजातीनां गव्यमाज्यं हविष्वहम् (11 16 30^{cd}) That this particular stanza actually belonged to the original Gītā cannot therefore be definitely asserted If it ever was a genuine part, its omission from so many other MSS and its not being noticed by any of the commentators would be inexplicable

Lastly, as to the two pādas added after 11 29^a, it would be more correct to regard these two quarters as variant readings for 10 29^b, rather than downright addition The word यमाभिभूता is translated by the Old-Javanese author as “overthrown by Yama” and paraphrased as “overthrown by the might of error”, as if the reading was तमोभिभूता Do the Old-Javanese translation of Sanskrit quotations and the paraphrase proceed from one and the same author?

Besides the textual additions found in the quoted portions of the Gītā, we have to account for the presumed additions represented by passages in the Old-Javanese paraphrase to which nothing corresponding is to be found in the current text of the Poem These passages, in view of the great age that belongs to them, are expected to give an indication of the way in which the Bhagavadgītā teaching was understood in those days, because they were the free expressions of the Javanese author's own thoughts untrammelled by exigencies of text Unfortunately, however, the Old-Javanese narrator does not appear to have been a great scholar, and has frequently made lamentable blunders A few samples may be here presented

- 2 34° — समावितस्य चाकीर्ति is paraphrased by "behaviour that is blamed by valiant men "
- 2 47^{ab} — The original Sanskrit is translated wrongly thus "Your concern with deeds of all kinds, why shall that bear no fruit?" Perhaps the translation should read "Your concern [is] with deeds of all kinds, [and not with] 'why shall that bear no fruit?'"
- 2 53^a — श्रुतिविप्रतिपन्ना ते is translated by "when your ears hear the voice no more(!) "
- 3 12^{abc} — This is rendered thus "But if the Gods, although they are worshipped (by men), do not feel themselves under obligation (towards them) if they only enjoy without bestowing favours on those who worship them, those gods must obviously be called thieves "
- 4 19-21 — The Old-Javanese author attempts an independent summary of the teaching, but his words do not show that he really understood the general drift. Says he "In a few words when a man goes on to act, let him not be uncertain about the possibility of obtaining fruits. Stick only to the right knowledge, when you are performing deeds, that its learning may be perfect and undisturbed." In a footnote Dr Gonda wonders whence this passage is taken obviously it is the outcome of the confused understanding of the text by the Old-Javanese author
- 5 1, 2 — Apparently the Old-Javanese author read योग च शसति as though it was योगसन्त्यासं, and so later he renders stanza 1 by "*Karmasannyāsa* and *Yogasannyāsa* bear both as fruit very high good. But if you weigh the importance of them both, *Yogasannyāsa* appears to be superior to *Karmasannyāsa*, for it happens that the man who proceeds to perform actions attains to sorrow, viz when Yoga does not assist him. Even Gonda is compelled to say that the last clause appears to have been added by the Javanese author. It in fact betrays a very poor understanding of the *Gitā* teaching
- 7 29² — For अध्यात्म कर्म चाखिलम् the Javanese text reads अव्यक्त, but the paraphrase renders the sentence by "he has knowledge about what is called action and the supreme soul (*Karmādhyātma* or *Karmādhyātma*)" Obviously, the writer is innocent of the technical sense of 'Adhyātma' and 'Karman' as explained in the first few stanzas of the next chapter, which the Old-Javanese version conveniently omits!
- 9 1° — The Old-Javanese text erroneously reads ज्ञानविज्ञानरहित for ज्ञान विज्ञानसहित, and the Old-Javanese author, in blissful self-complacency, renders it thus "This most mysterious knowledge, which is void of knowledge and wisdom (!) "
- 10 37^d — कवीनामुशना कवि — Our author translates this by "As for all sages, there I am called Wṛhaspati " Cf. 11 24^{ab}, which is omitted in the Javanese text.
- 11 33 — The Old-Javanese author paraphrases this as follows "Not going under your own name you will kill your foes, but your name will be Kāla "

Presumably because they would not interest his audience, but—after the above exhibition of his learning—presumably also because he did not quite understand them, the Old-Javanese narrator, as will be presently seen, has omitted a number of technical passages. This, however, compelled him to supply the joining links on either

side of the omitted technical passages. This was not always easy, and the result at times almost borders on the ludicrous, as the following cases will clearly demonstrate

- 2 4-6, 7¹-10 — Having decided to omit these stanzas, our author makes Arjuna say “By your leave, Kṛṣṇa, great king, you are right in exhorting me thus way, noble lord, but being encompassed by my mind’s compassion (*kārpṇya*),” etc. And Kṛṣṇa is made to reply “Ah, Om, Om, noble Arjuna, my dear! What is the profit you derive from me, if you do not take to heart my admonitions that may lead to a good end?”
- 2 19¹ — नाय हन्ति न हन्यते — This is rendered unphilosophically enough by the words “For it happens that he that is said to be the conqueror, is subdued without having inflicted a scratch, and again he who is said to be defeated, it happens that he comes off victorious without a blow” Dr Gonda adds a footnote pointing out that these words are not found in the Sanskrit texts. As if they could in this form ever belong to the Gītā! It is perhaps possible that the O-J read नाय हन्ति न हन्यते
- 2 48²¹ — योगस्य कुरु कर्माणि सङ्ग त्यक्त्वा धनञ्जय — The Old-Javanese paraphrase for this is “Hold fast to Yoga, cast off intercourse with men (सङ्ग!)”
- 2 54 — Not having understood how the previous discussion leads on to the topic of the स्वतन्त्र and his characteristics, our author thus extemporizes “Ah, Om, Om! My father, great king Kṛṣṇa, I have understood this. But noble lord, please to *inform me of other things*. Teach me, my lord, that which they call the characteristics of a great man who in truth is great.” And Kṛṣṇa, in the same style, replies “Ah, is it this your wish, noble Arjuna? If so, I shall teach it you they are as follows.” — It is vain to inquire what the original Sanskrit was to correspond with this Old-Javanese rendering
- 2 70-72, 3 1, 3-10 — Having omitted the concluding part of chapter 2 and the introductory part of chapter 3, this is the Javanese transition to what follows “Om, Om, I pay homage to you Kṛṣṇa, great king! Very mysterious indeed is the truth of your information, my lord. Make large my thoughts, if it is suitable to you to extend your instructions in dharma” Dr Gonda notes “Differs greatly from Bhag 3 1-2”. Of course it would.
- § 36 ff — Arjuna’s question and Kṛṣṇa’s reply to it being omitted, as transition to the teaching commencing from 4 5, the Old-Javanese writer presents us with the following delicious morsel “With your permission, my lord, be quick now. I, Dhanañjaya, wish to question you once more, my noble lord, as in the beginning. I beg your pardon, Sir, for having addressed you respectfully. Your words, my lord, (that you have spoken) here, might seem to be incoherent and unintelligible speech. What were the prayers and of what kind were they, noble lord, that you are so well-trained in the whole truth about the principles of knowledge? Well then, please, let me know it, confer your favour upon me, inform me, my lord, of it with its commencement, its middle and its end, that I may know it.” Dr Gonda notes “This address of Arjuna agrees neither with Bhag 3 36 nor with Bhag 4 4” It is paying too much of a compliment to our Javanese author to suppose that he had any Sanskrit original for this to go by

5 11-29 — The Yogic technicalities at the end of chapter 5 and the early part of chapter 6 are omitted, as also Arjuna's query at the end of the latter chapter. The Old-Javanese writer, in their stead, offers a connecting link of his own making wherein it is worth noting in passing that while Arjuna's question in the Gītā was of a general nature, the Javanese version makes it purely personal: "With your favour, Kṛṣṇa, great king! Does there exist any possibility for me, Dhanañjaya, to attain to Jñānayoga, in consequence of your favour, my lord? Take pity on me, your servant, inform me of this too!" Dr Gonda once more meticulously notes "This address of Arjuna does not agree with the texts of the Sanskrit Bhagavadgītā."

Once in a while¹ the Old-Javanese writer attempts to give a summary of parts of the teaching in his own words, prefacing it by sentences like "The meaning of these words is this." If nothing corresponding to it is found in the Sanskrit text, that need not be supposed to create any textual problem at all.

Not rarely also the Old-Javanese writer alters an original simile or adds another of his own coinage. It would in fact have been remarkable if he had not done so at all. Only an instance or two should suffice. Thus 1 19^{ab} — हृदयानि व्यदारयत् — he paraphrases thus "Then it was as if the hearts of the soldiers of the Kauravas were pierced with daggers." Also, after quoting and translating the simile in 13 32, and before quoting and translating the simile in 13 33, the Old-Javanese writer observes "This parable might have been used too," referring to the self's invisibility consequent upon its subtlety, although it is known to be present in all the bodies. Dr Gonda, thinking that this is a new (third) parable, notes that there is nothing corresponding to it in the Sanskrit text. The Old-Javanese, however, reads नोपलभ्यते for नोपलप्यते and thereby gives a new turn to the simile meant to prove the taintlessness of the Ākāśa. Both the readings are accepted and, apparently, turned into two 'parables'.

These additions and expositions contributed by the Old-Javanese writer show neither cogency nor depth nor even a proper understanding of the philosophical import of the text that he has chosen to make available for his audience, which was probably quite innocent of any knowledge of Sanskrit.

Finally, let us tackle the question of the extensive omissions in the Old-Javanese 'version' of the Bhagavadgītā. If, according to Garbe, the "original" Gītā consisted of (700-172 =) 528 stanzas, and according to Rudolf Otto the Ur-text of the BG contained only 132 stanzas, the Old-Javanese text hardly covers 81 stanzas in Sanskrit, to which an uncertain quantum represented by the Old-Javanese paraphrase can be superadded. Nobody, however, ever cared or dared to claim that this Javanese Gītā was the "original" Gītā. The preserved portions have no characteristics pointing towards such a conclusion.

¹ Cf. *The Javanese Version of the Bhagavadgītā* by J. Gonda, p. 68, lines 9-19.

The 563¹/₂ stanzas not found in the present Old-Javanese version can be grouped under the following headings

(1) Omitting unnecessary details and curtailing repetitions

Chapter 1 st. 1-11 (introductory), st. 22-27 and 33-35 (the detailed lists abridged), st. 36-42^{ab} and 43-44 (the repetitious matter eschewed) — Chapter 2 st. 4-6 and 8-10 (repetitious), st. 12, 15, 20-22 and 24-30 (repetitious), st. 49-52, 57, 58, 65-68, 70-72 (repetitious) — Chapter 3 st. 14-18 (unwanted details about *yajñacakṛ*), st. 35^{cd}-43 (unimportant details) — Chapter 4 st. 1-4 (unessential details), st. 19-21 (repetitious) — Chapter 5 st. 11-29 (repetitious) — Chapter 6 st. 7-9 (repetitious), st. 11, 12, 14-18 (unessential details), st. 31 (repetitious), st. 33-35^{ab}, and 36^{cd}-47 (Arjuna's last question and Kṛṣṇa's reply curtailed to just one stanza, 35^{cd}-36^{ab}) — Chapter 7 st. 1-3 (introductory), st. 7 (repetitious), st. 10^{ab}, 11^{bcd} (unessential or repetitious), st. 20-28 (unnecessary details) — Chapter 8 st. 6 (repetitious), st. 8-11 (avoidable quotations), st. 15-28 (unwanted details about Pralaya and the Two Pathways) — Chapter 9 st. 17^{ab}, 18, 19^{ab} and 20-25 (unessential details) — Chapter 10 of the Vibhūṭis, only the select and important ones are cited¹ — Chapter 11 st. 2-3^{ab} and 4 (repetitious and unessential), st. 12-13 (mere rhetoric), st. 16-25 (unimportant parts of Arjuna's praise of the Omniform), st. 30 (mere rhetoric), st. 36-39 and 40^{cd}-45 (unessential parts of Arjuna's words), st. 47-49^e (unessential parts of Kṛṣṇa's reply), st. 50-52 and st. 54 (repetitious) — Chapter

¹ The Old-Javanese treatment of the Vibhūṭis is as under

29 Vibhūṭis Retained		48 Vibhūṭis Rejected	
ज्योतिषामशुमान् (2)	सर्पाणां बासुकि † (30)	आदित्यानां विष्णु (1)	सर्गाणामादिरन्तो मध्यम् (43-45)
नक्षत्राणां शशी (4)	यादसां वरुण † (32)	मरुतां मरीचि (3)	विद्यानामध्यात्मविद्या (46)
देवानां वासव (6)	मयमतां यम (34)	वेदानां सामवेद (5)	प्रवदतां वाद (47)
रुद्राणां शक्र (9)	मर्वदेत्यानां प्रह्लाद (35)	इन्द्रियाणां मन (7)	सामासिकस्य द्वद्वा (49)
यक्षरक्षसां विचेय (10)	मृगाणां मृगेन्द्र (37)	भूतानां चेतना (8)	अक्षय काल (50)
शिखरिणां मेरु (12)	पक्षिणां वेनतेय (38)	वसूनां पावक (11)	विश्वतोमुखो धाता (51)
महर्षीणां ऋषि (16)	शस्त्रमृता राम (40)	पुरोधसां बृहस्पति (13)	सर्वहरो ऋतु (52)
वृक्षाणामश्वत्थ (20)	अक्षराणामकार (48)	सेनानीनां स्कन्ध (14)	भविष्यतामुद्भव (53)
देवर्षीणां नारद (21)	मासानां मार्गशिर (63)	सरसां सागर (15)	नारीणां कीर्ति श्रीर्वाक् स्मृतिर्मैथ
गन्धर्वाणां † चित्ररथ (22)	क्रतूनां कुसुमाकर (64)	गिरामेकमक्षरम् (17)	धृति क्षमा (54-60)
सिद्धानां कपिल (23)	वृष्णीनां वासुदेव † (70)	गङ्गानां जपयज्ञ (18)	साम्ना ब्रह्मत्साम (61)
अश्वानामुच्चैर्ध्रुवा (24)	पाण्डवानां धनञ्जय (71)	स्थावराणां हिमालय (19)	छन्दसां गायत्री (62)
गजेन्द्राणामैरावण (25)	मुनीनां व्यास (72)	धेनूनां कामधुक (28)	छलयतां घृतम् (65)
नराणां नराधिप (26)	कवीनामुद्गतां § (73)	प्रजनां कन्दर्प (29)	तेजस्विनां तेज (66)
आयुधानां वज्र † (27)	ओषधीनां यव (extra)	नागानामनन्त (31)	सत्त्ववतां जयो व्यवसाय
		पितृणामर्यमा (33)	सत्त्वम् (67-69)
		कलयतां काल (36)	दमयतां दण्ड (74)
		पवतां पवन (39)	जिगीषतां नीति (75)
		झषाणां मकर (41)	युष्मानां मौनम् (76)
		स्रोतसां जाह्नवी (42)	शानवतां शानम् (77)

† Original spelling retained

§ Rendered as *Wrhaspati* !

12 st 8'-9' and st 13-20 (repetitious) — Chapter 14 st. 21-23 (Arjuna's question and the first part of Kṛṣṇa's reply to it omitted as unessential)

(11) Eschewing technical and controversial details

Chapter 2 st. 42-46 (controversial) — Chapter 3 st. 1 and 3-10 (controversial) — Chapter 4 st. 6 and 14-17 (technical), st. 23-27 and 29-32 (technical details about various kinds of *yajñas*) — Chapter 5 st. 3-5 (technical) — Chapter 6 st. 1-6 (technical), st. 20-29 (technical) — Chapter 7 st. 30 (technical) — Chapter 9 st. 2-15 (technical) — Chapter 10 st. 1-20 (technical) — Chapter 12 st. 1-7 (technical), st. 10-12 (technical) — Chapter 13 st. 1-30 (technical nevertheless, what is retained of the chapter uses the very technical terms explained only in the omitted portion) — Chapter 14 st. 1-8 [except 5" which just names the *Guṇas*] (technical), st. 10-17 (doctrinal elaborations), st. 27 (technical)

(111) Omissions of stanzas which, it is alleged, may have been really absent in the *Gītā* as known to the Old-Javanese narrator.¹ Amongst these may be mentioned

- 2 17 — This is regarded by Garbe as a Vedāntic interpolation objectively demonstrable as such owing to the sudden introduction of the neuter *tat* in a context where, for "The Imperishable", words in masc. gender alone are used. These arguments can be met² by pointing out, that the words *asatah* and *satah* in st. 2 16 are less than likely to be masculine, so that there is no necessarily masculine context preceding. The Old-Javanese omission is much more cogently explained on the ground that the stanza in question is repetitious.
- 7 12-15 — Amongst these four stanzas are included stanzas 14, 15 which, according to Garbe, break the prevailing "Sāṃkhya" context, and introduce the technical term "Māyā" in the specifically Vedāntic sense. All the four stanzas may have been omitted in the Old-Javanese merely by reason of their technical character. The Old-Javanese does refer to "Yogamāyā" in the immediate context, st. 25, which Garbe regards as interpolated.
- 8 1-4 — These four stanzas which introduce "Brahman" and the other Vedāntic technicalities are regarded by Garbe as amongst the later additions. But 8 1-4 are an elaboration of 7 29-33, and while Garbe omits 7 29 (because of the word *Brahman*) and 7 30, the Old-Javanese actually cites 7 29.
- 9 29 — After 9 19, Garbe singles out, from chapter 9, this stanza alone as Vedāntic interpolation. The Old-Javanese omits a whole lot of stanzas before and after, amongst which 9 29 happens to be one.
- 10 12-20, as also about 24 other stanzas up to the end of the chapter, are omitted in the Old-Javanese. Garbe has rejected the whole lot from 10 12 to 10 40 as being Vedāntic additions. That does not find support from what the Old-Javanese version actually gives in quotation or in paraphrase.

¹ Some of the omissions listed under (i) and (ii) may also belong to this category.

² See my *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy, 1925* · Poona, 1926, p. 94.

- 11 13, 16, 18, 19 — Garbe has singled out stanzas 7, 13, 15, 16, 18, 19, 37-40 from this chapter as Vedāntic interpolations. The Old-Javanese version, however, paraphrases 11 7 and 15, and quotes 11 39¹-40². Stanzas 11 7 and 15 do exhibit the Vedāntic character which Garbe bans from the "original" *Gītā*.
- 13 30 — This stanza which contains the word 'Brahman' is amongst the 15 from this chapter that Garbe dubs as Vedāntic interpolations. When the Old-Javanese has practically omitted the entire chapter, its authority cannot be cited either way. It is necessary, however, to mention that the Old-Javanese betrays knowledge of the main part of this chapter, as it cites st. 33 and paraphrases st. 34, which name the technical terms *Kṣetra* and *Kṣetrasī*, which the earlier parts of the chapter introduce and explain.
- 14 27 — This is omitted in the Old-Javanese, which, however, cites st. 26 for which st. 27 simply furnishes the reason. Garbe considers both 26 and 27 (because of their use of the word *Brahman*) as interpolated, and here the Old-Javanese version does not lend him any support.
- 15-18 — Of these four *Adhyāyas* the Old Javanese version has kept only two stanzas 18 66 (cited) and 73 (paraphrased). The rest is unaccountably missing. As early as 1826, Wilhelm von Humboldt had suggested that the entire portion of the BG after chapter 11, except 18 63-78, might be a later addition, and Jacobi, Oldenberg, Charpentier and others had expressed other views about the "original" *Bhagavadgītā*, but the Old-Javanese has retained several portions of the text after chapter 11, while it omits only the last four chapters. The Old-Javanese version must therefore be held to represent, according to the terminology of R. Otto, one of the subsequent stages of the Poem when, with the Ur-text, had been incorporated one or more "Tracts". Dr J. Gonda, the editor of the Old Javanese *Bhīṣmaparvan*, says "it is possible that they were not present in the Sanskrit manuscript of the Javanese author, but just as well that he has perceived their relative unimportance and therefore has passed them". The latter alternative is the only one that can be legitimately accepted.¹ Dr F. Otto Schrader (*Rezensionen der Bhagavadgītā, Festschrift für M. Winternitz, Leipzig, 1933, p. 49*) wants us, however, to accept the view that the missing portion was unknown to the Old-Javanese narrator, and so he opposes that favoured view of his with a very weak alternative, namely, that the Old-Javanese scribe got tired at the end! And for fear lest one would be prepared even to accept this alternative, he argues against it in a characteristic manner in a footnote. He says there that weariness is not a likely argument in view of the great reverence which people felt for the holy language of Sanskrit, and that it would be possible only if the scribes of the different MSS got tired at different stages, and not all alike at one and the same point. The Old-Javanese MSS show that the omitted parts are the same in all, and 'weariness' is hence out of the question. That it must be the scribes who (under the alternative) got wearied, and not the Old-Javanese translator Schrader is very careful to point out. All this appears unconvincing in the extreme.

It was thought necessary to undertake a detailed examination of the Old-

¹ The *Āndhra Mahābhārata* has done the same thing see p. CII, CIV below

Javanese "version" of the Bhagavadgītā because of the claim made on its behalf that it either constitutes, or at any rate serves as an important finger-pointer on the trail of, a *Third Recension* of the Bhagavadgītā (by the side of the two the Vulgate and the Kashmirian Recensions) which, it was hoped, would one day come to light in its entirety. The age of the Old-Javanese version has no doubt invested it with a sense of dignity, but after studying in detail the actual character of the version and the calibre of the Old-Javanese writer, the only valid critical conclusion that one can reach is that neither for constituting the current text of the Bhagavadgītā, nor for determining the U1-text or the "original" Bhagavadgītā as conceived by Garbe, Otto and others, nor even for determining any of the "intervening forms assumed by the Poem" in the course of the process of textual elaboration that it might be supposed to have undergone, does the Old-Javanese version available in the actual Sanskrit quotations, taken together with the portions available in the Old-Javanese paraphrase, afford us much assistance.

THE ĀNDHRA MAHĀBHĀRATAMU

The Bhīṣmaparvan of this version is included in volume four of the seven-volume publication of the *Āndhra Mahābhārata* brought out by Vāvillā Rāmaswāmī Sāstrulu and Sons, Madras, 1929. The Bhīṣmaparvan is divided into three āśvāsas or cantos, and at the end of the parvan there is a colophon which reads

इति श्रीमदुभयकविमित्र-कोम्मनामात्यपुत्र-सुधाराधनविराजितिकास-तिक्कनसोमयाजिप्रणीत जयनश्रीमहाभारतं तु न सीष्म-
पर्वं युनदु । आश्वाससु ॥ श्रीमदान्ध्रमहाभारतसु गंदलि । सीष्मपर्वसु समाप्तसु ॥

This Tikkana who is assigned to the thirteenth century completed the Telugu translation of the Mahābhārata begun by Nannaya Bhaṭṭa in the eleventh century. It is a fairly close rendering of the original, with certain details omitted or abridged in the interest of economy. The following is the result of a detailed comparison of the original with the translation.

(1) Matters omitted 6 1. 4-34, 2 22-33, 3 11-17, and 24-29 (astronomical omens), cosmographical account in chapters 6-9 much curtailed, only 18 rivers (instead of over 160), and 60 countries and peoples (instead of over 225) enumerated in chapter 11, chapter 12 practically omitted, no reference to gifts as in chapter 22 7-8. In BG 1, no reference to *varnasamlāra* as in st. 40-42, omits BG 2 37-10 42 and again 12. 1-18 66, no reference to the death of Uttara as in 45 30-42, Vyūha details of the second day abridged, in chapter 48 23 ff, names of warriors on the opposed sides generally correct, and even the number of arrows discharged by individual warriors, the latter being sometimes (chap 58. 23-26) dropped altogether, chapters 63-64 from the Viśvopākhyāna omitted, chapter 72, enumerating characteristics of a good army, om ; 73 26-30 om, 75 33-55 om, chap 76 practically om., the

details of the Vyūha in 83 6-13 om , the repetitious question of Dhrtarāṣṭra and Samjaya's reply to him in 85 1-13 om , past history of Irāvāt in 86 6-15 om , battle-description in chap 93 abridged, the omens in 108 4-13 curtailed , also details of the concluding fight in chapters 108-113

(ii) Additions The additions made by the Āndhīa Mahābhāratamu distinctly show its relation with the S recension It translates the following star passages 201* (given by TG), 274*, 293*, and 307* (all the three given by S as a whole)

(iii) Original passages There are noticeable the following passages apparently original to the Āndhīa Mbh āśvāsa 1, 44 instead of समरादेय in 6 14 1^b, we are told that, after relating the cosmography, Samjaya went to see the events of the war, studied them, and returned after a few days — Accordingly, in āśvāsa 1 74 Samjaya is made to say 'after taking my leave of you that night, I went to the camp of our army I duly entered your son's tent, and found him seated surrounded by Bhīṣma and the other Kauravas and kings I was well received by him', āśvāsa 1 134 we find Samjaya making the following observation 'the forces of some countries joined the Kauravas, some others joined the Pāṇḍavas, while some others *became divided out of animosity* and joined both', — To Duryodhana's address to ācārya Droṇa in the opening of the Gītā, the latter is made to reply (āśvāsa 1 174), 'Drona said certainly! Why should you say so much?' On hearing these words, the king was pleased

(iv) Poetic embellishments It is nothing uncommon if we find the Āndhīa Mahābhāratamu at times giving new similes of its own or attempts fuller elaborations of the metaphors in the original Of the latter kind may be instanced the simile of Bhīṣma with the Man-lion (6 14. 9 , āśvāsa 1 49), and of Bhīṣma with the cloud (6 15 24-25 , āśvāsa 1 52) Of the former, we may mention the comparison of Bhīṣma to a pool of lotuses (āśvāsa 1 96 , placed before 6 17 7), or the comparison of the mutilated bodies of elephants and horses killed in the battle to 'mutton kept ready for cooking' (āśvāsa 1 267 , somewhere after 6 44 40), or of the wounded and blood-stained Kṛṣṇa to 'a fresh Pārijāta flower with bright tender leaves (āśvāsa 2 43 , the original in 6 48 50 has सपुष्प इव किशुक), or of Bhīṣma to a smokeless blazing fire (āśvāsa 3 332 , in place of the orig तपन्तमिव भास्करम् in 6 105 34)

(v) Variant readings Turning finally to the variant readings that can be ascertained from the translation, the following is a select list 6 43 55^b (āśvāsa 1 261) युधामन्यु (for युतसोम , with S), 71 16 (āśvāsa 2 344) काम्बोजैरथ वाहिकै (for काम्बोजारुद्रवाहिकै , with S), 75 22^b चित्राणश् (for चित्राश्वश् , with T₁ G₄),

77 25^d and 79 12^a (āsṡāsa 3 10 and 32) दुःशमदुःशम (for दुःशमदुःशम, with Dn; D; : T; G; : M, and S respectively), 77 27^b (āsṡāsa 3 10) दुःशम (for दुःशम with S), 77 31^d (āsṡāsa 3 10) नीममे (for नीममे, with K; : B Dn; D; : : T G), 95 5^c (āsṡāsa 3. 188) द्वाविनिगदयामि (for द्वाविनिगदयामि, with S), 95 27^d (āsṡāsa 3. 189) शत्यर्थे (for शत्यर्थे, unique Ś; D; : T; M; give शत्यर्थे). In all these variants, it will be seen that the Āndhra Mahābhārataṃ, where it does not fall in with the S recension as a whole, agrees with the Grantha version.

The absence from the Āndhra Mahābhārataṃ of Bhagavadgītā 2 37 to 10 42 and of 12 1 to 18 66 cannot be said to present a textual problem, looking to the date of this version, and the same should probably hold good of its omission of the last two chapters (63-64) from the Viśvopākhyāna. In 6 68 1^a all our MSS read द्वावि, the Āndhra Mahābhārataṃ alone seems to have read (āsṡāsa 2 297) गदयामि, which obviously appears to be correct, seeing that the target of the joint attack is to be Bhīṡma Sātyaki's name does, however, appear in 68 8^c. The S recension as a whole has 284^a after 68 8^{ad}, which may have been a substitute for it. Anyhow, this is the only passage where the Āndhra Mahābhārataṃ offers something valuable. Its translating द्वावे कथित in 6 95 11 by 'stated on the eve of the commencement of the battle' is also worth consideration. Except in such small points, the value of the Āndhra Mahābhārataṃ is not much beyond that of a good type of Grantha manuscript. It gives only a very small number of the peculiarly S insertions (p. LIII-LIV), but whether that is due to the passages not having been yet added, or—as is more likely—to the Āndhra version having deliberately omitted them for brevity, cannot now be ascertained. The Āndhra version does not give any of the peculiarly N insertions (p. XVII, XVIII).

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

(1) *The Śāradā Version*

The Śāradā version happens to be represented by only one MS (Ś;), and even that MS is not the best representative of its class, being presumably copied by one more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā. Further, as regards the Bhagavadgītā portion, the MS, as has been already seen (pp. LXXVIII-LXXX), shows a tendency towards the normalizing of grammar and syntax¹, from which even the other parts of the parvan are not absolutely immune (cf. p. XCV, footnote). Nonetheless, the Śāradā version is free from all the late Northern additions listed on p. XVIII, to which MSS belonging to the K version have fallen a prey. After 6 116 3^{ad}, all editions and all MSS (except Ś; K; G; :) have inserted 194^a, which is obviously

¹ This very probably was the fashion introduced by the early Śaivite commentators of Kashmir, to which all Kashmirian scribes submitted. Hence also the presence, in the Kashmirian MSS, of the Gītāprastāvi and the Gītāmāna insertions, as also of some Saṃgrahastokas at the end of the BG chapters.

impossible, as the guls could not have actually and without permission presented the unguents and flower-garlands to Bhīṣma lying on the bed of allows Ś₁ (along with K₀₋₂) also correctly omits 64* All this shows the superiority of the Śāradā tradition

Even the Śāradā version, nevertheless, shows once in a while a tendency towards padding We may instance in this connection 25*, 35*, 67*, 140*, 141*, 287*, 312*, 417* and 455*, the Śāradā version being, in most of these extra passages, followed by some of the K and D MSS In 316*, it is followed by the whole of S, but there is little doubt that the insertion is superfluous, inasmuch as no motive is really assignable for its omission in as many as sixteen other MSS The most noteworthy instance of this, however, is 204*, a set of four Tīṣṭubh stanzas, elaborating the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter on the third day of the battle This insertion is found only in Ś₁ K₀₋₂

The intrinsic superiority of the Ś version is best seen, however, in the variant readings that it offers We give here only a small selection In 55 29°, Ś₁ alone uses the word ऋट्, in 6 3 8° (with K₀₋₁), the rare word कुड्का, and in 116 47° (with K₀₋₂ D₂₋₃ M₁), the word स्रष्टेय— the words being all appropriate to the context (cf the Crit Notes on the passages) In 6 22 13, Ś₁ (with K₀₋₂) introduces द्वा (camels) stuck in the mire, in place of the familiar ग (cows) or गजा (elephants), and in 68 19°, Ś₁ (along with K₂) does not fight shy of रथसिंहासनव्याघ्रा, seeing that carved tiger-faces were occasional ornamental devices under the royal lion-seats on cars One of the most happy readings of Ś₁ (shared with K₀₋₂₋₃) is found in 6 55 103°, रजोविकीर्णमिदमनेत्रम् (for °पत्र- or °पत्र-), which correctly describes the slight closure of the eye-lids (पद्म) in the act of powerfully blowing the conch Similarly too, in 6 103 52°, Ś₁ (along with K₀₋₂) reads माधव (in place of भारत or °त), seeing that lines 52°b-52°d are correctly construed as the result of the deliberation, the *sammantranū*, arrived at by the Pāṇḍava brothers upon Kṛṣṇa's suggestion

In the Bhagavadgītā, Ś₁ has on the whole fallen under the influence of the Kashmirian version of the poem Nevertheless, some of its original readings — although not accepted in the present edition — deserve to be recorded In 25 3° (BG 3 3°), it alone reads कर्मिणा (for योगिनाम्), in 26 42° (BG 4 42°), कृत्स्न (for हृत्स्थ), in 27 14° (BG 5 14°), नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं, in 35 17° (BG 13 17°), मध्यग (for विष्ठितम्), in 40 18° (BG 18 18°), कर्मवेदना (for °चोदना), and, above all, in 33 11 and 14 (BG 11 11, 14), विष्णु (for देव) This should go to establish to some extent the independence and originality of the version even before it came under the Kashmirian influence

The MSS of the other versions that Ś₁ (or some other MS of that version) has more less influenced are K₀₋₁₋₂ (in part), K₂ (in part) : s, K₄, D₂₋₃, D₅₋₆, and M₂₋₄ : s — in this descending order of the degree of their alliance

(ii) *The Kashmir Version*

This version is represented by six MSS, the first three of which (K₁ 1 : [in part]), constituting the primary Kashmirian group, show very intimate relationship with the Śāradā version. Thus these MSS, besides giving, as we have seen, most of the characteristic Ś₁ readings, share with it over twenty omissions (p xvi), about eight additional passages (p xvii), and a couple of characteristic transpositions (p xix). The remaining three MSS may be styled the late or secondary Kashmirian group, of which K₄ (which is written in Bengali characters) has come early and largely under the influence of the Bengali version, and so requires to be treated separately. As to the others, K₂ shares one omission (hapl) with Ś₁ alone (p xvi), two with K₁ alone (p xxvi), and five with the majority of MSS from the primary Kashmirian group (p xxvii). In the matter of additions shared with the primary Kashmirian group, K₂ and K₃ go together, and this is partly the case in the matter also of transpositions (p xxvii). That K₂ does not give, following in this the ŚK group in general, nearly twenty of the characteristic Late-Northern additions (p xxviii) shows that the MS, albeit a late comer, definitely belongs to this group.

This late Kashmirian group, however, does not exhibit any outstanding features, and the readings presented are often secondary.

Thus K₂ (with D₂), by reading, in 41. 73^a, अनुनीय in place of अनुमानये, and, in 61. 14^d (with D₂ s c), माया तथाविधा in place of मायां तथाविधां, seeks to avoid the necessity of a three-line stanza. In 43. 55^a, K₂ (with D₂ c) reads तत् क्रुद्ध in place of सुतस्तुम्य which exhibits the peculiar Epic use of the Dative case, in 103. 78^d, K₂ (with D₂) seeks to normalize the syntax by reading गृहीतेषु (locative) in place of गृहीतेषु, while K₂ s (with D₁ s c M₁) seek, in 105. 14^b, unnecessarily to do the same by reading स्वसैन्य in place of त्वसैन्य. Nor can K₂ s (with D₂ s c), reading, in 112. 13^c, दारयां बहुधा चक्रे in place of बहुधा दारयां चक्रे, and, in 14^c, विशद्विर in place of the normal विशता, be seriously regarded as retaining an archaic usage. — Passing on from the form to the matter of the variant readings, we find that K₂ s (with D₂), in 22. 8^a, endeavour to avoid the appearance of gods as the recipients of gifts from Indra, by reading अमरेभ्य in place of अमरेभ्य and presumably understanding ययौ to mean 'attacked'. K₂-s (with B₁ D₂ s c) substitute, in 75. 49^a, व्यथित (in place of निहत) to make it clear that Duskarma was merely struck down, wounded, and not killed. In 98. 36^c, K₂ (with D₂) considerably weakens the अनाद शोणितेन by the common phrase सिक्काङ्गद शोणितेन †

As to K₄, since this is the first time that a MS written in Bengali characters is placed under the K group (which generally designates more or less faithful

† In fairness it has to be added that, in 6. 64. 3' and in 103. 73^c, as also in 67. 12^d, I have accepted as text readings given by K₂, K₂p and K₃. On the other hand, the addition of 20* by K₂ (with D₂) is unnecessary in view of 6. 6. 6'. See Notes to the passages concerned.

Devanāgarī transcripts from Śāradā originals), the case deserves more particular attention. *A priori*, of course, there is nothing inherently impossible in a MS written in Bengali characters exhibiting the same relationship with the parent Śāradā version as does the MS written in Devanāgarī characters and classed under the Kashmiri group namely, a basic agreement with the Śāradā version against the generality of the Devanāgarī (or Bengali) MSS, side by side with occasional and even frequent conflation with other MSS written in the same characters. Now, it is true that there are no omissions, additions or transpositions that K₄ exclusively shares with either Ś₁, K_o 2 or K₃ 1, but we have already given (p xxix) several instances of additions common to the B version, but absent in K₄ and the ŚK group generally, as well as of additions belonging to K₄ and the ŚK group, but absent in the B group. But this peculiarity of the relationship becomes at once evident when we consider a few typical cases of the individual variants. In the following cases, K₄ sides with ŚK generally against the B version.

6 14 5^d, नीलमा गाण्डीवधन्वना (Ś₁ K_o-1 D₁) in place of मध्ये भीष्म शिखण्डिना, 17 10^b, नृप (Ś₁ K Dn D_o 2) in place of the proper name नृप, 43 7^e, घोरस्तुमु (Ś₁ K₄ D₁ G₂), taking तुमु as a masc noun, in place of घोषस्तुमु, 55 2^b, भारत (Ś₁ K₃-3 D₂ 6) in place of मज्जय — an agreement in error (1), 55 97^a, ननादिदेवो (Ś₁ K D₂ 6 G₁-3 M₂ 1), *lect fac*, in place of ननादिदेवो, 60 50^a, वेगवण (Ś₁ K_o-1 D₂ 3 6), the normal spelling of the K version, in place of वेरावन, 66 22^d, ततो मुदमवतत (Ś₁ K_o-1 D₃), the normal chapter-ending, in place of ततो रममवाएना, 79 27^a, कृडा (Ś₁ K_o-2 4 M₁), avoiding repetition, in place of वक्र, 80 38^b, दुर्बोधनय (Ś₁ K_o-2 4) in place of दुमपणय, 85 18^e, कौरव्य (Ś₁ K_o-2 4) in place of सङ्कुद्धय, 85 33^a, ह्यै (Ś₁ K_o-2 4 D₃), incongruous with the following छिने, in place of च्वै, 86 16^b, महाजया (Ś₁ K_o-2 4) in place of the more appropriate मनोजया, 86 67^d, वेगवान् (Ś₁ K_o-2 4) in place of the more appropriate मोहान्, 90 16^d, प्रापृषीव (Ś₁ K₄ Dn₂ D₃ 3 T₁ G₄ M₁) in place of प्राप्तीव (cf. Note on 89 4^d), 90 40^e, समद्वयन्त (Ś₁ K_o-2 4 D₁ 3 M₁-3) in place of the syntactically more suited समपद्यन्त, 91 33^d, पुग्दर (K_o-2 4), tautologous, in place of वारिधारा, 93 27^e, चीन (Ś₁ K_o-2 4 D₃ 3), a *lect fac*, in place of चीन, 99 34^a, अस्मिन्नयसवाता (Ś₁ K_o 3 4 D₁ 3 3), tautologous *lect fac*, in place of सघाटा, 108 38^a, महेन्द्रमद्वज (Ś₁ K_o 1 4 D₁ 4), in place of the better suited हवेन्द्र.

In a very large number of cases, however, K₄ has succumbed to the influence of the Bengali version. We give below a select list.

6 2 6^b, एतान् (K₄ B Da Dn D₁ 3 3), referring to पुत्रान्, in place of एत, which refers to बालययाय, 2 29^a, गृहीतशस्त्रा क्रोशन्ति (K₄ B Da Dn D₁ 3 3) in place of गृहीतशस्त्रामरणा, which qualifies शालमयजा, 3 20^a, नविषयशपात् (K₄ B Da₂ Dn D₁-3 1m 3), *lect fac*, in place of अपिधानेभ्य, 3 24^a, ग्रन्थाणि चैव राजर्ष प्रवृत्ताव (K₄ B Da₂ Dn D₁ 3 3) in place of the astronomical phenomenon in the accepted text, 3 29^b, एकपक्षे (K₄ B Da D₁) in place of एकमात्रे, 3 36^d, वसुधरा (K₄ B Da Dn D₁ 3 3) in place of पुन पुन, betraying a misunderstanding of the context, 3 42^b, व्याप्त (K₄ B Da Dn D₁ 3 3 Co), involving repetition with मातृदा, in place of बालान्,

4 6^d, यथापदि (K₄ B D_a D_n D₁ १ २) in place of यथापधि (of Critical Notes on the passage);
 4 13^a, धर्मप्रवृत्ति (K₄ B D_a D_n D₁ २ ३) in place of the *lect diff* धर्म पवित्र, 5 10^b, चराणि (K₄ ४ B D_n D₁ १ ० २ T G) in place of the technical ग्रसनि, 11 6^d, मुवि (K₄ B₂₋₄ D_a D_n D₁ १-२ ३) in place of जते, to avoid distinguishing between the द्वापर length of human life (2,000 years) and the present length (100 years) of the same, 13 47^a, यथोद्दिष्ट, a deliberate improvement, (K₄ B D [except D₃ १]) in place of यथादृष्ट, 47 6^d, भीष्माभिरक्षित (K₄ B D_a D_n D₁-१ T₁ G₁) [of 6 23] in place of पार्थिवसत्तमा, 47 7^b, विकर्णा (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of वेणिका, 47 15^d, चान्वष्टकोशलै (K₄ B) in place of शर्मिल, 47 16^d, पाण्डवेयस्य (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of सौवलेयस्य, 50 25^c, सभक्षैर् (K₄ B₁₋₃ D_n D₁ D₂) in place of नक्षत्रैर् 50 53^b, कथा (or 'क्षा)श्च (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of कथाश्च, 58 19^c, सक्तुद्वा (K₄ B D_a D_n D₁ २ २) in place of the probably misunderstood सट्टा, 60 30^a, वीरबाहु (K₄ B₁ २ ४ D_a D_n D₁ २ २ १ २) in place of भीमबाहु, consistently with 60 25^b, 60 65^d, नादयानो नमस्तल (K₄ B D_a D_n D₁ २ २) in place of विस्फोटमशनेरिव, 61 52^d, मु(or यु)क्तात्मन् (K₄ B₁₋₃ D_a D_n D₁) in place of युगान्ते, 61 60^d, दुःखप्रणाशन (K₄ B D_a D_n D₁ D₂ D₃) in place of दुःखप्रनाशन, 62 30^b, भावितात्मभि (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of वेत्पारगै, 63 2^b, सर्वदेवतदेवत (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of सभूत सह दैवते, 63 4^c, सर्वतेजोमयो (K₄ B D_a D_n D₁ १-२) in place of 'तोय, 64 3^c, पुराण चैव परम (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of पुराणे भैरव रूप; 65 3^d, सप्रहृष्टा (K₄ B D_a D_n D₁ २ १) in place of the *lect diff* सप्रयुद्धा, 66 8^a^b, शिरोभिश्च मकुडलै (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of बौद्धभिश्च सकामुंके (where however K₄ and B₃ give मकुडलै, but not शिरोभिश्च), 67 12^d, गोपायनैर् (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २ Co) in place of गोवासनो, 70 34^b, रजोमेघै (or 'घ)ममुत्थितै (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of सूर्येऽस्तमुपगच्छति, 71 9^d, चेकितानश्च (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of the somewhat unfamiliar करकर्पश्च; 71 16^b, काबोजवर (K₄ B D_a D_n D₁ १ २) in place of काम्बोजारट्ट, 80 47^c, जनयस्याद्य (K₄ B D_a D_n D₁-२) in place of the *lect diff* पर्यायस्याद्य, 81 31^d, पारावतान् (K₄ B D_n D₂) in place of the more technical चारट्टजान् (of 71 16^b above), 86 5^a, गात्रैर् (K₄ B D_a D_n D₁ D₂) in place of the *lect diff* एतैर्, 87 6^a, नदिता (K₄ B) in place of the augmentless निनदत्, 90 32^b, कमारमार्जितान् (K₄ ४ B D_a D_n D₁ D₂ २) in place of the *lect diff* 'पायितान्, 91 15^b [S]नुशयो (K₄ B D_a D_n D₁ १-२ Ca ० १) in place of the unfamiliar दृच्छयो, 92 46^c, व्याकुलीकृतसर्वाणा (K₄ B D_a D_n D₁-२) in place of 'सकल्पा ('conventions'), 100 32^b, कनकप्रभा (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of घोरदर्शनान्; 103 35^d, इति लोकस्य (K₄ B₁₋₄ D_a D_n D₁-२ T₂ G₂) in place of the more specific इत्युल्लोकस्य, 108 5^c, नेच्छति (K₄ B D_a D_n D₁ D₂ २ १ २ S) in place of the more appropriate गच्छन्ति, 108 7^d, कपतीव च सर्वश (K₄ B D_a D_n D₁ २ १) in place of the more difficult अनुष्टनति वाहनम्, 113 6^c, भ्राम्यते बहुधा राजन् (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of घ्रातार नाध्यगच्छद्, 114 51^d, [अ]भ्यहनद् (K₄ B D_a D_n D₁-२) in place of the more stylish [अ]भ्यसते, 114. 55^b, अर्जुनेन शरा युधि (K₄ B D_a D_n D₁ D₂ D₃-२) in place of शितामा सप्रवेशिता, 114 103^a, कृपदुर्योधनमुखा (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of नृपा दुर्यो, 115 22^d, स विपादयन् (K₄ B D_a D_n D₁-२), an improvement, in place of अभिचोदयन्, 115. 41^b, व्यवसायमरोचयत् (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २), a *lect fac*, in place of व्यवसायपुरोजव, 116 4^a, शतसरूपाणि (K₄ B D_a D_n D₁ २) deemed more decorous than गणिका वाराश्च, 116 9^d, निःश्वसन्नुपगो यथा (K₄ B D_a D_n D₁ २ १ २) in place of नातिदृष्टमनाग्रवीत्, 116 35^b, न च तच्छ्रद्धाति (K₄ B₁₋₄ D_a D_n D₁-२) in place of नाभ्यनन्ददचो मे, 116 38^c, वैवस्वतमथापि वा (K₄ B D_a D_n D₁-२) in place of दिव्यान्यस्त्राणि सर्वश, 117 15^a, काशिपुर (K₄ B D_a D_n D₁-२) in place of राजपुर

(iii) The Bengali Version

As to additions, the *Kātyāyanīstava* is given by the entire^a B version, while the Śveta episode is omitted by B₁ 2, but found in B₂ 4. The other additions belong either to the N recension as a whole, or to the usual group of Late-Northern MSS (p xxx). Only two omissions can be said to be exclusive to the version, namely, 6 10 50^c-51^b and 88 37^c-38^b, but they are not of much consequence. It is the variant readings offered by the B version that indicate its individuality. For instance

In 6 1 27^c, B reads (with D₁ m) यथावत् in place of the unusual यथापुरम् in the sense of यथा पुरा, in 4 12ⁱ, it reads (with Da Dn D₂ s s) the *lect fac* न चाधर्मं कर्तुं in place of न कर्मण कर्तुं. In the chapter of omens, in 3 11^b, it reads (with Da Dn D₁ s s) उभेति च in place of अथावत्तत्, which mentions a solar eclipse, in 3 16^b, समाक्रम्य is the version's exclusive reading in place of अपसव्य, which refers to the retrograde motion of the Dhruva star, and in 28^b (with Da D₂), कदाचित्पि, for भूतपूर्वा च. It offers certain variants for proper names such as, in 10 43^a, कुशदाक्ष in place of सुकुशदाक्ष, in 23 8^d (with G₁ Cu), जयद्रथ in place of तथैव च, and in 46 51^a (with Da Dn₁ D₂), तुहुदाक्ष in place of जगत्पुण्डा. Also in 7 53^a, the version unanimously but erroneously reads ताम्रवर्णशिल्पो in place of ताम्रवर्ण शिरो, and it falls in a line with D (except D₂ s s) S in reading समुद्रै in place of पवनै. The variant आनर्हत्त्वं given by the version in 86 36^c in place of आगच्छत्त्वं may deserve some consideration as a *lect diff*, but it has not been supported by the best manuscript authority.

Reference may also be made to the variants given on pp cvii-cviii above, showing the agreements and divergences between K₄ and B. For the rest, the version generally goes with the Late-Northern group. It remains to be pointed out, however, that the MS B₂ from this version shows a more pronounced affinity with the Kashmirian version than the other MSS. See p xxxii above.

(iv) The Devanāgarī Version

This is not a unitary version. That part of it which is designated Da is expected to give the version of the Bhīṣma upon which Arjunamīśra wrote his *Bhāratārthadīpikā* and, in the main, the *Dīpikā* agrees with the Bengali version. This fact, however, becomes manifest not so much from a consideration of the additions, omissions and transpositions that have been detailed on pp xxxiii-xxxiv above, as by a consideration of the common variants. A selection of these was already exhibited when we considered the agreements between K₄ and B. The examples given there abundantly prove the close affinity of Da with B. The point does not need further elucidation.

Dn represents the Vulgate. Nilakantha's text is frankly eclectic, but the MSS the commentator mainly relies upon are Late-Northern, constituting the group K₄ B Da Dn D₂ s s. The frequency with which these MSS in the above sequence recur in the lists of variants cited on pp cvii-cviii is itself an evidence of it. The read-

ings adopted by Nilakantha are mostly secondary. We have, on p xviii, already given a long list of Late-Northern additions which all appear in Dn as well as Da

The composite group of the eight Devanāgarī MSS (other than Da Dn) falls into three sub-groups. The first group is represented by D₁ alone, which, as already pointed out (p xxxvii), shows considerable independence both in its omissions as well as additions. The *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are both absent from the MS

The second sub-group is represented mainly by MSS. D₂ and D₃ and D₄ (in part). The relation of this group with the late Kashmirian group of MSS has been already illustrated on p xxxix and cvi above. The MSS give neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode, and thus establish their independence of the Late-Northern tradition. It has to be noted, however, that alliance with the Kashmirian group does not imply the acceptance of the "Kashmirian version" of the Bhagavad-gītā. D₂ alone of the MSS belonging to this sub-group shows this Kashmirian influence in the matter of the text of the BG (see p xi above)

The third sub-group is represented by D₅ alone, which gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. The MSS D₅, while agreeing with D₄ in the main, shows traces of contact with the S recension. It omits the *Kātyāyanīstava*, but finds place for the Śveta episode. D₁ and D₂ betray sporadic K influence as well as occasional conflation with the S recension (see pp xliii-xliv). They both give the *Kātyāyanīstava* but omit the Śveta episode

(v) The Telugu Version

T₁ and T₂ represent this version, the first MS showing in places very close affinity with G₄, just as the second MS has affinity with the M version generally (cf. the variants cited under the M version). As a consequence, neither in the matter of added, omitted and transposed passages (p xlv-xlvi, also p xlviii-xlix) nor in their variant readings, has it been possible to treat the Telugu version as such as distinct from the Grantha version. This will also be seen from the following cases of variant readings given by the TG versions together (with a sporadic MS. or two of the other versions)

6 3 9^a, उप (or °पा) नदीति in place of उपकन्थन्ति, 4 31^a, सहस्र (with B₁) in place of समृत्य, 5 15^d, सप्ता in place of यप्ता, 7 29^d, सागरोपमा in place of नन्दनोपमा, 7 41^f, गत्वा in place of वृद्धा, 7 51^a, वृत्तिर् (with M₄) in place of ऋद्धिर्, 8 18^a, मेरोस्तु (with M₄) in place of नोलस्त, 12 3^o, शाकदीप च मे ब्रूहि (with M₂) in place of ब्रूहि गावल्गणे सदे, 12 25^c, क्रांच (G₂ शाक) दीपस्य in place of जम्बूदीपेन, 15 72^a, तथा ग्रस्तानि in place of श्रोण्यामि तानि, 17 2^b, रत्नित (with M₄) in place of तदिन, 19 44^a, आसन्नलतो in place of ससन्त इव, 20 12^a, वार्षस्त्र in place of °क्षत्रि, 22 13^b, यथा गौ (with D₅) in place of इवोष्ट्र, 41 22^d, उपागत in place of प्रयाचक, 42 16^b, वृषसेनो

† D₂ knows the *Stava*, which it deliberately rejects, after quoting its first few stanzas

(with M₁) in place of विकर्णश्च , 43 38^b, चेतुश्च in place of नर्दन्तौ च , 44 42^c, निष्क्रिया in place of निष्कृजा , 45 26^d, अग्नि (Ga 'पि)पालयन् in place of 'हर्षयन् , 46 8^d, भीष्मेणाथ जयेप्सुना in place of सीम्नापाथजेऽपुव , 50 54^a, चित्राणि in place of चर्माणि , 51 30^d, सयुगे in place of मूले , 53 22^a, घोर in place of सौम , 54 3^b, मुमलै in place of परिधै , 61 48^a, व्यक्तान्यक्तस्थितस्थाने in place of 'व्यक्तामितस्थान , 72 6^a, कण्ठेषु in place of कम्पनेषु , 75 34^a, वाणै in place of जालै , 81 11^a, यशस्वी in place of मनस्वी , 85 13^b, हि सजये (an obvious error ') in place of विश्वा पते , 92 27^d, किंशुका पातिता इव in place of चूता प्रपतिता इव , 92 65^b, शोणितोश्चितै in place of विषमौ नही , 102 76^c, यथा पट्टया in place of इव धुण्णा , 108 35^c, पादवदायाड in place of पाञ्चाल , 109 35^b, पट्टम चैव सात्वत in place of पट्टिश्च च महासुत , 117 27^b, युद्धात् धृतमानस in place of युद्धे प्रीतमना सदा

The version, as belonging to the borderland between the N and the S recensions, shows frequent admixture of both, and offers little that is distinctive or valuable

(vi) The Grantha Version

The first three of the four MSS that have been selected to represent the Grantha version often go together, as is seen from the number of their common omissions (p XLVII) G₁, where it departs from the Grantha version, is generally seen to ally itself with T₁ (cf p XLV) The versions TG together share almost all the characteristics of the S recension as a whole in the matter of omissions, additions and transpositions (p LIII-LIV), only T₁, T₂ and G₁, both severally as well as jointly, occasionally striking a divergent note As compared with the M version, the joint TG version is distinctly inferior We have already illustrated the relationship of this version with the *Āndhra Mahābhāratamu* (p OIII-OIV)

(vii) The Malayālam Version

The Malayālam is the primary Southern version Of the five MSS chosen to represent this version, M₂₋₅ seem to have undergone, in parts, conflation with some Late-Northern MSS, seeing that they all give the Śveta episode. M_{1,4} are the rebels of the version they often figure as the exceptions to the lists of omissions and additions found in the entire version (p XLIX-L). These are also exactly the MSS which show the ŚK influence (p. LI-LII), which is also shown, to a smaller extent, by M₂ (p LIII) We have collected a list of over a hundred variant readings peculiar to the Malayālam version which are occasionally shared by T₂ and G₂ but wherein, not infrequently, M₂ and M₄ figure by their absence A section of these readings are variations in geographical names as also in the names of men, animals and weapons etc

Thus, in 6 2 17^b, M reads कङ्गा in place of कङ्का , in 7 2^c, समुद्रे पूर्वपश्चिमे in place of समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ , in 7 11^a, वर्षाश्च in place of शोषाश्च , in 7 53^a, ताम्रपर्णा (or 'णि) शिरोजश्च (with G₁) in place of ताम्रवर्णं शिरो , in 10 20^c, मिद्धा in place of मिन्नु , in 10 20^d, वारिजा in place of वारिनी , in 10 21^b, वेण्णा वेगवतीमपि (without M₂) in place of भीमामोषवती तथा , in 10 23^d, कुशावारा , in place of कुशवारा , in 10 47^a, बत्सवृद्धा उपावृद्धा in place of उपावृश्चानुपावृश्च , in 41 2^a, पाञ्चाला केकयाक्षैव in place of

पाण्डवा सोमकाक्षैव, in 46 49°, मरुतो (Ms s 'तो) in place of मरुका, in 53 18^d, कण्यै कर्णैस्तथा in place-
of परिधै कर्णनैस्तथा, in 61 51°, मङ्गावन in place of उद्गावन, in 74 24^d, मैनाकमिव पर्वत (with T₁ G₁)
in place of वार्ष्णिर्मैरुवाचल, in 86 81^d, सत्यकस्य (without M₁) in place of मात्वतस्य, in 97 21^{ab},
आर्यशृङ्गिस्ततो राजन्वध्यमानो in place of विमुख च तनो रक्षो बध्यमान, in 98 4^d, द्रोणोयुध्यत पाडव (with T₂) in
place of पार्थो वा गुरुमाहवे, in 98 26^a, सोमदत्त in place of शलक्षैव, in 101 12^b, मरुद्भिरिव सयुगे (with T₂)
in place of गरुत्मद्भिरिवाहवे, in 104 14^d, कौमल्यश्च (with T₂) in place of मौवलश्च, in 106 10^d, कृतवर्मा-
भ्यवारयत् in place of सौमद्रत्तिन्यवारयत्, in 109 41^d, भीष्म (with T₂, without M₁) in place of सीमं

Some of the other M variants worth noting are

In 6 2 18^a, अत्र चानुमविष्यति in place of अत्युग्र च प्रपश्यन्ति, in 3 23^b, दिवि in place of निशि,
in 4 6^b, कुलधर्मात् (with T₂ G₂) in place of 'धर्म', in 4 8^a, सुनेनासि (without M₁) in place of परेणासि,
in 5 17^a, औद्भिदा in place of उद्भिजा, in 7 4^d, नवसाहस्र उच्यते (without M₁) in place of योजनानि
सहस्रश, in 7 50^b, नव वर्षाणि (without M₁) in place of सप्त वर्षाणि, in 7 50^c, भूतैरुपनिविष्टानि (without
M₁), simplified syntax, in place of भूतान्युप, in 9 20^c, लोकान् in place of सर्व, in 10 35^d, महानला
(with G₂), said of rivers, in place of 'वला, in 13. 35^c, अविच्छिन्ना, a *lect fac*, in place of
असवाधा, in 14 12^a, समुद्र in place of स शक्र, in 15 57^b, युद्धार्णवविमोक्षण (without M₁) in place of
महदुःखमचिन्तयन्, in 19 4^c, सहतान्योजयेत् (without M₁) in place of महतान्योषयेत्, in 19 44^a, चचाल हृदय
चैव (without M₁) in place of हसन्त इव मञ्जानो, in 22 13^b, यथा गजा (with K₁) in place of
इवोद्गा, in 38 11^b, अपाश्रिता (with D₂ G₂, without M₂) in place of उपाश्रिता, in 41 70^d, गच्छ युध्यस्व
शत्रुभि in place of सत्यमेतद्भवीमि ते, in 43 38^a, हृष्टौ (with T₂) in place of क्रुद्धौ, in 45 52^b, विष्टत (M₁
'त) in place of विद्वत, in 47 27^a, विज्ञात (without M₁) in place of शैष्यश्च, in 50 55^b, रथचक्राणि
चाभिभू in place of शस्त्रैश्च विमलैस्तथा, in 50 73^b, शस्त्रवृष्टिं दुरासदा in place of शस्त्रवृष्टिं समुत्थिताम्, in 52
22^d, रौद्रमासीत्तदा वपु (with T₂) in place of तव तेषा च भारत, in 56 8^d, शत्रुवरुथिनीना (with T₂) in
place of सर्वसपत्नयूनाम्, in 58 9^a, पर चक्रे (with T₂) in place of अपज्याम, in 59 22^a, नैमिषोपेण in
place of नेष, in 60 62^d, ऊजिता in place of अच्युता, in 67 1^b, पाडवान् (without M₁) in place
of पार्थिवान्; in 68 18^c, तथासौ रथिना गण in place of तत्र तत्र रणाङ्गणम्, in 75 24^c, विवि (M₁ 'व्या)-
धायुधनिस्वनै in place of विचित्रायुधनिस्सृतै, in 76 2^b, भोजयित्वा (without M₁) in place of पूज, in 79.
19^c, युधामन्युरथ (without M₁) in place of दिवाकरपथ, in 79 44^d, भ्रातृकारणात् (without M₁) in place
of मातृकारणात्, in 81 33^b, समरे त जघान (the last two words with K₁ D₂, without M₁) in place of
गदया तर्जमान, in 88 12^c, चक्रमणे in place of [अ]वक्रमणे, in 90 37^c, तेमवन्विमुखा राजन् in place of येऽभवन्-
व्रत क्रुद्धा, in 91 27^c, विरेदुर, a very appropriate verb, in place of विमिदुर, in 91 32^b, स त्रिधा (with-
out M₁) in place of सप्ता; in 92 15^d, वा (M₁ s व)सव दानवो यथा in place of वसवो वासव यथा, in 92
24^a, लक्षसहस्रस्ततोत्थाय in place of तत सुनिमित्तान्पीतान्, in 92 72^a, नृपतिच्छत्रे (with G₂) in place of
अर्धचन्द्रैश्च, in 97 10^d, घोररूपौ दुरासदौ (with T₂) in place of यथा वै देवदानवौ, in 99 1^a, पूर्वदि (with
T₂) in place of मध्याह्ने, in 101. 33^d, लब्धमाने (with T₂) in place of द्योतमाने, in 103 33^c, स्यालकृत्य
(sio) प्रदास्येह in place of मासान्युत्कृत्य वै दद्याम्, in 104 40^c, अनावलोकायन्क्रुद्ध in place of अनिच्छन्नपि
सक्रुद्ध, in 107 54^c, यायात् (with T₂) in place of हन्यात्, in 110 15^c, कीर्णे (with T₂) in place of
अग्ने, in 112 57^b, पर्वतप्रसम् (with T₂) in place of रजतोपसम्, in 112 111^d, प्रससार (without M₁)
in place of प्रसधाय, in 117 7^a, राधेय विष्णुरहिते in place of रहित विष्णुमालोक्य, in 117 33^c, शक्ति,
lect fac, (with D₂) in place of शक्ति

Although not many of these M variants are as distinctive and significant as that in 91 15*, still, in their mass, they are evidence enough to prove that M has a textual tradition of its own, which shows little alliance with TG and not very much with N

THE RECENSIONS OF THE BHĪSMAPARVAN

The seven versions of the text-tradition of the Bhīsmapaivan that we have thus far studied group themselves into two main recensions the Northern consisting of the first four versions and the Southern including the last three. As we did not have any MSS written in the Nepālī¹ and Maithilī scripts, there was not—as there was in the case of the Sabhāpaivan—any group of versions to be designated the North-eastern as contrasted with the North-western including the Śāladā and the Kashmirian versions. But as the Bengali forms an important version of the North-eastern group, if one were to judge by the showing of the Bengali version of the Bhīsmaparvan, —which is a Late-Northern version—it can be said that, so far as the present paivan is concerned, the main recensions are only two, and not three, as was assumed for the Sabhāparvan.

There are some thirty-two additional passages (a total of 64 lines) presented by the entire Northern recension (omitting the Bhagavadgītā), with the exclusion or inclusion of a few sporadic MSS

163*, 166*, 176*, 191*, 196*, 197* (not in B₁₋₃ D₁), 209*, 210*, 215*, 227*, 229*, 233*, 239*, 241*, 246*, 247*, 273*, 275*, 276*, 277*, 279*, 285*, 314*, 338*, 339*, 341*, 345*, 346*, 348*, 378*, 380* (not in B_{1 2 4} D_{1 2 7}, present in T₁ G), 433*, 505* (both with TG)

The Early-Northern group gives fifteen extra passages (a total of 35 lines)

25*, 35*, 36*, 67*, 69*, 140*, 141*, 202*, 204*, 287*, 312*, 316*, 417*, 455*, 508*,

while the Late-Northern group as a whole gives —besides the two major additions of the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode (Appendix I, Nos 1 and 4)— thirty-two added passages (a total of 43½ lines)

10*, 11*, 12*, 39*, 40*, 43*, 44*, 51*, 52*, 53*, 55*, 73*, 84*, 142*, 187* (with M), 222*, 228*, 294*, 318*, 343*, 447*, 457*, 465* (with TG), 467* (with M), 469*, 482*, 490*, 503*, 504*, 507*, 509*, 510*

The additions presented by the M version are listed on p LIX, and they are responsible for not more than 24 lines, of which only passage 459* of eight extra lines describing Bhīma's exploits on the battlefield is of some consequence. Those presented by TG generally are listed on p XLVIII, and they would add a total of 60

¹ There was indeed a good Nepālī MS for the Bhagavadgītā, but the Gītā has a peculiar text tradition of its own, and we cannot generalize from it about the parvan as a whole

lines in all. The additions by the S recension as a whole is a formidable list (pp LIII-LIV) of no less than 260 lines. The added stuff is mainly repetitious. Some of the added lines are substitute lines, but allowing for them and for the genuine omissions found in the entire S recension (which cover about 24 lines), the recension, as is clear, betrays a tendency towards inflation, which, in the other recension, is much subdued.

The transposition, in the S recension, of the *guru-abhigamana* chapter (41) placed in the N recension *after* the Bhagavadgītā, to the position immediately *preceding* the Bhagavadgītā is worth noting. This change of place cannot of course be construed as an argument against the originality and authenticity of the Bhagavadgītā as an integral part of the present Mahābhārata. The battle in fact could only commence after Arjuna's doubts had been satisfied. There could therefore be no battle—and consequently no approach to the *gurus* to ask for their permission and blessings—until after the Bhagavadgītā. This is the line of argument in favour of the position of chapter 41 as in the N recension. This presupposes, however, that Yudhiṣṭhira, who initiates the *guru-abhigamana*, may have had a dim foreboding of Arjuna's being invaded by scruples. To avoid such a contingency, which would however go against 6.21.1-11, the *guru-abhigamana* could have been placed in the S recension before the Bhagavadgītā. It must nevertheless be noted that the opening stanzas of the Bhagavadgītā would hardly fit in *after* the successful termination of the episode in chapter 41.

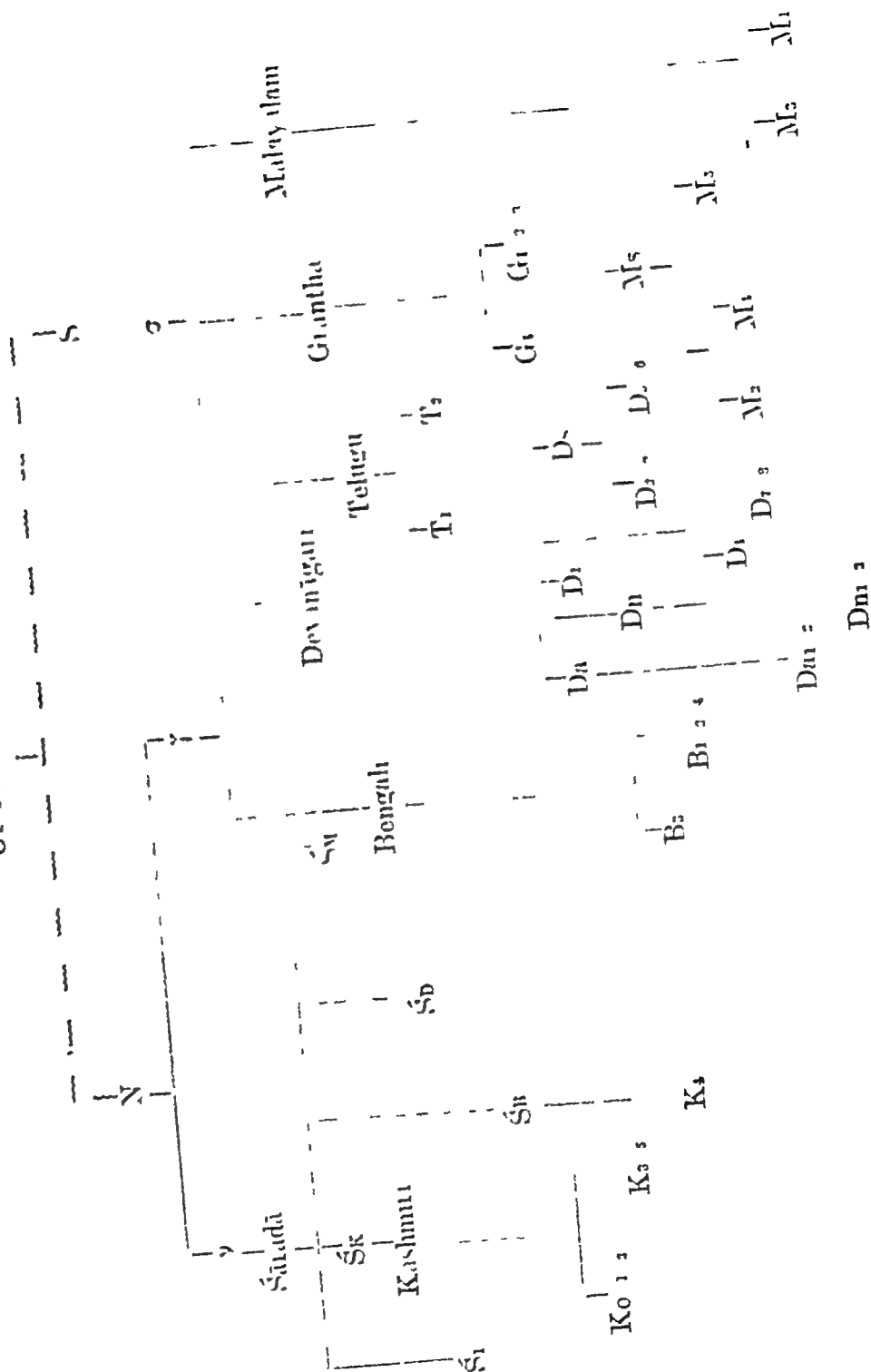
Most of the cases where the Southern recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is intrinsically superior to the rejected readings.

The complicated inter-relations between the versions, recensions and individual MSS that we have given in detail so far are graphically illustrated in the following Pedigree, where it will be noticed that the actual MSS have subscript numbers (Ś₁ K₂ B₃ D₄ M₅ Da₁ Dn₂), while their *hypothetical* ancestors have subscript letters (Ś_B Ś_D Ś_K D_g M_S), where the secondary letters denote the versions with which the major version is secondarily related. The connecting dotted lines indicate the direction of conflation. The upper or lower position assigned to the MSS and to the versions in the chart has a rough chronological bearing. The Pedigree begins with the Bhārata of Vyāsa-Vaisampāyana (1.1.9, 57, 61) of 24,000 stanzas (उपाख्यानं विना) — That Vyāsa's original work was called the *Jaya* is only a surmise. Between Sūta's (or Sauti's) Mahābhārata (सत्तसाहस्री सहिता)¹ and the Ur-Mahābhārata — the hypothetical ancestor of the present-day Mbh MSS — the poem must have undergone, in the course of oral transmission, a few further modifications and additions. All this uncertainty of text-transmission is indicated by the dotted-cum-wavy lines.

¹ Attributed *honoris causa* to Vyāsa himself. It took three years in composition (1.56.13, 32)

U. Mahbub

OXV

THE PARVASAMGRAHA DATA FOR THE BHĪṢMAPARVAN

In the Ādīparvan, 2. 154-159, the following are enumerated as the contents of the Bhīṣmaparvan

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्वं प्रचक्षते ।
 जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं सजयेन ह ॥ १५४
 यत्र युद्धसम्भूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
 यत्र यौधिष्ठिरं मन्यं विपादमगमत्परम् ॥ १५५
 कर्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
 मोहजं नाशयामास हेतुभिमोक्षदर्शनं ॥ १५६
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
 विनिघ्नज्जितैर्गणै रथाद्वीष्ममपातयत् ॥ १५७
 पृथमेतन्महापर्वं भारते परिकीर्तितम् ।
 अत्रायानां शतं प्रोक्तं सप्त[५] अष्टा[८] दश तथापरं ॥ १५८
 पञ्च श्लोकसहस्राणि सख्ययाष्टौ शतानि च ।
 श्लोकाश्च चतुराशीति पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
 व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९

After st 156 above, the following additional stanzas are found in some MSS.

142* समीक्ष्याधोक्षजं क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतम् ।
 रथादाशुलं वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
 प्रतोदपाणिराधावद्वीष्म हन्तुं व्यपेतमी ।
 वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
 गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

As to this addition, it will be noted that the passage refers to the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter on the ninth day of the battle (chapter 102 30-70), and not to its later more ornate reduplication on the third day (55 63-102). It is also worth noting that there is no reference in the above Parvasamgraha extract to the Bhīṣm-pर्व (chapters 12-13), which might have been intended to be subsumed under the जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व.

Earlier, in the Parvasamgraha list of one hundred topics, we have the following items (2 54^c-56^a)

[अम्बोपाख्यानमपि च पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।]
भीष्माभिषेचनं पर्वं ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ५४
 जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
 भीष्मपर्वं ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५
 पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्वं भीष्मवधस्ततः ।
 [द्रोणाभिषेकं पर्वोक्तं सशप्तकवधस्ततः ॥ ५६]

This enumeration, it will be observed, includes the *Bhūmaparvan*, which we actually find in the current text, but which the subsequent and more detailed list altogether ignores, but it also includes the *Bhismābhisecana* of which there is no trace in any extant MSS of the *Bhīṣmaparvan*. It would accordingly seem that, if this sub-parvan ever existed, the MSS G₁ 3, M₁ 4, T₁ G₁ (which read this sub-parvan amongst the contents of the *Udyogaparvan*) are, on the whole, more correct, as the appointment of the *first* Senāpati really belongs to the *Udyoga* stage of the war.¹

We are, however, more interested in the total of chapters (117 or 118) and of stanzas (5,884) stated as constituting the full extent of the *Bhīṣmaparvan*. "Officially", an *Anuṣṭubh* (as also a *Tristubh* or any other) stanza of two or four or even six *pādas*, — whether the *pādas* are regular, hypermetric or sub-metric — counts as one stanza. If, however, a group of thirty-two syllables is held to be the mathematical equivalent of a stanza, and if, not only the prose portions of the epic, but even the 'urāca' references and the colophons at the end of the chapters are to be included in this mathematical pool, it is obvious that there would be considerable discrepancy between the 'official' and the 'mathematical' total of the stanzas comprised within a parvan.

In an interesting paper contributed to the *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 66 (1946), No. 2, pp. 110–117, Dr. D. D. Kosambi puts forth the view that the *Parvasamgraha* total was arrived at by a careful computation of the entire extent of the epic as it was then actually available into "mathematical" stanzas. I have fully discussed the pros and cons of the view in another place², and have come to the conclusion that no case is really made out for the supposition that the *Parvasamgraha* totals were based upon any method of count other than the official. The *Parvasamgraha* totals of chapters and stanzas are in fact attested to by three independent sources, which date from 950 A. D. to 1150 A. D., namely, (1) the Old-Javanese *Parvasamgraha* as given by Juynboll's *Ādiparvan*, *Oudjavaansche prozageschriſt*, 1906, where the introductory Sanskrit stanza enumerates 18 books³, but where the actual *adhyāya* and the stanza totals are given (p. 5-6) for only 17 books (omitting the *Śānti*), (2) the *Āndhra Mahābhārataṃ*, which lists the normal 18 parvans with slightly varying *śloka*-totals for each, and (3) Devabodha's commentary on the *Ādiparvan*, which is generally confirmatory of the traditional data except in the case of the *Anuśāsana*, for which only 1,506 *ślokas* are mentioned. To these three, the *Bhārata-maṇḍārī* of Ksemendra (which, however, does not give the totals for *adhyāyas* and *ślokas*) can be added as a supplementary source. As far as the *Bhīṣmaparvan* is

¹ Cf. 5.153.26ff., where Bhīṣma's coronation is actually described.

² Cf. *The Annals, BORI*, Vol. XXVII, pp. 303–309.

³ Giving *Śalya* and *Gadā* as separate books and omitting the *Anuśāsana*, as is in fact done even by Ksemendra.

concerned, all these sources give 117 as the number of adhyāyas and 5,884 as the number of "official" stanzas. The Critical Edition actually gives 117 chapters and 5,406 "official" stanzas. By Professor Kosambi's method, the (mathematical) stanzas would be 5,828.09¹, but, as I have tried to show in the paper cited above, there does not appear to be much justification for importing this mathematical *finesse* into the Parvasaṅgraha stanza-totals.

CONTENTS OF THE BHĪSMAPARVAN

The Bhīmaparvan is the first of the six war-books of the epic, recording the events of the first ten out of the eighteen days of the fight, under the lead of Bhīma, the Generalissimo of the Kauravas, after whom the book gets its name. The happenings of the several fighting days are here tabulated for easy reference.

First Day Adhy 16-45

Samjaya describes the disposition of the forces on both sides. The sight of the outnumbering Kaurava army fills Yudhishthira with a sense of dejection. Arjuna revives Yudhishthira's drooping spirits by emphasizing the righteousness of their own cause (6 21-17). Later, Arjuna is himself invaded by doubts which Kṛṣṇa dispels by the well-known philosophical poem, the Bhagavadgītā (6 23-40).

Before commencing fighting, the Pāṇdavas proceed to ask permission and blessings from Bhīma, Drona and other elders (6 41). Yuyutsu comes over to the Pāṇdava side.

The fighting commences. The Pāṇdavas adopt the वज्रव्यूह formation to oppose the Kaurava vyūha which has not been specifically named. The pent-up emotions on both sides express themselves in thousands of duel-fights (द्रुतसहस्राणि, 6 43) followed by an all-in indiscriminate fighting (सकुल्लयुद्ध, 6 44). In the afternoon, Śalya kills Uttara, the Virāṭa prince, Abhimanyu engages Bhīma, Kṛpa, Kṛtavarma and others, but the honours of the day indisputably remain with the Kauravas.

Second Day Adhy 46-51

The Pāṇdavas, taken aback, plan then attack in a कौब्र or कौब्राण vyūha, which the Kauravas oppose by a सहाव्यूह. Arjuna and Bhīma fight on equal terms (6 48). Also encounters between Drona and Dhr̥ṣṭadyumna, between Bhīma and Śrutāyu the Kalinga king, whose son, Śakradeva, is killed by Bhīma, and later the Kalinga king himself, and between other opponents (6 50). The day on the whole goes well with the Pāṇdavas.

Third Day Adhy 52-55

The Kauravas arrange their forces in a गरुडव्यूह, the Pāṇdavas in an अर्धचन्द्रव्यूह, and a fierce and bloody battle ensues. Bhīma wounds Duryodhana with an arrow which throws him into a swoon, the charioteer quickly taking Duryodhana off the battlefield.

¹ Calculated for me by Mr V C Devadhar of the Mbh Department

There ensues a general rout in the Kaurava army, Abhimanyu, Sātyaki and Arjuna causing a great havoc. Duryodhana recovers and tries to restore order, and blames Bhīma for his apathy. Bhīma replies that the Pāṇḍavas are really invincible, but he will try his best. Bhīma proves true to his word, and the battle goes very much adversely for the Pāṇḍavas. It is now Kṛṣṇa's turn to rate Arjuna for his lukewarm fighting. Arjuna makes a spirited display for a while, but is unable to give an effective opposition to Bhīma. Thereupon Kṛṣṇa leaps down from the chariot and, with the discus Sudarśana in hand, rushes towards Bhīma, who, in reverence, welcomes Kṛṣṇa's move. In the meanwhile, Arjuna leaps down and runs after Kṛṣṇa and, promising to mend matters, forces Kṛṣṇa to return to the charioteer's seat. Arjuna keeps his promise and things again fare worse for the Kauravas. The armies withdraw for the night, leaving the honours of the day with the Pāṇḍava side.

Fourth Day Adhy 56-64

The previous day's fight continues with the same disposition of forces. There ensues a *दैत्य* or duel-fight from chariots between Bhīma and Arjuna on more or less equal terms (cf 6 48). The hero of the day, however, is Bhīma, who, though wounded by Duryodhana and for a while thrown into a swoon, quickly recovers and, mace in hand and ably seconded by Sātyaki, smites down the elephant-force of Bhagadatta, and kills eight of the fourteen sons of Dhṛtarāṣṭra pitted against him—namely, Senāpati, Susena, Jalaśamdha, Sulocana, Ugra, Bhīmaratha, Bhīma and Bhīmabāhu. The Kaurava forces try to concentrate their attack upon Bhīma, but his son Ghatotkaca with his demoniac *Māyā* throws the Kauravas into utter confusion, waxing stronger with the approaching dusk, so that Bhīma had to order cessation of fighting for the day.

During the night Duryodhana demands of Bhīma an explanation for the happenings of the day. Bhīma replies by narrating the *Viśvopālhyāna*, and proclaiming Arjuna and Kṛṣṇa as incarnations of Nara and Nārāyaṇa. Further inquiries (adhy 63) by Duryodhana as to the nature of Vāsudeva, which Bhīma satisfies, concluding with a special eulogy of Vāsudeva (adhy 64), and suggesting peace with the Pāṇḍavas.

Fifth Day Adhy 65-70

Bhīma arranges the Kaurava forces in a *मकरन्द*, to which the Pāṇḍavas reply by a *द्वैतन्द*. Duryodhana now approaches Drona for advice and assistance. Numerous duels, amongst them, the following

Bhīma v Bhīma'	Vikarna v Sahadeva
Drona v Sātyaki	Aśvatthāman v Arjuna
Jayadratha v Bhīma	Lakṣmana v Abhimanyu
Śalya v Yudhiṣṭhira	Bhūriśravas v Sātyaki

The ten sons of Sātyaki are slain by Bhūriśravas. At one time Śikhandin tries to engage Bhīma, but the latter declines to fight with him. Stereotyped accounts of further fighting.

Sixth Day Adhy 71-75

This day the Pāṇḍavas adopt the *मकरन्द* with which the Kauravas had fought

successfully the day before. The Kauravas oppose it by the *मौज्यूर* which had brought victory to the Pāṇdavas on the second day. Each side succeeds in routing the *vyūha* of the opponent, but neither makes much headway. Bhīma, however, penetrates deeper into the Kaurava army, assisted by Dhr̥stadyumna, who uses the *प्रमोक्षपात्र* and throws the enemy into stupor, from which they are rescued by Drona's *स्रग्ध*. There ensues a fight between Drona and Dhr̥stadyumna which is followed by those between Abhimanyu and his brothers on one side, and, on the other, their opponents of the same age and status in the Kaurava army (75-22) including also some sons of Dhṛtarāṣṭra. There are numerous minor incidents and casualties.

Seventh Day Adhy 76-82

Before the commencement of the day's battle, Duryodhana again expostulates with Bhīma and urges him to fight more effectively. Bhīma agrees to do his best, but again reminds Duryodhana of the invincibility of the Pāṇdavas.

Bhīma arranges the *वज्रव्यूह* for the Kauravas which the Pāṇdavas oppose by the *वज्रव्यूह*. There ensue encounters between—

Drona *v* Virāṭa (resulting in the death of Śaṅkha, the son of Virāṭa)

Aśvatthāman *v* Śikhandin (Śikhandin worsted),

Alambusa *v* Sātyaki (Sātyaki uses the *स्रग्ध* and destroys Alambusa's *Māyā* and forces him to fly away),

Duryodhana *v* Dhr̥stadyumna (Duryodhana overwhelmed)

Kṛtavarman *v* Bhīma (Bhīma triumphant)

Vinda-Anuvinda *v* Irāvāt (Irāvāt victorious),

Bhagdatta *v* Ghaṭotkaca (Ghaṭotkaca defeated),

Śalya *v* Nakula-Sihadeva (Śalya faints away),

Śrutāyus *v* Yudhiṣṭhira (Yudhiṣṭhira triumphant),

Kṛpa *v* Cekitāna (equal),

Bhūriśravas *v* Dhṛistaketu (equal)

Finally, Abhimanyu overwhelms a number of Dhṛtarāṣṭra's sons who concentrate their attacks against Abhimanyu. Arjuna goes to his son's help. Bhīma appears on the scene, assisted by Duryodhana and others. Yudhiṣṭhira blames Śikhandin for not yet attempting to carry out his declared intention of killing Bhīma. There ensues fighting between Bhīma and Yudhiṣṭhira, in which the latter is worsted, so that the fortunes of the day seem to favour now the one side and now the other.

Eighth Day Adhy 83-94

Bhīma arranges for the day an ocean-resembling *स्रग्ध*, to which the Pāṇdavas reply with a *स्रग्धकव्यूह*. Bhīma kills many Somaka and Sr̥ṅjaya warriors. Bhīma kills Bhīma's charioteer and slays in battle eight brothers of Duryodhana named Sunābha, Aparājita, Kundadhūra, Panditaka, Viśālākṣa, Mahodara, Ādityaketu, and Bahvāśin. Duryodhana again makes complaint to Bhīma, who replies as before. An element of

the miraculous is introduced by Irāvāt, Arjuna's son born of a Nāga princess, who uses a team of flying horses, engages with and kills five of the six sons of Śakuni, for a while resists the wily Āśyaśṛṅgi, but ultimately perishes at the latter's hand. Thereupon Ghatotkaca appears on the scene and causes by his *Māyā* considerable havoc in the Kaurava forces. Duryodhana rushes against Ghatotkaca, and succeeds in killing Vidyuyjha, one of the lieutenants of Ghatotkaca. At Bhīmas and Drona's instance, assistance is rushed to Duryodhana now engaged in a fierce combat with Ghatotkaca, while Bhīma backs his son. Again the Kaurava forces lose ground and Duryodhana expresses his bitter disappointment to Bhīma, who advises Duryodhana not to endanger his own person. Bhagadatta is now set against Ghatotkaca. Arjuna appears on the scene and learns of the death of Irāvāt¹. Bhīma, however, ably seconds Ghatotkaca. Duryodhana for a time stoutly resists Bhīma, wounding him deeply. Drona urges assistance to Duryodhana, but is himself wounded and swoons away. Aśvatthāman and Abhimanyu rush in to help their respective sides, but the Pāṇḍavas still continue to be the masters. Bhagadatta with his troop-elephants comes in to the rescue, but is beaten back by Ghatotkaca. Bhīma succeeds in killing nine more sons of Dhṛtarāṣṭra: Vyūdhoraska, Kundahin, Anādhṛsti, Kundabhedā, Vairāta, Dīrghalocana, Dīrghabāhu, Subāhu and Kanakadhṛva. The battle rages fiercely on both the sides and was not concluded when withdrawal of the troops for the day was ordered.

There follows a night-conference between Duryodhana, Śakuni, Karna and Duḥśāsana, at which Karna suggests that Bhīma might be asked to give place to Karna. Duryodhana with his brothers visits Bhīma's camp and gives Bhīma the ultimatum. Bhīma replies that the Pāṇḍavas have already proved their invincibility on several occasions. Nevertheless, he would exert his utmost the next day, fighting all except Śikhandin, the woman changed into man.

Ninth Day Adhy 95-103

The Kauravas arrange their forces into the सर्वतोमद्रव्यूह, the Pāṇḍavas, the invincible महाव्यूह, the former concentrating all efforts upon protecting Bhīma. Abhimanyu and the five sons of Draupadī open the attack, which is met by Āśyaśṛṅgi, the wily Rakṣas. The wiles of the demon are opposed by the celestial weapons of Arjuna's son, who triumphs in the end. Bhīma joins the fray, being opposed by Arjuna. An *astha*-fight between Arjuna and Drona. Other fighters include Sātyaki *versus* Aśvatthāman, Bhīma *versus* the Bāhlika king, Yudhiṣṭhira *versus* Śaiya. Bhīma kills 14,000 warriors and causes great havoc. Kṛṣṇa urges Arjuna not to slacken his efforts, but Arjuna not responding properly, Kṛṣṇa leaps from the chariot, the charioteer's whip in hand, and rushes upon Bhīma, who welcomes Kṛṣṇa. Once more, as on the third day, Arjuna runs after Kṛṣṇa and compels him to resume the charioteer's seat. All concentrate the attack against Bhīma, who gives an effective reply to all except Śikhandin, whom he ignores altogether howsoever provoked. Arjuna does not, however, fare well after his promise to Kṛṣṇa, as he does on the third day. Withdrawal of the forces for the day.

¹ There is interposed here (6.92.1-12) a conversation between Arjuna and Kṛṣṇa somewhat reminiscent of the Bhagavadgītā 1.28-2.37

Early next morning, princes and people gather to minister to Bhīṣma's convenience. Bhīṣma spurns all ministrations to his bodily comfort and only asks for suitable water to drink. He, however, rejects ordinary water, whereupon Arjuna causes water to spring up from the earth by means of an arrow-shot. This gladdens Bhīṣma, who warmly praises Arjuna for his prowess. Finally, he calls upon Duryodhana to cease hostilities and make his peace with the Pāṇḍavas. Then he becomes silent, and those that had assembled there return to their respective camps.

The next visitor of Bhīṣma is Karna, who comes to solicit Bhīṣma's permission to carry on the fight. Bhīṣma is touched, asks Karna to join the Pāṇḍavas who were really his brothers. But on Karna not relishing the proposal, Bhīṣma permits him to fight. Karna thereupon returns to Duryodhana.

SAMJAYA'S DIVYA-DRṢṬI

The above account of the Bhāratā war is narrated to the blind old Dhṛtarāṣṭra by Samjaya, whom sage Vyāsa had specifically endowed for the purpose with the *divya-drṣṭi* or "eye divine" in order to ensure the correctness of his observation and narration (6.2.9-12). This does not mean—as is apt to be imagined—that Samjaya could dispense with an actual visit to the battlefield. There is ample evidence to show that Samjaya took part in the actual day-to-day fighting and war-councils. The *divya-drṣṭi* only enabled the onlooker, once his physical eye alighted upon a given object, to discover, by concentration upon the object, all the secrets connected with it. The narration to Dhṛtarāṣṭra must have taken place normally after Samjaya's return upon the conclusion of each day's happenings.

In chapter 14 of the Bhīṣmaparvan, we are, however, told that Samjaya comes back from the battlefield only after the fall of Bhīṣma, there being absolutely no news of the battle for Dhṛtarāṣṭra during the first ten days. There ensues a similar gap in war-news for the poor old king from the beginning of the eleventh day to the end of the fifteenth day, and once again from the beginning of the sixteenth day to the end of the seventeenth day. This in itself is very improbable, and is glaringly contradicted by a statement in the Droṇaparvan (B. 7.85.5-20) where, in the course of a narration supposedly made by Samjaya in the night of the fifteenth day of the battle, Dhṛtarāṣṭra is made to inquire, why "to-day" in the morning, i.e., the fourteenth day of the battle, he heard sounds of grief in the night-camps of certain Kaurava-warriors. I have discussed this and other allied questions connected with Samjaya's *divya-drṣṭi* in a paper contributed to the *Annals of the B. O. R. I.*, Vol. xxvii, pages 310-331, where I have come to the conclusion that Bhīṣmaparvan chapters 14-15, Droṇaparvan chapters 8-11 (B), and Karnaparvan chapters 1-9 (B), which seriously upset the sequential narration of the war-events, embody a narration-trick superimposed by some latter-day Vyāsaid upon the original day-to-day war accounts of Samjaya, and are therefore best treated as *hors d'œuvre*.

BHĪṢMAPARVAN COSMOGRAPHY

Samjaya's account of the war-events is preceded by a description of the traditional Cosmography of the Earth's seven dvīpas or continents

namely, Sudaiśanadvīpa alias Jambūkhanda (6 6 12-16), Śākadvīpa (6 12 8-37), Kuśadvīpa (6 13 9-15), Krauñcadvīpa (6 13 17), Śālmadvīpa (6 13 6), Gomanda (6 13 6), and Puskaradvīpa (6 13 24),

of the oceans bounding and separating the dvīpas

namely, Lavana (6 12 6), Ksīra (6 12 9), Ghrta (6 13 2^a), Dadhimānda (6 13 2'), Surā (6 13 2^c), and Gharma (6 13 2ⁱ)—no seventh ocean being named, since the outermost dvīpa is bounded by a vast plain (samā), where the four elephant guardians of the quarters are stationed (6 13 32-37),

of the vaiśa-making mountains in each dvīpa

namely, Himavat, Hemakūṭa, Nisadha, Nila, Śveta and Śingavat (six only) as belonging to the Jambūdvīpa (all enumerated in 6 7 3)—Meru, Malaya, Jaladhāra, Raivataka, Śyāma, Durga and Kesariṃ as belonging to the Śākadvīpa (6 12 13-21)—Sudhāman, Hema, Dyutimat, Puspavat, Kuśeśaya and Hari (six only) as belonging to Kuśadvīpa (6 13 9-11)—Krauñca, Vāmanaka, Andhakāraka, Maināka, Govinda and Nibida (six only) as belonging to the Krauñcadvīpa (6 13 17-19)—there being no mountains enumerated for Śālmā and Gomanda dvīpas, and only one mountain, the Puskara, for the seventh dvīpa of the same name,

of the vaiśas or countries situated between the mountains, with a somewhat legendary description of their inhabitants

namely, Bhārata, Haimavata, Haiivaśa (all three in 6 7 6), Ilāvṛta (6 7 36), Ramanaka¹ (6 9 2), Hairavata (6 9 5), Anāvata (6 9 10), the S recension, following the Purāṇas, introducing Bhadrāśva, Hiranmaya and Kuruvarsa of 30*, 38*

The vaiśa with which man is directly associated is the Bhāratavaiśa, whose seven " kulaparvatas " or main mountain-ranges as also 161 rivers and 228 peoples are enumerated at a stretch (6 10 10, 13-34, 37-68), without any attempt to arrange and classify the latter by the direction of their flow or locating them by quarters. All this comprehends the Earth. Then there are the planets, the only ones mentioned being

Śaibhānu or Rāhu (6 13 39ff), the Moon (6 13 42), the Sun (6 13 43-44)

All this description is marked by occasional lacunæ, is rather confused and exhibits no logical or orderly sequence, contrasting in that respect somewhat unfavourably with the accounts in the Purāṇas like the Brahmānda, Vāyu, Matsya, Varāha and others, to which parallel references are given in the Critical Apparatus. W Kufel, in his pioneering work, *Die Kosmographie der Inder* (1920) and in *Bhāratavarṣa* (1931)

¹ Called in 6 7 35 by the alternative name of Śveta

would seem to imply the conclusion, which is directly formulated by his pupil, L. Hülgenberg in her dissertation *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa*, to the effect that the Mahābhārata cosmographical account is a post-Purāṇic fabrication. As far as the Padmapurāṇa is concerned, the allegation has been definitely disproved by me in a paper contributed to the *Festschrift F. IV. Thomas* (Poona, 1939), pp. 19-22. And since the Purāṇika compilations must have derived their material from some older source-book or source-books—which need not necessarily have been the same as those upon which the Mahābhārata has based its account—we cannot, from a comparison of the present text of the Purāṇas and the Mahābhārata, logically arrive at specific relations between the two. If any conclusion is at all warranted, it would, I think, be in favour of regarding the Mbh. Cosmography as earlier than that of the more systematized Purāṇas, particularly in view of the fact that, here and there, the statements made in the Bhīṣmaparvan show, in details and in terminology, a few “fossilized remnants” from a pre-Purāṇic stage in the evolution of Ancient Indian Cosmography.¹

SPECIAL FEATURES OF THE PRESENT EDITION

The present edition of the Bhīṣmaparvan is based upon 34 MSS, 23 belonging to the Northern recension, and 11 to the Southern. There were also available five commentaries, including that of Devabodha, the oldest of them all, as well as the Old-Javanese translation-cum-paraphrase, and the Telugu version called the *Āndhra Mahābhārataṃ*, which I have tried to compare systematically with the constituted text. The above Critical Apparatus was further, in the Bhagavadgītā portion, augmented by the addition of seven more MSS of the text and nine commentaries. In classifying these MSS and estimating their relative importance, and in arriving at the constituted text, I have had the advantage of discussing debatable points with Dr. V. S. Sukthankar, and I did not find any reason to depart from the rules and procedure for text-constitution as adopted in the volumes of the Critical Edition already published.

As against the Parvasamgraha total of 5,884 “official” slokas for the Bhīṣmaparvan, the constituted text gives 5,406 “official” stanzas or 11,739 “official” lines or ślokārdhas. The additional passages presented by the various MSS total 1,548 ślokārdhas, thus giving a percentage of 13.2 added lines. Seeing that this percentage

¹ As such, Schubring, in his review of Kirfel's book in the *Z. D. M. G.* (Band 75 [1921], pp. 254 ff., particularly p. 272), refers to the use of *parvata* as an equivalent for *dvīpa* in 6.12.5² (Cn. जम्बूद्वीपस्य पर्वताकृतिर्त्वाजम्बूपर्वत इत्युच्यते) and also in 6.12.7, and the enumeration, in some Dvīpas, of only six varṣas instead of the stereotyped seven of the Purāṇas, thereby pointing to an original two-sided, South-North viewpoint of the world, in place of the concentric ring formations of later texts. *Dvīpa* etymologically signifies water on two sides only. See also, Kirfel, p. 16*

figure, for the other parvans so far critically edited, is¹—

Ādiparvan 67 7, Sabhāparvan 95 3, Āraṇyakaparvan 19 7, Virāṭaparvan 121 8, and Udyogaparvan 13 6—

it is evident that the Bhīṣma has suffered least at the hands of provincial interpolators. The proximity of the Bhagavadgītā, which was read and adopted as a philosophical text-book throughout India, probably acted as a sort of wholesome check upon the latter-day Vyāsais, so that the text of the parvan (with the two or three exceptions to be presently noted) assumed a more or less stereotyped form.

The exceptions I refer to are [1] the *Durgāstotra* otherwise known as the *Kātyāyanīstava* which precedes the Bhagavadgītā (Bombay ed chapter 23), [2] the Śveta episode (*ibid* chap 47, st 44 to chap 49, st 25) placed towards the end of the first day of the battle. The former of these is obviously a creation of the votaries of the goddess Kālī. It is found in the Bengali and the majority of the Devanāgarī MSS, but is absent in the Śāradā-Kashmirian version (with the exception of K₂ 4) and the entire Southern recension. Such sectarian additions were by no means uncommon in the epic, but had naturally a limited vogue. The Bhīsmaparvan itself presents four other characteristic additions (74*, 159*, 184* and 451*) describing the ape on the banner of Arjuna as the god Hanūmat himself, who strikes terror into the hearts of the opposing warriors by his shouts and snails and grimaces. The motive for the insertion of the Śveta episode is not obvious. It seems, however, to have got into the epic at a very early period, seeing that, besides a couple of Bengali and six Devanāgarī MSS, it is met with in three Malayālam MSS (whose pedigree is somewhat erratic) as well as in the Old-Javanese version. The third instance is afforded by [3] the additions made to the Bhagavadgītā in the Kashmirian version. These last I have already described and discussed in the earlier sections of this Introduction (pp LXXVIII-LXXXIV). That the critical text of the Bhagavadgītā that has emerged after the application of the accepted canons of text-criticism to the vast mass of critical apparatus available for the poem is, in the main, the text to which the great Vedāntic commentator, Ācārya Śaṅkara, gave the weight of his authority is another proof of the early fixation of the text of this parvan.

There are also three pieces in the Bhīṣma which one would have gladly seen out of the parvan, but which had to be retained as they were found in all available

¹ This was worked out, under my direction, by Mr V O Devadhar of the Mahābhārata Department. The above figures naturally ignore the substituted passages, and (for convenience), in the case of the Ādi, Āraṇyaka and Virāṭa parvans, the 18, 8 and 1 prose passages (respectively). If the prose passages are taken into the account, their percentages would be slightly higher. In the case of the Āraṇyakaparvan, it includes GK adhy 200, which was, by sheer oversight, not included in the edition, it is now issued as App I, No 21 A, as a supplement to that parvan.

MSS The first of them is [1] the lament of Dhṛtarāṣṭra in our chapter 15. The critical questions arising out of this I have discussed separately in my paper on Saṃjaya's "Eye Divine" published in the *Annals*, B O R I, Vol xxvii, pp 310-331. The second is [2] the Viśvopākṣhāna (chap 61 30 to 64 18), which is, both poetically and philosophically, not on a par with the Bhagavadgītā, and introduces the "caturvyūha" doctrine as yet unknown to that poem. The third is [3] the reduplication of the "Bhīma-pratyjñā" episode, once on the third day of the battle, when Kṛṣṇa rushes towards Bhīma with the Sudarśana in his hand, and again on the ninth day of the battle, when Kṛṣṇa carries only the charioteer's *pratoda*. Several lines in the two episodes are identically worded. It is quite obvious that we do not want the incident to occur twice. The ninth or the penultimate day of Bhīma's generalship is the most appropriate occasion for it. But all MSS and even the Old-Javanese version has the reduplication. A critical comparison of the two passages is likely to suggest important questions concerning the evolution of the present form of the epic story¹. But the discussion is likely to lift us into the somewhat giddy heights of Higher Criticism, which the present edition has very wisely decided to keep at an arm's length—at any rate until the edition according to the present plans is completed.

The transfer of the "Guru-abhigamana" chapter, from its position, in the Northern recension, subsequent to the Bhagavadgītā episode, to the position preceding the poem, as given by the Southern recension, has been already commented upon (p cxiiv). Apart from wholesale omissions, additions and transpositions of the kind above referred to, the bulk of the Bhīmaparvan in the constituted text—ignoring the few tautologous passages in the war-descriptions—reads remarkably smooth. The present edition, it has been computed, has resulted in giving a better (i.e., more authentic) text for some three out of every thirty stanzas. But, on this point, the reader is entitled to form his own opinion. Next, as to outright emendations, I have allowed myself only eight of them.

6 13 2 ^a	* घमेसागर ,	6 20 11 ^c	* प्रयथा ,
6. 41 21 ^a	* नेशोऽन्ति ,	6 51 1 ^a	* गतापराद्धभृदिष्टे ,
6 55 16 ^b	* अन्तपीडाविकारिण ,	6 59 11 ^d	* चाभिभू ,
6 85 34 ^d	* चव्यसुरग्निभि ,	6 86 86 ^d	* योद्धा

Most of them are discussed in the Critical Notes. Of these, I am not quite satisfied with the make-shift reading proposed in 6 55 16^b, while that in 6 51 1^a is not objectively as probable as it is subjectively convincing. Those in 6 59 11^d and 6 86 86^d are obvious corrections of scribal errors.

¹ See "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3" contributed by me to the *Annals*, B O R I, for 1945, pp 106-119.

As to the “uvāca” references, where the text itself uses a word like अववीत, the reference can be legitimately dispensed with, and I found that the best MSS.—although not always and consistently—obey the rule. I have invariably adopted this as the guiding principle, and I have, in practically every instance, found some MSS. to support me. The only exceptions are 6 24 2 and 6 24 11 where, in spite of the word उवाच in 6 24 1 and 24 10, no MS. omits the reference श्रीभगवानुवाच preceding stanzas 2 and 11. I have allowed these exceptions as indicating the traditional belief that Kṛṣṇa’s actual words are given in 6 24 2-3, and from 6 24 11 onwards.

The Bhagavadgītā has received a special attention in this edition both in the Introduction and in the *varia lectiones* at the foot of the text, where an attempt is made to cite parallel-references from the rest of the epic to the BG stanzas, half-stanzas and quarters. It is very probable that a few such references have escaped attention, but those actually listed are numerous enough to show the dominating influence of the BG phrases and sentiments over the rest of the epic. In the Critical Notes at the end also, the Bhagavadgītā portion occupies eighteen pages (including three pages of Bibliography), while the rest of the Bhīṣmaparvan occupies only twentyfour pages. This was inevitable. Purely exegetical notes are, of course, avoided as far as possible.

The Telugu translation of the Mahābhārata, which had not received sufficient attention in the earlier volumes of this edition, has been treated at some length (Introduction, pp. CII-CLV), although, being a mere translation, it could not be of use in settling the original text proper. Nor is it everywhere a faithful translation: over sixteen out of the eighteen adhyāyas of the Bhagavadgītā, for instance, are passed over by it in silence (!).

The Javanese version of the Bhīṣmaparvan has been more useful, as it embodies occasional Sanskrit quotations, which are all culled together in Appendix II. Of the 700 stanzas of the Bhagavadgītā, the O-J version betrays knowledge of less than 140, and as it was urged on its behalf that it probably represents, or is a finger-pointer to, an earlier and less elaborated form of the BG, I have submitted the O-J version of the BG—if version it can at all be called—to a searching examination (*ante*, pp. XCII-CL), resulting in a downright negation of that claim. The introduction of a portion of Bhīṣma’s instructions to Yudhiṣṭhira as regards royal duties (containing actual stanzas from the Śāntiparvan, GK chapter 71) cannot be taken to imply that the author of the Old-Javanese version did not know the Śāntiparvan at all, seeing that in the Old-Javanese Ādiparvan, a Śāntiparvan of 333 chapters giving 14,525 stanzas is actually mentioned¹. The O-J version also knows Bhīṣma’s awaiting the Uttaraṇaya

¹ See H. Kern, “Inhoudsopgave van ’t mahābhārata in ’T Kawi” in *Bydragen*, Ser. III, Vol. VI, pp. 92-95.

The elaborate concordance of the Critical Edition with the Bombay, Calcutta, and Madras editions given at the end of this Introduction is a somewhat improved form of a similar concordance supplied by Prof F Edgerton in his edition of the *Sabhāparvan*. The concordance enables the reader, having any edition of the epic before him, not only to find out corresponding reference to the other editions, but also to find out what stanzas are omitted, what are substituted and what are extra in the several editions. It is desirable that similar concordances be prepared not only for the remaining volumes of the Critical Edition, but also for the volumes already published, which do not contain this useful feature.

Attention, finally, has to be drawn to the beautiful illustrations, prepared under the direction of Shrimant Rajasaheb of Aundh, which adorn this edition. The pictures for the entire edition cannot unfortunately be painted in advance unless and until the text which they are meant to illustrate is critically established. The Rajasaheb had, for instance, already painted the *Bhīsmapiatyā* picture sometime ago, but a new picture on the theme had to be prepared for the present edition on the basis of the *motif* and the general outline and background now supplied (see illustration facing p 583), and the result is ever so much more satisfactory. We have, therefore, to accept the fact that the preparation of neither the Critical Edition nor the illustrations can be unduly hustled.

Although intimately connected with the working of the Mahābhārata Department from its inception, it was only in August 1935 that I decided to edit a parvan for the Critical Edition. My choice fell naturally upon the *Bhīsmaparvan*, embodying as it does the world-famous *Bhagavadgītā*, to which I was attracted since my own college days and of which I have been a close student ever since.

The resolution of the Regulating Council of the B O R Institute entrusting me with the work of editing the *Bhīsmaparvan* was communicated to me in August 1935, when I was working as the University Professor of Sanskrit at the Benares Hindu University. Such time as I could then spare while the University was in session, and particularly during the summer vacations, I devoted to a preliminary study of the parvan with the help of the printed editions and of the copies of select collations of certain chapters of the parvan that were, at my desire and expense, prepared and supplied to me. I was able to complete the first draft of the constituted text of the *Bhīsmaparvan* in July 1939. The writing out of the Critical Apparatus on the basis of the constituted text was soon taken in hand, and the work kept such collation staff of the Mbh Department as could be spared for the purpose fully engaged for the next year and a half. Thereafter, availing myself of privilege leave for a couple of months in

conjunction with the summer vacation, I was able to go through the Critical Apparatus and complete in its light my revision of the first draft of the constituted text and submit it to the General Editor on 1-2-1941. This was in due course approved by the Editorial Committee, but before any funds could be set aside and arrangements for the printing thought of, Dr V S Sukthankar, the General Editor, passed away (Jan 21, 1943), so that the present volume had to forego the great advantage of Dr Sukthankar's vigilant eye and paternal solicitude in the matter not only of the final approval of the proofs, but of the final shaping of the Introduction, in which, with his consent and approval, I had decided to give a full critical account of the individual MSS. with a view to arrive at a more detailed picture of their complex textual inheritance (see the Pedigree on p cxv). Sukthankar had also suggested to me to undertake a thorough examination of the problem of the Kashmiri recension of the Bhagavadgītā, which, he felt, deserved a fresh scrutiny in view of the circumstance that the Śāradā and the Kashmirian versions, which had been regarded as of primary importance in the Mahābhārata text-constitution, seemed to endorse that recension. My tentative conclusions in the matter had met with Sukthankar's approval, but that he should not have been spared to assist in the final shaping of them in the Introduction is a circumstance that I regret most of all.

The B O. R. Institute has thought fit, in succession to Dr Sukthankar, to entrust the great and onerous task of the General Editor of the Critical Edition of the Mahābhārata to me, Sukthankar's senior by several years, and while I have—not without some hesitation—accepted the task, by which Sukthankar brought international recognition to the Institute's work on the Great Epic of India, in all humility and purely as a call of duty, I must not fail to record here my appreciation of the friendly advice and cooperation that I received from Dr Sukthankar, not only while I was engaged on this edition of the Bhīṣmaparvan, but throughout the period of some eighteen years that we had been jointly working together in the cause of the Bhandarkar Oriental Research Institute in general, and of the Critical Edition of the epic in particular.

The present volume is the first volume of the Critical Edition of the Mahābhārata to be set in type in the Institute's own composing rooms. Since, however, the Institute has not yet been able to possess a printing machine of its own, we have to seek the cooperation of our ever-obliging neighbour—the Aiyabhushan Press of the Servants of India Society—as far as the printing of the composed and collected forms was concerned. The type used in the volume was procured from the well-known type-foundry of the Nūnaya Sagar Press of Bombay, who have been very prompt and obliging in executing, at short notice, the numerous demands for different varieties of types that the edition had to use. The paper on which the volume is printed was specially manufactured for the Critical Edition by the Mysore Paper Mills at Bhadi-

vati which—at a time when paper was scarce and costly—met all our demands with promptness and care. Thanks are also due to the Paper-controlling Officers of the Central and Provincial Governments who gave for the Institute's work the maximum concession allowable within the letter of the law.

While the externals of the present volume are thus the result of the combined goodwill and assistance of the agencies just enumerated, in the preparation of this edition, the Editor has received assistance from (1) the staff of collators working under the direction of Mr S N Tadpatikar, M A, the Supervisor for collations, who was also responsible for supplying variants and citations from the commentaries. The staff, it is sad to report, suffered, during the progress of the work on the Bhīṣmaparvan, a very heavy loss by the deaths of Shankar Shastri Bhilavadikar, an expert in reading Śāradā MSS, and of Pandit R J Joshi, soon after his retirement. Next, I have to mention (2) the writers of Critical Apparatus, amongst whom special mention is due to Mr D V Naravane, who was a past-master in the complicated technique of Apparatus-writing, but who never enjoyed an enviable health, his sole ambition during his last illness being to complete the final revision of the Bhīṣmaparvan, Text and Apparatus, under my supervision before giving it to the printers—an ambition which he just managed to fulfil about a month prior to his untimely death. Words fall short to adequately express one's appreciation of such devoted service. Thirdly, I have to mention the proof-readers, Mr M V Vaidya, M A, and Pandit K V Krishnamurthy, who both of them possess a rare instinct for sensing errors and detecting misprints. I have to add that Mr Krishnamurthy also rendered invaluable assistance in preparing for me tabulated statements for each manuscript serially, giving their omissions, additions and transpositions, which have much lightened my labours in compiling the detailed account of the MSS in the Introduction. Finally (4), I must not fail to record the exemplary patience, accuracy and diligence of Mr S B Mahabaleshwaikar, the head compositor of the Mahābhārata section of the Press, and of his band of co-workers, which alone prevented the task of proof-reading, at my age, from being the irksome imposition that it might otherwise have been. It is the willing and cheerful cooperation of all these persons that alone has enabled me to discharge the joint and taxing duty of the General Editor as well as of a sort of a manager-and-foreman for the Press.

It may be added that the actual printing of the Bhīṣmaparvan volume extended over forty months, giving an average of about 25 pages per month. This average has been bettered only by the Āiaryakapaivan (printed at the Āryabhāṭi Press, Lahore) printing 31 pages per month. The other parvans were much more slow, the Ādi giving an average of 16 pages per month, the Sabhā also 16, the Virāta only 12 pages per month, while the Udyoga reached the average of 20 pages per month. I may here express the hope, now that the Institute's Press is fully equipped with the required

varieties and quantities of type, that in the coming years — assuming that we have a printing machine of our own — the Institute's Press will be able to give a much quicker out-turn, thereby materially shortening the time required for the completion of this great and national undertaking

This edition of the Bhīṣmaparvan, completed by me after nearly twelve years' labour, is now offered, as a sort of a *vānmayā-srāddha*, to the revered memory of Ramakrishna Gopal Bhandarkar on the occasion of his twenty-second death-anniversary. May it be regarded as a tribute worthy of that great *savant*, and may it also be, in accordance with BG 18.70, acceptable to Lord Kṛṣṇa as a proper *isti* of the *Jñānayañña* that is to redound to His Glory!

R̥ṣipaṇcamī Sept 11, 1947 }
B O R Institute, POONA }

S K BELVALKAR

Postscript Between the formal publication of the present volume on the last R̥ṣipaṇcamī day and its being placed on the market in proper binding, some time had necessarily to intervene. That interval brought us the great national calamity in the passing away of Mahatma Gandhi, the Inspired Architect of India's Freedom, who had seen this volume and blessed it during its preparation, and who was anxious to see it when complete. Following the timely suggestion of some kind friends, it has been decided to collect, in revered memory of the Mahatma whose favourite text, the *Bhagavadgītā*, is contained in this volume, anonymous donations to cover the actual printing cost of the volume. A few thousands have been already collected, and the list will be kept open until the sum of Rupees thirty-two thousand is realised. A facsimile of the letter of Mahatma Gandhi relating to this volume is given on the opposite page.

February 29, 1948

S K B

CONCORDANCE OF THIS EDITION¹

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S Sastri's) Editions

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	1	1	—
2*	—	—	—
1 1	1 1	2	1 1
3*	—	—	—
4*	—	—	—
1 2-4	1 2-4	3-5	1 2-4
5*	—	—	—
1 5-15 ^a	1 5-15 ^a	6-16 ^a	1 5-15 ^a
6*	—	—	—
1 15 ^b -25 ^{ab}	1 15 ^b -25 ^{ab}	16 ^b -26 ^{ab}	1 15 ^b -25 ^{ab}
[= 1 7 ^{cd}]	1 25 ^{cd} †	—	—
1 25 ^{cd}	1 26 ^{ab}	26 ^{cd}	1 25 ^{cd}
7*	—	—	—
8*	—	—	—
1 26-30	1 26 ^{cd} -30	27-31	1 26-30
—	—	—	1 31 ^{ab}
1 31-34 ^c	1 31-34 ^c	32-35 ^c	1 31 ^{cd} -34 ^{1/2} ^c
—	—	—	1 34 ^{1/2} ^d -35 ^a
1 34 ^d	1 34 ^d	35 ^d	1 35 ^b
2 1-9 ^{ab}	2 1-9 ^{ab}	36-44 ^{ab}	2 1-9 ^{ab}
2 9 ^{cd} -10	2 9 ^{cd} -10	—	2 9 ^{cd} -10
2 11-20 ^a	2 11-20 ^a	44 ^{cd} -54 ^a	2 11-20 ^a
9*	—	—	—
2. 20 ^b -33 ^a	2 20 ^b -33 ^a	54 ^b -67 ^a	2 20 ^b -33 ^a
—	—	—	2 33 ^{bc}
2 33 ^{bcd}	2 33 ^{bcd}	67 ^{bcd}	2 33 ^d -33 ^{1/2}
3 1-9 ^{abcd}	3 1-9	68-76	3 1-9 ^{1/2} ^{ab}
3 9 ^{cd}	3 10 ^{ab}	77 ^{ab}	3 9 ^{1/2} ^{cd}
3 10-16 ^{ab}	3 10 ^{cd} -17 ^{ab}	77 ^{cd} -84 ^{ab}	3 10-17 ^{ab}
10*	3 17 ^{cd}	84 ^{cd}	—
3. 16 ^{cd} -18	3 17 ^{cd} -19	85-87 ^{ab}	3 17 ^{cd} -19
—	—	—	3 20
3 19-21	3 20-22	87 ^{cd} -90 ^{ab}	3 21-23

¹ Repeated (with var)

Citt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
11*	3 23	90 ^{cd} -91 ^{ab}	—
3 22-25	3 24-27	91 ^{cd} -95 ^{ab}	3 24-27
3 26	3 30	96 ^{cd} -97 ^{ab}	3 28
12*	3 31 ^{ab}	97 ^{cd}	—
3 27-28 ^{ab}	3 31 ^{cd,ef} -32 ^{ab}	98-99 ^{ab}	3 29-30 ^{ab}
3 28 ^{cd}	3 32 ^{cd}	—	3 30 ^{cd}
3 29	3 28 = 32 ^c -33 ^b †	99 ^{cd} -100 ^{ab}	3 31
3 30	3 29	95 ^{cd} -96 ^{ab}	3 32
3 31 ^{ab}	3 33 ^{cd}	—	3 33 ^{ab}
3 31 ^{cd}	3 33 ^{ef}	100 ^{cd}	3 33 ^{cd}
3 32-37 ^{ab}	3 34-39 ^{ab}	101-106	3 34-39½ ^{ab}
13*	3 39 ^{cd}	107 ^{ab}	—
3 37 ^{cd} -38 ^{ab}	3 40	107 ^{cd} -108 ^{ab}	3 39½ ^{cd} -40½ ^{ab}
3 38 ^{cd,ef}	3 41	108 ^{cd} -109 ^{ab}	3 40½ ^{cd} -41
3 39-42	3 42-45	109 ^{cd} -113 ^{ab}	3 42-45
14 ^f	—	—	—
15 ^f	—	—	3 46
3 43-46	3 46-49	113 ^{cd} -117	3 47-50
4 1-9	3 50-58	118-126	4 1-9
16*	—	—	—
4 10-13	3 59-62	127-130	4 10-13
17 ^c	—	—	—
4 14-18 ^{ab}	3 63-67 ^{ab}	131-135 ^{ab}	4 14-18 ^{ab}
—	—	—	4 18 ^{cd}
4 18 ^{cd} -29 ^{abcd}	3 67 ^{cd} -78	135 ^{cd} -146	4 19-29½
4 29 ^{ef}	3 79 ^{ab}	147 ^{ab}	4 30½ ^{ab}
—	—	—	4 30½ ^{cd}
4 30-31 ^{ab}	3 79 ^{cd} -80 ^{abcd}	147 ^{cd} -148	4 31½-32½ ^{ab}
18*	—	—	4 32½ ^{cd}
4 31 ^{cd}	3 80 ^{ef}	—	—
4 32 ^{abcd}	3 81	149	4 33½
4 32 ^{ef}	3 82 ^{ab}	150 ^{ab}	4 34
19 ^f	—	—	—
4 33 ^{abcd}	3 82 ^{cd} -83 ^{ab}	150 ^{cd} -151 ^{ab}	4 35
4 33 ^{ef}	3 83 ^{cd}	151 ^{cd}	4 35½
4 34-35	3 84-85	152-154	4 36½-38
5 1-12 ^{ab}	4 1-12 ^{ab} †	155-166 ^{ab}	5 1-12 ^{ab}

† Occurs twice (with var)

‡ For 12^{cd}-16, see below

Crit. Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madrid Ed
5 12 ^{cd} -14	4 17-19 ^{ab}	166 ^{cd} -168	5 12 ^{cd} -14
5 15 ^{ab}	4 19 ^{cd}	169 ^{ab}	—
5 15 ^{cd} -19	4 12 ^{cd} -16	169 ^{cd} -173	5 14½-18½
5 20-21	4 20-21	174-175	5 19½-20½
6 1-5 ^{ab}	5 1-5 ^{ab}	176-180 ^{ab}	5 21½-25½ ^{ab}
6 5 ^{cd}	5 5 ^{cd}	180 ^{cd}	—
20 ^z	—	—	—
6 6 ^{abcd}	5 6 ^{abcd}	181	5 25½ ^{cd} -26½ ^{ab}
6 6 ^{ef}	5 6 ^{ef}	182 ^{ab}	5 26½ ^{cd}
6 7-8 ^{ab}	5 7-8	182 ^{cd} -183	5 27½-28
6 8 ^{cd ef}	5 9	184	5 29
21	—	—	—
6 9-11 ^{ab}	5 10-12 ^{ab}	185-187 ^{ab}	5 30-31½
6 11 ^{cd}	5 12 ^{cd}	187 ^{cd}	—
6 12-16 ^{abcd}	5 13-17	188-192	5 32½-36½
6 16 ^{ef}	5 18 ^{ab}	193 ^{ab}	5 37
22 ^z	5 18 ^{cd}	193 ^{cd}	—
7 1 ^a	6 1 ^a	194 ^a	6 1 ^a
23 ^z	6 1 ^{bc}	194 ^{bc}	—
7 1 ^{cd ef}	6 1 ^d -2	194 ^d -195	6 1 ^{bcd} -1½
7 2 ^{abcd}	6 3 ^{abcd}	196-197 ^{ab}	6 2-3 ^{ab}
24 ^z	—	—	—
7 2 ^{ef}	6 3 ^{ef}	197 ^{cd}	6 3 ^{cd}
7 3 ^{abcd}	6 4	198	6 4
7 3 ^{ef}	6 5 ^{ab}	199 ^{ab}	6 5 ^{ab}
7 4-5	6 5 ^{cd} -7 ^{ab}	199 ^{cd} -201 ^{ab}	6 5 ^{cd} -6½
25 ^z	—	—	—
6 6 ^{ab}	6 7 ^{cd}	201 ^{cd}	6 7½ ^{ab}
26 ^z	—	—	6 7½ ^{cd}
7 6 ^{cd} -8 ^{ab}	6 8-9	202-203	6 8-10 ^{ab}
27 ^z	—	204 ^{ab}	—
7 8 ^{cd} -10 ^a	6 10-11 ^a	204 ^{cd} -206 ^a	6 10 ^{cd} -12 ^a
—	—	—	6 12 ^{bc}
7 10 ^b -11 ^{abcd}	6 11 ^d -13 ^{ab}	206 ^b -207	6 12 ^d -14 ^{ab}
28 ^z	—	—	—
7 11 ^{ef}	6 13 ^{cd}	208 ^{ab}	6 14 ^{cd}
7 12-26	6 14-28	208 ^{cd} -223 ^{ab}	6 15-29
7 27 ^{abcd}	6 29	223 ^{cd} -224 ^{ab}	6 30

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
7 27 ^{ef}	6 30 ^{ab}	224 ^{cd}	6 31 ^{ab}
7 28	6 30 ^{cd} -31 ^{ab}	225	6 31 ^{cd} -31 $\frac{1}{2}$
[8 18-25]	[7 19-27 ^{ab}]	[272 ^{cd} -280]	6 32 $\frac{1}{2}$ -39 $\frac{1}{2}$
7 29-31	6 31 ^{cd} -34 ^{ab}	226-228	6 40 $\frac{1}{2}$ -42 $\frac{1}{2}$
29 [*]	—	—	—
7 32-34	6 34 ^{cd} -36 ^{ef}	229-231	6 43 $\frac{1}{2}$ -45 $\frac{1}{2}$
7 35 ^{ab}	6 37 ^{ab}	232 ^{ab}	—
30 [*]	—	—	—
7 35 ^{cd} -39	6 37 ^{cd} -41	232 ^{cd} -236	6 46 $\frac{1}{2}$ -50
31 [*]	—	—	6 51
7 40-41 ^{abcd}	6 42-43	237-238	6 52-53
7 41 ^{ef}	6 44 ^{ab}	239 ^{ab}	6 54 ^{ab}
7 42-43 ^{abcd}	6 44 ^{cd} -46 ^{ab}	239 ^{cd} -241 ^{ab}	6 54 ^{cd} -56 ^{ab}
7 43 ^{ef}	6 46 ^{cd}	241 ^{cd}	6 56 ^{cd}
7 44-46	6 47-51	242-246	6 57-61
7 49 ^{abcd}	6 52 ^{abcd}	247	6 62 ^{cdab}
7 49 ^{ef}	6 52 ^{ef}	248 ^{ab}	6 63 ^{ab}
7 50-52 ^{ab}	6 53-55 ^{ab}	248 ^{cd} -250	6 63 ^{cd} -65
32 [*]	—	—	—
33 [*]	—	—	6 66 ^{ab}
7 52 ^{cd}	6 55 ^{cd}	251 ^{ab}	6 66 ^{cd}
34 [*]	—	—	—
7 52 ^{ef}	6 55 ^{ef}	251 ^{cd}	6 67 ^{ab}
7 53	6 56	252	6 67 ^{cd} -67 $\frac{1}{2}$
8 1-6 ^{ab}	7 1-6 ^{ab}	253-258 ^{ab}	7 1-6 ^{ab}
35 [*]	—	258 ^{cd} -259 ^{ab}	—
8 6 ^{cd}	7 6 ^{cd}	259 ^{cd}	7 6 ^{cd}
36 [*]	7 6 ^{ef}	260 ^{ab}	—
8 7-9 ^{abcd}	7 7-9	260 ^{cd} -263 ^{ab}	7 7-9
8 9 ^{ef}	7 10 ^{ab}	263 ^{cd}	7 10 ^{ab}
37 [*]	—	—	—
8 10 ^{abcd}	7 10 ^{cd} -11 ^{ab}	264	7 10 ^{cd} -11 ^{ab}
8 10 ^{ef}	7 11 ^{cd}	265 ^{ab}	7 11 ^{cd}
8 11-12	7 12-13	265 ^{cd} -267 ^{ab}	7 12-13
38 [*]	—	—	7 13 $\frac{1}{2}$
8 13-17	7 14-18	267 ^{cd} -272 ^{ab}	7 14 $\frac{1}{2}$ -18 $\frac{1}{2}$
8 18-25 ^{ab}	7 19-26 ^{ab}	272 ^{cd} -279	[6 32 $\frac{1}{2}$ -39 $\frac{1}{2}$]
39 [*]	7 26 ^{cd}	280 ^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madius Ed
8 25 ^{cd}	7 27 ^{ab}	280 ^{cd}	[6 39 ^{1cd}] [†]
8 26-31	7 27 ^{cd} -32	281-286	7 19 ¹ ₂ -24 ¹ ₂
9 1-3	8 1-3	287-289	8 1-3
9 4	8 4	—	8 4
9 5	8 5	290	8 5
40 ^{ab}	8 6 ^{ab}	291 ^{ab}	—
9 6	8 6 ^{cd} -7 ^{ab}	291 ^{cd} -292 ^{ab}	8 6
41 ^{ab}	—	—	—
9 7-18	8 7 ^{cd} -18	292 ^{cd} -304	8 7-18
42	—	—	—
9 19-20 ^{cd}	8 19-20	305-306	8 19-20 ^{1ab}
9 20 ^{cd}	8 21 ^{ab}	307 ^{ab}	8 20 ^{1cd} ₂
9 21	8 21 ^{cd} -22	307 ^{cd} -308	8 21 ¹ ₂
10 1-6 ^{cd}	9 1-6 ^{cd}	309-314 ^{cd}	9 1-6 ^{cd}
10 6 ^{cd} -7 ^{ab}	9 6 ^{cd} -7 ^{ab}	—	9 6 ^{cd} -7 ^{ab}
10 7 ^{bcd}	9 7 ^{bcd}	314 ^{cd} -315 ^{ab}	9 7 ^{bcd}
43 ^{cd}	9 8	315 ^{cd} -316 ^{ab}	—
10 8-21	9 9-22	316 ^{cd} -330 ^{ab}	9 8-21
10 22 ^{ab}	9 23 ^{ab}	330 ^{cd}	—
10 22 ^{cd} -31 ^{ab}	9 23 ^{cd} -32 ^{ab}	331-339 ^{cd}	9 22-30 ^{cd}
44 ^{ab}	9 32 ^{cd}	339 ^{cd} -340 ^{ab}	—
10 31 ^{cd} -35 ^{ab}	9 32 ^{cd} -36	340 ^{cd} -344 ^{ab}	9 30 ^{cd} -34
45 ^{ab}	—	—	—
46 ^{ab}	—	—	9 35 ^{ab}
10 35 ^{cd} -37	9 37-39 ^{ab}	344 ^{cd} -346	9 35 ^{cd} -37 ^{1ab} ₂
47 ^{cd}	—	—	—
10 38-47	9 39 ^{cd} -49 ^{ab}	347-356	9 37 ^{1cd} ₂ -47 ^{1ab} ₂
48 ^{ab}	—	—	—
10 48 ^{ab}	9 49 ^{cd}	357 ^{ab}	9 47 ^{1cd} ₂
10 48 ^{cd}	9 50 ^{ab}	357 ^{cd}	9 48 ^{1cd} ₂
49 ^{ab} (for 48 ^{cd})	—	—	—
10 49 ^{ab}	9 50 ^{cd}	358 ^{ab}	9 48 ^{1ab} ₂
10 49 ^{cd} -51	9 51-53 ^{ab}	358 ^{cd} -360	9 50 ¹ ₂ -52 ^{1ab} ₂
10 52 ^{ab}	9 53 ^{cd}	361 ^{ab}	9 49 ^{1ab} ₂ ± 52 ^{1cd} ₂
10 52 ^{cd} -55 ^{ab}	9 54-56	361 ^{cd} -364 ^{ab}	—
10 55 ^{cd}	9 57 ^{ab}	364 ^{cd}	9 49 ^{1cd} ₂ = 53 ^{1ab} ₂
10 56-58 ^{ab}	9 57 ^{cd} -59	365-367 ^{ab}	—

† Transposition in M ed, see above

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
10 58 ^{cd} -67	9 60-69 ^{ab}	367 ^{cd} -376	9 53½ ^{cd} -62½
50 [*]	—	—	9 63½
10 68 ^{ab}	9 69 ^{cd}	377 ^{ab}	9 64½ ^{ab}
51 [*]	9 70 ^{ab}	377 ^{cd}	—
10 68 ^{cd} -74	9 70 ^{cd} -76	378-384	9 64½ ^{cd} -70½
11 1-8 ^{ab}	10 1-8 ^{ab}	385-392 ^{ab}	10 1-8 ^{ab}
52 [*]	10 8 ^{cd}	392 ^{cd}	—
11 8 ^{cd} -9 ^{ab}	10 9 ^{cd} -10 ^{ab}	393 ^{cd} -394 ^{ab}	10 8 ^{ab} -9 ^{ab}
11 9 ^{cd}	10 9 ^{ab}	393 ^{ab}	10 9 ^{cd}
11 10 ^{ab}	10 10 ^{cd}	394 ^{cd} ± 396 ^{ab}	10 10 ^{ab}
53 [*]	10 11 ^{ab}	395 ^{ab}	—
11 10 ^{cd}	10 11 ^{cd}	395 ^{cd} ± 396 ^{cd}	10 10 ^{cd}
11 11-14	10 12-15	397-400	10 11-14
12 1-9 ^{abcd}	11 1-9	401-409	11 1-9
54 [*]	—	—	11 10
—	—	—	11 11
12 9 ^{ef}	11 10 ^{ab}	410 ^{ab}	11 12 ^{ab}
12 10-12	11 10 ^{cd} -13 ^{ab}	410 ^{cd} -413	11 12 ^{cd} -14½
12 13 ^{abcd}	11 13 ^{cd} -14 ^{ab}	414	11 15½ ^{cd} -16
12 13 ^{ef}	11 14 ^{cd}	415 ^{ab}	11 15½ ^{ab}
12 14 ^{abcd}	11 15	415 ^{cd} -416 ^{ab}	11 17
12 14 ^{ef}	11 16 ^{ab}	416 ^{cd}	11 17½
12 15 ^{abcd}	11 16 ^{cd} -17 ^{ab}	417	11 18½
12 15 ^{ef}	11 17 ^{cd}	418 ^{ab}	11 19½ ^{ab}
12 16-17 ^{ab}	11 18-19 ^{ab}	418 ^{cd} -419	11 19½ ^{cd} -21 ^{ab}
55 [*]	11 19 ^{cd}	420 ^{ab}	—
12 17 ^{cd} -20 ^{ab}	11 20-22	420 ^{cd} -423 ^{ab}	11 21 ^{cd} -23½
12 20 ^{cd}	—	—	—
12 21-30 ^{abcd}	11 23-32	423 ^{cd} -433 ^{ab}	11 24½-34 ^{ab}
12 30 ^{ef}	11 33 ^{ab}	433 ^{cd}	11 34 ^{cd}
12 31-35 ^{abcd}	11 33 ^{cd} -38 ^{ab}	434-438	11 35-39
12 35 ^{ef}	11 38 ^{cd}	439 ^{ab}	11 39½
12 36-37	11 39-40	439 ^{cd} -441	11 40½-41½
13 1	12 1	442	12 1
56 [†]	—	—	—
13 2	12 2	443	12 2
57 [*] (for 2)	—	—	—
13 3-6 ^{ab}	12 3-6 ^{ab}	444-447 ^{ab}	12 3-6 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
58*	—	—	—
13 6 ^{cd} -8 ^{abcd}	12 6 ^{cd} -8	447 ^{cd} -449	12 6 ^{cd} -8
13 8 ^{ef}	12 9 ^{ab}	450 ^{ab}	12 8 $\frac{1}{2}$
13 9-33 ^{abcd}	12 9 ^{cd} -33	450 ^{cd} -475 ^{ab}	12 9 $\frac{1}{2}$ -33 $\frac{1}{2}$
13 33 ^{ef}	12 34 ^{ab}	475 ^{cd}	12 34 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
13 34-42 ^{abcd}	12 34 ^{cd} -43 ^{ab}	476-484	12 34 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -43
13 42 ^{ef}	12 43 ^{cd}	485 ^{ab}	12 43 $\frac{1}{2}$
13 43-44 ^{abcd}	12 44-45	485 ^{cd} -487 ^{ab}	12 44 $\frac{1}{2}$ -45 $\frac{1}{2}$
13 44 ^{ef}	12 46 ^{ab}	487 ^{cd}	12 46 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
13 45-48 ^{abcd}	12 46 ^{cd} -50 ^{ab}	488-491	12 46 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -50
13 48 ^{ef}	12 50 ^{cd}	492 ^{ab}	12 50 $\frac{1}{2}$
13 49-50	12 51-52	492 ^{cd} -494	12 51 $\frac{1}{2}$ -52 $\frac{1}{2}$
59*	—	—	—
14 1-13	13 1-13	495-507	13 1-13
15 1-7 ^{abcd}	14 1-7	508-514	14 1-7
15 7 ^{ef}	14 8 ^{ab}	515 ^{ab}	14 8 ^{ab}
15 8 ^{ab}	14 8 ^{cd}	515 ^{cd}	14 8 ^{cd}
15 8 ^{cd} ^{ef}	14 9	516	—
15 9-23	14 10-24	517-531	14 9-23
[15 53-54]	14 25-26†	532-533†	[14 54 $\frac{1}{2}$ -55 $\frac{1}{2}$]
15 24-26 ^{abcd}	14 27-29	534-536	14 24-26
15 26 ^{ef}	14 30 ^{ab}	537 ^{ab}	14 27 ^{ab}
60*	14 30 ^{cd}	537 ^{cd}	14 27 ^{cd}
15 27-28 ^{ab}	14 31-32 ^{ab}	538-539 ^{ab}	14 28-29 ^{ab}
15 28 ^{cd}	14 32 ^{cd}	539 ^{cd}	14 31 ^{ab}
15 29-30	14 33-34	540-541	14 31 ^{cd} -33 ^{ab}
15 31-32 ^{ab}	14 35-36 ^{ab}	542-543 ^{ab}	14 29 ^{cd} -30
15 32 ^{cd} -45	14 36 ^{cd} -49	543 ^{cd} -556	14 33 ^{cd} -46
61*	14 50 ^{ab}	557 ^{ab}	14 46 $\frac{1}{2}$
15 46-52	14 50 ^{cd} -57 ^{ab}	557 ^{cd} -564 ^{ab}	14 47 $\frac{1}{2}$ -53 $\frac{1}{2}$
15 53-54	14 57 ^{cd} -59 ^{ab} †	564 ^{cd} -566 ^{ab} †	14 54 $\frac{1}{2}$ -55 $\frac{1}{2}$
15 55-56	14 59 ^{cd} -70 ^{ab}	566 ^{cd} -577 ^{ab}	14 56 $\frac{1}{2}$ -66 $\frac{1}{2}$
—	—	—	14 67 $\frac{1}{2}$ -68
15 66-71 ^{ab}	14 70 ^{cd} -75	577 ^{cd} -582	14 69-74 ^{ab}
62*	—	—	—
15 71 ^{cd} -75	14 76-80	583-587	14 74 ^{cd} -78

† Repeated (with var)

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
63 [†]	—	—	—
16 1-20	15 1-20	588-607	15 1-20
16 21-24 ^{ab cd}	16 1-4	608-611	15 21-24
16 24 ^{ef}	16 5 ^{ab}	612 ^{ab}	15 25 ^{ab}
64 [*]	16. 5 ^{cd} -6	612 ^{cd} -613	15 25 ^{cd} -26
16 25	16 7	614	15 27
65 ⁺	—	—	—
16 26-32 ^a	16 8-14 ^a	615-621 ^a	15 28-34 ^a
—	—	—	15 34 ^{bc}
16 32 ^b -33	16 14 ^b -15	621 ^b -622	15 34 ^d -35½
66 [*] (for 33 ^{cd})	—	—	—
16 34-41	16 16-23	623-630	15 36½-43½
16 42 ^{ab}	—	—	15 44½ ^{ab}
16 42 ^{cd} -46	16 24-27 ^{ef}	631-635	15 44½ ^{cd} -48½
67 [*]	—	—	—
17 1-10 ^{ab}	17 1-10 ^{ab}	636-645 ^{ab}	16 1-10 ^{ab}
68 [*]	—	—	—
17 10 ^{cd} -19 ^{ab}	17. 10 ^{cd} -19 ^{ab}	645 ^{cd} -654 ^{ab}	16 10 ^{cd} -19 ^{ab}
69 [†]	—	—	—
17 19 ^{cd} -20 ^{ab cd}	17 19 ^{cd} -20 ^{ab cd}	654 ^{cd} -655	16 19 ^{cd} -20
17 20 ^{ef}	17 20 ^{ef}	656 ^{ab}	16 21 ^{ab}
17 21-22 ^{ab cd}	17 21-22	656 ^{cd} -658 ^{ab}	16 21 ^{cd} -23 ^{ab}
17 22 ^{ef}	17 23 ^{ab}	658 ^{cd}	16 23 ^{cd}
17 23-39	17 23 ^{cd} -39	659-675	16 24-40
18 1-8	18 1-8	676-683	17 1-8
70 [*]	18 9 ^{ab}	684 ^{ab}	17 9 ^{ab}
18 9-18	18 9 ^{cd} -18	684 ^{cd} -694	17 9 ^{cd} -18½
19 1-8 ^{ab}	19 1-8 ^{ab}	695-702 ^{ab}	18 1-8 ^{ab}
19 8 ^{cd}	19 8 ^{cd}	702 ^{cd}	—
71 [*] (for 8 ^{cd})	—	—	18 8 ^{cd}
19 9	19 9	703	18 9
72 [*]	—	—	18 10 ^{ab}
19 10-12	19 10-12†	704-706†	18 10 ^{cd} -12½
19 13	19 21 ^{cd ef}	715 ^{cd} -716 ^{ab}	18 13½ -
19 14 ^{ab}	19 21 ^{ab}	715 ^{ab}	18 14½ ^{ab}
19 14 ^{cd ef}	19 22	716 ^{cd} -717 ^{ab}	18 14½ ^{cd} -15

† See below for intervening stanzas

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
73 ^r	19 23 ^{ab}	717 ^{cd}	—
19 15	19 23 ^{cd} -24 ^{ab}	718	18 16
19 16-18	19 13-15	707-709	18 17-19
—	—	—	18 20 ^{ab}
19 19-23	19 16-20	710-714	18 20 ^{cd} -24 $\frac{1}{2}$
19 24-25 ^{ab} ^o	19 24 ^{cd} -25 ^{cd}	719-720 ^{ab}	18 25 $\frac{1}{2}$ -26 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
—	—	—	18 26 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
19 25 ^{cd} -28	19 25 ^{ef} -28	720 ^{cd} -723	18 27 $\frac{1}{2}$ -30
74 [*]	—	—	—
19 29-30	19 29-30	724-725	18 31-32
75 [*]	—	—	18 33 ^{ab}
19 31-39 ^{ab} ^{cd}	19 31-39	726-734	18 33 ^{cd} -41 $\frac{1}{2}$
19 39 ^{ef}	19 40 ^{ab}	735 ^{ab}	18 42 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
19 40-44	19 40 ^{cd} -45	735 ^{cd} -740	18 42 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -47
20 1-13	20 1-13	741-753	19 1-13
20 14	20 14	—	19 14
20 15-17 ^{ab}	20 15-17 ^{ab}	754-756 ^{ab}	19 15-17 ^{ab}
—	—	—	19 17 ^{cd} -18
20 17 ^{cd}	20 17 ^{cd}	756 ^{cd}	19 19 ^{ab}
76 [*]	—	—	—
20 18-20	20 18-20	757-759	19 19 ^{cd} -21 $\frac{1}{2}$
21 1-12	21 1-12	760-771	20 1-12
77 [*] (for 12 ^{cd})	—	—	—
21 13-17	21 13-17	772-776	20 13-17
22 1-3 ^{ab}	22 1-3 ^{ab}	777-779 ^{ab}	21 1-3 ^{ab}
78 [*]	—	—	—
79 [*]	—	—	—
22 3 ^{cd} -7	22 3 ^{cd} -7	779 ^{cd} -783	21 3 ^{cd} -7
80 [*]	—	—	—
81 [*]	—	—	—
22 8	22 8	784	21 6
82 [*] (for 8 ^{cd})	—	—	—
22 9-13	22 9-13	785-789	21 9-13
83 [*]	—	—	21 13 $\frac{1}{2}$
22 14-16	22 14-16	790-792	21 14 $\frac{1}{2}$ -16 $\frac{1}{2}$
App I 1, 1-57	23 1-28 ^{ab} ^{cd}	793-821	—
22 17-22 ^{ab}	24 1-6 ^{ab}	822-827 ^{ab}	21 17 $\frac{1}{2}$ -22 $\frac{1}{2}$ ^{ab}

Cūt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
84 ^u	24 6 ^{cd} -7 ^{cd}	827 ^{cl} -828	—
22 22 ^{cd}	24 7 ^{cr}	829	21 22 ^{cd}
[41 1-104]	[43 6-109]	[1533-1637]	22 1-130 ¹ †
85 ^u	—	—	—
23 1-7	25 1-7	830-836	23 1-7
86 ^u	—	—	—
23 8-47	25 8-47	837-878	23 8-47
24 1-10	26 1-10	879-888	24 1-10
87 ^u	—	—	—
24 11-48	26 11-48	889-926	24 11-48
88 ^u	—	—	—
24 49-72	26 49-72	927-950	24 49-72
25 1-37	27 1-37	951-987	25 1-37
89 ^u	—	—	—
25 38-43	27 38-43	988-993	25 38-43
26 1-42	28 1-42	994-1035	26 1-42
27 1-17	29 1-17	1036-1052	27 1-17
90 ^u	—	—	—
27 18-29	29 18-29	1053-1064	27 18-29
28 1-37 ^{ab}	30 1-37 ^{ab}	1065-1101 ^{ab}	28 1-37 ^{ab}
91 ^u	—	—	—
28 37 ^{cd} -47	30 37 ^{cd} -47	1101 ^{cd} -1111	28 37 ^{cd} -47
92 ^u	—	—	—
29 1-23 ^c	31 1-23 ^c	1112-1134 ^c	29 1-23 ^c
93 ^u	—	—	—
94 ^u	—	—	—
29 23 ^d -30	31 23 ^d -30	1134 ^d -1141	29 23 ^d -30
95 ^u	—	—	—
30 1-11	32 1-11	1142-1152	30 1-11
96 ^u	—	—	—
30 12-22 ^{ab}	32 12-22 ^{ab}	1153-1163 ^{ab}	30 12-22 ^{ab}
97 ^u	—	—	—
30 22 ^{cd} -28	32 22 ^{cd} -28	1163 ^{cd} -1169	30 22 ^{cd} -28
98 ^u	—	—	—
31 1-5	33 1-5	1170-1174	31 1-5
99 ^u	—	—	—
31 6	33 6	1175	31 6
100 ^u	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
31 7-34	33 7-34	1176-1204	31 7-34
32 1-35	34 1-35	1205-1239	32 1-35
101 [*]	—	—	—
32 36-42	34 36-42	1240-1246	32 36-42
33 1-27 ^{ab}	35 1-27 ^{ab}	1247-1273 ^{ab}	33 1-27 ^{ab}
102 [*]	—	—	—
33 27 ^{cd}	35 27 ^{cd}	1273 ^{cd}	33 27 ^{cd}
103 [*]	—	—	—
33 28-39 ^{ab}	35 28-39 ^{ab}	1274-1285 ^{ab}	33 28-39 ^{ab}
104 ^{ac}	—	—	—
33 39 ^{cd} -40 ^{ab}	35 39 ^{cd} -40 ^{ab}	1285 ^{cd} -1286 ^{ab}	33 39 ^{cd} -40 ^{ab}
105 ^{ac}	—	—	—
33 40 ^{cd} -44	35 40 ^{cd} -44	1286 ^{cd} -1290	33 40 ^{cd} -44
106 ^{ac}	—	—	—
107 ^{ac}	—	—	—
33 45-55	35 45-55	1291-1301	33 45-55
34 1-20	36 1-20	1302-1321	34 1-20
108 ^{ac}	St not numbered	1322	35 1
109 ^{ac}	—	—	—
35 1-19	37 1-19	1323-1341	35 2-20
35 20	37 20	—	35 21
35 21-34	37 21-34	1342-1355	35 22-35
36 1-27	38 1-27	1356-1382	36 1-27
37 1-20	39 1-20	1383-1402	37 1-20
38 1-24	40 1-24	1403-1426	38 1-24
39 1-28	41 1-28	1427-1454	39 1-28
40 1-47 ^{ab}	42 1-47 ^{ab}	1455-1501 ^{ab}	40 1-47 ^{ab}
110 ^{ac}	—	—	—
40 47 ^{cd} -78	42 47 ^{cd} -78	1501 ^{cd} -1532	40 47 ^{cd} -48
111 ^{ac}	—	—	—
112 ^{ac}	43 4-5 ^{ab}	—	—
113 ^{ac}	43 1-3	—	—
114 ^{ac}	43 5 ^{cd,ef}	—	—
115 ^{ac}	—	—	—
App I 2-3	—	—	—
41 1-5	43 6-10	1533-1537	22 1-5†

Citt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
116*	—	—	22 6-7
41 6-9	43 11-14	1538-1541	22 8-11
117*	—	—	22 12 ^{ab}
41 10 ^{ab}	43 15 ^{ab}	1542 ^{ab}	22 12 ^{cd}
118*	—	—	22 13 ^{ab}
41 10 ^{cd} -13	43 15 ^{cd} -18	1542 ^{cd} -1545	22 13 ^{cd} -16
119* (for 13)	—	—	—
41 14-18 ^{ab}	43 19-23 ^{ab}	1546-1550 ^{ab}	22 17-21 ^{ab}
41 18 ^{cd}	43 23 ^{cd}	—	—
120* (for 18 ^{cd})	—	—	22 21 ^{cd} -22 ^{ab}
41 19-20 ^{ab}	43 24-25 ^{ab}	1550 ^{cd} -1551	22 22 ^{cd} -23 ^{ab} ₂
121*	—	—	22 23 ^{cd} ₂
41 20 ^{cd} -24	43 25 ^{cd} -29	1552-1556 ^{ab}	22 24 ^{cd} ₂ -28
41 25-26	43 30-31	1556 ^{cd} -1558 ^{ab}	—
41 27	43 32	1558 ^{cd} -1559 ^{ab}	22 29
41 28 ^{ab}	43 33 ^{ab}	—	—
41 28 ^{cd}	43 33 ^{cd}	—	22 31 ^{ab}
122* (for 28 ^{ab})	—	1559 ^{cd} -1560 ^{ab}	22 30
41 29-32	43 34-37	1560 ^{cd} -1564	22 31 ^{cd} -34 ^{ab} ₂
123*	—	—	22 35 ^{ab} ₂
41 33-38	43 38-43	1565-1570	22 36 ^{ab} ₈ -41 ^{cd} ₂
41 39 ^{ab}	43 44 ^{ab}	1571 ^{ab}	—
124* (for 39 ^{ab})	—	—	22 42 ^{ab} ₂
41 39 ^{cd}	43 44 ^{cd}	1571 ^{cd}	22 42 ^{cd} ₂
—	—	1572 ^{ab}	—
41 40-43 ^{ab}	43 45-48 ^{ab}	1572 ^{cd} -1576 ^{ab}	22 43 ^{ab} ₂ -46 ^{ab} ₂
125*	—	—	22 46 ^{cd} ₂ -50 ^{ab} ₂
41 43 ^{cd} -65	43 48 ^{cd} -70	1576 ^{cd} -1598	22 51-73
126*	—	—	22 74
41 66-68	43 71-73 ^{ab}	1599-1601 ^{ab}	22 75-76 ^{ab} ₂
127*	—	—	—
41 69 ^{ab} ^{cd}	43 73 ^{cd} -74 ^{ab}	1601 ^{cd} -1602 ^{ab}	22 77 ^{ab} ₂
41 69 ^{cd}	43 74 ^{cd}	1602 ^{cd}	22 78
41 70-76	43 75-81	1603-1609	22 79-85
41 77	43 82	1610	22 87 ^{cd} -88 ^{ab}
128*	—	—	22 88 ^{cd}
41 78 ^{ab}	43 83 ^{ab}	1611 ^{ab}	—
41 78 ^{cd}	43 83 ^{cd}	1611 ^{cd}	22 88 ^{ab} ₂

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
41 79	43 84	1612	22 86
41 80 ^{ab}	43 85 ^{ab}	1613 ^{ab}	—
41 80 ^{cl}	43 85 ^{cd}	1613 ^{cd}	22 87 ^{ab}
—	—	—	22 87 ^{cl} -88½
41 81	43 86	1614	22 89½
129 ^u	—	—	22 90½
41 82-84 ^u	43 87-89 ^{ab}	1615-1617 ^{ab}	22 91½-93
41 84 ^{cd}	43 89 ^{cl}	1617 ^{cl}	—
41 85-89	43 90-94	1618-1622	22 94-98½ ^{ab}
—	—	—	22 98½ ^{cd} -103½ ^{ab}
41 90-91 ^u	43 95-96 ^{ab}	1623-1624 ^{ab}	—
41 91 ^{cd} -92	43 96 ^{cl} -97	1624 ^{cd} -1625	22 103½ ^{cl} -105 ^{ab}
130 ^u	—	—	22 105 ^{cl}
41 93	43 98	1626	22 105½-106½ ^{ab}
131 ^u	—	—	22 106½ ^{cd}
—	—	—	22 107½-112½
41 94-95 ^u	43 99-100 ^{ab}	1627-1628 ^u	22 113½-114½ ^{ab}
132 ^u	—	—	22 114½ ^{cd}
41 95 ^{cl}	43 100 ^{cl}	1628 ^{cl}	22 115
133 ^u	—	—	22 116 ^{ab}
—	—	—	22 116 ^{cd}
41 96	43 101	1629	22 117
—	—	—	22 118-123
41 97	43 102	1630	—
41 98 ^u	43 103 ^{ab}	1631 ^{ab}	22 124 ^{ab}
—	—	—	22 124 ^{cl}
41 98 ^{cd} -104	43 103 ^{cl} -109	1631 ^{cl} -1637	22 124½-130½
134 ^u	—	—	—
42 1-17	44 1-17	1638-1654	41 1-17
—	—	—	41 17½
42 18-26 ^{ab}	44 18-26 ^{ab}	1655-1663 ^{ab}	41 18½-26½ ^{ab}
42 26 ^{cl}	44 26 ^{cd}	1664 ^{ab}	41 26½ ^{cd}
135 ^u	—	1664 ^{cl} -1666 ^{ab}	—
42 27-28 ^{ab}	44 27-28 ^{ab}	1666 ^{cd} -1667	41 27½-28½ ^{ab}
42 28 ^{cl}	44 28 ^{cd}	1668 ^{cd}	41 28½ ^{cl}
42 29-30	44 29-30	1668-1669	41 29½-30½
43 1-10 ^{abcl}	45 1-10	1670-1679	42 1-10

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
43 10 ^{cf}	45 11 ^{ab}	1680 ^{af}	42 11 ^{af}
43 11-14 ^{abcd}	45 11 ^{cd} -15 ^{ab}	1680 ^{cd} -1684 ^{ab}	42 11 ^{cd} -15 ^{ab}
43 14 ^{cf}	45 15 ^{cd}	1684 ^{cd}	42 15 ^{cd}
43 15-16 ^{abcd}	45 16-17	1685-1686	42 16-17
43 16 ^{cf}	45 18 ^{af}	1687 ^{ab}	42 17½
43 17-18	45 18 ^{cd} -20 ^{ab}	1687 ^{cd} -1689 ^{af}	42 18½-19½
136*	—	—	—
43 19-21 ^{abcd}	45 20 ^{cd} -23 ^{ab}	1689 ^{cd} -1692 ^{ab}	42 20½-22½
43 21 ^{cf}	45 23 ^{cd}	1692 ^{cd}	42 23
43 22-26 ^{ab}	45 24-28 ^{ab}	1693-1697 ^{ab}	42 24-28 ^{ab}
137†	—	—	—
43 26 ^{cd} -29 ^{abcd}	45 28 ^{cd} -31	1697 ^{cd} -1700	42 28 ^{cd} -31
43 29 ^{cf}	45 32 ^{af}	1701 ^{ab}	42 32 ^{ab}
43 30-31 ^{afcd}	45 32 ^{cd} -34 ^{ab}	1701 ^{cd} -1703 ^{ab}	42 32 ^{cd} -33½
43 31 ^{cf}	45 34 ^{cd}	1703 ^{cd}	42 34
43 32-35 ^a	45 35-38 ^a	1704-1707 ^a	42 35-37½ ^a
43 35 ^{bc}	45 38 ^{fc}	1707 ^{bc}	—
43 35 ^d -42 ^{af}	45 38 ^d -45 ^{ab}	1707 ^d -1714 ^{ab}	42 37½ ^f -44½ ^{ab}
43 42 ^{cd}	45 45 ^{cd}	—	42 44½ ^{cd}
43 43-74 ^{abcd}	45 46-77	1714 ^{cd} -1746 ^{ab}	42 45-76½
138†	—	—	42 78½ ^{ab}
43 74 ^{cf}	45 78 ^{af}	1746 ^{cd}	42 77½ ^{ab}
—	—	—	42 77½ ^{cd}
43 75 ^{ab}	45 78 ^{cd}	1747 ^{ab}	—
139*	45 79 ^{ab}	1747 ^{cd}	—
43 75 ^{cd} -76	45 79 ^{cd} -80	1748-1749 ^{ab}	42 78½ ^{cd} -79½
140*	—	—	—
43 77-83	45 81-87	1749 ^{cd} -1756 ^{ab}	42 80½-86½
44 1-19 ^{ab}	46 1-19 ^{ab}	1757-1775 ^{ab}	43 1-19 ^{ab}
—	—	—	43 19 ^{cd} -20 ^{ab}
44 19 ^{cd} -28	46 19 ^{cd} -28	1775 ^{cd} -1784	43 20 ^{cd} -29
141†	46 29 ^{ab}	—	—
44 29 ^{ab}	46 33 ^{cd}	1789 ^{cf}	43 30 ^{ab}
142†	46 29 ^{cd}	1785 ^{ab}	—
44 29 ^{cd}	46 34 ^{af}	1790 ^{ab}	43 30 ^{cf}
143†	—	—	43 31
44 30 ^{ab}	46 29 ^{cf}	1785 ^{cd}	—
44 30 ^{cf} -33	46 30 ^{ab} -33 ^{ab}	1786-1789 ^{ab}	43 32-34½

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
44 31-37 ^{a'cd}	45 34 ^{cd} -38 ^{ab}	1790 ^{cd} -1794 ^{ab}	43 34½-38½
44 37 ^{ef}	46 38 ^{cd}	1794 ^{cd}	43 39
44 38-40 ^{abcd}	46 39-41	1795-1797	43 40-42
44 40 ^{ef}	46 42 ^{ab}	1798 ^{ab}	43 43 ^{ab}
44 41	46 42 ^{cd} -43 ^{ab}	1798 ^{cd} -1799 ^{ab}	43 43 ^{cd} -44 ^{ab}
144 ^h	—	—	43 44 ^{cd}
44 42-43 ^{a'cde}	46 43 ^{cd} -45 ^{abc}	1799 ^{cd} -1801 ^{abc}	43 45-47 ^a
—	—	—	43 47 ^{bc}
44 43 ^f	46 45 ⁱ	1801 ⁱ	43 47 ^z
44 44-48 ^{abcd}	46 46-50 ^{abcd}	1802-1806	43 48-52
44 48 ^{ef}	46 50 ^{ef}	1807	43 52½
45 1-4	47 1-4	1808-1811	44 1-4
45 5 ^{ab}	47 5 ^{a'}	1812 ^{ab}	—
145 ^e (foi 5 ^{ab})	—	—	44 5
45 5 ^{cd}	47 5 ^{cd}	1812 ^{cd}	44 5½
146 ^h	—	—	44 6½
45 6 ^{a'}	47 6 ^{ab}	1813 ^{ab}	44 7
147 ^h	—	—	44 8-10
45 6 ^{cd}	47 6 ^{cd}	1813 ^{cd}	—
45 7-8 ^{a'}	47 7-8 ^{ab}	1814-1815 ^{ab}	44 11-12 ^{ab}
148 ^h	—	—	—
45 8 ^{cd} -12	47 8 ^{cd} -12	1815 ^{cd} -1819	44 12 ^{cd} -16
149 ^h	—	—	44 17 ^{ab}
45 13-19 ^{ab}	47 13-19 ^{ab}	1820-1826 ^{ab}	44 17 ^{cd} -23½ ^{ab}
150 ^h	—	—	44 23½ ^{cd}
—	—	—	44 24-25 ^{ab}
45 19 ^{cd} -43 ^{ab}	47 19 ^{cd} -43 ^{ab}	1826 ^{cd} -1850 ^{ab}	44 25 ^{cd} -49 ^{ab}
45 43 ^{cd}	47 43 ^{cd}	—	44 49 ^{cd}
App I 4, lines 1-16	47 44-51	—	—
" " 16-335	47 51-49 21	1850 ^{cd} -2006	—
—	49 22-23	2007-2008	—
" " 336-339	49 24-25	2009-2010	—
45 43 ^{ef}	49 26 ^{ab}	2011 ^{a'}	44 49½
45 44-46 ^{a'cd}	49 26 ^{cd} -29 ^{ab}	2011 ^{cd} -2014 ^{ab}	44 50½-52½
45 46 ^{ef}	49 29 ^{cd}	2014 ^{cd}	44 53
[App I 4, lines 9-19]	49 30-34†	—	—

Cnt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed.
45 47-53	49 35-41	2015-2021	44 54-60
151 ^{fr}	—	—	—
45 54-55 ^{ab}	49 42-43	2022-2023	44 61-62
45 55 ^{ef}	49 44 ^{ab}	2024 ^{ab}	44 62½
45 56 ^{abcd}	49 44 ^{cd} -45 ^{ab}	2024 ^{cd} -2025 ^{ab}	44 63½
45 56 ^{ef}	49 45 ^{cd}	2025 ^{cd}	44 64½ ^{ab}
45 57-58	49 46-47	2026-2027	44 64½ ^{cd} -66
152*	49 48	—	—
45 59-63	49 49-53	2028-2032	44 67-71
46 1-4	50 1-4	2033-2036	45 1-4
153*	—	—	—
46 5-30 ^{abcd}	50 5-30 ^{ab}	2037-2062	45 5-30
46 30 ^{ef}	50 30 ^{cd}	2063 ^{ab}	45 31 ^{ab}
—	—	—	45 31 ^{cd}
154*	—	—	—
46 31-33 ^{abcd}	50 31-33	2063 ^{cd} -2066 ^{ab}	45 32-34
46 33 ^{ef}	50 34 ^{ab}	2066 ^{cd}	45 34½
46 34-35	50 34 ^{cd} -36 ^{ab}	2067-2068	45 37-38
—	—	—	45 38½-39½
155*	—	—	—
46 36 ^{ab}	50 36 ^{cd}	2069 ^{ab}	—
46 36 ^{cd} -37	50 37-38 ^{ab}	2069 ^{cd} -2070	45 40-41
—	—	—	45 42
46 38 ^{ab}	50 38 ^{cd}	2071 ^{ab}	—
156* (for 38 ^{ab})	—	—	45 35½ ^{ab}
—	—	—	45 35½ ^{cd} -36
46 38 ^{cd}	50 39 ^{ab}	2071 ^{cd}	45 43 ^{ab}
—	—	—	45 43 ^{cd}
46 39-40 ^{abcd}	50 39 ^{cd} -41 ^{ab}	2072-2073	45 43½-45½ ^{ab}
46 40 ^{ef}	50 41 ^{cd}	2074 ^{ab}	45 45½ ^{cd}
46 41	50 42	2074 ^{cd} -2075 ^{ab}	45 46½
—	—	—	45 47½
46 42-43 ^{abcd}	50 43-44	2075 ^{cd} -2077 ^{ab}	45 48½-49½
46 43 ^{ef}	50 45 ^{ab}	2077 ^{cd}	45 50½ ^{ab}
46 44-50 ^{ab}	50 45 ^{cd} -51	2078-2084 ^{ab}	45 50½ ^{cd} -56½
46 50 ^{cd} -51 ^{ab}	50 52	—	45 57-58 ^{ab}
46 51 ^{cd} ^{ef}	50 53	2084 ^{cd} -2085 ^{ab}	45 58½ ^{cd} -58½
46 52 ^{abcd}	50 54	2085 ^{cd} -2086 ^{ab}	45 59½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
46 52 ^{ef}	50 55 ^{ab}	2086 ^{cd}	45 60 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
46 53-56	50 55 ^{cd} -58 ^{ef}	2087-2090	45 60 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -64
47. 1-9	51 1-9	2091-2099	46 1-9
—	—	—	46 10
47 10-25	51 10-25	2100-2115	46 11-26
47 26	51 26	2116	—
157* (<i>for</i> 26)	—	—	46 27
47 27-30	51 27-30	2117-2120	46 28-31
48 1-2 ^{ab}	52 1-2 ^{ab}	2121-2122 ^{ab}	47 1-2 ^{ab}
158 ^{ce}	—	—	47 2 ^{cd}
48 2 ^{cd} -7 ^{ab}	52 2 ^{cd} -7 ^{ab}	2122 ^{cd} -2127 ^{ab}	47 3-7 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48 7 ^{cd}	52 7 ^{cd}	2127 ^{cd}	—
48 8-9 ^{ab}	52 8-9 ^{ab}	2128-2129 ^{ab}	47 8 $\frac{1}{2}$ -9 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48 9 ^{cd}	52 9 ^{cd}	2129 ^{cd}	47 7 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
48 10-18 ^{abcd}	52 10-18	2130-2138	47 9 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -18
159*	—	—	—
48 18 ^{ef}	52 19 ^{ab}	2139 ^{af}	47 19 ^{ab}
48 19-24	52 19 ^{cd} -25 ^{ab}	2139 ^{cd} -2145 ^{ab}	47 19 ^{cd} -24 $\frac{1}{2}$
160*	—	2145 ^{cd}	—
48 25 ^{ab}	52 25 ^{cd}	—	47 25 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48 25 ^{cd} -27	52 26-28 ^{ab}	2146-2148 ^{ab}	47 25 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -27 $\frac{1}{2}$
161*	—	—	—
48 28-33	52 28 ^{cd} -34 ^{ab}	2148 ^{cd} -2154 ^{ab}	47 28 $\frac{1}{2}$ -33 $\frac{1}{2}$
162*	—	—	47 34 $\frac{1}{2}$
48 34-35 ^{abcd}	52 34 ^{cd} -36 ^{ab}	2154 ^{cd} -2156 ^{ab}	47 35 $\frac{1}{2}$ -36 $\frac{1}{2}$
48 35 ^{ef}	52 36 ^{cd}	2156 ^{cd}	47 37 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48 36-37 ^{abcd}	52 37-38	2157-2158	47 37 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -39 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48 37 ^{ef}	52 39 ^{ab}	2159 ^{ab}	47 39 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
48 38-56	52 39 ^{cd} -58 ^{ab}	2159 ^{cd} -2178 ^{ab}	47 40 $\frac{1}{2}$ -58 $\frac{1}{2}$
48 57 ^{ab}	52 58 ^{cd}	2178 ^{cd}	—
48 57 ^{cd} -59	52 59-61 ^{ab}	2179-2181 ^{ab}	47 60 $\frac{1}{2}$ -62
48 60	52 61 ^{cd} -62 ^{ab}	2181 ^{cd} -2182 ^{ab}	47 59 $\frac{1}{2}$
48 60-66	52 62 ^{cd} -68 ^{ab}	2182 ^{cd} -2188 ^{ab}	47 63-68
163*	52 68 ^{cd}	2188 ^{cd}	—
48 67-69 ^{ab}	52 69-71 ^{ab}	2189-2191 ^{ab}	47 69-71 ^{ab}
48 69 ^{cd}	52 71 ^{cd}	2191 ^{cd}	—
48 69 ^{ef}	52 72 ^{ab}	2192 ^{af}	47 71 ^{cd}
48 70	52 72 ^{cd} ^{ef}	2192 ^{cd} -2193	47 72

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
49 1-25	53 1-25	2194-2218	48 1-25
164 ^{2c}	—	—	—
49 26-39 ^{abc}	53 26-39	2219-2232	48 25½-39
49 39 ^{ef}	53 40 ^{ab}	2233 ^{ab}	48 40 ^{ab}
49 40 ^{abc}	53 40 ^{cd} -41 ^{ab}	2233 ^{cd} -2234 ^{ab}	48 40 ^{cd} -41 ^{ab}
49 40 ^{ef}	53 41 ^{cd}	2234 ^{cd}	48 41 ^{cd}
50 1-7 ^{abc}	54 1-7	2235-2241	49 1-7
50 7 ^{ef}	54 8 ^{ab}	2242 ^{ab}	49 7½
50 8-9 ^{ab}	54 8 ^{cd} -9	2242 ^{cd} -2243	49 8½-9½ ^{ab}
165 ^{2c}	—	—	—
50 9 ^{cd} -20 ^{ab}	54 10-20	2244-2254	49 9½ ^{cd} -20½ ^{ab}
50 20 ^{cd}	54 21 ^{ab}	2255 ^{ab}	49 21
166 ^{2c}	54 21 ^{cd} -22	2255 ^{cd} -2256	—
50 20 ^{ef}	54 23 ^{ab}	2257 ^{ab}	49 20½ ^{cd}
50 21-23	54 23 ^{cd} -26 ^{af}	2257 ^{cd} -2260 ^{ab}	49 22-24
167 ^{2c}	—	—	49 25 ^{ab}
50 24-26 ^{abc}	54 26 ^{cd} -29 ^{ab}	2260 ^{cd} -2263 ^{ab}	49 25 ^{cd} -28 ^{ab}
50 26 ^{ef}	54 29 ^{cd}	2263 ^{cd}	49 28 ^{cd}
50 27 ^{abc}	54 30	2264	49 29
50 27 ^{ef}	54 31 ^{ab}	2265 ^{ab}	49 29½
50 28-33	54 31 ^{cd} -37 ^{ab}	2265 ^{cd} -2271 ^{ab}	49 30½-35½
50 34	54 37 ^{cd} -38 ^{ab}	2271 ^{cd} -2272 ^{ab}	49 38½
—	—	—	49 36½-37½
50 35 ^{ab}	54 38 ^{cd}	2272 ^{cd}	49 39½ ^{ab}
168 ^{2c}	54 39 ^{ab}	—	—
50 35 ^{cd} -40 ^{abc}	54 39 ^{cd} -44	2273-2278 ^{ab}	49 39½ ^{cd} -44½
50 40 ^{ef}	54 45 ^{ab}	2278 ^{cd}	49 45½ ^{ab}
50 41-42	54 45 ^{cd} -47 ^{ab}	2279-2280	49 45½ ^{cd} -47
169 ^{2c}	—	—	49 48
50 43 ^{ab}	54 47 ^{cd}	2281 ^{ab}	49 48½
170 ^{2c}	—	—	—
50 43 ^{cd} -45 ^{abc}	54 48-50 ^{ab}	2281 ^{cd} -2283	49 49½-51½ ^{ab}
50 45 ^{ef}	54 50 ^{cd}	2284 ^{ab}	49 51½ ^{cd}
50 46 47 ^{abc}	54 51-52	2284 ^{cd} -2286 ^{ab}	49 52½-53½
50 47 ^{ef}	54 55 ^{ab}	2286 ^{cd}	49 54
171 ^{2c}	—	—	49 55 ^{ab}
50 48-50 ^{abc}	54 53 ^{cd} -56 ^{ab}	2287-2289	49 55 ^{cd} -58 ^{ab}
50 50 ^{ef}	54 56 ^{cd}	2290 ^{ab}	49 58 ^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
50 51-52 ^{abed}	54 57-58	2290 ^{cd} -2292 ^{ab}	49 59-60
50 52 ^{ef}	54 59 ^{ab}	2292 ^{cd}	49 60 $\frac{1}{2}$
50 53-54	54 59 ^{cd} -61 ^{ab}	2293-2294	49 61 $\frac{1}{2}$ -62 $\frac{1}{2}$
50 55 ^{ab}	54 61 ^{cd}	—	49 63 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
50 55 ^{cd} -56 ^a	54 62 ^{abc}	2295 ^{abc}	49 63 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -64 $\frac{1}{2}$ ^a
172 ^f	—	—	—
50 56 ^b -57 ^{ab}	54 62 ^d -63	2295 ^d -2296	49 64 $\frac{1}{2}$ ^f -65 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
—	—	—	49 65 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -66 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
50 57 ^{cd} -67 ^{abed}	54 64-74 ^{ab}	2297-2307 ^{ab}	49 66 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -76 $\frac{1}{2}$
50 67 ^{ef}	54 74 ^{cd}	2307 ^{cd}	49 77
50 68-70 ^{ab}	54 75-77 ^{ab}	2308-2310 ^{ab}	49 78-80 ^{ab}
50 70 ^{cd} -73 ^{abed}	54 77 ^{cd} -80	2310 ^{cd} -2313	—
173 ^g	—	—	—
50 73 ^{ef} -74	54 81-82 ^{ab}	2314-2315 ^{ab}	—
174 ^g	—	—	—
50 75 ^{ab}	54 82 ^{cd}	2315 ^{cd}	—
50 75 ^{cd} -76 ^{abed}	54 83-84 ^{ab}	2316-2317 ^{ab}	49 80 ^{cd} , 81 $\frac{1}{2}$
—	—	—	49 80 $\frac{1}{2}$
50 76 ^{ef}	54 84 ^{cd}	2317 ^{cd}	49 82 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
—	—	—	49 82 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
175 ^h	—	—	—
50 77 ^a	54 85 ^a	2318 ^a	49 83 $\frac{1}{2}$ ^a
176 ^h	54 85 ^{bc}	2318 ^{bc}	—
50 77 ^{cd}	54 85 ^d -86 ^{ab}	2318 ^d -2319 ^{ab}	49 83 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
177 ^h	—	—	—
50 78	54 86 ^{cd} -87 ^{ab}	2319 ^{cd} -2320 ^{ab}	49 84-85 ^{ab}
50 79 ^{af}	54 87 ^{cd}	2320 ^{cd}	—
50 79 ^{cd}	54 88 ^{ab}	2321 ^{ab}	49 85 ^{cd}
50 79 ^{ef}	54 88 ^{cd}	2321 ^{cd}	49 86 ^{cd}
—	—	—	49 86 ^{bc}
178 ^h (for 79 ^{ef})	—	—	—
50 80-88	54 89-97	2322-2330	49 87-95
50 89	54 98	2331	49 96 ^{ab} , 96 $\frac{1}{2}$
—	—	—	49 96 ^{cd}
50 90-92	54 99-101	2332-2334	49 97 $\frac{1}{2}$ -99 $\frac{1}{2}$
179 ^h	—	—	—
50 93-104	54 102-113	2335-2346	49 100 $\frac{1}{2}$ -111 $\frac{1}{2}$
180 ^h	—	—	49 112 $\frac{1}{2}$ ^{af}

Crit Ed	Bom. Ed	Cal Ed	Madras Ed
50 105 ^{ab}	54 114 ^{ab}	2348 ^{ab}	49 112 ^{cd}
181 ⁺	—	—	—
50 105 ^{cd} -108 ^{ab}	54 111 ^{cd} -117 ^{ab}	2348 ^{cd} -2351 ^{ab}	49 113-116 ^{ab}
50 108 ^{cd}	54 117 ^{cd}	2351 ^{cd}	—
50 109 ^{ab}	54 118 ^{ab}	2347 ^{ab}	—
50 109 ^{cd}	54 118 ^{cd}	2347 ^{cd}	49 116 ^{cd}
50 110-113 ^{ab}	54 119-122 ^{ab}	2352 2355 ^{ab}	49 117-120 ^{ab}
182 ⁺	54 122 ^{cd}	2355 ^{cd}	—
50 113 ^{cd} -114	54 123-124 ^{ab}	2356-2357 ^{ab}	49 120 ^{cd} -121
183 ⁺	—	—	—
50 115	54 124 ^{cd}	2357 ^{cd} -2358 ^{ab}	49 122
51 1-20	55 1-20	2359-2378	50 1-20
51 21	55 21	2379	50 20 ¹ , 21 ¹
—	—	—	50 21
51 22-32	55 22-32	2380-2390	50. 22 ¹ -32 ¹
51 33	55 33	2391	50 33, 34 ^{cd}
—	—	—	50 34 ^{ab}
51 34-35	55 34-35	2392-2393	50 35-36
184 ⁺	—	—	—
51 36-39	55 36 39	2394-2397	50 37-40
185 ⁺	—	—	—
51 40-42	55 40-42	2398-2400	50 41-42
186 ⁺	—	—	50 43-45
51 43	55 43	2401	50 46
52 1-10 ^{abcd}	56 1-10	2402-2411	51 1-10
187 ⁺	—	2412 ^{ab}	—
52 10 ^{cd}	56 11 ^{ab}	2412 ^{cd}	51 10 ¹
52 11-17	56 11 ^{cd} -18 ^{ab}	2413-2419	51 11-18 ^{ab}
188 ⁺	—	—	51 18 ^{cd}
52 18-22	56 18 ^{cd} -22 ^{cd}	2420-2424	51 19-23
189 ⁺	—	—	—
53 1 ^{abcd}	57 1	2425	52 1
53. 1 ^{cd}	57 2 ^{ab}	2426 ^{ab}	52 1 ¹
53 2 ^{abcd}	57 2 ^{cd} -3 ^{ab}	2426 ^{cd} -2427 ^{ab}	52 2 ¹
53 2 ^{cd}	57 3 ^{cd}	2427 ^{cd}	52 3
53 3	57 4	2428	52 4
—	—	—	52 5
53 4-12	57 5-13	2429-2437	52 6-14

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
190*	57 14-16	—	—
53 13	57 17	2438	52 15
191*	57 18-19	2439-2440	52 16-17
53 14-15 ^c	57 20-21 ^c	2441-2442 ^c	52 18-19 ^c
192*	—	—	—
53 15 ^d	57 21 ^d	2442 ^d	52 19 ^d
—	—	—	52 20 ^{ab}
53 16-17	57. 22-23	2443-2444	52 20 ^{cd} -21 ¹ ₂
53 18	57 24	2445 ^{ab} , 2446 ^{ab}	52 22 ¹ ₂
53 19	57 25	2446 ^{cd} , 2447 ^{ab}	52 23 ¹ ₂
53 20	57 26	2445 ^{cd} , 2447 ^{cd}	52 24 ¹ ₂
53 21	57 27	2448	52 25 ¹ ₂ ^{ab} , 26
—	—	—	52 25 ¹ ₂ ^{cd}
53 22-34	57 28-40	2449-2461	52 27-39
54 1-3 ^{abed}	58 1-3	2462-2464	53 1-3
54 3 ^{ef}	58 4 ^{ab}	2465 ^{ab}	53 3 ¹ ₂
54 4-5 ^{abed}	58 4 ^{cd} -6 ^{ab}	2465 ^{cd} -2467 ^{ab}	53 4 ¹ ₂ -5 ¹ ₂
54 5 ^{ef}	58 6 ^{cd}	2467 ^{cd}	53 6
54 6-12	58 7-13	2468-2474	53 7-13
54 13 ^{ab}	58 14 ^{ab}	2475 ^{ab}	—
193* (f ₀ , 13 ^{ab})	—	—	53 14
54 13 ^{cd}	58 14 ^{cd}	2475 ^{cd}	53 16
54 14	58 15	2476	53 14 ¹ ₂ -15 ¹ ₂ ^{ab}
—	—	—	53 15 ¹ ₂ ^{cd}
54 15-18 ^{ab}	58 16-19 ^{ab}	2477-2480 ^{ab}	53 17-20 ^{ab}
54 18 ^{cd}	58 19 ^{cd}	2480 ^{cd}	—
54. 19 ^{abed}	58 20	2481	53 20 ^{cd} -21 ^{ab}
54 19 ^{ef}	58 21 ^{ab}	2482 ^{ab}	53 21 ^{cd}
54 20-22 ^{abed}	58 21 ^{cd} -24 ^{ab}	2482 ^{cd} -2485 ^{ab}	53 22-24 ¹ ₂ ^{ab}
54 22 ^{ef}	58 24 ^{cd}	2485 ^{cd}	53 24 ¹ ₂ ^{cd}
54 23-25	58 25-27	2486-2488	53 25 ¹ ₂ -27 ¹ ₂
194*	—	—	—
54 26	58 28	2489	53 28 ¹ ₂ ^{ab} , 29
—	—	—	53 28 ¹ ₂ ^{cd}
54 27-43	58 29-45	2490-2506	53 30-46
—	—	—	53 46 ¹ ₂
54 44	58 46	2507	53 47 ¹ ₂
55 1 ^{ab}	59 1 ^{ab}	2508 ^{ab}	54 1 ^{ab}

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
195*	—	—	54 1 ^{cd}
55 1 ^{cd}	59 1 ^{cd}	2508 ^{cd}	54 2 ^{ab}
55 2	59 2	2509	54 2 ^{cd} , 3 ^{cd}
—	—	—	54 3 ^{ab}
55 3 ^{ab}	59 3 ^{ab}	2510 ^{ab}	54 4 ^{ab}
196*	59 3 ^{cd}	2510 ^{cd}	—
55 3 ^{cd}	59 4 ^{ab}	2511 ^{ab}	54 4 ^{cd}
55 4 ^{abcd}	59 4 ^{cd} -5 ^{ab}	2511 ^{cd} -2512 ^{ab}	54 5
55 4 ^{ef}	59 5 ^{cd}	2512 ^{cd}	54 5½
55 5-26 ^{abcd}	59 6-27	2513-2534	54 6½-27½
55 26 ^{ef}	59 28 ^{ab}	2535 ^{ab}	54 28½ ^{ab}
55 27-28	59 28 ^{cd} -30 ^{ab}	2535 ^{cd} -2537 ^{ab}	54 28½ ^{cd} -30
—	—	—	54 31-32½ ^{ab}
55 29-33 ^{ab}	59 30 ^{cd} -34	2537 ^{cd} -2541	54 32½ ^{cd} -36½
—	—	—	54 37½ ^{ab}
55 33 ^{cd}	59 35 ^{ab}	2542 ^{ab}	54 37½ ^{cd}
55 34-46	59 35 ^{cd} -48 ^{ab}	2542 ^{cd} -2555 ^{ab}	54. 38½-50½
197*	59 48 ^{cd}	2555 ^{cd}	—
55 47-61	59 49-63	2556-2570	54 51½-65½
198*	—	—	54 66
199*	—	—	—
55 62-68 ^{abcd}	59 64-70	2571-2577	54 67-73½ ^{ab}
55 68 ^{ef}	59 71 ^{ab}	2578 ^{ab}	54 73½ ^{cd}
55 69-72 ^{abcd}	59 71 ^{cd} -74	2578 ^{cd} -2582	54 74½-77½
55 72 ^{ef}	59 75 ^{ab}	2583 ^{ab}	54 78½ ^{ab}
55 73-74	59 75 ^{cd} -77 ^{ab}	2583 ^{cd} -2585 ^{ab}	54 78½ ^{cd} -80½ ^{ab}
200*	—	—	—
55 75	59 77 ^{cd} -78 ^{ab}	2585 ^{cd} -2586 ^{ab}	54 80½ ^{cd} -81½ ^{ab}
—	—	—	54 81½ ^{cd}
55 76-85	59 78 ^{cd} -88 ^{ab}	2586 ^{cd} -2596 ^{ab}	54 82½-91½
201*	—	—	54 92½
55 86-88	59 88 ^{cd} -91 ^{ab}	2596 ^{cd} -2599 ^{ab}	54 95½-97½
55 89	59 91 ^{cd} -92 ^{ab}	2599 ^{cd} -2600 ^{ab}	54 93½, 98½
55, 90	59 92 ^{cd} -93 ^{ab}	2600 ^{cd} -2601 ^{ab}	54 94½, 99½
55 91-93 ^{ab}	59 93 ^{cd} -95	2601 ^{cd} -2603	54 100½-102½ ^{ab}
55 93 ^{cd}	—	2604 ^{ab}	54. 102½ ^{cd}
202* (for 93 ^{cd})	59 96	—	—
55 94	59 97	2604 ^{cd} -2605 ^{ab}	54 103½
203*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
55 95	59 98	2605 ^{cd} -2606 ^{ab}	54 104 $\frac{1}{2}$
204*	—	2606 ^{cd} -2609	—
55. 96-101	59 99-104	2610-2615	54 105 $\frac{1}{2}$ -110 $\frac{1}{2}$
205*	—	—	54 111 $\frac{1}{2}$
55 102-111	59 105-114	2616-2625	54 112 $\frac{1}{2}$ -121 $\frac{1}{2}$
206*	—	—	54 122 $\frac{1}{2}$
55 112-113	59 115-116	2626-2627	54 123 $\frac{1}{2}$ -124 $\frac{1}{2}$
55 114	59 117	2628	54 125 $\frac{1}{2}$ ^{ab} , 126
—	—	—	54 125 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
55 115-116*	59 118-119*	2629-2630*	54 127-128*
207*	—	—	54 128 ^d
55 116 ^d -121	59 119 ^d -124	2630 ^d -2635	54 128 $\frac{1}{2}$ -133
55. 122 ^a	59 125 ^a	2636 ^a	—
55 122 ^b	—	—	—
55 122 ^{cd}	59 125 ^{bc}	2636 ^{bc}	—
208*(for 121-22)	—	—	—
55 123 ^{ab}	59 125 ^d -126 ^a	2636 ^d -2637 ^a	54 134 ^{ab}
—	—	—	54 134 ^{cd} -135
55 123 ^{cd}	59 126 ^{bc}	2637 ^{bc}	54 136 ^{ba}
55 124 ^a	59 126 ^d	2637 ^d	54 136*
55 124 ^b	—	—	54 136 ^d
55 124 ^{cd}	59 127 ^{ab}	2638 ^{ab}	54 137 ^{ab}
55 125 ^{ab}	59 127 ^{cd}	2638 ^{cd}	54 137 ^{dc}
55 125 ^{cd}	59 128 ^{ab}	2639 ^{ab}	54 138 ^{ab}
209*	59 128 ^{cd}	2639 ^{cd}	—
55 126 ^{ab}	59 129 ^{ab}	2640 ^{ab}	54 138 ^{cd}
210*	59 129 ^{cd}	2640 ^{cd}	—
211*	59 130 ^{ab}	2641 ^{ab}	54 139 ^{ab}
55 126 ^{cd}	59 130 ^{cd}	2641 ^{cd}	54 139 ^{cd}
212*	—	—	54 140 ^{ab}
55 126 ^{ef}	59 131 ^{ab}	2642 ^{ab}	54 140 ^{cd}
55 127-128	59 131 ^{cd} -133 ^{ab}	2642 ^{cd} -2644 ^{ab}	54 141-142
213*	—	—	—
55 129 ^{a, cd}	59 133 ^{cd} -134 ^{ab}	2644 ^{cd} -2645 ^{ab}	54 143
214*	—	—	—
55 129 ^{ef}	59 134 ^{cd}	2645 ^{cd}	54 143 $\frac{1}{2}$
55 130 ^{ab, cd}	59 135	2646	54 144 $\frac{1}{2}$
55 130 ^{ef}	59 136 ^{ab}	2647 ^{ab}	54 145 $\frac{1}{2}$ ^{ab}

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madrasy Ed
55 131 ^{ac}	59 136 ^{cd} -137 ^{ab}	2647 ^{cl} -2648 ^{aa}	54. 145 ^{cl} -146 ^{cl}
215*	59 137 ^{cd}	2648 ^{cl}	—
55 131 ^{ef}	59 138 ^{ab}	2649 ^{aa}	54 146 ^{cl}
216*	—	—	—
55 132 ^{abcd}	59 138 ^{cd} -139 ^{ab}	2649 ^{cl} -2650 ^{aa}	54. 147-148 ^{aa}
55 132 ^{ef}	59 139 ^{cd}	2650 ^{cl}	54 148 ^{cl}
217*	—	—	—
56 1-6	60 1-6	2651-2656	55 1-6
218*	—	—	—
56 7-8	60 7-8	2657-2658	55 7-8
219*	—	—	55 9
220*	—	—	—
56 9	60 9	2659	55 10
56 10	60 10	2660	55 11 ^{ab} , 11 ^{cl}
—	—	—	55 11 ^{cl}
56. 11 ^{ab}	60 11 ^{ab}	2661 ^{ab}	55 12 ^{ab}
56 11 ^{cd}	60 12 ^{ab}	2661 ^{cl}	—
221* (for 11 ^{cd})	60 11 ^{cd}	—	55 12 ^{cl}
56 12-27	60. 12 ^{cd} -28 ^{ab}	2662-2677	55 13 ^{cl} -28 ^{cl}
222*	60 28 ^{cd} -29 ^{ab}	2678	—
56 28	60. 29 ^{cd}	2679	55 29 ^{cl}
57 1-5 ^{ab}	61 1-5 ^{ab}	2680-2684 ^{aa}	56 1-5 ^{ab}
57 5 ^{cd}	61 5 ^{cd}	2684 ^{cl}	—
223* (for 5 ^{cd})	—	—	56 5 ^{cd}
57 6-10 ^{ab}	61 6-10 ^{ab}	2685-2689 ^{aa}	56 6-10 ^{ab}
224*	—	—	56 10 ^{cl}
57 10 ^{cd} -14	61. 10 ^{cd} -14	2689 ^{cd} -2693	56 10 ^{cl} -14 ^{cl}
57 15	61 15	2694	—
225* (for 15)	—	—	56 15 ^{ab}
57 16-36	61 16-36	2695-2715	56 15 ^{cl} -36
58 1-2	62 1-2	2716-2717	57 1-2
226*	—	—	57 3 ^{ab}
58 3	62 3	2718	57 3 ^{cd} , 4 ^{cd}
58 4	62 4	2719	57 4 ^{ab} , 4 ^{cl}
58 5-18	62 5-18	2720-2733	57. 5 ^{cl} -18 ^{cl}
227*	62 19 ^{ab}	2734 ^{ab}	—
58 19 ^{abcd}	62 19 ^{cd} -20 ^{ab}	2734 ^{cd} -2735 ^{ab}	57 19 ^{cl}
58 19 ^{ef}	62 20 ^{cd}	2735 ^{cd}	57 20

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
58 20-22 ^{ab}	62 21-23 ^{ab}	2736-2738 ^{ab}	57 21-23 ^{ab}
228*	62 23 ^{cd}	2738 ^{cd}	—
229*	62 24 ^{ab}	2739 ^{ab}	—
230*	—	—	—
58 22 ^{cd} -24 ^{abcd}	62 24 ^{cd} -26	2739 ^{cd} -2741	57 23 ^{cd} -25
58 24 ^{ef}	62 27 ^{ab}	2742 ^{ab}	57 26 ^{ab}
231*	—	—	—
232*	—	—	—
58 25	62 27 ^{cd} -28 ^{ab}	2742 ^{cd} -2743 ^{ab}	57 26 ^{cd} -27 ^{ab}
58 26	62 28 ^{cd} -29 ^{ab}	2743 ^{cd} -2744 ^{ab}	57 27 ^{cd} , 28 ^{cd}
—	—	—	57 28 ^{ab}
58 27-28 ^{abcd}	62 29 ^{cd} -31 ^{ab}	2744 ^{cd} -2746 ^{ab}	57 29-30
—	—	—	57 30½
58 28 ^{ef}	62 31 ^{cd}	2746 ^{cd}	57 31
58 29-31 ^{abcd}	62 32-34	2747-2749	57 32-34
233*	62 35 ^{ab}	2750 ^{ab}	—
58 31 ^{ef}	62 35 ^{cd}	2750 ^{cd}	57 34½
58 32	62 36	2751	57 35½
234*	—	—	—
58 33-35 ^{ab}	62 37-39 ^{ab}	2752-2754 ^{ab}	57 36½-38½ ^{ab}
235*	—	—	—
58 35 ^{cd} -37	62 39 ^{cd} -41	2754 ^{cd} -2756	57 38½ ^{cd} -40½
236*	—	—	57 41½ ^{ab}
58 38-40	62 42-44	2757-2759	57 41½ ^{cd} -44
58 41	62 45	2760	57 48
58 42-44	62 46-48	2761-2763	57 45-47
58 45-47	62 49-51	2764-2766	57 49-51
58 48 ^{ab}	62 52 ^{ab}	—	57 52 ^{ab}
58 48 ^{cd}	62 52 ^{cd}	—	—
58 49 ^{ab}	62 53 ^{ab}	—	57 52 ^{cd}
58 49 ^{cd} -50	62 53 ^{cd} -54	2767-2768 ^{ab}	57 52½-53½
237*	—	—	—
58 51-57	62 55-61	2768 ^{cd} -2775 ^{ab}	57 54½-60½
58 58	62 62	2775 ^{cd} -2776 ^{ab}	—
238* (for 58)	—	—	57 61½
58 59-61	62 63-65	2776 ^{cd} -2779	57 62½-64½
59 1-11 ^{abcd}	63 1-11	2780-2790	58 1-11
59 11 ^{ef}	63 12 ^{ab}	2791 ^{ab}	58 12 ^{ab}

Cut Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
59 12	63 12 ^{cd} -13 ^{ab}	2791 ^{cd} -2792 ^{ab}	58 12 ^{cd} , 13 ^{cd}
59 13	63 13 ^{cd} -14 ^{ab}	2792 ^{cd} -2793 ^{ab}	58 13 ^{ab} , 13 ^{cd}
59 14	63 14 ^{cd} -15 ^{ab}	2793 ^{cd} -2794 ^{ab}	58 14 ^{cd}
239*	63 15 ^{cd} -17 ^{ab}	2794 ^{cd} -2796 ^{ab}	—
—	—	—	58. 15
59 15 ^{ab}	63 17 ^{cd}	2796 ^{cd}	58 16 ^{ab}
59 15 ^{cd} -16 ^{ab}	63 18	2797	—
59 16 ^{cd} ^{ef}	63 19	2798	58 17
59 17 ^{ab}	63 20 ^{ab}	2799 ^{ab}	58. 18 ^{ab}
240*	—	—	58 18 ^{cd}
59 17 ^{cd}	63 20 ^{cd}	2799 ^{cd}	58 16 ^{cd}
59 18-21	63 21-24	2800-2803	58 19-22
59 22	63 25	2804	58 21 ^{ab} , 23 ^{ab}
59 23	63 26	2805	58 23 ^{cd} , 24 ^{cd}
59 21-27	63 27-30	2806-2809	58 25-28 ^{ab}
241*	63 31 ^{ab}	2810 ^{ab}	—
59 28-29 ^{ab}	63 31 ^{cd} -32	2810 ^{cd} -2811	58 28 ^{cd} -30 ^{ab}
242*	—	—	—
59 29 ^{cd}	63 33	2812	58. 30 ^{cd}
60 1-5	64 1-5	2813-2817	59 1-5
243*	—	—	—
60 6 ^{abcd}	64 6	2818	59 6
60 6 ^{ef}	64 7 ^{ab}	2819 ^{ab}	59. 6 ^{cd}
60 7-9	64 7 ^{cd} -10 ^{ab}	2819 ^{cd} -2822 ^{ab}	59. 7 ^{cd} -9 ^{cd}
244*	64 10 ^{cd} -13 ^{ab}	—	—
60 10-11 ^{abcd}	64 13 ^{cd} -15 ^{ab}	2822 ^{cd} -2824 ^{ab}	59 10 ^{cd} -11 ^{cd}
60 11 ^{ef}	64. 15 ^{cd}	2824 ^{cd}	59 12
60 12-13	64 16-17	2825-2826	59 13-14
245*	—	—	—
60 14-27 ^{abcd}	64 18-31	2827-2840	59 15-28
246*	64 32 ^{ab}	2841 ^{ab}	59 29 ^{ab}
60 27 ^{ef}	64. 32 ^{cd}	2841 ^{cd}	59 29 ^{cd}
247*	64 33 ^{ab}	2842 ^{ab}	—
60 28	64 33 ^{cd} -34 ^{ab}	2842 ^{cd} -2843 ^{ab}	59 30
248*	—	—	—
60 29-33 ^{abcd}	64 34 ^{cd} -39 ^{ab}	2843 ^{cd} -2848 ^{ab}	59 31-35
60 33 ^{ef}	64. 39 ^{cd}	2848 ^{cd}	59 35 ^{cd}
60 34-39	64. 40-45	2849-2854	59 36-41 ^{cd}

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
60 40 ^{ab}	64 46 ^{ab}	2855 ^{ab}	59 42
60 40 ^{cd}	64 46 ^{cd}	2855 ^{cd}	—
60 41-43 ^{ab}	64 47-49 ^{ab}	2856-2858 ^{ab}	59 43-45 ^{ab}
60 43 ^{cd}	64 49 ^{cd}	2858 ^{cd}	—
60 43 ^{ef}	64 50 ^{ab}	2859 ^{ab}	59 45 ^{cd}
60 44-47	64 50 ^{cd} -54 ^{ab}	2859 ^{cd} -2863 ^{ab}	59 46-49
249*	—	—	—
60 48-50 ^{ab}	64 54 ^{cd} -56	2863 ^{cd} -2865	59 50-52 ^{ab}
250*	—	—	59 52 ^{cd}
60 50 ^{cd} -51	64 57-58 ^{ab}	2866-2867 ^{ab}	59 53-54 ^{ab}
251*	—	—	—
60 52	64 58 ^{cd} -59 ^{ab}	2867 ^{cd} -2868 ^{ab}	59 54 ^{cd} -54½
252*	—	—	—
60 53-54 ^{ab cd}	64 59 ^{cd} -61 ^{ab}	2868 ^{cd} -2870 ^{ab}	59 55½-56½
60 54 ^{ef}	64 61 ^{cd}	2870 ^{cd}	59 57
60 55	64 62	2871	59 58
253*	—	—	59 59
60 56-63 ^{ab cd}	64 63-70	2872-2879	59 60-67
60 63 ^{ef}	64 71 ^{ab}	2880 ^{ab}	59 67½
60 64-68 ^{ab cd}	64 71 ^{cd} -76 ^{ab}	2880 ^{cd} -2885 ^{ab}	59 68½-73 ^{ab}
60 68 ^{ef}	64 76 ^{cd}	2885 ^{cd}	59 73 ^{cd}
60 69 ^{ab}	64 77 ^{ab}	2886 ^{ab}	—
254*	—	—	59 73½-74½ ^{ab}
60 69 ^{cd} -77 ^{ab}	64 77 ^{cd} -85 ^{ab}	2886 ^{cd} -2894 ^{ab}	59 74½ ^{cd} -82
60 77 ^{cd}	64 85 ^{cd}	2894 ^{cd}	—
255*	—	—	59 82½-83½ ^{ab}
60 77 ^{ef}	64 86 ^{ab}	2895 ^{ab}	59 83½ ^{cd}
60 78-79	64 86 ^{cd} -87 ^{ef}	2895 ^{cd} -2897	59 84½-85½
61 1-5 ^{ab cd}	65 1-5	2898-2902	60 1-5
61 5 ^{ef}	65 6 ^{ab}	2903 ^{ab}	60 5½
61 6-12 ^{ab cd}	65 6 ^{cd} -13 ^{ab}	2903 ^{cd} -2910 ^{ab}	60 6½-12½
61 12 ^{ef}	65 13 ^{cd}	2910 ^{cd}	60 13
61 13	65 14	2911	60 14
256*	—	—	—
61 14 ^{ab cd}	65 15	2912	60 14½-15½ ^{ab}
61 14 ^{ef}	65 16 ^{ab}	2913 ^{ab}	60 15½ ^{cd}
61 15 ^{ab cd}	65 16 ^{cd} -17 ^{ab}	2913 ^{cd} -2914 ^{ab}	60 16-17 ^{ab}
61. 15 ^{ef}	65 17 ^{cd}	2914 ^{cd}	60 17 ^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
61 16 ^{abcd}	65 18	2915	60 18
61 16 ^{ef}	65 19 ^{ab}	2916 ^{ab}	60 18½
61 17-19 ^{abcd}	65 19 ^{cd} -22 ^{ab}	2916 ^{cd} -2919 ^{ab}	60. 19½-21½
61 19 ^{ef}	65 22 ^{cd}	2919 ^{cd}	60 22
61 20 ^{abcd}	65 23	2920	60 23
61 20 ^{ef}	65 24 ^{ab}	2921 ^{ab}	60 24 ^{ab}
61 21-22 ^{abcd}	65 24 ^{cd} -26 ^{ab}	2921 ^{cd} -2923 ^{ab}	60 24 ^{cd} -25½
61 22 ^{ef}	65 26 ^{cd}	2923 ^{cd}	60 26
61 23 ^{abcd}	65 27	2924	60 27
61 23 ^{ef}	65 28 ^{ab}	2925 ^{ab}	60 27½
61 24-25 ^{abcd}	65 28 ^{cd} -30 ^{ab}	2925 ^{cd} -2927 ^{ab}	60 28½-29½
61 25 ^{ef}	65 30 ^{cd}	2927 ^{cd}	60 30
61 26-42	65 31-47	2928-2944	60 31-47
257*	—	—	—
61 43	65. 48	2945	60 48
61 44 ^{ab}	65 49 ^{ab}	2946 ^{ab}	—
61 44 ^{cd} -67 ^{ab}	65 49 ^{cd} -72 ^{ab}	2946 ^{cd} -2969 ^{ab}	60 49-71½ ^{ab}
258*	—	—	60 71½ ^{cd} -72½ ^{ab}
61 67 ^{cd} -69	65 72 ^{cd} -74	2969 ^{cd} -2971	60 72½ ^{cd} -74½
259*	—	—	60 75
61 70	65 75	2972	60 76
62 1-8 ^{abc}	66 1-8 ^{abc}	2973-2980 ^{abc}	61 1-8 ^{abc}
260*	—	—	—
62 8 ^d -10	66 8 ^d -10	2980 ^d -2982	61 8 ^d -10
62. 11	66 11	2983 ^{ab} , 2984 ^{ab}	61 11
62 12	66 12	2983 ^{cd} , 2984 ^{cd}	61 12
261*	—	—	—
62 13-14	66 13-14	2985-2986	61 13-14
262*	—	—	61. 15 ^{ab}
62 15-23	66 15-23	2987-2995	61 15 ^{cd} -23½
—	—	—	61 24
62 24-28	66 24-28	2996-3000	61 25-29
—	—	—	61 29½
62 29-30 ^{abcd}	66 29-30	3001-3002	61 30½-31½
62 30 ^{ef}	66. 31 ^{ab}	3003 ^{ab}	61 32
62 31 ^{abcd}	66 31 ^{cd} -32 ^{ab}	3003 ^{cd} -3004 ^{ab}	61 33
62. 31 ^{ef}	66 32 ^{cd}	3004 ^{cd}	61 33½
62. 32-37	66 33-38	3005-3010	61. 34½-39½

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	61 40
62 38-39	66 39-40	3011-3012	61 41-42
—	—	—	61 42½
62 40	66 41	3013	61 43½
63 1-2 ^{abcd}	67 1-2	3014-3015	62 1-2
263 [*]	—	—	62 3-4 ^{ab}
63 2 ^{ef}	67. 3 ^{ab}	3016 ^{ab}	62 4 ^{cd}
63 3-4 ^{abcd}	67 3 ^{cd} -5 ^{ab}	3016 ^{cd} -3018 ^{ab}	62 5-6
63 4 ^{ef}	67 5 ^{cd}	3018 ^{cd}	62 7 ^{ab}
63 5-8 ^{ab}	67 6-9 ^{ab}	3019-3022 ^{ab}	62 7 ^{cd} -10½ ^{ab}
63 8 ^{cd} -9 ^{ab}	67 9 ^{cd} -10 ^{ab}	—	62 10½ ^{cd} -11
63 9 ^{cd} -10 ^{ab}	67 10 ^{cd} -11 ^{ab}	3022 ^{cd} -3023 ^{ab}	62 12
264 ^{rk}	67 11 ^{cd} -12	—	—
63 10 ^{cd} -12 ^{abcd}	67 13-15 ^{ab}	3023 ^{cd} -3025	62 12½-14½
265 ^{zk}	—	—	62 15
63 12 ^{ef}	67 15 ^{cd}	3026 ^{ab}	62 15½
63 13 ^{abcd}	67 16	3026 ^{cd} -3027 ^{ab}	62 16½
63 13 ^{ef}	67 17 ^{ab}	3027 ^{cd}	62 17
63 14-15 ^{abcd}	67 17 ^{cd} -19 ^{ab}	3028-3029	62 18-19
63 15 ^{ef}	67 19 ^{cd}	3030 ^{ab}	62 20 ^{ab}
63 16-21 ^{abcd}	67 20-25 ^{abcd}	3030 ^{cd} -3036 ^{ab}	62 20 ^{cd} -25½
63 21 ^{ef}	67 25 ^{ef}	3036 ^{cd}	62 26
64 1-2 ^{abcd}	68 1-2	3037-3038	63 1-2
64 2 ^{ef}	68 3 ^{ab}	3039 ^{ab}	63 3 ^{ab}
64 3 ^{ab}	68 3 ^{cd}	3039 ^{cd}	63 3 ^{cd}
64 3 ^{cd,ef}	68 4	—	63 4
64 4 ^{ab}	68 5 ^{ab}	—	63 4½
64 4 ^{cd} -9	68 5 ^{cd} -10	3040-3045 ^{ab}	63 5-10
266 ^{zk}	68 11	3045 ^{cd} -3046 ^{ab}	—
267 ^{rk}	—	—	63 11 ^{ab}
64 10	68 12	3046 ^{cd} -3047	63 11 ^{cd} -11½
268 ^{zk}	—	—	—
64 11-12	68 13-14	3048-3049	63 12½-14 ^{ab}
269 ^{rk}	—	—	—
64 13-16	68 15-18	3050-3053	63 14 ^{cd} -17½
270 ^{zk}	—	—	—
64 17-18	68 19-20	3054-3055	63 18½-19½
65 1	69 1	3056	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
271 ^s (for 1)	—	—	64 1
65 2-4	69 2-4	3057-3059	64 2-4
272 ^s	—	—	64 5-7
65 5-17 ^{abcd}	69 5-17	3060-3072	64 8-20
65 17 ^{ef}	69 18 ^{ab}	3073 ^{ab}	64 20 $\frac{1}{2}$
65 18-19	69 18 ^{cd} -20 ^{ab}	3073 ^{cd} -3075 ^{ab}	64 21-22 $\frac{1}{2}$
273 ^t	69 20 ^{cd}	3075 ^{cd}	—
65 20 ^{ab}	69 21 ^{ab}	3076 ^{ab}	64 23 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
274 ^s	—	—	64 23 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -26 ^{ab}
65 20 ^{cd} -33	69 21 ^{cd} -34	3076 ^{cd} -3089	64 26 ^{cd} -39
66 1-14 ^{abcd}	70 1-14	3090-3103	65 1-14
275 ^s	70 15-18 ^{ab}	3104-3107 ^{ab}	65 15-17, 20 ^{ab}
66 14 ^{ef}	70 18 ^{cd}	3107 ^{cd}	65 20 ^{cd}
66 15	70 19	3108	65 20 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
276 ^s	70 20-21	3109-3110	65 18-19
66 16-19	70 22-25	3111-3114	65 21 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -25
277 ^s	70, 26	3115	65 29
278 ^s	—	—	65 26-28
66 20-22	70 27-29	3116-3118	65 30-32
67 1-2	71 1-2	3119-3120	66 1-2
279 ^s	71 3 ^{ab}	3121 ^{ab}	—
67 3 ^{abcd}	71, 3 ^{cd} -4 ^{ab}	3121 ^{cd} -3122 ^{ab}	66 3
67 3 ^{ef}	71 4 ^{cd}	3122 ^{cd}	66 3 $\frac{1}{2}$
67 4	71 5	3123	66 4 $\frac{1}{2}$ ^{cdab}
67 5-11	71 6-12	3124-3130	66 5 $\frac{1}{2}$ -11 $\frac{1}{2}$
280 ^s	—	—	—
67 12	71 13	3131	—
281 ^s (for 12)	—	—	66 12 $\frac{1}{2}$
67 13-16	71 14-17	3132-3135	66 13 $\frac{1}{2}$ -16 $\frac{1}{2}$
282 ^s	—	—	66 17 $\frac{1}{2}$ -18
67 17-19 ^{abcd}	71 18-20	3136-3138	66 19-21
67 19 ^{ef}	71 21 ^{ab}	3139 ^{ab}	66 22 ^{ab}
67 20-21 ^{abcd}	71 21 ^{cd} -23 ^{ab}	3139 ^{cd} -3141 ^{ab}	66 22 ^{cd} -24 ^{ab}
67 21 ^{ef}	71 23 ^{cd}	3141 ^{cd}	66 24 ^{cd}
67 22-25 ^{ab}	71 24-27 ^{ab}	3142-3145 ^{ab}	66 25-27 $\frac{1}{2}$
283 ^s	—	—	—
67 25 ^{cd} -41	71 27 ^{cd} -43	3145 ^{cd} -3161	66 28 $\frac{1}{2}$ -44
68 1-7	72 1-7	3162-3168	67 1-7

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
68 8 ^a	72 8 ^a	3169 ^a	67 8 ¹
284 ^r	—	—	67 9 ^{1a3}
68 8 ²	72 8 ¹	3169 ²	67 8 ^{a3}
68 9	72 9	3170	67 8 ² , 9 ^{1c2}
68 10-18 ^{a 2}	72 10-18	3171-3179	67 10 ¹ -18 ¹
285 ^a	72 19 ^{a3}	3180 ^{a3}	67 19 ^{1a3}
68 18 ^r -24	72 19 ² -25	3180 ¹ -3186	67 19 ^{1c2} -25 ¹
286 ^r	—	—	67 26 ¹
68 25 ^r	72 26 ^{a3}	3187 ^a	67 27 ^{1a}
287 ^r	72 26 ²	3187 ²	—
68 25 ¹ -31	72 27-28	3188-3196	67 27 ^{1c2} 35 ¹
—	—	—	67 36
68 1-8 ^{a 2}	73 1-8	3197-3204	68 1-8
68 8	73 9 ^{a1}	3205 ^a	68 8 ¹
68 9	73 9 ¹ -10 ^r	3205 ² -3206 ^{a1}	68 9 ^{1a3} , 10 ^{1a3}
—	—	—	68 9 ^{1c2}
68 10 ^{a1c1}	73 10 ² -11 ^a	3206 ¹ -3207 ^{a3}	68 10 ^{1c2} -11 ^{1a3}
68 10 ^r	73 11 ¹	3207 ¹	68 11 ^{1c2}
68 11	73 12	3208	68 12 ¹
288 ^r	—	—	—
68 12	73 13	3209	68 13, 15 ^{a3}
—	—	—	68 14
68 15	73 14	3210	68 15 ² -15 ¹
68 14-26 ^{a1 2}	73 15-27	3211-3223	68 16 ¹ -28 ¹
68 26 ²	73 28 ^{a3}	3224 ^{a1}	68 29
68 27 ^{a3c2}	73 28 ² -29 ^{a3}	3224 ² -3225 ^{a3}	68 30
68 27 ^r	73 29 ²	3225 ²	68 30 ¹
68 28-32	73 30-34	3226-3230	68 31 ¹ -35 ¹
—	—	—	68 36
68 33-37 ^{a3}	73 35-39 ^{a3}	3231-3235 ^{a3}	68 37-41 ^{a3}
289 ^r	—	—	68 41 ²
68 37 ² -41	73 39 ² -43	3235 ² -3239	68 41 ¹ -45 ¹
70 1	74 1	3240	69 1
290 ^r	—	—	69 2 ^{a3}
70 2	74 2	3241	69 2 ¹ , 2 ²
70 3-9 ^{a1c2}	74 3-9	3242-3248	69 3 ¹ -9 ¹
70 9 ^r	74 10 ^a	3249 ^{a3}	69 10
70 10 ^{a1c2}	74 10 ² -11 ^{a3}	3249 ² -3250 ^{a3}	69 11

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
70 10 ^{ef}	74 11 ^{cd}	3250 ^{cd}	69 11½
70 11-12	74 12-13	3251-3252	69 12½-13½
291*	—	—	—
70 13-20	74 14-21	3253-3260	69 14½-21½
70 21-22 ^{ab}	74 22-23 ^{ab}	—	69 22½-23½ ^{ab}
70 22 ^{cd} -23 ^{ab}	74 23 ^{cd} -24 ^{ab}	3261	69 23½ ^{cd} -24½ ^{ab}
70 23 ^{cd} -24 ^{ab}	74 24 ^{cd} -25 ^{ab}	—	69 24½ ^{cd} -25½ ^{ab}
70 24 ^{cd,ef}	74 25 ^{cd} -26 ^{ab}	3262	69 25½ ^{cd} -26
70 25-26 ^{abcd}	74 26 ^{cd} -28 ^{ab}	3263-3264	69 27-28½ ^{ab}
70 26 ^{ef}	74 28 ^{cd}	3265 ^{ab}	69 28½ ^{cd}
70 27	74 29	3265 ^{cd} -3266 ^{ab}	69 29½
—	—	—	69 30-31½
292*	—	—	69 32½
70 28-29	74 30-31	3266 ^{cd} -3268 ^{ab}	69 33½-34½
—	—	—	69 35
70 30-37	74 32-39	3268 ^{cd} -3276	69 36-43
71 1	75 1	3277	70 1
71 2	75 2	3278	70 2 ^{ab} , 3 ^{ab}
—	—	—	70 2 ^{cd}
71 3	75 3	3279	70 3 ^{cd} , 4 ^{cd}
—	—	—	70 4 ^{ab}
71 4	75 4	3280	70 4½-5
71 5	75 5	3281	70 6 ^{ab} , 7 ^{cd}
—	—	—	70 6 ^{cd} , 7 ^{ab}
71 6 ^{abcd}	75 6	3282	70 8
71 6 ^{ef}	75 7 ^{ab}	3283 ^{ab}	70 8½
71 7-9 ^{abcd}	75 7 ^{cd} -10 ^{ab}	3283 ^{cd} -3286 ^{ab}	70 9½-12 ^{ab}
71 9 ^{ef}	75 10 ^{cd}	3286 ^{cd}	70 12 ^{cd}
71 10 ^{ab}	75 11 ^{ab}	3287 ^{ab}	—
71 10 ^{cd} -18	75 11 ^{cd} -19	3287 ^{cd} -3295	70 13-20½
293†	—	—	70 21
71 19-36	75 20-37	3296-3313	70 22-39
72 1-5	76 1-5	3314-3318	71 1-5
72 6-7 ^{ab}	76 6-7 ^{ab}	—	71 6-7 ^{ab}
72 7 ^{cd} -16	76 7 ^{cd} -16	3319-3328 ^{ab}	71 7 ^{cd} -16
—	—	—	71 17 ^{ab}
72 17-22 ^{ab}	76 17-22 ^{ab}	3328 ^{cd} -3333	71 17 ^{cd} -22½ ^{ab}
72 22 ^{cd} -23	76 22 ^{cd} -23	—	71 22½ ^{cd} -23½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
72 24-26	76 24-26	3334-3336	71 24 $\frac{1}{2}$ -26 $\frac{1}{2}$
73 1 ^{ab cd}	77 1	3337	72 1
73 1 ^{ef}	77 2 ^{ab}	3338 ^{ab}	72 2 ^{ab}
73 2 ^{ab cd}	77 2 ^{cd} -3 ^{ab}	3338 ^{cd} -3339 ^{ab}	72 2 ^{cd} -3 ^{ab}
73 2 ^{ef}	77 3 ^{cd}	3339 ^{cd}	72 3 ^{cd}
73 3-8	77 4-9	3340-3345	72 4-9
73 9 ^{ab}	—	3346 ^{ef}	72 10 ^{ab}
294 [*] (for 9 ^{ab})	77 10 ^{ab}	—	—
73 9 ^{cd}	77 10 ^{cd}	3346 ^{cd}	72 10 ^{cd}
—	—	—	72 10 $\frac{1}{2}$
73 10-15 ^{ab}	77 11-16 ^{ab}	3347-3352 ^{ab}	72 11 $\frac{1}{2}$ -16 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
295 [*]	—	—	72 16 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -18 ^{ab}
73 15 ^{cd}	77 16 ^{cd}	3352 ^{cd}	72 18 ^{cd}
296 [*]	—	—	72 19-22
73 16-17	77 17-18	3353-3354	72 23-24
297 [*]	—	—	—
73 18-22	77 19-23	3355-3359	72 25-29 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
298 [*]	—	—	72 29 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
73 23-28	77 24-29	3360-3365	72 30 $\frac{1}{2}$ -36 ^{ab}
299 [*]	—	—	—
300 [*]	—	—	72 36 ^{cd}
73 29-36 ^{ab}	77 30-37 ^{ab}	3366-3373 ^{ab}	72 37-44 ^{ab}
301 [*] (for 36 ^{ab})	—	—	—
73 36 ^{cd} -38	77 37 ^{cd} -39	3373 ^{cd} -3375	72 44 ^{cd} -46
302 [*]	—	—	72 47 ^a
303 [*]	—	—	—
73 39 ^{ab}	77 40 ^{ab}	3376 ^{ab}	72 47 ^{b c}
304 [*]	—	—	72 47 ^d
73 39 ^{cd ef}	77 40 ^{cd} -41 ^{ab}	3376 ^{cd} -3377 ^{ab}	72 48
305 [*]	—	—	—
73 40-41 ^{ab cd}	77 41 ^{cd} -43 ^{ab}	3377 ^{cd} -3379 ^{ab}	72 49-50
73 41 ^{ef}	77 43 ^{cd}	3379 ^{cd}	72 50 $\frac{1}{2}$
73 42 ^{ab cd}	77 44	3380	72 51 $\frac{1}{2}$
73 42 ^{ef}	77 45 ^{ab}	3381 ^{ab}	72 52
306 [*]	—	—	72 53
73 43 ^{ab cd}	77 45 ^{cd} -46 ^{ab}	3381 ^{cd} -3382 ^{ab}	72 54
73 43 ^{ef}	77 46 ^{cd}	3382 ^{cd}	72 54 $\frac{1}{2}$
307 [*]	—	—	72 55 $\frac{1}{2}$ -56 $\frac{1}{2}$

Cut Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
73 44-48 ^{abcd}	77 47-51	3383-3387	72 57½-62 ^{ab}
73 48 ^{ef}	77 52	3388 ^{ab}	72 62 ^{cd}
73 49-52	77 52 ^{cd} -56 ^{ab}	3388 ^{cd} -3392 ^{ab}	72 63-66
308 [*]	—	—	72 67-67½
73 53 ^{ab}	77 56 ^{cd}	3392 ^{cd}	—
73 53 ^{cdef}	77 57	3393	72 68½
73 54-56	77 58-60	3394-3396	72 69½-71½
73 57	77 61	3397	72 72½ ^{cdab}
73 58-59	77 62-63	3398-3399	72 73½-74½
309 [*]	—	—	72 75½ ^{ab}
73 60-66	77 64-70	3400-3406	72 75½ ^{cd} -82
310 [*]	—	—	—
73 67-71 ^{abcd}	77 71-75 ^{abcd}	3407-3411	72 83-87½ ^{ab}
73 71 ^{ef}	77 75 ^{ef}	3412	72 87½ ^{cd}
74 1-18 ^{abc}	78 1-18 ^{abc}	3413-3431 ^a	73 1-18 ^{abc}
311 [*]	—	—	73 18 ^d -19½ ^a
74 18 ^d -22	78 18 ^d -22	3431 ^b -3435 ^{ab}	73 19½ ^b -23
—	—	—	73 23½
74 23-35	78. 23-35	3435 ^{cd} -3448 ^{ab}	73 24½-36½
—	—	—	73 37½
74 36	78 36	3448 ^{cd} -3449	73 38½
75. 1-6	79 1-6	3450-3455	74 1-6
75 7	79 7	3456	74 7 ^{ab} , 7½
—	—	—	74 7 ^{cd}
75 8-13 ^{ab}	79 8-13 ^{ab}	3457-3462 ^{ab}	74 8½-13½
312 [*]	—	—	—
75 13 ^{cd} -16	79 13 ^{cd} -16	3462 ^{cd} -3465	74 13½ ^{cd} -16½
313 [*]	—	—	—
75 17-18	79 17-18	3466-3467	74 18½-19½
75 19	79 19	3468	74. 17½
75. 20-21	79 20-21	3469-3470	74 20½-21½
75 22-23	79 22-23	—	74 22½-23½
75 24 ^{abcd}	79 24	3471	74 24½
75 24 ^{ef}	79 25 ^{ab}	3472 ^{ab}	74 25½ ^{ab}
75 25-26 ^{abcd}	79 25 ^{cd} -27 ^{ab}	3472 ^{cd} -3474 ^{ab}	74 25½ ^{cd} -27
75 26 ^{ef}	79 27 ^{cd}	3474 ^{cd}	74 27½
75 27 ^{abcd}	79 28	3475	74 28½
314 [*]	79 29 ^{ab}	3476 ^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	74 29½-30½ ^{ab}
75 27 ^{ef}	79 29 ^{cd}	3476 ^{cd}	74 30½ ^{cd}
75 28-31	79 30-35	3477-3480	74 31½-34½
—	—	—	74 35½-37½
75 32-36	79 34-38	3481-3485	74 38½-42½
315 ^f	—	—	74 43½
75 37	79 39	3486	74 44½ ^{ad} , 45
—	—	—	74 44½ ^{bc}
75 38-39 ^{abcd}	79 40-41	3487-3488	74 46-47
75 39 ^{ef}	79 42 ^{ab}	3489 ^{ab}	74 47½
75 40-41	79 42 ^{cd} -44 ^{ab}	3489 ^{cd} -3491 ^{ab}	74 48½-49½
316 ^g	79 44 ^{cd}	3491 ^{cd}	74 50
75 42-43 ^{ab}	79 45-46 ^{ab}	3492-3493 ^{ab}	74 51-52 ^{ab}
317 ^f	—	—	74 52 ^{cd}
75 43 ^{cd} -48	79 46 ^{cd} -51	3493 ^{cd} -3498	74 52½-57½
318 ^g	79 52 ^{ab}	3499 ^{ab}	—
319 ^g	—	—	74 58
75 49-52 ^{abcd}	79 52 ^{cd} -56 ^{ab}	3499 ^{cd} -3503 ^{ab}	74 59-62
75 52 ^{ef}	79 56 ^{cd}	3503 ^{cd}	74 63 ^{ab}
75 53-55 ^{abcd}	79 57-59	3504-3506	74 63 ^{cd} -65½
75 55 ^{ef}	79 60 ^{ab}	3507 ^{ab}	74 66½ ^{ab}
75 56-57 ^{abcd}	79 60 ^{cd} -62 ^{ab}	3507 ^{cd} -3509 ^{ab}	74 66½ ^{cd} -68
75 57 ^{ef}	79 62 ^{cd}	3509 ^{cd}	74 68½
75 58	79 63	3510	74 69½
320 ^g	—	—	74 70½
75 59	79 64	3511	74 71½
321 ^g	—	—	74 72½
76 1-14	80 1-14	3512-3525	75 1-14
76 15	80 17 ^{cd} , 15 ^{ab}	3526	75 15
76 16-17	80 15 ^{cd} -17 ^{ab}	3527-3528	75 15½-17
76 18-19	80 18-19	3529-3530	75 18-19
77 1-4 ^{ab}	81 1-4 ^{ab}	3531-3534 ^{ab}	76 1-4 ^{ab}
322 ^g	—	—	76 4 ^{cd}
77 4 ^{cd} -8 ^{abcd}	81 4 ^{cd} -8	3534 ^{cd} -3538	76 5-9 ^{ab}
77 8 ^{ef}	81 9 ^{ab}	3539 ^{ab}	76 9 ^{cd}
77 9-10	81 9 ^{cd} -11 ^{ab}	3539 ^{cd} -3541 ^{ab}	76 10-11
—	—	—	76 11½
77. 11	81 11 ^{cd} -12 ^{ab}	3541 ^{cd} -3542 ^{ab}	76. 12½ ^{ab} , 13½ ^{ab}

Cit Ed	Bom Ed	Cul Ed	Madras Ed
—	—	—	76 12 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
77 12	81 12 ^{cd} -13 ^{ab}	3542 ^{cd} -3543 ^{ab}	76 13 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -14 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
77 13	81 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3519 ^{cd} -3544 ^{ab}	76. 14 $\frac{1}{2}$ ^{cd} , 16 ^{ad}
—	—	—	76 15, 16 ^{bc}
77 14-16 ^{abcd}	81 14 ^{cd} -17 ^{ab}	3544 ^{cd} -3547 ^{ab}	76 17-19
77 16 ^{ef}	81 17 ^{cd}	3547 ^{cd}	76 20 ^{ab}
77 17-20 ^{abcd}	81 18-21	3548-3551	76. 20 ^{cd} -24
77 20 ^{ef}	81 22 ^{ab}	3552 ^{ab}	76. 24 $\frac{1}{2}$
77 21-31	81 22 ^{cd} -33 ^{ab}	3552 ^{cd} -3563 ^{ab}	76. 25 $\frac{1}{2}$ -36 ^{ab}
—	—	—	76 36 ^{cd}
77 32-33 ^{abcd}	81 33 ^{cd} -35 ^{ab}	3563 ^{cd} -3565 ^{ab}	76 37-38 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
77 33 ^{ef}	81 35 ^{cd}	3565 ^{cd}	76. 38 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
77 34-44	81 36-46	3566-3576	76 39 $\frac{1}{2}$ -49 $\frac{1}{2}$
78 1-13	82 1-13	3577-3589	77 1-13
—	—	—	77 13 $\frac{1}{2}$
78 14-15 ^{abcd}	82 14-15	3590-3591	77 14-16
78 15 ^{ef}	82 16 ^{ab}	3592 ^{ab}	77 16 $\frac{1}{2}$
78 16 ^{abcd}	82 16 ^{cd} -17 ^{ab}	3592 ^{cd} -3593 ^{ab}	77 17 $\frac{1}{2}$
78 16 ^{ef}	82 17 ^{cd}	3593 ^{cd}	77 18
—	—	—	77 19 ^{ab}
78 17-27 ^{abcd}	82 18-28	3594-3604	77 19 ^{cd} -29 $\frac{1}{2}$
78 27 ^{ef}	82 29 ^{ab}	3605 ^{ab}	77 30
78 28 ^{abcd}	82 29 ^{cd} -30 ^{ab}	3605 ^{cd} -3606 ^{ab}	77 31
78 28 ^{ef}	82 30 ^{cd}	3606 ^{cd}	77 31 $\frac{1}{2}$
78 29-32 ^{abcd}	82 31-34	3607-3610	77 32 $\frac{1}{2}$ -35 $\frac{1}{2}$
78 32 ^{ef}	82 35 ^{ab}	3611 ^{ab}	77 36
78 33-34 ^{abcd}	82 35 ^{cd} -37 ^{ab}	3611 ^{cd} -3613 ^{ab}	77 37-38
78 34 ^{ef}	82 37 ^{cd}	3613 ^{cd}	77. 38 $\frac{1}{2}$
78 35-37 ^{abcd}	82 38-40	3614-3616	77 39 $\frac{1}{2}$ -41 $\frac{1}{2}$
78 37 ^{ef}	82 41 ^{ab}	3617 ^{ab}	77 42
323*	—	—	—
78 38-40 ^{abcd}	82 41 ^{cd} -44 ^{ab}	3617 ^{cd} -3620 ^{ab}	77 43-45
78 40 ^{ef}	82 44 ^{cd}	3620 ^{cd}	77 45 $\frac{1}{2}$
78 41-44 ^{abcd}	82 45-48	3621-3624	77 46 $\frac{1}{2}$ -49 $\frac{1}{2}$
78 44 ^{ef}	82 49 ^{ab}	3625 ^{ab}	77 50
78 45-47 ^{abcd}	82 49 ^{cd} -52 ^{ab}	3625 ^{cd} -3628 ^{ab}	77 51-53
78 47 ^{ef}	82 52 ^{cd}	3628 ^{cd}	77 53 $\frac{1}{2}$
78 48-57	82 53-62	3629-3638	77 54 $\frac{1}{2}$ -63 $\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
—	—	—	77 64
79 1-12 ^{abcd}	83 1-12	3639-3650	78 1-12
79 12 ^{ef}	83 13 ^{ab}	3651 ^{ab}	78 12 $\frac{1}{2}$
79 13 ^{abcd}	83 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3651 ^{cd} -3652 ^{ab}	78 13 $\frac{1}{2}$
79 13 ^{ef}	83 14 ^{cd}	3652 ^{cd}	78 14
79 14-21	83 15-22	3653-3660	78 15-22
79 22	83 23	3661	78 23 ^{ad} , 23 $\frac{1}{2}$
—	—	—	78 23 ^{bc}
79 23-25	83 24-26	3662-3664	78 24 $\frac{1}{2}$ -26 $\frac{1}{2}$
—	—	—	78 27
79 26-30 ^{ab}	83 27-31 ^{ab}	3665-3669 ^{ab}	78 28-32 ^{ab}
324 [*]	—	—	—
79 30 ^{cd} -33	83 31 ^{cd} -34	3669 ^{cd} -3672	78 32 ^{cd} -35
—	—	—	78 36-36 $\frac{1}{2}$
79 34-35	83 35-36	3673-3674	78 37 $\frac{1}{2}$ -38 $\frac{1}{2}$
—	—	—	78 39 $\frac{1}{2}$
79 36-45 ^{ab}	83 37-46 ^{ab}	3675-3684 ^{ab}	78 40 $\frac{1}{2}$ -49 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
325 [*]	—	—	78 49 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -50 $\frac{1}{2}$
79 45 ^{cdef}	83 46 ^{cd} -47 ^{ab}	3684 ^{cd} -3685 ^{ab}	78 51 $\frac{1}{2}$
79 46-48 ^{abcd}	83 47 ^{cd} -50 ^{ab}	3685 ^{cd} -3688 ^{ab}	78 52 $\frac{1}{2}$ -54 $\frac{1}{2}$
79 48 ^{ef}	83 50 ^{cd}	3688 ^{cd}	—
326 [*] (for 48 ^{ef})	—	—	78 55 $\frac{1}{2}$
79 49-55	83 51-57	3689-3695	78 56 $\frac{1}{2}$ -62 $\frac{1}{2}$
80 1-6	84 1-6	3696-3701	79 1-6
—	—	—	79 7
80 7-22 ^{abcd}	84 7-22	3702-3717	79 8-23
80 22 ^{ef}	84 23 ^{ab}	3718 ^{ab}	79 24 ^{ab}
80 23 ^{abcd}	84 23 ^{cd} -24 ^{ab}	3718 ^{cd} -3719 ^{ab}	79 24 ^{cd} -25 ^{ab}
80 23 ^{ef}	84 24 ^{cd}	3719 ^{cd}	79 25 ^{cd}
80 24-30 ^{abcd}	84 25-31	3720-3726	79 26-32
80 30 ^{ef}	84 32 ^{ab}	3727 ^{ab}	79 32 $\frac{1}{2}$
80 31 ^{abcd}	84 32 ^{cd} -33 ^{ab}	3727 ^{cd} -3728 ^{ab}	79 33 $\frac{1}{2}$
80 31 ^{ef}	84 33 ^{cd}	3728 ^{cd}	79 34
80 32-42 ^{abcd}	84 34-44	3729-3739	79 35-45
80 42 ^{ef}	84 45 ^{ab}	3740 ^{ab}	79 45 $\frac{1}{2}$
80 43 ^{abcd}	84 45 ^{cd} -46 ^{ab}	3740 ^{cd} -3741 ^{ab}	79 46-47 ^{ab}
80 43 ^{ef}	84 46 ^{cd}	3741 ^{cd}	79 47 ^{cd}
80 44 ^{ab}	84 47 ^{ab}	3742 ^{ab}	79 48 ^{ab}

Cutt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
327	—	—	—
80 14 ^{cd} 47 ^{ab}	84 47 ^{cd} -50 ^{ab}	3742 ^{cd} -3745 ^{ab}	79 48 ^{cd} -51 ^{ab}
328 ^{vi}	—	—	—
80 47 ^{cd}	84 50 ^{cd} -51 ^{ab}	3745 ^{cd} -3746 ^{ab}	79 51 ^{cd} -51 [!]
80 48 ^{cd}	84 51 ^{cd} -52 ^{ab}	3746 ^{cd} -3747 ^{ab}	79 52 [!]
80 48 ^{ef}	84 52 ^{cd}	3747 ^{cd}	79 53
80 49-51	84 53-55	3748-3750	79 54-56
81 1-5 ^{abcd}	85 1-5	3751-3755	80 1-5 ^{ab}
81 5 ^{ef}	85 6 ^{ab}	3756 ^{ab}	80 5 ^{cd}
81 6-10 ^{abcd}	85 6 ^{cd} -11 ^{cd}	3756 ^{cd} -3761 ^{ab}	80 6 [!] -10 [!]
81 10 ^{ef}	85 11 ^{cd}	3761 ^{cd}	80 11 ^{ab}
81 11 ^{abcd}	85 12	3762	80 11 ^{cd} -12 ^{ab}
81 11 ^{ef}	85 13 ^{ab}	3763 ^{ab}	80 12 ^{cd}
329 ^v	—	—	80 13 [!]
81 12 ^{abcd}	85 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3763 ^{cd} -3764 ^{ab}	80 14 [!]
81 12 ^{ef}	85 14 ^{cd}	3764 ^{cd}	80 15
81 13-16 ^{ab}	85 15 18 ^{cd}	3765-3768 ^{ab}	80 16 19 ^{ab}
330 [*]	—	—	—
81 16 ^{cd} -27 ^{abcd}	85 18 ^{cd} -29	3768 ^{cd} -3779	80 19 ^{cd} -30
81 27 ^{ef}	85 30 ^{ab}	3780 ^{cd}	80 31 ^{ab}
—	—	—	80 31 ^{cd}
81 28	85 30 ^{cd} -31 ^{ab}	3780 ^{cd} -3781 ^{ab}	80 32
81 29	85 31 ^{cd} -32 ^{ab}	3781 ^{cd} -3782 ^{ab}	80 33 ^{cd} , 33 [!]
—	—	—	80 33 ^{cd}
81 30-32	85 32 ^{cd} -35 ^{ab}	3782 ^{cd} -3785 ^{ab}	80 34 [!] -36 [!]
331 ^{vi}	—	—	80 37 [!]
81 33	85 35 ^{cd} -36 ^{ab}	3785 ^{cd} -3786 ^{ab}	80 38 ^{ab} , 39 ^{ab}
—	—	—	80 38 ^{cd}
81 34	85 36 ^{cd} -37 ^{ab}	3786 ^{cd} -3787 ^{ab}	80 39 ^{cd} -40
81 35 ^{abcd}	85 37 ^{cd} -38 ^{ab}	3787 ^{cd} -3788 ^{ab}	80 41 ^{ab} , 42 ^{ab}
—	—	—	80 41 ^{cd}
81 35 ^{ef} -37	85 38 ^{cd} -40	3788 ^{cd} -3790	80 42 ^{cd} -44
82 1-11	86 1-11	3791-3801	81 1-11
332 ^{vi}	—	—	81 11 [!] -12 [!]
82 12-13	86 12-13	3802-3803	81 13 [!] -14 [!]
333 [*]	—	—	—
82 14-29 ^{abcd}	86 14-29	3804-3819	81 15 [!] -30 [!]
82 29 ^{ef}	86 30 ^{ab}	3820 ^{ab}	81 31

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
82 30 ^{abcd}	86 30 ^{cd} -31 ^{ab}	3820 ^{cd} -3821 ^{ab}	81 32
82 30 ^{ef}	86 31 ^{cd}	3821 ^{cd}	81 32 ¹ ₂
82 31-40 ^{ab}	86 32-41 ^{ab}	3822-3831 ^{ab}	81 33 ¹ ₂ -42 ¹ ₂ ^{ab}
82 40 ^{cd} -41	86 41 ^{cd} -42	—	81 42 ¹ ₂ ^{cd} -43 ¹ ₂
82 42-44	86 43-45	3831 ^{cd} -3834 ^{ab}	81 44 ¹ ₂ -46 ¹ ₂
334 ^z	—	—	—
82 45-50	86 46-51	3834 ^{cd} -3840 ^{ab}	81 47 ¹ ₂ -52 ¹ ₂
—	—	—	81 53 ¹ ₂ -54 ¹ ₂
82 51-54	86 52-55	3840 ^{cd} -3844 ^{ab}	81 55 ¹ ₂ -58 ¹ ₂
—	—	—	81 59 ¹ ₂
82 55	86 56	3844 ^{cd} -3845 ^{ab}	81 60 ¹ ₂
—	—	—	81 61
82 56	86 57	3845 ^{cd} -3846	81 62
83 1-13	87 1-13	3847-3859	82 1-13
83 14	87 14	3860	82 14 ^{ab} , 14 ¹ ₂
—	—	—	82 14 ^{cd}
83 15-19	87 15-19	3861-3865	82 15 ¹ ₂ -19 ¹ ₂
83 20	87 20	3866	82 21 ¹ ₂
83 21	87 21	3867	82 20 ¹ ₂
83 22-29 ^{abcd}	87 22-29	3868-3875	82 22 ¹ ₂ -29 ¹ ₂
83 29 ^{ef}	87 30 ^{ab}	3876 ^{ab}	82 30 ¹ ₂ ^{ab}
83 30	87 30 ^{cd} -31 ^{ab}	3876 ^{cd} -3877 ^{ab}	82 30 ¹ ₂ ^{cd} -31
335 ^z	—	—	—
83 31 ^{abcd}	87 31 ^{cd} -32 ^{ab}	3877 ^{cd} -3878 ^{ab}	82 32
83 31 ^{ef}	87 32 ^{cd}	3878 ^{cd}	82 32 ¹ ₂
83 32-39	87 33-40	3879-3886	82 33 ¹ ₂ -40 ¹ ₂
84 1-11	88 1-11	3887-3897	83 1-11
84 12 ^{abcd}	88 12	3898	83 12 ^{ab} , 14 ¹ ₂ ^{cd}
—	—	—	83 12 ^{cd} -14 ¹ ₂ ^{ab}
84 12 ^{ef}	88 13 ^{ab}	3899 ^{ab}	83 15 ¹ ₂ ^{ab}
84 13 ^{abcd}	88 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3899 ^{cd} -3900 ^{ab}	83 15 ¹ ₂ ^{cd} -16 ¹ ₂ ^{ab}
84 13 ^{ef}	88 14 ^{cd}	3900 ^{cd}	83 16 ¹ ₂ ^{cd}
84 14-20 ^{ab}	88 15-21 ^{ab}	3901-3907 ^{ab}	83 17 ¹ ₂ -23 ¹ ₂ ^{ab}
336 ^z	—	—	83 23 ¹ ₂ ^{cd}
84 20 ^{cd}	88 21 ^{cd}	3907 ^{cd}	83 24
84 21 ^{ab}	88 22 ^{ab}	3908 ^{ab}	—
84 21 ^{cd} -29	88 22 ^{cd} -30	3908 ^{cd} -3916	83 24 ¹ ₂ -32 ¹ ₂
84 30	88 31	3917	83 37 ¹ ₂

Citt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
84 31 ^{ai}	88 32 ^{ai}	3918 ^{ai}	83 33 ^{ai}
337 [—]	—	—	—
84 31 ^{cd} -34	88 32 ^{cd} -35	3918 ^{cd} -3921	83 33 ^{cd} -36 ^l
84 35-43	88 36-44	3922-3930	83 38 ^l -46 ^l
85 1-13	89 1-13	3931-3943	84 1-13 ^{ab}
—	—	—	84 13 ^{cd}
85 14-16	89 14-16	3944-3946	84 14 ^l -16 ^l
338	89 17-18	3947-3948	—
85 17-30 ^{abcd}	89 19-32	3949-3962	84 17 ^l -31 ^{ai}
85 30 ^{ef}	89 33 ^{ab}	3963 ^{ab}	84 31 ^{ai}
85 31 ^{abcd}	89 33 ^{cd} -34 ^{ab}	3963 ^{cd} -3964 ^{ab}	84 31 ^l -32 ^l ^{ai}
85 31 ^{ef}	89 34 ^{cd}	3964 ^{cd}	84 32 ^l ^{cd}
85 32-33 ^{ai}	89 35-36 ^{ab}	3965-3966 ^{ab}	84 33 ^l -34 ^l ^{ab}
339 [*]	89 36 ^{cd}	3966 ^{cd}	—
340 ^{ai}	—	—	—
85 33 ^{cd}	89 37 ^{ab}	3967 ^{ab}	84 34 ^l ^{cd}
85 34 ^{abcd}	89 37 ^{cd} -38 ^{ab}	3967 ^{cd} -3968 ^{ab}	84 35 ^l
85 34 ^{ef}	89 38 ^{cd}	3968 ^{cd}	84 36
85 35-36	89 39-40	3969-3970	84 37-38
86 1-4 ^{ai}	90 1-4 ^{ab}	3971-3972 ^{ai}	85 1-4 ^{ab}
341 ^{ai}	90 4 ^{cd}	3974 ^{cd}	85 4 ^{cd}
86 4 ^{cd}	90 5 ^{ab}	3975 ^{ab}	85 5 ^{ab}
86 5 ^{abcd}	90 5 ^{cd} -6 ^{ab}	3975 ^{cd} -3976 ^{ab}	85 5 ^{cd} -6 ^{ab}
86 5 ^{ef}	90 6 ^{cd}	3976 ^{cd}	85 6 ^{cd}
86 6-9	90 7-10	3977-3980	85 7-10
—	—	—	85 10 ^l
86 10 ^{ai}	90 11 ^{ab}	3981 ^{ab}	85 11 ^l ^{ab}
342 ^{ai}	—	—	—
86 10 ^{cd} -11 ^{abcd}	90 11 ^{cd} -12	3981 ^{cd} -3982	85 11 ^l ^{cd} -12
343 [*]	90 13 ^{ai}	3983 ^{ab}	—
86 11 ^{ef} -14 ^{abcd}	90 13 ^{cd} -16	3983 ^{cd} -3986	85 13-16
344 [*]	—	—	85 17-19 ^l ^{ab}
86 14 ^{ef} -17 ^{abcd}	90 17-20 ^{ab}	3987-3990 ^{ab}	85 19 ^l ^{cd} -22 ^l
86 17 ^{ef}	90 20 ^{cd}	3990 ^{cd}	85 23
86 18-26 ^{abcd}	90 21-29	3991-3999	85 24 32
86 26 ^{ef} -30 ^{abcd}	90 30-34 ^{ab}	4000-4004 ^{ai}	85 32 ^l 36 ^l
86 30 ^{ef} -39	90 34 ^{cd} -43	4004 ^{cd} -4013	85 37 46
—	—	—	85 47 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
86 40-42	90 44-46	4014-4016	85 47 ^{cd} -49½
86 43	90 47	4017	85 50½ ^{ab} , 51
—	—	—	85 50½ ^{cd}
86 44-49 ^{abcd}	90 48-53	4018-4023	85 52-57
345*	90 54 ^{a'}	4024 ^{ab}	—
86 49 ^{ef} -52	90 54 ^{cd} -57	4024 ^{cd} -4027	85 57½-60½
86 53	90 58	4028	85 61½ ^{ab} , 62½ ^{cd}
—	—	—	85 61½ ^{cd} -62½ ^{ab}
86 54-58 ^{abcd}	90 59-63	4029-4033	85 63½-67½
86 58 ^{ef} -63	90 64-69 ^{ab}	4034-4039 ^{ab}	85 68-73
86 64 ^{abcd}	90 69 ^{cd} -70 ^{ab}	4039 ^{cd} -4040 ^{ab}	85 74 ^{abc} , 75 ^b
—	—	—	85 74 ^d -75 ^a
346	90 70 ^{cd}	4040 ^{cd}	—
86 64 ^{ef} -65	90 71-72 ^{ab}	4041-4042 ^{ab}	85 75 ^{cd} -76
86 66	90 72 ^{cd} -73 ^{ab}	4042 ^{cd} -4043 ^{ab}	85 77 ^{a'} , 77½
—	—	—	85 77 ^{cd}
86 67 ^{abcd}	90 73 ^{cd} -74 ^{ab}	4043 ^{cd} -4044 ^{ab}	85 78½
86 67 ^{ef} -80 ^{a'}	90 74 ^{cd} -87 ^{ab}	4044 ^{cd} -4057 ^{ab}	85 79-93 ^{ab}
86 80 ^{cd}	90 87 ^{cd}	—	85 93 ^{cd}
86 81-86	90 88-93	4057 ^{cd} -4063	85 94-99
87 1-3 ^{abcd}	91 1-3	4064-4066	86 1-3
87 3 ^{ef}	91 4 ^{a'}	4067 ^{ab}	86 4 ^{ab}
347*	—	—	86 4 ^{cd}
87 4-25 ^{ab}	91 4 ^{cd} -25	4067 ^{cd} -4088	86 5-25½
348*	91 26 ^{ab}	4089 ^{ab}	—
87 25 ^{cd}	91 26 ^{cd}	4089 ^{cd}	86 26½ ^{ab}
87 25 ^{ef}	91 27 ^{a'}	4090 ^{ab}	—
87 26	91 27 ^{cd} -28 ^{ab}	4090 ^{cd} -4091 ^{ab}	86 26½ ^{cd} -27½ ^{ab}
349*	—	—	86 27½ ^{cd}
87 27-28	91 28 ^{cd} -30 ^{ab}	4091 ^{cd} -4093 ^{ab}	—
87 29-30	91 30 ^{cd} -31 ^{ef}	4093 ^{cd} -4095	86 28½-29½
88 1-3 ^{abcd}	92 1-3	4096-4098	87 1-3
88 3 ^{ef}	92 4 ^{a'}	4099 ^{ab}	87 3½
88 4 ^{abcd}	92 4 ^{cd} -5 ^{ab}	4099 ^{cd} -4100 ^{ab}	87 4½
88 4 ^{ef}	92 5 ^{cd}	4100 ^{cd}	87 5½ ^{ab}
88 5-7 ^{abcd}	92 6-8	4100 ^{cd}	87 5½ ^{cd} -8
88 7 ^{ef} -8 ^{abcd}	92 9-10 ^{ab}	4100 ^{cd}	87 8½-9½
88 8 ^{ef} -11	92 10 ^{cd} -13	4108	87 10-13

Cut Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed.
350 ⁱ	—	—	87. 14 ^{ab}
88 12 22 ^{abc}	92 14 24	4109 4119	87 14 ^{cd} -24 ¹
88 22 ^{ef} -23 ^{abcd}	92 25 26 ^{ab}	4120 4121 ^{ab}	87 25-26
88 23 ^{ef} -32 ^{abcd}	92 26 ^{cd} -35	4121 ^{cd} -4130	87 26 ¹ -35 ¹
88 32 ^{ef} -33 ^{abcd}	92 36-37 ^{ab}	4131-4132 ^{ab}	87 36-37
88 33 ^{ef} -37 ^{abcd}	92 37 ^{cd} -41	4132 ^{cd} -4136	87 37 ¹ -41 ¹
88 37 ^{ef} -38 ^{abcd}	92 42-43 ^{ab}	4137-4138 ^{ab}	87 42-43
88 38 ^{ef}	92. 43 ^{cd}	4138 ^{cd}	87 43 ¹
351 ⁱ	—	—	—
89 1-8 ^{abcd}	93 1-8	4139-4146	88 1-8
89 8 ^{ef} -9	93 9-10 ^{ab}	4147-4148 ^{ab}	88 8 ¹ -10 ^{ab}
—	—	—	88 10 ^{cd}
89 10 11 ^{abcd}	93 10 ^{cd} -12 ^{ab}	4148 ^{cd} -4150 ^{ab}	88 11-12
89 11 ^{ef} -17 ^{abcd}	93 12 ^{cd} -17	4150 ^{cd} -4156	88 12 ¹ -18 ¹
89 17 ^{ef} -19 ^{abcd}	93 18-21 ^{ab}	4157-4159 ^{ab}	88 19-21
89 19 ^{ef} -20 ^{ab}	93 21 ^{cd} -22 ^{ab}	4159 ^{cd} -4160 ^{ab}	88 21 ¹ -22 ¹
352 ⁱⁱ	—	—	88 22 ¹ ^{cd}
89 20 ^{cd} -41	93 22 ^{cd} -43	4160 ^{cd} -4181	88 23-44
90 1-4 ^{abcd}	94 1-4	4182-4185	89 1-4
90 4 ^{ef} -13 ^{abcd}	94 5-14 ^{ab}	4186-4195 ^{ab}	89. 4 ¹ -13 ¹
90 13 ^{ef} -25 ^{abcd}	94 14 ^{cd} -26	4195 ^{cd} -4207	89 14-26
90 25 ^{ef} -26 ^{abcd}	94 27-28 ^{ab}	4208-4209 ^{ab}	89 26 ¹ -27 ¹
90 26 ^{ef} -27 ^{abcd}	94 28 ^{cd} -29	4209 ^{cd} -4210	89 28-29
90 27 ^{ef} -29	94 30-32 ^{ab}	4211-4213 ^{ab}	89 30-32 ^{ab}
353 ⁱⁱⁱ	—	—	89 32 ^{cd}
90 30-32	94 32 ^{cd} -35 ^{ab}	4213 ^{cd} -4216 ^{ab}	89 33-35
354 ^{iv}	—	—	—
355 ^v	—	—	89 36 ^{ab}
90 33-35	94 35 ^{cd} -38 ^{ab}	4216 ^{cd} -4219 ^{ab}	89 36 ^{cd} -38 ¹
356 ^{vi}	—	—	89 39 ¹
90 36	94 38 ^{cd} -39 ^{ab}	4219 ^{cd} -4220 ^{ab}	89 40 ¹
90 37	94. 39 ^{cd} -40 ^{ab}	4220 ^{cd} -4221 ^{ab}	89 41 ¹ ^{ab} , 42
—	—	—	89 41 ¹ ^{cd}
90 38 40 ^{abcd}	94 40 ^{cd} -43 ^{ab}	4221 ^{cd} -4224 ^{ab}	89 43-45
90 40 ^{ef}	94 43 ^{cd}	4224 ^{cd}	89 46 ^{ab}
90 41-42	94 44-45	4225-4226	89 46 ^{cd} -48 ^{ab}
—	—	—	89. 48 ^{cd}
90 43-44 ^{abcd}	94 46-47	4227-4228	89. 49-50

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
90 44 ^{er} -45 ^{abcd}	94 48-49 ^{ab}	4229-4230 ^{ab}	89 50½-51½
90 45 ^{er} -46	94 49 ^{cd} -50	4230 ^{cd} -4231	89 52-53
91 1 ^{ab}	95 1 ^{ab}	4232 ^{ab}	90 1 ^{ab}
357*	—	—	90 1 ^{cd}
91 1 ^{cd} -12 ^{ab}	95 1 ^{cd} -12 ^{ab}	4232 ^{cd} -4243 ^{ab}	90 2-12
358*	—	—	90 13 ^{cd}
91 12 ^{cd}	95 12 ^{cd}	4243 ^{cd}	90 13 ^{ab}
91 13-14 ^{abcd}	95 13-14	4244-4245	90 14-16
91 14 ^{er} -17 ^{abcd}	95 15-18 ^{ab}	4246-4249 ^{ab}	90 16½-18½
91 17 ^{er} -37	95 18 ^{cd} -38	4249 ^{cd} -4269	90 19-39
91 38	95 39	4270	90 40 ^{cd} , 41 ^{ab}
—	—	—	90 40 ^{bc}
91 39 ^{abcd}	95 40	4271	90 41 ^{cd} -42 ^{ab}
91 39 ^{er} -43	95 41-45 ^{ab}	4272-4276 ^{ab}	90 42 ^{cd} -46
359*	—	—	—
91 44-45	95 45 ^{cd} -47 ^{ab}	4276 ^{cd} -4278 ^{ab}	90 47-48
—	—	—	90 48½
91 46	95 47 ^{cd} -48 ^{ab}	4278 ^{cd} -4279 ^{ab}	90 49½ ^{ab} , 50
—	—	—	90 49½ ^{cd}
91 47-51 ^{abcd}	95 48 ^{cd} -53 ^{ab}	4279 ^{cd} -4289 ^{ab} †	90 51-55
91 51 ^{er} -52	95 53 ^{cd} -54	4289 ^{cd} -4290	90 55½-56½
91 53 ^{abcd}	95 55	4291 ^{ab} , 4292 ^{ab}	90 57½
91 53 ^{er}	95 56 ^{ab}	4291 ^{cd}	90 58½ ^{ab}
91 54-57 ^{abcd}	95 56 ^{cd} -60 ^{ab}	4292 ^{cd} -4296 ^{ab}	90 58½ ^{cd} -62
91 57 ^{er} -58 ^{abcd}	95 60 ^{cd} -61	4296 ^{cd} -4297	90 63-63½
91 58 ^{er} -60 ^{abcd}	95 62-64 ^{ab}	4298-4300 ^{ab}	90 64½-66
91 60 ^{er} -61	95 64 ^{cd} -65	4300 ^{cd} -4301	90 66½-67½
—	—	—	90 68-72½ ^{ab}
91 62	95 66	4302	90 72½ ^{cd} -73
91 63	95 67	4303	90 74 ^{ab} , 74½
—	—	—	90 74 ^{cd}
91 64-66 ^{abcd}	95 68-70	4304-4306	90 75½-77½
91 66 ^{er} -68 ^{abcd}	95 71-73 ^{ab}	4307-4309 ^{ab}	90 78½-80
91 68 ^{er} -71	95 73 ^{cd} -76	4309 ^{cd} -4312	90 80½-83½
—	—	—	90 84
91 72-81	95 77-86	4313-4322	90 85-94

† The Cal Ed om in counting five numbers between 4280-4290

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
370*	—	—	—
—	—	—	91 $64\frac{1}{2}^{cd}$
92 60-65 ^{ab}	96 61-66 ^{ab}	4383-4388 ^{ab}	91 $65\frac{1}{2}-70\frac{1}{2}^{ab}$
371*	—	—	91 $70\frac{1}{2}^{cd}-71\frac{1}{2}^{ab}$
92 65 ^{cd} -66 ^{abcd}	96 66 ^{cd} -67	4388 ^{cd} -4389	91 $71\frac{1}{2}^{cd}-72\frac{1}{2}$
92 66 ^{ef} -67 ^{ab}	96 68	4390	91 $73\frac{1}{2}$
372*	—	—	91 $74\frac{1}{2}^{ab}$
92 67 ^{cd} -68 ^{ab}	96 69	4391	91 $74\frac{1}{2}^{cd}-75\frac{1}{2}^{ab}$
92 68 ^{cd}	96 70 ^{ab}	4392 ^{ab}	—
92 69	96 70 ^{cd} -71 ^{ab}	4392 ^{cd} -4393 ^{ab}	91 $75\frac{1}{2}^{cd}-76\frac{1}{2}^{ab}$
373*	—	—	91 $76\frac{1}{2}^{cd}$
92 70-71	96 71 ^{cd} -73 ^{ab}	4393 ^{cd} -4395 ^{ab}	91 $77\frac{1}{2}-78\frac{1}{2}$
—	—	—	91 $79\frac{1}{2}^{ab}$
92 72	96 73 ^{cd} -74 ^{ab}	4395 ^{cd} -4396 ^{ab}	91 $80\frac{1}{2}^{ab}, 79\frac{1}{2}^{cd}$
92 73-79	96 74 ^{cd} -80 ^{ef}	4396 ^{cd} -4403	91 $80\frac{1}{2}^{cd}-87$
93 1-5	97 1-5	4404-4408	92 1-5
—	—	—	92 $5\frac{1}{2}$
374*	—	—	92 $6\frac{1}{2}$
93 6	97 6	4409	92 $7\frac{1}{2}$
—	—	—	92 $8\frac{1}{2}^{ab}$
375*	—	—	—
93 7-17	97 7-17	4410-4421 ^{ab}	92 $8\frac{1}{2}^{cd}-19$
—	—	—	92 20 ^{ab}
93 18-23 ^{abcd}	97 18-23	4421 ^{cd} -4427 ^{ab}	92 $20^{cd}-25\frac{1}{2}$
93 23 ^{ef} -24	97 24-25 ^{ab}	4427 ^{cd} -4428	92 26-27
376*	—	—	92 28
93 25-26 ^{abcd}	97 25 ^{cd} -27 ^{ab}	4429-4430	92 29-30
93 26 ^{ef}	97 27 ^{cd}	4431 ^{ab}	92 31 ^{ab}
—	—	—	92 $31\frac{1}{2}$
93 27	97 28	4431 ^{cd} -4432 ^{ab}	92 $32\frac{1}{2}^{cdab}$
93 28-29	97 29-30	4432 ^{cd} -4434 ^{ab}	92 33-35 ^{ab}
—	—	—	92 35 ^{cd}
93 30	97 31	4434 ^{cd} -4435 ^{ab}	92 36
377*	—	—	—
93 31-34 ^{abcd}	97 32-35	4435 ^{cd} -4439 ^{ab}	92 37-40
93 34 ^{ef} -35	97 36-37 ^{ab}	4439 ^{cd} -4440	92 $40\frac{1}{2}-41\frac{1}{2}$
93 36 ^{abcd}	97 37 ^{cd} -38 ^{ab}	4441	92 42, 44 ^{ab}
—	—	—	92 43

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	96 17
96 16-21 ^{abcd}	100 17-22	4546-4551	96 18-23
96 21 ^{ef} -25 ^{abcd}	100 23-27 ^{ab}	4552-4556 ^{ab}	96 23½-27½
96 25 ^{ef} -30 ^{ab}	100 27 ^{cd} -32 ^{ab}	4556 ^{cd} -4561 ^{ab}	96 28-33 ^{ab}
385*	—	—	—
96 30 ^{cd} -41	100 32 ^{cd} -43	4561 ^{cd} -4572	96 33 ^{cd} -44
386*	—	—	—
96 42-50 ^{ab}	100 44-52 ^{ab}	4573 ^{ab} -4581 ^{ab}	96 45-54 ^{ab}
387*	—	—	96 54 ^{cd}
96 50 ^{cd} -54 ^{ef}	100 52 ^{cd} -53 ^{ab}	4581 ^{cd} -4582 ^{ab}	96 55
388*	—	—	96 56 ^{ab}
96 51	100 53 ^{cd} -54	4582 ^{cd} -4583	96 56 ^{cd} -56½
97 1-2	101 1-2	4584-4585	97 1-2
97 3	101 3	4587 ^{cd} , 4586 ^{ab}	97 3
97 4	101 4	4586 ^{cd} , 4587 ^{ab}	97 4
97 5-8 ^{abcd}	101 5-8	4588-4591	97 5-8
97 8 ^{ef} -10 ^{abcd}	101 9-11 ^{ab}	4592-4594 ^{ab}	97 8½-10½
97 10 ^{ef} -15 ^{abcd}	101 11 ^{cd} -16	4594 ^{cd} -4599	97 11-16½ ^{ab}
97 15 ^{ef} -28 ^{ab}	101 17-29	4600-4612	97 16½ ^{cd} -29½ ^{ab}
389*	—	—	—
97 28 ^{cd} -29 ^{ef}	101 30	4613	97 29½ ^{cd} -30
97 29-50	101 31-52	4614-4635	97 31-52
97 51	101 53	4636	97 52½, 54½ ^{cd}
—	—	—	97 53½-54½ ^{ab}
97 52-57	101 54-59	4637-4642	97 55½-60½
98 1-4	102 1-4	4643-4646	98 1-4
390*	—	—	98 5
98 5-14 ^{abcd}	102 5-14	4647-4656	98 6-15
98 14 ^{ef} -29 ^{abc}	102 15-30 ^a	4657-4672 ^a	98 15½-30½ ^{abc}
391*	—	—	98 30½ ^{cd} -31½ ^{abc}
98 29 ^d -34	102 30 ^b -35 ^{ab}	4672 ^b -4677 ^{ab}	98 31½ ^{cd} -36½
392*	—	—	98 37½-38½ ^{ab}
98 35 ^{abcd}	102 35 ^{cd} -36 ^{ab}	4677 ^{cd} -4678 ^{ab}	98 38½ ^{cd} -39½ ^{ab}
98 35 ^{ef} -38	102 36 ^{cd} -39	4678 ^{cd} -4681	98 39½ ^{cd} -42½
99 1-4	103 1-4	4682-4685	99 1-4
99 5	103 5	4686	99 5 ^{cd} , 5½
—	—	—	99 5 ^{bc}
99 6	103 6	4687	99 6½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	101 19
402*	—	—	—
101 16-21	105 16 ^{cd} -22 ^{ab}	4782 ^{cd} -4788 ^{ab}	101 20-25
—	—	—	101 26
101 22-23	105 22 ^{cd} -24 ^{ab}	4788 ^{cd} -4790 ^{ab}	101 27-28
403*	—	—	—
101 24-25	105 24 ^{cd} -26 ^{ab}	4790 ^{cd} -4792 ^{ab}	101 29-30
404* (<i>for</i> 25)	—	—	—
101 26-30 ^{abcd}	105 26 ^{cd} -31 ^{ab}	4792 ^{cd} -4797 ^{ab}	101 31-35
101-30 ^{ef}	105 31 ^{cd}	4797 ^{cd}	101 35½
101 31 ^{abcd}	105 32	4798	101 36½
101 31 ^{ef}	105 33 ^{ab}	4799 ^{ab}	101 37½ ^{ab}
—	—	—	101 37½ ^{cd}
101 32 ^{abcd}	105 33 ^{cd} -34 ^{ab}	4799 ^{cd} -4800 ^{ab}	101 38½
101 32 ^{ef}	105 34 ^{cd}	4800 ^{cd}	101 39
405*	—	—	101 40
406*	—	—	101 41
101 33	105 35	4801	101 41½-42½ ^{ab}
—	—	—	101 42½ ^{cd}
102 1-2	106 1-2	4802-4803	102 1-2
102 3	106 3	4804	102 3 ^{ab} , 3½
—	—	—	102 3 ^{cd}
102 4 ^{ab}	106 4 ^{ab}	4805 ^{ab}	102 4½ ^{ab}
407*	—	—	—
102 4 ^{cd} ^{ef} -5 ^a	106 4 ^{cd} -5 ^e	4805 ^{cd} -4806 ^e	102 4½ ^{cd} -6 ^a
408*	—	—	—
102 5 ^b -7 ^{abcd}	106 5 ^d -8 ^{ab}	4806 ^d -4809 ^{ab}	102 6 ^b -8
102 7 ^{ef} -8 ^{abcd}	106 8 ^{cd} -9	4809 ^{cd} -4810	102 8½-9½
102 8 ^{ef}	106 10 ^{ab}	4811 ^{ab}	102 10
102 9-10	106 10 ^{cd} -12 ^{ab}	4811 ^{cd} -4813 ^{ab}	102 11-12
409*	—	—	102 13
102 11-16	106 12 ^{cd} -18 ^{ab}	4813 ^{cd} -4819 ^{ab}	102 14-19
410*	—	—	—
102 17 ^{abcd}	106 18 ^{cd} -19 ^{ab}	4819 ^{cd} -4820 ^{ab}	102 20
102 17 ^{ef}	106 19 ^{cd}	4820 ^{cd}	102 21 ^{ab}
102 18-22 ^{abcd}	106 20-24	4821-4825	102 21 ^{cd} -25½
102 22 ^{ef} -44	106 25-47 ^{ab}	4826-4848 ^{ab}	102 26-48
102 45 ^{ab}	106 47 ^{cd}	—	102 49 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
102 45 ^{cd} -46	106 48, 49 ^{cd}	4848 ^{cd} -4849	102 49 ^{cd} -50
—	106 49 ^{ab}	—	—
102, 47	106. 50	4850	102 51
102 48	106 51	4851	102 52 ^{ab} , 53 ^{ab}
—	—	—	102 52 ^{cd} , 53 ^{cd} -56 ^{ab}
102 49	106 52	4852	102 56½, 56 ^{cd}
411*	—	—	—
—	—	—	102 57½
102. 50-51	106 53-54	4853-4854	102 58½-59½
412*	—	—	102 61
102 52	106 55	4855	102 60½
102 53 ^{abcd}	106 56	4856	102 62
102 53 ^{ef} -56 ^{abcd}	106 57-60 ^{ab}	4857-4860 ^{ab}	102 63-65½
102 56 ^{ef} -58	106 60 ^{cd} -62	4860 ^{cd} -4862	102 66-68
413*	—	—	—
102 59 ^{abcd}	106 63	4863	102 69
102 59 ^{ef} -61 ^{abcd}	106 64-66 ^{ab}	4864-4866 ^{ab}	102 69½-71½
102 61 ^{ef}	106. 66 ^{cd}	4866 ^{cd}	102 72
414*	106. 67 ^{ab}	4867 ^{ab}	—
415*	—	—	—
102 62-70 ^{ab}	106 67 ^{cd} -75	4867 ^{cd} -4875	102 73-81 ^{ab}
416*	—	—	102 81 ^{cd}
102 70 ^{cd} -73	106 76-79 ^{ab}	4876-4879 ^{ab}	102 81½-84½
102 74 ^{abcd}	106 79 ^{cd} -80 ^{ab}	4879 ^{cd} , 4881 ^{ab}	102 85½
417*	106 81 ^{cd}	4881 ^{cd}	—
102 74 ^{ef}	106 80 ^{cd}	4880 ^{ab}	102 86½ ^{ab}
102 75	106 81 ^{ab} , 82 ^{ab}	4880 ^{cd} , 4882 ^{ab}	102 86½ ^{cd} -87½ ^{ab}
418*	106 82 ^{cd}	4882 ^{cd}	—
419*	—	—	102 87½ ^{cd}
102. 76	106 83	4883	102 88-89 ^{ab}
420*	—	—	102 89 ^{cd} -89½
102 77-78 ^{ab}	106 84-85 ^{ab}	4884-4885 ^{ab}	102 90½-91½ ^{ab}
421*	—	—	102 91½ ^{cd} -92½
102 78 ^{cd}	106 85 ^{cd}	4885 ^{cd}	102 93½ ^{ab}
422*	—	—	—
—	—	—	102 93½ ^{cd} -95
103 1-2	107 1-2	4886-4887	102. 96-97
—	—	—	102. 98 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
103 3-4 ^{ab}	107 3-4 ^{ab}	4888-4889 ^{ab}	102 98 ^{cd} -99
423*	—	—	102 100 ^{ab}
103 4 ^{cd}	107 4 ^{cd}	4889 ^{cd}	102 100 ^{cd}
—	—	—	102 101
103 5-11	107 5-11	4890-4896	102 102-108
—	—	—	102 108½
103 12-14	107 12-14	4897-4899	103 1-3
—	—	—	103 4-5
103 15-17	107 15-17	4900-4902	103 6-8
—	—	—	103 8½
103 18-34 ^{abcd}	107 18-34	4903-4919	103 9½-25½
103 34 ^{ef}	107 35 ^{ab}	4920 ^{ab}	103 26
103 35-38 ^{abcd}	107 35 ^{cd} -39 ^{ab}	4920 ^{cd} -4924 ^{ab}	103 27-30½ ^{ab}
103 38 ^{ef}	107 39 ^{cd}	4924 ^{cd}	103 30½ ^{cd}
103 39-44 ^{abcd}	107 40-45	4925-4930	103 31½-36½
103 44 ^{ef}	107 46 ^{ab}	4931 ^{ab}	103 37½ ^{ab}
103 45 ^{abcd}	107 46 ^{cd} -47 ^{ab}	4931 ^{cd} -4932 ^{ab}	103 37½ ^{cd} -38½ ^{ab}
103 45 ^{ef} -49 ^{ab}	107 47 ^{cd} -51 ^{ab}	4932 ^{cd} -4936 ^{ab}	103 38½ ^{cd} -42
424*	—	—	—
103 49 ^{cd}	107 51 ^{cd}	4936 ^{cd}	103 42½
425*	—	—	—
103 50-51 ^{abcd}	107 52-53	4937-4938	103 43-45 ^{ab}
103 51 ^{ef}	107 54 ^{ab}	4939 ^{ab}	103 45 ^{cd}
103 52 ^{abcd}	107 54 ^{cd} -55 ^{ab}	4939 ^{cd} -4940 ^{ab}	103 45½-46½ ^{ab}
103 52 ^{ef}	107 55 ^{cd}	4940 ^{cd}	103 46½ ^{cd}
103 53 ^{abcd}	107 56	4941	103 47½
103 53 ^{ef}	107 57 ^{ab}	4942 ^{ab}	103 48
103 54 ^{abcd}	107 57 ^{cd} -58 ^{ab}	4942 ^{cd} -4943 ^{ab}	103 49
103 54 ^{ef}	107 58 ^{cd}	4943 ^{cd}	103 50 ^{ab}
426*	—	—	—
103 55 ^{abcd}	107 59	4944	103 50 ^{cd} -51 ^{ab}
103 55 ^{ef}	107 60 ^{ab}	4945 ^{ab}	103 51 ^{cd}
103 56 ^{ab}	107 60 ^{cd}	4945 ^{cd}	103 51½
427*	—	—	103 52½ ^{ab}
103 56 ^{cd} -57	107 61-62 ^{ab}	4946-4947 ^{ab}	103 52½ ^{cd} -53½
428*	—	—	—
103 58-65 ^{abcd}	107 62 ^{cd} -70 ^{ab}	4947 ^{cd} -4955 ^{ab}	103 54½-62 ^{ab}
103 65 ^{ef}	107 70 ^{cd}	4955 ^{cd}	103 62 ^{cd}

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
103 66 ^{abcd}	107. 71	4956	103 63
103 66 ^{ef}	107. 72 ^{ab}	4957 ^{ab}	103 64 ^{ab}
103 67-72	107 72 ^{cd} -78 ^{ab}	4957 ^{cd} -4963	103 64 ^{cd} -69½
429*	—	—	—
103. 73-75 ^{ab}	107 78 ^{cd} -80	4964-4966 ^{ab}	103 70½-72½ ^{ab}
430*	—	—	—
103 75 ^{cd} -80	107 81-86 ^{ab}	4966 ^{cd} -4971	103 72½ ^{cd} -77½
103 81	107 86 ^{cd} , 87 ^{cd}	4972 ^{ab} , 4973 ^{ab}	103 78½
—	107 87 ^{ab}	4972 ^{cd}	—
103 82-89	107 88-95	4973 ^{cd} -4981	103 79½-86½
431*	—	—	103 87½
103 90-100	107 96-106	4982-4992	103 88½-98½
432*	—	—	103 99½
103 101 ^{ab}	107 107 ^{ab}	4993 ^{ab}	103 100½ ^{ab}
433*	107 107 ^{cd}	4993 ^{cd}	103 100½ ^{cd}
103 101 ^{cd}	107 107 ^{ef}	—	103 101
434* (<i>for</i> 101 ^{cd})	—	—	—
104 1-28	108 1-28	4994-5021	104 1-28½
104 29	108 29 ^{ab} , 30 ^{ab}	5022 ^{ab} , 5023 ^{ab}	104 29½
104. 30 ^{ab}	108 30 ^{cd}	5023 ^{cd}	104 30½ ^{ab}
435*	—	—	—
104 30 ^{cd ef}	108 31 ^{ab} , 29 ^{cd}	5024 ^{ab} , 5022 ^{cd}	104 30½ ^{cd} -31½ ^{ab}
436*	108 31 ^{cd}	5024 ^{cd}	—
104 31-37 ^{abcd}	108 32-39 ^{ab}	5025-5031	104 31½ ^{cd} -38
104 37 ^{ef}	108 39 ^{cd}	5032 ^{ab}	104 38½
104 38-42	108 40-44	5032 ^{cd} -5037 ^{ab}	104 39½-43½
437*	—	—	—
104 43-53	108 45-55	5037 ^{cd} -5048	104 44½-54½
104 54-57 ^{ab c d}	108 56-59	5049-5052	104 56½-59½
104 57 ^{ef}	108 60 ^{ab}	5053 ^{ab}	104 60
104 58	108 60 ^{cd ef}	5053 ^{cd} -5054	104 55½
105 1-5 ^{abcd}	109 1-5	5055-5059	105 1-5
105 5 ^{ef}	109 6 ^{ab}	5060 ^{ab}	105 6 ^{ab}
105 6 ^{abcd}	109 6 ^{cd} -7 ^{ab}	5060 ^{cd} -5061 ^{ab}	105 6 ^{cd} -7 ^{ab}
105 6 ^{ef}	109 7 ^{cd}	5061 ^{cd}	105 7 ^{cd}
105. 7-8	109 8-9	5062-5063	105 8-9
105 9	109 10	5064	105 10 ^{ab} , 11 ^{ab}
—	—	—	105 10 ^{cd}

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
105 10-23 ^{abed}	109 11-24	5065-5078	105. 11 ^{ed} -24 $\frac{1}{2}$
438*	—	—	105 -26 ^{ed} -26 $\frac{1}{2}$
105 23 ^{ef}	109. 25 ^{ab}	5079 ^{ab}	105 25
105 24	109 25 ^{ed} -26 ^{ab}	5079 ^{ed} -5080 ^{ab}	105 26 ^{ab} , 27 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
105 25 ^{abed}	109 26 ^{ed} -27 ^{ab}	5080 ^{ed} -5081 ^{ab}	105 27 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -28 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
105 25 ^{ef}	109 27 ^{ed}	5081 ^{ed}	105 28 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
105 26	109 28	5082	105 29 $\frac{1}{2}$
439*	—	—	105 30 $\frac{1}{2}$
105 27-28	109 29-30	5083-5084	105. 31 $\frac{1}{2}$ -32 $\frac{1}{2}$
—	—	—	105 33 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
105 29-37	109 31-39	5085-5093	105 33 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -42
106 1-6 ^{abed}	110 1-6	5094-5099	106 1-6
106 6 ^{ef}	110 7 ^{ab}	—	106 6 $\frac{1}{2}$
106 7-9	110 7 ^{ed} -10 ^{ab}	5100-5102	106 7 $\frac{1}{2}$ -9 $\frac{1}{2}$
440*	—	—	—
106 10-14 ^{ab}	110 10 ^{ed} -41	5103-5107 ^{ab}	106 10 $\frac{1}{2}$ -14 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
441*	—	—	106 14 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
106 14 ^{edef}	110 15	5107 ^{ed} -5108 ^{ab}	106 15 $\frac{1}{2}$
106 15-17 ^{abed}	110 16-18	5108 ^{ed} -5111 ^{ab}	106 16 $\frac{1}{2}$ -18 $\frac{1}{2}$
106 17 ^{ef} -25	110 19-27 ^{ab}	5111 ^{ed} -5119	106 19-26 $\frac{1}{2}$
442* (for 25)	—	—	—
106 26-28	110 27 ^{ed} -30 ^{ab}	5120-5122	106 27-29 $\frac{1}{2}$
106 29	110 30 ^{ed} -31 ^{ab}	5123	106 30 $\frac{1}{2}$ ^{ab} , 31 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
—	—	—	106 30 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
106 30-31 ^{abed}	110 31 ^{ed} -33 ^{ab}	5124-5125	106 31 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -33
106 31 ^{ef}	110 33 ^{ed}	5126 ^{ab}	106 34 ^{ab}
443*	—	—	106 34 ^{ed}
106 32-37 ^{ab}	110 34-39 ^{ab}	5126 ^{ed} -5131	106 35-40 ^{ab}
106 37 ^{ed} -39 ^{ab}	110 39 ^{ed} -41 ^{ab}	—	106 40 ^{ed} -42 ^{ab}
106 39 ^{ed} -40 ^{abed}	110 41 ^{ed} -42	5132-5133 ^{ab}	106. 42 ^{ed} -43
106 40 ^{ef}	110 43 ^{ab}	5133 ^{ed}	106 43 $\frac{1}{2}$
106 41-43 ^{abed}	110 43 ^{ed} -46 ^{ab}	5134-5136	106 44 $\frac{1}{2}$ -46 $\frac{1}{2}$
106 43 ^{ef}	110 46 ^{ed}	5137 ^{ab}	106 47
106 44-45	110. 47-48	5137 ^{ed} -5139	106 48-49
—	—	—	106 50
107 1-11 ^{abed}	111 1-11	5140-5150	107. 1-11
107 11 ^{ef}	111 12 ^{ab}	5151	107 11 $\frac{1}{2}$
107 12 ^{abed}	111 12 ^{ed} -13 ^{ab}	5151 ^{ed} -5152 ^{ab}	107 12 $\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
444*	—	—	107. 13½ ^{ab}
107 12 ^{ef}	111 13 ^{cd}	5152 ^{cd}	107. 13½ ^{cd}
107 13-15 ^{abc}	111 14-16	5153-5155	107 14½-16½
107. 15 ^{ef}	111 17 ^{ab}	5156 ^{ab}	107 17
107 16	111 17 ^{cd} -18 ^{ab}	5156 ^{cd} -5157 ^{ab}	107 18
107 17 ^{ab}	—	5157 ^{cd}	107 19 ^{ab}
107 17 ^{cd} -23 ^{abc}	111 18 ^{cd} -24 ^{abc}	5158-5164 ^a	107. 19 ^{cd} -25 ^{abc}
445* (for 23 ^{abc})	—	—	—
107 23 ^d -30 ^{abc}	111. 24 ^d -31	5164 ^b -5171 ^{ab}	107 25 ^d -32
107 30 ^{ef}	111 32 ^{ab}	5171 ^{cd}	107 33 ^{ab}
107 31 ^{abc}	111 32 ^{cd} -33 ^{ab}	5172	107 33 ^{cd} -33½
107 31 ^{ef}	111 33 ^{cd}	5173 ^{ab}	107 34
107 32-33 ^{ab}	111 34-35 ^{ab}	5173 ^{cd} -5174	107 35-36 ^{ab}
446*	—	—	—
107 33 ^{cd} -39 ^{abc}	111 35 ^{cd} -41 ^{abc}	5175-5181 ^a	107 36 ^{cd} -42 ^{abc}
107 39 ^d	—	5181 ^b	107 42 ^d
447* (for 39 ^d)	111 41 ^d -42 ^{ab}	—	—
107 40-46 ^{abc}	111 42 ^{cd} -49 ^{ab}	5181 ^{cd} -5188 ^{ab}	107 43-48, 49½
448*	—	—	107 50
107. 46 ^{ef}	111 49 ^{cd}	5188 ^{cd}	107 48½
107 47	111 50	5189	107 51
449*	—	—	107. 52 ^{ab}
107. 48-54	111. 51-57	5190-5196	107 52 ^{cd} -58½
—	—	—	107 59-61 ^{ab}
107 55	111 58	5197	107 61 ^{cd} -61½
108 1-2	112 1-2	5198-5199	108. 1-2
450* (for 2 ^{cd})	—	—	—
108 3-8	112 3-8	5200-5205	108 3-8½ ^{ab}
—	—	—	108 8½ ^{cd}
108 9-14	112 9-14	5206-5211	108 9½-14½
451*	—	—	—
108 15-20 ^{ab}	112 15-20 ^{ab}	5212-5217 ^{ab}	108 15½-20½
—	—	—	108 20½ ^{cd}
452*	—	—	108 25 ^{cd}
108 20 ^{cd} -23	112 20 ^{cd} -23	5217 ^{cd} -5220	108 21-24
108 24	112 24	5221	108 25 ^{ab} , 26 ^{ab}
108. 25-29	112 25-29	5222-5226	108 26 ^{cd} -30½
453*	—	—	—

Crit Ed.	Bom. Ed	Cal Ed	Marias Ed
108 30	112 30	5227	108 31½
—	—	—	108 32
108 31-41	112 31-41	5228-5238	108 33-43
454*	—	—	108 44
455*	—	5239 ^{ab}	—
109 1-6 ^{abed}	113 1-6	5239 ^{cd} -5245 ^{ab}	109 1-6½ ^{ab}
109 6 ^{ef}	113 7 ^{ab}	5245 ^{cd}	109 6½ ^{cd}
109 7 ^{abed}	113 7 ^{cd} -8 ^{ab}	5246	109 7½
109 7 ^{ef}	113 8 ^{cd}	5247 ^{ab}	109 8
109 8 ^{abed}	113 9	5247 ^{cd} -5248 ^{ab}	109 9 ^{ab} , 10 ^{ab}
—	—	—	109 9 ^{cd}
109 8 ^{ef}	113 10 ^{ab}	5248 ^{cd}	109 10 ^{cd}
109 9-10	113 10 ^{cd} -12 ^{ab}	5249-5250	109 11-12
456*	—	—	—
109 11	113 12 ^{cd} -13 ^{ab}	5251	109 13
109 12 ^{abed}	113 13 ^{cd} -14 ^{ab}	5252	109 14 ^{ab} , 15 ^{ab}
—	—	—	109 14 ^{cd}
109 12 ^{ef} -17 ^{abed}	113 14 ^{cd} -19	5253-5258 ^{ab}	109 15 ^{cd} -20
109 17 ^{ef}	113 20 ^{ab}	5258 ^{cd}	109 21 ^{ab}
109 18 ^{abed}	113 20 ^{cd} -21 ^{ab}	5259	109 21 ^{cd} -22 ^{ab}
109 18 ^{ef} -23	113 21 ^{cd} -26	5260-5265 ^{ab}	109 22 ^{cd} -27
—	—	—	109 28 ^{ab}
109 24-26	113 27-29	5265 ^{cd} -5268 ^{ab}	109 28 ^{cd} -30½
457*	113 30	5268 ^{cd} -5269 ^{ab}	—
109 27	113 31	5270 ^{ab} , 5269 ^{cd}	109 31½
109 28-29	113 32-33	5270 ^{cd} -5272 ^{ab}	109 32½-33½
458*	—	—	109 34½-35½
109 30-36	113 34-40	5272 ^{cd} -5279 ^{ab}	109 36½-42½
459*	—	—	—
109 37-38 ^{ab}	113 41-42 ^{ab}	5279 ^{cd} -5280	109 43½-44½
109 38 ^{cd}	113 42 ^{cd}	—	—
109 39	113 43	—	109 44½ ^{cd} -45½ ^{ab}
109 40-41 ^{abed}	113 44-45	5281-5282	109 45½ ^{cd} -47
109 41 ^{ef}	113 46 ^{ab}	5283 ^{ab}	109 47½
109 42-44 ^{abed}	113 46 ^{cd} -49 ^{ab}	5283 ^{cd} -5286 ^{ab}	109 48½-51 ^{ab}
109 44 ^{ef} -48	113 49 ^{cd} -53	5286 ^{cd} -5290	109 51 ^{cd} -55
110 1-7 ^{abed}	114 1-7	5291-5297	110 1-7
110 7 ^{ef}	114 8 ^{ab}	5298 ^{ab}	110 7½

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
110 8-11 ^{abcd}	114 5 ^{cd} -12 ^{ab}	5298 ^{cd} -5302 ^{ab}	110 8½-11½
110 11 ^{ef} -15	114 12 ^{cd} -16	5302 ^{cd} -5306	110 12-16
110 16 ^{ab}	114 17 ^{ab}	—	110 17 ^{ab}
460*	—	—	110 17 ^{cd}
110 16 ^{cd}	114 17 ^{cd}	—	110 18 ^{ab}
461*	—	—	110 18 ^{cd}
110 17 ^{ab}	114 18 ^{ab}	—	110 19 ^{ab}
462*	—	—	110 19 ^{cd}
110 17 ^{cd} -18	114 18 ^{cd} -19	—	110 20-20½
110 19-46	114 20-47	5307-5334	110. 21½-48½
111 1-20	115 1-20	5335-5354	111 1-20
463*	—	—	—
111 21-28	115 21-28	5355-5362	111 21-28
464*	—	—	—
111 29-43	115 29-43	5363-5377	111 29-43
112 1-22 ^{ab}	116 1-22 ^{ab}	5378-5397 ^{ab}	112 1-22 ^{ab}
112 22 ^{cd} -23	116 22 ^{cd} -23	5397 ^{cd} -5398	—
112 24-29 ^{abcd}	116 24-29	5399-5404	112 22 ^{cd} -27½
112 29 ^{ef}	116 30 ^{ab}	5405 ^{ab}	112 28½ ^{ab}
112 30 ^{ab}	116 30 ^{cd}	5405 ^{cd}	112 28½ ^{cd}
465*	116. 31 ^{ab}	5406 ^{ab}	112 29½ ^{ab}
112 30 ^{cd} ^{ef}	116 31 ^{cd} -32 ^{ab}	5406 ^{cd} -5407 ^{ab}	112 29½ ^{cd} -30
112 31-34 ^{abcd}	116 32 ^{cd} -36 ^{ab}	5407 ^{cd} -5411 ^{ab}	112 31-34
112 34 ^{ef} -45 ^{ab}	116 36 ^{cd} -47 ^{ab}	5411 ^{cd} -5422 ^{ab}	112 34½-45½ ^{ab}
112 45 ^{cd} -47 ^{ab}	116 47 ^{cd} -49 ^{ab}	—	112 45½ ^{cd} -47½ ^{ab}
112 47 ^{cd} -54 ^{ab}	116 49 ^{cd} -56 ^{ab}	5422 ^{cd} -5429 ^{ab}	112 47½ ^{cd} -54½ ^{cd}
112 54 ^{cd} -56 ^{ab}	116 56 ^{cd} -58 ^{ab}	—	112 54½ ^{cd} -56½ ^{ab}
112 56 ^{cd} -63	116 58 ^{cd} -65	5429 ^{cd} -5436	112 56½ ^{cd} -63½
112 64	116 68	5439	112 64, 67 ^{ab}
112 65-66	116 66-67	5437-5438	112 65-66
112 67	116 69	5440	112 67 ^{cd} -68 ^{ab}
112 68-74 ^{abcd}	116 70-76	5441-5447	112 68 ^{cd} -74½
112 74 ^{ef}	116 77 ^{ab}	5448 ^{ab}	112 75
112 75-77 ^{abcd}	116 77 ^{cd} -80 ^{ab}	5448 ^{cd} -5451 ^{ab}	112 76-78
112 77 ^{ef}	116 80 ^{cd}	5451 ^{cd}	112 78½
112 78	117 1	5452	113 1 ^{cd} , 2
—	—	—	113 1 ^{bc} , 1½
112 79-95 ^{abcd}	117 2-18	5453-5469	113 3-19

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
112 95 ^{ef}	117 19 ^{ab}	5470 ^{ab}	113 19½
112 96-97 ^{abcd}	117 19 ^{cd} -21 ^{ab}	5470 ^{cd} -5472 ^{ab}	113 20½-21½
112 97 ^{ef}	117 21 ^{cd}	5472 ^{cd}	113 22
112 98-99 ^{ab}	117 22-23 ^{ab}	5473-5474 ^{ab}	113 23-24 ^{ab}
466*	—	—	—
112 99 ^{cd} -105 ^{abcd}	117 23 ^{cd} -29	5474 ^{cd} -5480	113 24½ ^{cd} -30
112 105 ^{ef} -110	117 30-35 ^{ab}	5481-5486 ^{ab}	113 30½-35½
467*	117 35 ^{cd}	—	—
112 111-118 ^{abcd}	117 36-43 ^{ab}	5486 ^{cd} -5494 ^{ab}	113 36½-43½
112 118 ^{ef}	117 43 ^{cd}	5494 ^{cd}	113 44
112 119-121 ^{abcd}	117 44-46	5495-5497	113 45-47
112 121 ^{ef}	117 47 ^{ab}	5498 ^{ab}	113 47½
112 122-124 ^{abcd}	117 47 ^{cd} -50 ^{ab}	5498 ^{cd} -5501 ^{ab}	113 48½-50½
112 124 ^{ef}	117 50 ^{cd}	5501 ^{cd}	113 51
[113 11 ^{cd,ef} -15]	[118 12 ^{cd} -17 ^{ab}]	[5526 ^{cd} -5531 ^{ab}]	113 52-56
112 125-134 ^{abcd}	117 51-60	5502-5511	113 57-66
112 134 ^{ef}	117 61 ^{ab}	—	113 66½
112 135	117 61 ^{cd} -62 ^{ab}	—	113 67½
[113 9 ^{cd} -10 ^{ab}]	[118 10 ^{cd} -11 ^{ab}]	[5524 ^{cd} -5525 ^{ab}]	113 68½
[113 16-17]	[118 17 ^{cd} -19 ^{ab}]	[5531 ^{cd} -5533 ^{ab}]	113 70-71½
468* (for 135 ^{cd})	—	—	—
112 136-138	117 62 ^{cd} -65	5512-5514	113 72½-74½
113 1-3 ^{ab}	118 1-3 ^{ab}	5515-5517 ^{ab}	114 1-2½
469*	118 3 ^{cd}	5517 ^{cd}	—
113 3 ^{cd} -5 ^{abcd}	118 4-6 ^{ab}	5518-5520 ^{ab}	114 3-5
115 5 ^{ef}	118 6 ^{cd}	5520 ^{cd}	114 5½
113 6-7	118 7-8	5521-5522	114 6½-7½
470*	—	—	114 9½ ^{ab}
[113 17 ^{cd}]	[118 19 ^{ab}]	[5533 ^{ab}]	114 9½ ^{cd}
113 8	118 9	5523	114 8½
113 9 ^{ab}	118 10 ^{ab}	5524 ^{ab}	—
113 9 ^{cd} -10 ^{ab}	118 10 ^{cd} -11 ^{ab}	5524 ^{cd} -5525 ^{ab}	[113 68½]
113 10 ^{cd} -11 ^{ab}	118 11 ^{cd} -12 ^{ab}	5525 ^{cd} -5526 ^{ab}	—
113 11 ^{cd,ef}	118 12 ^{cd} -13 ^{ab}	5526 ^{cd} -5527 ^{ab}	[113 52]
113 12-13	118 13 ^{cd} -15 ^{ab}	5527 ^{cd} -5529 ^{ab}	[113 53-54]
471* (for 13 ^{cd})	—	—	—
113 14-15	118 15 ^{cd} -17 ^{ab}	5529 ^{cd} -5531 ^{ab}	[113 55-56
113 16	118 17 ^{cd} -18 ^{ab}	5531 ^{cd} -5532 ^{ab}	[113 70-70½

Crit Ed.	Bom Ed.	Cal. Ed	Madras Ed
113 17	118 18 ^{cd} -19 ^{ab}	5532 ^{cd} -5533 ^{ab}	[113 71½]
113 18-20 ^{abcd}	118 19 ^{cd} -22 ^{ab}	5533 ^{cd} -5536 ^{ab}	114 10½-12½
113 20 ^{ef}	118 22 ^{cd}	5536 ^{cd}	114 13
113 21 ^{abcd}	118 23	5537	114 14
113 21 ^{ef}	118 24 ^{ab}	5538 ^{ab}	114 15 ^{ab}
113 22-25	118 24 ^{cd} -28 ^{ab}	5538 ^{cd} -5542 ^{ab}	114 15 ^{cd} -18½
472*	118 28 ^{cd}	—	—
113 26-28 ^{ab}	118 29-31 ^{ab}	5542 ^{cd} -5544	114 19½-21½ ^{ab}
473*	—	—	—
113 28 ^{cd} -35	118 31 ^{cd} -38	5545-5552 ^{ab}	114 21½ ^{cd} -28½
—	—	—	114 29½
113 36-39	118 39-42	5552 ^{cd} -5556 ^{ab}	114 30½-33½
—	—	—	114 34½
113 40-42 ^{abcd}	118 43-45	5556 ^{cd} -5559 ^{ab}	114 35½-37½
113 42 ^{ef}	118 46 ^{ab}	5559 ^{cd}	114 38
113 43-45 ^{abcd}	118 46 ^{cd} -49 ^{ab}	5560-5562	114 39-41
113 45 ^{ef}	118 49 ^{cd}	5563 ^{ab}	114 42 ^{ab}
113 46 ^{abcd}	118 50	5563 ^{cd} -5564 ^{ab}	114 42 ^{cd} -43 ^{ab}
113 46 ^{ef}	118 51 ^{ab}	5564 ^{cd}	114 43 ^{cd}
113 47-48 ^{abcd}	118 51 ^{cd} -53 ^{ab}	5565-5566	114 44-45
113 48 ^{ef}	118 53 ^{cd}	5567 ^{ab}	114 45½
113 49	118 54	5567 ^{cd} -5568	114 46½
114 1-3 ^{abcd}	119 1-3	5569-5571	115 1-3
114 3 ^{ef} -17 ^{ab}	119 4-17	5572-5585	115 3½-17½ ^{ab}
114 17 ^{cd} -18	119 18-19 ^{ab}	—	115 17½ ^{cd} -18½
114 19-23 ^{abcd}	119 19 ^{cd} -24 ^{ab}	5586-5590	115 19½-23½
114 23 ^{ef}	119 24 ^{cd}	5591 ^{ab}	115 24
474*	—	—	—
114 24	119 25	5591 ^{cd} -5592 ^{ab}	115 25 ^{ab} , 25½
—	—	—	115 25 ^{cd}
114 25-26 ^{abcd}	119 26-27	5592 ^{cd} -5594 ^{ab}	115 26½-27½
114 26 ^{ef}	119 28 ^{ab}	5594 ^{cd}	115 28
474 A*	—	—	—
114 27-31	119 28 ^{cd} -33 ^{ab}	5595-5599	115 29-33
475*	—	—	115 34 ^{ab}
114 32-33 ^{abcd}	119 33 ^{cd} -35 ^{ab}	5600-5601	115 34 ^{cd} -36 ^{ab}
114 33 ^{ef}	119 35 ^{cd}	5602 ^{ab}	115 36 ^{cd}
114 34-40 ^{abcd}	119 36-42	5602 ^{cd} -5609 ^{ab}	115 37-43½ ^{ab}

Cut Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
114 40 ^{ef}	119. 43 ^{ab}	5609 ^{cd}	115. 43 ^{1cd}
114 41	119 43 ^{cd} -44 ^{ab}	5610	115 44 ¹
—	—	—	115 45
114 42	119 44 ^{cd} -45 ^{ab}	5611	115 46
—	—	—	115 46 ¹
114 43-45 ^{ab}	119 45 ^{cd} -47	5612-5614 ^{ab}	115 47 ¹ -49 ^{1ab}
—	—	—	115 49 ^{1cd}
476*	119. 48-49	5614 ^{cd} -5616 ^{ab}	—
114 45 ^{cd} -48 ^{abed}	119 50 ^{ab} -53 ^{ab}	5616 ^{cd} -5619	115 50-53
114 48 ^{ef}	119 53 ^{cd}	5620 ^{ab}	115 54 ^{ab}
114 49-50 ^{ab}	119 54-55 ^{ab}	5620 ^{cd} -5621	115. 54 ^{cd} -55
477*	—	—	—
114 50 ^{cd} -52 ^{abed}	119 55 ^{cd} -57	5622-5624 ^{ab}	115 55 ¹ -58 ^{ab}
114 52 ^{ef}	119 58 ^{ab}	5624 ^{cd}	115 58 ^{cd}
478*	—	—	115 59
114 53-55	119 58 ^{cd} -61 ^{ab}	5625-5627	115 60-62
114 56-57	119 61 ^{cd} -63 ^{ab}	5628-5629	115 66-67
114 58	119 64 ^{cd} -65 ^{ab}	5631	115. 63
114 59	119 63 ^{cd} -64 ^{ab}	5630	115 64
114 60	119 66 ^{ab} , 65 ^{cd}	5632 ^{cdab}	115 65
114 61-63 ¹	119 66 ^{cd} -69 ^{ab}	5633-5635	115 68-70
—	—	—	115 70 ¹
114 64-65	119 69 ^{cd} -71 ^{ab}	5636-5637	115 71 ¹ -72 ¹
114 66	119 71 ^{cd} -72 ^{ab}	5638	115 73 ^{1ab} , 74
—	—	—	115 73 ^{1cd}
114 67-73	119 72 ^{cd} -79 ^{ab}	5639-5645	115 75-81
479*	—	—	115 84
114 74	119 79 ^{cd} -80 ^{ab}	5646	115 82
—	—	—	115 83
114 75 ^{ab}	119 80 ^{cd}	5647 ^{ab}	115 85 ^{ab}
480*	—	—	115 86-87 ¹
114 75 ^{cd}	119 81 ^{ab}	5647 ^{cd}	115 85 ^{cd}
114 76-77 ^{abed}	119 81 ^{cd} -83 ^{ab}	5648-5649	115 88 ¹ -89 ¹
114 77 ^{ef}	119 83 ^{cd}	5650 ^{ab}	115 90
114 78-80	119 84-86	5650 ^{cd} -5653 ^{ab}	115 91-93
—	—	—	115 94
114 81 ^{abcd}	119 87	5653 ^{cd} -5654 ^{ab}	115 95
114 81 ^{ef}	119 88 ^{ab}	5654 ^{cd}	115. 95 ¹

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
114 82-84 ^{abcd}	119. 88 ^{cd} -91 ^{ab}	5655-5657	115. 96½-98½
114 84 ^{ef}	119 91 ^{cd}	5658 ^{ab}	115. 99½ ^{ab}
114 85-88	119 92-95	5658 ^{cd} -5662 ^{ab}	115 99½ ^{cd} -103
—	—	—	115 103½
114 89 ^{abcd}	119 96	5662 ^{cd} -5663 ^{ab}	115 104-105 ^{ab}
—	—	—	115 106
114 89 ^{ef}	119 97 ^{ab}	5663 ^{cd}	115 105 ^{cd}
114 90-91 ^{abcd}	119 97 ^{cd} -99 ^{ab}	5664-5665	115 107-108
114 91 ^{ef}	119 99 ^{cd}	5666 ^{ab}	115. 108½
114 92-98 ^{abcd}	119 100-106	5666 ^{cd} -5673 ^{ab}	115 109½-115½
114 98 ^{ef}	119. 107 ^{ab}	5673 ^{cd}	115 116
114. 99-102 ^{abcd}	119. 107 ^{cd} -111 ^{ab}	5674-5677	115 117-120
114 102 ^{ef}	119 111 ^{cd}	5678 ^{ab}	115 120½
114 103-105 ^{ab}	119 112-114 ^{ab}	5678 ^{cd} -5680	115 121½-123½ ^{ab}
481*	—	—	115 123½ ^{cd}
114 105 ^{cd} -107 ^{abcd}	119 114 ^{cd} -116	5681-5683 ^{ab}	115 124-126
114 107 ^{ef}	119 117 ^{ab}	5683 ^{cd}	115 126½
114 108	119 117 ^{cd} -118 ^{ab}	5684	115 127½ ^{ab} , 128½ ^{ab}
—	—	—	115 127½ ^{cd}
114 109-112	119 118 ^{cd} -122	5685-5688	115 128½ ^{cd} -132
115. 1-4	120 1-4	5689-5692	116 1-4
—	—	—	116 4½
115. 5	120 6	5694	116 5½
482*	120 7 ^{ab}	5695	—
115. 6	120 5	5693	116 6½
115 7-10 ^{abcd}	120 7 ^{cd} -11 ^{ab}	5696-5699	116. 7½-11 ^{ab}
115 10 ^{ef} -11 ^{ab}	120 11 ^{cd} -12 ^{ab}	5700	116 11 ^{cd} -12 ^{ab}
483*	—	—	—
115 11 ^{cd} -18 ^{abcd}	120 12 ^{cd} -19	5701-5708 ^{ab}	116 12 ^{cd} -19
115 18 ^{ef}	120 20 ^{ab}	5708 ^{cd}	116 20 ^{ab}
115 19-20 ^{abcd}	120 20 ^{cd} -22 ^{ab}	5709-5710	116 20 ^{cd} -22 ^{ab}
115 20 ^{ef}	120 22 ^{cd}	5711 ^{ab}	116 22 ^{cd}
115 21	120 23	5711 ^{cd} -5712 ^{ab}	116 23
484*	—	—	—
485*	—	—	—
115 22-32 ^{ab}	120 24-34 ^{ab}	5712 ^{cd} -5722	116 24-34 ^{ab}
486*	—	—	116 34 ^{cd}
115 32 ^{cd}	120 34 ^{cd}	5723 ^{ab}	116 34½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
487*	—	—	—
115 33-38	120 35-40	5723 ^{cd} -5729	116 35½-40½
115 39 ^{acd}	120 41	5730	116 41½ ^{ab} , 42½ ^{ab}
—	—	—	116 41½ ^{cd}
115 39 ^{ef}	120 42 ^{ab}	5731 ^{ab}	116 42½ ^{cd}
115 40-43	120 42 ^{cd} -46 ^{ab}	5731 ^{cd} -5735 ^{ab}	116 43½-46½
488* (for 43)	—	—	—
115 44 ^{ab}	120 46 ^{cd}	5735 ^{cd}	116 47½ ^{ab}
489*	120 47 ^{ab}	5736 ^{ab}	—
115 44 ^{cd} -47	120 47 ^{cd} -50	5736 ^{cd} -5739	116 47½ ^{cd} -50½
490*	120 51 ^{ab}	5740 ^{ab}	—
115 48-49 ^{acd}	120 51 ^{cd} -53 ^{ab}	5740 ^{cd} -5742 ^{ab}	116 51½-52½
115 49 ^{ef}	120 53 ^{cd}	5742 ^{cd}	116 53
115 50 ^{acd}	120 54	5743	116 54
115 50 ^{ef}	120 55 ^{ab}	5744	116 54½
115 51-53 ^{ab}	120 55 ^{cd} -57	5745-5747 ^{ab}	116 55½-57
491* (for 52 ^{cd} -53 ^{ab})	—	—	—
115 53 ^{cd} -54 ^{ab}	120 58	5747 ^{cd} -5748 ^{ab}	116 58
492*	—	—	—
115 54 ^{cd}	120 59 ^{ab}	5748 ^{cd}	116 58½
493*	—	—	—
115 55-59 ^{acd}	120 59 ^{cd} -64 ^{ab}	5749-5753	116 59½-63½
115 59 ^{ef}	120 64 ^{cd}	5754 ^{ab}	116 64
115 60 ^{acd}	120 65	5754 ^{cd} -5755 ^{ab}	116 65
115 60 ^{ef}	120 66 ^{ab}	5755 ^{cd}	116 65½
115 61-63 ^{acd}	120 66 ^{cd} -69 ^{ab}	5756-5758	116 66½-69 ^{ab}
115 63 ^{ef}	120 69 ^{cd}	5759 ^{ab}	116 69 ^{cd}
115 64 ^{acd}	120 70	5759 ^{cd} -5760 ^{ab}	116 70
115 64 ^{ef}	120 71 ^{ab}	5760 ^{cd}	116 70½
115 65	120 71 ^{cd,ef}	5761	116 71½
116 1-3 ^{ab}	121 1-3 ^{ab}	5762-5764 ^{ab}	117 1-3 ^{ab}
494*	121 3 ^{cd}	5764 ^{cd}	117 3 ^{cd}
116 3 ^{cd,ef}	121 4	5765	117 4
116 4-7	121 5-8	5766-5769	117 5-8
495*	—	—	—
116 8-9 ^{ab}	121 9-10 ^{ab}	5770-5771 ^{ab}	117 9-10 ^{ab}
496*	—	—	—
116 9 ^{cd} -12	121 10 ^{cd} -13	5771 ^{cd} -5774	117 10 ^{cd} -13½ ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
497* (<i>for</i> 12 ^{cd})	—	—	—
116 13	121 14	5775	117 13½ ^{cd} -14
498*	—	—	117 14½-15½
116 14	121 15	5776	117 16½
116 15	121 16	5777	117 17½ ^{aj} , 18
—	—	—	117 17½ ^{bc}
116 16-18 ^{ab}	121 17-19 ^{ab}	5778-5780 ^{ab}	117 19-21 ^{ab}
499*	—	—	—
116 18 ^{cd} -22 ^{abcd}	121 19 ^{cd} -23	5780 ^{cd} -5784	117 21 ^{cd} -25
116 22 ^{ef} -37 ^{abcd}	121 24-39	5785-5800	117 25½-40½
116 37 ^{ef}	121 40 ^{ab}	5801 ^{ab}	117 41
116 38 ^{abcd}	121 40 ^{cd} -41 ^{ab}	5801 ^{cd} -5802 ^{ab}	117 42
116 38 ^{ef}	121 41 ^{cd}	5802 ^{cd}	117 43 ^{ai}
116 39 ^{abcd}	121 42	5803	117 43 ^{cd} -43½
116 39 ^{ef}	121 43 ^{ab}	5804 ^{ab}	117 44½ ^{ab}
116 40 ^{abcd}	121 43 ^{cd} -44 ^{ab}	5804 ^{cd} -5805 ^{ab}	117 44½ ^{cd} -45½ ^{ab}
116 40 ^{ef}	121 44 ^{cd}	5805 ^{cd}	117 45½ ^{cd}
116 41-45 ^{ab}	121 45-49 ^{ab}	5806-5809 ^{ab}	117 46½-50½ ^{ab}
500*	—	—	117 50½ ^{cd}
116 45 ^{cd,ef}	121 49 ^{cd} -50 ^{ab}	5809 ^{cd} -5810 ^{ab}	117 51½
116 46 ^{abcd}	121 50 ^{cd} -51 ^{ab}	5810 ^{cd} -5811 ^{ab}	117 52-53 ^{ab}
116 46 ^{ef}	121 51 ^{cd}	5811 ^{cd}	117 53 ^{cd}
116 47-50 ^{ab}	121 52-55 ^{ab}	5812-5815 ^{ab}	117 54-57 ^{ab}
501*	—	—	—
116 50°	121 55°	5815°	—
502* (<i>for</i> 50°)	—	—	117 57 ^{cd} -57½ ^a
116 50 ^d	121 55 ^d	5815 ^d	117 57½ ^b
116 51	121 56	5816	117 58½
503*	121 57	5817	—
117 1-3	122 1-3	5818-5820	118 1-3
117 4 ^{ab}	—	5821 ^{ab}	118 4 ^{ab}
504* (<i>for</i> 4 ^{ab})	122 4 ^{ab}	—	—
117 4 ^{cd} -9 ^a	122 4 ^{cd} -9 ^a	5821 ^{cd} -5826 ^a	118 4 ^{cd} -9 ^a
505*	122 9 ^{bc}	5826 ^{bc}	118 9 ^{bc}
117 9 ^b -11 ^{ab}	122 9 ^d -11	5826 ^d -5828	118 9 ^d -11
117 11 ^{cd}	122 12 ^{ab}	—	118 12 ^{ab}
506*	122 12 ^{cd} -13	5829-5830 ^{ab}	—
117 12-21	122 14-23	5830 ^{cd} -5840	118 12 ^{cd} -21½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
117 22	122 24	5841	118 $22\frac{1}{2}^{ab}$, 24
—	—	—	118 $22\frac{1}{2}^{cd}$ - $23\frac{1}{2}$
507 ^r	122 25 ^{ab}	5842 ^{ab}	—
117 23 ^{ab-d}	122 25 ^{cd} -26 ^{ab}	5842 ^{cd} -5843 ^{ab}	118 25
508 ^r	—	—	—
509 ^r	122 26 ^{cd}	5843 ^{cd}	—
117 23 ^{ef} -26	122 27-30 ^{ab}	5844-5847 ^{ab}	118 26-29 ^{ab}
510 ^r	122 30 ^{cd} -31	5847 ^{cd} -5848	—
511 ^r	—	—	118 29 ^{cd}
117 27-34	122 32-39	5849-5856	118 30-37
—	—	—	118 38-42

॥ भीष्मपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते ॥ २

अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः ।

कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३

वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धामिनन्दिनः ।

आशंसन्तो जयं युद्धे वधं वामिमुखा रणे ॥ ४

C. 5 3
B 5 1 4
K 6 1 4

Ś1 commences with 6 2 31^{ab}

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except Ks B2, Ś1 missing)
Ko-2 D1 & 6 read व्यास (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, Ko ins ॐ नमो मनोहराय गुरवे । श्रीव्यासाय नमः ।, K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ, K2 श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ, K4 B1 ॐ नमो गणेशाय, K5 D6 १ श्रीगणेशाय नमः, B8 ॐ नमो नारायणाय, B1 ॐ श्रीकृष्णाय नमः, Da D6 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः । ॐ, D1 दुर्विघ्नवह्नीविध्वसनाय श्रीगणपतये नमः, D2 श्रीगणपतये नमः, D3 ॐ नमो भगवते श्रीगुरुपुत्रमाय, D4 श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः, D5 श्रीमहागणपतये नमः

Ks B2 T1 G2 & M, which like T2 G1 & om the introductory mantra, begin as follows Ks begins with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B2 ॐ गणेशाय नमः, T1 भीष्मपर्व । हरि ॐ शुभमस्तु । श्रीनिवासगुरवे नमः G2 reads हरि ॐ शुभमस्तु भीष्मपर्व (in marg), and ins

2* व्यास वसिष्ठनरारं शक्ते पौत्रमकस्मपम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुकतात तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥ ॐ

[Cf Ād1 7* and 11*, and similar stanzas at the beginning of other parvans], G4 begins with शुभमस्तु । श्रीगणेशाय नमः । भीष्मपर्व, and, finally, M हरि श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 6 2 31^{ab} is lost in Ś1 — 1^{ab} = (var) 2^{ab} — ^a) G2 Cd (quoting pratika second time) युधिष्ठिरे (corruptly for युयुधिरे), of v l 2^a Ca d (first time) as in text — ^b) = 2^b, 26^b, 33^b, etc G2 'सैनिका' Co cites 'सोमका' (as in text) — ^c) K4 & B Da Dn D2-5 & T1 G पार्थिवा सु (D2 & T1 G2-4 'वाश्च) महात्मानो — ^d) D1 त देश समुपागता — After 1, K2 D7 ins

3* प्रत्ययुध्यन्त समरे भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।

कथं वा कौरवाः सर्वे भीमसेने चमूपतौ ।

while T1 G2 & ins

4* निवेश चक्रिरे योद्धु तन्मे शल महामते ।

2 Owing to damaged fol, 2 is lost in G1, and 2^{ab} in K4 (both along with ref) — 2^{ab} = (var) 1^{ab} — ^a) T2 G2 युधिष्ठिरे (for युयुधिरे), of v l 1^a — ^b) = 1^b, 26^b, 33^b, etc G2 'सैनिका' (cf v l 1^b) — ^c) Ca कुरुक्षेत्रे (as in text) T2 हतक्षेत्रे, M2 महत्क्षेत्रे, Ca d तपःक्षेत्रे (as in text) — ^d) K4 & B Da Dn D1 & 8 त्व (for तत्)

3 ^a) K4 & B Da Dn D1 & 8 G1 तेवसीर्य, D1 अय तीर्थ, D2 * * * र्य, G2 अवतेर, Co अवतीर्य (as in text) Ks Da1 D1 & 7 M कुरुक्षेत्रे, B2 तु ते क्षेत्र — ^b) Ko-2 पाण्डवा सोमकैः सह, M1-3 & वा सह सोमकैः — ^c) K1 कौरवानभ्यवर्तन्ते, K4 & B Da Dn D1-8 G1 कौरवा सम (D1 'वानन्व) वर्तन्ते Co cites समवर्तन्ते — ^d) G1 2 जिहीर्षतो M महारथा

4 ^a) Co d cite वेदा — ^c) Ko-2 आशासतो, K4 आसंसतो, Co अनुशसतो (hypermetrio) — ^d) Ko 2 & D1 T G M4 वामिमुखा, K1 वामिमुखे, D2 M2 & वामिमुख K4 & B Da Dn D1 4-6 & बलेना (D2 बाधवा) वामिमुखा रणे

अभियाय च दुर्धर्पा धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ।
 प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५
 समन्तपञ्चकाद्राहं शिविराणि सहस्रशः ।
 कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
 शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
 निरश्वपुरुषा चासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७
 यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।
 तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८

— After 4, Ks D2 s ins

5* पूर्वभागे तु क्षेत्रस्य स्थिता प्रत्यङ्मुखा युधि ।

5 °) K1 T2 अभिधा(K1 °पा)य, Ks D2 s 6
 आहवाय, D1 अतिपाया, D7 अभियाता, T1 G4 अपिधाय
 Ko-2 D1 7 T2 दुराधर्पा, Ks D2 6 दुराधर्पा, K4 B2
 Da2 Ds तु दुर्धर्पा, Ks तु दुर्धर्पा (sio), Da1 M4 तु दुर्धर्पा,
 Dn1 D4 s T1 G2-4 M1 s s च दुर्धर्पा, Ds **धर्पा
 (for च दुर्धर्पा) B8-अन्यधावंत पुरुषा, M2 अभिनिर्याय
 दुर्धर्पा — °) Ks D2 s 6 पार्थिवा (for वाहिनीम्)
 — °) Ca प्राङ्मुखा (as in text) Co भागे (as in text)
 — °) Ks नाविशन्त, D2 s 6 न्यवसन्त, T2 निवसन्ति

6 °) Ko सामन्त, Ks s D1 6 स्यमन्त, G2 समन्तपंच-
 कान् D7 T2 बाह्ये. — °) T1 G2 4 स्थाप, Gs माप
 (for कार)

7 7^{ab} = (var) 25^{ab} — °) K2-5 B Dn Dn
 D4 s 8 शून्या (Ks °न्ये) च, M2 Cv अन्येव — °) Ko-8
 D1-8 7 Cv बृद्धबालावशेषिता (K1 °ता, Ks D2 °ता)
 — °) D2 reads निरश्व (for निरश्व) and om from
 पुरुषा up to अभिज्ञा in 12^a Ko-2 4 s B Dn Dn Ds-7
 T2 M4 Cv निरश्व (T2 Cv °स्त) पुरुषेवासीद्, Ds निरश्वपुरुष
 वासाद् (corrupt) Ks निरश्वपुरुषेवासिष्यथ कुजर, D1
 निरश्व पुरुषव्याघ्र रथकुञ्जरगर्जिता Cv oites रथ (as in text)

8 D2 om 8 (cf v 1 7) — °) Ks Ds सूर्यस्तु,
 Ds सूर्योहि, D7 T2 सूर्योयं D1 यावत्सूर्यो दिवा जातो
 — °) Ko-2 जंबु B4 कुडल, D1 3 मडले — °)
 Co oites तावत् M1-8 s तावदेशात् K4 s B Dn Dn
 D4 s 8 Ccp समायात, Co °वृत्त (as in text) — °)
 Ks कुरुपाडवसोमयो, Ds बल तत्पार्थिवोत्तम

9 D2 om 9 (of v 1 7) — °) Dn Ds एकस्था-
 न्सर्ववर्णास्ते Co oites एकस्था (as in text) — °) Co
 oites मंडल (as in text) — Gs om 9^c-10^b — °)
 Ko M1 2 पर्यक्रमन्त, K1 पादाक्रामन्त, D1 6 T2 M3 4

एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् ।
 पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ९
 तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।
 आदिदेश सबाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १०
 संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ।
 एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११
 अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च ।
 योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ १२

पर्याक्रमन्त, Ds °क्रामन्त, Ds °क्रामश्च Ks Da2 D. Co देशेषु
 — °) K2 Ds नदी शैल, Ks s Da1 नदीशैलान्, T1
 G1 M नदीशैल, G1 2 नानाशैल (for नदी शैलान्)

10 D2 om 10, Gs om 10^{ab} (cf v 1 7, 9)
 — °) B8 M2 4 ततो, T1 G1 2 4 तथा, M1 s 5 तदा (for
 तेषां) — °) Ko-2 B1 2 °र्षभ, S (except T2, Gs
 om) भरतर्षभ (G1 2 °भ) — °) Ks B1 s Da Dn
 D1 s 8 आदिदेश, Ds आदिदेशे K B Da Dn D4 (m
 as in text) s-8 G1 सबाहाना, D1 ससैन्यानां, Ds
 **हाना, T2 M8 Co सबाहाना (T2 °माहाना — °)
 Ks Da1 Dn1 भक्ष, D1 भक्ष्य भो Ds अनन्तक
 (for अनुत्तमम्)

11 D2 om 11 (cf v 1 7) — °) B1 Dn D4 s
 शर्याश्च, Da1 सज्ञा (m स्या)श्च, Ds शिक्षाश्च Ca सज्ञा
 (as in text) G2 विषयास् (for विविधास्) B1 4 Dn
 D4 s तात, M चक्रे (for तास्तास्) Cv संज्ञान [°श्च]
 विविधास्तास्ता — °) Dn D4 7 s रात्रौ, Cv चक्रे (as in
 text) M1-2 स्वपरेषा च भारत, M8 (sup lin) s स्वेषा
 राजा युधिष्ठिर — °) Dn D4 एववेदी, D1 एवसज्ञो,
 Ca s एववादी (as in text) Ds एव वेदा वि (sup lin
 विधो वे) दितव्य, G2 एवं संसदि वक्तव्य, Gs एव वा
 कारयामास — °) Ca oites पाण्डवेय Ko 1 D1 पाण्डवेयोद्द-
 मित्युत, Ds °वेयो युधिष्ठिर, Gs तामि सज्ञाभिराहवे

12 Gs om 12^{ab} — °) K1 अभिज्ञानानि, D1 T2
 °जानामि, Ds °ज्ञातानि Ca c v अभिज्ञानानि (as in
 text) — °) K4 damaged Ds Co सज्ञाश्च Ca आभाषि-
 तानि, Co आभाषणानि K2 s 5 B1 2 4 Dn D1 s 5-7
 सज्ञाश्चाभाषणानि (Ks °आलापणानि, Da2 °श्च भाषणानि;
 Ds °आभाषणेन) च, T1 G1 2 4 M सज्ञाश्च विविधास्तथा,
 T2 °श्रापि सहस्रश — °) T1 G कार, T2 श्राव (for
 योज) Co oites निजो [°यो] जयामास — °) K1 s
 Da1 Ds युद्धकाले (without saṁdhi)

दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थानां धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ॥ १३
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 मध्ये नागसहस्रस्य आतृभिः परिवारितम् ॥ १४
 दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः सर्वे पाण्डवसैनिकाः ।
 दध्मुः सर्वे महाशङ्खान्मेरीजङ्घुः सहस्रशः ॥ १५
 ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः ।
 बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६

13 ^a) K₃ B₁ ध्वजाग्रं, D₃ M₁ ३-५ 'ग्रान्, Cc as in text K₂ ४ ५ B Da Dn D₃ ५ ५ T₁ G M₄ Cc पार्थस्य (for पार्थानां) — ^b) K₂ महात्मना (sic), T₁ G₁ ३ ४ M₁-३ ५ 'वल' D₃ युद्धकाले सुयोधन — After 13^{ab}, D₁ (erroneously) reads 15^b, repeating it in its proper place. — ^c) K₁ सर्वैः सर्वैः (for सह सर्वैः) Da₁ महीपाल — ^d) K₁ प्रत्यव्यूहत (sic), K₅ Da D₆ 'लोमत, B₁ 'व्यूहत, T₂ M₂ ५ 'व्यूहत, G₃ प्रतिव्यूह तु, M₂ प्रत्यव्यूहत K₃ ५ B₁-३ Da Dn D₂ ४ ५ ५ पाण्डव D₆ पूज्य इत्यत मन्मुख

14 ^{ab}) T G₄ M₁-३ पाण्डुरेण Cc cites आतपत्रेण K₁ २ 'णातपत्रेणा (K₂ ७) ध्रियमाणेन मूर्धनि — ^c) D₁ 4m T₂ राजसहस्रस्य, T₁ G M राजसहस्राणा (for नागसहस्रस्य) — ^d) K₁ ५ B₁ २ ४ D (except D₂ ३ ७) G₃ वारित

15 ^a) The portion of the text from हृष्टा up to the end of this st is lost in K₃ on a damaged fol D₁ प्रेक्ष्य दुर्योधनं राजा — After 15^a, D₁ ins

6* प्रहृष्टवदन ततः ।

आयोधन प्रविविधुः

— ^b) K₀-२ सर्वे (K₁ 'र्व) पार्थिवसैनिका, K₅ B Da Dn D₄-६ ८ पाचाला युद्धनदिन (B₁ 'दुर्मदा, B₂ 'वदिन), T₂ सर्वे पाण्डवसोमका — ^c) K₀-२ D₂ ७ T₂ (by transp) सर्वे दध्मुः, B Da Dn D₆ ८ दध्मुः प्रीता (Da₁ 'ध्मुर्वध्मुः) K₅ प्रीता (for सर्वे) K₁ महाशङ्ख, K₅ Da D₆ T₂ महीपाला — ^d) K₅ Da D₆ T₂ शङ्खाश्चापि, D₂ मेरीजङ्घ, G₂ मेरी जङ्घ K₀-३ D₁ ८ च सर्वत (K₀-२ 'श') (for सहस्रश) B Dn D₃ ६ ८ मेर्य (B₁ २ ४ 'री)श्च मधुरस्वना Cc मेर्य इति पाठे द्वितीयार्थे प्रथमा ।

16 ^a) K₀-२ Da D₅ ६ M₂ ३ ५ प्रहृष्टा, D₂ च हृष्टा K₃ ४ B Da₁ Dn D₃-६ ८ ता (for स्वा) K₅ ततः प्रहृष्टास्ता सेना; D₁ ततः प्रहृष्ट सैन्य तु — ^b) K₀ १ अभिवेक्ष्याथ,

ततो योधान्हर्यन्तौ वासुदेवधनंजयौ ।
 दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ १७
 पाञ्चजन्यस्य निर्वोपं देवदत्तस्य चोभयोः ।
 श्रुत्वा सवाहना योधाः शकृन्मूर्त्रं प्रसुसुबुः ॥ १८
 यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः ।
 त्रसेयुस्तद्वदेवासीद्वार्तराष्ट्रवलं तदा ॥ १९
 उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन ।
 अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २०

C 6 21
B 6 1 20
K 6 1 20

D₁ तदा संवीक्ष्य, D₃ अभिसवीक्ष्य, D₇ 'वीक्ष्य च

17 ^a) K₃ D₂ ततो हर्षाय योधाना, K₄ योधयतौ च तौ योधान्, K₅ B Da D₃ ५ ६ योधयतौ (K₅ 'यतस्, B₃ हर्षयतस्, D₃ ६ हर्षयतौ) ततो योधान्, Dn D₄ ८ ततो हर्षं समागम्य, T₁ G स्वयो (G₂ 'यौ) धान्हर्ययतौ तु, T₂ ततो यूथान्हर्ययतौ, M स्वयो (M₁ ३ ५ 'यौ) धान्हर्ययतौ तौ — ^d) T₁ दिव्यशङ्खौ D₃ M₆ रथस्थितौ D₆ शङ्खौ रथवरे स्थितौ

18 ^{ab}) K₃ D₂ निर्वोपो, G₃ शङ्खस्य, Cc ध्वनित In K₄, the portion of the text from चोभयो to सवाहना in 18^c, is lost on a damaged fol. K₀-२ पाञ्चजन्यरव श्रुत्वा देवदत्तस्वन तथा — ^c) K₅ B Da D₅ Ccp समततो, Dn D₄ ८ तु निनद, G₃ सवाहन M₂ ४ योधा — ^d) D₂ ६ Cc शकृन् D₃ T₂ मूर्त्रे K₅ प्रसुसुबु, Cc प्रसुसुबु

19 T₂ om 19^{ab} — ^a) M₂ तथा — ^b) D₂ नाद, G₂ स्वरं (for स्वन) D₃ श्रुत्वा नाद वने मृगा — ^c) T₂ निषेदुस् (for त्रसेयुस्) K₃ 'देवायुर्, D₂ 'देवास, D₃ 'देवास्य, M₂ 'देवासीर् K₁ त्रसेयुस्तद्वदेवासीद् — ^d) D₁ 'वन (for 'वल) K₀ २ T₂ G₃ M₅ तथा, D₃ तु तत् (for तदा) K₁ देवदत्तस्वनं तथा, K₃ D₂ धार्तराष्ट्रस्य सैनिका, K₄ B Dn D₄ तथासीदत तद्वलं, K₅ Da D₅ ३ तथा सीदति तद्वल

20 = (var) 4 31 5 — ^a) D₁ भूमौ — ^b) = 5 82 6^d K₂ Da₁ T₂ G₁ ३ M प्रजायत, K₅ प्रजायत — ^c) D₃ अंतर्धीयत, D₇ 'धीयत K₁ D₂ G₂ चादित्य, G₃ चादित्या K₄ ५ B Da Dn D₄ ८ अस्त गत इवादित्ये (B₃ 'त्य), D₆ T₂ अतर्धीय तदादित्य (T₂ 'धादित्य) — ^d) K₄ ५ B₁ Da D₅ सैन्ये च K₄ ५ B₁ २ ४ Da Dn D₃ ५ ८ T₂ G₃ M₃ रजसावृते (B₄ 'हते, T₂ 'वृत, G₃ 'वृता)

ववर्ष चात्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ।
 व्युक्षन्सर्वाण्यनीकानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
 वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः ।
 विनिघ्नस्तान्यनीकानि विधमंश्चैव तद्रजः ॥ २२
 उमे सेने तदा राजन्युद्धाय मुदिते भृशम् ।
 कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३
 तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः ।

युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४
 शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
 तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५
 ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
 धर्माश्च स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६
 निवृत्ते चैव नो युद्धे प्रीतिश्च स्यात्परस्परम् ।
 यथापुरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ २७

21 ^a) K₂ 4 5 B Da Dn D₄₋₅ 8 T₁ तत्र, D₃ चापि, D₁ चानु (for चात्र) — ^b) T₁ G₄ 'कर्दमान्' — ^c) K₂ 5 B₁ 3 4 Dn D₄ दिक्षु, K₄ B₂ Da₁ धक्षन्, K₅ Da₂ D₅ धक्षन्, Dn₂ (marg) व्युहन्, D₁ व्युषु, D₂ ध्युक्षन्, D₈ damaged, D₁ वृण्वन्, M₄ व्युक्षत् K₈₋₅ B Da Dn D₂₋₅ सैन्यानि (for अनीकानि) Ko 1 व्युक्षत्स- (Ko 'न्स)र्वाण्यनेकानि, D₈ दिक्षु सर्वासु सैन्यासु, T₂ युक्षन्सर्वाननीकानि — ^d) = 1 1 77^d 4 52 15^d 5 82 9^d, etc, etc ("epic tag") K₅ तदद्भुतम् T₁ G₂ 4 तस्य राजन्महामते

22 ^a) Ko-2 B₂ D₂ G₂ तत्र, G₂ तदा (for तत) Ko-2 D₂ T₂ G₂ प्रादुरासीन् T₁ G₄ वातास्ततः प्रादुरासन् — ^b) Cf 6 3 37^b K₈ नीच, D₁ 8 नादै (for नीचे) Ko-2 'वर्षण', D₁ 'कर्षण', D₈ T₁ G₂ 4 M₄ 'वर्षिण' T₂ नीचैश्चकरकर्षण (sic), Ca c as in text — ^c) Ko 1 निर्विघ्नं तान्य, K₂ G₂ विनघ्नस्तान्य, K₃ निजिघ्नास्यन्न, K₅ विनिघ्नस्तान्यनी, D₁ विजिघ्नास्यन्नी, M₁ 8 5 विनिघ्नस्तान्यने Co cites विनिघ्नन् (as in text) — ^d) D₃ damaged D₂ विधिमश्चैव, D₈ निवृद्धश्चैव, T₂ विधमश्चैव, G₁₋₃ व्यधम (G₁ 'म')श्चैव Ko-2 तदद्भुत (K₁ 'द्भुत')मिवाभवत्, Ko(Addl) 1 (marg) विधमश्चैव (K₁ 'श्च')व तद्राज (sic), K₈ D₁ विधमन्वितत रज (K₅ 'तद्रज'), K₄ 5 B Da Dn D₄ 5 8 शतशोऽय सहस्रश = 1 1 179, 33 23, 53 11, 211 7 3 93 18, 105 22 4 52 4 5 54 45, 149 76, 150 15, 181 8, 196 14, etc ("epic tag")

23 ^a) D₂ महाराज (for तदा राजन्) K₁ 5 B Da Dn D₁ 5 8 उमे सैन्ये च राजेन्द्र — ^b) K₈ युध्यमाने ततो भृश, D₁ 8 T₂ युद्धायाभ्युदि (T₂ 'द्य')ते भृश — ^c) T₂ यत्ने (for यत्ते) — ^d) M₃ (inf lin) 'स्तिमितो' (for 'क्षुभितो'), Ca o as in text D₈ परस्परजिगीपया

24 ^b) K₈ D₁ 6 तद (D₁ 'दा')द्भुतसमा, K₄ अद्भुत य तु समागम (hypermetric), K₅ B Da Dn D₁ 5 8 अद्भुत स तु संगम, D₃ तद्भुत उपा, T₂ तदा भूतसमा — ^c) D₁ प्रलये, Ca o as in text

25 25^{ab} = (var) 7^{ab} D₁ om 25^{ab} — ^a) Ko 1 D₁₋₃ शून्येव, K₂ शून्ये च, K₃ शून्यैव, K₅ Da D₅ शून्या च, Co शून्यासीत् (as in text) — ^b) N (except D₁, S₁ missing, D₇ om) वृद्धवालावशे — After 25^{ab}, K₂ 4 B Da Dn D₅₋₅ 8 repeat 7^{cd} [with v l निरक्षपुरेवासीद् (D₈ निश्चापुरेवा राजन्)] — D₈ om 25^{cd} — ^d) G₈ नीता (for सेना) Ko समनीतेन, Co समा (as in text) D₁ तत सेनानिवेश च चक्रुः पाण्डवकौरवा — After 25, K₃ ins (cf 26^a and 27^b)

7* ततस्ते समय युद्धे स्यात्प्रीतिश्च परस्परम्!, while D₈ ins

8* समन्ताद्भगकल्पेन गर्जमानेन *वर्त' ।

26 ^a) K₅ तस्मै च (for ततस्ते) Ca c समय (as in text) — ^b) = 1^b, 2^b, 33^b Ko-3 5 D₁ 2 6 7 T₂ 'सैनिका' — ^c) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 G₁ धर्मान्स, D₁ सैन्य च, D₃ धर्म च Co cites धर्मान् K₅ स्थापयामास — ^d) Ko-2 D₁ 7 T₂ योधानां, T₁ G युद्धाय (for युद्धानां)

27 ^a) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 विहिते, Co निवृत्ते (as in text) D₃ तु ततो (for चैव नो) G₈ om (hapl.) from युद्धे up to युद्ध in 28^a D₁ निवृत्ते शस्त्रसपाते, D₈ विहिते तु हते चैव — ^b) K₃ 5 B Da D₂ 5 8 T₁ G₁ 4 M स्यात्प्रीतिश्च (by transp), Dn D₈ 4 स्यात्प्रीतिर्न, D₁ वदति स्म, D₁ T₃ स्याच्च प्रीति, G₂ [S]भ्युत्प्रीतिश्च Co परस्पर (as in text) K₄ स्यात् ***** D₈ नो युध्यात्तत्र कश्चन — ^c) K₂ Dn D₄ 8 M₂ यथापर, K₄ damaged, B D₁ m यथावल, Da₁ यथापमं (sic), Da₂ D₅ यथाकाम, D₁ यथातुर, D₂ 8 6 यथा पुरा, D₁ T₂ G₁ यथापूर्व, Co यथापत [?'यथ] Co यथायोगं (as in text) — ^d) T₁ G₄ न न, G₁ न तु (for न च) Ko-2 [अ] स्याच्छलन, B₃ स्याच्चल, Dn D₄ 8 स्यात्कस्यचिद्, D₈ स्यात्स्वलन, S (G₃ om) स्याच्चलन Co cites छलन Ko पुरा K₆ न स्याच्च लभन पुन, D₁ मत्र स्यापि पुन पुन

वाचा युद्धे प्रवृत्ते नो वाचैव प्रतियोधनम् ।
 निष्क्रान्तः पृतनामध्यान्न हन्तव्यः कथंचन ॥ २८
 रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
 अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत ॥ २९
 यथायोगं यथावीर्यं यथोत्साहं यथावयः ।
 समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३०
 परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा ।

क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कथंचन ॥ ३१
 न सूतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ।
 न मेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ॥ ३२
 एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः ।
 विस्मय परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३
 निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ।
 हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४

C G 35
F 6 1 34
K 6 1 34

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

28 ^a) Ko-2 वाचा युद्धे प्रवृत्ते, K₀ वाचा युद्धे प्रवृत्ते, G₂ M वाचा युद्धे प्रवृत्ते तु, K₁ B Dn Dn D₁ 4 5 8 वाचा युद्धे (D₁ धि) प्रवृत्ताना, D₀ वाचो युद्धप्रवृत्तेऽष्ट, T₁ G₁ वाचा युद्धे न प्रवृत्ते, G₃ * * * * प्रवृत्तो नो — ^b) Ko-3 D₁-2 6 7 T₂ 'पेधन, K₅ 'पेधत — ^c) K₁ निष्क्रान्त (corrupt), K₂ 4 B Dn Dn D₁ 4-6 8 T₂ निष्क्रान्त, D₂ 7 निष्क्रान्त, D₃ निष्क्रान्त K₅ निष्क्रान्तपृतनामध्या — ^d) K₂ 4 B D (except D₂ 3 5) हतव्या K₅ Dn D₃ कदाचन

29 ^a) T₂ रथेन (for रथी च) Dn₁ रथिनो, M₁ रथिना Ko-2 योध्यो, Dn₁ योधा, G₂ M₁ योद्धा (for योध्यो) — ^b) B₃ गजयोधिन, D₂ 'धूर्यत, D₃ 'मूर्धगा Ca 6 गजधूर्गत (as in text) D₀ गजे नागेन धूर्गते — G₃ om 29^{cd} — ^c) K₃ D₂ T₂ M₃ अश्वेनाश्व, K₅ अश्वेनाश्व, Dn₂ D₃ 5 अश्विनाश्वी Cop अश्विना B₁ 2 4 Dn D₅ पदातिस्तु — ^d) K₄ B₂-4 D G₁ 2 M^o 4 पादाते Ko-2 पत्तिनै (Ko 'नै) व नरर्षभ

30 ^a) G₃ 'वल (for 'योग) K₄ B₂-4 Dn Dn D₁-6 8 य(B₁ त)याकाम, D₃ यथाधैर्य K₈ (by transp) यथावीर्यं यथायोग, B₁ यथाकामं यथायोग — ^b) D₀ यथाप्राह, T₂ यथात्साह, M₁ यथोत्साहो K₄ B Dn Dn D₁ 4 8 'वल (for 'वय) D₁ यथाप्रज्ञ यथाश्रुत — ^c) C₀ समाभाष्य (as in text) T₂ प्रहर्तव्यो D₁ वयमाभाष्य हतव्यो — ^d) K₄ damaged K₅ चाश्वस्ते, C₀ विश्वस्ते (as in text) Ko 1 विश्वेन च, K₂ विश्वस्ते च, B₃ विश्वेन च (for विश्वस्ते न)

31 ^a) K₄ B D (except D₁-3 7) C₀ एकेन (for परेण) K₄ संशक्त, D₂ 3 7 ससक्त, M₁ संयुक्त — ^b)

K₃ प्रेण (corrupt), K₄ B Dn Dn D₁ 5 C₀ प्रपन्नो (for प्रमत्तो) — ^c) Ko 1 विधर्माश्च, K₂ विकर्मा च, D₀ विवसनो, T₂ [S] सिचर्मा च, G₁ विमर्दा च, M₁ विचर्मा च — ^d) Ko-2 Dn D₁ 3 6 8 T₁ G₁ 2 4 कदाचन

32 Ko 1 om (hapl) 32 — ^a) C₀ सूतेषु (as in text) K₂ 8 C₁ धूर्येषु, Dn₁ युद्धेषु, D₅ धर्मेषु, D₈ युग्येषु, M₁ सूर्येषु, C₀ धुर्येषु (as in text) — ^b) K₃ शास्त्रोप, Dn₁ * * * नायिषु, D₃ शास्त्रोपनायिषु, T₂ शास्त्रोपनायिषु Ca cites शास्त्रोपतापी — ^c) K₃ 5 Dn D₂ 5 न मेरी (D₅ 'ति) शङ्खवादेषु, D₈ T₁ G₁ M₃ 6 न मेरीशङ्खवादेषु — ^d) T₂ 'हर्तव्य, C₇ 'हर्तव्य (as in text) D₁ 8 कदाचन

33 ^b) = 1^b, 2^b, 26^b Ko-3 5 D₁ 2 6 'सैनिका — K₂ om (hapl) 33^c-34^d — ^d) Ko 8 5 D₈ 5 प्रेक्ष्य, T₂ वीक्षमाण

34 K₂ om 34 (of v l 33) — Before 34, D₇ ins वैश'ठ' — ^a) K₄ damaged Ko 1 8 5 B D₁-8 T₂ M₃ 5 नि(B₁ वि)वेद्य च, Dn D₅ निशम्य च, Dn D₁ 8 M₁ निर्विद्य च, D₀ निवेद्याय, D₇ निविष्य च Dn₂ D₂ महात्मान — ^b) K₄ damaged D₂ सुतास्ते, D₀ तत्र ते Ko B₁ 'र्षभ, D₈ G₃ भरतर्षभा — ^c) T₂ प्रहृष्टरूपा सुमनो

Colophon S₁ missing — Adhy name Ko सैन्यसमागम, D₀ युद्धधर्मरचना, T₁ G₁ 2 4 युद्धसमय-कथन, M युद्धक(M₃ 'का)रण — Adhy no (figures, words or both) Ko Dn₂ Dn D₁ 4 5 S 1 (as in text) — Sloka no Dn 33, D₁ 36, D₅ 34

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ।
 सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
 भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ।
 प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभन्यभविष्यवित् ॥ २
 वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदम् ।
 शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३

व्यास उवाच ।

राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च भूमिपाः ।
 ते हनिष्यन्ति संग्रामे समासाद्येतरतरम् ॥ ४

2

S₁ is missing up to 31^{ab} (of v 1 6 1 1)

1 ^a) Cc पूर्वापरे (as in text) K₂ 4 B Da₁ (marg) Dn₁ n₂ (marg) D₄ G₂ M₁ (^{sup} in as in text) 4 सैन्ये, Ca संध्ये (as in text) — ^b) M₄ समीक्ष्य, Ca समीक्ष्य (as in text) D₇ G₈ मुनि (for ऋषि)

2 ^a) Ca भविष्यति (as in text) K₈ रणो घोरो — ^b) K₈ 5 D₂ 8 6 T₁ G₄ भारताना — In K₄, 2^{cd} is lost on a damaged fol. — ^c) T₁ G₁ 2 4 M सर्वस्य (for भगवान्) G₈ प्रत्यक्षमभवत्तत्र — ^d) K₈ 5 D₁ 2 *भविष्यता

3 ^a) K₈ विचित्रं, Da₃ D₈ 6 वैचित्र्यं — ^b) K₁ संरहस्य, K₂ M₁ 4 5 स रहस्यं, G₁ 8 स रह प्रा D₈ 7 स रहस्येब्रवीदिदं Ca cites रहसि — ^c) Co ध्यायत (as in text) — ^d) Ko-3 5 D₁-3 T₂ कुरु (for पुत्रा) D₈ G₃ अनयत्, T₁ G₄ M अनयात् Co cites पुत्राणामनयं (as in text) B₂ T₂ तथा

4 Ko 1 3 5 D₁-3 6 T₂ om the ref — ^a) Ca 0 परीतकाला (as in text) T₁ G₄ राजन्कालपरीतास्ते, Cv 15 in text — ^b) K₈ D₂ 5 श्रैते च, D₈ 6 श्रान्येपि; G₂ श्रान्याश्च K₄ B Da Dn D₄ 5 8 S (except T₂) पार्थिवा — ^c) Dn D₁ 4 0 8 ते हिसतीव, D₈ 7 निहनिष्यति — ^d) K₁ साद्य (for साद्य) B₂ ममासाद्य परस्पर

5 ^b) B₁ 4 Dn D₄ 0 8 विनश्यत्स्वेव भारत, T₁ G M विनशिष्यन्तु भारत — ^c) D₂ र्यायता ज्ञात्वा, Co as in text

तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत ।

कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कथाः ॥ ५

यदि त्विच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेनं विशां पते ।

चक्षुर्ददानि ते हन्त युद्धमेतन्निशामय ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।

युद्धमेतच्चशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति ।

वराणामीश्वरो दाता संजयाय वरं ददौ ॥ ८

6 T₂ om 6^{ab} — ^a) B Dn D₈ 4 8 यदि चेच्छसि, D₈ यदि त्विच्छति, D₈ यद्यन्विष्यसि, T₁ G₁ M₁-3 5 यदी च्छसि त्व, G₂-4 M₄ यदिच्छसि त्व Ko 2 3 D₁-3 6 7 S (except M₈, T₂ om) समग्राम — ^b) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 द्रष्टुमेतान्, K₅ D₂ S (T₂ om) *मेत (G₁-3 *वं), D₁ *मेतद् B₈ समागतान् (for विशां पते) — ^c) K₈ 5 Da D₂ 8 5 7 8 G₁ 2 ददामि K₂ Dn D₄ 8 पुत्र, K₅ शीत, Da₁ T₁ G₄ [S] ह तु, D₁ दिव्य, Co हन्त (as in text) — ^d) K₄ B Da D₈ पुत्र, Dn D₄ 8 G₈ M₈ तत्र (for एतन्) D₈ दिदक्षया, Ca 0 निशामय (as in text)

7 ^a) D₁ नेच्छामि त, D₈ न वोत्सहे, D₈ नैवोत्सहे, T₁ G₂-4 M₄ न रोचते, Cnp नपरोक्ष — T₂ om 7^b-18^a — ^b) K₈ देवर्षिं — ^c) K₈ B₈ D₇ युद्धमेतदशेषेण, K₅ D₈ *मेतद्विशे, D₂ *मेतन्नशे, T₁ G₂ 4 युद्ध त्वेतद्विशे, G₂ युद्धं चैतद्विशे — ^d) D₈ शृणुयात् K₅ तत्तु (for तव) Co cites तेजसा (as in text)

8 T₂ om 8 (of v 1 7) T₁ G om the ref — ^a) D₈ यस्मिन् K₁ *अविच्छति (S₁₀), D₂ *अ गच्छति K₂ 4 B Da Dn D₄ 5 8 Ca 0 एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं, G₂ तस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं वै — ^b) D₈ *मिच्छसि — ^c) In K₄, the portion of the text from मीश्वरो up to ते in 9^a is lost on a damaged fol B Da Dn D₄ 5 8 व्यास (for दाता) Ko-2 वाराणसीश्वरो धाता (K₂ व्यास) Co cites ईश्वर (as in text) — ^d) D₁ ददौ वरान् (for वर ददौ)

व्यास उवाच ।

एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्विष्यति ।
एतस्य सर्वं संग्रामे नपरोक्षं भविष्यति ॥ ९
चक्षुषा संजयो राजन्दिव्येनैष समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १०
प्रकाशं वा रहस्यं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ॥ ११
नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः ।
गावल्गाणिरयं जीवन्त्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यते ॥ १२
अहं च कीर्तिमेतेषां कुरुणां भरतर्षभ ।

पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ १३
दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि ।

न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरुणां प्रपितामहः ।

पुनरेव महाबाहुं धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १५

इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ।

यथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्ष्ये ॥ १६

श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता चलैः ।

C 6 51
B 6 2. 17
K 6 2 17

9 T₂ om 9 (cf v 1 7) D₅ T₁ om 9^{ab} N T₁ om the ref G₄ transp 9 and 10 —^a) D_{at} एतेषा (for एष ते) D₅ om from संजयो to एतस्य in 9^c K₆ समयो (for सजयो) —^b) D_{at} विदिष्यति (sic) — D_n om (hapl) 9^c-10^d T₁ transp 9^{cd} and 10 —^c) G₁ ३ [अ] ज्वपि, B₇ D₁ ३ M₂ सर्व, G₂ ४ [अ] पि स (for सर्व)

10 K₂ D_n (all b₁ hapl) T₂ G₂ ७ (the latter two by hapl) om 10 (for D_n T₂, cf v 1 9, 7) G₄ transp 9 and 10, T₁ transp 9^{cd} and 10 —^a) K₂ समयो (for सजयो) —^b) B₁ ३ D₇ ३ T₁ G₁ नैव (for नैप) C₆ cites दिव्येन (as in text) C₆ cites 10^{ab} (as in text, with v 1 पतयो [?] corrupt for सजयो) — G₁ om 10^{cd}

11 T₂ om 11 (cf v 1 7) —^a) K₀ १ प्रकाश्य, D₁ प्रत्यक्ष, D₆ प्रवाश (sic) K₄ B D_a D_n D₄ ३ [अ] प्रकाश वा, D₇ रहो वापि (for रहस्य वा) —^b) B D_a D_n D₄ ३ दिवा (for रात्रौ), and निशि (for दिवा) —^c) M चिन्तित वापि, D₆ चितितेनापि —^d) D₆ पश्यसि, C₆ वेत्स्यति (as in text) K₂ D_{at} सजय

12 T₂ om 12 (cf v 1 7) —^a) K₂ damaged, D_{at} (marg) D_n D₄ ३ छेत्स्यति, D₆ मेप्यति (for भेत्स्यन्ति) —^b) B₁ ४ नैव K₂ व्याधिश्च ते, D₂ बाधियते (for बाधि) D_{at} श्रम, C₆ श्रम (as in text) —^c) K₀-2 D₆ गावल्गानि, D₅ गाल्वाणि (sic), C₆ गावल्गानि (as in text) B₁ ३ ४ D_a D_n D₄ ३ सौम्य, G₂ जीवेद्, M धीमान् (for जीवन्) —^d) G₂ अन्यद् (for अस्माद्) K₂ विमोक्ष्यसे, D_{at} D₂ क्षते, D_n D₅ क्षयति, D₄ क्षति

13 T₂ om 13 (cf v 1 7) —^a) B D_a D_n D₄ ३ T₁ G₄ तु (for च) —^b) B₃ पुरुषर्वम —^d) B₃ कथ, D₇ कीर्त, M₂ प्रथयिष्यति D₂ M₅ मा शुच

14 T₂ om 14 (cf v 1 7) —^a) K₁ छष्टम्, K₀ ३ B D₆ S (except G₂, T₂ om) छष्टम्, C₆ छष्ट (as in text) K₄ B D_a D_n D₄ ३ नरव्याघ्र, D₇ पुरा चैतन् —^b) K₄ नाति, B D_a D_n D₄ ३ नाभि, D₇ न स (for नात्र) D₂ G₂ अर्हति —^c) G₂ चैव (for चैव) D₁ शक्य D_{at} सजय, D₂ सजेतु, D₇ स सयत्तु, C₆ सयत्तु (as in text) D₂ न हि शक्तः सुत यतु —^d) = 5 30, 7^d, 141 33^d, 146 16^d 6. 21 11^d, 62 34^d, etc.

15 T₂ om 15 (cf v 1 7) K₀-3 ३ D₁ ३ ७ T₁ G₂-4 M₁ ३ om the ref —^a) T₁ G₄ M₂ तु (for स) —^b) D₇ च (for प्र) — In K₄, 15^{cd} is lost on a damaged fol —^c) G₁ रेवं K₂ ३ B D_a D_n D₁-३ T₁ G₁ ४ M₁ ३ महाभागो, D₇ G₄ ३ M₂ ३ बाहो.

16 T₂ om 16 (cf v 1 7) —^b) K₂ B₃ D₂ ३ महाक्षय —^c) C₆ अथ (for यथा) D_n D₅ तथेह च, B D_a D₆ ३ T₁ G₄ तथेमानि, D₂ यथैतानि, D₄ M तथैतानि (for यथेमानि) C₆ निमित्तानि (as in text) —^d) K₁ D₁ ३ as in text; K₂ D_n D₄ ३ भयदान्युप, K₂ ३ D₂ भयाय ह्युप, K₄ B₁ ३ ४ भयायाभ्योप, B₂ भयाय न्युप, D_a D₅ भ (D₅ त)यायास्योप, D₆ भयायाद्योप, S (T₂ om) ह (G₂ प) श्यते भरतर्षभ.

17 T₂ om 17 (cf v 1 7) —^a) B₁ स्येन (for श्येना) T₁ G₄ M₅ transp गृध्रा and काका D₇ कका (for काका) K D₁ ३ श्येनाश्च सह कंका (K₂ काकै, D₁ गृध्राश्च, B₂ श्येनगृध्रा बलाकाश्च, D₅ ३ श्येनाश्च शितिकटाश्च, M₁-4 श्येना ककाश्च गृध्राश्च —^b) K₁ कहाश्च,

संपतन्ति वनान्तेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १७
 अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
 क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ १८
 खटाखटेति वाशन्तो भैरवं भयवेदिनः ।
 कहुः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १९
 उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।
 उदयास्तमने सूर्यं कवन्धैः परिवारितम् ॥ २०

श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः ।
 त्रिवर्णाः परिधाः संधौ भानुमावारयन्त्युत ॥ २१
 ज्वलितार्कैन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् ।
 अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ २२
 अलक्ष्यः प्रभया हीनः पूर्णमासीं च कार्तिकीम् ।
 चन्द्रोऽभूदश्रिवर्णश्च समवर्णे नभस्तले ॥ २३
 स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।

K₂ गुग्गाश्च, K₈ s D₂ ६ १ काकाश्च, M कदाश्च (M₂ 'य') K₂ D₂ वलै, K₈ s D₂ १ १ यदै, D₁ यकै, D₆ यलं, S वलै K₄ सहिता वायसैर्यलै Ca cites सहिता and वलै (as in text) — 'c) D₁ निपतन्ति, Cc संपतन्ति (as in text) K₄ वलांतेषु, B D₂ D₂ D₁-६ १ Cc नगाग्रै, S (T₂ om) ध्वजाग्रै — 'd) D₁ सम वादांश्च कुर्वते, M₂ समवायांश्च प्रकुं Ca o cite समवायान् (as in text)

18 T₂ om 18^a (of v 17) — 'a) K₀ अत्यग्रं, B₂ अत्युग्रं, B₃ प्रत्युग्रं, D₂ D₂ Ca अग्र्यणं, D₂ अग्र्यग्रं, D₃ (sup lin. sec m) ससीपे, Cap अत्युग्रं (as in text) Cc cites अत्युग्रमात्र K₁-१ ० D₁-३ ६ १ हि (for च) K₀-२ पतिष्यति, D₆ प्रजल्पति. T₁ G अग्र चा (G₁ वा)पि च पश्यति, M अग्र चानुभविष्यति — M₂ om (hapl) 18^b — 'b) D₃ खगा, D₆ जना, Ca o v द्विजा (as in text) T₂ द्रष्टुमानन्दनो द्विज — 'c) K₀-३ D₂ 'प्यतो — 'd) B₃ १ गजयोधिनां

19 In K₄, 19^{ab} is lost on a damaged fol — 'a) K₀ खट्खटे, K₁ खट खटे, K₂ पट्टपट्टे, D₂ D₄ ३ निर्दयं चाभि, D₁ ३ कटक (D₁ 'प'टे, D₂ खराखरे, S (except T₂) कटाकटेति (G₃ 'टेषु) K₃ D₃ वासते, K₅ D₂ १ वासतो; D₁ कुर्वति, D₆ न वासते (hypermetric), T₁ G₃ १ वाश्यतो (G₃ 'ते), G₂ पश्यतो Cc cites [अति] वाशत B D₂ D₂ निर्दयं चाभिभाषं (D₂ 'वाचं, D₂ D₂ 'वास'तो, T₂ वाश्यति पक्षिणो रात्रौ, C_v खेटा हाहेति वाशत — 'b) B D₂ D₂ D₁ ३ ३ भैरवा, D₁ वासति, D₃ ६ शकुना (for भैरव) K₈ s B₁ ३ D₂ T₂ G₃ 'वादिन — 'c) K₈-३ B D T₂ कंका (D₅ काका), T₁ G₁ शिवा, G₁ कन्या; G₂ कृद्धा, G₃ कृद्धा D₆ ३ प्रयति, D₇ च यांति, S (except T₂) क्रोशति D₁ सध्यासु, S (except T₂) सध्याह्ने (for मध्येन) — 'd) D₂ दिश, D₂ [s] निश K₀-२ 'णाभिमुखो (K₂ 'खा) दिश

20 'a) D₁ तथा (for उभे) K₅ उभेयुचिपरेसंध्ये (corrupt) Cc cites उभे संध्ये — After 20^a, D₁ ins

9*

रज्युके च भारत ।

दुर्निमित्तानि सर्वाणि

— 'b) G₂ रक्ते च भरतर्पम — 'c) K₀-२ s D₁ ६ १ S (except T₁ G₁) 'स्तमये K₁ २ सूर्ये, K₃ D₂ G₃ सूर्यं, D₆ भानो — 'd) K₀ कर्दये, K₁ कर्मये (sic), K₂ कवंध, Cc कवंध (as in text) K₄ s D₂ ६ G₂ ३ परिवारित (D₆ 'ते)

21 'a) D₁ 'पर्यंत, D₃ 'पर्यंत. — 'b) T₂ कपुं (for कृष्ण) — 'c) D₂ D₂ ३ त्रिवर्णं C_v त्रिवर्णां परिधा (as in text) K₄ सध्या, D₁ संधौ, D₆ सिद्धौ, Cc संधौ (as in text) T₂ विवर्णां परिधावत्, Ca as in text. — 'd) K₀-२ 'वरं (for 'वारं) K₄ B D₂ D₂ D₁ ३ ३ भानुमतमवारयन्, K₅ भानुमावारयन्त्युत, D₆ मानमादवयत्युत, T₂ भानुमादारयद्दुत

22 'a) K₁ 'कैन्दुनक्षत्र, K₂ 'कैन्दुनक्षत्रे, K₃ ज्वरताकैन्दु-नक्षत्रं, D₆ ज्वलदकैन्दु, T₂ 'तार्कं तु नक्षत्र Cc cites ज्वलितानि — 'b) G₂ M₃-३ निर्विशेष In K₄, the text from क्षप to भ in 22^d is lost on a damaged fol K₀-२ s D₂ ३ निर्विशेष (K₅ 'शेष) दिनक्षिप (K₂ 'क्षयं), K₃ D₂ D₂ D₁ ३-३ T G₁ M₁ 'शेष (D₁ M₁ 'प) दिनक्षय; D₆ 'शेषदिनेक्षित — 'c) K₀ दिष्ट (for दृष्ट) — 'd) B D₂ D₂ D₁ ३-३ T₁ G M₁ तत्क्षयाय, D₆ सक्ष'

23 'a) K₀-२ अलक्ष्या, K₄ B₂ ३ D₂ D₂ अलक्ष्या (D₂ D₂ 'क्षय), K₃ D₂ D₂ ३ ३ (as in text) ६-३ अलक्ष्य (D₆ 'क्षा), T₁ G₁ ३ ३ M₂ ३ आलक्ष्ये, T₂ जलस्थ, G₂ अलक्ष्ये, M₁ ३ ३ आलक्ष्ये, Ca अ[ल]क्ष्यी, K₃ B₁ ३ D₂ D₂ M₂ Cc as in text K₃ T₂ हीनः T₁ G M₁-३ हीना D₁ अलक्ष्या च प्रभाहीन — 'b) K₁ पूर्णमास्या, K₀ = पूर्णमास्या, K₃ ३ D₂ पूर्णमासी (K₅ 'सी), Cc पूर्णमासी (as in text) D₂ तु (for च) K₀ २ ३ कार्तिके (K₃ 'की), T₂ 'क; D₆ पूर्णमासी च कार्तिका — 'd) K₄ B D₂ D₂ D₁-६ ३ M₁ Ca ३ पञ्चवर्णे, D₁ सुधा, D₇ अग्नि, T₂ समवर्ण D₃ T G₃ ३ M₁ ३ नभस्तले

24 'a) K₀ २ स्वप्स्यति, K₁ स्वर्पति (corrupt). D₂ ३

राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघ्नाहवः ॥ २४
 अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ।
 प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ २५
 देवताप्रतिमाश्चापि कम्पन्ति च हसन्ति च ।
 चमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २६
 अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशां पते ।
 अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २७
 कोकिलाः शतपत्राश्च चापा भासाः शुक्रास्तथा ।
 सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २८

गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ।
 अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभत्रजाः ॥ २९
 उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते ।
 आसीद्गुधिरवर्षं च अस्थिवर्षं च भारत ॥ ३०
 या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता ।
 अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१
 रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्शनैश्वरः ।
 व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ ३२

C 6 66
V 6 2 32

निहिता G₃ राजन् (for वीरा) D₁ स्वपिप्यति हता
 राजन् —^b) K₃ s D₂ s आश्रित्य (for आवृत्य) B₁ s
 Da D₁ विष्टि (or ष्टि) ता, B₁ वेष्टिता, T₂ पार्थिव (for
 पार्थिवा) D₁ सप्रामे क्षत्रियवर्षमा — 24^d = 4 31 10^b

25 ^a) K₄ B Da₁ D₃ 'रीक्षे K₃ वराहश्च —^b) D₃
 (marg sec m) उर्मिजालस्य (with hiatus), T G₂ s
 वृषदंशस्य, Cc 'दशस्य (as in text) Ca cites वृषदंशो
 (sic) —^c) D₁ प्रणादो D₁ M₁ s युद्धतो, G₃
 युध्यते —^d) K₀ 1 s D₃ s 7 नित्य रौद्र (by
 transp), D₁ नित्य युद्धे K₁ चलक्ष्ये, K₅ च ल
 क्ष्ये, D₃ प्रचक्षते

26 ^a) K₁ damaged K₃ B Da Dn D₁ s s
 T₁ G₁ 2 s चैव (for चापि) —^b) K₀-2 D₃ s 7 T₂
 कपते च, K₁ damaged, B Da D₃ प्रकपते, Da₁ (by
 corr) D₁ s प्रकपति, G₁ कपयति (for कम्पन्ति च) —
 K₃ s D₂ om (hapl) 26^{ca} —^c) B₂ चान्यै S
 वमति रुधिराण्यास्यै (T₁ G₁ 'स्यै, T₂ 'स्ये) —^d) K₁
 B Dn₁ D₃ स्विद्यति, D₃ विद्यति, D₁ स्विद्यते, T₂ विद्यते,
 G₃ स्वद्यति, M₁ मिद्यति Da₁ (also as in text) M₂
 प्रपदति, Dn₁ G₁ प्रतपति, M₁ s s प्रवदति

27 ^a) = Atharvaparīṣṭa LXXI 15 8^a Da₁
 (by corr) अनाहता, D₃ अन्याहता, Cc अनाहता (as
 in text) —^b) D₁ प्रवर्चन्ति —^c) Dn अप्रयुक्ता, D₃
 आयुक्ताश्च D₁ अयुक्ताश्चप्रव, Ca अयुक्त सप्रवर्तते —^d)
 K₀ 1 s s D₂ s महाभये, D₁ 'हवे, T G M₃ s (inf
 in) मनोरथा

28 ^a) D₁ शतनेत्रा, D₃ सितपत्रा Cc cites शतपत्रा
 (as in text) —^b) K₀ चापभाया, K₁ चापभा*, K₃ s
 D₂ T₁ G₂ s चापा हसा, B₁ s चासा भापा, B₂ G₂ चापा
 भापा, D₃ चोपा भामा Cc v cite भासा D₃ नानारूपा
 Dn शुक्रास्तदा —^c) G₂ रामभाश्च (for सारसाश्च) T₂

सारमाश्चक्रवाकाश्च —^d) Cc cites वाच D₁ वाचो रुक्षा
 भवति हि

29 ^a) M₂ गृहीत (for गृहीत) K₀ 1 s s D₁-s 7
 'स्त्रावरणा, K₁ B Da Dn D₁ s s 'स्त्रा क्रोशति Cc cites
 गृहीतशस्त्रा, while Cv 'स्त्रावरणा —^b) K₃ M₂ वर्मणो,
 K₅ B Dn D₃ चर्मिणो, D₁ दर्पिता — In K₄, 29^{ca} is
 lost on a damaged fol —^c) Hypermetric! K₃ s
 D₂ 'ये च, B Dn D₁ s s 4 s-3 'ये प्र (for 'येषु) Da D₃
 'दये प्रवर्तते —^d) K₃ शलभत्रजा, D₃ 'भप्रजा, T₁
 G₁ s s 'भप्रभा, G₂ शलभूषभा K₀-2 शश्वत्तरपते प्रजा,
 M सवृता शलभवजै (M₁ 'जा)

30 ^a) D₁ सेने (for सन्धे) D₃ s प्रकाशते, S चकाशते
 —^b) K₅ T₁ G₁ s s दिशा, B₁ s s Dn D₁ s s
 G₂ दिशो, K₅ D₁ 'न्विता —^c) K₁ B Da
 Dn D₁ s s पर्जन्य पांसु (B Da D₃ 'शु) वर्षी च, D₃
 आसीद्गुधिरसवर्ष Cc cites पर्जन्य —^d) K₁ व्यस्थि,
 K₀ 2 [अ]व्यस्थि, K₄ B Da Dn D₁ s s मासवर्षी, D₁ s
 S पुष्प (Da M मास) वर्ष. T₂ कामत (for भारत)

31 ^a) K₁ 2 चैषा, K₃ s D₂ चैव, G₂ वैषा S दृश्यते
 (for विश्रुता) D₃ s या वै पतिव्रता राजम् —^b) K₅ D₂
 G₂ 'समता — S₁ commences from 31^{ca} —^c) Cc
 अरुन्धती (as in text) K₃ s D₃ s तथाप्येष (K₅ D₃
 'पा), G₂ तथा ह्येष, G₃ यथा ह्येषा —^d) A few N
 MSS वशिष्ठ D₃ कृश

32 ^a) K₃ s D₂ 'वत्येष, B T₂ 'यज्ञेव, Da D₃
 'यिन्येष, T₁ G₂-4 'यन्ना (G₃ 'द्रा) जन् D₁ आकाशे रोहिणीं
 भेत्त —^b) D₃ स्थिरो राजन्, T₁ G₂-4 स्थित एव Da₁
 M₂ शनैश्वर, Cc 'श्वर (as in text) —^c) K₅ यावत्,
 D₁ व्यावृत्त, Ca c व्यावृत्त (as in text) G₂ यक्ष्म, Ca
 लक्ष्म (as in text) —^d) K₅ भविष्यति D₃ महाक्षय,
 M महान्क्षय (for महद्भयम्)

अनग्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशम् ।

वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्यश्रुविन्दवः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।
अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ १
गर्मिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान् ।
क्रव्यादान्पक्षिणश्चैव गोमायूनपरान्मृगान् ॥ २

त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः ।

द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३

जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।

त्रिपदाः शिखिनस्ताक्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४

तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियश्च ब्रह्मवादिनाम् ।

33 °) Co cites अनग्रे (as in text) Ks s अनलेय, B₂ 'त्रेपु; B₈ 'अ च, B₃ अकस्माच्च, D₁ अनत च, D₂ अनिलेय S₁ Ko-2 महाघोष, K₁ damaged, B₁ 4 Dn D₃ s s G₁ 2 M 'घोरः, D₁ 'मेघ —^b) B Dn D₂ s G₁ 2 M₅ Co स्तनित B₁ Da Dn D₄ s s स्वन, B₈ महत्, T G M₁ मृश (for ऽनिशम्) D₈ मेघस्तनित निस्वन — With 33rd, cf. 6 95 23^{ab} —^c) Co वाहनाना (as in text) D₈ रुदन; S नद (T₂ नमृ) ता (for रुदता) —^d) Ko प्रपतत्यश्रुविन्दुभिः, K₁ प्रपतत्यश्रु विमुभि (corrupt), K₂ B Da Dn D₃ s s निपतत्यश्रु, T₁ G प्रपतत्या (G₃ प्रापतत्ता) च.

Colophon om in K₈, G₁ damaged — Adhy name D₈ धृतराष्ट्र प्रति व्यासवाक्य, G₂ दुर्निमित्तकथन, M₁ 8-8 सजयवरलाभ (M₈ s 'रप्रदानं) — Adhy no. (figures, words or both) S₁ Ko 1 s Da₂ Dn D₁ 4 s S (G₁ damaged) 2 (as in text) — Śloka no Dn 31, D₃ 32

3

1 °) D₁ नरा, Co खरा (as in text) —^b) K₈ रक्षते, Co रमन्ते (as in text) D₈ मनुष्या गर्दभीषु च —^c) K₁ आना, K₂ आन —^d) B Da Dn D₁ 4 s 8 वन (for वने)

2 In G₁, st 2 is lost on a damaged fol —^a) Ko राजपुत्र्यश्च, K₂ (orig) [S] जातपुत्र्यश्च, K₂ (by corr) Dn₁ [S] जातपुत्राश्च, K₈ s D₂ राजपुत्राणां, K₃ B Da₂ D₈-7 राजपुत्रा (D₈ 4 'त्रा)श्च, D₈ जातपुत्र्यश्च, —^b) D₈ न जयति (for जनं) Ca o विभीषणान् (as

in text) B₁ जनयिष्यति भीषणान् —^c) K₄ B D (except D₁ 3-7) M₈ क्रव्यादा S (except T₂, G₁ damaged) अक्षयिष्यति, B Da Dn D₃ s s पक्षिण (Dn 'भि)श्चापि Co cites क्रव्याद पक्षिण —^d) D₁ गोमायु-रपरान्; D₈ 'युरपरे, T₁ G₂-4 'यूनितरे, M₁ 2 'यूनपरे, M₈ s 'यूनवरे, M₄ 'युमपरे D₈ S (except M₃, G₁ damaged) मृगा K₄ B Da Dn D₃ s s सहाश्रति परस्पर Co cites सह and परस्पर

3 Owing to damaged fol , 3^{ab} is lost in G₁ and 3^{ab} in K₄ —^a) Da D₈ चतुर्दंता, T₂ त्रिनेत्राश्च (for चतुर्नेत्रा) M₄ त्रिविषाणांश्चतुर्नेत्रान् —^b) M₄ पञ्चपादान्, Cv 'पादा (as in text) K₅ द्विमोहना, T₂ विमोहना; M₃ द्विमेहनान्, Ca o v द्विमेहना (as in text) —^c) K₅ द्विपुजाश्च (for 'च्छाश्च) Da₁ M₄ 'पांश्च द्विपु-च्छाश्च —^d) K₈ s D₂ पशवस्तथा, B₁ s 4 Da D₈ 'वो मृगा

4 Owing to damaged fol st 4^a-6^b are lost in G₁ —^a) Ko-2 व्या (K₂ व्य) वृतास्याश्च; D₈ विवृ-तास्या, T₂ विवृतास्य, M₄ 'तास्या, Co 'तास्या (as in text) —^b) K₈ s D₂ व्याहरन्त्य T₂ गिरा, M₃ गिर Da₁ व्याहरतोशिवां गिर —^c) D₈ 7 T G₄ त्रिपादा Co शिखिणो (sic) Da₂ ताक्ष्याश्च, D₃ तात, D₁ ताक्ष्याश्च, Ca o ताक्ष्या (as in text) S₁ Ko-2 त्रिपदशिखिस्ताक्ष्याश्च (S₁ 'खस्ताक्ष्या, Ko 'खास्ताक्ष्या)श्च, K₂ D₂ त्रिपादाशिखिनस्ताक्ष्याश्च, K₅ त्रिपदाशिखिनस्ताक्ष्याश्च, D₈ त्रिपादानाशिनस्तात —^d) K₈ s D₂ 'दंष्ट्रान्, D₈ 'दंता, G₈ M₄ 'दंष्ट्र

5 °) K₈ s D₂ s M 'वान्या प्र, D₁ 'वान्ये च, T₁ G₄ 'वान्येपि, T₂ 'व चान्ये, G₂ s 'वान्ये प्र (for

वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ ५
 गोवत्सं वडवा सृते श्वा सुगालं महीपते ।
 क्रकराञ्छारिकाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ६
 स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः ।
 ता जातमात्रा नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ७
 पृथग्जनस्य कुडकाः स्तनपाः स्तेनवेश्मनि ।
 नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८

प्रतिमाश्चालिखन्त्यन्ये सशस्त्राः कालचोदिताः ।
 अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ।
 उपरुन्धन्ति कृत्वा च नगराणि युयुत्सवः ॥ ९
 पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ।
 विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति ॥ १०
 अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथाग्रसत् ।
 श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ॥ ११

C 6 79
B 6 12
K 6 3 12

*वान्याश्च) C₀ अन्यादशास्ते दृश्यते —^b) K₁ B Da Dn D₄₋₆ 8 M स्त्रियो वै, D₈ स्त्रियस्तु, T G₂₋₄ शुका वै (for स्त्रियश्च) K₁ बाह्यवादिता, B₁ T G₂₋₄ C₀ ब्रह्म (G₃ बहु) वादिन, D₁ 'वादिनी —^c) K₈ 5 D₂ वैनतेय, T G₂ 4 M₈ वैनतेया, C₀ c वैनतेयान् (as in text) T₂ G₂ M₈ मयूराश्च G₈ 'याश्च गृध्राश्च —^d) Da Dn₁ D₄ 5 'यत्, Dn₂ D₁ 6 8 T G₂ 4 M₄ जनयति, G₈ प्रवदति K₅ जनयन्मयूरे तथा

6 ^a) Ś₁ गोवत्स, K₈ 'स्ते T₂ M₄ वडवा —^b) K₈ त्वा, D₆ M₃ श्व K₃ 5 B D (except Dn₁) सुगाल —^c) K₀ 1 क्रका, K₂ कुकु, K₄ कुकु*, B₁₋₈ Da₁ D₄ कुकु, B₄ Dn कुकुटान्, Da₂ ककुटान्, D₃ 7 कुर, D₅ ककु, D₈ कुकु, 5 कुज(M₁₋₈ 8 कुर)रा Ś₁ शारिकाश्चैव, K₀ शारिकाश्चैव, K₁ शारिकाश्चैव, K₈ 5 D₂ 7 हारका, K₄ damaged, B₁₋₈ D₈ करमा, B₄ Da D₆ गर्दमा, Dn D₄ करमा, D₈ सारसा, M₆ शापिका D₁ कका चापांश्चकोराश्च, D₈ वाराहीसरमं चैव —^d) K₀₋₂ शुभाश्च, K₄ damaged, K₅ B Da₁ Dn₁ D₈ 4 G₈ M शुकाश्च, D₁ शुकाश्चाब्रह्मवादिना, D₀ शुक् च शुभवादिन, T₁ G₁ 2 4 शुभाश्चाशुभवादिन, T₂ शुभाश्चाहुक.

7 ^a) K₁ 8 कांचित् C_v cites चतस्र पञ्च कन्या (submetrical) —^c) K₈ नृत्यती, K₅ जल्पति K₄ B Da Dn D₄ 8 जातमात्राश्च नृत्यति — M₂ om (hapl) 7^d-9^c —^d) K₈ गायती, K₅ नृत्यति K₄ B Da D₆ C₀ प्र- (for च) D₈ सहति (for हसन्ति) D₁ वै (for च)

8 M₂ om 8 (cf v l 7) —^a) C₀ पृथग्जनस्य (as in text) K₂ कुरुका, K₈ 5 D₂ 6 गुरुका, K₄ तनया, B Da Dn D₄ 8 सर्वस्य, D₁ 8 T₂ कुडुका, D₇ कटुका, T₁ G₁ 8 4 M₁ 3-5 कुह, G₂ बह्वी —^b) K₂ 8 5 D₁ 2 6 7 तनया (K₈ 'य), K₄ B Da Dn D₄ 8 8 क्षुद्रका, S (M₂ om) तापसा (for स्तनपा) S₁ स्तनवेश्मनि, K₈-5 D₁ 2 6 S (M₂ om) तव वेश्मनि, B Da Dn D₄ 8 8 ग्रहसति च, D₇ सुरवेश्मनि D₈ उत्पद्यते

च वेश्मनि —^c) T₁ G₁₋₈ चैव (for परि) K₁ 'पाठति (for 'गायन्ति). Da D₆ नृत्यत्य (Da₁ 'त) परिगायत्यो (Da₁ 'तो). —^d) Ś₁ K₀₋₂ D₁ वेदयति, K₅ Da D₈ 'यत्यो

9 M₂ om 9^{abc} (of v l 7) —^a) C₀ प्रतिमा[] (as in text) G₁ damaged K₈ D₂ 'श्वावि (D₂ पि) लत्यन्ये, K₄ 'श्वालिसंन्यन्ये, B D₆ 'श्वालिल्येता, Da D₄ 8 'श्वालिल (Da₁ D₈ 'श्वालिल) ल्येते, Dn 'श्च स्खल्येता, D₁ 'श्वालिलश्चान्ये, D₈ धावतश्च हसंतश्च, D₇ प्रतिमामालिखंत्यन्ये, T G 8 4 M (M₂ om) प्रतिमाश्च लिख (M₄ चल) त्यन्ये —^b) K₁ सशास्त्रा, D₈ समस्ता, D₈ सहस्रा K₈ 5 Da₁ D₁₋₈ 'नोदिता, K₄ 'देशिता —^c) Ś₁ K₀₋₂ 'धावत, D₇ 'धावते —^d) K₆ शशवो, D₆ शतशो D₈ युद्ध लालसा —^e) K₂ 8 D₂ उपरुधति, Da 8 'तिष्ठति, T G उप (T₁ G₄ 'पा) नर्दति K₄ Dn अन्योन्यमभिमुद्गन्ति, B₁ 2 4 Da D₄ 8 8 अन्योन्यमवमृच्छते (B₁ 'नृत्यते, B₄ 'मृद्वन्ते, D₄ 'मृद्वन्ति, D₈ 'मृच्छति), M₁₋₈ 5 उपमर्दं तु कृत्वा वै, M₄ 'नर्दति कृत्याश्च C₀ cites अवमृच्छते —^f) M₁ 2 5 ना (M₁ न)गराश्च; M₄ नागरा वै C₀ युयुत्सव (as in text)

10 ^{ab}) C₀ पद्मोत्पलानि (as in text) B₂ transp वृक्षेषु and जायन्ते. Ś₁ K₀₋₈ 5 D₁ 2 7 कुमुदा (for कुमुदा). —^c) C₀ c विष्वग्वाता (as in text) Ś₁ K₀₋₂ 'ग्वां (K₀ 'कां) ल्युग्रमस्तो, K₈ 5 D₂ 'ग्वातास्तथा ल्युग्रा, T₂ G₂ 'ग्वाता विवात्युग्रा —^d) K₂ 4 B Da Dn D₁ 4-6 8 T G M₂ नाप्यु (Da₂ 'प्य) प, K₅ D₈ M₅ न ह्युप (for न व्युप)

11 ^a) C₀ अभीक्ष्ण (as in text) Dn D₁ 4 वर्तते, Cnp कल्पते (for कम्पते) —^b) K₈ Da₁ अर्क, G₂ चर्चं Da₂ D₅ राहुम् C₀ cites अर्क राहु Ś₁ मथाग्रसत्, K₀₋₈ अ (K₈ त) थाग्रसीत्, B Da Dn D₁ 4 8 8 उपैति च; D₈ समाग्रसत्, T₂ तदामहीत्, G₈ ग्रसंस्तथा (for तथाग्रसत्) —^c) G₈ श्वेतो (for श्वेतो) C₀ c v cite श्वेतो ग्रह (as in text)

अभावं हि विशेषेण कुरूणां प्रतिपश्यति ।
 धूमकेतुर्महाघोरः पुण्यमाक्रम्य तिष्ठति ॥ १२
 सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ।
 मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ १३
 भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ।
 शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विशां पते ।
 उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः प्रत्युदीक्षते ॥ १४
 श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सहपावकः ।

ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १५
 ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।
 चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः ॥ १६
 वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणे पावकप्रभः ।
 ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ १७
 सर्वसस्यप्रतिच्छन्ना पृथिवी फलमालिनी ।
 पञ्चशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः ॥ १८
 प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ।

12 K₂ om (hapl) 12 — ^a) S अभावो (G₁ 'वे)
 D₂ च (for हि) — ^b) K₈ D₂ गुरूणा K₁ प्रति*द्यति,
 K₃ D₂ 'पश्यते; B Da Dn D₁ s s तत्र पश्यति; S सप्र-
 दृश्यते — ^c) K₈ s D₂ ब्रह्म, Dn₁ D₅ धूम, Co oites
 धूम (as in text) K₈ M₄ 'घोर — ^d) K₄ damaged
 B Da Dn D₁ s s पुण्य चाक्रम्य, D₇ 'व्यमावृत्य Co oites
 पुण्यम् (as in text) — After 12, T₂ repeats 12^{ab}

13 ^a) K₄ damaged K₈ 'रविश, D₃ 'रशुभ, T₁ G₁
 2 4 'रुभयोद् (for 'रशिव) D₀ अधकार शत घोर — ^b)
 M₄ mf lm) मखा (for महा) D₈ प्रपश्यति महाग्रहा
 — ^c) Ś₁ *# *गा, Ko-2 'स्वागा, Da₁ 'स्त्वगा, D₃
 'श्रवागा, M₁ s 4 मखास्वगा K₈ Da D₂-s s T₂ M वक्र,
 B₄ वक्र — ^d) T₂ कुवर्णश्च, Co श्रवणेन (for श्रवणे च)

14 ^a) K₈ D₂ s G₂ भाग्य, B₁ 4 Da₁ (before corr
 as in text) Dn D₄ T₂ भग (Dn₂ 'ग), B₈ भोग्य; D₈
 भाग, M₈ भाग, Ca o भाग्य (as in text) D₇ 'वृत्य
 (for 'क्रम्य) — D₈ om 14^{cd} — ^c) T₂ D₈ शुक्र,
 M₄ गुरु (for शुक्र) K₁ प्रष्टो, K₈ पौष्ट, Da₂ D₅ Ca
 प्रौष्ट K₁ D₄ s पूर्व (D₈ पूर्व) Co oites प्रोष्ठपदे and पूर्वे
 (as in text) — ^d) B D (except D₁ s 7, D₂
 om) विरोच (B₃ 'च्य)ते (for विशां पते) — After
 14^{cd}, G₂ reads 16^e-17^b — ^e) Ko-2 T₁ G₂ 4 उत्तरे
 च, D₈ उत्तरेषु — ^f) T₂ सहितं, M₁-3 सतत, Co v
 सहित (as in text) Ś₁ प्रत्युदी**, K₁ प्रधु, K₄ B
 Da Dn D₁ s s Co समुदीक्ष (K₄ 'क्ष्य)ते, D₁ s 7 M₄
 प्रत्युदीक्ष्यते, Cv as in text

15 ^{ab}) N Co श्वेतो (for श्यामो), and इव (for सह)
 — In K₄, 15^{cd} is lost on a damaged fol
 — ^c) Co oites इव D₃ तेज स्व, G₂ तेजसि — ^d)
 Ko G₂ ज्येष्ठम् D₂ आवृत्य (for आक्रम्य)

16 ^{ab}) K₄ B₁ 2 4 Dn₁ D₈ 4 s Cv ध्रुव, Da D₅ एव,
 D₈ ज्वल, Co ध्रुव (as in text) K₁ प्रज्वलिते, B
 Da D₁ s s 'लित, D₃ 'लतो K₁ तीरो (for घोरम्)

B समाक्रम्य, T₂ तत सव्य (for अपसव्य) Co समाक्रम्य
 प्रवर्तते Cop ध्रुव प्रज्वलित घोरमपसव्य प्रवर्तितम् —
 After 16^{ab}, K₂ 4 B Da Dn D₁ s 7 s Ca ins

10* रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करो ।

— G₂ reads 16^{cd} after 14^{cd} — ^c) T₂ G₁ 2 चैव, G₂
 चैक (for चैव) K₈ s D₂ चित्र स्वात्युत्तरे (K₈ 'र, D₂
 'रा) चैव, B₁ M₃ चित्रस्या (M₂ 'त्रास्वा)भ्यतरे — ^d)
 K₁ 2 [अ]धिष्ठित, K₈ D₂ विवृत्त, K₄ B Da Dn₂
 D₅ विष्ठित, K₈ विवृत्त, S सस्थित (for धिष्ठित) Ś₁
 Ko-2 परितो, K₈ पुरुतो, K₈ B Da₂ D₂ s s T₂ G₃
 Ca o पुरुषो (T₂ 'वे), Da₁ Dn₁ Cap पुरुष, G₁ M
 पुरुष D₈ स्थितो ह्यगारको ग्रह

17 D₁ om 17^{ab} For sequence of 17^{ab} in G₂,
 cf v 1 14 — ^a) K₁ 'वक्रा, K₂ s Da₂ D₅ वक्रानुवक्र,
 D₈ s वक्रानुवक्र, D₃ सचक्रानुचक्र, T₂ चक्रार्धचक्र K₈ s
 B₂ Da D₂ s s S कृत्वा तु, D₇ गत्वा च — ^b) Dn D₃ s
 श्रवण K₈ m अगारक [gloss], Da₁ पावक Ca
 पावकप्रभ (as in text) — ^c) Co v ब्रह्मराशि (as in
 text) D₇ समाक्रम्य, Co समावृत्य (as in text) S ब्राह्म
 (T₁ G₁ 2 4 ब्रह्म-) नक्षत्रमाश्रित्य — ^d) Co v लोहि
 (as in text) D₈ व्यतिष्ठत (for व्यवस्थित) ☞ Ca
 ब्रह्मदैवतरोहिणीनक्षत्रस्य वृषराशित्वात् । ☞

18 ^a) K₁ 4 B Da Dn D₁ s s G₂ Co 'सस्य
 परिच्छ (D₁ s Co 'च्छि)ज्ञा, D₈ 'सस्यसमाच्छिज्ञा, T₂
 'धान्यप्रतिच्छिज्ञा — ^b) K₄ damaged Ś₁ सस्यशा,
 Ko-2 Dn D₄ s सस्यमा, B D₈ Co फलशा, Da₁ यव
 ***, Da₂ D₅ यवशा, T₂ वनपा — ^c) Co पञ्चशीर्षा
 (as in text) B D (except D₁-3 7) T₁ G M₁
 3-5 चापि (for चैव) T₂ 'र्षा धवाश्चैव, M₂ 'र्षात
 पाश्चापि Cd resumes here at 6 3 18^e and cites शीर्ष
 — ^d) D₈ सप्तशीर्षा, D₈ शतवर्षा

19 ^a) M₄ 'शीर्षस्य (for 'लोकस्य) — ^b) K₁ 2
 यास्वायत्वमि, D₈ यास्ता चक्रे त्वि, D₈ यास्वायत्वमि,

ता गावः प्रसूता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ १९
 निश्चेरुरपिधानेभ्यः खड्गाः प्रज्वलिता भृशम् ।
 व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ २०
 अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ।
 कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान्क्षयः ॥ २१
 दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
 अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २२

एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
 रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्मुहुः ॥ २३
 ग्रहौ ताम्राख्याशिखौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ ।
 सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् ॥ २४
 संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितौ भौ ।
 विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिश्च नैश्वरौ ॥ २५
 कृत्तिकासु ग्रहस्तीव्रो नक्षत्रे प्रथमे ज्वलन् ।

C 6 3 26
B 6 3 30
K 6 3 30

Ca यास्वायत्तमि[द] (as in text) — °) K1 प्रसूता,
 K2 प्रसूता, K3 प्रसूता, Da प्रसूता, Dn D5 8 T2 प्रसूता
 D1 देव्य (for वत्सै) — °) Cc शोभितं [? शोणितं]
 K4 प्रस्फुरत्युत, B1 2 प्रक्षरति च, M3 प्रक्षुरत्युत

20 °) Da1 damaged Cd अपिधानेभ्यः S1 K3 5
 D2 निश्चेरुर पिधानेभ्यः, K4 B Da2 Dn D4-6 7 m 8 °र-
 चिपश्चापात्, D1 °रश्चावधानेभ्यः, D3 °रश्चैव कोशेभ्यः,
 D7 °रश्चापि धान्येभ्यः, T1 G4 °रय कोशेभ्यः, T2 G1 °रपि
 राजेंद्र, G2 °रपयानेभ्यः, G8 °रवसां; M5 °रविधा
 — °) K1 खगा प्र-, K4 B Dn D5 8 खडाश्च, Da1 पद्माश्च,
 Da2 Dv खडाश्च, G8 खगा प्र Da ज्वलितौ M2 (sup
 in as in text) इव (for भृशम्) — °) S पश्यामि
 (for पश्यन्ति) M2 8 5 शस्त्रैस्तु K5 व्यक्त पश्यति चास्त्राणि
 — °) D1 सग्रामे समुपस्थिते; S °म प्रत्युपस्थित

21 °) K3 D2 पुलकस्य, K5 फलकस्य, T1 G4 उदरस्य,
 Cc उदकस्य (as in text) — °) Cc भविष्यति (as in
 text) K1 B Da D1 8 5 6 T2 महाक्षय — After
 21, K4 B Da Dn D4 5 7 8 Ca c ins

11* पृथिवी शोणितवर्ता ध्वजोद्भूतसमाकुला ।

कुरुणा वैशसे राजन्पाण्डवै सह भारत ।

[(L 1) K4 मवतोमृत्समाकुला, D7 ध्वजा पूयसमाहता
 — (L 2) Ca cites वैशसे (as above), Cc वैशसे]

22 °) K8 °ताश्चास्य, M5 °तास्यश्च — °) S1 K1
 मृगद्विज, K8 D5 मृगा द्विजा — °) K2 अय्यां, K4 प्र
 त्यां, Cd अय्यां, Cc अय्यां (as in text) Da2 दर्शयत्यो,
 D1 महाराज, M2 दर्शयता, Cc दर्शयन्त (as in text) D6
 अथाप्रकटितहित (sic) — °) K8 5 B2 Da D2 5-7 वेद-
 यतो, D1 8 दर्शयति, S क्षत्रियाणा (for वेद) — After
 22, S1 ins an addl colophon

23 °) K8 Da T1 G2-4 M5 °पक्षा (G8 °बाह्व)क्षिचरणा
 — °) S (except M1) शकुना K8 D2 8 खचरो, T
 G1 8 4 M1 8-5 खचरा, G2 M2 खचरा T2 [अ]निशं,
 M दिवि (for निशि) — °) K0 वर्पति, K8 वदति,

K4 B1 2 Da Dv नद (Da1 °द)ति, D8 रवति (for वदति)
 B1 8 दुर्घर्ष (for संरब्ध) S (except M1) रौद्र वदति
 संरब्ध — °) D7 transp शोणित and छर्दयन् Cc cites
 छर्दयन् K4 B Da Dn D5 8 8 इव (for मुहु) D8
 शोणितं स वमन्मुखात्

24 °) T2 बाहौ, Cd as in text S °निभौ (for
 °शिखौ) K4 B Da Dn D5 8 8 शस्त्राणि चैव (Da1 देव)
 राजेंद्र — °) K2 5 D8 प्रज्वलता (D8 °तौ) च्यवस्थितौ,
 K8 °ताविवोस्थितौ; K4 B1-8 °तीव सयति, B4 Da Dn
 D1 4-6 8 °तीव सप्रति (Dn1 D4 8 °स्थिता, D1 °स्थिता),
 D7 G1 8 °ताववस्थितौ — °) K8 5 D2 °णा सदा राणा
 — °) T1 G4 सम प्रच्छाद्य, G2 समाच्छाद्यत; G8 M1 2
 समवाच्छाद्य. K8 D2 8 तौ (for वै) Cc समवच्छाद्यते S1
 K0 1 प्रजा; K5 T2 प्रभा. K2 4 B Da Dn D4-6 °च्छाद्यते
 प्रभा (K2 Da2 D5 °जा), D1 °च्छादितै प्रभा.

25 °) Cc संवत्सरस्थायिनौ (as in text) — °) T1
 G °लितप्रभौ — °) K2-4 D (except D7) G8
 विशाखाया, B °खाया, Cd विशाखयो (as in text)
 B4 समाहृत्य — °) K8 D8 °शनीश्वरौ, K5 Da1
 °शनीश्वरौ, S शनीश्वरबृहस्पती (T2 °ति), Cd as in text
 — After 25, K4 reads 28^{ab} (28^{ab} damaged)
 followed by 29-30, while B Da Dn D4 8 8 read
 (with v l.) st, 29 (repeating it in its proper
 place) followed by st 30

26 °) D8 तीक्ष्णो (for तीव्रो) D6 शनीश्वर कृत्तिकासु
 (for 26^a) K4 B Da Dn D4 8 8 कृत्तिकां पीडयन्तीक्ष्णैर्न
 (B1 2 4 Da D5 °क्ष्ण न)क्षत्र पृथिवीपते (K4 damaged
 for the latter half) — °) D8 तासा (for मासा)
 K5 चक्षुष्यपहरन्तासा, B Da Dn D4 8 8 अमीक्ष्ण (Dn
 °क्ष्ण) वाता वायते, D1 वपुष्यपि हरन्मासा, D6 वपुष्यपह-
 रन्मासा, D7 वपुष्यपहरेन्तासां, S वपुं (G8 ज्योतीं)व्यापह-
 रन्तासां. — °) D5 धूम्र K0 °हुरिवोस्थित; K8 5
 D1 2 1 S °हुरव (M1 °हुरूप)स्थित, K4 B Da Dn D4 8 8

वपुंष्यपहरन्भासा धूमकेतुरिव स्थितः ॥ २६
 त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशां पते ।
 बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्सुमहद्भयम् ॥ २७
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वा च षोडशीम् ।
 इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ॥ २८
 चन्द्रसूर्याबुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् ।
 अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः ॥ २९

रजोवृता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समन्ततः ।
 उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ ३०
 मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ।
 अर्धरात्रे महाघोरमहृष्यंस्तत्र राक्षसाः ॥ ३१
 प्रतिस्रोतोऽवहन्नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।
 फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव ।
 पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शुष्काशनिविमिश्रिताः ॥ ३२

*तुम(K4 *तुमि)वस्थिता — After 26, K1 B D2 Dn
 D4 s s ins

12* विपसं वेदयन्त्येत आक्रन्दजनन महत् ।

[Dn D4 s जन* (for वेद*)]

27 a) B3 तेषु, Co त्रिषु (as in text) K4 वर्षेषु,
 B1 s s Da Dn D4 s s सर्वेषु, Dn2 छत्रेषु, Co पूर्वेषु (as
 in text) K3 D3 निक्षिप्त, K4 B1-3 Da (Da1 lacuna)
 D5 सर्वत्र; B4 Dn D4 नक्षत्र; D8 च सर्व (for सर्वेषु).
 — °) K4 ध्रुव, Dn D4 s Cop गृध्र (for बुध). Dn1
 D4 Cop शीर्ष, Dn2 D8 शीर्ष, D6 शीर्ष (for अभीक्ष्ण)
 — °) K4 B Da Dn D4 s s भ(Dn2 क्ष)यमुत्तम, S
 प्राणिना भय (for सुमहद्भयम्) Cop दर्शयन्भयमुत्तमम्

28 a) S1 K1 s *दंशी पचदशी, Co v as in text
 — °) Co v भूतपूर्वा (as in text) T3 तु (for च) K5
 भूतपूर्वा च षोडशी, B Da D5 कदाचिदपि षोडशी — Dn
 D4 om. (hapl) 28^{ab} D8 (sec m) reads 28^{ab} in
 marg K4 reads 28^{ab} (28^{ab} damaged) and st
 29-30 after st 25 — °) K1 s इमा तु; Da D6 इम
 ते, D8 इम तु S1 K1 s D1 s-3 नाभिजानेहम्, Ko नाभि-
 जानीहि, K3 D2 *जानीमो, B2 s *जानासि (B3 *ति)
 K5 इमां तु जानीमो (submetrical) — °) Ko सामा
 वास्यां; K4 B Da D5 भूतपूर्वा (for अमावास्यां) K5
 त्रयोदशी. Cv as in text

29 For sequence in K4, of v 1 25 B Da Dn
 D4 s s read st 29 (for the first time) and st 30
 after st 25, repeating st 29 here. D2 s G2 s om
 (hapl) 29^{ab} — °) B Da Dn D4 s s (all first time)
 चद्रादित्याबुभौ Co प्रस्तौ (as in text) Ko 1 प्रस्तौ एक-
 मासे, K3 s D3 ग्रस्तावेकमास, K4 B Da D5 (B Da
 D5 both times) *वेकपक्षे, Dn D4 s (all first time)
 *वेकाह्ना हि, Dn D1 s s (Dn D4 s second time)
 *वेकमासीं, D4 (marg sec. m) *वेकमासि; T1 G4 M2
 *वेकग्राहि K5 त्रयोदशी — °) Ko अपूर्वणि, D8 आपूर्वणि
 K4 ग्रहं यातौ Dn D4 s s M5 (Dn D4 s second time)

ग्रहेणैतौ, G3 ग्रहावतौ B Da Dn D4 s s (all first
 time) अपूर्वणि ग्रह यातौ, G2 अपाणिविग्रहावतौ — °)
 S1 Ko-3 s D2 सक्षिपयि* (Ko *ति*), K4 सक्षययि*; T2
 सक्षेपयि* B (B2 both times) Da Dn D4 s s (all first
 time) प्रजासक्षयमिच्छत, B4 Da1 Dn1 (all second time)
 प्रजा सक्षययि (B3 *मि)प्यत

30 For the sequence of st 30 in K4 B D2 Dn
 D4 s s, of v 1 25. — °) K4 B D2 Dn D4 s s अ
 (Da2 D5 सु)शोभिता; Da1 सु(marg अ)शोभना, S
 (except G2 M1 s) रजोभूता — °) K2-5 B Da D1-3
 s s पाशु* (for पासु*) — °) K3 s D2 वीराश्च (for
 रौद्राश्च) B1-3 *रौद्रा मेघाश्च, D1 D5 *रौद्रमेघाश्च
 Co cites उत्पातरौद्रा

31 K4 B Da Dn D4 s s om 31^{ab} — °) K1 s
 D2 तथा तीव्रम्, S ततश्चासीत् (for पुनस्तीव्रम्) — °) S
 तीव्र (for आसीत्) K5 *चतुर्दशी — °) K4 B Da Dn
 D4 s s शोणितैर्वक्त्र (B2 *सु)सपूर्णा; D7 अर्धरात्रे महाघोरे
 — °) K2 s B Da Dn D4 s s अ(K4 ना; Dn2 आ)
 वृत्तास्तत्र, K3 s D2 M3 अनृत्यत (M3 *त) च, D3
 समदृश्यत, D6 अदृश्य तत्र, D7 अनृत्यस्तत्र; G2 अग्रपुस्तत्र

32 a) = (var) Atharvaparisishta LXIV 6 6°
 Co cites नद्य (as in text) K2 प्रतिश्रोतोवहन्नद्य, K3
 *स्रोता वहत्यश्च, B1 s s Dn D1 s s *स्रो(B4 D8 *श्रो)-
 तो महानद्य, B3 Da D5 *स्रोता (B3 *श्रोतो, Da1 *स्रोतो)
 वहा नद्य, D2 s s T2 M *स्रोतो (D2 *श्रोता, D6 *श्रोतो)
 वहत्यश्च, T1 G *स्रोता (G1 *तो) वहत्यन्या (G1 *त्यस्या)
 — °) S1 Ko-2 नन्दति, K3 नदते, K4 damaged, K5
 D2 नर्दते, B1 s Da1 Dn D4 s T1 G4 कूर्दति (B2 *तो,
 Da1 *त), B3 D1 M1-3 s नदति, D6 गद्दति; D7 नर्दतो
 — °) Co cites उल्का[] and पतन्ति — °) S1 Ko-2
 शुष्का (K2 *का)शनिसिव श्रिता (K1 *मिवाश्रित); K2 s
 D2 G4 शुष्काशनिविनिस् (K5 *श्रि)ता, B Da1m Dn D4
 m s शकाशनिसमप्रभा, Da D5 s शुष्काशनिसमप्रभा Co
 cites शुष्काशनि

अद्य चैव निशां व्युष्टासुदये भानुराहतः ।
 ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्वतोदिगम् ॥ ३३
 आदित्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
 भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३४
 कैलासमन्दराम्यां तु तथा हिमवतो गिरेः ।
 सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ॥ ३५
 महाभूता भूमिकम्पे चतुरः सागरान्पृथक् ।
 वेलामुद्धर्तयन्ति स्म क्षोभयन्तः पुनः पुनः ॥ ३६

वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ।
 पतन्ति चैत्यवृक्षाश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ३७
 पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः ।
 वामाचिः श्रावगन्धी च धूमप्रायः खरस्वनः ।
 स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ३८
 धूमायन्ते ध्वजा राज्ञां कम्पमाना मुहुर्मुहुः ।
 मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षाणि भेर्योऽथ पटहास्तथा ॥ ३९

C 6 110
D 6 3 42
F 6 3 42

33 ^a) T₂ अद्यैव च, G₂ अन्यथैव (for अद्य चैव) D₆ व्युष्टा, Cc व्युष्टा (as in text) — ^b) B₁ 3 4 Cc मृगाको, D₁ ह्रुदये, G₂ आदये, C_d सदये [mislection] (for उदये) K₀ भानुराहित, K₁ B T₂ भानुराहत, T₁ G₂ 4 भानुराह (G₂ 8 'ग')त, Cc मारुताहत D_n D₁ 8 अनय समवाप्यथ — ^c) K₁ विमिश्रित, B₁ 3 4 विनाशित, B₂ D_a D_s विनिस्त (D_a 2 D_s 'त'), D_n D₁ 8 विनिस्त्य (for ज्वलन्तीभिर्) — ^d) K₁ B D_a D_n D₁ 8 8 तिमिर, C_d चतुर्भि (as in text) T₂ 'तो' मृश

34 ^a) K₁ B D_a D_n D₁ 8 8 अन्योन्यम्, C_d v आदित्यम् (as in text) S₁ K₀-2 C_d उपतिष्ठति, D_a D_s 'सर्पद्भिस्', D₁ 'तिष्ठत, C_v 'तिष्ठद्भिस्' (as in text) — ^b) D₁ प्रोक्त — With 34^{cd}, of Atharvaparishista LXII 2 5^{cd} — 34^d = 2 68 31^d 3 13 5^d

35 ^a) K₁ damaged K₀ 1 'मदिराम्या, D_a D_s 6 'मदराणा S₁ K₀-3 2 D₁ 2 6 7 च (for तु) — ^b) K₃ D₂ हैमंत (D₂ 'तिके, K₆ हैमतिके, D₆ 7 हे (D₁ है) मवतो K₈ 5 D₂ 7 गिरौ, D_n D₁ 8 G₁-3 M₁ 3- विभो, T₁ G₁ प्रभो, T₂ M₂ विभो — G₁ om 35^e-37^b — ^c) S (G₃ om) महास्राणि S₁ K₀ 1 महाराज, K₂ D_a D_n 2 D₁ 8 8 'शब्द', K₈ महा*, K₈ D₂ 'प्राज्ञ, B 'शब्दा', D_n (marg) D₁ 8 7 'वृद्ध', D₆ पतत्येव — ^d) S₁ K₀-2 2 T₂ पतत्युत, D₆ महति च

36 G₃ om 36 (cf v 1 35) — ^a) K₀-2 पच भूता, S (G₃ om) महाद्भु (M₂ 'भू')ते, C_d महाभूता (as in text) K₁ 5 D₂ महास्ततो (K₈ महान्भूमौ) भूमिकपद्, D₃ महातो भूमिकपाश्च, D₁ महता भूमिकपने — ^b) All MSS (except S₁ K₁ 2, G₃ om) चचार सागरा पृथक् — ^c) K₁ 4 B D_a D_n D₁ 8 8 'मुद्धर्तय तीव, D₆ 'मुहंघयत्येव, C_v वेलाभूर्धमयति स्म Cc d cite वेलामुद्धर्तयन्ति (as in text) — ^d) K₁ B D_a D_n D₁ 8 8 वसुधरा (for पुन पुन)

37 G₂ om 37^a (cf v 1 35) — ^a) K 'नुन्मथ्य, D₂ 'नुन्मथ्य, T₂ 'नुजति K₀ D₂ वान्त्युग्रा, D_a 1 वान्त्युग्रा D₆ वृक्षानुन्मथयत्युग्रा — ^b) Cf 6 1 22' S₁ (sup in) K₀-2 B₁ D₂ 6 T G₂ 4 'वर्षिण, D_a 1 'कर्षण, D_n 2 'कर्षिता — After 37^a, B D₁ D_n D₁ 8 8 ins

13* आभम्रा सुमहावातैरदानीभि समाहता ।

[D₃ समाहिता]

— ^c) Cc cites चैत्या C_d चैत्यवृक्षा (as in text) B D_a D_n D₁ 8 8 G₃ M₆ वृक्षा पतति चैत्याश्च

38 ^a) K₀-2 पीतशोणितनीलश्च, K₁ * * * हितपीतश्च, B D_a D_n D₁ 8 8 Cc नीललोहितपीतश्च, D₆ S पीतलोहित वर्ण (T₂ G₃ 'र्णा')श्च — ^b) K₁ D₆ ज्वलत्यग्नि, B D_n D₁ 8 भवत्यग्निर्, D₁ ज्वलन्नग्निर्, T ज्वलत्यग्निर्, G₃ ज्वलत्यग्नि — ^c) K₁ वामाचित (hypermetric), T₂ वामाश्च, G₂ ववाम, G₃ वामाच, Cc वामाचि (as in text) K₁ D₃ S (except M₃) शव (K₁ 'र')गधी च, K₈ शखगधी च, B D_a D_n D₁ 4 4 Cc दुष्टगधि (D₁ 'धि')श्च, D₆ 7 शवगधि (D₁ 'घ')श्च — ^d) S₁ M₃ धूमप्राय, K₁ 6 B₃ D₆ M₂ धूम प्राय (K₀ 'य'), B₁ 2 4 D_a D_s Cc धूमान्वि (D_s Cc 'चि')त, D₁ धूम यान, T₂ प्राया, G₂ प्राय S₁ M₃ खर स्वन, C खरस्वन (as in text) D_n D₁ 8 मुचन्त्य दारण स्वन — ^e) D₁ T G₃ 4 M₁ स्पर्शगध, G₁ M₁ 4 स्पर्शा गध. M₂ स्पर्शगधरमश्चैव — ^f) Cc विपरीता (as in text) S (except M₂) विशा पते (for मही)

39 ^a) D₂ धूमायति, D₅ 'नीते K₁ B D_a D_n D₁ 8 8 धूम (B₁ 3 4 D_a 1 D_n 1 'म) पृजा प्रमुचति Cc cites धूम — ^b) K कपयाना — ^c) K₁ D_a 1 मुचति, K₂ D_n 1 मुचति B₁ D_n D₁ 8 'वर्षे च, G₁ 'वर्णानि, M₂ 8 8 वर्णानि (for 'वर्षाणि) — ^d) K₀ 1 B D_a D_n D₂ 4 8 भेर्यश्च, T₂ भेर्योना, G₁ भेर्यो न D_n 1 M₁ पटहम् D₂ 7 भेर्यो घटपटान्मथा

प्रासादशिखराग्रेषु पुरद्वारेषु चैव हि ।

गृध्राः परिपतन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ४०

पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ।

निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ४१

ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च बालान्वेषयुसंयुताः ।

रुदन्ति दीनास्तुरगा मातङ्गाश्च सहस्रशः ॥ ४२

एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ।

यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।

दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥ ४४

क्षत्रियाः क्षत्रधर्मेण वध्यन्ते यदि संयुगे ।

वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ४५

इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम् ।

प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

40 ^{ab}) K₀₋₂ om (hapl) 40^b-41^c — K₁ D₀ प्रसाद^a
K₅ पुरद्वारेषु, D₈ ज्वरे देशेषु (for पुरद्वारेषु) S₁
K₈ s D₁₋₈ s चोपरि, D₇ गोपुरे (for चैव हि) K₄ B D_a
D_n D₄ s s शिखराणां समृद्धानामुपरिधात्समतः — ^c)
K₄ damaged G₈ इयामा (for गृध्रा) T₂ परिवहति
K₅ उग्रे, D₈ उग्र- B D_a D_n D₄ s s वायसाश्च रुव(B₂
D_a D₅ वसं)त्युग्रं Cd cites सारसा — ^d) K₈ s D_{n1}
D₂ s G₁₋₃ M₂ s वामः, K₄ damaged, K₅ व्योम,
D₁ नीचा (for वाम) D_{a2} आस्थिता, C₀ as in
text.

41 K₀₋₂ om 41^{ab} (of v l 40), D₁ om 41^{ab}
— ^a) K₄ पक्षे पक्षेति, D₅ पक्वापक्वेति, G₂ पक् पक्वेति,
G₈ पक्वापक्वेति C₀ oites पक्वापक्वे C₇ पक्वापक्वेति सुभृशं
— ^b) S₁ वावाश्यते, K₈ D₂ वावस्यते, D_{a1} वावाश्यते, D₈
भावस्यते, D₀ वाचयन्ते, D₇ वासति च, S प्रवाश्य(M₁₋₈ s
'श')ते; Cd वावाश्यन्ते (as in text) — ^c) D₂
विली', D₈ लेलिहंते, D₈ न लीयते, C₀ निलीयन्ते (as in
text) — ^d) D₁ वृथाय (sic), G₈ क्षयश्च S₁ K₀₋₂
भरतर्षभ, D₀ पृथिवीभुजा

42 ^a) S (T₁ marg) श्वसंत (G₈ ज्वलत) (for
ध्यायन्तः) K₈ च किरतं, D₁ प्रोद्धितं, G₁ प्ररुदतं D₈
ध्यायत्यश्च किरत्यश्च — ^b) S₁ बाल, K₀ बाले, K₁ बाले,
K₂ ब्याले, K₄ B D_a D_n D₄ s s C₀ ब्याला, D₇ लाला,
T₁ G₄ बाल, G₁ s M₆ बाला, G₂ बला, M₄ ज्वाला,
Cd v बालान् (as in text) D₁ बाणा वेष्मसु सगता,
D₀ वचो वै मधुसयुता, T₂ बाला वेपथुसश्रिता — ^c) S
नी(G₁ M₂ नै)चैस् (for दीनास्) K₄ रुदति तुरगमा सर्वे
(hypermetric), B D (except D₁₋₈ s s) दीनास्तुर-
गमा सर्वे — ^d) B D_a D_n D₄ s s वारणा सलिलाश्च
(D_a D₅ 'लेश')या — After 42, D₈ ins

14* गृहक्ष[?क्षेत्र]खलाग्रेषु बल्मीका मधुकानि च ।
हस्त्यश्वरयशालास्तु[?सु] कपोताश्चाश्रितास्तथा ।
एते चान्ये च बहव उत्पाता घोरदर्शना ।
पृथिवीपाललोकानां सर्वे वै नाशकारकाः ।
while T₁ G₄ M₂ ins

15* पूर्वविचं दुर्निमित्त क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ।
भौमं दिव्यं चान्तरिक्ष त्रिविध जायतेऽनिशम् ।

43 ^a) M₄ भवानस्य — ^b) C₀ प्राप्तकालं (as in
text) K₂ व्यवस्थिता, B₂ D_a D₅ 'स्यतु, D₁ 'स्थित,
D₈ 'स्य त — In K₄, 43^{ab} is lost on a damaged
fol — ^c) S₁ K₀₋₂ D₇ समुत्साद, D_{a2} D₅ 'द्वेश — ^d)
B₈ नाश, D₁ नोप- (for नाय) B D (except D₂)
T G गच्छति (for गच्छेत) M₄ भारत (for भारत).

44 ^a) D₁ पितुर्वचं, D₈ एतद्वचो D_{a1} निशम्येति, D₁
'म्याय, D₈ निशम्यैतद्, D₅ T₁ G निशम्यैव (G₁₋₈ 'व)-
— ^c) K₄ दृष्टम् T₂ परं (for पुरा) D₈ दृष्टमेव पर मन्ये
— ^d) D_{a1} (marg sec m) D_n D₄ s s नरक्षय (for न
सशय)

45 ^a) D_n D₄ s राजान (for क्षत्रिया) — ^b) S₁
K₀ 1 हन्यते यदि, K₈₋₅ B₁ s s 4 D_n D₁ 2 s s यदि
वध्यति, D₈ सर्वे नश्यति, S यदि योत्स्यति (for वध्यन्ते
यदि) — ^d) K₀₋₂ पश्यति, D_{a1} प्राप्तं, T₁ G₁₋₈
स्वप्स्यं

46 ^a) D₁₋₈ 7 कीर्ति K₈ s D_{n1} D₀ परा, D₈ परो-
— ^b) K₄ B महासुखं — In K₄, 46^{ab} is lost on a
damaged fol — ^c) D_{a1} प्राप्तसि — ^d) S₁ K₀₋₃ s
D₂ G₈ त्यक्त्वा प्राणान् (by transp), D₁ त्यक्त्वा काया,
G₂ प्राणांस्त्यक्ष्य T₁ G महारणे

४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो मुनिस्तत्त्वं कवीन्द्रो राजसत्तम ।

पुत्रेण धृतराष्ट्रेण ध्यानमन्त्रगमत्परम् ॥ १

पुनरेवात्रवीद्वाक्यं कालवादी महातपाः ।

असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षिपते जगत् ॥ २

सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ।

ज्ञातीनां च कुरुणां च संबन्धिसुहृदां तथा ॥ ३

धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे ।

क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ४

कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते ।

न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथंचन ॥ ५

हन्यात्स एव यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुम् ।

कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापथि ॥ ६

C 6 123
B 6 3 55
K 6 3 56

Colophon om in Ko 1 Dn — Adhy name
Ks 5 D2 उत्पातवर्णन, D1 अरिष्टाध्याय, D2 न्यासवाक्य,
D1 उत्पातकथन, G2 M दुर्निमित्तकथन — Adhy
no (figures, words or both) Ś1 4 (cf v 1 22),
Da2 D1 4-5 S 3 (as in text) — Śloka no
D5 50 — Aggregate Śloka no D1 117

4

1 G2 Ms om the ref —^a) Ks D2 एवमुक्त्वा, Dn
D4 8 एव मुनिश्च K4 B Da Dn D4 8 8 तथेत्युक्त्वा, Ks
महामत्त्व, D2 M1 2 2 मुनिस्तत्र —^b) Ks कवेन्द्रो Ks
M4 'सत्तम, D2 T2 'सत्तम —^c) Dn D4 8 धृतराष्ट्रेण
पुत्रेण (by transp) —^d) Ko 1 अनु, D2 अभ्या
(for अन्व) D1 तदा, D2 पुर G2 ध्यानमन्त्रगमत्पर

2 ^a) Ks 5 D2 8 S राजन् (for वाक्य) K4 B Da Dn
D4 8 8 स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा (Da1 'थात्मान) —^b) Ś1
Ko-2 कल्प, Ks 6 D1-3 1 Gv कल्प, D2 शुभ (for
काल) Cd cites कल्प Ks 6 D2 Gv महायज्ञा K4
B Da Dn D4 8 8 पुनरेवात्रवीद्वाच —^d) Dn D2
संक्ष (Dn1 'क्षी)यते, D2 संक्षिपते

3 D2 reads 3^{ab} (with v 1) twice —^a) Ś1
Ko-3 1 D2 7 (m as in text) ससर्ज च, Da1 सृज्यते च,
D2 (first time) ससृजे च, D2 सृजत्यसौ D2 (second
time) सर्व (for लोकान्) D1 ससर्ज सहसा लोकान्
—^b) Ś1 Ko-3 1 D1 2 2 (second time) 7 विद्यते नेह,
D2 (first time) नेह तिष्ठति, G2 8 M1 ते भविष्यति
D2 पालयत्यपि स स्वय —^c) K4 damaged B1 Dn
D4 8 8 वै (for the first च) Ś1 Ko D1 8 8 गुरुणा
(for कुरुणा) 8 ज्ञातीनां सुहृदा चैव —^d) 8 कुरु
पादवयोस्तथा

4 ^a) K2 8 D2 T1 G4 Co धर्म Ks 5 D1-3 8 1 S
दर्शय —^b) Ś1 Ko 1 D4 धारणे D1 'थोऽसि निवारणे
— After 4^{ab}, G2 reads (for the first time) 6^{ab} and
7, repeating them in their proper place —^c)
Ks क्षुद्र, Cd क्षुद्र (as in text) K4 Dn2 ज्ञातिवधं
Ś1 Ko-2 D1 8 ह्याहु, Ks 5 D2 त्यक्त्वा, B2 चाहुर 8
अयं जा (G2 8 जा)तिवधं प्राप्तो (G2 पार्थो), —^d) Ś1
Ko-3 8 D1 2 8 प्रकुरुष्व मम प्रिय

5 ^a) Ks 5 पुत्ररूपेणाभिचैरी (Ks 'भिजातिश्च), D2
पुत्ररूपेण कालोय, D2 कालोय सुतरूपेण —^b) K1 ब्रातो,
Da2 ज्ञातो S महाद्युते (for विशां पते) —^c) Ko 1
Da1 न वध K2 पूजिते Co cites वधो न पूज्यते
—^d) D1 शास्त्रे हि न, D2 हितो नैव K4 B Da Dn
D2-5 8 नैव (for नैतत्) B1 कदाचन

6 ^a) Ks 5 D2 हन्यात्तम्, D2 हन्येत, T2 अहन्यात्
(for हन्यात्स) K2 4 B Da Dn D4 8 8 एन (B4 'व)यो,
D1 एव वै, T G च (T2 स) न वा, M च न यो (for एव
यो) —^b) K1 कुर्णवर्म (corrupt), Ks D2 4 कुल
धर्म, Dn1 धर्म, T1 G1 2 4 कालधर्मात्, T2 G2 M कुल
धर्मात् K4 D2 8 स्विकां, D1 स्वक, Co v as in text
— K2 om 6^a—7^b — For the repetition of 6^{ab}
and 7 in G2, cf v 1 4 ❧ Cd य एव कुलधर्मं हन्यात् स
एव स्वका तनु हन्यादित्यन्वय । ❧ —^c) Ko कालेनोत्पथय
तासि, D2 'त्यथता नीत, G2 (first time) आनर्तपथगतासि
Cd cites कालेन —^d) K1 शक्ते सति; D2 शक्त सति,
G1 शक्योऽसौति K4 B Da Dn D4 8 8 यथापदि, D2 7
समे पथि, T1 G4 निवारण (G4 'णे), T2 यथा पति,
G1-3 यथाविधि Cd cites शक्ये सति and पथि ❧
Co अयं कुलस्य महीक्षितामविनाशाय विनाशमपनेतु शक्ये
सति आपद्यशकौ (810) विषये यथा तथैवोत्पथ गतासि ।
विषय प्रवेक्ष्यसीत्यन्वय । ❧

कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ।
 अनर्थो राज्यरूपेण त्यज्यतामसुखावहः ॥ ७
 लुप्तप्रज्ञः परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतात् ।
 किं ते राज्येन दुर्धर्षं येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ८
 यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ।
 लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ९
 एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्पथेनाप्ययात्पुनः ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा भवान्वेदु तथासि वेत्ता

भावाभावौ विदितौ मे यथावत् ।

7 K₂ om 7^{ab} (of v 1 6) —^a) S विनाशाय
 —^c) D₁ ह्यर्थं, C₀ राज्यं (as in text) —^d) K₄
 damaged. K₅ T₂ G₁-s M₁ s ४ त्यजताम्, D₁ युष्माकम्,
 D₈ त्यजैनम् (for त्यज्यताम्) D_{a1} त्यजतामसुखावहः;
 D_n D₂ s तव जातो विशा पते

8 ^a) D_{a1} लुप्तं प्रज्ञं, D_n D₄ s लुप्तधर्मा D₈
 स्वमेव, M₁-s ५ सुतेन, C_d परेण (as in text) D₈
 प्रज्ञावत् विदु सर्वे —^b) D₈ धर्मं Ś₁ K₀ 1 D₇ देशय
 वै, D_{a1} दर्शयिते Ś₁ K₀-२ सता, D₁ सुते, D₈ सुत
 —^c) K₅ किं ते गजेन दुर्धर्षे

9 ^a) K₅ यात्रा धर्मं च, D₈ धर्मं यशश्च, D₈ यशो
 धर्मं च — In K₄, 9^{bcd} is lost on a damaged fol
 —^b) D_{a1} D_n D₈ पालय D₈ कीर्तिम् (for स्वर्गम्)
 —^c) Ś₁ K₀-२ D₇ T₂ लभन्तां, K₅ लभन्त Ś₁ K₀ 1
 D₇ T₂ M₄ पाण्डवो —^d) C₀ सम (gloss अवरोध).
 D₈ G₂ पाण्डवा (for कौरवा) — After 9, D₈ ins.

16* युधिष्ठिरं च भीमं च वारयिष्यामि सयुगे ।

10 ^a) K₄ D₁ T₂ M₂ वदति (for ब्रुवति) K₁ विप्रेन्द्र,
 D₁ विप्रे वै —^c) K₁ अक्षिः, D_{a1} D_{n1} अक्षिप्य,
 S प्रज्ञस्य, C₀ d आक्षिप्य (as in text) D_a वाक्यज्ञैर;
 G₁ ज्ञे —^d) K₁ वाक्षयेनाप्ययां, K₈ वाक्पथे प्रत्ययां;
 K₄ B D_a D_n D₁ ४ s ४ वाक्यं चैवाववीं, K₅ D₂ C_d
 वाक्पथेन प्रयां, D₈ वाक्पथ नास्पृशं, D₆ वाक्यत्वेन प्रयां,
 D₇ बुद्धिमानववीं, S वचन चे (T₂ M₂ त्वि) दमववीत्

11 S (except M₂ s) om. the ref —^a) Ś₁ K₀-२
 D_n D₁ ४ s वेत्ति, D₈ वेत्त्य (for वेद) K₂ तथा
 स, D_n D₄ s तथैव K₄ B D_a D₅ यथा भवान्वेदयते
 तथासि —^b) B₂ M₂ भवाभावौ, C₀ भावाभावौ (as in

स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको

मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ११

प्रसादये त्वामतुलप्रभावं

त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।

न चापि ते वशगा मे महर्षे

न कल्मषं कर्तुमिहार्हसे माम् ॥ १२

त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।

कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चासि पितामहः ॥ १३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि वर्तते ।

text) K₅ D₈ s वेदितौ D_{a1}, विदितौ D_{n2} ये (for मे)
 K₄ यथा*, B D_a D_n D₄-s ४ यथायं (D_{n2} D₈ s
 'थौ) —^c) D₁ M₁-s ५ स्वार्थेऽपि D_{a1} (m as in
 text) as D₈ सयुज्यं (for समुद्रं) K₈ लोके — In
 K₄, 11^d-12^e is lost on a damaged fol —^d)
 K₁ मा चापि, K₅ मां चापि, D₈ मा चापि

12 ^a) T₂ प्राणं (for प्रसां) K₈ D_{a1} D₂ T₁ G₂-२
 M₅ 'प्रभाव- —^b) K₀ 1 त्वा C_d otes गति C₀
 otes दर्शयिता Ś₁ K₀ 1 देशयितोत् (K₀ 1 'तो हि);
 D₈ दर्शय तात, M₈ 'यथा च D_{a2} D₈ T G₂ ४ M धीरः;
 D₈ वीरं, G₁ s वीर —^c) Ś₁ K₀-२ D₇ न चाप्येते;
 G₁ M₂ न चापि मे K₅ वर्णगा मे, B₁ २ ४ D_{a1} (by
 corr) D_n D₄ s मद्वशगा, B₂ D_{a1} (before corr)
 D₁ s मे वशगा (by transp) K₀ om मे S सुताश्च
 (for महर्षे) D₈ s न चापि चैते वशगा महर्षे —^d)
 Ś₁ K₀-२ न किल्बिष, B D_a D_n D₂ s ४ न चाधर्मं, D₈ s
 अनुग्रह K₄ B D_a D_n D₂ s ४ कर्तुमर्हो हि मे मति'
 (K₄ B₂ s 'र्हो मतिर्मे) (for 'मिहार्हसे माम्) D₈ s मे;
 S (except T₁ G₄) हि मां (hypermetric) (for माम्)

13 ^a) S त्व हि शर्म (G₁ शर्म हि by transp),
 C_d त्व हि धर्म (as in text) K₈ s D₂ त्वं हीर्षी (K₈
 हीस्त्व) श्री सुख त्व च, K₄ B D_a D_n D₂ s ४ त्व हि
 धर्मप्रवृत्तिश्च —^b) K₈ s D₂ धर्मं (for यश) Ś₁ K₈
 M₄ स्मृतिर्धृति (by transp), K₁ T₂ श्रुतिस्मृति, B
 D_a D_n D₄ s ४ च भारती (D_{a1} 'त) —^d) K₀ 1
 'श्चास्य, K₈ ४ B D_n D₁ २ s ४ G₁ M₅ 'श्चापि K₈
 D₂-४ T₂ G₁ M₁ s-५ पितामह — After 13, D₈ ins.

17* कुरुष्व कार्यं यत्सत्य त्वत्तो मान्यो न विद्यते ।

14 ^a) Ś₁ K₀-२ s D₂ ७ १ राजेन्द्र (for नृपते).

अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तासि तव संशयम् ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

अ्यास उवाच ।

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः
प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १६
गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च
गङ्गा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।
विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १७
इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।

ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राज-
न्ये त्वग्रतस्ते प्रतिपेधयन्ति ॥ १८

कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः
शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र ।

प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये
ध्रुवं जयं तत्र वदन्ति विप्राः ॥ १९

अलंकारैः कवचैः केतुमिश्र
मुखप्रसादैर्ह्रस्ववर्णैश्च नृणाम् ।

आजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया
येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ २०

C 6 137
B 6 3 69
K 6 3 70

—^b) D₆ रोचते (for वर्त^o) —^c) D₁ अभिधास्ये,
G₁ आपृच्छस्व —^d) D₆ वक्तासि

15 ^a) Ś₁ K₀₋₃ 5 D₁ 2 6 सर्वाणि, S सेनाया (for संग्रामे) Cd यानि लिङ्गानि सर्वाणि —^b) K₄ damaged K₈ 'यिष्यति, D₁ 'यैषिणां, D₆ 'यस्य वै, T G₂ 4 M युधि जेष्यता (T₁ G₂ 4 'त') G₁ 2 भविष्यति युधिष्यत^c. —^c) K₄ damaged T₁ G लिङ्गानि (for सर्वाणि) K₆ भगवान्

16 = (var) B 12 102 8 —^a) Ś₁ D₁ T₂ 'ज्ञम', K₀₋₃ 5 D₂ 7 'ज्ञम', D₁ 8 'ज्ञार्चि', D₆ 'ज्ञम'; G₁ 'ज्ञामा', G₈ प्रच्छन्नभा K₅ पातक (sic) K₁ D₁ G₂ 'रश्मि', Cc 'रश्मि' (as in text) —^b) D₂ 'शिखोवधूम', D₅ 'शिखो विधर्म' —^c) T₂ गधवदा, G₂ आहुतीना (for आहु^o) —^d) = 17^d D₁ लिङ्गम् (for रूपम्) D₆ जयस्यैतद्वक्षणं निर्दिशति

17 D₁ G₃ om (hapl) 17, D₂ D₆ om (hapl) 17^c-19^b D₁ (sec m) reads 17^c-18^d in marg — 17^{ab} = (var) B 12 102 9^{ab} —^c) D₁ 'दिमन्तपते विवस्वाब् —^d) = 16^d D₈ तद् (for [प] तद्) B₈ मूप मार्ग, D₁ लिङ्गमाहु

18 = (var) B 12 102 10 — D₂ D₅ om 18 (cf v 1 17) —^a) K₄ damaged D₁ वच, D₁ शब्दा (for वाच) B D₁ D₁ D₄ 8 8 प्रसृता (for पृष्ठतो) —^b) K₄ damaged, D₆ प्रतिस्थितानां, S

आर्जि (T₂ वार्जि) विजेतु —^c) K₀ पृष्ठतो ये, K₈ 5 D₂ पृष्ठगस्ते — D₁ om (hapl) from राज^o (in 18°) up to भवन्ति (in 19°) T₁ G₂ 4 प्रेरयति स्स (G₂ 'तीव' (for त्वरयन्ति) D₈ शीघ्र (for राजन्) —^d) K₄ 5 B D₁ D₁ D₄ 8 चाग्र^o (for त्वग्र^o)

19 D₁ om up to भवन्ति in 19^c (cf v 1 18) D₁ D₆ om 19^{ab} (for D₂ D₅, cf v 1 17). — 19^{ab} = (var) B 12 102 11^{ab} —^a) G₁ 'राजा', G₂ 'वाचा' Cc शकुना (as in text) —^b) K₈ 5 D₂ क्रौंचा शुका (by transp), and ये वै (for यत्र) —^c) M₆ 'णास्ते प्र (for 'णाश्चैव). T₂ वहति (for भवन्ति) S सखे —^d) D₁ जयस्त्र, D₁ जयस्त्र, S जय त (T₂ 'यस्त)स्य

20 = (var) B 12 102 12 —^a) T₂ हेतु^o (for केतु^o) —^b) K₁ D₃ सुखप्रसादैर्, K₈ 5 D₁ 2 सुखप्रदैर्, K₄ B D₁ D₁ D₄ 5 8 Cc सुखप्रणादैर् K₈ 5 D₂ 8 6 7 S देहवर्णै (T₂ G₁ देववर्ण, G₈ भावमेतैश्च, D₁ देववर्णै (for हेमवर्णै) In G₁, the portion of the text from श्र up to 21^a is lost on a damaged fol K₂ 4 B D₁ D₁ D₄ 5 8 हेपितैर्वा हया (K₂ 'तैर्वाहना, D₁ D₆ हसितैर्वाहना)ना (for हेमवर्णैश्च नृणाम्) —^c) K₅ आजिष्मती, D₁ ज्योतिष्मती, T₂ M₄ आजिष्ट (M₄ 'प्स) ति Cc d आजिष्मती (as in text) K₀ दुष्प्रतिप्रेक्षणेया, K₄ B D₁ D₁ D₄ 5 8 दुष्प्रतिवीक्ष^o —^d) K₈ 5 D₂ तेभिजयति, D₁ 6 7 तेभिभवति D₁ शत्रुहन्

हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत ।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ २१
इष्टो वातः प्रविष्टस्य दक्षिणा प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधते ॥ २२
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः ।
सदा योधाश्च हृष्टाश्च येषां तेषां ध्रुवं जयः ॥ २३
अन्वेव वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च ॥ २४

एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते ।
भवन्ति विपरीतानि सुमूर्च्छाणां जनाधिप ॥ २५
अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चितम् ।
हर्षो योधगणस्यैकं जयलक्षणमुच्यते ॥ २६
एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ २७
दुर्निवारतमा चैव प्रभया महती चमूः ।
अपामिव महावेगस्त्रस्ता मृगगणा इव ॥ २८

21 ^a) D1 G8 हृष्टा (for हृष्टा) — ^b) G M8 योधाना.
Da D5 G2 तत्र (for यत्र) — ^c) N (except S1 Ko 1
D1) म्लायति T2 न साय ते स्रजश्चैव — ^d) K1 तरति हि,
D8 ते जयति, T2 प्रातरन्ति, M ते तरते K4 B Da Dn
D4 5 8 रणोदधि, M4 रणे रिपु

22 = (var) B 12 102 15 — ^a) K2 4 B
Da2 Dn D4 5 8 हृष्टा वाच, K8 5 D2 8 इष्टो (K8 'ष्टा')
वाम', D1 7 इष्टो वायु', Cd इष्टो वात' (as in text)
Da1 हृष्टा वाचप्रतिष्ठस्य, D8 इष्टो वामस्वरिष्टश्च, 8 प्रयाणे
(G8 प्रायेण) वायसो (G2 'से) वामे (T1 G4 वामाद्, G8
वाम, M2 वामा) — ^b) S1 K2 4 B Da2 Dn
D4 5 8 दक्षिणा', Ko 8 D1-3 5 7 दक्षिण, K5 दक्षिणस्य
(hypermetric), T1 G M दक्षिणे, Da1 Co दक्षिणा
(as in text) D2 प्रविक्षत, G2 प्रविविक्षत, D4
'विक्षित', T1 G4 'विक्षति, G1 'पक्षत, M2 प्रतिविक्षित'
T2 दक्षिणात्प्लवते यत' — ^c) K5 स (for सं-) S1
पश्चात्संसाध***, Ko-3 'त्संसाधयत्यर्थं, K4 B Dn
D4 8 'त्संधारयत्यर्थं, Da D5 G2 'त्ससाधयत्यर्थं, D8 पृष्ठत'
साधयत्यर्थं — ^d) K8 5 D1-3 7 8 'पेधति K4 B Da
Dn D4 5 8 अग्रे च प्रतिषेधिका' (B Da D6 'धका)

23 With 28, of B 12 102 14 — ^a) S1 Ko-3
Dn1 D1 4 5 8 'रसस्पर्शा — ^b) K4 damaged K2 8 8
B D T2 G8 4 M1 'श्चा (K8 B1-3 D2 'श्च, D8 'स्त्व-)
विकृता, T1 G1 2 'श्चापि कृता, M1 (sup lin).
2-5 'श्चाधिकृता — K4 om 23^{cd} — ^c) T G तथा, M
यदा (for सदा) K8 5 D1-3 5 7 8 यो (G1 8 M यो)
धा प्र (for योधाश्च) B Da Dn D4 5 3 सदा हर्षश्च
योधानां — ^d) M5 तेषां (for येषां) K8 5 D1 2 5 7
T1 G4 जयो ध्रुव' (D8 'व), D8 T2 G1-3 M ध्रुवो जय'
B Da Dn D4 5 8 जयतामिह लक्षण, Co oites जयताम्

24 = (var) B 12 102 6 — ^a) S1 Ko-2
अतेन, K8 5 D1 2 अन्वेन, K4 B Da Dn D4 5 7 8

Co अनुगा; D8 अन्वयं (for अन्वेव) Ko 1 Dn1
G8 याति (for वान्ति) G2 अन्वेव वायसा वाति — ^b)
T1 G4 तथा याति, M1 2 तथा सूर्यो, M8 5 तत्राभ्राणि
K5 वचांसि (for वयांसि) — K2 om (hapl ?)
24^c-25^d — ^c) K4 B Da Dn D1 4-5 8 अनुप्लव (B
'परयं) ति K5 मेघास्त

25 K2 om 25 (of v l 24) — ^a) G8 यज' (for
जय') — ^c) K6 भविष्यति परीतानि — ^d) Ko D2 M2
'र्षाणां. K5 D1 T2 M8 5 नराधिप (K5 'प')

26 ^a) K8 5 Da1 D2 7 अल्पीयस्या (K5 'सा') (for
'ल्पाया वा) S1 Ko Da2 D5 महत्याया — ^b) K4 B D
(except D1 2 7) 8 निश्चय' (Dn2 'य) — ^c) K4
'damaged. K8 5 B Da Dn D1-5 7 8 'ग (K5 'र')
णस्यैको D8 हर्षो युद्धाय तस्यैको, G8 हर्षो योधगणानां च;
M हर्षो योधगण (M3 'जन) स्यैतज् — ^d) K4 damaged
T1 G2-4 'णमिष्यते

27 ^a) K4 damaged, T G दीनो, Cd दीर्णः (as in
text) — ^c) With 27^c, of 134 5 2^{ab} K2 4 B D
(except D2 8 7) ता दीर्णाम्, T2 तदीनम्, M विदीर्णम्
T1 G4 अन्व' (for अनु') Co oites ता, दीर्णा and
अनु — ^d) S (except T2) योधाः K4 B D (except
D2 8 7) शूरत (D8 'ध) रा, M3 5 'तमान् D8 ह्यपि

28 28^{ab}) = (var) B 12 102 18^{cd} — ^a) K4
D1 दुर्निवारतरा (K4 'वा) चैव, B Da Dn D1 4-5 8
दुर्निवर्त्या (Da1 'वारा, Da2 Dn2 D5 'वर्ता) तदा चैव,
D8 8 दुर्निवर्त्य (T2 G8 'पत्य) तरा चैव Co oites तदा
— ^b) T G प्रभिन्नानां (T2 'भग्ना सु, G8 'भग्नाना) महाचमू
— K8 D2 om (hapl) 28^c-29^b — 28^{cd} = (var)
B 12 102 18^{ab} — ^c) K4 B Da Dn D1 5-7 T G
M2 महावेगास्, K5 महावेगान्, D8 'न्वेगास्, M1 8 8
महासाग — ^d) K5 मृष्टा (for त्रस्ता)

नैव शक्या समाधातुं संनिपाते महाचमूः ।
 दीर्णा इत्येव दीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ।
 भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते ॥ २९
 प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विभ्रामिता परैः ।
 नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ ३०
 संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः ।
 उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ३१

उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।
 जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशां पते ।
 महादोषः संनिपातस्ततो व्यङ्गः स उच्यते ॥ ३२
 परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः ।
 पञ्चाशदपि ये शूरा मभ्रान्ति महतीं चमूम् ।
 अथ वा पञ्च पद सप्त विजयान्त्यनिवर्तिनः ॥ ३३
 न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् ।

C 6 152
 B 6 3 64
 C 6 3 65

29 Ks D2 T2 M2 om 29^{ab} (for Ks D2, cf v l. 28) —^a) Ś1 Ko-2 समादातु, Da1 'यातु, Ms 5 'सातु —^b) Cc d संनिपाते (as in text) —^c) K2 8 D2 T1 G दीर्ण (G2 'न), K4 B Da Dn D1 4-6 8 दीर्णा (D1 8 'ण)म् T2 इत्येव दीना दीर्यते —^d) D1 शूरतरा K4 B Da Dn D2-5 8 S सुविद्वांसोपि भारत —^e) D6 भीतेर्भावाश्च संप्रेक्ष्य, S दीनान्भग्नान्दि (G2 'मानि) संप्रेक्ष्य —^f) Ks- B4 Dn D1-7 T G2-4 M भय भूयोभिवर्ध (D4 M2 'भिवर्त, D7 'मिजाय, T1 G4 द्वि वर्ध, G8 'पि वर्ध; Ms 5 'पि वर्त)ते Cc cites भूय (as in text)

30 T2 reads 30 after 32 In K4, 30^{ab} is lost on a damaged fol —^a) Ko 2 B3 D2 M1 5 प्रभग्ना D1 चैव सा (for सहसा) —^b) Ś1 Ko-2 दिशा Ś1 Ko-8 D2 विभ्रामिता (Ks D2 'ता), K5 विभ्रमत, B1 2 D3 M1 4 'भ्रामिता, B3 'भ्रमत, B4 'द्रमती, Da D5 'द्राविता; D8 'द्रवती, G8 'भ्रामितै D7 नरै Dn D4 दिशो निद्रवते चमू, D8 तयैवाभ्यर्थिता परै — K4 om 30^c-34^b. —^c) Dn2 नैव स्था, D8 नेवास्था M4 शक्य T2 नैव शक्या समाधातु —^d) Ks 5 D2 शूरैरपि, T2 संनिपाते

31 K4 om. 31 (cf v l. 30) — With 31^{ab}, cf B 12 102 16^{ab} —^a) K5 संभृत्य, B1 T G सहस्य; Dn1 D4 'सृत्य, Dn2 सक्तृत्य, D1 'सृत्य, D8 tm 'श्रित्य, Cc सक्तृत्य —^b) Cc चतुरङ्गा (as in text) B1 8 4 Da D5 महीपते — After 31^{ab}, T1 G2 4 ins

18* शक्नोति न समाधातु दीर्णांमिन्द्रसमो युधि ।
 — B1 Dn S om (hapl) 31^{ab} —^c) D1 'सवं (for 'पूर्वं) —^d) Ks यतते K5 स तयो (for सततो) D6 यतो जेतु ततोश्चित

32 K4 om 32 (cf v l. 30) —^a) Ś1 Ko 1 B2 Da2 D5 0 उपाये, T1 G4 M उपायैर्, G1 2 उपाय (for उपाय-) Cc cites उपायौ T2 G8 उपायैर्विजयै श्रेष्ठम् —^b) Ś1 Ko-2 'भेद च, Da1 D6 G3 भेदेन,

D8 भेद न Ks 5 D2 M4 मध्यम T1 G4 आहुर्भेद-
 मनुत्तम, T2 आहुरेनममध्यम — With 32^{ab}, cf. B 12 94 1^{ab}, 102 17^{ab} —^c) Cc जघन्य (as in text) K2 8 5 D2 8 7 T1 G एव (for एष) Dn1 विषयो —^d) Ks 5 D2 यश्च युद्धे, T2 युद्धेन तु (for यो युद्धेन) T G1 8 4 मही- (for विशा) —^e) K2 B Da Dn1 D1 5 7 8 T2 महान्दोष, K5 महादोष, T1 G महानेप D2 संनियुद्धस, T2 संनिपाते, Cc संनिपात (as in text) —^f) D1 ततोध्यक्ष; D8 तस्माद्दीन, D7 तस्मात्त्याग, S तस्माद्दुष्ट (for ततो व्यङ्ग) Cc cites व्यङ्ग (as in text) Ks 5 B Da Dn D2 4 5 8 तस्याद्य (Ks D2 'तोन्व, K5 'न्योन्व, Da2 'स्याय) क्षय उच्यते Cc cites आद्य — For 32^{ef}, D6 subst (of 30)

19* परस्परेण सहसा शूरैरपि महाचमू ।

नैव स्थापयितुं शक्या प्रभग्ना भयविह्वला ।

— After 32, T2 reads 30

33 With 33, cf B 12 102 20 K4 om 33 (cf v l. 30), D6 om 33^{ab}. —^a) T2 परस्पर च; Cc परस्परज्ञा (as in text) —^b) K5 जघ, Cc जघन्य (sic) Ko 2 स, K5 स, D7 च, G2 तु (for सु-) —^c) Ks 5 B Da Dn D2-5 8 T2 अपि पचाशत (Ks 'ता, Da D8 'त) शूरा, D1 2 6 7 T2 G M अपि पचशतं (D2 'शता, D6 'तया) शूरा Cc cites पचशत —^d) K1 मयति, Ks B D S गृह्ण (D7 'ह, G8 'द)ति, K5 गृह्णति —^e) = B 12 102 21^a Ks B4 D1 8 6 S अपि वा B1-3 Da Dn D1 5 8 अपि पच च पद सप्त —^f) Ś1 Ko 1 विजय-
 त्यपलायित (Ko 'न), K2 'यति पलायिन, K3 5 D1-3 6 7 'यते (K5 'तो) निवर्तिन (D3 'तर्का), T2 'यश्च निवर्तिन

34^b) Ko 2 8 D2 प्रशंसति, T2 प्रवहेत Ks D2 महाजनि, K5 'जन, B1-8 'जव, Cc 'जन (as in

दृष्ट्वा सुपर्णोपचितिं महतीमपि भारत ॥ ३४
न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति भारत ।

अध्रुवो हि जयो नाम देवं चात्र परायणम् ।
जयन्तो ह्यपि संग्रामे क्षयवन्तो भवन्त्युत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चस्य मुहुर्मुहुः ।
संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २
संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः ।

अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावर्चरपि ॥ ३
पार्थिवाः पृथिवीहेतोः सममित्यक्तजीविताः ।
न च शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्तो यमक्षयम् ॥ ४
भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् ।
मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

text) — °) T₁ G₁ M₁₋₂ सुपर्णो Cc cites सुपर्ण
and अपचितिं Cv सुपर्णो (as in text) — °) S₁
Ko-2 D₁ महत्यामपि, K₁ & D₂ महात्म्य, K₁ B Da
Dn D₁ 4-7 8 महत्या अपि

35 °) Ko & D₂ T₁ G₁ 4 सेनाया, K₁ सेनयो D₁
बाहुल्येन तु सेनाया; T₂ बाहुल्येन च सेनाया — °) K₁ B Da Dn D₁ 3-5 7 8 M₁ नित्यश, D₁ निश्चितं,
T₁ G पुत्रक (for भारत) — °) In K₁, the
portion of the text from जयो up to the end of
st 35 is lost on a damaged fol S₁ Ko-2 D₁ 7
राजन् (for नाम) — °) S₁ Ko-2 देवमत्र Cc
परायणम् (as in text). — °) D₁ [5]पि हि (for
ह्यपि) B Da Dn D₁ 8 S जयवतो हि (S °तोपि)
संग्रामे — °) K₁ भयवन्तो, D₁ कृतकृत्या, Cc क्षयवन्तो
(as in text) B₁ & 4 Dn D₁ 8 कृतकृत्या भवति हि
(B₁ & °ति ते), Cd as in text.

Colophon om in S₁ Ko 1 — Adhy name Dn
उत्पातवर्णन, D₁ जयपराजयकथनं, G₁ M जयनिमित्तकथन
— Adhy no (figures, words or both) K₁ Dn₂
D₁ 4 & S 4 (as in text), Dn 3 — Sloka no Dn₁
84, Dn₂ 83, D₁ 32 — Aggregate sloka no
K₁ 152, D₁ 151.

5

1 K₁ om 1^d-3^d — °) Cd as in text — °)
Ko 1 °वायुपद्यते (Ko °त)

2 K₁ om 2 (cf v 1 1) — °) D₂ T₁ G₁ सु
(for स) D₁ मुहूर्तमिव स ध्यात्वा — °) K₁ B Da₁
T₂ विनिश्चस्य, D₁ विनिश्चित्य K₂ पुन पुन, S च भारत
(for मुहुर्मुहुः) — °) K₂ & Dn D₂ 9 8 शमिता,
D₁ ससिता

3 K₁ om 3 (cf v 1 1) Before 3, B₂ D₁ T₂ G₁
M ins धृतराष्ट्र — °) T₂ सजयामी — °) D₁
G₁₋₂ सर्वे (for शूरा) K₂ °नदित, D₁ क्षत्राभि, D₂
°काक्षिण — °) D₁ °जिघ्रतो — D₁ om (hapl)
3^d-4^c — °) B Da Dn D₂-4 8 T₂ G₂ M °वचैरिह D₁
शस्त्रैरस्त्रैश्च सयुगे

4 D₁ om 4^{ab} (cf v 1 3) — °) S₁ °त्यक्तजीवित,
K₂ 4 Da Dn D₁ 8 8 समभि (K₁ Da₁ D₁ °रे)त्यज्य
जीवित, B D₁ G₂ समरे (D₁ संग्रामे)त्यक्तजीविता — Ko 1
om 4^c-5^d — °) K₂ Dn D₁ 8 वा (for च) In K₁,
the portion of the text from शाम्यन्ति up to 6^c is lost
on a damaged fol — °) K₂ Dn₁ Dn D₁ 8 वर्धयति
D₁ महद्यश (for यमक्षयम्) B₂ Dn₂ D₁ विना वैवस्वत
(B₂ °त) क्षय

5 Ko 1 om 5 (cf v 1 4) — °) M₁ 3 4 ना
(for न) K₂ & D₂ 8 6 7 मृष्यति, T G मृष्यत, Cc
as in text — °) Dn₁ (by corr) बहुगुणा, T₁
G M₂ 4 गुणाधिका D₁ मन्ये बहुगुणो भूमेस्, T₂ M₁ 8 8
मन्ये गुणाधिकां भूमि — °) D₁ त्व (for तन्)

6 °) B₂ बलानि च, D₂ बहूनीह, D₁ बहूनि ह
— °) = 1 31 18^b, 47 23^b 5 101 8^b, 162 18^b,

कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६
 देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७
 दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ।
 प्रसादात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८
 संजय उवाच ।

यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञं भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ।
 शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९
 द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
 त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १०

त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ।
 जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११
 नानारूपाणि विभ्राणास्तेषां मेदाश्चतुर्दश ।
 अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
 ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्त्तारण्याः स्मृता नृप ॥ १३
 गौरजो मनुजो मेघो वाज्यश्चतरगर्दभाः ।
 एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ १४
 एते वै पशवो राजन्याम्यारण्याश्चतुर्दश ।
 वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५

etc, etc B₂ प्रवि* (for प्रयु*) Ś₁ Ko 1 "कुंभानि
 —^c) K₁ कडाश्च T₁ G₂ "वीराश्च —^d) K₂ s D₂
 सहता, T₁ समेतान्, M₂ समता Ko 1 4 B₁ 2 (m as
 in text) 4 D₂ 3 कुरुजग (Ko "व) ले

7 ^a) Ś₁ Ko-2 दिशा वापि (for देशानां च) G₂
 पुरीणा च, M₂ परीणाम —^b) K₂ s D₂ नगराणां तथैव
 च —^c) M₂ सत्तज (for तत्त्वेन) —^d) M₂ समाहिता

8 ^a) K₂ दिव्यबुद्धिप्रदानेन, D₂ T₁ G दिव्यबुद्ध्या
 (D₂ G₂ "द्वि-") प्रदीप्तेन —^b) Ś₁ Ko 1 यु (Ko "व) तस्त्व,
 D₇ द्रष्टा त्व —^c) K₂ B Da Dn D₁ 4 8 T₂ M
 प्रमादाद् (for प्रसादाद्) G₂ तत्र Da₁ D₂ 8 विप्रर्षे-

9 ^a) Ko 1 यथाप्राज्ञं, G₂ "प्रज्ञा, G₂ "शास्त्र, M₂ "प्रज्ञा
 (for "प्रज्ञ) K₁ महाप्रज्ञा, K₂ "प्रज्ञ, Da D₂ "प्रज्ञान्,
 D₂ "राज, T G "भाग, M "बाहो —^c) K₂ शास्त्रचक्षुर
 K₂ D₂ अवेक्षस्व —^d) Cd नमस्ते (as in text).

10 ^a) K₂ द्विविधानीहि, Da₁ G₁ "धानि ह (G₁
 हि), D₂ T₂ विविधानि ह (T₂ "नीह). Cd भूतानि
 (as in text) —^b) K₂ 4 B Dn D₁ 4 8 T G
 चराणि, Cd त्रसानि (as in text). Cd cites
 स्थावराणि (as in text) K₂ s D₂ 7 स्थावराणि चराणि
 च — K₂ s D₂ om (hapl) 10^{ab} —^c) Dn₁ D₁ 4 7
 T₁ G₂ 4 चराणां, D₂ तेषांभु (sic), G₁ 8 त्रयाणां (for
 त्रसानां) B₂ D₂ वि* (for त्रि*) Cd cites योनि
 Cd त्रिविधा योनि (as in text) —^d) B₁ Dn
 D₂ 8 8 T₂ M₂ 5 "स्वेदजरायुजा, G₂ "स्वेदो जरायु च

11 Ś₁ Ko 1 om (hapl) 11^{ab} —^a) K₂ जसना,
 B₁ 2 4 D₁ त्रामाना, B₂ Dn₁ (by corr) D₂ 7 त्रयाणां,
 D₁ भूताना, T₁ G चराणा (for त्रसानां). K₂ m
 सचेतनाना (for त्रमाना खलु) D₂ चैव (for खलु)

—^b) D₂ G₂ ज्येष्ठा Da₁ Dn₂ D₂ "युजा K₂ श्रेष्ठा
 राजञ्जरायुज —^c) G₂ प्रभवत् Cd as in text.
 —^d) Ś₁ M₁ 8 5 मानुषाः, K₁ मानुष्या, Ko 2 G₁ 2
 मनुष्या D₂ पशवाश्च K₂ D₁ तथा, D₂ च ह

12 ^a) K₂ s S विभ्रति (K₂ s T₂ "तस्त्व) B D
 (except D₁ 6 7) "रूपधरा राजस्व —^b) Ś₁ Ko-2
 M₂ रूपा. Cd as in text — Dn D₁ 8 transp
 12^c-15^b and 15^c-20^d —^c) Ko 2 आरण्य —^d)
 D₂ सप्तैव, S सप्तैव

13 For sequence in Dn D₁ 8, cf v l 12
 —^a) K₂ Da Dn D₁-5 8 सिंहा व्याघ्रा, K₂ B M₁ 8-5
 सिंहव्याघ्रा (for सिंहव्याघ्र-) D₂ सिंहा वराहा व्याघ्राश्च.
 —^b) G₂ 8 महियो T₁ G हरिणस्तथा —^d) T₁ G₂
 श्रिता इह, T₂ स्मृतानच, G₁ श्रुता इह, M तथा नृप.
 G₂ 8 "रण्या [] श्रुताश्च ह (G₂ श्रिता इह)

14 For sequence in Dn D₁ 8, cf v l 12. —^a)
 K₂ s D₂ पुरुषो (for मनुजो) Cd cites अवि K₂ B
 Da Dn D₁ 8 8 गौरजाविमनुष्याश्च, D₂ "जोविमनुष्यश्च,
 D₇ "जो मानुषाश्चोष्टा, S "जो मनुजाश्चौ च (T₂ "जो मानुजा
 श्रैव) —^b) Cd cites वाजी and अश्व K₂-5 B D
 (except D₁ 8 6) अश्वश्चतर*, T₁ G राजाश्चतर*, T₂ शाश्वता
 रय*, M अच्य (M₂ s "प्य)श्चतर* —^c) K₁ om from
 समा up to रण्या in 15^b. —^d) M₂ 8 चाहु* (for साधु*)

15 For sequence in Dn D₁ 8, cf v l 12 — S
 om. 15^{ab} K₁ om up to रण्या in 15^b (cf v l 14)
 —^b) D₂ ग्राम्यगोपाश्चहु* —^c) Ś₁ K₁ वेदोक्त; K₂ D₂
 "क्ता, K₂ मेदोक्ता Da D₂ G₁ M₂ "पाला —^d) G₁
 येषा T G सज्ञा, Cd यज्ञा (as in text) Cd
 प्रतिष्ठिता (as in text) K₂ Da₁ येषु यज्ञा प्रतिष्ठिता.

ग्राम्याणां पुरुषः श्रेष्ठः सिंहश्चारण्यवासिनाम् ।
 सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनाभिजीवनम् ॥ १६
 उद्भिजाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।
 वृक्षगुल्मलतावल्लीयस्त्वक्सारस्तृणजातयः ॥ १७
 एषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
 चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥ १८

य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोकान्न प्रणश्यति ॥ १९
 भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रणश्यति ।
 भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ २०
 यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

16 For sequence in Dn D₄ s, of v 1 12
 —^a) Ca पुरुषा K₄ B D (except D₈ s) S
 Co d पुरुषा श्रेष्ठा (D₂ M₄ °पश्रेष्ठ) —^b) Co
 oites सिंहा K₂ 4 B Dn D₁ 4 7 8 S (except
 M₄) सिंहाश्चा (K₂ °हा वा)रण्यवा°, Da D₈ 5 सिंहा (D₈
 °हो)रण्यनिवा° —^d) K₄ damaged Ko अन्योन्य
 नाभि°, B Da Dn D₁ 5 8 °न्येनोपजीवन, D₁ 8
 °न्येनाभि (D₈ °नु)जीविना, S अन्योन्यमुपजीविनां (T₂
 °वन, M₂ °विता, M₈ 5 °वता) Co d oite उपजी-
 वन

17 For sequence in Dn D₄ s, of v 1 12
 —^a) K B Da₁ D₁ 2 4 T₁ G₂ Co d उद्भिजा, T₂
 G₁ 8 M औद्भिदा (T₂ °धा, G₁ °जा, G₈ °जा)
 —^b) Ś₁ Ko तेषां चैव च (Ko lacuna for च) जा°,
 K₁ रतेपा (sic) चैव जा° — D₈ om (hapl) 17^{ad}
 —^c) K₁ 2 °वल्यास् Cd oites वृक्ष, गुल्मा, लता
 and वल्य

18 For sequence in Dn D₄ s, of v 1 12 K₂
 repeats 18^a–19^b after B 6 2 —^a) K₈ D₈ T₂ Cv
 जेषा, K₄ B Da Dn D₁ 4–8 8 तेषा, D₂ एषा, D₇ एव
 D₈ °मेकोना Cv विंशतिरेकोना (as in text) T₁
 G₄ एकविंशतिरेषां वै —^b) K₈ Da₁ D₂ सह (for
 महा) —^c) Co d v oite चतुर्विंशति and गायत्री
 —^d) D₂ °समिता, Co v °समता (as in text)

19 For sequence in Dn D₄ s, of v 1 12 For
 repetition of 19^{ab} in K₂, cf v 1 6 6 2 —^a) K₈
 G₁–3 य एना Co वेद (as in text), K₁ 2 गायत्री
 —^b) K₈ D₂ लोक° (for सर्व°) K₅ पुण्या श्लोकगुणा-
 न्विता —^c) T₂ सत्त्वेन, Co d तत्त्वेन (as in text)

—^d) Ko स लोकानु, K₂ 4 B Da Dn D₁ 5 8
 स लोके न, D₈ न स लोकान् (by transp) D₁
 प्रणश्यति, D₇ विन° (for प्रण°) Co न प्रणश्यति (as
 in text) S स लोकानश्चुते शुभान् (M₅ सुखान्),
 Cd स लोके न प्रणश्यति.

20 For sequence in Dn D₄ s, of v 1 12
 — D₁ 6 om (hapl) 20^{ab} —^a) B D (except
 D₂ 8, D₁ 6 om) च, T₁ G₄ प्र- (for हि) —^b)
 K₄ M₅ (by dittography) सर्वं सर्वं, D₇ T₂ M₁–4
 सर्वं भूमौ (by transp) B D (except D₂ 8 7,
 D₁ 6 om) S विन° (for प्रण°) —^c) Ca c प्रतिष्ठा
 (as in text) —^d) Ś₁ Dn D₈ सनातन, Co परायणम्
 (as in text)

21 ^b) K₄ स्यात्* (for जगत्) D₈ 8 एवमाहुर्मनी-
 षिण —^c) K₂ तत्राभिगृद्धा, K₈ D₈ °मिगृद्ध, K₄
 Da₁ Dn₁ °तिगृद्धा, B₁ 2 4 Dn₂ D₄ 8 Co °ततोवि°;
 B₈ Da₂ D₅ ततोभि°, Da₁ (marg) ततो वृद्धाश्च, D₇
 तत्राभिलुब्धा, T₁ G₄ तस्यागन्नत (corrupt), T₂ G₈ M
 तस्यां हि गृद्धा (T₂ °ख्या), G₁ 2 तस्या गृध्यति D₈
 तत्रातिलोपु राजा —^d) K₄ Da₁ विविघ्नते (Da₁ °ति)-
 तरेतर, D₁ 6 विनिघ्नति परस्पर

Colophon om. in T G — Sub-parvan K₈ Da₂
 D₂ 8 जम्बूखण्डवि (D₂ 5 om वि)निर्माण, Da₁ जम्बूखण्डनिसरण
 (sic). — Adhy name D₈ धृतराष्ट्र प्रति सजयवाक्यं,
 M₁–4 सुवनकोशे जरायुजकथन — Adhy no (figures,
 words or both) Ś₁ Da₂ D₁ 4 5 M 5 (as in text),
 K₁ 3, Dn 4 — Śloka no Dn 21 — Aggregate
 śloka no K₈ 124, D₁ 174

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ।
 तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १
 प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या अपि सर्वशः ।
 निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २

संजय उवाच ।

पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ।
 जगत्स्थितानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३

6

 The passage of the text from 6 6 1 to 6 13 48 recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna (Ānandāśrama ed, from 1 3 1 to 1 9 40, Venka-tesvara Press ed, from 2 3 1 to 2 9 42) On the whole question, cf Dr Luise Hilgenberg *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna*, (Stuttgart, 1933), and S. K. Belvalkar *The Cosmographical Episode in the Mahābhārata and the Padmapurāna*, in *Festschrift F W Thomas* (Poona, 1939), pp 19-22

1 ^a) T1 G नदीनां पर्वतद्वयानां — ^b) Ks s D2 द्वि- (Ks द्वि) पानां चैव सजय — ^d) Cc ये चान्ये (as in text) B4 'मास्थिता' Da1 ये चान्यो भूमिमाश्रित'

2 ^b) Ś1 Ko-2 पृथिवीम्, Ks s D2 s s पृथिव्यां K4 B D (except D1-s s s) मम (for अपि) B4 Dn Ds सर्वत — Ś1 Ko 1 om 2nd — ^c) T2 निश्चयेन (for निखिलेन) K4 D1 s s M त्वमा, T1 (before corr) s G तथा, T1 (after corr) तदा (for समा) — ^d) B1 s सर्वश (for संजय) — After 2, K2 repeats 6 5 18^a-19^b

3 Gs Ms s om the ref — ^a) K1 Da1 पचमानि; G1-s पंचैतानि — ^c) K4 B Da Dn D1 s s T2 Gs M जगती (Da1 Gs Ms s 'ति) स्थानि, D1 तदास्थितानि, T1 G4 जगत्स्थानानि, G1 2 जगत्स्थानीह S (except Gs) भूतानि (for सर्वाणि) — ^d) Ko 1 सामान्या; Cd समानानि (for समान्याहुर्) D1 द्रवीमि ते (for मनीषिण)

भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।

गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५

चत्वारोऽप्सु गुणा राजन्गन्धस्तत्र न विद्यते ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।

शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च ॥ ६

एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु ।

वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७

C 6 183
B 6 57
K 6 57

4 ^a) D1 पृथिव्यापस् (for भूमिरा) Ks s D2 s तथा वह्निर्, S तथैवामिर् D1 भूमिरापेथ वायुश्च — ^b) Ks s D2 s S वायुर्, D1 ह्यमिर् (for अमिर्) Ds 1 G2 आकाश (for 'काशम्) — ^c) Ca d गुणोत्तराणि (as in text) Ds पूर्वा (for सर्वा) — ^d) Ks नैष, Ds तेषु (for तेषां) Ś1 Ko-2 Cd भूमे, D1 भागै Ś1 Ko-3 s D1-s s 1 T2 Cd प्रमाणत, Ks परामता, Ca c प्रधानत (as in text) — After 4, D1 repeats 3^a and 4^a

5 5^{ab} = Manu 12 98^{ab}, cf 2 11 16^{ab} — ^a) Ś1 Da1 Ms s शब्द स्पर्श T2 शब्द स्पर्श रूप Co otes शब्द (as in text) — Ś1 Ko 1 D1 S om 5^{cd}. — ^{cd}) D1 'दर्शिमि' (for 'वेदिभिः) Ks s D2 s s एते पच गुणा भूमेर्विस्तरेण प्रकीर्तिता — After 5, Ks s Ds 1 ins

20* शब्द स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि प्रकीर्तिता ।

6 B1 2 D2 om 6^{ab} — ^a) Ś1 K Ds 1 अपा गुणाश्च (Ks Ds 'स्तु) चत्वारो, D1 एत एवाप्सु चत्वारो — Ds om (hapl) 6^b-7^a — ^b) M2 तस्य (for तत्र) — ^c) Ś1 Ks शब्द स्पर्शश्च, Ds शब्द स्पर्श च — ^d) S तेजस्य (T2 'स्येते), D1 तेजसश्च Ks गुणाश्चय — ^e) Ko-2 Da D1 s वायोश्च, Ks D2 S (except T2) वायौ तु, Ks Ds 1 वायौ च Ds शब्द स्पर्शस्तथा वायोर — ^f) Ś1 Ko-3 s D1 s s 1 शब्द आकाश (by transp) Cd otes एव Ś1 Dn D2-4 S (except T2) तु, D1 हि (for च)

7 Ds om 7^a (cf v 1 6) — ^c) Ks-s Da D1-s s-1 S 'भूतेषु, Co d 'लोकेषु (as in text). — ^d) Ś1 Gs तेषु, K1 2 तेषां, Gs एषु B Dn D2 s भूता (for लोका)

अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ।
 यदा तु विपरीभावमाविशन्ति परस्परम् ।
 तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ८
 आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
 सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ ९
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
 तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ १०
 अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ११
 सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनन्दन ।
 परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १२
 नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः ।
 पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १३
 वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् ।
 लावणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः ॥ १४
 यथा च पुरुषः पश्येदादर्शं मुखमात्मनः ।

8 ^a) K₂ D₈ ० 7 अन्योन्ये, Co^a न्य (as in text).
 K₈ Da D₁ ० 8 Co नाति(D₈ 'नि')वर्तते — ^b) Ś₁
 Ko-8 D₁-2 ० संपद्, Da D₈ Co सम्यग् (for साम्य)
 D₇ सृष्टिर्भवति वै तदा, T₁ G₄ M समुद्भवति वै त(M₈
 य)दा, T₂ अन्योन्य समवति वै, G₁ अन्योन्यस्माद्भवति
 वै, G₂ 8 सम तिष्ठति वै त(G₈ स)दा ॥ Cd अन्योन्या
 भिवर्तन परस्पराभाव । यदाभिवर्तते तदा सम्यक् सृष्टिर्भवती
 त्यन्वयः । ॥ — ^c) D₇ ते, G₁-2 च (for तु) K₄
 विषया, D₈ विषयी, Co d विपरीभावम् (as in text)
 — ^d) K₂ आदिशति — ^e) K₈ तत्र (for तदा) D₈
 देह (for देहैर्) D₈ देहवतो D₇ तदा देही देहमन्य
 — ^f) D₇ रोहति, Co d 'रोहन्ति' (as in text) G₁ 8
 नान्यदा D₈ व्यतिरोचन्वनाधिप — After 8, D₈ ins

21* भाव न च भजन्तस्ते नाश गच्छन्ति नान्यथा ।

9 ^a) K₁ 8 अनुपूर्व्याद्, K₂ आनुपूर्व्याद्, K₄ B D
 Co d आ(Da₁ D₂ 8 अ)नुपूर्व्या D₂ हि नश्यन्ति, D₇
 विनश्यन्ते — ^b) K₈ B₁ जायते, D₈ वर्धते T₁ G₄
 वातु (for चानु) — ^c) K₄ B D₂ D₈ T₂ 'मेयाणि
 — ^d) Ś₁ Ko-2 D₁ 7 न चैषा, D₈ तदैषा, S
 तथै(T₂ 'त्रै)पा K₄ रूपमीश्वर, D₁ रूपमेव हि, Cv
 as in text — After 9, D₈ reads 11^{cd}.

10 ^a) Cd तत्र तत्र (as in text) T₁ G₁ 2 4
 च, G₃ M तु (for हि) — ^b) D₈ धावत, G₂
 यावन्तः, G₈ तावत् (for धातव) Ś₁ Ko-2 Da D₈ 7
 M₂ 8 5 पच भौ, D₈ T₂ पाचभू K₈ धावत पच
 भूतिक — In K₄, 10^{cd} is lost on a damaged
 fol — 10^{cd} = (var) Brahmandā 1 15 7^{ab},
 Vāyu 34 7^{cd}, Matsya 113 6^{ab}, Varāha 75 4^{cd}
 — ^c) S तत्वेन, Co d तर्केण (as in text) — ^d)
 Ca d प्रमाणानि (as in text), D₈ प्रचक्षति, Cd
 'क्षते (as in text)

11 = (var) Brahmandā 1 15 7^c-8^b, Vāyu
 34 8, Matsya 113 6^{cd}, quoted (with v l) by

Śaṅkara on Vedāntasūtra 2 1 6, 27 — ^a) K₈
 D₂ ते (for ये) — ^b) Ś₁ न तास्त (sic), K₈ 8
 D₂ 7 तास्तु त, Da D₈ ता(Da₂ त)ज्ञ त, D₈ स तास्त
 (for न तास्त) K₈ साधयन्, K₅ साधये, B₂
 चारयेत्, D₂ भावयत् (sic) — B₂ 4 Da D₂
 D₈ 8 T G M₄ om 11^{cd}, D₃ reads it after 9
 ॥ Cn अस्य श्लोकस्योत्तरार्धमन्यत्र पठन्ति — 'नाप्रतिष्ठित
 तर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चय' इति । ॥ — ^c) K₈ D₂
 यत्तत्, M (M₄ om) यच्च (for यत्तु)

12 ^a) D₁ सर्वमान, D₈ जम्बूद्वीप, Ca c d 7
 सुदर्शन (as in text) K₈ 8 D₂ ते, D₁ 8 च,
 D₈ S तु (for प्र) — ^b) K₈ 8 D₂ वै, B₄ Dn D₄ 8
 तु, D₁ च (for ते) B₁ 2 4 कुरुवर्धन, B₃ D₇
 'सत्तम — ^c) Hypermetric D₇ वर्तुलीय, Ca d
 परिमण्डलो (as in text) — ^d) K₈ द्विपो, Da
 D₈ 5 7 द्वीपोयं, D₈ द्वीपोपि K₈ 8 D₂ चक्रवस्थित

13 ^a) K₈ 8 B₄ D₁ 2 M₁ 8 4 नदीजलप्रतिच्छन्न
 (D₂ 'च्छिन्न'), K₄ D₈ 'जा(D₈ 'ज)लै' प्रति, Da
 D₈ T G 'जलपरिच्छ(T₁ [after corr] 2 G₄ 'च्छि)
 ज, D₈ 'जले प्रति' — In K₄, 13^{cd} is lost on a
 damaged fol — ^b) K₈ सर्वतैश्चा, Da₁ (m as in
 text) as D₈ पर्वतैश्चापि वाञ्छुमै, D₇ पर्वतैश्चन्नस, G₂
 'आप्र' — ^c) Ś₁ K₁ पुरश्च — ^d) D₈ जनैर्, M₂
 अन्यैर् (for रम्यैर्) K₁ जनपरैर्

14 ^a) Ś₁ Ko 1 वृक्षै (for वृक्षै) — ^b) K₈ Da
 D₂ 8 5-7 सपन्नो (for सपन्न) — 14^{cd} = (var)
 Brahmandā 1 15 13^{ab}, Vāyu 34 12^{cd},
 Varāha 75 10^{cd} — ^c) Ko-8 D (except Da₁
 D₂ ० 7) T₂ G₁-3 M₂ 5 लवणेन, Ca लावणेन (as in
 text) — K₈ 8 D₂ 8 S (except T₂) सर्वत (for
 समन्तात्) Ś₁ Ko-2 D₈ परिवेष्टित (Ko-2 'त)

15 ^a) K₂ तथा B Da Dn D₃-5 8 S हि

एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १५
द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ।

सर्वौषधिसमावापैः सर्वतः परिवृंहितः ।
आपस्ततोऽन्या विज्ञेया एष संक्षेप उच्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विस्तरं ब्रूहि संजय ।
यावद्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ।

तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स राजा तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ।

C 6 166
B 6 6 3
K 6 6 3

(for च) Ko 1 G3 पश्यदादर्शे मुखं, T G1 2 4 M
पश्यत्या (T2 'ज्ञा')दर्शे रूपं — °) Ś1 Ko-3 Da D2 3
5 7 सुदर्शनो द्वीपो, D6 सुदर्शो द्वीपोस्तौ — °) Ko-2
पश्यते D3 'मदल'

16 °) Da1 द्विदशे, D1 द्विरण्या, Cv द्विरश,
Ca c d द्विरंशे (as in text) K3 D2 3 पिप्पल,
Ca c d v पिप्पल (as in text) K3 5 D2-4 तस्य
(for तत्र) D6 भागद्वये चद्रमसो, T1 G4 द्विरशस्तु
तत् झञ्जो — °) D1 द्विरण्यस् (for द्विरंशे) K6
Da D1 2 5 T2 M तु, B2 [s]पि (for च) Da1 यथा,
G1 2 कुशो, Cc शशो (as in text) Ca शशाकृति
(for शशो महान्) Ś1 Ko 1 त्रिरंशे शिशि (Ko
शिपि)पो महान्, D6 द्विरंशे पिप्पल मत, T1 G4
द्विरंशे शलमली महान् — °) In K4, the portion
of the text from यधि up to the end of st 16
is lost on a damaged fol Ś1 Ko 1 'समावापे,
K2 2 5 B D 'समावाप' (K5 'वाप', Da1 'सखान्यस्य'),
T G 'समाप' (T2 'मुत्प')ज्ञ, Ca 'समावाप' Cc d cite
समवाय — °) S पर्वतै, Cep पर्वत (for सर्वत)
K3 D1 2 6 T2 M 'सवृत', K5 सपरिवृत, B Da
Dn Da-5 7 8 T1 G Cc 'धारित' (for 'वृंहित') — °)
Cc आपस्ततो (as in text) Ca d cite ततो Ś1
आपाद स तु विज्ञेय (s10), Ko 1 अ(Ko आ)प * * * *
ज्ञेया, T1 G अतो यदन्यथा भूष (G1 8 आप), T2 M
त् (T2 अ)तो यदन्यत्ता आप — °) Ś1 Ko-2 B Da2
Dn D1 4 5 8 Cc शेष, D3 अत, D7 Cd सैष, M
एव (for एष) Cep त्वाध्वार शेष (for एष संक्षेप)
K8 ह्युत (for उच्यते) Ca cites संक्षेप and उच्यते
— After 16, Ś1 reads 6 7 1, while K2 B2 Dn
D4 8 ins

22* ततोऽन्य उच्यते चायमेन संक्षेपत शृणु ।

[B2 तता यदुच्यते चाय एष संक्षेप]

Colophon om in Ko 1 — Sub-parvan K2
जबूपद, K3 4 B2 जबूख (B2 'प')दविनिर्माण, K5 जबूद्वीप-
विनिर्माण, B1 Da Dn2 D2 4 5 8 जबूख (B1 'प')दविनिर्माण,
B4 जबूमदलनिर्माण, Dn1 जबूखद — Adhy name
D6 द्वीपदर्शन, G2 द्वीपकथनं, M भुवनकोशे द्वीपसंक्षेप-
कथन — Adhy no (figures, words or both)
Ś1 Da2 D1 5 M 6 (as in text), Dn2 D4 T G 5
— Śloka no Dn 18, D6 17 — Aggregate śloka
no K5 203, D1 192

7

1 Ś1 reads 1 after 6 6 16 — After 1°, B Da
Dn D4 5 8 ins

23*

विधिवद्बुद्धिमस्तवया ।

तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य

[(L 1) B Da D6 बुद्धिमन्विधिवत्त्वया (by transp)]
— °) Ko 2 G1 2 4 विस्तर — °) Cc भूम्यवकाशे
K4 B1 3 4 Dn D1 4 8 T1 G M4 यावा (D6 'व')भूम्य
Ca d cite अवकाश — °) Ś1 K5 D6 शशलक्षणे
(K5 'ज'), K8 D2 शशलक्षण, B2 'लक्षणे, D1
'लाछने, S चद्रमदले; Cc 'लक्षणे (as in text) — °)
Ko 1 वक्ष्यामि (s10), K2 वक्ष्यति, Da1 D2 वक्षसि,
D6 वक्ष्यतु

2 K4 B1 2 4 Da D8 5 7 8 om the ref Dn2 om
2^{ab} — °) D6 एव स पृष्ठो, S एव पृष्ठ स (for एवमुक्त
स) B Da Dn1 D1 4 5 8 एव राजा स पृष्ठस्तु (B2
'व तु राजा सपृष्ठ') — Before 2^{cd}, Ś1 Ko-2 4 B D

प्रागायता महाराज पडेते रत्नपर्वताः ।
 अवगाढा ह्यभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ २
 हिमवान्हेमकूटश्च निपथश्च नगोत्तमः ।
 नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च रजतप्रभः ।
 सर्वधातुविनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः ॥ ३
 एते वै पर्वता राजन्तिऽङ्गचारणसेविताः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ॥ ४
 तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ।

वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ ५
 इदं तु भारतं वर्षं ततो हेमवतं परम् ।
 हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ॥ ६
 दक्षिणेन तु नीलस्य निपथस्योत्तरेण च ।
 प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ ७
 ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ।
 परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ ८
 आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ।

(except D₂) M₄ ins सजय उवाच — 2nd = (var) Brahṁānda 1. 15 14, Vāyu 34 13^{cd}, Matsya 113 10^e-11^b, Linga 49 17, Varāha 75 11. — °) K₄ damaged K₈ D₁ D₂ s G₈ प्रगा°, C₆ प्रागायता (as in text), — °) K₄ damaged K₂ D_n D₁ G₂ s वर्षं (for रत्न°). — After 2nd, D₂ ins

24* स्थिता समुद्रमाक्रम्य अवरूढा भवंन्मत ।

— °) C₆ d अवगाढा (as in text). C₆ cites उभय [? 'यत]. D₂ D₆ 'गाढास्तूभयत', D₆ आयामे व्याप्य तिष्ठतः, T₂ अवगाढाभयत. — °) M समुद्रे पूर्व-पश्चिमे

3 °) Ś₁ Ko-2 नरोत्तम (for नगोत्तम) — With 3^{cd}, of Brahṁānda 1 15. 22, Vāyu 34 20, Matsya 113 17 — °) Ś₁ K₄ B D_n D₁ s s G₂ s वैदूर्य° — °) B D_n D_n D₁ s s श्वेतश्च शशिर्निभ° — °) K₄ B D_n D_n D₁ s s 'पिनद्धश्च, D₁ S 'विचित्रश्च, D₂ 1 'निबद्धश्च

4 = (var.) Brahṁānda 1 15 23, Vāyu 34 21, Matsya 113 18, Linga 49 6 — 4^{ab} = (var) Varāha 75 19^{ab} — °) B₂ s D₁ s s G₂ पुषाम्. C₆ तेषामन्तरविष्कम्भः. C_d cites विष्कम्भ — °) Ko-2 योजनाना C₆ सहस्रश (as in text). M₁-s s नव-साहस्र उच्यते

5 °) Ko-2 D₂ 'पदा — °) K₄ damaged M₂ s सर्वाणि (for वर्षाणि). — 5^{cd} = (var) Brahṁānda 1 15 31^{ab}, Vāyu 34. 27^{cd}, Matsya 113 28^{ab} — °) K₄ damaged D₂ सत्त्वानि नानाजातानि, T G तेषु सर्वेषु सत्त्वानि (T₂ चत्वारि, G₂ सत्त्वेषु) — °) D₂ सर्वत सति भारत, T G नानारूपाणि नित्यश (T₂ नामभेदानि नित्यत), M₄ नानाजातीषु नित्यश. — After 5, Ś₁ Ko-2 ins

25* गन्धर्वाद्या वसन्ति स्म ह्यप्सरोगणसेविता ।

6 °) D₁ इद हि. D₂ यं हेमवत यश्च C₆ cites भारतं वर्षं and C₆ इद भारत — °) B T₁ G₁ 2 s हिमवत G₂ पुरं D₂ पुण्य चैव तत् पर C₆ cites ततो and परम्. — After 6^{ab}, T G M₂ 4 ins

26* तत किंपुरपायाम् वर्षं हिमवत परम् ।

[C₆ cites यावत् तच्च किंपुरपमुच्यते.]

— °) D₂ ततो हेमवताद्दर्पाद्, M₂ हेमवृट् तत्परं च. — °) K₈ D₈ प्रचक्षते.

7 = (var) Brahṁānda 1 15 38, Vāyu 34. 33^e-34^b, Matsya 113 34^e-35^b, Linga 49 13^d-14^b — 7^{ab} = (var.) Brahṁānda 1 17 19^{ab}; Vāyu 46 19^{cd} — °) = 6 8 2^a, (var) 9 2^a G च (for तु) — °) Ko निपथस्योत्तरेण, D₂ 'धक्षोत्तरेण; T₂ 'धस्योत्तरस्य. K₄ B D_n D_n D₁ s s तु (for च). — °) Ko 1 D_n D₂ प्रगा°, C₆ प्रागा° (as in text). B D_n D_n D₁ s s M₂ महाभाग.

8 D₂ om (hapl) 8 — After 8^{ab}, D₂ ins

27* तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादन ।

— With 8^{cd}, of Brahṁānda 1 15 41, Vāyu 34. 36^{ab}, Matsya 113 37, Varāha 75 37^{ab}. — °) Hypermetrio K₁ परिमण्डलयोर्मध्ये — °) M₂ मेरुः कनकप्रभ.

9 With 9, of Varāha 75 50^e-51^b — 9^{ab} = (var) Brahṁānda 1 15 42^{cd}, Vāyu 34 49^{ab}, Matsya 113 39^{cd} — °) K₄ damaged K₈ आदित्य-किरणाभासो, C₆ as in text — °) = 6 105. 33^d; 113 45^d. B. 7 114 102^d, Brahṁānda 1 15. 25^b, Vāyu 34 22^{cd}, Matsya 113 20^b — D_n reads (with v l) 9^{cd} twice — °) C₆ as in text. — °) K₈ s D_n (first time) D₂ s षोडशाधारत स्मृत ,

योजनानां सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ॥ ९
 उच्चैश्च चतुराशीतियोजनानां महीपते ।
 ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १०
 तस्य पार्श्वे त्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिताः प्रभो ।
 भद्राश्चः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत ।
 उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ११
 विहगः सुमुखो यत्र सुपर्णस्यात्मजः किल ।
 स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्प्रेक्ष्य वायसान् ॥ १२

मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् ।
 अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ १३
 तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां पतिः ।
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ १४
 स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ।
 भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥ १५
 तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति नित्यशः ॥ १६

C 6 213
B 6 6 18
K 6 6 18

K4 B Da2 (second time) D5 s चतुरशीतिसु (B °रु)
 चिह्नत, Da2 (first time) षोडशाध ततस्तत्, D5
 षोडशाधस्तु स स्मृत, T1 G4 M5 °ध स्थितस्त्वया, T2
 G1-3 M1 s : षोडशोत्तरतस्तया

10 °) K3 उच्छ्रयात्, K4 B Da Dn D5 s T2 G1-3
 M1 s-5 अधस्तात्, K5 उत्थायात्, D1 s ऊर्ध्वं च (D4
 तु), D2 उच्छ्रयात्, D3 ऽ उच्छ्रयात्, D5 उच्छ्रेये,
 T1 G4 उच्छ्रित, M2 ऊर्ध्वकश्च (for उच्चैश्च) K4 B
 Da2 D5 s चतुर, Da1 घनुराशुभि (sic) — °) D3
 योजनानि M1 s-5 विंशति पते T1 G4 M2 द्वा (M2
 पद) विंशन्मूर्ध्नि विस्तृत — °) Ko-2 B4 Dn D5 s
 ऊर्ध्वमधश्च, D3 ऊर्ध्वं ततश्च, D4 T2 M ऊर्ध्वं चाधश्च
 T1 G4 s ऊर्ध्वस्तिर्यग्धश्चैव, G1 ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्चैव, G2
 उच्चमति तिर्यक्चैव (sic) — °) D3 लोकम्, S
 (except T2) मेरु (G1 °म्) (for लोकान्)

11 = (var) Brahmānda 1 15 50^a-51^b,
 Vāyu 34 56^a-57^d, Matsya 113 43^c-44^d,
 Varāha 75 57^c-58^d — °) Ś1 D1 ऽ पार्श्वे त्विमे,
 Ko-2 B Da Dn D3-s ऽ पार्श्वे त्वमी, T2 पार्श्वे हमे
 K5 लोकाश्च, M वर्षाश्च (for द्वीपाश्च) — °) B1 सुवि,
 B2-4 Da Dn D1 s ऽ विमो (for प्रभो) — °) Da1
 D5 भद्राश्च Ś1 Ko-2 s D1 कपिलाश्च, B2 केतुमाला
 — °) Ś1 K1-3 Da1 G2 M5 s जम्बु M1 द्वीपे तु
 D1 भारतश्चापि भारत — After 11^d, D1 ins

28* केतुमालश्चतुर्थश्च मेरो पश्चिमत स्थित ।
 — 11^f = (var) Rām 4 43 38^{cd} — °) K3 s
 D2 s S कुरवश्चैव (by transp) — °) K3 s D2 s
 महापुण्य (K5 °ण्यं प्रति, B2 कृतपुण्यपरि, S कृतपुण्या
 (T2 M °ण्य) जना शुभा

12 °) K3 s Da1 D2 s विहग B Dn D4 s यस्तु
 (for यत्र) D5 विहगसमुखो यत्र, S सु (M4 स) मुखो
 यत्र राजेन्द्र Cc cites विहग and सुमुख — °) T2

°त्मन् D1 खिल, M1 s s स्थित, Cc किल (as in
 text) M3 सुपर्णस्यात्मभास्थित — °) K5 शस्त्रैर (for
 स वै) Dn1 स चैव चित, S (except G2) स तु वै
 चित — °) D5 सौपर्णान्, G2 सुवर्णान् Dn D5
 M4 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य)

13 °) K3 मेरुरुत्तर, K5 मेरुरुत्तमवर्णाश्च, T2 कुरु-
 रुत्तममध्याना — °) K1 s s Da1 D2 अध (K5 °व)मान,
 B3 मध्यमाना — T2 om (hapl) 13^c-14^d — °)
 Ko 1 अवशेष, K2 अभिशेष, T1 G2-4 M5 अविशेषा-
 तरो, Cd अविशेषकरो (as in text) — °) Ko-2
 तस्मादेव (Ko 1 °देन) व्रजाम्य, S (T2 om) °देनमुपैम्य

14 T2 om 14 (cf v l 13) — °) T1 G M3
 यम् (for तम्) B2 °त्येषु, Da1 °त्ये तु (for °त्योऽनु)
 Ś1 Ko-2 पर्येति तस्मादादित्य Ca o cite पर्येति
 — °) K5 पति, B Da Dn D4 s s G1 वर (for
 पति) — °) T1 G2-4 चद्रश्चैव (for चन्द्रमाश्च) K5
 सुनक्षत्रो — °) K3-s B D (except Dn2 D5 ऽ)
 Cc °क्षिण

15 = (var) Brahmānda 1 15 47^c-48^b,
 Vāyu 34 54, Matsya 113 41^c-42^b, Varāha 75
 55 — °) Ko स सर्वतो, B1 सर्वतो द्वि (for स
 पर्वतो) — °) K5 °फलप्रद, B1 °फलायुत, Da D5
 °समन्वित — °) B1 सुवनैर, D1 मदनैर, Ca भवनैर
 (as in text) K3 Da1 सर्वे, K5 सर्व, D1-s
 सर्वो, D1 शुभैर D5 शुभनैरागत सर्वैर — °) D5
 जम्बू Dn °नदपरिष्कृतै, D4 s °नदविभूषितै

16 = (var) Brahmānda 1 15 48^c-49^b,
 Vāyu 34 55, Matsya 113 42^{cd}, Varāha 75 56
 — In G1, 16-17 are lost on a damaged fol — °)
 K5 गधपद्यस्तु राक्षस — °) Da1 °गुणसंयुक्ता, D5
 °गणसंयुक्ता — °) Ś1 K3 s D2 s ऽ नित्यदा, K4
 B Da Dn D4-s s सर्वदा

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
 समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ १७
 तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ।
 अभिगम्यामरश्रेष्ठाः स्तवैः स्तुन्वन्ति चाभिभो ॥ १८
 सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १९
 तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ।
 तस्य हीमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २०
 तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।

ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २१
 पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमं शिवम् ।
 कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥ २२
 तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
 उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः ॥ २३
 कर्णिकारमयीं मालां विभ्रत्पादावलम्बिनीम् ।
 त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २४
 तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २५

17 °) Da2 °धैर्गधैर्, D2 °धैर्याजैर् — °) K2 जयते, B1 यजतो (for यजन्ते) D2-1 1 3 T G2 M नैकदक्षिणैः, D5 दक्षिणैः सह D6 यजते च सदक्षिणैः

18 °) K5 हुंवरं, D1 2.6 तुवरं — °) S1 D2 °सुहहाहुहू; Ko 2 3 5 Da1 D3 1 8 °सुहहाहुहू (K5 °हु, T2 G1 M2 °हु), B Da2 Dn2 D1 5 8 °सुहाहा हुहू, D6 °सुहाहाहुहु — °) K3-5 B1 2 Da2 D2 3 5-7 [अ]मरश्रेष्ठ, B3 4 Dn D1 4 8 Gc [अ]मरश्रेष्ठान्, T G3 4 नरश्रेष्ठ, G1 2 M1 3 5 नरश्रेष्ठ, M2 नगरश्रेष्ठ, M3 निरिश्रेष्ठ — °) K2 त वै (for स्तवै) Ko D6 स्तुन्वति, K3 5 D7 स्तुवन्ति Ko 1 8 चाभिभो, K2 D2 वा विभो, D1 वै प्रभो, D7 वै विभो (for चाभिभो) K4 B Da Dn D3-5 8 S तुष्टुवृत्ति (K4 B1 2 Da D3 5 T2 G3 M2 स्तुवति वि, M1-4 वेस्तुवन्ति) विधैः स्तवै, S1 only as in text

19 °) D6 महाराज, D7 °त्मान — °) Dn S काश्यप — °) S1 Ko 1 4 Da1 D1 7 तत्रागं, M3 5 ततो गं. K5 भद्रं च, D8 रुद्र ते, D6 ते सर्वे; Ca भद्रं ते (as in text) — °) D5 चापरे (for the second पर्वणि)

20 °) K5 तस्यैकमूर्धन्युशना, Da1 Dn2 D8 M °च मूर्धन्युशना — °) G3 कार्यो, Cc काव्यो (as in text) S1 K1 दिवि, Ko दिव्य-, K3 5 Da D1-3 5 6 ऐवैर्, S राजन् (for दैत्यैर्) B2 महामते, D2 3 M1 (sup lin as in text) 2 2 5 महीयते — °) K4 B2 तस्या Ko 1 D7 हेमानि, K2 B1 4 Da D5 हेमानि, K4 B2 3 इमानि, T1 (sup lin) चेमानि, T2 G4 भीमानि (for हीमानि) D8 लिंगानि (for

रत्नानि) Dn D4 हेमानि तस्य रत्नानि (Dn2 marg. लिंगानि), D3 इमानि तस्य रत्नानि — °) K1 D2 8 तस्यैमे, D6 1 तस्यैते Da1 (marg as in text) परिपर्वता, Da2 D. मणि, T2 रत्नपर्वत

21 °) Ko कुबेरो, M2 कुमारो D2 भगवन्. — °) Ca as in text. — °) Da D3 5 1 Ca कला स, G3 कालाशः, M3 कलाशः (for कलाश) Cd cites कला — °) M1 3 5 मानुषे

22 °) K3 5 T2 तस्योत्तर T1 G M3 दिव्ये. — °) K4 damaged T G शुभं (for शिवम्) B Da Dn D4 5 8 सर्वर्तुकुसुमैश्चितं — °) Da1 कर्णिकार वन, D8 कर्णिकारं, T2 कर्णिकारमय D8 4 6 S दिव्य (for रम्य) — °) D8 1 G1 °जालसमुद्भव, T1 G2 4 M1's 4 °तलसमुद्गतं, T2 G3 M3 5 °तल समुद्भव.

23 °) K1 B2 Da2 D5 भीमैर्भूतैः (D5 °त), D8 दिव्यैर्दूतैः, S सर्वभूतैः B2 D1 1 समन्वित D5 om. समावृत and reads सूर्यैरिवोदितैः (of 24d) — °) D8 वसते, T2 अमते (for रमते)

24 G3 om 24ab — °) T2 °लविन — After 24ab, T1 G1 2 4 repeat 23ab — °) K5 त्रिभिर्नेत्रात्; Da1 त्रिभिर्नेत्र D6 कृतज्योतिस्, S (except G1) कृतोद्द्योतैस् D1 विकीर्णचक्षैः कृतोद्द्योतैस् (hypermetric).

25 °) S1 Ko 1 °प्रतापसा — °) K4 damaged. D6 सवृता, D7 धर्मज्ञा (for सुव्रता) — °) K4 damaged D8 न तु (for न हि) D1 पश्यति महिमानेशैः. — °) B8 महेश्वरं

तस्य शैलस्य शिखरात्कीरधारा नरेश्वर ।

त्रिंशद्वाहुपरिग्राह्या भीमनिर्वातनिखना ॥ २६

पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।

पतत्यजस्रवेगेन हृदे चान्द्रमसे शुभे ।

तथा ह्युत्पादितः पुण्यः स हृदः सागरोपमः ॥ २७

ता धारयामास पुरा दुर्धरां पर्वतैरपि ।

शतं वर्षमहस्राणां शिरसा वै महेश्वरः ॥ २८

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ।

जम्बूवण्डश्च तत्रैव सुमहान्नन्दनोपमः ॥ २९

आयुर्दश सहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।

सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ३०

अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।

जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ३१

गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ।

संवृतोऽप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३२

गन्धमादनपादेषु परेष्वपरगण्डिकाः ।

C 6 230
B 6 6 35
F 6 6 35

26 ^a) ५ शिखरे — ^b) K₀ क्षीरधाराञ्च Ś₁ K₀-2 जनेश्वर, T G₁-3 त्रिव(G₂ 3 'वि')व्युता, G₄ M दिव्यव्युता (for नरेश्वर) — ^c) K₀ परिग्राह्या, B₃ परिमिता (for परिग्राह्या) K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 8 8 G₂ Ca विश्वरूपा परिमिता (Da₁ Ca 'वृता'), Cd बाहु-न्यामपरिवृत्ता — ^d) K₅ भीमा (for भीम) D₅ 'निर्वात' Some MSS 'निम्बना

27 ^a) B₂ T₂ पुण्यनन्द — ^c) K₂-5 D₁-3 7 7 S 'त्यजस्र' (for 'त्यजस्र-') B Da Dn D₄ 8 8 पू (B₂ स्र)वतीव प्र(Da₁ 'ती' ष्व)वेगेन Cc cites प्रवेगेन — ^d) K₀ 1 चाद्रमसे, K₄ B Da Dn D₄-8 8 Cc चद्र-मम K₅ 5 D₁-3 7 चद्रममप्रमे, S चद्रप्रमे नृप — ^e) T₂ तयाम्युत्पादित, G₂ तथा ह्युत्पादित K₀ तथा ह्युत्पादित पुण्या Cc cites उत्पादित — ^f) K₂ सुहृद (for स हृद) K₀ सहृदा सागरोपमा

28 ^a) B₁ त (for ता) K₂ B Da Dn D₄ 8 8 तत्रा (for पुरा) D₀ om पुरा D₀ ता गगा धारयामास — ^b) K B₂ D₂ T₁ G₁ 2 4 M₄ दुर्धरा, D₅ त जुष्टा (for दुर्धरा) D₁ त्रिदशैरपि — In K₄, 28^{cd} is lost on a damaged fol — ^c) K₅ Da₁ D₂ 8 8 S शत वर्ष (T₂ शतवर्ष-, G₂ शत वर्ष)सहस्राणि, B₃ D₅ शत-वर्षमहस्राणा — Da₁ om (hapl) 28^d-30^a — ^d) T₁ G शिरस्यैव, T₂ M शिरस्यैव (for शिरसा वै) B Da₂ Dn D₄ 8 8 शिरस्यैव पिनाकशृङ्ग — After 28, T G read 6 8 18-25

29 Da₁ om 29 (cf v l 28) — ^a) D₀ मेरोश्च G₃ दक्षिणे (for पश्चिमे) Ś₁ K₀-2 D₀ T₁ G₁ 2 4 भागे (for पार्श्वे) — ^b) G₁ M₂ 'माला, M₅ 5 'माले M₄ महीधर — With 29^c-30^d, cf Brahmāṇḍa 1 17 2^c-3^d, Vāyu 46 4^c-5^d, Matsya 114 62^c-63^b, Liṅga 52 33^c-34^b — ^c) K₅ 5 D₁-3 7 T₁

जम्बूवण्डश्च, K₄ 'रुदेति, B Da₂ Dn D₄ 8 8 'खडे तु Ca cites जम्बूवडे — ^d) K₄ B Da₂ Dn D₄ 8 महाजनपदो नृप, T G सुमहान्सागरोपमा, D₀ पर्वतैरपि (sic) शत नृप Cc तत्र जम्बूवड एव केतुमालो महा-जनपद इत्यन्वय । Cc

30 Da₁ om 30^a (cf v l 28) — ^b) Ś₁ K₀-2 वर्षाणा भरतर्षम, S तत्र वर्षेषु (T G वर्षे तु) भारत — ^c) T₁ G₄ 'वस्त्राश्च — ^d) = 6 8 8^b D₀ स्त्रियो देवागनोपमा Ca d अप्सरसोपमा (as in text)

31 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 4, Vāyu 46 6, Matsya 114 63^{cd} — 31^{ab} = (var) 6 8 10^{ab} — ^c) Ś₁ K₁ 2 मानुपास, K₀ मनुष्यास (for मानवास) — ^d) K₂ D₄ 7 निस्तप्त, K₅ निष्टदा, D₁ तिष्ठति, D₀ निष्टष्ट (for निष्टप्त-) — After 31, D₅ ins

29^a पूर्वेण यस्य विख्यात पर्वतो गन्धमादन ।

32 With 32, cf Brahmāṇḍa 1 18 1^c-2^b, Vāyu 47 1^{cd}, Matsya 121 2^c-3^b — D₂ om (hapl) 32 K₂ om (hapl) 32^b-33^a — ^b) D₀ सर्व- (for सह) Da₂ गुह्यकै (for राक्षसै) — ^c) D₁ सार्ध, D₀ सर्वैर् (for संघैर्) — ^d) K₄ damaged K₃ D₀ द्योतते (for मोदते) D₁ क्रीडते ह्यलकाधिप

33 33^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 15 51^{cd}, Vāyu 43 1^{ab}, Matsya 113 48^{ab} — K₂ om 33^a (cf v l 32) — ^a) K₄ B D (except D₁ 8 8 1) 'पार्श्वे तु (for 'पादेषु) — ^b) K₁ 'ज्वपरगदिका, K₅ 5 D₂ 6 7 'ज्वमरगदि (D₀ 'जि)का, K₄ B Da Dn D₄ 8 8 परे त्वपरगदिका, D₁ 'पु परमा प्रजा, T G₁ 8 4 M परेषु पर (T₁ G₄ वरेषु वर; T₂ परेपरस, G₃ 'पु वर)गधिका, G₂ 'पु पदगदिका Ca d अपर-गण्डिका (as in text) — 33^{cd} = (var) Brahmāṇḍa

एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ ३३
 तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
 स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३४
 नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्वैरण्यकं परम् ।
 वर्षमैरावतं नाम ततः शृङ्गवतः परम् ॥ ३५
 धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
 इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव ह ॥ ३६

उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ।
 आयुप्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३७
 समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
 एवमेपा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ३८
 हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
 यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥ ३९
 अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

1 17 8^{ab}, Vāyu 46 10^{ab}, Matsya 114 68^{ad}
 — °) D₆ एका भूमि सह — °) C₆ परमायुष
 (as in text) D₈ वर्षाणि D₃ णा तत्र जीवित, M₄
 णा चरमायुष

34 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 54, Vāyu 43
 3, Matsya 1 13 49°-50° — °) K₄ B Dn D₈ 4 8
 हृष्टा, D₈ D₈ कृत्स्ना, D₂ G₈ क्षणा (for कृष्णा)
 G₈ महाराज (for नरा राजस्) — °) D₁ तेजोयोगमहा
 — °) K₈ 5 Dn D₁ 2 6 °स्पल (K₆ °त्तर)वर्णाभा
 — °) K₁ 2 5 D₁ D₆ सर्वासु प्रियदर्शना, B₈ सर्वाश्च
 प्रिय, T₂ सर्वा सप्रिय

35 °) K₄ B Dn D₁ 4 5 9 M₁ 2 Ca np नीलो
 त्पल (M₁ °र)धर (K₄ °वर, B₁ 4m °वन, M₁ 2 °तर,
 Ca °वर) K₆ श्रेष्ठ, D₆ श्वेतान्, T₁ G₄ वर्ष, Ca
 श्वेत, C₆ श्वेत (as in text) G₁-3 °त्परतर श्वेत
 — °) T₂ हिमवत, G₁-3 ऐरावतं (for हैरण्यकं) G₈
 वर (for परम्) D₆ हिरण्य वर्षमुत्तम, T₁ G₄ रम्यक
 नाम भारत, Ca as in text — After 35^{ab}, T₁
 G₄ ins

30* हिरण्यमय च श्वेताद्रे पर वर्षं नराधिप ।

कुरुवर्षं ततो राजन्शृङ्गवत्पर्वतात्परम् ।

— °) K₄ B₁ 2 4 Dn Dn D₄ 5 8 राजस् (for नाम)
 T₂ G₁ 3 वर्षं चैरावत नाम, G₂ M₃-5 वर्षं त्वि (G₂ चै-
 लावृत नाम, Ca वर्षमैरावत पूर्वं — °) K₆ S (except
 M₂ 4 5) K₆ तत्र (for तत) M₈ 5 शृङ्गमत K₆ पर
 (for परम्) K₄ B₁ 2 4 Dn Dn D₄ 6 8 नानाजनपदा-
 वृत, Ca वर्षं भद्राश्वसञ्जक

36 36^{ab} = (var) Linga 49 10^{ad}, Varāha
 75 33^{ab} of Brahmāṇḍa 1 15 35, Vāyu 34
 11, Matsya 113 32 — °) Ś₁ धनस्थित, K₆ धनु-
 स्थित, K₁ धन्वस्थितं, K₂ धनुस्थितं, K₃ D₂ 3 7 T₁
 G₁ 4 M₂ धनुस्थिते, K₄ 5 D₆ G₂ M₁ 8-6 धनुस्थिते,

D₁ धनुसस्थे, D₁ G₈ तत्र स्थिते, T₂ स तृतीयते, Ca d
 धनुसस्थे (as in text) — °) K₆ इलावृते; K₈
 इलावृत्तं, M₂ °वर्षं G₈ मध्यमे D₈ D₆ तं (for तु)
 — °) D₈ S (except T₁ G₄) दीर्घाणि (for वर्षा)
 K₆-8 5 B₈ D₁ D₁ 2 4 6 7 T₁ G₄ M₈ 5 चैव हि, T₂
 वै बहु, M₁ 2 4 चैव तु

37 = (var) Brahmāṇḍa 1 18 83, Vāyu 47
 49, Matsya 121 80°-81° — °) Ca उत्तरोत्तर
 मेताभ्या C₆ otes उत्तरोत्तरम् (as in text) — °)
 K₆ वर्णम् (for वर्षम्) Ś₁ K₆ 1 D₁ उद्दिश्यते, D₆
 उद्दिश्यते, T₁ G₄ उद्दिश्यते, Cd उद्दिश्यते (sio) B₈
 वर्षेषु त्रिगुणैर्बुधै, Ca as in text C₆ otes गुणै and
 उद्दिश्यते — °) D₃ आयुप्रमाणमारोग्य, T₁ G₄ यु
 प्रमाणादारोग्याद्, Cd आयुप्रमाणमारोग्य C₆ otes आयु
 and प्रमाण — °) Ca o cite धर्मत

38 38^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 18 84^{ab},
 Vāyu 47 80^{ab}, Matsya 121 81^{ad} — °) C₆ d
 समन्वितानि (as in text) — °) D₁ D₂ 6 सर्वेषु
 (for वर्षे) — °) K₆ पृथ्वी, S पृथ्वी (for
 पृथ्वी) — °) T₂ वृत्ता, G₁ चित (inf in हत),
 Ca o चिता (as in text) D₁ (by transp) पृथिवी
 पर्वतैश्चिता

39 °) K₈ 5 D₂ 6 °दृष्ट K₆ च (for सु)
 — °) K₄ तत्र K₈ 4 B D (except D₁ 6 7) राजन्
 (for राजा) — After 39, S ins

31* तत्र देवो महादेवो नित्यमास्ते सहोमया ।

चित्रे शिलातले रम्ये देवर्षिगणपूजित ।

[(L 1) G₂ यत्र (for तत्र) — (L 2) M₈ 5
 °पूजिते]

40 = (var) 2 3 8 — °) Ś₁ K₆ D₁
 अयुः, K₆ S अयुः, D₈ अयुः (for अस्त्युः) Ca o

हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४०
 तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् ।
 गम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
 दृष्ट्वा भगीरथीं गङ्गासुवाम बहुलाः ममाः ॥ ४१
 गृप्ता मणिमयास्तत्र चित्याद्यापि हिरण्मयाः ।
 तत्रेष्टा तु गतः सिद्धिं महत्साक्षो महायशः ॥ ४२
 सुष्ट्वा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः ।
 उपासते तिग्मतेजा वृत्तो भूतैः समागतैः ।

नरनारायणो ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४३
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
 ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४४
 वस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती ।
 जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४५
 अचिन्त्या दिव्यसंकल्पा प्रभोरैषेव संविधिः ।
 उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ४६
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।

C 6 245
B 6 6 50
C 6 6 51

उत्तरेण (as in text) D₃ कैलामान्, Cc कैलाम (as in text) —^b) B₂ (by transp) प्रति पर्वत — K₄ om 40^{cd} — 40^{cd} = (var) Brahmandā 1 18 24^{cd}, Vāyu 47 23^{cd}, Matsya 121 25^{ab} —^c) K₅ तु (for सु-)

41 = (var) Brahmandā 1 18 25^a-26^b, Vāyu 47 24^a-25^b, Matsya 1 21 25^c-26^d —^a) D₁ c महादिव्य —^b) K₄ B Da Dn₁ D₁ : 8 शुभ्र, T₁ G₂ : शुभ्र — 41^{cd} = 2 3 9 —^c) B₂ D₇ द्रष्टु, T G गत्वा (for दृष्ट्वा) —^d) K₁ D₆ दवाच, T₁ G₄ उपास्त, G₃ M₃ दपान्ते

42 = (var) 2 3 11^{ab}, 12^{ab} Brahmandā 1 18 28, Vāyu 47 27, Matsya 121 28^c-29^d —^a) D₃ चित्राक्ष, T₁ G यत्र (for तत्र) —^b) K₂ B D (except D₁) T G M₃ Cc चैत्याक्ष, M₁ : 5 चित्यक्ष M₁ : 2 चैव (for चापि) —^c) T₁ G₁₋₃ यत्रेष्टा Ko : 3 Da₂ D₁₋₃ : 8 नु गत, T₁ G₄ वर्धते, T₂ तु तत, G₁ : 2 वर्धते, G₂ M₃ च तत, M₁₋₃ : च गत (for नु गत) T G M₃ मिद

43 = (var) 2 3 12^c-13^b —^a) S₁ नृष्ट्वा, K₁ : 4 B Da Dn D₁ : 8 T₂ नृष्टा, K₃ D₂ दृष्ट्वा, K₅ D₆ दृष्ट्वा T₁ G₄ प्रजा; G₁ भूमि (for भूत) —^b) K₃ : 5 B Da Dn D₂ : 4-6 : सर्व (Da D₁ सह)लोके, T G M₃ : 5 सर्वाल्लोकान् S₁ Ko-2 D₁ : 7 T G सनातनान्, K₅ सनातनै —^c) K₄ Dn₁ D₄ दपामते, D₁ T₂ उत्पत्त्य (D₁ 'स्य)ते Cc तिग्मतेजा (as in text) —^d) B D (except D₁ : 2 c 7) T₁ G M यत्र (for वृत्तो) T₂ सर्व- (for यत्र) K₂ D₆ सनातनै, K₄ B Da Dn D₁ : 8 समतत (for समागतै) —^e) K₅ D₃ : 6 'यणो —^f) S₁ Ko : 2 : D₁ : 2 भव, D₃ : 6 यम, T G M₃ देव

(for मनु) G₂ पञ्चम

44 = (var) Brahmandā 1 18 27^{cd}, Vāyu 47 26, Matsya 121 27^c-28^b —^a) S₁ Ko-2 यत्र, M₃ ततस् B₁ : 4 D (except D₁ : 2 c 7) तत्र दिव्या त्रिपथगा —^b) T₁ G₂ : 4 तत्, G₃ च (for तु) K₅ प्रतिष्ठित, Cc 'ष्टिता (as in text) —^c) T G₁ : 4 M अपा (M₃ अत्रा) (for अप) —^d) Da₂ 'पाद्यते

45 ^a) K₁ : 4 B₁ : 4 Da Dn D₁₋₇ T₂ G₁ : 2 M₂ : 5 वस्वो (D₃ विस्वा, D₆ विश्वो)कसारा, K₃ बनौक; K₅ वस्वैक, B₃ मा सप्तधारा —^b) K₁ : 4 B Dn D₁ : 8 पावनी, Da पाविनी — S₁ om (hapl) 45^a-47^b —^c) K₃ D₆ T₁ जावू Ko-2 प्रसूता, K₅ च सीता, Dn₁ D₁ : 8 च शीता, D₁ च माता; D₆ च गगा (for च सीता) —^d) D₆ सीता (for गङ्गा) K₅ सीधुश्च, Da₂ D₁ गघश्च (for सिन्धुश्च) T₁ G M Ca सप्तमा (G₂ 'मा, M₁₋₃ : Ca 'म, M₃ 'घा)

46 S₁ om 46 (cf v l 45) —^a) C₁ अचिन्त्या (as in text) K₃ D₂ : 6 T₂ G₁ : 8 M देवसंकल्पा (D₂ 'संकल्पा, M₂ 'साकल्पा), B₁ : 4 Da Dn D₁ : 8 देवसंकाशा (D₁ : 8 'शा), D₁ : 7 दिव्यसंकल्पा, D₃ 'रूपाश्च, Cc 'संकाशा T₁ G₄ देवैरचित्यसंकल्प —^b) Da D₁ प्रभावैरेप, D₃ : 8 प्रभोरैरेप B₁ : 4 सनिधि Ko : 1 प्रभोरैरेप समुद्रव, K₂ प्रभोरैरेप समुद्रवा, K₃ : 5 D₁ : 8 प्रभोरैरेप सनिधि (K₃ : 5 सभव, D₁ सप्त च, D₂ मन्त्रम), K₄ B₃ D₁ प्रभावैश्च समन्विता, D₃ प्रभावैरन्विता शुभै, D₆ प्रभावैश्च सभव, Cc as in text — 46^{cd} = 2 3 13^{cd} —^c) Ko-2 शक्र, K₄ D₃ शत, G₁ : 4 यत्र (for सत्र) —^d) G₂ 'युग-संक्षये, Cc as in text

एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ४७

रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।

सर्पा नागाश्च निपथे गोकर्णे च तपोधनाः ॥ ४८

देवासुराणां च गृहं श्वेतः पर्वत उच्यते ।

गन्धर्वा निपथे शैले नीले ब्रह्मर्षयो नृप ।

शृङ्गवांस्तु महाराज पितॄणां प्रतिसंचरः ॥ ४९

47 ⁵¹ om 47^{ab} (of v 1 45) — ^a) K₈ D₂ दृश्यादृश्या, D₁ D₂ दृश्यादृश्ये, G₂ दूरादृश्या K₂ दृश्यादृश्या च भगवति (hypermetric!) — ^b) T₁ G₂-4 M₁-3:5 यत्र तत्र, T₂ G₁ M₄ यत्र यत्र

48 ^a) G₁ रक्षति, M रक्षता (for रक्षांसि) K₈ हिमवती, G₂ हिमवती — ^b) K₅ D₁ 6 G₂ 'कूटेषु, T₂ 'कूटे च — ^c) Ca (by transp) नागा सर्पाश्च K₈ G₁ निपथा — ^d) K₂-5 B Dn D₂ 4:8 G₂ M गोकर्णं च, D₂ कर्णिकारे, T₁ G₁ 4 गोकर्णे तु, G₂ 'र्णास्तु K (except K₁) B₁ 3 Da Dn D₂ 4:8 S तपोवन, B₁ D₂ 'धन

49 With 49^{ab}, of Brahmāṇḍa 1 17 35^{cd}, Vāyu 46 35^{ab}, Matsya 114 84^{cd} — T G transp 49^{ab} and 49^{cd}. — ^a) K₄ B Da Dn D₂ 5:8 सर्वेया, M₄ च गृहा T G देवासुरगृहा (T₂ 'रा गृहे, G₂ 'रगृहं) श्वेते — ^b) K₂ 4:6 B Da D₁ 4-8 M श्वेतपर्वत उ', T G पर्वते प्राय उ' — D₂ om 49^{cd} — ^c) M नैपथे K₄ B Da Dn D₂ 5:8 नित्यं, K₅ शैले (for शैले) — ^d) K₂ 5 B Da Dn D₂ 4:8 तथा, D₂ यथा (for नृप) — 49^{ef} = (var) Brahmāṇḍa 1 17 36^{ab}, Vāyu 46 35^{cd}, Matsya 114 85^{ab} — ^e) Da 'वांश्च — ^f) K₄ B D (except D₁-3 6) G₁ M₃ देवाना (for पितॄणां). Ś₁ Ko-2 'सवर', K₂ 'सश्रय, T₂ 'संचया, Ca o 'सचर' (as in text)

50 ^a) T₁ G₄ महाभाग — ^b) K₅ सम, M (except M₃) नव (for सप्त) Ca c सप्त वर्षाणि (as in text) B₂ भारत (for भागश) — 50^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 17 37^{ab}, Vāyu 46 36^{cd}, Matsya 114 86^{ab} — ^c) D₂ भूतान्यपि निवि', M (except M₄) भूतैरुप निवि' — ^d) Ca c गतिमन्ति and ध्रुवाणि (as in text)

इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।

भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ५०

तेषामृद्धिर्वहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।

अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ५१

यां तु पृच्छसि मा राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।

पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभये दक्षिणोत्तरे ।

कर्णौ तु नागद्वीपं च कश्यपद्वीपमेव च ॥ ५२

51 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 37^{cd}, Vāyu 46 37, Matsya 114 86^{cd} K₅ D₂ (both erroneously) read 51-53 after 6 8 7^{ab} — ^a) K₂ तेषामृद्धि, M₁-3 6 एषामृद्धि, D₁ 6 तेषा मृद्धि, T G M₄ एषां वृद्धि, Ca as in text — ^b) K₂ D₁ दृश्यते K₂ दैवमानुषा, B₁ Da₁ D₁ 7 T G₂ 4 M₄ दैवमानुषी, M₁-3 5 नैव मा' — ^c) Ś₁ Ko 1 असख्या, D₁ 6 अशक्या, T₁ G न शक्या Ko पर', K₂ 6 D₂ 6 प्रति (for परि') — ^d) T₁ श्रद्धया च (G₂ तु), T₂ 'द्धेया च Ko-2 'यिता, T₂ G₂ M₃ 'पया K₅ D₁ Ca श्रद्धेयानु बुभूषता

52 For sequence in K₅ D₂, of v 1 51 — ^a) B₁ 2 या च, D₁ यत्तु, D₂ य तु K₅ पृच्छति. Ko 5-8 B₁ 3 4 D T₂ G₁ 3 4 मा, B₂ मे (for मा) D₂ महाराज (hypermetric) (for मा राजन्) — D₂ om (hapl) 52^b-53^a — ^b) Ko 1 उमा' (for शशा') — After 52^{ab}, K₂ D₂ ins

32* जम्बूद्वीपस्य सर्वस्य आकृति चन्द्रमण्डले ।
while T₁ G₄ ins

33* स वै सुदर्शनद्वीपो दृश्यते शशवद्विधौ ।
— ^c) G₂ शशस्य (for शशस्य) K₂ देवर्षे, K₃ द्विवर्षे, D₁ द्वे शर्षे, D₂ (by transp) वर्षे द्वे, S वर्षे तु (for द्वे वर्षे) — ^d) K₂ B Da Dn D₂ 5:8 उक्ते ये; D₁ T₂ G₁ M₂ उभयोर्, D₂ 7 उभे ये (for उभये) — After 52^{cd}, T₁ G₄ ins

34* अन्यानि पञ्च वर्षाणि गलान्त कल्पितानि च ।
— ^c) K₂ 5 D₁ 'द्वीपस्य, K₄ B Da Dn D₂-5 7 8 'द्वीपश्च S शाकद्वीपश्च (M₂ 'प च) क्रौंचश्च — ^f) K₂-3 B Da Dn D₂-5 7 8 T₂ G₁-3 M का (K₂ D₂ 7 क) श्यपद्वीप एव च, T₁ G₄ शलमलि पुष्करोपि च ❀ Ca काश्यपद्वीपादयोवांतरद्वीपा । ❀

ताम्रवर्णः शिरो राजञ्च्रीमान्मलयपर्वतः ।

एतद्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।

मेगेरथोत्तर पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय ।

निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥ १

संजय उवाच ।

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वं तथोत्तरे ।

उत्तराः कुर्यो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २

तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः ।

पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ।

अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४

C 6 256
B 6 7 4
K 6 7 4

53 For sequence in K D^c, cf v 1 51 — D^c om 53^a (cf v 1 52) — ^a) Ś1 Ko 2 'वर्णं' शिलो, K1 4 Dn D1 2 T2 'पर्णं' (Dn1 T2 'पर्णी') शिलो, K^c ताम्रवर्णशरो, B 'वर्णशिलो', Da D^c 'द्वीपशिलो', D1 ताम्रवर्णशिलो, D2 ताम्रवर्ण शिला, D3 ताम्र^c शिलो, T1 'वर्णशिलो' G1 M 'पर्णी' (M2 2 'णि') शिलो जक्ष, G2 1 'पर्णी' (G2 'पाणि') शिलो जक्ष, G1 'वर्णं' शिलो नक्ष — ^b) K^c श्रीवा मलय, D1 क्रमात्मक — ^c) M1 पुते Ś1 K1 द्वितीयो, D^c M^c 'य', Ca c द्वितीय (as in text) — ^d) K1 रच्यते Ko 1 2 D^c M2 2 दानमन्त्रिणि (K^c 'ते'), K2 D2 3 c 2 शशि सन्धित, D1 प्रातरन्धित, T1 G1 दशमजिह्व (11 'त'), Cc 'न्यित' (as in text)

Colophon — Sub-parvan K3 B2-4 Da2 D1 2 जम्बू (B2 2 D2 'प') द्विनिर्माण, K4 B1 Da1 D3 जम्बू (K4 'प') द्विनिर्माण, K^c जम्बू द्विनिर्माण, D2 जम्बू — Adhy name K3 वार्षिकपर्वत, D1 भूगोलवर्णन, D2 वार्षिकपर्वत, D3 जम्बू द्विनिर्माण, D4 सुदर्शनद्वीपदर्शन, M1-4 भुवनकोश — Adhy no (figures, words or both) Da2 D1 2 M 7 (as in text), Dn T G 6 — Sloka no Dn 56, D^c 59 — Aggregate Sloka no K^c 256, D1 247

8

1 M^c om the ref — ^a) K4 अथातर, D3 अयोत्तम, T2 उत्तर D1 '[उ]त्तरे पार्श्वे' — ^b) D1 पूर्वं Ś1 चाचक्ष्व, K2 वाचक्ष्व, K^c D^c 1 आचक्ष्व,

D3 वाचक्ष्व (sic) — ^c) K1 समाचक्ष्व (for महाबुद्धे) — ^d) K^c माल्यवन्त K3 2 D2 महागिरि (for च पर्वतम्)

2 ^a) = 6 8 18^a, Cc दक्षिणेन (as in text) Ca cites नीलस्य, ननु, दक्षिणे — ^b) K1 तथोत्तर K3 2 मेरोरुत्तरतस्तथा Ca cites मेरो[रु]त्तरे — 2^{cd} = (var) Brahmandā 1 15 71^{cd}, Vāyu 45 11^{cd}, Matsya 113 69^{cd} — ^d) S दिव्या (for पुण्या) K1 2 सिद्धि, M^c सिद्धा निषे

3 3^{ab} = (var) Brahmandā 1 15 72^{ab}, Vāyu 45 12^{ab}, Matsya 113 70^{ab} — ^a) Ś1 Ko 2 मृदु, K1 मृग, Ca मधुफला (as in text) — ^b) Ko-2 2 (sup in as in text) पमा, B2 गता, Da1 D2 'दका, D^c 1 'दमा, T2 G1 'दया, M1 नित्यपुष्पा फलोपगा — ^c) T1 G गन्धवति च माल्यानि — ^d) T1 G1 फलानि रसवन्ति च (by transp)

4 4^a = (var) Brahmandā 1 15 73^{ab}, Vāyu 45 13^{ab}, Matsya 113 71^{ab} — ^a) T2 तृणं (for तत्र) D1 सर्वे कामफला वृक्षा — ^b) D1 तत्र (for वृक्षा) D^c om (hapl) from जना up to वृक्षा in 4^d K3 2 D^c 2 G2 M नराधिप (K^c 'पा') (for जना) — 4^{cd} = (var) Brahmandā 1 15 74^{ab}, Vāyu 45 14^{ab}, Matsya 113 71^{cd} — Ś1 Ko 1 B2 om (hapl) 4^{cd} — ^c) K3 अपरे क्षीरि, D2 अपर क्षीरि, T2 'रे क्षणिका T1 G2 2 वृक्षास् (for नाम) — ^d) T1 G2 2 तत्र तत्र (for वृक्षास्तत्र) K3 D2 2 प्रकीर्तिता, D1 T1 G1 2 2 जनाधिप, T2 M (except M1) नरपथ (for नराधिप) K^c वृक्षास्तत्र प्रकीर्तिता

ये श्रगन्ति मदा क्षीरं पदसं ह्यमृतोपमम् ।
 वन्त्राणि च प्रसृज्यन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५
 सर्वा मणिमयी भूमिः सृष्टमकाञ्चनवालुका ।
 सर्वत्र सुखसम्पर्गा निष्पट्टा च जनाधिप ॥ ६
 देवलोरुच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।
 तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विपमेषु च ॥ ७
 मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।

तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिवन्त्यमृतसंनिभम् ॥ ८
 मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते ।
 तुल्यरूपगुणोपेतं समवेपं तथैव च ।
 एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं विभो ॥ ९
 निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
 जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ १०

5 7^a = (var) Brahmanāṇḍa 1 15 74^{cd},
 Vāyu 45 14^{cd} Matsya 113 71^{cd} — ^a) Ko
 ये रक्षन्ति, K₁ प्रक्षरन्ति, K₂ ये रक्षन्ती, T₂ ये
 भरते — ^a) K₁ damaged Ko-2 अमृतो, B Da
 Dn D₁ 3 अमृतो (for अमृतो) — 5^{cd} = (var)
 Brahmanāṇḍa 1 15 72^{cd}, Vāyu 45 12^{cd}, Matsya
 113 70^{cd} — ^d) K₂ 2 D₂ 2 T₁ G₁ 4 M फलानि
 (for फलेषु)

6 = (var) Brahmanāṇḍa 1 15 75 Vāyu 45
 17, Matsya 113 72 — ^a) Dn D₁ M₂ मणिमया
 भूमी — ^b) Ko-2 तप्त, C₁ शुभ (for सूक्ष्म)
 After 10^a, ^c) Ko-2 ins

35* मणिरत्ननिर्भरस्य यद्वर्षद्वयमनिभम् ।

भूभागो दृश्यते तत्र पद्मरागममप्रभम् ।

[(L. 2) Ko-2 भूभा]

— ^c) K₂ 2 D₁ 7 सर्वतः, K₁ B Da Dn D₁ 3 G₂
 सर्वतः (for सर्वत्र) D₁ सुखसम्पर्गा, Ko 1 सुखसम्पर्गा,
 K₂ 2 D₂ सुखसम्पर्गा, T₂ 'मंकप, M₁ 'सत्पर्गा
 — ^d) D₁ Ko निष्पट्टाश्च, K₁ निष्पट्टाश्च, K₂ निष्पट्टा
 च, D₁ निष्पट्टा च, D₂ निष्पट्टा च, S दीर्घकाल
 K₂ 2 D₂ M₁ नराधिप (K₂ 'प) — After 6, ^c)
 Ko-2 M₁ ins

36* सुखरिष्य शुभास्तत्र सुखसम्पर्गा मनोहरा ।

[M₁ मनोहरा]

7 7^a = (var) Brahmanāṇḍa 1 15 76^{cd},
 Vāyu 45 16^{cd}, Matsya 113 73^{cd} — ^a) D₁ G₁ M
 मनोहरास्तत्र T₁ G₁ 4 यत्र (for सर्वे) — ^b)
 — 2^{cd}, 2^{cd} M₁ यत्र (for तत्र) S₁ K₁ मानव
 — After 7^a, K₁ D₁ (both erroneously) read 6 7
 31^{cd} — S₁ Ko 1 om (hap) 7^{cd} 9^{cd}; K₂ om
 7^{cd} — ^d) K₂ 2 B₁ 2 Da Dn D₁ 3 S शुभा (P₁
 मनोहरा D₁ मया, T₁ शुभा भित्तमपद्मा सर्वे सुखिय-
 सत्पर्गा (for सर्वे) — ^e) C₁ शुभा (for भित्तमपद्मा)

Cd समेषु (as in text)

8 = (var) Brahmanāṇḍa 1 15 77, Vāyu 45
 17, Matsya 113 74 — S₁ Ko 1 om 8 (cf v 1 7)
 — ^a) K₂ 2 प्र (for च) — ^b) = 6 7 30^{cd}.
 D₂ 'रसा समा — ^c) D₁ 7 तत् (for ते) — ^d)
 M 'समित, T₁ G₂-4 'सभव

9 = (var) Brahmanāṇḍa 1 15 78^a-79^b, Vāyu
 45 18^a-19^b, Matsya 113 75^a-76^b, cf Linga
 52 20 — S₁ K₁ om 9^{cd} (cf v 1 7) — ^a)
 G₂ मिथुने, Co 'ने (as in text) K₂ B Da Dn
 D₁ 3 जायते काले, K₂ 2 D₁-2.6 7 जायतेह्य वै (D₂
 'ह्यपि), K₁ damaged, T₂ जायमान त — ^b)
 K₁ damaged K₂ समं ते च, K₂ 2 Da D₂
 S समताय, D₁ 6 7 सम तत्र, D₂ ससक्तं च K₂
 B₁ Da D₁ 2 S प्रवर्तते Ca cites समंताद्वर्तते
 — ^c) D₁ 2 तुल्यरूप गुणो Ca cites तुल्य रूप
 — ^d) S₁ K₁ 2 3 B D₂ सम (K₁ 'मा'पेश, Ko सम
 वशे, K₂ समवर्ष, M₁-2 3 समशीलं, T₁ G M₁ 'वेतः
 T₂ समुपेत — ^e) B₁ M एवमेवा (M₁ 'का)तु, T₁
 एकमेवानु, T₂ G₁ एकामेकानु, G₂ एवमेकानु, G₂ 4
 एवमेकानु (for एकैकमनु) K₁ B₂-4 Da Dn D₁ 3 8
 एव (B₂ Da₁ D₁ 'क)मेवानुरूप च Ca cites एक and
 अनुरूप Co cites अनुरूप — ^f) K₂ D₂ 7 प्रभो
 — After 9, D₂ ins

37* मृत्युश्च समकालं च तयोर्मिथुनयुग्मयो ।

10 = (var) Brahmanāṇḍa 1 15 79^{cd}-80^{cd}, Vāyu
 45 19^{cd}-20^{cd}, Matsya 113 76^{cd}-77^{cd}, of Linga 52
 21 — 10^{cd} = (var) 6 7 31^{cd} — ^a) K₁ B
 D₁ Dn D₁ 3 'मयाश्च ते लोका, D₂ 'मया विनि
 शोका — ^d) G₁ वर्षाणु (for वर्षाणं) — ^e) G₂
 जना (for न चा) K₂ 2 D₂ जह (K₂ 'हा'त्यलं,
 D₂ 2 त्यन्ति च (D₂ 'है), T₂ जयत्युत, M₁ 4 दहत्युत
 M₂ 2 दहत्युत Ca cites जहति

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
 ते निर्हरन्ति हि मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ ११
 उत्तराः कुरवो राजन्त्याख्यातास्ते समासतः ।
 मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ १२
 तस्य पूर्वाभिपेक्षस्तु भद्राश्चस्य विशां पते ।
 भद्रसालवनं यत्र कालाग्रश्च महाद्रुमः ॥ १३
 कालाग्रश्च महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः ।
 द्वीपश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ १४

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
 त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ १५
 चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ १६
 दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्पभ ।
 कालाग्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः ॥ १७
 दक्षिणेन तु नीलस्य निपधस्योत्तरेण तु ।
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्षः सनातनः ॥ १८

C 6 273
B 6 7 19
K 6 7 19

11 ^a) K₀ भारुडा, D₁ D₂ T₁ भारडा, D₀ गारुड, T₂ M₂ मेरुडा, G₂ हाटणा — ^b) S₁ K₀ 1 तीक्ष्णद्वपा, S (except M₂) तीक्ष्णद्वपा — ^c) K₃-B D (except D₀) तान् (for ते) K₄ B D₁ D₂ D₃ 5 M 'हंरतीह, T₁ G₂-4 'हंरति च T₂ G₁ ते निम्नं (T₂ 'ह)ति च भूतानि

12 ^b) D₀ आख्या (for व्याख्या) K₀-2 समागता, K₀ D₀ समतत, G₁ समाहिता — ^c) D₁ पूर्वं — ^d) T₁ G M₂ 5 वक्ष्यामि च, D₀ म्यथ — T₁ G₁ ins after 12 M₂, after 13^{ab}

38* भद्राश्च नाम वर्षं तु पुरो वं गन्धमादनात् ।

13 ^a) D₃ 1 T G₂-4 M₁ 2- तत्र (for तस्य) S₁ K₀-2 D₁ पूर्वाभिपेक्ष तु, K₃ 5 D₂ 0 पूर्वाभिमुखतो, K₄ B D₁ D₂ D₃ 5 G₁ मूर्धाभिपेक्षस्तु (D₀ 'स्य), D₁ पूर्वविभागे तु Ca मूर्धाभिपेक्ष, Cc मूर्धादिभेक्ष (sic) — ^b) D₃ सुभद्रस्य, D₀ भद्राश्च M₁-2 5 महीपते — After 13^{ab}, M₂ ins 38* — 13^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 58^{ab}, Vāyu 43 6^{cd}, Matsya 113 72^{cd} — ^c) K₂ 4 B₁-3 D₁ D₂ D₃ 1 8 भद्रशालं, K₃ 5 D₂ भद्र शालं, D₁ 0 भद्रकालं, D₂ भद्र काल Cc cites शालवने T G₂-4 तत्र, M चैव (for यत्र) — ^d) D₃ G₁ 1 कालाग्रं, G₄ महाग्रं B₂ तथा द्रुम, D₁ G₂ महाद्रुमा

14 ^a) K₄ B D₁ D₂ 5 G₁ M कालाग्रस्तु, K₃ कालाग्रश्च, D₁ 'त्राश्च, G₃ 'त्रश्च S₁ K₀-2 महायाहो — ^b) S₁ K₀-2 नित्य पुष्पं, D₃ द्रुमो नित्य, M₀ नित्यशुद्ध K₃ चस, K₄ चय, D₁ D₂ तत (for शुभ) D₁ नित्य पुष्पफलां शुभा, D₂ नित्यपुष्पफलस्य च, T₁ G 'फलोपग (T₁ 'गा, G₂ 'म) — ^c) K₃ D₂ 0 वृक्षश्च (D₂ 'स्य), K₄ B D₁ D₂ D₃ 5 द्रुमश्च, K₅ वृक्षाश्च, D₁ वृक्षस्य, T₁ G₄ सहस्र (for द्वीपश्च) — 14^d = 19^b

15 = (var) Brahmānda 1 15 58^c-59^b Vāyu 43 7, Matsya 113 53 — ^a) K₄ तस्य ते, D₁ D₂ त पृते, S तत्र वै — M₁ 5 read and M₂ 5 repeat 15^c-16^d after 25 — ^c) M₃ (first time) 4 5 'वर्णामा

16 = (var) Brahmānda 1 15 59^c-60^b, Vāyu 43 8, Matsya 113 54 — For sequence in M₁ 2, cf v 1 15 — In G₁, 16^{ab} is lost on a damaged fol — ^a) B₁ चद्रवर्णाश्चंद्रशुभा, D₁ 5 T₁ G₄ चद्रमा च (T₁ G₄ 'द्राभाश्च) चद्रवर्णाश्च, G₂ चद्राभाश्च चद्रवर्णा, G₃ चद्रप्रभा सवर्णाश्च — ^b) = (var) 1 213 69^d 4 8 12^d T₁ चद्रवर्ण निभा, G (G₁ damaged) चद्रविबनिभा — ^c) K₀ 'गात्र्याश्च, K₁ 5 'गात्र्याश्च, K₂ D₁ 0 S (except T₂) 'गात्र्याश्च — ^d) K₃-B D M₂ नृत्तगीतविशारदा (D₀ विचक्षणा)

17 = (var) Brahmānda 1 15 60^c-61^b, Vāyu 43 9, Matsya 113 55 — ^b) D₀ तत्रायुश्चैव भारत, G₂ यु पुरुषर्पभ — S₁ om 17^c-18^d — ^c) K₀-2 'रसपीताश्च, D₂ 'रसपीतास्तैर्, D₃ 'रस पानेन, D₀ रसपानाश्च, G₃ कालाग्ररसपीता वै — ^d) D₃ 0 G₃ M₁-4 नित्य (G₃ त्य) सुस्थिर (M₂ 'स्थित, M₄ 'स्मित)यौ, G₁ नित्यसंस्थितयौ

18 = (var) Brahmānda 1 17 23, Vāyu 46 23^c-24^b, Matsya 114 73^c-74^b — S₁ om 18 (cf v 1 17) T G read 18-25 after 6 7 28 — ^a) = 6 8 2^a T G दक्षिणेन च (T₂ 'जे नृप) T G M₄ मेरोस्तु (for नीलस्य) Cc cites दक्षिणेन and नीलस्य — ^b) K₀-8 D₂ 5 0 1 T G₁ 4 च (for तु) — ^c) K₀-8 5 D₁ 2 0 1 महाराज (for नाम महावृ) — ^d) D₁ जावृ, M₃ जवृ

सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ।

तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः ॥ १९

योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ ।

उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृथ्वानुजेश्वर ॥ २०

अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ २१

पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ।

19 = (var) Brahmandā 1 17 24, Vāyu 46 24^c-25^b, Matsya 114 74^c-75^b — For sequence in T G, cf v 1 18 — "a) Da1 Da2 G1 M2 ॥ सर्वकालं Da2 D2 पुण्य (for पुण्य) T2 'फलैः पूर्णं — 19^b = 11^d — "c) Da [अ]भि विख्यातो (for समाख्यातो) — "d) G1 K1 Da1 जम्बू

20 = (var) Brahmandā 1 17 25, Vāyu 46 25^c, Matsya 114 75^c-76^b — For sequence in T G, cf v 1 18 — "a) Da सहस्रं तु, D2 'स्य, T G M4 सहस्रे द्वे — Ko 1 om (hapl) 20^b-21^a — "b) D2 शतं तु, T2 ततश्च (for शतं च) T1 (पुरुषर्षभ K2 शतानि दश पञ्च च — "c) Ca उत्सेध (as in text) K2 वृक्षराजस्ता, Dn2 जनुवृक्षस्य — "d) G2 विस्पृष्ट, G3 दिविस्पृष्ट K1 D1 मनुजाधिप, K2 मनुजेश्वर

21 With 21, of Brahmandā 1 17 26, Vāyu 46 26 For sequence in T G, cf v 1 18 — Ko 1 om 21^a (cf v.1 20) — "a) S1 अरत्नीना, B2 अरुद्वाना; Ca ० अरत्नीना (as in text) D1 ० सहस्रं तु — "b) = 6 9 4^b, 7^d T2 नत्र (for दश) Ca om दश and पञ्च B1 शतं च भरतर्षभ — "c) Ko-2 परिणाहश्च, D2 परिमामस्य; T G परिणाहोस्य, M1 परिणाहस्तु Ca ० परिणाह (as in text) Ca om वृक्षस्य, फलानां and परिणाह T2 पतमाना (for वृक्षस्य) — "d) K2 ० D2 रसदे (K2 'दो)हिनां, T2 फलभेदिना, Ca ० रसभेदिनाम् (as in text)

22 For sequence in T G, cf v 1 18 — 22^{ab} = Brahmandā 1 17 27^{ab}, Vāyu 46 27^{ab}. — "a) K2 (by metathesis) तप, Ca पतमानानि (as in text) Da1 Dn D2 ० ० T2 तान्यु (Da1 D2 'न्यू)र्वी — "b) S कुर्वं (M2 'वं)ते S1 विविर्ल (sic) — "c) T G1-3 M1 २ २ विमुच (T1 M1 २ 'चं)ति (for मुञ्चन्ति च) T1 G1 २ २ चातु, T2 G2 M2 ० जातु, M1 २ २ जात

मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्नजतसंनिभम् ॥ २२

तस्या जम्बूवाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।

मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरुन् ॥ २३

पिबन्ति तद्रसं हृष्टा जना नित्यं जनाधिप ।

तस्मिन्फलरसे पीते न जग वाधते च तान् ॥ २४

तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ।

तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २५

(for राजम्) — "f) S महा (for तस्मिन्)

23 = (var) Brahmandā 1 17 27^c-28^b, Vāyu 46 27^c-28^b, Matsya 114 76^c-77^b — For sequence in T G, cf v 1 18 — "a) Da2 M2 तस्य, K2 D2 तस्मात्, T G स तु, M1 २ ० तत्र (for तस्या) S जम्बू (for जम्बूवा) K2 फलरसान्, Da1 फलरसेद्, D2 रसफलान् — "b) K2 ० D2 ० प्रवर्तते, D1 नराधिप (for जनाधिप) — "c) K2 मेरु K2 D2 T2 'क्षिणी कृत्वा (D2 'स्य) — "d) K2 ० D2 सा प्रया, D2 संप्रया

24 = (var) Brahmandā 1 17 28^c-29^b, Vāyu 46 28^c-29^b, Matsya 114 77^c-78^b For sequence in T G, cf v 1 18 — "a) K2 ० D1 २ ० ० पिबन्ति तत्र महृष्टा (D1 'प्य), K2 damaged, B1 २ ० Dn1 D2 ० तत्र तेषा मनश्चातिद्, B2 Dn2 तत्र क्षुब्ध इमश्चापि, Da1 तत्र तेषां ह्रम (by corr मन)श्चापि, Dn2 D2 S न क्षुधा न ह्रमश्चा (T2 'धा क्षुधितस्या, G1-3 'धा न ह्रमं चापि; D2 तत्र क्षुब्ध नमश्चापि — "b) K2 damaged B Dn D2 २ ० S न पिपामा; Da D2 क्षुत्पिपामा (for जना नित्य) — "c) G2 रसफले (for फलरसे) B2 प्रीति (for पीते) — "d) D1 वर्धते (for वाधते) K2 चरान्, D1 जन, D2 च त, S हि तान् (G2 हिमान्) Ca om तान्

25 = (var) Linga 52. 43 — For sequence in T G, cf v 1 18 — 25^{ab} = Brahmandā 1 17 30, Vāyu 46. 30, Matsya 114 79 — "b) D2 सौवर्णं, D2 सुवर्ण (for कनक). — After 25^{ab}, K4 B Da Dn D2 २ २ २ ins

39* इन्द्रगोपकसकाशं जायते भास्वरं तु तत् ।

[D1 'यणाम (for 'सकाश) D2 भास्वर]

— "c) K2 D2 'संकाशो (for 'वर्णाश्च) — "d) = 6 8 7^b, 28^b M1 २ २ भुवि; M2 ० यत्र (for तत्र). — After 25, M1 २ read, and M2 ० repeat 15^c-16^d.

तथा माल्यवतः शृङ्गे दीप्यते तत्र हव्यवाद् ।
 नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्पभ ॥ २६
 तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वान्तगण्डिका ।
 योजनानां सहस्राणि पञ्चागन्माल्यवान्स्थितः ॥ २७
 महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
 ब्रह्मलोकाच्च्युताः सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः ॥ २८

तपस्तु तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ २९
 पष्टिस्तानि सहस्राणि पष्टिरेव शतानि च ।
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ३०
 पष्टिं वर्षसहस्राणि पष्टिमेव शतानि च ।
 आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३१

C 6 288
B 6 7 32
F 6 7 32

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

26 K₄ om (hapl) 26^a-28^b, D₂ om 26
 —^a) = 27^a T₂ G₁ 2 M₁ 2 4 तत्र (for तथा) D₁
 पृष्टे, Cc शृङ्गे (as in text) —^b) D₁ 6 दीप्यते
 K₃ D₁₁ दीप्यते (D₁₁ दृश्यते) हव्यवाहन, B D₁₂
 D_n D₁ 2 8 S दृश्यते हव्यवाद् स (D_n 2 त) डा —^a)
 Cc कालाग्नि (as in text)

27 K₄ om 27 (cf v l 26) —^a) = 26^a
 D₁ चया, T₁ G₁ M₂ तत्र, T₂ ततो (for तथा)
 —^b) Cc d cite अनुगण्डिका, and Cc पूर्वान्तु K₂ पूर्वे
 पूर्वं तु गण्डिका, K₂ B D T₂ M₃ पूर्वे (B D_n 2 'र्व')
 पूर्वान्तुगण्डि, T₁ G₃ 4 सर्वे स (G₃ पूर्वे पूर्वान्तुगण्डि,
 G₁ damaged, G₂ 2 2 2 सुगणिना, M₁ 2 4 पूर्व
 पूर्वा तु गण्डि ॥ Cc पूर्ववाहिनी गण्डकानाम्नी नदी । ॥
 —^d) K₂ 5 D₁-3 6 7 स्मृत (for स्थित) K₂ B D_n
 D_n D₁ 2 8 पञ्चपण्माल्यवाद्द्रुप (K₂ स्थित) ॥ Cc
 पञ्च पदित्येकादशमथ्या गृह्य वा तस्या महस्य च महस्य
 च सहस्राणीति त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणीत्येव स्यात् । ॥

28 28^{ab} = Brahmandā 1 17 6^{cd}, Vāyu 46
 8^{cd}, Matsya 114 66^{cd} —^a) K₁ D₁ G₁ 2 M₁
 महाराजत, D₁ रजतसंकाशा, Cc cites महारजत
 — 28^b = 6 8 25^d —^c) K₁ 'लोका' शता, K₃ 4
 B D (except D₃) T₂ G₃ M₂ 4 'लोकच्युता', M₃
 (inf lin) 'लोकाचिता' —^d) B₁ 2 सर्वे स्युर्वह्म,
 D_n 1 n₂ (marg) D₁ 3 सर्वे सर्वेषु साधवः, D_n 2 ते
 सर्वे ब्रह्मवादिनः

29 ^a) K₃ 5 D₁-3 6 S तपस्ते तप्यमानास्तु (K₃ 4
 D₂ 'नाश्च'); K₄ B D_n D_n D₁ 3 तप्यमान्य (Da
 D₃ 'प')ति ते तीव्र —^b) K₃ 5 D₂ संभवत्यूर्ध्वं,

D₃ प्रभवति ह्यूर्ध्वं (hypermetric) —^c) D₁ T₁
 G₁ 2 4 'यं हि, D₃ 'यं च, D₁ सरक्षणार्थं —^d) K₂ 4
 B₁ D_n D₁ 3 प्रविशन्ति D_n 1 दिवाकरे

30 D₃ om (hapl) 30 —^a) K₄ damaged,
 K₂ D₃ पष्टिर्वर्ष, B पष्टिं वर्ष, D₁ पष्टिं तानि, T₁ G₁
 पष्टिस्तेषा Cc as in text —^b) K₄ damaged,
 K₂ D₃ पष्टिर्वर्ष, B₁ 2 4 D₁ 'मेव, B₃ पष्टिं वर्ष, D₅
 पष्टिर्वर्ष, S पष्टिस्तानि (T₁ G₁ 'स्तेषा) — After
 30^{ab}, G₂ reads 31^{cd} —^c) K₁ Ko-2 om (hapl)
 30^c-31^b, B₁ om 30^{cd}

31 S₁ Ko-2 D₁ om 31^{ab} (for S₁ Ko-2, of
 v l 30) —^a) K₃ D₁ 2 3 पष्टिर्वर्ष, D_n 1 D₃
 T₂ पष्टिर्वर्ष —^b) K₃ D₂ पष्टिर्वर्ष, D_n 2 पष्टि-
 मेव, D₃ T₁ G₁ M पष्टिं वर्ष, T₂ G₃ पष्टिर्वर्ष-
 — G₂ reads 31^{cd} after 30^{ab} —^c) K₅ 'त्यतप',
 D₃ 'त्येनाभि' (for 'त्यताप') —^d) K₃ 5 D₂
 शशिमण्डले, S (except M₁) रविमण्डल — After 31,
 S₁ reads 6 9 1

Colophon om in Ko 1 — Sub-partan K₃
 B₁ जम्बूख (B₁ 'प')दविनिर्माण, K₄ B₁ 2 Da D₂ 4 8
 जम्बूख (K₄ B₂ D₂ 'प')दनिर्मा (D₃ 'र्वा')ण, K₅ जम्बूद्वीप-
 निर्माण — Adhy name K₃ 5 द्वीपवर्णन, D₁ भूगोल,
 M₁-4 भुवनकोशे उत्तरकुख्वर्णन; M₅ उत्तरकुख्वर्णन
 — Adhy no (figures, words or both) S₁ K₅
 Da₂ D₅ M 8 (as in text), K₃ Da₁ D_n D₁
 T G 7. — Śloka no D_n 32, D₅ 33
 — Aggregate śloka no D₁ 281

९

धृतराष्ट्र उवाच ।

वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १

संजय उवाच ।

दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्य चोत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
रतिप्रधानाश्च तथा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३

9

1 Ś1 reads 1 after 6 8 31 — T2 om the
1 of — ^a) G2 नामेति (for नामानि) B2 & D2
(marg see m, before corr as in text) D2
D2 8 च त्रयाख्यातं (for चैव नामानि) — ^c) K2
यथावृत्त, D2 यथातथ्य

2 = (var) Brahmandā 1 15 61^c-62^b,
Vāyu 45 2, Matsya 113, 60^c-61^b — ^a) C2
दक्षिणेन (as in text) — ^b) N (except K2 D2)
निपथस्यो* (cf 6 7 7^b, 8 18^b), M नीलस्याधो*
K2-2 B2 D2 8 7 S च, D2 हि (for तु) — ^c)
Ś1 रामणक — ^d) = 3^d K2 & D2 यत्र जातास्तु
मानवा

3 = (var) Brahmandā 1 15 62^c-63^b, Vāyu
45 3, Matsya 113 61^{cde} — K2 & D2 om
(hapl) 3 — 3^{ab} = (var) 6 8 7^{cd} — ^a) D2
शुक्लाभि (for शुक्लाभि) — ^b) B2 स्वप्रिय*, D2
सुप्रिय* — ^c) K2 B D2 D2 D2 8 नि सपत्नाश्च
ते सर्वे — ^d) = 2^d D2 & M जायते भरतर्षभ,
T G ते पुरर्षभा (C2 8 भ)

4 = (var) Brahmandā 1 15 64^c-65^b, Vāyu
45 5, Matsya 113, 63 — 4^{ab} = Liṅga 52 16^{ab},
Kūrma 47 3^{ab} — ^a) M2 द्रत (for दश) — ^b)
= 7^d, 6 8 21^b D2 7 दश वर्षदशतानि च — K2 1
om (hapl) 4^c-7^d — ^c) D1 च (for ते) K2 &
D2 सदा राजन् (for महाराज)

5 = (var) Brahmandā 1 15 65^c-66^b, Vāyu
45 6, Matsya 113 64 — K2 1 om 5 (cf v 1 4)
K2 & D2 read (with v 1) 5^{ab} twice — ^a)

दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।

जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ४

दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।

वर्षं हिरण्यवंतं नाम यत्र हिरण्यती नदी ॥ ५

यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ।

महाबलास्तत्र सदा राजन्मुदितमानसाः ॥ ६

एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।

आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ७

T1 'त्तराणि (for 'त्तरेण) N (K2 & D2 all second
time, K1 om) दक्षिणेन तु नीलस्य निपथस्यो (K2 &
D2 शृङ्गिणश्चोत्तरेण तु (B2 D2 2 6 7 च) (— 6 7
7^{ab}), K2 & D2 (all first time) उत्तरेण तु श्वेतस्य
शृङ्गिणो दक्षिणेन तु — 5^{cd} = (var) Varāha 84
1^d — ^c) Ś1 K2 & D2 8 7 हिरण्यक, K2 & B D2
D2 D2 8 हिरण्यक, T2 भैरवक, G2 भैरव्यती, M1
(sup in) हिरण्यक — ^d) K2 D2 T2 तत्र (for
यत्र) K2 & D2 6 हिरण्यती, B2 हिरण्यती, G2
भैरव्यती — After 5, K2 & B D2 D2 D2 8 7 8
ins

40* यत्र चाय महाराज पक्षिराट् पतंगोत्तम ।

[K2 D2 D2 वर्षे (for नाय)]

6 = (var) Brahmandā 1 15 66^d-67^b, Vāyu
45 7, Matsya 113 65 K2 1 om 6 (cf v 1
4) — ^a) Ś1 यक्षानुगा, K2 & D2 7 यक्षातका,
D2 D2 C2 पक्षानुगा, D2 यक्षा मूका, D2 जित
कामा, D2 पक्षानेका, T2 G यक्षोरगा, M यक्षा
नूगा — ^c) K2 ध्वजिन, K2 B2-1 D2 D2 वलिन*,
D2 ध्वजिन, D2 कामिन, G2 7 ध्वजिन (for
धनिन) — ^c) K2 & B D2 D2 D2 8 जना,
D2 8 नरा, G2 समा (for सदा) — ^d) D2 सर्वे
(for राजन्) — After 6, D2 ins

11* यक्ष सोऽपि महाराज यक्षराजानुगोत[? 'गोत्तम] ।

7 = (var) Brahmandā 1 15 67^c-68^b,
Vāyu 45 8, Matsya 113 66, Varāha 84 5
— K2 1 om 7 (cf v 1 1) — ^a) T2 'स्वाणा — ^b)
T2 तु (for ते) D2 8 नरा* (for जना*) — ^d)
= 6 8 21^b, 9 1^d

शृङ्गाणि वै शृङ्गवत्स्त्रीण्येव मनुजाधिप ।
 एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ॥ ८
 सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।
 तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ॥ ९
 उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ।
 वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् ॥ १०
 न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यन्ति मानवाः ।
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ॥ ११

पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
 पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२
 अनिष्पन्दाः सुगन्धाश्च निराहारा जितेन्द्रियाः ।
 देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥ १३
 त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
 आयुष्प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ १४
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ।
 हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकात्मके ॥ १५

C 6 301
B 6 8 15
K 6 8 15

8 = (var) Brahmandā 1 15 69^c-70^b, Vāyu 45 10^{ab}, Matsya 113 68^{abc} — ^a) Ko-2 Da Ds शृङ्गाणि Ks B Da Dn Ds 8 च विचित्राणि (for वै शृङ्गवत्स) — ^b) Ś1 Ko-2 विमलानि च, Ds मनुजेश्वर, S च जनाधिप (for मनुजा) — ^c) K1 'मये, Ms 'मयस् (for 'मय) — ^d) Ś1 Ko-2 द्वितीय (for तथैक) Ks T1 G2 4 रत्नमम्, T2 कूटम्, G1 8 स्वर्णम्, Ms रौक्मम् (for रौक्मम्)

9 9^{ab} = (var) Brahmandā 1 15 70^{cd}, Vāyu 45 10^{ef}, Matsya 113 68^{ef} — ^a) Ś1 Ko-2 D1 चैव (for चैक) — ^c) Ds यत्र Ks 8 D2 8 सूर्य (for सूर्य) T2 तत्राश्चर्यं प्रभा देवी — ^d) Ds स्वय (for नित्य) Ś1 Ko-2 मानद, Gs 4 शाण्डिली

10 10^{ab} = (var) Brahmandā 1 15 71^{ab}, Vāyu 45 11^{ab}, Matsya 113 69^{ab} — ^a) Ś1 Ko-2 D1 7 'रेण च, G1 2 'रे तु स K2 सगम्य (for शृङ्गस्य) — ^b) Ś1 Ko-2 समुद्रात्, Cc 'द्राते (as in text) Gs नराधिप — ^c) Ds प्लावृत, Ms ह्रैरुण्वत, Ca घेरावत (as in text) — ^d) D7 तस्य (for तस्मात्) Da Dn Ds 8 8 'मत (for 'वत) Cc परम् (as in text)

11 = (var) Brahmandā 1 17 10, Vāyu 46 11^c-12^b, Matsya 114 69^c-70^b, Langa 58 38 — ^a) Ks सूर्यस्तत्र (by transp) — ^b) Da Ds T2 G न च, Ds नात्र (for न ते) Ko जीर्यन्ति, Ks 8 D2 जीवन्ति B Dn Ds 8 T1 न जीर्यन्ते (B1-8 ति) च मानवा, Ds न ते जीर्यन्ति मानवा, M नावजीर्यन्ति (Ms 'तु) मानवा Cc cites जीर्यन्ते — ^d) Ś1 Ko 1 8 'भूत इवावृते, Ks D2 'भूत इवा-

सते, Bs 4 'भूत इवावृत, D1 (m as in text) 8 7 'भूत इवावृते, S 'भूतज (G1 8 'म) नावृत Cc cites आवृत

12 = (var) Brahmandā 1 17 11, Vāyu 46 12^{cd}, Matsya 114 70^c-71^b, Langa 52 39 — ^{ab}) Ks 'सुखा (for 'वर्णा) T2 Ms-3 पद्मपत्र (T2 'वर्ण) निभानना (for ^b) Ś1 Ko 1 पद्मपत्र प्रभा पद्मवर्णा पद्मनिभेक्षणा — ^c) Ks यत्र यत्र (for पद्मपत्र)

13 With 13^{ab}, cf Brahmandā 1 17 12^{ab}, Vāyu 46 13^{ab}, Matsya 114 71^{cd} — Bs om 13^{ab} — ^a) Ś1 T1 G1 8 4 M2 8 Cc अनिष्यदा, Ks 8 D2 8 Cd अनिस्पद- (Ds Ca 'दा), Ks सुनिष्यदा, Bs अनिस्पदा B1 8 4 Dn Ds 8 इष्टगंधा, D7 निराहारा (for सुगन्धाश्च) Da Ds Ca 'प्य (Ca 'स्प) दानिष्टगंधा, Ds अतिस्वदादिरहिता — ^b) D7 सुगन्धाश्च (for निराहारा) — With 13^{cd}, cf Brahmandā 1 17 13^{ab}, Vāyu 46 14^{ab}, Matsya 114 72^{ab} — ^c) Ks D1 8 T2 M1 8-8 देवलोकच्युत (Ks M1 8 'च्यु) ता सर्वे — ^d) Ks यथा (for तथा)

14 = (var) Brahmandā 1 17 13^c-14^b, Vāyu 46 14^c-15^b, Matsya 114 72^c-73^b — Ko 1 om 14^{ab} — ^b) T2 तु (for ते) Ds नरा (for जना) — ^{cd}) Ds त्रीणि वर्षसहस्राणि जीवन्ति भरतर्षभ

15 ^a) Ks D2 8 8 क्षीरोदस्य, Cc v as in text — ^b) Ks तथैवेतरत, Bs 'वोभयत S हरि (for प्रभु) — ^c) S (except T2) शब्द (for हरिर्) Ds वैकुण्ठे — ^d) Ks-5 B D Ca c d क (Ks चा) नकामये, S कन (T2 'ट) कोज्जले

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ।
 अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १६
 स प्रभुः सर्वभूतानां विशुश्च भरतर्षभ ।
 संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता च सः ॥ १७
 पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव ।
 स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः संजयेन धृतराष्ट्रो महामनाः ।

ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ १९
 स विचिन्त्य महाराज पुनरेवाव्रीढचः ।
 असंशयं स्रुतपुत्र कालः संक्षिपते जगत् ।
 सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ २०
 नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतभृत् ।
 देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

16 ^a) D₁ अष्टा^a D₂ तत्स्थान (for तद्यान) — ^b) K₃ D₈ सूत^a (for भूत^a) D₂ मनोभव — ^c) K₄ B Da Dn D₄ s s महातेजो (for 'वेगं') — ^d) K₅ D₁ ६ ७ 'परिष्कृत', B Da Dn D₄ s s 'विभूषित' Cd cites जावूनद

17 ^a) Ca c d प्रभु (as in text) S सर्व-
 लोकाना — D₈ (sec m) reads 17^b-18^d in marg
 — ^b) K₃ s D₂ विभु स, D₇ विष्णुश्च, T₂ स
 विभुर (for विभुश्च) Ca c d cite विभु — ^c)
 S₁ संक्षेप विस्तर चैव Ca c d v cite संक्षेप and
 विस्त (Co v 'स्ता')र — ^d) Co cites कर्ता and कार-
 यिता B₁ s s Da Dn D₄ s s तथा, B₂ च ह, G₂
 च य (for च स)

18 ^a) S₁ 'काशो — ^b) D₈ ध्यानमन्वगमद्राजो
 (cf 19^c) — ^c) S₁ Ko-2 D₁ सर्वज्ञ, D₈ यज्ञ स
 (by transp) — ^d) D₂ मेध्य स च, G₁ आस्यतेस्य
 (for आस्य तस्य) — After 18, D₈ (marg sec
 m) ins

42* स्थित' स्थानसहस्रेषु व्याप्य वै स चराचरम् ।

19 ^b) K₃ s D₂ ६ महीपति, B₃ महात्मना, T₂
 महायशा — ^c) K₃ s B D₂ T₁ G राजन् (for राजा)
 — ^d) G₂ पुनरेव, G₃ पुत्र प्रति K₃ Da₂ D₂ ६ M₂
 जनाधिप (M₂ 'प'), D₁ जनैश्वर, T₂ M₄ नराधिप

20 ^a) Ko स (for स) G₄ च (for वि) K₄

B D (except D₁-3) S महातेजा (for 'राज') — ^d)
 Co काल (as in text) — ^e) K₃ सृज्यते T₁ G₄ हि,
 G₁-3 ह (for च) G₁ सर्वे, M लोकान् — ^f) Ca
 विद्यति (as in text) S₁ Ko-3 s D₁-3 s ७ विद्यते नेह
 शाश्वत

21 ^a) T₁ G ततो (for नरो) C₁ cites नर and
 Cd नरनारायणौ — ^b) S (except G₂) स यज्ञ K₃ s
 B₁ Dn D₂ s 'कृत्', B₂-4 Dn D₄ s T G₄ 'हृत्' (for
 'भृत्') K₄ D₁ सर्वज्ञा सबभूवतु — ^c) S₁ Ko-2 D₂
 T₁ G₄ M₁ s-s देवो, D₈ वेदो K₄ B D (except
 D₂ ६ ७) Ca c वैकुण्ठम्, K₅ वैकुञ्ज G₂ देववैकुण्ठभूत्या
 हुर्, Cd वैकुण्ठो विष्णुरित्याहुर् — ^d) S₁ Ko-2 देवा,
 K₃ s D₂ ६ वेदो, B Dn Dn D₄ s s नरा, Cd वेदा
 (as in text) K₄ B Da Dn D₈-5 s Ca विष्णुमिति
 K₃ s D₂ ६ प्रभु, T G₄ श्रुत, G₁ २ श्रुति, G₅ M
 श्रुत (for प्रभुम्)

Colophon — Sub-parvan K₃ B₄ Dn₁ जम्बूख-
 (B₄ 'प')ढवि(Dn₁ 'नि')निर्माण, K₄ B₁-3 जम्बूपढ
 निर्माण, K₅ जम्बूद्वीपविनिर्माण, Dn Dn₂ D₂ ४ s जम्बू-
 खण्डनिर्माण — Adhy name M भुवनकोशे वैकुण्ठ-
 कथन — Adhy no (figures, words or both)
 Ko 5, K₁ Dn₁ Dn T G 8, Da₂ D₁ ६ M 9
 (as in text) — Sloka no Dn₁ D₅ 21,
 Dn₂ 22 — Aggregate sloka no K₄ 311, D₁
 303

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्छितं बलम् ।
यत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १
यत्र गृद्धाः पाण्डुसुता यत्र मे सज्जते मनः ।
एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि संजय ॥ २

संजय उवाच ।

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ।
गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ३

अपरे क्षत्रियाश्चापि नानाजनपदेश्वराः ।

ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४

अत्र ते वर्णयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् ।

प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ५

पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथैक्षाकोर्महात्मनः ।

ययातेरम्बरीपस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥ ६

तथैव मुचुकुन्दस्य शिवेरौशीनरस्य च ।

ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ७

C 6 315
B 6 97
K 6 97

10

1 1^a = Brahmandā 1 16 2^a, Vāyu 45
69^a, Matsya 114 1^a — ^b) D₁ D₅ यदिदं (for
यत्रेदं) Ś₁ K₀ 2 मूर्च्छते, D₁ मिलित, S चोर्जित (T₂
'द्यते), C_a c d मूर्छित (as in text) — ^c) K₂-4
B₃ 4 D_n D₁ 2 4 6 8 T₂ G₂ य (D_n D₅ त) आति-
मात्र, D_a D₅ यत्रातिमात्र (D_a 2 'त्रो), T₁ G₄
यत्रातिमात्र- Ś₁ K₀ 1 T₁ लुब्धो (for लुब्धो)

2 ^a) K₂ 5 D_a1 D₄ 7 T₂ G₂ 8 C_a गृद्धा, T₁
G₄ गर्धा K₃ 5 B₁-8 D_a D_n D₂ 4-6 8 पाण्डुसुता,
D₂ S पाण्डवेया — ^b) D₄ तत्र K₀-2 B₁ मज्जते, D₁
रज्यते K₅ पुन (for मन) — ^c) K₄ damaged
K₅ मतम् (for तत्त्वम्) D₁ एवमेतन्ममाचक्ष्व, D₁ S
एतत्सर्वं म (D₁ स) माचक्ष्व — ^d) B D_a D_n D₄ 5 8
S त्व हि मे बुद्धिमान्मत (B₃ 4 'मान्यत, T₂ 'मात्मन,
G₂ 'रात्मन)

3 T₂ om the ref — ^a) K₀ 2 5 D_a1 D₄ 0 7
T₂ गृद्धा, T₁ G₄ गर्धा — ^c) K₀ 2 5 D_a1 D₄ 0
G₃ गृद्धो, T₁ G₄ गर्धो D₁ चैव (for तत्र) — ^d)
Ś₁ K₀-2 D₁-2 0 चैव, G₃ च स (for चापि)

4 ^a) D₆ अथ ते (for अपरे) K₄ B D_a D_n
D₄ 5 7 8 T₂ चैव (for चापि) — ^c) Some MSS
गृद्धा, गर्धा K₅ युद्धे (for वर्षे) — ^d) Ś₁ K₀-2
D₀ न मृशति, B₁ नामृष्यति, D_a1 न मृषति, G₁ 3

न मुहति

5 ^a) G₂ तत्र ते, M₄ अत्र मे K₃ 4 B₃ 4 D_a3
D_n D₄-6 8 कीर्तं, K₅ B₁ 4 D_a1 S (except M₃)
वर्तं (for वर्णं) — ^b) K₃ 4 D₂ सर्वं (for वर्षं)
— ^c) B₂ श्राद्धदेवस्य (for प्रियमिन्द्रस्य) K₃ 5 D₂
सोमस्य (for देवस्य) — 5^d = 1 70 1^b

6 T₂ om (hapl) 6^a-7^b, D_n1 om (hapl)
6 — In K₄, 6^{ab} is lost on a damaged fol
— ^a) B D_a D₁ 4 5 8 पृथोस्तु K₁ वन्यस्य, K₂
D_a D₅ 7 वैष्यं, D₃ (sup lin as in text) वैश्यं
— ^b) D_n2 इक्ष्वाकोश्च, D₁ तथैक्षाकोर् — After
6^{ab}, D₆ reads 8^{ab} — Ś₁ K₀-2 om (hapl) 6^d
and 7^a — ^d) K₅ D₃ 0 नद्युषस्य

7 T₂ om 7^{ab}, Ś₁ K₀-2 om 7^a (cf v 1 6)
— ^b) K₃ शिविर्, K₅ शवेर् K₀-2 औषीं — ^c)
S भरतस्य (for ऋषभं) Ś₁ K₀-2 D₁ 8 तथैक्षस्य,
B₁ तथा वेणोर्, T₁ G₄ M₆ तथैलस्य — ^d) K₅
नृपते — After 7, K₂ 4 B D_a D_n D₄ 5 7 8
ins

43* कुशिकस्य च दुर्धर्षं गाधेक्ष्वैव महात्मन ।

सोमकस्य च दुर्धर्षं दिलीपस्य तथैव च ।

[D₄ om (hapl) the post half of line 1
and the prior half of line 2 — (L 2) B₄
D₇ राजर्षे (for दुर्धर्षं) K₄ D_a D₅ सोमस्य चैव
राजर्षे (D_a1 'र्षे)]

अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ८
 तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ।
 शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ९
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ १०
 तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्तु समीपतः ।
 अभिज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ ११

अन्ये ततोऽपरिज्ञाता हस्या हस्योपजीविनः ।
 आर्या म्लेच्छाश्च कौर्ग्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ॥ १२
 नदीः पिबन्ति बहुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।
 गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् ॥ १३
 शतद्रुं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ।
 दृपद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् ॥ १४
 नदीं चैत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगाम् ।
 द्वावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ १५

8 Ds reads 8^{ab} after 6^{ab} — ^b) Ś1 Ko 1 D1 मही* (for बली*) — ^c) In K1, the portion of the text from राजेन्द्र up to 9^b is lost on a damaged fol D2 सर्वेषामपि, G1 3 पूर्वेषां चैव T1 G2 3 सर्वेषां च महाराज

9 ^a) G2-4 सवं (for वर्षं) — ^b) K2 यथा तथ्यम्, B Dn2 यथायथम्, Dn1 D1 8 यथातथम् Ds यथा तत्त्वेन वै श्रुत — ^d) K2 D2 यन्मा

10 = (var) Brahmandā 1 16 18^c-19^b, Vāyu 45 88^{der}, Matsya 114 17^c-18^b, Brahma 27 19^c-20^b, Mārkaṇḍeya 54 10^c-11^b, Garuda 1 55 7^c-8^b, Kūrma 47 21^c-22^b, Viṣṇu 2 3 3, Vāmana 13 14^c-15^b, Varāha, adhy 85 (p 365, 1 7-8) — ^b) Ś1 Ko 1 D1 2 8 T2 शक्तिमान्, Da Dn1 Ds शुक्तिवान्, M1 2 4 शुक्तिमान् Ś1 Ko 1 B3 D1 7 (m as in text) गधमादन, K2 ऋक्षवानिति, K3 D2 अजनाचल, Ds ऋक्षपर्वत, G3 (m f lin as in text) ऋक्षमानपि K5 शक्तिमानजनानल — ^c) K1 परियात्र — Cf Johnston, *Two Notes on Ptolemy's Geography of India*, JRAS 1941, p 215

11 = (var) Brahmandā 1 15 19^c-20^b, Vāyu 45 89, Matsya 114 18^c-19^b, Brahma 27 20^c-21^b, Mārkaṇḍeya 54 11^c-12^b — ^b) K2 4 B D (except D2 7) पर्वतास्ते (B2 ताते), G2 तास्तु T2 समतत (for समीपत) — ^c) K3-5 B D (except D1) T2 G1 Cc अवि* (for अभि*) T1 G2 4 M4 स्तुतिमता (M4 ता), G3 समुदिता, M1-3 5 धातुमतो (for सारवन्तो) — ^d) Ś1 Ko 1 Dn1 मानवा, K4 मानव (for सानव) Ds विपुलश्च प्रसानव

12 12^{ab} = (var.) Brahmandā 1 16 23^{cd}, Vāyu 45 93^{ab}, Matsya 114 19^{cd} — ^a) Ś1 K1 B2 तत्रोपरि, K3 D2 8 7 तत्रोपरि, K5 तत्र परि,

M1-2 तथापरि; M4 ततोऽपरि — ^b) Cc cites उपजीविन — With 12^{cd}, cf Brahmandā 1 16 24^{ab}, Vāyu 45 94^{ab}, Matsya 114 20^{ab}, Brahma 27 24^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 15^{cd} — ^c) Cc आर्या (as in text) K. T2 कौर्ग्यास् — ^d) Ds M2 तैर्मिश्रा

13 = (var) Brahmandā 1 19 4^c-5^b, Vāyu 49 4 — 13^{ab} = (var) Brahmandā 1 16 24^{cd}, Vāyu 45 94^{ab}, Matsya 114 20^{cd}, and 122 4^{cd} — ^a) K3-5 B D (except Ds 7) T2 नदी K4 5 M2 बहुला, B Da Dn Ds 8 T G विपुला. — ^b) K1 2 T1 गंगासिन्धु, Ds Ms गंगासिन्धु, G4 गंगा सिन्धु T1 G2 4 सरस्वती (G4 ति) K5 गंगा सिन्धु सरस्वती — ^c) K1 नर्मदाश्च — ^d) K. बाहुदा, Da1 बाहुदा, D1 (sup lin as in text) बहुला

14 With 14^{ab}, cf Brahmandā 1 16 25^{ab}, Vāyu 45 94^{cd}, Matsya 114 21^{ab} — Ś1 Ko 1 T1 om (hapl) 14^{ab} — ^a) K. B Dn2 D1 4 7 T2 G1 2 M1-8 शतद्रु K4 शतद्रु चन्द्रभागा — ^b) Ds यमुना — ^d) Ko 2 8 5 B1 D2 8 7 T2 विपाप्मा; K1 T1 G3 4 M2 विपाशा, G1 विपासा, G2 पिशा च (for विपापा) B1 कुल, T2 स्थूल* (for स्थूल*)

15 D1 om 15-16 — ^a) K1 वेद*, D2 चैत्र*, M3 वेद्या*, M4 चैत्र* T2 नाम, G1-3 M चापि (for चैव) — ^b) Ko 1 कृष्णवेणा (Ko ण्णा); K3 कृष्णा वेणा, K5 कृष्णवेणा, D2 कृष्णवेणा, Ds G1 3 वेणी, T1 G3 कृष्णा वेणा, T2 कृष्णवेणा, G2 कृष्णा वेणा, M कृष्णवे (Ms वे ण्णा) — S (except T2 M2) om (hapl) 15-16^d — 15^c = (var) Brahmandā 1 16 25^c, Vāyu 45 95^a, Matsya 114 21^c — ^c) Ds ईरा, D1 T2 M2 देरा Ds वितस्ता, M2 वितस्ता — After 15^c, K1 repeats 13^d, 14, 15^c — ^d) Ś1 Ko 1 देवकी, K2 देवका, K3 वेदिका, Ds वेदिका* (for देविका*).

वेदस्मृतिं वेतसिनीं त्रिदिवामिक्षुमालिनीम् ।
 करीपिणीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥ १६
 गोमती धृतपापां च वन्दनां च महानदीम् ।
 कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां विचित्रां लोहवारिणीम् ॥ १७
 रथस्थां शतकुम्भां च सरयू च नरेश्वर ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवती हस्तिशोमां दिशं तथा ॥ १८

शतावरी पयोष्णीं च परां भैमरथी तथा ।
 कावेरीं चुलुकां चापि वार्यां शतबलामपि ॥ १९
 निचीरां महितां चापि सुप्रयोगां नराधिप ।
 पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥ २०
 पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा ।
 पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पिप्पलावतीम् ॥ २१

C 6 330
B 6 9 22
K 6 9 22

16 D1 S (except T2 M2) om 16 (cf v 1 15)
 —^a) K1 B1 Dn D4 8 'स्मृतीं' K1 चेतसिनी, K3 B
 D (D1 om) वेदसिनी (B2 'शिला, Da D5 'शिरा,
 D6 'वतीं), K4 damaged, K5 वेदशानि T2 वेण्णा
 वेदवतीं चापि, M2 वेण्णा वेदस्मृति चैव —^b) K3
 D2 8 7 त्रिदिवामिक्षुमालिनी, K4 B Da Dn D4 8 T2
 त्रिदिवामिक्षु (B1 'क्ष्व, D3 'द्यु, T2 'पु)ला कृमिं,
 M2 'वामिक्षिलानदी —^c) D3 कार, B1 कारी Dn1
 D4 चित्रवाहा, D7 'वणां K3 D2 6 करुपिणीं चित्रवतीं,
 T2 M2 कर्पणी (T2 तटिनीं) नित्यहपां च —^d) = 25^b

17 = (var) Brahmānda 1 16 26^a, Vāyu
 45 95^a, Matsya 114 22^a, Brahma 27 26^a,
 Mārkaṇḍeya 54 17^a —^a) K0 1 8 D2 8 धृतपापा
 (K0 1 'प्मा), K1 सीधुपापा, D6 धृतपाप्मा —^b)
 S1 K3 D1-4 8 बाहुदा, K5 बहुदा, K0-2 गडकीं, Dn
 Dn2 D. चदना, T1 G M वितस्ता (M2 'स्त्या, M3 6
 'सा), T2 निम्नगा (for वन्दना) —^c) K5 कौशिकी,
 D3 G2 3 कौशिका S1 K0 3 5 D1 2 6 निश्चि (D6
 'चि)ता, D3 निशिता, T2 G2 त्रिपदा (for त्रिदिवां) S
 दिव्या (for कृत्या) —^d) K3 6 D2 विहिता, K4 B
 Da Dn D3-8 T2 निचिता, D1 विनता, T1 G निश्चि (G3
 'श्चा)ल्या, M निश्चि (M2 'श्चि)ल्या (for विचित्रा)
 S1 D4 8 लोहितारिणीं, K2 लोहवार, K4 B1 2 4
 लोहितावलीं, B3 Dn D1-3 6 S लोहितारणीं, Da D.
 लोहवारिणीं, D- लोहितारणिं

18 ^a) S1 K0 2 रथपा, K1 रथस, K3 D2 रथ्या च,
 K4 B Da Dn D4 7 8 T2 रहस्या, K5 रथा च, D3
 रथास्मी (for रथस्या) K2 शतकुम्भाश्च, K3 'कूला च,
 G2 शतकुम्भा च —^b) K3 D4 8 शरयू च K0-2 महा
 नदीं, B1 2 जनेश्वर, Dn तथैव च —^c) = 3 186
 33^a K0-2 'ण्वतीं चद्रभागां, Da1 'ण्वती 'वती
 —^d) K0 हस्तिशोमा, B2 हस्तिशोमा, T1 G M1 3-8
 'हेमा, T2 'सोम, M2 11 (sup lin) 'होमा D1 7 T2
 दिशा, D3 दिशस्, T1 G2-4 M दशा G2 तदा

19 D2 om (hapl) 19^{ab} —^a) K4 B Da Dn
 D1 4 5 7 m. 8 T1 G4 M3 4 शरावतीं, T2 शतावरीं

—^b) K4 रेवा, B Dn D4 7 m 8 वेणा (Dn1 'णी),
 Da वेण्वा, D1 7 पारा, D. रेण्वां, T1 G4 गया,
 T2 भरा, G1-3 हया, M ह (M4 भा)रा (for परा)
 K3-5 B Da Dn D3-6 8 T2 भीमरथीमपि (K3-5 D3 8
 'थीं तथा), T1 G M भैमा (T1 हेम, G1 भैम, G2
 होम, G3 4 हेम)करीमपि —^c) K4 damaged S1
 K0-2 मुहुन्न (K2 'हूर्त)का च कावेरीं, K3 6 D2 कावेरी
 च हरे (K3 हार)का च, Da D. 'रीं लुब्धका चापि,
 D1 'रीं तुगमद्रा च, D3 'रीं डहुताका च, D6 'रीं मुदका
 चैव, D7 'रीं कृष्णलारूपा, S 'रीं ब्रह्मदद्या च —^d)
 K3 6 Da1 D2 8 7 तापी, K4 damaged, Dn D4 8
 T2 वार्या, D1 वलिं, D6 वार्यि K3-5 B D (except
 D6 8) T1 G M4 शतव (or व)लीं, T2 'पली

20 ^a) K1 निचीर, K2 B1 2 4 Da D5 'वारा,
 K3-5 B3 D2 'वारा, D1 'विरा, D3 'वीरा, D6
 'विरा, T1 G4 'रजा, T2 'श्रका, G1 3 'चिरा, G2
 नीरसा, M निश्चि (M2 4 'श्चि)रा K1 'हिता, K0 8 8
 Da D1 2 5 6 G1 3 M सहिता, B3 महीता, T1 G2 4
 सहिता, T2 सुहिता K1 D6 M2 चापि Dn D4 7 8
 नीवा (D7 निवी)रामहिता चापि —^b) T2 सुप्रसोका
 B Dn D4 8 जना (for नरा) —^c) S1 K0-2
 D3 6 विचित्रा (for पवित्रा) K4 Da1 Dn D4 8
 कुडलीं, D2 कुडल, G1 8 कुलजा T1 G2 4 सिन्धु, M
 सिन्धा —^d) S1 K0-2 D6 वाजिना, K4 Dn D4 8
 राजनीं, B D3 राजिनीं, D7 वजरा, T1 G4 पारिजा,
 T2 पुरजा, G2 पारजा, M वारिजा D1 वजरा निवृत्ता
 तथा, G1 3 परजा परमालिं

21 ^a) K1 पूर्वाभिरासा, S पूर्णां विरो (G3 'रा)मा
 —^b) S1 K0 1 वेमा मोघवती (K0 'तीं), K. B1 Dn2
 D3 भीमा मोघवतीं, B2 4 भीमा घोर, D2 8 वेगा
 मोघ (D1 मोह), D4 भीमामोदं, D7 वेणामोघं
 M3 अपि (for तथा) K3 D2 वैष्ण्या (D2 वेणा)मैरा-
 वतीं नदीं, K5 वैणामैरावतीं गदा, T1 G वेत्सा (T1
 'त्रा, G2 'स्मा, G3 'दा) वेगवतीमपि, T2 वेत्रां वेण
 वतीमपि, M1 2 4 5 वेण्णां वेगवतीमपि — S1 om

पारिषेणामसिक्तीं च सरलां भारमर्दिनीम् ।
 पुरुहीं प्रवरां मेनां मोघां घृतवतीं तथा ॥ २२
 धूमत्यामतिकृष्णां च सूचीं छावीं च कौरव ।
 सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥ २३

(hapl) 21^c-22^d, Da1 reads 21^c-22^d on marg —^c) K1 (before corr as in text) D1 s G1-s पालां, Dn Ds पाशां Da1 पाशिनीपापहारा च, T1 G1 पलायनीं पापहत्रीं —^d) K2 s D2 समुद्रा, M2 माहेन्द्रा, M3 s मृगेन्द्रा K4 B Da Dn D1 s s पा (B s प)टलावतीं, D2 s पिप्पलां, T2 पिप्पलामपि, M2 विमलावतीं

22 Ś1 om 22, Da1 reads 22 on marg (cf v 1 21) —^a) K B2 s D करीषि (Da1 Ds 'प)णीम्, B1 कारीषिं, B2 किरीटिनीम् Ks s D1 s s T1 G1 असिक्ता, B1 s 'सिक्तीं, B2 'सिद्धिं, Da1 'सक्तीं, Dn1 'सिक्तीं, Ds 'सिक्ता, D1 'शक्तीं, D1 ससक्ता T2 कमला नासिका चापि —^b) Ks सुखदा, K1 मरदा, K2 सरुदा, Ks s D2 s मरुदा, Ds आरुदा, D1 सुरधा (for सरला) Ko-s s Ds चारिमर्दन, D2 s 7 चा (D2 चा)रिमर्दिनीं K2 B Da Dn D1 s s कुशची- (Ds 'वी)रा महानदीं, D1 सुरसा च द्विपद्वतीं —^c) Ks s D2 s पुरुषीं, K2 B s G1 s M1 मरुहीं, B1 मनुहीं, B2 मरुत्वा, Da1 Dn1 Ds मरुहीं, Da2 प्रवहां, Dn2 Ds मरुहीं, D1 मरुहां, Ds प्रवहां, D1 प्ररुहा, T1 G2 मरुहीं, T2 मरुभां, G2 मरुभि, M1 s s मरुवीं, M2 मरुनीं (for पुरुहीं) K4 पुरुषः, D1 G1 M1-s s प्रहरा Ko-2 s Da1 Ds T2 सेनां, Dn2 एता, D1 7 एता, T1 G M एका (for मेना) —^d) Ks मोघ, Ks s Ds T1 G1 M1 मेघा, K2 B Da Dn D1-s s हेमा, D1 गोमा, D2 G2 मेघा, G1 Ms s ओघा (for मोघा) K1 2 G2 M2 कृतवतीं, G1 s हदं, D1 घृतवतीं Ks s D2 नदीं (for तथा) T2 हेमा व्रतवतीमपि

23 ^a) Ks s D2 s श्रुतामन्या (Ks 'न्या) मध्यमा च, K4 damaged, B Dn D1 s पुरावतीमनुष्णा च, Da Ds अनारतामनुष्णा (Da1 'प्यां; Ds 'प्यां) च, D1 अनावतीमरिष्टां च, Ds सुरामन्यामनिष्टा च, S मृणाव (T1 मृणाव, T2 G1 s मृणाव)तीमरुष्णा च —^b) Ś1 Ko-2 सूचू (K1 'वा, Ko 2 'चो)र्यावीं, Ks s D2 शू (Ks शु)ना शूचीं; K4 सेव्या चापीं, B Da Dn D1 s s शूच्यां (Da Ds सेव्या) कापीं, D1 शून्या चापीं, Ds स्वना सूचीं, Ds शूना शूनीं, D1 शूच्या

शशिकान्ता शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।
 वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ २४
 हिरण्वतीं चित्रवतीं चित्रसेनां च निम्नगाम् ।
 रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥ २५

छावीं, T G सूरीं सूचीं, M1-s s सार्ची सूचीं (M1 'चि), M1 सूचीं सार्ची K4 B Da Dn D1 s s भारत (for कौरव) —^c) Ś1 Ko 1 Ds सदानीलाम्, D1 महानिलाम्, M1-s s सदा (M2 समा, M. तथा)नराम् K1 अष्टा च, K2 D2 अद्र (D2 'गृ)ष्ट्या, K. अष्टष्ट्या, Dn अष्टष्ट्या च, D1 अष्टष्ट्या च, Ds अष्टष्ट्या, T G M2 अष्टष्ट्या (T2 'कृष्ट्या, G1 M2 'वृष्ट्या, G2 'वृष्ट्या) च —^d) Ś1 कुशनारीं, Ko 1 कुसुनारा, K2 कुशधारा, K3 D2 कुशधारीं (D2 'ना), Ds शेषधारीं, D1 सुकुमारा, T G कुश (G2 'शा)पारा, M कुशावारा K. कुशधामो महानदी

24 Dn2 om (hapl) 24^a-25^b —^a) Ks s D2 सदाक (Ks 'क)धां, K4 B Da Dn1 D1 s-s सदाकाता; S तथा का (T2 विदिता)ता D2 द्रावां, T2 दिशां (for शिवा) Ks s चापि —^b) Ś1 Ko 2 वीरमतीं, Ks वीरवतीं, M गिरि (M2 नीरि, M4 शिर)मतीं —^c) D1 om 24^{ed} —^c) K2 B s Dn1 D1 s s वखां सुवखा, Ks s D2 वस्तु सु (Ks स)वास्तु, K4 वास्तु सुपर्णा, B1 s Da Ds वस्तु सुपर्णा (B1 'णीं), D1 यदास्वतीं च —^d) Ks s Da D2 s किपुना, M कपुना Ś1 Ko 1 सहिरण्वतीं, D1 सहिरण्वतीं, M च (M4 स) हिरण्वती (M2 'भा) T1 G कथु (G2 s 'वू) चैव महानदीं, T2 द्रुम चैव हिरण्वतीं

25 T1 G4 om (hapl) 25^a-27^b, G1-s om (hapl) 25-26 — Dn2 om 25^{ab} (cf v 1 24) —^a) K1 हिरण्वतीं (for 'ण्वतीं) K1 om चित्रवतीं, K2 s D2 हिरण्वतीं (K. 'ण्वतीं) चित्रसेना, K4 B Dn1 D1 s वरा (B1 s वेष्वा) वीरकरां चापि, Da Ds वेहां वीरकरा चैव, D1 s 7 हिरण्वतीं चित्रव (D1 'वा)हा, Ds चित्रवाहां हिरण्वतीं, T2 पल्लवा सूतका चापि, M1-s s पल्लवीं श (M2 शं)करा चैव, M4 पल्लवीं सरक चैव —^b) = 16^d Ks s D2 चित्रवाहां, Ds 'तोया (for 'सेना) K4 B Da Dn1 D1 s s पंचमीं च महा (Da2 D. 'मा च मही)नदीं, T2 M पांचालीमथ रोहिणीं —^c) T2 अत्र, M1 s s अथ (for रथ). Ks चित्रवाहा, Ks D2 s चित्ररथां (for ज्योतिं). Ds सर्वमेव महारथा —^d) Ds 7 'मित्री D2 कर्पिजलिं Ś1 Ko 1 विश्वचित्रा कर्पिजरा

उपेन्द्रां बहुलां चैव कुचरामम्बुवाहिनीम् ।
 वैनर्दीं पिञ्जलां वेष्णां तुङ्गवेष्णां महानदीम् ॥ २६
 विदिशां कृष्णवेष्णां च ताम्रां च कपिलामपि ।
 गलुं सुवामां वेदाश्वां हरिस्त्रावां महापगाम् ॥ २७
 शीघ्रां च पिच्छिलां चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् ।

कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्दनाम् ॥ २८
 दुर्गामन्तःशिलां चैव ब्रह्मेध्यां बृहद्वतीम् ।
 चरक्षां महिरोहीं च तथा जम्बुनदीमपि ॥ २९
 सुनसां तमसां दासीं त्रसामन्यां वराणसीम् ।
 लोलोद्धृतकरां चैव पूर्णाशां च महानदीम् ॥ ३०

C 6 329
B 6 9 31
K 6 9 31

26 D₁ T₁ G om 26 (for T₁ G, cf v l 25) —^a) T₂ M बाहुदा (T₂ 'का, M₁ 'ला) —^b) K₄ B Da Dn D₁ ७ ९ कुचरामम्बु', D₂ कुचरामम्बु', D₃ कुचरामम्बु', T₂ रचिरामम्बु', M₁ ४ ७ कुचरामम्बु', M₂ ४ २ (M₁ कु)चरामम्बु' — Ko om 26^c-27^b —^c) K₁ 2 B₃ Da₁ D₁ ९ M₁ ९-७ वैनर्दी, K₈ वैष्णवी, K₅ वैष्णवा, Da₂ वैनर्दा, Dn D₁ विनर्दी, D₂ वैष्णवी, D₁ चैनर्दी, T₂ वैनर्ती T₂ M पिप्पला K₂ ७ B^a ३ Da Dn D₂ ४ ७ ९ वेष्णा, B₁ केशा, T₂ पर्ण (for वेष्णा) K₁ वैर्नी कपिञ्जला वेष्णा, D₅ वैनर्तेयी पिङ्गला च —^d) S₁ K₁ तुवेष्णा (K₁ 'णा) च, K₈ ७ Da₁ D₂ ९ कुवेष्णा (D₃ 'ण्णा) च, B₁ तुङ्गवेष्णा; B₁ D₁ प्रवेष्णा (D₁ 'णा) च, D₅ वैष्णवी च, T₂ M प्रवेष्णी (M₁ 'णि) च T₂ तथा नदीं

27 Ko T₁ G om 27^{ab} (cf v l 25, 26) —^a) B₂ विपदा, D₃ त्रिदिशा, G₂ विदाला, G₃ विदिदा (for विदिशा) K₂-७ B₂ ३ D कृष्णवेष्णा, S (T₁ G om) ताम्रपर्णी —^b) K₁ ताम्रा च, K₁ नासां च S₁ कपिलामपि, K₁ 'मा तथा, K₂ 'ला तथा, K₃ ९ D₂ 'शामपि, G₁ कमलामपि — M₁ ९ ७ om 27^c-28^d —^c) K₁ शाल, K₃ ७ D₂ सलां, K₄ Da₁ (marg sec m) Dn G₁ ९ ९ सलु, B₁ २ Da D₁ मनु, B₁ धेनु (m मेनु), D₁ सुलु, D₃ सलु, D₁ सेलु (for शलु) S₁ सरामा, Ko 1 सुरामा, K₈ D₁-३ ७ १ सु (D₃ १ म)नास्त्री, K₁ सुनादा, K₅ सुनासा, B₁ २ Da D₁ समाना, B₁ सुकामा (for सुवामा) K₃ ९ B₁ Da D₁ २ ७ वेद (Da₁ D₁ 'दा)न्वा, K₄ वैदश्वा, B₂ वेदास्त्रा, B₁ वैदम्बा, D₁ वेदीं च B₃ जानिम्नगा वेदवहा, S (M₁ ९ ७ om) वरदा वेदवेदा च (T₂ 'वादा च, G₃ 'वेदाह्वा, M₁ 'वेदाश्वा) — After 27^c, K₁ (erroneously) repeats 24^d-26^d —^d) K₂ Dn हरिश्वावा, K₁ भरिस्त्रा, B₁ हरिस्त्रा; B₃ Da हरिद्वा (Da₂ 'स्वा)रा K₂ महायश्रा, B₃ महापथा S₁ Ko 1 ह (K₁ हा)रिश्वा वशमापगा, K₈ ९ D₂ हरिस्त्रा विपमा परा, D₁ हरिणा विपमापगा, D₃ ७ हरिश्वा (D₅ 'स्वा) च महानर्दी, D₅ हरिस्त्राहरिस्त्रामही (sic), T G M₂ हरिश्चव (T₂ 'त्राय)समापगा, M₁ हरिश्च वशमापगा

28 M₁ ९ ९ om 28 (cf v l 27) —^a) K₄ damaged K₁ शीघ्र, K₁ श्या, D₁ जिघ्रां Ko-2 T₂ M₁ पिप्पला, K₈ Dn₁ D₂-1 ९ पिच्छ', Da₁ कच्छि', D₅ पिश', T₁ G M₂ विषु' D₁ चापि —^b) K₄ damaged up to च K₈ भरद्वाजी, Da₂ D₁ ९ भा (D₁ भ)रद्वाजा, M₂ भरद्वाजी — D₁ om 28^{cd} —^c) K₁ M₁ नर्मदा, T₁ G₂-1 दार्दरा, G₁ ददरा, M₂ दार्दशा (for निम्नगा) T₁ G₂ ४ पूर्णा, T₂ वण्णा, G₁ M₂ पर्णा, G₃ पेष्णा, M₁ वेष्णा (for शोणा) —^d) S₁ K₂ ९ M₁ बहुदाम् K₄ B Da Dn D₁ ७ ९ चद्रमा, D₁ T₁ G M₂ ४ वदना, D₅ रधना, T₂ नदना (for चन्दनाम्)

29 ^a) S₁ K₁ २ दुर्गामतशिला, K₈ D₂ दुर्गामन्व', K₁ दुर्गामन्व', B₁ २ ४ Da Dn D₁ ९ ९ दुर्गामन्व', B₃ दुर्गामन्व', D₁ दुर्गां मन्व', D₅ दुर्गामन्व', D₁ दुर्गामन्वि' K₅ दुर्गामन्व'शिला चैव — D₃ om (hapl) 29^b-30^c —^b) S₁ Ko 1 ब्रह्मवेयी, K₂ वेदीं, K₃ ९ D₂ 'मध्या, Dn D₃ ४ T₁ G₂ ४ 'वेद्या (Dn₁ D₁ 'ध्या, D₃ 'ण्द्या), G₁ ९ 'विद्या S₁ Ko-2 D₁ ९ सरस्वती, K₈ ७ D₂ ७ दप (D₅ 'श)द्वती, Dn₁ G₂ बृहस्पती T₂ ब्राह्मणीं च महानर्दी — D₁ om 29^c-30^d —^c) Ko सहि' (for महि') K₂ वरक्षामहिरोही च, K₈ ९ D₂ तरक्षामा (K₈ 'मा)विरोही च, K₄ B Da Dn D₁-७ यव (Da D₅ परो) क्षामथ रोही च, D₃ १ तरक्षा (D₁ वरज्या)महिरोही च, T₁ G प (G₁ व)रिष्णा रोहिणीं चैव, T₂ हरक्षा च शिरोदा च, M पर (M₁ पुरु, M₂ परु)णीं रोहिणीं चैव —^d) S₁ Ko-2 D₁ तथ्या (for तथा) K₈ B₁ ४ Da D₂ ९ G₁ ४ M₁ ९ जवू, K₄ ७ B₂ ९ Dn D₁-१ T G₂ ९ M₁-९ जावू (for जम्बु)

30 D₁ om 30, D₈ om 30^{ab} (cf v l 29) —^a) S₁ सुनासा, K₈-७ B Da D₂ ९ ९ ९ सुर (B₁ 'रा)सा, D₁ १ सुनासा, T₁ G असना, T₂ समा च, M अनासा (for सुनासा) G₁ ९ तामसा K₈ ९ Dn₂ D₂ ९ देशी, B₁ दासा, D₅ देशां, S दासा —^b) K₈ ९ D₂ सामान्या (K₁ 'न्य)तु वराणसीं, K₄ D₁ सामान्या वराणसीं, B₁ २ सामान्या वराणसीं, B₃

मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।
सदानिरामयां वृत्त्यां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ॥ ३१
ब्रह्माणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ।
चित्रोपलां चित्रवर्हा मञ्जुं मकरवाहिनीम् ॥ ३२

मन्दाकिनीं चैतरणीं कोकां चैव महानदीम् ।
शुक्तिमतीमरण्यां च पुष्पवेणुत्पलावतीम् ॥ ३३
लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम् ।
कुमारीमृपिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ॥ ३४

सामान्या वारणामसीं, B₂ D_n D₂ ० वसाम (B₂ वशाम, D_{n2} त्रिसामा)न्या वराणसीं, Da D₅ सामन्या चरुणामसिं, T₁ G रस (G₁ ४ 'सा' वंतीं परायणीं, T₂ रास वंतीं परायणा, M रसा (M₂ 'सा' मतिपरायणीं — °) K₈ ४ D₂ ३.१ नीला धू (D₈ १ धृ) तकरां चैव, K₄ नीपा धृतिकरीं चैव, B Da D₄ ५ नीलां धृति (B₂ 'त) करीं चैव, D_n नीला धृतिमतीं चैव, D₆ नीला धृत्वतीं चैव, T₁ G M नीला च धृतरां (T₁ G₄ धृतना, G₁ ४ प्रमदा, G₂ प्रतरां) चैव, T₂ शिला च प्रदरा चैव — °) K₈-५ B Da₂ D_n D₂ ४-४ पणशा (B₁ २ D₇ 'सा' च, T₁ G₂ ४ सुवर्णां च, T₂ चूर्णिकां च, G₁ M सुपूर्णां च, G₈ सपूर्णां च

31 D₇ om 31^{ab} — °) Ś1 Ko-2 तामसीं, K₈ ५ D₁-३ ० मानसीं, B₂ शानवीं (for मानवीं) K₈ ५ D₂ ६ ऋषिकां, T₁ G₂-४ धृ (G₂ धृ) पता, G₁ धृपतीं (for वृषभा) K₄ B₂ भापा, B₁ ४ Da भासा (for चैव) — K₄ B Da D_n D₄ ५ ४ ins after 31^a

44*

ब्रह्ममेध्या बृहद्वतीम् ।

एताश्चान्याश्च बहुधा

[(L 1) = 29^b D_{n1} ब्रह्मेध्या B₂ ४ बृहद्वतीं, Da₂ D₅ 'द्वला, D_{n1} 'स्पतीं — (L 2) K₄ damaged Da D₅ बहुयो वै (for बहुधा)]

— °) M₂ 'नद्यां K₆ नराधिप — °) K₂ तदानि° (for सदानि°) K₈ D₂ १ नीरामया, Da₁ निरामयीं Ko वृत्ता, K₄ B Da D_n D₄ ५ ४ कृष्णां, D₂ हृत्या, D₈ धृत्या, D₆ भृत्या, T₁ G₄ धृष्टा, G₁-४ M हृष्टां (for वृत्त्या) D₁ सदानिरामनाधृत्यां, T₂ सदाभया निराकृष्णा — With 31^d, of Brahmandā 1 16 38^b, Vāyu 45 107^b, Matsya 114 32^b, Brahma 27 38^d, Mārkaṇḍeya 54 29^d — °) K₂ ५ D₂ मदरा (for मन्दगा) K₄ D₇ मदगामिनीं D₅ मदरा वाहिनीं चमू, T₂ मगदा रुदवाहिनीं

32 K₂ om (hapl) 32, T₂ om 32^{ab} — °) K₈-५ B D (except D₁ ४ १) T₁ G₁ ४ M₂ ब्राह्मणीं, G₂ ब्रह्मणां (for ब्रह्माणीं) K₁ Da₁ D₈ महागौरी, D₇ 'शौरी — °) S (T₂ om) सुदुर्गामपि (T₁ G₁ २ ४

'थ) भारत — °) Ko 1 ४ B₈ D₁ T₂ M चित्रोत्पलां K₁ 'वस्त्रा, K₈ 'यया, K₄ B Da D_n D₂ ४-३ T₂ 'रथा, K₅ 'पयां, D₁ 'वर्णां, D₈ 'वहा, T₁ G M 'जला (for 'वर्हा) — °) K₂ ५ D₁-३ मञ्जुला कल (D₁ 'लु) वाहिनीं; K₄ B Da D_n D₄-४ ४ मञ्जुला वाहिनीं तथा, D₇ मुंजला कनवाहिनीं, S अजना (T₂ मजहा, G₂ अजना, M₈ मञ्जुला) वालुवा

33 °) Ko २ चैतरणीं, K₁ चैतरणीं — °) Ś1 Ko 1 नोपा; K₂ B₁ ४ कोषा, K₃ सोपां, K₄ काका, K₆ सोमा, Da₁ कौका, D_n D₄ कोशा, D₁ लोपां, D₂ सोया, D₃ रूपा, D₆ सौपा, D₇ तोया, D₈ केपा, S नाका (T₂ मदां) B D_n D₄ ३ S चापि (for चैव) — B₁ om 33^{ad} — °) Ś1 Ko शक्तीमतीम्, K₂ D₃ शक्तिमं (D₈ 'म) तीम्, K₆ T₁ G₁ २ ४ M₂ शुक्तिमं, D_{n2} सुक्तिमं, M₁ ४ शुप्तिमं, M₆ गुप्तिमं K₁ सरन्यां, K₄ B₁-३ Da D_n D₄ ५ ४ T₁ G₄ अन (D₄ 'त) गा, K₆ D₇ अरुद्धा, D₁ अरुद्धा, D₂ अनद्धा, T₂ G₁-३ M अर (M₂ 'रा) गा K₃ D₂ नदीं सुक्ति भरदा च, D₆ विदिशा कृष्णवेणीं च (cf v l 27^a) — With 33^d, of Brahmandā 1 16 36^b, Vāyu 45 105^b, Matsya 114 30^b, Brahma 27 36^d, Mārkaṇḍeya 54 27^d — °) K₂ पुष्पवेलुत्पलां, K₈ ५ D₂ पुष्पवेणीत्पला (K₈ 'यभा) वती (K₆ 'नं), K₄ B Da D_n D₄ ५ ४ तथैव वृषसाह्वया, D₆ पुष्पवेलुत्पलावतीं, D₇ S पुष्पवेलुत्प (T₂ M₅ 'लुत्प, G₂ 'त्या फ) लावतीं

34 D₅ om 34 — °) K₂ ५ Da₁ D₂ ६ लोहिता, Da₂ लौहित्य, D₁ रोहिणीं, D₄ लोहित्य, T₂ लोहित्या G₈ कतरोया — °) Ś1 D₆ मृषभगिनीं, K₄ B Da D_n D₄ ४ वृषकाह्वया (B₄ 'य), D₁ भवभगिना, D₇ ह्य भगिनीं, S इवसाह्वयां — K₄ om 34^{ad} — With 34^c, of Brahmandā 1 16 38^a, Vāyu 45 107^a, Matsya 114 32^a, Brahma 27 38^c, Mārkaṇḍeya 54 29^c — °) D₄ कौमारीम्, T₁ G₄ कावेरीम् Ś1 ऋषिकुर्यां, Ko-२ वृषकुल्या, B₂ ऋषकुल्या, S ऋषिकन्या (T₂ आर्यिकुल्या) — °) Ś1 Ko 1 ब्रह्मकुर्यां, S (except T₁) 'कन्या T G मारिय (for भारत) B Da D_n D₄ ३ मारियां च सरस्वतीं

मरस्वतीः सुपुण्याश्च सर्वा गङ्गाश्च मारिप ।
 विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महावलाः ॥ ३५
 तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः गतगोस्थ सहस्रशः ।
 इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति ॥ ३६
 अत ऊर्ध्वं जनपदान्विवोध गदतो मम ।

तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३७
 शूरसेनाः कलिङ्गाश्च वोधा मौकास्तथैव च ।
 मत्स्याः सुकुल्याः सौवल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ३८
 चेदिवत्साः करुपाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ।
 उत्तमौजा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ३९

C 6 348
B 6 9 41
K 6 9 41

35 With 35, cf Brahmandā 1 16 39, Vāyu 45 108, Matsya 114 33, Brahma 27 39^a-40^b, Mārkaṇḍeya 54 30^a-31^b — D₂ om 35^a — ^a) Ś₁ K D₁ : S सरस्वती (K₂ D₂ 'त्य', K₃ 'त्या'), B Da Dn D₁ : S मंदाकिनी (for सरस्वती) All MSS (except K₂ D₂ : S, D₂ om) सुपुण्या (Ko 'पण्या, Da D₂ 'पणा') च — After 35^a, K₁ r'p'ats 33^a-34^a, and om 35^b-36^b — ^b) Ś₁ Ko 2 सर्वा (Ko 2 'र्व') मगा च, K₁ B Da Dn D₁ : S सर्वा मगा च (D₁ 'गाश्च'), D₁ सर्वमगाश्च, सर्वमगा (M₂ सगधर्वा) च All MSS (except Ś₁ Ko 2 D₂ : S, K₁ D₂ om) भारत (for मारिप) — After 35^a, T₂ ins (cf 32^a)

45* ब्रह्मर्णी च महार्णवी सुवक्ष्यामपि भारत ।,
 while T₁ G₁-3 ins

46* मानवी वृषभा चैव महानद्यो जनाधिप ।

[= 31^a T₁ G₂ ऋ (G₂ दृ)पमा (for वृषमा), and नगाधिप (for जना)]

— ^c) D₂ सर्वा विश्वस्य भारत — ^d) D₂ सर्वाश्चैव K₁ B D (except D₂ : S) महाफला, G₃ M 'जला' (for 'घना')

36 K₁ om 36^a (cf v l 35) — ^a) K₂ : T₂ M₂ स्वप्रकाशा K₃ तथा नद्यस्तु प्राकाशा — 36^b = 1 1 179' 4 52 4^a 5 54 45^b, etc — ^d) B₂ मया प्रोक्ता (for समाख्याता) B₂ M ययामति, B₃ D₂ : T₂ यथास्मृति, Da D₂ यथाश्रुति (Da₁ 'ति'), D₃ समासत — After 36, D₂ ins an addl colophon

37 ^a) Da₁ जानपदा, G₂ : जनपद — 37^a = (var) Brahmandā 1 16 40^a, Vāyu 45 109^a, Matsya 114 34^a — ^c) K₂ : D₂ : T₁ तत्र मे K₁ 'पाचाल्या' — ^d) Ko 1 : B₂ D₂ : शाल्वा (Ko 1 शाल्व-) माद्रेयजङ्गला, K₂ : B₁ : Da Dn D₂ : T₂ शाल्वा मा (K₂ शाल्वमा-, Da₁ शाल्वा मा)द्रेयजङ्गला, T₁ G M शाल्वाश्चैव जाङ्गला — After 37, G₂ ins (cf v l 44^a)

47* विदेहा मागधा सिंहा महदायतयस्तथा ।

38 = (var) Brahmandā 1 16 41, Vāyu 45 110, Matsya 114 35 — ^a) K₁ damaged K₂ D₂ : S शूरसेना, D₂ शूरसिंहा K₂ कुलिङ्गाश्च, B Da Dn D₁ : S पु (Da D₂ कु, D₂ क)लिङ्गाश्च — ^b) Ś₁ Ko 2 वोधा मौ (K₂ मै)कास्, K₃ वोद्धा मोकास्, K₁ damaged, K₂ सौधा मौकास्, B Da Dn D₁ : S वोधा मालास्, D₂ वोधा मौकास्, D₃ वोधा मोकास्, D₁ मौरा मौकास्, T₁ G बाहुलाकास्, T₂ बाहुदामास्, M बहुपा (M₂ 'वा)कास् K₁ तवैव च — 38^a = (var) Brahma 27 41^a, Mārkaṇḍeya 54 32^a — ^c) K₂ Da₁ मत्स्या, D₂ सद्या, T₂ मगा, G₂ : मत्स्या Ko 2 सुकुल्या, K₃ : कुता, K₁ 'कुटा', B₁ : कुशदा, B₂ कुशदा, B₃ D₂ सकुटा, Da D₂ कुशदा, Dn D₂ कुशदा (Dn₂ 'ल्य'), D₂ सुकवा, D₃ कुशल्या, D₃ इम*, S कुशागा (T₂ 'लिङ्गा, G₃ 'शाका') Some MSS सौवल्या, B₁ मौकल्या, B₂ Da सौख, B₃ शौश, Dn D₂ : सौशल्य (D₁ 'घा'), D₃ शाल्य, S शाल्वे (T₁ G₁ 'ले)या D₁ मत्स्या स्यु कुकुदा सौक्या, D₁ मत्स्यासकुटा कौशल्य — ^d) B₁ : D (except D₁-3) कुतय, T₁ G₂ : कुदि (G₂ 'दी)हा, G₁ : कुतिमा, M कुतिपा (for कुन्तला) Ś₁ Ko 2 काशिकौशजा, K₁ काशिकौशजा, K₂ नाशिकौशला, B₁ : Dn D₂ G₁ कातिकौश (G₁ 'स)ला, T G₂ : M 'को (G₃ 'कौ)सला

39 ^a) Cf 1 114 31^a 5 197 2^a K₁ चेदिवशा, B Da₂ Dn D₂ : S 'मत्स्य, D₂ : T₁ G 'मत्स्या, T₂ 'पाला Ś₁ करुपाश्च, K₁ कर्तपा, K₂ : कुरुपा, T G क (T₁ G₁ कु)रुशा Da₁ जेदिमत्सकुरुपा, D₁ चेदयश्च सकारुपा, M चेदिवत्सक (M₁ 'कु)रुशा — ^b) Ś₁ भोज्या, T₁ G₁ : काल, G₂ काल (for भोजा) D₂ 'कलिङ्गा G₃ काल-सिन्धुविन्दका, M कालसिन्धुकलिन्दका — ^c) = (var) Brahmandā 1 16 64^a, Vāyu 45 132^a, Matsya 115 52^a, Brahma 27 60^a, Mārkaṇḍeya 54 55^a K₂-5 B Da Dn D₁ : S 4-8 G₁ उत्तमाश्च;

पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव एकपृष्ठा युगंधराः ।

सौधा मद्रा भुजिज्ञाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥ ४०

जठराः कुकुशाश्चैव सुदाशार्णाश्च भारत ।

कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ॥ ४१

Ds T G1-3 M उत्तराश्च (for °मौजा) K1 °शार्णाश्च, Ks दशार्णाश्च — °) = (var) Brahmanda 1 16 63^d, Vāyu 45 132^d, Matsya 115 52^b, Brahma 27 59^d, Mārkaṇḍeya 54 54^d K1 मेकलाश्च, Da कोशलश्च, T G मेख (G2 °ध)ला S को (G1 कौ)सलै (for चोस्कलै) Ds मेकलाश्चोत्कलास्तथा

40 °) K4 B Da2 D1 8 पञ्चाला, M1-3 5 वं (M2 प)चुला K4 5 D1 8 7 कौ (Da-को)शिका, B Da Dn D1 8 8 T G1.8 4 M1 कोस (B1 Da Dn1 Ds °श)ला, G2 कौसला, M1-3 8 कुतला Ds 6 चैवम् Ks D2 पांचालकौशिकाश्चैव — M1 om (hapl) 40^b-41° — °) Ś1 [अ]प्येकदृष्ट्या, Ks 1 [अ]प्येकदृष्ट्या, K2 [अ]प्येकदृष्ट्या, K3 [अ]प्येकपृष्ठा, B D (except D2 8 0) नैकपृष्ठा, S (M1 om) महापृष्ठा (G2 °ष्ट) Dn Ds धुरधरा — °) K3-5 B3 Da2 D1 7 गोधा, B1 2 4 Da1 Dn Ds 4 8 बोधा, D2 5 गाधा; Ds बौद्धा (for सौधा) S (M1 om) पाठा (T2 परा) बुद्धा (for सौधा मद्रा) B2 मदा, D2 मदा, Ds मद्रा B1 8 4 Dn D1 8 मद्रकलिगाश्च Ks 5 D2 8 0 M (M1 om) पुलिदाश्च, K4 B2 Da D1 5 7 कलिगाश्च, T1 G हुलं (G2 8 °लिं)गाश्च, T2 हुम्मगाश्च — °) Da1 काशयोपरं, D1 काशय परं, Ds °यो परकास्तथा

41 M1 om 41^{ab} (of v l 40). — °) K4 कुठरा, D1 जवसा (for जठरा) K2 4 B Da2 (after corr) Dn D1 5 8 8 Ms 5 कुकुरा (B2 कुरवा), Ks 5 D2 8 कुकु (D2 °कं)या, Da1 (orig) कुजरा, Da2 D4 M2 4 कुकुरा, T1 कुरसा, T2 कुररा, G कु (G2 कृ)सरा D7 कुकुभाश्चैव दाशार्णा — °) Ko 2-4 B Da Dn Ds-0 8 स (Ks 4 Ds सु) दशार्णा (Ko °र्णा)श्च, D7 पिंजलाश्चैव, T1 G सुभ (G1 °भा)गार्णाश्च, T2 सुगर्णाश्चैव; M (M1 om) वसुगार्णाश्च — °) Ds कुतपो — °) Ś1 Ko-3 तथैव परं, D7 तथैवावरं

42 °) K4 S गोम (T1 °म)दा, B Da Dn D1 5 8 गोमता (Ds °मेतां) (for गोविन्दा) Ks D2 नदकास्

गोविन्दा भन्दकाः पण्डा विदर्भानूपवासिकाः ।

अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः पनीतकाः ॥ ४२

आदिराष्ट्राः सुकुट्टाश्च वलिराष्ट्रं च केवलम् ।

वानरास्याः प्रवाहाश्च वक्रा वक्रभयाः शकाः ॥ ४३

(for भन्दका) Ś1 T Gs 4 भन्दका (T2 °गा)पडा, K4 भन्दकापडा K2 Dn खडा, K3 त्वधा, B1 2 पडा, B3 पांठा, Da Ds पर्णा, D2 त्वधा, D4 मडा, Ds पडा, M1 पडा (for पण्डा) Ks गोविंद मोदकास्तवधा, D1 गोविंदमदगोधाद्वा, Ds गोविंदा मडपापाहु, D7 गोविदा मन्यका खडा (marg गोमता भन्दका पाड्या) — °) K1 °र्भा रूपं, Ks 5 D2 °र्भासुखं, K4 °र्भा नृपं, B1 8 4 Da Dn D1 4 5 7 m 8 °र्भा रू (B1 D7 m 8 °र्भानू, B3 °र्भानू, B4 °र्भा भू, Da1 °र्भानु)पवाहिका, B2 °र्भानथ वाहिका, Ds विदेहा भूतचिका, D7 विदर्भासूर्यवासिका, S °र्भानू (T1 G1 °र्भा नी, T2 °र्भानु, G1 °र्भा रू)पवासका — °) Ś1 Ko-2 अश्मला, Dn अश्मका, D1 अलका (for अश्मका) Ks-5 B3 D1 2 7 पाशु (K4 B3 पाशु, D1 पशु)राष्ट्राश्च, B1 2 4 Da Dn D1 5 8 सोत्तराश्चैव Ds S अश्मकाश्च सुराष्ट्राश्च — °) Ks 5 D2 कनीडका, K4 कलीतका, B Da Dn D1 5 8 करी (B1 Da2 Ds °ला, B3 °ली, Da1 °नी)तय, D1 8 7 कनीन (Ds °त)का (for पनी) Ko गोपराष्ट्रापनीतका, S हे (T2 G1-8 गो)मराष्ट्रा सपीतय (T2 °का)

43 °) Ko सुकुट्टाश्च K1 D1 आदिराष्ट्रा सुकठ (D1 °कृत्वा)श्च, Ks 5 D2 °राष्ट्राश्मकूरा (Ks °कुट्टा, D2 °कूटा)श्च, B अधिराज्या (B2 °श्च, B3 °ष्ट्रा, B4 °ज्य) कुशाष्ट्राश्च, Da Ds अधिराज्या (Da2 °ज्य, Ds °ज्य) कुशाष्ट्राश्च, Dn D1 5 अधिराज्य (D1 °ज्य)कुशाष्ट्राश्च, Ds आदिराज्याश्मकुट्टाश्च, Ds अधिराज्यकुशाष्ट्राश्च, T1 G आदिराज्या कुर्वि (T1 G1 °सिं)दाश्च, T2 आरब्धिका कुर्णिदाश्च, M आदिराज्या सुक (M2 5 °कु)दाश्च — °) K2-4 D2 7 वलि, B1 Da Dn D1 5 7 m 8 मल्ल, B2 4 मंद, B3 मनु, D1 बर्ध, Ds वलिराज्य S वह (G1 खल्व, M1.8-5 वल्ली, M2 वल्लि)राष्ट्राश्च केवलं — °) Ko 1 वानरास्या पवाहाश्च, K2 वारकस्यापवाहाश्च, Ks वानवाश्चापवाहाश्च, K4 B वालवा (K4 °पा, B4 °व)स्योपवाहाश्च, Ks दानवस्यापवाहाश्च, Da वानवा (Da2 °रा)स्योपवाहाश्च, Dn1 D1 वारव (D1 °वा) स्यापवाहाश्च, Dn2 Ds वारया (Ds °वा)स्यापवाहाश्च, D1 वातवास्यापवायाश्च, D2 8 7 वानवास्याय (Ds °प)वाहाश्च,

विदेहका मागधाश्च सुह्याश्च विजयास्तथा ।

अज्ञा वज्ञाः कलिज्ञाश्च यकृल्लोमान एव च ॥ ४४

मह्याः सुदेष्णाः प्राहृतास्तथा माहिपकार्षिकाः ।

वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ ४५

अपरन्त्राश्च शूद्राश्च पल्लवाश्च खण्डिकाः ।

अटवीश्वराश्चैव मरुभौमाश्च मारिष ॥ ४६

उपावृक्षानुपावृक्षसुराष्ट्राः केकयास्तथा ।

कुट्टापरान्ता द्वैधेयाः काक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४७

C 6 356
B 6 9 49
K 6 9 49

Ds वातरामोपवाहाश्च, Ds मानवा शपवाहाश्च, T1 G सावित्रा सापवादा (G1 'हा)श्च, T2 M2 8 सा (T2 स)वित्रा साप (T2 'यु)वाताश्च, M1 1 5 सावित्रा साव (M1 साल)पाताश्च —^a) K2 Ds 7 वक्रा वक्रा, Ks 5 D2 चक्राश्चक्रधरा, K4 B D1 6 चक्राश्चक्रातय (D1 'वत') ; Da Dn2 D1 8 वक्रा वक्रा (Da1 Ds 'क्र)तय, Dn1 वक्रा वक्रातय, S वक्रावक्रतरा Ks 5 D1 2 7 सका, Ds शुचि, Ds कशा, S शुका (G2 'भा)

44 T2 om (hapl) 44-45 —^a) Ks 5 B1 8 Da2 Dn D1 8 5 8 G4 वि (Ks वै)देहा मगधा सुह्या (Dn D1 स्वक्षा, B1 8 शुह्या, Ds ब्रह्मा), K4 B2 1 Da1 D1 7 G1-3 M विदेहा मागधा सुह्या (K4 सूक्ष्म, B2 D4 स्वक्षा, G2 सिह्या, M1 8 1 सुह्या), D2 वैदेहा मगधा सुह्या, T1 विगेधा महता सुह्या —^b) Ks 5 D2 8 7 M2 मलदा, K4 B Da Dn D1 4 5 8 मलजा, Ds द्रदा, M1 मलदा (for सुह्याश्च) T1 G मह (G2 'ग)दायतयस्तथा, M2-5 मगधोदालकास्तथा —^c) K1 अगवग कलिगश्च, S (T2 om) अगवग कलिगश्च —^d) S1 Ko-2 B1 सकृल्लोमान, K4 पल्लवो मान, Ks जकृल्लोमान, D2 यत्तलोमान, Ds यकृल्लोमान, M1 'ल्लोमान, M2 'त्तोमान Ks यकृल्लोमानसस्तथा

45 T2 om. 45 (cf v 1 44) —^a) S1 Ko 1 मन्वा, K2 मला, K4 B2 1 मदा (for मला) S1 सुदोष्णा, Ko 1 सुदोष्णा, K2 सुदोला, Ds सुदेशा, G8 सुदोपा (for सुदेष्णा) K1 प्रहृतास्, K4 B1 8 1 Da Dn D1-6 8 प्रह्या (Da2 Ds 'हा)दा, B2 प्रासादा, D1 सूताश्च, S (T2 om) प्रह (M1 2 'हु, M2 5 'गु)णास् (for प्राहृतास्) —^b) K1 तथा महिपकार्षिका, Ks 5 Ds 6 Gs तथा माहिप (G2 'पु)कर्पका, K4 B2 4 Dn D1 माहिपा (Dn D1 'का) शशिकास्तथा, B1 2 Da Ds 8 महिपा शशि (B1 गाल, B2 शश)कास्तथा, D1 T1 G1 2 4 M तथा महिपकर्पका, D2 1 तथा मा (D1 म)हिपवर्षका — K2 om (hapl) 45^c-46^b — 45^{cd} = (var) Brahmānda 1 16 46^{ab}, Vāyu 45 115^{ab}, Matsya 114 40^{ab}, Brahma 27 44^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 35^{cd}, Vāmana 13 37^{cd} —^e) Ks Ds वाहिका, K4 राज्ञीका, B Da

Ds वाहिका, Dn D1 4 7 8 S (T2 om) वाह्रीका, Ds वादीका (for वाहीका) S (T2 om) वा (M1 व)हुधा (G2 'दा)नाश्च —^d) S1 Ko काभीरा, K1 कभीरा, Da Ds अभीरा, D2 8 [अ]प्याभीरा, T1 G1 8 जा (G1 अ)भीला, G2 साभीला, G2 आभीला B1 कालभोजका, D2 'तौयदा, Ds 'तौयका, D1 'कोयका, D7 कारतोयका Ks भारा कालायतायदा (s10), Ks [अ]प्यभीताकालतोहरा

46 46^{ab} = (var) Brahmānda 1 16 46^{cd}, Vāyu 45 115^{cd}, Matsya 114 40^{cd}, Brahma 27 45^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 36^{ab} — K2 om 46^{ab} (cf v 1 45) —^a) K1 अपरध्याश्च, Ks 5 Ds 8 उपरधा, K4 अपराष्ट्रा, D1 अपराध्रा, D7 अपराता, T G2 4 M पु (M2 5 प)ररधा, G1 पुराधका, G8 पुराधका Ks 5 D2 T1 G2 4 शूराश्च, D1 सूर, M2 5 रुद्रा (for शूद्रा) B Da Dn D1-6 8 अपराता पराताश्च —^b) Ko पल्लवाश्, K4 पककाश्, B1 Dn Ds पचालाश्, B2 4 Da D1 पकला (Da1 'भा)श्, D1 पल्लवाश्, Ds 8 पकालाश्, T1 G वल्लवाश्, T2 M पल्लवाश् (for पल्लवाश्) K4 B1 8 4 Da2 D1 5 8 चर्मचडका, Ks चमपडिका, Da1 चर्मचंपका, Dn 'मडला, D1 'खाडिका, D7 T2 G2 'ख (G2 'खा)डका, M1-8 5 'पडिका B2 पकसाश्च सचडका —^c) S1 Ko 1 अटवीश्वट, K2 'शिविरा, K4 'शररा, B Da2 Dn D1 6 8 'शि (B2 'शे)खरा, Da1 अटविशिखर, D1 आटवीशिखरा, D2 अटवीरोवरा, Ds 'सर्वरा —^d) S1 Ko मरुभौमश्च, K1 'भोमश्च, K4 B Da Dn D1 4 5 8 मेरुभूता (D1 'मा)श्च, Ks S मरुभूमा (T2 'ता)श्च, D7 मारुभौमाश्च S1 K1-2 5 D1-8 6 1 भारत, T2 माहिपा

47 ^a) Ko उपवृक्षानुपावृक्ष, K1 2 उपवृक्षानुपावृक्ष (K2 श्रा), Ks 5 D2 8 6 उदावृत्ता उ (D0 'त्ता)नुपावृत्ता, K4 B1 Da Dn D1 4 5 8 उपावृत्तानुपावृत्ता, B2 D7 वृत्तानुवृत्ताश्च, B2 1 'वृत्तानुपावृक्ष (B1 'द्धा), T G वयोवृद्धा उपा (T2 नयो)वृद्धा, M वत्सवृद्धा उपा वृद्धा —^b) K4 Dn Ds स्वराष्ट्रा, D1 सौराष्ट्रा, G2 सराष्ट्रा Ks 5 Da1 (by corr) कैकयास्, B2 D1 6 G2 8 कैकयस् — T2 om 47^c-48^d —^e)

अन्ध्राश्च बहवो राजन्तर्गिर्यास्तथैव च ।

बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः ॥ ४८

मधुन्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ।

पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदोष्णाः प्रमुदास्तथा ॥ ४९

Ko कुट्टापरता, K1 कुट्टपरांता, K2 Da1 D1 कुंदाप°, K4 कुताप°, B1 2 कुट्टा प°, B8 कुभाप°, Dn1 कुट्टा प°, D5 कुदाप°, D7 कुंता प°, T1 G कर्काप (T1 G4 पा) ताश्च, M कल्या (M1 2 व्या) परंता K4 B Da Dn D4 5 8 माहेया, D1 8 7 T1 G1 8 4 M4 द्वैपेया, D6 वैणेया, G1 (before corr) M1 2 5 द्वैतेया, G2 द्वैपाशा, M8 द्वैपाया (for द्वैधेया) K8 5 D2 धुद्रा धारा द्वैत (K5 रा वैन) पेया —^d) K8 5 कक्ष्या, K4 कांक्षा, B Dn D1-4 7 8 M2 कक्षा, Da D5 6 कुक्षा, T1 G कुल्या (G8 छा), M1 8 4 कस्या, M5 कल्या (for काक्षा) Ko 1 सुसुद्रिनिष्कुटः (Ko दा), K2 सामुद्रिनिष्कुटा, K5 सामुद्रकुट्टा, D2 द्रकुंकुटा, T1 G1 8 4 द्रनिष्कुटा; M द्रनिष्कुटा — After 47, T1 G1 2 4 ins

48* कव्याश्च पातवैवोधा याका सामुद्रनिष्कुटा ।

[G1 पातवैवेया, G2 वैवाधा]

48 T2 om 48 (cf v 1 47) —^a) K1 अघ्याश्च, K8 5 D2 आघ्राश्च, Da1 आघ्राश्च, Dn1 अघाश्च, Dn2 अघ्राश्च S (T2 om) अधकारा (M1 8-5 धीरका, M2 अर्यारका)श्च वै राजन् —^b) K8 5 D2 अन्वगिर्यास; Da1 अंतर्गेयास, S (T2 om) नाना (G2 न) वीर्यास —^c) K8 त्रिभिर्गिर्यामलदा; K4 B Dn D1 4 8 बहिर्गिर्यांगमलजा (K4 नदा), K5 त्रिभिर्गिर्यांगमलदा, Da1 बहिर्गेयोगमलदा, D2 त्रिभिर्गिर्यामलयदा, D7 बहिर्गिर्यामलपदा, S (T2 om) बहुद्वीपा सुकेशाश्च —^d) Ko मागदा, K8-5 B Da Dn D1-5 7 8 मगधा K5 D1 मानवर्जिता; B1 2 मानवजडा (B2 दा), B8 मानवा जटा, Da D5 मालवजटा (Da1 जट, D5 जटा), D7 मानवर्यदा S (T2 om) तथा पा (G2 4 धा) वकवशका — For 48, D6 subst

49* अन्तर्गिर्यास्तथा चैव बहिर्गिर्यास्तथैव च ।

49 ^a) K8 5 B2 Da D2-6 8 मधु°, K4 समु°, Dn समतरा; D1 सद्योत्तरा, D7 अत्यु°, T1 G सम्यग्जाता, T2 M सद्यजाता S1 G1 प्रवृषयो, Ko 1 8-5 D2-6 T G2-4 M8-5 प्रावृषयो (M5 योर), B2 Da

शका निपादा निषधास्तथैवानर्तनैर्हृताः ।

दुगूलाः प्रतिमत्स्याश्च कुशलाः कुनटास्तथा ॥ ५०

तीरग्राहास्तरतोया राजिका रस्यकागणाः ।

तिलकाः पारसीकाश्च मधुमन्तः प्रकुत्सकाः ॥ ५१

D6 प्राविशेषा, D8 प्रावृषाया, D7 पेयो, M1 पया, M2 प्रवृषया —^b) Ko 1 भार्गवश्च D6 नराधिप —^c) K1 पुत्र, K2 D1 पुडा, K8 शुडा, K5 D2 सुडा, D6 पुच्छा (for पुण्ड्रा) S विंध्यदेशा (M2 जाता) (for पुण्ड्रा भार्गा). K4 अर्गा, Da2 D8 भार्गा, Dn2 D4 भीमा (for भार्गा) D6 हरिताश्च —^d) K1 सुदोष्णाश्च (hypermetric), K2-5 B D S सुदोष्णा, (B8 देष्टा, D4 देष्टा, D6 दिष्णा, M2 देक्षणा) - K8 5 B1 2 4 Da Dn D1-6 8 यामुना (K8 पासुना; K5 प्राशुना, D2 प्रशुना, D8 मलिना, D6 सूतय) - स्तथा, S द्रमिला (G8 द्रमिडा) स्तथा

50 ^a) D8 सका, D8 शका S1 Ko 1 दास (for धास) D6 शोका निषेधा निषधास, T1 G4 मंदराहृतमडाश्च, T2 कदरा रकुदडाश्च; G1-8 कदरा हृतमडा (G2 धा)श्च, M1 2 करका हृत (M2 द) मडाश्च, M8-5 कदरा हृतम (M5 सुं) डाश्च —^b) S1 Ko 1 5 तथैवानर्तनैर् (K5 केरी) ता, T G M2 कर्णादा भूत (T2 हव; G1 भीत, G8 हीत) लास्तथा, M1 8-5 कुंदाद्या भूतला स्तथा — K4 B om 50^a-51^b —^c) K2 D1 8 दुर्गला, K8 दुष्कूला, K5 दूकूला, Da Dn D4 5 दुर्गाला, D2 8 दुकूला, D7 दुशूला Da1 प्रतिमत्स्याश्च D6 उल्का; शतमत्स्याश्च; S कच्छा शैव (G2 कक्षाश्च शै) लकच्छाश्च —^d) K2 कोशला, K8 D2 कुत (D2 न) दा, K5 कुदना, Da Dn D1 4 5 8 कुंतला, D8 6 कुनटा, D7 कुरटा, S जां (T2 छा) गला (for कुशला) K2 कुंतलास्तथा, K8 5 D कुश (D4 कोस) लास्तथा, T G4 गल (T2 गध) पल्लवा, G1-8 ललप (G8 पि) ल्लवा, M1 8 4 ग (M1 ह) लवल्लका, M2 5 गलवल्लका; (M5 पल्लका)

51 S1 Ko-2 om (hapl) 51^a-54^b K4 B om 51^{ab} (cf v 1 50) —^a) K5 नीरग्राहास; D (except D2 8 7) तीरग्राहास, S वीरवाहास (for तीरग्राहास) Da Dn D4 5 8 शूरसेना, D1 शूरवेयो, D8 6 S शूरतोया, D7 कोना —^b) Da1 हजिका, Da2 Dn हजिका, D4 हजका, D5 8 हतिका, T1 G2-4 M राजितास (for राजिका) Da Dn D4 5 8 कन्यकागु (Da D5 ग) णा, D1 8 8 7 रस्यकौ (D8 कौ;

काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ।
अभीसारा कुल्लताश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ॥ ५२
दर्वीकाः सकचा दर्वा वातजामरथोरगाः ।
बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ॥ ५३

वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।
वानायवो दशापार्श्वा रोमाणः कुशविन्दवः ॥ ५४
कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः परवल्लिकाः ।
किराता वर्वराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ॥ ५५

C 6 364
B 6 9 57
C 6 9 57

D₁ 'कों'कणा, D₂ रस्यकागुणा, T G तस्य(T₂ सुल्य)-
ककणा, M तस्य(M₂ 'प्य')ककणा —^a) B₂ D₂ ६
भारसी(B₂ 'मी'रा), D₁ पारसीरा (for पारसीका)
K₄ B₁ २ ४ D_a D_n D₁ ४ ६ ८ तिलभारा मसी(K₄
B₁ ४ समी, B₂ D_a D₂ मसा)राश्च, T₁ G₂ ४ तिल-
वाराश्च(G₁ 'रा म')सीराश्च, T₂ M नीलवा(M₂ 'लपा')
राश्च सीराश्च, G₁ ८ तिलवा(G₂ 'पा')राश्च वीराश्च
—^a) B₂ D_a D_n D₁ ६ ७ ८ मधुमत्ता, T G₁ २ ४
'मदा', G₂ 'वीरा', M 'पत्ना (for 'मन्त') K₄
B₁ ३ ४ D_n D₁ ४ ६ सुकदका, K₅ च कुल्लका, B₂
सकुल्लका, D_a D₅ M₂ सकदका, D₂ प्रकुल्लका, D₆
प्रकूपका, D₇ सकुतला, T₁ G₁ ४ सु(G₁ स)कुदरा,
T₂ सुमदका, G₂ च सुदरा, G₃ M₁ सुकुदका, M₁
सकुदका, M₂ ६ सकुदका

52 Ś₁ K₀₋₂ om 52 (cf v l 51) —^a) K₂
काश्मिरा, D₂ कासीरा, T₂ काश्मीर —^b) K₅ D₁
गधारा D₂ दर्प (for दर्श) S गाधारावतिका(T₁
G₁ 'वतय', M₁ 'पतका', M₂₋₅ 'वतका')स्तथा — S
om 52^a-55^b — D₅ om 52^{a2} —^c) K₂ D₂ ६
अतीलारा, K₅ B₁ अभीसाहा (K₅ 'रा'), B₂
'स्वाहा', D₁ अभीसारा K₂ ६ D₂ कुतलाश्च, B₂
कुसुताश्च, B₄ D_n उल्लताश्च, D₄ कल्ल —^a) K₅
सौवला, B₂ D_a D₂ ७ शैवला, D₁ शिवला K₂-६
D₁ २ ७ बहु(K₅ D₂ बाहु, D₁ बहु)कातरा, D₂
बाहुकास्तथा, D₆ बाहुला

53 Ś₁ K₀₋₂ S om 53 (cf v l 51, 52)
—^a) B₁ ४ D_{a1} D_{n1} D₁ ६ दर्वी च, B₂ ६ दर्वीक,
D_{n2} दर्वी च(for दर्वीका) B D_{a1} D_n वानवा,
D₄ वानरा, D₂ दानवा (for सकचा) K₂ दर्शिका
सकभा दर्वा, K₄ दर्वाका शार्करा दैर्या, K₅ दर्शी
काश्मकभा दर्वा, D_{a2} दर्वाकरालीवाद्वर्वा, D₁ कद-
र्थिका सनादर्या, D₂ दशीकासकता दर्वा, D₅ दर्वा
करालिदूर्वावा, D₆ दर्वाकाराकचादुर्वा, D₇ दर्वीका
उत्सवा दर्वी —^b) K₂ ६ D₂ बलजालमथोरगा (K₅
'जा'), K₄ बलजावमथोवसा, D_a D₅ वातजाम
रथोरगा, D₂ ६ बलजा रमठोगरा (D₆ 'थोरगा'),
D₇ बलजा रमणारका —^c) K₂ ६ D₂ बहुरहाश्च,

K₄ 'रुह्याश्च, B₁ बहुवहाश्च, B₂ बहुवहाश्च, B₃
'वह्याश्च, B₄ 'वाह्याश्च, D_a D₁ ६ बहुरहा(D₁ 'हा',
D₅ 'स')श्च, D₂ ६ बहुरहाश्च, D₇ (m as in text)
'दाराश्च (for बहुवाद्याश्च) —^a) K₄ सुना, K₅ सुदा
नाम (for सुदा) K₂ ६ D₂ सुपर्वता, K₄ D₂ ६ ७
सुव(D₂ 'प')र्णका, D_a D₅ सुमालिका; D₁ सुवर्चका,
D₄ ६ सुमल्लिका

54 S om 54 (cf v l 52) — Ś₁ K₀₋₂ om
54^a (cf v l 51) —^a) D_{n2} वध्रा, D₁ वद्धा
(for वध्रा) D₅ करीषि K₂ ६ D₂ वंदा क(K₂
स)हीसकाश्चैव, K₄ दर्मा कुभीपकाश्चैव, B₄ वध्वा
करीपकाश्चैव, D₁ चर्चका हासकाश्चैव, D₂ वर्चका हीन
काश्चैव, D₆ ध्रुवदाकहिंकाश्चैव, D₇ दर्मा कलीसकाश्चैव
—^b) K₂ ६ D₂ कुर्णिदा सत्य(K₅ 'प्य')का, K₄ कालि
दोपत्यका, D_{a1} कुभिदोपत्यका, D₁ कुलिदापत्यका,
D₂ कुलिदामवता, D₂ कुलिदोपत्यका —^c) K₂ D_a
D₁ २ ६ ७ वनायवो, B₁ वानाग, B₂ D₂ ६ वातायवो
K₄ दशापार्थ, B D_n D₁ दशापार्थ, D₂ दशार्णाश्च,
D₄ ६ दशपार्थ, D₆ दाससर्पाश्च (hypermetrio)
—^a) K₀₋₂ रोपाण, D_{a2} D₅ सेमाण, D₇ रोमाण,
D₂ रामाण D₆ रोमाना कुशनर्दिन

55 S om 55^a (cf v l 52) —^a) Ś₁ K₀₋₂
काच्छा (K₀ गाच्छा, K₁ गाच्छा, K₂ कक्षा) गोपालका
श्चैव, K₅ D_{n1} D₁ ६ कच्छा (D₁ वच्छ) गोपालकक्षा
(K₅ 'त्सा')श्च, D_{a1} कच्छगोपालकच्छाश्च —^b) K₂ ४
B D_a D_n D₁ ६ ८ जांगला K₀₋₂ परवल्लभा, K₂ ६
D₂ पारवल्लका, K₄ B D_n D₁ ६ कुरुवर्णका, D_a D₅
कुरुजांगला, D₁ परिलांगला, D₂ ६ ७ परप(D₇ 'व')
ल्लवा —^c) B₂ किढाता, D₁ विभाता; D₂ करिता,
M₁ किरात K₁ अर्धरा, D_{a1} धिवरा, T₂ वन्वरा
K₅ सावा (for सिद्धा) K₂ D₂ किराताश्चर्चरासादा
— With 55^d, of Brahmandā 1 16 54^d, Vāyu
45 123^d, Matsya 114 45^b, Brahma 27 53^b,
Mārkaṇḍeya 54 44^b —^a) K₂ B D (except
D₂-4 ७) G₂ वैदेहा K₂ ४ ६ B D_a D_n D₁ २ ४-८
ताम्रलिप्तका, K₂ D₂ T₂ M ता(K₂ त)मल्लिका, T
G ताम्रमूलि(G₂ 'षि')का

ओष्ट्राः पुण्ड्राः ससैरन्ध्राः पार्वतीयाथ मारिप ।

अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५६

द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूपिका वनवासिनः ।

उन्नत्यका माहिपका विकल्पा मूपकास्तथा ॥ ५७

कर्णिकाः कुन्तिकाश्चैव सौद्रिदा नलकालकाः ।

कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवाणकाः ॥ ५८

समङ्गाः कोपनाश्चैव कुकुराङ्गटमारिपाः ।

ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः सर्वसेनयः ॥ ५९

त्र्यङ्गाः केकरकाः प्रोष्टाः परसंचरकास्तथा ।

तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ॥ ६०

56 S om 56^a-58^b — ^a) K₈ D₂ स्वप्ना, K₄ B Dn D₁ 4 ओष्ट्रा, K₅ D₈ उष्ट्रा, Dn D₁ 7 उष्ट्रा, D₈ ओष्ट्रा, D₆ उष्ट्रा (for ओष्ट्रा) K₈ D₂ पुष्ट्रा, B Dn Dn D₁ 4 5 8 म्ले (Dn₂ D₁ म्ले) च्छा (for पुण्ड्रा) K₁ ससैरंध्रा, K₄ Dn₁ D₁ 8 ससैरिंध्रा (K₄ 'रिंध्रा', D₁ 'रिंध्रा'), B Dn₂ Dn D₁ 5 ससैरि (Dn 'रि') ध्रा, D₆ सुसैरंध्रा — ^b) K₁ पार्वतीपथ — 56^{cd} = (var) Brahmānda 1 16 55^{cd}, Vāyu 45 124^{ab}, Matsya 114 46^{ab}, Brahma 27 54^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 45^{ab} — ^c) K₄ B₂ Dn D₅ 0 तथा (for अथा) — ^d) D₈ 0 दक्षिणे

57 S om 57 (of v 1 56) — ^a) Ś₁ द्रमिडा, K₀ 1 द्रामि, K₄ द्रविना Ś₁ K₀ 1 D₈ केवला K₁ प्राश्या — ^b) K₁-4 B Dn₂ D₈ 5 मूपिका, Dn₁ (m as in text) पूपि, D₂ मूखि, D₁ मूप, D₈ मुपि K₂ वनवालका, K₈ B Dn₁ Dn D₂ 6 वनवासिका, Dn₂ D₈-8 वान (D₈ 'ल') वासिका K₀ मूपिकवेनवासिका — K₂ om (hapl) 57^c-58^b — ^c) K₈ उत्तपि, K₄ B Dn Dn D₁ 7 m 8 कर्णाट, K₅ उभेपि, Dn₁ (before corr) कटाट, D₁ उनद्र, D₂ 0 उत्थि, D₈ उन्नाट, D₁ भरत (for उन्नत्यका) K₅ 5 Dn D₈ 5 मा (K₅ D₅ म) हिपिका, K₄ B₁ 2 D₁ 4 8 महिप, D₆ विकल्माश्च (for माहिपका) — ^d) D₀ नत्तका, D₈ विपका (for विकल्पा) K₁ पूपका, K₈-5 B₂ D₁-8 7 मूपिका, D₄ मूशका, D₆ मृपिका

58 K₂ S om 58^{ab} (cf v 1 56, 57) — ^a) B₁-8 Dn Dn₁ D₁ 5 8 क्षि (Dn₁ जि, D₈ नि) छिका, B₁ सिदि, D₁ कुडय (for कर्णिका) K₈ 5 D₂ कुट्टिज काश्च, K₄ B₁ 8 4 Dn Dn D₁ 8-8 कुत्ताश — ^b) K₈ 5 D₂ मा (K₅ म) हिदा, K₄ B Dn Dn D₁ 5 8 सौद्धवा, D₆ सौद्धवा, D₁ सौद्धिदा K₄ B Dn नम (B₂ मल) कानना, Dn D₅ न (Dn₁ ना) लकानला, D₁ 8 'कानना', D₆ 7 'कालिका' — ^c) K₁ कौकुट्टका, K₈ 5 D₂ कुत्तुल (D₂ 'का'), K₄ कोकुट्टका, B₁-8 को (B₈ कौ) कुट्टका, B₄ कौकुत्तका, Dn₁

D₈ कौकु (D₈ 'कु') टका, D₁ काकुट्टका, D₈ कोकुट्टका, D₆ कौकुट्टिका, D₁ M₃ 4 कोकु (D₁ 'क') टका, T₁ G₂ कौकु (G₂ 'कू') टका, T₂ कोकुट्टका, G₁ कोकुट्टाका, G₄ कौकुट्टका, M₁ 2 कोकुट्टका Dn₁ चैला, Dn₂ D₁ 5 0 8 चौला, D₁ चोडा, T₁ G भृगा, T₂ भृगा; M च्यगा (M₃ 'भ्या') (for चौला) — ^d) K₂ G₂ कोकणा, K₈ D₆ कौक, K₅ Dn Dn₁ D₂ 5 5 कौक K₁ सालवाणका, K₈ D₂ 5 0 म (D₆ मा) णवा, K₄ B Dn Dn D₁ 5 8 मालवा नरा, D₁ पणवा नरा, D₁ मालवास्तथा, S मल्यान (T₁ G₄ 'ल') का

59 ^a) T₂ समगा, M₂ समगा K₈ 5 D₂ कौपरा; K₄ damaged, B₁ D₈ करका, B₂-4 Dn D₅ कनका, Dn कारका, D₁ कोपशा, D₄ कालका, T₂ G₁-3 M कोपका (G₂ 'ता') — ^b) K₀ कुकुरागद, K₁ कनूराजाद, K₂ कुकुरागद, K₈ 5 D₂ कुकु (K₅ 'कु') रा अथ मारिप, K₄ B Dn Dn D₁ 5 7 8 कुकुरागार मारिपा (Dn₁ D₁ 'हिया'), D₁ T₁ G कुर (D₁ कुकु, G₁ कुन, G₈ चकु) रगाश्च मारिप, D₆ कुकुराश्चैव मारिप, T₂ कुरु कागाश्च मारिप, M₁ 8-5 कुकुरागाश्च मारिप, M₂ कुकुरादाश्च मारिप — ^c) D₂ वाजिन्युत्सव; D₆ ध्वजिन्युत्सनि, D₈ ध्वनिन्युत्सव, S ध्वजा शु (G₂ 'भ्यु', G₈ 'न्यु') त्सव — ^d) D₅ त्रिगर्भा, D₁ सैनिका, S सखि (T₂ साखि, G₁ 8 सुखि) य (for त्रिगर्ता) K₁ समेनय (sic), K₂ 4 B Dn Dn D₁ 4 5 8 शालवसेनय, K₈ D₂ सवसातय, K₅ सव सास्तथा

60 ^a) K₀ 2 च्यगा, K₁ चृगा, B₂ व्यूदा, B₈ 4 D₁ व्यूका, Dn D₅ चृका, Dn D₈ व्यूका, D₁ अका, D₈ 7 च्यका (for च्यङ्गा) K₄ कोकनका, B₂-4 Dn D₁ कोक्वका (Dn₂ 'वला'), Dn D₅ कोक नखा, D₁ कोपुरका, D₈ कोरूपका, D₈ कोकरका (for केकरका) D₈ कोष्टा (for प्रोष्टा) K₈ 5 D₂ यात्राका कौरका प्रोष्टा (K₅ 'वा' प्रोक्ता), B₁ व्यूदका कोरका प्रोष्टा, D₆ त्रैशका करका कोष्टा, T G₂ 4 यत्र (T₂ त्रय, G₂ यत्र) का कोकिला श्रेया, G₁ 8

मालका मल्लकाश्चैव तथैवापरवर्तकाः ।

कुलिन्दाः कुलकाश्चैव करण्डाः कुरकास्तथा ॥ ६१

मूपका स्तनवालाश्च सतियः पत्तिपञ्जकाः ।

आदिदायाः सिरालाश्च स्तूवका स्तनपास्तथा ॥ ६२

हूपीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ।

उत्तराश्वापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम ॥ ६३

6 372
9 65
K 6 9 65

यत्रका कोकिला जेया, M धियका कोकिलाश्चैव —^b) K₁ = परसचारका, K₃ D₂ परमर्तरवा, K₄ समवे-
नस्म, K₅ परमार्तरव, B D_n D₁ 4 7 m 8 समवेगवशा
(B₁ 8 D_n D₁ 4 'सा'स्तथा, D_n D₅ सरा वेगसरा,
D₃ पारमचरया, D₆ परमधरया, D₇ परमचचका,
S परमर्मा (G₂ 4 'मर्म, M₂ 'कर्मा) महारथा — K₃
om (hapl) 60°-62° —^c) K₁ विंध्यपलका, K₂
'पुलिका, K₄ B₁ 2 4 D_n D₁ 8 'बु (B₁ 'बु) लिका,
K₅ चित्त्यविपुला, D_n D₅ विंध्यदुलिका, D₂ चित्त्यपुलका,
S विंध्यमल्ली (T₁ 'वल्ली, T₂ G₁ 3 'मलि, G₄ 'वलि) का
—^d) K₂ 4 B D S वल्कलै (D₂ वल्ललै, T₁ वल्लकै,
T₂ वल्लवै, G₄ वल्ललै), K₅ वाक्कलै

61 K₃ om 61 (cf v l 60) —^a) K₄ 8
B Da D_n D₁-5 7 8 मा (D₁ हा) लवा, T₁ G M
मल्लि (M₄ 'ल्ली) का, T₂ पल्लवा (for मालका) K₄
B Da D₁ 5 8 वल्लवा, K₅ पल्लवा, D_n मल्लवा,
D₁ 6 वल्लका, D₂ पल्लवा, D₃ वल्लका; S मालवा
(T₁ G₁ 2 4 'का) (for मल्लका) — K₁ om
(hapl) 61° —^b) S₁ 'वापरवृत्तका, K₅ D₂ 'वाप
रव (D₂ 'प) ल्य, B₄ D_n D₁ 8 'वापरवल्लवा, D₁
'वापरमत्पा, D₃ 'वापरवर्तय, D₆ 'वापरवृत्तय, D₇
'वापरवर्णका, T₁ G₃ 4 'वापरमल्लका, T₂ 'वाटक
मल्लका, G₁ 2 M 'वापर (M₃ 'नि) मल्लिका (for 'वाप-
रवर्तका) —^c) K₅ D₂ 8 कुण्डिका, D_n कल्लिका,
D₆ कुण्डा, T₂ कल्लिका, T₁ G M कु (M₁ क)-
विदा (for कुलिन्दा) K₅ D₂ कुकुटा, B Da D_n
D₁ 5 8 कालदा (D_n दोलदा, D_n 2 कालवा),
D₃ 6 कुलिका, T₁ G₂ 4 कुकुटा, T₂ कुरवा; G₁ 8
M₅-5 ककुटा, M₁ ककदा, M₂ कुकदा —^d) S₁
करदा, K₅ करदा, K₄ कुल्लवा, K₅ D₂ कटका,
B₁ 2 4 D_n D₁ 6 8 कुडला, B₃ कुरदा, D_n सह-
(D_n 2 'ड) का, D₁ करदा, D₃ कुरदा, D₅ S
मडका, D₇ करदा (for करण्डा) S₁ D_n करका
(D_n 1 'दा), K₁ कुरका, K₅ कुरदा, B₁ 2 4 D_n
D₂ 4 8 कु (B₁ 2 क) रदा, B₃ करदा, D₆ करजा,
T₁ G ककु (G₂ कुकु, G₃ ककै) दा, T₂ M करुणा

62 K₃ D₆ om (hapl) 62 (for K₃, cf v l 60)
—^a) K₁ मूपकास्तनवालाश्च, K₅ D₂ सू (K₅ सु)-
चकास्तलवाला, D₁ मूपका स्थूलवाला, D₃ मूपका
स्तालवाला, D₇ मूलकास्तरवाला, T₁ G₃ 4 सुपता-

स्तालवा (G₃ 'वा) ला, T₂ मूपहा स्थलवाला, G₁ मूपका
स्तालवाला, G₂ वृपतास्तलवाला, M₁-3 5 मूपभा
स्तालपा (M₂ 'वा) ला, M₁ मूपिकास्तालवादा —^b)
K₂ सतिपा, K₄ समेया, K₅ D₂ सतिला, B₁ सतीया,
B₂ सतिया, B₃ समीहा, B₄ D₃ सतीपा, D_n D₅
सतीया, D_n 1 सनीरा, D_n 2 नारीया, D₁ सभया, D₃
सातेया, D₁ सनीपा, D₇ सतिजा, T G₁ 3 4 सती
(T₁ 'ति) का, G₂ M साति (G₂ 'त) का (for
सतिय) K₂ T₂ पूतिसु (T₂ 'पु) जका, K₄ 5 B₂ 8
D₁ 2 प्रतिपु (K₅ D₂ म, B₂ 'स) जया, B₁ 4 D_n
D₁ पूतिसजया, D_n घटिसजया, D₃ सरिपुजया,
D₁ 7 8 पू (D₃ पु) तिसजया, T₁ G₂ 4 सूतिपूजि (G₂
D₁ 7 8 पू (D₃ पु) तिसजया, T₁ G₂ 4 सूतिपूजि (G₂
'ज) रा, G₁ 8 M सूतिपूज (G₁ 8 'पूजि) का (for पत्ति-
पञ्जका) —^c) K₅ D₂ अतिदाया, B₂ D_n अनि-
पञ्जका (D_n 1 'नि) दाया, B₄ D_n D₁ 8 अलि (D_n 'लि)-
दाया, D₁ आदिदेया, T₁ G अलिपा (G₁ 'लीपा,
G₃ 'लीप) धा, T₂ M अलिपे (T₂ M₄ 'पा) या (for
आदिदाया) K₂ 4 B₃ D₁ 7 शिराला, K₅ D₂
शिरधा, B₂ 4 D_n D₅ शि (B₂ नि, D_n 1 वि) रादा,
D_n D₂ 4 8 शिवादा, T₁ G₂ 4 सिराल्वा (G₂ 'ह्ला),
T₂ G₁ 8 M सि (G₁ 8 M₄ सु) राल्पा B₁ अलिदा
पाशवादाश्च —^d) K₁ स्युवकास, K₄ B₃ स्तवका, K₅
D₂ 7 सूचका, B₁ D_n D₁ 8 तनया, B₂ 4 D_n D₅
स्तनपा, D₁ सुदया, D₃ सुनपा, T₁ G₃ मूपपा, T₂
G₂ M₁ 8 भूपपा, G₁ वृपगा, G₃ भुपगा, M₂ 5 भूपका
(M₅ 'गा), M₄ हूपका (for स्तूवका) K₁ तनया,
K₄ B₃ स्तनदा, B₁ 2 D_n D_n D₁ 4 5 8 सुनया (D₁
'पा), B₁ स्तनपा, D₃ सुनदा, T₁ G₂ 4 स्तंता

63 ^a) S₁ ऋपी, K₅ दपी, K₁ दधी (for
हपी) K₃ 5 D₂ मि (K₅ मी) पाविदर्भा कुतीकास,
K₄ B Da D_n D₁ 5 8 ऋपिका विदर्भा (B₁ Da D₅
विदर्भा ऋपिका by transp) का (B₁ को) कास, D₁
प्रभाविदर्भा काकास (submetric), D₃ रूपका विदर्भा
कीकास, D₆ उपाविदर्भास्त्रैगर्तास, D₇ ऋपिका विदर्भा
कालीकास (hypermetric), S मक्षिका (T₁ G₂ 4 'पा)-
श्च वितापा (T₂ पताका) श्व —^b) = 5 46 49°
S तकणा परतक (M₄ 'ग) णा — D₆ om 63°-64°
—^c) D₁ M₄ उत्तरे (for उत्तराश्व) S₁ K₅-2 G₂ 8
च परे, K₃ 5 D₂ च यथा (for चापरे) —^d) D_n
D₁ 4 7 m 8 क्रूरा (for जना)

यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।
सक्षद्रुहः कुन्तलाश्च हूणाः पारतकैः सह ॥ ६४
तथैव मरधाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ।
क्षत्रियोपनिवेशश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ६५

शूद्रामीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ।
खशिकाश्च तुखाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६६
आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोपिकाः ।
औपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ॥ ६७

64 D₀ om 64^{ab} (of v l 63) — ^a) B₂ जवनाश्च, S (except G₁₋₃) च्यवनाश्च Ś₁ Ko-2 सकाम्बोजा, D₁ सुकावोजा B₁ D_n D₁ 8 यव (D_{n1} D₁ यवा)नाश्चीनकावोजा, D₂ यवना शककावोजा — ^b) Ś₁ Ko-2 म्लेच्छकादय — ^c) Ko 1 सकृद्रुह, K₂₋₄ B₁ 4 Da₁ D_{n2} D₂₋₅ 8 सकृद्दहा, B₂ 8 Da₂ सकृद्दहा (B₂ 'ह्रा'), D_{n1} 'द्रुहा', D₁ 'त्तहा', D₂ 'द्रुहा', D₀ ल्यकहदा, D₁ सकृद्रुहा, T₁ G M सकृद्रुहा (M₂ 'का'), T₂ सुकद्रुह (for सक्षद्रुह) K₁ B Da D_n D₁ 8 कुलथाश्च, D₀ कुमूला, S कुदला (T₂ 'जरा') K₅ सकृद्दला कुतूलाश्च — ^d) Ś₁ Ko-2 हूणा, D₃ कुणा K₃ D₂ पारावकै, K₄ B Da D_n D₁ 8 पारसिकै, K₅ D₂ 7 पारदकै, D₁ परतकै T₁ G₂ 4 M य (G₂ यौ)वना पारतै सह; T₂ यवना पादवै सह, G₁ 3 य (G₂ या)वना पारकै सह

65 D₁ om (hapl) 65^a-66^b — ^a) Ko-2 मग धाश्, K₂ रमडाश्, K₃ B Da D_n D₁ 8 रम (Da₁ श्रव)णाश्, K₅ D₂ रमठाश्, D₂ मरवाश्, D₀ मठ राश्, D₁ समठा (before corr 'गा'श् (for मरधाश्). B₂ चीराश्, B₃ चोलाश् (for चीनाश्) S तथैव रामाश्चीनाश् — ^b) B₂ 8 Da D₅ तथा च (for तथैव) K₅ तथैव दासमालिका, B₄ तथा च दिशमालिका, M तथैव दशमालवा (M₁ 'का') — D_{n1} om 65^{ad} 65^{ad} = (var) Brahmandā 1 16 49^{ab}, Vāyu 45 117^{cd}, Matsya 114 42^{ad}, Brahma 27 47^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 38^{ab}, Vāmana 13 40^{ab} — ^c) Ś₁ Ko-2 'योपरिकेशाश्च, K₄ 'योपविवेपाश्च, T G₂ 4 M 'योपनिवेश्या (T₂ 'द्या'श्च — ^d) K₂ 8 Da D₂ 8 T₂ वैश्या (for वैश्य)

66 D₁ om 66^{ab} (of v l 65) — ^a) K₂ शूद्रामीराश्च, K₃ B D_n D₂₋₄ 8 शूद्रामीरा (D_{n2} 'मा'श्च; K₅ Da₂ D₅ शूद्रामीराश्च (K₅ 'श्र'), S शूद्रा क्षी (T₁ G क्ष)राश्च K₃ D₂ दरय, K₅ दरपा, T₂ दारावा, G₂ दरिदा — ^b) Ś₁ Ko-2 D_{n1} G₂ काश्मीरा, K₅ काश्मीराश्च, D₀ काशिरा, M₁ दरदा (for काश्मीरा) Ś₁ Ko-2 पत्तिभि, K₃ D₂ ह्यसुभि,

B₁ शिशुभि, D₀ पाशुभि (for पशुभि) M₂₋₃ पशुभि सह के (M₂ कौ, M₃ का)शिका — With 66^{ad}, of Brahmandā 1 16 17^{cd} — ^c) K₂ रेपिकाश्च, K₅ वेपिका, B₂ खारीका, B₃ Da D₅ खाशीका, D₁ समिका, D₂ वेपिका, D₃ पत्ताश्चैव, D₀ स्वस्तिकाश्च, T₁ G₂ 4 कापिका, T₂ शिकरा, G₁ 3 मापिका, M क (M₂ का)श्मीरा (for खशिका) K₂ 5 B₃ D₁₋₂ 6 7 S तुपाराश्च K₄ B₁ 4 D_n D₁ 8 खाशीरा (B₁ 'सीका, B₄ खशीका)श्चातचाराश्च — ^d) K₄ B D₂ 7 8 पल्लवा, D_{n1} (orig) D₀ पल्लवा, Da₁ (by corr) पल्लवा, G₂ पल्लवा; M वल्लवा (for पल्लवा) B₁ 2 4 गिरि गंधका (B₁ 'रा'), D₁ 'कधरा

67 67^a = (var) Brahmandā 1 16 50^a, Vāyu 45 119^a, Matsya 114 43^a, Brahma 27 48^a, Mārkaṇḍeya 54 39^a — ^a) K₂ क्षात्रेया D₁ T₂ च (for स) G₂ अतृथा सहजाद्वाजा (corrupt) — ^b) K₁ D₁ स्तनयोपिका, K₂ 5 D₂ 'पालका, K₄ B D_{n2} D₁ 4 6 'यो (B₂ 4 'पौ)पिका, Da D₅ 'पायिका, D₂ सुरयोपिका, D₁ m स्तेनयोपिका, S स्तनयोपित — Ś₁ om (hapl) 67^a-68^b — With 67^{ad}, of Brahmandā 1 16 51^{cd}, Vāyu 45 120^{ab}, Brahma 27 49^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 40^{cd} — ^c) Ko-2 उपेकाश्च, K₂ 5 D₂ 8 रूपका, K₃ औपक्या; B₁ D_n D₁ 8 प्रो (D_{n2} सो)पका, B₂ तोपका, B₃ योपका, B₄ द्रोपका, Da D₅ द्रोणका, D₁ ओपगा, D₀ आपका, T G₁ 3 4 M औपगा (T₁ 'टा, M₁ 3-5 'हा)श्च (for औपकाश्च, as in D₁ G₂) K₁ कर्जिगश्च; D₁ पवगा, D₀ करीदा, M त्रिगर्ता (for कलिङ्गा) — ^d) T G त्रिगर्ता वंशजातय, M कर्लिङ्गा वंश (M₂ पार्श, M₃ चग)जातय — After 67, S ins

50* कारस्कराश्च वंशाश्च आन्ध्राश्च द्रमिडास्तथा ।

चोलाश्चैव तथा पाण्ड्याश्चैव सुसिंहला ।

[(L 1) T₁ G₂ वका, M₁ 8 4 वगा (for वश)
M₁ 2.4 अग्राश्च — (L, 2) G₂ चरा अथ (for चेराश्चैव)
T₂ M चोलाश्च केरलाश्चैव तथा पाण्ड्या ससिंहला]

तामरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः ।
 उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिताः प्रभो ॥ ६८
 यथागुणवलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ।
 दुह्येद्वेनुः कामधुक्च भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ६९
 तस्यां गृह्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ।
 ते त्यजन्त्याहवे प्राणाग्रसागृद्वास्तरस्विनः ॥ ७०
 देवमानुपकायानां कामं भूमिः परायणम् ।

अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ७१
 राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधराम् ।
 न चापि वृत्तिः कामानां विद्यते चेह कस्यचित् ॥ ७२
 तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।
 साम्रा दानेन भेदेन दण्डेनैव च पार्थिव ॥ ७३
 पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुंगव ।
 भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ॥ ७४

C 6 384
B 6 9 76
K 6 8 76

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

68 Ś1 om 68^{ab} (cf v l 67) — With 68^a, cf Brahmandā 1 16 51^a, Vāyu 45 120^a, Brahma 27 50^a, Mārkaṇḍeya 54 41^a — ^a) K₁ तोमरा, K₅ B D (except D₂ s) तोमरा, T₁ G नामका, T₂ नाजरा, M नामरा (for तामरा) K₈ हन्मन्प्राश्च, K₄ 'भागाश्च, B Da Dn D₁ s s हन्यमानाश्च, S भावकर्ता (T₂ 'रगर्ता, G₁-s 'वर्गर्ता, M₄ 'वर्गर्ता)श्च (for हंसमार्गाश्च) — ^b) K₈ s D₂ o करभोजका, D₁ कनुसजका, T₁ G₂ s करतजका, T₂ स्मृतरजका, G₁ s करकदका, M 'कजका — After 68^{ab}, K₂ s B D (except D₁-s o) ins

51* एते चान्ये जनपदा प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।

— ^c) T₁ G₂ s उद्देशतो मया वीर — ^d) B D (except D₂ s r) T G M₁ विभो, M₂-s तव (for प्रभो)

69 ^a) T G₂ s M₁ s s येषा, G₁ s तेषा, M₈ s पुषा (for यया) Ś1 Ko D₀ ययागुण वलं, D₂ तथावलगुण, Ca o ययागुणवलं (as in text) S (except M₁) चात्र (for चापि) — ^b) Cc त्रिवर्गस्य (as in text) Ś1 Ko फलाफल, K₂ यथावल, K₃ महाफल; T G₁ s s महावल (G₁ 'ल), Cc महाफलम् (as in text) — ^c) K₂ दुह्ये, K₈ दुह्यो, T₁ G₁ s s M दुह्या, Cc दुह्येत (for दुह्येद्) K₁ कामधुक्च, K₈ s D₂ कामदुघा, D₁ कामधुगिय (hypermetric), G₈ 'धुक् Ca c cite कामधुक् K₄ B Da Dn D₁ s s दुह्येत धेनु कामधुगु, G₂ दुह्यते धेनुवत्कामान् — ^d) Ca c सम्यगनुष्ठिता (as in text)

70 ^a) Ś1 Ko 1 च धृति, K₂ गधृति (corrupt), G₂ s गृधृति — ^c) D₀ ये (for ते) Da D₅ ते त्यजन्त्याहवे प्राणान् — ^d) K₈ D₂ नैसमृद्धा, K₃ B Dn D₁ s वसुगृद्धा, K₅ D₈ सुसमृद्धा, Da D₅ s

Cc रसगृद्धा (Da₂ 'द्वा'), T₁ G वासगृद्धा (G₈ 'द्वा'), T₂ नरगृद्धा, M रणगृद्धा

71 ^a) K₁ देवमनुष्य, Dn₁ 'मानुष्यकायाना, T G M₈ (sup lin as in text) s s 'मानुपकार्याणा (M₈-s 'माना) — ^b) Ś1 Ko 1 कामे, K₂ काम, T G M₁ s-s (M₈ s inf lin) कर्म, Cc काम (as in text) Ca o परायणम् (as in text) — ^c) D₈ 'न्यस्याविलुपति, T₂ 'न्य स्राव, M₂ नान्योन्यस्या Ca c d अवलुम्पन्ति (as in text) — ^d) K₄ B Da Dn D₁ s s ययामिष

72 ^a) K₄ पुरुषस्याग्र, G₂ s भरतश्रेष्ठा — ^b) G₂ भोगकामा मनस्विन — ^c) T₁ G न जातु, M₂ न चाति — Ś1 Ko-2 repeat 72^a and 73^a (with v l) after 74^c — ^d) Ś1 (second time) नेह, Ko-2 (all second time) नैव, K₈ [S]द्येह, K₄ B Da Dn D₁ s s [S]द्यापि, D₂ [S]स्येह, D₈ T₁ G M₁-s s [S]द्य हि, D₀ ह्यपि, D₁ त्विह, T₂ [S]न्यस्य, M₄ [S]स्या हि (for चेह)

73 For repetition in Ś1 Ko-2, cf v l 72 — ^a) Da M तस्या (for तस्मात्) Ko-2 (all both times) परग्र (K₂ 'गृ)हे, K₅ परिग्रहो Ś1 (second time) भूमिर् — ^b) T₂ भूरि (for कुरु) — ^c) K₄ B₁ s s Da Dn D₈-s G₁ transp दानेन and भेदेन B₂ साम्रा भेदेन ददेन — ^d) B₂ दानेन (for दण्डेन) K₈ s B₈ Da₁ D₁ s s पार्थिवा, Dn भारत (for पार्थिव)

74 ^a) B₁ Dn D₁ s s आता (for माता) K₄ Dn D₂ s T₂ M पुत्राश्च — ^b) T₁ G₂ s s बाधवा; T₂ खादति, M खा (M₂ भो)दते (for ख द्यौश्च) — Ca c d cite पिता, पुत्र, द्यौ, Ca d ख, and Ca cites माता also — ^c) Ś1 भूपानां, Ko-2 पापान्

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
प्रमाणमायुषः स्रुतं फलं चापि शुभाशुभम् ॥ १
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय ।
आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ २

संजय उवाच ।

चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।

कृतं त्रेता द्वापरं च पुण्यं च कुरुवर्धन ॥ ३
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं विभो ।
संक्षेपाद्वापरस्याथ ततः पुण्यं प्रवर्तते ॥ ४
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ५
तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ।
द्विसहस्रं द्वापरे तु शते तिष्ठति संप्रति ॥ ६

— After 74^c, Ś1 K1 2 repeat 72^d and 73^a
(with v 1) — ^d) K8 5 D2 T G4 M1 3-5
°दर्शना, K4 B Da Dn D1 4-5 8 °दर्शना, D2 M2
°दर्शना, G1-3 °दर्शनात् D1 सम्पत्तिद्विप्रदर्शनी Ca. d
cite सम्यक् and अच्छिद्र

Colophon — Sub-parvan. Ś1 Ko 2 4 B1 8 जव
पङ्क (K3 °डा) निर्माण, K1 B4 Da D5 8 जवूखड
निर्माण, B2 D4 जवूखं (B2 °प) ढविनिर्माण, D6 जव
द्वीपखं*निर्माण, M1 भुवनकोशे जवूखडविनिर्माण — Adhy
name K8 5 D2 जनपदवर्णन, D6 धृतराष्ट्र प्रति सजय
वाक्यं, M नदी (M1 नळिनी) जनपदकथन — Adhy
no (figures, words or both) Ko 6, K5 Da2
D1 5 M 10 (as in text), Dn T G 9 — Śloka
no Dn 72, D5 71 — Aggregate Sloka no
K5 384

11

M2 om this adhy

1 D1 om 1-2 — ^a) D6 °स्यापि, T1 G4 °स्य
च (for °स्यास्य) Dn1 सर्व° (for वर्ष°) — ^b) K1
हैम°; T2 हिम°, Cc हैम° (as in text) — ^c) K5
तत (for सूत) — ^d) K4 B D (except D2 7,
D1 om) Cc वल, S (M2 om) लब्ध्वा (G1 8
यथा) G1 8 वापि (for चापि)

2 D1 om 2 (of v 1 1) Cc d cite 2^a
as in text — ^b) Cc d वर्तमान (as in text)
C1 3 तु (for च) K4 सत्तम (for सजय) — ^c)
Ś1 Ko-2 4 प्रचक्ष्व S (M2 om) °रतो (for °रेण)
— ^d) M3-5 च संजय (for तथैव च)

3 = (var) Brahmānda 1 16 68^c-69^b,
Vāyu 45 137^{abc}, Matsya 115 57^{abc}, Kūrma
47 42, Viṣṇu 2 3 19^c-20^b — K5 om 3^c
— ^e) Ś1 Ko-2 T2 द्वापरश्च G3 कृतत्रेताद्वापर च
— ^d) K8 सुप्य च, B Da Dn D1 (sup in) 8-5 8
M3-5 तिव्य च, D2 तुयं च, D6 कलिश्च, D1 कलि
च (for पुण्य च) Cc cites तिव्य Ko-2 4
B2 D1 8.7 8 कुरुनदन, K8 D2 6 भरतर्षभ, G2
कुरुसत्तम

4 ^b) B Da Dn D1 4-5 8 S (except T2 M1,
M2 om.) प्रभो, D7 पर (for विभो) — ^c) T1 G
M3 5 संक्षेपो (T1 G4 °वे), Ca c d संक्षेपात् (as in
text) D6 द्वापर चाथ (for °रस्याथ) — ^d) K8 तत
सुप्य, K4 5 B Da Dn D1 8-3 C7 ततस्तिव्य (D6
°स्त्यं), T1 G M1 पुण्य तत्र, T2 पुण्यस्तत्र, M3-5
तिव्य तत्र (for तत पुण्य)

5 ^a) K4 B D (except D1-3 8) तु (for च)
M1 शतान्येव (for सहस्राणि) — ^b) T1 G वर्षाणि,
Cc वर्षाणा (as in text) D6 कुरुनदन, T1 G1 2 4
°पुगव; T2 M (M2 om) °वर्धन

6 ^a) M1 शतान्येव (for सहस्राणि) — ^b) G3
मनुजर्षभ — ^c) K8 4 B Da Dn D4 5 8 T G
M3-5 द्वे सहस्रे, K5 D6 द्विसहस्रा, D2 7 द्विसाहस्र,
M1 द्वे शते वै (for द्विसहस्रं) D7 द्वापर तु D2
द्वापरे च सहस्रे द्वे — ^d) Ś1 Ko-2 सति, K4
B2-4 Da Dn D1 4-5 8 भुवि, B1 भूमिस्, D7
यात, S (M2 om.) युगे (for शते) K4 B
D1 2 4 8 Da2 T2 तिष्ठति Ś1 Ko-2 भारत, K4
B D (except D2) S (M2 om) साप्रत (for
संप्रति)

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुण्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।
 गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७
 महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः ।
 अजायन्त कृते राजन्मुनयः सुतपोधनाः ॥ ८
 महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ।
 जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ९
 आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि ।

जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः ॥ १०
 सर्ववर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति ।
 महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैषिणः ॥ ११
 तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप ।
 लुब्धाश्चानृतकाश्चैव पुण्ये जायन्ति भारत ॥ १२
 ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च ।
 पुण्ये भवन्ति मर्त्यानां रागो लोभश्च भारत ॥ १३

C 6 399
B 6 10 14
K 6 10 14

7 ^a) K₂ 4 T₁ G₄ M (M₂ om) प्रमाण (for प्रमाण) K₄ स्थित Cc प्रमाणस्थिति (as in text) T G M₁ वात्र, M₃ 6 वा तु, M₄ वा न (for ह्यस्ति) — ^b) K₂ B Da Dn D₁ 5 7 8 M₂-5 तिष्ये, D₃ तिष्ये (for पुण्ये) M₂-5 भरतसत्तम — ^c) B₂ Da D₅ G₁-3 च, T₂ वै (for ऽत्र) — ^d) Ś₁ Ko-2 D₂ 7 नृपोत्तम, K₄ नृपाधिप (for म्रियन्ति च)

8 ^b) B D (except D₃) T₂ G₁ M₁ 3 4 प्रजा युग — After 8^{ab}, K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 5 7 8 ins

52* प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽय सहस्रश ।

[D₁ अजायन् (for प्रजा*) Ca cites प्रजायते and जाता*]

— After 52*, K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 5 8 read 9^{cd} (K₄ repeating the line in its proper place) — ^e) K₄ B₂ D₆ M₄ प्रजायते, M₁ 6 अजायतु G₂ कृतो, G₄ M₃ कृतो B₁ 2 4 Da Dn D₁ 4 5 8 प्रजायते च जाताश्च — K₆ om (hapl) 8^d-9^c — ^d) T₁ G भावयन्, M₁ मानवा (for मुनय) K₃ 4 D₂ सतपोधना, T₁ G M (M₂ om) भूतभावन् (M₁ 8-6 ना), B₁ 2 4 Da Dn D₁ 4 5 7 8 T₂ वै (T₂ ये) तपोधना

9 K₆ om 9^{ab} (cf v l 8) — ^a) D₁ महाभागा (for त्मानो) — K₄ (first time) B₁ 2 4 Da Dn D₁ 5 8 read 9^{cd} after 52* — ^e) D₆ जना (for जाता) S (except T₂, M₂ om) जातास्तु वै कृतयुगे — ^d) K₂ 5 मुनय, K₄ (second time) B₁ 2 4 वहनिन् (for धनिन्) K₄ (first time) * * * * दर्शिन, Da D₅ धर्मिण प्रियदर्शिन, D₆ जायते द्वापरे तथा

10 D₆ om 10^a-11^b — ^a) K₂ 4 D₁-3 7 S

(M₂ om) वीर्या (for वीरा) B Dn D₁ 8 प्रियदर्शना वपुष्मते (hypermetric), Da D₅ प्रियदर्शी वपुष्मते — ^b) G₄ M₂ 4 परा (for वरा) B Da Dn D₁ 5 8 महावीर्या धनुर्धरा — After 10^{ab}, K₁ B Da Dn D₁ 5 8 ins

53* वराहा युधि जायन्ते क्षत्रिया शूरसत्तमा ।

— ^{cd}) K₁ B Da Dn D₁ 5 8 त्रेताया (for जायन्ते), राजन् (for शूरास्), and सर्वे वै (for त्रेताया) T G च सहस्रश, Cc चक्रवर्तिन (as in text)

11 D₆ om 11^{ab} (cf v l 10) — ^a) D₁ सर्वे (for सर्व) B₁ 2 4 Da Dn D₁ 5 8 सर्वे (Da₁ Dn वै) वर्णाश्च जायते — ^b) D₁ 7 जायते G₈ चापरे (for द्वापरे) K₂-5 B₃ D₁-3 7 सदा, S (M₂ om) युगे (for सति) B₁ 2 सदैव द्वापरे युगे, B₄ Da Dn D₁ 5 8 सदा चैव च (Da₁ D₃ चैव तु, Da₂ त्वेव च) द्वापरे — ^c) G₂ महौजला (for महोत्साहा) B Da Dn D₁ 5 8 वीर्यवत् (for महावीर्या) — ^d) Dn G₂ जयै (for वधै)

12 ^a) M₆ तेजसाल्पेन (sic) — ^b) B₄ D₈ पुरुषा D₆ स्त्रिय (for नृप) — ^c) K₂ 8 5 B₁ 2 Da D₃ 5 7 T₂ M (M₂ om) लुब्धाश्चानृत (K₂ कृ) तिका, K₄ Dn D₁ 4 8 ंधा अनृतका, D₂ ंधाश्चासात्विका, T₁ G ंधाश्चानृतिन — ^d) K₄ 5 B₂-4 Da Dn D₁ 4 5 7 8 M₅ तिष्ये, D₃ तिष्ये (for पुण्ये) T₂ [S]जायत D₆ जायते भरतर्षभ

13 ^a) M₁ ईर्ष्य T₁ (by corr) ईर्ष्यमाणस् T₂ मान, M₅ मानास् (for मानस्) — ^b) K₂ 5 D₂ 8 मायासू (K₅ स्ते)यास्, D₆ माया चर्या, T₂ मात्सर्यं तु — ^c) K₅ B Da Dn D₁ 5 7 8 M₂-5 तिष्ये, D₈ तिष्ये, D₆ तूर्ये (for पुण्ये) Ś₁ Ko 2 B Dn D₁ 4 6-3 T G₁ 3 4 भवति K₁ 2 D₆ मर्त्याणा, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 भूताना — ^d) D₆ रागा लोभा, T₂ राग लोभौ च D₃ तथैव च (for च भारत)

संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप ।

गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वं ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह संजय ।

विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणं च तत्त्वतः ॥ १

समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन ।

शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय ॥ २

शाल्मलं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च ।

ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३

संजय उवाच ।

राजन्सुवहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् ।

सप्त त्वहं प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ४

अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां पते ।

पद्मशतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ५

14 ^a) Ca o d संक्षेप (as in text) — ^b) Ś1 Ko-2 & D1 १ जना (for नरा) — ^c) Co गुणोत्तर (as in text) — ^d) D1 तथैव च, Co तत परम् (as in text).

Colophon om in M2 — Sub-parvan Ś1 Ko 2 & B1 2 & Dn Dn Ds 8 जवृक्षं (some MSS 'ष') निर्माण; D4 जवृक्षं विनिर्माण, D6 जवृक्षं विनिर्माण — Adhy name Ks Ds युगवर्णन, M1 भुवनकोश, Ms-s भुवनकोशो युगलक्षणकथन — Adhy no (figures, words or both) Ko 7, Ks Dn Ds 11 (as in text), Dn 2 T G 10 — Śloka no Dn Ds 15 — Aggregate śloka no Ks 397

12

1 ^a) K4 damaged Ś1 Ko-2 B1 s m 'पडस्य; Ks s D1-s १ S 'द्वीपस्य (for 'खण्डस्य) M1 s s तथा (for त्वया) — ^b) = 12^b — ^c) D6 विस्तारम्, Ca d विष्कम्भम् (as in text) Ks B1 Dn Ds 'ष्कम्भस्य च प्रब्रूहि, S विष्कम्भस्य (M1 s s 'भ च) मम ब्रूहि Co oites विष्कम्भस्य Cv oites 1^a as in text — ^d) Ca परिमाण (as in text) K4 B Dn Dn Ds s s तु (for च).

2 ^a) Ks s D2 प्रमाण तु, T2 परिमाण — ^b) B D (except D4 १ s) T2 G2 'दर्शन — ^c) Ds (by corr) काश, S (except M1 s s) वृक्ष (for शाक)

— ^d) M4 शाक (for कुश) Bs तथैव च (for च संजय).

3 ^a) G1 damaged Ś1 Ko 1 शाल्मलं, B1 s Dn Ds s s T2 Gs शाल्मलि (D6 'ली), Dn Ds शाल्मलिश् D6 चापि (for चैव) — ^b) Gs 'द्वीपस्य Bs Ds च संजय (for तथैव च) — ^c) Ks s Ds transp ब्रूहि and गावल्गणे Ś1 Ko-2 गावल्गणे, Dn Ds s सार्धं, Co सर्व (as in text) T G M2 शाकद्वीप च मे ब्रूहि — ^d) D1 सोमार्कजे (for 'र्कयोस्) Ca o राहो सोमार्कयो (as in text) D6 स्थिति, Co तथा (as in text)

4 T2 om the ref. — ^b) Ks तैरिदं, D6 यैरिदं Ks s Bs D (except D2 4 १) G1-s M2 s सतत, B4 समृत — In K4, 4^{ed} is lost on a damaged fol — ^c) B D (except D2 s s १) सप्त द्वीपान् S तेषा तत्त्व — ^d) B4 D6 चन्द्रादित्य- Ś1 D1 T2 महास्तथा, Dn ग्रहं तथा

5 ^a) G1 अष्टौ दश, M2 s अष्टाशीति, Ca s as in text — ^b) K4 Dn D1 4 s s योजनानि — ^c) Ś1 K1 2 तु (for च) Ko om च M1 s s (sup in) s द्वादशान्यानि पूर्णानि (Ms 'र्वाणि), Ms पद्म शस्राणि पूर्णा Ca पद्मशतानि and पूर्णानि (as in text) — ^d) Ś1 Ko 1 जम्बुपर्वत, Ks D2 जम्बुपर्वत, D1 s १ 'पर्वते, D6 'पर्वण, T1 G (G1 damaged) M2 'संज्ञित, Ms-s 'सर्वत (sio), Co as in text

लावणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।
 नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६
 नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ।
 सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७
 शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ।
 शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८
 जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ।
 विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ।

क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ ९
 तत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते जनः ।
 कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ १०
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ ।
 उक्त एव महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय ।
 उक्तस्त्वया महाभाग विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२

C 6 413
B 6 11 13
K 6 11 12

6 In G₁, 6^{ab} is lost on a damaged fol — ^a) K_o 2 : D₁ 2 : T₂ लवणं, D₂ लावण्यं, C_a 0 as in text — ^b) D₈ तथा, T₁ G₂₋₄ तत् (for स्मृत) C_a cites विष्कम्भो and द्विगुण — ^c) K₂ D₈ (by transp) नानापदजनाकीर्णो, S नानाद्रुमगणा (T₁ 'द्रुमलता', T₂ 'मृगगणा', G₁ 'द्रुमसमा') कीर्णो — ^d) T₂ मणिविद्रुमचित्रित

7 ^a) T₂ G₁₋₃ 'विचित्रश्च' — ^b) K₄ 'श्रोपशोभित', T₂ M₈ 'रुपशोभित' — ^c) D₆ 'सपूर्ण' — ^d) K₂ 'शोभित', T₂ 'मण्डल', C_o 'मण्डल' (as in text)

8 With 8, cf Brahmandā 1 19 1, 80, Vāyu 49 1, 74^{cd}, Matsya 122 1^{ab} — T₁ G₁ repeat 8^{ab} after 54*, T₂ G₁ 3 M₁ 2 repeat 8^{ab} after 9^{cd}, G₂ repeats 8 after 9^{cd} — ^a) D₈ (marg sec m) T (first time) G (first time) M₁ 2 (both first time) 4 वृक्षं, C_o शाकं (as in text) K₃ 5 D₂ T₁ (second time) 2 (both times) G₃ 4 M₁ (all second time) 2 (first time) तु, K₄ D₃ प्र (for च) — ^b) K₄ D₁ T₁ (both times) G₁ 2 (both first time) 3 4 (both both times) M₁ 2 (both second time) भारत (for पार्थिव) — After 8^{ab}, T₁ G₁ read 9^{ab} and 54*, followed by the repetition of 8^{ab} — ^c) Ś₁ K_o 2 यथान्याय्य, M₄ यथा न्याय — ^d) B₂ 'वर्धन'

9 T₁ G₁ read 9^{ab} after 8^{ab} In G₁, 9^{ab} is lost on a damaged fol — With 9^{ab}, of Brahmandā 1 19 2^{ab}, Vāyu 49. 2^{ab}, Matsya 122 2^{ab} — ^a) Ś₁ K_o 1 D₂ जंबूद्वीपं, K₃ जंबू द्विप (sic); C_o as in text — ^b) T₂ तु (for स) — ^c) Ś₁ K_o 2 D₆ M₈ 4 विष्कम्भेन — ^d) C_o विभागशः (as in text) T₁ G₁ इक्षुदसागरस्तथा

— After 9^{cd}, T₁ G₁ M₂ (om line 2) ins

54* शल्मलिश्च कुशः] कौञ्चो द्विगुणो धृतराष्ट्रम् ।

यथासंख्य परिवृत्त सुरासर्पिपयोभिभिः ।

— T₁ G₁ repeat 8^{ab} after 54*, T₂ G₁ 3 M₁ 2 repeat it after 9^{cd}, G₂ repeats 8 after 9^{cd} — ^a) K₂ क्षीरोदो D₆ इक्षुवारिवता सर्वा, S क्षीरोदेन नृप (M नर) श्रेष्ठ — ^b) T₁ G₂ 4 M यश्च, G₁ 3 स च (for येन) Ś₁ K_o-2 'महित', D₁ 'धारित'

10 = (var) Brahmandā 1 19 3^c-4^b, 82, Vāyu 49 3, 76, Matsya 122 3^c-4^b, 93 — ^a) B₂ तत् (for तत्र) — ^b) K₄ B D_a D_n D₁ 4 5 8 तत्र न (by transp), D₁ C_o नाकाले, C_a न तत्र (as in text) C_a 0 d म्रियते (as in text) — ^c) D₈ नैव (for कुत) K_o-3 D₂ 7 G₁-3 M एव तु, D₃ तत्र च (for एव हि) T₁ G₂-4 दुर्भिक्ष — ^d) Ś₁ K_o-2 आयुस् (for क्षमा) K₃ 'जोयुतोदिते' C_a क्षमातेजोयुता (as in text) C_o d cite क्षमा and तेज

11 In G₁, 11^{abc} is lost on a damaged fol — ^a) = 12^a — ^b) K₂ D₈ यथा च (for यथावद्) D₂1 यथावदिह संजय (= 12^b), T₂ यथावदिह भारत — ^c) K₂ 3 B₈ 4 D₈ 3 S (G₁ damaged) उक्त एव (T₂ एवमुक्ता) Ś₁ D₈ मया राजन्, K₄ महाबाहो (for 'राज') — ^d) K₃ D₈ अर्हसि (for इच्छसि) K₄ B D_a D_n D₁ 4 5 8 किमन्यत्कथयामि ते, S 'न्यद्वर्ते' (G₂ 'जं') यामि ते

12 ^a) = 11^a D₈ (marg sec m, orig before corr as in text) काशं (for शाकं) — ^b) = 1^b — ^c) K₄ B D_a D_n D₁ 4 5 7 8 S 'प्राज्ञ', D₂ 'राज' (for 'भाग'), — ^d) D₈ संजय (for तत्त्वत)

संजय उवाच ।

तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ।
 अतीवगुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १३
 देवर्षिगन्धर्वयुतः परमो मेरुरुच्यते ।
 प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ।
 यतो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ १४
 ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ।
 यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ।
 यतो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर ॥ १५

13 13^{abc} = (var) Brahmānda 1 19 83, Vāyu 49 77, Matsya 122 4^{cd}, 51^{ab} — S reads 13^{ef} before 13^{ab} (M s s repeating 13^{ef} in its proper place) — ^a) Ks यथैव, Ds (sup. in sec m) तथैते, S विस्तृता, Co तथैव (as in text) — ^b) Ks सप्तान्वै, T₂ सप्तर्षिः Dn D₁ s मणिपर्वता, D₁ पूजिता, M₅ मुनिभूषिता — With 13^{cd}, cf Brahmānda 1 19 35^{ab}, Vāyu 49 31^{cd} — ^c) T₁ G₁ रत्नाकराश्च नद्यश्च, G₁ s रास्ते (G₃ राते) नद्यश्च, G₂ नानाकराश्चेन्नद्यश्च — ^e) Ks s D₂ अतीव गुणसपन्न — ^f) Ś₁ Ko 2 तत्र पुण्ये, K₁ s s D₂ 1 तत्र पुण्यो, K₄ B Da Dn₁ D₁ s तत्त्व (B₃ त्र) पृच्छ K₁ नरा (for जना)

14 = (var) Brahmānda 1 19 84^a-85^b, Vāyu 49 78^a-79^b, Matsya 122 8^a-9^b — ^b) K₂ s B D (except D₁ 2) प्रथमो (for परमो), Cv as in text — ^c) T₂ महाभाग — ^d) T₁ G जलदो, T₂ ऋषभो (for मलयो) — ^e) Ks s B D (except D₈ s) S ततो (for यतो) B₃ निवर्तते — ^f) M₁ 2 प्रवहति Ks s B₄ D₂ T₂ सर्वत

15 = (var) Brahmānda 1 19 85^e-86^d, Vāyu 49 79^c-80^d, Matsya 122 9^c-10^d — ^a) Da D₅ अत (for तत) D₁ पूर्वेण (for परेण) — ^b) B₁ D₈ जलाधारो K₁ गिर (for गिरि) — ^c) B Da Dn D₁ s s ततो, S यतो (for यत्र) Ś₁ Ko 2 दिव्यम्, K₅ दत्तम् (for नित्यम्) Ko-2 धत्ते, Da₁ (m as in text) a₂ D₅ दातु — ^d) D₈ s पर (D₈ रि) मण्डल (for परम जलम्) — ^e) B Da Dn D₁ s s M₂ s s ततो (for यतो) G₂

उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ।

रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ १६

उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ।

यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुमहान्संशयो मेऽथ प्रोक्तं संजय यच्चया ।

प्रजाः कथं स्रुतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ १८

संजय उवाच ।

सर्वेष्वेव महाप्राज्ञ ढीपेषु कुरुनन्दन ।

गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप ॥ १९

M₅ वर्षं G₄ M₃ (inf lin as in text) प्रवहति — ^f) K₃ s B Dn D₁ s s S (except G₃) वर्षाकाले. K₃ s D₂ नरेश्वर, B₂-4 जनाधिप

16 = (var) Brahmānda 1 19 87, Vāyu 49 81 — ^a) Ś₁ Ko-2 D₁ ततो, D₈ उच्चो, Co उच्चै (as in text) T₂ शिरा (for गिरी) D₂ रैवतिको. — ^b) B₂ s Da D₅ s Ca ंष्टिता, M₂ ंष्टित, Co ंष्टितः (as in text) — ^c) Co दिवि (as in text) Da D₅ नक्षत्रा, M₅ त्र Ko 2 रेवती (Ko ंती) दिव्यनक्षत्र

17 = (var) Brahmānda 1 19 88, Vāyu 49. 82, Matsya 122 12 — ^a) D₈ s णास्य (for ण तु) — ^b) B₁ महान् (for महा-) — After 17^{ab}, K₂ s B Da Dn D₁-s s ins

55* नवमेघप्रमं प्राशु श्रीमानुज्ज्वलविग्रह ।

[B₁ श्रीमान्ज्वलनविग्रह]

— ^c) K₃ D₁-s यत्र, B₁ तत — ^d) K₁ damaged G₃ प्रभा (for प्रजा)

18 ^b) N (except Ś₁ Ko-2) प्रोक्तोय संजय त्वया, S त्वयोक्त (T₂ M₂ s के) सूतनदन — ^c) K₁ 2 D₂ 1 प्रजा, G₃ प्राण D₁ तत् पुत्र, S महाप्राज्ञ (for सूतपुत्र). — ^d) D₁ सपन्ना, D₁ M₁ संप्राप्ता

19 ^a) K₃ D₂ सर्वे चैव (for ंत्वेव) Ko s महाराज — ^b) Da₁ कुलनदन — ^c) Co गौर कृष्णश्च (as in text) B Da₂ Dn D₁-s s Co पतग, D₁ वर्णो वा, S वर्णोत्र — ^d) Da₂ D₅ Cop [अ]नयोर् (for तयोर्) K₃-s B Da Dn D₁ 2 s s T M₁ Ca d वर्णो (Da₁ ंर्ण) तरे, G M₁-s वर्णोतरो (G₂ रा), M₅ वर्णोतरो; Co वर्णोतर (as in text)

श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
 आस्तेऽत्र भगवान्कृष्णस्तत्कान्त्या श्यामतां गतः २०
 ततः पर कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः ।
 केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवायति ॥ २१
 तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।
 वर्षाणि तेषु कौरव्य संप्रोक्तानि मनीषिभिः ॥ २२
 महामेर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।

जलधारात्परो राजन्सुकुमार इति स्मृतः ॥ २३
 रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य तु मणीचक्रः ।
 केसरस्याथ मोदाकी परेण तु महापुमान् ॥ २४
 परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ।
 जम्बूद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ २५
 शाको नाम महाराज तस्य द्वीपस्य मध्यगः ।
 तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शंकरः ॥ २६

C 6 429
B 6 11 26
K 6 11 26

20 ^a) M यत्र (for यस्मात्) D₆ प्रवृत्तोय, T₁ G₁ ३ ४ प्रवृद्धो वै ॐ C₆ यस्माच्छ्याम प्रवृत्तो जन इति शेष । ॐ — ^b) D₆ यत्ते, T G M₂—, तेन K₄ B D₄ D_n D₁ ७ १ (m as in text) २ M₁ २ तस्माच्छ्यामो गिरि स्मृत — All MSS except D₃ om 20^{ad}

21 ^b) K₃ D₃ १ T G₂ ४ M₁ ३-५ दुर्ग ; G₃ दुर्ग (for दुर्ग) K₅ दुर्गशैलो — 21^{ad} = (var) Brah mānda 1 19 90^{ad}, Vāyu 49 84^{ad}, Matsya 122 18^{ad} — ^c) Ca केदारी, Cd केदारी, Cv केसरी K₄ B₁ २ ४ Da D_n D₁ ५ ३ केदारी (K₄ damaged, D₁ 'सरि') केदरयुतो, M केसर (M₁ 'रि') केसरयुतो — ^d) K₃ ५ D₂ ३ ० S वायु (for वात) K₂ ३ ६ B D_n D₂ ४ ३ Ca प्रवर्तते, K₄ प्रवर्त्सति, S प्रवाति वै (for प्रवायति)

22 ^a) C₆ योजनविष्कम्भ (as in text) Ca cites तेषां and विष्कम्भ — ^b) T₂ गुणत, Ca c द्विगुण (as in text) Da D₅ स वि (for प्रवि) — ^c) G₁ ३ वर्षाणां K₃ ५ D₂ तेषां, M₁-३ ५ तत्र (for तेषु) — T₂ om (hapl) 22^d-25^a — ^d) K₄ B D (except D₁-३) S सप्तो (for संप्रो) S महर्षि (for मनीषि)

23 T₂ om 23 (cf v l 22) — ^a) D₆ महा मेरोर (for 'मेरु') K₃ ५ D₂ 'श्रोतो, B₂ 'व्याप्तो, D₃ 'कोशो, S 'भागो (for 'काशो) — ॐ C₆ महामेर्महता मेरुणावच्छिन्नो महानाकाश इवाकाशो यस्य । ॐ — ^b) D₆ जलज, S (T₂ om) ह्यचल (for जलद) K₃ कुसुमोत्तर, K₅ D₂ १ T₁ G₄ M कुसुमोत्तर (T₁ G₄ M₁ 'रे), G₁-३ कुसुमोत्तम — ^c) S₁ Ko-३ D₁-३ १ 'धारोपरो राजन्, K₄ B₁ २ ४ Da D_n D₄ ५ ३ T₁ G 'धारो महाराज, K₅ B₃ 'धारोपरा (K₆ 'रो) राजन्, D₆ 'धारोपमो राजन् — ^d) D₆ कुसु (for सुकु) G₃ स्मृति

24 T₂ om 24 (cf v l 22) — 24^{ab} = (var) Brah mānda 1 19 92^{ab}, Vāyu 49 86^{ad} — ^a)

K₁ B₁ २ ४ Da D_n D₁ ४ ५ ३ T₁ G₁ ४ M₂ रैवतस्य K₅ च (for तु) S₁ Ko १ कौमार, D₁ कौरव्य — ^b) K₃ B₁ २ ४ Da D_n D₁-६ ३ S (T₂ om) मणिकाचन, K₃ ५ D₂ च समीचक, K₄ B₃ तु मणीवक — ^c) K₄ B Da D_n D₅ ३ केसरस्याथ (K₄ 'स्याव, B₂ 'स्य तु), D₁ M केसरस्यापि B₁ ३ ४ Da₂ D_n २ D₄ ५ १ ३ मोदाकी (B₄ 'कीं) D₆ केदरस्याथ यो दास, T₁ G केसरस्यास (G₁-३ 'य) मोदारि (T₁ G₄ 'र) — ^d) K₃ ५ D₂ ३ परस्य, B₂ पुरेण, C₆ परेण (as in text) B₁ ४ D_n D₄ ३ Ca c महान्पुमान्, T₁ G M₁ महाद्रु (M₁ 'न्दु) म, M₁-३ ५ महाद्रुमान्

25 T₂ om 25^a (cf v l 22) — ^a) K₃ ५ D₁-३ १ च (for तु) C₆ परिवार्य (as in text) D₆ 'वार्य महाराज — ^b) D₆ दीर्घ Ca c o cte दैर्घ्य and ह्रस्वत्व — With 25^{ad}, cf Brah mānda 1 19 29^{ad}, 49^{ab}, 94^{ab}, Vāyu 49 27^{ad}, 44^{ad}, 88^{ad}, Matsya 122 26^{ad} — ^c) S₁ Ko-२ D₁ जवु (D₁ 'वु) द्वीपेति, K₄ D₃ जवुद्वीपे च, Da D₅ M 'द्वीपस्य, T G कौच (G₂ शाक) द्वीपस्य, Ca जम्बूद्वीपेन (as in text) K₁ २ विख्याता, B Da D_n D₁-६ ३ S स (D₅ स) ख्यातस्, D₁ corrupt, D₁ विख्यात, Cv as in text — ^d) B₃ द्वीपे, B₄ नाम, D_n १ तीरे (for मध्ये) S₁ महाक्रम, C₆ 'द्रुम (as in text)

26 With 26, cf Brah mānda 1 19 94^a-95^b, Vāyu 49 88^{ad}, 90^{ab} — ^a) M₃ ५ श्यामो (for शाको) — ^b) K₃ D₂ तस्य पूजा महायुगा, K₄ तस्य प्रजा सदानुगा, K₅ T₁ G M तस्य पूजा महानुगा (K₅ G₂ 'गा'), B Da D_n २ D₃ प्रजा तस्य सदानुगा (D_n २ D₃ 'गा'), D_n १ D₄ प्रजा तस्य सदानुगा, D₁ पूजा ** महायुगा, D₃ ६ तच्छास्त्रा (D₃ शास्त्राश्च) बहुयोजना, D₅ प्रभास्तस्य सदानुगा, D₇ पूजा यस्य मनीनुगा, T₂ तस्य पूगो महानुजा Ca cites तस्य and सदानुगा — ^d) D₃ यत्र Da₁ D₅ सकर, D₃ भास्कर; G₃ शक्ति (for शकर)

तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ।
 धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽस्तीव भारत ॥ २७
 वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ।
 दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ २८
 प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः ।
 नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधागतिः ॥ २९
 सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरिका तथा ।
 महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ।
 इक्षुवर्धनिका चैव तथा भरतसत्तम ॥ ३०

ततः प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्ग्रह ।
 सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ३१
 न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्धराः ॥ ३२
 तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ।
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ३३
 मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप ।
 मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ३४
 मानसेषु महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः ।

27 ^a) B₁ M₄ ६ तत्रागच्छति — ^b) K₈ D₂
 चारणा दे(D₂ दै)वतानपि; D_a D₅ चारणा सह
 गुह्यकै; S देवताश्चारणास्तथा — B₁ om 27^{cd} — ^e)
 B₂ वार्षिकाश्च K₈ महाराज (for प्रजा राजश्) — ^d)
 D₈ ॥ चत्वारश्चैव Cd oites चत्वार (as in text)

28 ^a) Ś₁ K_o 1 B₁ स्वधर्म, B₂ प्रकर्ष (for स्व
 कर्म) — ^b) K₈ स्तेनो प्र; B₂ स्तेनापि — ^d) D₂
 नरा (for जरा) K₈ नजरा मृत्युवर्जिताः

29 ^a) D_o प्रवर्तते, T₂ प्रवर्धते D₁ प्रजाश्च तत्र
 वर्धते — ^e) K₅ पुण्यजनास K₄ चैव (for तत्र)
 — ^d) B D_a D_n D₂ ६ १ ८ S बहुधा ग (B₁ २ म)ता

30 30^{ab} = (var) Kūrma 49 34^{ab}. — ^a)
 = Brahmānda 1 19 96^a D₅ च शीता (for
 कुमारी) — ^b) K₈ ६ D₁ ३ कावेरिका K₄ D₈ ० १
 सीता सावेणिका तथा (K₄ 'कास्तथा, D₈ 'रेव च), B
 D_a D_n D₂ ८ शीता श्रीवे (B₁ ४ सीताश्री वे, B₂
 सीता श्रीवे, D_a शीता श्रीवे)णिका तथा, D₅ महाश्री
 वैणिकी तथा, T G₂ ४ सी (T₂ सि)ता सवेणु (G₂ सीवे-
 णि)का तथा, G₁ ३ सी (G₈ सि)ता सीवेणुका तथा, M
 सी (M₂ सि)ता श्रीवेणुका तथा — ^e) Ś₁ K_o 1 इक्षु-
 वर्धनिका, K₄ B₈ D_o इक्षुवर्धनिका, B₁ ४ D_a २ D_n
 D₁ ६ ६ चक्षुर्वर्ध, B₂ D_a 1 D₈ चक्षुर्वर्ध (D_a 1 'वर्द्ध'),
 T₂ G₁-३ इषुवर्ध — ^f) K₄ B D (except D₈ ० १)
 नदी (for तथा)

31 ^a) K₄ तथा, B₁ D_n D₂ ८ T₂ G₁ ३ M₁-३ ६
 तत्र (for तत) B₁ प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यस्, D₈ प्रवृत्ता-
 श्चैव पुण्योदा — ^b) B₁ तत (for नद्य) — D₅
 om 31^a-32^d — With 31^{cd}, of Brahmānda 1 19
 97^{cd}, Vāyu 49 95^{cd}, Matsya 122 35^{cd} — ^e)

T₂ सहस्राणि — ^d) = Brahmānda 1 19 20^d,
 63^b, Vāyu 49 18^d, 57^d, Matsya 122 75^b K₄
 B₂ ३ S ततो, D_a 1 नारा, D_a २ नरो (for यतो)
 Ca as in text

32 = (var) Brahmānda 1 19 98, Vāyu
 49 96^{ab}, Matsya 122 36 — D₅ om 32
 (of v l 31) — ^a) K₅ B₁ चासा, M₄ तेपा
 (for तासा) — ^e) K₄ B D_n 2 S शक्यते

33 ^b) D₈ लोकसन्निका (sup in °ता) — 33^{cd}
 = (var) Kūrma 49 36^{ab}, Vīṣṇu 2 ४ 69^{ab}
 — ^e) K₈ सगाश्च, K₄ B₁ २ ४ D_a 1 D_n 2 D₁ ६ मंगाश्च,
 T₁ G मकाश्च, T₂ मकाश्च, M मदाश्च (for मगाश्च)
 Ś₁ K_o 1 मपगा, K₂ मखगा, D_a 1 (m as in
 text) a₂ D₅ गणका, D₈ मगका (marg sec m
 'धा'), M₁ मकशा (for मशका) — ^d) K_o-२
 मानगा (for मानसा) K₈ ६ D₂ G₁ ३ M₁ ४ ६ मदका,
 D_a D₅ नदका, D₁ T₁ G₂ ४ मदका, M₂ मनका

34 34^{ab} = (var) Vīṣṇu 2 ४ 69^{cd} — ^a) K₄
 B D_a 1 D_n 2 D₁ ४ (before corr) ६ मगा, K₅ नगा;
 T₁ G मका, T₂ मका, M म (M₁ म)दा K_o २
 ब्रह्मणि (K_o 'ण) भूयिष्ठा — ^b) K_o-२ सुकर्म B₈
 सदा, D₄ मृश, S च ते (for नृप) — ^e) Ś₁
 K₂ मपकेषु, K₄ B₈ Cc मसके, D₈ १ T₂ मगधे
 (D₈ marg sec m 'के') K₄ D₈ T G₂-४ M₃ ६
 च, D_a २ D₅ [अ]नु, D₇ [अ]पि (for तु) K_o 1
 मपके तु राजधान्या, M₁ मकशोरतुराजन्या (corrupt)
 — K_a ६ D₂ om 34^d-35^a — ^d) Ś₁ K_o-२ सत्य-
 संमता, D₈ सत्यवादिन (for सर्वकामदा)

35 K₈ ६ D₂ om 35^a (of v l 34) — ^a) Ś₁

सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ।
 शूद्रास्तु मन्दगे नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ३५
 न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकाः ।

स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ३६
 एतावदेव शक्यं तु तस्मिन् द्वीपे प्रभाषितम् ।
 एतावदेव श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

संजय उवाच ।

उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।

यथाश्रुतं महाराज युवतस्तन्निबोध मे ॥ १

घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः ।

C 6 443
B 6 12.2
K 6 12.2

Ko-2 मानगेषु, B D (except D1 8 7, D2 om) मानवाश्च —^b) Ks B Da Dn D1 8 7 8 T2 G2 वैश्यश्च (Ks D1 'क'मो', T1 G1 8 4 M3 4 वैश्या धर्मो' —^d) D3 धर्मकामार्थसयुता, S शूद्रा (T2 M1-3 5 'रा' धर्मार्थकोविदा — Dn1 om 35⁶ —^e) Ko 2 Da2 D5 M1-3 5 शूद्राश्च; T G M4 शू (G1 रु)-द्रका (for शूद्रास्तु) Ks- D1 2 S म (G1 म) दके, B D2 4 6 8 मदगा, Da1 Dn2 मदका, Da2 D5 नन्दका (for मन्दगे) —^f) B3 4 Da1 D3 5 'शालिन'.

36 With 36, cf. B 12 59 14, Brahmandā 1 19 106, Vāyu 49 103, Matsya 122 44 —^a) T1 G तस्य (for तत्र) M4 राज (for राजा). D5 धर्मज्ञैर् (for राजेन्द्र) —^b) T1 G1 ददयो Ko 2-5 B Da2 Dn2 D1-3 5 7 8 G2 Ca दादिका, D5 सुद्रिका, T1 G4 Cd ददका, G1 8 M दां (G3 द)-दिक; Cc दण्डिका (as in text). —^c) K1 (by corr) 2 स्वधर्मेनैव, D5 स्वकर्मणि च B Da1 (by corr) Dn D1 7 8 धर्मज्ञासु, Da1 (before corr) a2 D5 धर्मज्ञ, S राजेन्द्र (for धर्मं च). Ko स्वधर्मेण न वै धर्मं —^d) K5 रक्षयति

37 = (var) Brahmandā 1 19 107, cf Vāyu 49 104^{ab} —^a) K4 Da D5 ते (for तु) —^b) K4 तस्मिन्, B D (except D2 8 7) T2 तत्र (for तस्मिन्) Ks 6 D2 द्वेष्टो (for द्वीपे) K4 'पितृ T1 G द्वीपेन प्रतिभाषितु, M4 तद्रूप तु प्रभाषितुं —^c) Ks 5 B Dn D1 2 4 8 M1-3 5 एतदेव च (D2 om च, M1-3 5 हि) श्रो', T G एतदेव च (T1 G4 तु) वक्तव्यं —^d) Da D. शोकद्वीपे

Colophon — Sub-parvan Ks जवृद्धिपविनिर्माण, K4 B जवृषण्डनिर्माण, Ks D5 जवृद्धिपनिर्माण, Da D2 4 6 8 जवृषण्डनिर्माण — Adhy name D1 जवृद्धिपवर्णन, D5 शाकद्वीपनिरूपण, M1-3 5 जवृ (Ms 'वृ') द्वीपविष्कम्भकयन, M4 युवनकोशे शाकद्वीपकथन — Adhy no (figures, words or both) Ko 8, Ks Da2 D1 5 M1 8-5 12 (as in text), Dn T G M2 11 — Śloka no Dn1 D5 38, Dn2 37 — Aggregate śloka no Ks 436, D1 423

13

1 = (var) Brahmandā 1 19 51, Vāyu 49 46 —^{ab}) Cc उत्तरेषु (as in text) K2 4 5 B Da Dn D1-6 8 'पु च, D1 G2 'ण तु T1 G transp कौरव्य (G2 कौरव) and द्वीपेषु M4 वर्षेषु (for द्वीपेषु) D5 M1-3 5 श्रूयता K4 मया, B1 कथ, G2 कथा; M2 यथा (for कथा) Cv उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपे द्विषु —^c) = 16° B Da Dn D1-6 8 एव तत्र, G2 तथा श्रुतं, M यथाश्रुति —^d) K4 B Dn D1 6 8 युवतश्च, D1 'तस्तां, T2 'तस्तान्, G2 'तस्त — After 1, M1-3 1ns

56* दुग्धोदकसमुद्रोऽन्य पुनरिक्षुरसोदकः ।

[M2 दुग्धोदक]

2 ^a) K2 Da1 D1 G3 घृततोय, G1 घृततोय, G2 कृतोदक, Cc घृततोय (as in text) K4 समुद्रोदक; D1 समुद्रोय, T2 G1-3 M 'द्रो वै (M1 य) —^b) K4 दधिमण्डस्तत पर, B3 Da2 D5 'मण्डोदक पर, D5

सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो *धर्मसागरः ॥ २
परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ।
सर्वतश्च महाराज पर्वतैः परिवारिताः ॥ ३
गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ।
पर्वतः पश्चिमः कृष्णो नारायणनिभो नृप ॥ ४
तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ।
प्रजापतिमुपासीनः प्रजानां विदधे सुखम् ॥ ५

*दुग्धोदकोपर, T₂ °मढोदकोपरं, M °मढोदकस्तथा
Cc cites दधिमढ — T₂ om 2°-4^d — °) Cc सुरोद
(as in text) S₁ K₈-5 D₂ 8 सुरस°, Ko-2 परम°
(for सागर°) D₁ सुरासमरसश्चैव, D₆ पृष्टश्च सुरसश्चैव,
D₇ सुरोदेक्षुरसौदैव — °) M₂ तनोन्यो All MSS
(for T₁ G₄ see below, T₂ om) Cc धर्म (Ko-2
D₆ जल°, D₁ हीक्षु°, M₄ गुळ)सागर° — For 2,
T₁ G₄ subst

57* हृक्षदश्च सुरोदश्च सर्पि क्षीरोदधिस्तदा ।

दधिमण्डोदधिश्चान्य शुद्धोदधिरयो महान् ।

3 T₂ om 3 (of v l 2) — °) Cc as in
text — °) M₁-3 5 द्वीपा सर्वे (by transp) D₆
सर्वद्वीपा ससागरा — °) K₄ सर्वत° सु, B Da Dn
D₄ 5 7 8 पर्वताश्च, T₁ G₄ स्वस्वतुल्यैर् (for सर्वतश्च)
— °) B D (except D₂ 8 6) S Cc समुद्रै° (for
पर्वतै°)

4 T₂ om. 4 (cf v l 2) — °) S₁ Ko 1 गिरि°
(for गौर°) Cv गौरस्तु मध्यमे (as in text) K₈
गौरस्तु मध्यमो द्वीपो — °) S₁ Ko-2 गौरो (for
गिरिर्) K₈ समशिलो, K₆ D₂ नामशिलो, Da₁
Dn₁ मानशिलो, D₆ मेरुशिला, D₇ S (T₂ om)
मणिशिलो, Ca o d मानशिलो (Cd °ला) — °)
K₂ 8 5 B₁ 3 4 D (except D₇) Cc पश्चिमे (for
°मा) D₆ कृष्णे B₂ पश्चिमे पर्वत° कृष्णो — °)
K₂ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 8 °सखो, K₄ °मुखो, B₈
°मथो (for °निभो) K₈ 5 D₂ नाझी (K₆ नाना, D₂
नाझि)भो नृपसत्तम (sic)

5 = (var) Brahmānda 1 19 42, Vāyu
49 38^{der}, Matsya 122 62°-63° — °) B₁-3 तेपु,
T₂ तानि (for तत्र) T₁ G M (except M₄)
transp रत्नानि and दिव्यानि — °) D₇ वासव°

कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य ह ।
संपूज्यते शल्लमलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥ ६
क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः ।
संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ॥ ७
गोमन्दः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान् ।
यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ।
मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ ८

G₁ 8 केवल (for केशव) — °) S₁ Ko-2 °मुपासीन,
K₈ 5 D₁-3 6 S °रूपा (D₁ 3 °रूदा)सीन°, K₄
प्र*****सीन, B₁ Dn D₄ 8 प्रसन्नश्चाभवत्तत्र
— °) K₄ B₂-4 Da₂ Dn D₄ 8 8 व्यदध (D₈ °धा)त्,
B₁ S विदधत् B₈ स्वय

6 With 6^{ab}, cf Brahmānda 1 19 139^{ab},
Vāyu 49 139^{ab}, Matsya 123 37^{ab} — °) G₂
°द्वीप° S₁ Ko-2 Da₂ °स्तम्भो (for °स्तम्बो) Dn
D₄ 8 कुशस्तम्भ (D₈ °ब) कुशद्वीपे, T₂ °स्तम्भो मध्यके
तु — °) T₂ द्वीपे (for मध्ये) B₁ 8 T G₂ 4
M₁-3 5 च, B₂ G₁ 3 M₄ तु (for ह) Dn₁ D₄
मध्ये जनपदै° सह, D₆ मध्येजनपद शुभ° — After
4^{ab}, T₁ G₄ M₂ ins

58* संपूज्यते हि लक्षश्च स्वदी[? द्वी]पख्यातिक्रयथा ।

— °) K₂ 4 B₁ 3-5 D शाल्मलिश्च, K₈ शाल्मली च,
K₆ शाल्मलिके, B₂ शाल्मलश्च, T G₁ 3 4 शाल्मली च
— °) Ko द्वीपं, Da द्वीप° S₁ Ko 1 शाल्मलि°,
B₂ Da M₂ 8 5 शाल्मल°. K₈ नृप क्रौञ्चो तथापर°

7 °) K₈ 5 D₂ S (except T₂ M₄) महान्, D₇
तथा (for महा-) — °) S₁ K₈ 5 Dn₁ (before
corr) D₁ 8 6 G₂ 8 M₂ 4 गिरिरत्न°, T₂ गीतवादित्र
निस्वनै — °) Da₁ स पूज्यते — °) Ko चतुर्वर्ण्येन,
K₂ D₆ चातुर्वर्णेन K₄ B₈ D₈ T₁ नित्यश°

8 °) K₂ 4 B Da Dn D₄ 5 8 T₂ G₈ M₁-3 5
गोमत्, K₈ 5 D₂ 8 6 7 °मेद°; T₁ गामंद°, G₁ °मद,
G₂ °मद — °) B Da Dn D₄ 5 8 स (D₂ सा)
वर्धातुक° T₂ सुमहान्सर्वथा महान् — °) S₁ Ko-2
तत्र T G M₁-3 5 वसते भगवान् (T₂ M₂ 8 5 °न्यत्र,
M₄ सेवते भगवान् — °) G₂ मोक्षद° K₂ G₂
सस्तुते, K₄ **तो; B Da Dn D₄ 5 7 8 सगतो
— °) M₄ त्रिशूली परमेश्वर°

कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ।

सुधामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ९

द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ।

चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ १०

पष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ।

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ ११

औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ।

तृतीयं वै रथाकारं चतुर्थं पालनं स्मृतम् ॥ १२

धृतिमत्पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ।

सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षपुञ्जकाः ॥ १३

एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ।

विहरन्ति रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः ॥ १४

न तेषु दस्यवः सन्ति श्लेच्छजात्योऽपि वा नृप ।

गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ १५

अवशिष्टेषु वर्षेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ।

यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ १६

C 6 4th
B 6 12 17
C 6 12 17

9 With 9, cf Brahmandā 1 19 54, Vāyu 49 19 —^a) D₁ कुशे, T₁ G M₂ शक- (for कुश) After कुशद्वीपे, K₁ repeats the portion of the text from कुशस्तम्भो in 6^a, up to the end of st 8 —^b) K₅ विद्रुमे, M₁ 3 [S]विद्रुमैश्, M₂ हि द्रुमैश् S₁ Ko 1 चितै, K₅ स्थित (for चित) —^c) K₂ D_n D₁ 3 स्वनामनामा, K₄ B₁ 2 4 Da D₁ 6 सुनामनामा (Da₁m D₁ 'म), B₂ D₂ 6 7 सुधामा नाम, T G सु नामा नाम, M सुधामो नाम (M₂ 5 'मा) —^d) C₆ हेमपर्वत इति द्युतिमतो विशेषणम् ।

10 = (var) Brahmandā 1 19 55, Vāyu 49 50 —^a) T₂ अत्रि (for द्युति) D₆ राजेन्द्र (for कौरव्य) —^b) G₂ हरि — T₂ om 10^c-12^b

11 T₂ om 11 (cf v 1 10) —^a) = Brahmandā 1 19 56^a, Vāyu 49 51^a T₁ G M₂ पष्ठो गिरिर्ह (G₃ 'गि', M₂ 'ह') रिरांम —^b) T₁ G सप्तैते (for षडेते) K₃ रत्नपर्वता (for पर्वतो) — 11^c = (var) 6 12 22^{ab}, Brahmandā 1 19 57^{ab}, Vāyu 49 52^{ab}, Matsya 122 63^{cd} —^c) S (except G₁ 3, T₂ om) एषाम्, C₆ तेषाम् (as in text) C₆ v अन्तरविष्कम्भ (as in text) —^d) K₁ * भागश, B₂ 4 D₁ 8 S (T₂ om) सर्वे, B₁ 2 पूर्व, Da₁m कर्म, Da₂ D_n D₆ पर्व

12 = (var) Brahmandā 1 19 57^c-58^b, Vāyu 49 52^c-53^b — T₂ om 12^{ab} (cf v 1 10) —^a) K₃ 5 D₁ उद्भिद —^b) D_n 2 रेणु (for वेणु) —^c) S₁ च सुधा, Ko-2 च सुरा, K₃ 5 B₁ D_n D₁-4 6 8 सु (K₂ 5 D₁ 2 स्व) रथा, K₁ B₁-3 Da D₆ 7 सु (D₁ स्व) रथ नाम, M₁ द्वैरथाकार (for वै रथा) —^d) K₁ लमन, B₁ लमन, B₂ 3 T G₁ लवन, B₁ Da₂ D_n D₁ 8 8 ल (D_n 1 ज)

यक, Da₁ लवक, D₆ कयल, G₂ लवल, M द्राव (M₂ 'वि') ण (for पालन) D₈ मत (for स्मृतम्) G₁ 3 चतुर्थ बलि (G₃ 'ल') मडित

13 = (var) Brahmandā 1 19 58^c-59^b, Vāyu 49 53^{cd} —^a) T G transp धृतिमद् and पञ्चम D₁ पचम धृतिमत च —^b) M₂ 5 वर्ष षष्ठ (by transp) Da D₆ प्रभावन, D₁ प्रभास्कर K₁ प्रभाकरमत पर —^c) K₁ 3 B₁ 3 D₂ 3 5-8 T G₂ 4 M कपिल, D₁ भारत, G₁ 3 पिप्पल —^d) K₂ पुंजवर्षका, B Da D_n D₈-5 7 8 Ca 6 वर्षलभका (D_n 1 'जभका, D₂ 1 'पर्वता, D₆ 'सभवा, C₆ 'लबका), S वर्षपूजका (T₁ G₂ 4 'जिता)

14 = (var) Brahmandā 1 19 17, 59^c-60^b, Vāyu 49 15, 54, Matsya 122 27^c-28^b —^b) B D₆ 1 T₁ G₁ जगदीश्वर (D₆ 'रे, T₁ G₁ 'रा), Da₁ T₂ G₃ M₂ 'तीश्वर (G₃ 'रा) —^c) B₁ Da₂ D_n D₁ 4 5 8 विहरते, S विचरति (G₂ 'रत्न), C₆ विहरन्ति (as in text) Da₁ विहरते च रमन्ते च (hypermetric) —^d) K₃ 5 D₂ तत्र (for तेषु) K₃ G₃ जना (for जन)

15 = (var) Brahmandā 1 19 60^c-61^b, Vāyu 49 55 —^a) B₂ दन्यव —^b) Ko D₁ 'जातो, Da D₆ 'जात्या D₁ श्लेच्छा जात्या विकास्तथा (sic) —^c) D₁ T₁ G₁ 'प्राया K (except K₁) D₁-3 6 7 जनस्तत्र, T₁ G₁ जना सर्वे, G₂ 8 जन सर्वा —^d) D₁ G₂ 8 सुकुमाराश्च G₃ पार्थिवा

16 ^a) B Da D_n D₁-8 8 T₂ M₁ सर्वेषु —^b) B₁ नृपसत्तम, Da D₆ मनुजाधिप, D₂ 'जेश्वर, D₃ जगतीश्वर D₁ प्रवक्ष्यामि जनेश्वर — B₁ om 16^{cd} —^c) = 1^c Da D₆ श्रुता, D₆ 'ष्टम (for 'श्रुत) —^d) D₆ T G 'प्येक (for 'न्यग्र)

क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
 क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ १७
 अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
 मैनाकात्परतो राजन्नोविन्दो गिरिरुत्तमः ॥ १८
 गोविन्दात्तु परो राजन्निविडो नाम पर्वतः ।
 परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन ॥ १९
 देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ २०
 मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्बह ।

उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ॥ २१
 अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ।
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ २२
 सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ।
 एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः ॥ २३
 पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नमान् ।
 तत्र नित्यं निवसति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ २४
 तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षिभिः ।
 वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप ॥ २५

17 With 17, of Brahmanāṇḍa 1 119 66^a-67^b,
 Vāyu 49 61, Matsya 122 81^{cd} — ^a) G₁ 8
 क्रौञ्चद्वीपो — ^b) M₂ क्रौञ्च K₁ om from महा
 गिरि up to वामना in 17^d — ^c) K₈ 5 D₂
 वामनश्च, T₁ वामनके (for 'नको) Da₁ क्रौञ्चात्परेण
 वामनेन — ^d) Da₁ कोमनादधं, G₂ वामरादधं, T₂
 वामनादधं

18 ^a) T₂ ददं, G₂ अदं (for अन्धं) — D₂ om
 (hapl) 18^{bc}. — ^b) D₆ मेनक T₂ मैनाभ पर्वतोत्तम
 — ^c) K₅ त्वरमो, Da₁ D₅ त्वर्वतो, D₈ च परो,
 D₆ मेनकाच्चापरो — ^d) K₀ 2 T₁ G₁ 4 गोविन्द, M
 गोमतो D₅ om from गिरि up to विडो in 19^b
 B₂ गिरिरुच्यते, D₁ T₂ सत्तम

19 D₅ om up to विडो in 19^b (of v l. 18)
 — ^a) K₅ गोमदात्, T₁ G₂ M गोमतात् (for
 गोविन्दात्) K₈-5 B Dn D₂ 4 7 8 T₂ G₁ 8 परतो,
 Da पर्वतो, D₁ 6 च परो D₆ भूप (for राजन्)
 — ^b) K₅ निधिर्गो, B₁ 8 निर्विदो, Da D₇ निर्विदो,
 D₈ निविडि (marg sec m 'वदो), D₆ द्रविडो,
 T₁ G₂ 4 M₁-4 निविलो, G₁ 8 निश्चिलो, M₅ निमिलो
 D₁ पार्थिव (for पर्वत) — ^c) Co पर (as in text)
 G₁ पर तद्, G₈ पर तु D₆ द्रविणस् (for द्विगुणस्)
 — ^d) K₂ विष्कुम्भो, Da₁ विष्कुम्भो, D₂ विष्कुम्भो, Co
 विष्कम्भो (as in text) Ś₁ K₀-2 वर्षवर्धन (K₂ न),
 Da D₂ 5 S (except G₁ M₂) वंशवर्धन; D₈ वर्ष
 पर्वत

20 ^a) Da₁ देशास् M च (for प्र) — ^b) T₁ G
 M₁ 8 5 तान्मे D₈ (before corr) 8 निगदित — 20^{cd}
 = Brahmanāṇḍa 1 19 71^{cd}, Vāyu 49 66^{ab},
 Matsya 122 84^{cd} — ^c) D₆ कौशलो — ^d) K₅
 वामनश्च K₀ मनोनुग; K₁ गत

21 = (var) Brahmanāṇḍa 1 19 72, Vāyu
 49 66^a-67^b, Matsya 122 85 — ^a) K₀ मनोनुगात्
 D₇ (m as in text) चोष्णो, T₁ G₂ तूष्णो, M₄ कृष्णो
 (for चोष्णो) K₁ 2 मनोरगा (K₁ शा)त्परो चोष्णो
 (sic) — ^b) M₄ देशा Da₁ D₂ T₂ G₈ दृष्ट, G₂
 त्तम् — K₀ om 21^{cd} — ^c) D₇ (m as in text)
 उद्गात्, T₂ विष्णोत् (sic!); M₄ कृष्णात् B₂ पंच
 (for पर) B₈ प्रावरश्च, Da₁ प्रादरकः — ^d) Ś₁
 K₂ B Da Dn D₁-3 G₁ 2 4 प्रावराद्, G₈ प्रवराद्-
 T₂ ददं (for अन्धं)

22 = (var) Brahmanāṇḍa 1 19 73, Vāyu
 49 67^a-68^d, Matsya 122 86 — ^a) K₈ कारकदेशास्तु,
 D₁ कादेकदेशे तु, T₂ ददकारकदेशात्तु, M अन्धकारात्परो
 देशो — ^b) T G (except G₂) देशोपर स्मृत,
 M देश प्रकीर्तित — ^c) Da₁ देशोपर — ^d) K₈
 तदुल्लिखन, D₆ दुदुभि सह

23 23^{ab} = (var) Brahmanāṇḍa 1 19 74^{ab};
 Vāyu 49 68^{cd}, Matsya 122 87^{ab} — ^b) G₂ गौर
 प्रायो Da₁ T₂ जनाधिप, M₂ नराधिप D₈ प्रायजना-
 वृत — ^c) G₈ ये ते (for एते) — ^d) K₈ 5
 D₂ 5 सिद्ध (for देव)

24 T₂ om 24-25 — ^b) K₈ D₂ गिरिश्च (for
 पर्वतो) D₅ दत्त (for रत्न) K₅ गिरिश्च मणि-
 रत्नवान् — ^c) B Dn D₆ 8 प्रभवति, Da D₁ 5
 T₁ G प्रवसति

25 T₂ om 25 (cf. v l 24) — ^a) K₀ पर्यु-
 पास्यते — ^b) D₈ सह (for सर्वे) Ś₁ K₀-2 प्रजा-
 पति, K₈ सहर्षिभि, B Da Dn D₁ 4 5 7 8 म (Dn 2
 स)हर्षय — ^d) B₂ 4 पूजयते, D₁ पूज्यते च D₈ 6
 नराधिप

जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ।
 द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन ॥ २६
 विप्राणां ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
 आरोग्यायुःप्रमाणभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ २७
 एको जनपदो राजन्द्दीपेष्वेतेषु भारत ।
 उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते ॥ २८
 ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
 द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ २९

स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः ।
 गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ३०
 भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ।
 सिद्धमेव महाराज भुञ्जते तत्र नित्यदा ॥ ३१
 ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
 चतुरश्रा महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ३२
 तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः ।
 दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ।

C 6 475
B 6 12. 33
K 6 12 33

26 = (var) Brahmānda 1 19 143, Vāyu 49 137, Matsya 123 41^c-42^b — ^a) Ś1 Ko-2 Da1 M1 s-s जवु, Ks जवुद्विपात् — ^b) Ks-s D2 s T2 G2 च (for [उ]त् — ^c) Ks द्विपेषु — ^d) K4 B1-3 D (except D1 s ० १) T G M4 कुरुसत्तम

27 = (var) Brahmānda 1 19 144, Vāyu 49 138, Matsya 123 42^c-43^b — ^a) Dn D4 s ब्रह्मचर्येण सत्येन — ^b) Dn D4 प्रजानां, Ds विप्राणा (for सत्येन) B2 Dn D4 s हि (for the first च) — B4 om. 27^c-28^d — ^c) G2 आरोग्यायुष (hyper-metric) S (except T2) प्रमाणभ्यां — ^d) Ko 2 तथा, Ks s D2 मतं (for ततः)

28 B4 om 28 (cf v l 27) — ^a) D1 T1 G1 s 4 एते (for एको) T1 G2 4 पदा Ca v एको जनपद (as in text) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 28^b-30^a — ^b) K2 G2 द्वीपेषु तेषु, Ks द्विपेष्वे, M1 द्वीपेष्वेकेषु — ^c) G4 जान D1 तेषु — ^d) D1 श्रेष्ठ, T1 G1 2 4 श्रेष्ठ, G2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) K2 s D2 s T2 प्रवर्तते

29 Ś1 Ko 1 B4 om. 29 (for Ś1 Ko 1, cf v l 28) — 29^{ab} = (var) Brahmānda 1 19 146^{ab}, Vāyu 49 140^{ab} — Dc om (hapl) 29^d-32^c — ^a) K4 B1-3 सर्वश, Ks सर्वदा, D1 S नित्यदा

30 Dc om. 30 (cf. v l 29) — With 30^{ab}, cf Brahmānda 1. 19 146^{ab}, Vāyu 49 140^{ab} — Ś1 Ko 1 om 30^a (cf v l 28) — ^a) K2 s D2 १ स सखा, D1 स गुरु, T2 स चितान् (sic) (for स शिवो) — ^b) Ś1 Ko 1 सदा लोक, K2 4 Da2 Dn D1 4 s स पिता प्र-, Ds पिताकी स, T1 प्रेपितोय, T2 प्रेपता य, G1 M2 s ५ प्रेक्षको य,

G2 s प्रेक्षिताया, G4 पेपिताया (sic), M1 4 प्रेक्षिता (M1 'तो) य (for स पिता स) S प्रजापति — With 30^{ab}, cf Brahmānda 1 19 145, Vāyu 49 139 Matsya 123 43^c-44^b — ^c) Cc गोपायति (as in text) Ks नरश्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) — ^d) Ko-2 सजड मडिता, B3 सततपडिता, D1 सर्वा यथा तथा, Ds स्वयमतद्रित, T1 G1 4 M1-4 सजळ (T1 G1 'ल)-पडिता, T2 सप्रळय स्थिता

31 = (var) Brahmānda 1 19 147, Vāyu 49 141, Matsya 123 44^c-45^b, cf Viṣṇu 2 4 93 — Dc om 31 (cf v l 29) — ^a) T2 भोज्यानि Ks s D2 चैव (for चात्र) — ^c) Ds स्वयमेव, S (except T2) एवमेव (for सिद्ध) B2-4 D (except D2 s. १, Dc om) महाबाहो — ^d) B3 भुज्यते B3 Da Ds S तद्धि (G2 तस्य) (for तत्र) B2 4 Dn D1 4 s ४ तद्धि भुजति नित्यदा

32 Ds om 31^{abc} (cf v l 29) — With 32^{ab}, cf Brahmānda 1 19 149^{ab}, Vāyu 49 143^{ab} — ^a) Ks s D2 s ऋत पर Ks s D2 १ सदा रम्या (for समा नाम) — ^b) Cc लोकसंस्थिति (as in text) — ^c) K2 4 B Dn D1 4 s ४ T2 चतुरस्र, Ks s Da D2 s Ca रक्षा (Ks Da1 रक्षा), G1 s रश्मि, Cc v रश्मा (as in text) — ^d) Ks त्रयस्त्रिंशत्ति मडल, Ca त्रयस्त्रिंशन्मड (sic) Cc v cite त्रयस्त्रिंशत् and मडल

33 ^b) S लोकविश्रुता — ^a) Ś1 Ko-2 वता-दिका, M 'वतौ तथा (M1 'तोदय) — ^c) Ko-2 सुप्रतीकाय, T2 सप्रतीकाय Dn D4 T1 G2 4 तदा, D1 तस्य (for तथा) — ^d) Ko s Ds G3 M1 s-~ 'मुखा, Dc 'नना

सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ३३
 तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ।
 असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ३४
 तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च ।
 असंवाधा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ॥ ३५
 पुष्करैः पद्मसंकाशैर्वर्ध्ववद्भिर्महाप्रभैः ।
 ते शनैः पुनरेवाशु वायून्मुञ्चन्ति नित्यशः ॥ ३६
 श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।
 आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३७

34 ^a) Ś1 Ko-2 च (for तु) — ^b) Ks 5 D2
 च वक्तुम् (for संख्यातुम्) Ks अहोत्सहे — ^c) D1 2 0
 'ख्याता Ś1 Ko-2 च (for स) — ^d) Ks तदा,
 Da1 स्वथा

35 ^a) S (except T2 G2) तत्रैव (for तत्र वै)
 Ko यांति — ^b) K4 B1-8 Da Dn D1 5 7 8 S हि
 (for च) — ^c) K4 B Da Dn D1 8-9 8 अस
 चद्धा, T G असरु (G2 'क्रु)द्धा, M अविच्छिन्ना — ^d)
 D8 G2 M5 तानि गृह्णन्ति Da1 ते जना, D1 6 वै
 गजा'

36 ^a) Ca c d पुष्करैः (as in text) — ^b) K1
 व ** झिर्, K2 T1 G2 4 वर्षव, K4 B Da Dn
 D1 5 8 विकस, D1 धर्मवि, D2 वर्षम, D6 प्रवर्ष,
 D7 वर्षवझिर्, T2 M वपुष्मझिर्, G1 corrupt, G8
 सगवझिर्, Cc विवर्षझिर् D1 महाग्रहै, D6 महाप्रभो,
 G1 2 सहाप्रभै — ^c) Ks 5 D1 2 ते करै; B1 2 4
 Da Dn D1-6 8 शतधा, G2 आननै (for ते शनै)
 K4 B8 'वात्र (for 'वाशु) — ^d) B1 2 4 Da2
 Dn D1 4-6 8 ते तान्, D8 वात, S वातान् (G2
 M4 'ता, M5 'चान्) (for वायून्) Da1 ततोन्मु
 चति T2 वृश्चति, Cc मुञ्चन्ति (as in text) Ks 5
 D1-8 नित्यदा

37 ^a) G2 वसझिर्, M5 शशझिर् Da1 (before
 corr) as D6 'मानास्ते, D3 'मानात्तु, D8 G2
 'मानस्तु — ^b) B8 Da D5 6 हव, D1 अपि (for
 हव) Ś1 Ko-2 वायव, D8 G2 मारुत — D8
 om 37^c-38^b — ^c) T2 गच्छति च (for आग) B4
 महाबाहो (for 'राज) — D6 om (hapl) 37^d-40^a

धृतराष्ट्र उवाच ।

परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः ।
 दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं बृहि संजय ॥ ३८

संजय उवाच ।

उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान्मे शृणु तत्त्वतः ।
 स्वर्मानुः कौरवश्रेष्ठ यावदेप प्रभावतः ॥ ३९
 परिमण्डलो महाराज स्वर्मानुः श्रूयते ग्रहः ।
 योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ४०
 परिणाहेन पद्मिनिशद्विपुलत्वेन चानघ ।

— ^d) Cc तिष्ठन्ति (as in text) Ś1 Ko 2 ता (K2
 त) निगृह्णन्ति ते गजा (= 35^d), K1 corrupt, Ca
 as in text

38 D6 om 38, D8 om 38^{ab} (cf. v l 37)
 — ^a) Cc पर (as in text) Ks पुरो वै, T1 G परमो,
 T2 M परो मे T2 यावत् (for ऽत्यर्थ) — ^b) K4 T2
 कीर्तित — ^c) K8 ७ दर्शन, D2 दर्शत Ks 5 M2
 द्विप — ^d) Cc उत्तर (as in text) D8 वद
 (for बृहि)

39 D6 om 39 (cf v l 37) — ^b) Ko
 गृहान्मे, K8 D2 ग्रहाश्च, K4 B Dn1 ग्रह वै, K5 गृहाश्च,
 Da Dn2 D1 5 8 ग्रहान्मे Cc cites मे — ^c) Ks 5
 D2 यथावत्, K4 B Da1 (before corr as in text)
 Dn D1 5 8 Ca c स्वर्मानो S पुरुषव्याघ्र (for कौरव)
 — ^d) K2-5 B Dn D1 2 4 7 G1-3 M1-3 5 यावदेव
 B8 प्रभापत, S स्वभावत (T2 सभावका), Ca c
 प्रभावत (as in text)

40 D6 om 40^a (cf v l 37) — ^a) = 6 6
 12^c Hypermetric Ca c परिमण्डलो (as in text)
 — M4 om (hapl) 40^d-42^a — ^d) Ko-8 5 Da
 D1 2 4 द्वादशास्य वै, T1 G4 'श (T1 'शा)स्य च;
 G1 8 'श स वै, M1-3 ७ 'दश स्मृत

41 M4 om 41 (cf v l 40) — ^a) D8
 परीणा; T2 परिमाणेन, Ca c परिणाहेन (as in
 text) — ^b) Ca c विपुलत्वेन (as in text) K2 विपुल
 तेन चानघ, D1 विपुलश्चेत्तनानघ (corrupt); T G
 विपुलेन तथा (T2 'दा)नघ, M (M4 om) द्विगुण च
 तथानघ, Cv as in text — ^c) Ś1 Ko 1 8 5
 D1-3 7 सहस्राणि (for शतान्यस्य) Cv पटिमाहुः

पष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ४१
 चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ।
 विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत् मण्डलम् ।
 एकोनपष्टिवैपुल्याच्छीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ४२
 सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन ।
 विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशत् समम् ॥ ४३
 अष्टपञ्चाशत् राजन्विपुलत्वेन चानघ ।
 श्रूयते परमोदारः पतंगोऽसौ विभावसुः ।
 एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४४
 स राहुश्चादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।

चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ४५
 इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ।
 सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ॥ ४६
 यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्याणमिदं जगत् ।
 तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ॥ ४७
 श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ।
 श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ।
 आयुर्वलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ४८
 यः शृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः ।
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ४९

C 6 493
B 6 12 51
K 6 12 51

सहस्राणि — Ś1 Ko 1 om (hapl) 41^d-43^a. — ^a)
 ६ पुरा (for बुधा)

42 Ś1 Ko 1 om 42, M1 om 42^a (cf v l 41, 40) — ^a) K1 सहस्रेण — ^b) D3 राजन्नेकादशैव तु, T2 शतन्वेकादशस्त्रित (sic) — ^c) K2 विष्कुमेन, K2 : Dn2 D1-3 : 7 विष्कुमेन, G1 'मेना D3 नर-श्रेष्ठ — ^d) D3 मण्डल — ^e) K2 ५ 'दिविष्कुम'; K3 Da2 D5 M 'दिविष्कुम', K4 B Dn D1.6 'दिविष्कुम', Da1 'दिविष्कुम', D1 'दिविष्कुमात्', D2 'दिविष्कुत', D3 ३ 'दिविष्कुम', D3 (marg sec m) 'दिविपुल', D7 (sup lin as in Da1) 'दिविस्तार' Ca. c cite एकोनपष्टि — ^f) Da1 D1 'रदिमर'; D5 'रदिम T2 महात्मनि

43 Ś1 Ko 1 om 43^a (cf v l 41) — ^a) S सूर्यस्त्वष्ट (G2 'स्त्रिषा) — ^b) T2 योजनानि कुरु-द्रह — ^c) Ś1 Ko-2 : Da1 Dn1 D1-3 : 7 M1 विष्क (K2 'ष्कु', D2 'कु')मेन B2 S महाराज (for ततो राजन्) — ^d) K2 D. G1 : M1 त्रिशत्, K4 B2-1 Dn D1 : ६ : ३ त्रिंशत्, M1-3 : त्रिगुण B1 मर्त, S स्मृत (for समम्)

44 ^a) Ś1 Ko D1 अष्टापचा', Da1 Dn2 अष्टपंच' — ^b) M1-3 : भारत, M1 चायत (for चानघ) K3 : D2 विपुलत्वे य (K5 त)यानघ (D2 'घ') — ^d) Ś1 lacuna, Ko-2 मण्डलस्तु, K3 : Da D5-7 पतंगो वै, K4 B Dn D1-3 पतंगोमौ, S पतंग स Co cites पतंग Ś1 Ko-2 विभावसो — ^e) D3 'णकर्मन्त्य

45 ^a) D6 M1 तं राहु M1 'लेको — ^b) K4

D1 ६ महातपा (D1 'प'), D1 G1 महत्तया, M1 मही पते (for महत्तया) — B3 om. 45^{ed} — ^c) K5 चन्द्रादित्योर्, M1 चन्द्रश्चापि — M2 om (hapl) 45^d-46^a — ^d) Da D5 'पो यदुदा'

46 M2 om 46^a (cf v l 45) — ^b) Da D5 ३ पृष्टत', T2 G1 ३ M1 ३ : ५ पृच्छते D3 'चक्षुष', T2 चात्र चक्षुषा — ^c) Da2 D5 सर्वमुक्त Ś1 Ko-2 T2 G मया तत्त्वं, M महाराज K5 सर्वयुक्त तथा तत्त्वं — ^d) G1 शुभम्, G2 धर्मम् (for शमम्) K3 : D2 तस्मात्तु शममाप्नुहि

47 ^a) K1 B D (except D3 7) ययोहिष्टं, T G1 यथादिष्ट D7 तथा (for मया) — ^b) K1-5 B D (except D3) Co सनिर्याणम्; D3 (sec m) सनिर्याणम् Cd cites निर्याण — ^c) Ś1 Ko-2 : D7 तदाश्वसिहि; G2 तस्मादाश्वस (for 'श्वस') Ś1 Ko-2 राजस्त्व (for कौरव्य) Co आश्वस (as in text) Cd cites आश्वस

48 ^a) D3 7 श्रुत्वेव D3 निखिल मर्त्यो, G1 भारत-श्रेष्ठ (for भरत) — ^b) Dn1 D1 मनोनुग (for 'नुगम्) D7 भूमिपर्वतगोचरा, G1-3 भूमि सर्वमनोनुग — ^c) K5 D2 ३ राजन् (for राजन्य) — ^d) D2 सिद्धसमत', G1-3 साधुसत्तम (G1 'म') — ^e) K4 B Da Dn D1-6 कीर्तिश्च (for वीर्य च) — ^f) K5 तेजस्य (sic) S तेजश्चास्य (M2 ३ ५ 'पि) चिर्वर्धते

49 ^a) Da D3 ५ महीपाल, S (except T2) महाराज — ^b) Ko पर्वणीद, D3 पर्वणीय — ^c) K2 पीयते, K3 प्रियते — ^d) S (except G2) प्र- (for च) Da1 D5 'मह

इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तमानहे वयम् ।

पूर्वं प्रवर्तते पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं भूमिपर्व ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य संजयः ।

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभन्यभविष्यवित् ॥ १

ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः ।

आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानाममध्यमम् ॥ २

संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।

हतो भीष्मः शान्तनवो भरतानां पितामहः ॥ ३

ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।

शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४

यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् ।

50 °) K₄ B₂ D₈ T₁ G₂ 4 यत्, D₈ सूर्य
(for पूर्व) B₁ 8 4 D_n D₁ 4 7 8 T₂ पूर्वं प्रवर्तित पुण्य

Colophon — Sub-parvan K₈ B₄ C_a जवूख
(B₄ °ष) ढविनिर्माण, K₄ 5 B₁-8 C_o जवू (B₁ °डु)
षड (K₈ °द्वीप) निर्माण, D_{a1} जवूखडद्वीपनिर्माण, D_{a2}
D_n D₂-8 8 जवू (D₈ °डु) खंडनिर्माण, T₁ G₁ 2 4 M
भुवनकोश, C_v भूमिपर्वजवूद्वीपखंडनिर्माण All the
above MSS (except B₁ 2 D_{n1}) and C_a cont
समाप्त — Adhy name D₁ जवूखडवर्णनं; M₁. 2. 4
उत्तरद्वीपग्रह (M₄ °ग्रहण) कथन, M₂ उत्तरद्वीपकथन
— Adhy no (figures, words or both) K₈
D_{a2} D₁ 5 M₁ 8-5 13 (as in text), D_{n2} T G
M₂ 12 — Śloka no D_{n1} 53, D_{n2} 50,
D₁ 47, D₅ 51 — Aggregate śloka no K₅ 485

14

1 K₈ G₄ M₁ 8 5 om the ref — After the
ref., D_a D₅ ins

59* वचनाद्धृतराष्ट्रस्य कुरुक्षेत्र जगाम ह ।
व्यासस्य वरदानेन त्वरमाणस्तु सजय ।
दृष्ट्वा तु समरे राजन्क्षणेनैव समागत ।

— °) Ś₁ K_o-2 °लानिर, T₁ G₄ °द्विगिर K₄ B D_n
D_a. 4 8 S विद्वान्, D₁ स्थानात् (for धीमान्) C_d
as in text — °) K₄ B D (except D₁ 2) S

सयुगादेत्य (T₂ °गांते तु) K₄ B D (except D₁ 2 6 7)
S भारत (for सजय) — 1st = (var) 6 2 2nd
— °) Ś₁ K (except K₄) D₁ 2 6 °भविष्यत्
C_o oites मय्य

2 °) Ś₁ K_o-2 ध्यायते धृतराष्ट्रस्य — °) K₄ B D_a
D_n D₈-7 सहसोत्पत्य, D₁ T₁ G °साम्येत्य — °) K₈
D₁ आचष्टे — °) K₈ D₂ G₁ 2 4 भारतानाम् K_o-3
अमध्यग (K₈ °प), K₄ B D_a D_n D₈ (marg sec
m) 4-8 S (except G₈) पितामह, D₁ समुद्यम,
D₂ अथ द्विप

3 G₈ om (hapl.) 3-4 D_{a1} reads (sec m) 3
on marg Before 3, K₄ B D_{a1} (marg) a₂ D_n
D₄ 8 8 T G₁ 2 4 ins सजय उ° (S MSS om. उ°)
— °) K₁ °योय, D_{a2} D₅ °यो हि; D₁ संशिष्येह
— °) K₈ 5 D₂ 6 T₁ G₂ 4 भारतानां

4 K₂ (hapl) G₈ om 4 (for G₈, of v 1 3)
— °) K₈ ककुम्, B₃ G₁ 2 ककुद, D₁ प्रधान C_a
c. d ककुद (as in text) K₈ 5 D₂ 6 C_v °सैन्याना,
G₁ M₁. 8-5 °योधाना — °) D₂ धाम, D₈ राजन्,
D₅ धर्म, T₂ श्रेष्ठ, C_a c धाम (as in text) D₂
वर्म (for सर्व) G₁ °धनुर्मृता — °) K₈ transp
सोऽद्य and शेते B₃ सोय, T₁ G₄ सौम्य (for
सोऽद्य)

5 °) K₈. 5 D₂ °र्यमुपा° — °) K₄ युद्ध (for द्यूत)
— °) K₄ D_{a1} सख्यो, T₂ G₁ 4 M₁-4 सखे Ś₁ K

स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ५
 यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ।
 जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथः ॥ ६
 जामदग्न्यं रणे राममायोध्य वसुसंभवः ।
 न हतो जामदग्न्येन स हतोऽयं शिखण्डिना ॥ ७
 महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।
 समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८
 शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः ।
 नरसिंहः पिता तेऽयं पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९

पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्टोद्यन्तमाहवे ।
 प्रवेपत भयोद्विगं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १०
 परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ।
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११
 यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्वाणान्सहस्रशः ।
 जधान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२
 स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुण इव द्रुमः ।
 तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ १३

C 6 307
B 6 13 13
K 6 13 13

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

D1 2 7 गाढी (Ks 'जी') वधन्व (Ks D1 2 'न्वि') ना

6 ^b) K4 Da2 महाहवे, B2 'बलान्' —^c) G2 जगाम (for जिगाय) S1 Ko-2 'नाशु, D1 'नाजौ (for 'नैव) —^d) D6 करपूयां, G8 काशी' Da D5 महामृधे

7 ^a) D6 'दाग्नि, T2 'दाग्नि —^b) T G अयुध्यद्, M आसाद्य K1 D8 च सु', Ca ० अपसन्नम; Cd वसुसंभव (as in text) K4 B Da Dn D4 5 8 योयुध्यदपसन्नम, K5 अयोध्यवसुसपद (sic), D1 अयोध्य-द्रसुसमत, D7 आयोध्य वसुसंभव (m 'दप्यसन्नम) —^c) T1 G4 अहतो, G2 अशक्यो —^d) S (except T2) निहतो (for स हतो)

8 ^a) D1 वीर्ये, Cc शौर्ये (as in text) — With 8^{ab}, cf Rām 1 1 17^{ad} —^b) S धैर्ये च (G M2 'र्येण) Da D5 अपि (for इव) —^c) D8 समुद्रवच्च गाम्भीर्ये — With 8^d, cf Rām 1 1 18^d —^d) Cc धरासम (as in text)

9 ^a) K1 धनुश्चक्रः, K8 धनुर्हर्यास्य (sic), K5 धनु-र्यात्, D2 'र्यात्, D3 'र्यात् —^b) K1 खग, D6 खड्गदंष्ट्रो —^c) D2 मेघ —^d) M4 पञ्चाल्येन

10 10^{ab} = 6 15 12^{ab} —^a) B Dn D1 3 4 8 T2 महासैन्य —^b) Cc उद्यतम् K2-5 B1 8 4 Dn D2-4 6 7 m M2 य दृष्टोद्यन्तमाहवे, B2 Da D5 T1 G M1 8- य दृष्टाव्यत (B2 'दृष्टार्ये, M4 'दृष्टा पर) माहवे, D1 8 दृष्टा चोद्यतमा (D8 तच्च महा) हवे —^c) Ca cites सम वेपत All MSS (except S1 K1 2) प्रावेपत भ (B2 'त उभ, M4 सप्राद्वक्त्र) यो —^d) D2 G2 8 दृष्ट्वे

11 11-13 = (var) 6 15 13-15 —^a) K5 परिरक्ष, Ca परिरक्ष्य S (except T2) च (for स) K5 Dn1 D2 4 6 8 S सेना तु (T2 सेनायां) —^b) Ko-2 'रात्रसनेकहा, B2 8 Da D5 'रात्र त्वनी', T2 'रात्रमनीकिनी, G2 'रात्रमनित्रहा, M1-3 5 'रा (M8 5 'मा) त्रमनीकजित्, M4 दानवीमिव शंखर —^c) K5 'स्तमया' —^d) K3 5 D2 कर्म कृत्वा (by transp)

12 ^a) T2 सचक्र, M समुद्र (for स शक्र) D3 'क्षोभ्य D8 य शक्र इव चाक्षोभ्यो —^b) D8 1 वर्ष शरमयं महत् (D1 सृजन्) —^c) Some S MSS योधा —^d) S1 अर्बुद, Ko अर्बुध, Ca c v अर्बुद (as in text) M4 'दं दशतीर्दश

13 ^a) S1 K B Da Dn D1 2 4-6 8 G1 8 निहतो, D1 निश्चसन्, T2 निष्टनद् —^b) K3-5 B1 4 Dn D1 2 4 6 'भ (Dn1 'भु) भ (for 'रुण) Co cites रुण —^c) K2 दुर्मन्त्रिणो, G2 M2 'त्रितो —^d) D2 यदा, D8 तथा M1-3 5 नार्हति, M4 [अ]नाय स T2 भास्कर (for भारत) B3 ययार्ह स हि भारत, T1 G4 वधानर्ह स (G4 'हंस्व) भारत

Colophon — Adhy name D6 छतराष्ट्रसजयसं (sic), M भीष्मवध (M3 'प्मनिधन) कथन — Adhy no (figures, words or both) K5 Da2 D1 5 M1 8- 14 (as in text), Dn T G M2 13 — Śloka no Dn 13, D5 14 — Aggregate śloka no K5 498

१५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं कुरुणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना ।
 कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ १
 कथमासंश्व मे पुत्रा हीना भीष्मेण संजय ।
 बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २
 तस्मिन्हते महासत्त्वे महेष्वासे महाबले ।
 महारथे नरच्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ॥ ३

आर्तिः परा माविशति यतः संससि मे हतम् ।
 कुरुणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ॥ ४
 के तं यान्तमनुप्रेयुः के चास्यासन्पुरोगमाः ।
 केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त संजय ॥ ५
 के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम् ।
 रथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्ययुः ॥ ६
 यस्तमोऽर्क इवापोहन्परसैन्यमभिन्वहा ।

15

1 In K₄, 1^{ab} is lost on a damaged fol — °) B₄ °त्स न्यपतत्, D₁ °त्समपतत्, D₇ °त्स पतित, G₈ °त्सनिपतत्.

2 D₆ om 2 — °) B₄ D_n D₄ 8 आचक्ष्व (for आसक्ष्व) B₁ 2 4 D_n D_n D₈₋₅ 8 S मे योधा (T₁ G योधा मे) (for मे पुत्रा) S₁ K₀₋₂ कथमासीद्य मे पुत्रो — °) S₁ K₀₋₂ हीनो G₁₋₃ भीष्मेण सह संजय — °) C₀ देवतुल्येन — °) K₅ S गुर्वर्थे C₀ गुर्वर्थो ब्रह्मचारिणा

3 °) M₈ 5 गते (for हते) K₄ B D_n D_n D₈₋₃ महाप्राज्ञे (B₂ °प्राज्ञे, D₆ °भाग); S महेष्वासे (M₈ 5 °सो) (for महासत्त्वे) — °) S महाप्राज्ञे (for महेष्वासे) — °) K₄ B D_n D_n D₈₋₃ S महासत्त्वे, C₀ महासत्त्वे, D₁ महौजसि (for °रथे) — °) K₀₋₂ B₁ किं वा, K₈ 5 D₈ 7 कथम्, S₁ M₁₋₃ 5 किं व (for किमु) C₀ cites किं D_n D₅ किमुवासीन्, D₁ कीदृक्वासीन्, G₁ 8 M₄ किमिवासीन् K₈ 5 D_{n1} D₂ 7 तव, B₈ 4 D₆ तथा (for तदा) T G₂ 4 किमिवासज्जनास्तदा

4 °) S₁ K₀ 1 माविशते, K₈ मां विशते, K₈ D_{n1} D₂ 3 T₁ G₄ मा विशति K₄ B D_{n2} D_n D₄ 5 8 G₂ 8 M₆ C₀ आर्ति परामाविशति, D₁ आर्ति पर मा विशति, D₆ आर्ति मनो मे विशति, D₇ आर्ति परां समाश्रित्य C_d cites आर्ति — °) K₄ कथ; B D_n D_{n2} D₄ 5 8 मन, D_{n1} यज्ञ, S यथा (for यत) K₂ B₁₋₃ D₆ शसति, K₄ सशसि (sic), S वदसि (G₈ °ति)

— °) K₈ 5 D₂ गागेयम् (for कुरुणाम्) S₁ वृषभ वीर; K₁ ऋषद वाद (sic) — °) Om in T₂ S₁ सकप्य, K₁ प्रकस्या (corrupt), K₄ D_{n3} D_n D₂ 4 5 8 अकप, B₂₋₄ अकल्प्य (B₂ °ल्प), D₁ अगम्यं, D₆ अजर्यं K₈ D_{n1} D₈ 6 °र्षभ

5 K₈ om (hapl) 5^a-6^b — °) S₁ K₀₋₂ D₈ अनुययु, K₄ B D_n D_n D₄ 5 8 अनुप्राप्ता, K₅ D₁ 2 7 अनुप्राप्ता (K₅ °यु), G₈ अभिप्रेयु C₀ cites अनु — °) S₁ चाप्यासन्, K₁ 4 B D_n D_n D₄ 5 8 T₂ G₈ वास्या, D₆ चासस्तत्, T₁ G₁ 2 4 M तस्या — °) C₀ अपवर्तत K₄ damaged K₀₋₂ केतिवर्तत, K₅ केभ्यवर्तत, T₁ G₂ 4 केन्व, G₈ के निवर्तति, M₁₋₃ 5 केभ्यवर्तत D₆ एन केचिन्यवर्तते — °) C₀ अभ्यवर्तन्त (as in text) K₄ B D_n D_n D₄ 5 केन्व, D₁ केय व, D₆ केन्यव, D₇ M₁₋₃ 5 के न्यव, G₁ 8 यथा वदसि, G₂ के ह्यवर्तत D₇ केचन (for संजय)

6 K₈ om 6^{ab} (of v l 5) — °) D₆ के शूर, G₁ 8 कौरव्य (for के शूरा) S राज (for रथ) — °) S₁ K₀₋₂ 5 D₁₋₃ 6 7 अत्युग्र, K₄ D_n D₄ 8 अद्भुत; C₀ अच्युतं (as in text) D_n D₁ 5 6 T G M₄ पुरुष; M₁₋₃ 5 भरत (for क्षत्रिय) — °) S₁ K₀₋₂ परा, B D_n D₁ 2 4 8 तथा (for रथा) D₇ गाहमान रथानीक (by transp) — °) S₁ सहसा, K₀ सहसा, G₁ 8 बहव (for सहसा). T G₂ 4 ययु (for ऽन्ययु)

7 °) S₁ K₀₋₂ कस्तमो K₈ B₄ D₂ 8 G₁ 8 M₂ 4 5 इवापोहत्, T₁ G₂ 4 °पोह्य C₀ अपोहत् (as in text) — °) G₁ 8 सहस्रचक्षु — °) K₀₋₂

सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ।
 अकरोद्भुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ॥ ७
 ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ।
 कृतिनं तं दुराधर्षं सम्यग्यास्यन्तमन्तिके ।
 कथं शांतनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ८
 निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्त्रिनम् ।
 चापव्यात्ताननं धोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ ९
 अत्यन्यान्पुरुषव्याघ्रान्हीमन्तमपराजितम् ।
 पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ १०

भयमावहन्; Ks D2 'मासदत्', Ds 'मादधे', T2 प्रति
 मादधत्, Gs भयमादधत् Cc cites आदधत् (as in
 text) —') Ks s D2 १ कौरववंशज, B Da Dn
 D4 s s पांडुसुतेषु य', S पांड (T1 G4 पार्थि) वशासनात्

8 a) Ko अनेकानि — Ds om (hapl) 8^b-9^a
 —^b) Dn2 क एत, Ds योधानां, T1 य एत, G4
 क एत (for य एनं) S1 Ko-2 B4 M2 4 'वारयत्',
 G2 समवारयत् S (except M1 4) om (hapl)
 8^{cd} —^c) M4 देवव्रत (for कृतिनं त) —^d)
 Cc अस्यतम् Ks Da D1-2 s 7 M1 4 संजयास्यतम्,
 K4 शरानस्यतम्, Ks संजयापन्नम्, B Dn D4 संजयास्य
 त्वम् Ko-2 अतके, M1 अतिकात् —^e) Ds संख्ये
 (for युद्धे) —') S1 Ko-2 पांडव प्रत्य (Ko पर्य)
 वारयत्, D1 'वा पर्यवारयन्

9 Ds om 9^a (cf v 1 8) —^a) K2 निकृततम्,
 Ks निकृतितम्, D1 निकृत्येत्यम् —^b) D1 शरवर्षेत्
 Ko-2 तपस्त्रिन, K4 तवस्त्रिन (sic), B D (except
 D1 2 7) S मन —^c) Ko 1 चापवृत्ता, K2 वाय
 व्याता (sic), T2 चापव्यात्ता Cc cites व्यात
 —^d) Ds खड्ग (for असि)

10 a) K1 अन्यथान्, K4 B Da Dn D4 s s
 अनहं, Ks अनन्यान्, D1 अत्यजन्, Ds अन्योन्य,
 D1 अत्यन्व, T2 G4 अत्यन्यात्, G1 अप्यन्यान् K4
 B D (except D2 6) S (except M1 2) पुरुष
 व्याघ्र Cv अत्यन्व पुरुषव्याघ्र —^b) D3 हिंसितम्,
 T2 भीरु तम् Cc अपराजित (as in text) —^c)
 D1 M घात (for पात) —^d) D1 स कथम्
 (for कथ तम्) D2 6 अयुत, Cc अजित (as in
 text) Ds कथ तमपराजित

उग्रधन्वानमुग्रेषु वर्तमानं रथोत्तमे ।
 परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तं शितेषुभिः ॥ ११
 पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे ।
 कालाग्रिमिव दुर्धर्षं समवेष्टत नित्यशः ॥ १२
 परिकृष्य स सेनां मे दशरात्रमनीकहा ।
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
 यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन् ।
 जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १४
 स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।

C 6 523
 B 6 14 16
 K 6 14 16

11 a) Ds गुरुध Ks Ds s Ms उग्रेषु, Bs
 उग्रेण —^b) K2 वर्तमाने K4 B1 रथोत्तम, Ds
 रणोत्तम —^c) Cc उत्तम (as in text) —^d) S1
 Ko-2 प्रजिघ्रत, Ds प्रभिन्वत, D1 प्रभिदत, S
 विचिन्वत Ko-2 शिते, Ks D2 T2 G1 s M1
 (inf) in as in text) 2-5 रथे, Ks तथे,
 B1 s 4 Da Dn D4 s s T1 G4 अथे, Ds इवे,
 D1 महे, Gs रणे D1 प्रविध्वंसरथे

12 12^{ab} = 6 14 10^{ab} —^a) K4 B1-3 Da1 D3
 महासैन्य —^b) G2 स (for य) Ks-5 B Da1
 Dn D1 2 4 s s Ms दृष्ट्वोद्यत, T G दृष्ट्वात्य (T2 न्य)
 त —^d) K2 4 B Dn D4 s-3 Cc समवेष्टत, Ks s
 Ds वैक्षत, Da Ds समाचष्टत, G2 Ms समवेष्टत

13 13-15 = (var) 6 14 11-13 —^a)
 Cc d परिकृष्य (as in text) Ks m पर्यरक्षत्स, D1 १
 परिरक्ष्य स, Ds पाल्य स, T1 G1 कृष्य च, T2
 रक्ष्यति, G2 4 रक्ष्य च, Gs प्वज्य च, M1 रक्ष्य
 तु, M2 रक्ष्यतु, Ms 5 रक्षतु, M4 पर्यरक्षत (for
 परिकृष्य स) K4 B D (except D1-3.7) तु (for
 मे) —^b) Ko 1 अनेकहा, D2 अनेकदा, T1 G
 अनीकिनी —^d) Ks D2 कर्म कृत्वा (by transp)

14 a) Gs शक्रम् K2 Cc क्षय, Ks s D2 s s
 ज्ययो, D4 सहा (for क्षय्य) —^b) K2 s D2
 बाणमय, T2 शरवध (for शरमय) B Da Dn
 D4 s s क्षिपन्, S महत् (G2 जगत्) (for सृजन्)
 —^c) T1 जगाम —^d) T2 मर्दयन्, M4 अयुतं,
 Cd अर्बुद (as in text) S1 Ko-2 4 D1 अर्बुदा
 (K1 बुधा, K4 D1 द) नि शितैः शरैः

15 Ds om 15 —^a) S1 निष्टनन्, K1 निष्टनन्,

मम दुर्मन्त्रितेनासौ यथा नार्हः स भारतः ॥ १५
 कथं शांतनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ।
 प्रहर्तुमशक्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १६
 कथं भीष्मेण संग्राममकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः ।
 कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति संजय ॥ १७
 कृपे संनिहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।
 भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १८
 कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १९
 यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ २०
 तं हतं समरे भीष्मं महारथवलोचितम् ।
 संजयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्यहे ॥ २१
 मामकाः के महेष्वासा नाजहुः संजयाच्युतम् ।
 दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ २२
 यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ।

K2 4 B Da Dn D1 4 8 निहतो, K8 5 D2 6 7 नि-
 (K8 D8 नि)शसन्; T2 निष्टनद्, Cd निष्टनद्
 —^b) K3 5 Dn D1 2 6 'भग्न (for 'रुण) —^c)
 K4 B D (except D1-3.7) T2 G8 M 'नाजौ (for
 'नासौ) Co cites आजौ —^d) K4 5 B Da Dn
 D1 3 4 8 यथा नार्हति (K5 'सि), T1 G4 वधानर्ह स
 (for यथा नार्ह स) Ko 4 5 B2 Da1 D2 4 6 8 T2
 G1 8 M1 8-5 भारत, D1 सजय

16 Ś1 Ko-2 om (hapl) 16^a-17^b —^a) D8
 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा) —^c) K5 प्रहर्तुमशक्त तत्र —^d)
 K5 D8 भीम भीम, D8 G8 भीष्मं भीष्म

17 Ś1 Ko-2 Dn2 (hapl) om 17^{ab} (for Ś1
 Ko-2, cf v l 16). —^b) B Dn1 D4 8 G1 8
 प्राकुर्वन्, G2 कुर्वन्वै (for अकुर्वन्) —^c) K5
 भीष्म B2 कथं जनाजयन्भीष्मो (corrupt) —^d) सशय
 (for सजय)

18 ^a) Dn1 D8 सनिहते, D1 त्वनिहते; T1 G च
 (G3 [S]य) नहते —^b) Ś1 Da D1 4 5 7 8 S
 (except T2 G2) भार (for भर) T1 G4 [S]जरे,
 G1 2 नरे, G8 [S]नवे (for तथा) D2 भारद्वाजात्मके
 तथा, D8 भरद्वाजात्मतेजसा —^c) K2 Da1 D2 श्रेष्ठ
 —^d) D1 स कथं (by transp) T2 स (for स)

19 ^a) B2 वाति (for चाति) D8 कथं शिख-
 णिना तत्र, S कथं चापि महातेजा —^b) K2 पांचा-
 लेन D2 स्त्रीनाम्ना तु महामना —^c) K2 विहरतो,
 D8 विनिहितो, G1 8 M1-3 8 [S]पि निहतो D7 वीरो
 (for युद्धे) —^d) = 5 54 46^d, 90 27^b, etc
 K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 दुरासद, D8 M3 सु-
 दुसद T2 देवैरप्यसुरै सह

20 ^a) K4 damaged T1 G M2 य स्पर्धति; T2

M1.2 योस्पर्धत — D1 om 20^b-21^a —^b) D8
 जामदग्न्येन नित्यश —^c) S अजितो —^d) K8 D8
 शतक्रतुपरा; T1 G M शक्रतुल्यपराक्रम, T2 शतक्रतु-
 महात्मनः

21 D1 om 21^a (of v l 25) —^a) T2 त
 रथं, M त कथ (for त हत) —^b) Ś1 'बलोद्यम,
 Ko-2 'बलोद्यतं, B Da Dn D4-6 8 'कुलोदि (B2 D8
 'चि)तं, D1 'बलार्दनं, T1 G4 महांतमथोचित, T2
 G1-3 महारथमथोदि (G1 'जि)तं, M 'बलोदित —^c)
 Ś1 Ko-2 D2 7 G4 मे वीर, D8 सर्व मे (for मे
 वीर) —^d) D1 मम शर्म, S शर्म (T1 G4 'म)
 चाद्य (for येन शर्म) Co cites येन (as in text)
 K8 B8 Da D1 5 7 8 T2 विद्यते

22 ^a) Ś1 K2 त, Ko 1 ते, M1-3 5 ये (for
 के) Ś1 Ko-2 D1 7 'प्लास —^b) Ko 2 8 Dn1
 D1 2 8 नाजहु, D8 विजहु, D1 S न जहु Co
 cites अजहु K5 नाजहु सजयाश्च ते —^c) Ś1 Ko-2
 D7 (which om 22^c-23^d) read 39-54 after 22^{ab}.
 —^d) Ś1 Ko-2 D1 8 om (hapl) 22^c-23^d —^d) S
 (except M1 8) के शूरा

23 Ś1 Ko-2 D1 8 om 23 (of v l 22)
 —^a) K8 5 D2 ये, D1 य (for यत्) —^b) D1
 वीरम् (for भीष्मम्) K8 B8 D1 2 6 अन्वयु (for
 अभ्ययु) —^c) K4 कश्चिन्न (for 'न्न), and dam-
 aged from कुरवो up to स in 28^d K8 5 B
 Da Dn D1-6 कश्चित्ते (K8 D8 केचिन्न; K5 कचित्तु,
 D1 केचिन्न, D2 8 कश्चित्तु) कुरव सर्वे —^d) K8 Dn1
 D1 2 5 नाजहु, K5 B Da Dn D2 D8 4 6 नाजहु (for
 तत्यजु) — After 23, Da1 (marg sec m) Dn D4
 (all first time) 6 read (with v l) 53-54, and
 Ka. B1 2 and (presumably) Cd v read 39-54

कच्चिन्न कुरवो भीतास्तत्यजुः संजयाच्युतम् ॥ २३
 मौर्वीघोपस्तनयितुः पृथक्पृथतो महान् ।
 धनुर्हादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २४
 यदभ्यवर्षत्कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् ।
 निघ्नन्परस्थान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २५
 इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम् ।
 कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं समरेऽप्लवम् ।
 गदासिमकरावर्तं हयग्राहं गजाकुलम् ॥ २६

हयान्गजान्पदातांश्च रथांश्च तरसा बहून् ।
 निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ २७
 विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ।
 वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ २८
 भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा ।
 दुर्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ २९
 केऽरक्षन्दिक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ।
 पृष्ठतः के परान्वीरा उपासेधन्यतव्रताः ॥ ३०

C 6 541
B 6 14 34
K 6 14 34

24 K4 om 24-38 Ś1 Ko-2 5 D1 2 7 read
 24-38 (K3 D2 om 37-38) after 54 —^a) T2
 मौजी' (for मौर्वी') Cc d oite मौर्वीघोप' and
 स्तनयितु' —^b) Ś1 Ko 1 पृथक् (Ko 'पृक्') पृथतो
 महान्, D1 पृथक् पृथतो महान्, D3 प्रावृद्धजलधरो
 यथा, S पृथक्कान्वि (G2 4 'कान्वि, G3 'त्कान)
 सृजन्महान्, Cv as in text —^c) Cc oites धनु
 नादः and महाशब्द Cc oites ह्राद —^d) Cc
 [उ]न्नत (for [उ]न्नत) K2 महामेघ इवोन्नत', B1 D3
 'मेघ इवोन्नत', D6 M1 2 5 'मेघ इवोन्नदन्, T2 'मेघ-
 निवोन्नत, M3 महान्मेघ इवोन्नत'

25 K4 om 25 (of v l 24) —^a) Ś1 K1
 'उदभ्य', Ko 2 D1 तदभ्य', K3 D2 यदभ्यवर्षन्, B
 Da Dn D4 5 7 8 M2 5 योभ्यवर्ष (D3 'पं)त, D3
 अभ्यवर्षत्स —^b) K3 5 D2 5 पाञ्चालान्सहृजं, S
 सहपाञ्चालसृजं —^c) T1 G2 4 निघ्नन्महा' M4 वीरान्
 —^d) K5 वज्रभिद्व, T1 'हृद

26 K4 om 26 (of v l 24) —^a) Ko-2
 Cc इष्वस्त्रं —^b) Ś1 Ko-2 B2 D3 बाणग्राह, T2
 प्राणग्राहः; G M5 बाहुग्राह — B2 om 26^{ad}
 —^c) Da D5 अक्षोभ्यम् (for अक्षय्यम्) —^d) Ś1
 Ko-2 समरप्लव, K3 सागरप्लव, B1 4 चलमप्लव (for
 समरेऽप्लवम्) Cc अप्लवम् (as in text) D1 रथ
 द्वीप शरच्छदः; T1 चलद्वीपरथप्लव, T2 ध्वजद्वीप रथ
 प्लव, G1 चरद्वीपरथप्लव, G2 ज्वलद्वीपरथप्लव, G3 चर
 द्वरथप्लव, G4 यलद्वीप रथप्लव, M सद्दि (M5 'द्वी)
 य सरथप्लव —^e) B Da Dn D4 5 8 'वासं Cc
 oites आवर्त —^f) B Da Dn D4 5 8 हयावर्त
 (D4 'र्त'), S हयवेग (T2 मेघ) D1 T1 G2 4 M
 गजाचल, D3 'विल, D3 गजांगुल K3 5 D2 5 हय
 (D6 ह्यास)ग्राह (K5 'ह)गजाविल — After 26,
 B2-4 D (except D2 5) S ins

60* पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ।

[D1 असृजस्त्यक्षमलिल, T1 G पदातिमत्स्यसलिल
 Some MSS 'निस्वन Cc oites कलिल]

27 K4 om 27 (of v l 24) D3 (which
 ins 60*) om (hapl.) 27^a-41^b —^a) B4 Dn
 D4 5 8 'नाज K3 5 B Dn D1-4 5 8 पदातींश्च
 — In G1, 27^b-28^a is lost on a damaged fol
 —^b) K3 5 D2 सृद्रंतं, D1 हयाश्च, M2 गजांश्च
 (for रथाश्च) —^c) K3 5 D2 विसर्जयंतं —^d)
 K3 5 D2 के वीरा पर्यवारयन् (= 28^d), Da D5 5
 परवीरापहारिणी (D5 5 'णी), S (except T2, G1
 damaged) परवीरान् (M1 5 5 लोकवीरा, M2 लोक
 वीरान्) प्रहारिण (T1 G4 M3 'ण)

28 K4 D3 om 28 (of v l 24, 27) —^a)
 M4 'ह्यमान T2 निदह्यमान गोपेन Cc oites कोपेन
 —^b) Da D6 परस्पर, K5 D1 4 G3 M4 परतप,
 T2 परतप Cc oites तेजसा — After 28^{ab}, K1
 repeats 27, and M1-2.5 read 34, repeating it
 in its proper place — K1 om 28^{ad} —^c)
 Cc oites वेला Da1 'वर्ण (for 'वासं) —^d)
 M2 ते (for के)

29 K4 D3 om 29 (of v l 24, 27) —^b)
 T1 समये D3 T2 G3 'रिह —^d) B Dn D4 5
 तस्यास्य Cc पुरो (as in text) S (G1 damaged)
 के तस्य (G3 'त्र) पुरतोभवन्

30 K4 D3 om 30 (of v l 24, 27) In G1,
 30 is lost on a damaged fol —^a) M4 को
 — K3 5 D2 om (hapl.) 30^b-31^c —^b) K1 2
 'तेजसा —^c) Ś1 Ko-2 D1 M5 के परा वीरा, B Da
 Dn D4 5 8 T2 के परान्वीरान्, D6 स परा*, D7

के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके ।
 केऽरक्षन्तुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३१
 वामे चक्रे वर्तमानाः केऽध्वन्संजय सृञ्जयान् ।
 समेताग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ॥ ३२
 पार्श्वतः केऽभ्यवर्तन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
 समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त संजय ॥ ३३
 रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।

दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ३४
 सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः ।
 कथं प्रहर्तुमपि ते शोकः संजय पाण्डवाः ॥ ३५
 यस्मिन्द्वीपे समाश्रित्य युध्यन्ति कुरवः परैः ।
 तं निमग्नं नरच्याग्रं भीष्मं शंससि संजय ॥ ३६
 यस्य वीर्यं समाश्वस्य मम पुत्रो बृहद्वलः ।
 न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ३७

के परीवारा, T₁ G₂₋₄ के वरान्वीरा, M₂ के पुरा वीरा, M₂ के परे वीरा — Ko-2 om (hapl) 30^d-31° —^d) B Da Dn D₂ s s Co अपालेधन्; D₁ उपासीरन् (for उपासेधन्) Da D₂ दृढव्रतात्, Co यतव्रतात् (for यतव्रता) D₁ प्रत्ययुध्यत संजय, D₂ के चाते चान्यतव्रतान्, S उपारक्षन्तव्रत

31 K₄ D₂ om 31 (of v l 24, 27) Ko-2 s D₂ om 31^{ab} (cf v l 30) —^a) S 'दगच्छन्त' — D₁ om (hapl) 31^{ab} —^c) Co उत्तरं (as in text) — After 31^c, S₁ repeats 30° —^d) S₁ Ko-2 आसन् (for वीरा) K₅ D₂ धीरा धीरस्य युध्यत, G₂ वीरवीरस्य पृष्ठत

32 K₄ D₂ om 32 (of v l 24, 27) —^a) M₂ वाम G₂ वर्तमानान् —^c) Ko-2 गच्छताग्रम्, K₂ s अग्रतोऽस्यम्, B D M₂ अग्रतोऽस्य (D₂ 'आ')म्, T G M₁ s-5 अग्रतोऽस्यम् Co oites अग्रम् D₁ अनीकाग्रे —^d) B₄ तं केरक्षन् D₁ केस्य रक्षन्, T₂ के न्यरक्षन् K₂ s D₂ पितामह (for दुरासदम्)

33 K₄ D₂ om 33 (of v l 24, 27) —^a) K₂ s D₂ पार्श्व तु K₂ D₂ केभ्यवर्ततो, B Da Dn D₁₋₂ s T G₂ केभ्य (G₂ के ह्य) रक्षन्त —^b) K₂ s D₂ M₁ s गच्छत, D₁ गच्छतो B₂ दुर्गता S₁ Ko-2 गच्छतो दुर्गमावधि —^c) M₁₋₂ s प्रमुखे (for समूहे) T₁ G₂ 4 वरान् (for परान्) D₁ वीर, T₁ G (G₁ damaged) वीरा K₂ s D₂ समु- (K₂ 'मू')है के परान्वीरान् —^d) Ko-2 प्रत्ययुध्यत D₁ पार्थिवान् (for संजय)

34 K₄ D₂ om 34 (of v l 24, 27) M₁₋₂ s read 34 (for the first time) after 28^{ab} —^a) S₁ Da₁ Dn₁ D₁ रक्षमाण, Ko-2 रक्षमाणा, D₂ M₂ (second time) रक्ष्यमाण, G₂ 'माणा' Ko-2 Da₁

वीरं K₂ D₂ रक्ष्य (D₂ 'क्ष')माणा रणे वीरा, K₂ रक्षमाणो रणे वीरैर् —^b) K₂ गोप्यमानांश्च M₁₋₂ s 'माना (M₁ s 'न')स्तथानव —^c) Ko 'यानामने', K₂ s D₂ 'यान्यप्यनी' —^d) Ko-2 नाजय, K₂ s D₂ नातरस्, T₁ नाजयेत्, T₂ G M वि (M₂ यो)-जयेत् (for नाजयस्)

35 K₄ D₂ om 35 (of v l 24, 27) —^a) Ca सर्वलोकेश्वरस्य (as in text) S₁ Ko-2 D₂ 7 T G₂ s 'स्यैव, D₂ 'स्येष —^b) Ko परमेष्ठे, B D (except D₁ 2 7) परमेष्टी, S पर (G₂ प्रजा)मस्य Da D₂ 7 प्रजापति, D₂ s 'पते Ca o oite परमेष्टी Co oites प्रजापति — D₂ om 35°-55^d —^c) K₂ 'मप्येते (for 'मपि ते) —^d) K₂ शक्ता, Da₁ कुति (sic), D₁ शक्नु (for शोक) K₂ Dn₂ D₁ 2 M₁ s सृजय

36 K₄ D₂ s om 36 (of v l 24, 27, 35) —^a) D₂ नयस्मिन्द्वी (corrupt, for यस्मिन्द्वीपे) K₂ D₁ 2 7 पराश्वस्य, B Da Dn D₂ s s S समाश्व (B₄ T₂ G₂ 'श्वा')स्य (for समाश्रित्य) —^b) K₂ s B D (except D₁ 7, D₂ s om) T₂ युध्यते K₁ कुरवै, K₂ D₂ कौरवा B₂ परे — K₂ om (hapl) 36^c-37^d —^c) K₂ D₂ तं विमग्नं, B₄ D₂ 7 स-निमग्न, T₁ तस्मिन्निमित्त Co oites निमग्न (as in text) D₁ तस्मिन् पुरुषच्याग्रं —^d) Da₁ (m as in text) भीम (for भीष्म) S transp शंससि and संजय

37 K₄ s D₂ s om 37 (of v l 24, 27, 35; for K₂, cf v l 36) K₂ D₂ om 37-38 —^a) Ko-2 समाश्वस्य, D₁ 'विश्य B D (D₂ s s om) S यस्य वीर्यं समाश्रित्य —^b) S सुमंदधी (for बृहद्वल) —^c) D₁ 'वान्नगणयन् (sic), S 'वान्नाणयते (M₂ 'ति) —^d) Ko निहत पर, T₁ G निधन गत; M₂ निहतो युधि

यः पुन विबुधैः सेन्द्रैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः ।
 काक्षितो दानवान्मद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ३८
 यस्मिञ्जाते महावीर्यं शतनुलोकगङ्गकरे ।
 शोकं दुःखं च दैन्यं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ॥ ३९
 प्रज्ञापरायणं तज्जं सद्वर्त्मनिरतं शुचिम् ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वतं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४०
 मयात्रिविनयोपेतं दान्तं शान्तं मनस्विनम् ।
 हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं बलं हतम् ॥ ४१

धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ।
 यत्र बृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ४२
 जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
 अम्बार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४३
 तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् ।
 हतं शंससि भीष्मं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४४
 असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः ।
 जामदग्न्यस्तथा रामः परवीरनिधातिना ॥ ४५

C 6 556
B 6 14 49
K 6 14 49

38 K₂ : D₂ : c om 38 (cf v l 24, 27, 35, 37) —^a) K₁ विबुध, Dn₁ G₁ विविध, M₁ विबुधा B D (except D₁ 7, D₂ : c om) G₁ मयै (for सेन्द्र) —^b) K₂ : महाय्ये, Dn D₂ : महाये, B₂ काक्षितो, Da₁ G₂ साहाय्यैर् K₁ M₁ 'दुर्मद' —^c) B₂ साहाय्ये, T₂ काक्षितो S₁ K₂ : 'वा म्रति, K₂ 'वान्मद्भि, K₂ 'गान्धु, B₂ 'वान्यद्भि, D₁ 'गान्धु' (for 'वान्यद्भि') —^d) S₁ K₂ : विद्वान्मद्भि, G₂ पितान्मद्भि K₂ 'व्रत

39 D₂ : c om 39 (cf v l 27, 35) S₁ K₂ : D₂ (all om hapl 22^a-23^d) read 39-54 after 22^a, while K₂ : D₁ : 2 read 39-54 after 23 —^a) D₁ तस्मिञ्जाते B₂ : D₂ महावीरे —^b) K₁ B D₁ D₂ : 2 शान्तनुर, D₁ शान्तनी K₂ D₂ 'लोकगङ्गकर', B D₁ Dn D₂ : 2 'लोक विबुध' —^c) K₁ B D (except D₁ 7, D₂ : c om) T G M₁ transp दुःख and दैन्य Ca cites शोक, दुःख and दैन्य —^d) K₂ : D₁ G₂ प्राजहात्, K₂ : Dn Dn₁ D₂ : 2 M₁ : 2 : c प्राजहात् K₁ B₂ : 2 Ca 'लक्ष्मणे, Dn₁ 'लक्ष्मण', D₁ 'वमले, D₁ : 2 'लक्ष्मणे, D₂ 'लक्ष्मण, S पश्चात्त्रिविन्, Cc as in text Cd मा जहु पुत्र लक्ष्मणि

40 D₂ : c om 40 (cf v l 27, 35) —^a) K₂ प्रज्ञापरा, K₂ D₁ : 2 प्रोक्त पारा, K₁ B Da Dn D₂ : 2 S प्रो (B₂ D₂ यु)क्त पारा, K₂ प्रोक्त रामा Ca cites प्रोक्त and परायण, Cd प्रोक्तपरायण, Cc परायण only K₁ दिव्य, B D (except D₁ 2, D₂ : c om) प्राज्ञ, T₂ तज्ज, G₁ : 2 तज्जै —^b) K₁ B D (except D₂ 7, D₂ : c om) स्वधर्म, T₁ G₁ M₁ तद्वर्मे, T₂ M₁ : 2 : c त धर्म T₁ G₂ : 2 शुभ —^c) Cc cites वेदा and वेदागानि Ca d cite

तत्त्वज्ञ only

41 D₂ : c om 41 (cf v l 35), D₂ : c om 41^a (cf v l 27) —^a) K₁ सर्वेषु विनयो, T₁ G₁ M₁ : 2 धर्मास्त्रविन (T₁ G₂ : 2 'ज')यो, M₂ : 2 धर्मार्थ विनयो Cc cites सर्वास्त्राणा विनय —^b) K₂ : D₁ : 2 D (except D₁ 7, D₂ : c om) S (except M₁) Cc transp दान्त and शान्त B₂ दात (for शान्त) D₁ अनुव्रत, T₁ G₂ : 2 तपस्विन, Cc मन (as in text) —^d) B D (except D₁ : 2, D₂ : c om) S (except T₂) transp बल and हत

42 D₂ : c om 42 (cf v l 35) —^b) Cc संप्राप्त (as in text) B₂ मन (for मति) —^c) 42^a = (var) 60^a —^c) D₂ रणे (for गुरु) —^d) = 5 137 15^d

43 D₂ : c om 43 (cf v l 35) —^a) K₂ G₂ 'दग्न्य पुरा राम (G₂ नाम) —^b) K₂ 'विदनुत्तम' —^c) K₁ युद्धार्थम् (for अम्बार्थम्) K₂ G₂ उद्यत K₁ सख्ये, T₂ M₁ : 2 सखे —^d) K₂ निर्जित, M₁ निर्जिता

44 D₂ : c om 44 (cf v l 35) D₁ : c om (hapl) 44^a-45^b —^a) T G 'धर्माण —^b) D₂ प्रधान (for ककुद) —^c) Dn₂ D₂ : c om 44^a, Da₁ reads it in marg (sec m). —^c) K₂ : B D (Da₂ D₂ : 1 om) S (except G₂) transp भीष्म and मे —^d) Da₁ D₂ किं नु, G₁ : 2 कि च

45 D₂ : c om 45 (cf v l 35), D₁ : c om 45^a (cf v l 44) —^b) K₂ T₂ M₁ सखे, G₁ : 2 सखे D₂ समरे येन निर्जिता —^c) B Da Dn D₂ : 2 : S जामदग्न्येन रामेण (Dn D₂ : 2 M₁ : 2 : 2 वीरेण, D₂ वीरेण) —^d) K₂ B₂ Da D₂ : 2 : 2 M₁ : 2 : 2 'वीर विधा', K₁ : 2 'वीर्यविधातिना (K₂ 'न), G₁ : 2 'वीर्य-

तस्मान्नूनं महावीर्याङ्गार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ।
 तेजोवीर्यवलैर्भूयाञ्छिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ ४६
 यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ॥ ४७
 के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शत्रुसंसदि ।
 शंस मे तद्यथा वृत्तं युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ॥ ४८
 योपेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय ।
 अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्वलं मम ॥ ४९

निष्ठा — B Da Dn D1 7 8 S ins after 45
 K4, after 51

61* न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽयं शिखण्डिना ।
 [Cf 6 14 7th K4 B2 m T2 नि- (for न)
 Dn D1 8 मे (for यो)]

46 Ds om 46 (cf v 1 35) — ^a) Ds
 कथं, Co नून (as in text) Ks महावीर्यान् — ^b)
 T2 भाग्याद्वा युद्धं — ^c) B3 'वलै' श्रेष्ठः, Ds S
 'वलोपेत' Co cites तेज, वीर्य and बलम्

47 Ds om 47 (cf v 1 35) — ^a) Ms
 यच्छूर G2 निकृति (for कृतिन) Ds T1 सख्ये, T2
 G2 4 सधे, G1 8 M सखे (for युद्धे) — ^b) Ks 5
 Ds M1-3 सर्वशस्त्रं, T G Ms (inf lin) 4 5
 सर्वशस्त्रभृता वर — ^c) Ks S शूरं (G3 श्रेष्ठ), D1
 धीर (for वीर) — ^d) M1-3 5 पुरुष (for भरत).

48 Ds om 48 (cf v 1 35) — ^a) G1 8 M2
 ते (for के) — ^b) K2 अश्वर्युः, T1 G4 अभ्ययु
 Ks 5 D2 शक्रसनिभ, K4 B Da Dn D1 5 8 T G
 शस्त्रससदि, Cv शत्रुसनिधम्, Co 'ससदि' (as in text)
 — ^c) Co शंस (as in text). B3 एतद्यथा, T1
 G1 8 4 मेघ यथा K4 D (except D1 2 7, Ds om)
 S चासीद् (for वृत्त)

49 Ds om 49 (cf v 1 35) — ^a) G1 8
 यैरेव, G2 येप्वेव (for योपेव) — ^c) Ks D2 च
 भ्रात, D1 तद्भातं, Ds चोद्भात, M2 चोद्भात Ks
 अगोपमीव चेद्भात, M4 अगोपालमिव भ्रात Co cites
 उद्भात (as in text)

50 Ds om 50 (cf v 1 35) — ^a) Ś1 Ko-2
 'लोकाश्च' (Ko 'क्ष'), S 'लोकेषु' (T1 G1 8 4 M4
 'के तु'); Co 'लोकस्य' (as in text) — ^b) Co परं

पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्य महाहवे ।
 परासित्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ ५०
 जीवितेऽप्यद्य मामभ्यं किमिवाम्मासु संजय ।
 घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ ५१
 अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः ।
 भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ५२
 अद्रिसारमयं नूनं मुद्वहं हृदयं मम ।
 यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ ५३

(as in text) B1-3 Da Dn D1 5 8 यस्मिन् (for
 यस्य) Ks 5 D2 महामृधे Ca d cite यस्य पौरुष
 सर्वलोकस्य परं — ^c) Ś1 Ko-2 परासित्ते, Ks D2 S
 पराजिते, B1 पर मित्ते, Da Dn D1 4 5 7 8 परासित्ते,
 Ds (marg sec. m) परासु ये, Ca परासित्ते, Co
 as in text K4 B वच (K4 'र')स्तस्मिन्, D1 च
 तातेस्मिन्, Ds ततस्तस्मिन् Ks परामकवचस्तस्मिन्
 — ^d) D1 आत्मन् Ś1 Ko-2 M4 तथा

51 Ds om 51 (cf v 1 35) — ^a) D1 Gs
 M2 'तेष्वस्य, D1 'तेष्वेव, M4 'तेष्वद्य — ^b) T2
 M1 8 5 किमिहा, M2 इति हा, M4 न हि चा
 (for किमिवा) — ^c) D1 पाल, D1 m 3 पात
 (for घात) Ko 1 महावीर — ^d) M1-3 5 लोक
 विश्रुत, Co 'धार्मिक' (as in text). — After 51,
 K4 ins 61*

52 Ds om 52 (cf v 1 35) — ^a) Ks
 अगाध- K1 Ds T1 G2-1 M1 8-5 मग्ना, T2 मग्न
 — ^b) Da1 दृष्ट्वेव D1 पारगां D. नाव दृष्ट्वा पर गता,
 T1 G नौर्भ्रष्टा दूरचारिण (G1 3 'वारिणा), T2 नौर्भ्रष्ट
 दूरचारिणि, M नौर्भ्रष्टा (M2 'ईष्ट्वा' दूरचारिणी (M4
 'पातिनी) — ^c) Ś1 Ko-2 हते भीष्मे (by transp)
 S भृश तद्वन् (T2 'श विश्व) — ^d) = 71^d
 G1 5 मन्ये शोचति पुत्रक

53 Da1 (marg sec m) Dn D1 (all first
 time) 5 read 53-54 after 23 Da1 (sec m)
 reads (second time) 53^a-54^b in marg — ^a)
 Ko-2 'मये, Da1 Dn D1 (all first time) S अस्मि,
 D1 वज्रं, Co अद्रि (as in text) Ca d cite
 अद्रिसार. — ^b) Ks 5 Da Dn D2 4 (all first
 time) 5 transp सुद्वह and हृदय B Da Dn
 Ds-5 7 8 S हृदय मम संजय — T2 om (hapl)
 53^c-56^d — ^c) Co यत् (as in text) S त श्रुत्वा

यस्मिन्नस्त्रं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
 अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ५४
 न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
 न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ ५५
 कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ।
 यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि संजय ॥ ५६
 पुत्रशोकामिसंतप्तो महदुःखमचिन्तयन् ।
 आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छंतनुनन्दनात् ॥ ५७
 यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय ।

दुर्योधनः शान्तनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ ५८
 नाहं स्वेपां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिन्तयन् ।
 शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ॥ ५९
 दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ।
 यत्र शान्तनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ६०
 वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा पितामहम् ।
 क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ॥ ६१
 एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्त्रापत्सु संजय ।
 पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ६२

C 5 574
B 6 14 67
C 6 14 66

—^d) Da1 (second time) इत श्रुत्वा, T1 G निहत
 यन् (T1 G2 य)

54 T2 om 54 (cf. v l. 53) —^a) K4
 अस्त्रिन्, the portion of the text from स्त्रं च up
 to तप in 55^b being lost on a damaged fol B
 Da Dn D4 (Da1 Dn D4 second time) 5 5 य
 (Dn1 अ)स्त्रिन्स्त्राणि, Da1 Dn D4 (all first
 time) 6 त(D6 य)स्मिन्सत्य च, D2 M2 तस्मिन्नस्त्र
 च, G2 यस्मिन्नयं च M4 वेदाश्च (for मेधा च).
 Cc cites मेधा (as in text) —^b) K8 5 M2 भरत
 र्षभ, B Da Dn D4 (Da Dn D4 second time)
 5 8 पुरुषर्षभे —^c) Ś1 K (K4 damaged) D1-4
 S (except M2, T2 om) 'यानि (for 'याणि)
 —^d) K5 सनिहितो M1-3 5 कथं स निह (M6
 सनिहित)त परै — After 54, Ś1 Ko-3 5 D1 2 7
 read 24-38 (K8 D2 om 37-38)

55 K8 D2 om 55-70 D6 T2 om 55 (for
 T2, cf v l 53) —^a) Ś1 Ko-2 शास्त्रेण (for
 चास्त्रे) K1.2 न शौर्येण, K5 तु वीर्येण —^b) T1 G4
 transp न and च —^c) S (T2 om) त्यागैर्, Cc
 त्यागात् (as in text) —^d) M4 न (for वि-);

56 K8 D2 T2 om. 56 (cf v l 55, 53)
 —^a) K6 कालकर्ता, D6 कालो हर्ता (for कालो नून)
 —^b) Cc as in text —^c) D1 यस्त्व (for
 यत्र)

57 K8 D2 om 57 (cf v l 55) —^a) T1
 G2 4 यत्र (for पुत्र) —^b) Ko 2 4 B T2 महा-
 दुःखम् B1-3 Da D5 विचितं, D8 M4 अचितयं
 M1-3 5 युद्धार्णवविमोक्षण —^c) Cc आशसे (as in
 text) K2 परीत्राण, K4 B Da D. 7 परि, Dn

D4 6 8 पर त्राण, M4 पुनस्त्राण T G M1-3 5 आशसे
 शर्मे (G1 3 मम, M1-3 5 चेह) पुत्राणा — In
 K4, 57^d-58^c is lost on a damaged fol —^d)
 B D (except D1 3, D2 om) 'च्छातनु'

58 K8 D2 om 58 (cf v l 55) —^a) D1
 M8 5 यदा नित्यम् (for 'दित्यम्) —^b) Ś1 Ko-2 5
 D6 पतत, D1 न हत, M4 पतिता (for पतित) Ś1
 Ko 1 सजया —^d) K5 D1 5 प्रत्यभापत् (D6 'ते)

59 K8 D2 om 59 (cf v l 55) —^a) Dn2
 D6 तेपा (for स्वेपा) K5 Da D6 M2 च (for वा)
 T1 G परेषा स्वेपां (by transp) —^b) B1 चितय
 (for चिन्तयन्) Ko बुद्ध्या सजय चितय, K5 बुद्ध्या
 चितय सजय —^c) D1 न (for प्र) —^d) Ś1
 Ko-2 5 D8 'नीक, Cc 'नीके (as in text)

60 K8 D2 om 60 (cf v l 55) —^{ab}) G2
 क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिर्दार्ण सप्र (by transp) — 60^{cd} =
 (var) 42^{cd}

61 K8 D2 om 61 (cf v l 55) —^a)
 Ko-2 न, Da1 D8 च (for वा) Ko-2 Da D5
 इच्छामि —^b) B D8 T1 G M यतव्रतं, Da Dn
 D4 5 8 महाव्रत, T2 महाधुति (for पितामहम्) —^c)
 K1 5 D1 क्षत्रधर्मे, Ko 2 क्षत्रे धर्मे T1 G पुत्रा
 (for पार्था) —^d) K2 'राध्यत, Da2 D5 'राध्यामि
 T1 G पाण्डवा (for पुत्रका)

62 K8 D2 om 62 (cf v l 55) —^a) Cc
 आर्येण (as in text) Da1 तदार्येण प्रकर्तव्य —^b) B2
 'स्त्रापत्सु, B3 'दापत्सु, Da1 'स्त्रापत्सु (for 'स्त्रापत्सु)
 —^c) Ko-2 D1.6 7 'क्रम, D8 'क्रम्य, Cc 'क्रम
 (as in text) Ko-2 पराशक्त्या, K4 B Da Dn

अनीकानि विनिघ्नन्तं हीमन्तमपराजितम् ।
 कथं शान्तनवं तात पाण्डुपुत्रा न्यपातयन् ॥ ६३
 कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
 कथं वा निहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ ६४
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमशुवन् ॥ ६५
 यच्छरीरैरुपस्तीर्णा नरवारणवाजिनाम् ।

D₁ s s परा शक्तिम् —^a) B₁ s s D_n D₁ s तत्तु,
 D₈ तस्य, S स च (for तच्च) D₇ तत्र (for तस्मिन्)
 S प्रतिष्ठित

63 K₈ D₂ om 63 (cf v l 55) —^a) Ś₁
 अनेकानि, K₅ यानि कानि K₅ D₈ 'घ्नन्ति' G₁ s
 तान्यनीकानि निघ्नन्त —^b) Ś₁ Ko-2 श्रीमतम्, K₄
 भीमं तम्, G₂ मृद्वत्तम्, G₈ भीष्म तम् (for हीमन्तम्)
 —^c) B₂ s T₁ G₁ s 4 तात, G₈ भीष्म —^d)
 Ko-2 'त्रानपातयन्' (sic), K₄ B Da D_n D₈-s s
 G₁-s M₈ 'त्रा न्यवारयन्', K₅ D₈ 'त्रा अयोध', T G₄
 'त्रा ह्यवार', M₁ 'त्रा ह्यपात', M₂ s 'त्राभ्यपात',
 M₄ 'त्रोभ्यपातयत्

64 K₈ D₂ om 64 (cf v l 55) —^a) B₁
 D_n D₁ s G₈ यथा (for कथं) C₀ orites स्वत्तानि
 (for युक्तानि) K₄ त्यक्तान्य, D₁ मुक्तान्य, D₈
 युद्धान्य, T₂ युक्ता ह्य —^b) Ś₁ Ko-2 T युक्त,
 D₈ युद्धे (for युद्ध) —^c) K₈ D₈ 7 च (for वा)
 D₁ कथं स हि रणे भीष्म — K₁ om (hapl)
 from 64^d up to भीष्मे in 65^d

65 K₈ D₂ om 65 (cf v l 55) K₁ om up
 to भीष्मे in 65^d (cf v l 64) In K₁, 65^{cd} is
 lost on a damaged fol —^c) K₅ कितवात्, T₁
 G दुर्घर्षो, C₀ कितवो (as in text) —^d) M₁-s s
 तस्मिन् (for भीष्मे) K₅ D₈ M₁ किमव्रवीत्

66 K₈ D₂ om 66 (cf v l 55) —^a) T
 G या, M यां (for यत्) B Da D_n D₁-s उपा
 स्तीर्णा, T₂ G₁ 2 उप (G₂ 'पा' स्तीर्णा) Ś₁ K (K₈ om)
 D₁ यच्छरीरैरुपस्तीर्णा —^b) Ś₁ Ko 1 'वारणवाजिनी',
 K₅ D₁ 1 'वारणवाहिनी', Da₂ D₈ 'वानरवाजिना' —^c)
 K₁ 'महाखग' (sic), K₅ 'गदाखङ्गा', Da₁ D_n
 D₁ 7 s M₅ 'महाखङ्ग', D₈ हरशक्तिगदाशङ्क —^d)
 Ś₁ Ko 1 D₇ 'तोमरर्ष्टि', K₂ 'तोमराभ्या', D_n1 (by

शरशक्तिगदाखङ्गतोमराक्षां भयावहाम् ॥ ६६
 प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युधि दुरासदाम् ।
 प्राणच्छूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ॥ ६७
 केऽजयन्के जितास्तत्र हतलक्षा निपातिताः ।
 अन्ये भीष्माच्छान्तनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ६८
 न हि मे शान्तिरस्तीह युधि देवव्रतं हतम् ।
 पितरं भीमकर्माणं श्रुत्वा मे दुःखमाविशत् ॥ ६९

corr) 'तोमरक्षा', D₁ 'तोमरक्ष' B D_n D₁ महाभया
 (B₂ 'गदा', D₈ 'भयं') (for भयावहाम्) K₄ 'तोमर
 * भयावह; Da D₈ 'तोमरर्ष्टिमहाभया' (Da₁ 'य'),
 D₂ 'तोमरासिमहाभयां', S 'प्रासतोमरसकुला' (G₁ 'ल',
 M₈ s 'ला')

67 K₈ D₂ om 67 (cf v l 55) —^a) G₂
 कितुवा (sic) Da₁ मेदा' (for मन्दा) D₁ प्राविश
 न्कितवान्मदान् —^b) D₁ सभा, D₈ सम (for
 सभा) K₄ B₄ Da₂ D₁ s s युद्ध, Da₁ D_n युद्धे (for
 युधि) B₁ s D₁ 7 युद्धविशारदा' (D₁ 'दान्'), B₃
 युद्धदुरासदा S ता सभां युद्धदुर्गमा (T₁ G M₄ 'मेदा',
 T₂ 'मेदा') —^c) K₅ महाभये, G₁ s प्रतिहते; Ca c
 प्रतिभये (as in text) —^d) K₅ के दीव्यति, Da₁
 D_n2 G₄ केदीव्यत, T₂ के दिव्यति, G₂ केदीयत
 D₈ 'र्वभ

68 K₈ D₂ om 68 (cf v l 55) —^a)
 B₁ s D_n D₁ s s के जीयते, B₂ केजयत, B₃ के
 जीवन्ति, Da D₈ के जयन्ति, T₂ तेजयन्के — M₅
 om 68^b-70^a —^b) Ś₁ D₈ 7 हतलक्षा, Ko-2 D₈
 हतलक्ष्या, K₄ B Da D_n D₁ s s C₀ कृतलक्ष्या
 (B₈ Da₁ D₁ 'क्षा'), G₂ हतलक्ष —^c) Ś₁
 Ko-2 मन्ये (for अन्ये) —^d) = 73^d G₂ s तान्,
 G₈ त (for तन्) ❀ C₀ भीष्मादन्ये के जिता
 निपातिता वेत्यनुषंग । ❀

69 K₈ D₂ M₅ om 69 (cf v l 55, 68)
 —^a) K₅ न हीमे C₀ शान्ति (as in text) —^b)
 K₄ damaged K₁ B Da D_n D₁ s s T G M₄
 श्रुत्वा (for युधि) M₁-s श्रुत्वा भीष्म निपातित —^c)
 S (M₅ om) त वीर (for पितर) K₅ भीष्म,
 M₁ वीर' (for भीम) —^d) K₄ s D₁ s s मा
 (for मे) Ś₁ आविशेत् B Da D_n D₁ s s S
 (M₅ om) भीष्ममाहवशोभिन

आर्ति मे हृदये रूढां महतीं पुत्रकारिताम् ।
 त्वं सिञ्चन्तर्पिषेवाग्निमुदीपयसि संजय ॥ ७०
 महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वभौकिकम् ।
 दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ७१
 श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
 तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र संजय ॥ ७२

संग्रामे पृथिवीशानां मन्दस्याबुद्धिसंभवम् ।
 अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७३
 यत्कृतं तत्र भीष्मेण संग्रामे जयमिच्छता ।
 तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ॥ ७४
 यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा च तत् ॥ ७५

C 6 587
B 6 14 80
K 6 14 78

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

70 Ks D2 om 70 (cf v 1 55), Ms om 70^a (cf v 1 68) —^a) Ks कीर्तिमें, G1 ३ आमुक्ति (for आर्ति मे) K1 २ हृदय रूढां, Dn1 D4 हृदया रूढा, S (Ms om) महतीं व्यु (T1 G4 'तीम्) ढां —^b) S हृदये (for महतीं) T2 शोककशिता B Da Dn D4 ३ ३ महतीं पुत्रहानिजां —^c) Ko-2 त्व शिचन्, Ks सेचयन्, B Da Dn D4 ३ ३ त्व हि मे (for त्व सिञ्चन्) Cc cites हिमे (= gloss शिशिरे) G2 सर्पिषेव Cc आर्ति त्व दीपयसीत्यन्वय । Cc

71 ^a) T2 महाभारतमुद्यम्य —^b) Ko 1 विद्रुत, K2 विद्रुम (for विश्रुत) S1 Ko-2 ३ Da1 D2 T2 G2 M2 सर्वलौ (K1 Da1 'लो) किक, D1 समरे हत — After 71^{ab}, Ks ins (= 36^{cd})

62* त विमग्न नरग्यात्र भीष्म शससि संजय ।, followed by a repetition of 71^{ab} —^c) B2 हि निहतं, Da1 G2 विनिहित —^d) = 52^d Ds पुत्रक

72 ^a) Ks ३ D1-2 ३ ७ शोचामि (for श्रोष्यामि) S1 Ko 1 ३ ३ D1-2 ३ ७ तान्यनी (D3 ७ 'ली) कानि, K2 तान्यनेकानि T G तथा ग्रस्त्रानि दुःखानि, M अर्हं श्रोतु हि दुःखानि —^b) D1 'कृतानि वै, Cv as in text —^c) Ks दृष्टस्मान्मे समाचक्ष्व, D1 तस्मात्सर्वं समा चक्ष्व —^d) M4 सद्वृत्त G2 तस्म

73 S1 Ko-2 om (hapl) 73 In K4, 73 is lost on a damaged fol —^a) B Dn D3 4 8 यद्वृत्त (D3 समर्द्ध) तत्र संग्रामे —^b) G2 मतस्या युधि सभव (corrupt) —^c) B1 स्वपनीत, Co अपनीत (as in text) B1 T2 स्वनीत, Co सुनीत

(as in text) B Dn D4 ३ यत् (for वा) —^d) = 68^d B2 तत्समा (for तन्ममा) T2 M पृच्छते (M2 'त') (for संजय)

74 ^{ab}) Ds यद्यत्कृत हि (for यत्कृत तत्र) K4 B Dn D3 4 8 S transp भीष्मेण and संग्रामे —^c) D2 तेजो युक्तं, D1 अजेयेन, T2 ततो युक्त K3 ३ D2 यतास्त्रेण —^d) S ब्रूहि (for शस) S1 Ko-2 अनेकश (for अशेषतः)

75 ^a) B2 4 G2 तथा, M2 कथ S तच्चा (for तद) —^c) Ks Ds यच्च, M4 केन (for येन) D1 यस्मिन्वा, G2 यस्यापि, M4 ३ कस्मिंश्च — In K4, the portion of the text from 75^d up to the end of 6 16 16 is lost on a damaged fol —^d) G2 खले (for काले) K1 ३ यच्च, M1-3 ३ तच्च (for यच्च) Ko-2 Dn1 T2 M2 ३ तथा (for यथा) Ks Ds G1 ३ च यत्, B Da Dn D4 ३ ३ [अ]भवेत्, Ds भवेत्, M वद (for च तत्) — After 75, Ks ३ D2 ins (cf 75^{cd})

63* यच्च यस्मिंश्च काले च वृत्त यच्च यथा च तत् ।

Colophon K4 damaged — Adhy name Ko ३ ३ छतराष्ट्रप्रश्न, D2 'धृप्रश्नानि, M 'प्रलाप — Adhy no (figures, words or both) Ks Dn (Dn2 on marg) T G M2 14, Da2 D1 ३ M1 ३ ३ 15 (as in text) — Śloka no Dn1 79, Dn2 78, Ds 76 — Aggregate Śloka no Ks 573, D1 566

१६

संजय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
 न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुर्महसि ॥ १
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
 एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुर्महति ॥ २
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
 स बध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरेत् ॥ ३

16

1 = 5 156 8^{ab} — In K₁, 6 16 1-16 are missing (cf v 1 6 15 75) — ^a) = 3 181 9^a Ś₁ Ko 1 T₁ M₃ 5 त्वद्युक्तो, B₈ यद्युक्तो, D₁ यद्युक्तो, D₆ त्वद्युक्तो, G₂ त्वद्युक्तो K₂ उद्युक्तोयमनुप्राप्तो, C_v as in text — ^b) M₈ तथार्हसि — ^c) K₈ 5 D₂ न च, S न हि — ^d) Ś₁ Ko 2 आदत्तुम्, K₁ आदत्तुम् (corrupt), K₈ D₂ 6 आवक्तुम्, B₁ D₇ T G₁ 2 4 M आधातुम्, B₂ आशक्तुम्, B₄ D₄ आसक्तुम्, C₆ as in text G₈ आरोह त्वमर्हसि (s10)

2 = (var) 5 156 9 K₄ missing — ^a) B₈ यथात्मनो, M₈₋₆ आत्मनो वै — ^b) D₁ प्राप्तवान् — ^c) C₆ एनसा D₆ नान्यत्वं (for नान्य स) S एनसा न स वै (G₁ दे) व वा — ^d) Ś₁ तं न शक्तिं, Ko-2 तेन शक्तिं, K₅ D₂ 6 7 उपशक्तिं, S काल वा गं (T₂ हं) C_d cites आशक्तितुम् and उप Ko-8 B₁ 3 4 Da D₁ 2 4-6 T₂ G₁ 2 M₄ अर्हसि

3 = 5 156 10 K₄ missing — ^a) D₁ यथा राजन् (for महां) T₂ मनुष्ये हि — ^b) D₁ द्यूतं, G₈ M₁ 8 नित्य (for निन्द्य) D₆ सर्वदा (for सर्वमां) K₈ 5 D₂ कर्म यो निन्दमाचरेत्, T₁ G₄ निकृतिं य समां — ^c) Ś₁ Ko 1 D₁ 6 T₂ सर्व लोकेषु, G₈ चास्य लोकस्य — ^d) K₅ T₂ चरेत्

4 = (var) 5 156 11 K₄ missing — ^a) D₈ T₂ G₈ M₁ 3-5 निकारा, G₂ रान्, C₆ कार (as in text) Ś₁ Ko-8 M₄ तिप्रज्ञ, K₅ D₂ 3 G₁ M₁-3 तिप्रज्ञ, B₂ D₇ निष्कृतिप्रज्ञै; Da₁ कृतै प्रज्ञै,

निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
 अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तं च सुचिरं वने ॥ ४
 हयानां च गजानां च शूराणां चामितौजसाम् ।
 प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगवलेन च ॥ ५
 शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ।
 दिष्टमेतत्पुरा नूनमेवंभावि नराधिप ॥ ६
 नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते ।

D₁ तिप्रज्ञैः, D₈ ति प्रज्ञैः; T₂ G₂ 3 M₅ ति-प्रज्ञा D₈ अपकारा कृता प्रज्ञै (s10), T₁ G₄ न्यकारा हि महाप्राज्ञ C₆ अनिकृतिं, C_d cites निकर and निकृतिप्रज्ञ — ^b) K₅ Da D₈ तद्यती (K₅ ति) क्षया; C₆ त्वद्यती (as in text) — ^c) D₈ 8 (except T₁ G₁ M₂) मूता — ^d) C₆ cites क्षात K₈ B Da Dn D₂ 4 5 8 T₂ क्षातश्च, D₈ 6 T₁ G M₄ क्षाताश्च, M₁-3 ७ तैश्च K₂ वन, K₈ D₂ च ते D₁ क्षात च सुमहावने

5 5^{ab} = (var) 5. 156 12^{ab} K₄ missing Dn₁ om 5-6 — ^a) D₈ M₁-4 रथानां (for गजां). — ^b) T G M₁ 3 5 रथाना, M₂ गजाना (for शूराणा) T₂ चातितेजसा, G₂ च महौजसां K₈ 5 B D (Dn₁ om) राजा चा (Da₁ च) सिततेजसा (Da₁ स) — ^c) Ś₁ Ko-2 च मया, G₂ समयो (for यन्मया) G₂ दृष्ट — ^d) G₁ 3 यथा, G₂ पुष्ट (for दृष्ट) D₁ ज्ञान, T₁ G येन (for योग) C_d योगवलेन (as in text) D₈ वा, T₂ ह (for च)

6 K₄ missing Dn₁ om 6 (cf v 1 5) — ^b) S (except T G₄) मा स्म — ^c) K₈ 5 B₁-8 D₂ 3 6 G₁ 8 M₂ 5 दृष्टम्, C₆ दिष्टम् (as in text) Ś₁ परा, M₂ पुरो, C₆ पुरा (as in text) Da C₆ भूत, T G₄ M₁ 3 4 भावि, G₁-3 M₂ 5 भावी (for नूनम्) — ^d) K₁ एव भावि, K₂ B Dn₁ D₄ 5 8 इदमेव, Da इदमेव, D₁ एतद्भावि, S नूनमेतत् (for एवभावि)

7 K₄ missing Before 7, B₈ ins संजय उ — ^a) K₅ B₁-8 Da D₅-7 स्क्रुत्य D₈ पितुस्तेषु, S प्रवक्ष्यामि (for पितुस्तेषु) C_d cite पितु — ^b) Da₁ परा B₁ 2 र्यस्य धीमत — ^c) T₂ G₂ 4 M

यस्य प्रसादादिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७
 दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्द्राच्छ्रवणमेव च ।
 परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८
व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा ।
शस्त्रैरसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९
 शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ।
 भारतानां महद्युद्धं यथाभूल्लोमहर्षणम् ॥ १०
 तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ।
 दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११

प्राप्त (for दिव्य) B1 : 4 D1 Dn D1 : 8 तत् (for मे) B3 यस्य प्रसादाज्ज्ञातव्यं, G1 : 3 यत्प्रसादान्मया प्राप्त —^a) Ko 1 प्राप्त, T2 G1 : 3 M2 : 4 दिव्य, T1 G2 : 4 M1 : 3 दिव्य (for प्राप्त) B3 तस्यास ज्ञानमुत्तम

8, K4 missing —^a) K2 दृष्टिर्वाती Cc अतीन्द्रिया (as in text) —^b) T1 G2 : 4 दूरश्चवणम् D1 हि (for च) — After 8^{ab}, Da Ds repeat 6^{ab} and om 8^{cd} — D2 om (hapl.) 8^{cd}-9^{cd}.

9 K4 missing D2 om 9^a (cf v l 8) —^a) S1 Ko 1 D1 द्यूतोपपत्ति, K2 D1 व्यूहोपपत्ति, K2 : 5 D2 : 6 द्यूतोपपत्ति, S यथोपपत्ति Ca cites उत्पत्ति, Cc as in text —^b) D6 स्व (for च) B Da Dn D2 : 8 गतिं शुभा, S गतिं विना —^c) Da1 Dn D1 : 8 अर्हद् (for शस्त्रैर्) K8 D2 : 8 7 युद्धे च, K. युद्धस्य (for युद्धेषु) S1 Ko-2 शस्त्रैर मरता युद्धे, S रवद्यो युद्धे च (T1 G1 देह) Cc d cite असङ्ग (as in text)

10 K4 missing —^b) K8 : 5 D2 Cv निवृत्त, Da2 पवित्र, Cc विचित्र (as in text) Cd cites चित्र D2 परमाद्भुत, Cv as in text —^c) B D (except D6) G2 भर (for भार) S1 Ko-2 Da1 महायुद्ध, B Dn D1 : 7 T2 M2 अभूद्युद्ध —^d) B Da Dn D1 : 8 T2 G1 : 2 M1 : 3 य (Da D6 त) या तत्, D6 तुमुल, T1 G3 : 4 M4 यथावत् (for यथाभूत्) S (except M4) रोम (for लोम)

11 K4 missing —^a) S स्वेष्ट (M2 स्वान्य) नी^a S1 Ko-2 G2 युक्तेषु, K5 युद्धेषु (for यत्तेषु) —^b) S1 Ko 2 व्यूढेभ्यः, K1 रूढेभ्यः, Dn D1 : 8 व्यूढेषु च

12 K4 missing Before 12, D1 ins दुर्योधन उ

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
 अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२
 अयं मा समनुप्राप्तो वर्षपूर्णाभिचिन्तितः ।
 पाण्डवानां ससैन्यानां कुरुणां च समागमः ॥ १३
 नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।
 हन्याद्भुतो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च ससृज्जयान् ॥ १४
 अत्रवीच विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्वज्र्यो रणे मम ॥ १५
 तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ।

C 6 603
B 6 15 16
K 6 15 16

—^a) K5 दुर्योधन (wrongly) (for दुःशासन) K5 Da1 D6 M2 रथास्तूर्ण —^b) S1 युज्यत, K1 युजितां (sic), K8 Da1 Dn1 (by corr) T2 युज्यतां Ko भीष्मरक्षिण (sic), Da1 भीष्मरक्षणं, D6 M रक्षणे D6 युधि भीष्मस्य रक्षिण —^c) G2 तानि तानि (for अनी) S1 Ko-2 सहस्राणि (for च सर्वाणि) —^d) M2 तम् (for त्वम्) Ko 2 G8 (inf) in as in text) M8 शोचय, K8 D3 : 6 नोदय (for नोदय)

13 Cf 5 157 4 K4 missing —^a) K8 : 5 D2 : 8 T1 G स, D1 : 6 मा (for मा) Ko B Da Dn D1 : 7 : 8 T2 M अयं स मामनु (Ko सामनु, Dn1 स मामभि, D1 स समभि, D1 स समय) प्राप्तो —^b) = 5 166 1^d Dn1 वर्षपूर्णाभि, D1 पूर्णाभिसंचित, D6 वेदाभिसंचित, T2 पूर्णाभिसंचित, M8 : 6 पूर्णा भिसंचित Ca cites पूरा —^c) G8 च, M4 सु (for स)

14 K4 missing —^a) D3 अत, D6 एतद् (for नात) D8 : 6 M4 महं, T G M1 : 8 : 5 तरं (for तमं) —^b) D8 रक्षण, D6 रक्षिण —^c) K8 : 5 D2 हति (for हन्याद्) T1 G8 : 4 गुप्तो यथा, T2 गुप्तो म्यमौ, G8 एकरथे (for गुप्तो ह्यसौ) D6 हति युक्तो ह्यपार्थाना —^d) D1 सोमकान्सहस्रजयान्, T2 कान्वाच्छ स, G2 काश्चैव स

15 K4 missing —^a) S1 Ko-2 D1 : 7 द्वि, D8 स्व (for स्व) B4 द्वाभ्यो (corrupt) —^b) = 5 169 16^b, K5 नाहं (for नाह) Da D6 शिख- डिनीं, G8 न —^c) S1 पूर्वस्व —^d) K2 अस्माद् (for तस्माद्) B4 वार्यो, D2 : 8 वर्यो (for वज्र्यो) T2 वरो (for रणे)

16 K4 missing. —^a) D8 एतस्माद्रक्षणीयश्च.

शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६
 तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः ।
 सर्वशस्त्रास्त्रकुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७
 अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ।
 मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ १८
 वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दाक्षिणम् ।
 गोसारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ।

यथा न हन्याद्वाङ्मेयं दुःशासन तथा कुरु ॥ २०
 ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ।
 क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ २१
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भारत ।
 हयहेपितशब्दैश्च रथनेमिस्त्रनैस्तथा ॥ २२
 गजानां वृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जताम् ।
 क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २३
 उदतिष्ठन्महाराज सर्व युक्तमशेषतः ।

— ^b) D₈ भीष्मो भीमपराक्रम, G₈ यथावदिति मे मति
 — ^a) T₂ युक्ता (for यत्ता) — ^d) Ś₁ Ko-2
 तिष्ठत

17 ^b) Ś₁ Ko-2 Da₁ दक्षिणा°, K₈ B₈ रास्तथा,
 K₅ दाक्षिणान्योत्तरास्तथा — ^c) K₂ 4 सर्वशास्त्रार्थ,
 K₈ 5 B Da Dn D₁₋₈ 8 S सर्वश (B₂ 8 Dn₁
 D₄ T₂ 'र्वशा, D₁ 'र्वथा, D₈ 'र्वेज्)स्त्रेषु (for
 'शस्त्रास्त्र-)

18 ^a) K₁ Da₁ D₂ 8 7 अरक्षमाण (D₁ 'णो)
 D₁ सरक्षमाणो हि वृषो, G₈ हरिश्चयं च वृको (S₁₀)
 — ^b) Ś₁ Ko-3 D₁ 2 7 'वने (for 'वलम्) — ^c)
 Da₁ D₈ G 'नैव (for 'नेव) — ^d) Ś₁ Ko 1 घात-
 येत, Da D₈ 7 'येथा, D₁ 8 T₂ G₁ 'येय, D₈
 (marg sec m.) हन्यतेय, T₁ G₂ 4 M₂ 8 5 घात
 येम, M₁ घातयेम; G₈ खातयेय, M₄ घातयाम

19 ^a) K₅ चापचक्र, Da₂ वाम चक्रे, D₂ 8 वाम
 चक्र, D₁ 8 वामे चक्रे — ^b) K₂ 'मौजाश्च K₅ D₁
 S दक्षिणे — ^c) Ko फल्गुण°, K₁ 5 D₂ 8 8 फाल्गुन
 (K₁ 'ण)स्त्रेतौ, K₂ 8 D₁ 7 फाल्गुनस्यै°, K₄ B₄
 Dn D₄ फाल्गुन प्रासौ, B₁₋₃ Da D₈ फाल्गुनस्याजौ,
 D₈ om, T₁ G₁ 4 M फल्गुनस्यास्ता; T₂ 'नन्यस्त,
 G₂ 'नस्याता, G₈ दक्षिणस्यास्ता — ^d) N (except
 Ś₁) फाल्गुनो° (Ko फल्गुणो°), G₈ अर्जुनो°

20 ^a) K₁ 2 D₂ सरक्ष°, K₆ D₈ स रक्ष°, D₆
 M₁ सरक्ष्यमाण, T₁ G M₄ स रक्ष्य° — ^b) K₂
 भीष्मेन G₂ विसर्जित, M₈ विनि°, Cc विव° (as in
 text) — ^d) Da₁ यथा — After 20, N (except
 Ś₁ Ko 1) M ins an addl colophon (Adhy
 no Da₂ D₁ 5 M₁ 8-5 16, Dn M₂ 15 —
 Aggregate śloka no K₅ 593, D₁ 576)

21 Before 21, N M₂ 4 ins सजय उ° (Ś₁ K₁
 M₄ om उ°) — ^a) Ko 2 तथा (for ततो) Co
 व्युष्टाया (as in text) — ^b) Da₁ m (hypermetric)
 स शब्द (for शब्द) B₁ 8 स शब्द सुमहानभूत्,
 B₂ 4 Dn D₄ 8 स शब्द समभून्महान् — ^d) D₅
 युज्यतामिति भारत, D₆ युध्यता युध्यतामिति, M₅
 युज्यता युध्यतामिति

22 ^a) = 5 92 4° K₄ B Da₁ (before corr)
 D₁ 2 6 7 'भिषोषैश्च, Da Dn D₄ 5 8 'भिषोषाश्च-
 — ^b) B Da Dn₂ D₄ 5 8 'नादाश्च ('नादैश्च) T₁ G
 'नादरवेण च, T₂ M 'नादरवैरपि — ^c) B Da Dn
 D₈-8 8 'नादै (Dn₁ 'दा)श्च — ^d) M₄ 'स्त्रनैरपि

23 ^a) Ko 2 बृहत्, K₁ Da₁ (before corr)
 D₅ व्यूहता, K₈ 5 D₂ S बृहत्तैश्च, D₈ बृहता
 — ^b) K₄ damaged M योधाना Ś₁ चाभिगर्जिता,
 B Da Dn D₈ 5 8 8 चापि गर्जता, D₁ अभिगर्जता,
 T₁ G₁ 2 4 M₄ चैव गर्जता, T₂ चापि गर्जितात्,
 G₂ चैव गर्जन, M₁-8 5 चैव गर्जितै — ^c) K₂
 क्षोभि°, K₄ B Da Dn D₄-8 8 S क्ष्वेलि° (for
 क्ष्वेडि°) Ca c cite क्ष्वेडित Cd आक्ष्वेडित K₁ 2
 'तोक्कोष्टैस्, Da₁ 'ताकुष्टैस्, D₈ 'तोक्कोशैस्, T₂ G₂ 8
 M₂ 'तोदुष्टैस्, M₈ 5 'ताकुष्टैस् Ca c d cite आस्फोटित
 and उत्क्रुष्टं — ^d) K₁-3 D₈ तुमुलं, Da Dn₁ D₅
 S Cc तुमुल°

24 ^a) Cd उदतिष्ठत् (as in text) — ^b) K₂
 सर्वे युक्त°, K₅ Da₁ सर्वयुक्त°, D₈ 8 रजो भौम°
 Ca c d cite युक्त — After 24^{ab}, G₂ reads 26^{ab}
 repeating it in its proper place — ^c) Da₁
 महासैन्य, D₈ 8 दिशो घृण्वन् Co cites सैन्य — ^d)
 K₈ 5 D₂ 8 'वयोस्तदा (K₅ D₃ 'था), Dn₁ 'वसैन्ययो-

सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 तव राजेन्द्र पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च ॥ २४
 तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
 विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ २५
 रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः ।
 अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ २६
 धनुर्भिर्कीटिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ।
 योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ २७
 गजा रथाः पदाताश्च तुरगाश्च विशां पते ।

व्यतिष्ठन्वायुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
 ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः ।
 स्वेपां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः ॥ २९
 काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः ।
 अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजा राज्ञां सहस्रशः ॥ ३०
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ।
 संनद्धास्तेषु ते वीरा ददृशुर्द्वकाङ्क्षिणः ॥ ३१
 उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलवद्भाः कलापिनः ।
 ऋपभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता वभुः ॥ ३२

C 6 621
B 6 16 14
K 6 16 14

— ') B D (except D2 s 6) transp तव and
 राजेन्द्र — ') K5 तथा वच (for तथैव च)
 — After 24, K8-s B D S ins

64* दुष्प्रध्व्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ।
 ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत ।
 स्वदीयानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ।

[(L 1) K8 s D2 अप्रध्व्याणि, Da D5 दुष्प्रध्व्याणि,
 D8 दुष्प्रध्व्यानि, D6 प्रवेशानि च K8 s D1 s 7
 चारुणि, Da D5 चापानि, D8 रूपाणि, S शस्त्राणि (for
 चास्त्राणि) Co cites अस्त्राणि K8 s D2 s सहस्र-, D8
 शस्त्राश्च, D7 शस्त्राणि, S सचाप- — (L 3) K5
 स्वनवति (for शस्त्र)]

25 = (var) 6 18 5 — In K4, 25^{ab}
 is lost on a damaged fol — ^a) B1 ततो K1
 D6 T2 नागरथा, G2 नागा रथै — ^b) Some
 N MSS 'परिष्कृता'; D8 'विभूषिता' — ^c) Da
 विराज S भ्राजमाना व्य (T2 दृ) दृश्यत — After
 25, D7 ins (cf 37^{ab}).

65* सनाहा समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिता ।

26 ^a) G8 तथा, M4 सदा (for रथा) K2
 D1 s 7 'कानि दृश्यते, K4 'का नादृश्यत, K5 'कान्य
 दृश्यते — ^b) T1 G1 s णि च (for 'णीव) — ^d)
 M1 मे (for ते) K1 पूर्णचन्द्र (sio)

27 ^a) K1 नृष्टि, K2 s s D2 T1 G2-1 यष्टि,
 B2 Da D3 s ह्यु, M4 सुष्टि T2 धनुर्वराभि
 कवचैर् — ^c) M यौधा M4 उग्रै (for शुभ्रै)
 — ^d) = 37^b K8.4 B Da Dn D1 s 6 T2 तेष्वा
 नीकेष्वव, K5 D8 स्वे (K5 ते) ष्वनीके व्यव, M4

स्वनीकेषु व्यव

28 ^a) K5 गजा रथा [] पताकाश्च, B D (except
 D1-s. 7) S गजा पदाता (T G8 s M4 'ति) रथिनस्
 — ^b) K4 damaged Da D1 s 7 T1 G4 तुरगाश्च
 — ^c) Da1 अतिष्ठन्, Co सर्वतो (for व्यति) S
 दारुणा, Ca c d वायुरा (as in text) Cv as in
 text

29 Ś1 Ko-2 T2 om (hapl) 29-30 — ^a)
 = 6 18 6^a — ^b) K8 s D2 दृश्यते समुपस्थिता,
 Da1 'इयत समुपस्थिता', D1 दृश्यते स्म समुच्छ्रिता, D6
 'इयत समुपस्था

30 Ś1 Ko-2 s (hapl) T2 om 30 (for Ś1
 Ko-2 T2, cf v 1 29) With 30^{ab}, cf 6 18 6^{ab}
 — ^a) D7 'ना मणितलाश्च, S (T2 om) मणिकांचन-
 चित्राणां — ^b) S (T2 om) ज्वलिता K8 पर्वता
 (for पावका) — ^c) K4 D1 व्यदृश्यत, Da D5
 मि-8 व्यराजत — ^d) B4 Dn1 गजारोहा, Dn2
 D4 s ध्वजारोहा, T1 G M4 ध्वजा राजन् (for ध्वजा
 राजा)

31 31^{ab} = 6 18 7^{ab} — ^a) B1 शुभ्रा (for
 शुभ्रा) D6 महेन्द्रकेतनरुचो — ^b) M2 'भवने' (for
 सद्ने) — K2 om 31^c-34^b — ^c) Ś1 Ko शूरा
 (for वीरा) B Dn D2 s सनद्धास्ते प्रवीराश्च, Da
 D6 'द्धास्ते सुवीराश्च, D7 'द्धास्ते महावीरा

32 = (var) 6 18 9 K2 om 32 (of v 1
 31) Ś1 Ko 1 om (hapl) 32-33 — ^a) K8 s
 Da1 (before corr) as Dn2 D8-s s S (except
 T2 G8 M2) चित्रैस्, D2 तीक्ष्णैस् — ^b) Da1 Dn2
 'वद्धा, D2 वधा, Co 'वद्धा (as in text) B4 पता-

शकुनिः सौवलः शल्यः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ३३
 श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः ।
 बृहद्वलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३४
 दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघवाहवः ।
 अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ३५
 एते चान्ये च ब्रह्मवो दुर्योधनवशानुगाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महाबलाः ॥ ३६
 संनद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्मनीकेष्ववस्थिताः ।
 बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे ध्वजिनो मुञ्जमालिनः ॥ ३७

सृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
 समृद्धा दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ ३८
 एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः ॥ ३९
 श्वेतोष्णीपं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ।
 अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ४०
 हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्पन्दने स्थितम् ।
 श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ ४१
 दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः ।
 सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ४२

किन्, Cc कलापिन (as in text) —^c) Ks s Ds s
 समक(Ks 'का'क्षा; Da1 रूपमवृक्षा (sio) S रूपमा
 हव गर्जतो —^d) Ds चमूमुखता; S नृपा' सेनामुखे
 (M4 'मुख) B3 मुख, T2 M4 बहु (for वसु)

33 Ś1 Ko-2 om 33 (of v l 31, 32) —^a)
 T1 G1 सवल (for सौवल) Ds (marg sec m as
 in text) T2 चैव (for शल्य) —^b) Ks-s B Da
 Dn Ds s s s आवल्योथ, D1 कैकेयोथ, Ds T2 सैधव
 श्व —^c) = 6 17 37^c Ks-s B D (except
 D1. 1) 'विदौ (Ks 'दा'कैकेया, T2 'विदौ चावल्यौ
 Cc आवन्त्य इति । व्यवहितयोर्विन्दानुविन्दयोर्विशेषणमेक-
 वचन च । समुदायापेक्षमुभयोरेकाक्षौहिणीपतित्वमाचष्टे ।
 —^d) = 6 17 26^b T2 कान्तो — For 33^{cd},
 M4 subst

66* भगदत्तो महावीर्य कौसल्यश्च बृहद्रथ ।

34 K2 om 34^{ab} (of v l 31) —^a) K4 'युध
 कलिगोथ, S 'युश्चाथ कालिग —^b) D1 जयसेनश्च
 Ms-s कांबो (Ms 'भो'जश्च सुदक्षिण (= 33^d) —^c)
 K2 बृहद्वनश्च, Ms-s जयत्सेनश्च Ś1 Ko-2 Ds M4
 कौरव्य (M4 'व्य), G1 M1-3 s कौसल्य —^d)
 K1 'वर्मश्च K1 साद्वत, Ds सात्वती, Ds शाश्वत

35 ^a) Ś1 Ko-3 s D1 2 1 सर्वे ते (for दशैते)
 Cc cites पच —^b) T2 राजन् (for शूरा) —^c)
 S (mostly) अक्षौ —^d) G2 यज्विनो

36 Dn Ds om 36^d-37^a —^d) B2-4 Dn
 Ds 4 s T G1 s 4 Ms 4 महारथा

37 Da Ds om 37^a (of v l 36) —^a) G2

समृद्धा Ks 'दृश्यते Ca as in text —^b)
 = 27^d Ks Ds 4 7 तेष्मनीकेष्व; Ks तेष्मनीके न्यत्र
 स्थिता Ca as in text —^d) Ks Ds 6 ध्वजिनो'वृज-
 मालिन, Ks धन्विनो युज', Dn Ds 7 बलिनो युद्ध
 शालिन, D1 ध्वजिनो मुद्रमालिन, Ds 'नो मुजमेखला,
 T1 G 'नो मुंज(T1 G1 दृष्ट)धारिण, Ms (inf
 lin) 4 'नो मुकमौलिन

38 ^a) Ks s Ds स्थिता, K4 B Da2 Dn D1 s-s 7
 G1 M1-3 s दृष्टा, Da1 Ds दृष्ट्वा, Ds सृद्धा (for
 सृष्टा) —^b) Ds स्वर्ग (for ब्रह्म) T2 ब्रह्मणा
 कालदीक्षिता — Ś1 K1 Gs om (hapl) 38^{cd}
 —^c) B Dn2 D7 समर्था, Ds सनद्धा Cc वाहिन्य
 (as in text) Cv as in text —^d) Cv परिगृह्य
 (as in text)

39 ^a) Ko एकादशीधार्तराष्ट्री —^c) M4 'यौधाना
 (for 'सैन्याना) —^d) Ś1 Ko-2 Ds येषां (for यत्र)
 Cc अग्रणी (as in text)

40 ^a) B2 'वस्त्र (for 'हय) —^b) Ś1 Ko-2
 श्वेतवर्णं तमच्युत —^c) Ks s Ds प्रपश्यामि, B2 अप
 श्य मे (sio)

41 Ds om 41^a-45^b —^c) Ś1 Ko 1 G2 शी
 (Ko श्वे)ताशु; K2 श्वेताश्व, K3 तीरस्थ (for तीक्ष्णा
 शु) —^d) Ks कृष्ण (for कुरु)

42 Ds om 42 (of v l 41) B Dn Ds s
 om (hapl) 42^{ab} —^c) Ds जृम्भया (for सृञ्जया)
 Ds महेष्वासा, T2 महाभागा, Gs महेष्वासी, M4
 महाराज Ks सजयश्च महेष्वासी

जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ।
 धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्रिविजिरे मुहुः ॥ ४३
 एकादशैताः श्रीजुष्टा बाहिन्यस्तव भारत ।
 पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ ४४

उन्मत्तमकरावतौ महाग्राहसमाकुलौ ।
 युगान्ते समुपेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ ४५
 नैव नस्तादृशो राजन्ददृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
 अनीकानां समेतानां समवायस्तथाविधः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

१७

संजय उवाच ।

यथा स भगवान् व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 तथैव सहिताः सर्वे समाजगुर्महीक्षितः ॥ १

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।
 दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २
 द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।

C 6 638
B 6 17 3
K 6 17 3

43 Ds om 43 (cf v l 41) —^b) D1 s इव
 (for यथा) —^c) Da1 'अस्तया सर्वे' —^d) Ca d
 समुद्रि (as in text) Ks D1 M1 s समुद्रिविजिरे
 मुहुः, Ds 'द्विमा विचेतस', G2 सममुद्रेजिरे मुहुः

44 Ds om 44 (cf v l 41) —^a) K1 श्री-
 जुष्टा, K4 आजुष्टा, K5 श्रीजुष्टा, B2 श्रीहृष्टा, D1 ता
 जुष्टा, T2 जुष्टाश्च, G2 निजुष्टा (sic) —^b) D1 तत्र
 (for तव) B D (except D1 2, 7, Ds om) S
 पार्थिव (for भारत) —^d) D1 तथा, D2 महत्-
 (for महा) S 'मानिता, M1 (sup lin) 'वाहिनीं
 (for 'पालिता) -

45 Ds om 45^{ab} (cf v l 41) —^a) K1
 उन्मत्तौ मकरावतौ, T1 G4 M5 उद्धत्तमकरावतौ, G2 s
 M1 s उद्धत्त (G3 'द्वर्त') मकरावतौ —^c) Ks समपेतौ,
 Dn D1 s T2 समवेतौ (for समुपेतौ) —^d) S1
 Ko-2 दृश्यते B Da2 D4 s Ca सागराविव दृश्यते
 (B2 Ds 'त, -Da2 'त, D4 'ता), S सागराविव
 विष्टि (T1 G2 s चेष्टि, G1 s वेष्टि, M2 विक्षितौ)

46 °) Ko 2 अने (for अनी) K4 Da Ds Ca
 समावेश (for समेतानां) —^d) S1 दृष्टो भीष्मो,
 Ko-2 दृष्टपूर्वस्, Ks s D2 s 7 समुदायस्, K4 B Da
 Dn Ds कौरवाणां, D1 समुदीप, Ds समुद्योगो, Cd
 समुद्वर्ष (for समवायस्) S1 Ds s M यथाविधः,
 T G यथाविधि, Ca तथाविध

Ks s D2 घृतनावर्णन, M धार्तराष्ट्रसेनासमुत्थानकथन
 — Adhy no (figures, words or both) Da2 D1 s
 M1 s-s 17, Dn M2 16 (as in text), T
 G 15 — Sloka no Dn1 28, Dn2 Ds 27
 — Aggregate Sloka no Ks 620, D1 604

17

1 Before 1, S1 Ko 1 ins

67* घृतराष्ट्र ।

उभयो सेनयोस्तत्र दृष्ट्वा च कुरुपाण्डवान् ।

अनिमित्तान्ययो ब्रूहि कुशलो ह्यसि संजय ।

— Ds om 1-17 —^a) T1 G2 s M4 यथा च,
 T2 यथैव, G1 s यथा हि —^d) B1 महीक्षिता; T1
 G M4 महाग्रहा

2 Ds om 2 (cf v l 1) —^a) Ks s तथा
 विषयगः, Ds सर्वाविषं, T2 महाविषं, M1 s s मखा-
 विषं, T1 G4 मघाविषयक, Ca s d 'विषयगः (as in
 text) Ds मेघावनद्धमाकाशं —^b) Ds दुर्दिन, T G
 M4 स्तनित, M1-s s तदानीं (for तद्दिन) K1 s Ds
 प्रतिपद्यत, Bs Ds Gs M2 s प्रत्यदृश्यत, Cd 'पद्यत (as
 in text) —^c) Cc दीप्यमाना (as in text) Ca c
 सपेतु (as in text), Cd समिद्ध —^d) Cc सप्त
 (as in text) T1 G प्रहस्तथा, Cc महाग्रहा (as
 in text)

3 Ds om 3 (cf v l 1) —^a) Ks द्विधा-

Colophon om in Ko 1 Dc — Adhy name

ज्वलन्त्या शिखय भूयो भानुमानुदितो दिवि ॥ ३
 ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ।
 लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४
 अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
 भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ५
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ।
 युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तत्त्व ।
 समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।

गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ८
 एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैर्गतः ।
 संभावयत चात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९
 नाभागो हि ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः ।
 संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १०
 अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्वाधिमरणं गृहे ।
 यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११
 एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।
 निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२
 स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः ।

मूतम्, Ds 'कृत, Cc 'भूत (as in text) Ds विगतां-
 शुस्त्यादित्य —^b) Dn² उदग्रे, Ds उदित. Ko पुत्र-
 इत्यत (sic), Da Ds प्रत्यपद्यत —^a) G₁ 2 M₁ 3 4
 ज्वलत्या Cd cites शिषा S राजन्, Cc भूयो (as in
 text). —^d) Cc भानुमान् (as in text) B₁₋₃ Dn
 D₁ 3 4 8 रवि, G₂ M₃ भुवि (for दिवि). Ks 5
 D₂ इत्यते भानुमान्दिवि

4 Ds om. 4 (cf. v l 1) —^a) Ks 5 Ds 7
 ववाशिरे, D₁ चकाशिरे, G₂ विवाशिरे Co d दीप्तायां
 (as in text). T₂ ववाशिरे इ दीप्ता वा —^b) M₄
 दिवि (for दिशि) Ks 'वाससा —^c) कांक्षमाणा
 (for लिप्स). —^d) B₈ 'कर्दमा

5 Ds om. 5 (cf. v l 1). —^b) Ds T₂ कुरु
 वृद्ध (for वृद्ध कुरु). —^c) T₁ G₂ M₄ भारद्वाज
 Ds भारद्वाज कृपश्चैव —^d) Ko 8 D₂ सयुतौ; Ks
 समते; D₁ संगतौ, S दसितौ; Cd संयतौ (as in
 text)

6 Ds om. 6 (cf. v l 1) —^c) T₁ वधा (for
 तवा) —^d) T₂ युधा (for यथा) Ca समय (as
 in text) D₂ यथा स सजय ध्रुव

7 Ds om. 7 (cf. v l 1) —^a) Ks M₅
 'पज्ञ

8 Ds om. 8 (cf. v l 1) —^a) Ds इह व,
 M₂ इम व —^b) K₁ 5 G₃ 'यापवृत्तं, B₈ 'य
 प्रवृत्त —^c) Ks गच्छतस्तेन सक्रम्य. —^d) Ca ब्रह्मण
 (as in text) B Da Dn D₁ 4 5 8 'ण सहलोकता

9 Ds om. 9 (cf. v l 1) —^a) K₄ य एष,

M₂ स एष (for एष व) —^b) D₇ सर्वै (for
 पूर्व) K₁ 5 T₁ G M 'र गत, Ks D₂ T₂ 'र कृत,
 K₄ 'र कृत; B Da Dn D₁ 5 7 8 'र कृत Ds
 पूर्वैर्जुष्टो नराधिपै —^c) Ca c संभावयध्व K₁ M₃ 5
 चात्मा, D₇ आत्मा (for चात्मा) Ks 5 D₂ 8 सम
 भावयतात्मानम्; K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 संभावयध्व-
 मात्मानम्, T₁ G₂ समाधाय तथात्मानम्, G₂ स भवाय
 तथात्मानम् —^d) S (M₁ inf l₁₇ as in text)
 भुवि (for युधि)

10 Ds om. 10 (cf. v l 1) —^a) K₄ नहुषो
 (for नाभागो) B D (except D₁ 2, Ds om)
 S [S]ध (for हि) —^b) Ks 5 Da₁ D₂ नहुषो;
 K₄ नाभागो (for नहुषो) S₁ K Dn (Dn: m
 as in text) D₂ 8 नृप, T₂ ग्रह — After 10^{ab},
 Ds ins

68* अर्जुन सगरो वैन्यो ये चान्ये क्षत्रियोत्तमा ।
 —^c) D₂ संविद्धा T₂ परमाज्ञानं

11 Ds om. 11 (cf. v l 1) — With 11^{ab},
 cf B 12 97 23^{ab} —^a) Da₁ M₃ अधर्म-
 K₄ 'र्म क्षत्रियाणां हि —^b) D₇ नृपा (for गृहे)
 — B₂ om. 11^{ab} —^c) S युद्धे तु (for यदाजौ)
 B₈ Dn₂ यदयोनिधनं याति Cn cites अयोनिधन

12 Ds om. 12 (cf. v l 1) —^b) D₇ भरतो
 उत्तम — S₁ Ko M₂ om (hapl) 12^c-13^d —^c)
 Ks T₂ G₁ M (M₂ om) तान्य (for स्वान्य)
 —^d) T₁ G₂ 4 रथोत्तमा

13 S₁ Ko Ds M₂ om 13 (cf. v l 1, 12)

न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३
 अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ।
 निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४
 श्वेतैश्छत्रैः पताकामिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
 तान्यनीकान्यशोभन्त रथैरथ पदातिभिः ॥ १५
 मेरीपणवशब्दैश्च पटहानां च निस्वनैः ।
 रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६
 काञ्चनाद्भदकेयूरैः कर्मुकैश्च महारथाः ।
 आजमाना व्यदृश्यन्त जङ्गमाः पर्वता इव ॥ १७

—^a) D₁ न (for स) B₄ 'तेनि' —^c) T₁ G₂ 4
 स्थाजित (for न्यासित)

14 D₈ om 14 (cf v 1 1) —^a) S₁ Ko-2
 अतीव, S व्यपेत —^b) M₂ पावका —^d) Da₁
 दिशश्च ते, Dn₁ D₂ 8 दिशो दिश

15 D₈ om 15 (cf v 1 1) —^a) K₁ Da₁ S
 श्वेतच्छत्रै —^b) K₁ भुजवारण, Da₁ (before corr)
 a₂ D₅ ध्वजवानर —^c) B Dn D₁ 8 M₂ कानि
 शोभते —^d) K₄ Da D₅ राजत्रयपदा, B Dn
 D₁ 8 गजैरथ पदा, D₈ तथा रथपदा, S रथैश्च स
 पदा

16 D₈ om. 16 (cf v 1 1) —^a) Ko भीरी
 S 'शस्त्रै' (G₁ 8 'संघै')श्च (for 'शब्दैश्च') —^b) K₄
 B D (except D₁ 2 7, D₈ om) S हुंहुमीनां (for
 पटहाना) K₁ om. from ना up to महा in 17^b
 A few MSS निस्वनै —^d) S₁ Ko 2 बभूव
 कुलिता, B₈ 'वाक्षोलिता, D₈ 'व क्षुभिता, S 'वालो
 लिता

17 D₈ om 17 (cf v 1 1) K₁ om up to
 महा in 17^b (cf v 1 16) —^b) T₂ महारथै
 —^c) K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 G₂ 8 व्यराजत, D₈
 T G₁ 4 M व्यरोचत —^d) K₈ 5 D₂ सशृगा, K₄
 B Da Dn D₁ 3-5 7 8 S साम्प्रथ (for जङ्गमा) Ko-2
 इव पर्वता (by transp)

18 ^a) B₈ तानेव (for तालेन) B₂ राजन् (for
 भीष्म) —^b) K₁ 8 5 D₁ 8 G₁-8 'तालेन, D₂
 'मालेन, D₇ 'तोरण, M₄ (sup lin) 'कारेण
 Ca d oite तारा Co oites पचतार, Cop 'ताल

तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना ।
 विमलादित्यसंकाशस्तथौ कुरुचमूपतिः ॥ १८
 ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ।
 अवर्तन्त यथादेशं राजञ्चातनवस्य ते ॥ १९
 स तु गोवासनः शैव्यः सहितः सर्वराजभिः ।
 ययौ मातङ्गराजेन राजर्हेण पताकिना ।
 पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः ॥ २०
 अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गलकेतनः ।
 श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ २१

—^d) M₄ तथा (for तथौ) K₁ गुरु (for कुरु)
 B Da D₅ 7 S 'मुखे, Dn D₁ 8 8 'परि (for
 'पति)

19 ^a) S (except M₂) महात्मानो (for महेष्वासा)
 — D₈ om (hapl) 19^b-22^c. — After 19^{ab}, S₁
 Ko-2 ins (Ko 2 om post half, see below)

69* पुत्राश्च तव राजेन्द्र सारोहा सरथा गजै ।

— Ko 2 om from the post half of 69* up
 to 20^c —^c) K₈ 4 Da₁ Dn₂ D₈ आवर्तत Ca c
 यथादेश (as in text) K₈ S यथादेशमवर्तत (by
 transp) —^d) K₁ राजा, S राज्ञ (for राजन्)
 B₄ ह; D₁ च (for ते)

20 Ko 2 D₈ om. 20 (cf v 1 19) —^a)
 B₈ मत्तगोधासन, S यस्तु (M₂ स तु) गोपायन (T₂
 'ते, G₂ 'नि) Ca c d oite गोवासन (as in
 text) D₈ सैन्ये, G₂ शल्य (for शैव्य) Cv
 शत्रुगावसन सैन्य (sio) —^b) S₁ K₁ सह राजभि
 S सर्वमागधै — After 20^{ab}, M₄ reads 21^{ab},
 repeating it in its proper place —^c) D₈
 मत्तग —^d) Ko 5 राजर्हेण पता, K₈ राजा
 हेमपता, T₁ G₄ हेण पदातिना —^e) G₂ पत्र,
 Co v पत्र (as in text)

21 D₈ om 21 (cf v 1 19) —^a) S₁
 Ko 1 राजा; K₈ 5 D₂ Cv तस्मिन्, D₁ 7 तत्र, D₈
 यत्त (for यत्त) —^b) K₈ 4 B Da Dn D₁ 4 5 8
 'के (B₂ 'हे)तुना, S 'केतुमान् Co oites सिंहलाङ्गल
 —^c) K₈-5 B (except B₈) D (except D₈) M
 श्रुतायुश्चित्रसेन

शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ।
 एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
 स्यन्दनैर्वरवर्णाभैर्भीष्मस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
 तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् ।
 भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः ॥ २३
 जाम्बूनदमयी वेदिः कमण्डलुविभूषिता ।
 केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ २४
 अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ।
 महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ २५

तस्य पौरवकालिङ्गौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
 क्षेमधन्वा सुमित्रश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २६
 स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ।
 प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च नृपो ययौ ॥ २७
 तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च महात्मना ।
 शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानामभवद्भलम् ॥ २८
 अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः ।
 शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ २९
 शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ।

22 Ds om 22^{ab} (of v l 19) —^a) G1 8 शलो —^b) G1-8 महावल — K4 om 22^a —^c) K8 5 D2 'वरनारैश्च, B Da Dn D1 8-5.7 8 M1-8 5 'वरव (B1 B8 'वैद्व, Da1 'वरम) मणिो, T G M4 'वीरक (T2 G1 'वरक, G2 'वीरव) मणिो —^d) K8 5 Da1 (by corr) Dn D2 4 8 8 'स्यासन्पु (K5 'स्यासीपु) रोगमा

23 ^a) Ds 6 एषामपि B8 महायोधा, B4 D7 T1 G4 महेष्वासा, M4 महोत्साहा, C^v महोत्सेधा (as in text) —^b) D6 शोभयन्ति D8 महारथान्, T2 G1 8 रथोत्तमा —^c) B4 राजमाना K4 B1 4 Da Dn D8-5 8 T2 M1 8-5 व्यरोचत, B2 8 व्यराजत, G1-8 त्वदृश्यत —^d) K5 D2 G2 'महाध्वजा', D6 7 T2 G1 8 'मयध्वजा'; T1 G4 'महध्वजा, M6 'महारथा

24 ^a) K1 'मयी वेद', K2 8.5 B D T2 G1 M1-8 5 'मयी (K8 5 D2 8 'मया) वेदी, K4 'मयी वेदी, G2 'मयी वेष्टि —^b) K1 4 Da1 T2 G8 'पिता — S1 Ko-2 om 24^c-25^b —^c) K5 केतुराचार्य

25 S1 Ko-2 om 25^{ab} (of v l 24) —^a) G2 अनेन शतं —^b) Cc अनुकर्षण D6 अनीकानि विकर्षत — After 25^{ab}, M4 reads 27-28 —^c) S1 Ko-2 राज्ञो, Dn8 M6 महा (for महान्) —^d) K6 नागे, T1 G2-4 अग्रे (for नागो)

26 ^a) Da D5 यस्य S1 K8 5 D2 पौरवकालिङ्गो (K8 'ग्यो, K. D2 'ग्यौ), K4 B Dn D1 4 8 8 M2 पौरवकालिङ्ग, Da D8 5 T1 G M1 8-5 पौरव कालिङ्गा (M6 'ग') —^b) = 6 16 33^d S1 Ko काम्बोजश्च, K1 काम्बूज, B8 Da D2 5 T1 G काम्बोजाश्च K3 4 B1-8 Da1 D8 5 6 T1 G सुदक्षिणा, K5 सु-दारुण B4 Dn D1 4 8 काम्बोजा सुसुदक्षिणा —^c)

K4 B Da Dn D1 8 4 8 T G2 4 M4 च शल्यश्च, D7 सुधन्वा च, G1 8 M1-8 5 च शैव्यश्च (for सुमित्रश्च), K1 D2 'धन्वास्त्रमित्रश्च —^d) D6 तस्य, G1 8 स्थिता (for तस्थु) M2 प्रहरतो, M4 प्रथमतो D7 नृपा

27 M4 reads 27-28 after 25^{ab} —^b) K4 वृषभेण, Da1 वृषभेण —^c) S1 Ko-2 प्रकर्षश्चैव, K8 5 'पति च, -B4 Dn D1 8 4 8 M8 'पतिश्च, D6 प्रहसन्निव, M2 5 प्रहर्ष —^d) K4 B-Dn D2 6-8 T G1 8-4 M Co मागधस्य, Da D5 Ca d मागधस्य. Ko 2 रिपून्, K4 B D (except D1-8) T G1 8 4 M Cop कृपो (for नृपो) G2 अगदेशाधिपो युवा.

28 For sequence in M4, cf v l 27 —^a) D6 युक्त (for गुप्त) —^b) K1 कृपेन, Dn D2 8 वृषभेण (for कृपेण) B-Dn D8-5 8 8 मनस्विना (for महात्मना) —^c) S1 Ko 'दाभ्रमयप्रख्य, K1 'दाख्यामय, K2 8 5 Dn D2-4 6 8 'दाभ्रघनप्रख्य (K8 D2 'क्ष), B 'दाबुधरप्रख्य, Da 'दाबुधन', D5 शरदा त्वघनप्रख्य, S 'दाभ्रप्रतीकाश —^d) Di पुत्राणाम् (for प्राच्यानाम्) B Da Dn D2 5 8 'ना सुमहद्भलं, M4 व्यरोचत महद्भल

29 ^a) K5 तस्मिन्, D6 हृष्टे (for तिष्ठन्) —^b) Da1 D8 G1 8 M6 'वराहेण, Dn1 D2 4 7 वाराहेण; Cc वराहेण (as in text) —^d) K4 राजते च, G2 राजस्तेन, M4 जामाता ते, Co राजतेन (as in text) S1 Ko-2 वलेन चतुरङ्गिणा

30 ^a) S1 Ko-2 शत शतसह, D6 शत दश-सह, T1 G1 8 4 M2 4 शत रथा सहस्राणा, M1 8 5 शत रथसहस्राणि —^b) D2 (orig) 'वर्तिना (by corr 'न), Cd 'वर्तिन' (as in text) —^c) S अष्टौ (M2 8 5 'ष्ट) दतिसह —^d) B2 8 Da Dn1

अथै नागसहस्राणि सादिनामयुतानि पद् ॥ ३०
 तत्सिन्धुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखम् ।
 अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्वलम् ॥ ३१
 पट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ।
 पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३२
 तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचन्त महागजाः ।
 यन्नतोमरत्तूणीरैः पताकाभिश्च शोभिताः ॥ ३३
 शुशुभे केतुमुख्येन पादपेन कलिङ्गपः ।
 श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३४
 केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् ।

आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३५
 तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ।
 भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३६
 गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३७
 स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गोत्तमशीर्षवान् ।
 वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्राहरत्सर्वतोमुखः ॥ ३८
 द्रोणेन विहितो राजन्नाज्ञा शांतनवेन च ।
 तथैवाचार्यपुत्रेण बाह्लीकेन कृपेण च ॥ ३९

C 6 675
B 6 17 39
X 6 17 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(marg) D₂ हयानाम्, Dn₁ रथानाम्, M₁ सादीनाम्,
 Cd सादिनां (as in text) K₃ s Da (Da₁ da-
 maged) D₂ s s च (for पद्) Cd cites पदयुतानि

31 ^a) G₃ त (for तत्) S₁ om from न्यालित
 up to नाम in 32^b K₃-s B D राजा (for राजन्)
 — ^b) K₀ युतेन, K₁ एतेन, K₆ पालिता, G₃ M₁ s s
 पालित K₀-2 समतिष्ठत, K₃ s D₂ ध्वजिनीमुखे, C₀
 'मुखम्' (as in text) T₂ पालितध्वजिनीमुख — K₀-2
 om 31^c-32^b — ^c) D₆ अत्यतरथ' M₁ महावल (for
 महद्वलम्) Da D₅ 'रथनागाश्वस (sic) शोभत मह'

32 K₀-2 om 32^{ab}, S₁ om up to 'नाम in 32^b
 (of v 1 31) — ^a) D₁ ययौ (for पट्या) D₂ S
 (except G₁) 'सहस्राणां, D₆ 'सहस्रेण (for 'सहस्रै
 स्तु) — ^b) D₂ तु (for च) D₆ 'युतैस्त्रिभिः, T₂
 'युतानि च — ^c) S₁ K₀ पीत, K₁ येना (sic),
 D₃ G₂ पति, C₀ पति (as in text) C₀ सर्व
 (as in text) — ^d) Ca c d केतुमता (as in
 text) K₂ हत (for सह)

33 ^b) M₁ प्रारो' (for व्यरो') — ^c) K₀-2 यत्र
 तोरणत्तूणीरै, Da₁ यन्नतोमरत्तूणीरै, D₁ s यत्र तोमरत्तूणीरै, S
 यत्र (M₂ यत्र तोमरत्तूणीर (T₂ 'णीभि') — ^d) Dn D₃ s s
 पताकाश्च (D₃ 'भि') सुशोभिता, T₁ G 'भिरलकृता

34 ^a) K₁ 'मुखेन — ^b) K₂ पादकेन, K₃ B D
 S पादकेन K₄ B Da Dn D₁ s s कलिङ्गक, D₃ S
 कलिङ्गराट् (T₂ 'वान्, G₂ 'कान्) — ^c) After श्वे, K₁
 repeats 29^d-31^a, 32^c-34^a Da₁ D₂ Ca c निष्केन;

M₁-s s शुशुभे (for निष्केण) Cd cites निष्क — ^d)
 S₁ K₀-2 पादप' (for चामर') D₂ वै (for च)

35 ^b) G₃ M₁ s विचित्र पर' — ^c) D₃ रमते
 (for समरे) D₃ r S (except T G₄) राजा (for
 राजन्), — ^d) C₀ भानु' (as in text)

36 ^a) T₂ 'मानस्य — ^c) K₁ 'दत्तो, Da₁ D₃
 M₅ 'दत्तौ D₃ राजन् — ^d) K₄ यथा शक्रस्तथैव स'

37 B₁ s om 37 — ^b) K₁ 'दत्तेन T₁ G₄
 समतौ — ^d) K₃ केतुमतम् D₃ अनुत्तमौ, Ca
 अनुव्रतौ (as in text).

38 ^a) G₃ तथा' (for रथा') D₂ व्यूहो C_v
 as in text — ^b) K₂ s B D (except D₂)
 हस्त्यङ्गो नृप', D₂ (marg sec m) 'त्तमवीर्यवान्,
 T₂ 'त्तमहर्षयात्, Cd as in text C₀ cites नृप
 शीर्षवान् — ^c) D₆ वाजिपत्यु, C₀ 'पक्ष' (as in
 text) K₃ D₂ s s पदात्युग्र (M₂ 'ग्रं), K₄
 B₂ s Da Dn D₁ s s Ca पतत्युग्र, B₁ पदानुग्र,
 D₃ पतिपाद C₀ cites पतति K₆ वाजिपदात्युग्रमुख
 — ^d) K₀ s s प्राहरन्, K₃ D₁ T₂ M₂ s प्रहरन्,
 K₄ B Da Dn D₁ s s T₁ G M₁ s s प्रहसन्, D₃
 प्राहसन् G₁-s 'मुख

39 B₂ om 39^{ab} — ^a) K₁ विहितो, T₂ सहितो
 D₁ व्यूहो (for राजन्) — ^d) S₁ K₀ Da₁ D₃ r
 M₁ बाह्लिकेन, K₁ बाह्लिकेण, D₃ शल्येन च K₁
 कृपेन, G₃ नृपेन D₃ वै

१८

संजय उवाच ।

ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः ।
 अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ १
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वारणानां च बृंहितैः ।
 रथानां नेमिघोषैश्च दीर्यतीव वसुंधरा ॥ २
 हयानां हेषमाणानां योधानां तत्र गर्जताम् ।
 क्षणेन खं दिशश्चैव शब्देनापूरितं तदा ॥ ३
 पुत्राणां तव दुर्धर्ष पाण्डवानां तथैव च ।
 समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
 आजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ५
 ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ।
 काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६
 स्वेपां चैव परेपां च समदृश्यन्त भारत ।
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७
 काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
 संनद्धाः प्रत्यदृश्यन्त ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ८
 उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलवद्भाः पताकिनः ।

Colophon. — *Adhy name* Ko भीष्मनिर्याणं,
 Ks ६ Ds सेनानिर्याणं (Ds 'र्मा'ण, Ds सप्रामोद्यम',
 M कुरुचमूर्धन — *Adhy no* (figures, words or
 both) Ds D1 ६ M1 ३-६ 18, Dn2 M2 17 (as
 in text), T G 16 — *Sloka no* Dn1 Ds 40,
 Dn2 38 — *Aggregate Sloka no* Ks 661, D1
 644

18

1 °) T G2-4 मुहूर्त, Ks ६ Ds ६ ० तुमुल
 — °) G1 M1 ३-६ योधाना Ks प्रयुः शतं; Ds
 प्रयुयुत्सतां, D1 च युयुत्स

2 °) Ko-2 'निर्घोष', K4 B D (except D1-2.7)
 T1 'घोषैश्च' — °) Ds निर्वचनै (for बृंहितै) — °)
 B D (except D1 २ १) S नेमिघोषै रथाना च (by
 transp) — °) Ko-2 Ms दीर्यतेव

3 °) Bs D7 हेषमाणाना, Gs हेषिताना च. — °)
 M योधाना K4 B D (except D1 २) S चैव (for
 तत्र) — °) Ms क्षणेनैव (for 'न ख) Ks ६ D1 २ ६
 दिशो भूमि, S ततो (T1 G4 'था, G2 'दा) भूमि
 (for दिशश्चैव) K4 B Da Dn D4 ६ १ ८ क्षणेनैव
 नभो भूमि (Dn2 D4 ६ 'भूमी) — K1 om
 (hapl) 3^d-5^a — °) B Da D4 ६ ८ M4 'पूरिते
 (Bs 'ता, M4 'लौ)

4 K1 om 4 (cf v 1 3) — °) G2 राजेंद्र

(for दुर्धर्ष) — °) Ks ६ Da Dn2 D1 ६ Ms ६
 'कपत

5 = (var) 6 16 25 — K1 om 5^a (cf v 1
 3) — °) B2 Ds Ms नाग- (for नागा) — °)
 S1 K1 २ प्रेयमाणा (for आजमाना) Ds प्रदृश्यते

°) = 6 16 29^a Ds ध्वजान् K4 ध्वजा बहु-
 विधा भाति, Gs ध्वजाश्च विविधाकारास् — °) K4
 तारकाणां — With 6^{ad}, of 6 16 30^{ab} — °)
 Ds राजन् (for रेजुर्) — °) Ks ६ Ds ६ transp इव
 and पावका D1 पावका ज्वलिता इव (by transp) -

7 7^{ad} = 6 16 31^{ab} — °) S1 Ko-2 'केतना' -

8 °) Ks D2 ज्वलितप्रिसमप्रभै, Bs ज्वलनार्कज्वल-
 तप्रभा, D1 ६ ज्वलितार्कसमप्रभै — After 8^{ab}, Bs S
 1ns 70* — B2 om 8^{ad} — °) Ks D2 'द्धाश्च
 प्रदृश्यते, K4 B (Bs om) Da Dn D4 ६ १ ८ S
 'द्धा समद (T2 इव दृश्यत — °) K4 ग्रहा *****
 B (Bs om) Da Ds Ca ग्रहार्क (Da1 ग्रहयु-
 ज्वलनप्रभा, Dn D4 १ ८ ज्वलनार्कसमप्रभा — K4
 B1 २ 4 Da Dn D4 ६ १ ८ 1ns after 8^{ad} Bs (which
 om 8^{ad}) S 1ns after 8^{ab}

70* कुरुयोधवरा राजन्विचित्रायुधकार्मुका ।

[M कुरु (Ms कूर) योधवरा]

9 = (var) 6 16 32 — °) K1 उदितै, Ds
 उद्यानै, T1 G Ms उज्ज्वलै, M1 (inf in as in

ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता वभुः ॥ ९
 पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ।
 दुःशासनो दुर्विपहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा ॥ १०
 विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
 सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ११
 रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ।
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ १२
 शाल्वा मत्स्यास्तथाम्वष्ठास्त्रिगर्ताः कैकयास्तथा ।
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः १३
 द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

महता रथवंशेन तेऽभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १४
 अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
 मागधो येन नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५
 रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ।
 अभूवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि पद ॥ १६
 पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मोसिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ १७
 अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ १८

C 6 694
B 6 18 18
K 6 12 18

text) १५ उचितै T₂ तत्र (for चित्रैस्) —^b)
 K₁ तलवधा, G₃ तालवद्वा Cd cites ताल —^c)
 K₀ D₂ वृष, M₁ ऋषभाक्ष —^d) K₅ चतुर्मुख B₃
 सुव, T₂ G₄ बहु (for वभु) K₁ चमूमुखगतावभौ

10 ^a) T G₁ 4 M₁₋₄ दुष्पहस (for दुसहस)

11 ^b) D₆ पृष्ठग (for विकर्ण) B₂ S महाबल
 —^c) T₂ G₃ पुरुमित्रो, M₂ पुरुमित्रो K₃ 5 D₂
 पुरुमित्रो जयो भोजो —^d) K₃ 5 D₂ भूरिश् (for
 जयो) K₁ T₂ 'श्रव', D₂ 'श्रवा

12 ^b) D₆ अनुयायिन, T₂ मनुजाधिप — 12^{cd}
 = 6 102 7^{cd} —^c) D₈ T₁ G M₁ १५ अभीषाहा,
 T₂ अतीर्षमा K₃ D₈ शूरसेना K₅ आमीरा शूरसेनाश्च
 —^d) Ś₁ K₀ D₁₂ शिवयो, K₁ शिवरो, G₂ ३
 कवयो, M₃ ५ शिववो K₄ B D₁ वसातय, T₁ (by
 corr) पदातय, G₂ वसादय

13 ^a) Ś₁ K₀₋₂ D₁ शा (K₀ १ सा) ल्वमत्स्यास्,
 K₄ शाल्वानूपास्, K₅ शाल्वा स्लेच्छास्, B₁ 2 D_a
 शाल्वाध्रयास्, T₁ G₁ 4 M साल्वा मत्स्यास् D₆ तथा
 वत्सास् —^b) B₃ 4 D (except D₁₋₈ १) त्रैगर्ता, G₂
 त्रिकर्ता K₃ 5 D (except D_{a2} D₈ १) कैकयास्तथा,
 S (T₁ by corr) कैकयै (T₁ G₄ 'या') सह
 — 13^{cd} = 6 102 7^{cd} —^c) D_{a1} (before
 corr) D_n D₄ ३ T₁ G₄ कैतवा D₁ जाल्मा (for
 प्राच्या) —^d) = B 7 7 15^b N 'वासिन, T
 G 'प (T₁ G₂ 4 'पा) र्वता (for 'मालवा)

14 ^a) K₅ सादशैस्ते (for द्वादशैते) — In K₄,
 14^b is lost on a damaged fol —^b) D₁ G₂

'त्यजा —^c) S स्रथा (for महता) —^d)
 K₄ *** क्षन्, B D_a D_n D₂ ५ ३ ते ररक्षु; D₈ ते
 रक्ष्यति, T₂ G₁ ते ह्यरक्षन्, G₂ तेसरक्षन् (sic)

15 ^a) G₂ अनीक — D₈ om (hapl) 15^c-16^b
 —^c) K₅ यश्च, D_a D₅ M यत्र (for येन) D₁
 मागधेयोय नृपतिस्, T₁ G₄ 'धेयो नरपती, G₂ 'धेयेन
 नृपती —^d) K₅ ५ D₂ १ ३ अन्वगात् (K₅ 'गा),
 K₄ B₄ M अभ्ययात् B₃ तथानीक समन्वयात्,
 D_{a1} तथानीकमन्व, T G रथानीकेन चाम्ययात्

16 D₈ om 16^{ab} (cf v 1 15) —^a) K₀ दक्ष
 (for चक्र) —^b) K₄ दक्षिना —^c) K₃ ५ B D_a
 D_n D₁ २ ४ ५ ३ अभवन्, D₈ ६ अभवद्, D₁ S वभू
 वुर D₁ 'मुष्या (for 'मध्ये) —^d) K₅ च (for
 पद) Cd as in text

17 Cf 6 19 29 D₁ reads 17^a-18^b on marg
 —^a) K₀ B₁ D_a D₈-5 T₁ G₄ M₃ पदाताश्, T₂
 पताकाश् S च ततो (for चाग्रतो) —^b) K₀ १
 'चर्मनि (K₀ 'णि) —^c) M₂ 'रथ' (for 'शत')
 —^d) Ś₁ K₀ १ नखरप्रासयोनय, B₂ रथरप्रास
 योधिन्, B₃ नरास्तु प्रास, D₂ सुद्वरप्रास, D₁ तत्पर
 प्रास, T₁ G₂ ४ असख्या प्रास, M₁₋₃ ५ मुसलप्रास,
 Ca as in text Cd cites नखर and प्रास

18 K₅ om 18 In K₄, 18^b is lost —^a)
 Some S MSS अक्षो —^b) Ś₁ K₀ १ पुत्राश्च — K₃
 D₂ om 18^{cd} —^c) T₂ G₁₋₃ अदृश्यत —^d) Ś₁
 यमुनान्त, B D_a D_n D₄ ५ ३ Co 'नातरा, D₈ 'नामनु,
 D₈ 'नोत्तरा — After 18, Ś₁ reads 6 19 1-2

१९

धृतराष्ट्र उवाच ।

अक्षौहिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ १
 यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
 कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ २
 संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयम् ॥ ३

Colophon om in Ko 1, S1 reads it after 6 19 2 — *Adhy name* Ks D2 कुरसेनानिर्या (D2 'र्मा)ण; Ks सेनानिर्याण, D1 सैन्यसमुच्चय, Ds सेना सदर्थन, M रक्षा (Ms भीष्मरक्षा) विधान — *Adhy no* (figures, words or both) Ks Da2 D1 s M1 s-s 19, Dn M2 18 (as in text), T G 17 — *Sloka no* Dn 18, Ds 20 — *Aggregate sloka no* Ks 679, D1 662

19

1 S1 reads 1-2 after 6 18 18 — ^a) K4 Da2 T G1 s s अक्षौ (T G1 s 'क्षौ)हिणी; Ks Da1 D2 G2 'हिणी, D1 s 7 'हिणीर् Ko s s s Dn D1-s s M दशैका च, K1 दशैकाश्च — ^b) Ks-s B Da1 D2 s 7 M1-s व्यूढा, Dn Ds s व्यूह ❧ Ca अक्षौहिण्यो दशैका चागमन् तासा व्यूह दृष्ट्वेति योजनम् । ❧ — ^d) K1 T2 G1 s प्रत्यव्यूहत, Ms प्रत्यव्यूहत Ks प्रत्यव्यूहत पाण्डवा — After 1, Gs reads 3rd, repeating it in its proper place

2 For sequence in S1, cf v l 1 With 2^{ab}, of 6 20 18^{ab} — ^a) Bs M1 वेद मानुष, Bs देवमानुष — ^b) Ko s s Da Dn1 D1 s s Gs वैव गधर्वम्, Ds देवगाधर्वम्, Ms देवगाधर्वम् — ^c) S (except T2) स भीष्म (by transp) M गांयेय (for कौन्तेय) — ^d) Ds प्रत्यव्यूहत, G1-s प्रत्यव्यूहत Ks B Da Dn D1 s s सजय (for पाण्डव)

महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः ।

संहतान्योधयेदल्पाङ्कामं विस्तारयेद्बृहन् ॥ ४

सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
 अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परं ॥ ५
 एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूहं पाण्डव ।

तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य प्रत्यभाषत फल्गुनः ॥ ६

एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयम् ।

अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७

3 ^a) K3-s D2 s M धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि, Dn D1 s s 7 s T2 G2 s 'द्रान्यनीकानि — ^b) Ks damaged Dn2 Ds G2 व्यूहानि — ^c) K1 अभि' — ^d) D1 कुत्तीपुत्रो (for धर्मराजो)

4 ^a) Ds वचन D1 महामुनिर्महाभागो — ^b) D2 (marg sec m) s c विदित ते, Ca c वेद (as in text) M2 बृहस्पति D1 यज्जगाद बृहस्पति — 4^{cd} = B 12 100 47^{ab}, Manu 7 131^{ab} — ^c) T1 G4 M3 सगतान्, M1-s सहतान्, Cr सयतान्, Cc सह (as in text) K1 वेदयेद्, G2 M1-s s योजयेद्, Cc योधयन्ते D1 (m as in text) सर्वान्, M2 अध्वान्, Ms दर्पात्, Cc स अत्पान् (as in text) — ^d) Ca d काम (as in text) G1 s विस्तारयन्, Cc स 'येत् (as in text) Ca cites 4^{cd} as in text

5 3^{ab} = B 12 100 47^{cd} — ^a) Ks Cr सूची' — ^c) D1 च यथा — ^d) Ks D2 अल्पीय, D1 अल्प तु Cc अल्पीय सुतरा (as in text)

6 ^a) T2 स तद् (for एतद्) — ^b) K1 s s Da1 Ds s महर्षे Ko s Ds T2 व्यूह K1 s Ds T2 G1 s M3 पाण्डव — ^c) Dn2 एतच्छ्रुत्वा धर्मराज — ^d) Ko फल्गुन, K2-s B3 D1-s फाल्गुन, B1 s 4 Da Dn D1 s s पाण्डव

7 ^{ab}) K4 transp राजन् and व्यूह B Da Dn D1 s s व्यूह, T1 G1 s s नित्य, G2 सैन्य (for राजन्) B Da Dn D1 s s राजसत्तम दुर्जय (for ^b) — ^c) Cc cites अचल and वज्राख्य (as in text)

भीमसेनो गदां विभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ।
 चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ १३
 कैकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
 एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर ।
 धृतराष्ट्रस्य दायादा इति वीभत्सुरब्रवीत् ॥ १४
 भुवाणं तु तथा पार्थ सर्वसैन्यानि मारिष ।
 अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ १५
 एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः ।
 व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा ॥ १६
 संप्रयातान्कुरुद्वद्वा पाण्डवानां महाचमूः ।
 गङ्गे च पूर्णां स्तिमितां स्यन्दमानां व्यदृश्यत ॥ १७

13 ^a) Da1 गदा — ^b) Ca 'मयी' Da1 'मयी'
 दृढा, D8 गृहीत्वा पुरतः स्थित — ^d) D8 इव (for
 अपि)

14 ^a) K8 Da2 D1-3 5 8 T1 G2 4 M1 3 4
 कैकया, K4 5 B Da1 Dn D8 कैकयो, D1 कैकया,
 G8 M2 (inf lzn) कैकयो D8 धृष्टद्युम्नश्च — ^c)
 T1 G एते गच्छति (T1 G4 'तु) — ^d) B Dn
 D1 4 6 8 T2 M प्रेक्षतस्ते (B4 'ते च), T1 G4 प्रप
 ततो, G1 8 प्रकर्षतो, G2 प्राकपतो (for प्रेक्षकास्ते)
 K8-5 D7 नरर्षभा, B Dn D1 4 6 8 S जना (B4
 नरा)धिप, D2 महारथाः, D8 जनेश्वरा — ^e) T1
 G2 4 M2 दायादान् — After 14, K8 B Da1
 (marg) Dn D4 7 8 ins

73* भीमसेन तदा राजन्दर्शयन्स महाबलम् ।

[K8 B8 Da1 Dn2 D4 'य त्वं', B4 'यन्सु', Dn1
 'यन्सु', D1 8 'यत']

15 ^a) K5 तु यथा, Da D6 T G त तथा, D1 7
 तु तदा (for तु तथा) S1 Ko-2 एव भुवाणं पार्थ तु
 — ^b) B1 3 4 D (except D1 2 6 7) S मारिष, B2
 पार्थिव (for मारिष) — ^c) K8 D2 सपूजयस्
 K4 5 B1 4 Da D6 तथा

16 ^a) G8 एवमेव — ^c) Ko व्यूह T2 बला-
 न्प्राहु — ^d) N (except S1 Ko 1) T1 G2 4
 फाल्गु K6 Dn D1 T1 तथा, T2 M तत (for
 तदा)

भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १८
 समुद्योज्य ततः पश्चाद्राजाप्यक्षौहिणीवृतः ।
 आतृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १९
 चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
 द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्त्रिनः ॥ २०
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ।
 सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ २१
 शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ।
 यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २२
 पृष्ठगोपोऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ।

17 ^a) K6 प्रययातान् (for संप्रया) — ^c) Ca c
 स्तिमिता (as in text) T2 गगेव पूर्णतोयेन — ^d) K2-5
 B D (except D1 8) Cc स्पदं (for स्यन्दं) T
 G2-4 ह्यदृ (for व्यदृ) Da D6 'मानास्य दृश्यते

18 ^a) G1 8 तत (for भीम) — ^b) Ko
 पार्श्वत, K8 D6 पार्थिव, B Da Dn D8-5 8 S
 वीर्यवान् (for पार्षत) — ^d) B D (except D1 2 6 7)
 पार्थिव (for वीर्यवान्) S युयुधानश्च सात्वि (T2 G1
 M2 5 'त्य)कि — After 18, S repeats 13^{ab}

19 ^a) K1 B D (except D2 3 6) विराटश्च, K5
 समज्योज्य, S समुद्यम्य (for 'द्योज्य) B1 2 Da1 तथा
 (for तत) D7 तेषा (for पश्चाद्) — ^b) S1 K8 5
 D1-8 6 राजा ह्यक्षौ, K1 corrupt, K4 B Da Dn
 D1 5 8 राजायाक्षौहिणीवृत (B1-3 Da D6 'पति),
 D7 महानक्षौहिणीपति, S प्रायादक्षौ (or 'क्षौ')
 — ^c) K4 'भि' सहितै पुत्रै

20 ^b) K2 महाद्युते, B2 महेषुधी — ^c) D2 G1
 च (for स) — ^d) S1 पृष्ठगोप, D1 पार्श्व

21 ^a) T2 'द्युम्नस्तु K6 पाचालास् — ^b) K5
 Da1 M6 महारथा — ^c) G1 8 पृष्ठत शूरै, Cc
 पृतना (as in text)

22 ^a) S1 K1 शिखण्डे S च (for तु) — ^c)
 S1 K1 Dn1 यतो (for यत्तो) — ^d) S1 Ko 1 5 Da1
 (before corr) D2 'र्षभ

23 ^a) Ko 2 पृष्ठगोप्योर्जु, K4 'गोप्योर्जु', K5

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ २३
 राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ २४
 अक्षौहिण्या च पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।
 विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डुवार्थे पराक्रमी ॥ २५
 तेपामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ।
 नानाचिह्नधरा राजन्नयेष्वासन्महाध्वजाः ॥ २६
 समुत्सर्प्य ततः पश्चाच्छृष्टद्युम्नो महारथः ।
 भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यर्क्षद्युधिष्ठिरम् ॥ २७

त्वदीयानां परेषां च रथेषु विविधान्ध्वजान् ।
 अभिभूयार्जुनस्यैको ध्वजस्तस्थौ महाकपिः ॥ २८
 पादातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिंशत्पृष्टिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ २९
 वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३०
 क्षरन्त इव जीमूता मदार्द्राः पद्मगन्धिनः ।
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ३१
 भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिधोपमाम् ।

गोपैर्ज, B D (except D1-3 6 7) *तोष्यर्जु*, T1 G2 4
 गोसार्जु, G1 *गोपार्जु* B D (except D1-3 6 7) T1
 G M1 8-; *स्यासीद् (for *स्यापि) T2 गोपा ह्यर्जुनस्यासीद्
 (hypermetric) M2 *गो*र्जुनस्य स्याद् —^b) Cc
 युयुधान (as in text) B D (except D1 : 6 7)
 T G M4 महाबल —^c) T2 चक्ररक्ष K1 पञ्चाल्यौ
 —^d) Some MSS *त्तमो*

24 D6 om 24^a-25^b —^a) K6 T2 मध्यमे
 नीके —^d) D2 चरद्भिर

25 D6 om 25^{ab} (cf v l 24) —^a) K2
 *ण्यां च, K3 B Dn D1 3 4 6 8 *ण्याय, Da *ण्या
 तु, G3 *ण्याश्च D7 पाचालो —^b) G1 3 याज्ञसेनो,
 M4 जयत्सेनो K3 महाबल, D3 *यज्ञा — After
 25^{ab}, S reads (for the first time) 27^{ad}, repeating
 it in its proper place —^c) S विराट सह पुत्रैश्च
 —^d) K4 B Dn D1 *वार्थ, D4 8 *वाय

26 ^a) Ś1 Ko-2 *चक्रामा, B4 Da D6 *वर्णाभा
 (for *चन्द्राभा) —^b) D7 कनकोज्वल, T2 *त्तम
 भूषिता —^c) K5 G1 3 नानाचित्र, Da D6 नाना
 रूप —^d) K1 महामना, D1 *रथा

27 ^a) K1 समुत्सर्पि (corrupt), K2 *त्सर्प्य,
 K3 5 D2 8 *त्सर्पस्, K4 *#*#*य, B Da Dn D1 4-6
 7 m G1 M2 *त्सार्य, D7 तमुत्सर्प्य, T2 समुत्सर्प, G2
 *त्सर्पि —^c) G2 स स (for सह)

28 In K4, the portion of the text from पा
 to the end of 29 is lost on a damaged fol
 —^a) D3 तु (for च) —^b) B D (except
 D2 6 7) S विपुलान् (T1 G1 3 4 M4 *पुल) (for
 विविधान्) —^c) K1 अभ्य M *स्याजौ (for

स्यैको) —^d) B Dn रथे, Da D1 4-8 M ध्वजे
 — After 28, D3 ins

74* ध्वजाग्रे स्वतो भीम कपेस्तस्य पुन पुन ।
 श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
 दृष्ट्वा च भीषयामास विरावैर्वानरेश्वर ।
 भूक्षेपो क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गुलेन पुन कपि ।
 आकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

29 Cf 6 18 17 — K4 damaged (of v l
 28) —^a) Ko 3 B Da1 Dn2 D1 3 4 6 8 T
 G2-4 M5 पदा (for पादा) S तु (M च)
 ततो (for स्वग्रतो) —^b) K3 5 D3 *शक्त्यष्टि, Da1
 G1-3 M2 *शक्त्यष्टि —^c) T2 *साहस्र — Da
 D1 5 om (hapl) 29^a-30^a —^d) D1 दक्षिणे

30 K1 om 30^a-31^b Da D4 5 om 30^a (cf
 v l 29) —^c) Ś1 शूरहेम, Dn1 D4 8 G3 शूरा
 हैम, M1 3 क्रूरा हैम, M2 क्रूरहेम, M5 क्रूरा हैम
 Cr as in text —^d) T1 G3 दीप्यमानाचलो इव,
 G2 दीप्यमानानला इव — After 30, T1 G4 ins

75* सघण्टा हेमकक्ष्यामि पताकाभिरलकृता ।

31 K1 om 31^{ab} (of v l 30) —^a) D4 6
 रक्षत (by metathesis) —^b) K4 B Da Dn
 D1 4-6 8 M4 महार्हा, K5 मदार्ध, T G M1-3 6
 मदार्धा —^d) K4 B D (except D2 7) T G2-4
 M1-4 जीमूता (for चलन्त) B D (except D1 3 6 7)
 T G2-4 M1-4 वार्षिका (for पर्वता) G1 M5 जीमूत
 इव वार्षिक

32 ^a) D7 गुर्वी (for भीमा) —^b) G3 विक
 र्णन् (for प्र) —^c) K6 स चकर्ष, D1 प्रववर्ष,

प्रचर्क्य महत्सैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३२
तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तं रश्मिमालिनम् ।
न शेकुः सर्वतो योधाः प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ३३
वज्रो नामैष तु व्यूहो दुर्भिदः सर्वतोमुखः ।
चापविद्युद्धजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३४
यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ३५
संध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ।

T₁ G प्रा (G₁ ३ प्र) कर्पतः; C_a प्रचर्क्य (as in text)
K₄ B Dn D₄ ० G₂ महासैन्य, D₁ च तत्सैन्य
—^d) M₁ ३-५ दुराधर्ष

33 ^a) MSS (indiscriminately) दुःप्रेक्ष, दुःप्रेक्ष्य,
दुष्प्रेक्ष K₈ ५ D₂ (m as in text) दुःप्रेक्ष्य ते महा
(K₅ 'क्ष्य तमथ, D₂ 'क्ष त मम) व्यूह —^b) K₅
D₁ २ पततम् (by metathesis) K₄ B Da Dn
D₄-० ३ तपं (Dn₂ पत) तमिव वाहिनीं (Da D₅ पावक)
—^c) K₈-५ B D सर्वयोधास्ते (for सर्वतो योधा)
—^d) K₈ ५ D₂ आहवे (for अन्तिके) S ते प्रती
(M₁ ५ 'वी) क्षितुमन्तिके

34 ^a) B₁ २ ४ Da Dn D₄ ५ ३ स (for तु)
K₂ व्यूहो B₈ वज्राणामिव सव्यूहो, S वज्रो नाम महा
व्यूहो —^b) K₂ दुर्भय, K₄ B D (except D₂ ३)
T₁ G निर्भय, T₂ दुर्जय, M निर्भय (for दुर्भिद)
M₁ 'मुखा —^c) G₁-३ M 'छजा घोरा —^d)
G₁-३ M गुप्ता A few MSS गाजीव D₁ २ ७ G₈
'धन्विना

35 B₄ om 35-36 —^a) Da D₅ स (for य)
Cv य प्रति (as in text) S अभ्यतिष्ठत्यतिव्यूह्य
पाण्डवानां तु वाहिनी (M₂ 'नीं) —^c) T₁ G₂-४
M₁-४ अजेया G₂ मानुषा —^d) K₁ S 'रक्षिता
(K₁ G₁ 'ता)

36 B₄ om 36 (cf v 1 35) —^a) K₂ D₂
M₁ ३ तिष्ठन्तु —^c) K₀ २ ३ ५ B₁-३ Da Dn₁
D₁-३ ७ प्रावात्स (K₅ 'त्सु, D₁ 'त्स) पृष्ठतो वायुर,
S प्रववौ पृष्ठतो (T₁ G₄ 'ववौ निपुडुरो, T₂ 'ययौ
पृष्ठतो, G₁ २ 'ववौ तिष्ठतो, G₈ 'ववौ तिष्ठते) वायुर
—^d) B₁-३ Dn D₄ ० ३ निरभ्रे (for अनभ्रे) K₅
स्तनयित्व

37 ^a) K₄ B D (except D₂ ७) S विचक्षुर (T₂

प्रावात्सपृष्ठतो वायुरनभ्रे स्तनयितुमान् ॥ ३६
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा नीचैः शर्करकर्पिणः ।
रजश्चोद्धूयमानं तु तमसाच्छादयज्जगत् ॥ ३७
पपात महती चोल्का प्राञ्चुखी भरतर्षभ ।
उद्यन्तं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ३८
अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः सधोषो भृशचाल ह ।
व्यशीर्यत सनादा च तदा भरतसत्तम ॥ ३९

विविधा, M₅ [अ]पि ववुर (for वान्त्युग्रा) —^b)
= (var) ३ 153 2^b 6 1 22^b, ३ 37^b D₈ तीव्रै
(for नीचै) K₂ D₁ T G₂ ४ 'वर्पि (D₁ 'र्प) ण,
D₈ ७ M₈ ५ 'कर्पण, G₁ ३ 'रक्षिण —^c) K₈ ५ B
D T G रज (B₁ राज) श्चोद्धूयत (D₂ ४ 'य सु) महत्,
K₄ वज्रश्चोद्धूयमान यत्, M रजश्चोर्ध्व (M₂ ५ 'ध्वं) गत
चासीत् —^d) T₁ G₁ २ ४ तरसा (for तमसा).
K₈ ५ D₂ ७ T₂ M₁ ४ ५ तमसाच्छादयज्जगत् (D₂ 'ज्जगत्);
K₄ B Da Dn D₁ ४-० ३ तम आच्छादयज्जगत्, G₈
तरसाच्छादयज्जगत्, M₈ ५ (sup lin) 'सा हृदयं
जगत्

38 ^b) D₁ भरतोत्तम —^c) D₂ उद्यत, G₅
उद्यम्य M₁-३ ५ भानुम् (for सूर्यम्) K₈ ५ D₂ अ-
भित, T₁ G₂ ४ आगम्य (for आहत्य) —^d) K₂
G₈ 'यंत, K₈ D₂ सस्फुलिगा K₈ ४ D₈ ० T₂ M₂
'स्वना, B₁ ४ D₄ 'त्मना (B₁ 'न), B₂ G₄ 'स्व-
K₅ सस्फुलिगमहास्वन

39 ^a) Ś₁ K₀ १ ४ अथ वै सजि (Ś₁ सजि) हानेषु;
K₂ G₈ M₂ अथ सज्जीयमानेषु, K₈ ५ B₁ २ D₂ ० अथ
सनह्य, B₈ अथ सहीय, D₈ अथ सगाह, T₂ अथ
सजीव — D₁ om 39^a-40^b, D₈ om (hapl.)
39^{ad} —^c) K₂ ५ D₂ S 'भ्यु (G₈ M₂ 'द्यु) दित,
K₄ B Da Dn D₁ ५ ० 'भ्यु (Da₁ 'भू) द्यौ,
D₄ 'भ्युद्यते, D₇ 'भ्युदयात् K₁ निष्प्रभूद्विवात्सर्व
(corrupt), D₈ उदगात्रिप्रभ सूर्य —^d) K₂ ४
B Da₂ Dn D₈ ५ ० सधोष, K₅ Da₁ D₄ S सधोषा,
D₂ सुधोष K₀ [S] भृशचाल B₄ Dn₂ Dn D₈ ५ ०
M च (for ह) — T₁ om 39^a-40^d —^c) S
(T₁ om) सनादा भृश (G₈ 'दाभृत्) —^f) K₄
B Da Dn D₈-५ भृस्तदा भरतर्षभ, S (T₁ om)
तदानीं भरतर्षभ

निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ।
 प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४०
 ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्चन ।
 किङ्किणीजालनद्धानां काञ्चनस्रग्वतां रवैः ॥ ४१
 महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ।

सर्वं झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ ४२
 एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ।
 व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य चाहिनीम् ॥ ४३
 संसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

२०

धृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये संजय के नु पूर्व

युयुत्सवो हृष्यमाणा उवासन् ।

मामका वा भीष्मनेत्राः समीके .

पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १

केपां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू

C 6 7
B 6 2
K 6 2

40 T₁ om 40, D₁ om 40^{ab} (cf v l 39)
 —^a) D₂ निर्घाता Ca cites निर्घात —^b) K₁ s
 D₂ १ भारत (for चाभवन्) —^c) D₃ तमस्र (for
 रजस्र) —^d) K₀₋₂ D₀ T₂ G₁ s M प्रजा* (for
 प्राजा*)

41 D₀ om 41^{ab} —^a) Cd ध्वजाना (as in
 text) —^b) K₂ s D₂ महता (for सहसा) —^c)
 K₂₋₅ B D (except D₀ १) G₂ *जालवद्धाना, T₂
 *शतनद्धाना —^d) K₂ D₂ s ० १ काचनस्रग्विणा तदा
 (K₂ रवै, D₁ वलं), K₄ B D₂ D₂ D₁ s १ m s
 *स्रग्वरां (D₁ *स्रग्भृता)वरै, K₅ D₂ 1 S कांचन (G₁ s
 कनक)स्रग्विणा तथा (K₀ *दा)

42 ^a) D₀ रथाना मपदाताना —^b) M₁ चेतसा
 —^c) Ś₁ K₁ चणचणी*, K₂ सनमणी*, K₃ D₂ 1
 (by corr) D₁ Cd रणरणी*, D₁ रजोरणी*, D₂ ऋण
 ऋणी* (m तत्काचनी), D₂ रणरणी, D₂ * * ऋणी*,
 T₂ झणझणी*, G₂ झणाझणी*, G₄ झराझणी* D₀
 सर्वत काचनीभूतम् —^d) D₁ तलवने*, D₂ तालवन
 मया

43 ^b) K₅ D₂ युद्धनदना (D₂ *न), B₂ *का-
 क्षिण, D₁ *दक्षिता, D₁ *दक्षिन —^c) D₀ T₁
 अवस्थिता, G₁ s व्यवर्तत K₁ D₂ *व्यूह, K₂ D₂
 *गृह्य, D₂ 1 D₂ 1 *व्यूहे

44 ^a) Ca d ससते, K₂ गिलत, K₄ B₁ D₂
 प्रसत, D₁ सवत, D₂ १ १ श्रमत, D₂ ससत T G

आसश्चलतो मज्जानो, M₁₋₂ ६ चचाल हृदयं चैव, M₄
 आसश्चलितमज्जानो, C₇ ससत इव चाक्षीणि —^b) K₀
 रोधाना, M₂ योधास्ते (for योधाना) —^c) K₂ D₂
 प्रभो, D₁ यत्तो, G₂ आता (for [अ]ग्रतो) M
 transp भीमसेन and गदापाणि D₂ क्षित (for
 *स्थित)

Colophon om in K₀ १ — Adhy name K₂ .
 D₂ पादवसैन्यविन्यास, D₁ सेनयो समागम, D₂ व्यूह
 रचन, G₂ M₂ s पादवसेनासनाह, M₁ २ ४ पादव
 मनाह — Adhy no (figures, words or both)
 D₂ D₁ s M₁ s-6 20, D₂ M₂ 19 (as in text),
 T G 16 — Śloka no D₂ 46, D₂ D₂ 44
 — Aggregate śloka no K₅ 724

20

1 M₂ 5 om the ref —^a) K₂ के न्वपूर्व, K₀
 केत्र पूर्व, D₂ D₂ s ० १ T G के (G₂ ते) तु पूर्व
 —^b) Ś₁ K₀ १ T₁ G₄ [S]मृष्य, K₂ हृष्ट —^c)
 D₁ s किं मामका (for मामका वा) T G भीष्मनीता
 Ca cites भीष्मनेत्रा K₂ ४ B₂-4 D (except D₁-3)
 T₂ G₂ समीपे, K₅ समीप B₁ *तेषा वै पादवाना
 समीपे —^d) K₀ के पादवा, D₂ किं पादवा (for
 पाण्डवा वा) G₁ M₂ om वा T G₂-4 भीमनीतास
 (for *नेत्रास)

केषां सेनां श्वापदा व्याभषन्त ।

केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः
सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ २

संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते
उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।

उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे
तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ॥ ३

उभे सेने बृहती भीमरूपे
तथैवोभे भारत दुर्विषये ।

तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे

तथा ह्युभे सत्पुरुषार्यगुप्ते ॥ ४

पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः

स्थिताः पार्थाः प्राञ्जुखा योत्स्यमानाः ।

दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां

देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५

शुक्रो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां

धार्तराष्ट्राश्चापदा व्याभषन्त ।

गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रा-

त्र सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६

2 Cf 1 1 129, and Sukthankar, "Epic Studies (II)", ABORI XI 171ff —^a) Co जघन्या[, Cd जघन्यो, Ca as in text K₁ (by corr) 2 Da₁ केषां जघन्यो सोमसूर्यो सवायु —^b) K₈ 5 सेना, T₁ G M₂ सेनाया Ko-2 वाभषत, K₈ व्याहृत, K₄ B Dn D₄ 5 8 चाभषत (Dn₁ D₄ 'त), K₅ Da D₂ 5 Cd व्याभषत (K₅ D₂ Cd 'त), T₁ G₂ 4 व्याहरति, T₂ व्याभजत, Co as in text —^c) M युद्धे (for यूना) K₅ T₁ G₄ 'वर्ण K₈ D₂ प्रभिन्ना, K₅ T₁ G₄ प्रसन्ना, B₂ समसन्ना —^d) K₄ B Dn D₄ 7 मे त्व, D₈ 8 एतद् (for ह्येतद्), K₄ B Dn₂ मेव, Da D₅ मे त्वं, Dn₁ D₄ मे वै (for तत्त्व) N1lp सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्व यथावत् Cv cites सर्वं तत्त्व ब्रूहि तत्त्व

3 K₅ transp 3 and 4 —^a) B₁ D₈ 4 तुल्य-मेवो, T₁ G₂ 4 मध्यमेवो (T₁ 'मे चो'), G₁ 8 वृद्धिमेवो, M तुल्य एवो —^b) K₈ 5 Da D₂ S (except T₁ G₄) उभे व्यूहे Ś₁ Ko-2 कृष्ण, D₁ हृष्ट, S युक्त (T₂ देव) (for हृष्ट) —^c) D₈ 'राजी', G₂ 'राज', Cv 'राजी' — T₂ om (hapl) 3^d-4^a —^d) Da₁ D₈ 'थाश्च पूर्णे

4 K₅ transp 3 and 4 T₂ om 4^a (cf v 1 3) —^a) Ś₁ Ko-2 वितते (K₁ 'ती'), K₄ Dn D₄ 7 8 वृ (D₁ म) ह्यौ, D₁ व्याहृते (for बृहती) B Da D₅ भीमरूपे वृ (B₈ म) ह्यौ (for बृहती भीम-रूपे) D₈ भीमसेने, S (T₂ om) तुल्यरूपे (for भीम) —^b) D₈ 'गाह्ये — T₂ transp 4^a and

4^d —^c) T₂ तथा योगे (for तथै) D₂ om (hapl) from स्वर्ग upto मे in 4^d D₁ शत्रु- (for स्वर्ग) S स्वर्गजयो (M₈ 1m/ 1m 'देवो) पस्त- (G₁ 2 'हृ) टे Ś₁ K₁-3 D₁ 8 हृटे, Dn₁ (marg) जुष्टे K₅ तथैवोभेस्त्राप्रजयाय हृष्टे —^d) K₈-5 Da Dn D₄ 5 8 T₂ तथैवोभे, T₁ G M तथा व्यूहे Ś₁ S स (G₂ त) पुरुषार्यगुप्ते, K₈ 5 D₂ 6 सत्पुरुषाभिगुप्ते, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 'पोपजुष्टे

5 ^a) D₈ कौरवा —^b) B Da₂ Dn₂ D₄-5 8 S पश्चान् (for स्थिता) D₈ खमुखे (for प्राञ्जुखा) D₁ पाहुपुत्रा (for योत्स्यमाना) —^c) M₄ हु (for च) M₁-3 5 तावकाना (for कौरवाणा)

6 ^a) Ś₁ शक्रावयू (sic), K₈ शक्रावायू, K₁ शक्रावाये; K₂ B Da Dn D₄ 5 8 चक्रे वायु, K₈ 5 D₂ Cd शक्तो वायु, K₄ रवौ वायु, D₁ श्लक्ष्णो वायु, D₈ G₁ 8 शुभो वायु, D₁ ववौ वायु, T₂ शितो वायु D₈ धार्तराष्ट्रान्सोमसूर्यो जघन्यौ —^b) K₁ 'राष्ट्र, Dn₁ (by corr) 'राष्ट्रा G₁ M₆ श्वापदो K₈ D₂ व्याभ-षत, K₄ B₂ T₁ G₄ व्याहरति, B₁ 8 4 Dn D₄ 8 व्याहरत, Da D₅ व्याहरतु, T₂ भाषयत, G₂ व्याहरत D₁ तथा वायु सन्मुखस्तावकाना, D₈ तेषा सेना श्वापदा व्याभषत —^c) T₁ G₄ तेषा गजेंद्रान्नाजगंधाति-तीव्रान्, T₂ तेषा गजेंद्रा मदगन्धिश्च तीव्रान्, G₁ 8 तेषा गजेंद्रा मदगन्धानतीव, G₂ M तेषा गजेंद्रा मद-गन्धीव्रा (M₄ 'घान्) —^d) T₂ G₂ M नागान् (for नागा)

दुर्योधनो हस्तिनं पञ्चवर्णं
 सुवर्णकक्ष्यं जातिवलं प्रमिन्नम् ।
 ममास्थितो मध्यगतः कुरूणां
 संस्तूयमानो वन्दिमिर्मागधैश्च ॥ ७
 चन्द्रग्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
 सौवर्णीं स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ।
 तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः
 सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ॥ ८
 भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः
 श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशङ्खः ।
 श्वेतोष्णीपः पाण्डुरेण ध्वजेन

श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९
 तस्य सैन्यं धार्तराष्ट्राश्च सर्वे
 बाह्यीकानामेकदेशः शलश्च ।
 ये चाम्बवृष्टाः क्षत्रिया ये च सिन्धौ
 तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १०
 शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा
 द्रोणो महाबाहुरदीनसत्त्वः ।
 आस्ते गुरुः प्रयशाः सर्वराज्ञा
 पश्चाच्चभूमिन्द्र इवामिरक्षन् ॥ ११
 वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये
 भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च ।

7 ^a) K₂ : 'धन' S दत्तिन (for हस्तिन) Cc
 cites पञ्चवर्ण — ^b) S₁ सवर्ण, K₁ : 5 B Dn Dn
 D₁ c-s सुवर्णकक्ष (B₁ 'कक्षा, Dn D. 'कक्षा), T₂
 G₁-3 M सौवर्णकक्ष्य (G₁ 'क्ष) Cc cites कक्षा
 K₂ : D₁-2 1 S जातव (T₁ G₁ M₂ 'फ)ल्, K₁ B
 Da Dn D₁ c s जालवत् S₁ Ko-2 प्रपत्र, Cc प्रमिन्न
 (as in text) — ^c) D₅ 'गतो (for 'स्थितो)
 — ^d) B₂ T G₂ : मागधैर्वन्दिभिश्च, M मागधवन्दिभि
 (M₂ : 'न)श्च Cc cites वन्दिभि

8 ^a) B Da Dn D₁ : 1 s श्वेतमथा (B₁-3
 'मथा) — ^b) K₁ : B₁ : 2 s D S सौवर्णस्रग् (K₁ 'र्णा
 न्त्रग्, D₅ 'र्णास्त्र, G₂ 'र्णमृद्) B₁ Da Dn D₁ 3-
 T₁ G₁ M₂ ब्राजति, D₅ राजति G₂ चोत्तमाग B₂
 सौवर्ण धूयमान चोत्त — ^c) S₁ Ko-2 D₁ : 1 पा (K₁
 प)र्वतीय, D₂ पार्वतीयै — ^d) K₁ D. om, K₁
 B Da Dn D₁ c s T₂ गान्धारैर्याति, D₂ शूर पाति
 K₂ : D₂ 'रश्चाति गा (K₅ 'ग)धारराज (D₂ marg
 8^c m 'रै सहित स्त्रानुयात)

9 ^a) G₂ भीष्मोऽग्रत — ^b) K₁ श्वेतच्छत्र D₂
 'रथ, S 'दृढ (for 'धनु) K₂ : B Da Dn
 D₁ : 1 s T₁ G₁ M₁ : 3 सशङ्ख (for सशङ्ख) — ^c)
 K₁ पण्डरेण, S (except T₁ G₁) पाण्डरेण — ^d)
 Da₁ श्वेत रथ K₁ B₁ Dn D₁ : 1 s M 'प्रकाशै

10 ^a) K₁ तस्य सेना, K₂ : B₁-1 Dn D₁ : 2
 (orig) : 4 c-s तस्य सैन्ये (Dn₁ D₁ 'न्यैर्), D₂ (by

coir acc m) तस्मिन्सैन्ये, T₂ G₁-3 M₂-3 सैन्य तस्य
 (by transp), M₁ एते सैन्य K₁ : T₂ G₁-3 M
 (M₁ inf l₁m as in text) 'राष्ट्रस्य (for 'राष्ट्राश्च)
 G₁ (sup l₁m as in text) मध्ये (for सर्वे) T₁
 G₁ सैन्य तु सर्व धृतराष्ट्र स्वदीय — ^b) K₂ : 'देशे,
 D₁ : 'रथ, M₁ 'देश K₁ शलस्य, G₂ चलश्च T₁
 G₁ रथाध्वनाग सुदृढ चचाल — ^c) S₁ K₁ : 2 तथा
 (for ये च) K₂ : B₂-4 Dn D₁-1 c-s सिंधोस्, B₁
 Da D. S सिद्धास् (for सिन्धौ) — ^d) S₁ K₁
 सौवीरा, S (except T₁ G₁) वीरा (for सौवीरा)
 K₂ B₁ D₂ : 1 T₁ G₁ पाचनदा, T₂ पाचजना, G₂
 पचनदा, M₁ 'जना B₂ S (except M₁) वीरा
 (for शूरा)

11 ^a) B₁ शोणे रथै, D₂ S शोणै (G₂ श्वेतै)रथै
 Da D₅ 'रथैर् (for 'रथो) — ^b) K₁ B D (except
 D₁-3 c 1) S धनुष्पाणिर् (for महाबाहुर) — ^c) S
 आस्ते (for आस्ते) K₂ पुर, D₂ गोप्ता, D₅ शूर
 (for गुरु) All MSS प्रायशः (K₁ प्रयशः, T₁ G₁
 प्रथित, G₁ : 2 प्रथय) K₁ सर्वराजन्, G₂ सन्त्य राजा
 (for सर्व) — K₁ om 11^d. — ^d) K₂-5 B Da
 Dn D₁-3 'च भूमिर्द (K₅ B₂ Da₁ D₂ 'मिद्र, B₂
 'मिद्र), T₂ 'त्सेनामिद्र, G₁ : 3 'चमू (G₂ 'फ)
 मत्र K₂ B₂ : 3 D₂ S 'भिपाति, K₅ B₁ : 4 Da Dn
 D₁ : 1 c s 'भियाति (for 'भिरक्षन्)

12 ^a) B₂ वार्द्धक्षत्र, Dn₁ वार्द्धक्षत्रि, T G वार्द्ध-
 क्षत्र, M₂ 'क्षत्रिय (hypermetric), Ca c d वा-

शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे
 गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ १२
 शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा
 महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
 शकैः किरातैर्यवनैः पल्लवैश्च
 सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिप्राति ॥ १३
 महारथैरन्धकवृष्णिभोजैः
 सौराष्ट्रकैर्नैर्ऋतैरात्तशस्त्रैः ।
 बृहद्बलः कृतवर्माभिगुप्तो

बलं त्वदीयं दक्षिणतोऽभिप्राति ॥ १४
 संशप्तकानामयुतं रथानां
 मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
 येनार्जुनस्तेन राजनृकतास्त्राः
 प्रयाता वै ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ १५
 साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।
 नागे नागे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे ॥ १६
 अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
 एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १७

(Co व) दक्षत्रि (as in text) —^b) D₃ भूरी, D₈ भूरिश्च, S₁ पूरं, D₁₁ पुरं —^c) Ko-2 S शाल्वा K₄ B₂ S (except G₁ M₄) मात्स्याः K₈ 5 D₁₂ D₂ 8 कैकं, B D₁₁ D₁₁ D₁ 4 0 8 चेति (B₂ चैव) (for चापि) T₁ G₄ सर्वैर् —^d) M गजानीके भारत योत्स्य (M₂ 'ज, M₅ 'ध्य)माना

13 ^a) S₁ K (except K₄) D₁₋₃ 0 S 'श्रोत्तरार्धं महात्मा, B₁₋₃ D₁₁ D₅ 'श्रोत्तरेभूम्भं, D₁₂ 'श्रोत्तर-भूमं, D₇ 'श्रोत्तरजिन्मं Ca oites उत्तरधू (as in text) —^c) M₄ भुवनैर् (for यवनै) S₁ Ko-2 च बाह्निकै, K₅ D₂ च पल्लवै, D₈ 7 बाह्निकैश्च, D₀ T G₁ 2 4 M भू (M₄ य)वैश्च —^d) S₁ Ko-2 सर्वा (for सार्धं) K B D₁₁ D₁₁ D₁ 8-8 'तोभियाति (B₂ 'तो भाति पाति; D₇ 'तोम्यरक्षत्), T₂ 'तो हि पाति

14 S₁ Ko-2 D₁₁ om (hapl) 14 —^a) K₈-5 B D₂₋₆ 8 'थैर्वृष्णिभोजै सुगुप्त (K₈ 5 D₂ 0 'जैश्च शूरै, D₁₁ D₈ 'जैश्च गुप्त), D₁ 'थैर्ऋषिभिश्चाभि गुप्तै, D₇ 'थैर्वृष्णिभिः सप्रयुक्त —^b) K₈-5 D₂ 8 7 G₁ सौराष्ट्रकच्छै (K₅ 'कुत्सै), B D₄ 6 8 सुराष्ट्रकै B D₄ 8 विहि (D₄ 8 'दि)तैरात्तं, D₈ नैर्ऋतैश्चात्तं, D₀ चोद्धतैरात्तं, T₁ G₁ 4 नैकतरात्तं, M₄ केतुभिश्चात्तं —^c) N (S₁ Ko-2 D₁₁ om) G₁ M बृहद्बल, T₁ G₂ 4 बृहत्कृतं, G₈ 'द्वली All MSS (except T₂ G₈, S₁ Ko-3 D₁₁ om) 'गुप्त (for 'गुप्तो) —^d) Co oites त्वदीय बल (as in text) K₄ B D₁₁ D₄ 5 8 T₁ G₁ 4 Co दक्षिणेन (for दक्षिणत) K₄ B₁ 8 4 D (except D₂, D₁₁ om) [S]भियाति

15 ^a) B₂ D₁₁ D₁₁ D₁ 8 5 8 सप्तस' M अयुत वै —^b) S₁ Ko-2 M₁ 8-5 मृत्युजयो K₅ च (for वा) K₂ 4 D₁ सृष्ट, K₈ पृष्टा, D₈ सृष्टा, D₈ सृष्टा, T₂ सृष्टं ॥ Co मृत्युवार्जुनस्य जयो वेति सप्तसप्तकाना कृतशपथानामयुत त्रिगर्ता इत्यन्वय । ॥ —^c) T₁ G₂-4 ततोर्जुनं तत्र, T₂ G₁ M य (T₂ त)तोर्जुनं स्तत्र Cv येनार्जुनस्तेन राजन् (as in text) —^d) K₈ 5 D₂ 7 प्रयातास्ते ये, K₄ B D₁₁ D₁₁ D₁ 4-6 8 प्रयातास्ते (D₁₁ 'तास्ते वै) (for प्रयाता वै ते) D₈ प्रणेतारस्ते तुरगाश्च शूरा, T₁ G₁ 4 M₄ प्रपा (G₁ 'वा, M₄ 'या)तारस्ते त्रिगर्ता बभूवु, T₂ G₈ जेतारस्ते (G₂ 'र ते) त्रिजगता बभूवु, G₂ M₂ प्रपा (M₂ 'या)तारस्ते सत्रिगर्ता (M₂ 'वर्गा) बभूवु, M₁ 8 5 प्रयातास्ते सत्रिगर्ता बभूवु

16 ^a) Co साम्र (as in text) T G₄ शत (for शत) T₁ G₂ 4 च (for तु) —^b) D₈ रथाना, D₇ गजाना (for नागाना) S₁ Ko-3 D₂ 8 6 7 तत्र (for तव) B₂ नागाना भरतर्षभ —^d) K₄ B D₁₁ D₁₁ D₁ 8 5 शतमथा

17 ^a) K₈ 5 D₂ अश्वाश्च, D₂ in T G₁ 3 4 M₂ अन्वश्च, D₈ अश्वे च, D₇ प्रत्यश्च, G₂ अन्वश्चा, M₁ अवश्चान्, M₈ 5 अश्वाना (for अश्वेऽश्वे) M₁₋₃ 5 धानुष्क M₄ अश्व दशधनुष्क वै —^b) G₂ धानुष्कै K₈ 5 D₁ 2 4 S सप्त, B₁ D₁₁ D₈ 7 शत (for दश) K₁ 8 5 D₁₁ D₁ 7 8 G₁ 8 M₂ वर्मिण, Ko 2 खड्गिण, M₄ वर्षिण —^d) K₈ 5 D₀ तत्र भारत, D₈ भरतर्षभ — After 17, D₈ ins

76* देवैरपि न शक्येत बल क्षोभयितुं नृप ।

अव्यूहन्मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
 दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः ॥ १८
 महारथौघविपुलः समुद्र इव पर्वणि ।
 भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यञ्मुखो युधि ॥ १९

अनन्तरूपा ध्वजिनी त्वदीया
 नरेन्द्र भीमा न तु पाण्डवानाम् ।
 तां त्वेव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधृष्यां
 यस्या नेतारौ केशवश्चार्जुनश्च ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

संजय उवाच ।

बृहतीं धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा सेनां समुद्यताम् ।
 विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
 व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।

अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विपण्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
 धनंजय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ।
 धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३
 अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकारिणा ।

C 6 763
B 6 21 4
K 6 21 4

18 With 18^{ab}, cf 6 19 2^{ab} — ^a) K1 D1 G1 M2 : अव्यूहं, K2 B Dn Dn D1-3 सव्यूह, K2 अव्यूहत (hypermetric), T2 G2 : अव्यूह (G2 'ह्य'), M2 अव्यूहान — ^b) D7 दिव्य (for दैव) K4 D1 गान्धर्वमानुष, K6 गन्धर्वमासुर Dn1 दैवगन्धर्वा — ^c) G3 शारङ्गतो (for शात) K6 ग्रही (for अग्रणी)

19 ^a) D2 समो (for महा) K. 'रथौघो, T2 'रथोपि (for 'रथौघ) — ^b) M3 'द्रमिव B D (except D2 0 1) घोषवान् (for पर्वणि) — ^c) S पञ्चानमुखो (G3 'ता), Cc प्रत्य (as in text) T1 G4 ययौ, G3 ययु (for युधि)

20 ^{ab}) All MSS (except S1 K1 2) नरेन्द्र भीमा त्वदीया (by transp) Dn1 T2 G1 न तु (for न तु) — ^c) K0 स्वा त्वेव, K2 B Da Dn D2-3 8 M3 ता चैव, K3 D2 M6 तास्त्वेव, K4 D1 T G तामेव, K. तान्त्वेव (for ता त्वेव) D1 ता नेतुमन्यैर् Cc cites पाण्डवाना K3 6 Da1 D2 8 0 M2 महती (for बृहती) T2 बृहतीह दृष्ट्या, G3 बृहती प्रहृष्ट्या K0 2 : B Da Dn D1 4-3 दुष्प्रधृष्यां (K0 'प्यां), K1 दुष्प्रहृष्टा, K2 सुप्रधृष्ट्या, K6 दुष्प्रधृष्ट्या, D3 दुष्प्रकंष्ट्या, T1 G1 2 : अष्टप्या, M अष्टप्या — ^d) K6 D2 M1 8 : यस्या K2 B Da Dn D1 4-0 8 T2 यस्या (Da1 'स्या, Dn2 'स्य) नेता, D3 यस्या म नेता, G3 यस्याप्रनेता (for यस्या नेतारौ) K. केशवार्जुनश्च K4 यस्यार्थे तावुसौ केशवश्चार्जुनश्च (hypermetric)

Colophon — Adhy name K0 भीष्मनिर्माण, K8 5 D2 : कुरु (K8 om कुरु) सेनावर्णन, D1 सैन्यवर्णन, G2 M व्यूहतत्र (G2 'मारै) कथन — Adhy no (figures, words or both) Da2 D1 5 M1 2-6 21, Dn M2 20 (as in text), T G 19 — Śloka no Dn 19, D6 21 — Aggregate śloka no K6 744

21

1 M6 om the ref — ^a) D3 7 G3 महती (for बृहती) K3 5 B D (except D1 7) S (except T2 G3) 'राष्ट्रस्य (for 'राष्ट्राणा) — ^b) All MSS (except Ś1 K1 2) transp दृष्ट्वा and सेना D6 समुद्यतां, M समतत — ^c) M विपण्णवदनो राजा

2 ^a) B2 चासिद्य — ^b) T G वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) K1 : पाडवा M कृत वीक्ष्य स पाडव — ^c) B1 2 अक्षोघ' (for अभेद्य) S युधिष्ठिरस्तदा राजा (T1 G4 M1 2-5 राजन्) — ^d) K0 1 विपुलो, K2 5 B D (except D1-3 7) विवर्णो, K4 विपंदो (for विपण्णो)

3 Before 3, D7 ins युधिष्ठिर उ' — ^b) Da D6 M अस्माकं (for अस्माभिर) — ^c) K1 2 पितामह G1 योद्धा कुरुपितामह

4 ^a) Cc अय (as in text) K3 5 D2 अक्षोभ्यो महाव्यूहो — ^b) Ś1 K0-2 : B Da2 Dn D6 8 8 'कर्पिणा, K3 'कर्पण, K5 T2 G3 'कर्पण Dn1 भाष्मेण

कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरितेजसा ॥ ४
 ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्शन ।
 कथमस्मान्महाव्यूहादुद्यानं नो भविष्यति ॥ ५
 अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थ युधिष्ठिरमभिवाहा ।
 विपण्णमभिसंप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६
 प्रज्ञायाम्यधिकाञ्छरान्गुणयुक्तान्वहूनपि ।
 जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ॥ ७
 तत्तु ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

मित्रकर्पण —^a) Ks कल्पित; M1 s 5 कल्पिता K1
 शस्त्र —^a) B D (except D1 s 6 7) S भूरिचर्चसा

5 ^a) Ds वयं च (for ते वयं) D7 ते वयं संशया
 पन्ना —^b) Ks 5 D2 6 सवीर्या, B2 समेता (for
 ससैन्या) S1 Ko 4 B Dn3 कर्पण, K1 कर्षिणा,
 K2 कर्षण, K6 कर्शन, Da1 Dn1 D4 कर्षिण,
 D7 सुदन, D8 कर्शिन, M2 कर्शना —^c) Ks
 कथयास्वान् (s10) —^d) Ks 5 D2 s 6 उत्तारो, K4
 B Da1 (marg sec m) Dn D4 s M1-3 उत्थान,
 D1 निस्तारो, D7 उद्यमो, T1 G4 उद्यात, G1 उद्योगं,
 G2 उद्यतान्, Ca o d उद्यान (as in text) D1 वो
 (for नो) K2 उद्यानो जनयिष्यति

6 ^a) S (except M2) पार्थो, D7 चाक्य S1 अत्र
 वीर्जुन पार्थ —^c) Dn D4 6 7 G2 s इव, M2
 अपि (for अभि) K4 विपण्णमनस राजन्, K6 विप
 मामभिसंप्रेक्ष्य Cc तवानानीकिनीमभिर्सांप्रेक्ष्य विपन्न
 मिल्यन्वय । Cc — Ds om 6^d-8^a —^d) K4 संप्रेक्ष्य
 तव वाहिनी, S त्र (M2 4 स) स्ता च स्वामनीकिनी

7 Ds Gs om 7 (for Ds, cf v 1 6) —^a)
 T2 G1 'या ह्य' (for 'याम्य') —^c) S1 Ko-2 जय-
 त्यल्पा नरा, D4 जयत्यल्पतरा, T2 जयत्यल्पतरा T1
 G2 4 सेना (for येन) —^d) M2 तन्निवेश D2
 जनेश्वर (for विशा पते)

8 Ds om 8^a (cf v 1 6) —^a) K2 4 B Da
 Dn D1 4 5 7 8 Gs Ms तत्र ते, Ks 5 D2 तद्धि ते,
 M1-4 तत्त्वत Cc cites ते (as in text) —^b)
 = Gita 9 1^b Ds 'म्यनुपूर्वश', D7 'म्यनुसूयवे,
 S 'म्यनसूयया —^c) Ks 5 D2 s 7 T1 G2 4 M1 s-5
 तद्, Cc त (as in text) —^d) B4 पांडवे, T2
 Gs भारत

नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८
 एतमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
 पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ९
 न तथा बलवीर्याभ्यां विजयन्ते जिगीषवः ।
 यथा सत्यानृशंसाभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १०
 त्यक्त्वाधर्मं च लोभं च मोहं चोद्यममास्थिताः ।
 युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११
 एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।

9 ^a) K4 B2 4 Dn D4 s एतमेवा, B2 एत
 एवा, Da1 Ds T2 एवमेवा, M4 एकमेवा —^b)
 G4 देवासुरे (for देवा) —^c) Cc किल (as in
 text) —^d) T1 G2-4 महेन्द्रादिदिवौकस (G2 s
 सा), T2 दीन्दिवौकसा

10 ^a) Cd cites बल and वीर्य —^b) Ks 4
 Ds विजयति Ko 2 जिघापव, D3 मनीषव (marg
 sec m पिण), Gs दिवौकसा B Da Dn D4 s s
 T1 G1 2 4 जयति (Da1 Ds यजति, T1 G1 2 4
 जयते) विजिगीषव —^c) K1 s 6 D (except D1 4 6)
 S (except T1 M2 4) शंसाभ्या

11 ^a) Ks-5 B2 D2 6 च मोह च, 5 तथा
 (M सुरा) सर्वे (for च लोभ च) B1 2 4 Da
 Dn D4 s s ज्ञात्वा धर्ममधर्मं च, D1 त्यक्त्वा लोभ
 च मोह च —^b) Ks 5 D1 2 T1 G4 धर्म, K4
 B Da Dn D4 s s T2 G1-3 M लोभ, D2 (marg
 sec m) लाभ (for मोह) K4 B1 s चोद्य (B1
 'त) ममाश्रिता, B2 4 Dn Ds T1 G चोत्तम (Gs
 'द्यत) मास्थिता, Da चोद्यममास्थित Ds धर्मेणैवोद्यमे
 स्थिता Cc cites उद्यम (as in text) —^d)
 = 5 39 7^d, 141 33^d, 146 16^d 6 2 14^d,
 62 34^d, etc Cc यतो (as in text)

12 S1 Ko-2 om (hapl) 12 —^a) B1 अतो
 (for एव) —^c) B Dn D4 7 8 यथा तु, M1-3 5
 तथा मे; M4 तथादौ —^d) = 1 197 25^d 5 66
 9^d 6 21 14^d B 9 62 32^b, etc T1 G2 4
 धर्म (for कृष्ण) — Ds subst for 12^{ad} Ds
 ins after 12

77* यत्र कृष्णश्च वेदात्मा सर्वसर्वेश्वरो हरिः ।
 जयस्तत्र महाबाहो यथा मे ग्राह नारद ।

यथा मे नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२
 गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्टतोऽन्वेति माधवम् ।
 अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुणः ॥ १३
 अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेण निर्व्ययः ।
 पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४
 पुरा ह्येव हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।

सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्तिवति ॥ १५
 अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।
 तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६
 तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ।
 यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्तिदशेश्वरः ॥ १७

C 6 776
B 6 21 17
K 6 21 17

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[(L 1) Dc विश्वात्मा सवदेदे* (L 2) Dc यत
 कृष्णस्ततो जय (for post. half)]

13 M1 2 : om (hapl) 13-14, T G M3 s
 om 13²³ —^a) D1 गुणभूतोऽग्रतः कृष्ण, Dc
 चमूरचश न कृष्ण (sic) Ca c. d cite गुणभूत
 —^b) K1 B Dn 'तोऽन्वे' (for 'तोऽन्वे') Ca
 cites पृष्टतो (as in text) D1 चाहवे, Ca माधव
 (as in text) —^c) K1 B Da Dn D1 s s
 तद्यथा, D1 अन्ययो, D1 मनन्यो, T1 G1 M3 s
 ध्रुवस्तु, T2 G1-3 ध्रुव तु, Ca d अन्यया (as in
 text) K3 s D2 c अव (Dc प्रति)भाति जयस्तस्य,
 Cr अभिजातिजयस्तस्य Ca d cite विजय and अस्य
 (as in text) Cc cites यथा —^d) S1 Ko-2
 D1 सनतिश्चापरे गुणा, K3 s D2 सन (K. सन्म)तिश्च
 पुरो गुण, D1 s सतविश्चापरागुणाद् (Dc 'परो गुण'),
 S (M1 2 : om) सनिधिश्चापरो गुण Ca c d cite
 सनति (as in text)

14 M1 2 : om 14 (cf v l 13) —^a) Dc
 'जानि, Ds Gs 'तेजो (for 'तेजा) —^b) S1 'पूरेषु,
 Da2 D. 'पूरेषु K1 2 निर्व्यय, Dc निर्व्यय, S
 (M1 2 : om) नित्यश —^c) Hypermetric B3
 Dn D1 s 'मयो (for 'तमो) D2 पुरुष शाश्वतोनतो,
 S (M1 2 : om) सनातनोय पुरुषो —^d) = 12¹

15 ^a) Ks ह्येव (for ह्येव) S1 K2 हविर
 (for हरिर्) Cc cites पुरा, एव and हरि —^b)
 K1 s B1 2 : Da1 Dn D1 2 : 8 Gs M5 विकुण्ठो,
 G2 वैकुण्ठे K3 कुलसायक, T2 M1-3 s [S]कुण्ठ-
 साधन, T1 G 'शासन' (for 'सायक) M4 वैकुण्ठ

कुण्ठाधन —^a) S1 Ko-2 Da1 सुरासुराणा विस्फू-
 र्जन्, D1 'सुरान्पुरा देव, D2 (marg sec m)
 'सुरानयो राजन्, Dc 'सुरे महायुद्धे Ca d अवस्फूर्जन्
 (as in text) Cc cites अवस्फूर्जयन् (sic) —^d)
 D1 सौववीत् Ds - S (except M3) को (for के)
 K2 Dc 7 S जयत्वि (T2 'यिन्', M3 'यस्ति')ति

16 ^a) S1 D2 अनुकृष्ण, K1 B Da Dn D1 s s
 कथ कृष्ण, Gs अनुष्टुप्, Cd अनुष्टुप् Kc जय नेति,
 B2 D2 जयेनेति, Dc जयश्चेति, T1 G1 2 : M3
 जयामेति, M1-3 s जयामेति Cv अनु कृष्ण जयामेति
 —^c) Ks s D2 c त्रैलोक्य त (D2 'त्व')प्रसादाद्धि, M
 तत्प्रसादाद्धि तै प्राप्त (M3 श्रेय) —^d) M1-3 s श्रेय
 (for प्राप्त) Gs कृष्णा (for शक्रा)

17 ^a) S तस्मात्ते (for तस्य ते) Da1 Ds का
 चिद्, Gs किंचिद् —^b) B2 पश्यसि —^c) Cc
 येन (for यस्य) D1 यस्यासौ, Dc यदा ते —^d)
 Ks s D2 s विश्वकृत्, D1 जयकृत्, Ca c विश्वभुक्
 (as in text) B1 3 : Da Dn Ds-s G1-3 M3 s
 त्रिदिवे (D2 'शे, D3 'ने')श्वर

Colophon om in S1 Ko 1 — Adhy name
 Ks समाश्वासन, Ks युधिष्ठिरमाश्वासन, D1 अर्जुनयुधिष्ठिर
 सवाद, D2 युधिष्ठिरसमाश्वासन, Ds युधिष्ठिरस्थान, G2
 M युधिष्ठिरार्जुनसवाद — Adhy no (figures, words
 or both) Ks 23, Da2 D1 s M1 2-5 22, Dn1
 27 (wrongly for 21), Dn2 M3 21 (as in
 text), T G 20 — Sloka no Dn Ds 17
 — Aggregate sloka no Ks 761, D1 743

२२

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत् ।
 प्रतिव्यूहन्नीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १
 यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
 स्वर्गं परमभीप्सन्तः सुयुद्धेन कुरुद्वहाः ॥ २
 मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ।
 धृष्टद्युम्नस्य च स्वयं भीमेन परिपालितम् ॥ ३
 अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम् ।

श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४

महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु

सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् ।

युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयोक्त्रं

समाश्रितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ५

समुच्छ्रितं दान्तशलाकमस्य

सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति ।

प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्ति

22

1 ^a) D₈ राजन् (for राजा) — ^b) K₈ 5 D_{a1} D_n D₁ 2 6 समनोदयत् (D_{a1} 'न्'); T₂ समवे°, M अभ्यचो° — °) Ś₁ प्रतिव्यूहान्य°, K₀ प्रातिव्यूहान्°, K₁ प्रतिव्यूहानिने°, K₂ प्रतिव्यूहान्य°, T₂ G₂ 8 प्रतिव्यूहम्°, M₈ 5 प्रतिव्यूहान्°

2 ^a) K₁ यथोद्दिष्टानि नेकानि, K₂ D_{a1} D_{n1} D₈ यथोद्दिष्टा°, D₇ यथोद्दिष्टा° — ^b) K₁ T₂ G₁ 8 प्रतिव्यू (K₁ 'वृ') हत, K₂ प्रत्यव्यूहन्ति, K₅ 'व्यूहत्, D₂ प्रतिव्यूहन्ति, G₂ प्रतिव्यूहानि, M₈ प्रत्यव्यूहन्त — M₁₋₈ 5 om ^{2nd} — °) K₁ 2 स्वर्गं परमभीप्सन्त° (K₁ 'मेप्सन्त), K₄ B D_a D_n D₁ 5 8 S (M₁₋₈ 5 om) स्वर्गं (T₁ G₁ 'र्यं') परम (T₂ स्वजित पर, G₈ जय परम) मिच्छन्त° — ^d) K₈ B D_n D₁₋₄ 6 8 S (M₁₋₈ 5 om) सु (D_{n1} स्व) युद्धं कुरुता (D₁ 'ते') नघा (T₁ G₁ 'नंदन, T₂ 'तानघ), K₅ सुयुद्धे कुरुतानथ

3 T G M₄ 5 ins after 3^{ab} M₁₋₈ ins after inserting 79*

78* भीमसेनमुख सैन्यं धृष्टद्युम्नेन पालितम् ।,
 while M₁₋₈ ins after 3^{ab} M₆ ins after 78*

79* भीमसेनादिभिर्व्यस्य पृतना दिक्षु पालिता ।

[M₆ पालित]

— K₈ om 3^{c-4^d} — °) K₅ चाग्रे हि, D₁ च तथा, D₇ सेनाग्रं (for च स्वयं) B D_a D_n D₁ 5 8 धृष्टद्युम्नश्चरन्तरे, D₂ 'ज्ञेन चास्यग्रे, D₈ 'ज्ञस्य (marg

sec m 'स्तु) वाम च, D₀ 'ज्ञो यथा चाग्रे, T₁ G₁ 'ज्ञस्तथास्तुग्रे; T₂ G₁ 2 'ज्ञस्तथास्तुग्रे, G₈ अनीकस्योत्तर-पार्श्वो, M धृष्टद्युम्नस्तु चाग्रे (M₈ 'ज्य') ग्र — ^d) K₄ यत् भीमेन पालित, K₅ B D S भीमसेनेन पालित° (K₅ 'तित, D₁₋₈ 7 T₂ G₂ M₂ 8 5 'लित)

 D₈ writes the portion of the text from st 4 up to the end of this adhy sec m

4 K₈ om 4 (cf v l 3) D₈ reads 4^{ab} twloe — ^b) D₈ (first time) पालित, T₁ G रक्षित (for पालितम्) — °) K₂ 5 D_{a1} D_n D₂ G₁ सात्वताग्र्येण, K₄ सात्वताग्र्येण, D₀ सत्वता तेन, T₁ G₁ धनुषोग्र्येण C_v oites श्रीमता सात्वतेतिना (sio)

5 ^a) Ś₁ K₀₋₈ 5 D₂ 7 'वाह° (for 'यान°) C_d oites वाह° — ^b) K₈ 5 D₁₋₈ 7 G₁ 8 4 M₁ 8-5 सुप°, C₀ सोप° (as in text) D_a हाटकरत्नभूषित — °) K₀ 2 4 D_{n1} D₁ 5 G₁ 8 M काचनभाण्डयुक्त; K₄ 'भारयुक्त, T₁ G₁ 'पट्टयुक्त, T₂ 'चित्रभाट, G₂ 'भासयुक्त C₀ d oite भाट (C_d 'दानि), and योक्त्राणि — ^d) B₈ समाश्रितो B₁ 8 4 D_{a1} (marg, orig as in text) D_n D₁ 4 8 'पुरस्व, S 'वलस्य (for 'कुलस्य)

6 ^a) D_{a1} समुत्थितं K₁ om (hapl) from दान्त up to 7^a K₄ B D_a D_n D₁ 8 (by corr) 4 5 8 M₂ दत्तश°, K₅ दातशि°, G₂ शतश°, C₀ दत्तश° (sio), C_d दान्तशलाक (as in text) In K₄, the portion of text from शलाक up to the end of the st is lost on a damaged fol T₂ 'च्छित दातशल्याक्षमुग्र — ^b) Some S MSS सुपा-

महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेन्द्रम् ॥ ६

पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो

महर्षिवृद्धाः श्रुतवन्त एव ।

जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौपधीभिः

समन्ततः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ ७

ततः स वस्त्राणि तथैव गाथ

फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।

कुरुत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा

कुर्वन्त्ययौ शक्र इवामरेभ्यः ॥ ८

सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः

परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ।

रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली

विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९

तमास्थितः केशवसंगृहीतं

कपिध्वजं गाण्डिववाणहस्तः ।

धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां

न विद्यते नो भविता वा कदाचित् ॥ १०

उद्धर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेना-

मतीव रौद्रं स विभर्ति रूपम् ।

अनायुधो यः समुजो भुजाभ्यां

नराश्वनागान्युधि भस्म कुर्यात् ॥ ११

स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां

C 6 788
B 6 22 12
K 6 22 12

डर — ^c) B₈ Dn₂ T G₁ ३ ४ चैवम् B Da Dn
D₆ ३ उपाचरत — ^d) S तुष्टुवुस्त (for संस्तुतिभिर्)
K₈ ६ D₂ नरेन्द्रा, Da₁ नरेन्द्र, D₆ नरेन्द्र

7 K₁ om 7^a (cf v l 6) — ^a) K₀ शात्र
वध K₂ वदति, S व्रुवतो — S (except M₄) om
7^b — ^b) B D (except D₂ ३ ५) M₄ ब्रह्मर्षिसिद्धा
(for महार्षिवृद्धा) B D (except D₂ ३ ५) एन, M₄
समेत्य (for एव) — ^c) K₁ जप्यैश्च K₂ B Dn
D₄ १ महौ, ² K₅ तथो (for तथौ) — T G om
7^d — ^d) M सर्वे तथा (for समन्तत) B Da Dn
D₄ ३ M व्रुवत (for प्रचक्रु) — After 7^d, D₈
ins

80* जपन्हि वेदाध्ययन महान्त

जयाय धौम्योऽपि जयाय मन्त्रान् ।

while M₂ ins

81* युधिष्ठिर परिवव्रु समेता ।

8 Ś₁ om (hapl) 8-9 — ^a) B₈ सहस्राणि,
D₆ च वस्त्राणि, M सुवस्त्राणि D₁ गाव, T₂ भृश,
G₁ ३ ताश्च (for गाश्च) — ^b) S (except G₁)
पुष्पाण्यय चैव K₀-३ ६ D₂ ६ निष्क — ^c) S
(except G₁) ब्राह्मणाना, Cd ब्राह्मणसात् (as in
text) — ^d) K₀-२ करोत्यय, D₈ सर्व ददौ,
T G M₄ ददन्ययौ (G₂ 'त्यसौ'), M₁-३ ६ ददौ तदा
(for कुर्वन्त्ययौ) Cd cites कुर्वन् (as in text)
K₃ ६ D₂ इवासुरेभ्यः, K₂ B Da Dn D₄ ३-३ इवा
मरेश — For 8^{cd}, D₁ subst

82* तथैव विप्रेषु महार्हजात

रुक्ममणिमौक्तिकहेमरौप्यम् ।

9 Ś₁ om. 9 (cf v l 8) — ^a) B₈ 'रश्मि
(for 'सूर्य') — ^b) K₀ १ 'देहचित्र', T₂ G₁
'हेमाचित्र' Co cites शतार्द्ध, Cd परार्ध — ^c) K₀-३ ६
D₂ 'रिवांशुमाली, S 'रिव प्रदीप्तो Co cites अर्चिमाली
(as in text) — ^d) K₈ विराजते B₂ स्वचक्र, D₇
सचक्र, T₂ सशक्र

10 ^a) K₀ Da तमास्थित, M₂ ३ ५ समा (M₂
'म')स्थित D₆ S (except T₂ G₁) 'संगृहीत'
— ^b) K₂ ४ B D (except D₁-३ ५ ७) S 'ध्वजो
K₂ B D (except D₁ २ ६-७) S 'पाणि (for हस्त)
— ^d) G₁ भेद्यते (for विद्यते) D₁ योधयिता, D₅
न भविता K₀ om नो K₂ ४ B₁-३ D (except
D₂ ६) S om वा B₂ 'तापि कुत्र (for 'ता वा
कदा') S कथ' (for कदा')

11 ^a) Ś₁ K₂ Dn Dn₁ D₁ २ ६-३ G₂ ३ M₅ Co
उद्धर्त, K₁ तद्धर्त, D₈ उद्वेज D₂ पुत्रस्य सेनाम्,
D₄ देव सेनाम् — ^b) K₅ अनीश्व (for अतीव) K₃
transp रौद्र and रूप D₇ तीव्र स, S रौद्र हि
— ^c) Dn₂ समुजो G₂ आयोधने य संगदी भुजाभ्या
— ^d) K₆ नागश्चनासन् (sic), Da₁ D₂ T G₁ ४
M₂ ४ नराश्च नागान् (for नराश्च) T G इह (for
युधि)

12 ^a) K₆ भीमसेन Ś₁ K₀-२ 'तोभुजाभ्या — ^b)

वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता ।

तं प्रेक्ष्य मत्तर्पभसिहखेलं

लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२

समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं

प्रविश्यथुः पङ्कगता इवोष्ट्राः ।

वृकोदरं वारणराजदर्प

योधास्त्वदीया भयविग्रसत्त्वाः ॥ १३

अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् ।

अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४

वासुदेव उवाच ।

य एष गोप्ता प्रतपन्बलस्थो

यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।

स एष भीष्मः कुरुवंशकेतु-

र्येनाहतास्त्रिशतो वाजिमेधाः ॥ १५

एतान्यनीकानि महानुभावं

गृह्णन्ति मेधा इव धर्मरश्मिम् ।

एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर

काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्पणेण ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

केषां ग्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय ।

उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ १७

के पूर्वं ग्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने ।

M₂ वीररथ स, Co as in text —^c) D₈ तत्र (for प्रेक्ष्य) B D_n D_n D₄ त तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं, S त तत्र सिंहर्षभतुल्यवीर्यं (M₂ 'रूपा) —^d) K₈ 5 D₂ 8 6 6 'मानवीर्यं, D₁ 'मप्रकोप, Co 'मानसिद्ध (sio)

13 ^a) M₁-8 5 त वीक्ष्य S त्वदीया (for दुरासद) — D₈ reads 13^b after 13^d —^b) B D_n D₄ 8 T₁ G₄ संविश्यथुः, D₈ प्रकपते, M₂ विविश्यथुः D₁ शत्रुगणास् (for पङ्कगता) K₁ om, K₈ 5 D₂ 8 5 7 यथा गा, K₄ M यथा गजा, B D_n D_n D₄ 8 यथा द्विपा, D₁ तदानीं, D₈ T G यथा गौ (for इवोष्ट्रा) —^c) D_n 'राजदर्पण —^d) S (mostly) योधा S₁ Ko-2 D_n D₈ 'भग्न' (for 'विग्र') Co cites विग्र — After 13, S (except M₈) ins

83* विपण्णरूपा कुरुसैन्यमुख्या

यभूविरे शुष्ककण्ठा विरूपा ।

[(L, 2) T₂ 'कर्णा (for 'कण्ठा)]

14 ^c) S₁ Ko-3, 5 D_n D_n D₂ 8 8 M₈ 'श्रेष्ठ —^d) G₈ जनार्दन

15 T G om the ref S₁ Ko 1 श्रीवासुदेव, K₈ सजय उ, B₈ D₈ श्रीकृष्ण उ, D₂ श्रीवासुदेव उवाच —^a) Ko 2 य एव B₈ राजा, D_n (marg sec m) D_n D_n D₄ 8 रोषात् (for गोप्ता) D₈ प्रनयन् (for प्रतपन्) D₈ बलीयो, D₈ बलिस्थो —^b) B₈ D_n D_n D₄ 8 Ntlp इवाररक्ष, D_n इवार-

राक्षस (sio), D₈ इवेक्षते च, S 'क्षते ह (M₁ 'क्षते सह) —^c) Ko 2 8 D₂ 4 G₁-3 एव (D₁ 'व) (for एष) —^d) Ko 3 त्रिशतो, K₁ ते शतो, B D_n D_n D₈ 8 S त्रि (D_n D₈ G₂ 8 M₈ त्रि) शत K₈ वाजिमेक D₁ येनादितास्त्रिशता शौरिसधा — After 15^d, K₁ writes and cancels 17^{abc}

16 ^a) K₈ महानुभावा —^b) K₂ 8 D₂ T₁ G₁ 8 4 गृह्णति, T₂ वहति, Co गृह्णन्ति (as in text) Ko धर्मरश्मि B₁ 2 4 D₁ 8 S रश्मिमंतं, B₈ D_n D₄ 8 रश्मिवत्, D_n रश्मिजाल (for धर्मरश्मिम्) —^c) K₁ हुत्वा, K₈ दत्त्वा, G₂ हतुं —^d) K₄ काक्षति M योद्धुं (for युद्ध) S (except M₈) पुरुष' (for भरतं) — K₂ B D_n D_n D₂ (ins only lines 1-7, with the remark "इत्यादि दुर्गास्तोत्र त्यक्तमस्ति") 4 7 8 ins a passage, given in App I (No 1), containing the Durgāstotra, after 16, while K₄ ins it after 18

17 For the repetition in K₄, cf v 1 18 S₁ श्रीधृतराष्ट्रः —^a) T₂ M₂ के वा (for केषा) K₈ तत्राज्ञौ (for तत्राग्रे) D₈ केषा प्रतिष्ठा युच्वाजौ —^b) K₈ 5 D₁-8 5 7 योधा युध्यन्तु (K₈ D₁ 8 7 'त) संजय, S योधा योद्धु (T₂ योद्धारोच) व्यवस्थिता — K₈ om (hapl) 17^c-18^d —^c) K₈ D₈ अत्युग्र, Co उदग्र (as in text) K₈ B₁ 2 4 के तु, B₈ M के च, D_n D₁ 8 8 के वा, D₂ 8 के तु (for केऽत्र) —^d) D₈ 8 G₁ 8 के च (G₈ 'चिद्) (for के वा) B₂ D₈ विचेतन

मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १८

कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः ।

वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ १९

संजय उवाच ।

उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृपिरे मुदा ।

स्रग्धूपपानगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ २०

संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ।

संसर्पतामुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ॥ २१

वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।

कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ २२

C 6 829
B 6 24 7
K 6 24 7

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

18 K₃ om 18 (cf v 1 17) — ^a) K₅ प्राहृतम् (for प्राहरत्) — ^b) Ś₁ K_o 1 'कपिनि, K₂ 'कपिते, T₁ G₂ 4 'कपना' — ^c) K₃ 5 B D_a D_n D₁₋₃ 3 पाडवेया वा, D₆ पाडुयोधा वा, T₁ G पाडवाश्चैव, T₂ पाडवाना च M मामकाना पाडवाना — After 18, K₄ ins a passage given in App I (No 1), followed by a repetition of st 17-18

19 D₁ M₂₋₃ om 19 — ^b) Ś₁ K_o-2 5 D_a2 D_n1 D₁ 2 3 G₁₋₃ M₁ गघो (for गन्ध) — ^c) K₁ D₅ T₁ G वायु (D₅ 'यु'), D₁ 3 वात (for वाच) C_o प्रदक्षिणा (as in text) K_o 2 5 D₂ 5 T₁ G प्रदक्षिणाश्चैव (D₅ 'गन्ध' — ^d) K₃ D₂ 7 M₁ अपि, K₅ इव (for अस्मि)

20 ^a) D₅ योधा (for तत्र) — ^b) D_a1 समपिरे (for जहृ) K₄ B D_a D_n D₁ 3 T G तदा (for मुदा) D₆ गर्जता चक्रिरे मुदा — ^c) Ś₁ K₂ स्रग्धूपपानं; K₃ स्रग्धूपपानं (hypermetric), K₄ B₁ 2 4 D_a D_n D₁ 4 3 स्रज समा सुगंधा (B₂ 'धी')नाम्, B₃ स्रग्धूपपानसुगंधानाम् (hypermetric), D₅ सुगंधवायो योधानाम्, D₆ स्रजा च पानं, D₇ स्रग्धूपाना च गंधानाम्, S स्रजामुदार (G₂ 4 M₁ 3 5 'दाम')गंधानाम्, C_v स्रजश्चोत्तमगंधानाम् — ^d) K₄ B D_a D_n1 D₁ 'ये तु; K₅ 'यन्त्र (hypermetric) (for 'यत्र) B₃ 'द्वे, M₆ 'द्वे

21 ^a) K₁ सहिता, K₅ सहता, D_a1 सवद्धा, D_a2 सवधा T₁ G₁ अनीतानां, C_o अनीकानां (as in text) — ^b) D₅ व्यूढाना C_o cites व्यूहा — ^c) K₂ संसर्पतामुदीर्णानां (sic), K₄ 'पंता मुदीर्णानां,

B D_n D₁ 4 3 ससर्गात्समुदी, D_a ससर्प (D_a2 'प्य') समुदी, D₅ समेत्य सर्जता नृणा (sic), D₆ समेता नामघूर्णाना, T₁ G ससर्पतामनीकाना C_o cites संसर्पन् — ^d) D₁ विवर्ण, D₅ 6 निनाद, C_o विमर्द (as in text)

22 ^a) K₃ 5 D_n1 D₂ 6 तुमल — ^b) K_o शख भीरीविमिश्रित, K₃ D₁ 'भेरीविमिश्रित', D₅ 6 'भेरी-समुद्भव', S 'शब्द (M₂ 'चक्र')विमिश्रित' — After 22^{ab}, K₄ B D_a D_n D₁ 7 3 ins

84* शूराणा रणशूराणा गर्जतामितरेतरम् ।

उभयो सेनयो राजन्महान्यतिकरोऽभवत् ।

अन्योन्य वीक्ष्यमाणाना योधाना भरतर्षभ ।

[(L 2) C_o cites व्यतिकर — (L 3) D_a1 वीक्ष] — ^c) T₁ G₂ 4 वि (for च) — ^d) G₃ हयाना (for सैन्याना) T G स (for च)

Colophon — Sub-parvan D_n जंबूद्विप (D_n2 om द्विप)खड्ग, followed by समाप्त — Adhy name K_o भीष्मनिर्याण, K₂ 5 D₂ सैन्यवर्णन, D₁ सेनासमागम, D₆ अर्जुनं प्रति कृष्णवाक्य, D₇ कुरुपाटवसेनयो समागम, G₂ M₁ 2 4 युधिष्ठिर (G₂ 'ष्ठिरस्व')सेनाचोदन — Adhy no (figures, words or both) D_a1 D_n2 D₁ M₁ 3-5 23, D_a2 D_n1 24, T₁ (by corr sec m) 2 G 21, M₂ 22 (as in text) — Śloka no D_n1 8, D_n2 7 — Aggregate śloka no K₅ 783, D₁ 765

After adhy 22, S reads adhy 41, followed by the Bhagavadgītā, adhy 6 23-40

२३

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

सामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

अत्र शूरा महेष्वागा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदीयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥ ६

23

[N B — Of the comm used in the Critical Apparatus for the Bhīsmaparvan, Arjunamītra has no proper comm on the Bhagavadgītā, i e, adhyāyas 6 23-40, but in its place the Ca MSS write Śrīdhara's comm, which is not used in the Critical Apparatus. Devabodha probably had his comm on the Gītā, but it has not so far come to light — Seven additional MSS, viz, Śs-1 Ks N1, and twelve additional commentaries, viz, Cā b o g k l m n r s u v, are used in the Critical Apparatus of the Bhagavadgītā. Of the commentaries Cā begins from Gītā 2 6^d, Cb is fragmentary extending up to st 16 of Gītā adhyāya 7, Cc comments on Gītā adhy 1-2 only, Cg k m begin from Gītā adhy. 2, Cl begins from st 12 of Gītā adhy 1, and C4 begins from st 11 of Gītā adhy 2]

☞ K4 Da2 om adhy 23-40, Ś2 breaks off at the beginning of 6 30 18, Ś1 s om adhy 23, in Śo the portion of text up to पाम in 6 24 6^e is missing

Before the ref of 6 23 1, Ko-2 ins a passage given in App I (No 2), while Ś1 ins अथ गीता लिख्यते । श्रीगणेशाय नमः ।, Ks अतः परं गीता लिख्यते, D1 अथ गीता, D2 अतः परं गीता भविष्यति । ॐ नमो नारायणाय । श्रीकृष्णाय नमः ।, G2 श्रीकृष्णाय

नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः । हरि ॐ शुभमस्तु ।
followed by

85* कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यध्वजकीर्तनम् ।

चामुदेन जगद्योनिं नमि नारायण हरिम् ॥

and 1*, and श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । ॐ

1 ^a) Cf 6 1 2^e — ^b) Śs 3 Ks Cb सर्वत्र समागमे, Cn v as in text Cc cites समवेता (as in text) — ^c) Cf 2 66 37^d 6 22 18^e — ^d) = B 7 121 1^d B 9 61 1^d Dn1 Ds . e G14 M2 s s किमकुर्वत, Cu v किमकुर्वत (as in text)

2 ^b) Gs व्यूढ, Cc n व्यूढ (as in text) D^e तथा — ^c) = 6 47 2^a, ŚS 16^e — ^d) Cup राजा + अवचनम्

3 ^b) K1 महती (sic) K1 Dn1 Ds चमू (sic) — ^c) Gs व्यूढ (sic)

4 ^a) Cf B 9 2 43^e — ^d) = 6 95 12^b B 7 85 41^d

5 ^a) Ds 'अकितात' (sic) (for 'अकितात') — ^b) Ks काशी — K1 om (hapl) 5^e-6^b — ^c) = 5 169 2^a B 8 6 22^e — ^d) Ś1 Ds 'पुंगव'

6 6^a = 5 167 5^e — 6^b = B 8 6 24^d — ^c) G2 s उत्तमो Ds नकुल सहदेवश्च (= 16^e) युधाम * * मौजसौ — ^e) = 5 149 50^e Ko द्रौपदीयाश्च (sic)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
 नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७
 भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
 अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाम्यहन्यन्त स गवदस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
 ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

C 6 845
B 6 25 16
K 6 25 16

7 ^a) = 5 54 59^a — ^c) Śs Ks Cb नायकान्
 — After 7, Śs Ds ins

86* सैन्ये महति ये सर्वे नेतार शूरमता ।
 [Ds ते नरा मवमता (for the post half)]

8 ^b) Śs 8 Ko-2 c Ds c Cb कृप शल्यो जयद्रथ,
 Cu as in text — ^c) = 4 36 11^c 5 46 6^{cd},
 56 15^c 6 88 22^a — ^d) Cf B 7 150 34^b
 Ks Da1 D. 8 T2 G1 8 सौमदत्ति (T2 'त्त'), D2
 सौमदत्त, Cb o n u सौम (as in text) Śs 8
 Ko-2 c Ds c Cb च वीर्यवान्, B G1 Cn जयद्रथ,
 Cnp तथैव च (as in text)

9 ^b) = B 7 115 16^d cf B 8 9 94^b
 Ms मदर्थं, Cu मदर्थे (as in text) 9^{cd} = 6 47
 4^{cd} — ^c) G2 'शास्त्र', Cu u 'शास्त्र' (as in text)
 — ^d) = 2 5 37^b 3 260 13^b 4 30 25^b,
 36 12^d 5 149 6^d, 169 4^d B 7 95 51^b, 145
 44^d, 158 61^b B 8 6 5^b Śs-3 Ko-2 c Cb नाना,
 Cu सर्वे (as in text) Ds नानाशास्त्र

10 = (var) 6 47 6 — ^b) Śs Cb भीमा,
 Cr u भीष्मा (as in text) — G1 om. from 10^{cd}
 up to 6 24 26 — ^c) Ds तुदता तेषां, Gs त्विदमेवेद,
 Cu त्विदमेतेषां (as in text) — ^d) Śs Cb M1 भीष्मा,
 Cr u भीसा (as in text)

11 G1 om 11 (cf v l 10) — ^a) Śs 2 4
 Ko-2 c B2 Ds T2 M Cb तु, Cv च (as in text)
 — ^c) = 6 47 9^c

12 G1 om 12 (cf v l 10) — 12^{bcd} = 6 47
 22^{bcd} — ^b) = (var) 6 17 5^b — ^c) = 6 91 49^c

B 8 3 18^a — ^d) = 6 73 46^b B 7 14 32^d,
 88 20^d

13 Cf 6 47 23 G1 om 13 (of v l 10)
 With 13^{ab}, cf. B 8 11 36^{ab} — ^a) = B 7 13.
 15^a, 88 27^a (var) 9 16 28^c — ^b) = B 7
 82 4^b — ^c) = 6 41 3^c Śs 'वामि', Cl n u 'वान्य'
 (as in text) — ^d) = 3 127 7^d 4 57 3^d A
 few MSS तुमलो

14 G1 om 14 (of v l 10) — 14^{ab} = 6 47
 24^{ab} — ^a) G4 Ms 8 श्वेत, Cl u श्वेतैर् (as in
 text) Ks युक्तो, Ds 8 युक्तैर्, Cl u युक्ते (as in
 text) — ^b) Ks N1 G2 महती (sic)

15 = 6 47 25 G1 om 15 (of v l 10) — ^a)
 K1 पञ्चजन्य (sic) — ^d) = 5 141 32^b, 154 19^d.
 B 15 23 9^b

16 = 6 47 26 G1 om 16 (of v l 10)
 K1 om 16^a-17^b — ^b) = 1 135 7^b, 182 14^b
 3 2 1^r, 3 1^b, 37 1^b, 162 9^b 4 21 34^d, 32
 11^b, 24^b, 66 1^b, 67 12^b, 33^d 5 6 4^d, 18 22^b 6.
 19 24^b, 21 1^d B 7 126 30^b, 157 41^b B 9 55
 11^b B 12 37 31^b, 45 4^b B 15 3 13^d, 9 10^d, etc.
 etc ('Epic tag') N1 कुत्ति (sic) — ^c) = 2 44
 14^c 3 36 14^a, 23^a, 48 2^a, 141 23^a, 158 33^c,
 296 32^c 4 39 2^c 5 56 31^a, 124 7^c, 138 22^c,
 139 24^c, 36^a, 141 36^a 6 19 18^c, 46 51^c, 95 9^c,
 97 6^c, 101 30^c, 106 6^a, 117 45^a B 7 111 46^c,
 178 7^c, 11^c, 184 6^c B 8 11 30^c, 22 8^c, 78 16^c,
 96 49^a B 12 167 21^c B 15 17 8^a — ^d) M2
 सघोष, Cl u सुघोष (as in text)

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
 सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्नुः पृथक्पृथक् ॥ १८
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९
 अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
 प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
 हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१
 यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२
 योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र ममागताः ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्दुन्दैर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३
 एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतान्ममवेतान्कुरुनिति ॥ २५
 तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनय पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६
 श्वशुरान्गृह्णद्द्वैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धृन्वस्थितान् ॥ २७

17 = (var) 6 47 27 G₁ om 17 (cf v l 10), K₁ om 17^{ab} (cf v l 16) — ^a) G₂ M₂ परमेष्वासः, Cl u 'पवास' (as in text) — ^b) = 5 81 31^d, 138 23^b, 150 6^b B 7 111 45^d Ś₁ 'रथा' Cl u 'रथ' (as in text) — ^d) = B 7 130 4^d G₂ सात्विकिश् (sic) K₁ reads सात्विकिं वा (for सात्यकिश्चा), and om from पराजित up to याश्च in 18^b (cf v l 18^{ab} in Ś₁-3 Ko-2 & D₃ Cb)

18 G₁ om 18 (cf v l 10). — ^{ab}) Ś₁-3 Ko-2 & D₃ Cb पाचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च (K₁ om up to याश्च, cf v l 17^d) पंच ये (Ś₂ के, Ko ० च), Cl u as in text — ^d) = B 7 146 137^d B 8 87 90^b K₁ B₁ शस्त्र, Cl r u शङ्खान् (as in text)

19 G₁ om 19 (cf v l 10) — ^a) K₁ सुघोषो, Cl r u स घोषो (as in text) — ^b) Ś₁ K₁ Ñ₁ D₂ & Cl विदारयत् (Ñ₁ D₂ 'न्'), K₅ D₁ D₁ D₅ & M₂ व्यदारयन्, D₁ व्यकपयत्, Cu व्यदारयत् (as in text) — 19^{cd} = (var) 6 47 29^{cd} — ^c) D₆ पृथिवी (sic) — ^d) A few MSS तुमलो K₃ D₁ & व्यनुनादयत्, K₆ B₈ [s]व्यनुनादयन्, M₄ [s]व्यनु, Cb l u व्यनु (as in text) Cc oites अनु

20 G₁ om 20 (cf v l 10) — ^a) Cr oites अवस्थितान्

21 G₁ om 21 (cf v l 10) Before 21^{cd}, Ś₂ K₂ & Ñ₁ B D₁ (marg) D₂ & ० १ T₂ G₂ & M₂ ins अजुं उ' (S MSS om उ') — ^c) = 21^c, 6 24 10^c Ś₁ & Ko 1 & Cb उभयो सेनयोर्मध्ये (by transp), Cl r u as in text

22 G₁ om 22 (cf v l 10) — ^a) K₂ & D₁ D₁-4 & T G₂ & निरीक्ष्ये (sic) — ^c) D₃ कैर्, M₂ तैर्, Cl n u कैर् (as in text) — ^d) D₁ 'समुद्यते' (sic)

23 G₁ om 23 (cf v l 10) — ^a) M₂ योद्य मानान्, Cu u योत्स्यमानान् (as in text) K₃ & D (except D₁, D₂ om) T₂ G₂ & अवेक्ष्ये (sic) — ^c) K₆ धृतराष्ट्रस्य, D₃ m दुर्योधनस्य, Cu धार्तराष्ट्रस्य (as in text) K₁ & D₆ M₃ दुर्दुन्दै (sic)

24 G₁ om 24 (cf v l 10) Before 24, all MSS (K₄ D₂ G₁ om) ins सजय उ' (Ś₁ K₁ D₁ S om उ') — ^c) = 21^c, 6 24 10^c Ś₁ & Ko-2 & Cb उभयो सेनयोर्मध्ये (by transp), Cl u as in text

25 G₁ om 25 (cf v l 10) — ^b) = 1 1 11^c

26 G₁ om 26 (cf v l 10) — ^a) M₂ कुरुन्, Cl u स्थितान् (as in text) — ^d) = B 10 11 1^b

27 G₁ om 27 (cf v l 10) — ^a) Some MSS श्वशुरान्, स्वसु Ñ₁ श्यालान् (for चैव) — ^c) K₅ D₂ समीक्ष्याथ, G₂ समीक्ष्य च, Cl u समीक्ष्य स (as in text)

कृपया परयाविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ।
 दृष्टेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सुन्समवस्थितान् ॥ २८
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
 गाण्डीवं संसते हस्ताच्चक्रचैव परिदह्यते ।
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संवन्धिनस्तथा ॥ ३४
 एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सवान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७

C 6 888
B 6 23 37
K 6 23 37

28 G₁ om 28 (cf v l 10) —^a) = 3 284
 8° B 12 49 55^a —^b) S (Śs om) K₀₋₂ 8 B
 Cb k सीदमानोब्रवीदिद, Cl u as in text — Before
 28^{ad}, all MSS (except D₂ 8, K₄ D₂ G₁ om)
 ins अर्जुन उ° (Ś₁ K₁ D₁ T G₂₋₄ M om उ°) —^c)
 K₈ 8 N₁ D₂ D₁ D₁ 4 7 S (G₁ om) Cu दृष्टेऽम, B₄
 D₈ 8 दृष्टेऽतान्, D₅ दृष्ट्वा स- (sic), D₈ दृष्ट्वैव (for दृष्टे-
 मान्) K₀₋₂ सुजनान्, K₈ 8 N₁ D (except D₂ 8,
 D₂ om) Cn u स्वजन (for स्वजनान्) —^d)
 = (var) 5 193 61^b B 7 139 80^b K₂ 8 B₁ 2 4
 D (except D₂ 8 8, D₂ om) S (G₁ om) Cu
 युयुत्सु, N₁ युद्धाय (for युयुत्सुन्) K₈ 8 N₁ D₂
 D₁ D₁ 4 7 8 S (G₁ om) Cu समुप (K₈ G₄ M₂
 "मव" स्थित, B D₈ 8 समुपस्थितान् (for समव°)

29 G₁ om 29 (cf v l 10) —^a) = B
 7 74 9° Ś₂ सर्व, Cb u मम (as in text) —^b)
 = B 15 3 60^b M₁ 8 8 परिशुष्यते, Cl "शुष्यति
 (as in text) D₆ सुख चापि विशु° — With 29^{ad},
 cf B 8 26 16°

30 G₁ om 30 (cf v l 10) —^a) D₈
 गाढिव, D₆ गाजीव (sic), Cu गाण्डीव (as in text)
 D₂ 8 8 अंसते (sic) S₁ 2 K₀₋₂ Cb स्वसते गाढिव
 —^b) K₈ D₈ 8 परिदह्यति, Cl u "दह्यते (as in
 text)

31 G₁ om 31 (cf v l 10) With 31^{ab}, of
 5 73 16^{ab} — After 31^{ab}, T₁ G₄ repeat 30^{ad}
 —^c) T₁ G₄ श्रेयो न, Cu श्रेयोऽनु (as in text)
 —^d) K₈ हत्वाहवे स्ववाधवान्

32 G₁ om 32 (cf v l 10) —^a) D₈
 न काक्ष्ये, G₂ नाकाक्षे, Cu न काङ्क्षे (as in
 text) —^b) Ś₂ K₁ 8 न राज्यं न, Cb l न च
 राज्य (as in text) —^d) = 5 131 36^d, 133,
 3^d G₂ (before corr) 8 च, Cu वा (as in
 text)

33 G₁ om 33 (cf v l 10) —^a) D₂ ये
 माम्, M₁₋₃ 8 एषाम्, Cu येषाम् (as in text)
 Ś₁ K₀₋₂ जीवित मे, Cl u काङ्क्षित नो (as in text)
 —^b) T₂ भोगैः, Cu भोगा (as in text) —^c)
 Ś₁ 2 K₀₋₂ 8 Cb त एव (K₈ Cb एवे) मे स्थिता योद्धु
 —^d) = B 9 2 21^d Ś₁ 2 K₀₋₂ 8 Cb सुदुस्त्यजान्,
 Cu धनानि च (as in text)

34 G₁ om 34 (cf v l 10) —^b) = 3
 81 23^b K₁ प्र (for च) —^c) MSS (indiscrimi-
 nately) श्वसुरा, स्वसुरा, स्वशुरा K₁ पुत्रा, G₂
 पौरा (for पौत्रा) —^d) N (except K₁ B₂
 D₂ D₁, Ś₆ K₄ D₂ om) श्याला, Cn u स्याला
 (as in text) D₈ शाला संबंधिवाधवा

35 G₁ om 35 (cf v l 10) —^a) Ś₁₋₃
 K₀ 8 किमु, Cb c l किं नु (as in text) B₄
 (m as in text) महीपते, Cn महीकृते (as in
 text)

36 G₁ om 36 (cf v l 10) D₈ om 36^{ad}

37 G₁ om 37 (cf v l 10) —^b) Ś₂ 8
 K₂ 8 D₂ Cb l स्व (for स) —^c) K₈ स्व
 जनान्, D₂ सजन, Cn u स्वजन (as in text)

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
 अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वाष्पेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१
 संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥ ४४
 अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६
 एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 विसृज्य सगरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

38 G1 om 38 (cf v l 10) —^a) Ds यद्य-
 या ते (s1c) —^o) = 39° Ds कुलक्षय^o (s1c) Ds
 पाप, Cu u दोष (as in text) —^a) = 5 146
 20^a Ś1 Ka.1 मित्रद्रोहि, Cl 'द्रोहे (as in text)

39 G1 om 39 (cf v l 10) —^e) = 38°
 Ds कुलक्षय^o (s1c) —^a) Ś1 2 K1 6 स, Cb l u प्र
 (as in text)

40 G1 om 40 (cf v l 10) —^a) G2
 'मोपि (s1c) N1 अधर्मोभिभवाच्च्युत (s1c)

41 G1 om 41 (cf v l 10) —^b) T2 प्ररु^o,
 G2 प्रदूष्यति (s1c)

42 G1 om 42 (cf v l 10) —^a) = 5 70 33°

43 G1 om 43 (cf v l 10) —^a) Ds
 जातिधर्मा, Cu जाति^o (as in text) Cb उत्साद्यते
 जातिधर्मं कुलधर्मश्च शाश्वत

44 G1 om 44 (cf v l 10) —^a) K2 उत्पन्न^o,
 Ks उरिसन्न^o, B1 s Ds उच्छन्न^o; D1 2 उच्छिन्न^o,
 Cu उत्सन्न^o (as in text) —^a) = B 13 68 32^b
 K1-3 N1 Da1 Dn1 D1-3 6 S (G1 om.) 'शुश्रुम',
 Cl u 'शुश्रुम (as in text)

45 G1 om 45 (cf v l 10) —^a) = B
 7 196 50^a —^b) M2 कर्तव्येवसिता वय (s1c)

—^o) = B 7 196 50° M1 'भोगेन, Cu 'लोभेन
 (as in text) —^a) K1 हतु सुजनमुद्यता, K2 कर्तुं
 स्वजनमु^o, Ks स्वजनान्हतुमु^o, Cu as in text

46 G1 om 46 (cf v l 10) —^o) Dar
 (marg sec m) धार्तराष्ट्रान् (s1c)

47 G1 om 47 (cf v l 10) Before 47, all
 MSS (K1 Da2 G1 om) ins सजय उ^o (Ś1 K1 D7
 T G2-4 M om उ^o) —^a) Cf B 7 202 154^a.
 S (mostly) सखे — Ks transp 47^b and 47^d
 —^b) = 3 71 29^d 4 41 8^d B 7 40 13^d,
 114 95^b, 166 38^b, 167 34^b, 169 16^d, 200.
 69^b D1 रथोपस्थम्, Cl r u रथोपस्थ (as in text).
 —^c) = B 7 114 95° of 4 36 25^d B 7 200
 68° Ś1 2 K1 6 उत्सृज्य, Cl r u विसृज्य (as in
 text)

Colophon — Sub-parvan All MSS (Ś3 K4
 Da2 G1 om) श्री or श्रीमद् (Ks G4 om श्री or
 श्रीमद्) भगवद्गीतासु (Ks भगवद्गीताया) उपनिषत्सु
 (Ks D7 om उपनिषत्सु) Ko s s N1 B3 Da1 Dn
 D1 2 4-6 s Cv cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
 र्जुनसंवादे, Ks M1 s s श्री (Ms om श्री) कृष्णार्जुन-
 संवादे, T1 G4 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T2 G2
 M2 परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (G2 'शास्त्रनिर्णये) श्री (G2

२४

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।
विपीडन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कञ्जमलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतच्चयुपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तवोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिमुदन ॥ ४

गुरुनहत्वा हि महानुभावा-

ञ्ध्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव

भुञ्जीय भोगाद्युधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तैस्वस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७

C 6 885
B 6 26 7
K 6 26 7

om श्री) कृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy namz* Ś₁ Ko-3 5
Ñ₁ Da₁ Dn D₁ 5 5 अर्जुन(D. om अर्जुन) विपाद;
D₁ T G₂ 4 अर्जुनविपादयोग, K₆ B₂ सैन्यदर्शन,
B₂ सैन्योपदर्शन, D₂ अर्जुनपरिवेद — *Adhy no*
(figures, words or both) D. M₂ 24, T G₂ 4 23
(as in text), M₂ 25 — *Bhagavadgītā adhy no*
(figures, words or both) Ś₁ K (K₁ om) Ñ₁ B
Da₁ Dn D₁ 4 6-3 G₂ 8 M₁ 2 5 1 — *Śloka no*
K₃ 2 Dn D₁ 2 5 5 G₂ 47, Da₁ (erroneously) 48,
M₁ 46

24

☞ K₄ Da₂ om this adhy (cf note at the
beginning of adhy 23)

1 St 1-10 are not noticed in C₅ — Ś₂ om
up to पाम in 6° (cf note at the beginning of
adhy 23), G₁ om 1-26 (cf v l 6 23 10),
K₁ om 1 D₂ om the ref —^b) T₂ अश्रुपूर्ण
मुखक्षण, Cu as in text —^c) Ś (Ś₂ om) K₆ B
Cb सीटमानन्, Cn u विपीडन्तम् (as in text)

2 Ś₂ G₁ om 2 (cf v l 1) K₁ om the ref
—^a) K₂ 5 D₂ T₁ G₂ 4 Cb k त्वा, Cl u त्वा (as
in text) —^c) = B 9 31 24^c

3 Ś₂ G₁ om. 3 (cf v l 1) —^a) Ś (Ś₂ om)
K₆ B (B₁ m 4 m as in text) D₂ (marg sec m
as in text) 6 T G₄ Cb k मा क्लैब्यं गच्छ कैतिय, Cl n
u as in text —^b) = 3 240 23^d B 7 143 13^d,
183 24^d B 12 106 3^d

5 Ś₂ G₁ om 5 (cf v l 1) —^b) Ś₁ 4 5
(m as in text) K₆ Cb श्रेयश्चतु, K₆ श्रेयस्कर,
D₂ श्रेयो भुक्त, Cl n u v श्रेयो भोक्तु (as in
text) Ś₁ 5 K₆ 5 5 Ñ₁ B Da₁ Dn₁ D₂ 3 5 5 5
भैक्षम्, Cc l n u v भैक्षम् (as in text) —^c)
D₂ कामाश्च, G₂ काम्यास्तु Ś (Ś₂ om) K₆ 1 5
D₂ Cb न त्वर्थकाम(Ś₂ 5 K₆ D₂ मा)स्तु गुरुनिहत्य,
Cl n u as in text —^d) D₂ 5 भुजीत, Cl n u
भुञ्जीय (as in text) D₂ प्रदिग्धान् (sic)

6 G₁ om 6, Ś₂ om 6^{ab} (cf v l 1) —^a)
Ś₂ 5 (marg) Cg k नैतद्विद्मः, G₂ न चैतद्विदु,
Cl n u v न चैतद्विद्मः (as in text) —^b) Ñ₁
(m as in text) उत, Cn u यदि (as in text)
—^d) Ś₁ 5 5 5 K₆ Cā k ते न स्थिता, K₁ तेना
स्थिता, Cb l u तेऽवस्थिता (as in text) D₂
प्रत्यनीकेषु योधा, Cu प्रमुखे धार्तरा (as in text)

7 G₁ om 7 (cf v l 1) —^b) Ś₂ 5 K₂ 3 5
B Da₁ Dn₁ D₁ 7 T₁ G₄ M₂ त्वा, Cā b k l u

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
 द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
 अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
 राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८
 संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
 न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
 तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥ १०

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतास्रनगतास्रं नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
 न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
 न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२
 देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३
 मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
 आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४
 यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
 समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

त्वा (as in text) —^d) K₁ D₈ M₂ s त्व,
 Cā l u त्वा (as in text)

8 G₁ om 8 (cf v l 1) —^b) Ś₂ s s m s o
 K₆ Cā b य, Cl u v यत् (as in text)

9 G₁ om 9 (cf v l 1) —^b) K₆ B₈ 4
 Da₁ T G₂ (orig) s s M₂ s Cl u परतप, Cā b
 परंतप (as in text) —^c) Ś₂ o B₁ D₁ s o T₂
 Cā न योत्स्यामीति, Cl u न योत्स्य इति (as in
 text) —^d) Da₁ D₈ तूष्णी, Cl u तूष्णी (as
 in text)

10 G₁ om 10 (cf v l 1) —^b) = 1 151
 7^b, 14^d, 211 16^b 5 179 1^b B 7 107 14^d,
 115 38^d, 122 47^d, 123 23^d, 128 4^b B
 14 74 6^b —^c) = 6 23 21^c, 24^c B₁ 4 D₈
 उभयो' सेनयोर्मध्ये (by transp) —^d) Ś K₆ B₁-3
 D₁ s T₂ Cā b सीदमानम्, Cl u विपीदन्तम् (as
 in text)

11 G₁ om 11 (cf v l 1) D₈ om the ref
 — After the ref, Ś K₆ Cā b g k ins

87* त्व मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
 विषादमोहाभिभवाद्द्विस्रज् ।

कृपागृहीत समवेक्ष्य बन्धु-
 नमिप्रपन्नान्मुल्लमन्तकस्य ।

[(L 1) Ś₁ Cb मानुषे — (L 3) Ś₆ Cb समवेक्ष्य]
 —^a) Ś₂-4 K₆ Cb c k अनुशोचं (Cb o 'च)स्त्व, T₂

G₈ अन्वशोच्यस्त्वं, G₂ अवशोचस्त्व, Cā l m n r s u
 अन्वशोचस्त्व (as in text) —^b) Ś₂-o K₆ Cā
 प्राज्ञव (K₆ प्रज्ञावा)ज्ञाभिभापसे; Cl m n r s u v as
 in text Cb oites प्रज्ञावादाश्च (as in text).
 —^d) = 5 131 15^b

12 G₁ om 12 (cf v l 1) —^a) Ś₁-2 s
 K₆ Cā g न ह्येवाह, Ś₁ न एवाह, D₈ न त्वेनाह,
 Cb c l m n r s u v न त्वेवाह (as in text) —^b)
 Ś₂-o K₆ Cg नामी, Cl m n r s u v नेमे (as
 in text) —^c) D₈ चैव, Cc k l r n s u चैव
 (as in text) —^d) Ś₂-s K₆ वयमित, Cā b
 c l r s u v वयमत (as in text)

13 G₁ om 13 (cf v l 1) —^d) K₁ Da₁
 D₈ वीरस्, Cā c g l m n r s u धीरस् (as in text).

15 G₁ om 15 (cf v l 1) —^b) M₂ पुरुषाः
 पुरुषर्षभा, Cl m n s u v as in text —^c) Cf B
 12 297 36^c Ś₆ समसुखदुःख, Cc k l m n r s u
 'दुःखसुख (as in text) G₈ धीरा, M₆ धीर, Cc
 l m n r s u धीरं (as in text) —^d) = B 12
 139 80^d, 239 22^d, (var) 328 50^d (var)
 B 14 48 5^d B₁ कल्पते, Cā c k l n r s u कल्पते
 (as in text)

16 G₁ om 16 (cf v l 1) —^a) Cm [अ]-
 भावो —^c) D₈ reads उभयोरन्तर and om from
 दृष्टो up to तद् in 17^a —^d) K₁ वस्तु, Cā c l r
 s u v तत्त्व (as in text)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनागिनोऽग्रमेयस्य तस्माद्युष्यस्व भारत ॥ १८
 य एनं वेत्ति हन्तारं यथैनं मन्यते हतम् ।
 उर्मौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
 न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
 वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
 कथं स पुन्यः पार्थ कं धातयति हन्ति कम् ॥ २१
 वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

C 6 805
B 6 25 27
K 6 26 27

17 G₁ om 17 (cf v 1 1) —^a) K₃ 'नाग्री
 (sic) —^b) = GItA 8 22^d, 18 46^b B 12
 59 138^d, 239 20^d —^d) D₆ किञ्चित्, Cā c k l
 m n r s u कश्चित् (as in text) Ko : अर्हसि (sic)

18 G₁ om 18 (cf v 1 1) —^a) = B
 12 224 6^a —^c) Ś₁ z s e D₁ Cb g विना',
 Cm n s u अना' (as in text) Ś₁ (m as in text)
 विनाशमव्ययस्यास्य (= 17^c)

19 = (var) Kathopan^{ad} 1 2 19 G₁ om
 19 (cf v 1 1) —^a) B₁ चेद, Cg k l r s u v
 वेत्ति (as in text) —^c) = B 12 224 14^a Ś₆
 K₁ D₁ T₂ G₃ (before corr) विजानीतो, G₃ (by
 corr) 'नीते; Ck l n r s u 'नीतो (as in text)

20 = (var) Kathopan^{ad} 1 2 18 G₁ om
 20 (cf v 1 1) —^b) Cc s [अ]भविता; Cā g l
 m n r u भविता (as in text) N₁ (marg in
 Devanāgarī as in text) वा कदाचित्, G₃ नाभूय;
 Cc l n r s u वा न भूय (as in text) —^c) Cf
 B 12 339 23^c —^d) M₂ अतीति (with hiatus),
 Cā c k l m n r s u शरीरे (as in text)

21 G₁ om 21 (cf v 1 1) —^c) Dn₁ पुरुष-
 व्याघ्र (for पुरुष पार्थ) —^d) Ko किं (for कम्)
 Ś₁- (Ś₁ z marg) Kc Cg k हन्यते हति वा कथ,
 Cā b c l m n r s u v as in text

22 G₁ om 22 (cf v 1 1) —^d) D₃ गृह्णाति,
 C₃ u संयाति (as in text)

23 G₁ om 23 (cf v 1 1) —^c) M₂ क्लेश',
 Ck l n r s u क्लेद' (as in text)

24 G₁ om 24 (cf v 1 1) —^c) Ś₁ सत
 तग, K₁ s D₁ D₃ G₂ s M₂ सर्वगत (K₁ G₂ ता),
 D₂ सर्वग्र, Cā c l m n s u सर्वगत (as in text)

25 G₁ om 25 (cf v 1 1) —^c) Ko D₃
 G₃ 'देन, Cā c k l n r s u 'देव (as in text)
 D₃ विचिन्त्येन, G₂ विदित्वेह, Cā g l n r s u 'त्वेन
 (as in text) —^d) Cf 6 2 14^b

26 Ko : G₁ om 26 (Ko : hapl, for G₁,
 cf v 1 1) K₃ reads 26 twice —^a) Ś₁-z s
 (marg) s e K₆ M₁ s Cā b c k चैन, Cl m r s v
 चैन (as in text) Cg u cite एनम् —^d) = B
 12 6 4^b B 13 168 32^b Cf 1 1 183^d B 12
 29 11^d, 12^d K₁ e Dn D₃ s s T G₃ s M₂ नैव,
 Cā k l m r s u नैन (as in text)

27 D₃ transp 27 and 28 —^a) B₁ जातस्यैव,
 Cā c k l r s u 'स्य हि (as in text) Ś₂ K₆ ध्रुवं,
 Cā k l r s u ध्रुवो (as in text) —^c) = B 7
 11 51^a Ko तस्मादपरिहार्ये —^d) = 6 24 30^d,
 46 27^b B 7 80 9^d, 114 47^d

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

28 = (var) B 11 2 6, 9 11 —^a) Cf B 12 211 1^d —^d) = 2 41 1^d, 6^d, 8^d 3 78 9^d, 238 42^d, 46^d B 12 29 15^b, 180 27^d, 221 17^d, 226 20^d B 14 3 2^d Ds s (before corr) s T₁ 'वेदना, Cā c l l n r s u 'देवना (as in text)

29 Cf Kathopanishad 1 2 7 —^b) S₁ s तथैन-
मन्यः, Ko 1 Cb तथैवमन्यः, Cā l r s u तथैव चान्यः
(as in text)

30 ^a) = B 12 110 8^c B 13 162 61^c
—^d) = 27^d, 6 46 27^b B 7 80 9^d, 114 47^d
S₁ Cā b नानु, S₂ Kō नानु, Cl s u न त्व (as in
text)

31 ^b) S₁ Kō त्व, S₂ Cā प्र, Co l n r s u
वि (as in text) — 31^c) = (var) G 118 32^c
cf B 11 2 18^c —^c) Kō N₁ D₁ D₂ M₂ s
Co धर्म्याद्धि, Cā l n r s u धर्म्याद्धि (as in text)

32 Cf B 8 57 2 S₁ om 32-37 —^a)
S₁ चोपनत, Cā c l n s u चोपपन्न (as in text).
—^c) S₁ s सुकृतात्; Cā b l n r s u सुखिन (as in
text)

33 S₁ K₁ om 33 (for S₁, cf v l 32)
—^a) D₁ D₂ Cb त्वमिमं धर्मं, D₂ s S Cb त्व
धर्म्यमिमं (G₂ M₂ s 'द), Cā l r s u त्वमिमं
धर्म्यं (as in text) —^c) K₂ सुधर्मं, N₁ स्वधर्म्यं,

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽन्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिगिन्यते ॥ ३४
भयाद्रणादुपरनं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५
अवाच्यवादाश्च ब्रह्मन्वदिष्यन्ति तत्राहिताः ।
निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं तवो दुःखतर नु किम् ॥ ३६
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कान्तेय युद्धाय कृतनिधयः ॥ ३७
गुणदुःखे ममे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

Cā l r s u स्वधर्मं (as in text)

34 S₁ om 34 (cf v l 32) —^b) K₁ D₂
तेष्वयं, Cā c l n r s u तेष्वयाम् (as in text)
—^c) T₂ सार्वातिर, Cā l r s u सार्वातिर (as
in text)

35 S₁ om 35 (cf v l 32) —^b) G₂
मंस्यन्ते, Cā c l n r s u मंस्यन्ते (as in text) D₂
त्वा; Cl r s त्वां (as in text) —^c) S₂ K₂ G₂ s
M₁ एषा; D₂ केषा; Cā b c l n r s u येषां (as in
text)

36 S₁ om 36 (cf v l 32) —^a) D₂ G₂
'वापाश्च, Cā c l n r s u 'वादाश्च (as in text)
—^c) M₂ s विदुस्त, Cā l n r s u निन्दन्तस् (as
in text) —^d) = 3 49 7^d (var) 5 70 17^d,
= 5 88 8^d, (var) 137 3^d

37 S₁ om 37 (cf v l 32) With 37^a,
cf 4 64 25^c B 9 30 12^a —^a) K₁ s T₁
G प्राप्स्यसे, Cā l r s u प्राप्स्यसि (as in text)
—^b) D₂ सुव, Cā l r s u महीम् (as in text)
—^d) M₂ कृतनिधय

38 With 38^a, cf B 12 288 37^a —^b)
= B 12 121 30^d —^c) Kō N₁ D₂ युज्य (N₁
'दु)म्ब, Cā k l n r s u युज्यस्व (as in text)
—^d) Kō s D₁ D₂ नैन, Cā l n r s u नैव (as
in text)

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९
 नेहामिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
 यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपथितः ।
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४
 त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५
 यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
 तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
 कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
 मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
 योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८
 दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

C 6 927
B 6 26 49
K 6 26 49

39 °) K₁ G₃ यया, Cā c g k l r s u यया (as in text)

40 °) Ś₂ s K₅ Cb c g k नेहाति°, Cā l n r s u नेहाति° (as in text) —^b) Ś₂ K₅ इद्यते, Cā c k l n r s u विद्यते (as in text) —^d) = 3 30 9^b, 245 32^d (var) 5 67 12^d B 7 195 18^b B 12 134 5^d

41 °) = 44° K₁ G₃ C_v 'त्मका, C₅ 'तिका, Cā g l m n r s u 'त्मिका (as in text) —^b) Ś₁ K₅ Ko c D₂ Cā b g k एकैत्र, Cl m n r s u एकैद (as in text)

42 °) K₁ विपश्चित्, Cā c g k l n r s u [विपश्चित् (as in text) — °) Ś₁-s c K₅ Cb k 'परा, Cā l m n r s u 'रता (as in text)

43 Ś₄ om 43-44 —^b) Ś₁-s s c K₅ Cā g k 'फलेष्वव, B₂ M₅ 'फलप्रदा, Cb l n r s u 'फलप्रदाम् (as in text) — °) Ś₁-s c K₅ Ck 'बहुला, K₁ 'बहुलो, Cā c l n r s u 'बहुला (as in text) —^d) Ś₁ s c K₅ Ck 'गती, S₂ 'गति, Ko 'गती, Cā b l m n r s u 'गति (as in text)

44 Ś₄ om 44 (cf v l 43) —^b) Ś₁ D₅ तथापहृत°, K₁ D₅ तयापहृत°, D₃ तया च हृत°, C₅ तयापहृत°, Cā k l m n r s u तयापहृत° (as in text) — °) = 41° K₁ G₂ (by corr) s 'यात्मका, Cā c k l m n r s u 'यात्मिका (as in text)

45 °) Ś₁ त्रैगुण्यो; Ś₅ Cā त्रैगुण; C₅ त्रिगुण्य, Cg k l m n r s u v त्रैगुण्य- (as in text) —^b) K₁ D₁ C_v निस्त्रैगुण्ये, Cā c g k l m n r s u 'गुण्यो (as in text) — °) Cf B 12 195 4° K₁ निर्द्वन्द्वे —^d) = B 14 46 45^d B₂ s नियोग, Cā c k l m n r s u v नियोग- (as in text) B₄ आत्मन, Cā c k l m n r s u v आत्मवान् (as in text)

46 = (var) 5 45 23 — °) D₅ उदपाने —^b) = B 12 103 35^b — °) K₅ s मूलेषु, Cā c k l m n r s u वेदेषु (as in text) —^d) D₅ ब्राह्मण्यस्य

47 °) Ś₁-s K₅ Cb k कर्मण्येवाधिकारस्ते, K₅ कर्मण्येवाधिकारस्ते, Cā c l m n r s u as in text

48 °) Cf Gītā 18 26° —^d) T₂ समर्थ, Ck. l n r s n समत्वं (as in text) — After 48, Ś K₅ Cā g k ins

58* यस्य सर्वं समारम्भा निराशीर्विघ्ननास्तिवह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ।

[= (var) 3 203 43 — (L 1) Prior half = Gītā 4 19°]

49 °) C_v ह्यवर, Cā c l m n r s u ह्यवरं (as in text) — °) N₁ D₂ s s G₃ अन्विच्छन्; Cā c g k l m n r s u v अन्विच्छ (as in text) —^d) = B 12 7 16^b, 265 7^d, cf B 12 18 13^d

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
 तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०
 कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
 जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१
 यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
 तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२
 श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
 समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
 स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ५४

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५
 दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६
 यः सर्वत्रानभिस्त्रेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७
 यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८
 विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

50 Ś1 om 50 —^a) G4 बुद्ध्या (for बुद्धि-) Ś1-8 K6 जहातीमे, Cā k l m n r ś u 'तीह (as in text) —^a) K1 2 D3 8 योग, Cā o k l m n r ś u योग (as in text)

51 ^a) Ś1 'युक्तात्मा, Cā g l m n r ś u 'युक्ता हि (as in text) —^a) Ś2 4 (marg as in text) 8 Cā कर्मबन्ध°, Cg l n r ś u जन्मबन्ध° (as in text)

52 ^b) Ś1 D3 Cā b k व्यवतरिष्यति (Cb k 'सि), D3 व्यतितरिष्यते, M3 व्यवकरिष्यति, Cl n r ś u व्यतितरिष्यति (as in text)

53 ^b) Ś3 यथा, Cā l m n r ś u यदा (as in text) Ś1 8-5 Ck निश्चिता, B2 Co निष्फला, T2 निश्चलं, Cā l m n r ś u निश्चला (as in text) —^a) B1 अवाप्स्यति, Cā k l m n r ś u 'प्स्यसि (as in text)

54 ^a) K6 G1 स्थिर°, Co g k l m n r ś u v स्थित° (as in text) —^b) K2 T2 G2 8 M6 Co 'धित्स्य; Cg l m n r ś u 'धित्स्य (as in text) —^a) Ś2 8-6 K6 D2 T2 G1 2 Cg स्थिरधी°, Cl n r ś u v स्थितधी (as in text) D3 विभाषेत, Cā o l n r ś u v प्रमा° (as in text) —^a) Ś1-2.4 (sup lin as in text) 8 K6 Cā ब्रजेच्च, Cl n.ś u ब्रजेत (as in text) Co cites ब्रजेत्

G3 समासेत् ब्रजेत का

55 K6 श्रीकृष्ण उ°, M1 8-6 भगवान् —^b) Co cites मनोहरान् —^a) Da1 तुष्टि° —^a) K6 D2 G1 Ck स्थिरप्र°; T2 स्थित प्र°, Cā o g k l n r ś u स्थितप्र° (as in text) T2 तथो°.

56 Cb is missing from 56^{ad} up to 6 25 3^d along with the text —^a) Cf G1 4 10^a B 12 162 20^a —^a) Ś2-4 8 K6 D2 G1 Cg स्थिरधी°, Ck l n r ś u स्थितधी° (as in text)

57 D3 om 57^{ad} —^a) = 58^d, 61^d, 68^d K6 स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते (cf 55^d), Co. k l n r ś u as in text

58 D2 reads 58 after 69 —58^{ab} = (var) B 12 21 3^{ab}, 174 51^{ab} —^b) = B 12 26 13^d B 14 46 44^b Da1 G3 'नि च (for 'नीव) Ś3 4 (marg) 8 Ck सर्वत°, Cl r ś u सर्वश° (as in text) —58^{ad} = 68^{ad} —^a) = B 7 42 13^a, 54 18^a B 12 306 10^a cf B 12 239 13^a, 246 6^a B 14 42 46^b —^a) = 57^d, 61^d Ś K6 Ck स्थित(Ś2 8 K6 'र)प्रज्ञस्तदोच्यते (cf 55^d), Cl r ś u as in text

59 = B 12 204 16 D3 reads 59 after 61. —^b) D3 M1 8-6 Cv रसवर्जं

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१
 ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
 क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
 रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७
 तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९

C 6 947
B 6 25 69
K 6 26 69

60 ^a) Ś1 Ks Cā g k यत्तस्यापि हि, B4 D1 यततोपि हि, T2 यतयो ह्यपि, Cl m n r s u यततो ह्यपि (as in text) — ^b) Ds नरस्य तु, Cl m n r s u पुरुषस्य (as in text) Gs 'स्याविपश्चित' — ^c) = B 12 250 3^a

61 ^a) T2 संगम्य Ś Ks Cā k तानि संयम्य मनसा, Cl r s u as in text Cg cutes मनसा — ^b) = G1tā 6 14^d Ds यत्, Cā k l m n r s u युक्त (as in text) Ś1 s (sup lin as in text) s s Cā k तत्पर, Cg l m n r s u मत्पर (as in text) — T2 om 61^{ad} — ^d) = 57^d, 58^d, 68^d Ks स्थिरप्रज्ञ स उच्यते, Cā r s u as in text — After 61, Ds reads 59

62 B2 om (hapl) 62-68 — ^b) Śs Cā सग- स्तेष्वभिजायते, Ds 'स्तेष्वप', Cg k l n r s u v as in text — ^d) Ś1 'घोपि, Ck l n r s u 'घोऽभि- (as in text)

63 B2 om. 63 (cf v l 62) — ^b) Gs वि- स्मृतिभ्रम, Cā k l m n r s u स्मृतिविभ्रम (as in text) — ^d) Ds तया च तत् (corrupt), Cā k l m r s u बुद्धिनाशात् (as in text) D2 Cm r विनश्यति, Cā l s u प्रण (as in text)

64 B2 om 64 (cf v l 62) — ^a) Ś1.2 वियुक्त- स्तु, Śs Ck वियुक्तैस्तु, Ks वियुक्तस्तु, Bs 4 Ds वियु- क्तैश्च, Cl m n r s u वियुक्तैस्तु (as in text) — ^b) Śs G1 2 M2 विषयार्णोद्विष्यैश्चरन्, Ck l m n r s u

as in text

65 B2 om 65 (of v l 62) — ^d) N1 (marg as in text) Ds-s r T G M2 4 'तिष्ठति, Ds 'तिष्ठत, Cā k l m n r s u 'तिष्ठते (as in text)

66 Ś1 s Ck om 66-67 B2 om 66 (of v l 62) Ś1 transp 66-67 and 68-69 — ^a) = B 12 286 16^a — ^d) = 3 222 12^d

67 = (var) 3 202 24 K1 om 67^a-68^b, Ś1 s B2 Ck om 67 (of v l 66, 62) For sequence in Ś1, cf. v l 66 — ^a) M1 विचरतां, Cl n r s u हि चरता (as in text) — ^b) G1 यन्मनोऽनु, Cl m r s u v as in text — ^c) Ds हरते, M2 हरतं, Cl r s v हरति (as in text)

68 B2 om 68 (cf v l 62), K1 om 68^{ab} (of v l 67) — ^b) Śs s Ck सर्वत, Cl n r s u सर्वश (as in text) — 68^{ad} = 58^{ad} — ^d) = 57^d, 61^d Ks स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता, Ck l n r s u as in text

69 M2 om (hapl) 69^a-70^d — ^b) Ko जाग्रति, Cā g k l m n r s u जागर्ति (as in text) — ^c) B1 तस्यां Ko Da1 Ds s T2 Cg जागर्ति, G2 जाग्रति, Cā k l m n r s u v जाग्रति (as in text) — ^d) Ś1-s s Ks Cā g रात्रि, Ck l m n r s u v निशा (as in text) — After 69, Ds reads 58

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽसिन्धिविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

70 = (var) B 12 251 9 M₂ om 70
(of v l 69) — ^a) K₁ अपूर्व°, D₈ अपूर्य° G₁
अचल प्रतिष्ठं, M₁ s अचलप्रतिष्ठित, Cā k l m n s u
अचलप्रतिष्ठ (as in text)

71 ^a) K₁ transp कामान् and सर्वान् — ^b) Some
MSS निस्पृहः — ^c) = Gītā 12 13° B 12 222 23°
B 14 35 19°, 38 5°, 44 22°, 46 45°,
47 9°, 15° of B 12 158 29^b, 33°, 307 37^d,
B 13 108 5° B 14 40 7^d — ^d) Ś₁ स
शातम् T₂ शभिः, Cā k l m n r s u अधि (as in
text)

72 ^a) K₁ D₁ s G₂ (by corr) M₅ ब्रह्मी — ^b)
Ś₁ D₈ विमुह्यसि, D₆ विमुच्यति, G₈ न मुह्यति,
Cā k l n r s u विमुह्यति (as in text) — ^c) Ś₁
°काले तु, Cā k l m n r s u °कालेऽपि (as in text).
— ^d) D₆ °निर्याणम् Ś₁ ऋच्छसि, N₁ M₂ इच्छति,
G₈ ऋच्छतु, Ck l m n r s u v ऋच्छति (as in
text)

Colophon om in Śs-s — Sub-parvan Ś₁
Ko s s N₁ B D₁ Dn D₁ 2 4-s T G₂ 4 M₁ 2 4
(a few of these MSS with prefixed श्री or श्रीमद्-)
भगवद्गीतासूपनिषत्सु, K₂ श्रीभगवद्गीता, K₀ D₈ 1
भगवद्गीतासु (K₀ °या), G₁ गीताया Ko s s N₁ B₂ s

D₁ D₂ s s T G₂ cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री
कृष्णार्जुनसवादे, K₆ Dn₂ G₂ M₁ श्री(G₂ om श्री)
कृष्णार्जुनसवादे, Dn₁ ब्रह्मविद्यायां, D₆ ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे, G₁ योगशास्त्रनिर्णय, G₂ योगशास्त्रे कृष्णार्जुन
सवादे — Adhy name Ś₁ Ko s s s N₁ B₂-4
D₁ Dn D₁ 4 s s T G₂ 4 Cn r s सांख्ययोग;
K₁ ज्ययोग, D₂ इंद्रियसयमयोग; D₆ स्मृतिक
— Adhy no (figures, words or both) Ś₁
M₄ 26, D₅ M₂ 25, T G 24 (as in text).
— Bhagavadgītā adhy no (figures, words or
both) Ś₁ Ko-s s s N₁ B D₁ Dn D₁-s. s s G₂ s
M₁ s s 2 — Śloka no K₂ s D₁ 73, K₅ Dn
D₂ s s G₂ 72 (as in text)

25

 K₄ D₂ om this adhy (of note at
the beginning of adhy 23)

1 Before the ref, T₁ G₁ 4 ins ॐ तत्सत्
— ^b) D₆ मनोबुद्धिर्, Ck l m n r s u v मता बुद्धिर्
(as in text)

2 ^a) Ś₂ N₁ B D₆ Cg n r s u °श्रेणैव (for
°श्रेणैव) — ^b) D₁ D₈ G₁ M₁ 4 बुद्धिर्

3 M₁ s-s भगवान् — ^a) K₁ D₆ विविधा, Cā.

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।
 न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
 न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८
 यजार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
 देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
 इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
 एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
 अधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

C 6 965
B 6 27 16
K 6 27 16

g k l m n r s u द्विविधा (as in text) —^b)
 Śs Cā transp पुरा and मया —^c) Cf B 12
 301 62^a Śs सत्याना —^d) Śs कर्मिणा, Cā g k l
 m n r s u योगिनाम् (as in text)

4 ^c) Ds नैव, Cā g l m n r s u न च (as in
 text) —^d) Ds संसिद्धिमधि, Cā k l m r s u
 as in text

5 ^c) K1.2 स्ववश, Cā k l n r s u as in text
 —^d) Śs K1.2 सर्व, N1 Da1 D2 s T2 G2 सर्व;
 Cā k l n r s u सर्व (as in text)

6 ^b) Ds आस्ते च, Ck तयास्ते, Cg l n r s u य
 आस्ते (as in text) —^d) Śs Cg मूढाचार, Cb k l
 m n r s u as in text

7 ^b) Ko सयम्य, Ck l n r s नियम्य (as in text)
 Ds नर, Cā s u [s]र्जुन (as in text)

9 ^a) G1 ह्यन्यत्र (hypermetric), Ck l n r s u
 [s]न्यत्र (as in text) —^b) D1 (marg) धर्म,
 Ck l m n r s u कर्म (as in text)

10 ^d) K2 एष वोस्तिष्ठ कर्मकृत्, Ck l n r s as in
 text

11 Śs om 11-13 —^c) Cf B 14 23 24^b
 K1 भावयतु, Cl n r s u भावयन्तु (as in text)
 —^d) Cf 3 221 28^d B 12 123 25^b K1 श्रेयात्,

Cg k l n r s u श्रेय (as in text) Ms अवीप्स्यसि
 (sic), Ck l r s u अवाप्स्यथ (as in text)

12 Śs om 12 (of v l 11) —^a) Śs s s Ck
 कामान्, Cl r s u भोगान् (as in text) —^c) N1
 Da1 Ds G2 s M1 Cv येभ्यो

13 Cf Manu 3 118 Śs om 13 (cf v l 11)
 —^a) Śs 'शना', Ck l n r s u 'शिन' (as in text)
 —^b) Cf 3 81 149^a B 12 35 17^d, 37^d B 13
 126 15^d Ko तेषि, Ck l n r s u सर्व (as in text)
 —^c) Śs K1-s N1 Ds s G2 भुङ्क्ते, Ck l n r s u
 भुङ्क्ते (as in text) T G1 2 4 ते त्वघं भुङ्क्ते
 पापा[]

14 ^c) Gs धर्माद्, Cā g k l m n r s u यज्ञाद्
 (as in text) —^d) Śs K1 s N1 Da1 यज्ञ;
 Cā k l n r s u यज्ञ (as in text)

15 ^a) Ko ब्रह्म कर्मोद्भव विद्धि, Ck l m n r s u
 as in text

16 Śs om 16 —^a) Gs कर्म, Ck l m n r s u
 चक्र (as in text) —^b) K1 2 'यते ह, M1 4
 'यतीव, Ck l m n r s u 'यतीह (as in text)
 —^c) Śs Ks अल्पायुर, Ck l m n r s u अघायुर
 (as in text) —^d) G1 मोह, Ck l n r s u मोघ
 (as in text)

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
 उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
 तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

17 ^a) Ś1 s-s यस्त्वात्म; Cb l m n r s u v य
 स्त्वात्म (as in text) — ^c) Ds 'नैव च, Cl m.
 n r s u v 'न्येव च (as in text)

18 ^b) Śo किञ्चन, Cl m n r s u कश्चन (as in
 text)

19 Śs reads 19 after 24 — ^b) N1 'चर'
 M2 'चरेत्, Cā k l m n r s u 'चर (as in text)
 — ^d) Ś1 (sup lin as in text) s D1 Cā पर प्रा-
 मोति, Ck l n r s u परमाप्नोति (as in text) Ś1 T2
 पूरुष, Ck l r s u पूरुष (as in text)

20 ^a) Ds 'जेव, Ck l n r s u v 'जैव (as in
 text)

21 ^a) Ś1 आचरते, Ck l r s u v आचरति (as
 in text)

22 ^a) Gs ते, Cl r s u मे (as in text).
 — ^b) = B 12 45 16^b B 13 14 31^b, 147 8^d
 — ^c) Ś1 'नानुवासमवा', Gs 'नानावासमवा', Ms (inf
 lin as in text) 'नानावासमवास वा, Ck l r s u v
 as in text — ^d) Ś1 s-c Ko Cā k प्रवर्तेय, Ks
 कर्तुरेव, Cb वर्ताम्येव, Cl n r s u वर्त एव (as in
 text)

23 ^a) Ś1 यदि ह्यहं न वर्तेय, Śo Cb यद्यहं न
 प्रवर्तेय (Cb 'य), Ds यद्यहं न च वर्तेय, Ck l n r s u
 यदि ह्यहं न वर्तेय (as in text) — 23^{ad} = Gītā 4 11^{ad}

— ^c) Ss s Ko Cb l 'वर्तेरन्, Cl n r s u 'वर्तन्ते
 (as in text)

24 With 24^{ab}, cf 3 33 10^{ab} — ^a) Śs अमी;
 Ck l r s u इमे (as in text) — ^b) D1 चेदिह;
 Cl r s u चेदहम् (as in text) — ^c) Ks तु,
 Cā k l r s u v च (as in text) — ^d) Śs अप';
 Cā k l r s u उप' (as in text) — After 24,
 Śs reads 19

25 ^b) Ds यथाकुर्वन्त, Cū k l n r s u यथा कुर्वन्ति
 (as in text)

26 ^c) Ks योजयेत्; Bs जोज', Cā k l n r s u
 जोर' (as in text) — ^d) Ks मुक्त; Cl n r s u
 युक्त (as in text)

27 ^b) Ś1 s-c Ko s Cb k भागशः, Cl r s
 सर्वशः (as in text) — ^d) = B 12 226 13^d,
 of 227 33^d Ms s कर्मा, Cā g k l n r s u
 कर्ता (as in text)

28 Ks om 28 — ^b) Ds 'विभागशः' (Gītā 4.
 13^b), Cā g k l n r s u v 'विभागयो' (as in
 text) — ^c) Cf B 12 305 23^a Śs-c Ko Cā k
 गुणार्थे, Cb l m n r s u v गुणेषु (as in text) — ^d)
 Ko सज्जते, K1 सज्जते, Ms सज्यते, Cā l n r s u
 सज्जते (as in text)

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९
 मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१
 ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
 अनिच्छन्नपि बाष्पेण बलादिव नियोजितः ॥ ३६
 श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

C 6 987
B 6 27 37
K 6 27 37

29 ^b) K_o मज्जते, G₂ मज्जते, C_g सज्जति, Cā k l n r s u सज्जन्ते (as in text)

30 ^b) Ś₁ सन्यस्याध्यात्म*, D₈ विन्यस्याध्यात्म*, Cā g k l m n r s u as in text — ^c) = B 12 9 14^c

31 ^a) D₈ (marg sec m) यो मे, D₈ ये ये, Cā g k l n r s u ये मे (as in text) K₈ इमं, Cā l r s u इदं (as in text) — ^b) Ś₂₋₈ K₈ D₈ C_b k वर्तन्ति, Cā l n r s u तिष्ठन्ति (as in text) — ^c) Cf Gītā 18 71^a — Ś₁ om (hapl) 31^d–32^a — ^d) Ś₂ K₈ मुच्यन्ते सर्वकर्मभिः, Ś₁₋₈ G₂ Cā k मुच्यते सर्वकिल्बिषै (= Gītā 3 13^b), T₁ G₂ मुच्यते ते हि कर्मभिः, C_b ते विमुच्यन्ति कर्मभिः, C l m n r s u as in text

32 Ś₁ om. 32^a (of v l 31) — ^b) Ś₂₋₈ K₈ D₈ वर्तन्ति, C_k l r s u तिष्ठन्ति (as in text) — ^d) D₈ अचेतनं, T₁ G₂ विचेतसं, Cā l n r s u अचेतसं (as in text) K₈ C_b k विनष्टान्विद्ध्यचेतसं

33 ^c) = 2 38 17^c

34 ^a) D₂ [ह]न्द्रियार्थे, C_k l n r s u [ह]न्द्रिय-
 स्यार्थे (as in text) — ^d) G₂ परिपन्थिनौ, C_k l s u परिपन्थिनौ (as in text)

35 35^{ab} = Gītā 18 47^{ab} of Manu 10 97^{ab}
 — ^a) Cf 3 30 23^c — ^c) Cf B 12 95 17^a
 — ^d) Ś₁ s-s K₈ C_b k परधर्मोदयादपि, Cā l n r s u as in text

36 ^c) K₂ इव, D₈ नापि, Cā b l r s u अपि
 (as in text) — ^c) K₈ C_k अनिच्छमानोपि बलाद्

— ^d) Ś₂₋₈ K₈ आक्रम्येव, T₂ बलादपि, Cā b l r s u बलादिव (as in text) — After 36, K₈ ins lines 1–2 of 89*

37 G₂ M₁ s-s भगवान् — ^a) K₁ T₁ G₂ Cā काम एव, C_g k l m n r s u काम एष (as in text)
 — Ś K₈ D₈ (marg sec m) Cā b k ins after 37
 (K₈ ins lines 1–2 after 36)

89*

अर्जुन उवाच ।

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
 किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ।

श्रीभगवानुवाच ।

एष सूक्ष्म परं शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ।
 सुखतन्त्रं ह्वासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ।
 कामक्रोधमयो घोरा स्तम्भहर्षसमुद्भवः । [5]
 अहकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ।
 हर्षमस्य निवर्त्यैव शोकमस्य ददाति च ।
 मयं चास्य करोत्येष मोहयन्तु सुहृद्विद्वान् ।
 स एष कलुषं क्षुद्रं छिद्रं प्रेक्षी धनजय ।
 रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः । [10]

[(L 2) Ś₈ समाचक्ष्व (for ममा) — Lines 5–8 missing in C_b — (L 6) Ś₁ दुस्तरः, Cā k दुस्तरः (as above) — (L 7) Ś₁ निवर्त्यैव, D₈ निवर्त्यैव, Cā k निवर्त्यैव (as above) Ś₂ हर्षं प्रवर्त्यैव D₈ मोहम्, Cā k शोकम् (as above) — (L 8) Ś₁ D₈ Cā k करोत्येष — (L 10) Ś₂ c D₈ मानुषाणाम्, Ś₁ Cā मानुषाणाम्]

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
 यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
 आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
 कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
 पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
 इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
 एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
 एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

38 Ś1 om 38 —^a) Ks Ds धूमेनाव्रियते, Ts विधूमेनायते, Gs धूमेनाव्रियते; Gs 'नाव्रियते, M1 s (inf lin as in text) 'नापिहितो, Cg k l m r s u as in text K1 om from वह्नि up to 'मेते in 39^a —^a) Śs s s Ks Cā b g k तथाने(Ks Cb 'था ते)नाय मावृत', Cl m n r s u as in text

40 ^a) = B 13 149 36^a B 14 51 3^a —^a) Ms 'त्येषु, Cā l r s u 'त्येष (as in text) —^a) Ko s N1 Bs Dn1 (before corr) Ds s Gs s देहिनां, M1 s s देहिन, Cā k l n r s u देहिनम् (as in text)

41 ^b) = 3 34 9^a Ts नियत्य, Ck n r s u नियम्य (as in text) —^a) Ś1-s s Cā b k प्रजही ह्येन, C n r u प्रजहि ह्येन, Cs प्रजहिह्येन (as in text)

42 Cf B 12 248 2 Kathopanisad 1 3 10 —^b) = B 12 297 19^a —^a) = B 12 246 3^a —^a) Ks Ds बुद्धेर्य (by transp) Ś1 (m as in text) बुद्धे परतस्तु स, Cā k l n r s u as in text

43 ^a) Śs Ds Cā सत्त्वा, Ds बुद्ध, C k l n r s u बुद्धा (as in text) —^b) Ś1 Gs संस्तम्य, Ko संस्तुत्य, G1 सयम्य, Cā k l n r s u v संस्तम्य (as in text) —^a) Cf. 3 34 59^a

Colophon om. in Śs-s — Sub-parvan Ś1

Ko s s s N1 B Da1 Dn1 D1-s T Gs s Ms 4 (a few of these MSS with prefixed श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु (Ks 'या) उपनिषत्सु (Ks D1 s 7 om उप'), G1 गीताया Ks N1 B1 Da1 Dn1 Ds s Gs cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (Gs परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रनिर्णये) श्री(Gs om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे, Ks ब्रह्मविद्यायां, Ko श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, Ds s ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे — Adhy name Ś1 कर्मप्रतिष्ठायोग, Ko-s s N1 B1-s Da1 Dn D1-s T G1-s Gr कर्मयोग, Ks कर्मनिरूपणयोग, B1 कर्मसंन्यासयोग; Ds ज्ञानयोग, Gs कर्मब्रह्मयोग, Cs कर्मप्रशसायोग — Adhy no (figures, words or both) Ds (wrongly) 62, T G 25, Ms 26, Ms 27 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś1 Ko-s s s N1 B Da1 Dn1 D1-s s Gs s M1.2.s 3 — Śloka no K1 s s Dn D1.2.s Gs 43, Ks 48, Da1 42

26

~~26~~ Ks Da2 om this adhy (of note at the beginning of adhy 23)

1 ^a) Ś1.8-s Ks Ck एव, Cl m n r s u इम (as in text) Da1 T1 (before corr) M2 विवस्वतो, Ck l m n r s u विवस्वते (as in text)

2 ^a) Ś2 4-s Ks Ds Ck परंपराख्या(Ds 'या)तम्,

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

C 6 1007
B 6 28 14
K 6 28 14

Ko-: परस्पर (Ko 'र) प्राप्तम्, Cl n r s u परप्राप्तम्
(as in text) —^b) G₂ M₂ इदं, Ck l r s u इमं
(as in text) —^c) Ś₁ (sup lin as in text)
Ck कालेनैव, D₂ तु कालेन, Cā l s u कालेनेह (as
in text)

3 ^a) Cb स एव च, Cl r s u स एवाय (as in
text) —^b) Ś₁ s Cb सनातन, Cā k l r s u
पुरातन (as in text) —^c) Ś₁ चासि, Cā g l s u
चेति (as in text) —^d) Cf B 13 17 19^d.
Ś₁ s (sup lin as in text) 'स्य चैतद्, Ś₂ Ck
'ममेतद्, D₁ 'स्य ह्येतद्, Cā b l r s u 'स्य ह्येतद्
(as in text)

4 ^a) D₁ m T₁ G₂ s Cr अवर, Cā g k l m
n. s u v अपर (as in text) D₂ (marg sec m.
as in text) आद्य भगवतो जन्म —^c) = B 12
242 3^c Ś₁ s-s Cb एव, Ck l n r s u एतद् (as
in text) —^d) D₂ असि, Ck l n r s u इति
(as in text)

5 ^b) G₂ (by corr) वा, Cā k l r s u च
(as in text) B₁ च त्व (by transp) —^c) Ś₁
D₂ वेत्ति, Ck l s u वेत्त (as in text) —^d) B₂
Cā वेत्ति, Cl s u वेत्त्य (as in text)

6 ^b) Cf B 7 202 115^b —^c) Cf Gītā 9 3^a,

7 = (var) 3 187 26 —^a) Ś₂ Cg k तदा
त्मादा, Cā b l r s u as in text

8 ^a) K₁ साधूनां, Ck l m r s u साधूनां (as
in text) —^c) = 6 61 63^a of 6 57 87^c
B 7 181 29^a B 14 54 13^d

9 ^a) D₂ T₁ G₂ s नेति, Ck l r s u v नैति
(as in text) K₂ पादव, Cl s u सोऽर्जुन (as in
text)

10 ^a) Cf 6 24 56^c B 12 162 20^c —^b)
Ś₂ s s (sup lin) s s K₂ Cā b k मद्भावाश्रया, K₁
M₁ s मासपाश्रिता, Cg l s u मामुपाश्रिता (as in
text)

11 11^{ad} = Gītā 3 23^{ad}

12 ^a) K₂ कर्मण, D₂ परमा, Cā k l n r s u
कर्मणा (as in text) —^b) M₂ इति, Cg l n r
s u इह (as in text)

13 ^a) K₁ चातुर्वर्ण्यं, Ck l m n r s u चातुर्वर्ण्यं
(as in text) D₂ चातुर्वर्णा मया सृष्टा —^b) Ś₁ s-s
K₂ s Cā b k 'विभागतः, Cl m n r s u 'विभागशः
(as in text) —^c) D₁ (before corr) D₂ T₂
विद्धि क, Cā k l n r s u v विद्ध्यक (as in text)

14 ^a) K₂ D₂ लिपति, Ck m n r s u लिम्पन्ति

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स वध्यते ॥ १४
 एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
 किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
 तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६
 कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७
 कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
 स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८
 यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९
 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २०
 निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
 शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नामोति किल्बिषम् ॥ २१
 यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
 समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥ २२
 गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
 यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
 दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
 ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५
 श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

(as in text) —^b) Ś1 T1 G1 कर्मफलस्पृहा, Ś2 B 4 (sup in) s o Kō Cā k काम फलेष्वपि, Cb l m n r s u कर्मफले स्पृहा (as in text) —^c) G1 यो वि, Cā k l n r s u योऽभि (as in text) —^d) K1 पद्यते, Cā k l n r s u वध्यते (as in text)

15 ^b) N1 सर्वैर्, Ck l r s u पूर्वैर् (as in text) —^c) K2 कर्मैव, Ck l r s u कर्मैव (as in text) —^d) Cf 6 17 9^b Śs पूर्वैः पूर्वतरैः, Ds पूर्व पूर्वतरैः; Ck l m n r s u पूर्वैः पूर्वतर (as in text)

16 ^c) K1 N1 Da1 Ds प्रवक्ष्यामि (sic) —^d) = Gītā 9 1^d K2 Da1 Dn1 D1 s o s मोक्षसे K2 अस्मात्, Cā k l n r s u [s]शुभात् (as in text)

17 ^a) Ś1 s o Ks कर्मणोपि हि, Cg l r s u v 'णो ह्यपि (as in text) —^c) Śs D2 अकर्मणोपि, D1 (by corr) 'णस्तु, Ck l m r s u 'णश्च (as in text)

18 Ds reads from 18 up to समग्र in 23^d in margin —^{ab}) Ś1-s s Ks Cg k पश्यत्यकर्मणि, Cā b l m n r s u v पश्येद् (as in text) —^d) Ś Ks Cā b स चोक्तः, Ks सयुक्तः, Cl m n r s u स युक्त (as in text) Ś1 सर्वकर्मकृत्, B1 कृत्स्नकर्मसु; Cg k l m r s u कृत्स्नकर्मकृत् (as in text)

19 ^a) = 3 203 43^a Prior half of line 1, 88^a above —^b) Kō कामक्रोधाविवर्जिता; Cā g l n r s u as in text

20 ^b) Ds निरामय, Cā k l m n r s u निराश्रय (as in text) —^c) Dn1 G2 कर्मण्यपि प्रवृत्तोपि, D2 कर्मभिः सप्रवृत्तोपि, G2 कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि, Ck l n r s u as in text Cā cites कर्मणि and प्रवृत्तोपि —^d) Cf Gītā 5 8^a Ds मे; Cl n r s u स (as in text)

21 ^a) N1 (marg as in text) यदाशीर्; Cā g l m n r s u v निराशीर् (as in text) —^c) G2 शरीर —^d) = Gītā 18 47^d

22 ^b) Cf B 12 174 35^b —^d) D2 कृत्वा च, Cg l n r s u कृत्वापि (as in text) D1 स वध्यते; Cg l n r s u नियध्यते (as in text)

23 ^a) N1 (marg sec m) युक्तस्य, Ck l m n r s u मुक्तस्य (as in text) —^c) Ś K1 s Cā k यज्ञा (Ś1 ज्ञाना)यारभत, Cl n r s u यज्ञायाचरत (as in text)

24 ^c) B2 ब्रह्म तेनैव, Cā g k l n r s u v ब्रह्मैव तेन (as in text)

25 ^a) G2 ज्ञेय, Cv यज्ञ, Cā g k l m n r s u यज्ञ (as in text) —^b) Ś2 s s Ks Cb k समु, Cā g l n r s u पर्यु (as in text)

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६
 सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
 आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
 अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
 प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
 अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।
 सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
 यत्रशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
 नायं लोकोऽस्त्ययत्रस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
 एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
 कर्मजान्निद्वि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परतप ।
 सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
 तद्विद्वि ग्रणिपातेन परिग्रहेन सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
 येन भूतान्यग्नेयेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५
 अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
 सर्वं ज्ञानप्रवेनैव बृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
 यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्मससात्कुस्तेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुस्ते तथा ॥ ३७
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्स्वर्यं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
 श्रद्धावाल्ग्वभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

C 6 1032
B 6 28 39
K 6 28 39

26 M₂ om. (hapl.) 26^a—30^b, S₁ K₂ om (hapl.) 26^{at} D₃ (sec m) writes 26^{at} in marg

27 M₂ om 27 (cf v l 26) M₄ lacuna for 27^a —^d) T₂ 'दीपिके, Cā k.l.n.r.s.u as in text

28 M₂ om 28 (cf. v l 26) —^{ab}) D_{at} ज्ञानं, Cā.k.l.m.n.r.s.u योम (as in text) Cg द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञयोगयज्ञ — After 28^{ab}, D₃ reads 35^{at} (repeating it in its proper place) —^d) D₃ मुनय, Ck.l.n.r.s.u यतय (as in text) A few MSS शसित

29 M₂ om 29 (cf. v l 26) —^a) C_v अपानं, C_vp as in text K₁ निर्जहति (hyper-metric!), G₂ जुहति; Cā g.k.l.m.n.r.s.u जुहति (as in text) — K₂ om. (hapl.) 29^b—30^a

30 M₂ om. 30^{ab}, K₂ om. 30^a (cf v l 26, 29) —^d) S₄ (m as in text) K_o D₁ ० 'किल्बिष', Cg k.l.n.r.s.u 'कल्मषा' (as in text)

31 ^c) Cf. B 12 268 40^a —^d) G₂ कुतोऽन्यत्, Ck.l.n.r.s.u as in text

32 ^b) D₂ मखे, Cā.g.k.l.m.n.r.s.u मुखे (as

in text) —^d) S₁ एतज्, D₃ पुन, Cg k.l.m.n.r.s.u एव (as in text) K₂ N₁ D_{at} D_n D₁.s.s.० विमोक्षसे

33 ^a) T₁ G₄ द्रव्यमयाद्यज्ञो, M₂ ब्रह्ममयाद्यज्ञाज्, Cā g.k.l.n.r.s.u द्रव्यमयाद्यज्ञाज् (as in text) —^c) D_{at} D₃ सर्वकर्मा, Cā g.k.n.v सर्वं कर्मा (as in text)

35 S₃ om 35 D₃ reads 35^{at} (for the first time) after 28^{ab} —^c) C_v ज्ञान (for येन) S₁ : s (m as in text) s K_o D₂ s M₂ C_b अक्षोपाणि, C_l m.r.s.u अग्नेयेण (as in text) —^d) A few MSS द्रक्षसि

36 ^a) D₃ सर्वं, Cā r.s.u सर्वं (as in text)

37 D₃ om. 37^{at} D₃ reads 37^{at} twice, the repetition being subsequently deleted —^d) D₃ (before corr) [S]र्जुन (for तथा)

38 ^a) D₃ सज्ञान, Cg k.l.r.s.u ज्ञानेन (as in text) —^c) S₁ 'ससिद्ध, D₃ (before corr) T₁ G₂ (before corr) s 'ससिद्धि, Ck.l.n.r.s.u 'ससिद्ध' (as in text) —^d) S₃ विंदते, Cā l.r.s.u विन्दति (as in text)

39 ^b) D₂ मत्पर सजितेन्द्रिय, Ck.l.r.s.u as

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०
योगसंन्यस्तकर्मणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवद्मन्ति धनंजय ॥ ४१
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्तैर्न संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराबुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

in text — °) Kc Gs पर, Ck l n r s u परं
(as in text)

40 °) = B 12 133 14°, 199 61°

41 °) T2 वेद, Cg l l n r s u योग (as in text) — °) Ks Ds Ms s Cn 'संशय'; Ck l r s u as in text — °) = G1a 9 9°

42 °) Ś1 कृत्स्न; Cā k l n r s u हृत्स्थं (as in text) — °) Ś2 s Kc Ck छित्तैर्वै; Cg l r s u छित्तैर्न (as in text)

Colophon om in Ś2-6 In D2, after श्रीकृष्णं, it is lost on a missing fol — Sub-parvan
Ś1 Ko-2 s Ā1 B Da1 Dn1 D2-4 s T G2-4 M2 4
(a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1 s Ds 7 om उप°),
Ks G1 भगवद् (G1 om भगवद्) गीताया Ko s
Ā1 B1 Da1 Dn D2 s cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्री (B1 om श्री) कृष्णार्जुनसंवादे, Ks ब्रह्मविद्याया, Ko
Ds T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, B2 योगशास्त्रे, D1 संवादे,
D2 ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे, G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्र
निर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Ś1 मन
संयोग, Ko Da1 Ds कर्मसंन्यासयोग, Ks D1 ब्रह्म
संयोग K ब्रह्मज्ञानप्रज्ञायोग, Kc ज्ञानकर्मसंन्यास

विविधयज्ञविभाग, Ā1 विवस्वतयोग, B1 s कर्मयोग,
B2 सध्यासयोग, Dn (!) यज्ञयोग, Ds T2 ज्ञानयोग,
Ds यज्ञप्रशसायोग, Ds ज्ञानसंशययोग, T1 G2 4
विवस्वज्ज्ञानयोग, Cn यज्ञविभागयोग, C2 ज्ञानकर्म
संन्यासयोग. — Adhy. no (figures, words or
both) Ds M2 27, T G 26 (T2, wrongly, 36),
M4 28 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words
or both) Ś1 Ko-2 s s Ā1 B Da1 Dn D1 s s s
G2 s M1 s s 4 — Ś101a no K1 s s Da1 Dn
D2 s s 42

27

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 Owing to a missing fol at 1-26 are lost in D2 — °) A few MSS संन्यास — °) Ā1 B4 सदासि — °) Ś2-s Cū b यच्छ्रेयानेतयोरेकम्, Cl n r s u as in text — °) Śs Cā b v तं, Ck l n r s u तन् (as in text) Ś1-s Kc Cb चिनिश्चितं, Cā l n r s u as in text

2 D2 missing (cf v l 1) — °) Some MSS निश्रेय — °) Da1 (m as in text) विद्या पते (for विशिष्यते)

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
 निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३
 सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
 एकमप्यास्थितः सम्यग्भूयोर्विन्दते फलम् ॥ ४
 यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
 एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५
 संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्त्ययोगतः ।
 योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
 योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
 सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
 नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्छण्वन्स्पृशञ्छिघ्नन्नभन्गाच्छन्स्वपञ्चसन् ॥ ८
 प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मुनिपन्निमिषन्नपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
 ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाम्भसा ॥ १०
 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
 योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥ १२
 सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
 नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३

C 6 1046
B 6 29 13
K 6 29 13

3 D₂ missing —^a) D₁ नित्य, M₂ एव,
Ck. L. n. r s u नित्य (as in text) —^c) G₂ निर्वर्द्धो
(sio) In G₁, owing to a damaged fol, the
portion of the text from हि महा up to 5^b is
lost —^d) Ś₁₋₂ K₂ M₂ C_b विमुच्यते, Cl r s u
प्रमुच्यते (as in text)

4 D₂ G₁ missing (cf. v l 1, 3) —^c) D₂
[आ]श्रित, Cā k l n r s u [आ]स्थित (as in text)
—^d) K₂ उभयो फलमश्नुते, Cā k. l. r s u as in
text

5 Cf. B 12 305 19, 316 4 D₂ missing
Ś₂ om 5 —^a) M₂ ज्ञान, Ck. L. m. n. r s u
स्थानं (as in text) —^b) Ś₁₋₂ K₁ s s D₂ तद्योगैरनु-
गम्य (Ś₁ 'नुगीय, D₂ 'धिगम्य) ते, N₁ (before corr)
तद्योगेनाधिगम्यते; Ck. l. m. r s u as in text —^d)
= Gītā 13 27^d

6 D₂ missing —^a) Cf. Gītā 18 1^d —^c)
K₂ N₁ (marg) D₂ ब्रह्मन्, Cā k l n r s u ब्रह्म
(as in text). —^d) N₁ अचिरेण, Cā k. l. n. r s u
नचिरेण (as in text)

7 D₂ missing Owing to a damaged fol
7^{abc} is lost in G₁ —^b) D₁ D₂ सयतात्मा, Cā
k. l. n. r s u विजि' (as in text) —^c) Cf. B
12 182 20^c, 210 35^c, 214 3^a, 239 23^a,
248 19^c, 262 32^d, 269 22^a, 33^c, 339 33^a
—^d) C_b कुर्वन्वापि, Cg कुर्वाणोपि, Cā l n r s u

कुर्वन्नपि (as in text)

8 D₂ missing —^a) Cf. Gītā 4 20^d —^d)
Ś₁ s s D₁ Cā भ्रमन्स्वपन् (by transp), Ś₁ श्वसञ्ज
पन्, Cl. r u स्वपञ्चसन् (as in text) C_b भुजन्ना
च्छन्धसन्स्वयन्

9 D₂ missing —^a) K₂ विलपन्, Cā k l r u
विसृजन् (as in text) —^c) Cf. Gītā 2 58^c, 68^c

10 D₂ missing —^a) Ś₁ s (sup l n as in
text) s K₂ आदाय, Cā k l m n r s u आधाय
(as in text) — M₂ om (hapl) 10^b-11^c
—^c) Cf. B 13 18 67^b —^d) = B 12 351
15^b

11 D₂ missing M₂ om 11^{abc} (of v l 10)
—^d) Ś₂ s (sup l n) s s K₂ Cā k 'सिद्धये, C_b
l m n r s u 'शुद्धये (as in text)

12 D₂ missing —^c) D₁ कामचारेण D₂ कर्म
चारेण, Cā l n r s u कामकारेण (as in text) —^d)
D₁ निवाच्यते, Cā l n r s u निवध्यते (as in
text)

13 D₂ missing —^a) K₂ सर्वद्वाराणि मनसा,
Cā k l m n r s u as in text —^c) = Śvetā-
śvataropaniṣad 3 18^c Cv नवद्वारपुरे Ś₁ s s K₁
T₂ Cl r s देहे, Cā नेहे, Cu [s]देही, C_b n देही
(as in text) —^d) Cf. B 14 46 39^d K₂
(before corr) D₂ s कारयेद्, Cā k. l. r s u कारयन्
(as in text)

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
 नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
 ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
 तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
 तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
 विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८

14 D₂ missing —^a) Ś₁ नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं,
 Cā. g k l n r ś u as in text —^a) N₁ 'संयोग',
 Cā. g l r ś u v 'संयोग' (as in text)

15 D₂ missing —^b) Da₁ चैव, Cl. n r ś
 चैव (as in text) Ko 1 B₂ प्रभु, D₅ विभो,
 Cl n r ś u v विभु (as in text)

16 D₂ missing —^a) K₂ अज्ञानेना-, Da₁ ज्ञानेन
 तु, Cā. g k l n r ś u v ज्ञानेन तु (as in text)
 M₂ s तदाज्ञान, Cā. k l n r ś u तदज्ञान (as in
 text) —^b) G₂ एषा, Cā. l n r ś u येषां (as in
 text) Da₁ G₂ नाशितुम्; Cā. k l n r ś u as in
 text

17 D₂ missing —^a) Cf B 15 33 30^b
 Ś₁-s 4 (sup lin) s K₆ Ck ज्ञाननिर्धूत, Cā. b l
 m. n r ś u ज्ञाननिर्धूत (as in text) — After
 17, Ś₂ s K₆ ins

90* स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्स्मरन्तोऽपि स्वकर्मणि ।

सक्ता अपि न सजन्ति पङ्के राविकरा इव ।

[(L 1) Ś₂ मुहुस्त्वेव]

18 = (var) B 12 239 19

19 D₂ missing Ś₂ repeats 19 after 6 28
 9 Ś₂ s read 19 after 6 28 9 Ś₂ reads 19 in
 marg ☞ Cā केचिदिमं श्लोकं षष्ठ्याये पठन्ति । शक-
 रेण त्वस्मिन्नध्यायेऽत्रैव विवृतं । सगच्छते चात्रैव । ☞
 —^a) Da₁ निजित, Cb g k l n r ś u तैर्जित (as
 in text) Ś₁ D₂ s s G₁ s M₂ s स्वर्गो, Cā. b g
 k l n r ś u सर्गो (as in text) —^b) K₁ सामे,

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
 न ग्रह्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
 बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१
 ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
 आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२
 शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
 कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३

T₂ साह्यै, Cā. b g k l n r ś u v साम्ये (as in
 text)

20 D₂ missing With 20^{ab}, cf 3 198 41^{ab}
 B 12 178 5^{ad} —^a) K₁ om from धिय up to
 स्प in 21^a —^b) K₆ नो द्वेष्टि, Cā. l n r ś u
 नोद्विजेत् (as in text) D₆ विप्रिय, Cā. l n r ś. v
 चाप्रियम् (as in text) Ś₂ नाप्रिय प्राप्य चोद्विजेत्
 —^a) Ś₁ स्थिति, N₁ स्थिता, Ck. l n r ś u as in
 text

21 D₂ missing —^a) Da₁ ब्राह्म-, M₂ बाहु-,
 Cā. g k l m n r ś u बाह्- (as in text) — G₂
 om (hapl) 21^{be} —^b) Ś₁ 2 4 s K₁ s D₁ s G₂
 M₁ s 4 Cr य, Cā. l m. n r ś u यत् (as in text)
 —^c) M₂ ब्रह्मलोक, Cā. k l m n r ś u ब्रह्मयोग
 (as in text) —^d) Cf B 12 246 10^d, 251
 16^d B 14 50 18^d Ś₂-s K₆ Cā अन्ययम्, K₂
 B Dn₁ (by corr) D₂ s s Cn अक्षय्यम्, Cl m r
 ś u अक्षय्यम् (as in text)

22 D₂ missing —^a) M₁ s s च, Cg l m
 r ś u हि (as in text) Ś₂ K₆ ससर्गजा, Ck. l n
 r ś u. v सस्पर्शजा (as in text) D₁ (m as in
 text) भावा, Cg k l r ś u भोगा (as in text)

23 D₂ missing —^b) Ś₁ s-s Cb 'विमोचनात्,
 Cl m r ś u 'विमोक्षणात् (as in text) —^c) Cf
 2 58 13^a Cb कामोत्थवेगानुरोध (sio) —^d) Ś K₆
 D₂ Cā k स योगी, G₂ s M₁ s-s सयुक्त, Cb l n r
 ś u स युक्त (as in text) D₂ परमो, G₂ सुसुखी,
 Cā. b l r ś u स सुखी (as in text) Ś₁-s K₆ D₂
 मत, Cb l r ś u नर (as in text)

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
 म योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
 लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
 कामक्रोधविद्युक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६

स्पर्शान्कृत्वा वहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७
 यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
 विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

C 6 1064
B 6 29 29
K 6 29 29

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

24 D₂ missing —^a) Ś K₅ Cā g अतः, Ko युक्तः, K₈ D₈ योनः, Cb g l m n r s u v योऽन्तः (as in text) —^c) Ś K₅ Cb k स पार्यं परम योगः, Cl n r s u as in text — K₂ om (hapl) 24^d-25^a

25 D₂ missing K₂ om 25^a (cf v l 24) —^b) Ko 'किल्बिषा', Cā k l m r s u 'कल्मषा' (as in text) —^c) D₈ छिन्नद्वैधा; Ck l m n r s u v छिन्नद्वैधा (as in text) D₈ ० जितात्मानः, Cl m n r s u यतात्मानः (as in text) Ś₁ ० Cā छिन्न (Ś₅ मित्र) द्वैता यता (Ś₅ Cā महा)त्मानः —^d) = Gītā 12 4^d B 12 229 15^b, 240 21^d, 241 14^d, 270 7^d cf 1 110 10^d 3 160 26^d, 244 9^b, 277 6^d 5 147 19^b B 12 50 22^b, 153 115^b B 13 29 7^d, 107 91^d B 14 92 5^d

26 D₂ missing —^a) Ś₂₋₅ K₅ D₈ ० Ck 'विमुक्तानां, Cl r s u 'विमुक्तानां (as in text) —^c) Ś₃ Cg सर्वतो; Cā k l m n r s u अभितो (as in text) —^d) K₂ विदितात्मनाम्, T₂ G₁ M₄ Cr विजितात्मनां, Cā k l s u विदितात्मनाम् (as in text)

27 ^a) K₈ G₈ याह्याश्, Ck l m n r s u याह्याश् (as in text)

28 ^a) Dn₁ D₁ ० जितेन्द्रियः, Ck l n r s u यतेन्द्रियः (as in text) —^c) Ś₂ K₅ 'द्वेपो; Ck

l n r s u 'क्रोधो (as in text)

29 ^b) = 5 67 1^b B 13 149 6^b cf 6 62 13^d Ś₅ Cā सर्वभूतमहेश्वरः, N₁ सर्वलोकमहेश्वरः, Cl r s u as in text —^c) = B 12 227 109^c —^d) Cb मा; Ck l n r s u मा (as in text) K₁ इच्छति, Cā l n r s u कच्छति (as in text)

Colophon om in Ś₈₋₉ K₈ reads it in marg — Sub-parvan Ś₁ Ko ० N₁ B Da₁ Dn D₈₋₁ T G₂₋₄ M₂ ० (a few of these MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (D₈ ० om उप); K₂ ० श्रीभगवद्गीता (K₅ 'तायां), K₈ m G₁ गीतायां, D₂ ० श्रीभग Ko N₁ B₈ Da₁ Dn D₈ T G₂ ० cont ब्रह्म (T₁ G₂ ० परब्रह्म) विद्याया योगशास्त्रे (G₂ 'शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K₅ ब्रह्मविद्यायां; K₅ D₁ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, B₂ D₈ ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे D₁ योग — Adhy name Ś₁ D₁ योगार्थः, Ko-2 ० ० N₁ Dn D₈ T₂ G₁ Cn सन्यासयोगः; B₂ योगसमुच्चयः, Da₁ ज्ञानयोगः, D₁ T₁ G₂ ० Cr ० कर्म-सन्यासयोगः, D₂ ० प्रकृतियोगः, D₄ साध्ययोगः, D₅ भक्तियोगः, C₅p प्रकृतिगर्भः. — Adhy no (figures, words or both) D₅ M₂ 28, T G 27, M₄ 29 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ko-2 ० m . ० N₁ B Da₁ Dn D₁₋₄ ०-० G₂ ० M₁ ३ ५ 5 — Śloka no K₁ ० ० Da₁ Dn D₁ २ ५ ० G₂ 29

२८

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स संन्यासी च योगी च न निरग्रिर्न चाक्रियः ॥ १
 यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
 न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
 यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।
 सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
 उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
 जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७
 ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८
 सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
 योगी युज्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

28

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^b) Ś1 (sup lin as in text) स, D2 च, Cā k l n r s u च (as in text) —^o) Ds Cb स योगी, Cā g k l m r s u च योगी (as in text) —^d) Cg निष्क्रिय, Cā k l m n r s u चाक्रिय (as in text)

2 St 2-26 are missing in Cb —^a) Ś1 संन्यास इति, Cā g k l m r s u संन्यासमिति (as in text) —^o) M8 ह्यसंनद्ध°, Cā g k l m r s u v as in text —^d) Ś1 योगो भवति दुःखहा (= 17^d), Cā l m r s u as in text

3 After 3^a, G8 (erroneously) repeats 6 27 21^{bc} — K1 om (hapl) 3^c-4^d, Ds om (hapl) 3^{cd} —^a) Śc आरूढस्य तु, Cā k l m n r s u योगारूढस्य (as in text)

4 K1 om 4 (cf v l 3) —^b) B Ds 'सज्जते, Ds 'रज्यते, S 'पज्यते, Cl m n r s u 'पज्जते (as in text) Ś1 सर्वकर्मसु पज्जते —^d) Ś5 K2 N1 तदुच्यते, G8 ततोच्यते, Cl n r s u तदोच्यते (as in text)

5 ^b) = B 12 130 17^d D2 s s G1 आत्मानम्, Cā l r s u नात्मानम् (as in text) K1 अवसाधयेत्;

Ck l r s u अवसादयेत् (as in text) — 5^{cd} = 5 34 62^{cd} B 11 2 35^{ab} B 13 6 27^{ab} —^o) Cf 1 67 7^a Ds बुद्धिर्, Ck l r s u v बन्धुर (as in text)

6 ^b) Ks परमात्मैवात्मना जित (hypermetric), Ks Da1 येनैवात्मात्मना जित, Ck l m n r s u v as in text — Ds om 6^{cd} —^o) Śs + Ck अजितात्मनस्तु (hypermetric), Cl m r s u v अनात्मनस्तु (as in text) —^d) D2 शत्रुजित, Cl m r s u v शत्रुवत् (as in text)

7 ^a) Da1 Ms जितात्मान, Ck l m n r s u जितात्मन (as in text) —^b) Ś1-3 Ks Cg k l m p परात्मसु समा म(Ś2 ग)ति, Ś1-3 Cā परमात्म(Śs 'त्मा)-समा मति, Cl m r s u as in text —^o) = Gitā 12 18^c —^d) = Gitā 12 18^b K1-3 s N1 B D (Da2 om) Cl s u मानाप°, Ck r मानाव° (as in text)

8 ^a) = Gitā 14 24^b 3 247 42^b B 12 236 38^b, 240 33^b, of 262 12^d, 326 49^d

9 ^{ab}) Śs सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थौ द्वेष्य° (sic) —^o) Ś1 [अ]थ, Ck l m r s u [अ]पि as in text —^d) Ś1 समदृष्टिर्, Cā g k l m n r s u v सम बुद्धिर् (as in text) Csp up विसुच्यते, Cā g l m n r u विशिष्यते (as in text) — After 9, Ss repeats, while Ss s read, Gitā 5 19

10 ^a) Ds (marg sec m) ध्यायी, Ck l m n r s u योगी (as in text) —^o) Ś1 निराशीर्, Da1

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिग्ध्यानवलोकयन् ॥ १३
 प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ।
 न चातिस्वमशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

C 6 1085
B 6 30 21
K 6 30 21

एकाकीर्, Cg k l n r s u v एकाकी (as in text)
 D₀ C_r जित, Cā k l n r s u यत (as in text)
 —^a) Cf B 12 329 14^b S₁ चैकाकी निष्परिग्रह,
 D₁ निराशीरपरि, Cā k l n r s u निराशीरपरि (as
 in text)

11 ^b) Dn₁ (before corr) D₀ स्थिरमानस (by
 metathesis), Cā k l n s u स्थिरमासन (as in
 text) —^a) K₂ चिह्नते, Ck l n r s u चिह्नित (as
 in text) —^a) Cf. B 15 27 25^b G M Ck r
 चेला, Cl n s u चैला (as in text)

12 ^a) Cf B 14 30 28^c —^b) N₁ यतचित्ते
 द्रिय क्रिय, Da₁ Cg द्रियक्रिया, D₂ जितचित्तेन्द्रिय
 क्रिय, Cā k l n r s u as in text —^c) K₂ Da₁
 T₂ M₂ युज्याद् (sic)

13 ^a) S₂ s K₃ s D₂ समकाय, B₂ सम काय,
 Cā k l n r s u सम काय (as in text) —^b)
 S₁ 2 4-s K₀ Ck अचल स्थित (S₁ sup lin 'र'),
 K₀ M₁ s (sup lin as in text) अचल स्थित, K₀
 D₁ s T₂ M₄ Cr अचल स्थिर, N₁ अचलस्थिर, D₂ s
 अचल मन, G₁ अचल स्थित, G₂ अचलस्थित (by corr
 र), Cl n s u अचल स्थिर (as in text) —^c)
 S K₀ D₀ Ck सपश्यन्, Cl n r s u संप्रेक्ष्य (as in
 text) S₁ च, Ck l n r s u स्वं (as in text)
 —^a) K₃ लोकयेत्, Ck l n r s u लोकयन् (as in
 text)

14 ^b) N₁ D₀ G₁-3 M₃ s ब्रह्मचारी व्रते, Cā k l
 n r s u चारिव्रते (as in text) —^a) = Gitā 2
 61^b Cup [S]युक्त (for युक्त)

15 ^a) = 28^a N₁ Da₁ D₁ एव युञ्जन् (by
 transp), T₁ G₄ युञ्जन्नेव, Cā k l n r s u युञ्जन्नेव
 (as in text) —^b) S₂-s K₀ Ck मन्त्रकोन (S₂ K₀
 ना)न्यमानस, Cl n r s u as in text

16 ^a) S K₀ Ck योगोक्ति नैवात्यशतो, Cl r s u
 as in text —^a) S K₀ Ck नाति (S₁ न च) जान
 रतोर्युन, Cl r s u as in text Cg cites जागरत
 Ck विकरणानियमोऽत्र च्छान्दस। संस्कृतमन्यास्तु पाठा
 न्तराणि योजयन्ति। C

17 ^c) K₀ युक्त, Ck l r s u युक्त (as in text)
 G₀ चोरस्य, Ck r s u बोधस्य (as in text)

18 S₁ om (hapl) from मात्म up to चित्त in
 19^c —^b) Cf. B 14 19 30^b T₁ G₄ तिष्ठति,
 Ck l m n r s u तिष्ठते (as in text)

19 S₁ om up to चित्त in 19^c (cf v l 18)
 —^a) = B 12 46 6^a, cf 246 11^c T₂ यदा,
 Cg k l n r s u यथा (as in text) —^c) D₀ s
 जित, Ck l n r s u यत (as in text) —^a) T₂
 युजते, Ck l m n r s u युञ्जतो (as in text) S K₀
 Cā k r आत्मनि, Cl m n s u आत्मन (as in text).

20 ^b) S₂ s s (sup lin) s (marg) s K₀ Cā k
 सेवनात्, Cl n r s u सेवया (as in text) —^c)
 T₁ G₄ तत्र, Cā k l m n r s u यत्र (as in text).
 —^a) S₁ तिष्ठति, B₂ पश्यति, Cā k l n r s u तुष्यति
 (as in text)

21 ^a) S₁ 2 4-s K₁ 2 s D₃ (before corr) Cā

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२
 तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३
 संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
 प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
 उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकलमपम् ॥ २७
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
 सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

k १ यत्र, B १ ४ यत्तु, Cl n r s u यत्तद् (as in text) —^a) G 1 स्थिरश्च, Cā l n r s u स्थितश्च (as in text) S 2 4-6 Ko Cā k च्यवति, Cl n r s u चलति (as in text)

22 With 22^{ab}, of B 13 16 41^{ab} —^a) M 8 (mf/lin) दृष्ट्वा, Cl r s u लब्ध्वा (as in text) S 1 Ck चाधिकं लाभं, S 8 नापर लाभं, Cg चापरो लाभो, Cl r s u चापर लाभ (as in text) —^b) S 1 Ck नापर, Cl s u नाधिक (as in text) —^d) G 8 वि मुच्यते, Cā g k l r s u विचाल्यते (as in text)

23 With 23^{ab}, of 3 203 44^c —^a) Ko Da 1 D 2 0 8 विद्याद्, Ck l n r s u v विद्याद् (as in text) K 2 'सयोग', K 3 s N 1 D 1 s M 2 'सयोग', Cā g k l m n r s u v 'सयोग' (as in text) —^d) Cup योगो निर्विण्ण'

24 ^b) T 2 कामान्, G 8 धर्मान्, Ck l m r s u सर्वान् (as in text) —^c) Cf B 12 206 25^c

25 ^b) K 1 T 2 दिति', D 8 रति', Cā l n r s u धृति' (as in text)

26 K 2 om (hapl) 26 —^a) S 1 निश्चरति, S 8 D 2 6 Cu निश्चरति, K 1 6 B 2 4 D 2 m G 2 s Cl निश्चलति, Cg निवर्तते, Ck n r s u निश्चरति (as in text) —^b) S 8 मनश्च चलम्, Cā k l r s u मनश्च च्चलम् (as in text) —^d) S 8 Cg क्षम, Ck l m n r s u वश (as in text)

27 ^b) S 8 योगिनं सुखमुत्तर, Cb यस्माद्योगिनमुत्तम, Ck l m n r s u as in text —^c) S 1 अम्येति, Ck l m n r s u उपैति (as in text) K 2 N 1 D 2 (before corr) s शान्तिरजसं (N 1 'य'), D 2 शान्त मनस, Ck l m n r s u शान्तरजस (as in text)

28 ^a) = 15^a Ko s Dn 2 Ds युञ्जन्नेव, K 3 S Cm r एव युञ्जन् (by transp), Ck l n s u युञ्जन्नेव (as in text) —^b) S 8 Ko Cb k योगी नियतमानस, B 1 (m as in text) मद्भक्तौ नान्यमानस, (cf v l in S K 3 Ko Ck in 15^b), Cl n r s u योगी विगतकल्मष (as in text) —^c) S 2-3 Ko Ck 'सयोगम्, Cl n r s u v 'सस्पर्शम्' (as in text) —^d) S 1 अत्यतसुखमश्नुते, S 2-6 Ko Cb k अत्यतमधिगच्छति, Cl n r s u as in text

29 K 1 2 om 29 — 29^{ab} = (var) B 12 326 29^{ab} Mann 12 91^{ab} —^a) = B 14 35 16^c, 46 49^c, 47 6^c cf Īśā'nsyopaniṣad 6^c — After 29^{ab}, G 2 repeats 27^c-29^b —^c) S 2 पश्यते; D 1 ईक्षेत, Cb पश्यतो, Cā l n r s u ईक्षते (as in text) —^d) Cf B 12 76 2^b, 240 32^b B 14 51 39^d D 1 (before corr) G 2 'दर्शिन', Cā k l n r s u 'दर्शन' (as in text).

30 T 2 om (hapl) 30^b-32^a —^b) D 8 मयि पश्यति चाप्यह —^c) D 8 न प्रणश्यामि स च मे मा प्रणश्यति तेन्ययम् (corrupt)

31 T 2 om 31 (cf v l 30) —^b) G 2 एकस्थम्, Cā l m n r u v एकत्वम् (as in text) —^c) = Gitā 13 23^c B 13 18 63^c K 2 Cā सर्वेषा,

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
 आत्म्यौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२
 अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
 एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३
 चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४
 श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
 असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
 वश्यात्मना तु यतता शक्योऽज्वाप्तुमुपायतः ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
 अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
 कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
 अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
 एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
 त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
 न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
 प्राप्य पुण्यकृताल्लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।
 शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
 अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

C 6 1106
B 6 30 42
K 6 30 42

Ck l m n r s u सर्वथा (as in text) Cup [आ]वर्त*
 (for वर्त*) —^d) Ds न नि, Cā k. l m n r s u
 मयि (as in text) Cb मय्येवासौ च वर्तते

32 T2 om 32^a (cf v l 30) —^b) Gs सो,
 Cl n r s u यो (as in text) —^c) = B 12 25
 26^a, 28 16^a, cf 293 7^a

33 Ks transp 33 and 34 —^a) Gs भोगस्,
 Ck l n r s u योगस् (as in text) —^b) Ś1 G2
 सौम्येन, Cl n r s u साम्येन (as in text) —^d)
 'Gs मन', Cā k l m n r s u स्थिति (as in text)
 Ś1 3-8 Cā k परां, Cl m n r s u स्थिराम् (as in
 text)

34 ^b) Ks N1 Ds G1 s M6 प्रमाथी, Cā g k
 l m n r s u प्रमाथि (as in text)

35 Ds om 35^a-36^d —^a) = 3 49 26^a —^b)
 = 3 246 25^b —^d) K1 s N1 Ds वैराग्येन (for
 वैराग्येण)

36 Ds om 36 (cf v l 35) —^a) Ś1 s K1 s
 Da1 Cg असयतात्मनो, D4 (also as in text) Gs
 असयतात्मना, Cā b k l m n r s u असयतात्मना (as
 in text)

37 ^a) S2-4 s Ks Cā k अयत्, Cb l m n s u

अयति* (as in text) T2 अय निःसशयो योगो
 — After 37^{ab}, Ś Ks Cā b k ins

91* लिप्समान सता मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
 अनेकचित्तो विभ्रान्तो मोहयैव वशं गतः ।

[(L 1) With post half, cf 38^d — (L 2)
 Ś4 Ks Ck *चित्तोविभ्रान्तो, Ś6 *चित्तविभ्रान्तो]

38 ^a) Ś1-8 Cā k *विभ्रशाच्, K2 *विभ्रष्ट, Cb l
 n r s u *विभ्रष्टश् (as in text) —^b) Ś2 Ko Ds
 Cl छिन्नाभ्र, Cā k n r s u छिन्नाभ्रम् (as in text)
 —^d) Ś Ks Ck विनाश वाधिगच्छति, Cb l n r s u
 as in text

39 ^a) Cf 3 29 3° Ś1 D1 Cb k r एत मे, Cl
 एन मे, Cn s u एतन्मे (as in text) Cup [S]सशय
 — With 39^{ed}, cf 2 14 1^{ed} B 14 35 12^{ab}

40 ^d) Ś1-8 Ks जातु, Cb l s u सात (as in text)

41 ^a) Cf B 11 20 27° B 14 90 101^a
 Ś1-8 B Ds s 7 G1 2 Ck r s u पुण्यकृतां लो*, Ks
 पुण्यतमाल्लो*, Cl पुण्यकृताल्लो* (as in text) —^b)
 Ks Ds शाश्वती (sic) —^d) K2 योगनष्टोभि, D1 s
 अष्टो हि, G2 *अष्टोपि, Ck l r s u *अष्टोऽभि (as
 in text)

42 ^b) Ko N1 T G2-4 महति, Cl r s u भवति
 (as in text) Ś1 निर्मले, Cl r s u धीमताम् (as

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम् ॥ ४५
तपस्विभ्योऽधिको योगी जानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तप्ताद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

in text) Śs-a Ko Ds s Cb g k जायते श्री (Śs z
[by corr] Cg श्री)मतं कुले —^c) Cf B 13 68
21^c

43 ^a) Ms सजुद्धि, Ck l n r s u त बुद्धि
(as in text) —^b) Śs o N1 Ds पूर्वदेहिक, Śs
(marg) s Ko 1 s Da1 Ds s पौर्वदेहिक, Ks Dn1
(before corr) D1 (m as in text) 2 2 1 (m as
in text) पूर्वदेहिक, Cb k l n r s u पौर्वदेहिक (as
in text) —^c) Ś Ko Cā b k ततो भूयोपि यतते;
Cl n r s u as in text —^d) Śs Ko सिद्धये,
Cā g k l n r s u ससिद्धौ (as in text)

44 ^b) Ks N1 G2 s हियते, Ko क्रियते, Cā k
l n r s u हियते (as in text) Śs Cā [s]प्यवशो,
Cg k l n r s u ह्यवशो (as in text) Ś K1 2 o
Ds Ms Cā सन्, Cl n r s u स (as in text)
—^c) Śs लोकस्य, Cā g k l m n r s u योगस्य (as
in text) —^d) Ds 'ब्रह्मापि वर्तते, T2 शब्दे ब्रह्मादि
वर्तते, Gs शब्दब्रह्मा निव, M1 'ब्रह्माभिव', Cā g
k l m n r s u v as in text

45 ^b) Ks M1 सशुद्धकल्मष, Ds विगतकिल्बिष, Ds
Gs ससिद्धकिल्बिष, Cā k l m n r s u सशुद्धकिल्बिष
(as in text) —^c) Śs K1 'सशुद्धस', Śs 'ससिद्धिस';
Cā k l m n r s u 'ससिद्धस' (as in text) —^d)
= Gitā 13 28^d, 16 22^d Cf Gitā 9 32^d B 12
348 74^d Mātrīyupanisad 6 30 (stanza 3^d) Śs
Da1 याति, Cā l m n r s u as in text

46 ^b) Śs Ko ज्ञानिभ्यश्च, Ds ज्ञानितोपि, Cn ज्ञा-
निनश्च, Cā g k l m n r s ज्ञानिभ्योऽपि (as in text)
Śs 4 o Ko D1-s ज्ञानिभ्योऽपि (D1 s 'भ्य')धिको मत

—^c) K1 कर्मभिर्, K2 कर्मिभिर्, Gs कर्मभ्यर्, Cā
g k l m n r s u कर्मभ्यर् (as in text) Ds [अ]प्य-
धिको; Cā k l n r s u चाधिको (as in text).

47 ^a) Ks Da1 Ds योगीनाम् (sic) K1 नमः;
Cā l r s u अपि (as in text) —^b) K2 'स्मन';
Cā k l n r s u 'स्मना' (as in text) —^c) T2
Gs लभते, Cā g k l n r s u भजते (as in text)
— After 47, Śs ins

94* भगवतामसप्राप्तिमात्रास्त्वमवाप्यते ।

फलता शालया सम्यगृष्टिमात्रेऽश्वलोकिते ।

[This is just the मप्रश्नोक्त to adhy 6 in Cg]

Colophon om in Śs-a — Sub-parcan Śs
Ko 2 s s N1 B Da1 Dn Ds 4-3 T G2-4 M2 4 (a
few of these MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्)
भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2 s Ds s om उप), Ks
G1 श्रीभगवद् (G1 om it) गीताया; D1 partly
damaged Ko N1 Bs Dn2 Ds G2 cont ब्रह्म (G2
परब्रह्म) विद्याया योगशास्त्रे (G2 'शास्त्रनिर्णये') श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे, K1 D1 ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे, Ks Dn1 ब्रह्म
विद्याया, Ks T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy nam
Śs Ds आत्मसंयोग, Ko s Ds s Cāp आत्मसंयोग,
Ks D. T G2 4 Cā अभ्यासयोग, Ks ध्यानयोगब्रह्म
प्राप्तिमार्गदर्शकरूपः (1), N1 योगमार्ग, B2 s D1 सत्यास-
योग, B1 योगाभ्यास, Da1 आत्मयोग, Dn Cn अभ्या-
सयोग; D1 सयमयोग, D1 ध्यानयोग; G1 स्वरूप
योग — Adhy no (figures, words or both)
Ds M2 29, T G 28, M4 30 — Bhagavadgītā
adhy no (figures, words or both) Śs Ko-2. s o
N1 B Da1 Dn D1-3 6-3 G2 s M1 s s Cv 6 — Śloka
no Ks s Da1 Dn D1 s G2 47, D2 48

२९

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
 असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
 ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
 यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
 यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
 अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
 अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
 जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
 एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
 अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
 मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७
 रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभासि शशिसूर्ययोः ।
 प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे यौरुषं नृषु ॥ ८
 पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चासि विभावसौ ।
 जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चासि तपस्विषु ॥ ९
 बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
 बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
 धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽसि भरतर्षभ ॥ ११
 ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
 मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
 त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

C 6 1124
B 6 31 13
K 6 31 13

29

 K₂ Da₂ om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^b) Ś₁-4 o K₂ Cā k मदाश्रित, Cl m n r s u मदाश्रय (as in text) — ^d) Ś₂ K₂ Cā ज्ञास्यसि, T₂ ज्ञानस्य, Ck l n r s u ज्ञास्यसि (as in text)

2 ^a) G₂ देह, Cg l n r s u तेऽह (as in text) — ^b) K₁ शेषत, Ck l n r s u अशेषत (as in text) — T₂ om (hapl) 2^e-3^d — ^c) Ś₁-4 s (marg) o K₂ Ck यज्ज्ञात्वा न पुन किंचिज् (Ś₂ पुनश्चाप्यज्), Cb l r s u as in text G₂ इह, Cg k l r s u अह (as in text) Cb चित्तनीय यदुच्छृष्ट सत्त्वं तदुपदिश्यते

4 ^d) Cf 6 6 4^a G₂ अनिलो (sio)

5 ^e) B₁ बीजं, Cā k l m n r s u जीव (as in text)

6 Da₁ om 6 — 6^a = B 12 224 17^c — ^{ab}) Ś₁ transp भूतानि and सर्वाणि G₂ M₂ s [अ]व, Cā

g k l n r s u [उ]प (as in text) — ^e) Ś₂ Cā सर्वस्य, Ck l n r s u v कृत्स्नस्य (as in text) — ^d) Cf Gitā 9 18^e Ś₁ K₂ transp प्रभव and प्रलय

7 ^e) T₂ G₂ s M₂ प्रोक्त, Cā k l n r s u प्रोत (as in text) — ^d) = B 12 47 21^d

8 ^b) Ś₁ s-o Cā g k प्रकाश, Cb l s u प्रभासि (as in text) — ^e) T₂ 'भूतेषु, Cā k l s u 'वेदेषु (as in text)

9 ^a) Ś K₂ Cā k पुण्य पृथिव्या गन्धोसि, Cl m s u as in text

10 ^d) = Gitā 10 36^b

11 ^a) K₁ s N₁ बलवता, Ck l s u 'वता (as in text) Ś₂ असि, Cb k l r s चाह (as in text)

12 ^b) Ś तामसा राजसाश्च (by transp), Ck l n r s u राजसास्तामसाश्च (as in text) — ^e) Ś₁ 2 4 s K₂ एवेह, Cb l n r s v एवेति (as in text)

13 ^b) Cb कृत्स्नम्, Cg k l m r s u सर्वम् (as

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७
 उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
 कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
 तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१
 स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
 लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२
 अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
 देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३
 अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
 परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

in text) —^c) D₀ मोहनं (sio)

14 ^a) K₃ D₈ देवी, T₂ दिवि, Cā g k l m n r s u v दैवी (as in text) —^c) K₁ प्रपद्यति, Cā k l m n r s u 'द्यन्ते (as in text) —^d) Ś₁ s s o (marg) Cg k मायामति, Cā l n r s u माया मेतां (as in text).

15 ^a) D₈ मे; C_v मा, Cā g k l m n r s u मा (as in text) —^c) K₁ D₁ (before corr) T₂ मायया प्रहृतं, D₈ 'या मद्भक्तं, Cā k l m n r s u 'यापहृतं (as in text) —^d) Ś₀ B₁ (m as in text) आस्थिता, Cā l m n r s u आश्रिता (as in text) — After 15, D₈ reads (for the first time) Gītā 16 20

16 In C_b the text and comm from st 16 to the end of the Gītā is missing —^b) Ś₃-s सदा, C_l s u [s] जुन (as in text)

17 ^b) Ś₁ एकभक्तो, Cā l m n r s u v 'भक्तिर (as in text) K₂ विशिष्यति; Cā k l n r s u v 'व्यते (as in text) —^d) D₀ स मे, Cā k l n r s u मम (as in text)

18 ^b) Ś₃-s om 24 —^c) = Gītā 9 11^c —^d) D₈ ममाव्ययम्, C_l n r s u ममाव्ययम् (as in text). D₀ अनन्वय, Cā l n r s u अनुत्तमम् (as in text)

19 Ś₁ om 19 —^d) D₀1 मम माहात्म्यदुर्लभं (sio)

20 ^a) Ś₀ Cā (bv transp) तैस्तै कामैर् —^d) K₂ D₀ नियत, K₃ G₂ s M₁ s s नियता, Cā k l n r s u नियता (as in text) Ś₀ D₈ T₁ (marg) स्वयं, K₁ 2 स्वया, Cā k l n r s u स्वया (as in text)

21 ^a) T₁ M₁ भक्त्या, Ck l n r s u भक्त (as in text) —^b) Ś₁ अच्छति (sio) —^d) K₂ व्यदं; Cā l n r s u विदं (as in text) Ś₁ तस्या तस्या ददाम्यह

22 ^a) Cf I 123 14^a —^d) M₃ मयेव; Cā k l n r s u v मयैव (as in text) Ś₃ Ko s Ck n śp up हितान्, C_l r s u हि तान् (as in text)

23 After 23^{abc}, Ś₂ K₀ Cā ins

93* सिद्धान्त्यान्ति सिद्धयता ।

भूतान्भूतयजो यान्ति,
while Ś₀ Cā ins (= Gītā 9 25^{bc})

94* पितृन्यान्ति पितृवता ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या

24 Ś₃-s om 24 —^c) = Gītā 9 11^c —^d) D₈ ममाव्ययम्, C_l n r s u ममाव्ययम् (as in text). D₀ अनन्वय, Cā l n r s u अनुत्तमम् (as in text)

25 ^a) D₂ सर्वश्च, Cg सर्वेषा, Cā k l n r s u सर्वस्य (as in text) —^{cd}) Ś₁ transp मूढो and लोको M₂ लोके, Cā k l r s u लोको (as in text).

मूढोऽयं नामिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
येषां त्वन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽसिन्मधुसूदन ।

C 6 1148
B 6 32.2
K 6 32.2

D₂ अद्यय, Cā l n r ś u अद्ययम् (as in text)

26 °) Ś K₆ भविष्यन्ति, Cl r ś u भविष्याणि (as in text) —^d) D₂ मा, Ck l m r ś u मा (as in text) Ś₆ न तु मा वेद कश्चन

27 °) G₂ 'समूहेन, Cā k l m n r ś u 'समुत्थेन (as in text) —^c) G₂ ओते आमोह —^d) G₂ स्वर्गे, Cā k l m n r ś u सर्गे (as in text) Ś₆ याति सर्गे (by transp)

28 °) Ś₁₋₅ K₁ Ck त्वत्तगत, K₂ s N₁ D₂ त्वत्तगत, D₂ s Cn अतगत, T₂ दृढगत, Cā l r ś u त्वन्तगत (as in text) —^b) D₂ नराणा, Cā k l n r ś u जनाना (as in text) D₂ 'कर्मिणा, Cā k l n r ś u 'कर्मणाम् (as in text)

29 °) Ś₁ भजति, Ś₁ (sup lin as in text) D₂ यजति, Cl n r ś u यतन्ति (as in text) D₁ ० ते, Cg k l n r ś u ये (as in text)

30 °) K_{1.2} 'भूताधिदैव, D₁ (sup lin as in text) 'भूताधिभूत, Cl n r ś u v 'भूताधिदैव (as in text) —^b) Ś₆ G₂ s च ते, Ś₁ (sup lin) यया, Ś₅ तथा, D₂ च तद्, Cl n r ś u च ये (as in text) — D₂ om 30^{ad} — After 30, Ś₁ ins

95* स्फुट भगवतो भक्तिर्विहिता कल्पमञ्जरी ।

साधनेच्छासमुचिता येनाशा परिपूरयेत् ।

[This is (with var) the सग्रहश्लोक to adhy 7 in Cg]

Colophon om in Ś₁₋₅ — Sub-parvan Ś₁ Ko s s N₁ B D₂ D₁ 2 4-5 s T G₂₋₄ M₂ 4 (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु (N₁ 'या also) उपनिषत्सु, K₂ श्रीभगवद्गीता, K₆ D₂ 7 श्रीभगवद्गीतासु (K₆ 'या), G₁ गीताया Ko s s N₁ B₂ D₂ 4-5 s cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K₆ T₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G₂ परब्रह्मविद्यायां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, M₂ ब्रह्मविद्याया — Adhy name Ś₁ D₆ जगत्प्रसूतियोग, K₆ प्रकृतिभेद; K₁ 2 D_{1.4} s ज्ञानयोग, K₆ s N₁ D₁ T₁ G₄ विज्ञानयोग, K₆ विज्ञानयोगो ब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकयोग(?) , B₂ गुणविज्ञानयोग समग्रदर्शन, B₂ समग्रदर्शन, B₄ परापरयोग; D₂ D₆ परमहसयोग, D₂ ज्ञान (D₂ om ज्ञान) विज्ञानवर्णनयोग, D₂ ज्ञानयोगकथन, T₂ परमहसविज्ञानब्रह्मयोग, G₁ परावरप्रकृतियोग, G₂ C₆ ज्ञानविज्ञानयोग — Adhy no (figures, words or both) D₂ M₂ 30, T₁ M₂ 31, T₂ G 29 (as in text) — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś₁ Ko-2 s s N₁ B D₂ D₁ 4 5-6 s G₂ s M₂ s C₇ 7 — Śloka no K₁ s s D₂ D₁ 2 s G₂ 30, K₆ 31

30

K₄ D₂ om this adhy (of note at the beginning of adhy 23)

1 °) Ś₆ अध्यात्म, G₂ अध्यात्मन्, G₆ अध्यात्मा, Ck l r u अध्यात्म (as in text) —^c) D₁ आधिभूत, Cl r u अधि (as in text) T₂ मे, Cl r u किं (as in text).

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभैवैष्यस्यसंशयः ॥ ७
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८
कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९
प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-
क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

2 °) Da1 आधि°, Cg l n r u अधि° (as in text) B1 अधियज्ञश्च कस्तत्र —°) Ś1 2 s Ks T2 °कालेपि, Cl r u °काले च (as in text)

3 °) Cf B 13 14 5°, 17 80° Ś1 4-s N1 B Da1 D1 s Cā n परमं ब्रह्म (by transp), Ck l m r s u ब्रह्म परमं (as in text) —°) Da1 D2 G4 M1 [s]ध्यात्म, Cā g k l m n r s u v अध्यात्मम् (as in text) —°) Ks कर्मसंज्ञित, Da1 (marg as in text) कर्मसंज्ञक; Cā k m n r s u v °संज्ञित (as in text)

4 °) Ś1 अधिभूतोक्षरो, Gs °भूतकरो; Ms °भूता-
क्षरो, Cā g k l m n r s u v °भूत क्षरो (as in text) —°) Śs चादि, K1 चाद्य, Cā g k l m n r s u v चाधि (as in text) —°) N1 (marg sec m as in text) °यज्ञोत्तम् (s10), T2 °यज्ञोयम्, Cā g k l m n r s u °यज्ञोऽहम् (as in text) Cv oites अधियज्ञ

5 °) Ś1 3-s Cg k °कालेपि, Cl n r s u °काले च (as in text) Śs Cā प्रयाणकालेपि च मा (= Gītā 7 30°) —°) K1 या, Gs Ms s यत्, M4 य, Cā g k l n r s u य (as in text) —°) Da1 Ds याति, Cā g k l n r s u v याति (as in text)

6 °) B Da1 Cup चापि, D1 चान्ति, Cā g k r s u वापि (as in text) —°) D1 एतत्, Cā g k l r s u अन्ते (as in text) —°) Ś1 s N1 Da1 Dn2

Ds s T1 G1 2 4 °मेवेति, Cā g l r s u °मेवेति (as in text) —°) N1 Da1 M4 मद्भावं°, Ds s G1 सद्भावं°, Cā g k l m n r s u तद्भावं° (as in text)

7 °) = 27° —°) K1 युद्य, Ds s बुध्य, Cā k l n r s u युध्य (as in text) —°) = Gītā 12 14° Ś1 (marg) s मदर्पित°, Cā l n r s u मय्यर्पित° (as in text) —°) Ś K1 2 s N1 B2 Da1 Dn2 D1-s s r G1 Cā k n [अ]सशय, Cl r s u [अ]-सशय (as in text) Ds मामेवैष्यन्नसशय (sic)

8 °) Ś1 3-s Ko 1 Da1 D1 2 M1-3 s Cā k °सानन्य, Cl n r s u °सा नान्य (as in text) —°) Ks परमे, Ck l n r s u परम (as in text) —°) Ks याति Śs [अ]न्व°, Ko [अ]नुचितन; M4 [अ]नुचितना, Cā g l n r s u [अ]नुचिन्तयन् (as in text) Ck oites चिन्तयन्

9 °) D1 G1 ह्यनु°, Cā k n r s u अनु° (as in text) —°) M1 s अणोरमणीयांसम्, Cā k l n r s u °रणीयांसम् (as in text) —°) T1 G4 °शक्तिम्, Cā n r s u °रूपम् (as in text) —°) = Śvetāś-vatāropanīṣad 3 8°. Ś1 B1 °रूप, Cā g k l n r s u °वर्णं (as in text) Ś1 s Ko Cā k पुरस्तात्, Cl m. n. r s u परस्तात् (as in text)

10 °) Ks Ds युतो; Cā n r s u युक्तो (as in text) —°) Gs संत पार, Cā k l n r s u स त पर (as in text)

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७

अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०

C 6 1161
B 6 32 20
K 6 32 20

11 ^b) M₃ विदति, Ck l n r s u विशन्ति (as in text) S₁ यद्यातयो (sic) — ^c) Ckp विदति (for चरन्ति) — With 11^{cd}, cf Kathopanīśad 1 2 15^{cd} — ^d) K₁ ततो, Cg k l n r s u v तत्ते (as in text) S K₂ Cg k सग्रहेणाभिधास्ये, Da₁ 'हेणेव वक्षे, D₁ (m as in text) 'हेण ब्रवीमि, M₁ s 'हणे प्रवक्ष्ये, Cl n r s u 'हेण प्रवक्ष्ये (as in text) — After 11, D₁ ins (= Kathopanīśad 1 2 15, cf 11^{cd} above)

96* सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति

तपासि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।

12 ^c) S₁ K₂ Ck मूर्ध्याधायात्मन, S₄ 'धाय मन, Da₁ D₂ 'ध्यायात्मन, Cg m r s u मूर्ध्याधायात्मन (as in text) Cn cites मूर्ध्नि आधाय T₁ (by corr) प्राणान्, Cā g k m n r s u प्राणम् (as in text) — ^d) Da₁ D₂ G₂ 'धारण, T₁ 'धारणात्, Ck m n r s u 'धारणाम् (as in text)

13 ^a) = B 7 192 52^a B 14 26 8^c — ^c) S₁ स मद्राव, Cg k n r s u त्यजन्देह (as in text) — ^d) S₁ याति नास्त्यत्र सदाय, Ck l n r s u as in text Cg cites स याति

14 ^d) B₂ नित्ययोगस्य, Cā k l m n r s u 'युक्तस्य (as in text) S₁ s (marg as in text) s K₂ M₄ देहिन्, Cā k l m n r s u योगिन (as in text)

15 ^d) = B 12 143 3^d K₁ s गत (sic)

16 ^a) D₄ (by corr) r T₂ G₁₋₂ M₁ s s (inf lin) s Cā 'भवनात्, Cāp g k l m n r s u v 'भुव नात् (as in text) N₁ लोकान्, T लोकान्, Cā k l m n r s u लोका (as in text) — ^b) M₄ 'वृत्तिनो, Cā k l m n r s u v 'वर्तिनो (as in text) — ^c) K₂ 'मुपेयति, Cā k l r s u 'मुपेत्य तु (as in text)

17 Cf Manu. 1 73 — ^b) S₁₋₅ K₁ s Cg k अहर्षे, Cā r s u अहर्षद् (as in text) — ^c) Da₁ रात्रिर्, Cg k n r s u रात्रिं (as in text) K₂ D₂ T₂ 'सहस्राते, Ck n r s u 'सहस्रान्ता (as in text) — ^d) S₂ तेहोरात्रि, D₂ T₂ अहोरात्र, Ck n r s u तेऽहोरात्र (as in text)

18 S₂ breaks off here — ^a) K₁ G₂ अव्यक्ता-व्यक्तय सर्वा, Cā k l r s u v as in text — ^b) Cf 19^d D₄ (m as in text) प्रलयति, Ck l r s u प्रभवन्ति (as in text) — ^d) K₂ D₁ s s G₂ s 'संज्ञिके (D₁ 'ते), Ck l r s u 'संज्ञिके (as in text).

19 ^a) K₂ एवाह, Ck l n r s u एवाय (as in text) — ^b) T₂ एवं भूत्वा, Ck m n r s u भूत्वा भूत्वा (as in text) — ^c) M₂ 'गमेवश, Ck l n r s u 'गमेऽवश (as in text) — ^d) Cf 18^b K₂ D₂ T₂ M₂ प्रभवन्ति, Ck r s u प्रभवति (as in text)

20 D₂ om 20^{ab} — ^a) S₁ परात्, Cā k l n r s u v परस् (as in text) — ^b) S₁ s-s K₂ T₂ [s]व्यक्ताव्यक्त, S₂ Cā पुरुषाव्य, Ck व्यक्ताव्यक्त, Cr s u v ऽव्यक्तोऽव्यक्तात् (as in text) Cl cites अव्यक्त

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

Cn oites अव्यक्तात् M३ सनातनात्, Cā k l n r ś u
'तन' (as in text) —^o) Śs Cā य सर्वेष्वपि, Ko
D1 G३ यस्तु सर्वेषु, B३ य सम सर्व, D३ सर्व एवेषु,
Cn r ś u य स सर्वेषु (as in text) Cl oites सर्वेषु

21 ^b) = (var) Kathopanishad 2 3 10^d —21^{cd}
= (var) Gitā 15 6^{cd} —^o) Ś1 यत्, Ś३ य,
Cā k l m n r ś u य (as in text) K३ निवर्तते,
Cā k l m n r ś u निवर्तन्ते (as in text) —^d)
= Gitā 15 6^d

22 ^a) K1 ३ स परा, B३ परम, G३ स पर, Cā k l n
r ś u व स पर (as in text) —^b) Śs हि, Cā n r
ś u तु (as in text) — After 22^{ab}, Śs-३ K३ Ck ins

97* य प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ।

[Śs मां (for य)]

—^o) K३ यस्यातस्थानि —^d) = Gitā 2 17^b B
12 59 138^d Śs-३ K३ Ck यत्र सर्वं प्रतिष्ठित, Cl n r
s u as in text

23 ^b) Ā1 प्रवृत्तिं, Cā g k l m n r ś u आवृत्तिं
(as in text) —^o) Ś1 प्रयाता, D३ प्रयता, Cā k.
l r ś u प्रयाता (as in text) K1 D३ याति, Cā
k l r ś u यान्ति (as in text) —^d) T३ पुरुषर्षभ,
Cā ś u भरतर्षभ (as in text)

24 ^a) K३ G३ ३ अग्नि, Ck l m n r ś u अग्नि
(as in text) Śs K1 Cā शुक्ला, Ck l m n r ś u

शुक्ल (as in text) —^b) G३ षण्मासाद्, Ck m
n r ś u षण्मासा (as in text)

25 ^a) Śs K1 Cā कृष्णा, Ck l r ś u कृष्ण (as
in text) Śs ३ धूम कृष्णस्तथा रात्रि (by transp)
—^d) Ko न मुह्यति, Cā k ś u निवर्तते (as in text)

26 ^a) Ś1 4-६ K३ शुक्लकृष्ण, Cl n r ś u 'कृष्णे
(as in text) —^b) Ko M३ (sup lin as in
text) शाश्वती, Ck r ś u शाश्वते (as in text) Ś1
Ko समे, D३ मत, Cr ś मते (as in text)
—^o) Śs-३ K३ Cg अनयोर्यात्यनावृत्तिम्, K३ ३ एकया
न्यात्म (K३ 'या यात्य'नावृत्तिम्, Ck r ś u as in
text Cn oites एकया —^d) Śs-३ K३ D३ Cg k
एक (Śs Cg आद्य)यावर्ततेन्यया (D३ 'ते पुन'), Cr ś u
as in text Cn oites अन्यया

27 ^a) Ś1 नैते गती, Śs नैते सृते, K३ नृते सृती,
M३ (inf lin) नैते नृती (sio), Ck m n r ś u नैते
सृती (as in text) Cg oites एते सृती, Cv नैते
सृती D३ जाने (sio) —^c) = 7^c

28 ^b) Ś1 K३ D३ ६ T३ M३ दाने च, Cn r ś u
दानेषु (as in text) Ko पुण्यफल, Cl n r ś u
पुण्यफल (as in text) —^o) Ś1 ३ D३ Cg अन्येति,
Ko अन्येत्य, G३ अन्वेति, Ck l n r ś u अत्येति (as
in text). —^d) Ś1 (sup lin as in text) दिव्य,
M३ शात, Ck l n r ś u चाद्यम् (as in text)

३१

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्यवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन् च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

C. 6 1175
B. 6 33 6
K. 6 33 6

— After 28, Śi ins

98* सर्वतत्त्वगतत्वेन विज्ञाते परमेश्वरे ।

अन्तर्बहिर्न सावस्था न यस्या भासते विभु ।

[This is just the सग्रहलोक to adhy 8 in Cg]

Colophon om in Śi-s — Sub-parvan Śi
Ko s s Nī B D (Da om) T1 G2-4 M2 4 (some
MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनि-
षत्सु (D1 om उप), K2 श्रीमद्भगवद्गीता; K3 श्रीमद्भग-
वद्गीतायां, G1 गीतायां Ko s s Nī Da1 Dn D1 s s
cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (K3 om योग) श्रीकृष्णार्जुन
संवादे, K3 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, D3 ब्रह्मविद्याया, G2 पर
ब्रह्मविद्यायां परमहंसा श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे,
M2 परब्रह्मविद्याया — Adhy name Śi प्रयाणकालयोग,
Ko क्षरनिर्देश, K3 D3 महापुरुषयोग, K3 अक्षरब्रह्म
योगज्ञानेन परमगतिप्राप्तिरूपेण(?), N1 ब्रह्मयोग, B2
अध्यात्मपुरुषदर्श, B3 महापुरुषदर्शन, B4 धारणायोग,
Dn पुरुषोत्तमयोग, D1 C3 ब्रह्माक्षरनिर्देश, D2 स पुरुष-
योग, D3 आत्मयोग, T G1 2 अक्षरब्रह्मयोग — Adhy
no (figures, words or both) D3 M2 31, T
G 30 (as in text), M4 32 — Bhagavadgītā
adhy no (figures, words or both) Śi Ko-s s s
B Da1 Dn D1-4 s-s G2 s M1 s s Cv 8 — Śloka
no K1 s s Da1 Dn D1 s s G2 28, K3 29
— Aggregate śloka no D1 1103

31

K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the
beginning of adhy 23)

1^b) = 6 21 8^b Nī °सूयते, Cg k l n r s

°सूयते (as in text) — °) K1 s s Da1 D3 Cg ज्ञान,
Ck.l n r s u ज्ञान (as in text) — °) = Gītā 4
16^d K1 s Dn2 D1 (m as in text) 2 मोक्षसे (sio)

2^b) Cf B 12 142 36^d B 13 34 22^b B2
अश्रुतं, B4 (m as in text) अव्यय, Ck.n r s u
उत्तमम् (as in text) — °) K1 D1 प्रत्यक्षाव, G3
प्रत्यक्षर; Ck.l m n r s u v प्रत्यक्षाव (as in text)
N1 धर्म, Ck.l m n r s u धर्म्य (as in text)
— °) Śi s K2 s M1 सुसुखं, Cg k l n r s u सुसुख
(as in text)

3^b) Cl ज्ञानस्य, Ck lp r s u धर्मस्य (as in
text) — °) N1 G3 मृत्यु (sio)

4^a) Śi-s कृत्स्नं, Cl n r s u सर्व (as in text)
— °) Ko D1 अव्यय, Ck.l m n r s u अव्यक्त
(as in text) — G3 om (hapl) 4^d-6^e, D3 om
(hapl) 4^d-5^a — °) Da1 ते व्यवस्थित, Cg n r s u
तेष्ववस्थित (as in text) Ck न च तेषु व्यवस्थित

5 G3 om 5, D3 om. 5^a (cf v l 4) — °) =
Gītā 11 8^d — °) Cf B 12 209 31^d, 34^b
D1 s M3 s (inf in as in text) भूतात्मा, T2
धर्मात्मा, Ck.l m n r s u ममात्मा (as in text)
— After 5, D3 ins

99* सर्वेण सर्ववश्चाय सर्वकृत्सर्वदर्शन ।

सर्वज्ञ सर्वदर्शी च सर्वात्मा सर्वतोमुख ।

6 G3 om 6^{abc} (cf v l 4) — °) Śi transp
नित्य and वायु — °) = B 13 79 4^a — °) G3
[अ]व, Ck r s u [उ]प (as in text) N1 मत्स्थानित्यु-
पधारयन् (sio) — After 6, Śi-s K3 N1 (marg) D3
Cā g k ins

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६
 सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
 भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८
 न च मां तानि कर्माणि निवर्धन्ति धनंजय ।
 उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९
 मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रियते सचराचरम् ।
 हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
 परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
 राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२
 महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३
 सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
 नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४
 ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
 एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५
 अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौपधम् ।
 मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६
 पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

100* एव हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।

भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ।

[(L 1) Śs सर्वमावेपु, Ck सर्वभूतेषु (as above)
 Śs एव सर्वेषु भूतेषु N1 चलाम्यनभि, Ds चराम्यनुप
 — (L 2) Ko N1 Ds Ck सह चै (Ds नै)व]

7 °) = 3 33 22° — °) Da1 Ds याति (sio)
 Ś1 4-8 Ko 8 मामकीं, Ds (by corr) मामका, Cl n
 r s u v मामिकाम् (as in text) — °) Gs अल्पक्षये,
 Cl n r s u कल्प° (as in text)

8 °) Cf Gitā 4 6° Ś1 अधिष्ठाय, M4 अपष्टभ्य,
 Cg k l m n r s u अवष्टभ्य (as in text) — °)
 Ś1 8 Ko Ds 8 Ck हृद्, Cl n r s u ह्रस्व (as in
 text)

9 °) K2 Cm तु, Cg l n r s u च (as in text)
 — °) = Gitā 4 41° — °) Cf Gitā 14 23° — °)
 K1 तेन, Ck l s u तेषु (as in text)

11 °) K2 मानुषी, Ck l m n r s u v मानुषीं
 (as in text) Ś1 8 4 (sup lin as in text) 8 8 Ko
 Ds M2 Ck आश्रितं, K2 Da1 Ds M4 आश्रिता, Cl
 m n r s u आश्रितम् (as in text) — °) = Gitā
 7 24° K1 परभावम्, Ck l n r s u v पर भावम्
 (as in text) — °) Śs-8 Ko Cā k समा (Ck तथा)-
 न्ययमनुत्तम (= Gitā 7 24°), Ko 2 सर्वभूतमहेश्वर,
 Cl m n r s u मम भूतमहेश्वरम् (as in text)

12 °) M4 मोघदाशा मोघकाणा (corrupt) — °)

N1 Ds मोघज्ञान, M4 मोघज्ञाना, Ck l m n r s u
 मोघज्ञाना (as in text) — °) Śs-8 Ko Cā g
 transp राक्षसीं and आसुरीं Ds राक्षसी मामुपाश्रित्य
 (sio) — °) Śs 4 मोहिनीं, Ck l n r s मोहिनीं (as
 in text) Ś1 स्थिता, Ck l n r s u श्रिता (as in
 text)

13 °) Ko महात्मानस्तु (sio) Ś1 मे, Ck l n r
 s u मा (as in text) — °) Ś1 8 Bs 4 Ds (m as
 in text) आश्रिता, Ds आश्रित, Ck l n r s u
 आश्रिता (as in text) — °) Śs Ds Ck भजते, Cl-
 n r s u भजन्ति (as in text) — °) D2 भूत्वा,
 Ck l n r s u ज्ञात्वा (as in text)

14 °) Ś1 8-8 Ko Ck कीर्तयन्तश्च, Cā r s u कीर्त
 यन्तो मा (as in text) — °) Ś1 यततो मा, Ks 8
 Ds यजतश्च, Ck यतमाना, Cā l n r s u यतन्तश्च
 (as in text) Śs-8 B1 यतव्रता, Cā l n r s u
 दृढ° (as in text) — °) = Gitā 12 2°

15 °) Ko चाप्यन्ये, Ck l r s u चाप्यन्ये (as
 in text) — °) N1 यजते, Cg k r s u यजन्तो
 (as in text) — °) = B 12 270 37°

17 °) K1 N1 B1 Dn1 Ds 4 7 (the latter four
 before corr) 8 G1 M2 4 पितामहस्य (by metathesis);
 Ck l r s u पितामहस्य (as in text) — °) M2 धाता
 माता (by transp) — °) Ko वेद पवित्रमोकार, M8
 वेद्य पवित्रमोकारम्, Ck l r s u as in text Cn cites

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
 प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८
 तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
 अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
 यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तच्चेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६

यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

C 6 1196
B 6 33 28
K 6 33 28

वेद्य पवित्र —^d) Ko-2 Ñ1 transp साम and यजु
 Ks [अ]यवर्कक्साम वै यजु, Ck l r s u as in text

18 Da1 om 18 —^c) Cf. Gītā 7 6^d Ś1 s
 Ks Ds 4 s G2 s M1 s 4 प्रलय, T1 G4 प्रलय, Ck
 l n s u प्रलय (as in text) Ks Cr प्रभवप्रलय
 स्थान —^d) G2 निदान, Ck l m n r s u निधान
 (as in text)

19 ^b) Ñ1 [उ]त्सृजामि, Ck l n r s u [उ]त्सृजामि
 (as in text)

20 ^a) M1 त्रयी विद्या, Cā k l m n r s u v
 त्रैविद्या (as in text) Ś1 सोमपा, Ck n r s u
 सोमपा (as in text) Ko Ñ1 Ds Gs धूतपापा, Ck
 r s u पूत (as in text) —^b) Śs Ds प्रार्थयति,
 Cā k l n r s u 'यन्ते (as in text) —^c) G2
 'लोकान्, Ck l r s u 'लोकम् (as in text) —^d)
 T2 देह, Ck r s u देव (as in text)

21 ^b) Ś1 पुण्ये क्षीणे (by transp) Ks Da1
 Dn1 (before corr) मर्त्यलोके, Ck r s u 'लोकं
 (as in text) —^c) M1 एव हि त्रयी धर्म्यम्, Csp
 up एव हि त्रैधर्म्यम्, Cā k l n r s u एव त्रयीधर्मम्
 (as in text) M2 'प्रविष्टा, Cā k r s u 'प्रपन्ना
 (as in text) —^d) T1 G2-4 गतागति, Cā g k

l n r s u 'गतं (as in text) Gs कामकामं, Ck
 l n r s u v 'कामा (as in text)

22 ^a) Ks Ck अनन्याश्च विरक्ता मां, Cā g l m
 n r s u as in text —^d) ŚL 4 (m as in text) s
 ददामि, Ck l n r s u वहामि (as in text)

23 ^a) Da1 Gs येऽप्यन्यदेवता (Gs 'न्यवैता, s10)
 भक्त्या, T1 G4 Cm ये त्वन्यदेवता भक्ता, Ck l r s u
 as in text —^b) = Gītā 17 1^b Cf B 12 91
 37^b —^d) K1 s यजति विधि, Ks Ñ1 Ds Ck l
 यजतेविधि, Cā g n r s u as in text

24 ^a) K1 2 T1 'भूतानां, Cā g k l n s u 'यज्ञानां
 (as in text) —^d) Śs चलति, Ks न्यचति,
 Da1 Ds चवति, Cg चलते, Cā k l n s u च्यवन्ति
 (as in text)

26 ^c) Ds भक्त्यापहृत, Ck n r s u भक्त्युप (as
 in text)

28 ^a) Ko Ds Gs फलैरेव, Ck l n r s u -फलै-
 रेव (as in text) —^b) K1 Da1 Dn1 D1 s M2
 मोक्षसे (s10) —^c) A few MSS सन्यास —^d)
 Ś1 s K1 2 s D2 s S (except M1) Cā उपेक्ष्यसि, Ck
 l n r s u उपै (as in text)

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८
 समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
 ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९
 अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३०
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
 कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ३२
 किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
 अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

29 ^a) Cf. B 13 85 3^a K1 : समूह; Da1 (before corr) संमोह, Cā k l m n r s u समोऽह (as in text) — ^b) Ko द्वेषोस्ति, Ck r s u द्वेष्योऽस्ति (as in text) T2 मप्रिय, Ck r s u न प्रिय (as in text) — ^c) Ds च, Cā l r s u तु (as in text)

30 ^a) = B 13 115 80^a — ^d) T2 G2 s व्यव हितो, Cā k l n r s u व्यवसितो (as in text)

31 ^b) Ś1 s K1 B Da1 D1 s Cā kp नियच्छति, Ck n r s u निगच्छति (as in text) — ^c) Ś2 s Cg प्रतिजानेह, Cl n r s u प्रतिजानीहि (as in text) — ^d) Ś1 s-c Ko s Cā k मद्भक्त, Cl n r s u मे भक्त (as in text) K1 प्रयच्छति (sic)

32 ^a) Ks व्युपाश्रित्य, Ck n r s u व्यपाश्रित्य (as in text) — 32^{bcd} = B 14 19 61^{bcd} — ^d) Cf Gitā 6 45^d, 13 28^d, 16 22^d B 12 217 30^b, 31^b Ds ते याति परमा गतिं, Cā k l n r s u as in text

33 ^a) Cf B 14 19 62^a — ^d) Ds अनुचित्य, M4 इदं प्राप्य, Cā k l n r s u इमं प्राप्य (as in text) M2 भजति, Cā l n r s u भजस्व (as in text)

34 ^{ab}) = Gitā 18 65^{ab} — ^c) Cf Gitā 18

65^c Ś1 सत्य ते, Ds युक्तवैव, Ds मुक्तवैव, Ck L n r s युक्तवैवम् (as in text) — ^d) Ds s T2 G2 s Ms मत्परायण, Ck l n r s 'यण' (as in text) Ś1 प्रतिजाने प्रियोसि मे (= Gitā 18 65^d)

Colophon om in Ś4-s — Sub-parvan Ś1 Ko- s s N1 B D (Das om) T1 G2-s M2 s (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2 Ds 1 om उप), Ks श्रीमद्भगवद्गीताया, G1 गीताया Ko s N1 Da1 Dn Ds cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, Ks Ds श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T1 G1 परब्रह्मविद्याया संहितायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G2 ब्रह्मविद्याया परमहंसा श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Ś1 D2 s भक्तियोग; Ko s Dn T1 G2 s C1 राजविद्याराजगुह्ययोग, Ks राजगुह्यराजयोग, Ks ब्रह्मविद्यायोग, N1 D1 T2 G1 राजगुह्ययोग, B2 प्रकृतियोग, B3 प्रकृतिपुरुषयोग; B1 Ds राजविद्याराजगुह्य (Ds 'योग'), D1 राजयोग, Ds आत्मनिर्णययोग, M2 श्रीकृष्णार्जुनसंवाद — Adhy no (figures, words or both) Ds M2 32, M1 33, T G 31 (as in text) — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś1 Ko-s s s N1 B Da1 Dn D1-1 c-s G2 s M1 s s Cv 9 — Śloka no - K1 s s Da1 Dn D1 2 s s G2 34, Ks 35

३२

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
 यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
 न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
 अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
 यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
 असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
 बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
 सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
 अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
 भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५
 महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
 मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
 सोऽविकल्मेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
 तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
 नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११
 अर्जुन उवाच ।

पर ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
 पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२

C 6 1216
B 6 34 12
K 6 34 12

32

 K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 K1 om the ref, but reads ॐ instead —^b) = GItā 18 64^b —^c) M8 तत्ते, Cā k l r s u यत्ते (as in text) K1 प्रयं, K2 प्रेयं, D1 १ 4 (by corr!) १ T1 G4 M1 प्रियमाणाय, Ck l m n r s u प्रीयमाणाय (as in text)

2 ^b) Ś1 (before corr) G2 M1 Ckp vp प्रभाव, Cā k l m n r s u v प्रसव (as in text) Ś6 Cā च, B2 नो, Cl n r s न (as in text) —^d) D6 हि, Cl r s u च (as in text)

3 ^d) = 3 81 80^d, 118^d, 176^d, 82 4^d, 45^d, 54^d, 92^d, 135^d, 140^d, 83 21^d, 101^d, 198 53^d B 12 97 13^d B 13 26 44^d

4 ^a) K1 2 Da1 G3 बुद्धि, Cā g k l m n r s u बुद्धि (as in text) —^b) Ś1 transp दम and क्षम —^c) Cf B 12 227 73^d

20

5 ^a) Cf 3 298 8^a —^c) Ś1 भाव (s10) —^d) G3 एव, Cā k l n r s u एव (as in text)

6 ^a) Cf 1 114 40^d —^c) Da1 (before corr) G2 मनसा, T2 मानवा, M2 मातुषा, Cā k l m n r s u v मानसा (as in text) —^d) G2 ३ Ck एषा, Cl m n r s u v येषा (as in text) G2 Cv लोका, Ck l m n r s u लोक (as in text)

7 ^a) K3 M2 एषा, Cā k l n r s u v एता (as in text) —^c) Ś6 K1 Cā [s]विकल्पेन, G1 ३ Cr [s]विकल्पेन, G2 [s]पिकल्पेन, Cu [s]प्रकल्पेन, Ck n s sविकल्पेन (as in text)

8 ^a) Ś8 4 (sup lin as in text) ३ ० K5 Cā k अय, Cl m n r s u अह (as in text) —^b) Ś8 4 (marg) ३ ० K5 Cā k हत, Cu r s u मत्त (as in text) —^d) D2 समस्थिता, Cā l n r s u समन्विता (as in text)

9 ^a) N1 D8 मद्गत (s10) —^b) N1 D8 बोधयत (s10) —^d) Ś1 स्तोष्यति, D8 पुष्यति, Cā k l n r s u तुष्यन्ति (as in text) Ś1 ३ 4 (sup lin) ३ Cā k रमयति, Cl n r s u च रमन्ति (as in text)

[153]

आहुस्त्वामृपयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
 असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
 सर्वमेतद्वत् मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
 न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
 स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
 भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
 वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
 याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६
 कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
 केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
 विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
 भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
 प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९
 अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
 अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
 आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
 मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
 वेदानां सामवेदोऽसि देवानामसि वासवः ।
 इन्द्रियाणां मनश्चासि भूतानामसि चेतना ॥ २२
 रुद्राणां शंकरश्चासि विज्ञेशो यक्षरक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
 पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

12 ^a) M₁ s s transp ब्रह्म and घाम — ^c)
 = 3 192 21^c — ^d) Cf 3 187 54^c

13 ^c) Cf 2 4 8^a 3 13 43^d, 83 103^a B
 9 49 24^a — ^d) S₂-s K₆ D₈ Ck मा, C₅ मे (as
 in text)

14 ^b) S₁ M₄ यन्मा, S₂-s यन्मे, G₃ य मां, M₂
 यं तां, Cl r s u यन्मा (as in text) — ^c) T₂ मे,
 Ck.l r s u ते (as in text) K₁ भक्ति, G₃ Cv
 व्यक्त, Ck l n r s u व्यक्ति (as in text) — ^d) S₂-s
 K₆ Ck महर्षयः, Cl r s u न दानवा (as in text)

15 S₆ om 15 — ^a) Cf 6 61 65^b — ^b)
 D₂ वेत्सि, Ck l r s u वेत्थ (as in text)

16 ^b) = 19^b S₁ दिव्या आत्मविभूतयः, S₂-s K₆
 Ck विभूतीरात्मन शुभा, Cā l r s u as in text — ^d)
 G₂ इमास्त्र, G₃ (by corr) नित्य स, Ck.l r s u
 इमास्त्र (as in text) M₄ प्राप्य, Ck l r s u व्याप्य
 (as in text) K₆ N₁ D₈ तिष्ठति, Cl r s u 'सि
 (as in text)

17 ^{ab}) S₁ विद्यामहा (sic), S₃ Ck विद्या महा, K₈
 D₁ 2 4 8 T₁ G₄ विद्यामह, Cl.n r s u विद्यामह (as
 in text) K₁ योगि त्वा, K₈ D₁ D₈ Cl r योगी
 स्वा, K₈ D₁ D₈ योगिस्त्वा, Cā k l p n s योगिस्त्वा

(as in text) S₁ s-s K₆ Ck त्वामह, Cr s u त्वा
 सदा (as in text) — ^c) D₈ तेषु लोकेषु भावेषु,
 Ck l r s u as in text

18 ^d) D₈ M₄ मे मत, Ck.n r s u मेऽमृतम् (as
 in text)

19 ^a) = 3 186 13^a, 203 3^a B 7 12 1^a
 B 12 160 5^a, 163 6^c, 340 18^c B 13 7 2^a,
 50 2^a — ^b) = 16^b S₁ s-s K₆ Ck विभूतीरात्मन
 शुभा (cf v l 16^b), Cl n s u as in text

20 ^b) B D₁ D₁ Ck सर्वभूताशये (D₁ 'य') स्थित,
 Cā l n r s u v as in text — ^c) K₁ आद्यश्च,
 Ck.l n r s u v आदिश्च (as in text) G₂ M₂
 मध्यश्च, Ck n r s u v मध्यं च (as in text)

21 ^b) Cf 2 33 28^d S₁ अहम्, Ck.l n r s u
 रविर् (as in text) — ^d) Cf B 7 6 7^a

22 ^a) Cf B 13 14 323^a S₁ s-s K₆ Ck 'वेदो
 ह, Cl r s u 'वेदोऽसि (as in text) — ^d) N₁
 चेतना, Cā k.n r s u चेतना (as in text)

23 ^b) K₈ D₁ (before corr) G₂ 'राक्षसा, Ck
 r s u 'रक्षसाम् (as in text) — ^c) Cf 4 2 19^d
 B 7 6 5^b B 13 14 322^b — ^d) Cf 5 63 5^b

24 ^a) G₂ पुरोधाना, Ck n r s u पुरोधमां (as

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामसि सागरः ॥ २४
 महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।
 यज्ञानां जपयज्ञोऽसि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
 उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
 आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि कामधुक् ।
 प्रजनश्चासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ॥ २८
 अनन्तश्चासि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
 पितृणामर्यमा चासि यमः संयमतामहम् ॥ २९
 प्रह्लादश्चासि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
 पवनः पवतामसि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
 झषाणां मकरश्चासि स्रोतसामसि जाह्नवी ॥ ३१
 सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
 अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
 अक्षराणामकारोऽसि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
 अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३
 मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
 कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मैधा धृतिः क्षमा ॥ ३४
 बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
 मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५
 द्यूतं छलयतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

C 6 1240
B 6 34 36
K 6 34 36

in text) Ds G2 s मुख्याना, M2 मा मुख्य (by transp), Ck r s u मुख्य मा (as in text) — °) Ss Ck सेनान्यामप्यह, Cn r s u सेनानीनामह (as in text) — °) Cf B 14 43 7^b K2 सागर, Ck l r s u सागर (as in text)

25 ^b) Ss Ks अपि, Cā l r s u असि (as in text) — °) S1 s-s Ks Ck 'यज्ञोहं, Cr s u 'यज्ञोऽसि (as in text) — °) Ss K1 s Ds Cā हिमाचल, M4 हिमालय, Ck r s u हिमालय (as in text)

27 ^a) Some MSS उच्चैश्च — °) Cf 4 2 14^b S1 Ks ऐरावत, Cl r s u ऐरावत (as in text) — °) Ds नराधिप, T2 नरोत्तम, Cr s u नराधिपम् (as in text)

28 ^a) Cf 4 2 13^a S1 वज्रो, Cr s u वज्र (as in text) — °) S1 Cā प्रजनस्यासि, M4 प्रजनेष्वपि, Ck l n r s u प्रजनश्चासि (as in text)

29 ^a) G2 'श्चापि, Cs u 'श्चासि (as in text) — °) Cf B 9 47 10^d B 13 85 123^d — °) S1 s Ds सयमिनाम्, Ckp सयच्छताम्, Cā k. n r s u सयमताम् (as in text)

30 ^a) Some MSS प्रह्लाद — °) G1 कालयताम्, Cā k. n r s u कलयताम् (as in text) — °) Cf B 13 14 32^c

31 ^a) S1 s K1 Ds s Cā पवन (K1 'ना) प्लवताम्, M4 'न पतताम्, Cn r s u पवन पवताम् (as in text) — °) A few MSS श्रोतसाम्

32 ^a) G1 स्वर्गाणाम्, Cā l n r s u सर्गाणाम् (as in text) — °) M2 मध्यश्च, Cl n r s u मध्य (as in text)

33 ^b) K1 D2 s द्वद (sic) (for द्वद) — °) Dn1 'मुख, Cn r s u 'मुख (as in text)

34 ^a) N1 चासि, Cā n r s u चाहम् (as in text) — °) Dn1 कीर्ति श्री, Ds कीर्तिश्री, Cl r s u कीर्ति श्रीर् (as in text) — °) B1 transp स्मृति and धृति Da1 G2 s धृतिक्षमा (G2 'मा), Dn1 Ds धृति क्षमा, Cr s u धृति क्षमा (as in text)

35 ^a) N1 बृहत्सामम्, Cl n r s u 'साम (as in text) M2 कथा, Cr s u तथा (as in text) — °) Cf B 14 44 7^a — K1 s om (hapl) 35^c-36^b — °) N1 'श्रीर्षोऽसि, Cā l s u 'श्रीर्षोऽहम् (as in text) — N1 (sec m within parenthesis, om line 2) ins after 35 Ks Ds (marg sec m, om line 2, with the remark "त्यक्त च") ins after 38

101* ओषधीना यवश्चासि धातूनामसि काञ्चनम् ।

सौरभेयो गवामसि जेहानां सर्पिरप्यहम् ।

सर्वासा तृणजातीना दर्मोऽह पाण्डुनन्दन ।

[(L 3) N1 सर्वेषा (for सर्वासा)]

जयोऽसि व्यवसायोऽसि सत्त्वं सत्त्वतामहम् ३६
 वृष्णीनां वासुदेवोऽसि पाण्डवानां धनंजयः ।
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
 दण्डो दमयतामसि नीतिरसि जिगीषताम् ।
 मौनं चैवासि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
 यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
 न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
 एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरौ मया ॥ ४०
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशंसंभवम् ॥ ४१
 अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
 विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

36 K₁ २ om 36^{ab} (of v l 35) — ^a) G₂
 चलं, Cā k l r ś u छलं (as in text) — S₀
 (but not Cā l) om (hapl) 36^{bc} — ^b) = Gītā
 7 10^d — Ś₁ reads 36^{cd} in marg

37 K₂ om (hapl) 37^b-38^a — ^c) Ś₁ D₀ अ
 स्यह, Cl r ś u अप्यह (as in text) — ^d) Ś₁ ६
 K₁ D₂ ३ उशना, Cl n i s u उशना (as in text)

38 K₂ om 38^a (cf v l 37) — ^b) Dn₁ D₀ ३
 नीतिरसि (s₁₀) G₂ जिगीषता, M₆ जिहीषता, Cā
 k n r ś u जिगीषताम् (as in text) — ^d) K₁ ज्ञान
 मताम्, Cā r ś u वताम् (as in text) — After
 38, K₂ D₃ (marg sec m , om line 2) ms 101*

39 ^a) M₂ मचापि (s₁₀) — ^b) Ś₁ ६ Ck तद्वीज
 महम्, Cā r s u बीज तदहम् (as in text) — ^c)
 T₂ M₁ ६ तदसि, Cā k l n r ś u तदस्ति (as in
 text) K₁ corrupt, D₀ य स्याद्, M₂ ६ यस्मान्,
 Cā m r ś u यस्यान् (as in text) — ^d) S₀ Cā
 मम भूत, D₀ भावभूत, Cl m n r ś u व मया भूत
 (as in text)

40 ^a) K₀ शुभ, Ck r ś u मम (as in text)
 — ^d) Dn₁ विभूतिर्, D₀ विभूति, Ck n r ś v
 विभूतेर् (as in text)

41 ^c) Ś₁ ४-६ K₀ ६ Ck गच्छेस्त्व, Cn r s u
 गच्छ त्व (as in text)

42 ^a) Ś₁ ६ K₀ ६ G₂ Ck बहुनोक्तेन, D₀ बहुनै
 केन, Cā g l m r ś u बहुनैतेन (as in text) — ^b)
 Ś₁ ३-६ K₀ १ ६ Dn₁ Dn₁ २ ६ T₁ G₂-४ M₁ Cā
 k r ज्ञानेन, Cl m ś u ज्ञातेन (as in text) — ^d)
 Ś₀ Cg जगत्स्थित (by transp), K₀ स्थित जगत्,
 Cā k l r ś u स्थितो जगत् (as in text) Cn cites
 स्थित

Colophon om in Ś₁-६ — Sub-parvan Ś₁
 K₀ ३ ६ N₁ B Dn₁ Dn₁ ६ ३ T G₂-४ M₂ ४ (some
 MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु
 उपनिषत्सु; K₂ श्रीभगवद्गीता, K₀ श्रीभगवद्गीताया, D₁
 भगवद्गीतासु, G₁ गीताया K₀ ६ N₁ B₃ Dn₁ Dn₁ ६
 T₂ cont ग्रह (T₂ परब्रह्म) विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
 र्जुनसवादे, K₀ श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G₂ परब्रह्मविद्याया
 परमहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — Adhy
 name Ś₁ महापुरुषविभूतियोग, K₀-३ ६ N₁ B₃ ४
 Dn₁ Dn₁ Dn₁-७ T₂ G₁ C₅ ७ विभूतियोग, K₀ शुभ
 दिव्यविभूतियोग, B₂ योग, D₃ विभूतिपुरुषयोग, T₁
 G₁ विभूतिविस्तरयोग, G₂ भवद्विभूतियोग, M₂ विभूति
 विस्तर — Adhy no (figures, words or both) D.
 30, T G 32 (as in text), M₂ 33, M₁ 34
 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both)
 Ś₁ K₀-३ ६ ६ B Dn₁ Dn₁ Dn₁-४ ६-३ G₂ ३ M₁ ३ ६ C.
 10 — Sloka no Ś₁ (by corr) K₁ ३ Dn₁ Dn₁
 Dn₁ २ ६ ६ 42, K₀ G₂ 43

३३

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
 यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
 भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
 एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
 द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
 मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
 योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५
 पश्यादित्यान्वस्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
 बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
 इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
 मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
 न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्त्रचक्षुषा ।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

C 6 1254
B 6 35
K 6 35

33

 K₁ Da₂ om. this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^b) K₁ 'सन्निक, Ck. l n r s सज्ञितम् (as in text) — ^c) M₁ चस्त्वयोक्त, Ck l n r s u यत्त्व योक्त (as in text)

2 ^a) Cf B 12 222 29^d, 250 19^b, 320 108^d
 Ś₁ s भवाप्ययौ, G₂ M₁ s 'व्ययौ, Ck प्रभवाप्ययौ
 (hypermetric), Cl n r s u भवाप्ययौ (as in text)
 — ^b) K₁ M₁ श्रुतो (sic) Ś₁ s-s Da₁ D₂ s s M₂ s
 Cā k विस्तरतो, Cl n r s u विस्तरशो (as in text)
 — ^c) = 3 186 128^a — ^d) K₁ s Ń₁ Dn₂ Dc
 माहात्म्यम् (sic) — After 2, K₁ repeats 1^{c2}

3 G₂ om (hapl) 3-4 — ^a) = 5 165 7^c
 B 13 55 30^a T₂ M₁ s यथातत्त्वम्, Ck r s u
 यथात्थ त्वम् (as in text) — ^b) Ś₁ s-s Ko Dn₁
 D₂ s G₂ M₁ Ck परमेश्वर, T₂ पुरुषोत्तम, Cn r s u
 परमेश्वर (as in text) — 3^{c2} = (var) B 14 55
 3^{c2} — ^d) K₁ s Ds ऐश्वर्यं, Cā k. l n i s u ऐश्वर
 (as in text) B₂ परमेश्वर, G₂ पुरुषोत्तम, Ck l
 n r s u त्तम (as in text)

4 G₂ om 4 (cf v l 3) — ^b) T₂ हृद्, Ck. l
 n r s हृति (as in text) — ^c) Ś₁ s-s K₆ Cā k
 योगीश्वर, Cl n r s u योगेश्वर (as in text)

5 ^b) = 1 1 179^b, 33 23^b 2 9 4^d, 45 20^b
 3 93 18^d, 170 34^d 4 52 4^d 5 54 45^b, 149
 76^d 6 10 36^b, 16 28^d B 7 16 5^d, 26 33^b
 B 8 19 5^d, 24 36^d B 9 10 67^b, 19 28^b
 B 10 6 9^d, 7 27^d B 11 24 25^b B 12 284
 36^d, 313 15^d B 13 14 405^d, 26 64^d B 14
 34 8^d, 56 17^d etc ("epic tag") — ^d) Da₁
 (before corr) G₂ 'वर्णकृतीनि, Dc 'वर्णाकृतानि, Ck.
 n r s u वर्णाकृतीनि (as in text)

6 ^a) G₂ रुद्रा (sic) — ^c) Ń₁ (before corr)
 'पुण्यानि, Dc T₂ M₁ (also as in text) Cl 'रूपाणि,
 Cā k. n r s u पूर्वाणि (as in text) — ^d) Ś₁ s s
 (sup lin as in text) s K₆ पांडव, C₅ u भारत
 (as in text)

7 ^a) Ś₁ G₂ सर्वं, Ck l n r s u कृत्स्न (as in
 text) — ^b) K₁ s [आ]दि (sic) — ^d) K₂ चान्य,
 Cā k l n r s u चान्यद् (as in text)

8 ^a) Ś₁ M₂ न च, Ko Da₁ Dn₁ न तु, K₁ न
 त्व, Cl r s u न तु (as in text) Ś₁ s Ck शक्य
 सि, Ś₁ (marg) K₆ शक्यसि, B₂ शक्यते, Da₁ D₁
 (bv corr) T₁ G₁ s s M₁ s Cr शक्यसे, T₂ G₂
 द्रक्ष्यसे, Cl n s u शक्यसे (as in text) — ^b)
 D₅ एतेनैव, G₂ मनोनैव (sic), Cā k. l n s u अने
 नैव (as in text) K₁ सुचक्षुषा, Cl r s u स्वचक्षु-
 षा (as in text) — ^c) Ś₁ ददामि, Ck l r s u
 ददामि (as in text) K₃ रूप, Ck l r s u चक्षु

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तर्वादं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८

(as in text) —^d) = G1A 9 5^b B₁ D₈ Ck
रूपम्, Cā 1 n 1 ś u योगम् (as in text)

9 ^a) G₈ एवमुक्त्वा महाराज, M₈ ६ एवमुक्त्वाप्रतो
राजन्, Cl n r ś u as in text —^b) S₁ 8-8 Ko
1 ० 'योगीश्वरो, Cl m n r ś u 'योगेश्वरो (as in
text)

10 ^d) Ś₁ K₂ दिव्यानीको^० (sio)

11 With 11^{ab}, cf B 13 107 104^{ab}, 129^{cd}
—^a) Cf 1 114 43^a, 211 9^c 5 120 2^a B
12 148 11^c B 15 32 16^c, 33 23^c Ś₁ 8-8
Ko-2 ० दिव्यमालांवरं, Cr ś u 'माल्या' (as in text)
Cl oites अम्बर —^o) Ś₁ विष्णुम्, Ck r ś u देवम्
(as in text) —^d) = B 7 149 30^d

12 ^a) M₈ दिव्य, Ck m n ś u दिवि (as in
text) —^o) K₈ D₁₋₈ M₂ भा (sio) G₈ सूर्याद्,
Ck ś u सा स्याद् (as in text)

13 ^d) T₂ तथा, Ck 1 s तदा (as in text)

14 ^c) = B 11 8 32^a Ś₁ विष्णु, Cr ś u देव
(as in text)

15 ^b) Ś₁ ६ भूतविशेषसंघान्; G₈ भूतमशेषसंघान्,
Ck 1 n r ś u 'विशेषसंघान् (as in text) —^d)
Ś₁ 8-8 (S₁ ६ sup lin) ० Ko G₈ Ck r दीप्तान्, T₁
G₄ सघान्, Cn ६ u दिव्यान् (as in text)

16 ^b) S₈ Ko 2.8 D (D₂ om) M₈ Cr u त्वा,
Cś त्वा (as in text) —^c) K₁ तवाद्य, Cm n r
ś u तर्वादं (as in text) —^d) G₈ सर्वेश्वर, Cā r
ś u विश्वेश्वर (as in text) Ś₁ ६ Ko-8 ० N₁ B
D₂ D₁ ६ ० १ T₂ G₂ M₂ ६ विश्वरूप, Cā r ś u
विश्वरूप (as in text)

17 ^a) Cf 46^a B 13 14 387^a —^c) S₁ ६ K₆
T G₂ M₁ 8-8 त्वा, Cr ś u त्वा (as in text) S₁
K₁ N₁ D₂ T₂ G₂ ३ Cr दुर्निरीक्ष, Cn ६ u 'रीक्ष्य (as
in text) —^d) = (var) 1 83 8^b

18 ^b) = 38^b —^c) Cf B 12 335 5^d S₈-8
Cā g k सात्वतं, K₁ शश्वतं, Cn r ś u शाश्वतं (as
in text) ॐ Cā सदिति ब्रह्मनाम । तद्विद्यते यस्मिन्निति
सत्त्वान् परमेश्वर । स देवता येषां ते सात्वता ब्रह्मविदस्तेषां
धर्मस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयायुधानस्य गोप्ता । ॐ —^d) K₂
पुरुष (sio)

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९
द्यावापृथिव्योरिदमन्तर हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०
अमी हि त्वा सुरसंघा विगन्ति
केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षामुरसिद्धसंघा
वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः क्षत्रपुत्रस्तथासौ
सहास्रदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

C 6 1272
B 6 35 26
K 6 35 26

19 ^a) Cr 5 69 6^b — ^c) Ś1 4 2 Ko 6 S
(except M2) त्वा, Ck 1 n r s u त्वा (as in text)
— ^d) Ś1 (marg) विश्वमनतरूप, Cn r s u विश्व
मिदं तपन्तम् (as in text)

20 ^b) Ś1 व्याप्तम्, Ck m n r s u व्याप्त (as
in text) — ^c) Ś1 3- Ko Ck रूपमिदं (Ko 'सुप्र')
तवेदम्, Ś- K1-3 2 Dā1 Dn D1-3 7 2 S Cn r u
रूपमुग्रं तवेदं (G1 'देव'), Dc रूपमुदग्ररूपं तवेदं (hy
permetric), C⁴ रूपमिदं तवोग्रं (as in text)

21 ^a) Ś1 6 K1 3 6 Ś1 B1-3 Dā1 Dn1 D1-3 6
Ck r u त्वा, Cn s त्वा (as in text) Cup त्वा
+ असुरसंघा — ^b) Ś1 (sup lin as in text)
गृणन्ति, Ck n r s u गृणन्ति (as in text) — ^c)
Ś- स्वस्तीत्युक्त्वा (sic) Ś1 3 4 6 K1 2 6 Ck
स्वस्तीति चोस्यैव महर्षिसंघा, Cr s u as in text
— ^d) S (except M2) त्वा, Ck s त्वा (as in
text)

22 With 22^a, cf B 13 158 34^a — ^a) Cf

5 29 14^b B 16 4 25^b — ^b) Ko विश्वे देवा,
C⁴ u विश्वेऽश्विनौ (as in text) Cn cites विश्वे
— ^c) = B 7 163 34^a Dc M- गन्धर्वयक्षा सुर,
Cn s u as in text — ^d) N (Ś2 missing, Ks
Dā2 om) G1 M2 2 Ck n r त्वा, C5 u त्वा (as
in text) C⁴ cites विस्मिता एव (om च?)

23 G1 om 23^c-24^b

24 G1 om 24^a (cf v l 23) — ^a) Ś1 'वक्त्र',
Cr s u 'वर्ण' (as in text) — ^c) Ś1 8 5 K2 8 6
Dā1 Dn D1 6-8 S Ck n त्वा, Cr s u त्वा (as in
text)

25 K2 om (hapl) 25^c-27^b — ^d) = 45^d
Ś1 K1 देवीश, Cr s u देवेश (as in text)

26 K2 om 26 (cf v l 25) — ^a) Ś1 8-
K6 सर्वे, Ś6 Dā1 D2 T G1 3 M Cu च त्वा, G8
हि त्वा, C⁴ च त्वा (as in text) — ^b) Ś1 4 6 K5 6
G1 M1 सर्वे, Cr s u सर्वे (as in text)

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
 दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
 केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
 संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
 यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
 समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
 तथा तवामी नरलोकवीरा
 विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
 यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
 विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
 तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
 स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
 लेलिहसे ग्रसमानः समन्ता-

ह्योकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
 तेजोभिरापर्यं जगत्समग्रं
 भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०
 आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
 नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
 विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
 न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
 श्रीभगवानुवाच ।
 कालोऽसि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
 लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
 ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
 येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
 तस्माच्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

27 K₂ om 27^{ab} (of v l 25) — After 27^{ab},
 S₁ ins

102* सहस्रसूर्यात*सनिभानि
 तथा जगद्वासकृतक्षणानि ।

— ^c) T₂ विलग्ना, G₈ विमग्ना, Cr s u विलग्ना (as
 in text) D₈ दशनान्तराले, Cr s u 'नान्तरेषु' (as
 in text) — After 27, S₁ s-s K₈ D₈ Ck ins

103* नानारूपै पुरुषैर्वध्यमाना
 विशन्ति ते वक्त्रमभिविज्वलन्ति ।
 यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधा
 शस्त्रै कृत्वा विविधैः सर्व एव ।
 त्वत्तेजसा निहता नूनमेते [5]
 तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रविष्टा ।

[(L 1) S₈ s वाध्य°, S₁ K₈ योध्य° (for वध्य°)
 — (L 5) S₁ s निहता, K₈ Ck विहता, D₈
 [अ]मिहता (for निहता) K₈ नूनमेव (for 'मेते')
 — (L 6) S₈ D₈ त्वच्छरीरे, K₈ त्वच्छरीर-]

28 ^b) S₁ विदाति; S₈ व्रजति, C₈ u द्रवन्ति (as
 in text) — ^c) S₁ नरदेवलोका, Cl s u नरलोक
 वीरा (as in text) — ^d) S₁ s-s K₈ s B °ण्यभितो
 ज्वलति, S₁ s (both marg) °ण्यभितो व्रजति, D₈
 (m as in text) °णि समृद्धवेगा, Cn r s u °ण्यभि

विज्वलन्ति (as in text)

29 ^a) T₂ G₂ s प्रदीप्त, Cn r s u प्रदीप्त (as
 in text) — ^b) S₁ s समिद्धवेगा, C₈ u समृद्ध°
 (as in text) — ^d) S₁ s (sup lin as in text)
 समिद्ध°, K₂ समृद्धि°, Cl s u समृद्ध° (as in text)

30 ^b) S₁ T₂ G₁ समन्तान्, Ck n r s u समग्रान्
 (as in text) — ^d) S₁ s (sup lin as in text)
 s s K₈ M₈ s प्रपतति (by metathesis), Ck n r s u
 प्रतपन्ति (as in text) S₁ s K₈ s s s S₁ M₁-s s
 विष्णो, Cl n s u विष्णो (as in text)

31 ^a) D₈ भग(ग marg)वान्, Ck l n r s u
 भवान् (as in text) — ^b) D₈ देवेशवर, Ck l r s
 ते देववर (as in text) — ^c) K₁ विज्ञातम्, Ck l
 n r s u विज्ञातुम् (as in text) — ^d) Dn₁ च,
 Cg s u हि (as in text)

32 ^a) S₁ s-s C₈ k प्रवृद्धान्, Cn n r s u प्रवृद्धो
 (as in text) — ^b) D₈ इत, Ck l m n r s u
 इह (as in text) — ^c) S₁ ऋते त्वदेते, S₈ K₈
 B₁-s Ck r ऋतेपि त्वा, C₈ l n s u ऋतेऽपि त्वा (as
 in text) S₈ भवति, Ck l m n r s u भविष्यन्ति
 (as in text)

33 ^a) S₁ (sup lin) मजस्व, Cr s u लभस्व (as

जित्वा शत्रून्मुह्य राज्ञ्यं समृद्धम् ।
 मयैवैते निहताः पूर्वमेव
 निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
 द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
 कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
 मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
 युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४
 संजय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
 कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
 नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
 सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
 जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
 रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६
 कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-
 न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
 अनन्त देवेश जगन्निवास
 त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
 त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
 स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
 त्वया तत्तं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
 नायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
 प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
 पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
 नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
 नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

C 6 1286
B 6 35 40
K 6 35 40

in text) — °) Ks मयैव ते, Da1 G2 मयैवैते, M4 मयैवैता, Cr s u मयैवैते (as in text) S1 Ds निहिता, Cr s u निहता (as in text) Ds सर्वमेव, Ck r s u पूर्व (as in text)

34 °) Ss-6 Ck लोकवीरान्, Ko वीरमुख्यान्, K1 2 Gs Cu योधमुख्यान् (for योधवीरान्) — °) Da1 हतास्व, Cl r s u हतास्व (as in text) G2 s (before corr) व्यथिष्ठा, Cn r s u व्यथिष्ठा (as in text)

35 °) Cup cites एव + अह

36 °) S4 (sup lin as in text) ° शूतानि, Ck l n r s भीतानि (as in text)

37 °) Ss Ck कस्माच्चैते, Cl m n r s u कस्माच्च ते (as in text) S3 4 (by corr sec m) ° Ks Ck नमेयुर्, Cn r s u नमेरन् (as in text) — °) Ds T2 M2 ह्यादि, Ck n. r s u ऽप्यादि (as in text) — °) S4 5 M2 सदसत् पर, Ss सदसतो पर, Ck l m n r s u सदसत्तपर (as in text)

38 °) = 18° — °) S4 परम, Cl n r s u च पर (as in text) — °) S1 हृद समस्तं, Ss-6 B4 Da1 D4-6 8 T2 G1 2 M2 5 अनंतरूप, B1 माद्य, Cn r s u रूप (as in text)

39 After 39^{ab}, S1 s-6 Ks Ds Gā ins

104* अनादिमानप्रतिमप्रभाव

सर्वेश्वर सर्वमहाविभूते ।

[(L 2) Ds विभूति, Gā विभूते (as above)]

40 °) Ss च, Cn s u ते (as in text) — °) Ks M4 सर्वे, N1 सर्व, Cl n s u सर्व (as in text). — After 40^{ab}, S1 s-6 Ks Ds Ck ins

105* न हि त्वदन्या कश्चिदपीह देव

लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

[(L 1) S4 (orig) ° Ks Ds कश्चिदस्तीह]

— °) S1 s 4 वीर्यमित, Ss वीर्यामृत, Cn r s u वीर्यामित (as in text) — °) Ks ज्यामोपि सर्वं च,

सर्वं समामोपि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

Cl n r s u सर्वं समामोपि (as in text) Ds s सर्व,
Ck n r s u सर्व (as in text)

41 ^a) Ś1 3 यदुक्तो, Ds यथोक्त, Cl n r s u
यदुक्त (as in text) — ^b) Ś1 4 (sup lin) Cā स
खेति च, Śs-s सखे च, Ck l n r s u सखेति (as in
text) — ^c) Ks Ck अज्ञानतो, Cl n r s u अज्ञा
नता (as in text) Ś1 3-s Ko s B1 Ds Csp up
तवेम, Cn r s u तवेद (as in text) — ^d) K1
प्रणवेन (sic) Ds T2 Cn चापि, Cr s u चापि (as
in text)

42 ^a) D1 s S (except M2 s) यच्चावहा°, Cr n
s u यच्चावहा° (as in text) M4 [s]पि, Cl n r s u
ऽसि (as in text) K1 यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि
— ^c) Ś1 (sup lin) s Cā सत्समक्ष, Ck मत्समक्ष,
Cn r s u तत्समक्ष (as in text) — ^d) Ds कामये
(sic) Ś1 ईशमीड्य (of 44^b), D2 Ms 4 अप्रमेय,
Cn अप्रमेय, Cr s u अप्रमेयम् (as in text)

43 ^a) K1 पितास्य, Gs पिता हि, Cl n r s u
पितासि (as in text) — ^b) M2 त्वमस्य, Cr s u
त्वमस्य (as in text) Śs 4 Ko s Ck विश्वस्य, Cr
s u पूज्यश्च (as in text) — ^c) Śs [अ]धिक (sub-
metric), B1 Ds [अ]प्यधिक, M4 [अ]भ्यधिक, Ck r
s u [अ]भ्यधिक (as in text) Ś1 s कुतो नु, Ck r
s u कुतोऽन्यो (as in text) — ^d) Ś1 3 4 (sup
lin) s s Ko 2 s s s B2 Da1 Dn D1-3 s T Gs 4
प्रभाव, Ś1 (orig) स्वभाव, Cr s u प्रभाव (as
in text)

44 ^a) Gs काम, Cn r s u काय (as in text)
— ^b) Ś1 T1 G4 अप्रमेय; Śs ईशमीड्य, Da1 ईड्य
मीशं (by transp), Cn r s u ईशमीड्यम् (as in
text) Cl oites ईश — ^d) Ś1 3-s Ks प्रियस्याईसि,

D1 (m as in text) प्रियाया इव, Cl r s u प्रियाया
ईसि (as in text) Śc मोदुमईन् Cl r s u देव
मोदुम् (as in text) Cl oites मोदु — After 44,
Ś1 3-s Ks Ds Cā k ins

106* दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि
पूर्वाणि पूर्वेष्वप्यस्मरन्ति ।

नान्योऽस्मि कर्ता जगतस्त्वमेको

धाता विधाता च विशुर्भवंश्च ।

तवाद्भुतं किं नु भवेदमद्य [5]

किं वाशक्य परत कीर्तयिष्ये ।

कर्तामि सर्वस्य यत स्वयं वै

विभो तत सर्वमिदं त्वमेव ।

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते

कर्मापमानं न हि विद्यते ते । [10]

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसो नापि बलस्य नदौ ।

[(L 2) Śs पूर्वेष्वप्य, Ks पूर्वा ऋपय, Ck पूर्वेष्वप्य
(as above) Ds वदति, Ck स्मरन्ति (as above)
— (L 4) Cā k cite धाता and विधाता — (L 5)
Ś1 न (for नु) — (L 6) Śs पुनत, Ck परत (as
above) — (L 8) Ds ततो जगत्कृतमिदं त्वमेव
— (L 12) Śs तेजसा (for तेजसो) Ś1 नत्से (sic),
Śs ऋदौ (for नदौ)]

On the other hand, N1 ins after 44

107* इमानि कर्माणि तवाद्भुतानि
कृतानि पूर्वे मुनयो वदन्ति ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसश्चापि बलस्य विष्णो ।

[Cf lines 1, 2, 11, 12 of 106*]

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
 अदृष्टपूर्वं हृषितोऽसि दृष्ट्वा
 भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
 तदेव मे दर्शय देव रूपं
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
 किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
 मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
 तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
 महत्सवाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६
 श्रीभगवानुवाच ।
 मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
 रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
 तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
 यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७
 न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
 र्न च क्रियामिर्न तपोभिरग्नैः ।
 एवंप्रपन्नः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८
 मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
 दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृशमेदम् ।
 व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
 तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९
 संजय उवाच ।
 इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
 स्वं रूपं दर्शयामास भूयः ।
 आश्वासयामास च भीतमेनं
 भूत्वा पुनः सौम्यवर्णमहात्मा ॥ ५०
 अर्जुन उवाच ।
 दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
 इदानीमस्मि संवृचः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१
 श्रीभगवानुवाच ।
 सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
 देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२
 नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चैज्यया ।

C 6 1299
B 6 35 53
K 6 35 53

45 °) B₁ दिव्यरूप, C_{up} देवरूप, Cl n r s u
 देव रूप (as in text) —^a) = 25^a

46 With 46^a, cf 17^a —^b) Ś_{1.0} T₂ G₂ s
 M₃-s त्वा, Cl r s u त्वा (as in text) —^c)
 K₀ भुजद्वयेन, Cl n r s u चतुर्भुजेन (as in text)
 —^d) K₀ विश्वमूर्ते (sic)

48 °) Ś_{1.8} s (sup lin) s c Ck 'ज्ञाधिगमैर्, Cn
 s u 'ज्ञाध्ययनैर् (as in text) —^c) Ś_{1.8} s (also
 as in text) s K₀ c B₃ Ck l एवरूप, Cn r s u
 'रूप (as in text) Ś₁ शक्यते मा, Ś₃ s (marg) s
 K₀ c N₁ B₃ D₃ s T₂ G₁ M₂ s शक्यमह, B₁ द्रष्टु-
 महं, B₂ शक्योह, B₃ शक्यस्त्वह, D₂ शक्यतेह,
 C₃ l n r s u शक्य अह (as in text) Ś₁ c त्रि
 लोके, M₁ न लोके, Cl n r s नृलोके (as in text)
 —^d) K₁ D₃ G₃ Ck दृष्ट, B₁ शक्य, Cl n r s u द्रष्टु
 (as in text)

49 °) K₁ न च, Cn r s u मा च (as in text)
 Ś₁ s s (marg, orig deleted) s c विमूढता मूढ,
 Cn r s u विमूढभावो (as in text) —^b) Ś₃ s
 (marg, orig deleted) s c Ck घोरसुग्र, Cn r s u
 'मीदृक् (as in text) —^c) G₃ व्यपेतभीत, Cn s u
 व्यपेतभी (as in text)

50 °) M₁ काम्य, Cl n r s u सौम्य (as in
 text)

51 °) D₁ दृष्ट्वैव, Cr s u दृष्ट्वेद (as in text)
 —^b) D₃ G₃ सौम्य, Cl r s u सौम्य (as in text)
 —^d) Ś₃ D₁ (by corr) D₃ G₃ गता (sic)

52 °) Ś₁ (before corr) G₃ सुदर्शनम्, Ś₁
 (after corr) दुर्दर्शनम्, Ck l r s u सुदुर्दर्शनम् (as
 in text) —^d) G₃ नित्य वदनकाक्षिण, M₃ नित्य-
 दर्शन, Ck l n r s u as in text

53 s om. 53 —^b) D₃ दानैर् (submetric!),

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

Cr ś u दानेन (as in text) — °) K1 २ दृष्टं (s10)
— °) K1 ये यथा; B1 मा तथा, Ck r ś u मा यथा
(as in text) Cl cites मा

54 °) N1 शक्यम्, Ck l n r s शक्य[] (as in text)
— °) Ś1 ३-४ K6 अहम्, D1 ३ त्वहम्, Ck l n r s अहम् (as in text)

Colophon om in Ś1-३ K8 — Sub-parvan Ś1
Ko ३ N1 B1-३ Da1 Dn D1 २ ४ ४ T G2-4 M2 4
(some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु
उपनिषत्सु, K2 ३ D8 श्रीभगवद्गीतासु (K5 °या),
G1 गीताया Ko ३ N1 Da1 Dn D1-३ T2 cont ब्रह्म
(T2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे (D5
om श्रीकृष्ण°); K8 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G2 परब्रह्म
विद्याया परमहस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
— Adhy name Ś1 Ko २ ३ ० B2-4 Dn D1 २ ६-३
C5 विश्वरूपदर्शनं (some MSS °न), N1 D4 T G1 4
विश्वरूपदर्शनयोग, Da1 विभूतियोगविश्वरूप; D3 विश्व-
रूपीय, D6 श्रीकृष्णविश्वरूपदर्शन, G3 भगवद्विश्वरूप
दर्शनयोग, M2 विश्वरूपप्रदर्शन — Adhy no (figures,
words or both) D6 M2 34, T G2-4 33 (as
in text), M4 35 — Bhagavadgītā adhy no
(figures, words or both) Ś1 Ko-२ ३ ० N1 B

Da1 Dn D1-4 ६-३ G1-३ M1 ३ ३ Cv 11 — Śloka
no K1 ३ ३ Da1 Dn D1 २ ३ G2 55

34

 K4 Da2 om this adhy (of note at the
beginning of adhy 23)

1 °) Ś1 Da1 भक्त्या, Ck l m n r ś u भक्त्या
(as in text) — °) K1 चापि क्षरम् (s10) — °)
G2 ३ तेषां को योगवित्तमा, Ck n r ś u as in text
Cl cites तेषां के युक्ततमा

2 °) = Gītā 9 14° — °) Ko युक्ततमो (s10)
D6 ते मे युक्ता समा मता, Ck n r ś u as in text

3 °) K6 Ck मामुपासते, Cl m n r ś u पर्यु
(as in text) — °) K2 सर्वत्रगमचिन्त्य (s10)

4 °) = B 14 19 36° B 15 19 16° cf
1 110 27° B 15 37 31° — °) = Gītā 5
25° (q v)

5 °) Ś1 (sup ln as in text) K8 सर्वत्रान्यक्त-
चेतसा, Ck l m n r ś u as in text — °) Ś1 ३-४
Cā k देहवद्भिर, Cn r ś u °वद्भिर (as in text)

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
 अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
 तेपामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
 अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
 मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्तिस्त्रिमवाप्स्यसि ॥ १०
 अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२
 अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६

C 6 1317
B 6 36 16
K 6 36 16

6 ^a) Ś1 transp सर्वाणि and कर्माणि — ^b) Cf Gitā 18 57^b

7 ^b) T2 G3 मृत्यु ससार' (sic)

8 Ś1 reads 8st in marg — ^c) Ś1 8 4 (marg) s e Cā k नि(Śs वि)वत्स्यसि त्वं, Cl n r s u निव सिष्यसि (as in text) — ^d) D1 धनजय, Cn s u न संशय (as in text) Ś1 8-6 Ks Ds Cā k योग युक्तममास्थित

9 ^a) Ś1 (marg) 8-6 Ks Ds Ck अयावेशयितु चित्तं, Cl n r s u as in text — ^b) T2 अशक्नोषि (sic) Ds स्थित, Ck l r s स्थिरम् (as in text) Ds (by transp) मयि शक्नोषि न स्थिरं — ^d) M2 मामिहाप्तु, Cā k l n r s u मामिच्छाप्तुं (as in text)

10 ^a) Ś1 s e Ck सन्, Śs Cā त्व, Ms हि, Cl r s u ससि (as in text) — ^d) Ś1 मुक्तिम्, Cā k n r s u सिद्धिम् (as in text)

11 ^b) N1 T2 Ms e उद्योगम्, Cā k l n r s u मद्योगम् (as in text) Ś1 8 4 e Ks Da1 Ds Cā k आस्थित; Cl r s u आश्रित (as in text) — ^c) = Gitā 18 2° — ^d) Ś1 Ko यतात्मवाक्, D1 जितात्मवान्, Ck n r s यतात्मवान् (as in text)

12 ^a) G3 श्रेयोभि, Cg k m n r s u v श्रेयो हि (as in text) — ^d) Śs-e Cā k अनतरा, Ks निर-

तरा, Ckp l m n r s u अनन्तरम् (as in text)

13 ^a) T2 अचेष्टा (sic) — ^b) Ko Ds वरुण (sic) D2 आत्मवान्, Ck r s एव च (as in text) — ^c) = Gitā 2 71° (q v) — ^d) Cf B 12 297 36° Ds क्षम (sic)

14 ^b) Ds जितात्मा, Ck l n r s u यतात्मा (as in text) — ^c) = Gitā 8 7° — ^d) = 16^d K2 e B Da1 Dn D1 s मे भक्त, Ck l n r s u मद्भक्त (as in text) Ds यो भक्त स च मे प्रिय

15 With 15^{ab}, cf B 14 46 41^{ab} — ^a) Cf 3 29 22^a B 12 262 24^a, 30^a, 31^a — ^b) Śs लोकादुद्विजते, Cl n r s u लोकान्नोद्विजते (as in text) Śs न य, Dn1 D2 s तु य, Ds हि स, Cl n r s u च य (as in text) — ^c) Ś1 4 (m as in text) हर्षामर्षभयोद्वेगैर्, Śs हर्षामर्षभयोद्वेगैर्, Ks हर्षमन्युभयक्रोधैर्, N1 मर्षामर्षभयोद्वेगैर्, Ds हर्षाद्धर्षम्, Cl n r s u as in text — ^d) Śs स हि, Cl n r s u स च (as in text)

16 Ds om 16 — ^b) Ms दृढनिश्चय, Cup न च क्षमी, Cl n r s u v गतव्यथ (as in text) — ^c) = Gitā 14 25° B 12 329 14^a Ś1 8-6 Ko e -फल, Cl m n r s u v -परि (as in text) — ^d) = 14^d Dn1 D1 यो मे भक्त स, Ds Ms भक्तिमान्य स, Ds मद्भक्तः स च, Ck l m n r s u यो मद्भक्तः स (as in text)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीर कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

17 M₂ s om (hapl) 17 —^b) = Gitā 16
54^b —^c) Śī s-s K₀ फल°, Cl n r s u परि° (as
in text) —^d) Cf 19^d D₀ यो मङ्गल°, Cl n r
s u भक्तिमान्य (as in text)

18 ^a) = B 12 18 31° K₁ D₀ G₈ सम (sio)
K₁ D₁₁ (before corr) G₈ मित्रौ (sio) —^b)
= Gitā 6 7^d, K₁-s s N₁ B D (D₁₂ om) T₂ Cl
1 s u मानाव° (for मानाव°) —^c) = Gitā 6 7°

19 ^a) Cf 3 247 42° B 12 222 5° G₈ निदा
तुल्य°, Cl n s u तुल्यनिन्दा° (as in text) —^d)
Cf 17^d D₁ भक्तिमान्य° स मे प्रिय, Cn r s u as
in text.

20 ^a) Śī s-s K₀ B D₁₁ D₁-s s-7 Ck l n
धर्मा°, Cā in r s धर्म्या° (as in text) —^d) T₂
मित्रिया, Ck l n r s u मे प्रिया (as in text)

Colophon om in Śī-s — Sub-pāvan S₁
K₀ s s N₁ B D (except D₈, D₁₂ om) T G₂-4
M₂ 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमत्)
भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K₂ c श्रीभगवद्गीतासु (K₀ °या),
G₁ गीताया K₀ s N₁ D₁₁ D₁ D₆ s oont ब्रह्म
विद्याया (D₆ om) योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K₀
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T₂ G₂ परब्रह्मविद्याया परमहंसा श्री
योगशास्त्रनिर्णये (T₂ om परमं श्रीयोगं) श्रीकृष्णार्जुन
संवादे — Adhy name Śī भक्तिसन्यासयोग, K₀-2 s

N₁ B₂ 4 D₁₁ D₁ D₂ 4 T G₁ 2 4 C₂ v भक्तियोग°
(to it B₂ adds ज्ञानविज्ञानदर्शन°), K₀ योगवित्तम
चिवरणपूर्वक कर्मफलत्यागरूपधर्मांमृतोपदेश (?), D₁ भक्ति-
संज्ञायोग — Adhy no (figures, words or both)
D₅ M₂ 35, T G 34 (as in text), M₄ 36
— Bhagavadgītā adhy no (figures, words or
both) Śī K₀-s s c N₁ B D₁₁ D₁ D₁-4 c-s G₂ s
M₁ s s C₂ v 12 — Śloka no K₁ s s D₁₁ D₁
D₂ s G₂ 20

35

 K₄ D₁₂ om this adhy (cf note at the
beginning of adhy 23)

Before 6 35 1, Śī s K₀-s s c N₁ B₁ s 4 D₁₁
D₁₁ D₁-4 s T G M₂ C₂ v ins (cf 109*)

108*

अर्जुन उवाच ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्र क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ।

[(L 1) Prior half = Gitā 13 19° K₂ B₁ D₆
क्षेत्रज्ञ (for क्षेत्रज्ञम्) B₁ (by transp) क्षेत्रज्ञ क्षेत्रमेव च
— (L 2) K₂ om the line from मिच्छामि up to
वेत्ति in 6 35 1° T₂ ज्ञानाज् (for ज्ञान) K₀
(erroneously) भारत (for केशव)]

1 K₂ om up to वेत्ति in 1° (cf v 1 108*)
— After the ref, K₀ ins (cf 108*)

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
 तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
 स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
 ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
 ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
 महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
 एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
 अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
 आचार्योपामनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८
 असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
 ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
 अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२
 सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

C 6 1335
B 6 37 13
K 6 37 14

109^a प्रकृति पुरुष चैव क्षेत्र क्षेत्रज्ञमेव च ।
 एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञान ज्ञेय च भारत ।

—^b) Dc क्षेत्र, Cā g k l n r s u क्षेत्रम् (as in text) — Dc om 1st —^c) Śi 3 4 (sup lin) r c Cā g k l वेद, Cl n r s u वेत्ति (as in text) —^d) Śi 4-5 Ko 3 c Di 3 M2 Cā क्षेत्रज्ञम्, Cl l n r s u क्षेत्रज्ञ (as in text) Kz तद्विधा (sic)

2 ^a) Śi c क्षेत्रज्ञमपि, N1 क्षेत्रज्ञ इति, D11 क्षेत्रज्ञ चापि, Cl n r s u क्षेत्रज्ञ चापि (as in text) —^c) Tz (br transp) क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञान

3 ^a) B1 D2 यक्षेत्र, Cl l n r s u तत्क्षेत्र (as in text) K1 2 यश्च, Cā k l n r s u यश्च (as in text) —^c) Śi 2-3 Cā k 'स्वभावश्च, Cl n r s u 'प्रभावश्च (as in text) —^d) = 5 66 3^d

4 ^a) Śi बहुभिर् Cā g k l n r s u बहुधा (as in text) —^d) Śi 4-5 Ko a Cl विनिश्चित, Cl n r s u विनिश्चित (as in text)

5 ^c) = B 14 35 47^c —^d) G2 'चेन्द्रिय', Cl l n r s u चेन्द्रिय (as in text)

6 ^a) K1 M2 द्वेषा, K2 द्वेष, Cl l n r s u द्वेष (as in text) Ds सुख चैव, Cl l n r s u सुख दुःख (as in text) —^b) Cr [आ]रुति

7 ^a) Dc अदानित्वम्, Cā g k l m n r s u अमा

नित्वम् (as in text) Śi Ko अदाभित्वम्, some MSS अदभित्वम्, Cā k l m n r s u अदभित्वम् (as in text) —^b) Cf B 12 270 39^b —^d) Ko मौनम्, Cā k n r s u स्थैर्यम् (as in text)

8 ^b) Ko Tz M3 6 अनहंकारम्, Cā k l n r s u 'कार (as in text) —^c) = B 12 9 33^c, 37^c B 13 149 131^c of Gītā 14 20^c

9 ^a) Dc अशक्तिः, Tz आमक्तिः, G2 अनक्तिः, Cā k l m n r s u असक्तिः (as in text) — Śi om (hapl) 9^d-11^a

10 Śi om 10 (cf v l 9) —^b) = B 13 17 166^d

11 Śi om 11^a (cf v l 9) —^a) Ś2-3 K6 Cl r 'ज्ञाननिष्ठत्वं, M1 'ध्याननित्यत्वं, Cā l n s u 'ज्ञाननित्यत्वं (as in text) —^b) Cr 'चित्तं, Cā k l m n s u 'दर्शनम् (as in text) —^d) Śs G2 Cā यत्ततो, Cn यदितो, Cl l r s यदतो (as in text)

12 ^b) Cf B 13 16 28^d —^c) Cr sp up अनादि मत्पर, Cā g k l m n s u v अनादिमत्पर (as in text) —^d) Ś. (by transp) न सत्तासत्तदुच्यते, Cā k l n r s u v as in text

13 = B 12 239 29, 302 17, of 284 75^c-76^b, 312 14 B 13 14 418^c-419^b B 14 19 49, 40 4 Śvetāśvataropaniṣad 3 16 —^a) Śi 4 c K1-3 c Ds 3 Cb 'पादात्, Dā1 'पाद च, Cl.

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४
 बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सक्षमत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५
 अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
 विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९
 कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
 पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०
 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
 कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१
 उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
 परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२
 य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
 सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३
 ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

r s u 'पाद तत् (as in text) Cn cites पाणिपाद
 —^b) Cf B 12 G1 17^d N1 'मुख, Cl n r s u
 'मुखम् (as in text)

14 14^{ab} = Śvetāśvataropaniṣad 3 17^{ab} —^c)
 S1 सर्वतश्चैव, D1 सर्वभृच्चैव, M1 'हृद्यैव, Cā k l
 m n r s u 'भृद्यैव (as in text)

15 ^a) K2 हविर्, Ck l n r s u बहिर (as in
 text) —^d) S1 s (both sup lin) D2 o T2 च
 यत्, Ck l n r s u च तत् (as in text)

16 ^a) S1 s-s Ck विभक्तेषु, Cu तु भूतेषु, Cl n
 r s u v च भूतेषु (as in text) —^b) S1 D1
 सस्थित, Ck l n r s u च स्थितम् (as in text)
 —^c) T1 (after corr) भूतभृन्न च, Ck l n r s u
 'भर्तृ च (as in text) Ko विज्ञेय, N1 त ज्ञेय,
 Cr s u तज्ज्ञेय (as in text)

17 T2 om (hapl) 17^c-20^d —^a) D2 तथोनिस्,
 Cā k l n r s u तज्ज्योतिस् (as in text) —^b) K1
 तमसा (s10) —^c) S1 s-o Ko Ck ज्ञानज्ञेय, Cl n
 r s u ज्ञान ज्ञेय (as in text) ☞ Cā ज्ञानेनोक्ते
 नादम्भादिना ज्ञेय साक्षात्करणीयम् । ☞ —^d) S1 o K6
 Cā k सर्वस्य हृदि (by transp), T1 G4 हृदि सर्वत्र,
 Cl n r s u हृदि सर्वस्य (as in text) S1 मध्यग,
 S4 Ko o वेष्टित, K8 s N1 D (D2 om, D4 m as
 in text) Cl n up विष्ठित, Cā k r s u विष्ठितम् (as
 in text)

18 T2 om 18 (cf v l 17) —^a) C3 Cg एतत्,
 Ck l n r s u इति (as in text)

19 T2 om 19 (cf v l 17) —^a) = B 13
 14 6^a —^b) D2 7 ह्युमा, Cl n r s u उभा (as
 in text) —^c) S1 Cg विकाराश्च, Cl m n r s u
 'राश्च (as in text)

20 T2 om 20 (cf v l 17) —^a) Cā np s u
 कार्यकरण, Cg k l m n r s p up 'कारण (as in
 text) — S1 om 20^{ad}

21 ^a) S1 Ko [S]पि, Cn s u हि (as in text)
 T1 G4 पुरुष सुखदुःखो हि —^c) S1 Ko गुणसगस्य,
 Ck l n r s u v 'सङ्गोऽस्य (as in text)

22 ^a) Ko उपदेष्टा, Cā k l m n r s u 'द्रष्टा
 (as in text) —^b) S1 K6 T2 कर्ता, K1 G1 भक्ता,
 Cā k l n r s u भर्ता (as in text) —^d) D2
 पर, Cā l n r s u पर (as in text)

23 ^a) D2 T2 G2-4 M1 Cr एन, Cā g k n s u
 एव (as in text) —^c) = Gītā 6 31^c S1 स
 यथा, Cā g k n r s u सर्वथा (as in text) Cup
 [आ]वर्त —^d) Ko N1 B1 2 D1 T2 G2 M3 [S]पि,
 G8 हि; Cā k n r s u Sभि (as in text) D2 स
 पुनर्नाभिजायते

24 ^a) D1 ज्ञानेन, Cā k l n r s u ध्यानेन (as
 in text) —^c) Ko D1 अन्येन (D1 'न्ये तु) साख्य
 योगेन, Cā k l m n r s u as in text

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४
 अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
 तेऽपि चातितरन्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
 यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
 समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
 न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८
 प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
 यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
 अनादित्वाभिर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
 शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१
 यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
 सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
 भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

C 6 1355
B 6 37 34
K 6 37 35

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

25 ^a) Ś1 s चैवम्, D2 त्विदम्, Cā l n s u त्वे-
 वम् (as in text) Cr cites तु Ck cites एवम्
 T2 अजायत (sic) — ^o) Śs Cā [ए]व, Ck l n r
 s u [ए]व (as in text)

26 ^a) Śs Cg सम्भवति, D2 संभवते, Cl r s u
 सजायते (as in text) Ś1 s 4 (marg) o Ck याव
 किञ्चित्सम्भवति — ^a) = 2 45 4^d

27 ^a) = B 14 1 17^a B3 समा, Cā k l
 n r s u सम (as in text) — K2 om (hapl)
 27^a-28^b — ^a) = Gītā 5 5^d

28 K2 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^a) = Gītā
 6 45^d (q v), 16 22^d Ks याति (sic)

29 With 29^{ab}, cf Gītā 3 27^{ab} — ^a) Ś1 s-o
 Ks Cā.g हि, Cl n s u v च (as in text) — ^o)
 T2 सदात्मानम्, G2 तदात्मानम्, Cl n r s u v तथा
 त्मानम् (as in text)

30 = B 12 17 23 — ^a) T2 G3 यथा, Ck l
 n r s u v यदा (as in text) — ^b) Ds एकत्वम्,
 Cā k l m n r s u v 'स्थम्' (as in text) — ^a)
 = 3 30 41^d B 12 7 39^b, 21 5^d, 26 14^d,
 15^d, 174 52^d, 54^d, 239 21^d, 251 6^d, 262
 15^d, 16^d, 326 33^d, 34^d, 36^d, 38^d, etc Ds

सदा, Cā k l n r s u तदा (as in text)

31 Dā1 om 31-32, D2 om (hapl) 31
 — ^a) M2 अनतत्त्वान्, Cā k l m n r s u v अनादि^a
 (as in text) Ks निर्मलत्वाद्, Ck l m n r s u
 निर्गुण^a (as in text) — ^b) Gs M2 परमात्मानम्,
 Cl n r s u परमात्मायम् (as in text)

32 Dā1 om 32 (cf v l 31) D2 om 32^{ad}
 — ^o) Ds M1 s देही, Cā k l r s u देहे (as in
 text)

33 Ś1 transp 33 and 34 — ^a) M3 एकं, Ck
 n r s u एकः (as in text)

34 For sequence in Ś1, of v l 33

Colophon om in Ś1-s — Sub-parvan Ś1
 Ko 2 s s N1 B Dā1 Dn D1 4-s s T G2 s M2 4
 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगव-
 द्गीतासु उपनिषसु, Ks D2 s 7 श्रीभगवद्गीतासु (Ks
 'यां); G1 गीताया Ko s N1 Dn2 Ds o T2 cont
 ब्रह्म (T2 परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे,
 Ks श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G2 परब्रह्मविद्याया परमहंसा श्री-
 योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name-
 Ś1 K2 B4 G2 4 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग, Ko क्षेत्रनिर्देश,
 Ks क्षेत्रक्षेत्रज्ञदर्शन, Ks N1 T2 प्रकृतिपुरुषविवेकयोग,
 Ks प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञादिवर्णन (?), B2 क्षेत्रप्रकृतियोग,

३६

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
 यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १
 इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
 सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २
 मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दधाम्यहम् ।
 संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३
 सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
 तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
 निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६
 रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
 तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८
 सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
 ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९
 रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

Da1 Ds क्षेत्रनिर्देशयोग, Dn Ds s क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देश;
 Ds क्षेत्राभिदर्शन, T1 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग, G1 Cs v
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग — Adhy no (figures, words or
 both) Ds M2 36, T G 35 (as in text), M4
 37 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words
 or both) Ś1 Ko-s s s N1 B Da1 Dn D1-4 s-s
 G2 s M1 s s Cv 13 — Śloka no K1 s D1 2 s
 34, Ks Dn Ds G2 35, Da1 32

36

 K4 Da2 om this adhy (of note at the
 beginning of adhy 23).

1 Ms s om the ref —^a) Śs उपागता, N1
 उदागता, Ds अतो गता, Ck l m n r s u इतो
 गता (as in text)

2 ^a) Ks D1 Gs अपाश्रित्य, Cn r s u उपाश्रित्य
 (as in text) Ck oites आश्रित्य —^b) Gs आ
 स्थिता, Ck l n r s u आगता (as in text) —^c)
 Ds स्वर्गे, Ck l n r s u सर्गे (as in text) Ś1
 G2 s नोपि, Śs न प्र, Cl r s u नोप- (as in text)
 Cn oites न जायते —^d) Ds च, Ck l n r s u
 न (as in text) Śs व्ययति च; Śs व्ययति ते, K1
 विशति च, B1 कथति च, Cg l n r s u व्यथन्ति च
 (as in text)

3 ^b) Ś1 s N1 Ck ददामि; Cl m n r s u दधामि

(as in text)

4 ^c) N1 (by transp) तासां योनिर्महद्ब्रह्म, Ck. l
 n r s u v as in text

5 ^a) = B 12 16 18^a (var) B 14 12 4^a
 —^b) = B 12 269 55^r

6 ^a) M4 निर्मलत्वात्; Ck l n r s u निर्मलत्वात्
 (as in text) —^c) K1 सुखमगेन, T2 सुखदुःखेन,
 Gs Ms s सुखसगे नि, Ck. l n r s u v सुखसङ्गेन
 (as in text) K2 ज्ञानसङ्गेन, Ks सङ्गेन, Ck. l
 n r s u v सङ्गेन (as in text)

7 ^b) M1 न्ना (sio) —^d) Ś1 N1 D1-3 1 s
 Gs देहिना, Cn r s u देहिनम् (as in text)

8 ^a) M2 ततस् (sio) —^b) Śs D2 मोहिन;
 Ck n r s u मोहन (as in text)

9 D2 om (hapl) 9^{ab} —^b) Dn1 Ds T2
 कर्मणि (sio) —^c) Śs तु तम; N1 तु मत् (by
 metathesis), Da1 मनुज, Ck r s u तु तम (as in
 text)

10 ^a) Ms (sup l n as in text) चापि भूय,
 Cg k l n r s u य चाभिभूय (as in text) —^b)
 Śs-c Ks Cg k सत्त्वं भारत वर्धते, Cl n s u as in
 text Cr oites सत्त्वं वर्धते —^c) Cf B 14 39
 1^d Da1 दमश्, Cg n r s u v तमश् (as in text)
 —^d) Cf B 14. 39 12^c

ज्ञानं यदा तदा विद्यादिवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११
 लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
 तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५

कर्मणः सुकृतस्थाहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
 सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८
 नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
 गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९
 गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

E 6 1575
B 6 36 20
K 6 36 20

11 ^a) Śs Ds Cr प्रकाशम्, Cr प्रकाशो, Cā k l n r s u प्रकाश (as in text) — ^c) Ks Nī Ds s r s विद्याद्, Ms विद्या, Ck l n r s u विद्याद् (as in text) — ^d) Śs Ds सत्त्वमात्मनः, Gs सत्त्वमित्युत, Cl n r s u सत्त्वमित्युत (as in text)

12 ^a) Ks Ds Mī s लोभः, Cā k l n r s u लोभः (as in text) — ^b) Śs कर्मणो मनसः स्पृहा, Śs s (marg) s Ck कर्मणामशमश्च नृद्, Cn r s u as in text Cl cites कर्मणाम् — ^d) Ds Tz प्रवृद्धे, Cn r s u विवृद्धे (as in text) Śs (sup lin as in text) Ks कुरुनन्दन, Cn s u भरतर्षभ (as in text)

13 Ks reads 13 twice Śs Ds read 13 on marg — ^a) Ks अप्रकाशोऽप्रविद्यश्च (sic), Da1 अप्रकाश प्रवृत्तिश्च; Ds अप्रकाशाप्रवृत्तिश्च Cā k n r s u as in text — ^b) Ks मोहम् (sic) — ^c) Gs (also as in text) जायति, Ck r s u जायन्ते (as in text) — ^d) Ds s प्रवृद्धे, Ck r s u विवृद्धे (as in text) Ks (first time) Gs भरतर्षभ, Cs u कुरुनन्दन (as in text)

14 ^a) Śs s (sup lin) s s Cg k u विवृद्धे, Ds प्रवृद्धे, Cl r s प्रवृद्धे (as in text) — ^b) Nī Da1 Dn1 (before corr) Ds याति, Ck l n r s u याति (as in text) — ^c) Śs s Ko Dn1 Ds तदोत्तमविदाल्लोकान्, Da1 ततोत्तमविदा लोकान्, Gs ततोत्तमविदा लोकान्, Cā k l n r s u v as in text — ^d) Da1 नमलान्, Ds निर्मलान्, Mī s अचलान्, Ck n r s u अमलान् (as in text)

15 ^b) Śs जायते कर्मसङ्गिषु (by transp), Ds Gs

कर्मसङ्गिषु जायते, Tz Cā कर्मसङ्गेषु जा, Ms s कर्मसङ्गिषु जा, Ck l n r s u as in text — ^c) Śs (m as in text) तदा तमसि लीने तु, Ks तथा तमसि लीनास्तु, Gs तथा प्रलीने तमसि, Ck r s u as in text — ^d) Gs मूढा, Cā k l n r s u मूढ (as in text)

16 Ds om 16 — ^a) Ks Da1 कर्मणा, Cā k l r s u कर्मण (as in text) — ^b) Śs transp सात्त्विक and निर्मल — ^c) Tz पर, Cā k l m n r s u फलं (as in text)

17 ^b) Śs (m as in text) मोहः, Cl r s u लोभः (as in text) — ^d) Śs जायेता तमसो, Śs-s Ko Nī जायेते तमसो, Ko 1 Da1 तमसौ जायेते, Gs तपसो जायेते, Cr s u तमसो भवतो (as in text) Cl cites तमसः — After 17, Śs reads 20 for the first time, repeating it in its proper place

18 = (var) B 14 39 10 — ^a) Ks सत्त्वेन; Cr s u सत्त्वस्था (as in text) — ^c) Śs Ko 1 s s s Da1 Ds s s s Tz Gs s Cl वृत्तिस्था, Cn r s u वृत्तस्था (as in text)

19 Śs transp 19 and 20 — ^b) Ks दृष्ट्वा, Cā l n r s u v दृष्ट्वा (as in text) Ko न पश्यति (sic) — ^d) Ms सोपि, Cā l n r s u सोऽपि (as in text)

20 Śs reads (for the first time) 20 after 17 Śs transp 19 and 20 — ^b) Śs Ko 1 देहे, Cg k r s u देही (as in text) — ^c) = B 12 215 2^a (var) 3 200 33^a of Gitā 13 8^a — ^d) Śs Gs कोऽमृत्युम्; Cl n r s u कोऽमृतम् (as in text)

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

21 ^a) T₂ त्रिगुणानेतान्, Ck l n r s u त्रीन्गुणानेतान् (as in text)

22 After the ref, Ko reads 6 37 1-2, repeating them in their proper place — ^b) T₂ मोह, Ck l n r s u मोहम् (as in text) — ^c) Dn₁ सनिवृत्तानि, Ck l n r s u व संप्र (as in text) — ^d) Śs transp न and निवृत्तानि

23 ^a) Cf Gitā 9 9° — ^c) Ñ₁ D₂ 4 7 M₁ s s Cu इत्येव, Cā k l n r s इत्येव (as in text) — ^d) Śs-s Ko Cā g यो ज्ञस्तिष्ठति, G₂ नोनुतिष्ठति; C_{sp} up योनुतिष्ठति, Ck l n r s u योऽवतिष्ठति (as in text)

24 = (var) B 12 236 38 — ^a) Cf B 12 297 36^o Śs s (sup lin) s s Ko Ck समदुःखसुख (Śs Ko 'ख') स्वप्न, Ks Da₁ Ds G₂ समदुःख (Da₁ 'ख') सुखस्वप्न, Cl m n r s u as in text — ^b) = Gitā 6 8^d 3 247 42^b Cf B 12 192 3 (line 4), 262 12^d, 326 49^d — ^c) Cf 3 297 64^a — ^d) = 1 110 9^b B 9 50 3^b B 12 9 14^b

25 ^a) K₁₋₃ s Ñ₁ B D (Da₂ om) M₂ 4 s Cl n s u मानापमानयोस्, Cā r मानाव (as in text) — ^c) = Gitā 12 16^c B 12 329 14^a Śs s-s Ko Cā g सर्वारम्भफलत्यागी, K₁ परित्यागे, Cl r s u as in text

26 ^b) Ñ₁ सेव्यते (sic) — ^c) Śs 'लैतान्, D₂ s

G₂ 'लैतान्, M₂ 'लैता, Ck l n r s u 'लैतान् (as in text) — ^d) Gitā 18 53^d B 12 160 25^d, 215 20^d, 251 7^d B 13 141 31^d, 142 33^d, 143 57^d B 14 35 18^d, 42 51^d, 47 8^d B₂ कल्पते, Cā k l n r s u v कल्पते (as in text)

Colophon om in Śs-s — Sub-parvan Śs Ko 2 s s Ñ₁ B Da₁ Dn D₁ 2 4-s s T G₂ 4 M₂ 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, Ks Ds 7 Cv श्रीभगवद्गीतासु (Ks 'या'); G₁ गीतायां Ko Ñ₁ Da₁ Dn D₁ s s cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, Ks श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (T₂ om योग) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G₂ परब्रह्मविद्यायां परमहत्वा श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Śs गुणविमर्दन, Ko गुणत्रयनिर्देश, K₂ B₂ D₂ T G₁ 2 C₃ गुणत्रयविभागयोग, K₃ त्रिगुणविवेक, K₆ सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्गर्भनपूर्वक गुणातीतस्थितिप्राप्ति साधनज्ञाननिदर्शन (?), Ñ₁ D₇ गुणातीतयोग, B₂ ज्ञानविज्ञानयोग, Dn D₆ s प्रकृतिगुणभेद, D₁ प्रकृति पुरुषगुणभेद, D₅ Cv गुणत्रयविचार (Cv 'भाग'), T₁ G₄ गुणत्रयगुणातीतलक्षणविभागयोग — Adhy no (figures, words or both) D₅ M₂ 37, T G 36 (as in text), M₄ 38 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Śs Ko-s s s Ñ₁ B Da₁ Dn D₁-2 s-s G₂ s M₁ s s Cv 14 — Śloka no. K₁ s s Da₁ Dn D₁ s s G₂ 27

३७

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
 छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १
 अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
 गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
 अधश्च मूलान्यनुसंततानि
 कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २
 न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
 नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
 अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
 मसङ्गत्वेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३
 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

यस्मिन्नाता न निर्वर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
 यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४
 निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
 अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
 द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
 र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
 यद्गत्वा न निर्वर्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥ ६
 ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
 मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७
 शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्सुत्क्रामतीश्वरः ।

C 6 1390
B 6 39 6
K 6 39 6

37

 K₁ Da₂ om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 M₁ om the ref Ko reads st 1-2 (for the first time) after the ref of 6 36 22 With 1st, cf. Kathopanishad 2 3 1st —^a) N₁ 'शाखाम्, Cr 'शान्ता, Cā k l m n r ś u 'शाखम् (as in text) —^c) Ś₁ तस्य, Cā g k l n r ś u v यस्य (as in text) —^d) = B 14 51 26^d Maitryupanisad 6 15 (stanza 1^d)

2 ^a) Cf. Mundakopanishad 2 2 11^c D₁ S Ck n 'श्रोत्रं च, Cā l m n r ś u v 'श्रोत्रं (as in text) Ś₂ 4 (sup lin) s Kc Cu यस्य; Cā l m n r ś तस्य (as in text) —^d) K₂ कर्मानुबन्धेन, Cā k l m n r ś u v 'बन्धीनि (as in text)

3 ^a) B₁ तथोपपद्यते, D₁ G₂ M₂ ततोपलभ्यते, Cā. l m r ś u तथोप (as in text) —^b) M₃ संप्रतिष्ठिता, Cā k l n ś u संप्रतिष्ठा (as in text) —^c) Ś₁ प्रविरूढं, Ś₂ स्वविरूढं, Cā k l n r ś u सुविरूढं (as in text) —^d) Ś₁ 3-6 Kc D₂ Cā k शितेन, Cr n ś u दृढेन (as in text) M₁ (inf

lin as in text) s-s हित्वा, Cā g k l m n r ś u छित्त्वा (as in text)

4 ^a) Ś₁ 4 c Kc D₂ Cā पर, Ck n r ś u पद (as in text) B₂ यत्, Cā n r ś u तत् (as in text) Ś₁ Kc पद मा, Cv परमा, Cā k l n r ś u परिमा (as in text) —^b) Ś₁ s-c Kc Cā k यस्मिन्नातो (Kc 'ते) न निर्वर्तेत भूय, Cl n r ś u as in text — Ko om 4th —^c) Ś₂- D₂ M₂ Ck r प्रपद्येद्, Clp त प्रपद्य, Cā l m n ś u प्रपद्ये (as in text) ❀ Cr प्रपद्य इयत इति वा पाठः । ❀

5 ^a) Ś₁ s N₁ D₂ : Ck निर्माणं, Cl m n r ś u निर्माणं (as in text) —^b) Ś₁ (sup lin) D₂ (before corr) G₁ 2 अध्यात्मविद्या, K₂ 'योगा, Kc 'निष्ठा, B₁ 'चित्ता, Cā k l n r ś u 'नित्या (as in text) Da₁ विनिवर्ते, Cā k l n r ś u विनिवृत्तं (as in text)

6 ^a) Ś₁ यद्, Cg k l m n r ś तद् (as in text) —^b) D₂ न शशी न च पावक, Cn r ś u as in text — 6th = (var) Gitā 8 21th —^c) D₂ निवर्तेत, Ck l n r ś u निवर्तन्ते (as in text).

7 ^a) = B 13 54 34^c

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
 अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९
 उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
 विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०
 यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
 यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११
 यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
 यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२
 गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
 पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३
 अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
 सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
 मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
 वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
 वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
 क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
 यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
 यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
 यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

8 ^b) Śs 'क्रमतेक्षर', Ko 'क्रमतीक्षर', Cg k l m r s u v 'क्रामतीक्षर' (as in text) — ^c) Ks गृहीत्वा तानि, Ck l m n r s u v 'त्वैतानि' (as in text) — ^d) Ds गंधम्, Cg k l m n r s u v गन्धान् (as in text)

9 ^a) Ks transp श्रोत्र and चक्षुः Ds स्पर्शनश्च, Cr s u 'नं च' (as in text) — ^b) Ko रसना, Cs u रसन (as in text) — ^c) Ks मनश्चैव; M1 मनश्चैन; Cn r, s u 'श्चाय' (as in text)

10 ^a) Ś1 s s Ks Cg k तिष्ठतमुत्क्रामत वा, Śs (marg, orig as in text being deleted) s Cā तिष्ठतमुत्क्रामत वा, Ks उत्क्रामन्तं स्थितं चापि, Cl m n r s u as in text — ^b) Ko 1 च, Cg l n r s u v वा (as in text) — ^d) Cf 3 181 31^d Ds G1 2 (before corr) M1 s s 'चक्षुषा', Cā k l n r s u 'चक्षुष' (as in text)

11 Gs om (hapl) 11^{ab} Ś1 transp 11^{ab} and 11^{cd} — ^a) Ś1 चैव, Ds Ms s चैव, Ck [s]प्येन, Cā n r s u चैन (as in text) — ^c) Ks यततोपि कृता, Gs यततोप्यकृता, M1 s s यततोप्यकृता, Cā g k l m n r s u as in text — ^d) Ds s नैव, Ck l n r s u नैन (as in text)

12 ^a) B2 ज्योतिर्; Cā k l n r s u तेजो (as in text) — ^b) Gs भाव, Cn r s u भास (as in

text) — ^c) K1 2 यश्चन्द्र, Ck n r s u यच्चन्द्र (as in text)

13 ^a) Ks माम्, Cā g k l m n r s u v गाम् (as in text) Ds योगमाविश्य (orig गमाविश्य च) भूतानि — ^c) Ko T2 G2 चौषधी, D2 चौषधी, Cā g l n r s u चौषधी. (as in text)

14 ^a) Ks विश्वानरो, Cā g k l n r s u वैश्वानरो (as in text) — ^b) Śs-s Ko Ds Cā आस्थित, Cn r s u आश्रित (as in text) Ck cites आविष्ट — ^c) M2 प्राणापान. समा, Cā प्राणापानसखो भूत्वा Ck n r s u as in text

15 ^b) K1 मत्तस्मृतिज्ञानम् (sic), Da1 M1 s s मत्त स्मृतिज्ञानम्, Gs s मत्तस्मृतिज्ञानम्, Cā k l n r s u as in text Ds अमोहन, Cā g k l n r s u अपो (as in text) — ^d) Śs (marg) s Ks Ds वेदकृदेव, Cā g k l n r s वेदविदेव (as in text)

16 ^b) = B 12 280 20^b — ^d) K1 2 एव च; Cā k l r s u v उच्यते (as in text)

17 ^b) = B 12 187 23^d. — ^d) Śs s Ck [अ]व्ययम्; Cā l n r s u [अ]व्यय (as in text)

18 ^a) Ms तस्मात्, Ck l n r r s u v यस्मात् (as in text) Śs s Ck अक्षरस्यापि; Cā g l n r s u अक्षरादपि (as in text) — ^c) Śs Ds अतोऽस्मि; Cr s अतोऽस्मि (as in text). Cl cites अत

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतदुद्धा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पाश्व्यमेव च ।
अज्ञानं चामिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

C 6 1407
B 6 40 5
K 6 40 5

19 ^a) = Gita 18 62^b

20 ^a) D₂ गुह्यं, Cā g k l n r ś u गुह्यं (as in text) — ^b) Ś₁ 4 (m as in text) K₅ मया प्रोक्तं त्वानघ, Cā l n r ś u as in text — ^d) M₂ कृत्य च, Cā g k l n r ś u v कृत्यश्च (as in text)

Colophon om in Ś₁-e — Sub-parvan Ś₁ Ko s s N₁ B Dn D₂ 4-e s T G₂-1 M₂ 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषदु, K₂ गीतासु, K₅ Da₁ D₂ 7 श्रीभगवद्गीताया (D₂ 7 'सु), G₁ गीताया; C_v भगवद्गीतासु Ś₁ K₅ D₁ cont श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, Ko s N₁ Dn D₂ e T₁ G₁ ब्रह्म (T₁ G₁ परब्रह्म) विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T₂ G₂ परब्रह्मविद्याया परमहंसा योगशास्त्रे (G₂ श्रीयोगशास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Ś₁ अक्षरनिर्देशः; Ko s s B₂ Dn D₁ 4-e s T₁ G₁ C₅ पुरुषोत्तमयोगः, K₅ गुह्यशास्त्रविवर्णनपूर्वकं पुरुषोत्तमयोगात्मकः (?), N₁ पुरुषोत्तमप्रकृतियोगः, B₁ बुद्धियोगः, G₁ संसारविषयवृक्षच्छेदकुठारयोगः, G₂ ससारवृक्षच्छेदनयोगः — Adhy no (figures, words or both) D₅ M₂ 38, T₁ G₁ 37 (as in text), M₂ 39 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś₁ Ko-s s e N₁ B Da₁ Dn D₁-4 e-s G₂ s M₁ s s C_v 15 — Śloka no K₁ s s Da₁ Dn D₅ e G₂ 20

38

K₄ Da₂ om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^a) D₂ सत्त्वसंसिद्धिर्, Cā k n r ś u v संशुद्धिर् (as in text) — ^b) Dn₁ G₂ स्थित (sio) — ^d) Cf 3 197 38^b

2 ^a) = B 12 36 10^a, 65 20^a, 191 15^a B 13 22 19^a, 162 23^a — ^b) Ś₂-s Cā k त्यागोऽसक्तिर्, Cn r ś u त्यागः शान्तिर् (as in text) — ^c) Cf B 14 38 6^d Ś₂ 4 e Ck [अ]लौक्य च, Ś₂ Ko Dn₂ D₂ (before corr) 4 e T₁ G₁ s 4 M₂ s s Crp [अ]लोलुप्त्वं, K₅ [अ]लौक्य च; D₂ (after corr) s T₂ M₁ s [अ]लोलुप्त्वं, Cn n r ś u [अ]लोलुप्त्वं (as in text) — ^d) = B 12 21 12^b, 160 15^d, 313 18^d D₅ G₁ M₅ आर्जव, Ck n r ś u मार्दवं (as in text)

3 ^a) Ś₂-s K₅ Cā k तुष्टिर्, Cn r ś u शौचम् (as in text) — ^b) Cf 3 198 87^a Ś₁ (sup l₂n as in text) s Ko-s s N₁ Ck नामिमानि (K₂ N₁ न)ता, Ś₂ नातिमानता, Cn r ś u नातिमानिता (as in text) — ^d) B₁ 4 पांडव, Cn r ś u भारत (as in text)

4 ^a) Ś₁ s-s Ko-s s N₁ B D (except D₂ s, Da₂ om) M₂ Ck l n u दर्पोऽभिमानश्च, Cr ś दर्पोऽति (as in text) — ^b) D₅ पाश्व्य; Ck n r ś u

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५
 द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
 दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
 न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
 असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
 काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
 मोहाद्बुद्धीत्वासद्वाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १०

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
 आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
 ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
 इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
 ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
 आढ्योऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
 यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

पारुष्यम् (as in text)

5 ^d) Śs M₂ s s भारत, Cl r s u पाण्डव (as in text)

6 ^a) K₂ 'सचौ, Cā k l n r s u 'सर्गौ (as in text) M₁ भूतैस्मिन्, Cl r s u लोकेऽस्मिन् (as in text) Ś₁ दैवी, Ck l r s u दैव (as in text) — ^c) Śs-s Dn₁ (sup lin as in text) Ds s G₄ विस्तरशः, Cl r s u विस्तरशः (as in text)

7 ^a) = Gitā 18 30^a — ^c) Ś₁ नाशौच वापि, Ck l r s u न शौच नापि (as in text) K₁ Ds वाचारो, Ck l r s u चाचारो (as in text)

8 ^a) Ś₁ Ks D₁ Ck च, Cś ते (as in text) — ^d) Śs 4 (marg) s K₁ s Ck अर्किचित्कमहेतुकम्, Ś₁ (orig) Ks Da₁ Ds G₂ s M₁ 4 Cr किमन्यत्कामहेतुकम्, Śs K₂ अर्किचित्कामहै (K₂ 'हे)तुकम्; Cl n s u v as in text Ck otes अर्किचित्क

9 ^a) Śs बुद्धिम्, Ck l n r s u दृष्टिम् (as in text) — Ks om 9^{ad} — ^c) Śs प्रवर्तति, Ck प्रवर्तते, Cl r s u प्रभवन्ति (as in text) — ^d) Śs 4 (marg, but deleted) s s B₁ T₂ G₁ s M₁ s-s Ck [s]शुभा, Cn s u संहिता (as in text)

10 M₂ om (hapl) 10^a-11^b — ^b) Ś₁ दम्भमानमदान्वितः, Śs-s Ck दम्भलोममदान्वि (Śs 'श्रि)ता, Cl r s u as in text — ^c) Śs-s Ks Cā k असद्वाहान्ता

कुरा, Cl n r s u as in text — ^d) Ś₁ प्रभवतः शुचित्रता, Śs-s Ks Ck प्रचरत्यशुचिः; Cl n r s u as in text

11 M₂ om 11^{ab} (of v l 10) — ^a) Ś₁ अपरिमेये, K₁ अपरिमीयां, K₂ Da₁ अपरमेया, Ck r s u अपरिमेया (as in text) Cu ता, Cr s च (as in text) — ^b) D₂ Gs M (M₂ om) अपाश्रिता; Ck r s u उपा (as in text) — Da₁ om (hapl) 11^{ad}

12 ^a) K₁ M₂ रोहते, Ds Gs ईहते, Cā n r s u ईहन्ते (as in text) Śs-s कामभोगार्थान्, Ks कामलोभार्थम्, Cl r s u 'भोगार्थम् (as in text) — ^d) Ś₁ K₂ 'सचय, K₁ G₂ 'सजयान्, Cn r s u 'सचयान् (as in text)

13 ^b) Ks s s Ñ₁ (before corr) B Dn₁ (marg) n₂ D₄ m s 7 T₁ G₁ 2 4 M₁ Cr इमं, Ck s u इदं (as in text) 'Śs मनोगत, Ck r s u मनोरथं (as in text)

14 ^c) Ks s योगी, K₁ भागी, Ck n r s u भोगी (as in text) — ^d) Ds बलवत्, Ck n s u बलवान् (as in text)

15 ^a) K₁ अद्यापि; Gs आढ्योपि, Cā k n r s u आढ्योऽपि- (as in text) — ^b) T₂ [अ]पि वा; Ck r s u मया (as in text) — ^c) Ś₁ s s K₂ s Dn₂ D₂ s G₁ s M₅ Ck मो (Ś₁ म)दिष्ये, Cl r s u मोदिष्य (as in text) — ^d) K₁ इति ज्ञान, Cl n s u इत्यज्ञान (as in text)

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
 आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
 अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु ग्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
 तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ २१
 एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
 आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
 यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
 न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३
 तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

C 6 1426
B 6 40 24
K 6 40 24

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

16 ^a) Śs-6 Ds अनेकचित्ता वि(Ds 'त्तस)भ्रांता,
 Ck l n r s u as in text — ^b) Śs-6 Ks मोहस्यैव
 वश गता, T₂ मोहजालविमोहिता, Cn r s u as in
 text — ^c) Ds कामलोभेषु, Cr s 'भोगेषु (as in
 text) — ^d) Śs-6 Ks B₂ 4 D₂ 8 Cā g निरये,
 Cl r s u नरके (as in text) K₁ [s]शुभौ, Cg l
 n r s u अशुचौ (as in text)

17 ^b) D₁ 'समन्विता', Ck n r s u 'मदान्विता
 (as in text) — ^c) D₁ कामयज्ञैस्, D₂ मानयज्ञैस्,
 Cg l n r s u नाम (as in text) ☞ Cā यजन्ते
 नाम । नामेत्यलीकार्यमव्ययम् । ☞ — After 17, M₁
 reads 6 39 5-6

18 With 18^a, cf Gitā 18 53^a — ^b) Da₁
 कामक्रोधे, Cn r s u काम क्रोध (as in text) Śs
 समाश्रिता, K₁ च सश्रिता, Cn r s u च सश्रिता
 (as in text) — ^c) Ko T₂ समात्मा परदेहेषु, Cā
 m n r s u v as in text — ^d) K₁ 'निसूर्यक
 (sic), G₂ ह्यसूयका, M₂ [s]भ्यसूयया, Ck n r s u
 अभ्यसूयका (as in text)

19 ^a) Śs 8-6 Ko-2 6 अशुभास्वासुरी (Śs 'रे)प्वेव,
 Śs अशुभास्वासुरी, Cr s u v अशुभानासुरी (as in
 text) Ck cites अशुभासु, Cg l आसुरीषु

20 ^a) Ks 1 N₁ आसुरी, Ck l n s u आसुरी
 (as in text) — ^c) G₂ अप्राप्य च, Ms अप्राप्यैव,
 Cl r s u v अप्राप्यैव (as in text) — ^d) Da₁ Ds

याति (sic)

21 G₁ om (hapl) 21-22 — ^a) G₂ 8 Ms 4
 'स्येतद्; Cg k r s 'स्येद (as in text) — ^b) D₁
 नाशकम्, Cr s u नाशनम् (as in text) — ^c)
 K₁ 8 Ds G₂ 8 कामक्रोधस्, Ck l r s u काम क्रोधस्
 (as in text) — ^d) Śs-6 त्यज; Cl r s u त्यजेत्
 (as in text)

22 G₁ om 22 (cf v l 21) — ^a) Śs K₁
 विमुक्ता, Śs Ck विमुक्त, Cn s u विमुक्त (as in
 text) — ^d) = Gitā 6 45^d (q v), 13 28^d
 cf Gitā 9 32^d Ks याति (sic)

23 K₂ M₁ om (hapl) 23 — ^b) B₁ 8 काम
 चारत; D₂ u 'कातर', Ds 'कारक', T₂ 'कारक, Cā
 k. l n r s u v 'कारत (as in text) — ^d) B₂
 परमा, Ck l n r s u न परा (as in text)

24 ^b) Cf B 8 69 20^b G₂ कार्यं कार्यं, Cā
 g k n r s u कार्याकार्यं (as in text) — ^c) Śs 6
 Ck कृत्वा; Cn r s ज्ञात्वा (as in text)

Colophon om in Śs-6 — Sub-parvan Śs
 Ko 5 N₁ B Da₁ Dn D₁-6 8 T₁ G₂-1 M₂ 4 (some
 MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उप
 निपत्सु; K₂ 8 6 D₂ 8 1 श्रीभगवद्गीतासु (Ks 'या),
 T₂ श्रीभगवद्गीतोपनिपत्सु, G₁ गीतार्या, Cv भगवद्गी-

३९

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः ॥ ५

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

तासु Ko Ṇ̄1 Dn1 Dn D1-s cont ब्रह्मविद्याया
योगशास्त्रे (D4 om योग) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, Ko
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T G1 परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G2 परब्रह्मविद्याया परमहंसा श्रीयोग
शास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Ṣ1
damaged, Ko दैवासुरीसपद्धिभाग, K1 2 प्रकृतिवि
भागयोग (K2 om योग), K5 D6 8 दै (D8 दे) वा
सुरसपत्तियोग, Ko दैन्यासुरसपदैवासुरभूतसर्गवर्णनपूर्वक
मासुरभावापन्नजन्ता दशानिरूपण (?), Ṇ̄1 दैवासुरसप
द्विवेकयोग, B2 Dn2 D1 5 दे (Dn2 दै) वासुरसपद्धि-
भाग (B2 cont प्रविवेकदर्शन), B4 Dn1 T G1 2 4
C6 दैवा (B4 दैवा, T G1 2 4 C6 देवा) सुरसपद्धिभाग
योग, Cv सपद्धिभाग — Adhy no (figures, words
or both) D5 M2 39, T G 38 (as in text),
M4 40 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words
or both) Ṣ1 damaged, Ko-8 5 6 Ṇ̄1 B Dn1 Dn
D1-4 6-8 G2 8 M1 8 5 Cv 16 — Śloka no
K1 8 5 6 Dn1 Dn D1 5 6 G2 24

39

 K4 Dn3 om this adhy (cf note at the
beginning of adhy 23)

1 ^b) = Gītā 9 23^b Ṣ8-6 K6 Ck l वर्तते, Cn
यजति, Cn r s यजन्ते (as in text) — ^d) Ṣ1 D1
सत्त्व मोहो (s10)

2 With 2^{ad}, of B 12 194 30^{ab}, 348 68^{ad}
— ^d) Ṣ8-6 K6 D8 Cā ता, G2 तान्, Cl n r s u

ता (as in text)

3 ^a) K8 सत्त्वस्य, Ck r s u r सर्वस्य (as in
text) — ^b) B1 देहिना, C6 u भारत (as in text)
— 3^{ad} = B 12 264 17^{ad} — ^d) K1 2 G2 3 M2 4
य श्रद्धा, Cm n r s u यच्छ्रद्धा (as in text)

4 ^a) Dn1 सात्त्विकान् (s10) — ^b) D8 M8 8
राक्षसा, Cā r s u राजसा (as in text) — ^c)
Ṣ8-6 K6 Ck भूतप्रेतपि (Ṣ6 'तान्प्रेतान्पि' शाचाश्च, B1
भूतान्प्रेतगणाश्चान्ये, Cr s u as in text)

5 M4 reads 5-6 after G 38 17 — ^b) Ṣ3-6
D8 तपस्तप्य (Ṣ6 'प्य') ति ये जना, Ck l n r s u
as in text — ^c) Dn1 दम्भोहकार' (s10)

6 For sequence in M4, cf v l 5 — ^a) Ṣ3-6
Ko 1 8 6 Ṇ̄1 B Dn1 Dn1 D1 2 4 (before corr) 5-8
M2 3 5 Cg k l v कर्षयन्तः, Cm n r s u कर्श' (as
in text) — ^b) Ṣ3-6 K6 Cg k अचेतन (Ṣ3 'ना'),
M4 अचेतस, Cl n r s u अचेतस (as in text)

7 ^a) D6 m 'श्चापि, Cg l n r s 'स्त्वपि (as in
text) — ^d) G2 इद, Cl r s u इम (as in text)

8 ^{ab}) G8 'रोग्य (s10) S8 K2 D8 'विवर्धन',
Ck l n r s u as in text Cm oites प्रीतिविवर्धना
— ^{ad}) K1 रस्या स्निग्धा, Dn1 Dn1 Cv रस्यास्निग्धा
(s10), D2 7 G2 8 रस्यास्निग्धा, D8 तस्या स्निग्धा,
Cl n r s u रस्या स्निग्धा (as in text) Ṣ6 Cā रस्य
स्निग्ध स्थिरो हृद्य आहार सात्त्विकप्रिय

कद्वल्लवणात्पुष्पातीक्ष्णरुक्षविदाहिनः ।
 आहारा राजमस्येष्टा दुःखगोक्तामयप्रदाः ॥ ९
 यातयासं गतरसं पृति पर्युषितं च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०
 अफलाकाङ्क्षिभिर्युजो विधिदृष्टो य इज्यते ।
 यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११
 अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२
 विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
 देवद्विजगुप्तप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर तप उच्यते ॥ १४
 अनुद्वेगकर वाक्यं मत्स्यं प्रियहितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५
 मनःप्रमादः मौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
 भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
 श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।
 अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
 सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
 क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
 मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
 परम्योत्पादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९

C 6 1445
B 6 41 19
K 6 41 19

9 ^a) K: कद्वल्लवणात्पुष्पातीक्ष्णरुक्षविदाहिनः, M: कद्वल्लवणात्पुष्पातीक्ष्णरुक्षविदाहिनः; C: 1 n r 6 n 15 in text — ^b) K: कद्वल्लवणात्पुष्पातीक्ष्णरुक्षविदाहिनः, Cn r 6 n 15 in text — ^c) D: आहारा, M: आहारो, Cr 6 n आहारा (15 in text) D: राजमस्येष्टा (sic) — ^d) G: दृष्टव्यं नोऽस्मय, C: 1 n r 6 n 15 in text

11 ^a) ~ 'काङ्क्षिणा, C: r 6 n 'काङ्क्षिभिः (15 in text) — ^b) K: न युज्यते, C: 1 n r 6 n य इज्यते (15 in text) — ^c) M: यष्टव्य, C: 1 n r 6 n यष्टव्यम् (15 in text) — ^d) D: यष्टव्य, C: 1 n r 6 n यष्टव्यम् (15 in text) D: तत्, C: 1 n r 6 n मनः (15 in text) — ^e) M: सात्त्विक, Cn r 6 n सात्त्विकः (15 in text)

12 ^a) D: अभिसंधाय (sic) — ^b) D: दम्भार्थम् (sic) — ^c) D: चैव यत्, Cr 6 n चैव यत् (15 in text) — ^d) D: इज्यते, Ck r 6 n इज्यते (15 in text) — ^e) K: D: (before corr) विद्धि स यज्ञ, T: नारतश्रेष्ठ, Ck n भरतश्रेष्ठ (15 in text) — ^f) K: D: (before corr) Ck k राजस्य च (D: च) लमध्रुव (= 15^d), Cr 6 n 15 in text

13 ^a) K: C: असृष्टान्न, B: असृष्टार्थं, M: अनुष्टान, Cg n r 6 n असृष्टान्न (15 in text) — ^b) C: कः कः असृष्टान्न पाकादिमस्कारहीनाशम् । श्रेष्ठ — ^c) S: विप्रजित, Ck r 6 n विप्रहित (15 in text) — ^d) S: यज्ञ, Ck r 6 n यज्ञ (15 in text)

14 ^a) = B 12 217 17^{ab}

15 K: om (hapl) 15 (12 transp 15 and 16 — ^a) — B 12 60 9^c S: N: D: (by corr) भ्यामन, Cr 6 n भ्यामन (15 in text)

16 (12 transp 15 and 16 — ^a) K: 3 D: 1 G: 2 M: मनःप्रमादमौम्यत्वं, Ck n r 6 n 15 in text — ^b) D: 'सुदुद्धि, Cg k n r 6 n 'सुदुद्धि (15 in text) — ^c) K: 3 S: D: 1 D: 1 (before corr) D: 3 M: मानस, G: दानस, Ck n r 6 n मानसम् (15 in text)

17 ^a) S: Cg k परयोपेत, Cr 6 n परया तप्त (15 in text) — M: om (hapl) 17^b-18^a — ^b) S: transp तपस् and तप K: तपस्तु, Cr 6 n तपस्तन (15 in text) — D: om 17^c — ^c) M: युक्तं, Ck n r 6 n युक्तं (15 in text) — ^d) K: 'रक्षते (sic)

18 M: om 18^a (et v l 17) — ^c) T: यदिह, Ck r 6 n तदिह (15 in text)

19 ^a) S: 3 K: C: k मूढग्राहेण, K: चूढग्राहेण, D: 1 गूढग्राहेण, G: 2 मूढग्राहेण, Cn r 6 n 15 मूढग्राहेण (15 in text) — ^b) K: नरैः, Ck r 6 n तप (15 in text) — ^c) K: 1 N: 1 'स्योच्छादनार्थं, Cg k n r 6 n 'स्योच्छादनार्थं (15 in text) — ^d) S: D: Cr च, Ck 6 n वा (15 in text) — ^e) = 22^d, Gītā 18 22^d, 39^d D: 1 तामस, Cg k r 6 n तामसम् (15 in text)

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
 अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
 ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
 तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
 तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
 दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५
 सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
 प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
 यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
 कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
 अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
 असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

20 G₃ om (hapl) 20-21 G₁ om (hapl)
 20^b-22^a — °) B₁ 2 transp देशे and काले — °)
 B₃ D₄ (m as in text) 8 विद्, Cr s u स्मृतम्
 (as in text)

21 G₁ s om 21 (cf v l 20) K₁ om 21^a-22^d
 — °) M₄ परिक्रुष्ट; Cā n r s u v परिक्रिष्ट (as in
 text) — °) Ś₃-s K₆ तद्दाजसमिति स्मृत, Ś₆ K₆ 2 s
 N₁ D₄ D₅ 7 T G₂ 4 M₂ तद्दाजसमुदाहृत, Cr s u
 as in text

22 K₁ s om 22 (for K₁, of v l 21), G₁
 om 22^a (cf v l 20) — °) T₁ ०भ्य प्र, Ck n
 r s u ०भ्यश्च (as in text) — °) = B 13 135
 17^a Ś₁ D₃ अविज्ञात, M₁ s s अवज्ञात, Ck n r
 s u अवज्ञात (as in text) — °) = 19^d, Gitā
 18 22^d, 39^d B₁ तद्दान तामस स्मृत, D₄ तत्तामस
 उदाहृत, C s u as in text Ck oites तत्तामस

23 °) K₂ निर्दिष्टो, Ck l n r s u v निर्देशो (as
 in text) — °) Ś₁ D₄ (before corr) ब्राह्मणस्,
 Cā g k l n r s u v ब्रह्मणस् (as in text) — °)
 Ś₁-s K₆ 1 s Ck l ब्रह्मणा, Cl m n r s u v ब्राह्म
 णास् (as in text)

24 °) Of Gitā 18 3^c, 5^a — K₂ om (hapl)
 24^c-25^b — °) Cf B 13 22 7^b

25 K₂ om 25^{ab} (cf v l 24) — °) D₄ यज्ञस्,

D₃ यज्ञास्, Cā k l n r s u यज्ञ (as in text)
 — °) K₂ दान (sio) — °) K₃ क्रियतां, Cā k l
 n r s u क्रियन्ते (as in text)

26 In D₄, the portion from 26 up to 5
 40 2 is lost on a missing fol B₁ om (hapl)
 26^d — °) Ś₁ M₂ प्रशस्त्, Ck l n r s u प्रशस्ते
 (as in text) — °) K₂ सच्छब्द (sio), G₃ स
 शब्द, Ck n r s u सच्छब्द (as in text) Ś₃-s
 K₆ Ck पार्थ गीयते, Ś₆ परिपश्यते, N₁ पार्थ उच्यते,
 Cl n r s पार्थ युज्यते (as in text)

27 D₄ missing (of v l 26) — °) D₆ यत्ते,
 Ck l n r s u यज्ञे (as in text) K₁ दान, Cl r
 s u दाने (as in text) — °) K₁ चोदयते, G₂
 चोद्यते, Ck l n r s u चोच्यते (as in text) — °)
 K₁ ०वाभिदधते, Ck l n r s u ०वाभिधीयते (as in
 text)

28 D₄ missing (of v l 26) D₆ reads 28^{ab}
 in marg sec m — °) G₂ दान, Ck n s u दत्त
 (as in text) — °) T₂ असती (sic) — °) G₂
 चैतत्, Ck l n r s u च तत् (as in text)

Colophon om in Ś₁-s D₄ missing — Sub-
 parvan Ś₁ K₆ 2 s s N₁ B Dn D₂-s T₁ G₂-s
 M₂ s (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्)
 भगवद्गीतासु उपनिषद्सु (K₂ s D₂ s om उप'),

४०

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिपूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणा न्यासं संन्यासं क्वयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भक्तमत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्पजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८

C 6 1482
B 6 42 8
K 6 42 9

K^a श्रीभगवद्गीतायाः, G¹ गीताया, C^a गीतासु
Ko N¹ D¹ D¹ cont मन्त्रविद्यायां योगशास्त्रे
(Dn¹ om योगशास्त्रे) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K² श्री
कृष्णार्जुनसंवादे, G² परममन्त्रविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये श्री
कृष्णार्जुनसंवादे — Adhy nam^a Ko अर्द्धागुणनिर्देश,
K¹ : Dn G¹ अर्द्धाविशेषयोग, K² अर्द्धागुणनिर्देश,
K³ अर्द्धागुणपुरुषवर्णनपूर्वकं त्रिगुणरूपतत्त्वभावाद्यज्ञाद्विधिवत्
पोदानमलनिर्देशोक्तसमग्रयोगवर्णन (?), N¹ गुणकर्मअर्द्धा
विशेषयोग, B^a अर्द्धाविशेषयोग, B¹ गुणयोग, D¹
संवादे अर्द्धाविशेषयोग, D¹ G¹ C¹ अर्द्धाविशेषयोग,
D² निश्चययोग, D³ प्रकृतिगुणयोग, D⁴ कर्मगुणयोग
योग, T¹ G¹ शास्त्रयोग, T² अर्द्धाविशेषयोग, C^a
गुणनिर्देशयोग — Adhy no (figures, words or both)
D M¹ 40, T¹ G¹ 39 (as in text) M¹ 41
— Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both)
C¹ Ko- : N¹ B Dn D¹ 1-3 T¹ G¹ : M¹ 1
C¹ 17 — śloka no K¹ : Dn D¹ G¹ 25

40

K¹ D¹ om this adhy (cf note at the
beginning of adhy 23)

1 D¹ missing (cf v l 6 39 26) — ^a) C¹
Gītā 5 6^a M¹ संन्यासस्य, C¹ g k l m n r s u
संन्यासस्य (as in text) — ^b) — B 12 124 59^a
cf 2 11 51^a — ^c) C¹ : K¹ : N¹ B M पृथक्केशि
निपूदन, T¹ पृथक्कर्मनिपूदन, Cl m n s u as in text
Cl cites पृथक्

2 D¹ missing (cf v l 1) — ^a) C¹ Cl

त्यागं, Cl m r s u r न्यास (as in text) — ^a)
= Gītā 12 11^a

3 ^a) C¹ त्याग, C^a g k l m n r s u त्याज्य
(as in text) T¹ मोक्षयद्, C^a g k l m n r s u
दोषं (as in text) G¹ [प]ते, C^a l m n r s u
[प]के (as in text) — ^b) D¹ विचक्षण, Cl l m
n r s u मनीषिण (as in text) — ^c) = 5^a of
Gītā 17 24^a — T¹ om (hapl) 3^a-5^a

4 T¹ om 4 (cf v l 1) — ^a) S¹ निश्चय,
C¹ k l m n r s u निश्चय (as in text) — ^b)
D¹ T¹ भारतवत्तम, C¹ u भरतं (as in text)
— ^c) S¹ : T¹ Cl संप्रदर्शित, B¹ Cn परिकीर्तित,
Cl r s u संप्रकीर्तित (as in text)

5 T¹ om 5^a (cf v l 3) — ^a) = 3^a, cf
Gītā 17 21^a K¹ : T¹ D¹ Cl u यज्ञो दान, Cm
n r s यज्ञदान (as in text) — ^c) Cf 3 198
57^a 5 130 22^a

6 ^a) = (var) B 12 34 16^a S¹ : K¹ :
D¹ T¹ G¹ M¹ Cl च, Cl n r s तु (as in text)
— ^b) Cf 9^a C¹ : B¹ त्यक्त्वा सग (bv transp)

7 ^a) C¹ Ko Cl च, C^a g l n r s u तु (as in
text) — ^b) M¹ मोहात्तस्य, Cl l n r s u मोहा
त्तस्य (as in text) — ^c) S¹ : परिकीर्तिते, Cl n
r s u कीर्तित (as in text)

8 ^a) C¹ Ko Cl य कर्म, D¹ यकार्यं, Cn
r s u यत्कर्म (as in text) — ^b) D¹ कार्यं, M¹

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
 सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९
 न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपज्जते ।
 त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
 न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
 यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
 अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्यत्यागिना प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२
 पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
 मांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
 विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४
 शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
 न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
 तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
 पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
 हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७
 ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
 करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

काल, Cn r s u काय (as in text) —^a) M₂
 राजसात्, Cg k l n r s u राजस (as in text)
 —^d) Ś₆ तत्र, Da₁ त्याग, Cg k l n r s u त्याग
 (as in text) T₂ भवेत्, Cl n r s u लभेत् (as
 in text)

9 ^b) K₅ Ñ₁ D₂ कुहते, Ck l n r s u क्रियते
 (as in text) —^c) Cf 6^b —^d) D₂ त्यागी,
 Ck l n r s u त्याग (as in text) B₁ D₁ स्मृत,
 Cl n r s u मत (as in text)

10 ^a) K₁ २ कुशल, Cā l n r s u [अ]कुशल (as
 in text) —^b) Ś₁ ० G₁ २ M^० पज्यते, Ś₃ Ck
 पज्जति, B₁-३ सज्जते, Cl n r s u पज्जते (as in
 text) —^c) Ś₁ सत्य, Ck l n r s u सत्त्व (as
 in text)

11 ^a) K₂ ३ D₂ ३ ३ T₂ देहभृता, M₃ ३ कृता,
 Cā l m n r s u भृता (as in text) —^c) Da₁
 यत्तु, Cā l n r s u यस्तु (as in text)

12 ^a) K₃ ० इष्टमिश्र, Cā k l r s u इष्ट मिश्र
 (as in text) —^c) K₃ भवत्यसगिना, D₂ भवत्य
 त्यागिना, Cā g l n r s u भवत्य (as in text)

13 ^a) Ś₃-० K₁ ६ ० Ñ₁ B D₂ ३ ३ ३ M Ck पञ्चे
 मानि, Cl r s u पञ्चैतानि (as in text) D₆ महा
 भाग, Cn s u महाबाहो (as in text)

14 = (var) B 12 347 89 —^b) K₂ D₆
 C₁ कारण, Cā g k l m n r s u करण (as in
 text) —^c) Ś₃ ० D₁ T₁ G₂ ३ विविधा च, Cā l
 n r s u विविधाश्च (as in text) —^d) Ś₃ ६ ० Ko

Ck u एव, Cl r s चैव (as in text)

15 ^a) Ś₃-० K₆ हि, Ck r s u यत् (as in text).
 —^b) Ś₃-० K₆ Ck यत्कर्माभते, Cr s u कर्म प्रारभते
 (as in text) Ś₃-० K₆ T₁ G₂ [S]र्जुन, C₅ u नर
 (as in text) K₆ कर्म प्रारभ्यते नरैः —^c) Ś₄-०
 K₆ १ ३ M₁ ३ ३ न्याय (sic) K₁ वापि परित च
 (sic) —^d) K₆ पच ते, C₅ u पञ्चैते (as in
 text)

16 ^a) D₃ तत्रैव, Cā k l m n r s u v तत्रैव
 (as in text) K₁ Cn सत्यकर्तार, Cā k l r s u
 सति कर्तारम् (as in text) —^b) K₁ २ त्वय
 (sic), M₃ ३ तु यत्, Cā k l n r s u तु य (as in
 text) —^c) Ñ₁ (before corr) पश्यतेकृत, Ck
 l n r s u पश्यत्यकृत (as in text) —^d) Dn₁
 (before corr) M₃ सपश्यति, Cā k l n r s u स
 प (as in text)

17 ^a) K₁ नाहकृते, Cā k l n r s u नाहकृतो (as
 in text) —^b) Ś₆ यस्य बुद्धिर् (by transp)
 —^c) K₅ कृत्वा, D₂ T₂ हित्वा, Cā k l n r s u
 हत्वा (as in text) —^d) Ś₆ न निहति न बध्यते,
 Ck l n r s u as in text

18 ^b) Ś₁ कर्मचोदना, D₂ Cā नोदना, Cg k l
 m n r s u चोदना (as in text) —^c) Cf B
 14 25 3^a K₂ Da₁ D₃ (before corr) कारण,
 M₂ त्रिविध, Cā g k l m n r s u करण (as in
 text) —^d) Ś₆ कर्मसंश्रय, G₂ संग्रह, Cā k l
 m n r s u संग्रह (as in text)

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
 प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
 सर्वभूतेषु धेनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
 अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०
 पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
 वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
 यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये मत्तमहेतुकम् ।
 अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
 नियतं मङ्गरहितमगाद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३
 यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
 अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
 मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्पुत्साहसमन्वितः ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
 विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
 बुद्धेर्भेदं धृतैश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
 प्रोच्यमानमग्रेणेन पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

C 6 1483
B 6 42, 29
K 6 42, 29

19 ^b) M: त्रिधैव, Cl l n r s u त्रिधैव (as in text) N: (before corr) कर्म, Ca k l n r s u य गुण' (as in text) — ^c) — प्रोच्यते, M: प्राप्यते, Cl u उच्यते, Cl r s प्रोच्यते (as in text)

20 ^b) N: अव्ययम्, Cl n r s अव्ययम् (as in text) S: Da: D: १० ईक्षते, Cl l n r s ईक्षते (as in text) — ^d) M: यज्ज्ञानं, Cl n r s u तज्ज्ञानं (as in text)

21 ^a) D: च, Cl r s u तु (as in text) D: तज्ज्ञानं, M: यज्ज्ञानान्, Ca r s u यज्ज्ञानं (as in text) — ^c) D: स भावेषु, Ca r s u भूतेषु (as in text) — ^d) — Ko ० तद्राजसमिति स्मृतं, Cl n r s u as in text

22 ^a) S: K: यत्तु (K: 'तु) कृत्स्नविद्, S: Ca k यत्तु कृत्स्नविद्, D: यत्तु कृत्स्नविद्, Cl n r s u यत्तु कृत्स्नविद् (as in text) — ^b) Du: कार्यमकम्, Ca r s u कार्यं मकम् (as in text) Cl cites कार्यं Cl n cite मत्तं S: 2-0 K: 2-0 B: Cg l r s u अहेतुकं, Cl u v as in text Ko: कार्यमेतमहेतुक — ^c) T: 'र्थविद्, Ca k n r s u 'र्थवद् (as in text) — ^d) = 39^d, GItā 17 19^d, 22^d D: तज्ज्ञानं विद्धि तामसं, Ca r s u v as in text Cl cites तत्तामसं

23 T: om (hapl) 23^d-24^a — ^d) K: मयकम्, D: तामसम्, Cl n r s u सात्त्विकम् (as in text) Ko: तत्सात्त्विकमुदाहृतं

24 T: om 21^a (cf v l 23) — ^b) T: साहंकारेण (sic) D: चै, Cl n r s u वा (as in text) — ^c) S: 0 K: D: Ca g k क्लेशबहुलं, Cl n r s u बहुलायासं (as in text) — ^d) S: 0 D: तद्राजसमिति (D: स इ)ति स्मृतं, Ca s u as in text Cl cites तद्राजसम्

25 ^a) S: K: D: Cl अनुबन्धं, Ca l n r s u अनुबन्धं (as in text) — ^b) S: 0 Ko 3 0 Dn: D: 2 2 T: M: 2 Ca k n r u अनपेक्ष्य (S: 'वीक्ष्य, D: वेक्ष), K: N: अनपेक्ष, Ca v अनपेक्ष्य (as in text) — ^c) D: आरभ्यते, Cl u प्रारभ्यते, Ca k n r s आरभ्यते (as in text) — ^d) K: 3 Dn: D: 2 Cl n u तत्तामसमुदाहृतं, Ca r s u as in text

26 ^c) Cf GItā 2 48^c D: निराकारं, Ca l n r s u निर्विकारं (as in text)

27 ^a) K: 2 रागे, Ca k n r s u रागी (as in text) D: कर्मफले, Cl l n r s u कर्मफलं (as in text) — ^b) K: 2 लुब्धो, Ca k l n r s u लुब्धो (as in text) K: 1 हिंसात्मके, Cl l n r s u 'त्मको (as in text) — ^d) S: 0 परिकीर्त्यते, Ca r s u कीर्तितं (as in text)

28 ^b) S: K: 0 Dn: Cl r s नैकृतिको, D: 1 नैकृतिको, Ca g n u v नैकृतिको (as in text) — ^c) S: 3-0 Ko Ca k दीर्घसूत्रश्च, Cl m n r s u 'सूत्री (as in text)

29 ^a) G: धृतिश्च (sic) — ^b) S: 0 त्रैविध्यं गुणतः शृणु, D: गुणतस्तु विधिं शृणु, Cl l s u v as in text.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
 वन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
 अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
 सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
 धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३
 यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६
 यत्तदग्रे विपमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
 विपथेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
 परिणामे विपमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
 यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
 निद्रालसप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

30 ^a) = GItā 16 7^a — ^b) D₂ कार्याकार्यौ,
 Ck n s u कार्याकार्ये (as in text) — ^c) Dn₁
 (before corr) D₂ s s M₂ यो, Ck l n r s u या
 (as in text) Śs-s Ko Ck बुद्धिः, Cl n r s u
 वेत्ति (as in text) — ^d) Śs-s Ko Ck वेद सा
 सात्त्विकी मता, Cl n r s u as in text

31 D₂ om 31 — ^a) Ś₁ K₂ T₂ यया, Ck l
 m r s u यया (as in text) — ^b) K₁-s N₁ (by
 corr) Da₁ वाकार्यम्; Cl r s u चाकार्यम् (as in
 text) — ^c) D₂ अथ यावत्, Cā g l m n r s u
 अथयावत् (as in text) K₀ यथावत्प्रजानाति

32 ^a) Cf B 12 123 14^a B 13 145 62^a
 D₂ G₄ M₁ s s अधर्म्यं, Cl n r s u अधर्म (as in
 text) G₄ M₁ s s धर्म्यम्, Cr s u धर्मम् (as in
 text) — ^b) Śs-s Ck बुध्यते, Cn r s u मन्यते
 (as in text) Śs-s K₀ तमसा (K₀ 'लो) न्विता, Ck
 n r s u तमसावृता (as in text) — ^c) Da₁ Dn₁
 D₂ तु, Ck r s u च (as in text) K₁ सर्वार्थरूप
 रतांश्च (s₁₀) — ^d) Śs-s K₀ Ck तामसी मता, Cr
 s u पार्थ तामसी (as in text) Cl n oite तामसी

33 G₁ om 33 — ^a) Cg k u धारयति, Cā n
 r s धारयते (as in text) — ^c) D₂ [अ]व्यभिचारिण्यो,
 D₀ (marg by corr) [अ]व्यभिचारेण, M₁ s s व्यभि
 चारिण्या, Cā k l n r s u [अ]व्यभिचारिण्या (as in
 text) — ^d) K₀ बुद्धिः (s₁₀) Śs-s D₂ सात्त्विकी
 मता, Cn r s u पार्थ सात्त्विकी (as in text) Ck l
 oite सात्त्विकी

34 ^a) K₁ यया, Cā k l n r s u यया (as in

text) D₀ कर्म, Cā k n r s u धर्म (as in text).
 — ^c) M₂ प्रसङ्गेन, Cā g k l n r s u v प्रसङ्गेन (as
 in text) G₁ [अ]फलाकाङ्क्षी, Ck l n r s u फला
 (as in text) — ^d) M₂ या, Cl n r s u सा
 (as in text)

35 ^a) Ś₁ D₂ यया, Cg k l r s u यया (as in
 text) Ś₁ (sup lin as in text) स्वास्थ्य, K₁ s
 स्वप्न, Ck स्वप्न, Cl n r s u स्वप्न (as in text)
 B₁ क्रोध, Ck शोक, Cn r s u शोक (as in text)
 — ^b) Ś₂ मोहम्, B₂ दमम् (by metathesis), Ck r.
 s u मदम् (as in text) — ^d) Śs-s K₀ Ck धृति सा
 तामसी मता (Ś₁ s स्मृता), Cg n r s u as in text

36 ^a) Ś₁ s K₀ s transp त्रिविध and शृणु मे
 — ^d) Śs-s B D₁ s M₂ Ck च नियच्छति, D₂ न
 निगच्छति, D₀ च न गच्छति, Cl n r s u च निग-
 च्छति (as in text)

37 ^a) Śs-s K₀ Cā g k यत्तदात्वे, B₁ तत्तदग्रे,
 Cl n r s u यत्तदग्रे (as in text) — ^c) Śs-s K₀
 विषाद्, Cn r s u प्रोक्तम् (as in text) — ^d)
 K₀ प्रसादन, Cā n s u प्रसादजम् (as in text)

38 ^b) Śs-s K₀ Ck यत्तदात्वे, Cl n r s यत्तदग्रे
 (as in text) — D₂ om. 38^{ed} — ^d) Śs-s K₀
 Ck तद्राजसमिति स्मृत, Cn r s u as in text

39 ^b) Ś₁ C_v सुखमोहनम्, Cā g k l n r s u
 सुख मोहनम् (as in text) — ^d) = 22^d, GItā
 17 19^d, 22^d K₀ तत्तामसमिति स्मृत, D₁ तत्सुख
 तामसं स्मृत, Cr s u as in text

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥ ४०
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३
 कृपिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
 यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७
 सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ।
 सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
 असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
 सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
 समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०

C 8 1504
B 8 42 50
K 8 42 50

40 ^a) Ś1 नो, D1 ० Cl च, Cr ६. u वा (as in text) — ^b) D1 क्वचित्, Cr ६ u पुन (as in text)

41 ^{ab}) = B 12 107 1^{ab} — ^c) M4 प्रविभु-
क्तानि, Cg k. l n r ६. u 'भक्तानि (as in text)

42 ^a) Ś3 Ck तथा दौच, C4 u तप दौच (as in text) — ^d) Ś3-० Ko D1 T2 Cā ब्राह्म कर्म, Cn r ६ u ब्रह्मकर्म (as in text) D2 प्रभावज, Cn r ६ u स्वभावजम् (as in text)

43 ^a) Ś1 दक्षं, Da1 दाक्ष, D1 दाक्ष्यं, Cā k l n r ६ u दाक्ष्य (as in text) — ^b) Da1 Cn वा, Cr ६ u च (as in text) — ^c) D2 ः ऐश्वर्यं, Cā k. l n r ६ u ईश्वर्यं (as in text) — ^d) Ś3-० Ko २ ३. ० N1 (by corr) B D (except D1 २ ० ३, Da3 om) T G M2 Ck. n क्षात्र कर्म, Cr ६ u क्षत्र कर्म (as in text)

44 D3 om (hapl) 44 — ^a) = 3 198 23^a B 12 88 27^a, 89 7^a B 13 135 9^a of B 12 77 15^a, 167 11^a Ko Da1 D1 ३ ० T2 G1 २ M कृपिगोरक्षवाणिज्य, N1 वाणिज्यगोरक्ष, C4 u गौरक्ष्य वाणिज्य, Ck r as in text — ^b) K1 D1 T G1 २ 4 वैश्य (K1 'दा'), Ck n r ६ u वैश्य (as in text) — ^c) Ś3-० Ko Ck पर्युत्थानात्मक कर्म, G2 परिचर्यात्मिक कर्म, Cl r ६ u as in text — ^d) Ko (erroneously) वैश्यकर्म (for शूद्रस्यापि)

45 ^b) D2 M3 (inf lin) परा, Cā k n r ६ नर

(as in text) — ^c) Cf 1 58 22^a M3 (inf lin) ३ शुद्धि, Ck n r ६ u सिद्धि (as in text) D2 अयात सप्रवक्ष्यामि

46 ^a) K1 Da1 D3 प्रवृत्तिः, D2 प्रवृत्ति, Ck n r ६ u प्रवृत्तिर् (as in text) — ^b) = Gitā 2 17^b (q v), 8 22^d Ś3-० Ko Ck विश्वम्, Cn r ६ u सर्वम् (as in text) — ^c) D2 अकर्मणो (S10) Ś4 ० Ko ३ Cā k तमेवाच्यं, Cn r ६ u तमभ्यर्च्य (as in text)

47 47^{ab} = Gitā 3 35^{ab} (q v) — ^a) M3 ३ विगुणात्, Cā k l n r ६ u विगुण (as in text) — After 47^{ab}, Ś1 ३ Ko ० D3 ins (of Gitā 3 35^{ab} with v l)

110* स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मोदयादपि ।
 — ^d) = Gitā 4 21^d

48 ^d) Ś1 ० K1 २ N1 B2 D3 M1 'वृत्त', Ck l n r ६ u 'वृत्ता' (as in text)

49 ^a) N1 असक्त, D3 असक्ति, Cā k l n r ६ u असक्त (as in text) — ^c) Ś1 निष्कर्म, D1 ० नै-
कर्म्यं, Da1 T2 नैष्कर्म, Cā k. l m n r ६ u नैष्कर्म्यं (as in text)

50 ^a) D2 सिद्धिमाप्नोति च यथा, Cl m n r ६ u as in text — ^b) Ś3 ० D3 Cā तदामोति, Ko Ck प्राप्नोति तन्, Cl m r ६ u तथाप्नोति (as in text) — ^c) Ś3-० Ko ० तु, C4 u [ए]व (as in text)

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
 शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
 विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
 अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
 ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
 समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
 भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

—^a) K1-3 Da1 Dn D2 s s s ध्यानस्य, Cm n r s u
 ज्ञानस्य (as in text) T2 M2 चापरा, Cā m n r
 s u या परा (as in text)

51 ^a) = B 7 3 12° —^o) T2 शब्दादि; Ck
 n r s u शब्दादीन् (as in text) —^a) Śs नियम्य,
 Cā k n r s u व्युदस्य (as in text)

52 ^a) = (var) B 12 215 16° Cl (as report-
 ed by Puruṣottama) लब्धाशी, Cā k n r s u लब्धा
 शी (as in text) —^b) Cf 3 38 14^d Śs जित*,
 K1 यत्त्व*, Cā k n r s u यत्* (as in text)

53 With 53^{ab}, of Gītā 16 18^{ab} —^b) Cf B
 14 45 8^d T2 कामक्रोधौ, Ck r s u v कामं क्रोध
 (as in text) —^a) = Gītā 14 26^d (q v) B3
 D0 कल्पते, Ck m n r s u कल्पते (as in text)

54 ^b) = Gītā 12 17^b of B 14 19 25^d B
 15 26 8^d Śs-0 K0 Ck śp up हव्यति, Cn r s u
 काङ्क्षति (as in text) —^o) = 1 45 8^o B 12
 160 27^o, 236 36^a, 240 12^o, 31^o, 345 28^a
 B 14 46 40^o of B 12 59 104^b, 262 10^o, B
 14 28 24^a —^a) Cv नर, Cā k n r s u पराम्
 (as in text)

55 ^b) Śs-0 K0 Cā k योह यश्, D0 यावयश्,
 Cl r s u यावान्यश् (as in text) K0 यादश्, Cā
 k l r s u तत्त्वत (as in text) —^o) Śs ततोसौ;
 Cā k l n r s u v ततो मा (as in text)

56 ^a) D2 नर, T2 तदा, Ck n s u सदा (as
 in text) —^b) D2 मय्यपाश्रय, Cā k n r s u
 मय्यपाश्रय (as in text)

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मय्यपाश्रयः ।
 मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
 बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
 अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८
 यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
 मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९
 स्वभावजेन कौन्तेय निवद्धः स्वेन कर्मणा ।
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्वशोऽपि तत् ॥ ६०

57 ^b) Cf Gītā 12 6^b Śs-0 B1 भारत, Cl n r
 s u मत्पर (as in text) —^o) Śs बुद्धियोगम्, Cā
 k l n r s u बुद्धि* (as in text) Śs-0 K0 Cā k
 समाश्रित्य, K1 N1 B Da1 Dn2 D4 T1 G1 s M2 s
 अपाश्रित्य, Cl n r s u उपा* (as in text) — T1
 om (hapl) 57^d-59^a

58 T1 om 58 (of v l 57) —^a) Śs (^{sup}
 lin as in text) 0 Cā 'दुःखानि, D1 (m as in
 text) 'कर्माणि, Ck l n r s u 'दुर्गाणि (as in text)
 —^b) Da1 D2 तरिष्यति, Cā k l r s u तरिष्यसि
 (as in text) —^o) Śs-0 K0 D0 Cā k अहंकार,
 Cn r s u 'कारान् (as in text) —^a) Śs-0 K0 D0
 Cā k मोक्ष्यसि, Cl n r s u श्रोष्यसि (as in text)
 K2 न काक्षति, Cā k n r s u विनङ्क्ष्यसि (as in
 text)

59 T1 om 59^a (of v l 57) —^a) Śs या[यो]
 हकारमुपाश्रित्य, K0 D1 s 0 T2 G1 s M2 यद्यहंकार
 माश्रित्य, Ck n r s u as in text —^b) D0 न
 योत्स्यामीति मन्यसे (D0 'ते), Cā k l n r s u as in
 text —^o) Śs s-0 K0 s D0 T2 Cā k मिथ्यैव, D2
 मय्येव, Cl n r s u v मिथ्यैव (as in text) K1
 Dn1 व्यवसायास्ते, Cā k l n r s u v 'यस्ते (as in
 text) K0 मिथ्यैवाध्यवसायस्ते —^a) Śs G1 प्रकृति
 स्त्वा, K0 प्रकृतिं त्वा, Cā k l n r s u प्रकृतिस्त्वा
 (as in text) Śs s Ck नियोक्ष्यते, N1 D0 M2 नि
 योक्ष्यसि, Da1 निरक्ष्यति, Cā l n r s u नियोक्ष्यति
 (as in text)

60 ^a) D2 स्वभावजेन, D0 स्वभावाद्येन, Cl n r
 s u स्वभावजेन (as in text) —^o) T2 इच्छसि, Cr

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 भ्रामयन्सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ॥ ६१
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
 विमृश्यैतदग्रेणेन यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
 इष्टोऽसि मे ददमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६
 इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
 य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
 भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
 न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
 भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
 अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
 ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

C 6 152A
B 6 42.70
K 6 42 70

ś u नेच्छसि (as in text) Ds तन्मो*, Cr ś u यन्मो* (as in text) —^a) Ś1 Ds करिष्यति, Cl n r ś u सि (as in text) Ś4 s Ks N1 D1 s Cā सन्, Ks त, Cn r ś u तत् (as in text)

61 ^a) = B 12 72 6^e, 227 25^a —^b) Ś3 Ks Ds Ck हृदये, N1 Cā हृदये, Cl n r ś u हृद्देशे (as in text) Ś3-s Ks Ds वसतेर्जुन, Cl m n ś u ऽर्जुन तिष्ठति (as in text) —^d) Ś4 यत्रारूढेव, Ck l n r ś u "रूढानि (as in text) Da1 मानव; Ck l n r ś u मायया (as in text)

62 ^a) Ś1 तामेव, Cā g k l m n r ś u तमेव (as in text) —^b) = Gitā 15 19^d Śs पाठव, Cr ś u भारत (as in text) —^c) Śs Ds Cg k l मध्यसादात्, Cm n r ś u तत्प्रसादात् (as in text) Ś3-s Ck सिद्धि, Cā l n r ś u शान्ति (as in text) —^d) Dn1 D2 प्राप्स्यति, Cā k l n r ś u प्राप्स्यसि (as in text)

63 ^a) Ds इदं, Cā l n r ś u इति (as in text) Ds ध्यानम्, Cā g l n r ś u ज्ञानम् (as in text) —^b) G2 °तम, Cn r ś u तरं (as in text) —^c) Some MSS विमृष्य —^d) = 1 224 15^d 5 123 17^d S4 s Ks Ds यदिच्छसि, Cā l n r ś u यथेच्छसि (as in text)

64 ^b) = Gitā 10 1^b —^c) K2 दृष्टोसि, Cg k n r ś u दृष्टोऽसि (as in text) Ko N1 D1 s T2 Ck ददमतिस्, Ds ददमत, T1 G1 s Cr दद इति, Cn

ś u ददमिति (as in text) —^d) Da1 Ds वक्ष्यामि (sic)

65 65^{ab} = Gitā 9 34^{ab} —^a) Da1 D2 सन्मना, Cg l n r ś u सन्मना (as in text) —^b) Da1 मा, Cn r ś u मा (as in text) —^c) Cf Gitā 9 34^c Śs K1 वैष्यसि (sic)

66 ^a) Śs Ks s N1 B D2 s s T2 M4 Cā g k त्वां, Cl n r ś u त्वा (as in text) —^d) Da1 Ds मां, Cā g k l n r ś u मा (as in text) N1 Ds शुच, Cā g l n r ś u शुच (as in text)

68 ^a) Śs Ds G1 Cā ś u य इमं, Ds इदं य; Ck l n r य इदं (as in text) —^b) G2 °धास्यते, Cā g k l n r ś u °धास्यति (as in text) —^c) Śs मयि भक्ति (by transp) —^d) Cf. Gitā 8 7^d Ś1 Ds Ms मामेवैष्यति, Ś3-s Ks Ck स मामेवैष्यति, Ko वैष्यसि, Cā l n r ś मामेवैष्यति (as in text) Ś4-s Ko s s D1 s 7 s M4 [अ]सशय, Cn r ś u [अ]सशय (as in text) Ds भविष्यति न संशय

69 ^a) G2 समस्, Cā k l n r ś u च मे (as in text) T2 यस्माद्, Cā k ś u तस्माद् (as in text) —^d) Ks D1 M1 s Cu प्रियतमो, Cā n ś प्रियतरो (as in text)

70 ^a) D2 इदं, Ck r ś v इमं (as in text). —^b) K1 Cn धर्म, D2 Ms धर्म्य, Ms s धर्म, Cā k r ś धर्म्य (as in text) —^c) Ko ज्ञानयोगेन; Cr ś u ज्ञानयज्ञेन (as in text)

श्रद्धावाननस्यश्च शृणुयादपि यो नरः ।
 सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१
 कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
 कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
 स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं मेमहर्षणम् ॥ ७४
 व्यामप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्भुतमहं परम् ।
 योगं योगेश्वरात्कृष्णात्माक्षात्कथयतः मयम् ॥ ७५
 राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
 केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६
 तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
 विस्मयो मे महाब्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७
 यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
 तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

71 ^a) Cf GItā 3. 31^e Ks Ds c-s Ms अनुसूय
 (Dr Ms 'यु')श्च, Gs s M1-s अनसूयश्च; Cr s u
 अनसूयश्च (as in text) — ^d) Ko आमु', Ck n r
 s u प्रामु' (as in text)

72 Before 72, N1 ins श्रीभगवानुवाच — 72^{ab}
 = (var) B 14 19 55^{ab} — ^b) Śs 'काग्रेण, Cl
 n r s u 'काग्रेण (as in text) — ^d) Some MSS
 प्रणष्टे

73 Śs धनजय उ' — ^c) Da1 Ds गतसमोह, Cā
 k l n r s u 'सदेह' (as in text) — ^d) = 5 176
 26^d B 13 14 35^d of 3 128 1^d 5 15 8^d

74 ^b) = 3 89 8^b Śs महात्मना, Cr s u 'त्मन'
 (as in text) — ^c) Da1 Ms हृदम्, Cl r s u
 हृदम् (as in text) — ^d) Some MSS लोम'

75 ^b) Śs Ds Cu हम्, Cś एत (as gloss for
 एतद्); Ck l n r एतद् (as in text) Śs-s Ko Ck
 गुह्यतरं, Ko Da1 Ds 2 4 T Gs 2 4 Ms Cś गुह्यतम,
 Cl n r u गुह्यमह (as in text) Śs-s Ko महत्,
 Cl n r s u परम् (as in text) Ds एत गुह्यमनुत्तम
 — ^c) Śs s Ko योगीश्वरात्, Cā l r s u योगेश्वरात्
 (as in text) — ^d) K1 कथयता, Gs तु कथित,
 Cā k l n r s u कथयत (as in text)

76 Śs om 76-77 Ms om (hapl) 76^b-77^a
 — ^b) Śs s Ks N1 Da1 Ms हृदम्, Cl r s u हृदम्
 (as in text) Ds उत्तम, Cl r s u अद्भुतम् (as in
 text) — ^d) Śs हृष्यामीव (marg 'ति), Cl s
 हृष्यामि च (as in text) Ds s पुन पुन, Cl r s u
 मुहुर्मुहु' (as in text)

77 Śs om 77, Ms om 77^a (cf v l 76)
 — ^a) Śs-s संस्मृत्य परम्, Cl n r s u संस्मृत्य संस्मृत्य
 (as in text) — Ds reads (see m) 77^{cd} on marg
 — ^c) Śs 2-s Ks s N1 Da1 Ds-s महाराज (Śs Ks N1
 Ds s 'जन्'), Cl r s u महाप्राज्ञ (as in text)
 — ^d) Śs-s Ko प्रहृष्ये; Cl r s u हृष्यामि (as in
 text)

78 ^a) Śs 2-s Ko s Ds 7 T2 Gs योगीश्वर, Cā
 l r s u योगेश्वर (as in text) — ^b) Ds पार्थो
 यत्र (by transp) — ^d) Ck स्थिरा, Cā l n r s u
 ध्रुवा (as in text) Śs Ck हृति, Cā l n r s u
 नीतिर (as in text) Ko ध्रुवाणीति मतिर्मम — After
 78, N1 ins

111* भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मयोधत ।

सुखं धन्धविमुक्तिं स्यादिति गीतार्थसंग्रह ।

[This is (with var) the संग्रहश्लोक to adhy 18
 in Cg]

४१

संजय उवाच ।

ततो धनंजयं दृष्ट्वा वाणगाण्डीवधारिणम् ।

पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ १

पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ।

C 6 1534
B 6 43 7
K 6 43 7

Colophon om in Ś1-8 Gs not collated Sub-
parvan Ś1 Ko-2 5 N1 B Da1 Dn D1-3 T G2 4
M1 2 4 5 C7 (a few of these MSS with the
prefix श्री or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1 2
D2 om उपनिषत्सु), K5 श्रीभगवद्गीताया, D5 भगव-
द्गीता समाप्ता, G1 गीताया Ś1 K5 D5 M1 2 5 cont
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, Ko 5 N1 B5 Da1 Dn2 D1 4-5
T G2 4 M2 C7 ब्रह्म (T2 G2 M2 परब्रह्म) विद्यायां
योगशास्त्रे (T1 G2 4 'शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
— Adhy name Ś1 विभूतयोग (sic), Ko 2 D5
संन्यासयोग, K3 निर्णयसंन्यासयोग, K5 परमार्थनिर्णय,
K5 सर्वकर्मफलत्यागपूर्वक काम्यकर्मणा सम्यक् न्यासपूर्वक
सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्विवरणपूर्वक ब्रह्मप्राप्तियोग (?), N1
परमार्थनिर्णयमोक्षयोग, B3 छिन्नसंशय, Da1 D1 5 C5
मोक्षसंन्यासयोग, Dn संन्यासादितत्त्वनिर्णययोग, D4
सर्वोपनिषदर्थप्रतिपादनमोक्षयोग, D6 समग्रम अगीकार,
D1 परमार्थनिर्णय (sic), T1 G2 4 सकलवेदशास्त्रपुराण
संग्रहमोक्षयोग, T2 G1 मोक्षयोग, C7 अर्जुनसुबोध
— Adhy no (figures, words or both) D5
M2 41, T1 G1 2 4 40 (as in text), M1 42
— Bhagavadgītā adhy no (figures, words or
both) Ś1 Ko-2 5 6 N1 B Da1 Dn D1 2 4 5-3 T2
G2 M1 2 5 C7 18 After the adhy no, Ś1 Dn2
D5 read समाप्त, K5 समाप्ता चेय गीता, B1 T G1 M4
भगवद्गीता समाप्ता, D1 गीताशास्त्र समाप्त — Śloka
no K1 2 5 Da1 Dn D1 2 5 6 G2 78 — Aggregate
Śloka no D1 1465 — Aggregate Bhagavadgītā
Śloka no Ś1 (marg) 740

Ś1 Ko 1 ins after adhy 40 K2 B2-4 Dn D1 8
cont after 113*

112* पट्ट शतानि सर्विद्वानि श्लोकाना प्राह केशव ।

अर्जुन सप्तपञ्चाशत्सप्तपष्टिस्तु सजय ।

धृतराष्ट्र श्लोकमेक गीताया मानमुच्यते ।

[(L 2) Ś1 Ko 1 पचपचा° (for सप्तपञ्चा°) Ś1 Ko
पचपष्टिस्तु, K1 पचपष्टि च, K2 B2 8 सप्तपष्टि तु, B1
सप्तपष्टि च (for सप्तपष्टिस्तु) — (L 3) Ś1 Ko-2 एष
गी (Ś1 'तद्गी' ताथसग्रह (for the post half)]

K2 B2-4 Dn D3 (om lines 3-6) 4 8 ins after

adhy 40

113* वैशपायन उवाच ।

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यै शास्त्रविस्तारै ।

या चेय पञ्चनामस्य मुखपञ्चाद्विनिस्तता ।

सर्वशास्त्रमयी गीता सर्ववेदमयो हरि ।

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनु ।

गङ्गा गीता च गायत्री गोविन्देति द्वि स्थिते । [5]

चतुर्गकारसयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ।

[B2 सजय उ° (for वैशपायन उ°) — (L 1) Dn2
गीता सुगीता कर्तव्या K2 D5 8 'सग्रहै' (for 'विस्तारै')
— (L 2) K2 B4 D5 स्वय, B3 त्विय (for चेय)
— (L 4) B3 सर्वधर्म°, Dn1 D1 8 सर्वदेव° (for सर्व-
वेद°) — (L 5) Dn D4 transp गङ्गा and गीता
B2 8 D4 गोविंदे च (for गोविन्देति) D5 गोविंदे द्वि
स्थिते]

B2-4 Dn D1 8 ins after 112*

114* भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।

सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ।

[(L 1) D1 8 'सर्वस्व' (for 'सर्वस्व')]

After adhy 40, D5 repeats 6 22 17-22

41

S reads this adhy after adhy 22

1 In Da1, the portion of the text from st 1
up to st 27 of this adhy is partly lost on a
damaged fol — After the ref, D5 ins

115* प्रबोधित स तु तदा विष्णुना विश्वमूर्तिना ।

अविनाशिस्वरूप च दृष्ट्वा तत्त्वेन फाल्गुन ।

कृत्रिमं तु जगद्रूप ज्ञात्वा युद्धोद्योगोऽभवत् ।

देवदत्त समायुज्य शस्त्राणि जगृहे पुन ।

— °) K5 5 D1-3 6 वाणकार्मुक°, K4 B रणे गाढीव°,
T2 रथो गाढीव° — °) D5 महात्मान (for 'नाद')
D6 पुनश्च सर्वे ते योधा — °) Ś1 Ko 1 8 5 D1 2
व्यमुचत, K2 विसृजत D6 महानाद व्यमुचत

दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ २
 ततो मेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ॥ ३
 अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर ।
 सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदक्षया ॥ ४
 ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।
 समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते ।
 ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६
 विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।
 अवरुह्य रथात्तूर्णं पञ्चामेव कृताञ्जलिः ॥ ७
 पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 वाग्यतः प्रययौ येन प्राञ्जुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ८
 तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

2 ^a) K₄ B Da₂ Dn D₄ 5 7 8 सु (B₈ D₅ स)
 जयाश् (for सोमकाश्) M पाचाला केकयाश्चैव — ^b)
 K₈ 5 D₂ 6 चैतान्, B₈ चान्ये (for चैपाम्) — ^c)
 B₂ S दध्मु प्र (for दध्मुश्च) D₈ transp मुदिता
 and शङ्खान् — ^d) K₁ भीरा Ś₁ Ko 1 D₁ 2 सागर
 सनिभान्, D₆ सगारसभवान् (sio)

3 ^a) Ko 1 तेषा, K₂ 4 B₁ 8 Da Dn D₄-8 तथा,
 K₈ 5 D₂ अथ (for ततो) K₈ 5 D₂ 6 मेर्य स- (for
 मेर्यश्च) Ca oites मेर्या, Cd (corrupt) भार्ये
 Ś₁ K₁ पेटाश्च, Ko पेटाश्च, K₈ 5 D₂ 8 8 S पणवा,
 Da D₅ पेण्यश्च, D₁ पटहा, D₈ ढकाश्च (for पेश्यश्च)
 Ca oites पेण्या, Co पेशी — D₄ om 3^{ba} — ^b) Da₁
 damaged Ś₁ Ko 1 D₁ कृकचो, K₈ क्रकचो; K₅
 कृकचो, Dn₁ कवचा, D₈ स्क्रुक्तो, D₆ कृकवा, D₈
 दुदुभी, T₁ G₄ ककरा, T₂ G₁-8 काहला, M₁ 8-5 ककरा,
 M₂ कृतरा, Ca o क्रकचा (as in text) Cd oites
 क्रकच K₅ गौविषाणिका, D₈ गोमुखादय, S गोवि-
 षाणिका (T₂ णगा, G₈ णिन), Ca o d णिका (as
 in text) — ^c) = 6 23 13^c Co oites सहसा
 M₁ 8-5 हन्यतस्, Co त (as in text) — ^d) Da₁
 damaged Ś₁ तेन (for तत) B Da₂ Dn(1) D₄ 5 7 8
 स शब्दस्तुमुलोभवत् (= 6 23 13^d), M स (M₈ 5
 सु) शब्दं सुमहानभूत्

4 ^a) Da₁ damaged K₂ D₈ T₁ G₂ तथा, G₄
 ततो (for अथ) T₁ G₄ च (for स) — ^b) Ś₁
 Ko-2 किनराश्च, T₂ पितर स, G₁ शखरश्च, G₈
 शकरश्च (for पितरश्च) K₈ 5 D₂ नरेश्वरा, B₁ गणे
 श्वरा, B₂ D₈ जनाधिप, Da₁ जनेश्वर, D₁ 8 श्वरा,
 D₆ T G महेश्वरा (G₁-8 र), M सहेश्वरा — ^c)
 K₈ गधर्वा, D₈ सर्वे वै (sio) (for सघाश्च) — ^d)
 T₁ G₄ समीयुस्ते K₈ D₁ 8 दिदक्षय

5 In Da₁, st 5 is lost on a damaged fol.

— ^a) K₅ ऋषयस्ते — ^c) D₆ सहसा (for सहिता)
 — ^d) Ś₁ K₁ D₆ तद्वैषय, D₁ तद्विषय — After 5,
 S ins

116* ते सेने स्तिमिते चास्ता वीक्षमाणे परस्परम् ।
 गङ्गायमुनयोर्वेगौ यथैवैतत् परस्परम् ।
 एव प्रवृत्ते ते सेने निशब्दे जनससदि ।
 चित्रे ह्य पटालेख्ये दर्शनीयतरे शुभे ।

[(L 1) T₂ सैन्ये T₁ G₄ सजे, G₁ 8 तत्र (for
 चास्ता) T₂ G₂ ईक्ष (for वीक्ष) — (L 4) T G
 M₄ चित्रे पट इवालेख्ये (for the prior half) T₂ G₂
 तमे (for तरे) T₂ G₂ 8 M₂ 4 उभे (for शुभे)]

6 ^a) Ś₁ Ko-2 राजा, S वीक्ष्य (for दृष्ट्वा)
 — ^b) Ś₁ Ko-2 समुपस्थित, K₈-5 B₂ D₁ 8 सम-
 स्थिते (D₂ त), B₈ सममुच्यते, Da₁ समुपद्यते,
 D₈ 6 समुपस्थिते, S सु (T₁ G₂-4 स) समुद्यत — ^c)
 K₈ 5 D₂ 6 सागरनिभे, D₁ राकारे Ś₁ (m as in
 text) तेन सागरप्रख्येन — ^d) K₁ प्राचल्यते, S
 प्रज्वलिते (T₁ ध्वसिते)

7 ^a) D₈ धीरो — ^b) D₁ विक्षिप्य च, T₁ G
 विनिक्षिप्य Ko 1 शरासन, Co वरायुधम् (as in text)
 — ^c) Da₁ damaged Ś₁ Ko-2 4 5 Dn₁ D₁ 6 क्षिप्र
 (for तूर्ण)

8 ^b) K₄ धर्मपुत्रो — K₈ 5 D₂ om 8^c-9^b
 — ^c) Ś₁ T₁ G₂ 4 वीर (for येन) — ^d) = 11^d.

9 K₈ 5 D₂ om 9^{ab} (of v l 8) — ^a) Ś₁
 K₁ 2 D₈ 5 6 8 G₁-8 M₆ प्रयातम्, K₄ तु यातम्
 — ^b) T₁ G₂ 4 कुतीपुत्र S वृकोदर (for धनजय)
 — ^c) K₈ 5 D₂ अवरुह्य — ^d) K₈ D₂ 7 तोभ्ययात्;
 K₆ B₄ Dn D₄ 8 तोभ्यगात्, B₁-8 Da (Da₁ dam-

अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ ९

वासुदेवश्च भगवानृष्टतोऽनुजगाम ह ।

यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुकाः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।

पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११

भीमसेन उवाच ।

क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः ।

दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १२

नकुल उवाच ।

एवंगते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।

मीमे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क्व नु ॥ १३

सहदेव उवाच ।

अस्मिन्नणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ।

योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४

संजय उवाच ।

एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।

नोवाच वाग्यतः किञ्चिद्रच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ १५

C 6 1547
B 6 43 20
K 6 43 22

aged) Ds ० 'तोन्वगात्, D1 'तोन्वियात्, S 'तो वशी
— After 9, S ins

117* भीतं युधिष्ठिर मन्वा भीमसेन प्रतापवान् ।

10 ^a) Da (Da1 damaged) Dn Ds १ १ १ त
राजन् (for भगवान्) — ^b) Ś1 Ko 1.4 तान्, Ks १
Ds १ १ १ त (for ह) — After 10^{ab}, S ins

118* सात्यकिश्चाजुनश्चैव अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।

— ^a) K2 B Da (Da1 damaged) Dn Ds १ १ १
पार्थिवाश्चैव, Ks Ds यथामुख्यास्तु, Ks यथामुख्य च,
Ds तया मुख्याश्च, Gs ययौ मुख्याश्च B Da (Da1
damaged) Ds राजान — ^d) Ko उत्तमा (for
उत्सुका) K1 तमन्वाजग्मुरुत्सुमा (corrupt), Ks त
जग्मुरुत्सुमा, Ks Ds १ तमयाजग्मुरुत्सुमा, Ks त समा
जग्मुरुत्सुमा, B अनुजग्मु म (B2 'गमुत्सुमा'), Da (Da1
damaged) Dn Ds १ १ १ तमनुजग्मुरुत्सुमा, D1 ते समा
जग्मुरुत्सुमा, Ds तरसा जग्मुरुत्सुमा, S तमन्वाययुरुत्सुमा

11 S भीमसेन (for अर्जुन उवाच) — ^a) Ks
D1-१ १ पार्थिव (for राजन्) — ^b) Ś1 Ko 1 Ds १
अवहाय, D1 त्व विहाय (for अपहाय) — ^c) M1-१ १
मेवापया — ^d) = 8^d S (except T2) प्रमुखे
(for प्राङ्मुखो)

12 S अर्जुन (for भीमसेन उवाच) — ^a) T2 किं
(for क्व) Da (Da1 damaged) Ds गमिष्यामि
— ^b) K2 Dn2 T2 M2 निक्षिप्तकवचायुध (sic), Ds T1 G
प्य (T1 'स') कवचायुध — ^c) Ko १ D4 (by corr)

S दसितेषु, Co दशि (as in text) Ks अरिबृदेपु
— ^d) G1 १ 'नुदिश्य S पाठव (T2 'वान्)

13 ^a) Ks १ Da3 Ds १ १ श्रेष्ठे (for ज्येष्ठे) — ^b)
Ds पार्थिव (for भारत) — ^c) Ko भीम, Ks १
Ds १ १ भी स, D1 मृश, Ds भीष्मे (for भीमे) Ś1
Ko 1 तनोति (for दुनोति) — ^d) D1 क्व हि (for ब्रूहि)
D1 भवान्क्व — For 13, S subst

119* कैव गमिष्यसि श्रेष्ठ त्यक्त्वास्मान्दुर्वलो यथा ।

राजा हि त्व महाबाहो वाग्यतो मन्युमानिव ।

[(L 1) M2 केद T2 केन चैव गमिष्यति (for the
prior half) T2 त्यक्त्वास्मन् (for 'स्मान्) — (L 2)
T2 G1 १ M राजा भीम, G2 राजाभि (for राजा हि त्व)
T2 G1 १ M वार्यतामत्र मानद (M1 १ 'द), G2 वार्यतोत्र
मानव]

14 T2 om the ref — ^a) Ds अस्मिन्नप, T1 G4
अस्मिन्नराज, M2 १ १ अस्मिन्नणे (for अस्मिन्नण) Ko
'समूहे तु, M2 महाबाहो (for 'समूहे वै) — ^b) T1 G4
महादेवे, M1-१ १ भयावहे (for महाभये) — ^c) Ko-१
योद्धव्य — ^d) Ds रणे (for नृप) S अभिमुखे
स्थितान्

15 ^a) Ś1 K1 समाप (for आभाष्य) Ks Ds
वै, M2 हि (for अपि) — ^b) Ks १ B Da3 Dn1
D1-१ १ S (except T1 G4) 'नदन' (for 'नन्दन)
— ^d) Ds अटव्ये च, Ds गच्छन्नेव

16 ^b) D1 देवो देवकिनन्दन

तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ।
 अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६
 एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ।
 अनुमान्य गुरुन्सर्वान्योत्स्यते पार्थिवोऽरिभिः ॥ १७
 श्रूयते हि पुराकल्पे गुरुनननुमान्य यः ।
 युध्यते स भवेच्चक्रमपध्यातो महत्तरैः ॥ १८
 अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।
 ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ १९
 एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।

हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् ॥ २०
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्वार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 मिथः संकथयांचकुर्नैशोऽस्ति कुलपांसनः ॥ २१
 व्यक्तं भीत इवाम्येति राजासौ भीष्ममन्तिक्तात् ।
 युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ २२
 धनंजये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे ।
 नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः ॥ २३
 न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि ।
 यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ २४

17 ^a) K₁ ३ एव (for एष) — ^b) C₀ गौतम
 (as in text) — ^c) T₁ G₄ कुरुन् (for गुरुन्)
 K₈₋₅ D₂ ० S वृद्धान् (for सर्वान्) — ^d) B₁ ०
 Da₂ Dn D₄ १ १ १ सह शत्रुभिः, B₂ शत्रुभिः सह,
 B₃ सह शत्रुणा (for पार्थिवोऽरिभिः)

18 Ś₁ K₀ 1 om 18-19 — ^a) G₂ ३ 'कल्पो,
 Ca ० 'कल्पे (as in text) — ^b) D₁ गुर्वाज्ञां नानु,
 D₈ गुरुनन्वनु, T₂ गुरुन्स्वाननु, M₃₋₅ न गुरुननु
 K₂ ३ B Da₂ Dn D₄ १ १ १ गुरुन्वृ (K₂ D₄ १ १ 'रुवृ)
 द्धान्सबाधवान्, K₅ गुरुनत्वनुमान्यव (s₁₀) — B Da₂
 Dn D₄ १ १ १ om (?hapl) 18^{ad} — K₄ transp
 18^{ad} and 19^{ab} — ^c) K₈₋₅ D₁ २ ० युध्येत — ^d)
 D₁ अपराधो महत्तर — For 18^{ad}, S subst

120* युद्धायावत्तरलेव तस्य नास्ति जयो रणे ।
 यस्तु युद्धे समुत्पन्ने गुरुन्सद्वाय दशितान् ।

19 Ś₁ K₀ 1 om 19 (of v l 18) K₄ transp
 18^{ad} and 19^{ab} — ^a) D₈ यथान्याय, M₅ 'शस्त्र
 D₁ प्रणम्य च गुरु यस्तु. — ^b) T G तैस्तु, M ततो
 (for यस्तु) D₈ G₂ युद्धे (for युध्येन्) D₈ महामति
 (for महत्तरैः) D₁ *भियुध्येत मानव — ^c) D₁ T G
 ध्रुव (for ध्रुवस्)

20 ^a) K₄ कृष्णे च, K₅ कृष्णेन, D₈ वै कृष्णे
 — ^b) S नि'शब्दा' सर्वसैनिका' (of 20^d) — After 20^{ab},
 S ins

121* नेत्रैरनिमिषै सर्वे प्रेक्षन्ते स युधिष्ठिरम् ।

[T₁ G₄ M₁ ४ सर्वं T₂ G₂ ३ M₅ प्रेक्ष्यते G₂ त
 (for स)]

— ^d) B₂ नि सज्ञा (for नि शब्दात्) Ś₁ K₀ १
 नि'शब्दस्त्वपरोभवत्; S धार्तराष्ट्र (G₃ 'द्री') चमूं प्रति
 (= 20^b)

21 ^a) Da D₅ १ १ कुरा, Dn D₄ वीरा (for दूराद्)-
 — ^b) T₁ G₂ ३ 'राष्ट्रा' ससैनिका — ^c) Da₂ D₅ च
 (for स) — ^d) Ś₁ K₀ ३ ३ D₁₋₃ T G M₁ ३ ३ ३
 नैपोस्ति, K₁ नैशोस्ति, K₂ ३ B Da₂ Dn D₄ १ १ १
 M₃ Co एषो हि, D₈ ह्येषोस्ति K₃ कुलपांशुल, B-
 'पाशन', Ca 'पापण'

22 ^a) K₈ B₁₋₃ Da₂ D₁ २ ३ इहाम्येति, D₄ इवा-
 न्वेति — ^b) D₁ राजार्थं K₁ २ ३ B₁ २ ३ Da₂ Dn
 D₁ ४ १ १ १ Co भीष्ममंतिक, K₄ B₃ Da₂ ० 'मतिके,
 G₂ भीष्ममंतिकात् — ^c) K₈ ३ D₂ ३ ससौदर्य — ^d)
 Ś₁ K₁ 'णार्थं, D₃ 'णार्थी, D₃ 'णार्थं K₅ प्रचायत (s₁₀);
 T G उपागत, M इहागत (for प्रयाचक)

23 ^a) K₁ नाथ, D₁ योधे, T₂ नाथै — ^b) B Da₂
 Dn₁ D₄ १ १ १ पाडुपुत्रे (for पाण्डवे च) — ^c) Ś₁
 K₀ 1 B₃ भीतस्त्वभ्येति, K₂₋₅ B₂ D₂ ० भीतिरभ्येति,
 D₁ भीतश्चाभ्येति, D₈ भीतो ह्यभ्येति, D₃ भीतो भवति
 (for भीतोऽभ्येति च) K₂ ३ ३ D₂ पाडव, D₅ पाडव
 S धृष्टद्युम्ने च सात्य (G₂ 'त्विकौ)

24 ^a) D₈ भूय, Co नूनं (as in text) — ^b)
 K₂ D₈ ० T G₂ ३ जात संप्रथि (G₂ 'स्थि') तो, K₃ ३
 D₂ जात उत्पत्स्यते, K₄ B Da Dn D₄ १ १ १ जातोय
 प्रथितो (D₁ 'ते), M जात संप्रथितो K₈ D₂ तथा
 (for भुवि) — ^c) K₄ D₃ तथास्य, S (except M₃)
 यदस्य — ^d) Da₁ अल्पमन्वस्य (s₁₀)

ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
 हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुधुः पृथक् ॥ २५
 व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशां पते ।
 युधिष्ठिर ससौदर्य सहितं केशवेन ह ॥ २६
 ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ।
 निःशब्दमभवत्पूर्णं पुनरेव विशां पते ॥ २७
 किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
 किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ २८
 विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
 उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ २९

स विगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
 भीष्ममेवाभ्ययात्पूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३०
 तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
 भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

आमन्त्रये त्वां दुर्धर्यं योत्स्ये तात त्वया सह ।
 अनुजानीहि मां तात आशिपश्च प्रयोजय ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ३३

C 6 1565
B 6 43 38
K 6 43 40

25 S om (hapl) 25-26 —^a) K₄ B Da₂
Dn₂ D₄ 5 7 8 सैनिका, Dn₁ D₁ 8 कौरवा (for
क्षत्रिया) —^b) D₁ प्रशशसुस्तु सैनिका —^c) K₈ 5
D₂ दृष्टा (for हृष्टा) Ś₁ Ko-2 सर्वे (for भूत्वा)
— Ko-2 om (hapl) 25^a-26^a —^d) K₄ B₁ Da₂
Dn₂ D₁ 5 7 8 Ca चैलानि B₁ दुधुधु, Ca दुधुधु (as in
text) D₁ 3 च ह (for पृथक्) D₈ वचास्त्युक्तु पृथक्पृथक्

26 S om 26, Ko-2 om 26^a (cf v 1 25)
—^a) Ś₁ व्यनिन्द स्म, K₈ 5 D₂ व्यनद स्म, D₁ व्यन
दश्च, D₈ व्यनिन्दश्च, D₈ विनिन्दतस् D₈ तथा (for तत)
K₄ योधा (for सर्वे) —^b) K₄ सर्वे (for योधास्)
K₅ D₅ तव (for तत्र) —^c) K₁ 8 5 Da₁ D₁-8 8
ससौदर्य —^d) Ko-2 D₁ 8 8 हि, K₅ B Da₂ Dn
D₄ 5 7 8 तु (for ह)

27 ^a) K₁ 5 B₁ 2 S तु (for तत्) S नृपते
(for कौरव) T G M₄ सेना (for सैन्य) D₈ समा
गतस्तु कौरव्य —^b) Ś₁ D₁ M₁ 8 8 [अ]थ, Ko 8 5
D₂ 8 स्म, K₁ स (sic), G₂ च, G₈ तु (for तु) D₈
कृष्णार्जुनयुधिष्ठिर, D₈ सैन्य तत्र युधि —^c) M
राजन् (for तूर्ण) T₁ G निशब्दा समभूद्राजन्, T₂
निशब्दा भूश्च सहसा — T₁ om (i hapl) 27^a-36^c
—^d) S (T₁ om) दृष्टा प्राप्त च पाण्डव

28 T₁ om. 28 (cf v 1 27) —^b) D₈ भीष्म
किं (by transp) K₅ प्रवदिव्यति, D₈ 8 प्रवि
वक्ष्यति — For 28^{ab}, S (T₁ om) subst

122* किं नु वक्ष्यति राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

किं नु वक्ष्यति भीष्मोऽसौ भरताना धुरधर ।

[(L 2) G₄ भारताना]

—^a) Ś₁ K₅ G₂ 8 भीष्म (for भीम) K₈ D₁ 2
समरे श्लाघी —^d) Dn₁ D₇ 8 G₄ किं तु Ś₁ Ko-2
B₂ D₁ नावपि

29 T₁ om 29 (cf v 1 27) —^a) T₂ विवक्षा
तु, C₆ क्षितं (as in text) —^b) D₁ तु (for तु)
—^d) D₆ सदा

30 T₁ om 30 (cf v 1 27) —^a) K₂ B Da
Dn D₄ 5 7 8 सोवगाह्य, K₄ सवि, K₅ D₁ विगाह्य च,
M₂ अविगाह्य, M₅ सावि —^b) Ko 1 5 B₁ Da₁ T₂
समाकुल —^d) = 83^d

31 T₁ om 31 (cf v 1 27) —^a) G₁ उवाच च
(for तमुवाच) Da D₅ तदा (for तत) S (T₁
om) धीमान् (for पादौ) —^b) S (T₁ om) पादौ
स (for कराभ्यां) D₁ 8 गृह्य (for पीड्य) —^d) K₂-5
Da D₈-5 समवस्थित, B₈ समुपा

32 T₁ om 32 (cf v 1 27) D₈ 8 G₁ 4 om
the ref —^a) Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂ 4 M₁ 8 त्वा (for त्वा)
—^b) K₈ D₂ तावत् (for तात) B Da Dn D₄ 5 7 8
त्वया योत्स्यामहे सह, D₁ 8 S (T₁ om) त्वया योत्स्याम्यह
सह (T₂ रणे) —^c) Ś₁ M₂ मा, D₈ मे (for
मां) Dn तत्र, S (T₁ om) राजन् (for तात)
—^d) B Da Dn D₄ 5 7 8 आशिपश्चैव योजय, D₈
अशेषश्चानुयोजय (sic), G₂ 8 आशिप्यश्च प्रयो — After
32, S (T₁ om) ins

123* जयेय च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ।

युध्यन्त मा रणे वीर त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।

[(L 1) = 64^{ad} — (L 2) M₁ 5 "ध्यातु" (for "शतु")]

प्रीतोऽसि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३४
त्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।
एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३५
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज वद्वोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३६
अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
हृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ३७

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितैषी मम नित्यशः ।

युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।

कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ।

एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।

विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ॥ ४१

33 = (var) 48, 65, 74 T1 om 33 (of v l 27) —^a) B1 Da Dn1 Ds 7 8 नाधिगच्छेया, S (T1 om) नाभिगच्छेस्त्व —^b) D1 युद्धे S युद्धाय कृतनिश्चय (= 6 24 37^d) —^c) Ś1 K1 T2 M2 त्वा (for त्वा) B1 महाबाहो, Ds महाभाग —^d) Ko Bs Ds Cd पराभवाय, Ca o 'भावाय (as in text) Ko-2 D1 T2 पाण्डव (for भारत)

34 T1 om 34 (of v l 27) D1 om (hapl) 34^{ab} —^a) K2 B1 2 Dn1 Ds प्रीतोह K4 Bs Da Ds राजन् (for पुत्र) —^b) Ko 1 भारत (for पाण्डव) — G2 om (i hapl) 34^{cd} —^c) Ko यत्तोभिलषित, Ks Ds 8 (before corr) यत्तेभिलिखित, M1-3 8 ततोभिलषित Da1 त्वान्यत् —^d) G1 3 पाण्डव (for संयुगे)

35 T1 om 35 (of v l 27) —^a) K1 श्रयता (corrupt), D1 G1 4 व्रीयता, Ds वृयतां, T2 जय ताच् Ds च पर, T3 च पर, G1 च वर Ds व्रियता वर पार्थाय —^b) K4 T2 'वांक्षसि, B2 8 Ds 'काक्षति, B1 'काक्षित, G1 8 'काक्षसे Ks 8 D2 कि काक्ष (Ks 'क्ष्य) सि यथेप्सित, Ds किमस्मानभि, G1 किं त्व मत्तोभि —^c) = 50^e Ds एव कृते, Ca o d एव गते (as in text) —^d) S (T1 om) युद्धादन्यत्कि (M4 'न्य कि) मिच्छसि

36 = 51, 66, 77 T1 om 36^{abc} (of v l 27) —^b) Ds अर्थो दासो M2 कर्हिचित् Ks 8 Ds 8 नार्थो दासो हि (Ks 'सस्य, Ks 'सोस्ति) कस्य —^c) S (T1 om) एतत् (for इति) Ś1 मत्वा, Da1 सत्यो, Ca सत्य (as in text) —^d) M1-3 8 वद्वो ह्यर्थेन

37 ^a) Cf 52^a, 67^c, 78^e Ś1 M4 अतस्त्वा, Ks अतस्त्व, B1 2 Dn3 Ds 7 8 यतस्त्वा, Da Ds ततस्त्वा —^c) Cf 51^d, 66^d, 77^d, 80^d Ś1 K1 2 4 B Da Dn Ds 6 7 8 भृतो; Ko चद्वो, Ks D1-3 6 M4 वृतो (for हृतो) Ks D1 कैतिय, Da Dn1 Ds 6 7 8 कौरव्यैर् (for कौरव्य) —^d) = 50^d, 52^b, 67^d, 76^d, 78^d

38 ^a) K2 Ds M2 महाबाहो, Da Ds 'भाग, Dn 'राज —^b) B Da Dn Ds 6 7 8 हितार्थो (for हितैषी) Ds निश्चय (for नित्यश) —^c) = 53^e Da Dn Ds 8 कौरवार्थे वै (for 'वस्यार्थे) —^d) Ś1 Ks-3 D1 8 एष मे, Ko 1 Ds एष ते (for ममैष) K4 दीयता (for सततं) B1 वच

39 ^a) Ś1 कुरुणा, Ks किमसि (for किमत्र) K4 Da1 Dn Ds 8 सहा ते, Ks D1 साहाय्य (for साह्य ते). Ca o cite सहा —^b) Ks कुल (for कुरु). — For 39^{ab}, S subst

124* मन्त्रयिष्याम्यह राजन्यच्च ते हितमुत्तमम् ।

— After 39^{ab}, Ds repeats 37^c-38^d —^c) D1 महा बाहो (for परस्यार्थे) Cd oites परस्य (as in text) —^d) T1 G यत्ते मनसि वर्तते

40 ^{ab}) = 56^{cd} D1 युधिष्ठिरोय संग्रामे भवत्वेषोपरा जित —^c) K4 Gs एव मे, T2 एतत्ते Ks मन्त्रविहित, G2 मन्त्रसहित —^d) Ks Ds 6 8 प्रपश्यति, M प्रवक्ष्यसि

41 ^a) Ś1 संग्रामे, M कौरव्य (for कौन्तेय) K4 न शक्त तात पश्यामि —^b) M2 मा (for मा) D1 युध्यन्महाहवे, Ds युध्यति चाहवे K4 समरे यो जयेत माम् —^c) Ks विजयेत्पुरुष कश्चिद् —^d) Ś1 यदि

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते ।
जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् ।
न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४३

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४४

प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ।

पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन आतृभिः सह ॥ ४५
स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

उवाच वाचा दुर्धर्पमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ४६

आमन्त्रये त्वां भगवन्त्योत्से विगतकल्मषः ।

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ४७

द्रोण उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।

शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ४८

C 6 1581
B 6 43 53
K 6 43 55

(for क्षपि) B Da2 D1 : : S माझादपि (by transp)
Ś1 Ko-3 : D2 : दक्षीपति, D1 पुरदर (for दातक्रु)

42 Ks om 42-43 —^a) D1 हित (for हन्त)
Ś1 Ko 1 T2 रत्ना (for रत्ना) K4 B Da Dn D1 : : 1 :
तस्मात्पृच्छाम्यहं तु त्वा (K4 B3 भूत्वा, Da1 तु त्वा,
D3 तुभ्यम्) —^b) G2 युधिष्ठिर (for पितामह)
—^c) Ś1 Ko-3 D2 : G1 M. जयोपाय, D1 जयाय हि
(for जयोपाय) Ś1 वदाम्यत्त्वम्, Ko वदाद्य त्वम्, K1
वदाहत्त्वाम् (corrupt), S हि मे घृहि (for ब्रवीहि रत्नम्)

43 K. om 43 (cf v l 42) B1 om the ref
—^a) = 59^a K1 न दात्र, K2 : B2 : Da Dn2
D1 : 1 : न स्म त, D1 न दात्र, T2 M2 न दात्र, G2 न दात्र
— After 43^a, S ins (for lines 2-6
cf G 103 71^c-73^d)

125* अयुध्यमान सहस्र सौहृदेन परिभुतम् ।
न्यस्तशस्त्र निरघोग हन्युर्मा शत्रवो युधि ।
निक्षिप्तशस्त्रे पविते विमुक्तकवचे तथा ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्तीति च यो वदेत् ।
स्त्रिया स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके । [5]
अप्रसूते च हीने च न युद्धं रोचयाम्यहम् ।
इदं च गदित पार्थ परम व्रतमाहवे ।

[(L 1) G1 मग्न्य, M मगत्या (M2 'त्य)
— (L 2) T1 G2-1 M2 मा (for मा) — (L 4) T2
प्रियमाणे च हीने च (for the prior half) — (L 5)
G2 : M2 : स्त्रिय (for स्त्रियां) T G चैव पुत्रके (T2 G2
'के) — (L 6) T1 G2 : भीने (for हीने) M अ-
प्रसूते (M2 'नेन्य) हीने च T2 वरवा (for रोचया)
— (L 7) T2 G1 M2 गदिद (for गदित)]

—^c) B [s]पि (for मे)

44 B1 : : Da Dn1 D3 : G1 : om. the ref
—^b) Ko 1 : : B1 Dn D3 : 1 : 8 G1 : M1 : 3-5
'नदन —^c) S प्रतिगृह्णाथ —^d) Ś1 Ko 1 : 8 :
D2 : भूमौ (for भूयस्) D2 : तद् (for तम्)
D1 अभिवद्य

45 ^a) Dn प्रागात् Ś1 Ks Ds महाबाहो, S महा
राज —^c) M1 : : सर्वभूताना —^d) T G मध्ये त
(T2 तद्-) (for मध्येन)

46 Cf 72 —^a) Ds 'वाद्येव —^b) Ko च वै,
K2 Da1 Dn1 D3 : चाभि, B2 चैव, S चापि (for
चैव) —^c) Ks D2 युद्धे, K4 : B Da Ds M1-4
राजा, D1 वाक्य, Ds युधि (for वाचा) Ks T2
M1 : 3-5 दुर्धर्प —^d) D1 तत् (for वच) Ś1 Ko 2
आत्मन (Ko 2 'चार्यं) श्रेयसे वच, K1 आचार्यं श्रेयसेव
च Ca cites निश्चयस

47 Cf 64, 73 Before 47, M ins युधिष्ठिर
—^a) K1 Ds अमन्त्रये Ś1 K1 G1 : M रत्ना, Da
D. [s]ह (for रत्ना) M1-8 : दुर्धर्प (for भगवन्)
—^b) Ks 'किल्बिष', M4 : 'कल्मष — M5 om
(hapl) 47^c-64^b. —^c) K2 : B Da Dn D1 : 1 : 8
कथं जये (for जयेय च) —^d) Da1 शत्रुज्ञातस् (for
शत्रु) Ks D1-8 : G2 त्वयानघ

48 — (var) 33, 65, 74 M5 om 48 (cf v l 47)
—^a) Ś1 G2 मा (for मा) B2 Da Dn D1 : 1 : 8
नाधिग (Da1 'पृच्छेथा, S (M5 om) नाभिगच्छेस्त्व
—^c) Ś1 K1 M4 रत्ना (for रत्ना) Da Ds महाभाग
—^d) Ks D1 भारत; B2 : सर्वत; T G नित्यश

तद्युधिष्ठिर तुयोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।
 अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ४९
 करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
 एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५०
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५१
 अतस्त्वां क्लीबवद्भूमौ युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।
 योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

जयमाशास्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्वितम् ।
 युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृत्तो मया ॥ ५३

द्रोण उवाच ।

ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव ।
 अहं च त्वाभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ॥ ५४
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
 युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५५

49 Ms om 49 (of v 1 47) —^a) M₂ युध्यम्
 —^a) K₃ D₂ च समवाप्नुहि, D₃ समवाप्स्यसि

50 Ms om 50 (cf v 1 47) —^a) K₃ : D₂ :
 T₂ G₁-3 M (Ms om) क, T₁ G₁ य (for ते)
 K₀ 1 वाक्य (for काम) —^b) T₂ ब्रूया (for ब्रूहि)
 K₂ D₁ 8 त्वमभिकाक्षित, K₄ यत्ते हि काक्षित, K₅
 B Da Dn D₁ 1 8 S (Ms om) यत्ते विवक्षित
 — 50^{at} = 76^{at} —^a) = 37^d (q v) S₁ बद्धोऽस्म्यर्थेन
 कौरवैः (= 36^d, 51^d, 66^d, 77^d)

51 = 36, 66, 77 Ms om 51 (cf v 1 47) S₁
 reads 51 after 52^{ab} —^b) K₀-3 नार्यो दासो हि
 (K₃ 'सश्च'), D₂ दासश्चार्थो न, D₃ अर्थो दासो न,
 G₂ दासस्यार्थो न — D₆ om 51^c-52^b —^c) S₁ मत्वा
 (for सत्य) —^a) K₃ बद्धास्म्यर्थेन (sio)

52 Ms om 52 (of v 1 47) D₆ om 52^{ab}
 (cf v 1 51) —^a) S₁ K₁ त्वा (for त्वा) K₂
 भूमौ, K₄ Dn D₁ 1 8 ब्रूया, B₁ 2 वाक्य, B₃ राजन्,
 D₂ ब्रूमि (for ब्रूमो) B₄ अतस्त्वा *च*या, Dn₁
 अर्वस्त्वशक्लीबवत्त्वा (corrupt), Dn₂ D₅ ब्रवीम्यत क्लीब
 वत्त्वा, D₁ 8 ब्रवीम्येतक्लीबवाक्य (D₈ 'वत्त्वा'), S (Ms
 om) ब्रवीम्यह क्लीबभावाद. —^b) = 37^d (q r)
 B₁ 2 S (Ms om) अर्थार्थे (B₁ 2 ब्रवीमि, T₂ त्वदर्थे,
 G₂ अर्थार्थे) कुरुनदन — After 52^{ab}, S₁ reads,
 while K₁ repeats, 51 —^c) K₂ B₁-3 D₁ 8 S
 (Ms om) योत्सेह (for योत्स्यामि) — S₁ K₀ 1 8
 om (hapl) 52^d-53^c —^a) Da Dn₁ D₁-7 जयो
 मम, D₁ जयोदय (for जयो मया) K₅ तवाशास्ये जय
 सदा, S (Ms om) त्वया सार्धं विशा पते

53 Ms om 53, S₁ K₀ 1 8 om 53^{abc} (cf v 1

47, 53). —^a) Some MSS आशास्व K₁ B₃
 आशास्ये, Dn D₁ 8 आशास्व मे, T₂ आशास मे,
 G₂ 8 आशास्वहे D₁ जय मा शस्ये गुह्य, D₅
 पृच्छामि त्वा द्विजश्रेष्ठ — T₂ om 53^b-55^c —^b)
 D₂ 8 G₁-3 M₁ 2 4 यद्वित, T₁ G₁ मे हित D₆
 शृणु मे तद्विवक्षित —^c) Da D₁ 1 8 कौरवार्थे वै
 (D₃ 'र्थे हि), Dn 'वार्थेन —^a) D₃ वरम्
 K₀ G₁ 8 एव (for एष) T₁ G₂-4 M₂ मम (for
 मया)

54 T₂ Ms om 54 (cf v 1 53, 47). D₆ om
 (hapl) 54-56 S₁ K₁ om the ref —^a) M₂
 ध्रुव —^b) K₀-2 जनार्दन, K₃ हरिस्तया, D₁ 2 हरि
 स्वय —^c) K₃ D₂ च त्वात्, K₄ B Dn D₁ 1 8
 त्वामभि, Da D₆ S (T₂ Ms om) त्वामत्, D₁ त्वां
 चामि, D₃ च प्रति (for च त्वामि) —^a) B₃
 हनिष्यसि, Dn विमोक्ष्यसे, G₂ विनेष्यसि M (Ms
 om) विजेष्यसि रणे रिपून्

55 D₆ Ms om 55 (cf v 1 54, 47) T₂ om
 55^{abc} (cf v 1 53) —^a) S (T₂ Ms om) transp
 धर्म and कृष्ण —^b) = 6 21 11^d T₁ G₁ 3 4
 M₁-4 धर्मस् (for कृष्णस्) —^c) K₃-5 D₂ गच्छ युध्यस्व
 (by transp) D₃ पृच्छ (for गच्छ) M₁ 2 4 कौरव्य
 (for कौन्तेय) —^a) D₃ गच्छ (for पृच्छ) K₀
 पृच्छाम (for पृच्छ मा) K₁ मा कि, D₁ किं वा, D₃
 S (Ms om) वा किं (for मां किं) K₃ D₂ पृष्ट किं
 ते करोम्यहम्, K₄ पृच्छ किं ते ब्रवीम्यहम्

56 D₆ Ms om 56 (cf v 1 54, 47) T₂ om
 the ref —^a) S₁ K₀ 1 T₂ G₃ त्वा (for त्वा)
 —^b) D₁-3 T₂ G₁ 8 M (Ms om) शृणु यन्मे, T₁

युधिष्ठिर उवाच ।

पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५६

द्रोण उवाच ।

न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे ।

ममाशु निधने राजन्यतस्तु सह सोदरैः ॥ ५७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ।

आचार्यं प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५८

द्रोण उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्व्रणे स्थितम् ।

युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षोषवर्षिणम् ॥ ५९

ऋते प्रायगतं राजन्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।

हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ ६०

शस्त्रं चाहं रणे जह्या श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ६१

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।

अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६२

सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

उवाच दुर्धर्पतमं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६३

अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।

६ 1597
६ 43 69
६ 43 71

G₂ 4 द्वितीय मे (for शृणु मे यद्) D₂ S (M₅ om)
[S]भिकाक्षित (for विवक्षितम्) — D₄ om (hapl)
56^{cd} — °) M₁ जयेय S (M₅ om) समरे (for
संग्रामे)

57 K₂ M₅ om 57 (for M₅, cf v 1 47) — °)
K₃ D₂ न वो, D₆ युवो (for न ते) B₁₋₂ D₃ विजय
D₈ M (M₅ om) तात (for तावद्) — °) M (M₅
om) यदि (for यावद्) S₁ योत्स्यामह, K₀ योध्याम्यह,
K₂ D₂ युद्धाम्यह, K₅ युध्यस्म्यह, T₂ स्थास्याम्यह, G₁
युध्यामह; G₂₋₄ उर्व्यामह — °) D₆ ममाद्य (for
ममाशु) D₃ विजये (for निधने) — °) S₁ D₂ सह
सोदर

58 M₅ om 58 (cf v 1 47) — °) B₄ ब्रूहि,
D₈ ब्रूहि (for हन्त) G₁₋₃ कस्मान् (for तस्मान्)
K₀₋₂ s D₁ वधोपाय, S (M₅ om) मम ब्रूहि (for
महाबाहो) — °) K₀₋₂ s महाबाहो, D₁ मम ब्रूहि
(for वधोपाय) S₁ त्वात्मन, K₈ B₄ D₂ s T₁ G
M₁₋₄ त्वमा, D₁ महामते, D₆ T₂ त्वयात्मन — °)
K₂ D₂ s s आचक्ष्व (for आचार्य) D₄ G₁ M₁ s
पत्येय, D₁ पत्यैतत्, D₃ पत्यैव, T₂ पत्येह — °)
K₁ G₁ s M₁ s त्वा (for त्वा)

59 M₅ om 59 (cf v 1 47) — °) = 43^a
M₁ शत्रून् G₂ त प्र (for तात) — °) D₄ M₁ s s
मा (for मां) B D₄ D₁ s s M (M₅ om) रथे
(for रणे) K₄ रिपु (for स्थितम्) — °) K₀ 1
समरभ; T₂ सुसंरब्ध (for सुसंरब्ध) — °) K₁ D₄
शरवर्षोषवर्षिण, D₁ T₂ वर्षेण व, D₈ वर्षैरव, G₂

‘वर्षोष’

60 M₅ om 60 (cf v 1 47) — °) S (except
T₂, M₅ om) यो मा, D₆ सुते (for ऋते) D₆
प्रायोगत, C₀ d v प्रायगत (as in text) S (except
T₂, M₅ om) हन्यान् (for राजन्) — °) D₄
न्यस्ते (for न्यस्त) D₆ अचेतस, S (M₅ om) तथा
विमो C_v as in text — °) K₁ मा (for मा)
S₁ D₄ D₁ s s-7 यो हन्यात्, K₀ 1 यो वीरा (K₀
‘र’), K₂ हन्यात्स्व, D₂ हन्यात्स्व, D₃ (sup lin) यो
राजन् (for योधाना) S (M₅ om) स वै हन्यान्महा
राज — °) = 70^d

61 K₁ D₆ (both hapl) M₅ om 61 (for M₅,
cf v 1 47) S₁ reads 61 on marg — °) D₄
वाह, D₂ s चाह (for चाह) — °) K₂ s B D₄
D₄ तु (for सु) — °) C_d श्रद्धेयवचनात् (hyper-
metric), C₀ v वाक्यात् (as in text) M₂ C_v
परुषाद् — °) S₁ K₀ 2 s s सत्यमेतद् (by transp),
D (except D₁ s, D₈ om) S (M₅ om) इति सत्यं
(for एतत्सत्य) D₁ ब्रवीम्यह

62 M₅ om 62 (cf v 1 47) D₄ D₄ v om
the ref — °) D₁ एव (for एतत्) — °) K₀ 1
M₂ भरद्वाजस्य D₁ भाषित, T₁ G पश्यत (for धीमत)
— °) D₁ स आचार्य, T₂ महाचार्य (for तमा)
— °) S₁ पुन (for प्रति)

63 M₅ om 63 (cf v 1 47) — °) K₀ D₈
कृत, D₄ पर (for कृप) K₀ s B D₄ (D₄ da-

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६४

कृप उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।

शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ६५

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज वदोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६६

तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।

अतस्त्वां ह्रीवद्वमि युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ६७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ॥ ६८

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।

तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ।

अवध्योऽहं महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६९

प्रीतस्त्वभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ।

आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्व्रीमि ते ॥ ७०

maged) Dn1 D4 : 7 : राजन् (for राजा) —^b) Ś1 B1 : 3 Dn D8 : M4 चाभि, B2 चात्र, Da (Da1 damaged) D6 चाति, D8 T G1 : 3 : चैव, G2 चैन (for चापि) —^c) B Da Dn D4 : 7 : G1 : 3 M (M6 om) दुर्ध (B1 : 3 : 'मं'पर्वतर; T1 G2 : 3 वाचा दुर्धपं (for दुर्धपर्वतम्) —^d) D3 'विदा वर (for 'विशारद')

64 Cf 47, 73 M5 om 64^{ab} (cf v l 47) Before 64, D1 M2 ins युधिष्ठिर —^a) Hyper-metric K8 अनुनीय, D1 अनुमान्य (for अनुमानये) Ś1 K1 M2 त्वा (for त्वा) B1 च गुरो, Dn D4 : 7 योत्से, D8 योत्सेह (for योत्स्यामि) D2 अनुनीयश्चात्यो नुयाम (s10) —^b) Ko D8 T2 G2 गुरोर्, B1 योत्से (for गुरो) K8 B8 G1 : 3 M1 : 3 'कल्मष D2 गुरो-रिगतकल्मष' (s10) —^c) D5 वा, M2 न्व (for च) —^d) Ś1 Ko-2 त्वया द्विज

65 = (var) 33, 48, 74 —^a) D1 त्व (for मां) B1 : 3 : Da (Da1 damaged) D6 नाधिगच्छेथा, T1 G2 : 3 नाभिगच्छेस्व —^c) Da1 D8 शपेय Ś1 K1 Dn2 G1 त्वा (for त्वां) —^d) Da1 पराभावाय D1 कौरव, G2 त्वै रणे (for सर्वशः) — After 65, S ins (cf 50)

126* किं ते करोमि वै काम ब्रूहि पाण्डवनन्दन ।

एव गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।

[(L 1) M2 : 3 क ते — (L 2) G2 om. (hapl) from the post half of line 2 up to 67^a]

66 = 36, 51, 77 G3 om (hapl) 66-74 K4 G2 om 66 (for G2, cf. v l 126*) —^b) Ś1 दासो-प्यर्थो न, Ko-2 दासोर्थो हि न, K8 D6 नार्थो दासश्च (D6 'सो हि), D1 : 3 त्व (D8 अ) र्थो दासो न, D2 दासश्चाप्यर्थो न —^c) D1 सत्यं ब्रवीमि राजेंद्र — T2 om 66^d-69^e —^d) K8 वदाम्यर्थेन (s10)

67 T2 G3 om 67 (cf v l 66) G2 om 67^a (cf v l 126*) K4 reads 67 after 77 —^a) K. तेषा मय —^c) Ś1 K1 M1 : 3 अतस्त्वा Ko 1 D8 T1 G2 : 3 M2 ब्रूमो, K2 ब्रूमौ, K4 ब्रूयां; K5 वच्मि, D3 G1 M4 ब्रूम (for ब्रूमि) B Da Dn D4 : 7 : ब्रवीम्यत ह्रीव-वत्वा, D1 ब्रवीमि ह्रीववदतो —^d) = 37^d (q v). D6 युद्धानन्य

68 T2 G3 om 68 (cf v l 66) —^a) Cf 42^a Ś1 Ko 1 : 3 : D2 : 3 तस्मात्त्वाम् (for ते तस्माद्) D2 इतुमिच्छामि त्वा तस्माद् —^b) M1-3 : 3 सत (for वच) — After 68, K4 B3 ins (= var 42^{cd})

127* वधोपाय ब्रवीहि त्वमामन समरे परै ।

69 G2 om 69, T2 om 69^{ab} (cf v l 66) K1 B2 om 69^{ab} Ś1 Ko-2 : 3 M1-3 : 3 om the ref. K8 : 3 B D T1 G1 : 3 : M4 read the ref before 69^{cd}. —^a) K5 इत्युक्तो T1 G4 राजन् (for राजा) —^c) Da D5 तद् (for त) —^d) K5 विजयास्य (for विज्ञा) K D2 : 3 : चिकीर्षितं, D1 मनोगतं (for विवक्षितम्) —^e) Da1 D5 M4 अवध्योऽयं B Da Dn D4 : 7 : महाराज (for महीपाल) —^f) = 75^d Ko-2 : 3 D2 जयमाप्स्यसि

70 G3 om 70 (cf v l 66) —^a) Ś1 प्रीतोऽस्म्य-भिगमेनाह, K2 : 3 B Da Dn D4 : 7 : 3 प्रीतस्तेभिगमे-नाह, K8 D2 प्रीतस्त्वागमनेनाह, T1 G2 : 3 प्रीतस्त्वभि गतेनाह —^b) D1 जयस्व त्व (for जय तव) D3 महामते (for नराधिप) M न च व (M2 : 3 न वच) पीडयाम्यह —^c) K3 D2 आशि (D2 'नि'प्येह, Da1 Dn1 D8 : 7 : आशाशिष्ये, T2 आशास्ये हि; G1 आशं-सिष्ये M जय चैव (for सदोत्थाय) —^d) = 60^d. D1 जय त्व च नराधिप; M गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः

एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ।
 अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मदराद् ॥ ७१
 स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 उवाच राजा दुर्धर्ममात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ७२
 अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।
 जयेयं च महाराज अनुजातस्त्वया रिपून् ॥ ७३
 शल्य उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७४
 तुष्टोऽसि पूजितश्चासि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते ।

अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७५
 ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
 एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७६
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७७
 करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ।
 ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७८

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्विषुत्तमम् ।
 कामं युध्य परस्वार्थे वरमेतद्वृणोम्यहम् ॥ ७९

C 6 1612
B 6 43 84
K 6 43 86

71 G₂ om 71 (cf v l 66) —^b) D₁ 8 विशा
 मते (for वचस्तदा) —^d) K₈ D₁ 2 6 8 S (G₂ om)
 यत्र (for येन)

72 Cf 46 G₂ om 72 (of v l 66) —^b)
 D₂ 6 8 T G₂ 4 M₂ 5 चापि, G₁ चैव (for चाभि-)
 —^c) Ś₁ राजन्, K₀ 1 वाचा (for राजा) T₂ धर्मात्मा
 (for दुर्धर्मन्) —^d) Ś₁ K₀ आत्मनः श्रेयस (K₀ 'से)
 वच, K₁ आत्मनाश्रयमेवच (sic), K₂ आत्मनः श्रेयमेव
 च, B₁ 2 इदमात्महित वच, T₂ निश्रेयसकरं वच

73 Cf 47, 64 D₂ G₂ om 73 (for G₂, cf. v l
 66) Before 73, M₄ ins युधिष्ठिर उ —^a)
 Hypermetric K₈ D₂ अनुनीय, D₆ अनुमान्य (for
 अनुमानये) K₀ 1 D₆ G₁ 2 त्वा (for त्वा) K₂ B₄
 D_n D₄ 7 दुर्धर्म, B₁ 2 D₆ D₂ 5 योत्स्येह, D₁ योत्स्ये
 (for योत्स्यामि) —^b) Ś₁ गुरोर्, K₂ D_n D₄ 7
 योत्स्ये, S (G₂ om) परान् (for गुरो) K₄ B₂
 M₁ 8-5 'कल्मष —^c) D₂ यजेय (by metathesis)
 K₂ D₄ 1 D_n 1 जु (for च) K₂ B₁ 2 4 D₆ D_n
 D₄ 5 7 पराभ्राजन् (for महाराज) —^d) K₈ D₂ रिपुं,
 D₆ D₅ विमो, D₁ 8 [अ]नघ (for रिपून्)

74 = (var) 33, 48, 65 G₂ om 74 (cf v l 66)
 —^a) Ś₁ K₀ 1 D₄ 1 मा (for मां) D₆ D₅ नाधि
 (for नाभि-) —^b) M₅ 'निश्चय —^c) Ś₁ शपेये,
 K₂ पश्येयं Ś₁ K₀ 1 त्वा (for त्वा) — D₆ om
 (hapl.) 74^d-76^c —^d) Ś₁ K₂ 8 D_n 1 D₁ 8 G₂
 वैरिणे (K₈ 'णां, D₁ 'ण, D₆ 8 'ण), D₆ D₅
 सर्वश (for वै रणे)

75 D₆ om 75 (cf. v l 74) —^a) Ś₁ 'श्वासि,

D₆ D₁ 5 'श्वाह, D₁ श्वापि (for 'श्वासि) —^b)
 D₈ तदास्तु, G₁ 8 तदस्ति K₅ D₈ मे, D₆ तत् (for
 ते) —^c) Ś₁ K₀ 1 T₂ M₁ 8 चैव त्वा, M₄ युद्धाय
 —^d) = 69'

76 D₆ om 76^{ab} (cf v l 74) —^a) Ś₁ K₀ 1
 D₆ D₁ 5 चैव (K₀ 1 'व) वर, K₅ B₈ S चैवापर; D_n
 D₄ 8-8 वै वचन (for चैव पर) —^b) T₂ G₁ M₄
 केनार्थी D₄ 1 क K₅ वदामि, D₁ S (except T₂ G₂)
 ददानि — 76^{cd} = 50^{cd} —^d) K₀ 1 युद्धात्किमन्य
 दिच्छसि — After 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77,
 128*, 78^{cd}

77 = 36, 51, 66 For sequence in S, cf v l 76
 —^b) K₀ दासोर्थो न हि, K₁ 2 दासो ह्यर्थो न, K₈ स्वर्थो
 दासो न, D₈ 6 नार्थो दासोस्ति (D₆ सो न), G₂ दासस्त्वर्थे
 न — K₅ om. 77^{cd} —^c) K₀ 2 महाबाहो, D_n
 D₄ 6 8 वचो राजन् — After 77, S ins

128* तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।

78 For sequence in S, of v l 76 Ś₁ reads
 78-80 on marg —^a) D₂ चरि (for करि) D₄ 2 D₅
 च ते, S यथा (for हि ते) D₁ करिष्यामि च कामं ते
 —^b) D₈ यथोचित, M₁ 8 4 तवेप्सितं —^c) D₁ ब्रवी
 म्येतच्छ्रीववाक्य, D₈ ब्रवीम्यतस्त्वा क्लीव इव (hyperme-
 tric), S अतस्त्वा (M₁-8 5 'स्ते) क्लीववद्भूमि (T₂ G₄
 'हि, G₁ 'याद्, G₂ यां, M₄ 'म) —^d) = 37^d
 (q v) K₀ 1 युद्धात्किमन्यदिच्छसि

79 For sequence in S, of v l 76 —^b) D₈
 येन स्याद्विष, S नित्य मे हित —^c) D₆ युध्येत्,
 G₀ युध्य (as in text) S काम युध्यस्व रिपवे

शल्य उवाच ।

ब्रूहि किमत्र साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ।

कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ८०

युधिष्ठिर उवाच ।

स एव मे वरः सत्य उद्योगे यस्त्वया कृतः ।

सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८१

शल्य उवाच ।

संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितः ।

गच्छ युध्यस्व विस्रब्धं प्रतिजाने जयं तव ॥ ८२

—^d) K₂ 4 B Dn Dn Ds-5 1 8 'मेत, K₃ D₁ 'मेन, D₂ 'मेव (for 'मेतद्)

80 For sequence in S, cf v.1 76 K₅ om (hapl) 80-81 —^{ab}) K₀ 2 ब्रूहि किं मन्त्रसाह्यं ते, K₁ D₁ ब्रूहि किं मन्त्रसाह्यर्थे (D₁ 'सह्य ते), K₃ D₁ 2 ब्रूहि किं चात्र साह्य (D₁ कार्यं) ते, K₄ ब्रूहि किंचिदसह्य ते, B₁ 2 Dn Ds किमत्र ब्रूहि सा (Dn स) ह्य ते, Dn D₁-5 8 ब्रूहि किमत्र सह्य ते (for 80^a) S मन्त्रयिष्ये महाराज नित्य त्वद्धितमुत्तम — S om 80^{ad} —^d) K₀ 2 4 B₁ Dn₁ (before corr) a₂ Dn Ds वृतो, B₂ 4 वद्धो, B₃ धृतो (for वृतो)

81 K₅ om 81 (cf v.1 80) T₂ om the ref —^a) K₄ एवास्तु (for एव मे) K₀ सत्यम्, K₄ B Da Dn D₁-8 शल्य, D₁ त्वद्य (for सत्य) T G M₄ 5 एवमेव वच (M₅ 'र') सत्यम् —^b) G₂ 8 M₅ उद्योगो D₁ वृत, D₅ कृत K₀ 1 उद्योगे य कृतस्त्वया (by transp) —^c) K₄ सूर्य (for सूत) S राजेंद्र (for संग्रामे) — After 81, S ins

129* त्वा हि योक्ष्यति सूतत्वे सूतपुत्रस्य मातुल ।

दुर्योधनो रणे शूरमिति मे नैष्ठिकी मति ।

[(L 1) G₈ योत्स्यति (for योक्ष्यति) M₄ सारध्ये (for सूतत्वे) — (L 2) T₂ क्षासिन्, M₁ 2 5 नूनम्, M₄ शूर (for शूरम्)]

82 ^a) K₄ B Da D₅ सपत्स्यते स, D₁ 8 S सपत्स्यते च (for 'लेष) S₁ कामस्ते, K₃ D₂ वै काम, D₅ कामोय K₅ सपत्स्य[त्य]खिल काम —^b) B₂ कुन्तीपुत्रो, M₁-3. 5 सूतपुत्रे (for कुन्तीपुत्र) K₂ 5 D₁ T G₄ M

संजय उवाच ।

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् ।

निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८३

वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै ।

तत एनमुवाचेदं पाण्डुवार्थं गदाग्रजः ॥ ८४

श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेपात्किल न योत्स्यसि ।

अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ८५

हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगे ।

धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ॥ ८६

यथेप्सित, K₄ B Da Dn D₁-8 युधिष्ठिर, D₈ यथेच्छमि —^c) S₁ K₃ 5 D₂ विश्रब्ध, K₂ D₁ 8 विश्रब्ध, S राजेंद्र (for विस्रब्ध) K₄ B Da D₅ यथेच्छ (Da₂ D₅ 'ष्ट) गच्छ युध्यस्व (K₄ adds विश्रब्ध after युध्यस्व), Dn D₁ 5-8 यथेप्सित गच्छ युध्य (D₅ 8 'ध्यस्व) —^d) K₅ (sup lin as in text) प्रिय (for जय) K₄ प्रतिजानि प्रिय तव, S करिष्ये य (T₁ G₂ 4 त) द्वित तव

83 ^a) K₄ D₁ 'मान्य च M₄ राजेंद्रो —^b) K₃ 4 D₂ मद्रकाधिप —^c) K₃ महत्- (for महा) —^d) = 30^d

84 Before 84, T₁ G₁ 8 4 M₁ 4 ins संजय —^a) K₅ Dn D₄ 'देवश्च (for 'देवस्तु) —^b) B₁-8 Da₂ Dn₂ D₁-8 ह (for वै) D₁ आहवेभिजगाद ह, S अभिगम्य जगाद वै (M₄ 'म्येदमद्यवीत्) — S om 84^{ad} —^c) D₁ 'चैव (for 'चेद) —^d) K₄ B₂ 4 सा (K₄ शा)त्वपूर्व, Da D₅ सात्वपूर्व (for पाण्डुवार्थं) B₂ सदाग्रज, D₁ गदाधर

85 ^a) K₅ किल (for कर्ण) —^b) K₅ कर्णो (for किल) K₃ नराधिप, K₄ 5 B Da D₁-8 5 T₂ G₂ M₄ न योत्स्यसे (K₅ D₈ 'ते), M₁-8 5 न युध्यसे —^c) T₁ G₄ M तावद्, T₂ G₁ 8 तस्माद्, G₂ अस्माद् (for अस्मान्) D₈ वर्धय, T₁ G₄ विरम, T₂ वरेय, G₁ 8 वरद, G₂ वानय, M₁-8 5 वृणोमि (for वरय) D₂ (sec m) राजेंद्र (for राधेय) —^d) K₅ बुध्यते (for हन्यते)

86 ^b) B Da Dn₂ D₄ 5 7 M संयुग — K₅ om 86^{ad} —^c) S पाण्डुपुत्रस्य (for धार्तराष्ट्रस्य) —^d) S₁ गच्छसि (for पश्यसि) K₀-2 चोत्तमं, Dn₂ D₅ तत्सम, T₁ G च क्षम, T₂ M चेत्क्षम

कर्ण उवाच ।

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।

त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ८७

संजय उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ।

युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह संगतः ॥ ८८

अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः ।

योऽस्मान्बृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ॥ ८९

अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।

प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ९०

अहं योत्स्यामि मिपतः संयुगे धार्तराष्ट्रजान् ।

युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९१

युधिष्ठिर उवाच ।

एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृनपण्डितान् ।

युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ९२

वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ।

त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९३

भजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ।

न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽप्यमर्षणः ॥ ९४

संजय उवाच ।

ततो युयुत्सुः कौरव्यः परित्यज्य सुतांस्तव ।

जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ९५

C 6 1628
B 6 43 100
K 6 43 102

87 ^a) K₁ वैषम्य (for विप्रिय) — ^b) D₁ सयुगे (for केशव) — ^c) K₅ तु (for हि)

88 ¹) K₁ D_a D_n D₁₋₇ T₁ G om the ref — ^a) D₁ तस्य (for कृष्ण) — ^b) T₂ स (for स) — T₁ G om 88^{ab} — ^c) D₈ 'पुरोगैस्तु' — ^d) B₈ सगतै K₈ पाण्डवै परिवारित

89 ^b) K₀ प्रावोचत्, K₁ प्रोवाच, K₅ प्राक्रोशत् (for प्राक्रो) — ^{ab}) D₈ वृणोतु, D₁ वृणीत T₁ G₁ transp तमह and वरये K₄ D_a D_n D₁ 5 7 8 सद्वा (D_a1 ब्रह्म, D₈ सत्त्व) कारणात् M₁₋₈ 8 वृणे साहाय्य कारणात् (for ^d)

90 ^a) D₈ तत् (for तान्) D₁ अथ त समनुप्रेक्ष्य, S अथ तं समभिप्रेक्ष्युर (M₁ 'क्ष्य) — ^c) D₂ Cd प्रीतोस्मि (for प्रीतात्मा) K₅ तव (for धर्म)

91 ^a) K₂ 4 D_n D₁₋₆ भवत, K₈ D₂ सतत, K₅ Co मिपता, D₈ नियत, Ca np मिपत (as in text) G₁ 8 अह हि योत्स्यामीत्युक्त, G₂ अह हि राजन्योत्स्यामि — ^b) D₁ सयुगे ¹) K₀₋₈ D₂ धार्तराष्ट्रजं, K₅ धृतराष्ट्रजान् — ^c) ¹) K₀₋₂ 4 5 D_n D₂ 8 T₂ युष्मदर्थ — ^d) ¹) K₀ 1 D_a1 मा (for मा) D_n D₅ वृणुसे D₁ नृप, D₈ M₅ [s]नघ

92 K₅ om the ref — ^a) K₁ 8 D₈ सर्व (sio), D₁ सर्वान् (for सर्वे) — ^b) K₅ अपह्वान् (for अपण्डितान्) — D₈ om 92^c-93^b — ^c) K₅ D₁ वासुदेवस्य, D₈ 'देव च' — ^d) K₀ दूमो हि, K₂ दूम हि, D_n1

D₂ ब्रूमश्च, D₁ च बहु (for च ब्रूम) S त्वमह भ्रातरश्च मे — After 92, S ins

130* न भविष्यन्ति ते बाला धार्तराष्ट्रा न सशय ।

93 D₈ om 93^{ab} (of v l 92) — ^a) ¹) K₁ G₁ M₄ त्वा (for त्वां) D₁ M महेश्वास, T₁ G महाराज (for महाबाहो) — ^b) D₈ युध्य च (for युध्यस्व) K₀₋₂ युयुत्सो साह्यकारणात् — ^c) D (except D₂ 8) transp पिण्डश्च and तन्तुश्च — After 93, S ins

131* ततो जलक्रिया चैव त्वया कार्या तथैव च ।

[T₂ M₁₋₄ तेषां (for ततो) M₈ ज्वलितया (sio) (for जल°).]

94 Before 94, D₈ ins युयुत्सुरुवाच — ^a) ¹) K₁ मा, K₀ 8-5 D₁ 2 मां (for [अ]स्मान्) D₇ (sup in as in text) महाराज (for राजपुत्र) — ^b) ¹) K₀ 1 8-5 D₁ 2 भजमानं D₁ G₁ 8 महामते — ^c) T₂ गमिष्यति, Ca e v भविष्यति (as in text) — ^d) K₀ B₈ D_a D_n D₁₋₈ M₁₋₈ 8 'द्रो ह्य (K₀ 'म्य)मर्षण, B₁ 'द्रो महीपति; T₂ 'द्रोस्त्वमर्षणात्

95 ^a) K₀ 2-4 B D_a D_n D₁₋₇ कौरव्यान्, S (except G₁ 8) कौरव्य, D₈ कौतेय — ^b) K₀ 1 परिष्वज्य (for 'त्यज्य) ¹) D₈ सुतास्, D₁ सुतस्, S सुत (for सुतास्) — After 95^{ab}, S ins

132* स सत्यमिति मन्वानो युधिष्ठिरवचस्तदा ।

— ^a) K₁ T₂ सेना K₀ 1 विद्वान्य, D₁ आहन्य, D₈

ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहानुजैः ।
जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोड्वलम् ॥ ९६
प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ।
ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ९७
अवाद्यन्दुन्दुभींश्च शतशैवैव पुष्करान् ।
सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ९८
रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जह्पिरे मुदा ॥ ९९

विश्रान्त्य, T₂ संश्रान्त्य (for विश्रान्त्य) K₂ Dn₁ D₁ ०
दुदुभिः, B Da₂ Dn₂ D₄ ० १ दुदुभी, S दुदुभीन्
— After 95, S ins

133* सबलो धार्तराष्ट्रस्य कुत्सयन्कर्म दुष्कृतम् ।

[T₂ G₂ २ M₅ दुष्कर]

96 ^b) Ko-2 प्रहृष्ट स, B₁ २ 4 D (except D₁-3)
सुसहृष्टो (for संप्रहृष्ट) K D₁ २ T₂ M₄ सहानुज,
B Da Dn D₄-३ महाभुज, D₂ सहा**, M₁-३ ३
सहानुग — ^d) K₅ द्युतिमत् (for दीप्ति) D₁ दीप्ति-
मत्काचनोपम, S काचन शतचद्रव (M₄ 'म)त्

97 ^a) D₈ S च पुन (for ते सर्वे) — Ko-2 om
(hapl) 97^b-99^c — ^b) K₄ B Dn₂ D₈ स्वरथान्,
G₁ ३ स्वान्थान् (by transp), T G₂ 4 ते (T₂ स-)
रथान् (for रथान्स्वान्) S₁ K₈-३ B₈ Da₁ D₈ पुरुषर्षभ
(K₄ ३ D₈ 'भान्, B₈ 'भ), D₈ भरतर्षभा (for
पुरुषर्षभा) — D₈ om (hapl) 97^c-98^d — ^c)
T₁ G₁ राजन्, T₂ भूयो (for व्यूह) K₅ तथा पूर्व, T₁
G₁ ३ 4 यथाव्यूहं (G₈ 'ह्य), T₂ रथ पूर्व, G₂ तथा
व्यूह (for यथापूर्वं) — ^d) D₂ D₅ प्रत्यव्यूहत्, T₂
प्रतिव्यूहत्, G₂ ३ प्रतिव्यूहत् K₄ पुरा, T₂ तत् (for
पुन)

98 Ko-2 D₈ om 98 (of. v 1 97) — ^a) M₄
अवाद्य S₁ दुदुभी च, K₅ दुदुभिश्च, D₁-३ ३ १
दुदुभीश्च, T G M₁-३ दुदुभीस्ते, M₄ दुदुभिस्ते, M₅
दुराभिस्ते (for दुन्दुभींश्च) — ^b) D₂ D₅ ३ 'श्रैक,
M₁ ३ 'श्चापि (for 'श्चैव) B₈ D₁ ३ चैव पुष्कलान्,
Ca d np एकपुष्करान् — ^c) K₈ D₈ (by corr) ३
सिंहनादाश्च — ^d) K₈ विवेदुः, M₁ निनेदु (for विनेदु)

99 Ko-2 om 99^{abc} (of. v 1 97) — ^b) S₁
पार्थिवः, D₈ Cop पाठवा, T₁ G₁ M₁ २ पार्थिवान्

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् ॥ १००
सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् ।
दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः ॥ १०१
साधु साध्विति सर्वत्र निश्चरुः स्तुतिसंहिताः ।
वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षिणीः ॥ १०२
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा ।
वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगददाः ॥ १०३

(for पार्थिव) — ^d) K₁ २ Dn T₂ तदा (for मुदा)

100 ^b) S₁ K₁ मान्य, Co मान्यान् (as in text)
Da₂ D₅ ३ मानयताश्च Ko मन्यमानयता च ता (sic),
K₈ D₂ ३ मान्यसन्मानज (D₈ 'न) च यत्, K₅ अज्ञाना
मज्ञता च तान्, Da₁ ममान्यसनमानयताश्च तान् (sic),
D₁ मन्यते भरतर्षभ, T₁ G सत्य (G₂ 'त्य) धर्मज्ञता
तथा, T₂ सत्य धर्मार्थतामपि, M सत्यं (M₂ ३ ३ 'त्य)
धर्मज्ञतामपि — ^d) K₄ मुदा, Da₁ नृप, D₁ G₁ तदा
(for भृशम्)

101 Da₁ G₁ om 101 — ^a) M₁ सौहृदा S₁
क्षमा, Ca c d कृपा (as in text) S (G₁ om)
चापि (for चैव) — ^b) T₁ G₂-4 प्राय काले, T₂ M₁-३
३ प्राप्ते काले, M₄ प्राप्तकाले K₅ महात्मनः, M₁-३ ३
महात्मना (M₂ 'ना) (for महात्मनाम्) — ^c) G₈
दया च तज्ज्ञातिषु परां (hypermetric) — ^d) K₅
भृश, D₈ मुदा, G₂ ३ (both also as in text) तदा
(for नृपा)

102 Before 102, G₁ ins नृपा — ^a) S₁ K₁
सर्वे ते, Ko २ ते सर्वे (for सर्वत्र) — ^b) S₁ Ko २
विनेदुस्, K₁ वृतेद् (corrupt) (for निश्चरुः) S₁
Ko-2 तत्र सह (K₂ 'हि)ता, K₅ स्तुतिसहिता, B₈
S स्तुतिसयुता, D₁ ३ श्रुतिसहिता, Co स्तुतिसभवा
— ^c) K₁ M₄ वाचा (for वाच) K₁ पुण्य K₅
कीर्तिता नो, M₁-३ ३ कीर्तिमत्य, Co 'मता (as in
text) — ^d) S₁ K₅ मनोहृदयहर्षिणी, K₂ B₁ 4
'हर्षिणी, K₈ 4 B₂ ३ D₂ ३ M₄ 'हर्षणा, Da D₅
'कर्षणी (Da₁ 'ण), Dn D₄ ३-३ 'कर्षणा, D₁ शुभा
हृदयहर्षिणी, T₂ G₁-३ M₅ मनोहृदयहर्षिणी (T₂ 'णा),
M₁-३ सत्या हृदयह (M₂ 'क)र्षणा

103 ^a) S₁ म्लेच्छा शकाश्च, K₅ D₁ ० ३ T₁ G
म्लेच्छाचार्या, B₈ मान्याचार्या, D₈ म्लेच्छानार्या Co

ततो जम्भर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्करान् ।

शङ्खाश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

के पूर्वं ग्राह्रंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ १

संजय उवाच ।

भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ २

तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ।

भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३

क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।

भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्विनाः ॥ ४

C 6 1647
B 6 44 4
K 6 44 4

otes आर्या (as in text) Ko ते (for ये) Ks यत्र (for तत्र) —^b) Ds कुकुशुस् (for शुशुबुस्) K Bs 4 Dn1 D2 8 G2 M1 8-8 तथा, Da Ds तत्, T2 च ये (for तदा) —^c) Ko वृत्ते तत्, Ks वर्तत, D1 S वृत्तत (for वृत्त तत्) Co cites वृत्त (as in text) —^d) Ks Da1 D2 8 हृष्टवृत्ते समागता, S हरदुर्वाण्पगद्ववा

104^a) Ko 1 दध्मुर्, D1 जज्ञे Ks Da1 D2 8 G2 'भेरी, Ms 5 'भेरी —^b) Bs पुष्कला, D1 8 पुष्कलान् Da Ds शतशोश्च सहस्रशः, S पटहान्गोमुखा स्तथा —^c) Ks Ds शखाश्च K1 8 'निमा, G2 'समा, G3 'समान् (for 'निमान्) T1 G1 शखान्गो क्षीरधवलान् —^d) Ks दध्मुर् (for दध्मुर्)

Colophon — Adhy name Ko भीष्मद्रोणकृप शल्याभिगमन, Ks भीष्माद्यतिगम, Ks प्रथमदिवसे, Da Ds भीष्मभिः (Ds om भि)गमन, D1 सन्यास सुखविनिर्गतयुधिष्ठिरस्य गुरुत्वप्रदानिक, Ds युद्धसमागम, G2 गुरुपसर्पण, M1-8 8 द्रोण (M2 भीष्मद्रोण)कृपशल्या मन्त्रण — Adhy no (figures, words or both) Da2 1, Dn2 D1 42, Ds 43, T G 22, M 24 (M2 23) — Sloka no Dn1 104, Dn2 Ds 102

42

Before 6 42 1, T1 G4 ins (= 85*)

134* भगवानुवाच (sic) ।

कृष्ण कमलपत्राक्ष पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।

वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायण हरिम् ।

1 T1 G4 om the ref. — 1^{ab} = 6 48 1^{ab} —^a) S1 Dn2 Ds Cd एवव्यूढेष्व —^b) M1-8 8 पाण्डवे (for मामके) —^c) S1 मामका, T G पाण्डवा, M कौरवा (for कुरव) T G कौरवास् (for पाण्डवास्) B1 D1 8 T2 G2 तदा (for तथा) Ds कुरव पाण्डवाश्च किं

2^a) D1 राजा (for राजन्) B Da1 (also as in text) as Dn D1 8 8 आनुसङ्गचन श्रुत्वा, S आनुवचनमाज्ञाय Ca cites आनु and तद्वच —^b) Ks B Da Dn D1 8 8 T G4 M दुःशासनस् (for दुर्योधनस्), T1 G4 तथा (for तव) —^c) B D (except D1-8 8) S transp सह and सेनया

3^c) D1 हृष्टत —^d) Ks प्रययौ (for प्रययुर्) S सर्वे च सहिता ययुः

4^a) K1 क्षेडा, Ks D2 क्ष्वेडा, Da Dn D1 8 8 S Cv क्ष्वेला (Da1 'भा, Dn1 'जा, Cv 'ळा), Ca d क्ष्वेडा (as in text) S1 (sup in as in text) किलकिलाशब्दा, Dn D1 8 S Cv किलकिलाशब्दा —^b) = 6 41 3^b S1 कृकवे, Ko D1 8 8 कृकवो, K1 कृकवा, Ks D2 कृकवो, Ks कृकचो, T G M1 4 कृकरा, Ms 5 कृतरा, Cv कृकचा (for क्रकचा) Ks G1-8 M पाणका (Ks G2 'णिन) —^c) K1 भीरी S1 K1 मुरजा, Ks 5 Da1 Da 'मरजा, D1 पणवा, T1 G1 8 4 M1 मुरवा Co cites मृदङ्गा and मुरजा —^d) S1 K D2 8 कुजराणां च (for हयकुञ्जर) Some MSS निस्विना, 'निस्विना

उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ।

वयं प्रतिनदन्तश्च तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये

समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।

चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिखनैः

प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६

नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलाना-

मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।

वभूव घोपस्तुमुलश्चमूनां

वातोद्भुतानामिव सागराणाम् ॥ ७

तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।

भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृपो यथा ॥ ८

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च बृंहितम् ।

सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९

हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः ।

सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमसेनस्य निखनः ॥ १०

तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ।

जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११

बाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।

शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२

दर्शयन्धोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ।

विभीषयंस्तव सुतांस्तव सेनां समभ्ययात् ॥ १३

5 ^a) D₈ S सेनयोर्हो (T G₃ 4 'योरा', G₂ 'यो ह्य') सस् — ^b) D_n D₁ 7 8 ते स्स, D₁ 3 तस्सात्, S तेषां (for तेऽस्मान्) K₃ D₂ 0 उपाद्रवत्, S समाद्रव (T₁ 'मुद्रवा', G₁ M₁ 'माद्रवा', M₃ 4 'माद्रवे'), C₀ 'द्रवन्' (as in text) — D₁ om 5^{ca} — ^c) T₁ G₃ 4 वध (for वय) K₂ B D_a D_n D₁ 5 7 8 C_v वय तान्प्रतिनदं (D₁ 8 C_v 'नद', D₁ 'नाद'तस्, G₁ 2 M₁ 2 4 न वय प्रतिनदतस् — ^d) D_a D₅ तदाभूत् S₁ तुमुलो, K₃ 5 D₈ तुमल, D₃ तुमले

6 ^a) K₃ D₂ 0 तदा समुच्छ्रये, D₁ महासमुत्सवे C₀ cites महान् and समुच्छ्रय — ^c) Some MSS निखनै

7 ^a) K₅ रथेन्द्र, D₁ नगेन्द्र — ^b) K₀ 1 अत्यायतानाम्, K₂-5 B₁ 3 D_a1 (also as in text) D₂ 3 0 अभ्यागतानाम्, B₂ 4 अभ्यागच्छतीनाम्, D_n D₁ 4 7 8 आगच्छती (D_n 2 D₈ 'ता'नाम्, S समाकुलानाम् — ^c) S₁ K₄ D₁ G₂ घोरस् (for घोपस्) Some MSS तुमलश्च C_a d cite तुमुलो घोप — ^d) K₀ वातोद्धतानाम्, K₁ वातो धृतानाम्, K₃ D₂ 0 वातेरितानाम्, K₅ D₂ 4 8 T G M₃ 5 वातोद्धतं

8 ^a) D₁ समुद्रिते — ^b) K₀ S रोमहर्षणे — ^c) K₃ D₀ महानाद (for 'बाहु') — ^d) K₅ प्रणुदद् S₁ प्राणदश्च वृपो, K₀ 1 8 D₂ 0 T₂ G₃ M₅ प्रणुदद्गो (T₂ 'न्नो')वृपो, D₃ प्रनादत्तो गोवृपो (sic), M₄ प्राणद्वृपो C_a d cite गोवृपो C₀ cites वृप

9 With 9^{ab}, of 6 18 2^{ab} — ^a) S₁ D₁ 'निर्घोषा', K₁ 5 D_a D_n D₂-5 7 8 'निर्घोषान्, M₁-3 5 'निर्घोषो

— ^b) K₀ बृहत्तान्, K₁ व्यहतां (sic), K₄ 5 D_a1 D₃ बृहत्तान्, D₁ निखना, D₈ बृहस्पति (hyper-metric), T₁ G निखन (for बृहितम्) — ^c) S₁ K₀ 1 4 D₁ 3 'नादां (D₁ 'दा')श्च, K₅ M₂-5 'नादश्च S₁ वीराणा, K₀ 1 शूराणां, D₁ योधाना (for सैन्याना) — ^d) K₀ 1 'रवोत्थभूत्, K₃ 5 D₁ 'रवो ह्यभूत्; D_a 2 D₅ 'वचोत्थभूत्, D₈ 'रवोत्थगात्, S 'रय प्रति C_a cites अत्यभूत्, C₀ d अभ्यभूत्

10 ^a) = 6 18 3^a D₆ ह्येय, D₃ ह्येय (for ह्येय) — ^b) K₀ अनेकेषु, M₁ 2 अनीके वै (for 'केषु) K₀ 1 च सर्वश (for सहस्रश) — ^c) D₁ अभ्यहनत्, C_v पराभवत् (for अभ्यभवत्) D_a D₅ M₁ 5 5 शब्दो (for शब्दान्) — ^d) D₃ निखल (for निखन) S₁ K D₁-3 0 भीमस्य नदत स्स् (K₄ पुन

11 ^a) K₄ 5 D₃ T G तद् (for तं) — T₂ om 11^{bc} — ^b) K₅ D_a1 तत्र (for तव) D₁ विशापते (for वितत्रसु) — ^c) G₂ जीमूतस्येव; G₃ जीमूतस्यैव D₂ S (T₂ om) निनद (D₁ M₁ 'द') (for नदत) — ^d) S₁ K₄ 'समस्वन', K₃ 5 D₂ 2 0 'मुचस्वन, M 'समन्वित

12 ^b) = 6 1 18^d K₄ B₂ सकृन् K₁ प्रसुत्तव K₃ D₂ 3 0 शकृन्मूत्रे प्रशु (K₃ 'सु')श्रुवु — ^c) K₅ तव (for तस्य) D₁ S शब्देन भीमसेनस्य — ^d) D₃ 'स्येव मृगो यथा

13 ^b) K₄ महेंद्र हव, T₁ G₁ M₁ 8 नवाभ्रमिव, T₂ G₁-3 M₂ 4 5 नवाभ्र हव C₀ cites महाभ्रम् (as in text) K₃ D₂ चानदत्, K₄ D₀ 7 चानदन, D₁

तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ।

छादयन्तः शरव्रातैर्मेषा इव दिवाकरम् ॥ १४

दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ।

दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ १५

विर्विंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।

पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ १६

महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः ।

आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविपोपमान् ॥ १७

अथ तान्द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ॥ १८

धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः ।

वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९

तस्मिन्प्रथमसंमर्दे भीमज्यातलनिखने ।

तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ २०

लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ।

निमित्तवेधिनां राजञ्शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१

C. 6 1653
B 6 44 21
K 6 44 21

शार्दयन्, Ds Tz G1-3 M1 s नानदत्, T1 G4 M4 s नानदन्, Cd नादयन् (as in text) —^c) S1 K1-4 D2 s Tz G3 M5 विभीषयस्, Ds भीषयत् B Da Dn D4 s 7 s भीषयस्ते सुतास्तत्र; D1 भीषयस्त्व पुत्रास्तु, G2 विभीषयन्सुतान्मदास् —^d) K4 damaged S1 तत्र वीरान्, Ks D2 s तत् एन, Ks भीमसेन, B Da Dn D3-7 s तत् एतान् (for तव सेना) S समा द्रवत्

14 In K4, st 14 is lost on a damaged fol —^a) Ds तमायात —^b) Ks D2 s सोदर्या, Da1 Ds मोदर्यान्, Tz ससेना, Ca c d सोदर्या (as in text) Ks D2 तेभ्यः, Da Ds समः, Ds तेभ्यः, M2 s प्रत्य (for पर्य) —^c) D3 शरव्रातैर् (for 'व्रातैर्')

15 ^a) Ks B3 D2 s दुर्योधनस्तु, T1 G2 s नस्ते, G2 'न च (for 'नश्च) T1 G4 पुत्रश्च, G1 s पुत्राश्च, G2 पुत्रास्ते S1 Ko-2 s दुर्योधन सपुत्रश्च —^b) K1 om from दुःसह up to भो in 16^c S दुपह (for दुसह) S1 Ko 2 S (except M4) कृप, B1 s Da Dn D4 s 7 s सह, D1 तथा (for शल) —^c) G2 दुःशासन (for 'मनश्च) —^d) S1 दुर्मर्षणो S1 Ko 2 [s]पि च, Ks s B D2 T1 G नृप (for नृप)

16 K1 om up to भो in 16^c (cf v 1 15) — 16^{ab} = 6 18 11^{ab} —^b) T G M4 वृपसेनो (for विकर्णश्च) S1 तथात्मज, K (K1 om) D2 s तवात्मज (for महारथ) —^c) D4 महातेजा; D1 (sup in sec m as in text) s महामोज (for जयो भोज) —^d) S1 Tz G1-3 सोमदत्तिश्च, Ks s D2 s सोमदत्त, Ds सौमदत्ति, T1 G4 सौमदत्त T G भूमिप (for वीर्यवान्)

17 T G om 17^{ab} —^a) Ds महच् (for महा).

Da1 Ds धन्वतो, M2 धून्वतो —^b) K1-3 s D2 s M मेघा इव सविद्युत — Ks om 17^{ab} —^c) Ds अद दानाश्च, G2 आददानश्च T1 G मुचत् (for नाराचान्) —^d) T1 G शरानाशी, T2 शिवानाशी, Cv निर्मुक्ताशी (as in text) Cd cites निर्मुक्ता and आशीविपो पमा

18 ^a) B Da Dn Ds-5 7 s ते (for तान्) G1 s 'पुत्र' —^b) K1 s D2 महारथा —^d) Ko पार्श्वत, D2 पार्थिव (for पार्यत)

19 ^b) Ko अमदाता (s10), K1 अमदत्, D1 ताडयत्, T1 G4 दार, T2 भेद, G2 मर्द (for अर्द) Ks शतै शरै, B1 निशितै [] शरै (hyper-metric), G1 शरै शितै (by transp) Ks D2 s निघ्नतो निशितै शरै, Ds निर्दहत् शतै शरै —^c) Ds मेघैर् (for वज्रैर्) —^d) Ko-3 D2 s T1 G4 महीभृता, T2 वध भृता, Ca धराभृताम् (as in text)

20 ^a) K2 B D (except Ds s) S 'सग्रामे (for 'समर्दे) —^b) S1 भीमस्य बलनिखने, K4 ज्यातल निखन, Ks B3 Dn D1 s T G2 s 4 'निखनै, D1 'मर्दितै Cc cites भीमो, तलाना and निखनो —^c) S1 Ko 1 च सर्वेषां (for परेषां च) —^d) M8 s परा ष्युख, Cv पराङ्मुख (as in text)

21 ^b) S1 प्रपश्यद्, Ko सपश्यन्, Ks Ds अप ड्यन्, Ks Ds अपश्यद्, T2 पार्याना, G2 असह्य (for अपश्य) D1 भरतोत्तम —^c) Ko 1 'वेदिना, Ks वेधिना, Ds 'वेधिता, Ca s वेधिना (as in text) Ks s B Ds चैव (for राजन्) Da1 om (hapl) from उत्सृ up to शरा in 22^c K1 Ds T1 G4 उत्सृ-ज्यता D1 साधनैर्विविधै राजन्सृजत शरान्वहन्

नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा ।
 विनिश्रेयः शरा दीप्ता ज्योतीर्षीव नभस्तलात् ॥ २२
 सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ।
 ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३
 ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४
 कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले ।
 शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
 सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६
 युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रजः ।
 विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ २७
 उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ।
 अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २८
 प्रयुद्धानां प्रभयानां पुनरावर्ततामपि ।
 नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समजायत ॥ २९

22 Ko-2 om (hapl) 22-23 Dn1 om up to
 शरा in 22^a (cf v 1 21) —^a) D1 निर्घोष Ks
 D2 ० नोपशाम्यति निर्घोषा —^b) D. कूजता B1 ३
 Da2 Dn D1 ३ ३ ३ तदा B8 'पां चानुकूजता —^c)
 M1-3 ३ निश्रेयश्च B1 दिव्या, Da1 दीप्ति (for दीप्ता)
 D8 विनिष्येतु शरान्दीप्ता —^d) T2 G1-3 M1 नभ-
 स्थलात्

23 Ko-2 om 23 (cf v 1 22) —^a) Ks
 त्वन्मे, D1 चान्ये, D0 सैन्ये (for त्वन्ये) —^c) G2
 ददृशुर् (for ददृशुर्) T1 G4 तु (for त) S1 Ks
 T2 G1-3 M दर्शनीयाक्षा (Ks 'याश्च), D1 भीषण
 भीम —^d) Ks T1 G2 ३ भीम, D1 क्रुद्ध, Cc भीम
 (as in text) Ks B2 ३ D1 २ ० Ms (inf lin)
 ३ 'समागमे, B4 G1 'समागत, Cv ज्ञाति (as in
 text) Da1 भीम ज्ञानिसमागता (corrupt)

24 ^a) D1 ह्याशु सरब्धा, D3 जातसंरब्धा (for
 जातसरम्भा) Cc cites सरम्भा —^b) K1 परस्परकृता
 गम, Ks D2 ० T1 G1 ३ ३ M1 'कृतैषिण, Ks 'समा
 गम, D1 परस्पराय वैरिण, D0 परस्परकृतैक्षिण, T2
 'वर्धेपिण, Gs M1-3 ३ 'जयैषिण Cc cites कृतागस
 —^c) S1 Ko 1 अन्योन्यस्पर्धया, Ds G1 ३ M1-3 ३ अन्योन्य
 स्पर्धया —^d) D1 निर्हरते, Ds प्रयच्छत, Ca. c d
 व्यायच्छन्त (Cd 'न्तो) (as in text) S1 'रथ Ks
 D2 ० निघ्नतामितरेतर — After 24, Ks D2 ० repeat
 22^{abc}.

25 Ks D2 ० om 25^a —^a) M4 च (for ते)
 —^c) Ds रणे वीर —^d) K2 ३ D1 ३ ३ चित्रार्पिति
 (for चित्रगते) D1 ३ य (M1-3 ३ त)या B3 विचित्रे
 पटहस्त्रे

26 ^b) Ks Da1 D2 ० सगृहीत Cc cites शरासन

—^c) S1 महा; T2 सर्व, G2 सह (for सह-) D1
 सहसैन्या सहसापेतु — Dn om (hapl.) 26^d-27^c.
 — After 26, K4 D4 १, ३ ins

135* तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ।
 सिंहनादरवोन्मिथ द्राह्ममेरीसमाकुल ।
 स घोषवाज्ज्वलरात्रौ धनुर्नागोऽसिकच्छप ।
 ध्यावलिगतपुरोवात आसीत्क्षुब्धाधिधवत्स्वन ।

27 In G1, 27^a-29^b is lost on a damaged fol.
 Dn om 27^{abc} (cf v 1 26) —^a) D1 वीरेण (for
 चादिष्टा) — K1 om (hapl) from चादिष्टा in
 27^a up to अन्तर्धीयत in 28^c —^c) Ks Da2 D2 ३ ०
 M1-3 ३ विन (D0 'म)दंत, G2 विनदत —^d) Ko
 तव पुत्रस्य (by transp)

28 K1 om. up to अन्तर्धीयत in ^c (cf v 1 27)
 —^a) S1 सैन्ययोस् (for सेनयोस्) S राजस् (for
 तीव्र) —^b) Ks D2 ३ ० वभूव (for सैन्याना) Ks
 स सैन्याना (by transp) Ks सु-, K4 च, D1 तु
 (for स) S (G1 damaged) तीव्रसेना (M 'योष)
 समागम — 28^{cd} = 6 1 20^{cd} —^c) Ks त्वतर्धी,
 Ds Gs अतर्धी; Cc v अन्तर्धी (as in text) K4
 D3 अतर्धीय तदादित्य —^d) D2 सैन्यस्य, Cc v सैन्येन
 (as in text) S1 राजसा (sic)

29 ^a) T G (G1 damaged) प्रयुध्यता (for 'द्वाना)-
 D1 युध्यता तत्र योधाना, M1-3 ३ प्रभयानां प्रयुद्धा (Ms
 inf lin 'क्ता)ना —^b) Ko ३-4 B Dn1 'वर्तिना',
 Gs 'पतता' (for 'वर्तता') —^c) B1 ३ Dn D1 १ ३
 न तु, D1 न च, S तत्र (for नात्र) Ds न तेषा च
 (for नात्र स्वेषा) Da Ds तेषा (for स्वेषा)
 Ko १ ३ ३ B1 D2 Dn D2-7 M2 च, Ds वै (for
 चा) —^d) B Dn D1 ३ ३ १ ३ समदृश्यत, S नोपपद्य
 (G1 'लभ्य, Gs 'लक्ष्य)ते

तस्मिन्स्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।

अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

संजय उवाच ।

पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमहो विशां पते ।

प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १

कुरूणां पाण्डवानां च संग्रामे विजिगीषताम् ।

सिंहानामिव संहारो दिवमुर्वी च नादयन् ॥ २

आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।

जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ३

तलत्रामिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ ।

पत्नीनां पादशब्दाश्च वाजिनां च महास्वनाः ॥ ४

तोत्राङ्कुशनिपाताश्च आयुधानां च निस्वनाः ।

C 6 1674
B 6 43 5
K 6 45 5

30 ^a) B Dn1 M1-3 5 तस्मिन्स्तु A few MSS तुमुले Ks-5 Da2 D2 6 घोरे (for युद्धे) — ^b) Ko 1 सहावले, Ks S भयावले — ^c) D1 अति सर्वा न्महीपालान् — ^d) Ś1 पिता तव व्यरो, Ks 5 D2 6 पिता ते व्यतिरोचयत् (Ks 'त्यरोचत'), Dn D1.7 3 पिता तेति व्यरोचत, D1 पिता ते व्यतिरोचयत्

Colophon lost in G1 on a broken leaf Omitting sub-parvan name, Ks reads प्रथमदिवसे, Da Ds प्रथमेहि पूर्वाह्णे प्रथमप्रहारे (Da1 'प्रहरिवे'); Ds likewise only प्रथमदिवसयुद्ध — Adhy name G2 सेनानिर्यास, M सेनानिपात — Adhy no (figures, words or both) Da2 2, Ds 44 (in fig) and 40 (in words), T G 41, M1.2 42 (as in text), M2-3 43 — Śloka no Dn1 Ds 29, Dn2 30 — Aggregates śloka no Ks 960

43

1 ^a) A few MSS and Cd पूर्वाह्णे — ^b) Da2 Ds युद्धमार्गो, T2 G2 4 युद्ध भीम (for युद्धमहो) — ^c) Ko 1.5 'घोरो, D1 'रौद्र' — ^d) T2 राजन् (for राजा) Ko 1.5 देहावकर्तन, Ds देहविकर्तन, T2 G2 देहावकृतन; Gs देवावकर्तन

2 ^a) D1 M1-3.5 transp कुरूणां and पाण्डवाना Ks 4 5 B Da Dn Ds-5 7 8 Co सृजया (for पाण्डवा) — ^b) Ś1 Ko 1 5 8 D2 6 विजयैपिणा D1 जयमिच्छता,

M1-3 5 विजिगीषुणां Ks Ds जिगीषूणा परस्पर — ^a) Ks D1.2 सनादो (for सहादो) — ^d) Ks Da2 Ds दिव भूमि, B2 दिशमुर्वी D1 व्य- (for च)

3 ^a) T2 आसन् Ś1 S किलिकिलाशब्दस् (T2 'व्दास्'), Ca किल (as in text) — ^b) Ś1 Ks 5 Ds शख शब्द, Ko-2 शखमेरी, D1 5 S तलशब्द, Ds शख नाद (for तलशङ्ख) — ^c) T2 सिंहनादाश्च शूराणां — ^d) Ks 5 B1 8 Da2 Dn D1 5 7 8 नराणा (for शूराणा) Ś1 Ko-3 Ds 6 वाजिना च महास्वन (Ko 'ना'), of. 4^d, T2 प्रतिगर्जत सैनिका

4 Gs om (hapl) 4-5 — ^a) Ko 1 तनुत्राभि हता, Ks तत्तन्नाभिहता, Bs तदन्नाभिहता, Da2 Dn Ds 8 तलन्नाभिहता, D1 तलन्नाणाभिघाताश्च, T2 तूर्याभ्यवहताश्चैव — ^b) Ks Da2 Dn Ds-5 7 8 ज्या शब्दो Ko 1 T2 चैव भारत, D1 भरतोत्तम — ^c) Ś1 पत्रशब्दा, Ko 3 4 D2 M2 पदशब्दा, K1 चैव शब्दा, Ks कलशब्दा, B Da1 Dn1 G1 पादशब्दा, Da2 Dn2 D1-8 पदशब्दा, D1 च महाशब्दो — ^d) D1 वाजीना B Dn D1 4 7 8 G1 महास्वन Ś1 Ko-3 D2 6 नराणां प्रतिगर्जतां, of. 3^d

5 Gs om 5 (cf v l 4) — ^a) Ks B Da Dn D1 4 5 7 8 तोत्राङ्कुशनिपात (D1 सै)श्च, Ks 5 Ds तत्रा कुशनिपाताश्च, M1.2 5 (inf lin) तोत्राङ्कुशनिनादा (M2 'द')श्च Ca o d cite तोत्र — ^b) Ś1 Ks B Da Dn Ds 5 7 8 G1 नि (Bs Da1 Dn2 नि)स्वन, D1 5 6 T G4 M निस्वना (D1 'नै') — ^c) Ko 1 घट (Ko

घण्टाशब्दाश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ५
 तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
 बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६
 ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७
 स्वयं शांतनवो राजन्मध्यावद्धनंजयम् ।
 प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८
 अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
 अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ९
 तावुमौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ।

गाङ्गेयस्तु रणे पार्थ विद्धा नाकम्पयद्गली ।
 तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि ॥ १०
 सात्यकिश्च महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ।
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ११
 सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ।
 आनर्हतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ १२
 तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ।
 वसन्ते पुष्पश्वलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १३
 अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ।
 ततः कोसलको राजा सौमद्रस्य विशां पते ।

*दा) स्त्रनाश्च, K₂ B Da Dn D₁ ५ ६ ७ M₁ ६ घटाशब्द
 (D₁ 'द्दे')श्च — ^a) Da D₂ अन्योन्येनाभिधा

6 S transp G^{ab} and G^{cd} — ^a) Ś₁ Ko-2 ६ D₂
 तु तुमुले, K₂ D₂ सुतुमले, K₄ सतुमुले, D₁ S समुत्थिते
 (for समुदिते) K₅ युद्धे (for शब्दे) B Da Dn
 D₁ ५ ७ ८ तस्मिन्समुदित' शब्दस् — ^b) D₂ तुमले S
 रोम' (for लोम') Ś₁ K D₂ ६ वर्तमाने सु(D₂ 'नेपु)
 दारणे, B Da Dn D₁ ५ ७ ८ तुमुलो लोमहर्षण — K₄
 om G^{cd} — ^c) S तथैव (for बभूव) K₁ T₂ M₂
 रथनिर्घोषा, K₂ रथनिर्घोष, D₁ रथनिर्घोष — ^d)
 T₂ M₂ 'दोपमा

7 = (var) 6 48 4 — ^a) Ko 2 T₁ G क्रूरमादाय,
 K₁ क्रूरमा*य, Da Dn D₁ ५ ७ M₁ 'मास्थाय; D₁ काम
 मास्थाय; D₂ क्रूरमाधाय D₂ ते नरा रथमास्थाय — ^b)
 D₂ 'जीविन — ^c) K₅ पादवाश्चाभ्यधावत, S 'वाश्चाभ्य
 वर्तन्त — ^d) K₂ D₂ ६ सर्व एवोत्सृत', K₅ सर्व एवोद्धृत',
 S कुरुवश्चोच्छ्रि(G₂ 'द्ध')त', B₂ सर्व एवोद्धृत', Da D₂
 सर्व एवोदित'

8 ^a) Ko-2 D₂ राजा (for राजन्) — ^b) Ko 1
 चान्य' (for अभ्य') K₄ अभ्यवर्तन्त मयुगे — ^c) M₂
 पाण्डव (for कार्मुकं) — ^d) B₂ कालदण्डो Ś₁ नव
 (for रणे)

10 ^a) Da₁ M₁ ३ ६ 'शार्दूल — ^b) K₅ S (except
 M₄) परस्परजयैषिणौ, D₂ (sec m) 'जिगीषिणौ — ^c)
 Ś₁ गांतेय तु — ^d) T₂ ह्युणाकप' — ^e) T₁ G₂ ४
 भीष्म (for राजन्) — ^f) T₁ G₂ ४ विद्धा (for भीष्म)
 D₂ M₂ वरी, G₄ रणे (for युधि)

11 D₂ om (hapl) 11 — ^a) K₂ ४ B Da Dn
 D₁-४ ७ ८ T G₁ ४ M₁ ६ सात्यकिस्तु; K₅ सात्यकि सु,
 G₂ ८ सात्यकिस्तु D₂ 'ज्वाय, Co 'ज्वास (as in text)
 — ^b) K₂ D₂ ६ अन्वयात्, K₅ आह्वयत् (for अभ्य
 यात्) — ^c) Dn D₁ ७ ८ S तयो' सु(T₁ G₂ ४
 'योस्तु)तुमुल युद्ध — ^d) A few MSS तुमलं Dn
 D₁ ७ ८ सुमहल, T G₁ M अभवद्, G₁-३ महत्तद् (for
 तुमुलं) Ko 2 S रोमहर्षण

12 ^a) G₂ सात्यकि — ^b) B₂ [अ]पि (for च)
 G₂ सात्यकि — ^c) Ś₁ T₁ G₂ ४ M₂ आनर्चतु', K₁
 अनर्चता (corrupt), K₅ तानर्चन, D₁ ततन्नतु,
 G₁ ८ आजन्नतु, Ca c d आनर्चतु (as in text) B₂
 Da Dn D₁ ५ ७ ८ सनिर्घोष (Dn D₁ 'घौ), S शरै-
 स्त्रीक्ष्णैस् — ^d) K₂ तक्ष', D₁ ईर्ष्य', Ca ६ तक्ष-
 माणौ (as in text)

13 ^a) K₅ शराचित', Da₁ शरान्वित', D₂ शरा-
 दित', S शरार्पित' Ca cites आचित — ^b) K₄ B
 Da (Da₁ damaged) Dn D₁ ५ ७ शुशुभातेय (B₁ ३
 'ते व, B₂ 'ते तु, Dn₂ 'तेति) सात्वतौ, D₂ 'भाते
 यशस्विनौ — ^c) Ko 'शवलौ, B₂ Da₁ D₂ 'सवलौ,
 D₂ 'समये, Co 'शवलौ (as in text)

14 ^a) K₅ अभिमन्यु Ś₁ K (except K₂) B₂ ४
 D₂ महेष्वास — ^b) K₂ ४ ६ B D को(K₅ Da₁ D₁
 कौ)शलको, T₁ G₁ २ ४ कौल' G₁ ३ राजन् (for
 राजा) — ^c) K₁ Da₁ चिच्छेद (for चिच्छेद) — ^d)
 K₂ B₂ ४ D₂ ६ न्यपातयत्, B₁ ३ Da Dn D₁ ५ ७ ८
 [अ]भ्यपा' (for न्यपा') D₁ मारार्थं च त्रिभि' शरै

ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् ॥ १४

सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ।

वृहद्रथं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ १५

अथापराभ्यां भल्लाभ्यां पीताभ्यामरिमर्दनः ।

ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्थिमेकेन सारथिम् ।

अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैः क्रुद्धौ राजस्ततश्चतुः ॥ १६

मानिनं समरे दृष्टं कृतवैरं महारथम् ।

भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ १७

तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ।

अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ॥ १८

तौ तु वीक्ष्य महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।

विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ १९

दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युधाय महारथम् ।

अविध्यन्निशितैर्वाणैर्वहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २०

तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ।

चिच्छेद निशितैर्वाणैः प्रहसन्निव भारत ।

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्दयत् ॥ २१

पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे ।

C 6 1693
B 6 45 24
K 6 45 24

15 ^a) K₀ B₃ सौभद्रश्च M₄ रणे (for ततः)
— ^b) S₁ K₀ 1 2 4 D₂ 2 5 T G₂ 4 पतिते, M₄
पातितौ D₁ विद्याश्वरयसारथि — ^d) T G M₄ निशितै
(for नवभिः)

16 ^a) K₄ damaged B₁ D_n D₁ 7 8 तथा (for
अथ) S₁ बल्लाभ्या, K₂ बल्ला, D_{n1} मल्ला, G₂
फल्ला — ^b) K₄ damaged S₁ पाताभ्याम्, K₁ पीता
त्राम्, B Da D_n D₁ 5 7 8 T G₂ 4 Co d शिताभ्याम्
D₃ अरिमर्दन — ^c) D₁ विव्याध (for चिच्छेद) — ^d)
K₀ 1 प्राष्टिमेकेन, K₂ पातिमे, D₁ तथैकेन च, D₈
पार्थिमेकेन, S विभेदैकेन Co cites पार्थिम् — K₀-2
B₁ om (hapl) 16^c-18^b — ^e) D₁ 'न्य तु, G₂
'न्यश्च D₁ 3 क्रुद्धौ (for तीक्ष्णै) S₁ K₃-5 D₂ 6
अन्योन्य शरवर्षाभ्यां (= 18^c) — ^f) S₁ K₃-5 D₂ 6
ववृषा(K₅ 'वर्षा'ते रणाजिरे (= 18^d), B₂-4 Da
D_n D₁ 5 7 8 ततश्चतुरर्दिमौ, D₈ ततश्चाते परस्पर

17 K₀-2 B₁ om 17 (cf v 1 16) K₄ reads
17-18 twice consecutively — ^a) S₁ K₃ D₂ 6 दृष्ट,
B₂ हतु, B₄ D_n D₁ 7 8 दीप्त, T₁ G₂ 4 दृष्ट, M₄
दृष्टा (for दृष्ट) — ^b) M₄ 'रथ' (for 'रथम्') — ^d)
T₁ G₂ सुयोधनम्, T₂ G₁-3 भीमसेनम् (for दुर्योधनम्)

18 K₀-2 B₁ om 18^{ab} (cf v 1 16) For the
repetition in K₄, of v 1 17 — ^a) S₁ K₃ 5 D₂ 8
क्रुद्धं (for नरं) — ^b) S₁ K₄ B₂ 8 D (except
D_{n2}) T₂ M₄ 'रथौ' (for 'वलौ') T₁ G परस्परवधैपिणौ
— T₂ om (hapl) 18^c-20^b — ^c) S₁ K₃ 4
(second time) D₂ 6 समरे (for अन्योन्य) K₅ शर
वर्षाणि, T₁ G शरजालैस्तौ (for शरवर्षाभ्यां) — ^d)
K₄ (second time) 5 D₂ 8 T₁ G₂ M₁ 8-5 ववर्षाते,
D_{n2} ववृषाते, D₁ ववर्षतुर्, G₂ 3 प्रवर्षति S₁ K₀-3 4

(second time) D₂ 8 6 परस्पर, D₁ अरिर्दमौ (for
रणाजिरे) — After 18, D₈ ins

136* तौ वीरावतिसरव्यौ कृतिनौ विपमे स्थितौ ।

19 T₂ om 19 (cf v 1 18) — ^a) K₀-2 ततो
वेक्ष्य, K₄ B Da D_n D₁ 4 5 7 8 तौ वीक्ष्य तु (by
transp), D₈ तौ समीक्ष्य, T₁ G₂ 4 तौ वीक्ष्य च, G₁ 8
M तौ प्रवीक्ष्य — ^b) S₁ K (except K₄) D₂ 8 8
कृतप्रतिकृतैपिणौ (= 25^d), D₅ सनाधिचित्रयोधिनौ — ^c)
D₆ विस्मय — ^d) S₁ K (except K₄) D₂ 6 समरे
समपद्यत

20 In Da₁ st 20-74 are lost on missing fol
T₂ om 20^{ab} (cf v 1 18) — ^a) S₁ K₀ 1 समरे
(for नकुल) — ^b) S₁ समुधाय, K₃ 5 D₂ 8 8
प्रत्युधाय, D₁ प्रत्युध्यन्, D₈ प्रत्युधातो S₁ K₄ 5 D₁
महाबल, K₀-2 D₂ 6 'बल', G₂ 'रथ' — ^c) D₈
अवध्यन्, T₂ अवध्यैर् B₁-3 बाणैरविध्यन्निशितैर् — D₈
om (hapl) 20^d-21^e — ^d) K₄ B₁-3 Da₂ D₅ 7
दशभिर्, D₄ अविध्यन् (for बहुभिर्) D_n प्रहसन्निव
भारत (= 21^d)

21 Da₁ missing, D₈ om 21^{ab} (cf v 1 20)
— ^b) K₃ D₂ 6 शरावाप, B₃ कवचं च, B₄ सशर स.
— ^c) S₁ T₂ G₁ M₁-8 5 विशिखैस् (for निशितैर्).
S₁ K₃ 4 D₂ 8 6 S तीक्ष्णै (for बाणै) — ^d) = 6.
24 10^b (q v) D₁ प्रसभ तस्य भारत — ^e) K₄
तथैन — ^f) K₃ D₂ 6 क्षुरप्राणा; Co क्षुद्रकाणां (as in
text) K₁ समर्द, K₂ 4 B D_{n2} D₂ 4 5 7 8 समर्प, K₃ 5 Da₂ D_{n1} D₆ S समर्प, D₁ समाहनत् D₈ हृदये
समताडयत्

22 Da₁ missing (cf v 1 20) — ^a) D₈ अथ

युगेपां चिच्छिदे वाणैर्ध्वजं चैव न्यपातयत् ॥ २२
 दुर्मुखः सहदेवं तु प्रत्युधाय महाबलम् ।
 विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २३
 सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ।
 शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २४
 तावन्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
 त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैः पिणौ ॥ २५
 युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्राजानमभ्ययात् ।
 तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिप ॥ २६
 तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

दुःशासनो राजन् —^b) Ko 1 नकुल तु (for नकुलस्य)
 — K1 Ds om (hapl) 22^c-23^d —^e) Ko युग्येश,
 K2 4 तुरगान्, D1 युगपच् (for युगेपा) B Da2 Dn
 D1 5 7 8 तुरगाश्चैव चिच्छेद, S वाणैर्युगेपा (T2 'गं च)
 चिच्छेद —^d) S चास्य (for चैव) Ko व्यपां, K2
 Dn D1 [अ]भ्यपां (for न्यपां)

23 Da1 missing K1 Ds om 23 (cf v 1 22)
 —^a) S1 K2 4 Dn1 D1 2 8 च (for तु) —^b)
 Ś1 K2 5 G2 प्रत्युधाय, D1 'घायान्, D2 'घातो
 Ko 8 D1 2 T2 G1 8 M महारथ, Da2 Ds 'वन,
 T1 G2 4 'रथ — Ds om (hapl) 23^{cd}

24 Da1 missing Ś1 om (hapl) 24^{ab} —^b)
 K5 B1-3 Da2 Ds S (except T1 G1) महामृधे, D2
 'रणे —^e) D2 शरेणाद्य सुतीक्ष्णेन —^d) M2 वर'
 (for पात')

25 Da1 missing —^b) D2 युद्धमर्दनौ —^e)
 Ko त्रासेयतां (s10), D1 तत्तक्षतु, S तत्तक्षाते (for
 त्रासयेतां) B4 D1 2 शरैस्तीक्ष्णै —^d) D1 कृतिप्र'

26 Da1 missing —^a) G2 राजन् (for राजा)
 —^b) D2 अन्व' (for अभ्य') D1 शरैः सनतपर्वभि',
 S (except M2) मद्राजमयोधयत् — After 26^{ab},
 D1 ins

137* शल्यमभ्यर्दयामास महाबलपराक्रमम् ।

—^e) B D (except D2 8 e, Da1 missing) G1-3
 M मद्रपतिश्च (for मद्राधिपश्च) S (except M1 8)
 चापि (for चाप) —^d) D2 M1 8 ध्वज, T1 G
 M2 4 6 धनुश्च; T2 धनु (for द्विधा) B Da2 Dn

अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २७
 ततो मद्रेश्वर राजा शरैः सनतपर्वभिः ।
 छादयामास संकुद्धस्तिष्ठ तिष्ठति चात्रवीत् ॥ २८
 धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत ।
 तस्य द्रोणः सुसंकुद्धः परामुकरणं दृष्टम् ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे यतमानस्य कार्मुकम् ॥ २९
 शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ।
 प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ ३०
 अथान्यद्बलपुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ।
 द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ।

D1 5 7 8 पश्यत, M2 मारिप (for मारिप)

27 Da1 missing —^a) K2 तदपेत्य, D2 तमा
 पश्यद्, T2 तमपास्य —^e) Da2 Dn D1 5 7 8 आदत्त
 (for आदाय) —^d) K1 'वर्तिन

28 Da1 missing —^a) G2 'श्वरो —^b)
 = 41^d, 62^d K2 शर' (for शरैः) T2 च (for स)
 —^e) Da2 Ds दार' (for छाद') K2 सकुद्ध
 — Ko-2 Ds om (hapl) 28^d-29^e —^d) = 32^d

29 Da1 missing Ko-2 Ds om 29^{ab} (cf v 1
 28) —^a) D1 राजन् (for द्रोणम्) — T2 om
 29^{bc} —^b) S (T2 om) अभ्यधावत D1 द्रोणमभ्य
 द्रवद्रणे —^e) Ś1 D2 M2 स स, K2 स्वय, K2
 D1 तु स (for सुस) —^d) K1 'करणे, D1 T1
 G2 4 'हरण, D2 पराशुकरण, M2 परा' सक', Co d v
 पराशुकरण (as in text) The sequence of pādas
 in Ds is 29^e, 30^d, 31^a, 30^b, 30^c, 31^b. —^e) Ś1
 K (except K2) B Da2 Dn D1-8 8 धनुश्च, D1
 द्विधा, D2 सद्यश्च (for त्रिधा) — Ds om 29^c-30^a
 —^f) K2 पांचाल्यस्य तु, T1 G M2 यतमानश्च (G2 'नं
 च) Ś1 Ko 1 3 4 D2 6 संयुगे, K2 धन्विन' (for
 कार्मुकम्) B Da2 Dn D1 5 7 पांचाल्यस्य महात्मन'.

30 Da1 missing Ds om 30^a (cf v 1 29)
 —^a) M2 गच्छन् (for शरं) — For sequence in Ds,
 cf v 1 29

31 Da1 missing For sequence in Ds, cf v 1
 29 —^a) M2 तथान्यद् K1 आधाय —^b) M1-3 8
 सायकाना (for 'काश्च) —^e) G M2 5 द्रोणे —^d)

तावन्योन्यं सुसंकुद्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३१
 सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि ।
 प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाव्रवीत् ॥ ३२
 तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्विमेद रणे भुजम् ।
 सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जवुदेशे समाहनत् ॥ ३३
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।
 दृश्योः समरे तूर्णं वृत्रवासयोरिव ॥ ३४
 बाह्यीकं तु रणे क्रुद्धं क्रुद्धरूपो विशां पते ।

अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३५
 बाह्यीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुमर्मर्षणम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्हत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३६
 चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्यीकं नवभिः शरैः ।
 विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३७
 तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः ।
 समीयतुः सुसंकुद्धावज्जारकबुधाविव ॥ ३८
 राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः ।

C 6 1711
B 6 45 42
K 6 45 42

S प्रेययामास सयुगे — ^a) Da2 Dn1 D4 : 7 सुसरव्यौ,
 Ds 'क्रुद्धो', T2 'क्रुद्ध', M1-3 s भृश क्रुद्धौ M4 ताव-
 न्योन्यस्य संक्रुद्धौ — ^a) Da2 Ds स भृश, D1 तु भृश,
 T1 सुभृश (for सुभृश) Da2 Ds व्रण, Ds T1 G3 s
 M व्रणान्, T2 G2 रणान्, G1 रणात् (for रणम्)

32 Da1 missing — ^a) Ś1 K2 s s D2 s s सोम
 दत्ति (K2 D2 'दत्त', Ds 'दत्ति') D1 तथा (for
 रणे) K2 शख (for शङ्खो) T1 G4 M मागध
 सौमदत्ति तु (T1 G4 च), T2 मागध सोमदत्तिस्तु,
 G1-3 मागध (G1 'धि') सोमदत्ति तु — K2 om
 (hapl) 32^b-33^c — ^b) B3 वेगेन महता वृत्, D1
 सहसाम्यद्रवद्युधि — ^c) B1 Dn D1 s 7 s S अभ्यु
 (for प्रत्यु) — ^d) = 28^d

33 Da1 missing K2 om 33^{ab} (cf v l 32)
 — ^a) Ko 1 तस्यैव, Ks D2 s s तस्यैव (for तस्य वै)
 Ko s दक्षिणे Ds वीर, Cc वीर (as in text) S
 दक्षिण सो (M सौ) मदत्तेस्तु — ^b) Ś1 निर्भिद्य च (for
 निर्विमेद) B2 s शरैर् (for रणे) — ^c) Ś1 Ks
 Dn2 D2 s T2 G1-3 सोमदत्ति (D2 'दत्त', Ds 'दत्ति')
 च, K1 सौमदत्ति B1 s Da2 Dn D1 s 7 s तत
 शख, T G4 M सहदेवं, G1-3 तु रभस (for तथा
 शङ्ख) — ^d) K2 जानु, Ca d जवु (as in text)
 K2 समाहरत्, Ks समाहत् D1 जानुदेशे ह्यताडयत्,
 Ds जवुदेशे महाहनत्, S जवुदेशेपुणार्पयत् (T2 'शेर्प-
 यत्तदा')

34 Da1 missing — 34^{ab} = (var) 76^{ab}
 — ^a) K2 s s D2 s G2 तयोस्तदम् — ^c) Ks पूर्व,
 Da2 Ds हतु (for तूर्ण) — ^d) D1 यथा (for इव)
 B Da2 Dn D1 s 7 s देवदानवयोरिव

35 Da1 missing — ^a) Ś1 K2 s s D2 सोमदत्ति

(D2 'त्त'), Ko 1 D1 s s सौमदत्ति (K1 'दत्ति'),
 B1 s s बाह्यीकस्तु Da2 Dn2 D4 s 7 s क्रुद्ध — S
 om 35^{bc} — ^b) K2 क्रूररूपो, B Da2 Dn D1 s 7
 क्रुद्धरूप, D1 मृत्युरूप, Ds क्रोधरूप — ^d) S धृष्ट
 केतु समभ्ययात्

36 Da1 missing — ^a) Ś1 Ko-2 s D2 बाह्यिक,
 Ds बाह्यिकि Ks Dn1 Ds T2 M4 रणे राजन्, T1 G
 महाराज (for ततो राजन्) — Ds om 36^b-37^c — ^b)
 K1 तुमर्मर्षिण, K2 Dn1 D1 M1 s s तुमर्मर्षण, T2
 तुमर्मर्षण — ^c) T G M4 s दशभिर् (for बहुभिर्)
 Ks D2 आनर्ह, G1 आनर्हत् — ^d) Ś1 Ko-2 अयोध-
 (Ś1 'यो न)दन्, Ks s D2 अधोनदत्, D1 S ननाद च
 (T2 च नादयत्)

37 Da1 missing Ds om 37^a (cf v l 36)
 — ^a) Ko 1 चेदिराजा च, T G M4 धृष्टकेतु सु (T2
 'तुस्तु) Ś1 Ko 1 s D2 s संक्रुद्ध M1-3 s धृष्टकेतु सु-
 सरव्यो — ^b) Ś1 Ko s D2 s 7 M3 बाह्यिक, K1
 वह्निक — ^c) Da2 हतु (for तूर्ण) Ds विव्याध तूर्ण
 समरे (by transp) — ^d) = 60^d Gs मत्त (for
 मत्तो) Da2 D1 s G2 s मत्त (for मत्तम्) Ds द्विप

38 Da1 missing — ^a) Da2 Ds क्रूरौ, T1 G
 हतौ, T2 M हतौ (for क्रुद्धौ) — ^b) Ko 1 s (both
 times) s B2 Da2 D1-3 s s M4 नदतौ च, Ds नद-
 तश्च, T G चेतुश्च Ś1 K (Ks both times)
 D2 s s पुन पुन (for मुहुर्मुहुः) — ^c) D1 तु (for
 सु) Ś1 Ko 1 समे (Ko 'मी)यतु सुसरव्यौ, Ds सु
 समीपा सुसंकुद्धौ — After 38^a, Ks repeats 38^{bc}

39 Da1 missing — ^a) Ś1 Ko-2 राक्षस, Ks
 अलवुस (hypermetrio) (for राक्षस) K2 रौद्र, M1-3 s

अलम्बुसं प्रत्युदियाद्भलं शक्र इवाहवे ॥ ३९
घटोत्कचस्तु संकुद्धो राक्षसं तं महावलम् ।
नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४०
अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनिं महावलम् ।
बहुधा वारयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४१
व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ।
यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महावलौ ॥ ४२
शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्यौ बली ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिजमवस्थितम् ॥ ४३

घोरं (for क्रूरं) — ^b) Ś1 Ko 1 s D1 s 6 T2 M
रौद्रं, Ds घोरं (for क्रूरं) K1 गदोक्च (sic), D1
घटोत्कच — ^c) K1 अलवस, K2 4 B Dn2 Dn D2
4 s 7 s M2 अलवुप Ks प्रत्युद्ययौ, Ds T1 G2 4 M2 4
प्रत्युदीयाद् — ^d) Ś1 वहि, K1 s s D2 s T1 G1-s
M1 s-s बलि, Ds बली (for बल) Ds s शक्रम्, M2
शत्रावू (for शक्र) Ds इवासु च

40 Da1 missing Ms om (? hapl) 40^a-41^b
T2 om (? hapl) 40^{ab} — ^a) Ś1 K2-s D2 s 6 तत
क्रुद्धो, Ko 1 तत्र क्रुद्ध (Ko 'द्धो), Dn तु सक्रुद्ध,
S (T2 Ms om) ततस्तु (M2 तु त त्) — ^b) Ś1
राक्षसस्त, Ko 1 'स तु S (T2 Ms om) राक्षसेन्द्र
महाहवे — ^c) Ds नवभि, M1-s महद्भि (for
नवत्या) Ks D2 6 तूणं (for तीक्ष्णैर्) — ^d) Ś1
Ko 1 s s D1-s 6 वारया, T2 M1 4 अर्दया D2
भारत, T1 G वेनि (G1 s 'ग) त

41 Da1 missing Ms om 41^{ab} (of v 1 40)
— ^a) K2 4 B Da2 Dn D1 s 7 s 'बुपस्तु — ^b) Ks
भीमसेनिं, Ds भैमसेनी K1 s D2 6 महावल, M1-s
महाहवे — ^c) D1 सक्रुद्धो (for बहुधा) K4 B Da2
Dn D1 4 s 7 s Gs M2 दा (Ds धा) रया (for वारया)
— ^d) = 28^b, 62^d S सायकैर्नतपर्वभि

42 Da1 missing — ^a) Ks D2 6 विभ्रा, Ks
अभ्रा — ^b) K1 'विक्षितौ, Ks s Ds s 'वीक्षितौ
(for 'विक्षतौ) — Dn om 42^{cd} — ^c) Ś1 D1
दैवासुरे — ^d) Ks D2 6 G2 M4 बलि (Ks 'ली) शक्रौ
S महारयौ Ds बल शक्रो महाहवे

43 Da1 missing — ^b) Ś1 Ko 2 द्रौणिमभ्यु

नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा व्यकम्पयत् ।
शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४४
सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्वहुविधैर्मृधे ॥ ४५
भगदत्तं रणे शरं विराटो वाहिनीपतिः ।
अभ्ययाच्चरितो राजस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ४६
विराटो भगदत्तेन शरवर्पेण ताडितः ।
अभ्यवर्पत्सुसंकुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ४७
भगदत्तस्तत्तत्पूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ।

दियाद्, K1 'णिमभिद्रयाद्, Ks D1 s 6 'णिमभ्यद्रवद्,
Ds 'णिमप्युद्ययौ; S 'णिमभ्य (T2 'गिरभ्य, G1 s 'णि
संभ, M1 'णीमभ्य) दयद् Ks रण (for बली) — ^d)
Ś1 K4 s उपस्थित, Ds अमर्षण

44 Da1 missing K2 om (hapl) 44^b-45^a
— ^b) Ks-s B D2 s 6 G1 s M एकपयत्; Da2 Ds
[अ]भ्यकप T2 सुभृश विष्वकपयत् (sic) — ^c) D1
शिखण्डी तु

45 Da1 missing K2 om 45^a (cf v 1 44)
— ^a) Ko D1 6 S सुतीक्ष्णेन, Ds सुपातेन, Co
सुपीतेन (as in text) — ^b) Ko s D1 6 S पीतेन
(for तीक्ष्णेन). Ś1 K1 4 ह, Ks D2 तु (for च)
— ^c) B Da2 Dn D1 s 7 s जघ्नतुस्तौ (by transp)
Ś1 Ko 1 s 4 D2 s 6 ततो, B2 तथा, B3 सदा (for
तदा) S समाजघ्नतुस्तोन्य — ^d) D1 S नृप, B2
अपि (for मृधे) D1 शरैर्वहुभिराहवे

46 Da1 missing — ^{ab}) Ks भगदत्तो रणे शूरो
विराट वाहिनीपतिं — ^c) Da2 Dn D1 s 7 s अभ्यगाद्
Ko स्वरितं Ko 1 राजा — ^d) = 55^d, 68^d K1
तयोर्द्वंद्वमवर्तत, D1 तयोर्युद्धमभूत्तदा

47 Da1 missing — ^a) Ks T G M4 भगदत्त च
(T2 'तश्च), B Da2 Dn D1 4 s 7 s M1-s 5 भगदत्त
(Ds 'दत्त) तु — ^b) B Da2 Dn D1 4 s 7 s S भारत,
Ds पीडित (for ताडित) — ^c) T2 Ms 'वर्पन्
— ^d) S (except G2) यथाचल (for इवा) Ś1 K
D1-s 6 मेघो वृष्ट्येव पर्वत

48 Da1 missing — ^a) B1 2 Da2 Ds च त,
Bs 4 D1 7 स त; Dn2 तु त (for ततस्) B1 शूरं,

छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ४८
 बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।
 तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ४९
 गौतमं कैकेयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ।
 तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य वै ॥ ५०
 विरथावसियुद्धाय समीपतुरमर्षणौ ।
 तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५१
 द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ।

अभ्युद्ययौ संप्रहृष्टौ हृष्टरूपं परंतप ॥ ५२
 ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।
 ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ५३
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ।
 ईक्षितुप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ५४
 विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ।
 अभ्ययाज्जनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५५
 विकर्णः सुतसोमं तु विद्धा नाकम्पयच्छरैः ।

C 6 1727
B 6 45 59
K 6 45 59

Da2 D5 हंतु, T G M1 क्षिप्र, M1-3 ३ क्रुद्धो (for तूष्ण) —^b) Ko 1 4 B1-3 Da2 D5 पृथिवीपते, D2 ६ 'पति', S वाहिनी (T1 G1 वा मही)पति (for पृथिवीपतिम्) —^c) Da2 D. T2 दार' (for छाद') S नाराचैर् (for समरे) —^d) K1 M1 2 ३ मेघा, T2 मेघ Dn2 M4 सूर्य (for सूर्यम्) T2 ह्वोदित

49 Da1 missing —^a) Ko 2 B1-3 बृहत्क्षेत्र, B1 'क्षुद्र' B1 2 4 Da2 Dn D2-5 7 T1 G2 4 च (for तु) K1 समरे (for कैकेय) —^b) K1 रणी (for ययौ)

50 Da1 missing —^a) Ś1 K2 ३ D1 ३ ६ कैकेय (for कैकेय) K1 कैकेयो गौतम क्रुद्ध, B Dn D1 7 ३ गौतम च सुसक्रुद्ध (B1-3 'क्रुद्ध'), Da2 D5 'म च स कैकेय', D2 'म कैकेयनृप', S गौतम के (T2 G1 ३ M5 कै)कयश्चापि —^b) K1 'वृष्ट्याभ्यपूरयत्', K5 D1 'वृष्ट्याभ्यपूरयत्', D1 'वृष्ट्या ववर्षत', T2 G1 ३ 'वृष्ट्या हपूज (T2 'र')यत् —^c) D5 om 50^a-51^b —^c) B1 Da2 Dn D1 ३ 7 ३ ततोन्न्योन्य Ko हयान्हत्वा, T2 हि हत्वाश्चान् (for हयान्हत्वा) M तावन्योन्यस्य हत्वाश्चान् (M2 ३ 'त्वाश्च) —^d) G3 M5 धनुषि K1 च निकृत्य, D1 M1 विनिकृत्य, T2 विनिहृत्य D1 S च (for वै) Ś1 Ko-2 धनुषी चैव चिच्छिदे, K5 B Da2 Dn D1 ३ 7 ३ धनुषिच्छि (D5 'नु छि)त्वा च भारत

51 Da1 missing D5 om 51^a (cf v 1 50) —^a) Ś1 अरियुद्धाय, Ko 2 अपि युद्धाय (for असि') K5 विरथावसियुक्तौ च —^b) Ś1 K5 D2 ३ समेयतुर, T1 G सगच्छतुर K1 G2 M1 अमर्षणौ, D1 T2 अरिद्रमौ — 51^a = (var) 54^a —^c) K1 D1 तयो समभव' —^d) B Da2 Dn D1 ३ 7 ३ दुरासद; M1-3 ३ भयाव (M5 'प')ह (for सुदारुणम्)

52 Da1 missing Ko 1 D1 T2 om (hapl) 52^a-54^b —^a) M1 तयो Ś1 K5 Da2 D5 राजन् —^b) Ś1 सैन्धवेन्द्र, K1 ३ M1-3 सैन्धव च (for सैन्धव वै) —^c) Ś1 K5 4 Da2 D2 ३ ६ प्रत्युद्ययौ K1 B1 2 4 Dn2 D7 सुसरब्धौ, K5 हृष्टरूपो, B5 Da2 Dn1 D1 ३ ३ सुसरब्धौ (for संप्रहृष्टो) S (T2 om) अभ्ययात्समरे हृष्टो (T1 हृष्टो, M5 हृष्ट्यौ) —^d) K5 D2 हृष्ट (K5 'ष्ट')रूप K1 परतप, K5 B1 2 4 D5 G1 ३ 'तप' D5 हृष्टरूपतर तत

53 Da1 missing Ko 1 D1 T2 om 53 (cf v 1 52) —^a) G2 राजन् —^d) D5 समविध्यत, M1 प्रत्युद्ययत (for 'विध्यत)

54 Da1 missing Ko 1 D1 T2 om 54^a (cf v 1 52) — 54^a = (var) 51^a —^a) Ś1 K2 ३ तयोस्तद्वम' —^b) K5 B1 D5 दुरासदं (for सुदारुणम्) —^c) Ko-2 ईक्षितुप्रीतिजनक, K5 ३ D2 ३ ६ ईक्षकप्रीतिजनन (K5 D5 'क'), K1 B Da2 Dn D1 ३ 7 ३ ईक्षकप्री', D1 ईक्षता प्री', M1 प्रेक्षतां प्री' —^d) K1 शक्रागारक योरिव, S इसशार्दूलयोरिव

55 Da1 missing —^a) T2 विकर्णं तु Ko *ताभ्या च, K5 D2 ३ तत क्रुद्ध, K1 सुसक्रुद्ध, B5 D1 ततो राजन्, B1 सुतस्तुल्य, D5 तव सुत, T1 सुतस्तूर्ण, T2 सुत तुभ्य, G2 ३ ततस्तुभ्य (for सुतस्तुभ्य) Co oites तुभ्य (as in text) —^b) K5 भीमसेनं; K5 श्रुतसोमं, D1 श्रुतसेन, S युधामन्युं; Co सुतसोम (as in text) Da2 D5 महारथ (for 'बलम्) —^c) B1 Dn D1 7 ३ अभ्यगात् B1 यवनैर् —^d) = 46^d, 68^d Ko 1 तयोर्युद्धम्

56 Da1 missing —^a) Ko-2 B1 विकर्ण (B1 'र्ण') सुतसोमस्तु, D1 'र्ण' श्रुतसेन च, S 'र्णस्तु युधामन्यु

सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६
 सुशर्माणं नरव्याघ्रं चेकितानो महारथः ।
 अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ५७
 सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् ।
 महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५८
 चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ।
 प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ५९
 शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।

—^b) Ko-2 D1 8 बली (for शरैः) —^c) Ko-2
 सुतसोमं, D1 श्रुतसेनो, T G1-2 M2 5 युधामन्युर,
 G4 M1 2.4 युधामन्यु (for सुतसोमो) S1 Da2
 D1 2 5 विकर्णं तु, Ko 1 T2 M2 विकर्णश्च —^d) D8
 अत्यद्भुतं

57 Da1 missing —^a) K1 सुशर्माणं, K2 सु
 शर्माणं, B8 सुशर्माणं S1 Ko 1 D8 रथव्याघ्रं, K2 4
 B Dn D4 7 8 G1 M1-3 5 नरव्याघ्रश्च —^b) T G
 महाहवत् (T2 °ल) —^c) S अभ्यर्दयत् K4 B1-3 सु-
 संहृष्टं, Da2 D5 सुसरब्धं S1 Ko 1 8 5 D1-3 8 अभ्य
 (S1 °भ्या) द्रवत् संहृष्टं (D1 °कुद्ध) —^d) = 6
 19 25^d K1 पाण्डवार्थं

58 Da1 missing —^a) K8 D2 8 च, K5 सु-
 (for तु) S1 K1 2 महाराज —^b) Ko-2 महाबलः;
 B8 महारथं (for °रथम्) —^c) T2 चालं (for
 शरं) — D8 om (? hapl) 58^d-59^e —^d) D1
 छादं (for वारं)

59 Da1 missing D8 om 59^{abc} (cf v 1 58)
 —^a) K4 S संकुद्धं (G8 °ध्य), D8 सरथ —^b)
 K5 महामृधे (for °हवे) —^c) Ko 1 2 5 प्रच्छादय-
 तम्, D2 प्राच्छादयतम्, D6 प्रच्छादयत्तम् B Da2 Dn
 D1 4 5 7 ववर्ष शरवर्षेण, S शरैः सछादयामास —^d)
 K8 D2 8 8 महामेघा

60 Da1 missing —^a) = 62^a M4 शकुनिं
 Ko 1 D1 प्रतिविन्ध्यं च, K8 Dn1 प्रत्यविध्यं तु, D8 प्रति-
 व्यंघं तु, D8 G8 °विध्यं तु, M5 °विध्यत — G8 om
 (hapl) 60^b-62^a —^b) D1 प्रतिविन्ध्यमवस्थितं — D8
 om (? hapl) 60^b-62^b —^c) S1 अभ्यां, T2
 अभ्यवर्षत् Da2 राजेन्द्र —^d) = 37^d S1 मत्तो मत्त,
 K4 B मत्त सिंह, K5 मत्त सिंहम्, Da2 Dn D1 4 5 7

अभ्यद्रवत् राजेन्द्र मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ६०
 यौधिष्ठिरस्तु संकुद्धः सौवलं निशितैः शरैः ।
 व्यदारयत् संग्रामे मघवानिव दानवम् ॥ ६१
 शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे ।
 व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ६२
 सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ।
 श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत् संयुगे ॥ ६३
 सुदक्षिणस्तु समरे साहदेवि महारथम् ।

मत्त सिंह, D8 मत्त मत्त, T G2 4 M5 सिंहो मत्त, G1
 M1-3 सिंहो मत्तम् (for मत्तो मत्तम्) S1 B4 D8 इव द्विप-

61 Da1 missing D8 G8 om 61 (cf v 1 60)
 —^a) S1 K5 D8 G2 युधिष्ठिरस्, D1 4 7 G2 यौधिष्ठिरं
 Ko D5 तु संकुद्धं, K8 D5 तु सरब्धं, Da2 Dn2 D4 7
 T2 सुसंकुद्धं —^b) D2 सौवलं —^c) K1 विधारं;
 K8 D2 विदारयतं, D6 विदारयत्, G1 सदारं —^d)
 K8 B1 2 Dn D4 7 मघवा इव S1 Ko 4 दानवान्, S
 (G8 om) शयर

62 Da1 missing D4 8 om 62^{ab} (for D8, cf
 v 1 60) G8 om 62^a (cf v 1 60) —^a) = 60^a
 S1 Ko 1 शकुनिं S1 प्रतिविन्ध्यस्तु, Ko 2 °विध्यश्च,
 K1 °विदश्च, K8 प्रत्यविध्यं तु, D8 प्रतिव्यध्यत, M5
 °विध्यं तु —^b) K1 प्रतिविद्यतमाहवे, K8 D2 G1 °विध्य
 महाहवे, K4 B Da2 D5 7 पराक्रम्य पराक्रमी (cf 60^b);
 Dn D8 T1 G2 4 प्रति (T1 G2 4 °त्य) विध्यन्महाहवे,
 D1 °विध्यस्तु सौवलं, D8 प्रत्यविध्यतमाहवे — After
 62^{ab}, K1 repeats 59^e-62^b —^c) S1 व्यादां, K8
 D2 8 8 विदां, B2 8 Da2 Dn D4 5 7 अदां, D8
 आवां (for व्यदां) Da2 Dn1 D4 5 7 8 महाप्राज्ञः;
 D1 °राज, T1 °प्राज्ञ —^d) = 28^b, 41^d

63 Da1 missing D1 om (hapl) 63 —^a)
 Ko B1 2 Da2 D7 8 सुदक्षिणस्तु, T G1 2 4 °क्षिण च-
 G4 राजेन्द्र — Da2 D5 7 8 om (? hapl) 63^b-64^a
 —^b) = 65^b Ko-2 काम्बोजानां K8 Dn1 महारथं, D2
 महारथ, S (except M4) जनेश्वर — M4 om (hapl)
 63^e-65^b —^c) S1 Ko 5 श्रुतसेनं, K1 शतसेनं,
 K4 B8 S (M4 om) सुत (T1 G4 °त) सोमं (for श्रुत-
 कर्मा) S (except G1, M4 om) पराक्रान्तो —^d) S1
 अभ्याद्रं, D2 अभ्यधावत्, S (except G1, M4 om)
 अभ्यद्रवत् (G2 °वर्त) त

विद्धा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ६४
 श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्छदारयन्निव सर्वशः ॥ ६५
 इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुपममर्पणम् ।
 प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपतरं ततः ॥ ६६
 आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्हत्वा महारथः ।
 ननाद सुमहन्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ६७

श्रुतायुस्त्वथ संक्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
 निजधान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ६८
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ।
 ससेनं ससुतं वीरं संसज्जतुराहवे ॥ ६९
 तत्राद्भुतमपश्याम आवन्त्यानां पराक्रमम् ।
 यदयुध्यन्तिरा भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७०
 अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।

C 6 1742
B 6 45 74
K 6 45 74

64 Da1 missing M1 om 64, Da2 D. 7 s om 64^a (cf v 1 63) —^a) B2 4 Dn D4 राजेंद्र, D2 कावोज (for समरे) —^b) S1 K2 साहदेव, Ko 1 4 B4 D6 सहदेव, K3 D2 3 सहदेवि S1 K3 महारथ S (M1 om) मैमयेनि महानल —^c) K5 D1 6 नाकप यत्त वै, B1-3 नाकपयच्चैव (B3 'न), S (M1 om) 'यत्तरये

65 Da1 missing D1 om 65 M1 om 65^a (cf v 1 63) —^a) Ko 1 4 श्रुतसेनस्, K2 अतुसेनस्, K4 श्रुतसोमस्, B4 सुतसोमस् (for श्रुतकर्मा) K2 तथा क्रुद्ध, K5 सुमक्रुद्ध S (M1 om) सुतसोमस्तु सक्रुद्ध —^b) = 63^b K1 कावूजाना, K6 काभोजाना, S (except M2, M1 om) कावोज त (T1 G2 4 'ज तु) S (M1 om) नरा (T1 G4 जना) धिप (for महारथम्) —^c) K1 Dn1 D2 8 आनर्छं, G2 आनर्चद् —^d) S1 K2-5 D2 2 6 पर्वत, Ko-2 सर्वत, T1 G2-4 मेदिनी (for सर्वश)

66 Da1 missing —^a) D1 T1 G2 4 M1-3 5 इरावानपि — Ko-2 G2 om (hapl) 66^b-68^a —^b) D3 श्रुतायुधम्, Cc 'युपम् (as in text) K5 अरिंदम, G2 अधर्पयत् (for अमर्पणम्) —^c) Dn1 यत्तो, D5 यतो, T1 G1 2 4 यत्तो (for यत्तो) —^d) G1 युक्त् (for यत्त) K6 तदा (for तत) K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 यत्तरूप परतप (Da2 पर तप)

67 Da1 missing Ko-2 G2 om 67 (cf v 1 66) —^a) G2 4 M2 धातुनेस्, M1 अर्जुनेस् S1 S (G2 om.) तत्र (for तस्य) D1 transp तस्य and समरे —^c) K3 4 D2 3 सुमहा, B D4 बलवन्, Da2 Dn D6 7 8 बलवान्, D1 6 सुमहान् (for सुमहन्) Dn D4 7 8 राजन् (for नाद) T G1 2 4 M4 ननाद तत्कर्म रणे, M1-3 5 ननाद च रणे यत्तस् —^d) K3 5 D1 2 6 तत्सै (D1 त सै) न्या, K4 सैन्य तत् (by transp) K3 5 D1 2 6 प्रत्यपूरयन्, K4 B1 2 Da

Dn2 D4 5 'पूजयत् D3 तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्, S (G2 om) सर्व (M1-3 त तु) सैन्यान्यपूजयन् (T2 G2 'यत्), C1 सैन्यान्यस्य तु पूजयन्

68 Da1 missing Ko-2 G2 om 68^a (cf v 1 66) —^a) K3 D6 श्रुतायुश्चाथ, K5 श्रुतायुधोय, D1 श्रुतायुपस्तु, D2 T1 G1 2 4 M इरावानपि (D2 G1 'वानपि) (for श्रुतायुस्त्वथ) B Da2 Dn D4 5 7 8 श्रुतायुस्तु सुमक्रुद्ध, D3 'युधस्तत् क्रुद्ध, T2 इरावतमपि क्रुद्ध —^b) Ko-2 5 D2 6 फाल्गुनि S श्रुतायोस्तुरगा (T2 'युस्तु हया) न्रणे —^c) D1 गदाघातैस्, Cc गदाग्रेण (as in text) —^d) = 46^d, 55^d K2 तयोर् (for ततो)

69 Da1 missing —^a) Da2 Dn2 D5 विन्दानु विन्दा —^b) K5 Dn2 D3 6 8 कुती —^c) K3 D2 समेत, K4 B3 सुसैन्य, B1 2 सुसेन, B4 D4 7 8 सुपेण, S ससैन्य (for समेन) D1 विविधा ते महाराज —^d) S1 Ko समासजतु, K1 3 5 D2 6 समासजतु, K4 B3 समासज्जस्तु, B2 सुसज्जतु, Da2 Dn D6 7 समसज्जतु, D1 ततो युद्धमवर्तत (= 68^d), D3 समाजग्मतुराहवे, D5 स सज्जतु, S अयुध्येता परतपौ Cc cites ससज्जतु.

70 Da1 missing —^a) Dn D3 8 'पश्याम —^b) K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 तयोर्घोर, K5 ह्यावत्याना Cc cites तयो K3 D6 महारथ (for पराक्रमम्) D1 कुन्तिभोजस्य विक्रम —^c) S1 D6 यदयुध्यन्, K1 यदयुधि (sic), K2 B Da2 Dn D4 5 7 8 S अयुध्येता (M2 'ध्याना) K2 4 B Dn D4 6-8 T G1 2 4 M1 2.4 स्थिरौ, K3 D2 स्थिरी, Da2 D3 5 M2 6 स्थिरो, G3 स्थितौ (for स्थिरा) K5 यदयुद्ध स्थिरी कृत्वा (sic), D1 यदेकस्तु महाराज —^d) K1 सहत्या D1 द्वाभ्या स युयुधे तदा

71 Da1 missing —^a) Ko अनुवदिस्तु, K5 Da2 D5 अनुविदुस्तु D1 अथान्योन्य महाराज —^b) K5

कुन्तिभोजस्ततस्तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७१
 कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।
 स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवामवत् ॥ ७२
 कैकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्यञ्च मारिष ।
 ससैन्यास्ते ससैन्याश्च योधयामासुराहवे ॥ ७३
 वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटि रथसत्तमम् ।
 उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः ।
 उत्तरश्चापि तं धीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७४

Dn1 D6 T2 कुन्ती D3 अविध्यता (for अताडयत्)
 — K2 reads 71^{ad} twice — °) K5 D8 6 T2 कुन्ती
 B D8 7 T1 G M1 8-5 च त, Da2 Dn D1 5 8 T2
 M2 तु त (for ततस्) S क्षिप्र (for तूर्ण) D1 'भोजोय
 ततूर्ण — °) D8 'किरन्

72 Da1 missing — °) K8 D6 T2 कुन्ती D1
 'भोजस्तु त चापि, D4 7 8 'भोजस्ततश्चापि — °) K5
 Da2 D5 द्विदु, D1 हृदि (for विन्द) — °) Ś1 D1 तु
 (for च) T2 तत् (for त) K5 प्रतिजग्राह (for
 'विव्याध) — °) D1 नाराचैस्तु स्नातारे

73 Da1 missing — °) K2 8 5 B Da2 Dn2 D2
 4 5 8 कैकेया, D1 8 6 7 कैकया B2 सर्वे (for पञ्च)
 — °) K1.8 D2 गंधारान्, Da2 Dn1 गंधारा Ko-2
 भारत (for मारिष) — °) Ko 1 D8 सहसैन्या; K8
 D2 6 ससैन्याश्च, S ससैन्यास्तु (for ससैन्यास्ते) K1 स
 सैन्याश्च, D8 ससेनाश्च, T G1 2 4 M1 ससैन्यास्तु;
 M1-3 ससैन्या (M2 'न्या) स्तान् (for ससैन्याश्च) Ś1
 K5 ससैन्या सहसैन्याश्च, K4 ससैन्या सहयोधाश्च, B8
 Da2 D6 ससैन्या पाण्डवी सेना, Dn D1 7 8 ससैन्या
 सहसैन्यास्तु, D1 ससैन्या समरे ते वै — °) S योधयन्ति
 महारणे.

74 Da1 missing — °) M2 'बाहुस्तु D1 'बाहु-
 स्तव सुतो — °) K1 वैराट्, D8 वैराटी Ś1 D2 G8
 रथसुत्तम, D1 'समत (for 'सत्तमम्) — °) S उत्तर
 योधयस्तूर्ण — °) = 74^f Ś1 D8 च शितै, K1 निपतै,
 K8 Dn D1 7 8 नवभि, D2 च शितै, D8 च शनै (for
 निशितै) — S ins after 74^{ad} (M2, after 74)

138* उल्लूक तु शतानीक शरैर्वहुभिरावृणोत् ।

— T G M1 8-5 om (hapl) 74^e-75^b Ko 1 5 B1
 om (hapl) 74^f D8 reads 74^f twice — °)
 Ś1 तं धीरो, D8 त धीर — °) = 74^d D1 विव्याध

चेदिराद् समरे राजन्नुल्लूकं समभिद्रवत् ।
 उल्लूकश्चापि तं चाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७५
 तयोर्युद्धं समभवद्भोररूपं विशां पते ।
 दारयेतां सुसंकुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ७६
 एवं दृढसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
 पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुलम् ॥ ७७
 मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
 तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७८

नतपर्वभि

75 S om 75^{ab} (for T G M1 8-5, cf v l 74)
 — °) Ś1 ओल्लूक, K1 उल्लूक; Da1 D7 उल्लूक, D8
 उल्लूक K8 4 D2 8 6 समुपाद्रवत्, Da D1 5 समयो
 धयत् — After 75^{ab}, B1.2 4 Dn ins

139* तथैव शरवर्षेण उल्लूक समविध्यत ।

— °) D8 उल्लूक K4 वीरं (for चाणैर्) — °) K5
 नेमिवाहिभि, D1 मर्मभेदिभि, T1 G लोमवाहिभि,
 Ca लोमवाहिभि (as in text).

76 76^{ab} = (var) 34^{ab} — °) K8 नाना युद्ध;
 D1 2 6 M2 ततो युद्ध, C6 तयोर्द्व द्व D1 संवभूव (for
 समभवद्) — °) D8 दारयेता (for दार) K5 सुस-
 विद्धौ, B2 सुसरद्धौ, T G4 M1 8-5 रणे शस्त्रैर् (for
 सुसंकुद्धौ) K4 तौ दारयेतां सुसंकुद्धौ (hypermetric),
 Da2 D6 दारयेताश्च संक्रुद्धौ, D1 ततश्चतुस्तौ संक्रुद्धौ, G1-8
 कवे काम रणे शस्त्रैर् — °) K5 अपराजिते — After
 76, Ś1 Ko 1 8-5 D1-8 6 ins

140* तथैव चेदिराजोऽपि उल्लूक प्रत्यविध्यत ।

[Ś1 करमर्दो, Ko करकर्पो, K1.4 D8 करमर्पो (for
 चेदिराजो) D1 करमोपि महाराज (for the prior half)]

77 °) Ś1 एतद्, Ko 1 एते, S आसन् (for
 एव) Da2 द्व द्व (for द्व द्व) — °) G नर, M
 वर (for रथ) — °) Ś1 Ko 1 D8 प (Ko 1 पा)
 दातानां, K4 पागती, S पाडवाना (for पदातीना)
 — Da1 M5 om (hapl) 77^d-79^a — °) K5
 Dn D2 4 7 8 संकुले S (M5 om) तावकाना च
 सयुगे

78 Da1 M5 om 78 (cf v l 77) — °) D8
 (marg) आसीदद्भुतदर्शन; M2 आसीरसुरदर्शन Ca
 cites मधुरदर्शनम् (as in text) — K5 om (hapl)

गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ।
 अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम् ॥ ७९
 ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ।
 शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् ॥ ८०
 तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ।

प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुररणोपमम् ॥ ८१
 ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ।
 अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८२
 तत्र तत्रैव दृश्यन्ते रथवारणपत्तयः ।
 सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

संजय उवाच ।

राजञ्गतसहस्राणि तत्र तत्र तदा तदा ।

निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १
 न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।

C 6 1758
B 6 46 2
K 6 46 2

78^a-79^d — ^a) Ś1 Ks D1 ६ ३ T1 G M1 न प्रजायत,
 Ko न प्राजयत, D2 प्राजायत न; M1-s नाभिजायत

79 Da1 M. om 79^a (cf. v 1 77) — ^a) Ks
 D2 ३ ६ गज च (for गजेन) — ^b) Ś1 Ko 4 G2 रथी
 च रथिना, K1 रथे च रथिना, Da1 तेषा च रथिन
 — ^c) K2-4 B Dn2 D2 ३.६ समभिप्रायात्, Dn1 D1 7 ३
 समभिप्रेक्ष्य, T1 G2 ३ M1 ३ समरे प्रेक्ष्य, T2 G1 ३
 M2 ३ ३ समरे प्रेत्य D1 अश्वैरश्वश्च समरे — ^d) Da1
 पादातिश्च, D1 पदातिस्तु Ś1 D1 पदातिना, G2 'ना,
 M5 'न'

80 ^a) S एव (for ततो) — ^b) Ks D2 सकुल
 (for व्याकुल) D1 समदृश्यत S अ(T1 G2 ३ प्र, T2
 स) व्याकुलमजायत — ^c) S सकुले तत्र युध्यति (M युद्धे
 सिन्) — ^d) D2 समानाद्येतेतर, D6 'साद्य तत पर

81 ^a) T2 ततो (for तत्र) T1 G M ततो देवर्षि
 सिद्धा(G2 'सवा)श्च — Gs om (hapl) 81^b-82^c
 — ^b) Ks चारणाश्च Ś1 K1 समागत — ^c) K2 Da
 D1 2 ३-६ M1 प्रे(Da1 D2 प्र)क्षत, K5 प्रेक्षतस्,
 Dn प्रेक्ष्यत, D3 प्रेक्षतस् D1 स रण, T1 G2 ३ तत्र
 ते, T2 G1 M ते रणं (for तद्रण) — ^d) K2 देवा-
 सुरगणोपम, B Da Dn D1 ३-३ S (Gs om) 'सुरसम
 सुवि (D1 7 ३ युधि)

82 Gs om 82^{ab} (cf. v 1 81) B1 om 82^{ab}
 — ^b) Ko 1.३ ३ D2 रथिना M1 चैव (for चापि)

D1 रथानामयुतानि च, M1 ३ ३ तावकाना च मारिष
 — ^c) T1 G1 पौरुषेयाश्च — ^d) Ś1 M विपरीता, T1
 G 'रीतान् Cc d v 'रीत (as in text) Da1 सम
 ययु, D1 समागता'

83 ^a) K2 B प्रदृश्यन्ते, Da Ds 7 दृश्यन्ते, Dn
 D1 ३ प्रदृश्यत, Da महाराज (for [ए]व दृश्यन्ते) — ^b)
 Ks नर (for रथ) T2 'पक्षय — ^c) Ko 1 Gs रथ-
 व्याघ्रा, T1 M1 ३ ३ नरव्याघ्रा D1 सादिन पुरुषव्याघ्रा
 — ^d) D2 युद्धमाना, G2 M1 युध्यमानं

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ks B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध, Ks Ds
 प्रथमदिवसयुद्ध, Da Ds प्रथमाहयुद्ध, M1 प्रथमाहिक
 — Adhy name D1 G2 M1 द्वययुद्ध — Adhy no
 (figures, words or both) Da2 3, Dn2 M1 2
 43 (as in text), D1 Ms-3 44, Ds 45, T G
 42 — Śloka no Dn 86, Ds 87 — Aggre-
 gate sloka no Ks 1084

44

1 ^b) K1 B Da Dn D1 ३ ३ ३ पदातिना (for तदा
 तदा) Ds रथानां चापि मारिष (= 6 43 82^b)
 — ^c) D1 प्रवृत्तानि, D2 प्रयुध्यति, T1 G 'कानि, T2
 'द्यानि — ^d) D1 तत्र (for तत्ते)

2 ^a) Ko B1 पुत्र B1 राजन्, Cc d जज्ञे (as

न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीयं न च मातुलः ॥ २
 मातुलं न च स्वस्त्रीयो न सखायं सखा तथा ।
 आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३
 स्थानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतत्रथैः ।
 अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४
 रथेषाश्च रथेषाभिः कूचरा रथकूचरैः ।
 संहताः संहतैः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५
 न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः ।

प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य गजा गजैः ॥ ६
 बहुधादारयन्कुद्धा विषाणैरितरेतरम् ।
 सतोमरपताकैश्च वारणाः परवारणैः ॥ ७
 अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः ।
 दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८
 अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राद्भुशसमाहताः ।
 सुप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ९
 प्रभिन्नैरपि संसृक्ताः केचित्तत्र महागजाः ।

in text) —^b) K₁ B₈ 4 D₈ पिता वा (for न पिता)
 Ś₁ पौत्रम्, Dn₁ सुतम् (for पुत्रम्) —^d) Ś₁ Ko 1
 स्वस्त्रेय, K₂ सुस्त्रेय, D_n D_n D₄ 5 7 8 स्वस्त्रीयो, Cd
 स्वस्त्रीय (as in text) Ko 2 न तु, T₁ G च न (by
 transp) B Da Dn D₄ 5 7 8 G₁ मातुल

3 ^a) K₈ D₁-3 6 transp मातुल and न Ś₁ Ko 1
 स्वस्त्रेयो, K₂ सुस्त्रेयो B Da Dn D₄ 5 7 8 न मातुल
 श्व स्वस्त्रीयं, S स्वस्त्रीयो (M₁ 'य) मातुलं चापि —^b)
 S सखाय च (for न सखाय) K₅ सखा वहा (sup
 1st तदा), B₁-3 Dn D₆-8 T G₁ 2 4 M₄ सखा
 तदा, Da तथा सखा (by transp) K₂ न सुखायं
 सर्वास्त्रथा —^c) D₂ आदिष्टा, Cd अरिष्टा, Co v आविष्टा
 (as in text) D₁ 8 युध्यति, M₂ युज्यते —^d)
 Ś₁ कुरुवः पाण्डवै सह

4 ^a) K₁ G₈ स्थानेक Ś₁ नरव्याघ्र, Dn₁ D₁ 2
 व्याघ्र, D₈ T₁ G₂ 4 रथ (D₈ 'था) व्याघ्रा —^b)
 B₁-3 कैश्चिद् Ś₁ अभ्यपतद्, Ko 1 अभ्यपतन्, K₈ 5
 G₂ अभ्यपतद्, D₁ अभ्यपतन्, D₈ अभ्यपतद् Ś₁
 Ko-2 G₁ 8 रणे, K₅ रथे (for रथै) —^c) Ś₁ Ko
 असज्जंत, K₁ असजत, K₂ अभजत D₁ रथैरेव (for
 युगै) Cd oites युग —^d) Co युगेषु D₁ भरतोत्तम

5 ^a) Ś₁ K₈ D₂ 6 M₁ 8 रथेषाश्च, B₁-3 D₇ रथे
 शाश्च, D₈ रथेषा स्व, T₁ G₄ M₂ 5 रथेषां च (for
 रथेषाश्च) K₈ D₂ 6 रथेषाभिः, B D₇ M₈ रथेषाभिः
 Cd oites रथेषा D₈ om from पाभि up to पत्य in
 6^d —^b) K₅ D₆ कूचरास्त्वथ, T₁ G₄ रानथ (for
 'रा रथ) Co d oite कूचर (Co 'रा) —^c) B Da
 D₈ 4 7 8 संहतै संहता (by transp), Dn संगतै
 सहिता, D₁ शस्त्रै सपत्ता, D₆ हसता हसतै (by meta-
 thesis), T G सहता सहता, Co संहतै सहता Cd
 oites सहता —^d) = 15^d Ś₁ Ko-2 D₂ 6 जिघांसया

6 D₈ om up to पत्य in 6^d (cf v l 5) —^a)
 Ko 1 Dn₁ चलित D₁ तत्र, D₈ किंचित् —^b) Ś₁
 स निपत्य, T₁ G समुपेत्य, M₂ संनिपात्य, Co d 'पत्य
 (as in text) D₁ महारथै, D₈ रथाग्रथै —^c)
 K₈ अभिन्नास्, D₂ प्रपन्नास् (for प्रभिन्नाम्) Cd oites
 प्रभिन्ना D₁ च, T₂ G₁-3 M₁ 2 4 5 सु; M₈ स
 (for तु) Da महानागा —^d) B₁-3 Da Dn₂ D₄
 5 7 8 महा (for गजा)

7 D₈ om (hapl) 7^a-8^b —^a) S बहुधा वा
 (M₁ 8 5 'भिर्दा) रथामासुर —^c) K₄ B₁ 3 4 Dn
 सतोरण, K₈ ततो रण; M₁ 8 ततोमर (for सतोमर)
 Cd oites तोमरा K D₂ 6 S (except M₈) तु (for
 च) —^d) T₂ परस्व (for वारणा) B D (except
 D₂ 6, D₈ om) S चरवारणै (M₂ वारणै सह) Cal
 reads रणवारणै

8 Ś₁ D₈ om 8^{ab} (for D₈, cf. v l 7) —^a)
 K₅ S अभिप (T₁ G₄ 'ह)त्य, Dn अभिसृज्य, D₁ सनि
 पत्य —^b) Ko-2 4 B₈ Da Dn D₄ 5 7 8 महाज
 (D₅ 'ह)वै, K₅ महारथै, S महावलै —^c) D₈
 केचिच्, D₃ चैव (for तत्र)

9 ^a) Ś₁ Ko 1 8 स्वभिनी, K₂ 5 D₁ M₈-5 सु
 विनी, D₆ स्वविनी, D₈ अमानि, M₁ अभिगी Co
 oites अभिनीता, Cd अविनीता M₄ शिक्षद्भिस् D₂
 स्वभिनीताश्च शिक्षाभिः, D₈ स्वभिनीता स्वसिकाभिस्
 —^b) D₂ श्रोत्राकुश Ś₁ K₈ D₈ समाहिता, K₁
 समाहत, Dn₂ समाहित, S निपातनै (for समाहता)
 —^c) Ś₁ K₅ स्वप्रभिन्ना, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8
 Co अप्र (for सुप्र) —^d) Ś₁ K₈ 5 D₂ 6 सु
 मुखा, K₁ समुखाभिमुखा (sic), K₂ B₈ Da D₈ 7 8
 Co स (K₂ स)मुखाभिमुखा; K₄ D₁ सु (D₁ स)मुखा
 विमुख D₈ समुखाभिमुखा ययौ, S सु (G₈ स)मुखा

क्रौञ्चवन्निदं मुक्त्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥ १०
 सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ११
 विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ।
 प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवात्रवान् ॥ १२
 गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः ।
 ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३
 गदाभिर्मुसलैश्चैव भिण्डिपालैः सतोमरैः ।

आयसैः परिवैश्वैव निर्विशैर्विमलैः शितैः ॥ १४
 प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः ।
 व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५
 राजमानाश्च निर्विशः संसिक्ता नरशोणितैः ।
 प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ १६
 अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः ।
 संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ १७
 गदामुसलरुणानां भिन्नानां च वरासिभिः ।

C 5 1774
B 6 46 18
K 6 46 18

मुसमाययु

10 ^a) Ś1 संसिक्ता, K1 ससक्त, B Da Dn D4
 5 7 8 M4 सयुक्ता D3 6 प्रभिन्नैरभि (D5 'ति)ससक्ता,
 T1 G2 4 प्रभिन्नरथससक्ता, T2 अभिर्तरभिससक्ता, G1 8
 प्र (G3 अ)मिद्धा रयस, M3 5 'शैरभिसयुक्ता — ^b)
 S1 B2 Da2 Dn D4 5 7 8 S (except T2 G1 8) केचि
 दत्र K1 महाराज K4 तत्र केचिन्महारथै — ^c) T1 G
 भैरव (for क्रौञ्चवन्) K1 B1 मुक्ता, K4 D4 श्रुत्वा,
 B2-4 Dn D7 8 S कृत्वा, Da1 युक्ता (for मुक्त्वा)
 — ^d) K1 G2 प्राद्रवत्स्, K3 व्याद्रवत् K5 ततस्तदा,
 D1 सहस्रश

11 ^a) B1-3 Da Dn D8-5 7 8 च तथा (for नागाश्च)
 D1 S सम्यक्प्रणिहिता नागा (D1 'हिताश्चैव, M1-3 5
 'हिता राजन् — ^b) K4 (m as in text) व्यूढोरस्का
 प्रहारिण (= 13^b) — ^c) K1 D8 6 रिष्टि, K5 रिष्ट,
 D8 T1 G2-4 यष्टि Cd cites ऋष्टि Cc cites तोमरा
 — ^d) Ś1 D6 निर्वद्धा, Ko-2 निर्युद्धा, K8 G2 निर्वद्धा,
 K4 D1 निर्भिन्ना, K5 प्रभिन्ना, Da D5 विभिन्ना, Dn1
 D4 8 निरुद्धा, T2 G3 M3 निपिद्धा Ś1 वरवारणे, K8
 D2 6 परवारणा

12 ^a) Da1 निनिपेटुर् (hypermetric), D8 प्रणेटुर्
 D8 भिन्नकर्माणो, S छि (M2 छ)श्रव (G1 'म)माणो
 — ^c) K1 प्रद्रवत्, B1-3 Dn D4 7 8 S प्रधावति, Da
 D5 प्राधावत्, D1 प्रधा, D2 8 प्राद्रवतो D6 कश्चिन्,
 S सर्वा (for केचिन्) K5 प्राद्रवति दिश काचिन् — ^d)
 T1 G4 नुदतो

13 ^a) Ś1 राजान (for गजाना) Ś1 K (except
 K6) D 'रक्षाश्च — ^b) K1 'रस्का, G8 'रस्का — ^c)
 K1 ऋष्ट, K8 D2 रिष्टि, T G8 4 यष्टि, G2 ह्यु
 (for ऋष्टि) D1 रष्टिभिश्च तत् पाशैर् — ^d) K8
 Da Dn1 D1 2 4-8 Cc d परस्वधै

14 ^a) Ś1 Ko 1 मुसलैश्च, K2 8 Da D2 5 8 8
 मुसलैश्च — ^b) K8 5 D2 8 8 भिन्दिमलै, K4 B Da2
 Dn D4 5 G8 M5 Cc भिदिपालै, Cd भिण्डि (as in
 text) — ^c) B1 Da Dn D4 5 7 8 परिवैश्चापि, T
 G विमलैश्चैव Cc cites परिवै D1 परिवैश्चैव निर्विशैर्
 — ^d) Ko-2 विविधै (for विमलै) Ko 1 चित्ता, Da
 D5 सितै D1 विमलैश्च सुतेजितै

15 ^a) K1 Dn1 प्रगृहीतै, Da D5 प्रप्र (Da1 'गु)-
 हैश्च, Dn2 D4 7 8 सुगृहीतै D6 असंरब्धा, T1 G तु
 ससक्ता, T2 M तु संरब्धा — ^b) Ko-2 धावमानैस्,
 K4 B Da Dn D4 5 7 8 Cc द्रवमाणास् D1 हतस्तत्
 — ^c) Ko 1 व्यापृ (Ko 'प्य)च्छत्, K2 व्ययुध्यन्त,
 K8 D2 6 अदृश्यन्त, D1 व्यद्रवन्त — ^d) = 5^d K8
 D2 6 'जिघांसया

16 ^a) Ko-2 B1-3 Da D1 M4 5 आजमानाश्च, T
 G राजमानास्तु — ^b) Ko 2 Dn2 D6 T G ससक्ता,
 D1 सयुक्ता, D8 M सरक्ता K8 D2 रणशोणितै; T1
 G4 शोणितैस्तदा, G1 वारणेरितै — ^c) D8 प्रादृश्यत्
 च शूराणाम्

17 ^a) Ko-2 तेषां क्षिप्ताव, K4 अभिक्षिप्ताव, K5
 अवक्षिप्ताव, Da1 G2 अविक्षिप्ताव, T2 अवाक्षिप्ता च
 सूतानां, G2 अपक्षिप्ताव, M2 अवाक्षिप्ताव, Ga as
 in text Cd cites अविक्षिप्तानां and पृतधूताना (sic)
 — ^b) Ko आसीना, K5 खट्वानां, D1 आसीना K1 8
 Da1 D2 8 वरबाहुभि — K8 om (hapl.) 17^c-18^b
 — ^c) K5 D2-4 6 तुमुल, M1 2 विपुल — ^d) T2
 किल (for पर) K1 पतता परमर्मसुना, K5 पतता
 परमर्मसु

18 K8 om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^a) Ś1 Ko-2
 D2 6 ग (Ko ना)दामुसु (K1 'मसु, D2 6 'मुश)लभ-

दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः ॥ १८
 तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् ।
 शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९
 हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ।
 हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिदुद्रुवुः ॥ २०
 तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः ।
 आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१
 अश्वैरुग्रजैः केचिदापुत्य महतो रथान् ।

शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२
 बहूनपि हयारोहान्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
 रथी जघान संग्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ २३
 नगमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः ।
 पादैरेवावमृदन्त मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४
 पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ।
 प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः ॥ २५
 साश्वारोहान्ह्यान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः ।

ज्ञाना, Ks Bs 4 Da Ds 5 'मुप' (Ks Das Ds 'क्ष')-
 लरुणाना, D1 'मुसललम्पानां', Ds 'मुसललम्पणानां'
 — Ś1 om (hapl) 18^{ab} —^b) Ko-2 Ds (sup
 lin sec. m) मग्नानां च, D1 छिन्नानां च, D2 6 निकृ
 त्ताना, Ds S रुणाना च (for भिन्नाना च) —^a)
 M1 8 (mf lin) 'सूतानां', M2 'धूताना' —^d) B1 8
 Da Ds T2 मर्दिताना, Co मृदि (as in text) Ks
 च दतिना, Bs वरासिभि, D1 च वाजिभि (for च
 दन्तिभि)).

19 In Da1 the portion of the text from st 19
 up to 6 45 22^a is lost on missing fol —^a)
 Ś1 रवौ घोर', Ko-2 Da Ds T2 नरौघानां, T1 G M
 रथौघानां (G2 'णां') —^d) S1 प्रीतानाम्, Ca o d
 प्रेतानाम् (as in text) Ko-2 सर्वैत (for भारत)

20 Da1 missing (cf v l 19) —^a) Ks हयै
 रभि, D1 हयैरेव Ś1 Ko-2 5 D4 7 8 हता (K2 'या')-
 रोहैश्च —^a) B2 सिंहैर्, Cd हसैर् (as in text) D1
 अभिवृत्ता महाराज —^a) K4 अभिदुद्रुवे, B Da2 Dn
 D4 5 7 8 Co अभिविद्रुता, Ds ह्व द्रुद्रुवु, Cd अभि
 ह्वुद्रुवु (as in text) D1 व्यद्रवत सहस्रश

21 Da1 missing —^a) Ś1 ते (for तैर्) Da2
 विरक्ता, Ds वियुक्ता, Ds मुक्तानां Ko-2 महेष्वासैर्,
 D4 महाम्राज्ञ Co d oite प्रासा —^b) K2 'विभू
 षिणा', Ks 4 D1 2 6 G2 'विभूषिता' — 21^{ad} = 30^{ab}
 —^d) Ks D2 प्रपेतुर् D1 7 भुजगोत्तमा

22 Da1 missing M1 2 om 22-23 —^a)
 Ko-2 5 Bs D1 8 S (M1 2 om) उग्र', Ks D2 6
 अति', Dn Ds Co अग्र', Cd अग्र्य (as in text)
 Ko-2 वीरा (for केचिद्) —^b) Ś1 आघान्य; Ko-2
 आरुह्य, Ks D2 आसाद्य, Ks आसाश्च (for आण्ड्य)

Da2 Dn2 D1-2 5 7 8 G1-3 रथात् —^a) Ś1 Ko-2 5
 'स्यादधिरे, S (M1 2 om) 'सि चिच्छिदुर् —^d) Ks
 अश्वसादिना Ds रथीनामश्ववादिन

23 Da1 missing M1 2 om 23 (cf v l 22)
 —^b) K1 2 भल्लै, G2 फल्लै —^a) D1 रथा निजगु
 सप्राप्य —^d) D1 आगता (for आगतान्).

24 Da1 missing —^a) Ś1 Ds (before corr)
 न च मेघप्रतीकाशांश्च (Ds 'शाश्च'); Ks Bs Dn D4
 (before corr as in text) G1 नवमेघप्रतीकाशा (G2
 'शाश्च'), Ks घनमेघ', B2 न चामेघ', Da2 Ds
 नागमेघ', D1 महामेघ', Gs नवमेघप्रतीकाशाश्च —^b)
 Ko-2 आक्षिप्य, S (except T2) चोक्षिप्य (for चाक्षिप्य)
 Ś1 K (except Ks) D2 6 द्विपा (for गजा) — T1
 G4 om (i hapl) 24^a-27^b —^a) Ks 4 B4 D1 8 6 पा
 (D1 प)दैरेव विमृदन्ति, Ks पादैरेवावमृदन्ति, B1 3 स्वपादै
 रिव मृदन्ति (B2 'तो'), B2 Da2 Dn D4 5 7 8 स्वपादै
 रिवमृदन्ति (B2 D4 'तो', D1 8 'त'), S (T1 G4 om)
 ममृदु (T2 'पु')श्चरणैरेव —^d) D1 महा (for मत्ता)
 S (T1 G4 om) हयान्कनकभूषणान्

25 Da1 missing T1 G4 om 25 (cf. v l 24)
 K4 B1 2 Da2 Dn D4 5 7 8 om (hapl) 25^{ab} —^a)
 Ś1 पतमानेषु, Ks 5 Bs D2 8 6 S (T1 G4 om.)
 Ca d प्रति' (Gs प्रथ') (for पाट्य') D1 छिद्यमानेषु
 गात्रेषु —^b) Ko 2 सुवारुणा; K1 सुचारिणा (for
 च वारणा) —^a) K2 प्राशैर्, D4 (before corr) 8
 पाशैर् Ś1 B Da2 Dn D4 5 7 8 विमथिता (for वि
 निहता) —^d) Ks D2 6 निपेतु; Ds G1 विनेशु
 (for विनेदु)

26 Da1 missing T1 G4 om 26 (cf v l 24)
 —^a) Gs अश्वा' (for साश्वा') Ko-2 3 5 B Ds 3
 काश्चिद्, Ks D2 6 चापि (for केचिद्) — Gs om.

सहसा चिक्षिपुस्तत्र संकुले भैरवे सति ॥ २६
साश्वारोहान्विपाणायैरुत्क्षिप्य तुरगान्द्रिपाः ।
रथौघानवमृद्गन्तः सध्वजान्परिचक्रमुः ॥ २७
पुंस्त्वादभिमदत्वाच्च केचिदत्र महागजाः ।
साश्वारोहान्द्वयाज्जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ॥ २८
केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ।
विकर्णन्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः ॥ २९

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ।
नराश्वकायानिर्भिद्य लौहानि कवचानि च ॥ ३०
निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः ।
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते ॥ ३१
द्वीपिचर्मवन्दैश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि ।
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परात्रणे ॥ ३२
अभिपुतमभिकृद्धमेकपार्श्ववदारितम् ।

C 6 1789
B 6 46 33
K 6 46 33

(hapl) from दुन्मध्य up to केचि in 28^a —^b) G₁ पर' (for वर') —^c) K₅ सहसाश, C₀ सहसा (as in text) S₁ निक्षिपुस्, K₃ D₂ विक्षिपुस्, M₂ शिक्शिपुस् (for चिक्षिपुस्) —^d) S₁ Ko 1 भैरवे स (Ko स) कुले (by transp), D_n D₁ संकुले परमे.

27 Da₁ missing G₈ om 27 (cf. v l 26) T₁ G₄ om 27^{ab} (cf v l 24) —^a) K₀ साश्वा रोहा; K₅ अश्वारोहान् —^b) S₁ विक्रम्य, Ko-2 वि क्षिप्य (for उक्षिप्य) B D (except D₂ s, Da₁ missing) S (T₁ G₃ 4 om) गजा (for द्विपा) —^c) K₁ 3 D₈ अवमृद्गत, K₄ B Da₂ Dn D₁ 5 M₅ अभि (Da₂ D₅ 'पि) मृद्गत —^d) K₁ 3-5 D₂ 3 6 T G₁ 2 4 सध्वजा K₃-5 D₂ 6 परिवध्रमु; B Da₂ Dn D₁ 5 7 8 C₀ अभिचक्रमु

28 Da₁ missing G₈ om. up to केचि in 28^b (cf v l 26) —^a) S₁ पुस्त्वादभिमदत्तश्च, Ko 1 3 5 D₂ 6 'दभिम (Ko 1 'ग) तत्त्वाच्च, K₄ B Da₂ Dn D₁ 5 M₁-3 5 'दभिमदत्त्वाच्च, D₁ तोत्रे परिहृताश्चैव, T₁ G₁ 2 4 लघुत्वादभि (T₁ G₄ 'पि) मत्तत्त्वाच्च, Cd as in text —^b) K₃-5 B D (Da₁ missing) M₅ केचित्तत्र K₄ महारथा —^c) Dn₂ नृपाञ्, G₂ समा (for हयाञ्) —^d) S₁ च चरणैस्, D₁ सचरणास् — After 28, S₁ Ko-3 5 Da₂ D₂ 4-6 ins

141* अश्वारोहैश्च समरे हस्तिसादिभिरेव च ।

[S₁ Ko-2 नाश्वा]

On the other hand B₁ ins after 28, 142*

29 Da₁ missing K₁ B₁ om 29 N (K₁ B₁ om, Da₁ missing) Ca o d read 29 after 33 —^a) T₁ G M₂ उन्मृज्य, T₂ M₁ 8-5 उन्मृज्य, C₀ d आक्षिप्य (as in text) T₂ M₁ 8-5 ददेषु, T₁ G M₂ दतेषु (for करिण) —^b) S (except G₃) महारथान् (for रथान्करै) — D₁ om 29^{cd}

—^a) K₄ B₂ 4 Da₂ Dn D₂-5 7 8 S सपेतु (for समीयु) B₄ सर्वशो गजा, Ca o d सर्वशब्दगा (as in text) — K₄ B₂ 4 Da₂ Dn D₂-5 7 8 ins (of 25^{ab}) after 29 B₁, after 28 D₁, after 29^{ab}

142* प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेभ्यश्चि च वारणान् ।

[Da₂ D₅ पार्श्वेभ्यश्चि, D₈ पार्श्वेभ्यश्चि (for 'भ्यश्चि)]

On the other hand, S ins after 29

143* मुक्तास्तु रथिभिर्वाणा खमपुङ्खा सुतेजना ।

ते निपेतुरकुण्डामा नागेषु च हयेषु च ।

30 Da₁ missing D₈ T G M₁-4 om 30^{ab} — 30^{ab} = 21^{cd} —^a) K₃ 5 मुक्ता (for तीक्ष्णा) K₃ D₂ 6 विमुक्ता विमला, प्रासा C₀ cites आपुगा —^b) K₅ B D₁ निपेतुर (for सपेतुर) D₈ भुजगो त्तमा —^c) K₂ 3 D₂ नराश्व, Da₁ निराश्व, D₁ नागाश्च —^d) S₁ Ko-2 D₂-4 6 T G₁ 3 M₂ 4 लोहानि K₅ कवलानि

31 Da₁ missing —^a) K₃ शक्त्यो, Da₂ D₅ तीक्ष्णा, D₁ शोपा (for शक्त्यो) K₅ निपेतुर्विमला शक्तौ (sio) —^b) K₂ D₂ वरबाहुभिर् S₁ Ko-2 अर्दिता, K₃ D₂ ईडिता, K₅ अर्थिन, D₈ ईरिता —^c) D₈ (before corr) G₂ महोल्का K₁ G₂ घोरा, M₁ 3 तत्र (for घोरास्) K₄ महोल्काप्रतिमाकारास् —^d) M₁ 2 घोरास्तत्र, M₃ 4 तत्तस्तत्र (for तत्र तत्र)

32 Da₁ missing —^a) S₁ Cd द्वीपिचर्मविधानैश्च, Ko 1 'च (Ko 'च) मिपिधानैश्च, K₂ 'चर्मिपिधानैश्च, K₃ 5 D₂ 6 द्वीपि (K₅ 'पी) चर्मपिधानैश्च, K₄ द्वीपि चर्मपरीधानैर्; Dn 'चर्मवन्दैश्च, G₃ 'चर्मनवन्दैश्च, M₂ 'चर्मपनवन्दैश्च —^b) S₁ Ko-2 5 Ca v व्याघ्रचर्म मयैरपि, K₄ B Da₂ D₅ 'मच्छदैरपि, D₁ 'मवगुदितै; D₃ 3 S 'मशयैरपि —^c) Da₂ D₅ Ca विकोपैर्, T₂ घोरेश्च, C₀ d विकोशैर् (as in text) —^d) D₈

विदर्शयन्तः संपेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः ॥ ३३
 शक्तिभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः ।
 हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरंगमैः ॥ ३४
 रथनेमिनिक्ताश्च निक्ता निशितैः शरैः ।
 विक्रोशन्ति नरा राजंस्तत्र तत्र स्रवान्धवान् ॥ ३५
 पुत्रानन्ये पित्रानन्ये भ्रातृश्च सह चान्धवैः ।

मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ॥ ३६
 विकीर्णात्राः सुबहवो भयसक्त्याश्च भारत ।
 बाहुभिः सुभुजाच्छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ।
 क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृपिता जीवितेप्सवः ॥ ३७
 तृष्णापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते ।
 भूमौ निपतिताः संख्ये जलमेव ययाचिरे ॥ ३८

अभिजगमु' (for 'जगु') K₁ पराधनै (s₁₀), D₁ पर-
 स्पर, S पदातय' (for पराधने)

33 Da₁ missing —^a) Ś₁ K₈ D₁₋₈ ० अभिदु-
 तम्, Ko 'क्षुतम्', K₁ अभिग्रहम् (corrupt), K₈
 'क्षुतम्', Co अतिदुतम् (for 'क्षुतम्') D₁ अभिक्रुद्धा;
 Co अतिक्रुद्ध S दुत दुतमविक्रांतम्, Cv अतिविद्धमति
 क्रुद्धौ (s₁₀) —^b) Ko २ एकपार्श्ववधारितं, D₁ 'पार्श्व
 विदारिता', D₈ 'पार्श्वविदारितं', D₈ ३ 'पार्श्वविदा', T
 G₁ ३ ४ M₂ 'पार्श्व' (T₁ G₁ 'श्वैः'; G₁ 'श्वैः') तिरोहित, G₂
 M₁ ३-४ 'पार्श्व' (G₂ 'श्वैः') तिरोगत, Co as in text
 —^c) Ś₁ विमर्द', K₈ विमर्श', Cd विदर्श' (as in
 text) T₂ दर्शयत सुपेतुश्च —^d) K₂ 'परस्वधा',
 K₈ Da₂ D₂ ४-० 'परस्वधै' — After 33, N (K₁ B₁
 om, Da₁ missing) Ca o d read 29

34 Da₁ missing B₁ om (hapl) 34^a-35^b
 K₁ D₁ T G M₂ om (hapl) 34^a —^a) B₂ Dn
 D₁ ३ Co शकुभिर् (for शक्तिभिर्) K₈ D₂ ३ तादिता,
 K₄ वारिता (for दारिता) —^b) K₄ B Dn₁ D₈
 सभिन्नाश्च Some MSS परस्वधै — D₈ om (? hapl)
 34^a-35^b —^c) K₈ रथिभिर् (for हस्तिभिर्) K₈ ३
 D₂ ३ ३ मर्दिता (for मृदिता) S गात्रै' (for केचित्)
 —^d) B₈ क्षीणा', D₈ छिन्ना (for क्षुण्णा) B₈ Da₂
 Dn₂ D₁ ३ ३ केचित् (for चान्ये) D₁ तथा रथै' (for
 तुरंगमै) S क्षुण्णाश्च तुरंगैस्तथा

35 Da₁ missing B₁ D₈ om 35^a (of v 1 34)
 —^a) B₈ Da₂ Dn D₁ ३ ३ रथचक्रनिक्ता (Dn₁ D₈
 'कृता'श्च —^b) T₁ G₂ ४ द्वि (G₂ द्वि) पा सु, T₂
 M₂-३ कृताश्च, G₁ ३ द्विधा सु (for निक्ता) M₁ २
 च शितै' (for निशितै) Ś₁ Ko-४ B (B₁ om) Da₂
 Dn D₂-३ ३ ३ निक्ता (Dn₁ D₈ 'कृता'श्च परश्व (or 'स्व-
 धै', K₈ कृत्वाश्चान्यै परस्वधै', D₁ निक्ताश्च वरासिभि

—^c) K₄ B Da₂ Dn D₁ ४ ५ ७ ८ Co व्या (D₁ व्य)-
 क्रोशत (Co 'त), S विचुकुशुर (T₂ 'क्रुत्स्) B
 Da₂ Dn D₁ ५ ७ ८ महाराज, T₂ तदा राजन् —^d)
 Ś₁ सवांधवै, Ko-४ B₂ ४ D₂ स्ववाधवान्, T₁ G M
 [आ]स्मवाधवै, T₂ स वाधवा

36 Da₁ missing Ś₁ om 36^a —^b) M₄ मादृश्च
 Ko-२ बांधवान्, B Da₂ Dn D₁ ५ ७ ८ बंधुभि' D₁
 आदृनपि च बांधवान् —^c) K₁ २ मातुला Ko भगिने
 याश्च; K₈ भागिनेयाश्च —^d) D₈ मित्रान (sup lin
 'प्य) पि, T₂ पित्रनपि (for परानपि) D₈ परिशोचति
 संयुगे, M₁ २ अपरानपि च स्वय

37 Da₁ missing —^a) Ś₁ विकीर्णात', Ko १
 'र्णाता (Ko 'त्या), K₂ 'र्णावा T₁ G₁ ३ ४ सुबहुयो
 K₈ ३ D₂ ० विकीर्णागाश्च (K₈ 'स्तु) बहवो, D₈ विकृतागात्रा
 बहवो —^b) Ś₁ Ko भयसक्ताश्च, K₂ 'सध्याश्च, K₈
 D₂ ० 'संज्ञाश्च, K₈ 'ज्ञाश्च, D₁ 'सकथ्यश्च, D₈ भिन्न-
 सक्त्याश्च, D₈ भयभीताश्च, T₁ G₂ ४ भयसक्त्याश्च, Cd
 भयसक्त्याश्च (as in text) G₄ मारिष (for भारत)
 —^c) D₂ ३ बहुभि Ś₁ स्वभुजाच्छिन्नै', K₈ D₂ ० सा
 (D₈ स्वा) युधैश्छिन्नै', K₄ ३ B Da₂ Dn D₁ ५ ७ ८
 चापरे छि (B₂ Dn₂ D₈ 'रैश्छि) न्नै (K₈ 'ज्ञा'), T₁
 G₂ ४ M₁ ४ सुभुजाछिन्ना, T₂ सभुजाछिन्नै', G₈ सुबहु
 शाछिन्नै (s₁₀), M₂ ३ ५ सुभुजाछिन्ना D₁ बहवश्च भुजै-
 छिन्ना —^d) D₈ पार्श्वविव, D₈ पार्श्वै चैव, D₈
 पार्श्वेषु प्र K₈ विदारितै —^e) K₈ 'दृश्यते —^f)
 Da₂ Dn₁ D₁ ५ ७ ८ सुभृश, T₁ G₄ समरे, T₂ G₁-३
 M₁ २ सुहृदो (for तृपिता)

38 Da₁ missing —^a) Ś₁ G₈ तृष्णा', K₄ B
 Da₂ Dn D₁ ५ ७ ८ T₁ M₈ ४ तृपा D₁ भृत्यै परिवृता
 केचिद्, G₂ तृष्णापरिहृता केचिद् —^b) D₁ दत्त्वा सार्द्र
 (for अल्पसत्त्वा) —^c) K₈ G₁ ३ सर्वै, G₂ ४ सधे
 (for सख्ये) —^d) K₈ जयमेव B D (except D₂
 ३ ०, Da₁ missing) S मृगयाचकिरे जल

रुधिरौघपरिक्रिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ।
 व्यनिन्दन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥ ३९
 अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् ।
 नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिप ।
 तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र परस्परम् ॥ ४०
 निर्दश्य दगनैश्चापि क्रोधात्स्वदशनच्छदान् ।
 भृकुटीकुटिलैर्वकैः प्रेक्षन्ते च परस्परम् ॥ ४१
 अपरे क्लिश्यमानास्तु व्रणार्ताः शरपीडिताः ।

निष्कृजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ ४२
 अन्ये तु विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ।
 प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः ।
 अशोभन्त महाराज पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ४३
 संवभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ।
 वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४४
 अहनत्तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
 स्वस्त्रीयो मातुलं चापि स्वस्त्रीयं चापि मातुलः ॥ ४५

C 6 1603
B 6 46 47
K 6 46 46

39 Da1 missing B1 om (? hapl.) 39^a-40^d
 —^a) D3 रुधिरौघ (sup lin sec m रक्त) परि, T2
 रुधिरैश्च परि —^b) K5 क्रदमानाश्च, D3 दृश्यमानाश्च,
 D3 क्लिश्यमानाश्च D1 S (except T2) सयुगे (for
 भारत) —^c) K0 व्यनिदन्, K1 T2 M3 विनिदन्,
 K3 D3 व्यन (D2 'न' दन्, D3 विनद (for व्यनिन्दन्)
 —^d) K5 T1 G3 4 M3 पुत्राश्च K5 S (except M4)
 संगता, B2 3 भारत (for संगतान्) D1 तव पुत्र
 विशा पते

40 Da1 missing B1 om 40^{abed} (cf v 1 39)
 —^b) K5 हन्यमाना (for कृत) K4 परस्परवधैषिण
 —^c) K0-2 D3 om (hapl.) 40^{abed} —^c) G2 M1
 न च (for नैव) K3 B2 D2 6 प्रमुचति D1 नैव
 शस्त्राणि समुचुर, T G1 3 4 M2 न च शस्त्र प्रमुचति,
 M3-5 न च शस्त्राणि मुचति —^d) D3 नैवा, S न चा
 (M3 च) (for नैव) B2 D3 भारत (for मारिप)
 — K3 D2 6 om 40^c-41^d —^e) Dn2 सु (for च)
 K5 तर्जयतश्च संहृष्टास्, D1 अतर्जयश्च संहृष्टास् —^f) B
 Da2 Dn D3 5 7 8 विशा पते (for परस्परम्)

41 Da1 missing K3 D2 6 om 41 (cf v 1
 40) —^a) S1 Ko-2 5 अदशन (K3 'द'), B4 आ
 दश्य, D3 विदशन, D3 निर्दशन, G1 3 निदश्य, G2
 विदश्य, M1 3-5 सदश्य (for निर्दश्य) B2 दर्शनैश्चापि
 —^b) K1 G2 क्रोधात्सुदशन, K4 B Dn त्व (B1
 'त्सु) रदनच्छद, Da2 D3 5 7 8 'स्व (D4 7 'सु) दशन
 च्छद, D1 दृष्टिक्रोधान्विता परे, T2 क्रोधाच्च दशनच्छदान्,
 M2 'त्स्वरदनच्छदान् Co d cite दशनच्छद —^c) S1
 K2 Da2 Dn D3 4 7 8 T G1 3 4 M भृकुटीकुटिलै, K1
 भृकुटे कुटिलै; Da2 D5 भृकुटी कुटिलै, D1 भृकुटीकुटिलै
 Co cites भृकुटी —^d) S1 Ko-2 4 B2 4 G2 प्रेक्षति,
 D3 प्रेक्षयतश्च, D3 प्रेक्षतो K5 D1 T2 M स्, D4 8
 [S]पि (for च) — After 41, S ins

144* तर्जयित्वा सुसहृष्टा यावत्प्राणस्य धारणम् ।

[T1 G4 तु, G3 M1 3 4 च (for सु)]

42 Da1 missing K3 D2 6 read 42^{ab} after 43^{ad}
 —^a) K3 D1 3 6 च (for तु) —^b) T G1 3 4
 प्राणार्ता, M1 4 शरार्ता (for व्रणार्ता) Ko-2 B Da2
 Dn D3 5 7 8 शरार्ता व्र (Ko 2) णपीडिता — K3 D2 6
 om 42^{ad} —^c) S1 निष्कृजा, Ko-2 निष्कु (K2
 'ष्कृ) टा, K3 Da2 D3 7 निष्कृजा, B3 निष्कृजा, D1
 निष्पदा, D1 निष्कुजा, D3 निष्कुजा, T G निष्क्रिया,
 Cd निष्पदा, Cc निष्कृजा (as in text) B1 सम-
 वर्तत; D3 'दृश्यत —^d) S1 Ko-2 दृसत्त्वा, K5
 दृष्टत्वा

43 Da1 missing —^a) K4 B4 Dn D3 4 7 8 च
 (for तु) D3 अपरे क्षत्रिया शूरा —^b) K5 रथ
 मध्यस्य, G1 3 रथमारुह्य —^c) K5 प्रार्थयाना, D4
 प्रार्थयतो, Co (by corr) प्रार्थयता D1 प्रार्थयमानैर्निपा-
 त्यते, D3 पार्थयाना निसक्षुजा —^d) S1 Ko-3 6 D2 6
 क्षुण्णाश्च, D3 सक्षुजा, G3 संक्षुण्णै K4 T1 G2-4 पर
 (for वर) D1 क्षुण्णास्तुरगवारणै — After 43^{ad},
 K3 D2 6 read 42^{ab} —^e) K3 D2 6 शोभमाना, K5
 अशोक तु (for अशोभन्त) —^f) S1 फलिता, K4 B
 Dn D3 4 7 8 T1 सपुष्पा (for पुष्पिता)

44 Da1 missing —^a) K1 2 सवभूवुरनीकेषु, K3
 D2 प्रवभूवुरनी; D1 भृकुट्यस्तत्र तत्रैव, S भृकुट्यश्चाप्यनी
 केषु —^b) S1 D2 6 G3 M1 3 भैरवस्वरा, K5 D3
 'स्वान्, T1 G2 4 'स्वन D1 तत्रासन्नधुरस्वना —^c)
 K1 3 D3 महाभीमी, S तथा (G3 'दा) भीमे (for
 महाभीमे)

45 Da1 missing —^a) S1 B3 D3 अहनच्च, Ko-4
 D2 6 'नद्धि, B4 अहन्य तु, D1 3 8 निजघान (for

सखायं च सखा राजन्संवन्धी बान्धवं तथा ।
 एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ४६
 वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाहवे ।
 भीष्ममासाद्य पार्थोनां वाहिनी समकम्पत ॥ ४७

केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ ।
 राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ।
 वभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

संजय उवाच ।

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।

वर्तमाने महारौद्रे महावीरवरक्षये ॥ १

दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः ।

अहनत्तु) Ks अहनद्विपिनोपुत्र (s10), B1 अहन् रुषिताः
 पुत्र (s10) —^b) B1 पुत्राश्च Da2 Ds तथा (for
 रणे) M1 2 पुत्र पितरमेव वा —^c) Ś1 Ko स्वस्त्रेयो,
 K1 स्वस्यो, K2 स्वाश्रीयो, D1 शस्त्रियो. M2 मातुला
 श्चापि, Ms 5 'ल चैव —^d) Ś1 Ko-2 स्वस्त्रेय, D1
 शस्त्रीय, G2 स्वस्त्रीयाश्च K4 चापि मातुल, D1 मातुल-
 स्तथा, T1 G2 अपि मातुल Da2 Ds मातुलश्चापि
 स्वस्त्रिय

46 Da1 missing —^a) B D (except D2 6,
 Da1 missing) S सखा सखाय च तथा. —^b) B1 2 4
 Da2 Dn Ds 7 8 M2 बाधवास (for बान्धव).
 —^{cd}) Ds चीरा (for तत्र) B Da2 Dn Ds 7 8
 S एवमेव (T1 G 'व, Ms. 5 'षा) क्षयो वृत्त कुरुणां
 पाण्डवै सह.

47 Da1 missing —^a) Ks रणे, D1 ततस्,
 Ds T G M2-5 तथा, M1 तदा (for भये) —^b)
 Ko-2 निर्मर्यादे Ś1 Ko-3 5 D2 6 विशा पते, Dn
 Ds 7 8 महाभये, Ds भयानके (for महाहवे) —^d)
 K1 B1 समकम्पत, Ds (sup lin as in text) सह
 कपत

48 Da1 missing Dn1 om 48^{abcd} —^a) Ś1
 Ko-3 5 D2 8 8 Cd पञ्चशीर्षेण; T G M2 Cd 'तालेन
 —^b) Ś1 पञ्चतालेन भारत, D1 तालेन भरतोत्तम —^c)
 Ks महाबाहोर —^d) Ś1 महारथ, K1 'रथ, Gs 'हवे
 Ks उथितेन विशा पते —^e) K2 उभौ, Cd वभौ

(as in text) S (except Gs) तथा (for तदा)
 —^f) Ks चद्र इव मरुद्गणा., S मेरुश्चन्द्रमसा यथा, Co
 as in text

Colophon Da1 missing — Sub-parvan
 Omitting sub-parvan name, K4 B1 mention only
 प्रथमदिनयुद्ध, Ks Ds प्रथमदिवसयुद्ध, Da2 Ds प्रथमेद्धि,
 M4 प्रथमाह्निक — Adhy name Da2 Ds G2 M1 2
 सकुलयुद्ध — Adhy no (figures, words or both)
 Da2 4, Dn2 M1 2 44 (as in text), D1 Ms-5
 45, Ds 46, T G 43 — Śloka no Dn 48,
 Ds 50

45

1 Da1 missing up to 22° (cf. v 1 6 44 19).
 —^a) K2 5 Da2 D2 5 8 G2 8 गतपूर्वाह्ण, D1 गत-
 पूर्वाह्ण, Ca o d v as in text —^b) Ks तस्मिन्महति
 K2 दारुण —^c) K4 5 B1 2 4 D (except D1 2;
 Da1 missing) M1 8 तथा (for महा) —^d) K2 4
 B1-3 Dn Ds 7 8 राजन्नरवर, B1 Da2 Ds राजन्वीरवर;
 M2 तथा वीरवर

2 Da1 missing (cf v 1 1) —^b) Ks विविं-
 शति, Ks विशा पते, Bs D2 8 विशा पति —^c)
 Ks M1 भीष्म ज(Ks जु) गु पुरासाद्य, D1 भीष्म तु गुरु
 माश्रित्य —^d) Ks D1 2 6 नोदिता (for चोदिता).

भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २
 एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ ।
 पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ३
 चेदिकाशिकरूपेषु पाञ्चालेषु च भारत ।
 भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ॥ ४
 शिरांसि च तदा भीष्मो बाहूश्चापि सहायुधान् ।
 निचकर्त महावेगैर्मल्लैः संततपर्वभिः ॥ ५

नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ ।
 केचिदार्तिस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ६
 अभिमन्युः सुसंकुदः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
 संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७
 जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ।
 अभ्यवर्षत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८
 स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहृत्य पत्रिणा ।

C 6 1816
B 6 47 9
K 6 47 9

3 Da1 missing — ^a) Ś1 गुप्त, K2 गम्य S
 एतैर्गुप्तो महंप्वासै — ^b) K4 B1 2 4 D2 भरतर्षभ, D1
 भरतोत्तम, S पावकोपमै — ^d) Ś1 विजगाम, K0-2
 स जगाम, K8 5 D2 6 विजगाह, K4 व्याजगाह, Da2
 D5 व्याजगार, D1 व्यजगाहे, D2 व्यगाहत K5 महा
 बल, G3 'रथा', M2 'रथ'

4 Da1 missing — ^a) K1 S करुणेषु — ^b)
 K1 4 B1 2 D4 पचालेषु, K2 Da2 Dn1 D5 पाचाल्येषु
 — ^d) Ś1 K1 G3 M5 चरत्केतुर, K4 B Da2 Dn2
 D4 7 M5 चलत्केतुर, Dn1 D1 8 8 चल (Da 'र') केतुर,
 D2 शरत्केतुर, D3 लशत्केतुर, G1 चनत्केतुर

5 Da1 missing K4 reads 5^{ab} twice — ^a)
 K5 [ख]पि (for च) Ś1 तथा (for तदा) K4 (first
 time) B1 2 4 Da2 Dn D1 3-7 8 स शिरांसि रणे वीरो
 (K4 B1 2 D1 3 'गेरीणा) — ^b) K8 D2 चैव (for
 चापि) Ś1 महायुध, K9 5 महायुधान् K4 (first
 time) B1 2 4 Da2 Dn D1 3-5 7 8 रथाश्च सयुग (D1
 सगज, D2 कनक) ध्वजान् — For 5^{ab}, S subst

145* धनूपि रथिना भीष्म मोक्षेधानि शिरांसि च ।
 बाहूनापि तथा चोरुश्रयाश्च विपुलध्वजान् ।

[(L 1) M2 सायकानि (for सोत्सेधानि) — (L 2)
 T1 G3 M2 चोरु (for चोरुन्)]
 — ^c) K5 B2 Dn D4 7 8 विचकर्त, G1 निश्चकर्त D5
 महावेगो — ^d) K1 बलै, T1 G शरै (for मल्लै)
 — After 5, S ins

146* पुंकेकेन तु मातङ्गा नाराचेन महामना ।
 ताडिता सहसा जग्मु पृथिवीं पर्वतोपमा ।

[(L 1) T1 G4 महात्मन — (L 2) G8 महता
 and पर्वतोपमा]

6 Da1 missing — ^a) K0 5 नृत्यतो, Co d नृत्यतो

(as in text) T1 G2 4 नृत्यस्त्वरितमार्गेषु, T2 नृत्यन्स
 मरमा, G1 8 नृत्यश्च रथमा, M नृत्यन्स रथमा — ^b)
 D1 भीष्मस्य भरतोत्तम, S भीष्मश्चरति नित्यश (T2 M
 पारिव) — After 6^{ab}, S ins

147* दुराधर्षस्तु शत्रूणा मनांसि समकम्पयत् ।
 हयाश्च सहयारोहान्पातयामास सायकै ।
 स रथेन महंप्वासो विचरन्बहुधा बली ।
 मण्डलानि च वीथीश्च गोमूत्राणि च भारत ।
 अन्याश्च सुबहून्मार्गान्स्थेन रथकोविद । [5]
 विसापयन्नायुसधान्यचरजाह्नवीसुत ।

[(L 1) G3 M1 4 5 समकम्पयन् — (L 2) T1 सगजा
 (for सहया) T2 M सयुगे (for सायकै) — (L 3)
 M1 व्यचरद्, M4 5 व्यचरन् (for विच) — (L 4) M
 मण्डलानि (for मण्डलानि च) T G2 4 वीथी (G2 'धी')
 श्व — (L 6) T3 विहरन्मृगसैन्येषु T1 G3 M2 व्यचरन्]
 — S om 6^{ab} — ^c) Da2 D1 8 5 शृशान् (for
 केचिद्) K4 'स्वन (for 'स्वर) — ^d) K4 D1
 मर्मसु, K5 मर्मभिस् (for मर्मणि) K8 D2 6 नागा
 मर्मनिपीडिता, Da2 D5 नागो मर्मणि ताडित

7 Da1 missing — ^a) K5 D1 8 S तत' क्रुद्ध',
 B1 सुसख्य, D2 तु सक्रुद्ध' (for सुस') — ^b) K5
 वशगैस्, Co d पिशङ्गैस् (as in text) — ^c) Ś1 सरक्त,
 K1 स युक्त, K2-4 Da2 D1-4 7 8 T1 G4 सुयुक्त, D5
 समुक्त, T2 सुमुक्त B2 युक्त रथ समाख्याय — ^d)
 K5 शीघ्र (for प्रायाद्)

8 Da1 missing — After 8^{ab}, G2 ins

148* अभ्यवर्षच्छल्यमुखान्नयान्सतालकेतुना ।

— ^c) K1 4 B1 8 4 Dn D4 7 8 G3 M2 5 अभ्यवर्षत
 D1 भीष्म स K5 अभ्यवर्षत भीष्म स — ^d) K0
 तैश्चैव, K1-3 तांश्चैव S जग (T2 M तांश्च) शल्यमुखा-
 न्नयान्

भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुचरैः सह ॥ ९
 कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिरायसैः ।
 विद्धा नवभिरानर्छच्छिताग्रैः प्रपितामहम् ॥ १०
 पूर्णायतविस्मृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
 ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदविभूषितम् ॥ ११
 दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना ।
 जहार सारथेः कायाच्छिरः संततपर्वणा ॥ १२
 धनुश्चिच्छेद भल्लेन कर्तस्वरविभूषितम् ।
 कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३

9 Da1 missing — ^a) Ko 1 D8 तालकेतुस् D1
 अभिमन्युस्तु तीक्ष्णेन, S स ता (Ms 5 का) लकेतुना कार्णि
 — ^b) K5 केतुना हतपत्रिणा, S समासाद्य महारथ (T2
 'रथान्) — ^c) K1 वीरास् — ^d) K4 चाक्षरयै,
 Dn D4 7 8 T2 M चानुरयै K8 D2 8 योषैश्चैवापरैस्त
 (K8 'रै' स) दा

10 Da1 missing — ^b) Ko-2 D1 8 S 'भिराशुगै
 — ^c) B Da2 Dn D4 5 7 8 भित्त्वा (for विद्धा) S1
 Ko-2 D8 आनर्छ (for आनर्छत्) — ^d) Dn D4
 शराग्रैः, D5 शताग्रैः; M2 छित्वाग्रैः

11 Da1 missing — ^a) = 32^a S1 पूर्णायतं,
 Cd पूर्वायतं, Co as in text — ^b) Ko-2 विनिहितेन,
 Co प्रणिहितेन (as in text) — ^c) D2 4 7 चिच्छेद (for
 विव्याध) — ^d) S1 K1 'विभूषितान्, D8 8 'परिष्कृत

12 Da1 missing Ko om (hapl) 12^a-13^b
 — ^a) M2 दुर्भनस्य D1 च (for तु) K1 बलेन
 — K1 om (hapl.) 12^b-13^a — ^b) D8 T1 सर्वा
 भरण, T2 क्रुद्धो रमण — ^d) K2 D4 7 8 'पर्वशि',
 K5 'पर्वण' — After 12, S ins

149* विविंशतिस्त्रिभिर्वाणैः सर्वावरणभेदिभिः ।

[T1 G विविंशतेस्]

13 Da1 missing Ko om 13^{ab}, K1 om 13^a
 (of v l 12) — ^a) S1 बलेन, T2 M1 8 4 चैकेन,
 G2 फल्लेन (for भल्लेन) — ^b) = 44^b K5 सर्वावरण
 भेदिना (= 12^b), D1 जातरूपविभूषित, S भित्त्वा
 वक्षसि चानदत् (T2 मानद) Co otes कर्तस्वरेण
 — ^c) S (except T2) 'ग्रेस्तु (for 'ग्रेण) — ^d) K2
 तैश्च, S हयास् (for ताश्च) S तीक्ष्णज (G2 M 'र) वै,

जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः ।
 तस्य लाघवमुद्रीक्ष्य तुतुपुर्देवता अपि ॥ १४
 लब्धलक्ष्यतया कार्णोः सर्वे भीष्ममुखा रथाः ।
 सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनंजयम् ॥ १५
 तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ।
 दिशः पर्यपतच्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् ॥ १६
 तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः ।
 विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ १७
 ध्वजं चास्य त्रिभिर्मल्लैश्चिच्छेद परमौजसः ।

Cv 'मुखै (as in text) D1 8 सर्वाश्च निशितैः शरैः

14 Da1 missing — ^a) K4 S (except M5)
 समरे, Dn2 परम, D8 परम (for परम) — ^b)
 K1 2 D8 (before corr) G8 नृत्यतीव B8 महारणे,
 D1 महारथान् — ^c) S आलक्ष्य (M4 'साद्य) (for
 उद्रीक्ष्य) — ^d) K8 5 Da2 D1 2 6 T G2-4 तुतुपुर
 (for तुतुपुर) T1 M1 2 4 दैवतान्यपि, T2 G1 8 4
 M8 5 देवतान्यपि

15 Da1 missing — ^a) K2 5 B Da2 D1 8-5 7 8
 T1 G M Co लब्धलक्ष B8 D8 कार्णि, Co कार्णो
 (as in text) S1 Ko 1 लब्ध (Ko लव) पुंस्त्वतया
 शौरि, K8 D2 6 लब्ध लक्ष (D8 'ब्धलक्ष्य) तया शौरि,
 K4 लब्धलक्षतमा शौरि, T2 लब्धलक्ष तु कार्णोयं Cd
 otes शौरि — ^b) K8 D2 6 सम (for सर्वे) K2
 तथा, D1 S च ते, D8 नृपा (for रथा) — ^c)
 D8 शूरमेकम्, Co सत्त्ववन्तम् (as in text) S1 सत्त्व
 वत् समन्यत (810) — ^d) K5 धनजय

16 Da1 missing — ^a) D8 तस्य तलाघवास्त्रस्य
 — ^b) K4 तमालसदृश Co otes अलात — ^c) S1
 K1 परिपतश्च, Ko 8 D2 परिपतच्, D8 प्रतिपतच्,
 Co पर्य (as in text) K4 5 चापि (for चाप) B2
 दिशश्च पर्यपतच्चापं — ^d) K5 D2 6 गाजीवम् D8
 सर्वश (for घोषवत्)

17 Da1 missing — ^a) K2 B Da2 Dn D1 4 5 7 8
 स तमासाद्य वेगेन, S तमुद्यत (T2 G2 'द्यत, M1-8 5
 'द्यत, M4 'द्यत) महावेगेन — ^b) S (except M2)
 दशभिर् (for नवभिर्) S1 K5 आयसै (for आशुगै)
 — ^c) Da2 D5 हतुम्, S (except M4) वीरम् (for
 तूर्णम्) — ^d) S1 G8 अर्जुनि, Ko आर्जुनि; K1
 आर्जुन

सारथिं च त्रिभिर्वाणैराजघान यत्तत्रतः ॥ १८
 तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष ।
 विद्धा नाकम्पयत्कार्णि मैनानामिव पर्वतम् ॥ १९
 स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि कार्णिः पञ्चरथान्प्रति ॥ २०
 ततस्तेषा महास्त्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ।
 ननाद बलवान्कार्णिर्भीष्माय विसृजञ्जरान् ॥ २१
 तत्रास्य सुमहद्वाजन्वाहोर्वलमदृश्यत ।
 यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शूरैः ॥ २२

पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् ।
 स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्जरान् ॥ २३
 ततो ध्वजममोघेषुभीष्मस्य नवभिः शूरैः ।
 चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ २४
 स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः ।
 सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५
 ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतितं भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वा भीमोऽनदद्भुष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६
 अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च ।

C 6 1834
B 6 47 27
K 6 47 27

18 Da1 missing — ^a) T1 G चाणैर् (for महेन्द्र) — ^b) Ś1 Ko 1 s 4 D2 s 6 विमेद, Ks दिव्याथ (for चिच्छेद) Ks Da2 Ds T2 G1 s M पर मौ (M1 s 'मो)जसा, D1 परमान्ववित् — ^c) M4 महेन्द्र (for चाणैर्) — ^d) K1 इतव्रत, D1 महारथ, S महान्त

19 Da1 missing — ^a) Ś1 Ko-2 Dn Ds 1 s तु (for च) — ^b) S दुमुंख (for मारिष) — After 19^{ab}, S ins

150* विविंशतिस्त्रया राजन्सर्वे विद्धा महारथा ।

[M1-2 s transp न्वे and विद्धा]

— ^a) S तया (for विद्धा) Ś1 न कपयान्, D1 ना-
 कपते, Ds न कपयन्, T1 G2 4 नाकपयन् Ś1 Ko 1
 शूर, Ks कार्णि, Ks s शूरैः, D1 T2 G2 M2 Cd
 कार्णिर्, D2 शूरैर्, Ds शूरैः, Cv कार्णि (as in
 text) — ^d) D1 T2 G2 मैनाना इव पर्वत

20 Da1 missing — ^a) D1 शूरै (for स तै) K4 S (except M5) परिवृतै D1 S शूरैर् (for शूरो)
 — ^b) K3 Ds महायत्; B4 'रथे — ^d) G2 'शरान्
 (for 'रथान्)

21 Da1 missing — ^a) K4 Ds सहस्त्राणि — ^b)
 Ś1 K2 स वार्य, Dn निवार्य, D1 सञ्चाय — ^c)
 K2 s B Da2 Dn2 Ds-5 Cc यलवत् (for यलवान्)
 — ^d) Ś1 Ko 1 s D2 6 [अ]वसृजन् (for विसृजन्)
 Ks भीष्मो यावत्सृजञ्जरान्

22 Da1 missing — ^a) Ds यत्रास्य S सौभद्रस्य
 उदा राजन्. — ^c) S यतमानं महेष्वास — Ś1 om
 'hapl.) 22^d-23^e — ^d) Ko 1 Da1 Dn2 Ds T2

G1 s M2 मर्दयत, Co अपयत (for अर्दयत)

23 Ś1 om 23^{ab} (cf v 1 22) — ^a) T2 परि-
 क्रातस्य K1-3 D2 s 6-8 तस्यैव, B2 तत्रैव D1 दृष्ट्वा
 पराक्रम तस्य, Gs पराक्रम तस्य तस्यैव (hypermetric)
 — ^b) B2 T1 G2-4 M2 s भीष्मो हि B3 प्राहनच् (for
 प्राहिणोच्) — Ks D2 6 M4 om (hapl) 23^{cd}
 — ^d) K4 सितान, T2 शूरै (for शरान्)

24 ^a) Ko-2 Da1 Dn1 D2 6 s T1 G1 4 M1-3 अ-
 मोघेषु (T1 G1 'पु), D1 अमोघैस्तु, T2 महाघोर (for
 अमोघेषुर्) — ^c) B2 भीष्मस्य (for चिच्छेद) K2 s
 वीर — ^d) Ko 1 तस्य वै चुकुं, Ks ततस्तुचुकुं, Ks
 ततश्चोचुकुं, G2 त कचुश्चुकुं

25 T1 reads (sec m) 25^a-26^b on marg — ^a)
 Ś1 शराहतो, K4 स राजन्सु, Ks स राजानो (for स
 राजतो) — ^b) Ds हेमपरिस्कृत — ^c) Ks छिन्न;
 Da T2 G1 2 M2 s भिन्न (for छिन्न) Ks D2 6 कृत
 सौभद्रविशिखै — ^d) T1 G4 पतितो, G2 पातितो
 (for पपात)

26 ^a) D1 s त तु, S त च (for ध्वज) — ^b)
 Ś1 पतत, K (except Ks) B Da Dn D2 4-7 पततं,
 D1 s s G2 s M5 पातित Da1 Ds 1 भरतर्षभ, D1
 भुवि भारत — ^c) Da1 D1 6 भीष्मो (for भीमो)
 Ks B1 s D2 6 नदद्भुष्टो, D1 s S ननादोच्चै — ^d)
 K2 सुभद्रम्. D1 अभिमर्षयन्, D2 अपि हर्ष; T G
 अभि (Gs 'पि)पाल

27 ^a) D1 S स्वय (M सयन्) राजन् (for महा-
 स्त्राणि) — Da1 om 27^b-28^a — ^b) K4 s B2-4 सु-
 (for the first च) D1 S दिव्यमस्त्रमुदारधी — ^c)

प्रादुश्चक्रे महारौद्रः क्षणे तस्मिन्महाबलः ॥ २७
 ततः शतसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ।
 अवाकिरदमेयात्मा शराणां नतपर्वणाम् ॥ २८
 ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
 रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९
 विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ॥ ३०
 जवेनापततां तेषां भीष्मः शांतनवो रणे ।
 पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्छत्सात्यकिं निशितैः शरैः ॥ ३१
 पूर्णायतविस्पृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ।

ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२
 जाम्बूनदमयः केतुः केसरी नरसत्तम ।
 पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३
 भीमसेनस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शांतनवं रणे ।
 कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
 प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।
 अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५
 तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथी ।
 शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ३६
 तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः ।

Ś1 K8 D2 8 8 प्रादुष्करोन् (for प्रादुश्चक्रे) K3 4 B
 Da2 Dn D4 5 7 8 महारौद्रे, D1 S (except G4)
 'रौद्र', D8 0 'रौद्रान्' Ko-2 प्रादुश्चकार रौद्राणि, K5
 प्रादुष्करोत्क्षणे तस्मिन् —^d) Ko-2 B Dn D4 7 8
 G1 M रणे (for क्षणे) M4 महारथ K5 महारौद्रे
 महाबल

28 Da1 om 28^a (of v 1 27) —^a) S1 Ko-2 8 5
 B8 Dn D2-4 6-8 शरसहस्रेण, D1 शतसहस्राणि, M2 4 5
 'सहस्राणा —^b) D1 S शराणा नतपर्वणां (= 28^d)
 —^d) Ś1 K D2 8 0 7 तदद्भुतमिवाभवत्, D1 सौभद्र
 परवीरहा, S सौभद्र प्रपितामह (= 28^b)

29 ^a) K1 8 D1 2 0 T1 रक्षार्थमभिधावत्, K5 रक्ष
 माणाभ्यधावत्, Da1 D8 रक्षार्थमभ्यधावती (D8 'त'),
 Dn1 D5 'मभ्यधावत् —^d) G1-8 रणे (for रथै')

30 ^b) Ko पार्श्वत —^a) Ko 2 Dn1 M1 8 केकय-
 श्चैव, K1 कीकय, K3 8 Dn D1-8 6-8 M4 कैकया,
 Dn2 D4 कैकय —^d) K1 Da1 G8 सात्यकिश्च D1
 [अ]पराजित (for विशा पते)

31 ^a) Dn D4 जवेन पतता तेषा, D1 S तेषा जवेना
 पततां (by transp) —^b) D1 S भीष्मोपि (D1
 M2-5 'थ' त्वरितो रणे —^c) K1 पचाल्य, K5
 पांचालस्, D1 G1 2 पांचाल Ś1 Da1 D8 आनर्छ Ko
 पाचल्य तैत्तिरेणाड्ढत्, K1 पचाल्य तैत्तिरेणाड्ढत् —^d)
 K1 G8 सात्यकि K4 च सितै, B Dn D4 7 8 नवभि;
 Da D1 5 9 च त्रिभि (for निशितै) K5 D2 8 8
 त्रिभि (for शरै)

32 ^a) = 11^a Ko-2 'यतविशिष्टेन, D8 'यत्तानस्'

G8 'यतौ विस' —^b) D1 शरेण K8 ह (for च).
 —^d) D1 भीमसेनोस्य पत्रिणा, M1 2 भीमस्य नतपर्वणा

33 ^a) K5 केतु, D8 S श्रीमान् (for केतु) —^b)
 Ko केसरीन्, a few MSS केशरी, Co v केसरी (as
 in text) Ś1 न***त्तम, Ko-2 Da D5 नृपसत्तम
 (Da1 'म'), K4 B D2 8 8 नरसत्तम, D1 8 T2 G2
 M1 2 4 स नरोत्तम, T1 G4 स नृपोत्तम, G1 8 [ह]व
 नरोत्तम, M8 5 स ध्वजोत्तम (M8 'म'), Cv नर (as
 in text) —^c) Da1 'सेनेन —^d) M1 महितो Ś1
 रणात् K5 भीष्मेणोन्मथितो रथात्, Da1 भीमेन रथितो
 रथात्, D1 छिन्न भीष्मेण वै रथ

34 ^a) K4 B D (except D2 8) S ततो भीमस्य
 (for भीमसेनस्य) B2 त्रिभिर्मित्वा —^b) T1 मृधे
 (for रणे)

35 ^a) D1 प्रगृहीतोऽग्र, D8 निगृहीताग्र, Co v as
 in text —^d) K5 'मुत्तर, B4 'मुत्तम, Da2 D5
 'रुत्तर'

36 ^b) K4 रथे च, Co रथेन (for जवेन) D1
 [आ]पतितो, M1 8 [उ]त्पतितो Ko (sup in as in
 text) बली (for रथी) B Da (Da1 damaged) Dn
 D4 5 7 8 रथे चा (B2 रथे च, B3 वेगेना, Da2 D5
 रथेना) पततो जवात् —^d) Ś1 D8 'प्रतिमै' Ś1 Ko-2 8
 D1-8 8 शरै (for रणे)

37 ^a) Ś1 बभ्रु स, Da1 क्रुद्धस्य, D1 [अ]भवत्स,
 T G4 बभ्रुन्स, G1 8 वभ्रन्स, G2 विभ्रन्स, M वाहन्स
 (for क्रुद्ध स) Cd oites वभ्रन् M2 राजेंद्रो (for
 नागेन्द्रो) Ko-2 समवष्टम्य नागेन्द्रम् —^b) Ko उत्तर'

पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ।
 उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८
 तथा भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुगतोमरः ॥ ३९
 समादाय च शल्योऽसिमवपुत्य रथोत्तमात् ।
 वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ४०
 भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१

एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२
 उत्तरं निहतं दृष्ट्वा वैराटिर्भातरं शुभम् ।
 कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।
 शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ॥ ४३
 स विस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
 अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ॥ ४४
 महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ।
 सृजन्वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ४५

C 6 2013
B 6 49 28
K 6 49 28

K1.2 अत्तर, Ks D2 6 Ms 6 बृहत, B1 बृहत, D1 सवृत, Co बृहत (as in text) S1 Ko-2 B2 D6 T1 G4 'वाहन', D1 'वाहिनि', Co 'वाहिन' (as in text) —^d) Ko-2 जघानास्य हयोत्तमान्

38 Ds om (hapl) 38^a-39^b —^a) Ds सहताश्वे, G2 स हताश्वो Da1 सगणश्चे रथे राजन् —^b) Ko मद्राधिपतिम् K1 आयसी, D1 आहवे —^c) K1 'करी शक्ति, Ks 'करी घोरा, Da1 Ds करि शक्ति, D1 प्राणप्रगृहिणीं शक्ति —^d) Ks D1 चिच्छेद (in तत्याज) (for चिक्षेप) Ks भुजगोत्तम

39 Ds om 39^{ab} (of v 1 38) —^a) K1 5 T2 M4 तथा, T1 G तदा (for तथा) D1 तस्य भिन्न तनुत्राण —^c) B2 पपात स (by transp) S1 Ko 1 गजस्कन्धात्, Da1 मुजस्कन्धात् —^d) Ks D2 8 6 प्र मुक्तप्रासतोमर, Ds प्रमुक्ताङ्कुग

40 ^a) B2 Ms स (for च) K4 शल्योपि D1 8 असिमादाय शल्योपि —^b) Ks D2 6 अवतीर्य, B1 अवश्रुत्य, T2 ह्यवपुत्य, Ms अवा S1 Ko-4 D2 6 महाकरयात् —^c) K4 वारणे रणराजस्य, Ds तस्य वारण-राजस्य —^d) S1 Ko-2 6 चिच्छेदास्य, Ks D2 6 T1 G1 2 4 Ms 'वाशु Ds महीकर

41 ^a) Ko 1 भिन्नपद्मा (Ko 'श'), K2 मर्म, Ks T G M1 8 6 'वर्मा (G1 8 'पर्म'), Ds छिन्नमर्मा S1 K D2-4 8 M1 शरव्रातैश्च —^b) S1 Ks D2 6 च (for स) G1 रावण (by metathesis) —^c) Ds वृत्तम् (for भीमम्) T2 'रवं (for 'स्वर) Gs भीमेनर्तस्वय कृत्वा (sic) — T2 om (hapl) 41^d-42^a — After 41, S1 writes उत्तरवध

42 T2 om 42^a (of v 1 41) —^a) K4 B1 4 Da (Da1 damaged) Ds एतदेतादृश, D1 तदेतदी दृश, Ds एतादृश रण Ko 2 दृष्ट्वा (for कृत्वा) —^b) B1 2 Dn2 D1 8 G1 2 Ms जनाधिप, B2 Dn1 D4 T1 G4 M1 8-6 नराधिप, B4 Ds 6 Gs नराधिप, Da1 damaged, Dn2 धनाधिप (for महारथ) —^c) D1 अरुणोह (sic) —^d) K1 भासुर

43 ^a) B1 8 Dn2 D1 4 S (except T2) तु, B2 4 Ds 1 वै, Ds च (for नि) —^b) D2 T1 G2 4 M1 8 4 वैराटि B1-2 Da Ds तत्, B4 Dn D4 1 8 G2 Ms तदा, D1 प्रति, Ds T1 G1 2 4 M1-4 तथा (for शुभम्) — After 43^{ab}, Dn ins a passage given in App I (No 4) —^c) Hypermetric D1 कृतवर्मणो रथगत, Ds 'र्मणाय सहित, Ds M1 'र्मि च (D6 'र्मण) सहित — A passage given in App I (No 4) is ins in B2 4 Da D4 6 after 43^{ab}, in Dn (transferring lines 9-18 after 46), after 43^{ab}, in Ms-8 (all om lines 1-6, and 288-339), after 46 —^e) M1.2 स (for प्र) —^f) T2 'पा हव्यवाहवत्

44 ^b) = 13^b K4 B D (except D2 6) S शकचापोपम बली —^a) Ko-4 D6 अभ्यद्रवज्, M1.2 अभ्ययाश्च Ko D1 जिघासुर्वै, B1 2 सस्तु, S जिघासुस्त (T2 'स्त) S1 अभ्याद्रवज्जिघासार्थ —^d) Ko शक्य (for शल्यं) B1 2 Da D1.8 8 S युधि (for बली)

45 ^a) Ds रथवेगेन, M2 रणवशेन, Co रथव (as in text) —^b) Ds परिरक्षित, M2 परित सृजन् (for परिवारित) —^c) B2 मुंचन् (for सृजन्)

46 ^a) T1 G2 4 आपतत तु (G2 स) संप्रेक्ष्य —^b)

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
 तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
 मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दृष्टान्तरं गतम् ॥ ४६
 ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा ।
 तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रेणे ॥ ४७
 तमुद्यतमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् ।
 संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगाहतेव नौः ॥ ४८
 तत्रार्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः ।
 भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ॥ ४९

हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
 तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ५०
 अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् ।
 शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ५१
 स हताश्वाद्रथाचूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः ।
 वीभत्सोः स्यन्दनं प्राप्य ततः शान्तिमविन्दत ॥ ५२
 ततो भीष्मरथाचूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः ।
 यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ॥ ५३
 पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च कैकयांश्च प्रभद्रकान् ।

Ds शख रणाविदारद — Ds om 46^{ad} — ^a) Ko-2 परिवारित (for पर्यवारयन्) — After 46, Ms-5 ins a passage given in App I (No 4), while K2 ins, and D4 repeats, lines 9-18 of that passage also of v 1 43)

47 D1 om 47^{ab} — ^a) T2 भीमो (for भीष्मो) — ^b) Ks विनर्दन्; Ds विनदन्; Gs व्यनद्य — ^c) G1 damaged Ks तनुर, Da1 धनु T1 G4 विभ्रन्, T2 G2 s M1 2 विभ्रत् (for गृह्य) — ^d) Ś1 अम्या द्रवद्.

48 ^a) Ks समुद्यतम्, K4 B D (except D2 s) T1 G Ms तमुद्यतम् Ko 2 समीक्ष्याथ, K1 महेक्ष्याथ (corrupt), Ks समुदीक्ष्य, Bs अवेक्ष्याथ, T G M1 2 उदीक्ष्यैन — ^b) Ko-2 Ds Ms-5 महारथ (for 'वलम्) — Dn1 om 48^d-50^a — ^d) Ko वातवेगा वतेव, Da1 Dn2 Ds 4 7 s Gs M1 2 वातवेगाहतेव, T2 वातवेगावधेव Ko s Da1 Ds G4 नौ, T2 नौ

49 Dn1 om 49 (cf v 1 48) — ^a) Ds S (except Ms 4) ततोर्जुन Ś1 K2 Ds M1 स, Ds च (for स) — ^b) M4 पुरसरं — ^c) K1 Da1 भीष्माद्रक्षो, Bs भीष्मं क्रुद्धो K4 B D1 T2 अभ्येति, T1 G4 हत्येव, Ms अद्येव (for अद्येति) Ds भीष्मा दिच्छा चिकीर्षुर्वै — ^d) Ś1 Ko-4 D1 2 s M1 2 तयोर्, B4 Dn2 Ds 7 s तत्र (for ततो)

50 Dn1 om 50^a (of v 1 48) — ^a) = 59^a S 'कारस्ततो (M1 2 'था) राजन् — ^b) Ks तत्र (for युधि) Ks Ds Ms गर्जतां, Ms निर्जितां (for युध्यताम्) T G4 योधाना युध्यतां तदा — ^c) Ds तत स्तेजासि B1 4 Da Ds T1 G4 Ms-5 सयुक्तम्; T2 G2 s

M1 2 ससक्तम् — ^a) Ś1 हत्येव (for हत्येवं) D1 T1 G2 4 M1-4 विस्मयात्, T2 विस्मयो, G1 s व्यस्मयस्. D1 S तदा (T2 [S]भवत्) (for ययुः)

51 ^a) B1 यथा (for अथ) B1 महाबाहुर् (for गदा पाणिर्) — ^c) G1 s च ततो (for चतुरो) — ^d) B1 2 4 Da1 Dn Ds 7 s S अवधीद् (for अहनद्) D1 प्रेषयामास मृत्यवे

52 ^a) Ko-2 महताश्वाद्, K4 s B1 2 4 Dn2 D1 2 4 s-3 T1 G2 4 स हताश्वो, T2 G1 s M स हताश्वे S रथे तिष्ठन् (for रथाचूर्णं) — ^b) Ds विद्रुतं, M विध्रुत (M4 'त) Bs शल्यमालोक्य विध्रुत — ^c) B1 2 4 Da Dn Ds-5 7 s च रथ, Bs स रथ (for स्यन्दन) Ś1 गत्वा, Ko 1 प्राप, Ks प्रापुस् — ^d) D1 s s S पुन (for तत) Ko-2 अवाप च (for अविन्दत) — After 52, D1 reads 6 46 4^{ed}, 153*, the ref युधिष्ठिर and 5^a-23^b

53 ^a) Ds भीमं (for भीष्मं) — ^b) Ś1 Dn2 Ds 7 s उत्पतत, Dn1 (by corr) उत्पतत, D1 प्राप-यंत, S प्रपतति — ^c) Ks द्यौर, D1 तैर् (for यैर्) K4 M4 भूमिं च — ^d) Ś1 समतात् (for सर्वत) B1 2 4 Da Dn Ds-8 समवस्तृता (Ds 'सृता), Bs समवे*ता D1 S सर्वतोभू (D1 'मासी) त्समावृत्- — After 53, Ś1 ins (of 54^a, 55^b)

151* पाञ्चालानथ मत्स्यं च नृपद सेनया वृतम् ।

54 ^a) K1 4 s B1 s 4 Da1 D1 2 s Gs Ms पचालान्; T G4 पाचाल्यान् (for पाञ्चालान्) Ś1 मत्स्या च; K1 2 मत्स्याश्च — ^b) Ks Ds कैकेयां; B4 केवलां, Da1 कैरलां, Da2 Dn2 Ds 6 s केरलां, D1 s. 6 कैकयां;

भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ॥ ५४
 उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम् ।
 अस्यद्रवत् पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ।
 प्रियं संचन्धिनं राजञ्छरानवकिरन्वहूत् ॥ ५५
 अधिनेव प्रदग्धानि वनानि गिगिरात्यये ।
 शरदग्नान्यद्वयन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह ।
 अतिष्ठत् रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ५६
 मध्यंदिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा ।
 न गेहः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ५७
 वीक्षांचक्रुः समन्तात् पाण्डवा भयपीडिताः ।
 आतारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ॥ ५८

हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिता ।
 हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ५९
 ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
 मुमोच बाणादीनाग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ६०
 शरीरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
 जघान पाण्डवरथानादिभ्यादिभ्य भारत ॥ ६१
 ततः सैन्येषु भग्रेषु मथितेषु च सर्वशः ।
 प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राजायत किञ्चन ॥ ६२
 भीष्मं च समुदीर्यन्त दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।
 अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३

C-6 222
E 6 47 53
F 6 49 53

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

M₂-3 कोमला —^e) M₂ श्रेष्ठ —^d) Ś₁ पतया*,
 M₁ 2 तापया*. Ś₁ K D₁-2. 6 पत्रिनि (for मार्गणं)

55 ^a) B Da Dn D₁ 3-4 : 1 T₂ M राजन्, T₁
 G वीर (for तूर्ण) —^e) Ś₁ अन्याद्रवत्; K₁ अभिद्र-
 वत्, K₂ अन्यद्रवति; S अन्यवर्तत K₁ पंचालं, K₂
 पांचाल्ये —^d) D₁ द्रौपद K₂ D₂ M₂ वृत —^f)
 Ś₁ शरानवकिरन्, K₂ D₂ 3 न शरान्विकिरन्; D₂ Dn
 D₁ 1 : 2 शरांश्च विकिरन्; M₁ 2 शरानवकिरन्

56 D₂ transp 56^{ab} and 56^{cd} —^a) Ś₁ K₂
 अक्षिरेव; D₂ 'रिव. —^d) K₀-2 D₂ S च, K₂
 D₁ 2 हि (for ह) —^e) K₂ B₂ अत्यतिष्ठद्, B₁ 2 4
 अतिविष्ठद्, D₁ व्यतिष्ठत्, D₂ S अतिष्ठच्च —^f) = 6
 7 8^d (q r)

57 ^a) K₂ D₂ 3 यथादित्यस् —^b) K₂ पतवन्
 (by metathesis) K₂ D₂ 3 तपन्तमिवतेजसा, D₁
 सपतं रश्मिनालिनं —^d) Da Dn₁ D₂ समीक्षितु

58 ^a) K₀-2 वेद्वां, K₂ D₂ वीड्यां K₁ 2 मनता
 ते; D₂ S समतातं —^e) K₂ B₂ नाध्यपश्यन्त; K₂
 G₁-3 M₁ 3-5 नान्यगच्छन्त; B₂ Dn₂ D₁ 1 3 नान्य-
 पश्यन्त; Da Dn₁ D₂ नान्यपश्यत्, D₂ नाधिगच्छन्तो
 — After 58, Dn₂ D₁ ins

152* सा तु यौधिष्ठिरी सेना नाह्वयशरपीडिता ।

सिंहेनेव विनिर्मिता शुक्ला गौरिव गोपते ।

59 D₁ om. 59 —^a) K₂ 3 Dn₁ D₂ 2. 8 हते
 विप्रद्रु*, T₁ G अय तस्मिन्दु*; T₂ अय तद्विदु*, M
 अय विप्रद्रु* —^b) K₁ विमर्दिनी (for विमर्दिते)
 —^c) = 50^c —^d) Dn₂ D₁ 3 'सैन्यस्य K₂ भारत',
 D₂ सैनिका, S (except M₂) सारिप

60 ^a) D₁ ततो शान्तनवो भीष्मो —^b) S₁ K₂ Dn₂
 D₂ 2 3 M₂ 3 नित्य (for नित्यं) D₁ मण्डलीकृतकार्मुक
 —^c) D₁ तीक्ष्णाग्रान् (for दीप्ता) —^d) K₂ D₁ 2 3
 अही (D₁ छिता) नाशीविषोपमान्

61 ^a) D₁ एकायना; D₂ 'यना, T₂ 'यन; M₂ 3
 यनी, Ca. c. d एकायनी' (as in text) K₂ शरीरे
 कायजान्कुर्वन् —^d) D₂ दृष्टिभ्योदृष्ट्य नारत

62 ^a) K₂ D₂ सन्नेषु, M₂ दुर्गेषु (for भग्रेषु)
 —^b) B D (except Dn₁ D₂ 3 3) T G M₁ 2 च
 नारत, M₂ 3 विशां पथे —^c) B₁-3 चात्ते —^d) K₀
 प्राज्ञयत् (sic), Dn₂ D₁-2. 3 1 T G₁ 3 M₁-3 प्रज्ञायत्

63 ^a) S₁ समुदीक्षन्तं; D₂ समुदीप्यन्तं, T₂ समुदी-
 पन्तं —^b) K₁ 3 Da₂ D₂ 3 पार्थ K₂ महामृधे
 —^c) T₁ G₂-4 M₁ 4 अपहारन् (for अय) Ca. d cite
 अवहार K₂ D₂ 3 S (except G₂ M₂) 'वन्ते (for
 'वन्त) —^d) D₁ भरतोत्तम, D₂ भरतर्षभ

४६

संजय उवाच ।

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ।

भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १

धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ।

आवृमिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २

शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् ।

वाष्णेयमत्रवीद्राजन्द्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३

कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।

शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ४

कथमेनं महात्मानं शक्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।

लेलिहमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५

एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् ।

Colophon om in T₁ G₄ — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko 3 8 8 D₈ men-
tion only प्रथमो (Ko 'म') युद्धदिवस', K₄ D₁
प्रथमदिवस, B₁ Da₂ Dn₁ D₁ 8 प्रथमदिनयुद्ध, B₈
Da₁ Dn₂ प्रथमदिवसयुद्ध; D₂ प्रथमयुद्धदिवस, D₈
प्रथमेहि; G₁ 8 M₁ 2 प्रथमाप (M₁ 2 'व or 'प'हार, G₂
प्रथमदिवस and प्रथमापहार, M₈-5 प्रथमाह्निक K₄
G₁-8 M₈ 5 cont समाप्त — Adhy name K₄ G₁-8
M₁ 2 4 उत्तरवध — Adhy no (figures, words
or both) K₅ Da₂ 7, Dn₂ M₅ 47, D₁ 18,
D₈ 49, T₂ G₁-8 44, M₁ 2 45 (as in text),
M₈ 4 46 — Śloka no Dn 49, D₈ 44

46

1 K₈ D₂ om the ref After the ref, D₈ (inf
lin sec m) ins प्रथमदिवस Da₁ om 1^{ab} —^a)
T₁ G₁ 2 4 M₂ 4 कृतेपहारे, T₂ कृताप', G₈ कृतोप'
Cd oites 1^a as in text —^b) Ś₁ Ko-2 प्रथमं,
D₈ प्रथमेहि (hypermetrie) D₁ भारतोत्तम (for
भरत') —^c) Ko 2 B₈ D₈ युद्ध- (for युधि) K₈
D₂ 6 T₁ G सङ्घटे, B₁ दुर्धर्षे (for सरब्धे) —^d)
K₈ 4 Dn₂ D₁ 2 6 तदा; M₁ 2 नृपे; M₈-5 सति
(for तथा) T G₁ 8 4 राजन्द्वा (T₂ 'जा दु')र्योधनेपि
च; G₂ राजदुर्योधनेन च

2 ^a) D₈ धर्मराजा T₂ तथा तूर्णम् —^b) K₈ D₂ 8
समम्येत्य (for अभिगम्य) —^c) D₈ M₁ 8 4 सहितै-
D₈ तस्य, T G शूरै (for सर्वै) —^d) B₁ जना
धिपै K₈ सर्वैश्च जवनेश्वरै (sio), D₁ S सर्वैश्च पृथि
वीश्वरै (M₁ 2 सचिवैश्च समावृत)

3 ^a) K₄ हिया, K₈ श्रुत्वा (for शुचा) B Dn

Dn D₁ 8 7 8 शोकेन महता युक्तश्च, D₁ S शोकसप्तसहस्र
यश्च —^b) K₁ चित्तयाना, Co 'यान (as in text)
Ś₁ K₄ T₂ M₈-5 पराभव, K₈ परायण — D₁ om
(hapl) 3^{cd} —^c) K₄ B₁ 4 Da₂ Dn D₁ 8 7 8
राजा (for राजन्) —^d) Ś₁ भीष्मसु (for 'स्य)

4 ^a) B₂ M₁ पश्य कृष्ण (by transp) —^b) G₂
भीम (for भीष्म) — D₁ reads 4^{cd}, 153*, the
ref युधिष्ठिर and 5^a-23^b, after G 45 52 —^c)
Da Dn D₁ 8 7 8 दहति (for दहन्त) D₁ तद् (for मे)
K₈ शरैर्मे निहत सैन्य —^d) K₂ भीष्मे, D₁ 8 भीष्म
(for ग्रीष्मे) Ś₁ कर्षम्; K₁ 2 कक्ष्यम्, Ca d कक्षम्
(as in text) Co oites कक्षे (sic) K₄ 5 B₈ 4 Da
Dn₂ D₁-8 7 8 M₈ द्वानल — After 4^{cd}, D₁ ins

153* युधिष्ठिरो महाराज दृष्ट्वा कृष्णमथाव्रवीत् ।

5 For sequence in D₁, of v l 4 Before 5,
D₁ ins युधिष्ठिर —^a) Ko 2 महात्मानं,
B₁ D₈ महेष्वास, M₂ नरव्याघ्रं (for महात्मानं)
—^b) Ś₁ Ko 2 Da₂ Dn₁ शक्याम'; Da₁ D₈ शक्याम
K₂ प्रीतिवी', G₂ पृथिवी' (for प्रतिवी') K₈
शिक्षामो युधि वीक्षितु, D₁ शक्नोम्यपि च वीक्षितु
— K₁ om 5^a-6^d —^c) D₁ Co लेलिहान च;
D₈ रेरिहमाण, Cd लेलिह' (as in text) —^d)
D₁ हवि'सिक्तम्, T₂ हविष्यदम्, Co 'ष्मन्तम् (as
in text) K₄ 'नल'

6 For sequence in D₁, of v l 4 K₁ om. 6
(of v l 5) —^a) K₂ 8 5 B₈ Da₂ D₈ 8 S
(except M₂ 4) एन; K₄ Da₁ Dn₁ (before corr)
D₁ 8 एवं (for एतं) D₁ 'व्याघ्र —^b) S धनुर्घ्या
त्तमहासुख (M₁ 'महाननं, M₂ 'सिवाननं) —^c)
D₁ तु विहित (for विप्रदुत) —^d) K₄ समरे (for
सदीय) D₈ समर्णाहत; D₈ मार्गणाहत

दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ६
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ।
 वरुणः पाशभृच्चापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७
 न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ।
 सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवः ॥ ८
 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ।
 वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितम् ॥ ९
 न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे ।
 क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १०

यथानलं प्रज्वलितं पतंगाः समभिद्रुताः ।
 विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ॥ ११
 क्षयं नीतोऽसि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
 भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीडिताः ॥ १२
 मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ।
 जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३
 जीवितस्य हि शेषेण तपस्तप्यामि दुश्चरम् ।
 न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४
 रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ।

C 6 2047
D 6 50 15
P 6 50 15

7 For sequence in D1, cf v l 4 —^a) S1 शक्य (for शक्यो) D1 शिव (for यम) K1 शक्य, D1 3 S सरये (for क्रुद्धो) —^b) K1 दृष्ट्वापाणिश्च D1 केशव (for संयुगे) —^c) S1 Ko-2 पाशभृच्चापि, K2 B1-3 D1-3 'भृच्चापि, M1 2 'भृच्च —^d) K1 कुबेरो गदाधर

8 For sequence in D1, cf v l 4 —^a) D1 च (for तु) K1 B D1 G2 महातेजा, D1 7 S 'बाहु —^b) S1 Ko-3 5 D2 6 महारथ —^c) Ko मग्न गते, K5 T1 G2 4 मग्न गतो, G3 मृत गते, M4 मृत गते T1 G1 2 4 M1 भग्नो (for मग्नो) —^d) S1 भीष्मा गाधजलेऽप्लवे, Ko-2 'गाधे जलेऽप्लव, K3 M1 भीष्मो गाधजलेऽप्लव, K4 B Dn2 D1 6 S 'गाध (B1 'धे) जले मृत, Da Dn1 D1 7 'गाधजलेऽप्लवे, D2 भीष्मो गाधे जलेऽप्लवे, T G भीष्मेणाध जयेऽप्लुता, M3 4 भीष्मेणाध जलेऽप्लव (M3 प्लव) Ca c d eite अप्लवे

9 For sequence in D1, cf v l 4 —^b) D2 केशव —^c) G2 च्युति, M5 वय (for वन) B D (except D2) S वार्ष्णेय (for गोविन्द) —^d) K4 मे वा न, K5 मे नाद्य, Da Dn D1 5 8 वा मे न, T1 मेन्यत्र, G2 4 मन्येत्र (for मे तत्र) K4 Da Dn2 D1 4 7 8 M जीवित

10 For sequence in D1, cf v l 4 —^a) K5 बुद्धिमान्, B2 T2 न त्वेमान्, D3 6 न त्वेतान (for न त्विमान्) — B2 om (1 hapl) 10^e-11^d, M2 om 10^{ed} —^c) Ko 2 क्षपयिष्यति, K1 क्षपयिष्यामि, D3 क्षपयिष्यति S1 Ko 1 D3 मे मेना (by transp), K4 मे सैन्य, Da Dn1 D1 मेना मे, T G सैन्य मे

11 For sequence in D1, cf v l 4 B2 om 11

(cf v l 10) —^a) K2 तथा (for यथा) —^c) K1 B1 3 Dn2 D2 3 विनाशायैव, D1 'शमेव (for 'शायैव) —^d) K3 Da Dn1 (before cor) D6 यथा (for तथा) Ko 2 3 5 D2 8 6 T2 सैनिका जना, M2-5 सैनिका जवात् T1 G2 4 इमे सैन्या निराकृता, G1 3 इमे सैन्यादिका जवान्, M1 2 तथा भीष्म महारथ

12 For sequence in D1, cf v l 4 — M4 reads 12^a-13^b after 18 —^a) S1 नीतासि, K1 नीतो स्म (sio), Da Dn1 D3 ग (Da2 नं) तोसि, Dn1 (mar'g) गतोस्मि, D1 नीतो हि, D3 नीतासि —^b) D3 क्रमै, T2 क्रम —^c) S1 भ्रातरश्चैव K3 D2 M1 2 वीर, D1 धीर, D3 वीर T G पार्थि (G1-3 पार्थ) वा भ्रातरश्चैव —^d) S1 Ko-2 4 B D8 कर्षिता D1 शोककर्पता, M3 4 शरपिडिता (for 'पीडिता)

13 For sequence in D1 M4, cf v l 4, 12 —^a) B Da Dn D1 5 7 8 भ्रातृहार्देन, D1 S 'भावेन, D3 (inf lin sec m) सेहेन —^b) K1 corrupt D1 8 M1 4 राज्यभ्रष्टास्, D2 T2 राज्याद्भ्रष्टात् D1 तथाभवन् —^c) D6 T2 G2 जीवितुं S1 Ko-2 मन्यन्ते (for मन्येऽहं) —^d) D6 जीवितुं Dn2 त्वद्य, D1 ह्यत्र, T2 मे तु, G2 चेह (for ह्यद्य) D1 दुर्लभम् (for दुर्लभम्)

14 For sequence in D1, cf v l 4 —^a) S1 K8 D2 जीवितस्याव, Ko-2 तस्याचि, K4 B8 D8 तस्य च, K5 'तस्यापि, D1 'त तु चि, T3 'तस्य चि (for जीवितस्य हि) D1 शेषेण (for शेषेण) —^b) D6 तप्याम K6 दुष्कर (for दुश्चरम्) —^c) Da Dn D1 5 7 8 घातयिष्ये च (for 'यिष्यामि) —^d) D1 सैन्यमुख्यानि केशव

15 For sequence in D1, cf v l 4 —^a)

घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां ग्रहारिणाम् ॥ १५
किं नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रुहि माधव माचिरम् ।
मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ १६
एको भीमः परं शक्त्या युध्यत्येष महाभुजः ।
केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७
गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ।
करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु ॥ १८
नालमेव क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिप ।
आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि ॥ १९

M4 s रथान्त — ^b) S1 महाबल, D1 समन्वितान्; T2 महाबलै — ^c) D1 S (except G1 M2) पात' (for घात')

16 For sequence in D1, cf v 1 4 — ^a) Ks : D1 7 s तु (for नु) Ds कृष्ण (for कृत्वा) K4 B D (except D1-s c) Cop हित, Cc अल (for कृत) — ^b) Dn1 om from माधव up to सम in 16^d G- केशव (for माधव). Ds मेचिर

17 For sequence in D1, cf v 1 4 — ^a) M7 . भीष्म (for भीम') D1 सत्त्वाद्, Cc शक्त्या (as in text) — ^b) S1 युध्यतैव, B1 7 Dn1 युध्यत्येव, G1 2 युध्येदेष Ko-2 महाबल, D3 समानुज — ^d) D1 क्षात्र, T2 क्षुद्र- (for क्षत्र)

18 For sequence in D1, of v 1 4 — ^a) G2 शर' (for वीर') — ^b) S1 D1 महाबल — ^c) K1 2 करोति सुकर, K2 D3 प्रकरोत्यासुर — ^d) B Dn Dn D4 s 7 s T2 रथाश्वनर (T2 'गज' दत्तिषु, D1 नागाश्च रथपत्तिषु, D3 रथाश्वगज', M1 2 रथाश्वनरदत्तिनां; M2-s रथेभनरवाजिषु — After 18, M4 reads 12^a-13^b

19 For sequence in D1, of v 1 4 — ^a) S1 अश- मेय (sic), Ko-2 s B1 Ds अलमेव, T1 G1 नालमेव, T2 G2 s M1 3-5 नालमेव Cc oites नालम् (as in text) — ^b) S1 Ko-2 s D2 s परसैन्येषु, D1 सम सैन्य स K1 M5 मारिप., D1 माधव — ^c) M2 'वेनापि (for 'वेनैव') — ^d) Ko 1 s D1-s s वीरो (for वीर) S1 'शतेन य', Ko-2 'शतेन वा Ks वीरवर्यं शमेन वा

20 For sequence in D1, of v 1 4 — ^a) M. एका' (for एको') S1 सकातेय, K1 D3 s सखाय ते, D1 सव्यसाची, S सहायोयं (for सखा तेय) Cc. d

एकोऽस्त्रवित्ससा तेऽयं सोऽप्यम्मान्ममुपेक्षते ।
निर्दक्षमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २०
दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्मर्वाण्युक्तानि पुनः पुनः ॥ २१
कृष्ण भीष्मः सुसंरन्ध्रः सहितः सर्वपार्थिवैः ।
क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२
स त्वं पश्य महेष्वासं योगीश्वर महारथम् ।
यो भीष्मं शमयेत्संग्रहे दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३
तव प्रसादाद्द्रोविन्द पाण्डवा निहतद्विपः ।

oite सरा (as in text) Ks एकांवास्त्रविशेषाते (sic) — ^a) D1 स ह्यमान् (for सोऽप्यम्मान) — ^c) K1 M4 निर्दक्षमाना, Ks निर्दक्षमानान्, G1 2 ददक्षमानान्, G2 निर्दक्षमानो S1 द्रोणेन (for भीष्मेण) — K1 om. (hapl) 20^d-21^a — ^d) S1 भीष्मेण (for द्रोणेन)

21 For sequence in D1, cf v 1 4 K1 om 21^a (cf v 1 20) — ^a) Ks Ds c दिव्याण्य — ^c) S1 Ko-2 धक्ष्यते, K2 B2 D12 Dn1 धक्षति S1 K1 क्षत्रिया सर्वे (K1 'वा'), D1 'यान्वोधान्, T G 'यानरा — ^d) D1 Dn1 Ds प्रमुक्तानि, D1 नियुक्तांश्च, T2 प्रयुक्तानि

22 For sequence in D1, cf v 1 4 — ^a) T2 भीम' (for भीष्म') Ks Dn1 D1 तु (for तु) — ^b) Ks सहितान्, M2 s ममित (for सहित) K2 सहित पार्थिवपर्मै — ^c) K1 T2 क्षपयिष्यति, B2 क्षपि प्यति स, Ds क्षापयिष्यति K2 वै, Ds T2 ते (for नो) — ^d) Ds S (except M1 s) तारशो

23 For sequence of 23^{ab} in D1, cf v 1 4 — ^a) Ko 1 त त्व, G1 मय K1 परेश्वास, B Da Dn D1 s 7 s महाभाग (for महेष्वास) — ^b) Ko-2 s B Da Dn1 Ds s T G1 2 4 योगेश्वर D1 रथोत्तम, D2 महारथ, M1 2 'भुज — Before 23^d, D1 ins सजय — ^c) B Da Dn Ds- s T G M1 2 भीष्म य (by transp), D1 योस्मान्, M2-s भीष्मोय (for यो भीष्म) Some S MSS संघे and सखे — ^d) G1 दैवाग्नि, M1-s दवाग्नि, M2 देवाग्नि Ks जलदा यथा, Ds जलदोपम

24 ^a) B1 भवत् (for तव) — ^b) M1 निहत द्विप — ^c) K1 सुराज्यम्, K2 (marg see in as in text) भराज्यम्, Ds साम्राज्यम्, G1 s स्वाराज्यम् S1

स्वराज्यमनुसंग्रामा मोदिष्यन्ति सवान्धवाः ॥ २४
 एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः ।
 चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५
 शोकात् पाण्डवं ज्ञात्वा दुःखेन हतचेतसम् ।
 अत्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ २६
 मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 यस्य ते आतरः शूराः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ २७
 अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८

तथैव सवलाः सर्वे राजानो राजसत्तम ।
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशां पते ॥ २९
 एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ।
 सेनापत्यमनुग्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
 शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ॥ ३०
 एतच्छ्रुत्वा ततो राजा धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
 अत्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि मारिप ।
 नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ३२

C 6 2065
B 6 50 32
K 6 50 32

अनु मे प्राप्ता, D1 अनुग्रामाय —^d) K4 B Da Dn
D1 १ १ १ T1 G1 मोदिष्यन्ते S1 स्म (for स)

25 Before 25, T2 G1-3 1ns सजय —^a) D1
धर्मराजो, D2 S च (G3 तु) कृष्ण स (for तत् पार्थो)
—^b) D2 S वृद्धौ राजा (D3 G1 3 M1 राजन्) (for
ध्यायन्नास्ते) D2 महामति —^d) D2 शोकोपहत

26 ^a) B3 D2 S तमयो, D1 तु तथा (for पाण्डव)
Ko-2 B1 2 4 Da Dn D1 5 7 8 वृद्धा, M2 राजा (for
ज्ञात्वा) —^b) S1 'चेतन K5 D1 3 S दुःखोपहत
चेतन (K5 D1 3 M 'स), B Da Dn D1 5 7 8 दुःखे
नाहतचेतस — K1 om 26^c-27^d —^d) D1 S इव
(for सर्व)

27 K1 om 27 (cf v 1 26) Before 27, G1 3
1ns श्रीकृष्ण —^a) M1 5 मा शोच S1 पाण्डव (for
भरत) —^b) = 6 24 27^d, 30^d D1 नैतत्त्वय्युप
पद्यते (= 6 24 3^b) —^c) K5 यत्र ते, D2 यस्येते
S1 K2 आतरा —^d) K4 D2 सर्वलोकेषु, G2 सर्वे
लोकस्य D1 विब्रुता (for धन्विन) B Da Dn
D1 5 8 सर्वे ते लोकविश्रुता (B1 Da D2 'धन्विन)

28 ^a) D1 अय वै (for अह च) —^b) K4 M1
सात्यकि च K1 पराजित, D2 T G M3 4 महायशा,
M1 2 5 महायल —^c) B1 2 4 Da Dn D1 5 7 8
चैव, B3 D1 3 M चेमौ, T G चोमौ (for वृद्धौ)
— G3 om (hapl) 28^d-30^e —^d) Ko पार्षत (for
पार्षत)

29 G3 om 29 (cf v 1 28) —^a) D1 प्रवलाश
B3 D1 3 S चेमे (for सर्वे) —^b) K5 5 D2 6 8

'सत्तमा', Da1 M2 'सत्तम —^e) G1 स्वप्नसादाव
D2 M2 प्रतीक्ष्यते S1 Ko-2 स्वप्नसादप्रतीक्षा वै, K5 1
D2 स्वप्नसादप्रतीक्ष्या (K5 D2 'क्षा)श्च —^d) T2 मद्
(for स्वद्) B Da Dn2 D1 6-8 विनेपत (for
विना पते)

30 G3 om 30^{abc} (cf v 1 28) —^a) B D
(except D1-3) S (G3 om) अय (for एष) M1
च (for ते) Ko Dn1 (marg) पार्षतो —^c) K4
B Da Dn1 (before corr) D5 8 सेना (for सेना)
—^d) Ko-2 १ B Dn2 D1 7 8 महारथ — After
30^{cd}, K2 repeats 28^{ab} —^e) D1 महाबाहुर —^f)
T2 M1 5 निधने, Ca निधन (as in text) S1 Ko-2 5
भीष्मस्यातकर किल, K5 D2 6 भीष्म शक्तिकर किल
— After 30, M3-5 1ns

154* स त्व पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।

सेनापत्येन राजेन्द्र धृष्टद्युम्न नियोजय ।

[(L 2) Cf 30^{cd} M3 5 धृष्टद्युम्नो महाबल]

31 Before 31, T2 1ns सजय —^a) D1
तच्छ्रुत्वा तु (for एतच्छ्रुत्वा) S1 Ko-3 Dn2 D2 4
महाराजो, K5 वचो राजा, D2 T1 G ततो राजन्, T2
महाराज (for ततो राजा) —^b) D2 महाबल —^c)
D2 समितौ तस्य, T1 G स हि धर्मात्मा, T2 सहसा
वाक्य, M1-3 5 च महातेजा, M4 सनिधौ तस्य (for
समितौ तस्या) Co cites समितौ (as in text) —^d)
K2 वासुदेवेन समित (of 33^b)

32 Before 32, D1 T2 1ns युधिष्ठिर —^a) S1
निबोधेय —^b) K2-4 B D (except Da1) T G2-4
यत्त्वा S1 D2 भारत, Ko पार्षत, K1 2 D1 पार्षत,

भवान्सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन संमतः ।
 कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ।
 तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ॥ ३३
 स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान् ।
 अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ३४
 माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ।
 ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ३५
 तत उद्धर्षयन्सर्वान्द्रष्टुमुद्रोऽभ्यभाषत ।

अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शंभुना पुरा ॥ ३६
 रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् ।
 सर्वानद्य रणे दृष्टान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ॥ ३७
 अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ।
 समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने ॥ ३८
 तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ।
 व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ ३९
 यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ।

S दुर्धर (for मारिष) K₅ यत्प्रवक्ष्यामि पार्थिव —^o)
 K₀ नाभिक्रुध्य, K₁ नाभिक्रुद्, D₁ M₂ नातिक्रम्य
 K₁ २ भवत्तच्छ —^a) Ś₁ मम भाषितुं, K₀-२ समभाषित,
 D₁ प्रार्थित मम C₀ c d oite भाषितम् (as in text)

33 ^a) D₁ भव (for भवान्) S मे स्याद्, C₀ c
 मद्य (as in text) —^b) K₅ D₁ वासुदेवस्य, G₈
 'देवेनु- K₀ २-३ B₁ D₀ D₂ ३ G₁-३ M₁ ३ ३
 समित, B₂ शसित, T₂ धार्मिक —^c) D₁ तात, S पूर्व
 (for नित्य) —^e) D₆ तत्र (for तथा) K₄ पार्थाना
 (for पाण्डूना) —^f) K₁ सेनाने, K₂ ३ D₁ D₂
 D₂ ३ ३ G₂ सेनानी K₀-२ भरतर्षभ, B₁ D₂ D₄ १ ३
 T G M₈ (inf lin as in text) ३ ३ भव पार्षत, D₁
 पुरुषोत्तम, M₂ 'वर्षभ'

34 ^a) T₁ G₁ २ ३ 'शार्दूलान् —^b) Ś₁ K₀-२
 विक्रमी जहि, K₈ D₂ ६ युधि वि (D₂ चा) क्रम (for
 विक्रम्य जहि) B₈ शात्रं (for कौरं) —^c) B D
 (except D₂ ६) T G M₄ ते (for त्वा) K₈ D₂ ६
 'योत्स्यामि (for 'यास्यामि) —^d) K₈ D₂ ६ भीष्म (for
 भीम) D₁ पार्षत (for मारिष) S भीम (G₂ M₁-३ ३
 'म) कृष्णौ च मारिष C₀ cites कृष्ण (as in text)

35 ^b) K₀-२ दसिता, D₃ दर्शिता, T G महिता,
 M₁ ३ सहता, M₂ ३ ३ सगता (for दंशिता) —^c)
 T₁ G अन्ये च (for ये चान्ये) —^d) T₂ प्रथिता (for
 प्रधाना) D₁ पुरुषोत्तम — After 35, M₈-३ ins

155* एतावदुक्त्वा नृपति सहदेवमभाषत ।
 अभिषेकस्य सभारान्क्षिप्रमानय वै जवात् ।
 प्रादुरासीत्ततो धोम्य सभारान्गृह्य भारत ।
 सहदेवेन सहितं पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
 ततस्त पुरुषन्याघ्र द्रुपदस्यात्मज युधि ।

[5]

भद्रपीठे सुख न्यस्य अभिषेचयदच्युत ।
 अशोभताभिषिक्तो हि द्रुपदस्यात्मजो बली ।
 यथा देवासुरे युद्धे कार्तिकेयो ह्यशोभत ।

36 ^a) K₀-२ ततस्तूद्धर्षं, K₅ तव उद्धर्षं, D₁
 ततस्तान्दुर्षं C₀ cites उद्धर्षयन् (as in text) —^b)
 D₆ 'द्युम्नोत्तभाषत — Before 36^{ad}, D₇ (see
 m) ins दृष्टद्युम्न उवाच —^{cd}) K₅ प्राणातक, C₀
 द्रोणान्तक (as in text) T₁ G₄ पार्था D₁ द्रोणातकोह
 विहित शंभुना पुरुषोत्तम

37 ^a) K₈ D₂ ६ अह, S कर्ण, C₀ रणे (as in
 text) D₁ ३ कृप (for तथा) —^b) D₈ S तथा
 (for कृप) D₁ शल्य च सजयद्रथ —^c) T₁ G₂
 (sup lin) ३ एतानद्य, G₁-३ सर्वानपि K₈ D₂ ६
 दृष्टान्, B₈ ३ D₂ D₄ १ (m as in text) ३ दृष्टा
 (for दृष्टान्) K₄ सर्वाङ्गणेभिः दृष्टानैव (sio), D₀
 (D₁ damaged) D₂ D₅ दृष्टा सर्वानद्य रणे —^d)
 Ś₁ 'योक्ष्यामि K₀ १ (before corr) पार्थिवान्, K₄
 B₈ भारत, D₁ १ पाण्डवान्

38 ^a) Ś₁ K₀-३ D₂ ६ महावीर्यं (for महेष्वासैः)
 — For 38^{ad}, S subst

156* तच्छ्रुत्वा जहपु पार्था पार्थिवाश्च महारथा ।

—^c) G₁ M₂ समुत्थिते, G₂ 'द्योते —^d) T₁ पार्षदे
 B₃ ३ D₀ D₂ ३ ३ शत्रुतापने

39 ^a) Ś₁ K₀-३ ३ D₂ ६ अग्रवीच, D₁ अग्रवीत्स
 (for तमग्रवीत्) B₁ ३ ३ D₀ D₂ ३ ३ S पुन,
 D₁ तदा (for तत) —^b) Ś₁ पार्षत —^c) K₅ D₂
 T₂ क्रौञ्चारुणो, D₁ T₁ G M क्रौञ्चो रणे —^d) B
 'निसूदन', D₀ D₂ D₁ ३ ३ ३ 'निसूदन

तं यथावत्प्रतिव्यूह परानीकविनागनम् ।
 अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ४०
 तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव ।
 प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ॥ ४१
 आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ।
 शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ४२
 इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः ।
 आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ।

नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष ॥ ४३
 तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
 वभूव परमोपेतः स्वयंभूरिव भानुना ॥ ४४
 शिरोऽभूद्भुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ।
 कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वर ॥ ४५
 दाशार्णकाः प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह ।
 अनूपगाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ ४६
 पटच्चरैश्च हुण्डैश्च राजन्यैरवकैस्तथा ।

C 6 2081
B 6 50 48
K 6 50 48

40 ^a) D1 यो, M4 यद् (for य) — ^b) Ś1 M2 देवासुरे — ^c) K2 तथा तत्, D5 तथावत् (for यथा वत्) K L D1-3 c T2 G1-3 M2-4 प्रतिव्यूह, Dn1 प्रतिव्यूह, T1 G4 'व्यूह' — ^d) T G परा (T2 तदा) नीरुविमर्दन, M1 2 'कविदारण' — ^e) M2 पश्यति

41 ^a) B Dn1 Dn1 यथोक्त K4 B1 2 4 Da Dn D4-3 Cc स ह देवेन, T G M8 (sup lin) 4 5 स (T2 तु) नृपत्नेन, M1-3 पार्षतस्त्रेण (for स नृदेवेन) Ś1 तथोक्ता म्मानुवीरेण (sic), K5 यथोक्त नृपदेवेन — ^b) M1 'भृता' K5-5 D2 5 S यथा (for इव) Ko-2 जिष्णुर्वज्रभृतेव ह, Dn1 विष्णुर्यज्जभृता वर (also 'तामिव'), Cc as in text — ^d) K5 चक्रुर, G1 कृत्वा (for चक्रे)

42 ^a) K1 3 पथगा, T2 'पतगा', Cc पथग (as in text) Cd cites आदित्यपथ — ^b) B2 Da Dn1 D. 7 3 Cc तत्र (for तस्य) Dn2 D4 तत्राद्भुतमनोहर, T1 G2 4 तस्याद्भुतकरोत्तम, G1 3 'तमनौपम' — ^d) K5 D5 निर्मिता (K5 ता), M1 2 5 विहितो

43 ^a) Dn2 'वर्णाभि' — ^b) K. T2 M4 अलंकृत — ^c) G1-3 M चैव, Cn d इव (as in text) T1 G4 राजन्नाकाशमध्ये तु, T2 आकाशगश्चकाशेभ्यौ — ^e) Dn1 M2 मारिष, D1 (m as in text) भारत (for मारिष)

44 ^a) Dn1 D5 रत्नवती, Cv रत्नवता (as in text) K3 Da1 पार्थ, Cv पार्थ (as in text) D5 तेन रत्न च पार्थार्थ (corrupt) — ^b) D1 तेन, T1 G4 स हि (for स च) K5 गाण्डीवधन्वना, D2 6 गाजीवधन्वना — ^c) K4 परम प्रीत, Ca c d v परमो (as in text) — ^d) B Da Dn1 D3 5 सुमेरुरिव, T2 G3 स्वयंभूरिव Ko D3 M2 (inf lin as in text) 5 बायुना (for भानुना)

45 ^a) K1-3 Da Dn D5 5 शिरोभू, T1 G2 4

निशिखो, T2 व्यूहस्य, G1 3 विशिखाद्, M1-3 5 शिखा तु, M3 (inf lin) 4 शिरस्तु (for शिरोऽभूद्) G1 राजन् — ^b) B1 2 D1 सह (for वृत) — ^c) K5 D5 T2 कुती Ko-3 5 D2 6 T2 G1 3 M शैव्यश्च (for चैद्यश्च) — ^d) S1 चक्षुष्यास्ता, Ko-2 चक्षुष्यास्ता (Ko 'स्ताञ्'), K4 चक्षुभ्यां तौ, B Da Dn D4 5 7 8 M8-9 चक्षु (B3 चचु) रास्ता, D1 चक्षुर्जाता, T G M1 2 चक्षु-रासीञ् Ko-3 D2 6 जनेश्वरी, B Da Dn D1 4 5 7 8 नरेश्वर, T1 G4 जनेश्वर, G1 3 जनाधिप

46 ^a) Ś1 दशार्णशा, Ko दशार्णेश, K1 दशार्णेशा, K2 दशार्णेश, B2 Da1 D1 M1 3 4 दशार्णका (D1 'क'), D2 6 दा (D5 द) शार्णाश्च, T G M2 5 द (T2 G8 M5 दा) शार्णगा Ś1 पुरोगाश्च, Ko 1 D1 प्रयागाश्च, K4 प्रयोगाश्च, Dn2 प्रभद्राश्च — ^b) K5 4 B2 D (except D5) दामेरकग (D5 र) गै सह, T G4 M क (M1 3-5 द) शेरकगणै सह, G1 काशिकाशूरकै सह, G2 देशेरकमहणै सह, G3 काशिकौरुशकै सह — ^c) K1 2 4 5 B Da Dn D5-5 7 3 अनूपका, D1 अध्रा सका, M1 3 (inf lin) आरूपगा, M2-4 आनूपगा — K1 om (hapl) 46^d-48^a — ^d) D1 भरतोत्तम

47 K1 om 47 (cf v 1 46) — ^a) S1 D1 'चरैस्तु, Cv 'चरैश्च (as in text) K4 Da Dn1 D. T1 G2 4 M1 3 (inf lin) 4 हूणैश्च, B Dn2 D1 4 7 3 Cv पौट्टै (D1 'ट्टै')श्च, G1 3 M2 अणैश्च, M8 5 भोजैश्च (for हुण्डैश्च) T2 पटच्चरैर्भूपणैश्च — ^b) B1 3 4 D (except D1-3 6) राजा कौर, T1 G4 M1 राजन्यैरवकै (M1 'रै')स्, T2 M2-5 राजन्यैरपरैस् (M2 'र'), G2 3 राजन्यैरवकै Ko 2 D1 G1 3 सह, M2 अपि (for तथा) — ^c) Ko विपादै, Da D5 निपाद S1 Ko 2-6 D1 2 6 सहित (Ko 5 'तै', D2 'ता')श्चैव, B1 3 'ताश्चापि, D5 तैश्चापि — ^d) D1 पृष्टतश्च युधि

निपादैः सहितश्चापि षष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ ४७

पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ४८

पिशाचा दरदाश्चैव पुण्ड्राः कुण्डीविषैः सह ।

मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ४९

बाह्लिकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ।

एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ५०

48 K₁ om 48^a (cf v l 46) —^a) S₁ K₅ M₁
च (for तु) —^b) K₀ पार्श्वत —^c) = 6 48
29^c S द्रौपदेयाश्च कार्णिश्च, Cv as in text —^d)
K₁ सात्यकि च पराजित

49 ^a) K₁ B₂ D_a D_{n1} D₅ पाश्चात्या, T₁ पिशाच,
T₂ पिशाचा (for पिशाचा) K₀ 2 B₈ 4 D₄ 7 G₈ M₅
दारदाश्चैव, B₁ 2 D_a D_{n1} D₅ दाक्षिणात्याश्च; D₁
दरदा शैल्या —^b) K₀ 3 D₀ पौंड्रा, K₄ B₁ D_{a2}
D₅ पुट्टै, B₂ D_{n2} D₄ पौट्टै, B₄ पुट्टै, D_{a1} पुट्टै,
D_{n1} पुट्टै, D₁ पौंड्रा, D₂ पुट्टा, D₃ मुंडा, D₈
पौट्टै K₂ कुत्तीविषै, K₄ B₁ 2 4 D_a D_n D₄ 5 7 8
कुडीवृषै, D₁ कुत्तिपयै, D₈ कुडीविषै, D₀ कौडिविषै,
T G₄ M₈ 4 कुडि, G₈ कुडवृषै, M₁ 2 कुडविषै T₂
(also as in text) तथा (for सह) K₁ पांडकडीवपै
सह (sic) —^c) S₁ मेरुका, K₁ मडका, K₈ D₂ 6
म (D₀ मा) गधा, K₄ B₁ 3 D_a D_{n1} D₅ G₈ मारुता,
B₂ 4 D_{n2} D₄ 7 8 यवना, T G₁ 2 4 निकुम्भो, M
मरतो (M₈ 5 'त्तो') (for मडका) S₁ लरुकाश्चैव, K₁
लडका, K₈ D₂ 6 वेणुका, K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8
S धेनुका (T₂ 'गा, G₁ 2 'क)श्चैव (for लडका) K₅
मरकधेनुकश्चैव, D₁ मरुडवेणुकाश्चैव, D₈ मारुका मगवेणुश्च
— D₂ om (hapl) 49^a-50^a —^d) = 6 10 63^b
B₈ टकणा परटकणा, S त (M₄ क) कणा परतकणा

50 D₂ om. 50^a (cf v l 49) —^a) S₁ वाल्मी
कास्, K₀ वाही, K₁ वाहे, K₂ 3 D_{n2} D_a 6-8
T₂ G₂ वाही, M₁ वाहि D₈ तिमिरा, G₁ तित्तरा
D₁ मरुता वेणुकाश्चैव —^b) S₁ K₀ पाड्याश्चोद्गाश्च,
K₁ पाचचोद्गाश्च, K₂ 3 D₂ 6 पाड्याश्चोद्गा (D₂ 'श्रौला')
श्च, K₅ पाड्यापौडाश्च, D₁ 3 7 चोडा (D₈ चोद्गा)
पाड्याश्च M₁ 2 केरला (for भारत) K₄ पाड्याश्चैव
जनेश्वर — K₀ 1 om (hapl) 50^a-51^b —^c) K₈
G₂ जानपदा —^d) K₂ दक्षिणा S₁ K₈ D₁ 2 9

अग्निवेद्या जगत्पुण्डा पलदाशाश्च भारत ।

श्वरास्तुम्बुपाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।

नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ॥ ५१

रथानामयुतं पक्षौ शिरश्च नियुतं तथा ।

षष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ।

ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५२

पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ।

पार्श्वम् (for पक्षम्) S₁ आश्रित, K₈ D₂ 6 आगता,
D₁ 3 T₂ आस्थिता

51 K₈ 3 D₂ 6 om (hapl) 51 K₀ 1 om 51^a
(cf v l 50) —^a) S₁ अग्निवेद्या, K₂ D_{n2} D₄ 1 3
अग्निवेद्या B D_a D_{n1} D₅ तुहुडाश्च, D_{n2} D₁ 4 8
गजतुडा, D₈ गजस्तुडा, S जगत्कुडा K₄ 'वेद्या-
हुडा' —^b) D₈ मलदाभाश्च, T G₁ 3 4 M₂ मलदा
नाम (for पलदाशाश्च) K₂ मलदा दासहार्य, K₄
B₁-3 D_a D₅ मालवा (B₁ 'लुका)श्च सकेरला, B₄ D_{n2}
D₄ 7 8 मलदा दाश (B₄ 'स)कार्य, D_{n1} मालवाश्चापि
केशव, D₁ मालवा तुदकारिपा, G₂ मलदाना महारथा,
M₁ 3 4 मलयादा (M₈ inf lin मलदाना, M₄ महा-
दाना) महारथा, M₆ मलया दामभारथा —^c) K₀-2
शरवास, B₂ D₁ सवरा, B₃ शबला K₀ तुहुसाश्चैव,
K₁ तुभिसा, K₂ तवुसा, K₄ उन्नसा, B D_a D_{n1}
D₅ कुतला, D_{n2} D₄ 7 8 कुभसाश्चैव (D₈ 'का चै)व,
D₁ M₈ 5 बर्व (M₅ 'वु')रा, D₈ भुमुसा, T₁ G
हुहुरा, T₂ कर्बुरा, M₁ 2 4 चहुला (for तुम्बुपा)
—^d) S₁ ननुच, D₈ साश्वश्च (for वत्साश्च) B₈
सहनाकुला, D_{n2} सह मालवै T₁ G₄ M₈ 5 सदश्वाना
कुलै सह, T₂ G₂ 3 M₁ वत्साश्वाना कुलै सह, G₁
M₂ 4 वत्साश्वानाकुलै सह —^e) S₁ K₀ T₂ M₂
वामपार्श्व, D_a D_n D₁ 4 5 T₁ G वाम पक्ष, D₇ 8
वामपक्ष (for वाम पार्श्व) S₁ G₈ समाश्रित, K₀-2
D₁ 3 M₁ 2 उपाश्रिता, M₄ समाश्रितौ

52 ^a) K₀ पक्षै, K₂ 4 B D_{a2} D_n D₄ 5 7 8
पक्ष, K₈ 5 D_{a1} D₂ वक्ष, D₁ पक्षे, D₀ वक्ष-
—^b) K₀-2 4 D_{n1} D₈ S शिरस्तु, D₁ शिरसि B₈
नियुत च शिरस्तथा, Cv as in text Co cites नियुत-
—^c) D₁ पृष्ठे चार्बुद — K₅ om 52^a —^d) K₄
चतुर्दश, D₈ विशा पति (for च विंशतिः) — D₁
om (hapl) 52^a —^e) T₂ नासाया (for ग्रीवा)
D₂ वापि —^f) K₁ स (for च) D₁ विंशति

जग्मुः परिवृता राजञ्चलन्त इव पर्वताः ॥ ५३
जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः ।
काशिराजश्च शैव्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५४
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।

सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५५
तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ।
श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

संजय उवाच ।

क्रौञ्चं ततो महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १

आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च मारिप ।
सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च ॥ २
दुःशासनादीन्प्राह्वंश्च स सर्वानेव भारत ।

C 6 2093
B 6 31 3
K 6 31 3

53 Ks om J3 —^a) Ś1 Ko 1 पक्षि(Ś1 पत्र) कोटिषु पक्षेषु, Ks Da1 D^o ० पक्षे कटिप्रदेशे तु (Da1 'शेषु), D1 3 T1 G1 पक्षे कोटि प्रपक्षेषु, G2 पक्षे कोटिप्र, Ms. पक्षेषु च प्र^o Cc ciles कोटिषु पक्षेषु —^a) Ś1 नदत, Ko 2 जलात, T2 G1-3 चरत (for चरन्त)

54 ^a) Dn2 जघन्य, Cc v 'न (as in text) —^b) D3 स निरय (for विराट) Ks 3 Da1 Dn D2 4 c-2 कैकयै —^c) Ks D1 ० चैराश्च, Ds दैराश्च

55 ^a) Ks Da1 D2 ० Ms एवमेव, K1 ० 'मेन, T1 G2 4 M1 4 'मेतन्, T2 'मेय —^b) K1 3 पादव, B Da Dn D1 5 7 8 'सत्तमा' (Da1 Ds 'म') D1 व्यूहमानाश्च पादवा —^c) Ks Ds 'दय समीक्ष्य(K. 'क्ष)त, B3 T2 'दय त हृच्छत, Da1 Cc 'दयमनिच्छत, T1 G2 4 सूर्यस्योदयमिच्छत, G1 3 ते सूर्योदयमिच्छत, M1-3 ० सूर्योदय तमिच्छत Cop उदी क्षन्त —^d) B3 स्थिरा Ko-2 S दमिता —After 55, D1 ins a passage given in App I (No 5)

56 ^b) Da1 विमानानि, Dn2 D4 निर्मलानि, M1 नीलानि च —^c) G1 3 पताकाप्राणि (for श्वेतच्छत्राणि) Ks B1 3 4 Da Dn1 Ds 7 [ज]द्वयत, Dn2 D1 4 8 दृश्यते (for [ज]शोभन्त) —^d) Ko-2 ध्वजेषु (for रथेषु)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-3 D2 ० द्वितीययुद्धदिवस, Ks द्वितीयदिनयुद्ध, Ks T1 G2 4 द्वितीयदिवस, Da Dn1

Ds द्वितीयेद्वि, M1 द्वितीय, M2 द्वितीयाद्विक — Adhy name Ks Da Dn1 Ds व्यूहरचन (Ks Da1 'ना), G2 व्यूहकरण, M1 क्रौञ्चव्यूहकथन — Adhy no (figures, words or both) Da2 8, Dn2 M. 48, D1 Ms 4 47, Ds 50, T G 45, M1 2 46 (as in text) — Sloka no Dn2 Ds 59

47

1 ^a) Ś1 Ks D2 3 ० दृष्ट्वा ततो, Ko 2 दृष्ट्वा महा, K1 दृष्ट्वा तथा, T2 त ते महा-, G1 3 नाम महा (for ततो महा) Ds क्रौञ्च व्यूहमभेद्यं च, Cd क्रौञ्च दृष्ट्वा तथा व्यूहम् —^b) Ds दृष्ट्वा तत्तनयस्तव —^c) Ś1 व्यूढ सज्ज, Ko 2 D2 व्यूढ सख्ये, K1 3 4 Ds व्यूह सख्ये, Ks B1 D1 4 7 T2 M1 व्यूह दृष्ट्वा, B3 Ds रक्ष्यमाण, Ds निर्मित च (for व्यूढ दृष्ट्वा) Ś1 Ko-2 महापार, G1 3 महावेग (for 'घोर) —^d) Ks D2 ० पार्थिवेनामितौजसा, Ks पार्थिवेनामिततेजसा (hypermetric), B1-3 पार्थेनादित्यतेजसा, B1 Da Dn D1 5 7 8 पादवेनामितौजसा, T2 पार्थेनाह्मिष्टकर्मणा

2 ^b) Ko 1 पार्थिव, Ks Ds पार्थिव, Ks Ds ० पार्थिव, Da1 मारिप (for मारिप) Ś1 कृपं सेधर-पार्थिव —^c) Ś1 Ks Ds T2 G2 सौमदत्ति, K1 सौम दत्ति, Da1 सौमदत्त K1 विकर्णश्च —^d) Ś1 Ks Dn2 माश्व, Ko-2 B Da2 Ds-6 7 8 सोश्व (for क्षश्व)

3 ^a) Gs 'नार्दीक्ष आतर (hypermetric) —^b) B D (except D1-3 ०) T1 G सर्वानेव च भारत —^c)

अन्यांश्च सुवहूञ्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३
 ग्राहेदं वचनं काले हर्षयस्तनयस्तव ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शस्त्रास्त्रवेदिनः ॥ ४
 एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।
 पाण्डुपुत्रात्रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ ६
 संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुकुरास्तथा ।

K1 ॥ अन्याश्च सु, B1 अन्याश्चापि S1 राजन्, K2 D2
 शूरान्, T1 G1 ३ ४ योधान् (for शूरान्) —^d) K2 ३
 D1 ३ ६ T1 (३ ४ समुपागतान् (for समुपागतान्)

४ ^b) K1 वपय, K2 D2 हर्षयन् K3 D2 तन
 यास्, D2 ३ G1 तनय, G1 तनयाम्, C2 तनयस् (as
 in text) D1 हर्षयस्तव चाहिनी —^c) = 6 23 9^e
 Dn2 D1 ७ ८ नानाप्रहरणा सर्वे —^d) S1 सर्वशास्त्राग्रवे
 दिन, K2 सर्वशास्त्रार्थ, K3 ३ सर्वे शास्त्रार्थ, K4 १
 B1 ३ M1 ३ सर्वशास्त्रार्थकोविदा (K2 'दक्षिणा'), B3 ४
 Da Dn D1 ४ ६ ७ ८ सर्वे (B3 नाना) शास्त्रार्थकोविदा,
 D2 T2 सर्वे युद्ध (T2 शास्त्र) विदारदा (= 6 23 9^d),
 T1 G1 ३ ४ सर्वे शास्त्रार्थकोविदा, G2 M1 सर्वे शास्त्रार्थ
 कोविदा, M2 ६ सर्वशास्त्रार्थकोविदा

५ ^a) T2 (G1 ३ M1 ३ ६ एकैक हि (for 'कश')
 K2 स पार्था हि C2 cites समर्था (as in text)
 —^b) K2 स्वय (for यूय) —^d) K4 ३ Da Dn
 D3-६ ७ ८ ससैन्या K3 D2 ६ T1 G1 M2 ३ सगता,
 C2 सहता (as in text)

६ = (var) 6 23 10 —^b) K3 D2 बल पार्थिव
 रक्षित, K2 D2 (marg see in as in text) G1 ३
 बल पार्थाभि —^a) Dn1 D2 om 6^d —^c) K2 अप
 र्याप्तमिदं तेषां, D1 ४ पर्याप्तमिदमे —^d) K1 B Dn2
 Dn D4-७ T1 (G1 बल भीष्माभिरक्षित (= 6 23 10^b),
 K2 बल पार्थिवसत्तम

७ ^a) S1 सेनास्था, T2 समर्था, M2 संस्थाना B2
 D1 ६ सूर —^b) S1 K2 वेणिका, K1 वेनिका,
 K4 B Da Dn D4 ६ ७ ८ विकर्णा, K2 वत्रिका, D1
 वाह्रीका, D3 वार्णिका, T1 G4 सर्वरा, T2 G1 M
 लब्धका, G2 कर्वका, G3 लुब्धका (for वेणिका)
 D1 M4 कुकुरा, D2 कुरुरा —^d) D2 om (hapl)
 7^d —^e) K2-३ क्षा (K1 क्ष) वेरकास्, K3 D2 ६

आरेवकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७
 शत्रुजयेन सहितास्तथा दुःशामनेन च ।
 विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८
 चित्रसेनेन महिताः महिताः पाणिभद्रकैः ।
 भीष्ममेवामिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥ ९
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तव पुत्रश्च मारिष ।
 अच्यूहन्त महाच्यूहं पाण्डूनां प्रतिवाधने ॥ १०
 भीष्मः सैन्येन महता ममन्तात्परिवारितः ।

आराविकास्, K4 B1 ३ ४ Dn2 Dn D1 ७ ८ रेवकाश्च,
 K2 आरोधिकास्, B1 D2 १ G1 ४ M1 आरोचकास्, Dn1
 केरलाश्च, D1 आरेयकास्, G1 ३ M1-३ आरोचकास्
 K1 त्रिगर्ता, D2 त्रिगर्ता, G2 त्रिगर्ता —^a) In K1,
 7^d-S¹ is lost on a damaged fol —^d) S1 मद्रका,
 T2 (G1-३ M भद्रका G2 यवना

८ K1 damaged —^a) K1 शत्रुजयेन, K2 D2 ६
 शत्रुजयेन, D1 शत्रुजयेन; M1 (sup in as in text)
 ३ ४ शत्रुजयेन T1 तथा शत्रुजयेन —^d) D2 om (hapl)
 ६^b-9^a —^b) T2 हिता (for तथा) B2 D1 ६, Dn2
 D1 हि (for च) —^c) B2 ४ Dn1 (after corr)
 n2 D1 ७ सुरिरेण, D1 Dn1 (before corr) n2 सु
 वर्णेन, D1 च वीरेण, S (except T2) तु वीरेण —^d)
 K1 D2 ७ ८ चित्र (for तथा) M2 'नन्दक', C2 'नन्दकौ'

९ D1 M1 om (hapl) 9^a D2 om 9^a (cf v 1
 ३) —^b) K3 D1 ३ ४ तथा वै (for सहिता) K1
 पानिभद्रकै, K2 प्राणिभ, K2 ३ D ६ पारिभद्रका,
 B Da Dn D2 ७ ८ मणिभद्रकै, D1 ६ T2 M2 ४ पारि,
 T1 G1 M2 ६ परिचारकै (for पाणिभद्रकै) —^c) = 6
 23 11^e K2 भीष्मसेनाभि —^d) D1 ३ T1 G1 ३ M1-४
 सर्व (for सह) K2 सहसैन्या पु (K2 'न्याभि') र
 स्कृता, K2 ३ D2 ६ सह सैन्य पुरस्कृते, B Da Dn
 D1 ६ ७ ८ सह सैन्यपुरसरा, G1 सर्वसैन्यसमन्विता

१० ^a) K2 ३ तथा (for ततो) K2 B Dn
 D2 ३ ७ ८ M1 transp द्रोणश्च and भीष्मश्च —^b) K2
 ३ ४ B Da Dn D1 ७ ८ ९ पुत्राश्च Dn1 मारिष
 T2 द्रोणपुत्रश्च मारिष —^c) K3 D2 ६ तथा (for
 महा) —^d) K2 पाण्डवाना (hypermetric), K1 G2
 M1 ३-४ पाण्डवान, B Da Dn D1 ७ ८ ९ पार्थाना (for
 पाण्डूनां) K2 प्रतिवाधव, Dn2 प्रतिवधने, D2
 वाधन, G1 'वाधते' D1 पाण्डूनां प्रति निवारणं, T G ४

ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११
 तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशां पते ॥ १२
 विदमैर्मैकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।
 सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३
 गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिवयोऽथ वसातयः ।
 शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४
 ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदैरः ।

अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा शर्मिलकोसलैः ॥ १५
 दरदैश्चुपैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
 अम्यरक्षत संहृष्टः सौवलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७
 सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
 शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

C 6 2109
B 6 51 19
K 6 51 19

M₂ पाडवान्प्रतियो (T₂ 'वो') घने

11 ^a) K₁ Da₁ भीष्म-, T₂ भीम — K₁ om
 11^b — ^c) D₈ प्रहर्षन्, G₂ प्रकर्षन् K₁ २ महती
 D₁ ययौ प्रहर्षयन् राजन् — ^d) K₈ पुर (for सुर)

12 ^a) K₅ B₈ G₂ M₄ तमन्वियान्, D₈ तमन्वयन्,
 T₂ तमादाय — ^b) K₀ भारद्वाज, K₁ २ भारद्वाज,
 D₅ M₁ भरद्वाज

13 ^a) Ś₁ द्वलैश्च, K₀ २ मेलकैश्च, K₁ २
 मलकैश्च, Da₁ मकलैश्च, D₈ रेकलैश्च, S (except T₂)
 मेललैश्च (for मेकलैश्च) K₈ २ D₂ ० तथा (for अपि)
 K₅ कर्णप्रावरणैस्तथा D₁ वैदर्भमेखलेयैश्च दुर्दुरैश्च सकैरपि
 — ^c) Ś₁ सहता, K₁ सहिता, B₁ सहितै, D₁ २
 G₁ सहित Ś₁ K₀-२ सर्वसैन्येषु — ^d) D₁ भीष्ममेवा
 निपालयन्

14 ^a) Ś₁ K₀ २ D₁ गाधार-, K₁ गधार — ^b)
 — ६ 18 12^d Ś₁ K₀-२ Da₁ D_n D₁ २ १ M₄
 शिवयो, D₂ शवयो B D_n D₀ १ वसातय, G₈
 चसा M₁-३ ३ सौवलेयश्च जयद्रथ — ^c) K₁ शकुनिश्च
 सुसैन्येन, K₅ D_n D₁ १ M₂ (inf lin) २ शकुनिश्च
 ससै, M₁-३ ३ शकुनि सह सै — ^d) K₀ भारद्वाजम्,
 Da₁ M₁ भरद्वाजम् K₂ M₅ अपालयन्

15 K₂ om (hapl.) 15-17 — ^a) D₁ तस्यौ
 (for ततो) — ^b) D₈ स ह (for सर्व-) — ^c) K₁
 अश्वातकैश्च, K₅ अथातकैश्च, D₁ असाकैश्च, D₈ अस्वात
 कैश्च, D₅ अश्वातकैश्च, D₈ अश्वत्याम्ना, S (except T₂)
 अश्मतकैश्च (for अश्वातकैश्च) D₈ त्रिगीर्णैश्च, T₁ G₁ २ ४
 निपण्णैश्च, G₂ निपादैश्च, M निगीर्णैश्च (for विकर्णैश्च)
 — Da₁ om 15^d — ^d) K₀ १ चर्मिल; K₈ २ D₂ ०
 चर्मि (K₅ चर्मा) लकोशलै, K₄ B चांघकैश्च (K₄ 'स')

लै, Da₂ D₅ १ ३ चामलकोश, D_n D₄ चामनकोस
 (D_n 'श') लै, D₁ द्वविडकोश, D₈ चायिककोश, S
 काश्मीरकोस, text as in Ś₁ only

16 K₂ om 16 (of v 1 15) — ^a) K₀ चर्म
 पैश्चैव, K₁ चर्मपै, K₈ D₂ चुपै, K₄ B Da D_n
 D₅ च शकै, K₅ वपुपै, D_n D₁ १ ३ च दृकै, D₁
 च खलैश्चापि; D₈ चांधकैश्चैव, D₀ चांधुपै, G₂ चुपै;
 M₂-३ चुचुकै — ^b) K₀ तथा क्षुद्रकमालवै, K₅ तथा
 क्षुद्रकमालकै — ^c) K₈ २ D₂ ० M₁ अम्यरक्षत, K₄
 'धावत, B Da D_n D₁ २ १ ३ 'द्रव (D_n 'व') त K₈ २
 D_n D₂ ० संहृष्टा — ^d) K₃ D₂ ० सौवलेयश्च,
 K₄ B Da D_n D₁ २ १ ३ पाडवेयस्य, D₁ सौवलेयश्च

17 K₂ om 17 (of v 1 15) — ^a) D₁ शल-
 श्वैव, D₄ शर शल्यो, T₂ शलशल्यो (for शल
 शल्यो) — ^b) D₁ वीरवान् (for मारिष) — ^c) Ś₁
 K₅ Da₂ D₈ १ ३ वामपार्श्वम्, S (except M₂) वाम
 पक्षम् K₈ D₈ M₂ अपालयत्

18 ^a) Ś₁ D₀ सोमदत्ति, K₀-२ D₁ S सोमदत्त
 K₂ सुशर्मा, K₈ D₂ (sup lin as in text) सुशर्मा
 — ^b) Ś₁ काम्बोजश्च, K₁ काम् — ^c) T₂ जरा (for
 श्रुता) K₈ D₂ ३ शतायुश्चाश्रुतायुश्च, K₄ B Da₂ D_n
 D₄ १ १ ३ G₁-३ M₁ २ ३ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च, D₁
 श्रुतायुताश्रुतायुताश्च, T₁ G₁ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च, M₂ ४
 श्रुतायुश्चाश्रुतर्वा च — ^d) Ś₁ D_n D₁ ३ ३ ३ पक्षम् (for
 पार्श्वम्) K₀-२ ३ B D₁ ४ ३ आश्रिता

19 ^a) K₄ B Da D_n D₁ २ १ ३ चापि (for चैव)
 D₁ सोमशर्मा सुशर्मा च — ^b) K₀-२ D₈ शाश्वत,
 K₁ सौवले — B₁ ३ ४ Da D_n D₁ २ १ ३ om 19^{cd}

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९
 पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः ।
 केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यप्य चाभिभूः ॥ २०
 ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांश्च नादयन् ॥ २१
 तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः ।
 आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३

K₄ B₂ read 19^{cd} after 20 — ^d) D₁ सैन्यपृष्ठे
 S₁ K₆ D₆ व्यवस्थित

20 ^a) B₁ 2 4 Dn₁ D₁ 4 6 8 'गोपाश्च; B₈ 'गोसा
 च — ^b) K₁ 6 D₈ नानादेश्या, K₄ B D₈ G₈ 'देश
 K₆ जनाधिपा; M नरेश्वरा (M₄ नराधिपा) Dn Dn
 D₁ 4 6 नानाजनपदेश्वरा — ^c) K₀ 2 वसुदानाश्च, K₁
 वसुधानाश्च — ^d) K₆ काश्यप्य च (s₁₀) S₁ दामिक;
 K₀ चाविभू, K₁ D₁ 8 चाभिभू, K₂ B₄ चाविभू,
 K₄ 'भिभू, B₈ मारिष, Dn₁ Dn₂ D₁ 7 8 Cap Co
 वा विभू, Dn₂ D₈ चाभिभू, Dn₁ चाविभू, G₂
 साहिभू, Cop आविभू Cn cites अभिभू K₈
 D₂ 6 ये चान्ये पृथिवीक्षिता — After 20, K₄ B₂
 read 19^{cd}

21 ^a) K₂ ततस्तु (for ततस्ते) T₃ G₁ 8 ते तु
 नरा, G₂ 4 तेषु नरा (for ते तावका) K₆ तत स्वरा
 युता सर्वे — ^b) S युक्ताश्च (for युद्धाय) — ^c) M₂
 महेष्वास (for मुदा युक्ता) — ^d) S₁ Dn₁ D₁ सिंह-
 नादा K₀-3 अनादयन्, K₈ D₂ 6 च नेदिरे, K₄ 6
 B₈ Dn Dn D₁ 4 6 7 8 M₄ तथानदन्, B₁ 2 4 D₂
 तथोन्नदन्, M₁-9 6 च नानदन्

22 ^a) K₆ transp श्रुत्वा and तु K₀-3 श्रुत्वा प्र,
 K₈ D₂ 6 श्रुत्वा सु, T₁ G₂ 4 श्रुत्वाश्रु (for श्रुत्वा तु)
 — ^b) = 6 23 12^b B₁ D₁ 8 वृद्धं कुरुपितामह
 — 22^{cd} = 6 23 12^{cd} — ^d) K₀ शखान्दध्मु प्रता

23 = (var) 6 23 13 — ^b) S₁ चापाश्च,
 K₀ 1 पेटाश्च, K₂ पेश्यश्च, K₆ पणवा, Dn D₆ पेश्यश्च,
 D₁ घोपाश्च (for पेश्यश्च) K₀-2 परे K₈ D₈ G₂
 पणवानकगोमुखा (= 6 23 13^b), D₂ 6 पणवा गोमुखा
 स्था, T G₁ 8 4 M पणवाश्च विशां पते — ^c) K₀-3

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६
 काशिराजश्च शैव्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महायशाः ॥ २७
 पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

आनका (K₀ 'का) चाभिहन्यत, K₈ D₂ 6 'महसैवाम्य'
 (= 6 23 13^c), T G₁ M आनकाश्चाभ्यवाद्यत (M₄
 'द्यत'), G₁ आनकाश्चावाद्यत, G₂ आनर्तकाश्च वाद्यत,
 G₈ आनकाश्चापि वाद्यते — ^d) = 6 23 13^d K₈ 6
 Dn₁ D₂ 8 6 तुमलो M₈ 6 महान (for Sभवत्)

24 24^{ab} = 6 23 14^{ab} — ^a) M₁-8 श्वेतहयैर्
 Dn₂ D₂ 6 G₁ युक्तेर् — D₁ om (hapl.) 24^{cd}
 — ^c) B₁ 2 दध्मतुस्तौ (for प्रदध्मतु) G₂ शङ्खवरौ
 B₈ दध्मतु शङ्खप्रवरौ, D₈ अदध्मतु शङ्खप्रवरौ (hyper-
 metric) — ^d) K₆ D₂ 8 6 हेमरत्नपरिष्कृतौ, B Dn
 Dn D₁ 8 7 8 हेमरत्नविभूषितौ, T₃ हेमद्युम्नपरिष्कृते

25 = 6 23 15 — ^c) D₂ 8 पौण्ड्र K₀ दध्मुर्
 D₁ S तथैव बलवात्राजन् (D₁ 'वान्नाजन्, T G₂-4
 'वद्राजन्)

26 = 6 23 16 — K₂ om (hapl) 26^{ab}
 — For 26, D₁ S subst

157* युधिष्ठिरश्च धर्मात्मा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 अभिमन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

[(L 2) = (var) 6 23 6^{cd}]

27 ^a) K₁ काश, G₂ काशी D₈ M₄ चैद्यश्च
 M₁-3 6 विक्रान्त (for शैव्यश्च) D₁ काशिराज शिखण्डी
 च, T₁ G₄ शैव्यश्च काशिराजश्च — ^b) = 6 23 17^b
 D₁ धृष्टद्युम्नो (for शिखण्डी च) K₁ 8 Dn₁ 'रथा
 — Dn₁ D₈ om (? hapl) 27^{cd} — ^c) = 6 23
 17^c D₁ विराटश्च महेष्वास — ^d) K₁ सात्यकि च,
 G₂ सात्यकिश्च K₁ पराजित, K₂ 8 8 B Dn Dn₂
 D₁ 4 8 7 T G₂ 4 महारथ (for 'यशा)

सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्तिहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
 स धोपः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
 नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
 पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
 कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १
 संजय उवाच ।
 समं व्यूढेष्वनीकेषु संनद्धा रुचिरध्वजाः ।

अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २
 तेषां मध्ये स्थितो राजा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अत्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३
 ते मनः क्रूरमास्थाय सममित्यक्तजीविताः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४

C 6 2124
B 6 52 4
P 6 52 4

28 ^a) Ś₁ K₄ B₁ 2 Da D₁ S (except M₁ 4)
 पांचाल्याश्च, D₁ पांचालश्च Ś₁ K₄ 3 Da D₁ 7 S
 (except M₁ 4 5) महेष्वासा — ^b) B₁ 2 4 Da Dn
 D₁ 4 5 7 3 द्रौपदेयाश्च पच ये (D₁ 'श्च मारिप'), B₃
 मौसट्रो द्रौपदीसुता, G₂ द्रौपद्या पाठवात्मजा — ^d)
 K₂ च निदिरे, B₃ विनेदिरे, D₂ च मेजिरे

29 ^a) K₁ 1 D₁ 8 सु (for न) T₂ स धोपस्तु,
 G₁ 8 4 तत दध्मुर्महा (for न धोप सु) G₂ ततस्तत्र महा
 दध्मुर्महा — D₁ om 29^a-30^a — 29^{ad} = (var) 6
 23, 19^{ad} — ^e) K₂ D₂ नमस्तल च पृथिवी — ^d)
 K₃ 3 Da₁ D₂ 8 0 तुमुलो Ś₁ K₀ 5 Da₁ D₀ T₂
 G₁ 2 व्यनुनादयन्, B Da₂ Dn₂ D₁ 5 [S]भ्यनुनादयत्,
 Dn₁ M₁-3 5 [S]भ्यनुनादयन्, D₁ [S]भ्यन्वनादयत्, T₁
 G₂ भ्यन्वनादयत्, M₄ [S]भ्यनुनादयन्

30 D₁ om 30 (cf. v 1 29) — ^a) G₁ एवमेव
 — ^b) T₁ G₂-4 प्रहृष्टा (for प्रहृष्टा) B₂ संप्रहृष्टाश्च
 पाठवा — ^c) M₄ सुहृद् (for पुनर्) G₁ 8 संनद्धाश्च
 (for सजग्मुश्च) — ^d) Ś₁ K₂ तापयान, K₂ स्थापयत्,
 Da Dn₁ D₂ त्रापयान, Dn₂ तपयाना, T G₂ 4
 स्थापयत्, G₁ 8 M₁ तापयत् (for तापयाना)

Colophon om in S₁ — Sub-parvan Omitting
 sub-parvan name, Ko-3 D₂ 6 mention only द्वितीय
 युद्धदिवस, K₄, likewise, द्वितीयदिनयुद्ध, K₂ T₂ G₂
 द्वितीयदिवस, M₁ द्वितीयेहनि, M₂ द्वितीयेहि, M₄

द्वितीयाह्निक — Adhy name K₄ Da Dn₁ D₂ व्यूह
 रचना, T₂ G₂ धार्तराष्ट्रच्युहकरण — Adhy no
 (figures, words or both) Dn₂ M₂ 49, D₁ M₂ 4
 48, D₂ 51, T G 46, M₁ 2 47 (as in text)
 — Śloka no Dn D₂ 29

48

1 1^{ab}) = 6 42 1^{ab} — ^a) K₂ Da₁ D₂ 'व्यूहेष्व',
 Cd व्यूहेष्व (as in text) — ^b) K₂ मामकेष्वितरेषु
 (sic), D₀ 'केष्वितरेषु, T₁ G₄ पारुषेणितरेषु — ^c) T₂
 कथ प्रहार सनद्धा, G₁ 8 कथ परमसरच्च — ^d) D₂
 संप्रहार, T₂ नृपश्रेष्ठ, M₂ सगर स; Co d संप्रहारं
 (as in text) G₁ 8 प्रचक्रमे

2 ^a) K₀ 1 4 B₂ एव, D₁ S तथा, Co समं (as
 in text) K₁ 2 व्यूहेषु नीकेषु, Da₁ D₂ 8 व्यूहेष्व
 — ^b) Ś₁ सनद्धा रुचिर, K₄ B₁-3 T₁ G₁ 8 4 M
 सनद्धरुचिर, K₂ सनद्धा सुचिर द्विजा, B₁ 'द्धरुचिर-
 प्रमा', D₁ सरच्छा रुचिरध्वजा, D₂ संनद्ध रुचिरध्वज,
 G₂ सनद्धा रुचिरा ध्वजा Some printed ed सनद्ध
 रुचिरध्वज Co omes सनद्ध — After 2^{ab}, 8 ins

158* तावका पाण्डवै साधं यथायुधन्त तच्छृणु ।

— ^c) K₀ तद्दृश्य, K₁ सदृश; K₂ Da₁ D₁ 2 दृश्यंत;
 K₂ दृश्यते, B₁ सदृश्य; Dn₂ दृश्यत Ś₁ अपरमिव
 तद्दृश्य; K₂ अपरे संप्रहृष्यत

ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ५
 मुक्तास्तु रथिभिर्वाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजनाः ।
 संनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
 अभिपत्य महाबाहुभीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७
 सौभद्रे भीमसेने च शैनेये च महारथे ।
 कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्यते ॥ ८

एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभितः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९
 प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १०
 सादितध्वजनागाश्च हतप्रवरवाजिनः ।
 विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११
 अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
 चाण्णैर्यमब्रवीत्कुङ्क्षो याहि यत्र पितामहः ॥ १२

3 ^a) K₁ २ मध्य- D₈ स्थिरो K B D (except D₁ २) T₂ राजन् (for राजा) — ^d) K₅ युद्धस्व Ko-2 G₁ ३ M₁ ३ ३ दसिता, D₁ T G₂ ४ M₂ ४ दसि (D₁ 'द्वि') तान् — After 3, B₄ repeats 2^{cd}, while D₈ repeats 6 47 10

4 = (var) 6 43 7 — ^a) D₈ शूरम् S₁ Ko-३ आदाय, K₅ G₈ आधाय (for आस्थाय) — ^e) K₁ अभिवर्तत, D₁ अभ्यवर्तत — ^d) K₅ एवोच्छितो द्विजा, D₂ एवोत्सृतध्वजा

5 ^a) K₈ D₈ सुतुमुलम् (for समभवत्) — ^b) K₁ ३ Da₁ D₂ ३ तुमल, K₈ D₈ अभवल् Ko २ S रोम (for लोम) — ^d) S₁ व्यतिषक्तरथध्वज, D₁ व्यक्तमश्वरथद्विप; D₄ ३ M₁ व्यतिषक्तरथ, T₁ G₄ M₂-३ व्यतिरिक्तरथ, G₈ व्यतिषक्तमथ द्विप Co cites व्यतिषक्ता, Cd 'विक्त

6 = (var) 143* — ^a) D₈ प्रमुक्ता (for मुक्ता स्तु) K₈ D₂ ६ राजभिर् B₈ मुक्ता दुरात्मभिर्वाणा — ^b) S₁ K₈ ३ D₂ ३ ३ ३ M₁ सुतेजस, B Dn₂ D₄ ७ सुतेजिता D₁ तन्मुखाश्च सुतेजसा — ^e) S अतीवोग्रा (for अकुण्ठाग्रा) — ^d) K₈ D₂ ६ मातगेषु (for नागेषु च) D₅ महाहये (for हयेषु च)

7 ^b) K₅ धनुरादाय Ko-2 T₂ G M₁ ३-३ दसित, K₈-३ B दसिता, T₁ M₂ दंसिता — After 7^{ab}, S, omitting 7^{cd}, reads 9^{cd} — ^e) Dn₂ D₄ ७ ८ अभि पद्य K₈ महाबाहु C_v अभिमन्युर्महा

8 ^b) S₁ K₈ ३ D₂ ३ ३ सात्यकौ, Ko सातिकौ, K₁ सत्यकौ, K₂ सात्यके, K₄ B Dn Dn D₄ ३ ७ ८ अर्जुने, D₁ सात्यके (for शैनेये) — ^e) K₁ ३-३ B Dn Dn D₄ ३ ३ ३ कैकेये च; D₁ G₂ कैकेयेषु, D₅ ७ ७ कैकेये

च, T₁ G₄ कैकेयेषु, T₂ G₁ ३ M₁ ३-३ कैकेयेषु T G विराटेषु (for विराटे च)

9 ^a) K₂ B₂ D₄ (before corr) ७ नववीरेषु, S नरसिंहेषु — ^b) K₀ चाविभू, K₂ चाविभू, K₈ D₈ चाभिमो, K₄ च प्रमो, K₅ चादिभि, B₁ २ ४ वारि भू, B₈ वाविभू, Da₁ वाभिभू, Da₂ Dn₁ D₅ वा मिभू, Dn₂ D₄ ७ ८ वा विभू, D₁ २ (before corr) चाभिभौ, D₂ (marg see m) चादिभू; D₈ चाभिभू (for चाभित) Cd cites अभिभू K₁ चेदिमत्सेभि भारिषु, S चेदिम (T₁ G₄ 'मा'त्यक (G₂ M₅ 'कु')रु शिषु, text as in S₁ only — S reads 9^{cd} after 7^{ab} — ^d) D₁ कुङ्क्ष (for वृद्ध) K₈ ३ D₂ ३ S कुरुवृद्ध पितामह (= 6 23 12^b)

10 ^a) S₁ नाकपत, Ko १ प्रकपत, K₂ प्रकपेत, K₈ D₈ प्राकम्पत, D₂ अभिद्यत, T₁ G₄ M₁ ३ ४ अभिनत्त, T₂ अभिसक्त, G₁ ३ M₂ ३ अभिनत्त, G₂ अभिनर्त (for प्राकम्पत) S₁ K Da₁ Dn₁ D₁-३ ६ ततो व्यूहस्, D₈ S महाव्यूह — ^b) D₈ अस्मिन् D₁ S 'वरक्षये (for 'समागमे) — ^e) G₁ ३ 'वां चैव (for 'पामेव)

11 ^a) K₁ सादित्य, K₂ सादितो, K₈ D₈ नि सादि, K₄ क्षातित, D₈ सादिनो, Cd सादिता (for सादित) D₈ M तु (for च) K₈ सादिनध्वजगोष्ठश्च; B Da Dn D₄ ३ ७ ८ सादिनो ध्वजिनश्चैव, D₁ सादिनो हतनागाश्च, T₂ सादिनो ध्वजनादाश्च — ^b) B D (except D₂ ३ ०) हता (for हत) — ^e) K₈ विप्रयात रथानीकान्, K₅ D₁ विप्रद्रुतरथानीका, B₂ विप्रयाता रथा, D₄ विप्रयाति रथा, D₈ विप्रजातरथा, S विप्र (M₄ प्रवि)कीर्णरथा Ca d cite विप्रयात

12 ^a) Da₂ D₁ ३ S ततोर्जुनो (for अर्जुनस्तु) T₁

एष भीष्मः सुसंकुद्धो वाष्णेय मम वाहिनीम् ।
 नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३
 एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४
 पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
 सोऽहं भीष्मं गमिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५
 तमवनीद्वसुदेवो यत्तो भव धनंजय ।
 एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६
 एवमुक्त्वा ततः शूरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।

प्रापयामास भीष्माय रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७
 चञ्चद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
 समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ।
 महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ १८
 विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
 आयाच्छरान्बुद्धशीघ्रं सुहृच्छोपविनाशनः ॥ १९
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 त्रासयानं रणे शूरान्पातयन्तं च सायकैः ॥ २०
 सैन्यवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।

C 6 2141
B 6 52 21
K 6 52 21

G महातेजा (for नरव्याघ्रो) — ^a) Ds नराधिप (for महारथम्) — ^c) T1 G1 कृष्ण (for कुद्धो) — Ko 1 om (hapl) 12^d-13^a — ^d) K2 पाहि, Ks Da1 यो हि (for याहि) Ks Da1 पितामह

13 Ko 1 om 13^a (cf v 1 12) — ^a) K2 इति (for एष) Ks Ds ० न्वय कुद्धो, G1 ० M सुगरव्यो — ^b) Ś1 K1 मम (for मम) — ^c) Ko-2 ० वि (Ko ०) नाशयति, Ds ० क्षययिष्यति (for नाश) Ks Ds सुव्यक्तो, D1 S मग्रासे, Ca सुव्यक्त (as in text) — ^d) Ko हित, K2 हिते (for हिते)

14 Ks Gs om (hapl) 14^c-15^d — ^c) Ks धार्तराष्ट्रश्च सहितो

15 Ks Gs om 15 (cf v 1 14) In Ks, this st is lost on a damaged fol — ^a) Ś1 B2-4 D4 T1 G1 Ms पंचालान्, K1 पंचाला, K2 पांचाला, T2 पांचाल्यान् Ms-5 विघ्नमिष्यति (for निहनि) — ^b) Ko-3 B D (except Ds) T2 G1 2 Ms धन्विना, Ca धन्वना (as in text) — ^c) B Da Dn D1 २ १ ० वधिष्यामि, D1 S (Gs om) हनिष्यामि

16 ^b) Ks Ds ० भव यत्तो (by transp) — Ks om (hapl) 16^{cd} — ^c) Ks-5 B D त्वा (for स्वा) K4 B1 ० ४ प्रापयिष्यामि (for प्रापये वीर)

17 ^a) Ks Ds शूरी, Ds २ शूरी, S कृष्णो — ^c) K4 प्रेर, D1 S प्रेष (for प्राप) Ks ० B Dn2 D1-4 ०-२ S भीष्मस्य — ^d) Da1 Ds जनेश्वर

18 ^a) Ks Ds ० पञ्चवर्णपता, K4 B Da Dn D1 ० १ १ १ T1 G2-4 M1-2 ० चन्द्रबहुपता, Ks एव बहुपता,

Ds चचुवहुपता, T2 G1 पञ्चाद्रहुपता Cd cites चञ्चद् (as in text) — ^b) Ko बलाद्राधर्णवाजिना, K1 बलाद्रगववाजिना (corrupt), Ks Da: Dn D4 Cc बलाका (Ks द्रा) बल्लुवाजिना, Ks Ds ० रथेनाप्रतिमेन च, Ds बलाकावल्लुपापिना, Ms बलाकार्णववाजिना — ^c) Ko-2 Ds समुच्छ्रित महाभीम, Da1 स्थितमहाभीम, Ds Gs क्षितमहाभीम — ^d) Ks T2 नदन्वानर, M1 (inf in as in text) २ ३ ० वरवानर — After 18^{cd}, D1 ins

15^q लाङ्गूलास्फोटशब्देन स्वनयानो नमस्तलम् ।

पिङ्गाक्षैर्दिपातैश्च भीषयज्ञरसैनिकान् ।

— Ds om 18^c-19^d In G1, 18^{cd} is lost on a damaged fol — ^c) Ś1 K (K4 damaged) Ds ० रथेनामिततेजसा

19 Ds om 19 (cf v 1 18) — ^b) K1 २ शूरसेना च, Ks Ds शूरसेनाश्च, T1 G2 ४ शूरभोपि च, G1 ३ अन्नातोपि च — ^c) Ko-4 B2 4 D2 ० S प्रा (Ko-2 आ) याच्छरणद शीघ्र, Ks प्रायाश्च स रणे शीघ्र, B1 Da Ds आगच्छत रणे शीघ्र, Bs प्रायास्स तु रणे वीर, Dn Ds १ ० आगच्छत रणे शीघ्र, D1 प्रायच्छन्रणद शीघ्र — ^d) Ko-8 Ds सुहृच्छोकविना, K4 सुहृदो विनाशन, Ks B Da Dn D1 २-५ १ ० S सुहृदा (Ms द्विपता) हर्ष वर्धन Only Ś1 reads 19^{cd} as in text

20 ^b) Ks प्रभिन्नवरवारण Ca cites प्रभिन्नम् (as in text) — ^c) Ś1 त्रासमाने, Ks ० B4 Da Dn1 Ds ० ० S त्रासयत (Ks ते), Ds (marg sec m as in text) असयान K1 शूर Ds त्रासयस्वितराञ्छरान् — ^d) Ks प्रापयत, B1 २ ४ पातयान, Bs G1 मर्दयत, D1 दारयत, Ds अर्दयत, Ds पातयतश्च, T1 G2-4 क्षम-

सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ २१
 को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथः संयातुमर्हति ॥ २२
 ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
 अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् ॥ २३
 द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ २४
 सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
 विकर्णो दशभिर्मल्लै राजन्विष्याध पाण्डवम् ॥ २५
 स तैर्विद्रो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।

न विन्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ॥ २६
 स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
 द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ २७
 आर्तायनिं त्रिभिर्वाणै राजानं चापि पञ्चभिः ।
 प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ॥ २८
 तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 द्रौपदेयाभिन्त्युश्च परिवन्वुर्धनंजयम् ॥ २९
 ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ॥ ३०
 भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विष्याध पाण्डवम् ।

यत्, T: M तापयत् S₁ सायकान्, G₂ सगरै

21 D₂ T G om 21^{ab} — ^b) K₁ प्रशिसैवेरकेक्यै, K₂ B₂ D₂ D_n D₁₋₅ १ प्राच्यसौवीरकैक्यै, K₂ D₂ प्राच्य सौवीरकैह्य (K₂ 'यै'), M प्राच्य (M₂ 'प्य') केक्यसाल्य (M₂ 'सैनि')कै — ^a) K₁ प्रतिदेयाय, D₁ प्रत्युदीयात्, D₂ तु प्रतीयाय, T₂ सप्रतीयायाद्, G₁ M₁ 3-5 सप्रतीयाय, G₂ प्रत्युदीयाय (as in text) S₁ प्रत्युदियाय दीयाय (s₁₀)

22 ^a) K₂ D₂ ६ गांजीव — ^a) K₀₋₂ हि (for चा) — ^d) K₂ D₂ ६ रथ, K₄ B D₂ D_n D₁ 5 १ 3 S रथी, D₁ पार्थ (for रथ)

23 ^b) D₁ सर्वलोकपितामह, D₂ S सर्वलोक (D₂ 'के')महारथ — ^a) T₂ सप्तसप्ताना — ^d) B₁ 2 4 D₂ D_n D₁ 5 १ 3 समार्षयद्, B₂ D_n S समर्षयत्, D₂ समाचिनोत् (for समावृणोत्) D₁ कृष्ण पचाशता शरै

24 ^a) B₁ सप्त (for पञ्च) — ^b) K₀₋₂ B₂ D₂ पचाशता, D₂ पचाशताञ्च S₁ परै (for शरै) S कृप शारद्वतस्त्रिभि — B₂ D_n D₁ 7 8 ins after 24 B₂, after 25^{ab}

160* द्रौणि षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरै ।

25 M₂ om. (hapl) 25^a-27^b D_n D₁ 7 8 om 25^{ab} — ^a) K₄ B₂ 4 D₁ 3 चैव (for चापि) — ^b) D₁ शकुनिश्चैव — After 25^{ab}, B₂ ins 160* — G₂ om (hapl) 25^a-28^b K₂ reads 25^a-26^b on marg — ^a) K₂ D₁ 2 5 T₁ G₁ M₁ 3 4 नवभिर् (for

दशभिर्) S₁ बलै, K₁ वाणै (for मल्लै) B₂ D_n D₁ 7 8 आर्तायनिस्त्रिभिर्मल्लै (of v 1 28^a)

26 G₂ M₂ om 26 (of v 1 25) — ^a) D₁ S (G₂ M₂ om) तैर्विद्रु स महेष्वासै (D₁ 'स') — K₂ om (hapl) 26^a-27^d — ^a) S₁ K₀ 1 2-5 D₂ 6 न स विन्यथते (K₂ 'ता') पार्थो

27 K₂ G₂ om 27 (of v 1 26, 25), M₂ om 27^{ab} (cf. v 1 25) — ^b) S (G₂ M₂ om.) दशभि (for नवभि) B₂ कृप पचाशता शरै (of 24^b) — ^a) K₀ 1 M नरव्याघ्र, T G (G₂ om) 'व्याघ्र — ^d) D₁ नवभि (for च त्रिभि) — After 27, D₂ ins

161* शल्य च दशभिर्वाणैस्तावद्भिश्च जयद्रथम् ।

28 G₂ om 28^{ab} (of v 1 25) — ^a) K₀ 2 आर्तायण, K₁ 4 B₁ 2 D₂ G₂ आर्तायन, K₂ D₂ 6 आर्तायिनं; B₂ 4 शल्य चैव, T₂ G₂ आर्तायनी, M₂ 'यनस् C_v आर्तायनिस्त्रिभिर्मल्लै (of v 1 25^a) — ^b) B₂ चाभि, D₂ G₂ चैव (for चापि) K₂ पक्तिभि — ^a) K₀₋₂ प्रति (for प्रत्य) — ^d) D₁ S पाण्डवो युद्धदुर्मद

29 ^a) T₂ तत् (for त) K₁ सात्किर्, G₂ सात्किर् K₀₋₂ तु (for च) — ^b) K₀ पार्श्वत — ^a) S सौमद्रो द्रौपदेयाश्च (= 6 23 6^a)

30 ^a) K₄ तथा (for ततो) K₀ 1 महेष्वासो — ^b) K₁ गंगे K₂ प्रिय तर, D₁ प्रियैषिण, S प्रिये स्थित — ^a) K₁ अभिवर्षत, K₄ B D₂ D_n D₁ 5 १ 3 T₁ G₂ 4 अभ्यवर्षत T₂ अभ्यवर्षत पांचाल्या — ^d)

अशीत्या निशितैर्वीणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ॥ ३१
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ।
 प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ॥ ३२
 तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनंजयः ।
 चिक्रीड धनुषा राजल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ॥ ३३
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ।
 पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ ३४
 एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ।
 यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिक्रान्तति ।

त्वयि जीवति गाङ्गेये द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३५
 त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तश्चो महारथः ।
 न युध्यति रणे पार्थ हितकामः सदा मम ॥ ३६
 स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फल्गुनः ।
 एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
 धिक्क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा ययौ पार्थरथं प्रति ॥ ३७
 उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः ।
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खशब्दांश्च भारत ॥ ३८
 द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।

C 6 2160
B 6 52. 40
K 6 52. 40

Ds Gs स युक्त Ks Ds ८ सर्वसैन्यैः, T1 G1 ४ ४
 सायकोत्तमैः, M1 २ मोमकैः सह (b1 transp)

31 ^a) B2 भीष्मश्च — ^b) Ks तुत्य, D1 ३ ५
 राजन् (for तूष्) — ^c) K1 अशीत्या, Da1 Ds आ
 शीत्या, Ds अशीत्या K1 Da1 निशितैर्, D1 नवभिर्
 — ^d) Ś1 ततोतुप्युत् (sio), Ko ततोतुप्युत्, K1 ततो
 तुपुत्, Ks ततोमुप्युत्, K1 उदक्रोशत, B1 Da Dn1
 Ds G1 तत क्रोशति, T1 Gs ४ M. तत क्रोशत, M2
 तत्राक्रोशत S (M1 २ inf / in as in text) पाटवा
 (for तावका)

32 ^a) Da1 तु, S च (for तु) Ds तेषा निनाद
 श्रुत्वा तु — ^b) Ks B D1 २ सहिताना (for प्रहृष्टाना)
 D1 प्रहृष्टवान्, T1 G1 Ms २ प्रहृषत, G1-३ प्रघर्षित,
 M1 २ ४ प्रहर्षित — ^c) D1 मध्ये — ^d) Ks B Ds
 नर, Ks रह (for रथ)

33 ^a) D1 २ S तेषा महारथाना च (D2 'ना स)
 — ^b) Ks Da1 चिक्रीड D1 चिक्रीडत महाराज, D2
 चिक्रीड धनुषो राजन् — ^c) Ś1 Ko ३ ४ B1 २ ४
 Da1 D1-३ १ २ M4 लक्ष कृत्वा, B2 लक्षीकृत्य, T1 G1
 M1-२ २ लक्षान्कृत्वा, T2 वृक्षान्कृत्वा, G2-४ लक्ष्यान्कृत्वा
 Co d cite लक्ष्य (as in text) — After 33, S ins

162^a क्षत्रियाणा गिरास्युग्रैः कृन्तन्शस्त्रैर्महारथः ।
 शून्यान्कृत्वा रथोपस्थान्यचरत्फल्गुनस्तदा ।

34 ^a) D1 दुर्योधनस्ततो राजन् — ^b) B2 जनेश्वर,
 Da2 Dn1 Ds G1 २ 'श्वर, Dn2 नरेश्वरः — ^c) Da
 पीड्यमाना, Dn1 पीडमान Ks Ds ८ स्वसैन्य च, Ks
 भृश सैन्य, Da Ds स्वका सेना

35 ^a) Ks B Da Dn Ds १ २ पा (K1 घा) त
 यन्तर्वसैन्यानि — ^b) Ks D1 मूलत — ^c) Ko-2 ४
 B D (except D1) T2 G1-३ M1 २ ६ गागेय

36 ^a) Ms तत्कृते Ks ह्येष, B Ds चैव; S
 चैव (for ह्येष) Ks कर्माणि, S (except T2) वै
 कर्णो (for कर्णोऽपि) — ^b) Ds त्यक्त (for न्यस्त)
 N विशा पते (for महारथ) — ^c) B1 २ Da Ds S
 युध्यते D1 २ ४ D (except D2 २ ६) S पार्थान् (for
 पार्थ) — ^d) B2 कृत (for हित)

37 ^a) Ś1 तथा स्व, D1 २ (marg sec m) T2 स्व
 तथा — ^b) Ko फाल्गुण, K1-३ B D फाल्गुन,
 Gs फाल्गुन — ^c) S तदा (for ततो) — ^d) K1 D1
 धिक्क्षत्र, D2 धिक्क्षत्र, Ds दिधिष्णु- (for धिक्क्षत्र)
 D1 इदम् (for धर्मम्) — ^e) N (except Ś1)
 प्रायात् (for ययौ)

38 ^b) Ko-2 सस्थितौ, Ks B2 सपृक्तौ Ś1 K B1
 D2 २ ६ प्रेक्ष्य, D1 वीक्ष्य (for दृश्य) S सस (Ms
 'य'क्तौ ददधन्विनौ — ^c) K1 २ B D (except D1 २ ६)
 S सिंहनाद (for 'नादान्) ६ कृत्वा (for चक्रु)
 — ^d) K1 शखशब्द च, Ks Ds 'नादाश्च Ks मारिष
 (for भारत) B Da Dn D1 २-६ १ २ शखान्दभुक्ष
 मारिष, S वाणशखरवै सह

39 Ks Ds om (hapl) ३९ — ^a) K1 द्रौणिर्,
 K2 Ds M2 द्रौणि, Ks Ds ८ द्रोणो, Da1 द्रोण,
 Gs द्रौणी, Gs द्रौणि Ks Ds ८ चापि (for चैव)
 — ^b) S महारथ (for तवात्मज) — ^c) B1 Ds भारत
 (for मारिष) S अम्वरक्षन्पितामह

परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३९
 तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् ।
 स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ॥ ४०
 गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्छन्नवभिः शरैः ।
 तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मवेधिभिः ॥ ४१
 ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
 अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ ४२
 शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन कौरव ।
 वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तथा ॥ ४३
 उभौ परमसंहृष्टाबुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।

40 °) D₈ सहितास् (for महते) —^d) G₂ तयोर
 (for ततो)

41 °) D₁ तत (for रणे) —^b) K₁ 2 s D₈ 8
 आनर्छ, D₈ विव्याध, G₂ आनर्च (for आनर्छन्) S₁
 Ko-2 s बहुभिः, G₂ दशभिः (for नवभिः) —^c)
 K₈ प्रतिविध्य, G₈ प्रत्ययुध्यद् —^d) M₄ नवभिर्
 (for दश) S₁ मर्मवेधिभिः, Ko s "भेदिभिः"

42 °) D₂ D₈ (sup lin ns in text) G₂ M₂
 शत (for शर) —^b) S₁ सप्रयुक्तेन, K₂ M₄ स प्र
 युक्तेन, K₄ B₂ D₂ s 1 सुप्रयुक्तेन, T₂ G₂ संप्रयुक्तेन
 K₈ पाण्डव, D₁ मारिष, S भारत —^c) S धनजयो
 जयप्रेप्सुर् —^d) S₁ K₈ B₂ T₁ "वारयन्" G₁ s M₈ s
 दिश D₁ भीष्मस्याव्यधमद्रथ

43 S₁ reads 43^a-68^d after 6 49 22^{ab}, and
 repeats 48^a-70^d and colophon after 6 49 4 —^a)
 S₁ द्रोणो युधि, K₈ D₈ शरजालास्, D₈ "जालस्" S₁
 शरैरन्यै, Ko 2 D₁ 7 s T G₂ 4 M₄ s ततस्त तु;
 K₈ s Da Dn₁ D₂ s s ततस्तस्य (K₈ "त्र" —^b)
 Ko-2 4 कौरव, K₈ Da पार्थिव, B Dn D₄ s 7 s
 पार्थिव, D₁ s मारिष, S भारत —^c) K₁ s Da
 D₈ भीष्म S₁ Ko (sup lin) 1 2 B Dn₂ D₁-1
 6-8 तदा, S युधि (for तथा)

44 For sequence in S₁, cf. v 1 43 —^a) K₁
 "सहृष्टाव्" —^b) S₁ D₈ "नदनौ, Ko युद्धाय नदिनौ
 —^c) T₂ "क्षेप नियुध्येता, M₄ "क्षेपेण युध्येता —^d)
 = 6 43 25^d Ko 2 T₂ M₄ "कृतेषिणौ, D₈ "कृतिक्षिणौ"

45 For sequence in S₁, cf. v 1 43 Ko-2 om
 45 —^a) Dn₂ D₈ "प्रयुक्तानि; D₁ 1 "प्रमुक्तानि

निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैपिणौ ॥ ४४
 भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ।
 शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ ४५
 तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि भागशः ।
 गाङ्गेयशरनुत्नानि न्यपतन्त महीतले ॥ ४६
 अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममर्छच्छितैः शरैः ।
 भीष्मोऽपि समरे पार्थ विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ ४७
 अन्योन्यस्य हयान्विद्धा ध्वजौ च सुमहाबलौ ।
 रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ४८
 ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।

—^b) T₂ "जातानि S₁ K₈ D₈ सर्वश, Dn₂ D₈ Cc
 भागश; D₁ मारिष (for संघश) —^c) G₂ शीघ्र",
 M₄ कीर्य (for शीर्य) K₈ शीर्यमाणा व्यदृश्यत
 —^d) S₁ K₈-s Dn₂ Dn₁ D₁-3 s c छिन्नानि (for
 भिन्नानि)

46 For sequence in S₁, cf. v 1 43 —^a) Ko
 पार्थचापविनिमुक्तानि (hypermetric), K₁ पार्थचाप-
 विमुक्तानि, K₂ पार्थचापविनिमुक्ता, D₁ तथैव शरजालानि.
 —^b) D₁ पार्थमुक्तानि, T₂ शरजातानि. K₈ Dn₂
 D₂ 4 सर्वश, D₈ संघश, D₈ भारत —^c) K₈
 D₂ 6 "शरकृतानि; D₈ "शरमुक्तानि, T₂ "शरजातानि.
 —^d) K₈ व्यपतत, B₁ s 4 प्रापतत, M₁-3 s न्यविशत
 D₈ महीतले

47 For sequence in S₁, cf. v 1 43 —^b) Da₁
 आर्छच्छितै K₈ भीष्ममानर्छ छितै शरै (hypermetric)
 —^c) D₁ om (hapl) 47^{cd} —^c) Ko-2 पार्थ —^d)
 Ko 2 त्रिंशत, K₁ त्रिंशतै, K₄ B Da Dn D₈ 1 s
 नवभिः, D₁ s S निशितै (for त्रिंशता)

48 For sequence in S₁, cf. v 1 43 —^a) B
 Da₂ Dn₂ D₂ s 7 s अन्योन्यं तौ (D₈ ते) M₄ शरै
 (for हयान्) —^b) D₈ ध्वज D₈ समहाबलौ; T₂
 सुमहद्युधि, M सुमहाद्युती T₁ G ध्वजौ चापि महाद्युती-
 —^c) K₈ om 48^{cd} —^c) D₁ रथेषा S₁ K₈ D₁ 2 s
 चक्रक्षौ, Ko रथचक्रौ, K₁ रथक्षौ, K₂ B₂ 4 Dn₂
 D₄ 7 s रथचक्रं K₈ Da Dn₁ D₂ s तु (for च) T₁
 G रथेषा रथचक्रेण —^d) In K₄, the text from
 तु up to मि in 49^a, is lost on a damaged fol T₁
 G M चित्रं चि (G₁ s चा) क्रीडित् रणे, T₂ विच्छेदुस्तौ
 तदा रणे

वासुदेवं त्रिभिर्वाणैराजधान स्तनान्तरे ॥ ४९
 भीष्मचापच्युतैर्वाणैर्निर्विद्धो मधुसूदनः ।
 विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ५०
 ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ।
 गाङ्गेयसारथिं संख्ये निर्विभेद त्रिभिः शरैः ॥ ५१
 यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ।
 नाशकुतां तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ ५२
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ ५३
 अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ महारथौ ।
 राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ ५४
 उभौ सिंहवोन्मिश्रं शङ्खशब्दं प्रचक्रतुः ।
 तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ५५
 तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिखनेन च ।
 दारिता सहसा भूमिश्चकम्प च ननाद च ॥ ५६
 न तयोरन्तरं कश्चिद्दृशे भरतर्षभ ।

C 6 2176
B 6 52 56
K 6 52 57

49 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) G2 'तेजा (for 'राज) — K1 om (? hapl) 49^b-50^c —^b) S भीष्म शासनव शरैः —^c) S ततस्तीक्ष्णैर् (for त्रिभिर्वाणैर्) — Ds om (hapl) 49^d-50^e

50 For sequence in Ś1, cf v l 43 K1 om 50^{ab}, Ds om 50^a (cf v l 49) —^a) K4 s B D (except D2, Ds om) 'च्युतैस्तैस्तु —^c) Ks D2 s तदा राजन्, D1 महाराज (for रणे राजन्) —^d) Ś1 Ko 2 Ds T2 G1 M4 सुपुष्प D1 पुष्पित किंशुको यथा

51 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^b) Ko-2 M4 निर्विद्ध S (except M1) वीक्ष्य Ks Ds s विद्ध प्रेक्ष्य जनार्दन —^c) Ko गाणेय Ds चक्रे (for संख्ये) D1 s S सारथिं क्रुद्धं (T1 G2 s 'वीर)स्य —^d) Dn2 Ds s T1 G क्षितै (for त्रिभिः)

52 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) In K4 the portion of the text from नौ to सू in 53^d is lost on a damaged fol —^b) Ks s B Da Dn D2 s 4-6 s T2 G1-3 M रथं (for वधं) D1 अन्योन्यवरदक्षितौ —^c) D1 नो शकेता Ks D2 s ततो (for तदा) S न तौ शोकतुरन्योन्यम् —^d) Ds अभि सधानम्, S (except G4) अतिसंधातुम्, Cc अभि (as in text)

53 For sequence in Ś1, cf v l 43 K4 damaged up to सू in 53^d (cf v l 52) —^a) B2 s S तौ मण्डलानि चित्राणि —^b) Ks मतं (for गतं) —^c) K1 अधर्षं, Ks आदर्शयेता तु, D1 आदर्शयेतां, T1 G M व्यदर्श B Da Dn D2 s 7 s दर्शयामासत् राजन्, T2 दर्शयेतां बहुविध —^d) K1 s D2 s सूतसामर्थ्यलाघव, S 'सामर्थ्य (G3 'सारथ्य)ज बल,

Cc d as in text

54 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) Ds अतरत, Ds अतर तु, T2 अनत च Ca c d cite अतर T1 G4 प्रहारेस्मिन् —^b) K1 2 Da1 तर्कयतो, T1 G 'येता, Ca o d 'यन्तौ (as in text) Ks D2 s महाबलौ, K4 B Da Dn D2 s 7 s विशां पते, D1 s S परस्परं (for महारथौ) — After 54^{ab}, (through eye-wandering) K2 reads 56 —^c) Ko 1 s s Da1 D2 s उत्तमं, Da2 Ds उत्तरं, Ds तौ वनं, G1-8 आतरं, Ca c अन्तरं (as in text)

55 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) K1 Da1 T2 सिंहवो मिश्र, B2 शखरवोन्मिश्र, D2 सिंह रयोन्मिश्रौ; Ds 'रवाग्मिश्र, G2 'रवैर्मिश्र —^b) B Da Dn D2 s 7 s च चक्रतुः, Ds प्रचक्रमु

56 For sequence in Ś1, cf v l 43 K2 reads 56 after 54^{ab} —^a) K1 B2 'प्रनादेन, K4 B1 s 4 Ds 7 S 'निनादेन D1 उभयो शखनादेन — B2 om (hapl.) 56^{cd} —^c) K4 धारिता, D1 नादिता (for दारिता) T1 G4 सहभूमिश्च (for सहसा भूमिश्च) —^d) All MSS (except Ś1 K1 Ds, B2 om) चकपे (for चकम्प) — After 56, S, om 57^{ab}, reads 60

57 For sequence in Ś1, cf v l 43 K4 damaged S om 57^{ab} —^a) B D1 s M5 नोभयोर् (for न तयोर्) Ko 1 कैश्चिद्, D1 केचिद् —^b) Ko दृश्यते, D1 ददशुर् —^c) S उभौ हि (for वलिनौ) Ś1 Ko-8 D2 s स (Ko सु)दृशी (for समरे) S वीरौ (for शूरौ) D1 तरस्विनौ युधि दुर्धर्षौ (hypermetrio), Ds वलिनौ युद्धदुर्धर्षौ —^d) B2 Ds

बलिनौ समरे शरावन्योन्यसदृशाबुभौ ॥ ५७
 चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजङ्गुस्तत्र कौरवाः ।
 तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ ५८
 तयोर्नृवरयो राजन्दश्य तादृक्पराक्रमम् ।
 विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ॥ ५९
 न तयोर्विवरं कश्चिद्व्रणे पश्यति भारत ।
 धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् ॥ ६०
 उभौ हि शरजालेन तावदृशौ बभूवतुः ।
 प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ॥ ६१

तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाश्च सहर्षिभिः ।
 अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ६२
 न शक्यौ युधि संरन्धौ जेतुमेतौ महारथौ ।
 सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथंचन ॥ ६३
 आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ।
 नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथंचन ॥ ६४
 नापि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।
 सधनुश्च रथस्थश्च प्रवपन्सायकात्रणे ॥ ६५
 तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ।

अन्योन्य Ks अन्योन्यविजयैषिणौ

58 For sequence in Ś1, of v 1 43 —^a) Ks
 भीष्मं ते, B1 2 4 Da Dn1 D4-8 भीष्म च, Dn2
 भीष्मस्य —^b) Ko प्रजङ्गुस्; K2 Da1 प्रजङ्गुस्, Ks
 Ds S Cd जज्ञिरे, Da3 प्रजङ्गुस्, D4 8 प्रययुस्, Cv
 प्रजङ्गुस् (as in text) —^c) Ko 2 तत् K1 G1 8
 पार्थसुता, T2 M1 पाण्डुसुत —^d) Ks Ds 6 चिह्न
 मादाय Ks जज्ञिरे

59 For sequence in Ś1, of v 1 43. —^a) Ks
 D2 ततो (for तयोर्) S नृ (M2 तु) सिंहयो Ks
 दृष्ट्वा (for राजन्) —^b) Ks 4 B D दृष्ट्वा (for दृश्य)
 Ks तादृश त पराक्रम; T1 G युद्धं दृष्ट्वातिविक्रम, T2
 M युधि (T2 'द्वे) दृष्ट्वा पराक्रम — Ks Ds 6 om
 (hapl) 59°-62^d. —^{cd}) Ko-2 विस्मयं परम जग्मु
 सर्वभूतानि संयुगे

60 For sequence in Ś1, of v. 1 43. Ks 5 Ds 6
 om 60 (for Ks Ds 6, of v 1 59) S reads 60 after
 56 —^a) T2 रथयोर् (for न तयोर्) D (except
 D1 8, Ds 6 om) S अतरं (for विवर) G2 किंचिद्
 —^b) Ś1 Ko-2 Ds [s] पश्यत (for पश्यति) —^c)
 Ko 1 D3 धर्मेस्थितस्य, S धर्माश्रितस्य T1 G2 4 तथा
 (for यथा) —^d) T1 G1 2 4 किंचिद् (for कश्चिद्)

61 For sequence in Ś1, of v 1 43 Ks Ds 6
 om 61 (cf. v 1 59) —^a) Ks B2 उभौ तु, B8
 D1 8 उभौ च, S अन्योन्य (T1 G1 8 4 न्यं) B1
 शरवर्षेण (for 'जालेन) —^c) K4 5 B8 4 D (except
 D1 8, Ds 6 om) तु (for च) K4 Dn2 ततस् (for
 पुनस्) S प्रकाश (M2 'क्षे) तां पुनर्दातौ —^d) D1

बभूवतुरिदमौ, S क्षणेन भरतर्षभौ (M2-8 'भ).

62 For sequence in Ś1, of v 1 43 Ks Ds 6
 om 62 (of v 1 59) —^a) B D1 ततो (for तत्र)
 — Ds om (hapl) from गन्धर्वा up to सदेवासुर in
 63° —^b) Ś1 K4 B2-4 Da Dn D4 8 सह^o (for
 सह^o) D1 सिद्धाश्च ऋषिभि सह, Ds चारणाश्चर्षिभि
 सह, D1 'णा समहर्षिभि' —^c) Ko-2 प्रति, M1
 प्राप्य (for प्रत्य)

63 For sequence in Ś1, of v 1 43 Ds om. up
 to सदेवासुर in 63° (of v 1 62) —^a) Ks अशक्यौ
 Ds न शक्यो युधि संरन्धौ —^b) Ks Ds 6 महाबलौ,
 D1 8 S कथंचन (for महारथौ) —^c) T G M1 2
 सदैव्या (M2 'नागा'सुर' —^d) D1 8 महारथौ (for
 कथंचन) Ds लोके परि कथंचन, S देवै (G1 लोकै)रपि
 सवासवै

64 Ś1 om (hapl) 64 —^a) Ks Ds 6 S लोकै
 सिन् (for लोकेषु) —^c) B D (except D1-8. 6)
 नैव चैतादृशं युद्ध —^d) K4 5 B D (except D1-8. 6)
 भविष्य (K4 5 'प्यं)ति कदाचन, S भूतपूर्वाणि संयुगे

65 For sequence in Ś1, of v 1 43 —^{ab}) B
 Da Dn1 Ds 8 S न हि; Dn2 Ds 7 8 नैव, D1 न
 तु (for नापि) Ks 5 Ds 6 S transp जेतु and
 भीष्म Ks भीष्म जेतु (for जेतु भीष्म). —^c) Ś1
 सधनु स (for सधनुश्च) Ds रथस्थस्य Ks-5 B
 Da Dn Ds 4-8 सधनु सरथ साश्च (Ks 5 Ds 6
 'रथश्चैव; B2 'शरा' साश्च) —^d) Da Dn1 Ds प्रव
 (Da1 'ह)र्षेन्, D1 प्रकर्षन् Da Dn1 Ds बहून्
 (for रणे) S विसृजंश्चापि सायकान्

न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ॥ ६६
इति स वाचः श्रूयन्ते प्रोचरन्त्यस्ततस्ततः ।
गाङ्गेयार्जुनयोः संख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ॥ ६७
त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत ।
अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ६८

शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ।
शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ।
उभयोः सेनयोर्वीरा न्यकृन्तन्त परस्परम् ॥ ६९
वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्पुद्गे सुदारुणे ।
द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः ।

रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।

C 6 2195
D 6 33 2
K 6 53 2

66 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) Ks
Ds पाण्डवान् —^b) Ks D2 ० सुदुर्जय (for दुरासदम्)
Ś1 Ko-2 नावरत्न (Ko 'द्वा'रत्नौजसा —^c) S हि
(for वि) Ks Ds भीष्मम् —^d) Ko धनुर्वर,
Ds धनुर्युत Ks उत्सहते धनुर्धर — After 66, N
ins

163* आलोकादपि युद्धं तु सममेतद्विष्यति ।

[Ks-s B D हि (for तु)]

67 For sequence in Ś1, cf v l 43. —^a) Ks
Gs वाचोश्रूयत —^b) K1 प्रोचरति, Ks 'रतसः;
Bs 4 Da Dn Ds १ १ १ प्रचरत्यस, D1 प्रस्फुरत्यस (for
प्रोचरन्त्यस) Ks Ds ० प्रोच्यमाना पुन पुन —^c)
D1 मध्ये (for सख्ये). —^d) Ko-2 हेतुयुक्ता, D1
तथा युधि (for स्तव) S त्व(Ts M1 s-s त)कृते
भरतर्षभ

68 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a)
Ko-2 D1 १ ० च (for तु) Ds तदा (for ततो) S
ततस्त्वदीया योधाश्च —^b) D1 तु (for च) —^c)
D1 अन्योन्यस्य शराजघ्नुस्, Ts 'न्य च समाजघ्नुस् —^d)
B2 S समागमे (for पराक्रमे)

69 ^a) Ks Ds शत Ś1 'रैरथालङ्घैर —^b) Ks
निशितैस्तु (for विमलैश्च) K2 s s Da Dn1 D1-s s s
परस्वधै — D1 om 69^{der}, S (except M1 s) om
69^{ed} —^c) Ś1 शरजालं शरैरन्यै —^d) Ks s B D

(except D2 s s, D1 om) S दूरा (for वीरा)
—^c) Ś1 न्यकृतत, K1 व्यकृतत, Ks s Da1 D1 s s
Ms न्यकृतत (for न्यकृन्तन्त)

70 ^a) Ś1 Ko-2 सदा, Ks Ds सतो (for तथा)
D1 'माने ततस्तस्मिन् —^b) D1 रणे चैव सुदारुणे, S
तस्मिन्वीरवरक्षये —^c) Ko s D1 S (mostly) 'पाचा
ल्यो, K1 'पाचाल्ययो —^d) T1 G घोर आसीत्समा

Colophon repeated in Ś1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, Ś1 (only once) Ko-2
mention only द्वितीययुद्धदिवस, likewise, Ks Ts
द्वितीयदिवस, Ds द्वितीयदिवसयुद्ध, M1 द्वितीयेहनि, Ms
द्वितीयेहि, M4 द्वितीयाह्निक — Adhy name Ts
G2 भीष्मार्जुनसमागम — Adhy no (figures,
words or both) Ks D1 Ms 4 49, Da2 10,
Dn2 Ms 50, Ds 52, T G 47, M1 s 48 (as
in text) — Śloka no Dn2 Ds 72

49

1 In K4, 1^a-2^b is lost on a damaged fol —^a)
Ks कथं द्रोण महेष्वासं —^b) Ks M1 s-s पाचाल्य
B Da Dn Ds १ १ १ चैव (for चापि) Ko पार्षत.
D1 पाचाल्यश्च महाबल —^c) Ś1 Ko-2 s D1-s s
उभौ (for रणे) Ko यात्तौ; K1 Da1 यत्तौ; G2
Ms युत्तौ —^d) B1-s दारुणं (for संजय)

यत्र शांतनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ २
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्संजयौजसा ॥ ३

संजय उवाच ।

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् ।
न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४
द्रोणस्तु निशितैर्वाणैर्धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
तस्याथ चतुरो बाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य सारिप ॥ ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः ।

विन्याध प्रहसन्वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७

ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ।
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८
आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति ।
शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ।
तमिषु संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् ।
यदेकः समरे वीरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः ।
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२

2 D₂ om (hapl) 2^{ab} — ^a) S दैवम्, Co d
दिष्टम् (as in text) D_a D_{n1} D₅ एतत्, M₂ एव
(for एव) — ^b) D₁ 8 7 पौरुषादिति (D₁ 'दपि) मे
मत्ति, S पौरुष तु निरर्थक — ^c) K₂ D₂ तत्र — ^d)
K₅ नाजयद्, B₁ 2 4 नाभवद्, S नाहनद्, Ca o
नातरद् (as in text)

3 ^a) D₂ M₁ भीष्मोपि — ^c) M₃ बाधव (for
पाण्डव) D₂ सख्ये (for युद्धे) — ^d) K₅ नाजयत्,
B₂ नाभवद्, T₁ G₄ नाहनत्, M₄ नाहरत् B D_{n2}
D₁ 7 8 युधि सजय (B₁ पाण्डव), S सजयाद्य वै (for
सजयौजसा)

4 ^a) K₁ damaged B₁-3 शक्या — ^d) T₁ G
संज्ञै (G₃ देवै)रपि सुरासुरै — After 4, S₁ repeats 6
48 48^c-70^d and colophon

5 Before 5, S₁ reads धृतराष्ट्र उवाच — ^a) S₁
द्रोणं सु, Ko-2 D₁ द्रोणश्च B D (except D₁-3 o)
विविधैर् (for निशितैर्) D₁ भल्लैर् (for वाणैर्) — ^b)
K₂ अचोदयत्, K₄ B D (except D₂ o) अयुध्यत
— K₃ om (hapl) 5^{cd} D₂ writes 5^{cd} on marg
and cancels it — ^c) M₁ 2 चापि (for चास्य) S₁
यल्लेन, T₁ G₃ फलेन — ^d) = 26^b K₁ damaged
Ca d cite नीडात् S₁ Ko-2 रथनीडादपाहरत्, D₁ 3
S ध्वज चैकेन विन्यधे

6 ^a) K₁ damaged D_a D_{n1} D₃ 5 S (except
T₁) तथास्य (for तस्याथ) — ^d) B₃ D₂ (sup in

as in text) o M₃ 5 धृष्टद्युम्नश्च, D₁ 'द्युम्न च T₁ G
भारत (for सारिप)

7 ^b) D₂ नवभिर् (for नवत्या) K₃ नवभि (for
निशितै) — ^c) G₂ 8 विन्याध (for 'ध) S₁ Ko-2
प्रहरन्, K₃ D₅ विहसन्, D_{n2} D₁ 8 S समरे, D₁
प्रसभ (for प्रहसन्)

8 ^a) S सछाद — ^d) Ko 2 महारथ (for अ
मर्षणम्)

9 ^a) S₁ Ko-2 आदिदेश, D₂ आददेश, D₃ S
सदधे च (for आददे च) — ^b) K₃ 4 D₂ 6 8 रथ
(for वध) D₁ 8 S पार्षतात् (T₁ G₄ 'तात्) चिकीर्षया.
— ^c) S₁ Ko-2 शक्राशनिसम घोर, M वज्राशनिसमस्पर्श
(M₂ 'र्श) — ^d) K₄ damaged D₈ S काल
(for मृत्यु) D₃ इवातक (for इवापरम्)

10 ^b) D₂ सर्वसैन्येषु D₁ T G सारिप (for भारत)
— ^c) S₁ मज्जित, K₅ सज्जित, D₃ सधितु, T G स
हित Co otes सधित and तमिषु — ^d) M₂ भर
S धीमता (for सयुगे)

11 ^a) D₂ 8 M₃-5 अपश्यामो, M₁ 2 अपश्यं वै
— ^c) D₃ तदेक, T₁ G₂ 4 य एक

12 ^a) K₅ स च दीप्त, D₁ त दीप्यत, S त च सृष्ट
(T₃ दृष्ट्वा) B D_{n2} D_{n2} D₁ 4 5 7 8 S महाघोरम्
(for शर घोरम्) — ^b) Ko-2 आयात K₅ मृत्यु

तत उच्चुक्रुशुः सर्वे पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३
 ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषिताम् ।
 द्रोणस्य निघनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४
 तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम् ।
 त्रिधा चिक्षेप समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
 वर्षं शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६
 शरवर्षं ततस्तं तु संनिवार्य महायशः ।

मात्मन, G₃ मृत्युमाहवे —^c) D₁ समरे क्रुद्ध, T₁
 च शराभ्यां च, T₂ G (G₁ damaged) शरवर्षं च, M
 शरवर्षेण (for शरवृष्टिं च) —^d) K₂ भारद्वाज K₁
 D₂ ३ च (for ह) D₁ शरवृष्टिं समर्जं च, S भारद्वाजस्य
 मयुगे

13 ^a) Ś₁ ततश्च चुक्रुशु, Ko-3 D₁ २ ६ ततस्ते
 चुक्रुशु Ko सर्वा, B Da Dn D₁ ५ १ ३ S दृष्ट्वा,
 D₂ शूरा (for सर्वे) —^b) K₁ ३ ४ B₁ २ D₂ ३ ३
 पञ्चाला S सह पाण्डवै (by transp) —^c) D₁ धृष्ट
 द्युम्नस्य

14 ^a) K₁ damaged S अथ (T₁ G₁ रथ) शक्ति
 —^b) Ś₁ Ko-2 स्वर्ण (Ko 'र्ण) वैडूर्यभूषणां, K₁ B D₂
 'वैडूर्यभूषि (B₂ 'शोभि)ता, D₁ तत्रा कार्पायसी दृष्ट्वा,
 S (except G₁) रुक्मवैडूर्यं —^d) Ś₁ K₃ च, D₁
 [आ]शु (for स) S चिक्षेप त्वरयान्वित

15 ^a) G₂ सप्रेक्ष्य (for महमा) —^b) K₁ S
 'भूषिता — After 15^{ab}, K₁ repeats 14^c-15^b
 —^c) Ś₁ Ko-2 B₃ D₁ द्विधा Ko चिच्छेद (for चि
 क्षेप) D₁ सहसा (for समरे) —^d) D₂ [S]सहस्रिच,
 D₂ पराक्रमी (for हयन्निव)

16 Dn₁ om 16^a-17^b —^a) D₁ निवारिता, D₂
 विनिहिता, S ता विहता —^b) G₂ भारद्वाज (for
 धृष्टद्युम्न) —^c) K₂ D₂ ६ शरवर्षेण (for 'र्षाणि)
 —^d) Ko-2 D₂ M₂ जनेश्वर

17 Dn₁ om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) Ko ३
 तु तत्तत्र, K₁ ३ B₃ Da Dn₂ D₂ ४-५ ततस्तत्र, K₁
 D₁ ३ ततस्तनु, K₅ च त तस्य, B₁ २ ४ ततस्तच्च, S

द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १७
 स च्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशः ।
 द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८
 सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्रोणजिघांसया ।
 तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९
 लाघवाद्भ्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम् ।
 व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षते ॥ २०
 भल्लान्युनिशितान्पीतान्स्वर्णपुष्पाञ्जिलाशितान् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पशुः शोणितमाहवे ॥ २१

C ६ 2214
 B ६ 53 21
 K ६ 53 21

ततस्तूर्ण —^b) Ko-2 स निवार्य K₃ D₂ ३ महौजसा,
 T G महारथ — D₂ om (hapl) 17^c-18^b —^d)
 Ś₁ कार्मुक, G₂ सायक (for कार्मुकम्)

18 D₂ om 18^{ab} (cf v 1 17) —^a) T₂ G₁ ३
 M₁ २ ४ स (for स) —^b) Ko २ ३ Da₁ गदा गुर्वी
 Ś₁ K₁ महायशः, T₁ G महारथ, T₂ M महाबल
 D₁ गदामादाय वीर्यवान् —^d) D₁ वज्र, S (except
 M₂) अस्म, Co गिरि (as in text) K₃ D₂ बलात्,
 K₅ बलि, S दृढा (for बली)

19 ^a) B₃ ४ D (except D₁-३ ६) तत्करान् (for वेग
 वन्) —^b) B₃ Da Dn D₁ ६ १ ३ (sup lin) प्रागाद्
 — 19^{cd} = (var) 32^{ab} —^c) Ś₁ K D₂ ६ तत्रा-
 श्रयम् K₃ ३ D₂ ६ M₃-५ अपश्यामो —^d) Ko
 भरद्वाजस्य D₂ लाघव (for विक्रमम्) M₂ विक्रम
 पार्षदस्य च

20 ^a) Ś₁ शमयामास, Ko-2 D₁ ३ ६ S (except
 M₁) ध्वस, K₃ अश, Ca ० व्यस (as in
 text) —^b) Ś₁ K₆ हेमविभूषणा, D₁ यद्धेमभूषिता,
 S (except G₁) ता हेमभूषिता —^c) Ś₁ Ko-2 ३
 D₁ ३ ६ T G₂-४ ध्वस (for व्यस) Ko-2 D₂ ता तु,
 K₁ B₃ ४ Da Dn D₁ ५ १ ३ ३ चैव, D₁ सोपि (for
 ता च) —^d) K₅ पार्षत, B₁ D₂ भारत, B₂-४
 Dn₂ D₁ १ मारिष, Da₁ D₁ पार्षत

21 ^a) G₂ फलान् K₃ D₂ ६ पच, K₆ दीप्तान्,
 T₂ भीतान्, G₂ पीतान्, Ca पीतान् (as in text)
 —^b) Ś₁ सुवर्ण (hypermetric), Dn₁ D₂ T G₂ ४
 M रुक्मपुत्रान्, G₁ ३ ककपत्रान् Ko-2 शिलाचित्तान्,
 D₂ S सुदारुणा (G₁ ३ 'वेगिता) न् —^c) G₁ ते त्वस्य,
 G₃ ते तत्र —^d) D₆ पशौ

अथान्यद्वनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
 रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ ।
 वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३
 अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे ।
 द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४
 अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः संनतपर्वभिः ।
 अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५
 सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ।
 अथास्य चतुरो बाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६

पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ।
 ततोऽपरेण भलेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७
 स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 गदापाणिरवारो हतख्यापयन्पौरुषं महत् ॥ २८
 तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत ।
 रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभृजो बली ॥ ३०
 अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
 आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१

22 ^b) K₄ D₁ महायज्ञा, Da₁ मृतप्रजा, D₈ G₈ महारथ (for 'मना') After 22^{ab}, S₁ reads 6 48 43^a-68^d — ^c) S₁ परस्पर (for द्रोण युधि) — Ko-2 om 22^d-24^e, D₈ om 22^d-25^a

23 Ko-2 D₈ om 23 (of v l 22) T₁ G om (hapl) 23^a-25^b — ^a) K₈ D₈ तदा (for ततस्) D₈ हि (for तु) — ^b) M₈ स शुशुभातेनुरजितौ — ^c) S₁ K₈-s B D (except D₂, D₈ om) वसते पुष्प-शायलौ Co cites पुष्प, Cd शायलौ — ^d) K₈ 4 D₂ सपुष्पाविव

24 D₈ T₁ G om 24 (of v l 22, 23) Ko-2 om 24^{ab} (of v l 22) — ^a) D₁ अमर्षात्तु (for 'र्षितस्') — ^b) M₈ च दुरुमुखे (for चमू)

25 T₁ G om 25^{ab} (of v l 23) D₈ om 25^a (of v l 22) — ^a) B₄ तथैनं — ^c) S₁ प्रत्याकि-रद्, K₄ 5 D₁ अभ्याकिरद्, D₈ S अभ्यवर्षद् — ^d) B₈ मेघवृष्टिरिवाचल; S वृष्ट्या शैल (G₁ 8 वाणैर्गिरि) मिवाधुद — After 25, D₈ ins

164* तदप्यस्य रणे द्रोणश्चिच्छेद सशर धनुः ।

26 ^a) Ko-2 चापि (for चास्य) T₁ G₈ 8 फलेन — K₈ om (hapl) 26^b-27^c — ^b) = 5^d S₁ रथपीडाद्, S 'नीळाद्' S₁ Ko-2 D₈ S अपाहरत् (for अपातयत्) — K₂ om (hapl) 26^c-27^d — ^d) D₁ चतुर्भिः सायकोत्तमै

27 K₂ om 27, K₈ om 27^{ab} (of v l 26) — ^c) S भलेन चास्य (M₁ 'नास्य सु') तीक्ष्णेन — ^d) Ko 4 B₂ 4 Da Dn₂ D₈ 4 8 (marg sec. m) T₂

Co d हस्तावापम् Ko 1 8 अवाछिनत्, K₄ अथाछिनोत्; Da₁ तथाछिनत्, D₁ अवछिनत्, S अपातयत्

28 ^a) S (except G₈ M₂ 5) सछिन्न — K₁ om. 28^{ba} — ^c) S₁ Ko 2 M₄ 5 अपोवाह, K₈ D₂ 6 इ (K₈ अ)वातिष्ठत्, D₈ अवारोह; M₈ अपोवाहत् K₈ ख्यापयन्पौरुष युद्धे, D₁ गदापाणी रथे तस्थौ — ^d) K₂ स्थापयन्, K₈ D₂ (marg sec m as in text) ख्यापयन्, D₈ ख्यापन्वै, D₈ व्यापयन्; G₂ दीप*. T₁ G₄ रथात् (for महत्) K₈ गदापाणिरवातरत्, D₁ क्षात्र पौरुषमास्थित

29 ^a) D₁ तामन्य. D₁ तीक्ष्णै; T₂ तूर्णी (for तूर्ण) — ^b) Ko-2 पार्षत; D₁ मूतले (for भारत) — ^c) Cd अनवगूढस्य, Co 'रूढस्य' (as in text)

30 ^a) Ko 2 तथा स, D₁ ततस्तु, T₁ G₄ तदस्य; M₁ 8 4 स तस्य K₈ D₁ 2 6 M₂ 4 5 विमल — ^b) G₈ जित (for शत). S₁ Ko-2 Dn₁ D₁-8 6 T₁ G M₁ 2 शतचद्रं (K₈ 'द्र') मनोरम; K₄ 'चंद्र मनोरथं, B Da Dn₂ D₄ 6 7 8 'चद्रं (Da₁ D₈ 'द्र') सतोमर, Dn₁ (by corr) 'चंद्र सतोमर, T₂ 'चर्ममनोहर, text as in K₈ M₈-5 — ^c) K₈ D₁ 8 T₁ G₂ 4 M विमल (for विपुल). Da Dn₁ रस्य (for दिव्य) — ^d) M₈-5 वि- (for प्र) D₁ सुभृश बली, S सु (M₈-5 स) महाभुज

31 ^a) S₁ Ko-2 5 आमिषार्थे, Da₁ D₈ अमिषार्थी; T₂ आमिषार्थं Ko-2 महा (for यथा) — ^d) B₂ T₂ G₈ मत्त K₈ महाद्विप, D₈ हवोपम (marg sec. m 'त्तम)

तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ।
 लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२
 यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्यतम् ।
 न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३
 तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
 वारयाणं शरौघांश्च चर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४
 ततो भीमो महाबाहुः सहसाम्यपतद्वली ।
 साहाय्यकारी समरे पार्यतस्य महात्मनः ॥ ३५
 स द्रोणं निशितैर्वाणै राजन्विन्याध सप्तभिः ।
 पार्यतं च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ३६

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत् ।
 सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ॥ ३७
 ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर ।
 भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८
 पाञ्चाल्यमभिसंत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः ।
 विराट्द्रुपदौ वृद्धौ योधयामास संगतौ ।
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ॥ ३९
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ।
 जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४०

C 6 2234
B 6 53 41
K 6 53 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

32 32^{ab} = (var) 19^{cd} — ^a) B D (except D1-s 6) तत्रा(B8 'या)श्चर्यम्, T1 अत्राद्भुतम् K8 D2 6 G1 M8-s अपश्यामो — ^b) Ko भारद्वा, T2 भरद्वा Ko 2 4 विक्रम, Cd पौरुषम् (as in text) — ^c) D4 7 8 चास्त्रयोगेन Co cites अस्त्रयोग (as in text) — ^d) G2 वधं (for बलं) Ko बाह्वोश्च S भारिय (for भारत)

33 ^a) Ś1 येनेद्र, K4 यदेव; B Da Dn D4 5 7 8 यदेक (Da1 'व) — ^b) K2 पार्यत; D1 मारिय T G सकृद्ध समवारय (G2 'किर)त्, M सकृद्ध समवारयत् (M1 'नृ) — ^c) D8 चचाल (for दशाक) M2 तदा (for ततो) — ^d) D1 धारित शरवृष्टिभि

34 ^{ab}) K3 D2 6 अपश्यामो S निवारितस्तु द्रोणेन धृष्टद्युम्नो महारथ (M8-s 'बल) — ^c) Ś1 B4 Dn2 D1 4 8 वारयानं, K2 वारयाणा, K8-s B1-3 Da Dn1 D2 3 5 वारयतं Ś1 Ko-3 5 D1-3 शरान्वोरांश्च (for शरौघाश्च) S न्यवारयच्छरौघांस्तांश्च (G2 'घाश्च, G2 'घांस्ता) — ^d) G2 मर्मणा

35 ^b) Dn2 D4 7 8 T1 G4 सहसा न्यप — ^c) K3 D8 सहस्य Ś1 Ko 2 3 5 Da Dn1 D2 5 8 बलवान् (for समरे) — ^d) Ś1 Ko-2 महाबल; K5 महारणे

36 ^a) K8 D2 6 विशिखैर् (for निशितैर्) — ^c) B4 पातयत्, Da Dn1 D5 T1 G2 4 पार्यत तु K4 क्षणात्, Dn2 D8 T1 G2 4 M रथ; G1 8 रथात् (for तदा) Ś1 K8 D2 6 त्वरन्राजस्य; K5 रथ राजस्य, T2 महाराज (for तदा तूर्णम्) Ko-2 पार्यत चतुर राजस्य,

D1 पार्यत विरथ भीम — ^d) Ś1 Ko-3 5 D2 6 तूर्णम्, D1 स्वयम् (for अन्यम्) K5 स्वक; D8 S तदा (for रथम्)

37 Ś1 om 37^{ab} — ^a) D8 राजन् — ^b) Ko-3 B D2 7 Co कालिंग K8 5 Da1 D2 6 समनोद — ^c) S गुप्त (for युक्त) — ^d) Ko भारद्वा Ś1 Ko-2 कारणात्, K8-s B D (except Dn1 D8) गोपने (for रक्षणे)

38 ^a) D1 सु (for सा) — ^b) Ś1 कालिगाना Ś1 Ko-4 D2 6 नराधिप, K5 जनेश्वर, Da2 Dn2 D4 8 नरेश्वर (for जने) — ^c) Ś1 अभ्युद्ययौ, K1 अद्य ययौ, K8 B D (except D8 6) M8-s अभ्याययौ, M1 अभ्युद्यता, M2 'द्यतस् K5 शीघ्र, B Da Dn D4 5 7 8 भीमा (for तूर्ण)

39 ^a) Ś1 पंचाल्यम्, K1 पंचालिम्, D6 पांचालम् Ko B4 Dn2 D4 7 8 अपि; K1 2 4 5 D1 8 अथ (for (for अभि-) B8 'ल्यमभिसगम्य — ^b) S द्रोण प्रहरतां वर — M8 5 om 39^{cd} — ^c) D8 m S (except T2, M8 5 om) वृद्धौ (for वृद्धौ) — ^d) D8 वार (for योध) K8 D1 8 S (except M4; M8 5 om) संयुगे — ^e) Ko-2 सहसा (for समरे) — ^f) Ś1 Ko 2 3 5 B8 D1-3 6 T1 G4 धर्मराजानमभ्ययात्; K1 धर्मराजभ्रष्टवत् (corrupt), T2 G1 8 M8-s धर्मराजानमन्वयात्, G2 'राजानपालयत् (sio)

40 ^b) A few MSS तुमुल Ko S रोम (for लोम) — ^c) D1 कालिगाना — ^d) K8 भीमस्य च,

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रतिसमादिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः ।
 कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १
 चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् ।
 योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ॥ २
 संजय उवाच ।
 पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
 महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्वीमरथं प्रति ॥ ३
 तामापतन्तीं सहसा कलिङ्गानां महाचमूम् ।

रथनागाश्चकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४
 भीमसेनः कलिङ्गानामार्धद्वारत वाहिनीम् ।
 केतुमन्तं च नैपादिमायान्तं सह चेदिमिः ॥ ५
 ततः श्रुतायुः संकुद्धो राज्ञा केतुमता सह ।
 आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ६
 रथैरनेकसाहसैः कलिङ्गानां जनाधिपः ।
 अयुतेन गजानां च निपादैः सह केतुमान् ।
 भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ७
 चेदिमत्स्यकरूपाश्च भीमसेनपुरोगमाः ।

Ks भीमस्य सु —^c) D1 सक्षय*, T1 G4 प्रेक्षण*
 (for प्रक्षय*) —^f) Ko-2 s भयावह, Ks D2 s
 महाबलं, Ds दुरासद (for भयानकम्)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
 parvan name, Ko-2 mention only द्वितीययुद्धदिवस,
 K4 Da Dn1 Ds द्वितीयेद्धि, Ks द्वितीयदिवस, B3
 Ds द्वितीयदिवससग्राम(Ds 'सयुद्ध'), M4 द्वितीयाद्धि
 — Adhy name K4 धृष्टद्युम्नपराजय, Da Dn1 Ds
 धृष्टद्युम्नयुद्ध — Adhy no (figures, words or both)
 Da2 11, Dn2 Ms 51, D1 Ms 4 50, Ds 53,
 T G 48, M1 2 49 (as in text) — Sloka no
 Dn2 Ds 41

50

1 ^a) Ko-2 M1 2 तत, D1 यया, T2 G1 8 तदा
 (for तथा) T1 G2 4 मम पुत्रसमादिष्ट, Cal ed
 पुत्रेण मम सप्रोक्त —^b) Ko-2 Ms कलिङ्गो —^d)
 T2 G1 8 M1 2 महारथं (for 'बलम्')

2 ^a) Ko-2 चरन्त (for चरन्त) S1 Ko-2 s समरे
 (for गदया) Ms वीर —^b) S1 Ko-3 B1-3
 D1-3 s दण्डहस्तम्, Ks हस्तदण्डम् —^d) S1 **ग*,
 Ko-2 4 B Da2 Dn2 Ds 7 कलिङ्ग T1 G4 transp
 सह and सेनया S1 सर्व (for सह)

3 ^{ab}) D1 दुर्योधनेन राजेन्द्र तथादिष्टो महाबल —^c)
 K4 s B Da Dn D1 4 5 7 8 Ms s युक्त, G2 गुप्त

(for गुप्त) —^d) S1 K1 प्रोयाद्

4 ^a) K1 s Dn1 (by corr) Ds तमा B1 2 4
 Dn2 D1 3 4 7 8 S महती (for सहसा) —^b) G2
 कलिङ्गानां —^c) K2-4 D2 G1 M2 रथा नागाश्च*,
 B Da Dn D1 3-3 7 8 M2-3 रथाश्चनाग*, G2 (inf
 lsn as in text) रथनागा च कलिलां —^d) S
 'महागद

5 ^a) D1 भीममत्र (for 'सेन) —^b) Ks आन-
 छेद् (hypermetric), T2 छिदन्; M2 अर्धेद्, Cc d
 आर्धेद् (as in text) Ko 2 भरत —^c) T2 नैपा-
 दीन्; M2 'पादीम् —^d) S1 Ko-2 s सयांत, Ds
 संसक्त, S आसाद्य (T2 समन्तु) (for आयान्तं)

6 ^a) Ks तत शतायुः सनद्धो —^b) D1 T2 Ms-3
 राजन्, M1 2 राजा (for राज्ञा) — After 6^{ab}, S1
 reads 7^c, repeating it in its proper place —^d)
 K4 B D (except D2 s s) व्यूढानीकेन (K4 'पु')
 दंशित, S 'नीको महाबल'

7 ^a) S रथस्यै (M 'थेस्यै') बहुसाहसै —^b) G2
 कलिङ्गानां S1 Ks 4 Ds नराधिप, B1 2 Da1 जना
 धिप, B3 S जनैश्चर (T2 'र'), D1-3 नराधिप —^c)
 G1 गदाना T2 युयुधेनेन गदिना —^d) D1 केतुना (for
 केतुमान्) —^e) Dn2 Ds 8 महाराज (for रणे राजन्)
 —^f) K2 s D1 4 M4 पर्यवारयन्

8 ^a) S1 Ks-3 B D (except D1 s) 'करूपास्तु,
 Ko-2 'करूपाश्च, S 'क(M1 2 'कु')रूपाश्च —^b) S1

अभ्यवर्तन्त सहसा निपादान्सह राजभिः ॥ ८
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
 प्रजानन्न च योधान्स्वान्परस्परजिघांसया ॥ ९
 घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ।
 यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ॥ १०
 तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ।
 अभूव सुमहाज्जब्दः सागरस्यैव गर्जतः ॥ ११

अन्योन्यस्य तदा योधा निकृन्तन्तो विशां पते ।
 महीं चक्रुश्चितां सर्वां शशशोणितसन्निभाम् ॥ १२
 योधांश्च स्वान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया ।
 स्वानप्याददते स्वाश्च शूराः समरदुर्जयाः ॥ १३
 विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ।
 कलिजैः सह चेदीनां निपादैश्च विशां पते ॥ १४
 कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ।

C 6 2249
B 6 24 15
P 6 54 15

Ko-2 'मेनपुरोगमान्' (Ś1 'मा'), D1 S 'मेनपदानुगा',
 D2 'मेनपुरसरा' — °) D1 अभ्यवर्तन्त Ś1 K2 D2
 सहिता (for सहसा) D2 S अभ्यधावंत समरे — °)
 Ko-3 D1 ० निपादा, S निपादै

9 °) Da1 प्रवर्तते — °) S1 K D2 ३ ० M1 २ ३
 भयानक (for 'नकम्') — After 9^{ab}, M1-3 ३ ins
 (cf 16)

165* मयं कलिज्जकाश्चैव सनिवृत्तेषु चेदिषु ।

स्वबाहुबलमास्थाय अभ्यवर्तन्त पाण्डवम् ।

— °) Ko 2 प्रजानन्नपि, K2 D2 ३ प्राजानन्न च, K2
 B1 ३ Da प्रधाधन च, B2 4 Dn2 D2 १ ३ प्रधावतां च,
 Dn1 D2 प्रयोधन च, T G परेपा तव, M1-3 ३ शूराणां
 तत्र K2 D2 ३ ० योधा स्वान् (D2 'धानान्'), K2
 B Da Dn D2 ३ १ ३ S (except M1) योधानां K1
 प्रजाननप्रयोधा तु, D1 तावकाना परेपा च

10 °) S1 भीमन् (for घोरन्) S घोररूप ततो
 (M1-3 'घोर') युद्ध — °) Dn2 भीमस्य सह सायकै,
 D1 भीमस्य रिपुभि सह — °) K2 D2 ३ महत्या मेनया
 नव (K2 'या सह')

11 °) D2 संग्रामे, T1 G समरे (for संग्रामे) — °)
 Da1 D2 युद्धमा — °) K2 B2 M2 ३ सुमहाज्जब्द,
 D1 'हालाद' Ś1 अभूव सुमहाज्जब्दा — °) Da1
 सागरस्यैव K2 ३ D2 ३ दीर्यत, K2 वर्जत, B Da
 Dn1 D2 वर्धत, Dn2 D2 ३ नर्वत, D1 पर्वणि, T1
 G निस्त्रन, M1 गर्जित (for गर्जत)

12 °) Ko ३ B2 D2 T2 G1 ३ M1 २ अन्योन्य स,
 K1 'न्य स, K2 D2 ३ 'न्य ते, D1 'न्य च (for 'न्यस्य')
 Ś1 Ko-3 ३ D2 ३ महा, B1 ततो, M2 तथा (for
 तदा) K2 अन्योन्य सहसा योधा — °) Ś1 Ko-2 विकि

(Ś1 'क') रतो, K2 B2 D1 M2 विकर्षतो (K2 'ते'), T1
 G4 विकर्षतो, T2 विकृषते, G1 ३ विकर्षते, G2 विकर्षत,
 M1 ३-३ विकर्षतो (for निकृन्तन्तो) K2 परस्पर (for विशां
 पते) — °) Ś1 T2 च ता, B1 २ चित, Ca चित्ता
 (as in text) M1 ३-३ जिवासत (for चित्ता सर्वा) K2
 महीनां चक्रुश्चिता सर्वा (hypermetric) — °) Ko-2 रन्
 लोहितसन्निभा; K2 ३ D2 ३ ३ शश (K2 शस) लोहित°,
 K2 B2 Dn2 D1 ३ १ ३ T G M2 मांसशोणितसन्निभा (D2
 'कर्मा, T1 G2 ३ M2 कर्दम'), M1 शतशोणिन, M4
 शवशोणित°

13 °) K2 D2 ३ ३ योधाश्च स्वान्, K2 योधाश्चास्वान्,
 Da Dn1 D2 योधान्स्वाश्च, Dn2 D1 ३ १ ३ M1 योधा
 न्स्वान्स्वान्; T1 G M2 ३ योधान्स्वान्वा, T2 M2 ३ योधा
 न्स्वान्वा (M2 स्वाश्च) Ko-2 पराश्चैव, B2 D (except
 D2 ३ ३) M2 पराश्चापि Ś1 योधाश्च स्वापराश्चापि — °)
 K2 नाभिजानन्, B2 Dn2 D2 १ न व्यजानन्, D2 न
 जानत — D2 G1 ३ om 13^{ab} — °) S1 Ko-3 D2
 ३ ३ M स्वात्र, K2 B2 Da2 स्वाश्च, Dn2 D1 ३ तु
 स्वा, D1 तुष्टा (for स्वाश्च) K2 स्वान्था ददद्गु सत्ते,
 D1 स्वानप्याजहिरे शूरा, T1 G4 'प्याददतेसाक, T2
 समाजघ्नुश्च ते तत्र, G2 स्वकानप्याददतेसाक — °)
 Ko-3 Dn1 D2 ३ ३ T2 G2 परम (for समर) D1
 भीषणा नदतो सुहु

14 °) K2 विपादैश्च, Da D2 निपादैश्च

15 °) K2 D2 ३ यथावीर्यं, K2 Cd यथाशक्ति
 T1 G4 यथाशक्ति Ś1 Ko-3 ३ D2 ३ यथावल, K2
 D1 महावल, Da1 यथावल (for महावल) — M1 ३
 om (hapl) 15^a-17^b — °) Ś1 Ko-3 ३ D2 ३ समा
 साध, K2 अनासाध (for परित्यज्य) — °) K1 D1 ३
 G2 स न्यवर्तत, Da1 D2 T2 मन्ववर्तत, D2 सनिवर्तत
 T1 G4 चेदत, G2 चोदय Cd as in text

भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः ॥ १५
 सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु ।
 स्वबाहुवलमास्थाय न न्यवर्तत पाण्डवः ॥ १६
 न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ।
 शितैरवाकिरन्वाणैः कलिङ्गानां वरुथिनीम् ॥ १७
 कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ।
 शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः ॥ १८
 ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्नुचिरं धनुः ।
 योधयामास कालिङ्गान्स्वबाहुवलमाश्रितः ॥ १९

शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्वहन् ।
 अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा ॥ २०
 हताश्चे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ।
 शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् ॥ २१
 स तथा निहतो राजन्कलिङ्गस्य सुतो रथात् ।
 सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् ॥ २२
 हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः ।
 रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयदिशः ॥ २३

16 With 16, of 165* — M₁ : om 16 (cf v 1 15) Ko 1 om 16^a-17^b — ^a) K_s स तै, D₁ भीम (for सर्वै) K_s D₁-3 ० आसक्त; K_s आसक्तै, M_s-5 मगधै, Co आसन्न (as in text) T G₁ 3 4 सर्व (T₂ 'र्वे) कालिङ्गकाश्चैव; G₂ सर्वान्कालिङ्गकाश्चैव — ^c) B₂ 'वलमाश्रित्य, D₁ 'वलसंपन्न — ^d) Ś₁ K_s B₁ 3 4 Dn₂ D₁ 3 4 7 8 M₄ सन्य, K_s 3 D₆ स न्यवर्त (K_s 'तं) त, B₂ D₈ न न्यवर्तत, T₁ G अभ्यवर्तत, T₂ अभ्यवर्तत, M₃ 5 सन्यवर्तत K_s पाण्डव, K_s T G पाण्डव, M₈ 5 चेदय

17 Ko 1 M₁ : om. 17^{ab} (of v 1 15, 16) — ^a) M₈-5 रथात्पार्थो (for रथोपस्थाद्) — ^c) K_s स तैर्, D₁ शरैर्, D₂ शतैर्, D₆ सर्वैर् (for शितैर्) K_s 3 B₁ 2 4 D₁ 3 8 (except T₂ M₂) अवाकिरद् (D₁ 'त्), D₄ 7 अवाकिरन् D₁ सर्वा (for वाणै)

18 ^a) K₄ B₁ 3 4 Da Dn D₄ 3 7 कालिङ्गस्तु; B₂ D₁ 8 क (B₂ M₁ 3 का) लिंगश्च — ^b) K_s महाधुते, K_s M₂ 'वल (for 'रथ) — ^c) D₂ शत्रुदेव Ko इवाख्यातो — ^d) पार्थिव (for पाण्डव) K₄ पाण्डव जघ्नतु शरै

19 ^b) K_s D₂ ० S प्रगृह्य (for विधुन्वन्) Ś₁ Ko-2 रथिनां वर, D₁ 3 विपुलं धनुः — ^c) M₄ रोध (for योध) Ś₁ कलिङ्ग, K₄ B D (except D₂ 3 ०) कालिङ्ग — ^d) D₂ आस्थित

20 ^a) K_s D₈ शत्रुदेवस्तु, B₂ शक्रदेवोपि S (except M₄) भीमस्य (for समरे). — S transp 20^{ad} and 20^{af} — ^c) K₁ अश्वा B₄ D (except D₁-3 ०) चतुरो (for समरे) S जघान चाश्वा (T₂

साश्वा) न्समरे — ^d) K_s वीर्यवान् (for सायकै) — After 20^{ad}, N ins

166* त दृष्ट्वा विरथ तत्र भीमसेनमरिंदमम् ।
 शक्रदेवोऽभिदुद्राव शितैरवकिरन्शरैः ।
 भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महानलः ।

[(L 1) K_s हताश्च च तथा दृष्ट्वा Da Dn D₂ 3 अरि-
 दम — (L 2) K_s D₂ शत्रुदेवोऽभिदुद्राव, B₂ Da Dn
 D₂ शक्रदेवोपि दुः K_s D₂ ० शतैर् Ś₁ अवा (for अव)
 B Da Dn D₁ 3 4 7 8 किरत (B₁ 'स्तु, B₂-4 'स्त)
 निशिते शरै — (L 3) K_s D₂ शत्रुदेवो.]

— D₂ (following upon 166*) om (hapl) 20^a-21^b
 — ^c) Ś₁ K_s 3 D₂ ० शरजालानि

21 ^a) S स हताश्चे (for हताश्चे तु) — ^c) K_s D₂
 शत्रु (for शक्र) — ^d) Ś₁ सर्वसैक्या, Ko 2 :
 D₂ ० 3 G M Co सर्वसैक्या, K₁ D₂ सर्वसैन्या; T₂
 सर्वसैन्यहरां, Ca d 'शैक्या' (as in text)

22 K_s om (hapl) 22^{ab} — ^a) S गद्या (for
 स तथा) Ko 1 गृहितो, K_s D₁ 3 S (except M₂)
 [अ]भिहतो (for निहतो) G₂ M₃-5 राजा — ^b)
 B₁ 2 4 Dn₂ D₂ कालिङ्गस्य B₂ D₃ S क (B₂ का)
 लिंगतनयो रथात् — ^d) D₁ पपात (for जगाम) D₁
 धरणीतले, T₁ G जगतीतलं

23 ^a) D₁ तत कलिङ्गो राजेन्द्र — ^b) Dn₂ D₁
 कालिङ्गा K_s जनाधिप; K_s S जनैश्चर, Dn₂ D₁
 महारथ (for जनाधिप) — ^d) Dn Dn₁ D₁ 3 :
 'वारयन् G₂ 3 M₂ 3 दिश — After 23, S ins
 (of 7^{cd})

167* अयुतेन गजानां च निपादैः परिवारितः ।

ततो भीमो महाबाहुर्गुर्वी त्यक्त्वा महागदाम् ।
 उद्धवर्हाथ निर्विशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥ २४
 चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्पभं पुरुषर्षम् ।
 नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शतकुम्भमयैश्चितम् ॥ २५
 कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य ह् ।
 प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी जनेश्वरः ॥ २६
 तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
 भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ।
 उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वरुथिनीम् ॥ २७

कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ।
 तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥ २८
 तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ।
 चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना ॥ २९
 निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
 भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ ३०
 भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ।
 ननाद बलवत्तादं नादयानो नभस्तलम् ॥ ३१
 न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ।
 ततः खरेण महता विननाद महास्वनम् ॥ ३२

C 6 2270
B 6 54 36
K 6 54 36

24 ^a) Ko 1 भीमसेनो, Da Dn1 Ds अय भीमो
 Ś1 महावेगो, Ko-2 s D2 s वेगा, D1 वेगात् (for
 बाहुर्) — ^b) K1 D1 s त्यक्त्वा गुर्वी (D1 मूर्ति) K4
 B Da Dn Ds s 7 s गदा त्यक्त्वा महाबल, S रयादा
 (G1 यमा) जुल्य हृष्टवत् — ^c) Ko-2 D2 s उद्धवाहा
 (Ko ह्)य, K4 B3 उदकर्षच्च, B1 s Da Dn1 Ds
 उदकर्षत्स (Da2 Ds न्त), B4 Dn2 Ds 7 s उद्धवर्ह
 स, D1 आचार्यवच्च (for उद्धवर्हाथ) Co cites उदकर्षत्,
 Cop Cd उद्धवर्ह (as in text) Ks उद्धवर्हान्यनिस्तुश
 (s10), D3 S निर्विशमाददे घोर — ^d) Ms चिकीर्षन्
 Ks D1 s 6 S दुष्करं (for दारुणम्)

25 ^a) Ś1 चर्म, B4 Ms कर्म Ko चर्मा*प्रतिम राजन्
 — ^b) Ś1 चोर्षभ, Ks Da1 न्तर्षभं Ks पुरुषर्षभं,
 Ks Dn2 Ds s 7 s T1 G4 M पुरुषर्षभ, D1 पुरुषोत्तम
 Co cites आर्षभ, Cd चार्षभ — ^c) K4 B1-s Da
 Dn1 Ds समक्षैरर्धं, G1 s नक्षत्रैश्चार्धं — ^d) Ś1 Ds
 शतकौम, K1 शतकौम, Ks शतकुंभ, Ks शत-
 कौम B3 चित

26 ^a) K4 s B Da Dn Ds 7 कलिङ्गस्तु — ^b)
 Ś1 Ko-2 Da1 Ds ज्य्यामवमृज्य, B2 गृह्यावमृज्य, D1
 ज्य्या चाव, G2 ज्य्यामप Ko-2 s B1-s Da Dn
 D1 s s S च, Ds स (for ह) — ^c) Ks D2 s
 प्रहृष्ट (for प्रगृह्य) Ś1 Ko 2-s B4 D (except D1 s)
 T2 स (for च) S तीक्ष्णम् (for घोरम्) — ^d)
 Ko 2 Da2 D1 s वधाकाङ्क्षी, S जयकाङ्क्षी Ś1 Ko s
 D2 s जनेश्वर; B Da2 D1 s नरेश्वर, Da1 Dn Ds 7
 नरेश्वर

27 ^b) Ks S प्रेषित D1 पूरित निशित शरै — ^c)

D2 महाराज (for द्विधा राजश्) — ^d) Ś1 Ko 1 s 4
 D1 s 6 विमला, Ks निशिता (for विपुला) — ^e)
 K1 s उदक्रोशश्च; Ks D1 M4 शश्च, B2 तदाक्रोशश्च
 T2 सहसा, Ms s सकृद्वत् (for सहृष्टत्) — ^f) D1
 ताप (for त्रास) B1 s 4 D (except D1-s 6) बलं
 तव (for वरुथिनीम्)

28 K4 om 28-29 — ^a) Ks B Da2 Dn2 D1
 s 7 s कलिङ्गो (B1 गत्) Ks B2-4 D (except D2
 s 6) S [S]य (for तु) — ^b) B1 s 4 D (except
 D2 s) S भीमसेनस्य — ^c) Ś1 प्रहि — ^d) K1
 शिलाचितान्, Ks Da Dn1 D1 s सितान्

29 K4 om 29 (of v 1 28) — ^b) Ko 2 खग
 तानिव, D1 क्षरास्त्रस्य च (for खगतानेव) — ^c) S
 समरे (for सहसा) D1 सचिच्छेद महाराजन्

30 ^a) Ś1 निक्षिप्य; Ds निकृत्य Ms-s तरसा (for
 तु रणे) — ^c) Ś1 Ko 2 s s D2 s Cv अभिद्रुत्य, K1
 अतिक्रष्ट (s10), D1 s S ततो भीम (for अभिप्रेक्ष्य)
 — ^d) Ks D2-4 s 7 s पुरुषर्षभ; Ks भरतर्षभ; Da
 Dn1 Ds S पुरुषोत्तम

31 T1 G4 om. (hapl) 31^{ab} B3 transp 31^{ab}
 and 31^{cd} — ^a) Ko भीम (for भीम) S (T1 G4
 om) भानुमानपि सकृद्ध — ^b) Ks D2 s ताडयन्,
 D1 चार्दयत् (for छाद) K4 S शरवर्षैरवाकिरत् — ^c)
 Ko Da1 Dn1 D1 s 4 बलवान्, S सिंहवन् — ^d)
 Ś1 M1 s 4 छाद, K2 नद (for नाद) T G1 s 4
 M1 s नभस्तल

32 ^a) Ks s B3 D1 s 6 स त न; Ks न त च; Ds

तेन शब्देन विव्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ।
 न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ॥ ३३
 ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं खनम् ।
 सासिर्वेगादवपुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ॥ ३४
 आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ।
 खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ॥ ३५
 सोऽन्तरायुधिनं हत्वा राजपुत्रमरिंदमः ।

न च त, S न तु त (M1 s s तन्) K5 वीर (for भीम) —^b) B1 s महाहवे, B2 D1 s महाहवे —^c) D1 s शब्देन, S स्वनेन (for स्वरेण) —^d) K6 महास्वर, K2 महासुर, K5 B2 s Dn2 D4 s s 'खन', S 'बल'

33 ^a) D2 नादेन (for शब्देन) B1 s महता (for विव्रस्ता) —^b) G1 s वरूथिनी —^c) D1 भीम न (by transp) D2 transp भीमं and मेने K8 न मेने भीमसेन स —^d) K2 B Da Dn D4 s s १ पुर-
 र्षभ, D1 पुरुषोत्तम, D3 भरतर्षभ

34 ^a) T1 G4 तदा चरन्, T2 M तथा च तं, G1 s तदा च त; G2 तदा चिर (for ततो भीमो) Da Dn1 D5 महानाद D8 'आहुद्' (for 'राज') —^b) K2 s B Dn2 D4 s नदित्वा, K5 ननर्द, S विनय (for नदित्वा) Ko 2 विपुल स्वरं; D1 T1 G1 s s M विपुलस्वनं, T2 विपुल बल —^c) Ko सासि, K5 असि (for सासिर्) K4 B Da Dn D3-s s सासिर्वेगादवपुत्य, D1 'वेगात्पराक्रान्त्य, S 'वेगात्समापुत्य —^d) K1 D8 वारुणो'

35 ^a) D1 मध्ये — After 35^{ab}, Dn2 D4 ins

168* ततो मुमोच कालिङ्ग शक्तिं तामकरोद्विधा ।

—^a) K3 D1 s s पृथुधारेण, Da Dn1 D5 S पृथुना मध्ये Co cites मध्ये (as in text) —^d) Ko सातुं (for भातुं) S1 अयाच्छितान् (sup lin 'नात्), K3 D2 (by corr) s अयाच्छिनत्, K4 अयाच्छिनोत्

36 K3 om (hapl) 36 T2 om 36^{ab} —^a) K1 D3 s (by corr) सोत्तरां Ca o d oite अन्तरायुधिन S उत्तरा (M6 'र) युधिनश्चा (M8 s 'धि निश्चा) स्य —^b) S1 Ko 1 s D1 अरिंदम, Da Dn1 D2 s दम S हत्वा भीमो रणोत्कट —^c) Ko 1 D1 M1-s गुरुभारस (Ko 'म) ह स्कधे (D1 स्कधं), K3 s D4 s 'सह युद्धे, K4 B D2 Dn D4 s s गुरु

गुरुभारसहस्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥ ३६
 छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
 आरुणः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ३७
 ततस्तस्मादवपुत्य गजाद्भारत भारतः ।
 खड्गपाणिरदीनात्मा अतिष्ठद्वि दंशितः ॥ ३८
 स चचार बहून्मार्गानभीतः पातयन्गजान् ।
 अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३९

भारसह (Da1 'ह) स्कधे, D3 T1 G गुरु (D3 'र) भार सह स्कधे, T2 'सहस्य —^d) K3 s D2 s नागराज मपात (D6 'ताड) यन्, D1 नागान् समपातयन्, T2 स्कधेनास्य न्यपातयत्

37 ^a) S1 छिन्नस्कध, K1 s भिन्नस्कध (K1 द'), T1 G4 भिन्नहस्त T1 G2 s M1 s-s स निनदन् T2 सिंहस्कधगतस्येव — D3 om 37^{cd} —^c) K1 T2 G1 s अरुण, K5 आरुण, D8 आरुण; Cd आरुण, C7 आरुण (as in text) D4 सिंह, C7 सिन्धु (as in text) D1 अरुणवधनो भीम —^d) K3 Da Dn D4 भानुमानिव Cd cites सातु (as in text)

38 D8 reads (see m) 38^{ab} in marg. —^a) B Da Dn D4 s s पततश्चाप्यवपुत्य, D3 पततस्तु ततस्तस्माद्, T1 G4 M1 s-s गजात् (M1 'जान्', M3 'ज प्र) पततोऽपुत्य, T2 गजात्पतत आहुत्य, G1-s M3 गजात्पततोऽपुत्य —^b) S1 रयाद्, S रणे (for गजाद्) S1 K2 s B2-s भरत भारत, K3 B1 D1 S भरतसत्तम (K3 G1 s M1 'म.), K3 Da1 भारत भारत, D3 s भारतसत्तम (D3 'म) Co cites भारत (as in text) D8 गजादापुत्य भारत —^d) K3 D3 s व्यतिष्ठद् Ko-2 व्यतिष्ठद्वि दशित, K4 अतिष्ठत्तु विदशित; B D3 तस्थौ भूमौ सुदशित, Da Dn1 D5 S तस्थौ भुवि सुदशि (S 'सि) त, Dn2 D4 s s तस्थौ भुवि स (D1 च) दंशित

39 ^a) B2 स चचार, T G चचार च, M3-s चचार सु (for स चचार) M1 s चचार विविधान्मार्गान् —^b) K3 Da Dn1 D2 s s s अमित S1 पतिताम्, Ko-3 D2 s प्रति तान्, K5 D8 प्र (K5 प्री) तिमार् (for पातयन्) K4 अभीतस्तान्गजान्प्रति, D1 भीमो निपतितो भुवि, S भीम प्रहरता वर —^c) S1 अग्नि चक्रम्, Co अग्निचक्रम् (as in text) D3 [आ] विद्ध, G2 [अ] विध्यन्, Co [अ] विद्धं; Ca d [आ] विद्धं

अथवृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
 पदातीनां च संघेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः ।
 श्वेनवच्चरद्भीमो रणे रिपुबलोत्कटः ॥ ४०
 छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः ।
 खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ॥ ४१
 पदातिरेकः संकुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः ।
 मोहयामास च तदा कालान्तक्यमोपमः ॥ ४२

मूढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ।
 सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ४३
 निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च ।
 जघान रथिनश्चापि बलवानरिर्मदनः ॥ ४४
 भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ।
 भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमापुतं प्रसृतं सृतम् ।
 संपातं समुदीर्य च दर्शयामास पाण्डवः ॥ ४५

C 6 2254
 R 6 54 50
 K 6 54 50

(as in text) — ^a) Ś1 (also as in text) K1
 D: प्रतिदृश्यत, G: प्रत्यभिश्यत

40 D: om 40 D: om (hapl) 40^{aled}
 — ^b) Ko रथानीकेषु, Da गनानीकेषु, D1 रथवृन्देषु Ś1
 चाभिभू, Ko-2: D: 3 चाभिभू, K: B चाभिभू,
 Da1 चाविभू, Da2 चाभिभू, Dn D1 चाविभू, D1
 च प्रसू, T1 (before corr as in text) चावभा
 — ^c) K1 सगेषु, Da1 (also as in text) सवे च
 — ^d) M1: 2 विनदन् (for विनिघ्नन्) Ś1 शोणितोक्षित,
 Dn: D: 1 प्रत्यदृश्यत (for शोणितोक्षित) — ^e) Ś1
 Dn: D: 6 विचरन्, Ko-2: B D: व्यचरन्, K: D: 2
 विचरन्, K: व्यनदन् B Da Dn D: 1 सत्ये (for
 भीमो) — ^f) K1 D: रणेतिषु, B Da Dn1 D:
 भीमो युधि, T: रणे तु स, M रणेच (for रणे
 रिपु) M: रणो (for बलो) Dn: D: 1 युधि भीमो
 महाबल, T1 G रणे तु ममरोत्कट

41 ^a) K: छिद, K: छिदि, Da1 छिद, D:
 छिन्न — ^b) Ko-2: D: S बल (for जव)
 — ^c) Ko खड्गेण K: शत (for शित) — ^d) D:
 (marg see in as in text) राजयोगिना, T1 जय
 योधिना (for गजयोधिनाम्)

42 ^a) K: च स तान, K1 B Dn: Dn D: 1 S
 शूरान्नाम्, Da1 शूरान्, D1 पुत्रान्, D: स च तान
 (for च तदा) D: 6 स मोहयामास च तान — ^d)
 K: कालांतक ह्योपम, Ca as in text — After
 42, T1 G: ins

169* पदातिभिः पदातींश्च भक्षानश्चैराजान्गजे ।

रथान्तर्यश्च बहुधा जघान समरं बली ।

43 T: om 43^{ad} — ^a) Ko 1 मोहाश्च (for
 मूढाश्च) K: B Da Dn1 D: 1 S (T: om)

मूढास्तमेव च रणे, Dn: मूढान् एव च रणे, D1 मूढाश्च स
 ततोः — Ko 1 om (hapl) 43^b-44^a — ^b) K:
 D: विनदन्त, Da1 विनष्ट तत्, D: विमदन्त, D: निन
 दन्त K: Da1 D: समाद्रवन्, T1 G: तथाद्रवन् K:
 नदन्त समुपाद्रवन्, D1 सगजा मह मादिभिः — After
 43^{ab}, D1 ins

170* विमुज्य क्षुधिता नादं विव्रवन्ति दिशो दश ।

अमन्त कालरूपेण भीमसेन महाबलम् ।

— M: om 43^{ad} — ^c) S (M: om) सोमि
 मुद्यन् च रणे — ^d) K: Da1 D: विचरन्त B: 2 महा
 हवे, D1 अभीतवत् (for महारणे) S (M: om)
 वेगेन व्यचरन्तवन् (T1 G रदली)

44 Ko 1 om 44^a (of v 1 43) — ^a) K: 8
 D: 6 विकृत्य, K: निकृत B: रथिनाम् K: 8 D: 8
 S चाजौ, Ca d आजौ (as in text) D1 निकृत रथि
 नस्वाजौ — ^b) Ko-3 Da Dn D: 1-8 S रथेषा च,
 D1 रथेषा च — ^c) D1 M: 2 रथिना (M: न) चापि
 — ^d) D: रिपु (for अरि)

45 ^b) S बहून्प्रत्यदृश्यत — K: om 45^c-46^b
 — ^c) D1: S (except M1: 2) भ्रातमाविद्धमुद्भ्रातम्
 (by transp), Ca o d v as in text — ^d) D1
 आवृत, M: 8 आवृत, C: आवृत, Ca c d आवृत
 (as in text) K1 प्रसृत, D1 प्रस्थित; T: G: 8
 प्रदुन, M: 8 प्रसृजन्, Ca c d v प्रसृत (as in text)
 Ko 1 सृत, K: 8 B Da2 Dn1 D: 1 1 सृत, S
 (except G: 2) द्रुत, Ca सृत, C: सृत, Co सृतम् (as
 in text) — ^e) D1 सजात, T: G: 1 सगत,
 G: 8 M1-3 सहत, C: सयत्त, Ca d सपात (as
 in text) Co oites संपात Ś1 समुदीच, Ko: 2
 D: समुदीय (Ko: 1 स) च, K: B Da Dn D: 2 Ca d
 दीर्ण च, D1 सप्रदीप्त च, D: समुदीप च, D: Cd दाय
 च; T1 G: 2 M: 4 दीर्क्ष च, T: G: 3 M1-3 दीक्ष च,

केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विनेदुर्भिन्नमर्मणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ४६
 छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथापरे ।
 वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ।
 निपेतुरुर्ण्यां च तथा विनदन्तो महारवान् ॥ ४७
 छिन्नाश्च तोमराश्चापान्महामात्रशिरांसि च ।
 परितोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ४८

Co cites 'दीयं' (as in text) — ') D1 दर्शयान
 स; G8 दशया' B D (except D1-3 6) T2 M
 भारत (for पाण्डव)

46 Ks om 46^{ab} (of v 1 45) — ') Ks D3 6
 केचिदग्रासिना छिन्ना, S गजास्तत्रासिना (M2 'सिवि)
 छिन्ना — ') Dn2 निनेदुर् S1 भिन्नचर्मणो, K4 छिन्न-
 वर्माणो, S (except T2 G8 M5) भिन्नचर्मणो (for
 'मर्मणो)

47 ') K1 8 T2 'हस्ताश्च, M5 'हस्ताश्च — ')
 Ko-2 भिन्नदन्ताग्र, D1 8 छिन्नकुम्भास् — D1 T2 om
 47^{ab} — ') S1 Ko 1 वियोगात्; K2 व्ययोधा, G2
 M4 5 वियोधा, Co d वियोधा (as in text) — ')
 D6 नेदुर् (for जघ्नुर्) S (T2 om) मृदति चरवारणा
 — ') S1 K1 विनेदुर् (for निपेतुर्) Da Dn D1 5 7 8
 च तदा; D1 बहुधा (for च तथा) — ') S1 Ko-2
 निपततो (for विनदन्तो) Ko-3 8 D2 6 महारवान्,
 D1 'गजा — After 47, S ins

171* गजाश्च गजयन्तृश्च गजहस्ताश्च भारत ।

[T1 G2 4 M2 'कर्तृश्च, T2 'यतार (for 'यन्तृश्च)
 T2 चक्रहस्ताश्च (for गज') M1 2 मारिप (for भारत)]

48 ') S1 Ko-3 D1-3 6 8 छिन्नाश्च, T1 G M2 8
 भिन्नाश्च, M5 भिन्नाश्च, Cd छिन्नाश्च (as in text)
 S1 G2 तोमरावापा (G2 'पा), Ko 1 D2 6 तोमरा
 चापा (sic), K2 'रा चापां, K8 'राश्चापा, B Da Dn
 D1 5 7 8 'रान्तराजन्, D3 'रारावान्, T1 G1 8 4 M1-3 5
 'रा (M2 'रो) वापान्, T2 'रप्रासान्, M4 'रावासान्
 — ') Ko सहसात्र, K5 महामात्रा, D8 महामात्राञ्च
 Ca o d cite 'मात्र'. — ') S1 Ko-3 D1 2 'स्तोमा
 (K2 'मां) विचित्राश्च; K5 D8 D9 6 'स्तोमान्वि (D6
 'मा वि) चित्राश्च, B1 2 4 'स्तोमान्विचित्राणि, T2
 'स्तोमानि छत्राणि Co cites परितोमाणि (sio), Cd

ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा ।
 तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूपि च ॥ ४९
 अग्रिकुण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः सह ।
 घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भास्त्सरूपि ।
 पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ५०
 छिन्नगात्रावरकैरनिहतैश्चापि वारणैः ।
 आसीत्तस्मिन्समास्तीर्णा पतितैर्भूतैर्नगरैर्वि ॥ ५१

'स्तोमा — ') Ks D कक्षाश्च, K5 वृक्षाश्च

49 T1 G om 49^{ab} — ') Ks ग्रैवेयानय (for
 'याण्यथ) S1 Ko 1 शक्त्यश्च, Dn1 शक्तीश्च, Dn1 D2
 शक्तीश्च, D6 M2 शक्तिश्च, M4 शक्ति च — ') S1
 Ko-2 पताका कणय (Ko 'नका) तस्या, K8 'का
 कणपां, K5 D2 8 'का कुणपां, D6 'का कणयां, D8
 'का पणवं, T2 M 'का कणयां — ') S1 शरीराण्यथ,
 K4 B तूणीरानय K5 चित्राणि, S योक्त्राणि, Ca o d
 यन्त्राणि (as in text) — ') K5 अरूपि च महामृधे.

50 ') K2 B1 2 4 Da Dn D1 7 8 Co क्षति
 ददानी, K8 D2 8 6 भिदिमालानि, K4 B3 अगुलि-
 त्राणि; D1 क्षमिर्णानि, D5 क्षसिददानी (for क्षमि-
 कुण्डानि) — ') K1 2 तोत्रा चैव, K8 D8 तोत्राश्चैव,
 B2 T1 G4 तोमराश्च Ca d cite तोत्राणि B2 [ज]-
 कुशानि त्र (for [ज]ङ्कुशै सह) D1 तोत्राणि विविधानि
 च, T2 तोत्राश्चापाङ्कुशै सह — ') K4 खट्वाश्च, G8
 घटाश्च (for घण्टाश्च) B2 4 Dn2 D1 7 8 G8 विविधा
 कारा (D4 'रान्), Da Dn1 D5 'धा घोरा — ')
 S1 हेमगर्भा, Ko-2 हेमगर्भा (Ko 'भान्), Dn1 हेम
 गर्भा, D8 हेमगर्भा, T1 G4 M1 8 4 हेमगर्भ, G8 जहो
 गर्भान् S1 तरूनपि, K8 D2 6 बहूनपि, K4 स्तरूनि
 च; K5 गुरूनपि, B2 D8 G1 M2 स्तरूनपि G2
 'गर्भस्तरूनपि Cd cites स्तरून् (as in text) — ')
 K4 पततै, K5 D8 पतत, D1 पतिता (for पतत)
 K8 T G M2 प (G1 M2 पा) तिताश्चापि; K4 B Dn2
 पातिताश्चैव, K5 D8 पतिता, D1 (before corr)
 पतता Ko पतिताश्चैव पतित — ') B2 Da1 Dn
 D1 5 7 8 पश्यामि; D6 G2 M1 8 5 पश्याम

51 ') S1 भिन्नगात्रा, D8 'त्रापरकैर्, S छिन्नगात्रै-
 श्छिन्नहस्तैर्, Cd v as in text — ') D1 निहितैश्च
 B2 4 चैव (for चापि) D2 वारुणै S निहतैर्वरवारणै
 — ') K8 B8 D2 6 भूमि; K4 तत्र (for तस्मिन्)

विमृद्यैवं महानागान्ममर्दाश्चान्नरर्षभः ।

अश्वारोहवरांश्चापि पातयामास भारत ।

तद्वोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ॥ ५२

खलीनान्यथ योक्ताणि कशाश्च कनकौज्वलाः ।

परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ ५३

कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ।

तत्र तत्रापविद्वानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ५४

प्रोथयन्त्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ।

स चक्रे वसुधां कीर्णां शवलैः कुसुमैरिव ॥ ५५

आप्तुत्य रथिनः कांश्चित्पराभृश्य महाबलः ।

पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ॥ ५६

मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ।

C 6 229
B 6 54 63
K 6 54 63

B₁ 4 D (except D₂ 8) S रणे (T₁ G₁ मृद्ये) भूमि
(for समास्तीर्णा) K₅ आशीस्तस्मिन्समाकीर्णा —^d)
K₂ 5 D₂ 8 भूधरैर्, B D₁ D₂ 1 D₃ 5 7 8 S पर्वतैर्,
D₁ भुजगैर् (for भूर्नगैर्) D₂ 1 D₃ पर्वतैः पतितैरिव

52 ^a) K₀ D₁ D₁ 4 7 विमृद्यैव, K₃ विमृद्येव,
B₃ विमृद्यैव, B₁ विमृद्यैव, D₂ विमृद्यैव, D₃ वि-
मृद्य च, T₂ विमृद्ये च (for विमृद्यैव) S तथा नागान्
(G₃ 'न') —^b) K₀ समर्धाश्चान्, K₃ D₂ 8 ममर्दा
न्यान्, D₁ ममर्दं च (for ममर्दाश्चान्) K₃ D₂ 8 6
महाबलं, K₄ D₁ D₁ 5 7 8 नरर्षभं S₁ मदाश्वान्भरत
र्षभं, K₁ समर्धामनुरर्षभं (sic) —^c) S₁ K₁ D₃
अश्वारोहवरांश्च, K₅ M₁ 2 अश्वारोहान्व (M₁ 'न') रांश्च, B₂
अश्वारोहवरांश्च, D₁ अश्वारोहवरांश्च K₀ 5 D₁ चैव (for
चापि) —^d) K₁ पतं, M₃-5 चातं (for पातं)
K₃ D₂ 8 संयुगे (for भारत) —^e) S₁ om (hapl.) 52er
—^f) K₅ D₂ 8 D₁ 7 transp घोर and युद्ध —^g)
B₁ 2 4 D₂ 8 D₁ 7 8 तव (for तस्य). B D (except
D₁ 2 8) मारिप (for भारत)

53 ^a) T₂ कवचान्यथ; M₃ 5 यलिना चाय, M₄
अजिनान्यथ (for खलीनान्यथ) Ca o d v oite खली
नानि (as in text) K₄ Da D₁ D₂ 5 T G M₄ C₇
चित्राणि, M₁ 2 शस्त्राणि, C₀ d योक्ताणि (as in
text) B D₂ D₁ 7 8 खलीनानि विचित्राणि —^b)
K₀-2 वृषाश्च, K₄ B₁ 2 कक्षाश्च, B₂ 4 Da D₂ D₄
5 7 8 कक्षाश्च (for कशाश्च) Ca cites कक्षा[]
—^c) B₂ Da D₁ D₅ परिस्तोमानि प्रासाश्च, D₂ 2
D₁ 7 8 'मानि यंत्राश्च, D₁ 'मास्त्या प्रासा —^d) K₁
ऋष्टयश्च, K₃ D₂ 8 T₂ G₃ ऋष्टयश्च, K₅ शक्तयश्च,
D₂ D₅ दृष्टयश्च, G₁ अष्टयश्च Cd cites रिष्टय D₅
महाबला, C₀ d महाधना (as in text)

54 ^a) K₄ वर्पाणि, K₅ चर्माणि, T G चित्राणि
(for चर्माणि) —^b) C₀ आस्तरं, C₀ आस्तराणि,
Cd आस्तरं (as in text) S₁ चित्राण्यास्तरणानि च,
K₀ 1 विचित्राण्यस्त्र (K₀ 'ण्यथ') राणि च, K₂ विचित्राण्य

वरानि च, D₁ चित्राण्यस्त्रवराणि च, T₂ छत्राण्याभर
णानि च —^c) T₁ G तत्रापविद्वान्येतानि, T₂ तत्रोप
विद्वापहृतान्, M₁ 8 5 तत्रापविद्वानि रणे —^d) B₁
महीतले (for महाहवे) T₁ G M पश्यामस्तत्र (M₃ रणे
पश्याम) संघश

55 ^a) K₃ D₂ 8 प्रासयन्त्रैर्, K₄ प्रासैर्यन्त्रैर्, B₁ 2
योधयन्त्रैर्, B₃ प्रोथयन्त्रैर्, D₁ कृथायन्त्रैर्, C₀ प्रोथयन्त्रैर्,
Cd प्रोथयन्त्रैर् (as in text) K₁ च शस्त्रैश्च; D₂ 2
D₁ च चित्रैश्च, D₃ तथा चित्रैः (for विचित्रैश्च) K₅
प्रोथयन्त्रैश्च विविधैः, S चकर्त रथचक्रां (M₁ 2 4 'नीला,
M₂ 5 'नागा') श्च —^b) B₂ शस्त्रैश्च, B₄ D₂ D₁ 7 8
खड्गैश्च, D₅ शस्त्रैश्च (for शस्त्रैश्च) T₁ G₁ रथनीला-
स्तयाभिभू, T₂ G₁-3 रथनीला (T₂ 'चक्रां', G₂ 'क्रीडां')
श्च चाभिभू, M रथचक्राणि चाभिभू —^c) S तैः कीर्णां
वसुधा चक्रे —^d) K₄ B D₁ D₂ D₄ 5 7 8 S Cd
शवलं, D₁ सबलां, D₅ सबलौ, C₀ सबल (for
शवलैः) B D₂ D₁ 7 8 कुसुदैरिव (for कुसुमैः) K₀
अपि (for इव)

56 ^a) D₁ आवृत्य — After 56^a, G₃ ins

172*

आक्षिप्यान्त्यान्यपातयत् ।

खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद

—^b) S₁ K₀-2 5 Da D₂ D₁ परामृष्ट्य, D₂ परामृष्टान्,
C₀ d परामृष्ट्य (as in text) T₁ G महारथं (for
'यल') —^c) T₂ छेदं (for पातं) —^d) B₃ स
भुजानपि, T₁ G₂-4 ध्वजानपि स, T₂ ध्वजाश्चैव स (for
सध्वजानपि)

57 ^a) S₁ उत्पलतो, D₂ 2 M₃ 4 उत्पतितो —^b)
S₁ K₁ घातवश्च, K₀ चा**श्च; K₃ (by meta-
thesis) घातवश्च, D₃ पादात्तेश्च D₂ D₁ 7 8 तर्
(for यशं) —^c) D₂ समार्गाश्च (for मार्गाश्च)
D₅ चरताश्च K₃ B D₂ 8 चित्रं D₅ मार्गाश्चरताश्चिन्नाश्च
—^d) K₁ 2 T विस्मयत

मार्गाश्च चरतश्चित्रान्यस्मयन्त रणे जनाः ॥ ५७
 निजवान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यान्पोथयत् ।
 खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ५८
 ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ।
 अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ॥ ५९
 एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरखिनाम् ।
 परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०
 ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ।
 श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ॥ ६१

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ।
 भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ६२
 कलिङ्गवाणाभिहतस्तोत्रादित इव द्विपः ।
 भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः ॥ ६३
 अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ।
 भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ॥ ६४
 तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुघ्नदण्डनः ।
 कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६५
 ततः श्रुतायुर्वलवान्भीमाय निशिताञ्शरान् ।

58 ^a) Ks Ds ६ स जवान Ss पताकाश्च, Ko-2 Ds पदार्तांश्च, Ks Ds पदार्तांश्च, T1 G1 2 4 M1 2 4 तदा काश्चिद् — ^b) Ko 2 [अ]प्याक्षिप्य, Ks 4 B Ds G1 च्याक्षिप्य, Co आक्षिप्य (as in text) Ds ज्य पोथं, T1 G1 3 4 M अपातं, Co अपोथं (as in text) Ks आक्षिप्यान्यानि पोथयत्, T2 तलेनैव च्य पोथं, G2 काश्चिदाक्षिप्य पातयत् — ^c) K1 2 खड्गे नान्य च, K2 नान्याश्च; Ks नान्याश्च, T1 G2 4 M2 ६ खड्गेनान्याश्च — ^d) Ko-2 पादेनान्याश्च, D1 दृष्ट्वा चान्याश्च, T G2 4 M नादैरन्याश्च K4 B1 3 4 Dn Dn D4 ६ १ २ नादैरन्यान् (Dn2 न्य)भीषयत्, B2 नादेनान्यान्विभीषयत् (hypermetro)

59 ^a) Ks ६ Dn Dn Ds ऊरुवेगेन M चान्यान्त (for चाप्यन्यान्) — ^b) G2 अथान्ये (for अपरे) Ks Dn1 Ds ६ चैवम् D1 अपरे च समालोक्य — ^c) B Dn Dn Ds ६ १ २ भयाद्विद्राविणोभवन्, D1 भया द्विप्राणिनोभवन्

60 ^a) S एव स बहुला (M4 व बहुविधा) सेना — ^b) Dn1 कलिङ्गानां, Ds कलिप्तानां — ^c) Ds परिमृष्य Ko-2 तेन, D1 राजन् (for भीष्म) S विनिघ्नन्यचरन्नीमो — ^d) S1 Ks Ds ६ अभि (for उपा) Ko-2 भीमेन समभिद्रुत (Ko ता), Ks Ds सेनो एभिद्रवत्, D1 भीमसेनमथार्दयन्, S युगात्ताक्षि रिवाहये

61 ^a) D (except D1-3 ६) ततः कलिङ्ग (Dn न) सेना ता — ^b) G1 प्रमुख D1 भरतोत्तम — ^c) S1 K1 शता (for श्रुता) K1 प्रेक्ष्य, Ks G2 प्रेक्ष्य — Ks om (hapl) G1^d-62^e Gs om (hapl.) G1^d-62^e — ^d) D1 समभ्यगात्, G1 M1 २ तमभ्य

यान्; Co समभ्ययात् (as in text)

62 Ks om 62^{ab}, Gs om 62^a (cf v l 61) — ^b) K4 B Dn Dn Ds ६ १ Ms-६ कालिङ्गो Ls बहुभि (for नवभि) — ^c) K2 ३ Ds प्रत्यविध्य, Ks अविध्यत, Ms प्रत्यविध्यन

63 ^a) K4 B Dn Dn D4-7 कालिङ्गवाणाभिह (Dn2 Dn1 नाभिभू, Dn2 नाभिह)तस् — ^b) M2 ६ पित (for दित) D1 इति (for इव) — ^c) T1 G कोपेन (for क्रोधेन) Ko-3 Ds G1 M2 ६ इवेधित, K4 इवोद्धत, Ks Ds ६ M1 ६ इवेधित, D1 T2 G3 इवोद्धित, T1 G2 4 M4 इवेरित (for इवेन्धनै)

64 ^a) Ko अथाशोक, Ks यथाशोक, Bs तथा, Cv अथा (as in text) D1 ३ S विशोकस्तु ततो राजन् (D1 ३ स्तु रथं तूर्ण) — ^b) Ks ६ Dn Dn D2 ६-१ परिष्कृत D1 ६ S योजयित्वा मदारय (D1 त्या महाजव, M1 २ ३ ४ स्वात्मवान्प्रभो, Ms त्या महाबल) — ^c) Ks Ds ६ रथ (for भीमं) S1 समादया; S (except M1 २) सपातं, Co सपादं (as in text) — ^d) Ko-2 मरय, Ks Ds ६ भीमस्य (for रथेन) K4 B1-3 Dn Ds ६ S रथिना वर; B1 Dn D4 १ २ रथिना वर (for रथसारथि)

65 ^a) S1 Ko-2 समारुहो; D2 समारुह, G3 तदारुह्य — ^b) Ko 1 4 B Dn Dn Ds १ M4 कालिङ्गम्

66 ^a) T G2 तत्र (for तत) S1 दातायुध — ^b) B2 D (except D1 २ ६) भीमस्य (for भीमाय) S1 [अ]वासृजन्, Ko-2 ६ [अ]वसृजन्, Ks Ds ६ न्यसृजन् (for निशिताब्) — ^c) B Dn Dn Ds ६ १ २ S हस्त

प्रेषयामास संकुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ६६
 स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ।
 समाहतो भृशं राजन्कलिङ्गेन महायशाः ।
 संचुक्रुधे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगाः ॥ ६७
 क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः ।
 कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ६८
 क्षुराभ्यां चक्रशौ च कलिङ्गस्य महाबलौ ।
 सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६९

ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ।
 केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ७०
 ततः कलिङ्गाः संकुद्धा भीमसेनममर्षणम् ।
 अनीकैर्वहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ॥ ७१
 ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्षिपरश्वधैः ।
 कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ॥ ७२
 संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
 गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः ।

C 6 2513
 D 6 54 60
 F 6 54 80

(T₂ अस्त्र) लाघव (for पाणि)

67 °) Ko-2 स कार्मुकवरो दृष्टो, S स (G₃ स्व)
 कार्मुकच्युतैर्वा (G₂ 'तो वा' जै) — °) K₁ D₁ निशितै
 S स्वर्णपुल्लैर्महाहवे (T₁ G 'मृधे) — K₃ om 67°-70°
 — °) K₃ D₁ 2 5 महाराज, B₁-3 महाराजन् (for मृश
 राजन्) D₃ कलिङ्गेन शरै पार्थो, S कलिङ्गेन तदा
 भीमो (T₁ तथा भीमो, G₁ महाभीमो, M₁ 2 तदा
 विद्वो) — °) K₄ B Da Dn₁ D₅ कलिङ्गेन K₃
 D₂ 5 महात्मना, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 महाबल
 (for महायशा) D₃ सममेदिभिराशुगै, S विद्व
 (M₁ 2 भीम) सप्तभिराशुगै — °) Ko-2 Dn₂ D₃
 4 7 T G₂ 4 M₁-3 संचुक्रुधे, B₁ 2 Da Dn₁ D₅ G₁ 2
 'क्रोधः; B₃ 4 D₂ 'क्रुधो, D₁ ततः क्रुद्धो, D₃ M₁ 5
 संचुक्रुधे S (except M₃ 4) तदा (for मृश) Ko-2
 क्रुद्धो (for भीमो) — °) M₃ दण्डाहत (for दण्डाहत)
 T₂ 'महोरगा

68 K₃ om. 68 (of v 1 67) — °) K₄ B Da₂
 Dn₂ D₃ 5 7 8 T G M₄ 5 क्रुद्ध स, D₁ M₁ 2 क्रुद्धस्तु
 Ś₁ चापमाकृत्य, Ko 'मायस्य; B 'मानस्य, Da Dn₁
 D₅ M₃-5 'मादाय Cc cites आयन्य (as in text)
 — °) M₃-5 वलेन (for बलवद्) — °) K₄ B Da
 Dn₁ D₄ 5 7 8 M₃ कलिङ्गम् — °) D₁ T G 'भिरा
 शुगै

69 K₃ om 69 (of v 1 67) — °) Ko-2 क्षुराभ्यां
 (for क्षुराभ्या) D₁ S तु (for च) — °) K₄ B₁ 3 4
 Da Dn D₄ 7 8 G₁ कलिङ्गस्य D₁ T₁ G₂ 4 महाबल,
 G₁ 3 महात्मन, M₁ 2 'रयौ — °) G₁ 2 सत्यदैव
 — °) K₁ यमसाधन, Cc 'सादनम् (as in text)

70 Ko-2 D₂ om (hapl) 70 K₃ om 70^{ab}

(cf v 1 67) — °) D₃ नरान्धै (for नाराचैर्) T G
 नाराचैश्च त्रिभि पुन — T G om (hapl) 70°-75°
 — °) K₃ D₃ (with hiatus) अनयद् (for ऽगम-
 यद्) K₃ 'माधनं D₁ गमयामास मृत्यवे

71 T G om 71 (of v 1 70) — °) Ś₁ Ko-2 5
 M₄ ततः कलिङ्ग संकुद्धो — K₃ om 71°-72° — °)
 Ko-2 B₂ Dn₂ D₅ 8 अनेकैर् M अनेकशतसाहस्रा
 — °) Ko-2 D₁ क्षत्रियै, M समतात् (for क्षत्रिया)
 Ko-2 समवारयन्, K₃ 'वाकिरन्, B Da Dn D₄ 5
 7 8 'योधयन्; D₁ M पर्यवारयन्

72 K₃ (hapl) T G om 72 (for T G, of
 v 1 70) K₃ om 72^{ab} (of v 1 71) — °) D₁
 'खड्गैश्च (for 'खड्ग) — °) D₁ M 'तोमरासिपरश्वधै
 A few MSS 'परस्वधै — °) Ko-2 D₃ कलिङ्गश्च
 K₄ 5 B Da Dn D₅-5 7 8 M शतशो, D₁ समरे
 (for च ततो) — °) Ko 1 अवाकिरन्, B Dn₃
 D₁ 7 8 M₃ अवारयन्; Da Dn₁ D₅ उपाद्रवन्

73 T G om. 73 (of v 1 70) — °) Ko-2
 D₁ 2 स निवार्य, D₃ नविचार्य, M समवार्य (for सं-
 नि) B Da Dn D₄ 5 7 8 तु तां, D₁ ततो, D₃
 M च तां (M₁ तान्) (for स तां) K₁ घोरा; B Da
 Dn D₄ 5 7 8 राजन्, D₁ घोरान्, D₃ M वीर (for
 घोरा) — °) Ko शरवृष्टि, Da Dn₁ M शस्त्रवृष्टि;
 D₁ शरवृष्ट्या K₁ Da₁ समुत्थित, K₃ Dn D₃ 5 7 8
 समुत्थितां, B₃ स सायकै, D₁ दुरासदाश्च, M दुरासदा
 (for समुत्थिताम्) — °) M₁ 2 तान्त्वर्तान् (for
 तरसा) — °) Ś₁ Ko 1 D₃ परिप्लुत्य, K₃ D₂ 5
 संनिवार्य, K₃ संनिपत्य, M परिप्लुत्य (for परिप्लुत्य).
 K₃ महारथ D₁ अवप्लुत्य रथावली — After 73^{ab},
 D₁ ins

भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ ७३
 पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७४
 एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ।
 विभेद समरे वीरः प्रेक्ष्य भीष्मं महाव्रतम् ॥ ७५
 हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव ।

173* पपात शत्रुसैन्येषु केसरीव महाबल ।

— °) K₄ D₁ योधान् (for वीरान्) — °) D₃ नान°
 (for जन°)

74 T G om 74 (of v 1 70) — °) D₁ 7
 कलिङ्गान् K₂ परिमर्दन° (for अरि°) — °) M₁ 2
 4. 6 यमलोकाय (for मृत्यु°) — °) K₈ तदद्भुतम्
 — After 74, D₁ ins

174* गद्या मुक्या राजन्पातयामास दन्तिन ।

तथा गज गजेनैव प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 रथ रथेन सचूर्णं तुरङ्ग तुरगेण तु ।
 पदातिनं पदातेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
 पुनरश्वेषु पतति गजेषु च पुनः पुनः । [5]
 रथेषु स पदातेषु वायुनेव महानल° ।
 यथा मृगाणां मध्ये तु केसरीव नखग्रह° ।
 एवं भ्रमति सैन्येषु भीमकर्मा वृकोदर ।

75 T G om 75^{ab} (of v 1 70) — °) M तत
 (for एव) K₅ सर्वान्य°, Da Dn D₁ 5 शतान्य°
 (for स तान्य°) — Ko 1 om (hapl) 75^b-76^a
 — °) D₁ समतत (for पुन पुन°) K₂ व्यमर्दत महा
 बल° — °) S₁ K₅ पार्थ°, K₈ D₂ 6 तूर्ण°, D₁
 राजन्, M₁ 8-5 वीरं (for वीर°) — °) S (except
 M₄) भीम (for भीष्म) K₈ D₂ 6 M₅ महारथ°,
 T₁ G समाहुतं, M₁-8 महाबल° (for व्रतम्) K₂ 4
 B Da Dn D₄ 5 7 8 भीमो भीमपराक्रम°, K₅ भीष्मं
 प्रेक्ष्य महानत°, D₁ भीमसेनो महाबल°

76 Ko 1 om 76^{abcde} (of v 1 75) — °) D₁
 हस्त्यारोहा° समातगाः — °) K₂ B₁ 2 4 Da Dn D₄
 5 7 कृत्वा रणे; K₄ D₈ महारणे, B₈ हत्ता रणे (for महा
 स्मना) — °) K₂ D (except D₂ 6) S घना (for
 मेघा) K₈ Da Dn D₅ M वाताहता इव; K₅ वात
 ह्वाहता, G₈ वातेरिता इव (for वातहता इव) — D₃

मृदन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ॥ ७६
 ततो भीमो महाबाहुः शङ्खं प्राध्मापयद्वली ।
 सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ॥ ७७
 मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ।
 प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ ७८
 भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणेव सर्वतः ।
 मार्गान्वहन्विचरता धावता च ततस्ततः ।

om 76^{af} — °) D₅ मृदग, D₈ मर्दत° (for मृदन्त°)
 T G मृद्व (T₂ व्रस, G₂ मह) त° स्पदनानीकान् — °)
 K₄ शराहता, Da₁ शरानुग, D₁ च सातुरा Ko 1
 व्य (K₁ वि) मर्दत महाबल° — After 76, D₁ ins

175* भ्रमन्ति तत्र तत्रैव काल्यमाना महात्मना ।

77 K₂ om 77-84 — °) T₁ G महेष्वास°, T₂
 महाघोर, M महाघोषं (for महाबाहु°) — After
 77^a, N (K₂ om) ins

176* खड्गासक्तमहाभुज ।

सप्रहृष्टो महाघोष

[(L 1) K₈ 5 B₂-4 D₂ 6 खड्गहस्तो; Da₁ D₈ 5
 खड्गसक्त°, D₈ खड्गसक्तो (for खड्गासक्त°) D₁ द्रान्य
 शत्रून्नाजिरे — (L 2) Dn₂ D₈ 7 8 महाघोर (for
 °घोष) D₁ सिंहनाद मुहुः कृत्वा]

— °) Ko 1 8 5 Da Dn D₅ 8 प्रध्मापयद् (Dn₂ °न्),
 D₄ प्राध्मापयन् D₁ शङ्ख दध्मौ प्रतापवान् (= 6 23
 12^d), S शङ्ख दध्मौ महाबल° — °) S₁ °कलिङ्ग°.
 M₂ °योधाना (for °सैन्यानां) — °) Da₁ D₈ T₁
 G₁ 8 4 M₅ समकम्पयन् — After 77, D₁ ins°

177* भीमेन सहसा राजन्भ्रममाणेन सयुगे ।

78 K₂ om 78 (of v 1 77) D₁ om 78^a-79^b
 — °) D₈ S (except M₈) मोहस्तेन (for °श्चापि),
 — °) Da₁ T₂ °तप° — °) Ko प्राकपत च, K₅
 अकपस्तव, Da Dn₁ D₈ 5 प्राकम्पयत (for प्राकम्पन्त च)
 S प्रचकपे च तस्मै (M₁ 2 °पे तत° सै°न्यं — °) B₁ 2 4
 Dn₂ D₄ 7 8 च सुसुबु, B₈ Da Dn₁ D₅ प्रसुसुबु,
 S च भारत (for च सर्वश°) Co cites सुसुबु°

79 K₂ om 79 (of v 1 77). D₁ 8 S om 79^{ab}
 (for D₁, of v 1 78) — °) K₅ गर्जेन्द्रेणैव S₁
 K₄ 5 B₁-2 D₈ पर्वत°, Ko 1 पर्वते; K₈ D₂ सर्वश°
 (for सर्वत°), D₈ गर्जेनेन च सर्वश° — °) Da₁ D₈

मुहुरूपतता चैव संमोहः समजायत ॥ ७९

भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत ।

क्षोभ्यमाणमसंवाधं ग्राहेणैव महत्सरः ॥ ८०

त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ।

पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ॥ ८१

सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः ।

अत्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ८२

सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः ।

भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः ग्रहारिभिः ॥ ८३

धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः ।

महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ८४

एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ।

भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ ८५

न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ।

भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ८६

सोऽपश्यत्तं कलिङ्गेषु चरन्तमरिषूदनम् ।

C 6 2329
B 6 54 96
K 6 54 96

चहु (for बहु) D₁ मार्गा बहुविधा सैन्ये, D₈ M मार्गाश्च चरतः (T₂ सरथ) श्वित्रान्, T₁ G मार्गान्विचरतः श्वित्रान् —^d) K₀ 1 धावतश्च D₁ कृतप्रविकृतैः कृता, D₈ S धावतश्च (T₂ ध्वजं चैव) यशस्विन —^e) D₈ बहु (for मुहु) K₅ मुरुष्टपतनाचैव (sic), D₈ मुहु रूपततश्चैव, S मुहुक्षोत्पततो दिक्षु —^f) K₈ B₁ D₂ 6 समपद्यत, D₇ सह जायते, C₆ परिजायते D₈ S व्य (D₈ by corr वा) स्वर्यत रणे जना — For 79^{ff}, D₁ subst

178* धावता हस्तिमार्गेषु मुहुरापतता पुन ।

कलिङ्गानां ससैन्यानां समोह समजायत ।

80 K₂ om 80 (cf. v l 77) —^a) S हन्यमान (for भीमसेन) K₀ भयाघ्नं —^b) B₁ 4 Da Dn D₄ 5 7 8 S सैन्यं तत्, D₁ 8 तत्सैन्यं (for सैन्यं च) —^c) K₀ असंवाध, M₁ वाधे, C₆ वाध (as in text) D₁ ताड्यमानमसंवाधेय, D₈ क्षोभयामास संवाध, T₁ G क्षोभ्यमाण महत्सैन्यं —^d) D₁ गजेनेव; D₈ T₂ G ग्राहेणैव Dn: D₁ 4 7 महासर

81 K₂ om 81 (cf. v l 77) —^a) Da Dn₁ D₈ [अ]यः; D₈ T₁ G M₈-s तु (for च) K₈ B₈ D₂ 6 सर्वेषु, D₈ S सैन्येषु (for वीरेषु) B₁ संत्रासितेषु वीरेषु —^d) B Da Dn D₄ 5 7 8 S समन्ततः; D₁ सहजशः, D₈ च सर्वशः (for च सघशः)

82 K₂ om 82 (cf. v l 77) —^a) K₅ पूर्व (for सर्व) D₁ पादेषु, T₁ G₄ सैन्येषु (for योधेषु) —^b) B₁ 2 वाहिनी; Da: D₈ ध्वजनी. —^c) B D (except D₁ 8 6) अवादीत् (for अत्रवीत्) D₆ स्वानि सैन्यानि —^d) K₄ B D (except D₁-8 6) भारत, S मारिष (for पार्षतः)

83 K₂ om. 83 (cf. v l 77) —^a) S₁ K₀ 1

सेनापतिमतः; B₂ 4 D (except D₁-8 6) पतेर्वच —^b) K₅ Dn₁ D₈ G₂ शिखडी K₀ 1 ततः, D₈ S रथा (for गणा) D₈ (m as in text) शिखडीप्रमुखा नृपा —^c) K₀ 1 5 B₁ 4 D (except D₆, D₂ marg sec m) भीष्मम् (for भीमम्) K₀ अभ्यवर्ततः; K₅ अभिवर्तत —^d) D₈ T₂ ग्रहारिण

84 K₂ om 84 (cf. v l 77) —^a) T₂ पार्ष- (for सर्वान्) —^b) S पालयन्पृष्ठतोन्वगा (M₁ या)त् —^c) S मेघ (M₂ रथ) घोषेण —^d) D₆ नागानीकेषु. S गजा (M₁ रथा, M₂ तथा) नीकेन दसित

85 ^a) S₁ K₀-2 सहाय, K₈ D₈ 6 सनोद्य; K₄ सदित्य, K₅ सवोध्य (for संचोद्य) D₁ योधास्तु (for सर्वाणि) S सर्वसैन्यानि संचोद्य —^b) D₁ राजन्ता त्यकिपार्षतौ, S पृष्ठद्युम्नो महाबल —^c) D₁ रक्षार्थ, C₆ जग्राह (as in text) —^d) K₅ पार्ष्णिं सत्पुरुषो- चित, B Da Dn D₄ 5 7 8 पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्दृत, D₁ जम्मतुस्त्वरितौ नृप; S पार्ष्णिं सत्पु (G₁-3 ऽर्णान्विष्वपु, M₂ ऽर्णि स्वपु) रूपैः सह

86 ^a) K₀-2 D₂ पचाल, D₁ S पुत्रस्य —^b) D₈ प्रिय सात्यकिभीमाभ्याम्, D₆ न भीमसात्यकयोरन्यः; T₁ G M भीमशै (M₁ सै) नेययोरन्यो, T₂ भीमसेनसमो वीरो —^d) D₈ अन्य पुरुषसत्तम, S नर प्रियतरो (T₂ M मो) भुवि

87 ^a) K₂ Da Dn D₁ 8-5 7 8 सोपश्यत, K₈ B₁ 2 D₂ 6 सोपश्यच्च; K₄ B₁ सोपश्यत् (submetrical), K₅ सोपश्चाच्च (sic), S स तं पश्यन् — T₂ om 87^b-89^c —^b) K₀-2 D₁ 8 अरिमर्दन —^c) M₂ महाबाहु.

88 T₂ om 88 (cf. v l 87) —^a) K₀-2 5 D (except D₂ 8 6) M₆ ननद (for ननर्द) D₈ S (T₂

भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ८७
 ननर्द बहुधा राजन्हृष्टासीत्परंतपः ।
 शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ८८
 स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते ।
 क्रोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ८९
 धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् ।
 भीमसेनसमेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ॥ ९०
 तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
 कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ९१

स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ।
 पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ ९२
 स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ।
 आस्थितो रौद्रमात्मानं जवान् समरे परान् ॥ ९३
 कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् ।
 रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ९४
 अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ।
 संततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ ९५
 भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ।

om) पुरुषव्याघ्रो (for बहुधा राजन्) — ^b) Ds जहास
 च, T1 G4 M जहपे च, G1 s जहपे च (for हृष्ट
 आसीत्) S1 D1 s परंतप, T1 G पुन पुन — T1
 G4 om 88°-89° — ^c) Da Dn D1 s दध्मौ स,
 Ds च दध्मौ (by transp) S (T G4 om) शंख च
 समरे दध्मौ

89 T1 G4 om 89 (of v 1 88), T2 om 89^{ab}
 (of v 1 87) — ^a) S1 सर्व, G1-s M2 स तु (for
 स च) Ko 1 परावताश्वस्य, Ks D1 s पारावताश्वस्य,
 Da पारावताश्वस्य, Ds पारावताश्वस्य, M1-s s पारा
 वताश्वे तु, Ca पारावताश्वस्य (as in text) Ks Ds स
 चचार ततश्चास्य, Ds स च सवारतश्चास्य (sio), Cv as
 in text — ^b) Dn2 रथं, Cd रथे (as in text)
 Ks s Da Dn1 D1-s s-8 हेमपरिष्कृते, G1-s M हेम
 वि (M2 महति) भूपिते — ^d) Ds s समाश्वसन्; T2
 समाह्वयत्, Cd समाश्वसत् (as in text)

90 ^a) Ko-2 B Da Dn D1 s 7 s धृष्टद्युम्नश्च (for
 'द्युम्नस्तु) Ko ते दृष्ट्वा; K2 स दृष्ट्वा D1 धृष्टद्युम्नं परि-
 ष्कृत्य — ^b) B2-4 Da Dn D1 s 7 s कलिङ्गैः D1
 सारवत च महारथ — ^c) D1 भीमसेनो महामेघो, T1 G
 'सेन महाबाहु — ^d) S1 Ko 1 त्राणायाजौ, Da Dn1
 Ds द्रोणायाजौ D1 नरपर्वतसमभ्ययात्

91 ^a) Ks D1 दृष्ट्वा (for दूरात्) K B Da1 D2
 s s S सात्य (G2 'त्वि) किं Ks दूरात्, D1 वीरौ (for
 दृष्ट्वा) — ^c) K1 D1 कलिङ्ग, Ks D2 s कलिङ्गान्
 T1 G4 योधान् (for वीरौ) — ^d) Ks-s B Ds s s
 योधयेता S1 Ds तरश्चिनी, S यशस्विनी (for मन)

92 Ks om 92°-94° — ^a) Ko s तत्र स (by
 transp) D1 [आ]माय, Ds यात्वा (for गत्वा)

K1 D2 s s s शैनेयो, Da1 G1 M2 शैनेयौ, D1 सेना
 नीर् — ^b) D2 M2 जयेन (for जवेन) S1 जविना,
 K1 s s जवता, D2 यजता — ^c) S (except M2 s)
 भीम* (for पार्थ*) Ks Ds G2 पार्ष्णी, Gs पार्ष्णीन्
 — ^d) Ks D2 s s T1 G4 s पुरुषर्षभ, T2 M पुरुषो
 त्तम — After 92, D1 ins

179* एतच्चतुर्दशे वर्षे भीमो दृष्ट्वा रणाजिरम् ।
 विशेषेण गजानराजन्पर तोषमुपागमत् ।

93 Ks om 93 (of v 1 92) — ^a) T2 त
 कृत्वा, M2 स दृष्ट्वा (for स कृत्वा) S1 Ko-3 D1 s s
 दारुणं, Ca o कदनं (as in text) S1 Ko-4 D1 s s
 कर्म (for तत्र) — ^b) M2 प्रगृहीत — Ds om
 93°-96° — ^c) Ds विधाय (for आस्थितो) D1
 द्रौणम्; T1 G4 रुद्रम् — ^d) T1 G रिपून् (for परान्)
 S1 Ko-3 D2 s कलिङ्गानन्ववैश्रत, D1 कलिङ्गानभिद्रुद्वै,
 Ds कलिङ्गान्समयोधयत्

94 Ds om 94 (of v 1 93) Ks om 94^{ab}
 (of v 1 92) — ^a) B2 D4 T1 G4 M2 कलिङ्ग- Ds
 M2 क (M2 का) लिङ्गप्रभवाश्चैव — ^b) S1 'कर्दमान्
 — ^c) B2 'स्यदन्, Da1 Dn1 'स्यदनी S रुधिरस्य
 नदीं तत्र भीम प्रावर्तयद् (T1 'न्व) ली

95 Ds om 95 (of v 1 93) — ^a) B Da Dn
 D4 s s अथांतरे (for अन्तरेण) — ^b) Ks पाण्डवाना
 मनीकिनीं, S पाण्डवा चैव वाहिनी (M1 s-5 भारत)
 — ^c) Ko-2 सततान, Ds स ततार, Co संततार (as
 in text) Ks D2 s ता सततार दुस्तारां, S तस्या पा
 (T2 G1 s M2 प) रमपाराया — ^d) S भीमसेनोभ्य
 गच्छत

96 Ds om 96^{ab} (of v 1 93) — ^a) S1 Ko-2

कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते ॥ ९६
 ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ।
 अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ ९७
 तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ९८
 परिवार्य च ते सर्वे गाङ्गेयं रभसं रणे ।
 त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्क्षुरञ्जसा ॥ ९९
 प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव ।

यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिर्जिह्वैः ॥ १००
 ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान् ।
 हयान्काञ्चनसंनहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ १०१
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०२
 अग्राप्तामेव तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत ॥ १०३
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवद्गदाम् ।

C 6 2346
B 6 54 113
K 6 54 113

Dn2 D4 5 7 तदा (for तथा) T1 G M वि (G2
 व्या)क्रोशति स्म त इष्ट्वा, T2 आक्रोशति सुत इष्ट्वा —^b)
 S तावका भरतर्षभ —^c) D8 भीमजनक (for रूपेण)
 —^d) K5 Dn2 D4 7 8 कालिगै D8 S युध्यतीति
 भयादिता

97 ^a) T1 G इष्ट्वा, T2 M श्रुत्वा (for भीष्म)
 —^b) K1 2 Da1 Dn1 तन्, D8 ते (for त) S
 निनद त महाहवे —^c) Ś1 K1 अभि Ś1 K2 त्वरित
 Ś1 भीष्मो, Dn3 D4 [s]नीक (for भीम) —^d)
 Ko-2 व्यूढानीक, B2 'नीकै' S परतप (for सम
 न्तत) D1 व्यूढानीकेन सवृत्

98 ^a) D2 स (for त) M1-3 5 सात्यकिर्भीमसेनोय
 —^b) K2 पार्षत —^c) Ś1 अभ्याद्रवत S वेगेन
 (for भीष्मस्य) —^d) K2 5 5 Da Dn1 D1-3 5-7
 'परिष्कृत S रथैर्हेमपरिष्कृतै'

99 ^a) Dn2 D5 संति (for परि) K2-5 B1 2 4
 D (except D8) तु (for च) Ś1 तत (for च ते)
 D1 गागेय (for ते सर्वे) —^b) D1 सर्वे ते (for गाङ्गेयं)
 K4 B D (except D2 5 6) तरसा रणे, S व्रतमाहवे
 (for रभस रणे) —^c) T2 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्)
 —^d) Ś1 आनर्क्षुर, Cd आनाच्छुर, Ca आनर्क्षुर (as
 in text) K2 D1 2 6 ओजसा, Co अञ्जसा (as in
 text) S भीष्म विन्ययु (G2 M2 'धु) राहवे

100 ^a) Ko पुत्रविध्यत (sic), K1 प्रतिविध्यत, K2 परि
 विध्यत D1 S प्रत्यविध्यतत (D1 T1 'ध्य तत') सर्वान्
 —^c) Ko यतमानो महेष्वाप्त —^d) T1 G2 4 त्रिभि
 र्भाणैर्जिह्वै

101 Ś1 om 101 —^a) B1 2 Da2 Dn1 (before

corr) D5 T1 जत (for शर) —^b) T1 G4 M1-3 5
 महारथ —^d) Ko 'हनच्', K6 चाहन्च् (for न्य
 हन्च्) K8 भीममभ्यहनच्छरै, Da Dn1 भीमस्याभ्याह,
 Dn2 D1 4 5 7 8 भीमस्याभ्यह, D8 भीमस्य न्यह, T2
 भीम सन्यह, M4 भीमस्य निह

102 ^a) Ko [s]य, K3 D2 6 स, D1 च (for
 तु) K5 स हताश्वे रथे तिष्ठन् —^c) K5 चिच्छेद (for
 चिक्षेप) K4 सहसा, S समरे (for तरसा)

103 G2 om 103^{ab} —^a) K4 5 B D अथ
 (for एव) —^b) D8 T2 M4 राजन्, M1-3 5
 घोरां (for पिता) D8 S (G2 om) शरै (for तव)
 —^c) K5 D (except D1-3 6) द्विधा (for त्रिधा)
 —^d) Ś1 अचीर्यत, D1 पपात ह Da Dn D4 5 7 8
 पृथिव्यां सा (Da Dn1 D5 स) न्यशीर्यत, D8 S सा व्य
 शीर्यत (T2 न्यशीर्यत च) भूतले

104 ^a) Ś1 शक्या, Ko-3 D1-3 6-8 S (except
 T1) शैक्या, B8 सर्वा (for शैक्या) K1 2 गुर्वी
 —^b) K5 D1 2 6 M8-5 बलवान्, K4 B Da Dn
 D4 5 7 8 T G महतीं, M1 2 विपुला (for बलवद्)
 —^c) K3 4 B D2 (marg sec m as in text) 6
 ततस्, D1 रथ (for रथात्) —^d) K1 2 5 पुष्टवे
 Ko-2 मनुजेश्वर, K5 Da Dn1 D2 (corr sec m)
 D6 S भरतर्षभ, Dn2 D4 5 7 पुरुषर्षभ, D1 मनुजो
 त्तम — After 104, Da D4 5 8 read 109 (Da D5
 repeating it in its proper place), while S ins

180* भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्ण जिवांसु पाण्डवर्षभ ।

[T2 'भ्यवर्तत, G1 8 M1 2 'भ्यधावत्, M8-5
 'भ्यधावत (for भ्ययात्तूर्ण)]

भीमसेनो रथात्तूर्णं पुषुवे मनुजर्षभ ॥ १०४
 सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ।
 सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ १०५
 भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः ।
 वातायमानैस्तैश्चैरपनीतो रणाजिरात् ॥ १०६
 भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महाव्रते ।
 प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिवैधितः ॥ १०७
 स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत् ।
 नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ १०८

धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १०९
 संपूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ।
 धृष्टद्युम्नं परिपूज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११०
 अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 ग्रहर्षयन्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १११
 दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ।
 शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ ११२
 खवाहुव्रलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः ।

105 ^a) K₁ सात्यकोपि; D₁ s T₂ 'किस्तु, D₈ 'क्यपि; T₁ G M सात्य (G₂ s 'त्वि) किश्च — Ko 1 om. 105^{ab}. — After 105^{ab}, D₁ ins

181* आहुत्याहुत्य वेगेन चर्म भ्राम्य पुन पुन ।

असिना तीक्ष्णधारेण योधाच्छित्त्वा महाहवे ।

— ^a) Ś₁ K₈-s D₁ 2 c गागेयसारथिं तूर्णं — ^d) D₈ S भारत (for सायकै) D₁ विष्वा चिच्छेद सोसिना

106 ^a) K₅ भीष्मस्य (for 'स्तु) — T₂ om 106^{cd} — ^a) Ś₁ वातायमानस्य, K₅ D₈ (sup lin) पतमानैश्च, T₁ G M₁ पालमानै (G₂ 'न, G₈ 'ना)स्तु, Ca o d वातायमानैश्च (as in text) Da Dn₁ D₁ s 1 s transp तैर् and अश्वैः K₅ अश्वान् (for अश्वैर्). — ^d) Da Dn₁ D₈ व्यप (for अप)

107 ^b) K₄ अपयाते (for 'नीते). B D (except D₁-s s) महारथे (for 'व्रते) — ^c) T G महा (for यथा). — ^d) D₈ दह (for दहन्) Ś₁ T₁ G₂ 4 कक्ष, Ko कक्षम् (for कक्षम्). Ś₁ K₈ s D₂ 6 हवे धित; K₄ समेधित; B Da Dn D₈-s 1 s T₂ M हवोल्बण (Da Dn₁ [before corr] D₈ 'ल्यणै), D₁ हवानल, T₁ G हवोज्ज्वल (G₂ 'लन्)

108 ^b) Ś₁ रणमध्ये, T₁ G₂ 4 वलान्मध्ये, G₈ वेला-मध्ये (for सेना). K₄ B D (except D₂ s) S व्यव स्थित (for व्यतिष्ठत्). — K₅ om 108^a-109^d — ^c) D₈ भीमम् (for नैनम्). K₈ अभ्युत्सहेत्, D₈ अभ्यहनन्, T₁ G₂ 4 त्वभ्युद्यु; T₂ G₁ s M चाभ्युद्यु (for अभ्युत्सहन्). Ś₁ Ko-2 नैनमभ्यु (K₂ 'स्यु)त्सहे कश्चित् — ^d) Ko-2 तावको (for तावका)

109 K₅ B₁ om 109 (for K₅, of v 1 108)

Da D₈ (both for the first time) and D₁ s read, 109 after 104 — ^a) Ko-2 तदा, G₂ तवा, M₄ समा (for तमा) — ^b) Ko-2 s D₁ s S (except M₃ s) स्वरथं M₈ s वरं — ^c) K₁ s पश्यतां M₁ सर्व वीराणाम् — ^d) D₁ अपोह च, D₈ अपोवाहद्, Co अपोवाह (as in text) T₂ यशस्विनी

110 D₈ om 110^{ab} — ^a) K₁ Da Dn₁ D₈ M₁ स, K₅ आ (for स) K₁ पचाल्यैर्, K₅ D₈ s T₂ G₁ s M पाचालैर्, D₁ पचालैर् — ^b) D₈ T₂ भरत-र्षभ — ^c) M₅ धृष्टद्युम्न D (except D₈ s s) परि पूज्य (for 'पूज्य) — ^d) Ko-2 s D (except D₂ s s) समेयादथ D₈ T₂ G₁ s M₅ सात्यकि, G₂ सात्यकि

111 ^a) Da₂ Dn₁ (before corr) भीमसेन — ^b) G₂ सात्यकि D₁ s S परवीरहा (for सत्यविक्रम) — ^c) Ś₁ यदुव्याघ्रं; D₁ श्रेष्ठ; S (except M₄) 'श्रेष्ठो

112 ^a) K₁ धृष्टा (sic), Dn₁ (by corr.) दृष्टा- Ko 4 s B कालिंग — ^b) D₁ 'पुत्र स (for 'पुत्रश्च) — ^c) K₅ शक्र; D₈ शत्रु; S सत्य (for शक्र) K₁ कालिंगो, K₈ कालिङ्ग्य — ^d) Ś₁ कालिङ्गैश्च, Ko-2 भानुमाश्च, Da₂ Dn₂ D₁ s 1 कालिङ्गाश्च D₁ रणे (for मृधे)

113 ^b) K₁ s रथनागाश्वसंकुल, K₅ नागाश्वरथसं-कुलाः, D₈ T G M₄ राजाश्वरथसंकुल, M₁-s. s रथाश्च गज — After 113^{ab}, Ś₁ Ko-1 B₈ D₂ s ins

182* महापुरुषभूयिष्ठो वीरयोधनिषेवित ।

[K₈ B₈ D₂ s धीरयोध, K₄ योधवीरसमन्वित]

— ^c) D₈ भीमच्यूह, G₁-s महान्च्यूह — ^d) G₁-s एतेन Ś₁ सावितस् (for मृदि)

महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ॥ ११३
एवमुक्त्वा शिनेर्नृपा दीर्घबाहुरिन्दमः ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यम्बजत पाण्डवम् ॥ ११४

ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव महारथः ।
तावकानवधीत्कुद्रो भीमस्य बलमादधत् ॥ ११५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

संजय उवाच ।

*गतापराहभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
रथनागाश्चपत्नीनां सादिना च महाक्षये ॥ १
द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ।
समसजत पाञ्चाल्यस्त्रिमिरेतैर्महारथैः ॥ २

स लोकविदितानश्चान्निजवान महाबलः ।
द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशमिराशुगैः ॥ ३
ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ।
द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ४
धृष्टद्युम्नं तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत ।

C 4 2343
D 6 55 5
F 6 55 5

114 *) Ś1 K. D2 : शनेर्, D3 : शिनेर् —^b)
Ko-3 अनिन्दित, K4 B Dn2 D3 : : M1 : अरिद्रम,
D1 अरिद्रम —^c) K4 B Da Dn D1 : : रथस्थ तम्
(K4 B3 मन्) (for रथाद्रथम्) D1 S अव(G2 ममा-
नुय, Cc अमिद्रुत्य (as in text) —^d) Ko. G3
M1 परिव्रज(Ko : 'ज्य)न, Da D1 पर्यम्बजत, Dn-
पर्यष्टत, D1 परित्यज्य च, M1-2 : परि(M1 'व-
स्वज्य च — After 114, D1 ins

183* भीमश्च पुनरायिष्ट साग्रतेन नरोत्तम ।
प्रहर्षमगुल लेभे भीमं स्यात्किना सह ।

115 *) Ś1 Ko-2 Da1 स (for ज्य) K2 4 B
D2 2.5 आन्याय, K2 Da Dn D1 : : M आगम्य
(Dn1 'त्य), T2 आनुय (for आरुह्य) —^b) D3 पुनरेप्य
महारथ —^c) Ko D3 अग्रवीत् (for अवधीत्)
—^d) Ś1 बलमादधत्, D1 'मादघात्, M1 'मादधे
Cc cites आदधत् (as in text)

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-3 D3 mention only द्वितीय
युद्धविषय, K4 द्वितीयदि, K2 द्वितीयदिवस, D3
द्वितीयदिवसयुद्ध, M1 द्वितीयाह्निक — Adhy name
K4 B3 G1-3 M1 2-5 कर्लिगवध, Da Dn1 D3 भीम
सेनयुद्ध, D3 कर्लिगाना पराजय — Adhy no (figures,
words or both) Da3 12, Dn2 M3 52, D1
M2 51, T G 49, M1 2 50 (as in text)
— Śloka no Dn2 D3 123

51

1 *) Ś1 Ko 2 : B1-3 Dn1 D3 गतपूर्वाह्ण (Ko
'दि)भूयिष्ठे, K1 : Da D1 : : गतपूर्वाह्ण, K2 गते
भूयिष्ठपूर्वाह्ण; B1 Dn2 D1 : : गतपूर्वाह्णमये, S
ततोपराह्ण (M1 'हे)भूयिष्ठे —^b) S दारुणे (for
भारत) —^c) B Da Dn D1 4-3 S रथाश्चनरनागाना,
D3 नराश्चरथनागाना —^d) K2 T1 सादीनां D1 सु-
महाक्षये, D3 च महाक्षय, S चाभवत्क्षय (for च
महाक्षये)

2 *) D1 सु (for च) —^c) T1 G4 समसज्यत;
T2 समभ्युद्यत, G1 : समसज्यत, G2 समसज च, M1 :
समामास तु, M2 4 समसज्यत —^d) Ś1 Ko-3 त्रि
मिरेव D3 महारथ, M2-3 महात्मभि

3 *) Ś1 K1 : लोके, Ko लोक (for लोक)
—^b) B1 विजघान, T1 G4 जघान च, T2 G1-3 M
आजघान (for निजघान) D3 महारथ — Ko 1 M2
om (hapl) 3^c-4^b. —^c) Ś1 Da1 D1 द्रोणे, K2
द्रोण (for द्रौणे) —^d) K2 D2 शतैर्, D1 : :
शतैर् (for शितैर्) D1 4 M1 बहुभिर (for दशभिर)

4 Ko 1 M2 om 4^{ab} (of. v 1 3). —^a) K2
ततः शल्य रणे तूर्ण — T2 om (hapl) 4^b-7^a —^c)
K1 2 Da1 द्रौ (K1 द्रो)णि; M2 द्रौणे D3 पाचाल्य
—^d) Ś1 M1-3 अभ्यवर्षदथेषुभि; Ko-2 'द्वचद्रोणेषुभि,
D1 'वर्तदथेषुभि

सौभद्रोऽभ्यपतत्पूर्णं विकिरन्निशिताञ्जरान् ॥ ५
स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुषर्षभ ॥ ६
आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा ।
शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु तव पौत्रमवस्थितम् ।
अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ८
दौर्योधनिस्तु संकुद्रः सौभद्रं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९

अभिमन्युस्तु संकुद्रो भ्रातरं भरतर्षभ ।
शरैः पञ्चाशता राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०
लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्छिन्द पत्रिणा ।
मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ ११
तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ।
अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ १२
तौ तत्र समरे हृष्टौ कृतप्रतिकृतैपिणौ ।
अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ।

5 T2 om 5 (of v l 4) — ^a) K5 'द्युशं च,
B2 Da1 D1 'द्युस्तु K1 B Da Dn D2 4 5 7 8 G1 8
M3 सद्युक्त, D1 संसक्तो — ^b) Ś1 K1 3 M1 द्रोणिना
K8 D2 3 6 वीक्ष्य, Da Dn1 D6 पश्य (for दृश्य)
D1 द्रोणपुत्रेण भारत — ^c) D8 [S]भ्यद्रवत्पूर्ण — Ko 1
om (hapl) 5^d-7^a — ^d) D8 S (except M2,
T2 om) विसृजन् (for विकिरन्)

6 Ko 1 T2 om 6 (of v l 5, 4) — ^a) Da1
शल्य — ^c) D1 इषुभिर् (for अष्टाभिर्). S (T2
om) विव्याध समरे राजन् — ^d) K2 5 Da Dn2
D8-5 7 8 भरतर्षभ, K4 पुरुषर्षभ, B भरतर्षभ, D1
भरतोत्तम S (T2 om) अश्वत्थामानमेव च

7 Ko 1 T2 om 7^a (cf v l 5, 4) — ^a) G2
M5 अर्जुनिं Ś1 K5 G1 8 च (for तु) — ^b) G8
द्रौणी (for द्रौणिर्) T1 G4 पत्रिभिः T2 विव्याधैकेन
पत्रिणा — ^c) K8 D6 शल्योय दं (for शल्यो द्वादं)
S तीक्ष्णै (for चैव) — ^d) K1 कृप सु, Da1 M2
कृप च D2 नवभिः (for निशितैस्) Ś1 D2 M1 2
शरै (for त्रिभिः)

8 G2 reads 8^{ab} twice — ^a) M2 5 लक्ष्मण
Ś1 तव पौत्रश्च; Ko D1 तव पुत्रस्तु, G1 2 (second
time) 3 पञ्चविंशत्या — ^b) Ś1 अवस्थित Ko-4
B Da Dn D2 4-8 सौभद्र पर्यव (Ko-4 D2 6 समव-
B पर्युप)स्थित, D1 पाण्डुपौत्रमवस्थित, D8 पौत्र ते
पर्यव. — ^c) Ko-2 B2 T1 G M4 अभ्यवर्ष (G4
'पं)त, M5 'वर्तत. B D (except D1-3 6) सकुद्रस्,
M2 ससृष्टस् (for सद्भृष्टस्) — ^d) B D (except
D1-2 6) तयोर् (for ततो)

9 ^a) Ko 1 तत कुद्र, Da1 Dn1 G2 सुसंकुद्र
(for तु सकुद्र) — Ko 1 om (hapl) 9^b-10^a.
— ^b) K8 D2 समरे, D1 आर्जुनिं (for सौभद्रं)
K2 4 5 B Da Dn D1 3-5 7 8 T1 G निशितै शरै,
K8 D2 6 परवीरहा — ^d) D1 अमर्षाक्रातमानसः; D8
S नवभि (T2 M निशितै) र्भर्षभेदिभिः

10 Ko 1 om 10^a (cf v l 9) — ^a) K2 Dn2
D4 7 8 च सकुद्रो, S तत (G8 'दा) कुद्रो, B Da
Dn1 D1 5 6 सु (D5 स) सकुद्रो — ^b) S लक्ष्म
(M1-3 5 'क्ष) ण (for भ्रातर) Ko 1 भारतं भा (Ko भ)-
रतर्षभ, D1 भ्रातर त नरोत्तम — ^c) Ś1 Ko 2 पञ्च
शता, K8 D2 T1 G4 पञ्चाशतै, K4 B Da Dn
D4 5 7 8 T2 G1-3 M पञ्चाशतै B D (except D2 6)
S क्षिप्रं (for राजन्) — ^d) Da Dn1 D3 M न्य-
विध्यत, D1 T2 ह्यविध्यत, T1 G4 [S]भ्यवर्षत

11 ^a) M लक्ष्मणो K1 हि (for ऽपि) K (except
K6) B2-4 D2 6 पुनस् (for ततस्) — ^c) D1
M1, 8 महाराजन् — ^d) Ś1 ततस्सबुक्कुशुर, Ko-2 4
B D2 6 ततस्ते चु.

12 ^a) K8 D6 चित्रं (for छिन्न) — ^c) Ko
चित्र (for चित्र) D1 अन्यद्रुहीतवाश्चित्र, D8 S
अन्यदादत्त बलवान् — ^d) Ko-2 वेगवत्तरम्, K8 D2
वेगवत्तर, S बलवत्तर

13 ^a) K8 D8 दृष्टौ, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8
M5 G6 युक्तौ; T G M1-4 यतौ (for दृष्टौ) — ^b)
= 6 43. 25^d, 48 44^d — ^c) Ś1 Ko-2 5 D
(except D1 2 6) निशितैस्, T1 G विविधैस् (for
विशिखैस्) — ^d) D1 पुरुषोत्तमौ, G4 भरतर्षभौ.

पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥ १४
 संनिवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः ।
 आर्जुनि रथवशेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १५
 स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः ।
 न स्म विव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६
 सौमद्रमय संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनंजयः ।
 अभिदुद्राव संकुद्रस्त्रातुक्रामः स्वमात्मजम् ॥ १७
 ततः सरथनागाश्चा भीष्मद्रोणपुगेगमाः ।
 अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः मय्यसाचिनम् ॥ १८

उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्चरथसादिभिः ।
 दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९
 तानि नागसहस्राणि भूमिपालग्रतानि च ।
 तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ २०
 प्रणेदुः सर्वभूतानि वभ्रुवृत्तिमिरा दिशः ।
 कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः ॥ २१
 नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ।
 प्रजह्ने भरतश्रेष्ठ शरसंघैः किरीटिनः ॥ २२
 सादितध्वजनागास्तु हताश्चा रथिनो भृशम् ।

C 6 2381
B 6 55 23
F 6 55 23

14 ^a) G₂ M₁ : दृष्ट्वा, M₂ : राजन् (for राजा)
 — ^b) G₂ M₁ : राजपुत्र (for दृष्ट्वा पुत्र) K₂ B Da
 Dn D₂ : १ : T₂ M महाबल, T₁ G अवस्थित — ^c)
 Ś₁ K₂ Da₁ G₂ तव पुत्रेण, Ko-2 पार्यपुत्रेण — ^d) S
 ततः प्रायाज् (for प्रायात्तत्र) K₂ D₂ : प्रजेश्वर (D₂
 'र), K. जनाधिप, G₁ M^a जनेश्वर, M₁ जनेश्वर

15 ^b) K₂ Da₁ M₁ जनाधिप, D₁ महारथा
 — ^c) K₁ G₂ : अर्जुनि, Da₁ अर्जुन, D₂ आर्जुनी
 D₁ रथवृत्तेन, Ca c 'वशेन (as in text)

16 ^a) K₂ D₂ G₁ : M₂-3 परिवृतं — ^b) D₂
 वीरो युधि, D₂ शूरो युद्धे; M₁-2 : युधि सर्वे, M₄
 शौरिर्युधि K₂ B Da Dn₂ D₁ 4-8 T₂ सुदुर्जय, K₂
 'र्जय — ^c) Ko विव्यथिते, B Da Dn D₁ 4 : १ :
 प्रव्यथते D₂ S न विव्यथे तदा राजन् (T₁ G₁ महाराज,
 M₂ तथा राजन्) — ^d) Ś₁ कृत (for कृष्ण)

17 ^a) K₂ B₁ Da Dn D₂ : १ : सयुक्त D₂
 सौमद्रमययुक्त — ^b) Ś₁ Ko दृष्ट्वा तत्र (by transp)
 S पुत्र (for तत्र) T₁ G₁ धनजय K₂ दृष्ट्वा पुत्र
 महाबल — ^c) Ś₁ Ko-2 मयन्तसु, K₂ 4 D₂ : वेगेन
 (for संकुद्रस्) K. धनजयन्तु संकुद्र

18 ^a) K. D₂ सरथनागाश्च, B₂ सरथनागाश्चा, D₁
 शरथनागाश्च, D₂ सरथनागाश्चान्, T₂ स्व रथनागाश्चा,
 G₂ सरथनागाश्च — ^b) T₂ भीष्मद्रोणरथोत्तमा — ^c)
 Ko-2 अन्व (Ko 'नु) वर्तत, K₂ अभ्यवर्तत — ^d)
 K₁ : सहित, B₁ D (except D₁-2 4, 8) S सहमा
 (for सहिता) Ś₁ Ko 1 : D₁ मय्यसाचिना

19 ^a) K₂ D₁ उद्धूत, K₂ D₂ उद्धूत; Da₁ उद्धू

त, Dn₂ D₂ (before corr) 4 : १ : उद्धूत B₁ रौद्र,
 D₂ भूमि (for भौम) — ^b) K₂-2 Dn₂ D₂ : १ :
 नागा (Dn₂ नरा) शरथपत्तिभिः, B₁ : रथनागाश्चसादिभिः
 — ^c) K₂ दिवाकरमय, B₁ Da Dn₁ D₁ 4 : १ : S
 (except M₂ : १) 'रथ (for 'पथ) D₁ S प्राप्त — Ś₁
 om (hapl) 19^d-20^e — ^d) Ko B₂ M₂ राजस्तीव्रम्
 B₁ प्रदृश्यत, B₁ अपश्यत (for अष्ट)

20 Ś₁ om 20^{abc} (cf v l 19) — ^a) T₁ G₂ 4
 ततो, G₂ तस्य (for तानि) — ^d) Ś₁ Da₁ नाभ्य
 वर्तत, K₁ D₂ नाभिवर्तत, M₂ नाभ्य, Co नाभ्य
 (as in text) Ko (hypermetric) सहस्रश (for
 सर्वश)

21 Ś₁ om (hapl) 21^{ab} — ^a) S सर्वसैन्यानि
 — ^b) K (except K₄) D₂ : १ : T₁ G₁ स्तिमिरा, D₁
 चाकुला (for तिमिरा) — ^c) K₂ : D₂ : १ : चानयस्;
 D₁ च मय, T₁ G₁ जनयत्; T₂ चाभवत्, G₁-2 M
 जनयस् (for अनयस्) D₁ : S तीव्रे — ^d) B Da
 Dn D₂ : १ : प्रत्यपद्यत, D₁ : समपद्यत, S (except
 G₂) प्रत्यदृश्यत D₁ भारत, S (except G₁ M₄)
 दारुण

22 ^a) B नाप्यन्तरिक्षं, T G न चातरिक्ष — ^b)
 K₂ भूमि Ko-2 : भास्कर — ^c) K₂ श्रेष्ठ, D₂
 'श्रेष्ठ K₄ B Da Dn D₂-3 १ : १ : १ : प्राजाय (G₁-2 M₂
 प्रजाय, M₂ प्रजाय, M₄ प्रकाश) त नरश्रेष्ठ, D₂
 (marg sec m) नाजायत नरश्रेष्ठ — ^d) Ś₁ शरपुलैः,
 B₁ D₂ 4 : १ : शस्त्रसर्व, D₁ शरवातैः T₂ किरीटिना

23 K₂ om 23-24 — ^a) Ś₁ B₁ सादितध्वज
 नागाश्च, Ko सादिता ध्वजनागास्तु, K₂ B₁-2 Da Dn₁

विप्रदुतरथाः केचिदृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३
 विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः ।
 तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४
 हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः ।
 अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २५
 रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ।
 पतिताः पाल्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनताडिताः ॥ २६
 सगदानुद्यतान्बाहून्सखङ्गांश्च विशां पते ।

Ds ० सादिनो रथ (Ks Bs ध्वज) नागास्तु, Ks द्रातिता
 रथनागास्तु, D1 s S संपा (D1 s संसा) दितध्वजाः (T2
 'गजा') केचित्, Ds ० सादिनध्वजनागाश्च (Ds 'स्तु')
 —^b) Ko 1 B1 s हताश्च, Ks Bs Gs हताश्च Ks
 Ds ० दिशः, Ds T1 G M [s] परे (for नृशम्) D1
 हतसारथिनो रणे, T2 रथाश्चादपरे जना — Ds om
 23^a-24^b —^c) Dn2 D1 7 विप्रदुता, Gs विदुताश्च
 (for विप्रदुत) —^d) K1 s दृश्यते Ds नरपुगव,
 S रथ (Ms s नर) पुगवा (for रथयूथपा.)

24 Ks om 24, Ds om 24^{ab} (of v 1 23)
 —^a) T2 सरथा (for विरथा) Bs चान्यैर् —^b)
 B Da Dn D1 s 7 s S ततस्ततः, D1 हतस्ततः (for
 समन्तत) — T1 om 24^c-25^d —^e) = G 43
 83^a. T2 G रणे तस्मिन्नदृश्यते, M1 s रणेस्मिन्प्रत्यदृश्यते,
 Ms-s रणे तस्मिन्नय (Ms 'न्य') दृश्यते —^d) Ks D2 ०
 सरथा (for सायुधा) Ds भुवि, Gs द्विजै (for
 भुजै)

25 T1 om 25 (of v. 1 24) —^a) Ko Gs
 हयारोहान् Da1 Ds हयात् —^b) Ko M2 गजारोहान्
 —^c) D1 ते शरैराहनागाश्च (s10) —^d) D1 समन्तात्सं-
 प्रदुद्रुवुः, T2 M1 s-s व्यद्वचत (Ms s 'त') समन्ततः;
 G Ms व्यद्वचत (Gs 'तस्') ततस्ततः

26 ^{ab}) T G transp गजेभ्यश्च and हयेभ्यश्च Bs
 नराधिप, Ds रथाधिपा Ds गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च रथेभ्यश्च
 रथाधिपा —^c) Ko 1 B1 s 4 Dn2 D1 s 7 s S
 (except Gs) पातिता S1 T2 Gs पयः —^d) K1
 द्विषते, D1 लक्षते (for दृश्यन्ते) Ks Dn2 D1
 'सायकै', T1 G 'पीडिता' (for 'ताडिता')

27 ^a) K1 s सगदानुद्युः, Ds सगतामुद्युः —^b)
 K1 सखङ्गं च, D1 सखाश्च; Ds सुखङ्गाश्च — Ks
 om. 27^{cd} —^e) S1 K1 Ds सखलाश्च (for सखणी

सप्रासांश्च सत्पूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७
 साङ्गुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् ।
 निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं विभ्रद्रपुस्तदा ॥ २८
 परिघाणां प्रवृद्धानां मुद्गराणां च मारिप ।
 प्रासानां भिण्डिपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे ॥ २९
 परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ।
 चर्मणां चापविद्धानां कवचानां च भूतले ॥ ३०
 ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः ।

रान्) Ko s सप्रासान् च मू (Ko शु) लाश्च —^d)
 K1 सशिरान्सशिरासनान्, Da2 Ds सशराश्च शरासनान्

28 ^b) D1 नृप, Ds रणे (for नृणाम्) T2 तत्रार्जुन
 भयाद्वणे —^c) B1 s Da Dn D1-7 विचकर्त Ds
 न्यकृतत नृणा क्रुद्धो, S व्य (T2 Ms s न्य) कृतत रणे क्रुद्धो.
 —^d) S transp रौद्र and विभ्रद् Ds विभ्रन्नरौद्र (for
 रौद्र विभ्रद्) S1 K (except K1) Bs D1 s ० रौद्रं
 चपुरधारयत्

29 ^a) Ko s Da1 (before corr) as Dn1 D1 s s
 T2 G1 s M1 s परिघाना Ks B Da Dn D1 s 7 s
 विदीर्णानां, D1 सायकानां; S विकीर्णानां (for प्रवृद्धाना)
 —^b) D1 तूणीराणा (for मुद्ग) S पार्थिव (for
 मारिप) — Ds om (? hapl) 29^c-30^d —^e)
 S1 प्रसानां; Ks पाशाना Ks Ds s भिडिपालाना,
 Ks s B Da Dn1 D1 s Gs Ms भिदिपालानां —^d)
 S भारत (for संयुगे)

30 Ds T2 (hapl) om 30^{ab} (for Ds, of v 1
 29) —^a) S1 परिश्वधानां; Ks s D1 s s परश्व,
 Bs पूरश्व —^b) S1 om (hapl) from भारत up
 to च in 30^d Ko-2 M1 मारिप, T1 G सर्वश (for
 भारत) — Ks om 30^c-31^d —^e) Ks Da1 Ds
 चर्मणां, Ks s B Dn2 Dn D1 s 4-s चर्मणा, M1 s s
 (by corr) s ध्वजाना (for चर्मणां) Ks चापि
 विद्धानां; B Da Dn1 D1 s 7 s अपवि, Dn2 अपि
 न —^d) Ko-2 s काचनानां; Ks Ds ० कवचानां
 (for कवचाना), Ks Ds ० भूमिप, T G संयुगे
 (for भूतले)

31 Ks M1-s s om 31^{ab} (For Ks, of v 1 30).
 —^a) Bs चर्मणां (for चर्मणां) Ks B1 s 4 Da Dn
 D1 s 7 s ध्वजानामथ शस्त्रा (Bs शुभ्रा) णा; D1 ध्वजानां

छत्राणां हेमदण्डानां चामराणां च भारत ॥ ३१
 प्रतोदानां कशानां च योक्ताणां चैव मारिष ।
 राशयश्चात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ॥ ३२
 नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत ।
 योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ ३३
 यो यो हि समरे पार्थ प्रत्युद्याति विशां पते ।
 स स वै विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४
 तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः ।

अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ३५
 तत्प्रभमं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ।
 अत्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं सयन्निव ॥ ३६
 एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ।
 तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥ ३७
 न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथंचन ।
 यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ३८
 न निर्वर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ।

C 6 2397
B 6 55 39
K 6 55 39

च युगानां च —^b) K₁ विजानां च, K₄ B₁ २ ४ Da
 Dn D₄ ५ ७ ८ सत्यकानां च; D₁ ध्वजानां चैव, D₂
 व्यजानां च, Cd व्यजानां च (as in text) B₂ Da
 Dn₁ D₅ १ ८ सर्वश (for सर्वश) —^d) S₁ Ko-4 B₈
 D₂ ६ M₁ ८ ८ तोमराणां च, K₅ B₁ २ Da Dn₁ D₅ ८
 अकुशानां च; B₄ Dn₂ D₄ १ ८ सांकुशानां च; D₁
 पपात सुवि (for चामराणां च) K₄ सर्वश; D₈ मारिष
 (for भारत) M₄ चामराणां विशां पते

32 K₁ om. (hapl) 32^a-33^b —^a) Cop प्रक-
 र्णानां; Co प्रतोदानां (as in text) Ko कथानां च;
 K₂ रथानां च, K₅ च शकूनां, B₁ २ D₁ कुशानां च,
 B₄ D₁ कपाणां च, T₁ G M अकुशानां (for कशानां
 च) T₂ प्रदानामकुशानां च —^b) S₁ T₁ G₄ M₄
 योक्त्वणा, K₂ वक्राणां, D₁ शस्त्राणाम् B Da Dn
 D₄ ५ ७ ८ चापि; D₁ अपि (for चैव) K₄ D₈ M₄
 भारत (for मारिष) D₈ योक्त्राणां च मारिष (sio),
 T₂ तनुत्राणां च मारिष —^c) Ko २-५ B₂ D₂ ८ ८
 स्मात्र दृश्यते, B₁ ४ Da Dn D₄ ५ ७ ८ स प्रदृश्यते; B₈
 प्रत्यदृश्यते; D₁ तत्र दृश्यते; S संप्रदृश्यते (T₁ G₁ २ ४
 'दृश्यते; G₂ 'विद्रव' —^d) Ko ८ Dn₂ D₂ ४ ६-८
 रणे क्षितौ, K₅ रथेषुभिः; D₁ स्वयि क्षितौ (for रण)
 D₈ विकीर्णा समरे क्षितौ; S विकी (T₁ G₄ M₁-८ ८ 'क्षी-
 र्णानां विशां पते (M₄ नराधिप)

33 K₁ om 33^{ab} (of v l 32) —^a) D₂
 नासीत्तत्र; S न तत्रासीत् —^b) D₁ ८ S सैन्येषु (for
 सैन्यस्य) K₄ ५ B D (except D₁-८ ८) S (except
 T₁ G₄) मारिष (for भारत) —^c) Da₁ शूर, D₈
 T₂ G₁-८ M₁ ८-८ वीरं, T₁ G₄ वीर (for शूरं) —^d)
 K₅ प्रत्युद्यायात्, D (except D₁-८ ८) S प्रत्युदीयात्
 S महारथ (for कथंचन)

34 ^a) S₁ राजन्, D₁ शूर, T₂ वीर (for पार्थ)
 —^b) Ko-२ D₈ प्रत्युद्यायात्; D₁ 'शातो S₁ धनजयं
 (for विशां पते) —^c) S₁ स पुमान्, Ko २ T₂ स
 सर्वैर्; K₅ ४ B₁ २ ४ D₁ २ ८ स सत्ये; K₅ B₂ Da
 Dn D₄ (marg sec m as in text) ५ ७ स शरैर् (for
 स स चै) D₈ सोपि सोपि शरैस्तीक्ष्णै

35 ^a) Ko तेषु विद्रावमाणेषु, Da Dn₁ तेषु प्रद्रव;
 D₁ युध्यता समरे राजन्, S ततो विद्रावमाणेषु —^b) K₅
 तत्र (for तव) S₁ योधिषु, some S MSS यौधिषु
 B₄ सर्वत (for सर्वश) D₁ अर्जुनेन महात्मना —^c)
 Ko वाजिनो (for वारिजो) K₂ दध्मु शंखोजिनोत्तमौ,
 B₁ २ ४ Da Dn D₄ ५ ७ ८ S शखौ (B₂ Da₁ Dn₂ T₁
 G₂ 'ख) दध्मतुरुत्तमौ, B₈ दध्मतु शखमुत्तमौ, D₁ ८
 'तुर्वारिजावुभौ — After 35, D₁ ins

184* रोरूपमाणो दृश्येत ध्वजाग्रं वानरेश्वर ।

दृष्ट्वा भीषयते शत्रून्सत्त्वकर्णो महाकपि ।

36 ^a) S₁ त प्रभमं, D₁ तव भमं —^b)
 Da Dn₁ D₈ तदा (for तव) —^c) T₁ G वीरो;
 T₂ M₂-५ शूरो (for शूरं) —^d) D₁ हसन्निव; S
 यशस्विनं (for सयन्निव)

37 ^a) G₂ एवं (for एष) S₁ K₁ ८ B₁ ४ Da₁
 Dn₁ D₂ ८ ८ वीर; B₈ देव (for वीर) —^c) T₁
 G₄ M₈ ५ यथा (for तथा) K₅ D₈ सैन्यानां, K₅
 सम्राप्ते (for सैन्यानि) —^d) T₁ G₄ तथा (for यथा)
 B₂ न कश्चन (for धनंजय) Co यथा कुर्याद्धनंजय;
 Ca d v as in text

38 ^a) G₂ न ह्येनं D₈ सद्यो (for शक्यो) —^b)
 D₂ विजेतु हि; T₁ G जेतुमन्ये (G₈ 'न्यै) —^c) T₁
 G₂-४ M₁ ८ ४ तथास्य; M₂ ५ तथा चै (for यथास्य).

अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९
 एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।
 वपूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ४०
 तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ ।
 श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथंचन ॥ ४१

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
 अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२
 ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ।
 अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

T₂ तद्दृश्यते ह्यस्य रूप — ^d) S क्रुद्धस्येव पिनाकिन

39 ^b) Dn₁ (by corr) M₄ शक्यो S भारती (M₄ 'ती) (for महती) Dn₁ चमू, M₄ चमूं — ^c) Ko-2 अन्योन्यप्रे (Ko 'न्य प्र'क्षयाद्; T₁ G₂ 'न्य प्रेक्षया, T₂ 'न्यापेक्षया, G₄ 'न्य प्रेक्षया, Ca o d 'न्यप्रेक्षया (as in text) D₁ तात, D₈ यस्य (for पश्य) — ^d) Ko 1 D₁ द्रवतेय, K₈ विद्रवन्ति, G₂ द्रवती या D₈ द्रवते महती चमू — After 39, D₁ ins

185* वयं च शस्त्रिभिर्मित्रा नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ।
 भीतो ब्यूहस्य सर्वत्र न स्थातुं कश्चिदिच्छति ।
 शरघ्राता प्रदृश्यन्त पन्नगाभा समन्ततः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्ता ह्यार्जुनसायकैः ।

40 ^a) K₈ D₂ गिरे श्रेष्ठ, D₂ (sup lin) ० गिरे
 श्रेष्ठं K₈ एष चास्तगिरे श्रेष्ठ — ^b) K₈ S प्रत्यपद्यत
 — ^c) K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₂ (by corr) 4-8 चक्षू-
 षि; T₂ व्यापार (for वपूंषि) B₂ T₁ G M वपु (B₂
 आयु; T₁ G₄ प्रभु) सर्वस्य लोकस्य. — ^d) D₈ 8 स
 (for सं). K₈ B₂ D₁ 8 सर्वश, S भारत (for
 सर्वथा)

41 G₁-3 om 41^{ab} — ^a) S₁ Ko-2 सतोवहार;
 K₈ तथावहार, T₁ G₄ सेनापहार, T₂ M तेनाप (M₁
 'व'हार — ^b) Ko-2 पुरुषोत्तम, M₂ भरतर्षभ
 — ^c) B₂ T₁ G रणे, D₈ आर्ता (for श्रान्ता) T₁
 G₄ transp भीता and योधा K₂ B₁ 2 Da₁ Dn₂
 D₄ 1 8 ये योधा, K₈ योधाश्च, Dn₂ Dn₁ मे योधा,
 M₁ योधा नो (for नो योधा) — ^d) S₁ योक्ष्यति, D₈
 योत्स्यते Dn₂ D₄ 1 8 कदाचन

42 ^b) Ko-2 'र्यमुत्तमं — ^c) T₁ G₂ 4 M₁ 3 अ-

पहारम् B₂ चक्रुस् (for चक्रे) — ^d) K₁ B₂ D₂
 महारथाः — After 42, S ins

186* तत सरथनागाश्वा जय प्राप्य सलोमका ।
 पाञ्चाला पाण्डवाश्चैव प्रणेदुश्च पुन पुन ।
 प्रययुः शिविरायैव धनजयपुरस्कृता ।
 वादित्रघोषै सहस्रा प्रनृत्यन्तो महारथाः ।

[(L 1) T₁ G₂ 4 मरथ' (for मरथ') — (L 4)
 T₂ 'घोषा T₁ G₂ प्रहृष्यतो, G₂ प्रणमनो (for प्रनृत्यन्तो)]

43 ^a) K₁ 2 सतोवहार, Da D₈ G₂ 'व (G₂ 'प)-
 हार, T₁ G₁ 4 M₁ 3-5 'पहार; G₂ M₂ 'पहार
 — ^b) K₈ B D (except D₁-3 ०) मारिष (for भारत)
 — ^c) S₁ Ko-2 D₁ हु, K₈ B₂ T₂ G₁-3 M वै, T₁
 G₄ च (for अभूत्) — ^d) K₄ B₁-3 Da₁ वर्तते, Ca o
 वर्तति (as in text) T G₄ सध्याकालोभ्यवर्तत;
 G₁-3 M 'कालेभि (M₁-3 ० 'ति) वर्तति

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ko-3 D₂ ० mention only द्वितीययुद्धदिवस,
 K₄ द्वितीयेद्धि and द्वितीययुद्धदिवस; K₈ तृतीयदिवस,
 B₁ Da Dn₁ D₈ द्वितीयदिनयुद्ध; B₂ M₄ द्वितीयाहिक,
 B₂ द्वितीयदिवससप्रामादिकं, Dn₂ D₄ द्वितीयदिवसयुद्ध,
 D₁ 2 द्वितीयदिवस, D₁ has the figure 2 (for द्वितीय),
 D₈ द्वितीयोद्, T G द्वितीयापहार, M₁ 2 द्वितीयाप
 (M₁ 'व'हार and द्वितीयाह K₄ B₂ D₁ ० 8 G₁-3
 M₁ 2 4 cont समाप्त — Adhy name K₄ कौरव
 पराजय, T₁ G₄ अर्जुनविजय — Adhy no (figures,
 words or both) Da₃ 13, Dn₂ 53, T G M₂
 50, M₁ 51 (as in text), M₂ 52 — Sloka
 no Dn₁ D₈ 43, Dn₂ 42

५२

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्या भीष्मः शांतनवस्ततः ।

अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ १

गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शांतनवस्तदा ।

पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ २

गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।

चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३

अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ ।

त्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ॥ ४

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।

मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ५

जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां संनिवेशिताः ।

पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदरैः सानुगैर्वृतः ॥ ६

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह ।

पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ७

मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।

C 6 2409
B 6 53 8
K 6 55 8

52

1 ^a) D₂ च (for तु) — ^b) K₈ D_{1.2} : T₁ G₁ : M_{1.4} तदा, G₂ तथा (for तत) — K₆ om 1st — ^c) S₁ K₀ अनीकान्यत्र (K₀ 'ख-') सयाने, K₂ B₁ : D_a D_n D₄ : 7 : 8 'कान्यथ सयाने, D₁ 'कान्युपसंघाय, D₆ 'कान्यनुसंधाने, T₂ अतिमान्यसु संयानैर्, G₁₋₃ अनुमान्यानुसयानैर्, M₂ (sup lin as in text) अनीकान्यनुसयानैर् Co cites सयाने — ^d) D₁ भारत K₄ B D_a D_n D₄ : 7 : 8 S 'देश परतप' (D_{a1} D₆ G₂ 'प; T₂ प)

2 ^b) T₁ G₁ M_{1.2} तव, G₂ तथा (for तदा) — ^c) K₂ D₂ च, M₂ तु (for ते) S₁ प्रियाकांक्षी — ^d) B D (except D₂ : 6) S वृद्धं कुरु (M₁₋₃ : कुरुवृद्ध)

3 ^a) B₂ D₁ : T₁ G₄ गारुडस्य D₁ च तुण्डं तु, S तु यत्तुण्डं (for स्वयं तुण्डे) — ^b) = 6 48 37^b D₁ भीष्म शांतनव स्थितः, D₃ पिता देवव्रत स्थित — ^c) K₆ B₁ : D_a D_{n1} तु (for च) B₂ भारद्वाजश्च धुरास्तां — ^d) = 6 16 34^d, 47 19^b B₂ S च भारत; D₁ स सात्वत

4 ^a) = 6 47 19^a D₁ विकर्णश्च (for कृपश्चैव) — ^b) D_a D_n D₄ : 7 : 8 S शिर आ (D₈ T₁ G₄ 'रस्या) स्ता, D₁ श्रवणौ च B₃ तरस्विनौ — K₆ om 4th — ^c) K₆ : B_{1.2} D_a D_n D_{1.2} : 6 : 6 त्रैगर्तैर्, T₂ त्रिगर्तौ K₂ D₂ : 6 अथ कैकेयैर्; D₁ : T G₂ : M मद्रकै (T₁ G₂ 'के'कैयैर्, G₁ : 8 कैकेयैश्चैव (for मत्स्य) - B₃ त्रैगर्त कैकेयै साध — ^d) D_{a1} चीरधानै, D₂ घाट

धान्यै, D₅ वारिधानै, T₁ G₂ : 4 विदधानै, G₁ पाट धानै, G₂ पाटयानै, M₅ वाटयानै K₈ D₂ : T G M₂ (sup lin as in text) संयुगे, K₄ B D_a D_n D_{1.2} : 7 : 8 M₂ : 4 संयुवै

5 5^{ab} = 6 47 17^{ab} — ^a) K₁ D₁ : 6 'श्रवा K₀₋₂ च शल्यश्च, D₁ शल शल्यो, M₁₋₃ : 5 शलश्चैव — ^b) K₁ भगदत्तश्च M₂ मारिष — ^c) G₂ मद्रका, M₂ मद्रका D₁ : 8 भ (D₁ म)द्रकार्लिंगसौवीराश्च — K₆ om 5^d-6^a — ^d) K₂ : 4 B D_{a1} D_{n1} D₂ : 6 पांचनदाश्च

6 K₅ om 6^a (cf v l 5) — ^a) D_{a1} सिन्धु-राजेन सहिता — ^b) S ग्रीवा आसन्विशां पते — ^c) K₂ : 4 B D_a D_n D₁ : 6 सोदर्यै, K₅ D₂ : 6 सौदर्यै, D₄ सोदर्यै, D₇ : 8 सौदर्यै K₈ D₂ (m as in text) T₁ सानुजै; D₁ चानुजै, D₆ G₄ स्वानुजै K₂ तथा, B₂ D₁ : 6 : 3 T₁ G M₄ सह; T₂ तदा (for वृत) M₁₋₃ : 6 सानुगै सोदरै सह

7 ^a) A few MSS विन्दानुविन्दा — ^b) K₀ कां सोजां; K₁ कामूजा, K₂ : 8 D₁ : 4 : 7 : 8 T₁ G₄ कां योजां, D_{a1} कंबोज S नराधिप (T₂ M_{1.2} : 5 'प') (for शकै सह) B₂ कांबोजैश्च नृपै सह — ^c) K₀ पुच्छे, K₁ : 2 D₈ पुच्छ (for पुच्छम्) S₁ पुच्छ आसी न्महावीर — ^d) K₂ सर्वत, B D_a D_n D₂ : 7 : 8 मारिष (D_{a1} प)

8 ^b) = 6 46 48^b S₁ K₂₋₃ B D_{n2} D₂ : 4 (orig) 6-8 दासेरक; K₀ 1 दाशेरक; D_{a1} दशैरेक; D₁ दासेरक, S कशेरक D₈ वृत (for सह) — ^c) S आस्थाय, D₈ S आश्रित्य (for आसाद्य) M_{1.2} : 8

दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८

काननाश्च विकुञ्जाश्च मुक्ताः पुण्ड्राविपस्तथा ।

बृहद्वलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः ॥ ९

व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः ।

धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ।

अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ १०

दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ।

नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ ११

तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।

तदनन्तरमेवासीनीलो नीलायुधैः सह ॥ १२

नीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्महारथः ।

चेदिकाशिकरूपैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥ १३

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ॥ १४

तथैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ।

ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ १५

(inf lin as in text) : युद्धाय (for व्यूहस्य)
Ko-2 D4 (by corr) S (T1 by corr) दक्षिता
B8 जयद्वलेन सहिता दक्षिण पक्षमाश्रिता

9 K5 om. (hapl) 9 —^a) K8 D2 s 6 कानी
नाशः; K4 B Dn2 D3 7 s कारुपाशः, Da Dn1 D6
करुपाशः; D1 वामनाशः; S कर्णादाश (for काननाशः)
Ko विकुञ्जाशः; K8 D2 6 विकुंठाशः, D1 विवूर्याशः,
T G विकुर्वाशः (G8 'र्णाशः); M1-3 s विकर्णाशः, M4
विकृताशः —^b) Ko मुल्या पुंड्रविशास्त्रा, K1 मुका
पुद्रविशः, K3 मुल्या पुद्रवृपाः; K8 D2 6 मुह्या पुद्रा
विपैः सह; K4 B8 मुं (B8 सु) दा पुद्रवृपैः सह,
B1 2 4 Da Dn D4 s 7 s मुंदा कुडी (Da मुदाकुडी,
Dn2 D4 7 'दा कौडी, D8 मुंदाकुडि, D8 मुदाकाडी)
वृषास्त्रा, D1 8 सुह्मा (D8 मुल्या) कुडीविपैः सह, S
मुह्या कुडि (G1 s M2 'ह्मा कुड; G3 'ह्मा कुडी, M4
मुदा कुडि) विषास्त्रा, text as in S1 —^d) K8 4
B D1 2 6 T2 G1 s वामं पार्श्वं (B1 2 4 'श्वं), Da
Dn D4 s 7 s वामपार्श्वं, D8 G2 M वामपार्श्वं Ko-2 4
B1 4 Da Dn D3 s 7 s समास्थिता, K8 D2 6 अत्र
स्थिता; B2 व्यवस्थिता, B8 अवाश्रिताः, M1-3 s समा
श्रिता; M4 उपागताः.

10 ^a) K5 D1 7 s S (except G8 M5) व्यूहं (for
व्यूह) K8 [अ]थ तं सैन्यं, D1 तत् सैन्यं, S तु
सैन्यस्य —^b) K8 D1 परंतपः, D8 T1 G धनजय
—^c) K1 2 T2 सहिता —^d) K1 T2 G1-3 प्रति
व्यूहतः; D8 प्रत्यव्यूहत T G पांडवा (for संयुगे)
— After 10^{cd}, K2 4 B1 2 4 Da Dn D1 (hapl
om. the post half) 3-5 7 s M ina.

187* तावकानां तु तं व्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवा ।

— D1 om (hapl) the post half of 187* and
10^{cd}-18^a —^f) B8 व्यूहं समतिमारुपं

11 D1 om 11 (cf. v l 10) —^a) Ko शंखम्
(for शृङ्गम्) S1 K8 आश्रित्य (for आस्थाय) —^b)
K8 व्यरोचयत्; B8 व्यराजत, G1 8 [S]व्यरोचत.
— K8 om 11^c-13^d —^c) Ko 1 'शस्त्रौघसंपन्नो,
Da1 'शस्त्रौघसंपन्ने, T1 G 'शस्त्रौघसंपूर्णो, T2 'शस्त्रैश्च
संपूर्णैर्, M 'शस्त्रौघसंपूर्णैर् —^d) K1 Da Da s नाना
देशैर्, K8 'दृश्यैर् T1 G समावृत, T2 च संवृत
(for नृपैर्वृत)

12 K5 D1 om. 12 (cf v l. 11, 10) K8 D2 6
om 12^{ab}. —^a) Ko-2 B2 S तमन्वेति; K4 B8 4 Da
Dn D8 s तमन्वेव Co d cite अन्वेव —^b) = 6
23 4^d K1 2 महारथः, S 'यथा —^c) D (except
D1-8 6) एवाय (for एवासीन्) —^d) G8 नीलं.
D8 नीलयुधैः S नीलो नीलायुधो विसु

13 K5 D1 om 13 (cf v l. 11, 10) —^a)
K8 4 B Da Dn1 D2 s 6 T2 G1 8 M अनतरश्च S
चापि (for चैव) —^b) K8 D2 s 6 S महाबलः (for
'रथ) —^c) K1 Da D8 चेदिकाशिकरूपैः (K1 Da1
'पैश्च, K8 D2 6 'काशिकरूपाश्च; S 'काशि (M4
'राज) करुशैश्च. —^d) K8 D2 6 पौरवैरपि (K8 'भि-
संवृत, B8 4 'चैश्चापि संवृत, Dn2 पौरवैश्चाभिसं-
S पौरवैश्चापि (T1 G4 'आभि, T2 M4 'श्वैव) रक्षित

14 D1 om 14 (cf v l 10) Da Dn1 D8 om.
(hapl) 14^a-15^b —^b) K1 2 B D8 G8 M5 पचा
लाश्च —^c) K1 B2 G4 महता B1 2 4 Dn2 D8 4
7 s मध्ये सैन्येन महता

15 D1 om 15 (cf v l 10) Da Dn1 D8 om.
15^{ab} (cf v l. 14) —^a) K1 4 5 B Dn2 D4 7 s
सत्रैव (for सत्रैव) K8 D2 6 सत्रैव च महाराजो; D8
S सत्राजु (T2 'स) धर्मराजश्च (D8 'जा च). —^b)

अभिमन्युस्ततस्पूर्णमिरावांश्च ततः परम् ।
 भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः ॥ १६
 ततोऽभूद्विपदां श्रेष्ठो वामं पार्श्वमुपाश्रितः ।
 सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ १७
 एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
 वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संगताः ॥ १८
 ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्करथद्विपम् ।

तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ १९
 हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते ।
 संपतन्तः स्म दृश्यन्ते निघ्नमानाः परस्परम् ॥ २०
 धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक्पृथक् ।
 बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ २१
 दिवस्पृष्ट् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।
 संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ २२

C. 6 2424
B. 6 56 22
K. 6 56 22

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५२ ॥

Ds सयुतः, S दसि (T1 [by corr] 'दि' त —^a)
 S1 Da Dn1 Ds ततश्च, M1-3 s तत स (for ततम्बु)
 Ds राजा (for राजन्) T1 Gs मात्यकिश्चापि राजेद्र,
 T2 तत ससात्यका राजन्, G1-3 तत समन्ता राजेद्र
 (G2 'द्रा'), M4 तत सान्यकिना राजन् — Ds om
 (hapl.) 15^a-16^a —^d) = 6 47 28^b

16 Ks D1 om 16 (for D1, cf. v l 10) Ds
 om 16^{ab} (cf v l 15) —^a) B1 2 4 Da Dn1
 Ds s S शूर (for तूर्णम्) —^b) G2 रूपवाश्च (for
 हरावाश्च) Ds हरावांसदन्तर, M1 2 s (before
 corr) s पितुस्तुल्यपराक्रम —^a) Da1 भीममेनस्
 —^d) Ks Da1 Dn Ds 4 6-3 कैकेयाश्च, Ks D. G2
 कैकेया Ko कैकेयश्च महारथ

17 D1 om. 17 (cf v l 10) —^a) Ks द्विपतां,
 Da2 Ds द्विपद S पृते सर्वे महाराज —^b) Da1
 Ds 6 7 G2 M वामपार्श्वम् Ko-2 Ds समाधिता,
 Ks Da Ds अपाधित, Ks Ds उपास्थित, S अ
 पालयन् —^d) K1 2 om (hapl) गोप्ता B2 Da
 Dn Ds 5 7 8 यस्य गोप्ता (by transp), T1 G2 4
 यस्य यता, G3 यन्व देवो C7 as in text — After
 17, S ins

188* तत्रानु रथिना श्रेष्ठो वामशूरे व्यवस्थित ।

[G1 2 यना म, M1-3 s ततोभूद्, Ms (inf lin) 4
 तत्राय (for तत्रानु)]

18 D1 om. 18^a (cf v l 10) —^a) Ks 4 B
 D (except Ds 6, -D1 om) G1 3 M1 2 s एवमेत; T2
 एवमेते —^b) K1 T2 G1-3 M4 प्रतिव्यूहत् (K1 'ति'),
 Ds समव्यूहत् —^c) Ks कुरु (for तव) —^d) S1

Ko-2 s D1 2 6 तत्पक्षा, Da Dn1 Ds स्वत्पक्ष, T1
 G2 4 तत्पक्षे B Da Dn D1 4 7 M1 8-5 च सधिता,
 Ds च ससुता, Ds च सस्थिता, T G1 8 4 समा
 धिता, G2 समाधिता, M2 जनाधिता

19 ^a) Da1 D. प्रवर्तते —^b) = 6 48 5^d Dn2
 Ds M2 व्यतिपिच, T2 व्यतिष्टत् — T1 G om
 19^a-22^a T2 om (hapl) 19^a-20^a

20 D1 om 20^a-21^b Ks Ds T1 G om 20 (for
 T1 G, cf v.l 19) T2 om. 20^a (cf v l 19)
 —^a) D (except Ds 2, D1 6 om) हस्त्यौघाश्च
 (for हयौ) —^b) T2 M राजौघाश्च (for तत्र तत्र)
 —^c) Ko सपतत्, Da1 सपतते; Cc सपतन्त (as in
 text) Ks B Da Dn Ds 5 7 8 व्यदृश्यत (Da1 'ते');
 Ds M4 स्म दृश्यत Ms (sup lin as in text) स
 मततश्च दृश्यते (sic) —^d) K4 B Da Dn Ds 5 7 8
 निघ्न (Da2 Ds 'घ्न') तले, M1 2 युध्यमाना

21 T1 G om 21 (cf. v l 19) D1 om 21^{ab}
 (cf v l 20) Ks om. (hapl) 21^a-22^b Ds
 om (hapl) 21^b-22^a —^b) K4 B D (except
 Ds 2, D1 6 om) M युध्यता (for निघ्नता) —^c)
 Ks 6 Ds तुमुल —^d) D1 मिश्रितो (for विमिश्रो)

22 T1 G om 22 (cf v l 19) Ks om 22^{ab},
 Ds om 22^a (cf v l 21) —^a) D1 (by corr sec
 m) दिविस्पृष्ट, T2 M एवं तु Ks दिविस्पृष्टपरवीराणां,
 Da Dn1 Ds दिविस्पृष्टय शूराणां; D1 'स्पृष्टतवीराणां,
 Ds 'स्पृष्टवरवीराणां —^b) D1 परलोकमभीप्सता — Ks
 om 22^a —^c) Ks संप्रहारे, Ds 'हार, M2 'हार,
 Cc 'हारे (as in text) Ks Ds तु तुमुल, Ks सु-

५३

संजय उवाच ।

ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।

धनंजयो रथानीकमवधीत्तव भारत ।

शरैरतिरथो युद्धे पातयत्रयूथपान् ॥ १

ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।

धार्तराष्ट्रा रणे यत्ताः पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् ।

प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २

तुमलैः, D₁ च तुमले, D₂ सुतुमले, D₄₋₇ तु तुमले,
M₂ सुतुमलो —^d) K₁ २ चैषां T₂ M रौद्रमासीत्तदा
वयु — After 22, D₁ ins :

189* प्रावर्तत नदी घोरा परलोकाय भारत ।

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, Ś₁ Ko 1 २ D₂ mention only तृतीय
युद्धदिवस; K₄ M₁ २ तृ (M₂ द्वि)तीयेद्धि (M₁ 'येहनि'),
K₅ T₂ G₂ ४ तृतीयदिवस, B₁ तृतीयदिनयुद्ध, B₈ D₈
तृतीयदिवससंग्राम (D₈ 'सयुद्ध'), M₂₋₅ तृतीयाह्निक
— Adhy name K₄ D_a D_{n1} D₈ व्यूढरचना, T₂ G₂
व्यूहकरण — Adhy no (figures, words or both)
K₅ D_{n2} M₅ 54; D₁ M₁ २ 52 (as in text), T
G 51, M₅ ४ 53 — Śloka no. D_{n2} D₈ 23

53

1 K₅ om the ref —^a) D₁ २ तथा, S एव
(for ततो) Ś₁ D₈ २ व्यूहेषु (for व्यूहेषु) —^b)
K₅ D₂ ० परेषु (for [ह]तरेषु). —^d) Ś₁ अन्यैः तत्र,
Ko-२ आययौ तत्र, K₅ २ D₂ ० अगाहतत्र, B₁ अन्य*
स्तव; B₂ अभीष्टस्तव, D_a D_{n1} अनिष्टस्तव; D₁ अन्य-
हन्तव, D₈ अजिघ्रस्तव; S पीडयस्तव —^e) D₈
(by corr sec m) शरैरपि रथान् D₁ राजन् (for युद्धे)
—^f) K₅ ४ D₂ ० दारयन्, D_a D_{n1} D₈ [S]पातयद्,
D₁ घातयन् (for पातयन्) S पातयामास पार्थिवान्

2 ^b) K₅ D_{a1} D₈ T₂ कालेनैव —^e) Ś₁ B₁ २
यत्ताद्, K₁ यता; K₅ D₈ यत्तान्, D₂ २ G₂ यत्ता
—^d) K₅ D₂ २ २ प्रत्ययोधयन्; K₄ समयोध; K₅

एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरुथिनीम् ।

वभञ्जुर्वहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे ॥ ३

द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्तद्भिरेव च ।

पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४

उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।

दिशः प्रतिदिशो वापि तत्र जनुः कथंचन ॥ ५

अनुमानेन संज्ञामिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।

T₁ G₄ प्रत्यवारयन्, B₈ प्रत्ययोधयन् — K₅ om
2^a-4^d —^e) D₁ प्रार्थयति —^f) T₁ G₂ ४ मत्वा
(for कृत्वा) T₁ G₄ निवर्तिन Ca. c v as in text.
॥ Cd स्वस्य परस्य वा मृत्युरेव निवर्तक नापर सत्राणादि । ॥

3 K₅ om 3 (cf v 1 2) —^e) B₈ पमज;
D_{a1} वभञ्जुर् D_a D_{n1} D₈ M₅ बहवो, D₁ बहुधा
(for बहुशो) —^d) K₂ तेवामज्यत, K₅ D₁₋₃ २
ते (D₁ न) चाभजत, D_a D_{n1} D₈ तेषां भज्य (D_{a1}
D_{n1} 'ज्य)त, T₁ G₄ तैश्चाभज्यत, T₂ ते च गर्जति,
G₂ ते चाहन्त्यत Ko-२ चाहवे (for संयुगे)

4 K₅ om 4 (cf v 1 2) — D₈ om. (hapl)
4^a-6^b —^a) K₂ मग्नैश्च D₁ 'नी रयसचैश्च, D₈ 'न्नि]
रयेभाचैश्च, S 'द्विश्च रयैर्भग्नै' —^e) K₂₋₄ B D₂ ४ ०
पाण्डवै कौरवैश्च (D₂ 'वैद्दे)श्च, D₁ कौरवै पाण्डवैश्च (by
transp), S पाण्डवा कौरवेयाश्च (T₂ 'वाना कौरवाणा)
—^d) K₅ B D (except D₂ १ २) G₂ प्राज्ञायत;
T₁ G₂ ४ M₁₋₃ २ प्रज्ञायत T₂ M₁₋₃ २ केचन

5 Ko १ (both hapl) D₈ om 5 (for D₈, cf.
v 1 4). —^a) K₂ D₂ भूम, D₈ भीम; T₁ G
घोर (for भौम) —^b) K₅ छादयतं, M छादयच्च
(for 'यान) D_a D_{n1} D₈ छादयतो नभस्तल —^c)
All MSS (except Ś₁, Ko १ D₈ om) न दिशः प्रदिशः
(for दिशः प्रतिदिशो) K₂ B₁ २ ४ D_{n2} D₁ ४ १ चापि,
B₈ D_a D_{n1} D₈ चैव, T₁ G₄ वात्र (for वापि)
—^d) Ś₁ B₂ D₁ जज्ञे, K₂ यनु; K₄ २ B₁ २ ४ जग्मु,
D_a D₈ जहु (D_{a1} 'हु'), D₂ हन्तु (for जनु) K₅
D₂ कथं नरा, D₈ कथ जना S जक्षिरेत्र समाग (T₁
sup lin 'वृ)ताः

वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ॥ ६
 न व्यूहो मिद्यते तत्र कौरवाणां कथंचन ।
 रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन धीमता ॥ ७
 तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः स्वयसाचिना ।
 नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ८
 सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
 उभयोः सेनयो राजन्यतिपक्तरथद्विपाः ॥ ९

हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे ।
 ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ १०
 रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः ।
 पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे ॥ ११
 गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ।
 संसक्ताः पातयामासुस्तत्र तेषां च संघशः ॥ १२
 पत्तिसंधा रणे पत्नीन्भिण्डिपालपरश्वधैः ।

C 6 2438
B 6 57 17
K 6 57 17

6 Ds om 6^{ab} (cf v 1 4) M1 om 6^{a-10}
 —^a) T2 वर्तमाने च सजा Cd cites अनुमाने and
 सजानि Ca c as in text —^b) T1 G नाम्ना (G2
 'म) गोत्रेण, M (M1 om) नाम्ना गोत्रैश्च D1 नामगोत्रै
 विशा पते — Ks om 6^{a-7} Ks om 6^{cd} —^c)
 K1 B3 वर्तते स्म, K2 वर्तते स्म, D1 स प्रावर्तत, D2
 वर्तते च, D3 वर्ततेच, S (M1 om) स (M2 स आ)
 वर्तत, Co वर्तते स्म (as in text) D1 स ततो; D2 स
 तथा (for तदा) Ko-2 युद्धे —^d) Da Ds तत्र तत्र

7 Ks M1 om 7 (cf v 1 6) M2 om 7^{a-10}
 Ds reads 7^{ab} on marg —^a) Ds व्यूहो T G
 व्यूहो नाभिद्यत महान्, M (M1 s om) व्यूहो निर्भिद्यत
 महान् —^b) B D (except D2 s c) विशा पते (for
 कथंचन) —^c) Ds रक्षितः सैन्यसन्धेन —^d) B Da
 Dn Ds-7 s S (M1 s om) मारिप, D1 भारत,
 D2 स संयुगे (for धीमता)

8 M1 s om 8 (cf v 1 6, 7) —^a) B1 s D2
 तथैव पाण्डवानां च —^c) K2 नाभ्युद्यत D1 तदा (for
 महा) —^d) S1 भीमनेन सुरक्षित, Ks B3 D1 भीमसे
 नेन रक्षित

9 Ks M1 s om 9 (for M1 s, cf v 1 6, 7)
 —^a) S1 अपि निष्पाद्य, K1 अभिनिष्कृत्य; D1 अत्र
 निष्पत्य, D2 अपि नि, T2 अत्र नि —^b) D2
 M4 प्रयुध्यत D1 सैनिका, G2 पाटवा (for मानवा)
 D3 प्रायुध्यत परतप — M4 om 9^{a-11} —^d)
 K1 व्यतिशक्त, B1 नासाद्य गजयोधिनां, Da Ds
 व्यतिपक्तरथद्विप, Dn2 Ds स 'पिक्तरथद्विपा', D1
 प्रविभक्तपरस्पर, D3 S (M1 s s om) व्यतिपक्ता (Ds
 'पक्त', T2 G2 M5 'पिक्ता') परस्पर

10 M4 om 10 (cf v 1 9) M1 s om 10^{ab}
 (cf v 1 6, 7) —^a) B1-s हयारोहा हयारोहै (by
 transp), S (M1 s s om) हयारोहा हयारोहान्

—^b) S (M1 s s om) पातयामासुराहवे — T2 om
 10^{a-15} Ks om 10^{cd} —^c) K1 s M5 ऋष्टिभिर्,
 D2 सष्टिभिर्, D3 रिष्टिभिर्; T1 G2 s ऋष्टिभिर् Ko s
 विशिष्टा, K1 विमुखा, K2 विमलाभिश्च —^d) B2
 पाशैर्, Ds प्राशैर्

11 T2 M1 om 11 (cf v 1 10, 9) —^a) Ds
 रथो Ks रथी च रथमासाद्य —^b) = 6 54 4^d
 B D (except D2 s) S (T2 M1 om) वाणै (for
 शरै) — K1 om (hapl) 11^d —^d) S (T2
 M1 om) शरै सनतपर्वभि

12 T2 om 12 (cf v 1 10) Ks om 12-23
 —^a) S1 Ko-2 गजारोहैर्गजारोहा (Ko 'हान्'), Da
 Dn1 Ds M1 'रोहान्गजारोहा (by transp), Ds 'रोहा
 न्गजारोहैर् —^b) D1 नाराचवर, D2 नाराचशित
 Co cites नाराचा —^c) K2 s B1 ससक्तान्, Ks Ds
 समक्ता, B2-s Da Dn Ds s 7 s Co संयुक्तान्, T1
 G संयुक्ता, M2 समस्त, M3 ससक्ता (s10) S1 पालया
 मासुस्, B3 पातयामास D1 निम्नति समरे राजस
 —^d) Ks s B1-3 D2 s s M1 s (sup lin as in
 text) सर्वश — After 12, Da Dn1 Ds ins

190* कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थित ।
 केशपक्षे परामृश्य जहार समरे शिर ।
 अन्ये द्विरददन्ताग्रनिर्भिन्नहृदया रणे ।
 वेसुश्च रुधिर वीरा निःश्वसन्व समन्तत ।
 कश्चित्करिविपाणस्थो वीरो रणविशारद । [5]
 प्रावेपच्छकिनिर्भिन्नो गजशिक्षास्त्रवेदिना ।

13 Ks T2 om 13 (cf v 1 12, 10) —^a) Ko
 पत्तिमगा, B3 पत्तिसंधा B3 पत्तिर् (for पत्तीन्)
 —^b) Ks Da1 D2 s भिडिमाल, K4 B भिडिपाल,
 B3 भिडिपालै, M5 भिडिमाला (for भिण्डिपाल) Some
 MSS परस्वधै S1 भिडिमाल परश्वधान् —^c) K1
 D1 T1 G निपातयति, Da D2 s M2 न्यपातयत (D2 M2

न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १३
 पदाती रथिनं संख्ये रथी चापि पदातिनम् ।
 न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ १४
 गजारोहा हयारोहान्पातयांचक्रिरे तदा ।
 हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
 गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः ।
 पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ १६

पत्तिसंघा हयारोहैः सादिसंघाश्च पत्तिभिः ।
 पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
 ध्वजैस्तत्रापविद्वैश्च कर्णकैस्तोमरैस्तथा ।
 प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिवैः कम्पनैस्तथा ॥ १८
 शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरङ्गुशैरपि ।
 निखिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुद्गैः शरैस्तथा ॥ १९
 परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ।

'यत्) Da1 om from सहृष्टा up to च in line 1 of 191* —^d) S (T2 om) परस्परजिगीपव , Cv as in text — After 13, N (except B1, Ks om) ins

191* रथी च समरे राजन्नासाय गजयोधिनम् ।
 सगजं पातयामास गजी च रथिन रथात् ।
 रथिन च हयारोह प्रासेन भरतर्पभ ।
 पातयामास समरे रथी च हयसादिनम् ।

[(L 1) D1 रथेय्य (for रथी च) Ks D2 s 'ग्रथप (for 'योधिनम्) D1 रथिन च ममाद्रवत् (for the post half) — Ds om lines 2-4 — (L 2) K4 B2 गज च , D1 गजय्य (for गज) K4 पत्ती च , B2 रथी च , D2 गजाश्च (for गजी च) Ś1 Ks D2 4-6 रथिना , B2 रथिनस् (for रथिन) Ks D2 s वर , K4 B Da Dn1 D7 तथा , Dn2 D4 तदा (for रथात्) — (L 3) Da Dn D5 रथिनश्च (for रथिन च) K1 D1 हयारोहा D1 ते सर्व एव विक्रम्य शरैश्चैव महावृधे — (L 4) D2 रथाश्च (for रथी च) Ś1 Ko-2 D1 रथ (for हय)]

14 Ks T2 om 14 (of v l 12, 10). Dn2 om 14^{ab} —^a) D1 पदातिश्च रथ , Ds G1 s M2 पदाति-रथिन (G1 s 'न') Da Dn1 Ds Ms रथिन (for रथिन) K4 B Da Dn1 D4 s 7 s चैव , G2 M1 सवे (for सख्ये) —^b) K4 B Da Dn1 D4 s 7 s चैव (for चापि) D1 पदानुगान् , M4 पदातिन —^c) Ks Ds s T1 G4 'च्छि (Ds 'च्छ) तैरस्त्रै , Gs 'च्छितैर्बाणै

15 Ks T2 om 15 (of v l 12, 10) —^a) Ś1 गजारोहान् , D1 गजारोहो (for गजारोहा) Ś1 K1 हयारोहा , D1 गजारोह —^b) Ks D2 s मुदा (for तदा) B Da Dn D1 s 7 s S (T2 om) पातयामास राहवे (D1 'स भूतले) —^c) Ś1 Ko-2 हयस्थाश्च , S (T2 om) गजारोहान् (for गजस्थाश्च) . — After 15^c, S (T2 om.) ins

192*

आहुत्याहुत्य सयुगे ।

निखिंशैर्निक्षिप्तैस्तीक्ष्णै

—^d) S (T2 om) पातयामासुराहवे

16 Ks om 16 (of v l 12) —^a) B1 हयारोह वरै , S चारणस्थैश्च समरे —^b) S (except M1 s) हतास्त्रत्र (for तत्र तत्र) —^c) Ko-2 Dn2 D4 Ms s पतिता , T2 प्रदाता B2 समपद्यत , S प्रत्यदृश्यत — M4 om (hapl) 16^d-17^e —^d) B2 गजयोधिभि , T2 हययोधिन

17 Ks om 17 (of v l 12) M4 om 17^{ab} (of v l 16) —^a) K4 पत्तिसंघा , S (M4 om.) हस्तिसंघा —^b) D1 हयारोहान् (for सादिसंघाश्च) Da2 च पत्तय , T1 G2 4 च सादिभि , T2 M1-3 s च दतिभि , G1 s निपादिभि —^c) B1 च दृश्यत , B2 न्यह , B3 Da Dn1 Ds s T G एह , D1 प्रह

18 Ks om 18 (of v l 12) —^a) Ś1 Ko-2 गजैस् (for ध्वजैस्) —^b) S transp कर्णकै and तोमरै Ś1 K1 s अपि (for तथा) — T1 G4 om. (hapl) 18^c-19^d —^c) Ś1 G2 s M2 तदा ; D1 चैव (for तथा) —^d) K1 कपन , D1 काचनैस् (for कम्प नैस्) Ds अपि (for तथा) T2 G1-2 कणै (G2 'ज') कर्णकैस्तथा ; M कणयै कर्णकैस्तथा

19 K1 s s T1 G4 om 19 (for Ks T1 G4, cf v l 12, 18) —^a) Dn2 छिन्नै , D1 चैव , Ds (before corr) तीक्ष्णै (for चित्रै) —^b) K4 B2 Ds s कणयैर , B2 कनकैर , Dn1 कर्णपैर , Ds कशा श्रैर , S (T1 G4 om) परिवैर (for कर्णपैर) D1 कट कैर्भाजितैरपि —^c) B2-4 Dn2 Ds s 7 s T2 G1-3 M4 चैव (for चापि)

20 Ks om 20 (of v l 12) —^a) K1 T1 कुथाभिश्च , K2 कथा , Ca d कुथा (as in text) G2 प्रासैस्तदा गदाभिश्च —^c) Ś1 भारतश्रेष्ठ , Ds रथि श्रेष्ठ (submetrical).

भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २०
 नराश्वकार्यैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ २१
 प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ।
 दिग्धश्च विमलाः सर्वाः संवभूवुर्जनेश्वर ॥ २२
 उत्थितान्यगणयानि कवन्धानि समन्ततः ।
 चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २३
 तस्मिन्पुद्गे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
 प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ २४
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ।

पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ २५
 एते समरदुर्धर्पाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
 पाण्डवानामनीकानि वभञ्जुः स्स पुनः पुनः ॥ २६
 तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ २७
 तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ।
 द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ २८
 तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्यभाः ।
 रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव ॥ २९
 विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि ।

C 6.2457
B 6 57 36
K 6 57 36

Ds S विवभौ भूर्नरश्रेष्ठ —^a) Ko स्रग्दामैर् T1
 स्रग्दामभिरिवाचिता

21 Ks om 21 (cf v 1 12) —^a) Ks Ds 6
 वरा (for नरा) T2 विदितैर् (for पतितैर्) —^b)
 S दतिना च —^d) Ś1 T1 G2 1 'कर्दम', K2 'कर्दमा',
 M2 'कर्दमा'

22 Ks om 22 (cf v 1 12) —^a) Ko प्रशशाल
 T G घोर (for भौम) —^b) Ko न्यहृत, K1 2 वि-
 हृत; Da2 Dn1 व्युत्थित, Ds वीक्षित, Ds व्युत्क्षित,
 T G2-4 उत्थित, Co व्युत्क्षित (as in text) Ś1 Da2
 Dn D3-5 1 8 नर, S (except G1) गज (for रण)
 —^c) Ko 2 Da1 विमला, D1 प्रदिशश्च (for विमला)
 K1 2 D1 चैव (for सर्वा) —^d) K1 2 सवभूव
 B Da Dn Ds 1 8 समपद्य (Da1 'द्य') त भारत, D1
 वभूवुर्विमलस्रदा

23 Ks om 23 (cf v 1 12) —^b) Ko कृ
 यानि, Da1 D. निवधानि, Co कवन्धानि (as in text)
 — Ks D1 5 1 om (hapl) 23^c-24^d Ko om
 23^c-24^b —^c) T2 चित्र (for चिह्न) T G1 8 4
 जगता, G2 चरता (for जगतो) —^d) Ś1 Ds M1 2
 विनाशाय च, K1 2 D2 6 विनाशायाय (for 'शार्थाय')

24 Ks D1 5 1 om 24, Ko om 24^{ab} (cf v 1
 23) —^a) Da Dn1 'सन्वे' (for 'रीद्रे') —^b) T1
 G वर्तमानेतिदारुणे —^c) M2 संग्र (for प्रत्य)
 —^d) Ks धावमान, Da Dn1 बाध (Da1 'ध्य') मानात्
 (for धावमाना) Dn2 S ततस्तत् (for समन्तत)

25 ^a) Ks 1 8 B Dn2 Ds 1 8 Gs Ms-8 transp
 द्रोणश्च and भीष्मश्च —^b) Ko महारथ (for जयद्रथ)
 — Ks om 25^{cd} —^c) K1 Gs पुत्र (for पुरु)
 Ś1 Ko 1 8 Ds 6 जयो भोज, G4 विवर्णश्च (for वि
 कर्णश्च) —^d) Ś1 शिनिश्चापि स, Ko 1 शिविश्चापि
 स, Ks Ds 6 शल्यश्चापि स, B1 शकुनिश्चैव

26 ^a) D1 परम (for समर) —^d) K1 वभञ्ज
 Ko स, K2 ते, Ks च (for स्स) K4 B Dn Dn
 Ds 1 8 S वभञ्ज समरे स्थिता

27 ^a) Ks तस्यैव Ds भीमसेनश्च —^c) G2
 सात्यकिश्च —^d) M पार्थिव (for भारत)

28 ^a) Ko 1 4 तत्र (for तव) Ś1 Bs T2 तावकास्तव
 पुत्राश्च —^b) Ks 5 Bs Dn2 D1 2 4 7 8 S (except
 G1 8) सहिता (for सहितान्) Ś1 Ds G2 8 'राजिभि'
 —^c) Ś1 Ko-2 त्रासयामासुर, Ks द्रावयामास, Ms
 प्रापयामासुर (for द्रावया) Ks आजौ तौ; K4 आजौ
 च, B2 Da Dn Ds 1 आजिस्थात्, Ds 4 8 S आजि
 स्थात् D1 योधयामास राजेन्द्र, Ds द्रवमाणसुराजौ ते
 (sic) —^d) Ś1 Ko त्रिदशान्दानवा इव, D1 'शा
 दानवा यथा, Gs 'शा दानवानि च

29 Ks om 29-33 —^a) D1 तथान्योन्य च निघ्नन्त
 —^b) K1-8 निघ्नन्त D1 क्षत्रिया पुरुषोत्तम (sic)
 —^c) Dn2 रक्षरूपा (for घोर) —^d) Ko-2
 राक्षसा, T2 दानवान् (for दानवा)

30 Ks om 30 (of v 1 29) —^a) Ś1 ते
 निर्जित्य, Ko-2 ते विजित्य, B D (except Ds 6) S

व्यदश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३०
ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अभ्ययात्पाण्डवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ३१
तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ।
द्रोणभीष्मौ रणे शूरौ प्रत्युद्युररिन्दमौ ॥ ३२

किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समर्थान्पार्थिवोत्तमान् ।
आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौवलं बलम् ॥ ३३
ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः ।
तावकानां परेषां च समरे विजिगीषताम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

संजय उवाच ।

ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १

अथैनं रथवृन्देन कोटकीकृत्य भारत ।

शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तादभ्यवारयन् ॥ २
शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिधैः सह ।

विजित्य च B₂ रणे, M₁ २ परान् (for रिपून्) Ko-2
B₁ सर्वान्, B₂ ३ Da Dn₁ D₄ ५ ७ ८ वीरान्; T₁ G
M₅ शूरा, M₁ २ रेडु (for वीरा) —^b) = 6 23
27^b —^c) M₁ २ घोररूपा (for व्यदश्यन्त) Ca
महामात्रा, Co d 'मात्रा (as in text) —^d) K₁
D₈ ग्राहा (for ग्रहा) D₈ T G M₁ नभस्तले

31 K₅ om 31 (of v 1 29) —^c) Ś₁ K₈ 4 B
Da₁ Dn₁ D₁ ६ T₁ G₄ पाण्डव, K₂ पाण्डवा (for
पाण्डवान्) Ko २ योद्धु K₁ अभ्ययान्पाण्डवान्योन्य
—^d) G₁ ३ राक्षसश्च घटोत्कच

32 K₅ om 32 (of v 1 29) —^c) S तथैवा
पतत शूरा (M₁ २ 'तो भूपा)न् —^b) D₈ वृत्ता, S
वृत्तौ (G₂ 'तान्) (for सह) —^d) B D (except
D₁-३ ६) भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ) K₈ D₂ ६ यत्तौ
(for शूरौ) B₁ प्रत्युद्युरविक्रमै S भीष्मद्रोणौ महा
त्मानौ वार (M₂ पात)यामासतु शरै

33 K₅ om 33 (of v 1 29) —^c) K₈ 4
D₂ ३ ५ ६ G₈ च (for तु) T G तत (for ययौ)
—^b) Ko-2 समर्थ, K₄ B Da Dn D₁ 4-३ M सम
तात्, D₈ समस्तान्, T₁ G₂ 4 समरे (for समर्थान्)
D₁ पार्थिवै सह; M₂ पार्थिवर्षमान् —^c) Ś₁ Ko-2
अर्जुन, D₈ G₂ अर्जुनि K₁ सात्यकि, K₂ सात्यकश्
—^d) D₈ युयुत्सु (for ययतु) Ko २ D₁ प्रति (for
बलम्) S सौवल ययतुर्वल (by transp)

34 ^a) Da₁ D₅ प्रवर्तते, D₁ प्रवर्तितो S घोर,

Co भूय (as in text) —^b) S रोमहर्षण —^c)
Ś₁ वा (for च) —^d) Ko-2 समरे विजिगीषुणा, K₂
D₂ ६ समरे विजयैषिणा, K₅ समरे विजिगीषव, S
मृत्यु कृ (T₁ G₂ 4 म)त्वा निवर्तन (= 27), B Da Dn
D₈-३ ७ ८ जिगीषुणा (D₈ सरन्धाना) परस्पर

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
name, Ko-३ D₂ ६ mention only तृतीययुद्धदिवस, K₂
Da Dn₁ M₁ २ तृतीयेद्धि (M₁ 'येद्धनि), K₅ G₂ तृतीय
दिवस, D₈ M₈-५ तृतीयाह्निक — Adhy name K₄
T₂ G₂ M₄ संकुलयुद्ध — Adhy no (figures,
words or both) K₅ D₁ M₈ 4 54, Da₂ 15,
Dn₂ M₅ 55, T G 52; M₁ २ 53 (as in text)
— Śloka no Dn₁ 40, Dn₂ 36, D₈ 39

54

1 ^a) D₁ कौरवा (for पार्थिवा) Ko-२ D₁ सर्वे
(for क्रुद्धा) —^b) Ś₁ K₈-५ B D फाल्गुन, Ko
फल्गुण, K₂ फाल्गुण D₁ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) —^c)
G₈ 'साहस्र' —^d) D₂ ६ परिवारयन् (for पर्य)

2 T₂ om 2^{ab}. —^a) Ś₁ Ko-२ तथैन, D₈ रथेश,
K₄ B D (except D₁-३ ६) S (T₂ om) रथ (M₂
शर)वशेन —^b) T₁ G₄ कोट्टीकृत्य च, G₁ कौट्टी
कृत्य, G₂ गोष्टकीकृत्य, Ca d v कोष्टकीकृत्य (as in
text) Co oites कोष्टीकृत्य —^c) K₅ शरै स बहुसा,
D₁ शरैश्च बहुसा, S शरैरनेकसाहस्रै —^d) Ś₁ K₄ ६

प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्ररान्मुसलानपि ।
 चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ३
 अस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ।
 श्लोथ सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ॥ ४
 तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा भीमत्सोरतिमानुपम् ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 साधु साध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ५
 सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह ।
 गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौवलाः ॥ ६
 तत्र सौवलकाः क्रुद्धा वाष्ण्यस्य रथोत्तमम् ।

तिलगश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७
 सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाभये ।
 अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ८
 तावेकरथसंयुक्तौ सौवलेयस्य वाहिनीम् ।
 व्यधमेतां शितैस्तूर्ण शरैः संनतपर्वभिः ॥ ९
 द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
 नाशयेतां गरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ १०
 ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मिपतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ ११
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।

C 6 2474
B 6 58 13
K 6 58 13

अभ्यवाकिरन्, Ko-2 Ds 1 7 8 T G1 3 4 M1 2 4 परं
 चारयन्, B Da Dn Ds Ms 5 पर्यवाकिरन्

3 °) B2 शक्त्यो, Da1 G2 शक्तिश्च Ko-2 तीव्रा
 (for तीक्ष्णा) —^b) T G मुसलै (for परैवै) —^c)
 Da Ds प्रायाद्, Ds प्रादान् A few MSS परस्व
 Ks परस्वधानेपून् —^d) Ks हलाश्च (for मुद्ररान्)
 MSS सुसुलान्, मसुलान्, मुशलान्, सुपलान् Ks
 मुसलानि च, D1 विमलाम्रथा, T1 Gs मुसलैरपि, T2 G2
 Ms मुसलान्यपि —^e) S वीरा (for क्रुद्धा) —^f)
 Ko 2 फाल्गुनस्य, K1 3-5 B D फाल्गुनस्य, S घनजय

4 °) Dn2 Ds 2 अस्त्राणाम् (for शस्त्रां) —^b)
 B Ds 2 आयत्तां, Cc आयतिम् (as in text) S सम
 चान्वतिता रथे —^c) Ds करोतु, T2 शूरोय (for
 श्लोथ) Ko 2 Ds S समरे (for सर्वत) —^d)
 = 6 53 11^b D1 कनकभूषणैः, G2 काचनभूषणैः

5 °) D1 M1-3 तस्य (for तत्र) Ds तलाघवं
 Da Dn1 Ds 7 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) —^b) K4 लाघव,
 Ds मानव (for मानुपम्) —^d) G1 3 पितरोरगं
 (sic) —^e) Ds S भापत् (for राजेन्द्र) —^f) Ko
 फल्गुण, K1 3-5 B D फाल्गुन, K2 फाल्गुण K1
 प्रतिपूजयन् S विस्मय परम ययु

6 °) All MSS (except S1 Ko-2) सात्यकिश्चाभि
 मन्युश्च —^b) Ks Ds 3 6 S वृत्तौ (for सह) —^c)
 Ks 5 B Dn D1-1 6-3 S गाधारा (Gs धर्वा) न्यमरे शू
 (Ks G2 वी) रान —^d) Ks Ds 3 6 जग्मतु (for
 रुरुधु) Ks 5 B D महसौवलान्, K4 महसैनिका S
 चारयेता समौवलान् (G1-3 ता महावलौ)

7 °) Ks B Da Dn1 Ds 7 8 Ms तत् (for तत्र)
 Bs D (except Ds 6) S शूरा (for क्रुद्धा) —^b) D1
 महारथ, T G Ms (by corr) 4 5 रथ प्रति, M1 2 3
 (before corr) रथ युधि (for रथोत्तमम्) —^c) D1
 बहुशश्च, T2 रथ च (for तिलशश्च) Ds चिक्षिदुः,
 Ms चच्छिदुः Ks D1 3 6 क्रुद्धा, G1 क्रोशान् —^d)
 Dn2 Ds 7 8 अपि, Ds तदा (for युधि) Ks D1
 शरैः (Ks शै) नानायुधैर्युधि, S नानाप्रहरणैस्तदा

8 °) D1 सात्यकि स्त्र, T1 G माल्य (Gs त्वि)-
 किश्च K1 कृत्वा (for त्यक्त्वा) —^b) Ks Ds भया-
 वहे, Ks B Da Dn Ds 1 7 8 S महाभवे (for महा
 भये) —^c) Ko-2 5 S (except Ms 5) अभिमन्युर
 (Ko न्यूर) य —^d) Ks B1 2 4 Da Ds 5 परतप

9 °) Ko 2 Da1 तावेव रथं, D1 द्वावेकरथमसकौ,
 Ds S तावेकरथमारुढौ —^c) S1 नाशयेता, D1 व्यधेता
 च (for व्यधमेता) S1 Ko-3 D1-3 शरैस्, Ks शतैस्
 (for शितैस्) Ks B D (except D1-3 6) जघ्नतुर्नि
 शितैस्तूर्ण, S जघ्नतुर्निशितैर्वाणैस् —^d) S1 Ko-2 तत्,
 Ks Ds शितैः, S तीक्ष्णै (for शरैः)

10 °) Ko-2 भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ) Ks
 रथे (for रणे) Ds यातौ —^c) Ko-2 शरैस्तीक्ष्णैः
 D1 3 S अदार (D1 अचार, Ds अनाश, T2 व्यदार)
 येतामिषुभिः —^d) Ds S ककपत्रैरजिह्वै

11 °) Ko-3 Da Dn1 Ds 3 5 6 8 Ms 4 5 उपा
 द्रवन्, T2 अपातयन्

12 °) Ks S तुमुल, Ks तुमल (for सुमहद्),

यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ १२
 कुर्वाणो तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
 दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यचारयत् ॥ १३
 तत्राद्भुतमपश्याम हृदिम्बस्य पराक्रमम् ।
 अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १४
 भीमसेनस्तु संकुद्रो दुर्योधनममर्षणम् ।
 हृद्यविध्यत्पृष्पत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १५
 नतो दुर्योधनो राजा प्रहारवरमोहितः ।
 निपसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ १६

—^a) K₁ 2 D₂ 1 6 तुमल, K₁ 2 सुमहल, S भैरव
 (for तुमुल) Ko 2 S रोम (for लोम) —^a)
 K₂ देवासुरे, T₁ G₁ M₂ देवासुर —^d) Ś₁ Ko-2 5
 आसीत्पूरे (by transp)

13^a) Ko-2 D₁ 2 6 8 सु, K₄ च (for तु)
 — For 13^a, S subst

193^a पिता पुत्रश्च समरे कुर्वाणौ कर्म दुष्करम् ।
 राजान प्रत्युदीयेता भीमसेनघटोत्कचौ ।
 [(L 2) T₂ 'दीयता, M₁ 2 4 'दीयाता]

— G₁ 2 M om 13^{cd} — T G₂ 2 transp 13^{cd}
 and 14^{ab} —^a) K₂ दुर्योधनस्ततो राजा —^d) Ś₁
 तावुभाव्य च वारं, K₂ तावुभावभ्यधारं, K₂ D₁ तावुभी
 प्रत्यवारयन् (D₁ 'र), B Da Dn D₂-2 8 तावुभाव
 ध्यवारं; T₁ G₁ तावुभी चाभ्यवारं, T₂ तावुभी
 पर्यवारं; G₂ तावुभी च मलारयन् (sic)

14 T G₁ 2 transp 13^{cd} and 14^{ab} —^a) D₂
 T₁ G₁ 2 M₂-2 अपश्यामो —^b) Ko हृदिम्बस्य, K₂
 D₂ 1 D₁ 2 3 हृदयस्य, K₂ हृदयस्य —^c) D₁
 क्षान्ताय (for क्षान्त्य) D₂ मय्ये (for युद्धे) —^d)
 D₂ 1 मय्यु, D₁ तदायु, G₁ यदायु

15 Ko 1 om (1 hapl) 15 —^a) K₂ भीम
 सेन K₁ 2 तु (for तु) —^b) G₂ भीमसेनम् (for
 दुर्योधनम्) D₁ 2 अमर्षण —^c) K₂ तमविध्यन्,
 B D₂ 1 D₁ 2 3 प्रत्यविध्यन् K₂ D₂ 1 3 पृष्पत्केन, D₂ 1
 पृष्पत्केन D₁ 'केन, T₁ G₁ पृष्पत्केन; T₁ (by
 corr) 'केन; C 'केन (as in text) K₂ द्वेप्य
 रिप्पप्रमुत्केन —^d) K₂ T₁ G M₁ (before corr) 2 3
 भारत, 1 1 पांडव

तं विसंज्ञमथो ज्ञात्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः ।
 अपोवाह रणाद्राजस्ततः सैन्यमभिधत् ॥ १७
 ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां समन्ततः ।
 निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १८
 पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
 द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः ।
 जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविशातनैः ॥ १९
 द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ।
 नाशकनुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ २०

16^b) K₂ D₂ 2 D₁ 2 4 T₂ प्रहारवरपीडित, T₁
 G₂ 4 'भर (G₂ 'य)पीडित, G₁ 2 M 'परि (M₂ 'र)
 पीडित —^d) G₂ चाजगाम D₁ कश्मल चाविशत्पर

17^a) T₁ G विपणम् (for विसंज्ञम्) S₁ M₁-2 3
 अथ (for अथो) Ko-2 गत्वा, D₂ 2 D₁ 2 3 दृष्ट्वा
 (for ज्ञात्वा) K₂ D₂ 2 तं विसंज्ञं विदित्वा तु.
 —^b) S₁ 'माणेभ्य, M₁ 'माणस्तु —^c) Ś₁ अपोवाह
 द्रणाद्, D₂ 'वाह रणे Ca d oite आपोवाह K₄ तूर्ण
 (for राजस्) —^d) K₂ ततोनीकम्; T₁ G तव
 सैन्यम् K₂ अभिधत्, K₂-2 B Da Dn D₂-3 अभ
 ज्यत (for अभिधत्) D₁ तव सैन्यस्य पश्यत

18 K₂ om 18^{ab} —^a) S विवृता (M₁-2 3
 'दीर्णा) तु तदा सेना —^b) K₂ B₁-2 Da Dn D₁ 2
 1 2 T₁ G ततस्ततः (for समन्तत) —^c) D₂ परैस्तीक्ष्णैः
 (for शरैस्तीक्ष्णैः) — Ko-2 om (hapl) 18^d-19^d
 —^d) D₂ शरैर्विभ्राज, T₂ अनुवृत्तश्च

19 Ko-2 om 19^{abde} (of v l 18) —^a)
 K₂ नर; D₂ 2 रणे (for रथ). D₁ S पार्ष (D₁
 पश्य)तश्चापि तत्सैन्यं तव पुत्रस्य सारिप — T₁ G
 read 19^{cd} after 24^{ab} —^c) S यततः (for पश्यत)
 D₁ 2 मय्ये, S सय्ये (for सैन्यं) — Ś₁ om 19^{cd}.
 —^d) K₂ B Da Dn D₁ 2 3 भारत; D₁ 2 S
 धीमतः (for पश्यत) —^e) S (except T₂) जघान
 (for जघ्नतुर्) —^f) K₁ D₁ 2 परानीकं विंशतिं पते;
 K₂ B Da Dn D₂ 2 3 'नीकविनाशनै, D₂ 'नीक-
 विशातिनी

20 K₁ om 20^a-21^b T₁ G₁ om 20^{ab} —^a)
 Ś₁ तव, B₂ Da Dn D₂ च तत् (for तु तत्) — D₁
 om (hapl) 20^a-21^b —^b) T₂ G₁-2 सारिप (for

चार्यमाणं हि भीष्मेण द्रोणेन च विशां पते ।
 विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ॥ २१
 ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ।
 तावास्थितावेकरथं सौमद्रशिनिपुंगवौ ।
 सौवर्लीं समरे सेनां श्रातयेता समन्ततः ॥ २२
 शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुंगवौ ।
 अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ २३
 अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते ।
 ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २४

वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे ।
 दुद्राव कौरवं सैन्यं विपादभयकम्पितम् ॥ २५
 द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
 न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २६
 ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते ।
 न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २७
 यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत ।
 तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २८
 तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः ।

C 6 2492
B 6 58 31
K 6 58 31

संयुगे) —^a) D₃ धार* (for वार*) —^d) = 26^b

21 K₁ om 21^{ab}, D₁ om 21^{ab} (cf v 1 20)
 —^a) B Dn D₁ 7 8 माण च, D₁ D₅ *माणश्च
 —^b) B D (except D₂ 8, D₁ om) S महात्मना (for
 विशां पते) —^c) K₁ Dn₂ विद्रवत्येव S अभिदुद्राव
 वेगेन —^d) K₁ 3 5 Da D₅ 6 पश्यतो (for पश्यतोर्)
 S₁ पश्यतोर्भीष्मद्रोणयोः, D₁ 3 S भीमेनार्द्रितमाहवे

22 ^a) B₁ D₁ समन्त* (for तनस्तत) S तथा
 रथसहस्राणि विद्रवति रणाजिरे —^c) Ko-2 D₁ तत्र (D₁
 द्वावा) स्थितावेकरथे, D₂ S एकस्यै च रणे शु (T₁ G₄
 वी)रौ — D₅ om 22^d-23^a —^d) Ko-3 Da₁
 D₂ 3 5 सौमद्रशिनि*, S शैनेयकुरु* — S₁ om (hapl)
 22^d-23^b —^c) K₅ तौ वली, S शरौवे (for सौवर्ली)
 T₂ वीरौ (for सेना) —^c) K₅ श्रातयतौ, B₂ 3 Da
 Dn₁ D₃-5 7 8 S नाशयेता, D₁ नाशयती (for श्रात
 येता) B₂ ततस्तत, Dn₂ D₁ 7 8 परतप (D₃ *पौ)
 K₄ तावशातयता तव

23 S₁ om 23^{ab}, D₅ om 23^a (cf v 1 22)
 —^a) Da₁ शुशुभाते, T₂ शुशुमेते Dn₂ D₁ 8 ततस्
 (for तदा) Ko-2 च (for तु) —^c) S₁ Ko-2 4
 B₁ अमावास्या K₂ 5 Da₁ गतौ Ko-2 प्रायात्, K₅
 युद्ध (for यद्वत्) —^d) K₁ 2 सोमसूर्यौ, K₄ सूर्य
 सोमौ D₃ 3 T G₁ 2 4 M₁ नभस्तले

24 ^a) B₂ Da Dn₁ D₅ अर्जुनश्च — After 24^{ab},
 T₁ G₄ read 19ter —^d) B₂ तोयर्द

25 ^a) D₅ वध्यमानस्, G₁-3 वार्यमाण, M₁-3
 विध्यमान, M₄ व्यध्यमान S₁ ते तु, K B₁ 2 4 D₁ 3 6
 तत्र, D₅ सौ तु, D₅ G₅ त तु, T₂ सैन्य (for तत्तु)

—^b) K₅ शरौ Da₁ पार्थस्तु, D₃ T₂ पार्थेन —^d)
 D₁ *भयशक्ति, S विपादभयपीडित (G₅ विपादौ भय
 पीडितौ) Co cites विपाद् — After 25, D₃ ins
 194* वार्यमाण महाराज भीष्मद्रोणकृपादिभि ।

26 ^a) S₁ द्रवमानौ, B₃ दूरतस्तान्, D₁ विद्रवत, G₂
 द्रवतस्तत् K₃-5 B₁ Da₁ Dn₁ D₂ 3 6 S (except T₁
 G₄) समालक्ष्य Ko-2 पलायमानमालोक्य —^b) = 20^d
 B Da Dn D₁ 5 7 8 महावली —^c) B₁ नावारयेतां,
 D₁ न्यवारयतो, D₁ अवारयेता B₁-3 Da Dn D₃-5 7 8
 सङ्कुदौ (for संरब्धौ) S वारयेता सुसंरब्धौ (T₁ G₃
 *कुदौ)

27 ^b) S₁ Ko 5 Da₁ Dn₁ D₃ 3 G₁ 2 4 M₃ समा
 श्वस्य D₁ महीपते — K₅ om 27^{ad} —^c) K₅
 D₂ न्यवर्तयत्तत् सैन्य —^d) Dn₂ D₁ समीपत, T₂ M
 ततस्तत (for समन्तत) K₂ विपादभयकपितं (= 25^d)

28 ^a) K₃-5 B₁ 2 4 Dn₁ D₂ 6 8 सुतस्तुभ्य, B₃
 सुतास्ते वै, Da₁ सुसस्तुभ्य; Dn₂ (marg) तव सुत,
 D₁ तव सुत, S हि पुत्र ते (T₁ G₄ हि ये पुत्र) Co cites
 तुभ्यं (as in text) —^b) S₁ य या, K₁ यो या,
 K₃-5 B₁ 2 4 D₂ 6 य य, D₁ सैन्य, D₃ योधा,
 T₂ G₁-3 ये ये (for यो य) G₁-3 पश्यति T₁ G₄
 ते पश्यति च भारता —^c) K₅ तत्र तत्राभ्यवर्तत —^d)
 S₁ Ko-2 6 क्षत्रियास्तु

29 K₅ om 29 —^a) K₂ 4 तन्निवृत्तान्, M₁-3 5
 तन्निवृत्त T₁ G समालक्ष्य, T₂ M समीक्ष्याथ —^b)
 S₁ तत्रान्ये K₃ Da₁ ततोऽन्ये पितरे जना (sic) —^c)
 T₂ अन्योन्य वीक्ष्य राजानो, G₅ *न्य स्पर्धया राजन् —^d)
 K₃ 4 B Dn₁ D₂ 3 8 लज्जया चावतस्थिरे, Da₁ लज्ज-

2492
56 31
56 31

अन्योन्यस्पर्धया राजल्लज्जयान्येष्वतस्थिरे ॥ २९
 पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते ।
 पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ३०
 संनिवृत्तास्ततस्तास्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
 अग्रवीच्वरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः ॥ ३१
 पितामह निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारत ।
 नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३२
 द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने ।
 कृपे चैव महेष्वासे द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३३

यान्येस्थिरवते (s10), D1 'या च व्यवस्थिता', D4 'यान्ये
 च तस्थिरे, T1 G M 'यान्ये व्यवस्थिता'; T2 'यावन्ता']
 स्थिता'

30 ^a) D6 'वर्तन K4 चैव, D8 T2 M चैवा
 — ^b) D8 परतप (for विशा पते) — ^c) K1 D2 M2
 पूर्वत, K6 पूर्णस्य, D8 स्फूर्यत, M4 पूरित, C6
 पूर्यत (as in text) M1 s सागरस्यैव — ^d) S
 'स्योदयने य (G1 त) था

31 ^a) K5 विनिवृत्तांस्, G8 संनिवृत्तास् K8 ततस्ता
 स, K4 B D2 ततस्ता तु; K5 ततस्तास्तु, Dn2 D8 तत
 स्तास्ता, D2 r ततस्तांस्तान्, G8 ततस्तास् — ^c) D8
 G8 त्वरित K8 राजन् (for गत्वा) — ^d) G2 भीष्म

32 ^a) G8 पितामह — ^b) K2-4 B D यत्त्वा D1
 सुवत (for भारत) — ^c) T2 नानुरूपम् D8 S इद
 (T2 'म) (for अह) — ^d) K8 B2 D2 s कौरवे

33 ^a) K0-2 श (K1 शा) स्त्रविदा, S च रथिना
 (for चास्त्र) Da1 द्रोणे चास्त्रविदाश्चैव — ^b) M8 s
 सपुत्र — ^c) K1 कृप Da Dn1 D8 चापि, D1 चाति
 (for चैव) — ^d) K B Dn2 D2-4 s-8 द्रवते (K1
 'ती) यद्, Da Dn1 D8 C6 द्रवतेय, C6p 'तीय (as
 in text)

34 D1 om (hapl.) 34-35 — ^a) K6 प्रत्यवलास्
 K4 B Da Dn D4-s S न पादवान्प्रतिवलास् (Da1 'लं)
 — ^b) K4 सौम्य, B D (except D2 s, D1 om)
 मन्ये (for राजन्) S महाबल (for कथंचन) — ^c)
 B2 Da1 D. ततो, M2 यथा (for तथा) — ^d) K1
 द्रोणे चैव, K8 s द्रोणेश्चैव, B1-s Da Dn D4 r s
 द्रोणे (Da1 'ण) श्रापि S1 तु (for च)

न पाण्डवाः प्रतिवलास्तव राजन्कथंचन ।
 तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ ३४
 अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह ।
 यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३५
 सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे ।
 न योत्स्ये पाण्डवान्संख्ये नापि पार्षतसात्यकी ॥ ३६
 श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च ।
 कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३७
 यदि नाहं परित्याज्यो युवाम्यामिह संयुगे ।

35 D1 om 35 (of. v 1 34) — ^a) G8 अनु
 गृहा K4 पाण्डुपुत्रा — ^b) K0-s B4 D2 s transp
 नूनं and तव — ^c) K0-2 तवेमा, D8 यथेमा
 G1 s वीक्षसे (for क्षमसे) — ^d) S1 वेध्यमानां, K8
 वध्यमाना, G1 s वार्यमाणा, M1 s वाध्यमाना

36 ^a) K5 सोसि, B2 नोस्मि, D1 s S सोहं (for
 सोऽस्मि) S1 वाच्यस्, D1 चाद्य, T2 G1-s वार्यस्
 (for वाच्यस्) S1 तथा, K8 s तदा (for त्वया)
 D1 s S वीर (for राजन्) — ^b) S पूर्वमेवेह (T1 G4
 'व हि, T2 'व न) सयुगात् (G1 'ने) — G1 om-
 (hapl.) 36^c-38^b — ^c) S1 पादवै S (G1 om)
 न योत्स्येह रणे वीर (M1 s राजन्) — ^d) S1
 नापि पार्षतसात्यकि, K2 नाप्यपार्षतसात्यकी, K8 D8
 नापि पार्षतसात्यकौ, B Da Dn D1 s 7 s नापि
 सात्यकि (Da D8 'क) पार्षतौ, S (G1 om) पादवा-
 न्प्रति भारत

37 G1 om 37 (of. v 1 36) — ^a) K4 B Da
 Dn D8-s 7 s श्रुत्वाहं D1 श्रुत्वा तेद्य त्वतो वाक्यम्;
 S (G1 om) श्रुत्वा ततोह (G2 'तो हि) वाक्य ते
 — ^b) B1 s 4 D (except D2 s) S (G1 om) च
 (M1-s s तु) भारत (for कृपस्य च) — ^d) K8 s
 D1 s चिंतयेय, D8 चिंतयामि, Ca चिन्तयान (as in
 text) K0 s Da1 तदैव S (G1 om) चिंतयित्वे
 यथातथ

38 G1 om 38^a (of. v 1 36) — ^a) D1 परि-
 त्यक्तो — ^b) K1 s युवाम्यामिव, S (G1 om) भवत्या-
 मत्र K4 भारत (for संयुगे) — ^d) K0-s Dn2
 D2 s-8 युध्यता B8 पुरुषपर्व; D1 S पुरुषोत्तमौ.

विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ३८
 एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ।
 अव्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ॥ ३९
 बहुशो हि मया राजस्तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
 अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४०
 यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ।
 करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सवान्धवः ॥ ४१

अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सह बन्धुभिः ।
 म्रियतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४२
 एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ।
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता मेरीश्व जग्निरे भृशम् ॥ ४३
 पाण्डवापि ततो राजञ्छ्रुत्वा तं निनदं महत् ।
 दध्मुः शङ्खांश्च मेरीश्व मुरजांश्च व्यनादयन् ॥ ४४

C 6 2507
B 6 58 46
K 6 58 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

39 K₂ om 39 Before 39, D₁ reads सजय उवाच
 —^a) D₂ एवमुक्तो B₂ M₂ १ ततो, T₂ तु वै (for
 वचो) —^b) B₂ S पुन पुन (for मुहुर्मुहुः) —^c)
 S अव्रवीत्तव पुत्र तु —^d) D₂ कोपाद् Ko D₂ D₂
 उद्धृत्य, B₂ D₂ D₂ १ १ व्यावृत्त्य S सामपूर्वमिद वच

40 ^a) K₀₋₂ Da D₂ बहुशोपि, K₂ १ B₁ १
 D₂ D₂ १ १-१ 'शोस्ति D₂ T₂ G₁₋₂ M₂ १ महाराज
 (for मया राजस्) B₂ बहुधोक्तोस्ति ते राजन् —^b)
 S₁ B₂ पथ्यमुक्त, K₀₋₂ १ B₂ Da D₂ D₂ १ १ पथ्य
 मुक्तो, K₂ १ B₁ १ D₁ १ १ तथ्यमुक्तो S₁ तव (for
 वच)

41 ^a) K₂ यत्तु शक्यः D₂ (before corr) यदशक्यः
 G₁ १ यत्तच्छक्य —^b) B₂ D (except D₁₋₂ १) वृद्धे
 नात्र, B₂ 'नापि D₁ १ S गतायुषा (for नृपोत्तम)
 —^c) K₂ १ D₂ यथा शक्ति —^d) S₁ D₂ १ १ प्रेक्षे-
 दानीं, T G पश्ये T₁ G सु(G₁ १ स)वालवत् (for
 सवान्धव)

42 ^a) D₂ अथ K₂ D₂ १ एक (for सर्वान्)
 —^b) K₁ D₂ ससैन्या K₁ यंधुभि सह (by transp),
 K₂ B₁ D₂ सह वाधवै; D₁ सहयाधवान् —^c) K₂
 D₂ युद्धेह, D₁ १ S समरे; D₂ सोर्ह नि, C₀ म्रियतो
 (as in text) —^d) S सर्वसैन्यस्य

43 ^a) K₀ १ एवमुक्तो (K₀ 'के)ति, B D₂ D₁ १ १
 M₂ १ 'मुक्तस्तु, D₂ D₂ T₁ G₁ १ १ M₁ १ १ 'मुक्तास्तु

—^b) S₁ D₂ D₁ १ १ पुत्रस्तव D₂ 1 जनेश्वर, D₂ 2
 नरेश्वर —^c) S₁ दध्मुः शङ्खान्द्रसायुक्ता (sic), B₂ १ D₂ 2
 D₁ १ १ १ दध्मौ शख मुदा युक्तो —^d) K (except K₂)
 मेरीश्वजग्निरे भृशः; B₂ १ D₂ 2 D₁ १ १ १ मेरीश्व समता
 डयत्, B₁ १ D₂ 2 मेरी (D₂ 'य, G₂ 'री)श्च समता
 डयन्, D₂ D₂ D₂ मेरी सजग्निरे भृश

44 S₁ om 44^a —^a) K₀₋₂ पाण्डवास्तु; K₂
 D₂ १ G₁ M₂ 'वा हि, K₂ D₂ T G₂ १ M₁ १ १ 'वाश्च,
 —^b) B₂ D (except D₁₋₂ १) M₂ १ १ श्रुत्वा तु, T₂
 तच्छ्रुत्वा, M₁ श्रुत्वा स D₁ पृथक् (for महत्) T₁
 G श्रुत्वा निनदमद्भुत —^c) S₁ T₂ शङ्खाश्च D₂ १ M₂
 मेर्यश्च K₂ दध्मुर्मेरीश्च शङ्खाश्च —^d) S₁ मुरजाश्च,
 T₁ G₁ पणवांश्च, G₂ मुरजांश्च D₂ व्यताडयन् K₂ १
 D₂ १ M₂ मुरजा (K₂ 'रजा)श्चाप्यना (K₂ 'पि ना)दयन्;
 K₂ 'जाश्चाश्चनाभाजयन् (sic), B D₂ D₂ 'जाश्चाभ्य-
 ताडयन्, D₂ D₂ १ १ १ 'जाश्चाभ्य (D₁ 'प्य, D₂ 'पि)-
 वादयन्, D₂ 'जाश्चाभ्यभापत

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, K₀₋₂ D₂ १ mention only तृतीययुद्धदिवस, K₂
 तृतीयेहि, K₂ T G₂ १ तृतीयदिवस, M₂ तृतीयाह्निक
 — Adhy name K₂ कुरुपरराजयः; T₂ G₂ दुर्योधन
 निवर्तन — Adhy no (figures, words or both) K₂
 M₂ १ १ 55, D₂ 16, D₂ M₂ 56, D₁ M₁ १ 54
 (as in text), T G 53 — S₁loka no D₂ D₂
 46.

५५

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रतिज्ञाते तु भीष्मेण तस्मिन् युद्धे सुदारुणे ।
 क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १
 भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेषु संजय ।
 पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच ।

गतपूर्वाङ्गभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
 जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ३
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।

अभ्ययाज्वनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ४
 प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ५
 धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् ।
 महान्समभवच्छन्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥ ६
 तिष्ठ स्थितोऽसि विद्ध्येनं निवर्तस्व स्थिरो भव ।
 स्थितोऽसि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्त सर्वशः ॥ ७
 काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।

55

1 ^a) Ks Ds ० प्रतिज्ञाय तदा सतः; Dn2 D4 १ ३
 'ज्ञाते ततस्तस्मिन् — ^b) Ko-2 ३ युद्धे तस्मिन् (by
 transp) Dn2 D4 १ ३ युद्धे भीष्मेण दारुणे — After
 1^{ab}, S ins

195* पाण्डूनावारयित्वेति कथं युयुधिरे नृपा ।

— ^a) B Da Dn Ds-३ S मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु (Ds
 वाक्यान्तु; T2 वाक्येन) — ^d) B Da Dn Ds-३ १ ३
 क्रोधितेन, D1 दुःखिते च, S क्रोधितश्च (for दुःखितेन)
 B1 Dn2 D4 १ ३ विशा पते, Ds महात्मना; T1 G4
 महारथ, T2 G1-३ M महाव्रत (for विशेषतः) .

2 ^b) Da1 पाण्डवेषु च (for 'वेयेषु) S1 Ks-३ Ds ०
 भारत; Ds सयुगे (for संजय) — Ds om (hapl)
 2^a-3^b — ^a) S1 Da Dn1 Ds पितामहो. Ks D1 २ S
 च, Ks [S]य (for वा) K1 4 B पञ्चालास. Ds
 पितामहो महाबाहुस — ^d) B1 सत्तम (for संजय) S
 शूरा युद्धाभिनिदिन

3 Ds om 3^{ab} (cf. v 1 2) K1 om the ref
 — ^{ab}) = (var) 6 45 1^{ab} S1 गते पूर्वाङ्ग; Ks
 Da2 Dn1 Ds १ Gs गत (Gs 'त' पूर्वाङ्ग) Da2 Dn1 Ds
 S दारुणे (for भारत) — After 3^{ab}, N ins

196* पश्चिमां दिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ।

[Ks Da1 Dn2 Ds (before corr) दिशिमास्थाय (Ds
 'साय), Ds दिशि चास्थाय Ko-2 स्थिते चैव, Bs Dn2
 Ds १ ३ किञ्चिदाने, Da Dn1 Ds किञ्चिदाति]

— ^a) S1 Ko २ जयस्तु तेषु, Ks जयभ्रातेषु; Da Dn2
 Ds ३ जयप्राप्तेषु K1 हृष्टेषु, T2 हृष्टेषु (for हृष्टेषु)
 — ^d) Ds च ससु (for महात्मसु)

4 ^d) S पार्यमेव धनजय — ^a) K1 ३ युक्त (for
 गुप्त) — ^c) Ks पौत्रैश्च K1 ३ सर्वतः; Ds M4
 मारिष, T G M1-३ ३ भारत (for सर्वशः)

5 ^a) S1 Ko-३ प्रावर्तयत्. T2 युद्धे (for युद्ध).
 — ^b) Ks ३ Da1 Ds ३ ६ तुमुल Ko २ S रोम (for
 लोम) — ^d) D1 सेनया, T2 सेनयोस (for अन
 यात्) T1 G सेनयोर्मरतर्पभ

6 ^a) Ko कूजता, Ds जघ्नतां (for कूजतां) Ko-३
 तात (for तत्र). — ^b) D1 भञ्जानां (for तलानां) S1
 च नि, D1 M चापि (for चाभि-) T2 'गर्जता (for
 'हन्यताम्) — ^c) Ks B D (except D1-३ ६) वभूव
 तुमुल शब्दो — ^d) Gs वर्पता (for दीर्यताम्)

7 ^a) Ms स्थिरोसि. Ks Dn2 Ds 4 ६ T1 Gs 4
 विध्येन, Ks वध्येन, B2 मियैन, Gs मध्येन; M2
 वध्येन (for विद्ध्येन) Cc cites विध्य. — ^b) Da1
 निवृत्तस्व, Ds विवर्तस्व. S1 K1 Ds T1 स्थितो (for
 स्थिरो). — ^c) K1 स्थि*सि, Ks-३ Dn1 D1-4 ६
 स्थिरोसि Ks प्रहरत्वेति — ^d) Ks-३ D1-३ ६ शब्दो
 श्रूयत, S वाचो (Ms शब्दो) श्रूयत D1 सर्वतः.

8 ^a) M1 ३ 4 तनुश्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठ) — ^c) T1 G4
 शराणामिव, — ^d) Ks B D (except D1 २ ६) पतती
 नाम् Ko-३ 4 (m as in text) D1 २ ६ ध्वनि (for

शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ॥ ८
 पतितान्युत्तमाङ्गानि चाहवश्च विभूषिताः ।
 व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
 हतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ।
 प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ १०
 प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।
 मातङ्गाङ्गशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ ११
 वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
 परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १२

न दृष्टं न श्रुतं चापि युद्धमेतादृशं नृप ।
 यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ १३
 नासीद्रथपथस्तत्र योर्धैर्युधि निपातितैः ।
 गजैश्च पतितैर्नैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतम् ॥ १४
 विकीर्णैः कवचैश्चित्रैर्ध्वजैश्च मारिष ।
 शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १५
 विनिर्भिन्नाः शरैः केचिद् *अन्तपीडाविकर्षिणः ।
 अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दंशिताः ॥ १६
 तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।

C 6 2525
B 6 59 18
K 6 59 18

स्वन) T₁ G शिलाभि (G₁ 2 नाम वा, G₈ तथैव) श्रूयते ध्वनि, T₂ M पततीना (T₂ पतता च) महाध्वनि

9 ^b) K₀ 2 D_{a1} D₈ बहवश्च T₁ G₂ 4 सौणीपाणि ततस्तत् —^c) Ś₁ व्यन्वेष्टत, K₀ न्यवेष्टत, K₁ निवेष्टत, K₅ विचेष्टत, T₁ G₂ M₁₋₃ व्यवेष्टत, T₂ G₁₋₃ न्यावेष्टत Ś₁ मही सर्वा, T₂ महीपाला (for महीं प्राप्य)

10 ^a) D_a D_n D₅ 7 8 कृतो (D_{a1} D_n 'क्तो) त मागा D₁ 8 केचिच्च —^b) K₀ तथैव धुतकार्मुका, T G तथैवोत्तम (T₂ 'कृत' कार्मुका —^c) B D (except D₁ 2 6) S चैव (for चापि) —^d) K₁ तस्थौ, D₈ तत् (for तस्थु)

11 ^a) D₁ नदी घोरा (for महावेगा) —^b) D₁ तस्मिन्, T₂ आजौ (for नदी) —^c) Ś₁ 'रौद्रा, K₁ 'रौद्र, B D (except D₁₋₃ 6) 'घोरा

12 ^a) K₅ D₂ वराश्वर, D₁ रयाश्वनर, D₈ S नराश्व (G₂ 'णा) द्विरवेद्राणा —^b) D_a D_{n1} (before corr) 'प्रभवे K₅ शरीरप्रभवात्तदा, K₅ D₁ 'प्रवहा (K₅ 'भवा) नदी —^d) Ś₁ 'मोदनी; K₀₋₂ D_{a1} D₅ G₂ 'मेदिनी, D₁ 'सकुला, M₃ 4 (before corr) 5 'नादिनी

13 ^a) S नैव दृष्ट (for न दृष्ट न) D_{n1} D₁ 8 4 6-8 चापि (for चापि) —^b) D₈ 'ङ्गीश्वर, S 'दृष्टा पुरा —^c) K₀₋₃ तथा (for यथा). —^d) D₈ 'वानां तथैव च

14 ^a) K₀₋₂ रयनृपस्तत्र, G₂ रयपतस्तत्र, G₈

रथ पथस्तत्र —^c) B D_a D_n D₅ 7 (m as in text) 8 गजैर्नि (for गजैश्च) —^d) Ś₁ 'शृगम् K₀₋₂ T₂ M₁₋₃ 5 'वृत्तै, K₈₋₅ B₁ D₂ 8 T₁ G₁ 8 4 M₁ 'वृत्त, B₁ 'शृत्त

15 ^a) D₈ M₁₋₃ 5 विशीर्णै D_{a1} चैव, M तत्र (for चित्रैर्) —^b) K₅ 4 B D (except D₁ 8) शिरःशार्पणैश्च, K₅ चञ्जैश्चित्रैश्च, G₈ 4 M₁ 8-5 ध्वजैश्चित्रैश्च D₈ भारत (for मारिष) —^c) B₂ शृणुते (for शुशुभे) M₅ तद्रथस्थान —^d) D₈ 8 T G M₁ नभ स्थल

16 ^a) S (mostly) 'भिण्णा Ś₁ K₀₋₂ 5 B₈ D (except D₂ 6 7) T G₂ 4 M नरा (M₂ 'रै) (for शरै) G₁ 8 'भिण्णानना केचिद् —^b) Ś₁ अतपीडाविकर्षणि, K₀ अत्रापीडविकर्षण, K₁ अतापीड विकर्षणि, K₂ अतपीडविकर्षण; K₈₋₅ B D_n D₁ 2 4 7 C_v अत्रापीड प्रकर्षण (K₄ B₁ 2 D_{n1} 'कर्षका, K₅ 'कर्षणा, D₁ 'दर्शिन), D_a D₅ रंतापीड (D_{a1} रत्नपीडा) प्रकर्षका; D₈ 8 अतापीडप्रकर्षण; D₆ यंत्रापीड, T₁ G₁ 2 4 M₁ 2 अना (G₁ 2 आत्र; M₁ 2 आत्रा) पी (M₁ 'पि) ङ-प्रकर्ष (M₁ 'पि) णा, T₂ आद्रापीडप्रधर्षणा, G₈ अत्र-पीडप्रकर्षण, M₃ 5 आत्रापीडप्रकर्षण, M₄ आत्रपिड, G₀ दातापीडप्रकर्षण, G_d दातापीडप्रकर्षण —^c) B D_a D_n D₅ 7 8 अदीना, T₁ G₂₋₄ अ (G₂ आ) दिता (for अभीता) —^d) M₄ 'वर्तत (for 'धावन्त) N (except Ś₁ K₀₋₂) दर्पिता (for दंशिता)

17 ^b) K₈ 5 D₂ निबोध (for वयस्य) K₄ सुत (for मम) Ś₁ मातुल; K₂ मातुल —^c) Ś₁ K₀₋₂ मा मा, D₁ मा मा (for मा मा) D₁ 'त्यजेदन्त्ये, D₈ 'त्येतच्, T₂ 'दन्य (for 'त्यन्त्ये) —^d) K₈ D₅

मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १७
 आधावाभ्येहि मा गच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि ।
 स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १८
 तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
 मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ १९
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
 जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ २०
 स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 अलातचक्रवद्राजस्तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ २१
 तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सुञ्जयास्तथा ।

अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २२
 मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे ।
 पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ २३
 उदीच्यां चैनमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ।
 एवं स समरे वीरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २४
 न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् ।
 विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्वहून् ॥ २५
 कुर्वाणं समरे कर्म स्रद्धयानं च वाहिनीम् ।
 व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ।
 अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव ॥ २६

transp चुक्रुशु and पतिता

18 B₁ 4 om 18 T₂ om 18^{ab} — ^a) Ś₁ Ko-2
 अध चान्येहि, G₁ M₁-8 आधाव ह्येहि, G₂ आयाह्येहि,
 G₃ आयाह्येहि (submetrical) Ś₁ Ko-3 चागच्छ (for
 मा गच्छ) K₄ B₂ 8 Da Dn D₄ 5 7 8 अथाभ्येहि (D₈
 'त्य) त्वमागच्छ, D₁ आगच्छस्व विधावस्व — ^b) K₅
 किं भीतेति, T₁ G₂ 4 क भूतोसि (for किं भीतोऽसि)
 Ś₁ प्र (for क) M₁ 2 5 यास्यसे — ^c) Ś₁ Ko-3
 मा (Ko ना) भीर (for मा भैर) — ^d) Da₁ Dn₂
 चान्ये (for चान्ये)

19 B₂ transp 19 and 20 — ^a) G₁-3 M₁-4
 ततो (for तत्र) K₅ तत्र चान्ये महेश्वासा T₁ G₄
 ततः शांतनवो भीष्मो — ^b) Ś₁ K₅ G₈ M₅ नित्यमंडल
 कार्मुक (K₅ 'का) — ^c) Ko-3 दीप्ताग्रान्, K₄ M₁
 तीक्ष्णाग्रान्, M₂ तीक्ष्णानाम् — ^d) K₅ दीनान्, T₂
 अरीन् (for अहीन्) D₁ T₂ विषोपमान्

20 B₂ transp 19 and 20 — ^a) D₇ एकायनीं
 — ^d) Ś₁ K₈-5 D₂ (marg sec m as in text)
 आदिश्य भरतर्षभ

21 ^a) Ko रथोपस्थो K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 S
 नृत्यन्वै (T₂ 'त्यश्च) रथमार्गेषु, D₃ स नृत्यन्वि (marg
 sec m 'न्वि) रथोपस्थे — ^b) G₂ दर्शन्यै S हस्त (G₂
 'स्ति) लाघव (for पाणि) — ^c) S सखे (for राजस्)
 K₃ D₂ 'चक्रप्रतिम — ^d) K₂ स्म भारत, K₈-5 D₂ 6
 पश्यत्यतः

22 ^a) S वीर (G₂ 'रा) (for शूर) — ^b) B D
 (except D₂) पाडवाः सुजयै सह; S पाडवा सह सुजयै

— ^d) Ś₁ समयुज्यत, Ko 1 8 5 D₂ 8 6 सममन्यं (Ko
 'त्य) त, T₁ G₁ 2 4 M सम पश्यति; T₂ सपश्यति स्म
 K₁ लाघवं, T₂ M₅ लाघवान्

23 ^a) Ko 1 Da₁ मया (for माया) Dn₂ इति
 (for इव) — ^b) K₁ Da₂ तत्र स; T₁ G M ते तत्र
 T₂ ते भीष्म तत्र मेनिरे — ^c) D₁ वीक्ष्य (for दृष्ट्वा)

24 ^a) K₃ नैवम्, K₄ B₁ D₁ 8 6 8 चैवम् (for
 चैनम्) Ś₁ Ko-3 5 आलोक्य (for आलोक्य) S
 उदीच्या दक्षिणस्या (T₂ M 'णया) च — ^b) B₄ Dn₂
 D₄ 1 8 दक्षिणया K₄ B₂-4 Da Dn D₄ 5 7 8 तथैव
 च; D₁ ततः प्रभो T G M₁ 2 4 लघुत्वात्प्रत्यदृश्यत,
 M₅ 5 लब्धत्वात्प्रत्यदृश्यते — ^c) B₃ प्रयुज्यन् (for एवं
 स) K₃ B₁ D₂ 6 शूरो, D₃ धीरो, M₂ वीर
 B₂ 4 Da Dn D₄ 5 7 8 प्रतियुज्यन्त समरे. — ^d) D₁
 सम (for प्रत्य)

25 ^b) K₅ 'च्छकोभिर्वीक्षितुं, T₁ G 'च्छको निरी-
 क्षितु, M₂ 'च्छकोतिर्वीक्षितु — ^c) K₁ विशाखानेव,
 K₈ D₂ 6 नैव केचन, K₄ विशाखानिव, T₂ 'खां चैव
 D₈ T₂ पश्यामि, T₁ G M पश्यामो — ^d) K₃
 D₂ 6 8 शरान् (for बहून्)

26 ^a) K₈ D₂ नरा नागाश्च समरे — ^b) D₁ मर्द-
 (for सूद) — ^c) Ś₁ K₁ 2 4 विक्रोशति, K₃ D₂ 7 8
 व्यक्रोशत, Da₁ G₂ व्याक्रोशत, D₁ विक्रोशतो, T₂
 व्याक्रोशत, G₈ व्याक्रोशं च — ^d) B₁ 2 4 D₄ M₃ 4
 नरा, D₃ शूरा, G₃ वीरान् Ś₁ Ko-2 बहुविधा Ś₁
 रणे, Ko-3 नृप, B₃ D₈ तदा; D₃ मुहु (for बहु)
 T₁ G₂ 4 नराश्च विविध बहु — ^e) Ś₁ रूपे च; T G
 वपुषा (for रूपेण) — ^f) Ś₁ बहु (for तव).

शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ।
 भीष्माग्रिममि संकुद्धं विनाशाय सहस्रशः ॥ २७
 न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ।
 नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुवेधिनः ॥ २८
 भिनत्येकेन बाणेन समुक्तेन पतत्रिणा ।
 गजकङ्कटसंनाहं वज्रेणोवाचलोत्तमम् ॥ २९
 द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्वर्मितानपि ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ॥ ३०

यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ।
 मुहूर्तदृष्टः स मया पातितो भुवि दृश्यते ॥ ३१
 एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ।
 भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ३२
 प्रकीर्यत महासेना शरवर्षाभिषितापिता ।
 पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ३३
 यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
 नाशक्रुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडिताः ॥ ३४

C 6 2549
B 6 19 25
K 6 19 25

27 ^a) G₂ शरमा S राजेन्द्र (for राजान्) —^b) K₃ D₁ : ० विधिचोदिता, K₄ 'देदिता', B Da Dn D₄ : १ : १ स प्रमोहिता, G₂ कलियोदिता K₅ पतत मिव नोदिता —^c) Ś₁ Ko-2 D₁ अतिमकुद्ध, K₅ M₁ इव स, M₁ अथ स

28 ^a) K₅ कस्य (for कश्चिद्) —^b) K₅ (hyper-metric) तदासीद् (for आसीद्) —^d) S (except T₂ M₄) लघुत्वाल्ल (for बहु) Ś₁ Ko-3 लघुवेदिन, K₄ B D (except Da₂ D₂ : ०) S 'योधिन'

29 ^a) Ś₁ भिनत्येकेन, Ko भिदत्यैकेन, K₁ वि घत्वे; T G छिनत्वे B₃ : 4 D (except D₁-3 : ०) चरणे (for बाणेन) —^b) Ś₁ प्रमुक्तेन, Ko *मुक्तेन, K₁ G₂ ममुक्तेन, B₁ सुमुक्तेन, B₃ D₁ सुयुक्तेन B₂ M₄ च पत्रिणा, D₁ सुपत्रिणा (for पतत्रिणा) G₂ स-कृन्मुक्तेन पत्रिणा —^c) Ko 1 गजकट, K₂ : १ : १ गज कनक, K₄ D₂ गज ककट, B₁ D₅ गज कटकमनद्, B₂ गज मककटस्कथ (sio), B₃ : 4 Dn₁ (before corr) T₁ G M गज ककट (B₄ कटक, M₁ कटक)संनद्, Da Dn₁ (by corr) गजककटसंनद्, Dn₂ D₁ : 4 : १ : १ गज ककट (Dn₂ 'ज ककट, D₄ 'जकटक) सयद्, T₂ गज गर्जहित वीर, Ś₁ as in text Co cites ककटमनद् —^d) K₄ B D (except D₂ : ०) S 'नेव शिलोचय, K₅ वज्रेण वाचलोद्यत (sio)

30 ^a) B₃ गजानपि, T₁ G द्वित्रा (G₁-3 'त्री)नपि T₁ G M₄ गजान्भीष्मो (for गजारोहान्) T₂ रथा ग्रथगतान्भीष्मो —^b) K₁ पडितान्, K₅ पिडीतान्, K₅ D₁ पीडि, Da₁ Ca पिडि, T₁ G M वर्मि (G₂ M₂ 'र्म)तान Co d पिण्डि (as in text) Ś₁ Ko-2 पर्वतानपि (Ko 1 'निव), K₅ चर्मितानपि, B₃ चर्मि कां, D₁ घूर्णितानपि, D₅ चर्मिणानपि, T₁ G अपि पी (G₁ : पि)डितान्, M पिडितानपि (for वर्मितानपि)

Ca c d oite वर्मितान् T₂ वाजीन्वाजिगतानपि —^c) D₅ G₁ : १ M सुमुक्तेन, T₁ G₂ : 4 समुक्ते (G₄ 'त्ये)न, T₂ समुक्तेन (for सुतीक्ष्णेन) —^d) D₂ (by corr) विजघान; G₂ न जघान T₂ परतप (for पिता तव)

31 ^a) Ko 1 यो य —^b) D₁ अभ्येति समरे स्थित —^c) D₁ : १ G₂ मुहूर्त, D₅ मुहूर्ते K₅ समयो, T₁ G M महासा (for स मया) T₂ मुहूर्तात्तु स सो दृष्टा —^d) K₂-1 B D (except D₂) T₁ G M पतितो K₃ D₂ : ० युधि (for भुवि) T₂ सहसा पतितो भुवि

32 ^b) Ko (sup lin as in text) वध्यमाना; T₁ G₂ : 4 मध्यमाना (for वध्य) — K₅ G₂ om (hapl) 32^a-35^b —^d) Ko T₂ व्यशीर्यत, K₁ विशेष्यत, D₁ विदीर्यत, D₅ व्यशीर्यत; M₂ व्यशीर्य च

33 K₅ G₂ om 33 (of v l 32) —^a) Ś₁ प्रकीर्यते; K₂ प्राकीर्यत, K₃ D₂ : ० प्रकाल्यते, K₄ प्रकपते, B D₁ : १ T₁ G₂ : 4 प्राकप (G₂ 'प्य)त, Da Dn₁ D₃-5 T₂ M Co प्रा (T₂ प्र)काल्यत, Dn₂ G₁ प्राकल्प (G₁ 'त्प्य)त D₁ प्रक्रम्यमाणा महती —^b) K₅ D₁-3 : ० शरवर्षेण तापि (D₂ पाति, D₃ पीडि)ता, K₄ B Da Dn D₄ : १ : १ : १ T G (G₂ om) शरवर्षाभिपीडिता (T₂ 'पातिना, G₁ 'ताडिता) —^d) D₁ : १ पार्थस्याथ, T₂ सपार्थस्य (for पार्थस्य च) D₁ : १ S (G₂ om) शिखंडिन (for महात्मन)

Stanzas 6 55 34^a-66^b recur (with v l.) as 6 102 24^a-52^d

34 = (vār) 6 102 24 K₅ G₂ om. 34 (of v l 32) —^a) Ś₁ यतमाना हि, Ko-2 D₂ 'मानाश्च K₅ वीरान् (for वीरा) S (G₂ om.) य (T₂ प)तमाना महावीर्या —^b) D₄ : १ : १ द्राव्यमाणान् Ś₁ Ko-3 Dn₂ D₂ द्रव (Ś₁ त्राय)माणा महारथ, S (G₂ om) पांडवान्

महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
 अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ ३५
 आविद्धनरनागाश्च पतितध्वजकूबरम् ।
 अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ ३६
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ ३७
 विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ ३८
 तद्रोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथयूथपम् ।

ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ ३९
 प्रभज्यमानं तत्सैन्यं दृष्ट्वा देवकिनन्दनः ।
 उवाच पार्थ वीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ४०
 अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया ।
 प्रहरासौ नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुखसे ॥ ४१
 यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ।
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ ४२
 सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ।
 इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ ४३

सोमकैः सह —^a) T₂ न शकुं T₂ M₁₋₃ ५ धारयितु
 (for वारं) —^a) Ś₁ भीष्म बाणं, K₁ B D
 (except D₂) G₁ भीष्मबाणप्रपीडितान्, T₁ G₂ ५ 'णै
 प्रपीडिता', T₂ 'णाभिपीडिता'.

35 = 6 102 25. K₈ G₈ om 35^{ab} (of v 1 32)
 —^a) Ś₁ K₁ महीद्वं —^b) D_{ns} भज्यं, D₈ वध्यं
 K₁ महाचमू —^a) D₈ तौ (for द्वौ) D₁ न कोसाव-
 प्यतिष्ठत, S धर्मं (T₂ तव) पुत्रस्य पश्यत

36 = (var) 6 102 26. —^a) Ś₁ आविद्धनर-
 नागाश्च, K₁ आविद्धनरनागाश्च, K₈ ५ B D₈ D_{ns}
 D₁ २ ५-८ आ (D_{ns} D₈ अ) विद्धरथनां, D₈ व्याकुल
 नरनां, T₁ G₁ आविद्धरथनाग च, G₁₋₃ आविद्धध्वजनाग
 च; M आविद्धद्वयनाग च (M₈ 'गाश्च') —^b) K_o १
 पातितध्वजं, D₁ रथविध्वस्तं —^c) D_{ns} अनाकं
 —^a) G₈ सहोभृतम्, M₁₋₃ ५ हाहाकारम् T₁ G₂ ५
 अदृश्यत (for अचेतनम्)

37 = 6 102 27. —^a) T₁ G जघान कुपित पुत्र,
 T₂ जघान पितरं पुत्रं —^b) K₈ पुत्राश्च D₁ पितरं च
 सुतस्तथा —^c) T₁ G चाक्रन्द; T₂ चाक्रम्य Ca d v
 oite आक्रन्दे. —^a) Ś₁ K_{o-2} D_{ns} D_{ns} चैव (for
 दैव) Ś₁ K_{o-2} बलात्कृत

38 = (var) 6 102 28 —^a) G₁ ८ विमुक्त
 Ś₁ K B₁ D_{ns} D₁₋₃ ० कवचान्यन्ये, B₂₋₄ D_{ns} D_{ns}
 D₁ ५ ८ कवचांश्चान्ये; D_{ns} (by corr) 'चाश्चान्ये
 —^b) K₈ प्रत्यदृश्यत, D_{ns} D_{ns} (before corr) D₈
 पाण्डुपुत्रश्च. —^c) Ś₁ प्रकीर्णकेशान्, K_{o-2} B₁ २ D_{ns}
 D_{ns} D₁ ५ 'र्णकेशा, B₁ 'र्य केशा, D₈ विमुच्य केशा,
 S चिकीर्य केशान् T₂ प्राद्रावन् (for धावन्त) —^a)
 M₁ प्रत्यदृश्यत. D₁ दृश्यते तत्र भारत

39 = (var.) 6 102 29. —^a) K₈ ५ D₂ ० त
 गोकुलम्, G₁ ८ तदाकुलम् Ś₁ K D₂ ० १ इवाविद्धम्,
 G₂ M₁ २ ५ इव आतम् (for इवोद्भ्रान्तम्) —^b) K_o
 उद्भ्रातं रथं, D₁ रथयूथपयूथप, S उद्भ्रातरथकुजर
 —^c) D₁ ददृशु K₂ B D (except D₁ ५ ६) पाण्डु-
 पुत्राणा —^a) K_o १ ५ B₁ २ D_{ns} D_{ns} D₁ ५ ७ आर्त
 स्वन, D₁ आवर्तन B₁ २ D (except D_{ns} D₂ ५ ६)
 M₁ २ ५ ६ तथा

40 = (var) 6 102 30 —^a) T₁ G₈ वि
 (for प्र) K₄ B₁ D₁ ५ ५ ६ S सैन्यं तु, B₂₋₄ D_{ns}
 D_{ns} D₈ ७ ८ सैन्यं च (for तत्सैन्यं) —^b) B D
 (except D₂ ०) S यादवं (for देवकिं) —^c) B
 D (except D₁₋₃ ६) S कृष्णस्तु (for वीभत्सु) —^a)
 K₈ D₁ ६ S प्र, D₇ वि (for नि). D_{ns} D₁ रथ-
 सत्तम, D₈ परमुत्तमं (for रथं)

41 = (var) 6 102 31 —^b) K₈ D₈ य पार्थ,
 K₄ पथि यं, T₂ पार्थिवं (for पार्थ यं) D₈ प्रार्थितस्.
 (for काङ्क्षितस्) K_{o-2} ५ B₂ ५ D_{ns} D_{ns} ५ ८ तव
 (for त्वया) Ś₁ B₁ २ D₈ पार्थं यस्तेभिकाक्षित, M₁ ५ ६
 पार्थं यत्काक्षितं त्वया —^c) D₁ T₂ प्रहरस्व, D₇ प्राह
 रासौ —^a) K₈ न च K_{o-2} D₁ ८ मौढ्याद् (for
 मोहाद्) K₈ ५ D₂ ० विमुच्यसे T₂ न ते मोघवचो भवेत्

42 ^{ab}) = (var) 6 102. 32^{ab}. S transp त्वया
 and पुरा D₁ भाषित, C_o कथित (as in text)
 K_o राज्ञा, K₄ राज (for राज्ञा) —^a) = 6 102
 33^{ab} K₈ द्रोणभीष्ममुखान् T₂ M₁ धार्तराष्ट्रान्सै
 निकान्

43 ^{ab}) = 6 102 33^{cd} B₂ ८ D_{ns} D_{ns} D₈ ७ ८
 यो मां योत्स्यति संयुगे. —^a) = 6 102 34^{ab} T₂

वीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समन्ततः ।
 द्रवतश्च महीपालान्तर्वाण्यौधिष्ठिरे बले ॥ ४४
 दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
 भयार्ताः संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ४५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ।
 चोदयाश्चान्यतो भीष्मो विगाहैतद्वर्णवम् ॥ ४६
 ततोऽश्वात्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मरथो राजन्दुग्धेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ४७

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ४८
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 धनंजयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४९
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
 शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ५०
 वासुदेवस्तसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ।
 चोदयामास तानश्चान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ५१

C 6 2580
B 6 59 53
K 6 59 53

सत्यवाक्यम्

44 ^a) K₃ : D₂ : विगत (for वीभत्सो) K₆ तस्य (for पश्य) K₃ : D₂ सैन्य त्व, K₄ D₁ स्व सैन्य (by transp) S स्वसैन्य पश्य वीभत्सो — ^b) S घाव (for भज्य) B Da Dn D₁ : 7 : S इतस्तत्, D₂ ततस्तत् (for समन्तत) — ^c) K₅ भवतश्च (for द्रवतश्च) — ^d) B D (except D₂) S पश्य (for सर्गान्) Ko-2 यौधिष्ठिरान्

45 ^a) B D (except D₁₋₂ :) तु (for हि) Ko-2 : Da₁ Dn₁ D₁₋₂ : transp समरे and भीष्म S दृष्ट्वा भीष्म हि समरे — ^b) Ś₁ भयार्ता Ś₁ प्रणमन्त्ये ते, Ko-2 प्रणमन्त्ये, K₃ D₂ : विप्रणश्यति, S संप्रणश्यते, Bomb Ed. प्रणमन्त्ये D₁ तद्वयार्ता प्रणश्यति — ^d) Ś₁ B₁ D₁₋₂ सिंहात्, K₆ सिंहा; Dn₁ सिंह T₁ G सिंहवत्ता मृगा इव

46 46^{ab} = (var) 6 102 37^{ab} — ^a) Ko : चोदयाश्च, K₃ : D₂ : नोदयाश्चान्, K₄ देशया — ^d) Ś₁ व्यगाहत्, K₃ D₂ विगाहोर्न, K₄ D₂ : ह्यैतं; K₅ : ह्यैव, B₁₋₂ M₁ : हे तद्, B₃ Da D₂ : ह्यैतं; B₁ Dn D₁ : ह्यैव; D₁ : ह्यैतं, D₂ : ह्यैव, T G M₂ : हे त, M₁ : हे तद् Da Dn₁ D₂ : T G₂₋₄ रणार्णव; D₁ : महा, G₁ रणाह्वं, M रणार्णवं. — After 46, T₂ ins an addl colophon (adhy no 54), while B₂ : repeat 43^{ab} — After 46, N (except B₁₋₂ D₁) ins

197* पातयिष्यामि दुर्धरं कुरुक्षेत्रं पितामहम् ।

[= (var) 6 102 37^{ab} — K₄ B₁ Da Dn D₂₋₄ : 7 : वृद्धं कुरु (for कुरुक्षेत्रं)]

— After 197*, Da₂ D₂ repeat 43^{ab}

47 = (var) 6 102 38 Before 47, Ś₁ Ko-2 : 5 B₂ 4 Dn₁ D₂ T G M₂ ins सजय उवाच — ^a) K₃ ततोऽन्यात्र, T₁ G₂ : ततोऽन्यात्रिदद् (G₂ : त) प्रख्यांश्च — ^b) K₄ : B D₁ नोदया (for चोदया) S केशव (for माधव) — ^c) K₄ T₁ G₁ : ततो (for यतो) — ^d) A few MSS दुग्धेक्ष्यो, दुग्धेक्षो N (except Ś₁ K₅) G₁ M₂ रश्मिमान्

48 = 6 102 39 — ^a) Ko-2 तत् स पुनं — ^d) K₃ B₁ : 4 D₂ : 8 : T₂ G₂ M₂ भीष्मायोद्यतम्, B₃ : यो युध्यत, D₁ : यम् युध्यतम्

49 = (var) 6 102 40 — ^a) Ś₁ K₃ : B D₁ G₂ : M₂ : श्रेष्ठ — ^b) K₃ D₂ : निनदन्, Da₂ Dn₁ D₂ : G₁ M₁ : 8-9 व्यनदन्, T₁ G₁ : 8 व्यचरन्, G₂ विचरन् — ^c) M₂ om from तूर्ण up to स in 51^a. D₂ S (M₂ om) क्षीत्रं (for तूर्ण)

50 = (var) 6 102 41 K₁ om 50^a-51^b, M₂ om 50 (cf v 1 49) — ^a) S (M₂ om) क्षणेनाति (G₁ : पि, M₁ : 8-9 रथस्य — ^b) Ko सहाय; B D (except D₁₋₂ :) सध्वज (for सहाय) — ^d) Ko सच्छिन्नो

51 = (var) 6 102 42 K₁ om 51^{ab} (cf v 1 50) M₂ om up to स (cf. v 1 49) — ^a) K₂ : B₂ D₂ : T₂ वासुदेवस्तु सं, K₄ T₁ G₁ : 4 : देव सुस — ^b) G₂ ह्यैवम् T₁ G सत्त्वान्; T₂ M वीर्यवान् (for सत्त्व) — ^c) K₁ शोचयां, K₃ : D₂ नोदया, K₄ देशया (for चोदया) — ^d) Ko-2 विभ्रमान, K₃ Dn D₁ : 4 : 8-9 T₂ G₁ : M₂ विनुश्चान्, K₄ B₁ : विचितान्, B₂ वित्तवान्, B₃ T₁ G₂ : विभिश्चान्, Da D₂ वित्तवान्; D₂ विनुन्नो, M₁ : विकृष्टान्, Co वित्तवान् (as in text)

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिखनम् ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा त्रिभिः शरैः ॥ ५२
 स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्भुजः ।
 निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ५३
 विचर्क्य ततो दोभ्यां धनुर्जलदनिखनम् ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५४
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
 साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५५
 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनंजय ।
 प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५६

इति पार्थ प्रशस्याथ प्रगृह्यान्महद्भुजः ।
 मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ५७
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
 मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्य मण्डलान्यचरल्लघु ॥ ५८
 तथापि भीष्मः सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ।
 विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ५९
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
 गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ६०
 पुनश्चापि सुसंकुद्धः शरैः संततपर्वभिः ।
 कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मो व्यावारदिशः ॥ ६१

52 = (var) 6 102 43 — °) S ततोर्जुनो (for ततः पार्थो) — °) A few MSS 'निखन — °) B₃ & D (except D₁₋₃ &) S शितै (for त्रिभिः)

53 = 6 102 44 — °) T₁ (before corr) 2 G₁ & M स (for स) K₃ Da₁ D₈₋₉ 7 8 कौरव्य — °) G₂ 3 'रन्य K₁ महद्भुज', K₅ महाधनु — °) K₁ & 5 B₁ 8 & Dn₁ D₁ 8 8 8 (before corr) निमिषातरं, T₁ G₂ & क्षिप्रमादाय तद्वाजन् — °) S₁ K₃₋₅ B Da₂ Dn₂ D₁₋₃ T₁ G₄ सज्ज K₃ 5 D₂ 6 कृत्वा (for चक्रे)

54 = 6 102 45 — °) S₁ K₁ विचर्क्यस, Da₁ विकीर्णत — °) T G M₃ धनुस्तज्जलदस्वनं — °) K₃ D₂ पुनरर्जुन, D₈ ** चार्जुन K₅ धनुश्चिच्छेद चार्जुन

55 = (var) 6 102 46 — °) K₁ प्रजं (for पूजं) — °) S₁ (before corr) K₄ B Da Dn D₅ 7 शान्तनो — °) Ko B₃ Da Dn D₄ 7 भो K₄ 8 साधु पादवन्दन

56 °) S₁ त्वय्येव रूपसयुक्त, Ko 2 M₂ 3 त्वय्यैवैत युक्तरूप, G₃ त्वय्येमेव तद्युक्तरूप (810) — °) S प्रीतोऽस्मि ते मृश (G₃ तेनिश) पार्थ

57 °) S₁ Ko-2 Da₂ D₁ 2 6 प्रशस्याथ — °) S₁ प्रगृह्यार्थ, K₃ D₂ प्रतिगृह्य; D₃ G₃ प्रगृह्यान्, T₂ प्रसह्यान् — °) = (var) 6 102 47^{cd} S₁ शर (for वीर) Ko-2 पार्थसुत

58 = (var) 6 102 48 — °) Ko 2 अदर्शयन्,

S विदर्शयन् (G₃ विदर्शयो) K₃ अदर्शयद्वासुदेवाय. — °) Dn₃ हयमाने, T G₁ & M₁₋₄ हययाने, G₂ रथज्ञाने — °) S₁ K₁ G₂ मोघा, K₅ मोघी- (for मोघान्) S₁ हयास (for शरास) — °) K₃ & B D₂ & 6 मण्डलान्याचरत्, K₅ मण्डलीन्या, D₁ 'लान्यतरद्, T₂ G₁ 2 'लान्यचरत् (T₂ 'न्), G₃ 'लान्याचरन् D₁ युधि, D₈ (marg sec m) G₃ बहु (for लघु)

59 °) S₁ K₁ तथा तु, Ko 2 ततस्तु, G₁ 3 तथा हि. D₁ 8 तथा भीष्मस्तु सुदृढ — °) T₂ G₁₋₃ तीक्ष्णै (for बाणै) — °) Ko-2 B₁ D₈ भारत (for मारिष)

60 = (var) 6 102 49 — °) K₁ 2 भीष्मेण शरविक्षतौ; K₃ 5 D₁ 6 8 तौ भीष्मशरविक्षतौ, D₂ M भीष्मस्य शरविक्ष (D₂ M₁ 'विक्षि, M₂ 'वीक्ष)तौ, T G भीष्मस्य शरपीडितौ — °) Ko नर्दतौ, K₄ B₁ & D₈ 8 संरब्धौ, D₁ संसक्तौ (for नर्दन्तौ) — °) S₁ 'णोल्लिखिताङ्कितै, K₄ B Da₁ D₁ & 'णैर्लिखिता (Da₁ 'लिखिता, D₁ 'लान्छना, D₄ 'लिखना) कितौ, K₅ विषाणौ लिखि, Dn₁ D₁ 'णोल्लिखनाकितौ, D₈ 'णोल्लिखिताङ्कितौ, T₁ G₄ 'णोल्लिखिताङ्कितौ; T₂ G₁₋₃ M विषाणौ (M₂ 'शेषा)ल्लिखनाङ्कितौ; Co as in text Cd cites उल्लिखित and अङ्कित

61 °) K₅ D₂ स संकुद्धः, B₁ & Da₁ D₈ सुसंरब्ध — °) B D (except D₂) S शरै शतसहस्रश. — °) K₄ B₂ 8 Da Dn D₄ 5 7 8 मृशसंकुद्धो; D₁ युधि विस्मजन्; T₂ M युधि संकुद्धो — °) S₁ व्यावारयद्, K₃ D₂ 6 [s]प्यावार; K₄ B [s]यावार; D₃ Dn

वार्षेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोपितः ।
 मुहुरभ्युत्सयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६२
 ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
 संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६३
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ।
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६४
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६५
 अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा ।
 अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ६६
 एकाह्वा हि रणे भीष्मो नाशयेदेवदानवान् ।

किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ ६७
 द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्दृश्य सोमकान् ।
 आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ ६८
 सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ।
 भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ६९
 अर्जुनोऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानो हि संयुगे ।
 कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ॥ ७०
 तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ७१
 तेषां बहुत्वाद्धि भृशं शराणां

C 6 2562
B 6 59 74
K 6 59 74

D₁ 5 7 8 आवारं, D₁ T₁ G M₁ 2 5 प्राच्छादं, D₈
 व्याच्छादं, T₂ M₂ 4 प्रच्छादयद् K₅ भीष्मोद्यावारय-
 न्दिश — After 61, T G ins

198* पार्थोऽपि समरे क्रुद्धो भीष्मस्यावारयदिश ।

T₂ cont

199* भीष्मोऽपि रथिना श्रेष्ठं पार्थस्यावारयदिश ।

62 °) Ś₁ K₀-2 स वार्षेय (for वार्षेय च) —^b)
 G₁ 8 क्षपं (for कम्पं) K₅ D₂ 6 चाभित (for
 रोपित) T₂ सर्वगात्रेषु मारिय —^c) K₀ मुहुरत्यस-
 यन्, K₈ D₂ मुहुरभ्यहनद्, K₄ B D₁ 2 6 रभ्यर्दयन्,
 K₅ रभ्यरस्ययद्, T G 4 रस्यन्स्वर्यं, G₁ 8 मुहुरत्यस-
 यन्, G₂ रस्यन्स्वर्यं, M रस्य स्वय —^d) T₁ G₁ 2 4
 M₁ तत (for तदा) Ś₁ प्रहस्याबुदवत्तत — After
 62, D₁ ins an addl colophon (adhy no 55)

63 Before 63, D₁ ins संजय उवाच —^a) Ś₁
 कृष्णोस्य (for कृष्णस्तु) D₈ ततस्तु कृष्ण समरे; T G
 कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा —^b) D₁ प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) T G
 भीष्म भीमपराक्रम —^c) K₅ स सप्रेक्ष्य (for सप्रेक्ष्य
 च) K₈ D₂ 6 महाबाहो —^d) Ś₁ K₀ 2 5 T₁ G
 मृदु युध्यत, D₁ D₁ 1 युध्यता, D₁ मृदुवत्त्वता.

64 °) B₈ 4 D₂ D₁ 2 8 त भीष्म, D₁ भीष्मं तु
 —^b) K₁ 2 B₂ अनिल D₁ तथा (for युधि) —^c)
 K₂ D₃ प्रपततम् —^d) D₁ मध्यमास्थाय

65 °) D₈ वीरान् (for the first वरान्). T₁ G

M₂ परान्, M₁ वीरान् (for the second वरान्)
 —^d) K₀ 5 यौधिष्ठिर K₅ बलं

66 °) K₅ बलवान् —^b) D₁ केशव केशिसूदन
 —^d) K₄ तदा (for नास्ति)

67 °) S (except G₈ M₅) एकाह्वापि D₁ एको हि
 समरे भीष्मो —^b) Ś₁ देवमानुवान्, B₈ D₁ D₁
 D₁ 8 (marg see m as in text) दैत्यदानवान् —^c)
 K₈ 4 B D₂ 6 किं तु (for किमु) D₈ सस्ये (for
 युद्धे). —^d) Ś₁ समदान्, K₀ 2 सगदान्, K₁ स
 पक्षे; T₂ बलवान्, G₁ 8 सपदान् (for सबलान्).
 D₂ सवाहनवल्गान्वितान्

68 °) K₅ B₂ 4 D₁ 8 महासैन्यं —^c) D₁ सर्वे
 (for तूर्ण) —^d) K₅ प्रभग्न Ś₁ पृष (sio), K₀ 2
 मुच्य; K₁ मृश्य, K₈ 5 B₄ D₂ 6 7 8 वीक्ष्य, D₁
 प्रेक्ष्य (for दृश्य) B₁ सैनिकान् —^c) Ś₁ आद्रवन्त;
 K₂ B₄ प्राद्रवन्ति; K₅ कौरवाश्च, D₁ व्यद्रवन्त; D₈
 आर्दयन्ति Ś₁ K₄ 5 B D₀ दृष्ट्वा (for दृष्टा) —^c)
 K₅ हर्षयन्, M₂ आर्पयन्

69 °) K₈ 5 D₂ 8 8 निहत्याद्य —^b) Ś₁ K₁
 दंशित, K₀ 2 8 दंशित —^c) K₈ D₂ 6 भारमेव,
 S (except T₂) मेन D₁ भारमद्यापनेष्यामि

70 °) Ś₁ K₈-5 B₈ D₁-3 7 7 M₂ 4 अर्जुनो हि,
 D₁ D₁ नोच K₀-2 अर्जुनो निशितैस्तीक्ष्णैर्. —^b) Ś₁
 तप्यं (for वध्यं) K₀-4 B₂ D₁-2 6 8 S [S]पि;
 B₈ 4 [S]य, D₁ D₁ 1 [S]य (for हि).

71 °) T₂ भूयस्त्वपि पितामहान्

दिशोऽथ सर्वाः पिहिता वभूवुः ।
 न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमि-
 न् भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ।
 ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा
 दिशश्च सर्वाः क्षुभिता वभूवुः ॥ ७२
 द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च
 भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ।
 श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
 विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ॥ ७३
 प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
 वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ।
 किरीटिनं त्वरमाणाभिससु-
 निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ ७४
 तं वाजिपादातरथौघजालै-

रनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ।
 किरीटिनं संपरिवार्यमाणं
 गिनेर्नृप्ता वारणयूथपैश्च ॥ ७५
 ततस्तु दृष्टार्जुनवासुदेवौ
 पदातिनागाश्चरथैः समन्तात् ।
 अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ
 शनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ॥ ७६
 स तान्यनीकानि महाधनुष्मा-
 न्शिनिप्रवीरः सहसामिपत्य ।
 चकार साहाय्यमथार्जुनस्य
 विष्णुर्यथा वृत्रनिपृढनस्य ॥ ७७
 विशीर्णनागाश्चरथध्वजौघं
 भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ।
 युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं

72 ^a) K₃ s D₂ बहुत्वाद्वि, K₄ B₁ 2 4 D_n
 D_n D₁ 3-3 'त्वानु, B₃ सुहृत्त्वानु, S बहुत्वास्सु
 (for 'त्वाद्वि) — ^b) K_o-2 B₁ 2 4 दिशश्च, D_n
 D_n D₁ 5 दिशो हि D_n om (hapl) from पिहिता
 up to सर्वा in 72' S₁ K_o-2 व्यथिता, C_o पिहिता
 (as in text) T₁ G समीक्ष्य (for वभूवुः) — K_o 1
 om 72^a-73^b K₃ om (hapl) 72^{cder} — ^c) D₃
 S नैवातं (for न चान्तं) — ^e) D₃ ववुस्तु, T₁
 (before corr) G₃ ववुश्च, Some MSS तुमला
 K₃ विधूमा, D₁ प्रचडा, D₃ M₂ सुधूमा — ^f) S₁
 पतिता, D_n तुमला (for क्षुभिता)

73 K_o 1 om 73^{ab} (cf v l 72) — ^a) D₁
 द्रौणिर् K₂ s D₁ 2 4 7 8 M₄ विकर्णश्च — ^b) D₁
 श्रुतायुरम्बस्य पतिश्च राजा — ^c) K_o 1 श्रुतायुरम्बस्य
 पतिश्च, K₃ शतायुरवष्टं S₁ स (for च) M₁-3 s
 राजन् (for राजा) — ^d) K₂ सुदक्षिण च, S मही
 क्षितश्च (M₁-3 s 'तौ च)

74 ^a) K_o-2 सौवीरजनाश्च — ^b) D (except
 D₁-3 s) वसातय, G₂ वासादया K_o कृत्तक, D_n 2
 क्षुद्रका — K_o om (hapl) 74^a-75^b — ^c) D_n 2
 D₁ 7 विसह्युर, D₁ हि ववुर, D₂ विवसुर, D₃
 विशति, T₁ G₂ 4 तु तूर्ण (for [अ]भिसह्युर) — ^d)
 S राजन् (for राज्ञ) — After 75, D₁ ins

200* तवापि पुत्रस्य तु कोपनस्य ।

75 K_o om 75^{ab} (cf v l 74) — ^a) D₁
 तैर् (for त) K₁ s 'पादातरथौघ', K₂ 'पदातिर-
 थौघ', D_n 1 M₃ s 'पादातिरथौघ' — ^b) D₁ सम
 तात् (for ददर्श) — ^d) K₃ s D₂ शनेर्नृप्ता, D_n
 D_n 1 D₅ नृप्ता शिनेर्, T₁ शिनेर्नृप्ता D₁ वृष्णिवर
 प्रियैपी, T₂ वारणयूथपाश्च

76 ^a) D_n 2 D₂ ततश्च, D₁ तत स (for ततस्तु)
 — ^b) D₃ पादाति — ^c) S₁ अभिद्रुत शस्त्रभृता वरिष्ठै
 — K_o 1 s om (hapl) 76^d-77^a — ^d) K₃ D₂ s
 शनि D_n D_n 1 'रोय ससार, D₅ 'रोपससार

77 K_o 1 s om 77^a (cf v l 76) — ^a) B₃
 शतान्य; S ततो ह्य (for स तान्य) K₂ B D (ex-
 cept D₁-3 s) धनुष्मता वर (for महाधनुष्मान्) — ^b)
 K₃ D₂ शनिप्रवीर D₂ [अ]भिगत्य, D₃ निपत्य — ^d)
 K₃ वज्र (for वृत्र) A few MSS 'निस्'

78 ^a) D₁ T₁ G₁ 2 4 M₄ विकीर्ण (for विशीर्ण)
 S₁ K_o 1 द्विपौघ (for -ध्वजौघ) — ^b) S₁ भीष्म च
 (for भीष्मेण) K₃ D₅ 'सर्वयोधा' — ^c) K_o 2 s
 यौधि D₂ उप (for अभि) — ^d) S₁ समृश्य
 M₁ 2 सदिश्य (for सदृश्य) S₁ K₃ s D₂ शनिप्र,
 D_n 1 निशि प्र

ग्रीवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ॥ ७८
 क क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः
 सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ।
 मा स्वां प्रतिज्ञां जहत् प्रवीराः
 स्वं वीरधर्मं परिपालयन् ॥ ७९
 तान्वासवानन्तरजो निगम्य
 नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात् ।
 पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च
 भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ ८०
 अमृष्यमाणः स ततो महात्मा
 यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ।
 उवाच शैनेयमभिप्रशंस-

न्दृष्ट्वा कुरुनापततः समन्तात् ॥ ८१
 ये यान्ति यान्तेव शिनिप्रवीर
 येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ।
 भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं
 द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ॥ ८२
 नासौ रथः सात्वत कौरवाणां
 क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ।
 तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं
 प्राणं हरिष्यामि महान्तस्य ॥ ८३
 निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ
 द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरम् ।
 ग्रीति करिष्यामि धनंजयस्य

- C 6 2595
 B 6 59 87
 K 6 59 87

79 ^a) B₃ धिक् (for इ) Ko यास्यथ चैष
 — ^b) K₂ B₂ s Da Dn₁ D₁ s s S पुराण (D₁
 'जे, T₂ 'ज) — ^c) Ko 1 M₂ मा स्वा, K₈ मा
 स्वा, K₅ D₁ मा ता, B Da Dn D₁ 1 s T G
 मा स्वा Ko जहत्, B D (except D₂ s s) S
 न्यजत (for जहत्) K₂ प्रवीरात् — ^d) Ko-2 s s
 D₂ M स्ववीर (K₄ 'यं) धर्मं, B Da Dn D₁ s s
 स्व (B₁ s सु; B₂ s D₁ स्व) वीरधर्मान् S₁ K₁ Dn₂
 D₁ s M₁ s s (before corr) प्रति (for परि).

80 ^a) B₁ s D₁ T₂ G₁ s s M₂ s s निगम्य
 — ^b) Dn₂ D₁ s समेतात् (for समन्तात्) — K₂
 om (hapl) 80^c-81^d — ^c) K₈ Da Dn₁ D₃ s s
 मृदुयुध्यता च, T₁ G मृदु युद्ध (T₁ G₁ बुद्धि) वीर्यं
 — ^d) T₁ G M₁ s s सखे, T₂ युद्धे, M₂ बाणान्
 T₂ समुदीर्णं, Ca 'दीर्घं' (as in text) D₁ भीष्म
 सग्ये निहत मयाद्य

81 K₂ om. 81 (cf v 1 80) D₁ om (hapl)
 81-82 — ^a) B D (except D₂ s s, D₁ om) तु
 (for स) — ^b) K₂ यशस्विनं S₁ K₄ Dn₁ D₃ s
 (by corr) T₁ G₁ सर्वदशार्हभर्ता, Ko त स दशार्हं,
 K₈ सर्वदशार्हकर्ता, B₂ 'हर्ता' — ^c) Ko 1 अभिप्रशस्य
 — ^d) S₁ कुरुणा परितः D₃ समस्तान्, S समग्रान्

82 D₁ om 82 (cf v 1 81) — ^a) S₁ Ko 2
 यात्येव; K₁ यातैव, K₄ यातेव, Dn₁ Dn₁ यातैव,

D₃ ते यातु, T₂ यात्येव (for यान्तेव) S₁ K₈ s D₂
 शनिप्रवीर D₃ ये क्षत्रियस्त्वे च शनिं (sic) — ^b) S₁
 Ko-2 T G₁ M₁-s s येवस्थिता, G₁-s ये व (G₂ नि)
 जिता D₃ सात्यके, M सत्यक (for सात्वत) — ^c)
 S₁ Ko-2 पश्यत पात्यमान; G₁ s पश्यसि पात्यं — ^d)
 Ko सख्य, S (mostly) सखे T₁ G शरण (for
 सगण) K₈ समायात, D₃ तथाद्य

83 ^a) K₃-s D₂ s न मे रथं, B₁ s s Da₁ Dn₁
 D₁ न मे रथी, B₃ न मे रणे, Da₂ Dn₂ D₁ s s न
 मे चले, D₃ चक्रान्न मे, T G न साध्ये, M नासौ रणे
 K₈ सात्यकि, D₁ सात्यकि, M सत्यक (for सात्वत)
 — ^b) S₁ क्रुद्धोऽस्य Dn₂ D₁ s s युध्येत (for मुच्येत)
 M रणे हि S₁ G₈ कश्चित्, Da₁ कश्चित्, D₁
 कोपि, G₁ s किंचित् — ^c) S त (M₂ क) स्मादिहादाय
 (for तस्मादहं गृह्य) Ca cites गृह्य K₈ रथा
 गमुत्तम, M रथागमद्य, Ca c 'गचक्र' — ^d) S₁
 K₈ D₂ s S (except T₂) द्रोण, Ko-2 भीष्म (for
 प्राण) S₁ K₈ s D₂ वधिष्यामि, Ko-2 D₃ s (except
 M₁) हनि (for हरि) K₂ om (hapl) from महा
 up to ज्यामि in 84^c S₁ Ko 1 s s D₁-s S महाव्रत च

84 K₂ om up to ज्यामि (cf v 1 83) — ^a)
 S₁ Ko 1 तथा चै, K₈ D₂ s तथैव, B₃ तु भाजौ; T₁
 G₄ तदाजौ — ^b) G₂ शैनेय च (for शैनेय) S₁ रथो-
 त्तमौ च, Ko 1 s s B₃ D₂ s रथोत्तमौ तौ, K₄ Da
 Dn D₁ s s रथप्रवीर, B₁ s D₃ S रथ (T₂ महा)-

राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ॥ ८४
 निहत्य सर्वान्धतराष्ट्रपुत्रां-
 स्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।
 राज्येन राजानमजातशत्रुं
 संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ८५
 ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः
 सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ।
 क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं
 रथादवपुत्य विसृज्य बाहान् ॥ ८६
 संकम्पयन्तां चरणैर्महात्मा
 वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ।

मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पः
 सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ॥ ८७
 सोऽभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये
 क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।
 व्यालम्बिपीतान्तपटश्चक्राशे
 घनो यथा खेऽचिरभापिनद्वः ॥ ८८
 सुदर्शनं चास्य रराज शौरे-
 स्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ।
 यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं
 रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ८९
 तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं

प्रवीरौ, D1 रथोत्तमाभयं — ^a) K4 राज्ञ स (for राज्ञश्च)
 K8 Da1 भीष्मस्य (for भीमस्य) Ko च तथाश्विनो,
 K2 तथाश्विनस्य, K8 s Da1 D2 s s M4 तथाश्विनौ च,
 D1 'श्विनाभ्यां' Ca o cite अश्विनो

85 ^a) Da Dn Ds s 'राष्ट्रपुत्रासु; D1 'राष्ट्रस्य
 पुत्रासु — ^b) K4 तत्पक्षका, B1 s s Dn2 D4 s तत्पा-
 क्षिका; Da Dn1 Ds तत्पार्श्विका (for तत्पक्षिणो)
 — ^c) Ko 1 राज्ञां च, K2 T1 G2-4 राज्ये च (for
 राज्येन) S1 इति भुवाराजमजात (s10) — ^d) S1 स-
 मोद', K8 s D2 सयोज' (for सपाद') K5 अप्र (for
 अद्य) B8 कृष्ण, T1 G हृष्ट — After 85, T2
 ins an addl colophon (adhy no 55) T
 (T2 after the addl colophon) G ins after 85

201* इतीदमुक्त्वा स महासुभावं
 सस्मार चक्र निशित पुराणम् ।
 सुदर्शनं चिन्तितमाश्रमेव
 तस्याग्रहस्त स्वयमारुरोह ।,

which is followed by 89-90 in T1 G

86 ^a) S1 सुराभ, Ko 2 सुनाद, D1 शतार S1
 Ko-3 s D2 s s S 'नाथ' (for 'पुत्र') — ^b) B1 s s
 Da Dn D4 s s वज्रसहस्रतुल्य, D1 वज्रसमानकल्प
 — ^c) D (except D1-s s) उद्ग्राम्य, Co उद्यम्य (as in
 text) D1 करेण (for भुजेन) — ^d) Ko विसर्ज्य

87 ^a) Ko-3 s D2 s T1 G2-4 M4 स कप', M1-s s
 प्रकप' S1 K8 G1 s चरणे, K5 चरणौ, Ca चरणौ

(as in text) — ^b) S जवेन (for वेगेन) K4 B8
 transp भीष्म and कृष्ण B2 D1 स, D8 [S]भि- (for
 प्र-) T2 भूमि (for भीष्मम्) — ^c) D8 मदात्तम्
 S1 समुदीर्णदर्प', K2 s B D (except D1-s) M 'र्णदर्प'
 — ^d) D8 वारणेन्द्रान्

88 ^a) S1 सोम्याद्रवद्, K8 Da Dn D1 s s T
 G2-4 सोमिद्रवद्, K4 B D8 s-s G1 M8 सोमिद्रवन्
 K1 s अनेक' — ^b) K2 'वरण' (for 'वरज'). — ^c)
 S1 Ko-2 T2 M1 s-s व्यालव (K1 विलव, T2 विलवि)-
 पीतांतपटश्च, K5 व्यालवी पीतार्धपटश्च, T1 G व्यालवि-
 (G1 'व; G2 'व्य)पीतांवरधृक् Ko 1 च काले, K2 s
 D2-4 चकाले — ^d) K5 मेघो (for घनो) S1 खेचर
 तावनद्, Ko 1 खेचिरभावनद्, K8 s D2 s खेचर-
 भावि (K2 'व)नद्, K4 B2 s खे तद्विता पिनद्,
 B1 s D1 s खे तद्वितावनद्, Da Dn1 Ds खे (D8 वै)
 तद्विताभिनद्, T G सूर्यमरीचिनद्, M खे रविभापि-
 (M1 'वि, M4 'नु)नद्

89 T1 G read 89-90 after 201* (of v l 85)
 — ^a) B2 चाथ (for चास्य) K8 D3 s शौरे' K8 D8
 सुचक्र' (for तच्चक्र') S1 Ko सुभुजांतरा (Ko 'ना)ल,
 K8 Da1 सुभुजोरुनाम T G तच्चक्रपद्मं प्रगृहीतमाजौ रराज
 नारायणबाहुनाल — ^c) S1 यथादिपर्णः; K8 s D1 s
 यथा हि पद्म, Da Ds यथादिपद्म, D8 तथादिपद्मं
 — ^d) Da2 'नाभिजाल, D8 'बाहुनालं

90 Ko-2 D2 s (1hapl) om. 90 For sequence in
 T1 G, cf v l 85 T2 reads 90 twice consecutively.

धुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
 तस्यैव देहोरुसरः प्ररूढं
 रराज नारायणबाहुनालम् ॥ ९०
 तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः
 क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
 सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः
 क्षयं कुरुणामिति चिन्तयित्वा ॥ ९१
 स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः
 संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।
 अभ्युत्पतल्लोकगुरुर्वभासे

भूतानि धक्ष्यन्निव कालवह्निः ॥ ९२
 तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं
 समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम् ।
 असंभ्रमात्कार्मुकवाणपाणी
 रथे स्थितः शांतनवोऽभ्युवाच ॥ ९३
 एहोहि देवेश जगन्निवास
 नमोऽस्तु ते शार्ङ्गरथाङ्गपाणे ।
 प्रसह्य मां पातय लोकनाथ
 रथोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ॥ ९४
 त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण

C 6 2605
B 6 59 98
K 6 59 97

—^a) Ś1 Da Dn1 Ds उत्कृष्टकोपोदय*, Ds उत्कृष्ण
 कोपोदयसूर्ययुद्ध, T1 G2 & उत्कृष्णकोपोदित (G2 'पादति')
 सूर्यवंच —^b) Ds 'प्रभुजातपत्र' — M1 s s om.
 90^{ed}. —^c) T2 G3 तत्रैव (for तस्यैव) —^d)
 Ś1 'बाहुजात', K4 'नामिनाल', T2 (inf lin as in
 text) 'नामिजात'

91 ^a) G2 तमात्तचक्रं Ś1 प्रजहंतम् (for प्रणदन्तम्)
 —^a) Da Dn1 Ds s s T1 G4 M1-s क्षय K4
 B1 s s D2 (marg sec m as in text) हव (for
 इति)

92 ^a) Ds 'चक्र' —^b) Cc d सवर्त* (as in
 text) ॐ Ca उद्धरिष्यन् सहरिष्यन् । उद्धर्तयिष्यन्निवि
 पाटः । स एवायं । ॐ Ks om (hapl) from जीव
 up to त्रिव in 92^d K4 Ds सर्वलोक, Da1 Ds जीव
 लोके —^c) K3 Da1 Dn अभ्युत्पतत्, K4 प्रत्युत्पतन्
 D1 & T2 यमाये —^d) K3 D2 जगद्धिषक्षन्, T1 G4
 वनानि धक्ष्यन्, M4 भूतानि धक्षन् K4 B D (except
 D2 e, Ds marg as in text) Co धूमकेतु (for
 काल)

* 93 ^a) Ko तमापतपत् (sic), Ks-s D1-3 & तमा
 इवतं, T1 G2 & स (G2 त) वासुदेव, M1 तमापत
 D1 प्रसमीक्ष्य भीष्मो (for प्रगृहीतचक्र) —^b) Ś1
 Ko-2 & D2 s s इष्टा कृष्ण (D2 & 'इष्टा देव') शांतनवस्त-
 दानीः D1 गृहीतचक्र युधि वासुदेव — For 93^{ed},
 Ś1 Ko-2 & D1-3 & subst

202* असंभ्रम तद्विचक्षणं दोष्मतां
 महाधनुर्गाण्डिवतुल्यघोषम् ।

उवाच भीष्मसमन्तपौरुषं
 गोविन्दमाजावविमूढचेता ।

[(L 1) Ś1 Ko-2 D2 s असंभ्रमत्, D1 'भ्रमात्'
 Ś1 Ko-2 तत्र (for तदि-) — (L 2) Ś1 Ko-2 D1
 महद्भुर् K3 D2 गाजिव — (L 3) Om (hapl)
 in D1 Ks s D2 'वीर्य' (for 'पौरुष') — (L 4) D1
 गोविन्द जानामि तव प्रभाव]

—^a) T1 G4 M1 s & असंभ्रम, T2 अयाववीत्, G1-s
 असंभ्रम, M2 s असंभ्रमन् (for असंभ्रमात्) G1 'पार्णि';
 G2 'पाणि', G3 M4 'पाणि' —^d) T2 महात्मा (for
 अभ्युवाच)

94 ^a) D1 s S एहोहि कुलांजुजपत्रनेत्र —^b) Ko 2
 शार्ङ्गचक्राङ्गपाणे, K1 शराचक्रपाणे (sic), Ks B1 s &
 Da Dn D1-s 'गदासिपाणे, K4 & D2 (before corr)
 'चक्रासिपाणे (Ks 'णौ'), B2 D2 (marg sec m)
 माधव चक्रपाणे, D1 s S देववराप्रमेय (for शार्ङ्गरथाङ्ग
 पाणे) —^c) Ś1 Ko 1 M2 & s मा (for म) G1 s
 पालय —^d) Ks भूतसौख्यसख्ये (sic), D1 भूत
 सहस्रनाथ, Some S MSS सखे (or संघे) — After
 94, D1 ins

203* समोऽग्रचक्रेण निकृन्त देहं ।

95 ^a) Ko-2 Da1 Ds हतस्येव (Ko 'वम्'), D1 s S
 हतस्यापि Ko आसाद्य, G2 मयाद्य, Da Dn1 Ds विष्णो
 (for कृष्ण) —^b) G3 हव (for इह) Ko 2 चैक,
 Ks B2 Ds T1 G जीव, M2 वै च (for चैव), D1
 श्रेय पर भविता देवदेव —^c) G2 [s]पि (for ऽस्मि)
 —^d) D1 देव (for वीर) Ks D1 तवाभिधानात्, Ks s

श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
 संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ
 लोकैस्त्रिभिर्वीर तवामियानात् ॥ ९५
 रथादवपुत्य ततस्त्वरान्वा-
 न्पार्थोऽप्यनुदुत्य यदुप्रवीरम् ।
 जग्राह पीनोत्तमलम्बवाहुं
 बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ ९६
 निगृह्यमाणश्च तदादिदेवो
 भृशं सरोपः किल नाम योगी ।
 आदाय वेगेन जगाम विष्णु-

जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ ९७
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ
 भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।
 बलान्निजग्राह किरीटमाली
 पदेऽथ राजन्दशमे कथंचित् ॥ ९८
 अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं
 ग्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।
 उवाच कोपं प्रतिसंहरेति
 गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ ९९
 न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं

D2 ६ Cd 'सारात्, T1 G 'धात्वात् K4 B Da2
 (marg) Dn2 D4 7 8 लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभाव
 — After 95, S1 Ko-2 ins

204* श्रुत्वा वचः शातनवस्य कृष्णो

वेगेन धावस्तमथाभ्युवाच ।

त्व मूलमस्येह भुवि क्षयस्य

दुर्योधन चाद्य समुद्धरिष्यसि ।

दुर्धृतदेवी नृपतिर्निवार्य

सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ।

त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धि

धर्मातिगो यः कुलपासनः स्यात् ।

भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीर

राजा परं दैवतमित्युवाच ।

त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे

धर्मात्कुरुणामधिपस्तदानीं ।

संयोज्यमानो न बुबोध राजा

क्लेशाय दैवादिपरीतबुद्धि ।

श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति

वक्ता शृश स्यात्स तु किं ब्रवीतु ।

[(L 1) K2 वाच (for वच) — (L 4) S1 समु
 द्हरासि — (L 6) S1 धर्मपथस्थितेन — (L 9) S1
 रथप्रवीरो (for यदुप्रवीर) — (L 11) S1 त्यक्त हि कंसो
 यदुभिर्हितेन्ये — Ko-2 om line 12]

96 Before 96, D1 ins सजय उवाच —^a) K1 २
 रथस्त्वरान्वा, T2 ततः स्वकाश्च —^b) B1 ४ पार्थः पदा
 *त्य, B2 Da2 D3 'र्थः पदाहुत्य, B3 'र्थः पदौ धृत्य,

Dn1 Dn D3 'र्थः पदा हुत्य, D4 'र्थः परिहुत्य; M 'र्थो
 प्यनुदुत्य —^a) K5 D2 ३ पीनोत्तलंबवाहु (D3 'लंबि
 बाहुर्), T1 G4 'त्तममूलबाहु —^d) Ko 1 D1 ३
 'पीनबाहु, K5 'दीर्घबाहु

97 ^a) K4 B2-4 D (except D1 २ ६) निगृह्यमाणस्तु,
 B1 विगाह्यमाणस्तु S1 K D2 ६ G1-3 M2 ६ तमा (for
 तदा) —^b) Ko-2 सरोपात्, G2 सरोप (as in
 text) K4 B2 Da Dn D4 (before corr) ६ G2 वा
 (K4 B2 Da2 Dn2 चा)स योगी, K5 ना***; B3
 वासुदेव, G2 v नाम योगी (as in text) —^c) K5
 *दाय वेगात् Ko-2 ६ Da T2 M3 ६ विष्णु, Dn2
 D4 7 8 T1 G M1 जिष्णुं (for विष्णुर्) —^d) Ko-2
 Dn2 D4 7 8 G1-3 M1 २ ६ विष्णुर्, Da2 T2 M3
 जिष्णुर् (for जिष्णु) K5 D2 ६ महावायुम् (for महा
 वात) D3 इहैक D2 -पत्र (for वृक्षम्)

98 ^a) S1 पार्थोऽथ, T2 M2 पार्थस्य (for पार्थस्तु)
 —^b) K5 Dn2 D4 (before corr) भीष्मातक —^c)
 K4 किरीटमाली, B1 २ ४ Da Dn D4 ६ 7 8 शनैर्महात्मा,
 D1 ३ S हरिं किरीटी —^d) K5 पदाथ, B Dn D4 7 8
 S (except T2 M2) पदे च (for पदेऽथ)

99 ^a) S तु (for च) M1 प्रसमीक्ष्य (for प्रणि-
 पत्य) —^b) K5 ग्रीतोर्जुन T G M2 'चित्रमौलि-
 —^c) D5 प्रतिसजहार (for 'हरेति) —^d) K5 D2 ६
 गतिर्भवान्पाण्डवानां यतो हि (D2 'तोसि)

100 ^a) K5 तदास्यते Dn2 D4 (m as in text)
 हास्यसे, G2 यास्यते, M हास्येह (M2 'व) Ko-2
 कृष्ण, Gv कर्म (as in text) Ko-2 यथा प्रतिज्ञा,

पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
 अन्तं करिष्यामि यथा कुरूणां
 तयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥ १००
 ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्मै
 जनार्दनः प्रीतमना निगम्य ।
 स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य
 रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०१
 स तानभीष्टपुनराददानः
 प्रगृह्य शङ्खं द्विपतां निहन्ता ।
 विनादयामास ततो दिशश्च
 स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०२
 व्याविद्वनिष्काङ्गदकुण्डलं तं

रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रम् ।
 विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं
 विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०३
 मृदङ्गमेरीपटहप्रणादा
 नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
 ससिंहनादाश्च बभूवुरग्राः
 सर्वेध्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ १०४
 गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो
 जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ।
 जग्मुश्च वाणा विमलाः प्रसन्नाः
 सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०५
 तं कौरवाणामधिपो बलेन

C. 6 2620
B. 6 29 109
K. 6 59 110

K₄ G₂ ययाप्रतिज्ञां, C_v ययाप्रतिज्ञ (as in text) —^b) Ś₁ K₀₋₂ च मे, D₂ मम (for शपे) K₅ पुत्रो शपे केशव पादवाना —^c) Ś₁ K₁ B₃ D (except D₂ & 6) गमि (for करि) —^d) K₂ मघमुक्ते, D₂ संवयुक्तं (for संप्रयुक्त) K₀₋₂ तयाहमिन्द्रप्रतिमेन युक्त, B₂ 'हमिन्द्रावरज प्रयुक्त'

101 ^a) K₀ प्रतिज्ञा K₄ B D (except D₂) T₁ G M च तस्य, T₂ तदन्य (for च तस्मै) —^c) K₂ B₁₋₂ & D₄ D_{n1} D₁ & 7 T₂ प्रिय, D₂ प्रिय (for प्रिये) D₂ कौरवसत्तमाना —^d) K₂ सुचक्र, B T₁ G₂ सचक्र, D_{n2} प्रचक्र — After 101, T₁ G ins

205* ततः प्रतिज्ञा समवाप्य भीष्म
 कृताञ्जलिं स्तुत्यमथाकरोर्द्वै ।
 त्रैविक्रमे यन्य वपुर्भावे
 तथैव दृष्ट्वा तु ममुज्ज्वलन्तम् ।

102 ^a) Ś₁ K₁ & D₂ C_v अभीष्टान्, K₅ 'भीष्टान्', Cc d 'पून्' (as in text) Ś₁ आग्रधान T₁ G₂ पुनस्वरन्तं वरदो जिवासु, T₂ G₁₋₂ M₂ पुनस्वरन्तं वरदो जि (G₂ 'रन्नेव रिपोजि') वासन्, M₁ & 3 पुनस्वरन्तं व- (M₂ 'म्वरावान्' रदो जिवासन् —^c) K₂ & B D (except D₁ & 6) विनादयामास, K₅ त पूरयामास K₄ B D₄ D_n D₂ & 7 T G M₁ दिशो नभश्च, D₁ M₁₋₂ & नभो दिशश्च —^d) Ś₁ शौरि, D₂ & शौरि

103 ^a) K₂ D₂ & आविद्ध, D₂ व्यादिश्य Ś₁

K₀₋₂ 'कुडलात —^b) Ś₁ K₀ 1 रजोप, K₅ रज प्र (for रजोवि) K₂ & B₂ D_{n2} D₁₋₂ & (by corr) c & T G M₂ पद्मनेत्र, B₁ & 4 D₄ D_{n1} D₁ & 7 पद्मनेत्र, M₁₋₂ & नेत्रपद्म (for पद्मनेत्रम्) —^c) T₁ G₂ विचित्रदंष्ट्र, C_v विशुद्ध (as in text) K₀₋₂ 'चक्र (for 'शङ्ख)

104 ^a) Ś₁ K₀₋₂ 'मेरीपुरुजप्रणादा, K₂-s D₁₋₂ & S 'मेरीप (K₅ 'प्र)णवप्रणादा —^b) Some MSS 'निम्बनाश्च — S (except M₄) repeats 104^{ab} after 114^{ab} —^c) K₀ बभूव रुद्रा, K₂ 'व रौद्रा, T G M₁₋₂ (all both times) & s (both times) 'बुर्ग्या (for 'बुरग्रा) —^d) D₄ तर्वे ह, D₂ सर्वेप्य S (G₂ M₂ both times) कुरुत्तमानां, T G₁ & 4 M₁₋₂ (all second time) तथा कुरूणा (for तत कुरूणाम्)

105 ^a) A few MSS गाजीव' K₄ 'धन्वा (for 'घोष) —^b) T₁ G₂ तसार (for जगाम) K₂ D₄ पार्थश्च, K₄ पार्थोस्य S दिशो नभश्च (for नभो दिशश्च) —^c) D₁ प्रमुक्ता (for प्रसन्ना) —^d) D₂ 'चापयुक्ता, T₂ 'चापमुख्यान्, M 'बाहु-मुक्ता

106 ^a) D₂ S (except T₂ G₁ & 4) स, D₂ तत् (for तं) G₁ & अभितो (for अधियो) D₂ & S जवेन (for बलेन) —^b) T₂ पार्थ (for सार्धम्) —^c) D_{n2}

भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
 अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः
 कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ १०६
 अथार्जुनाय प्रजहार भल्ला-
 न्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुह्लान् ।
 दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं
 शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिम् ॥ १०७
 स सप्तभिः सप्त शरप्रवेका-
 न्संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।
 शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं
 क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ १०८
 ततः शुभामापततीं स शक्तिं
 विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्ताम् ।

गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां
 द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ १०९
 ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य
 चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
 माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं
 प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११०
 तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा
 सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
 शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णै-
 र्निवारयामास किरीटमाली ॥ १११
 शिलीमुखः पार्थधनुःप्रमुक्ता
 रथान्ध्वजाग्राणि धनूपि बाहून् ।
 निकृत्य देहान्विविशुः परेषां

D₁ १ ४ प्रत्युद्ययाव्, D₂ अभ्युद्यतो K₄ B Da Dn₁
 D₁ ४ उत्तमबाण (B₂ 'शस्त्र' पाणि, D₂ [s] युद्यत बाण
 पाणि, D₃ उद्यतचापपाणि —^d) K₀ कक्षं, M₂
 कक्षान् — After 106, K₀-2 ins an addl colophon

107 Before 107, Ś₁ K₀-2 ins संजय —^a)
 B₂ Da Dn₁ D₅ Ca प्रजिघाय (for प्रजहार) G₂ ४
 फलान् (for भल्लान्) —^b) K₅ शुद्ध- (for सप्त)
 —^c) K₃ D₃ ४ उग्रवीर्यं, S उग्र (T₂ आयु) धन्वा.

108 ^a) K₃ D₂ ४ शरप्रवेका (D₂ 'ज्या' न्, K₄
 Dn₂ D₃ T₂ 'प्रवेगान्, K₅ 'प्रयहान्, D₁ च तत्र
 भल्ला; M₂ शराश्च वेगान्, Ca ० शरप्रवेकान् (as
 in text) G₃ स सप्त सप्ताश्च शरप्रवेगान् —^b)
 Ś₁ K₀-2 विदार्य, K₃ ४ D₂ ४ निवार्य (for संवार्य)
 Ś₁ वरिष्ठान्; B D₁ ४ ४ १ प्रमुक्तान्, Da Dn D₅ ४
 प्रमुक्तान्, T₁ प्रहृष्टान्, T₂ [s] वसृष्टान्, G₁ ४ ४ M
 प्रसृष्टान्, G₂ पृषत्कान् (for विसृष्टान्) —^c) K₀
 शरणं, K₁ २ शतेन, D₃ ४ शितेन D₂ 'माशु विध्वा
 (for 'बाहुमुक्त) —^d) Ś₁ K₁ २ D₃ शरेण (for
 क्षुरेण) D₃ ४ ४ तं तोमरम्

109 ^a) K₀ शुभाम्रापततीं, Da D₅ T₂ M₂ 'माप
 तितो; G₁ ४ 'मापततीं K₀ ४ B Da D₂ ४-४ ४ च
 (for स) —^b) D₃ विष्वक्प्रभां K₁ D₃ मुक्तम्

—^c) K₀-2 'हस्तं, S 'वेग' (for 'बाहु') —^d) S
 (except T₁ G₁) क्षुराभ्या (for शरा') K₄ D₃ G₃
 विचकर्त; T₁ G₂ ४ स चकर्त

110 ^a) Ś₁ K₅ Dn₂ D₄ ४ ४ ४ (marg sec m) T
 G₂ ४ महेंद्रमस्त्र; D₃ महेंद्रवज्र K₃ ४ विविध, D₂ सु-
 विधं, T₂ विदधत् (for विधिवत्) K₀ सुघोर, T₃
 प्रयुक्त (for सुघोर) —^d) K₅ 'रिक्षं, B 'रीक्षे

111 ^a) D₃ ततोत्तमास्त्रेण; T₁ G₄ M₂ ततोत्तमा,
 T₂ ततोत्तमं, G₁ ४ तथोत्तमां, G₂ तथोक्तशां, M₁ ४-४
 ततोत्तमां M₁ ४ ४ तदा (for ततो) —^b) Ś₁ K₁ ४
 D₅ सर्वान्य —^c) Da₁ D₅ 'भिवर्णो, D₁ 'कैवर्णैर्;
 T₂ 'भिवर्णैर् —^d) Da₁ निर्वार — After 111,
 S ins

206* भीष्मं शरैः संपरिवार्य संख्ये
 चिच्छेद भूरिश्रवसश्च चापम् ।
 शल्यं च विद्धा नवभिः पृषत्कै
 र्दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ।

112 ^a) D₃ ४ शलीं K₁ D₃ 'नुर्विसुक्ता; K₅ 'नुप्र-
 युक्ता, B Da Dn₁ D₄ ४ ४ 'नुर्विसृष्टा (for 'नुप्रमुक्ता)
 —^b) B Da Da₁ D₅ रथान्ध्वजाग्राणि; S रथान्ध्वजा-
 न्वाण G₃ बाणान् (for बाहून्) —^c) D₃ निकृत्य,
 T₁ G₄ निकृत, M₂ विकृत्य D₃ ४ (both marg as in

नरेन्द्रनागेन्द्रतुरंगमाणाम् ॥ ११२
ततो दिशश्चानुदिशश्च पार्थः
शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां
किरीटमाली व्यथयांचकार ॥ ११३
तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते
शङ्खखना दुन्दुभिनिखनाश्च ।
अन्तर्हिता गाण्डिवनिखनेन
बभूवुरुग्राश्च रणप्रणादाः ॥ ११४
गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा
विराटराजप्रमुखा नृवीराः ।
पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीर-

स्तं देशमाजगमुरदीनसत्त्वाः ॥ ११५
सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि
यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः संनतिमेव जग्मु-
र्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ ११६
तस्मिन्सुघोरे नृपसंप्रहारे
हताः प्रवीराः सरथाः ससूताः ।
गजाश्च नाराचनिपाततप्ता
महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ ११७
परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः
किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः

C 6 2632
B 6 59 121
K 6 59 123

text) देहाद्, T₂ देहे, G₁₋₃ M देह (for देहान्)
K₃ निविशु, Da₁ D₃ विमुच्य (for विविशु) —^d)
Ś₁ Ko-2 नरेन्द्रनागाश्चतुर, T₂ नरेन्द्रदेह तु तुर

113 ^a) Ś₁ D₃ M₄ सानु, K₄ च प्र, B Da Dn
D₁ 4 6-8 सोनु (for चानु) K₄ चाणै, K₅ सर्वा
(for पार्थ) —^b) K₄ पार्थ (for शरै) M₃ सुसारै
(for सुधारै) K₃ D₂ महसा, D₃ 8 समरे (for
निगितैर्) B₂ निवृत्य, B₄ विभिद्य, T₁ निवृत्य, G₂ 4
विवृत्य (for वितत्य) — K₅ om (hapl) 113^a-114^d

114 K₅ om 114 (cf v l 113) —^a) Da₁ Dn₁
D₂ क्षस्मिस्तथा B Da Dn D₁ 5 7 8 घोरतमास्त्रयुद्धे
(B₁ चवृद्धे, Da₁ D₂ 'श्च युद्धे), D₁ घोरतमे प्रपाते,
T G₂ 4 'तरे (T₂ 'र) प्रवृत्ते —^b) Some MSS
'निखनाश्च — After 114^{ab}, S (except M₄) repeats
104^{cd} with v l —^d) K₁ om (hapl) from
णप्रणादा up to गमुर in 115^d Ś₁ K₂ Da Dn₁ D₁ 5-8
T₂ M उग्राश्चरय (M₁-3 5 'श्च तथा) प्रणादा, Ko 3 4
B Dn₂ D₂-4 उग्राश्च रणप्रणादा

115 G₁ 8 om (hapl) 115^a-116^b K₁ om up
to गमुर in 115^d (cf v l 114) —^b) Ś₁ विराजनाम-
प्रमुखा K₃ B₁ D₂ 6 8 प्रवीरा, S (G₁ 8 om)
नरेन्द्रा (for नृवीरा) —^c) D₁ पचालं T₂ द्रुपदाश्च
वीरास् —^d) K₂ M₂ तद्देशम्

116 G₁ 8 om 116^{ab} (cf v l 115) —^a) D₃

सु, S (G₁ 8 om) च (for तु) —^b) K₅ गाजि
वज, M गाडिवज्या —^c) Co सनयम् (for सनतिम्)
S चक्रु (for जग्मुर्) — After 116^c, S ins

207* पुन पुनर्घातैराग्रा समग्रा ।

—^d) Ś₁ D₂ 8 G₁ 8 M₅ प्रतीतो, Ko-2 प्रसीतो; K₅
प्रतितो; Ca 6 प्रतीपो (as in text) K₃ D₂ [S]ति-
ससार; D₃ [S]पससार

117 ^a) D₃ तु, D₄ स (for सु) —^b) Ś₁
Ko-2 D₂ हत (for हता) T₁ G₄ प्रमग्रा (for
प्रवीरा) Ko-2 सहया ससूता, K₃ B Da₂ Dn
D₁ 4 6-8 G₁ सरथाश्चसूता (D₁ 'श्चशूरा), Da₁ D₂ 8 8
सरथाश्च सूता (D₃ शूरा), T₂ ससूता ससूता —^c)
T G हयाश्च नागाश्च निधा (T₂ 'ता; G₂ 8 'वा) तत्सा,
M हयाश्च नागा शरपाततप्ता —^d) B Da Dn D₃ 7
'कक्षा; D₄ 'दृढा (for 'कक्ष्या) Ś₁ Ko-2 वाताय
माना ध्वजवैजयत्य, K₃ D₁-3 6 Cd महापताकोच्छ्रय
(D₁ 'कोच्छ्रित) वैजयत्य; K₅ महापताकोयतवैजयत (810)

118 ^a) Ko-2 5 D₂ 6 परेत (K₅ रे न) सत्त्वा, D₃
परीतशस्त्रा, Co 'सत्त्वा (as in text) —^b) B D
(except D₁-3 6) तत्र विभिन्नकाया, T₁ G₄ भिन्नतनु-
त्रगाग्रा —^c) B₁ 2 D₃ 8 S दृढ हता, D₁ इच्छा
हता K₃ पंचभिर्, D₃ पत्तिभिर् (for पत्रिभिर्) —^d)
K₁ निशितै, K₄ B₁ D₃ S विमलै (for निशितै)
K₁ शताग्रै

पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ ११८
 निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला
 ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु ।
 पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये
 हयाश्च नागाश्च धनंजयेन ॥ ११९
 बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा
 विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्न्याम् ।
 ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राज-
 न्महाहवे भिन्नतनुवदेहाः ॥ १२०

ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना
 नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ।
 नदी सुघोरा नरदेहफेना
 प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२१
 वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा
 प्रसुक्षुता भैरवारावरूपा ।
 परेतनागाश्चशरीररोधा
 नरात्रमज्जाभृतमांसपङ्का ॥ १२२
 प्रभूतरक्षोगणभृतसेविता

119 Ds om 119^{ab} —^a) Ś1 निकृत्तयन्त्रो, Ks Ds
 निकृत्तयन्त्रा, Ds निकृत्तयन्त्रा, Dn3 'त्य यन्त्रा, Ds 'त्य सत्त्वा
 Co d oite निकृत्त and यन्त्र (Cd 'बाणि) Ś1 Ks 4
 Bs Ds विहि (K4 Bs 'ह) तैद्वजाला; Ko 1 s Dn2 (sup
 4s as in text) Ds 4 7 S Cv निह (Ks Ds 'हि) तैद्वजाला
 Co oites निहत and हृदजालं, Cd 'जालानि Ks D1 s
 निकृत्तयन्त्राणि ह (D1 हि) तैद्वजाला —^b) Ś1 Ko-2 s
 Da Dn D4 6-8 नृपाणां, Ds मुखाना (for महान्तो)
 Bs S 'पतीना (for 'मुखेषु) K4 सहस्रशस्त्रे ध्वजिनी
 —^c) Ś1 Ko-2 रथाश्चसत्त्वा, Ks नृपाश्च संख्ये, D1
 रथौघसत्त्वा S (mostly) सवे or सखे —^d) Ds
 रथाश्च (for हयाश्च) Ds रथो रथाश्चाश्च धनं

120 ^a) Ś1 Ko 1 बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वयु (Ko 1 'मु)
 क्ता; Ks 'हतास्तूर्णनिपेतसत्त्वा, S बाणा (G2 वला)
 हता पेतुर (M2 'तास्तूर्णम) दीनसत्त्वा — S (except
 M4) om 120^b —^b) Bs 4 Dn2 D4 7 s विस्रं (Bs
 Dn2 'स्र)स्य, M4 विसृज्य (for विष्टभ्य) Bs 2 Da
 Dn D4 5 7 s शस्त्राणि (for गात्राणि) Bs [अ]थ (for
 नि). D1 विस्रस्तगात्राश्च निपेतुरु — After 120^{ab},
 M4 repeats 119^a — Ds om 120^c-121^b —^c) Ś1
 तेनास्त्रवरेण, Ds तेनास्त्रवलेन —^d) K4 B Dn Dn
 D4 5 7 s 'काया, D1 'गात्रा (for 'देहा) S प्रकीर्ण
 विच्छिन्नशिरोरुक्ताया

121 Ds om 121^{ab} (of v l 120) —^b) Ko
 ***मखक्षतं, K1 नृदेहमखक्षतं, Ks Da Dn1 Ds
 'शस्त्राक्षतं, D1 शस्त्रैः कृतास्त्रे शकलानि राजन् —^c)
 Ks सुदेहा, Dn1 सुघोरा, Ds च घोरा Ko नरदेहहीना,
 K4 B Da Dn Ds-8 नरसेदफेना, D1 नरदेववाहिनी,
 D2 नरदेव सेत —^d) Ds रणागणे (for रणाजिरे) D1
 प्रवर्तिता तस्य रणस्य रुध्ये — For 121-122, S subst

208* ततः शरौघैर्निशितैः किरीटी
 प्रवर्तयामास नदीं सुघोराम् ।
 नृनागवाजिक्षतलोहितोदा
 नरेन्द्रमज्जास्थिकमांसफेनाम् ।

[(L 2) M1 8-8 प्रावर्त — (L 4) T2 M नरात्र
 (T2 M2 'रैद्र) मज्जोद्धतमाम्, G2 8 नरात्रमज्जास्थिक (G2
 'त)]

122 For subst in S, of v l 121 —^a) Ś1
 Ko 1 गगेव (for वेगेन) Ds सातीव (for सातीव)
 Ks वेगेन सा मांसवसाप्रवाहा — K4 B Dn2 D4 7 s
 om 122^b —^b) Ks 5 D1 8 8 प्रसुक्षुदे, D2 सु
 प्रसुता Ś1 Ko-2 चैव वरावरूपा; Ks 5 Da2 D1-8 8
 भैरवारावरूपा —^c) Ś1 K1 B1 परीतवाहा (B1 'नागा)-
 श्व, Ko 2 परेतवाहाश्चशरीरतीरा (Ko 'रोधा), Ks
 'नागाश्चशरीररूपा; B2 Da Ds परीतनागा (Da1 Ds 'शा)-
 श्वशरीरतीरा, B4 Dn D4 7 s परेतनागाश्चशरीरतीरा,
 Cv as in text Co oites परेता Cd oites वाधा
 —^d) Ko नरात्रसज्जैर्वृतमांसं, K1 नरत्तमज्जैर्वृतमांसं
 (sic), K2 नाराचमज्जापृतं, K3 D2 8 नरात्रमज्जोद्धत
 मांस (D2 'रक्त) पका, K4 B Da Dn D4 5 7 s नरैद्र-
 मज्जोच्छिद्र (Dn2 'ज्जोद्ध, D1 'ज्जोद्ध; Ds 'ज्जाद्ध) तमांसं,
 Ks Ds नरास्थिमज्जोद्धतमांसं, D1 नरैद्रछत्रोद्धतवहसशोणा,
 Ś1 as in text Co oites उद्धत (of Ks D2 8)

123 ^a) S 'णभूत (M2 'फेन) जुष्टा — M2 om
 123^b-124^d —^b) Dn2 Ds 'कपालाकुश'. A few
 MSS 'शाङ्गला —^c) Ś1 Gs M1 8-8 शरीरसंघाटसहस्र-
 वाहिनी (Ś1 'नी), K4 'सपातसहस्रवाहिनी, B2 4 Da
 Dn D4 5 7 s 'सवातसहस्र (Da1 Ds 'शरीर) मालिनी;

शिरःकपालाकुलकेशगाढला ।
 शरीरसंघातसहस्रवाहिनी
 विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला ॥ १२३
 नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा
 विनाशपातालवती भयावहा ।
 तां कङ्कमालावृत्तगृध्रकक्षैः
 क्रव्यादसंघैश्च तरक्षुभिश्च ॥ १२४
 उपेतकूलां ददृशुः समन्ता-
 त्कूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ।

प्रवर्तितामर्जुनवाणसंघै-
 मेंदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् ॥ १२५
 ते चेदिपाञ्चालकरूपमत्स्याः
 पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
 वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां
 सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान् ।
 विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ
 गाण्डीवघन्त्रा च जनार्दनश्च ॥ १२६
 ततो रविं संहतरश्मिजालं

C 6 2642
B 6 59 131
K 6 59 122

T₁ G₂ 4 'सवद्वमहस्रवाहिनी' —^d) K₀ विशीर्णवाता
 कवचो', B₂ 4 D (except D₂ 2 6) S (M₂ om.)
 विकीर्णनानाक (M₂ 'र')वचोर्मिमकुला (S 'ला')

124 M₂ om. 124 (cf v 1 123) —^a) Ś₁ K₅
 D₂ 'स्त्रि(D₂ 'त्रि')शरीरशर्करा, K₀-2 नराश्वनागाश्व-
 शरीर(K₂ 'निकृत्त')शर्करा, K₅ D₂ नराश्व नागाश्वशरीर
 सङ्कुला (K₅ 'कक्षैः'); D₁ नराश्वनागाश्व निकृत्तशर्करा,
 D₂ निकृत्तनागाश्वनराश्विशर्करा, D₅ नराश्व नागास्थिनिकृत्त',
 S (M₂ om.) 'श्वनागा (M₂ 5 'ना')स्थिनिकृत्तशर्करा Cc
 cites शर्करा, Cd शर्करा — K₄ B D₁ D₂ D₃ 1 8
 om. 124^b —^b) D₁ निपातपातालवती, S (M₂
 om.) विनाश (T₂ 'राज')पातालवती Cc cites विनाश
 Cc d cite पाताल T G भयावहा; M (M₂ om.)
 'नकां G₂ विनाशपालालवती भयावहा — D₅ om
 124^{cd} —^c) K₀ 1 त कंकमालावृत्तगृध्र', K₂ B₁ 2 4
 Da Dn D₄ 1 8 गोमायुशालावृत्तकंकगृध्र' (K₂ B₁ 4
 'गृध्रकक्षैः, B₂ Da D₁ 'गृध्रकक्षैः), K₅ 5 D₂ 6 तां
 काकशालावृत्तगृध्रक (D₂ 'प')कै, K₄ ता कंकशालावृत्त-
 कंकगृध्रै; B₃ ता कंकशालावृत्तगृध्रकक्षै, D₁ पीनाश्व
 शालावृत्तगृध्रकक्षै, D₂ श्वाकगालावृत्तगृध्रकक्षै, T श्व-
 कंकमालावृत्त (T₁ 'त')गृध्रकक्षै, G₁-3 श्वाकमालाकुल
 (G₂ 'वृत्त')गृध्रकक्षै, G₄ श्वकमालावृत्तगृध्रकक्षै, M₁ 8-5
 श्वकमालाकुल (M₁ 'वृत्त')गृध्रकक्षै, Ś₁ as in text
 Cc d cite शालावृत्त[.] —^d) K₀ क्रव्यादसंघैश्च
 K₁ 2 तरक्ष', K₅ D₅ तिरक्षु' (for तरक्षु') S (M₂
 om.) तरक्षुभिर्भूतगर्णेश्च जुष्टा

125 S transp 125^a and 125^b —^a) T G₂-4
 न्यपेत', G₁ M₂ अपेत' All MSS except Ś₁ K₀-2
 मनुष्या' (for समन्तात्) — D₅ om 125^b —^b)
 Ś₁ K₀-2 'गिप्रकाशा, D₁ 'णीव साक्षात् —^c) K₅

प्रवर्तिताम् — After 125, N ins

209* हतप्रवीरा च तथैव दृष्ट्वा
 सेनां कुरुणामथ फल्गुनेन ।

[(L 2) Only Ś₁ K₁ फल्गु', K₀ 2 फाल्गुनेन,
 the rest फाल्गुनेन]

126 ^a) K₁ D₂ 7 चेदिपञ्चाल, D₁ चेदिपाञ्चालक
 सोमकाश्च, S चेदि(T₂ चापि)पाञ्चाल (M₂ 'त्य')करुश-
 (T₂ 'प')मत्स्या (G₂ 'मात्स्या) —^b) Ś₁ K₀-2 5
 D₂ 6 सहसा, M₁ प्रतरा' (for सहिता') K₅ प्रणेषु;
 S प्रवेक्ष (G₂ 'चेर, G₃ 'तेषु') — After 126^{ab},
 N (except D₂) ins

210* जयप्रगल्भा पुरुषप्रवीरा
 सतापयन्त कुरुयोधवीरान् ।

[(L 1) Ś₁ जयप्रवृद्धा', K₀ जये प्रवृ (m 'वृ')द्धा', K₁
 जयप्रवृद्धा, K₂ जये प्रवृद्धा — (L 2) Ś₁ सताप', K₄
 B Da Dn D₁ 3-8 सत्राम' (for सताप') Ś₁ कुरुवृद्ध-
 वीरान्, K₁ B₁ 2 4 Dn D₂ D₃ 4 7 8 कुरुवीरयोधान्, D₁
 कुरुयोधमुख्यान्, D₅ कुरुयोधयोधान्]

— K₄ B D₂ Dn D₄ 5 7 8 cont S ins after
 126^{ab}

211* हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा
 किरीटिना क्षत्रुभयावहेन ।

—^a) K₅ वित्रश्च सेना (sic), D₁ वित्रस्य सेनां, T₁ G₄
 वित्रस्यमाना, T₂ G₁-3 M₂ वित्रास्यमाना, M₁ 8-5 वित्रा
 स्यमाणा (M₁ 4 'ना'न् T G ध्वजिनी परेपा —^d) Ś₁
 K₀ 2 सिंहा S यथा मृगै (T₁ G₁ मर्हें)द्रेण हि मार्ग-
 संघान् (T₂ 'घा') — After 126^{cd}, S ins

212* हतवृत्ता तथ पुत्रस्य सेनां
 दृष्ट्वा तदा भारतवृणिसिंहौ ।

दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ।
 तदैन्द्रमस्त्रं विततं सुघोर-
 मसह्यमुद्रीक्ष्य युगान्तकल्पम् ॥ १२७
 अथापयानं कुरवः समीष्माः
 सद्रोणदुर्योधनबाह्विकाश्च ।
 चक्रुर्निशां संधिगतां समीक्ष्य
 विभावसोर्लोहितराजियुक्ताम् ॥ १२८
 अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके
 विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ।
 ययौ नरेन्द्रैः सह सोदरैश्च
 समाप्तकर्मां गिरिं निशायाम् ।
 ततः प्रजङ्घे तुमुलः कुरूणां

निशामुखे घोरतरः प्रणादः ॥ १२९
 रणे स्थानामथुतं निहत्य
 हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
 प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
 निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ।
 महत्कृतं कर्म धनंजयेन
 कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ॥ १३०
 श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
 तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
 द्रोणः कृपः सैन्धवबाह्विकौ च
 भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ।
 स्वबाहुवीर्येण जिताः समीष्माः

— °) Ś1 विरेजतुस् S तावति (M1 s s °नथ, M4 °नथ) हृष्यमाणं — °) Ks Ds गजजीव°

127 °) Ko सहतिरदिमं, K1 सहतिरदिमं, K2 संवृतिरदिमं, K4 B D (except D1-3) संवृतिरदिमं, T2 संवृतिरदिममालिन, G1 सहतिरदिममालि — °) T1 G1 परे; G1 s रवि, G2 परे (for भृश) Ś1 शस्त्र परिकृतागा, Ko 2 परिक्षतागा (Ko °ग), Ks Ms परिक्षितागा, Da1 Ds s परीक्षतागा — °) K2 तदैन्द्रमस्त्र, S तमैन्द्रम (G2 °श) ख K4 B D (except D1 2 s) च (for सु) — °) T2 अवश्यम्, Ms s असह्यम्

128 °) Ś1 अथोपयान, K1 यथापयान, Ks अप्याव यान, B2 s तथापयानं, D2 अथापयाना, S अथापहार — °) K1 बाह्विका च — °) Dn1 (marg) जग्मुर् (for चक्रुर्) M4 निशा B2 Da1 सधिमर्ती; T2 सर्वगतां; G2 सिंधुगता, M1-3 s सध्यगता, M4 सधि गत; Co °गता (as in text) Ca d oite संधि D2 G2 Ms s निरीक्ष्य — °) K1 s B Da Dn D1 4-s विभावमोर्लो (D1 °सु लो) द्विरागयुक्ता, S विभावसु लोहितराजि (T1 G2 s Ms °रदिम) युक्त — After 128, Da Dn1 Ds ins

213* राजा चारुकिदिगन्तराल

सशोणमयर्थरथाङ्गनाम् ।

दृढ प्रभिष्टादिव शोणितौघे

विस्फिण्डन् राक्षसं धियोगात् ।

129 °) B2 D2 अपात्य — °) Da Dn D4 s s G1-3 M1 विमृद्य, Ds निर्जित्य; T1 G4 विमृज्य, M2-5 विमृश्य (for विजित्य) Ks धनजयश्च — °) Dn2 D2 s s T1 G2 s नरेन्द्र — °) D1 प्रमुखे (for शिबिर) — After 129^{ad}, D1 ins

214* दुर्योधनं प्रच्यथितान्तरात्मा

ययौ तदा प्रेक्ष्य तदाजिमध्ये ।

— °) Ks s D2 s s तुमुल, G तुमुल — °) K2 s B D (except D2 s 7) T2 G1 s M4 घोरतम°

130 °) D4 s s गजा हता (by transp) Ks Ds °शता नरेण S हत्वा गजानां च श (M1-3 s °नामयु) तानि सप्त — Ds om 130^{ad} — °) Ś1 Ko-2 तत्र (for सर्वे) — °) K4 विशातिता (for निपा) — °) Ks धर्म (for कर्म)

131 D2 om 131^{ad} — °) D (except D1 s s, D2 om) राजस् (for राजा) — °) S तथा च (for तथैव) Ś1 दुर्मर्षणं, Ks s दुर्मर्षणं — °) M4 द्रोणि (for द्रोण) — °) Ds भूरि Ś1 D2 s T1 G4 शल्यशल्यौ — After 131^{ad}, N ins

215* अन्ये च योधा शतश समेता

क्षुब्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ।

[(L 2) Ś1 D2 रणाजिमध्ये, Ko नराजिमध्ये, Ks s s D2 वराजिमध्ये, Ds च राजिमध्ये]

किरीटिना लोकमहारथेन ॥ १३१
इति युवन्तः शिविराणि जग्मुः
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तै-

विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।
किरीटिविभ्रासितसर्वयोधा
चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरुणाम् ॥ १३२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

संजय उवाच ।
व्युष्टां निशां भारत भारताना-
मनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।
ययौ सपत्नान्प्रति जातकोपो

वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १
तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
जयद्रथश्चातिबलो बलौघै-

C 6 2552
B 6 60 2
K 6 60 2

— After 131', Da: Ds : ins

216* बहो प्रयात्येप गजेन्द्रवृन्दं
सबोद्धितं पाण्डवबाणभिस्त ।
दुर्योधनश्चन्द्रसमानशोभिना
तिर्यग्दृतेनातपत्रेण मन्द ।

132 °) D1 इवत, M1-3 युवाणा — °) M1
गुणा, M2 इत्वा (for गणा) — °) D2 'नैस्तु
— °) K2 'मानाश्च, Da Dn1 D1 . M3 'माणश्च B3
D1 : तया प्रवीर्यै, T1 G सुसंप्रदीप्तै — °) D1 किरीटि
विभ्राजित', D2 'टिना त्रासित' Ś1 K2 D2 'योधाश्च
— °) T G4 M4 जग्मुर्, G1 : जग्मे, G2 जहे (for
चक्रे) K4 रयानां; D1 प्रवेश (for कुरुणाम्)

— After 132, D1 ins

217* ममेन दर्पेण महारथद्विपा ।
विध्वन्तवक्राश्च महारथद्विपा ।

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
name, Ś1 Ko-3 : D2 : mention only तृतीय (K4
'यो') युद्धदिवस, K4 तृतीयोद्धि and तृतीययुद्धदिवस, B2
D5 M2-3 तृतीयाह्निक, B3 तृतीयदिवससप्रामादिक, Da
Dn1 D2 M2 तृतीयमह, Dn2 तृतीयदिवसयुद्ध, D1
तृतीयदिवस, D1 : तृतीयदिनयुद्ध, D1 has the figure
3 (for तृतीय), T G तृ (T2 G2 द्वि) तीयापहार, M1
तृतीयाह Ko 4 B3 D3 : S cont समाप्त — Adhy

name K4 कुरुपराजय, T2 क्रोधोद्यम, G1 : चक्रो
द्धार (G1 'र'), G2 चक्रोद्धारण, M1 : 4 चक्रोद्यम
(M4 'द्यमन') — Adhy no (figures, words or
both) K5 T2 M3 : 56, Da2 (sec m) 17,
Dn2 M2 57, D1 58, T1 G 54, M1 : 55
(as in text) — Śloka no Dn1 141, Dn2 136,
Ds 45 (= 145)

56

☞ D2 om this adhy

1 °) Ko-2 Da M2 : व्युष्टा निशा, Ca c व्युष्टा निशा
(as in text) B M भारतीनाम् Cd as in text
— °) G1 प्रथमो, G2 प्रमुखो, Cc प्रमुखे (as in
text) — °) K1 M2 : सपत्न, K4 स शत्रून्, B2
सप्तान् K4 'रोष' (for 'कोपो') — °) Ś1 Ko-2 : 4
D1 : प्रीत, B2 : 4 Dn2 D1 : तत, B3 हृष्ट' (for
वृत') Ko-2 सम द्रोण (for समग्रेण)

2 °) Ś1 ते (for तं) B3 बाह्लिकाश्च — °) Ś1
K1 : दुर्मर्षण, D3 'चित्रसेना' — °) K5 चापि (for
चाति) — °) Ś1 Ko 1 वृताश्च (for नृपाश्च) Ko
[5] न्वययु, K2 न ययु, K3 : 4 B Da Dn D1-3 Cc
प्र (B2 च) ययु, D3 T1 G4 M3 : [5] पि ययु; G1-2
M1 : 4 [5] भिययु T G समस्त

नृपास्तथान्येऽनुययुः समन्तात् ॥ २

स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च

तेजस्त्रिभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।

रराज राजोत्तम राजमुख्यै-

वृत्तः स देवैरिव चञ्चपाणिः ॥ ३

तस्मिन्नीकप्रमुखे विपक्ता

दोधूयमानाश्च महापताकाः ।

सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा

महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४

सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा

महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।

बभौ सविद्युस्तनयितुकल्पा

जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ५

ततो रणायामिमुखी प्रयाता

प्रत्यर्जुनं शान्तनवामिगुप्ता ।

सेना महोग्रा सहसा कुरूणां

वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ६

तं व्यालनानाविधगूढसारं

गजाश्वपादातरथौघपक्षम् ।

व्यूहं महामेघसमं महात्मा

ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७

स निर्ययौ केतुमता रथेन

नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ।

वरुथिना सैन्यमुखे महात्मा

3 Ds om 3 —^a) Ks एतैर्; T₁ G₂ 4 शरैर्, T₂ सुतैर्, G₁ 8 M₁ शनैर् (for स तैर्) K₄ प्रज-
द्विश्च —^b) B₂ वीरतमैश्च, D₁ वीर्यधनैश्च —^c)
T G राजा (T₂ 'ज्ञा') तु स, M भीमस्तु स, Co
राजोत्तम (as in text), B₁ 2 4 Da Dn D₁ 7 8 S
राजमध्ये (for 'मुख्यैर्') —^d) K₄ वृत्त (for वृत्) K₈ 8 D₈ सु (D₈ स) घोरैर्, D₈ सुरौघैर् (for स
देवैर्) D₁ चक्रं (for चञ्च) B₁ 2 4 Da Dn D₄
7 8 S मध्ये (B₂ Da Dn₁ प्रमु, B₁ सल्ये) सुराणामिव
देव (D₈ [before corr] धर्म) राज

4 ^a) K₁ विशक्ता, K₅ Dn₂ विमुक्ता, Da D₈ 6
विसक्ता, Co विपक्ता (as in text) —^b) S वितक्ता
(for च महा). S₁ Ko-8 8 D₁ 8 0 विरेजुरत्यर्थमहा
विताना —^c) Ko सुरक्तपीता शृङ्गापाण्डुराभा, K₁
'पीताश्रुपाण्डुराभा, K₂ 8 'पीताशितपाण्डु', Dn₂ 'पीता
रुपाण्डु'; D₁ 'पीतासितपाण्डुराश्रु'; T₁ G₁ 2 4 M₁ 8-6
'पाण्डुराभा, T₂ 'पाण्डुरागा —^d) S₁ Ko 1 'स्कन्धगता',
B₁ 'स्कन्धगजा. S₁ Ko-8 8 D₁ 8 0 पताका (for विरेजु)

5 ^a) Ko स (for सा) Dn₁ D₈ 6 S गुप्ता (for
राज्ञा) —^b) Ko 2 वारणवाजिनीभि, K₅ वारणवाजि
संघै, D₁ वाजिनिर्वारणैश्च —^c) G₁ 8 बभूव (for
बभौ स) K₂ स्तनयत्नकल्पा, K₈ स्तनयितुकल्पैर्, S
स्तनयितुघोषा —^d) Ko-3 जगाम सा; K₅ जलाग
मैर्; Da₁ D₈ 8 (sup in as in text) जलागमे,
G₈ जवागमे K₂ 8 D₈ जातमेघा

6 ^a) Ko D₈ 'भिमुता; Co 'मुती (as in text)
—^b) D₁ शान्तनवेन गुप्ता, D₈ 'नवामिगुप्ता —^c)
K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 7 8 S ससार सेना, B₂
सेना ससार, D₁ सेना समप्रा Co cites ससार —^d)
D₁ इवापगानां — After 6, M₁ ins

218* अत पर व्यूहमचिन्त्यरूप

निवेशयामास महाधनुष्मात्र ।

7 ^a) S₁ ते तु नानाविधगूढसारं, Ko तं व्याधुनोना
विधगूढ (sic), K₁ त व्याधुनोनाधिदिगूढ (corrupt),
K₂ त व्यालनानाविधगूढ, K₈ 8 D₈ त व्याड (K₈
'ध') नानाविधगू (D₈ 'रू') ड, K₄ त व्यालनानाविधगू, B₂
तव्यापिनानाविध (sic), Da D₈ तव्यालनानाविध, D₁
त व्यालनानाविधगूढ, T₁ G तं व्यूढनानाविधगूढसारं
(G₂ 'रा'), Co as in text Co d cite व्याला-
Co cites नानाविध, गूढ and सार —^b) K₂ गजा
श्वपादात्, Dn₁ D₈ 8 गजाश्वपादातरथौघपक्षी, D₈ 'रथौ-
घपक्ष'; T₁ G M चरा (M₈-5 परा) श्वपादातरथौघयुक्त
(G₂ 'क्ता'), T₂ नानाश्वपादातरथौघरक्त Co cites गजा
and पक्ष —^c) Dn₁ D₈ T₁ G₂ व्यूढं, G₂ व्यूढं
(for व्यूह) D₁ महामेघसहो, T₁ G 'मेघ (G₂ 'वेग)-
निभं — Ko 1 om (hapl) 7^d-8^e —^d) K₂ 'राजहेतु

8 Ko 1 om 8^{ab} (of v 1 7). —^a) K₂ D₄
(also as in text) 7 8 त, Dn₂ D₁ 6 वि (for स)
—^b) Dn₂ श्वेतरथेन, D₁ श्वेतहयो नृ S काले (for
वीर) —^c) Cd वरुथिना (as in text) K₂ 8

वधे धृतः सर्वसप्तयूनाम् ॥ ८

सूपस्करं सोत्तरवधुरेपं

यत्तं यदूनामृपमेण संख्ये ।

कपिध्वजं प्रेक्ष्य विपेदुराजौ

सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९

प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन

किरीटिना लोकमहारथेन ।

तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीया-

श्वतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १०

यथा हि पूर्वैःहनि धर्मराज्ञा

व्यूहः कृतः कौरवनन्दनेन ।

तथा तथोद्देशमुपेत्य तस्थुः

पाञ्चालमुख्यैः सह चेदिमुख्याः ॥ ११

ततो महावेगसमाहतानि

भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ।

शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च

सर्वेष्वनीकेषु ससिंहनादाः ॥ १२

ततः सवाणानि महास्वनानि

C 6 2653
B 5 60 13
K 6 60 14

B Da Dn D1 4 5 7 8 T2 M वरुथिनीना प्रमुखे (T2 M1 4 5 'वरो) महात्मा, T1 G जये धृत' शत्रुवरुथिनीना —^a) Ś1 Ko 1 D1 8 वधे धृत' K2 सर्वसप्त-पूजा, T2 M शत्रुवरुथिनीना K2 4 B Da Dn D1 4 5 7 8 बलैर्धृत' सर्वसप्तसेनां — After 8, T1 G ins

219* नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्त'

शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा ।

तथा महात्मा सह केशवेन

वरुथिनीना प्रमुखे रराज ।

[(L 2) T1 G1 6 समे इवा°]

On the other hand, T2 M ins after 8

220* यथा महेन्द्रोऽसुरवाहिनीना

नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्त' ।

शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा

तथा महात्मा सह केशवेन ।

9 °) Ko-2 B3 Dn2 D1 7 8 G1 8 Co सोपस्कर, M4 म्वप', Ca सुपुष्करं, Cd सुपस्कर (as in text) Ś1 'वधरीय, Ko 1 D3 'वधुरीय, K2 'वधुरेव, K2 5 सू (K5 सो) तमवधुरीयं, B सोत्तरवधुरेश, Da Dn1 D5 सूत्तरवधुरेप, Dn2 सोत्तरवधलेख, G2 M 'वधुरेपां, Ca 'वधुरेपं, Cd सोत्तर वधुवेश, Co सोत्तरवधुरेपं (as in text) —^b) K1 यत्तु, K2 यस्तु, B Da Dn D1 Co यत्ता, G2 यत्त; M1-8 5 युक्त (for यत्त) T2 G2 M2 5 सवे (for सख्ये) —^c) Ś1 ins न before कपिध्वज S प्रेक्ष्य रथ विपेदु (G2 समेयु) Ca cites विपेदु —^d) K1 सहेव, K2 सदैव K4 M2 पुत्रै सह, M3 5 पुत्रास्तव K5 कौरवेण; M3 कौरवेयै

10 °) D2 समर्पिता, S प्रकल्पित, Ca 0 प्रकर्षता (as in text) B3 चैवमुदायुधेन, D1 गुप्तमुदायुधेन, M2 युक्तमुदायु' Co उदा' (as in text) —^b) K5 लोकमुदा' (for लोकमहा') Ca as in text —^c) T G ततस्तु राजन् (G2 8 M5 राज), T2 ततस्त्वदीया, Ca तं व्यूहराज (as in text) K1 2 तदीयाश्; T2 च राजंश्, Ca त्वदीया (as in text) —^d) K2 चक्षुश्चतुर, K5 चरश्चतुर, G2 8 चतुर्वल (for चतुश्चतुर) Ś1 D3 व्याड (for व्याल-) Ś1 Ko 1 B4 (m as in text) Da1 Dn D1 4 5 7 8 Ca 'स्रकणं, M2 'स्रकीर्णा, Co 'स्रकीर्णम् (as in text)

11 °) Ś1 M य (M2 त) या च, K2 यथा तु, B1 यथा ह, D1 तथा हि, D1 T G त (D1 T2 य) यैव K1 om हि K2 पूर्वोदनि, Dn2 D1 8 पूर्वोदनि —^b) T G M2 4 व्यूह कृत B D (except D2, D2 om) S कौरवसत्तमेन —^c) Ko तथा देशम् (for तथोद्देशम्) —^d) Ko-2 4 D3 'ल (Ko-2 'ल्य) मुख्या, K5 पचालमुख्यै Ko-2 4 D3 चेदिमुख्यै — K4 D1 ins after 11^{ed} B Da Dn D1 4 5 7 8 S subst for 11^{ed}

221* तथा न भूतो भुवि मानुषेण

न दृष्टपूर्वो न च सञ्चतश्च ।

[(L 1) B3 Da1 Dn1 T G M4 यथा (for तथा) T1 G2-4 मानवेण — (L 2) T1 G तु (for the first च) K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 वि- (for स-) D1 न, T G2 हि, G1-3 न, M वा (for the second च)]

12 °) T1 G2 4 M5 'समागताणि —^c) Ko 2 महा (for शङ्ख-) B D4 8 'स्वनास्तूर्यरवा (D8 'र्यवरा)-श्च जग्मु', Da Dn D1 4 (by corr) 1 (m as in text) 'स्वनास्तूर्यरवाश्च जग्मु', S 'स्वनास्तूर्यरवा (G2

विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ।

क्षणेन भेरीपणवप्रणादा-

नन्तर्दधुः शङ्खमहाखनाथ ॥ १३

तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्ष-

मुद्भूतभौमद्रुतरेणुजालम् ।

महावितानावततप्रकाश-

मालोक्य वीराः सहस्राभिपेतुः ॥ १४

रथी रथेनाभिहतः सस्रतः

पपात साश्वः सरथः सकेतुः ।

गजो गजेनाभिहतः पपात

पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ १५

आवर्तमानान्यभिर्वर्तमानै-

र्वाणैः क्षतान्यद्भुतदर्शनानि ।

प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि

सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ॥ १६

सुवर्णतारागणभूषितानि

शरावराणि ग्रहितानि वीरैः ।

विदार्यमाणानि परश्वधैश्च

प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम् ॥ १७

गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाः

केचित्सस्रता रथिनः प्रपेतुः ।

गजर्षभाश्चापि रथर्षभेण

निपेतिरे वाणहताः पृथिव्याम् ॥ १८

गजौघवेगोद्भूतसादितानां

'रथैरा' प्रणेदु Co oites जङ्गु —^d) Ko-2 & Dn च (for स-).

13 ^a) Ds प्रयुक्तानि (for सवाणानि) T1 G महा त्ति तानि, M2 महाजवानि —^b) S विस्फार्य —^c) D1 नरेंद्र (for क्षणेन) Ko भेरीपणवप्रणादा, B2 T2 भेरीपटङ्ग —^d) S1 Ko-2 स्रतर्दधु, T2 आवधमहः (for अन्तर्दधु) Da 'स्वनश्च, Dn1 D3 7 8 T1 G2 4 'स्वनांश्च; D8 'स्वन च; G8 'स्वराश्च

14 ^a) Ko-2 तच्छङ्खशब्दावृतम्, T1 G4 ततश्च शब्दावृतम्, T2 M1 8-5 तं शङ्खशब्दावृतम्, G1-8 M2 तच्छङ्खशब्दावृतम् —^b) S1 D8 उद्भूतभौमाद्रुतरेणुजाल, K8 उद्भूतभौमद्रुत; Da Dn Ds 7 8 उद्भूतभौमद्रुत, D1 उद्भूतभौमोत्थित, D8 उद्भूतभौम हत —^c) K1 महावृत्तानावततप्रकाशम्, K5 महावितानावितत, Dn महावितानाव तत प्र, S महानुभावा (G1.8 'व)श्च तत प्र, Ca महावितानावततप्रकोष्ठ, Co as in text —^d) K4 5 B D (except D1 5 8, D2 om) T1 G M2 सहसा निपेतु

15 ^a) K2 रथौ Dn1 'भिहित' Ko 1 om (hapl) from सस्रत up to मिहत in 15^c —^b) D1 पपात साश्व सह केतुना च —^d) Da1 Dn1 पादातिना G1 8 M1-8.5 पदाती

16 ^a) D4 M2 5 'मानासति'; D8 'मानान्यनि'; G2 'मान्यान्यभि' —^b) S1 वाणाक्षतान्यद्भुत; K8 Dn2

D4 8-8 घोराकृती (D4 'ता)न्यद्भुत, K4 5 B D1 घोरी (B2 घनी)कृतान्यद्भुत, Da Dn1 Ds Ca 6 घोणीकृता न्यद्भुत, D8 शरैः क्षितान्यद्भुत; S घोराण्यनीकानि सु —^c) Ko महाहतानि, K5 D8 T2 समाहितानि —^d) D1 वृन्दानि सर्वाणि, Co सदश्ववृन्दानि (as in text) K4 सहस्रवृन्दै G2 सदश्ववृन्दैश्च समाकुलानि

17 ^a) D1 सुवर्णतारागणसवृतानि; T2 सवर्णतारागणभूषितानि —^b) Ko-4 B1 8 4 Da Dn Ds-8 S सूर्यप्रभाभा (K8 D8 'काशा, Da1 Dn Ds 7 8 'भावा; M4 'भाता, M8 5 'भासा)नि शरावराणि, K5 B2 M1 (inf lin) सूर्यप्रभाभानि शरासनानि (K5 सचासराणि), D1 सूर्यावभासानि सरोवराणि —^c) D5 विस्फार्य Some MSS परश्वधैश्च

18 ^a) S1 D8 'वाणावरहस्तरुग्णा', K2 'वाणेरवहस्त'; B8 'वाणैर्वरहस्तरुग्णा, D1 'वाणै पररुग्णहस्ता, S (G1 damaged) 'वाणापर (T2 'हत)गात्ररुग्णा Co oites विषाणौ and हस्त, —^b) B2 केचित्सस्रता, B8 'तसम ताद् K4 निपेतु (for प्रपेतु) T2 केचित्सस्रता अधिक प्रपेतु —^c) S1 Ko-8 5 रथर्षभा (K2 'भ)श्चापि, Da1 गजर्षभाश्चापि, D1 'र्षभाश्चैव, T1 G 'र्षभा (G2 'भ)श्चात्र G2 4 गजर्षभेण (for रथ) —^d) K8 5 D8 निपातिता, K4 निपेदिरे; B Da Dn D4 5 7 8 S प्रपेदि (M5 'ति)रे T1 G4 'दत' (for बाण) D1 निपेतुरेवानिहता पृथिव्या

19 ^a) S1 Ko-2 'द्धतमायकानां; K8.5 D8 6 'द्ध

श्रुत्वा निपेदुर्वसुधा मनुष्याः ।

आर्तस्वरं सादिपदातिथूनां

विपाणगात्रावरताडितानाम् ॥ १९

संभ्रान्तनागाश्वरथे प्रसूते

महाभये सादिपदातिथूनाम् ।

महारथैः संपरिवार्यमाणं

ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ २०

तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः

सदश्ववेगोद्धतवीर्ययातः ।

महास्त्रबाणाशनिदीप्तिमार्गं

किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत् ॥ २१

तथैव शक्रप्रतिमानकल्प-

मिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिससुः ।

कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च

दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥ २२

ततो रथानीकमुखादुपेत्य

सर्वास्त्रवित्काश्चनचित्रवर्मा ।

जवेन शूरोऽभिससार सर्वा-

स्तथार्जुनस्यात्र सुतोऽभिमन्युः ॥ २३

तेषां महास्त्राणि महारथाना-

मसक्तकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः ।

वभौ महामन्त्रहुताचिमाली

C 6 4674
B 6 60 25
K 5 60 26

(Ks 'इ') तसादिनाद (Ks Ds 'दान्'), Bs D1 'द्वत सादिना वै (Bs च), T1 Gs 'द्वतसादितानां, M1 s 'द्वतसादि' Ca cites दद्वताना and सादिताना, Cc दद्वतसादिताना (as in text) —^b) S1 विनेदुर्, Ks विपेदुर् Ks-s B Da Dn Ds-s श्रुत्वा विपेदुर्वसुधा (Ds 'हु' सहसा) मनुष्या, D1 श्रुत्वा विनेदु' सहसा महारथा, S श्रुत्वा निपेदु' सहसा मनुष्या Cc आर्तस्वरं श्रुत्वे त्यन्वयः । —^c) S1 अभिस्वन, Ks Ds आर्तस्वर, Ks B1 D1 s आर्तस्वन, Bs 'रव M1 'मुक्त (for 'यूना) D1 आर्तस्वरान्सादिपदातिथूनां Ca cites सादिन — Ks om (hapl) 19^d —^d) Ko (sup in as in text) विपाणगात्रावरताडिताना, Ks T1 G1 'त्रापरि (Ks 'र') तापिताना, Ks Ds G1-s M2 'त्रापरताडितानां (Gs inf in 'सादिताना, M2 'ताडितानि) Ca c oite गात्र Ca अपर

20 K1 reads 20 twice —^a) All MSS (except S1 Ko-2, D2 om) सुहृते (for प्रसूते), and महाक्षये (for महाभये) Ds om from पदाति up to द in 21^b — Da1 om. (hapl) 20^c-21^b —^c) Ks s B Da2 Dn Ds s 'वार्यमाणो —^d) S संदश्य दूरात् (for ददर्श भीष्म) D1 सहसादिकेतु

21 ^a) D1 स (for त) Ks त पञ्चतारोयितताल-केतु, Ca as in text —^b) Ko 1 'वेगोद्ध (K1 'द्र) तवीर्ययुक्त, Ks 'वेगोद्धवतीर्ययुक्त, Ks Ds 'वेगोद्धव (Ds 'द्वत) वीर्यपात, Ks B D1 'वेगाद्धतवीर्ययान (Bs 'माण), Ks 'वेगाद्धतवीर्यवात, Da Dn1 n2 (marg) Ds s 'वेगाद्धतवीर्ययान (Ds 'मान), Dn2

D1 'वेगाद्धतवीर्यवाण, D1 'वेगोद्धतवीर्यजात, T1 'वेगाद्धतपादवेग, T2 'वेगोत्पतवीर्यवान्स, G1 s 'वेगोद्धतवेगवात, G2 s 'वेगाद्धतवेगपात (G2 'वाता), M 'वेगो (M1 'गा) द्धतवीर्ययान —^c) Ko s महास्त्रबाणाशनिदीप्यमान, K1 सहस्त्रबाणाशनिदीपिमान (sic), Ks B Da Dn Ds s 'वेगाशनिदीप्तिमत, Ks 'बाणाशनि दीर्घकाया, D1 'दीप्तिमार्गं, Ds s 'दीप्तिमत, Ds 'दीप्तिमार्गं, S 'बाणासनभीममार्गं

22 ^a) Cc शक्रप्रति (as in text) Ca cites प्रतिमानकल्प Ks Ds तथैव शक्रप्रतिमानवीर्यम्; Dn2 Ds 'प्रतिमप्रभावम्, S त कार्तवीर्यप्रतिमानकल्पम् (T2 'रूपम्) —^b) S इद्रोपम (for इन्द्रात्मज) Ks 'मुखा विससु, Ks D1 s T2 'मुखा विससु, Ks 'मुखा विससु, Bs 'मुखाभिससु, T1 G1 'मुखाभितस्थ —^c) S1 भीष्मश्च (for शल्यश्च) S कृपस्तथा शल्यविविंशती च —^d) Ks s B Da T2 सोमदत्तिश्च, Ds G1-s M सोमदत्तश्च, T1 G1 सौमदत्तश्च D1 राजा

23 ^a) T G 'मुखान् Bs G2 Cc अपेत्य S1 तथा रथानीकमुपेत्य सम्यक्, Ko-2 ततो रथानीकमुपेत्य घोर —^b) S (except G1) महास्त्रवित् G1 'चित्रधर्मा —^c) T2 शूरो हि, Gs वीरोभि Ks Da1 सर्वास —^d) Ks-s Ds तदा (K1 s 'था) र्जुनस्यापि, B Da Dn Ds-s s तानर्जुनस्यात्म (for तथार्जुनस्यात्र) D1 तानर्जुनस्य प्रभवोभिमन्यु, S तानर्जुनस्यात्मभवोभिमन्यु

24 ^a) Bs Da1 D1 सहस्त्राणि (for महास्त्राणि) Bs s D (except D1 s s, D2 om) 'वल्लानाम् (for 'रथा-

सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ॥ २४

ततः स तूर्णं रुधिरौदफेनां

कृत्वा नदीं वैशसने रिपूणाम् ।

जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो

महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ॥ २५

ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन

गाण्डीवनिर्हादमहास्त्रनेन ।

विपाठजालेन महास्त्रजालं

विनाशयामास किरीटमाली ॥ २६

तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणा-

मसत्तकर्मा कपिराजकेतुः ।

भीष्मं महात्माभिववर्ष तूर्णं

शरौघजालैर्विमलैश्च भल्लैः ॥ २७

एवंविधं कार्मुकमीमनाद-

मदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।

ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च

तद्वैरथं भीष्मघनंजयाभ्याम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नाम्) — ^b) K₁ अनतकर्मा, B₁ 2 4 D (except D₂ 6, D₂ om) असह्य, B₂ अशक्त, T₁ G₁ समुग्र, G₁ 2 स भीम, G₂ स उग्र, C₀ असक्त (as in text) Ko-2 [अ]भिनिहृत्य, T₂ विनिहृत्य M₂ कार्णि — ^c) Ko 2 बभौ महामंघ्रह (K₂ 'ह' तोर्चिमाली; D₁ बभौ महा मन्त्रशिखी च देवो, D₂ बभौ महामन्त्रहुतो महार्चि, S बभौ तदा मन्त्रहुत शिखीव (T₁ G₁ शिखदी, G₂ शिखा चान्) — ^d) Ś₁ सदागतं सन्, Ko-2 स मातरिष्वा, K₂ 5 D₁ 8 9 सदा (K₂ D₂ 'दो' गतोसौ C₀ oiles सदोगत (as in text)

25 ^a) K₁ 5 D₁ रुधिरौघफेना, K₂ Da Dn D₂ 5 'रौघफेना, M₂ 8 5 'रौघकाना — ^b) K₁ हत्वा K₂ Da₁ नदी; K₂ नद Ś₁ Ko 1 आशसने, K₂ 4 B Da Dn D₁-8 ता (K₂ D₂ वै) समरे, D₁ मासचयै (for वैशसने) D₁ S कुरूणा (for रिपूणाम्) — ^d) M₁-4 महारथ B₂ 4 Dn₂ D₁ 7 अहीनसत्त्व, S (except T₂) अदीनसत्त्व

26 Ko-2 om 26^a-27^b — ^a) K₁ D (except D₁ 8 9, D₂ om) प्रगृह्य (for प्रहस्य) K₁ S 'विक्रमेण (for 'दर्शनेन) — ^b) D₁ 8 S गाडीवमुक्तेन शिलाशितेन — ^c) Ś₁ विविठ, K₂ विपाद, B₂ शरौघ, C_v विपाठ (as in text) C₀ oiles विपाठो K₂ महोद्वज्जाल — ^d) S विशा (T₂ निपा) तयामास

27 Ko-2 om 27^a (of v 1 26) — ^b) Ś₁ K₂ असह्य, D₂ अत्यत, T₁ आसक्त K₂ 'केतु — Ś₁ om 27^c-28^b — ^c) D (except D₂ 8, D₂ om) S

म (T₂ प्र) ववर्ष (for [अ]भिववर्ष) B₁ 8 4 Dn₂ D₁ 7 8 भूय (for तूर्ण) B₂ भीष्म महात्मा शरवर्षभूय — ^d) B D (except D₁ 8 9, D₂ om) शरैः सुवीक्षैर् (for शरौघजालैर्) — After 27, K B Da Dn D₁ 8-8 ins

222* तथैव भीष्माहतमन्तरिक्षे

महास्त्रजाल कपिराजकेतो ।

विशीर्षमाण ददृशुस्त्वदीया

दिवाकरेणैव तमोभिभूतम् ।

[(L 1) Da D₂ 'रिक्ष — (L 2) K₂ महास्त्रजाल कपिराजकेतो — (L 3) D₁ विशीर्षमाण, D₂ 'धैमाणा — (L 4) Da₁ Dn₂ दिवाकरेणैव K₂ तमोभिभूत, D₂ तमोविभूत]

28 Ś₁ om 28^a (cf v 1 27) — ^a) T₁ G₁-4 एवं कृत — ^b) C₀ सुदीनवत् Ko स (for सत्) D₁ T G अदीनसत्त्व पुरुषो; M₂ (sup in as in text) 4 असगवेग पुरुषो — ^c) Ko लोका — ^d) D₂ रथे रथ (for तद्वैरथं) Dn₁ (as in text) D₂ कृष्ण (for भीष्म)

Colophon om in D₂ — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 mention only चतुर्थयुद्धदिवस, K₁ Da₂ Dn₁ चतुर्थेद्वि; B₂ चतुर्थदिवस संग्राम, Da₁ D₂ चतुर्थ, T₁ G₂ 4 M₁ 2 चतुर्थेद्वि, T₂ चतुर्थदिवस, M₂ चतुर्थेद्विके — Adhy name K₁ Da Dn₁ D₂ भीष्मा (Dn₁ orig कृष्णा) जुनसुद्ध, G₂ सकुल

५७

संजय उवाच ।

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
 पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ १
 संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ।
 पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २
 नाभिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे ।
 बभूव सदृशः कर्णेर्नास्त्रे नापि च लाघवे ॥ ३

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिदमम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथोऽनदत् ॥ ४
 पीडयानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते ।
 दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५
 ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ।
 प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ६
 तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ।

C. 6 2686
P. 6 61 7
K. 6 61 7

युद्ध, M₄ दृष्टयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K₂ D₁ T₂ M₂ 57, D₂ (see m) 18, D₃ 4 (sic), T₁ G 55, M₁ 56 (as in text), M. 58 — *Sola no* D₂ D₃ 29 — *Aggregate Sola no* D₁ 2448

57

1 ") K₁ द्रौणिर्, G₂ 5 M₂ द्रौणि K₂ D₂ 6 भूरिश्रवा — ") K₁ B मारिष — ") D₂ पुत्र S₁ K₂ सायम (K₁ 'मि' नश्चैव, K₂ D₁ G₁ सायमिनेश्चैव (D₁ 'श्वापि'), B₁ सयमनेश्चैव, D₂ D₃ सायमने, D₂ G₃ संयमिनं, D₂ नायमनं (inf lin 'शल'), D₆ चायमिने, T₂ सांयमिनं, G₆ सायमने (as in text) B₃ पौत्रश्च. लक्ष्मणश्चैव — ") D₂ D₁ (also as in text) 5 समयोधयन्, D₃ पर्यवारयन् D₁ कर्णि सम भियोधयन्

2 D₂ om 2^{ab} — ") S₁ Ko 2-2 D₃ 6 ससक्त-मिव, K₁ 2 ससक्तमिव, M₂ 3 5 ससक्तमभि — ") T₂ समीक (for तमेक) — ") D₂ 1 मनुजैर्व्याघ्रै, D₁ S मनुजव्याघ्र (D₃ 'घ्र') — ") K₂ 5 D₁ 6 8 T₂ सिंह शिशुर

3 ") S₁ K₁-8 B₂ D₂ T₂ G₂ नाभिलक्षतया, Ko न ह्यलक्ष, K₂ D₂ D₁ D₄ 5 7 8 M नातिलक्ष्य, K₂ नातिमिलक्षया, D₁ नाम्यलक्षत वै, D₂ T₁ G₂ नाभि (D₂ 'ति') लक्षितया, D₆ G₁ 8 नाभिलक्ष्ये तया (G₁ 'क्ष्ये' तया, G₂ 'क्ष्येत य') D₃ तत्र (for कश्चिन्) — ") K₂ D₂ D₁ (by corr) D₇ T₂ M₁ 3 न शौर्येण, D₁ तत्र धैर्यं, D₂ शौर्येणापि, G₂ न चौर्ये न K₂ न शौर्यं पराक्रम — ") G₂ बभूव M₂ समर (for सरसा)

K₁ कृणौर्, K₂ कोष्णे, D₂ D₂ D₃ काष्णिर्, T₂ कश्चिन् D₁ कृष्णेन सदृशो धैर्ये — ") S₁ आन्ते नापि, K₁ नास्त्र नापि, D₂ D₂ 2 नास्त्रेणापि, M₄ न शस्त्रेस्त्रे K₂ लाघव (for लाघवे) D₁ अभिमन्युर्महा बल, T G न शस्त्रे नापि लाघवे

4 ") M₂ तदा (for तमा) D₂ त तथा हि तथा युद्धे — ") D₄ 5 'दम' S₁ विक्रमे तमारिदम, K₂ विक्रा मतमरिदम, T G विक्रातमरिदम — ") K₂ पार्थ Ko 2 रणे हृष्ट, K₁ रनहन्त्या (corrupt), K₂ B D₃ सुसयत्त, D₂ D₂ बले यत्त, D₂ D₃ बले यत्त; D₂ रणे यत्त, T₁ G तु सपन्न, T₂ तु मवीत, M तु सं यत्त (for रणे यत्त) — ") Ko 2 'दमथोऽनदत्; K₁ 'दमनोदत्तम् (corrupt), K₂ D₆ 'दमथाकरोत्, K₂ 'दमयानदत्; S 'द ननाद च (M₁-8 5 ह)

5 ") D₁ पीडयमान B₁ 2 D₃ तु (for च) — ") Ko-2 पौत्रस्त्रव, D₁ पौत्रेणैव; S तव पौत्र (by transp) — Ko-2 om 5^c-6^b — ") M₂ समवारयन् (for पर्यं) — T G M₁ 2 subst for 5^{cd} M₂-5 ins after 5 (cf 14^{cd})

223* ददर्श राजन्याश्चाख्य सेनापतिरिदम ।

6 Ko-2 om 6^{ab} (cf v l 5) — ") S₁ D₂ 1 D₂ 6 ध्वजिनी, D₂ ध्वजनीं, S स च तां (T₂ स तथा) (for ध्वजिनीं) — ") D₁ गजाश्वरयसकुलां, S ध्व जिनीं परवीरहा — ") Ko अभ्युद्ययौ S अत्यरोचत सौभद्रम्

7 ") S₁ 'मानस्थम् — ") D₁ अलातसदृश — ") B₁ D₂ D₃ प्राह, D₂ D₂ G₁-3 ज्याह, D₄ सृह (for व्यह)

C 6 2856
B 6 61 7
K 6 61 7

व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ७
स द्रौणिमिपुणैकेन विद्धा शल्यं च पञ्चभिः ।
ध्वजं सायमनेश्वापि सोऽष्टाभिरपवर्जयत् ॥ ८
रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ।
शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा विजहार ताम् ॥ ९
शल्यस्य च महाधोरानस्यतः शतशः शरान् ।
निवार्यार्जुनदायादो जघान समरे हयान् ॥ १०
भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सायमनिः शलः ।

नाभ्यवर्तन्त संरन्धाः कार्णोर्बाहुबलाश्रयात् ॥ ११
ततस्त्रिगता राजेन्द्र मद्राश्च सह कैकयैः ।
पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२
धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुमिथुधि ।
सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३
तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ रथर्षभौ ।
ददर्श राजन्याश्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ॥ १४
स वारणरथौघानां सहस्रैर्वहुभिर्वृतः ।

8^{ab}) D1 स द्रौणिमिपुणा विद्धा शल्य पञ्चभिराशुनैः, S द्रौणिमेकेपुणा विद्धा शल्य विद्याध पञ्चभिः — D2 om 8^a-35^d —^c) Ś1 सायमनेश्, K8 D8 G1 स सायमि B1-8 D8 T1 G चैव (for चापि) D1 ध्वज च भूरिश्रवस —^d) T1 G1 8.4 M1-8 स सोष्टमिश् K1 Da1 अपवर्जयन्, K4 स D8 अप(D8 पि)वर्जयेत्, Dn1 D8 S विच्छिदे तत् (T2 च स), D1 अभ्यमर्दयत्, C0 अपवर्जयत् (as in text)

9 D2 om 9 (of v 1 8) —^a) Da1 रुक्मदण्डं, D8 तस्माद्द —^b) Da1 D8 प्रेषित, D8 प्रेषिता Ś1 K8-8 B1 Da1 D8 T2 G1-8 सौमदत्तिना, D8 सौमदत्तिना —^d) K1 4 B पत्रिणापजहार ता, K8 5 D6 S पत्रिणामि(T2 नु)जघान ता(K8 त), Da Dn D8 5 7 8 पत्रि(Da D8 त्रे)णामिजहार ता, D1 8 णा प्रजहार ता

10 D2 om 10 (of v 1 8) K1 om 10^{ab} —^a) Ś1 Ko 2 3 5 Da D1 5 8 तु (for च) K4 B1 4 D8 S महावेगान् —^b) K8 अस्यात्, B2 D8 अश्यत्, D1 शिताश्च K4 Dn1 S समरे (for शतशः) D1 परै, T2 शरै — After 10^{ab}, T1 G4 M2 1ns

224* धनुश्छिन्देद भलेन तीव्रवेगेन फाल्गुनि ।

[T1 फलेन]

—^c) S जघान (for निवार्य) Ś1 दायादौ —^d) S चतुर्भिश्च (for जघान) K4 B Dn2 D1 8 4 7 8 S चतुरो (for समरे)

11 D2 om 11 (of v 1 8) —^b) Ko सायमणि, K1 D1 सयमनि, K2 साय, K3 सयमिनि, K5 Dn2 T2 G1-8 M2 सायमिनि (K5 न) —^c) K1-8 नाभ्यवर्तत, K5 D8 T2 M1-8 नाभ्यवर्तत (K5 न्यवर्तत, T1 G4 न ह्यव, G3 नाभ्यवर्तत, C0 नाभ्यवर्तन्त (as in text)

S सकुद्धा —^d) K1 8 Da1 G2 कार्णो, Dn2 D1 4 5 7 8 T2 G1 कार्णि, G8 कार्णी Ś1 बाहुबलाश्रय, K4 श्रया, K5 श्रय, B1 3 4 Dn2 D1 8 4 7 8 बलोदय (D8 ये), Da Dn1 D8 बलार्दिता, S बलोदयात् (T2 M1-8 स यान्)

12 D2 om 12 (of v 1 8) —^a) B1 Da1 D8 G1 8 M2 5 त्रिगता —^b) K8 D8 मद्रका (for मद्राश्च) K8 B4 Dn2 D8 4 7 8 कैकयै, Da Dn1 D8 कैकया K4 मद्रकाश्च सकेकया, T1 G4 सहितास्तु सकेकयै, G2-3 सहितास्तत्र कैकयै —^c) Ko 2 4 B D (except D8, D2 om) पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्, S पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि —^d) S पुत्रेण तव (by transp) K8 5 D8 नोदिता, K4 देशिता

13 D2 om 13 (of v 1 8) —^a) K8 D8 चतुर्वेदविदो, K5 D1 S धनुर्वेदविदा S श्रेष्ठम् (for मुख्या) —^b) K1 2 अजेया युधि शत्रुभिः, S अजेयमरिभिः (M1-3 मरै)युधि —^c) M2 सहस्रात्र (for सहपुत्रं) Ko-3 D8 G2 8 M1 2 4 5 सत D1 पुत्रेण सह सयुक्त —^d) D1 परिचक्र (for ववु)

14 D2 om 14 (of v 1 8) —^a) B2 तौ तु हतपिता, T2 तौ तु तत्र महाराज —^b) Dn2 परिक्षिप्त, T2 पितापुत्रौ, Ca 0 परिक्षिप्तौ (as in text) K8 5 D8 नरर्षभौ, K4 रथाद्वहि, D1 नरोत्तमौ, D8 S महा रथौ (for रथर्षभौ) — 14^{cd} = (var) 223* —^c) Dn2 राजा (for राजन्) K1 पचाल्य —^d) D1 3 पतिरिन्दम

15 D2 om 15 (of v 1 8) —^a) K1 स वारण सहस्राणा —^b) K4 रथौवैर (for सहस्रैर) —^c) D1 सादिभि (for वाजिभि) —^d) B Dn2 D1 4 7 8 तत्, Da Dn1 D8 तथा (for वृत) Ko 2 चैव,

वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५
 धनुर्विस्फार्य संकुद्धश्चोदयित्वा वरुथिनीम् ।
 ययौ तन्मद्रकानीकं कैकयांश्च परंतपः ॥ १६
 तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ।
 प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ १७
 सोऽर्जुनं प्रमुखे यान्तं पाञ्चाल्यः कुरुनन्दन ।
 त्रिभिः शारद्वतं वाणैर्जुदेष्टे समर्पयत् ॥ १८

ततः स मद्रकान्दत्त्वा दशभिर्दशभिः शरैः ।
 हृष्ट एको जघानाश्वं भस्त्रेण कृतवर्मणः ॥ १९
 दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः ।
 जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ २०
 ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ।
 अविध्यत्रिंशता वाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सुकिणी परिसंलिहन् ।

C 6 2709
B 6 61 22
K 6 61 22

Da1 Ds वात (for शत) — For 15, S subst

225* पारावताश्च स रथमास्थाय परवीरहा ।

[T1 G4 पारावताश्च, G2 वारावताश्च]

16 D2 om 16 (cf v 1 8) —^a) S विस्फार्य
 —^b) K4 देशयित्वा, K5 B नोदं (for चोदं) B
 D (except Ds, D2 om) T1 G च वाहिनीं, T2 M
 च वाजिनं (for वरुथिनीम्) — Da Dn1 Ds om
 16^{ad} —^c) K4 B D1 4 6 T2 ययौ तं, T1 G M1 स
 ययौ; M1-2 5 ययौ च (for ययौ तन्) B8 मद्रकानीकं
 Ds (marg sec m) जगाम तन्महानीक —^d) MSS
 (indiscriminately) कैकयान्, कैकेयान् Ko कैकयाश्च
 Ks 4 B3 4 Ds (before corr) 6-8 T1 G2 4 M1 2 5
 परंतप

17 D2 om 17 (cf v 1 8) —^a) G8 गुप्तम्
 —^b) D1 तत्सैन्यं, G8 अनीक K4 Da1 D1 8 6 T
 G4 M1 धन्विना —^c) Ko-2 प्रमुक्त (K2 भूत) नर-
 नागाश्च, Ks Ds प्रभूतरथनागाश्वं (Ks गौवं), D1 8
 8 सरवधरथ (T2 दधे नर, M1 दधनर) नागाश्वं Cc
 oites प्रयुक्ता and रथा

18 D2 om 18 (cf v 1 8) —^a) Ko-2 स कृप,
 K4 B3 Da Dn D1 5 7 T G1 4 M2 सोर्जुनं, G2 8
 सोर्जुने, Cc सोऽर्जुन (as in text) Ko-8 Ds
 सहसा, Cc प्रमुखे (as in text) Da Ds यातु, S
 यात्वा, Cc यान्तं (as in text) Ds 4 8 सोर्जुनप्रमुखैर्या
 (Ds 'ख र्या') त —^b) K1 पंचाल्य, B2 8 पांचाल,
 D1 पांचाल्य, G2 पांचाल्यै S1 Ks D1 6 Gs M1
 कुरुनन्दन (M1 न), B2 8 Dn1 कुल (B2 रु) वर्धन, T2
 कुलनन्दन K4 B1 4 Da1 Dn2 Ds 4 7 8 पा (Ds 7 प)
 चालकुलवर्धन, B4 पांचालकुरुनन्दन, Da Ds पांचाल्य
 कुरु (Ds 'ल' वर्धन —^c) D11 Ds सारं (for शारं)
 —^d) K1 2 जत्रं, Ds यतुं, Ds जतुं, S (except
 M3) भुजं (for जतुं) S1 Ko-2 6 समर्पयत्, Ks 4

B1 Da2 Dn2 Ds-8 समर्पयं, D1 समर्पयेत्

19 D2 om 19 (cf v 1 8) —^a) D1 ततस्तु
 B1 Da Ds प्रभद्रकान् (for स मद्रं) S1 मद्रं, K2
 सुद्रं, K5 पुत्रं T G म (T1 सु) द्राजान (for मद्र
 कान्दत्त्वा) B1 8 4 Da Dn1 Ds M1 2 4 5 विध्वा, Dn2
 D1 7 8 भित्त्वा (for हत्वा) —^b) Ks 5 Ds दश वै,
 B1 D1 2 7 M दशैव, T1 G विध्वा, T2 विध्वाथ
 (for दशभिर्) K4 कुशभिं, Da1 न शतै, Da2
 Dn D1 5 8 निशितै (for दशभिं) —^c) Ks 4 Ds
 T1 G M हृष्ट एकं, K5 हृष्य एकं, D1 हृष्टमेक
 Ko 2 जघानाश्वान् B Da Dn D1-3 पृष्टरक्ष (Ds इष्ट
 एव) जघानाशु —^d) K1 बलेन K1 2 कृतवर्मणा

20 D2 om 20 (cf v 1 8) —^a) S1 Ko 1 4
 चैव (for चापि) —^b) Dn2 T1 G4 कौरवस्य, G8
 M1-2 5 पौरव्यं —^c) B1 4 Da1 Dn1 D1 8 4 S वि-
 मलाग्रेण —^d) Ks 5 Da2 Ds 6 8 T2 M1-2 5 परंतप
 (Ks प), B1 समततं, D1 महाबल, T1 G महा
 बल

21 D2 om 21 (cf v 1 8) —^a) MSS (indi-
 scriminately) सयं, 'मिने, साय' — T2 om (hapl)
 21^b-24^c —^b) K1 5 पंचाल्य D1 दुर्मदं —^c)
 Ko 2 आविध्यत Ks Ds त्रिंशता, K4 B3 4 Da Dn
 D1 5 7 8 S (T2 om) दशभिर् (for त्रिंशता) —^d)
 Ks साश्व (for चास्य)

22 D2 T2 om 22 (cf v 1 8, 21) —^b) = 3
 154 40^b 4 20 34^f S1 Ko 2 Dn2 Ds-3 T1 G1 4
 सुक्विणी (Ko 'णी'), K1 सुकुले, Ks Ds सुकिणी,
 Ds G1 M2 5 सुक्विणी, M1 8 4 सुक्विणी B2 Da1
 Dn2 D1 2-3 परिलेलिहन्, T1 G सलिहन्मुहु, M
 लेलिहन्मुहु —^c) K1 बलेन —^d) S1 निश्चकर्तास्य,
 B Da Dn Ds 8 चकर्तास्य च, D1 विचकर्तास्य, Ds
 न चक Ko कार्मुके, T1 G सारथि (for कार्मुकम्)

भस्त्रेण भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् ॥ २२
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत् ।
 अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्तुभौ तौ पार्थिवसारथी ॥ २३
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ ।
 पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ २४
 स संगृह्य महाधोरं निखिंशवरमायसम् ।
 पदातिस्तूर्णमभ्यर्च्छद्रथस्थं द्रुपदात्मजम् ॥ २५
 तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम् ।

23 D₂ T₂ om 23 (cf v l 8, 21) —^a) B₈
 Dn₂ D₄ s तथैन —^b) Ś₁ Ko-2 समर्पयत्, K₈-5 B
 D (except Da₁ Dn₁ D₈, D₂ om) समर्प —^c)
 Ś₁ अश्वाश्चास्य, S (T₂ om) अथाश्वाश्च (for अश्वा
 आस्य) G₈ राजा —^d) Ko 2 4 B₂ s Da₂ D₈ s
 उभौ च, K₈ तथोभौ, K₈ तथा तौ T₁ G नदृष्टे
 च सारथि, M उभौ च प्राष्टिसारथी

24 D₂ om 24 (cf v l 8) T₂ om 24^{abc}
 (cf v l 21) —^a) B₂-4 हताश्वे (B₈ 'श्वेतु),
 Dn₂ D₈ हताश्वे, Dn₂ D₄ s हताश्वे स (by transp)
 —^b) Ś₁ भरतर्षभ, K₈ M₂ पुरुषर्षभ (M₂ 'भ),
 D₁ भरतोत्तम D₈ नक्ष्या भरतसत्तम —^c) K₈ पुत्रि
 सांयमिने पुत्र —^d) K₁ पञ्चालस्य B₁ s 4 Da Dn
 D₁ s 1 s S यथास्विन (T₁ G₂ 4 'न) (for
 महात्मन)

25 D₂ om 25 (cf v l 8) —^a) D₁ 4 s T₁
 G₂ s संगृह्य, B Da Dn D₈ s 1 G₂ 4 M स प्रगृह्य,
 T₂ स प्रदय K₂ महात्मान, D₁ महाराज —^b) Ś₁
 निखिंश शरमायसं, Ko-2 'श स्थिरमा', K₈ s D₈ 'श
 परमा', S 'श परमायुध —^c) Ko-2 T₁ G अभ्या-
 गाद्; K₄ B D (D₂ om) Co आनर्छद्, K₈ अस्य
 ईन्; T₂ M आगच्छद् —^d) D₁ पुरुषोत्तम; D₂ S
 पुरुषर्षभ (G₁ 'भ) (for द्रुपदात्मजम्)

26 D₂ om 26 (cf v l 8) —^a) D₁ त इयेन
 मिव चायात —^b) K₈ D₈ समुद्धतम्, K₈ D₈ आप
 संतम्, D₁ S खे पततम् — In K₄, 26^{ad} is lost on
 a damaged fol —^c) Ś₁ Ko s आतवारणं, K₂
 आतवारणं, K₈ प्रोमितारणं, D₁ विभ्रत वरं Ca
 oites आवरण —^d) K₈ कालोच्छृष्टम्, K₈ कालो
 च्छिष्टम्, D₁ S कालाच्छृष्टम्; Ca = कालोच्छृष्टम् (as in
 text)

अन्तावरणनिखिंशं कालोच्छृष्टमिवान्तकम् ॥ २६
 दीप्यन्तमिव शस्त्रार्च्या मत्तवारणविक्रमम् ।
 अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७
 तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः ।
 शितनिखिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ २८
 वाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः ।
 त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो विभेद गदया गिरः ॥ २९
 तस्य राजन्सनिखिंशं सुप्रभं च शरावरम् ।

27 D₂ om 27 (cf v l 8) —^a) Ko s श
 स्त्रोर्च्या, K₈ s D₁ s 8 शस्त्रार्थि K₄ B Da Dn
 D₁ s 1 s दीप्यमानमिवादित्यं, S दीप्यमान यथा वह्नि
 —^b) S (except T₂) मत्तवारणवारण —^c) Ś₁ अपश्य-
 न्पाण्डवास्तत्र, K₈ D₂ 'इयत्पाण्डवस्तत्र, S पश्यतां पाण्डु-
 पुत्राणा —^d) Ko चैव (hypermetric) (for च)
 Ś₁ धृष्टद्युम्नश्च पार्षत, Da₂ D₂ 'द्युम्नस्य पार्षत, S प्रवेग
 (T₂ M 'मोह') समपद्यत

28 D₂ om 28 (cf v l 8) —^a) Ś₁ K₈ पाञ्चाल-
 पुत्रस्य, K₁ D₁ पञ्चालपुत्रस्तु, B₁-3 D₈ पाञ्चालदायाद',
 D₈ 'पुत्रश्च —^b) G₂ अति (for अभि) —^c) T₁
 G₁ s 4 M₄ पीत; M₈ शत (for शित) —^d)
 K₈ शरवारणधारिण, M₄ शरावरणधारिण

29 D₂ om 29 (cf v l 8) —^a) Ś₁ बाल
 वेगम्, Co वाण (as in text) K₈ s D₈ व्यतीतस्य
 (K₈ 'श्र), M₁-3 अतीत्या (M₃ 'ता)स्य, Co अतीतस्य
 (as in text) —^b) Ś₁ K₈ रथाभ्या समुपेयुष, K₂ s
 Da₂ D₈ s-1 रथाभ्यासमुपे, K₄ B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 4
 तथाभ्याशमुपे, D₈ रथाभ्याशमपेयुष, T₂ 'भ्याशमुखे
 तत —^c) M₄ सेनापति

30 D₂ om 30 (cf v l 8). —^a) K₈ सनिखिंशः
 (for 'खिंश) D₈ तस्य राजतनिखिंश, S निखिंशस्तस्य
 राजेन्द्र —^b) K₈ D₈ सुप्रवृत्त; K₈ सुवृत्त च; D₈
 सशर च, T₂ सुप्रसन्न; G₁ सप्रभम्, M₁ s-5 प्रभम्
 च, M₂ प्रभिन्न च (for सुप्रभ च) K₈ D₈ शिरोवर,
 K₄ B₈ D₈ शरासन; K₈ M₄ शरावह (for शरावरम्)
 Ko 2 सुप्रभं शरवारण, T₁ G₂-4 सप्रभशरावर —^c)
 K₄ Dn D₁ s 8 पतित, D₁ T₁ G पति (G₁ 'रि)तो
 Co oites [आ]पतित K₂ B₂ Da₂ हतस्यापति (K₂ 'त)त
 हस्ताद्, K₈ s B₈ हतस्यापततो हस्ताद् —^d) K₈ s B₃
 Dn T₁ G M वेगेनाभ्यपत (G₈ 'हन)द्भुवि, B₂ Dn Dn

हतस्य पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३०
 तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः ।
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१
 तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे ।
 हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष्य ॥ ३२
 ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ।
 ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४
 ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ।
 आजघान त्रिभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५
 तथैव पार्षतं शूर शल्यः समितिशोभनः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।

यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ १

नित्यं हि मामकांस्तात इतानेव हि शंससि ।

C 6 2717
B 6 62 2
K 6 62 2

D1. s : s सोल्येधमपतद्भुवि (D1 'च्छिर') Ca. c cite
 सोल्येध

31 D2 om 31 (of v 1 8) —^a) D1 निहत्य तु
 (for तं निहत्य) —^b) D2 लेभेत्, M2 स लेभे
 (by transp) B1 D2 स लेभे परमा मुद, T G
 M1 s-s लेभे परमकं यश —^c) Ś1 Da1 पुत्रं K1
 Da1 D1 पचाल —^d) D1 महात्मा ह्यतिविक्रम, S
 इंद्रो बलमिवेश्वर

32 D2 om 32 (of v 1 8) —^b) S शल्य (for
 राज) K4 महावले, K5 बलीयसि — Ko om
 32^a-34^a —^c) K5 आक्रोश सुमहाना —^d) K4
 सैन्येषु, Da Dn1 D5 पुत्रस्य Ś1 K1 s : भारत (for
 मारिष्य)

33 Ko D2 om 33 (of v 1 32, 8) —^b) K4
 निहतम् (for निहतम्) —^d) K1 पचाल्य G1-s युधि
 (for युद्ध)

34 D2 om 34 (of v 1 8) Ko om 34^a (of
 v 1 32) —^a) D2 शूरौ (for वीरौ) Ś1 तत्र तत्र
 महावीरौ, K1 s-s D1 s तौ तु तत्र (K1 तत्र तौ तु)
 महावीरौ —^b) Ś1 रथिनौ वरौ, D2 युद्धदुर्मदौ
 —^d) K1 s कुरवा, Da Dn1 D5 कौरव T1 G
 कुरव पाण्डवै सह

35 D2 om 35 (of v 1 8) —^b) K5 Da2 D5
 पार्षत, M2 पार्षत —^c) K5 महाबाहुम् (for त्रिभि
 र्वाणैस्) —^d) K4 महाराज

36 ^a) Ś1 तथैव K1 पार्षित, K2 B1 Da2 D1 s :
 S पार्षे (M2 'वै') K2 B1 D5 शल्य, K2 D2 वीरं
 B1 : Da2 शूर, D1 S वीर (for शूर) —^b) K1
 शलि; K2 D5 वीर, B4 D2 S शल्य, D1 शरै (for
 शल्य) K2 s D2 S 'शोभन' (T2 'भितं') —^c) K5
 क्रुद्ध S आजघान शरै क्रुद्धस्

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting
 Sub-parvan name, Ko mentions only चतुर्थे दिवसे,
 K1 s D2 चतुर्थयुद्धदिवस, K4 M4 चतुर्थेदि (M4 'द्विके')
 — Adhy name K4 Da Dn1 D5 सांयमनि (D5 'नी')
 पुत्र (K1 om it) वध, G1-s M1 s : शल्यपुत्रवध
 — Adhy no (figures, words or both) Da2 (sec
 m) 19, Dn2 M5 59, D1 T2 M2 s 58, T1 G 56,
 M1 s 57 (as in text) — Sloka no Dn D2 36.

58

1 Ś1 Ko-2 transp 1^a-16^b of this adhy and
 7^a-19^a of adhy 61, (K2 reading at 1^a-16^b also
 after the transposed stanzas) —^a) K2 (first

अन्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २
 हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य संजय ।
 पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३
 युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति ।
 पाण्डवा विजयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४
 सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ।

अत्रापि सततं तात दुःखानि बहूनि च ॥ ५
 तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्त्येन पाण्डवाः ।
 मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६
 संजय उवाच ।
 क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् ।
 शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७

time) 'सैव M₃ चर (for परं) —^a) D₂ ससैन्य,
 T₁ G यस्तेना, T₂ तस्सैन्य D₁ पुत्राणा (for पुत्रस्य)
 —^a) K₂ & B₁ S पादुपुत्रेण S₁ D₁ बाध्यते, B₁
 हन्यते, D₁ विध्यते, D₁ & वध्यते

2 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 D₁
 reads 2^{ab} twice —^a) S₁ मामकान्मात, Ko 1 2
 (second time) T₁ G₁ & 4 'कानेव, K₂ (first time)
 B₁ & 4 D₁ D₂ & 5 7 'कान्स् (B₁ 'कान्स्, D₁ 'का
 स्) च G₂ मामकाश्च रणे तात —^b) Ko 1 2 (second
 time) हतास्तात S₁ Ko 1 2 (second time) प्र, K₄
 D₁ (second time) D₂ च, T₂ M₁ & 5 स्, M₂
 सु (for द्वि). K₅ शसति T₁ G निहतानिह (G₂ 'नेव)
 शससि — After 2^{ab}, G₂ reads 4 — Ko 2 (both
 second time) om (hapl) 2^a-3^d —^c) S₁ K₁ D₂
 क्षय्यगाश्च, K₂ (first time) & D₂ D₁ & 5 अयु
 गाश्च, D₁ अवध्याश्च, S उदगाश्च Cc cites अयु
 गान् D₁ [अ]प्रहृष्टाश्च, T₂ प्रवृष्टाश्च; G₂:-
 प्रवृष्टाश्च —^d) K₅ शसति (for 'सि) — After
 2, S ins

226* विभगाश्च प्रणष्टाश्च नित्यं शस्यसि मामकान् ।

[T₂ G₁ & M अगाश्चैव (for विभगाश्च) T₂ प्रमगाश्च;
 G₁ M [अ]प्रहृष्टाश्च (for प्रणष्टाश्च)]

3 For sequence in S₁ Ko-2, of v 1 1 Ko 2
 (second time) om 3 (cf. v 1 2) —^b) D₂ माम
 कानद्य, S (except M₂) निरुसाहाश्च (for मामकानद्य)
 —^c) K₄ B₁ & D₂ D₁ D₂ पातितान् S (except
 M₂) मामकाश्च रणे तात —^d) S₁ K₃ D₂ & 6 प्र,
 D₁ द्वि (for च) K₅ नित्य शससि पाण्डवान् (= 2^d),
 B₂ S (except M₂) निहतानेव शससि

4 For sequence in S₁ Ko-2, of v 1 1 G₂ reads
 4 after 2^{ab} —^a) S₁ Ko 1 2 (second time) &
 D₂ युध्यमाना —^b) S₁ घटमान, Ko 1 2 (second
 time) & D₂ & घटमाना; T₂ यतमानान्, Cc घटमानान्

(as in text) —^c) K₁ om (hapl) from जयन्त्ये up
 to वा in 6^c K₂ B₁ D₁ & 6 M₁-2 & द्वि; M₂ वै (for
 वि) K₂ (first time) - D₂ D₁ D₂ & 6 वृते (for
 वृत्) T₁ G पाटवा विजयंते च —^d) B₂ D₁ D₂
 D₂ & (marg sec m) & 5 7 & T₂ M हीयते, D₂
 जीयते, D₁ जयते, T₁ G द्वि (G₂ द्वि) यते (for
 जीयन्ते) K₂ & D₂ [स]पि च (for चैव)

5 K₁ om 5 (cf v 1 4) For sequence in S₁
 Ko-2, cf v 1 1 —^a) S transp तीव्राणि and
 दुःखानि. —^b) D₂ M₂ 'वृतेन K₂ & 6, D₁ & 5 वै,
 D₂ द्वि (for च) — Ko 2 (both second time)
 om (hapl) 5^{cd} —^c) S₁ अद्रोप (sic) D₂ समरे
 (for सतत) D₁ तावद् (for तात) S समद्रोपमह
 तात —^d) S (mostly) दुःपहानि

6 K₁ om up to वा in 6^c (cf v 1 4) For
 sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a) S उपाय तु
 (G₂ उपयाति) (for तमुपाय) S₁ उपाय नेव पश्यामि
 —^b) S₁ जयेरन्, K₂ जयेयुर, B₂ जीयेयुर, D₂ D₂
 D₂ (marg sec m) & 5 7 & हीयेरन्; D₂ जीयते
 B₁ & ये च B₂ D₁ D₂ & 6 पाण्डवान् S येन जेया
 (M₂-3 जय्या) द्वि पाण्डवा — M₁ & 6 om 6^{cd} —^c)
 G₂ मामकेया (for मामका वा) B₂ & D₂ & 5 विजयं,
 D₁ तु जय, M₂ च जय (for वा जय)

7 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 M₂
 om the ref, T₂ reads the ref before 7^{cd} —^a)
 D₁ यथा क्षयो नराणा द्वि, S गजवाजिमनुष्याणा —^b)
 S₁ रथवाजिगजक्षय, D₁ गजाश्वरथमक्षय, S तथैव रथिनां
 क्षय —^c) K₂ (all first time) शिरो, D₂ T₂ स्थितो
 (for स्थिरो) S₁ Ko 1 2 (all second time) D₂
 शृणुष्यावहितो राजस् (S₁ 'तो भूत्वा) —^d) S₁ T₁
 G₁ तथैव, D₂ तथैव (for तथैव) S [अ]पनय (T₂
 'यो) महत्

8 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a)

धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ।
 पीडयामास संकुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८
 तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् ।
 न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९
 नान्तरं ददृशे कश्चित्तयोः संरन्ध्रयो रणे ।
 मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः समभिवाभवत् ॥ १०
 ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
 धनुश्चिच्छेद भङ्गेन पीतेन निशितेन च ॥ ११
 अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत ।

गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलधारिणः ॥ १२
 अभिमन्युस्तु संकुद्धो धृष्टद्युम्ने निपीडिते ।
 अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३
 ततो मद्राधिपरथं कार्णिः प्राप्यातिकोपनः ।
 आर्तायनिममेयात्मा विव्याध विशिखैस्त्रिभिः ॥ १४
 ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽऽर्जुनि रणे ।
 मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५
 दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविर्विशती ।
 दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ १६

C 6 2731
B 6 62.18
K 6 62.18

K₂ (first time) + B₂ D (except D₁₋₂ ०) 'द्युम्नश्च
 —^a) Ś₁ K (K₂ second time) D₂ बहुभिः, S
 (except M₂) निशितैः (for नवभिः) —^d) Ś₁
 Ko 1 2 (second time) 'पतिमायसैः', Da Dn₁ D₂
 'पतिरायसैः', D₁ 'पतिमोजसा

9 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1 —^a)
 K₁ तदद्भुतम् T₁ G₁ ३ ४ रण चक्रे, T₂ M पर चक्रे,
 G₂ रथाश्चक्रे (for अपश्याम) —^b) K₂ (first time)
 पार्षमस्यपराक्रमः (sic), S पार्षत परवीरहा —^c) K₁
 Da₁ D₁ ६ निवारयत K₄ B यत्तूर्णं, S यत्तस्य
 K₂ D₂ ० न्यवारयत्तत्तत् (D₂ 'द्यया त्'णं —^d) K₀
 समतिशोभन, Co समिति (as in text)

10 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1 D₂
 om. 10^{ab} —^a) B₁ D₁ दृश्यते (for ददृशे) Ś₁
 Ko 1 2 (second time) ३ ४ B₁ D₁ ३ ४ तत्र (for
 कश्चित्) —^b) Ś₁ Ko 1 2 (second time) सारथिनो-
 स्तदा, K₂ ६ D₂ स रथिनोस्तथा (K₂ 'नोस्तदा; D₂
 'नस्तदा'), D₁ S पुरुषसिंहयो, D₂ तु रथिनोस्तदा
 —^d) K₂ (first time) B₁₋₂ Da Dn D₄ ३ ४ S
 तयोः समभवत्तदा, D₁ तयोस्तदभवत्सम

11 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1 —^a)
 Ś₁ चङ्गेन, K₂ वेगेन, Da₁ शल्येन, Dn₁ पीतेन,
 G₂ फङ्गेन (for भङ्गेन) —^d) K₂ भङ्गेन, Dn₁
 क्षितेन (for पीतेन)

12 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1 —^a)
 Ś₁ Ko 1 2 (second time) तथैनं —^b) Ś₁ Ko 1 2
 (second time) ३ ४ Dn₁ D₂ ३ ४ संयुगे (for भारत)
 —^d) Ś₁ जलदो जलदानिव, Ko 1 2 (second time)
 ज (K₂ ज्व) लदा ज्जोमचारिण, K₂ D₁₋₂ ० जलदो जल

वृष्टिभिः (D₁ 'वर्षिणा, D₂ 'वृष्टिमान्); K₀ जलदे जल
 धारय (sic) Co otes जलधारिण (as in text)

13 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1 —^a)
 K₂ D₂ ० च स, S तत् (for तु स) —^b) Ś₁ प्र-
 पीडिते, K₄ B₁ ३ T₂ G₁ ३ M च पीडिते, B₂ D₁
 [३] विपीडिते, B₄ च पातिते K₂ (second time) Da₁
 'ज्ञेन पीडिते

14 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1
 —^a) Ko 'रथ' K₄ मद्राधिपरथ प्राप्य —^b) Ko 1 2
 (second time) प्राप्याय कोपन, K₂ (first time) B₂ ३
 Da Dn D₄ ३ ४ सप्राप्य कोपन, K₂ D₂ प्राप्यात् (D₂
 'प्याति) कोपन, K₄ परमकोपन, D₁ युद्धविशारद
 (for प्राप्यातिकोपन) —^c) Ś₁ आर्तायनिर्, Ca
 अर्तायानि —^d) Ś₁ Ko 1 2 (both times) ३ ४ Dn₂
 D₁₋₂ ३-४ S निशितैः (for विशिखैस्) Ś₁ Ko 1 D₁₋₂ ०
 S शरैः (for त्रिभिः)

15 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1 —^b)
 D₂ G₂ परिप्सतो, Co परीप्सन्तो (as in text) Ś₁
 K₂ (second time) ३ ४ B₁ ३ Da Dn D₂ ३ ४ T₂
 [३]र्जुन, Co [आ]र्जुनि (as in text) Ś₁ समे; B₁
 D₂ प्रति (for रणे) D₁ परीप्सतो रणेर्जुन —^c) K₂
 प्राप्य, K₂ सर्वे, T₂ M क्षिप्र (for तूर्ण) —^d)
 B₂ S परिवार्योपतस्थिरे

16 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 1 —^a)
 B₂ विराटश्च, S दुर्विपहो (for विकर्णश्च) —^b) K₂
 (both times) ३ D₂ 'विर्विशति, D₁ पुरुमित्रश्च भारत,
 T₁ G दृपहो दुर्मुखस्तथा; T₂ M दुर्मुखो दुर्पहस्तथा
 —^c) Ś₁ K₁ दुर्धर्मणो, D₁ दुःशासनो (for दुर्मर्षणो)
 Ko-2 D₁ दुर्विपहो, D₂ (marg sec m) चित्रसेनो, S
 च राजेन्द्र (for दुर्मुखश्च) —^d) Ś₁ K₄ Da Dn D₄ ३ ४

सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत ।
एते मद्राधिपस्थं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७
तान्भीमसेनः संकुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते ।
अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः ।
ते वै समीयुः संग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ १९
तस्मिन्दाशरथे युद्धे वर्तमाने भयावहे ।

चित्रसेन सुदुर्मुखः, B1.2 Ds 'सेनोय दुर्मुखः'; D1
दुर्मुखश्च विविशति, D2 (marg sec m) दुर्मुखो दुःसह
स्त्र्या; S चित्रसेनो विविशति

17 °) K4 B D (except D1-3 s) S सत्यव्रत पुरुमि
(T2 'रुमि')त्रो — °) K4 B1 4 दुष्कर्णश्च महारथः,
B2 3 Da Dn D4 5 7 8 S विकर्णश्च महारथः, D1 चित्र-
सेनश्च भारत — °) K5 पालयति Ko स्थितान्, Da1
Ms स्थिरा (for स्थिता)

18 °) Ś1 भीमसेनोय सकुद्धो, S भीमसेनस्तत्र कुद्धो
— °) Da Ds 'सत्य Ds भारत (for पार्षत) — °)
Ks Ds माद्रि° Ks तु (for च) T2 मारिष, M
भारत (for पाण्डवौ) — After 18, N ins

227* धार्तराष्ट्रान्दश रथान्दशैव प्रत्यवारयन् ।

19 Ds om 19 — °) M1-3 s नानाविधानि
— °) Da1 Ds विसृजन्तौ — °) Ko 2 D1 T2 M2 3 s
अभ्यव्रत, K1 Dn2 'वर्तत'; Ks 'वर्षत' K4 B Da
Dn D4 5 8 सकुद्धा (for संहृष्टा) — °) Ko-2 4
B1 2 4 Da1 Ds 7 समेयुः, Ks 5 समेल, Ds समेयुः
D1 विनिवृत्तस्तथान्योन्यं, S ततः समाययुर्वीरा — °)
Da1 दुर्मन्त्रितेन च, T2 दुर्मन्त्रणे तव

20 °) K1 3 5 B D T2 G1 3.4 M2 दशरथे, K4
दशवर्षे (for दशरथे) Ko 2 B2-4 Dn2 D4 7 8 कुद्धे
(for युद्धे) — °) G2 (inf lin) वर्धमाने (for वर्त)°
Ko-2 4 5 B Da Dn D4 5 7 8 M2 महाभये, D1
'रथे, T1 G4 'हवे — °) B1.4 Dn1 वा (for च)
— °) Ko प्रेक्ष (also प्रेक्षिका, K2 D1 6 प्रेक्ष्यका,
Da1 प्रेक्षिका Ko रक्षिणो (for रथिनो)

21 °) D1 S (except G4 M2 3) अस्त्राण्य° — °)
Ks विसृजने — D2 om 21°-22° Dn2 om (hapl)

तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २०

शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः ।

अन्योन्यमभिनर्दन्तः संग्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २१

ते यत्ता जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः ।

महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ॥ २२

दुर्योधनस्तु संकुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ।

विन्याध निशितैर्वाणैश्चतुर्भिस्त्वरितो भृशम् ॥ २३

दुर्मर्षणश्च विशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।

21°-22° — °) Ko 'नर्दत', S 'गर्जत (for 'नर्दन्त')
— Ds om 21°-22° — °) D1 प्रचक्रमु (for प्रच
क्रिरे)

22 Ds om 22, Dn2 Ds om. 22° (of v 1 21)
— °) Ks गत्वा, K4 B Da Dn D4-7 S तदा (for
यत्ता) D1 जातसरम्भा. — °) T G2-4 M2 4 सर्वेऽन्योन्य
जिघां — After 22°b, K4 B Da Dn1 D4 5 7 ins

228* अन्योन्यमभिनर्दन्तः स्पर्धमाना परस्परम् ।

[Prior half = 21° K4 B 'नर्दत' (for 'नर्दन्त')]
K4 B Da Dn1 D4 5 7 cont Ś1 Ko-2 5 D1 8
5 7 ins after 22°b Dn2 after 21°b Ds after
— 21°

229* अन्योन्यस्पर्धया राजन्नातयः सगता मिथः ।

[Ś1 Ko-2 5 D1 8 8 अन्योन्यमभिनर्द (Ko 'नर्द')त
(= 21°) Ś1 Ko-2 5 D1 8 8 स्पर्धया (for ज्ञातय)]
Ko सगिनो, Ks सगतो (for सगता) D1 इव, Co
मिथः (as above)]

D1 8 cont

230* समागता महाराज ज्ञातयः शस्त्रपाण्यः ।

— Ś1 Ko-2 5 Ds om 22° — °) T G M2 महा
शस्त्राणि सुचत — °) M2 अमर्षण (for अमर्षणा)

23 °) Ś1 Ko-2 दुर्योधनश्च; Ks 'धन' सु, Co
'धनस्तु (as in text) — °) Ks D1 6 महारथ, T1
G अमर्षण (for महारणे) — °) K4 B D (except
D2 6) S चतुर्भिः समरे द्रुत (T1 G4 स्थित)

24 °) Ś1 दुर्धर्षणस्तु, K1 दुर्दर्शनश्च, B4 दुर्मर्ष
णस्तु, Da1 महर्षणश्च, M2 दुर्मर्षण च Ms विशत्याश
— G2 om. (hapl) 24°-25° D2 reads (sec m)
24°b in marg — °) Ś1 B1 D1 चित्रसेनस्तु, Ks

दुर्मुखो नवभिर्वाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ।
 विविंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ २४
 तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
 एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २५
 सत्यव्रतं तु समरे पुरुमित्रं च भारत ।
 अभिमन्युरविध्यत्तौ दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २६
 माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
 छादयेतां शरव्रातैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
 ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रीयौ रथिनां वरौ ।

शरैर्वहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैःपिणौ ।
 छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ २८
 अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
 विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ २९
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शङ्गिणम् ।
 भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्वन्भयात् ॥ ३०
 दुर्योधनस्तु संकुद्धो मागधं समचोदयत् ।
 अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरखिनाम् ।
 मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३१

C 6 2750
B 6 52 35
K 6 62 35

'मेनोय Ks Ds विंशति, B Da Dn D1 4 5 7 8 S
 (Gs om) सप्तभि (for पञ्चभि) — Bs Da Dn Ds
 om. (hapl) 24^{ad} — °) B1 2 4 S (Gs om)
 दशभिर् (for नवभिर्) — °) Ko दुःसहैश्, T1 G2 4
 M दुःपहश्, T2 दुःपहश्, G1 दुःपहश् (for दुःसहैश्).
 Ś1 चेति, D1 चैव (for चापि) K4 पचभि (for
 सप्तभि) — °) B2 Da Dn1 Ds तु विंशत्या, B3
 Dn2 D2 4 7 8 पचमित्सु, S (Gs om) त्रिभी राजन्
 (for पञ्चभिश्च) — °) Ś1 तदा S (Gs om) विकर्ण
 पचभि शरै — After 24, D2 (marg sec m)
 ins

231* विकर्णो दशभिर्वाणैः पुरुमित्रश्च पञ्चभिः ।
 सत्यव्रतं सप्तभिश्च पार्षतं समरेऽहनत् ।,

while D1 ins

232* मद्राधिपक्षिभिश्चैव विकर्णं पञ्चभिः शरैः ।

25 Gs om 25^{ab} (cf v l 24) — °) Ś1 K1
 प्रविध्यद् Ś1 Ko-2 8 Ds बलवान् (for राजेन्द्र)
 D2 तान्प्रत्यविध्यत् बलात् — °) Ks शत्रुवातिन, T2
 परवीरहा (for शत्रुतापन) — D2 reads (sec m)
 25^{ad} in marg — °) B Da Dn Ds 4 7 8 हस्त
 (for पाणि) D1 दर्शयामास लावव

26 D2 om 26 — °) K4 B2 Dn2 D1 3-5 S
 सत्यव्रतं च (B2 'तस्तु), B1 4 अभिद्रवत् (for सत्यव्रत
 तु) — Ks Ds om (hapl) 26^b-27^a — °) K4 5
 B Dn2 D1 7 8 अविध्यत्, Da Dn1 Ds अभिविध्यत्,
 D1 च विव्याध (for अविध्यत्तौ) — °) K4 B2 Da
 Dn1 Ds निशितै (for the second दशभि)

27 Ks Ds om 27^a (cf v l 26) — °) Ds
 माद्रिनन्दनौ; S प्रीतिवर्धन (for मातृनन्दनौ) — °)
 Ś1 छादयतौ, Da Dn1 Ds दारयेतां, Ds अविध्येता
 (for छादयेता) B D (except D2 6) शरैस्तीक्ष्णैस्,
 S शरैर्वरैस् — G2 om (hapl) 27^d-28^e

28 G2 om 28^{abde} (cf v l 27). — °) Ś1
 Ko-2 स्वस्त्रीयौ, Ks Ds M1 स्वस्त्रीयौ, Da1 स्वस्त्रीयौ
 S (G2 om.) युद्ध (T2 'धि) दुर्मदौ (for रथिना वरौ)
 — °) Ks बाध्य (for छाद्य) S (G2 om. the
 prior half) वार्यमाण शरैर्वरैर्मद्राजो न विव्यधे

29 °) S ततो (for अथ) — °) T1 G जनेश्वरं
 (for महाबल) — °) Ś1 दिधक्ष (sjo), D1
 विधास्यन्, S दिदक्षु (for विधित्सु)

30 °) Ks Da1 D2 6 कैलाशम् — °) Ks महा-
 बाहो (for 'बाहु) — °) M1 2.5 प्राव्ययन् B4 (m
 as in text) रणात् (for भयात्)

31 °) D1 तु समरे, S ततः कुद्धो (for तु संकुद्धो)
 — °) Ks 8 Ds समनोदयत्, K4 समदेश, T2 सम-
 योज — °) Ś1 अनेक T2 M शत (for दश)
 — After 31^{ad}, N ins

233* गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः ।

[Da2 Ds सहिताय, D1 सहित Ds ततो (for
 तेन)]

— °) D2 मागधं तु पुरस्कृत्य, S मागधश्चा (G1 मग-
 धश्चा, M2 मागध चा) प्रणीस्तत्र — °) B Da Dn
 Ds 4 7 8 अयाभ्ययात्, Ds समभ्यगात्

आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ।
 गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ॥ ३२
 अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३३
 स गजान्नादया निघ्नन्व्यचरत्समरे वली ।
 भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३४
 तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना ।
 व्यत्यचेष्टन्तं संहृत्य गजा भीमस्य नर्दतः ॥ ३५

32 D₂ om 32^a-33^b — ^a) K₄ बल, B₁ तु त
 (for च त) Dn₁ om (hapl) from वृकोदर up to
 व्यादितास्य in 33^d K₅ वृकोदर (for 'दर) S आप
 तत गजानीक दृष्ट्वा पाथौ महारथ (T₂ M वृकोदर)
 — ^c) Ko-2 अपोवाहद् — ^d) D₁ गज (for रथात्)
 Ko इवोन्नदन्, K₅ इवानदत् — After 32, K₅
 ins

234* घोर प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकश्च ।
 निर्मथ्यमाना क्रुदेन प्रगृह्य महतीं गदाम् ।

[(L 1) = 52^{ed} — (L 2) post half = 33^b]

33 D₂ om 33^{ab}, Dn₁ om up to तास्य in
 33^d (cf v 1 32) — ^a) T₁ G अस्मि (for
 अद्रिः) K₄ गृह्य, Da₁ गुर्वी (for गुर्वी) K₂ अद्रि-
 सारमयी गुर्वी — ^b) K₄ गुर्वी तु (for प्रगृह्य) K₂
 महती K₅ अद्रिसारमयेन च — ^d) Ko व्यावृत्तास्य,
 D₂ व्याधितस्य (for व्यादितास्य) D₅ इवानल

34 ^a) Da₁ D₅ G₂ गदा (for गजान्) Ko न
 दया (for गदया) — D₂ om 34^{bc} — ^b) Ś₁ Ko-2 स
 विचरन् B Da Dn D₁ स समरे व्य (Da Dn₁ 'रेभ्य)
 चरद्वली. — ^c) S गदापाणिर (for महाबाहु) — ^d)
 K₄ B Da Dn D₁ स र स S वृत्रहा दानवेष्टिव

35 ^b) D₁ मनास्तेषा चकपिरे — After 35^{ab},
 D₁ ins

235* विप्रध्वस्ता गजा राजन्मद त्यक्त्वा भयं गता ।

— ^c) Ś₁ K₄ स व्यत्यचेष्ट, K₅ व्यवचेष्ट, K₄ अभ्य
 चेष्ट, D₂ व्यत्यचेष्ट, T₁ G₁ M प्रवेपति च, T₂ G₂
 प्रवेपति च; G₁ स प्रावेपतीव, G₂ व्यत्यचेष्टन्त (as in
 text) Da₁ D. मगत्य, Dn महत्य, S संभी
 (M₂- 'वा' गता (for महत्य) — ^d) Ś₁ K₄ T₁

ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
 पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ।
 अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ॥ ३७
 क्षुरैः क्षुरग्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैरपि ।
 पातयन्तोत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ३८
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ।
 अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ३९

(before corr) गदा; Ko गदां (for गजा) Ko
 नदन, K₁ नदत्, D₂ दर्शना, D₅ गर्जत (for
 नर्दत)

36 ^a) K₂ D₅ तदा तु, K₅ ततश्च; Da₁ T₁ G₂-4
 ततस्ते — ^c) = 6 23 16^c K₂ D₅ सहदेवोद्य नकुलो

37 ^b) D₁ T₂ शरवर्षैरवाकिरन्; D₅ G₁ स 'वैण
 वारयन् — Dn₁ om from 37^c to 6 60 47^d
 — ^c) D₂ मर्यतो B D₅ स अभ्यवर्षत धावतो — ^d)
 B₁ यथा गिरीन्, B₄ Dn₂ D₄ गिरीन्यथ, D₁ घरा
 धरान्; D₂ महागिरीन्, D₅ गिरीन्यथा; T₂ M₁ स
 गिरि यथा, G₁ स गिरिव्रजान्, M₂ महागिरि, G₂ गिरी-
 न्यथा (as in text) — After 37, S ins

236* नाकुलिस्तु शतानीक समरे शत्रुपूगदा ।

[T₂ शत्रुपुगव]

38 Dn₁ om 38 (of v 1 37) — ^a) K₂ D₅
 क्षुरैः, B₅ S (except G₁) क्षुरैः, D₂ कुक्षैः (for क्षुरैः)
 K₁ स क्षुरैः प्र, T₂ क्षुरग्रैः (for क्षुरग्रैः) Ś₁ K₁
 वल्लैश्च — ^b) K₂ B D₁ स चाञ्जलिकैः (for अञ्ज)
 K₄ B Da Dn₂ D₅-s र स क्षितैः (for अपि) S वत्स
 दत्तैर्वरासिभिः — ^c) Ko स D₁ पातयत्युत्तमाङ्गानि, K₄
 D₂ पातयत्युत्त, K₅ Dn₂ D₄ र स व्याहरत्युत्त, B Da:
 D₅ स स व्याहरत्युत्त, Da₁ व्याहरत्युत्त, S न्यहनन्त्युत्त
 — ^d) D₂ स S पादवो

39 Dn₁ om 39 (cf v 1 37) D₂ om 39-41
 B₅ om (hapl) 39^a-40^b — ^b) Ś₁ बाहुभिश्चैव
 भूषितैः — ^c) K₅ प्राणिभिश्च, Da₂ D₅ पाणिभिश्च
 Ko महाकुक्षैः, K₅ सहाङ्कुशैः (for सहाङ्कुशैः)

हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः ।
 अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४०
 धृष्टद्युम्नहतानन्यान्पश्याम महागजान् ।
 पतितान्पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४१
 मागधोऽथ महीपालो गजमैरावणोपमम् ।
 प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४२
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य गजोत्तमम् ।
 जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४३
 तस्यावर्जितनागस्य कार्पिः परपुरंजयः ।

राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापहरच्छिरः ॥ ४४
 विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः ।
 व्यचरत्समरे सृद्रन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४५
 एकप्रहाराभिहतान्भीमसेनेन कुञ्जरान् ।
 अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ४६
 भग्नदन्तान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्च वारणान् ।
 भग्नपृष्ठान्भग्नकुम्भाभिहतान्पर्वतोपमान् ॥ ४७
 नन्दतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गजान् ।
 विमूत्रान्भग्नसंविघ्नांस्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ४८

C om.
 8 5 62 52
 K 5 62 52

40 Dn1 D2 om 40, B2 om 40^{ab} (cf v l 37, 39) —^a) K4 Dn2 D4 7 s कृत्तोट', M4 हृतोत्त' Ś1 स्कन्धेषु; D1 कुद्वेषु (स्कन्धेषु) —^c) Ko अदृश्यत चलाग्रेषु, K1 s 'इयताचलाग्रेषु, D1 M1 2-s 'इयत बला' —^d) Ś1 G1 2 भग्नशिखा, D1 भुग्नशिखा, D2 रुग्ण' (for भग्नशिखा).

41 Dn1 D2 om 41 (of v l 37, 39) S reads 41 after 44 —^a) K2 धृष्टद्युम्नहतानश्चान्, D1 'हता नेवम्, G2 'न्न गतानन्यान्, M1-2 s 'दृष्ट्युर्निहता' —^b) Ś1 अपश्यंत, K2 न पश्याम; D2 अपश्यामो (for अपश्याम) K4 हृतो (for महा-) T1 G समरे वि (G2 'रेभि)मुखान्गजान्, T2 M विमुखान्समरे गजान् —^c) Ś1 पातितान्; B1 D2 पतत K1 2 पाति' (for पाल') T G पतत पतितांश्चान्यान् —^d) T2 अप श्याम (for पार्षतेन)

42 Dn1 om. 42 (of v l 37) —^b) K2 Da Dn2 D1 4-s s S गजमैरावतोपम —^c) Ś1 Ko-2 s D1 2 s संकुद्र' (for समरे) —^d) D2 जिष्णुपुत्रस्य प्रति

43 Dn1 om 43 (cf v l 37) —^a) G2 समा' (for तमा') —^b) D2 मगधस्य B D (except D2 6, Dn1 om) S महागज (for गजोत्तमम्) —^c) Da D2 om 43^{cd} —^e) K2 वीर (for वीर) Dn2 निजघानेषुणा वीर'

44 Dn1 om 44 (cf v l 37) —^a) K2 तस्या वर्जितकायस्य, K2 B1 4 G2 तस्य वर्जितनागस्य, B2 तस्यावर्जित', D2 तस्य निर्जित', D2 तस्यावर्जित' Ca cites भारुजित', Co cites भारुजित —^b) M2 कार्पिण' —^c) G2 4 राजत' —^d) D2 G2 फलेन

K1 4 B D (except D1-2 s, Dn1 om) S (except M2) [अ]पाहरच्, K2 [अ]पहतच् (for [अ]पहरच्) — After 44, S reads 41

45 Dn1 om 45 (of v l 37) —^a) Ko इय गाह्य D1 [ए]व, T2 M1-2 s व (for तद्) —^b) Ś1 Ko-4 D2 'नोथ (for 'नोऽपि) S मारिष (for पाण्डव) —^c) Ko 2 s विचरन् Ko सृद्रन्, K2 s निद्रन्, K4 राजन् (for सृद्रन्) —^d) G1 गजानिव (for गिरीनिव)

46 Dn1 D2 om (hapl.) 46 (for Dn1, of v l 37) —^a) K1 'प्रहाराभिहता, B Da Dn2 D4 s 7 s S 'प्रहारनिहतान् (B2 4 Da1 D2 7 s T2 M2-s 'हता); D1 गदाप्रहाराभि —^b) Da D2 'सेनस्य K4 B D (except D1 2 s, Dn1 om.) S दंतिन' (for कुञ्जरान्) —^d) M2 गिरिवज्राहता'

47 Dn1 om 47 (of v l 37). D2 om 47-48 —^a) K2 D2 भग्नकर्णान् (for 'दन्तान्) K2 D2 भग्नदन्तान्, K2 'कर्णान्, Dn2 D2 (marg sec m) T G M4 'करान्, D1 'कटीन्, M1-2 s 'कायान् Co cites कटः — Dn2 om 47^b-49^c —^b) Ko भग्नसक्थाश्च, K2 'मत्ताश्च; K2 D2 G2 4 'संधीश्च, Da1 T G1 s M 'सक्थीश्च, D2 'संस्थिश्च Co cites सक्थि D1 भग्नोरुनय वारणान् —^c) K1 B Da D1 2-s 7 s S भग्नपृष्ठमिका (D1 'पृष्ठचा, T1 G2 'पृष्ठस्थिका, M2 'पृष्ठुखा)नन्यान् —^d) K2 पर्वतोत्तमान्, S सह सादिभि' K2 हतारोहान्समतत'

48 Dn D2 om 48 (of v l 37, 47) K1 Cal ed om (hapl.) 48^a-49^b. —^a) Ko नन्दत, K2 D2 नन्दत, D1 नन्दत, S द्रवत (for नन्दत) K2 D2

भीमसेनस्य मार्गेणु गतास्त्वपर्वतोपमान् ।
 अपश्याम हतान्नागान्निष्टनन्तस्तथापरे ॥ ४९
 वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
 विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥ ५०
 मेदोरुधिरदिग्धाज्ञो वसामज्जासमुक्षितः ।
 व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५१
 गजानां रुधिराक्तां तां गदां विभ्रदुकोदरः ।

धोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ॥ ५२
 निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।
 सहसा प्राद्रवन्निष्ठा मृदन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ५३
 तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
 पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ५४
 शोणिताक्तां गदां विभ्रदुक्षितो गजशोणितैः ।
 कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ॥ ५५

तथैव नदत्तश्चान्यान्, K₁ B Da D₁ s 1 s भयात्ससीद
 तश्चा' — ^b) Ko विमुञ्जान्, K₅ विमुचन् (for विमुखान्).
 B₁ स्थितान्, D₄ गतान् (for गजान्) — S om.
 (i hapl) 48^{ad}. — ^c) S₁ विस्त्रान्, K₈ D₈ वित्रस्तान्;
 K₅ विह्वतान्, B₁ s विमूतान्, B₈ विमुखान्, Da
 D₁ s विमूढान्, Co विमूढान् (as in text) S₁ Ko s
 भयसंविभ्रान्, D₁ भयसदिग्धान् — ^d) Ko विकृपतो',
 K₂ विपकृतो', B₁ s D₁ s विशकृतोपमान् Co cites
 विशकृतो (as in text). K₅ तथाद्वोधीकृतान्परान् (sic)

49 Dn₁ om 49 (of v. 1 37) Dn₂ om 49^{ab}
 (of v. 1 47), K₁ om 49^{ab} (of v. 1 48) D₄
 reads (see m) 49 in marg — ^a) K₂ भीमसेनस्तु
 S₁ Ko मार्गेण तु, K₂ मार्गेण (sic), K₅ D₁ मार्गेण
 G₁₋₈ M₈ भीमस्य मार्गेणु गतान् — ^b) K₄ B₁ Da₁
 D₁₋₈ s पतितान्; K₅ निहतान् (for गतासून्). T₁ G
 पर्वतानिव (for पर्वतोपमान्). — ^c) K₈ महाभागान्,
 K₄ D₈ (sup lin) महानागान्; K₅ महालादान्, D₈
 महाराज (for हतानागान्) K₂ B Da D₂₋₈ 1 s
 अपश्य निहतानागान्; D₁ 'श्य निहतास्तत्र; S 'श्य
 निहतान्नागान् — ^d) Ko निष्टानतस्, Ca o निष्ट (as
 in text) K₈ D₈ तथापरान् K₄ निपुनतसुतोपरान्
 (sic), B Da Dn₂ D₈₋₈ 1.8 राजक्षिणीवतोपरान्, D₁
 भिन्नदष्टास्तथापरे, D₂ तथा निष्टनतोपरान्, T₁ G गजा
 निहन् (T₁ G₄ 'निहत) तोपरान्; T₂ M नागाक्षिणतोपरान्

50 Dn₁ om 50 (of v. 1 37) D₂ om. 50^a-51^b
 — ^a) Ko वमन्त, D₈ वमन्तो M₂ रुधिरांश् (for
 रुधिर) K₈ D₈ चान्यान् — ^b) K₈ भग्न, T₂ सन्न
 (for भिन्न) K₈ D₈ महागजान् — After 50,
 D₁ ins

237* मार्गेण गच्छमानस्य भीमस्योभयपार्श्वतः ।

दृश्यन्ते पतिता नागा वज्रेणैव शिलोच्चया ।

— ^a) S₁ विह्वल ते D₁ 1 गजा (for गता) — ^d)
 G₈ शैलरूपा (for शैला इव) D₁ s धरातल

51 Dn₁ om 51 (of v. 1 37) D₂ om 51^{ad}
 (of v. 1 50) — ^a) Ko मेदोरुधिर'; M₂ मेदोरुधर'
 (for मेदोरुधिर') — ^b) Ko s Da₁ D₁ s वसामज्जा-
 (K₅ 'जा)समुक्षि (K₂ s 'मुक्षि, Da₁ 'चोक्षि)त, T₂
 G₁₋₈ M₂ वसामेदसमु'; T₁ G₄ वसामेदसमुक्षित;
 M₁ s s वसामाससमुक्षित Co cites मज्जा (as in
 text) — ^c) K₂ s G₈ व्यचरन् S वीरो (for
 भीमो)

52 Dn₁ om. 52 (of v. 1 37) — ^a) Ko s
 D₁ s रुधिरा (Ko 'र)क्तागो; K₈₋₈ B₈ D₈ T₂ 'क्तागा;
 Da D₈ T₁ G M 'क्ताना; Dn₂ D₁ s 'द्रांणी, D₂ 1
 रुधिर (D₂ 'र)क्षिता (for रुधिराक्ता ता) — ^c) Co
 प्रतिभ्रमश् (for 'भयश्) Ko चापी (for चासीन्)
 — ^d) S₁ Ko-2 D₈ पिनाकधृक्, K₈ 'धृक्

53 Dn₁ om 53 (of v. 1 37) D₂ om 53-56.
 — ^a) D₁ विमथ्यमाना, D₈ 1 समथ्य, D₈ निर्मथ्य-
 मानान् (for निर्मथ्यमाना) S₁ निर्मथ्यमाणस्तु रणे
 — ^b) Da D₈ भीमसेनस्य — ^c) D₁ प्रद्रवन् S₁
 शिष्ट, K₂ शिष्टा; K₄ B₁ s 4 Da Dn₂ D₁ s 1.8
 क्षिष्टा, D₁ S भीता (G₈ 'तान्) — ^d) Ko मृदतस्;
 K₁ मृदत, D₈ मज्जंतस्, T G M₂ मृदिता, M₁ s-8
 मृदितास्

54 Dn₁ D₂ om 54 (of v. 1 37, 53) — ^a) S₁
 M₂ ते (for त) Ko 1 s s D₈ T₂ G₁₋₈ M₂-8 वीरा
 (for वीर) D₁ s 4 T₁ G₃ महेष्वास — ^b) Da
 D₈ रणे, D₁ s T G M₄ नृपा (for रथा) — ^c)
 K₅ परिरक्ष्यत S सकुद्धा (for युध्यन्तं) — ^d) K₁
 वज्रयुद्धम्, T₁ G वज्रपाणिम् (for वज्रायुधम्)

55 Dn₁ D₂ om 55 (of v. 1 37, 53) — ^a)
 T₂ 'ताक्ता D₈ विभ्रन् — ^b) S₁ Ko D₈ व्युक्षिता,
 K₁ s 4 B Da Dn₂ D₄-8 उक्षिता, K₂ रक्षिता, K₅
 व्युक्षिता, D₁ सूक्षिता, M₁ s युक्षितो, M₄ व्युक्षितो

व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत ।
 नृत्यमानमपश्याम नृत्यन्तमिव शंकरम् ॥ ५६
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
 अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गन्ताम् ॥ ५७
 विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिराण च ।
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ५८

यथा पशूनां संघातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
 तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयेत् ॥ ५९
 गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
 खान्यनीकानि मृदन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ६०
 महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान् ।
 अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६१

C 6 2779
B 6 62 63
K 6 62 63

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

(for उक्षितो)

56 Dn1 D2 om 56 (cf v 1 37, 53) —^a)
 Ko नृत्यमानम् (sio), K4 B Da Dn D4 : 1 8 भीम-
 सेनम् (for नृत्यमानम्) D2 S अपश्याम रणे भीम
 —^d) K3 D8 प्रवृत्तम्, K4 प्रवृत्तम्, K5 D8 प्रवृत्तम्,
 B2 : सूचतम्, T2 मृत्यु तम् (for नृत्यन्तम्)

57 Dn1 om 57 (cf v 1 37) —^a) D8
 यमदण्डो —^b) Ko-2 वज्राशनिः; K8 D8 'समप्रभां',
 D2 इन्द्रायुधं, G2 'समस्तरा' —^c) K8 महारौद्रा; S
 गदां राजन् (for महाराज) —^d) K8 गदा, K4 Da
 Dn2 D2 : 1 8 G2 : M2 : रौद्रां (for रौद्रा) Ko
 विशसनीं, Co 'सनीं (as in text) S परमदारुणां
 (for विशसनीं गन्ताम्) K8 तथा, D8 यथा (for
 गन्ताम्)

58 Dn1 om 58 (cf v 1 37) D2 om 58-61
 —^a) K8 सुन्मिश्रा, K4 व्युक्षितां, K5 B1 : Da
 Dn2 D2 : 1 8 व्युन्मिश्रा, B2 : व्यामिश्रा, D8 समिश्रां
 (for विमिश्रां) —^d) K2 : क्रुद्धस्याभिघ्नत — For
 58, S snbst

238* केशमज्जासृग्म्यको रौद्रं विश्रत्ता वपुः ।
 मारुतिः शूलहस्तस्य पुरेवाभिघ्नतः पशून् ।

[(L 1) T1 G4 'भ्यक्त' T2 केशमज्जासृग्म्यसृग्म्युक्त
 — (L 2) G1 M2 मान्त, G2 मारुतिः (for मारुति)
 T1 G4 पुरो वाभिघ्नतः पशून्, T2 पुनरेवाभिघ्नतः, G8 पुरेवा-
 निघ्नतः पशून्]

59 Dn1 D2 om 59 (cf v 1 37, 58) —^a)
 G8 सपात (for सघात) —^b) K4 तथा कालः, K5
 यथा कालः, Da2 यष्ट्या कालः, D8 दिष्ट्या पालः Co

ontes यष्ट्या (as in text) S1 प्रकालयेत्, B1 : प्रपा-
 लयेत्, Co प्रकालयेत् (as in text). — S1 om (hapl)
 59st —^a) G2 (sup lin) गदा° (for गजा°)
 —^d) B2 D8 समं, D1 पर्यकालयेत्

60 Dn1 D2 om 60 (cf v 1 37, 58) —^a)
 S1 गदाया वध्य° Dn2 D4 : 8 च, G1 : तु (for ते)
 —^b) Dn2 D2 : 8 ते (for च) B1 स सर्वशः (for
 समन्ततः) —^c) Ko मृदन्तः, D8 मर्दतः (for
 मृदन्तः) Dn2 D4 : 8 स्वान्सदनान्विमृदन्तः —^d) Ko
 प्राद्रवत् K8 : B8 Dn2 D4 6-8 ततः (for तव)

61 Dn1 D2 om 61 (cf v 1 37, 58) —^a)
 K8 मेघावालः; B महावातम्, D8 'वाता (for महा
 वात) —^b) Ko वधमित्वा, K2 वधयित्वा; K8
 व्यधमित्वा. —^c) T2 अतिष्ठत्, M2 अतिष्ठत् K8 :
 D8 : तुमुले, B Da2 Dn2 D2 : 1 8 T2 समरे (for
 तुमुले) —^d) Ko श्मशाने इव. S1 शूलभृत्, K8
 D8 T1 G M1 : शूलभृत्, B1 शूरभृत् D1 श्मशाने
 शूलभृद्यथा

Colophon om in Dn1 —Sub-parvan Omitting
 sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only चतुर्थ
 युद्धदिवस, K2 M2 चतुर्थेहि (M2 'द्विके), K8 चतुर्थे
 दिने, T2 चतुर्थदिवस —Adhy name K4 Da D8
 मागधवधः, T1 भीमसेनपराक्रमः, T2 मागधगजानीकवधः;
 G2 M2 भीममागधयुद्धं, M1 : मागधयुद्ध (M1 'द्व')
 —Adhy no (figures, words or both) Dn2 D1
 T2 M2 : 59, T1 G 57, M1 : 58 (as in
 text), M2 60 —Śloka no Dn2 63, D8 64
 —Aggregate śloka no D1 2550

५९

संजय उवाच ।

तस्मिन्हते गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीमसेनं घृतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १
ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् ।
अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवात्रवान् ॥ २
तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि दुरुत्सहम् ।
आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३
रथनागाश्चकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् ।

अथानन्तमपारं च नरेन्द्रस्तिमितहृदम् ॥ ४
तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् ।
सेनासागरमक्षीर्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५
तदाश्चर्यमपश्याम श्रद्धेयमपि चाद्भुतम् ।
भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुपम् ॥ ६
उदीर्णां पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जराम् ।
असंभ्रमं भीमसेनो गदया समताडयत् ॥ ७
स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां वरः ।

59

 This adhy is om in Dn1 (of v 1 6 58 37)

1 ^a) B1 2.4 Da Dn2 D1 3-5 7 8 transp तस्मिन् and हृते — ^a) D2 'त्येव S भीमसेनवधायैव — ^a) K2.5 D2 सर्वसैन्यान्यनोदयत्, K1 B2 'न्यान्यदेशयत्, D2 'न्य व्यचोद', S 'न्यम(M1-3 5 'न्यान्य' चूडुदत्

2 In B1, 2^{ab} is lost on a damaged fol — ^a) Ko यत् (for तत) B1-3 D (except D1-3, Dn1 om) सैन्यानि (for [अ]नीकानि) — ^b) Dn2 D4 3 transp तव and पुत्रस्य — ^a) S1 अभ्याद्रवन्; K2 Da M2 अभ्यद्रवद्, T G 'धावन् — ^a) S1 K1 2 D2 नदतो, Ko नदतो S नदत सिंहवद्वणे

3 ^a) S1 ता बलौघम्, K4 तुमुलौघम्; T2 M1-3 5 तद्वलौघम्, G1 3 स्व बलौघम् S1 अमन्यत, Ko-2 T1 G1 3 4 अपश्यत् (Ko 'त) (for अपर्यन्त) D1 तस्य लाघवमद्राक्षं — ^b) Ko-3 B2-4 D (except D2, Dn1 om) सुदुःसहं, B1 S दुरासद (for दुरुत्सहम्) — ^a) S1 K1 D2 अपतत, M2 आचरत A few MSS सुदुःपार — ^a) T2 समुद्र इव

4 D2 om 4, K2 om. 4^{ab} — ^a) K1 रथनागाश्चकपिल, G2 रथा नागाश्चकलिल — ^b) K2 'भिनोदितं, D1 'भितिस्त्वन — In B1, 4^{cd} is lost on a damaged fol — ^a) K1 अथ नातमपार च, K2 4 B1-3 Da Dn2 D1 4-3 S अनतरथ(M1-3 'नर)पादात्, K2 D2 अनत्

मन्य(D2 'न)पार च, K2 रथावतमपार च — ^a) K1 महींद्र (for नरेन्द्र-) K2 द्रुतं (for -हृदम्) Ko महेंद्र-स्तमित हृद, K2 B1-3 D (except D1 3 5, Dn1 D2 om) S रजसा सर्वतो वृत्त (M2 तोदिश)

5 ^a) K2-4 B D (except D1-3, Dn1 om) स (for त) S भीमसेनो महाराज — Ko D2 om. (hapl) 5^b-6^c — ^b) S (except T2 G1 3) नृपो (for महो)

6 Ko D2 om 6^{abc} (cf. v 1 5) K2 om 6^{ab} — ^a) K2 5 G2 3 M2 4 अपश्याम (K2 5 'मो) — ^b) S1 K2 इव (for अपि) K2.5 [S] श्रद्धेयमिव चापरं (K2 'द्भुत), K4 B Da Dn2 D4-3 S पादवस्य महात्मन; D1 3 अ(D2 इ) श्रद्धेयमिवाद्भुतं — ^a) K2 त भीमसेन (for भीमसेनस्य) — ^a) K1 राजन्कर्मासिमा (corr to 'सि सा) निनम्, S कर्मा(G1 'मं) मानुपकर्मण

7 D2 om 7^a-8^b — ^a) Ko उदीर्णं S पृथ्वीं (for पृथिवीं) K1.2 उदीर्णं पृथिवी सर्वा (K1 'वीं सर्वं), K4 B Da Dn2 D4 5 7 8 उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान् (B2 'न्हृष्टा) — ^b) Ko-2 साक्ष सरथकुजर, K4 B Da Dn2 D4 5 7 8 साक्षान्सरथकुजरान् — In B1, 7^{cd} is lost on a damaged fol — ^a) S1 M2 असंभ्रमो, B2 'अमद्, T2 M1 3-5 'अमाद्, G1-3 'अमन् — ^a) K2 5 B1-3 D (Dn1 D2 om) सम(K2 पर्यं) वारयत्, S 'पोथयत्

8 D2 om 8^{ab} (of v 1 7) — ^a) S1 समं वार्यं T2 संवार्य रथघोषास्तान् — ^b) Ko नदया (for गदया) K4 B2 4 Da Dn2 D6 7 8 S बलिता; D1 गदिनां

अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ८
तस्मिन्नुत्तुमुले घोरे काले परमदारुणे ।
भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ॥ ९
प्रापदेयाभिमान्युश्च शिखण्डी च महारथः ।
न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् ॥ १०
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ।

(for रथिना) —^a) A few N MSS तुमले, S समरे

9 ^a) K₁ तस्मिन्स, K₂ S तस्मिन्सु, D₁ तस्मिश्च (for तस्मिन्सु) S₁ Ko-^a 5 Dn₁ D₂ ० काले, D₁ M₁ युद्धे (for घोरे) —^b) S₁ Ko १ १ Dn₁ D₁ 2 ० घोरे, B Da Dn₂ D₁ 5 7 8 रणे (for काले) —^c) S भ्रातृभि सह पुत्रैश्च धृष्टद्युम्नो महाबल

10 ^b) K₄ B Da Dn₂ D₂ 5 7 8 T G M₁ चाप-राजित (for च महारथ) — K₂ om 6 39 10^a-6 62 17^b —^c) S₁ K₁ 3 D₂ प्राजहन्, Ko प्रजहुर, B₁ D₂ (marg sec m) ० प्राजहुर, D₁ जजहुर, M₂ प्राजहद् —^d) S₁ जातौ, K₁ Dn₂ जात D₁ T₂ 'बल', D₂ 'बले

11 K₂ D₂ om 11 (for K₂, cf v 1 10) —^a) S₁ न व्यायता; Ko 1 D₂ T₁ (before corr) G₁ 2 4 M₂ 5 सैक्यायसीं, B₂ G₂ सर्वायसीं, T₂ स्मैकायसीं, M₁ सैक्यायसीं, M₂ सैक्यायसीं K₂ गुर्वी —^b) K₂ महती —^c) B₁ Dn₂ D₁ 5 8 अधावत् (for अवधीत्) K₁ 2 भीमो (for योधान्) —^d) S₁ योधयन्, K₁ G₂ प्रोथ*, K₂ पोप*, M₁ 5 4 पोथयद् S₁ नर*, D₂ गज* (for रथ*) —^e) S₁ K₁ 3 D₂ ० चाभिभू, Ko चाविभू, K₂ चाविभू, K₄ B₁ 2 4 चाविभू, Da Dn₂ D₁ 5 7 8 वाविभू, D₁ च प्रभो, T G₂ 4 M₁ 2 चैव हि, G₁ 3 M₂ 5 चैव ह (for *चाभिभू) B₂ गजेभ्यो गजयोधिन

12 K₂ om 12 (cf v 1 10) Ko-^a 2 B₁ om (hapl) 12 —^a) K₂ D₂ विचरन्, Da₁ व्याचरेत्, G₂ व्यचरन् Da₁ (sup lin) वीरो (for भीमो) D₂ S transp 12^a and 13^a —^b) D₂ om 12^a Da Dn₂ D₁ 5 7 8 योधान्, D₁ सर्वा (for सर्वान्) D₂ S विनिघ्नन्त्यचरत्सख्ये (T₁ G₂ 'वे) —^d) M₁ 2 5

पोथयत्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि *चाभिभूः ॥ ११
व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
विनिघ्नन्समरे सर्वान्युगान्ते कालवद्विभूः ॥ १२
ऊरुवेगेन संकर्षन्नथजालानि पाण्डवः ।
प्रमर्दयन्गजान्सर्वान्नङ्गलानीव कुञ्जरः ॥ १३
मृद्रत्रयेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
सादिनश्चाधृष्टेभ्यो भूमौ चैव पदातिनः ॥ १४

प्रभु (for विभु) D₁ प्रजा काल इवाभित

13 K₂ om 13 (cf v 1 10) S transp 12^a and 13^a —^a) Ko-^a 2 गुरुवेगेन, K₂ Da₂ D₁ 5 8 उरुवेगेन Ko सर्वपन् —^b) B₁ रथ्याना *नि, B₂ D₁ रथ्युदानि T₁ G मारिप (for पाण्डव) —^c) Ko प्रमर्दयन्, K₂ प्रमर्दयन्, K₂ D₂ ० प्रमर्दयन् (for प्रमर्दयन्) K₁ 4 B Da D₁ 8 7 8 T₁ G M यलानि च (K₁ 4 Dn₁ स, D₁ स, D₂ प्र) समर्दाशु, T₂ जलानीव च घर्माशु —^d) K₂ नलिनीरिव, B₂ D₂ T₁ G₁ नद्वलानिव, D₁ शृङ्खलानिव, D₂ ० G₂ 8 नलिनीरिव, T₂ पल्लवानिव Cc cites नद्वलानि (as in text)

14 K₂ om 14 (cf v 1 10) —^a) Ko मृधन् D₂ मर्दयन्नेभ्यो रथिनो, S रथेभ्यो रथिनश्चापि —^b) G₂ गजयूधिन —^c) D₂ 4 om (hapl) 14^a —^d) S₁ Da₁ सादिनश्चाधृष्टेभ्यो (submetric), D₂ सादिनश्चाधृष्टेषु —^e) K₄ B Da Dn₂ D₁ 5 6 7 8 S चापि (for चैव) S₁ K (K₂ om) Da D₂ ० Cc पदातय* (for 'तिन) —^f) S₁ Ko-^a 2 B Da Dn₂ D₁ 5 8 8 ins after 14 D₂ (om lines 1-3) 4, after 14^a

239* गदया व्यधमत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ।
भीमसेनो महायाहुस्तव पुत्रस्य वै धले ।
सा वै मज्जावसामासैः प्रदिग्धा रुधिरं च ।
अदृश्यत महारौद्रा गदा नागाश्चातिनी ।

[(L 1) S₁ [अ] व्यधमन्, Ko-^a 2 व्यधम (K₁ 'य) न्, B₁ Da₂ Dn₂ D₁ 5 7 8 व्यहनत्, Da₁ व्यवहत् K₂ व्यधमद्गदया सर्वांन् — (L 2) K₂ वै रणे, B₂ सौवले, D₁ वै बल — (L 3) Ko 1 शवैर्, K₂ शवैर्, K₂ नावैर्, Da₁ D₂ सापि (for ना वै) K₂ D₂ 'वमामास', K₄ मज्जमा, Da₁ D₂ 8 मज्जवसा Ko दिग्धाश्च, K₁ 2 दिग्धाश्च (for प्रदिग्धा) — (L 4) D₁ अदृश्यत K₂ Da Dn₂ D₁ 8 महारौद्रा S₁ K₁ 2 D₂ 'पातनी, K₂ ०

C 5 2796
B. 6 63 17
K 6 63 17

तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
रणाङ्गणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभम् ॥ १५
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमखनाम् ।
ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १६
आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये ॥ १७
तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः ।
दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ १८

Dn1 D8 'पातिनी, D1 'वारिणी (for 'वातिनी) D2
रथा नागाश्ववाजिन]

15 Ks om 15 (of v l 10) D2 om 15^{ab}
—^a) Ś1 हतैश्चैव, K1 2 हतैश्चैव, K2 4 D6 हतैश्चैव,
M8 गतैश्चापि —^b) K2 D6 मनुष्यैर्गज, K4 B Da
Dn2 D1 4 5 7 8 मनुष्यगज (B2 गजाश्वरय)साविभि, T2
'वाजिन — After 15^{ab}, S reads 17^{cd} — S om
15^a-16^b —^c) Ś1 K1 2 रणांगन, D1 रणाजिरे, Co
रणाङ्गणं (as in text) B1 D1 3 समभवन् —^d)
Ko-2 मृत्योरागार, D1 मृत्योरास्येन समिता Co omes
आवात

16 Ks om 16 (of v l 10) S om 16^{ab} (of
v l 15) —^a) Da Ds क्रुद्धस्य (for रुद्रस्य)
—^b) K2 D6 क्रुद्धस्य निघ्नत, Da Ds रुद्रस्याभि, D2
क्रुद्धस्य जघ्नत — D2 om 16^a-18^d —^c) D1 गुर्वीम्
(for उग्राम्) —^d) B1 3 4 Da Dn2 D4 5 7 8 'सम
प्रभा —^e) Gs ददृशे —^f) K4 B D (except
D6, Dn1 D2 om) रौद्रां (for रौद्रां)

17 Ks D2 om 17 (of v l 10, 16) —^a)
K4 आविध्यतो, B2 अविध्यतो; Co आविध्यतो (as in
text) T1 G2 4 आविध्यतोतकस्येव — After 17^{ab},
D3 S ins

240* गदामास्तवेगोऽभूद्विष्कूर्जितमिवाशने ।

— S reads 17^{cd} after 15^{ab} —^c) T1 G1 2 4
M1-4 विषभौ कर्म तद्रौद्र, T2 बभौ कर्म तथा रौद्र
—^d) S (except Gs Ms) रुद्र (for काळ) Ś1
Ko-3 D1 6 महाक्ष (Ko 3 'भ)ये

18 Ks D2 om 18 (of v l 10, 16 —^a)

यतो यतः प्रेक्षते स गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
तेन तेन स दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ १९
प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम् ।
असमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २०
तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् ।
दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २१
महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
छादयञ्शरवर्षेण पर्जन्य इव दृष्टिमान् ॥ २२
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् ।

Ś1 आदाय, Ko-2 पाण्डव, K2 अवार्थ, B2 G1-3
M2 3 5 ता तथा, D1 6 अवार्थ (for तं तथा) Ś1
K2 महती सेना —^b) B2 प्रद्वर्ती, S आसयानं (G2
'नां, M2 3 5 'न) —^d) K2 नातिप्रमनसोभवन्,
S सर्वेषां विस्मयोभवत्

19 Ks om 19 (of v l 10) —^a) K2 B2 3
प्रेक्षते स, K2 प्रेक्षती स, K4 प्रेक्षति स, D3 6
प्रेक्षयति स, T1 G समुद्युक्तौ, T2 M सप्रयाति (for
प्रेक्षते स) —^c) D1 S ततस्ततो (for तेन तेन) Ś1
स दीर्यते, B4 सुदीर्यते, D1 विशीर्यते, T1 G व्य-
दीर्यते (G2 'ते), T2 M विदीर्यते —^d) K2 D6
तव, D2 तस्य (for सर्व)

20 Ks om 20 (of v l 10) B Da Dn2 D4 5
7 8 om. 20^{ab} —^a) K2 प्रदारयती, D2 6 S विदार
यतं —^b) Ś1 बलौघेन पराजित, D1 3 S बलेनामित-
विक्रम —^{cd}) S transp असमानम् and व्यादितास्यम्
— After 20, Ms 3 read 22^{ab} (for the first time)

21 Ks T2 om 21 (for Ks, of v l 10) —^a)
Ds तथा च, S (T2 om) समरे (for त तथा) —^b)
Ś1 Ko 1 'महागदा, D2 प्रगृह्य महतीं गदा, D8 प्र-
हीत, M2 प्रकर्षित —^d) Ko-3 सहसेन, D1 3 सह
सैन्य, S (T2 om) तत एन (for सहसैव)

22 Ks om 22 (of v l 10) D1 3 om 22^{ab}
T1 G M read 22^{ab} after 23^{ab} (Ms 3, for the first
time, after 20) —^a) K2 4 B D (Dn1 D1 3
om) T G रथ, M (Ms 3 second time) नेमि
(for मेघ) —^b) T1 रथेनामितवर्चसा — T2 om
22^a-23^b. —^c) Da Ds दारयन्, Gs छादयत् —^d)
Gs पर्जन्यम्, Co पर्जन्य (as in text)

भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षणः ॥ २३

तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः

शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।

निघ्नन्नभिन्नान्धनुषा दृढेन

स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २४

तं यान्तमथै रजतप्रकाशैः

गरान्धमन्तं धनुषा दृढेन ।

नाशकुवन्वारयितुं तदानीं

सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ २५

अविध्यदेनं निशितैः शराग्रै-

रलम्बुसो राजवराध्यशङ्किः ।

तं वै चतुर्भिः प्रतिविध्य वीरो

नप्ता गिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २६

अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य

मध्ये रिपूणां परिवर्तमानम् ।

प्रावर्तयन्तं कुरुपुंगवांश्च

पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ २७

नाशकुवन्वारयितुं वरिष्ठं

C 6 2810
B 6 63 31
K 6 63 31

23 Ks om 23 (cf v 1 10) T2 om 23^{ab} (cf v 1 22) —^a) K1 D1 ततो, D2 रथ (for तथा) S (T2 om) भीमसेन रणे भीमो —^b) D1 व्यादिता स्यम् G1 ३ इवातक — After 23^{ab}, T1 G M (Ms ३ second time) read 22^{ab} —^c) B2 ३ Dn2 D4 ३ भीमसेनो (for भीष्म भीमो) —^d) K1 प्रति- देयाद्; K2 प्रत्युदायाद्, T2 प्रत्युदीयाद् B1 ३ ३ Da Dn2 D2 ३ ३ ३ M1 ३ ३ अमर्षित, M2 'पण

24 Ks om 24 (cf v 1 10) —^a) T G2-4 रणे, Co क्षणे (as in text) T1 G2 ३ 'संघे —^b) K2 D2 ३ शनि B2 [S]प्यपतत्, M2 अपतत् —^c) T1 G रथेन (for दृढेन) —^d) Ko-2 D1 सकालयस्, Da2 D2 (before corr) ३ संकपयस् K2 तेन (for तव) S1 Da1 पुत्रसेना, B1 D1 ३ S (except M2) पुत्रस्य सैन्य

25 Ks om 25 (cf v 1 10) D2 om 25^{ab} —^a) Da1 त यातम्, T2 सशातम् —^b) K1 प्रभा (for शरान्) K2 B Dn2 D2-3 वपत; K4 Da D5 वपत, K5 D1 ३ ३ S वमत (for धमन्त) K2 B D (except D1 ३ ३, Dn1 D2 om) S निशितान्मुखां (for धनुषा दृढेन) —^c) K4 B1 ३ ३ D2 M धारयितु, T G प्रेक्ष (G1 'प)यितु

26 Ks om 26 (cf v 1 10) D2 om 26-27 —^a) Da1 अभिसेदनं (sio), G2 आविध्यदेन Ko-2 विशिखै, K2 B D (except D2, Dn1 D2 om) S दशभि (for निशितै) Ko-2 T G शिताग्रै; K4 B D (except D2, Dn1 D2 om) पृषत्कैर्, M1 ३ ३ शिता ग्रैर्, M2 ३ शराग्रैर् —^b) S1 अलबुसो, K1 अ- लयसो K2 ३ B Da Dn2 D4-8 M Cep अलबुसो (M

'सो) राक्षसोसौ (K2 D2 'सौ वै) तदानीं, D1 ३ अलबुस स्त्वाप्य (D2 'प)शृणि प्रसङ्ग, T G अलबुसोसौ समरे तदानीं (T1 G2 ३ त्वदीन) Co oites राजवर (as in text), and आप्यशृणी —^c) K4 B D (Dn1 D2 om) S शरैश्च (for त वै), and त च (for वीरो) —^d) K2 D2 शनेर् K1 अभिपतद्, Da D2 चा- भ्यप

27 Ks D2 om 27 (cf v 1 10, 26) —^a) T1 G1 ३ ३ समागत, G2 अथागत K4 B1 ३ ३ Da Dn2 D2 ३ ३ वृष्णिवीर; B2 'रथ, T G1 ३ ३ M1-2 ३ 'पति, G2 'पत्नी S1 निशाचर, S (except G2 M1 ३) निशाम्य —^b) S1 तं शक्यमध्ये (sio), Ko-2 D1 ३ ३ तं शत्रुमध्ये (for मध्ये रिपूणां) —^c) S1 प्रावर्तयते, Ko 1 प्रवारयत, K2 प्रचारयत, K3 D1 ३ ३ ३ प्रद्वाव- यत, Ca ३ प्रावर्त (as in text) D4 'पुगवाश्च, D2 'पांडवाश्च, M1 ३ 'पुगवास्तान् —^d) Da D2 om च D1 वै (for च) K2 प्रणुदतम् M1 ३ ३ (inf lin) पुनश्च सैन्यं प्रतपतमाजौ — N (K5 Dn1 om,) ins. after 27 (D2, after 25^{ab})

241* योधास्त्वदीया शरवर्षैरवर्ष
न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेनौ ।

[(L 1) S1 K2 यथा, Ko ३ ततस् (for योधास्) K1 ३ शरवर्षवर्षन्, B2 'पर्ववर्षन्, D1 तु शरैर्वर्षन् — (L 2) K2 मेघो K3 भूधरम् D2 'वेगा]

28 Ks om 28 (cf v 1 10) —^a) S1 K (Ks om) D1-3 ३ तथापि त (K1 त्व), T1 G2 न शकुवन् (for नाशकुवन्) K2 B1 ३ D2 ३ T1 G2 ३ M1 ३ ३ धार (for वार) S1 K (Ks om.) D1-3 ३ न शेकुर्, B2 गरिष्ठं (for वरिष्ठं) —^b) S1 सूर्य

मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम् ।

न तत्र कश्चिन्नाविपण्ण आसी-

द्वते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् ॥ २८

स ह्याददानो धनुस्त्रवेगं

भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ।

दृष्ट्वा रथान्स्वान्वयपनीयमाना-

न्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

संजय उवाच ।

ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः ।

अविध्यद्भृशसंकुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १

कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः संनतपर्वभिः ।

अवाकिरदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २

ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।

(for सूर्यम्) S₁ इवातपत्र, D₁ इव ज्वलत, D₂ इवो-
त्तपत, D₃ इवापतत S सैन्य हि तूर्णं ख (T₂ M₁-4
तत्तूर्णं) मिवापतत — D₂ om 28^c-29^d. — ^e) T₁
G तत्रापि, M₈ s त तत्र (for न तत्र) S₁ Ko-2
कश्चिद्विपण्ण, T₁ G M₈ s कश्चिन्न विपक्त (G₂ 'पकुर्',
M₈ s 'पद्म') — ^a) Ko om राजन् K₈ सोमदत्तिश्च
(for 'दत्तस्य') K₁ s D₁ पुत्र; B₃ T₂ G₂ M₂ s
पुत्रात् (for पुत्रात्)

29 K₅ D₃ om 29 (of v 1 10, 28) — ^a) D₂ D₄
स त्वाददानो, T₁ G₄ सोप्यादधानो, G₁-3 M₈-5 सोप्या
दधानो (for स ह्याददानो) T₂ उग्ररूपं (for 'वेग')
S₁ K (K₅ om) D₁ s s स वै (S₁ शिने) समादाय
धनुर्महात्मा — ^b) S₁ K₂ s Da₁ T G M₂ सोमदत्ति,
K₁ सौमदत्ति — After 29^{ab}, K₃ ins. (cf 6
60 1^{ab})

242* ततो भूरिश्रवा राजन्सोमदत्तस्य पुत्रकम् ।,

which is followed by the repetition of 29^{ab}
— Ko-2 om 29^{cd} — ^c) K₈ इष्टान् (for इष्ट्वा)
S₁ D₈ अपनीयमानान्, K₈ नृप नीय, B₃ न्यपनीय,
D₁ विनिहीय, T G अवलीय, M व्यवलीय (for
व्यपनीय) — ^a) S प्रत्या (M 'त्य) द्रवत् (for
प्रत्युद्ययौ) K₈ सात्यकि S₁ सोमदत्ति, K₈ सोम
दत्ति, D₈ सौमदत्ति, S योद्धुकाम (for योद्धुमिच्छन्).

Colophon om in S₁ Ko-2 Dn₁ — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₄ Da D₈ mention
only चतुर्थेहि, D₂ चतुर्थयुद्धदिवस, T₂ चतुर्थदिवस,
M₈-3 चतुर्थेहिके — Adhy name K₄ भीमसेन
युद्ध, G₂ भीमयुद्ध — Adhy no (figures, words
or both) D₂ (sec m) 21, D₂ D₁ T₂ M₈ s
60, T₁ G 58, M₁ s 59 (as in text), M₈ 61
— Sloka no D₂ D₃ 32

60

~~29~~ K₈ om this adhy (of v 1 6 59 10)
Dn₁ om 1-47 (cf v 1 6 58 39)

1 K₂ T₁ G₄ om the ref — ^c) B₁ प्राविध्यद्,
Da D₂ s आविध्यद् T₁ G समवि (G₂ 'ब') ध्यत्सुस
क्रुद्धस, T₂ M प्रत्यविध्यत्सुस — ^a) M₁ महागज
(for 'द्विपम्')

2 D₂ om 2 — ^a) S कौरव्य K₁ सातिर्कि
B Da D₂ D₄ s s चापि (for चैव) — ^b) D₁
अभिदुद्राव वीर्यवान् — ^c) K₃ s B Da D₂ D₈-3
अवारयद् (for अवाकिरद्) D₁ वारयस्तान्महायोधान्,
S पर्यवारयद्भ्यग्र — ^a) Ko s सर्वलोकेषु, G₂ s
'सैन्यस्य K₁ सर्वलोकेष्वपश्यत

3 ^b) D₂ s सोदर्यै, T₁ G₄ M सोदरै — ^c)

सौमदत्तिं रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३
 तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे ।
 परिवार्य स्थिताः संख्ये समन्तात्सुमहौजसः ॥ ४
 भीमसेनस्तु संकुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
 दुर्योधनमुत्पान्तर्वाण्डुवांस्ते पर्यवारयत् ॥ ५
 रथैरनेकसाहसैः क्रोधामर्यसमन्वितः ।
 नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ।
 विव्याध निशितैः पङ्क्तिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ६

दुर्योधनस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
 आजघानोरसि कुद्धो मार्गणैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
 ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ।
 आरूरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ॥ ८
 एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 मामेव भृशसंकुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ॥ ९
 एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।
 तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे ॥ १०

C 6 2923
B 6 64 14
K 6 64 14

K₁ सौमदत्ति, K₂ T G₁ २ : सौमदत्ति, D₂ सौमदत्त
 B₂ ४ Da₂ Dn₂ D₁ २ : S (except M₂) यत्त,
 D₂ यत् (for यत्त) —^a) M₂ परि* (for पर्ये*)

4 ^b) Ś₁ रभसद्, K₂ Cc रभसा, B Da Dn₂
 D₂ २ : २ Ca तरसा, D₁ प्रसभ, S तु महा (for
 रभस) —^c) Ś₁ स्थित Ko-2 T₁ G₁ २ : सवे,
 G₂ सवे, M₂ राजन् (for सख्ये) —^d) D₁
 समताते महौजस, D₂ समतात्सुमहौजस, S तव पुत्रस्य
 पश्यत*.

5 ^a) S तत्त कुद्धो (for तु संकुद्धो) —^b) D₁
 पाण्डव (for भारत) —^c) Ś₁ Dn₂ दुर्योधनमुत्पा
 सर्वे —^d) Ś₁ Ko २ Dn₂ पुत्रास्ते, G₁ २ पुत्रास्तान्
 Ko-2 समवारयत्, D₁ पर्यवारयत्, T G₁ २ : M₁ २ :
 (sup lin as in text) : पर्यवारयत् — After 5,
 D₁ २ : ins

243* तथैव च सुतास्तुभ्य भीमसेन महारथम् ।
 दुर्योधनमुत्पा सर्वे समन्तात्पर्यवारयन् ।

[(L 1) D₁ ते; D₁ तु (for च) D₁ तृण (for
 तुभ्य) D₂ महाबल (for 'रथम्') — (L 2) D₁
 राजन् (for सर्वे) D₁ पुत्रास्ते (for समन्तात्)]

6 D₂ om. 6 S transp 6^{ab} and 6^{cd} —^a)
 Ko रथैरनीक —^b) K₁ 'समन्वितै', K₂ B₂ Dn₂
 D₁ २ : १ 'समन्विता', S समतात्पर्यवार (G₂ 'काल') यत्
 —^c) S ततस्त्व सुत क्षिप्रं — Ko om. (hapl)
 6^d-7^a —^d) Ś₁ K₂ २ D₁ २ महारथ, G₁ महबल
 (for महाबलम्) — K₁ om (hapl) 6^e-7^b S
 (except M₂) om 6^f —^e) Ś₁ K₂ D₂ २ ७ विशिलै
 (for निशितै) K₂ B₁ २ : Da₂ Dn₂ D₁ २ :
 तीक्ष्णै, B₂ बाणै (for पङ्क्ति) —^f) K₂ ककपत्र

7 K₁ om 7^{ab}, Ko om 7^a (of v l 6) D₂
 reads 7 on marg —^a) K₂ B Da Dn₂ D₁ २ : २
 तदा राजन्, D₁ २ च समरे, T₁ G₁ २ : ततो राजन्, T₂
 G₂ M₁ २ : ततो राजा, M₂ २ तदा राजा (for तु समरे)
 —^b) K₂ B₁-2 Da Dn₂ D₁ २ : २ T₂ G₁-3 M महा
 हवे, K₂ D₂ महारथ —^c) D₂ जघानोरसि संकुद्धो,
 T₂ आजघान रणे कुद्धो —^d) K₂ २ B Da Dn₂ D₁ २ :
 S मार्गणैर्निशितैः (Da₁ शतै, D₂ २ शरै)

8 ^b) Ś₁ स्वरथे, Ko सुरथ, K₂ D₂ सरथ D₂
 सुमहाबल S आस्थाय स्वरथ महत् —^c) Ko-2 D₂
 २ २ रथ (Ko 'थ') श्रेष्ठो, D₁ २ रथ श्रेष्ठ, Cc रथश्रेष्ठ (as
 in text) S स्वयमानश्च कोपेन —^d) B₂ चैवम्,
 Da D₂ इदम् (for चेदम्) S स्वसारथिमयाब्रवीत्

9 ^a) Ś₁ Ko २ D₁ २ महाबला, T₁ G₁ हि
 संगता, G₁ समागता (for महारथा) —^b) D₁ २
 T G₁ २ : M समागता, G₁ २ सुसगता (for महा
 बला) —^c) Da₁ भृशसंकुद्धा, Dn₂ अभिसंकुद्धा
 S मामेवाभिमुखास्तूर्णम् —^d) K₂ अभ्युद्यता, Da₁
 अभ्युद्यता B₂ हन्तुमभ्युद्यतायुधा, S उपतिष्ठति दसि
 (T₁ [sup lin] दसि, G₂ ताडि) ता — After 9,
 Da D₂ ins

244* मनोरथदुर्मोऽस्याक चिन्तितो बहुवार्षिक ।
 सफल सूत अद्योह योऽह पश्यामि सोदरान् ।
 यत्राशोक समुत्क्षिप्ता रेणवो रथनेमिभिः ।
 न प्रयास्य [? न्य]न्तरिक्षं हि शरद्वन्दैर्दिगन्तरे ।
 तत्र तिष्ठति सनद्ध स्वय राजा सुयोधन । [5]
 आतरश्चास्य सनद्धा कुलपुत्रा मदोत्कटा ।

10 ^a) K₁ एतानह, B₂ तानद्य नि, M₂ एतान्यद्य
 (for एतानद्य) —^b) D₂ सदधान् (for समाधान्)

एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
विज्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ।
नन्दकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ११
तं तु दुर्योधनः पथ्या विद्धा भीमं महाबलम् ।
त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत् ॥ १२
भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भास्वरम् ।
मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभी राजा हसन्निव ॥ १३
भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा ।

पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १४
अमृष्यमाणः संकुद्धो धनुर्दिच्यं परामृशत् ।
पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ ॥ १५
समादत्त च संरन्ध्रः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् ।
तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ १६
सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वर वेगवत्तरम् ॥ १७
संधत्त विशिखं घोरं कालमृत्युसमग्रभम् ।

—^d) D₁ यत्न, G₁ यत्न, M₂ सम्यक्, Co यत्न
(as in text) Ś₁ संयत्स्व, Dn₁ सव्यच्छ, D₁ स
रक्ष, D₂ सच्छिद्य, D₃ सव्यत्स (for सयच्छ)

11 ^b) B D (except D₁ 2 6, Dn₁ om) S पुत्र
तव (D₂ तव पुत्र) विशा पते —^c) K₂ Dn₂ D₃ 4 T₁
G₂ 4 निशितैस् (for दशभिस्) K₂ तीक्ष्ण — T₂ om
(hapl) 11^d-14^e — Ko-2 om (hapl) 11^d-13^e
—^d) G₂ काचनभूषणै, M₁ 2 कनकभूपितै — D₂
om 11^e —^e) G₁ 8 M₂ (inf lin as in text)
नदन, G₂ नदकिं —^f) K₂ D₃ अभि, D₁ 7 अभ्य
(for प्रत्य)

12 Ko-2 T₂ om 12 (of v 1 11) —^a) M₄
षड्भिर (for पथ्या) —^b) B₂ विद्धा भीम स्तनातरे, S
(T₂ om) विद्धा भारत संयुगे —^c) D₂ पुतै (for
अन्यै) Dn₁ सुविशेषैर्, D₃ सुविशिखैर् —^d) Ś₁
K₂ अशोकं (for विशोक)

13 T₂ om 13, Ko-2 om 13^{abc} (of v 1 11)
—^b) Ś₁ K₂ B₁ 8 Dn₁ D₃ 6 भास्वर; D₂ भास्वर;
M₄ भारत — D₂ om 13^{cd} —^e) D₁ 8 S (T₂
om) मृश ती (M₂ ततस्तीक्ष्णैर् — D₂ om 13^d-14^d
—^d) K₂ त्रिभी राजन्, K₄ B₂-4 Dn₁ Dn₂ D₃ 7 8
त्रिभिराजौ, B₁ D₁ त्रिभिर्महैर्; D₂ महैस्त्रिभिर्
(for त्रिभी राजा) D₁ महात्मन (for हसन्निव) S (T₂
om) विद्धा राजन् (G₁ 8 विशोकं च) महाशरै — After
13, D₁ ins

245* आकर्णपूर्णं पुत्रस्ते प्रहसन्निव भारत ।

14 D₂ om 14 (of v 1 13) T₂ om 14^{abc} (of
v. 1 11) —^a) K₂ भीमस्त, K₄ भीमस्तव, D₂ S
(T₂ om) समरे Ko-2 प्रेक्ष्य भीमस्तु यतार —^b)
D₂ S (T₂ om) विशोकं तु वृकोदर —^c) D₁ त विद्ध

(for पीडित) M₁-3 निशितैस् (for विशिखैस्)
—^d) Ko-2 D₁ धीमता (for धन्विना)

15 T₂ M₁ 4 om 15^{ab} —^a) K₁ अमृष्ट G₂
त (for स) —^b) D₁ धनुरन्यत् Ś₁ Ko-2 4 B₂ 3
परामृषत् (K₄ पन्), G₁-3 मृशान् —^d) S वधार्थी
K₂ 4 B Dn₁ Dn₂ D₃ 7 8 S पुरुषर्षभ (Dn₁ Dn₂
G₁-8 M₂-8 भ); D₁ पुरुषोत्तम, D₂ तत्र भारत

16 ^a) Ś₁ समादत्तद् (sic), K₂ 4 B Dn₁ Dn₂ D₃-5
समाधत्त (B₂ से), D₁ स सधाय; S समधत्त (T₂
सक्त) Ś₁ असरभात्, Ko-2 ससरभ, K₁ सुसरभा,
D₁ 8 सुसकुब्, D₂ M₂ सुसरब्ध, T₁ G₂ 4 [अ]भि-
सकुब्, T₂ [अ]तिसरब्ध, G₁ 8 [अ]तिसकुब्, M₂ 5
च दुर्धर्ष —^b) Ś₁ क्षुराप्र Ś₁ Ko-2, T₂ लोमवाहन;
K₄ रोमवाहिन, D₁ 2 रो (D₂ लो) महर्षण; T₁ G
लोमवाहिन, M₄ वाहिन —^c) Ko 1 नृपते, K₄
समरे, D₁ भलेन (for नृपतेर्) — K₁ om (hapl)
16^d-18^e —^d) B₁ 8 4 Dn₁ Dn₂ D₃ 8 T₂ G₁ 8 M
मुष्टौ, Dn₁ D₂ मुष्ट, D₁ नृप, D₂ भीष्म (for
भीम) D₂ (marg sec m as in text) बलवान्बल-
वत्तर

17 K₁ om 17 (of v 1 16) D₂ reads (sec m)
17^{ab} on marg —^a) K₄ सोपि विध्य, B₁ 8 Dn₂ D₃
S अपविध्य (G₂ द्), B₂ Dn₂ D₃ 7 8 अपास्य तु,
Dn₁ अतिध्यय (sic), D₁ रणे विध्य (for सोऽपविध्य)
Ko 2 सोपि विद्धश्छिन्नधनु, D₂ स छिन्नधन्वा पुत्रस्ते
—^b) Ko 2 क्रुद्धेन, T₁ G M₂ कोपेन B Dn₁ Dn₂
D₃-5 7 8 पुत्रस्ते क्रोधमूर्छित, D₂ क्रोधेन प्रज्वलति च
—^c) D₂ भीमं (for अन्यत्) B₂-4 D (except D₂ 6,
Dn₁ om) S आदाय (for आदत्त) —^d) T₂
M₂-5 सत्वरन् (for सत्वर) D₁ भारसाधनमुत्तमं

18 K₁ om 18^{abc} (of v 1 16). —^a) K₂ सं

तेनाजघान संकुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ १८
 स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ।
 स निपण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ १९
 तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युरोगमाः ।
 नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २०
 ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् ।
 पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २१
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ।
 दुर्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२

शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ।
 रुक्मपुङ्गवमहेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २३
 प्रत्युद्युस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ।
 सेनापतिः सुपेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ २४
 उग्रो भीमरथो भीमो भीमबाहुरलोलुपः ।
 दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २५
 विसृजन्तो बहून्वाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 भीमसेनमभिदुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ २६
 पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ।

C 6 2840
B 6 64 31
K 6 64 31

घयो; Ks D2 5 7 सधे, K4 B Da2 Dn2 D1 3-5 3
 सघाय, Dn2 संघाय (for सधत्) S तत्र सघाय स
 (M च) शर —^b) D2 'मृत्युभयप्रदं' —^c) D2 जघान
 सेन, D5 तेषा जघान

19 ^a) Ko सागाढविद्धो, G1 8 तेनातिविद्धो —^b)
 Ko-2 4 D6 स्यन्दनोपस्थमाविशत्, B1 2 Da Dn2
 (m as in text) D5 सर्वगात्रैर्वियोजित, D2 स्यन्दनो-
 परे आविशत्; D8 स्यन्दनोपर्युपाविशत्, T G2 4 सर्व-
 गात्रैर्विचेतन (T2 G2 'वर्जित'), G1.8 M सर्वगात्रै-
 र्वित्रे (M8 'मे') जित Cc oites वियोजित —^c) Ks स
 नियण्णा, K4 सुनिपण्णो, B1 2 4 Da Dn2 D4 5 7 8
 S निपसाद, B8 प्रणिपण्णो (for स नियण्णो) D1
 मूर्छामभिजगामाय —^d) B1 2 4 Da D5 T1 G4
 मूर्छां चा (B1 'छा'पि, Dn2 D4 7 8 मूर्छां चाभि,
 D3 मूर्छामति D1 तव पुत्रेण पीडित

20 ^a) Ko 1 मूर्छित (for व्यथितं) —^b) K1
 'पुरोगत', D1 धर्मराजपुरोगमा —^c) K1 नामृष्यत्,
 K8 'प्यत्, D1 2 'इयत्, D6 'शत B Da Dn2
 D4 5 7 8 महाभागा (for महेष्वासा)

21 ^a) Ks B Da2 Dn2 D4 5 7 8 T2 G1-8
 M.L. 8-5 तत् सु, Da1 D5 तत् स (for ततस्तु) K1
 Da1 तुमल, a few MSS तुमला —^b) B Da Dn2
 D1 5 6 शराणाम्, D8 पासुणाम् (for शस्त्राणां) B
 Da Dn2 D4 5 8 S उग्र (for तिग्म) —^c) S
 अपातयन्महाराज तव पुत्रस्य मूर्धनि

22 ^a) G2 ततो (for त्रिभिर्) D8 बाणै (for
 विद्धा)

23 D2 om 23^{ab} —^a) Ś1 K1 शल च, D1

स शल्य —^b) B8 पुनर् (for शरैर्) S शरैर् सनत्;
 पर्वभि —^c) D8 'ज्वाले' —^d) K8 [S]भ्यप (for
 व्यप) Ks B8 D6 रणे, D2 रथात् (for रणात्)

24 ^a) Ko प्रत्युद्ययौ, D2 प्रत्याययुश्च G8 भीष्म
 (for भीम) —^c) Some MSS सुपेणश्च —^d)
 Ś1 जालसंध, K1 मलमेघा, G1 8 जलसंधि

25 Dn2 om (hapl) 25^a-26^b —^a) Ks भीम-
 रथो, Da1 भीमरथे —^b) Ks-4 B Da2 D1 8 4 6-8
 T2 वीर, T1 G महा (for भीम) —^c) A few
 MSS दुष्प्र (for दुष्प) K1 दुर्मुखो दुष्प्रदुर्बर्षो
 —^d) K8 विविद्युर्, D2 विविशो, S विवित्रो (for
 विवित्सुर्)

26 Dn2 om 26^{ab} (of v l 25) —^b) Ko 1
 M8 'लोचन', B2 Da D5 युधि सरक्तलोचना (Da1
 'न'), T1 G कोपसरक्तलोचना (G2 'न') —^d)
 K1 विविद्यु, G1 M2 विव्यधु (for विव्यधु) S
 (except T2) चापि पाण्डव (for सहिता भृशम्)

27 ^a) Da1 पुत्रास्तु Ks तदसंप्रेक्ष्य, D8 तव
 तान्प्रेक्ष्य K1 पुत्रास्तव च संप्रेक्ष्य —^c) Ś1 Dn2 D4 5
 T G4 सृक्णिणी, K1 स्विकाने (corrupt), K2 सृक्णिणी,
 K8 सृक्णिणी; B8 G1 सृक्णिणी, G3 सृक्णिणी, G2
 सृक्णिणी; M1 2 4 5 सृक्णिणी, M8 सृक्णिणी (for सृक्णिणी)
 K1 विलहन्, D1 T2 G1-8 M सलिहन्, T1 G4 लेलि-
 हन् Ś1 वीरा, B8 एव —^d) D8 यथा वृकः (by
 transp) — After 27^{cd}, N (Ks Dn1 om)
 M2 ins

246* अभिपत्य महाबाहुर्गुल्मानिव वेगित ।

[D8 अभिवृत्त्य, D8 (marg sec m as in text)

सुक्लिणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको यथा ।
 सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २७
 जलसंधं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ।
 सुपेणं च ततो हत्वा प्रेपयामास मृत्यवे ॥ २८
 उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ।
 पातयामास भस्त्रेण कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ २९
 भीमबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ।
 निनाय समरे भीमः परलोकाय मारिष ॥ ३०

भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव ।
 आतरौ रभसौ राजन्नयद्यमसादनम् ॥ ३१
 ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ।
 म्रिपतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ ३२
 पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ।
 शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ।
 विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ३३
 ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ।

अभिमन्युर् D₂ महाबाहो (for 'बाहुर्) Da₂ वेगत,
 D₁ २ वेगवान्, M₂ पन्नगान् (for वेगिन)]

— ') दृष्टत्वेन (for क्षुरप्रेण) — ') T₁ G₁ २ : M₂
 भारत, T₂ G₂ M₁₋₃ मारिष (for पाण्डव) — After
 27, N (K₂ Dn₁ om) ins

247* सप्रहस्य च दृष्टात्मा त्रिभिर्बाणैर्महाभुज ।

[Ś₁ सप्रहस्यत, Ko-2 स (K₁ स) प्रहस्यत, K₂ B
 D₂ ० सप्र (K₂ सप्र, B₂ स प्र) हस्य च, Da₁ D₂ सप्र
 दृष्ट च (D₂ 'दृष्ट्वा) K₄ सप्रहस्य महात्मा स, D₁ ततस्तु
 सप्रहृष्टात्मा K₂ D₂ महाबल, K₄ 'रथ]

28 ") B₁ २ जलसंध, Da₁ D₂ G₂ 'संधि B₂
 विनिर्भिद्य, S त्रिभिर्बाणैर् (for विनिर्भिद्य) — ") D₂
 सोगमद्, S अनयद् (for सोऽनयद्) — K₁ om
 (hapl) 28^c-32^d — ") Ś₁ प्रेपणं, some MSS
 सुपेण Ś₁ Ko-2 D₁ ० तथा हत्वा, D₂ तथाहत्वा
 — ") S भीमबाहु च (G₂ 'हु स) पचाभि — After
 28, T₁ G₁ ins

248* विचित्र च तथा हत्वा प्रेपयामास मृत्यवे ।

29 K₁ om 29 (cf v l 28) — ") Ko च
 (for स) G₂ उग्रस्य सशिरस्तूणं (sic) — ") T₁
 चिभु (for भुवि)

30 K₁ om 30 (cf v l 28) Ś₁ om 30^{ab}
 — ") K₄ B₁ २ : Da Dn₂ D₁ २ : २ ३ वीर (for
 भीम) — ") B₁ श्वेतकेतु K₂ D₂ साश्वकेतनमा
 शुगै, D₂ ३ साश्वकेतनसारथि — ") B₁ D₂ १ वीर
 (for भीम) D₁ प्रेपयामास समरे, S निनाय भरत
 श्रेष्ठ (G₁ 'ष्ट) — ") B D (except D₂ ०, Dn₁
 om) पादव, S भारत (for मारिष)

31 K₁ om 31 (cf v l 28) — ") K₄ भीम-

मन्यु भीमं रथे चोभौ (sic), B Da Dn₂ D₁ २ ०-२
 भीमभीमरथौ (D₁ 'र) चोभौ, D₂ भीमसेनरथौ चोभौ
 — ") D₁ रभसा, G₂ रभसौ (as in text) K₄ B
 Da Dn₂ D₁ २ : २ ३ युद्धे (for राजन्) D₂ पुत्रौ ते
 दुर्मदौ राजन्, T₁ G M₂ पुत्रौ ते (G₁ २ तौ) युद्धदुर्मत्ताव्,
 T₂ पुत्रौ ते युद्धदुर्मत्ताव्, M₁₋₃ २ पुत्रौ ते युद्धसमत्ताव्
 — ") B₁ २ Da Dn₂ D₁ २ : २ ३ हनयद्, B₂ [s]प्यन
 यद्, D₁ निनाय (for अनयद्) — After 31, Ś₁
 reads 34^a, repeating it in its proper place

32 Ko-2 D₂ om 32 (for K₁, of v l 28)
 D₂ om 32^a-33^b D₁ om 32^{ab} Da₂ reads 32
 in marg — ") K₂ D₂ transp तत and सुलोचनं
 Ś₁ K₂ D₂ पङ्क्ति (for भीम) — ") B₂ S महाहवे
 (for महामृधे) Ś₁ K₂ D₂ क्षुरमै स (Ś₁ सु)
 महाहवे

33 D₂ om 33^{ab} (cf v l 32) — ") M₂
 पुत्रास्ते Dn₂ तत्र (for तव) Ko-2 तदृष्ट्वा — ")
 Ko-2 भीमसेनस्य विक्रम — ") M₂ om from शेषा
 to भीमस्य in 33^b T₁ G ये च, M₄ ये हि (for
 येऽन्ये) T₂ स्थितास् (for Sभवस्) D₁ शेषा
 अपाक्रमुस्तत्र — ") B Dn₂ D₁ २ : २ T₂ M भया
 तदा Da D₂ भीमसेनभयार्दिता, T₁ G₂ २ भीमसेन
 भयात्तदा — ") T₁ (by corr) G₁ २ : २ M विप्रससुर,
 T₁ (before corr), २ G₂ 'सुसुर (for विप्रद्रुता) G₂
 दिवो Da₁ राजा — ") K₁ युध्य', D₁ २ : २ विध्य',
 T₂ बाध्य'

34 ") S समागता (G₂ 'मा)न् (for महारथान्)
 — D₂ om 34^c-35^b Dn₂ D₁ २ om (hapl) 34^c
 D₁ reads 34^c-35^b on marg — ") S (except T₁ G₁
 M₂ २) पृव (for पृष) T G M₂ रणे (M₁ 'ण) क्रोधी,
 M₁₋₃ २ रणश्लाघी — ") B Da D₁ २ S सर्वानेव (for
 धातंराष्ट्रान्) Ko-2 D₂ (sup in as in text) महा

एष भीमो रणे कुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ३४
 यथाप्राग्यान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च संगतान् ।
 निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रमथीत पार्थिवाः ॥ ३५
 एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 अभ्यद्रवन्त संकुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ३६
 भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते ।
 अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३७
 आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः ।
 अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ३८

अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः ।
 भीमस्याच्छादनं संख्ये स्वबाहुवलमाश्रिताः ॥ ३९
 त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
 गजं च शरवृष्ट्या तं विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४०
 स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः प्राद्रवद्विगुणं पदम् ।
 प्रागज्योतिपगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४१
 संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ।
 गभस्तिमिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४२
 स चोदितो मदस्त्रावी भगदत्तेन वारणः ।

C 6 2858
E 6 64 49
K 6 64 49

चलान् D1 धार्तराष्ट्रस्य सैनिका

35 D1 2 om 35^{ab} (for D2, cf v l 34) —^a)
 Ś1 Da1 यथाप्रागान्, K1 यथाप्रागन्, K3 यथाप्राजान्,
 B3 यथाप्राजान्, T1 G2 4 यथाप्राज, T2 M यथाप्राग्रं,
 G1 2 यथाप्राज Ca cites प्राग्रान् (as in text)
 B2-4 Da Dn2 D1 1 2 यथाप्राजान्, T1 G2 4 यथा
 शूर, T2 यथाज्येष्ठ, G1 2 M यथाश्रेष्ठ —^b) T1
 G2 4 यथाश्रेष्ठ च, T2 G2 M यथाशूर च T2 संगत,
 G3 संगमान् —^c) K3 निपातयत्युग्रं, T G M1 च
 रज्यपातयत्युद्धं, M1-3 2 चरते पातयन्भीम (M2 'न्कुद्ध'
 —^d) B1 4 Dn2 D1 1 2 त प्रगृहीत, B3 त प्रमदत;
 D1 तत्र प्रायान्, D2 त प्रशमयति (sic), T G सप्रया
 चत, M1 सप्रमदत (for तं प्रमथीत) Ko-2 पार्थिव,
 K4 B1 2 Da D2 5 S माचिर, Dn2 D1 पाटव (D1
 'व) D2 भीमो भीमपराक्रम

36 ^a) Dn2 D1 2 6 M1 एवमुक्त्वा —^c) Ś1
 अभ्याद्रवत, K1 2 अभ्य (K1 'भि)द्रवत B1 सहृष्टा
 (for संकुद्धा) —^d) D2 महारथं, D1 महाबलं, T1
 G M अभर्षेण (for महाबलम्) T2 यत्र भीमो व्यवस्थित
 (= 37^d)

37 ^b) D2 महाहवे (for विशा पते) —^c) Ko-2
 B1 D1 आपतत, D3 S अभ्ययान् —^d) D1 भीमो
 यत्र (by transp) B3 व्यवस्थित T2 भीमसेनमभर्षण
 (cf 36^d)

38 D2 om 38 —^a) Da D5 प्राप्तव्ये (Da1
 'क्षे)व, D8 आपततैव Ś1 Ko-2 राजा स, D6 राजा
 न, T1 G समरे (for च रणे) D1 भगदत्तस्ततो राजन्
 —^b) K4 B Da D1 5 5 S क्षि (D8 श)लीमुखै —^c)
 Ko अपदयन्, K2 अदृश्यन् (for अदृश्य) —^d) S

महामेघो (M1 'मेवा) रविं यथा

39 ^a) Da D5 अभिमन्युस्तथा (for 'मन्युमुखास्) B1
 D3 तत्तु (for तत्र) —^b) K1 2 D6 नामृश (K2 'इय)
 त Ko-2 महाबलं, D2 'रथान् —^c) D1 भीमस्य
 च्छादन, D2 'न्य स्पदन, G2 भीमसच्छादन K1 चक्रे,
 K5 चक्रुः, D1 कुद्धा, G2 सवे, M1 2 सर्वे, some
 few S MSS सखे —^d) K1 सु (for स्व) K1 Da1
 D2 आश्रित, K3 D6 आस्थिता

40 D2 om 40-44 —^a) K2 तपन, T2 अथैन
 —^b) M1-3 5 प्रत्य (for पर्य) — T G om 40^{cd}
 —^c) B3 गजेन (for गज च) Ś1 Ko B3 शरवृष्ट्या च,
 K1 2 'वृष्ट्याथ, K4 B1 2 4 Da Dn2 D1 4-1 'वृष्ट्या तु
 —^d) Dn2 व्यभिदुस्ते, D1 विभिदुर्वै, D3 सिपिचुस्ते

41 D2 om 41 (cf v l 40) —^a) D1 शब्द
 (for शस्त्र) Da1 [अ]भिहित, T1 G निहत —^b)
 K3 प्राग्रवद्, D1 प्राक्ष (for प्राद्र) Ko-2 जव,
 K3 D1 8 मद (for पदम्) K4 B Da Dn2 D1-8
 नमस्त्रैर्महारायै, S समरे तैर्महारायै —^c) B2 G1
 प्रागज्योतिपगतो, G2 'पो गजो; M2 'पगजा —^d)
 Ś1 सुतेजन, D3 तु तेजनै

42 D2 om 42 (cf v l 40) —^a) Ko-2 संजात-
 रुधिरोत्पीडै, K3 'तरुधिरापीड, B3 'तो रुधिरोत्पीड,
 D3 'तरुधिरो राजन्, G3 स जातरुधिरोत्पीड —^d)
 K1 T2 सस्यूतो, K2 सस्पृष्टो, K4 B1 सस्पृष्टो, B3
 सभृतो, Da1 सस्यूतो, D1 संश्रितो, T1 G4 ससक्तो,
 G2 सूत्रतो, M3 सस्यूतो; Ca सस्यूतो (as in text)
 B1-8 Da D1 5 यथा (for महान्)

43 D2 om 43 (cf v l 40) —^a) K3 D6
 स नोदितो, K4 B1 Da2 Dn2 D1 4 S संचोदि (M1 स

C 6 2858
B 6 64 49
K 6 64 49

अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ॥ ४३
तस्य तत्सुमहद्वृषं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ।
असह्यं मन्यमानास्ते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ४४
ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
आजघान नरव्याघ्र शरेण नतपर्वणा ॥ ४५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४६
तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितम् ।

ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ४७
ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ।
संकुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८
स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ।
अदृश्यत निमेषार्धाद्वोररूपं समाश्रितः ॥ ४९
ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम् ।
तस्य चान्येऽपि दिङ्मागा बभूवुरनुयायिनः ॥ ५०
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः ॥ ५१

बोधि)तो Ko २ मेदस्त्रावी, Da Ds महा°, D1 महा
राज, Ds मदश्रावी, M२ मदस्त्रावी — S om 43^b
— °) D1 अभ्यधावत्तत सर्वान्, S तान्सर्वानभ्यधावत
(by transp) — S om 43^d — °) K३ D1 कालसृष्ट,
Ds कालसृष्ट्युर — °) T२ बलम् (for जवम्) — °)
Ko-२ 'श्च पदैर्, Da1 'श्चरणे (for 'श्चरणैर्) K२ Da1 मही
B२ कल्पयस्तरसा मही, S क (G1 क्ष)पयश्चिव मेदिनीं

44 D२ om 44 (of v 1 40) — °) Ś1 तस्यैतत्
S (except M२) युद्ध (for रूप) — °) K३ सर्व,
M३ ५ सर्व — °) K२ असह्य K४ B१ ३ ४ Dn२ D१
४ ७ ८ मन्यमानाश्च, B२ Da Ds T G M३ ५ 'मानास्तु,
Ds 'माना स्त, M१-३ 'मानास्त Ko प्रसह्यमर्भ्यमानास्ते
(s10) — °) Dn२ D३ ३ Co ते विप्रमनसो°, D१ तत
सुमनसो°, S नाव्यग्रमनसो°

45 °) D१ भगदत्तस्तत क्रुद्धो — °) Ko २ B D१
नरव्याघ्र, K३ Ds ३ 'व्याघ्रं, Ds S महाराज — °)
K४ B Da1 Dn२ D१ २ ४ ५ ७ ८ T G४ शरेणानतपर्वणा

46 °) K१ Da१ महारथा, K३ Ds S 'बल' — °)
K४ Ds S मूर्छयाभि (Ds T२ 'या वि)परीतात्मा — °)
Ś1 Da Ds ध्वजयष्टिमुपाश्रित, Ds M१-३ ५ 'ष्टि समा
श्रयत्, T G M३ 'ष्टिमु (T२ G१ 'म)पाश्रयत् Ce cites
उपाश्रित (as in text)

47 Dn१ resumes — °) Ko तास्तु K१ Ds ३
भीमान् (for भीतान्) B३ T१ G२ ४ समालोक्य, Ds
'लिख्य — °) K३ D१ २ G१ २ M३ ४ बलवान्
— After 47, D१ ins

249* भीमोऽपि लब्धसज्जस्तु अद्रवत्स ततो रणे ।

48 °) Ś1 घटोत्कचो — °) K१ प्रेक्ष भीम, B Da

Dn१ D१ ५ ७ ८ दृष्ट्वा भीम, S भीम वीक्ष्य K३ Ds
M१ ३ ४ तथाविध, T१ (also as in text) तथा गज

49 °) Ko-२ B३ दारुणी (K२ 'णी) — °) Ds
शत्रूणा Ś1 Ds M३ 'वर्धनीं, K२ 'वर्धिनीं, Da१
'वर्धन — °) K१ अदिप्यत (s10), Da१ अदृश्यत, S
(except G१) प्रत्यदृश्यन् Ś1 निमेषास्त, B३ Da१ 'पार्ध
D१ अदृश्य निमिपार्धेन — °) Ś1 D२-४ T१ G२ ४ वोर
रूप Ś1 K३ ४ Dn२ D३ ५-७ T२ M१-३ ५ समाश्रित

50 °) S१ K (K३ om) D२ ३ ० ऐरावत S१
Ko-३ D१-३ ० समारुह्य (D१ 'द) — °) Ś1 Ko-३
D२ ३ ० स वै (Ś1 सर्वे, K३ D२ सख्ये) माया (K२ 'या)
कृत स्वय, D१ वृत मायामय द्विप, S अष्टदत महाबल
(T२ 'गज) — After 50^{ab}, S ins

250* कैलासगिरिसकाश वज्रपाणिनिवाभ्ययात् ।

— °) K१ तस्य चान्ये प्र, B३ तस्य चान्ये च, S
तथान्ये चैव Ds दिङ्मागा, some N MSS दिङ्मागा
B३ तस्य चान्ये रणे नागा, — D२ om (hapl) 50^d-51°
— °) Ko-२ बभूवुरनुयायिन, S त्रासयतोनुयायिन (G२
M२ 'ना)

51 D२ om 51^{ab} (of v 1 50) — °) Ko Dn
Dn१ (before corr) Ds अर्जुनो, G३ अञ्जनो — °)
Ko-२ T२ सुप्रभा — Ś1 om 51^{cd} — °) K३ तत्र,
G२ यत (for त्रय) Ko-३ महामागा — Dn२
om (hapl) 51^d-54^a — °) D२ राक्षसै समवेष्टिता
— After 51, Da Dn१ Ds ins (of 1 143 32-34,
38)

251* मध्ये त्रिगर्ता(s10)त्राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपका ।

महाकायास्त्रिधा राजन्प्रसवन्तो मदं बहु ।
तेजोवीर्यवलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ ५२
घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तं ततः ।
सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ॥ ५३
ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ।
भगदत्तस्य तं नागं विपाणैस्तेऽभ्यपीडयन् ॥ ५४

प्रणम्य विकच पादावगृह्णात्पितर तदा ।
मातुश्च परमेष्वासत्तौ च नामास्य चक्रतु ।
घटोत्कचस्योक्तपूर्वं माता त प्रत्यभाषत । [5]
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ।
न हि सृष्टो मधवता कर्णहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथ ।

52 Ko-2 Dn2 om 52 (for Dn2, cf. v 1 51)
—^b) D2 ६ प्रश्रवतो, T G4 M4 सुप्रवतो K4 B2 D2
सुहु — D2 om 52^{cd} —^c) T2 तेजोवीर्यं छलो*,
M1 2 तेजोवयवलो* —^d) B2-4 Da Dn1 D3 5 7 8
महाजव(B4 'राज'पराक्रमा (Da1 'म'), D1 महासत्त्व*,
M1 महावीर्य* — After 52, S ins

252* प्रेषिताश्च महाराज राक्षसेश्च चतुर्दिशम् ।

[G2 M प्रेषितान्ते M1 8 4 महानानो (for महाराज)
T2 चतुर्दिश (for 'दिशन्')]

53 Dn2 om. 53 (cf v 1 51) T2 G1-3 M1 8-5
om (hapl) 53^a-54^d —^a) Da D5 घटोत्कचस्य,
T1 G4 'त्कचश्च T1 G4 दिङ्गागान्, M2 ताश्चागान्
(for स्व नाग) —^b) K3 D1 नोदयामास K1
(before corr) D1 8 तदा, K2 तथा (for तत)
K4 B Da Dn1 D4 5 7 8 प्रेषयामास सयुगे, T1 G4
M2 चोदयन्मतत त(T1 G4 'तस्म)दा —^c) In D2,
the portion of the text from तु up to छि in 64^b
is missing, the fol being left blank S1 Ko-2
D2 भगदत्त च, B2 'दत्तस्तु, T1 G4 M2 'दत्तस्य
—^d) K3 D1 8 परंतप, K4 प्रतापवान्, D2 समतत

54 D3 missing (cf v 1 53) T2 G1-3 M1 8-5
om 54^{abcd} (cf v 1 53) Dn2 om 54^a (cf v 1
51) —^a) Ko-2 ये चान्ये M2 ये चास्मै K3
नोदिता, K4 देशिता T1 G4 M2 राजन् (for नागा)
—^b) Ko-2 राक्षसैस्ते, B Da Dn D4 5 7 8 राक्षसै

संपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शरातुरः ।
सोऽनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ५५
तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनम् ।
श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्घोणं राजानं च सुयोधनम् ॥ ५६
एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना ।
भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥ ५७
राक्षसश्च महामायः स च राजातिकोपनः ।

C 6 2874
B 6 64 65
K 6 64 66

सु, T1 G4 M2 राक्षसैस्तु —^a) B2-4 Dn2 D1 4 8
सुसक्रुद्धाश्च, Da Dn1 D5 सुसहृष्टाश्च —^d) K3 B2-4
D (except D1, D3 missing) T1 G4 M2 चतुर्दिश
(for 'दंष्ट्राश्च) K3 चतुर्दिश; B3 दंश, Da1 'दर्शी',
D1 ६ 'दंश —^c) S1 विषयैस् (for विपाणैस्) K3
B1 D6 विपाणैरभ्य, K4 B2-4 Da Dn1 D5 S विपाणै
रभ्य, Dn2 D4 7 8 विपाणैरव, D1 विपाणाग्रैस्त्व

55 D3 missing —^a) K1-4 B Da1 Dn D4-8
स(for स) K3 Da Dn1 D5 ६ नागैस्तैर् (by transp)
D1 पीड्यमानस्तु तैर्नागैर् —^b) K3 दर्शनार्तः, Da D5
वद* K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 शराहत (Da1 'सन',
D5 सन), D1 शृशातुर, G1 8 तथातुर Ko वेद
नात शरातैर् (sic) —^c) K3 4 B D (D3 missing)
अनदत्, S (except M3 5) व्यनदत् (for सोऽनदत्)
D1 स (for सु) — Ko M1 om (hapl) 55^a-56^a
—^d) K3 4 D2 ६ इन्द्राशनिसमप्रभ (K4 'भ'); B Da
Dn D4 5 7 8 'सम तत', M2 8 (inf lin) सुघोर
भीमनिस्वन (= 56^b) — After 55, T G M2-5 ins

253* न्यवर्तत महावोपो भीमसेनशरादित ।

मृदित्वा सर्वसैन्यानि तव पुत्रस्य भारत ।

[(L 1) G2 8 नैमसैन्यशरादित (G3 'मयादित')
— (L 2) T1 G4 M3 4 मृदित्वा च स सैन्यानि]

56 D3 missing Ko M1 om 56^a (cf v 1 55)
K3 D1 ६ om (hapl) 56^{ab} —^a) K1 ना, B3
T1 G स, Da3 Dn1 D5 तन्, D2 चा (for त) S1
तस्य नानादतो वाद (sic) —^b) Some MSS 'निस्वन

57 D3 missing —^a) S1 Ko-3 D1 2 ध्रुव,
Da1 एव (for एष) —^b) = 67^b K1 हैडिम्बेन,
K3 Da1. a2 (by corr) D1 2 5 6 8 Ca हैडिम्बेन, D4
राक्षसेन Ko-3 D3 S (M3 inf lin as in text) Ca ८
महा (for दुरा) —^c) K1 भगदत्तो —^d) K
(K5 om) B Da Dn D1 4-8 M1 2 कृच्छ्रे च, D2
कृच्छ्रेव (for कृच्छ्रेण) Co otes कृच्छ्रे

न रोचते मे संग्रामो हैडिम्नेन दुरात्मना ।
 वलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ॥ ६७
 नैप शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ।
 लब्धलक्ष्यः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः ।
 पाञ्चालैः पाण्डवैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ६८
 तन्न मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
 घुष्यतामवहारोद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ६९
 पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्म कौरवाः ।

उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयादिताः ॥ ७०
 कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
 सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ७१
 एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ।
 पाण्डवानां कुरुणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ७२
 कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिविरं स्वकम् ।
 व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवैः पराजिताः ॥ ७३
 शरविक्षतगात्राश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

C 6 2591
B 6 64 82
K 6 64 81

67 ^a) Gs न, Co मे (as in text) Da1 संग्रामे,
 T2 संग्राम — ^b) = 57^b Ks Da1 Dn1 (before
 corr) D1-3 s s हैडिम्नेन B1 D1 S (except M1 4)
 महात्मना (for दुरा) — ^c) S (except M2)
 'समायुक्त' — ^d) S1 B2-4 सु (for न) Da Dn1 Ds
 वीर्यवान्, D1 राक्षस (for सांप्रतम्)

68 G1 s read 68 after 70 — ^a) D2 न तु, Ds
 नैक, T1 G4 न स (for नैप) M2 शल्यो (for
 शक्यो) D1 रणे जेतुम्, T1 G2 4 महारौद्र (for युधा
 जेतुम्) — ^b) T1 G2 4 इद्रेणापि युधा कचित् — ^c)
 Some MSS लब्धलक्ष, Da Dn D2 s s T2 लब्धलक्ष-
 K2 प्रहारे, M2 प्रमादी, Co प्रहारी (as in text)
 M1 s s लब्धलक्षोप्रमादी च — ^d) K1 B1 D4 पञ्चालै-
 Ks Dn Ds 4 S पाण्डवैश्चैव — ^e) Da1 क्षयविक्षत,
 Dn1 कृतविक्षता, D1 4 (marg) T1 G शरविक्षिता (D1
 'विक्षित, G1 'विक्षता), D2 s T2 क्षतविक्षत (Ds 'ता),
 M2 'जीविता, M4 'विग्रहा, Co क्षतविक्षता (as in
 text) — T1 G4 ins after 68 M2 (om line 1),
 after 69^{ab}

254* इदानीं युधि निर्जेतु न शक्योऽसौ स राक्षस ।

अस्त्रमभ्येति सविता रात्रौ योद्धु न शक्यते ।

[(L 2) M2 अस्त्रमभ्येति]

69 T1 G1 s 4 om 69^{ab} — ^a) Ko-2 B2-4 Da
 Dn D1 s 7 s transp न and मे — After 69^{ab}, M2
 ins line 2 of 254* — ^c) Ks Dn1 Ds युज्यताम्,
 D1 घोष्यताम् (sup lin रुज्यताम्), D2 s युध्यताम्
 (for घुष्य) S1 Ko-2 अवहार श्वो, Ks D1 s 'हारो
 य (D1 'त्र), M2 s अपहारोद्य T1 G2 4 अपहारमत्
 कुर्म, G1 s नैप शक्यो महारौद्र (of 68^a) — ^d)
 S1 Ko-2 योत्स्यामस्तु, Ds श्वो योत्स्याम, T G श्वो

यात्स्याम, M1-3 s श्वो योत्स्यामि

70 ^b) Ko-2 सकौरवा, B Da Dn D1 s s प्रह-
 रिता, S अमर्षिता (for स्म कौरवा) — ^c) Ks उपायो
 नापयान, B2-4 Da Dn D1 s s 'येनापयातास्, M4
 'येनाय यान T1 G M4 तत्, T2 M1 2 s (inf lin
 as in text) s त (for ते) — ^d) Da2 Ds दला
 दिता — After 70, G1 s read 68

71 ^a) Bs विचित्रेषु (for निवृत्तेषु) — ^b) Ks जित
 काशिन — ^c) D1 s s सिंहनादान् K4 अकुर्वन्ते, Bs
 Ds अकुर्वन्त, D1 व्यमुच्यन्त, Ds S भृश चक्रु — ^d)
 S1 K (Ks om) D1 s s 'रवै (for 'स्वनै) Ds S
 शस्त्रान्धमुख्य भारत

72 ^b) D1 भरतोत्तम — D2 om 72^{ad}

73 ^a) Ms s कौरवेयास् (for कौरवास्तु) K4 B
 Da Dn D1 s 7 s तूष्णं (for राजन्) T G ततस्तु
 कौरवा राजन् — ^b) Ds भवन (for शिविर) D1
 प्रति (for स्वकम्) — ^c) K4 B Da Dn1 Ds व्रीडा
 निवृत्ता, Dn2 D1 7 s व्रीडानता (Ds 'ना), T G
 M1 2 4 प्राप्ते तदा, Ms s तत् प्राप्ते (for व्रीडमाना)
 — ^d) Ds परीक्षिता (for पराजिता) D1 पाण्डवाश्चैव
 गर्जिता

74 ^a) Ks G2 शरविक्षतगात्राश्च, D1 शरैर्विक्षत,
 D1 (marg sec m as in text) क्षर, Ds शर
 वीक्ष्यत K (Ks om.) B1 s Dn2 D1-4 c-8 Ms s
 तु (for च) B1 शरविक्षतगात्रेषु — ^b) D1 T2 महा
 यला (for 'रथा) — D2 om 74^a-76^d — ^c) S1
 युद्ध, D1 योधा, S युद्धा (T2 युद्धात्) K1 B2-4
 Da Dn D1 s s S राजन् (for भूत्वा) — ^d) K4 B
 Dn2 Ds 4 7 s S जग्मु स्व (K1 B2 'गुक्ष) शिविर
 प्रति

6 2891
6 64 82
6 64 83

युद्धे सुमनसो भूत्वा शिविरायैव जग्मिरे ॥ ७४
 पुरस्कृत्य महाराज मीमसेनघटोत्कचौ ।
 पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ७५
 नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ।
 सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्राञ्छह्वनिस्वनैः ॥ ७६
 विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।

घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिप ।
 प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परंतपाः ॥ ७७
 दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ।
 मुहूर्तं चिन्तयामास वाष्पशोकसमाकुलः ॥ ७८
 ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ।
 प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
 मयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय ।

श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १
 पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा संजय सर्वशः ।

75 D2 om 75 (of v 1 74) —^a) Ś1 महाराज,
 D1 'राजन् —^c) B4 पूजयतौ S1 तदन्योन्य, K4
 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 महाराज, D1 तथान्योन्य,
 S यथान्याय (for तथान्योन्य) —^d) S मुदिता
 प्रियदर्शना ।

76 D2 om 76 (of v 1 74) —^a) Ś1 नादतो,
 Ko नदता —^b) B3 4 Dn2 D4 7 8 तूर्यस्वनविभूषि
 तान्, T G तूर्यमिश्रितनिस्वना, M तूर्यनिस्वनमिश्रि
 तान् —^c) Dn2 D1 कुर्वाणान्, D8 6 कुर्वतो —^d)
 Ś1 Ko विमिश्रा, D1 मिश्रितान् Some MSS
 'निस्वनै'

77 ^a) Ś1 विनिदतो; B2-4 Da1 Dn D8 M2
 निन' D2 8 महानादान्, M1 8 5 महाराज —^c)
 K8 वदयतश्च, Da1 Dn2 D1 2 5 8 Ga घटयतश्च, Co
 घट' (as in text) K8 चर्माणि —^d) K2 Da1
 पुत्रश्च — For 77^{cd}, S subst

255* कम्पयन्तश्च पुत्राणां तव चेतासि भूमिप ।
 पुत्राश्च तव राजेन्द्र तथैव शरविक्षता ।

[(L 1) T2 M कपयतश्च राजेन्द्र पुत्राणां ते मनामि च
 (T2 M4 मनास्युत) — (L 2) T2 G8 शरविक्षिता,
 G2 'पीडिता]
 — D2 om 77^{cd}, —^c) Ś1 प्रपेतु (for 'याता) D1
 शिविराग्रेण —^d) Ko-2 D1 परतप

78 ^b) D2 (marg sec. m) भीतो (for दीनो) D1
 हि (for च) —^c) D2 संतप्तश्च (for मुहूर्त) —^d)
 D1 वाष्पव्याकुललोचन, T G M8 5 'शोकपरिमुत'

79 D2 om 79 —^a) K1 ततश्चक्रुः G2 M8
 वध (for विधि) Ś1 सर्वा, T1 G1 3 4 M1 2 4 5
 तत्र, T2 G2 M8 तस्य (for सर्व) —^b) Da1 शव-
 रस्य —^c) T2 निदध्यौ —^d) Ś1 Ko B2-4 D1
 'कर्पित', K4 'पीडित'

Colophon om in K5 — Sub-parvan Omitting
 sub-parvan name, Ś1 Ko-3 D2 mention only चतुर्थ
 युद्धदिवस, K4 चतुर्थेहि and चतुर्थयुद्धदिवस, B2 M8 5
 चतुर्थाहिक, Da1 Dn2 D8 चतुर्थदिवसयुद्ध, Da2 Dn1 D4
 6 8 चतुर्थदिनयुद्ध, D1 8 (sup lin sec m) चतुर्थदिवस,
 T1 G चतुर्थापहार; T2 चतुर्थदिवसावहार and चतुर्थावहार,
 M1 2 चतुर्थमह, M4 चतुर्थाहिक and चतुर्थमह K4
 Da2 D1 8 S cont समाप्त — Adhy name M1-8. 5
 दुर्योधनानुजवध, M4 धृतराष्ट्रनवकवध — Adhy no
 (figures, words or both) Da2 (sec m) 22,
 D1 M1 2 60 (as in text), T1 G 59, T2 M8 4
 61, M5 62 — Śloka no Dn2 80, D8 91

61

☞ K5 om this adhy (of v 1 6 59 10)

1 ^b) K8 सर्वशः, T2 जायते (for सजय) —^d)

चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ २
 ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम ।
 यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥ ३
 यत्र भीष्ममुखाञ्छूरानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ।
 पाण्डवानामनीकानि योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४
 केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
 केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
 येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ॥ ५

पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं स पाण्डवैः ।
 मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ॥ ६
 यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन संजय ॥ ७
 न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ।
 समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ॥ ८
 पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ।
 घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भीमो न संशयः ॥ ९

C 6 2907
B 6 65 10
K 6 65 10

G₂ देव Ko-2 च (for सु)

2 ^a) Ko-2 T G M₁ वै, D₂ तु (for च) Ko-2
 T₁ G₁ M₁ परिभव, K₃ पराभावान्, B₃ Da Dn
 D₁₋₂ -3 T₂ G₁₋₃ पराभाव, Ca पराभव (as in
 text) D₁ पुत्राणा च परी (by corr वै परी) भाव,
 M₁₋₃ 5 पराभव च पुत्राणा (by transp) — ^b) B₃
 सर्वत (for 'श') T₁ G₁ 4 M₁ श्रुत्वा सत्ये महत्तर, T₂
 G₁₋₃ श्रुत्वा सत्ये महत्तर; M₁₋₃ 5 श्रुत्वा सत्ये इ तत्त्वत
 — In B₄, 2nd is lost on a damaged fol. — ^c) Ś₁
 K₁ महते B₃ Dn₂ D₁ 7 8 भूता; S (except M₁)
 जाता (for सूत) — ^d) B₃ दृति (for त्विति) T
 G M₁ कथ चैतद्भविष्यति

3 ^a) D₁ नूनं, T₂ पूर्व (for ध्रुव) — ^b) D₁
 धक्ष्यति मम संजय — ^c) Ko-2 4 D₂ S (except T₂
 M₁) तथा हि — ^d) Ś₁ देव युगेन; G₃ देवयोगेन

4 ^a) Ko-2 ततो, K₁ तत्र K₃ B₁ D₁₋₃ 6
 सर्वान्, T₁ G योधान् (for शूरान्) — ^b) K₁₋₂
 अस्त्रज्ञान्, K₃ D₃ शास्त्रज्ञान्; B₁ Dn₂ D₁₋₃ शस्त्र, D₂
 युद्ध; T₂ तत्र (for अस्त्रज्ञान्) D₁ योधसमत्मान्, T₁
 G शूरसत्तमान्, T₂ चाय सत्त — ^c) K₁ अनेकानि,
 B D (except D₂ 3 5) अनीकेषु — ^d) M₁ 5 प्र-
 हारिणं

5 ^a) Ko-1 Da₁ T₂ केन वध्या, B₃ 4 Dn₂ D₁ 8
 किं सेवध्या — ^b) Ko-2 4 B₂₋₄ Da Dn₁ D₂ 3 5
 पाण्डो पुत्रा (for पाण्डुपुत्रा) Ko-2 D₂ महारथा Ś₁
 पाण्डुपुत्रमहाबल — ^c) B₃ 4 Dn₂ D₁ 8 किं से (for
 केन) M₁ दत्ता वरास — ^d) K₃ D₃ किं वि, Da₁
 किं च, S किमु (for किं वा) Ś₁ Ko-2 D₁ T₂ G₁ 3
 M₁ 4 वदन्ति, G₂ वदस्व — ^e) T G₂ केन (for
 येन) Da₁ नागच्छति, S न (M₁ अ) विदन्ति (for न
 गच्छन्ति) — ^f) Ś₁ भारगणा, M₁₋₂ तारागणो T₂

G₁ 3 M यथा (for इव)

6 D₂ om. 6^{ab} — ^a) Ś₁ पृच्छामि, D₃ तुष्यामि,
 Cc मृष्यामि (as in text) — ^b) D₃ हतसैन्य
 Ko-2 स, K₁ B₁ तु, Dn₂ D₁ 3 च, D₁ स्व (for
 स) D₃ संजय (for पाण्डवै) S हतसैन्योस्मि
 पाण्डवै — D₁ om 6^{cd} — ^c) B₃ Dn₂ D₃ G₁ 2
 ममैव, Da₁ M₁ (sup in) मय्येव, M₁ 2 5 मयीव
 K₁ B Da Dn₂ D₁ 5 3 T₁ G पतितो, D₁ पततो
 — ^d) Da₁ देवात् Ś₁ 'दारुण K (K₃ om) D₂ 3 6
 दैव परमदारुण, S दैवादेव (M₁ 3 5 'प) सुदारुण

7 Ś₁ Ko-2 transp 1^a-16^b of adhy 58 and
 7^a-19^f of this adhy D₃ om (hapl) 7^a-9^b T₂ om
 7^a — After 7^{ab}, Ko-2 read 9^{ab} — ^c) G₂ 3
 एत मे — ^d) Ko-2 T₂ M₁₋₃ 5 यथातत्त्वेन, K₁
 B₁₋₂ D₁ M₁ याथातत्त्वेन, B₃ 4 D₁ (before corr)
 याथातत्त्वेन, D₃ सर्वतत्त्वेन

8 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 7 D₂
 om 8 (cf. v l 7) — ^a) B₂ नाह (for न हि)
 — D₃ om 8^b — ^b) K₃ परतप, K₁ कदाचन (for
 कथंचन) — ^c) T₂ G₂ समुद्रस्यैव D₃ भवतो (for
 महतो) Ko समुद्र * वेगमतो, K₁ समुद्रवेगसहतो,
 K₂ स समुद्रवेगमहतो (hypermetric) — ^d) Ś₁ K₃
 प्रपतन्; D₃ (m as in text) प्रहसन् (for प्रतरन्)
 Ś₁ नरा, T₂ इव, G₁ नृप

9 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 7 D₂
 om 9^{ab} (cf. v l 7) Ko-2 read 9^{ab} after 7^{ab}
 — ^a) M₁ 3 5 नरण, Cc व्यसन (as in text) Da₁
 मये (for मन्ये) — ^b) G₂ प्राप्त (for प्राप्त)
 — ^c) Ko-2 B₃ D₂ पात, Cc घात (as in text)
 Ś₁ Ko-2 4 D₁ 3 T₂ M transp पुत्रान् and सर्वान्

न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतात्रणे ।
 ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम संजय ॥ १०
 तस्मान्मे कारणं ह्यत युक्तिं चैव विशेषतः ।
 पृच्छतोऽद्य यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ११
 दुर्योधनोऽपि यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखात्रणे ।
 भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौवलेयो जयद्रथः ।
 द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ १२
 निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् ।
 विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय ॥ १३

10 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 —^b) Ks स (for यो) Ds रणात्सुतान्, Ts सुदारुणे (for सुतात्रणे) T1 G य पुत्रान्पालयेद्गणे —^c) Ko 2 निराश (for विनाश). K4 B1 Ds सप्राप्त (for समरे)

11 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 —^a) S चैव (for सूत) —^b) Ks B Da Dn D1 3-8 T Co युक्त, K4 Ds शक्ति (for युक्ति) —^c) Dn1 Ds पृष्टता, Dn1 (before corr) पृष्टतो; S (except Ms) पृच्छते K4 B D (except D1 2 8) वै; T1 G हि, M2 च (for Sद्य) —^d) S सर्वमाख्याहि संजय

12 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 —^a) Ks 4 B1 D1 8 S 'नश्च, B2-4 Da Dn Ds-5 7 8 'नस्तु (for 'नोऽपि) Ko 1 8 यच्चक्रे —^b) B1 [अ]स्मान्, D2 8 तान् (for स्वान्) K1 दृष्ट्वा स्वान्विमुखाधने (s10) —^c) Ks D1 8 T1 G1 8 4 M1 भीष्मो द्रोण (Ks Gs 'ण); Ds G2 M2 भीष्मद्रोण (G2 'ण) Da Dn1 Ds जयश्चैव, T2 कृपा —^d) B1 Ds S सौवलेय (B1 M2 'लश्च) Ś1 जयद्रथपुरोगम —^e) Ś1 द्रौणिर्वापि (s10), K1 Da1 द्रौणिर्वापि, B8 4 द्रौणिश्चापि D1 transp महेष्वासो and विकर्णो वा D2 विकर्णोपि Ds T1 G महारथ (for 'यल)

13 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 —^a) T1 G2 4 [S]पीह (for वापि) K1 कस्तेषां, M2 वन्तेषा —^b) K2 [अ]घासीन् —^c) Ko 1 तदा प्राज्ञ, D1 महाप्राज्ञ —^d) S transp मम and पुत्रेषु Ds पुत्रेण (for पुत्रेषु) — After 13, D1 ins

256* यदुत्तं तत्र सग्रामे तद्भवान्वकुमर्हति ।

14 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7. —^a)

संजय उवाच ।

शृणु राजन्वहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।
 नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम् ।
 न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः ॥ १४
 युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
 धर्मेण सर्वकार्याणि कीर्तितानीति भारत ।
 आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ १५
 न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः ।
 श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ।

Ś1 Ko-2 Ds शृणु सर्वं महाराज —^b) Ks श्रुता (for श्रुत्वा) K1 [अ]वधारय, Ds 'धायत —^c) Ś1 मन्त्र कृती, Co 'कृत (as in text) K1 2 कश्चिन्; T G राजन् (for किञ्चिन्) —^d) Ks Da1 D1-2.8 माया, Co माया (as in text) Ks Ds 8 8 तथाविधा, D1 Ms (sup lin as in text) 4 कृतं तथा (for तथाविधाम्) — D2 om 14'' —^e) Ds नैव, Ds नैव; M1-8 8 न वा (for न वै) Da1 विभीषिका, G2 Ms वि (M1 वि)भीषिका, Co विभीषिका (as in text) G2 वापि, M2 किञ्चिद्, M4 काश्चिद् (for काचिद्) Gs न चैव भीषिकां काञ्चिद्

15 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 Ds repeats 15^{ab} after 16 —^a) Ś1 B D (except Ds 8) युध्यते Dn1 ये (for ते) Ds (first time) त (sup lin as in text) यात्राय, Ds (second time) यथा ज्ञाय (for 'न्याय) —^b) Ds (second time) पार्थिव, B (except G1) पाण्डवा (for संयुगे) —^c) Ś1 धर्मं च (for धर्मेण) Ms सह (for सर्व) —^d) Ks 4 B Da Dn D2-8 जीवितादीनि, D1 S जीवितादपि (for कीर्तितानीति) —^e) D2 8 आरभन्ते Da1 आरभन्ते सदा पार्थ — D1 om 15'-16' —^f) Ds प्रार्थयन्तो; G2 पार्थिवाना, M2 प्रार्थयाम (for प्रार्थयाना)

16 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 Ds om 16 (of v 1 15) T2 om 16^{ab} —^a) Da1 युद्ध (for युद्धान्) M निवर्तेरन् —^b) Ks धर्मपेता, Da Dn1 Ds युद्धोपेता, S (T2 om) धर्म (G2 'मे) युक्ता, Co धर्मोपेता (as in text) —^d) = 5 39 7^d, 141 33^d, 146 16^d 6 2 14^d, 21 11^d, 62 34^d, etc —^e) Ds 8 अवधा, T2 अयुष्मा (for अवध्या) —^f) Ko यथायुक्ताश्च, T2 जययुक्तास्तु Ds पाण्डवा, T1 G भारत (for पार्थिव) — After 16, Ds repeats 15^{ab}.

तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ॥ १६
 तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ।
 निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे ॥ १७
 सुवह्नि नृशंसानि पुत्रैस्त्व जनेश्वर ।
 निकृतानीह पाण्डूना नीचैरिव यथा नरैः ॥ १८
 सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ।
 सापह्वाः सदैवाः सन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 न चैतान्वहन् मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते ॥ १९
 तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ।
 संप्राप्तं सुमहद्वोर फलं किंपाकसंनिभम् ।

स तद्ब्रह्म महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ २०
 नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृजनैः ।
 विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २१
 तथा मया चाप्यसकृद्वार्यमाणो न गृह्णसि ।
 वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
 पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् ॥ २२
 शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ।
 तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ॥ २३
 दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ।

C 6 2925
B 6 65 28
K 6 65 28

17 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 —^a) G2 महा' (for दुरा') D2 ते बुध्यते यथान्याय —^b) K3 पार्थश्चाभिस्ता, D1 पापेषु नि', D3 पापेषु च रता', D' शक्ताश्चाभि' M2 मदा (for मदा) — Ko : om 17^c-18^d —^e) Ś1 K1 भीमरमाणम्, T1 G2 : कुर', Cc हीन' (as in text) —^d) Ś1 K1 : D2 तेना हीयति (K1 : 'येत'), G1 : तेन हीयत K1 तेन हीनतु संयुगे (sic), D2 क्षुद्रा नीचयुता मदा

18 For sequence in Ś1 K1, cf v 1 7 Ko : om 18 (cf v 1 17) —^b) G2 पुत्रान्तर D2 G2 नरेश्वर (for जने') —^c) Ś1 निष्ठुरानीह, K3 निकृता निह, B1 D2 निष्ठुरानीह, Dn1 निष्ठुरतीह, D1 विकृ नानि च, D2 निष्ठुरानीह, M1 : प्रकृतानीह, M2 निष्ठुरानीह Cc cites निष्ठुरानि (as in text) D2 कर्माणि (for पाण्डूना) T2 कृतानि पाटुपुत्राणा —^d) K3 D2 मदा, M2 तथा (for यथा)

19 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 D2 om 19 —^a) Ko सर्वमेतदनादृत्य, K1 : सर्वं मे तद नादृत्य Cc cites अनादृत्य (as in text) —^b) K3 किल्बिष —^c) Ś1 सापह्वा, Dn1 सापह्वा, T1 G2 : यममला, Ca सापह्वा, Cc सापह्वा (as in text) Ko-2 सदैवाम्, Dn2 D1 : 8 तथै (D1 'दे') वास्तु K1 मयुरान्मयावामन् (sic), Cc as in text —^d) K3 D2 पाटुपूर्वज, G2 पूर्वजन्मनि —^e) B Da Dn D2-3 T1 G1 M1 : 8 न चैतान्, D1 न चेमान्, G2 नन्दैवान् —^f) B3 पुत्रान्तर

20 ^b) K3 प्रीयमाणस्य —^c) B1 Da2 D2 : सांप्रत (for संप्राप्त) K2 : Da1 D1-3 : 0 सुम (D1 तन्म)-

हाधोर S संप्राप्तं सुमहान्वोरो, C1 संप्राप्तं समहाधोर —^d) Ko फलं किं पाप', K2 B2 फल प्राप्त जनेश्वर, S पिपाको दुर्न्यास्तव, C1 as in text Ca : cite पिपाक —^e) K3 D2 सतत तु, Dn2 D1 : 8 तत्त बुध्य, D1 तद्बुध्य, S (G1 damaged) स त बुध्य —^f) S ससुहृज्जन

21 Ko-2 om (hapl) 21^{ab} —^a) D2 त्व न (for नाव) Ś1 तद्राजन्, D2 राजस्त्व — Da1 om 21^{cd} —^e) T2 M2 [अ]पि (for [अ]य) —^d) S कृपेण च (for महामना)

22 ^{ab}) K3 तथानयाचाप्यसकृद्व (sic), D2 मया चाप्यसकृद्वान् Ś1 न गृह्णामि, K3 D2 : 8 न बुध्यसे, B2 : न गृह्णामि, D1 [s]प्रहीर्न हि (for न गृह्णसि) K4 B1 : Dn Dn1 D2 वार्यमाणो मया चापि न गृह्णामि महीपते, D1 (marg sec m) S तथा मया वार्यमाणो न गृह्णाम्यसकृदिभो — D2 om 22^{cd} —^e) D1 S तथ्य (for पथ्य) —^d) K3 B Da1 Dn1 (marg) D1 : 8 Cc मद (for मर्त्य) —^e) B1 D2 : 0 M1 : आज्ञाय (for आस्थाय) —^f) Ś1 Ko 1 : 8 D2 : जितान्मन्यसि, G2 जितवानसि, M2 : जितान्मन्यसि, M4 जिता मन्यसि B1-3 Da Dn1 D2 मन्यसे पाठवाजितान्

23 ^a) S राजन् (for भूयो) T2 M2 : यथातथ्य —^b) Ko-2 यस्मात्, Da1 M1 : 8 यन्मा (for यन्मा) K3 : B2-4 D (except D1-3) अनु (for परि) —^c) D1 भारत —^e) T1 G ततोह Da Dn1 D2 सप्रवक्ष्यामि

24 ^a) Ś1 सपृष्टम्, T1 G4 सदिष्ट —^b) Ko-2 S

C 6 2326
B 6 65 29
K 6 65 29

दृष्ट्वा भ्रातृत्रणे सर्वान्निर्जितान्सुमहारथान् ॥ २४
शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः ।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ २५

दुर्योधन उवाच ।

त्वं च द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २६
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुयजः ॥ २७
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।

(except T₂) एतद्, K₃ D₃ एतम्, D₃ इमम्, Co एवम् (for एतम्) S₁ K₃ पितामह — K₀₋₂ om 24^a-25^b —^c) S₁ सृष्ट्वा, D₂ सर्वान् (for दृष्ट्वा) T₁ G यथा (for रणे) D₂ पुत्रान् (for सर्वान्) —^d) D₂ D₃ D₄ ५ १ २ विजितान् (for निर्जितान्) K₄ B तु, D₃ T G M₄ स (for सु) D₁ विजिता न्भीमकर्मेणा

25 K₀₋₂ om 25^{ab} (of v 1 24) —^a) S₁ शोकसपूर्णः, D₂ शोकसविभ्रं —^b) T G M₄ स (for स्म) D₂ M₁ २ ५ कौरव — D₂ om 25^{ad} —^c) G₂ पितामह — K₁ २ महाप्राज्ञं —^d) D₁ च, T G₂ 4 M तु, G₁ ३ त (for इ) —^e) D₁ यथा, M₂ यच्चा (for यद) —^f) T G M₄ तत्त्व (for तन्मे) D₁ तन्मे निगदत् शृणु

26 ^a) B Da Dn D₄ ५ १ २ transp त्व च and द्रोणश्च S भवान्द्रोणश्च कर्णश्च —^b) K₂ ३ Da₁ द्रोणस् T₁ G द्रौणिश्च कृप एव च —^c) D₁ दुर्धर्ष (for हार्दिक्य) —^d) K₁ कंबूजश्च, Da₁ कंबूजश्च

27 ^a) K₀ कुलपुत्रस् D₂ च सर्वश, Ca ० तनुयज (as in text) S कुरुणा कीर्तिवर्धना

28 S₁ om 28^{ab} —^b) K₅ पर्याप्त —^c) T G M₄ ५ समस्तानां, M₁₋₃ समर्थानां (for समस्ताश्च) — G₂ erroneously repeats 28^b after 28^c —^d) S₁ K₃ Da₂ D₂ ३ नातिष्ठत्, K₄ Da₁ Dn₁ नातिष्ठत्, T₂ किमुताद्य पितामह

पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ २८
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे ॥ २९
भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३०
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव चाभिभो ॥ ३१
भुञ्जेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
दुर्हस्तापयन्सर्वान्निन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ३२

29 ^a) S₁ तेन (for तत्र) D₁ राजस्, T₂ राजा (for जातस्) —^b) T₁ G₁ तत्त्वमा (for तन्ममा) Da D₂ पृच्छत्, M पृच्छते D₁ कथयस्व पितामह —^c) K₀₋₂ भीममाश्रित्य, T₁ G यत्समा, Co य समाश्रित्य (as in text) K₀ कौन्तेय; M₂ कौन्तेयो (for कौन्तेया) —^d) M₂ जयत्यस्मान्

30 ^a) T₁ G अवहितो, T₂ M मम वचो (for वचो मह्य) —^b) K₁ B D₃ ३ यथा, T₁ G₁ 4 M यत्त्वा (for यत्त्वा) K₃ D₁ भारत (for कौरव) —^c) S₁ बहुलश्च K₀ मयोक्तोऽसि; Da₂ D₂ मयोक्तानि —^d) M₂ मे यत्; M₃₋₅ वै तत् (for मे तत्) B D (except D₁₋₃ ३) श्रुतं (for कृतम्)

31 ^a) K₃ क्रीयता (for क्रियतां) —^b) B₂ D₃ समो T₂ भारत — D₂ om 31^{ad} —^c) K₀₋₂ 4 B Da₂ Dn₁ D₁ ३ ३ क्षेमम्, G₂ क्षिप्रम् (for क्षमम्) —^d) B₂ पृथिव्या (for व्यास्) K₁ चाबभू (corrupt), K₂ 4 B Da Dn D₄ ५ १ २ वा विभो, D₁ भारत (for चाभिभो)

32 ^a) K₀ ३ 4 B D S भुक्ष्वेमा (Dn₁ G₂ भुक्ष्वेमां, M₂ भुक्ष्वेमां) S सर्वा (for राजन्) —^b) T₁ G स (G₂ स्व) पुत्रै, T₂ M पादवै (for भ्रातृभि) T₁ G₂ 4 सगत (for सहित) —^c) K (K₃ om) B₂ Da Dn D₄ ५ १ २ सुहृद (for दुर्हृदस्) K₀₋₂ नद यन्, Da Dn D₄ ५ १ २ तर्पयन् (for ताप) —^d) S₁ K₀ नर्दयश्च K₄ G चैव, M₁₋₃ ५ च स्व, M₂ सर्व (for चापि) S₁ T₁ G₂ 4 पार्थिवान्, K₀ 1 शात्रवान्, T₂ पाण्डवान् (for बान्धवान्)

न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डून्वमन्यसे ॥ ३३
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३४
नास्ति लोकेषु तद्वत् भविता नो भविष्यति ।
यो जयेत्पाण्डवान्संख्ये पालिताञ्जार्द्धवन्ना ॥ ३५
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ३६
पुरा किल मुगः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।

पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ३७
मध्ये तेषां समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
विमानं जाज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ३८
ध्यानेनावेद्य तं ब्रह्मा कृत्वा च नियतोञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा परमं परमेश्वरम् ॥ ३९
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महद्द्रुतम् ॥ ४०
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४१

C 6 2947
B 6 65 46
V 6 65 46

33 ^a) G₂ ते (for मे) T G तत्र (for तात)
—^b) S यत् (for वै) —^c) Ś₁ तदिम समनुप्राप्तो
—^d) T₂ यत्कार्यं तत्र मन्यते

34 ^a) D₁ यश्च हेतुरवध्यत्वे, G₂ यश्च हेतुर्हि उद्भवे
—^b) Dn₁ तेषामा —^c) B₂ D₁ M₁₋₂ ३ तन् (for
त) Ko 1 शृणुष्व B₁ महाराजो, D₁ महेश्वरम् (for
महाराज) —^d) T₂ तत्र (for मम)

35 ^a) D₂ लोके च (for लोकेषु) T₁ G₁ स
पुमान्, T₂ तमच, M₁ यद्वत्, C₁ तद्वत् (as in
text) —^b) D₂ भूत नो, D₁ तन्मा, T₁ G₁ न
भूतो, Ca c भविता (as in text) K₃ D₂ या
तथाविध, B₂ D₃ T G M₁ न भविष्यति, Cc नो
भवि (as in text) —^c) K₃ D₃ यजयेत् K₄
B D (except D₁ ३) सर्वान् (for मध्ये) Ko ३ ३
D₂ c 'धन्विना; B₂ D₂ 'पाणिना S मसुरामुरमर्त्येण
यो विद्यात्तरतो (G₂ तद्विद्यान्ततो) हरिम्

36 ^a) B₁ यहु (for यत्तु) Ko-2 तावन् (for
तात) B₁ कथितं यश्च मे तात —^b) Ko-2 मुनिना
भावितात्मना —^c) Ś₁ पुराण गीत, D₂ ततोयगीत
(sic), D₃ पुराणगीत, T₂ G₁ पुराणतत्त्व (T₂ 'त्व-)
B₃ Da₁ Dn₁ D₃ धर्मस्य, D₃ धर्मज्ञ, G₁ ३ M धर्मज्ञैस्
D₁ G₃ पुराणगीतधर्मज्ञैस्, T₁ G₂ पुराण (T₁ 'ण)तत्त्व
धर्मज्ञैस् —^d) M₁ तच्छृणुष्व (for 'शृणुष्व) K₃ यथा
तथा, D₁ ३ ३ विद्या पते, T₂ M यथाश्रुत —After
36, D₁ ins an addl colophon (adhya no 62)

37 Before 37, D₁ reads भीष्म उवाच —^a) Da₁
[अ]सुरा (for मुग) —^b) G₂ ममाहिता (for 'गता)
—^c) Ś₁ Ko-2 उपायत (K₂ 'ते), K₃ Da Dn₁

D₂ ३ उपागम्य, D₂ 'मीन —^d) Ko ३ सर्वे ते (for
पर्वते) S मानमोक्षरे

38 ^a) B₁ मध्ये तेषां, Dn- D₁ तेषा मध्ये (by
transp) K₃ D₁ ३ ३ उपा' (for समा') D₁ ऋद
इयत (for अपश्यत) S प्रजापतिरथापश्यदासीनो महद्
द्रुत —^c) K₃ पुराण (for विमान) Ś₁ च ज्वलद्,
B₁ प्रज्वलद्, Cc जाज्व' (as in text) Ko-2 विमान
प्रमय भासा, B₃ विमान जाज्वलयता, D₁ विमानमुज्ज्व
लाभाय, T₁ G₁ विमानस्य ज्वलद्भासा, T₂ G₁ ३ 'नस्थो
ज्वलद्भा (T₂ 'न्भा)मा, G₂ 'नस्थज्वलन्भासा —^d)
Ko-2 प्रज्वलद्, T₁ G₁ परमम्, G₃ प्रावरम् (for
प्रवरम्) B₂ अतिके (for अम्बरे) K₃ स्थित च
प्रवर्यरे

39 ^a) Ko-2 ज्ञानेनावेद्य, Da Dn₁ ध्यानेनावेद्य,
D₂ ध्यानेन वेद्य, D₃ S ध्यानेनावे (M₁₋₂ ३ 'ल)क्ष्य
Ko-2 B Da Dn D₁ ३ ३ ३ T G M₁₋₂ ३ तद्ब्रह्मा (T₁
G₁ M₁ ३ 'तद्) —^b) Ko-2 नियतोजलि, Dn₂
'तोजलि, D₂ ३ G₃ 'ताजलि —^c) Ś₁ Ko-2 D₂ ३
तुष्टात्मा (for हृष्टात्मा) —^d) K₄ B Da Dn D₁ ३
३ ३ पुरष, D₁ G₁ परम D₃ परमेश्वर

40 ^a) D₁ तु स, D₂ चैव, T₁ G₁ M₂ चापि,
T₂ G₁₋₃ M₁ ३-३ चाय (for त्वय) Da₁ Dn₁ D₃
वेदाश्च (for देवाश्च) —^b) Ś₁ K₃ D₃ G₂ M₃ ३
ब्राह्मणम् (for ब्रह्माणम्) —^c) S तस्थु (for स्थिता)
—^d) K₁ Da₁ पश्यतो D₁ पश्यतस्तन्महाद्भुत

41 ^a) K₃ यथावत्तमयाभ्यर्च्य, B₃ 'वच समभ्यर्च्य
—^c) B₁ M₂ जगाम (for जगाद) —^d) M₂ परा,
Ca पर (as in text) Ś₁ Ko-2 परमं सर्वधर्मवित्

C 6 2944
B 6 65 47
K 6 65 47

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो

विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।

विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा-

द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४२

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत्न ।

जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४३

पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।

भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४४

असंख्येयगुणाजेय जय सर्वपरायण ।

नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ४५

सर्वगुह्यगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।

विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ४६

महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय ।

हरिवास विशामीश विश्वावासामिताव्यय ॥ ४७

व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सेन्द्रिय ।

असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ४८

42 Before 42, Ko 1 read ॐ, K2 s ब्रह्मा
उवाच ॐ, D1 १ ब्रह्मोवाच, M1-2 s ब्रह्मा —^a)
T2 G1-3 M हि विश्वो, Co विश्वोपो (for विश्वेशो)
K2 D2 s s विश्वावसुर्वि(D2 s 'सो वि)श्वद्विश्वमूर्तिर;
T1 G4 'वसुर्विश्वगो विश्वमूर्तिर, Ca as in text
—^b) Co विश्वसेनो, Ca विष्वक्सेनो (as in text)
T2 विभुश्च, Ca o वशी (as in text) —^c) Ś1
'वोपि, D5 'वोपि; M1 'वो हि D2 s विश्वेश्वरो
वासुदेवोमितात्मा. —^d) Ś1 दैवत त्वा, Da2 देव त्वाम्,
D5 देवतायम्, Co दैवत त्वाम् (as in text)
Ś1 प्रणौमि, K2 B2 उपैषि, D8 T G1 4 उपैति, Ca o
उपैमि (as in text) — For 42, D1 subst

257* विश्वावासो विश्वमूर्तिर्विष्वक्सेनो जनार्दन ।

विश्वकर्ता विश्वपतिर्देवदेव जगत्पते ।

योगेश्वर नमस्तेऽस्तु ससारार्णवतारण ।

[(L 1) विश्वभूतिर (sup lın)]

43 ^a) D1 (sup lın as in text) देव (for विश्व)
—^b) Da1 D2 s रत्न —^c) Ko 1 Da1 D1.2 योगे
श्वर, B2 गोपीश्वर, M2 लोकेश्वर Da1 हि भो (for
विभो) T1 G M4 जय योगमयो देव; T2 जय लोक-
मयाजेय, M1-3 जय योगमयाजेय, M2 (inf lın)
जय लोकेश्वर विभो — T G om (hapl) 43^d-44^a
—^d) Ś1 D1 योग(D1 लोक)परायण, K2 D2 s o M
लोकपराव(D5 'त्प)र, Co योग' (as in text)

44 T G om 44^a (of v l 43) —^b) B2 D8
T1 G4 जय योगे(D8 'गी)श्वरेश्वर —^c) Ko-2 भूत
भव्य जगन्नाथ, S 'मवो(G1-3 'व)ज्ञाव —^d) D1
सौरेश्वराक्षर, D2 सौम्य जगत्पते, D5 सौम्यात्मज प्रभो,
T1 G4 सर्वात्मकात्मभू, G1-3 सौम्यात्मकात्मज, Ca
'त्मज (as in text) Co d cite सौम्यात्मजात्मज

45 ^a) K2 B1 Dn2 D2 7 s असंख्येयगुणाधार, B1-3
'गुणाजेय, Da Dn1 D5 'गुणाजेय, G2 असंख्येयगुणाजेय
Co cites [ख]जेय (for [ख]जेय) —^b) D1 सर्वलोकसु-
ज्ञव, D2 S (except M1) सर्वलोकपरायण Co cites सर्व'
(as in text) —^c) D5 सुदुष्पार, M2 सुदुर्धर; Cd
सुदु'पारे; Ca o सुदुष्पार (as in text). —^d) Ko-2
D1 s s जय शार्ङ्ग(D1 शख)नदाधर

46 ^a) K2 4 B Da Dn D2 s 7 s जय सर्वगुणोपेत
—^b) D5 विश्वमूर्ति D1 जयाव्यय (for निरामय) Co
as in text — Ś1 reads 46^a twice —^c) Ś1
(second time) महेश्वर, Co विश्वेश्वर (as in text)
—^d) B2 4 Da Dn1 D5 जय लोकात्मतत्पर, D2 जय
लोकानुकारक

47 ^a) D2 महोरग वराहोद्य, T1 G4 'रगशयानाद्य,
G1-3 'वराभोग, Cv 'वराहाय, Co as in text Ca
otes महोरग, Cd 'रग —^b) T1 G1.4 हरि (G1
'रि) शेष; G2 s शय शेष, Ca o d हरिकेश (as in
text) D8 जयोविभो (for विभो जय) —^c) G1
भूम्यावास, G2 भृत्यावास, G3 दिशीशेश, Ca हरि
वास (as in text) Co d cite 'वास. K2 4 B D
(except D2 s) T G दिशामीश, M2 s वशामीश,
Co d विशा' (as in text) —^d) Ś1 विश्वावास मिता
व्यय, Ko 2 4 B Da Dn D2-3 G2 s विश्वावासामिता
व्यय, D1 विश्वावास नमोव्यय, T2 विश्वावासमिता',
G1 विश्वावासामितव्यय, M1 s s विश्वा(M2 'श्व)वास
सदाव्यय Co cites विश्वावास

48 D2 om 48 —^a) Ś1 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान,
Ko Da2 D5 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान, D6 व्यक्ताव्यक्तामिता
स्थाना, T G व्यक्ताव्यक्तस्थितस्थाने, M1 2-3 व्यक्ता
व्यक्तस्थित(M2 'ति)स्थान, Ca 'मितज्ञान, Co as in
text Cd cites व्यक्त and अमितस्थान —^b) K2

अनन्त विदितप्रज्ञ नित्यं भूतविभावन ।

कृतकार्यं कृतप्रज्ञ धर्मज्ञं विजयाजय ॥ ४९

गुह्यात्मन्सर्वभूतात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ।

भूतार्थतत्त्व लोकेश जय भूतविभावन ॥ ५०

आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर ।

उद्भावन मनोद्भावं जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५१

निसर्गसर्गाभिरत कामेश परमेश्वर ।

अमृतोद्भव सद्भावं युगाग्रे विजयप्रद ॥ ५२

प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।

आत्मभूत महाभूत कर्मात्मज्ञय कर्मद ॥ ५३

पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः ।

मूर्तिस्तोऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५४

C 6 2956
B 6 65 59
K 6 65 59

D1 ३ सयत्, K4 B Da2 Dn D4 ५ १ ३ सत्क्रिय,
Da1 शक्त्य (for सत्क्रिय) Ko-2 यत्क्रिय समेन्द्रिय,
M1-३ ५ नियतो नियतेन्द्रिय —^d) D8 सर्वगभीर, M2
यज्ञगभीर (for जय गम्भीर)

49 ^a) K4 B D1 ३ ४ १ विदितब्रह्मन्, Da Dn
D2 ३ ३ ३ Cc 'ब्रह्म, T G M4 विदित्वात्मा त्वम्,
M1-३ ३ 'तार्थस्त्वम्, M2 (inf lin) विदित्वाब्रह्म (for
विदितप्रज्ञ) —^b) K4 B Da Dn D8-५ १ ३ Cc
नित्य भूतविभावन, S अद्भुतोद्भाव (T G4 'ताद्भुत, G2
'तोद्भव) भावन, M2 (inf lin) भूतभावन भावन
— D2 om (hapl) 49^c-50^d —^d) Ś1 विजयाय च,
Ko-2 'यात्मक, K3 B1 D8 ३ M4 'यावह, T G
M1 २ 'यो जय, Cc विजयाजय (as in text)

50 D2 om 50 (cf. v 1 49) —^a) K3 D1
गुह्यात्मन्, D3 S गुणा, Cc गुह्या (as in text)
K3 ४ B1 २ ४ D (except D3, D2 om) M1 (inf
lin) सर्वयोगात्मन्, B3 सर्व सर्वेश, Cd सर्वभूतात्मन्
(as in text) —^b) K2 सदसभूत, K3 D1 स्फुट
सम्भू (D1 'भू) तभावन, D3 M1 २ ३ 'संभूतिसंभव, T1
G4 गुणमभूत, G2 स्फुट सम्भूत, Ca as in text Cd
cites स्फुट and सम्भूत —^c) K1 २ भूतार्थतत्त्व (sic),
Dn2 D7 भूतात्मतत्त्व, Ca c d भूतार्थतत्त्व (as in
text) D3 योगेश, Ca c d लोकेश (as in text)
B1 भूतात्मन्सर्वलोकेश, D1 'र्थलोकतत्त्वज्ञ, D3 भूताद्य
लोकतत्त्वेश —^d) D1 जटाजूटविभा, D3 ३ जय
भूतविनाशन Ca cites भूतविभावन, Cc सत्त्वविभावन,
'Cd भूतविभावन (as in text) — After 50, K3
repeats 49^c

51 ^a) Ś1 आत्मयोग, Da1 'योनि, Ca c d आत्म
योने (as in text) —^b) K1 B2 Da2 Dn D1 ४
१ ३ कल्पसख्येय तत्पर (D1 'य सत्तम), Da1 D2 ३ Cd
कल्पसख्य, D4 (marg) T1 G2 ४ कल्पसयोग, Cc
as in text Ca cites कल्प and सख्येय —^c)
Ko-2 B3 तद्भावन, T2 शुद्धावन, M (M4 by corr)

मद्भावन; Ca c उद्भावन (as in text) K (K3
om) B D (except D3) M2 ३ ३ Ca c d मनोभाव,
T1 G4 जयोद्भाव, T2 मतोभाव, G1-३ मतोद्भाव —^d)
Ś1 Ko-2 B1 ३ जय ब्रह्मजयप्रिय (B1 'प्रद), D1 जय
ब्रह्मजयाजय, D2 जय ब्रह्मजितप्रिय, G2 जय ब्रह्मजनि

52 ^a) Ko २ निसर्गसर्गाभिरत, K2 ३ B D Ca c
नि (B2 वि) सर्गसर्गनि, S निसर्गसर्गनि Cd cites
निसर्गानन्द —^b) Ca काम्येश —^c) M2 ३ अमृतो
द्भाव, Ca c 'द्भव (as in text) K1 २ सभाव, M2
तद्भाव, Ca c सद्भाव (as in text) —^d) K1 २
D3 युगाग्रे, K3 D3 योगाग्नि, K4 B1-३ Da Dn D3
मु (B3 यु) कात्मन्, B4 युक्ताग्रे, D1 योगज्ञ, D2
युगांत, D4 १ ३ Cc मुक्ताग्रे (D3 Cc 'भे), G1-३ M4
युक्ताग्नि (G1 'भिर), T2 युक्ताना, M1 मुक्ताना
M2 ३ ३ युक्ताग्रे (for युगाग्रे) Da1 विजयप्रद, M2
विनयप्रद T1 G4 युगारिविजय प्रभो

53 ^a) B3 प्रजापते महादेव —^b) S महाभुज (M3
'व), Ca महाबल (as in text) —^c) Ś1 Ko-2
D3 पद्मभूत, Cc आत्म (as in text) B1 D1 महा
भाग, Cc महाभूत (as in text) — K2 om
(hapl) 53^d-55^a —^d) Ś1 D2 कर्मात्मन्, Da1
कामा, Dn2 D3 ३ सत्त्वा, S धर्मा, Ca c कर्मा
(as in text) Ś1 कर्म च, K3 ४ B2-4 Da1 D2 ३ ४
(after corr) ३ सर्वद, B1 Da2 Dn D1 ४ (be
fore corr) ३-१ S सर्वदा (for कर्मद)

54 K3 om 54 (cf. v 1 53) —^a) K3 देव
(for देवी) T1 G4 क्षिति पादो नभो नाभिर्, T2
G1-३ क्षिति पा (G2 प) दोद्भवा देव, M क्षिति (M1 ३
'ति) पादोद्भुतो (M2 'ते) देव —^b) K (K2 ३ om)
B1 २ D1 ३ ३ बाहु (for बाहुर्) Da1 दिव गिर, D1
नभ शिर, D2 दिशावर (for दिव शिर) S दिग्बाहु
द्यौर्महाशिर —^c) D3 वेद, G3 तेय (for तेऽह)
Ko 1 हरा (Ko 'र) कायश्; K3 D2 ३ सुराकायश्,
D3 शिर कालश् T2 मूर्तिस्ते निर्मलाकाश, Cv as in
text Cc cites मूर्ति and अह —^d) D6 चद्रादित्यं

बलं तपश्च सत्यं च धर्मः कामात्मजः प्रभो ।
 तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ॥ ५५
 आश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ।
 वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ५६
 न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
 न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवम् ॥ ५७
 त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाहिताः ।
 अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ५८

क्रपयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 पिशाचा मानुपाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ५९
 एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
 पद्मानां विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ॥ ६०
 त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम् ।
 त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६१
 पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् ।
 तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ६२

55 K₂ om 55^a (of v 1 53) — ^a) D₆ बल
 सत्वश्च, Ca बल तपश्च (as in text) Cd cites तप
 and सत्य — ^b) Ko 1 D₂ धर्मकामात्मज प्रभो (D₂ 'ज'
 प्रभु), K₂ भूतकर्मात्मज प्रभो, K₈ 4 B₂ 4 Da Dn
 D₁ 8-8 धर्म(K₄ 'र्म')कर्मात्मज तव, B₁ कर्म धर्मात्मक
 तव, B₈ धर्मकर्मार्थज तव, T₁ G₁ 8 4 धर्म कामोद्भव
 स्त्व, T₂ धर्मकर्मार्थ एव च, G₂ धर्म कामात्मजस्त्व,
 M धर्म कर्मा (M₄ 'र्मकामा')त्मजास्त्व ☞ Co कर्म
 आत्मज कार्यमित्यर्थः 1, Cd धर्मरूपस्य कर्मण आत्मज
 कार्यम् । ☞ — ^c) Da₁ D₃ पवनश्वास, D₁ पवनो-
 श्वास — ^d) K₂ 'संभव' Ś₁ Ko 1 आपस्तेजोऽशसंभवा
 (K₁ 'व') Co cites स्वेद (as in text)

56 ^a) Dn₁ (by corr) T₁ आश्विनौ T₁ G₁-8 M₄
 श्रवणे S देव (for नित्य) — ^b) Ko 1 4 M जिह्वा
 देवी (by transp) D₆ देवि जिह्वा सरस्वति — ^c)
 K₁ Da₁ वेदा, K₈ B₈ T₂ M₄ देवा (for वेदा)
 D₁ संस्कारविष्ठा हि, D₂ 'हीना हि, D₃ स्कधारनिष्ठा हि,
 D₆ संस्कारनिष्ठा हि, G₁ 8 सस्सारनिष्ठा हि, G₂ संस्कार
 निष्ठाभिस्, Co 'निष्ठा हि (as in text) — ^d) Ś₁ Ko-2
 त्वयेद, K₈ G₁ M₈ त्वदीय, D₄ (before corr)
 त्वदाप D₆ जगदामृतं, S (except G₈) जगदास्थितं

57 ^a) K₈ असंख्यान, K₄ B₁ 2 Da Dn₁ D₁ 2 5 7
 न संख्यान, B₄ Dn₂ D₈ 4 8 G₁ 2 M₈ न संख्या न
 (B₄ नु); G₈ न संख्यात (for न संख्यां न) G₂
 परीणाम (by metathesis) Ś₁ संख्या न परिमाणस्ते,
 Ko-2 B₈ संख्या न (K₁ 'ख्य न, K₂ 'ख्या न, B₃
 'ख्या न) परिमाण ते — ^b) Ś₁ G₁-8 पराक्रम — ^c) Ś₁
 यो स योगीश, Ko-2 चैव योगे च (Ko 'गेश), S
 योगयोगेश, Co योगयोगीश (as in text) — ^d) Co
 संभवम् (as in text). S विजानीम (G₂ 8 M₁ 8-8
 'म) परंतप (T₂ पदं तव)

58 ^a) K₂ त्वद्भक्त; B₁ त्वच्छक्ति — ^b) K₁
 नियम, B₈ निमेषाम्, Co नियमैस् (as in text)
 K₂ 4 B D त्वा, K₈ च (for त्वा) S नियमस्था
 (for नियमैस्त्वा) B₁ 3 4 Dn₂ D₄ 7 8 समाश्रिता;
 D₂ प्रमोहिता — ^c) Ś₁ K₁ Dn₂ D₄ 8 अर्चयाम Ś₁
 महाविष्णो, S सदा विष्णु — ^d) Ś₁ Ko 2 Dn₁ D₃
 T₂ परमेश, Da D₆ परमेण, D₂ परम त्वा. Ko-2
 D₈ महेश्वर, Co महेश्वरम् (as in text)

59 ^a) K₁ 'गधर्व — ^c) G₈ पिशाच — ^d) Ś₁
 K₁ मृगपक्षवयासि च, Ko 2 4 D₁-8 6 मृगपक्षि (D₆
 'क्षी)वयासि च, B₈ मृगपक्षसरी, Da₁ मृगपक्षीसरि*,
 S मृगपक्षिनगास्त (T₂ M₁-8 6 'गणास्त, G₂ 'गगा त)या
 Co cites सरीसृपा (as in text) Cd cites पक्षिणो
 and वयासि

60 ^a) Ko-2 Da₁ D₂ त्वया (for मया) — ^b)
 Ko-2 Da₁ पृथिव्यास्त K₁ Da₁ तत् (for त्वत्) D₁
 T₂ प्रसादत, M₆ 'दज — D₁ transp 60^{ad} and 61^{ab}
 — ^c) Ś₁ Ko-2 D₁ 2 पद्मगर्भ — ^d) K₄ B Da₂
 Dn₂ D₆ कृष्ण दुःस्वप्नना (B₈ Da₂ Dn₂ D₆ 'ना)शन

61 D₁ transp 60^{ad} and 61^{ab} — ^b) D₂ नेता
 त्व च (for त्वं नेता त्व) Ś₁ जगत्सुत, Ko 1 'सुत',
 K₈ 'सुख, B₁ D₂ 'दुरु, D₁ 'स्पति; Co 'न्युखम्
 (as in text) S तेनेद त्वन्सु (G₈ तु सु)खं जगत्-
 — ^c) D₁ त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ — ^d) B₂ देवता (for
 विबुधा) Dn₁ G₁ 8 सह (for सदा)

62 ^a) M₁-8 6 निश्चला, M₈ (inf lin) निर्जिता
 (for निर्भया) — ^b) Ś₁ सदाभव, Ko 1 Da Dn₁
 (before corr) D₆ सदा भवेत्, S भविष्यति — K₁
 om 62^{ad} Ś₁ Ko 2 read 62^{ad} after 63 — ^c)

धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च ।
जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे प्रभो ॥ ६३
यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादमयं विभो ।
वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६४
सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्वमात्मनास्त्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ॥ ६५
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।

अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ६६
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
विभज्य भागशोऽऽत्मानं ब्रज मानुषतां विभो ॥ ६७
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ६८
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम ।
तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ६९

C 6 2971
B 6 65 74
K 6 65 74

Ś1 Ko 2 : त्वत्प्रसादाद्, T2 यस्याद्भव (for तस्याद्भव)
—^a) Ś1 Ko 2 D2 T2 G2 ॥ M2 ॥ 'विवर्धनः; D2
'ससुद्भव

63 ^a) = 6 26 8^c K1 'संस्थापनार्थाय — D1
om (hapl) 63^b —^b) K2 D2 ॥ दैतेयानां, K3
दानवानां, K4 B1 दैत्यानां च —^c) Ko जगतां Ś1
D2 जगतो धारणार्थं च, K2 'ता धारणार्थं वै, K4 'तोऽनु'
ग्रहार्थाय, S 'तो रक्षणार्थाय —^d) Ś1 Ko-2 वैज्ञाप्य,
D1 विज्ञप्त, S प्रसाद, Cc विज्ञाप्य (as in text)
D2 शृणु (for कुरु) G2 हे (for मे) K3 B1 ॥ ३
D (except D2 ॥) विभो — After 63, Ś1 Ko 2
read 62^{ad}

64 D2 om (hapl) 64^{ab} —^a) Ś1 यत्तत्परपद
गुह्य, Ko-2 B4 Dn2 D2 ॥ ३ S यत्तत्परमक गुह्य,
B1 तदेतत्परम गुह्य, D1 यत्तत्परतम गुह्य Cc cites यदे
तत् and गुह्य (as in text) —^b) K4 B Da Dn
D2 ॥ ३ त्वत्प्रसादादिद्, D1 'दान्मया, T2 'दादय
B2 ॥ ३ D2 ॥ ३ प्रभो G1 ॥ त्वत्प्रसादाद्विप्यति —^c)
Ś1 Ko-2 यदेतत्ते, D1 मयैतत्ते, T1 G2 ॥ मया गीत,
G1 ॥ M4 तदेव तु —^d) D1 यथागीतं, T1 G2 ॥
कुरु सर्वं, G1 ॥ M4 मया गीत M1 ॥ ३ यथा तथा Cc
as in text

65 ^a) Ko-2 ॥ G1-3 हृष्टा —^c) Ko 2 D2
आत्मन (for आत्मना) Ko-2 B2 Da1 Dn2 D2 ॥
साक्षी (for [अ]स्त्राक्षी) S सृज त्वमा (G8 सृज त्वामा,
M1-2 ॥ सृजेस्त्वमा, M4 असृजन्ना)स्मना कृष्ण (G2 'ण)
—^d) B2-4 Da Dn1 D2 ॥ ३ ह्यात्म (for चात्म)

66 ^a) Ko-2 G2 प्रद्युम्नाश्चानि, B1 D2 ॥ 'आदनि
रुद्ध (D2 'द्वस), D2 'अमनि', T2 M2 'अ चानि',
M1 ॥ 'आश्चानु' Ś1 Ko 2 त्वा, Da1 M4 त, Dn1
(by corr) n2 D2 ॥ ३ तु, D1 वै, D2 T2 M2 च
(for त्व) —^b) S प्राहुर (for विदुर) —^c) M1
॥ ३ अनुरुद्धो G8 बृहत् (for ऽसृजन्) K1 मा वै

T1 lacuna, G1-3 साव, G4 साज (for मा वै)
—^d) Dn1 (before corr) G1 ॥ ब्राह्मण Da1 Dn1
D2 'धारण, D1 'कारण

67 ^a) B4 स्वय, D2 'मय Cc as in text
—^b) G1 ॥ त्वय्येवास्मि K1 G8 विनिर्मित — After
67^{ab}, S ins

258* वासुदेवेति त विद्याद्येनाहं निर्मित प्रभो ।

तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना ।

[(L 1) T G2-4 विद्या (for विद्याद्) T2 G1 M
यत्राह (for वेनाह) — (L 2) T2 योगेश (for लोकेश)]
—^c) Dn1 विभाज्य, G8 विवभौ B2 ॥ T2 G1-3 M4
भागमात्मान, D2 हि स्वमा', D3 (m as in text)
द्वादशो, T1 G4 भावमा', M2 भागशा' —^d)
K3 ॥ D2 प्रभो S ब्रज (G1 ॥ ब्रह्म) वै मानुषीं तनु

68 ^b) D1 'हिताय (for 'सुखाय) —^c) Da2
D2 ॥ ३ T2 प्राप्य (for स्थाप्य) —^d) B1 ॥ योग
प्राप्स्यति, Da Dn1 D2 सयोग प्राप्य Cc cites सयोग

69 ^a) Ko 1 Da1 त्व हि D2 ब्रह्ममयो Ś1 D2
देवा, Ko 1 ॥ D1 ॥ देव, D2 देव (for लोके) S
ततो दिशश्च लोकाश्च —^b) Ś1 देवश्च, D1 विष्णुश्च,
D2 ॥ वेदाश्च Da1 D2 M2 'विक्रम' —^c) K3 ॥
B1 ॥ D2 ॥ ३ तैस्तैर्हि, K2 D2 तैस्तै स्व, B4 Dn
D2 ॥ तैस्तै स्वै; D1 सर्वैस्तैर्, M2 ॥ ३ शस्त्रैश्च K4
Da2 Dn1 कर्मभिर् (for नामभिर्) K3 D2 T2 भक्त्या,
B1 ॥ D2 ॥ ३ युक्ता, D1 व्यक्त B2 Da1 तैस्तै स्वकर्म
भिर्भक्ता —^d) G1 गायत Da D2 परमा (Da1
वरमा, D2 वरगा)र्थकं, G2 'स्मन' G8 भावयन्त
परात्मक — After 69, S ins

259* सर्वभूतेश्वर देव योग योगेश्वर प्रभुम् ।

[T2 सर्वयोगेश्वर M4 सर्व (for योग) T1 G4 विभु,
T2 हरि (for प्रभुन्)]

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः
कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुवाहो ।

अनादिमध्यान्तमपारयोगं
लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

भीष्म उवाच ।

ततः स भगवान्देवो लोकानां परमेश्वरः ।
ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १
विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।
तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २
ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।

कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाश्रुवन् ॥ ३
को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।
वारिभः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।
देवब्रह्मर्षिगन्धर्वाः सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ५
यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ।

70 D2 om 70 —^a) G3 भूते (for सर्वे) G2
'सज्ञा' (for 'संघा') —^b) T1 G4 ज्ञात्वा; G8 M4
कृता. S1 Ko-2 Da1 M2 ३ त्वा (for त्वां) —^c)
S1 Da1 M2 'मध्य तम्' S1 Ko-2 अनतयोनि; D6 अपा
रणीय (for 'योग') Cd oites अंत Co oites अपार
Co d oite योग —^d) D6 T2 हेतु, Co d oite
सेतु (as in text) S1 Ko-2 विष्णु (for विप्रा)

Colophon om in Ks — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, S1 K (Ks om) Da Dn1
D1-3 ३ mention only विश्वोपाख्यान, M1 २ पचमेहनि,
M4 पचमेहिके. — Adhy name K4 पितामहस्तोत्र, D1
ब्रह्मस्तुति, T2 वासुदेवप्रशसन, G2 वासुदेवस्तुति, M
नारायणस्तुति — Adhy no (figures, words or
both) Da2 (sup in sec m) 23, Dn2 T2
M8 4 G2, D1 M6 63, T1 G 60, M1 2 G1
(as in text) — Sloka no Dn 75, D6 62

62

1 Ks om 1^a-17^b (of v 1 6 59 10) Da1 D6
om the ref —^a) Da1 D6 देव (for देवो)
—^b) K1 B Da Dn D4-3 लोकानामीश्वरेश्वर, D1
लोकनायो जगत्पति —^d) Ko-2 विश्व (for स्निग्ध)

2 Ks om 2 (of v 1 1) Before 2, G8 ins

विष्णु —^a) T1 G (G1 damaged) M1-3 तनु,
T2 ननु, M4 मम, M5 तं तु (for तात) T1 G
(G1 damaged) लोकात्मन्, T2 M योगात्मन्, Cd d
योगान्मे (as in text) —^b) Ks D2 सर्वमेव (for
सर्वमेतत्) S (G1 damaged) सर्वं तु तव चेप्सित
—^c) G1 ३ यथा T G2-4 M3 तद्भवतीत्युक्त्वा

3 Ks om 3 (cf v 1 1). —^a) D2 देवा स
(for देवर्षि). —^d) S प्रजापतिम् (for पितामहम्)

4 Ks om 4 (cf v 1 1) —^a) S1 कोन्वयायं;
Ko 2 कोनु यूय, K1 को न योय, D3 कोय यो Co
oites तु D2 हि भवता (for भगवता) —^b) Ko-2
G1 ३ प्रभो (for विभो) —^c) B1 वारिभश्चैव (for
वारिभ स्तुतो) T1 G2 4 वरिष्ठो हि —^d) D8 श्रोतुम्
(for श्रोतुम्) K1 इच्छाव त, B2 Dn1 D6 G1-3
M5 इच्छामि त (B2 तद्), B3 M4 इच्छे (M4 'च्छा) म
तद्, T2 इच्छामहे D1 श्रोतुमिच्छाम तत्त्वय

5 Ks om 5 (cf v 1 1) —^a) B2 (also as in
text) T2 G2 ३ M1-3 ३ स (for तु) —^b) D1 M4
पितामह (for 'ह') —^c) S1 देवान्देवर्षि, Ko-2
देवान्ब्रह्मर्षि, B2 ३ Da Dn1 D5 देवदेवर्षि —^d) D1
उवाच मधुराक्षर

6 Ks om 6 (of v 1 1) —^a) G8 यत्तत्परं

भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६
 तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।
 जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७
 मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।
 असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८
 संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
 त इमे नृपु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९

तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ।
 मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १०
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युतौ ॥ ११
 अजेयौ समरे यत्तौ सहितावमरैरपि ।
 मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२
 तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः ।

C 6 2985
B 6 66 13
K 6 66 13

(for यत्तत्परं) Cc cites पर (as in text) Ks
 Ds 4 (by corr) T1 G M भविष्यच्च (G2 'श्च'), T2
 भवश्चैव Cc cites भविष्य (as in text) D2 यत्पर
 च भविष्यत्वं (marg यत्तत्परत्परतर) —^b) Ks D2
 भविष्यच्च, Da Dn Ds 7 8 Cc भविता यच्च, Ds
 T1 G4 भवद्भूत च Ca cites भवितव्यात् Ds2 Ds
 तत्पर, Cc यत्पर (as in text) —^c) S1 Ko-3
 Cd भूतात्मन, Ks B1 2 4 Ds 6 Cc भूतात्मा च, D2
 भूतात्मक (for भूतात्मा य) Ko 2 प्रभोश्चैव, K1 प्रभू
 चैव, B2 परश्चैव, T G2-3 प्रसूश्चैव, M2 प्रसूतिश्च
 Cc cites प्रभु (as in text) —^d) T1 G2-4 ब्रह्मवर्च
 (for ब्रह्म यच्च) Cc cites ब्रह्म S1 Ko 1 परं मत,
 K2 मतं पद, B2 परस्परं B1.8 ब्रह्म यत्परम पद

7 Ks om. 7 (cf v l 1) —^a) S तेनाह
 —^b) S1 K1 सुरर्षभ, D1 सुरोत्तमा —^c) Ks D2
 'ग्रहार्थं च — Da1 om (hapl) 7^a-8^a —^d) Ds
 योर्वितो S द्वै (for मे)

8 Ks om. 8 (cf v l 1) Da1 om 8^{abc} (cf
 v l 7) —^a) S1 Ko-2 Dn1 T1 G2 4 आतिष्ठ,
 Cc आतिष्ठ (as in text) —^b) Dn1 Ds (before
 corr) 7 श्रुति T2 G1 8 M वासुदेवेति विश्रुत —^c)
 Ds आसुराणा — After 8^c, Ko 1 ins (L 1=8^b)

260* वासुदेव इति श्रुत ।

वासुदेवगृहे भाक्षात्

—^d) K2 समवश्च

9 Ks om 9 (cf v l 1) T2 om (hapl) 9-10
 —^a) Ks येन, Bs Da Dn1 Ds 2 5 6 Ms-5 ये च,
 M1.2 ये वै (for ये ते) T1 G निहता ये च (T1 'ता
 श्चैव) संग्रामे —^c) Ko 2 य इमे, D1 ते भूमौ (for
 त इमे) —^d) D1 मयानका, T1 G2 4 मयावहा

(for महाबला)

10 Ks T2 om 10 (cf v l 1, 9) —^a) S1
 Ko-2 Da1 G1.8 भगवन्, Ds बलवान् —^b) Bs
 यली (for वशी) —^c) K2 मानुषी, M2 मानुष
 —^d) Ko चरिष्यामि, K1 2 Da1 Gs चरिष्यसि, B2
 भविष्यति (for चरिष्यति)

11 Ks om 11 (cf v l 1) —^a) Ko यातौ,
 K2 योनौ, Ks D2 तात, Bs Ds यत्तौ, D1 S [ए]तौ,
 Ds यौ तु (for यौ तौ) — Ko-2 om (hapl)
 11^b-12^a —^b) Ks D2 पुरुषात् (for पुराणात्)
 — M2 om 11^c-12^d — Dn2 Ds 7 8 transp 11^{cd}
 and 12^{ab} —^{cd}) S (M2 om) transp सहितौ and
 संभूतौ T1 G अमर* (for अमित*)

12 Ks Ms om 12 (cf v l 1, 11) Ko-2
 om 12^a (cf v l 11) Dn2 Ds 7 8 transp
 11^{cd} and 12^{ab} —^a) D1 T1 G2 4 M2 अजय्यौ
 B Da Dn Ds 5 7 8 S (M2 om) द्वि रणे, D1 च
 रणे (for समरे) D1 ह्येतौ, Ds यौ तौ (for यत्तौ)
 —^b) B Da Dn1 Ds 7 8 समेतैरमरैरपि, Dn2 स-
 हितैरमरैरपि, D2 देवैरपि सवासवै, Ds सर्वदेवमयैरपि.
 —^c) S1 D1 G1.8 मूढास्त्वेतौ, K1 8 D2 Ms 5 'स्ते तौ,
 Da1 G2 'स्वेतौ K2 G2 जानाति (for जानन्ति) — T2
 (which reads 13^{ab} after 23) om (hapl) 12^d
 and 13^c-21^c —^d) D1 इमौ तौ केशवार्जुनौ
 — After 12, D1 ins

261* जगतश्चाग्रजौ विश्रुततो देवौ सुरर्षभा ।

13 Ks om 13 (cf v l 1) T2 reads and
 T1 G M repeat (with v l 1) 13^{ab} after 23 —^a)
 Ks B D (except D1-8 6) S (except T2 M2)
 यत्त (for तस्य) Ds अग्रज (for आत्मजो) B
 D (except D1-8) पुत्र (for ब्रह्मा) —^b)

C 6 2985
B 6 66 13
K 6 66 13

वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३
तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ।
नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ।
एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५
एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं महत् ।
एतत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६
एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।

एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७
तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चामितविक्रमः ।
नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ १८
यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्सुमन्दधीः ।
हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९
योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।
अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २०
देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्गं सुवर्चसम् ।

D₂ पित्ता, D₃ T₂ M₁, 4 (the last two second time)
प्रभु (for पति) — T₂ om 13^c-21^c (of v 1
12) — °) D_{n2} D₁ 7 8 [s] जुनेयो (for र्चनीयो)
D₁ [s]यं, S (T₂ om) वै (for व)

14 K₅ T₂ om 14 (of v 1 1, 13) — °)
Ko-3 D₂ न वो, D₁ तस्मान्, S (T₂ om) न वै
(for तथा) — °) Ś₁ Ko-3 D₂ 6 S (T₂ om)
Ca अव (K₂ G₂ 'वि' ज्ञेयो (for नाव') Ś₁ महा
वीर', S (T₂ om) महाबाहु — After 14, S
(T₂ om) ins

262* एतत्पुरुषसंज्ञं वै पुराण रूपमुत्तमम् ।

[G₂ 'सज्ज' (for 'सज्ञ वै)]

15 K₅ T₂ om 15 (of v 1 1, 13) K₈ B₁ D₂
om (hapl) 15^{ab} — °) D₁ परमिक D₁ M₄ ब्रह्म
(for गुह्यम्) — °) Ko-3 मत (for पदम्) — D₁
om (hapl) 15^{cd} — °) B₁ M₄ गुह्यम् (for ब्रह्म)
— °) Ko-3 त्वेत्तत् (for एतत्). D₁ reads from यश
up to परमक in 17^b on marg

16 K₅ T₂ om 16 (of v 1 1, 13) — °) G₁-3
अक्षयम्, Co अक्षरम् (as in text) — °) K₁ D₃ 6
M एतद्द्वै, K₄ एतच्च (for एतत्तत्) Ś₁ Ko 2 पदं,
K₁ D_{n2} D₃ 6 मह (for महत्) B Da D_{n1} D₃ 8
7 8 एतच्छाश्वतमेव च, D₂ G₂ एतच्छाश्वतम् महत्
— G₃ om 16^c — °) Ko-3 4 B Da D_{n1} D₃ 8-8
यत्तत्, D₂ महत् (for एतत्) D_{n2} D₇ पुरुषसज्ञो,
D₄ (before corr) 8 परमसज्ञो, D₄ (by corr) परम
संज्ञ D_{n2} [s]य (for वै) — °) Ś₁ Ko-3 धीयते,
T₁ G M₃ हीयते, M₃ (inf lin) 4 त्रियते (for
गीयते) T₁ G M₄ जायते, M₁ 2 3 (sup lin) 5
गायते (for ज्ञायते) Ś₁ Ko-3 D_{n2} च यत्, M₃
(inf lin) च ह (for न च)

17 T₂ om 17 (cf v 1 13) K₅ om 17^{ab} (cf.
v 1 1) — °) S (T₂ om) धाम, Ca तेज (as
in text) — °) D₂ 6 नित्य (for सत्य) K₅ तत्र
जहु सत्यकीर्ति — °) K₅ निमित्त, Da D_{n1} D₃
काक्षित (for कीर्तित) K₁ 2 Da₁ 'कर्मण', Ca c d
'कर्मणा (as in text)

18 T₂ om 18 (cf v 1 13) — °) K₅ D₂ 6
transp सूरै and सेन्द्रै K₄ B Da D₃ 7 8 तस्मा
त्सुरासु (K₄ 'सुरा सु' रै सूरै, D₂ 'सुरैर्दै' सुरै, S
तस्मात्सेन्द्रै सुरै साधं — °) K₄ B Da D_{n1} D₃ 7 8
सेन्द्रै (for लोकैश्च) K₅ M₃ 'विक्रमा' — °) Ś₁
K₅ न विज्ञेयो (for नाव') K₁ वसुदेवो

19 T₂ om 19 (cf v 1 13) — °) D₁ यस्तु
(for यश्च) — °) Ś₁ प्र, K₁ 3 4 B D (except
D₃ 6) M₃ स (for सु) — °) B₂ T₁ G₁ 4 M₃ 3
अविजाय, B₂ 4 G₂ 3 M₁ 4 5 अवजाय, D_{n1} D₃ 8
अविजानात् — °) S (T₂ om) तमाहुस्तामसात्मक

20 T₂ om 20 (cf v 1 13) T₁ G om. 20^{ab}
— °) K₅ B₃ 4 D (except D₁ 6) M₁ 4 यो योगिन,
M₂ 3 5 ये योगिन (for योगिन त) — B₃ om (hapl)
20^b-21^a — °) Ko 1 4 Da D_{n1} D₃ योवमन्येद्,
D₃ अवमन्याद्, T₁ G₁ 2 4 M₁ 3-5 अवमन्यते (hyper
metric), G₃ अवमाते, M₃ अवमन्यते (for अवमन्येद्)
— After 20, Ko-2 read 23^{cd}

21 T₂ om 21^{ab} (of v 1 13) B₃ om 21^a
(cf v 1 20) Ko-2 om 21^a-22^b D₂ (sec m) 4
read 21 on marg — °) Ś₁ देवं यत्तु धरात्मान,
K₅ D₂ 3 6 देवं यश्च (D₃ 'वा य च' धरात्मान, K₅ देवे
यस्तुरा' (sic), D₁ देव यस्तु महात्मानं, S (T₂ om)

पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २१
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम् ।
अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ २३
एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वान्देवगणान्पुरा ।
विसृज्य सर्वलोकात्मा जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।

कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ २५
एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ २७
एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।
वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् ॥ २८
यस्यासावात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।

C 6 3001
B 6 66 29
K 6 66 29

वासुदेवं महात्मान —^b) T₁ G धीवत्साक (G₂ 'न')
चतुर्भुज —^c) K₈ B₁ Da Dn₁ D₁₋₃ ० S (T₂
om) जानति, K₈ जानत Ś₁ अयमन्येत्पद्मनाभ —^d)
Da₁ Dn D₂ ० बुधा (for जना) D₁ तमाहु सात्विक
जन, S तानाहुस्तामसान्बुधा (T₁ G₁ 'जना', G₁₋₃
'जनान्')

22 Ko-2 om 22^{ab} (cf v l 21) Ś₁ om
22^a-23^b —^a) G₂ M₈ किरीटी (for किरीट) D₈
किरीटकौस्तुभधन —^b) D₁ भक्तानाम्, M₂ मित्राणाम्
(for मित्राणाम्). D₁ T G M₄ अभयप्रद —^c) K₁
अवजानान्, K₈ Da₁ अवज्ञात (Da₁ 'न'), G₁₋₃
ML₂ अवज्ञाय (for अवजानान्) —^d) Da₂ मज्जते
(for मज्जति)

23 Ś₁ om 23^{ab} (cf v l 22) —^a) Ko₁
D₂ ० G₁₋₃ विदिततत्त्वार्थैर; K₈ 'तत्त्वार्थे', B₃ 'त'
त्त्वार्थ; D₁ 'तत्त्वार्था; T G₄ M 'तत्त्वार्थो —^b)
D₁ ईश्वरेश्वरं — Ko-2 read 23^{cd} after 20 K₈
om 23^{cd} —^c) G₂ महावीर्यो (for नमस्कार्य)
D₁ स्तुवति वासुदेव ये —^d) S लोकै सर्वै (for सर्व-
लोकै) K₈ D₂ ० सर्वलोकै सुरोत्तम (K₈ 'कसुरोत्तम'),
D₁ न ते प्रकृतिमानवा — After 23, T₂ reads and
T₁ G M repeat (with v l) 13^{ab}

24 Before 24, K₈ Dn₁ D₄ m ० G₁ ins भीष्म
उवाच —^a) Ś₁ Ko₁ १ ४ म एवमुक्त्वा (by transp)
—^b) K₈ ० D₁₋₃ देवानृषिगणान्पुरा (D₁ 'णास्तथा'), K₄
S देवान्सर्पिगणान्पुरा, B₁ ४ ४ Da Dn₁ D₈ १ ४ ऋषि
(B₁ सर्व, B₃ सिद्ध, D₁ ४ सर्पि) देवगणान्पुरा, B₂
देवानृषिदेवगणान्पुरा (hypermetric), Dn₂ D₄ स देवर्षि-
गणान्पुरा —^c) K₈ D₁ ० सर्वभूतात्मा, K₈ B Da
Dn D₂ ४ ५ १ ४ S 'भूतानि (for 'लोकात्मा) —^d)
D₂ ० G₁ भुवन (for भवन)

25 ^a) K₁ सु- (for स) —^b) K₈ [s]पि वा;
D₁ तथा (for ऽपि च) D₂ मुनयश्चाप्सरोगणा —^c)
Ś₁ D₈ कथ, D₁ गाया (for कथा) Ś₁ ब्रह्मणोद्गीत,
Ko-2 ब्रह्मणोद्गीता, K₄ Da D₈ ब्रह्मणो गीता —^d)
K₁ D₈ पीता (for प्रीता) D₁ M₄ गता (for ययु).

26 ^a) B D (except D₁₋₃ ०) एव श्रुतं K₈ D₂
महाराज (for मया तात) —^b) S मुनीनां (for ऋषी-
णा) K₁ Da₁ भविता —^c) Ś₁ सासुदाये, Ko-2
समुदाये, Cc समवाये (as in text) Ś₁ Ko-2 ४ ५
D₁ पुरातने

27 ^a) D₈ ० S रामस्य जामदग्न्यस्य (by transp).
—^b) Ś₁ Ko मार्कण्डेयस्य —^c) K₁ २ श्रुतविशारद,
K₈ D₂ ० S 'घता वर, K₈ 'विदां वर' D₁ ० सका-
शाद्भरतर्पण

28 ^a) Ko₂ ० B₃ ४ D₂ ० G₁₋₃ M₈ (inf
lin) ४ Co एतदर्थं (for एतमर्थं) D₈ अवज्ञाय, M₁ २ ४
(sup lin as in text) विजानीहि, M₈ विजानाति
(for च विज्ञाय) —^b) K₈ D₂ ० त (for च) K₈
प्रभु (for प्रभुम्) Ś₁ अच्युत, Ko-2 उत्तमं (for
अच्ययम्) K₈ श्रुत्वा त प्रमुधान्यय —^c) B Da Dn
D₁ ४ १ ४ 'नामीश्वर प्रभु, M₈ 'नामीश्वरेश्वर' (= 23^b)

29 ^a) Ko-2 तस्यासावात्मजो, K₈ ४ यस्य सावा',
B Da Dn D₈ १ ४ यस्य स्यादा', D₄ यस्य चैवा', M₂
यस्य वा आ' Ś₁ ब्रह्म (for ब्रह्मा) D₁ यस्यायमात्मनो
ब्रह्मा —^b) K₁ पितु (for पिता) —^c) Da₂ D₈
कथं तु, D₁ स कथ T G [s]र्च्ये (for ज्यम्)
—^d) K₈ D₂ अर्च्ये सेन्यश्च; B₁ ४ D₈ अर्च्ये श्रेष्ठश्च;
T G₁ ४ M सेन्यश्रेष्ठैव, G₈ सेन्यश्रेष्ठैव (for अर्च्यश्रेष्ठ-
श्च) Ca c d orte अर्च्ये and ह्यज्य T₁ G₄ दानवैः

C 6 3001
B 6 66 29
K 6 66 29

कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९
वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्वेदपारगैः ।
मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धीमता ।
मा पाण्डवैः सार्धमिति तच्च मोहान्न बुध्यसे ॥ ३०
मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।
यस्माद्विपसि गोविन्दं पाण्डवं च धनंजयम् ।
नरनारायणौ देवौ नान्यो द्विष्याद्वि मानवः ॥ ३१
तस्माद्भवीमि ते राजन्नेप वै शाश्वतोऽन्ययः ।

(for मानवै) D1 नाच्यो नेज्यश्च मानुषै, G: सेज्य
श्चेवमहानवै (s10)

30 °) Ś1 Ko-2 M1 s (inf lın as in text)
वारितोपि, B: आवितोसि, Co वारितोसि (as in
text) Ks s D1-2 s M2 मया (for पुरा) D1
राजन् (for तात) —^b) K4 B Dn Dn D1 s 7 s
मुनिभिर्मावितात्मभि —^c) Dn2 सयुगे Ko-2 तात
(for तेन) S मा गास्व विग्रह तेन (T2 'स वासुदेवेन')
—^d) T2 विग्रह तेन (for वासुदेवेन) Ks-s B D
धन्विना (for धीमता) —^e) Ś1 सारम् (for सार्धम्)
K4 B D (except D1-2 s) पाण्डवै सार्धमिति यत्, S
मा तात पाण्डवै सार्ध —^f) Ks Dn1 D2 s s त्व च,
Dn2 D4 7 s तत्त्व, D1 तत्र (for तच्च)

31 °) Ks मन्येत् (for मन्ये) Ś1 Ko-2 T2 M4
त्वा, Ks तं (for त्वां) Da1 (also as in text) घोर;
Dn2 क्रुद्ध, M2 क्रूर (for क्रूर) —^b) Ks s D2 s
चापि (for चासि) Ks-s D2 तमोवृत S अथ वा ताम
सात्मक —^c) Dn2 D4 s s तस्माद् (for यस्माद्). Ś1
गोविन्द (for गोविन्द) D1 तेन त्व द्वेष्टि गोविन्द —^d)
Ko 2 पाहूनां, K1 पहूनां (for पाण्डवं) Ś1 स,
D2 0 7 त (for च) — After 31st, T1 G4 repeat
28th —^f) Ks 4 B Dn Dn D1-2 7 s S कोन्यो
(for नान्यो) Co oites अन्यो, Cd अन्ये Ś1
द्विषाद्वि, Ko-2 द्विषाद्वि, D2 हन्याद्वि, T G4 M
द्वेष्टा हि, G1 द्वेष्टीह, G2 द्वेष्टी ह, G3 द्वेष्टीव (for
द्विष्याद्वि) Ks को हन्याद्वेष्टि मानव, Ds तुभ्य देश
समावृतौ

32 °) Ko-2 यस्माद् (for तस्माद्) Ś1 Ko 1 त्वा
राजन्, K2 s त्वां राजन्, Ks D2 राजेद्र, D1 राज
स्वाम् (for ते राजन्) —^b) Ś1 उषस', Ko 1 s
D2 एष स, B2 4 Dn Dn D1 s 7 s एषोसौ, D1

सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३२
लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३३
राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३४
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च ।
धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३५
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः ।

हृदयः (for एष वै) —^c) Ś1 नित्य, Ks s Ds
देव (for नित्य) —^d) K1 धातरो (s10), Ks Ds
T2 M4 धाता धरो, K4 B Dn Dn D1 s 7 s Co धात्री
धरो; Ks धाराचरो, Ds धात्रीहरो (for धाता धरो)
Ds ध्रुव M1 ध्रुवो धर (by transp)

33 °) Ks लोक Ś1 तारयते, Ko 1 ताप', Ks
चार' (for धार') Ds यस्मिन् (for यस्त्रींश्च) Ds s
S यो धारयति लोकांस्त्रींश्च —^b) Ko 'गुरुध्रुव', K1 s
Da1 'गुरुप्रभु', M2 'गुरु प्रभु' —^c) T1 G4 यो
धाता (for जेता च) D1 य सदा जायते तात सर्वलोक-
जनेश्वर

34 °) Ś1 Ko 2 सृजन्, Co राजा (for राजन्)
Ś1 Ko-2 s D2 s s सर्वमयो, T1 G सत्य ह्य (G2 ह)
तो (for सत्त्वमयो). Ś1 ह्येष (for ह्येष) —^b) B1 s
D4 (before corr) 7 s तमोरागविवर्जित; B2 4 Dn
Dn Ds-1 तमोरजवि', Ds Ms ततो रागवि', T1 G4
कामरागवि', G1 तमोरोगवि' —^d) = 5 39 7^d,
141 33^d, 146 16^d 6 2 14^d, 21 11^d, 61
16^d, etc T2 ततो धर्म प्रजायते

35 °) Ś1 Ko 1 Ds यस्य (for तस्य) —^b) K4
B D (except D2) योगेनात्ममयेन च, T1 G Ms 'नाख
बलेन च, T2 M1-2 s 'नात्म (T2 'न च) बलेन च Co
oites योगेन and आत्ममयेन —^c) Ś1 धृता, Ks
D1 2 धृता (for धृता) Ds Gs जयस्तेषां M1 s s
(inf lın as in text) s धृता पार्था जयश्चैषां भविष्यति
नरर्षभ

36 D1 reads 36 twice consecutively —^a) Ś1
श्रेयोयुक्त (for 'युक्ता) Ś1 Ko-2 तथा; T1 G4 s सता
(for सदा) Ds बुद्धि (for बुद्धि) —^b) Ds पाण्डवे
भ्यो Ś1 Ko-2 करोति, Ks D1 (both times) s s T

बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३६
 स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ।
 वासुदेव इति द्वेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३७
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
 सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३८
 द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।

सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ ३९
 स एष सर्वासुरमर्त्यलोके
 समुद्रकक्ष्यान्तरिताः पुरीश्च ।
 युगे युगे मानुषं चैव वासं
 पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ४०

C 6 3013
B 6 65 41
K 6 66 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

G M₃ s इदाति (for दधाति) K₅ D₂ S स (for य) — ^a) K₄ B D₂ Dn₂ D₄ s चापि (for चैव) G₂ [क्ष]परे (for रणे) — ^d) K₂ D₂ रक्षयति, T₂ वक्ष्यते

37 ^a) D₃ य (for स) Da₁ G₂ एव (for एष) Ś₁ Da₁ देव, B₂ 4 Dn₂ D₄ s दिव्य (for देव) — ^b) Ś₁ Ko-3 सर्वगुह्यतम, B D₂ Dn D₄ s सर्वभूतमय, G₂ 'गुह्यलय' D₁ हर, Co शिव (as in text) K₅ D₂ तमोरागविवर्जित (= 34^b) — ^c) B₂-4 D (except D₁-s s) प्रोक्तो, S ख्यातो (for ज्ञेयो) — ^d) D₃ यन्मा त्व परिपृच्छसि, S यन्मा (M₁ 2-s 'न्मा) त्व पृष्टवान्विभो (M₁ s 4 'नसि)

38 Cv cites the entire stanza as in text — ^b) Ca c d कृतलक्षणै (as in text) G₂ शूद्रश्चैव कृतलक्षणै — ^c) Ko 2 [s]भ्यर्च्यते, D₂ चार्च्यते (for ऽभ्यर्च्यते) S अर्चनीयश्च सेव्य (T₂ नित्य)श्च — ^d) D₃ नित्य युक्तै, M₂ नित्ययुक्तै Ś₁ Ko 2 D₃ सुकर्मभि, S स्व (G₁ s सु)कर्मसु

39 T₂ om 39 — ^a) Ś₁ युगस्यात् (for 'स्यान्ते) — ^c) K₄ शाश्वत, G₂ सात्वर्ती, Ca o सात्वत (as in text) D₁ वपुर, G₁-3 बुद्धिम्, Ca विधिम् (as in text) — ^d) K₃ 6 D₂ G₁ s जात, D₁ वृत (for गीत) K₂ Dn₂ संकर्षणेन, G₂ सारक्षणेन, M₁-4 (sup lin) संकर्षणेति, Co संकर्षणेन (as

in text) K₂ s Da₁ D₂ चै, K₃ D₁ s T₁ G च, M₃ (inf lin) s (sup lin) स (for य) Ko गीतसंकर्षणेनय (sic)

40 ^a) B₂-4 Da₁ Dn D₂ 4 7 s एव (for एष) Ś₁ देवासुर, K₁ 4 B D₂ Dn D₄ s 7 s सर्व सुर, K₂ सर्वासुरमर्त्यलोके, K₃ सर्वान्सुरमर्त्यलोकान्, S सर्वा मर (T₂ 'मृत)मर्त्यलोक — ^b) Ś₁ समुद्रकक्ष्यान्तरिता, K₁ 4 B₁ 'कक्ष्यान्तरिता, K₃ B₂ 4 Dn₂ D₂ 4 6-8 'कक्षांतरिता (Dn₂ 'त); K₅ B₂ D₁ s 'कक्षांतरिता, Da Dn₁ D₆ Ca 'कुक्ष्यान्तरिता, T G 'कक्षांतरिता (G₁-3 तां) Co cites कक्षांतरिता Ś₁ पुरीषु, K₁ s B₁ 2 D₁ s s G₁-3 M₂ पुरीं च, Da पुरींश्च — ^c) Ś₁ मानुषक च, Da₁ मानुषीं चैव D₁ m लोक K₃ युगे युगे मानुष**घान्त — ^d) B D₂ Dn D₄ s 7 (m as in text) s विश्वकर्मा (for वासुदेव)

Colophon — Sub-parvan . Omitting sub-parvan name, Ś₁ K D₂ Dn₁ D₂ s mention only विश्वो (K₁ 'शो)पाख्यान, M₁ पचमेद्विके — Adhy name K₂ Da Dn₁ D₅ T₂ वासुदेवमाहात्म्य, G₂ M₁ 2 वासुदेवमाहात्म्यकथन, M₁ वासुदेवस्तुति — Adhy no (figures, words or both) Dn₂ (sup lin sec m) 24, Dn₂ (sup lin) T₂ M₃ 4 63, D₁ M₃ 64, T₁ G 61, M₁ 2 62 (as in text) — Śloka no Dn₁ 30, Dn₂ D₅ 41

६३

दुर्योधन उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ।

तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं संभूतं सह दैवतैः ।

न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ।

मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् ॥ २

सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।

आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ ३

स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।

अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।

सर्वतोयमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ॥ ४

मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च ।

सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ५

एष लोकान्ससर्जदौ देवांश्चर्षिगणैः सह ।

निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ॥ ६

63

1 °) = 2° K₄ B Da Dn D₁ 5 7 8 T₂ M₄ Co
महाभूत (Dn₂ T₂ M₄ 'त' — °) D₁ गीयते (for
कथ्यते). S सर्वलोकेश्वरश्च य (T₁ G₂ 4 स). — °)
Da₁ M₁ [आ]गम, M₅ [आ]गम, Ca [आ]गम (as
in text) K₈ प्रतिष्ठा, Ca o d प्रतिष्ठा (as in text)
— °) S श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K₄ ज्ञातुमिच्छामि
भारत

2 °) = 1° Ko-2 G₈ वासुदेव Dn₁ T₂ महाभूतं,
D₈ महद्भूत, M₄ महाभूत — °) S₁ उद्भूत; Ko-2
अद्भुत K₈ दैवतं (for दैवतैः) K₄ B Da Dn
D₁ 5 7 8 सर्वदैवतदैवत, S संभूतमिह दैवत — °) D₁
भरतोत्तम, G₁ 8 M₄ पुरुषर्षभ. K₄ *पर दृश्यते भुवि
— After 2nd, D₄ S in₈

263* श्रुतं मे ताव रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पत ।

नारदस्य च देवर्षे कृष्णद्वैपायनस्य च ।

असितो देवलश्चापि वालखिल्यास्तपोधना ।

[(L 1) D₄ T₂ कथ्यत (for जल्पत) — (L 3)
T₂ अतौ देवालयश्चापि (sio)]

— °) S₁ Ko 1 मार्कण्डेयश्च K₁ 4 B D (except D₂)
T₂ M गोविन्दे — °) S (except T₂) कथयत्य D₈
G₁ 8 मह, T₁ G₄ पर, G₂ मम (for महत्)

3 °) S °भूतादि, Co °भूतानि (as in text) — °)
Da Dn₁ D₆ सत्त्वात्मा (for महात्मा) B Da₂ Dn₁
D₁ 5 7 8 पुरुषोऽव्यय, D₈ पुरुषोत्तम Co otes अव्यय
— G₁ om (hapl) 3°-4° — °) Co otes त्रयी

4 G₁ om 4^{abed} (of v 1 3) — °) S₁ स
सृष्ट्वा, K₈-5 D₂ T₂ स सृष्ट्वा, B₁ 8 असृष्ट्वा; B₂ 4
Da Dn D₄ (also as in text) 5 असृष्ट्वा, D₈ ससृजे
(for स सृष्ट्वा) S₁ चैव, S (G₁ om) देवी (for
देव) — °) D₁ सर्वलोकेश्वरेश्वर — °) D₂ पुरुषोत्तम
(for °त्तम) — °) K₂ सर्वतेजमयो, K₄ B Da Dn
D₁ 4-8 सर्वतेजोमयो, D₂ °लोकमयो, S °देवमयो-
T₂ G₈ देव (for देवो) — °) Da Dn D₅ योगी,
Co योगात् (as in text) K₄ B₂-4 Da₂ यत्र ह,
Da₁ Dn₁ यद्ग्रह; D₁ तत्र हि, D₅ य इह Co otes
यत्र B₁ योगात्सृष्टा बभूव ह, S शयानं शयने सुख

5 °) S₁ प्रचेता (for मुखतः) Ko उत्सृजन्; K₁
उत्सर्जन् (for असृजत्) — °) K₈ D₂ तथापि च;
Dn₂ Da₄ अथासृजत्, D₁ तथैव च (for अथापि च)
— °) S₁ सरस्वती T₁ देवांश्च (for वेदाश्च) — °)
K₈ 5 D₂ 6 [s]सृजद् (for ससृजे) K₄ प्रभु, K₅
अव्यय (for ऽच्युत) K₄ m B Da Dn D₁ 5 7 8
वासुदेवो महामना (D₅ °त्मना), D₁ मनसा सृजतेच्युत,
S वासुदेवो महायशः Co otes महामना

6 °) B Da₂ Dn₂ D₅ 7 8 एव (for एष) B₄
लोक (for लोकान्) — °) Ko-2 देवान्सर्षि; K₈ 5
D₂ 8 देवानृषि, B₁ देवांश्च ऋषि (hypermetrio)
D₁ 8 6 देवाश्च ऋषिभि सह — °) K₈ 4 B₁-8 D₈
विधान, K₅ Da D₅ 6 Co निधान, T G₄ अमृतं,
Ca op निधन (as in text) D₂ चैव (for चैव)
K₈ 5 B₄ D₂ 8 6 T₂ Ca 6 मृत्युश्च (for मृत्यु) — °)
S₁ प्रजाश्च, K₅ D₂ लोकानां (for प्रजानां). S₁ K₁
प्रभवाप्यय, Ko 5 S प्रभवाप्ययौ (K₅ °व्यय, T₂ G₁
M₅ °व्ययौ) Ca o ote प्रभव and अव्यय

एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः ।
 एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ॥ ७
 भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
 उमे संघ्ये दिशः सं च नियमं च जनार्दनः ॥ ८
 ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवानु कल्पयत् ।
 स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ९
 अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ।

शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १०
 यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।
 ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ११
 कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम् ।
 तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
 ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन्नघान पुरुषोत्तमः ॥ १२
 तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।

C 6 3025
B 6 67 16
K 6 67 18

7 ^a) K₁ B Da Dn D₁ : 1 s धर्मज्ञा (for धर्मज्ञो) — ^a) D₁ एककर्ता (for एष कर्ता) — ^a) Ko : स वै देवः, K₁ Da₁ D₁ : पूर्वदेव, D₁ पूर्वदेव, S आदेरादि (G₁-3 'दि') (for पूर्वदेव) K₃ प्रभो; D₁ M₃ (inf lin) : सुप्र (for प्रभु)

8 ^a) K₃ : B -4 D (except D₁-1) भविष्य च — ^a) K₃ सर्वम् (for पूर्वम्) D₁ सर्वमेवान्वकल्पयत् — Ko : om (hapl) 8^a-9^b K₂ : om (hapl) 8^a-10^b — ^a) K₃ : D₂ T₁ G M₁ दिच (for दिश) K₃ न्व भूर, B₂ न्वडो (for न्व च) — ^a) D₂ निय मेत, D₃ नियमाश्च, G₂ निमेष च (for नियम च)

9 K₂ om 9, Ko : om 9^{ab} (cf v l 8) — ^a) D₁ ऋषीणाश्च, M₁ : सप्तर्षीश्च (for ऋषींश्चैव) K₁ तु, K₂ Da₁ Dn D₂ : 1 च, D₃ om, S [अ]पि (for हि) — ^b) K₃ D₂ पशूश्चैव (for तपश्चैव) K₂ : D₂ T₂ व्यकल्पयत्, K₁ Da Dn₁ [अ]न्यक, B₂-4 Dn₂ D₁ : 1 s G₁-3 M₃-~ [अ]न्यक, B₁ D₁ : 1 s M₁ : [अ]न्यक T₁ G₁ तपश्चैवमकल्पयत्, Ś₁ as in text — ^c) T₁ G₁ स्रष्टापि, T₂ G₁ : स्रष्टा यो, G₂ स्रष्टा च (for स्रष्टार) T₁ G₁ : 1 जगता, G₂ जगतं (for जगतश्च) B₁-3 : Da Dn₁ प्रजापतिं च स्रष्टार, B₁ Dn₂ D₁ : 1 s प्रजापतिश्च जगतो, M₁ : 2 एष यजगतश्चापि, M₄ एष यजगता वापि — ^a) K₁ D₂ महात्त, B Da Dn D₁ : 1 s वरद (for महात्मा) K₃ : D₂ : 2 अव्यय (for अव्यय) D₁ महात्मानमकल्पय

10 K₂ om 10^{ab} (cf v l 8) — ^a) K₁ अग्रज, K₁ B Da Dn D₁ : 1 s अजय्य, D₁ अजस्र, T G₁ M₁ : 2 अग्रज (for अग्रज) — After 10^{ab}, K₃ : D₂ T₂ (om lines 2-3) ins

264* तस्मात्तारायणो जज्ञे देवदेव सनातन ।
 नाभौ पद्म यभूवास्य सर्वलोकस्य संभार ।

तस्मात्पितामहो जातस्त्वाजातास्त्विमा प्रजा ।

[(L 3) D₂ 'ता रमा' (for 'तास्त्विमा')]

— ^a) Ś₁ चाकर्षयद्, K₃ D₃ वाकल्पयद् — ^a) B₁ अनत (for अनन्तम्) K₃ D₂ T₁ G त (for य) T₂ महत् (for विदुः) D₃ अनत विश्वरूपिण

11 ^a) Ś₁ Ko-2 T₂ M₁-3 : चैव, K₁ चैनां (for चेमा) G₂ सपर्वता, M₁ सपत्तना — ^a) G₂ ध्यान योग च (for 'योगेन) Ko विप्रास्य, B₂ D₁ G₁ : M₂ विप्राश्च — ^a) K₃ ये, K₃ D₁ य (for त) K₃ D₁ विदति, B D₃ : T₁ G₁ M₁ विदति (for वदन्ति) Ś₁ महौजसा, B₂ : Da Dn D₁ : 1 s महौजस

12 ^a) K₂ B₂ Da Dn₁ D₂ : 1 s T₂ कर्णश्रोतो (D₂ T₂ 'त्रो)द्भवं चापि, K₃-5 B₁ : 2 : Dn₂ D₁ : 1 s Ca c d 'श्रोतो (K₃ 'श्रोतौ, B₂ : 4 D₃ : 3 Co 'श्रोतो)भव चापि, D₁ स्वस्य श्रोत्रोद्भवं चैव — ^b) Ko : 2 D₃ M₂ : 2 s मधुनाम, K₃ B₁ मधु चापि, D₂ मधु वापि, D₃ G₂ मधुनाम B Da Dn₁ D₁ : 1 s महौजसं (for महासुरम्) — Ś₁ om 12^{ab} — ^c) K₃ तमुग्रमुत्कर्माणं — ^a) K₁ उग्रा प्रति, T₁ G M₁ उग्रबुद्धि K₃ : B Dn₂ D₂ : 4 s T₁ G M समाश्रित (K₃ 'त'), D₃ समा स्थित, T₂ अवस्थित (for समास्थितम्) — After 12^{ab}, T₁ G₁ ins

265* हरन्त ब्रह्मणो वेदाभधान ब्रह्मण पिता ।

— ^a) K₁ D₂ : G₃ ब्रह्मणोपचित, K₃ 'णापचितिं, T₂ ब्राह्मणो, Ca ब्रह्मणोपचितिं (as in text) Co d cite अपचितिं B₁ Da₂ Dn D₁-7 यातु, B₂-4 D₁ : 3 Ca c d यात, Da₁ यांतु, D₃ यात, Cdp कुर्वन् (as in text) — ^a) T₁ G₁ महात्मा (for जघान) D₁ परमेश्वर (for पुरुषोत्तम)

13 ^a) D₂ (marg 8° m) तावद् (for तात) Ś₁ वारदेव, K₃ वधादेव, B₂-4 Da Dn D₁ : 1 s वधादेवा,

C 6 3027
B 6 67 16
K 6 67 15

मधुसूदनमित्याहुर्कृपयश्च जनार्दनम् ।
वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १३
एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।
परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १४
मुखतोऽसृजद्ब्राह्मणान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ।
वैश्यांश्चाप्युरुतो राजञ्छूद्रान्पञ्चां तथैव च ।
तपसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ १५

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन्केशवं महदामुयात् ॥ १६
केशवः परमं तेजः सर्वलोकापितामहः ।
एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ १७
एवमेनं विजानीहि आचार्य पितरं गुरुम् ।
कृणो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ १८
यश्चैवेनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।

T₂ वधादेके (for वधादेव) D₁ कर्मणा तेन त देव —^a) Ko 2 M₂ देवदानवमानुषा, K₁ 'माधवा', B Da Dn D₄ 7 8 ऋषिदानवमानवा (B₃ 'जुषा') —^c) K₈ मधुसूदन (for 'सूदनम्') D₁ G₁ इत्याहु, D₈ 8 G₂ 8 M₈ 5 इत्याहु (for इत्याहुर्) —^d) K₅ जनार्दन (for 'नम्') —^e) T₂ वराहश्चैव T₁ G M वा (G₈ M₄ च) राह ना (G₂ M₄ न) रसिंहं च —^f) D₈ M₁ 2 त्रिविक्रम इति, T₁ G M₈-5 'ममिति' T₁ G₄ M प्रभु

14 ^a) M₈ धाता (for माता) T₁ G M₁ 2 4 5 मप धाता विधाता च —^b) S (except T₂) प्रभु (for हरि) —^c) Ko-2 हरिं (for पर) M₂ पुण्डरीकाक्षो —^d) D₈ T₁ G₂ 4 भूतो (for भूत) K₅ च (for न)

15 Cf Rgveda 10 90 12 —^a) Ko-2 मुखतो ह्यसृजद्भिः (Ko 'न्वि'प्रान्; K₈ 5 Da₁ Dn₁ D₂ 8 8 मुखत' सो (D₈ 'तोत्य')सृजद्भिःप्रान्, K₄ B Da₂ Dn₂ D₄ 5 7 8 मुखतोजनयद्भिःप्रान्, D₁ ब्राह्मणान्मुखत' सृष्ट्वा, T₁ G M असृजन्मुखतो विप्रान् (T₁ धीरान्), T₂ मुखतो ब्राह्मणान्सृष्ट्वा, text as in S₁ only —^b) K₁ 2 क्षत्रिय तथा; D₈ 'यानघ' (for 'यास्तथा') D₁ बाह्वोर्जा ताश्च क्षत्रिया —^c) S₁ K₁ 2 4 B Da Dn₂ D₈ 5-8 वैश्याश्चाप्युरुतो, K₈ वैश्यांश्चाप्युरुतो, K₅ 'श्यांश्च पुरतो, D₁ 'श्याश्च ऊरुतो G₁ राजा (for राजन्) —^d) K₄ transp शूद्रान् and पञ्चा S₁ पञ्चस, B Da Dn D₄ 5 7 8 पादास (for पञ्चा) D₁ शूद्राश्चैव तु पादयो, D₈ 8 शूद्रान्चैव पादतस्तथा — After 15^{cd}, T₁ G₃ M read (for the first time) 17^e-18^b (T₁ G₃ M₄, only 17^{cd}), repeating the same in their proper places — G₁-3 om 15^e-17^b —^e) S₁ T G₄ M₁ 3-5 नियत (for नियतो) S₁ Ko-2 S (G₁-3 om) देव (for देवो) —^f) S₁ K₈ 5 D₁-8 8 निधान, Ko 4 B₄ Da Dn D₄ 5 7 8 विधानं, T₁ G₄ M ईशान, T₂ निदान (for निधान)

16 G₁-3 om 16 (cf v l 15) —^a) Dn₂ D₁ ब्रह्मभूताम् (for 'भूतम्') Ko ब्रह्मभूतममावास्या; D₁ ब्रह्म तच्च सदा प्राहुर, Ca o v as in text —^b) D₁ दर्शपूर्ण, D₂ 8 पूर्णमास्या, Ca o v पौर्ण (as in text) T₁ G₄ च सत्तम (for तथैव च) —^c) Dn₂ D₈ योगभूता, Ca o 'भूत (as in text) Da₁ Dn₁ D₈ परिभवेत्, Da₂ 'भवन् (for 'चरन्) —^d) S₁ केशवो (for केशव)

17 G₁-3 om 17^{ab} (cf v l 15) —^a) Ko 2 T₁ G₄ M₂ 5 केशव (for केशव) —^b) Ko 1 T₁ G₄ M₂ 'लोकपितामह, B Da Dn D₄ 5 7 8 'भूतजगत्पति Co oites भूत and जगत् — T₁ G₄ M read (for the first time) 17^{cd} after 15^{cd} —^c) S₁ Ko 1 M₈ 5 (the latter two first time) एतम्, K₄ एनम् (for एवम्) —^d) K₈ 5 D₂ मुनयो वेदपारगा, D₁ मुनय-शसितव्रता, S (except T₂) मुनयस्तु जना (G₈ नरा) धिप

18 For sequence in M₁-3 5, cf v l 15 —^a) S₁ एतमेव, Ko 1 T₂ एतमेव, K₈ 4 B₃ Da Dn₁ D₈ 5-7 M₄ एवमेत; B₁ 8 एवमेतद्, B₄ एवमेव (for एवमेन). S₁ Ko 1.8-5 B D (except D₈ 5) T₂ विजानी याद् (for 'नीहि) —^d) D₁ लोकास्तेनार्जिता सदा, D₈ लोकास्तेन जिताक्षया

19 ^a) K₈ यथैव सं, D₂ 8 M₄ यश्च (D₈ 'श्चे') वैन, T₁ G यश्चैन वै, T₂ यश्च चैव —^c) D₈ तदा (for सदा) S₁ Ko-2 4 D₁ M₁ 8 5 पठेत् (for पठश्) K₈ ह्येव, D₁ चैव, D₈ चेमं, T₂ लोके (for चेद) K₅ सदा वरपते देव, D₂ सदा नरपते देव, T₁ G M₄ अध्याय शृणुयाच्चैन —^d) Dn₂ सु (for स) Ko-2 4 T₂ भवेत्सुखी (by transp), K₅ सुखी नर, T G M₄ भवेद्भुवि (for सुखी भवेत्)

सदा नरः पठन्वेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ १९
ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
भवे महति ये मग्नाः पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २०

एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।
सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ।
प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।

शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतस्तवं मम ।
ब्रह्मर्षिमिष्व देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।

लोकभावनभावज्ञ इति त्वा नारदोऽब्रवीत् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ २
यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ।
देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ।

C om
B 6 68 4
K 6 68 4

20 °) Ks येन, Gs एव (for ये च) — °) Ds Dn Ds - s S (except Tz) transp ते and न T1 Gs ५ पादवा (for मानवा) K Ds न मुह्यति च मानवा — °) Ks क्षये (for भवे) Ko-2 यो मग्नान्, Ks ५ Ds 2 Tz मग्नानां, B Dn Dn Ds-2 T1 Gs 2 ५ M मग्नाश्च, Gs मानाश्च (sic) (for ये मग्ना) — °) Ks ५ ५ m Ds Tz त्रावा, Ks दान्ता, B Dn Dn Ds ५-2 Gs 1-2 M त्राति (for पाति) T1 Gs नित्य त्राति (for पाति नित्य)

21 °) Ks ततो, Ks ५ B Ds Dn Ds ५ ५ ५ एव, Ds ५ ५ न त (for एतद्) Ko-2 भूत्वा; Ms राजा (for ज्ञात्वा) — °) Śi Ko-2 Ds Tz Ms यथा तथ्ये (Ks ५ ५ 'ये'न, Ks ५ Ds Tz G यथा तथ्येन — °) Ks ५ Ds S (except Tz) सर्वात्मान (for 'त्मान) Śi Ks 2 Tz महादेव, Ks B D (except Ds 2 ५) महाभाग (for 'त्मान) — °) Ks योगाना प्रभुमीश्वर, Ks Ds (sup lin) केशव शरण गत (Ks परं), Ds (orig) केशवस्य परस्पर, T1 Gs केशव जगदीपति — Ks Ds om. (? hapl) 21° — °) Ds प्रयात शरण राजा — °) Śi Ds योगिन, Ko-2 योगीश, Ks केशव, Ms योगीनाम्, Ms ५ योगिनाम् Śi Ko-2 पृथिवीश्वर (Śi 'र'), Ks Ds जगदीश्वर, Ds ५ प्रभुमी (Ds 'री'श्वर (for ईश्वर प्रभुम्)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Śi K Ds 2-2 mention only विश्वोपाख्यान, Ms पचमेद्विके — Adhy name Ks Dn Dn

Ds Tz वासुदेवमाहात्म्य (Dai 'मात्मे [sic]), Ds भीष्म दुर्योधनसवाद, Gs वासुदेवप्रतिष्ठाकथन, Gs वासुदेव कथन, Ms वासुदेवकथनमाहात्म्य, Ms वासुदेवमाहात्म्य कथन, Ms भगवत्स्तुति — Adhy no (figures, words or both) Ds (sup lin sec m) 25, Ds Tz Ms ५ 64, Ds ML 65, T1 G 62, Ms 2 63 (as in text) — Śloka no Dn 23, Ds Ds 24

64

1 Ms om the ref — °) Ks Dn चेत्, Dai वेद, Ds देव, Tz चैव (for चेद्) T1 G M स्तव वै ब्रह्मस्युक्त — °) Ko ब्रह्मभूत, Ks ५ B Dn Ds 2- ५ ५ Tz Co ब्रह्मभूत, Ks ५ Ds ५ 'प्रोक्त (for 'भूत) — Ks ५ Ds ५ महत् (for मम) T1 G M शृणु कृष्णस्य भारत — °) Ks देवश्च (for देवैश्च) Ds ब्रह्म क्षत्रिय वा वैश्यैर्, S (except Tz) ऋषिभिर्देवताभिश्च

2 °) Ds साध्यानाम्, Co साध्यानाम् (as in text) Co साध्यानामपि देवाना — °) Ks ५ Ds अपि सर्वेश्वर प्रभु, Ds S देवदेवेश्वर प्रभु — °) Ds 'भावेन (for 'भावन) S 'भावन (Tz 'जो) Co cites भावज्ञ — °) Śi Ko 1 Gs ५ Ms इति त्वा, T Gs ५ Ms ५ विदित्वा (for इति त्वा) — °) Bs भूत- Ko ५ ५ Ds ५ Gs 1-2 M भविष्यश्च (for भविष्य च) — °) Śi Ks मार्कण्डेयो Ds एवाच (for ऽभ्युवाच)

3 °) Bs Dn Ds ५ ५ ५ transp यज्ञाना and यज्ञ

C om
B. 6 68 4
K 6 68 4

पुराणे भैरवं रूपं विष्णो भूतपतेति वै ॥ ३
वासुदेवो वस्त्रनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ।
देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४
पूर्वं प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ५
अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।

देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ ६
शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ७
एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चापि सत्तमः ॥ ८
राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्मनिवर्तिनाम् ।

त्वा Ś1 K1 यज्विनां, K0 यज्वना, K2 यज्वाना (for यजाना) S (except T2) अपि (for चैव) M1 8 यज्ञश्च; M4 यज्ञाश्च (for यज्ञ) Ś1 K1 त्वा, K3 5 D1 2 8 T1 G M1 8-5 च, M2 च (for त्वा) — K0 2 Cal ed om (hapl) 3^b-4^a —^b) T2 M2 5 तपताम् (for तपसाम्) K1 तपश्चैव तपस्विना —^a) Ś1 देवेश, G4 दैव च, M4 देवाश्च (for देव च) —^d) K5 D2 G4 तम् (for त्वाम्) D1 आहुर, M2 एव (for आह) G प्रभु (for भृगु) —^e) K1 8 पुराण, M (except M4) पुराणैर् K4 B Dn Dn D4 5 7 8 पुराण चैव परम, T2 पुराणेभ्योपि ते तत्त्वं —^f) Ś1 K1 5 T1 G M विष्णोभूतत्वं चेति वै, K4 B Dn Dn D4 5 7 8 विष्णो रूप त (K4 B1 8 भ)वेति च (K4 वै); D1 8 6 विष्णोर्यत्ते (D8 णोभूते, D8 णो भाव्य) सनातनं, D2 विष्णोभूत्वा तदेति वै, T2 विष्णोभूतं भवेति वै, K3 as in text

4 K0 2 Cal ed om 4^a (of v l 3) —^a) K1 वासुदेवं Ś1 K1 त्वा, D1 T2 च, G4 वै (for त्व) —^b) Ś1 D1 8 6 T1 G1 8.4 शक्र, K8 D1 शक्रः S (except T2) तदा (for तथा) K0 2 चक्र स्थापयतस्तथा —^c) Ś1 K0-2 T2 भूतानाम्, C0 देवानाम् (as in text) —^d) Ś1 त्वा नारदो (for द्वैपायनो)

5 ^a) Ś1 K3-5 B3 D1-3 6 M2 पूर्व (for पूर्वं) K4 B Dn Dn D4 5 7 8 प्रजापते सर्गे, D1 प्रजा विसर्गे च, D2 8 6 T2 प्रजानिसर्गे तु (D3 6 च, T2 त्वद्), T1 G M प्रजानां सर्गे च (T1 G4 त्वा, M4 वै) —^b) D1 आह (for आहु) K2 D8 M2 प्रजापति —^c) K3 D2 देवानाम्, D8 4 6 लोकानाम् (for भूतानाम्) —^d) D1 नारदस्य (for अङ्गिरास) Ś1 K1 त्वा (for त्वा) K3-5 B2-4 Dn Dn D2-3 तथा, B1 यथा, D1 S (except T2) अथ (for ततो)

6 K1 om (hapl) 6 T2 om 6^{ab} —^a) K3 B2 Dn D1 5 T1 G2-4 M शरीरस्थ, D3 शची राजन्, G1 damaged, Cd शरीरोत्थ (as in text) —^c)

D6 देवास्त्वत् (for देवा वाक्) K5 चैव (for चेति) K2 4 B3 Dn2 D1 4 7 8 G2 8 M1-2 8 देवानां समवश्चेति (D1 G2 8 श्रैव), B1 वेदवाक्यं भवान्वेति, B1 Da Dn1 D6 वेद (B2 देव)वाक्य भवाश्चेति, B2 T1 G4 M4 देवाना समव चैव (B3 M4 चेति), D2 देवात्समव अस्वेति, D8 वादे वाक्संभवश्चैव, T2 देववास भवाश्चेति —^a) Ś1 K0 2 T2 देवलस्त्वा (Ś1 K0 स्त्वा) तथा ब्रवीत्, B8 देवस्त्वसमितोऽब्रवीत्, M2 4 5 देवलस्त्वासितो ब्रवीत्

7 ^a) Ś1 तदा (for दिव) K5 व्यक्तं, B2 D1 2 8 प्राप्त (for व्याप्त) —^b) M1 पादाभ्या (for बाहुभ्या) B8 पृथिवी, S (except T2) धरणी (for पृथिवी) K4 B1 2 4 Da2 Dn D2 4 7 8 धृता, K5 B3 तथा; Da1 D6 धृता, D8 6 धृत (for धृता) D1 पञ्चा देवी वसुंधरा —^c) Ś1 K8 T1 G4 जठरे ते (Ś1 K3 रे च), D1 जठरेण (for जठर ते) K0-2 T2 च, K4 तु (for ते) —^d) S (except T2) पुरुष (G8 धा)स्त्व (for पुरुषोऽसि) Ś1 K3 सनातन, G3 तनं (for तन)

8 ^a) K0-2 4 D2 दैव त्वाम्, K5 D8 6 देव त्वाम्, D1 T1 G2 4 M देवास्त्वाम्, G1 8 देवताम् (for एव त्वाम्) T2 अपि जानन्ति Ś1 दैवत त्वाभिजानन्ति —^b) K0-2 तामसा (for तपसा) G1 8 भावित, M2 चान्विता (for भाविता) S (except T2) सदा (for नरा) K8 तपसा भावितात्मन —^c) K0-2 D8 4 चासि (K1 स्त्र) सत्तम, K4 Da Dn1 D6 M अपि सत्तम (Da2 D6 म), K5 D2 देवसत्तम (D म), B T1 G (G1 damaged) ऋषिसत्तम (B1 2 म), Dn2 D7 8 असि सत्तम, D1 भावितात्मना, T चासि सत्तम (for चापि सत्तम)

9 ^b) Ś1 आहवेष्मनिर्वृत्तिना —^c) S (except T2) सर्वभूतप्रधानाना —^d) K2 गतिं K5 सूदन D3 गतिर्मे मधुसूदने, S (except T2) गतिस्त्व पुरुषोत्तम — After 9, K4 B2 8 Dn2 D4 8 T2 ins

सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ ९
एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १०
संजय उवाच ।

पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्त्व ।
केशवं बहु मेने स पाण्डवाश्च महारथान् ॥ ११
तमब्रवीन्महाराज मीष्मः शातनवः पुनः ।
माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य माहात्मनः ॥ १२
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यदर्थं नृषु संभूतौ नरनारायणाबुधौ ॥ १३
अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ।
यथा च पाण्डवा राजन्नगम्या युधि कस्यचित् ॥ १४
प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।
तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १५
पृथिवीं शुद्धं सहितो आतुर्भिरलिभिर्यशः ।
नरनारायणौ देवाववज्ञाय नशिष्यसि ॥ १६
एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते ।
व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ १७

C 6 3054
B 6 69 16
K 6 68 18

266* इति नित्य योगविद्धिर्भगवान्पुरुषोत्तम ।
सनत्कुमारप्रमुखं स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ।
while T1 G M in*

267* एतद्वैपायनं प्राह स्तुत्वा वै पुरुषोत्तमम् ।
[M1 ३ . पव (for पन्द)]

10 *) T1 G एतद्विस्तर (G2 न्नाति) तश्चापि, M
एष विस्तरश्चापि — ^b) T1 G M: सक्षेपाच्च T1 G2-
प्रकीर्तित — ^d) K1 S (except M2) सप्रीतो, B2
सुप्रीतिर् B1 2 Da Dn1 D1 ३ ३ M भज (for भव)
S1 B1 केशव, K1 B1 2 Da Dn D1 2 ३ M केशव
K2 D2 ३ यन्मा त्व पृच्छसे नृप — After 10, D1
reads 13^{ed} K2 D2 ins after 10

268* पुराणपुरयस्येह यदर्थं नृषु समयः ।

11 M2 om the ref — ^a) D1 तद् (for [एतद्])
T2 राजपुत्र द्रुतस्त्व (for ^b) T1 G M एतच्छ्रुत्वा तु
(T1 च) वचन मीष्मस्य तनयस्य — ^c) Da1 Dn1
(before corr) n2 D1 ३ मन्ये (for मेने) D2 [S]
पि, T1 G च, T2 M (except M1) [S] य (for स)
— ^d) K2 पाण्डवाश्च (for 'वाश्च) T2 पाण्डव च धनंजय

12 ^b) S (except T2) तदा (for पुनः) — ^c) S1
D2 ३ माहात्म्य D. सुत राजन्, T2 महाराज (for श्रुत
राजन्) — After 12, D1 ins

269* अर्जुनस्य माहात्म्यं हि कथितं तत्त्वतो मया ।
न जेष्यामि महायुद्धे विचरन्तं नरं कश्चित् ।
नारायणं च सग्रामे अवध्यौ तौ यत् स्मृता ।
धर्मराजश्च भीमश्च माद्रीपुत्रश्च पाण्डवौ ।
एतेऽप्यवध्या कथिता पुराणे परमर्षिणा । [5]

13 D1 om 13^{ab} — ^a) D2 महातत्त्व (for यथा*)
— ^b) M1 ३ मा (for मां) S1 K2 ३ D2 ३ ३ T2
पृच्छसे नृप (for परिपृच्छसि) — D2 om 13^{ed} D1
reads 13^{ed} after 10 — ^c) K2 तदर्थं (for यदर्थं)
K2 समूतो (for समूतौ) — ^d) K2 D2 ३ नरनारा-
यणाविमौ, B2 (m as in text) D1 M2 'णावृषी, D2
'णा उभौ

14 D1 om 14^a-15^b — ^a) S1 K2 ३ T2 अजेयौ,
K2 जये यौ (for अवध्यौ) S1 Dn2 D1 ३ ३ महावीरौ;
B1 ययावीर्यौ, T2 तथा वीरौ — ^b) K2 सयुगे*,
T2 सहिते* (for सयुगे*) — ^c) K2 ३ B Da Dn
D2-३ S न चध्या, K2 D2 अवध्या (for अगम्या)

15 D1 om 15^{ab} (cf. v l 14) — ^a) M2 om
हि दृढं K2 दृढ, G2 ३ M1 ३-३ यथा (for दृढं)
K2 कृष्ण — ^b) S माहात्मसु (for यशस्विषु) — ^c)
Da Dn1 (before corr) D2 यस्माद् K2 D2 ते राजन्
(for राजेन्द्र) — ^d) K2 शमो (for शमो)

16 *) K2 रक्ष, Ca शुद्धश्च (as in text) K2
सह तैर्, Dn2 D1 ३ ३ राजेन्द्र, D1 सकला, D2 स-
हितैर् (for सहितो) — ^b) K2 M2 सहितो, T2 M1
३ ३ (sup lin) ३ बहुभिर् (for बलिभिर्) Dn2 D1
३ ३ सहितो आतुर्भिर्यली (D2 'र्वशी), D1 सुख जीवतु
वाधवा — ^c) G2 एतौ (for देवाव्) — ^d) G1 ३
विज्ञाय न (for अवज्ञाय) S1 नशिष्यते, K2 नशिष्य
से, K2 नशिष्यते, B Da Dn D2 ३ ३ ३ S (except
T2) विनक्ष्यसि, D2 विवक्ष्यसि (for नशिष्यसि) D1
पूजयित्वा भविष्यसि — After 16, D1 ins

270* न चेत्कर्तासि घचनं संदिग्धं न तरिष्यसि ।

17 *) S (except T2) पिता (for तव) T1 G2 ३

राजापि शिविरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने ।

शिश्वे च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

संजय उवाच ।

व्युषितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ।
उमे सेने महाराज युद्धायैव समीपतुः ॥ १
अभ्यधावंश्च संकुद्धाः परस्परजिगीषवः ।

ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ २
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः संप्रयुद्धाः प्रहारिणः ॥ ३
अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः ।

गुह्यं; G1 ३ M तुभ्य (for पिता) —^b) G2 आस्ते (for आसीद्) Ko-2 सुतस्त्व (for विशा पते) —^c) K2 व्यसर्जयश्च; K3 D1 विसर्जयित्वा (for व्यसर्जयन्) —^d) B1 भवन, B2 Dn2 D8 शिविर; B3 4 नगर, T2 शयनाच् (for शयनं) Ko २ ३ D8 T2 चाविवेश, K5 D8 चादिदेश, M2 च जगाम (for च विवेश)

18 ^a) Ś1 स चापि, K1 ३ Dn2 D1-4 ३ ३ T1 G4 राजा च (for राजापि) K3 ३ D1-3 प्राप्य (for प्रायात्) —^b) K4 पितामह (for महात्मने) —^c) Ko ३ Dn2 D1 १ शिष्ये (for शिश्वे) D2 शुशोच (for शिश्वे च) K3 भुक्ते (for शुभ्रे) —^d) K3 भरतर्षभ, Da D5 स नरर्षभ (Da1 'भ')

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 ३ Da Dn1 D1-3 ३ ३ mention only विश्वोपाख्यान, K4 विश्वोपाख्यान and ब्रह्मस्तवश्च, B3 चतुर्थदिवससप्रामादिक; M2 पचमेद्विके Ś1 Ko-3 ३ B3 Da1 Dn1 D1 ३ ३ cont समाप्त — Adhy name D1 भीष्मदुर्योधनसवाद, T2 वासुदेवतत्त्व (T2 'वमाहात्म्य') कथन, M1 २ दुर्योधनहितोपदेश, M4 नरनारायणस्तुति — Adhy no (figures, words or both) Dn2 (sup in sec m) 26, Dn2 T2 M3 4 65, D1 M3 66, T1 G 63, M1 2 64 (as in text) — Śloka no Dn1 D5 19, Dn2 20

65

1 G2 om the ref —^a) D6 व्युषिताया, Ca c व्युषि* (as in text) K4 ३ B1 Da Dn1 D1 ३ T2 शु

(for च) Cd as in text —^c) K5 D2 उत्थाय च (for उमे सेने) —^d) Ś1 K5 D3 ३ समीपतु, K2 समीपतु, B3 मनो दधु — For 1, T1 G M subst

271* तस्या राज्ञ्या व्यतीताया निर्ययुः कुरुपुगवा ।

पुरस्कृत्य महात्मान भीष्म शातनव युधि ।

[(L 1) G8 'पाण्डवा' (for 'पुगवा')] -

2 ^a) K1 अभिधावश्च, K5 D1-3 ३ T1 G M अभ्यधावत, T2 अभ्युत्सव हि —^b) Ko T1 G M परस्पर जिघांस (Ko 'वीष'व — D1 om. 2nd —^c) B2 तत्र, ३ राजन् (for युद्धे)

3 ^a) K1 धार्तराष्ट्राश्च, G2 'द्वाब् —^b) Ko सुमन्त्रिते तव, D5 दुर्मन्त्रिते च (for दुर्मन्त्रिते तव) —^c) K3 D2 ३ व्यूह (for व्यूहौ) D2 तु (for च) Ś1 Ko-2 G1 2 व्यूहसरब्धा, B (except B1) Da Dn D1 ३ ३ व्यूह्य सनद्धा K5 व्यूह्य सरब्धा महाव्यूह (hy permetric) —^d) K4 B Da Dn D1 ३ ३ सप्रहृष्टा, D2 सप्रयुद्धा, D3 सप्रहृष्टा, D4 सप्रहृष्टा, T1 G सप्रहृष्टा, T2 प्रहृष्टाना, M संप्रयुक्ता (for संप्रयुद्धा) K1 प्रहारिणा, K4 B2 Da Dn1 D5 परस्पर (for प्रहारिण)

4 ^a) Ko २ अक्षरन्, K5 अकरोन्, D2 अरक्षन् (for अरक्षन्) —^b) K1 भीष्मे, D5 भीमो K3 महाहवे (for समन्तत) — K3 om 4th —^c) G3 पाण्डवो —^d) Ko अक्षरन् (for अरक्षन्) Ś1 K1 ३ D1 आहवे; Co आत्मन (as in text) K5 रक्षन्व्यूह महात्मान — After 4, D4 S 1ns

तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ४
 स निर्ययौ रथानीकं पिता देवव्रतस्तव ।
 महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५
 इतरेतरमन्वीर्युयथाभागमवस्थिताः ।
 रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ६
 तान्दृष्ट्वा प्रोद्यतान्संख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः ।
 ज्येनेन व्यूहराजेन तेनाज्येन संयुगे ॥ ७
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ।

नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८
 शीर्षं तस्याभवद्भीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 विधुन्वन्नाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९
 अक्षौहिण्या समग्रा या वामपक्षोऽभवत्तदा ।
 महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ १०
 दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ।
 धृष्टो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ११
 धृष्टे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः ।

C 6 2056
B 6 69 12
K 6 69 15

272* अजातशत्रु शत्रूणा मनासि समकम्पयत् ।
 ज्येनवद्यूहं तं व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
 स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचित्येषु भारत ।
 मकरस्तु महान्यूहस्तव पुत्रस्य धीमत ।
 स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा । [5]
 ययान्यूहं ज्ञातनव सोऽन्ववर्तत तत्पुन ।

[(L 1) G2 अजातशत्रु — (L 2) T2 ज्येन व्यवा-
 द्यूह, G2 ज्येनवद्यूहं व्यूह, M ज्येनवद्यूहं व्यूह — (L 3)
 G1.3 सुविज्ञातम् D2 अग्निचित्येषु, M2 अग्निचित्येषु — (L 5)
 D2 [अ]नुमतम्, G1 [अ]नुमितम् — (L 6) T1 G2 व्यूह-
 (T1 'क्ष')पुन्य (for ययान्यूह) T2 G1 ज्ञातनव G2
 सो न्यवर्तत M1 2 5 न (for तत्)]

5 *) K1 ययानेक, K2 ययानीक, K3 B2 Da
 Dn1 D2 2 5 S रथानीकात् (T2 G1 'कान्'), B1 2 4
 रथानीक, Dn2 D1 7 8 महाराज, D1 शतानीक (for
 रथानीक) — *) K1 om. (hapl) from ता in 5°
 up to 6^d D2 स तेन (for महता) D2 रथभागेन
 (for 'यशेन) — *) K5 D2 संसृतो, D2 श्रुतातो
 (for सवृतो) K2 2 D1 2 T G2 4 M (except M4)
 चलित्वा (for रथिनां) S1 सवृतो रथवाहन, Ko 2 कंपयश्च
 वसुवरां.

6 K1 om 6 (cf. v 1 5) — *) K1 B2-4 Da
 Dn D2 2 7 8 इतरे चान्वयु सर्वे, K5 D2 इतरे कुरव
 सर्वे, T1 G4 इतरेनुययु सर्वे, T2 इतरे न ययु सर्वान्,
 G1.3 अन्ये तमन्व (G2 'न्य')यु सर्वे, G2 M1 2 5 इतरे
 तमन्वयु सर्वे (hypermetric), M2 इतरे स्वन्वयु सर्वे,
 M4 इतरेतरव सर्वे — *) = 6 23 11^b B2-4 Da
 Dn D2 2 7 8 S ययास्थानम् (for 'भागम्) — *)
 Dn2 D1 7 8 T2 G2 पत्तिनश्च (for पत्तयश्च) T2 G1 2
 M4 चापि (for चैव) T1 G2 4 रथिन पदातिनश्चापि
 (hypermetric) — *) K5 D1 2 सादयस् (for सादिनस्)

7 *) K1 तान्दृष्ट्वा, K2 भूदृष्ट्वा (sic), Dn2 Da
 ता दृष्ट्वा, T2 त दृष्ट्वा (for तान्दृष्ट्वा) S1 K2 प्रच्यु
 तान्, K2 2 Da1 Dn1 D2 [अ]भ्युद्यतान्, Dn2 D2.3
 [अ]भ्युद्यतान्, D1 7 प्रस्थितान्, D2 2 [अ]भ्युत्थि (D2
 डि)वान्, D2 प्राप्य तान्, S द्रवत् (G2 विद्रुत्) (for
 प्रोद्यतान्) K1 T2 G1-2 M सखे — *) S1 पाण्डव
 श्च, K2 D2.3 7 m पाण्डवापि, K2 2 B1 D2 2 पाण्डवा
 हि (for पाण्डवाश्च) S पाण्डवा अपि भारत — *) S
 ज्येनव्यूहेन सव्यूह — *) Ko 2 D2 2 तेनाजेये (Ko
 'ज्ये')न, K2 तेनाजयत्, K2 तेनाजौ ये च, B2 तेना
 जयण, D1 ते व्यराजत्, D2 तेन ज्येष्टेन, S समनहत्
 (G2 'नतह' [sic], G2 'नश्यत्') (for तेनाज्येन) Ga
 cites अज्येन (as in text) M2 भारत (for संयुगे)

8 *) K2 D2 मुख S1 तस्मिन् (for तस्य) — *)
 Da Dn1 D2 यथाबल (for महाबल) — *) T1 नयने
 (for नेत्रे) D2 शिखण्डी T2 दुर्धर्ष (for 'र्षो')
 — *) Da1 Dn1 पार्षत (for पार्षत)

9 *) K2 4 B Da2 Dn D1 2-7 T G1 2 4 M4
 शीर्षं G2 [अ]वसद् (for [अ]भवद्) D2 शिखण्डीत्या
 भवद्भीर — *) S1 सात्यक, K2 सात्यकि — *) S
 (except G2) विधुन्वन् — *) K5 ग्रीवायामभ्यवर्तत

10 Ko-3 om 10^{ab} — *) S1 अक्षौहिण्यान्, B4
 Dn2 D2 7 अक्षौहिण्या, Da1 आक्षौहिण्या, D1 2 S
 अक्षौहिण्या (G1 2 M2 'ण्या'), D2 2 अक्षौहिण्या K2
 B1 2 Da Dn1 D2 च पांचाव्यो, K2 D2 समं तत्र;
 B2 4 Dn2 D2 7 समग्राया, T2 समेतो ये (for समग्रा
 या) — *) S1 K1 B1 2 4 Dn D2 4 7 T1 G4 वाम
 पक्षो, D1 वामे पक्षे, M1 2 4 वामपक्षे — *) S1
 महा (for सह) S मा (M1.2-5 म)त्सेन (for पुत्रेण)
 D1 भारत (for संयुगे)

11 *) S1 D1 S दक्षिणे (दक्षिणश्च) B1 पुत्र, D1
 S पक्षे (for पक्ष) — *) G2 कैकेयो Da1 D2 S

C 6 3086
B 6 69 12
K 6 69 15

आवृत्त्यां सहितो धीमान्यमास्यां चारुविक्रमः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा ।
भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १३
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत ।
मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे ॥ १४
समुद्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनंजयः ।
भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ १५
परिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे ।
स्वनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६

[S]क्षोहिणी* — °) G₂ द्रुपदेयाश्च, G₈ द्रौपदेयाश्च.

12 °) K₅ D₂ 0 S पुच्छे, D₈ मध्ये (for पृष्ठे)
K₁₋₃ D₅ T₁ G₂ 4 धीमान् (for ध्रीमान्) — °) K₁
B D S (except M₄) वीरो (for धीमान्) — °) T
G M₂ 4 चोरविक्रम (for चार*)

13 °) S च (M₂ तु) तदा (for तु रणे) D₁ वीरो
(for भीमो) K₀ 2 प्रविश्य (K₂ 'इया' त[र]रणे
भीमो — °) K₅ व्यूहत्स, D₁₁ मुखतस् (for
मुखतस्) K₄ 5 B₁ D_n D₂ 5 5 तथा (for तदा) D₁
भीमो व्यूह दुरासदः S मकर सागर यथा — °) K₀₋₂
D₁ समरे (for संग्रामे)

14 °) G₈ छादयामास (for पातयामास) B D_n
D_n D₄ 5 5 वीर्यवान्; D₁ पादवे, S संयुगे (for
भारत) — °) K₅ T₂ मोहयत् — °) S₁ K₀₋₃ D_n 2
(margin as in text) D₁ 4 (before corr) 7 5 T₁ G₄
M₁ (inf in) व्यूह (for व्यूढ) S₁ सैन्ये, D_n 1
सैन्य S महारणे (for 'हवे')

15 °) K₅ D_n 1 समुद्यति, K₄ सयुध्यति, C₀
समुद्यति (as in text) D_n 2 महा (for तदा) S
समुद्यमाने सैन्ये तु (G₁ 5 च) — °) K₅ धनंजय
— °) D_n D_n 1 (before corr) D₅ शरसहस्रेण, D₈
सारसहस्रेण

16 °) K₂ पर सवार्य; K₄ परिसंवार्य, K₅ D₂ 3 0 T
G₁ 2 4 M प्रतिसवार्य; B₁₋₃ D_n D_n 1 D₁ 5 C_n प्रतिसंवार्य,
B₄ D_n 2 D₈ युधि संधाय, G₈ मृतिसंवार्य (sic), D₁ 7
युधि संधाय (for परिसंवार्य) K₅ परिवार्य च शस्त्राणि
— °) D₁ यानि मुक्तानि, G₁ 5 पातयामास, M₅ भीम-
मुक्तानि (for भीष्ममुक्तानि) — D₂ om 16^{ad} — °)
B₈ सेनानीकेन T₁ G सद्यो (for हृष्टेन) D₁ गानेये
नार्जुन सखे — °) K₁ 4 B₁₋₃ D₁ 5 0 S समुपास्थित

ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत ।
पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ।
आवृत्तां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः ॥ १७
आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् ॥ १८
देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संग्रयः ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।
अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सायकैः ॥ २०

(for समवस्थित)

17 D₂ transp 17^{ad} and 17^{ad} — °) K₅ युधि
ष्ठिरो (for दुर्योधनो) — °) K₄ भारद्वाजाय भारत
— D₂ om 17^{ad} — °) S क्षय (for वध) — °)
S₁ K₀ 1 T₂ वर — °) B D_n D_n D₁ 5 5 सत्ये
(for युद्धे) — °) S₁ स्पर्धमानो; K₁ 2 स्मरमाणो,
K₄ B D_n D_n D₂ 5 5 त्वरमाणो (for स्मर*) K₂
महारथे, K₅ महीपते, D_n 1 महारथा

18 °) M (except M₄) सत्तमो (for सतत) K₄ 2
D₁₋₃ 0 5 T G M₁₋₃ 5 हि त्व (by transp), M₄
वीर (for त्वं हि) — °) K₂ D₂ महारथ, S भवा-
न्मम (for ममानघ) — °) K₀₋₂ D₁ च (for हि)
S₁ K₀ 1 T₁ G₂ 4 M₂ त्वा (for त्वां)

19 °) K₅ सुरानपि, T₂ देवाना च (for देवानपि)
— °) K₃ प्रार्थयामि, D₂ 'याम D₁ प्रार्थयाना महद्यश-
— °) B₈ D₅ किं नु (for किमु) — °) G₁ 5 हतवीर्य-
— After 19, N ins

273* स तथा कुरु भद्र ते यथा वध्यन्ति पाण्डवा ।

[K₁ m त्व, D₁ तत् (for स) K₂ तथा (for यथा)
S₁ नश्यति, K₂ विध्यन्ति; C_n वध्यन्ति (as above) S₁
K₁ पादव, D₈ पाटवान्]

20 °) D_n 1 उक्तास्, D₈ उक्ते D₈ तदा (for
ततो) — °) K₁ मारिष, B D_n D_n D₁ 5 सयुगे,
D₁ M₁ 2 3 (sup in) 5 धीमता, T G M₅ 4
भारत, C_d मारिष (as in text) — After 20^{ad},
S ins

274* उवाच तत्र राजान सकुटुब इव निश्चसन् ।
पालिदास्त्वं न जानीषे पाण्डवाना पराक्रमम् ।

सात्यकिस्तु तदा द्रोणं वारयामास भारत ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २१
शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अविध्यन्निशितैर्वर्णैर्जनुदेशे हसन्निव ॥ २२
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत ।
संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् ॥ २३
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष ।
भीमसेनं रणे क्रुद्धाच्छादयांचक्रिरे शरैः ॥ २४

तत्राभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष ।
विन्यधुर्निशितैर्वर्णैः सर्वास्तानुद्यतायुधान् ॥ २५
मीष्मद्रोणौ च संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ ।
प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ २६
प्रगृह्य बलवद्भीरो धनुर्जलदनिखनम् ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २७
शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः ।
अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २८

C 6 3004
B 6 69 29
K 6 69 34

न शक्या हि यथा जेतु पाण्डवा हि महाबला ।
यथावल यथावीर्यं कर्म कुर्यामह हि ते ।
इत्युक्त्वा ते सुत राजन्नभ्यपद्यत चाहिनीम् । [5]

[(L 3) M2 च शक्या (for शक्या हि) T2 युधा
(for यथा) — (L 4) G1 s M5 ते (for ते)
— (L 5) T1 यथा (for सुत) G2 s M5 अभ्या
पद्यत (for अभ्य)]

—^a) Ś1 अधिष्ठत् (sic), K5 अभिहन्, B5 अभिदत्,
D5 आगमत् (for अभिनत्) —^d) K5 D5 1 s T2
G1 s M2 प्रेक्ष्यमाणस्य, K5 प्रेक्ष्यमाण च, Da Dn1
D1 s प्रेक्ष (Da1 D1 'क्ष्य)माणस्तु Ś1 सत्यके, K5
D1 s सात्यकि, Da1 सात्यकै, G2 सार्धकै

21 ^a) B Da Dn D1 s 1 s च (for तु) Ko s
ततो (for तदा) —^b) D1 सयुगे (for भारत)
—^c) K5-s B Da Dn1 D2 s 1 s T G M4 s तयो
(for तत) K5 प्रवर्तते, T1 G तु वृद्धे (T1 G1 'ते)
(for प्रवृत्ते) —^d) K5 D5 तुमुलं Ko s रोमहर्षण
(for लोम) B Da Dn D1 s 1 s T2 M1-s s
घोररूप भयानक, D5 s T1 G M4 घोररूप भयावह

22 ^a) K5 s शै (K4 सै)नेय च, D1 शैनेयस्य, G5
शैनेयस्तु K4 तत (for रणे) —^b) G5 भारद्वाजं
(for 'ज) —^c) B2-4 Da Dn D1 s s वशमिर (for
निशितैर) —^d) B5 जनुदेशे, Da D5 जह्याद्रो (Da2
'द्रो)ण, D5 नेत्रदेशे, D5 जह्नुदेशे, D5 जनुदेशे (for
जनुदेशे) B2-4 Da Dn D1 s s S समयन् (T1 स्मरन्)
(for हसन्)

23 ^b) K2 अवध्यत, T G3 s M अयुध्यत (for
अविध्यत) G1 s भारद्वाजस्य युध्यत —^c) Dn2
M1 s s स (for स) Ko सरक्ष्यन् T1 G transp
राजन् and द्रोणात् Ś1 Ko-2 अस्त्रभृता (for शस्त्र)

K5 G5 वर, D5 वर (for वरात्)

24 ^a) T2 तदा (for ततो) Ko-2 T2 M transp
द्रोणश्च and भीष्मश्च —^b) K5 D5 तव पुत्रश्च (K5
'स्य) (for तथा शल्यश्च) Da1 मारिष, T1 G M
भारत (for मारिष) T2 शल्यश्च भरतवर्भ — S1 D2
om (hapl) 24^c-25^b, M4 om 24^c-25^d —^c)
K1 s भीमसेन (for 'सेन) Ko-2 रणे क्रोधाच्च, Da Dn
D1 s s रणे क्रुद्ध, Dn2 अभिक्रुद्धाश्च (for रणे क्रुद्धाश्च)
—^d) K4 तदा (for शरै)

25 Ś1 D2 om 25^{ab}, M4 om 25 (cf. v 1 24)
—^a) K4 s B2 s Da2 D5 ततो, B4 D1 G3 तथा,
Dn2 D4 s T G1 s s M (M4 om.) अथ (for तत्र)
—^b) S (M4 om) भारत (for मारिष) — T2 G1-s
M1-s s om. 25^{cd} —^c) D2 विद्याधर, D5 अविध्यन्
(for विन्यधुर्) —^d) Ko s सर्वास (for सर्वास)

26 ^a) K4 s B Da Dn1 D1-s s S द्रोणभीष्मौ
(G2 'ष्मश्च) (for भीष्मद्रोणौ) K5-s B Da Dn
D5-s तु (for च) D1 रणे क्रुद्धौ, D2 तु सरक्ष्यौ,
S शरै क्रुद्धाश्च (T2 G1 s 'द्रौ) (for च संक्रुद्धाव्) —^b)
K4 चापधतौ, K5 प्रपततौ, D1 न्यपततौ, D2 प्राय
ततौ (for आपतन्तौ) S छादयति समतत (M5 [sup
47] s स्म सयुगे) —^c) K5 Da Dn1 D2 s s 1 s
S च, D1 तौ (for तु) —^d) T2 महेष्वासौ M2
महावृषे (for 'हवे)

27 ^a) Ś1 K5 s M2 बलवान् (for 'वद्) —^b)
Some MSS निखन —^c) G2 अभ्यवर्षन् T2 M2
तीक्ष्ण (for तूर्ण) —^d) K5 छादयतो, D5 'यान,
D5 'यानौ Da1 दिवाकर (for 'रम्)

28 ^a) Ś1 K5 s B1 2 Dn2 D2-4 s-s तथासाद्य
—^b) S1 Ko s Da1 D2 s T1 G1 s s M2 भारताना

ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे ।
 रक्षमाणस्ततो भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ २९
 शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ।
 अवर्जयत संग्रामे युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ३०
 ततो बलेन सहता पुत्रस्तव विशां पते ।

जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३१
 तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयम् ।
 भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ३२
 तद्युद्धमभवद्धोरं देवानां दानवैरिव ।
 जयं च काङ्क्षतां नित्यं यशश्च परमाद्भुतम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपण्डितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

संजय उवाच ।
 अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा ।

भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १
 पूर्वाह्ने तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ।

Ks M2 पितामह, Da1 पितामह (for 'मह') — ') Ks
 B2 4 अवज्ञायत, B1 8 Da Dn1 D2 अवज्ञाय च, M2
 आवर्जयत (for अव') Ca 0 cte अवज्ञाय S1 Ks
 Dn2 D2 8 8 M1 संग्राम (for 'मे') — ') D2 6 [अ]नु-
 चितयन्, D1 [अ]थ संसरन्, T1 G2 तु संसरन्

29 ') Ks द्रुत राजन्, D2 [S]द्रुत राजन्, Ds
 महाराजा, T1 G M1 महेश्वास (G2 8 'स') (for महा-
 राज) — ') Ko 2 ह्यस्य' (for अभ्य') S शिखण्डी
 नमभिद्रवत् (G8 'द्रवन्') — ') Dn1 रक्षमाणास्, G1
 रक्षमाणो Ks 8 B D तदा, T G M1-3 रणे, M2 8
 (before corr) रथे (for ततो) S1 भीष्मस् — ')
 K4 देशित, Ks D1 2 नोदित, Da1 चोदित (for
 चोदित)

30 ') K1 शिखण्डे, Da1 Dn1 D2 8 शिखण्डि S1
 Ko-2 B1 D1 M1 च (for तु) K3 समासाद्य — S1
 Ko-2 om (hapl.) 30^b-31^c — ') B2 तावर्तयत,
 M2 आवर्जयत Ks सत्रस्तो (for संग्रामे) D1 अवा-
 सर्पत संग्रामे — ') Ks ह्वोद्धत, Ks B8 Dn2 D2 8
 ह्वोल्बणम्, D1 T G M1-3 ह्वोत्थित (for ह्वोल्बणम्)
 M5 युगात्ताग्निमिवोत्थित

31 S1 Ko-2 om 31^{ab} (of v 1 30) — ')
 Da1 महद्यशः, Dn2 D1 7 (m as in text) 8 मृध-
 तदा, Ds महाद्यश' (for महद्यश')

32 ') Ks धनजय — ') Ko-2 भीमम् (for
 भीष्मम्) S1 [अ]भिरक्षतो, Ko-2 [अ]भ्यरक्षत, Ks

[अ]भ्यवर्तत, Ks D1-3 8 T2 [अ]न्व(Ds 'तु'; T2
 'भि')वर्तत (for [अ]भ्य'). — ') Ko-2 क्षिप्वा (for
 कृत्वा) M5 दद Ks मतिम् (for मतिम्)

33 ') Ds त (for तद्) M1-3 8 तैनस्य चाभव-
 युद्ध — ') D2 दैवाना (for देवाना) T1 G देव-
 दानवयोरिव — ') Ko जयदकाक्षिता (sic), Ks 8
 B8 D1-2 8-1 S जयमाकाक्षता (T1 'ते'), B1 2 4 Da
 Dn Ds 8 जयमाशस (B1 'सश')ता (for जय च काङ्क्षता)
 Ks D2 M1 8 8 तेषा, B1 2 4 Dn Dn D1 8-8 सत्ये,
 T G M1 युद्धे (for नित्य) — ') Ks B1 2 4 D
 सुमहाद्भुत (D1 'हयुते'), S सुम (G8 [आ]सीन्म)हद्रणे
 (for परमाद्भुतम्) S1 भीमश्च परमाद्भुत

Colophon om in Ks D2 — Sub-parvan
 Omitting sub-parvan name, Ko 1 Ds T1 G2 4
 mention only पचमदिवस, Ks पचमयुद्धदिवस, Ks
 T2 M2 पचमेहिके; M1 पचमेहिके — Adhy name
 Ks व्युहरचना, M1 2 4 व्युहक (M1 'ह')रण — Adhy-
 no (figures, words or both) Da2 (sup in sec
 m) 27, Dn2 T2 M2 8 66, D1 M2 67, T1 G
 64, M1 2 65 (as in text) — Sloka no Dn
 Ds 34

66

1 D1 om the ref — ') Ks 8 Da Ds 8 तुमलं
 (Ds 'ले') — ') Ks तथा (for तदा) — ') Ks
 'भयादिवसन्, Ks 'भयादिष्टं, T G M1 'भयाद्यैव,

कुरुणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २
तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ।
अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्नागनं महत् ॥ ३
नदद्भिश्च महानागैर्हेपमाणैश्च वाजिमिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत ॥ ४
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षभाः ॥ ५
शिरसां पाल्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६
कुण्डलोष्णीपधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च ।

पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकासुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८
कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्च समलंकृतैः ।
मुखैश्च चन्द्रसंकाशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ॥ ९
गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ।
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मृदुर्तेन वसुंधरा ॥ १०
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशितैः ।
आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत् ॥ ११
स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ।

C 6 3101
B 6 70 12
K 6 70 12

M1-3 5 'भयादैच्छत् —^a) Ś1 K5 D2 5 पुत्र, K5 पुत्रास् (for पुत्रास्) K5 वारयितुं (for तार)

2 ^a) Some MSS पूर्वद्वि Ko 2 च महारौद्र, K4 तन्महायुद्ध, S तस्य रौद्रस्य (T2 भीष्मस्य) (for तन्महारौद्र) —^b) D2 राजा, T1 G2 4 M3 अहो, T2 ततो, G1 8 M1 2 4 5 अहो (for राजा) B1 रौद्रम् (for युद्धम्) —^c) Ko-4 transp कुरुणा and पाण्डवाना —^d) Ś1 मुख्य, K4 युद्ध, T G M4 मुखे (for मुख्य) M1 (inf ltn) मुख्यभूतविनाशनं

3 ^b) B1 2 Da Dn1 D5 M2 8 5 भयावहे, T G M1 4 भयानके (for महाभये) —^c) K5 5 Da1 D5 6 तुमुल —^d) K5 संस्पृश्य (for संस्पृशन्) Ko-2 B5 4 Dn2 D1 2 4 7 महान्, D5 महीं (for महत्)

4 ^a) D1 नदद्भिश्चैव नागैर्द्वैर् —^b) K2 हेपमानश, Da1 D1 हर्षमाणैश्च M1 8 5 तु (for च) —^c) Ś1 Ko-2 4 शङ्खमे (K1 4 'भी)रीनिनादैश्च; S भेरीशङ्खमृदणैश्च —^d) K1 5 तुमुल, K5 Da1 D2 8 5 6 तुमुल, K4 B Da2 Dn D1 4 7 8 तुमुल

5 ^a) Ś1 Da1 युयुत्सवास्, G8 युयुद्धवस् Ś1 K5 ते (K5 च) सक्राता, Ko 2 समक्राता, K5 D2 ते निक्राता, S ते सकुद्धा (for ते विक्रान्ता) —^b) K5 महीवली, D5 महाबल, T1 G महीक्षित, T2 M मनीषिण (for महाबला) —^c) Ś1 अवगर्जतो, T1 G M अभिगर्जति —^d) S1 महर्षभ, K5 नरर्षभा, K5 महर्षभ (sic) K2 B Da Dn D1 4 5 7 8 गोष्ठेषु (Da D1 5 'हे गो) वृषभा इव

6 ^a) Da1 शिरसा K2 पाल्यमानानां, D5 वाल, T2 वार्यमाणाना (for पाल्यमानाना) —^b) D5 शिरै

—^a) D1 भरतोत्तम (for भरतर्षभ)

7 ^a) Ś1 णीपधारीणि (sic), Da1 'णीपधारीणी, D5 'णिपधारीणि —^b) D5 T2 'ज्वलानिव —^c) B2 व्यदृश्यन्त, Da Dn1 D5 च दृश्यते (for स्म दृश्यन्ते) —^d) Da1 भरतर्षभ, D1 भरतोत्तम

8 ^a) K5 Da Dn1 D5 विशिखैर्मथितैर्, D1 3 विशे षोन्मथितैर् — K2 om (hapl) 8°-9° M1 2 transp (hapl) 8° and 9° —^b) Ś1 बहुभिश्च; B1 2 4 Da Dn D1 5 7 8 शिरोभिश्च (for बाहुभिश्च) K4 B Da Dn D1 5 7 8 सकुडलै (for सकासुकैः) —^d) D5 अभवन् (for 'वच्) K1 महीं

9 K2 om 9^a (of v 1 8) —^a) Ś1 Ko कवचा पतितैर्, K5 कवचै पतितैर्, D2 'चोपचितैर्, D5 'चोपचितैर् — M1 2 transp 8° and 9° —^b) Ś1 Ko-2 हयैश्च, K5 अश्वैश्च, Dn2 D1 7 8 मुजैश्च, T2 हतैश्च (for हस्तैश्च) K1 ससलंकृतै (for समलं) —^c) Ko-2 मुखै (K1 मुखै, K2 मुख)श्च रक्तसंकाशै, T2 शरैश्च पत्रसंकाशैर् —^d) K5 D2 T G M1 2 4 उच्छ्रांतं (for रक्तान्तं) B4 Dn2 D1 7 8 तथा (for शुभै) K5 रक्तावनयनांशुभि, M5 5 अभवच्छादिता मही

10 ^b) D5 भूपते, T1 G भूपितै, T2 M1 भूगतै (for भूपते) D1 तथा गात्रैर्विभूषितै —^c) K2 सर्व (for सर्वा) Ś1 K5 B1 D1 8 समा (K5 'म)स्तीर्णा (for 'कीर्णा)

11 ^a) Da1 D5 राजमेघैश्च, Da2 रराज मेघैस् (for रजोमेघैश्च) —^b) K5 4 B D 'प्रकाशिमि —^c) T1 G2-4 निर्घोषै (for 'र्घोष) —^d) Da1 'समो भवेत्, D1 स्तनतीव नभस्तल Ca c ante स्तनयित्नु

C 6 3101
B 6 70 12
K 6 70 12

प्रावर्तत कुरुणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२
तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३
क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।

तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।
तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

12 °) D2 समप्रहारस् (for स सप्र) Co oites
सप्र (as in text) K1 तमुल, K3 & Da1 D2 s s
तुमल — °) Dn1 कदुक, Ds कचुक, Ds कुडुक
(for कदुक) Da1 Ds शोणितो (Ds 'वो')दय — °)
K1 Ds प्रवर्तत, B1 आवर्तत (for प्रावर्तत)

13 °) T1 G तस्मिन्महाभवे घोरे, M1 तस्मिन्भये
महाघोरे — °) K1 s s Da1 D2 s s तुमले, G2
तुमले Ko s S लोमहर्षणे — °) B1 s s Da Dn
D1 s s ववर्षु, B2 ववर्षु, S (except M1 s)
प्रावर्षन् (for ववर्षु) K2 शरवर्षाणि, K1 B2-4 Da
Dn D1 s s शरजालानि — °) D1 भरतर्षभ S
रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदा)

14 °) K1 B1 s Da Dn1 D1 s s S प्रा (D1 s s
आ)क्रोशन् (for क्रोशन्ति) B2-4 D1 s चात्र (for
तत्र) — °) S1 शरवर्षप्रतापित; K1 B1-3 Da Dn1
D1 s 'प्रपीडिता', T1 G2 s 'वर्षाभिपीडिता' — °)
= 15° K1 परेश च (for परेषा च) — T1 om
(hapl) 14°-15° — °) S1 Ko-3 पाण्डवाना च भारिप
(Ks भारत), Ks B1 D1 s s T2 G M1-3 s सयुगे
भरतर्षभ, Da1 Ds सयुगे भरतोत्तम, D2 सग्रामे तव
भारत, M1 योधाना राजसत्तम — After 14°, N
ins (Ko-2 om from post, half of line 2 up to
prior half of line 4)

275* सरन्धानां च वीराणा धीराणाममितौजसाम् ।

धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।

उत्थितेषु कवन्धेषु सर्वत शोणितोदके ।

समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यता ।

शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चाभिततेजस । [5]

निजघ्न समरे शूरास्तेऽन्योन्य च परतप ।

वभ्रमु कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशा ।

[(L 1) Ko-2 सरन्धाणा, Ks सरन्धाणा B Da Dn
D1 s s नृ (for च) Ds योधानां, Co वीराणा (as
above) Ks वीराणाममितौजसा, Ks D1-3 s s शू (Ds s
वी)राणाममितौजसा, B2 s Da Dn D1 s s वीराणामति
(Da° Ds 'नि')तेजसां (for the post half) — (L 2)
Ko s धनुर्ज्यातलशब्देन, B1, 2 Da Dn1 D1 s 'ज्यातल
वोधेन, B2 s Dn2 D1 s s धनुषां तलवोधेन (for the

prior half) Ks transp न and प्राज्ञायत Ks Da1
Ds प्रज्ञायत — (L 3) Ks D2 उत्थितेषु, B2 अथ तेषु
(for उत्थितेषु) — (L 4) Ks B2 s Da Dn D1 s s
s अपरे (for समरे) D2 पर्यधावन्त — After the
prior half of line 1, S1 reads 14°-15°, repeating
it in its proper place K1 रिपुवधोद्यता, K2 रिपुवधोद्यत,
B1 D1 s s 'समुद्यता', Ds 'वन्धोद्यता' — (L 5) Ko-1
Da Dn D1 s s s 'गदाभिध', Ks D2 'गदाहस्ता (for
'गदाभिस्ते) Ks 'नेत्रमा' — (L 6) B D (except
D2) [S]न्योन्य (for शूरां) Ks s नेत्योन्यत्य, Ks Ds
ने चान्योन्य (for तेऽन्योन्य च) K1 s परतप (for 'न')
B Da Dn D1 s s शूरा परिपन्नाहव — (L 7) Ko-
तप्तसु (for वभ्रमु) Ko-3 नत्र (for चात्र) Dn2 Ds
मुक्ता, D1 युक्ता (for विद्धा) K1 s निरङ्कुश]

— M1 (erroneously) reads 14°-15° after 16 — °)
Ks अश्वाश्च, T2 हत्वा च (for अश्वाश्च) K1 T G M1
s-s परिधावति, Ks D1 s पर्यधावतो M2 अश्वाना कुञ्ज
राणा च — For repetition of 14°-15° in S1, cf.
v. 1 in line 4 of 275* — °) Dn1 दिश (for दश)

15 T1 om 15° (of v. 1 14) For sequence in
M1, of v. 1 14 — °) S1 (first time) उच्छ्रुत; Ks
उत्पत्य, Da1 उत्पद्य Ko निपतत्येव, Ks निपतत्यन्ये,
G1 प्रपतत्यन्ये — °) K1 शरघातप्र, Ks शरघातै
प्र, T2 G2 शरघातप्र, G1 s s शरघातप्र, M2 शर
घातनि — °) = 14° — °) G1 s M योधाना D1
भरतोत्तम, T2 G M राजसत्तम (for भरतर्षभ) Dn2
D1 s s पर्यधावन्तसमुद्यता, Ds s T1 योधा भरतसत्तम
— After 15, N ins

276* वहूनामुत्तमाज्ञाना कार्मुकाणा तथैव च ।

गदाना परिधाणा च हस्तानां चोरुभि सह ।

पादाना भूपणाना च केयूराणां च सघश ।

राशयः स्स प्रहृद्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L 1) Ko s s B2-4 D1-3 s वाहू (Ks 'हु')नाम्,
K1 s बहुनाम्, K4 B1 Dn1 वाहानाम् (for वहूनाम्)
S1 Ko-2 s B2-4 Da Dn1 Ds s कार्मुकानां, Ks Ds
कवचाना, Ks B Da Dn1 D1-3 s s च भारत (for

अश्वानां कुञ्जराणा च रथानां चातिवर्तताम् ।
 संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
 गदामिरसिभिः प्रासैर्वाणैश्च नतपर्वभिः ।
 जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
 अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।

बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिधैरिव ॥ १८
 मृष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
 अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
 विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ।
 अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैषिणः ॥ २०

C 6 3116
B 6 70 27
P 6 70 27

तथैव च) — (L 2) Ś1 Ko 3 Da Dn1 D5 परिधाना
 Ś1 Ko-2 इताना (for हस्ताना) Ś1 शोनसि (sio), Ko 1
 ऊरुभिः, K5 चारुभिः (for चोरुभिः) Dn2 D4 7 8 शर-
 शक्तिगदामिश्च खड्गैश्च पवितैर्मुनि — (L 3) Ś1 Ko-3 पदा-
 (Ś1 पादा-, K1 पारा) नाना भूषणाना (for the prior
 half) Da1 केयुराणा K4 5 B Da Dn D2 4-8 सर्वश
 (for सधरा) D1 तथा सर्वायुधै नह (for the post
 half) — (L 4) Ś1 B2-3 Da Dn D4 5 8 चात्र,
 Ko-3 D3 सात्र, K4 B1 D1 7 तत्र (for स प्र-)
 — Ś1 D2 om. (hapl) from the post half of line
 4 up to 16^c K1 भीष्म, K8 भीष्मे (for भीष्म-)
 B Da Dn1 D1 5 भीष्मभीममामे, Dn2 D4 7 8 भीम-
 भीष्ममामे]

16 Ś1 D2 om 16^{ab} (cf v 1 275*, line 4)
 — ^a) K2 B4 Dn2 D4 7 8 अश्वानां धावमानाना — ^b)
 Ko 1 4 B1-8 Da Dn1 D5 चानि (K1 'ति) वर्तिना, K8
 चिनिवर्तिना, D8 चानिवर्तता, S च वरुथिना (for चाति-
 वर्तताम्) K2 B4 Dn2 D4 7 8 कुञ्जराणा निवर्तता,
 D1 पदाताना विशा पते — ^c) Da1 सवाता, S राशय
 (for सघाता) D1 च विदृश्यते, T1 G4 सप्रदं, T2
 तु प्रदं, G1 8 स्म सुदं, G2 स तु दं, M स्मात्र दं
 (for स्म प्रदं) — ^d) K8 तव (for the first तत्र)
 — After 16, K2 reads (hapl) 19^{cd}, repeating it
 in its proper place, on the other hand, M4 erro-
 neously reads 14^e-15^d

17 ^a) S परिधै (for असिभिः) K8 पाशैर्, D6
 प्राशैर् (for प्रासैर्) — ^b) K8 5 B2 Da Dn1 D2 5
 T G2-4 M4 वाणैः सनतपर्वभिः, Dn2 D4 वाणैश्चानत
 — ^d) K4 कालदेशिता, K5 Da1 D1 'नोदिता, D3
 काल आगते, D6 घलनोदिता

18 ^a) Ko 2 M8 बहुभिर् (for बाहुभिर्) — K1
 om (hapl) 18^b-19^c — ^b) D1 विव्यधुः, M2
 नियुद्धे (for नियुद्ध) Ś Ko 2 B8 सुवि (for युधि)
 — ^c) S वा (T1 G4 य) हुभिः (for बहुधा) Ś1 परि
 सज्जन्त, T1 G4 समसज्जन्ते, G1 'सज्यत्, G2 'सज्यन्त
 — ^d) Ś1 आयुधैः, K8 चायसैः (for आयसैः) K8 D8

अपि, K4 सह (for इव)

19 K1 om 19^{ab} (cf v 1 18) — ^b) Ś1 वलै-
 श्चैव, K5 D2 8 करैश्चैव, B2 Da Dn1 D5 तलैश्चापि,
 B8 4 Dn2 D4 7 8 तलैः कीलैर्, D1 मुसलैश्च (for तलै-
 श्चैव) — K2 reads 19^{cd} for the first time after
 16 — ^c) K2 (first time) जघ्निरे (for जघ्निरे)
 — ^d) K5 पाहुभिः K4 पाढवास्तावकैः सह — After
 19, N ins

277* पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।

घोरमायोधन जज्ञे तत्र तत्र जनेश्वर ।

[(L 1) Ś1 पातितैः K1 पातमानैश्च, K2 पाति (for
 पात्य) Ś1 Ko 2 विचेष्टद्भिश्च — (L 2) D1 जात
 (for जज्ञे) B2 तव (for the first तत्र) B1 2 4
 Da Dn D4 5 नरेश्वर (for जने)]

— On the other hand, S ins after 19

278* दुर्योधनमते घोरे अक्षयूताभिदेवने ।

भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।

प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।

मध्ये च महती सेना केशदौवलशाद्वला ।

हजारोहा हया राजत्रयिनो विरथा अपि । [5]

विचेरुस्तत्र संग्रामे निस्त्रिंशवरधारिणः ।

[(L 1) T2 'नदिते (for 'देवने) — (L 2) G1-8
 भीमे (for भीष्मे) T2 G1 8 M2 'सेने च (for 'सेनेन)
 — (L 4) M1 8 4 मध्येन महती सेना — (L 5)
 T1 हता, T2 हयान्, M5 रथा (for हया) G2
 रुधिर (for रथिनो) — (L 6) T2 विरेजुस् (for
 विचेरुस्)]

20 ^a) K5 D2 परिधा (for विरथा) Ś1 Ko-2
 रथिनोरथिनश्चात्र — ^b) K8 D2 निस्त्रिंशवर, K5 निस्त्रि-
 शवर, D6 निस्त्रिंश वर, S प्रगृहीतोद्यतायुधा — ^c)
 Ko-8 Dn2 अम्यधावत, K4 B Da2 Dn1 D1-8 5-7
 अभिधावत, S अभिधावति

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२

तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।

ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३

क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।

तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।

अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४

उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।

तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

12 ^a) D₂ समग्रहारस् (for स सप्र^a) Co cites सप्र^a (as in text) K₁ तुमुल^a, K₃ s Da₁ D₂ s s o तुमल^a — ^b) Dn₁ कंदुक^a, D₆ कचुक^a, D₈ कुदुक^a (for कदुक^a) Da₁ D₆ शोणितो(D₆ 'वो'दय — ^c) K₁ D₈ प्रवर्तत, B₁ आवर्तत (for प्रावर्तत)

13 ^a) T₁ G तस्मिन्महाभवे घोरे, M₁ तस्मिन्भये महाघोरे — ^b) K₁ s s Da₁ D₂ s s o तुमले, G₂ तुमलो Ko₂ S रोमहर्षणे — ^c) B₁ s s Da Dn D₄ s s s ववर्षु^a, B₂ वभूषु^a, S (except M₁ s) प्रावर्षज् (for ववर्षु^a) K₂ शरवर्षाणि, K₄ B₂-4 Da Dn D₄ s s s शरजालानि — ^d) D₁ भरतर्षभ, S रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदा)

14 ^a) K₄ B₁ s Da Dn₁ D₁ s s s S प्रा(D₁ s s आ)क्रोशन् (for क्रोशन्ति) B₂-4 D₄ s चात्र (for तत्र) — ^b) Ś₁ शरवर्षप्रतापित^a, K₄ B₁-3 Da Dn₁ D₁ s 'प्रपीडिता', T₁ G₂ s 'वर्षाभिपीडिता' — ^c) = 15^a K₁ परेश च (for परेषा च) — T₁ om (hapl) 14^a-15^a — ^d) Ś₁ Ko-3 पाण्डवानां च मारिप (K₈ भारत), K₆ B₁ D₁ s s T₂ G M₁-3 s संयुगे भरतर्षभ, Da₁ D₆ संयुगे भरतोत्तम, D₂ सग्रामे तव भारत, M₁ योधाना राजसत्तम — After 14^a, N₁ ins (Ko-2 om from post half of line 2 up to prior half of line 4)

275* सरन्धाना च वीराणा धीराणाममितौजसाम् ।

धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।

उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वत शोणितोदके ।

समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यता ।

शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजस । [5]

निजघ्न समरे शूरास्तेज्योन्य च परतप ।

वभ्रमु कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशा ।

[(L 1) Ko-2 सरन्धाना, K₈ सरन्धाना B Da Dn D₄ s s s नृ (for च) Da योधाना, Co वीराणा (as above) K₈ वीराणाममितेजसा, K₆ D₁-3 s s शू (D₈ s वी)राणाममितेजसा, B₈ s Da Dn D₄ s s वीराणामति (Da₂ D₄ 'मि')तेजसा (for the post half) — (L 2) Ko₂ धनुर्ज्याघातशब्देन, B₁ s Da Dn₁ D₁ s 'ज्यातल'चोपेण, B₈ s Dn₂ D₄ s s धनुषां तलचोपेण (for the

prior half) K₃ transp न and प्राज्ञायत K₈ Da₁ D₆ प्राज्ञायत — (L 3) K₃ D₂ उत्थितेषु, B₂ अथ तेषु (for उत्थितेषु) — (L 4) K₃ B₂ s Da Dn D₂ s s s अपरे (for समरे) D₂ पयगवत — After the prior half of line 4, Ś₁ reads 14^a-15^a, repeating it in its proper place K₁ रिपुयोधना, K₃ रिपुवधोद्यत, B₄ D₄ s s 'समुयना, D₆ 'वन्धोयना' — (L 5) Ko-4 Da Dn D₁ s s s s 'गदाभिश्च, K₃ D₂ 'गदाहस्ता (for 'गदाभिस्ते) K₃ 'तेजसा' — (L 6) B D (except D₂) [s]न्योन्य (for शूराम्) K₃ s तेज्योन्यस्य, K₅ D₂ ते चान्योन्य (for तेज्योन्य च) K₁ s परतप (for 'तप) B Da Dn D₁ s-s शूरा परिघाहव — (L 7) Ko-2 तत्रसु (for वभ्रमु^a) Ko-3 तत्र (for चात्र) Dn₂ D₈ मुक्ता, D₄ युक्ता (for विद्धा) K₁ s निरङ्कुश]

— M₁ (erroneously) reads 14^a-15^a after 16 — ^c) K₆ अश्वाश्च, T₂ हत्वा च (for अश्वाश्च) K₄ T G M₁ s-s परिधावन्ति, K₆ D₁ s पर्यधावतो M₂ अश्वाणा कुजराणा च — For repetition of 14^a-15^a in Ś₁, cf. v 1 in line 4 of 275* — ^d) Dn₁ दिश (for दश)

15 T₁ om 15^a (cf v 1 14) For sequence in M₁, of v 1 14. — ^a) Ś₁ (first time) उत्पत्य, K₆ उपेत्य, Da₁ उत्पद्य Ko निपतत्येव, K₅ निपतत्यन्ये, G₄ प्रपतत्यन्ये — ^b) K₁ शराघातप्र^a, K₈ शरघातै^a प्र^a, T₂ G₃ शरघातप्र^a, G₁ s s शरघातप्र^a, M₂ शरघातनि^a — ^c) = 14^a — ^d) G₁ s M योधाना D₁ भरतोत्तम, T₂ G M राजसत्तम (for भरतर्षभ) Dn₂ D₄ s s पर्यधावन्समुद्यता, D₈ s T₁ योधा भरतसत्तम — After 15, N₁ ins

276* बहूनामुत्तमाल्लाना कार्मुकाणा तथैव च ।

गदाना परिघाणा च हस्ताना चोरुभि सह ।

पादाना भूपणानां च केयूराणा च सद्यश ।

राशय स्म प्रदृश्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L 1) Ko₂ s s B₂-4 D₁-3 s वाहू (K₂ 'हु')नाम्, K₁ s बहुनाम्, K₄ B₁ Dn₁ वाहानाम् (for बहूनाम्) Ś₁ Ko-2 s B₂-4 Da Dn₁ D₈ s कार्मुकानां, K₆ D₂ कवचाना, K₆ B Da Dn₁ D₁-3 s s च भारत (for

अश्वाना कुञ्जराणा च रथाना चातिवर्तताम् ।
 संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विंशां पते ॥ १६
 गदामिरमिभिः प्राप्तैर्गणैश्च नतपर्वभिः ।
 जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
 अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुण्डला युधि ।

बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ १८
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
 अन्योन्यं जग्मिरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
 विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ।
 अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैपिणः ॥ २०

C 6 3116
B 6 70 27
P 6 70 27

नंदव च) — (L 2) Ś1 Ko s Da Dn1 D. पन्थाना
 Ś1 Ko-s हवना (for एवना) Ś1 डोना (sic), Ko s
 नन्नि, Ks चार्गि (for चोगि) Dn2 D1 s s शर-
 शन्तिगानिश्च नंदैश्च पवित्रैश्च — (L 3) Ś1 Ko-s पत्-
 (Ś1 पात्-, K1 पात्)नाना भूषणाना (for the prior
 half) Dn1 पत्ताना K1 s B Da Dn D2 s s सर्व-
 (for सव) D1 तथा मयापुं नद (for the post
 half) — (L 4) Ś1 B2-s Da Dn D1 s s चाय,
 Ko-s D2 मय, K4 B1 D1 s नय (for स द)
 — Ś1 D2 om (hapl) from the post half of line
 4 up to 16^c K1 भीष्म, K2 भीष्मे (for भीष्म)
 B Da Dn1 D1 s भीष्मभीष्मनाम्, Dn2 D1 s भीष्म
 भीष्मनाम्]

16 Ś1 D2 om 16^{ab} (cf v 1 275*, line 4)
 — ^a) K2 B1 Dn2 D1 s s अश्वाना धावमानाना — ^b)
 Ko 1 s B1-s Da Dn1 D. चानि(K1 ति)पतिना, K2
 विनिर्गतिना, D2 चानिरतता, S च वरुधिना (for चाति
 वर्तताम्) K2 B1 Dn2 D1 s s कुञ्जराणा निवर्तता,
 D1 पदाताना विना पते — ^c) Dn1 मयाता, S राक्षस
 (for मयाता) D1 च विदृश्यते, T1 G1 सप्रद, T2
 तु प्रद; G1 s स्म सुद, G2 स तु द, M मया द
 (for स्म प्रद) — ^d) K2 तय (for the first तत्र)
 — After 16, K2 reads (hapl) 19^{ad}, repeating it
 in its proper place, on the other hand, M2 erro-
 neously reads 14^c-15^d

17 ^a) S परिघ (for अमिभि) K2 पादौर्, D2
 प्रादौर् (for प्रास्र) — ^b) K2 s B2 Da Dn1 D2
 T G2-s M2 वार्ण मनतपर्वनि, Dn2 D1 वार्णश्चानत
 — ^c) K2 कालवेदिता, K2 Da1 D1 नोदिता, D2
 काल आगते, D2 कालनोदिता

18 ^a) Ko s M2 बहुभिर् (for बाहुभिर्) — K1
 om (hapl) 18^b-19^c — ^b) D1 विज्यु, M2
 नियुद्धे (for नियुद्ध) Ś Ko s B2 भुवि (for युधि)
 — ^c) S चा(T1 G1 य)हुभि (for बहुधा) Ś1 परि
 मज्जत, T1 G1 मममज्जते, G1 मज्जत, G2 मज्जत
 — ^d) Ś1 आयुध, K2 चायसै (for आयसै) K2 D2

अपि, K4 सह (for इव)

19 K1 om 19^{ab} (cf v 1 18) — ^b) Ś1 वलै-
 श्च, K2 D2 c करैश्च, B2 Da Dn1 D2 तलैश्चापि,
 B2 s Dn2 D1 s तलै कीलैर्, D1 सुसलैश्च (for तलै-
 श्च) — K2 reads 19^{ad} for the first time after
 16 — ^c) K2 (first time) जग्मिरे (for जग्मिरे)
 — ^d) K. पांडुभि K2 पाण्डवान्तावकै सह — After
 19, N ins

277* पतितं पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।

घोरमायोधन जने तत्र तत्र जनेध्वर ।

[(L 1) Ś1 पानिर् K1 पानमानैश्च, K2 पाति (for
 पाल) Ś1 Ko s विवेष्टद्भिश्च — (L 2) D1 जात
 (for जने) B2 नव (for the first तत्र) B1 s s
 Da Dn D1 s नरेक्ष (for जने)]

— On the other hand, S ins after 19

278* दुर्योधनमते घोरे अक्षयूताभिदेवने ।

भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।

प्रायतंत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।

मध्ये च महती सेना केशदौवलशाद्वला ।

हतारोहा हया राजत्रयिनो विरथा अपि । [5]

विचेरन्मत्र सम्राते निस्त्रिंशवरधारिण ।

[(L 1) T2 नदिते (for देवने) — (L 2) G1-s
 मीमे (for भीष्मे) T2 G1 s M2 सेने च (for सेनेन)
 — (L 4) M1 s s मध्ये महती सेना — (L 5)
 T1 हता, T2 हयान्, M2 रथा (for हया) G2
 रथिरे (for रथिनो) — (L 6) T2 विरेजुश्च (for
 विचेरन्)]

20 ^a) K2 D2 परिधा (for विरथा) Ś1 Ko-s
 रथिनोरथिनश्चात्र — ^b) K2 D2 निस्तृशवर, K2 निस्तृ
 शावर; D2 निस्त्रिंश वर, S प्रगृहीतोद्यतायुधा — ^c)
 Ko-s Dn2 अम्यधावत, K4 B Da2 Dn1 D1-s s-
 अभिधावत, S अभिधावति

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः ।

पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ २१

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।

भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्प्रातूनन्यांश्च पार्थिवान् ।

तमभ्यधावद्वाङ्मेयमुद्यतास्त्रो धनंजयः ॥ १

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च ।

ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् ॥ २

असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ।

बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् ।

अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवधन्वनः ॥ ३

विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे ।

ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महारथे ॥ ४

21 ^b) B Da₂ Dn₁ D₅ कालिङ्गैर् M₁ युत (for वृत) — ^c) S परिवार्य (for पुरस्कृत्य) G₁ ३ भीम (for भीष्म)

22 ^b) D₅ पुरस्कृत्य (for परिवार्य) — ^c) Ś₁ अभ्याद्रवन्; K₃ 'भ्यद्रवत्, S 'भ्यपतन् — ^d) Ś₁ Ko-4 D₅ ततो युद्धमवर्तत, K₅ D₂ ६ रणे त्वरितविक्रमा, Da₁ रणे रभ्यसवाहन; D₁ रणे सहयवाहना, Co as in text

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 mention only पचमयुद्धदिवस, K₄ पचमे द्वि, D₂ चतुर्थयुद्धदिवस, T G₂ 4 पचमदिवस, M₁ पचमेद्विके — Adhy name K₄ T₂ G₂ M₁ 2 4 सकुल युद्ध — Adhy no (figures, words or both) Da₂ (sup line sec m) 28, Dn₂ T₂ M₂ 4 67, D₁ M₅ 68, T₁ G₅ 65, M₁ 2 66 (as in text) — Śloka no Dn₁ (wrongly) 38, Dn₂ D₅ 29

67

1 ^a) K₅ D₁ 2 T₂ G₅ सयुक्तान् — ^b) B₂ 4 Dn₂ D₄ 8 T₁ G₅ बांधवान्, T₂ पाडव, M₁-3 5 पाडवान् (for पार्थिवान्) — ^c) K₃ 4 B Da Dn D₅-5 7 8 T₂ G₁ 8 M₄ समभ्यधावद्, K₅ D₂ ६ समाधावत्, D₁ समभ्ययाच्च.

2 ^a) K₃ पाचजन्यश्च (slo) K₅ D₂ ६ निर्घोषात् (for

निर्घोष) — ^b) S (except T₂) श्रुत्वा चै (for धनुषो) K₃ Da₁ गांढीवस्य, K₅ गाजिवस्य — ^d) K₃ D₁ सर्वेया (for सर्वान्नो) Co otes नो (as in text) — After 2, N ins

270* सिंहलाङ्गलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

[D₁ कपि (for सिंह) D₃ 'मकाग (for 'माकाशे) K₃ 5 D₁ 2 पावक (for पर्वतम्)]

3 B₁ om 3^{ab} — ^a) K₄ असज्जमान, D₅ असर्ज; T G₁ 8 4 M₁ 4 असज्य, G₂ असत्य K₃ असज्जत महास्तम्भ, D₁ असज्जत महास्तोमे — ^b) K₃ 4 B (B₁ om) D (except D₂ 3 ६) S धूमराशि (T G₁ 'जि)म् (for 'केतुम्) Ś₁ K₃ D₃ M₃ ६ इवोच्छ्रित, T₁ G₄ इवोद्यत — ^c) Ko-2 च दिव्य, K₄ Da₂ D₂ ६ ६ T G₂ 4 विचित्र (for च चित्र) Da₁ M₁ 8 ६ बहुवर्ण विचित्र च — ^d) Ś₁ Ko-2 M₂ 8 ६ दिव्य (for 'व्य) K₃ 'लक्षित — ^e) D₃ तदा राजन्, S रणे राजन् (for महाराज) — ^f) K₁ 5 D₂ गाजीवधन्वन (K₃ 'ना), D₃ 8 G₂ 'धन्विन

4 S transp 4^{ab} and 4^{cd} — ^a) Ś₁ मेघमव्यक्तं, Da₁ T₁ G₂-4 'मध्यस्थ — ^b) Ś₁ G₂-4 भ्राजमानम्, T₁ राजमानम् (for 'मानाम्) — ^c) K₃ 5 D₂ गाजिव (for गाण्डिव) Ś₁ रुक्मपृष्ठे (for 'पृष्ठ) Ś₁ महा रथ, Ko 'रथ, K₃ D₁ 'हवे, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 'मृधे, K₅ महद्वज्र, D₂-8 महाधनु S सुवर्णपृष्ठ गांढीव रणे (M₁ 2 4 5 'थे) द्रक्ष्याम (T₁ मि) भारत

अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः ।
 सुधोर तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ५
 चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
 दिशः संप्लावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ६
 अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनंजयः ।
 दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥ ७
 कादिग्भूताः श्रान्तपत्रा हतास्त्रा हतचेतसः ।

अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ८
 भीष्ममेवाभिलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः ।
 तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ॥ ९
 समुत्पतन्त विव्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ १०
 श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ ११

C 6 3130
B 6 71 12
K. 6 71 12

5 ^a) K₃ D₁ अशुश्रुवू, K₄ B Da₂ D₄ s 7 आशु
 श्रुम, S अश्रुयं च K₈ D₁ रव, D₅ शुभं (for
 भृश) In K₄, the portion of the text from चास्य
 up to the end of 5² is lost on a damaged fol.
 T₁ G तात, T₂ M तत्र (for चास्य) — ^b) T₁ G₄
 पादवत्य, T₂ G₁₋₃ M गाढी (T₂ 'ढि')वत्य (for शक्र
 स्येव) Cc d cite शक्रस्य Da₁ [अ]भिगर्जित, D₅
 T₂ M [अ]भिगर्जित, T₁ G₄ च गर्जत K₈ D₁
 अशनेरिव गर्जत (D₁ 'र्जित') — ^c) D₅ सधोर S₁
 यलो, K₈ D₅ तलत (for तलयो) K₃ सुधोप
 स्तुमुल् शब्दो, S सुधोर (T₂ M₂ २) तलशब्द च
 — ^d) S₁ निघ्नत, D₅ s निघ्नतस् K₁ साहिनीं (for
 वाहिनीम्)

6 ^a) S₁ Ko-2 महावेग (for यथा मेघ) — ^b)
 G₄ सु (for स) K₈ Da D₂ G₂ स्तनयित्नुवान्
 K₈ ख पृथ्वीमभिप्लावयन् — ^c) S₁ Ko ख प्लावयन्,
 D₅ स प्लावयन्, T G M₄ सडावयन् (for सप्लावयन्)
 B₂₋₃ Da Dn D₄ s 7 s दिश (Da Dn₁ D₅ 'श')
 सप्ला (D₅ 'श्रा')वयामास — After 6, D₁ records (in
 marg) 2900 as the aggregate śloka no

7 In K₄, the portion of the text from अभ्य up
 to स्त्रमो in 7², is lost on a damaged fol — ^a) S₁
 Ko-3 s D₁₋₃ समभ्यधावता (K₁ 'द्वा')गेयं, D₅ तत
 समभ्यधावत — ^b) K₈ भैरवास्त्रेण धनंजय (hyper-
 metric) — ^c) M₄ दिश (for दिश) K₈ s D₂
 M वा (for च) T G दिश (T₂ तत, G₂ दिश)
 प्रतीचीं प्राचीं वा — ^d) S₁ K₈ न जानीमो विमोहिता,
 D₅ न जानीम सुमोहिता, M₂ जानीमोऽस्त्रविमोहिता

8 ^a) S₁ M₂ 4 कादिग्भी (M₄ 'श्रु')का, Ko-2 हा
 दिग्भूता; K₃ वादिग्भूता, T₁ G₁₋₃ कादिग्भूता, G₄
 कादिग्भू का (sic), M₅ काति श्रुता (sic), Cc d
 कादिग्भूता (as in text) S₁ चित्तयतो, Ko-2 D₅ G₄

M₂ शातपत्रा, B₂ T₂ M₄ श्रातवाहा, D₁ च सम्राजा,
 D₇ m शातशस्त्रा, G₂ s श्रातवक्त्रा, M₁ s s शातगात्रा,
 Cd श्रातपत्रा, Ca श्रान्तपत्रा (as in text) Co cites
 पत्र — ^b) K₂₋₃ B D (except D₃) हतास्त्रा, G₁ नता
 स्त्रा (for हतास्त्रा) K₈ D₁ हततेजस (for 'चेतस') — ^c)
 K₈ अभिसंश्लिष्य, K₈ D₅ s 'संश्लिष्य' (for 'संश्लिष्य')
 — ^d) Ko 1 योधास्त्रै (for योधास्ते) K₈ D₁ भरतोत्तम

9 ^a) Ko-2 s D₂ s एवोपलीयत (D₅ 'ते'), K₈
 D₁ T₁ G M₁₋₃ s एव व्यलीयत, K₄ damaged, B
 Da Dn₁ D₅₋₅ T₂ M₄ एवाभ्यलीयत (B₂ + Dn₁ 'ते'),
 Dn₂ D₁ s एवाभिलीयते Ca c cite अभ्यलीयन्ते, text
 as in S₁ only — ^b) K₈ ह्वात्मजै, D₁ तवात्मज,
 M₅ तवानुजै — ^c) K₈ तेषामाप्यायते चाशु, D₁ ते
 पामाप्यायने चाभूद्, T₂ तेषामार्ताधनमभूद्, G₂ तेषा तु
 त्रायमाणोभूद्, Cv as in text Co d cite आर्तायन
 — ^d) T₂ भीष्म शातनवं रणे

10 ^a) K₄ B Da Dn D₄ s 7 s स (Dn₂ त)सुत्प
 तति, D₂ (marg sec m) s s M₁₋₃ s समुत्पत्य च; T
 G M₄ समुत्पेत्य च (for समुत्पतन्त) S₁ विव्रस्था K₈
 समुत्पेतु सुवीरास्ते, D₁ समुत्पत्य च वीरास्ते — ^b) K₈
 B₁ s 4 D (except Dn₂ D₂) T G₄ M₃₋₅ तथा (for
 तदा) — ^c) T₂ सादयश् (for सादिनश्) — ^d)
 Ko-2 T₁ G₄ भूमौ चैव, K₄ भूमेरेव, B Da Dn₁
 D₅₋₅ s M भूमेश्चापि (for भूमौ चापि) T₁ G पदा-
 तिन — After 11, K₈ ins

280* गजेभ्यो गजयोधाश्च विव्रस्ता भयमोहिता ।

विह्वला प्रत्यदृश्यन्त न जानन्ति दिशो नृप ।

11 ^b) S (except T G₄) विष्फूर्जितम् — ^c) Ko
 भूतानि (for भीतानि) T₂ सर्वभूतानि भ्रातानि — ^d)
 S₁ K₄ B₁ s 4 Da Dn D₅₋₅ 7 s Cap c d न्यवा (B₄
 पा)लीयत, B₈ व्यलीयत च, D₅ विलपति स, T₂
 न्यवानीयत, Ca न्यवधीयत (for व्यवलीयन्त) T G
 सर्वश; M भागश (for भारत) K₈ D₁ व्यलीयत

अथ काम्बोजमुख्यैस्तु बृहद्भिः शीघ्रगामिभिः ।
 गोपानां बहुसाहसैर्वलैर्गोवासनो वृतः ॥ १२
 मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रिगतेष्व चिशां पते ।
 सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिवृतः ॥ १३
 नागा नरगणौघाश्च दुःशासनपुरःसराः ।
 जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १४
 ह्यारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ।

परस्पर

12 ^a) Ko 1 काभोज^{*} Ks 5 D1 2 6 च (for तु)
 K4 B Da Dn D1 5 7 8 अथ काभोजैर्यैर्दृष्टं Ca d
 oite काभोजै — D2 6 om (hapl) 12^b-13^c
 — ^b) Ks D1 बहुभिः, K4 B Da Dn D1-5 7 8 मद्र
 द्वि (for बृहद्भिः) — ^c) D1 मायाना, Ds गोपनैर्
 (for गोपानां) S1 बाहु^{*} (for बहु^{*}) — ^d) Ks
 भहैर्, Ks राजा, K4 B D1 बालैर्, Da1 घलिर्
 (for बलैर्) S1 गोवाशरैर्, Ko-2 गोवाशिनां, Ks
 दुर्योधनो, K4 B Da Dn D1 5 7 8 Co गोपायनैर्,
 D1 गोवासनो, Ds ग्रावासिनो, text as in Ks only
 Ko-2 वृता, D1 नृप (for वृत) — For 12, S subst

281* तत काम्बोजमुख्याश्च ते हसपथकर्णिका ।

गोपासनवलौघाश्च गोपासनपतिस्तथा ।

[(L 1) G2 *पथकर्णिका, M4 *पथकर्णिका — (L
 2) M1 8 8 गोवासन- (in both places) (for गोपासन-)]

13 D2 6 om 13^{ab} (cf v 1 12) K2 om
 (hapl) 13 In K4, st 13-14 are lost on a
 damaged fol — ^a) K1 मद्रसौवीर्यगाधारैस्, Ks D1
 सह (D1 मद्र) गाधारसौवीरैस्, Ks सिंधुसौवीरगाधारैस्,
 T2 माद्रीसौवीर — ^b) K4 B Da Dn D1 5 7 8 त्रैग
 तैश्च — ^c) S1 सर्वकलिङ्ग^{*}, Ks सर्वै कलिङ्ग^{*},
 Ds सर्वकालिङ्ग^{*}, T G पूर्वकालिङ्ग^{*} — ^d) Ks 5 B D
 (except Ds) S *पति सह (T2 *तिस्तथा)

14 In K4, st 14 is lost on a damaged fol
 — ^a) Ko नाग, G1 नगा, M1-3 नाना (for नागा)
 Ks नागा नरनरौघाश्च, B Da Dn Ds-7 Ms नानानर
 गणौघैश्च (Ds *गणौघेन), D1 नागा रथनरौघैश्च, Ds 3
 नानानरनरौ (Ds *गणौघेन), T1 G2 4 नरनागगणौघाश्च,
 T2 नागाश्चरथपूर्णाश्च — ^b) S1 *पुरोगसा, K2 Bs 4
 Da1 Dn D1 4 7 8 *पुरसर, Ks *पुरोगमा — ^c) S1
 Ko 1 तु (for च) — ^d) Dn2 D4 सहितै T2 G1-3

चतुर्दश सहस्राणि सौवलं पर्यवारयन् ॥ १५
 ततस्ते महिताः सर्वे विभक्त्यथवाहनाः ।
 पाण्डवान्ममरे जग्मुस्तावका भरतर्षभ ॥ १६
 रथिभिर्वारणैर्गन्धैः पदातैश्च समीरितम् ।
 घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १७
 तोमरप्रासनाराचगजाश्चरथयोधिनाम् ।
 बलेन महता भीष्मः समसञ्जत्किरीटिना ॥ १८

M1-3 8 तैश्च (for सर्वं) T1 G4 महितैर्गन्धैश्च चानिभिः

15 ^a) Ko 1 ह्यारोहवरैश्च, Ks Ds *वरैश्च, Ks
 D1 शयरा ययराश्चैव, B2 ह्यारोहनराश्चैव, B3 ह्यारोहा
 चराश्चैव, Da1 Ds ह्यारोहयलाश्चैव, S गजारोहवराश्चैव
 (G1 8 *हैश्च) — ^b) Ko-2 पुत्रैश्च (for पुत्रेण)
 Ko-2 चोदित, Ks देशिता, Ks D1 6 नोदिता
 — M2 om (hapl) from 15^a up to the end of line
 3 of 282*

16 M2 om 16 (cf v 1 15) — ^b) D1 विपक्ष
 रथाहना, M4 विभक्त्यथवाहना — ^c) K4 B1-2 Dn
 D1 7 8 पाडवा; Ds पाडव T सहितान्, G M
 (M2 om) सहिता (for समरे) S1 Ks-4 B Da2
 Dn2 D1-4 6-8 जग्मुस् (for जग्मुस्) — ^d) B1-3 Dn2
 D1 7 8 तावकान् Ks D1 भरतोत्तम, Da1 *तर्षभ-
 — After 16, D1 S (M2 om) 1na.

282* चेदिकाशिपदातैश्च रथं पाञ्चालचञ्जयै ।

पाण्डवा सहिता सर्वे घृष्टमुद्रपुरोगमा ।

तावकान्समरे जग्मुर्धर्मपुत्रेण चोदिता ।

[(L 1) Ds ते चेदिकाशिपादातैः, T2 M1 8-8 चेदि-
 काशि (T2 *दि)पदातेन M1 2.5 रथा, M4 रथान् (for
 रथै) — (L 2) T2 transp पाण्डवा and सहिता
 — (L 3) T2 G1 8 M1 8-8 जग्मुर् (for जग्मुर्)]

17 ^a) S रथैश्च (for रथिभिर्) Ks वारुणैर् (for
 चारुणैर्), K1 अश्वा, Ks D1 6 T1 G2 4 चैव (for
 अश्वै) — ^b) K4 B Da2 Dn D1 3-3 T G2 Ms
 पादातैश्च (for पदा^{*}) Ks समेरित — ^c) B1 2 T1
 G1 M1 8 8 आयोधने (for *धन) Bs Dn2 चक्रे (for
 जज्ञे) — ^d) Ks तव, T2 रथ (for रज)

18 ^b) Ds 6 गजाश्चरथयोधिना (Ds *न), T2 G
 M गजाश्च (G1 8 गजैश्च, M4 गदाश्च)नरयोधिनां
 — ^a) Ks बलेन महती भीष्म — ^d) Ks सम सक्त,

आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः ।
 अजातशत्रुर्मद्राणामृपमेण यशस्विना ।
 सहपुत्रः सहामात्यः गल्येन समसज्जत ॥ १९
 विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
 मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते ॥ २०
 द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना ।
 कृपश्च कृतवर्मा च दृष्टकेतुमभिद्रुतौ ॥ २१
 एवं प्रजविताश्चानि भ्रान्तनागरथानि च ।

सैन्यानि समसज्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ २२
 निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः ।
 प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते ॥ २३
 प्रववौ च महावातः पांसुवर्षं पपात च ।
 नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २४
 प्रमोहः सर्वसच्चानामतीव समपद्यत ।
 रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तुद्यताम् ॥ २५
 वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् ।
 संघातः गरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २६

C-6 3146
B 6 71 28
K 6 71 28

T₁ G समामक्त, T₂ M₁ समामज्य (for नममज्ज)
 M₁ किराटिनम्

19 °) S₁ मन्वाण (sic), K₃ धर्मात्मा, G₂
 नाद्राणाम् —^d) S₁ वृषभेन, K₁ : D₂ : क्रपभेन
 — In K₃, 19°-20° is lost on a damaged fol D₂
 om. 19° —^e) M₁ सह पुत्रं S₁ Ko-2 D₃ सपुत्र
 न म (K₂ म)हामात्य, K₃ नपुत्र महसामात्य —^f)
 Da₁ D₂ शैलेन (for शल्येन) T₂ सममज्यत; G₁
 नममज्यत, M₂ सह मज्जत

20 °) G₂ विकर्ण (for विकर्ण) Da₁ सहदेवश्च
 —^e) D₂ T₂ M₃-5 मत्स्यो, T₁ G M₁.2 मात्स्यो S
 अगात् (for जग्मु) In K₃, the portion of the
 text from शकुनिं up to प्रयुद्धानि in 22° is lost on a
 damaged fol Da₁ D₂ शकुनीं

21 °) D₃ T₂ महारथा (for 'रथ') —^e) D₄
 द्रोणं च Ko-2 M₂ सह मज्जत, K₃ D₂ : समरे राजन्
 —^d) S विशा पते (for महात्मना) —^e) S₁ कृपाश्च
 कृतवर्मा च (sic) —^f) S₁ दृष्टकेतुम्, K₃ B₁ Dn₂
 D₂-3 : दृष्टकेतुम्, T₁ G चित्रकेतुम् (for दृष्टकेतुम्)
 K₃ अभिद्रुतं

22 °) K₃ प्रजविताश्चानि, B₁ Da₂ Dn D₃ :
 T₁ प्रजविताश्चानि, B₃ प्रचरिता, D₂ (before corr)
 प्रवजता, D₃ प्रजविताश्चानि —^b) B₂ भ्रान्तनागरथानि
 च, D₃ भ्रान्तराजस्थानि च —^e) B₁-3 Da Dn₁ D₂
 सममज्जत वृद्धा (Da₁ वृद्धा) नि, B₁ Dn₂ D₃ : स
 सज्जत युद्धानि, G₂ सैन्यानि समयुज्यत —^d) Ko-2
 D₂ प्रवृ (Ko 'वृ') दानि, K₃ D₁ प्रायुध्यत (D₁ ति),
 B Da Dn D₃ : : तत्र तत्र (for प्रयुद्धानि)

23 Ko-2 om 23° —^a) K₃ D₂ : निरभ्रा (for

'भ्रे) D₃ विद्युत K₃ चोप्रा, K₃ D₂ चासन्, D₃
 तीव्र (for तीव्रा) —^b) S₁ दिशाश्च (for 'शश्च')
 K₃ 'वृत्', D₃ 'वृता' —^d) K₂ D₃ : सनिर्घाता
 (for 'घाता')

24 °) K₃ प्रादुरासन्, K₃ B₁ प्रादुर्भूतो, K₃
 प्रादुर्वभू, B₂-4 Da Dn D₃-5 : (m as in text) :
 प्रादुर्वभू, D₁ प्रादुर्ववी, D₃ प्रादुर्ववृत् (for प्रववौ च)
 S₁ K₃ महावायु, K₃ 'वाता' D₂ प्रादुर्वभूदुर्महावाता
 (hypermetric), S चंडा वभूदुर्वाताश्च —^b) B₂-4
 Da Dn₁ (before corr) D₁ : : पांसुवर्षं, G₂
 पांसुवर्षं M₁ ह (for च) —^d) S₁ सैन्यस्य, C₀
 सैन्येन (as in text)

25 °) Ko-2 सं (K₁ स)मोह (for प्र') K₃ B₁
 D₁ सर्वसैन्यानाम्, K₃ B₂ : Da₂ Dn₂ D₃ : : सर्व
 भूतानाम् — Dn₂ D₃ : om (hapl) 25° —^b) S
 अजुत (for अतीव) — After 25°^{ab}, D₁ ins (cf.
 27°^{ab})

283* प्रकाश चक्षुराकाश उद्यतामिभिरुत्तमै ।

—^e) G₂ रजसाश्च M₁-3 : चापि (for चाभि)
 —^d) K₃ शस्त्रजालैश्च, D₃ अस्त्रजालैश्च, M₂ अस्त्रजालै
 स (for 'जालैश्च') K₃ D₁ हन्यता, K₃ D₃ सुह्यता,
 Dn D₃ युध्यता, D₂ सुद्यता, S मज्जता, C₀ ताड्यता
 (for तुद्यताम्)

26 °) S₁ K₃ B₃ सर्वावरणं, Ko-2 'वरणछेदिना,
 M₁ (inf lin) सर्वावरणभेदिना —^e) K₃ D₁ सघा
 तै, B Da Dn D₃ : : सहाद् (संघात) K₃ सह
 जाताना (for शरजालाना) —^d) K₃ : D₃ : तुमुल,
 K₃ B₂-4 Da Dn D₃ : : सतीव (for तुमुल).
 K₁ : समपद्यत (sic)

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।
 नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २७
 आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ।
 संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ २८
 सूर्यवर्णैश्च निखिंशैः पाल्यमानानि सर्वशः ।
 दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ २९
 भयचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ।
 हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३०

27 ^{ab}) Ś1 Ds आकाश मुद्यतानि (sio), Ko : आकाशमुदितानि, Ks आकाश मुदितानि, D1 आकाश मुद्यतानि, D2 आकाश मुद्यतानि (sio) G1 s नरोत्तमै (for भुजो) — ^c) K1 नक्षत्र विमलाभानि, Ks 'त्रविमलाभानि — ^d) Ks D1 भरतोत्तम (Ks 'म), Ks D2 s कवचानि च (for भरतर्षभ)

28 ^a) Ś1 Ko : Dn2 Dn1 (before corr) Ds Co आर्षभाणि, Ca 'भाणि (as in text) Ks D1 च च (D1 व)र्माणि, Ks M1 च चित्राणि (for विचि) — ^b) Ś1 K1 2 B2 Ds रुक्मजाल; Ks रुक्मजाला, M2 s रुक्मजाला Ca cites रुक्मजालानि G2 रुक्म पृष्ठशतानि च. — ^c) Ks D2 दिक्षु सर्वाणि सपेतु — ^d) B1 s Da1 D2 s चर्माणि, Ds सर्वाणि (for चर्माणि) Ks D1 अदृश्यत शिरांसि च

29 ^{ab}) Ks निखिंशैः पाल्यमानानि सूर्यवर्णैश्च सर्वशः — ^c) Ś1 Ks Gs सर्वासु दृश्यत, Ks Da Dn1 D1 2 s T2 M सर्वासु दृश्यते, Ds (before corr) सर्वाण्यदृश्यत

30 ^a) Ś1 'चक्राक्षनीडा च, Ds M1-3 s 'चक्राक्ष नीला (Ds 'दा)श्च, Ds 'चक्राक्षनीडाश्च, T1 G2 s 'चक्राक्षनीलास्तु, T2 भयचक्राक्ष नीलाश्च, G1 s M1 भयचक्राक्षनीला (G1 'ल)श्च Ca cites नीलो; Cd नीड — ^b) Ś1 Ko-2 'महाभुजा — ^c) Ks Da1 हताश्च; D1 हयाश्च; D2 हतास्वाः (for हताश्वा) — In Ks, 30^d-31^b is lost on a damaged fol — ^d) Dn1 महारथ

31 ^a) T2 पर्युत्पेतुर, G1 s निपेतुश्च Ks महा आश्च, B2 Da2 Ds हयास्तत्र, B1 हयाश्चान्ये, S हय (G1 s 'या)श्चेष्टा. — ^b) D2 s केचित्तत्र (for 'च्छत्र) — B1 reads 31^{cd} after 35 — ^c) K2 रथानि (for

परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छत्रकृतघ्रणाः ।
 रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ३१
 शराहता भिन्नदेहा वद्धयोक्ता हयोत्तमाः ।
 युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ॥ ३२
 अदृश्यन्त समृताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।
 एकेन बलिना राजन्यारणेन हता रथाः ॥ ३३
 गन्धहस्तिमदस्त्रावमाघ्राय बहवो रणे ।
 संनिपाते बलौघानां वीतमाददिरे गजाः ॥ ३४

रथान्वि) Ks रथारविपरिकर्षन्तो (sic), Da1 Ds रथा न्विपरिकर्षन्ते, Dn2 Ds रथाश्च परिपेतते, S रथान्विपरिवर्तते (M2 'तो) — ^d) Ks Ds T1 G रथेषु (for हतेषु) Ks T1 G1 2 (sup lin) 2 s हत, T2 हय (for रथ).

32 ^a) Ds भिन्नदेया, S भग्नगा (M2 'ने)या (for भिन्नदेहा) — ^b) Da1 वद्धयोक्ता, T2 वधयोक्ता Ks महाघना (for हयोत्तमा) — ^c) D1 युगांत (for युगानि) Ś1 परिकर्षते, Ko-2 परिकर्षति, Ks प्रति कर्षति, D1 प्रतिकर्षतस्, Ds s पर्यकर्षतस्, G2 परिकृत्यत, M2 s पर्यरक्षत — ^d) B Da Dn Ds s. 1 s हि (for स्म)

33 Ks D1 om 33^a-34^b — ^a) D2 s नादृश्यत (for अदृ) Ko समूयाश्च; Ds समूयाश्च, T1 G2 s समूयाश्च (for 'ताश्च) — ^b) Ks साश्वा स्म रथ, Da1 D2 साश्वा सरथ, T1 G2 s सरथा रथ, M साश्वाश्च (M4 'स्तु) रथ — ^c) Ko-2 रथिना (for बलिना) — ^d) T1 G1 अर्जुनेन (for चारणेन) K2 s महारथा; B1 हता युधि, B2-4 Da Dn Ds s. 1 s S हता रणे; D2 वृता रथा Ds s चारणेनैव मर्दिता

34 Ks D1 om 34^{ab} (cf v l 33) — ^a) S1 गधहस्त; Ds गध हस्ति, M1 (inf lin as in text) 2 s गधहस्ति — ^b) T2 आज्ञाय (for आ घाय) — Ds om (hapl) 34^a-35^d — ^c) Ś1 Ko 1 संनिपात; Ks संनिपातैर् — ^d) Ś1 Ko-3 B2 s Da Dn1 D2 (before corr) s. 1 T2 Ca d वातम्; D1 वनम्, M1-4 s (sup lin) गतिम्, M2 (inf lin) शोकम्, M3 शोपम्, Cv वातम् (for वीतम्) In Ks, the portion of the text from तस्मा up to मिह in 35^d is lost on a damaged fol Ś1 Ko-2 आदधिरे; T2 आज्ञिरे, Ca d v आदधिरे (as in

सतोमरमहामात्रैर्निपतङ्गिर्गतासुभिः ।

वभ्रूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३५

संनिपाते बलौघानां प्रेपितैर्वरवारणैः ।

निपेत्युधि संभगाः सयोधाः सध्वजा रथाः ॥ ३६

नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ।

व्यद्व्यन्त महाराज संभगा रथकूवराः ॥ ३७

विशीर्णरथजालाश्च केशेष्व्राक्षिप्य दन्तिभिः ।

द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ३८

रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ।

विकर्पन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ३९

तेषां तथा कर्पतां च गजानां रूपमावभौ ।

सरःसु नलिनीजालं विपक्तमिव कर्पताम् ॥ ४०

C 6 3160
B 6 71 42
K. 6 71 43

text) Ks वातगर्दं गिरेर्गजा (sic), Bs न प्राजायत
क्वचन, Ds (by corr) ६ न मद मेहिरे गजा, T1
G गजा नमृदिरे गजान् ॐ Cn वीतमाददिरे प्रतिगज
सूदन्तो निर्वीर्यमपि गज जगृहुर्मत्तगजबुद्धौति भाव । वीतम
सारगले इति मेदिनी । ॐ

35 Ds om 35 (cf. v 1 34) Ks Ds om 35^{ab}
—^a) Ks D1 s ६ सतोमरैर्, Dn2 D4 (before corr)
सतोरण, B Dn1 D4 (after corr) १ साधोरण (Bs
'गैर्'), Da Ds आधोरण, T1 समग्रैश्च, M समग्रैस्तु
(for सतोमर) T1 G समग्रैश्च महागात्रैर् Ca c cite
आधोरणा and महामात्रा —^b) B Da Dn Ds s १
पवद्विश्च, D1 निर्द्वन्द्विश्च, Ds नपवद्विश्च — B1 reads
35^{cd} twice —^c) S1 Ko-2 राजन्, T2 अग्र, M
ग्रस्त (for उग्र) —^d) D1 नाराचैर्निहतैर्, G2 नाचा
रामिहतैर् K1 गणै (for गजै) — After 35, B1
reads 31^{cd}

36 ^a) Ks संनिपाताद्, Ks संनिपातैर्, Ds संनि
पात, S संनद्धाना (for संनिपाते) Ds च चरणे
(for बलौघाना) —^b) B Da Dn Ds s ३ चोदितैर्,
D1 प्रेरितैर् (for प्रेपितैर्) Ds नागराजोपमै कर्षै (cf
37^a) — D2 om 36^c-37^b —^c) Ks सभगाता,
D1 समिन्ना (for समभगा) —^d) G2 सहया (for
सयोधा) Dn2 Ds १ ३ सर्वतो (for सध्वजा) Ks B
D (except D1 s ३, D2 om) गजा (for रथा)
Ks सयोधा सरथध्वजा

37 D2 om 37^{ab} (cf. v 1 36) —^a) Da1 G2
नागं (for नागं) Cc cites नागराज, Cd नागवार
T1 Gs मिश्रैर्, G1-3 मश्रैर्, Cc हनैर् (as in text)
—^b) Ks क्षिप्ताय, D1 क्षिप्ताय, Ds अक्षिप्य (for
आक्षिप्य) —^c) K1 व्यद्व्यन्त, Ds T G M
व्यद्व्यन्त, Ds व्यद्व्यन्त (for व्यद्व्यन्त) Ko-2 Ds ६
T1 Gs ४ M रथा राजन्, D1 महाराजन्, T2 G1 तथा
राजन्, Gs तदा राजन् (for महाराज) In Ks,

37^d-38^d are lost on a damaged fol Ko-2 B2 Dn2
Ds 4 S (except G1 s) सभगा, Ks Ds समभगा (for
सभगा) D1 समिन्ना रथकूवरा S1 सृष्ट्य व्यद्व्यन्त
महाराज समभकूवरा (sic)

38 Ks damaged —^a) Ks Ds विशीर्णरथशा
लाश्च, B1 'र्णरथसचाश्च; Bs 'र्णा रथजालाश्च, S विकी(Ts
'शी'र्णशरजालाश्च —^b) S1 Ko-2 केशैर्विक्षिप्य, Da
Ds केशैश्चाक्षिप्य, Ds ६ केशेष्व्राक्षिप्य S1 Ko-3 D1
दन्तिन, T2 दन्तिना (for दन्तिभिः) —^c) Ks द्रुमान्छा
राम्, D1 द्रुमाच्छाखा, G2 द्रुमशाखम् (for द्रुमशाखा)
Ko 1 Bs Dn2 इवाविध्यन्, Ks इव घ्नति, T1 Gs इव
क्षिप्य, T2 G1-3 M इवाक्षिप्य (for इवाविध्य) —^d)
Ks क्षिप्यानि, D1 निविष्टा, Ds निक्षिप्य (for निष्पिष्टा)
S1 निष्पिष्टरथवाहना, Ko-2 निष्पिष्ट्य रथवाजिन, Ks
निष्पिष्ट्य रथिनौ रणे, D1 निष्ठा रथिनोपरे

39 Ko 1 om 39^{ab} —^a) Ks रथा (for रथान्)
Ks योधै, S सक्तान् (for युद्धे) —^b) Ks ३ D1
सयक्ता, B2 ३ सयुक्तान्, S आक्षिप्य (for ससक्तान्)
Ks रणवारणा, B2 ३ D1 वरवारणान्, Da1 नरवारणा,
Da2 नरवारणान्, Ds रथवारणान् Ks D2 पदातिषु
पदातिन —^c) K1 विकर्पतो, Ks निकर्पतो, T1
G2 ३ विक्षिपतो (for विकर्पन्तो) —^d) Ks D2 रथयान
समैर्घृता, D2 (also) सपेतु सर्वशो गजा

40 ^a) Ks B1 s 4 Ds ६ तु (for च) Ks Ds
(before corr as in text) तत्रापश्यन्महाराज, Bs तेषां
तथा प्रकर्पतां —^b) Ds ६ गर्जता, M2 रथाना (for
गजानां) Ko-2 रथम्, Cd रूपम् (as in text)
—^c) Ks शरत्सु नलिनी, Ks D2 सरस्युत्पलिनी, T1
Gs सुरसान्नलिनीजात, G1 ३ सरसां नलिनीजात, G2
सर सनलिनीजात Cd cites नलिनीजाल (as in text)
—^d) S1 विमक्तम्, Ds विशिक्तम्, T2 कर्पतम्, Cd
विसक्त (for विपक्तम्) K1 कर्पमा, D1 सर्वश (for
कर्पताम्) Ks D2 विभ्रतामिव पर्वते (Ks 'तै')

एवं संछादितं तत्र वभूवायोधनं महत् ।

सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

संजय उवाच ।

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते ।
भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १
द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासान्महाबलान् ।
राज्ञश्चान्यात्रणे शूरान्वहूनार्छद्वनंजयः ॥ २
सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः ।

प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्वम् ॥ ३
पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ४
सहदेवस्तु शकुनिमुल्लूकं च महारथम् ।
पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ५
युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ।

41 ^a) Ś1 सजादित, Ks उत्सादिन, Da1 सस्था
दितं, Ds उत्सादन (for सछादितं) — ^b) In K4,
the portion of the text from वा up to स in 41^a,
is lost on a damaged fol — ^d) K1 सध्वजश्च Ks
Ds ध्वजैश्च सुमहारथैः

Colophon om in Dn1 — Sub-parvan Omit-
ting sub-parvan name, Ko-2 Ds mention only
पचमयुद्धदिवस, K4 पचमेहि, M4 पंचमेहिके — Adhy
name K4 M1 2 द्वयुद्ध, G2 हस्तियुद्ध — Adhy
no (figures, words or both) Ks 64, Da2 (sup
lin sec m) 29, Dn2 (inf lin) T2 Ms 4 68, D1
70, T1 Gs 4 66, G1 (wrongly) 86, G2 (wrong
ly) 60, M1 2 67 (as in text), Ms 69
— Śloka no Dn2 42, Ds 38

68

1 ^a) Ds स स (for सह) Ks सैन्धेन, Bs 4 S
(except M1) मात्स्येन — ^c) S एव (for आशु)
K1 महेष्वासा, Ks 'प्लासे, Ds रणेष्वासा — ^d)
Da1 सामासाद दुर्जय

2 ^a) Ś1 Ko-2 D2 T1 G1 द्रौणि Ś1 च कर्ण,
Ko-2 च शल्य (for विकर्ण) — ^b) Ks om (hapl)

from महे up to च in 3^a K1 महेष्वास महाबल
— ^a) K1 राज्ञ, Co राज्ञ (as in text) Ds चा
द्यान् (for चान्यान्) S राजन् (for शूरान्) — ^d)
K1 corrupt, Ds बहुनुच्छद्, G2 बहुनाच्छद्

3 Ks om up to च (of v 1 2) — ^a) Ks D1 S
(except T1 G4) सहामात्य, Da1 ** प्लास (for महे
प्लास) — Ks om. 3^b — ^b) B2 -बांधवं (for
बन्धुभिः) Ks D1 T2 G1-2 M महेष्वास स (G2 सु,
M स्व) बन्धुभिः, Ds सामात्य बन्धुभिः सह, T1 G4 सहा-
मात्य स (G2 स्व) बन्धुभिः — ^c) Ks Da1 प्राच्याश्च,
Ds प्राच्याश्च Ś1 Ko-2 Da1 Ds 8 T2 G2 दाक्षिणात्यां
(Da1 'त्या)श्च — ^d) K1 om भूमिपान् Ko-2
भूमिवासव, Ks 'पालकान्, Da1 'पर्वम् S भूमि-
पालान्विश पते

4 ^a) K4 पुत्र तव (for पुत्र च ते) S पुत्र च तव
(M4 पुत्र तव च) दुर्धर्ष — ^c) MSS दुसह, दुष्पह
— ^d) Dn2 न्यवर्तयत् (for अभ्यवर्तत).

5 ^a) K1 सहदेव स, Ks 4 Dn2 D1 4 8 'देवश्च
Ds शकुनीम्, G2 शत्रुघ्नम् (for शकुनिम्) — ^b)
Ks Da1 ऊलक, Ks उद्धमुक, G2 उद्धत (for उल्लूकं)
Ś1 Ko 1 Ds महारथ — ^c) T1 महेष्वासान् (for
'प्लासाव्) — ^d) Ds ० संयुगे (for दुर्जयौ) Ks D1
S अभ्यवर्ष (T2 M4 'वर्त) सुदुर्जय (Ks D1 'यौ, T2
'य), D1 अभ्यवर्तत दुर्जयौ

समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६
 माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
 त्रिगर्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ॥ ७
 अभ्यवर्तन्त दुर्धर्पाः समरे शाल्वकेकयान् ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च सौमद्रश्च महारथः ॥ ८
 धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युधाताः सुदुर्जयाः ॥ ९
 सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
 द्रोणेन समरे राजन्समियायेन्द्रकर्मणा ॥ १०

एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ।
 समेत्य समरे शूराः संग्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ११
 मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ।
 कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२
 ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे ।
 सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३
 समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ।
 बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ १४
 तत्राद्भुतमपश्याम संग्रहारं सुदारुणम् ।

C 6 176
B 6 72-15
K 6 72 15

6 ^b) S राजनीकं (G₂ 'त') (for गजानीक) K₈
 महाबल, D₁ 'वल, D₂ रथ (for 'रथ') — ^a)
 K₈ D₂ T₁ G अभ्यवर्तत, D₁ समवर्तत — ^a) D₁
 D₂ निकृतस्, T₂ निकृतिस्, M₈ ३ विकृतस्, Ca d
 निकृत (as in text) K₂ तदा (for तव)

7 ^a) B₂ माद्रीसुतस् (for 'पुत्रस्') — ^b) Ś₁ K₄
 B D₂ शूरसक्रन्दनो, K₂ शूर शक्रदिनो (sic), Ca
 शूर सकन्दन (as in text) C₇ सकन्दनो भुवि — ^c)
 K₈ D₁ त्रिगर्तश्च (for 'र्ताना') K₈ D₂ D₃ रथोदार,
 B₂ रथो देवै, D₂ ६ चलै सार्धं, C₆ रथोदारै (as in
 text) — ^a) Ś₁ D₈ T₂ G₁ समसज्जत Ś₁ D₆
 पाण्डवा, K₈ D₁ भारत (for पाण्डव)

8 S reads 8^{ab} (followed by 284*) after 9^{ab}
 — ^a) Ś₁ D₂ D₁ ३ अभ्यवर्तत, Ko-2 'वर्तत, B₂ D₆
 'वर्तत (for 'वर्तन्त') Ś₁ B₂ दुर्धर्पै, Ko 2 दुर्धर्पान्, K₈
 समरे, K₄ D₁ सरन्धा, D₂ ६ सकृद्धा, S संग्रामे (for
 दुर्धर्पा) — ^b) Ś₁ B₂ शाल्वकेकया, Ko-2 शाल्वके
 (K₁ 'ल्यक' कयान्, K₈ D₂ D₃ ६ ७ शाल्वकेकै, B
 'केकयै, D₁ 'कैकयान्, D₁ २ 'कैकया K₄ समरे सर्व-
 कौरवा, S दुर्धर्पान्साल्वकेकयान् — After 8^{ab}, S 128

284* नाकुलिश्च शतानीक समरे रथपुगव ।

[T₂ M₁-2. ३ नाकुलिस्तु M₄ रथकुनर]
 — ^c) D₆ सात्यकी Ś₁ चेकितानाश्च — ^a) B D
 (except D₁-3 ६) महाबल (for 'रथ')

9 ^a) T₂ पांचाला (for समरे) M₁-2 ३ तथैव धृष्ट
 केतुश्च — After 9^{ab}, S reads 8^{ab}, followed by
 284* — ^c) K₈ पुत्रागम (hypermetric), K₆ स-
 पुत्राणा (hypermetric) (for पुत्राणां) D₈ रथानीके,

G₈ शतानीक (for रथानीक) — ^a) Ko 1 प्रत्युधा (K₁
 'घ') तौ सुदुर्जयौ, K₂ 'घाता सुदुर्जयो, B₁ ३ D₂
 D₁ D₂ ३ ७ 'घयतुरा (B₁ ३ 'तुवा' हवे, B₂ 'घयु-
 वाहवे, B₈ 'घयुरिहाहवे, D₂ D₈ 'घयुरथाहवे, S
 अभ्यवर्त (G₁ 'त') त दुर्धर

10 ^b) K₈ B D (except D₈ ६) T₂ M₂ ३ महारथ
 (for 'वल') — ^a) K₈ D₁ सम (D₁ 'मी') याद्वासवो-
 पम; B₁ समियायोग्रकर्मणा, D₆ T₁ G₁ ३ T₁ M₁ ३ ३
 समीयायेन्द्र, T₂ समेयाद्वान्द्र, G₂ समयेयेन्द्र, G₄ M₄
 समेयायेन्द्र, Ca as in text

11 ^b) T₂ (by transp) सह पाण्डवै — ^c) K₈ D₁
 सहयैन्यास्तु ते सर्वे

12 ^a) Ko-2 मध्यं गते दिनकरे, D₆ मध्यदिने गते
 सूर्ये — ^b) K₈ D₁ यमराष्ट्रविवर्धन, S प्रतापयति
 सर्वश (M 'त'), Ca as in text — ^c) K₁ ३ कुरवा,
 K₄ कुरुभि Ś₁ कुरव पाण्डवाश्चैव — ^a) Ko 2 ६ D₂
 विजघ्नुर K₂ इतरतर

13 Ko-2 om 13^{ab} — ^a) K₄ ध्वजिनी, K₈
 वाजिनो (for ध्वजिनो) — ^b) K₄ महारणे (for रणा-
 जिरे) — ^c) T₂ सपत्नका रणे रेजुर् — ^a) K₂ G₁ ३
 वैयाघ्रपरिवारिणा (G₂ 'ण'), D₁ G₈ 'घ्रपरिवारण'; D₆
 (sup lin as in text) 'घ्रपरिवारका'

14 ^b) K₈ D₁ परस्परजिगीष (K₈ 'य') ता — ^c) A
 few MSS तुमल — ^a) Ko 1 नन्दता, K₂ नादता;
 K₈ ३ B D (except D₂ ३ ६) T₂ गर्जे (D₁ 'जि') तां
 (for नर्दताम्)

15 ^a) D₁ तत्राद्भुतम् K₆ D₈ S (except T₂
 M₂) अपश्याम — D₁ om (hapl.) 15^b-16^a — ^b)
 K₈ संग्रहारान्सुदारुणान् — ^c) K₄ B D (D₁ om)

C. 6 3176
B. 6 72 15
K. 6 72 15

यमकुर्वत्रणे वीराः सुज्ञयाः कुरुभिः सह ॥ १५
नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन ।
विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६
शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् ।
निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ १७
कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा ।
खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ।
विरराज तदा राजस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ १८

S य (T₂ त) द^a (for यम^a) K₄ B₁ D₁ शूरा (for वीरा) —^a) Ś₁ K₁ ३ स (K₂ श्रुं) जया, D₅ जयाणां (for सुज्ञया) S कुरुव पाठवै सह (T₂ पांडवा कुरुभिर्महव)

16 Da₁ om 16^{ab} (cf v 1 15) —^a) K₈ D₁ न च (for नैव) Da₂ D₅ खलु, M₂ खिन्ना (for ख न) K₂ दिशौ K₅ न वर्पत दिशो राजन् —^b) K₈ S सूर्य (for सूर्य) Ś₁ Ko-2 ३ शत्रुतापिता (Ś₁ 'त'); K₂ T₂ G₈ M 'तापन'; T₁ G₂ ४ 'तापनै (for 'तापन) —^c) K₂ विदिश्यो (for विदिशो) K₄ B₄ D₁ वाप्य पश्याम, K₅ B₁ २ D₂ ३ ६ वा (K₅ चा) पि पश्याम, B₈ वा दिशश्चैव, Da₂ Dn₁ D₅ वा प्रपश्याम (Dn₁ 'म'), S (M₅ sup l₁₁) समपद्य (G₁ ३ 'विद्य', M₁ ३ ३ [orig] 'दृश्य' त (for वाप्यपश्याम) —^d) K₈ शरै रूद्धा (for शरैर्मुक्तै)

17 ^a) Da₁ D₅ ६ शक्तीना K₈ विपुलाग्राणा; M₂ विचला —^b) Ko ३ यथास्यता, D₁ तथाइमनां (for तथास्यताम्) —^c) Da₁ निस्त्रिंशाना, D₂ निस्तृ, G₈ निखं, M₂ निस्त्रिंशाना D₅ स्वपीतानां, T G M₂ च क्षिप्ताना (for च पीताना) —^d) Ko नीलोत्पलप्रभा प्रभा, K₂ D₂ M₄ 'समा (D₂ 'मा) प्रभा, M₂ 'निमप्रभा

18 ^a) K₈ S (except T₂) च (for वि-) Da₂ विचित्राणा चद्रसूर्य (of 285*) —^b) Ś₁ प्रभो तथा, D₁ प्रभा तथा, S तथा प्रभा (by transp) —^c) M₈ ६ दिश (for दिश) Ś₁ Ko-2 वि (for प्र-) —^d) D₁ भासयामास, S छादयामासुर (for भासया मासुर) — After 18^{ed}, N T₂ ins

285* वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभै ।

[K₁ वपुर्भिश्च, K₈ अशिभिश्च, K₅ चतुर्भिश्च, D₁ ६ वपुर्भिश्च, D₅ वर्मभिश्च, T₂ विदिश च (for वपुर्भिश्च)]

रथसिंहासनव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे ।
विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ १९
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् ।
अवारयत संकुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २०
ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः ॥ २१
तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ।
कुद्धाशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ २२

K₈ Da₁ D₅ 'समप्रभौ]

—^a) T₂ तथा (for तदा) —^c) Ś₁ Ko-2 ४ B रणा गन, K₈ रणागमं, Da₁ D₅ रणाराणे; D₁ रणाजिरं, D₁ (before corr) १ रणानर्ण, T₁ रणाकण, T₂ रणांकण, G₁ ३ रणाकणा; G₂ ४ M₂ (sup l₁₁) रणाकण; Ca रणाङ्गणम् (as in text) M तथासौ रथिना गण

19 ^a) Ko-4 B₁ ४ Da Dn D₁-३ १ ३ रथसिंहा (Ko-३ Da₂ 'ह' नरव्याघ्रा, B₂ रथारोहा नरव्याघ्रा, B₈ वरसिंहरथव्याघ्रा; D₅ रथसधानथव्याघ्रान्, T G M₂ ३ (inf l₁₁) रथसिंहा रथव्याघ्रान् (T₂ 'घ्रा'; M₂ 'घ्रै'), M₁ ३-३ रथसिंहा नरव्याघ्रै (M₂ 'घ्र) —^b) Ko-३ ६ D₁ २ T₂ M समायाताश्च, B₈ समापेतुश्च; D₈ ६ समायाति स्स; T₁ G समायाता स्स M₁ २ ३ (inf l₁₁ as in text) ६ सगरे (for संयुगे) — G₁ ३ om 19^c-21^b —^c) G₂ om (hapl) from राजन् up to समरे in 21^c D₁ समरेत्यर्थ (for समरे राजन्) —^d) T G₄ M₁ नभस्थले

20 G₁-३ om 20 (of v 1 19) —^c) Ś₁ Ko ३ T₂ आवा (K₂ 'चा' रयत —^d) T₁ G₄ तस्य (for सर्व)

21 G₂ om up to समरे in 21^c, G₁ ३ om 21^{ab} (of v 1 19) —^b) K₁ रक्तपुंखा, D₈ रुक्मपुंखा; M₂ रुक्मपुंखा D₂ ६ M₁ शिलाशिता, M₂ शिता शिला —^c) K₁ अभिघ्नन् G₁ ३ भीष्म (for भीम) —^d) Ś₁ ते च धौता, K₈ तैलधौता, K₅ तैलधूता, B तैलभीता, Da₁ तैलं धौता, T₂ तैलतेजा, Ca तैलधौता (as in text) K₈ ३ D₁-३ ६ सुतेजस (D₅ 'सा, G₂ ३ 'सा), Ca सुतेजना (as in text)

22 ^a) Ś₁ Da₁ महावेग (for 'वेगा) —^b) K₈ महाबलां, D₂ 'वल —^c) K₁ Da₁ 'संकाश, D₅ 'शीर्विषसंकाशा —^d) Ś₁ Ko-३ पातयामास, K₅ D₅ प्रापयामास (for प्रेषयामास)

तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् ।
 चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संततपर्वभिः ॥ २३
 ततोऽपरेण भलेन पीतेन निशितेन च ।
 कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ २४
 सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ।
 शरैर्वहुभिरानर्छत्पितरं ते जनेश्वर ॥ २५
 ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ।
 वार्ष्णेयस्य रथाङ्गीष्मः पातयामास सारथिम् ॥ २६
 तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ।
 तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरहमः ॥ २७

ततः सर्वस्य सैन्यस्य निखनस्तुमुलोऽभवत् ।
 हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २८
 अभिद्रवत् गृहीत हयान्यच्छत धावत् ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ २९
 एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
 व्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ॥ ३०
 ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शान्तनवं रणे ।
 अभ्यधावज्जिगीपन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ३२

C 6 3195
B 6 72 34
K 6 72 34

23 Ś1 Ko 1 om (hapl) 23-24 —^a) K2 Da1 आपतती, Ds आपतति —^b) Ds रुक्मदण्ड, T1 Gs रुक्मपुत्रैः, G1-2 पुत्रा, M2 रुक्मदण्डा Ks Ds महात्मना; S सुदारुणा (for दुरासदाम्) —^c) D1 चिच्छेद भीष्मो निशितं —^d) D1 भले (for शरैः) —^e) K2 सन्ति

24 Ś1 Ko 1 om 24 (cf v 1 23) —^a) Ds स ततः परेण (for ततोऽपरेण) —^b) Ks Ds पितेन T2 च (for नि) —^d) B1 पत्रिभिः, D1 कौरव (for भारत) — After 24, Ds (marg ser m) S ins

286* अपाम्य तु धनुश्छिन्न भीमसेनो महाबलः ।

शरैर्वहुभिरानर्छन् शान्तनवं युधि ।

25 —^a) D1 सात्यकिश्च रणे तूर्णं — After 25^{ab}, Ś1 K B3 D2 Ms ins

287* आकर्गप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निमित्तैस्त्रिगतेजसैः ।

[Ś1 आक्राण- Ks D2 अचूतैश्च (for प्रहितैश्च) B3 आकर्गपुर्गितैश्च Ś1 निहितैश्च (for निमित्तैश्च) Ks त्रिग- तेजसैः, Ks निमित्तैश्च, B3 निमित्तैश्च, D2 निमित्तैश्च निमित्तैश्च]

—^c) Ks D2 शरैर्वहुभिरानर्छत् —^d) Ko-2 जनेश्वर, Ks Da1 Ds श्वर, T G2 4 M1-3 नरेश्वर, G1 3 महाघत (for जनेश्वर)

26 —^a) Ks सन्धाय (for संधाय वै) D1 निशित, T1 G वै तीक्ष्ण (for वै तीक्ष्ण) —^b) Ds शरे D1 शर कनकभूषण —^c) T1 G ततो, T2 तदा, M1 2-5 तया (for रथाद्) —^d) Da1 सारथि (for थिम्)

27 —^a) Ks Da1 तस्याश्वा Ks Ms प्राद्रुता, Ds प्रद्रुता (for प्रद्रुता) —^c) Ko-2 येन (for the first तेन) Ś1 Ks धावतो, K1 2 धावते (for धावन्ति) Cv तेन तेनैव गच्छति —^d) T2 ततो (for मनो)

28 —^a) D1 तस्य (for ततः) Ko 2 B1-3 Da Dn Ds 1 7 8 transp सर्वस्य and सैन्यस्य —^b) Some MSS निखन and तुमलो Dn2 तुमुलो भवन्, D1 लो भवेत्, S सुमहानभूत् (for तुमुलोऽभवत्) —^c) K1 3 स जज्ञे (for सजज्ञे)

29 —^a) Ś1 अभ्या, Ko 2 2 5 B Da2 Ds 2 5 अभ्य, Ds अभिद्रवत् Ks गृहीत —^b) B3 भारत (for धावत्) —^c) Ś1 भान्यासीत् (sic) —^d) Ds युयुधानो (for धान)

30 —^b) B1 2 4 D (except D2) S तदा, B2 तथा (for पुन) —^c) K1 2 3 D1-3 T G M4 न्य (Ds नि)हनत्, K4 अहनत्, B Da Dn Ds 1 7 8 अ (Ds आ)वधीत्, Ds व्यहसत् (for व्यहनत्) Ks Da1 पाण्डवी Ks सेना —^d) Ks B3 D1 2 आसुरीं मघवानि

31 —^a) Ks वध्यमाना, Ks Ds हन्यमाना (for वध्य) —^b) S सह सोमकैः (by transp) —^c) Ś1 आवा, Ds स्थिरा, Ca c आर्या (as in text) Da1 Ds G2 युद्धे मतीं, D2 युद्धमति B3 आर्या युद्धमतीं कृत्वा

32 —^a) K1 T1 Gs मुखा, Ks पुरश्च (for मुखाश्च) S पार्था (T1 थै) (for चापि) —^b) S भीष्म (for पार्था) —^c) Da Ds अभ्यद्रवन्, Dn1 द्रवन्, Dn2 T2 धावन्, Ds अभिधावन् B D (except Ds 2) S

तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणमुखाः परान् ।

अभ्यधायन्त धेगेन नतो युद्धमवर्तत ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

संजय उवाच ।

विराटोऽथ त्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्छन्महारथम् ।
विज्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः ॥ १
तं प्रत्यविष्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः ।
रुक्मपुङ्गवैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २

द्रौणिर्गान्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः ।

अविष्यदिषुभिः पद्भिर्दृढहस्तः सनान्तरे ॥ ३
कार्मुकं तस्य चिच्छेद फल्गुनः परवीरहा ।
अविष्यच्च भृशं तीक्ष्णः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ॥ ४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्छितः ।

जिघांसत (for जिगीपन्तम्) — ^a) T: G1: M
transp तय and पुत्रस्य

33 ^a) S1 Ko: पादवा; K: D: कौरवा, K: १
पादवान् (for तावका) — ^b) S1 K: D: G: M:
भीष्मद्रोणमुखां (for 'मुखा') Ko-2: D: परे;
K: परे, D: रया (for परान्) D: भीष्मद्रोणपुरो
गमा — ^c) D: तावकानां परेषां च; S अभ्यधावशि
(T: M: 'जि')घांसतम् — ^d) D: तय पुत्रस्य याहिनीं

Colophon om in K: D: — Sub-parvan
Omitting Sub-parvan name, Ko-2 D: पंचमयुद्ध
दिवस, K: पचमेदि युद्धनाम् (sic), M: पचमेदि
— Adhy name M1: २ युकोद्वरयुद्ध — Adhy no
(figures, words or both) Dn: (sup lin sec m)
30, Dn: (sup lin) T: M: 4 69, D: 71, T:
G 67; M1: 2 68 (as in text), M: 70 — Sloka
no Dn: 67, D: 34

69

1 D: om the ref — ^a) D: महारणे विराटश्च
— ^b) K1 द्रौणिम् (for भीष्मम्) K: अर्छन् S1
Ko-2: B1: ३ Dn: (before corr as in text) D1: 4 6-9
महारथः; K: महाभुजः; G1: ३ महायशाः; M: महाबलः
(for महारथम्) — T: om (hapl) 1^a-3^b — ^c)
D1 अविष्यत् (for विज्याध) Dn: तुरगाश्च; Co तुर
गाश्च (as in text) K: सैव (for चास्य) — ^d)

K: महारथा; D: महाबलित्; D: महाना (for
'रथ') १ (T: om) मारिरेव (T: G: महानैव, M
गान्गिन्य) महामति

2 T: om 2 (cf v 1 1). S1 Ko: om (hapl)
2^a-3^b — ^a) K: Dn: D: २ प्रत्यविष्य (for प्रत्यविष्यद्).
K: दत्ताभिः (for दत्ताभिः) — ^b) Dn: भीष्म;
G1: युद्ध (for भीष्म) K: तया, K: D: तदा
(for दारं) — ^c) M: ३ रुक्मपुङ्गवैर् — ^d) Dn: कृते
हस्तो; Co कृतहस्त (as in text) D: महारथः;
M: महाबल (for 'बल')

3 S1 Ko: T: om 3^a (cf v 1 2 and 1) — ^a)
K: B: महाबलः; D: महारथ (for 'रथ') — ^b)
B: ३ Dn: D: अविष्यद्दशभिः पद्भिः — ^c) Dn:
G1: ३ M: ३ एवहस्त रतनातरे

4 ^a) D: चास्य (for तस्य) — ^b) S1 K: ३ B D
(except Dn) फल्गुनः; Ko फल्गुन — ^c) S पुनश्च
(for मृतं) Dn: तीक्ष्णे D: अविष्यद्दशभिर्धैव-
— ^d) S1 शत्रुकर्षणः; Ko-2: ३ B: ३ D: 'कर्ष' (K1 'मै')ण
K: शत्रुभिः शत्रुकर्षण, K: पत्रिभिश्च सनान्तरे, D:
मुतीक्ष्णे फकपत्रिभिः

5 ^a) K: B: Dn: Dn: D: ३ ३ वेगवान्; T: G:
क्रोधवत् (for वेगवत्) — ^b) D: शत्रुदयमाणः; G:
शत्रुदयमाण S1 पार्थस्य (for पार्थेन) — ^c) K: D:
कार्मुक छेद (D: छिन्न)माहवे

अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५
 अविध्यत्फलगुनं राजन्नवत्या निश्चितैः शरैः ।
 वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेष्ठिभिः ॥ ६
 ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फल्गुनः ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ७
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
 गाण्डीवधन्वा संकुद्धः शितान्संनतपर्वणः ।
 जीवितान्तकरान्धोरान्समादत्त शिलीमुखान् ॥ ८
 तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवता वरम् ।

तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ९
 न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वता ।
 तथैव शरवर्षाणि प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः ।
 तस्यैव स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ १०
 तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः पुरुषर्षभाः ।
 यत्कृष्णाम्यां समेताभ्यां नापत्रपत संयुगे ॥ ११
 स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।
 अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १२
 ममायमाचार्यसुतो द्रोणस्यातिप्रियः सुतः ।

C 6 3210
B 6 73 14
K 6 73 14

6 °) Ś1 चार्जुन, K2-3 B Da Dn D1 8-3 फाल्गुन,
 D2 कार्मुक, T1 (before corr.) फल्गुनी (for फाल्गुन)
 — °) B3 समरेपुभि (for परमे)

7 °) Ko-2 क्रोधाभिरक्ताक्ष, D2 क्रोधाभिताम्राक्ष,
 T1 G1 कुद्वाभिभूताक्ष D2 अतिक्रोधाभिताम्राक्ष — °)
 Ś1 Ko-4 B3 D3 transp सह and कृष्णेन Ko-4
 B Da Dn D2-3 फाल्गुन K5 D1 2 पाटय (for
 फाल्गुन) — °) K2 Da1 Dn1 D2 6 G1-3 M2 च
 (D2 वि) निधन्य — °) K1 D2 पुन पुन (for मुहु
 मुहु)

8 °) Ś1 Ko-2 तत (for धनु) B1 2 D
 (except D1-3 6) संपीड्य, G2 प्रविध्य (for प्रपीड्य)
 K2 D2 मानेन (for वामेन) B3 धनुष पीड्य वामेन
 — °) Ś1 Ko-4 B2-4 मित्रकर्षण (K3 ण), K5 मित्र
 कर्शन, D5 मित्रकर्षण, D3 मित्रदर्शन (for कर्शन)
 — B2 om (hapl) 8th — °) K5 गाजीव K1 स
 (for स) — °) D1 6 शरान्, D2 8 वितान् (for
 शितान्) T2 सनतपर्वणि (for पर्वण) K2 कृष्णेन
 सह फाल्गुन — °) T1 G2 4 शूरान् (for घोरान्)
 — °) Ś1 समदत्त, K1 समाधनु, K5 D2 समावाय,
 Da1 समुधात्त, Da2 Dn D1 4 7 8 T2 M2 समा
 धत्त, T1 G समधत्त (for समादत्त) Da1 शीला
 न्मुत्थान्

9 °) Ko स परीविध्यद् (for समरेऽविध्यद्) — °)
 Da1 D2 द्रोणं, G2 द्रौणीं, M2 द्रौण D1 परवलार्दनं,
 D5 च बलवत्तर (for बलवता वरम्) K2-3 B Da Dn
 D2-3 7 8 T G M2 वर (for वरम्) — °) K5 ततो
 (for तस्य) D5 transp तस्य and ते K5 [5]स्य,
 Da Dn1 (before corr) D2 तन (for ते) G2
 हित्वा (for भित्त्वा) — °) Da1 वपु (for पपु)

10 °) Ko-2 च निर्विण्णो, B2-4 Da Dn1 D2 7 8
 विनिर्भिन्नो, D1 विभिन्नोपि, D2 आहतस्त्रैर्, T1 च
 निर्विण्णो; T2 G M2 5 च निर्भिण्णो, M1-3 विनि
 र्भिण्णो (for च निर्भिन्नो) K5 तैराहतो न विव्यथे
 — °) Da1 G2 द्रौणी (for द्रौणिर्) K2 5 D2 गाडी
 (K5 जी)रधन्विना — °) K5 B Da Dn1 D2 4-3
 T1 G M च शरान्पार्थे (D1 यो), Dn2 T2 चाप
 शरान्पार्थे, D1 8 च शरान्द्रौणि (for शरवर्षाणि) — °)
 Ś1 D1 7 प्रतिमुञ्चन्नविह्वल, K3 प्रतिमुञ्चति विह्वल,
 G2 प्रतिमुञ्चसि विह्वल — °) B1 D1 2 6 T G2 4 च,
 G1 2 तु (for स) — °) K3 शत्रुमिच्छन्, K5 D2 6
 शत्रुकामो (for शत्रुमिच्छन्)

11 °) K5 शमसु Ko-2 भरतर्षभा, K5 B1 8 4
 Da Dn D2-3 T G M1-3 कुरुमत्तमा, B2 कुरु
 नदना, M4 कुरुसैनिका (for पुरुषर्षभा) D1 प्रश
 शसु कुरुत्तम — °) Ś1 तत् (for यत्) D5 नाप
 यतो (for समेताभ्या) — °) Ko-2 न पाल (K5
 पला)यत K3 D1 न प्राकपत, K4 नासद्रमत, K5
 नापतद्रुत, B1 Da1 D5 अभ्यापयत, B2-4 Da2 Dn
 D1 7 8 अभ्यापयत, D5 नासभ्रमत, D5 हुत सम्राप्य,
 T1 G1 नाभ्यद्रवत T2 नापद्रवत, M1-3 अभितो याति,
 M5 (my lin) नाचक्रमत, M6 नापक्रवत (for नापत्र
 पत) M1 2 3 (my lin as in text) सयुग D2
 नापयाद्रथसयुगे — After 11, D1 ins

288* स विद्ध फाल्गुनेनाजौ न पपात महीतले ।

12 °) K1 च (for हि) K5 मामकेषु, Da2 जने
 केषु (for हानी) — °) K5 D2 3 6 जयम्, T1 G1
 रथम् (for अभयम्) — °) Ko Da T1 G1 सुसहार, D2
 असहार्य, T2 ससभार (for ससहार) — °) D5 द्रोणात्

13 °) K3 नमार्थमाचार्यसुतो, K4 B Da Dn

ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १३
 समास्थाय मतिं वीरो वीमत्सुः शत्रुतापनः ।
 कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति ॥ १४
 द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः शत्रुतापनः ।
 युयुधे तावकान्निघ्नस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १५
 दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्धपत्रैः शिलाशितैः ।
 भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्पयत् ॥ १६
 भीमसेनस्तु संकुद्रः परासुकरणं दृढम् ।
 चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १७
 आकर्णग्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजनैः ।

D₄ s 7 s ममाचार्यसुतो ह्येष —^b) K₈-s B₁ s D₄
 Dn₁ D₂ s s s T₁ G₄ s M₂ [अ]पि, D₁ [अ]यं (for
 [अ]ति) —^c) D₆ ब्राह्मणस्य (for 'णश्च) —^d)
 Da₁ मानिनीयो

14 ^a) T G M₂ धीरो (for वीरो) —^b) D₁ s
 विमत्सु G₈ शत्रुतापन (for 'तापन) —^c) D₂ om
 (hapl) 14^c-15^b —^c) S₁ कृपाश्च, M₅ कृत, G₄
 कृपां (as in text) S₁ रणश्रेष्ठो, K₀-2 युधि श्रेष्ठो
 (for रथश्रेष्ठो) —^d) G₂ 'रथं (for 'सुत)

15 D₂ om, 15^{ab} (of v l 14) —^a) Da₁ G₂
 द्रौणिं G₈ सुत (for ततो) —^b) K₀-2 शत्रुमर्दन ;
 K₅ B D (D₂ om) श्वेतवाहन (for शत्रुतापन) —^c)
 K₈ युयुधे तावकानीक, D₁ युयुधे तावकैः सार्धं, S युयुधे
 तावकान्वीरान् (M₄ 'र) —^d) S सयमान (M₄ 'न)
 (for त्वरमाण)

16 ^a) T₂ संकुद्रो (for दशभिर्) —^b) S₁ K₀-2
 गार्धं (K₀ 'द्ध)पक्षैः, K₄ गुर्धपत्रैः, Da₂ D₅ गार्धपत्रैः,
 D₂ सार्धपत्रैः, D₈ द्याणैः शिघ्रं, S गुर्धपत्रैः (for गार्ध-
 पत्रैः) D₁ शिलीमुखैः, D₆ शिलासितैः —^c) D₁
 महात्मान (for महेष्वासं) —^d) M₂ s रुक्मपुङ्खैः S₁
 K₀ D₈ सम (D₈ 'मा'र्दयत्; K₄ s B Da₂ Dn₁ (be-
 fore corr) D₁ 4-7 समर्पयत्, Da₁ समर्पयत्

17 ^a) S₁ च; D₁ सु (for तु) —^b) D₁ s
 परासुहरण, D₆ परासुकरण —^c) G₈ चित्र- (for
 चित्र) S₁ आदत्त, K₁ आदत्त, D₁ T₁ G₄ आदाय
 (for आदत्त) —^d) S (except T₂) सु (for च)
 S यद्दन् (for दश)

18 ^a) B₈ आकर्णग्रहितैस्, Da₁ 'ग्रहितास्, D₂

अविध्यत्पूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ १८

तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः ।

रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ १९

पुत्रस्तु तव तेजसी भीमसेनेन ताडितः ।

नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ २०

ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।

भीमं विव्याध संकुद्रस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २१

तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ ।

पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २२

चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ।

*ग्रहतैस्, D₆ आकर्ण्य ग्रहितैस्; S आकर्ण्यपितैस् (G₁
 'तस्) B₁ Da Dn₁ D₅ S तैस्तु (for वीक्षणैः)
 —^b) K₄ D₁ वेगिमिस्, T₁ वेगितैस् (for वेगितैस्)
 K₈ D₁ s ती (D₆ ति)ग्मतेजसै, B₁ Dn₂ D₄ 7 s G₇
 तिग्मतेजितै, T₂ तस्मैजै (s₁₀), G₂ तिग्मतै शरैः
 (sup len जनै) B₁-s Da Dn₁ D₈ s वेगवज्जिरजिह्वारै
 —^c) G₂ अविध्यन्, M₄ आविध्यन् K₈ तूर्यम् (for
 तूर्णम्) S₁ अव्यग्रै, K₈ अव्यग्रै (for अव्यग्र)
 —^d) G₁ s M (except M₂) कुरुराज

19 ^a) S₁ B₈ काचनसूत्रैस्तु, K₈ 'चित्रैस्तु, Dn₁
 (before corr as in text) 'सूत्रस्य, D₁ 'सूत्र तु,
 D₂ s S 'सूत्रस्य, D₆ 'सूत्रश्च —^b) D₈ संछादितो,
 D₆ परिवृतो (for 'वृतो) —^c) K₄ B₁ s Da Dn
 D₁ s-s 7 s S खे सूर्यो, D₂ s वैहूर्यो (for वै सूर्यो)
 K₈ रराज राजा सूर्यश्च —^d) K₂ गृहैर (for ग्रहैर),
 D₆ समावृत

20 ^a) K₈ तव च (for तु तव) —^c) T₂ नामृ
 प्यत, G₈ नामृष्यत K₈ (marg sec m) वीरस;
 D₁ हस्ती (for नागस्) —^d) K₅ D₂ तालशब्द,
 Da₁ G₇ तलशब्द- K₈ समीरित, D₈ s m T₁ G₄ s
 M मदोत्कट (M₈ 'ट) (for समीरितम्) D₁ तलशब्देन
 पीडित, G₁ s तलशब्दमदोत्कट

21 ^b) M₂ s रुक्मपुङ्खैः D₂ शिलाशितै —^d)
 D₁ 4 7 त्रासयानो (for त्रासयानो)

22 ^a) D₈ युद्धमानौ —^b) K₀ s M₁ अन्योन्य-
 विक्षितौ, D₁ G₂ M₂ 'वीक्षितौ, D₈ T₂ M₈ 'वीक्षितौ-
 —^c) D₈ तत्र (for पुत्रौ) D₈ तौ (for ते) —^d)
 D₆ विरोचेतां (for व्य)

23 ^a) K₂ D₄ M₅ नरव्याघ्र, Dn₂ M₁-s नरव्याघ्र

अविध्यदशभिर्वाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २३
 सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्धा शक्रसमो युधि ।
 नृत्यन्निव रणे वीर आर्तिं नः समजीजनत् ॥ २४
 तं प्रत्यविध्यदशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः ।
 सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २५
 स विद्धो विक्षरन्नक्तं शत्रुसंवारणं महत् ।
 चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ।
 भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ॥ २६
 ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ।
 समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।

T₁ G महाराज —^c) K₅ D₂ २ सप्तभिर्; B₁ ३ ४ D_n D₁ ३ ३ निशितैर्; B₂ नवभिर् (for दशभिर्) —^d) K₅ सप्तभिः, B₃ पंचभिः (for सप्तभिः)

24 K₀ २ ३ D₂ T₂ G₃ om (hapl) 24-25
 —^a) G₂ सत्यव्रतं —^b) K₃ [अ]विध्यन् (for विद्धा)
 K₁ चक्रिसमो (for शक्रं) —^c) D₅ विद्धा शक्रसमो
 वीर —^d) K₅ मार्जुनि (for आर्तिं नः) S₁ B₃ न
 (for नः) K₁ आर्तिं न समजीजनत्, S (T₂ G₃ om)
 परान्मत्तापयत्रणे (G₂ 'यद्रणे)

25 K₀ २ ३ D₂ T₂ G₃ om 25 (cf v 1 24)
 —^a) D₅ त्व, M₅ तत् (for तं) —^b) K₅ ४ शिला
 शितै (for शिलीमुखै) —^c) G₁ सत्यव्रतं D₁ दशभि
 (for नवभि) —^d) S₁ D₂ पुरुमित्रश्च, M₂ चित्रसेनश्च

26 ^a) M₅ न (for स) K₅ D_{a1} D₅ वीक्षरन्
 D₅ सूक्त (for रक्तं) C_v सविद्धोर क्षरन्नक्तं —^b)
 K₂ शत्रुसंवारण, K₃ तूर्णं सवारयन्; D₁ शत्रु-
 सवारण, T₁ G परासुकरण, M₁ शत्रुसंहारण (for
 'सवारण) —^d) K₃ अर्जुनि, D_{a1} D₅ अर्जुनी,
 D₃ आहवे, T₂ अर्जुन (for अर्जुनि) —^e)
 B₁ विद्धा, D₃ M (except M₅) छित्त्वा, D₅ भीत्वा
 (for भित्त्वा) K₅ S (except G₁) तस्य, K₅ चाशु
 (for चास्य) —^f) K₂ शरेणोरस्य (sic)

27 ^a) S तु (for ते) —^b) K₀-2 D₁ T₂ महाबला
 (for 'रथा) —^c) K₁ २ समेत्य, T₁ G₄ मार्जुनि, G₂
 समेत्युर (for समेत्य) S₁ K₁ संरब्धा, K₀ मरब्धाद्,
 D_{a1} मरब्धा (for मरब्धा) —^d) K₅ विभीडुर, D₁
 विविधुर (for विव्यधुर) D_{n2} तदा (for शरै)
 —^e) K₃ ताश्च, G₁ तास्तु, M₂ तास्तु (for ताश्च)

तांश्च सर्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २७
 तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव ।
 दहन्तं समरे सैन्यं तव कक्षं यथोल्बणम् ॥ २८
 अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकः ।
 अत्यरोचत सौमद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ २९
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते ।
 लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३०
 अभिमन्युस्तु संकुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
 विव्याध विशिखैः पद्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ३१
 तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः ।

C ३ 3210
B ३ 73 34
K ३ 73 34

28 ^a) K₅ तत्, K₅ D₂ च तत्, G₃ तु तं (for
 तु तत्) M₅ अमर्षितास्तु ते सर्वे —^c) S₁ K₀-2
 प्रदहन् (S₁ 'त्), K₅ दहते, D_{n1} तदह, D₅ दहत,
 M₅ तपत (for दहन्त) B D_a D_n D₁ ३ १ ३ योधान्
 (for सैन्य) —^d) K₅ दाव कक्ष, K₅ D₁-३ ३ वने
 कक्ष, T₂ तव कर्म (for तव कक्ष) C₀ cites कक्ष
 (as in text) K₄ B₃ M₂ ३ यथानल, D₁ T₂
 M₁ ३ ३ यथानल, D₁ T₁ G हवानल (G₁-३ 'ल');
 C₀ यथोल्बणम् (as in text) S₁ दावकक्षमिवोद्भलं,
 K₀-2 तावकाना क्षयोद्यत

29 ^a) K₂ अपेत्य, G₃ अपेत (for अपेत) D_{a1}
 D_{n1} काल (for काले) K₅ अपेतशरिरे काले —^b)
 K₀ १ D₁ ४ G₁-३ M₁-३ समिद्ध, K₅ स विद्धम् (for
 समिद्धम्) K (except K₀ १) B D_a D_n D₁ २ ४ (be-
 fore corr) ३ १ ३ T₂ M₄ ३ पावकं —^c) K₀-३ ३ B
 D_{a2} D_{n2} D₁ ४ ३ अत्यरोचत, T₂ न व्यरोचत (for
 अत्य) —^d) B₁ ३ पातयन्, D₁ मर्दयन्, D₃ नाश-
 यन्, T₂ शातयत् K₀ १ तव सैन्याग्निशातयत् (K₀ 'यन्')

30 ^a) T₂ तां, M₂ यत् (for तत्) —^b) K₀ ३
 पौत्रास् K₁ तस्य (for तव) —^c) M (except M₅)
 लक्ष्मणो (for लक्ष्मणो) K₀-३ न्यपतत् (for अभ्य) T G
 M₄ राजन् (for तूर्णं) —^d) D₅ सात्वता (for सात्वती)

31 ^a) K₀-३ ३ D₂ च (for तु) K₀ ३ संकुद्ध,
 D_{a1} सधुद्धो —^b) M (except M₅) लक्षण (for
 लक्ष्मण) —^c) K₀ ३ ३ ३ D₁ ४ १ G₁-३ निशितै (for
 विशिखै) K₂ खड्गै, K₃ पद्भि (for पद्भि) —^d) G₂
 M. om (hapl) 31^a-33^a —^e) K₅ सप्तभि (for
 च त्रिभि) K₅ D₁ सारथि चास्य पंचभि, D₃ सारथि
 चैव सप्तभि

C 6 3230
B 6 73 34
K 6 73 34

अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः ।
अभ्यद्रवत् सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३३
हताश्वे तु रथे तिष्ठल्लक्ष्मणः परवीरहा ।
शक्तिं चिक्षेप संकुद्रः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३४
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् ।
अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ॥ ३५
ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३६
ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ।

अभ्यद्रवज्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ३७
तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।
जुह्वन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ३८
मुक्तकेशा विक्रवा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ३९
ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सेनां जघान संकुद्रो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४०
हतैश्चरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ।
रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

32 G₂ M₅ om 32 (cf v 1 31) Ko-2 om (hapl) 32^{ab} — ^a) M₁₋₈ लक्षणो (for लक्ष्मणो) K₅ D₂ [S]प्याजौ (for राजन्) — ^o) K₁ अविदित, D₆ अभिविद्य, G₁ 8 अविध्यत् (for 'ध्यत्) — ^d) K₅ लक्ष्मण विशिखै' सितै

33 G₂ M₅ om 33^a (cf v 1 31) — ^a) Ś₁ तस्याश्च — ^b) B D (except D₁₋₈ 8) महारथ (for 'बल') — ^o) Ś₁ अभ्याद्रवत्, Ko-2 अभ्यव (Ko 'न) दत्, D₈ 'विध्यत् (for 'द्रवत्) D₆ 7 (m as in text) S संकुद्रो (for सौभद्रो) — ^d) M (except M₅) लक्षण D₆ T G विशिखै' (for निशितै) T G शितै' (for शरै)

34 ^a) Ko-2 G₂ स हताश्वे; K₅ D₂ 8 हताश्वे च (D₆ स) (for हताश्वे तु) Ś₁ D₈ तिष्ठ, D₆ [S]तिष्ठल्ल (for तिष्ठल्ल) — ^b) M (except M₅) लक्षण (for लक्ष्मण) — ^o) K₅ चिच्छेद (for चिक्षेप)

35 ^a) Ko तामापतन्तीं, D₆ 8 तामापतति — ^b) Ś₁ K₁ D₁ घोररूप, B₈ घोरदष्टा; T₂ वररूपा (for घोर) — ^{cd}) K₅ D₈ भुजगोपम K₈ D₁ चिच्छेद शतशो वापैर्ननाद च महाबल

36 ^a) D₁ स्व (for स्व) K₄ आत्माय (for आरोप्य) — ^b) D₁ M (except M₅) लक्षण (for लक्ष्मण) Ś₁ गौतमस्, G₂ गौतमिस्, Co गौतमस् (as in text) K₅ D₂ 5 तथा (for तदा) — ^o) D₁ आपोवाह, D₈ अपोवह

37 ^a) S युद्धे (for तस्मिन्) — ^b) Ko-2 महाबले, K₈ D₁ 'हवे, K₅ D₂ 8 भये तदा, T₁ G भयानके, T₂ M भयावहे (for महाभये) — After 37^{ab}, S ins

289* हयो हय गजो नागं वीरो वीर विशां पते ।

— ^o) K₂ 8 अभिद्रवन्, T G M₄ 8 अभ्यद्रवन्, M₂ 'द्रव Ś₁ जिघांसन्ता, T₁ G₂₋₄ M₈ 'सत् — ^d) D₁ परस्परविधैषिण, S सोहन्यत (T₂ 'भज्यत) स चावधीव

38 ^a) Ko 2 तु (for च) Ś₁ महेष्वासा — ^b) D₆ महाबला (for 'रथा) — ^o) K₅ B₂ D₁ D₈ 5 8 T जुह्वन्त, B₈ युध्यन्त, G₈ जुषन्त (for जुह्वन्त) K₂ प्राणा (for प्राणान्) — ^d) K₈ 5 D₂ 8 विजघ्नुर, T₂ G₁ 2 M₂ 5 आजघ्नुर, M₂ आजानन् (for निजघ्नुर)

39 ^a) Ś₁ विक्रवा — ^b) T₁ G₂ 4 छिन्नबाहना, T₂ भिन्नकार्मुका, G₁ 8 छिन्नबाहव (for 'कार्मुका) — ^o) Ko-2 बहुधा (for बाहुभि) T₁ G समसजन्त, M₂ 'युज्यत (for 'युध्यन्त) — ^d) Ś₁ सजया, K₈ सृजयान्

40 ^d) B₈ महाबलै' (for 'बल')

41 Ś₁ om 41^{ab} — ^a) K₄ B D₁ 8 T₂ हतै (D₈ 'ते) रश्मैर (for हतैश्चरैर) Ko-2 तत्र रथै' (for गजै स्त्र) — ^b) M₂ अस्त्रैश्च (for अश्वैश्च). D₄ पालितै (for पातितै) Ko अश्वैश्च विनिपातितै; K₁ 2 D₁ रथै (D₁ नरै)श्च विपातितै (submetric), K₈ नरैरश्वै प्रपातितै, D₂ 8 नरैरश्वै पदातिभि, D₈ नराश्वैश्च पातितै — ^o) S रथैर्मस्रपताकैश्च — ^d) Ko सम स्तर्यत Ś₁ B₁₋₃ D₁ T₂ G₁₋₈ M₂₋₅ मेदिनी (for 'नी)

७०

संजय उवाच ।

अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
 विकृष्य चापं समरे भारसाधनमुत्तमम् ॥ १
 प्रामुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविपोपमान् ।
 प्रकाशं लघु चित्रं च दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ २
 तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः ।
 आददानस्य भूयश्च संवधानस्य चापरान् ॥ ३
 क्षिपतश्च शरानस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ।

ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्पतः ॥ ४
 तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ।
 रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५
 तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६
 स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ।
 आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७
 स हि संदृश्य सेनां तां युयुधानेन पातिताम् ।

C 6 3247
B 6 74 8
K 6 74 8

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only पंचमयुद्ध द्विचम, K4 पचमेद्वि, M3 पचमेद्विके — Adhy name K4 लक्ष्मणपराजय, G2 M1 2 अभिमन्युयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) K5 66, Da2 (marg sec m) 31, D1 72, T1 G 68, T2 M2 4 70, M1 2 69 (as in text), M2 71 — Śloka no Dn 43, D5 78

70

1 °) G3 राजा (for राजन्) T2 महेष्वास (for महाबाहु) — °) Cc वार्ष्णेयो (for सात्यकिर) B2 सत्यविक्रम (for युद्धदुर्मद) — °) Ś1 Ko 1 D2 निकृष्य D1 समरे चाप (by transp), B2 यलव-चाप — °) K3-2 D2 6 भारसाधनमुत्तम — After 1, S ins

290* यत्तत्सख्युस्तु पूर्वेण अर्जुनादुपशिक्षितम् ।

[T2 पुंस्तानुपुग्नेन, M1 3 5 मख्यानुपूर्वेण, M4 मौहद-पूर्वेण (for मख्युस्तु पूर्वेण) T2 दुर्जनादुपशिक्षितं (sic), M1 3 5 अर्जुनेनोपशिक्षित, M2 अर्जुनादुपशिक्षित]

2 T2 G1-3 M1 3-2 om 2^{ab} T1 G4 M2 transp 2^{ab} and 2^{cd} — °) Ś1 प्रमुञ्चन् (for प्रामुञ्चत्) Ś1 Ko 1 5 D1 2 T1 G4 पु(Ś1 Ko सु)खससकान्, K2 'मयुक्ता, K3 D6 'मर्त्ताश्च, Da1 Dn1 'समुक्तान् — °) Ś1 शरानाशीर्विपोपमान्, K2 Da1 शरानासीविपो, D2 शरानाशिखिणो — D2 om 2^{cd} — °) K2 प्रगाढ, Dn2 D3 4 7 8 S प्र(D1 T1 प्रा)गाढ (for प्रकाश) M2 स्त्रलु (for लघु) K5 अप्रकाश लघु चित्र

— °) Da1 दर्शन (for दर्शयन्) K2 4 B Da Dn D1 5 7 8 हन्, T2 M1 2 4 चास्त्र, M2 5 चात्र (for अस्त्र)

3 °) M4 तत्र (for तस्य) D6 ज्ञाप (for चाप) — °) D1 शराश्चैव विमुञ्चत — °) K2 D8 आदधानस्य; D4 (before corr) M2 आददानश्च Ś1 चाप्यन्यान्, Ko 1 चाप्यस्य (for भूयश्च), — °) Ś1 सददानस्य (for सदधा)

4 D2 om 4^{ab} — °) G1 क्षिपताश्च K2 4 B2-4 Dn2 D4 7 परा(K2 'रा)स्तस्य; K3 D6 शरास्तत्र; K5 शरास्तस्य, B1 Da2 D6 परास्तृण, Da1 Dn1 [अ]परास्तृण (Da1 'णां), D1 3 8 [अ]परास्तस्य; S [अ]परास्तत्र (for शरानस्य) — °) K2 शत्रु, M2 शत्रु (for शत्रून्) D1 विजघ्नत (for विनि) G1 8 सर्व-सैन्यानि निघ्नत — °) D1 दृश्यते (for दृशे) D8 अत्युग्र (for अत्यर्थ) — °) K3 D6 विवर्पत, M5 प्रकर्पत (for प्रवर्पत)

5 °) Ś1 Ko 1 समुदीर्यतम्, K3 5 D2 6 तमुग्र वीर्यम्, Da1 Dn1 तमुदीर्यतम् — °) K2 3 5 B D (except D8) T2 तदा, T1 G तव (for तत्) — °) S तत्र (for तस्य) — °) B2 प्रेषयामास

6 °) K1 2 तास्तु, D1 ताश्च Ś1 सर्वे (for सर्वान्) Ś1 M3 महेष्वास (for 'प्लासान्) — °) S च महेष्वासो (for परमे) — °) B3 दिव्यास्त्रेण च (for दिव्येनास्त्रेण) S संयुगे (for धीर्यवान्)

7 °) D6 लक्ष (for कृत्वा) Da1 दारुण (for दारुण) — °) Ś1 B2 T1 G4 रणे, M2 महा (for ततो) S1 K4 B1 3 4 वीरं

[387]

C 6 3247
B 6 74 6
K 6 74 6

अभ्यधावत संकुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८
इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य महद्भुजः ।
व्यसृजद्वज्रसंकाशाञ्जरानाशीविपोपमान् ।
सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ९
शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तु पदानुगाः ।
न विपेक्षस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः ।
विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः ।

महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ ११
समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ।
ऊजुः सर्वे सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे ॥ १२
भो भो कौरवदायाद सहासाभिर्महाबल ।
एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १३
अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ।
वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः ॥ १४
एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः ।

8 ^{ab}) Ko 1 s Da1 D2 s s ते (for ता) K2 B2-4 Da Dn D1 4 s 7 s पीडितां, K3 D2 पालिता (for पालिताम्) S स दृष्ट्वा निहता सेना सात्यकेन निपा तिता — B2 om 8°-9° — °) T2 G2 4 M4 सञ्जात (for संकुद्ध) T1 G1 s M1-s s अभ्यधावदसञ्जात

9 B2 om 9 (of v. 1. 8) — °) K4 B1 s Da Dn D1 s-s 7 तु (for सत्) K2 इन्द्रायुध सवर्णं तु, B4 इन्द्रायुधसम वर्णं, D8 सवर्णां तु, S इन्द्रा(T2 उग्रा)युधसवर्णान् — °) K1 s-s B Da Dn1 D2-1 विस्फार्य सु((K4 B स)महद्भुज — °) K4 B3 T1 G M4 विस्जृम्भ, B1 प्रसृजद्, Da Dn D5 व्यसृजन्, D8 सृष्टवान्, T2 अभवद् (for व्यसृजद्) K1 वज्र-सकाश, K3 D1 s S वज्रसंस्पर्शान् (T2 कल्पान्) S1 विस्जृम्भवज्रसंस्पर्शान् — D2 om (hapl) 9°-10° — °) S1 शरानाशीविपोपमान्, K3 Da1 शरानाशीविपो, M (except M4) आशीविपोपमान् — °) K3 s अस्त्रलाघव, D8 शस्त्रं S1 दर्शयामास लाघव

10 D2 om 10^{abde} (of v. 1. 9) — °) K3 M1 शरास्तान् K4 B1 Da2 D5 S मृत्युसंकाशान् (for सं-स्पर्शान्) — °) D1 सात्वतस्य, D8 सात्यकस्य (for सात्यकेस्तु) K3 s D8 (marg sec m) s M (except M4) च (for तु) Ko पदानुगा, K3 नुगान् — °) K3 D8 विपेक्षुः S1 महाराज (for तदा राजन्) T1 G विपेक्षिरे न ते राजन्, T2 विपेक्षे ततो रां, M विपेक्ष-रत्न ते रां — °) S च (for से) D1 भयात्तत (for समन्तत) — °) Dn2 D8 सात्यकिं (for समरे) S शूर (for राजन्) — °) D8 समरे (for सात्यकिं) S1 B2 युद्धदुर्मदा

11 °) K4 तां; Da2 D2 तद्, G1-s M तान् (for त) — °) S1 K5 D1 2 पुत्रा (for सुता) — °) S महारथ(G2 वल)समाख्याताश् (G1 s M1-s s त) — °) S1 चित्रवर्मायुधध्वजान्, T1 G4 चित्रवर्म

रथध्वजा, G1 s M (except M4) वर्मायुधध्वज

12 °) S समासाद्य S1 महेष्वास, D1 महाबाहु, — °) T1 G2 4 कुन्दा, G1 s यत्ता (for ऊजु) K3 D5 G1-s सुसंरब्धा, K3 भृश कुन्दा, B1 s s सस रब्धा — °) S1 Ko Cv धूमकेतुं, K3 s यूपकेतुर; D2 भूपकेतुं, T1 G आहुरेव (for यूपकेतु) K3 D5 रणाजिरे, Dn2 D1 S महाहवे, Cv महारणे (as in text) — After 12, D1 ins

291* युध्यस्व समरे चाद्य पश्यामस्तव पौरुषम् ।

13 °) S1 Ko 1 B Da2 Dn1 M2 भो भो K3 कौरवदायादा, G1 पौरवदायाद, G3 भौरवदायादा — °) K3 s Dn1 D2-4 7 s G3 महाबल, M2 महा बल — °) S आगच्छ युध्य (T2 योद्धु, G3 युद्ध) संग्रामे — °) D5 समस्तो K3 Da1 D5 च (for वा)

14 T2 om 14°-16° — °) Ko अस्मान्वस्त्व, S (T2 om) आशु त्वं (M4 चा)स्मान् (for अस्मान्वा त्वं) Ko s G3 परित्यज्य (for पराजित्य) — D8 om (hapl) 14° — °) D2 वश (for यश) S1 Ko-2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि) — S1 repeats 14° — °) D1 त्वां वा वय (for वय वा त्वा) Ko वा त्वं, B D1 s त्वा वा (by transp), T1 G4 वा त्वा, G1-s च त्वा (for वा त्वा) Ko-2 परित्यज्य (for पराजित्य) — °) K3 4 B2 D2 s M (except M4) दास्यामहे, K3 दास्या (for दास्या) S1 प्रीतिं दास्यामि वा पितु, Ko-2 प्रीतिं दास्याम वै परा, D1 प्रीति दास्याम पांडुषु

15 T2 om 15 (of v. 1. 14) — °) Ko B3 D1 शूरस, K1 शूरास, Da1 शूरे, T1 G4 M1 वीरैस् — °) B2 Da Dn1 D5 S (T2 om) वीरैस् (T1 G4 र)श्लवी (for तानुवाच) K4 D1 महाबलान् — °) Ko वीर

वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समुपस्थितान् ॥ १५
 साध्विदं कथ्यते वीरा यदेवं मतिरद्य वः ।
 युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे ॥ १६
 एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ।
 महता शरवर्षेण अभ्यवर्षन्निरिदमम् ॥ १७
 अपराहे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ।
 एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १८
 तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् ।

प्रावृषीव महाशैलं सिपिचुर्जलदा नृप ॥ १९
 तैस्तु मुक्ताञ्जरौघांस्तान्यमदण्डाशनिप्रभान् ।
 असंप्राप्तानसंग्राप्तांश्चिच्छेदाशु महारथः ॥ २०
 तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् ।
 यदेको बहुभिर्बुद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २१
 विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः ।
 परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ २२
 सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ।

C 5 3251
B 5 74 24
K 5 74 24

श्लाघी, B₂ Da Dn₁ D₅ S (T₂ om) तानुवाच (for वीर्यश्लाघी) D₃ नरश्रेष्ठ, T₁ G नरश्रेष्ठान् —^a) B₂ Da Dn₁ D₅ S (T₂ om.) दृष्ट्वा वै (for तान्दृष्ट्वा) B₁ 2.4 D (except D₂ 5 8) M₄ समवस्थितान्, B₂ समरे स्थितान् (for समुप)

16 T₂ om 16^{ab} (cf v 1 14) —^a) D₁ साधु वै, D₅ साध्वैद, M₁ 8 5 साध्वीद D₁ कथित (for कथ्यते) —^b) Ko-3 यदिद, K₃-5 B Da₂ Dn D₂-3 M₂ यद्येव, Da₁ यद्येव (for यदेव) Ś₁ परिणद्य च, Ko-2 परिणद्य वै, D₁ मतिरव्यया, D₃ प्रहरेद्य वै, D₅ मतिरावव —^c) M₄ समदा (for सहिता) K₃ 5 D₁ 2 वीरा, D₃ यत्तान् (for यत्ता) —^d) Ko 1 न हनिष्यामि, K₃ निहनिष्याम Ko-2 5 D₂ वै (for वो)

17 ^a) S एवमुक्त्वा महेष्वासस्य (T₂ 'ष्वासास्य) —^b) S तान्वीरान् (for ते वीरा) K₃ 5 D₂ 5 क्षिप्रका क्षिण, T₂ G₁-3 विप्रकारिण (for क्षिप्र) D₁ वीरा क्षिप्रप्रहारिण. —^d) Ko-3 D₅ ह्यभ्य (Ko 2 'भि) वर्पन्, K₄ D₃ अभ्यघावन्, B₂ Da Dn₁ D₅ प्रत्य वर्पन्, M₄ अत्यवर्पन् (for अभ्यवर्पन्) B Da₂ Dn D₁ 5 7 8 अरिदमा, D₅ 'दम, S 'दम

18 ^a) K₂ 5 5 Da₁ Dn₁ D₂ 5 5 8 अपराहे, D₃ 7 S सोपराहे (D₃ M₃ 5 'हे) —^b) K₃ 5 Da₁ D₂ 3 तुमलो —^c) T₁ G₂ 4 तु (for the first च) —^d) Ko समीतानां Da₁ M₅ रणेजिरे

19 ^a) Da₁ तमेका Ś₁ K₁ Da₁ श्रेष्ठ, D₁ वीर, T₁ G₂ 4 श्रेष्ठ —^b) K₃ 5 B D S शरैस्ते (Da₁ 'रस्ते, Da₂ Dn₁ D₅ 'रास्ते, Dn₂ T G₁ 8 4 'रैस्ते) समवाकिरन् —^c) Ko 1 प्रवृत्ती (Ko 'पी) च, D₅ प्रवर्षि च, D₃ प्रावृषी च, G₃ प्रावर्षीव (for प्रावृषीव) K₃-5 B Da Dn D₂-8 यथा मेरु, D₁ S महामेरु (for 'नैल) —^d) Ś₁ जलौघे, K₃ 5 D₂ 5 वृष्टिभिर्, D₁

T₂ मुचतो, G₃ सिपिचुर (for सिपिचुर) T₂ G₂ जलदो B₁ 2 इव, D₁ भृश, S यथा (for नृप)

20 ^a) K₁ 2 तैस्तु मुक्ता, D₂ तैर्मुक्तान् (submetric), T₂ तैर्विमुक्तान्, M₂ तै प्रमुक्तान् (for तैस्तु मुक्तान्) K₄ B₂ 3 D₃ शरान्वोरान् (for शरौघास्तान्) —^b) Ś₁ Ko-2 यमदण्डाशानिस्त्वान्, K₃ 'शानिप्रभान्, K₄ यमदण्डसमप्रभान्, M₁ मडलाशानिप्रभान् —^c) B D (except D₂ 5 8) असंप्राप्तानसंग्राप्तश्, T₂ संप्राप्तानसत्त्व सपत्ताश्, M₁-3 5 स (M₂ सु) संप्राप्तानसंप्राप्ताश्, M₄ असंप्राप्तान्स संप्राप्ताश् —^d) Ś₁ Ko-2 4 स महारथ (Ko 'था), K₃ सुमहावल्, K₃ D₁ 2 5 सुमहारथ (K₃ 'था), D₂ [आ]शु महान्, M₅ [आ]शु महारथा

21 Ko om (hapl) 21^a-22^b —^a) K₃ Da₁ [अ]द्भुतम् K₃ Dn₂ D₂ 3 T₂ G₃ 3 M₁ 4 अपश्याम —^b) Ś₁ D₅ T₂ G₁ 3 M₂ सौमदत्ते, K₁ सौदत्ते (sic), K₂ Da₁ सौमदत्त, T₁ G₄ सौमदत्ति, G₂ सौमदत्ति —^c) D₅ यद्येको Ś₁ K₁ 4 सार्धं (for युद्धे) —^d) K₂ समसज्जद्, S समामज्जद् K₁ अभीरुवत् (for अभीत) K₃ समसज्जत भीतवत्, D₅ समसज्जनभीतवत्

22 Ko om 22^{ab} (cf v 1 21) —^a) K₂ सर वृष्टि, M (except M₄) शरवृष्टीस् Dn₂ ते, M (except M₄) ता (for ता) —^b) Dn₁ (marg) वीरा (for राजन्) B₂ Da D₅ महाबला (Da₁ 'ल), G₂ 'रथान् —^c) Da₁ D₃ G₂ महाबाहु (sic) —^d) K₂ निहर्तुम्, D₁ नियतुम् (for निहन्तुम्) K₃ उप क्रमु (sic), G₂ 'चक्रमे

23 ^a) Ś₁ K₃ 5 Da₁ D₃ 5 G₃ सौमदत्तिस्, D₃ सौमदत्तिस्, G₁ 3 सौमदत्तस् Ś₁ Ko-2 तु सकुद्धस् (Ś₁ 'द्धास्), Da₁ तत् क्रुद्धास् —^c) Ko-2 आच्छिद्य, Da₁ विच्छेद Ś₁ K D₂ 5 समरे राजन्, D₁ निशितै-

चिच्छेद दशभिर्वाणैर्निमेपेण महारथः ॥ २३
 अथैषां छिन्नधनुषां भलैः संनतपर्वभिः ।
 चिच्छेद समरे राजञ्जिरांसि निशितैः शरैः ।
 ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः ॥ २४
 तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरात्रणे पुत्रान्महाबलान् ।
 वार्ष्णेयो विनदत्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ २५
 रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ।
 तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः ।
 विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ २६

स्तीक्ष्णैर्, Ds S दशभिर्भलैर् (for दशभिर्वाणैर्)
 — Ko-2 om (hapl) 23^a-24^a — ^a) S₁ युध्यमानो,
 Ks-5 Ds 5 युध्यमानो (for निमेपेण) K₄ D₁ S महा
 बलः, K₅ 'रथै' (for 'रथ').

24 Ko-2 om 24^{ab} (of v 1 23) — ^a) D₁
 तथैषा, Ds तथैषा; Ds यथैषा, Ms 5 अथैनान् (for
 अथैषा) Ms 5 छिन्नधनुषां — ^b) K₄ Ds S शरैः
 (for भलैः) — After 24^{ab}, Ks repeats 23^a-24^b
 — ^c) D₁ निशितै (for समरे) — ^d) B Da Dn
 Ds-5 1 8 S भरतर्षभ (Da₁ G₂ 4 'भ'), D₁ जटिलानि
 च (for निशितै शरैः) Ko-2 चिच्छेद विविधै शरैः
 — ^e) D₂ ते ततो, T₁ G हतास्ते (by transp) S₁
 न्यपतान्, Ko 2 8 Dn₁ D₂, 6 T₂ न्यपतद् Ds राजन्
 (for भूमौ) K₅ ततो न्यभ्यपतन्भूमौ, D₁ हतानि चाप-
 तन्भूमौ — ^f) K₅ विद्धा भग्ना, B₁ Da Dn Ds 8
 वज्रभग्ना (B₁ 'भग्ना', Ds 'ग्ला'), T₁ G वज्रभग्ना (for
 'भग्ना'), Ks-5 D₂ transp इव and द्रुमा

25 ^a) K₁ तां (for तान्) K₄ निहितान् S₁
 Ko-2 B₁ Dn₁ Ds वीरो, D₁ भूमौ (for वीरान्)
 — ^b) K₁ पुत्रा K₁ om (hapl) from बलान् up
 to महा in 26^b S₁ K₄ महारथान्, Ks Ds महा-
 बलान्, D₁ तथैरसान् (for महाबलान्) — ^c) K₂
 व्यनदन्, Ks Ds विनदद्, K₅ हि तदा, D₁ तु
 नदन्, D₂ निनदन्, T G₁ 8 4 M [S]भ्यपतद्, G₂
 ह्यभ्यपतद् (for विनदन्) D₁ वीरो (for राजन्)
 — ^d) K₂ Da Dn Ds 5 8 अभ्ययात्, S आहवे (for
 अभ्ययात्)

26 K₁ om up to महा in 26^b (of v 1 25)
 B₁ om (hapl) 26^b — ^b) S₁ महाबल, Ds
 'बल' S पीडयन्मौमदत्तिन (G₁ 8 'न्सोमदत्तिन', T₂

प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ ।
 शुशुभाते नरन्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ २७
 ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् ।
 भीमसेनस्त्वरत्राजत्रथमारोपयत्तदा ॥ २८
 तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ।
 आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ।
 अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ३०
 लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनंजयः ।

'न्सोमदत्तिना) — Ks om 26^{ab} — ^c) K₁ तान्
 (for तान्) Ds अन्योन्य हि, M (except M₄) 'न्य
 च (for 'न्यस्य) — ^d) D₂ विरथाम् (for विरथाव्).
 K₂ अभिवल्लतौ, Da Dn₁ Ds अतिवल्गतौ, D₁ एव
 वल्गतौ, Ds अभिविग्लतौ, Ds अविमल्लतौ (for अभि
 वल्गन्तौ) T₂ रथावभिवल्लतौ तौ — ^e) Ko समेयातां
 K₅ D₂ 6 T G महाबलौ (for 'रथौ)

27 ^a) Ds 'महापद्मौ — After 27^a, B₁ repeats
 26^a-27^a — ^b) Ko 1 चर्मवसुधारिणौ, K₅ चर्मवर-
 धारिणौ — ^c) K₁ नरन्याघ्रौ, T₁ G₄ 'न्याघ्र — ^d)
 Da₁ समवस्थिते, D₁ S समुपस्थितौ (for समव')
 — After 27, S ins

292* असह्यमसियुद्धाय भूरिश्रवसमाहवे ।
 मत्वा वृकोदरस्तूर्णमभिमुख्य महारथम् ।
 [(L 2) G₁ 8 अभिमुख्य महाबलम्]

28 ^a) K₂ न्यस्त्रिंश', Ds निस्त्रिंश' (for निस्त्रिंश')
 S ततस्तु सात्यकिं राजन्सनिस्त्रिंश महारथं — ^c) B Dn₂
 Ds तु तं राजन्, D₁ तु बलवान् (for त्वरत्राजन्) S
 त्वरमाणो रणे भीमो — S₁ om (hapl) 28^a-29^a
 — ^d) Ko-2 S रथमारोपयत्स्वकं (G₄ 'यन्स्वक')

29 S₁ om 29^a (of v 1 28) — ^a) S तथैव
 तव पुत्रोपि — ^b) D₁ खड्गचर्मधरो युधि — ^c) D₁
 रथश्रेष्ठ (for रथ तूर्ण) — ^d) G₈ सर्वधन्वनां D₁
 भूरिश्रवसमाहवे (= 29^b)

30 ^a) S₁ Ko तदा (for तथा) — ^b) M (ex-
 cept M₄) महारथा T₂ रणे भीष्ममुखा रथा, — ^c)
 S₁ D₂ 1 आयोधयत, K₂ अयोधयन्, T₂ 'यध्र
 — ^d) T₂ पाण्डवैर् (for 'वा') D₁ युद्धदुर्मदा (for
 भरतर्षभ)

पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजधान महारथान् ॥ ३१
 ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिर्वहणे ।
 संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ॥ ३२
 ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ।
 परिववृस्तदा पार्थ सहपुत्रं महारथम् ॥ ३३
 एतस्मिन्नेव काले तु क्षुर्येऽस्तमुपगच्छति ।
 सर्वेषामेव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ३४

अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
 संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ३५
 पाण्डवानां कुरुणां च परस्परसमागमे ।
 ते सेने भृशसंविभ्रे ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ३६
 ततः स्वशिविर गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
 पाण्डवाः सृज्यैः सार्धं कुरुवश्च यथाविधि ॥ ३७

C 6 3276
B 6 74 39
K 6 74 40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

31 ^a) G₂ M₂ लोहितायदि, Cc 'यति (as in text) D₂ आदित्ये (for चादित्ये) — ^b) Ś₁ स्वरमानो — ^c) K₁ पंचविंशतसाहस्रान्, D₃ पंचविंशति सहस्रान्, T G₄ 'साहस्र — ^d) D₁ आजधान

32 ^a) B₃ [s]पि, T₂ तु (for हि) — ^b) Ś₁ S (except M₁ 2) तथा (for तदा) D₁ तदा पार्थ महा रथा — ^c) B Da Dn D₃ 8 अप्राप्यैव (Da₂ 'व'), D₁ असंप्राप्य; T₂ G प्राप्यैव ते, T₂ अवाप्यैव — ^d) B₂-4 Da Dn D₃ 7 8 पावके

33 ^a) T₁ G₂ मात्स्या K₃ 5 Da Dn D₂-4 8-8 कैकया (D₃ 'या')श्च, D₁ 5 स (D₃ च)कैकया — ^b) Da₁ 'विशारद', G₃ 'विदा वर' — ^c) T₁ G₂ 4 पर्यं वृचन् (for परिववृत्) K₃ 5 B₂-4 D (except D₁ 3) S रणे (for तदा) — ^d) K₀ सहस्र स्म, K₂ सह पुत्रा, T₁ G सहपुत्रैर् K₀-2 महारथा

34 ^a) K₁ एकस्मिन्नेव K₃-5 B₂-4 Da Dn D₂ 1-3 7 (m as in text) 8 जगामास्तमथादित्यो, B₁ जगामास्तमथा*, D₁ जगामास्त तदादित्यो, S अस्त गते तथा G₃ यथा, M₁-3 5 तदा)दित्ये — ^b) K₃ D₂ 8 रजोमेधे समुत्थिते, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 रजोमेधै (Da₁ 'घ') समुत्थितै, K₅ रजसो वै समुत्थित, D₁ वभूवुस्त्रिमिता दिश, S तुमुले (T₁ 'लं') सकुले भृश Cc cites रजोमेधै — ^c) K₀-3 5 D₁-3 6 सर्वेषा चैव (for 'पामेव' — ^d) K₁ Da₁ D₀ प्रमोह, D₁ समोह K₅ B D (Dn₁ marg) समपद्यत (B₂ 'ते') (for समजायत)

35 Dn₁ om 35 — ^a) B₁ अवहारस्, D₂ 'हा' रस्, S (except M₃) अपहार Cd cites अवहार B₁

तथा (for ततश्च) — ^a) D₂ संध्याकाले — ^b) K₁ शातवाहना, D₁ श्रातवाहिना, T₂ 'वाहन K₀ 5 सैन्या सश्रातवाहना

36 ^a) K₄ transp पाण्डवाना and कुरुणां — ^b) D₀ 'समागम' — ^c) K₄ सेने ते (by transp) Ś₁ K₀ 1 भयसविभ्रे, Da₁ भृशसविभ्रे, D₁ भयसविष्टे, T₁ G₄ भृशसत्रस्ते, T₂ G₁-3 M 'संतसे Cc cites 'स विभ्रे (as in text) — ^d) Ś₁ ययतु, D₁ गच्छत, G₂ 8 ययतु K₁ D₁ G₃ M₁ 2 8 स्व, T₂ सं (for स्व)

37 ^a) Ś₁ स्व, S ते (for स्व) M₃ हत्वा (for गत्वा) — ^b) K₂ न्यविश, K₃ 5 D₂ 5 न्यवसस् (for न्यवि) — After 37^{ab}, K₅ repeats 36^a-37^b — ^c) K₂ सृज्यै, Da₁ सृज्यै, D₀ सज्यै (for सृज्यै) — ^d) K₁ 2 Da₁ कुरुवश्च

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ K D₂ 5 mention only पंचमयुद्धदिवस, B₃ T₂ M पंचमाहिक, B₃ पंचमदिवससग्रामादिक, Da Dn₁ D₁ 3 पंचमदिनयुद्ध, Dn₂ D₃ पंचमदिवसयुद्ध, D₁ 3 (sup lin sec m) पंचमदिवस; T₁ G पंचमापहार K₂ 4 B₃ Da₂ Dn₃ D₄ S cont समाप्त — Adhy name K₄ सात्यकिभूरिश्रवोयुद्ध, T₂ G₂ सात्यकिसुतवध, M₁-3 5 सेनाप (M₃ 'व')हार — Adhy no (figures, words or both) Da₃ (sup lin sec m) 32, Dn₂ (sup lin) T₂ M₃ 4 71, D₁ 73, T₁ G₂-4 69, G₁ (wrongly) 169, M₁ 2 70 (as in text), M₃ 72 — Śloka no Dn₁ 38, Dn₂ D₃ 39

संजय उवाच ।

विहृत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् ॥ २
संनद्धतां पदातीनां हयानां चैव भारत ।
शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत ।
व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनम् ॥ ४

एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।
व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ॥ ५
शिरोऽभृष्टपदस्तस्य पाण्डवश्च धनंजयः ।
चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ॥ ६
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समाश्रिताः ॥ ७
पृष्ठमासीन्महाराज विराटो बाहिनीपतिः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः ॥ ८

71

1 Ms om the ref — °) Ks 5 Ds 6 विश्राम्य
च, K4 B8 विकृत्यै तु, B1 2 4 विकृत्य ते, Ds ते
विहृत्य, Ds हृत्य ते तु (for विहृत्य च) D1 S तु,
Da Dn Ds 1 Cd ते (for च) K4 B4 तथा (for
ततो) — °) Da Dn Ds 2 च (for तु) T1 G
M1-3 5 त्रियामायां (for तु शर्वर्यां) T2 Ms ततो रात्र्यां
व्यतीताया — °) Ms ततो (for पुनर)

2 °) Ks-8 B D (except D1 8) T1 G Ms तत
(for तत्र). — Ms om (hapl) 2°-3° — °) M1
(sup lin) 8 8 युज्यता (for युज्यता) Ko 1 रथ
मेघाना (for 'मुख्यानां). — °) Ko 2 8 B8 Da1 Dn1
D1 2 4 (before corr) 8 8 Ca c d कल्पता, K1 8
कलिता (sio), B4 कल्पतां (for कल्प्यता). B Da
Dn Ds 1 8 चापि (for चैव)

3 Ms om 3° (of v 1 2) — °) K1 संनद्धता,
Ds संनद्धता, Co संनद्धता (as in text) — °) K1
चैव — °) Ko 2 Da Ds शख (Da1 'खं) दुन्दुभि-
नादाश्च; Dn2 Ds 1 8 'निर्वोपास, Ds 'निर्नादस; Ds
T2 M 'नादैश्च — °) S1 Ko-2 B2-4 Da2 Dn Ds 1 8
तुमुल, Ks Ds 8 तुमल, Da1 Ds तुमला S1 Ko
B Da Dn Ds सर्वतोभवन्; K2 सर्वतोभवान् (sio);
T1 G 2 4 सर्वगोभवत्

4 °) D1 राजन् — °) B1 व्यूहि व्यूहं; B8 Ds 8
व्यूह व्यूहं (by transp) S व्यूह व्यूहस्व (T1 'स्व)

पाचाल — °) Ks मकर S1 Ko-2 Ds Ms शत्रुतापन
(Ms 'न), Ks D1 2 8 T2 M1 'नादान; Ds 'कदान

5 °) Da1 Ms महारथा — Ko 1 om (hapl)
5°-6°, Ds om (hapl) 5°-6° — °) Ds महाराज;
S ययान्याय (for महाराज). — °) Ms व्यूहि (for
रथिनो)

6 Ko 1 om 6, Ds om 6° (cf v 1 5).
— °) Da1 Dn1 Ds 8 G2 8 Ms 8 शिरोभू (sic).
G2 तत्र (for तस्य) — °) Da1 पाण्डवाश्च — °) Ds
सिंहदेवश्च (for सह°) — °) S1 K4 8 B3 तुड[];
Ds तुडस् (for तुण्डम्) Ds तस्मिन् (for आसीन्).
T2 M महाबाहुर (for महाराज) — °) S1 महारथः
(for 'चल)

7 °) S1 द्रौपदेयश्च and राक्षसाश्च — °) Ds सात्यकिः
Gs सात्यकी (for 'किर) — °) S1 Da1 व्यूहग्रीवा;
Ko हयग्रीवा, Ks गृध्रग्रीवा S1 Ks 8 B1 8 4 D1 2 8
(marg sec m as in text) 8 समाश्रितौ, Ko T1
G1 8 4 Ms समाश्रिता, T2 M1 8-3 'श्रितौ; G2 'श्रितः
(for 'स्थिता) K4 ग्रीवाया समवस्थितौ

8 Ko om (hapl) 8°-9° — °) S1 स्पृष्ट, Da1
स्पृष्टम् (for स्पृष्टम्) Ks Ds शतानीको (for महाराज)
— After 8°, T1 repeats (hapl) 6° and cancels it
by enclosing it in parantheses — Ds om (hapl)
8°-10°, Ks om 8° — °) Da1 M (except M4)
सहिता T1 G धृष्टद्युम्नो महाराज — °) M1 8 वृता

केकया आतरः पञ्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ।
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रः करकर्पश्च वीर्यवान् ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ ९
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः ।
कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ १०
शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली ।
इरावाश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ ११
एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह भारत पाण्डवाः ।

सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १२
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ।
समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चित्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १३
व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ १४
तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर ॥ १५
कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजारट्टवाहिकैः ।

C 6 3293
B 6 75 17
K 6 75 17

9 D2 om 9, Ko om 9^{ab} (cf v 1 8), K5 G1 s om (hapl) 9-10 — ^a) K2 s B Da Dn D1 s-8 कैके (Da1 Dn1 Ds 'क')या, M1 केकय S1 आतरा — ^b) K2 B2-4 वामपक्ष, K8 s B1 T G2 s वामपार्श्व, Da Dn D2 s 7 8 वाम पक्ष, D3 s वाम (D2 'म')पार्श्व K4 T2 अपाश्रिता, D1 T1 G2 s M उपा (for समा) — T2 om 9^c-11^d — ^e) D5 धूमकेतुर्, T1 धृष्टकेतु (for 'केतुर्') S1 K2 s M5 नरव्याघ्र, D1 महेष्वास, T1 G2 महावीर्य, G2 महा व्याघ्र — ^d) K4 B Da Dn D1 s 7 8 चेकितानक्ष, T1 G2 s कनकर्पश्च — ^e) Da1 पक्षिन्, D1 पार्श्वम् (for पक्षम्) — ^f) K4 D1 T1 G2 स्थितौ, D1 M4 स्थितौ, G2 स्थित B2 Dn2 T1 दक्षिणे (for रक्षणे) K8 D6 स्थिता व्यूहविचारणे

10 K5 T2 G1 s om 10 (cf v 1 9) D2 om 10^{ab} (cf v 1 8) T1 G2 s M om 10^{ab} — ^a) S1 च (for तु) K2 D6 महेष्वास (for महाराज) — D6 om (hapl) 10^b-11^a — ^b) D1 श्रीमन् K4 महा बल (for 'रथ') — ^c) K2 B3 Da1 D5 s कुन्तीभोज — ^d) M1 (inf lin as in text) s s वृत्तौ, M4 वृत्ता (for वृत)

11 T2 om 11 (cf v 1 9) D6 om 11^a (cf v 1 10) — ^a) M2 शिखण्डि S1 Ko-2 s T1 G च (for तु) S1 Ko-2 महाराज, D2 महेष्वासौ (for महेष्वास) — K2 om (hapl) 11^b-12^c — ^b) S1 Ko 1 सहितौ (for संवृतौ) K8 s Da Dn1 D2 s 6 वली (for बली) — ^c) S1 K5 D2 तु (for च) B Da Dn1 D3 S (T2 om) नृप; D5 वय (for नत्) D1 s पृष्ठे (for पुच्छे) — ^d) K8 s B8 D2 s S (T2 om) व्यवस्थित Ko 1 मकरव्यूह मण्यितौ

12 K2 om 12^{ab} (cf v 1 11) — ^a) K8 s B Da Dn D2-4 6-8 एत, D5 एव (for एतन्) — ^b) D8 व्यूह, Ca व्यूहा (as in text) — ^d) K1 दसितौ, D4 निर्ययु, S (except T2) दसिता (for दशिता) Ko युद्धाय पुनदसितौ (sic), K2 युयुधानर्न दसिता (sic)

13 ^a) T2 कौरव्यान् — ^b) Ko-2 'रथपत्तय' — ^c) K2 समुच्छ्रिते, K5 Da1 'स्थितैर्', G2 तमुच्छ्रितैर् K2 B1 2 s Da2 Dn D2 s 7 8 T1 G1 s 4 M1-s छत्रै, D6 (m as in text) तीक्ष्णै (for चित्रै) T2 M4 समुच्छ्रितध्वजछत्रै (M4 'जै'छत्रै) — ^d) D6 विविधै (for विमलै) K8 तथा, Dn2 स्थितै, D5 शतै, D6 शरै, G2 चित्तै (for शितै)

14 ^a) K1 व्यूह, K4 B1 2 Da1 Dn1 D6 व्यूह (for व्यूह) K8 D6 च (for तु) S व्यूहित (T2 व्यूह त) इत्य तत्सैन्य — ^c) K1 क्रौञ्चत (sic), K8 क्रौञ्चन, Da1 क्रौञ्चन (sic) — ^d) S1 M5 प्रत्यव्यूह्यत, T G प्रतिव्यूह (G8 'ह')त Da1 वाहिनी

15 ^a) K1 तुंडी, Da1 तुग, G1-3 M1 s 5 तुंडो (for तुण्डे) — ^b) Ko 1 भरद्वाजो Ko-2 व्यदश्यत, B3 [S]प्यरोचत, Da1 D5 [S]प्यरो; Dn2 D4 7 s [S]म्यवर्तत (for व्यरोचत) — ^d) S1 K8 s D1-3 6 चक्षुरासीन्, Da1 चक्षुपास्ता (sic), Da2 Dn1 चक्षुप्यास्तां, D6 चक्षुपास्ता Ko-2 Da1 नरेश्वर, S जनेश्वर (G8 'र')

16 ^a) K8 D6 च (for तु) D2 चेदियुक्त (for तु सहित) K5 कृतवर्मा चेदिसहित (hypermetric) — ^b) S1 Ko कामोजारट्टवाहिकै, K1 कामोजारध, K2 s कामोजारध, K4 B Da2 Dn D4 7 8 कामोजवर, Da1 D5 कामोजदर, D1 कामोजवाहिकै सह, S कामो-

शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६
 ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च मारिष ।
 दुर्योधनो महाराज राजभिर्वहुभिर्वृतः ॥ १७
 प्रागज्योतिषस्तु सहितः मद्रसौवीरकेकयैः ।
 उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १८
 स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ।
 वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ १९
 तुपारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः ।

जैरथ बाह्नि (G₂ बाह्नी, M₁ बाह्नि) कै — °) K₈ 5
 Dn₁ D₁ 6 8 S शिरश्चा (G₂ °स्त्वा) सीन् (for शिर
 स्यासीन्) K₈ Da₁ D₁ T₁ G₁ 2 4 M (except
 M₁) नरश्रेष्ठ, K₈ महाराज — °) K₁ Da₁ om
 (hapl) श्रेष्ठ

17 D₂ Dn₁ D₅ om 17^{ab} — °) Ś₁ D₁ T₁
 G₂ 4 M₂ शूरसेनाश्च, K₈ सूरसेनस्तु, K₁ T₂ G₁ 8
 M₁ 8-5 शूरसेनश्च, D₂ °सेनास्तु, D₂ सूरसेनाश्च
 — °) K₁ D₂ T₁ G₂ पुत्राश्च, B₁ 2 4 पुत्रस्तु, D₁
 पुत्रस्य K₈ 5 B Dn₂ D₂ 4 6-8 S भारत (for मारिष)
 — After 17^{ab}, K₈ D₅ read 21^{ab}, repeating it in
 its proper place — °) B₂ मातृभिर, D₅ राजर्षि.
 (for राजभिर्) K₁ सेनाभिर्वहुधा वृत

18 Ko 1 om (hapl) 18 — °) K₈ 5 प्रागज्यो
 तिषश्च, D₂ °तिषैश्च K₈ सहितौ S प्रागज्योतिषो भग
 दत्तो — °) K₂ 8 5 B₂-4 D म (D₈ मा) द्रसौवीर
 कैकयै (Da₁ °य), G₂ °केकया — °) G₁ 8 वक्षस्य
 भून् (for उरस्यभून्) Ś₁ D₁ महाराज, D₅ T₁ G₂ 4
 नरश्रेष्ठो — After 18, S ins

293* पृष्ठे चास्त्रं महेष्वासावावन्त्यौ सपदानुगौ ।

[G₁ 8 पुत्रास्तव (for पृष्ठे चास्ता) M₁ 8 5 नरश्रेष्ठौ
 (for महेष्वासा)]

19 °) Ko 2 स्वसेनायाश्च, B₁ 8 सुसेनया च T₂
 तु (for च) D₁ व्यवसित (for च सहित) — °) Ś₁ Ko 1 त्रिगर्त (for सुशर्मा) K₈ D₂ प्रस्थलाधिप,
 D₂ च स्थलाधिप, T₂ G₂ पृतनाधिप (for प्रस्थला)
 Co cites प्रस्थल — °) K₈ D₂ T₂ वाम (for वाम)
 D₁ उपाश्रित्य (for समा) — °) Ko 1 S दक्षित,
 Da₁ दक्षित (for दक्षित) Ś₁ दक्षिता समवस्थिता

20 °) Ś₁ तुखरा, Ko खुखरा, K₁ तुखरा, K₂

दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २०
 श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ।
 व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१
 ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह ।
 सूर्योदये महाराज ततो युद्धमभून्महत् ॥ २२
 प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः ।
 हयारोहा हयारोहान्नाथिनश्चापि सादिनः ॥ २३
 सारथिं च रथी राजन्कुञ्जरांश्च महारणे ।

तुसारा, D₂ 7 तुखरा (D₈ °र), T₁ G₂ 4 तुपार (for
 तुपारा) K₈ 5 D₂ 6 यवना (D₈ °न)श्चापि — °) K₂
 शकाश्च, D₂ 8 शकैश्च, D₂ 6 सकाश्च, T₂ सहाश्च
 (for शकाश्च) K₂ झूलकै, K₈ D₈ कैकयै, K₁
 चूचकै, K₅ D₂ यूयपै, B₁ 2 4 Da₂ Dn₂ D₁ 7 8
 चूलिकै, B₈ बाह्निकै, Da₁ D₅ भूलिकै, Dn₁ चूलिकै,
 D₁ M₁ 5 चूचकै, D₈ चूडपै, M₁ चूचुव (sic),
 M₂ यूयपा (for चूचुपै) — °) B₁ 4 Da Dn₁ D₅
 दक्षिता (for भारत)

21 Ś₁ K₂ om (hapl) 21^{ab} K₈ D₅ read (for
 the first time) 21^{ab} after 17^{ab} — °) K₁ श्रुतायुश्च,
 G₂ श्रुतायुश्च — °) K₈ 5 Da₁ D₅ G₁ 2 सौमदत्तिश्च,
 D₈ सौमदत्तिश्च Ko 1 4 D₁ T₂ भारत, D₈ वीर्यवान्
 (for मारिष) — °) Ś₁ जघन, Co जघने (as in
 text) Ś₁ तस्य, K₁ 2 तस्थू, K₈ D₈ M₁ 8 5
 तस्थौ (for तस्थू) — °) K₁ D₅ रक्षमाणा, K₂ 8
 रक्षमाण, B₈ D₈ T₂ रक्ष्यमाणा

22 °) D₈ S ससक्ता (for सजग्मु) — °) S
 कौरवा पाण्डवै सह — °) Da₁ सूर्योदयो — °) K₁
 B₂-4 Da Dn D₂ 5 6 (m as in text) 7 8 ततो युद्ध
 मवर्तत, S प्रावर्तत जनक्षय (M₂ जनेश्वर)

23 °) Ś₁ K₈ Da₁ D₈ 6 8 प्रतीयु, S जग्मुश्च
 Ko 2 4 5 Dn₁ D₁ 7 8 T₂ M₁ नागा, D₅ नाना (for
 नागान्) — °) K₂ 4 5 Da₂ Dn₂ D₁ 7 8 T₂ G₁
 नागांश्च, M₁ रथांश्च (for नागाश्च) — °) K₈ B₁
 D₂ 8 5 हयारोहान्, T₁ G₂ 4 अश्वारोहा (for हयारोहा)
 K₈ B₁ D₈ रथारोहा, D₂ हयारोहा, D₈ नरारोहान्,
 D₈ हयान्रोहा, S गजारोहान् (T₂ °हा) (for हयारोहान्)
 — °) B₂ 8 Da₁ Dn₁ D₅ चैव (for चापि) D₁
 दतिन (for सादिन)

24 G₈ om (hapl) 24 — °) K₈-5 B Da Dn

हस्त्यारोहा रथारोहात्रयिनश्चापि सादिनः ॥ २४
 रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
 अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २५
 भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ।
 शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २६
 तथा भीष्मकृपद्रोणगल्यदुर्योधनादिभिः ।
 तथापि विवभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २७
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ।
 अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २८

द्रोणस्तु समरे कुद्धो भीमं नवमिरायसैः ।
 विव्याध समरे राजन्मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ २९
 दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ।
 सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३०
 स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलरागिमिवानलः ॥ ३१
 ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ।
 सृज्याः कैकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ३२
 तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् ।

C 6 3310
B 6 75 34
K 6 75 34

D2-3 M1 2-3 सादिनश्च (for सारथिं च) K2 5 D2
 3 6 महाराज, K1 B1 Da1 रथा राजन्, B3 रथीभ्राजन्,
 Da2 D4 5 7 रथाभ्राजन्, Dn2 D4 (also as in text) 8
 ह्याभ्राजन्; M1 8-9 नरा राजन् (for रथी राजन्) D1
 मारयिश्च रथि राजन्, T G1 2 4 M2 सादिनो रथिनो
 राजन् — Da1 om (hapl) 24^b-25^c —^b) K0-2
 Da2 Dn1 D1 T1 G1 4 M2 कुजराश्च, K5 D2 रथिनश्च
 S (G2 om) विशा पते (for महारणे) —^c) K2-5
 B1-3 Da2 D2 4-3 G1 M1 हस्त्यारोहान्, Dn2 ह्या
 रोहान् (for हस्त्यारोहा) Ś1 T1 गजारोहा, K2-5 D2
 ह्यारोहा; B1-3 Dn2 D4 8 रथा राजन्, B1 Da2 D5 7
 रथाभ्राजन्, D1 M5 8 गजारोहान्, D2 6 T2 G1 2 4
 M2 4 ह्यारोहान् (for रथारोहान्) Dn1 हस्त्यारोहास्तया
 राजन् —^d) K4 चैव (for चापि) K0-2 गजिनश्चापि
 सादिन (K2 पत्तिभिः), K8 8 रथिन सादिनस्तथा

25 Da1 om 25^{ab} (cf v 1 24) K2 om 25^{ab}
 —^a) S सादिन (T2 पत्तय) (for रथिन) K0
 सादिभिः, K1 सादिन, T2 पत्तिन (for पत्तिभिः)
 —^b) M2 सादिभिश्च (for सादिनश्च) T2 M2 पत्तय
 (for पत्तिभिः) —^d) D6 प्रत्यधावन्नमर्षिता, G2
 प्रत्ययामन्नमर्षिता

26 ^a) Da1 यमौ (for यमैर्) K5 भीमसेनार्जुना
 यमैश्च —^b) K0 D2 3 गुप्ताश्च, K2 5 D2 6 तथा,
 Da1 गुप्तौ, Da2 D. गुप्तैश्च, G2 वृषैश्च (for गुप्ता)
 D2 चान्ये —^c) Dn2 D4 1 8 शोभते (for शुशुभे)
 D2 पाण्डवा —^d) K0-2 चद्रमा, Dn2 शर्वरी (for
 शर्वरी)

27 ^a) T2 G1-3 ततो (for तथा) D6 ततो भीष्म
 कृपद्रोण, T1 G4 भीष्मद्रोणकृपद्रोणि (T1 नि) —^b)
 K1 दुर्योधनादिभ्य —^c) K4 B1 T1 G च वभौ (for

विवभौ) D6 सैन्य (for सेना) —^d) Da1 ग्रहे
 Da1 D6 संवृता D1 ग्रहैर्द्यौरितिप्सती वृता

28 ^a) B2 M2 सकुद्धो, Da1 कौन्तेय —^b) K2
 पराक्रम, D1 महारथ (for पराक्रमी) —^c) K2 अभ्य
 या, D1 अभ्यको (for अभ्ययाज्) —^d) M2 वाहिनी

29 Ś1 om (hapl) 29 —^a) B4 च (for तु)
 —^b) D1 दृष्ट्वा तु (for नवमिर्) D1 रायसै (sic),
 T2 आशुगौ (for आयसै) —^c) S त्वरितो (for
 समरे) K2 5 Dn2 D2 7 विव्याध समरश्चापि —^d)
 K2 मर्माण्युच्छिद्य, M1-3 8 म (M2 च) मर्ण्यादिश्य
 K0 1 वाहिनी, S भारत (for वीर्यवान्)

30 ^a) K0-2 B3 D1 T2 दृढहस्तश्च, M दृढ हस्तश्च
 (for दृढाहतश्च) T2 G1 8 M (except M4) तथा, T1
 G2 4 तदा (for ततो) —^b) Dn1 (before corr as
 in text) n2 D4 8 भारद्वाजेन B2 Da2 Dn1 D6
 चाहवे (for संयुगे)

31 ^a) D1 G2 संगृह्य स (by transp), M4 स
 नियम्य —^b) Da1 भारद्वाज —^c) K2 व्यधमत्,
 D2 6 दृढाह (for व्यधमत्) D1 पाण्डवानीक (for
 पाण्डवी सेना) —^d) K1 भूल, K2 जल (for
 तूल) K1 D2 M4 [अ]निल (for [अ]नल)

32 ^{ab}) Ś1 ते वाध्यमाना भीमेन (for ^a) K0-2 B1
 D1 S transp द्रोणेन and भीष्मेण D1 भरतोत्तम (for
 च नरोत्तम) Ś1 K2-5 नरोत्तमा, K0-2 नराधिप, S
 महात्मना (for नरोत्तम) —^a) Ś1 K0-2 4 D1 कैकया,
 D2 सजया, T2 सृजया Ś1 सजयै, K0-2 4 D1
 सृजयै, K2 5 Da Dn D2-8 कैकयै (for कैकयै)
 —^d) K1 D2 पराभवत्, D6 पराजय

मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३३
अभिघेतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
आसीद्वितिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३४
तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ।

एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३५
प्रतिसंवार्थं चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते ।
युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम् ।

व्यूहमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव संजय ॥ १
पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा ।

33 ^a) Ko-3 S तथैव तावकी सेना — ^b) Ko-2 M (except M₁) भीमार्जुनपरिक्षता, K₈ 'क्षिता, K₈ Da₁ Dn₁ (before corr) D₁ 'क्षित, T G भीमलेनपरिक्षता (G₂ 'रीक्षिता, G₃ 'रिक्षिता) — ^c) B₁-3 Da Dn₁ D₈ T₂ M₄ सुमोह (for मुह्यते) K₂ तत्रैव (for तत्रैव)

34 ^a) Ś₁ अभिघता, D₈ अभिघेता, T₁ अभिघेता (for अभिघेतां) B₃ तदा (for ततो) T₁ G₄ M₄ महान्यूहौ, G₁-3 महारौद्रे (for ततो व्यूहौ) T₂ अ मन्वत महारौद्रे, M₁-2.5 अभ्युद्यतमहावीर्यं (M₃ sup in 'रौद्रे) — ^b) Ś₁ Ko-2 4 D₁ तस्मिन्वीरसमागमे, B₈ तस्मिन्वरवरक्षये — ^c) G₂ असीद्वितिकरो घोरस् (S₁₀)

35 ^a) K₈ Da₁ तदद्भुतम्, D₈ S तत्राद्भुतम् K₈ D₂ 3 6 T₂ G₈ M₁ 3 6 अपश्यामस् — ^b) Da Dn₁ D₈ एकायनपरा, T₂ एकायन गता, Ca 6 as in text — ^c) K₈ अवश्यत, D₈ अमुह्यन्त (for अयुध्यन्त) S सधुगे (for भारत)

36 ^a) K₈ M₅ प्रतिसंहार्य, K₃ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 'सधाय, D₈ अतिसंवार्थं, T₁ G₄ प्रतिसविध्य (for 'संवार्थं) — ^b) B₈ ततोऽन्यस्य, T₁ G₂-3 अन्यो न्यस्य (for तेऽन्यो) G₁ 3 विशेषत (for विशा पते) — ^c) D₈ कौरवैश्च, S कुरवश्च (for कौरवाश्च) K₈ 5 Dn₂ D₂ G₂ M₅ महाबला, B Da Dn₁ D₁ 5 महाहवे, D₈ 6 T G₁ 3 4 M₁-3 विशा पते, D₁ 7 8 महामृधे (for 'रथा)

Colophon om in Ś₁ — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 B₃ D₂ mention only पश्युद्धदिवसे, K₄ T₂ G₂ पष्टेहि, M₄ पष्टेहि के — Adhy name K₄ Da Dn₁ D₈ व्यूहचरणा, T₂ G₂ M₃-5 व्यूहकरण — Adhy no (figures, words or both) Da₂ (sup in sec m) 33, Dn₂ T₂ M₃ 4 72, D₁ 74, T₁ G 70, M₁ 2 71 (as in text), M₅ 73 — Śloka no Dn₂ D₈ 37

72

1 ^a) K₁ 2 D₁ S (except M₄) बहुविध (K₁ 'ध), D₂ 'गण, G₆ 'गुण (as in text) — ^b) K₈ तया, K₈ D₂ पुरा, D₈ वर, S नरं (G₂ नर) (for परम्) — ^c) Ś₁ Ko-2 D₈ T₂ G₁ 3 व्यूहमेव (Ko 2 'व), B₈ D₈ व्यूहमेव, B₁ Dn₂ व्यूहमेतद्, D₁ व्यूह चैव, D₂ 7 8 व्यूहमेतद् S ययान्यायम् (for 'शास्त्रम्)

2 ^a) K₁ युष्टम्, K₄ हष्टम्, B Da Dn D₁ 7 8 तुष्टम् (B₁ 'ष्टिम्) (for पुष्टम्) K₈ पुष्टमस्माक मस्यतम्, D₁ S जु (D₁ व)ष्टमस्माभिरत्यतम् (M₄ 'रत्य र्थम्) — ^b) Ko-2 इति काम, K₈ अभीकाम, S अभिराम, Ca 6 'काम (as in text) K₈ 5 D₂ ते (for न) D₁ अतिकाम च सर्वदा — ^c) K₁ बहुम्, B₁ प्रक्रम, Da Dn₁ D₈ प्रक्रम, Ca प्रक्रम (for प्रक्रम) D₁ बहुमेधसमुत्पन्न, S प्रहृष्ट व्यसना (T G₁-5 'नो)पेत — ^d) K₁ परस्ता, K₂ पुरस्ता, Da₁ Dn₁ D₈ 8 M₅ पुरस्ता (for पुरस्ताद्) Ko 2 B₃ M₄ हृष्ट (for हृष्ट)

प्रह्मव्यसनोपेतं पुरस्ताद्व्यतिक्रमम् ॥ २
 नातिवृद्धमवालं च न कृशं न च पीवरम् ।
 लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
 आत्तसंनाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
 असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४
 प्रासर्पितोमरेष्वाजौ परिवेष्यायसेषु च ।
 मिण्डिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५

कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ।
 क्षेपणीषु च चित्रासु मुष्टियुद्धेषु कोविदम् ॥ ६
 अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामेषु कृतश्रमम् ।
 शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ॥ ७
 आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरुते ।
 सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ८
 नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ।

C 6 3320
B 6 76 9
K 6 76 9

3 ^a) D1 च बाल च, T1 G1 3 4 नवाल च, G2 नातिवाल (for अवाल च) — ^b) M2 transp न and च — ^c) Ko-2 D1 'यतप्राय', K2 लघुवृत्ता तयायाम (sic), K3 D3 लघुवृत्त (K3 म) जितप्राय, Da 'वृत्तायतमुजं', D4 'वृत्तायतप्राय', T2 'वृत्तायतहय', G1 1 लघुवृद्धनरप्राय Ca (on a mended portion of the page, see m) as in text Cc cites लघु, वृत्त, आयत and प्राय, Cd लघुवृत्त and आयत — ^d) K3 सारगात्रमनोमय, K4 B1 2 सारगात्रमनामय, D1 सारयोध', D3 मरयोध' (sic), D4 मीरौध' (sic), D5 सारगाध', S नागराकारमध्यय; Cc d as in text

4 ^a) K3 B Da Dn1 D. 'मपन्न', D1 6 'कवच', G2 3 M1 आर्तमनाहशस्त्र च Cc cites आर्तमनाह — ^b) G2 बाहुशस्त्र — ^c) K2 असियुद्ध, K3 रययुद्धे, B2 असियुद्ध K2 नियुद्धत्वे; K4 प्रयुद्धे च, Cc d नियुद्धे च (as in text) — ^d) Ko गदायुद्धेन, K4 असियुद्धे च, T1 G2 4 शस्त्रयुद्धे च (for गदायुद्धे च) S सजय, Cc कोविदम् (as in text)

5 S1 om (hapl) 5-6, Ko 1 om 5^a-7^b — ^a) K2 प्रासर्पितोमरेष्वाजौ, K3 'तोमरेष्वाय', B3 'तोमरेष्वाजौ', D1 प्रासर्पितोमरेष्वाजौ, D2 प्रासर्पितोमरशर, D3 प्रासर्पितोमरेष्वाजौ, G प्रासर्पितोमरेष्वाजौ Cc cites प्राय and ऋष्टि — ^b) K4 T2 'व्यायुधेषु', T1 G 'व्यायतेषु' — ^c) K2 मिण्डिपालेषु, K3 मीडि मालेषु, K4 B Da2 Dn D1 7 मिण्डिपालेषु, Da1 D2 3 6 मिण्डिमालेषु B3 शक्तिश्च, Da1 D. शक्तियु, T1 G M2 शस्त्रेषु, T2 शूलेषु (for शक्तियु) — ^d) K2-4 B D1 Dn1 D2 2 3 3 सुदा (B3 'प'लेषु, Dn2 तुमुलेषु

6 S1 Ko 1 om 6 (cf v 1 5), K5 Dn2 D1 5 om (hapl) 6^a — ^a) T G कर्पणेषु, M1-3 5 कणयेषु, M4 कर्पणेषु (for कम्पनेषु) — ^b) K2 सुन्दरेषु,

K3 कणत्वेषु, B2 वल्लेषु, B3 T1 G करणेषु, D2 कृपणेषु, D3 6 T2 M4 कणयेषु, M1-3 5 कर्पणेषु, Cd कणपेषु (as in text) K4 D2 6 M1-3 5 च सजय, D4 च सजया (for च सर्वश) — ^c) K3 4 B Da Dn D2 3 5 7 क्षेपणीयेषु, T1 G2 4 क्षेपणीयासु (for क्षेपणीषु च) D1 6 T2 G1 3 M वि (for च) K2-4 B Da Dn D2 4 5 7 3 चित्रेषु (for चित्रासु) Cc cites क्षेपणेषु — ^d) K4 D3 T2 मुष्टियुद्धे च, K5 मुक्ति युद्धेषु K2 B Da Dn D1 5 7 8 च क्षम, K3 6 D1 2 चाक्षय, G1 3 कोविद (for कोविदम्) Cc cites क्षम

7 Ko 1 om 7^a (cf. v 1 5) — ^a) T2 परोक्ष विद्याविद्यासु Cc d cite अपरोक्ष (as in text) — ^b) S1 K2-4 B Da2 D1 2 3 7 व्यायामे च, Da1 व्यायामेव (for 'मेषु) Cc cites व्यायामे D2 कृता श्रम — ^c) S1 Ko-3 4 T G अस्त्रग्रहण', Da1 शस्त्रग्रहण', D3 6 असुग्रहण', D5 शस्त्रग्रहीण' — ^d) B1 सर्वेषु (for सर्वासु) D1 परिनिष्ठित

8 ^a) K2 D1 Ca पर्यवस्कन्दे, Cd प्रत्यवस्कन्दे, Co पर्यवस्कन्दे (as in text) — ^b) Ko 1 शरणे, K2 शरणे, D2 सगणे, D3 शरणां, Ca 6 d सरणे (as in text) K1 सात्तरुते, D1 सागरुद्धे, D3 6 शात रुते, T1 G M सोत्तरुते, Cd सत्येवुद्धे, Co सान्तर' (as in text) T2 सरणोत्तरणे रुते — ^c) T2 सद्य (for सम्यक्) K3 5 प्रग्रहणे (for प्रहरणे) D6 सम्यक्प्रहरणमेव — ^d) K3 5 D2 सस्थाने चैव, D6 यथा दाने च, Cc d व्यपयाने च (as in text) K3 T2 कोविद

9 ^b) K1 सुपरीक्षित, K2 Da1 D5 सुपरिक्षित (Da1 'त), S परिनिष्ठित — ^c) K1 परीक्षा, D6 परिक्ष्य S1 Ko 2 D5 यथान्याय्य, D1 यथाशक्त्या — ^d) Da1 चेतनेन, D2 5 चेतने च, D6 चेतने च, T1 वेदनेन, Cd चेतनेन (as in text) Dn2 [उ]पपादिते, M4 'पादित', M5 'पादिता D5 चेतनोपरिपादित (sic), Cc as in text

C 6 3321
B 6 76 9
K 6 76 9

परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ९
न गोष्ठ्या नोपचारेण न च बन्धुनिमित्ततः ।
न सौहृदबलैश्चापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १०
समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतवान्धवम् ।
कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११
सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्वहुशो मुख्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः ॥ १२

बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः ।
अस्मानभिगतैः कामात्सवलैः सपदानुगैः ॥ १३
महोदधिभिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
अपक्षैः पक्षसंकाशै रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ १४
नानायोधजलं भीमं बाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ १५
ध्वजभूषणसंवाधं रत्नपट्टेन संचितम् ।

10 ^a) K1 4 B D (except D2 3 6) S नोपकारेण, Cn सोपचारेण; Cd नोप (as in text) Co cites उपकारेण — ^b) Dn Dn D4 (before corr) 3 8 न सवधनिमित्ततः; D1 न च बुध्या निमि, D2 न च वर्त्त निमि; D1 न सवधनिमि Cn o cite सवन्ध, Cd न बधुनिमित्तत — ^c) K8 6 B Da1 Dn1 D1.2 न सौहृदबलैर्वापि, K4 Da2 Dn2 D4 5 7 8 Ca, c d न सौहृदबलात्कारैर्, T1 G4 न सौहार्दबलात्कारैर्, T2 M न सौहार्दबलात्कारैर्, G1 8 न सौहार्दबलात्कारैर्, G2 न सौहार्दबलात्कारैर् — ^d) Ko Da1 Dn1 D4-8 न कुलीन, K1 2 न कुलेन परिग्रहै, B1 Da2 नाकुलीन परिग्रहम् (Da2 'हे'), D1 S न कुलेन परिग्रहै Co cites कुलीनपरिग्रहै

11 ^a) S1 तु (for च) Ko 2 समृद्धबलमार्यं च, K1 'बलमाया च; K8 'जनमार्यं च, K2 D2 'जनमा (K5 'ना)र्थं च, D6 'जनमार्यश्च, T1 G कुलीनमाह्व (G1 8 'यं) वीर च, T2 कुलीनमाह्वमार्यं च, M कुलीनजनमार्यं च (M4 'मायुश्च) Ca c d oite आर्यं — ^b) D1 0 T G1 2 4 तुष्ट (for तुष्ट) S1 तुष्टिशतृत् वांधव (S10), K8 6 तुष्टसवधियाधव, K4 तुष्टिमत्कृत, D2 तुष्टिमत्कृत, M4 तुष्टसज्जन — ^c) D6 कृतोपकार — ^d) Ca d oite मनस्वी, Co 'स्वि D1 सुमनस्वि (for च मनस्वि)

12 ^a) Ko 1 सजलैश्च, K2 B Dn Dn D4 5 7 8 सजयै, K8 स्वजनै, D8 6 सहजै, T1 G अजयै, M1 2 8 (my in as in text) 4 5 सज्जनै (for सजयै) B1-8 Da Dn1 D6 हयैर्, B4 वलैर्, D8 6 T1 G M जनैर् (for नरैर्) K5 D2 स्वजनै सुनरैर्मुख्यैर्, D1 सहजैश्च गुणैर्युक्त, T2 प्रस्तुत स्वजनैर्मुख्यैर् — ^b) B4 बहुभिर् (for बहुशो) K8 6 B1 D2 दृष्टकर्मभि, D1 कृतलक्षण, D8 6 मुख्यलक्षण (for 'कर्मभि) — ^c) S1 गुप्ता, Ko 1 युक्त, K2 तात, S सत्र (for तात) — S1 Ko 1 om (hapl) 12^d-13^a — ^d) K2 लोकविश्रुतै (S10), Da1 'विश्रुते, D1 'विश्रुतै

13 S1 Ko 1 om 13^a (cf v 1 12), D2 6 om (hapl) 13^a — ^a) D1 क्षत्रियैर्गुप्तम् (by transp); G8 प्रलम्भि क्षत्रिभिर् K4 गुप्त (for गुप्त) — ^b) K8 Dn2 D6 लोकसंमित, D1 'विश्रुतै, T1 G शूर सत्तमै; T2 M शूरसमर्त — ^c) After अस्मा, K1 repeats 11^{ed} G4 अस्माद् (for अस्मान्) K1 6 T2 M अभिगत; B3 अपि गतै, D2 अभिगम, T1 G8 4 अभि हित; G1 अभिमत, G2 अभिमतान् (for अभिगतै) S1 D1 कामै, Ko-2 काम, K5 G1-3 कामान्; T2 सौम्य, Co कामात् (as in text) — ^d) K4 सपदै, D6 सवलै, S स (G4 'स्य)वल (for सवलै) S सपदा (G1 'बला)नुग, Co सपदानुगै (as in text)

14 ^b) D1 अस्मात्सक्त (for आपगाभि) — ^c) B1 2 3 4 Dn D1 3 4 6-8 Ca पक्षिसकाशै Da D. Ca अपक्षैः पक्षसकाशै, S अपक्ष (G8 'क्त)गिरिसकाशै Co cites पक्षिसद्वलै, Cd पक्षिसद्वलै — ^d) K1 2 Da1 नागश्च K8 समृत, K1 संकुल, D1 सवृत, D5 सवृत्त

15 ^a) S1 नानायोधवल, Ko-2 T1 G4 'युधवलैर्; D2 T2 M1 2 'योधवलैर्, D1 'योधजन, G1-8 'यूय वलैर्, M8 6 'योधवलैर्, M4 'योधगणैर् S1 भीम, Ko-2 D2 भीमैर्, D6 भीम (for भीम) — ^b) Ko-2 बाहि (K1 'ह)नोर्मितरङ्गिणम्, K5 बाहिनोर्मितरङ्गिण, D1 बाजिभिर्मै तरङ्गिण, T1 G बाहनोर्मितरङ्गित — ^c) Da1 D5 क्षप (D5 'य)प्यासि, T G M4 क्षेप णासि — ^d) K2 Dn2 D2 8 शरप्रासै, D6 'शरप्राश (for 'शरप्रास)

16 ^a) D1 बहुभूषणसंनद्ध, D8 ध्वजरूपेण सवाध — ^b) K1 रत्नपट्टधनसंचित, K8 'पट्टेन संचितै; K4 B1 8 Da2 Dn D1 4 5 7 8 'पट्टसुसंचित, K5 D2 रत्न (K6 'क्त)पट्टनसनिमै, B2 'पट्टसमाचित, B4 'पट्टसु सवृत, Da1 'पादसुसंचित, D8 6 'पत्रसमाचित, S 'कुट्टिमभूषित, Co रत्नपट्टै सुसंचित, Cd रत्नपट्टै सम

वाहनैः परिसर्पद्विर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ १६
 अपारमित्र गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ।
 द्रोणमीष्मामिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ १७
 कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ।
 भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिशौवलवाहिकैः ॥ १८
 गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवर्द्धिमहात्मभिः ।
 यदहन्यत संग्रामे दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ १९
 नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ।
 ऋपयो वा महाभागाः पुराणा भुवि संजय ॥ २०

ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसंपदा ।
 वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१
 विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म संजय ।
 यत्रेदृशं बलं घोरं नातरद्भुवि पाण्डवान् ॥ २२
 अथ वा पाण्डवार्थाय देवास्तत्र समागताः ।
 युध्यन्ते मामकं सैन्यं यदवध्यन्त संजय ॥ २३
 उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च संजय ।
 न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २४
 तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः ।

C 6 3335
B 6 76 25
K 6 76 25

नित्त — °) Da1 D. वाहने (for 'नै') B1, 2 : 4 Da
 Dn D1 3-6 S परिधावद्भिर् (for 'सर्पद्भिर्') Ks Bs
 D2 1 परिधावद्भिर्ध्वंश्च — °) Ś1 वायुवेगमकपित,
 Ko 2 B2 3 Da Dn1 D5 T G M4 Cc 'निकल्पित (G:
 'क), K1 'विकल्पित,

17 °) Da1 Ds गर्जन्त — °) D1 बल (for महत्)
 — °) Da1 D1 S द्रोणमीष्मादिमिसंगुप्त — °) D1 तथा
 (for गुप्त) Da1 क्षतकर्मण (for कृतवर्मणा)

18 °) D. कृप (for कृप) — °) K1 जयजय
 मुखैश्च T2 तदा (for तथा) — °) Ś1 द्रौणिशौवीर
 वाहिकैः, Ds 6 द्रौणि (Ds द्रोण) शौवलकेकयैः, Ds द्रौणि
 सुयलवाहिकैः, D1 G2 द्रौणि (G2 'णी) शौवलवाहिकैः

19 °) Da1 प्रवीरे, Ds प्रविरेर, Ds प्रवीर
 Ks गुप्तप्रवीरैर्लोकस्य — °) Ś1 Ko-2 मानवद्भिर्, Cc
 सार' (as in text) D1 (m as in text) S महा
 रथैः (for 'त्मभिः') — °) Ko यदहन्यत D1 8 6 S
 सैन्य मे (for संग्रामे) Ks D2 यदन्यद (Ks 'म) पि
 संग्रामे — °) K1 दृष्टम्; Dn2 दैवम्, D2 दिध्यम्,
 Ca c d दिष्टम् (as in text) Ks दिव्यमत्त (for दिष्ट
 मेतत्) Ko-3 B2 3 Dn2 D1-3 8-3 T G M1 2 : 4 Ca
 अत्र (for पतत्) S परायण, Ca पुरातनम् (as in
 text)

20 °) D1 अनुद्योग (for समुद्योग) Ks नैतादृश
 सम घोर — °) Ś1 दृष्टवान्तो, Ks 5 D2 दृष्टपूर्वा, G1
 दृष्टवन्तो (for दृष्टवन्तो) Ks 5 B1 D2 हि, Ds [s]त्र
 (for स्य) D2 सामुखा (m 'नुपा') (for मानुषा)
 Da1 दृष्टवानथ मानुष, T2 दृष्टवन्तोमिमानुष (sic) — °)
 Ks Da Dn3 Ds महाभागा — °) Ś1 प्ररणा, Ks
 पुराणे, B1 Da1 पुराण (for पुराणा)

21 Ko om (hapl) 21^a-22^b — °) K1 [s]य,
 Ks 4 B Da Dn D4 1 : 8 [s]पि, Ds ह (for हि)
 — Da1 om 21^b — °) Dn2 युक्त, T2 युक्त (for
 युक्त) K2 B1 2 : 4 D1 7 8 शास्त्रार्थसंपदा, K4 शास्त्रास्त्र,
 Dn2 T1 G4 शास्त्रार्थ (for शास्त्रास्त्र) Ks D2 सयुक्त
 शास्त्रसंपदा — °) Ś1 वध्यते, D1 बाध्यते, Ds पन्यते
 (for वध्यते) Ks यस्य (for यत्र)

22 Ko om 22^a (cf v l 21) — °) Ks 5 B1
 D1 2 हि; T1 G4 स (for स्म) K1 G2 सजय
 — D2 om (hapl) 22^c-24^b — °) T2 यदीदृश,
 G2 यत्रेदृश (for यत्रेदृश) — °) Ks 5 पाण्डवो हत
 वाज्रणे, T G नावधीधुवि पाण्डवान्

23 D2 om 23 (cf v l 22) — °) Ks पाण्डवा
 र्थाय नियत — °) Ko 2 सर्वे (for तत्र) T2 तु
 सगता (for समागता) — °) Ks युध्यता, Ds
 युध्यान्, S युध्येयुर् (T2 युद्धे तु) — °) Ks-5 Ds 8
 यथा वध्यति, B2 4 Da Dn D4 (before corr) 8 यथा
 वध्यति, D1 तेन वध्यति, D4 1 : 8 यथावध्यत, T G
 यदहन्यत (for यदवध्यन्त) B1 2 यथा सजय वध्यते,
 M यथाहन्यत सयुगे

24 D2 om 24^a (cf v l 22) — °) Ś1 युक्त
 हि, D1 उक्तश्च, S (except M4) उक्तोपि (for उक्तो
 हि) Ś1 विदुरेणोक्त, Ko 'णैव K1 'रेणैप, Ks
 'रेणैप, Ks-5 Ds T G1-8 M4 'रेणाहं, B1 'रेणैहं, D1
 'रेणासौ, M1-8 8 'रेणाय — °) Ks नित्य (for हित)
 T G M2 युक्त, M1 8 8 तथ्य (for पथ्य) Ks B
 Da Dn D4 6 7 8 T2 M नित्यश्च, T1 G भारत (for
 सजय) D1 धीमता सत्यवादिना — °) Ks-5 D2 7 च
 जग्राह, Ds 6 जग्राह च (for च गृह्णाति) S नाशृणो
 चैव (T2 M 'वापि) तन्मद

C 6 3335
B 6 76 25
K 6 76 25

आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५
अथ वा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ।

पुरा धात्रा यथा सृष्टं तत्तथा न तदन्यथा ॥ २६

इति धीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

संजय उवाच ।

आत्मदोषाच्चया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ।
न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ।
यानि त्वं दृष्टवान् राजन्धर्मसंकरकारिते ॥ १

तव दोषात्पुरा वृत्तं धृतमेतद्विशां पते ।
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ।
त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मना ॥ २
आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।

25 °) Ko 1 तत्त्वे (for मन्ये) Da1 Dn1 D7
मतिं, Dn2 मत, Ca. 0 मति (as in text) K5
D3 तस्यामात्य (K5 'स्य मान्य) मति पूर्व, D8 तस्य
मन्यामहे पूर्व, D6 तस्य मान्यमतीपूर्व, T1 G तथ्य (T1
G4 'थ्या) मन्ये मति (G1 8 'त) तस्य, T2 M8 (in/
lin) तथ्या (T2 'थ्यं) मन्ये मति पूर्व (T2 'वां), M
अवमत्य मति पूर्व (M1 4 'वां) — °) D5 ब्रह्मज्ञस्य,
M विदुरस्य (M8 sup lin सजयस्य) (for सर्वज्ञस्य)
D1 सर्वज्ञस्येव सजय — °) Ś1 यथागमस्तेन, Ko 1
'गमस्येन, K5 D2 'मत तात, M1 8-5 'गम तत्र (M4
तात) (for 'गत तात) T1 G3 आसीत्तथा गत तथ्य,
G2 आसीद्यथागतं गदतो, M2 आविद्यतागम तत्र Ca 0
ote यथागत, आसीत्, Cd यथागम

26 °) Ko 1 ब्राह्मम्, T2 भाग्यम्, Cc भाग्यम्
(as in text) K8 एवाद्य, K5 एवाह, Da1 एव
हि, D6 एनं हि (for एव हि) — °) Ś1 सजय तेन
(for संजयैतेन) K4 सर्वदा, D1 सर्वश — °)
K5 धान्या, Da1 ध्यात्वा (for धात्रा) Ko-2 सृष्ट,
B1 2 T G1 3 4 M2 4 दिष्ट, Da Dn1 D5 [उ]दिष्ट,
G2 दृष्ट (for सृष्ट) — °) Ko transp तत् and
तथा K5 नौ (for न) Ś1 तन्नन्यथा (810), K4 B
नैतदन्यं, Da Dn1 D5 न तु नान्यं (for न तदन्यं)
K1 तथा तनपदन्यथा, K2 तथा तन्नेदमन्यथा, M तथा
तन्न तदन्यथा

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only पृ

युद्धदिवसे, K4 पष्टेद्वि, M4 पष्टेद्विके — Adhy
name K4 T2 छतराष्ट्रावुताप (T2 'शय'), Da Dn1
D5 छतराष्ट्रवाक्य, G2 M1 2 8 (sup lin) धात्रे (M1-3
छत) राष्ट्रसेनावर्णन — Adhy no (figures, words or
both) Da2 (marg sec m) 34, Dn2 T1 G 71,
D1 75, T2 M8 4 73, M1 2 72 (as in text),
M3 74 — Śloka no Dn D5 26

73

1 °) K1 2 Da1 आत्मदोषा, K3 आत्मदोषात्, K5
D2 आत्मनैव, G2 आत्मदोषत् B1 महाराज, M तथा
राजन् — °) B2 Dn1 D1 8 (before corr) T G
तात, Cc तानि (as in text) — °) B2 Da Dn1
D5 ददर्श, D2 (before corr) पश्यतो (for पश्यते)
D1 भरतोत्तम — °) T1 G यदिद (for यानि त्व)
K5 दृष्टवान्, Da2 दृष्टवान्, S पश्यसे (G1 8 'ते'),
Cd दृष्टवान् (as in text) — °) K2 4 5 धर्मशकरं,
B2 8 धर्मसकरकालिते, Dn D4 8 'कानि ते, D1 वर्ण
सकरकारिते, D8 धर्मसंकरकानि वै, D1 'कानिव, S
'सकर (G1 8 'सरक्ष) कारणात्, Cc d as in text

2 °) K2 परा (for पुरा) — °) B3 युद्धम् (for
युद्धम्) B1 एव (for एतद्) — °) D1 वै युद्ध,
D5 युद्ध तत्, S युद्ध हि — °) Ko-2 प्रवृद्ध, Da1
प्रवर्त B1 Da2 D5 transp सह and पाण्डवै — °)
K2 तमेवादि, D1 अते चाद्य (for त्वमेवाद्य) — °)
D1 8 6 कृत (for कृत्वा) B1 4 Dn1 (before corr)
D1 8 7 T1 G1 3 4 M1 2 4 आत्मन (for आत्मना)

इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ ३
तस्माद्राजन्धिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिप ॥ ४
भीमसेनस्तु निशितैर्बाणैर्भित्ता महाचमूम् ।
आससाद् ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ५
दुःशासनं दुर्विपहं दुःसहं दुर्मदं जयम् ।
जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ६
चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ।

एतानन्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ७
धार्तराष्ट्रान्सुसंकुडान्दृष्ट्वा भीमो महाबलः ।
भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ८
अथाह्वयन्त तेऽन्योन्यमयं प्राप्नो वृकोदरः ।
जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ ९
स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ।
प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ १०
संप्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् ।

C 6 3348
B 6 77 12
K 6 77 12

G2 कृतं यत्त्वानत्वमात्मन (sic)

3 ^a) K5 D2 सर्वेण हि, B Dn Dn D4 5 7 8
आत्मनैव, D0 आत्मनो हि, T2 द्रोहेन हि — ^b)
Ko-2 T1 G आत्मनैवोप, D1 आत्मनैव हि; D5 'नै
वाय — ^d) T1 G2 1 तव, T2 M2 4 तत्त्वा, G1 8
तनु, M1 2 तत्त्वा, M5 तत्त्वा (for त्वया). K3 5
D2 5 यथा तथा, B2 Da Dn1 D. सुदारण

4 ^b) K3 प्राप्येदं, G1-2 M1 3 5 प्राप्यैव (for
प्राप्येदं) D8 व्यजन — ^c) D1 T2 शृणु वृत्तं यथा
युद्ध — ^d) D1 वदतो, M1-2 3 गदतो (for शंसतो)
K3 5 D2 मे नराधिप, S मम भारत

5 ^a) Ko 1 3 B D (except D1) सु, K2 स (for
तु) — ^b) G3 भाणैर् S1 Ko इत्वा (for भित्त्वा)
K2 महाचमू, D1 महारथान्, T2 यथा चमू — ^c)
K3 G1 रणे, D1 3 T2 तथा, M1 3-5 तदा, M2 महा
(for ततो) K3-5 D1 2 3 T G वीरान् (for वीर)
— ^d) K5 Da1 D2 3 (marg sec m as in text) 5 c
T1 G 'नानुगान्.

6 ^a) Da2 D5 दुर्विपहं — ^b) B3 दुर्मुख, D1
दुर्मिह, S दुष्यह (for दुःसहं) B3 दुःसह, D5 दुर्मुख,
T2 G1-3 M दुर्जयं (for दुर्मदं) — After 6^{ab}, K1
reads 4^a-5^c in parenthesis — ^c) K4 B Da2 Dn2
D1 4 5 जयमेनं (for जयत्सेनं)

7 ^a) S1 चारुमित्र, D5 चारुचित्र (for 'चित्र')
K3 T2 M1-3 5 सुदर्माणं, D1 8 सुधर्माणं (for सुव
र्माणं) — ^b) K3 दुतहं, K5 D2 दुःसह, B2 सुकर्णं,
Da1 दुकार्णं, D1 8 दुकर्णं, D5 दुष्कर (for दुष्कर्णं)
— ^c) K2 एतानन्याश्च, K3 'श्रान्याश्च, B1 8 D1-3 8
S एतं (D0 'ता' श्रान्याश्च — ^d) K4 T1 G महाबलान्
(for 'रथान्')

8 ^a) Ko 2 4 सुसरन्धान्, K3 5 D1 2 T1 G2 4
'कुडो, D8 स संकुडान् (for सुत्) — ^b) D1 भीम
सेनो (for दृष्ट्वा भीमो) K3 वृकोदर; K5 D2 महारथ
(for महाबल) — ^c) B1 भीमेण (for भीष्मेण)
D1 8 गुप्तान् (for गुप्ता)

9 K4 reads 9^{ab} twice consecutively — ^a)
K3 5 D2 तथाह्वयत (K3 'ति), K4 (second time)
अथांगयंत, D1 अथाह्वयतस्, M1-3 5 समाह्वयत (for
अथाह्वयन्त) D5 आह्वयत ततोऽन्योन्यम्, T1 G समाह्वय-
स्यान्योन्यम्, T2 M4 समाह्वय (T2 तमाह्वय) ततो
न्योन्यम् — ^b) K4 (second time) असं (for अय)
G8 यं प्राप्नोय वृकोदर — For 9^{ab}, K4 (first time)
B Da Dn D1 5 7 8 subst

294* अथालोक्य प्रविष्ट तमूचुस्ते सर्व एव तु ।

[K4 तु (for तन्), and तमूचु (for ऊचुस्ते) B3
हि (for तु)]

— ^c) S1 Ga जीवग्रह, G2 जीवग्रीवां, Cc 'ग्राह (as in
text) D5 च गृह्णीमो, M4 निगृह्णीमो D1 जीवग्राहेण
गृह्णीमो — ^d) S1 लयमेन, K2 B3 4 Da1 Dn
D5 5 वयमेत (K2 Da1 Dn1 'मेतन्'), D5 वरमेतं, T G
वयमेकं (for वयमेन) D5 नराधिप, T2 'धम

10 ^a) Da1 D5 पार्थे (for पार्थो) — ^b) Ko 1
सहनिश्चयै, T1 G कृतनिश्चय — ^c) Ko पुरा सहरणे,
K1 युवा सहं, K2 पुरा सहं, K3 D5 प्रजहास रणे,
Da1 D5 प्रजा (Da1 'ज्ञा' सहरणा — ^d) Ko-2 कुद्वैर
(for क्रूरैर्) Ko 2 महारथै (for 'ग्रहै')

11 ^a) K1 वप्राप्य (sic), D5 संप्राप्त (for संप्राप्य)
D5 मध्ये; G2 मध्यम (hypermetric) (for मध्य) K3
B3 D2 T1 G सैन्यस्य (for व्यूहस्य) B1 संप्राप्य व्यूह
मध्यस्य, Da1 'प्य मध्यसुपहस्य (sic) — ^b) D5 तं
भी, T1 G तेषां (for न भी) G आविशन् — ^d)

C. 6 3348
B 6 77 12
K 6 77 12

यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ॥ ११
ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो ।
छादयानं शरैर्घोरैस्तमेकमनुवन्निरे ॥ १२
स तेषां प्रवरान्योधान् हस्त्यश्वरथसादिनः ।
जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १३
तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ।

समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ १४
ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।
जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ १५
भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौवलः ॥ १६
विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ।

K1 सहैद्र, K8-5 B Da Dn D2 5 7 T1 G2-4 M1
(sup in) सहैद्र T2 [अ]वाप्य (for प्राप्य) K8 4
D2 T1 G दानवा, K5 M1 (sup in) दानव, D8
दानवीन्, M2 दानव

12 °) K8 D2 तथा; K5 यथा (for तत) T1 G M8 शरसहस्राणि, M4 शतसहस्राणां (for
'स्राणि) — °) D1 8 8 रथानां, G2 रथिनां S1
Ko 1 वर्गश, K2 गर्वश, B1 बहुश, D8 8 सर्वत
(for सर्वश) B2-4 Da Dn D4 5 7 8 सर्वशस्त्रिणां,
D1 सर्वतोदिश, S च महात्मनां (for सर्वशः प्रभो)
— °) S1 K8 5 T1 G M4 छादयानां, B1 छादया*;
B2 8 Da2 Dn1 D5 उद्यतास्त्रै, B4 Dn2 D4 7 8 उद्य
तानि, Da1 damaged, D1 छादयत्, D2 8 8 छाद-
यान (for छादयान) B2 परैर् (for शरैर्) K8 5
तीव्रैस्, B2 योषैस्, D2 तीक्ष्णैस् (for घोरैस्) — °)
Da Dn1 D1 5 तमेवम् (for तमेकम्) K2 अनुवाजिरे,
K8 5 D2 S परिवन्निरे; D1 अनुजग्मिरे, Co अनुवन्निरे
(as in text) D8 तावकास्मानुवन्निरे

13 °) K2 एतेषां (for स तेषां) K4 बाहान्, T2
युधान् (for योधान्) — °) Ko-2 हस्त्यश्वरथसादिभिः;
K8 5 D2 हस्त्यश्वरथवाजिन, D1 'रथयोधिन — °)
Ko जघार (sic), B2 जगाम (for जघान) K8
शूरान्, T1 G भीमो, M4 वीरो (for शूरो) — °)
D8 नचिन्तयन्, D8 M4 अचिन्तयत्, Co अचिन्तयन्
(as in text)

14 °) K2 विवसित (for व्यव°) — °) S1 Ko 2 4
D8 8 महाबल S जिघासता (for जिघृक्षताम्) — °)
Da1 वध (for वधे) — °) S1 महारथ, K2 T1 M4
महात्मना (T1 'ना), B Da Dn D4 5 7 8 महाबल
(for महामना)

15 Ko 1 om (1 hapl) 15-16 — °) K4 वीर्य-
वान् (for पाण्डव) — S1 om 15°-16° — After
15°, D4 (marg sec m) S ins.

295* उवाच सारथिं भीम स्थीयतामिति भारत ।
यावदेनान्दनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् ।
इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु प्रविश्य महतीं चमूम् ।

[(L 1) M1-4 इह (for इति) — (L 2) D4 T2
M1-8 एतान् (for एनान्) M महानुजान् (M4 समा
गतान्)]

— °) D1 8 8 S तद् (for त) B3 M4 बलौघ (for
बलौघ) B8 महाबल (for महार्णवम्) — After
15, D4 S ins

296* गदया भीमसेनेन ताडिता वारणोत्तमा ।
भिन्नकुम्भा महाकाया भिन्नघृष्टास्त्रैव च ।
भिन्नगात्रा सहारोहा शेरते पर्वता इव ।
रथाश्च भस्माखिलश सयोधा शतशो रणे ।
अश्वाश्च सादिनश्चैव पादातैः सह भारत । [5]
तत्राश्रुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
यदेक समरे राजन्बहुभिः समयोधयत् ।
अन्तकाले प्रजा सर्वा दण्डपाणिरिवान्तक ।

[(L 2) M1-8 5 छिन्न° (for भिन्न°) — (L 3)
D4 G1-8 सहारोहै, M4 हतारोहा (for सहा°) — (L
5) T2 पदातै, M1-8 पादाता (for पादातै) — (L
6) M1 8 4 अपश्यामो — (L 7) M1 8 यदेक]

16 Ko 1 om 16, S1 om 16° (of v 1 15)
— °) M1 8 5 [S]पि (for तु) D1 प्रविष्टे भीमसेने तु
— °) K2 [S]पि पार्षत, D1 8 8 महारथ (for उपि
पार्षत) — °) Da1 D5 द्रौणिम् S समरे (for
तरसा) — °) D8 8 पाण्डव (for सौवल) S1 सहसा
प्रययौ तत्, S ययौ येन (T1 G4 येन याति, T2 M2
ययौ यत्र) वृकोदर

17 °) Ko 2 विव्याध, K1 विधाप (sic), K4
विचार्य, K8 B1 8 4 D (except D1) निवार्य, B2
जघान (for विदार्य) T2 M4 transp महतीं and सेनां

आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १७
 दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १८
 अपृच्छद्वाष्पसंरुद्धो निखना वाचमीरयन् ।
 मम प्राणैः प्रियतमः क भीम इति दुःखितः ॥ १९
 विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः ।
 संस्थाप्य मामिह वली पाण्डवेयः प्रतापवान् ॥ २०
 प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम् ।
 मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २१

प्रतिपालय मां स्रुत नियम्याश्चान्मुहूर्तकम् ।
 यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्वधोद्यताः ॥ २२
 ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् ।
 सर्वेषामेव सैन्यानां संघर्षः समजायत ॥ २३
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 भित्त्वा राजन्महान्व्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ २४
 विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 प्रत्युवाच ततः स्रुतं रणमध्ये महाबलः ॥ २५
 न हि मे विद्यते स्रुत जीवितेऽद्य प्रयोजनम् ।

C 6 3163
B 6 77 27
K 6 77 321

—^a) Ko-3 Da: D. T2 G2 s Ms-; नरपंथः; Ds ६ महारथ (for नरपंथ) —^c) M2 आररोह (for आससाद) B D (except D1-3 s) T1 G तूणं (for शून्य) — After 17, D1 ins

297* रथं च शून्यं सप्रेक्ष्य भीम प्रति विचेतन ।

18 D1 om (hapl) 18 —^b) K1 om (hapl) from थिम् up to मीर in 19^b —^d) T1 G2 s हतचेतन (for गत)

19 K1 om up to मीर in 19^b (cf v l 18) —^a) Dn2 अपृच्छद्, T1 G2 अग्रवीद् (for अपृच्छद्) Ś1 Ko 2 'सपूणों, K3 'सरुद्धां, K4 'सपन्नो, Ds (inf h n as in text) 'समुद्धो, T2 M3 'सकुद्धो, M1-3 s 'सद्विधो (for 'सरुद्धो) —^b) Ś1 निखन, K2 s B Da Dn D1-3 नि (or नि) श्रमन्, D1 विविक्ते, S गद्वत्ता (M1-3 s 'दो) (for निखना) —^c) Ś1 K1 समप्राणैः, T1 G2 s मम प्राणात् (for मम प्राणैः) Ś1 K D1 s ६ प्रियतर (for 'तम) —^d) G2 भीमसिनि (for भीम इति) Ś1 Ko-3 विधुत, D1 गारथि, Ds दूषित (for दुःखित)

20 ^b) Ks कृताञ्जली, Da1 'जलि, M2 'जलि —^c) K1 चहे (corrupt), G4 यलि, M2 गदी —^d) Ks s D2 पराक्रमी (for प्रतापवान्) K4 पाडव सुप्रतापवान्, B Da Dn D1 s १ s पाडव सु (Da1 Ds स) महाबल, S भीमसेनो महाबल

21 ^a) Ko 2 प्रवृष्टो; K3 प्रविष्ये —^b) Ks एन, K4 B Da Dn D1 s १ s एको, S (except T2 M3) एत (for एतद्) —^c) K1 s B D2 s ६ T2 G1 पुरुष व्याघ्र.

22 ^a) Ś1 K2 T2 मा (for मा) —^c) T2 M4 'देनान् Ks-; B Da Dn D2 s १ s निहन्म्य (Da1 D. 'न्म)य, D1 हनिष्यामि, G1 नियम्याशु, Gs M2 निह (M2 'ह) त्याशु —^d) Ś1 य दृते (for य इमे) K2 मद्विधो, G1 मध्वधोद्यता (sic) D1 सदा दैवेन नोदितान् — After 22, S ins

298* अस्यधावद्गदापाणिमद्बल स महाबल ।

[M1-3 s सु (for न)]

23 M1 s-s om (hapl) 23^{ab} —^{ab}) D1 त दृष्ट्वा तु (for ततो दृष्ट्वा) Ks s D2 transp गदाहस्त and प्रधावन्त T2 G M2 सखाय ते (for गदाहस्त) M2 om 23^b-24^c —^d) Ks-; B Da Dn Ds-s १ s Gc सहर्ष, D2 सहर्ष, Ds सघट्ट, Cd सहर्ष (as in text)

24 M2 om 24^{ab} (cf v l 23) —^a) K1 s s B D (except D2 s) सु (for तु) Some MSS तुमले —^b) K4 B2 s Da Dn1 D1 s १ s महाभये, Dn2 महारथे (for भयानके) —^c) K2 महाबाहु, D3 महशूह —^d) Ś1 सखा तथा, Ks-; D2 s ६ वृको दर, Ds इवातव (sic)

25 ^b) Ś1 K4 च पार्षत, Ko 2 महामना, K1 महारथ, K3 s D2 १ [य] पार्षत —^c) M4 तूणं (for सूत) —^d) Da1 रणे भीष्म (for रणमध्ये) K2 B2 महाबल, Da1 Ds 'यल

26 Before 26, Ds ins धृष्टद्युम्न उवाच —^a) Ks B D जीवितेनापि, T1 G विद्यते किञ्चि (G2 कश्चि) ज, T2 M जीवत (T2 'वित, Ms s 'वित) किञ्चिद् (for विद्यते सूत) Ks पृष्टायनगते भीमे —^b) Ks B D

भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ २६
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ।
एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २७
अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः सायिपुरोगमाः ।
यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्ब्रह्मन् ॥ २८
मम भीमः सखा चैव संवन्धी च महाबलः ।
भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिपूदनम् ॥ २९

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ।
निघ्नन्तं मामरीन्पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ३०
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारतीम् ।
भीमसेनस्य मार्गेणु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३१
स ददर्श ततो भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
चातं वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ॥ ३२
ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।

M1-3 s विद्यते, T2 M4 दृश्यते (for जीविते) D5
T1 G M2 [s]त्र, T2 M4 [s]न्त्यत् (for सद्य) —^a)
K2 हत्वा, K4 जित्वा, G8 भित्वा (for हित्वा)
—^a) Da1 D5 स्निहम् D1 T G पाडवे

27 ^a) T1 G यजीवामि (for यदि यामि) —^b)
Ko-2 T1 G4 किं वा, D1 किं मे, M3 किं मा Da1
विदिष्यति —^a) D1 Cd एकायन; T2 एकयान,
Ca एकायन (as in text) Ko 1 चावस्थिरे, B8
वात्र स्थिते, Da1 D5 G3 M4 वावस्थिते (M4 'तो'),
D1 जीवति वै (for चावस्थिते) T2 सति, M2 s रणे
(for युधि) Cv मयि चावस्थिते युधि (as in text)
Co मयि चैकायनगते तुल्यार्थाभिनिवेशिनि

28 D2 om 28 —^a) Ś1 D8 s अस्वस्ति, K4
सुखस्ति, D1 न स्वस्ति, Ca o d अस्वस्ति (as in
text) B8 आयुस्तस्य प्रकर्षति, S परत्र (T2 तस्य न,
G2 परत, M1 s 4 नरस्या, M2 s परस्या) स्वस्ति कुर्वति
—^b) K1.4 B Da Dn D8-s शक्र; K8 सानि, D1
सर्पि, S सेंद्र (for साभि) —^c) K5 D1 M1-s s
Cv सहायं, D8 सहायान्, T2 सखाय (for सहायान्)
Ko 2 समुत्सृज्य, Cv परित्यज्य (as in text) —^d)
Ca स्वस्तिमान् (as in text) K8 स्वस्तिमन्नाव्रजेद्, K5
D1 'मान्द्र (K5 'न्म) जते; Cv स्वस्तिमानाव्रजेद् (as in
text) K1 B2 Da1 Dn1 D1 s s गृह, K5 गृहात्,
B8 इह, Cv गृहान् (as in text) — After 28,
D1 ins .

299* चिकृतस्य च क्षत्रेण निरर्थं जीवित भवेत् । ,

while S ins

300* रौरवे नरके मज्जेदप्लवे दुस्तरे नृभि ।

[T2 कौरवे (for रौरवे) G1-3 M5 आप्लवे M4
दुस्तरे]

29 ^a) Ś1 सम (sio), K8 B D (except D1) स मे

(for मम) K1 भीम —^b) K1 सवधे, K2 सवधी,
K5 सवध; D8 स धन्वी, Co सवन्धी (as in text)
D5 महाबल — D1 om 29^{ad} —^c) K4 B Da Dn
D4 s मे (for ऽस्मान्) G1-3 'आपि (for 'आह)
—^d) Ś1 Ko-2 4 B2-4 D7 M1-4 'निसृजन् (M1 'न)

30 ^a) B2 तत्रा (for तत्र) —^b) D1 पार्थो (for
यातो) — T2 om 30^{ad} —^c) K1 निघ्नन्त, K5
निघ्नन्त, B8 विनिघ्नन्, Cv निघ्नन्त (as in text) K1
मामरी, K5 स्वामीन्, B Da Dn D4 s 1 s मां (B8
वा) रिपून्, D1 s इह (D8 'व) मा, T1 G4 अहिवा
Cv oites माम् (as in text) —^d) K2 B2 D8 s M2
वासव, K5 वासवी, D1 वाहिनी K4 दानवारिवा
सुरान्

31 ^{ab}) Ś1 Ko-2 transp ततो and ययौ T1 G
राजन् (for वीरो) K4 B Dn D1.4 s-3 T2 भारत,
Da1 भारती, T1 G वाहिनी, Co भारतीम् (as in
text) —^c) B4 D1 मार्गेण —^d) Ko-2 वेगाग्रम-
थितैर्, D1 गदाग्रम्, S गदाग्रम् (for गदाग्रम्) K1
गणै, D8 (m as in text) मुजै (for गजै) Ś1
मथितैर्गदया गजै

32 ^a) K4 न, T2 सं (for स) K8 s B1.3.4
Da Dn D4 s.7 s तदा (for ततो) —^b) Ś1 दहत,
Da1 वहत T1 G1 s 4 अरि, G2 इव (for रिपु)
—^c) Ś1 Dn D1 G2 चातो (for चात) B Da1 Dn
D7 s बहून् (for बलात्) —^d) Ś1 प्रभजत, K8
प्रसज्जत, T1 G2.4 प्रभज्यत, T2 वभजत, G8 प्रह
रत G8 नृणे (for रणे) K8.5 D2 रिपून्, D8 नृप
(for नृपान्)

33 ^a) K8 त (for ते) K8 s D2 वध्यं (for
हन्यं) D1 हन्यमाना हि समरे —^c) Ś1 Ko 2 s
D2 s T2 G4 M1 s पदाता, K5 पदतो, Da1 पादात;
D8 पदाति —^d) B2 Da Dn1 D6 M1 s 'स्वन (for

पादाता दन्तिनथैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३३
 हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ।
 वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ३४
 ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
 अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ३५
 अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं
 समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः ।
 सैन्येन घोरेण सुसंगतेन
 दृष्ट्वा बलीं पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३६
 अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं

पदातिनं क्रोधविपं वमन्तम् ।
 आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं
 गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३७
 निःशल्यमेनं च चकार तूर्ण-
 मारोपयच्चात्मरथं महात्मा ।
 भृशं परिष्वज्य च भीमसेन-
 माश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३८
 भ्रातृनथोपेत्य तवापि पुत्र-
 स्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ।
 अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः

C 6 3376
B 6 77 40
K 6 77 46

*स्वर) Ks Ds तदा, S पृथक्, Cc महत् (as in text)

34 ^a) M1 : 'कारस्तु Ds सजात, Ds सयजे
 —^b) B2 तत्र (for तव) S1 K1 : भारत (for मारिष) —^c) B3 वध्यते, Ds (by corr) : वध्यता, T2 विध्यतो —^d) T1 G क्रोधिना (for कृतिना) D1 कृतिनश्चित्रयोधिना

35 K1 om 35 —^a) S1 सर्वं, Dn2 वीरा (for सर्वे) —^c) Ks ते भीता, D1 T1 G2 : महिता, Ds अभीता (for अभीता) B Da Dn1 Ds : (marg sec m) S समवर्तत (M2 : 'त', Dn2 'कुर्वत, Ds 'वर्धत —^d) B3 : Dn2 Ds : १ : १ शस्त्र (B3 'र') वृष्टिः; T2 शरवृष्ट्या, M2 शस्त्रविष्ट्या K3 : D2 परतप (for समन्तत)

36 T2 om 36^{ab} —^a) S1 शस्त्रभृता (for शस्त्र) Ko 1 G1-2 वरिष्ठ —^b) Ko 1 सुसमता (Ko 'त'), D2 समावर्तत (for समन्तत) K2 : B1 : Dn पाडव (for पाण्डव) Ko 2 B4 Dn D1 : १ : १ लोकवीर, K1 'चारं Ks समावर्तत पाडवा लोकवीरै' — For 36^{ab}, B3 subst

301* अभिद्रुत शस्त्रभृता वरिष्ठ च समन्तत ।
 लोकपालसम वीर लोकवीरैश्च पाण्डवम् ।

—^a) Ks B Da2 Dn2 Ds सुसहितेन, Ks Da1 Dn1 D1-4 : १ : सुसहितेन, Ds S सुसंयतेन (Ds Ms : 'यु-
 तेन, T2 'युगे तु) —^d) S सहाय (for बली) D1 पाडव (for पार्षतो)

37 ^a) S1 अयोमिगच्छत्, Ds अधाभ्य, M1 अथा
 न्व' (sup lin 'व') S1 छरविकृताग; D1 : 'विक्षि-
 तांग, Ms : 'विक्षताग Ds अथोपगच्छच्छर' —^b)
 Ko 2 सहत, K1 : महत, Ds (marg sec m as
 in text) घमत (for वमन्तम्) S पदातिन घोरे (T1
 G4 क्रोध) विपक्तरूप —^c) Ko 2 : Ds : १ : T2 G2
 आ (Ds अ) आसयत्, K1 आश्वासयन् K2 पार्षतो,
 M2 पार्षत — T1 reads (sec m) 37^d-38^e in
 marg —^d) Dn2 'काल

38 ^a) K2 निशल्यम्, B1 Da2 D1 : M1-8 : विश-
 ल्यम्, Cc d निशल्यम् (as in text) G1 पृक् (for
 एन) —^b) Ds आरोप्य त, G चारोपयच् (for आरो-
 पयच्) K2 B Da Dn Ds : १ : १ T1 G2 चात्मरथे, Ks
 D2 स्वात्मरथ —^c) M1 ध्रुव, M2 : १ : इह (for
 भृश) K2 Da1 Dn1 D1 : १ : G2 भीमसेन (for 'सेनम्)
 —^d) K2 : १ : B1 : १ : D (except Dn2) M स (for
 च) — After 38, T G ins

302* तथा तस्मिन्वर्तमानेऽतिवेग

[T2 घोरे (for वेग)]

T2 cont

303* भीमो तथो प्रेत्य च याज्ञसेनम् (sio) ।

39 ^a) K2 भ्रातृनथोपेत्य, D1 भ्रातृनथोपेत्य, Ds :
 भ्रातृनथालोक्य, Ds (marg sec m) T2 M4 'नथोवाच,
 T1 G 'नथोपेत्य D1 तवाह, T2 तथापि (for तवापि)
 —^b) B3 ततो (for तस्मिन्) G2 प्रवृत्ते (for विमर्दे)
 B Da Dn Ds : १ : १ सहसाम्बुवाच, Ds महति प्रपन्ने,

समागतो भीमसेनेन सार्धम् ।
 तं यात सर्वे सहिता निहन्तुं
 मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ ३९
 श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा
 ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः ।
 वधाय निष्पेतुर्दुग्धासुधास्ते
 युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ॥ ४०
 प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा
 ज्यानेमिधौषैः प्रविकम्पयन्तः ।
 शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं

यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ।
 निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णै-
 र्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४१
 समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा
 निशाम्य वीरानभितः स्थितात्रणे ।
 जिघांसुरग्रं द्रुपदात्मजो युवा
 प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ।
 क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राज-
 न्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ॥ ४२
 ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः

Ds महती प्रवृत्ते, T1 G तव सप्रवृत्ते (G2 'मर्दे'), T2 M सहसा प्रवृत्ते — After 39^b, T1 G ins

304* इष्ट्वा रणे वाक्यमिदं वभाषे ।

— ') T2 कथ (for अथ) S1 महात्मा (for दुरात्मा)
 — ') Ds ते (for तं) Bs & Dn1 (marg) ns Ds
 1 8 M4 याम, T2 ज्ञातः; G2 यात (for यात) Ks 5
 Ds महता, Bs M4 सहसा (for सहिता) S1 निर्यतु,
 K1 निहत, Ks 5 Ds वलेन (for निहन्तुं) — ') K2
 Bs & Ds 6-8 मा नो, T2 मया, G2 माया (for मा
 वो) Ko 2 4 Ds 6 S अनीके, K1 अनीकी D1
 पापो ह्यय रे मर्द्यतामथ सस्ये — After 39, D1 ins

305* आर्षन्नेत क्षुद्रकर्मातिहीन

सैन्यं च विध्वंसयते पृथक्कै ।

40 ') B1 8 4 Da Dn D1 4-8 T2 M4 [अ]थ, Bs
 Ds T1 G च, Ds नु, Ms [अ]पि (for तु) Ks
 Ms 5 तव मृष्य, T1 G4 M1 2 4 तदमृष्य — ')
 Ko 1 ज्येष्ठाज्ञया S1 Da1 चोदित, K2 8 5 B1 2
 D2 7 8 नोदिता, K4 देशिता (for चोदिता) S1 धार्त
 राष्ट्र — ') S1 मे (for ते) D1 ततोभ्यधावत युदा
 युधास्ते — ') Bs केतवो (for केतवो) Bs युद्धमुग्रा,
 D1 यर्हिदुग्रा, D2 [s]युद्धमुग्रा, T2 -य दुग्धा, Gs
 यत्तदुग्रा, M4 यच्चदुग्रा (for यद्वदुग्रा) .

41 ') Ko सगृह्य, K1 समृह्य, K2 सग्रह्य, Bs
 प्रमृह्य Ks 5 Bs & Dn1 D2 7 चास्त्राणि (for चित्राणि)
 Da1 वीरो, Ds चैप (for वीरा) — ') K2 4 B
 Ds T1 G4 ज्या (for ज्या) S1 प्रविकम्पयत, D1 'कर्प
 यत'; G1-8 परिकम्पयत — ') S1 Bs T1 G M4 च

वर्षुर् (for अवर्षन्) — ') G2 अथ (for यथा) K1 3
 Da1 भूधर (for 'धर) D1 अमुवेरौ (for वारिजालैः).
 — ') S1 Ds निहत्य (Ds 'न्य)मानोपि (for निहत्य
 तांश्चापि)

42 ') Ko 2 समभ्युदीर्णांश्च, K4 समभ्युदीर्णांस्तु,
 Da1 समभ्युदीर्णांश्च, M1 2 समं ह्युदीर्णांश्च Ds हतात्म
 जास्, T1 तदात्मजास् (for तवा) T2 G2 4 तदा,
 M1-8 5 च (for तथा) D1 स तानुदीर्णांस्त्रव राज
 पुत्रान् — ') Ko-4 B Da Dn D2-7 M4 निशाम्य
 (for निशाम्य) Ds अभितस्थिवान्, T2 अभितस्थया,
 G2 अहितस्थिवान्, M1-4 अभितस्थिवान् D1 निशाम्य
 वीरो युधि युद्धशौढ — ') S1 उग्रां, D1 आजौ, T1
 G2 4 उग्रो (for उग्र) D1 [s]सौ, T G M4 रणे;
 M1-8 5 [s]पि (for युवा) — ') S1 युयुवे, Ks
 प्रयुजे (for युयुजे) K2 महारथ, D1 महात्मा — ')
 Ds पुत्रेण (for पुत्रेषु) D1 क्रुद्धस्तु राजस्त्रव पुत्रकेषु,
 S पुत्रेषु ते क्रोध (M4 कोप)वशेन (T2 G2 M1-8 5 'पु)
 राजन् — ') Da1 युध (sic), Dn1 युध्यन् (for
 यद्वत्) M1-8 5 सुरेन्द्र (for महेन्द्र) D1 दैत्येषु
 युध्यन्निव वज्रहस्त — After 42, S ins

306* स वै ततोऽप्य सुमहाप्रभावं

प्रमोहनं द्रोणदत्त महात्मा ।

प्रयोजयामास उदारकर्मा

तस्मिन्नेत तव सैन्यस्य राजन् ।

[(L 1) M1-8 सुमहत्प्रभाव — (L 2) Ms सुमोहन-
 — (L 3) G1 8 सुसार (for उदार) — (L 4) T2
 क्षणे (for रणे)]

43 ') S1 Ko-2 [s]प्यसुहृत्, T G M4 विमुह्य-

प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।

प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे

सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ।

परीतकालानिव नष्टसंज्ञा-

न्मोहोपेतांस्त्व पुत्रान्निश्चम्य ॥ ४३

एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ४४

सोऽतिविद्वस्तदा राजत्रणे द्रोणेन पार्थिवः ।

अपायाद्रुपदो राजन्पूर्वैरमनुस्मरन् ॥ ४५

जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।

तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४६

अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्त्व ॥ ४७

ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभिययौ रणात् ।

तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।

धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ॥ ४८

C 6 3388
B 6 77 52
K 6 77 60

T₂ 'ह्य'ति (for व्यसृजन्त) D₁ D₁ नृवीरा,
M₁₋₂ : प्रवीरा —^b) D₁ प्रमोहितास्त्रेण विभिन्नकाया
—^c) D₂ प्रदुद्रुवुः, D₂ द्रुद्रुवुः S₁ K₀₋₂ D₁ कौरवा
श्चापि, K₂ D₂ कौरवां (D₂ 'वा')श्चैव, M₂ : कुरव
श्चापि S₁ K₀₋₂ संख्ये (for सर्वे). —^d) G₁ 'नादा',
M₁ (sup lin) 'नाना' (for 'नागा') K₁ सुरथा,
D₁ सहितास् (for सरथा) D₁ तदानीं, D₂ समन्तत
—^e) S₁ परीतकलानिव, B₂ 'कालान्प्रवि' (for 'काला
निव) K₁ नष्टसंज्ञां, D₂ रिष्टमजान् D₁ S परीतकाला
इव नष्टसंज्ञा (D₁ 'ज्ञा') —^f) S₁ द्रोहोपेतांस्, K₂
मोहितांस्, D₁ D₂ मोहा (D₁ 'ह')पेतास्; D₂ मोहै
रुपेतांस् (for मोहोपेतांस्) D₁ D₂ पुत्रा K₂ निशा
न्य D₁ संमोहितास्त्रा गजपत्तयस्ते, S मोहाश्रया (T₂
'हादिशो, M 'हाद्रेयो') नाधि (T₁ G₂ नाव) गच्छति किञ्चित्
(T₂ तावत्) — After 43, S ins

307* एतस्मिन्नेव काले तु भीमं प्रहरता वरः ।

विश्रम्य च तदा राजन्पीत्वामृतरसं जलम् ।

पुन मनह्य महसा योधयामास सयुगे ।

धृष्टद्युम्नेन सहितं कालयामास भारत ।

[(L 1) G₁₋₂ भीष्म (for भीम) — (L 2) T
प्रवृज्य तु (for विश्रम्य च), and 'मय (for 'रम) — (L
3) T₂ प्रनष्ट T₁ G₂ ननुको, M₂ मनरे (for महसा)
G₂ पुन मनह्यमिच्छुको (sic) M₂ योज* (for योध*)
— (L 4) T₂ पाठवो युद्धमय (for the post
half)]

44 ^a) S एतस्मिन्नवरे राजन् — K₀ : om
(hapl) 44^a-47^b —^c) D₁ द्रुपदं पुनरानलं चरैर्गार्ध-
विराजितै

45 K₀ : om 45 (cf v l 44) —^a) D₂ D₁
D₂ सोमि ; D₂ सोपि (for सोऽति) K₂ B D₂ :

T₁ G M₂ ततो, T₂ तया (for तदा) —^b) K₂
D₂ D₂ G₁ : M रणात् (M₂ रणे), T₂ शरैर् (for
रणे) D₂ D₂ S द्रोणस्य (for द्रोणेन) D₁ D₁ :
T₂ G₂ M₁₋₂ : पार्थिव, T₁ G₂ सायकै —^c) S₁
अपयाद्, T₂ उपयाद् D₁ शीघ्र, G₁₋₂ M₁₋₂ : राजा
(for राजन्)

46 K₀ : om 46 (cf v l 44) —^a) S₁ B₂
च, D₁ स, T₁ G त (for तु) B₂₋₄ transp
द्रुपदं and द्रोण D₁ वीर (for द्रोण) K₂ D₂
D₂ : : जित्वा द्रोणस्तु द्रुपद —^b) = 6 23 12^d S
प्रदध्मौ शङ्खमाहवे —^c) M₁ (sup lin) तस्यौ (for
तस्य) T₂ शङ्खध्वनिं D₂ इष्टा (for श्रुता) —^d)
S₁ विमेषु, D₂ विनेशु K₂ D₁ : : सर्वसैनिका

47 K₀ : om 47^{ab} (cf v l 44) —^a) K₂
D₁ D₂ सुश्राव — After 47^{ab}, D₂ : read (for
the first time) 48^{ab}, repeating it in its proper place
—^c) D₂ मोहनास्त्रेण च रणे —^d) K₂ तनयास् (for
आत्मजांस्)

48 ^a) T₂ तदा (for ततो) S₁ राजगृह; K₀
'गृद्धी, K₂ D₂ 'गृद्धी, K₂ महाराज; K₂ B D₁ :
राजगृद्धी, D₁ 'गृद्धी, D₂ 'गृद्धी, D₂ गजान्मृद्गन्,
T₁ G राजगृद्धु, T₂ 'गृद्धी, Ca c d राजगृद्धी (as
in text) —^b) K₀₋₂ व्याययौ, K₂₋₅ B D [s]
व्याययौ (D₁ 'यू), T₂ हि ययौ (for अभिययौ) B₁
रणे, B₁ D (except D₂ D₁ : : S रण —^d) S₁
भरद्वाज (for भा) —^e) G₂ दृष्ट (for दृष्ट)
K₂ om the second च —^f) K₂ D₁ विचरतो,
K₂ विचरत, M₁₋₂ विचिन्वतौ (for विचरन्तौ)

49 ^a) K₂ मोहाविष्टा च, M₂ 'विष्टाश्च D₁ मोहि
तांस्त्व पुत्रांश्च —^b) D₁ सोपश्यत (for अपश्यत्स)

मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ।
 ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यशातयत् ॥ ४९
 अथ प्रत्यागतप्राणास्तत्र पुत्रा महारथाः ।
 पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ५०
 ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ।
 गच्छन्तु पदवीं शक्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ ५१
 सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ।
 प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुष्यति मे मनः ॥ ५२
 त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।

बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ।
 मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५३
 कैकया द्रौपदेयाश्च दृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ५४
 ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिदमाः ।
 विभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५५
 तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
 भीमसेनभयाविष्टा दृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ५६
 न संधारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ।

B1 s om स Da Dn1 Ds G1 सु- (for स) —^a)
 Ks s प्रभास्त्रम् (for प्रज्ञा) —^d) Ko s विशातयत्,
 Ks-s B Dn2 D1 s (marg see m) M2 s व्यनाशयत्,
 Da1 व्यशातयत्, D2 s s विनाशयत्, Gs अशातयत्

50 ^a) S (except Ms) तत (for अथ) —^b) D1
 विशा पते, Ds नराधिप; T1 महाबला (for महारथा)
 —^d) Ks प्रययोर, B1 प्रतीपुर, D2 s प्रययौ (for
 प्रययुर्) S प्रत्युधाता जिगीषव

51 ^a) M1-s s राजा (for प्राह) —^b) Da Dn1
 Ds M2 स, T2 च (for स्व) —^c) Ks M2 गच्छत
 (for गच्छन्तु) K2 पदवी, Ca s वीं (as in text)
 Ds s भक्त्या (for शक्या) —^d) M4 इति (for
 युधि)

52 ^a) K1 सुमुखा (for प्रमुखा) —^b) D1
 तथा, T2 रथ (for रथा) Ko S दसिता —^c)
 om 52^a-53^b —^d) D1 अवगच्छध्वं, D2 T G2-s M2
 अभिगच्छतु (for अधि) —^d) T2 च (for हि)
 Da1 शुष्यति मे; Ds मे शुष्यते, T2 M शुद्ध हि मे,
 Gs शुष्यति मे — After 52, T G M4 ins

308* प्रवृत्तिं भीमसेनस्य पार्षतस्य च सयुगे ।
 विज्ञाय समरे शीघ्रं प्रविशच्च रथार्णवम् ।
 गच्छन्तु परया शक्त्या भवन्त इति मे मति ।

[(L 1) T2 पाचाळस्य (for पार्षतस्य) — (L 2) T2
 विशातु (for विशाय) T2 प्रविश्यैतद्रणाजिर (for the post.
 half) — (L 3) T2 भक्त्या (for शक्त्या), and मन
 (for मति)]

53 Ds S (1 hapl) om. 53^{ab} (for Ds, of v 1
 52) —^a) D1 एव हि, Ds s एव ते (for त एव)

—^b) D1 विक्रान्तपौरुषा (for योधिन) — D2 om
 (hapl) 53^{cd} —^c) Ds Ms s उक्ता तु —^d) Ds
 मध्यदिने —^e) S प्रययुस्ते महारथा

54 ^a) MSS (indiscriminately) कैकया, कैकेया,
 कैकेया, कैकया Ds कौतेया (for कैकया) Gs द्रौपदे-
 यश्च —^b) G2 दृष्ट (for दृष्ट) —^d) S1 Da2
 Dn1 Ds T2 वृत्

55 ^a) G1 s भित्त्वा (for कृत्वा) K1 s समर,
 —^b) A few MSS सूची Ds G1-s अरिदम; T1 G4
 दम. —^c) Ks B1 s s D1 T1 G4 विभिदुर्, B3
 वीमत्सुर्, Ds विविशुर् (for विभिदुर्). —^d) D1
 अत्ययन् (for आहवे)

56 ^b) T2 आभिमन्युपुरोगमा —^c) B3 भयाविष्टान्
 —^d) S1 Ko 1 s s B Da1 Dn D1-s 7 G2 s स्त्रविमो-
 हिता (B3 हितान्, Da1 हित), T1 G2 स्त्रेन
 मोहिता (T1 ता), M स्त्रप्रपीडिता (M4 ता)

57 S transp 57^{ab} and 57^{cd} —^a) K4 B Da
 Dn1 Ds न सवारयितु, D1 s नालं वारयितु, Ds न
 क्षण धारितु, T2 सा न धारयितु Co otes सधारयितुं
 (as in text) S1 Ko-s D2 शक्ता, D1 श्रेकुस्,
 Ds S सेहे, Cd शक्ता (as in text) —^b) Ko 2
 सेनां तव, K1 स ता तव, Ks तव सेना K4 B Dn2
 Ds s s नरा (for जना) D1 तव पुत्रस्य सैनिका
 —^c) S1 मदमूर्छावृतात्मान, Ko-2 वृतात्मान, K4
 मदमूर्छावृतात्मान (sic), B3 s Da Dn D1 s s
 मदमूर्छान्वितात्मा हि (Da1 Dn1 त्मा वै, D1 त्मान),
 S मोहिता (T2 om मोहिता) म (G1 s म) मदमूर्छाभिर्
 Co otes मदमूर्छान्वित Cd as in text —^d) K1
 प्रमुदेवा, D1 प्रमदेवात्मनि Ko 2 s D1 s s स्थिता

मदमूर्छान्वितात्मानं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ५७
 तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त दृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ५८
 तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
 बभूवुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ५९
 दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः ।
 नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ६०
 ततो रथं समारोप्य केकयस्य वृकोदरम् ।
 अभ्यधावत्सुसंकुद्रो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६१
 तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ।

कुद्वश्चिच्छेद भलेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥ ६२
 अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते ।
 दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ॥ ६३
 अथान्यद्वनुरादाय पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणं विन्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ६४
 तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ।
 हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६५
 वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास वीर्यवान् ।
 सारथिं चास्य भलेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ६६
 हताश्वात्स रथात्तूर्णमवपुत्य महारथः ।

C 6 3407
B 6 77 71
K. 6 77 80

T₁ G M₂ ना(T₁ by corr गौ)रीवाध्वगतेव हि, T₂ नारीवध्वगतेजहि (sic), M₁ s-s नारी ह्य(M₁ [sup in] s व्य)ध्वगतेव हि

58 ^a) K₂ तेभ्ययाता, K₄ Da Dn D₂ s r s तेभि-
 याय, B ते हि पार्या, D₁ तेभियातान्, D₈ तेभि
 यात्वा, S तेपि (T₂ ततो, M तेभि) गत्वा T₂ महे-
 ष्वासान् — ^b) K₁ सुवर्णनिकृतध्वज, D₂ विष्टत-
 ध्वजा — ^c) K₀₋₂ परीप्सतोभ्यवर्तत, D₈ प्सताभ्य
 धावत, G₂ प्सतो ह्यधावत, G₈ प्सतोभ्यधावतो
 — ^d) D₁ दृष्टद्युम्नपुरोगमा

59 D₁ om (hapl) 59^a — ^a) K₄ तौ तु (for
 तौ च) K₈ B₁ Da₂ D₂ महेष्वासाव्, Da₁ च सहसान्
 (for महेष्वासान्) D₈ तौ दृष्ट्वा स महेष्वासाव् — ^b)
 K₈ पुरोगमा, D₈ आभिमन्यु — ^c) D₈ मुदा (for
 मुदा) — ^d) K₁ निघ्नतो, D₂ निघ्नतौ, D₈ विघ्नतौ
 D₈ वाहिनी — After 59, S ins

309* द्रोणमिष्वस्त्रकुशल सर्वविद्यासु पारगम् ।

[G₈ सर्वविद्याविशारद]

60 ^a) K₈ D₂ S (except T₂ M₄) तु (for च)
 G₁ सहसा शात D₁ तान्दृष्ट्वा तु तव प्राप्ताम् — ^b)
 K₂ पाचाल्ये, Dn₂ D₄ r s पाचालो — ^c) K₀ 2 ना
 ससत, D₁ काक्षमाणो, D₈ न सशत, G₈ नासशत
 B₁ रथं (for वध) K₂ वीर (for 'र') — ^d) D₁
 तदा द्रोणस्य (for पुत्राणां तव) K₈ s D₂ भारत (for
 पार्षत)

61 ^b) K₂ Dn₁ D₄ s वृकोदर — S₁ om (hapl)

52

[409]

61^{ad} — ^a) K₂ अभ्यधावत्स स', B Da Dn₁ D₁
 s s s अभ्यधावत स' — ^d) K₀₋₂ 4 इष्वस्त्रसत्तम,
 K₈ s D₂ सागर, T₂ पुगव (for पारगम्)

62 ^a) Dn₂ D₄ s तस्यापि पततस्, M₁-s s 'भिद्र
 वतस् — T₁ om 62^{ad} — ^a) K₁ वलेन, K₈-s
 B₂ s D₂ बाणेन, D₈ भगवान्, S (T₁ om.) समरे
 (for भलेन) — ^d) S₁ K₀₋₂ 4 B D₁ शत्रुनिषूदन
 (S₁ 'न), K₈ s D₂ s 'नियर्हणं (D₈ 'ण'), D₈
 'निकर्षण' D₁ दृष्टद्युम्नस्य कासुंक्, T₂ M तद्धनु शत्रु
 सूदन

63 ^a) K₂ s अन्याश्च D₈ बहुशो (for शतशो)
 — ^b) M₁ भारते, M₈ पार्षत — ^d) Dn₂ D₂ r s
 भर्तुं पिण्डम्, G₂ भर्तृपीडाम्, G₈ भर्तृपिण्डम्, Co
 भर्तृ (as in text)

64 ^b) S पार्षत (G₂ 'द') क्रोधमूर्छित — ^a)
 K₈ s Dn₁ D₈ विशत्या (for सप्तत्या) — ^d) M रुक्म
 (for रुक्म) Da₁ Dn₁ D₁ शिलाशितै

65 ^b) Some MSS 'कर्षण' S₁ चिच्छेद मित्र
 कर्षण

66 ^a) K₀ 2 वैवस्वत (for 'स्वत') D₁ यमस्य
 सदन द्रोण, T₂ हयानां च क्षय घोर — ^b) K₈ s B
 D (except D₈ s) S भारत (for वीर्यवान्) — ^d)
 D₁ पीतेन निशितेन च — After 66, D₁ ins

310* धर्मराजपुर राजन्प्रेषयामास वै द्विज ।

67 ^a) K₂ M₄ हताश्वात्स, B₁ Da₂ Dn₁ T₁ G

आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ६७
ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ६८
तत्प्रभयं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ।
नाशकुन्तुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ६९

वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः ।
व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७०
तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव ।
दृष्ट्वाचार्यं च संकुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
चुकुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

संजय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा ।

शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १

एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः ।

°श्वात्तु, D1 °श्वात्त्वा Da1 D5 हुताश्वात्तुरगात्तूर्णम्, T2 हुताश्वसारथिस्तूर्णम् — °) T2 अभिमुख्य M1 s s महा बल (for °रथ) — K2 om (hapl) 67°-69° — °) M4 रथ तूर्णम् (for महाबाहुर) — °) M4 महा रथन (for महारथम्)

68 K2 om 68 (of v l 67) — °) D2 s सनर (for सरथ) — °) K4 B1 s s समाकपत, Da1 समे B2 D2 (before corr) मेदिनी, Da1 T1 M4 वाहिनी — After 68°, K5 D2 repeat 60° — °) D2 (sup in as in text) भीमसेनेन (for °सेनस्य) — °) S1 Ko 1 s T1 G धीमत (for पश्यत) D1 तथैव पार्षतस्य च

69 K2 om 69 (of v l 67) — °) G2 तत्र भग्न K3 s D2 S राजन् (G2 राजा) (for दृष्ट्वा) — °) S1 द्रोणेन मिततेजसा, Da Dn1 D5 S द्रोणेना मित्रकर्शिना, D5 रणेनामित्रतेजसा — °) Ko 1 स्थापयितु, K5 D2 s S (except T1 G2) धार°, D5 तार° — °) D1 नराधिपा (for महारथा)

70 S1 om 70 — °) T2 वध्यमानास (for वध्य मान) S समरे (for तत्सैन्य) — °) K3 s D2 अभ्य द्रवत, D2 s s T2 व्यभ्रमस्तत्र, D1 (before corr) व्यभ्रमस्तत्र, G1 s व्यद्रवस्तत्र K5 तास्तेव (for तत्रैव) — °) Ko 2 Dn2 D1 s s T2 क्षोभ्यमान D5 इवार्णवा

71 °) D2 s तथा च दृष्ट्वा, T G M2 s तथा तु दृष्ट्वा,

M1.4 तथा दृष्ट्वा तु, M2 तथैव दृष्ट्वा (for तथा दृष्ट्वा च) — °) D1 प्रहृष्ट च, D5 जहृषे न, D5 जहृषुश्च, S जहृषे (G1 s °हृषे, G2 °गृहे) वै Ko-2 s D2 जहृषे (D2 °हृषे) तावकं बलं — °) K3 s B1 Dn2 D2 सु संकुद्ध, Da Dn1 D5 तु संकुद्ध, T1 G तत कुद्ध — °) K3 s Da Dn D2-s S तपत, B D2 पतंत (for दहन्त) T1 G M2 अरि, M1 s-s इव (for रिपु) — °) T1 G तुष्टु, T2 ददृशु (for चुकुशु) S1 सर्वशो (for सर्वतो) S1 Ko-2 राजन्, S (mostly) यौधा — °) B1 चाभवन् (for भारत)

Colophon om in S1 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only षष्ठे (D2 °ष्ट) युद्धदिवसे, K4 षष्ठेहि, D5 षष्ठे, M4 षष्ठे द्विके — Adhy name D5 दृष्ट्युत्तराजय, T2 M1 s द्रोणयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Da2 (marg sec m) 35, Dn2 M2 s T2 74, T1 G 72, M1 s 73 (as in text), M2 75 — Sloka no Dn1 85, Dn2 76, D3 75

74

1 Da om the ref — °) K4 पुन, K5 तथा (for तदा) — °) G1-s M पर्ये (for प्रत्य) S1 Ko 1.4 B2 D5 T2 M1 अच्युत, K3 B2 D5 अच्युत

2 °) K3 s D2 7 ततश्चैव (for पुन) — °) S1 तव पुत्र, Ko 2 तत्र तत्र; K1 तत्र पुत्रा. — °) S1

समेत्य समरे भीमं योधयामासुद्यताः ॥ २
 भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ।
 समास्त्र महाबाहुर्धुर्यौ येन तवात्मजः ॥ ३
 प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढम् ।
 चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतान् ॥ ४
 ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ५
 सोऽतिविद्धो महेष्वायस्तत्र पुत्रेण धन्विना ।
 क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकम् ॥ ६

समेत्य, D1 समवान् (for समेत्य) T2 G1 : M वीर,
 G2 शूर (for भीम) —^d) Ko- उद्धता (for
 उद्यता)

3 ^a) T2 'सेनानु' (for 'सेनोऽपि') T2 M संप्राप्ते
 (for समरे) —^b) K1 स प्राप्य, S प्राप्य वै
 (T2 प्राप्यैव) (for संप्राप्य) Ko : B1 सुरथ, K2
 च स्त्रय, B3 स्त्रयल (for स्त्रय) B3 तन, T2 प्रति
 (for पुन) —^c) B3 सममेत्य (for समास्त्र) D1
 ययौ तत्र (for महाबाहुर्) —^d) B Da Dn D2 : m
 : 1 T G1 यत्र, D1 (before corr) : तत्र, G2
 M1-2 : तेन (for येन) Ko-2 : G2 M1-2 : तत्रात्मजा,
 K2 D- : M1 'त्मजा' D1 यत्रात्मनस्तत्रात्मजा (sic)

4 ^a) D1 प्रगृह्य (for प्रगृह्य) Ko : महानाद,
 K1 'नद', B1 Dn2 D1 : 1 : 'वेग', D1 'चाप', T2
 'बाहु' —^b) D1 : परासुहरण, Cd 'करण (as in
 text) —^c) K2 : D2 मज्ज, M1 दिव्य (for चित्र)
 S (mostly) मध्ये D1 चित्रपुत्रैः शितैर्गणैः —^d)
 M1-2 : प्रतिविद्याध (for शरैर्वि) K1 B Da Dn
 D2 : 4 : 1 : ते सुत, D2 तेर्मकान D1 स विव्याध तत्रा-
 त्मजान्

5 D2 reads (sic m) 5 in marg —^a) B2-4 Dn2
 Dn D1 : 1 : 3 (before corr) M2 राजन् (for राजा)
 —^b) S1 Ko-2 : महाम (K2 त्म) ना, M1-2 : महा
 रत्र (for 'बलम्') —^c) Ko : D2 G1 : मर्मण्यता
 (G2 मर्मण्यता), D1 M मर्मस्वता, T2 मर्मसु ता

6 ^a) B2 D2 सोऽपि (for सोऽति) —^b) Ko : 5
 D1 : T2 धीमता (for धन्विना) —^c) B2 क्रोधरक्ता
 तनयनो, Dn2 D1 : 1 : मर (D1 before corr 'स') क्त
 नयन क्रोधाद्, D1 क्रोधात् रक्तनयनो —^d) K2-

दुर्योधनं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ।
 स तथाभिहतो राजा नाचलद्विरिराडिव ॥ ७
 तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नतौ परस्परम् ।
 दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ॥ ८
 संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ।
 निश्चयं मनसा कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९
 तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ।
 प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०
 भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समर्पयत् ।

D1 : G2 वेगेनाक्षिप्य, B Da Dn D1 : 1 : वेगादा
 (B2 'गेना' कृप्य, D2 जीवेना (marg sec m) घलेन)
 क्षिप्य

7 ^a) M2 दुर्योधनस्य —^b) S1 K1 : 5 G1 : चार्द-
 यत् —^c) K2 : Dn2 D2 : स तत्र शुशुभे, Da1 ***
 निहते, D1 : स तथाभिहतो, D1 स तथा निहतो, T2
 G स तदाभि B Da Dn1 D1 : 1 : राजन् (for
 राजा) M1-2 : स तथा प्रतिविद्धस्तु —^d) K2 :
 Dn2 D2 शितैर्गणैः, B2 न चेलद्, Da1 D2 न चलद्
 (for नाचलद्)

8 ^a) Ko-2 सहितौ (for समरे) M2 क्रुद्धौ
 —^b) D1 निघ्नतौ च (for विनि) —^c) S1 D2
 'नुगा (for 'नुजा) —^d) B2 'जीविता' (for 'जी
 विता)

9 ^a) T1 G M1-2 : स (M2 : स) स्वरत्र, T2 तै
 कृत, M2 (inf lin) संस्मृत (for संस्मृत्य) K2
 मन्त्रिभि, K2 मन्त्रितै, B2 मन्त्रित (sic) (for मन्त्रित)
 —^b) Ko-2 विग्रह, Da2 D2 निग्रही, D1 यत्कृत,
 G2 समरे (for निग्रहे) —^c) K2 : B Da Dn D2-3
 परम (for मनसा) D1 ततस्ते निश्चय कृत्वा —^d)
 Ko : 5 Dn D- : 4 : निग्रहीतु, K2 निग्रहितु K2
 प्रचक्रमे T G M1-2 : निग्रहे (T1 G1 'ह') समुपाक्रमन्
 (T2 'पाकृत, M2 'पाश्र्वन्), M2 गृहीतुसुपचक्रमु

10 ^a) Ko : तानापतत (by metathesis), D2
 तानापततम्, T2 'पततम् K1 एवासु, K2 D1 एवा-
 सौ —^b) K2 महारथ (for 'बल') —^c) Dn2
 D1 : 1 : अम्युद्ययौ (for प्रत्यु) G2 : M1 : 5 महा
 राजा — K2 om (hapl) 10^d-11^e —^d) D1 गज
 प्रतिगजो यया

C 6 3429
 B 6 78 11
 K 6 78 11

C 6 3423
B 6 78 11
K 6 78 11

चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशः ॥ ११
तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत ।
शौरैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२
ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः ।
अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३
प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।
प्रत्युद्युर्भहारज तव पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
दृष्ट्वा रथस्थांस्तान्शूरान्स्वर्यागिसमतेजसः ।

सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानान्श्रिया वृतान् ॥ १५
महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णकवचोज्ज्वलान् ।
तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ १६
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।
अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत् ॥ १७
अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन संगतम् ।
पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः ॥ १८
दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।

11 Ks om 11^{ab} (of v 1 10) —^a) Ko 1 च कुद्धस्, D1 कुद्धस्, Gs कुद्धेन (for कुद्धश्च) —^b) S1 Ko-2 s समर्पयत्, K4 B Das Dn1 (before corr) n2 D2-3 समर्पयत्, D1 स्तनांतरे (for समर्पयत्) —^d) B2 महाबल, T1 G4 महारथ (for 'यशा')

12 ^a) Ko 1 रथेतरास्, Ks तथै, B1 अथे D1 तथा तव सुतान्सवांस —^b) M4 छाद (for ताड) M4 मारिप (for भारत) —^c) T2 बहुविध S (mostly) संख्ये —^d) M रुक्मपुङ्खै Ks-5 D1-8 7 S सुतेजनै (D1.2 'सै'), B1 प्रवेशितै, B2 शिलासितै (for सुवेगितै)

13 ^a) S संप्रेक्ष्य (for संस्थाप्य) T1 G4 पुत्रैस्ते (for समरे) —^b) Ks-5 B1 s 4 Da1 Dn1 D2 तान्य (for स्वान्य) D1 भागदा (for सर्वश) T1 G4 भीमसेनं समावृत्त —^d) B2 शूरा दश, D1 द्वाद शैते (for ते द्वादश)

14 ^a) K2 प्रेषता (for प्रेषिता) S धर्मपुत्रेण —^b) S1 परानुगा —^c) Ks s D2 प्रतिजग्मुर, S समुद्ययुर S1 महाराजा —^d) Dn3 D4 (before corr) 7 राजपुत्रान्, D1 G1 s तव पुत्रा, D4 (by corr) s राजपुत्रा, Ds G2 तव पुत्र (for तव पुत्रान्) S1 Ko-3 महारथान्; D1 रथा, D4 (by corr) s T1 G बल

15 Ds om 15 —^a) Ko-2 सर्वान्, D1 धीरान् (for शूरान्) T1 G दृष्ट्वा प्राप्तात्रथस्थास्तान्, T2 दृष्ट्वा रथस्थास्थाच्छूरान् (sio) —^b) Ds सूर्याग्निरिव तेजसा, G2 समतेजस —^c) B2 सर्वाणीव —^d) Da1 Dn1 राजमानान् (for भ्राज) D2 s श्रियान्वितान्

16 ^a) M4 दीर्यमाणान् (for दीप्यमानान्) —^b)

Ko 'कवचोज्ज्वला', K4 B1 Das Dn1 'मुकुटोज्ज्वलान्', B1 2 Co 'विकटो', B2 Dn2 D4 7 s 'विकचो', D2 S (except T1) 'कनको' (for 'कवचो') Da1 मुकुटो कुडलै ज्वलन् (sio), Ds मुकुटो कुडलै कृतान् (sio) —^d) S1 Ko-2 4 T1 G1 2 4 महारथा, M2 महाबलान् D1 मृत्युरूप दुरासद

17 ^a) Ko Ds तान्नामृष्यत, K2 s Ds G1-3 M2 s 4 तन्ना (Ks तन्न, Ks तन्ना, Ds ताना)मृष्य (Gs 'प्य'त, Ks Das Ds तान्नामृष्यत, B2 Dn1 तन्ना (Dn1 ताना)मृष्यत, Da1 तान्नामृष्यत् (submetric); T2 न सेहे तत्र (for तान्नामृष्यत) —^b) S1 जीवमानान्, Ds 'याना, Gs जीवदान (for जीवमाना) S1 D1 गतान्, K2 गजा (for गता) Ds इव (for इति) — After 17^{ab}, K2 B1 Dn2 D4 7 s ins an addl colophon, followed by सजय उवाच —^c) B2 अवतीर्य, T2 अन्वीय तु, Gs अन्वियाय (for अन्वीय च)

18 ^a) S1 K2 अथाभिमन्यु (sio), Ko 1 s T2 M अथाभिमन्यु, B Da Dn D4 s 7 s अभिमन्युश्च (B2 Da Dn1 'न्यु च), D1 c T1 G अथाभिमन्यु (D1 s 'न्यु) —^b) S1 S संगत, B Da Dn D4 7 s सयुत (B2 'यत, Da Dn1 युत) Ko-2 भीमसेनमलकृत —^c) S1 सयोक्ष्य, Ks संप्रेक्ष्य, B1 राजेन्द्र, S ते सर्वे (for संप्रेक्ष्य) — After 18^{ab}, S ins

311* केकया द्रौपदीसुता ।

तान्दृष्ट्वा समरे कुद्धास्

[(L. 2) T2 M1 कुद्धास्]

—^d) Ko 1 M4 तव सैन्य, K2 तव सैन्येन (hypermetric), B2 D1 2 G1 तव सैन्य, D2 c Gs तव सैन्या

19 Ks om. 19^{ab} —^c) Ds रथमन्यै, Ds (marg see m as in text) रथमन्यै, M1-3 s रथ चाश्वै

भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्वत्र ते रथाः ॥ १९
 अपराहे ततो राजन्प्रावर्तत महात्रणः ।
 तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २०
 अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाजवान् ।
 अथैनं पञ्चविंशत्या धुद्रकाणां समाचिनोत् ॥ २१
 हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।
 आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् ॥ २२
 स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुस्त्वर्थनौ ।
 आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत ॥ २३
 दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्णिं पञ्चभिरायसैः ।

विज्यधाते न चाकम्पत्कार्णिमैरुवाचलः ॥ २४
 दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिष ।
 योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवामवत् ॥ २५
 द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ।
 एकैकस्त्रिभिरानर्हत्पुत्रं तव विशां पते ॥ २६
 पुत्रोऽपि तव दुर्योधो द्रौपद्यास्तनयात्रणे ।
 सायकैर्निशितै राजन्नाजधान पृथक्पृथक् ॥ २७
 तैश्चापि विद्वः शुशुभे रुधिराण समुक्षितः ।
 गिरिप्रसन्नवर्णैर्यद्वद्विरिधातुविमिश्रितैः ॥ २८
 भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ।

C 6 3 41
B 6 78 29
K 6 78 19

(for भृशमश्वैः) B: प्रगृहीतैः, D: प्रजवितैः T: रथैरश्वैर्गजैश्चैव —^a) M: तत्र (for यत्र)

20 ^a) Some MSS अपराहे K: ३ S महाराज (for ततो राजन्) —^b) Ko ३ ३ B: ३ ३ Da Dn1 D1-3 ३ ३ महारण, K: महारथ; S जनज्ञय —^c) S समरे (for बलिना)

21 ^a) K: Da1 विकर्णश्च —^b) Ś: हव (sic) (for हत्वा) K: B Da Dn D1-3 G1: ३ महाहवे, D: रणाजिरे, T G: ३ M महानृचे (for महाजवान्) —^c) Ko भुरकानां, A few MSS धुद्रकानां Ca cites धुद्रका K: ३ D1: ३ S सम (K: D1: ३ 'सा') पर्यवत् (for समाचिनोत्)

22 ^b) K: सु, D: म (for तु) —^c) D: तृणं, S त्रातुम् (G1: ३ प्राहुम्) (for रात्रम्) —^d) Ko B1-3 भासुर, K: D1 T: ३ भारत (for भास्वरम्) — After 22, T1 G: M read 25th (for the first time), repeating it in its proper place.

23 T: G1-3 om 23^a-25^b —^a) D: चैव (for तौ तु) —^b) D: ३ ३ ३ कुल (for कुर) —^c) K: G: M1: ३ ३ ३ आर्जुनि, Da1 अर्जुन, D: अर्जुनि, T: M: ३ अर्जुनि B Da Dn D: ३ ३ शरवर्षण —^d) K: ३ छादयामामनुद्धा, D: ३ माय तावुमौ, T1 G: M 'मायत् रणे

24 T: G1-3 om 24 (cf. v 1 23) —^a) K: D: ३ चित्रमेनो, D: दुर्जयश्च (for दुर्जयोऽथ) K: विकर्णस्य —^b) K: कार्णि, K: कार्णि; Co 'रिण (as in text) D1 M आशुनै (for आयसै) —^c) Ś:

Ko-2 विज्याघ तेन नाकपट्; T1 G: M: (inf lin) ३ विज्या नाकपट्टाजन्, M1-3: ३ विज्या नाकपट्टेता तु —^d) Ś: K: Da1 D: कार्णि, K: कार्णीर् K: B: Da1 D: हवास्वित (K: 'ता'), K: B: ३ ३ Da: Dn D: ३ ३ ३ हव स्थित T1 G: M मैनाकमिव पर्वत

25 T: G1-3 om 25^{ab} (cf. v 1 23) —^b) M: केकया (for 'यान') D: भारत (for मारिष) — T1 G: M read 25th (for the first time) after 22, repeating it here —^c) D: च तदा, S (T1 G: M both times) समरे (for राजेन्द्र) —^d) K: तदद्भुतमिव

26 ^a) Ś: Ko-2 ३ तथा पञ्च (for रणे क्रुद्धा) —^b) K: ३ D: M: अवारयत्, G1-3 उपादवन् —^c) K: B: ३ ३ D: ३ ३ एकैक (for एकैकस्) B: ३ ३ आनर्हन् K: ३ B: Da Dn1 D1-3 ३ ३ S श (G: ३ दि) रैराशौ विपाकै

27 ^a) D1: ३ ३ हि (for ऽपि) Dn: ३ दुर्योधनं —^b) D: द्रौपदेयान्महारथान् —^c) Ś: वाणैर्, D: तीक्ष्णैर् (for राजन्) K: ३ अजधान (sic) S एकैक त्रिभिरानर्हत्पुत्रैरभिनिशितोपमै

28 ^a) K: G: ३ तैश्चाप, D: ३ ३ चापि, D: (marg sec m) G1: ३ M: ३ ३ म चापि T1 G: तेजस्वी (for शुशुभे) —^b) D: समुक्षित, D: समक्षित, S [अ]वसेचित —^c) K: ३ ३ D: ३ ३ ३ ३ M: ३ ३ गिरि, K: सरित् (for गिरि) Dn: ३ प्रसन्नवणे, T G M: ३ प्रसन्नवणो, Ca प्रसन्नवणैर् (as in text) Ś: Ko-2 युक्तो (for यद्वत्) —^d) K: B: ३ ३ Da Dn D: ३ ३ M: ३ ३ गिरिधातुविमिश्रितै, B: ३ गिरिधातुविमिश्रित, D: ३ समतादातुविस्त्रवै, D: ३ गैरिकादिविमिश्रितै, T G

कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९
ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशां पते ।
दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३०
उत्तस्थुः समरे तत्र कवन्धानि समन्ततः ।
कुरुणां चापि सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१
शोणितोदं रथावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् ।
रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ३२
छिन्नहस्ता विक्रवा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।

पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ॥ ३४
तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ।
न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाक्षति ॥ ३५
एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः ।
तावकाः पाण्डवैः सार्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

M4 गिरिधातुविचित्रित

29 ^b) B D (except D2) वरूथिनीं (for अनीकिनीम्)
—^c) D1 कलं, T2 कारं, G2 4 ताडं (for कालं)
S1 भगवान्, D8 समरे (for बलवान्) —^d) B8 G8
कालं, D1 क्षुद्रं (for पालं) S1 D8 पाशुगणान्,
Cd पशुं (as in text) D8 पशुपालगणानिव

30 ^a) A few MSS गाजीव —^c) K8 Da1
Dn1 D1-3 ० वरूथिन्या, T2 थिन्यान्. —^d) S1 K8
B8 D2 पार्थस्यासीद्, S कुरुन्नाजन्

31 ^a) Da1 उत्तस्थुः, T2 उत्तर (for उत्तस्थु)
Da Dn1 D8 राजन् (for तत्र) —^b) Ko-2 कवन्धाश्च
(for कवन्धानि) B D (except D1 2 7) T2 M सहस्र
श (for समन्तत) —^c) K8 8 B D2 S चैव (for
चापि) T2 सर्वेषां (for सैन्येषु)

32 Ko om 32^{ab} —^a) K2 4 B Da Dn D2 7 8
शरावर्तं, K8 D2 ० महावर्तं (for रथां) K8 शोणि
तोदा महावर्ता, D1 शोणितोदगदावर्ता —^b) K1 राज
द्वीप, K8 Da1 गजद्विप S1 महोर्मिणः, M4 रथो
(for हयोर्मिणम्) K8 गजद्विपहयोर्मिण, D1 राजन्स्थ-
चयोर्मिणी —^c) T2 रथनौभिर्, G1 2 नौभिर्, G8
नाभिं (for नौभिर्) D1 रथिनो बद्धसनाहा —^d)
K1 प्रेत्यन्तु (sic), Da1 प्रेत्यु (sic), D8 प्रातरु (sic)
(for प्रतेरु) D1 तरती च महानदीं

33 ^a) T G M4 मिश्रं (for छिन्नं) K8 छिन्न-
हस्तादिक्रवा —^b) D1 द्रोणेन निहता रणे —^c)
K8 8 Dn2 D2 8 transp पतितास्तत्र and दृश्यन्ते K8
द्वय (for तत्र) S अदृश्यन्पतितास्तत्र —^d) S1 हता-
शेष, Ko-2 ह (K1 हा) तशेषा (for शतशोऽथ)

34 ^b) Ko-2 D1 M4 शोणितो (Ko 1 M4 'तो')-
घपरिप्लुता, K8 T2 शोणितैश्च परिप्लुतै (T2 'ता'), G8
शोणितौघं, M1 (inf l in as in text) 2 8 8 शोणितौ
(M8 'तो')घपरिच्छदै —^c) K8 8 D2 8 8 वमौ मूर
(for भूर्भाति) G1-3 भारतश्रेष्ठ —^d) G8 पतिवैर
(for पर्वतैर) D1 निचिता, D2 आवृता (for आचिता)
Da1 पर्वतो रचिता यथा (sic)

35 ^a) K8 तत्राद्भुतम्, D8 तत्राद्भुतम् D1 8 8
G8 अपश्याम (for 'श्याम) —^b) Ko-2 तावकान्
(for तव तेषां) S1 Ko-2 मारिप (for भारत) —^c)
B2 न तत्रासीत् —^d) K2-4 B Da1 Dn D8 T G
यो युद्धं, K8 यो युद्धे, D4 यो योद्ध; D8 युद्ध यो,
M8 (sup l in) 8 नो युद्ध (for यो योद्धुं) K1
नाभिकाक्षती (sic), B1 Da Dn D2 8 7 8 G2 4 M1 8-8
नाभिकाक्षते, D8 नाभ्यकाक्षत

36 ^a) M8 8 युधिधिरे (for युयुधिरे) —^d) K1
काक्षिमाणा, K8-8 D2 आकाक्षतो (for काङ्क्षमाणा)
K1 युधिधिर, S रणे जयं (for जय युधि)

Colophon om in S1 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only पठे युद्ध-
दिवसे, K4 Da Dn1 D8 T2 पठेहि, D8 पठेहनि,
M1 पठेहि के — Adhy name T2 G2 M1 2 सकुल-
युद्धं — Adhy no (figures, words or both)
Da2 36, Dn2 M8 76, D1 (marg) 77 (corrected
to 78 and cancelled), D8 T1 G 73, T2 M8 4
75, M1 2 74 (as in text) — S1 101 no Dn1
D8 8 36

७५

संजय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
 संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् ।
 भीमसेनः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
 अयं स कालः संग्रामो वर्षपूगामिकाङ्क्षितः ।
 अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३
 अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ॥ ४

यत्त्वं दुरोदरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ।
 तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५
 कर्णस्य मतमाज्ञाय सौवलस्य च यत्पुरा ।
 अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६
 याचमानं च यन्मोहादाशार्हमवमन्यसे ।
 उलूकस्य समादेशं यद्दासि च हृष्टवत् ॥ ७ -
 अद्य त्वा निहनिष्यामि सानुवन्धं सवान्धवम् ।
 समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८
 एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् ।

C 6 3458
B 6 79 9
K 6 79 9

75

1 °) Ś1 D1-2 6 M4 संग्रामे रभसो (D1 रभसा, D2 रभस, M4 तरसा), Cc d संग्राम (as in text) — d) T1 G1.2.4 [S]भ्यवर्तत (for अभ्यधावत)

2 °) M4 'प्रेक्ष्य' (for 'प्रेक्ष्य') — b) K2 नृवीर, D1 नृवर, D5 नृतीय, T2 नृवैन, G2 नृवीराद् (for नृवीर) Ś1 Ko 1 T2 दृढधन्विन, K8 'विक्रम, G2 रथवैरिण — °) Da1 भीमसेन (for 'सेन') Ś1 तु (for सु) D1 भीम कोपात्सुसरध

3 Before 3, D5 125 भीमसेन उवाच — °) K8 काल स (by transp) G2 प्राप्तो वा (for संग्रामो) — b) K2 वर्षपूगामिवाङ्क्षित, K8 B2 D1 2 'पूगामि' (D1 'तु')चित्तित, K4 damaged, K6 पूगामिसचित, G2 'पूगामिकाक्षित' (sic) — B1 om (hapl) 3^{ed} — °) D3 8 T1 G अह (for अद्य) K1 D8 T2 स्वा (for त्वां) T2 न निवर्तिष्ये (for निहनिष्यामि) — d) Ko-2 5 नोत्सृज्यसे (K5 'ते'), K8 नोत्सृज रे, T2 'जते (for नोत्सृज्ये) B1 रणे D1 पुरुषो भव दुर्मते

4 D1 om. 4^a-8^b — °) S अह (for अद्य) — B1 om (hapl) 4⁶⁰ — b) Ś1 कृत्स्नय — d) K3 4 B3 D2 6 S प्रणे (M4 विने)प्यामि, K5 D8 Cc प्रणेत्स्या (K5 'स्या')मि, D5 प्रणेप्यामि, D8 प्राणोत्स्यामि, Cd प्रणो (as in text) B1 मृते (for हते) G8 मयि (for त्वयि)

5 D1 om. 5 (cf. v l 4) — °) Cd दुरो (as

in text) Ś1 K8 यत्त्वं (K8 'स्व') दुरोदर कृत्वा, Ko 1 यत्त्वं (K1 'तु')पुरामरो भूत्वा, K2 4 B1 2 4 Da Dn D1 5 7 8 यत्पुरा मत्सरो (K4 B2 4 'री') भूत्वा, K5 यत्पुरा नमरो भूत्वा, D2 8 यत्त्पुरा नरो (D8 रान मरो) भूत्वा, D6 यत्त्पुरा मत्सभूय, T G यत्त्पु (T2 यस्त्व पु)राकृत स्मृत्वा, M यत्त्व पु (M5 प)रामर स्मृत्वा, text as in B8 — b) G8 अभि (for अव) — M1.8 5 om (hapl) 5^a-7^b — °) K5 गधारे

6 D1 M1 8 5 om 6 (cf v l 4, 5) — °) T2 वलम् (for मतम्) K8-6 B D (except D2 6, D1 om) आख्याय (for आज्ञाय) — b) D6 मत्पुरा — °) D8 अवचत्, M4 अचिन्त्यान् (for अचिन्त्य) Ś1 D6 काम, Ko T1 G2 4 कामान्, D5 कामा (for कामाद्) — d) K1 कृतवानपि

7 D1 om 7 (cf v l 4) M1 8 5 om 7^{ab} (cf v l 5) — °) M4 याचमानश्च (for 'मान') K1 च य, Dn1 युवन् (for च यन्) — b) K1 दार्शार्हम्, Da1 दशार्हम् — T2 om 7^{ed} — °) Da1 च मादेश, T2 G च सदेश (for समादेश) Ca as in text — d) Ko-2 न (for च) K1 M8 5 हृष्टवान्

8 D1 om 8^{ab} (cf v l 4) — °) K3 अद्य त्वा, K4 B Da Dn D1 5 7 8 तेन त्वा K8 5 D2 निहत्य तेन त्वा मूढ, D6 निहत्य त्वा मूढबुद्धे, S त्वा (G2 त्वा) निहत्याद्य (T2 'र्ध') समरे — b) K2 सु (for स) M2 सानुज सानुवाधव — °) Ś1 K3 4 B2 8 Da Dn D1.4 8 शमी, D5 समा, D6 सम (for समी) K1 Da1 पाप (for पाप).

समादाय शरान्धोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ९
 पङ्क्तिश्चतुरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने ।
 ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्वागान् ॥ १०
 ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां क्षतं द्वाभ्यां च विव्यधे ।
 चतुर्भिर्श्वाञ्जनाननयद्यमसादनम् ॥ ११
 द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ।
 छत्रं चिच्छेद समरे राजस्तस्य रथोत्तमात् ॥ १२
 त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् ।

9 Before 9, Ds ins सजय उवाच —^a) Ks Ds विक्षिप्तोन्मथ्य, T1 G विकृष्यान्मथ्य; Ms विकृष्योन्मथ्य Ks Ds1 वासकृत् —^a) Ks s Ds s M समा(Ms वदा)दत्त, D1 T Gs समाधत्त, G1 समवत्त, Gs s समधत्त (Gs 'त्त') (for समादाय) D1 समान् (for शरान्) Gs घोरा —^a) Ko 1 B1 Da Dn1 Ds महाशनिसमस्वनान्, Ks सहाशनिसम स्वन; D1 आशी विपसमान्युधि

10 Gs om 10-11 T1 reads 10-11 in marg —^a) Ko 1 पङ्क्तिशास्त्र; Ks पङ्क्तिशा, B पङ्क्तिश; D1 s G1 s पद्मत्रिंशत् Ms रभसा (for तरसा) Ks s Ds पङ्क्तिशतिमथ क्रुद्धो, Ks 'ति सुसक्रुद्धो, Ds 'ति समं क्रुद्धो —^b) S1 Ks सुमुचाशु, Ds (marg sec m ns in text) सुधन्वने, D1 सुयोधन (for 'धने) —^c) S1 ज्वलिताग्निशिखान्धोरान्, Ko 2 'ग्निशिखान्धोरान्, K1 'ग्निशिखोरान् (sic), Ds 'ग्निस्माकारान्, Ds ज्वलदग्नि शिखाकारान्; Gs ज्वलिवोम्नि, Ms 'ताग्निशिखान्नाजन् —^d) T1 G1-s अग्नि (for ध्वज)

11 Gs om 11 (of v 1 10) —^b) Gs सूतमेक Ks च विव्यधे, D1 जघान ह, Ds चविष्यधे (corrupt), T2 G1-s M अ(Gs त)थावधीत् (for च विव्यधे) T1 सूतमेकेन चावधीत् —^c) Ca जवगान् Ko-2 Da Dn Ds s 1 s चतुर्भिर्जं(D1 'र्य')वनानश्चान्, S (Gs om) चतुर्भिर्श्वाश्च तथा —^d) Ds यमशात्मन, Ds 'साधन

12 ^a) Ds तु (for च) S1 सुनि —^b) Ks 'मर्दन, D1 'कर्शन —^c) B Da Dn Ds s 1 s S चिच्छेद समरे छत्र, D1 चिच्छेद छत्र समरे —^d) S1 Ko-2 s D1-s राजस्तस्य, G1 s रथस्तस्य S1 रथोत्तमं, Ks s Ds s नरोत्तम (Ks 'म), D1 मनोरम, Ds (marg sec m ns in text) यथोत्तमात्, Ds (m ns in text) तथोत्तमात् — After 12, Da1 reads

छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३
 रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः ।
 पपात सहसा भूमिं विद्युज्जलधरादिव ॥ १४
 ज्वलन्तं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभम् ।
 ध्वजं कुरुपतेऽच्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १५
 अथैनं दशभिर्वर्णैस्तोत्रैरिव महागजम् ।
 आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ १६
 ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो जयद्रथः ।

(through eye wandering) त्रिभिश्च त य चिच्छेद समरे छत्रं राजस्तस्य रथोत्तमात्

13 Ds reads (sec m) 13^a in marg —^a) Ko-2 त्रिभिर्ध्वजस्य, Ks-s B1 Ds पङ्क्तिश्च तस्य, D1 त्रिभिस्तस्य तु, Ds त्रिभिरस्य च —^b) Ko s M ज्वलित (for ज्वलन्त) Ko-2 धनुर् (for ध्वजम्) T G चल (T: ज्वल, G1 s नाग) ध्वजमनुत्तम — After 13^a, S1 Ko-2 ins

312* त्रिभिरन्यैर्महेष्म्यामश्चिच्छेदास्य ध्वज तथा ।

—^c) S1 Ko-2 s छित्त्वा चैव, Ds स छित्त्वा त; Gs चित्त्वा त च, Ms भित्त्वा त च Ks ननादक्ष, T G1 s निनादोच्चैस्

14 ^a) S1 रथश्च, Ks Gs रथाश्च; Ds रथानु; Ts राजश्च G1-s Ms-s ध्वज (for ध्वज) —^b) Ks Ds 'विभूषितात् —^c) Ks s B Da Dn D1 s 1-s भूमौ; Ds S राजन् (for भूमि) —^d) D1 यथा विद्युज्जलामे

15 ^a) Ks M1-s s ज्वलित —^b) Ks Ts नाना (for नाग) —^c) K1 ध्वजे Ks s Da1 Ds कुरु पते Ks B1 छत्र

16 ^b) S1 महागज, Ks s D1-s S महाद्विप —^c) Ds अजघान D1 शरैर् (for रणे) Ks s Dn1 वीर, Ds भीम, G1 M भीम —^d) D1 सरन् (for स यन्) Ds सर्वलोकस्य पश्यत — After 16, Ds ins

313* स तथाभिहतो राजा स्मयन्निव महारथः ।

[(marg sec m) भीमसेनेन सयुगे (for the post-half)]

On the other hand, Ds (before corr) S read 19

दुर्योधनस्य जग्राह पाणिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ १७

कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम् ।

आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ १८

स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे ।

निपसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १९

परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः ।

रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २०

धृष्टकेतुस्ततो राजन्मिमन्त्युश्च वीर्यवान् ।

कैकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१

चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राश्चित्रदर्शनः ।

चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२

अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः ।

अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३

आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ।

एकैकं पञ्चभिर्विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।

वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ २४

अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् ।

ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः ॥ २५

C 5 3479
B 5 79 26
K 6 79 26

17 Ko : om (hapl) 17^{ab} —^a) Ks : D1 : 5 M1 स (for तु) —^b) Ś1 नर (for रथ) K2 B D (except D1 : 5) S महाबल, Ks महापल (for जय द्रथ) —^c) B2 जगृहे, Dn1 च ग्राय —^d) Ks D2 m (before corr as in text) पाणि, Ds पाणि Ks D2 : सत्पुरुषोचित (D2 'त'), B Da Dn Ds- : 5 M4 सत्पुरुष सह, T G M1-3 : न्वपुरुष सह

18 ^a) Gs M1 कृपस्य —^b) Ko : कौरवस्यामितौजस (K2 'न'), K1 कौरव्यममितौजसा, D1 कौरव चामितौजस, S तव पुत्रमचेतन —^c) K1 : Ds अरोपयद् D1 रथे D3 तूर्ण (for राजन्) —^d) S दुर्योधनमथ स्वक

19 D4 (before corr) S read 19 after 16 —^b) D3 (marg sec m) स्यय (P सीद) शिव महा रथ —^c) B1 : Dn1 Dn1 विपमाद्, Ds निससाद Ś1 रथोपस्थ —^d) Ks Dn1 Ds : 5 राजन् (for राजा) Ks तव (for तदा) S मूर्छाभिहतचेतन

20 ^a) B Da Dn Ds : 5 रणे भीम, T2 रिपून्वीरान् —^b) Ks : D2 : 5 जेतु (for हन्तु) —^c) K4 शरैर (for रथैर). Ko 1 अनीकसाहसैर —^d) Ks [अ]वारयन्, D1 वारयन् Ms : दिश Ds भीमसेन समारुणोत्

21 ^a) D. ततोन्वयस्यम् (for ततो राजन्) —^c) MSS (indiscriminately) कैकया, कैकया, eto Ś1 द्रौपदेयश्च —^d) K4 B1 Ds अयोधयन्

22 Ko om (hapl) 22-23 —^a) K2 चित्रसेन K4 च चित्रश्च, T1 G सुमित्रश्च T2 सुचित्रश्चित्रसेनश्च

— K1 : om (hapl) 22^{ab} —^b) Ks : B D (except D1-3) T G4 चित्रागश्च (for चित्राश्च) —^c) Ś1 K4 D2 : सुचित्रश्च, D1 विचित्रश्च, T1 G स्वबाहुश्च (for सुचारुश्च) K2 B Da Dn D1-3 सुचारुश्च चित्रश्च

23 Ko om 23 (of v l 22) —^b) Ks कुमारश्च, K4 कुमारा सु, Ds कुमारास्ते (for सुकुमारा) K1 मुत्तमारथशेखिन, S तक्षमाणा शिलाशितै —^c) D2 प्राप्य (for राजन्) B1 अभिमन्यु महाराजन्, Da Dn1 Ds अभिमन्यु महाराज — Ks : Ds om (hapl) 23^d-26^c —^d) D1 तावका (for समन्तात्)

24 Ks : D2 om 24 (of v l 23) —^a) Ds आजघान, G2 आजघानस्, M2 आजानतस् —^b) B2 T2 M महारथ, D2 m T1 G महारथान् —^c) G1 : दशभिर् (for पञ्चभिर्) K2 वद्धा (sic), K4 B1 : Da Dn1 D1 : 5 : 5 S बाणै (for विद्धा) —^d) Ś1 K4 B1 Da Dn1 Ds : 5 T2 M1 : 5 शितै, B2 चित्रै, D1 विद्धा, D2 T1 G4 शिरै, M2 तीक्ष्णै (for शरै) —^c) Ds : वज्रमृत्युप्रकारैस्तु —^d) Ko-2 चित्रायुध विनिःसृतै, Da Dn1 Ds : T G विचित्रायुधनि (or नि) स्वनै, D1 सुविचित्रैर्द्वैस्त्रया, M विवि (M2 'व्या') धायुधनिस्वनै

25 Ks : D2 om 25 (of v l 23) —^b) Ko : 4 B1 : 4 Da2 Gs M1-3 : 5 सौभद्र (Ko M1-3 : 'द्र' रथमुत्तम, D1 'द्र रथसत्तम' —^c) K1 : Bs : 4 Da1 Dn1 G2 : 5 M2 ववृषुर, B1 ददशुर Ds सायकैस् (for मार्गणैस्) D1 ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णामैर, T2 ववर्षुर्मार्गणगैर —^d) G2 : Ms गिरि Ś1 जलैर (for मेरुम्) Ds T2 Gs [अ]म्बुदा (Gs 'दा')

C 6 3473
B 6 79 26
K 6 79 26

स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् ।
यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २६
विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ।
चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोराणाशीविषोपमान् ।
ध्वजं स्रुतं हयांश्चास्य छित्त्वा नृत्यन्निवाहवे ॥ २७
पुनश्चान्याञ्छरान्पीतानकुण्ठाग्राञ्शिलाशितान् ।
प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महाबलः ॥ २८
ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः ।
भित्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ २९

26 Ks 5 D2 om 26^{ab} (of v l. 23) — ^a) Ko स पीड्यमाना; B2 D1 सपीड्यमान, T1 G स विध्य, M4 स वध्य — ^b) Ds कृशास्त्रो Ko (before corr) 'दुर्मदा' — ^c) D1 महाबाहुस्, Ds महातेजा, Ds ततो राजस् (for महाराज) — ^d) Ks 5 D2 तावका K1 समरिकल्पयत् (hypermetrio), Ks D2 समकम्पयन्, K4 'कालयत्' — ^e) D2 यद्वद्, T1 G पुरा, M2 तथा (for यथा) S1 देवसुरे, B2 देवारि* — ^f) S इवा (for महा) Ks D2 'पाणिं महासुरा'

27 ^a) B4 विकर्णोपि, Dn2 Ds-8 M1-8 5 विकर्णाय; T2 विकर्णं च Da2 Dn D4 5 7 8 तथा (for ततो) — ^c) Ks रथश्रेष्ठान्, D1 नरश्रेष्ठ — ^d) D1 S शरान् (for घोराण्) — After 27^d, N ins

314* स तैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीर्यवान् ।

[D1 रथ (for रथान्), and भेदयामास (for पात) in the post half K4 भारत (for वीर्यवान्)]

— ^a) S1 K1 हयाश्चास्य, Ks 4 D2 T1 G (G1 damaged) हयाश्चैव, B Da (Da1 damaged) Dn D1 2 4-8 T2 M हयांश्चापं (D1 6 T2 'पि) — ^f) N नृत्यमान (Ko 'ना) (for छित्त्वा नृत्यन्)

28 ^a) Dn Dr 8 ततश्च (for पुनश्च) D1 दीप्तान् (for पीतान्) — ^b) K2 अकुण्ठाग्रा, B2 अकुण्ठाग्रान्; D1 कुठाराग्रान्, G2 नकुण्ठाग्रान्, Gs अकर्णाग्रान् B Da Dn D4 5 7 8 अजिह्मगान् (for शिलाशितान्) — ^c) Gs प्रेष्य Ks 5 Dn1 D1 2 8 सकुण्ठो (for सौभद्रो) — ^d) S1 Ko-2 4 महारथ (for 'वल')

29 ^a) S1 समासाद्य — ^b) Ks D2 ककबर्हिण, M4

ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले ।
विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३०
विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ।
अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखात्रथान् ॥ ३१
अभियात्वा तथैवाशु रथस्थान्मूर्त्यवर्चसः ।
अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ ३२
दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३३
अश्वाज्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ।
जघान पङ्क्तिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ३४

*र्हिणवासव — ^c) Ko 1 छित्त्वा, Ks भूत्वा, Ds अभित्त्वा (hypermetrio) K1 भूमिश्च, G1 भूम्या, Gs भूम्या — ^d) S1 Ko 2 Ds श्वसत, K1 चासत, Ks Da1 Gs ज्वलतम्, D1 स्फुरत (for ज्वलन्त)

30 ^a) Ks हेमसकाशा — ^b) T2 व्यदृश्यत, Ms 5 व्यदृश्यत T1 G प्रत्यदृश्यत भूतले — ^c) Gs विकीर्ण रुधिरा — ^d) B4 शोभित (for शोणितम्)

31 ^a) D1 S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D1 तैर्भिन्नं, S निर्भिण्ण — ^b) Da2 (by corr) तथैवान्ये, D1 तस्य चान्ये, Ds तथा चान्ये, S तव सैन्ये (G1 8 'न्य) S1 Ks सहोदरा — ^c) S1 अभ्याद्रवत — ^d) K4 रणे (for रथान्) D1 सौभद्र युद्धदुर्मदा

32 ^a) Dn Dn D4 5 7 8 T1 G M अभियाय, D1 'मन्युस्, D2 'याद्वा, Ds 'गस्य, Ds 'यातास्, T2 'धाय Ks D2 तथैवान्यान्, T1 G रथैराशु — Ks om. 32^{bc} — ^b) Ks 4 B Da Dn D1 8-8 T2 M रथा स्तान्, Ks D2 तास्तथा (for रथस्थान्) Ds सूर्यसनिभान् — ^c) M2 5 अविध्यत् — ^d) Ko-2 रथस्था, Ks 5 सरभाद्, K4 B D2 6 सरभाद्, Gs सरब्धाद् (for सरब्धा) S1 Ks 'दुर्मदा'

33 ^a) G1-8 M4 दुर्मुख S1 श्रुतकर्माण, Ds S (except T2 M4) 'वर्माण — ^b) Ds विध्यात् (for विद्धा) Ko-2 D1 पचभिर् (for सप्तभिर्) — ^d) T1 G तस्य (for चास्य)

34 ^a) Ks Gs अश्वा K1 चावू (for जाम्बू) Da1 ज्वालै, T G (G1 damaged) चाणै (for जालै)

म हताश्वे रथे निष्ठश्चुतकुर्मा महाग्रथः ।
 गक्तिं चिक्षेप संकुद्धो महोल्का ज्वलितामिव ॥ ३५
 सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः ।
 विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ॥ ३६
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः ।
 पश्यतां सर्वमन्यानां रथमारोपयन्त्यकम् ॥ ३७
 श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव ।
 अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ३८

तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महात्मनः ।
 चिच्छेद समरे राजञ्जयत्सेनः सुतस्तव ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन ग्रहसन्निव भारत ॥ ३९
 तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ।
 अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ४०
 शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ।
 विन्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ४१
 अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।

C 6 3492
B 6 79 45
K 6 79 46

—^b) D₁ मष्टान्न, D₂ S मष्टान्न (M₁ 'घ्ना) K₁
 बाहुरहम्, D₁ सूर्यवर्चस्य (for वातरहस्य) —^d) S₁
 चम्यपातयन् (sic), Ko-2 D₂ M₁ च न्यपातयन्, K₂
 चान्य पातयन्, D₁ च ज्यह्वत, D₂ चाप्यपातयन्, T₁
 G M₁- - च न्य(G: 2 नि)र्हयन्, T₂ चान्य बाह
 नान

35 ^a) B- D₂ हताश्व, D₁ हताश्वो —^b) S₁
 श्रुतशर्मा, D₂ S (except T₂) 'चर्मा' B D₁₂ D₂
 D₁ 7 8 महाबल (for 'रथ') —^c) D₁ D.
 चिच्छेद (for चिक्षेप) S समरे (for संकुद्धो) —^d)
 S₁ महोल्का, D₁ D₁ (before corr) महोल्का

36 ^a) M₁ दुर्मदस्य K₁ D₂ M₁-2 8 विमल
 —^b) K₁ वर्दमित्रा (corrupt), D₁ (before corr)
 चर्म मित्रा, D₂ D₁ मर्म मित्रा D₁ महाप्रभा, D.
 यशस्विनः S महात्मन (for यशस्विन) —^c) D₁
 विदार्य, D₂ (sup lin as in text) विदार्य T₂ प्रवि
 शद् —^d) K₂ D₂ M₁ दीप्यमाना, K₂ दीप्यमान,
 D₁ मान K₃ D₂ सुतेजना, K₁ B Da Dn
 D₂ 4-3 S च्च(D₂ M₁ 2 सु, D₂ तु)वेजमा, D₁ सु
 चर्चमा — After 36, S ins.

315* दुर्मुखो विद्वल्क्षत्र निपसाद रथे विभो ।
 विमज्ज प्रेक्ष्य ते सर्वे आतर पर्यवारयन् ।

[(L 1) T₂ विपुलस्य M₁ वनी (for विभो)
 — (L 2) T₂ पति (for पर्य)]

37 ^a) K₂ तं दृष्ट्वा, K₂ दृष्ट्वा च — After 37*,
 G₁ (erroneously) repeats from निपसाद in line 1
 to पर्यवारयन् in line 2 of 315* —^b) K₂ 8 D₁ 2 6
 श्रुत (for सुत) S₁ महाबल, K₂-8 D₂ 6 M
 'रथ' —^c) K₁ पश्यता —^d) S₁ Ko-2 तत (for
 स्वकम्)

38 ^a) M₁ श्रुतकीर्ति Dn₂ D₁ 8 महा, T G
 M₁ ततो (for तथा) —^b) K₂ जयत्सेन, K₁ Dn₂
 जयमेन, B₂-1 D₁ Dn₁ D₁ 2 7 8 जयमेन K₁ Da
 D. सुतस्तव — K₁ om (hapl) 38^c-39^d —^c)
 S₁ अद्ययात् (sic), K₂ अभ्यायात् D₁ स्वरितो (for
 समरे) — Ko om (hapl) 38^d-39^e —^d) K₁ 2
 जयत्सेन (K₂ 'न') सुत त (K₂ 'तत्त') त, K₂ हतुकामो
 यशस्विन

39 K₁ om 39^aed, Ko om 39^{ab} (cf. v l
 38) K₁ om 39^{ab} —^a) B₂-1 विक्षेपतश्च —^b)
 K₂ D₁ D. श्रुतकीर्ति K₂ 8 D₁ 2 6 महात्मन (for
 महात्मन) —^c) K₁ अभ्यायात् (for चिच्छेद) K₂
 D₂ मशर (for समरे) S₁ चाप, K₂ 8 B₁ Dn₁ D₂
 तूर्ण, D₁ भीम, D₂ वीरो, T₁ G M₁ सज्य, T₂
 मय (for राजन्) —^d) K₂ D₂ D₂ 8 जयसेन,
 B₂-1 D₁ Dn D₁ 4 7 8 'सेन, M₁ 'त्सेन — T₂
 om (hapl) 39^f-42^a —^f) — 6 24 10^b K₁
 भारत

40 T₂ om 40 (cf v l 39) —^a) M₂ दृष्ट्वा त
 (by transp) T₁ G₂ 4 भीमकर्माण, G₁ 8 भीम-
 धन्वान (for छिन्न) —^b) M₁ सहोदर —^c) D₁
 Dn₁ D. अभ्यप (D. 'स्प') तत —^d) D₁ Dn₁ D₁
 सिंहयन् Ko-1 B D₁ D₂ 6-7 विनदन्, K₂ M₁ 8 8
 व्यनदन् B₁ 2 S (T₂ om) रणे (for मुहु)

41 T₂ om 41 (cf v l 39) —^a) D₁ शत-
 नीकम् D₁ च (for तु) —^b) G₁-3 M₁ 2 4 8
 विस्फार्य — K₂ om 41^{ed} —^c) K₁ समरे (for
 दशभिम्) T₁ G₂ 4 तीक्ष्णैर् (for तूर्ण) —^d) K₁
 B Dn D₁ 7 8 जयमेन, D₁ 'सेने, D₂ 'त्सेने
 — S₁ Ko-2 4 B₂ S (T₂ om) ins after 41 K₂ (om.
 41^{ed}) ins after 41^{ab}

C 6 3492
B 6 79 43
K 6 79 46

शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४२
तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ।
चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ॥ ४३
अथान्यद्वनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।
समादत्त शितान्वाणाञ्जशतानीको महाबलः ॥ ४४
तिष्ठ तिष्ठेति चामन्व्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ।
मुमोच निशितान्वाणाञ्ज्वलितान्पद्मगानिव ॥ ४५

ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां स्रुतं च मारिष ।
चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ४६
अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्माषान्वीतकल्मषः ।
जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ ४७
अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेन निपातिता ।
दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४८
दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ।

316* ननाद सुमहानाद प्रभिन्न इव वारण. ।

[T1 G M च (for सु) S1 प्रभिन्ना T1 G M प्रावृ-
षीव बलाहक (for the post half)]

42 T2 om 42^a (of v l 39) —^a) D8 6 तथा
न्येन —^b) B8 सर्वावरणशोभिना, G1 8 सर्वास्त्रवरणे
दिना —^c) B2-4 Da Dn D4 5 7 8 जयसे (Da2 D8
'त्से)न शतानीको, T2 शतानीको जयत्सेन्य —^d) D1
समरे (for हृदये)

43 ^a) S1 Ko-2 transp तथा and तस्मिन् S वि-
निर्भिण्णे (for वर्तमाने) —^b) K8 B1 अतिक
— After 43^{ab}, S ins

317* मुमोचासौ शितान्वाणांस्तीक्ष्णानाशीविषोपमान् ।

[T2 G1 8 मुमोच नि- (for 'चासौ)]

—^c) Ko-2 B2 8 D4 6 8 सशर, S च तदा (G8 4
'था) (for समरे). —^d) S1 नाकुलः, Ko Da1 नाकुले,
G2 नाकुल (for नाकुले)

44 ^a) K2 D8 अथान्यधनुर —^b) K2-5 Dn2
D2 4 7 8 भारसाह (K8 'र)मनु (D2 'समु)त्तम —^c)
B2 8 Da Dn1 D5 7 8 समाधत्त, D1 समादाय, S
समधत्त K2 शतान्वाणाञ्, K8-5 B D शरान्वोराञ्
— M2 om (hapl) 44^a-45^c —^d) G8 महारथ (for
'बल')

45 M2 om 45^{ab} (of v l 44) —^a) D1 चा
भाष्य, G1 8 च वदन् (for चामन्व्य) —^b) B1
भ्रातर युधि —^c) S1 मुमुचे निशितान्, K2 मुमोच
निशितान्, K8-5 B1 2 4 D T2 मुमोचासौ शि (K5 D2
सि)तान् —^d) D7 क्ष्वेलितान् S1 इव पद्मगान्, K2
पद्मगानिव, K5 पद्मगा इव, T1 G1 2 4 M पावकानिव,

T2 इव पंचमान्, G8 इव पावकान् (for पद्मगानिव)

46 ^a) S1 ततश्च (for ततोऽस्य) M2 धनुरेकेन
—^c) B1 2 Da Dn1 वीरस्, D5 वीर, S राजस् (for
तूर्ण) —^d) G1-8 विव्याध Ko-2 5 पत्रिभि

47 ^a) K6 'जवाश् S1 Ko-2 D1 2 तस्य (for
चास्य) —^b) K2 D7 8 कल्मषान्, B1 कम्पायान्,
M1 2 5 कल्माषा (M2 'पि)न्, Co v कल्मा' (as in
text) K8 5 D1-8 6 Cv वातरंहस्, M1 2 5 वीत
कल्मष. —^c) D8 T1 G वाणै, D8 T2 M तीक्ष्णै
(for तूर्ण) —^d) D8 तत, S (except T2) शितै
(for शरै) D1 सनद्धो दशभि शरै

48 ^a) K1 बलेन, S बाणेन (for भल्लेन) —^b)
Ko स मुक्तेन, K1 om सुमुक्तेन, K2 स मुक्तो न, B1
सुगोप्तेन, B2 प्रयुक्तेन, B3 D (except D1-8 6) T1 G4
सुमुक्तेन (for सुमुक्तेन) K2 5 निपातित', B1 T G2 4
M1-8 5 [अ]नुपातिता, B2-4 [अ]विघातिता, D (ex-
cept D1-8 6 [अ]रिघातिता, G1 8 [अ]नुपातिता, M2
[अ]नुपातिता (for निपातिता) —^c) K8 4 D2 6
सुहृद, D1 8 हृदये, S नाकुलि (for समरे) B Da
Dn D4 5 7 8 राजन्, D1 विद्धो (for क्रुद्धो) —^d)
A few S MSS विव्याध S समरे (for हृदये) B
Da Dn D4 5 7 8 क्रुद्धो विव्याध पत्रिणा, D1 विव्याध
बलिना वर, D8 'ध प्रहसस्त्रिव. — After 48, K4 B
Da Dn D4-8 ins

318* स पपात ततो भूमौ वज्ररुण इव हुम ।

[B2 हतो (for ततो) K4 वज्राहत, B वज्ररुण, D8
वज्रभक्ष (for वज्ररुण)]

On the other hand, S ins after 48

319* स विह्वलो रथोपस्थे निपसाद सुतस्तव ।

49 ^a) A few MSS दुष्कर्ण K8-5 B1 D2 3 6

जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ४९
 छाद्यमानं शस्त्रार्तैः शतानीकं यशस्विनम् ।
 अभ्यधावन्त संख्याः केरुयाः पञ्च सोदराः ॥ ५०
 तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ।
 प्रत्युद्युर्महाराज गजा इव महागजान् ॥ ५१
 दुर्मूर्खो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ।
 शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ।
 प्रत्युधात्ता महाराज केरुयान्धातरः समम् ॥ ५२
 रथैर्नगरसंक्रान्तिर्युक्तेर्मनोजयैः ।

नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ ५३
 वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ।
 विविशुक्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाट्टनम् ॥ ५४
 तेषां मुतुमुलं युद्धं व्यतिपत्तरथद्विपम् ।
 अवर्तत महारौद्रं निम्नतामितरेतरम् ।
 अन्योन्यागस्कृता राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ५५
 मुहूर्तास्तमितं सूर्यं चकुर्युद्धं मुदारुणम् ।
 रथिनः मादिनश्चैव व्यकीर्यन्त महस्रगः ॥ ५६
 ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः संनतपर्यभिः ।

C 6 3508
B 6 79 61
F 6 79 62

व्यति, S मोहित (for निहत) —^a) S (except T1 G1) transp पञ्च and शतम् — G2 om (hapl) 49^a-51^b D2 reads (see m) 49^a-51^b in marg —^c) D2 M2 : जिघांसन्त D2 रथाः (for शताः) —^d) K0-2 Dn2 D1 : स मनतान (for मरन्त) D1 समः (for पर्य)

50 G2 om 50 (cf v l 49) —^a) K2 छिद्य नागा, G1 : पात्यमान, M2 शतानीक, M1 छिद्य मान D2 शस्त्रार्त, S (G2 om) शतानीक (M2 महा वीर्य) (for शस्त्रार्त) —^b) S (G2 om) शस्त्रार्त (for शतानीक) —^c) S1 अय्याद्रवत, K0-2 : अय्यवर्तत, D1 : धावत, S (G2 om) पद्यत K2 : B Da Dn D2 : S (G2 om) मृग (Da1 यु)द्धा (for मरन्ता) —^d) MSS (indiscriminately) केरुया, केरुया, केरुया K2 पञ्च सोदरा M1-2 : आतर पञ्च केरुया

51 G2 om 51^{ab} (cf v l 49) —^a) S1 तानभ्यः, K0 तेनाभ्याः, K2 तैनाभ्याः D1 तानापतत मरेक्ष्य —^b) M2 पुत्रान B Dn2 D1 : महाराजान —^c) S1 K0-2 अन्त्यु (for प्रत्यु) —^d) K2 महाराजान (for गजान) K1 : D2 गजानि महाराज

52 ^a) S दुर्मर्षणश्चैव —^b) S1 Dn2 D1 : दुर्मर्षणो, D1 चामर्षणो K0-2 [5] पि या (for युवा) —^d) K1 तः (for यशः) D1 प्रत्युधानाश्च केरुया —^e) S1 D2 प्रत्युधाना, K2 चातो, K1 D2 (marg see m) देवा, D2 युता, D2 (marg see m as in text) जाता, S धयुद (for छाता) D1 आतर मुर मराना — D1 om (hapl) 52^a-53^a —^f) T G2 : आनृभि (for आतर) T G मह (for समम्)

53 D1 om 53^a (cf v l 52) —^a) S1 G2 नागर, B2 कनक, T2 च नाग (for नगर) —^b) K2 हययुक्त, Da Dn1 D2 T2 M1 : हययुक्तर, D1 हेमयुक्तर, T1 G1 हययुक्तर, G1-3 हययुक्त (G2 र) गयैर S1 K0-2 अलंकृतै (K1 त), D2 S महाजयै — S1 om 53^{ab} —^c) K2 नानायुक्तपताकाभिः, D2 नानायुक्तविचित्राभिः, T2 नानागर्भ —^d) K2 विचित्राभिः (for पताकाभिः) K1 M2 : अलंकृत, T2 अलंकृता

54 ^a) T G M2 दा (T1 च) र (for वर) G2 वीर (for वीरा) K2 D2 वरचापधरैर्वीरैः, Da1 पर चापधरो वीरा —^b) S1 कवचध्वज, K1 कवचायुधा, K2 D2 कवचध्वज, G2 कनकध्वजा —^c) K2 तं (for ते) —^d) K0 मिहादिव (for सिंहा इव) D1 महट्टन, G2 च तट्टन (for वनाट्टनम्)

55 ^a) K0 : D2 T तु (for सु) A few MSS नुमल S1 न तेषामुत्तम युद्ध —^b) D1 व्यतिकर्षः, D2 T2 M2 : व्यतिपत्तः, T1 G पत्तरथध्वज —^c) K2 D2 : आतरत, D1 प्रातरत —^d) S1 अन्यो न्यागस्कृतान् राजान, K2 न्यागस्कृतां राजान, Da1 D2 न्यागस्कृत राजान, D1 न्य तैस्कृत राजान, D2 न्य मृता राजान, S न्यागस्कृता (T2 न्यामिहता) ना तु —^f) G2 वय (for यम)

56 ^a) K1 मुहूर्तान्मिते; Da1 मुहूर्तान्मित, D2 : तां (D2 तं) निमिते, D2 तान्मित K1 सूर्यो —^b) K0-2 चक्र (K0 : क) युद्ध —^c) S1 K2 : B D2 : चाय, Da Dn D4-8 चात्र, D1 तत्र (for चैव) —^d) S1 K2 विकीर्यन्त S व्यकीर्यन्त सर्वशः

57 ^a) K2- B Dn2 D2 : T G2 : M येना ता,

नाशयामास सेनां वै भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ।
पाञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ५७
एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृप ॥ ५८
धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
मूर्ध्नि चैतावुपाग्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

संजय उवाच ।

अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः ।
जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १

विश्रम्य च यथान्यार्यं पूजयित्वा परस्परम् ।
संनद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया ॥ २
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिभुतः ।

Da Dn1 D1 4-7 ता सेना, G1 8 सैन्यानि (for सेना वै)
—^d) B1 8 सेनास्तेषां, S पाण्डवाना (for भीष्मस्तेषां)
—^e) K2 Da2 D2 5 पाञ्चालानां —^f) D8 (marg
sec m as in text) शतैर्

58 ^a) K3 पच, K5 एभिर् (for एव) D1 जित्वा,
T1 G M1 2 4 हत्वा, T2 कृत्वा, M3 हित्वा (for
भित्त्वा) S1 Ko-2 त्वनीकानि, Da2 D1 महेष्वासा
—^b) K1 2 पितामह (for अनीकिनीम्) —^c) S
कृत्वावहार —^d) S1 K1 4 नृप, B D (except D2
8 6) G1 8 प्रति (for नृप) T G2 4 M ययौ स्वशि-
विराय वै — After 58, S ins

320* नाशयामासतुर्वीरौ धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कौरवाणामनीकानि शरैः सनतपर्वभिः ।

59 ^a) D8 समरे (for संप्रेक्ष्य) —^e) S1 चैनाव्,
Ko-2 चैनाव्, K5 चैनाम्, Dn2 चैताव्, D2 (before
corr) चैनम्, T G2 चैव, G1-3 चैवम् (for चैताव्)
T G4 समाग्राय, M3 उप —^d) K8 T2 M हृष्ट
स्व, K4 5 B Da Dn D2-3 प्रहृष्ट, D1 प्रगृह्य, T1
G नृप स्व (for संहृष्ट) — After 59, B8 reads
6 76 1 On the other hand, S ins after 59

321* अर्जुनो वासुदेवश्च कौरवाणामनीकिनीम् ।
हत्वा विद्राव्य च शरैः शिविरायैव जग्मतुः ।

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, S1 Ko 2 4 Da Dn1 D5 mention

only पष्ठो युद्धदिवस, K1 पष्ठियुद्धदिवसे, K8 5 पष्ठ
मह, K4 सप्तमेहि; Dn2 पष्ठदिवसयुद्ध, D1 7 पष्ठो
दिवस, D2 पष्ठाहे, D3 (int in) पष्ठदिन, D4 8
पष्ठदिनयुद्ध, D5 पष्ठो दिन, T1 G पष्ठापहार, T2
M8 5 पष्ठा (T2 पष्ठा) द्विक; M4 पष्ठेद्विके Ko Dn2
D8-5 7 T G M8 5 cont समास — Adhy name.
K4 दुर्योधनाजुताप, D1 दुष्कर्णवध, T2 शतानीकयुद्ध
— Adhy no (figures, words or both) K5 72,
Da2 (sec m) 37, Dn2 M5 77, D1 m 78, D5
T1 G 74, T2 M8 4 76, M1 75 (as in text),
M2 (erroneously) 175 — Sloka no Dn2 63,
D5 64

76

1 T G4 M8 om the ref B8 reads 1 after 6 75
59 —^a) T1 G क्षत्रियास्तु; T2 M क्षत्रियास्ते (for अथ
शूरा) K5 महेष्वासा, D2 महाभाग (for महाराज)
Cd as in text —^b) K1 परस्परकृतागस, T2 गता
गस —^c) K8 G1 M2 जग्मु (for जग्मु) G2 एव
(for एव) K5 जग्मु स्वशिविरायैव, Da1 जग्मुरिव शिवि
घरणे (sic), D2 स्ते शिविराण्यैव, T2 श्व शिविरावेव
(sic) —^d) D2 (before corr) समुक्षिता, T2
समुक्षिता, G3 समुक्षित

2 ^a) Ko-2 D5 6 M (except M4) विश्रम्य, T2
विमृश्य S1 Ko-2 यथान्याय्य —^b) M (except
M4) भोजयित्वा (for पूज) —^c) S1 सकृद्धा; K2
D2 सनद्धा, K8 समृद्धा (for सनद्धा) —^d) Ko S
युद्धचिकीर्षय.

विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३

सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि

व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ।

विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरा-

स्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ॥ ४

संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो

व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम् ।

प्रविश्य भीमेन निर्वर्तितोऽस्मि

घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५

कुट्टं तमुद्गीक्ष्य भयेन राज-

न्समूहितो नालभं शान्तिमद्य ।

इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध

प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६

तेनैवमुक्तः ग्रहसन्महात्मा

दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा ।

तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी

गङ्गासुतः शस्त्रभृता वरिष्ठः ॥ ७

परेण यत्नेन विगाह्य सेनां

सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ।

इच्छामि दातुं विजयं सुखं च

C. 6 3519
B. 6 60 8
K. 6 60 8

3 ^a) K₂ D₅ G₃ राज (for राजश) — ^b) D₅ s चितयानि परिभुत (sic), G₃ 'भिपरिभुत' — ^c) K₀ 2 विस्रमाच्छोणि(K₀ orig ता, sup in र) काना, K₃ D₁ D₂ 3 विश्रवच्छे, D₂ 'च्छोणिता कात'; D₅ 'च्छोणितागश्च, S त्रि (T₁ G₄ 4 प्र)स्त्रव दुधिरेणाक्त (T₁ G₄ 'णोक्त', M₁ 'णाक्त') — ^d) D₁ पर्ययुच्छद्, Cc पप्रच्छेद (as in text)

4 Before 4, D₅ T₁ G M₁ 3-5 ins दुर्योधन — ^a) K₀ (sup in as in text) रुद्राणि, B D₁ D₂ D₃ 5 1 3 घोरानि (for रौद्राणि) K₂ D₁ भयानि कानि, T₂ G₁-3 M₁ भयावहानि, M₁-3 5 महाभयानि (for भयानकानि) — ^b) D₃ व्यूढानि, T₂ यद्गीनि (for व्यूढानि) S₁ K₀-2 4 विपुलध्वजानि — ^c) G₁ 3 विगाह्य (for विदार्य) D₁ D₂ D₃ दृष्ट्वा (for हत्वा) K₀-2 विनिपीड्य, D₁ विनिवार्य, G₁ 3 च निपीड्य (G₃ 'द्' (for च निपीड्य) T₁ G₂-4 शूरास् (for शूराम्) — ^d) K₂-5 B D₁ D₂-8 महारथा (for रथौघा) D₁ ते भीममेनप्रमुखा नृवीरा, S ते पाण्डवा लब्धजया ग्रहणा (G₃ 'याश्च हृष्टा', M₁ 'या प्रविष्टा')

5 ^a) K₅ D₁ समोह्य, T₂ समाप्य (for समोह्य) K₀-3 5 D₂ सर्वान्युधि, D₅ सर्वा युधि (for सर्वा न्युधि) D₁ सर्वा युधि वीरमेना — ^b) K₅ D₂ M₁ (sup in) व्यूह D₂ D₃ G₂ च तन्, T₂ चैव, G₁ 3 M₁-3 5 चैव, M₁ चैतन् (for च त) D₁ नानुर K₅ वज्रकाण्य, S मृत्युकल्प (for वज्र) — ^c) S₁ निर्वर्तितोस्मि, K₅-5 B D₂ रणे (K₅ ण) हतोस्मि, D₁ D₂ D₃ 6 निर्वर्तितोस्मि (D₅ 'तोस्मि'), D₁ निवारितोस्मि, D₁ निर्वर्तितोस्मि — ^d) D₁ यम

दण्डप्रकाशैः, G₃ मृत्युसमप्रकाशैः, M₁ मृत्युदण्डप्रकाशैः

6 ^a) G₁ (by corr) कुच्यतम् D₁ D₅ तमुद्गीक्ष्य, D₂ D₁ 3 4 1 3 समुद्गीक्ष्य, D₅ तमन्वीक्ष्य, S (except M₁) तमुद्येक्ष्य K₁ भयेव, G₂ हयेन (for भयेन) T₁ G तात (for राजन्) — ^b) S₁ D₅ समूहितो K₁ 2 5 B D (except D₃) T G न लभे, K₅ न लभते (for नालभ) — After 6^{ab}, D₁ (om 6^c-16^b) reads 6 77 36-6 78 5^{ab}, repeating the same in the proper place — ^c) D₂ (before corr as in text) प्रसादं D₂ 5 सत्यसंध, G₂ 'संध — ^d) K₀ 2 प्राप्त D₁ S पाण्डवाश्चैव (M₁ 'श्चाभि-') K₅ प्राप्त जय पाण्डवाना हयाश्च

7 D₁ om 7 (of v 1 6) Before 7, D₅ ins सजय — ^a) K₅ D₂ 6 स हसन्, K₅ सहसा, T₂ प्रसभ (for ग्रहसन्) — ^b) K₅ मृत्युगत, K₅ मन्थुगत, G₁ 3 वीतमन्यु, M₅ जातमन्य, Cd v जात मन्थु (as in text) — ^c) K₅ प्रत्यवोचद् (for प्रत्युवाच) S₁ K₀ 2 D₁ विमना मनस्वी, S [अ]वि (T₂ [अ]य, G₁-3 [अ]ति)मनास्तरस्वी (for [अ]विमना मनस्वी) — ^d) K₂ शत्रुभृता (for शस्त्र) D₅ M₁ वरिष्ठ

8 D₁ om 8 (of v 1 6) Before 8, D₅ ins भीष्म — ^a) K₂ सेना — ^b) S₁ मत्वात्मनाहं (sic) — ^c) M₁ (sup in) दाता (for दातु) — ^d) K₂ om न S₁ न चात्मान, K₀ वाचात्मान, D₁ शरैरेना (for न चात्मान) D₂ D₃ 6-8 छादयेय, S गृहयेय (T₂ भूहयेय) (for छादयेय)

न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८
 एते तु रौद्रा बहवो महारथा
 यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।
 ये पाण्डवानां समरे सहाया
 जितकुमाः क्रोधविपं वमन्ति ॥ ९
 ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं
 वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च ।
 अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राज-
 न्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर ॥ १०
 रणे तवार्थाय महानुभाव
 न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य ।
 सर्वास्तवार्थाय सदैवदैत्या-

ल्लोकान्दहेयं किमु शत्रुंस्तवेह ॥ ११
 तत्पाण्डवान्योधयिष्यामि राज-
 न्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।
 श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो
 दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२
 सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो
 निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
 तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्द्रुतं
 रथाश्चपादातगजायुतानि ॥ १३
 प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राज-
 न्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
 स्थितानि नागाश्चपादातिमन्ति

9 Dn1 om. 9 (of v 1 6) —^a) Gs येते (for एते) D1 च, S स्म (for तु) —^b) D2 शूरतरा, S शूरतमा (for शूर) —^c) G1 सभाया (for सहाया) —^d) Ś1 Ko-3 जितश्रमा, Ks जितकुमा, G2 3 जित कुमा (for जितकुमा) Ks B1 D2 रोपविप, M2 क्रोधविपान् B Da2 Dn D1 3-3 वमत, Ds गमत, G2 वदति (for वमन्ति)

10 Dn1 om 10 (of v 1 6) —^a) Ks 3 D2 6 तैनेव, T1 G केनैव (for ते नेह) M2 शक्या (for शक्या) S समरे, Co सहसा (as in text) —^b) Ks-3 B D2 6 वीर्योन्नता; Da2 Dn D1 3 S वीर्यो ज्ञता, D1 7 'त्तमा (for 'ज्ज्ञता). Ks कृतवीरास्, D2 कृतवीर्यास् (for 'वैरास्) Ks त्वया हि, G2 महात (for त्वया च) —^c) Ś1 T2 M (except M4) ह्येतान्, K4 चैव तान्, B1 D1 3 सेनां (for ह्येतान्) Ds 3 'योत्स्यामि (for 'योत्स्यामि) —^d) Ś1 त्यज वीर, Ko-3 त्यज्य वीरान्, Ks त्यज्य वीरा, Dn Ds वीर हि (Dn1 ह) स्वा, M2 त्यज्य वीरं

11 Dn1 om 11 (of v 1 6) —^a) S तथा (for रणे) Ko-3 स्वदर्याय (for तवा) Ks महानुभावान् —^b) Ko 3 रक्ष्यतम, Ks B1 Da2 Dn D1 3 1 3 T G2-4 रक्षितव्यं (for रक्ष्यतम) Da2 D1 4 5 8 T1 G1 3 4 M1 मयाद्य —^c) Da2 Dn1 Ds स्वदर्याय, D1 तवा चार्यं (for तवार्थाय) Ks D2 4 (before corr) 6 T2 G1 3 सदैव (for सदैव) —^d) Ks घोरात्, T2 लोकां K1 द*य, Ks (before corr) दहेये, B2

सहेय; Dn2 द्रुहेय (for दहेयं) Ds किल (for किमु). Ks 4 B Dn2 Ds शत्रुस्तवेह, Ks 3 D2 6 शत्रुसेनां, Da2 Dn1 शत्रु तरेह, D1 क्षात्रवांस्ते, Ds शत्रुवाहं, S शत्रुसघान्

12 Dn1 om 12 (of v 1 6) —^a) Ko-3 4 B Da2 Dn D2-3 तान्पाण्डवान्, S सोह पाण्डव (for तत्पाण्डवान्) —^b) T2 सत्यवहं (for सर्वमह) D1 प्रिय करिष्ये तव राजपुत्र — Before 12', Ds S (except M4) ins संजय. —^c) Ś1 परमप्रीतो, Ks 3 D2 6 वचन तदानीं, D1 3 परम प्रतीतो S श्रुत्वा पितु- T2 वच) स्ते वचनं प्रतीतो (M4 'दीप्ता) Co d cite प्रतीत —^d) B Da2 Dn1 Ds 3 T1 G M शातमना, Dn2 Ds 1 3 शातनवे (Dn2 'वो) (for प्रीतमना) T2 दुर्योधनः शातनवस्य सर्वं

13 Dn1 om 13 (of v 1 6) —^a) K1 सर्वान्य सैन्यानि Dn1 प्रहृष्टो; D2 प्रविष्टो (for प्रहृष्टो) —^b) T2 नियच्छतो ह्यह नृपाश्च सर्वान् —^c) Ś1 तस्याज्ञया Dn2 तात (for तानि) T1 G1 पुनर्ययुर, T2 [क्ष]पि निर्ययुर (for विनिर्ययुर) Ko-3 तस्याज्ञ (Ks 'ज) या निर्ययुर्वै यत्नानि, D1 तदाज्ञया निर्ययुर्युक्तानि, D2 तदाज्ञया तेभिविनिर्ययुर्द्रुत (sic) —^d) Ś1 रथाश्चपादात गजायुधानि, Ks 3 Dn1 D2 गजाश्चपादातरयायुतानि, T2 रथाश्च पादातगजाश्च सघै, G1 रथाश्चपादातिगजायुतानि

14 Dn1 om 14 (of v 1 6) Ś1 om 14^{abc}, Ds om 14^a-17^a, T2 om 14^a-16^a —^a) Ds

विरंजुगौ तव राजन्वलयानि ॥ १४

वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ता-

श्वाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ।

गन्तान्विद्विर्नरदेव योधै-

रधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ १५

रथैश्च पादातगजाश्चसंधैः

प्रयाद्विराजौ विधिवत्प्रणुनैः ।

समुद्धृतं वै तरुणाकवणं

रजो वभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ १६

रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था

वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ।

नानारङ्गाः समरे तत्र राज-

न्मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ १७

धनूपि विस्फारयतां नृपाणां

वभूव गन्धस्तुमुलोऽतिघोरः ।

विमथ्यतो देवमहासुरौघै-

र्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८

तदुग्रनादं बहुरूपवर्णं

C 6 3530
B 6 80 19
K 6 80 19

प्रहस्य युक्तानि, M₂ : प्रहस्ययुक्तानि K₂ D₁ च तानि, D₂ युक्तानि, S (T₂ om) विभाति (for तु तानि) —^b) K₂ नानायुधगणवति, T₁ G M नानायुध (M₁-2 : 'विध')वीर्यवति —^c) T₁ G न्यिराणि (for न्यितानि) D₁ न्यिताश्चनागानि पदातिवति, M₄ न्यितानि युक्तानि मुक्तानि तत्र

15 Da₁ D₂ T₂ om 15 (cf v l 6, 14) Dn₂ om 15^{ab} —^a) K₀ वृत्तैः, K₂ छटैः, Dn₁ D₁ : वृद्धे (for वृद्धैः) K₂ : सुसंप्रयुक्तैश्च S (T₂ om) ते तत्र तत्रैव तु संप्रयुक्ताश्च —^b) K₂ D₂ चक्राशिरे — K₂ : om (hapl.) 15^c-17^b —^c) D₁ : ६-८ शस्त्रान्ववद्विर K₂ : B D₂ : नरवीर योधैर्, S (T₂ om) नरदेव सुर्यैर् (for नरदेव योधैर्) —^d) K₀ : अनुष्ठिता, Dn₂ D₁ : १ : अवस्थिता (for अधिष्ठिता) T₁ G सैन्य गजाम्, M₄ 'गताम्' (for 'गणाम्') S₁ त्वदीय

16 Da₁ om 16^{ab}, D₂ om 16 (cf. v l 6, 14), T₂ om 16^a (cf. v l 14), K₂ : om 16 (cf v l 15) —^a) K₀-2 G₂ : रथाश्च, B₁ : Da₂ Dn₁ D₂ : M₁-3 रथाश्च, B₁ रथैश्च, Dn₂ D₁ तयाश्च, D₁ तथा च, T₁ G₁ गणाश्च (for रथैश्च) K₂ पादातगजाश्चसंधैः, D₀ पादातिगजाश्चसंधैः, G₂ : पादातद्वयाश्च संधैः (G₂ 'संधैः') D₂ तथा सुपादातगजाश्च संधैः, G₁ M₄ रथाश्च (M₄ 'इय') पादातद्वयाश्च संधैः —^b) D₂ प्रायाद्विर, C₀ प्रयाद्विर (as in text) K₄ Dn₁ प्रवृत्तैः, D₂ प्रवृत्तैः (for प्रणुनैः) D₁ प्रयाद्विराजौ विधिवत्प्रणुनैः, D₀ प्रयाति राजन्विधिवत्प्रणुनैः, T₂ प्रयामराजौ विधिवद्युक्तैः, T₁ G₁ ययुस्तद्विराजौ विधिवद्युक्ता, G₁-2 प्रायम् (G₂ प्रायम्, G₃ प्रिय व) राजौ विधिवद्युक्तैः, M₄ प्रायात्तद्विराजौ विधिवद्युक्तैः —^c) K₂ समुद्धृत, K₁ 'धितम्', Da₂ D₁ (before

corr as in text) T₁ G M (except M₄) 'द्यत', D₂ 'द्यत' (for 'द्यत') S₁ K₀ : तैश्च, K₁ तैश्च, K₄ पत्र (for वै) D₁ समुद्धृत तरुणादित्यवर्णं, T₂ 'तं' वै तरुणाकचक्र —^d) D₀ भौम (for वभौ) K₀ : D₂ T₂ G₁-3 M₂ : ६ छादयन् S₁ सूर्यरश्मी, M₁-3 : 'रश्मि'

17 D₂ om 17^{ab} (cf v l 14), K₂ : om 17^{ab} (cf v l 15) —^a) K₀ पदाता (for पताका) D₁ ध्वजदन्तिमस्या —^b) M₂ परेरिता (for वातेरिता) T₂ समन्तात् (for समन्तात्) —^c) S₁ नानारथा, D₁ नानारथागा, D₂ नानारागा, T G M₄ नानारिणैः, M₁-3 : नानारिणा, C₀ नानारङ्गा (as in text) D₁ तु (for तत्र) S₁ K₀ : रेजुर् (for राजन्) —^d) T₂ मेघेषु (for मेघैर्) K₀ : १ : B Da Dn D₁ : १-४ T₁ G₁ M₁-3 : युता, D₂ यथा (for युक्ता) D₂ T₂ तथैव

18 ^a) K₂ विस्फारयितु, Da₁ विस्फारयता, S (except T₁ G₁) विस्फारयता (for विस्फा) —^b) K₂ : D₂ : ० तुमल, T₂ तुमुले K₂ [अ]तिघोरः, D₀ सुघोर, T₂ [अ]तिघोरे —^c) K₀ निर्मथ्यतो, K₁ : G₂ विमथ्यते, D₂ (marg sec m as in text) विमर्दितो, C₀ विमथ्यतो (as in text) K₂ देवमहा सुरोघैर्, D₂ देवमहासुरोघैर्, D₀ देवमहासुरोघैर्, D₂ 'महासुरोघैर्' T₂ विमथ्यमानस्य सुरासुरौघैः — T₂ om 18^d —^d) S₁ 'युग, C₀ d 'युगे (as in text)

19 ^a) K₁ : १ : B Dn₁ D₂ : 7 G₁-3 तदुग्रनादं, D₁ तदुग्रनाद K₀-2 Da₂ Dn D₁ : 7 : C₀ बहुवर्णरूप —^b) K₂ स चात्मजाना, T G₁ त्वदात्मजानां (for त्वात्मजाना) S₁ K₂ D₂ समुदीर्णमेव, K₂ 'मेघ, B₁ : २ 'वीर्य, B₂ : 4 Da Dn D₁ : 7 : 'वर्ण, D₁ समुदीर्य

C. 6 3530
B 6 80 19
K 6 80 19

तवात्मजानां समुदीर्णमेवम् ।
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तु

युगान्तमेधौघनिभं तदानीम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

संजय उवाच ।

अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् ।
अब्रवीद्धरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः ॥ २
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
त्रिगर्तराजश्च बली मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३
वृहद्वलश्च कौशल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ।

सेनां, Ds 'दीनवर्णं', Ds समदीर्णमेवम्, S समुदीर्णं
कोप — °) Ks रिपुसैन्यहन्तु, Ds नृप सैन्यहन्तु, T₂
रिपुसैन्यहन्ता, G₁ ४ 'सैन्यहन्तु', G₂ 'सैन्य निहन्तु'. — ^d)
Ko-2 'महत्' (for 'निभ')

Colophon om. in Ś₁ — Sub-parvan. Omitting
sub-parvan name, Ko-2 D₂ mention only सप्तमे
युद्धदिवसे, K₄ Da Dn₁ Ds T₂ सप्तमेहि, Ds T₁
G₂ 4 सप्तमेहिनि; M₁ 2 सप्तम (M₁ om म) दिवसे,
M₄ सप्तमेहिके — Adhy name K₄ दुर्योधनानुताप,
M₁-3 5 बलनिर्युहगण (M₂ 'गणन') — Adhy no
(figures, words or both) Ks 73, Da₂ (sec m)
38, Dn₂ M₅ 78, Ds T₁ G 75, T₂ M₃ 4 77,
M₁ 2 76 (as in text) — Śloka no Dn Ds 19,
Ds 20

77

1 ^{ab}) D₄ ४ तथात्मज Ks D₂ सुत (for पुनर)
Ś₁ रथम् (for ध्यानम्) Ś₁ Ks ४ D₁ आस्थित S
गानेयस्तु (M₃ sup in 'स्ते') सुत तुभ्य निश्चयत यथो
(G₃ 'सतमिवो') रग — °) Ko-3 ४ Da₁ Dn D₁ 4 ४-४
T₂ G₁ M₄ भरतश्रेष्ठ, B₂ च कुरुश्रेष्ठ — ^d) K₁ om
from २ वच to सोमदत्तो in 2^d Ks स प्रहर्षकर, Ds
संप्रकर्षकर, T₂ संप्रकृष्य कर, G₁ संप्रहर्षतर

2 Before 2, Ds G₁-3 M₄ ins भीष्म — K₁

om up to सोमदत्तो (of v 1 1) — °) B₃ transp
द्रोणश्च and शल्यश्च S कर्णश्च (for शल्यश्च) — ^b)
Da Dn₁ Ds [अ]थ (for च) Ś₁ सत्वत् — ^d)
K₂ ४ ४ B D भगदत्तो (for सोमदत्तो) Ko-2 [s]थ
सैन्धवै, K₄ B Da Dn D₄ ४ ४ ४ [s]थ (Dn₂ च)
सौबल, T₂ धनजय, M (except M₄) जयद्रथ (for
थ सैन्धव)

3 °) K₁ Da₁ 'विन्दावावन्त्यौ, Ks 'विन्दावावन्त्यौ, G₂
'विन्दावावन्त्यौ — ^b) K₂ Dn₂ T₁ G₁ 4 बाह्लिक
(for बाह्लिक) Ś₁ बाह्लिकै सह बाह्लिक, D₁ बाह्लिक
श्च महाबल, Ds इरावत च बाह्लिकै — °) Ko 3-4
D₁ ४ त्रिगर्त (K₂ 'ते') राजा, D₄ (before corr) त्रिगर्त
राजश्च Ks ४ Ds S बलवान्, B₃ धर्मात्मा, Ds च
बलि (for च बली) — ^d) K₂ मागधीश्च, B₁ 2
मालवश्च (for मागधश्च) S सुदुर्धर (for 'जय')

4 °) Ś₁ Ks ४ B₁ 2 4 D (except Dn₂) कौशल्यश्च,
Ko 2 कौत्सल्यश्च, B₃ कैकेयश्च, T G₂ 4 M₂ शल्यश्च,
G₁ ४ M₁ ४-४ शैब्यश्च (for कौशल्यश्च) — After 4^{ab},
S ins

322* कृपश्च सह सोदर्यैस्तव राजन्यदानुगै ।

[T₂ M₄ सीदर्याश्च, G₁ ४ M₂ 'सोदर्याश्च]

— °) Ko 2 ४ Ds रथाश्वबहुसाहस्य, Da₁ रथाश्च बहु
सहस्रा — ^d) Ks Ds शोभना सु, K₄ B₂ ४ शोभ
नाश्च (for शोभमाना) K₄ महारथा, Ks सहध्वजा,
Ds महाध्वजै

स्थाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ॥ ४
 देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा हयसादिभिः ।
 गजेन्द्राश्च मदोद्धृताः प्रभिन्नकरदामुखाः ॥ ५
 पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः ।
 नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ॥ ६
 एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७
 अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ।
 अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
 वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ८

सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ।
 पाण्डवान्वा रणे जेष्ये मा वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ९
 एवमुक्त्वा ददौ चासौ विशल्यकरणीं शुभाम् ।
 ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा ॥ १०
 ततः प्रभाते विमले स्वेनानीकेन वीर्यवान् ।
 अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ॥ ११
 मण्डलं मनुजश्रेष्ठ नानाशस्त्रसमाकुलम् ।
 संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः ॥ १२
 रथैरनेकसाहसैः समन्तात्परिवारितम् ।
 अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋषितोमरधारिभिः ॥ १३

C 6 3544
B 6 51 14
K 6 51 14

5 Dn2 D2 om (hapl) 5^a-6^b —^a) D1 देह
 जाश्च B1 महाराज, G2 महाराजन् (for हया राजन्)
 —^b) B1 भारूढा, B1 Da2 Dn1 D1 स्वारूढैर्, Dn1
 माद्वैर् (sic), D5 मारूढैर्, D5 भारूढैर्, G3
 सारूढा —^c) K1 [अ]ति, D2 वि (for च) K2
 महोद्धृता, K3 मदोद्धृता, D3 महोद्धृता, T G1 : 4
 M2 मदोद्धृता, G3 'न्मत्ता', M1 : 'हृता', M4
 मदादृष्टा (sic) —^d) K1 प्रभिन्नकरदामुखा, Da1
 'करदामुखा', D5 'करदानना', T2 'कट्टकामुखा', Ca
 as in text

6 Dn2 D2 om 6^{ab} (cf v 1 5) —^a) Ko 2
 D2 : G1 : M2-s पदाताश्च, B3 अक्षताश्च S1 Ko-2
 D2 रथा शूरा, S ददा राजन् (for तथा शूरा) —^b)
 S1 नानाप्रहरणा युता, K3 : Dn1 D2 'गध्वजा, D2
 'गोद्यता, S 'णा युधि —^c) G1 : नानादेशसमुद्यताश्च
 —^d) Ko 2 : Da2 Dn D2 : 7 S त्वदर्थं, D2 त्वदर्थं
 (for त्वदर्थं) K5 साधुमुद्यता, D2 योद्धुर्मुदता

7 ^a) Da1 एव (for एते) K5 D2 हि (for च)
 —^b) M2 त्वदर्थं B1 मुक्तजीविता, Da1 त्यक्तजीवित
 —^c) om (hapl) 7^d-8^e

8 D2 om 8^{ab} (cf v 1 7), D2 om (hapl)
 8^{ab} —^a) K2 अवश्य (for अवश्य) K3 : B1 :
 T1 G हि (for तु) K3 : सदा, D1 रणे (for मया)
 —^b) G2 वाक्य (for वाच्य) K3 मया, D2 T1 G2 :
 तदा, G1 : तथा (for मदा) —^c) T2 G1 : M न
 शक्या (for अशक्या) —^d) S1 वासुदेव सहायश्च
 —^e) S1 महेन्द्रसमविक्रम, D6 'वलविक्रमा'

9 ^a) G2 सर्वदाह —^b) = 6 40 73^d K6

तत् (for तव) K4 करिष्यामि वचस्तव —^c) K2
 पाडवाना, B1 पाडवाश्च, D1 न पाडवान्, D2 पाडवेयान्
 (for पाण्डवान्वा) —^d) K4 ते (for मा) D1 वि
 (for वा) S1 जीप्यति, D2 जेष्यत

10 Before 10, D2 S (except G1) ins सजय
 —^a) K2 : B2 D2 : ददावस्यै, D2 [अ]दत्तस्यै (for
 ददौ चासौ) —^b) K5 'करण शुभ' —^c) K2 B2 D2
 G2 औषधी, K5 औषधीर् S1 वीर्यसंपन्ना, K1 :
 'मपन्ना —^d) B1 Da2 D2 तथा (for तदा) B2 वि
 शल्यश्चावयत्तया, Da1 विशल्याश्च भवत्तया, S विशल्यो
 भूत्तदा (G2 'या' नृप' Cc cites विशल्य and अभवत्

11 ^b) S1 K (except K1) D1 : 6 स्वेन सैन्येन,
 B2 T2 सेनानीकेन, D2 स्वेनानेकेन —^c) S अयोजयत्
 (for अव्यूहत) B2-4 Da Dn D1 : 8 वीरो, D7
 भीष्मो (for व्यूह) —^d) B2-4 Da Dn1m Dn2
 D1 : 7 व्यूह (for भीष्मो) D2 युद्धविशारद

12 ^a) K D1-8 : मनुजश्रेष्ठो, B Da1 Dn D1 : 8
 भरतश्रेष्ठ (B2 : 'ष्टो) (for मनुजश्रेष्ठ) —^b) Da1
 नानाशस्त्र समाकुल, D2 'शास्त्रमहाकुल, D3 'शास्त्रममा
 कुल —^c) S1 K3 संपूर्ण K1 योधमुख्यैश्च, T1 G2 :
 M योधमुख्यैश्च —^d) K1 : D2-8 G1 : 2 M2 : 2 : तदा
 (for तथा)

13 ^a) Ko रथैरनीक, K1 : रथैरनेक —^b)
 D1 : परिवारित, T2 पर्यवारयन् —^c) B2 : Da
 Dn1 D7 : बृहद्भिश्च, B3 च विविधै —^d) K3 T
 G2-4 ऋषितोमरधारिभिः (K3 शक्तिभिः), B Da Dn
 D5 : 8 प्रासतोमर, D2 बाणतोमर, M (except M4)
 ऋषितोमरधारिभिः

नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।
 अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चर्मिणः ॥ १४
 एवंव्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ।
 स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् ॥ १५
 दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च ।
 रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ।
 चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १६
 रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।

संनद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ १७
 दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ।
 व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १८
 ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।
 रथघोषश्च तुमुलो वादित्राणां च निस्वनः ॥ १९
 भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि ।
 मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्मेघोऽमित्रघातिनाम् ।
 सर्वतः शुशुमे राजत्रणेऽरीणां दुरासदः ॥ २०

14 ^a) G₃ नागैर्नागरथाः सप्त — ^b) Da₁ G₃ वाश्वा (for चाश्वा) — ^c) K₄ B Da₂ Dn D₄ ०-३ T₁ G अश्वेष्वे, T₂ अश्वे च (for अश्वश्च) B Da₂ Dn₁ D₄ 7 T G₁ 2 M चर्मिण (G₂ 'र्मणि') सप्त, Dn₂ D₈ ० 8 G₈ 4 वर्मिण सप्त (for दश धानुष्का) Da₁ D₈ अश्वेश्व चर्मिण सप्त, D₂ प्रत्यश्च दश धीनुष्का (sic) — ^d) Ś₁ धनुष्के, B D (except D₂) S धानुष्का K₄ 5 D₂ दश (for सप्त) Ko 1 चारिण, K₂ 3 5 B₃ D₁ वर्मिण, B₁ 2 4 Da₂ D₁ चर्मणि, Da₁ वर्मिणा, Dn₁ D₄ 5 T₂ चर्मिणि Dn₂ D₈ वर्मणि, D₂ वर्मिण, D₈ वर्मिणि, T₁ G₁ 4 M चर्मिणा, G₂ चर्मणा, G₃ वर्मिणा (for चर्मिण)

15 ^a) Ś₁ एवंव्यूहे, K₁ 4 B Da₂ Dn D₂ 8 4 (before corr as in text) 5 एवं व्यूढ, D₁ एवं व्यूह (for एवंव्यूह) G₈ महाराजा — ^b) K₈ व्यूह तव (for तव सैन्य) D₁ महारथ D₈ तव सैन्ये महादवे, T G₁ 2 4 M₁ 8-३ तव सैन्यस्य दसि (G₄ 'दि') त, G₈ तस्य सैन्यस्य दंसित, M₂ तव सैन्य च दंसित — ^c) B₁ स्थिर (for स्थित) B₁ वाणाय (for रणाय) D₈ महता, M₁ 3 5 समरे (for महते) — ^d) B₁ युधि पालित, B₃ 4 Dn₂ D₄ 5 7 8 परिवारित, Da Dn₁ D₈ T G M₄ परिपालित (for युधि पालितम्) M₁-३ 5 सह (M₂ सर्व) भीष्मेण पालित

16 ^b) K₂ दत्तिना, D₈ दतीना D₈ ह (for the second च) — ^c) S चैव (for चापि) — ^d) Ś₁ पुत्रान्व च, K₈ पुत्राश्च तव, M₁-३ 5 तव पुत्राश्च (for पुत्राश्च तव) Ko 1 S दंसिता, Da₁ दंसित — ^e) M (except M₄) सर्वे (for शूरा) — ^f) B₃ प्रत्यरक्षन्, D₈ भरक्षत, D₈ अभ्यरक्षन् (for 'रक्षन्')

17 ^a) Ś₁ K₁ D₈ रक्षमाणश्च, K₈ Dn₁ D₂ रक्ष माण (D₂ before corr 'णा') स, K₅ B D₁ 2 Dn₁

D₄ 5 7 8 रक्ष्यमाण (K₅ 'णा') स, G₁ 8 M₁ रक्ष्य माणाश्च D₈ सुते (for च तै) G₁ ते (for तै) T₂ M (except M₄) सर्वैर (for शूरैर) — ^b) D₂ गोप्यमानास्तु, D₅ 'मानश्च' K₄ भारत, T₁ G₂-4 तेन वै (for तेन ते) K₅ गोप्यमान सुतेन ते — ^c) K₂ G₈ संनद्धा, K₄ B₁ संनद्धा K₈ Da₁ समदृश्यते — ^d) B₂-4 Da Dn D₂ 4 5 7 ते, D₈ सु (for च) D₈ महाबल (for 'बला')

18 ^a) K₄ D₈ T₂ च (for तु) T₁ G दुर्योधन स्व (G₂ स) सोदयैर — ^b) Ko-2 S दंसितो — ^c) K₂ (before corr) विभ्राजत, K₈-३ B Dn₂ D₂-4 5 व्य राजत, Da Dn₁ D₈ 7 व्यरोचत, D₁ विभ्राजति, D₈ व्यजायत (for व्यभ्राजत) S विर (T₂ स र) राज श्रिया युक्तो — ^d) D₈ शस्त्रस (for शक्रस) S महैवस्त्रिदिवे यथा

19 ^a) D₂ नाना (for तत) — Ko 1 om 19^b-20^c — ^c) Ś₁ तु (for च) K₂ 8 5 B Da Dn D₂ 4-8 विपुलो, D₈ तुमलो (for तुमुलो) — ^d) Ś₁ Dn₂ D₂-4 ०-३ T₁ G₄ निस्वन, K₂ निश्वन, M₂ निस्वना

20 Ko 1 om 20^ab (cf. v 1 19) — ^a) Ś₁ धार्तराष्ट्रस्य — ^b) Ś₁ K₈ Dn₂ D₁-4 ०-३ व्यूह, K₅ व्यूह, S स ह (for व्यूह) D₈ प्रत्यङ्मुखे, D₈ G₈ प्रत्यङ्मुखो, Ca ० d प्रत्यङ्मुखो (as in text) K₂ B Da Dn D₄ 5 7 8 ययौ, K₄ यदि, D₂ महान् (for युधि) — ^c) Ś₁ D₁ सुमहानासीद्, K₂ 8 B₁ 8 4 D₂ ० स महाव्यूहो, B₂ Da₂ D₈ सुमहाव्यूहो, Da₁ Dn₁ स महाव्यूहे (Dn₁ 'दो'), G₁ 8 सुमहान्व्यूहो — ^d) Ko 1 दुर्मेघा, Da D₈ दुर्मेघो, T₁ G₁ 8 4 सुदुर्गो, G₂ समित्रो (for दुर्मेघो) Ś₁ चित्रघातिना, Ko 2 3 5 Da₁ D₂-३ [s]मित्रघातिना, Dn₂ D₂ M 'घातन, T₁ G 'घातिन, T₂ 'घातक (for 'घातिनाम्)

मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम् ।
 स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् ॥ २१
 तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ।
 रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् ॥ २२
 विभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्दुद्रकाक्षिणः ।
 इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः ॥ २३
 भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् ।
 स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ २४
 नकुलः सहदेवश्च राजन्मद्रेशमीयतुः ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ ॥ २५

सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ।
 भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ २६
 चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो ।
 आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् ॥ २७
 प्राग्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः ।
 अभिद्रुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २८
 अलम्बुसस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
 ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् ॥ २९
 भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
 श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३०

C 6 3562
B 6 81 32
K 6 81 32

—^a) T₂ तत्र (for राजन्) —^r) T₂ रणे राजन्,
 G₂ रणे रण (for रणेऽरीणा) G₁₋₃ अरिदम (G₂ 'म')
 (for दुरासद')

21 ^a) B₂ Da₁ D₅ मण्डलस् G तत् (for तु)
 D₅ मयालोक्य —^b) K₈ s D₂ ० परमदुर्जय, D₂
 तमतिदारुण, S भीष्मेण कल्पितं —^c) K₁ पुनर्,
 B₄ अय (for स्वय) —^d) K₂ s D₂ ० M₁ वज्र
 व्यूहम्, B₃ व्यूह चक्रम्, M₂ s s वज्र व्यूहम् (by
 transp) S अकल्पयत् (for अथाकरोत्)

22 ^b) S योद्धुकामा महारथा (G₂ 'चला) —^c)
 K₁ s s D₂ सर्वे (for चैव) —^d) Ś₁ D₈ सिंहनाद
 मथोन्नदन्, Da₁ 'नाटान्मथानदत्, T₁ G 'नाटमनादयन्

23 ^a) K₅ Da₁ D₅ T₂ G₁ २ वि (G₁ २ वी) भस्मवस्,
 D₂ युयुत्सवस्, G₂ भीमवस्वत्, M₂ corrupt D₂
 तथा, M (except M₁) तदा (for ततो) D₂ T₁
 G₂ ४ व्यूहान् (for व्यूह) —^b) Dn₁ युद्धकाक्षया, G₂
 धर्मकाक्षिण —^c) K₀ १ इतरेतरयो, K₂ इतरेतरित
 —^d) B₂ Da Dn D₈₋₃ S 'सेना

24 ^a) B₁ द्रौणिर्, D₂ s ० मत्स्यान्, T₁ G M (ex-
 cept M₅) मत्स्य (for मत्स्य) K₅ भारद्वाजोपमौ मत्स्या
 (sic) —^b) B₁ मत्स्य, M₂ द्रौणिश्च (for द्रौणिश्)
 K₁ शिखण्डिना —^c) K₂ दुर्योधन —^d) Da₁ D₅
 पार्षत T₂ G₁ s समभिद्रवत् (for समुपा')

25 ^b) K D₂ मद्राजानमीयतु, D₁ मद्राज समी
 यतु —^d) Dn₁ (by corr) विराट तम्, Dn₂ D₁ १ s
 T₂ G₁₋₃ M युधामन्युम्, T₁ G₁ युयुधानम् (for इरा
 वन्तम्) Da Dn₁ D₅ 'द्रुत

26 ^a) T₁ G सर्वे भूपास्तु —^b) D₈ M₅ अयो
 धयत् —^c) K₅ D₂ T₂ G₁₋₃ M 'सेन, B₁ भीमसेन,
 D₈ 'सेने B₃ ४ यात, D₁ मत्तो (for यत्तो) —^d)
 K₁ हार्दिका, Dn₂ D₂ ४ s S हार्दिक्य K₁ समवार
 यन्, D₁ s G₂ समयोधयत्, M समुपाद्रवत्

27 ^a) M₂ विकर्णश्च — Ś₁ om 27^{bcd} —^b) K₁
 दुर्मर्षण, S दुःशामन (for दुर्मर्षण) K₀₋₃ D₁ २
 M₁ २ ४ विभु, K₅ T₁ G M₈ ० विभु, T₂ प्रभु —^c)
 Da₁ G₂ अर्जुन, D₅ अर्जुनी, D₃ G₁ अर्जुनि G₁ s
 वीर (for राजस्)

28 ^a) Da₁ Dn₁ D₂ s s ० प्राग्योतिष B Da
 Dn D₁ s १ s तु (B₁ च) राजान, D₂ s ० M₄ महे
 श्वासो —^b) Ś₁ D₅ हैडिबो, K₈ D₃ हैडिब, K₅
 हैडिबि, D₁ हिडिबो, D₂ ० हैडिब K₀₋₂ T₁ G₄ राक्ष
 सेश्वर, K₃ s D₈ ० राक्षसोत्तम

29 ^a) K₄ B Da Dn D₁ s १ s अलम्बुस K₈ s
 B Dn₂ D₂ ४ १ s T₁ G तदा, Da Dn₁ D₈ s ० T₂ M
 तथा (for ततो) —^b) K₄ सात्यकिर्, G₈ सात्यकिं
 K₄ T₁ G₄ युद्धदुर्मद — K₀₋₂ om (hapl) 29^a-30^d
 —^c) Da Dn₁ D₀ M₁ s ० ससैन्य, D₅ ससैन्य, T₂
 तत्सैन्य —^d) Ś₁ सरतिद्रवत्, K₃ s D₂ ० समुपाद्रवत्,
 D₃ चाभिद्रुदुवे, S समवारयत् (for समभिद्रवत्)

30 K₀₋₂ om 30 (cf v l 29) —^a) D₅
 यातो, D₆ गच्छन् (for यत्तो) —^b) T₁ G अभि
 द्रवत् (for अयोधयत्) —^c) K₈ s B₁ D₂ s श्रुता
 युधं, T₂ श्रुतायुस् (sic) Da₁ om (hapl) from तु
 in 30^a up to राज in 32^a K₈₋₅ B₂₋₄ Da₂ D₁ s s ०
 च (for तु)

C 6 3562
B 6 81 32
K 6 81 32

चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ।
 शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् ॥ ३१
 ततो राजसहस्राणि परिववुर्धनंजयम् ।
 शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ ३२
 अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वाष्णोयमिदमब्रवीत् ।
 पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३३
 युद्धाभिकामाञ्जशूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ।
 त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३४

31 Da1 om 31 (of v 1 30) —^a) Ks Ds 4
 T1 G2 4 च (for तु) Ko-2 ससैन्य चेकितानस्तु
 —^b) Ds कृष्णम् (for कृपम्) Ko-3 समरे कृपमन्व
 यात्, D1 गौतम प्रत्यवारयत्, Ds कृपमेवाभिदुद्बुधे, T
 G4 कृपमेव न्य(Ts 'वानु)योधयत् — K1 om 31^c-
 32^b —^c) S1 शेषः, D1 शेषा D1 सर्वे, D2
 गत्वा, T2 Gs M4 युक्ता (for यत्ता) —^d) Ks Dn2
 भीमसेन, Ks 4 B Dn1 D1-8 8-8 T G भीममेव K2
 महारथ (for 'रथम्)

32 K1 om 32^{ab} (of v 1 31) Da1 om ततो
 राज in 32^a (of v 1 30) —^a) K2 B4 राजन्स(Bs
 'जा स)हस्राणि, Ks 8 Bs Ds 8 राज(Bs 'जा)समू
 हास्ते, B1 राजसहहास्ते (sic), D1 राजा सहस्राणि
 (for राजसहस्राणि)

33 ^a) D (except D1-8 8) नस्तु (for 'नोऽथ) Gs
 अर्जुनो भृशसक्रुद्धो — Before 33^{ad}, Ds ins अर्जुन
 उवाच; G2 ins कृष्ण (sic) —^c) S1 यस्य (for
 पश्य) —^c) S1 Ks Ds 8 (marg sec m as in
 text) G1 8 व्यूढानि (for व्यूढानि) Ko 2 व्यूढविदुषा,
 T2 व्यूढविदुध —^f) D1 गाधारेण यशस्विना

34 ^a) D1 युद्धाभिकामा शूराश्च —^b) Ko-2
 चामितान् (Ko 'म्), S दसितान् (for दक्षि) D1
 पश्य सर्वे च दशिता —^c) Ks Da2 Ds त्रिगर्तराज
 सहित, D1 'राजसहिता, M 'राजा सहित —^d) T1
 G माधव; M कौरव (for केशव)

35 ^a) T2 अद्यैव (for अद्यैतान्) S1 पातयामास,
 Ks-8 Bs-4 D2 8 नाशयिष्यामि, Da2 Dn2 D4 T G
 घात (for पात) D1 अद्य चैनाहनिष्यामि —^b)
 Da1 जनार्दन D1 पश्यतस्त्व माधव —^c) K2

अद्यैतान्पातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ।
 य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३५
 एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
 ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ३६
 तेंऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ।
 तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३७
 हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते ।
 छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ३८
 देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगाः ।

transp ये and इमे Gs का (for मा) D1 युधं
 (for यदु) S1 य इमे माधवश्रेष्ठ, Ks येमेमा यदुश्रेष्ठे
 (sic) —^d) G2 युद्धकामा M (except M4) महारणे
 (for रणाजिरे)

36 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6
 Before 36, Ds ins सजय उवाच —^a) Ks B Da2
 Dn2 D1 8-8 S एतावदुक्त्वा कौन्तेयो, Ks Da1 Dn1 D2
 एतदुक्त्वा तु कौन्तेयो —^b) Ko Ds Gs अवसृज्य, K2
 इव सृज्य, M2 अपमृज्य (for अवसृज्य) S1 Ko 1
 Ds ह (for च) —^d) Ko-2 रणाधिप (for नरा)

37 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6 —^a)
 Dn2 समरेष्वासा, S परमेष्वास —^b) T2 G1-8 M
 शरवर्षैर् (for शर) Ks अपूरयन्, K4 D1 T1 G4
 अवाकिरन् (for अपूरयन्) Da Dn1 Ds शरवर्षेण पूरयन्
 —^c) S तडाकम् S1 Ko 1 तडाक वारिधाराभिर्, K2
 तडागे वारिधारा, Ks तडागमभिधारा, B Dn2 तडाग
 वारिधारा —^d) Da1 प्रवृषि

38 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6
 —^a) K1 छाद्यमानौ, Ds तुद्यमानौ, M2 छाद्यमाने;
 M4 शाद्यमानौ Ks B Ds T1 G M (except M4)
 रणे, Ds शरै (for शृश) K1 कृष्णो —^d) Ds
 भृश (for शरैर्) D1 T1 G2 8 (sup in) 4 महा
 रथौ, Ds महाद्वे, Gs विशां पतौ (for महारणे).

39 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6
 —^a) Ko-2 देव, Ds तथा (for देवा) Ds देवर्ष
 यश्च सिद्धाश्च —^b) S1 गाधर्वाश्च, D1m सिद्धाश्चैव
 (for गन्धर्वाश्च) S1 D2 8 8 T2 G Ms महोरगै,
 Ko 8-8 सहोरगै, B2 महोरगा, B3 4 सहोरगा
 —^d) D1 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) B1 8 Da Dn1 Ds तथा

विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ३९
 ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदीरयत् ।
 तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४०
 शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यदवारयत् ।
 न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विज्ञां पते ॥ ४१
 तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा ।

द्राभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्पार्थो विव्याध मारिष ॥ ४२
 ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः ।
 अगाधे मञ्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४३
 आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभञ्जं तावकं बलम् ।
 संचुक्षुमे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४४

C 6 3576
B 6 81 46
K 6 81 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

विधौ, B: D1 तथाकृतौ, Dn: D4 7 8 तथाचितौ

40 For sequence in Da1, of v l 6 76 6 —^a) S ततः क्रुद्धो रणे पार्थो —^b) T1 8 [s]प्यैन्द्रम्, M हैन्द्रम् Ko 1 4 B1-3 D12 Dn1 D6 7 उदीरयत्, K2 B4 Da1 D1-3 उदीरयत्, T1 G2 4 उपासृजत्, T2 G1 अवासृजत्, G2 समासृजत्, M (except M4) अपूरयत् (for उदीरयत्) —^c) K2 Da1 तत्राद्भुतम्, K4 तस्याद्भुतम्, D2 तदद्भुतम् K1 आपश्याम, K2 D2 अपश्यामो —^d) D1 विजय च (for 'यस्य)

41 For sequence in Da1, of v l 6 76 6 —^a) Ko 2 3 D2 अस्त्रवृष्टिं, B1-3 D1 T2 G1-3 M शस्त्रवृष्टिं S1 परैर्मुक्ता, K2 परासुक्ता, B2 शरैर्मुक्ता, Da1 D5 शरैर्मुक्ता, T G1 8 4 M1 2 4 परैरस्तां, M2 5 परैरस्त्रात् (for परैर्मुक्ता) —^b) T2 om 41^b-43^c —^c) K2 शस्त्रौघैर्, D2 शस्त्रौघैर् (for शरौघैर्) S1 T G M2 4 5 पर्य (M2 'रि)वारयत्, K5 D2 यदवारयन्; D1 M1 8 पर्यवारयन् —^d) D1 स (for च) S1 तत्रास्य निर्भिक्त, K2 3 तत्रापि (K2 'स्य) निर्भिक्त, K5 तत्राथ निर्भिक्त, B1-3 Da Dn D1 5 8 शस्त्रैरनिर्भिक्त, B4 शस्त्रैर्निर्भिक्त, D2 तत्राप्यनिर्भिक्त, S तत्राप्य (M4 'स्य) निर्भिक्ता D2 न तत्राभूदनिर्भिक्त —^d) M1-3 कश्चिदासीद्, M2 (sup lin) 5 कश्चिदासीद् (for कश्चिदासीद्)

42 For sequence in Da1, of v l 6 76 6 T2 om 42 (of v l 41) —^a) B4 Dn2 D1 3 एषा (for तेषा) K2 इति (for राज) —^b) D2

पत्तिना (for दन्तिना) —^a) Dn2 D2 transp त्रिभि- and शरै D1 चापि (for चान्यान्)

43 For sequence in Da1, of v l 6 76 6 T2 om 43^{ab} (of v l 41) —^a) D1 वध्यमाना (for हन्य^a) D2 पार्थे (for पार्थेन) —^b) D2 S (T2 om) अगाधे मञ्जतां तेषां —^d) K2 5 D2 पोतो (for त्राता) B Da2 Dn D1 4 5 7 8 T2 G1-3 M तदाभवत् (by transp), Da1 तवामवत्

44 For sequence in Da1, of v l 6 76 6 —^a) T2 पतद्भिस्तु (for आपतद्भिस्तु) K4 Da2 Dn2 D1 5 8 च (for तु) —^b) K2-5 Da2 D1-3 5 प्रभञ्जैस्, Da1 प्रभानैस्, D2 (before corr) प्रभञ्जौ, M4 प्रभिज्ज —^c) S1 Ko 1 4 तच्चुक्षुमे, K2 सच क्षुमे, T2 संचुक्षुमे (for सचुक्षुमे) —^d) S वातेने (T1 'नै)व (for वातैरिव) K1 महाबल, D2 महार्णव, D2 'र्णव

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 5 D2 mention only सप्तमयुद्ध दिवसे, K4 Da Dn1 D2 सप्तमेद्वि, B2 सप्तमेद्वि संग्रामे, D2 सप्तमेद्विनि, M4 सप्तमेद्विके — Adhy name K4 D2 T2 G2 M1-3 द्वद्वयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Da2 (sec m) 39, Dn2 M2 79, D2 T1 G 76, T2 M2 4 78, M1 2 77 (as in text) — Śloka no Dn1 44, Dn1 45, D2 46

संजय उवाच ।

तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १
क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव ।
प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजत्रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वास्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३
तेषां च प्रमुखे शूरं सुशर्मणि महाबलम् ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ॥ ४

एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनंजयम् ।
सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५
तं प्रयान्तं परानीकं सर्वसैन्येन भारतम् ।
संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६
बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः ।
नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७
ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ।
रणे भारतमायान्तमाससाद् महाबलम् ॥ ८
महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ।

78

1 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 —^a)
M1 s s तत (for तथा) T G M2 4 प्रवृत्तमात्रे (for
तथा प्रवृत्ते) —^b) T2 सुशर्मणि (for सुशर्मणि)
—^c) K3 s D2 भग्नेषु चापि (for प्रभग्नेषु च) B2
सर्वेषु, M3 s वीरेषु (for वीरेषु)

2 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 —^a)
Ko-3 s Da Dn1 D4-6 s क्षुभ्यमाने, K1 D1 s S
क्षोभ्यमाणे (D2 T 'ने) D1 ततस्तस्मिन् (for बले तूर्णं)
—^b) K2 सागर (for सागर) K3 s D2 तथा, B2
तदा, D1 बले, T2 भुवि (for तव) —^c) Ko-3
T2 प्रत्युद्याते, D3 प्रत्युद्युते, D6 प्रत्युद्याने K1 गाङ्गेये,
D1 त्वरित (for गाङ्गेये) —^d) D1 गाङ्गेये, D8
त्वरिते (for त्वरित)

3 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 —^a)
K (except K4) D1-3 S राजा (for राजन्) —^b)
G1-3 रणे पार्थपराक्रम —^c) K2 D5 त्वरमाण (for
'ण) K5 च समरे (for समभ्येत्य)

4 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 —^a)
K5 D2 6 तु (for च) K2 D6 च प्रमुख, K3 प्रमु
खत, M1-3 चमूपु वै, M5 चमूमुखे (for च प्रमुखे)
Da Dn1 D1 s s वीर (for शूर) —^b) K1 महार्णव,
K2 'र्णव', B2 D6 'रथ, B1 Dn2 D4 7 s 'बल
—^d) S1 Ko-3 प्राह (for मृत्ना) S1 मे हर्षयन्, K1
स हर्षयद्, K4 प्राहर्षयन्, D1 हर्षयितु K3 s B1 2
D2 4 इव (for वच)

5 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6 —^a)
D1 S transp भीष्म and शांतनवो —^c) Ko M1
कुरुश्रेष्ठ

6 ^a) K2 s B1 प्रयात, Da1 प्रयात K3 s D2
रणे वीरं, B Da Dn D4 s 7 s T2 M परान्वीरान्,
D1 'न्वीरा', D3 'न्वीर, D6 तदा वीर, T1 G2-4
पुरो वीरा, G1 पुरे वीरा (for परानीक) —^b) S1
महा, Ko-2 4 D1 सह (for सर्व) K3 s B3 Dn
D8 4 6 7 T G1 2 4 M (except M2) भारत D1
सर्वे सैन्येन दक्षिण —^c) T1 G4 संयुक्तं, T2 G1-3
M संयुक्ता (for संयत्ता) T2 वीर (for सर्वे) —^d)
Ko 1 पालयत्वा (sio) T1 G2 4 महारथ, G1 s महा
रथा (for पितामहम्)

7 ^a) T1 G M2 इत्येतद् (for इत्येवम्) D1 बाढ
मुक्त्वा तु ते सर्वे —^b) Da Dn1 D5 स्वान्य (for
तान्य) Da1 सर्वशः; T2 M4 सर्वत (for सर्वश)-
—^c) T1 G1 s 4 नरेन्द्रास्ते, G2 नरास्तेति; M2 नरेन्द्रास्ते
(for नरेन्द्राणा) —^d) K3 B1 2 D अनुजग्मुः, S
जग्मुः सर्वे (for समाजग्मुः)

8 ^a) T2 प्रयात, G1 s प्रयात —^b) K3 Da1
D5 s भीष्म —^c) M5 आतरम् (for भारतम्)
Ko-2 भारत सयांतम्, K3 भारतमायातम् —^d) K3
D1 2 0 T G महाबल

9 ^a) S1 महे, D3 महव (for महा) S तत
श्वेतपताकेन —^b) Ko भीमवारणकेतुना, S श्वेतवर्म
(M1 2 4 s 'र्ण) हयेन च Cc d cite भीम —^c)

महता मेघनादेन रयेनाति विराजत ॥ ९
 समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनंजयम् ।
 अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १०
 अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् ।
 मध्यंदिनगतं संख्ये न श्रेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११
 तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् ।
 न श्रेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् ॥ १२
 स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ।
 भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३
 भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ।

ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४
 तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो बाहिनीपतिः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ।
 शरांश्चाशीविपाकाराङ्गवलितान्पन्नगानिव ॥ १५
 द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
 ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः ।
 धनुरेकेपुणाविध्यत्तत्राकुध्यद्विजर्पभः ॥ १६
 तस्य द्रोणोऽजघीदश्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
 अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सप्तमेकेन पत्रिणा ॥ १७
 स हताश्वादवधुत्य स्यन्दनाद्भूतसारथिः ।

C 6 3595
B 6 82.19
K 6 82.19

B1 रयनादेन (for मेघ) —^d) Ko 1 [अ]तिविराजित,
 K2 जिता, K3 s 'जयन्, K4 B Da2 Dn Ds- 1 s
 'जता, D1 s T1 G4 [अ]भिविराजता, D2 [अ]ति
 विराजयत्, T2 G1 s M सुविराज (G3 'जि)ता, G2
 [अ]भ्यविराजता

10 ^a) S पश्यता (for समरे) D1 भीष्मे याते तु
 सैन्याना —^b) K2 s B Dn2 D4 उप (K3 'पा)
 यातं, Da1 उपायात्, D2 उत्पतत् (for उपयात्)
 D3 तापकानां पुन पुन, S उपयातो धनजय —^c)
 K2 s D2 s s c तुमलो G2 om नादो —^d) K3-3
 Da1 Ds भया (for भयाद्) T G M4 हयान्दृष्ट्वा
 किरीटिन

11 ^a) K2 s B Da Dn D-3 T1 G4 अभी (Ds
 'भि)पुहन्त Ga cites अभिपु, Cc d अभीपव —^b)
 K2 दृष्ट्वा द्रैत्यम्, Ds 'दृष्ट्वा नित्यम् (for दृष्ट्वादित्यम्)
 K2 इवापर —^c) K1 मध्यदिनगतसखे, B2 s Dn2
 D4 1 s 'गते (Dn2 'त) सूर्ये, T2 M 'गत सखे,
 G1 s 'गते मले, G2 'गते सखे —^d) K2 B Da2
 Dn D4 अभिवीक्षितु, Da1 अतिवी', Ds इति वी' (for
 प्रतिवीक्षितुम्)

12 K2 om 12 —^a) T2 तत (for तथा)
 —^b) Da1 Ds श्वेतकार्मुकी —^c) S1 K1 s B Da2
 Da s 1 s M Ca d श्वेत, K2 D2 रौद्र, Ds स्वेत
 (for श्वेत) K3 s D2 इवोत्थित, S इवापर (for
 इवोदितम्)

13 ^a) T1 G4 सर्वतस्त (for स सर्वत) K2 सर्वत
 सपरिवृतम् —^b) Da1 त्रिगर्ति K2 s D2 s सुमहा-
 दल (K2 'ह-), B1 Ds S तु महात्मभि, D1 सु

महारथै (for 'त्मभि) —^a) D1 s S सह (for
 तव)

14 ^a) S1 Ko-2 Da Dn1 च (for तु) —^b)
 Dn2 शृष्टा विव्याध, T1 G2 s मत्स्यराजस्य, T2 G1 s
 M मास्य वि' (for मत्स्य विव्याध) D2 पत्रिभि
 —^c) Ko-2 शरेणादौ Ds S ध्वजमेकेन (Ds धनुश्चै-
 केन) चिच्छेद —^d) D1 चैवास्य (for चैकेन) Ko
 चिच्छेदे, B1 चिच्छिद, Da1 विच्छिदे, Ds चिच्छेदे
 Ds सुत द्वाभ्यामताडयत्, S धनुरेकेन पत्रिणा

15 ^a) Da1 चित्र (for छिन्न) —^b) Ds विराटे
 S (except T2) [s]लोहिणीपति (for बाहिनी) —^c)
 Ko आधत्त —^d) D2 धनुर्भारत सह —^e) S1 वरा
 आसी, K2 s शराश्वासी, Da1 शिराश्वासी, Ds
 शिराश्वासी —^f) B1 पाण्डवान्, T2 पावकान् (for
 पन्नगान्) Da Dn1 Ds T1 G transp पन्नगान् and
 इव

16 Ds om 16 —^a) D1 स (for प्र)
 —^b) Ms s om (hapl) 16^{ab} —^c) S1 Ms चतुर्भिश्चैव
 —^d) D2 om 16^{cd} —^e) T1 G M2 चिच्छेद (for
 विव्याध) —^f) K2 सप्तभि (for पञ्चभि) —^g)
 B1 s 'श्वेकेन चाविध्यत्, Ba s Da Dn D1 s s 1 S
 'श्वेकेपुणाविध्यत् —^h) B2 तदा (for तत्र) T2 Gs
 द्विजर्पम् D1 तत कुन्दो द्विजोत्तम

17 ^a) Ko 2 ततो (for तस्य) D1 बाहान् (for
 अभान्) —^b) Ko Ds Gs अष्टभिर्, T2 अभिनद्
 (for अष्टाभिर्) T1 भारतश्रेष्ठ —^c) D1 सूतमेके-
 पुणा तथा, Ds तमेकेन च पत्रिणा

C 6 3595
B 6 82 19
K 6 82 19

आरूरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनां वरः ॥ १८
ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ ।
महता शरवर्षेण वारयामासतुर्वलात् ॥ १९
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविपोपमम् ।
चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वर ॥ २०
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे ।
जगाम धरणिं बाणो लोहिताद्रीकृतच्छविः ॥ २१
स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः ।
धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २२
हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्रादवद्भयात् ।

उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २३
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् ।
दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २४
शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे ।
आजघान भुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २५
स वभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः ।
शिखरैः काञ्चनमयैर्मरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २६
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः ।
स्रुतं ध्वजमथो राजस्तुरगानायुधं तथा ।
शरैर्वहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे ॥ २७

18 °) K₂ महताश्वाद् (for स हताश्वाद्) —^b) K₁ हतसारथै, D₈ भरतर्षभ, T₁ G₁ हतसारथे —^c) D₆ रथात् D₁ राजन् (for तूर्ण) —^d) K₃₋₅ B D₂ (marg) D₂ D₁₋₄ 6-8 S C₆ पुत्रस्य (for शङ्खस्य)

19 °) K₀₋₂ transp तु and तौ —^b) S₁ भारद्वाज, K₃ D₈ भरद्वाज K₃ रथ (for रथे) S₁ D₁ T₁ G₂₋₄ M₂ स्थित (for स्थितौ) —^c) S₁ शरवारेण —^d) S₁ D₁ छादयामासतुर् (for वारयां) K₅ तदा, G₂ M₅ बलात् (for बलात्)

20 °) D₈ भारद्वाजस्य —^b) K₃ D₂ 8 शरमासी, K₄ शरानाशीविपोपमान् —^c) D₂ विक्षेप S राजन् (for तूर्ण) —^d) S₁ K₀₋₂ महाबल, K₄ D₂ M₂ जनेश्वर, B D₂ D₃ 6 8 T₂ G₁ 'श्वर' (for 'श्वर') C_v as in text

21 °) D₁ तस्य तत् (for स तस्य) S कवच (for हृदय) —^b) T₂ पपौ (for पीत्वा) —^c) K₁ जघास (for जगाम) S₁ K₀₋₂ धरणी K₃ बाणौ, D₁ भित्त्वा (for बाणो) —^d) K₃₋₄ B D₂ D₁ 8-6 7 8 G₂ 3 M लोहिताद्री (G₃ 'द्री') कृतच्छवि, D₂ 'तार्द्र' वरच्छद, D₆ 'तार्द्रकरच्छवि', T₂ 'तार्द्रकरच्छवि'

22 °) K₄ B₃ 4 D₂ D₃ 4 6-8 रणे (for रथात्) —^c) B₁ D₂ D₁ (before corr) D₅ छित्त्वा धनु, B₂₋₄ D₁ (by corr) n₂ D₄ 7 8 हित्वा धनु (for धनुस्त्यक्त्वा) —^d) T₂ समीपतु S₁ पितुरेव समे पत

23 °) D₁ 3 T₁ G₁ 2 4 M₃ तमात्मज, G₃ तदा

त्मजं (for स्वमा) —^b) D₆ रथात् (for मयात्) — After 23^{ab}, D₁ repeats 13^{cd}, om 23^{cd}

24 °) K₂ भरद्वाजस्य D₁ तथा (for ततस्य) —^b) K₃ 5 D₂ महाचमू, D₃ 'चसु —^c) K₀₋₂ B₁ 2 D₂ D₁ D₄ 5 7 8 G₁ M (except M₃) वारया मास; D₂ धार

25 °) K₃ 5 D₂ 6 शिखडी तु, D₇ शिपण्ड्यपि S समासाद्य (for महाराज) —^b) K₁ 3 D₂ द्रौणिम्, K₄ द्रोणम् S द्रौणि (G₂ द्रौणी, M₂ द्रौणि) माहवशो भिन — K₅ D₂ om (hapl) 25^c-29^b —^c) K₁ D₈ आजघान —^d) S₁ काराचैस् D₁ आहवे (for आशुगै)

26 K₅ D₂ om 26 (cf v l 25) —^c) D₂ D₁ D₅ स च तौ, S प्रवभौ (for स वभौ) S₁ D₃ T₁ G₁ 3 4 नरशार्दूल, K₂ D₂ D₁ D₅ 'शार्दूलौ, D₃ T₂ M रथशार्दूलो —^b) G₂ 4 नाराचै (for ललाटे) D₂ D₁ संमितैस्, D₅ समितैस् (for संस्थितैस्) K₃ ललाटावस्थितैस्त्रिभि, K₄ ललाटस्थैस्त्रिभि शरै — B₂ om 26^{cd} —^d) D₂ इवोत्थितै, D₁ अवस्थितै (for इवोच्छ्रितै)

27 K₅ D₂ om 27 (cf v l 25) —^c) B₁ D₂ D₄ 7 8 (before corr) स्रुत रथमथो, D₈ ध्वज स्रुतमथो, T₂ स्रुतध्वजरथो —^d) K₄ B₂ D₅ आयु धास्तथा, B₁ D₂ D₄ 7 8 आयुध (D₂ D₄ 'ध') ध्वज, D₃ 8 आयुधानि च (for आयुध तथा) —^c) K₄ B D₂ D₁ D₅ T₂ आच्छिद्य, D₁ अत्युग्रैः, D₇ 8 (marg see m) उच्छिद्य, D₈ (orig) उत्थिद्य, T₁ G M₁ 8-5

स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ।
 खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरम् ।
 श्येनवद्वचरत्कुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २८
 सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे ।
 नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ- ।
 प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३०
 तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् ।
 असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद् बलिनां वरः ॥ ३१
 ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् ।

चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ।
 शितैः सुबहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ॥ ३२
 शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
 आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ ३३
 तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ।
 चिच्छेद् समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिग्राहवम् ।
 शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्वहुभिरायसैः ॥ ३४
 शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ३५
 सात्यकिस्तु ततः कुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।

C 6 3615
B 6 82 39
K 6 82. 39

आदिभ्य, M₂ आहत्य (for उद्दिश्य) —⁷) B₂ भूतले
(for संयुगे)

28 K₂ D₂ om 28 (cf v 1 25) —^b) K₂ वा
(for वै) D₁ वर (for वर) S रथान्निहतमारये
(T₂ M 'यि) —^c) T₂ G₁₋₃ M₁ 2 4 आह (M₂
'घ)त्त (for आदाय) K₀₋₂ D₂ सुशित, S वेगेन
(for निशित) —^d) G₁₋₃ विपुलं (for विमल) S₁
K₃ B₁ D₂ च शरान्नत, K₀₋₂ शरवारण, D₆ चर्म
एव च, T₁ G₂ चर्म चापर, Cc d च शरावरम् (as in
text) K₂ चर्म चादाय सुप्रभ —^e) K₂ D₁ 8 8 M₂
विचरन् (M₂ 'त्), G₂ विचर (for व्यचरत्) —^f)
G₂ M₁₋₃ शत्रुपूगहा (for 'तापन)

29 K₂ D₂ om 29^{ab} (cf v 1 25) —^c) K₂
दृश्यते (for ददृशे) S₁ द्रौणे, K₁ Da₁ द्रौणिस्, G₂
द्रौणीस् — T₂ om (hapl) 29^d-32^a

30 T₂ om 30 (cf v 1 29) —^a) K₂ सर*;
B₂ G₂ शत* (for शर*) —^b) Da₁ भरतर्षभ*,
D₁ भरतोत्तम —^d) K₁ 2 Da₁ M₁ द्रौणि K₄ परम
कोविद्, D₁ परवलार्दन, T₁ G M₂ समरकोपन (for
परम*)

31 T₂ om. 31 (cf. v 1 29) —^a) K₂ Da₁
चामापतती, B₂ 4 तमापतती, D₂ तामापतति D₁ S
सहसा (for समरे) —^b) K₂ Da₁ सुदारुण, S (except
M₂, T₂ om) दुरासतां (for सुदारुणाम्) —^c) K₂
तीक्ष्णधारेण; D₂ शितधारेण —^d) D₁ अच्छिन्द
(for चिच्छेद्) D₁ वर (for वर*)

32 T₂ om. 32^a (cf v 1 29) —^a) D₁ स (for

[अ]स्य) K₂ D₂ बलिना, K₂ बलिना, D₁ 8 T₁ G
विपुल (for विमल) K₂ Da₁ M₁ 8 5 द्रौणि —^b)
G₁ मनोरथ (for 'रमम्) —^c) K₂ [अ]च्छिन्द (for
[अ]च्छिन्द) S चापि (for चास्य) D₁ सारिं चर्म
तदा तस्य —^d) T₁ G कृतहस्तश्च संयुगे, T₂ M लघु-
हस्तश्च (T₂ 'स्य) स' —^e) K₄ B Da Dn D₄₋₈
शरैः, K₂ स तैः, D₁ शितै (for शितैः) Dn₂ च
(for सु) —^f) K₂ पत्रिभिः, S मार्गणै (for पत्रि-
भिः) K₂ D₂ विव्याध च पत्रिभिः

33 ^a) K₀ 2 च (for तु) —^b) K₂ निशितं
(for खण्डित) —^c) K₁ D₂ अविध्य, K₂ T₂ G₂
आविध्यद् Cd आविद्य K₂ विसृजत्, D₂ वास
(for व्यसृ) —^d) D₁ 8 पावक (for पन्नगम्) S
अवप्लुत्य महामना (T₂ 'रथ', M₁ 8 4 'मन')

34 ^a) D₁ समेक्ष्य (for सहसा) —^b) B Da Dn
D₄ 7 8 वज्राशनिसमप्रभ (Dn₂ 'स्वन'), D₂ कालाव
क्लम* —^c) K₂ Da₁ द्रौणि, K₂ द्रौणिर् S शरैरचू
(T₂ 'पू'र्णयद्रौणिर् —^d) T₁ G अस्त्रं, T₂ M हस्तं
(for पाणिं) Da Dn₁ D₂ दर्शयामास ग्राहव
— K₂ 8 D₂ om (hapl) 34^{ef} —^e) D₁ प्र, M₂
तु (for च) —^f) D₂ शितैर् (for शरैर्) Da Dn₁
D₁ 8 8 S आशुगै (for आयसैः)

35 ^a) S₁ सु (for तु) D₁ महाराज, G₂ सतो
राजंस (for भृश राजस) —^b) B [अ]निश (for
शितैः)

36 ^a) K₂ 8 B D (except D₂) सात्यकिश्चापि

अलम्बुसं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ॥ ३६
 राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत ।
 अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ।
 मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
 तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ।
 नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ॥ ३८
 ऐन्द्रमस्त्रं च वाष्णो यो योजयामास भारत ।
 विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ॥ ३९
 तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ।

अलम्बुसं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ।
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४०
 तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना ।
 प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४१
 तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि ।
 शैनेयः प्राणदजित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ४२
 न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 निशितैर्बहुभिर्वाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्जिताः ॥ ४३
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली ।

सक्रुद्धो, S सा(M1 ३ ४ स)त्यकोप्यथ सक्रुद्धो —^b)
 Dn2 D4 7 त महाहवे (for क्रूरमाहवे) —^c) = 40°
 Ś1 अलबुस', K4 B Da2 Dn D4 7 8 'बुष, Da1
 'बुष; D5 'बुष, D6 'बुष (for अलम्बुस) Ś1 क्रूरैर्;
 K3 5 B8 4 D1 2 6 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) —^d) Ś1
 बलिना बले, Ko 2 B2 Da2 D8 5 7 T G4 M4 बलिना
 बली, K8 5 D1 2 6 M1-3 5 बलिना वर

37 ^a) K5 राक्षसेन्द्रस्तु, D1 राक्षस्तु तत् —^b)
 S मारिष (for भारत) — Da1 reads 37^d-38^d after
 द्रुपद in 44^b —^d) K4 B2 4 शायकै (for सायकै)
 —^e) Ś1 D8 8 शरवर्षैर् (for शरै) Ko 1 D2
 (before corr) 8 अवाकिरन्, K3 इवाकिरत् (for
 अवा) — After 37, D1 ins

323* अथान्यद्भुतुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।

38 For sequence in Da1, of v 1 37 —^a)
 Dn1 D6 अत्र (for तत्र) D8 5 अपश्याम —^b)
 D1 महात्मन (for पराक्रमम्) —^c) T G M3
 (inf in) 5 स (for यत्) D1 सग्रामे (for समरे)
 K4 नासभ्रमस्तु समरे, B1 नाभ्रशयत्समरे (submetric),
 B2 4 नासभ्रम यत्समरे, B3 नासभ्रमो यत्सं; D2 8 नास
 भ्रमोयत्सं, D4 असभ्रमद्यत्सं, D5 नासभ्रमस्य सं, M
 स तमाच्छाद्य सं, Bom ed असभ्रमस्तु सं —^d) Ś1
 वध्यमाना, T1 G4 विध्यमान K5 D5 शितै (for शितै)
 D8 वध्यमानस्य तै शरै

39 ^b) S (except T2 M4) वीर्यवान् (for भारत)
 —^c) Ko 2 विजयाद्यनुसप्राप्त, D6 'याधुना प्राप्त
 —^d) Dn2 D8 G1-3 महात्मना, M1-3 5 मनस्विना
 (for यश) T1 G4 माया जप्ते महात्मन

40 T2 om (hapl) 40^a-41^b —^b) Ś1 माया.

Ś1 K1 राक्षसी M1 3 5 माया राक्षसनिर्मिता —^c)
 = 36° K4 B Da2 Dn D2 4 5 7 8 अलबुष, Da1
 'बुष, D6 'बुष K3 शितैर् (for शरैर्) K3 5 D2
 अन्यैर्, D1 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) S (T2 om) रणे राजन्
 (for शरैर्घोरैर्) —^d) T1 G M2 अभ्यकीर्यत, M1 2-5
 अत्याकिरत (for अभ्या) Ś1 K8-5 D2 M सर्वत D1
 अवाकिरत सात्यकि —^e) M4 पर्वतो. —^f) K1 बला
 हका, G1-3 M बलाहक

41 T2 om 41^{ab} (of v 1 40) —^a) B1-3 Dn3
 D2 8 M1 त (for तत्) K5 D8 M8 5 पीडितस्
 K8 4 D1 2 6 M4 स तथा पीडितस्तेन (D1 'तो राजन्),
 T1 G M2 स तु सपीडितस्तेन —^b) K8-5 Da Dn
 D2 4-8 T1 G M2 4 यशस्विना, M1 2-5 मनस्विना (for
 महात्मना) —^c) Ś1 प्रादुद्राव, D2 प्रादुद्रावद्, D4 M4
 प्रादुद्राव D1 रणे (for भयाद्) K3 राजन्, D1 भीत
 (for रक्षो) —^d) K5 B1 8 4 D2 4 त्यक्त्वा (for
 हित्वा) K3 रक्षस्त्यक्त्वा च सात्यकि, D1 शैनेयशरपीडित

42 ^a) B2 तमाजय, T1 G1-3 तमजय्य S मघ
 वता (for राक्षसेन्द्र) —^b) Ko-2 स्वय (for संख्ये)
 Ś1 मघवतामिह, Ko-2 'तापि ह, K4 5 'तापि हि S
 जित्वा (T2 जित्वा, M4 हित्वा) भारत सात्यकि (T2 'के)
 —^c) D8 शनेय (for शैनेय) Ko D6 प्राणदजित्वा;
 D1 प्राक्रमजित्वा, D5 प्राणद जित्वा, S प्रा(T2 G2 M2
 प्रा)णदजाद (for प्राणदजित्वा) —^d) M योधाना

43 ^a) K8 निहत्य, K4 B Dn3 D4 7 8 अ(D8
 आ)घवीद, Da1 Dn1 D5 अघवीद्, D2 निहनत्,
 D8 6 न्यहनत्, G2 न्यहन्यत (hypermetric) (for
 न्यहनत्) D1 तावक सैन्य (for तावकाश्चापि) —^b)
 T2 सात्यके — Ko-2 om 43^{oz} —^c) G2 बाहुभिर्
 D1 भल्लैस् (for वाणैस्) —^d) D1 भयार्जिता

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम् ।
छादयामास समरे शरैः संततपर्वभिः ॥ ४४
संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ।
विन्यथे न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वरः ॥ ४५
धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विन्याध सायकैः ।
पथ्या च त्रिशता चैव तदद्भुतमिवामवत् ॥ ४६
तस्य सेनापतिः क्रुद्धो घनुश्चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः ।
शरैश्चैनं सुनिश्चितैः क्षिप्रं विन्याध सप्तभिः ॥ ४७

स हताश्वान्महाबाहुरवपुत्य रथाद्वली ।
पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ४८
शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः ।
राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ४९
ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ।
न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥ ५०
कृतवर्मा रणे भीमं शरैरार्द्धान्महारथम् ।
प्रच्छादयामास च तं महामेघो रवि यथा ॥ ५१
ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः ।

C. 6 3633
B. 6 32 57
K. 6 62. 57

44 ^b) After दुष्यद्-, Da1 reads 37^d-38^d (cf v l 37) Da Dn1 Ds सुतो (for [आ]त्मजो) —^c) T2 महाराज —^d) Ks-s B Da Dn1 Ds-s S transp तव and पुत्र S (except T2 M1) जनेश्वर D2 पुत्रं दुर्योधनं तव —^e) M2 रोदयामास (for छाद')

45 ^a) K2 s D (except Da s) स संछाद्यमानो, S छाद्यमानोपि (for संछाद्यमानो) Ks s D2 निशितैर्, Ds समरे (for विशिखैर्) —^b) B D (except D1-s e) मारिष (for भारत) —^c) D1 transp विन्यथे and न S नैव (for न च) Ko-2 सुपीतेन, D1 महाराज (for च राजेन्द्र) —^d) B1 D2 (before corr) s 7 s जनेश्वर, D1 महारथः; D1 (before corr) नरेश्वर. S पुत्रश्चे भरतर्षभ

46 ^a) Ś1 धृष्टद्युम्ने; T1 G2 s 'द्युम्न' T1 G1 s 4 तु (for च) S (except M2) सक्रुद्धो (for समरे) —^b) B2 हनु, T1 हयान्, T2 G M2 राजन्, M1-4 राजा (for तूर्ण) T1 G4 विन्याध Ks B1 पंचभिः, Ks s B2 Da Dn1 D1 s s s s (marg sec m) T G1, 2, 3 M पत्रिभिः; B2 Dn2 D1 पत्रिणा, B4 D1 s पत्रिणां, D2 मार्गणं (for सायकै) — G2 om (hapl) from पत्रिभिः up to विन्याध in 47' —^c) Ko त्रिशतशः, K2 त्रिशताशः, Ds त्रिशता (for त्रिशता) Ks s D2 s पथ्या त्रि (D2 विं) शतिभिश्चैव, D1 त्रिशता निशितैस्तीक्ष्णैस्, T1 G4 राजानमवनीपालस् (G4 'ल), T2 G1 s M नवत्या त्व (G8 अ) वनीपालस्

47 G2 om up to विन्याध in 47' (cf v l 46) —^b) Ś1 Ko-2 D2 भारत, Da1 मारिष, D1 पत्रिभिः (for मारिष) —^c) K2 s हयाश्च Ko-2 D2 सस्ये, Ds शिघ्रं, T1 G1 s 3 शीघ्राञ्च (for शीघ्रं) —^d)

Ks B Da Dn D1 s 4-8 महाबल (D4 'ल) (for 'रय') T1 G1 s 4 जघान भरतर्षभ — Ko 1 om (hapl) 47^e-49^b —^c) D1 चैव (for चैनं) —^d) S शीघ्रं (for क्षिप्रं) Ks s D2 M (except M4) पत्रिभिः, G4 पंचभिः (for सप्तभिः)

48 Ko 1 om 48 (cf v l 47) —^a) K1 D1 s T2 हताश्वो, M2 'श्च —^b) K4 T2 M1 महाबली, M1 (sup lin) 2 s s महारथात् (for रथाद्वली) D2 खड्गमुद्यमवेगवान् —^c) K2 पादातिर्, M4 पदातिम् —^d) K2 Da2 Dn D1 s 7 s G1 प्राधावत्, Da1 T1 Gs 4 M4 प्रधावत् (for प्राद्र') M1 प्राधाद्वै पार्षतं प्रति, M2 प्रायात्पारपत प्रति, M3 s प्रायात्पार्षतं प्रति (submetric)

49 Ko 1 om 49^{ab} (cf v l 47) —^a) K2 B2-4 Dn2 D4 7 s M1, 2 4 तु (for त) —^b) Ś1 राजगृद्धी, Ks Ds 'गृद्धी, D1 'गृद्धी; T1 G 'गृध्नुर् T2 महा रय (for 'बल') —^d) K2 Da Dn1 (before corr) T1 M1 स्वय, Ds स्वन (for स्वकम्)

50 ^a) D1 दुर्योधन, T2 सतोपर (for ततो नृप) —^b) M5 पार्षत —^c) B2-4 Da Dn Ds-2 निजघ्ने, T2 M न्यपतत् (for न्यहनत्) D1 न्यहनत्तावकान्यो धान् —^d) K4 B D (except D2) S इवासुरान्

51 ^b) B1 D2 s 3 T2 महारथ, B2 Ds T1 'बल (for 'रथम्) D1 शरैः सन्तपत्रिभिः, M3 s शरैः राजान्महारथ —^c) D1 छादयामास स तदा —^d) K4 यया रवि (by transp), Ks D2 गिरिं यया

52 ^b) Ś1 Ks Ds परतप —^c) D1 समरे (for

प्रेषयामास संकुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ५२
 तैरर्धमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ।
 नाकम्पत महाराज भीमं चार्छच्छितैः शरैः ॥ ५३
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः ।
 सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतम् ॥ ५४
 शरैर्वहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ।

शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वाविद्वत्समदृश्यत ॥ ५५
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ ।
 स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ५६
 भीमसेनोऽपि संकुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
 निजघान च संकुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

संकुद्ध) — ^a) B₂ 4 शायकान् K₅ D₂ 8 'वर्मण',
 Da Dn₁ D₅ T G कृतवर्मणि

53 ^a) K₅ अर्धमानो, B Da Dn D₅ 7 8 हन्य
 मानो, M₁ अर्धमानो (for अर्थ) Dn₂ [s]पि रथ,
 D₁ [s]तिबल (for उत्तिरथ) — ^b) K₄ D₅ सत्वतः
 Ś₁ सात्वकोविद, Ko-3 स(Ko सा)त्वतोधिक, K₈
 D₈ सत्वकोविद, K₅ D₁ 2 सत्, D₅ शास्त्र (for
 शस्त्र). D₅ हार्दिक्य सत्यविक्रम — ^c) K₈ महाबाहो
 (for राज) — ^d) M₄ भीमश्च D (except D₃) M₁ 2
 आर्छच्छितै (for चार्छ) T₁ G₄ भीम चार्छच्छितै
 शितै

54 ^a) K₅ बाहाद् (for हत्वा) — ^b) K₈ 5 B₁ 4
 D₂ महारथ (for बल) S भीमो भीमपराक्रम
 — ^c) D₁ पातयामास, T₁ G₄ पोथ — ^d) Ś₁ K₈
 B Da D₁ 2 (marg sec m.) 8 6-8 सध्वज (for ध्वज
 च) Ś₁ सपरिष्कृत, Da D₂ 8 6-8 सुपरिष्कृत, D₁
 सपरिच्छद, D₅ सुपरिस्तुत

55 ^a) Da₁ Dn₂ D₅ चैवम्; D₂ 8 चैव (for
 चैनम्) — ^b) K₂ साचिनोत्, K₅ साहिनी(610), Da₁
 आचिनोत्, D₁ अच्छिनत्, D₂ सोमिनत्, D₈ सोचि
 नोत्, D₅-8 अचिनोत् — ^c) D₁ स शरै क्षतसर्वाङ्ग,
 T₂ शकलीकृतसर्वाङ्ग, G₁ 8 M₂ कृतसर्वाङ्ग, G₂ कृत
 सर्वाङ्ग, M₄ कृतसर्वाङ्ग — ^d) Ś₁ श्वाविद्धात्, Ko-3
 D₅ चाविद्ध, K₄ स्वाविद्धत्, K₅ B D₂ 6 हताश्व,
 Da₁ lacuna, Da₂ श्वाविद्ध, Dn₂ M₁ श्वाविद्धत्, D₁
 चाविध्यत्, D₁ m G M₂ श्वाविद्ध (M₂ विद्धत्), D₁
 स्वाविद्धत्, D₈ श्वाविध्यत्, T₂ श्वाविद्ध (for श्वाविद्धत्
 as in Dn₁ D₈ 4) Co cites श्वाविद्ध K₈ 5 D₂ 6

प्रत्यदृश्यत, Da₁ D₅ इव दृश्यत, D₈ सप्रकाशते,
 D₁ m T₂ M₁ 2 शल्लैरिव, G शलली यथा (for सम
 दृश्यत) D₁ शल्लकीव विराजित, T₁ श्वाविद्धशल्लिको
 यथा, M₈-5 श्वाविद्धशल्लिकैरिव

56 ^a) K₈ स हताश्वस्, K₄ 5 B₂-4 D₂ हताश्वश्च,
 B₁ श्वात्स, Dn₂ D₁ 4 6-8 श्वाच्च (for श्वात्तु)
 K₁ 2 तथा, K₈-5 B₂-4 D₂ ततस् (for रथात्)
 — ^b) K₂ D₅ वृषभस्य, T₁ G₄ M सौबलस्य; T₂
 वृषकस्य, G₁-8 सुबलस्य (for वृषकस्य) Cv as in
 text — ^c) Ko 2 सालस्य, K₈ 5 Dn D₂ 8 शालस्य;
 B₂-4 Da D₁ 8 5-7 श्यालस्य (for स्यालस्य) — ^d)
 M₂ पश्यता

57 ^a) G₁ [s]भिः (for स्पि) — ^b) K₈ तस्य
 सैन्यम्, S गजानीकम् (for तव सैन्यम्) B₂-4 Da₂
 Dn D₁ 5 8 समाद्रवत् (for उपा) — ^c) Ś₁ [अ]स्य
 संकुद्धो, Ko 2 सुस; K₁ सम कुद्धो; Da₁ च
 संकुद्धो; D₁ ततो बोधान्, S गजाश्चैव — ^d) K₈
 वज्रपाणिद्

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
 parvan name, Ś₁ Ko 1 5 D₂ 6 mention only सप्तमे
 युद्धदिवसे, K₈ सप्तमेहनि, K₄ Da Dn₁ D₅ सप्त-
 मेहि, B₈ सप्तमेहि सग्रामे, M₄ सप्तमेहिके — Adhy-
 nama K₄ D₈ शस्त्रवध, G₂ द्रव्ययुद्ध — Adhy-
 na (figures, words or both) K₅ 75, Da₂
 (sec m) 40, Dn₂ M₆ 80, D₅ T₁ G₁ 8 4 77,
 T₂ M₈ 4 79, G₂ 70, M₁ 78 (as in text), M₂
 178 — Śloka no Dn₁ 52, Dn₂ D₅ 6 62

७९

धृतराष्ट्र उवाच ।

बहूनीह विचित्राणि द्वैरथानि स्म संजय ।
पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १
न चैव मामकं कंचिद्धृष्टं शंससि संजय ।
नित्यं पाण्डुसुतान्दृष्टानभग्नान्त्रैव शंससि ॥ २
जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः ।
वदसे संयुगे ह्यत दिष्टमेतदसंशयम् ॥ ३
संजय उवाच ।
यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः ।

79

1 D₂ (before corr) सजय उवाच —^a) K₀₋₃
D₁ १ बहूनि हि, K₄ बहूनि ह, B Da Dn D₄₋₆ १
सु(D₅ स)बहूनि, S बहूनि सु (for बहूनीह) —^b)
Dn₂ D₁ १ M₁ च, T₂ [ह]ह (for स्म). —^c) K₂
पाण्डुरा, Da₁ D₅ पाण्डवा, D₆ पाण्डुनां —^d) K₅ D₂
तव संजय, T₁ G M जल्पतस्तव (by transp), T₂
जल्पन तव

2 ^a) Ś₁ T₂ चैव, D₅ T₁ G₂ ४ चैक, G₁ १ चैतन्
(for चैव) G₂ मामिकं K₃ १ B D₂ ४-३ T G
M₁₋₃ किंचित्, M₁ कश्चित् —^b) Cd घृत्वा (for
हृष्ट) S संयुगे (for संजय) —^c) K₂ T₂ G₁ १
दृष्टा (for दृष्टान्) —^d) T₂ अभिज्ञांश्, G₁ नामग्राह
(for अभग्राह) K₃ D₂ सप्रशंससि, D₂ (sup len)
च प्रशं (for चैव शं) K₅ भग्नान्स्वान्प्रशंससि, D₁
अवभग्नान्हि शंससि

3 ^a) B₁ २ Da Dn₁ D₅ T₁ G जीयमानान्, D₅
जीव, T₂ यत् (for जीय) —^b) M₁ मामका
D₁ च गतौजसः, D₅ विगतौजस, T₂ विगतौजस
—^c) K₀ २ T₂ वद मे, M₂ वदसे (for वदसे) D₁
transp वदसे and संयुगे D₅ चैव, S तात (for सूत)
—^d) G₁ दृष्टम्, G₂ दृष्टम् (for दिष्टम्) K₀ २ M₃
एतदसंशय, K₃₋₅ B₂ D₁₋₃ ६ M₁ एतश्च संशय,
B₁ १ ४ Da Dn D₄ १ १ १ T₁ एव न संशय (for
एतदसंशयम्)

दर्शयानाः परं शक्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ४
गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ॥ ५
तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् ।
प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६
घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् ।
न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्ान्तुमर्हसि ॥ ७
तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते ।
पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ८

C ६ ३६६
B ६ ३३ ६
K. ६ ३३ ६

4 ^b) M₂ १ यथा (for युद्धे) K₄ T₁ G₂ ४ [३]चेष्टत,
K₅ तिष्ठति (for चेष्टन्ति) —^c) K₁ दर्शयान, B
D (except D₁₋₃) S 'यत्' (for 'याना') —^d)
K₀₋₂ भरतर्षभ, K₄ B₁ १ D₂ १ D₂ १ १ १ T₁ G
पुरुषर्षभा, Da₁ 'पर्वभ', D₁ पुरुषोत्तम

5 ^a) K₅ गगया D₁ तु (for वै) —^b) Ś₁
K₀₋₃ १ B₁ D₁ स्वादु भू (K₀ 'दुर्भू'त्वा, D₂ स्वादु
गत्वा (for स्वादुभूत) —^c) K₅ B₁ १ ४ Da Dn₁
D₂ १ महोदधेर्गुणा, Dn₂ D₄ महोदधिगुणाभ्याशास्त्र,
D₆ महोदधिगुणाभ्यासाल्, T₁ G₂ ४ महोदधिसमाभ्याशे,
G₁ १ M 'समभ्याशे' —^d) K₀ १ लाघवत्वं (for लव
णत्वं) K₀ २ १ B₂ Da Dn D₄₋₆ नियच्छति; D₁ T₁
G हि गच्छति (for निगं)

6 ^a) T₂ तु (for तत्) —^b) K₅ १ D₂ Dn₁
परत्प, Da₁ महात्मना —^c) B₁₋₃ D (except D₁
१ १ १) व्यर्थीभवति (for व्यर्थं भवति)

7 ^a) K₂ घटमानान्, D₁ घटमाना; D₂ त्वरमाणा,
S यतमानान् (for घटं) K₅ यथाशक्त्या —^b)
K₀₋₂ D₁ कुर्वाणा (for कुर्वाणान्) —^c) B₂₋₄ D
(except D₁₋₃) स्वान्वयोधान् (for कौरवान्) D₁ वक्तुम्,
D₂ कर्तुम् (for गन्तुम्) K₂ अर्हसे, K₃ D₂ हृच्छसि,
T₂ अर्हति (for अर्हसि)

8 ^a) D₁ तवापराध K₂ T₂ सुमहत् (for सुम
हान्) —^b) T₂ पुत्रस्य च (for सपुत्रस्य) —^c)
K₀ १ १ १ D₂ १ M₃ पृथिव्यां K₂ पृच्छयो (sio),
Da₁ पक्षयो (for प्रक्षयो) —^d) D₅ यमदष्ट

आत्मदोपात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ।
 न हि रक्षन्ति राजानः सर्वार्थान्नापि जीवितम् ॥ ९
 युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः ।
 चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ १०
 पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।
 तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११
 आचन्त्यौ तु महेष्वासौ महात्मानौ महाबलौ ।
 इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ।

तेषां प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १२
 इरावांस्तु सुसंकुद्धौ आतरौ देवरूपिणौ ।
 विव्याध निशितैस्तूर्णैः शरैः संनतपर्वभिः ।
 तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १३
 युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदृश्यत ।
 यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैपिणाम् ॥ १४
 इरावांस्तु ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयधमसादनम् ॥ १५

9 ^a) K₈ B₂₋₄ D (except D₁ 8) आत्मदोप (for 'दोपात्') T₂ समुत्पन्न — ^b) D₁ (before corr) विभो (for नृप) D₁ न त्व शोचितुमर्हसि (= 6 24 27^d, 30^d) — ^c) D₁ M₂ च (for हि) K₁ 2 क्षरति, K₈ रक्षति (for रक्षन्ति) — ^d) K₀ 5 सर्वा र्थान्नापि, K₂ 4 सर्वार्था नापि, K₈ B₁ 4 सर्वार्थानपि; B₂ 8 सर्वार्थान्वापि, D₁ सर्वे चान्ये च, D₅ T G₁ 8 4 M सर्वार्थेनापि, D₀ सर्वथात्रापि (for सर्वार्थान्नापि) S₁ जीवितां, K₀₋₂ जीवितान्, K₈ D_n D_{n1} D₅ जीवितु G₂ सर्वार्थेनोपजीवित

10 ^a) K₁ युद्धेभ्यः कृतिनां लोकान्, B₁ युद्धेन कृतिना लो', B₂₋₄ D_n D₅ 8 M₂ युद्धेन सु(B₂ स)कृता लो', D_{n1} युद्धेन सुकृत लो', D_{n2} D₃ M₂ 8 8 युद्धेन सुकृतालो', D₁ 7 T₂ M₁ युद्धेन सुकृताल्लो', T₁ G युद्धेन स्वाजिताल्लो' — ^b) B₈ 4 D_{n2} D₁ 7 8 इच्छति, T₂ गच्छतो K₂ वसुधाधिप, D_{n1} 'धिप — ^c) K₁ चमू, D_{n1} चमु, D₁ चमूर, D₂ नून (for चमू) K₈ युध्यतो, B₁ D_{n2} D₈ 4 7 8 युध्यति, G₈ मद्र ते (for युध्यन्ते) — ^d) B₈ युद्धपरायणा; D_{n1} स्वर्ग परायण

11 ^a) K₂ 5 D₂ 5 0 पूर्वाह्णे B₁ D₅ सुमहाराज, D_n D_{n1} सुमहाप्राजन् (for तु महाराज) — ^b) B₁ महाक्षय, D_{n1} D₅ जनक्षय — ^c) K₈ D₂ 4 त त्वमेकमना, B₈ तन्ममैकमना, D₁ तत्त्वमेकमना, D₈ तत्समैकमना — ^d) D₁ देवासुरोपम

12 ^a) D₈ अचलौ D₁ च (for तु) S₁ महासेनौ (for महेष्वासौ) B₁ S transp महेष्वासौ and महात्मानौ K D₂ 8 महासेनौ, D₁ महावीर्यौ (for महात्मानौ) B D (except D₁₋₂ 6) महाद्युती (for 'बली) — ^c) K₀ ऐरावतम्, D₈ (before corr) ऐरावतम्, S युधामन्युम् (T₂ 'न्युर्) (for इरावन्तम्)

G_n omes इरावान् D₁ अभिप्राप्य, D₃ 'प्रेत्य (for 'प्रेक्ष्य) — ^a) K₁ समेयाता, D₂ समेयेतां (for समेयातां) D₈ मदोत्कटौ (for रणो') D₁ सुयुद्धौ च महोत्कटौ; S समीयतुररिंदमौ — ^c) K₂ प्रवव्रते, D_{n1} D₅ T₂ प्रवर्तते (for 'वृते) — ^d) K₈ 5 D₂ 8 सुमहल (for तुमुल) K₀ 2 S रोम' (for लोम')

13 ^a) S युधामन्यु (for इरावास्तु) K₀₋₂ D₃ ततः कुद्धौ, T₁ G₂ 4 सुसरन्धौ (G₂ 'न्धो) (for तु सकुद्धौ) D₁ इरावानपि सकुद्धौ — K₀₋₂ om (hapl) 13^b-15^a — ^c) S₁ यानैस् (for तूर्ण) — B₂ om (hapl) 13^d-18^c — ^d) S₁ तूर्ण (for शरै) — ^e) D₂ 4 8 तावेत, T₁ G₂ तावेक, T₂ G₁ 8 M₂ तौ चैन, G₂ तावेतौ (for तावेनं) K₈ 5 D₂ प्रतिविध्येतां, D₀ प्रत्यविद्धेता, T₂ प्रतिविध्येधा, G₂ M₂ प्रत्ययुध्येतां (for प्रत्यविध्येता) — ^f) D₂ समरोचितयोधिनौ

14 K₀₋₂ B₄ om 14 (cf v 1 13) — ^a) B₂ D_{n2} D₁ 6 7 M₂ ततो, D_n D_{n1} D₅ M₁₋₃ 5 तदा, T₁ G यथा, T₂ रणे (for तथा) D₁ महाराज (for तथा राजन्) — ^b) B₂ D_n D_n D₅ 5 7 न स्म दृश्यते, B₈ D₀ न स्म दृश्यत, D₁ न च दृश्यते, D₈ न स्म बुध्यते, T M नाप्यदृश्यत (for न व्यदृ') — ^c) D₈ पतता, T₂ शतता (for यतता) — ^d) K₈ 'कृतैपिण, D_{n1} (before corr) M₂ 'कृतैपिणौ; D₁ 'कृतेपिणा

15 B₂ om 15 (cf v 1 13), K₀₋₂ om 15^a — ^a) S युधामन्यु (T₂ G₂ 'न्यु) (for इरावास्तु) D_{n2} D₁ 5 5 8 रणे (for ततो) — ^b) K₀ 2 नुविदस्य च सायकै, K₁ धनुस्त्रयस्य शायकै

मह्यभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष ।
चिच्छेद समरे राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः ।
धनुर्गृहीत्वा नवमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १७
तावेकस्थौ रणे वीरावान्वल्यौ रथिनां वरौ ।
शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १८
ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ १९
इरावास्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ ।
वचर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २०

तस्मिन्निपतिते भूमा गतसञ्चेऽथ सारथौ ।
रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः ॥ २१
तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः ।
पौरुषं ख्यापयस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ २२
सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
वेगान्वहुविधांश्चक्रे विपं पीत्वेव मानवः ॥ २३
हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ।
रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ २४
ततः प्रागज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः ।
यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ २५

C 5 3864
B 5 83 26
K 6 83 26

16 B₁ om 16 (cf v l 13) —^a) Ś₁ om
च Ko 2 सु, K₁ 4 म (for च) D₁ मह्यभ्या
सारथिं चैव (by dittography) —^b) T₁ G transp
केतु च and चिच्छेद

17 B₁ om 17 (cf v l 13) —^a) D₁ G₁ स्व,
D₁ G₂ म (for [अ]य) K₄ रथ त्यक्त्वानुविन्दोय —^b)
K₅ D₂ आश्रित, M₁ 2 2 (sup lin) आविशत् (for आ
स्थित) —^c) K₂ 3 B D₂ परम, K₄ Da Dn D₁-8
सुदृढ (for नवम) D₁ महामात्र धनुर्गृह्य, T₁ G₂ 4
धनुर्गृह्य महाभीम, T₂ 'गृह्य रथाश्चित्र, G₁ 8 'गृह्य तथा
भीम, M₁ 3-5 'गृह्य रथाश्चित्र, M₂ 'गृह्य तथा चित्र
—^d) K₃ Da₁ Dn D₁ 6 7 8 (before corr) T₁ G₂ 4
M भारसाधनमुत्तम, G₁ damaged, G₃ 'सादत्तमुत्तम

18 B₁ om 18^{abc} (cf v l 13) —^a) K₃ D₂ 8
रथे (for रणे) S (G₁ damaged) तावेकरथमारूढाव्
—^b) K₃ 3 D (except D₂ 6) S (except M₄) वलिना
(for रथिनां) —^d) D₂ ऐरावति, S युधामन्यौ (for
इरावति)

19 ^a) D₁ तेन (for ताभ्या) —^b) Ko-2 5
M₁-8 5 काञ्चनभूषिता, K₄ Da Dn D₁ 8-5 7 8 कनक-
भूषणा (for काञ्चनभूषणा) —^c) K₂ Dn₂ D₁ G₁-8
दिवाकररथ, M₁ 8-5 युधामन्युरथ —^d) D₁ आहवे
(for अम्बरम्)

20 ^a) K₃ 3 B D (except D₁) रणे (for तत)
Da₁ क्रुद्धे, D₁ क्रुद्धौ S युधामन्युरसभ्रातो (T G₄
'तौ) —^b) K₄ तु (for तौ) K₅ D₁ महाबलौ,
D₂ महारणे (for 'रथौ) —^c) M (except M₄) शर
वर्षाणि —^d) Ś₁ B₂ चाप्य पातयत्, K₁ चाप्यपातयत्

(sio), K₅ B₃ 4 D (except D₂ 6) चाभ्यपातयत्; T₁
G च न्यपातयत्, M₄ च ध्यपातयत्

21 ^a) D₂ तस्मिन्निपतिते B Da Dn D₁ 5 7 8
राजन् (for भूमौ) —^b) Ś₁ D₁ च, K₄ 5 B₁ 3 4
D₂ S तु (for Sथ) —^c) T₁ G₂ 4 तत, G₁ 8
रथ (for रथ) G₁ 8 रथात्, G₂ रथ (for दिश)
D₁ रथ समुद्रातहयास् —^d) Ko 2 तथा (for तत)
B₁ समुद्रात इवस्तत, D₁ तत्र तत्रैव वज्रम्, S तुर-
(T₁ G₁ 2 4 'र) गैरनिवारितै

22 ^a) D₁ T₂ तु, M₂ हि (for स) B₂ पतित्वा
(for स जित्वा) S महेष्वासौ (for महाराज) D₂
तौ स राजन्विजित्वा तु —^b) K₅ नागराजसुतस्तत, B₃
नागसेनसुतात्मज, S यज (T₂ G₁ 8 वज्र) सेनसुत प्रभु,
Cap नागराजस्नुपासुत, Ca as in text —^c) D₁
transp पौरुष and ख्यापयन् K₃ क्षपयत्, D₃ G₃
ख्यापयत्, D₅ ख्यापयत् (for ख्याप) —^d) M₂
व्यधमस्तव

23 ^a) K₄ तैर् (for सा) —^b) K₅ धार्तराष्ट्रा,
B₂ 'राष्ट्रा, Da₁ धार्तराष्ट्री, D₅ धार्तराष्ट्र, G₂ धार्तराष्ट्र
Da₁ D₅ महाचमू —^c) D₁ वेग च विविध चक्रे, S
वेग बहुविध चक्रे, Cv as in text —^d) K₂ D₃
मानवा, K₅ मानव, S मानुष

24 ^a) K₂ हैडिम्बो, K₃ 3 Da₂ D₁ 2 5-8 हैड्यो
S राक्षस क्रुद्ध (for राक्षसेन्द्रस्तु) Ś₁ Ko 2 च (for
तु) —^b) Ś₁ अयाद्रवत्, D₁ उपाद्रवत् (for समा)
S प्रागज्योतिषमुपाद्रवत् —^d) Ś₁ ध्वजेन स, K₃ D₂
सुध्वजेन D₅ महाबल, T₁ G महारथ

25 ^a) D₂ 3 प्राग्योतिषो, M₂ प्राग्योतिष S राजन्
(for राजा) —^b) B₄ D₆ नागराज, D₁ गजराज

C 6 3665
B 6 83 27
K 6 83 27

तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः ।
विशेषं न स्म विविदुर्हृदिम्बभगदत्तयोः ॥ २६
यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ।
तथैव समरे राजंस्त्रासयामास पाण्डवान् ॥ २७
तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशम् ।
त्रातारं नाभ्यविन्दन्त स्वेष्वनीकेषु भारत ॥ २८
भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ।
शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्वन्त महारथाः ॥ २९
निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत ।

— °) Ks तथा (for यथा) Gs वज्ररथ (for धर)
Ms राजन् (for पूर्व)

26 T₂ reads 26 after 33^{ab}, G₂ after 35 B₁
G₁ s om 26^{ab} G₁ s read 26^{cd} after 34^{ab} — °)
Da₁ विशेषान् Ko नैव (for न स्म) K₂ विशेष
नैव विदुर् (submetric), D₁ S विशेषं तत्र न विदुर्
(T₂ विविदुर्) — °) Ks Da Ds-8 हृदिम्बभगदत्तयोः,
D₁ भगदत्तद्विषयो

27 °) Da₁ सुरतप (for सुरपति). S₁ Ko-2 4
Ms क्रुद्धस् (fro शक्रस्) — °) Da Dn₁ Ds तापयामास
(for त्रासया) B₁ om (hapl) from दानवान् up
to यामास in 27^d — °) T₁ G₁ 2 4 M तथा स, T₂
तत्तथा, G₂ यथा स (for तथैव), K₂ + B₂-4 D
(except D₂ 3) राजा (for राजंस्) — °) K₁ 2, 4 5
D (except D₁) द्रावयामास (for त्रास).

28 °) S₁ Da Dn Ds विद्राव्य (Ds 'व)मानास्ते,
Ks व्यद्राव्यमाणास्ते, Ms वित्रास्यमानास्ते — °) Ds
Ms आतर (for त्रातारं) S₁ K₁ नाध्यगच्छत, Ko 2 3
Ds नाध्यगच्छत, K₄ नाध्यविंदत, Ks Ds 3 नाभ्यगच्छत
(Ds 'त), B₁ 2 4 नाभ्यविंदत, B₃ वाभ्यविंदत,
Dn₁ नाभ्यविंदति, Dn₂ नाभ्यविंदत, T₁ G₁ नाभि
विंदति, T₂ नाभ्यविंदते, G₂ नाभिर्विंदत — °) D₁
निरयस्था यथा नरा

29 Ds M₁ om (hapl) 29^a-30^b, B₁ Ms om
(hapl) 29^{ab} — °) K₂ भैमसेनि, Ks भीमसेन
Ks 6 च (for तु) K₄ Da₂ Dn₁ भैमसेनिरथस्तूर्ण
(K₄ 'थं तूर्ण), T₂ भैमसेनिरथस्थस्तु — °) Ks 5
Ds T G M₂ तत्र पश्याम (for तत्रापश्याम) — °)

आसीन्निष्ठानको घोरस्तव सैन्येषु संयुगे ॥ ३०
घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे ।
शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ॥ ३१
निहत्य ताञ्शरात्राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् ।
भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ३२
स ताड्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ३३
तस्य प्राग्ज्योतिपः क्रुद्धस्तोमरान्स चतुर्दश ।
प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद् राक्षसः ॥ ३४

Ks महारथ

30 Ds M₁ om 30^{ab} (cf v 1 29) — °) Ko-2
D₁ 2 च (for तु) S विनिवृत्तेषु पाण्डूना — °) Ko 1
पुरा (for पुन) Ds सैन्य तु — After 30^{ab}, D₁
ins

324* नैष्टिकीं बुद्धिमास्थाय स्वर्गाय भरतोत्तमा ।

— °) Ds विनाशको, T₂ नादो महान्, G₂ निस्त्वा
नको, Co d निष्ठानको (as in text) — °) Ko 5
सैन्यस्य (for सैन्येषु)

31 °) Ds M₁-3 5 तदा (for ततो) — °) S₁
Ko-2 4 महाहवे (for 'रणे) — °) K₄ शनैः; Da₁
शब्दे (for शरैः) — °) Ds मेवैद् (marg sec m
पानीये, perhaps a gloss) (for मेरु)

32 °) Ko 1, 4 निपात्य तान्, K₂ निपातातां (sio),
Ds निहन्य तान् Ks 5 Ds घोरान्, Da Dn₁ Ds 5
S राजन् (for राजा) D₁ निहत्य ताञ्शरात्राजान् — °)
Ks Da Ds राक्षसश्च (for 'सस्य) — °) Da Dn₁ Ds
हंतु (for तूर्ण) — °) Ks सर्वमर्मस्व, S मृदा
मर्मस्व

33 After 33^{ab}, T₂ reads 26, om 33^c-35^d
— °) G₁-3 छिद्यमान (for भिद्य)

34 T₂ om 34 (of v 1 33) — °) S₁ Ko-2 4
Dn₂ D₁ तत् (for तस्य) M₁-3 5 प्राग्ज्योतिपस्तत्
क्रुद्धस् — °) Ks B₁ 3 4 Ds च, B₂ Da Dn₁
D₁ 3 5 S वै (for स) — After 34^{ab}, G₁ s read
26^{cd}, om 34^c-35^d. — °) D₁ G₂ तांश्चिच्छेद् स
राक्षसः.

स तांश्चिन्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ।
 भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ॥ ३५
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजन्ग्रहसन्निव भारत ।
 तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये पातयामास सायकैः ॥ ३६
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्नाक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३७
 तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिताम् ।
 त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ॥ ३८
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् ।

यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तमः ॥ ३९
 तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् ।
 अजेयं समरे राजन्यमेन वरुणेन च ॥ ४०
 पाण्डवी समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः ।
 यथा वनगजो राजन्मृद्वंश्चरति पद्मिनीम् ॥ ४१
 मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह संगतः ।
 स्वस्त्रीयौ छादयांचक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४२
 सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य संगतम् ।
 अवारयच्छरौघेण मेघो यद्वदिवाकरम् ॥ ४३

C 6 3682
B 6 83 44
K 6 83 44

35 T2 G1 s om 35 (cf v 1 33, 34) —^a) D2 भित्त्वा (for त्रित्वा) S1 सतामताज्जितान्महाबाहु- (sic), Ko 2 तांश्चिन्वा स महाबाहुस् —^c) M1 s भगदत्तस्य (for 'त च) D3 प्र, G2 M4 तु (for च) —^d) Ko-2 चक्रपत्रिभिः, D2 कङ्कपत्रिणा — After 35, G2 reads 26

36 ^a) K4 प्राग्ज्योतिषा, D2 s प्राग्ज्योतिषो Ks s B D (except D1) T1 G राजा (for राजन्) —^b) = 6 24 10^b —^c) B2-1 Dn2 D2 s 7 s S राजन्, D1 Dn1 D1 s हत्वा (for मध्ये) —^d) S1 Ko 2 s M4 प्रेपयामास (for पात) Ko-2 नृत्यवे, K4 नृत्यवे; B2 s शायकैः, B3 मयुगे (for मायकैः)

37 ^a) K2 s स हताश्व, T1 G हताश्वे स (by transp), M हताश्वे तु —^c) D1 यत्नेन (for वेगेन) —^d) S1 प्राग्ज्योतिषमय प्रति, Ko-2 'नृप प्रति, K3-4 B1 Da Dn1 D1 s (before corr) s T1 G1 2 s 'रथ प्रति, D2 s प्राग्ज्योतिषरथ प्रति, G2 रक्षमंत्ररथ प्रति

38 ^a) K2 Da1 तामापतती, G2 तामापतत M (except M4) समरे (for सहसा) —^b) K1 हेमदण्ड K. B2 s सुवेगिनी, B1 2 Dn2 D1 s प्रवेगिता Da1 हेमदण्डास्तु वेगिता, D1 हिदयेनाशु वेगिता —^c) Ks s D2 G द्विधा, T2 त्रेधा (for त्रिधा) G2 समरे (for नृपति) —^d) S1 K (except K2 s) Da2 Dn1 D1 s त्वकीर्यत, D1 त्वशीर्यत, T1 G2 s विकीर्यत, T2 व्यकीर्यत, G1 s [अ]वतीर्यत, M (except M4) व्यतीर्यत Cc cites अकीर्यत S1 मेदिनी, K1 2 D1 मृतले, B2 वै सुवि (for मेदिनीम्)

39 ^a) S1 K1 विनिहितां —^b) K1-3 s हैदवि, Da D1 1-1 हैदव, D2 हैदव्य, M4 हैदिव K4

रणात् (for भयात्) —^c) Dn2 यथेद्रेण Da Dn D1 s 7 s रणे, D1 s T2 G1-s M भयात् (for रणात्) K4 D1 तूर्णं (for पूर्व). Ks s D2 रणाद्यया वज्रधरान् (Ks 'धरो) — K2 om 39^d-41^a —^d) K4 दानवोत्तम, G2 दैत्यसमत (for दैत्यसत्तम) Ks D2 पूर्वं नमुचिदानव

40 K2 om 40 (cf v 1 39) —^a) D2 विजि-
 नित्य, M. विजित्य तु (for त विजित्य) D (except D1 s s) S शत्रु (for शूर) —^b) Ks Da1 विक्रात;
 K1 B2 T2 विरयात्, T1 G विख्यात् (G2 'त)
 —^c) Da1 Ds अजित्य, D2 s (by corr) अजय, T1
 G अजय्य (G1 s 'द्य), M4 अजेय Da1 समर
 K2 s B1 s 4 Ds शीरं, Ks D2 शूर (for राजन्)
 —^d) S1 Ko 1 वा (for च)

41 K2 om 41^a (of v 1 39) —^a) Da1 पाण्डव
 K4 राजन् (for सेना) —^b) Ko Da1 D2 s G2 s स
 ममर्द, K2 ममर्द (submetric), D1 स समय D1
 [अ]थ (for स) T1 G4 सकुञ्जरा Ds समर्दयत स
 कुञ्जर —^c) Ks वन गजो, D1 वनगतो, Ds 'गजा
 G2 राजा (for राजन्) —^d) Ks D2 गृह्णन्, T2
 मत्त (for मृद्वन्) K2 Da1 पद्मिनी, Ds मेदिनी

42 ^a) K4 D (except D1-s s) मद्रेश्वरश्च, T2
 'रथ्य — Ds om 42^{bcd} —^b) Ks D2 समसज्जत,
 Ds सह सम्रत (for सह संगत) —^c) Ko 1 स्वस्त्रीयौ;
 K2 स्वश्रेयौ, Da1 स्वस्त्रीयौ, M2 त्वस्त्रियौ Ks छं-
 याचक्रे —^d) S सायकैः (for शरौघैः)

43 ^a) K4 माद्रेयश्चापि, Ks Da Dn1 Ds सहदेव
 श्र (Ks 'स्य) —^b) Ks B Dn2 Ds 4 6-8 दश्य
 Ks D2 S प्रेक्ष्य, D1 स ह (for वीक्ष्य) K4 s D2

C 6 3583
B 6 83 45
K 6 83 45

छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४४
ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः ।
अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ ४५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ ४६
एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ।
मद्राजस्थं क्रुद्धौ छादयामासतुः क्षणात् ॥ ४७

T₂ सयुगे (for सगतम्) — °) D₁ G₈ अवाकिरच्,
G₁ अवारयन् S₁ Ko-2 D₈ छरौघेन — S₁ om
(hapl) 43^a-44^a — °) D₂ मेघा इव (for मेघो
यद्वद्)

44 S₁ om 44^a (of v 1 43) — °) D₈ S स
(T₁ G₄ स) छाद्यमानस्तु शरै — °) T₂ G₁ 8 M हृष्ट
रूपधरोभवत् (M₂ 'रोध्रवीत्) — °) K₈ D₂ चान्या,
D₁ 8 S चास्य (for चापि) — °) D₁ माद्रिकारणात्,
M (except M₄) भ्रातृ S₁ अतुलामर्षकर्षणात्

45 °) G₁-8 प्रसह्य (for प्रहस्य) — °) K₈ 8 B₄
D₈ महात्मनः, D₈ महारथ D₂ (before corr) सहदेव
महात्मनः — After 45^{ab}, S ins

325* ध्वज चिच्छेद बाणेन धनुश्चैकेन मारिष ।
अयैन लिखधन्वान छादयन्निव भारत ।
निजघान रणे तं तु सूत चास्य न्यपातयत् ।

[(L 2) T₁ G₂ 4 छादयामास, T₂ मानयन्निव (for
छादयन्निव)]

— After 325* G₂ repeats 45^{ab} — °) S₁ अश्वान्वा,
K₈ 8 Da Dn₁ D₂ 8 T₂ M अश्वान्वा, T₁ G हयाश्च
G₂ समरे (for चतुरो) — °) K₄ B₄ शायकोत्तमै
— °) B₁ D (except D₁ 2) S मद्रेशो (T₂ माद्रियो)
(for समरे)

46 S₁ Ko-2 om 46^{ab} — °) K₈ हताश्वात्तु
(for 'श्वात्तु) K₈-5 D₁-3 राजन् (for तूर्णम्) — °)
Da₁ महारथा, D₈ 'रथ — °) T₁ G नराधिप
(G₁ 2 'प) (for यशस्विन)

47 °) T₂ एकयानौ (for एकस्थौ तु) D₁ तौ
(for तु) D₈ रथे वीरौ; T₁ G तत क्रुद्धौ, T₂ M

स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
खस्त्रीयाभ्यां नरव्याघ्रौ नाकम्पत यथाचलः ।
प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ४८
सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान् ।
मद्राजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ४९
स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान् ।
मद्राजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ।
निपसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५१

तत शूरौ (for रणे शूरौ) — °) S दृढविक्षिप्तकार्मुकौ
— °) G₂ 'रथात् K₈ 8 B₁ 8 4 D₁-3 S तूर्ण (for
क्रुद्धौ) — °) D₈ पातया (for छादया) S रुपा
(T₂ 'पात्) (for क्षणात्)

48 °) Ko-2 D₈ S (except G₁) स (for स)
K₈ 8 D₂ नृपति, Da₂ D₈ समरे (for बहुभि)
— °) Ko 2 स्वस्ते, D₈ G₂ M₂ स्वस्ति (for स्वस्ती)
K₂ 8 M₄ 'व्याघ्रौ, D₁ 'व्याघ्र — °) D₁ 8 T₂ महा
बल (for यथाचल) — °) S₁ K₄ B₂-4 D₈ 8 शस्त्रं
(for शर) K₂ जगाम (for जघान) B₂ 8 स (for
ह) — For 48^{ab}, S subst

326* पृषत्कानां सहस्राणि प्रहसन्निव तावपि ।
सृजद्गुरोघ समरे मेघो वृष्ट्या यथाचलन् ।

[(L 1) T₁ G₄ M₈ पृषत्कानां, G₁-8 M₈ प्रपद्कानां
T₂ स हसन्निव — (L 2) T₁ G₁ 4 M₁ 8 यथाचलौ
M₄ मेघा वृष्ट्या यथाचल]

49 °) K₄ B D₈ उदृष्ट्य, K₈ Da₂ D₂ 8 'दृष्ट्य,
Da₁ Dn₁ 'दृष्ट्य, S (except M₄) 'विक्षिप्य (for 'द्यम्य)
M₄ वेगवान् (for वीर्यवान्) — K₈ om (hapl)
49^a-50^b — °) S₁ Ko-2 4 D₁ अभिद्रुत्य (for 'प्रेक्ष्य)
— °) T₂ सयुगे (for भारत)

50 K₈ om 50^{ab} (of v 1 49) — °) B D₁ 8
S गरुडानिल, Da D₈ मरुत्वानिव (for गरुत्मानिव)
K₄ पन्वग (sio) (for वेगवान्) — °) Da₂
निपपात

51 °) Ko रथोपस्थो — °) Da Dn₁ D₈ रथो
पस्थे (for महाराज) — °) K₂ कल्मष, D₈ कल्मल
(for कश्मल)

तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ।
 अपोवाह रथेनाजौ यमाम्यामभिपीडितम् ॥ ५२
 दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराबुखम् ।
 सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५३

निर्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
 दध्मत्तुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ ५४
 अभिदुद्रुवतुर्हृद्यौ तव सैन्यं विशां पते ।
 यथा दैत्यचमूं राजन्निद्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
 श्रुतायुपमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ॥ १
 अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुपमरिंदमम् ।

विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २
 स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना ।
 शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।

C 6 3599
B 6 84 4
K 6 84 4

52 ^a) T₂ तदसंज्ञं (for त विसंज्ञं) — ^b) K₂ सूत,
 G₂ सूत (for सूत) Da₁ संप्रेक्ष (sic), D₁ सपदि
 (for संप्रेक्ष्य) — ^c) S₁ रथेनायो, K₁ 'नाजौ
 (for 'नाजौ) — ^d) K₃ T₁ G₁₋₃ M₄ अपि पीडित,
 D₁ 4 6-3 T₂ अतिपी, D₂ अनुपीडित, M₁ 8 अपि
 पीडित, M₂ अभिपीडित

53 ^b) Da₁ Dn₂ धार्तराष्ट्रं T₁ G₄ पराबुखा, G₂
 'ख' — ^c) B₁ सुमनसो — ^d) K₂ D₃ T₂ चिन्तयन्,
 D₂ [अ]चिन्तयत्

54 ^a) D₅ मातुप (for मातुल) T G₁ M सखे,
 G₂ 8 सखे (for सख्ये) — ^b) K₃ B₂ महाबलं
 — ^c) D₁ जग्मतुर् (for दध्मतुर्) Da₁ शङ्खे, D₁
 सख्ये, T₁ G₄ शङ्ख (for शङ्खौ) — ^d) Ko 1 B₁ 8
 Da₂ Dn₁ D₃ 8 5 6 S च नेदतु, K₂ च नदतु, Da₁
 च नेदतु (for विनेदतु)

55 ^a) S₁ अभिदुद्रुवतुर्; Ko 2 'दुद्रु' B₁ Da
 Dn₁ D₅ T₂ M हृद्यौ (B₁ कृष्णौ) चाद्रवता क्षिप्र, B₂ 8
 हृद्यौ (B₃ अर्द्यौ) चाद्रवता सख्ये, B₄ Dn₂ D₄ 6-3
 अभ्यद्रवेता संहृद्यौ, D₅ हृद्यौ प्राद्रवतां सख्ये, T₁ G हृद्यौ
 चा(G₁₋₃ च)द्रवता सैन्य — ^b) T₁ G क्षिप्र तव (for
 तव सैन्य) — ^c) K₆ राजा (for राजन्) — ^d) K₅
 इन्द्रावेन्द्रौ S₁ K₄ [अ]परौ (for [अ]मरौ) T₁ G M
 इन्द्रोपेन्द्रावरिंदमौ, T₂ इन्द्रो वज्रधरो यथा

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ko-2 mention only सप्तमयुद्धदिवसे, K₄
 सप्तमेहि, D₅ सप्तमे दिवसे, M₄ सप्तमेहिके — Adhy
 name K₄ D₅ G₂ M₁ 8 दृद्रुयुद्ध — Adhy no
 (figures, words or both) K₅ 76, Da₂ (sec m)
 41, Dn₂ M₅ 81, D₅ T₁ G 78, T₂ M₅ 4 80,
 M₁ 2 79 (as in text) — Sloka no Dn₁ 17,
 Dn₂ D₅ 57

80

1 M₅ om the ref — ^a) M₂ 8 राजन् (for
 राजा) — ^b) T₁ G₄ transp मध्य and प्राप्ते K₃
 मध्ये — ^c) G₂ अभिप्रेत्य — ^d) K₈₋₅ B₈ 4 D₂
 प्रेषयामास, D₅ नोदया (for चोदया)

2 ^a) B₂ 8 सोभ्यधावत्; B₄ अभ्यद्रवत् (for अभ्य
 धावत्) S ततस्तु स्वरितो राजन् (T₂ राजा) — ^b)
 K₅ D₁ 8 अरिंदम, Da₁ D₅ 'दम' — ^c) S निजघ्ने
 (for विनिघ्नन्) B₄ शायकैस्, Dn₂ D₄ सायकास्
 (for सायकैस्)

3 ^a) K₅ संनिवार्य (hypermetric), D₂ निवार्य
 (for सवार्य) D₅ शरान्, S ततो (for रणे) B D
 (except D₂ 8 6) S राजन् (for राजा) — ^b) B₁ 4
 Da₂ Dn D₄ 7 8 रोपितो, Da₁ D₆ तोपितो (for

अस्त्रनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४
पाण्डवस्तु भृशं विद्वस्तेन राज्ञा महात्मना ।
रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विन्यधे ॥ ५
अथापरेण भलेन केतुं तस्य महात्मनः ।
रथश्रेष्ठो रथाचूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ।
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विन्याध सप्तभिः ॥ ७
ततः क्रोधात्प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥ ८

कुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः ।
प्रविन्यधुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूजगत् ॥ ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ।
त्रील्लोकानद्य संकुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ।
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११
स च क्रोधसमाविष्टः सृकिणी परिलेलिहन् ।
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसंनिभम् ॥ १२
ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशां पते ।

प्रेषितात्) Ko-2 पाण्डु (for धर्म) — °) M2
शतान् (for शरान्) T1 G2 4 शरानाशीविषसमात्
— °) K5 D2 कैतियस्य Ko समर्दयत्, K8 4 B2-4
Dn Dn2 D8-7 समार्पयत्

4 °) K8 5 D2 transp ते and तस्य — °) K2
ययु (for पयु) — °) S1 विचिन्वत्, K6 D2
°न्वति

5 T2 M (except M2) om (hapl) 5^{ab} — °)
S1 च (for तु) K8-5 B1 8 4 D1 2 6 कुद्धो (for
विद्वस्) — °) K8-5 B1 8 4 D6 विद्वस्तेन, D1 राज्ञा
तेन (by transp), D2 विद्वदेहो — °) S1 T G
M1 4 विन्यये, K8 5 B4 D1 2, 6 [अ]विन्यत (for वि
न्यधे)

6 °) D1 अस्त्र (for तस्य) D5 महात्मना. B8
केतु भूमौ न्यपातयत् — Dn2 om 6^{cd} — °) M
(except M4) transp तूर्ण and भूमौ K2 पार्थो, T1
G2 4 पृव, M4 राज्ञो (for पार्थो) S1 K5 [S]न्यपा
तयत्, K4 द्यपात, D1 ह्यपात (for न्यपात) T2
भूमौ निष्कृप्य पातयत् (for °)

7 °) M2 8 5 च (for तु) T2 श्रुतायुः सत्यविक्रम
— °) K8 पाण्डवैर् Dn Dn D1 5 7 S निशितै (for
विशिखैस्) T G वाणै (for तीक्ष्णै) — °) T1 G4
विन्याध

8 °) Ko तत, K2 तेषि, D6 कुद्धात्, T1 G2 4
M4 कोपात्, G1 8 क्षोभात् (for क्रोधात्) D1 तत
प्रज्वलितो भूत्वा — °) K8 4 D (except D8 7) S
धर्मराजो (for 'पुत्रो) — °) D3 भूताना M (except
M4) युगान्ते सर्वभूतानि — °) K2 8 B Dn Dn1

D2 5 8 धक्ष (Da1 'क्षा)जिव D1 8 दिधक्षजिव (D8
'क्षुरिव) पावक

9 °) S1 त (for तु) — °) K1 'राक्षस', K8
'मानवा, K6 D1 2 S 'दानवा — °) K5 प्रविन्यये,
D8 प्रविन्यधुर् (for 'न्यधुर्) — °) K8-5 D1-8 M
(except M4) चामवज्, Da1 चामूज् (submetric)
(for चाप्यभूज्)

10 D1 om 10^{ab} — °) K4 5 D3 एव, M8 5
चापि (for चैव) — °) G2 मनोगत — °) K2
त्रीलोकान्; Da1 D1 5 T1 M3 4 त्रीलोकान्, D1 अपि
(for अद्य) — °) Da1 D3 धक्षतीति (for धक्ष्य-
तीति)

11 °) T1 G महर्षयश्च, M4 ऋषयश्च हि (for ऋष-
यश्चैव) K8 5 D2 ऋषयो ब्राह्मणाश्चैव — °) S1 Ko-2
D8 भृशमत्यर्थं, T1 कृपयात्यर्थं (for नृप शान्त्यर्थं) D6
शात्यर्थं — °) Ko-2 क्रोधिते (for क्रोधिते) M4
नृपतौ (for पाण्डवे) S1 K8 T1 G4 तथा (for
तदा)

12 °) K5 D1 स तु, S तत (for स च). — °)
S1 D1 5 6 T2 सृकिणी, K8 D2 सृकिणी, K5 सृकिणी;
B1 m सृक्णी, D8 G2 M1-8 5 Co सृक्णी, M4 सृक्णी
S1 लेलिहन्सुहु; K8-5 Da2 Dn D1 4-8 T2 परिसलि-
हन्, Da1 'सलिहन्, D2 अथ सलिहन् Ko-2 लेलिह-
न्सृकि (K1 'कि)णी सुहु — K5 om from 12^{cd} up
to 6 81 14^{cd} — °) K8 दधारात्मवपुर्घोरं, D2 बला
दात्मवपुर्घोर — °) D1 S युगातामिसमग्रम्, D8 'दित्य-
समव

13 K5 om 13 (cf v 1 12) — °) K8 B1

निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३
 स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य महायज्ञाः ।
 श्रुतायुषः प्रविच्छेद मुष्टिदेशे महद्बलुः ॥ १४
 अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे ।
 निर्विभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
 सत्वरं चरणे राजंस्तस्य बाहान्महात्मनः ।
 निजवान शरैः क्षिप्रं हतं च सुमहाबलः ॥ १६
 हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राजस्तु पौरुषम् ।
 विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७
 तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ।

दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ १८
 एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९
 चेकितानस्तु बाष्पेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
 प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २०
 संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि ।
 चेकितानं रणे यत्तं राजन्विन्याध पत्रिभिः ॥ २१
 अथापरेण मल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिप ।
 सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।
 हयांश्चास्त्रावधीद्राजन्नुभौ च पार्थिवसारथी ॥ २२

C 6 3718
B 6 84 23
K 6 84 23

सैन्यानि सर्वाणि (by transp.) D₁ तत् सा विज्यये
 सेना —^b) Ś₁ Ko-2 D₁ तावकाना —^c) D₁ G₈
 निराशा ह्यभवत् (D₁ 'वत्' च, T₂ निराशान्यवशात्तत्र

14 K₅ om 14 (cf v 1 12) —^a) K₈ सत्त्व
 (for स तु) M (except M₂) क्रोध (for कोप)
 —^b) K₂ शनिवार्य, D₁ सनियम्य, D₂ सनिवार्य Ś₁
 महायज्ञा, B Da Dn D₁ s 1 s विज्ञा पते, T₁ G
 महावपा (for 'यज्ञा') —^c) K₂ D₂ मध्य (for
 मुष्टि) K₂ s B₁-s महाधनु

15 K₅ om 15 (cf. v 1 12) —^a) D₁ तथैव
 (for अथैनं) D₂ छिन्नधन्वाना —^c) K₁ निर्भिभेद
 D₁ M₁ महाराज; T G M₂-s तदा राजा (T₂ M₂
 राजन्) (for रणे राजा)

16 K₅ om. 16 (cf. v 1 12) —^a) T सचरश्
 (for सत्वर) D₂ बाहाम् (for राजस्) D₁ स सत्वर
 रणे राजा, —^b) D₂ तत्त्व राजन्, D₂ T₁ G M बाहान्मत्त्व
 (by transp.), T₂ अश्वास्तस्य B₂ महाबल, D₂
 महायज्ञा (for 'रमन') —^c) K₂-4 D₁ G₈ तीक्ष्णै
 (for क्षिप्र) —^d) Ś₁ Ko s s G₂ स महाबल, K₄
 सुमहात्मन (for 'बल'), Da Dn D₂ क्षिप्रहस्तो (Da₁
 'स्ता' महाबल, D₂ G₁ s सुत चास्य (D₂ चैव)
 महाबल, T₂ ससुत च महाबल

17 K₅ om 17 (cf v 1 12) —^a) D₁ स
 हताश्व (for हताश्व तु) —^b) K₂ B Da₁ Dn D₂ s
 s-3 T₁ G M₁-s s राजश्च, Da₂ D₂ s M₂ राजोत्स,
 T₂ राज स (for राजस्तु) S विक्रम (for पौरुषम्)
 D₁ दृष्ट्वा तस्य पराक्रम —^c) B₂ s अभिदुद्राव, D₁
 विदुद्रुवे च, T₂ स प्रदुद्राव (for विप्र) —^d) B

Dn Dn D₂ s s S समरात् (for समरे) T₁ G तत्
 (for तदा)

18 K₅ om 18 (cf v 1 12) —^a) Da₂
 महाश्वासे —^c) T₂ 'वध' (for 'बल') D₁ श्रेष्ठ (for
 राजन्) —^d) D₁ राजन् (for सर्वम्) K₁ पराङ्मुखा
 (sic)

19 K₅ om 19 (cf v 1 12) —^a) D₁ एव
 (for एतत्) D₂ श्रुत्वा (for कृत्वा) K₁ s महा
 राजो S एव जित्वा रणे राजन् —^b) Ś₁ Da₂ Dn₂
 D₁ s-s 1 s M₂ धर्मेराजो (for 'पुत्रो') —^c) S यथा
 (T₂ नर-) व्याघ्रस्य (for यथा कालस्) —^d) K₂ D₂
 S तत् (M₂ यत्) (for ह)

20 K₅ om. 20 (cf. v 1 12) —^a) Ko s B₂-4
 Da₂ Dn D₁ s s s चेकितानश्च, Da₁ D₂ 'तानस्य
 (for 'तानस्तु) —^c) K₂ s D₂ s s s प्रेक्षयतां, D₁
 पश्यता — Ko lacuna for 20^d, K₁ om 20^d
 —^d) K₂ B₂ शायकै, D₂ चाहवे (for सायकै)

21 K₅ om. 21 (cf v 1 12) —^a) D₂ T₂ M
 तत्स, D₂ शरैस् (for शरांस्) D₂ तास्तान्; T₂ च
 तु (for तास्तु) —^c) D₁ S यत्तो (T₂ युक्तो) (for
 यत्तं) —^d) M (except M₂) विन्याध नृप पत्रिभि

22 K₅ G₂ om 22 (for K₅, cf v 1 12)
 —^b) Ś₁ Ko-2 भारत, Da₁ मारिप —^c) T₂
 चापि (for चास्य) B₂ s Da Dn₁ D₂ s मल्लेन (for
 समरे) —^d) B₂ s रथोपस्थादपातयत् — G₂ om
 (hapl) 22^e-23^f —^e) K₂ D₂ s अश्वाश्च (for
 हयांश्च) D₁ हयाश्चाप्यवधीद्राजन् —^f) K₂ s B Dn₂

C 6 3718
D 6 84 23
K 6 84 23

सोऽवपुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ।
स तथा वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ।
गौतमस्य हयान्दत्त्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २३
भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ।
ते शराः सात्वतं भिन्वा प्राविशन्त धरातलम् ॥ २४
चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् ।
गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुन्दरः ॥ २५
तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भां महागदाम् ।
शरैरनेकसाहसैर्वारयामास गौतमः ॥ २६

D₂ 4 6-8 उभौ तौ, D₁ उभौ वै, T₁ M₃ ततोभौ, T₂ G₁ 4 M₁ 8-5 तयोभौ (for उभौ च) K₁ प्राटिसारथी, T₂ प्राटिसारथि, G₁ M₁-4 प्राटिसारथी (M₃ 'थि'), M₅ प्राटिसारथि

23 K₅ G₈ om 23 (of v 1 12, 22) —^a) K₀-2 सोपपुत्य, B₁ D₂ स विपुल्य; T₁ G₁ 2 4 अवपुत्य (for सोपपुत्य) —^b) K₁ सत्वत, B₂ भारत (for सात्वत) —^c) K₀-2 तथा (for तथा) D₈ D₁ D₅ रिपु* (for वीर*) —^d) G₂ स तथा (for गदया) S (G₈ om) रथिना (for गदिना) T₂ वर — D₂ om 23^a-24^a —^e) B₁ महान् (for हयान्) —^f) T₂ स, M (except M₄) वै (for च) K₂ B₁ D₈ D₁ 4-6 8 [अ]न्यपातयत्; K₈ B₂ 8 D₇ [अ]भ्यपा* (for न्यपा*)

24 K₅ D₂ om 24 (of v 1 12, 23) —^a) K₀-2 भूमिष्ठो, K₈ D₂ D₅ T₂ G₂ M भूमिस्थो S तत्र (for तस्य) —^b) Ś₁ चिच्छेद (for चिक्षेप) D₈ om (hapl) from षोडश up to चिक्षेप in 25^b D₈ षोडश —^c) B₄ transp ते and शरा K₈ D₁ भीत्वा, K₄ हत्वा —^d) T₁ G₂ 4 प्राविशन्तु (for 'शन्त) K₉ B₁ S रसातल (for धरा*) Ś₁ K₂ प्रविशन्ध (K₂ 'द्ध) रणीतल, K₀ 1 D₁ प्राविशन्ध (K₀ 'द्ध) रणीतल

25 K₅ om 25 (of v 1 12) D₈ om up to चिक्षेप in 25^b (of v 1 24) —^a) G₁ 8 पुन (for तत) —^b) K₀-2 transp पुन and गदा T₁ G₂ 4 तदा, G₁ 8 तथा (for पुनश्च) D₁ वै (for ता) — K₀ 1 om. (hapl) 25^a-26^b —^d) K₈ पुत्रस्येव

26 K₅ om 26 (of v 1 12), K₀ 1 om 25^a (of v 1 25) —^a) K₄ B₁ तम् (for ताम्) K₂

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत ।
लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २७
गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्णासि सुसंशितम् ।
वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २८
तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
निस्त्रिंशभ्यां सुतीक्ष्णभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ २९
निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ ॥ ३०

B₁ D₈ D₁ D₅ 8 8 T₂ विपुलाम् (for विमलाम्) —^b) K₂ अस्मगर्भा, D₁ घोरशब्दा, D₂ हेमवद्धा, D₃ हेमगर्भा (for अश्म*) B₁ D₈ D₁ D₅ आकाशे महतीं गदां, S अश्मगर्भोपमा गदा (M₂ दृढा) —^d) Ś₁ क्षीरयामास (sic) (for वारया*)

27 K₅ om 27 (of v 1 12) —^a) S क्रुद्धो (for खड्गं) —^b) K₈ D₂ 6 क्रोधाद्, K₄ B D₂ 8 D₇ कोपाद्, D₈ D₁ D₅ 8 8 (marg sec m as in text) कोपाद् (for कोशाद्) D₁ निर्मल (for भारत) S गदा दृष्ट्वा निपातिता (T₂ M₄ 'वारिता) —^c) K₀-2 शृशमास्थाय, D₂ समुपा* (for परमा*) T G₁ 2 4 M खड्ग (G₂ गदा) मादाय वेगेन, G₈ निस्त्रिंशभ्यां सुतीक्ष्णभ्या

28 K₅ D₈ om 28 (for K₅, of v 1 12) —^a) D₁ [S]थ (for ऽपि) —^b) K₁ 2 सुसंस्कृत, K₈ तु शशित, K₄ B₁ 8 सुसंस्थित, B₂ 4 D₁ D₅ 7 8 सुसयत, D₈ D₁ D₅ स्वय स्थित, D₁ सुनिर्मल, D₂ तु संशित, D₈ सुदशित, T₂ शिव तदा, G₂ सुसंशित, M₁ 8 8 सुसंशिता —^c) B₁ 2 4 D₁ D₅ 7 8 सुमहाराज (for महता राजश्च) —^d) Ś₁ अभिद्रवत् (for उपा*)

29 K₅ om 29 (of v 1 12) —^a) T G₂ 4 M तावुभौ रथिना श्रेष्ठौ, G₁ 8 तावभिद्रवत् वेगेन. —^b) K₈ निस्त्रिंशवरधारिणौ, D₁ चर्मनिस्त्रिंश, G₁ 8 चर्मासि-वर* —^d) D₁ तौ संततक्षतुः, D₈ (marg sec m as in text) संततक्षतुः (for संततक्षतुः)

30 K₅ om 30 (of v 1 12) —^b) D₁ पुरुषो-त्तमौ; M₂ भरतर्षभौ —^c) T₂ धरित्रीं (for धरणीं) K₀ अनुस* (for समनु*) —^d) G₁ 8 'हिते रतौ —^e) G₈ मूर्छया (for मूर्छया) D₈ T₂ विपरीताङ्गौ

ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्पः सुहृत्तया ।

चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदम् ।

रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३१

तथैव गङ्गुनिः शूरः स्यालस्तव विज्ञां पते ।

आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ३२

सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो घृष्टकेतुर्महाबलः ।

नवत्या मायकैः क्षिप्रं राजन्विज्याध वक्षसि ॥ ३३

सौमदत्तिरुःस्वैस्तैर्भृशं वाणैरशोभत ।

मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३४

भूरिश्रवास्तु समरे घृष्टकेतुं महारथम् ।

हतस्रतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३५

विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ।

महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३६

स च तं रथमुत्सृज्य घृष्टकेतुर्महामनाः ।

आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिप ॥ ३७

चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ।

रथिनो हेमसंनाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ३८

अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ।

शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३९

विरयांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे ।

C 6 3737
B 6 84 42
K 6 84 42

(for [क्ष]भिपरी') —') K₂ Da Dn D₁ : : s वि ,
D₂ तु (for च) B₁ मूर्च्छितौ (for मोहितौ).

31 K om 31 (cf v l 12) D₁ : om 31^{ab}
—') K₂ G₂ वरम्प, B₂ कानिराज; T₂ G₂ नीम
मेन, C₁ c करकर्प (as in text) Da₁ कान्य
मुनहृत्तया —') B₁ Da₂ Dn₁ चेकितानम् T₂ तदा
(for तथा) Da Dn₁ D₁ तूर्णं (for -मूर्त्तं) D₁
तवन्तु मायव शूर, D₂ नकुलम्परपागव —') Ko : :
B₁ : : Da₂ D₂ : : समरदुर्मदं, K₄ G₂ M (except
M₄) दुर्गं D₁ : चेकितानं महारथं —') K₁-s रथ
मारोपयश्चन (K₁ 'त), D₁ रथमारोपयामास; D₂ भारो
पयद्रथं राजन् —') S₁ रथमन्यस्य पश्यतः; D₁ एष्ट
युद्धो महारथ, D₂ मूर्च्छित घोरमध्यत

32 K₂ om 32 (cf v l 12) —') G₂ शूर
—') K₂ Da₂ D₂ : (marg s' m) c शालम्,
K₄ B Da₁ Dn D₁ : : श्यालम्, D₂ पालम् (for
न्यालम्) K₂ तत्र (for तव) —') K₂ D₂ भारो
पयद् —') D₂ वर, D₂ वर (for वरम्)

33 K₂ om 33 (cf v l 12) —') T₂ G₁ :
सौमदत्तिं; M₂ : सौमदत्तिम् B₂ Da Dn₁ D₁ रणे,
S तत (for तथा) —') D₁ महारथ (for 'बल')
—') D₁ तूर्णं, D₂ क्षिप्रं, S तीक्ष्णं (for क्षिप्रं)
B₁ Da Dn D₁-s नवत्या निदिर्धर्षणे

34 K₂ om 34 (cf v l 12) —') K₂ : Da₁
T G₁ : M₂ सौमदत्तिर (for सौम') Ko उपस्थैस्,
Da₁ D₂ टरुन्यैस् T₂ स (for तैर्) S₁ सौमदत्त
करान्तैर् — Dn₁ om 34^a-35^d

35 K₂ Dn₁ om 35 (cf v l 12, 34) —')
K₂ सु, B₁ च (for तु) —') S₁ Da₂ G₂ घृष्ट-
केतुर, Da₁ धूमकेतुर S₁ B₁ : : 4 Da₂ Dn₂ D₁-s
महारथ, Da₁ 'रथा —') Da D₁ : 'रथ (for
'रथ) —') D₂ विरथे

36 K₂ om 36 (cf v l 12) —') Da₁ D₂ :
चैनम् (for चैनम्) K₂ D₂ : : त समालोक्य, D₁ च
नमां; T₂ M₂ तु समा (for चैनमां)

37 K₂ om 37 (cf v l 12) —') Dn₁ D₂ तु
(for च) —') D₁ : महाबल, G₂ महात्मन (for
'मना) —') S रथ (for ततो) S₁ K₂ D₁ : : Cv
पादं, Ko : वाक्य; T₁ G तूर्णं, T₂ M क्षिप्रं (for
यान) —') S भारत (for मारिप)

38 K₂ om 38 (cf v l 12) —') G₂ राजा
(for राजन्) S₁ Ko-2 : दुर्वर्षणम्, T₂ दुर्मन्त्रिणम्,
G₁ : दुर्मर्षणम् (for दुर्म') B₁ तदा, D₂ तव (for
तथा) —') D₂ हेमसनद्धा (for 'सनाहा) —')
G₂ सौभद्रिम्

39 K₂ om 39 (cf v l 12) —') K₂ तत
स्तेषु; B₁ ततस्तैश्च, D₁ च तैर् सार्द्धं, T₂ तु तैर्वैरैर
(for ततस्तैस्तु) —') S₁ घन (for घोर) —')
M₂ शरीरस्तु (for 'रथ्य) —') M₁ : : s (the
latter two sup in) 'कफादिभि'

40 K₂ om 40 (cf v l 12) D₂ om (hapl.)
40^a-41^b —') D₁ तत्र (for तव) K₂ विरयास्तव
पुत्रास्तु —') M₂ : transp कृत्वा and राजन्
Da₁ सुकृत्वा राजमाहवे —') B₁ नाजघान, T₂ G₁-s

C 6.3737
B 6 64 42
K 6 64 42

न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ४०
ततो राज्ञां बहुशैर्गजाश्चरथयायिभिः ।
संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ४१
प्रयान्तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ।
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४२
चोदयाश्चान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ।
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ४३

एवमुक्तः स वाष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४४
निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ४५
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ।
सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४६
जानामि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् ।
पर्यायस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ।
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४७

निज* (for न ज*) Ks G1-8 M नरव्याघ्र, Ds
'व्याघ्रा' —^d) S स्मृत्वा (for स्मरन्) S1 भीमवरस्,
G2 भीष्मवचस् T2 तथा (for तदा) B4 स्मरतं मे
वचस्तदा, D1 स्मरन्भीमस्य तद्वच

41 Ks om 41 (of v l 12) D2 om 41^{ab} (of
v l 40) —^b) B2 s 'योधिभि', D1 'पत्तिभि', S
'साविभि' —^c) Ko-2 प्रवृत्ते, Dn1 सवृत्त, T2
सवृत्त —^d) G2 देवैरपि K4 दुरासद

42 Ks om. 42 (of v l 12) —^a) S1 Ko-8
D2 प्रयातं, G2 प्रायात —^b) S1 सुता, Ks D2
M1 सुतास् (for सुतास्) —^c) T1 G M समुद्वीक्ष्य;
T2 च वीक्ष्याथ (for समुद्दिश्य) —^d) M1 s s बाल-
मेकं Ds (sup *lin* as in text) दुरासद, S महा
बल (for 'रथम्') — G1 s om (hapl) 42^f-44^a

43 Ks G1 s om. 43 (of v l 12, 42). —^a)
Ks Da1 D1 s s नोदय, K4 देशय, Co साधय
(for चोदय) —^b) K2 यत्रैते, Ds यतते, T2 यत्रैव
(for यत्रैते) Ko T G M4 बहुला ध्वजा, M1-8 s
विपुल (M2 'ला) ध्वजा (for बहुला रथा) —^c)
S1 Ks 4 B Da Dn D1 4-7 हन्युर्न न, D2 हन्युर्नरा
(marg *sec m* 'नीम), Ds (marg *sec m* as in
text) हन्युस्तत (for न हन्युर्न) Ko-2 सेनां न (by
transp), T Gs 4 M न सैन्य —^d) Ks D1 s
माधव नोदय, T1 G2 4 चोदय माधव (by transp)

44 Ks om 44 (of v l 12) G1 s om 44^a
(of v l 42) —^a) Da1 Dn1 उक्ता, Ds उक्त्वा
(for उक्त) Da Dn1 Ds तु (for स) —^b) G1 s
कौन्तेयोपि (for 'येन) T G2-4 M महात्मना, G1
महामना (for [अ]मितौजसा) — After 44^{ab}, G1 s

ins

327* सत्वर बालरक्षार्यं गच्छावेति धनजय ।

—^d) Ko-2 D2 प्रेषयामास (for प्रेष*)

45 Ks om 45 (of v l 12) —^a) T2 कष्टा
वरा, G2 निष्ठानको, Co निष्ठानको (as in text) T1
G महाराज (for महानासीत्) —^b) D1 s भारत (for
मारिष) —^c) T1 M2 यदर्जुनो —^d) S1 सयतस्;
K1 सयातास्, B2-4 Ds सजातस्; S प्रयातस् (for
संयातस्) D1 s सयत्त (Ds 'याता) स्त्व वाहिनीं

46 Ks om 46 (of v l 12) —^a) Da1 Ds
कौन्तेय —^b) K1 राजास्, Ds T2 M2 राजस् (for
राज्ञस्) D1 भीष्मनोदितान्, S भीषयन्युधि (for भीष्म-
रक्षिण) —^c) M2 अहो (for अथो) T1 G अर्जुनस्तु
सुशर्माणम्

47 Ks om 47 (of v l 12) —^a) K4 B1 s 4
Ds T2 युधा, T1 G रथ (for युधि) —^b) Ko 1
Ds सत्य त, T2 समर्थ (for अत्यन्त) Ks अन्य तं
मानिन तथा, D2 (before corr as in text) नितान्त
मानिन जित — After 47^{ab}, Ks Ds ins

328* ततस्त्व समरे योद्धु राजभिर्बहुभिर्वृत ।

—^a) K4 B Da Dn D4-8 अनयस्याद्य, D1 पर्यायादद्य
(for पर्यायस्याद्य) Ks पर्यायेणाद्य संप्राप्त, D2 पुरस्ता-
दय संप्राप्त, T1 G4 पर्यायस्य समं पक्ष; T2 M1 तस्य
वैरस्य सपक्ष (M1 'क्ष), G1-8 M2 s पर्यायस्यास्य (Ms. s
'स्याय) सपक्ष, M1 (sup *lin*) 2 4 पर्याय (M4 अन्य)
स्याद्य पक्षस्त्व —^d) Dn2 D4 7 पश्यस्व (for पश्य सु).
T1 G4 फल पश्यसि दारुण —^c) D1 अथ (for अद्य)
B-Da2 Dn2 D1-5 1 s S त्वा (for ते) T1 G4 गम-
यिष्यामि, G2 द्वावयिष्यामि (for दर्श*)

एवं संजल्पतस्तस्य वीभत्सोः शत्रुघातिनः ।
 श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयुथपः ।
 न चैनमब्रवीत्किञ्चिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ४८
 अभि गत्वार्जुनं वीर राजभिर्बहुभिर्द्वृतः ।
 पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ४९

परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रैः सहानघ ।
 शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ५०
 ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः ।
 तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८९

संजय उवाच ।

स तुद्यमानस्तु शरैर्धनंजयः

पदा हतो नाग इव श्वसन्वली ।

बाणेन बाणेन महारथानां

C 6 3751
B 6 65 1
K 6 65 1

48 Ks om 48 (cf v 1 12) —^a) Da1 Dn D4
 ६.८ प्रजल्पतस् —^b) Ks विभत्सो S1 B1 Dn2 D1
 ६.८.१ T G1 M1 २ शत्रुघातिनः, Ds G1-3 Ms २ 'तापिन'
 (for 'घातिन') —^c) B2 G1 न, Da2 D. तु, D1
 [न]य, G3 सु (for [न]यि) Da1 Ds (before corr)
 G1 पुरुष, D2 समरे (for परप) M (except M4)
 परुषा वाच (for परप वाक्य) —^d) D2 परप (for
 सुदर्मा) K1 रथयुथप (sic), K4 'सत्तम' (for
 'युथप') —^e) Da1 न चैनम्, Ds नैवैतम् (for न
 चैनम्)

49 Ks om 49 (cf v 1 12) —^a) K (Ks
 om) B D (except Ds ६) अभिगम्यार्जुन, M2 अभि
 हृत्यार्जुन Ds om (hapl) from वीर in 49^a to
 र्जुन in 50^a Ds सख्ये, G2 वीर्यं, Gs वीर (for
 वीर) —^b) Gs वृत्, M2 स्मृत (for वृत्)
 —^c) S1 कष्टतश् (for पृष्ठतश्) D1 पार्श्वं पुरोगतश्चैव
 —^d) D1 पृष्ठतश् (for पार्श्वतश्) Ks D2 T1 G चापि
 (for चैव) S1 B1-3 Da Dn1 D1 ३ ३ S (except
 T2 M4) सर्वदा, Ks सर्वग

50 Ks om 50 (cf. v 1 12) Ds om up to
 र्जुन in 50^a (cf. v 1 49) —^a) K1 T2 G1 ३ M
 सखे, G2 मघे (for सख्ये) —^b) T2 पाण्डुपुत्रस्य,
 G2 तव पुत्रस्य (for तव पुत्रैः) K1 महानघ, B1 महा
 रथः, Ds सुसद्वृत, T G तथा (T2 'दा') नघ (for
 सहानघ) B4 Dn D1 ६ ६-८ तव पुत्रा महारथा —^c)
 B4 Dn2 D1 ६ ६-८ T2 M1 (sup in) २ संछादयामा

सुर —^d) B3 Dn2 D1 ६ ६-८ मेघा इव

51 Ks om 51 (cf v 1 12) —^a) D1 संग्राम
 (for सुमहान्) B2-4 Da Dn Ds ६ ७ ८ S ततः प्रवृ
 त्ते (Da1 Ds 'तते') घोर —^b) D1 सहसा (for
 संग्राम) K1 शोणितोदक —^c) S1 Da Dn1 Ds ६
 S परेषा च (for च समरे) —^d) Ks पाण्डुना भरत
 र्धनः, Ds समरे चैव भारत, S दारुणो (M1 sup in
 संग्रामे, M2 संग्रामो) रोमहर्षण (M4 'ण')

Colophon om in Ks — Sub-parvan Omitting
 sub-parvan name, Ko-2 Ds mention only सत्तम-
 युद्धदिवसे (Ds 'दिवसयुद्धे'), K4 Da Dn1 Ds सत्तमेहि,
 Ms-3 सत्तमेहिके — Adhy name S1 सकल्युद्ध;
 K4 Ds G2 M1 २ द्वयुद्ध — Adhy no (figures,
 words or both) Da2 (sec m) 42, Dn2 Ms
 82, Ds T1 G 79, T2 Ms ६ 81, M1 २ 80
 (as in text) — Sloka no Dn1 51, Dn2 Ds ६
 55

81

1 Ks om 1-14 (cf v 1 6 80 12) —^a) K4
 B D1-3 ० तावत्, T2 त्वं (for तुयं) Ms (sup
 in as in text) परैर (for शरैर) —^b) S1 इवो-
 च्छसन्, Ko 2 Ds G2 इवाश्वसन् (for इव श्वसन्)
 Ks Ds वलात् (for बली) D1 पदा हतो नाग इवाति-
 हृष्ट —^c) Dn1 m (orig as in text) बाणेन (for

C 6 3751
B 6. 65 1
K 6 65 1

चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥ १
संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां
तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
विन्याध बाणैर्युगपन्महात्मा
निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ २
निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा-
स्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
विभिन्नगात्राः पतितोचमाङ्गा
गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३
महीं गताः पार्थबलाभिभूता
विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।

दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रां-
स्त्रिगर्तराजः प्रययौ क्षणेन ॥ ४
तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा
द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
तथैव ते संपरिवार्य पार्थ
विकृष्य चापानि महारवाणि ।
अवीवृषन्वाणमहौघवृष्ट्या
यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ ५
संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या
धनंजयस्तान्युधि जातरोपः ।
पृष्ट्वा शरैः संयति तैलधौतै-

the first बाणेन) T₂ M₄ बाणाश्च, G₁₋₃ बाणानि;
M₁₋₃ ५ बाणास्तु (for the second बाणेन) Co बाणेन
(as in text) —^d) K₈ transp चिच्छेद and चापानि
K₈ D₂ तत् प्रहस्य (for रणे प्रसह्य) Co cites प्रसह्य
(as in text)

2 K₅ om 2 (of v 1 1) —^a) D_{n1} m (orig
as in text) संछिद्य, D_{n2} D₄ चिच्छेद, D₂ संछिद्य
(for संछिद्य) Ko 1 राज्ञस्, K₈ D₂ तेषां (for
राज्ञा) —^b) K₈ D₂ राज्ञा (for तेषां) G₂ क्षणे
(for रणे) D₁ जवेन, T₁ G₄ प्रसह्य, G₈ रणेन (for
क्षणेन) —^d) K₂ ३ निशेषता, D_{n1} निशेषता, D₆ नि-
शेषतास्, T₁ G₄ M₄ निशेषतस्, G₁₋₃ M₂ ५ विशेषतस्
(G₂ 'तास्; M₂ 'तास्, M₅ 'ता) K₁ तेथ मन्य-
मान (submetric), D₂ तेप्यवमन्यमाना, D₆ ते अपि
मन्यमाना, T₁ G₄ तेप्यव मानवेद्वा, G₂ तेप्यव युध्य
मान Co cites मन्य (as in text)

3 K₅ om 3 (of v 1 1) —^a) K₈ निपेतु
राजौ K₂ रुधिरप्रदिग्धास्, D_{n1} रुधिरप्रदिग्धास्,
D₆ रुधिरप्रदिग्धास्, D₈ 'प्रदीग्धास्, S रुधिररोक्षि (T₂
'राक्ष) तागास् —^b) T₁ G₄ सत्रासिता (for ते ताडिता)
M (except M₄) तेन (for राजन्) —^c) K₁ D_{n1}
विभिन्नगात्रां —^d) K₂ गतामवच्छिन्नतनुत्रकाया, T₂
निकृत्तचापा विगताधकाया

4 K₅ om 4 (of v 1 1) —^a) Ś₁ D₂ ३ महीं
गता, K₄ B₁ D_n D_{n1} D₅ महारथा, B₂ महाबला,
D₆ महीं गता Ko-2 पार्थशराभिभूता, D₁ पार्थ

बलाभिपीडिता —^b) D₂ विरूप*का, G₂ विचित्रकूर्पा
(for 'रूपा) Ko-2 युगपद्विनेदु; D₅ 'पद्विनेषु, S
'पन्महारथा —^c) D_{n1} D_{n1} हतास्तान् K₂ राजपुत्रा,
D₈ 'पुत्रास् —^d) D_{n1} त्रैगर्तराज, D₂ M₄ त्रिगर्त-
राजा K₄ B₁ ३ ४ D_n D_n D₁ ४-३ रथेन (for क्षणेन)
D₂ M₁₋₃ त्रिगर्तराजोपययौ क्षणेन

5 K₅ om 5 (of v 1 1) —^b) Ko-2 द्वात्रिं-
(Ko 'त्रिंशतोन्वे, T₂ विचित्रमन्ये, M₄ द्विर्त्रिंशदन्ये
(for द्वात्रिंशदन्ये) K₈ M₄ न्यपतत; T₁ G₂ व्यप
तंत; G₁₋₃ [s]न्यपतत, G₂ व्यपतत (for अभ्यपतन्त)
D₁ पट्टिः प्रयाता व्यहनस्तु पार्थ — D₂ om (hapl.)
5^c —^c) Ś₁ तवस्तु (for तथैव) Ko-2 D₁ ते त,
D_{n2} D₄ ३ (the last two before corr) तेषा, D₁ ते वै
(for ते स) —^d) Ko-2 प्रकृष्य, K₈ D₁ विक्षिप्य;
T G निकृष्य (for विकृष्य) K₈ D₂ महारवानि, K₄
शरास्वाणि (for महा) —^c) K₈ अवीवृषन्, T₁
G₁ ३ ४ M सिपेचिरे; T₂ ववर्षिरे, G₂ सिपेचिरे, Co
अवीवृषन् (as in text) K₈ D_{n1} बाणमहौघ, M
(except M₄) बाणमयौघ — Ś₁ om. (hapl.) 5^c-6^a
—^c) D₂ गिरौ (for गिरिं)

6 K₅ om 6 (of v 1 1) Ś₁ om 6^a (cf. v 1
5) —^a) K₁ ३ B₁₋₂ ४ D₁ ४.६ G₁ ३ M₁₋₃ ५ स
(for स) Ko-2 D₁ च, D₂ स (for तु) D₂
जलौघं (for शरौघं) —^b) Ś₁ युधित्वा तु रोप
(sio), K₈ युधि जातरोपा, D₁ अभिजातरोप, M₄
युधि जातकोप — D₂ om. 6^a —^c) Ś₁ T₂ वृष्ट्या,
Ko-2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K₈ क्षितै, D₁ क्षितै (for

जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ ६
 पटिं रथांस्तानवजित्य संख्ये
 धनंजयः प्रीतमना यशस्वी ।
 अथात्वरङ्गीष्मवधाय जिष्णु-
 र्वलानि राज्ञां समरे निहत्य ॥ ७
 त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य
 महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ।
 रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्ता-
 ज्जगाम पार्थ त्वरितो वधाय ॥ ८
 अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं
 धनंजयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ।
 अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता

रिरक्षिपन्तो रथमर्जुनस्य ॥ ९
 पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य
 त्रिगर्तराज्ञा सहितान्भूवीरान् ।
 विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मा-
 न्गाण्डीवमुत्तैर्निशितैः पृथक्कैः ।
 भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श
 दुर्योधनं सैन्यवादींश्च राज्ञः ॥ १०
 आवारयिष्णूनभिसंप्रयाय
 मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
 उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो
 जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ।
 ययौ ततो भीमबलो मनस्वी

C 6 3783
B 6 85 13
K 6 85 12

शरैः) K₂ 'मयत', Da₁ मयती, D₅ सवति, D₈ सप्रति (for सयति) —^a) K₈ तान[? ना]श्वय, D₁ चैनानय, T₂ तान्यप्यथ

7 K₅ om 7 (cf v 1 1) —^a) D₅ पथ्य K₈ रथाश्च तास्तान्, D₂ रथाश्च तास्तान् (for पटिं रथास्तान्) B Da Dn D₄₋₈ अभिजित्य, D₂ विनिहत्य (for अवजित्य) S संख्ये (G₂ सखे) —^b) K₂ G₈ M₆ प्रीतिमना, D₅ प्रीतमना —^c) K₈ अयात्वरद्, B₂ अयाद्रवद्, Da₁ Dn₁ D₂ (marg sec m as in text) अयात्वरन्, D₁ अतस्त्वरन्, T₁ G₂ 4 अति त्वरन्, T₂ प्रचिन्वते, G₁₋₈ स सत्वरौ, M अतत्वरद् (M₄ 'नृ') (for अयात्वरद्) —^d) K₈ वरास्तु (for बलानि) K₈ राज्ञः, B₂₋₄ D₂ राजन् (for राज्ञां) Ko-2 विनिहत्य (Ko 'झा'न्, B₂ [s]भिहत्य, T₁ G निपाल्य (for निहत्य)

8 K₅ om 8 (cf v 1 1) —^a) K₈ D₂ (before corr) 8 'राजा, Da₁ 'राज्ञा (for 'राजो) G₈ निशितान् (for निह' —^b) K₈ B D (except D₂) S महात्मना (for महारथास्) S₁ बधुवर्ग —^c) D₁ राजन् (for रणे) K₂ 8 नराधिपास्, K₄ रणाधिपास्, D₁ T₁ G महारथास् (for नराधिपास्) —^d) S₁ T₂ पार्थ D₁₋₂ जयाय (for वधाय)

9 K₅ D₂ om 9 (for K₅, cf v 1 1) —^a) S₁ अत्यद्रुत (for अभिद्रुत) Ko-2 D₈ शस्त्रभृता (K₁ 'त'), Da Dn D₄ 8 8 चा (Da₁ वा)स्त्रविदा, D₁

चापभृतां (for चास्त्र' —^a) B₄ प्रस्युद्ययुस्ते Ko-2 शतशस्त्रहस्ता, D₁ रथ(m भृश)चाप', D₈ शितशस्त्र' (for शितशस्त्र') S अभिद्रुता शस्त्रशरौघवृष्ट्या (T₁ G₄ 'रयौघवृष्ट्या, T₂ M 'शरौघवर्षै') —^b) Ko 1 Da₁ रिरक्षिपतो, D₅ रिरक्षितो S समततपार्थरथ ररक्षु

10 K₅ om 10 (cf v 1 1) —^b) Da₁ M₈ सहिता, G₁₋₈ सह तान् K₈ समीक्ष्य (for नृवीरान्) —^c) B₁ Da Dn D₄ 8 8 S स महाधनुष्मान् (for समरे धनुष्मान्) —^d) S₁ निपतै, D₅ प्रपतैश्च (for निशितै) Ko पृथक्कै, D₂ सुतीक्ष्णै, D₈ च तीक्ष्णै (for पृथक्कै) —^e) Dn₂ D₄ 8 8 यियासु, D₅ पितसुर; T₂ यथासुर (for यियासुर) —^f) K₈ T₂ राजन्; D₁ सर्वान् (for राज्ञः)

11 K₅ om 11 (cf v 1 1) D₂ om 11^{ab} —^a) S₁ अवारयिष्यन्, Ko-2 Da D₈ आवारयिष्यन्; K₈ D₈ अवारयि (D₈ 'यी'पून्, Dn₁ D₈ G₁ अवारयिष्णून्, Cal Bom ed सवारयिष्णून् B₂ Da Dn D₄₋₈ G₁₋₈ M अथ (for अस्मि) S₁ K₅ D₈ अभिसंप्रयात्वा (K₅ 'यातान्), K₈ B₈ 4 अस्मि (K₈ 'ति)वारयित्वा, B₁ अथ सप्रयित्वा; T₁ G₄ अथ सप्रसार्य (for अमिसंप्रयाय) D₁ स वारयित्वा युधि संप्रयोगान्, T₂ आहारयिष्यन्नथ संप्रयायान् —^b) S आसाद्य (for आयोध्य) K₈ बल नृवीर, B₁ बलेन वीर, Dn₂ D₄ रथेन वीर, D₈ बलेन वीर —^c) S₁ K₈ 4 D₂ 'वीर्य' (for 'वीर्यो') —^d) M (except M₄) रथान् (for नृपान्) Ko

गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ ११
 युधिष्ठिरश्चोग्रवलो महात्मा
 समाययौ त्वरितो जातकोपः ।
 मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये
 स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ।
 सार्धं स माद्रीसुतमीमसेनै-
 र्भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय ॥ १२
 तैः संप्रयुक्तः स महारथाग्र्यै-
 र्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
 न विव्यथे शान्तनवो महात्मा

समागतैः पाण्डुमुतैः समस्तैः ॥ १३
 अथैत्य राजा युधि सत्यसंधो
 जयद्रथोऽप्युग्रवलो मनस्वी ।
 चिच्छेद चापानि महारथानां
 प्रसव्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १४
 युधिष्ठिर भीमसेनं यमौ च
 पार्थं तथा युधि संजातकोपः ।
 दुर्योधनः क्रोधविपो महात्मा
 जघान चाणैरनलप्रकाशैः ॥ १५
 कृपेण शल्येन शलेन चैव

नृपान्महोजा, T₂ नृपात्मभोज (for नृपान्महोजा) T₁ G₂ 4 महो (G₂ 'हो')जस (for महोजा) — 'S ततो ययौ (by transp) B₁ भीमयल्लैर्, Da₁ भीम रवो, D₁ भीमवल, D₂ भीमरयो, G₂ भीमवल्लै (for भीमवल्लो) D₁ महात्मा, T G यद्रास्वी (for मनस्वी) — 'K₂ नृप चापपाणि — After 11, T₁ G ins

329* भीष्मोऽपि दृष्ट्वा समरे कृतास्त्रा
 न्स पाण्डवाना रथिनोऽभ्युदारान् ।
 विहाय सग्राममुखे धनजय
 जवेन पार्थं पुनराजगाम ।

12 K₂ om 12 (cf v 1 1) — 'K₂ Ko-2 चोप्र रूपो; K₄ B च प्रवलो; D₁ संप्रययौ, D₂ भीमवल्लो (for चोप्रवल्लो) D₁ 6 मनस्वी (for महात्मा) — 'K₂ K₂ समाययो; D₁ समागतास (for 'ययौ) Da₁ त्वरितौ — D₂ om 12nd — 'M₂ सपरित्यज्य (for समभि) G₁ 8 M सखे, G₂ सखे (for सख्ये) T₂ मद्राधिपत्यमभिवृत्त्य सखे — 'B₂ प्रभागप्राप्त, D₁ स्वभागमाच्छेत्, D₂ विभागप्राप्त (for स्वभागमाप्त) Co oites प्राप्तम् B₁ 'कीर्ति S स्वभाग (T₂ सहाय, G₁-8 M₂ 6 स्वभाव)मायातमनव — 'K₄ D₂ 8 च (for स) K₂ Da₂ 'भीमसेने; D₂ M₁ 'भीमसेनौ (for 'सेनैर्) — 'T₁ G समाययौ (for भीष्म ययौ) B₁ जयाय (for रणाय)

13 K₂ D₂ om 13 (for K₂, of v 1, 1) — 'K₂ Ko-2 Da₁ तै संप्रयुक्ता, K₂ तत् सुयुक्त, B Dn₂ D₂ 6 T₁ G₂ 4 तै संप्रयुक्तै Ko 1 Da Dn D₂ T₂ महारथाग्रै (Ko 'द्यैर्, K₂ 8 'रथोद्यैर्, D₂ 'रथाग्र्यो

— 'D₂ Da₁ जगाम सुत (for गङ्गासुत) — 'K₂ Ko-2 4 Da Dn₁ D₁ 8 8 M₁-7 समागत (for 'गतै)

14 K₂ om 14 (cf v 1 1) — 'K₂ Ko-2 उपेत्य, B₂ D₁ T₂ G₁-2 M (except M₂) अथैत्य (for अथैत्य) Da Dn₁ D₂ राजन् (for राजा) S₁ सत्यसंधौ K₂ तै संप्रयुक्तास्य महारथाग्र्यैर् (cf 13^a) — 'S₁ [S]प्यु- द्रतलो, Ko-2 D₂ 8 [S]प्युग्रवल्लो; Dn₂ D₁ युग्रं; D₁ [S]प्युग्रं (for 'प्युग्रं) K₂ समस्तै; D₂ महात्मा (for मनस्वी) G₁ 8 8 in text — 'K₂ G₂ प्रहस्य (for प्रसव्य) S यलिना महोजा (T₁ G₂ 4 महात्मा) (for धनुषा वरेण).

15 'K₂ Dn₂ भीमसेनौ S₁ M₂ ययौ (for यमौ). — 'S₁ K₄ B₁ 2 Da Dn₁ D₂ 8 S (G₁ damaged) पार्थान्यथो, B₂ 4 पार्थं कृष्ण, D₂ पार्थान्ययौ (for पार्थं तथा) B₂ D₁ सजातरोप, T₂ 'कोपान् (for 'कोप) K₂ पार्थान्यथो युधि जातकोप, Dn₂ D₁ 8-8 कृष्णं च पार्थं च युधि जातकोप — 'D₁ दुर्योधन (for 'धन) D₂ धैरविपो, D₂ क्रोधविशो, T₂ 'वशो (for 'विपो) — 'D₁ अनल (for अनल)

16 'K₂ रूपेण; Da₁ D₁ कृपेन D₂ वधेन (for शलेन) — 'S₁ Ko-2 चापि, D₁ राजा, D₁ चारमा, D₂ चाजौ, M₁ (sup in) चादौ (for चाजौ) — After 16^{ab}, D₁ ins

330* ते वारिधाराश्च यथाद्रिराज

तथा च यर्पन्ति महानुभावा ।

— D₁ om. (hapl) 16^c-17^c — 'K₂ B₁ विद्ध, D₂ सिद्धा B₁ सो; G₁-8 M (except M₄) तैर् (for ते). Ko-2 [S]तिविद्धकोपात् (Ko 'पा), B₁ Dn₂

तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ ।
 विद्धाः शैरस्तेऽतिविद्वद्कोपै-
 देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १६
 छिन्नायुधं शांतनवेन राजा
 शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
 अजातशत्रुः समरे महात्मा
 शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १७
 उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मा-
 महं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
 भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः
 सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ १८
 त्वया न चैनां सफलां करोषि

देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
 मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर
 रक्षस्व धर्मं च कुलं यशश्च ॥ १९
 प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं
 सर्वास्तपन्तं मम सैन्यसंधान् ।
 शरौघजालैरतिविगमतेजैः
 कालं यथा मृत्युकृतं क्षणेन ॥ २०
 निकृत्तचापः समरानपेक्षः
 पराजितः शांतनवेन राज्ञा ।
 विहाय वन्धून्थ सोदरांश्च
 क यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २१
 दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं

C 5 3774
B 5 85 24
K 5 85 24

D₁ 8 8 [s]भिविद्वद्कोपैर्, T G₁₋₃ विनिवृद्ध^a; G₄ विनिवृद्ध^a, M₁₋₃ 8 हि विवृद्ध^a, M₄ [s]तिविवृद्ध^a (for अतिविवृद्ध^a) —^a) S₁ मना, B₁ देवैर् (for देवा) D₁ 8 देवा यथा दैत्यगणेन चाजौ

17 D₁ om 17^{ab} (cf v l 16) —^a) S₁ K₄ M₂ छिन्नायुध, T₁ G₄ M₄ मिन्नायुध, T₂ छिन्नास्त्रसि (sic), G₁ damaged, G₂ 8 मिन्नायुध (for छिन्नायुध) K₀ 8 8 B₁ 2 4 D₂ D₂ 8 T₂ G₂ 8 M राज्ञा, K₄ G₁ damaged — D₁ om (hapl) 17^{ab} —^b) S₁ प्रेक्ष्यत, B₁ प्रेक्ष्य स, D₀ M₄ प्रेक्ष्य स, T₂ प्राप्य च (for प्रेक्ष्य च) T₂ जातकोपा, M₄ 8 कोप —^a) D₂ D₄ क्रुद्धम् (for क्रुद्ध) D₂ इवाह (for उवाच)

18 ^a) D₂ (marg sec m) तदा (for तथा) D₂ त, C_v त्वत् (for त्व) K₈ T₂ मे (for माम्) —^b) K₂ सोह (for अह) D₁ च, M (except M₄) हि (for तम्) —^c) D₂ शरौघो, T₁ G₄ रयौघैर्; M₂ पृषक्कैर् (for शरौघैर्) D₂ अनलप्रकाशै (for विमलार्कवर्णै) —^d) K₁ वडासीति

19 ^a) K₅ उवाच चैना, B₁ 2 4 D₁ 8 त्वया च नैनां, D₈ त्वणेन चैता (sic) (for त्वया न चैनां) S त्वया च नैपा (T₂ न चैपा) सफला कृता च —^b) S₁ K₀₋₂ 8 M₂ यन्न विहसि, T₂ यन्न हि भस्मि, G₁ यस्मिहन् सु; G₂ यन्न हन् सु (for यन्न निहसि) D₂ देवव्रत यनति हिंसि युद्धे (sic) —^c) K₄ T₂ मात्र वीर, D₂ दान

वीर (for मा नृवीर) —^a) G₁ रमस्व (for रक्षस्व) K₈ S स्वकुल (T₂ 'वल' (for च कुल) B Da Dn D₄₋₈ transp कुल and यश D₁ च वीर्य (for यशश्च)

20 ^a) K₁ D₁ 8 प्रेक्ष्यस्व K₈ G₂ भीम, T₂ वेगं (for भीष्म) D₅ T₂ भीष्मवेग (for भीम^a) —^b) K₂ 8 सर्वास D₁ क्षिपत, G₂ दहत (for तपन्त) K₁ सम, D₁ T₂ युधि (for मम) K₂ सैन्यसंधान्, D₁ भीमसंधान्, T₂ सैन्यसंवात् (for सैन्य^a). — K₅ om 20^a-21^a D₂ om 20^{ad} —^c) T₂ 'जालैर्, C₀ 'जालैर् (as in text) K₀₋₂ D₁ अतिविगमतेजै (D₁ 'सै'), K₄ D₂ 8 S अतिविगमवेगै; B Da Dn D₄ 8 1 8 इव (D₂ अति-) विगमतेजा C₀ cites विगमतेजा —^d) B D (except D₁, D₂ om) G₁ 8 कालो K₄ B₁₋₂ Da Dn₁ D₈ 8 8 S C₀ 7 कालकृत, B₁ D₂ D₄ 8 7 कालकृत (for मृत्युकृत) D₈ कृतेन (for क्षणेन)

21 K₅ om 21 (cf v l 20) —^a) K₈ D₈ नि कृत K₂ 8 B Da Dn D₂ 4-7 समरेनपेक्ष, D₁ 'राद' पेत्, D₈ 'रादपेत्', D₈ 'रानपेक्ष', M₄ 'रे शिखण्डिन् —^b) K₂ राजा K₃ चाजौ (for राजा) — D₂ om 21^{ad} —^c) T₂ विहाय (for विहाय) T₂ अधि- (for अथ) —^d) D₈ को (for क)

22 ^a) K₀ 8 [अ]पि; D₈ तु (for हि) D₂ 8 D₈ 8 भीम त्वम् (for भीष्मं तम्) —^b) K₈ मयै; T₁

भयं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
 भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र
 तथा हि ते सुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २२
 आज्ञायमानेऽपि धनंजयेन
 महाहवे संप्रसक्ते नृवीर ।
 कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां
 भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २३
 स धर्मराजस्य वचो निशम्य
 रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम् ।
 प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा
 प्रतत्त्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २४

तमापतन्तं महता जवेन
 शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
 आवारयामास हि शल्य एनं
 शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ २५
 स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाण-
 मस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम् ।
 नासौ व्यमुह्यद्रुपदस्य पुत्रो
 राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २६
 तस्यौ च तत्रैव महाधनुष्मा-
 ज्शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ।
 अथाददे चारुणमन्यदस्त्रं

G2 4 भिन्नं (for भयं) K4 D1 T1 G M (except M4) एव; B2-4 Da2 Dn D2 4 6-8 एतत्; T2 एत (for एवम्) — °) K5 D2 भीतोऽसि; Dn2 D5 भीतोपि (for भीतोऽसि) Ko-2 पुत्रस् — °) D2 यथा (for तथा) Ko 1 प्रहृष्ट', K8 [S]प्रहृष्ट', D1 [S]प्रसक्त', D2 हि दृश्य', T1 G2 4 [S]य नष्ट', G1 प्रनष्ट', G2 प्रणष्ट', Co [S]प्रहृष्ट' (as in text) K5 यथा हि ते सुखवर्णोऽप्रहृष्टय

23 K5 D2 om 23 — °) K (K5 om) B1 D1 आज्ञायमानेन (Ko 1 'नोपि, K8 'ने हि), B2-4 Da Dn D8-8 T G4 Ca 0 आज्ञायमानेन (D8 'ने तु; T G4 'ने हि), G1-8 आज्ञायमाने हि (G2 'ने ह); M1 2 4 5 आज्ञायमाने च (M4 तु), M8 अजीयमाने हि (sup lⁱⁿ आज्ञायमाने च) (for आज्ञायमानेऽपि) K8 धनजये च; D8 'येपि; T2 'ये तु, T1 G1 8 4 M (except M4) 'ये हि, G2 'ये ह (for 'येन) — °) Ko-2 D1 संप्रसक्तो; B1 सप्रयुक्त, T1 G4 सप्रवृत्ते (for संप्रसक्ते) D1 नृवीर; S तु (G2 [S]ति, M8 हि) वीरे, Co नृवीरम् K4 Da Dn1 D5 महाहवे यत्तदा सप्रयुक्त, B2-4 Dn2 D4 6-8 'वे पश्य युक्त नृवीर, D8 'वे संप्रसमीक्ष्य वीर — °) K1 om (hapl) from प्रथित in 23° to 24° T G4 भीष्मव्यथित', G1 8 भीष्मे व्यथित', G2 भीष्मस्य भय, M भीष्माव्यथित' (M4 'त) (for भीष्माव्यथित') — °) G2 भूयस् (for भय) G8 त्वमस्य, M2 तदद्य (for त्वमद्य) D1 चैव (for वीर)

24 K1 om 24^{ab} (of v l 23) — °) Ko 2 विललापानुबद्धं, K4 B Da Dn D4 8 1 8 Co विप्र (D8

प्रवि)लापापविद्ध, D1 T1 G4 विप्रलापानुबध (D1 'विद्ध); D8 चित्रपदानुबधं, M विप्रलापावबद्धं.

25 °) Ko तमापतन्तं Dn2 हि महाजवेन, D2 T G M4 सहसा जवेन (G2 'सार्जुनेन) (for महा जवेन) — °) D1 8 शिखण्डिनं भीष्ममयो समीक्ष्य, S 'नं भीष्म-रय तदानीं. — D8 om 25^{cd} — °) K2 Dn D4 8 8 अवारयामास, K8 8 B2 4 D2 6 निवारयामास K8 शल्यम् T2 M एव, G1-8 एवम् (for एनं) — °) K B2 4 D1 2 4 6 8 T1 G अस्त्रेण, M चास्त्रेण (for शस्त्रेण) D1 तीक्ष्णेण (for घोरेण) Ko-2 हि सुदुर्जयेन; D4 (before corr) सुदुर्जयेन (for सुदुर्जयेन)

26 D8 repeats 26^{ab} after 26 — °) Ko सस्त्रापि दृष्ट्वा, D1 8 आग्नेयमस्त्र, D8 (second time) सेनापि दृष्ट्वा, T1 G स चापट्टात् (for स चापि दृष्ट्वा) D8 (second time) तमुदीर्यमाणम् — °) D1 8 दृष्ट्वा (for अस्त्रं) B Da Dn D1 8-1 8 (first time) S 'सम-प्रकाश, D8 (second time) 'समानकल्प (for सम-प्रभावम्) — K5 om (hapl) 26^{cd} — °) K2 नासौ विमुह्य, K8 D8 न संसुमोह, B1-3 Da Dn D8 1 T2 M नासप्रमुह्य, B1 न समुमुह्य, D1 8 तत्संप्रधा (D8 'चा) ये, D2 4 8 नासप्रमुह्यद्, T1 G4 नाकपताय; G1 8 नासंप्रसह्य; G2 नाक प्रसह्य (for नासौ व्यमुह्यद्) — D8 om 26^d-27^a — °) K4 नासौ, S वीरो (for राजन्) D2 महेंद्रसदृशप्रभाव', D8 (sup lⁱⁿ as in text) S 'प्रतिमप्रकाश' — After 26, D8 repeats (with v l) 26^{ab}

27 D8 om 27^a (of v l 26) — °) D2 तथैव

शिखण्डयोऽग्रं प्रतिधाताय तस्य ।

तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं

खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ॥ २७

भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा

धनुः सुचित्रं ध्वजमेव चापि ।

छिन्नानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो

युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ २८

ततः समुत्सृज्य धनुः सवाणं

युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ।

गदां प्रगृह्याभिपपात संख्ये

जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥ २९

तमापतन्तं महता जवेन

जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ।

विन्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः

शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ॥ ३०

अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी

वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ।

जघान बाहान्समरे समस्ता-

नारदृजान्सिन्धुराजस्य संख्ये ॥ ३१

ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभाव-

C 6 3784
B 6 85 34
K 6 85 34

(for तत्रैव) —^b) K₁ शरे, D₈ शस्त्रे (for शरैस्) Ko 2 तमस्त्र, Dn 2 D₁ तदास्त्र (for तदस्त्र) T₁ G₁ परिवाधमान, G₁ 3 प्रतियोधमान —^c) Ko-2 अथादधे Ś₁ वरुणम्, Ko-2 वारणम् T₁ G₁ 2 3 अस्त्रमन्यत् (by transp), T₂ अस्त्रवेग, G₂ अस्त्रमन्य (for अन्यदस्त्र) —^d) B Da Dn D₁-3 उग्र शिखडी, D₈ शिखंडित्य (for शिखण्डयोऽग्रं) K₄ B Da Dn D₁-3 प्रतिधातमस्य, D₁ 2 'धातनाय (for 'धाताय तस्य) K₅ शिखंडिनोऽग्रं प्रतियात्मनस्य, T₁ G M मुख्य (G₁ 3 M₄ उग्र, M₁ अग्र्य, M₁ [sup lin] 3 अन्य, M₂ तत, M₃ अस्त्र) शिखडी च वधाय तस्य, T₂ शिखडी च वीरो हि वधाय तस्य —^e) Ko 2 3 5 Dn 2 D₁-3 3 8 M₂ 5 निवार्यमाणं, K₂ B₂ D₁ 7 M₁ 3 4 निवार्यमाण —^f) D₂ स्वस्था (for खस्था) K₈ पुरा (for सुरा) K₅ स्वच्छाप्सरो (for खस्था सुरा) M₄ चारणाश्च (for पार्थिवाश्च)

28 ^b) K₃ B₃ 4 D₁ 2 3 6 च चित्र, K₄ B₁ Dn 2 D₁ 3 सचित्र, B₂ सचित्र, T₂ G₂ 3 सुचित्र (for सुचित्र) D₁ ध्वजमेकेन तस्य (for ध्वजमेव चापि) D₈ चापि, T₂ चापु (for चापि) —^c) T₂ M₄ भित्वा, M₁ 2 3 हित्वा (for छित्वा) D₈ M (except M₄) नदन् (for [न]नदत्) D₁ पाण्डुपुत्रस्य (for 'सुतस्य) —^d) D₂ (before corr) युधिष्ठिरस्याय तदा यल्लि

29 ^a) K₅ D₂ (before corr as in text) समुच्छिद्य (for 'त्सृज्य) D₈ सवाणे —^b) K₅ भीष्म, D₁ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D₁ तयाभिभूतं (for भयाभि) —^c) Ko-3 गृहीत्वा (for प्रगृह्य) Da Dn D₁ 3 8 S [ज]य (for [ज]भि) K₁ om from संख्ये in 29^e up

to विन्याध in 30^e T₂ G₁-3 M संख्ये —^d) T₁ G प्रतापी (for पदाति) K₈ 5 D₂ जयद्रथं सहसा भीम सेन, Cv as in text

30 K₁ om up to विन्याध in 30^e (cf v l 29) K₅ reads 30^{ab} twice —^a) Ko तमापतत Ś₁ Ko 2 3 5 (both times) D₁ 2 सहसा (for महता) —^b) T₁ G सगत, T₂ सहसा (for सगद) K₅ (both times) जयद्रथं सहसा भीमसेन —^c) D₁ शितै (for शितै) K₁ शरै (for शरै) B₁-3 Da Dn D₁ 5 7 वै नवभि, D₁ सप्तशतै, D₈ पञ्चदशै (for पञ्चशतै) K₂ समस्तात् K₁ 3 5 शिलाशितैस्त्र (K₅ 'तै सूत्र) शरै समतात्, D₈ शितै शरैर्धैर्नवभि समतात्

31 ^a) K₅ 5 D₂ अचिन्तयान T₁ G₄ तु (for स) K₅ D₁ 6 शरास् (for शरांस) —^b) K₅ D₂ T₁ G कोप (for क्रोध) —^c) M₂ बाणान् (for वाहान्) K₈ 5 D₂ 6 स्वरित (for समरे) Ś₁ समस्त, K₄ B D₂ M₁ 3 5 समतात्, D₁ महारथो (for समस्तान्) —^d) Ś₁ repeats 31^d-32^b after 32^e —^e) K₁ आरध जान्, K₂ पाराशतां, K₄ B Dn 2 D₂ (before corr) 6 पा (D₈ प) राघवान्, K₅ व्यरोजवान्, Da D₅ नानायुजान्, Dn₁ वनायुजान्, D₁ ह्यारष्ट्रजान्, D₂ (marg sec m) मनोजवान्, D₈ आराष्ट्र (before corr) 'द्वि)जान्, D₃ 7 पाराशजान्, D₈ पाराशरान्, T₁ G₄ वृकोदर, T₂ स समतात्, G₁-3 सुसमतान्, M₁-3 5 स सध्वजान् (for आरष्ट्रजान्) G₁ 8 M संख्ये, G₂ सवे (for संख्ये) Ś₁ (both times) तया ध्वजान्सिन्धु-राजसंख्ये

32 ^a) K₂ विभीक्ष्य (for अभिवीक्ष्य) M (except M₄) 'प्रतापस् (for 'प्रभावस्) —^c) Ś₁ अभ्युद्ययी,

C 6 3794
K 6 65 34

स्तवात्मजस्त्वग्माणो रथेन ।
अभ्याययौ भीममेनं निहतुं
समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ॥ ३२
भीमोऽप्यर्थेनं महमा विनय
ग्रन्थुघर्यौ गदया तर्जमानः ।
समुद्यता तां यमदण्डकल्पां
दृष्ट्वा गदां ते ह्रस्वः समन्तान् ॥ ३३
विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं
पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुमुले संविमर्दे
सुदारुणे भारत मोहनीये ॥ ३४

D अभ्याययुग्म Si Ko (sup. loc) = निर्यु, hi
विघ्न, D* विहृत (for निहतु) — After 32*, s
repeats 31*-32*. — 4) Ds Di समुद्यतास्त्र D समु
द्यितास्त्र Da Di : : सुरराजकल्प — After 32,
Di T G Mi = 135

32* जयद्रथो भगवाद् रथं त
त्यक्त्वा ययौ यत्र राजा तुम्हाम् ।
जयेन भीमस्य स मृषेता
सर्वायन्मन्त्र युद्धस्य भोक्त ।

[(L 1) M: भगवाद् G = (for s) — (L 3)
T: मृषेता (for भीमस्य) Di गदायाः तर्जमानः
— (L 4) Di ययौ गदायाः तर्जमानः]

33 *) Di [s] विनादे (for अप्यर्थेन) — 1) (L
सहमा; M समरे (for गदया) Ks Ds M (except
M*) त जवान, Di राजमान, D नर्जमान, D
तर्जमान, Ti G हतुकाम (for तर्जमान) — 4) T:
तदा (for गदा) Di मुमीता D समेता (for
समन्तात्)

34 *) Bz : Da Dn Di : : T G M: पुत्रमुग्रः
Di राजपुत्रा (for पुत्रमुग्र) Ds विहाय जयमुस्तव पुत्राश्च
सर्वे — 5) Ks Da Dn Di : : भीमी गदा ता (Ds
Dn Di ते), S गति गदाया (T G ताया) (for
पात गदाया) Ko : G: परिहर्तुकामा Ks हर्तुकाम
— 6) Si M अपक्रान्तास्त्र, Ks व्यप, D* उपक्रान्ते
(for अपक्रान्तास्त्र) Ks तुमल; Ks Ds : तुमले
Ks : Bz : : Da Dn Di : : e M समर्दे, Ti G

जमुदयेनाम्वय चित्रगेनां
महागदामापतन्तीं निर्गम्य ।
रथं समुन्मृज्य पदातिरात्रौ
प्रगृह्य गदं विमलं च चर्म ।
असङ्गतः निह द्वाचलाग्रा-
जगाम चान्यं भुवि भूमिर्दण्डम् ॥ ३५
गदापि ना प्राप्य रथं मुचित्रं
माधं ममृतं विनिहत्य संन्ये ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का
भ्रष्टाम्भगदामिव संपतन्ती ॥ ३६
आश्रयभूतं नुमहन्वदीया

संपतन्ती (G: 3) T: संपतन्ती, D: संपतन्ती (L
संपतन्ती) Di मुमीता गदायाः तर्जमानः — 4) Ks न
(for मु)

35 *) L मान्दः M विमल — 1) T G M:
गदा (T: ताया; G: रथा, M: तर्ज) गदाम्
Mi : : विहा गदाम् (for महागदाम) Ks : Di
भापनी 1 (समीप्य) (for निर्गम्य) — 2) T G
गदा (for रथ) Ti G समुन्मृज्य, G: विमल
(for गदाम्) Ko पदातिरात्रौ — 3) Ks : B D
(except Ds) Ti G : Mi : विमल (for विमल)
— 4) T अपात्र, M : भगवाद् — 5) Ks B
जगामान् भूमिं भूमिर्दण्डं, Da Dn Di : : जगाम त
भूमिं भूमिर्दण्डं, Di T: जगाम पदा भुवि भूमिर्दण्डं

36 *) Di मु (for अवि) Ks Ds Dn : M स
(for मा) Ti G तस्य (for प्राप्य) Ko : Ti G
विधिप्र, G: मुचित्र, M समृत Si गदामिना प्राप्य
रथं विधिप्र — 1) Mi : : माध ममृत, M: भीमेन
मुचिता (for माध समृत) Ti G : M सने, G: सने
— 2) D ज्वलिता, I: ज्वलिता Da महोल्का Di
G महोल्का — 3) Ks भ्रष्टा म्भगदामिव: D* भ्रष्टा
रागामिव, T: भ्रष्टा म्भगदामिव Bz Da Dn Di : : मव
रती (Ds ती), Ds मवतती, Ti G : निपतन्ती
(G: ती) Di द्युग्रायरात्नमिवापतती

37 *) Ko lacuna Ks B : Dn Di : : माधं
रूप; T: भूमिं (for भू) Ks तदीयो. — 1)
Ks Ds : तं, Ks तां, D* ते (for तद्) Di :

दृष्ट्वैव तद्भारत संग्रह्याः ।
नर्वे विनेदुः सहिताः समन्ता-

तुपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

संजय उवाच ।

विग्र्यं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम् ।
गन्धमारोपयामास विकर्णस्तनयस्त्व ॥ १
तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम् ।
भीष्मः गातनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २
ततः मरथनागाश्चाः समकम्पन्त मुञ्जयाः ।
मृत्योगास्वमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३

युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं गातनवं ययौ ॥ ४
ततः गरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि ।
भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५
तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भारत ।
प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष ।

C 6 3797
B 6 86 7
K 6 85 7

आतुर मग्रह्या, D: आतुरम् (for भारत मग्र)
—^a) S: विनेदु (for विनेदु) D: सहिता (for
सहिता) —^a) K₀₋₃ D₁ D₃ 7 8 प्रपूजिरे, D: 6
पुपूजिरे (D: 'वे), T: मपूजिरे (for पुपूजिरे) K₃ .
D₂ 6 पुत्रस्य गौर्यं, K₁ पुत्र समैन्य, B₁ 2 Da D₁
D: M₁ पुत्र च सैन्या, T G पुत्रस्य योधा (for पुत्र
समैन्या) M₁₋₂ . मपूजयतस्त्वय चित्रमेन

Colophon om in S₁ — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, K₀₋₂ D₀ mention only सप्तम
युद्धदिवसे (D₀ 'दिवसयुद्धे), K₃ सप्तमेहनि, K₄ Da
D₁ सप्तमेहि, M₁ सप्तमेहिके — Adhy name T₂ G₂
M₁ 2 संकुलयुद्ध — Adhy no (figures, words or
both) K₂ 77, Da₂ (see m) 43, D₂ M₁ 83,
D₀ T₁ G 80, T₂ M₃ 4 82, M₁ 2 81 (as in
text) — Sloka no D₁ 42, D₂ D₀ 6 40

82

1 ^a) K₁ B Da D₁ D₃ 7 8 तु, T₂ स (for
त) D₁ समालोक्य (for 'साद्य) —^b) K₃ 5 D₂
यदन्विन, Da₀ S महारथ (for मनन्विनम्) —^a)
G₂ विकीर्णस

2 ^a) T₂ तदा (for तथा) —^b) K₃ 5 D₂ 8 8
तुमले K₁ D₂ भृशमकुले (for संकुले भृशम्) —^c)
K₃ 5 D₂ राजन् (for तूर्ण)

3 ^b) Da₁ D₁ (before corr) D₄ 8 8 समकपत
(for 'कम्पन्त) —^c) D₁ मृत्योगास्वमनुप्राप्त —^a)
K₂ [s]ध, D₂ त (for च)

4 ^a) B₁ T₂ कौरव्य —^c) K₁ महेष्वासो —^a)
D₂ भीष्म

5 ^b) Da₁ प्रमुचन्, D₁ विमुचन्, D₂ M₁ प्रमु
चत्, M₂ प्रामुचत् —^c) K₁ स छादयामास, K₃ 5
D₂ प्रच्छाद, D₁ प्रत्साद (for मच्छाद) K₃ मेघो
यद्ध (for यथा मेघो)

6 ^a) G₂ प्रभृतानि (for प्रणीतानि) —^b) B₂
तानि द्वास्त्राणि (for शरजालानि) S₁ D₃ 7 T₁ G M₁
मारिष, K B₃ 4 D₂ 4 8 8 भागश, B₁ Da
D₁ D₀ सर्वश (for भारत) —^c) D₃ तानि (for
प्रति) M (except M₁) गाङ्गेय प्रतिजग्राह — D₂
om 6^a-8^a

7 D₂ om 7 (cf v 1 6) —^b) G₂ 8 भीष्मेणा
स्त्राणि (for 'णास्तानि) K₄ सर्वश, D₁ भागश, T
G₂₋₄ भारत (for मारिष) Cv as in text — S₁

C 6 3797
B 6 85 7
K 6 85 7

आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७
निमेषार्धाच्च कौन्तेयं भीष्मः शान्तनवो युधि ।
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ।
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९
असंप्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः ।
चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १०
तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम् ।
निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ॥ ११

om 7^c-8^b — °) Ks Da1 T2 'दृश्यते — °) K1
खगमान, Dn1 (before corr as in text) शलमाना,
G2 खादमानां (G2 'ना) T2 G2 व्रजा (for व्रजा)
B8 D8 व्रजमाना खगा इव, D1 शलमानामिव व्रजा,
D8 मेघा इव नभस्तले

8 Ś1 om 8^{ab} (of v 1 7), D2 om 8^a (of v 1
6) — °) Ko 1 निमेषार्धानु, Ks 8 निमेषार्धेन
Ks कौन्तेय — °) Ś1 रथजालेन, Ks 8 D2 शरवर्षेण
(for 'जालेन) Ks भूदिश, K4 B1 Da Dn Ds 8
भारत, D1 8 मारिप (for भागश)

9 °) D1 T2 राजन् (for राजा) — °) K1 कौरव्य
च (sio), G8 कौन्तेयस्य (for कौरव्यस्य) — °) S
नाराचान् (for नाराच) D1 प्रेषयामास नाराच — °)
B2 क्रुद्धम्, D1 समरे चक्षिर्लसनिभं, S क्रुद्धो आशीविषो
पमान्

10 °) Ko ततस्तौ तु, K4 B1-8 Dn2 D4 7 8 तु
त तत्र, Ks D2 क्षुरप्रेण (for ततस्तु) Ś1 ते तु,
K1 तां तु, B1 तत्र, Da Dn1 Ds तूर्णं (for त तु)
S असंप्राप्तास्तस्तस्तु — °) S महायशः (for 'रथ)
Ks D2 भीष्म शान्तनवो युधि — °) S भीष्म (for
राजन्) — °) Ks ततस्, D2 सुतस् (for भीष्मस्)
D3 धनुश्च्युत S पादवस्य धनुश्च्युतान्

11 °) S तास् (for त) Da Dn1 (m as in
text) Ds 8 हित्वा, M1 जित्वा (छित्त्वा) — °) K4 8
B2-4 Da Dn1 D1 2 5 6 कालसनिभ (for 'समितम्)
S नाराचान्कालसमितान् (T2 M1 'सनिमान्) — °)
Dn2 निजघ्नन् M (except M1) कौरव्यस्य (for
'वेन्द्रस्य) — °) T1 G2 4 कनकभूषणान् — After
11, S ins

हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२
यमावपि सुसंकुद्धः समासाद्य रणे तदा ।
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरजयः ॥ १३
तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मवाणप्रपीडितौ ।
जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४
ततो युधिष्ठिरो वश्यात्राज्ञस्तान्समचोदयत् ।
भीष्मं शान्तनवं सर्वे निहतेति सुहृद्रणान् ॥ १५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ।

332* हताश्वे तु रथे विष्टन्नास्ति चिक्षेप धर्मराट् ।
तामापतन्तीं सहसा कालपाशोपमा शिताम् ।
चिच्छेद समरे भीष्म शरैः सनतपर्वभिः ।

[(L 2) M (except M4) ममरे (for महसा)
G8 M1 (also as above) कालदोपमा T2 मिनां (for
शिताम्) — (L 3) M5 चिक्षेप (for चिच्छेद)]

12 °) K1 हत्वाश्व, T2 हताश्वस् (for हताश्वं)
— °) S धर्मराजो (for 'पुत्रो)

13 °) Ks 8 B1 D2 G1 हि सकुद्धः (B1 'द्वौ), K4
रणे क्रुद्धः; B2-4 Da Dn1 Ds T2 सुसंकुद्धौ, Dn2
D1 4 6-8 च सकुद्धौ (D6 'द्व' — Ko-2 om 13^{bc}
— °) D1 परिवार्य (for समासाद्य) T1 G1 तथा (for
तदा) — °) Ks D2 स च्छा (Ks सछा) दयामास रणे;
D1 छादयेता शरैस्तीक्ष्णैर् — °) Ds भीष्म D1 भीष्मं
शान्तनव रणे — After 13, D1 ins

333* भीष्मोऽपि रथिना श्रेष्ठो विख्यात निशितैः शरैः ।
आतरौ तौ महावीर्यौ शत्रुसैन्यभयकरौ ।

14 °) Ś1 'प्रवाधितौ, G1 8 'प्रपीडित — °) K2
D2 4 परमा (for [क्ष]य परा) — °) S भीष्म प्रति
युधिष्ठिर

15 °) S धर्मसजो (for युधिष्ठिरो) K2 वाच्यान्,
Ks 8 D1 2 राजा, Dn1 (before corr as in text)
मत्स्यान्, Ds वत्सान्, T2 G1 8 [5]पश्यस्, M1 पश्य,
M2 पश्यस् (for वश्यान्) — °) S तात्राज्ञ (by
transp) Ś1 समदर्शयन्, K3 8 D2 6 'नोदयत्, K4
'देशयत्, D8 G1 2 M5 'चोदयन् D1 सुहृद्राजोन्व
चोदयत् — °) G1 2 भीष्म B Da Dn1 D4 5 7 8
T1 G4 सख्ये, G1-8 सखे (for सर्वे) — °) Ko-2

महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६
 स समन्तात्परिव्रुतः पिता देवव्रतस्तव ।
 चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ १७
 तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ।
 मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८
 तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः ।
 दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९
 रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् ।
 अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिग्धक्षतः ॥ २०
 शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे ।

तालेभ्य इव पक्कानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१
 पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ।
 बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३
 भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् ।
 एकमेकं समाहूय युद्वायैवोपतस्थिरे ॥ २४
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५
 अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे ।

C 6 3816
B 6 86 26
K 6 88 26

निहन्नेत्रि, Ks Ds T1 G निहन्नेति, D1 निहन्नेति (for निहन्नेति) Da1 सुदारुणात्, T1 G सुहृद्गण S1 निह न्प्व सुहृद्गणात्; T2 M1 3-5 निहन्म ससुहृद्गण, M2 विहन्म ससुहृद्गण

16 °) Dn D1 1 3 पार्थिव, T1 G तस्य प्र (for पार्थस्य) K1 भारत (for भाषितम्)

17 °) T1 G2 4 आ समन्तात् (for स समन्तात्) Ks परिव्रात, D2 परिविव्रुत (hypermetrio) (for परिव्रुत) — °) Ks Ds 8 चि (D2 वि)क्रीडे — °) S1 (sup lin as in text) महारथ, M1 रयात् D1 पोययन्वै रयोत्तमान्

18 °) Da1 चरत Ks पार्थान्, D1 पार्थ — °) T1 G1 कौरवा Ks तथा, K1 रणे, Ks D1 2 तदा (for युधि) — °) Ko 1 D1 2 मृगमध्ये (for 'मध्य') Ko 2 D2 G2 3 M (except Ms) प्रविश्यैव, Da1 प्रवि विशे, D1 हि सप्राप्त, T2 प्रविश्ये च (for प्रविश्येव) — °) Ks 5 D2 3 T2 सिंहशिशुर, B1 2 Da2 Dn1 D1 4-7 सिंह महा, B3 सिंहो महा, Da1 Dn2 Ds सिंहमहा (for सिंहशिशु) B4 यथा सिंह महारणे

19 °) S1 तर्जयत, Da1 तर्जयाना, D1 गर्जमान K1 शूरास्, Ks D1 3 शूर, Ds वीरास् (for शूरास्) — °) D1 त्रासयत च सैनिकान् — °) K1 Da1 त्रैसुर, Ks त्रैसुर (for त्रैसुर) D1 पर राजन् (for महाराज) Ks दृष्ट्वा त्रे सुमहाराज — °) S (except M1) यथा (for इव)

20 °) Ks 5 B1 Da1 Dn1 D1 2 8 भारतसिंहस्य Ds S तस्य (D2 रणे, T M तत्र) भारत भीष्मस्य

— °) Ds T2 वायु (for वायु) — °) T2 काष्ठ, G1-3 Ms 5 काष्ठान्, M1 काष्ठा (for कक्ष) Ks Ds दिधिक्षत (for 'धक्षत') M2 यथा काष्ठानि पक्षत

21 °) S श्रेष्ठ (for भीष्म) — Ko 2 om (1 hapl) 21^b-22^c — °) S1 बलेभ्य (for तालेभ्य) D1 3 परि (for इव) — °) D1 फलानीव मधूकरा, D2 फलानि च महीतले, D3 फलानीव महानिल

22 Ko 2 om 22^{abc} (of v 1 21) — °) S ततो राजन् (for महाराज) — °) Ks Ds 8 धरणीतले, T1 G च महीतले — °) Ks 5 Da1 Ds 8 8 तुमल — °) Da1 अश्मना

23 °) Ks-5 B Da Dn D1-3 T1 G4 M (except M4) सुतुमु (Ks 5 Da1 Ds 'म'ले (for तु तुमुले) — °) Ks 5 B Da Dn Ds-8 भयानके, D2 S भया वहे (for सुदारुणे)

24 °) Ds अभिन्ने, T1 G2 4 भिन्नेषु (for भिन्नेषु) Ko-2 तेन (for तेषु) Ks व्यूहेषु — °) Ks Ds चेतरे (for इतरे) — °) K1 4 D1 G2 Ms 5 एक एक, Ks Da Dn1 (before corr) Ds एकमेव, M1 एकये कान्, M2 एक एकान् (for एकमेक) Ds समासाद्य (for 'हूय' — °) Ks 5 Ds युद्वायैके प्रतस्थिरे, B Dn1 युद्वायैवावतस्थिरे

25 °) S समाहूय (for 'साद्य' — °) Ks 5 Ds T1 G2 4 M1 भारताना — °) T1 G2 4 सोब्रवीत् (for चाब्र)

26 °) Ds अनादृत्य — °) Ks Ds स (for त)

प्रययौ सृञ्जयान्कुद्वः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ २६
 सृञ्जयास्तु ततो हृष्टा दृष्टा भीष्मं महारथम् ।
 सिंहनादान्वहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७
 ततः प्रववृते युद्धं व्यतिपत्तरथद्विपम् ।
 अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८
 धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
 पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ।
 शस्त्रैश्च बहुमी राजजघ्नतुस्तावकात्रणे ॥ २९
 ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ ।

आर्या युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम् ।
 यथोत्साहं च समरे जघ्नुर्लोकं महारथाः ॥ ३०
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् ।
 वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ॥ ३१
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३२
 तौ तस्य तुरगान्दृत्वा त्वरमाणौ महारथौ ।
 छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३३
 अवपुल्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः ।

— K₂ om 26^a-27^b — ^a) K₀ 1 भीष्म (for कुद्व)
 — ^a) T₂ चात्र (for चिन्त्य) T₁ G स्त्रीत्वं तस्य
 विचितयन्

27 K₂ om 27^{ab} (cf v l 26) — ^a) Ś₁ K
 (K₂ om) D₁ 2 M₄ च (for तु) K₄ 5 B₁ 8 4
 Dn₂ D₁ 2 T G दृष्टा, B₂ दृष्टो, M (except M₄)
 युद्धे (for हृष्टा) — ^b) K₄ B₁ Dn₂ D₂ दृष्टं, K₅
 धृष्ट, B₂ 8 T G भीष्म, B₄ D₁ हृष्टा (for दृष्टा)
 B₂ दृष्टा, B₃ प्रति, T G युद्धे (for भीष्म) Ś₁ K₀
 1 4 महाहवे, K₂ 5 B₁ D₂ 8 6 महारणे, D₁ व्यव
 स्थित (for महारथम्) — ^c) K₅ 5 Da₁ Dn₁ D₂ 6
 च विविधाश्च (for बहुविधाश्च) T₁ G सिंहनाद बहुविध
 — ^d) K₅ D₈ सिंहविमिश्रितान्, T₁ G शङ्खविमिश्रित
 D₁ M विनेदु शङ्खमिश्रितान्

28 ^b) D₂ अभियत्तरथद्विप, G₂ M₂ 4 5 व्यतिपत्तं
 — ^c) B₂-4 D₂ पश्चिमा, C₀ अपरां (as in text)
 K₀ 2 Da₁ D₂ 5 दिशमास्थाय, K₅ B दिशमासाद्य,
 D₁ दिशमाश्रित्य, T₂ जितमास्थाय, M₂ निशमा

29 ^a) T₂ धृष्टद्युम्नस्तु, M₂ युद्धेन Ś₁ पञ्चाल्य,
 T₁ G₂-4 पाञ्चाल — ^b) Ś₁ सात्यकि — ^c) K₁
 पीडयतो, K₂ 8 Dn G₁-8 यतो, Da D₅ यंत, T₃
 यते, M₂ यानो — ^d) K₀ ऋष्टिभिः, Da₁ दृष्टि-
 मि, D₁ सायकैः, T₁ G₂ 4 यष्टिभिः — ^e) K₀ 2
 शरैश्च (for शस्त्रैश्च) K₅ बहुली (for बहुमी) B₂
 वीरौ (for राजन्) K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁-8 शस्त्रै
 (Dn₂ 'रै') बहुविधे राजन्, D₁ अस्त्रैश्च बहुमिस्तीक्ष्णैश्च, S
 (except M₄) अस्त्रैश्च बहुलै राजन् — ^f) Da Dn D₄
 5 7 आजघ्नुस्, D₁ निजघ्नुस्, D₈ राजयुस्, T₂ M
 (except M₄) निघ्नतस्, G₁ 8 निघ्नतुस् (for जघ्नतुस्)

30 D₂ reads 30 after 32^{ab} — ^a) K₁ ते हन्य

मान, K₂ निहन्यमान, D₁ ते वध्यमान T G₂ 4 M
 (except M₄) समामे (for समरे) — ^b) K₅ 5 D₂ 6
 S भरतर्षभ, B₂-4 पुरुषर्षभा, D₁ भरतोत्तमा.
 — ^c) Ś₁ आवा (for आर्या) K₅ दृष्टा (for कृत्वा)
 — ^d) K₅ त्यजती K₀-2 च (for स्म) Da₁ D₁ 5 6
 सयुगे — ^e) K₅-5 D₂ 4 6 तु (for च) D₇ समर
 — D₇ om 30'-32^a — ^f) B₁ 2 4 जघ्मुस् (for
 जघ्नुस्) B₁ Da₁ Dn₁ D₈ 4 S लोक, B₂ 4 लोके
 (for लोक) K₅-5 D₂ 6 निजघ्नुस्तावका (K₅ 5 D₂
 'कान्) रणे

31 D₇ om 31 (cf v l 30) — ^a) K₀ T₂
 M₁ 8 5 तथाक्रन्दो, T₁ G₄ अत्र नादो, G₁-3 अत्राक्रन्दो,
 M₅ (sup lin) तदाक्रन्दो — M₁ 8 5 transp 31^{cd}
 and 32^{ab} — ^c) G₂ युध्यतां, C₇ वध्यता (as in
 text) D₁ घरे (for राजन्) — ^d) D₈ महात्मनां
 — M₂ repeats 31^{cd}

32 D₇ om 32^a (cf v l 30) M₁ 8 5 transp
 31^{cd} and 32^{ab} — ^a) K₅ T₂ M₄ तच्छ्रुत्वा (for त
 श्रुत्वा) — ^b) D₂ महारथा, D₈ S विशा पते (for
 महारथौ) — After 32^{ab}, D₂ reads 30 — Ś₁ om
 (hapl) 32^c-33^b — ^c) K₄ [अ]न्योन्य (for [आ]-
 वन्त्यौ) — ^d) K₅-5 B₂ Da Dn₁ D₂ 8 5 S ससुप-
 स्थितौ (K₅ 'त) (for प्रत्युपस्थितौ)

33 Ś₁ om 33^{ab} (cf v l 32) — ^a) S (ex-
 cept M₄) ततोस्व (for तौ तस्य) K₅ तुरगौ, D₈ तु
 हयान् (for तुरगान्) — ^d) K₅ पार्षतौ

34 ^a) K₂ 8 [अ]थ पाञ्चाल्यौ, S (except M₄)
 ततो यानात् (G₂ रथो याना) (for [अ]थ पाञ्चाल्यौ)
 — ^b) K₀-2 5 B₂ D₁-8 'रथ', Da₁ Dn₁ D₅ 'बल

आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ३४
ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः ।
आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परंतपौ ॥ ३५
तथैव तत्र पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष ।
विन्दातुविन्दावावन्त्यौ परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३६
अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३७
द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ।
व्यधमत्सर्वपाश्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ३८
दुर्याधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते ।

परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ३९
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
अत्रवीत्तावकान्सर्वास्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४०
युध्यतां तु तथा तेषां कुर्यतां कर्म दुष्करम् ।
अस्तं गिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ॥ ४१
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥ ४२
शिवाभिरशिवाभिश्च रुद्रभिर्भैरवं रवम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे भूतसंघसमाकुलम् ॥ ४३
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनाः ।

C 6 3533
B 6 86 45
K 6 86 45

(for 'वल') T G₂₋₄ M₁₋₃ ६ ह(G₈ य)ताश्चाङ्गरतर्पभ,
G₁ हताश्चात्पुरुषर्पभ, M₄ हताश्चानु रयाद्वली —^c)
K₈ रयात् (for रय) D₈ Dn₁ D₈ हनु, D₁ चैव
(for तूर्ण) —^d) D_{1.2} सात्यकेस्तु, D₈ 'कस्य, S
सात्वतस्य (for सात्यके सु)

35 ^a) K₄ आरण्यौ, D₂ अवत्यौ S आवत्यावय
सक्रुद्ध —^d) K₂ अभ्यायात्स, D₈ Dn₁ D₈ अभ्य
धावत्, Dn₂ D₈ ६-८ अधावत्, D₁ अभ्ययाच्च S₁
K₅ D₈ D_{1.2} परतप, B₁ D₈ Dn₁ D₈ परतप S
समभ्यायात्तरस्त्रिनौ

36 ^a) D₁ पुत्रस्तु, D₈ पुत्रापि —^b) D₂ सर्वो
द्योग च (for 'द्योगेन') K₂ मारिष, D₈ T₁ G M
(except M₄) भारत —^c) K₀ ६ समरे (for [आ]व
न्त्यौ) —^d) K₈ ६ D₈ परिवार्योपतस्थिरे, B D₈ Dn
D₂ ४ ७ ८ 'वार्यावतस्थिवान्, D₈ D₁ D₈ 'वार्य वितस्थिवान्

37 G₄ om 37 —^a) G₁ ८ अर्जुनोपि सुसक्रुद्ध
—^b) K₀₋₂ समरे (for क्षत्रियान्) K₀ १ क्षत्रियर्ष-
भान्, K₂ ४ B D₈ D₁ D₈ T₁ G_{1.2} 'र्षभ', D₁ क्षत्रियो
त्तम, G₈ M₂ ६ भरतर्षभ —^c) D₈ ७ आयोधयत,
D₈ अयोध्ययत —^d) K₅ हवासुर

38 ^a) K₂ ८ ६ B₈ D₁₋₃ ८ T₁ G M द्रोणस्तु,
D₈ D₁ द्रौणिश्च, Dn₂ T₂ द्रोणस्य (for द्रोणश्च)
—^b) M₄ पुत्रस्तु D₁ तत्र पुत्रप्रिये रत —^c) K₆
सर्वपांचाल्यास्, B D₈ D₁ D₂ ४ ६ ८ 'पंचालास्, D₁
स तु पांचालास्, T₁ G M (except M₄) तत्र पा
—^d) D₈ D₁ इवाचल्, D₁ M₃₋₅ इवानिल्

39 ^a) K₂ 'पुरोगास्तु, D₈ D₁ 'पुरोगाश्च, D₈

'पुरोगास्ते —^b) D₈ D₁ पुत्रस्तव, D₁ तत्र पुत्रा (by
transp) —^c) T₁ G₄ रयैर् (for रणे) —^d)
G₈ युयुस्तु

40 ^a) S युधिष्ठिरो (for दुर्योधनो) —^b) D₁
भास्वति (for भास्करे) —^c) B₄ योधात् (for
सर्वास्) S अत्रवीत्तु सुसक्रुद्धस् —^d) S₁ भास्वर,
D₈ भास्कर (for भारत) D₁ त्वरयध्व तथा नृपा

41 ^a) D₈ युद्धता तु, M₄ युध्यता हि K₀ D₈ S
ततस्, K₂ ४ B₁ यथा, K₈ D₁ २ ६ तदा (for तथा)
—^c) B₁ न प्राज्ञयत, D₈ M₂ अप्रकाशति, D₈ G₁ ३
नप्रज्ञायत (for नप्रकाशति) K₈ ६ D₂ नाप्रकाशत
भास्कर D₁ सूर्यमस्त गिरिप्राह अप्रकाशे विभावसौ

42 ^a) S (except T₂ M₄) तत प्रावर्तत नदी
—^b) S₁ शोणितौघा, D₁ लोहितौघ, D₈ शोणितान्,
T₂ शोणितान्, G₂ शोणितौघ —^c) Dn₂ D₄ ७ ८
गोमायुशतसंकीर्णा —^d) B D₈ Dn D₄₋₈ क्षणेन क्षण
दामुखे

43 ^a) T₂ M₄ शिवाभिश्च रुद्र (M₄ व) तीभि
—^b) K₈ D₂ रवद्भिर्, D₁ नदद्भिर्, D₀ वदद्भिर्
(for रुवद्भिर्) S₁ K₈ D₂ (marg sec m) स्वन,
K₁ नव, D₂ (before corr) त्वन, D₈ स्वर (for
रवम्) K₄ B₁ D₈ Dn D₈ ७ M₁ (inf lin) रुवती
(D₈ 'ति)भि समतत, B₂ D₄ ६ T₁ G₂ ४ M₂ २ ६
रुद्र (B₂ 'द)तीभि समतत, G₁ ८ ४ (inf lin) रुव
तीभि समतत, T₂ अशिवाभि समतत, M₄ क्रच्या
दैश्च समतत —^c) B₁ सख्ये, D₀ यज्ञे (for जज्ञे)
—^d) K₈ ६ D₂ ६ भूतमयैश्च सकुल, D₈ 'सर्वै समाकुल

समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४४
 अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन् राज्ञस्तान्सपदानुगान् ।
 विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४५
 युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ।
 ययौ स्वशिविरं राजा निशायां सेनया वृतः ॥ ४६
 भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखात्रथान् ।
 अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४७
 दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे ।
 भीष्मं शान्तनवं तूर्णं प्रयातः शिविरं प्रति ॥ ४८

44 ^b) K₁ 2 B Da₂ Dn₁ पिशिताशिन, D₅ °दान
 — °) Dn₁ व्यदृश्यते, G₁ 8 [S] व्यदृश्यत, M (except
 M₄) दृश्यत — After 44, D₁ ins

334* मत्ता रुधिरगन्धेन पिशितेन च ते नृपा ।
 आस्वाधास्वाद्य नृत्यन्ते नाद मुञ्चन्ति भीषणम् ।
 कयन्धानि च नृत्यन्ति धनुर्हन्तानि सयुगे ।
 प्रासमालम्ब्य निशित निस्त्रिंश निर्मल महव ।

45 ^a) K₅ D₂ 8 M₄ [S] पि (for स्य) D₁ सु
 सवार्य (for सुशर्मादीन्) — ^b) B₁ राज शतसहस्रशः,
 B₂ D (except D₁-3 6) T₂ राज सहपदानुगान् — ^d)
 K₅ प्रभु (for प्रति)

46 K₈ om (hapl) 46-48, D₁ om 46-47 — ^a)
 Dn₂ T₂ कौरव्य — ^b) K₀ 2 भ्रातृभि K₀-2 प्रभु,
 K₅ D₂ तथा, D₂ 8 वशी (for तदा) — ^c) S₁
 K₀-2 4 प्रययौ शिविर, G₂ यथा स्वशिविर S₁ K₀-2
 Da₂ Dn₂ D₅ 7 M₄ राजन्; T₁ G रात्रौ (for राजा)
 — ^d) K₅ D₂ महत्सा, T₁ G निजया (for निशाया)

47 K₈ D₁ om 47 (of v l 46) — ^a) S
 भीमसेनो महाराज — ^b) Da Dn₁ (before corr) D₅
 भीमसेनमुखान्, T G M₂ 4 सिंधुराज, M₁ 8 8 आव
 त्यप्रभुखान् K₅ D₂ रणे, T₁ G M₂ नृपान् (for
 रथान्) — ^c) K₅ Da Dn₁ D₅ अवजित्य, T₁ G
 M₁-3 8 पराजित्य, T₂ M₄ परित्यज्य (for अवजित्य)
 K₀-2 नृपान् (for तत) T₂ G₁-3 M सखे (M₄ °धे)
 — ^d) S₁ K₀-2 प्रययौ (for ययौ स्व) — After
 47, T₁ G₄ read 50

48 K₈ om 48 (cf v l 46) Da₁ reads 48
 after 54 — ^a) D₁ तु (for [अ]पि) — M₂ om

द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 परिवार्य चमूं सर्वा प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ४९
 तथैव सात्यकी राजनृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।
 परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिविरं प्रति ॥ ५०
 एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
 पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतपाः ॥ ५१
 ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
 न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५२
 रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।

48^b-49^a — ^b) Da Dn₁ D₅ महारथै, D₅ निवारणे,
 M₁ 8 8 महान्त (for महारणे) — ^c) D₁ चैव (for
 तूर्ण) — ^d) K₀-2 प्रययौ, D₁ ययौ स्व, T₂
 प्रायास्व (for प्रयात) — After 48, M₁ reads
 51^{ab}, repeating it in its proper place

49 Da₁ om (hapl) 49 M₂ om 49^a (cf.
 v l 48) — ^a) K₁ G₂ द्रौणि (for द्रौणि) — ^b)
 K₅ D₂ भारत (for सात्वत) — ^c) D₂ रणे; T₁
 G₄ तत, T₂ G₁-3 M (except M₄) चमूं (for चमूं)
 K₅ D₂ सेना, B₁ 2 Dn₂ Dn D₄ 8 8 T₁ G₄ सर्वे,
 D₈ योधान्, T₂ G₁-3 M (except M₄) सर्वा — ^d)
 D₈ T₁ G₁ 8 4 ययु स्व, G₂ ययौ स्व (for प्रययु)

50 S₁ om (hapl) 50 T₁ G₄ read 50 after
 47 — ^a) D₈ तेष्वेव (for तथैव) S सा (M₂-5 स)
 त्यको (for सात्यकी) T₁ G राजा — ^b) B₄ वीर्यवान्
 (for पार्यत) — ^c) D₁ योधा, G₁-3 M (except
 M₁) योधान् — ^d) K₄ B₂ 4 D₁ प्रययु, K₅ युयुधु,
 B₁ प्रयात, Da₁ आयत, Dn₁ आययु, T₁ G₄
 जग्मतु, M₈ 8 प्रययु (for यययु)

51 ^a) D₅ एवमेव, G₁-3 एवमेतन् — D₅ om
 (hapl) 51^a-52^b — ^c) K₀-3 8 D₂ (m as in
 text) M₅ परिवर्तत, Da₁ पर्यवर्तत K₈ 8 D₂ T₁ G
 सहसा, T₂ समग्रामान् (for सहिता) — ^d) G₁ 8 युद्ध
 काले (for निशा) B₁ Da Dn₁ D₁ 2 8 (except
 M₁) परतप (Da₁ °प)

52 D₅ om 52^{ab} (cf v l 51) — ^a) S यथा
 (M₁ 8 तथा) (for तत) D₁ ते (for स्व) S₁ कृत्वा
 (for गत्वा) — ^b) S₁ कौरवास्तथा, K₈-5 B D (D₅
 om) 8 कुरुभि सह (for कुरवस्तथा) — After 52^{ab},
 D₁ repeats 51^a-52^b — ^c) K₈ 8 D₁ 2 8 न्यव-

अपनीय च गल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५३
 कृतस्त्वयनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च वन्दिभिः ।
 गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ५४
 मुहूर्तमिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंनिभम् ।

न हि युद्धकथां कांचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ ५५
 ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
 हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते नीष्मधपर्वणि द्वाशीतिनमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

संजय उवाच ।

परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनैश्चराः ।

कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १

ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरपि ।

C 6 3846
B 6 87 2
K 6 87 2

नत, B₁ न्यविमत, B₄ Dn₂ D₄ 7 8 अविशत (for न्यविशन्त) —^a) G₄ कथयत (for पूज*)

53 ^a) K₂ रक्षा, M₂ रक्षा B₃ 4 कृत्वा तत, M₂ कृतात्मन (for कृत्वात्मन) S₁ शरान् (for शूरा) —^b) K₃ 5 त्यक्त्वा, Dn₂ D₄ 7 8 दृष्ट्वा, D₁ स्याप्य, D₂ तूक्त्वा, D₃ न्यस्त्वा (for न्यस्य) S न्यस्तगुल्मा (G₁ 8 'ल्मान्' (for न्यस्य गुल्मान्) Cc cites गुल्मान् (as in text) —^c) T₂ व्यपनीय (for अपनीय) K₂ 5 D₂ शस्त्राणि, K₄ B₃ 4 D₁ 6 T G M₁ 3-5 शस्यानि, M₂ शय्यानि (for शल्यास्ते) Cc cites ते (as in text) —^d) K₅ स्मृत्वा (for स्नात्वा) S₁ विमलैर्, K₃ 5 Dn Dn D₂ 4-8 विधिवन्, D₃ विचि वैर् (for विविधैर्) D₁ ओपधीभिश्चिकित्सया, M₁ 2 ज्ञात्वा बहुविवर्जलै

54 ^b) K₃-5 B₁ 2 D (except D₁ 3) S स्तूयमानाश्च (for संस्तूयन्तश्च) S₁ S (except T₁ G₄) वन्दिभि —^c) Ko-2 गीतवादित्रशब्दैश्च —^d) K₂ व्यक्रीडतो, B D (except D₂) M₄ चिक्रीडते, T G₄ M₁-8 5 चिक्रीडतो, G₁-3 विक्रीडते K₅ D₂ परस्पर (for यदास्मिन्) — After 54, Dn₁ reads 48

55 ^a) K₃ 5 B D मुहूर्तादिव K₃ 5 D₂ सैन्यम् (for सर्वम्) —^b) Ko-3 B₁ Da Dn D₂-5 8 S स्वर्ग (T₂ स्वप्न, G₂ स्पर्श, M₄ स्वन) समित —^c) S युद्धकथा (M₂ 'क्षमा) K₄ D₂ T₁ G केचित्, D₆ काचित्, T₂ M काश्चित् (for काचित्) —^d) K₅ तद चक्रुर, B तत्राकुर्वन् (for तत्र चक्रुर) S₁ Ko-2

नरपंभा (for महारथा)

56 ^a) K₃ सुप्रसुप्ते, K₅ ते प्रसुप्ते, D₂ ते प्रसुप्ते (for ते प्रसुप्ते) S राजन् (for तत्र) —^b) T₁ G₄ परिश्राते B₁ तदा, S निशि (for नृप) —^c) S₁ Ko 1 'बहले', T₂ 'बहुलो' K₅ D₂ 8 रात्रौ, G₁ 8 मेने, G₂ 4 M बोरे (for राजन्) D₁ हस्त्यश्वरथ पादात

Colophon — Sub-paivan Omitting sub-paivan name, S₁ K Da Dn₁ D₂ mention only सप्तमो युद्ध-दिवस; K₄ (also) T₂ सप्तमेहि, B₂ M₂ 4 5 सप्त माहिक, B₃ Dn₂ D₅ 6 सप्तमदिवसयुद्ध, D₁ सप्तमो दिवस, D₃ सप्तम अह, D₄ 8 सप्तम (D₅ om म) दिनयुद्ध, T₁ G सप्तमापहार, M₁ सप्तमेहनि, M₃ सप्ताहिक K₂ 4 5 Dn₂ D₂ 4 5 S (except T₂) cont समाप्त — Adhy name K₄ कौरवपराजय, T₂ G₂ 8 M₁-8 शिबिरप्रवेश — Adhy no (figures, words or both) Da₂ (sec m) 44, Dn₂ T₂ M₃ 4 83, D₆ T₁ G 81, M₁ 2 82 (as in text), M₅ 84 — Sloka no Dn₂ D₆ 57, D₅ 56

83

1 ^a) K₅ परिणम्य, Ca n 'णान्य (as in text) S₁ Ko 2 T₂ ते तु, M₃ तास्तु (for ता तु) Cd as in text —^b) K₄ Da₂ D₆ M₂ सुख सुप्ता, B

निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमौ महान् ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः ।
भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ॥ ३
एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूः ।
व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ॥ ४
भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते ।
सागरप्रतिमं धीरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ५

अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ।
मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६
ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७
द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ।
मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशां पते ॥ ८
प्रागज्योतिषादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।

Dns Ds सुख प्राप्ता, D1 सुख प्राप्य; D4 (before
corr) 7 8 सुखप्राप्ता, G2 सुखसुप्त, M1 4 सुख सुप्ता
S1 D1 T2 M4 जनेश्वर, Dns 'श्वर — °) K1 कुरवा,
K2 Da1 कुरुव K4 पाण्डवा सर्वे, Da Dn1 Ds
पाण्डवेया (Da1 'य)श्च (for पाण्डवाश्चैव)

2 °) S1 Ko-2 B1 3 4 D (except D1 2) सैन्ययोर
(for सेनयोर) K3 D4 T1 G1 2 (also as in text) 4
M नृप (M2 नृप), Ds तत (for अपि) — °) K3
B1 Da2 Dn1 D2 3 8 निर्गच्छतो (K3 'च्छत्यो, D2
'च्छत्यो)स्तदा (for निर्गच्छमानयो) D1 G1-3 M2 5
सपते — °) S1 सागरप्रतिमौ, B2 सशिर प्रतिमौ (sio)
T2 G2 3 M यथा सागरयोरिव

3 °) M1 2 तथा (for ततो) — °) Ko-2 D2
विशा पति, Ds 3 विशा पते (for विविंशति) M1
चित्रसेनविविंशती — K6 om 3rd — °) Ds (m
as in text) भारद्वाजश्च, G1 भरद्वाजश्च B4 D1 3
स वै, D1 तथा (for च वै). D1 3 नृप, D5 द्विज
(for द्विज) Ko-2 भारद्वाजश्च वीर्यवान्

4 °) K1 एके भूता, G2 एकीभूत Ko-2 D2
स्वय यत्ता, Ds सुसयाता (for सुसयत्ता) D1 एते
चान्ये च सयत्ता — °) Ko-2 B1 2 4 Da Dn D1 4-
8 8 महारथा, K4 B3 D2 3 7 T G3 4 M1 2 4 'चमू
(for 'चमू) — °) Ko-2 व्यूहा (Ko 'ह)न्यै, D1
व्यूह वै, Co व्यूहाय (as in text) K5 D2 व्यदधू,
D4 निदधू (for विदधू) S1 व्यूढाय विदधे राजन्, D8
(marg sec m) व्यूहान्परिदधू राजन् — °) Ko-2 D7
T2 M1-3 5 दसिता, T1 G1-3 M4 दसितान्

5 B2 transp 5^{ab} and 5^{ct} — °) D1 3 तु त
(for महा) D4 (marg sec m by corr) S
कर्मि (T2 G1-3 M4 orig कर्म) व्यूह तत कृत्वा — °)
D1 S पिता देवव्रतस्तव — °) B1 3 वाहनौर्मि Ko 2

तरंगित, K6 तरंगिण

6 °) K1 मुखत (for अग्रत) — °) B2 मासुरैर्,
S (mostly) मालवैर् — °) K5 Ds 3 अवल्यैश्च T1
G M4 समावृत (M4 'ता); T2 महाव्रत, M1-2 5
तथा वृत (for समन्वित)

7 °) K2 नेतानन्तरम्, S तदन (for ततोऽनन्तरम्)
— °) S1 चिकुटै, Ko 2 विकुटै, K1 D3 विकुटै,
K2 5 D3 कुण्डै, B1 Da1 Dn1 D8 कुलिदै, D1
विकुदै, S (mostly) पुलिदैर् (for पुलिन्दै) D2 पारि
दैश्, T1 G1 4 M3 दर्दरैश्, G2 3 दुर्दरैश्, M1 2 4 5
द (M2 दु)रदैश् (for पारदैश्) D (except D1-3 c)
M (except M4) चापि (for चैव) — °) K5 क्षुद्रव्य,
D3 रुद्रक (for क्षुद्रक) Ds S (mostly) -मालवै

8 °) K4 B2 Dn1 (by corr) D4 7 8 M1 2 5
द्रोणादनन्तरो T1 G4 युद्धे, T2 शक्तो (for यत्तो)
— °) K2 Da1 Dn1 D4 मगधैश्च (for मागधैश्च) K5
D2 कुलिदैश्च, T1 G4 विशालैश्च (for कलिङ्गैश्च) B1
मागधैश्चैव कालिङ्गै — After 8°, T2 repeats (with
v 1) 6th and 7th — °) K5 विशाश्चैव, D1 नाम
लिङ्गैर्, T1 G विशालैश्च, T2 मात्रेयश्च (for पिशा
चैश्च)

9 D1 om 9^a-10^b — °) S1 Ko-2 4 भगदत्तादनु
(for प्रागज्योतिषादनु) K5 G2 नृप, D3 नृप, M2
नृपा (for नृप) T2 प्रागज्योतिषश्च नृपति — °)
K2 कौसल्योय, K3 5 Da1 Dn1 D2 3 6-8 कौशल्यो
(Ds 'ल्या)य, Da2 Ds T1 G कौसल्यो Ds बृह-
च्छवा (sup in 'द्रय) (for बृहद्बल) — °) S1
मेकलं, Ko-2 चेलकैस्, T1 G1 3 4 M2 4 मेखलैस्,
T2 G2 M1 3 5 मेघलैस् (for मेकलैस्) S1 त्रैसुरैश्चैव,
K3-5 B1-3 Da1 Dn1 D2 3 T1 G त्रिपुरै, Dn2 Ds
त्रैपुर, Ds च कुरिदैश्च, Bom ed कुरुविदैश्च (for

मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ९

बृहद्वलात्ततः शूरस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।

काम्योर्जैर्वहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १०

द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्तादनु भारत ।

प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११

तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ।

द्रौणेरनन्तर प्रायात्सोदयैः परिवारितः ॥ १२

दुर्योधनादनु कृपस्ततः शारद्वतो ययौ ।

एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३

रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि चाभिभो ।

अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूपि च ॥ १४

तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः ।

युधिष्ठिरोऽब्रवीत्पूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५

पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् ।

प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत माचिरम् ॥ १६

ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् ।

शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७

शृङ्गेभ्यो भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ।

रथैरनेकसाहसैस्तथा ह्यपदातिभिः ॥ १८

नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वो वानरध्वजः ।

C 6 3855
B 6 87 19
K 6 87 19

त्रैपुरैश्चैव) — ^d) Ś1 चिच्छिलैश्च, Ks S वयैरै* (T1 शर्वै*), Ks Dn Dn1 Ds पुंढकै*, Ks सयति*, B चिच्छिलै*, Dn2 D1 s चिच्छिलै*, Ds सयति*, Ds चिच्छिलै*, D1 चुबुकै*, Ds त्रिच्छिलै* (for चिच्छिलैश्च) B. s समतत (for समन्वित)

10 D1 om 10^{ab} (cf v 1 9) D2 (sec m) reads 10 in marg — ^a) Ś1 K. B2 s Dn2 D2 s बृहद्वलात्ततः शूरस्, Ks 'हसुत' शूरस्, Ks 'लादतरतस्, Da Dn1 Ds 1 'लादनु ततस्, Ds 'लादुत्तरतस्, S 'लादनु नृपस् (for 'लात्तत' शूरस्) — Ś1 om 10^b — ^b) Ko-3 Dn2 D1 s C: त्रैगर्त* (for त्रिगर्त*) Cv प्रस्थलाधिप — ^c) Ko 1 काम्योर्जैर् K1 सार्धैर् (for सार्धं) — ^d) Dn2 D1 s प्रवरैश्च (for यवनैश्च) Ko-2 समतत, Ks s D2 समन्वित (for सहस्रश)

11 D2 (sec m) reads 11^{ab} in marg — ^a) Ko द्रौणिश्च, K1 s B D1 s द्रौणिस्तु, K2 द्रौणिश्च, Da1 द्रौणि सु (for द्रौणिस्तु) Ko-2 रथिना श्रेष्ठस्, Ks मर्यैश्च, D1 रभस शूरस्, T2 रभस शूरस् — ^b) Ś1 Ks त्रिगर्तादय (Ks 'थ'), B1-3 त्रैगर्तादनु, B4 Dn2 D1 s त्रिगर्ताननु — Ks D2 om 11^{cd} — ^d) Ś1 नादयानो (sic), Ko-2 छट* (for नाद*) S नमस्तल (for धरा*)

12 ^a) D2 सर्वाणि सैन्यानि, Gs सैन्येन सर्वेण (by transp) — ^b) Ko-2 तत (for तदा) — ^c) K2 D1 s द्रौणेर्, Ks द्रौणिश्च, D2 द्रौणेश्च Gs अनतर M1-3 s राजा (for प्रायान्) — ^d) K1 2 s D2 4 सौदर्यै; Da Dn D1 s s 7 s सोदरै (for सोदर्यै)

13 ^{ab}) K1.2 s Da1 transp तत and कृप S ययौ (for तत), and युधि (for ययौ) — ^c) D2

एवमेषा, T1 G एवमेव Ś1 महान्यूहा, T2 G2 'व्यूह — ^d) G2 सागरोपम

14 ^a) Da1 रेजुस्तत्र, T2 रेजुचित्र M1 s . पता कानि — ^b) Ko चाभिभो, K2 s D2 चाभिभो, K4 B Da Dn Ds-5 1 s वा (Bs वै) विभो, Ds तत्र वै, T1 G भारत, T2 साभिभो (for चाभिभो) — ^c) K4 B Dn1 [ज]त्र (for [ज]थ) S शुभ्राणि (for चित्राणि) D2 अगत्राणि विचित्राणि — ^d) Dn2 D1 1 s तोमराणि (for महार्हाणि) T1 G महान्ति (for धनूपि) B2 s धनूपि तोमराणि च

15 ^a) Ś1 Ko-2 त च (for त तु) Ks तथा व्यूह — ^b) Ś1 Ko-2 महारथा, T1 G 'वल (for 'रथ) — ^c) Ś1 Ks s राजन्, Ds राजा (for त्वं) — ^d) K1 पार्षित (for पार्षतं)

16 ^b) T2 विहित (for निर्मित) — ^c) D2 प्रति व्यूह Ko-2 त्वमपि वै, K4 B2 s Da2 Dn1 त्वमप्यत्र; B4 Dn2 D2 6-8 त्वमपि मे, Da1 Ds त्वमप्यन्य, T G M2 रणे शूर, M1-3 s महाबाहो (for त्वमपि हि) — ^d) B D सत्वर (for माचिरम्) S कुरु क्षिप्र महा रथ (T2 M2 'य, M1 'थ)

17 ^a) Da D1 s M तु (for स) Bom ed कूरो (for शूरो) — ^c) Ca शृगारक Da Dn1 Ds महा व्यूह (for 'राज) Cv as in text — ^d) Da1 महा (for पर) Dn2 Ds परव्यूहविनाशक, S तव व्यूह-विदारण

18 ^a) Ks s D2 शृगोषु, K4 B Da Dn D1 s-8 Ca शृगाम्या, T1 G1 s शृगोभूद्, T2 G2 s M शृगे भूद् (for शृङ्गेभ्यो) — Ks om (hapl) 18^a-21^b. — ^d) Ś1 तथाह च, Ko 1 तथा हस्ति (for तथा ह्य)

मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९
अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः ।
व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २०
अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ।
द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२
मेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिखनैः ।

19 K² om 19 (cf v 1 18) —^a) K¹ s-s Da Dm D¹⁻² -1 T² ताभ्याम्, T¹ G नाभाच् (for नाभ्याम्) D² c चभौ, M¹⁻³ s आमीन् (for अभून्) S¹ K⁴ D¹ नृपश्रेष्ठ (D¹ 'ष्ठ), K^o 1 s Da¹ S (except T²) नरश्रेष्ठ, D³ नरव्याघ्र (for नरश्रेष्ठ) —^b) D^{1m} पृषताश्चो (hypermetric) B Da Dn D²⁻³ 1 s श्वेताश्च कृष्णसारथि — After 19^{ab}, G² reads 21^{cd} and 20^{ab}, repeating them in their proper places — After 19, D¹ reads 21^{cd}

20 K^o om 20 (cf v 1 18) T G M² transp 20 and 21 —^a) B Dn² D¹ 1 s G¹ s तथेतरे, Da¹ Dm D³ अथेतरे, D¹ तथापरे, D² अथांतरे, Bom ed अथोत्तरे —^b) S¹ सहसैन्य, T¹ G M⁴ सर्व सैन्यैर्, T² सर्वसैन्य (for सहसैन्या) B²⁻⁴ Dn² D¹ 1 s महारथा, D² T² नराधिप (T² 'प), G¹ s जनाधिपा G² (first time) सिताश्चो वानरध्वज (cf 19^b) —^c) S¹ तु, D³ तत् (for त) T² पूजया, M¹⁻³ न्यूहया (for पूरया) —^d) K⁴ युद्ध (for व्यूह)

21 K² om 21^{ab} (cf v 1 18) T G M² transp 20 and 21 —^b) Da¹ Dm D³ M¹⁻³ s महावल (for 'रथ) D¹ विराटो वाहिनीपति, G² इरावाश्च महारथ — D¹ reads 21^{cd} after 19 —^c) Dn Dm D. सङ्गृह्णा (for संहृष्टा)

22 ^a) S¹ K^o 1 B¹ D¹ D. T² G² M¹ s एवमे तन् —^b) S¹ K² व्यूह (for व्यूह्य) D¹ व्यूहित पाट्यैर्नृपा —^c) M¹ योधा (for शूरा) —^d) K^{o-2} D¹ Dm D युद्ध (for योद्धु)

23 ^a) B³ T¹ (1 मेरीशब्दश्च K³ s Da¹ D² 1 s गुमन्ता, B² D तुमुलैर्, T² C² s त्रिमुला (for तुमुला) —^b) B² विमिश्रै D¹ Dm D. M² मिश्रिता; D³

क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्टैः सुभीमाः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त प्रकोपिताः ॥ २४
मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्व योधाः परस्परम् ।
युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ २५
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ।
तावकानां परेषां च निम्नतामितरेतरम् ॥ २६
नाराचा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत ।

विमिश्र, T¹ विमिश्र Some MSS 'निखनै —^a) T² G² s M¹ क्ष्वेडिता (for क्ष्वेडिता) S¹ क्ष्वेडिता स्फोटितोत्कुष्टो, K^o 2 'स्फोटितोत्कुष्टा, K³ D³ s 'स्फोटितोत्कुष्टै, B² D² 'स्फोटितोत्कुष्टै, Da¹ क्ष्वेडिता-स्फोटितोत्कुष्टौ, D¹ क्ष्वेडितास्फोटितोप्यश्वै, T² G² s (1n/ 1m) 4 M² 'स्फोटितोत्कुष्टै, G¹ क्ष्वेडितास्फोट-तो** Ca cites क्ष्वेडित, Cd आस्फोटित, and उत्कुष्ट —^d) S¹ सुभीमै, K² सभीमा, K³ सुभीम, B² 4 D³ नाडिता, S तुमुला (for सुभीमा) Co cites भीम B¹ सततो- (for सर्वतो) K³ s B²⁻⁴ Dn² D¹⁻⁴ 6-8 T¹ G¹ 4 M⁴ दिश, B¹ Dn Dm D³ [s]भवत् (for दिशम्)

24 S¹ om 24^{ab} —^a) T¹ G तत्र (for तत) D³ शूरान् (for शूरा) — K¹ om (hapl) 24^c-25^d, K³ M² om (? hapl) 24^{cd} K² repeats (with v 1) 24^{cd} after 25^{ab} —^c) K^o 2 नेत्रैरनिमै राजानो —^d) S¹ Da² D³ अवैक्षत, K^o 2 ह्यवै (K^o 'वे)क्षत, K² (second time) न वीक्षत, K³ D² समाजम्, Dn² अवैक्षत, D³ अवैक्ष्यत, D³ आवैक्षत, S (M² om) प्रेक्षाचक्रु (for अवैक्षन्त) K³ 4 B¹ 2 4 Da Dn D² 4-8 S (M² om) परस्पर, B³ नराधिपा, D³ रणाजिरे (for प्रकोपिता)

25 K¹ om 25 (of v 1 24) —^a) B D (except D¹⁻³) नामभिस् (for मनोभिस्) B² s तु (for ते) —^b) K³ D² s पूर्व, B¹⁻³ सर्वे, D³ पूर्वे, S युद्ध (for पूर) G¹ M¹ योधा S प्रचक्रिरे (for परस्परम्) — After 25^{ab}, K² repeats 24^{cd} —^c) S पुनराहूय तेन्योन्य शरीरैरपि (M² s 'रेव, M¹ 'रभि) चक्रिरे (G¹ M¹ 4 चक्रन्तु)

26 ^a) Da¹ D. प्रववृते (for प्रववृते) —^b) T² कूर (for घोर) B D (except D² 3 s) M² भया नक, T G M¹ 2-3 सुदारुण (for भयावहम्)

व्यात्तानना भयकरा उरगा इव संघशः ॥ २७
 निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ।
 अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतहृदाः ॥ २८
 गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः ।
 पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशङ्गोपमाः शुभाः ।
 निर्वृतिशश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसंनिभाः ॥ २९
 आर्षभाणि च चर्माणि गतचन्द्राणि भारत ।
 अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः ॥ ३०

तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ।
 अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते ।
 अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥ ३१
 रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे ।
 युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३२
 दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ।
 दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
 प्रासैरभिहताः केचिद्रजयोधाः समन्ततः ।

C 6 3381
B 6 87 33
K 6 87 34

27 ^a) G₂ 8 M₈ नाराच (for 'चा) T₁ G निह
 (G₃ 'हि)ता (for निशिता) T₂ G₁ 8 M सवे, G₂
 सवे (for सत्ये) — ^c) Ś₁ D₈ T₂ भयाकारा, D₄
 भयकारा; D₈ भयकरम् — ^d) Ś₁ D₈ तुरगा, K₂
 उल्ला, G₂ उदरा (for उरगा) B D (except
 D₁-3 6) सर्वश (for सघश)

28 K₁ om. 28^a-29^b, D₁ om 28^{ab} — ^a)
 K₂ 5 Da Dn₁ D₂ 5 6 निपेतुर् Ko शक्तास्, K₂
 शक्ता, K₈ शक्त्या, K₅ D₂ शश्वत् (for शक्त्यस्)
 — ^b) D₂ तैलधूता K₂ 5 D₂ 6 S महाप्रभा, B Da
 Dn D₄ 5 7 8 समन्तत, D₈ सुनिर्मला (for सुतेजना)
 — ^c) K₅ अम्बुदेभ्यो T G₂ 4 M₁ (sup lin) महाराज
 (for यथा राजन्) — ^d) M₁ 2 5 राज (for आज)

29 K₁ om 29^{ab} (cf v 1 28) — ^a) K₈ D₈
 विमलै, D₈ विविधै, M₁-3 5 विमला D₁ तज्यै
 (for पट्टै) — ^b) Ś₁ विनाद्धाश्च (sic), Ko 2
 विमला; K₃ 5 विनद्धा, K₄ परीता (for पिनद्धा)
 Ś₁ Ko स्वर्णभूषणा, S रुक्म (T₂ M₁-4 'ग्म)भूषिता
 (for स्वर्ण) B D (except D₁-3) हेमवद्विभूषिता
 — ^c) B₈ पतन्त्यस्तत्र, S आपतंत्य (T₂ M₁ 'त)स्स (for
 पतन्त्यस्तत्र) — ^d) D₁ रणे, M₁ शिता (for शुभा)
 — ^e) K₂ चैव दृश्यते, K₅ D₂ 2 6 च व्यदृश्यत (K₅
 D₂ 'ते), Da₁ D₅ G₂ 8 च विराजत (G₈ 'तो), D₁
 चाप्यराजत, T₂ M₁ 2-5 च विराजते (for च व्यराजन्त)
 — ^f) K₈ D₈ विमलावर, K₄ विमलायुध, B₈
 विमला सुर, D₁ विमलार्कसमप्रभा

30 ^a) K₂ Da₁ D₅ 7 च चर्माणि, K₈ 5 D₂ 6
 विचित्राणि, D₈ च चर्माणि, G₁-3 च सर्वाणि (for च
 चर्माणि) — ^c) Ś₁ Ko-2 महाराज (for रणे राजन्)
 — ^d) K₂-5 B₂-4 D₂ 6 T₂ पात्य, Dn₂ यत् (for
 पत्) K₄ भारत, T₂ सर्वत (for सर्वश) — After

30, D₁ ins

335* मेघान्तरे यथा विद्युज्ज्वलमानेव दृश्यते ।

31 D₈ reads 31^{ab} twice consecutively — ^a) Ś₁
 Ko-2 4 अन्योन्य (for तेऽन्योन्य) T₁ G₂ 4 सैन्ये (for
 सेने) — ^b) K₁ (both times) युधिमाने, D₈ युद्ध, T₁
 वर्त, G₂-4 वध्य (for युध्य) G₂ नराधिपे D₅
 युध्यमानानि सर्वश, T₂ नराधिप महाबले — K₁
 repeats 31^{ab} — ^c) D₁ अशोभत, D₈ T₂ अशोभता,
 M₁ 8 5 अशोभत K₁ (second time) om. यथा K₈-5
 B Da Dn D₂ 4-8 देव, S सेने (T₁ G₄ सैन्ये) (for
 दैत्य) — ^d) K₈-5 B₂ 4 Da Dn₁ D₅ 7 8 दैत्यसेने,
 B₁ 8 Dn₂ D₂ 4 6 दैत्यसैन्ये (for देवसेने) S दे (T₁
 G₃ 4 दै)वदैत्यसमुद्यते (T₂ M₄ 'मे) — ^e) Ś₁ Ko 1
 (both times) 2 अस्म्यवर्त (Ś₁ 'त)त, T₂ नाभ्यद्र
 वत्, G₂ अभिद्रुद्राव (for अभ्यद्रवन्त) M₁-3 तेन्योन्य
 समरे (by transp) B₈ तदान्योन्य, D₄ ते अन्योन्य
 (for तेऽन्योन्य वै) Da Dn D₆ 8 च (for वै)

32 ^a) B₈ रथाश्च (for रथास्तु) — ^b) D₈ प्रोपि
 ता — ^c) K₅ Da₁ Dn₂ D₂ 4 6-8 युगे (for युगैर्)
 Ś₁ D₈ सश्लेष्य, K₅ सश्लिष्टा — ^d) G₈ [आ]युयुत्सु
 (for युयुधु) K₅ भरतर्षभा, D₁ पार्थिवोत्तमा

33 ^a) D₈ युद्ध (for युध्य) — ^b) K₃ 4 B₂-4
 D₃ सहर्षात्, M₆ सकर्षात्, Cc सहर्षात् (as in text)
 — ^c) S दृतेभ्योपि (T₂ G₂ M₄ 'भ्यो हि) नरश्रेष्ठ
 — ^d) K₂ समूह, Da₁ साधम, G₄ सुधूम L₂ 4
 Da Dn D₆ 7 8 G₂ सर्वतो दिश (for तोदिशम्)

34 ^a) K₂ प्राशेर Ko-2 Da₁ विनिहता (Ko
 'त), K₈ अभिहता, D₁ विमथिता, M₄ अपि
 हता — ^b) T₁ G₄ मादिनस्तत्र सघश, T₂ G₁-3 M
 तत्र यौ (T₂ G₂ यो)धा सहस्रश — ^c) K₈ यतमाना,

C 6 3881
D. 6 87 35
K 6 87 34

पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गात्रगा इव ॥ ३४
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निम्नन्तो हि परस्परम् ।
चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३५
अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३६
ततः शान्तनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् ।

अभ्यागमद्रुणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३७
पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवस्वनम् ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३८
ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ।
नराश्वरथनागानां व्यतिपक्तं परस्परम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

संजय उवाच ।

भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।

न श्रेष्ठः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।

Ds T2 पातमाना D2 व्य, D6 प्र, M1-3 ६ च
(for स्म) —^d) B1 गिरिशृङ्गानुगा, D1 *शृङ्गता,
G8 *शृङ्गा नगा Co otes नगा (as in text).

35 °) Ko 2 D2 ६ ६ M1 ६ ६ पदाताश्च K8 च
प्रदृश्यत, B2 D6 चापि (D6 °प्य) दृश्यते, D1 चैव
दृश्यते, D2 ३ T2 च व्यदृश्यत T1 G स्म व्य (G2 ह)
दृश्यत —^b) Ko 2 D3 ६ निम्नन्तो (for निम्नन्तो)
K8 ६ B1 2 Da2 Dn1 D2 ६ [s]य, B8 [s]पि (for
हि) Da1 D6 निम्नन्तास्य, D1 S विनिम्नत (for निम्नन्तो
हि) —^c) T1 G यो (G1-3 यौ) धा (for शूरा)
—^d) D2 S परिघ (for नखर) Co d oite नखर
G8 यौधिन (for यो)

36 °) K8 ६ D2 शस्त्रैर्, Da1 शस्त्रैर्, Dn2 D1
१ ३ शस्त्रैर् (for शस्त्रैर्) S1 Ko-2 4 D1 नानाविधाकारै

37 °) B4 D4 १ तत्र (for तत) —^c) D1 S
अभ्यद्रवद् (for अभ्यागमद्) K8 ६ D2 ६ T2 G1 ३ M
पार्थान्, T1 G2 4 पार्थ (for पाण्डून्) —^d) K2
धनं, D6 धनुं (for धनुं) K8 ६ D2 नादयन्, B2
G8 पूरं, D1 चासकृत् (for मोहं)

38 °) S त पाण्डवा (T1 °त्रो) महाराज —^b) K2
नदन्तौ K8-5 Dn1 D2 ३ भैरव स्वनं (K8 ६ D2 °र),
B Da Dn2 D4-8 भैरव स्वं (Da1 °ण), D1 S (G2
sup in) भैरवात्रवान् (G2 °वा) वाञ्छुपान् (for
भरवस्वनम्) —^c) S1 K6 अभ्यागमद्रवत्, B2 ३ अभ्य

धावत्, D6 °द्रवत् K4 B1 Da Dn1 D6 सहृष्टा, S
संग्रामे (for संयत्ता)

39 °) Da1 D6 प्रवर्तते (for प्रवृत्ते) —^c) K8
नराश्वर, B8 रथाश्वरथ S नराश्वरथ (T2 G2 ३ रथाश्व-
नर) मातग —^d) S1 K8 B8 D2 ३ व्यतिपक्त (S1
°पिक्त, D8 °पक्ता) परस्पर, K1 2 व्य (K1 वि) तिपक्तं
परं; D1 व्यासक्तमतितेजसां, T प्रतिपान सुदर्शन, G
प्रतिपान सुदर्शन (G1 inf in सुदारण), M प्रतिपात-
(M4 °यात) सुदर्शन

Colophon om. in D8 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, S1 Ko-2 D2 mention only
अष्टमे युद्धदिवसे, K4 B8 Da Dn1 D6 T2 M1 2 अष्टमे-
द्विके (to it B8 adds संग्रामे), D6 अष्टमदिवसयुद्धे;
T1 G4 अष्टमेद्विनि, M8-5 अष्टमेद्विके — Adhy name
K4 व्यूहरचना, T G2 4 M1-3 ३ व्यूहरण — Adhy
no (figures, words or both) Da2 (sec m) 45,
Dn2 T2 M8 4 84, D6 T1 G 82, M1 2 83 (as
in text), M8 85 — Sloka no Dn D6 40,
D6 41

84

1 °) K. B4 T2 भीष्मस्तु —^b) Ko-8 Da1 Dn1
D1 G1 प्रपतत, D8 तपत च, T1 G4 सपततं, M1 2

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं गितैः शरैः ॥ २
 स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान् ।
 पाञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ॥ ३
 ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
 भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४
 स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शान्तनवो युधि ।
 चिच्छेद सहसा राजन्वाहूनथ शिरांसि च ॥ ५
 विरथात्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
 पतितान्युत्तमाङ्गानि हयैभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६
 निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ।

अपठ्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ७
 न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवाना विशा पते ।
 अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाङ्गीमसेनान्महाबलात् ॥ ८
 स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे ।
 ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमममागमे ॥ ९
 बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ।
 तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १०
 ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
 भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११
 भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ।

६ ६ १०३१
 ६ ६ ११ १२
 ६ ६ १२ १२

आपतत (for प्रतपन्त) — ^a) M: पाडवान् K₁ दुष्ट,
 D₁ सोडु (for द्रष्टु) — ^a) K: भारत (for भास्करम्)
 M₁₋₃ : तपत भास्कर यथा

2 ^b) K₂ : D₂ धर्मराजस्य (for 'पुत्रस्य) — ^c)
 S₁ अभ्याद्रवत, D_a D_n D₂ : १ : ४ अन्यधावत, D₆
 M₄ 'द्रवत K₅ वेगेन, D_{n1} D₁ T₂ G₁ M गागेय,
 D₅ गागेये — ^a) K₁₋₃ D₁ S मर्दयत (T₁ G₁ 'ति),
 D₁ अर्दयन्त (for मर्द) K₆ शरैः (for गितैः)

3 ^a) K₀ रणश्लाघ्य, K₁ रसाश्लाघी, K₈ D_{a1} D₂
 रणे श्लाघी, D₁ बलश्लाघी, G₂ रथश्लाघी — ^b) D₁
 T₁ G सृजयै सह, T₂ M₄ सह सृजयै (for सहसृञ्ज
 यान्) — T₁ om (hapl) 3^a-4^b — ^c) K₄ B
 पञ्चालाश्च D₆ महेष्वास — ^a) K₄ B₁ शायकै

4 T₁ om 4^a (cf v 1 3) — ^b) K₁ B₁ पचा
 ला T₂ M सह पाडवै, G पाडवै सह — ^c) D₁
 [अ]न्ववर्तत, S ययुस्तूर्ण (M₁₋₃ : ययु सर्वे) (for
 [अ]भ्ययुस्तूर्ण) — ^a) D₁ मृत्युभय तत, T₂ 'भय
 कृत (for 'कृत भयम्)

5 ^a) S रथ (T₁ G₁ 'थि) सिंहाना (T₂ 'मुख्याना)
 (for रथिना वीरो) — ^b) B₁ D_{n2} D₄ १ वली (for
 युधि) — ^c) K₄ B₁ : ४ D_{a2} D_{n2} D₈₋₅ १ : ४ S समरे
 (for सहसा) — ^a) K₅ बहूनपि (for वाहूनथ) S₁
 K₁ : D₂ अपि (for अथ) K₀ : बहून्यपि शिरास्त्रपि
 — After 5, K₂ reads 7^a

6 ^a) B₅ आत्मनश्च (for रथिनश्च) G₂ विरथ
 रथिन चक्रे — ^c) D₆ पातितानि

7 K₂ reads 7^a after 5 — ^a) K₀ : T₂ निम
 जुष्याश्च — ^b) T₂ छेदयन् (for शयानान्) D₂ पर्व
 तोत्त (also 'प) मान् B D_a D_n D₄₋₃ निर्वृक्षानिव (D_{n1}
 damaged) पर्वतान् — ^c) T G रणे राजन् (for महा
 राज) — ^a) S₁ D₆ विमोहिता (D₆ 'तान्), D_a
 D_{n1} D₁ : ४ निपातितान्, D₂ निपोथितान्, S (except
 G₂) प्रमाथितान् (for प्रमोहितान्)

8 ^a) D₁ तथा (for तत्र) — ^c) D₅ अन्येन (for
 अन्यत्र) D_{a1} damaged — ^a) S₁ महारथान् (for
 'बलात्)

9 ^a) T₁ G तु (for हि) — ^b) D_{a1} damaged
 B₂₋₄ D_{a2} D_n D₄₋₃ वारयामास S छादयामास सायकै
 — ^c) S (except T₂) निष्ठानको, Cd निष्ठा (as in
 text) B₃ ततो निष्ठानके घोरे — ^a) K₁ T₂ G₁₋₃
 M भीष्म (G₁ : 'म, G₂ 'ष्मो) भीमपराक्रमे, T₁ G₁
 भीष्मो भीमपराक्रम

10 ^b) S₁ D_{a1} घोररूप, T₁ G₁ : ४ भीमरूपो, G₂
 भीमसेनो (for घोररूपो) K₂ भयावह, Cd भया
 नक (as in text) D₃ घोररूपे भयानके, T₂ घोर
 रूपा भयानका — ^c) B₅ पाडवा हृष्टा, D₁ पाडवो
 हृष्ट, T₂ पाडवान्दृष्टा (for पाण्डवा हृष्टा) — ^a) S₁
 T₂ 'नादान् (for 'नादम्) S₁ अधानदान, D₃ अगो
 लदन्, G₂ M₂ अनद्यन् (for अधानदन्)

11 ^b) K₂ D_{a1} सौदर्य, D₁ S मोदर्य T. परि
 वारित — K₀ om (hapl) 11^a-12^a — ^c) S₁
 जगाम, K₂ D युगोप (for जुगोप) — ^a) B D_a
 D_n D₁₋₃ महाभये (D_n 'D₁ : 'क्षये), 'भयावदे
 (T₁ G₁ 'नके) (for जनक्षये)

विद्वताश्चे रथे तस्मिन्द्वयमाणे समन्ततः ।
 सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ १२
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
 हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ।
 नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्याः सप्त संयुगे ॥ १३
 आदित्यकेतुर्वह्वाशी कुण्डधारो महोदरः ।
 अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १४
 पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचध्वजाः ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ १५

महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
 नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १६
 आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः ।
 नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥ १७
 अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः ।
 शरैर्वह्नुभिरानर्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १८
 रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्दयत् ।
 स तन्न ममृपे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ १९
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।

12 Ko om 12^{abed} (of v l 11) M2 om (hapl) 12^a —^a) T2 रयिना (for सारथि) —^b) K5 भीष्म स्व (for भीष्मस्य) K1 वरा, D5 वर (for वर) —^c) K8 4 B Da Dn D1 8 5 7 8 प्रद्वुताशे (K4 'श्व'), K5 विगताशे, D2 विचित्राशे, D4 T1 G विप्रद्वुते (D4 'त'), D6 प्रद्वुताशे, T2 M प्रद्वुते च (M2 तु), Cv प्रद्वुताशे (for विद्वुताशे) K5 B2 Da Dn1 D5 तिष्ठन्, S तस्य (for तस्मिन्) —^d) S1 वर्तमाने, K4 M8 द्रवमाणा, Dn2 D4 7 8 द्रवमाने, M1 द्रवमाण, Co v द्रवमाणे (as in text) —^e) K5 D2 उन्नाभस्य (for सुना' B1 4 Da Dn D1-7 क्षुरेणाशु, B2 8 क्षुरप्रेण, D1 शरेणाथ; T2 शरेणाशी (sic), M2 रणेनाशु (for शरेणाशु) T1 G4 ततो भीम सुनाभस्य —^f) T2 शिर (for शिरश्) K8-5 B D S भारत (M2 मारिष) (for चारिहा)

13 ^a) K2 सुर' (for क्षुर') S1 B D (except D1-3) पूर्णायतविस्फेन —^b) G8 महाराजे (for 'राज) S1 Ko-2 4 तस्मिन्हते महेष्वासे —^d) S पुत्रे तव (by transp) T2 महारथ —^e) K2 Da1 D7 नामृष्यन्त D8 महेष्वासा (for रणे शूरा) —^f) K2 Da1 D5 सोदर्या, K8 5 B Dn2 D3-4 6 7 S सोदरा (for सोदर्या) K2 4 मारिष, D1 भारत (for संयुगे)

14 ^a) M1 (sup lin) बलवान् (for बह्वाशी) —^b) Ko 2 कुडाधारो, D4 दडधारो, D6 कुडधोरो K1 महोधरा, Da1 महादर —^c) Hypermetric I D4 अपराजित् (for 'जित) D1 पिण्डितको, T2 पिण्ड नको (for पण्डितको) —^d) K8 B D (except D2) S च दुर्जय (T2 'न') (for सुदुर्जय)

15 ^a) D6 खाडवं, T1 M4 पाण्डवाश्, G4 पाण्डवाश्

K1 2 चित्रसेनाहा (K2 'नाह-), B1 Da Dn1 D2 5 चित्र (B1 छिद्र) सेनाह —^b) B Dn2 D1 4 7 8 वि चित्रकवचायुधा —^c) Ko-2 4 5 B2-4 Da Dn1 D5 5 7 8 T1 G4 M4 अभ्यवर्तत, G2 'वर्पत (for 'द्रवन्त) S1 समरे, K1 सगासे (for संग्रामे) —^d) Ko-2 वृकोदर, B1 Dn2 D4 7 8 [अ]रिमर्दन, D1 मनस्विन, D8 रिपुंदमा (for [अ]रिमर्दना) K4 युद्धा कामारिमर्दना, S योद्धु युद्धाभिनदिन

16 ^a) B4 च (for तु) — K2 om (hapl) 16^e-17^b —^d) S1 तथा (for यथा) D1 स्वर्णपुत्रैर जिह्मै

17 K2 om 17^{ab} (of v l 16) —^b) D8 बह्वाशी Da Dn1 D5 S चैव (for चापि) S1 Ko 1 सप्तभि (for पञ्चभि) —^c) B8 दड' (for कुण्ड') K8 B1 D1-8 6 च (for तु) —^d) D5 विशालाक्षश्, T1 G4 विमलाक्षश् (for विशालाक्षश्) S (except T1 G4) तु (for च) D8 T1 G4 पचभि (for सप्तभि)

18 ^a) Hypermetric I K8 5 D2 महाबाहु (for 'राज) —^b) K8 D2 (marg sec m) शरैर्जि (K5 'वि') ण्युर, D1 तदाजिह्वैर, M1-4 पुत्रस्तव, Co परा जिह्युर (as in text) K8 5 D1-3 6 महारथ —^c) T1 आनर्चद् —^d) S1 भीमसेनो S1 K5 महारथ, K8 'बल, D5 'बलै

19 ^a) B8 रण (for रणे) Da1 D2 (before corr) पाण्डितकश्, D1 2 (by corr) पिण्डितकश्, T2 पिण्डनकश् D1 6 T1 G चैव (for चैन) Ko रणे पण्डित कोविद —^b) K8 D1 S समर्प', K4 5 B Da Dn D2-8 समर्प' (for समर्द') —^c) Da1 D2 5 T2 त न (for तज्ज) Dn2 D1 4 वीर (for भीम) —^d)

शिरश्चिच्छेद समरे शरेण नतपर्वणा ॥ २०
 अपराजितस्य सुनसं तत्र पुत्रस्य संयुगे ।
 पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ २१
 अथापरेण भस्त्रेण कुण्डधारं महारथम् ।
 ग्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २२
 ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ।
 प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २३
 स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ।
 यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २४

विशालाक्षशिरश्चिच्छेत्वा पातयामास भूतले ।
 त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्केशं पुरातनम् ॥ २५
 महोदरं महेश्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ।
 विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
 आदित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा वाणेन संयुगे ।
 भस्त्रेण भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ २७
 ब्रह्माशिनं ततो भीमः शरेण नतपर्वणा ।
 प्रेषयामास संकुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २८
 प्रदुद्भुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते ।

C 6 3916
B 6 88 30
K 6 88 30

Ś1 युधम्, D1 विद्धम्, C0 वधम् (as in text)
 B1 आत्मन (for आदवे) S शत्रोर्विजयलक्षण

20 ^a) B3 सपीड्य K4 समरे (for वामेन) B1-2
 G4 (before corr) धनुः प्रपीड्यमानेन — ^b) Ś1 K0-2
 B2-3 D3 'कर्पण', Da 'कर्पिण', Dn1 D5 'कर्पिणा',
 D2 'कर्षिण' (for 'कर्शन') — After 20^{ab}, S ins
 336* अपराजितस्य राजेन्द्र भीमसेनो महाबल ।

— ^a) K4 B Dn D2 4 6-8 [आ]नत, Da D5 [अ]मित
 (for [आ]नत)

21 ^{ab}) Hypermetric! B3 शिरसा, D1 राजेन्द्र
 (for सुनस) S तच्छिरस्तत्र पुत्रस्य सयुगे अपराजित (T2
 'प्यपराजित' — K0 1 om 21^{ab} — ^c) B Da (Da1
 damaged) D4 5 T1 G M1 2 4 अपराजितस्य (hyper-
 metric) (for पराजितस्य) D1 सकुडलशिरस्त्राण — ^a)
 K3 5 D2 सपपात Ś1 शिरो महत्, K5 शिरो महान्
 D1 शिरस्तदपतद्भुवि, S कृत्त गामपत (T2 M4 'गम')
 च्छिर

22 ^a) B2 5 D3 तथा (for अथा) — ^b) K2
 कुण्डधार, B3 ददधार B4 S 'वल' (for 'रथम्')
 — ^a) N (except D5) 'सैन्यस्य' (for 'लोकस्य')

23 ^a) K4 damaged — ^b) K3 5 D2 स (K5
 वि)धाय च, Dn2 सप्रधाय, D1 पिंडिताय (for प्र-
 सधाय) K3 D5 शिलीमुखान् — Ś1 om (1 hapl)
 23^c-25^d — ^c) D1 सकुद्ध (for समरे) — ^a) D1 2
 (by corr) पिंडित (for पण्डित) S पण्डितस्य (T2
 पिंडनस्य) रथ प्रति

24 Ś1 om 24 (cf v 1 23) — ^a) D1 2 (by
 corr) पिंडित Da Dn1 D1 5 भित्त्वा (for हत्वा)
 M1-3 5 शरः पण्डितक हत्वा — ^b) K3 D5 धरणीतलम्,

K5 धरणीतले — K3 D2 om 24^{ad} — ^c) Da1 D5
 तथा (for यथा) — ^a) D1 T1 G4 M4 भुजग, D5
 मूलग (for मुजग) K4 'देशिता', D1 6 'नोदित',
 G3 'चोदित

25 D3 writes on marg (with v 1), in Telugu
 characters, 191* of Ad1 Ś1 om 25 (cf v 1
 23) — ^a) D3 विशालाक्षं, G2 विमलाक्ष (for
 विशालाक्ष) — ^c) S शरैश्चिभिर् (by transp) Da
 Dn1 D1 5 T1 G अमेयात्मा (for अदीनात्मा) — ^a)
 S स्मरन्केशान्पुरातनान्

26 ^a) Da1 महारोग, D5 महोरग, T2 'दर' (for
 'दर') T G M4 महेश्वासो — ^a) D2 सहसा (for
 स हतो)

27 ^a) B2-4 Dn2 D4.7 8 छत्र (for केतु) K3 5
 D2 तु, D1 3 स (for च) — ^b) K0-2 T2 भित्त्वा
 (for छित्त्वा) — ^c) K5 D2 शत (for भृश)
 — ^a) Ś1 चारिहन्, K3 5 B D भारत (D5 मारिप),
 T1 G M4 सयुगे (for चारिहा)

28 ^a) K3 D5 ब्रह्माशिन, D2 6 'शीन', T2 शिर,
 G2 'शन' T2 तथा (for ततो) Ś1 K0-2 हत्वा, S
 वीर (for भीम) — ^b) T1 G शितेन (for शरेण)
 K3 4 B D (except D1) शरेणानत — ^c) S समरे
 (for सकुद्धो)

29 ^a) K3 तु तत्रान्ये, K5 D2 T G तत सैन्ये,
 B3 तत सर्वे, Da Dn1 D1 5 ततस्त्वन्ये (for ततस्तेऽ
 न्ये) — ^b) Ś1 K0-2 4 तव पुत्रा महारथा — ^c)
 B2 युध्यमाना, D5 6 हन्य, G1 मान्य K0 1 8 हि
 तत्सैन्य, D1 तत सत्य, D5 (orig) हि तच्छ्रुत्वा,
 D5 (sup lin) 6 हि तत्स्मृत्वा, D5 हित सत्य (sic),

C 6 3916
B 6 88 30
K 6 88 30

मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ २९
ततो दुर्योधनो राजा आतृव्यसनकश्चितः ।
अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽयं युधि वध्यताम् ॥ ३०
एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते ।
आतृन्संदृश्य निहतान्प्रास्मरंस्ते हि तद्वचः ॥ ३१
यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ३२
लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ।
न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ३३

T₂ हित सत्य — ^a) T₁ क्षत्र, G₄ क्षत्तृ (for तस्य)
D₁ समग्र सत्यभाषण

30 T G read 30 after 34 — ^b) M₄ आतृ
(for आतृ) Ś₁ Ko-2 B₂₋₄ D₇ 8 'कर्षित' (for
'कश्चित') — ^c) B₂₋₄ Da Dn₁ D₈₋₈ 7 8 T₁ G
सर्वान्, M यौधान् — ^d) Ko-2 S च (K₁ यु) ध्यता
मिति (for युधि वध्यताम्)

31 ^a) K₈ 8 D₂ एवमेतान्महेष्वासान् — ^b) D₁
तव पुत्रा (by transp), D₂ पुत्रास्तव, T₂ पुत्र तव.
— After 31^{ab}, D₁ ins (of 36^{ab} below)

337* निहता भीमसेनेन महावीर्येण सयुगे ।

— ^c) Ko-2 Da Dn₁ D₆ T G₈ 4 सदृश्य, K₈
सदृश्य, D₁ सप्रेक्ष्य Ko 2 सहितान्; K₈ निहितान्,
D₂ च हितान्, D₆ समरे (for निहितान्) — ^d) Ś₁
प्राशरस्ते; K₁ 2 प्रासरते, K₈ 8 D₂ 8 T₁ G प्रास्
रत, B₁ ससरस्तव, B₂ स्सरस्तव, Da Dn₁ D₆ स
सरस्ते, Dn₂ D₄ असरत, D₁ ससार स, D₆ प्रास्
रत, D₇ न सरत (for प्रासरस्ते) K₆ B₈ 4 D₁ 2
4 6-8 M हित वच (for हि तद्वच) K₄ स्सरत हित
मवच (sic), T₂ प्राहुरतर्हितं वच

32 ^a) M₁ (sup lin) तद् (for यद्) K₁ महा
प्राज्ञा, B₂ नरव्याघ्र, D₇ महाप्राज्ञः, T₂ राज, G₂
प्राज्ञ — ^b) K₁ हितमना स यद्, K₄ मनोमय (for
'मनामयम्') — ^c) M₄ तमिद् (for तदिद्) — ^d)
Ś₁ Ko-2 4 D₃ देव (Ś₁ धेव, K₄ दैव) दर्शिन, B
Da Dn D₄ 5 7 8 सत्यवादिन, D₁ S दीर्घदर्शिन (for
दिव्य)

33 ^a) K₁ 8 D₆ समाविष्ट — ^b) T₂ G₈ पुत्र
प्रीत्या D₁ नराधिप, G₁₋₃ M₂ जनाधिप — ^c)

तथैव हि वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली ।
नूनं जातो महाबाहुर्नृप हन्ति स्म कौरवान् ॥ ३४
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष ।
दुःस्त्रेण महताविष्टो विललापातिकश्चितः ॥ ३५
निहता आतरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३६
भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव ।

G₁₋₃ न बुध्यते Ko 2 B₂ 8 पुरा यत्तु, K₈ D₆ परा
यत्तु, D₁ हित मोहात् (for पुरा यत्तु) — ^d) K₈
तथा मुक्त, K₄ B₁ 4 Da₂ Dn₁ पथ्यमुक्त, B₂ तस्य
युक्त, B₈ पथ्ययुक्त (for तथ्यमुक्त) B Da Dn D₄₋₈
S हित वच, D₁ महात्मन (for वचो महत्)

34 ^a) K₁ 8 8 D₁₋₈ 7 8 M₄ तवैव (for तथैव)
Dn₂ D₄ 8 तव चैव (for तथैव हि) B Da Dn₁
D₅ 7 8 च (for हि) — ^c) T₁ G₂ 4 कुल्या (for
नून) D₁ बाहो, T G वीर्यो (for बाहुर)
— ^d) K₈ च, Dn₂ D₇ [ह]ह, D₁ स, D₄ [ह]व,
D₈ ह (for स्म) — After 34, T G read 30

35 ^b) G₂ भीमम् (for भीष्मम्) K₈ D₂ भारत;
D₁ कौरव, Bom ed संयुगे (for मारिष) — ^c)
B₁₋₈ Da Dn₁ D₅ S शोकेन (for दुःस्त्रेण) — ^d) Ś₁
Ko 1.4 [अ]तिकर्षित; K₃ [अ]तिदुषित, B₁ D₁ 8 S
सुदुःखित, B₂₋₄ Da Dn D₂ 4-8 [अ]तिदुःखित (for
[अ]तिकर्षित)

36 ^a) B₂ यतमानास्, G₈ यतमानास् D₁ च ते
(for तथा) T₁ G₂ [अ]द्यान्यैर्, G₁₋₃ [अ]द्यापि (for
[अ]न्येऽपि) — ^d) B₂ Dn₁ हन्यते, D₁ दह्यते
Ko-2 S मम (for सर्व)

37 ^a) D₁ 8 हि (for च) Ko मध्यस्थतया, Co
मध्यस्थ (as in text) Dn₂ D₄ 7 8 भवान्मध्यस्थत-
तया — ^b) K₈ Da Dn₁ D₆ M₁ (inf, lin) 2 8
उपेक्ष (Da₁ 'क्ष्य)से, D₁ 'क्ष्यते — ^c) K₈ साह, T₂
सोय (for सोऽह) D₁₋₈ कुपथम्, Co कापथम् (as
in text) — ^d) Da₁ D₆ 7 पश्य देवम्, M₃ (inf
lin) 5 पश्चादैवम्

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साधुलोचनम् ॥ ३८
 उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या च यशस्विन्या तच्चं तात न बुद्धवान् ॥ ३९
 समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्शन ।
 नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ॥ ४०
 यं वं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।

हनिष्यति रणे तं तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४१
 स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिम् ।
 योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ ४२
 न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
 तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युष्यस्व भारत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दृष्ट्वा मम हतान्पुत्रान्वह्नेकेन संजय ।

भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १

जहन्पहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संजय ।

C 6 3912
B 6 39 2
K 6 39 2

38 Before 38, Ko 1 4 D1 6 ins सजय उवाच —^a) Ś1 Ko-2 D1 तत (for च) Ś1 Ko-2 4 D1 दृढ (for दूर) —^c) Ko सुयोधनम् (for दुर्यो). —^d) Ko-2 साधुलोचन, Ks Da1 D1 4 साधुलोचन S अधुपूर्णेध्रणो (T: 'पूर्णमुनो) ब्रवीत

39 Before 39, Ds ins भीष्म उवाच —^a) Ks 4 Ds उक्तोऽपि तत्र (Ds यन्), D1 उक्तमेव, Gs उक्तमेत —^c) D1 धृतराष्ट्रेण, Ds च यथा शत्रु (for च यशस्विन्या) —^d) D1 तत्ते तात न रोचते, Ds तात त्व नावयुष्यसे

40 ^a) Gs तु (for च) M1 2 transp मया and कृत Ks Ds Ms य, Ds 3 वं, T G [5]य (for व) Ś1 Ko-2 4 शत्रुकर्षण (Ks 'णे), B Da Dn D1-2 'सुदन, T2 शत्रुकर्शन Cv cites 40^a as in text —^c) Ko-2 B2 Ds विमुक्तव्यो, Ds 2 नियोक्तव्यो Ds न चाह युधि योक्तव्यो —^d) D1 न वाचार्य, T2 G1 2 M न ह्या, G2 नाम्या (for नाप्या) Ś1 नाचार्य कथन च न (sic)

41 ^b) T2 युष्यति (for द्रक्ष्यति) —^c) Bom ed नित्य (for तं त)

42 ^b) Ks दृढ, M2 स्थिरा (for दृढा) Ks transp दृढा and रणे —^c) T G योधय (G2 'यि) त्व —^d) Ko-2 मय, B2 2 युद्ध (for स्वर्ग) G1 2 गत्वा, G2 मत्वा (for कृत्वा)

43 ^a) Ś1 अशक्य, Ko-2 अशक्ता, S (except M1 2) अशक्या (for न शक्या) —^b) Ś1 B देवैर् (for सेन्द्रैर्) B1 2 सरासुरै (sic) Ko-2 D (except D1-2) T2 M देवैरपि सवासवै —^c) Ko 2 तथा, G2 तस्मिन् (for तस्माद्) Ks-6 B Da Dn D2-2 transp मतिं and स्थिरा Ds दृढां कृत्वा मतिं, S स्थिरा कृत्वा युद्धि (for मतिं कृत्वा स्थिरा) Ds पार्थिव (for भारत)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 Ds mention only अष्टमे युद्धदिवसे; Ks B2 Da Dn1 Ds T2 अष्टमेहि (to it B2 adds सग्रामे), Ds अष्टमेदिवसे, M4 अष्टमेहिके — Adhy name Ks धार्तराष्ट्रवध, T Gs भीमयुद्ध, M1-2 2 भीमसेनयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Da2 (sec m) 45, Dn2 T2 Ms 4 85, Ds T1 G 83, M1 2 84 (as in text), Ms 86 — Śloka no Dn Ds 44, Ds 46

85

The collations of Gs were not available for adhyāyas 85-92, and the MS is ignored for these adhyāyas

1 ^a) D1 6 मे निहतान् (for मम हतान्) B2 4 दृष्ट्वैव निहतान्पुत्रान् — Ks Ds om (hapl) 1^c-2^b

मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् ॥ २
 यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत ।
 यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३
 सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
 अश्वत्थामस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनाम् ॥ ४
 अन्येषां चैव वीराणां मध्यगास्तनया मम ।
 यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५
 न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ।
 वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६

— °) K₂ D₈ भीष्मद्रोण ; B₈ भीष्मद्रोणौ — °)
 K₂₋₄ D_{n1} D₁ ३ ६ ८ G₂ M 'कुर्वत (M₅ 'ते) S₁ D₁
 ते त्रय, K₀₋₂ B₁ 2 D₈ ३ सजय (for सयुगे)

2 K₅ D_a D_{n1} D₂ ३ om (? hapl) 2^{ab} (for K₅
 D₂, cf v 1 1) — °) D₁ पुत्राणा, G₂ युध्यत (for
 मे पुत्रा) — °) D₁ क्षयो भवति (for क्षय गच्छन्ति).
 B D_{n2} D₁ ४ ८ सयुगे (for संजय) — °) D₁ ३ अह
 हि (for मन्येऽहं) D₁ T₁ G₄ सर्वथा S पुत्रा (for
 सूत) — °) K₈ D_{n2} D₁₋₄ ६-८ दैवेनोपहतो, D_{a1}
 दैवेनोपहता, M₂ दैवेनैव हता, M₈ (sup lin) दैवेनैव
 हता

3 °) S (except M₈) तत्र (for यत्र) — °)
 B₁ 4 D_{n2} D₄ ६-८ हीयते, B₈ D_a D_{n1} D₅ G₁ M₁
 (sup lin) क्षीयते, T₂ G₄ जीर्यते (for जीयन्ते) T₁
 G₂ क्षियते (G₂ क्षीयतो) जनयत्युत — °) K₈ यद्वा,
 K₄ M₁ (sup lin) २ ३ तत्र (for यत्र) K₀ २ ३ ५
 D_a D_{n1} D₂ ३ T G द्रोणस्य भीष्मस्य (by transp)
 — K₂ om (hapl) 3^d-4^a

4 K₂ om 4^a (cf v 1 3) — °) S₁ K₈ ५ D_{a1}
 D₂ ५ T₁ G₂ M₂ ४ सौमदत्तेश्च (T₁ 'दत्तस्य) K₀ १
 D₈ जीर्यस्य, S शूरस्य (for वीरस्य) — °) K₂ अश्व
 त्थाम्ना, K₅ अव्यच्छेत्ते (sio) K₀₋₂ G₁ ततस् (for
 तथा) K₈ D₁ सूत (for तात) — °) K₈ ५ D₂ ३ ६
 S शूराणामनि (D₂ 'नु) वर्तिना

5 °) B₁ 4 D_a D_n D₃₋₅ १ ३ शूराणा (for वीराणा)
 D₁ अन्येषा तु नरेन्द्राणा, T₁ G₂ M तथा सर्वस्य सैन्यस्य,
 T₂ G₁ ४ तथा सैन्यस्य सर्वस्य — °) D₁ प्रेक्षता, S
 मध्यस्थास् (for मध्यगास्) — °) K₅ यदाहन्यत, D₁
 यदवध्यत, M₁ यदहनस्त (sio) (for यदहन्यन्त) T₁

गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया ।
 नावबुध्यत्पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ७
 यद्धीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ।
 अहन्यहनि संकुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८
 संजय उवाच ।
 इदं तत्समनुप्राप्तं क्षतुर्वचनमुत्तमम् ।
 न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ॥ ९
 निवारय सुतान्धूतात्पाण्डवान्मा दुहेति च ।
 सुहृदां हितकामानां भुवतां तत्तदेव च ॥ १०

G₂ ४ समरे (for संग्रामे) — °) K₂ भागवेधत (for
 'धेयत')

6 °) S ह्येतद् (for प्रोक्तम्) — °) T G₄ रणे
 (for मया)

7 °) K₈ G₂ गांधार्याश्चैव, D₁ गांधार्या अपि T₁
 G₄ गांधार्या च यदास्त्रिन्या — °) K₀ १ स तु त (for
 सतत) S₁ K₀₋₂ ४ D₁ प्रियकाम्यया, T₁ G₄ हितका-
 मया — °) K₀₋₂ नावबुध्यत्, K₄ ५ B D_a D_n
 D₁₋₆ ३ नावुध्यत, D₁ न त्वबुध्यत् (for नावबुध्यत्)
 — °) D₈ (m as in text) प्राप्यम्

8 °) S मम पुत्रान् (by transp) B D (except
 D₂ ६) S विशेषत (for विचेतस) — °) K₂ नयतो
 (for नयते)

9 S om the ref — °) B₁ D_a D_{n1} D₅ इदं तु
 समनु, D₁ इदं सत्यमन — S₁ om (hapl) 9^b-11^c
 — °) K₅ आतुर (for क्षतुर) K₁ अतुल (for उत्त
 मम्) — °) D₈ बुध्यवान् T₁ G₂ ४ M अस्मि (for
 असि) K₀ प्रभो, D₁ तदा, T₁ G₄ विद् (for
 विभो) T₂ न बुद्ध्वा तस्य च विभो — °) S इद
 (for हित) K₀₋₂ ४ तथा, K₅ B₁ सदा, D₈ तव
 (for तदा) D₁ प्रोच्यमानो हितं वच

10 S₁ om 10 (cf. v 1 9) — °) B₂ D_a D_{n1}
 D₅ T₁ G₁ २ ४ M₁₋₃ ५ सुत (for सुतान्) D_{n2}
 D₂ ४ ७ निवारयस्व तान् B₁ मोहात् (for द्यूतात्)
 — °) C_v मा रुदेति वै K₈ ५ D₂ वै (for च) D₁
 पाहूनां कुरु मा व्यथा — D₂ om (hapl) 10^{cd}
 — °) D₄ हि (for च) D₁ न श्रुत वच, T₂ त
 तदा वच, C_v तत्तदेव च (as in text)

न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
 तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ११
 विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम् ।
 अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२
 तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव विशां पते ।
 तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तते ॥ १३
 मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ।
 लोकक्षयकरो राजस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४

ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
 संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
 युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६
 अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च संयुगे ।
 दुर्योधनसमादिष्टाज्ज्ञाः सर्वान्समभ्ययुः ॥ १७
 अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः ।
 भीमसेनश्च संकुड्गस्तेभ्यधावन्त कौरवान् ॥ १८

C-6 3950
B 6 29 20
K 6 29 20

11 Ś1 om 11^{ab} (cf १ 1 9) — ^a) Ks Dn2
 D2-4 6-8 तद् (for यद्) B1-3 Da Dn1 D5 यद्
 शुश्रूषसे (D5 'ते' वाक्य, S न शृणोषि पुरा (M1-3 5
 तदा) वाक्य — ^b) B2 Dn D1 8 आर्तं (for मर्त्यं)
 D1 मर्त्यकाम इवौषध — ^c) D1 तदेतत् (for तदेव).
 S तदिदं समनुप्राप्त — ^d) S साधुवादिना (for साधु
 भाषितम्)

12 ^b) D5 [अ]न्ये च (for [अ]न्येषां) S मनीषिणा
 (M4 मनस्विनां) (for हितैषिणाम्) D5 संग्रामे न च
 मेघिनौ

13 ^a) D2 तदेव, D3 तच्च वै (for तदेतत्) K4
 B D (except D1-3) M2 समनुप्राप्त, T2 समनुक्रान्तं
 (for समति) — ^b) T G हि सजय (for विशां पते)
 — ^c) B1 त्वं (for मे) D5 शृणु त्वं (for मे शृणु)
 S वद धर्मज्ञ (for शृणु तत्त्वेन)

14 Before 14, S ins सजय — ^a) D1 'राज
 (for 'रौद्र') S मध्याह्ने तुमुलो (T2 M तु महा, G2
 तुमुले) वोर — ^b) D1 रौद्ररूपमवर्तते — ^c) K4
 लोकक्षयकरं, T1 G1 2 4 M जनक्षयकरो (for लोक)
 — ^d) D2 ततो (for तन्मे) D3 T2 निगदित

15 ^a) B2 सैन्यानि सर्वाणि (by transp) — ^c)
 B2 सरमानि (for संरब्धानि) Ś1 D5 6 [अ]भ्यवर्तते,
 D1 न्यवर्तते (for [अ]भ्यधावन्त) Ks 5 D2 त्वरध्व-
 मिल्यवर्तते, B1 समारब्धान्यधावत, S अभ्यद्रवत संग्रामे
 — ^d) D1 भीष्मस्य च, D5 'श्रैव (for 'मेव) M2
 विशां पते (for जिघांसया)

16 ^b) D1 सात्यकी च Ś1 B3 महारथा — After
 16^{ab}, B2 reads line 3 of 395* — ^a) B4 भीष्ममे
 वाभ्ययुस्तदा, G1 'मेवाभिदुदु' — Ś1 K2-5 B1 2 4

D (except Da1) ins after 16 B2 ins line 3
 only after 16^{ab}

338* विराटो द्रुपदश्चैव सहिता सर्वसोमकै ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीष्ममेव महारथा ।
 कैकेया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दक्षित ।
 युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ।

[(L 1) Ks विराट- D1 om. the post half of
 line 1 and the prior half of line 2 Ś1 K2 8 5 Da2
 Dn1 D2 4-8 सहित (for 'ता) Ś1 'सोमका', K4
 'सैनिकै, Dn1 'सोमकै — (L 2) Ś1 अभ्यवर्तते, K3
 D2 'द्रवत (for 'द्रवन्त) Ś1 K4 D5 महारथ, Ks 5
 D2 6 जिघांसया, D1 समभ्ययु (for महारथा) — (L
 3) K2 8 5 B1 Dn2 D5 कैकेया, B2-4 Da2 Dn1 D2
 4-8 कैकेया Da2 D5 धृष्टकेतुश्च K3 कुन्तिभोजश्च K2
 D5 दक्षिता, D5 दक्षित — (L 4) = 16^{ab} Om in
 K2 D5 यत्ता (for युक्ता) Ś1 सर्व (sic) (for एव)]

17 ^b) D5 केचिवानश्च (sic) B D (except D1-3 6)
 T1 G वीर्यवान् (for संयुगे) — ^c) B1 8 D5 T1 G4
 दुर्योधनसमाविष्टान्, D2 युधिष्ठिरसमादिष्टा, T2 दुर्यो
 धनादीन्समरे, C7 as in text — ^d) D1 राज्ञ सर्वे,
 D3 कौरवास्तान्, T2 M4 राजन्सर्वान्

18 ^a) Da D5 M2 ततो (for तथा) Da1 वीर,
 D5 शूरो, T2 वीरैर् — ^b) K1 हैडिम्बश्च; Ks 5 Da1
 D1.2 (by corr) 5 6 हैडिम्बश्च, D2 (before corr) 2
 हैडिम्बश्च Ś1 D5 महारथा, M1-3 5 वटोत्कच — ^c)
 Ś1 Ko-2 4 कौरव्य, T1 G1 2 4 कौरव्यान्, M3-5 स
 कुन्दास् — ^d) D2 सोभ्यधावत, D1 त्वभ्यधावत (fo
 तेभ्य) T1 G1 2 4 तेति (T1 G4 अति) कुन्दा समभ्ययुः,
 C7 as in text

19 ^a) Ko-2 अयुध्यत, D2 अविध्यत — ^b) Ko 1

त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ।
 तथैव कौरवै राजन्वध्यन्त परे रणे ॥ १९
 द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृज्यैः सह ।
 अभ्यद्रवत संकुद्धः प्रेपयिष्यन्मक्षयम् ॥ २०
 तत्राक्रन्दो महानासीत्सृज्यानां महात्मनाम् ।
 वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ २१
 द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ।
 विवेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते व्याधिक्षिप्ता नरा इव ॥ २२
 कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे ।
 अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्क्षुशानां नृणामिव ॥ २३

तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ।
 चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २४
 वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ।
 प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २५
 स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् ।
 कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २६
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः ।
 गजानीकं समासाद्य प्रेपयामास मृत्यवे ॥ २७
 तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ।
 पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिवभ्रमुः ॥ २८

M₂ पाण्डवा कौरवैर्, K₂ पाण्डवै कौरवैर्, D₃ T G
 M₁ २-६ कौरवा पाण्डवैर् (by transp) —^c) K₅
 तत्रैव Ko २ D₁ ४ T₂ M₁ कौरवा, Da₁ कौरवो, T₁
 G पाण्डवा (for कौरवै) —^d) Ko-२ अयुध्यत, K₅
 न वध्यते, D₄ वध्यते च, T₂ अह्वयत (for अवध्यन्त)
 S₁ D₂ रणे परे (by transp), Ko-२ रणे परै, D₁ ७
 T₂ M₄ परात्र (D₁ M₄ 'रा रणे; T₁ G M₁ परै रणे

20 ^a) K₅ द्रोणिस्तु, B₂-३ Dn₂ D₁ १ ३ द्रोणश्च
 B₅ D₅ रथिन (for रथिना) S₁ श्रेष्ठान्, Da₁ D₅
 श्रेष्ठ —^b) D₁ सोमकै K₄ B₂ D₁ ३ T₁ G₁ २ ४
 सह सृज्यै (by transp), T₂ M सहसृज्यान् —^c)
 Ko-२ B₁ D₁ ३ ६ अभ्यधावत, Dn₂ T₂ M₆ 'द्रवत
 K₄ अभ्यधावत्सुकुद्ध —^d) T₁ G₁ २ ४ (before
 corr) M₈ प्रेपयन्वै, T₂ M₄ 'यानो, G₄ (by corr)
 'यश्च, M₁ २ ३ (sup lin) 'यहै (for 'यिष्यन्) D₃
 प्रेपयन्मसादनं

21 ^a) B₂ ३ तदाक्रन्दो, Da D₅ उदक्रोशन्, Dn₁
 तत्राक्रोशो D₁ तत्राद्भुतमपश्याम द्रोणस्यातिपराक्रम —^c)
 T₂ युध्यता (for वध्यता) —^d) Da₁ D₅ T₂ धन्विना,
 T₁ G₄ धीमता (for धन्विना) D₁ सृज्यानां महात्मना

22 ^a) Dn₂ सहितास् (for निहतास्) —^b) T₂
 क्षत्रियाणा महाहवे — B₄ om 22^a-23^a —^c) K₂
 विचेष्टत, K₅ ३ विचेष्टत, K₄ B₁-३ Da Dn D₁ २ ४-३
 विचेष्टत, D₅ व्यचेष्टत (for विवेष्टन्त) B₁-३ Da
 Dn D₅-३ १ ३ T₁ G₄ M₈ ३ व्यदृश्यत, D₆ T₂ G₁ ह्य
 दृश्यत, G₂ [अ]भ्यदृश्यत, M₁ २ ४ [अ]प्यदृश्यत (for
 स्म दृश्यन्ते) K₄ समरे (for दृश्यन्ते) —^d) Dn₂
 D₁ ६-३ M₁ (sup lin) २ ३ ३ 'क्षिता (for 'क्षिप्ता)

23 B₄ om 23 (of v 1 22) —^a) T₁ G
 क्रुद्धता कूजतां (by transp) —^b) Da₁ D₅ स्तनया
 (D₅ 'य), D₂ ६ स्तनतां, Ca c स्तनता (as in
 text) K₃ ३ B₁ D₂ भारत (for सयुगे) —^c) K₁
 अनुशा (for अनिशं) K₅ D₂ ६ शुश्रुवे (for श्रूयते)
 K₂ B₁ Da Dn D₁ ३ १ ३ अभिसंश्रूयते शब्द —^d)
 S₁ क्षुज्जुपाणां, Ko-२ तत्र तत्र, K₈ ३ D₁-३ क्षत्रि
 याणा, B₁ क्षुत्क्षिष्टानां, Da Dn D₁ ३ १ ३ क्षुत्क्षिशानां;
 D₆ क्षुत्क्षिशाना, M₄ क्षुत्क्षिशाना (for क्षुत्क्षिशाना)
 K₈ D₈ रणाजिरे, K₆ D₁ २ नराधिप (for नृणामिव)

24 ^a) D₁ कौरवैर्द्राणा —^b) D₅ महारथ (for
 'वल) —^c) K₁ ३ क्रुद्धकाल, K₈ युध्यन्काल, T
 G M₄ क्रूर काल, M₁-३ ३ काल क्रूर (for क्रुद्ध काल)
 K₈ इवापरे K₅ युद्धकामस्तदा नृप

25 ^a) S₁ Ko २ T₂ M₄ तव, D₁ ४ ३ सर्व- (for
 तत्र) —^b) Ko-२ अन्योन्यस्य (for 'न्येन) K₄ तदा
 रणे, Dn₂ D₄ T₂ महाहवे —^c) K₆ रुधिरौघप्रव-
 र्तिनी, B Da₂ Dn₂ D₁ ३ ३ १ ३ द्रोणितौघतरणिणी (Da₂
 D₅ 'प्रवाहिनी) (for 25^d) S वर्ध (G₂ २ 'ध्य)ते प्रेत-
 राजस्य विषय स (M₁-३ ३ 'यं स्म) विशा पते

26 ^b) K₁ [s]भवन्महत्, K₈ ३ D₂ महानभूत्, S
 [s]भवत्तदा

27 ^a) S₁ Ko-२ महैष्वासो (for रणे क्रुद्धो) —^b)
 S₁ नभसश्च, D₁ रभसा च, G₁ रभस च

28 K₅ D₂ transp 28 and 29 —^a) B₂ तव
 (for तत्र) K₈ ३ D₂ शूराश्च (for भारत) —^b)
 D₁ नाराचैस्ताडिता, T₁ G₄ नाराचनिहता, T₂ नाराचेन

छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नपादाश्च मारिष ।
 क्रौञ्चवदनदन्मीताः पृथिवीमधिशिष्यिरे ॥ २९
 नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ।
 ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ।
 वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
 पतद्भिश्च हयै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी ।
 निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः ।

महा, M₁ नाराचादिहता, M₂ नाराचाभिगतौ — ^a) Cc सेदुश् (as in text) K₄ वेसुश् (for नेदुश्) D₁ ६ पेतुर्नेदुश्च नेदुश्च, T₂ तव नेदुश्च सुचृश; G M पेतुर्ने (M₄ 'तु' से) दुश्च सुचृश, Bom ed पेतुर्नेदुश्च सेदुश्च — ^a) Dn₂ D₄ १ ४ दिश स, D₁ विह्वला (for दिशश्च)

29 K₅ D₂ transp 28 and 29 — ^a) T₁ G M₄ भिन्न (for छिन्न) — ^b) K₂ छिन्नपापाश्च, K₈ 4 B D (except D₁) छिन्नगात्राश्च, S भिन्नकुभाश्च (for छिन्नपादाश्च) — ^a) K₅ D₆ व्यनदन्मीता, B Da Dn D₄ १ ४ विनदतश्च (B₁ [also] ४ Da Dn₁ D₅ 'त' स), D₈ M₁ विनदन्मी (M₁ 'जी' ता), T₂ व्यतनन्मीता — ^a) D₁ पृथिव्याम् (for 'वीम्') S₁ अधिशिष्यिरे, Ko 1 'शिष्यि', K₂ परिशिष्यु, K₈ ५ D₂ अपि शिशि (D₂ 'प्यि') रे, D₈ अधिशेरते, D₈ ३ T₁ अधिशि'शिरे; T₂ अनुशुश्चरे, G₁ अनुशि'शिरे, G₂ M₄ ४ ५ अनुशिष्यिरे, M₁ 4 अनुशि'शिरे (for अधिशिष्यिरे)

30 ^a) K₂ D₈ नकुल — ^b) M₄ गजानीकम् G₁ अभिद्रुतौ — ^a) K₂ हयान् (for हया) T₁ G₄ काञ्चनोत्पीडा D₆ ते हयाना नवापीडा — ^a) S₁ K₁ २ हेमदड, Ko देहदड, K₈ ५ B₁ D₂ ४ ६ रुक्मदड, M रुक्मभाण्ड (for रुक्मभाण्ड) Cc cites भाण्डम् S₁ 'परिच्छद', B₁ Da Dn₁ D₈ S 'परिच्छद' (Da Dn₁ 'स्क') ता, D₆ 'परिस्तुता' (for 'परिच्छदा') — ^a) D₁ S प्रदृश्यते (for व्यदृश्यन्त)

31 ^a) K₄ महद्भिश्च (for पतद्भिश्च) S₁ K₁ D₂ ३ T₁ G M तु (for च) K₈ ५ D₂ सुरसौ राजन्, D₆ तु रयै राजन्, T₂ च हयौघैश्च (for च हयै राजन्) — ^b) S₁ समास्तीर्य च, K₄ B₁ २ 4 Dn₂ D₄ ६ ८ 'कीर्यत', Da Dn₁ D₅ समुदीर्यत (for समास्तीर्यत) T₂ मेदिनी — ^a) S₁ Ko ३ निर्जिह्वैश्च, B₂ Da Dn₁ D₅ वि जिह्वैश्च, D₁ T₁ G निर्जिह्वैश्च (D₁ 'स्त'), D₂ द्विजिह्वैश्च, T₂ नजश्चैव (sic), Cc cites निर्जिह्वै M₅

हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३१
 अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत वाजिभिः ।
 प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते ॥ ३२
 रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ।
 हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ३३
 उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ।
 अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्तैश्चव्यसुरश्मिभिः ।

निर्जिह्वैर्निष्कैश्च — ^a) K₂ गतासुभिः, Da₁ गतो सुनि — ^a) Da₁ वसुर् (for बभौ) S महाराज (for नरश्रेष्ठ) D₁ हतैर्वहुविधाकारैर्

32 ^a) B₈ हत, M₄ हता (for हतै) T G₁ M संख्ये, G₂ संखे — ^b) Ko 1 भरत K₄ B D (except D₁ २ ६) M₄ राजभिः (for वाजिभिः) — ^a) K₁ प्रबभौ वसुधा घोरो (sic)

33 ^a) M₂ गजैर् (for रयैर्) T₁ G₁ 4 भिजैर् (for भभैर्) S₁ Ko-2 4 D₈ हयैश्च, K₈ ५ D₂ द्वि पैश्च, T G₄ M₄ गजैश्च (for ध्वजैश्च) B₈ तुगैर् (for छिन्नैश्च) — ^b) K₄ शुभैश्च, T₂ चित्रैश्च (for छत्रैश्च) K₂ ५ B Da Dn D₁ २ 4-६ ३ निकृत्तैश्च महायुधै (K₈ D₂ ६ 'रयै'), D₈ निकृत्तैश्च वरायुधै, D₁ छत्रैश्च महा युधै (submetric) — After 33^{ab}, S₁ K B Da Dn₁ D₁-३ ५-१ ३ (marg sec m) ins

339* चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निष्कैश्च महायुधै ।

[B₁ २ 4 Da Dn₁ D₁ ५ ६ चामरैर् (for चामर) B Da Dn₁ D₅ चैव (for छिन्नैर्) K₈ ५ B Da Dn₁ D₁-३ ५ ६ छत्रैश्च सुमहाप्रभै (B₄ 'युधै', D₁ ३ 'धनै')]

— K₅ D₆ cont

340* प्रतोदैश्च तथा छिन्नैर्विकृतैश्च महायुधै ।

[K₅ सुदेहैश्च (for प्रतोदैश्च)]

— ^a) S₁ Ko-2 च निष्कै (for निष्कै स) — ^a) K₅ समाकुलै (for सकुण्डलै)

34 ^a) S₁ D₈ अपि विद्धैश्च, Da Dn₁ D₆ ह्य विद्धैश्च, D₆ T₁ G₂ 4 परिविद्धैश्च (for अप) — ^b) K₈ अल-कृतै, T₂ M च सर्वत (for च सर्वश) — ^a) B₂ सुजै, Cv शुभै (as in text) — ^a) Ca cites योक्त्रम्, Cc योक्त्रै (as in text) S₁ Ko चैव सु-रश्मिभि, K₁ च वसु, K₂-4 D₈ ६ चैव स, K₅ चैव

संछन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३४
एवमेव क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत ।
कुद्रे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ॥ ३५

अश्वत्थामि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि ।
तथेतरेषु कुद्रेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

संजय उवाच ।
वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ १
तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा ।

अभ्यद्रवत् संग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ।
आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ॥ ३
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।

तु राशिभिः, B Da Dn D4 5 7 8 च सह रश्मिभिः,
D1 S चापि सु(D1 स)रश्मिभिः, D2 चैव तु रश्मिभिः
(for *चव्यसुरश्मिभिः) — °) K8 5 B8 4 D2 8 स
कीर्णा, Dn1 Dn2 D5 संछिन्ना (Da1 °ज्ञ) (for स
छन्ना) D5 भावी (for भाति). — °) B1 वसत (for
वसन्ते)

35 °) Ko 2 T1 G1 4 एवमेव — °) D1 इह,
D2 इति (for अपि). — °) Ko-2 द्रोणे च रथिना वरे

36 °) K8 5 D2 शस्ये च, Da D5 द्रोणे च (for
तथैव) — °) D8 अभिक्षय, M6 अपि क्षय

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, Ś1 Ko-2 D2 mention only अष्टमे
युद्धदिवसे, K4 B8 Da Dn1 D5 अष्टमेद्वि (to it B8
nnds संग्रामे), D6 अष्टमदिवसयुद्धे, M4 अष्टमेद्विके
— Adhy name K4 सकुलयुद्ध, T2 रणागणवर्णन,
M1 2 रथायवर्णन — Adhy no (figures, words
or both) K5 82, Dn2 (see m) 47, Dn2 T2
M3 4 86, D6 T1 G1 2 4 84, M1 2 85 (as in
text), M4 87 — Śloka no Dn1 D5 40,
Dn2 39

86

The collations of G8 were not available for
this chapter.

1 °) D1 तथा घोरे, D6 महारौद्रे — °) D1 S
तस्मिन् (for राजन्) K2 °क्षय (for °क्षये) — °) K2
शौबल, K8 D8 सौबल B1 चैव (for श्रीमान्)
— °) K8 D2 समुपाद्रवत्

2 °) G1 राजा (for राजन्) — °) Ś1 अभ्याद्रवत्,
K2 अभ्यद्रवति, K4 D6 °धावत्, T2 °द्रवत् — °)
K8 5 B D (except D8) S वरुधिनीं (for अनी-
किनीम्)

3 °) Ko तथा Ko 2 काम्बोज° (for काम्बोज°)
— °) K5 D1 (m by corr, orig as in text) 5 8
त्व(D8 त)दीयाना, B8 नदीनाना (for नदीजाना)
T1 G4 च वासिना G2 नजाना चै वाजिना (corrupt)
— °) K1 आरट्टानां, K5 D2 आरट्टाना, D8 (m as
in text) आरट्टाना, D5 आरट्टानां, M2 आरट्टाना
T2 अभीजाना Ś1 आरट्टदेशजानां च; Cv आजानेय-
महीजानां — °) T2 सर्वत (for °श)

4 °) K4 B4 Dn1 D7 वाना°, K5 नाचा°, B1 D8
वाणा°, Da1 वाणा° (for वना°) D1 8 शुभ्राणां (for
शुभ्राणा) — °) D5 T1 G2 4 °वाजिनां (for °वासि-
नाम्) — After 4°, Ś1 K1 2 B1 2 4 Da Dn
D4 5 7 8 G1 ins

341* वाजिनां बहुभिः सख्ये समन्तात्पर्यवारयन् ।

[Ś1 सखै, Ko-2 सखै (for सख्ये) Ś1 Ko-2 परि-
वारित, B2 Dn2 D7 G1 परिवारयन् (for पर्य°)]

ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः ॥ ४
 सुवर्णालंकृतैरेतैर्वमवद्भिः सुकल्पितैः ।
 हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो वली ।
 अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ५
 अर्जुनस्याथ दायाद इरावान्नाम वीर्यवान् ।
 सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ६
 ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ।
 पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ७

भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् ।
 एवमेव समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ८
 स नागलोके संबद्धो मात्रा च परिरक्षितः ।
 पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वैपादुरात्मना ॥ ९
 रूपवान्वीर्यसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ।
 इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ १०
 सोऽभिगम्य महात्मानं पितर सत्यविक्रमम् ।
 अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः ।

C 6 3982
B 6 90 12
K 6 90 12

—^a) Ks तथापरे Ks तित्तिरजा, Ks B Da Dn D2 4 4 4 S तित्तिरजा (Ks 'रिका, T2 'जाश्र), D1 महावीर्या, D2 तित्तिरका Cv as in text —^d) Ś1 जवने, Ks D1 4 M1 यवना, Ks जवनो, D2 जवगा, T1 Gs वनजा (for जवना) S हेममालिन (for वात रहय)

5 ^a) K4 B Da Dn1 Ds गार्ग्य, Dn2 Ds 7 8 तत्र, D2 वीरैर (for एतैर) —^b) B1 चर्मवद्भिः, Da Dn2 D. मर्मन (Da2 Ds 'वि)द्भिः, T G M1 (sup lin) 2 2 2 चर्मभिश्च, M1 (orig) वपुष्मद्भिः D1 स्वलंकृतैः D2-3 स्वकल्पितैः, M4 च कल्पितैः —^c) T G युक्तः, M1 3 3 युक्तैः, M1 (inf lin) युक्ते (for सुख्ये) —^d) Ś1 B2 3 Ds अभ्य (Ś1 'भ्या)द्रवत, Ds अभ्यवर्तत D1 सैन्य तद् (by transp) —^e) B1 D (except D1 8) Gs हृष्टरूप Ks D (except Da1 D1 8) G2 M1 3 परंतप

6 ^a) Ks 3 B3 4 Dn2 D2 4 6-8 T1 Gs सुत श्रीमान् (B3 'मन्), Ks B1 3 Da Dn1 D1 8 8 T2 G2 2 M [आत्मज] श्रीमान् (for [अ]य दायाद) —^b) Ś1 इरामान्, T2 'मान् (for 'वान्) D1 अति- (for नाम) —^c) Ks दुहितुर्, K4 B1 3 4 m Da Dn1 D2 (marg sec m as in text) 4 Ca स्नुषाया, K. D2 6 दुहित्या, M4 सुताया

7 ^a) Ks ऐरावतेवमादत्त्वा (810) —^b) Ko-2 B3 Da Dn1 D1 (by corr in marg) 4 S ह्यनपत्या (T2 पार्याय हि), D1 (orig) ह्यभिपूज्य (for अनपत्या) —^c) M2 4 4 पतौ Ks कृते, Dn2 D1 8 S हते (for हते) Ks सुपर्णेन —^d) K2 3 D2 6 दीनचेतसा; M1-3. 5 'दर्शना

8 ^a) Ś1 Ko-2 T G Ms (sup lin as in text)

कार्यार्थं, D1 भार्यार्थं M4 च स (for ता च) K4 भार्या ता चैव जग्राह, Ks D2 ता च जग्राह भार्यार्थं —^b) Ś1 Ks T2 M4 'नुग (for 'नुगाम्) —^c) Ś1 Ko-2 एक एव, S एवमेव (for एवमेव) —^d) Da1 Ds 'पक्षे (for 'क्षेत्रे) Co cites क्षेत्रे

9 ^a) K1 3 4 'लोक (for 'लोके) —^b) T1 G चैव सु (for च परि) —^c) Some MSS and Co पितृव्येन —^d) T1 G महात्माना (for दुरा)

10 ^a) Ks Ds गुण, Ks 3 B Da Dn D1-3 1 3 वल (Ds वल) (for वीर्य) S खसुत्पत्य महाराज (T2 M 'तेजा) —^b) Ds वलवान्, S नागराट् (for गुणवान्) — After 10^{ab}, K1 ins 342*, om 10^c-11^d B3 om (hapl) 10^c-11^b —^c) Ks इह (for इन्द्र) Ś1 Ko 2 जगामाय, D1 समासाद्य —^d) Ds इद्धा (for श्रुत्वा)

11 K1 om 11^{ab}ef, B3 om 11^{ab} (cf. v 1 10) —^a) K2 सोम्यगम्य, S सोमिवाद्य K4 B1 2 4 D (except D2 8 8) महाबाहु —^b) B1 2 4 Dn2 D1 4 1 3 सत्यविक्रम — Ko 2 ins after 11^{ab} K1 (om 10^c-11^d) ins after 10^{ab}

342* उवाच वचन राजकुलप्रीतनयसदा ।

— K2 om 11^{cd} —^{cd}) Da Dn1 Ds अभि (for अभ्य) D1 1 3 नियमेन (for विनयेन) Ś1 महात्मन, Ks Ds कृताञ्जलि S कृताञ्जलिरथोवाच विनयेनोप (M 'नाभि)गम्य तु (M1-3 8 च) — After 11^{cd}, Ks-3 B D ins

343* न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मन ।

[Ks 'यत्तथा, D1 'यत्तदा (for 'यत चा)]

—^a) Da Ds नाम (for अभि) T1 Gs सूनुस्ते;

C 6 39A5
B 6 90 13
K 6 90 13

इरावानसि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तवाभिभो ॥ ११
मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्सार पाण्डवः ॥ १२
परिष्वज्य सुतं चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः ।
प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १३
सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ।
प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।

G1 ३ पुत्रस्ते — १) T1 G2 ४ भद्रमस्तु, T2 M पुत्र
श्चासि, G1 भद्रं तेस्तु (for पुत्रश्चाहं) K2 तवाभिभो
(s10), K3 B Dn Dn D4-8 तच्च प्रभो, K5 T2 G2
तवाभिभो, D1 तवात्मज, T1 G2 तवानघ (for तवा
भिभो)

12 ^a) Ko २ Dn1 D1 ५ T G समागमे, K5 D2
सुसुसुखो Ko D1 T1 G1 ४ यच्च, Dn2 D4 6-8 यस्तु,
D8 यद्वत्, T2 याश्च (for यश्च) — ^b) K4 स त
सर्वं न्यवेदयत् — After 12^{ab}, D2 (erroneously)
repeats 11^{ab} — ^c) T2 त च (for तच्च) G1 २ तच्च
वृत्त यथा सर्वम्

13 ^a) D1 परिष्वज्य K2 तु त (for सुत) K1
Dn1 चापि (for चापि) — ^b) K4 B2-4 Dn Dn1
D2 ५ ६ G1 आत्मन, T1 G2 ४ M2 स्वात्मन (G2 'ना'),
C0 सोऽऽत्मन (as in text) G2 सदृशैर् (for 'श').
D1 गुणैरात्मसम नृप, T2 सोर्जुन प्रथित गुणै — ^c)
K5 ५ B1 D2 S अनयत् (for अभवत्) — ^d) Ko
'निवेशने, K5 ५ Dn1 S 'निवेशन (for 'निवेशने)

14 ^a) B D (except D1 २) समादिष्टो, T1 G2
M1-3 ५ तदाज्ञप्तो — ^d) Ko २ सु* (for स्व*)
— After 14^{cd}, S ins

344* स चापि नरशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।
अग्रवीक्ष्य तदा पार्थमयमस्मि तदा विभो ।
स्थितः प्रेण्यश्च पुत्रश्च सर्वथा ह्यनुशाधि माम् ।
किं करोमि च ते काम क वा काम त्वमिच्छसि ।
परिष्वज्य सुत प्रेम्णा वासवि प्रत्युवाच तम् । [5]
प्रीतिपूर्वं च कार्यं च कार्यं प्रति च मानद ।

[(L 1) G2 M1 २ नर (G2 रथ) शार्दूल. — (L 2)
G2 तथा विभो, M1-2 ५ तव प्रभो, M4 तवाभिभो (for
तदा विभो) — (L 3) T1 G2 त्व प्रशाधि (for ह्यनु)
— (L 4) T1 G2 वच (for च ते) G2 किं च, M4

युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो ॥ १४
बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ॥ १५
ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ।
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ॥ १६
ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंधान्महाजवान् ।
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् ।

किं वा (for क वा) — (L 5) M1-3 ५ वन्य च (for
कार्यं च) T1 G कार्यं प्रातिश्च (for कार्यं प्रति च)]

— ^a) Ś1 त्वयात्यात, Ko-2 त्वया तात, S तु (M2 ५
च) साहाय्य — ^c) K5 सत्य, B1 Dn2 D2 ५ ७ Cc
सह्य (for साह्य) K5 देवम् (for देयम्) K4 देय
सह्यमिति प्रभो, S दातव्यं नो भवेदिति

15 ^a) K5 ५ B1 २ Dn2 D1 २ ६ ८ S तु (for च)
— ^b) K2 D2 युद्धकालम्, T1 G M ययौ युद्ध (M1-3 ५
योद्धुम्) K2 M4 उपस्थित, B1 २ ४ Dn Dn D2-3
T1 G M1-3 ५ इहागत, D1 समागत (for उपा*)
T2 ययौ युद्धिमागत (s10) — ^c) D1 'मयैर् (for
'जवैर्) K5 कामवज्जवनैरश्वैः, S कृष्ण (M1-3 ५ काम)
वर्णैः शुभैरश्वैः Cc cites काम, वर्ण and जव — ^d)
B1 बहुभिः संवृतो (by transp) K2 D2 नृप, Dn1
D2 वृत (for नृप) S सर्वतः शुशुभे वृत

16 ^a) Dn1 D5 हया काञ्चनापीडानां — ^b) Dn1
D2 'वर्ण (for 'वर्णा) Ś1 Ko-2 ४ महाजवा, T2
मनोरमा — M2 om (hapl) 16^d-17^e — ^d) K1
महोदधौ, G2 [ह]योत्तमा (for महोदधौ)

17 M2 om 17^{abde} (cf v l 16) G2 om 17
— ^b) K5 D1 T2 M1 ३-५ हयसंधा (for 'संधान्)
K3-5 B1 Dn Dn1 D1-3 ५ ६ S (G2 M2 om) मनो
जवान् (K2 ५ D1 ६ T2 M1 ३-५ 'वा) — ^c) D1
क्रुद्धा, T2 क्रोडै, Cc क्रोडै (as in text) D1
क्रोधाद्, T2 क्रोधान्, Cc क्रोडानि (for क्रोडान्) D1
विनिघ्नतो (for अभि*) Cd cites क्रोडः. G2 C
क्रोडैः क्रोडान्यभि (G2 'पि) घ्नत — ^d) T2 प्राण्यभिश्च,
Cc घोणाभिश्च (as in text) Cd cites घोणा — Ko-2
om (hapl) 17^e-18^b — ^e) D1 समरे (for सहसा)
K2 ५ D2 ६ [अ]न्योन्य, D1 राजान् (for राजन्)
— ^f) K2 B1 Dn2 D2 ५ ७ ८ स्ववेगा, K5 D2 ६
तुरगा (for सुवेगा) S (G2 om) हसा इव नगोत्तमान्
(T2 M4 'म, M5 'मे)

निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥ १७

निपतद्भिस्तथा तैश्च ह्यसंवैः परस्परम् ।

शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ १८

तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे ।

परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते ह्यसादिनः ॥ १९

तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।

उभयोरपि संशान्ता ह्यसंधाः समन्ततः ॥ २०

प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः ।

विलयं समनुग्रास्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१

ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छेपे च भारत ।

सौवलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि ॥ २२

वायुवेगसमस्पर्शा जवे वायुसमांस्तथा ।

आरुह्य शीलसंपन्नान्वयः स्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ २३

गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जवः शुक्रः ।

पडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २४

चार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ।

संनद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २५

तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम् ।

C 6 3599
B 6 90 29
P 6 90 32

18 Ko-2 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^a) D₈ निहतद्विष D₆ M₄ तैस्तु, T₂ चैव (for तैश्च) — ^b) B₂ 'सिंहै' (for 'संवै') — ^c) K₈ सुश्रुवे, D₁ ध्रुयते (for शुश्रुवे) — ^d) K₁ D₆ सुवर्णपतने, D₂ सुपर्ण पतने, T₂ सुपर्णपतनो, G₁ सुपर्णात्पततो, G₂ सुपर्णतनयो B₁ T₁ तथा (for यथा)

19 ^a) M₁₋₃ : समेत्य (for तथैव) K₈ : D₂ तावका राजन्, B₁ च महाराजन् — ^b) M₁ : तथैव (for समेत्य) D₆ समेत्यानो महाहवे (sio) — ^c) K₈ B₃ D₁ : परस्पर (for 'स्पर') D₃ 'वधे' (for 'वध') — ^d) S₁ त (for ते)

20 K₈ : D₂ om 20^{ab} — ^a) Ko-2 तदा (for तथा) B₂₋₄ Dn D₄ : 7 : 8 महाघोरे (for वर्तमाने) — ^b) T₂ M₄ तुमुले सकुले (by transp) D₁ D₈ : तुमुले — ^c) K₄ B₂₋₄ Da Dn D₄-8 सन्नाता, B₁ सशीर्णा, D₁ समका, D₂ शमता, T₁ G₁ मन्नाता (for मन्नाता) — ^d) K₈ (m as in text) D₈ सह-चक्रा (for समन्तत)

21 Dn₂ om (hapl) 21^b-22^c, D₂ om 21 — ^a) K₈ प्रक्षीयते नरा शूरा — ^b) K₈ M₁₋₃ : ते हताश्च, K₈ निहताश्च, D₁ हता शस्त्रैः K₈ समा-कुला, B₁ : 2 : 4 D₄ : 8 समाहता (for श्रमातुरा) — ^c) K₁ विमल, M₂ विह्वल (for विलयं) — ^d) Ko-2 स्पर्धमाना, K₈ भक्ष्यमाणा, K₈ Cd तक्ष्य-माणा (for तक्ष) K₈ : समन्तत (for परस्परम्)

22 Dn₂ om 22^{ab} (cf v l 21) — ^a) T₂ G₄ क्षीण (for क्षीणे) — ^b) K₈ : D₂ किञ्चिच्छेपेण, K₄ B Da Dn₁ D₄-8 S किञ्चिच्छेपे च (G₂ 'विक्षेप') (for 'च्छेपे च') K₈ : B D (except D₃ : 6, Dn₂ om) S सयुगे (for भारत) — ^c) Ko-2 स्ववलस्य, K₁

सुलभस्य, K₈ D₃ सु (D₈ सौ) बलस्य, K₄ D₂ : सुव-लस्य B₁ : 2 : 4 D₂-4 : 7 : 8 T₁ G M₁₋₃ : [अ]नुजा (for [आ]त्मजा) D₃ वीरा (for शूरा) — ^d) S₁ Ko-2 रणकर्वशा (for 'मूर्धनि')

23 Da₁ D₆ om 23^{ab} — ^a) S₁ 'स्पर्धन्', K₁ B Da₂ Dn D₃ : 6-8 G₁ : 2 : 'स्पर्शान्' (for 'स्पर्शा') — ^b) Ko-2 : जवे वायुसमास्तथा, K₈ D₂ T₂ G₁ : 2 M₁₋₃ : जवे वायुसमा (G₁ : 2 'मा'श्च ते, B Da₂ Dn D₁ : 2 : 6-8 T₁ G₄ M₄ वायुवेगसमाजवे (D₁ G₄ M₄ 'समाश्च ते, D₁ 'समा जवे, T₁ 'समाश्च ते) — ^c) Ko-2 बाहान्सनद्धान् (Ko 'द्वा'), D₂ शैलसपन्नान्, D₈ वेगं, S शैलसंकाशान् — Ko-2 om (hapl) 23^d-24^e — ^d) K₈ D₂ निर्ययुस्तुरगो, M₁ (sup l in) वयस्यास्तु नगो, Cv as in text

24 Ko-2 om 24^{ab} (cf v l 23) — ^a) D₈ गजाक्षो K₄ B Da Dn D₄ : 7 : 8 वृषमश्च, D₈ वृषमश्च (for वृषकश्च) — ^b) D₂ धर्मवान्, M₂ शर्मवान् (for चर्मवान्) D₆ आर्जुन, T₁ G₄ दुर्जय, G₁ आर्जकः, G₂ अजय (for आर्जव) K₈ शुभ (for शुक्र) K₈ D₈ चर्मवासार्जव (K₈ 'नात्मज') शुक्र, M₂ शर्मवासार्जव शुक्र (sio), M₄ चर्मधानोर्जक शुक्र — ^c) D₁ पंचैव, D₈ : T₂ G₂ पडेते M₁ बलसपन्नान् — ^d) Da₁ D₆ निर्ययौ (for 'निर्ययुः') G₁ सहिता, G₂ रहवो (for महवो) K₈ : D₂ रणात् (for बलात्)

25 ^a) Ko-2 चार्यं (for वार्यं) T₂ सवृत्ता बलिभि-सैन्यै, G₂ निवार्यमाण शकुने — ^b) K₈ : D₁₋₃ : 6 तैश्च (for स्वैश्च) G₁ M₁ : 2 : 4 : 5 यौधैर् Ko-2 D₇ महाबला (for 'बलैः') K₈ रुद्ररूपा महाबला — ^c) K₁ D₇ सनद्ध, D₁ संकुद्धा (for सनद्धा) — Ko-2 om 25^d-26^e — ^d) G₁ रुद्रा इव (for रौद्ररूपा). K₈ D₈ महाबला, K₄ भयावहा

बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ।
 विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः ॥ २६
 तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ।
 अत्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् ॥ २७
 यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ।
 हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २८
 बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ।
 जघ्नुस्ते वै परानीकं दुर्जयं समरे परैः ॥ २९
 तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ।

अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे ।
 इरावन्तमभिदुत्य सर्वतः पर्यवाग्यन् ॥ ३०
 ताडयन्तः शितैः प्रांसश्चोदयन्तः परस्परम् ।
 ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३१
 इरावानथ निर्भिन्नः प्रांसस्तीक्ष्णर्महात्मभिः ।
 स्रवता रुधरेणाक्तस्तोत्रैर्विदू इव द्विपः ॥ ३२
 उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशहतः ।
 एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ३३
 इरावानथ संकुट्टः सर्वास्तान्निशितैः शूरैः ।

26 Ko-2 om 26^{ab} (of v l 25) —^a) M1 तदानीक Ks D2 s महाराज; Ks महानीका (for महाबाहो) —^b) G1 हित्वा; G2 भूत्वा (for भित्त्वा) B2 परपुरजय; T1 G1 4 परमदुर्धर, T2 परममर्हितं (s10), M 'दुस्तर (for 'दुर्जयम्) —^d) Ko-2 s s स्वर्गाय विजयाय च, M1-2 s स्वर्गायैव मनीषिण. — Ks om. 26^{ef} —^f) Ds युद्धधर्मदा (for 'दुर्मदा')

27 ^a) S1 K1 s प्रहृष्टास्, Ko प्रहृष्टास् (for प्रविष्टास्) Ks-5 B2 s D1 s s तथा (for तदा) T1 हृष्टा (for दृष्ट्वा) —^b) K1 s अय, D1 अति (for अपि) S फा (G1 फ) ल्गुनि परवीरहा —^c) Ks इरावान्, D2 (marg see m) उवाच (for अत्रवीत्) K1 सर्वान्, S सैन्यान् (for योधान्) —^d) Ks B1 D2 s विचित्रान्दारुणायुधान्, Ks विचित्रान्विचित्रा, B2 Da2 D1 s s 'त्रावरणा', S स्वान्विचित्रहय (T1 Gs Ms 'हयान्, M1 'हयै') स्थितान्

28 ^a) S1 यथैव ते (hypermetrio), Ko s B1 D1 यथैते, Ks D2 यत्ते (D2 'तो), Ks यजंते; D1 य एते; Ms यथैमे (for यथैते) —^b) G1 M योधा. K4 सानुगवांधवा —^c) Ds सर्वा (for सर्वे) —^d) Ds सर्वैर् (for नीतिर्)

29 Before 29, Ds ins सजय उवाच —^a) S1 उक्तास् (for उक्त्वा) Ko-2 s D1-2 S तु (for ते) —^b) Ks सर्व (for सर्वे) G1 M योधा S1 इरावता; Ks इवेरत; Ks Da1 Dn1 (before corr) T2 इरावत (for इरावत) —^c) Ks s D2 M4 जगमुस् (for जघ्नुस्) Ks-5 B D S तेषां (for ते वै) Ks D1 तदानीक, K4 अथा; Ks B D2-2 धलानीक, T G हयां (for परां) —^d) T G दुर्धर्ष, M दुर्धर

(for दुर्जयं) D1 समरे शूरै

30 ^a) K4 damaged S1 G2 तदानीकम्, K2 तदनेकम् —^b) D2 पातित समरे परै. —^c) Ds अमृष्यमाणास् —^d) Ks, D1 सौबल्य S1 Ko सुवान्, K2 s s सुता (for [आ]मजा) — K1 om (hapl) 30^e-31^d —^e) Ds s इरावतन् D4 अभिदुत्वा (for 'दुत्य)

31 K1 om 31 (of v l 30) —^a) D1 c शितै K4 D2 द्यौश्च, D1 द्यौश्च; Ds प्रांसश्च (for प्रांसैश्च) —^b) Ks s Ds छादयत, D1 क्षोभ, D2 नोद (for चोद) S च वाजिन (for परस्परम्) —^c) Da2 Ds पर्यधावत; D1 'वर्तत; G2 'वारत —^d) Da1 कुर्वन्तो T2 Ms महदाकुल

32 ^a) Ks B D (except Dn2 D1 s) S अपि (T2 अभि) (for अय) Ks निर्भिन्नै, Ks निर्विन्न, B2-4 D (except D1-2) निर्विन्न, S (except T2) निर्भिण्ण —^b) D1 महामृधे, S 'रथ' (Ms 'बल') (for 'हमभि) —^c) Ks Ds श्रवता; Ks s D2 प्रवभौ, G2 स्रवतो (for स्रवता) Ks Da1 Ds रुधरेणोक्तस्; T2 'णातस्, G4 'णातस् (for 'णाक्तस्) —^d) Ds तोत्रादित इव द्विप, T G तोत्रैर्भिन्नो यथा गज

33 ^a) K4 damaged G2 पुरतोपि (for उरस्यपि) T1 G2 s बाहोश्च (for पृष्ठे च) Ds s पार्श्वतश्च Da Dn1 (before corr) Ds नृणा हत, Ds G2 Ms भृशहत (for भृशहत) —^c) Da1 Ds इत्यर्थे (for अत्यर्थे) —^d) Ks s D2 विद्वो (for धैर्याद्) D1 वीर्यवान् च विव्यथे

34 ^a) Ks Ds S अपि (for अय) —^d) Da

मोहयामास समरे विद्धा परपुरंजयः ॥ ३४
 प्रासानुद्धृत्य सर्वाश्च स्वशरीरादरिंदमः ।
 तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजात्रणे ॥ ३५
 निकृष्य निशितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् ।
 पदातिस्तूर्णमागच्छजिवांसुः सौबलान्युधि ॥ ३६
 ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
 भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमथाद्रवन् ॥ ३७
 इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् ।

Dn1 Ds मित्रा, T2 सर्वान् (for विद्धा)

35 ^a) Ks Ds १ उद्धृत्य, Ks B Da Dn D1 ३
 ३ ३ S उद्धृत्य (for उद्धृत्य) Ks Ds सर्वान्स, Da
 Dn1 Ds सर्वास्तु, Ds वरसा (for सर्वाश्च) — ^b)
 Ds ३ M1 ३ ३ अरिंदम — ^d) Ko ३ स्वबलस्य, D1
 सौबलस्य Ko-३ [अ]त्मजात्रणे

36 ^a) Ko-३ निष्क्रम्य, Ks निकृत्य, Ks B1 Da2
 Ds विकृत्य; Ks B4 Dn2 Ds ३ ३ M4 निष्क्रम्य (for
 निकृत्य) B D T G M4 च शि (D1 ६ सि) त (for
 निशितं) Ks तस्य च निशितं खड्ग — ^b) T1 G M4
 [अ]पि, T2 M2 स (for च) Ks B2 Ds शरासन;
 Ds 'वत, Ca 'वरम् (as in text) — ^c) S1 पदा-
 त्त्रिप्त, Ds पादातिस् (for पदातिस्) Ks ३ Ds द्रुतम्
 (for तूर्णम्) Ks damaged, B आनच्छेत्; Da
 Dn D. अच्छिन्नन्, D1 आघावत्, Ds ३ ३ ३ अन्वि-
 च्छन्, S अभ्यायात् (for आगच्छत्) — ^d) Ks
 damaged D1 जिघामन्, Ds निहर्तुं, T G ताडयन्,
 M तापयन् (for जिघामु) T2 सौमहान्युधि

37 ^a) Da1 Ds G1 'गत' (for 'गत') — ^b)
 Da1 damaged Ks सुबलात्मजा — S1 Ko Da
 Dn1 Ds om (hapl) 37^a-39^b, K1 om 37^{cd} — ^c)
 T1 G1 ३ कोप' (for क्रोध') — ^d) Ks ३ D1 ३ अमि-
 द्रुत', B1 अमिद्रवन्, Ds अयोद्र', T G M4 उपाद्र'
 (for अयाद्र')

38 S1 Ko Da Dn1 Ds om 38 (of. v l 37)
 — ^a) Ks Dn2 D1 ३ ३ अय, Ks अमि (for अपि)
 Ks D2 सकुन्दो (for खड्गेन) — ^b) Ks पाणिमाघव,
 S हस्तलाघव (for पाणि') — ^c) Ks Dn2 Ds ३ ३
 अभ्यघावत्, Ks M1-३ ३ अत्यवर्तत, Ds अन्ववर्तत;
 D1 अभ्यभापत (for अभ्यवर्तत) Ks ३ D1-३ S देवाश्च

अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौबलान्वलदर्पितः ॥ ३८
 लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
 अन्तरं नाध्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगामिनः ॥ ३९
 भूमिष्ठमथ तं संख्ये सम्रदृश्य ततः पुनः ।
 परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४०
 अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः ।
 उपहस्तावहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकुन्तत ॥ ४१
 आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूषितान् ।

C 6 4016
 B 6 90 46
 K 6 90 49

(for तान्सर्वान्) — ^a) Ks ३ D1-३ मनुष्याश्चापि
 संयुगे, S मानुषाश्चैव संयुगे

39 S1 Ko Da Dn1 Ds om. 39^{ab} (of. v l 37)
 — ^a) S लावव दर्शयानस्य — ^b) Ks सर्वत' (for सर्वे
 ते) — ^c) B1 ३ ३ Dn2 Ds ३ ३ नाम्यगच्छत, B2
 नाम्यवर्तत Ks S अन्तरं ना (T2 'राण्य') धिगच्छति
 — ^d) Ks परत' Ks B D (except D1-३) चरत'
 शीघ्रगैर्हयै, T1 G M हयानारुह्य शीघ्रगान्, T2 न च
 गात्रस्य शीघ्रगा'

40 ^a) S1 Ko ३ भूमिष्ठमथ; some MSS भूमिस्थ
 मथ Ds वीर, T2 M सर्वे; G1 संखे; G2 सवे
 (for संख्ये) — ^b) Ks ३ सम्रदृश्य पुन पुन, D1
 सम्रदृश्य च पुन पुन, Ds सम्रदृष्टा पुन पुन, S ह्यतरि
 धादव (M2 'वा') द्रुत — ^c) Ks संख्ये (for सर्वे)
 S सौबला परिवार्येन — ^d) Ks ग्रहीताव्, T1 ग्रहीतम्,
 some MSS गृहीतम्

41 ^a) T1 G ततो', M4 रथा' (for अथा') Some
 MSS [अ]भ्यास' (for [अ]भ्याश-) D1 गतान्सर्वान्,
 T2 गतास्तास्तु (for गतानां स) T1 G वै (for स)
 — ^b) G1 तेषां सो (for खड्गेना) S1 Ko-३ ३ B Ds
 'कर्षण, Ds 'कर्शिन' (for 'कर्शन') — ^c) Ko ३
 अमि (K1 अभ्य') हस्तावहस्ताभ्यां; Ks ३ B Da Dn D1-३
 Ca असिहस्ताप'; Ks ३ D1-३ अभिहस्ताप', T G असि-
 हस्तो (T2 'त्र') हस्तानां, M1 आहस्तामीशुहस्ताभ्यां,
 M2 ३ असिहस्तोहस्ताभ्यां, M3 ३ असिहस्तोत्र, text
 as in S1 only Co omes असिहस्त' and अपहस्त'

42 ^a) Ks आयुधानां च, S आयुधान्यपि (for
 'धानि च) — ^b) Da1 बाहूनापि, Ds बाहूनय (for
 बाहूनपि) S1 Ks ३ B Dn2 D1 ३ ३ वि (for च)
 — ^c) S1 Ks Ds निकृतत, Ko-३ न्यकुं (Ko 'कु') तंते,
 Ks निकृत्य (sic), Bs आपतत, Da1 आपतंति, D1

अपतन्त निक्कुत्ताङ्गा गता भूमिं गतासवः ॥ ४२
 वृषकस्तु महाराज बहुधा परिविक्षतः ।
 अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ४३
 तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः ।
 अभ्यभाषत संकुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ४४
 आश्चर्यशङ्किं महेष्वासं मायाविनमरिंदमम् ।
 वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं वक्वथेन वै ॥ ४५
 पश्य वीर यथा ह्येष फल्गुनस्य सुतो वली ।
 मायावी विप्रियं घोरमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ४६
 त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः ।

कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ४७
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः ।
 प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ४८
 स्वारूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ।
 वीरैः ग्रहारिभिर्युक्तः स्वैरनीकैः समावृतः ।
 निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ४९
 इरावानपि संकुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी ।
 हन्तुकाममभिन्नघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५०
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ।
 त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५१

न्यपतत, Ds निहन्तते, Co आपतन् (for अपतन्त) S
 नृत्यंत इव कृत्ताङ्गा —^a) B1.4 Ds Dn Ds-8 Co
 मृता (for गता) Ks D1 भूमौ (for भूमिं)

43 ^a) Ks वृषकेतुर, Ks वृषकास्तु, B Da Dn
 Ds 1 1 8 (m as in text) वृषभस्तु, Gs वृष्टस्तु (for
 वृषकस्तु) Bs महाभाग (for 'राज') —^b) Ś1 परि
 निक्षत, Ko-2.4 Ds शरविक्षत (Ks 'ता'), Ks 5
 Bs Ds 8 8 परिवी (Ds 8 'वि')क्षित, B1 विपरिरक्षित
 (hypermetrio), B2 4 विपरिक्षत (for परिविक्षत).
 —^c) Ks Ds अभ्यन्यत, Bs अयुध्यत, Ds अमुध्यत
 (for अमुच्यत) Ks महारौद्रा. —^d) Ks T2 वीर
 विकर्तनात्, Ks चारावकर्तन, D1 नागसुतासुतात्, T1
 Gs वीरविमर्दनात्

44 ^a) Ds सर्वास्तान् (by transp) D1 Ms
 पातितान् —^b) Da1 Ds T2 ततो; Da2 Dn Ds 6-8
 सुतो (for भीतो). B Da Dn Ds-8 तव, D1 T1 G
 तदा (for तत) —^c) Ks Da Dn1 Ds अभ्यधावत
 (for 'भाषत') —^d) Ks राजसं (for राक्षस)

45 ^a) Ś1 Ko-3 B2 Da D1 6 आ (Ś1 K1 अ)र्ज्य-
 श्चग, Ks B1 8 4 Dn Ds 1 1 8 आर्ज्यश्चर्गि, Ks Ds
 अल्लुस, T G2 आ (G2 अ)र्ज्यश्चग, Ms आर्ज्यश्चग
 —^b) Ms मायाविदम् Ds अनुत्तम —^c) T2 भीम
 सैन्यस्य. —^d) T1 G2 4 च, Ms तु (for चै)

46 Before 46, Ds ins दुर्योधन उवाच —^b)
 S1 Ks-5 B D फल्गुनस्य; Ko फल्गुनस्य K1 वले,
 Ks Ds वली —^c) Ś1 [ह]व प्रियं (for विप्रियं)
 Dn1 कर्तुम् (for घोरम्) —^d) Bs रणक्षम (for बल
 क्षयम्)

47 ^a) Ks तं (for त्व) T G तु (for च)
 Dn1 कामगतस्, D1 T1 Gs 4 'गतिस्, M 'चरस्
 (for 'गमस्) —^b) D1 2 मायासु, Co मायास्त्रे (as
 in text) D1 मायास्त्रे, T1 Gs 4 'स्त्रे तु Ks Ds
 विशारद —^c) Ds 'वैरस्य (for 'वैरश्च)

48 Before 48, Ds ins सजय उवाच —^a)
 G1 2 [ए]तद् (for [ए]वम्) Ds स (for तु). —^b)
 T G रौद्र (for चोर) — After 48^a*, Ks repeats
 (hapl) 45^a-48^b —^d) Ks B1-3 Da Dn1 Ds
 [S]भवत्, D1 S वली (for युवा)

49 ^a) Ks B1-3 Ds 8 T2 स्वारूढैर्, T1 G स
 योषैर् (for स्वारूढैर्) —^b) S 'धारिभि' (for 'यो-
 धिभिः) —^c) T1 G Ms-3.5 धीरैः, T2 वीर- (for
 वीरै) K1 युक्ता, Ks.4 B Da Dn Ds 2 3.6 8
 युक्तै, Ds युद्धे, Ds 1 युक्तै; S वीरै. (for युक्त).
 —^d) Ko 1 स्वरनीकै, Ks सुरानीकै, Ds स्वैरनीकै
 S समतत (for समावृत) D1 स्वेनानीकेन संबृत
 — After 49^a*, N ins.

345* हतशेषैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमै ।

[D1 रथोत्तमै (for हयो) .]

50 ^a) T2 Ms अमित्रघ्न —^d) Ś1 Ko-2 समुपा-
 द्रवत्, Ks 5 Ds 8 प्रत्यभिद्रवत्, D1 समभिद्रुतः, Gs
 पर्यवारयत् (for प्रत्यवारयत्)

51 ^a) T2 तमुत्पतंत —^b) T2 रक्षसा (for राक्षस)
 Ks सुमहाबल, Da2 Dn1 Ds Ms स महाबलः, Ds T2
 G1 तु महाबल Dn1 राक्षसस्य महाबल —^c) Ds तु
 तां (for ततो)

तेन मायामयाः कृता हयास्तावन्त एव हि ।
 स्वारुढा राक्षसैर्वोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ ५२
 ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
 अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५३
 तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ ।
 संग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ॥ ५४
 आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् ।
 इरावान्क्रोधसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ५५
 समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः ।

चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पञ्चकम् ॥ ५६
 स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् ।
 इरावन्तमभिकुट्टं मोहयन्निव मायया ॥ ५७
 ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् ।
 विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ।
 चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ॥ ५८
 तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ।
 संवभूव महाराज समवाप च यौवनम् ॥ ५९
 माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् ।

C. 6 4033
B 6 90 65
K 6 90 68

52 ^a) K₀ : मायामया K₃₋₅ B Dn Dn D₂₋₄
 7-8 नृपा, D₅ क्षिता, T₁ G₄ कृता (for कृता) G₂
 तेन मायाविना क्षिता — ^b) D₁ ते सर्व (for तावन्त)
 — ^c) K₃ : आरुढा, B Dn Dn D₁ : 7 8 आरुढै,
 D₁ : स्वारुढै (for स्वारुढा) D₁ कुट्टै (for घोरै)
 — ^d) K₀₋₂ शिलापट्टिस (K₁ 'पट्टिस' पाणिभिः, K₅
 D₂ : S शूलपट्टस (K₀ D₂ : 'पट्टिस' धारिभिः)

53 ^a) K₀₋₂ समागम्य, D₁ ते सरब्धा, T₁ ते
 सरमा K₃ समागत्य, S 'माद्य' (for 'गम्य') — ^b)
 K₂ D₁ T₂ द्विमहत्ता — ^c) D₂ सकुट्टा, T₂ न
 विराद् (for अचिराद्) D₁ अचिरात्तमनुप्राप्

54 ^b) D₁ उभौ युद्धविदारौ — ^c) K₁ : B Dn
 Dn D₄ : 7 8 T₁ G₄ समति (for व्यवति) K₃
 संग्रामेव्यवतिष्ठेता — ^d) K₁ यथा वृत्रपुरंदरौ, G₁ यथा
 वृत्र च वामव

55 ^a) K₂ B₂ D₃ (sup lin) प्राद्रवतम्, D₅ इरा
 वतम्, T₂ आदर्यंशम् — ^c) K₄ B₁ : अथ, T₁
 G₄ अपि (for क्रोध) D₁ 'सपत्र', T₁ G₄ सकुट्ट,
 T₂ G₁ : 2 M 'समत्त' (M₄ 'त्त') (for 'सरब्ध') — ^d)
 K₀₋₂ प्रत्याधावन् K₅ महारथ, D₀ 'वल', G₁ M₂
 'वल'

56 ^a) K₂ : B₂ : 4 Da D₂ : 3 5 7 सम (B₄ 'मा')
 भ्यास, D₃ समभ्यास्य, T₂ ततोभ्याश (for सम
 भ्याश) — ^b) B Dn Dn D₁ : 4 5 7 8 S दुर्मद,
 D₅ दुर्मति (for दुर्मते) — ^c) K₄ D₁ दिव्य, Cal
 ed क्षिप्र (for दीप्त) — ^d) Ś₁ D₂ शरावापं, G₂ शरा
 वार (for 'वाप') K₃ पचभिः, K₄ B Dn Dn D₂
 4-8 पचधा, D₁ काचन, T₂ lacuna, Bom ed
 सत्वर (for पञ्चकम्) K₅ शरावाप च पचभिः, D₃

इरावांस्तस्य रक्षस, T₁ G₄ शरावार च दीप्तिम्, Cal
 ed शरान्वै पञ्च पञ्चधा

57 ^a) Ś₁ D₁ D₂ : 5 8 S (except M₂) सनिकृत्त
 (for स निकृत्त) — ^b) D₁ समासद्व (for 'विशद्व')
 — ^c) K₃ D₂ : अभिप्रेक्ष्य, K₄ D₂ : अतिकुट्टं, D₁
 अभिकुट्टो — ^d) B Dn Dn D₁ : 5 7 8 मोहयन्मायया
 तदा (B₄ M₄ मोहयामास मायया)

58 ^a) K₄ B D₁ ततोऽन्तरिक्षम् Ś₁ उत्पत्य (for
 उत्पत्य) — ^b) Ś₁ रक्षस — ^c) B₈ मोहयित्वा तु (for
 विमोहयित्वा) T₂ माया हि, M₄ मायावी (for माया
 भिस्) — ^d) B D (except D₁₋₃ : 6) सयुगे (for
 सायकै) — ^e) K₀₋₈ : B₁ D₁ D₁ D₂ : 6 8 सर्वधर्मज्ञ
 (K₅ 'ज्ञ'), D₁ स च मर्मज्ञ, M₁ 'सर्वधर्मज्ञ' — ^f)
 B₂ कालरूपो, D₁ G₁ : 2 M कामरूप, T₁ G₄ काल
 रूपं (for कामरूपो) T₁ G M दुरासद

59 ^a) K₃ नेतापि, K₄ तथा च, D₁ तथा ह, D₃ स
 तथा (by transp), S तथा हि — ^b) B₁₋₃ Da Dn₁
 निकृत्तस्तु (B₂ : 'श्च'), B₄ Dn₂ D₇ : 8 कृत्ते कृत्ते, D₈
 परै कृत्त, D₅ निकृत्त स, T₁ G M₅ कृत्तगात्र, T₂
 M₁₋₄ कृत्त कृत्त (for शरै कृत्त) — G₁ om
 (hapl) 59^e-61^d — ^c) D₆ T G₄ M₁ : 5 स बभूव,
 Co सवभूव (as in text) — ^d) D₆ समवाप्य D₃
 योधन (for यौवनम्) D₁ (m as in text) समवाये
 चयोपम

60 G₁ om. 60 (of v l 59) — ^a) D₃ M₄
 माया च D₃ सहजा, M₃ सहजं (for सहजा) D₂
 तस्य (for तेषां) — ^b) G₂ कार्मुक (for कामजम्)
 — ^c) D₁ त (for तद्) — ^d) K₀ : 1 T G₂ : 4 M₄
 व्यरोचत, K₂ विरोचत, K₃ व्यजायत, K₄ B D

एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत ॥ ६०
 इरावानपि संकुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
 परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ॥ ६१
 स तेन बलिना वीरञ्छिद्यमान इव द्रुमः ।
 राक्षसो व्यनदद्भोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ६२
 परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु ।
 ततश्चक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ॥ ६३
 आश्चर्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ।
 कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे ।

संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ॥ ६४
 तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
 इरावानपि संकुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६५
 तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेऽप्यनिवर्तिनः ।
 योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ॥ ६६
 स नागैर्वहुशो राजन्सर्वतः संवृतो रणे ।
 दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान् ।
 ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ६७
 छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुंगवः ।

(except D1-s) अजायत, Bom ed यभूव ह (for व्यरोहत)

61 G1 om 61 (of v 1 59) —^a) Ko-2 D1 अथ (for अपि) B2-4 Dn2 D4 6-8 राजेन्द्र (for संकुद्धो) —^b) T1 G2 4 राक्षसेन्द्र (for 'स त) —^c) Some MSS परस्वधेन or 'श्वधेन K5 D2 T G2 4 M दीप्तेन (for तीक्ष्णेन) —^d) T G2 4 M चिच्छेदेन (for 'द च)

62 ^a) T1 G2 धौतेन (for स तेन) K2 बलिना (for बलिना) K8 Da1 D8 M2 वीर, T1 G2 4 तेन, T2 वीर (for वीरश्च) —^b) D8 पुन पुन, D8 इरावता (for इव द्रुम) —^c) D8 G2 [S]व्यन दद्, D8 [S]वनदद्, T2 M1 व्यनदद्, M1 (sup lin) 2 8 8 [S]व्यनदद् (for व्यनदद्) —^d) = 6 23 13^d K8 Da2 D8 6 तुमलो, D8 तुमुलो

63 K1 om 63^a-64^b, B1 om 63^a-64^c —^a) Ko 2 परश्वधक्षतं, K8 परस्वधक्ष त, Da1 D2 8 (marg sec m) 4 5 परस्वधक्षत (D4 'क्षर), D8 (orig) परिश्वरक्षत —^b) K2 सुश्रवद्, K8-s D2 8 6 सुश्राव (for सुस्राव) K8 सुहु (for बहु) Bom ed बहु शोणितम् (for रुधिर बहु) —^c) D8 (m as in text) T1 G4 चुक्रोश (for चुक्रोध) —^d) Ko-2 Dn1 G2 चक्रवेगं (for चक्रे वेग) D1 राक्षसो घोरदर्शन

64 K1 om 64^{ab}, B1 om 64 (of v 1 63) —^a) Ś1 Ko 4 B2-4 Da Dn1 D1 2 4-8 आश्चर्यशृङ्गिस् (B2 D8 'गस्), K2 8 8 आर्षे (K2 'र्वि)शृङ्गिस्, Dn2 अल्लुसस्, T2 M2 आश्चर्यशृङ्गस् Ś1 K8-s D2 8 6 T2 M तथा; B2-4 Da Dn1 D8 तदा (for ततो) —^b) T2 शत्रुमूर्जित; G2 'निर्जित (for 'मूर्जितम्) — Dn1

om 64^{ader} —^a) Ś1 कृत्वा रूप महाघोरं, D1 कृत्वा घोरा महामायां —^d) K2 8 D2 6 M8 गृहीतुमुपचक्रमे, B2-4 Dn2 D8 M8 निगृ (B8 'ग्र)हीतु प्र, D2 1 8 विग्र (D8 'प्रि)हीतु प्र. — After 64^{ad}, N (B1 Dn1 om.) ins

346* अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्त यशस्विनम् ।

—^a) D1 संग्रामस्य शिरोमध्ये. —^c) Ś1 तात, K2 Dn2 तस्य, D1 8 एव (for तत्र)

65 K8 D2 transp 65 and 66 —^a) D1 दृष्ट्वा ता (by transp), T1 G दृष्ट्वा तु Ś1 राक्षसी मायां —^b) K8-s B Dn2 D1-4 6-8 दुरात्मन, S महाबल (for महात्मन) — Ko-2 om 65^e-66^b —^d) K2 D1 2 दष्ट, M8 स्पष्ट (for स्रष्टुं)

66 Ko-2 om 66^{ab} (of v 1 65) K8 D2 transp. 65 and 66 —^a) K8 8 D2 तत (for तस्य) —^b) K4 B समरेऽप्यनिवर्तिन, K8 संयुगेऽप्यनि, T1 संयुगे प्वतु —^c) Ko-2 Dn2 D1 S सोन्वयो (M8 यत्तेजो) M1 मातृक, M8 मातृजय —^d) S तदै (T2 G1 'दे) नमुपतिष्ठति (M8 स तेनाभिप्रदुद्भवे)

67 ^a) K4 B1 2 Da Dn1 D8 8 8 S बहुभी, D1 बहुलै (for बहुशो) —^b) K8-s D2 इरावान्संवृतो, B2 सवृत सर्वतो (by transp) D8 सर्वत परिवारित —^c) G2 सुमहारूपम्, M2 सुमहद्रुमम् (sic) —^d) Ś1 Ko-2 4 वेगवान्, Co भोग (as in text) — D1 om (hapl) 67^e-68^d —^e) Da Dn1 D8 नानाविधैर् (for बहु) —^f) T2 ता दिश, M4 राक्षस (for राक्षसम्)

68 D1 om 68 (of v 1 67) —^a) D8 च (for तु.) D8 8 तैर्नागै, D8 राजेन्द्र (for नागैः स) —^b)

सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ६८
 मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके ।
 विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥ ६९
 सकुण्डलं समकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् ।
 इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७०
 तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ।
 विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७१
 तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ।
 महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७२
 हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः ।
 रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिमिस्तत्र सृदिताः ॥ ७३

तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ।
 रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ७४
 अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ।
 जघान समरे शूरात्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ७५
 तथैव तावका राजन्सृज्याश्च महाबलाः ।
 जुह्वतः समरे प्राणाभिजघ्नुरितरेतरम् ॥ ७६
 मुक्तकेशा विक्रवा विरथाश्छिन्नकर्मुकाः ।
 बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ७७
 तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ।
 कम्पयन्तसमरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ७८
 तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ।

C 6 4056
B 6 90 86
K 6 90 86

M1-3.5 गत्वा (M1 s inf lin as in text) (for
 घ्यात्वा) M2 s (both inf lin as in text) 'पुगव
 —^c) K2 D2 सौपर्णरूपम्, M1 सौपर्णं (for सौपर्णं)

69 ^a) S तस्य (for तस्मिन्) —^b) S मातृके तद्वा
 (for तस्य मातृके) —^c) K2 s D2 विमू (K2 'रू')
 तम् (for विमोहितम्) —^d) K2 s B D न्य (B2 व्य)
 हनद् (K2 s D1-3 ० निजघ्ने) राक्षसोऽसिना, S सं (T2 M1
 स) जघान वरासिना

70 ^a) T2 G1 s M समकुट —^b) K2 s D2 पद्मे
 (K2 D2 पूर्णे) दुमदृशानन —^c) D2 इरावतशिरो.

71 K1 om (hapl) 71 —^a) B1 विह्वते S
 शूरे (for वीरे) —^b) K2 राक्षसेनार्जुनात्मजे (s10)
 —^d) K2 s D2 ० धार्तराष्ट्रास्ततो नृप (K2 'प')

72 ^a) D2 तस्मिन्महति —^b) K2 तादृशे भैरव
 पुन —^c) K2 D2 T2 महान्व्यतिकरो, Da Dn1 D2
 महान्व्यतिक्रमो, D3 महान्व्यतिकरो B1 भूय (for
 घोर) —^d) K4 सेनयोर्दभयोरपि

73 ^a) K2-s B D S गजा (B1 T2 रथा) हया (for
 हया गजा) T2 च पादाताश्च (for पदाताश्च) —^b)
 K2 युता (for हता) —^c) Ko-2 s s B D (ex-
 cept D2 ०) T2 रथाश्च (K2 D1 s T2 'श्च') K2
 दन्तिभिश्चैव, Da Dn1 D2 पत्तिनश्चैव (for दन्ति)
 —^d) S पा (G2 s M1 s s प) दार्तेस् (for पत्तिभिस)
 D2 तव सृदिता, M2 तत्र पूजिता

74 ^a) D2 रथा (for तथा) T2 M1 2 गजौघाश्च

—^b) T2 रा[? ग]जाश्च (for हयाश्च) —^c) D2 पत्ति
 भिर (for रथिभिर) —^d) K2 D2 तत्र (for तव)
 K2 चैवा (for तेषा) B2 T1 G M1 2 सयुगे (for
 संकुले) K2 सृजयाश्च महाबला

75 ^a) S1 D2 अर्जुनस्यापि —^b) K2 निहतु —^c)
 K2 वीरान्, T1 G वीरो (for शूरान्) —^d) K2
 राजास्तन्, K2 राक्षसान्, S राजो (T2 राजन्) वै (for
 राजस्तान्) K2 T2 भीमरक्षिण, K2 भीष्मरक्षितान्

76 ^a) K2 B2 D2 तावकाग्राजन् —^b) K2 D2
 सृजयाश्च, D2 सजयाश्च K2 महाबलान्; B D (except
 D1-3) सहस्रशः; S महारथा (for महाबला) —^c)
 K2 जुह्वत, B2 G1 मुह्यत, D1 जुहुवु, D2 M
 जुह्वत, T2 जहत (for जुह्वत)

77 ^a) Ko 2 मुक्तको (Ko 'के') शाश्च रथिनो —^b)
 S1 K1 2 रथिनश्च, Ko laouna (for विरथाश्च) D1
 हीन, T1 G2 भिन्न (for छिन्न) —^c) K2 D2 ०
 बहुभि (for वा) K2 s D2 ० समदृश्यत, D2 s
 'सजत (for 'युध्यन्त) —^d) G1 समुपेता (for सम
 वेता)

78 ^a) S1 शरैर् (for तथा) K2 मर्मातिगैस्त्रीक्ष्णैर्,
 D2 मर्मातरो भीष्मो, T2 मर्माति[? नि] भीष्मोपि —^b)
 M1 महारथ (inf lin as in text), M2 'रथ' —^d)
 K2 s D2 महारथ (K2 'था'), B Da Dn D1 3-5
 1 8 परतप (Da2 D2 'तप'), D2 अरिदम, S सम-
 तत (for महाबल)

79 ^a) T2 ते वै न योधिरे सैन्ये —^b) Ko मनवा,

दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ७९
तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ८०
तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
रौद्रमासीत्तदा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः ॥ ८१
दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् ।
एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान्सैनिकान् ॥ ८२
किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधनैः समावृतः ।

इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ८३
वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ।
उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ८४
आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभृता महाबलाः ।
तावकाः पाण्डवेयाश्च संरन्धास्तात धन्विनः ॥ ८५
न स्म पश्यामहे कंचिद्यः प्राणान्परिरक्षति ।
संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन् यो द्वा नराधिप ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

S (except M₁) [S] ४ तदा (for मानवा) — °) G₁ 2 नदत् (for दन्तिन) — °) M₁ 2 बहवो (for रथिनो) G₂ M₁ 8 (sup lin) ६ हयास्तथा, M₁ हयास्तथा (for हयास्तथा)

80 °) D₈ तस्य (for तत्र) — °) D₈ दृष्ट्वाद्भुत पराक्रम — Ś₁ K₀ 1 D₂ 7 8 M₁ om (hapl) 80^{cd} — °) T₂ अपश्यत्; G₂ अपश्याम

81 °) T₁ G पार्षतस्यैव (for 'तस्य च) — °) K₀-3 तथा युद्ध, K₄ B₁ D_{n2} D₁ 7 रणे युद्ध, B₂ 3 रणे राजन्, B₁ रणे पात, D_a D_{n1} (before corr) रणेत्मान, D_{n1} (by corr) D₁ (before corr) 8 रणे यात; D₁ रणे रूपं, D₈ रणे यान, D₈ रणात्मान; D₈ रणे घात, S तदा वृत्तं K₈ 5 D₁ रौद्र आसीत्तथा घात (K₈ घात). — °) K₈-5 B₂ 8 D_a D_{n1} D₂ 5 6 सालकेश्चैव धन्विन; B₁ 4 D_{n2} D₈ 4 7 8 T G सालकस्य च धन्विन, D₁ सालकेश्च सुधन्वन, M सत्यकस्य (M₂ तस्य तस्य) च धन्विन

82 °) M₂ ६ द्रोण च (for द्रोणस्य) — °) D₁ पार्थिना (for पाण्डवान्) — °) K₀ एष एक, K₁ एक एक (for एक एव) K₂ शक्तौ; D₈ हतु (for शक्तो) — °) B₂-4 D_{n2} D₁ 7 8 निहतु सर्वसैनिकान्, D₈ शक्तोस्मान्सहसैनिकान्

83 °) D₁ व्याकीर्णा (for किं पुन) K₈ 5 D₂ ० पार्थिवै शूरे, S पृथिवीवीरैर् — °) T₂ योधव्याधै; M₁ 8-5 योधव्रातै (M₁ 'प्रातै') K₁ D₁ समावृता, G₁ समतत — °) K₀ 1 अत्यब्रुवन्, K₈ D₈ इत्यब्रुवन्; D_{n2} D₆ इत्यब्रवीन् D₈ रणे राज (sic), D₈ महाराजन् (for महाराज) — °) K₀-2 पार्थो, D₈ महा (for रणे) D_a D₈ द्रोणेन पीडित; T₂ द्रोण-निपीडिता Ś₁ रणेन तान्त्रित (corrupt)

84 °) D₈ G₁ 2 महा (for तथा) — °) D₈ समग्रमे चैव भारत — °) K₈-5 D₂ ० वीरा (for शूरा) — °) T₁ न मृष्यत (for नामृष्यन्त)

85 °) K₁ 2 युध्यत, K₄ T₂ दृश्यते; M₁-3 ६ युध्यन्ते; M₄ युज्यते (for युध्यन्ते) — °) K₀-2 ६ D₂ ६ ० S रक्षोभृते Ś₁ D_{n1} महाबल; K₈ 5 D₂ T₁ G 'वले', D₁ ६ च सयुगे — °) T₁ G संरन्धा (for तावका) Ś₁ M₁-3 ६ पाण्डवाश्चैव — °) T₁ G तावकास् (for सरन्धास्) K₄ T₂ तु (T₂ च) तरस्विन; D₈ ते च धन्विन

86 °) K₈ तस्य, D₁ नात्र, M₄ नास् (sic) K₈ D₂ ६ किंचिद्, T₂ कश्चिद्, M कं (M₂ तं) च (for कंचिद्) G₂ न स्म पश्यामि किंचिच्च — °) K₄ B D_a D_n D₁ ६ १ ८ प्राणान् (by transp) D₈ स प्राणान् — °) S देवासुराग्ने (T₁ G₁ 'भा') समग्रमे (T₁ G₁ 2 ४ समरे), G₂ as in text — °) K₁ तस्मिन् योधा (sic), M तस्मिन् यो (M₁ 'न्यो') धा (M₂ धो) Ś₁ K₀ 1 3 D₁ 8 G₁-3 तस्मिन् योधा नराधिप, K₂ T₂ तस्मिन् युद्धे जनाधिप; K₄ B D_a D_n D₁-3 तस्मिन् वीरवरक्षये, K₈ D₂ T₁ G₁ तस्मिन् योधा नराधिपा

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, K₀-2 D₂ mention only अष्टमयुद्धदिवसे; K₄ T₂ अष्टमेद्धि, D₈ अष्टमदिवसयुद्धे, M₄ अष्टमेद्धिके — Adhy name K₄ B₁ D_a D_n D₁ 5 T G₁ 2 4 M₂ 8 ६ इरावद्वध, D₈ इरावान्वध — Adhy no (figures, words or both) K₈ 83, D₈ T₁ G₁ 2 4 85, D_{a2} (sec m) 48, D_{n2} T₂ M₈ 4 87, M₁ 2 86 (as in text), M₈ 88 — Śloka no D_{n1} 89½, D_{n2} 93, D₈ 91, D₈ 92.

८७

धृतराष्ट्र उवाच ।

इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः ।

संग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।

इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ।

व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २

नदत्तस्तस्य गन्धेन पृथिवी सागराम्बरा ।

सर्वतवना राजञ्चाल सुभृगं तदा ।

अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिग्मन्था ॥ ३

तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ।

ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः खेद एव च ॥ ४

सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ।

सर्पवत्समवेष्टन्त सिंहभीता गजा इव ॥ ५

निनदत्सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ।

ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ॥ ६

नानाप्रहरणैर्वैर्वृतो राक्षसपुंगवैः ।

आजगाम सुसंकुब्धः कालान्तकयमोपमः ॥ ७

तमापतन्तं संग्रेक्ष्य संकुब्धं भीमदर्शनम् ।

C 6 4071
B 6 91 8
K 6 91 8

87

The collations of G₃ were not available for this chapter

1 ^a) K₅ Da इरावत् Da₁ त (for तु) K₅ D₂ हत दृष्ट्वा (for तु निहत) — ^b) K₅ D₂ तत् पार्था, M₂ ^c दृष्ट्वा पार्थ S₁ महारथ, Ko-3 ^d D₂ महाबला (for 'रथा') — ^e) K₅ ^f D₂ संग्राम Ko-3 ^g यद कुर्वन् Da Dn₁ D₂ किमकुर्वन् (Da₁ 'र्व') त संग्रामे

2 ^{ab}) Da₁ त (for तु) K₅ D₂ विनिहत, T₁ G M₄ हत दृष्ट्वा (for तु निहत) T₂ transp निहत and संग्रामे B₂ T₁ G रक्षसा, Da₁ राक्षस, T₂ राक्षसा (for राक्षस) — ^c) B₂ त महानाद, Da Dn₁ D₂ च महा, D₃ सुमहानाद, D₃ सुमहानादान् — ^d) K₅ भीमसेनिर्, D₃ M₂ ^e भैमसेनी (for भैमसेनिर्)

3 ^a) B₂ घोषेण (for शब्देन) — ^b) G₂ M₁ ^c नगा (for 'वना') — ^d) D₃ सुभृगश्च (for सुभृग) D₃ तथा, T₁ G₂ तत् (for तदा) — K₅ ^e D₂ om (hapl.) 3'' — ^f) K₅ B₂-4 अतरीक्ष Da₁ अतरिक्षदिश चैव — ^g) Da Dn₁ D₂ विदिशश्च (for प्रदिशश्च) T₁ G₂ तदा (for तथा) D₃ सर्वाश्चोपदिश मन्था — After 3, S ins

347* चेलुश्च सहसा तत्र तेन नादेन नादिता ।

[T₂ मोहिता (for नादिता)]

4 ^a) S₁ सुमहाराज; D₃ सुमहानाद; T₁ G₂ ^b M₄ तु महानाद B₂ D₂ ^c त च (D₃ तदा) श्रुत्वा महा

नाद, T₂ सश्रुत्य च महा — ^b) Ko ^c S तस्य, D₂ तत्र (for तव) — ^c) S₁ ऊरुष्कं, K₅ ^d D₃ ^e ऊरुस्तम्भ (K₅ 'स्तम्भ'), G₂ उस्तमश्च (for ऊरुस्तम्भ) M₁ समवेष्ट — ^d) K₂ वेपथु, Co वेपथु (as in text) T₂ हि (for च)

5 ^a) T G₂ ^b M तु, G₁ हि (for च) K₄ Dn₂ महाराज (for च राजेन्द्र) — ^c) B Da Dn D₁ ^d ^e सर्वत, T G₁ ^f M चर्मवत् (for सर्पवत्) K₅ ^g B₂-4 Da Dn D₁ ^h ⁱ ^j समवेष्ट, D₃ 'वेष्ट' (for 'वेष्टन्त') G₂ चर्मवर्मवेष्टन्त (corrupt) — ^d) S₁ K₁ ^e ^f सिंहाद्रीता, Da₂ सिंहभृता, T₂ सिंहो भीत. T₁ G₂ ^g मृगा (for गजा)

6 ^a) K₅ ^b D S नदित्वा, K₄ B नदित्वा (for निनदत्) Da₁ D₂ सुमहा (D₂ 'ह') श्चादं — ^b) K₅ D₂ ^c T₁ G निर्घात इव T₂ निपातसमराक्षस (sic) — ^c) K₅-3 S ज्वलत; D₂ ज्वलन (for ज्वलितं) K₅ उद्दिश्य (for उद्यम्य) — ^d) M₁ (sup lin) ^e ^f ^g वक्र (for रूप) K₅ ^h D₂ M₂ सुभीषणं, D₁ ⁱ ^j G₁ M₄ सुदारुण (for विभीषणम्)

7 D₁ ^a om 7^{ab} — ^a) K₅ ^b B D (D₁ ^c om) S नानारूपग्रह (M₄ 'क', inf lin ह) रणैर् — ^c) K₂ D₃ ^d आजगाम, D₃ अजगाम

8 ^b) S गजानीकैश्च सवृत् (T₂ G₁ M₂ 'त्') — ^c) K₅ D₃ स्ववळ, D₁ तद्वल, D₃ सवलं, T₁ G स्वसैन्य (for स्ववल) D₃ राजन् (for तस्य) M₄ स्ववलं चोदयामास — ^d) D₁ प्रययौ, D₂ ^e प्रायसो (for

C 6 4072
B 6 91 9
K 6 91 9

स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ८
 ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
 प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९
 पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ।
 कुञ्जरैर्दशसाहसैर्वज्रानामधिपः स्वयम् ॥ १०
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ।
 पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ॥ ११
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ १२
 गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम् ।
 अभ्यधावन्त संकुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ १३

नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
 शरशक्त्यष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ॥ १४
 भिण्डिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ।
 पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नस्ते महागजान् ॥ १५
 भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
 अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १६
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
 दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ १७
 अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 मुमोच निशितान्वाणान्नाक्षसेषु महाबलः ॥ १८
 जघान च महेश्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ।

प्रायशो) K₄ विदलीकृत

9 °) S दुर्योधनस्ततो राजन् — °) Ś₁ Ko-3 स
 गृह्य, B₁ निगृह्य (for प्र) Ś₁ Ko-3 s D₁-3 सशर
 (for विपुल) — °) Ko 2 s G₁ 2 M न्यनदन्, D₆
 निनदन् (for विन)

10 °) D₁ [s]नुगतश्चैव, D₈ मुनयो चैनं (s₁₀), T₂
 [s]नुनयौ चैनं (s₁₀) — °) K₈ D₂ 6 भवद्भिः, D₁ सु
 हद्भिः, D₈ द्रवद्भिः, G₁ वृहद्भिः (for स्रवद्भिः) D₁
 पतितो; D₂ पर्वतोत्तमै — °) D₂ वगानाम्; T₁
 G₁ 2 4 (before corr) वंकानाम् D₁ 2 अधिपै Ś₁
 तथा (for स्वयम्)

11 °) K₅ सहसा (for सप्रेक्ष्य) — Ś₁ Ko 1 om
 (hapl) 11^b-13^a — °) K₄ गजानीकैश्च (for 'केन')
 D₅ G₁ सवृत M₂ मेघवृन्दमिवोद्यत (cf 13^b) — °)
 K₄ पुत्रस्तव, D₁ तव पुत्र (by transp) — °) K₃
 D₆ संचुकोप; K₅ D₂ स चुकोप (by transp)

12 Ś₁ Ko 1 om 12 (of v l 11) — °) Some
 MSS तुमल K₂ S रोमहर्षण K₅ तुमलो लोमहर्षण
 — °) K₄ मुख्यस्य, T₁ G₁ सर्वेषा (for राजेन्द्र)
 — °) S राजो दुर्योधनस्य च

13 Ś₁ Ko 1 om 13^a (of v l 11) — °) K₅
 T₁ G₁ तु (K₅ स) सप्रेक्ष्य, D₂ तदा प्रेक्ष्य — °) K₁
 मेघवृन्दम् (for 'वृन्दम्') K₈ B₁ T₁ G₁ हवोत्थितं,
 K₅ T₂ M₄ हवोदित, B₁ D₁ D₁ D₅ हवोद्यत, G₁
 M₁-3 s हवोद्यत, G₂ हवोद्यत — °) Ś₁ Ko-3 अभ्य-

धावन्तु, K₈ D₁ D₅ 'धावत (for 'धावन्त) D₅ s
 सकुद्धो, T₂ G₂ सकुद्ध- (for सकुद्धा) — °) Ś₁
 शास्त्रपाणय, S शूलपाणय (for शस्त्र)

14 °) T₁ G सुमहानादान् (G₁ 'नाद) — °) K₂
 D₂ प्रासशक्त्यष्टि (K₈ 'ष्टि') नाराचैर्, D₅ G₂ शरशक्त्यष्टि
 नाराचैर्; T₂ शक्त्यष्टिप्रासनाराचैर् — °) T₂ निघ्नन्ते
 K₅ D₂ गजयोधिना, D₄ 'योधिभिः, D₅ 'योधिन (for
 'योधिन)

15 M₂ om 15^{ab}. M₄ transp 15^{ab} and 15^{cd}
 — °) Ś₁ दिण्डिपालैस्, K₁ दिण्ड, K₈ s D₁ D₁-3 s
 भिण्डिपालैस्, K₄ B D₁ D₁ D₄ भिण्डिपालैस् Ko 1
 D₁ (also as in text) शूरैर्, K₅ शूलैर्; D₁
 प्रासैर् (for शूलैर्) — °) T₁ G मुसलै (for मुद्गरै)
 D₁ स्व, S (M₂ om) च (for स-) Some N
 MSS -परस्वधै — °) D₅ वर्षैश्च (for वृक्षैश्च)
 — °) K₈ s D₂ हयान्गजान्, D₁ महान्गजान्

16 °) K₁ विसधरा (s₁₀), D₁ D₅ निरुधिरान्,
 D₁ 2 सरु — °) T₂ M छिन्न (for भिन्न) — °)
 K₁ D₅ 6 वध्यमाना (for 'मानान्')

17 °) T G स तेषु क्षीयमाणेषु — °) D₁ 3 वगेषु
 (for भग्नेषु) G₂ जय (for गज) — °) S राक्षसं
 (for 'सान्') D₈ समुपद्रवत्

18 °) K₈ s B D (except D₂) S परंतप (D₁
 D₁ s s T₂ M₂-4 'तप') (for महाबल).

19 °) Ś₁ Ko-4 D₂ s स (for च) S महेश्वासान्

संकुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ १९
 वेगवन्तं महारौद्रं विद्युजिह्वं प्रमाथिनम् ।
 शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः ॥ २०
 ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरवलं प्रति ॥ २१
 तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिप ।
 क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ॥ २२
 विस्फार्य च महचापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिदमम् ॥ २३
 तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ।

न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ २४
 अथैनमब्रवीत्कुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ।
 ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
 यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते पराजिताः ॥ २५
 यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
 सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ॥ २६
 तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ।
 सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितृन्मम ॥ २७
 एतेषामवमानानामन्येषां च कुलाधम ।
 अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ २८

C ६ 4093
B ६ 91 30
K ६ 91 30

(for 'प्लान' —^b) D1 प्रधानानि च राक्षसान् —^c)
 Ks भारत, T2 G4 भरतश्रेष्ठ

20 ^a) G1 महावेग (for 'रौद्र') —^b) T2 M4
 प्रहारिण (for प्रमाथिनम्) —^d) S1 K8-8 B D महा
 बल, S 'रथान्' (for 'रथ')

21 ^a) K2 4 B D1 Dn D2 4-3 अ (D2 आ) रत
 श्रेष्ठो —^d) K4 निशाचरवध, S 'रथ' (M1-3 8 'रथान्')
 (for 'बल') K5 निशाचरमहाबल, D1 8 राजा दुर्यो
 धनस्तदा, D2 निशाचरमहाबले

22 ^a) K1 2 तत्र, D6 T2 त तु (for तनु) Dn
 Dn1 D2 त दृष्ट्वा (Da1 तदृष्ट्वा) सुमहत्कर्म —^b)
 Ko-2 D1 तव पुत्रस्य (by transp) K8 8 D2 8 भारत
 (for मारिप) —^c) K3 B2 Da Dn1 D5 [अ]ति,
 G1 हि (for [अ]भि) —^d) K6 भीमसेनिर्, T2
 भैमसेन (for भैमसेनिर्) D3 घटोत्कच (for महाबल)
 G1 भैमसेनि महाबल

23 ^a) Ko 1 विस्फार्य सु, K2 विस्फार्य म, K8-8
 B1 2 4 D M3 स विस्फार्य, T G1 2 4 M1 2 4 8 स
 विष्फार्य (for विस्फार्य च) —^b) K B4 Dn2 D1 2 4
 8-8 'प्रभ' (for 'स्वनम्') —^d) S1 D5 अरिदम,
 Ko-2 अमर्षणं, D1 T1 G4 अरिदम

24 ^a) Ko तमापतत (for तमापतन्तम्) Ko-2
 M1-2 8 वेगेन, D3 T G M3 सप्रेक्ष्य (for उद्वीक्ष्य)
 —^b) K4 कालसृष्ट्यम्, D1 8 कालोत्सृष्टम्, D3 8
 कालसृ (D8 m 'दि')ष्टिम्, Co कालसृष्टम् (as in text)
 T1 G इवापर (for इवान्तकम्)

25 ^a) B4 D3 तथैनम् T2 शूर (for क्रुद्ध)

—^b) S1 क्रोध, Ko 1 क्रोध, K6 D1 2 शूर, D4
 (before corr) 8 क्रूर, D8 क्रूर (for क्रूर) T2
 वीर ससक्तलोचन — After 25^{ab}, N ins

348* अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितृणा मातुरेव च ।

[K5 अद्यानृण Some MSS पितृणा]

— Before 25^{cd}, D6 ins घटोत्कच उवाच —^c)
 K5 Dn2 तु, M4 [अ]भि (for सु) S1 K8 D1 8 8
 यत्त्वया सुनृशसेन, Da1 D5 त्वयासुना (Da1 'सुता' नृ',
 T1 G क्रूर त्वया नृ', T2 पितरस्त्वया नृ' (hyper-
 metric) —^d) Da1 दीर्घ काल B4 निरासिता,
 T2 प्रचोदिता (for प्रवासिता) — S om (hapl)
 25^{cd}, D2 om 25^a-26^b —^c) Ko 2 यश्च, K5
 ये च (for यश्च) K8 D6 राज्याच्, D1 8 राज्यं (for
 राजश्) —^d) K2 फलद्यते (sic), K8 छळाद्भूते

26 D2 om 26^{ab} (of v 1 25) —^a) Ko यच्च
 वै, K3 यथैव, K4 यच्च ते, Dn2 D4 7 8 या चैव,
 D1 यच्चैतद्, G1 यच्चैव, M2 यच्चैव, M5 यच्चैव (for
 यच्चैव) M3 8 कृष्णा (for कृष्णा) — T2 reads
 26^{cd} twice —^c) D8 दुष्टात्मन् (for दुर्बुद्धे) —^d)
 K4 भापिता (for क्लेशिता) — After 26, S ins

349* अस्य पापस्य दुर्बुद्धे फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।

[T2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि) T2 M1 2 4 सयुगे (for
 दुर्मते)]

27 S om 27-28 —^b) Ko 1 ह्यादुरस्था, K2
 प्रादुरस्था (for आश्रमस्था) K1 दुरात्मन —^c) K8
 पराक्लिष्टा (sic), B4 Dn2 D4 7 8 परासृष्टा (for
 परिक्लिष्टा) —^d) Some MSS पितृन्

एवमुक्त्वा तु हैडिम्यो महद्दिस्फार्य कार्मुकम् ।
संदश्य दशनैरोष्ठं सूक्तिणी परिसंलिहन् ॥ २९

शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

संजय उवाच ।

ततस्तद्वाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि ।
दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ १
ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः ।
संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २

मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् ।
तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्नाक्षसपुंगवे ।
आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने ॥ ३
स तैर्विद्धः स्रवन्नक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः ।

28 S om. 28 (of v. 1 27) — ^a) B Dn Dn
D8-5 7 8 अपमानानाम्, D1 अपराधानाम् (for अव
मानानाम्)

29 Before 29, D8 ins संजय उवाच. — ^a)
K8 5 D2 8 स एवमुक्त्वा K8 5 Dn2 D2 8 हैडिम्यो,
D8 हैडिबिर् — ^b) S विष्फार्य S1 कार्मुक (for
कार्मुकम्) — ^c) D1 2 सदस्य, D8 सदष्ट S1 च
शरैर् (for दशनैर्) K8 D1 8 ओष्ठौ. Ko 1 सदस्य
दशनैर्नोष्ठ — ^d) S1 Ko Dn2 D1 4-7 सूक्तिणी (Ko
'णी'); K1 सूक्तिणे, K2 सूक्ती; K8 D2 सूक्तिणी
(D2 'णी'), B2-4 सूक्ती, D3 सूक्ती Ko-2 परि-
लीलिहन्, D8 परिले S दतान्कटकटाप्य च

30 ^a) Ko-2 महता शरवर्षेण (by transp) — ^b)
D8 सुयोधनम् D8 अवाकिरन् — ^d) G1 M बला
हक (for बला)

Colophon om in S1 Ko 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K4 अष्टमेद्वि, D8 अष्टम
दिवसयुद्धे, M4 अष्टमेद्विके — Adhy name K4 Da
Dn1 D8 घटोत्कचयुद्ध (D8 'वध'), D8 दुर्योधनघटो-
त्कचसमागम, T2 दुर्योधनघटोत्कचयुद्ध, M1 2 घटो-
त्कचदुर्योधनयुद्ध — Adhy no (figures, words or
both) K8 84, D8 T1 G1 2 4 86, Dn2 (see
m) 49, Dn2 T2 M8 4 88, M1 2 87 (as in
text), M8 89 — Sloka no Dn D8 31, D8 42.

88

 The collations of G8 were not available
for this chapter

1 K5 om the ref — ^a) B2 स, T1 G M1-3 5
तु (for तद्) K8 5 D2 स, Dn2 T1 M2 तद्; G1
2 4 M1 8 5 त (for तु) — Ko om 1^b-2^c — ^b)
T1 G1 दुर्धर, T2 G1 हुस्तर, G2 दुर्धरैर्; M दुष्पहं.
B1 M1-3 5 दैवतैरपि; D8 देवदानवै (for दानवैरपि).
D1 देवदानवदुःसह — ^c) S राजेन्द्र — ^d) K5 D2
वृष्टिं (for वर्षं) K4 D1 महागिरि, D2 महद्गिरि;
T1 G महागज, M4 मृगाधिप (for महाद्विप).

2 ^a) D8 विष्ट (for विष्टो) — ^b) K1 विश्व
सन्निव, Some MSS निश्वसन्निव — ^c) T2 असदयं
पर प्राप्त — ^d) K8 5 D2 पुत्रस्ते नृपसत्तम (K5 'म').

3 ^a) Ko 2 वाणांस्तीक्ष्णांश्च, S वाणान्वेगितान् (for
तीक्ष्णान्नाराचान्) K8 Da D8 8 M1 8 5 पञ्चविंशति;
D1 2 8 T2 M4 विंशति (for 'तिम्) — ^c) D1 8 ते
पेतु, D8 अपतन् (for तेऽपतन्) — ^d) B1 तस्य (for
तस्मिन्) K4 M4 पुरावै (for 'पुरावे) — ^e) S1 D8
T2 G2 M4 आशीविष इव — ^f) K5 पर्वते (for
पर्वते)

4 ^a) S1 K8 D1-3 विद्धोत्त (D8 'श्र)वद्; K4 G1 2
विद्ध स्रवद् K4 T1 G रक्त (for रक्त). — ^c) D8

जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारणीम् ॥ ४
 संप्रदीतां महोल्काभामशनीं मधवानिव ।
 समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ५
 तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वद्भानामधिपस्त्वरन् ।
 कुञ्जरं गिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ६
 स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना ।
 यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ।
 रथं च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ॥ ७
 मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वज्रेण धीमता ।

घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ ८
 स तयामिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया ।
 संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ९
 पतत्यथ गजे चापि वद्भानामीश्वरो बली ।
 जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १०
 दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पातितं वरवारणम् ।
 प्रभयं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ ११
 शत्रुधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् ।

G 8 4109
B 6 92 14
K 6 92 14

वधे (for दध्रे) —^a) K₁ राक्षस (for राज्ञ स)
 —^e) K₃ स जग्राह तत् शक्तिं, K₅ D₂ जवेन शक्तिं
 जग्राह, M₁₋₃ ३ जग्राह महतीं शक्तिं —^f) G₂ M₂
 इव (for अपि) K₂ Da₁ दारणीं, K₃ D₂ (before
 corr) दारुणां, B D₈ G_{1.2} दारिणीं, D₂ (by corr)
 दारणां, T₂ दारुण (for दारणीम्)

5 ^a) Da₁ T₂ संप्रदीता, D₁ सुप्रदीता, D₈ स-
 प्रदीता (for संप्रदीता) —^b) K₃ Da₁ D₂ २-१ G₁ २
 M₅ अशनिं, Da₂ अशितं, M₁ ४ अशनिर् (for
 अशनीं) B₁ Dn₂ D₁ १ ३ ज्वलितान् (for मधवान्)
 K₄ अशनीं मधवा यथा; B₂ ३ ज्वलितामशनीमिव
 —^c) K₃ D₁ २ ३ (by corr) ३ समुद्यम्य, K₄ समु-
 त्सृज्य, Da₁ समुच्छेद्य; D₄ समुद्यच्छुर, D₈ स सुमूर्च्छन्,
 S तमागच्छन् (for समुद्यच्छन्) M₁₋₃ ३ महाराज (for
 'बाहुर्) —^d) T₁ G₂ ४ तनयस् (for 'य) T₂
 दीप्तमाशु सुत तव

6 ^a) S तु (T₂ सु) मप्रेक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य) D₈
 उद्यतामभिसप्रेक्ष्य —^b) K₁ वेगानाम्, T₁ G वका-
 नाम् (for वद्भानाम्) K₄ तया, K₅ चरन्, T₂
 स्वरन् (for त्वरन्) —^d) G₂ त्वरया (for राक्षस)
 K₃ ३ D₂ प्रत्यनोदयत्, K₄ समदेशयत् (for प्रत्यचो-
 दयत्)

7 ^b) Ś₁ वेगिना (for बलिना) —^c) Dn₂ D₁ २
 ४ १ (m as in text) ततो, D₈ यत्र (for यतो) D₁
 दुर्योधनरथात्, D₈ 'धनो राजा, D₁ m दुर्योधनरथ
 —^d) K₁ प्रतिपद्यत, B₁ ४ D₂ ३ ६-३ प्रत्यवर्तत, Da₁
 D₈ 'वर्तयत्, S 'पेधयत् (T₂ M₄ 'पेधत) —^e) K₃
 D₂ om 7th —^f) K₁ D₈ रथ चावारयामास, D₈
 T₂ M रथ (M₄ मार्ग) मावां, T₁ G पथान वा

8 ^a) Da₁ आवारित, D₁ ३ आवारित (for आवा

रित) —^b) K₃ ३ राजा वेगेन, K₄ राजा वधेन; S
 गज (T₂ वह) राजेन, M₁ (sup lin) वगं —^d)
 K₃ ३ D₁₋₃ ३ S (except G₂ M₄) क्रोध (D₁ क्रुद्ध)
 सदीप्तलोचन —^e) K₃ M उद्यम्य M₈ ३ च (for
 ता) G₂ महतीं (for ता महा) —^f) D₁ वारणै-
 (for वारणे)

9 ^a) K₀ ३ मोहितो, K₃ D₂ T₂ निहतो (for
 [अ]भिहतो) T₂ राजा (for राजंस्) —^b) S तस्य
 (for तेन) K₄ B Da₂ Dn D₁ ३ ४ १ ३ 'प्रमुक्तया,
 Da₁ D₈ 'वियुक्तया —^c) K₀ 1 om 9th-10th —^e)
 Ś₁ K₃ Da D₂ ३ ६ 'रुधिरापीड, M₄ 'रुधिरोद्गारी
 —^d) Ś₁ M₁₋₃ ३ स पपात (for पपात च)

10 K₀ 1 om 10 (of v 19) —^a) D₁ जवे-
 नापि, D₈ गजे सोपि; T₂ गजे तत्र, G₁ गजे तस्मिन्
 (for गजे चापि) —^b) T₁ G वकानाम् K₄ अधिपो
 (for ईश्वरो) —^c) K₄ जवान, B₂ जगाम (for
 जवेन) S 'द्रुत्य (for 'द्रुत्य) —^d) B₂ जवेन (for
 जगाम) Da Dn₁ D₈ च घरा (for धरणी)

11 ^a) Da₂ D₈ सकुद्ध (for सप्रेक्ष्य) —^b) K₃ ४
 B D (except D₁ २) S पतितं (for पां) —^c) S
 भयं च स्व (T₂ सु) बल दृष्ट्वा —^d) K₂ परमव्यथां
 — After 11, S ins

350* अशक्तः प्रतियोद्धु वै दृष्ट्वा तस्य पराक्रमम् ।

12 ^b) D₁ स्वात्मनश् (for आत्मनश्) Ś₁ चापि
 मानित, K₃ D₈ ३ G_{1.2} M चाति (D₈ 'प) मानिता,
 D₁ चावमानता, D₈ चाभिमानता, T₁ G₂ चातिपातितां,
 T₂ चापि मारिप (for चाभिमानिताम्) —^c) K₀ ३
 Dn₂ D₁ प्राप्ते पराक्रमे, K₃ Da D₈ प्राप्तेपक्रमणे, D₈
 प्राप्ते परव्रणे, T₁ G₄ प्राप्तेपकरणे, T₂ G₁ २ प्राप्तेप

प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १२
 संधाय च शितं वाणं कालाग्रिसमतेजसम् ।
 मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्धोरे निशाचरे ॥ १३
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वाणमिन्द्राशनिप्रभम् ।
 लाघवाद्ब्रुवयामास महाकायो घटोत्कचः ॥ १४
 भूय एव ननादोग्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 त्रासयन्सर्वभूतानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १५
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ।
 आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १६

यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः ।
 हैडिम्बो युध्यते नूनं राजा दुर्योधनेन ह ॥ १७
 नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ।
 तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ १८
 अभिद्रुतं महाभागं राक्षसेन दुरात्मना ।
 एतद्वि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ १९
 पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २०
 द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकश्च जयद्रथः ।

क्रमणो; M प्राप्ते चक्रमणे (for प्राप्तेऽपक्रमणे). Da
 Dn1 Ds राजन् (for राजा)

13 ^a) K1 च दत्त; Ks S निशित, D1 च सित
 (for च शित) — ^c) Ds परम क्रोध, Ds परम
 क्रुद्धस् — ^d) Ks निशाचर Ds तस्मिन्नाक्षसपुगवे

14 ^a) Ko तमापतत (by metathesis), Ks स
 सपतत — ^b) T2 G1 2 M 'स्वन (for 'प्रभम्)
 — Dn1 om 14^c-15^d — ^c) Ś1 मुचयामास; Ks s
 B2 D2 मोहया', K4 M1 4 व्यस(K4 'ज्ञ)या',
 B1 s 4 Da Dn2 D1 s-s G1 M1 (sup lin) 2 s s
 मोचया', Ds m ध्वसया', T1 G2 4 छेदया', T2
 दर्शया' (for वृक्षयामास) — ^d) Ko-s 3 B2 D2 6
 महामायो (K1 'हो); K4 'काया, B1 s 4 Dn2 D4
 7 s महात्मा वै, Da Ds सहसा स, M महेष्वालो (for
 महाकायो)

15 Dn1 om 15 (of v.1 14) — ^a) Ks-s B
 Da Dn2 D1-4 s-s T1 G M1-3 s भूयश्च विननादोग्र
 (Ds 6 'ग्र, T1 G 'क्षै), Ds सुगया निननादोग्रं,
 T2 M4 भूयश्चापि ननादोग्रं — ^c) K1 s s Bs Da
 D1-s 5 6 त्रासयन्सर्वसैन्यानि (Da1 'नां), K4 B1 2 4
 Dn2 D4 7 s त्रासयामास सैन्यानि, G1 'मास भूताना
 — ^d) T1 G2 4 युगात, M1-3 s तपाते (for युगान्ते)
 T1 G ज्वलनो (for जलदो)

16 ^a) Ks B1 तत् (for त) — ^b) Ś1 Ko 2 B2
 घोरस्य, Da1 Ds गतस्य, Ds (by corr) भैमस्य (for
 भीमं)

17 Before 17, Ds ins भीष्म उवाच — ^a) Ds
 T1 G यथैव, Ds तथैव (for यथैव) — ^b) Ko-s
 राक्षसेश्वर — ^c) Ks s D1 s 6 हैड (Ks 'ह)वो, Ds

हैडिम्बो (for हैडिम्बो) B2 राक्षसो, Ds युद्धते; T2
 युध्यते (for युध्यते) — ^d) Ks Da1 राजा (for
 राजा) Ś1 B1 T1 G च, Ko 2 T2 हि, Ks वै;
 Da1 तु, D1 s स (for ह) Ds राजा दुर्योधन
 तनु (sic)

18 ^a) Dn2 नैव (for नैव) T1 G शक्षयति, M4
 शक्षयति (for शक्ष्यो हि) Da Dn1 Ds [s]मिसग्रामे
 (for हि सग्रामे) — ^c) Dn2 D4 त च, T2 ततो
 (for तत्र) M1-3 s गच्छय (Ms s both inf lin
 'त as in text) — ^d) Ks Da2 D1 s 6 T G M2
 परिरक्षितु (Ks 'त), Da1 'रक्षत

19 ^a) K4 S अभिद्रुत् (K4 T2 'त्ता), Ks B D
 (except D1 s) 'द्रुतो (for 'द्रुत) K4 D1 3 G1 महा
 भागा, Ks D2 6 'राजो (D2 'जा), B Da Dn Ds
 s 7 s 'भागो (Da1 'ग); T1 G2 4 'याहु, T2 'नागा;
 M 'राज (for 'भाग) — ^b) B Dn2 D1 7 s महा
 त्मना; T1 G प्रपीडित; T2 यवीयसा, M सुपीडित
 (for दुरात्मना) D1 राक्षसे सुदुरात्मनि, Ds राक्षसो
 नाम पर्वत — ^c) Dn2 व पर (for परम) Ko-s
 सत्य (for कृत्य) — ^d) Ks s Da1 D2 G1 2 परतप,
 D1 नराधिपा (for परंतपा).

20 Before 20, Ds ins सजय उवाच — ^a) D1
 हुत्वा (for श्रुत्वा) — ^b) Ko-s परंतपा (for महा
 रथा) Ks त्वरमाणा महारथा — ^c) T2 जयम् (for
 जवम्) — ^d) Ks Ds प्रययौ Ds तत्र (for यत्र)
 Ś1 Ko 2 s B1 s D2 s T1 G4 M1 2 4 कौरवा (for
 कौरव) Da1 प्रययुर्यवसैर्नुप, Ds प्रययौ यत्र सैपते
 (sic)

21 ^a) Ds सोमदत्तिश्च, G2 'दित्तिश्च — ^b) Some
 MSS बाह्लिक; Ks-s B D (except D1) T2 G1 2

कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनो विविशतिः ॥ २१
 अश्वत्थामा विकर्णश्च आवन्त्यश्च बृहद्बलः ।
 रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
 अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ २२
 तदनीकमनाधृष्यं पालितं लोकसत्तमैः ।
 आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ।
 नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २३
 प्रगृह्य विपुलं चापं जातिभिः परिवारितः ।
 शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २४
 ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनवलस्य च ॥ २५

धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत् ।
 अश्रूयत महाराज वंशानां दक्षतामिव ॥ २६
 शस्त्राणां पाल्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ।
 शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव दीर्यताम् ॥ २७
 वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते ।
 रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणां सर्पतामिव ॥ २८
 ततः परमसंकुद्धो विस्फार्य सुमहद्वनुः ।
 राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् ॥ २९
 आचार्यस्यार्धचन्द्रेण कुह्वश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
 सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजमुन्मथ्य चानदत् ॥ ३०
 बाह्विकं च त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।

C 5 4129
B 5 92 34
K 6 92 34

M बाह्विकोऽथ (for 'कश्च') — All MSS (except S₁ Ko-2 4) transp 21^d and 22^b

22 ^b) K₂ D₂ M₁₋₃ 5 आवल्योय, K₄ आरण्यश्च, B Da Dn D₁ 1 3 T G M₄ आवल्य स (for आवन्त्यश्च) K₈ D₂ बृहद्बल (D₂ by corr महारथ), K₁ जयद्रथ (for बृहद्बल) D₁ 8 6 आवल्यो सद्यहद्बलौ — ^c) K₈ D₁₋₃ रथा अनेकसाहस्रा — ^d) K₂ T₁ G₁ 2 M₁ 4 पतेषाम्, K₈ पचैषाम्, D₂ 6 ये चैषाम् (for ये तेषाम्) Ko 2 अन्वयायिन (for अनु) — ^e) D₂ अभिहृत (for 'द्रुत') Ko-2 अभीप्सत (for परीप्सन्त) — ^f) K₂ 5 D₁₋₃ सुत (for पुत्र)

23 ^a) S₁ Ko-2 5 D₂ तमनीकम्, T₁ G₁ तदानी कम् K₁ अनाष्ट, G₂ महाष्टय (for अनाष्टय) — ^b) K₂ 5 पातित (for पालित) B D₁ 8-8 तु (D₂ च) महारथै, Da D₂ तैर्महारथै, D₁ लोकविश्रुतै (for लोकसत्तमै) — ^d) Ko प्रेक्ष्य राक्षसपुंगव, M₂ पुत्र ते प्रेक्ष्य राक्षस.

24 ^a) D₂ विमल (for विपुल) T₁ G₁ प्रतिगृह्य महाचाप — ^b) T₁ G₂ 4 भ्रातृभि, M शत्रुभि (for जातिभि) G₁ M₂ परिवारित (for 'त') — ^c) Da D₂ शरैर् (for शूल) — ^d) B₁ Da Dn₁ D₂ 'प्रहरणो-द्यत', T₂ 'प्रहरणैर्नवा

25 ^b) Some MSS तुमल Ko 2 S रोम (for लोम) — ^c) K₂ D₂ तु (for च)

26 ^a) Ko 2 कृजित (for कृजता) — ^b) Some

MSS तुमलो B₂ 4 Dn₂ D₁ 4 6-8 T₂ G₁ 2 M रणे (for ऽभवत्) T₁ G₁ तुमुल सर्वतोभवत् — ^d) S वेणूनाम् (for वशानां) S₁ Ko-2 4 Da Dn₁ D₁ 8 5 T₁ G transp दक्षता and इव

27 ^a) B Da Dn D₁ 4-7 अस्त्राणा D₂ पतमा नाना — ^b) S₁ T₂ कवचेषु, K₈ कवचेषु (for कवचेषु) K₂ शरीरगा — ^d) K₄ B D (except D₁₋₃) T₁ G M₁ 3 शरीरिणाम् (for अद्रीणाम्) K₈ इव दक्षता, K₄ B₁ 2 4 D M इव भिद्यता (D₁ सर्पता, D₂ घृ [marg sec m नि]प्यता), T₁ G₁ पाल्यतामिव, T₂ इव भज्यता, G₁ 2 भिद्यतामिव (for इव दीर्यताम्) Co cites भिद्यताम्

28 D₁ om (!hapl.) 28 — ^a) Da Dn₁ D₂ 'प्रसृष्टाना (for 'वि') — K₂ 5 D₂ om 28^{cd} — ^c) D₂ निरच्छास (for वियत्स्थाना) — ^d) K₄ B Dn₂ Da. 1 8 इव सर्पता (by transp)

29 ^a) Da₁ damaged D₂ तत स परमकुद्धो — ^b) S विष्फार्य (for विस्फार्य) D₂ स महाधनु (for सुमहद्वनु) — ^c) K₂ D₂ राक्षसोपि (for 'सेन्द्रो) D₂ महाराज — ^d) T₁ G न्यनदत् (for विनदन्) S भैरव (T₁ G₁ 'व'स्वन (for भैरव रवम्)

30 ^b) K₂ 5 D₂ 6 धनुश्चिच्छेद सत्वर (K₈ भारत) — ^c) T₂ सोमदत्तश्च, M सोमदत्तस्य (M₂ 5 'दत्तेश्च) S बाणेन (for भल्लेन) — ^d) K₂ 5 B D चोन्मथ्य (for उन्मथ्य) S₁ मानदन्, K₈ सोनदत्, K₆ वान वत्, D₂ T G M₂ 3 (inf lin) Co नानदत् (G₁ 'न्),

C 6 4129
B 6 92 34
K 6 92 34

कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३१
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
जनुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ।
न्यपीदत्स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ॥ ३२
ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ।
भूरिश्रवसि संकुद्धः प्राहिणोद्धरतर्पभ ।
ते वर्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन्मेदिनीतलम् ॥ ३३
विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् ।
तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३४
सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् ।

उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धतुः ॥ ३५
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः ।
जघान चतुरो बाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३६
पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ।
निर्विभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्वलम् ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३७
भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ।
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरानाशीविपोपमान् ।
विभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

Ds चानदन्, M1 s (orig) 4 s नादयन् (for चानदत्)

31 a) Some MSS बाह्यिक — b) K4 B Da Dn
D4 s 7 s T2 G2 M प्रत्यविध्यत्, K5 अप्यविध्यत्, D2
अविध्यत्, T1 G1 4 अत्यविध्यत् — c) G1 2 कृपमेको
नविंशत्या

32 a) M2 पूर्णायतविसृष्टेन — b) D2 सम्यक्प्रणि-
तेन च — c) K5 जनुदेशे, B2 T1 G M1-3 s जनुदेश-
— d) K8 s विकर्णं (for 'णं') M1-3, s समविध्यत्,
— Dn2 om (hapl) 32^a-34^b — e) K5 निषीदत्, B4
नासीदत्, D6-8 न्यसीदत् S1 K1 4 B1 2 4 Da1 Dn1
D7 स्त्र (for स) K5 रथोपस्थ (for 'स्थे') B8 रथो
पस्थे शोणितौवैर्, D6 न्यपीदत् रथोपस्थे, S (except
M4) स न्यपीदत् रथोपस्थे — f) B8 न्यसीदत्स परिप्लुत

33 Dn2 om 33 (of v. 1 32) — g) K2 सक्कुद्धं
(for 'द्ध') — h) D1 प्राहिणोद्धाक्षसेश्वर — i) Da1
चर्म, D1 T1 G4 मर्म (for वर्म) T2 हित्वा (for
भित्त्वा) S सुभृश (for तस्याशु) K3 s D2 s ते
तस्य कवच भित्त्वा — j) S1 प्रविशन्, Ko 2 s B2 s
Da1 Dn1 D2 प्रा (K2 Da1 प्र) विशद्, D4 विविशुर,
D8 प्राविशुर (for प्राविशन्) Ko-2 s B D (except
Ds s, Dn2 om) धरणीतल

34 Dn2 om 34^{ab} (of v 1 32) — a) K3 D8
T2 M1 2 द्रोणेश्च, K5 द्रोणस्य, Da D5 द्रोणश्च — b)
Da1 M2 यतारो, D1 योक्तारौ — c) K5 पेतुश्च (for
पेतत्) Ko रथोपस्थौ — d) D2 (by corr) वाजिन

35 a) K2 'राजो (for 'राज्ञो) K1 'चन्द्रस्य (for

'चन्द्रेण) S सैधवत्यार्धचन्द्रेण — b) S1 K1 4 B2 s
Dn1 D7 s वराह, Da D5 वा (Da1 व) राह, Gc
वाराह (as in text) K2 D2 s ध्वज हेमविभूषित
— c) S ध्वज राजन् (for महाराज)

36 e) T2 समरे (for चतुरो) — d) G1 कोपसरक्त,
M1-3 s क्रोधात्सरक्त

37 a) T2 पूर्णं शत (for पूर्णायत) — d) D8
पुत्र तव (for राजपुत्र) Ko-2 B1 s T1 G2 4 महा
बल, K8 बृहद्रथ, K5 महारथ, D2 जयद्रथ, D8
महद्वल (for बृहद्वलम्) — B om 37^e-38^b — f)
= 6 23 47^b Da1 D2 s T2 रथोपस्थमुपाविशत्

38 B om 38^{ab} (cf v 1 37). — e) K2 तीक्ष्ण
(for तीक्ष्णान्) — f) D2 G1 विभिदुस्ते, T1 G4
भित्त्वा तु ते (for विभिदुस्ते) — g) S1 युधि (for
युद्ध-) — After 38, T1 G4 ins

351* प्राविशन्भूतल राजन्वलमीकमिव पन्नगा ।

Colophon om in Ko 1 — Sub-parvan omit-
ting sub-parvan name, K3 s D2 mention only
अष्टमे युद्धदिवसे, K2 अष्टमेहि घटोत्कचयुद्धे; Da Dn1
D5 घटोत्कचयुद्धे, D8 अष्टमे दिवसयुद्धे घटोत्कचसमागमे,
M4 अष्टमेद्विके — Adhy name D8 कौरवपराजय,
T1 G2 4 M1 2 घटोत्कचजय, T2 घटोत्कचविजय
— Adhy no (figures, words or both) K5 85,
Dn2 (sec m) 50, Dn3 T2 M3 4 89, D8 T1
G1 2 4 87, M1 2 88 (as in text), M5 90
— Śloka no Da1 41, Dn2 40, D5 s 43

८९

संजय उवाच ।

विमुखीकृत्य तान्सर्वास्तावकान्युधि राक्षसः ।
 जिघासुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् ।
 अभ्यधावज्जिवासन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २
 तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ।
 तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसंघवत् ॥ ३
 अथैनं गरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
 पर्वतं वारिधाराभिः गरदीव बलाहकाः ॥ ४

स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
 उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५
 व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ।
 दिशः सं प्रदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६
 राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
 उवाच भरतश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ७
 युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम् ।
 अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितम् ॥ ८

C-5 4147
B 5 93 9
K 5 93 9

89

The collations of G₂ were not available for this chapter

1 ^a) K₂-4 D₂ सर्गान्तात् (by transp), K₂ B D₁ D_n D₁ 2-3 सर्वास्तु K₁ विमुचीकृतान्सर्वान् (sub metric) — ^b) B₁ तावकात्राक्षमाधिप — ^c) M₁ 2-3 भरतश्रेष्ठ

2 ^a) K₀ तमापतत् (by metathesis) — ^b) D₂ 5 M₂ वेनिन, D₃ वेगयत्, T₂ वेदिन (for वेगितम्) — ^c) K₃ D₂ M₁ अभ्यधावत् — ^d) K₃ तावका भरतपर्व

3 ^b) K₂ 5 B D T₁ G महारथा (for 'बला') — ^c) D₁ T₁ G₁ 'धावत् (for 'धावन्त) K₃ 5 D₂ तमेव अभ्य (K₂ 'व'धावत् (K₃ D₂ 'तो) — ^d) K₀ 2 नदत्, K₂ नदत्, D₁ नदत्, D₂ नदत्, D₃ नदत् (for नदन्त) K₂ सिंहममवत्, K₃ 5 B₁ 'सह वत्, D₂ 'रहवत्, D₃ 'शद्वत्, T₂ G₂ 'वदने (for सिंहमववत्) T₁ G M सिंहनादेन पार्थिवा

4 ^a) K₀ D₂ तयैव, K₂ अथैव (for अथैन) — ^b) B Da D_n D₁ 5 7 8 पर्यवाकिरन् — D₁ om 4^c-5^d — ^c) Cf 6 90 16^c — ^d) K₃ 5 D₂ 5 S प्रावृषीव (for शरदीव) K₃ बलाहक

5 D₁ om 5 (cf. v 1 4) — ^b) D₅ तोत्रादित्

(for तोत्रार्दित) — ^c) Ś₁ तदाकाशे, K₃ 5 D₂ महा राज — ^d) S सहमा (for समन्ताद्)

6 ^a) K₂ निनदत् S च (for तु) — ^b) K₂ नारद, M₁ वार्षिक (for शारद) — ^c) M₂ ख दिश (by transp) K₀-3 B₁ 5 4 Da D_n D₁ 5 7 8 विदिशश्च, K₁ पृथिवी — ^d) D₁ समताद् (for नादयन्) K₀-2 भैरवे रवे, K₃ D₂ 5 5 M₂-5 भैरवस्वर (D₃ M₁ 'र'), K₃ B₃ M₁ भैरव (B₃ व)स्वन, B₁ 'व रव, D₁ 'वस्वर

7 T₂ om (hapl) 7^a-8^d — ^a) Ś₁ तु ते, K₀-2 तत्, D₅ तु तत् (for तु तं) B₂ नाद — ^c) K₀ 1 4 B D_n D₂ 5 भरतश्रेष्ठ — ^d) K₃ 5 B D अरिदम (D₂ 'म'), S महाबल (for इद वच)

8 T₂ om 8^{abc} (cf v 1 7) Before 8, D₅ 1^{ns} युधिष्ठिर उवाच — ^b) Ś₁ धार्तराष्ट्रान्, K₂ 'राष्ट्रो (for 'राष्ट्र) Ś₁ महारथ, B₂ 5 G₁ M₁ 'वलै (for 'रथै) — ^c) K₃ यस्यास्य, D₂ तस्याय (for यथास्य) — ^d) K₃ G₁ रुवतो, D₁-3 T₁ G₂ 5 रुवतो, M₁ महतो (for नदतो) K₁ 2 4 B₂ D₃ T₁ G भैरव स्वन (G₁ 'न'), K₃ 5 भैरवात्रवान्, B₁ भैरव रव, D₁ भैरवं स्वर, D₂ भैरवान्स्वरान्, D₃ M₁ 5 भैरवस्वर, M₁-3 भैरव (M₂ 'व'स्वर) — ^c) Ś₁ K₂ तु, K₁ न (for च) — ^d) K₃ 5 D₂ तस्मिन्, M₂ पश्य (for तत्र) D₅ तत्र (for तात) M₁ 5 5 तात तत्र (by transp) D₂ M₅ समाहित (for 'हितम्) K₁ B Da D_n D₁-3 तस्मिन्नाक्षसपुगवे

पितामहश्च संकुद्रः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ।
 तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ॥ ९
 एतच्छ्रुत्वा महानाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ।
 गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् ॥ १०
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
 प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ।
 वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ ११
 तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
 श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ १२

9 ^a) K₃ D₁ सु, K₅ D₂ सु (for च) — ^b)
 Some MSS पचालान् — ^c) T G₁ 2 M₂ 4 स, G₄
 M₁ 8 स (for च) Da (Da₁ by corr as in
 text) D₅ रक्ष्यमाणाय — ^d) K₁ 2 फल्गुण, K₃-5
 B D फाल्गुन (for फल्गुन) K₄ B₂ शरै, B₁ सह
 (for परै) T₁ G फल्गुनो युध्यते परै

10 ^a) B Da₂ Dn (Dn₁ before corr.) D₁ 7 8
 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) K₁ T₂ 'राज (for 'याहो)
 — ^b) Dn Dn₁ D₅ S (except T₂) उपागत, D₃ अनु
 त्तम (for उपस्थितम्) — K₃ om (hapl) 10^{cd}
 — ^c) K₃ हैडव्य, K₅ D₂ (orig as in text) 8 8
 हैडव्य (for हैडिम्ब).

11 Before 11, D₅ ins सजय उवाच — ^a) Da₁
 (before corr) आस्थाय, M₄ आदाय (for आज्ञाय)
 — ^d) D₅ नादयन् (for त्रासयन्) — ^e) Da₁ पूर्व-
 कालो (for 'काले) K₅ Dn₂ D₁ T G महोदधि (for
 यथोदधि)

12 12^{ab} = (var) Udyogap App 1 (No 14),
 line 12 — ^a) B Da Dn D₄ 7 8 G₂ तमन्वगात्,
 D₅ 'भ्यगात् — ^b) K₃ 5 D₂ आर्जुनिर, D₁ 6
 G₂ सालकिर् (for सौचित्तिर्) — ^c) Da₁ श्रेणितान्
 (for श्रेणिमान्) S₁ वसुधारश्च, K₂ 'धानाश्च (for
 'दानश्च) — ^d) D₂ काश्यस्य S₁ चाभित, Ko-3
 D₂ 8 चाभि (K₂ 'वि)भू, K₄ B वा विभू, Da Dn
 D₄-3 वा विभू, D₁ M₁ चाभिभो, M₂-5 चाभिभो
 (for चाभिभू)

13 ^a) T₂ सर्वे (for चैव) — ^b) M₂ 'बला (for
 'रथा) — Ko 1 om (hapl) 13^c-19^b — ^c) D₅
 क्षत्रदेवस्य, T₁ G₄ क्षत्रदेवश्च (for क्षत्र) — ^d) D₅
 क्षत्रधर्मात्, M₂ क्षत्रधर्मा (for 'धर्मा)

अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः ।
 क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १३
 अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ।
 महता रथवशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १४
 कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः पट्सहस्रैः ग्रहारिभिः ।
 अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ १५
 सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि ।
 खुरशब्दनिनादैश्च कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १६
 तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ।

14 Ko 1 om 14 (cf v l 13) — ^a) Da₁ D₅
 अनुपाधि, D₁ आनर्ताधि, M₂ 2 आनूपाधि (for
 अनूपाधि) T₂ शूरो (for चैव) — ^b) D₁ सु (for
 स्व) S₁ K₄ स्वबलमाश्रित, S 'सृत् — ^c) D₁
 बृहता, T₁ G₄ मागधा (for महता) K₂ D₄ शरवर्षेण
 (for रथवशेन). — ^d) S₁ K₂ 8 8 Da₁ D₁ 8 8 हैडव्य
 (for हैडिम्ब) K₂ B₁ D₅ M₂ 4 पर्यवारयन्.

15 Ko 1 om 15 (cf v l 13). — ^a) S (except
 T₂ M₄) मदोन्मत्तै, B₃ D₂ महा, D₅ समादत्तै
 — ^b) K₃ 4 B₁ 2 Da₂ D₁ 8 T₁ G₄ पट्सहस्रै, K₅
 खट्वहस्रै, B₃ यष्टिहस्रै, Da₁ **हस्रै, D₅ यद्धहस्रै
 (for पट्सहस्रै) B₂ पदातिभि (for ग्रहारिभि)
 — ^c) K₅ D₂ अभ्यरक्षन्त; D₄ 8 अभिरक्षन्त K₃ 5 D₂
 सहसा (for सहिता) — ^d) Da₁ राक्षसेन्द्रघटोत्कच.

16 Ko 1 om 16 (cf v l 13) — ^a) D₁
 transp सिंहनादेन and नेमिघोषेण S₁ वै सह, K₃ B
 D (except D₁-2) M₂-5 चैव ह (for चैव हि) — ^c)
 S₁ K₄ खुरनेमिनिनादैश्च, K₂ B₁ 4 Da Dn D₄-3 खुर
 (Dn₂ झूर) शब्दनिपातैश्च, K₃ 5 D₂ खुरशब्देन नादैश्च,
 T₂ खुरशब्दनिनादैश्च — ^d) D₅ कपयत (for कम्प
 यन्तो)

17 Ko 1 om 17 (cf v l 13), S₁ om
 17^a-18^b — ^b) K₃ 5 B₁ D₁ 8 S शब्द तत्, D₃
 Dn₁ (m as in text) सर्वं तत् (Dn₁ त), D₂ त शब्द
 (by transp) D₅ सर्वं तत्त्वार्थकं बल — ^d) K₃-5
 Da Dn₁ D₁ 2 5 6 तदा (for तथा) S विकीर्ण (T₂
 G₁ 'वर्ण, G₂ 'वूर्ण, M₄ 'पण्ण) मभवत्तदा — ^e)
 K₅ परचित्त, D₁ परावृत्त, D₂ परिवित्त, S परिवृत्त

भीमसेनभयोद्विशं विवर्णवदनं तथा ।
 परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् ॥ १७
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तत्र महात्मनाम् ।
 तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ १८
 नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिधावन्तः संग्रहार्ं प्रचक्रिरे ।
 व्यतिपक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ १९
 हया गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह ।
 अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ २०
 सहसा चाभवत्तीव्रं संनिपातान्महद्रजः ।

रथाश्चगजपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् ॥ २१
 धूम्राणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ।
 नैव खे न परे राजन्समजानन्परस्परम् ॥ २२
 पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ।
 निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २३
 शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् ।
 सुमहानभवच्छब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ २४
 गजवाजिमनुष्याणां शोणितात्रतरङ्गिणी ।
 प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २५
 नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पतता रणे ।

C 6 4166
B 6 93 26
K 6 93 26

(M₂ s 'मुल्ल') (for परिवृत्त) —') K₄ परिवार्यं,
 B₂ 'त्यक्त्वा', T₂ 'नृत्त' (for 'त्यज्य')

18 Ko 1 om 18 (cf. v l 13), Śi om 18^{ab}
 (cf v l 17) —^b) K₂ B Da₁ Dn₁ D₂ 6-8 तत्र
 तेषां (for तत्र तत्र) — K₂ om (hapl) 18^{cd}
 —^d) G₁ समरेषु (for संग्रामेषु)

19 19^{aez} = (var) 28 — Ko 1 om 19^{ab} (cf v l
 13) D₂ om (hapl) 19^c-20^b —^d) B₁ T₂ प्रचक्रमे
 (for 'क्रिरे' —^c) S₁ D₂ T₁ व्यतिपि (D₂ 'ति') क,
 K₁ 4 B Da₁ Dn₁ D₂ G₁ 'प्वक्त' (for 'यक्त') D₁ तदा
 (for महा) —') K₂ भीम, K₄ B₁ 2 Da Dn₁
 D₂ S (except G₂) वीर (for युद्ध) D₂ s (sup l in
 sec m as in text) भीम, T₂ वीर (for भीरु)

20 D₂ om. 20^{ab} (cf v l 19) —^a) K₂ हया
 गजा, S हया हयै —^b) Ko 2 s D₁-s s 6 पदाता
 (for पादाता) S पा (G₁ 2 M₂ प) दाताश्च पदातिभिः.
 — After 20^{ab}, S ins

352* रथा रथैः समागच्छन्नागा नार्गैश्च सयुगे ।

[M₂ समाजग्मुर् (for 'गच्छन्')]

—^d) Śi प्रासयान (for प्रार्थयाना) K₄ B₂ D₂ सह-
 द्यशः, B₁ s 4 Dn₂ D₂ 6-8 T₂ G₁ M समम्ययु (for
 महद्यशः)

21 ^a) T₁ G चापतत् (for चाभवत्) Ko-2 ती
 ज्ञान (for तीव्र) T₂ सह चापामह तीव्र (sic) —^c)
 K₂ D₂ रथ (D₂ 'था') नागाश्चपत्तीना, Dn₂ D₂ 6-8 T₁
 G गजाश्चरथपत्तीना —^d) Śi मद, Da Dn₁ D₂

T G₁ 4 M₂ पाद (for पद) D₂ -समुद्धत (for -समु-
 द्धतम्)

22 ^a) Ko-2 धूम्राणं; K₂ s D₂ धूम्राणं, T₁
 G चाप्राणं, T₂ M₁-s s चाप्राणं, M₂ तदा ताम्रा
 (for धूम्राणं) —^b) K₂ च चावृणोत् (for समा)
 D₂ रथभूमिं च सवृणोत् —^c) D₂ परो (for परे)
 T₁ G₁ नैव स्वैरपरै राजन् —^d) K₂ s D₂ 6 सप्रजानन्,
 D₁ न प्राजानन्, S प्रा (T G₂ प्र, M₂ व्य) जानन्
 — After 22, G₁ reads 26^{ab}

23 ^a) Da₁ न जानाति —^b) S रणे (for तथा)
 —^c) K₁ नराभूते, D₂ (marg sec m as in text)
 महाभूते (for तथा भूते) —^d) S रोम (for लोम)

24 K₂ om. (hapl) 24^d-26^e T₁ G om 24-25
 —^d) K₄ damaged K₂ B D प्रेतानामिव भारत,
 T₂ M अश्मना पततामिव

25 K₂ T₁ G om 25 (cf v l 24) —^b) Ko 1
 D₂ 6 शोणितार्द्र, B₂ D₂ शोणितौघ (for शोणितान्त्र)
 —^c) D₁ s घोरा (for तत्र) —^d) Śi केशशैवाल*,
 K₂ D₂ केशशै (D₂ 'शै') वलिनी तथा, D₂ केशशैवाल
 शाद्वला Some MSS 'शाद्वला (for 'शाद्वला).

26 K₂ om 26^{ab} (cf v l 24), M₂ om 26
 G₁ reads 26^{ab} after 22 —^a) T₁ G शूराणां (for
 नराणां) B₂ चापि (for चैव) K₂ कोशेभ्य (for
 कायेभ्य) —^b) M₁-s s अपि (for रणे) —^c) B₁
 शुधाव (for शुशुवे) K₂ D₂ s M₂ सुमहाशब्द; T₂
 G₂ सतत शब्द D₁ श्रूयते सुमहच्छब्द —^d) Ko-2
 पर्वतेभ्योऽश्मनामिव

शुश्रुवे सुमहाञ्जशब्दः पततामश्मनामिव ॥ २६
 विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ।
 अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूदसुंधरा ॥ २७
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २८
 हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ।
 समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ २९
 नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ।
 उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३०
 प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः ।

अभिघ्नन्ति विपाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३१
 ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलंकृताः ।
 संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३२
 केचिद्विन्ना विपाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः ।
 विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
 केचिद्वस्त्रैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे ।
 निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
 पार्श्वेस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ।
 मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ॥ ३५
 नाराचाभिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ।

27 Ko 1 om 27 Ks D2 transp 27 and 28
 —^b) K4 damaged Ks T2 छिन्नशस्त्रैश्च; Da Dn1
 (m as in text) Ds दिग्धगा (Ds 'मा')त्रैश्च —^c) K4
 damaged Ks s Ds सच्छिन्नदेहैश्च, D2 सच्छन्न, T1
 G संकीर्ण, M संभिन्नगात्रैश्च (for 'देहैश्च' —^d)
 Ks s D1-3 s संस्तीर्णा, K4 सच्छन्ना; T1 विस्तीर्णा, T2
 M1 s-s सपूर्णा (for संकीर्णा)

28 = (var) 19^{ab} Ks D2 transp 27 and
 28 —^b) T1 G4 प्रमुच्यते महारथाः —^c) Ko-2
 Ds अन्योन्यमभ्यधावन्त —^d) Ks s B D (except
 D1 s) सप्रहारार्थमुद्यता (Ks 'त')

29^b) Ks भय, T2 अथ (for हय) Ko-2
 क्रोधरक्तेक्षणा भृशं (= 30^b) —^c) Ks समाहता, Ks
 अनाहत्य, Ds समाहत्य, Ds समाहन्य (for 'हत्य')
 Ko-2 उरांस्युरोभिरन्योन्य (= 30^c) —^d) Ds om
 (hapl) 29^d-30^e —^d) T2 शतजीविता (for गत)

30 Ds om 30^{ab} (of v 1 29) —^c) D1 s s
 उरसि (for उरासि) Ko-2 समाहत्य रणेन्योन्य (= 29^c)
 S (except T2) उरोनिघर्षणेन्योन्य —^d) S1 M4 समा
 श्लिष्य, Ko-2 'क्षिष्य, T2 'हत्य (for 'श्लिष्य')

31^b) Ks D2 परवारणान्, B1 रववारणै (sio),
 D1 s वरवारणै, S (T2 damaged) शत्रुवारणा (for
 परवारणा) S1 वारणै परवारणा —^c) K4 अभ्यघ्नति,
 B Da Dn Ds s 7 s अभ्यघ्नत, D1 s अभिघ्नतो; S
 अभिजघ्नुर् (for 'घ्नन्ति') Ks D2 अभिमृ (Ks 'पृ')ष्टवि-
 पाणाश्च —^d) Ms s om (hapl) 31^d-33^a —^d) Ks D2
 वारणाना च संयुगे

32 Ms s om 32 (cf v 1 31) —^a) K4 B

Da Dn D1 s s 7 s S (Ms s om) 'रुधिरापीडा',
 Ds 'तरुणीपीडा (for 'रुधिरापीडा) —^c) Ko ससता
 (for ससक्ता) —^d) T2 महीधरे (for सविद्युत)

33 Ms s om 33^a (cf v 1 31) —^a) T2
 नाग, G2 भिन्न (for भिन्ना) —^b) M2 भिन्नकुम्भैश्च
 Ks D2 s वारणा (for तोमरै) —^c) Ds s (sup
 l in as in text) s व्यनदन्तो D2 [s]भ्यधावन्तो (for
 'वन्त) —^d) Ds om (hapl) 33^d-38^e —^d) Ko
 गर्जन्तो B Da Dn Ds s 7 s गर्जमाना (Dn Ds 'णा)
 घना (Bs गजा) इव, D1 गर्जन्तो जलदैरिव

34 Ds om 34 (cf v 1 33) —^a) D2
 कैश्चिद्वस्त्रैर्, T2 कृत्तहस्त्रैर् (for केचिद्वस्त्रैर्) Ko 2 छिन्न
 गात्राश्च, T1 G4 तथा छिन्नैश्च, T2 द्विधा भिन्नैश्च —^b)
 Ko-2 छिन्नहस्ताश्च, B2 T G4 छिन्नगात्रैश्च, M4 भिन्न
 गात्राश्च (for 'छिन्न') —^c) K1 s s D2 s s तुमुले,
 T1 G समरे (for तुमुले) —^d) S1 Ko 2 इव द्रुमा;
 Ks D2 इवाद्रय (for इवाद्रय)

35 Ds om 35 (cf v 1 33) —^a) Ko पार्श्वैश्च;
 Ks M1 s पार्श्वे च, Ks Ds पार्श्वे सु, Ks T1 G4 पार्श्वे
 वि, D1 s T2 G1 s Ms s पार्श्वेषु (for पार्श्वेस्तु)
 Ko-2 चरितैरन्यैर्, K4 D1 s S (except G2) दारिताश्वा-
 (D1 'ता अ)च्यैर्, Ks दारितैरन्यैर् —^b) Ks-s
 D1 s वारणा (for वारणैर्) Ks-s Ds पर (for वर)
 S1 K4 D1 s M4 -वारणै (for 'वारणा) —^c) K4 Bs
 सुमुचु (for सुमुचु) S1 Ko-2 भूमौ (for भूरि)
 —^d) T2 धारा इव (for धातूनिव) Ko-2 धराधरा,
 T1 G महाद्रय (for महीधरा)

36 Ds om 36 (cf v 1 33) Dn1 om 36^a-37^b

हतारोहा व्यदृश्यन्त विशङ्गा इव पर्वताः ॥ ३६
 केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः ।
 रथान्हयान्पदातांश्च समृदुः शतशो रणे ॥ ३७
 तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ।
 तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ३८
 रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।

परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ३९
 स्वयंवर इवामर्दे प्रजहुरितरेतरम् ।
 प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४०
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
 धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

संजय उवाच ।

स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।

अभ्यधावत संकुद्धो भीमसेनमरिदमम् ॥ १

प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्त्रनम् ।

C. 8 4103
B. 8 34 1
K. 8 34 2

Ks reads 36 after 35 — ^a) Ks B Da3 Dn D4
 ५ १ ३ नाराचनिहता (for 'चामिहतास्') Da2 Dn1 Ds
 S चान्ये (for त्वन्ये) — After 36^{ab}, Ms repeats
 (hapl) 33^c-36^b — ^c) Ko हयारोहा (for हता)
 K2 च इदृश्यते, B2 प्रदृश्यत (for व्यदृ) Dn2 D4 १ ३
 वि (D4 व्य) नटतोभ्यधावत (= 33^c)

37 Ds om 37 (cf v l 33), Da1 om 37^{ab}
 (cf v l 36) — ^a) T2 क्लेश (for क्रोध) — ^b)
 Ko-2 सदाना, T2 मदाधि (for मदान्धा) Ds निवच
 अहा, Cc d निरव (as in text) — ^c) Ko रथा
 हयान्; K2 तथा हयान्, Ks ५ रथानश्चान्, B2 हयान्
 धान् (by transp) S1 Ko-2 B2 D1 ३ पदार्थीश्च (for
 'वांश्च) — ^d) Da1 समृद्ध, Da2 समृध, T2 स
 मृजु, M2 समृत् (for समृदु) D1 ३ T1 G1 ३ M
 द्विपा, G2 नृप (for रणे)

38 Ds om 38^{abc} (cf v l 33) — ^a) S1 तदा,
 Ks D2 G1 रथा (for तथा) Ks ५ D2 रणे त्रस्तास् (for
 हयारोहैस्) — ^c) Ks ५ D1 ३ ६ [अभ्यधावत, K4
 न्यवर्तत, Da Ds [अभ्यवर्षत, Ds व्यधावत (for
 [अभ्यवर्तन्त) M1 ३ ततस्तेनाभ्यवर्तत — ^d) Ko २
 कुर्वतो, T2 चक्रुस्ता (for कुर्वन्तो) — After 38, Ks
 reads 36

39 ^a) Dn2 रथिना (for रथिनो) T2 चैव (for
 सार्धं) — ^b) Ds ६ तनुत्यजा; T2 तनुत्यज — ^c)
 Da1 Ds पाश (for परा)

40 ^a) Ms स्वयपर (sic) (for स्वयवर) Ks इवामर्दो,

Ks इवामृद्धो, D2 इवामर्धे (for इवामर्दे) T1 G4 स्वय
 वरुणसमर्दे — ^b) Ks ५ D2 नृपाणाम्, Dn2 D4 ६-३
 प्रचक्रुर्, T1 G समर्दुर्, T2 M निजहुर (for प्रजहुर)
 Ks इतरेतर (for 'तरम्) — ^c) D1 चायुध (for वा
 युद्ध) Most S MSS 'पालिन (for 'शालिन')

41 ^b) S रोम (for लोम) — ^c) Ks D2 ५
 महासैन्य (for महत्सैन्य) — ^d) Ds ३ प्रायमो; T1
 G2 ३ प्रययौ (for प्रायशो) Ms ५ (both inf lin)
 वितथीकृत (for विमुखी)

Colophon om in S1 Ko 1 — Sub-parvan
 Omitting sub-parvan name, Ks mentions only
 अष्टमेहनि, K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे, Ks D2 अष्टम
 युद्धदिवसे, Da Dn1 Ds घटोत्कचयुद्धे, Ds अष्टम
 दिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — Adhy name T2
 M1-2 ५ धार्तराष्ट्रसेनापलायन (T2 'पराजय) — Adhy
 no (figures, words or both) Dn2 T2 Ms ३
 90, Ds T1 G1 ३ ३ 88, M1 ३ 89 (as in text),
 Ms 91 — S10la no Dn Ds ६ 43

90

The collations of Gs were not available for
 this chapter

1 Ds om the ref — ^b) B2 रणे (for राजा)
 Ko-2 तदा (for स्वयम्) — ^c) S 'धावत्सुनकुद्धो
 — T2 om (hapl) 1^d-34^c — ^d) Da1 D2

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २
 अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् ।
 भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३
 तदन्तरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ।
 संदधे निशितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ।
 तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् ॥ ४
 स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 समाललम्ब्य तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ५
 तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
 क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ॥ ६

अरिदम

2 K₁ T₂ om 2 (for T₂, of v l 1) —^a)
 D₈ संगृह्य D₂ तु (for सु) Da₁ D₅ सुमहाचापम्
 —^b) K₀ 2-4 B₂ D₅ T₁ G₄ 'प्रभ, D₅ 'स्वय (for
 'स्वनम्) —^d) M₂ 8 8 पाण्डवान् D₈ समताडयत्,
 D₈ 8 G₁ 'वाकिरन्, M 'वारयत्

3 T₂ om 3 (of v l 1) —^a) K₈ D₁ तु (for
 च) K₄ समादाय, K₅ D₂ सुसंधाय (for च संधाय)
 —^b) Ś₁ स (for सु) Ś₁ K₀ 1 लोमवाहन, K₅
 D₂ 'हर्षणं, D₈ G₁ रोमवाहिनं, T₁ G₂ 4 लोमवापिनं
 (for लोमवाहिनम्)

4 T₂ om 4 (of v l 1) —^a) K₀ 1 Dn₁ तदं-
 तरे (for 'तर) K₅ D₂ M₅ तदनंतरं च संप्रेक्ष्य (hyper-
 metric) —^b) K₄ damaged —^c) K₈-5 B₂ 8
 Da Dn D₂-5 7 8 G₁ M प्र (B₂ 8 स) संदधे शि (D₂
 सि) त बाण, D₁ ततस्तु प्रेषयद्वाण —^d) K₈ Da₁
 D₁ 5 दारुण (for दारणम्) K₂ गिरीणामिव धारिणं
 —^e) K₈ 5 D₂ 8 8 8 'बाहु; K₄ B Dn Dn D₁ 5 7
 'राज (for 'बाहुर)

5 T₂ om 5 (of v l 1) Ś₁ om (hapl) 5^{ab}
 —^b) K₀ सृक्किणी, K₁ सृक्किणी, K₈ सृक्किणी;
 B₂ 4 Dn₁ सृक्किणी, Da₁ D₁ 8-5 7 T₁ G₈ सृक्किणी,
 Da₂ M सृक्किणी K₀ D₁ 8 8 T₁ G₄ परिलेलिहन्,
 K₁ 2 'लीलिहन् D₈ परामृश्य तु सृक्किणी —^c)
 K₀-2 समालम्बत, K₈-5 B₂ D₂ समालम्बत, B₈ समा
 लम्ब्य च, Da₁ समालम्ब, D₁ रथापपात, S (T₂
 om) समाश्रयत (for 'लम्ब्ये) —^d) Some MSS
 'परिष्कृतं, D₈ 'परिस्तुत D₁ ध्वजयष्टिमुपाश्रित

अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।
 समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः ॥ ७
 संप्रेक्ष्य तानापततः संकुद्धाज्जातसंभ्रमान् ।
 भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ॥ ८
 क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
 संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ९
 एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपद्रुताः ॥ १०
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये रताः ।
 नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमाम् ॥ ११

6 T₂ om. 6 (of v l 1) —^a) T₁ G₁ 4 कोपेन
 (for क्रोधेन) K₃ Da Dn₁ D₁ 5 [क्ष]ति, G₁ [क्ष]पि
 (for [क्ष]भि) —^d) S (T₂ om) कौरव (for पावक)

7 T₂ om. 7 (of v l 1). —^a) K₄ Dn₂ D₂ 8 8
 चापि (for चैव) —^c) D₈ T₁ G₁ 4 M₂ 4 तमभ्य*
 (for समभ्य*) —^d) Da₁ राजसंभ्रम* (for जात
 संभ्रमा*) D₁ राजन्सजातसंभ्रमा

8 T₂ om 8 (of v l 1) G₁ om (hapl) 8^{ab}
 —^a) K₂ Dn₂ D₂ 4 7 8 M संप्रेक्ष्यैतान् (for संप्रेक्ष्य
 तान्) K₂ 4 B₂ 4 Dn₂ D₂ 4 7 8 संपतत (for आप-
 तत) —^b) K₂ जातसंभ्रमं, D₁ जातसंभ्रमा D₁
 संकुद्धाश्च स संभ्रमात् —^c) D₈ भरद्वाजो (for भार*)
 T₁ G₁ 4 M राजस् (for वाक्यं) —^d) Ś₁ K₀ 1 8 4
 D₁ महारथ* (for 'रथान्)

9 T₂ om 9 (of v l 1) Before 9, D₈ ins.
 द्रोण उवाच —^{ab}) S (T₂ om) transp भद्र च and
 राजान D₈ परिरक्षितु, T₁ G₁ M₄ 'रक्षय (for 'रक्षत).
 —^d) S (T₂ om) मज्जन्तमिव सागरे

10 T₂ om 10 (of v l 1) —^a) K₀-2 एते
 सर्वे, M₁-3 5 तेभिरुद्धा (for एते क्रुद्धा) G₁ वीर-
 सारा; M₁-3 5 महात्मान* (for महेष्वासा*) —^d)
 K₈ 5 D₂ उपागता*, B Da Dn D₁ 8-3 T₁ G उपा-
 द्रवन्, M अभिद्रुता* (for उपद्रुता*)

11 T₂ om 11 (of v l 1) —^a) M नाना
 शस्त्राणि वै वीरा —^b) K₈ रता जये (by transp),
 B₁ 2 4 जये वृता*, B₈ D (except D₁-3 5) M जये

तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ।
 तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १२
 कुपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ।
 चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्यवोऽथ बृहद्बलः ।
 आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १३
 ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १४
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्बृहद्विस्फार्य कर्मुकम् ।
 भारद्वाजस्ततो भीमं पङ्क्तिशल्या समार्पयत् ॥ १५
 भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।

पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः ॥ १६
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ।
 त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १७
 स गाढविद्रो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
 प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १८
 गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
 द्रोणायनिश्च संकुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ १९
 तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
 भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ २०
 अवमुल्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

C 6 4203
B 6 94 22
K 6 94 22

धृता, T₁ G महारथा (for जये रता) —^e) K₁
 Da₁ D₂ नदतौ, K₂ नदतो (for नदन्तो) T₁ G₂ 4
 भैरव नाद (for भैरवाद्यादात्) —^d) K₀ 3-5 B D
 (except D₃) T₁ G भूमिपान् (for भूमिमाम्)

12 T₂ om 12 (cf v l 1) Before 12, D₅
 1ns सजय उवाच —^b) B₁ M₂ मौमदत्ति, D₁ G₂
 सोमदत्ति —^e) K₄ तावत (for तावका) K₀
 B₁ 2 3 समधावत, Da Dn₁ D₅ पद्यत (for वर्तन्त)

13 T₂ om 13 (cf v l 1) —^d) T₁ G₂ 4
 सैन्यवश्च D₃ T₁ G जयद्रथ (for बृहद्बल) —^e)
 D₂ आवन्त्योश्च महेष्वासौ —^f) S₁ K₂ कौरवान्;
 K₃ D₂ समतात् (for कौरव) B₁ D₁ प्रत्यवारयन्.

14 T₂ om 14 (cf v l 1) —^d) K₄ परस्पर
 जिगीपव

15 T₂ om 15 (cf v l 1) —^a) K₄ Da Dn₁
 D₁ 3 5 द्रोणस्ततो (D₃ 'स्तु सु') महाबाहुर् —^b) K₀
 विस्फुर्य, G₁ 2 M विस्फार्य (for विस्फार्य) —^e)
 B₁ Da Dn₁ D₁ 3 5 भीमसेन रणे (D₁ ततो, D₃ शरै)
 राजन् —^d) S₁ K₀-2 समार्पयन्, K₃ D₁ S (T₂
 om) समार्पयत् (for समा)

16 T₂ om 16 (cf v l 1) —^a) K₀ 1 भीम
 श्रैन, D₁ भूय एव, T₁ G₁ 4 भूयश्चैव (for भूयश्चैन)
 — K₀ om (hapl) 16^b-20^c K₁ om 16^b-17^c
 —^b) S₁ D₃ शरवर्षे (for शरैः शीघ्रम्) K₂ 6 D₃
 हवाकिरन् (K₂ 'रत्'), K₃ D₂ अवाकिरन् (for अवा
 किरत्) B₁ Da Dn₁ D₅ S (T₂ om) शरैर्वहुभिरा
 वृणोत् —^{cd}) Cf 6 89 4^{ed} —^d) S₁ K₄ Dn₂

D₃ 3 T₁ G₂ M₁ प्रावृषीव, D₅ शरादिव (for शरदीव)
 G₁ M बलाहक

17 K₀ T₂ om 17, K₁ om 17^{abc} (of v l 16,
 1) —^a) Da₁ प्रत्यविध्य (for 'ध्यद्' —^d) Da
 D₃ 3 T₁ G₂ 4 सव्य (for सव्ये) Da₂ महाबलं, D₅
 'बल, T₁ G₁ 4 M स्तनांतरे (for महाबल)

18 K₀ T₂ om 18 (cf v l 16, 1) —^a)
 = 33^e K₁ स गाढविद्रो (sio) — K₅ om (hapl.)
 18^b-33^c —^b) D₅ तपोविद्धश्च (for वयोवृद्धश्च)
 —^c) S₁ K₁ 3 B₂-4 T₁ G प्रणष्टसंज्ञ, D₅ अनष्ट
 —^d) = 6 23 47^b, 90 33^d Da₁ D₅ रथोपस्थम्
 K₂ हवा (for उपा)

19 K₀ 3 T₂ om 19 (of v l 16, 18, 1)
 —^b) D₂ तदा (for स्वयम्) —^e) S₁ द्रोणिश्चनिश्च
 (corrupt), K₁ 3 Da₁ D₃ 3 1 T₁ G₁ 2 M₂ 5 द्रोणा-
 यनिश्च K₂ B₁ 3 Dn₂ D₄-7 सकुद्धो (for सकुद्धौ)
 D₁ 3 द्रौणिश्च निश्चसंकुद्धो, D₂ द्रोणायाति सुसंकुद्ध, G₄
 द्रौणिश्चातीव सकुद्धो —^d) D₂ 'द्रुत' (for 'द्रुतौ')

20 K₅ T₂ om 20 (of v l 18, 1) K₀ om
 20^{abc} (of v l 16) —^a) D₂ तमापतत सप्रेक्ष्य
 —^b) K₃ तदा कालातकोपमः, Da Dn₁ D₅ कुद्धौ
 कालातकोपमौ; D₁ 3 5 तदा कालांतकोपमौ —^e) K₂
 भीमश्चैन (for 'सेनो) —^d) B D (except D₃ 6) T₁
 G₂ 4 M₁ 5 सत्वर (for 'र')

21 K₅ T₂ om 21 (of v l 18, 1) D₅ om
 21^{ab} —^b) K₁ [अ]चल (for 'ल) —^e) D₁ घोरा

समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदण्डोपमां रणे ॥ २१
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शङ्गिणम् ।
 कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २२
 तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ।
 अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २३
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संकुद्धं भीमदर्शनम् ।
 समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २४
 भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ।
 नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्त्रोरस्यपातयन् ।
 सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः ॥ २५

(for गुर्वीं) —^a) Ko 2-4 D1-3 6 G1 2 M काल
 दण्डोपमां (K2 'मो) D2 युधि (for रणे)

22 Ks Ds T2 om 22 (for Ks T2, of v 1 18, 1) —^a) Ś1 Ko Da1 Ds उद्यतगदा, G1 2 'गत (for गद) —^b) Ds 7 कैलाशम् —^c) Ds 7 तु (for च) D1 गुरुपुत्रश्च राजा च —^d) K1 सहितावभिधावता; K2 सहितामभ्य

23 Ks T2 om 23 (of v 1 18, 1) —^a) M2 तमा (for तावा) Da2 Ds संप्रेक्ष्य, D2 T1 G त्वरितौ, M सहसा (for सहितौ) —^b) T1 G सहसा (for त्वरितौ) Ds धन्विना (for बलिनां) —^d) Ko-2 भीमसेनो महाबल

24 Ks T2 om 24 (cf v 1 18, 1) —^b) D1 घोर (for भीम) —^c) K4 G M तमभ्य (for समभ्य)

25 Ks T2 om 25 (of v 1 18, 1) T1 G4 om (hapl.) 25^a-26^d Ko 1 om (hapl.) 25^{bcd} —^d) Ś1 K2 Da1 Dn1 D2 अताडयत्, B1 Ds अपातयत्, Da2 Ds 3 M1 अताडयन् (for अपातयन्) —^e) Ś1 कौरव, K4 कौरवा, Ds M2 पाहवा (for पाण्डव) D2 सहिता सर्वे पीडयत (hypermetric) —^f) D1 पीडयाना, D2 भीमसेन (for पीडयन्त) Ks B1 परस्पर (for समन्तत) G1 2 M1 समतात्समपीडयन्, M1-3 5 समतात्पर्यवारयन्

26 Ks T2 om 26 (cf v 1 18, 1) T1 G4 om. 26^{abcd} (of v 1 25) —^d) Ks Ds M1-3 5 रथर्षभा, D2 नराधिपा (for महारथा) —^f) S (T2

तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ।
 अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २६
 अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सरा ।
 नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संकुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ।
 स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन यः ॥ २७
 स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ।
 यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् ॥ २८
 विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयंकरम् ।
 येन लोकत्रयं क्रोधात्रासितं स्वेन तेजसा ॥ २९

om) त्यक्त्वा प्राणान् (by transp) Ds सुदुस्त्यजान् (for सुदुस्त्यजान्)

27 Ks T2 om 27 (cf v 1 18, 1) —^a) Da1 Ds 3 अनुपा (for अनूपा) K4 S (T2 om) वीरो (for शूरो) —^b) Ko 1 दयित सखा, Da1 देवत सखा, Ds दैत्यदानवा (for दयित सरा) —^c) Ś1 D1 नीलोत्पलाम्बुदप्रख्य (D1 'निम'), D2 नीलो नीलाम्बुद संख्ये —^d) D1 माधं ते (for स्पर्धते) T1 G4 स, G1 2 च (for हि) —^e) K1 2 3 B D (except D1 2 6) M स, T1 G हि (for य)

28 Ks T2 om 28 (cf v 1 18, 1) —^a) S (T2 om) विव्याध (M1-3 5 विस्फार्य) सुमहच्चाप विस्फार्य (M1-3 5 विव्याध) द्रौणिमाहवे —^c) Ks शक्रो, T1 G4 M रुद्रो, G1 2 चन्द्रो (for शक्रो) Ds महावीर (for 'राज) —^d) Ko 2 दानवान् (for 'वम्)

29 Ks T2 om 29 (of v 1 18, 1) —^a) Da1 Ds 3 विप्रचित्ति, D1 'द्रुतं, D2 'चित्ति (for 'चित्ति) —^b) Ś1 देवतानां, D2 देवाना च (for देवताना) —^c) S (T2 om) लोकास्त्रय (for लोकत्रय) Ś1 Ko-2 रोपात्, Ks ह्येतत् (for क्रोधात्) —^d) S (T2 om.) त्रा (T1 G4 त्रा) सित (for त्रासित) — After 29, T1 G M4 ins

353* स रुद्रेण जितं पूर्वं निहतो मातरिश्वना ।

[G1 रुदेशौ (for रुद्रेण) M4 निर्जिनो (for निहतो)]

30 Ks T2 om 30 (cf v 1 18, 1) —^a) D1 अथ (for तथा) S (T2 om) निर्भिषण —^b) Ks

तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पतत्रिणा ।
 संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ॥ ३०
 स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमखनम् ।
 दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ॥ ३१
 ततः संधाय विमलान्मह्लान्कर्मरपायितान् ।
 जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ॥ ३२
 सप्तमेन च भलेन नीलं विव्याध वक्षसि ।
 स गाढविद्रो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३३

मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ।
 घटोत्कचोऽपि संकुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३४
 अमिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ।
 तथेतरे अभ्यधावन्नाक्षसा युद्धदुर्मदाः ॥ ३५
 तमापतन्तं संग्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ।
 अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ ३६
 निजघान च संकुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ।
 येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ॥ ३७

C 6 4221
B 6 94 40
K 6 94 40

B⁴-4 Dn2 D1 : 4 6-8 M सुमुक्तेन (for 'खेन') D1 सु
 पर्वणा (for पतत्रिणा) K1 B1 Da Dn1 Ds सुप्रयुक्तेन
 पत्रिणा, T1 G1 सम्ययुक्तेन पत्रिणा, G1 सुसूक्ष्मेण
 पतत्रिणा, G2 सह सूतेन पत्रिणा —^a) Da2 Ds स
 जातो, D1 6 स जात (for सजात) S1 सजातरुधिरा
 पीडः; K3 D2 6 'रुधिरापीडो —^a) K3 Da1 द्रौणि,
 Ds द्रौणि

31 Ks T2 om 31 (cf v l 18, 1) —^a) T1
 G1 4 M विस्फार्य (for विस्फार्य) Ko छिन्नम् (for
 चित्रम्) —^b) K3 D2 'प्रभ (for 'स्वनम्) —^c) S1
 Ko-2 चक्रे (for दध्रे)

32 Ks T2 om 32 (cf v l 18, 1) —^a) B1
 तत्र (for तत) S1 K1 2 G1 विपुलान् (for विम-
 लान्) —^b) M1 शरान् (for मह्लान्) S1 कदार-
 पायितान्, Ko 1 कौर्वा (Ko 'धा'रधावि' (sic), K2
 D1 7 G1 M1 कर्मरपादि', K3 4 B Da Dn1 D2 6
 कर्मरमार्जि', Dn2 Ds 8 M2 क (Da कि) मारपा (Ds
 'मा)चि', D3 मससु पायि', M1 3 8 कर्मरवायि' (M1
 sup in 'चि') Only G2 Cd कर्मरपायितान् (as in
 text) D1 तदा सप्त सुयोधिन, T1 G1 कर्मरपरिमार्जि
 तान् —^d) B1 स (for च) B1 3 Da Dn1 D1 3 2
 सारार्य ध्वजमेव च — After 32, K3 ins

354* तत पठेन भलेन रथात्सूतमपातयत् ।
 while S (T2 om) ins

355* सूत चक्रेन भलेन रथनीडादपाहरत् ।

33 Ks om 33^{ab} (cf v l 18) T2 om 33
 (cf v l 1) —^a) B1 तु (for च) T1 G1 फलेन
 (for भलेन) D1 ततोपरेण भलेन, D2 (marg sec
 m) भलेन च सुतीक्ष्णेन, Ds पठेन चैव भलेन —^b)
 Ds नीलो (for नील) —^d) D1 2 रथोपस्थम् (for
 रथोपस्थ)

34 T2 om 34^{abc} (cf v l 1) —^b) Ks 5 B2
 Ds 'मेव', T1 G1 2 4 'मम्म' (for 'मभ्र') —^c) B1
 [s]ति, Ds-3 [s]मि (for सपि) —^d) K1 5 B D
 (except D1) G1 M ज्ञातिभिः, T1 G2 4 राक्षसै (for
 भ्रातृभिः)

35 ^b) K2 D2 T2 'शोभित', B2 'शोभन (for
 'शोभिनम्) —^c) Ko-3 5 D1 2 T2 G1 2 M तथे-
 (Ko 'थै)तरान्, Da1 तथैतरे, D2 T1 G1 तथैतरा (for
 तथेतरे) K4 B Da Dn Ds-3 चाम्यधावन्, Ds
 हाम्य' (for अभ्य') —^d) Da Dn1 Ds राक्षसान् (for
 राक्षसा) Ds घोरदर्शना (for युद्ध') D1 राक्षसो
 घोरदर्शन — After 35, S1 erroneously reads 37^b,
 repeating it in its proper place S ins after 35

356* भीमसेनोऽपि समरे नील नीलाञ्जनप्रभम् ।
 आरोग्यं स्वरथं वीरो दुर्योधनमुपाद्रवत् ।

[(L 1) G1 महाबाहु (for सपि समरे) — (L 2)
 G2 विरथ (for स्वरथ)]

36 ^a) Ds तमायाव तु, S (except G2) घटोत्कचं
 च — Ds om (hapl) from दर्शनम् in 36^b to
 भीम in 37^b —^c) K1 अभिधावत, K3 5 D1 2
 अभ्यवर्त (Ks 'तै)त —^d) Ko भरद्वाजा S भारद्वाज
 प्रतापवान्

37 Ds om up to भीम in 37^b (of v l 36)
 —^a) S1 Ko निजघान सु, K1 निजघान स, K3 5 Ds
 निजघानाय (for निजघान च) T1 G2 4 तेजस्वी (for
 संकुद्धो) —^b) K3 Da Dn1 Ds घोर (for भीम).
 —^c) Da Ds ते (for थे) D1 तस्य (for क्रुद्धा)
 Ds येमवस्त्वग्रत क्रुद्धा, T G ते द्रवत्स्वत क्रुद्धा; M
 तेमवन्विमुखा राजन् —^d) T1 G पुरोगमा (for प्र-
 सरा)

विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ।
 अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ३८
 प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम् ।
 मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ॥ ३९
 ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ।
 अन्योन्यं समपश्यन्त निष्कृत्तान्मेदिनीतले ।
 विचेष्टमानान्कृपणाञ्छोणितेन समुक्षितान् ॥ ४०
 द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च ।
 प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ॥ ४१

विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
 हयाश्च सहयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४२
 तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिविरं प्रति ।
 मम प्राक्रोशतो राजस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४३
 युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे ।
 घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ।
 नैव ते श्रद्धधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ॥ ४४
 तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ।
 घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ।

38 °) Da Dn1 Ds चित्र्या (Da1 °था)श्चैव, D1 M2 s विमुखाश्चैव, Ds °खाश्चापि D1 तं (for तान्) — °) Ds द्रौणिं, S द्रोण (T2 °ण) (for द्रौणि) — °) Ds अविध्यत Ks Ds s ० महामायो, K4 °राज, S °बाहुर (for °कायो)

39 °) Ś1 K2 s B Dn2 D1 s 4 7 8 ततो मायां (for महामाया) — °) Da Dn1 Ds s ० दुरासदा (for सुदारुणाम्) — °) K1 द्रौणिं, S द्रोण (for द्रौणि) — °) D1 शरैर्मायाविनिर्मितैः, M1-s s मायावी राक्षसेश्वर

40 °) B1 राक्षसा, S कौरवा (for तावका) — °) Da Dn1 (m as in text) Ds विपयी° (for विमुखी) — °) Ks अन्योन्ये (for अन्योन्य) Ś1 Ko-3 s D1 s M1-s s समपश्यत, Ks s B1 D2 °पश्यत (for °पश्यन्त) — °) Ś1 Ko 2 s B Da2 Dn2 D1 4-7 T2 G1 2 M1-s s निष्कृत्ता, K2 Ds निष्ठतो (D2 °ते), Ks निष्ठता, Ds s निष्कृत्ता, T1 G1 निष्कृत्वा (for निष्कृत्तान्). D1 मर्मभेदिभि (for मेदिनीतले) — °) Ś1 T G1 s M विचेष्टमाना (M2 s °णा)न्, Ko 1 Ds विचेष्टमाणा (D2 °ना), K2 s s B1 Dn2 D1 2 विचेष्टमाना, Da Dn1 Ds विचेष्टमानान् (for विचेष्टमानान्) Ks s s B1 Dn2 D2-4 ०-8 कृपणा, D1 कृपण (for कृपणान्) — °) T G2 s शोणितौ (G2 °तो)घ (for शोणितेन) Ks D1 2 s समुक्षिता, K4 B1-s Da Dn1 Ds S परिष्ठितान्, B1 Dn2 Ds 4 7 8 परिष्ठिता (for समुक्षितान्)

41 °) Ks s D1-s ० द्रोणो दुर्योधन शल्य अ (Ds ह्य)श्वत्थामा तथैव च (Ks महाबल) — °) Ko 1 प्रय युध्वः D2 s प्रायसश्च, Ds प्रायसाश्च D2 तथेष्वासा (for महेष्वासा) — °) Ś1 Ks B2 s Da Dn D3-s

7 8 सस; Ko-3 B2 स, D1 हि (for च) Ks D2 प्रधाना स च कौरवा

42 °) B Da Dn Ds s 7 8 राजानश्च निपातिता, D1 ध्वजाश्च विनि°. — °) B2 s Da2 Dn2 D4-s चैव (for च स) — °) Ks s B D M2 सनिकृत्ता, M1-s s सुनि° Ks s D2 च सर्वश (for सहस्रश)

43 °) Ś1 K4 Ds 4 त दृष्ट्वा, S (except G2) दृष्ट्वैव (for तद्दृष्ट्वा) — °) S (except M4) प्रद्रुत (for वि°) Ks Ds शिविर प्रति भारत, Ds विद्रुत च निरतर — °) K2 s Ds प्रक्रोशतो, T1 (before corr) G प्रकाशतो (G1 °शते, G2 °शितौ). D1 प्राक्रोशत तदा राजस — °) Ś1 तव, Ds पिता, G1 यथा (for तथा) Ds देवव्रतस्तव (for °व्रतस्य च)

44 °) Ś1 युध्यध्व पालयध्व च — °) Ś1 मायेय (for मायैषा) K4 राक्षसा कृता — K2 om (hapl.) 44°-45°. — °) K4 B D4-7 M1-s s °प्रयुक्तेति, M4 °प्रयुक्ते हि — °) Ks Ds ते नातिष्ठत मोहिता, D1 नातिष्ठति विमो°, Ds ० न व्य (Ds वा)तिष्ठति मो°, T1 G1 न तिष्ठति विमो°, G2 न तिष्ठत प्रमो° — °) Da1 Ds नैव, T G M4 न च (for नैव) D1 शुश्रुवुर (for श्रद्धधुर) Ks B2 D2 S (except M4, M1 sup lin) चीरा (for भीता) — °) D1 वदतस्तु तदा च

45 K2 om 45° (of v l 44) — °) K1 प्रज वतो, Ds M1-s प्राद्रवतो, T1 G2 s ते द्रवतो, G1 विद्र° (for प्रद्र°) Dn2 ता च प्रद्रवती दृष्ट्वा, D1 तत स्तान्द्रवतो दृष्ट्वा — °) Ks s D2 s जययुक्ताश्च, Da1 Dn1 Dr जयप्राप्ताश्च, S जय प्राप्य च (M तु) Ds स (for च) — °) Ks s D1 2 s S °नाद (for °नादान्)

शङ्खदुन्दुभिषोपाश्च समन्तात्सखनुभृशम् ॥ ४५
एवं तव वलं सर्वं हैडिस्वेन दुरात्मना ।

स्वर्गास्तमनवेलायां प्रभयं विद्रुतं दिशः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

संजय उवाच ।

तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।
गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।
घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ २

कथयामास दुर्धर्यो विनिःश्वस्य पुनः पुनः ।

अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३

भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः ।

पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४

एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम ।

C 6 4236
B 6 95 5
K 6 95 5

—^a) K₁ B Da Dn D₁ 5 7 8 'निर्वोपै', K₅ सिंह
दुन्दुभिनिर्वोप, D₁ 2 6 S 'निर्वोपा (D₁ 'पान्) —^c)
K₁ B Da Dn D₁-8 नेत्रिरे (for सखनुर्) K₅ सम
तास्तमनुभृशं (sic), D₁ समताच्छुधुवुहैड

46 Ko 1 T₁ om. 46 —^a) K₅ च तद्, D₁
तच्च, D₂ तद्द् (for तव) —^b) K₅ 5 Da₁ D₁ 2 6
हैडवेन D₁ S (T₁ om) महात्मना —^c) M₁ 4 'मय'
(for 'मन') —^d) Ś₁ K₂ 4 B D₂ प्रद्रुत (for
विद्रुत) K₃ D₅ भयं विप्रद्रुत दिश, S (T₁ om)
प्रभय सर्वतोदिश

Colophon om in Ś₁ — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-3 mention only अष्टमयुद्ध-
दिवसे, K₄ अष्टमेद्वि घटोत्कचयुद्धे, Da Dn₁ D₅ घटो
त्कचयुद्धे, D₅ अष्टमदिवसे, M₁ अष्टमेद्विके — Adhy
name K₄ कौरववलभग, D₅ कौरवमैत्र्यपराजय, T₂
घटोत्कचविजय, M₁ 2 सकुलयुद्ध — Adhy no
(figures, words or both) Da Dn₁ D₅ 5 T₁
G₁ 2 4 Ms 89, Da₂ (sec m) 51, Dn₂ T₂ M₁
91, M₁ 2 90 (as in text), Ms 92 — Śloka
no Dn₁ 49, Dn₂ D₅ 6 50

91

The collations of G₂ were not available for
this chapter

1 ^a) Ko साक्राते, K₁ 2 साक्रंदे, B₁ 2 संग्रामे,
Da₁ सक्रोवे, M₁ (sup lin) 2 सकुद्धे (for सक्रन्दे)
D₁ तस्मिन्निद्रुते संग्रामे, T₂ तस्मिन्नहनि सकुद्धो —^b)
T₁ G₄ राजन् (for राजा) D₁ तत (for तदा)
— After 1^{ab}, S ins

357* पराजयं राक्षसेन नामृष्यत परतप ।

—^a) S स भीष्मम् (for गाङ्गेयम्) —^d) D₁ विनये
नाभ्यवाद्य च; D₅ 'भिवद्य च (for 'भिवाद्य च).

2 ^a) G₂ 'तत्त्वम् (for 'वृत्तम्) —^b) Dn₂ उप
चकिरे (for 'चक्रमे) —^c) T₁ G च जय (for
विजयं)

3 ^b) Ko D₅ निश्वस्य च, many MSS विनिश्वस्य
—^a) D₅ त (for च) D₅ तथा (for तदा) K₄
Da Dn₁ D₅ राजा (for राजन्) T G महाबाहु, M
महाराज (for तदा राजन्)

4 T₁ G om (?hapl) 4^{ab} Before 4, D₅ ins
दुर्योधन उवाच —^a) D₅ समुपाश्रित्य, D₅ पुनराश्रित्य
—^b) Ko 1 अथापरै, K₅ Da₁ Dn₂ D₂ 8 6 यथा
परै, D₁ तथा परै (for यथा परै) T₂ M द्रोण चैव
पितामह —^c) K₁ पादवो (for 'वैर्) Dn₂ वोरै
—^d) G₂ महाप्रभो (for मया प्रभो)

5 ^b) D₁ अक्षौहिण्यस्तु, S अक्षौहिण्यश्च T₂ मया
(for मम) —^c) D₂ 5 6 निर्देशे (for निदेशे) T₂

निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ५
 सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः ।
 घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ६
 तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ।
 तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ७
 राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह ।
 त्वां समाश्रित्य दुर्धर्पं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९
 शृणु राजन्मम वचो यत्न्या वक्ष्यामि कौरव ।
 यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ १०

आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।
 धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ११
 अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति ॥ १२
 अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३
 तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः ।
 त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४
 तस्मिन्नौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् ।
 अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः ।
 भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि ॥ १५

सह (for तव)

6 ^b) D₁ परैर्भीमपुरोगमै — ^c) K₀₋₂ पुरस्कृत्य,
 D₂ M₁₋₈ समासाद्य (for 'श्रित्य) — ^d) D₈ पाण्डव
 (for 'वैर')

7 ^b) K₀ 1 s D₁₋₈ शुष्क (for शुष्क-) S शुष्केधन
 मिवानल (M₈ 'निल') — ^c) T₂ सदि (for तदि)
 — ^d) D₈ अरिंदम, T₂ च भारत (for परंतप)

8 T₂ om 8^a-10^b — ^a) K₀₋₂ D₁ S (T₂ om)
 राक्षसापसद — K₁ om 8^a-10^a — ^c) K₅ D₂ समा
 साद्य (for 'श्रित्य) S₁ K₀ D₁ D₈ s s G₁ M दुर्धर्प
 — ^d) K₀ s D₁ s s S (T₂ om) त्व कर्तुम् (by
 transp), K₅ D₂ त्व वक्तुम् (for कर्तुं त्वम्) S₁
 तन्मे कर्तुमिवाहसि

9 K₁ T₂ om 9 (of v 1 8) Before 9, D₈
 ins सजय उवाच — ^b) D_a D_n M₁ भरतसत्तम

10 K₁ om 10^{ab}, T₂ om 10^{ab} (of v 1 8)
 — Before 10, D₈ ins भीष्म उवाच — ^b) K (K₁
 om) B D G₁ यत्त्वा, M₈ त्वया (for यत्त्वा) — K₄
 om 10^{ad} — ^d) K₀ मन्त्रि (for वर्ति) D₁ प्रयत्नत
 (for परंतप)

11 K₀ 1 om (? hapl) 11 — ^a) D_{a1} D₈ T₁
 आत्मारक्षो (for आत्मा रक्ष्यो) S त्वया (for रणे)
 D₁ [s]रीणा (for तात) — ^b) S₁ K₈ D₈ सर्वावस्था
 मरिंदम, D₁ सर्वभावादरिंदम — ^c) K₂ D_{a1} संग्रामे
 — ^d) S₁ transp त्वया and सदा K₈ s D₈ सह

नघ, D_{a1} D₈ जनाधिप, S परंतप (for सदानघ)

12 ^a) D₈ च (for वा) — After 12^{ab}, S (G₁
 damaged) ins

358* न तु कार्यस्त्वया राजन्हैदिम्बेन दुरात्मना ।

— ^c) K₁ राजा धर्म, K₃ D₁ 2 4 s धर्मराज (for राज-
 धर्म) S अन्यैर्वा पृथिवीपालैर् — ^d) K₁ D_{a1} राज-
 राजानम्, G₂ राजत्राजानम्, S₁ B₂ D_a D_{n1} D₂ 4-s
 अर्च्छति, K₀₋₂ s B₁ s अहति, B₁ आर्च्छति, T₁ G₄
 M₂ s (sup lin) हृच्छति (for अर्च्छति)

13 G₁ damaged — ^a) K₂ D_{a1} T₂ द्रौणि (for
 द्रौणि) — ^c) S₁ K₈ s D_{a1} D₈ s सौमदत्तिश्च, D₂ s
 सौमदत्तश्च, S (G₁ damaged) वृषसेनश्च (for सौम
 दत्तिश्च) B₁ सौमदत्तिश्च शल्यश्च — ^d) T₂ वृषकर्णो
 (for विकर्णश्च) M₂ 'बल' (for 'रथ')

14 ^a) S शोपाश्च (for तव च) K₃ s D₁₋₃ 6 शोपा;
 B D_a D_n D₈ s 7 s श्रेष्ठा, T₁ G त्वन्ये, T₂ चेमे,
 M सर्वे (for शूरा) — ^c) K B D त्वदर्थे K₈ D₈
 प्रतियोत्स्याम, K₅ D₂ 'योत्स्यामि (for 'योत्स्यामो).
 — ^d) S परंतप (for महाबलम्) D₁ रक्ष सेना महाबल

15 ^a) K₂ s s B D रौद्रे तस्मिन् (by transp);
 T₁ G रौद्र इतु, T₂ M त निहतु (for तस्मिन्नौद्रे)
 D₈ रक्षसेन्द्रे, S राक्षसेन्द्र (for राक्षसेन्द्रे) — ^b) K₄
 B D (except D₂ s) Ca o v [s]नुशयो, T₂ M₂
 हृदयो (for हृच्छयो) — ^c) K₈ s D₂ स्वय, K₄ अय
 (for अय) D₈ चागच्छतु, T₁ G आगच्छतु, T₂

एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ।
 समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६
 गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ।
 वारयस्व रणे यत्तो मियतां सर्वधन्विनाम् ।
 राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १७
 तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ।
 समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ १८
 त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ।
 स्ववलेन वृतो राजञ्जहि राक्षसपुंगवम् ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ।

प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २०
 तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् ।
 अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २१
 भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 द्रौपदेयाः सत्यवृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ २२
 चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
 सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् ॥ २३
 ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
 पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २४
 प्रमुक्ता रथिभिर्वाणा भीमवेगाः सुतेजनाः ।

C 6 4257
B 6 95 26
K 6 98 28

वो गच्छतु Ko 1 4 D1 3 T1 G M1-3 ६ रणे (for रणे) — ^a) Da D. दुर्मति (for 'ते')

16 Before 16, Ds ins सजय उवाच — ^a) B1 S वचन (for राजान) — ^b) Ds तमव्रवीत् (for अथा ब्रवीत्) — After 16^{ab}, D1 reads erroneously 18^{ad} (with v l), repeating it in its proper place — D1 om 16^{ad} — ^c) Ko-2 समर्थ, Ks तमर्थ, Da Ds समक्षे (for समक्ष) Ds समर्थ राक्षसेन्द्रस्य

17 ^a) Ś1 Ko-2 शीघ्र गच्छ (by transp) — K1 om 17^b-19^a — ^b) Ko हैडिम्ब, Ks ६ Da1 D1 २ ६ हैडिम्ब (for हैडिम्ब) — ^c) Ds वारयैन, Ds वारय स्व (for वारयस्व) — ^d) Ds पश्यता (for मियता) — ^e) Ks तावक् Ks यथा (for पुरा) Ds यजेन्द्र स्तावक् पुरा (sic), Cv as in text

18 K1 om 18 (cf v l 17) — ^a) Da1 Ds ३ शस्त्राणि, T2 चित्राणि (for चास्त्राणि) Ś1 Ko २ तव श (Ś1 शा)स्त्राणि दिव्यानि — ^b) Ks विक्रमस्व, T2 विक्रमाणि (for विक्रमश्च) Ś1 परा तप, Da1 Ds पर तप — D1 reads 18^{ad} (for the first time) after 16^{ab} — ^c) D1 (second time) समागमस्याय (for 'गमश्च' D1 (first time) महित, Ds युद्धा (for बहुभिः) — ^d) T2 पराभूद् (for पुराभूद्) Ś1 असुरैः, Ks-5 B D1 (first time) २-३ असुरैः, S दानवै (for असुरैः) D1 (second time) राक्षसैरपरे सह

19 K1 om 19^a (of v l 17) — ^a) S (except T2) स्वमस्य (for स्व तस्य) Ks 4 B D (except D1-३ ६) T2 नृप (for राज) — ^b) Ko प्रतियोद्धा,

K1 प्रतियोद्धा, D1 'योद्धु, T1 G M1-3 ६ 'वेद्धा (for 'योद्धा) D1 महारणे, S (except T2) मतो मम (for महाहवे) — ^c) Ks 4 B Da Dn Ds १ T2 स्ववलेनो च्छित्तो, D1 स्वसैन्यसहितो, Ds ३ स्ववलेनोस्थितो, T1 G M 'नावृतो (for स्ववलेन वृतो) Ds वीर, S (except T2) गच्छ (for राजक्) — ^d) Ks स हि (for जहि) D1 हैडिम्ब राक्षसेश्वर

20 ^b) Ks-5 Ds ६ पृतनापति (for 'पते') — ^d) T1 G अभिमुखोद्यत (for अभिमुखो द्रुतम्) D1 भग दत्तो महीपति

21 ^a) Ks D1 S त (T2 स) मापतत (for तमा- द्रवन्त) Ks सलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य) — ^b) D1 गगने हव, T1 Gs गच्छतमिव (for गर्जन्तमिव) — ^c) Ś1 Ds अभ्या (Ds 'भ्य) द्रवत, T1 अभ्यद्रवत, M2 अभ्य वर्तत (for अभ्यवर्तन्त)

22 ^a) Ś1 क्यतदेवाश्च (sic), Ks सहदेवश्च (for क्षत्रं) B D (except D1-३ ६) भारत (for मारिष)

23 ^a) Ś1 चेदिपो, D1 चेदीना (for चेदिपो) Ś1 वसुधारश्च — ^b) Ś1 K1 दाशा (K1 'सा)र्णाधिपतिस्, Ko दाशार्हाधि, Ks दाशार्हादि Ś1 Dn2 T1 G2 तदा (for तथा) — ^c) T2 सुप्रतीकेन Ś1 चाश्चापि (sic), D1 सहितो, T2 ताश्चाय — ^d) K1 ३ D2 ३ M भगदत्तोऽप्युपाद्रवद्, Ks 'दत्तोपि पाण्डव, B1 D1 'दत्तो क्षुपाद्रवत्

24 ^b) Ko D2 महाभयः Ks T1 G भयावहं (for भयानकम्) — ^d) Dn1 'विदर्धक

25 ^a) Ks B1-3 Dn2 Ds १ ३ प्रमुक्ता, Ks Ds

ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २५
 प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः ।
 परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥ २६
 मदन्धा रोपसंरन्धा विषाणाग्रैर्महाहवे ।
 विभिर्दुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् ॥ २७
 हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
 चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् ॥ २८
 पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ।
 न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २९

रथिनश्च तथा राजन्कर्णिनालीकसायकैः ।
 निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३०
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
 भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३१
 कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।
 पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वतः ॥ ३२
 किरञ्जशरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ।
 ऐरावतस्थो मघवान्धारिधारा इवानघ ॥ ३३
 स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।

ये मुक्ता, D₁ प्रत्यक्ता (for प्रमुक्ता) T₂ बाणैर् (for बाणा) —^b) K₈ D₈ S सुतेजस, D₁ सुदारुणा (for सुतेजना) —^c) K₈ विनिपेतुर, D₁ निपेतुस्ते (by transp) —^d) D₁ S S हयेषु (for रथेषु).

26 ^a) D₁ प्रतिभिन्ना, D₂ १ प्रभिन्नाश्च (for 'नाश्च) —^b) D₁ वारिता (for विनीता) —^c) D₁ अथासाद्य (for समा) — K₁ om (hapl) 26^d up to समासाद्य in 27^d —^d) D₂ D₄ सनिपेतुर (for सनिपेतुर) D₈ अभिजनत् (for अभीतवत्)

27 K₁ om up to समासाद्य in 27^d (of v 1 26) —^a) K₀ 2 T₂ मदाद्य (for मदन्धा) S₁ K₀ 2 रोपसविन्ना, D₈ ताम्राक्षा, T₁ G₄ 'सरक्ता (for 'सरन्धा) —^b) S₁ महे रणे, K₀ 2-4 महारणे, K₈ महाजवै (for महाहवे) —^c) D₈ मयुदुर, D₈ विभेदुर, T₁ G₄ निपेतुर, T₂ विरेदुर, G₁ 2 विनेदुर; M विरेदुर (for विभिदुर) K₈ वृत्त, D₂ वृत्त, T₂ दत्त (for दन्त) S₁ K₀ मुसलै, K₈ S S D₁ D₈ S S मुशलै, K₄ B₂-4 मुशलै

28 D₈ om (hapl.) 28 —^a) K₈ हताश्च, D₂ हत्वा च (for हयाश्च) S₁ K₀-2 तोमरा (for चामरा) D₈ सर्वपाणिमरापीडा (S₁₀) —^c) K₈ D₂ निहता, K₄ देशिता, K₈ निहिता, D₁ नोदिता (for चोदिता) D₈ सादिभिः सादिन क्षिप्र —^d) S निजहुर (for निपेतुर) S₁ K₀-2 4 सनिपेतुरभीतवत्

29 D₂ om 29 —^a) K₈ D₈ D₁ D₂ S S T₂ G पदाताश्च (for पादाताश्च) S₁ पादात्यौघै, K₀ S D₈ T₁ G₄ M पदात्यौघै, K₂ पदात्यौघै, K₈ T₂ पदात्यौघै, D₈ D₁ D₁ S S पदात्यौघै —^b) D₁ छादिता शरतोमरै —^c) D₈ न्यपततस; M₁-8 S न्यवर्तत (for न्यपतन्त) T₂ महाभूमौ, M₁-8 S तथा

भूमौ (for तदा भूमौ)

30 ^a) S तु (for च) K₁ S D₁-3 रथान्राजन्, K₂ B₈ 4 D₁ D₁ D₂ S S १ S रथै राजन्; K₈ D₈ रथा राजन्, K₄ तदा राजन्, B₂ D₂ रथे राजन्, D₁ रथि राजन्, T₁ G₂ 4 रथाश्चापि, T₂ M रथस्याश्च (M₁-8 S 'स्तु), G₁ रथाश्चिन्ना (for तथा राजन्) B₁ रथिनो रथिनो राजन् —^b) S₁ कर्णिना नीलसायकै; K₄ B₄ कर्णनालीकसायकै, D₂ S कर्ण (T₁ G₁ M 'र्णि) -नाली (D₂ 'ली) कसायकै (T₁ G₁ 4 'तोमरै) —^c) S₁ वीर, K₀ 1 S D₂ वीरा, S राजन् (for वीरान्) D₈ ते निहत्य तदा वीरा —^d) D₁ T₂ M सिंहनादं; T₁ G 'नादैर् (for 'नादान्) T₂ विनादिरे

31 ^b) S रोम (for लोम) —^d) K₄ S D₁-3 S उपाद्रवत्, D₈ अथाग्रजन्

32 ^a) D₈ कुजरे च (for कुञ्जरेण) —^b) M₁-8 S स त्रिधा, C₀ d सप्तधा (as in text) K₂ D₂ M₈ (sup lin) श्रवता, D₁ D₈ स्वदत्ता, M₂ द्रवता (for स्रवता) D₈ मय, T₂ मुदं (for मदम्) —^d) S₁ स्रवमानेन, B₄ प्लवमाणेन; D₈ श्रवमाणेन (for स्रवमाणेन) K₄ B D (except D₂ S S) सर्वश (for सर्वत) S क्षरता वै समवत

33 ^a) S₁ K₀ 2 किरञ्जशरसहस्रेण, B₄ 'ञ्जशरसहस्राणि, D₂ विकिरञ्जशरवर्षाणि —^b) K₄ सुप्रतीक शिरोगत —^c) S₁ K₈ S D₁ D₂ S S ऐरावतस्थो (K₈ 'स्थ), K₁ एतावणस्थे (S₁₀) (for ऐरावतस्थो) S₁ K₀ 1 4 G₂ भगवान्, K₈ D₈ D₁ D₂ S S मघवा (for मघवान्) —^d) K₀-2 4 पुरदर (for चारिधारा) B₁ घना इव (for इवानघ)

34 K₈ om 34 —^a) K₈ चारिधाराभिः; S

पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३४
 भीमसेनस्तु संकुद्धः पादरक्षान्परःशतान् ।
 निजघान महेष्वासः संकुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३५
 तान्दृष्ट्वा निहतान्कुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ।
 चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३६
 स नागः प्रेषितस्तेन घाणो ज्याचोदितो यथा ।
 अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३७
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३८
 केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।

दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ।
 चेदिपश्चित्रकेतुश्च संकुद्धाः सर्व एव ते ॥ ३९
 उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
 तमेकं कुञ्जरं कुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४०
 स विद्धो बहुभिर्वाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ।
 संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवादिराट् ॥ ४१
 दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ।
 समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ॥ ४२
 तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।
 दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् ॥ ४३

C 6 4276
B 6 95 45
K 6 55 45

शरजालेन (for 'धाराभिस्') — D₂ om (hapl.) 34^{ba}
 — ^b) T₂ छादयामास K₄ S भारत, D₁ ३ पार्थिव
 — ^c) M लोयधाराभिस् — ^d) K₈ B Da Dn D₁
 ३-३ M तपाते (D₁ घर्माते) जलदो यथा, D₂ प्रावृष्ट्वाले
 घनो यथा, T₁ G तपाते वारिदो यथा, C₇ सपाते जलदा
 यथा

35 ^a) B₄ भीमसेनश्च, T₂ 'सेनोपि (for 'सेनस्तु)
 — ^b) D₂ पदरक्षान् (for पाद') S₁ Ko-३ D₈ M₁
 ३-३ परं शतान्, D₁ पुरस्तरान्; D₂ सुदशितान्, D₃
 परस्य तान्, T₂ परशत; C₀ परशतान् (as in
 text) — ^d) K₄ B D (except D₁-३) सरव्य (for
 संकुद्ध')

36 ^a) S₁ Ko-३ युद्धे (for कुद्धो) Da₁ D₅ तान्द
 द्यामथ संकुद्धो (sic) — ^a) K₄ देशयामास; Da₁
 D₁ २ नोदया' (for चोदया') B Da₁ नागेन्द्र; D₂
 नागेन्द्रो D₃ नागेन्द्र भीमसेनरथ प्रतीक्षमाहवे (sic)
 — D₇ om. (hapl.) 36^d-38^e

37 D₇ om. 37 (cf v l 36) — ^a) K₈ ६ D₂ ६
 M₄ प्रेरितस्, M₁ २ ६ चोदितस् (for प्रेषितस्) — B₈
 om. (hapl.) 37^{ba} — ^b) D₁ ज्याचोदितो, D₅
 ज्यानिसृतो (for ज्याचोदितो) K₈ ६ D₂ शिपरं नोदित
 यथा, Da₁ घाणो ज्योतिष्मृषा यथा — ^c) S₁ अभ्यधावत
 वेगेन, Da₁ D₅ द्रवस्तु स वेगेन — S₁ om (hapl.)
 37^d-38^e — ^d) K₂ अरिंदम, Da₁ अरिंदम

38 S₁ D₇ om 38^{ab} (cf v l 37, 36) — ^c)
 Ko १ अभ्यद्रवत; S (except M₄) 'धावत (for 'वर्तन्त)
 — ^d) K₂ ६ D₂ ६ भीमसेनपुर'सरा', Da₁ D₅ पांचाल्येन
 महारथना

39 ^a) K₁-३ B D कैके (K₁ Dn₂ D₂ ३ 'क')याश्च,
 K₅ कैकेयश्च (for केकयाश्च) T₂ केकया द्रौपदेयाश्च
 — K₅ D₂ M₂ om (hapl.) 39^{bde} — ^b) T₂ अभि
 मन्युश्च सर्वश' — ^c) S₁ Ko १ दशार्णा (Ko 'हर्')
 धिपति S (M₂ om) चैव (for शूर) — ^d) D₁
 क्षत्रधर्मा च; D₂ क्षेत्रदेवश्च, G₁ क्षत्रदेवाश्च — ^e) K₂
 D₈ चेदिपश्चैकितानश्च, K₄ B₁ Da Dn₁ D₅ S (M₂
 om) चेदिपो धृष्टकेतुश्च, B₂ चेदिपन्निश्च केतुश्च — ^f)
 S₁ K₈ संकुद्ध; K₂ ६ B D (except D₁-३ ६) सरव्य
 (for संकुद्धा) Ko २ हि; T G तु (for ते)

40 ^a) K₈ ६ D₂ सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^b)
 S₁ Da₁ महाबल; K₁ 'रथा', K₈ D₈ 'बला' (for
 'बला') — ^c) S₁ K₅ D₂ कुद्ध (for कुद्धा') T₂
 तमेवमभिसंकुद्धा'

41 ^a) D₈ सविद्धो T₂ दशभिर् (for बहुभिर्)
 — ^b) T₂ क्षरोचत (for व्यरो') — ^c) K₂ ६ D₂ ६
 सजातरुधिरापीडो — ^d) G₁ धातुक्षिप्र (for 'क्षिप्र')
 K₁ इवार्थिराट्

42 ^a) D₁ S चैव (for चापि) — K₁ om. (hapl.)
 42^b-43^a — ^b) S नाग (for गज) K₈ D₂ अजु-
 धरोपम, D₁ क्षिति' (for भूमि') — ^c) Da₁ D₂ ६
 समास्थितोपि (for 'स्थितोऽपि)

43 K₁ om 43^a (cf v l 42) — ^b) S (except
 G₂) राजन् (for गज) K₅ D₂ सह, D₁ M₁-३ ६
 तटा (for स च) D₈ गज स च गजाधिप — ^c) S
 सुप्रतीको वि (M₁-३ ६ नि) दध्ने वै — ^d) Da₁ वेगे च,
 D₈ वलेव (for वेलेव) K₁ मकराकर — After 43,
 D₁ ins

वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ।
 साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवेयान्यपूजयन् ॥ ४४
 ततः प्राग्ज्योतिषः कुद्वस्तोमरान्यै चतुर्दश ।
 ग्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ॥ ४५
 तस्य वर्म मुखत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
 विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं बल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ४६
 स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
 उपावृत्तमदः क्षिप्रं स न्यवर्तत वेगतः ॥ ४७
 प्रदुद्राव च वेगेन प्रणदन्भैरवं स्वनम् ।

स मर्दमानः खवलं वायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ ४८
 तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ ४९
 ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
 किरन्तो विविधान्प्राणाञ्छस्त्राणि विविधानि च ॥ ५०
 तेषामापततां राजन्संकुद्धानाममर्षिणाम् ।
 श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः ।
 भगदत्तो महेष्वासः खनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५१
 अकुशाकुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि ।

359* दधार सुप्रतीक त क्षत्रधर्मा गजेन तु ।

44 ^a) Ś1 Ds धारित, Ko दारित, K1 चरित,
 G1 2 पतित (for वारित) Ks राजेन्द्र, Da1 Ds नागेन्द्र
 (for नागेन्द्र) — ^b) Ko 1 दशार्णस्य D1 दशार्णेन
 महात्मना — ^c) Ko 2 ते सर्वे (for सैन्यानि) K1
 सध्वसाधिनि सर्वे ते (sio) — ^d) Ś1 पाण्डवेयस्य पूजयन्,
 Ko 1 पाण्डवश्चाभ्यपूजयन्, Da Dn1 Ds पाण्डवेयान् (Ds
 'वेय) प्रपूजयन् (Da1 'जयेत्), T M1 2 3 स्वदीयान्
 (M1 2 'स्त्व)भ्यपूजयन्, G Ms 4 स्वदीयान्यभ्यपूजयन्

45 ^a) G2 ततो दशार्णं सङ्कृदस्य — ^d) D1 G1 M
 प्रमुखे नृपसत्तम, Ds मुखे भरतसत्तम

46 ^a) K2 4 B Da Dn Ds 1 8 वर्म मुख्यं तनु
 त्राण, Ks Ds T2 तस्य चर्ममुख (Ks 'परि)त्राण, Ks
 D1 2 तस्य वर्मं तनु (D1 मुख)त्राण, Ds चतुर्मुख्यं तनु
 त्राण, T1 G तस्य कुम्भपरित्राण Co cites तनुत्राणं
 — ^b) Some MSS परिष्कृतं Ś1 Ko-3 5 शातकौम्भ-
 परिष्कृत (Ks 5 'स्कृ)त, D1 शातकुम्भविभूषित — ^c)
 Ks विचार्य Ś1 Ko 5 D1 6 Ms 5 (inf lin) प्रावि-
 शत्, Ks Ds प्रविशन् (Ks 'शत्), M1 (sup lin
 as in text) 2 न्यविशन् (M2 'शत्), Ms (sup
 lin) 5 ह्याविशत् (for प्राविशन्) — ^d) Da1 बाल्मी-
 कमिव Ś1 पन्नग

47 ^b) Da1 भारतसत्तम, T1 G4 भरतसत्तम — ^c)
 B4 T2 M4 उ (M4 अ)पावर्त, D1 उपाहृत, Co d
 उपावृत्त (as in text) — ^d) K4 B D (except
 D1-8) अभ्यवर्तत (for स न्यवर्तत) Ś1 Da1 Ds 8
 वेगिन, K1 4 B Da2 Dn Ds 5 7 T G4 M वेगित,
 G1 2 युद्धत (for वेगत)

48 ^a) K4 B Da Dn Ds-3 स (D1 स) प्रदुद्राव
 वेगेन, Ks परिदुद्राव वेगेन — ^b) Ś1 प्राणिदन्, Ks
 प्राणदन्, Ks प्रणुदन्; D1 विनदद्, S विनदन् (for
 प्रणदन्) Ko-2 भैरवस्वन, Ks 5 भैरवं स्वर (Ks
 'र), B Da Dn Ds-3 भैरव रव, Ds S भैरवस्वनं
 (M1 2 4 'स्वर) — ^c) Ko 1 ममर्दं चैव, Ks B
 Da2 Dn Ds 3-7 समर्दयान, Ks 5 Ds T G2 4 Ms
 समर्दमान, K4 उन्मर्दयान; Da1 Ds स मर्दयान
 Ś1 स्वलम, Ko 2 B1 सुवल, G1 तु चल (for स्ववल)
 — ^d) M4 वृक्षम् (for वृक्षान्) Ś1 [ओ]जस (for
 'सा)

49 ^a) Ks पराजिते (for परा) — ^b) Ś1 महा-
 रथः — ^c) = 6 23 12^c Ds विनादोच्चैर्द — ^d)
 Ms [अ]वतस्थिरे (for [उ]प)

50 ^a) G1 महाबल, G2 M1 3-5 तदा भीम, M2
 भीमसेन (for ततो भीम) — ^b) Ko D1 6 Ms 5
 उपाद्रवत् (for 'द्रवन्) — ^d) Ks Ds अस्त्राणि, B1
 शस्त्राणि, Ds Ms 5 छत्राणि (for शस्त्राणि) Da1 Ds
 विनिपातित (for विविधानि च)

51 ^b) S सरब्धानाम् (for सङ्कुद्धानाम्) S1 अम
 पर्णा, Da1 अमर्षण, T G2 4 मनीषिणा, Co अमर्षि-
 णाम् (as in text) — ^c) K4 Ds तन्, B2 स,
 D1 त (for स) — ^d) Ś1 अमर्षगत, Ko 1 Ds
 अमर्षगत, Dn2 T2 अमर्षाद्गतसाध्वस (T2 'सा),
 D1 मनुजा जातसाध्वसा, T1 G2 4 Ms अमर्षाद्गतसाहस
 (T1 G4 'स, G2 'सा) Cd cites अमर्षाद् and
 साध्वस — ^e) K1 4 Dn1 Ds 6 स्व, T1 G4 Ms स
 (for स्व) Ks प्रतिचोदयत्, Ks 5 Da1 Ds 5 प्रत्य-
 नोद, K4 प्रत्यदेश, D1 समनोद, T2 M समनोद
 (for प्रत्यचोद)

तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तक इवानलः ॥ ५२
 रथसंघांस्तथा नागान्हयांश्च सह सादिभिः ।
 पादातांश्च सुसंकुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अमृद्गात्समरे राजन्संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ ५३
 तेन संलोल्यमानं तु पाण्डूनां तद्गलं महत् ।
 संचुकोच महाराज चर्मैवाग्नौ समाहितम् ॥ ५४
 भग्नं तु खलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।

घटोत्कचोऽथ संकुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ ५५
 विकटः पुरुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ।
 रूपं विभीषणं कृत्वा रोपेण प्रज्वलन्निव ॥ ५६
 जग्राह विपुलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ।
 नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ।
 सविष्फुलिङ्गज्वालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ५७
 तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा ज्वालाकुलं रणे ।

C 6 4297
B 6 95 61
K 6 95 61

52 ^a) K₄ अकुशागुष्टचलित, Da₁ damaged, Dn₂ 'तुदित', D₁ अकुशेनापि मुञ्चस्तु, D₈ G₁ M 'तुदित', T₁ G₂ 4 'ज्यथित', T₂ 'तुदित' (for 'a') D₁ S नाग' (for राज') Da₁ स राजप्रवरो युधिष्ठिर (hypermetric) (for 'b') S₁ Ko-2 स नागप्रवर' सम्यगकुशागुष्ट (S₁ 'गुलि')चोदित, D₈ अकुशस्यस्तथा गजप्रवरराजप्रवरो युधिष्ठिर' (sic) — After 62^a, D₁ repeats 52^a-54^a — 'c') Dn₂ M₁-3 (M₁ s sup ln) 3 (inf ln as in text) रणे (for क्षणे) K₁ स भगवान् (for समभवत्) — 'd') B₁ Dn₂ सावर्तक, Co सव' (as in text)

53 ^a) Ko 'सगांस्, K₂ 'सग, K₃ Da₁ D₁ 'स वास् (for 'सवास्) D₁ तथा नागा — In Da₁, 53^b is lost on a damaged fol — 'b') K₃ D₁ हयाश्च (for हयाश्च) K₃ T G₁ 4 M₄ हयसादिन', B D₁ 6 हयसादिभिः; Da₂ रयसा', G₂ M₁ 3 5 सहसादिन, M₂ सहयादिभिः (for सह सादिभिः) D₈ राक्षसान्वोर-रूपिण — Ko 1 om. 53^{cd} — 'c') S₁ K₃ 5 Da₂ Dn₁ D₂ 3 6-8 T G₄ M₄ पदाताश्च, D₁ पादाताश्च, D₈ पदाताश्च K₅ D₂ हि संकुद्धा', D₁ सुसंकुद्धा', D₈ स संकुद्धा' D₈ तत सर्वास्य राजान (sic) — 'c') S₁ अमृद्गान्, Ko अमृद्गान्, K₁ Da₂ अमृद्गत्, K₂ 8 Da₁ Dn₁ D₈ अमृद्गन्, K₅ D₂ अमृत्प्यन्; B₄ G₁ M₆ प्रामृद्गात्, Dn₂ D₄ 7 स मृद्गात्, D₁ इयेनवत्, D₈ अमृद्गत्, D₈ दुद्राव, D₈ सोमृद्गा (sup ln 'ज्ञा)त्; T G₂ 4 M₄ प्रमृद्ग (T₂ 'द्गा)न्, M₁-3 प्रामृत्स्वत् (M₈ 'न्), M₃ (sup ln) प्रामृत्स्वात्, M₅ (inf ln) 'स्वन् (for अमृद्गात्) G₃ शतशो (for समरे) K₄ B Da Dn D₄-8 नाग' (for राजन्) — K₂ om (hapl) 53^c-54^c — 'c') T₂ संप्रधावत् D₁ यतस्तत

54 K₂ om 54^{abc} (cf v l 53), Da₁ D₈ lacuna for 54^{abc} — 'a') D₂ तत' (for तेन) D₁ सन्नाम्यमाणम्, D₈ संलोल्यमानम्, M₂ संलोल्यमानं

(for संलोल्यमान) S च (for तु) — 'b') K₄ B Da₁ Dn D₁ 4 6-8 पाण्डवाना बल महत् (Da₁ महद्बल), S पाण्डूनां सुमहद्बल — 'c') S₁ B₂ D₂ 6 T₂ सचुकोप, D₁ सचुकोभ, G₂ 4 सचुकोश, M₂ स चुकोच, Co d सचुकोच (as in text) — 'd') B₄ चर्मैवाग्नि, D₂ चार्मे चाग्नौ, D₈ चर्मै चाग्नौ S₁ Ko-2 समर्पित, M₁ (sup ln as in text) 4 समाहित'

55 ^a) B₂ तद्गल (for खल) — 'b') D₈ मारिप (for धीमता) — 'c') S₁ Ko 1 महाराज, D₁ तु संकुद्धो, D₈ स स', T G₂ 4 M₄ सुस', G₁ M₁-3 5 सुसरव्यो (for स्य संकुद्धो)

56 ^a) K₆ किंकर', Cd विकृत' (for विकट.) K₂-4 B Da₂ Dn₂ D₂ 6 7 G₂ पुरुषो (for पुरुषो) T₂ विनवत्परुष राजन् — K₁ om 56^c-57^d — 'c') D₈ मुख (for रूप) Most N MSS विभीषण Ko दृष्ट्वा (for कृत्वा) — 'd') D₁ भायया, T₁ G कोपेन, T₂ M क्रोधेन (for रोपेण)

57 K₁ om 57^{abcd} (cf. v l 56) — 'a') K₂ 4 5 B Da Dn D₂-7 T₁ G विमल (for विपुल) D₁ ततो गृह्य महच्छूल — 'b') K₂ Da₁ D₈ 5 T₂ दारुण (for दारणम्) — 'c') D₈ नागान् (for नाग) T₂ समरे (for सहसा) — 'd') T₂ विशिपत् (for चिक्षेप) S सु (G₂ M₄ स) (for च) — 'e') K₂ 4 B₂-4 Da Dn D₄ 5 7 8 सविष्फुलिङ्गमालाभिः, K₈ सविष्फुलिङ्गा भिज्वालाभिः (hypermetric), D₁ विस्फुलिङ्गैस्तथा ज्वालैः Most N MSS 'विस्फु' (for 'विष्फु') — 'f') S₁ K₅ B₁ 2 4 Dn D₄ 7 8 M₄ परिवेष्टित'

58 ^a) K₃ D₁ 8 तदापतत — 'b') K₃ 5 D₂ ज्वालासमन्वित, K₄ D₁ 8 S ज्वालासमाकुल, B Da Dn D₄-8 प्राग्ज्योतिषो नृप (D₈ 'प) — K₁ om (hapl) 58^c-60^d — 'c') Ko 2 5 M₂ 5 रुधिर (for रुधिर) T₂ सघाय च शर तीक्ष्णम् — 'd') B D (ex-

चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं स पार्थिवः ।
चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन घाणेन वेगवत् ॥ ५८
निपपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ।
महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता ॥ ५९
शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्वा स पार्थिवः ।
रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहामिश्रितोपमाम् ।
चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाग्रवीन् ॥ ६०
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्यामशनीमिव ।
उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६१
वभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ।
पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६२

cept D1-s २) सुदारण (for स पार्थिव) — *) K2 B
Dn2 D1 २-३ तन्महच्छूलं, K2 ३ D2 च महाशूलं; Dn1
सुमहच्छूलं, Dn2 स महाशूलं; D2 ३ च महाशूलं
— *) Dn2 Dn2 D1-s ३ ५ वेगवान्; D1 वेगिना (for
वेगवान्)

59 K1 om 59 (cf v 1 58) — *) K2 1. Dn
Dn D1 ३ ३ उत्पपात, D1 ३ ३ तपपात (for तिप
पात) D1 द्विधा छन — *) Many N MSS 'परि
स्कृत'; D1 'विभूषित' (for 'परिष्कृतम्') — After
59^{ab}, K2 reads 60^{ab} — *) D2 महाशक्तिः; M1
'शक्ति' (for 'शक्तिः') ६१ यत्र (for यथा); K2 भृष्टा,
K2 भ्रष्टो, K1 भृष्टा; T2 भृष्टा; G1 भृष्टा; G2 वभञ्ज;
M1 इष्टा (for भ्रष्टा) — *) K2 शक्रमुक्ता, D1
'हस्ता' (for 'मुक्ता') K2 नभोगता, D1 T2 M1
'गता', M1-2 ३ महीरले

60 K1 om 60^{ab} (cf v 1 58) — *) K2
कृत्वा, D1 M1-३ ३ 'भूत'; D2 'कृतुं', D2 कृत, M1
'कृत्य' (for कृत) K2 ३ B D M1 च (for स) B
Dn D1 ३ ३ पार्थिव — K2 reads 60^{ab} after 60^{ab}
— *) B2 काल्दो, G1 M रुक्म' (for रुक्म) — *)
K2 D2 'विषोपमा', G2 'द्विषोपमः'; M1 'सुयोपमा'
— *) M1 मा (for ता) Ko- T2 राक्षसेभ्यः (T2 'त्र');
M1 राक्षसाय (for राक्षस्य) D1 चिक्षेप राक्षसेभ्यः;
D2 राक्षसे ता च चिक्षेप

61 *) K2 T1 G1 तम् (for ताम्) — *) K2 D2
विष्वक्ताम्, D1 तिर्यक्ताम् (for वियत्स्याम्) D2 श
शनिप्रभा (for शशनीमिव)

62 *) M1 जग्राह (for वभञ्ज) K2 ता च; B1

तद्वेदय कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ।
दिवि देवाः नगन्धसां मुनयश्चापि विमिताः ॥ ६३
पाण्डवाश्च महोपाया भीमसेनपुण्यगमाः ।
साधु साध्विति नादेन प्रथिरीमनुनादयन् ॥ ६४
तं तु श्रुत्वा महानादं प्रदृष्टाना महान्मनाम् ।
नामृष्यन् महोपायां भगवन्तः प्रतापवान् ॥ ६५
ग विन्यक्त्य महोपायमिन्द्राश्रितमम्वनम् ।
अभिदृष्ट्वा वेगेन पाण्डवानां मद्राश्वान् ।
विसृजन्निमग्नस्तीक्ष्णाश्वगन्नाड्यलनप्रभान् ॥ ६६
भीमसेनेन विन्याय राक्षसं नरनिः शरैः ।
अभिमन्युं विभिधैर केतयान्पश्वभिन्नाया ॥ ६७

वेन (for वेना) K2 वभञ्ज ता च पार्थिवः; K2 D2
वभञ्ज राक्षसं राक्षसम् — *) B1 Ko ३ ३ D2 जानाया
रोप्य; D1 ३ ५ जानुनारोप्य K2 D2 वेगवान् (for
भारत) — After 62^{ab}, D1 ३ ५ ५२-५४ — *)
D1 तद्वेदय कृतं कर्म

63 *) K2 नदीक्षयः; D2 वेनः; D1 (cf v 1 58
text) 'वेन' (for 'वेक्ष्य')

64 *) K2 मुनयेनायाः; D2 (except D1-s ३) च
महोपाया — D1 om (hapl) 64^{ab}-65^{ab} — *) B1 T1
G2 ३ नादेन D2 नागेन (for नागेन) — *) K B
Dn2 D1-s ३ ३ T1 G1 M1 ३ शत्रु (K2 सम) तारयन्;
G2 भन्यमानः

65 D1 om 65^{ab} (cf v 1 64) — *) K2
transp ग गु and भुग्वा, T2 तम् (for तं) D2 तं
भुग्वा च (for तं गु भुग्वा)

66 *) ६३ विन्यक्त्य महोपायः; ६ विन्यक्त्यं मुनयेनायम्
— *) K2 ३ B ३ Dn2 D1-s ३ ३ 'प्रस' (for 'स्वायम्')
— *) K2 B1-s Dn2 D1 ३ ३ तर्पणाय वेगेन — *)
६४ 'स्य' (for 'सयान') — *) K2 D2 विमृष्य (for
विमृज्य) D1 विमृष्य स्वरजः; T1 G2 विमृष्यन्निमग्नम्
— *) K2 D2 ३ जलम्; B1-s Dn2 D1-s ३ ३ T1
G1 विमृष्य' (for 'स्वरजः') D1 तारयन्मुनयेनायम्

67 *) T2 भीमसेनेन विन्याय — *) D2 T2
निमित्ते (for तयमि) — *) K2 ३ B1-s Dn2 D1
D1 ३ ३ ३ कैलेया (D1 'यं'); Dn2 D2 कैलेया (for
केलेया) T1 G2 M1-३ ३ पश्व पश्वभि, T2 पश्वपश्वभि

पूर्णाथतविसृष्टेन स्वर्णपुङ्गेन पत्रिणा ।
 विभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ।
 पपात सहसा तस्य सशरं धनुस्तमम् ॥ ६८
 द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् ।
 भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान् ॥ ६९
 ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विगिखैस्त्रिभिः ।
 निर्विभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ७०
 स गाढविद्रो व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् ।
 विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७१
 ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः ।
 गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ७२
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सञ्जुह्मिव पर्वतम् ।

तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७३
 एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
 आजगाम महाराज निम्नञ्शत्रून्सहस्रशः ॥ ७४
 यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ परंतपौ ।
 प्राग्ज्योतिषेण संसक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ७५
 दृष्ट्वा तु पाण्डवो राजन्युध्यमानान्महारथान् ।
 त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायाद्विकिरञ्जरान् ॥ ७६
 ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
 सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसंकुलाम् ॥ ७७
 तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ७८
 भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत ।

C 6 4220
B 6 85 84
K 6 93 84

68 ^b) B D (except D1-3 s) शरेणानतपर्वणा
 —^a) Ks s Ds s चास्य (for तस्य)

69 ^a) Ko s Ds द्रौपदेयास्ततः पञ्च —^b) D1 s s
 Tz समताडयन् —^c) Da Dn1 Ds कोपेन, S च (Tz
 स) क्रुद्धो (for च क्रोधान्) —^d) Ks निजग्राह (for
 निजघान). Ko रथोत्तमान् (for तुरंगमान्)

70 Ks om 70^a-71^b —^a) Ks B1-4 केसरिण,
 Tz M च केसरि Ds ध्वज, Tz M1-3 s तस्य; M4
 तत्र (for चास्य) —^b) Ms जघान (for चिच्छेद)
 Ks Ds निश्चितं शरं —^c) B1 घाणे (for चान्यै)
 D1 सारथि भीमसेनस्य —^d) Ds तस्य (for चास्य)
 B1 पत्रिभि, G1 सादिभि (for पत्रिभि) D1 हृदि
 विव्याध पत्रिणा

71 Ks om 71^a (cf. v 1 70) —^a) Ks
 damaged —^b) Ks Ds रथोपस्थम, Ds रथोरस्य
 —^d) Da Dn1 Ds भीमता (for संयुगे)

72 ^a) Ks s B D (except D1-3 s) महायाहुर् (for
 'राज') —^b) Ks वर (for वर) —^c) S जग्राह
 (for प्रगृह्य) —^d) M4 प्रमूढं च, Ms प्रचस्कन्द
 Ks B D (except Ds s) रथोत्तमान्, S रथादपि (for
 महारथात्)

73 ^a) Ds सम् (for तम्) S1 उद्यतगदो, Ds
 G1 उद्यतगत; Tz उद्युतगदा (for उद्यतगद) —^b) S
 कैलासमिव शृगिणं —^d) S ममजायत भारत

74 ^a) T1 Gs s महायाहुर् (for 'राज') —^a) B
 Da Dn Ds s s समतत, Ds अनेकश (for
 सहस्रश)

75 ^a) S1 Ko s तत्र (for यत्र) —^b) S1 च
 भारत, Ko s s Ds महारथौ, K1 s B Da Dn D1-s
 महाबलौ, Tz अरिदमौ (for परंतपौ) —^c) S1 Ko s
 सहितौ; Ks B1-s D (except D1-s s) T1 Gs संयुक्तौ
 (for संसक्तौ)

76 ^a) Ks s B D (except D1) S च (for तु)
 D1 पाण्डवान्; Ds पाण्डवौ B D (except D1 s s) S
 भ्रातृन् (for राजन्) —^c) Ds चरितो; T1 G Ms
 परितो (for त्वरितो) K1 s भरतश्रेष्ठस् —^d) S1
 पुत्रायोद् (s10), D1 तत्र तान्, M4 तावृषान् (for
 तत्रायाद्) Ds विधमत् (for विकिरन्) Ks s B
 Ds s तत्रायुध्यत्किरञ्जरान्

77 ^a) Ks राजस् (for राजा) —^c) Ks s Da1
 D1 s s अनोदयत् (D2 'दय'), S अचूचुदत् (for अ-
 चोदयत्) —^d) S1 Ko रथनागसमाकुल (Ko 'लां'),
 Da1 T Gs s 'नागाश्वसंकुल

78 ^a) Ds सप्रेक्ष्य (for सहसा) —^d) S पाण्डव
 कृष्णसारथि (= 74^b)

79 ^a) Ks s B1 s s D (except D1-3 s) भग
 दत्तश्च, Tz भगदत्तेन —^b) Tz नागेन; G1 नादेन
 (for नागेन) —^c) Ko s विमृष्टन्, Da1 विमृजन्,

विमृद्गन्पाण्डवचलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ७९
तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष ।
पाञ्चालैः सृजयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ८०

भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ।
आश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्धमुत्तमम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

संजय उवाच ।

पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनंजयः ।
दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १
अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ।
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २

कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः ।
ततो निवारयितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३
अवध्या बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ।
निहताः कौरवैः संख्ये तथास्सामिश्र ते हताः ॥ ४
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।

D₁ विमृद्य, D₅ विमृजन्, D₆ विमर्दन्, T₂ विरुक्त,
M₂ ५ विमृत्तन् (for विमृद्गन्) — ^a) M₂ ५ अयाद्रवत्
(for उपाद्रवत्)

80 ^a) K₂ ४ B Da₂ Dn₂ D₂₋₃ ६-८ सुमहद्, Da₁
Dn₁ D₅ तु महद् (for तुमुल) S आसीत्तत्र महद्युद्ध
— ^b) K₂ D₂ ८ S भारत (for मारिष) — ^c) Da₁
D₅ पञ्चालैः B D (except D₁₋₃ ६) पाण्डवैश्चैव (for
सृजयैश्चैव) — ^d) K₂ ५ Da₁ Dn₁ D₁ २ ४ ५ ७ ८
कैकेयैश्च, D₂ ६ T₁ G₁ M₂ कैकेयैश्च D₅ चोद्यतयुधि
(for चोद्यतायुधैः)

81 ^a) K₁ नस्तु (for 'नोऽपि) — ^b) Ś₁ सुश्रावयद्,
Ko २-४ B D (except Da₁ Dn₁ D₁) T₂ M₂ अश्रा
(for आश्रा) — ^c) D₆ इरावान् (for इरावद्)
D₅ आहवे, D₆ उच्यते (for उत्तमम्)

Colophon — Sub-parvan. Omitting sub-parvan
name, Ko-2 D₂ mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K₁
T₂ अष्टमेहि, Da Dn₁ D₅ घटोत्कचयुद्धे, D₆ अष्टम
दिवसयुद्धे, M₁ अष्टमेहिके — Adhy name K₁
घटोत्कचयुद्ध, T G₂ ४ M₁₋₃ ५ भगदत्तयुद्ध — Adhy
no (figures, words or both) Da₂ (sec m) 52,
Dn₂ T₂ M₂ ४ 92, D₆ T₁ G₁ २ ४ 90, M₁ २ 91
(as in text), M₂ 93 — Śloka no Dn₁ D₆
85, Dn₂ D₅ 86

92

The collations of G₂ were not available for
this chapter

1 ^a) K₂ ५ D₂ transp पुत्र and श्रुत्वा K₂ ५ B
Da Dn D₂₋₃ विनिहत, S निपतितं (for तु निहतं)
Ś₁ D₁ (m as in text) T (T₁ before corr) इष्टा
(for श्रुत्वा) — ^b) K₁ त्विरावत्, K₂ विरावत् (for
इरावन्त) S कौतेय श्वेतवाहन — ^c) Ś₁ सहिता
(for महता). — ^d) Many MSS निश्वसन् Dn₂
S उरगो, D₅ नेमगौ (for पन्नगौ)

2 ^a) D₁ यथाब्रवीत्स राजेन्द्र — Before 2nd, D₅
ins अर्जुन उवाच — ^b) T₁ G एतन् (for इद्)
Da₁ तु त (for नून) K₁ महाप्राज्ञो, D₁ प्राज्ञ (for
'प्राज्ञो) — ^c) Ś₁ पृष्टवान् (for दृष्ट)

3 ^a) T₁ G पाण्डवेयानां (for पाण्डवानां च) — ^b)
D₅ अय (for क्षयं) B₂ ८ महाद्युति, D₂ 'मना'
(for 'मति) — D₂ om 3^c-4^d — ^c) Ko ततो
निवारयितवान्, K₁ ४ B₁ Dn D₁ ७ ८ स ततो निवारित-
वान्, D₁ तत्सखदा वारितवान्, S ततो वारितवान्नित्य

4 D₂ om. 4 (cf v 1 3) — ^a) B₂ Dn₂ D₄
७ ८ अन्ये च (for अवध्या) Ś₁ बहव शूरा — ^b)
Da₁ D₅ विहिता (for निहता) K₂-५ T₁ G₂ ४
कौरवा (for कौरवैः) T₁ G₄ सर्वे, T₂ G₁ M₄ सखे,

धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५
 अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ।
 किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ६
 दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौवलस्य च ।
 क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७
 इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ।
 कृतं राज्ञा महाबाहो याचता स सुयोधनम् ।
 राज्यार्थं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्पात्स च दुर्मतिः ॥ ८
 दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्छूराञ्शयानान्धरणीतले ।

निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ९
 अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
 युद्धं ममैभिरुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ १०
 संचोदय हयान्क्षिप्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
 प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ।
 नायं क्लीवयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ ११
 एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ।
 चोदयामास तानश्वान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ १२
 अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ।

C 6 4336
B 6 95 14
K 6 98 14

M1-3 ३ एव (for संत्ये) —^d) B D (except D1-3)
 कौरवा (for ते हत्वा) Ks ३ तथास्माक च तैर्हत्वा

5 ^a) K4 अन्नं (for अर्थं) —^b) Ks Ds क्रीयते
 Ks (m as in text) दुष्करं (for कुलितम्) —^c)
 D1 T1 G धिगर्थं D1 क्रियते (for यत्कृते) Ko 1
 [s]स्माभि (for ह्येव) T2 धिगत्य मत्कृतेत्येव (sic)
 —^d) Ds क्रीयते D3 ज्ञातिसंक्षय (sic)

6 ^a) Ś1 D2 S मृति, Cc मृत (as in text)
 Ś1 श्रेष्ठ and श्रेयान् (for श्रेयो) —^b) K4 D1 T1 G
 तु (for च) Ks न च ज्ञातिवधाधमा (sic) —^c) K1
 किं न, Ks तस्मात्, Ds ६ किं तु (for किं नु) Da
 Dn1 Ds प्राप्स्यामहे, D1 पश्यामहे (for प्राप्स्यामहे) S
 धनेन तेन किं कुर्मो (M4 'र्म) —^d) D1 हत्वा (for
 हत्वा) Ds समाकुलान्, T2 सयाधवान् (for समागतान्)

7 ^b) Ds सौवलेन (for 'लस्य) —^c) D3 प्रलयं
 (for निधन) G2 यत्र (for यान्ति) —^d) Ds
 कर्मदुर्मन्त्रितेन च, Ds कर्णदुर्मन्त्रिणेन च

8 ^a) D1 न, Ds G1 तु, T1 G2 ३ तत् (for च)
 Ks विजानामि, T1 G2 ३ हि जानामि —^c) B2
 राज्ञो, G2 राज्ञा (for राज्ञा) —^d) Ko-2 T2 या
 चिता स, Da Dn1 Ds याचता च, Dn2 याचमान,
 T1 G1 याता स हि, G2 यातास हि (for याचता स)
 B1 सुयोधने —^c) Ks Ds राज्यार्थं, D1 राज्याय,
 T2 राज्याय (for राज्यायं) Ko-2 Da Dn1 Ds ग्रामा
 न्वा (by transp), D1 मे ग्रामान्, T2 च ग्रामान्
 —^c) Ko नाकर्पात्, Da1 नाकार्पं, D2 न कार्पी,
 Ds अकार्पात्, M4 आकाक्षीत् (for नाकर्पात्)

9 ^a) Ś1 Ko 1 ३ ३ D1 च (for हि) —^c) Ko 2
 निंदाभिर्; G1 निंदाम (for निन्दामि) D1 निंदाम-

भ्यमतात्मान —^d) Ś1 D1 ३ क्षत्रजीवितं, M2 ३ 'जीवि
 ता (for 'जीविकाम्)

10 ^a) Da2 S अशक्त इति S1 मामेत, Da1 मा
 मेव, S चात्मान (for मामेते) —^b) K1 ३ B D
 (except D2 ३) S ज्ञास्यते S सुवि (for रणे) —^c)
 Ś1 Ko 1 ३ ममाभिरुचित, K2 B1 Dn1 (by corr)
 n2 D4 १ ३ तु मे न रुचित (K2 'र), B1 Da Dn1
 (before corr) Ds महत्सु रुचित (Da1 Ds 'र), B2
 महत्सु चरित, B3 ममेति रुचित, Ds ६ ममापि रुचित
 (Ds 'र) K3 न युद्धमेभिरुचित, D1 युद्धे ममैभी
 रुचिर, S एतदर्थं मया (T2 G2 महा) युद्ध, Ks D2
 as in text —^d) S रोचित मधु (T2 शत्रु)सूदन

11 Ds om 11^{abs} —^a) Ks ३ D1 ३ संचोदय,
 K4 सदेशय (for संचोदय) K2 B D (except D1-3)
 क्षीय (for क्षिप्रं) —^c) Ks T1 G2 ३ महाबोर (for
 'पारं) —^d) Ks ३ D2 सयुगोदधि, B1 समराधुधि,
 Da Dn1 Ds समरोदधे (Ds 'धे) —^c) Ks ३ B1-8
 Da Dn1 D2 ३ ३ T2 G M क्लीवा (K4 B1-8 'वा)यितुं,
 B1 Dn2 D1 ३ ३ यापयितु, D1 पातयितु, T1 क
 वाधितु, Cc क्लीवायितु (for क्लीवयितुं) Ś1 Ko-2
 कल्पो (for कालो) —^c) D1 वीक्ष्यते (for विद्यते)
 Ds T2 M2 माधव (for 'व)

12 Before 12, Ds ins सजय उवाच —^a) D1
 एवमुक्त स, G1 एवमुक्तास्तु —^b) D1 om 12^c-13^b
 —^c) Ks ३ D2 नोदयामास, K4 देशया —^d) T
 G1 पादवान्, G1 ३ M पादरान् (for पाण्डुरान्)

13 D1 om 13^{ab} (of v 1 12) —^b) T2 तस्य
 (for तव) —^c) Ko-2 मास्तोद्धूम्, Da1 'तोद्धूत'

C 6 4336
B 6 96 14
K 6 96 14

मारुतोद्धतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १३
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १४
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ।
परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १५
ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।
भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १६
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।
अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवारयत् ॥ १७
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।

— ^a) Ms: मारुतस्येव — After 13, D1 ins

360* रथ संग्रामात्सा वेगेन त्वरितोज्ज्वलम् ।

14 ^a) Some MSS अपराह्णे T2 महाशब्द (for 'राज') — ^b) T2 संग्रामे (for 'म') — ^c) Dn2 T2 Ms भीमस्य, G1 2 भीमश्च (for भीमस्य) — After 14, S reads 17^{cd} and 19

15 D1 om. 15^a-16^b — ^a) Ks D2 7 S (except G1) सुतो (for सुता) — ^b) K2 5 D2 7 S (except G1) 'मुपाद्रवत्' — ^c) D2 परित्यज्य (for 'वार्य') T2 भीम (for द्रोण) — ^d) Ko 1 वायवो; T2 मानवो, G2 वासवो (for वसवो) M वा (Ms 5 व) सव दानवो यथा

16 D1 om 16^{ab} (cf. v 1 15) — ^b) D2 वर (for वर) — ^c) Ms सुशर्मा च — ^d) K2 D1 3 6 8 G2 Ms उपाद्रवत्

17 ^a) B4 हार्दिको K1 बाह्लिकश्चैव — ^b) M1 2 4 सत्यक K4 D2 5 समुपद्रु (D2 orig 'स्थि')तौ — For sequence of 17^{cd}, cf. v 1 14 — ^{cd}) K5 अच्छष्टकस्तु, D1 आवत्यकस्तु (for अम्बष्ठकस्तु) Ko-2 Da Dn1 D5 उपाद्रवत् (K1 'वन्'), B2 उपस्थित, B4 Dn3 D4 6-8 अवस्थित (for अवारयत्) S अभिमन्युश्च (T2 M 'स्तु') राजानमवष्ट समरे (T2 समुपा, M समभि) द्रवत्

18 B4 om 18^a-20^b — ^a) Ms (sup lin) 2 चान्ये (for स्वन्ये) — ^b) Da1 शेषानेव, D1 शेषां स्वेव, D5 शेषानन्यान् T1 G4 महारथा — ^c) K4 damaged. D1 प्रवर्तित (for प्रवृत्ते) — ^d) B1 5 Da Dn1 D5 भयानक, D1 विशा पते (for भयावहम्) D5 तुमल कोमहर्षण

ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ १८
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ।
प्रज्ज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ १९
पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयांचक्रिरे शरैः ।
प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा ॥ २०
स च्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते ।
सृकिणी विलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २१
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास पार्थिव ।
धुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्गतजीवितः ॥ २२
अपरेण तु भस्त्रेण पीतेन निशितेन च ।

19 B4 om 19 (cf v 1 18) For sequence of 19 in S, cf v 1 14 — ^b) K4 नरेश्वर, S विशा पते (for जनेश्वर) — ^c) K4 महाक्रुद्धो, T2 रणे क्रोधाव

20 B4 om 20^{ab} (cf v 1 18) — ^a) D2 ते च (for तव) G1 M4 कौन्तेय — ^b) T2 M सृशं (for शरैः) — ^c) B4 शेषास्त्वन्ये महाराज (= 18^a) — ^d) S1 जलद (for जलदा) B D (except D1-2.6) S इव पर्वतं (for पर्वत यथा)

21 ^a) S1 D2 S तच्छाद्यमानो Ks T2 M1-2.5 बहु-
भि (for बहुधा) — ^b) S1 Da2 D1 3 5-7 T2 सृकि-
(D2 'की')णी; Ko सृकिगीर्, Ks सृकिणी, B4 सृ-
क्कणी, D2 सृविणी, Ds G1 2 Ms 4 5 सृक्कणी (G2
'णी'); M1 3 सृक्कणी (for सृकिणी) S1 Ks विलहन्,
Ko-2 T1 G2 4 Ms ले (K1 ली) लिहन्, K4 B D
(except D1-2.6) T2 G1 M1 2 4 5 सलिहन् (for विलि-
हन्) T2 वीर, M4 वीरै (for वीर) — ^d) S1
Ko-2 4 वेगवान्; D1 दंशित (for दर्पित)

22 ^a) D1 अनाद्युज्य, T G व्यूढोरस्कस् (for 'रस्क')
M1 (sup lin) 2 4 भीम — ^b) Ks 5 D2 M4
ताडयामास; T G प्रा (T1 G4 पा) र्यया; M1 2 3
(sup lin) 5 चारया, Ms (orig) 5 (inf lin)
चारया Ko 3 5 6 Dn D2 4 6-8 भारत, Da1 D5
M2 पार्थिव; T G M1 3-5 पार्थिव (for पार्थिव)
— After 22^c, S ins

361* सुसुक्तेन महारणे ।

ताडयामास सक्रुद्ध

[(L. 1) T2 M सुसुक्तेन (for सुसुक्तेन) T2 रणे
तदा (for महारणे). — (L. 2) M4 ताडितस्तेन (for
ताडयामास)]

अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २३
 ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान् ।
 स सप्त त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिप ॥ २४
 प्रेषिता भीमसेनेन गरास्ते दृढधन्वना ।
 अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २५
 अनाघृष्टि कुण्डमेदं वैराटं दीर्घलोचनम् ।
 दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् ॥ २६

प्रपतन्त स्म ते वीरा विरेजुर्भरतर्षभ ।
 वसन्ते पुष्पशबलाश्रुताः प्रपतिता इव ॥ २७
 ततः प्रदुद्बुधः शेषाः पुत्रास्तव विशां पते ।
 तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ २८
 द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव ।
 यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्वकिरच्छरैः ॥ २९
 तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् ।

C 6 4353
B 6 96 31
K 6 96 31

—^a) D₁ सोपतद्रवजीवित, S सोमवमयितेन्द्रिय

23 ^a) D₂ T₂ च (for तु). Ś₁ बह्नेन, T₁ कृद्धेन K₁ अपरेण गतवलेन (hypermetro) —^b) K₂ D_n D₁ २ तु (for च) —^c) T₁ G₁ कुद्धिन तु, T₂ कुद्धेति (for कुण्डलिन) —^d) K₂ क्षुद्रमृग (for क्षुद्र)

24 ^a) D₁ तु (for सु) B₁ उग्रान्, D (except D₂ २) T₁ G₁ बाणान् (for पीतान्) T₂ लब्ध लक्षस्तोर्थाय, M लब्धमज्ञस्तोर्थाय —^b) D_n D_n D₂ समादत्त, D₂ S भीमसेन (M₁ २-२ 'न) (for समादत्त) T₁ G शिलाशितान् (for शिलीमुखान्) — After 24^{ab}, T₂ M ins

362* सुवहृन्प्रेषयामास कोपयानो महाबल ।

M₂ २ cont

363* ततस्तु समरे क्रुद्धो भीमसेन शिलीमुखान् ।

—^a) K₂ २ B D_n D₁ २ २ २ समर्ज, D₁ सत सव; D₂ संसप्त (for स सप्त) K₂ वै त्वरायुक्ता, S सत्रधे इतुं (for त्वरया युक्त) Ś₁ समस्तत्वरया युक्ता —^d) Ś₁ K₂ पुत्रास्ते (for पुत्रांस्ते) S भरतर्षभ (for प्राप्य मारिप) K₄ पुत्रमुद्दिश्य तेनघ.

25 ^a) K₂ प्रेरितो (for प्रेषिता) —^b) Ś₁ शरस्ता (sio), D₁ शरास्तु, D₂ निशिता (for शरास्ते) K₂ २ २ B₁-२ D_n D₁ २-२ S (except M₂) 'धन्वि ना, K₂ D₂ 'विक्रमा' (for 'धन्वना) — K₂ om (hapl) 25^{cd} —^c) Ś₁ K₂ १ अपातयश्च, D₁ 'यत्स (for 'यन्त) D_n D_n D₂ अपातयस्त्व सुवान्, S पुत्रास्ते पातयामासु —^d) T₁ G₁ स (for सु).

26 ^a) Ś₁ K₂-२ D₁-२ M₂ अनाघृष्टि, K₂ 'दृष्टि, D₂ २ 'दृष्टि, M₂ 'दृष्टि (for 'दृष्टि) K₂ १ कुद्धिमेम (K₂ 'द), K₂ २ B D_n D₁ २ २ T₂ G₁ २ M

कुद्धमेदि, K₂ 'मेदो, D₁ 'रोदि (for 'मेद) —^b) Ś₁ D₁ २ २ S विराज, K₂ विराटं, K₁ विरिञ्जि, K₂-२ D₂ विरज, D_n D₂ २ वैराटि (for वैराटं) S (except M₂) दीप्त' (for दीर्घ') —^c) T₁ G₁ च राजेन्द्र, T₂ स्वबाहु च, G₂ च ते राजसु (for सुबाहु च) —^d) K₂ D₂ तथा वै (for तथैव) Ś₁ K₂ २ क्वचो (Ś₁ कनको) ज्वल, S मकरध्वज (for कनक)

27 ^a) K₂-२ प्रपतते, K₂ D₂ T₁ G₁ २ M₂ प्रपतति, K₂ आपतति, B₁ D_n २ D_n D₁ प्रपतत, M₁ प्रपतत (for प्रपतन्त) K₂ स्म त वीरा, B₁ सुवी रास्ते, B_n २ D_n D_n D₁ २ २ स्म वीरास्ते, D₁ च ते वीरा —^b) D₁ विरेजुर्भरतोत्तम —^c) D₂ २ २ 'सब लाश' (for 'शबलाश' —^d) K₂ नूता, D₂ हुमा, D₂ लता, M₂ धूता (for चूता) K₂ च्यूता इव नमस्सता (sio), D₁ किंशुका इव भारत; T G किं शुका पतिता इव

28 ^a) K₂ २ सत्र (for तत) D₂ प्रादुद्बुधः —^b) K₂ B D S तव पुत्रा (by transp). K₂ B D (except D₂) S महाद्वे (D₁ 'हवाद्, M₂ 'रया) (for विशां पते) —^c) Ś₁ ते (for तं) D₂ अच (for इव) D_n D_n D₂ मन्यते, D₂ मन्यंत; T₁ G मनवाना (for मन्यन्तो) D_n D₂ तं च कालमिव मन्ये; T₂ त कालं मन्यमानास्ते

29 ^a) K₁ वीरा, K₂ वीरो, S भीम (for वीरं) — After 29^{ab}, K₂ १ ins

364* सद्धार महाबाहुर्भीमसेन महाबलम् ।

— K₂ १ om (hapl) 29^c-30^d —^a) K₂ D₂ विकिरन्, D_n D₂ G₂ M₂ २ व्यकिरन्, D₂ व्याकिरं, T₁ व्यकिर (for व्यकिरन्) M₂ शनै (for शरै)

30 K₂ १ om 30 (cf v 1 29) —^a) K₂ D_n D₂ तत्राद्भुतम्; T₁ G₁ तदद्भुतम् D₂ २ अपश्याम —^b) K₂ विक्रमं (for पौरुषम्) S भीमसेनस्य पौरुषं

द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ३०
 यथा हि गोवृषो वर्षं संधारयति खात्पतत् ।
 भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ३१
 अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ।
 यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्ययोधयत् ॥ ३२
 पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ।
 मृगेष्विव महाराज चरन्त्याघ्रो महाबलः ॥ ३३
 यथा वा पशुमध्यस्थो द्रावयेत् पशून्वृकः ।
 वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३४

गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः ।
 पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ३५
 अस्त्रैस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे ।
 प्रवीरास्तत्र सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३६
 अभिमन्युश्च राजानमम्यष्टं लोकविश्रुतम् ।
 विरथं रथिना श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ॥ ३७
 विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यज्ञस्त्रिणा ।
 अवपुत्य रथात्तूर्णं सत्रीडो मनुजाधिपः ॥ ३८
 असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ।

—^a) K₄ यन् (for ऽपि) T G यद्धार्यमाणो द्रोणेन;
 M वार्यमाणोपि द्रोणेन —^a) Ś₁ यज्जघान; K₄ निज
 घान, Da₁ D₁ निजघ्ने य (D₁ य), S निहत्से (T₂
 'हन्ते')व (for निजघ्ने यत्) K₆ D₈ निजघ्ने स्वसुता
 न्युधि.

31^a) K₂ B D (except D₂ s) Cn o गोवृषभो
 (for हि गोवृषो) Cd oites गोवृषो (as in text)
 Ś₁ कर्ष (for वर्ष) S यथा वृष (T₂ M₁ s-s वर्ष) हि
 राजेंद्र —^b) Dn₁ स धारयति K₈ s D₆ साध्युत,
 D₁ चोत्पत्, D₂ वा च्युत (for सात्पत्) S वृषभ
 शीघ्रमागतं (T₂ 'त') —^c) D₁ 'मुक्ता' (for 'मुक्त')
 —^d) K₈ अधीधरन् (sic), K₄ D₈ m अधारयत्,
 K₆ अधीरत्, D₁ अवारयत् (for अधीधरत्) — For
 31^{cd}, T G subst

365* निमील्य नेत्रे गृहीयात्तथा जग्राह पाण्डव ।

द्रोणचापसमुद्गतं शरवर्षं दुरासदम् ।

[(L 2) T₂ द्रोणचापेन सभूतं शरवर्षं मुद्रारण]

On the other hand, M subst for 31^{cd}

366* निमील्य नयनेऽगृह्णात्तथा वाणान्वृकोदर ।

32^a) K₈ s D₂ s तदद्भुत, T₁ G₂ 4 अद्भुत हि
 —^b) S तत्र चक्रे स्स (T₁ G₄ हि, T₂ पु, M₂ सु)
 पाण्डव —^c) Ś₁ भीतांस्, Ko 1 सुतास्, K₆ पुत्रास्
 (for पुत्रास्) M₄ अवधीद् (for तेऽवधीत्) Ś₁
 पुत्र; Ko 1 s D₁-s S भीमो, K₆ भीम (for सख्ये)
 —^d) M₂ s द्रोणश्चैव K₂-s B Da Dn D₈-s न्य
 (K₂ नि)वारयत्, D₁ [अ]भ्यवार', T₁ व्यपोथ', G₁
 [अ]भ्यपोथ', M₁ 2 [अ]व्ययोध', M₈ s [अ]भ्ययोध'
 (for न्ययोध')

33^a) T₂ पाटवन्त धीरेषु —^b) K₂ s D₂ च
 चार, B₂ D₈ विक्रीड (for चिक्रीड) —^d) D₂ महा
 बल, M₁ 2 महाबली, M₂-s यथा बली (for महा
 बल)

34^a) K₄ B Da Dn D₁ s s हि; T₁ G M₁
 चै, M₁-s s तु (for वा) D₁ T₂ यथा पशूना मध्य
 स्थो —^b) K₂ 4 B Da₂ Dn₂ D₁ (before corr) s
 s दारयेत्; T₂ M₁ द्वावयीत् (for द्रावयेत्) M₁ 4
 मृग (for वृक) —^d) Ko द्रव्यावयद् (sic), K₂
 G₂ विद्रावयद्, T₂ [अ]भ्यद्राव' (for व्यद्राव')

35^a) B₁ गौतमश्च K₁ s B₁ Da₁ Dn D₁ s
 महारथा, B₂ 'बल' —^c) D₁ s रभसा, T₁ रभसे
 K₁ युक्त; K₂ Da₁ कुद्धो (for युद्धे) —^d) K₂
 धारयामासुर' (for वारया')

36 K₂ om 36^{ab} —^a) M₄ पुनर् (for अस्त्रैर्)
 —^b) K₁ गणे, K₄ [ऽ]र्जुन' (for रणे) —^c) K₂
 B₁ प्रवीरास्, Da₁ प्रवीरस् T₁ G सैन्ये तु (for
 सैन्येषु).

37^a) B Da Dn D₁ s s s तु (for च) K₂ s
 D₂ s अभिमन्युस्तथा राजन् —^c) K₂ D₂ s s G₁ M₂
 श्रेष्ठ; B₁ Da₁ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) —^d) K₄ B Da
 Dn₁ D₁ s s M₄ चारयामास (for कारया') D₁ सप्त
 भि (for सायकै')

38^a) K₈ B Da Dn D₁ s-s तु, K₆ D₂ M₁
 च, M₁ 2 सन् (for स) —^c) T₂ M क्षिप्र (for
 तूर्ण) —^d) Ko सवीडौ; K₁ सवज्ञो (sic), Dn₂
 अयधो, G₁ स प्रीतो, many S MSS सवीडो (for
 सवीडो) Ś₁ Ko-s D₈ s T₂ मनुजाधिप, Dn₂ वसु
 धाधिप'

आरुह्य रथं चैव हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥ ३९
 आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ।
 लाघवाच्चसयामास सौमद्रः परवीरहा ॥ ४०
 व्यसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौमद्रेण रणे तदा ।
 साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशं पते ॥ ४१
 धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ।
 तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४२
 तत्राक्रन्दो महानासीच्च तेषां च भारत ।

निघ्नतां भृशमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ४३
 अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वक्षिप्य मारिप ।
 नखैर्दन्तैर्युध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ४४
 बाहुभिश्च तलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च सुसंगितैः ।
 विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ४५
 न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितर रणे ।
 व्याकुलीकृतसंकल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ४६
 रणे चारुणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत ।

C 6 4370
B 6 96 48
K 6 96 48

39 ^a) D₁ अस (sic), D₂ अपि (for असि) D₁ निस्त्रिप्य, D₂ (m as in text) चिच्छेद् (for चिक्षेप) — ^b) D₁ D₁ D₂ दुरात्मन (for महा) — K₀ 1 om (hapl) 39^{ad} D₁ reads 39^{ad} after 367* — ^c) D₁ शुभ्र, D₂ चापि (for चैव) — ^d) D₂ हार्दिक्य K₂ : B₁ Da Dn D₂ : 1 महान्, D₂ : 8 'रथ', D₂ 'बल (for 'त्मन)

40 ^a) Ś₁ K₀ D₂ च; K₂ सु-, D₁ स (for तु) B₁ अपतन्तं निस्त्रिंशं, S तमापतत नि — ^b) D₁ युद्धनामविशारद — ^c) Ś₁ K₀ : D₂ : 8 T G M₂ (sup lin) : ध्वमया, K₂ भजया (for व्यसया) D₁ लाघव दर्शयामास

41 ^a) K₀ : D₁ : 8 T₁ G ध्वमित, T₂ हसितं D₁ S प्रेक्ष्य K₂ D₂ निस्त्रिंश — ^b) D₁ T₂ M₂ तदा रणे (by transp) Ś₁ K₀ 1 D₂ तथा (for तदा) — ^c) K₀ प्राणदोमूद्, D₁ प्राणादोमूद्, D₁ D₂ प्राणादोमूद्, D₂ प्रणदोमूद्, T₂ घोर आसीद् (for प्रणादोमूद्) D₁ हि वारण (for विशा पते) — After 41, D₁ ins

367* निरायुधमयात्मानं स सवीक्ष्य जनाधिप ।,
 followed by 39^{ad}

42 ^a) K₂ : B₁ D₂ चान्ये; D₁ : 8 सर्वे, S चैव (for त्वन्ये) — ^b) A few MSS अयोधयत् — K₀ 1 D₂ om (hapl) 42^{ad}, while D₂ reads it (sec m) in marg — ^c) A few MSS अयोधयत्

43 ^a) K₂ D₂ तदाक्रन्दो, D₁ तदास्कन्दो — ^b) M₂ मेना (for तेषां) Da D₁ D₂ मारिप (for भारत) — ^c) K₂ B D (except D₁ 6) दृढम् (for मृताम्) — ^d) K₂ दुःमह; a few MSS दुःकर (for दुष्करम्) — After 43, D₁ ins

368* प्रवर्तमिव हार्दिक्य घोर युद्धममृतत ।

44 ^a) S वीरा (for शूरा) D₁ केचित्तु पातयामासु — ^b) K₀-3 D₁ 6 आक्षिप्य, C₀ आक्षिप्य (as in text) K₂ : D₂ मर्दिता, B Da Dn D₂ : 8 मानिन, S भारत (for मारिप) — ^c) K₄ B D (except D₁ : 6) नखदन्तैर्, T₂ नखै पद्भिर् (for नखैर्दन्तैर्) D₁ त्वयुध्यत — ^d) K₀ बाहुभिस्तथा, K₂ बाहुभिस्तथा (for जानु) K₄ damaged K₂ (sup lin as in text) तदा (for तथा)

45 ^a) K₀-2 जानुभिश्च D₁ तवोन्योन्य (for तलैश्चैव) B Da Dn D₂ : 8 तलैश्चैवाय (B₂ 'व सु) निस्त्रिंशैर् K₄ damaged — ^b) Ś₁ D₂ सुसंगितै, D₁ सुमस्कृतै, D₂ सुसंगितै, T₁ G M₁ (sup lin) सुसंगितै (for सुसंगितै) C₀ cites सुसंगितै B Da Dn D₂ : 8 बाहुभिश्च सुसंगितै (B₂ 'वृ)तै — ^c) S (except M₂ : 5) विवरे D₂ चान्य, M₁-3 : 5 प्रेक्ष्य (for प्राप्य) Ś₁ K₀-2 : 4 : 5 तेन्योन्यम् (for चान्योन्यम्) — ^d) Ś₁ K₀ : 2 : 8 Da Dn D₁-4 अनयद् (for अनयन्) K₀ यमसदन S प्रेषयति यमक्षय

46 ^a) K₀-2 : 5 D₂ न्य (K₀ न्यू-, D₂ नि) हन्मूढ, K₂ D₂ हन्मूढ, B₁ व्यहनच्च, B₂ D₂ अहनच्च, S व्यहनच्च (for न्यहनच्च) — ^b) B D (except D₁-8) S तथा (for रणे) — ^c) K₄ B Da Dn D₁-8 'सर्वांगा (for 'संकल्पा) D₁ व्याकुलीकृतसर्वाणि — ^d) D₂ दक्षिता (for मानवा) D₁ सैन्यानि भरतोत्तम

47 ^a) K₂ : चापानि चारुणि (by transp), B₁ चारुणि रूपानि, D₂ चर्माणि चारुणि, D₂ कृतानि चापानि D₂ भग्नचापानि चारुणि — K₂ D₂ om. (hapl.) 47^{ba} — ^b) K₂ B D (except D₁ D₁ : 8, D₂ om) मारिप (for भारत) — G₁ : 2 om 47^a-49² — ^c) Ś₁ अथ विद्वानि, K₀ अपि विद्वानि, D₁ T₁ G₄

हतानामपविद्वानि कलापाथ महाधनाः ॥ ४७

जातरूपमयैः पुद्गै राजतैश्च शिताः शराः ।

तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४८

हस्तिदन्तत्सरुन्सङ्गाज्जातरूपरिष्कृतान् ।

चर्माणि चापविद्वानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ॥ ४९

सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ।

जातरूपमयाधर्ष्टीः शक्यश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५०

अपकृत्ताश्च पतिता मृगलाणि मुग्गणि च ।

परिधान्पट्टिशान् च मिष्टिपालान् च मारिप ॥ ५१

पतितांस्त्रिमरांश्चापि चित्रा हेमपरिष्कृताः ।

कुथाश्च बहुधाकाराश्चामरन्यजनानि च ॥ ५२

नानाविधानि शम्बाणि विमुज्य पतिता नराः ।

चापि वि^१; D₁ चापलि^१; Cd अपवि^१ (as in text)
—^d) D₃ महाबळा (for 'धना') D₁ व्यट्पर्यंत परस्परं

48 G₁ 2 om 48 (cf v 1 47) —^a) S₁ K₁ च
चिता; K₂ B₁ 2 4 D₂ D₁ 2-3 निशिता, K₁ च
शिता (for च शिता) D₁ राजतैश्च शितै^१ शरै^१ (m
शिता शरा) —^c) S₁ तैलपुत्रा, K₀ धौततैला;
K₃ तैलधूता (for तैलधौता) B₂ व्यराजन्ते; T₁ G₁
व्यरोचन्त. —^d) D₁ विमुक्ता; D₃ 0 Co निर्मुक्ता
(for निर्मुक्त) D₀ भुजगा यथा; D₃ (sup in as
in text) भुजगोत्तमा

49 G₁ 2 om. 49 (cf v 1 47) —^a) K₁
'छरुन्; D₀ 'घरान् (for 'सरुन्) K₁ D₂ हस्तिपदा
न्सरुपद्वान्, S (G₁ 2 om) यद्वाश्च दांतपरवो. —^b)
K₁ 'परिष्कृता, D₁ D₁ D₁ 2 3 'परिष्कृतान्, D₃
'परिस्तुवान्, T G₁ M 'परिष्कृता —^c) S₁ K₁ B₁
T₂ वर्माणि, D₁ चापानि (for चर्माणि) —^d) K₂-3
B D रुक्मचित्राणि (D₀ 'पुराणि), T G₁ M रुक्म
(T₂ M₁ 'रुक्म)गर्माणि; M₁-3 3 रत्नगर्माणि B₁ D₁
D₁ 1 धन्विन, T G₁ M भारत (for धन्विनाम्)

50 ^a) S₁ K₀-2 4 B₁ D₂ 0 T₂ M सुवर्णविकृता
(K₂ 'त) प्रासा (K₁ पासा), K₃ 3 D₂ सुवर्ण
कणा (K₁ 'रणा)क्षैव, B₁ D₁ सुवर्णविकृतान्प्रासान्,
D₁ 'ता प्रासान्; D₂ D₃ 'ता प्रासान्, D₃ (sup
in as in text) 'तप्रासान्; T₁ G₁ 2 'विहिता प्रासा;
G₁ सुवर्णविहिता प्रासा —^b) S₁ K B₁ D₂ 2 0 T₁
G M पट्टिशा (K₀ 1 पट्टिशा, B₁ पट्टिशा, T₁ G₁ 2
M पट्टिशा) हेमभूषिता, B₂ पट्टिशान्हेमभूषणान्; T₂
प्रभमा हेमभूषिता —^c) S₁ K D₃ 0 जातरूपमयाधर्ष्ट्य
(K₀ 'श्चाष्ट्य; K₁ 'स्वष्ट्य), B₁ 8 'मया यष्ट्य (M₂
'ष्ट्या), D₁ D₂ 8 'मयीक्षर्ष्ट्य; D₁ 'मयाश्लुवान्,
D₂ 'मयास्त्वष्ट्य —^d) K₁ शक्ताश्च, K₀ D₁ शक्तिश्च,
B D₂ D₁ D₁ 1 3 शक्तीश्च, T₂ शक्य, M₂
शक्त्याश्च (for शक्यश्च) D₁ कनकोज्ज्वलै

51 ^a) S₁ K₁ 3 D₂ 0 0-3 अयस्कृताश्च, K₀ 3 अय

कुंताश्च; K₃ अयस्कृताश्च; K₁ अयस्कृताश्च; B D₁ D₁
D₁ 3 सुमनादाश्च; D₁ तत्र कुंताश्च T₁ G₁ अयस्कृताश्च;
T₂ G₁ M₁-2 3 अयस्कृताश्च; G₂ अयस्कृताश्च; M₁
अयस्कृताश्च (as in text) D₁ D₁ पट्टिशा; D₁ पट्टि
शान्; D₂ विविधा (for पतिता) —^b) S₁ K₀ 2
मुगलाणि; K₁ मुगलाणि; some MSS मुगलाणि
—^c) S₁ K₀ 1 2-3 D₁ D₁ D₁ 2 3 0 परिषा पट्टिशा
(K₀ 1 'सा; K₁ 'ता)क्षैव; D₁ परिषाश्चि शक्यो;
S 'चा पट्टिशाक्षैव —^d) S₁ मिष्टिपालाश्च, K₀-3 8
मिष्टिपालाश्च, K₂ 3 D₁ 3 0 मिष्टि (K₂ 'मी)मालाश्च,
K₁ B D₁ 3 मिष्टिपालाश्च; D₁ मिष्टिपालाश्च; D₂
D₁ D₁ मिष्टिपालाश्च D₁ मारिप

52 ^a) S₁ K₀ 2 पतितांस्त्रिमरांश्चापि (K₁ 'रा पापि);
K₁ पतितांस्त्रिमरांश्चापि (sic); K₂- D₂ पतितांस्त्रिमरांश्चापि
(K₁ 'श्चापि); B₁ D₁ D₁ (before corr) पतिता
विविधाश्चापान्, B₁-1 D₁ D₁ 1 1 3 (after corr) पति
तान्विविधांश्चापान् (B₁ 'त्रिमरा); D₁ पतितांस्त्रिमरांश्चापि,
D₂ T₂ पतितांस्त्रिमरांश्चापि (T₂ 'पा)पान्; T₁ G M पति
तानोमरा (G₁ 'रै)क्षैव Cd cites होमरापान् —^b)
K₀-2 D₁ D₁ D₁ D₁ 1 3 चित्र; B₂ छिन्ना; B₁ 4
D₁ D₁ 1 3 (after corr) चित्रान्, T₁ G M चापा
(for चित्रा) K₁ T₂ 'विभूषिता; B₁-1 D₁ D₁ 1
1 3 हेमपरिष्कृतान्, some MSS 'रुक्ता or 'रुक्तान्,
—^c) T₂ कुथाश्च (for कुथाश्च) G₁ 2 बहुधाकाराश्च
(for बहुधा) K₂ 3 B D₁ D₁ D₁ 1 3 (before
corr) कुथा (K₂ D₃ कुंता, K₁ कुंता, B₁ तथा)
बहुविधाकाराश्च, D₁ कुथांश्च विविधांश्चापान्, D₂ कुथाश्च
बहुधा राजाश्च; D₃ (after corr) कुथान्विधुविधाकाराश्च
—^d) S₁ D₃ (before corr) M₂ चामरा; K₁ B₁ 2 4
D₁ D₁ D₁ 1 3 (by corr) चामरान् (for चामर) K₁
विजनानि (for 'यज)

53 ^a) K₁ चास्त्राणि (for शम्बाणि). —^b) K₁
विस्मृ; B D (except D₁-3) T₁ G प्रगृह्य (for
विस्मृ) B₂ पतित; D₁ D₁ पतिता, G₂ विविधा,
M₁ (sup in) 2 बहुधा (for पतिता) S₁ K₁ नर;

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५३
 गदाविमथितैर्गत्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ।
 गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५४
 तथैवाश्वचरुनागानां शरीरैरावभौ तदा ।
 संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वतः ॥ ५५
 समरे पतितैश्चैव शक्त्यपृष्टिशरतोमरैः ।
 निखिण्डैः पट्टिणैः प्राप्तैर्यस्कुन्तैः परश्वधैः ॥ ५६
 परिधैर्भिण्डिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च ।

शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५७
 निःशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिधुतैः ।
 गतासुभिरमित्रघ्न विवभौ संवृता मही ॥ ५८
 सतलत्रैः सकेयूरैर्वाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुरुभिश्च तरस्त्रिनाम् ॥ ५९
 बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 पतितैर्वृषभाक्षाणां वभौ भारत मेदिनी ॥ ६०
 कवचैः शोणितादिर्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः ।

C 6 4394
B 6 96 62
K 6 96 62

D1 रणे (for नराः) T2 सत्ता हि पतितामरा —^a)
 K1 जीवत, M1 क्षिपत (for जीवन्त) S1 तव (for
 इव) —^a) T2 G2 महाबला (for 'रथा')

54 ^a) D1 गदाभिर्व्यथितैर् Dn1 (by corr) नागैर्
 —^b) S1 Ko मुसलैर्, B1 सुपलैर्, some MSS
 मुशलैर् S1 Ko-2 T2 भिन्नमस्तकैः, M2 'हस्तका'
 —^c) K1 गजराजि (for 'वाजि') M2 रथाक्षुण्णा
 —^d) K1 Da1 D2 शरते स्म, D1 शेरते हि, T1 G
 M निचुत्तात्रा (G1: 'ता') (for शेरते स्म) B1
 पतिता, B2-4 Da Dn D2: 1 2 नृपते (for स्म नराः)
 D2 क्षतौ (for क्षितौ) T2 न सुवाह्विरक्षितौ

55 ^a) S1 तथैवाश्वचरुगाना (sic), T2 तथाश्वरथ
 नागाना —^b) K2: 4 B Da2 Dn D1-2 3 वियभौ (for
 आवभौ) Da2 Dn1 D2 तथा (for तदा) K2 D2
 शरीरैरावित्तवभौ, Da1 शरीरे विभवेत्तया, S शरीरैरावृता
 मही (T2 M वभौ) —^c) Da1 Dn1 D1: 2 3 T2
 संछिन्ना T1 G च वभौ (for वसुधा) —^d) K1
 पावतैरिव Ko 1 पर्वत, K2: 5 B D (except D2: 3 4 5)
 सर्वतः, S शातितै (for सर्वत)

56 ^a) Da Dn1 D2: 3 G2 पतिताश्चैव, D1 पतितै
 श्चापि, D2 पतिताश्चैव, T1 G4 M1-3 5 पातितै (T1 G4
 'ता')श्चैव —^b) Da1 D2 G2 शक्त्यपृष्टिशरतो, S
 शक्त्यपृष्टि (T1 G2: 4 शक्त्यपृष्टि) प्राप्तो —^c) Ko पट्टि
 सै, S पट्टसै (for पट्टिणै) D2 प्राप्तैर्, T2 चैव (for
 प्राप्तैर्) —^d) Ko G1: 3 M2 अयस्कतै, D1 अर्ध-
 चद्रे, D2 आयस्कतै स, D1: 3 आयकुतै, T1 G4
 अवस्कदै, T2 निकृतै स, M4 अपकृतै (for अय-
 स्कुन्तै) Some MSS परस्वधै or परश्वधै

57 ^a) K2: 5 D2: 3 5 भिन्दिमालैश्च; K1 B Da Dn
 D1: 3 5 G2: 3 भिन्दिपालैश्च (for भिण्डिपालैश्च) T2
 भिन्दिपालैश्च शतश —^b) K2: 3 5 B D च मारिप,

S च भारत (for तथैव च) —^a) K2: 4 B D (ex-
 cept D1-3) 'निभिन्नै (for 'भिल्लैश्च) —^a) Ko Da1
 M2 समा (Ko 'म) स्तीर्य च, D2 'स्तीर्यत (for 'स्तीर्यत)
 M2 मेदिनी

58 ^a) K1 D2 निशब्दैर्; K2 निशून्यैर्, B D1: 1 2
 विशब्दैर् (for निशब्दैर्) K2 अल्पशब्दैश्च; K2 D2
 च सशब्दैश्च; D2 (marg sec m) अप्यशब्दैश्च, M2: 5
 गजवृद्धैश्च (for अल्पशब्दैश्च). —^b) G2 शोणितोव
 —^c) S1 अमित्रज्ञैर्, D1 नरोवैश्च, T1 G अमित्रैश्च
 (for अमित्रघ्न) —^d) Dn2 D2 निचिता, D2 सगता
 (for सवृता)

59 ^a) Ko: 3 B2 D1 6 सतलत्रै; K2 D2 सि (K2
 श) तच्छत्रै (for सतलत्रै) — After 59^{ab}, T2 ins

369* सुष्टतैर्लकुटैश्चैव सवृता तत्र मेदिनी ।

—^a) M4 चित्रैर् (for छित्रैर्) —^d) Da D2 उद्
 भिश्च, D1 कुरुधे भूय, D2 कुरुभिस्तु (for कुरुभिश्च)
 S1 Da1 तरस्त्रिणं, G1 तपस्त्रिण (G1 'ना) — After
 59, T2 ins

370* साङ्गदैश्च मुजैश्चैव विप्रविद्धैरलंकृतै ।

60 ^a) D2 वक्ष- (for वद्ध-) S1 बद्धचूडामणिधनै,
 K2 'मणिरवै, K2: 5 B Da Dn D2: 4-3 G2 'मणिवरै;
 M1: 2-3 बद्धचूडामणिधरै. —^b) D2 चारुकुण्डलै (for
 च सकुण्डलै) — K1 om (hapl) 60^c-61^d —^c)
 K2: 4 B Da1 Dn D2: 6-8 T1 G2 पातितैर् K2: 5 B1
 2 4 Da Dn D2-5 1 2 M1-3 5 ऋषभाक्षाणां, D2
 रुषितां (for वृषमां) —^d) K2 तरत (for भारत)

61 K1 om 61 (of v 1 60) —^a) K2 शोणिता
 द्विवै (sic), T2 शोणितैर्दिग्धैर्, M2 शोणितसक्तै.
 —^b) K2 प्रकीर्णैश्च सकांचनै, Da1 Dn2 विप्रकीर्णा च

रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ॥ ६१
 विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ।
 विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६२
 रथैश्च बहुभिर्भयैः किङ्किणीजालमालिभिः ।
 वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः सस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६३
 अनुकपैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि ।
 प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ६४

सस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबर्भा मही ।
 नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ ६५
 दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रसैर्गाढवेदनैः ।
 करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ।
 विबर्भा तद्रणस्थानं धम्यमानैरिवाचलैः ॥ ६६
 नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ।
 वैदूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरद्भुतैः शुभैः ॥ ६७

का', M₂ 4 5 प्रविक्कीणैश्च का' Co oites प्रकीर्णै and
 काचनै — °) Da₁ रराज वसुधा शृश — °) D₂ G₁
 M₂ 5 शान्तार्चिभिर् K₂ 5 D₂ इवानल' (K₂ 'लं'),
 G₂ 'निलै' (for 'नलै')

62 D₁ om (hapl) 62^{ab} — °) Ko 2 4 विप्र-
 घृष्टै, Da 'घृष्टै' K₂ सकलापैश्च (hypermetrio), D₂
 कपालैश्च — °) M₁ चरितैश्च — °) M₂-5 विप्र
 (M₂ 5 प्रवि)कीर्णशरैश्च K₄ B D (except D₁-3) S चेव
 (for चापि) — °) T₂ M रुक्म' (for रुक्म')

63 °) K₂ B D (except D₁-3 °) सर्वतो (for बहु
 भिर) M₄ छिन्नै (for भयै) K₂ रथैर्वहुविधैर्भयै
 — °) K₁ किङ्किणीजल'; K₂ किङ्किणीज्वाल', B D (ex-
 cept D₁-3 °) 'जालभूपितै', G₂ 'मालमालिभि' — D₁
 om 63^{cd} — °) Ko S कीर्णा, B Da Dn D₂-3
 वाणै; D₂ काणै' (for कीर्णै) D₁ वाजिभि पतितै
 स्तीर्णा — °) K₂ सस्तजिह्वै, Da₁ शास्त्रजिह्वै, Dn₂
 Dn₁ D₂ शस्त्र', D₁ सस्त', M₂ सस्त', Co सत्तावद्धै
 (sic!), Cd सस्तजिह्वै (as in text)

64 °) K₂ धनु'कपै, G₂ अनुकपै — °) Ko
 D₂ 5 T₂ उपसगैर्, K₂ उपसगैर्, T₁ G₁ अपसगैर्, G₂
 अपासगैर्, Co उपा' (as in text) S₁ उपसघ करै
 रपि — °) K₂ प्रवराणा — °) Da₁ विप्रकीर्णैश्च, D₂
 'कीर्णिश्च Ko 1 सु, K₂ स (for च) S पाडरै

65 °) B₂ शस्त्रहस्तैश्च, Da₁ Dn₁ (before corr)
 D₂ अस्त', D₁ त्यक्तहस्तैस्तु, D₂ 5 शस्त्रहस्तैश्च, T₂
 हस्तहस्तैश्च, Co कृत्तहस्तैश्च (for सस्त') — °) K₂
 शयने (for शयानैर्) T G शयानै शोणितोक्षितै
 — After 65^{ab}, T G ins

371* शुशुभे धरणी राजन्प्रदीप्तैरिव पर्वतै ।

अस्त्रैरभरणैश्चैव विबर्भा तु तदा मही ।

[(L 2) G₁ प्रकीर्णा' (for सन्तरा') T₂ G₁ तथा
 मही, G₂ मही तदा (by transp)]

— °) S₁ 'विधैर् (for 'रूपैर्) T₂ नानारूपैस्त पश्चात्
 — °) G₂ [अ]प्यल' (for [अ]भ्यल')

66 °) S₁ Ko 1 D₁ चामरैश्च, M₄ च वरैश्च (for
 चापरैश्च) T₁ G₂ 4 दन्तिभिश्च परिष्प (G₂ 'त्र)सै, T₂
 दन्तिन समरे तत्र — °) B₁ सप्रसैर्; D₂ S सप्रसैर्;
 D₂ सप्रसैर् (for सप्रसैर्) T₁ G₄ 'वेदकै' (for 'वेदनै')
 — °) D₁ तथा (for करै) — °) Ko 2 फूत्कारैश्च,
 K₁ शूकारैश्च, Dn₂ D₁ 3 सीकर च, D₂ 0 श (D₂
 शा)कर च, T₁ G शीकरैश्च (for शीकर च) K₂ 5
 D₂ सीकरश्रेणिमेव च — °) Ko 1 तद्रयस्थान — °)
 S₁ गम्यमानैर्, Ko धम्यमालैर्, K₁ धम्यमानैर्;
 K₂ 5 धम्यमान, B₁ वध्यमानैर्, B₂-1 D₂ 5.7 8 सन्दमानैर्;
 T₁ G रम्यमानैर्, M (M₂ sup lin) धाम्यमानैर्,
 M₂ (orig) धाम्यमानम् (for धम्यमानैर्) K₂ 5 D₁-3
 M इवानलै, T₁ G इवाकरै (for इवाचलै) T₂ लव
 माने दिवाकरे

67 °) S₁ नानानागै, K₂ D₁ 2 3 'रगै, Ca
 'रगै (as in text) K₁ कम्बलैश्च; D₁ कलापैश्च;
 D₂ कदवैश्च, Ca कम्बलैश्च (as in text) T₂ नागानां
 कयलैश्च — °) S₁ परिष्टोमैश्च; M₂ पताकाभिश्च, Ca
 परिस्तोमैश्च (as in text) K₁ दातिना, K₂ दत्तिमान्,
 K₂ 5 D₁-3 0 हस्तिना (for दन्तिनाम्) — After 67^{ab},
 T₂ ins (of. 68^{cd})

372* विवारितविचित्राभे कुयाभिश्च समन्तत ।

— °) K₂ B D₁ T₁ G₁ M₁ 3 4 वैदूर्य; Da₁ D₂
 वैदूर्य (for वैदूर्य) K₂ मणिदण्ड च, T₂ 'दत्तैश्च,
 G₂ 'दत्तैश्च, M₂ 'दग्धैश्च (for 'दण्डैश्च) — °) K₂
 M₁-3 5 अपि (for शुभै)

68 °) K₁ गणेंद्राणा, D₂ नरेंद्राणां (for गजे-

घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ।
 विघाटितविचित्राभिः कुथाभी राङ्गवैस्तथा ॥ ६८
 ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरेव च ।
 यत्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्च सकम्पनैः ॥ ६९
 अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुच्छदैः ।
 सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ॥ ७०
 प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथार्तिभिः ।
 उष्णीषैश्च तथा छिन्नैः प्रविद्धैश्च ततस्ततः ॥ ७१

विचित्रैरर्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ।
 अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा ॥ ७२
 नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
 छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ ७३
 पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
 कृष्णरमश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ॥ ७४
 अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ।
 ग्रहनक्षत्रशवला द्यौरिवासीदसुधरा ॥ ७५

C 6 4399
B 6 98 77
K 6 98 77

न्द्राणा) — T₂ om 68^{cd} — °) Ś1 विघटिता,
 K₈ 4 B Da Dn D₂ 4 5 7 8 M₁₋₃ 5 विपाटित, K₈
 विघाटित, T₁ G₁ M₁ विपाटित, G₁ सपाटित, G₂
 विपाटित (for विघाटित) D₁ पातितैश्च विचित्रैश्च, D₈
 विघटितविचित्राणि Co cites विपाटनचित्राणि, Cd
 विघाटिकाणि — °) K₁ क्रयाभि, K₈ 5 क्रयाभि,
 D₁ कवचै, Cd क्रयाभि (as in text) K₂ 4 B Da
 Dn D₁ 4 5 7 8 अकुशैस्तथा (D₁ 'रपि), D₈ शकुरैस्तथा,
 S च महाधनै (for राङ्गवैस्तथा) Co cites राङ्गवै (as
 in text) Cr as in text

69 °) Ś1 ग्रीवेयैश्च, D₁ कवलैश्च, D₈ ग्रैवेयैश्च
 Ś1 Ko 1 चित्रयोधैश्च — °) Ś1 Ko-3 D (except D₂)
 रुक्मकक्ष्याभिर्, M रुक्मकक्ष्याभिर् — °) D₁ योत्रैश्च,
 D₈ चवैश्च, T₁ G₁ M₁ 3-5 छत्रैश्च, T₂ M₂ शकुरैश्च,
 G₂ चित्रैश्च (for यन्त्रैश्च) D₁ बहुभिश्च (for बहुधा)
 T₁ G भिन्नैश्च K₈ यत्तैर्वहुविधाछिन्नैश्च — Ko-2 om
 (hapl.) 69^d-70^e — °) K₄ B Da Dn D₈-8 S
 तोमरैश्चापि काचनै, D₁ पतितैश्च सुकांचनै — After
 69, T G ins

373* रराज सुमृश भूमिस्तत्र तत्र विशां पते ।

70 Ko-2 om. 70^{ab} (cf v l 69) — °) D₁ अश्वै
 श्च, Co अश्वाना (as in text) G₂ रेणुकपिलै — °)
 Dn₂ रुक्मच्छन्नैश्च, D₈ रुक्मच्छिन्नैश्च, M रुक्मच्छन्नैश्च
 K₈ Da D₂ 8 8 G₁ M₁ उरुच्छदै (Da₁ 'छैरै, M₁
 'छदै), K₈ उरुछदै, Co वरछदै, Cd उरुछदै (for
 उरुच्छदै) T₂ रुक्मछिन्नाकुरच्छदै — °) B₁ 2 4 Dn₂
 D₁ भुजगैश्च, T₂ सुभुजैश्च (for च भुजैश्च) Da₁
 चित्रै (for छिन्नै) — °) Ko-2 D₈ चारुदैश्च, K₈
 सांकुशैश्च, D₁ व्यजनैश्च (for साङ्गदैश्च) D₈ G₂ तदा
 (for तथा)

71 T₂ om (hapl.) 71-72 — °) K₄ प्रासैश्च

D₁ विविधैश्च (for विमलैश्च) — °) D₈ T₁ G M₁₋₃ 8
 निर्मलामिस् S₁ Ko-3 B Da Dn₁ D₂ 5 5 8 M₈ (inf
 l₁) 4 तथार्तिभि, D₈ च ऋषिभि, T₁ तदर्थिभि,
 G₂ तथेष्टिभि, M₁₋₃ 5 तथासिभि K₄ विप्रविद्धैस्त
 तस्तत, D₁ निर्मलैश्च समतत — °) K₈ D₂ 5 विद्धै,
 B Da Dn D₁ 4 5 7 8 S चित्रै (for छिन्नै) — °)
 Ś1 प्रविष्टैश्च, Ko प्रवृद्धैश्च D₈ समतत (for ततस्तत)
 K₈ पतितैश्चाङ्गदैस्तत, K₈ पतितै साङ्गदैस्तथा, K₈ D₂
 वज्रहस्तैश्च सर्वश, B Da Dn D₁ 4 5 7 8 S विप्रवि-
 द्धैस्त (D₁ 'रि) तस्तत, D₈ बहुहस्तैश्च सर्वत

72 T₂ om 72 (cf v l 71) G₁ reads 72^{ab}
 twice — °) Ś1 K₈ D₁ 8 8 विचित्रैरर्ध (D₁ 'धातु,
 D₈ 8 'वैर) चित्रैश्च, K₈ D₂ विचित्रै परिधै प्रासैर्, B
 Da Dn D₁ 5 7 8 विचित्रैर्वाणवर्धैश्च, T₁ G शिरस्त्राणै-
 विचित्रैश्च, G₂ (second time) M विचित्रैर्नृपतिच्छत्रैर्
 — °) Some MSS 'परिष्कृतै — °) Ko अश्वास्तरप
 त्तिस्तोमै, D₁ अश्वशूरपरि — °) S कवलैर् (for राङ्ग
 वैर्) M₂ मुदितैश्च (for मृदितैश्च)

73 °) M₁ 8-8 'चूला' (for 'चूडा') D₁ विचित्रै
 चूडामणिभिर्विचित्रैर्धन्वभिस्तथा — °) K₈ छिन्नैश्च, Da
 Dn₁ D₈ दद्वैश्च, D₁ स्वच्छैश्च, T₂ चित्रैश्च (for छत्रैश्च)
 — °) K₂ 4 B Da₁ Dn D₄-8 चामरै (for चामर)

74 °) K₈ D₈ 'द्युतिभिश्चापि, Da₁ 'द्युतिभिश्चैव,
 T₂ 'द्युतिभि शुभ्रै — °) K₈ चदनैश्च (for वदनैश्च)
 T₂ M₁ च स (for चारु) — After 74^{ab}, D₂
 reads (hapl.) 75^{cd} — Ko-2 om (hapl.) 74^e-75^b
 — °) K₈ D₂ क्षिप्त, D₁ क्षिप्त, T₂ कृत्त (for
 कृत्त)

75 Ko-2 D₁ om 75^{ab} (for Ko-2, cf v l 74)
 — °) D₁ अस्त्रवद्धैर् (for अपविद्धैर्) — °) T G
 स्वर्णोज्ज्वलित — D₂ reads 75^{cd} after 74^{ab} — °)

एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ।
परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ॥ ७६
तेषु श्रान्तेषु भयेषु मृदितेषु च भारत ।
रात्रिः समभवद्धोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ ७७

ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ।
घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ७८
अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविशन्त यथाकालं गत्वा स्वशिविरं तदा ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

संजय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौवलः ।

दुःशासनश्च पुत्रस्ते स्रुतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १

समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् ।

Ks : Ds : ० 'रुचिरा, Ds 'सवला, Ds 'शकला (for 'शचला)

76 °) Ds महासेन्ये — °) Ms मृदिते — Śs Ds om (hapl) 76°-77°

77 Śs Ds Tz om 77° (for Śs Ds, of v 1 76)
— °) Ks श्रुतेषु, Ds ग्लतेषु (for श्रान्तेषु) T1 G M1-3 : तेषु संभ्रातभयेषु (T1 G1 'भिद्येषु), Ms तेषु सभ्राम्यमाणेषु — °) S (Tz om) संयुगे (for भारत) — °) Ks : B D (except D1-3 ०) तत्र (for घोरा) — °) Ko-2 : नापश्यत; Ks Bz Ds नापश्यामस्, D1 T1 G1 : M न पश्याम (for नापश्याम) B1, 4 Dn2 Ds : ततोऽनुगान्; Ds सतोऽनुगान्, T1 Gs ततो रणे Ds नापश्यन्स रणं ततः

78 °) S ततोऽपहार — °) Ds प्रचक्रुः (for प्रचक्रुः)
— °) Ds निशामे (for 'मुखे) D1 राजन् (for रौद्रे) Bz Dn2 Ds : रजनीमुखे सु (Dn2 Ds 'लेषु) रौद्रे तु (hypermetric) — °) B1 : D (except D1-3) महामये (for सुदारुणे)

79 °) S अपहारं — °) Ks D1 ० न्यवसत, Ds प्रविशति (for न्यविशन्त) Ko-2 यथाकाले, Ks Bz Da1 Ds : यथाकाम, S निशाकाले — °) Ks स्वशिविरम्, Tz च शिविर (for स्वशिविरं) Ks तथा

parvan name, Śs Ko-2 : Ds mention only अष्टम-
युद्धदिवस; Ks : Da Dn1 अष्टममह, Ks (also) Ds
अष्टमेहि, Bz M1 3-5 अष्टमाद्विकं, Dn2 Ds अष्टम
दिवसयुद्ध, D1 अष्टमो दिवस; Ds : अष्टमदिनयुद्ध,
T G1 : 4 अष्टमापहार, Ms अष्टमेहिके (also)
Ko : Dn2 Ds : ० : S (except M2) cont समाप्त
— Adhy name T1 G2 : M1 : सेनापहार — Adhy
no (figures, words or both) Da2 (sec m)
54, Dn2 Tz Ms : 93, Ds T1 G1 : 4 91, M1 :
92 (as in text), Ms 94 — Śloka no Dn
80, Ds 79, Ds 81

93

1 T1 Gs om the ref M2 om (hapl) 1°-3°.
— °) Ks शकुनिश्च महायल; D1 'निश्चैव सौवल'
— °) S (M2 om) कितव (for पुत्रस्ते) Ko दुःशा
सनाश्च पुत्रस्ते — °) Ks Ds तव, Tz श्रुत, Gz :
M4 सूर्य (for सूत) Ks तु (for च) S (M2
om) वीर्यवान् (for दुर्जय)

2 M2 om 2 (of v 1 1) — °) Śs मन्त्र चक्रे;
Ks मन्त्रैश्चक्रि, Ds मन्त्र चक्रुः (for मन्त्र चक्रुः) S (M2
om) मन्त्रयाचक्रिरे मिथ — °) M1 : ३ वा पाण्डवा; Ms
पाण्डुसुतान् (for पाण्डुसुता) Ks Ds सर्वे, B1 : 4
Da2 Dn Ds : ०-3 सहये, Da1 Ds सक्षे (for युद्धे)
— °) Bz सगवा, Da1 Tz सगुणा, D1 गणना (for
सगणा)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-

कथं पाण्डुसुता युद्धे जेतव्याः सगणा इति ॥ २
 ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्तानाह मन्त्रिणः ।
 स्रुतपुत्रं समाभाष्य सौवलं च महाबलम् ॥ ३
 द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ।
 न पार्थान्प्रतिवाधन्ते न जाने तत्र कारणम् ॥ ४
 अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम ।
 सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५
 निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्देवतैरपि ।
 सोऽहं संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ॥ ६

तमब्रवीन्महाराज स्रुतपुत्रो नराधिपम् ।
 मा शुचो भरतश्रेष्ठ प्रकरिष्ये प्रियं तव ॥ ७
 भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
 निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ८
 अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ।
 पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ९
 पाण्डवेषु दयां राजन्सदा भीष्मः करोति वै ।
 अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ १०
 अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः ।

E 6 4414
B 6 97 11
K. 6 97 12

3 M₂ om 3^a (cf v 1 1) — ^b) D₁ चैव (for आह) T₂ मन्त्रिणि (for मन्त्रिण) — ^c) S₁ T₂ समासाद्य (for 'भाष्य) — ^d) S महामतिं (for 'बलम्)

4 Before 4, D₆ ins दुर्योधन उवाच — ^b) S₁ K₈ s D₂ s s T G₁ s 4 M₁ सोमदत्त (T₂ G₁ M₁ 'सि) — ^c) S₁ Ko 1 वीर्यवान् (for संयुगे) — D₇ reads 4^e-5^d in marg — ^e) S₁ Ko 1 अभिधावन्ते; K₄ B₂ युधि बाधते, D_a D_{n1} युधि बध्यते, D₅ युधि वर्धते, D₆ 7 प्रतिधावति, D₈ प्रतिबाधति, T₁ G₁ परिबाधति; G₁ s प्रतिधावते (for प्रतिबाधन्ते) D₁ न पार्थं प्रत्यधावति; T₂ ते न पार्थान्प्रवाधते — ^d) S₁ K₈ s B D (except D₁ s) तच्च, S (except T₂) किं नु (for तत्र)

5 D₁ reads 5 in marg — ^a) T₂ चापि (for चापि) — ^b) B₁ s 4 क्षययति, B₂ क्षय याति (for क्षपयन्ति) T₂ क्षपयिष्यति मामकान् — ^c) K₅ सो स्मिन् B₂ D₈ s s T₂ M₂ s कर्ण (for कर्ण) — ^d) D_{a1} G₂ क्षणशस्त्रश्च, T₂ क्षीणशस्त्र च, M₂ क्षीणशस्त्रश्च (for 'शस्त्रश्च) — After 5, S ins

374* द्रोणस्य प्रसुखे वीरा हतास्ते आतरो मम ।

भीमसेनेन राघेय मम चैव च पश्यत ।

[(L 2) T₁ G₁ चैव प्र-, T₂ चैवानु- (for चैव च)]

6 ^a) D_{a1} D_{n2} T₂ निकृत्त, D_{n1} निकृत, D₅ M निकृता, G₁-s निकृता, Co निकृत (as in text) B₁ सूतेर (for शूरैर) — ^b) S₁ अवध्य, D₁ न वाध्यैर, D₇ अवध्यो (for अवध्यैर) K₈ D₂ s G₁-s देवतैरपि — ^c) T₂ सोय (for सोऽह) — ^d) S₁ K₂ s B D_a D_n D₁-s T प्रहरिष्ये, K₈ s D₁ s प्रत रिष्ये (for प्रकरिष्ये) K₄ B D_a D_n D₂-s T₂ M₁

कथं रणे, D₁ महारण (for कथं रणम्) — After 6, D₆ ins

375* महाबल महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

मन्त्रज्ञो मन्त्रवान्दक्षो नीतिमास्त्रीतिकोविद ।

स शूरः स च विक्रान्तः सूर्यपुत्रः प्रतापवान् ।

पुतन्महाभीतिकरः प्रतरिष्ये रणं कथम् ।

7 D_{n2} om 7^a-8^b K₂ B₂ s D₁ s om 7^a B₁ reads 7^a in marg — ^a) D₆ प्रत्य (for तम) — ^b) K₈ D_{a1} D₂ s M₂ नराधिप, D₅ नराधिप (for नराधिपम्) — Before 7^c, K₂ s B D_a D_{n1} D₁-s ins कर्ण उवाच — ^c) K₂ B₂ s D₁ s s T₁ G₁ M₁ s 4 शोच (for शुचो) — ^d) K₂ s B D_a D_{n1} D₁ s 1 s करिष्येह, D₆ प्रतरिष्ये (for प्रकरिष्ये) K₅ प्रिय तत, D₆ रण तव (for प्रिय तव)

8 D_{n2} om 8^a (cf v 1 7) — ^b) Ko 1 शम यातु, D₈ व्यपयातु (for अपयातु) K₈ महाहवात्, D₁ रणाजिरात् (for महारणात्) — ^d) B₁ भारते (for भारत)

9 ^b) B₂ सहसैनिकान्, D_{a1} D₅ M₁ सर्वसैनिकै (for 'सोमकै) — ^d) D_a D_{n1} D₅ भारत, D₁ G₁ ते शपे, T₂ मे नृप, G₂ ते सखे, G₈ ते पुर (for ते नृप)

10 ^a) B D (except D₁-s s) S नित्य (for राजन्) — ^b) K₂ B D (except D₁-s s) स हि, S राजन् (for सदा) — D₈ om. 10^e-11^d — ^c) K₈ D_a D_{n1} D₅ जेतु भीष्म (by transp), M₁ भीमो जेतुम् D₁ चापि (for एतात्) — Ko 1 G₁-s om (hapl) 10^d-11^a

स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ॥ ११
 स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ।
 अनुमान्य रणे भीष्मं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ १२
 न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् ।
 मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणवान्धवान् ॥ १३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अत्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १४
 अनुयात्रं यथा सज्जं सर्वं भवति सर्वतः ।
 दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १५

एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः ।
 अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽहं द्विपदां वरम् ॥ १६
 आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ।
 ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकरिष्यसि संयुगम् ॥ १७
 निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १८
 ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
 आरोह्यद्वयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ १९
 अङ्गदी वद्मसुकुटो हस्ताभरणवानृपः ।

11 Ds om 11, Ko 1 G1-3 om 11^a (of v 1 10) D1 om 11^{ab} —^a) Ds T G4 M अतिमानी (for अभि) —^b) Da1 T1 G4 रणे प्रिय M1-3 s नित्य च समप्रिय —^c) Ś1 Ks-3 D2 कथं स (by transp), Ko 1 कथ च D1 सख्ये (for युद्धे) Ks s तात जेष्यति, D2 पातयिष्यति, T2 जेष्यते तत्र (for जेष्यते तात) M कौरव (M3 s कौरव, M4 सान्वय) (for संगतान्) D1 वृद्ध दिथिलमुष्टिस्तु कथं जेष्यति पाडवान्

12 ^b) Ś1 K Ds s नृप (for प्रति) —^a) Ks B Da Dn D4-8 गुरु वृद्ध, D1 कुरु वृद्ध; S गुरु भीष्म (for रणे भीष्म) —^d) B1 D1 M1.3 s शस्त्रन्यासाय, T G4 शस्त्र त्याजय; G1-3 शस्त्रत्यागाय (for शस्त्र न्यासाय) Co d oite न्यासय (as in text)

13 ^a) Ks न्यस्तशस्त्रस् T1 G2 s तदा (for ततो) Ks भीष्मो —^b) Ks D2 पच (for पश्य) — Ś1 om (hapl) 13^{cd} —^c) Da1 Ds M4 मम (for मया) —^d) B2 ससुहृद्गर्वांधवान्, D1 ससुवज्ञाति, Gs ससुहृद्गणपाडवान्

14 Before 14, Ds ins सजय उवाच —^b) B1 सुतो (for पुत्रो)

15 ^a) B2 G2 अनुयान, Da1 T2 M2 'यात्रां (Da1 M2 'त्रा), Co d 'यात्र (as in text) Ks B1 तथा, T1 G4 इदं (for यथा) K4 B D (except D2 s) T1 G सर्व (for सज्ज) —^b) K4 B Da Dn1 D4-8 सज्जीभवति, Dn2 D1 T1 G सज्ज भवतु (Dn2 D1 'ति) (for सर्वं भवति) Ks-3 B D (except D1) सर्वश, T1 G भारत (for सर्वत) Ds om. (hapl) from त (in ^b) up to सर्व (in ^d) — G1-3 om 15^{cd}

—^a) D1 सर्ग (for क्षिप्र) — M2 om (hapl) 15^d-17^a —^d) Ds [उ]पपादयत् (for [उ]पपादय)

16 M2 om 16 (cf v 1 15), D1 om 16^a-17^b —^a) B1 दुर्योधनस् (for एवमुक्त्वा) G3 महाराज, M (M2 om) ततो राजा (for ततो राजन्) Da1 damaged —^b) Ks Da2 D2 s G2 जने (D2 नरे) श्वर; Ks नरेश्वर (for जनेश्वर), Da1 damaged —^d) Ks s B Da Dn2 D2 4-8 S एपो (Ks 'पा' ह, Dn1 एपो हि (for हतोऽह), Ś1 K3 s Da Dn1 वर, K1 D2-3 G2 वर (for वरम्)

17 M2 om 17^a (cf v 1 15), D1 om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) B3 तथा (for तत) —^b) Da2 त्वत्सकाशम्, Ds तत्स; S त्व (M3 त) त्समीपम् (for त्वत्सकाशम्) G2 अरिंदम — K4 reads 17^{cd} twice consecutively —^c) K4 (first time) ततो (sic), D1 ततस्तु K1 पुरुषव्याघ्र K4 (first time) प्रकरिष्यामि (for 'प्यसि) Ks संयुगे (for संयुगम्) K4 (second time) B Da Dn D4-8 अपक्राते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे

18 ^a) D1 अगच्छत, Ds निष्पपात (for निष्प) — Ks om 18^{cd} —^c) K4 B Da Dn D4 7 s तैस्तु, Ds शस्त्रैस्तु (sic), S सार्धं (for सर्वैर्) —^d) K2 अपि (for हव)

19 ^a) T2 सु (for त) Ś1 Ds नृपशार्दूल —^b) T2 'विक्रम (for 'विक्रमम्) —^c) Ś1 Ko 3-5 B2 D1 2 (orig as in text) s S आरोपयत् (for आरोहयत्) Ś1 Ks-3 D1-3 T2 M4 रथ (for हय) —^d) Da Dn Ds G1 3 तथा, D1 तव (for तदा)

20 ^a) S 'मकुटो (for 'सुकुटो) —^b) K1 s 4 B

धार्तराष्ट्रो महाराज विवभौ स महेन्द्रवत् ॥ २०
भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिमेन च ।
अनुलिप्तः परार्धेन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २१
अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः ।
शुशुभे विमलार्चिष्माञ्छरदीव दिवाकरः ॥ २२
तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं मीष्मस्य शिविरं प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ।
आतरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव चासवम् ॥ २३

हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ।
रथैरन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ २४
आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ।
प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महारथः ।
प्रययौ सदनं राजन्गाङ्गेयस्य यशस्विनः ।
अन्वीयमानः सहितैः सोदरैः सर्वतो नृपः ॥ २६
दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा ।

C 6 4431
B 6 97 28
K 6 97 29

Dn2 D2-3 नृप (for नृप) —^a) B2 विवभौ स (for धार्तराष्ट्रो) S1 'राजन्', D3 'वाहुर्' (for 'राज') —^d) S1 निवभौ स, B2 धार्तराष्ट्र (for विवभौ स) B2-4 Da Dn D2-3 S पयि (T2 'दि', G2 'रि') वज्रन् (for महेन्द्रवत्) D1 वभौ सूर्य इवोद्यत

21 ^a) K2 दडी, K1 s B1 2 Da Dn D2 7 s G2 Ms मदी, B4 मंटी, G2 M2 s भाटि (for भाण्डी) B1 पुष्पविकासेन, B3 पुष्पसकाशेन, T1 G M पुष्प प्रकाशेन D1 कुरटिकनिकासेन, T2 गाढीवपुष्पप्रकाशेन (hypermetric), Cv भाडीपुष्पविकासेन Ca otes भाटिपुष्प; Gc मदी, Cp तडी —^b) D6 'निधेन' (for 'निमेन') Da1 damaged —^c) K2 अनुलिप्त, Da1 D6 'लिप्त', D5 'लिप्त' (for 'लिप्त') Ko 2 s Da1 D2 s s T2 Cd परार्धेन, Cc परार्धेन (for परार्धेन) —^d) K5 तदाननसुगन्धिना

22 ^a) K5 अरजोवरसवीत, B3 विरजोवरस, D6 अरजोवरसवीत Cc d cite अरज —^b) D6 'गत', Cc 'गतिर्' (as in text) K1 s 4 B Da1 Dn1 D2-3 M1 4 नृप (for नृप) —^c) B2 शुशुभे (for शुशुभे) Ko-2 विमलार्चिष्क, K5 D2 [s] सौ तदा राजन्, D3 सुपमार्चिष्मान्, T2 विमलोर्चि —^d) K3-s B D (except D1 s) T G M1-3 s नमसीव, M4 दहन्निव (for शरदीव)

23 ^a) K2 s D3 T2 त प्रयात, D3 सप्रयातं (for त प्रयान्त) — Ko 1 Da Dn1 Ds om (hapl.) 23^d —^d) D1 s पश्यत (for धन्विन) S सर्वलोकेषु मानिन —^c) G2 M1 आतर च (for आतरश्च) S1 K5 महेष्वास, K4 महावीर्यास, T G1 s 4 नरव्याघ्रास (G4 'घ्र'), M नरव्याघ्र (for महेष्वासास) —^f) D5 त्रिदिशा (for त्रिदशा)

24 ^b) D6 [s]पि (for च) —^c) Ko-2 4 B D

(except D1-3) S हयानन्ये K4 B Da Dn D4-3 नरश्रेष्ठ, D1 s T1 G2 s रथश्रेष्ठा (D2 'ष्ट'), D2 नरा श्रेष्ठा —^a) K4 damaged S सुत तव (for समन्तत) — After 24, T G M2 ins

376* पदातयश्च त्वरिता नखरप्रासयोधिन ।

परिवव्रुर्महेष्वास धार्तराष्ट्र महारथम् ।

[(L 1) T2 नितरा प्राप्त (for नखरप्रास) — (L 2) G2 महाबल (for 'रथम्')]

25 ^a) Da1 आर्तशस्त्रा, D3 आत्तशस्त्राश्च (for आत्तशस्त्राश्च) Da1 D3 सुसुहृदो (for च सुहृदो) K4 damaged —^b) S1 D5 Ms s महीपते —^c) K3 सहसा, T G M4 पुत्रा (G2 'त्रा')श्च, M1-3 s पुत्रस्य (for सहिता) —^d) K5 [अ]मरादिभिः, T G M4 तदामरा (for [अ]मरा दिवि)

26 ^a) K (except Ko) B Da Dn D2 4 7 स (for स) S1 संपूज्यमाना —^b) Ko 2 महारथा, B1 'रथ', B2-4 Dn2 D4 7 s 'बल', D1 'रथै' T2 त्रिगतैः सर्वराजसि — T2 om 26^{ad} —^c) D2 आययौ (for प्र) Da2 सदनं (hypermetric) (for सदन) K2 4 B Dn2 D3 4 7 s राजा, D1 सोय (for राजन्) —^d) S1 Ko 1 4 महात्मन (for यशस्विन) —^e) B2-4 Dn2 D4 7 s सततं, Da Dn1 D5 सहित, D1 तु तदा (for सहितै) S तमन्वयुर्महाराज —^f) K5 सहितो (for सर्वतो) S1 नृपो (sic), Ko 1 नृपै, K3-s D2 s s नृप (for नृप) B Da Dn D4 5 7 s सोदरैः परिवारित, D1 सुहृन्नि सोदरैर्नृप, S सोदरा सर्वतो रथै (M1 s s सव्यदक्षिण)

27 K3 om 27^a-28^b —^a) K4 B2 दक्षिणे काले, K5 D1 s T2 G1 s M दक्षिणाकाले, Cv दक्षिणाकार (for दक्षिण काले) —^b) K4 B2 D1 7 सवृत्य, D3

हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिर्वहणम् ॥ २७
 प्रगृह्णन्नञ्जलीचृणासुद्यतान्सर्वतोदिशम् ।
 शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ २८
 संस्तूयमानः स्रुतैश्च मागधैश्च महायशाः ।
 पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ २९
 प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचनैः ।
 परिवर्तुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३०
 स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैः शुभैः ।

शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ ३१
 कञ्चुकोष्णीपिणस्तत्र वेत्रझर्जरपाणयः ।
 प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतोदिशम् ॥ ३२
 संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ।
 अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ॥ ३३
 अभिवाद्य ततो भीष्मं निपण्णः परमासने ।
 काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ३४

संवृत- Ds सह्य, Ca समृत्य (as in text) B1
 सुसुज, Ca स्वसुज (as in text) S1 Ko सुसुज सु
 भुज तथा, K1 स्वं भ्रातृ स्वसुज तथा, K2 स्वसुज स्व
 जनं तथा, K5 D2 स्वसुत्सुज्य (D2 'सुज्य') भुज तदा,
 S विवृत्या (T1 G2 उद्यत्या, G2 विस्मृत्या) लकृत भुज
 — °) K1 हस्ता (sic), D8 हस्ती (for हस्ति) S1
 Ko-2 4 D2 8 पीन, K5 D2 दिव्य; B8 4 Dn2
 (before corr) D4 6 7 शैक्ष्य, Da2 Dn (Dn2 marg
 by corr) D5 शैक्ष्यं, D1 सव्य, S सौम्य (for शैक्ष)
 Cd (gloss) शैक्षिक ॐ Cn समृत्य समुद्रत्य । शैक्ष
 शस्त्रादिशिक्षासपन्नम् । ॐ

28 Ks om 28^{ab} (of v l 27) — °) K4 अ-
 गृह्णन्, D1 प्रगृह्ण, T2 स गृह्णन् (for प्रगृ) Ko
 Da Dn1 D2 5 G2 8 M5 अञ्जलिर् (Ko Da D2 'लीर्'),
 D1 [अ]भ्यजलीन्, T G4 M1-3 अजलिं — °) S1
 Da1 T2 G8 M1 8 5 उद्यतां, D1-3 6 M4 उद्यतां, T1
 G1 2 4 M3 उद्यत S1 'तो भृश, K4 B Dn2 D1 4
 6-8 'तो दिश' (for 'तोदिशम्) — °) D2 शुश्रुवे,
 T2 शुश्रुवुर् (for शुश्राव)

29 °) S1 सस्तूर्यमान, D1 सस्तूर्यमानै Da1
 सुतैश्च, D5 भूतैश्च — °) D1 'बल' (for 'यशा')
 — °) K4 पूजयमानश्च, D2 पूजयानस्तु — °) M1-3 5
 सर्वलोकेश्वर' प्रसु

30 °) M2 प्रभूपै, M3 प्रदीप्तै — °) K2 'से
 चन', K3 B1 2 4 Dn2 Dn D2-4 7 T1 G M2 4 'से
 चितै, D5 8 T2 'सेचितै (for 'सेचनै) K5 गधतैला
 दिवासितै, D1 वेणुजर्जरपाणय (of 32^b) — °) K4
 B2 4 Dn2 D1 5 7 8 महात्मान, Da Dn1 'राजं (Da1
 'राज) (for 'रमान) — °) M1 समन्वित (for सम
 न्तत) — After 30, D5 ins

377* देवासुरे यथेन्द्रोऽसौ सग्रामे च भयंकरे ।

31 °) Da1 D5 परिवृतो — D2 om (hapl)

31^b-33^a, Ds om from शुभै (in 31^b) up to णीपिण
 (in 32^a) — °) B2-1 Dn2 D1 6-8 ज्वलन् (for शुभै)
 — °) Ko 2 दीप्तो; G2 युक्ते (for युक्तो) — °) K4
 दृष्टैर्, T2 दीपैर् (for दीप्तैर्)

32 D2 om 32 (cf v l 31) — °) D5 om
 कञ्चुकोष्णीपिण (cf v l 31) K1 T2 M4 कञ्चुकोष्णीप-
 (K1 'सीप) णस्तत्र, K2 B2-1 Dn2 D1 6-8 काचनोष्णी
 पिणस्तत्र — °) S1 T2 'जर्जर', Ko 1 8 5 Da1 D1 8 6
 'जर्जर'; M1 8 'घर्जर', M4 'निर्जर' (for 'झर्जर')
 Ca cites वेत्रझर्जरा, Co जर्जर — °) K2 4 B3 4
 Dn2 D7 प्रोत्साह (Dn2 'द') यत्, B2 प्राच्छदयन्त, Da
 D5 प्रोत्साह (Da1 'र') यत्, T2 प्रोत्सारयाव (for प्रोत्सा
 रयन्त). B2 कनकैस् (for शनकैस्) — °) D5 त
 जन्य, T2 स्फूर्जत (for त जन) K8 सर्वतो ययु, K5
 सर्वतोयुत्, Da1 D1 सर्वतो दिश (for सर्वतोदिशम्)

33 D2 om. 33^a (cf v l 31) — °) K1 स
 प्राप्य (for संप्राप्य) S च (for तु). — °) K5
 सुवनं, K5 D2 6 भवन; T2 शिविर (for सदन)
 D5 प्रति (for शुभम्). — D2 om 33^a-34^b — °)
 K5 D1 T2 M4 रयाच्चा (K5 'द्वा') पि (for हयाच्चापि)
 — °) Dn2 D5 जनेश्वर, D5 M4 'श्वर' (for 'श्वर')

34 D2 om 34^{ab} (of v l 33) — °) D1 च त,
 T2 तथा (for ततो) — °) Ko निर्विण्ण, K2
 निर्विण्ण, G1 2 M3-5 निपण्ण (for निपण्ण) — °)
 S1 शर्ध्या, K2 8 स्पर्ध्या, K5 T1 G1 4 M3 सर्वा,
 D5 शुद्धा, M1-8 5 दिव्या (for स्पर्ध्या) Cd omes
 स्पर्ध K5 D2 ससृते, T1 G शोभिते (for संवृते).
 D1 परार्ध्यास्तरणावृते, T2 परार्ध्यास्तरसंवृते — °)
 M1 8 5 साश्रुनेत्रो महाबल, M4 वाष्पकर्णाश्रुलोचन

35 Before 35, D5 ins दुर्योधन उवाच — °)

त्वां वयं समुपाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
 उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३५
 किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबान्धवान् ।
 तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
 जहि पाण्डुसुतान्वीरान्सहेन्द्र इव दानवान् ॥ ३६
 पूर्वमुक्तं महाबाहो निहनिष्यामि सोमकान् ।
 पाञ्चालान्पाण्डवैः सार्धं करूपांश्चेति भारत ॥ ३७
 तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ।

सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ३८
 दयया यदि वा राजन्द्रेष्यभावान्मम प्रभो ।
 मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ३९
 अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
 स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ४०
 एतावदुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 नोवाच वचनं किञ्चिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ४१

C 6 4447
B 6 97 43
K 6 97 43

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

K₄ B D (except D₂ s) हि समाश्रित्य (for समुपां)
 —^b) K₃ D₁ s शत्रुसूदन, Da₁ D₅ 'सूदन' —^c)
 K₃ s B₁ Da D₁ s G₁-s उत्सहाम (K₄ B₁ Da D₅
 'भो'), D₅ उत्सहे च (for उत्सहेम) S₁ K₀-s उत्सहे
 समरे जेतुं

36 ^a) T₁ G₄ वीर (for वीरान्) — D₂ om.
 (hapl) 36^{bede} —^b) T₁ G₄ 'जन' (for 'ङ्गण')
 T₂ सुहृद्गणसर्वांधवान् — K₂ om (hapl) 36^{cd}
 —^f) K₃ महेन्द्रेणैव दानवान्.

37 Before 37, D₅ ins भीष्म उवाच —^a) D₅
 एवम् (for पूर्वम्) K₀ s-5 B Da₁ Dn₁ D₂ s s
 M₄ उक्त्वा, K₁ Da₁ उक्तान् (for उक्त) Dn₂ D₄
 s-3 अह सर्वान्समहाराज —^b) B₁ पाण्डवान्, D₅ सज
 यान्, T₂ संयुगान् (for सोमकान्) Da Dn₁ D₅ T₁
 G हनिष्यामि (Da Dn₁ D₅ 'मीति')सोमकान् —^c)
 M₂ पाचालै (for 'लान्') B₁ s 4 कैकयै, B₈ कैकयै,
 D (except D₁-s) कैकयै (for पाण्डवै) D₅ सार्धं
 (s₁₀) (for सार्धं) —^d) K₁ करूप्य, K₅ कुरूणां,
 D₁ कारूपांश्च (for करूपांश्च) S क (M₁ s [mf
 4m क] 4 कु)रूपांश्चैव सर्वं (M संघ)रा

38 ^a) K₄ B Da Dn₂ D₄ s T G₄ त्वद्वच (for
 तद्वच) —^b) K₀ M₁-s s ससोमकान्, K₁ G₃ समा
 गमान्; D₅ समागतान् (s₁₀) (for समागतान्) —^c)
 M₁-s s पाञ्चालाश्च (for सोमकांश्च) K₄ सोमक च
 महेष्वासं —^d) D₂ सत्यवान् (for 'वाग्') K₃ D₁-s s
 पार्थिव (for भारत) K₅ सत्य वा सर्वपार्थिवान्, M₄
 सत्सत्य कुरु भारत

39 ^a) D₂ लीलया (for दयया) D₁ दयया दयि
 वात्राजन्, S अय वा न (M ते) दयावीव —^b) S₁
 प्रेष्य (for द्वेष्य) K₃-s D₁ s मयि (for मम) T₁
 G M द्वेष्यता मयि वा वि (M₂ प्र)भो, T₂ द्वेषाद्वापि
 मयि प्रभो —^c) G₂ मदवाक्य (for मन्दभाग्य)
 K₄ D₂ s चापि (for वापि) —^d) K₀-s यदि (for
 मम)

40 K₂ om (hapl) 40 —^c) Da Dn₁ D₅
 सर्वान् (for पार्यान्) —^d) S₁ K₀ s B₂ D₅-s ससुहृद्-
 जनयांधवान्, B₂ 'द्वर्गांधवान्', D₅ 'ङ्गणसोमकान्'.

41 Before 41, D₅ ins सनय उवाच —^a) K₄
 B D (except D₁-s s) स एवमुक्त्वा नृपति —^c)
 Da₁ वचन किं च, D₅ T₁ G₁ s 4 किञ्चिद्वचन (by
 transp) M₄ न चोवाच पर किञ्चिद् —^d) K₄ B
 Da₁ Dn₂ D₄ s 7 s सत्यपराक्रमम् (for भीम) Da₁
 Dn₁ D₁ भीष्मो भीमपराक्रम

Colophon om in S₁ — Sub-parvan Omitting
 sub-parvan name, K₀ s mention only नवमे युद्ध-
 दिवसे, K₁ अ* मे* ख* क*, T₂ नवमेद्वि, M₁ s s
 नवमदिवसे, M₄ नवमेद्विके — Adhy name K₄
 दुर्योधनमंत्रण; Da Dn₁ D₁ s दुर्योधनवाक्यं, D₅
 दुर्योधनभीष्मसमागम; T₁ G₂ s M₁-s s, दुर्योधनपरुष
 वाक्य, T₂ दुर्योधनवचन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₂ T₂ M₃ s 94, D₅ T₁ G
 92, M₁ s 93 (as in text), M₅ 95 — Sloka
 no Dn D₅ 42, D₅ 45

९४

संजय उवाच ।

वाक्शल्यैस्त्व पुत्रेण सोऽतिविद्धः पितामहः ।
 दुःखेन महताविष्टो नोवाचाप्रियमण्वपि ॥ १
 स ध्यात्वा सुचिर कालं दुःखरोपसमन्वितः ।
 श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वै शलाकया ॥ २
 उद्धृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
 सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वरः ।
 अन्नवीक्ष्य पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३
 किं नु दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरुपविध्यसि ।

घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तत्र प्रियम् ।
 जुह्वानं समरे प्राणांस्तैव हितकाम्यया ॥ ४
 यदा तु पाण्डवः शूराः साण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
 पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५
 यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
 अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६
 द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तथाभिभो ।
 सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७
 यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।

94

1 ^a) Ks वात्सल्यैस् (for वाक्शल्यैस्) — ^b) Tz स च विद्धः Ks s Ds s महारथः, B Da Dn Ds s 1 s महामना (for पितामहः) — ^c) Ks s Ds नोवाच वचन किंचित्, S नोवाच दुःखोपहतो — ^d) Ś1 Ko 1 D1 प्रियम् (for [अ]प्रियम्) Ks s प्रियमप्रियमण्वपि, Ds प्रिय वा चापि विप्रिय, S ह्य (M1 s s न, M2 ना) प्रिय प्रियमण्वपि (Tz वापि न प्रिय)

2 ^a) T1 G4 M2 स तु ध्यात्वा चिर काल, T2 ध्यात्वा स सुचिर काल — ^b) Ś1 Ko दुःखारोपसमन्वितः, B2 Da1 Ds दुःखशोकः — ^c) Ś1 Ds महा नागः (for यथा नागः) T G श्वसन्निव महानागः — ^d) K4 M2 प्रनुन्नो, B2 प्रभिन्नो, Da Dn1 Ds 1 प्रनुन्नो, T G M4 वितुन्नो, M1 s s प्रकृन्नो (for प्रणुन्नो) K2 B1-s Da2 Dn2 D4 s-s S वाक्शलाकया, Da1 Ds विशाला

3 ^a) Ko s Ds s Tz M1 s s उद्धृत्य (for उद्धृत्य) Ś1 लोकान्; Ko-2 तस्मान्, Ks s Da Ds s T1 G रोपान् (for कोपान्) — ^b) B1 पार्थिव (for भारत) — ^c) Ds S गन्धर्वान्, Ds गन्धर्व (for गन्धर्व) — ^d) Ds लोकान् (for लोकं) Ko-2 लोकविशारदः, Da1 विदावरः, D1 विदा वर S लोकान्काल (Gs लोकपाल) इवापरः — ^e) Ś1 पुत्रेस्तु (s10), K-2 s B D (except D1 s s) पुत्र स — ^f) Ko 1 D1 S सात्व (for साम)

4 Before 4, Ds ins. भीष्म उवाच — ^a) K1 s

D2 Tz तु, Kz s B1-s Da Dn D4-s त्व (for तु). K4 दुर्योधनैवास्मान्, Ds धनेत्य मा — ^b) Tz वाक्शारैर् (for वाक्शल्यैर्) Ks अपविध्यसि, K4 B1 s s Da Dn D4 s s अपकृतमि, B2 उपकृतमि, Ds उपविध्यसे; T1 G अभि (Gz s पि) विध्यसि; Tz M परि कृतसि (for उपविध्यमि) D1 वाक्शल्येन निरुक्तमि — ^c) Gz s यतः (for घटः) Ks s D1-s s यथा शक्त्या G1 s यथाशक्ति यथोत्साह — ^d) K1 तव च (by transp). — ^e) Ks D2 S जुह्वानं (for जुह्वानं) — ^f) Kz-s B D (except D1 s s) Gs तव वै; Tz तथैव (for तथैव) K4 s B D Tz M प्रियः (for हितः)

5 ^a) Ś1 Ks s Ds s यदा त, Da Dn1 Ds स यदा; D1 यदा च K1 Da1 पाडवा शूरा Tz M पुरा वाल पाडवेय — ^b) B2 साण्डवेऽग्निमतर्पयत् (sic) — ^c) Tz पुरा जित्य (for पराजित्य) K1 रणेऽशक्य (for रणे शक्र)

6 Ś1 om (hapl) 6, Kz om (hapl) 6-7 — ^a) Tz Gz यथा (for यदा) Ko 1 M1 s s त्व (for त्व) — ^b) Tz गाधर्वैर्. Gs हतम् (for हतम्). — ^c) Ko 1 s अमोचयत्पाण्डुसुता

7 Ko 2 om (hapl) 7 (for Kz, of v 1 6) — ^a) D1 सैन्येषु (for शूरेषु) — ^b) K1 s D1 तथा विभो; Ks s Ds G1-s M तवाभिभो (M4 भो), B Da Dn D4-s तव प्रभो, D2 च ते प्रभो, T1 G4 तवापि भो — ^c) Da1 Ds राधेय Ks सूतपुत्रेपराद्धेये (s10)

एक एव समुधातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
द्रोणं च युधि संख्यं मां च निर्जित्य संयुगे ।
कर्णं च त्वां च द्रौणिं च कृपं च सुमहारयम् ।
चासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९
निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ।
जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १०

को हि शक्नो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं रणे ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ ११
मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १२
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सहसृज्जयैः ।
युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १३

C 6 4485
B 6 95 18
K 6 98 18

8 Ds Tz Mz om (hapl) 8 —^a) Ko-2 य
स, Da Ds यत्र, Ds यन्तु, Mz यश्च (for यच्च)
D1 सहिता सर्वे, T1 Gs सगतान्सर्वान् (for सहितान्स
र्वान्) —^b) Bz Ds विराटनगर तदा —^c) D1 जिता
श्रेकेन पार्थेन, S (Tz Mz om.) एक एवाजयत्यार्थे
— After 8, Ko 1 (both om 9), ins 378*, while
Ks ins lines 1-2 of 378*

9 Ko 1 om (hapl) 9 —^a) Gs द्रोणश्च (for
द्रोण च) S1 निर्जित्य, Ks दुर्धपं, T Gs M1.8
सकुद्धो, G1-8 Mz 4 सरख्यो (for सरख्य) D1 द्रोण
युधि विनिर्जित्य —^b) D1 त्वां (for मा) — N om.
9th —^c) Tz कर्णं द्रौणिं तथा त्वा च —^d) M सुम
हारय — T1 reads 9th twice consecutively —^e)
S1 Da2 Ds च, Ks 5 D1 2 6 S (T1 both times) न
(for स) D1 समादाय; M1 दत्त — N (Ds om
[hapl.] lines 1-2) ins after 9 (Ko 1, after 8)

378* तथा द्रौणिं महेष्वास शारद्वतमयापि च ।
गोम्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।
विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् ।
उत्तराय ददौ वखं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।

[Ks reads lines 1-2 after 8, Ds reads (sec
m) lines 1-2 in marg — (L 1) Ks 5 Ds यदा
(for तथा) S1 Ks Ds वा (for च) — (L 2) D1
विजितान् (for जितवान्) Ks Da Dn Ds पार्थ (for
पूर्व) — After line 2, Ks reads 10th — (L 3)
D1 निर्जित्य (for विजित्य) S1 Ks Bz Ds 8 तथा,
Ko-2 तथा, Ds तदा (for यदा) S1 मम (for सदा)
Ds पुरुषमानिन — (L 4) Da Dn Ds 5 उत्तराय
ददौ (Da1 य ददे, Ds या ददौ)]
— Da2 Ds repeat 9th, after 378*

10 Ks reads 10th after line 2 of 378* (cf.
v 1 9) —^b) Ks 5 Ds यदेको (Ks एकौ व) हतवा
न्युरा —^c) Ko प्राप्त, Ks प्राप्त (for पार्थ) Ks 5

Ds अर्जुन समरश्लाघी — After 10, Ks ins

379* अवश्य हितकामेन पार्यतेन च धीमता ।

while Ds (marg sec m) ins 380*

11 Dn3 om 11th —^a) Ks हि त (for रणे),
T1 Gs 4 हतु (for जेतुं) —^b) Ko-2 नृप, Bz-4
Ds 5 7 8 तदा, Ds Tz Mz सदा, M1-8 5 युधि (for
रणे) — S1 K Bz Da Dn Ds 4 6 T1 G ins
after 11th Ds, after 11 Ds (marg sec m),
after 10

380* यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधर ।
वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिसंहारकारक ।
सर्वेश्वरो देवदेव परमात्मा सनातन ।
उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।

[(L 2) Dn3 Ds महा (for जन्त) Ds T1 G
जगत्सृष्टिस्थिति (for जन्तशक्ति सृष्टि) — (L 3) Ds
T1 G सर्वेषां नो वासुदेव (for the prior half) — (L
4) S1 K1 उक्तोऽपि, Ko Ds T1 G उक्तो हि, Ds
उक्तस्त्व Da1 वज्रशो राजन् (sio) Ks 5 Ds 6 नारदा-
दिभिः]

— After 380*, Da1 Dn3 Ds repeat 11th —^c)
Bs च (for तु)

12^a) Tz तत (for नर) K1.8 Da2 Ds 8
सर्वो, Ks Da1 Dn1 (before corr) Ds सर्वे, Dn1
(by corr) सर्वा (for सर्वान्) D1 Gs मुमूर्षुर्वो नरा
सर्वे (Gs सर्वान्) —^b) Gs पश्यसि, D1 पश्यति
Mz काननान् (for काञ्चनान्) —^c) Mz इह (for
अपि) —^d) Ks D1 Tz विपरीतान् (Tz श्च) पश्यसि

13^a) D1 त्वया; G1 8 स त्व (for स्वय) —^b)
S1 सज्जयै सह (by transp), Da1 Dn1 (before
corr) Ds सह सज्जयै —^c) Ds तेनाद्य (for तानद्य)

अहं तु सोमकान्सर्वान्सपाञ्चालान्समागतान् ।
 निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १४
 तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
 तान्वा निहत्य संग्रामे प्रीतिं दास्यामि वै तव ॥ १५
 पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
 वरदानात्पुमाञ्जातः सैपा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १६
 तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ।
 यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैपा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १७

मुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽग्नि कर्ता महारणम् ।
 यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ १८
 एवमुक्तस्तत्र सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
 अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ खं निवेशनम् ॥ १९
 आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् ।
 प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयंकरः ।
 प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— ^a) K₁ २ मध्यम, D_n D₅ M₂ पदयाम (for पदयाम) D₁ T₁ G तव पौरुष; M₂ lacuna (for पुरुषो भव) — After 13, S ins

381* अशक्या पाण्डवा जेतु देवैरपि सवासवै ।

14 ^b) K₂ ३ B D_n D_n D₂ १ १ ३ G₂ पां(B₁-३ D_n D_n G₂ प)चालाश्च (for सपाञ्चालान्). D₁ स सृजयान्, G₁ समागधान् (for समागतान्) D₅ पांचा लान्समुपागतान् — ^c) K₁ रणे व्याघ्र, T₁ G₁ महाराज (for नरव्याघ्र) — ^d) T₁ G वर्जयिष्ये शिखण्डिन.

15 ^a) K₁ तैश्चाह, G₂ M₁-३ ३ तैर्वापि (for ते वाह) G₁ ३ M सखे; G₂ सखे (for सख्ये) K₃ ३ D₂ तैरेव हि हत सख्ये, T₁ G₁ तैर्वा विनिहत सख्ये, T₂ तैर्वा हतस्तु वै सखे — ^c) K₄ T₁ G निर्जित्य (for निहत्य) B D_n D₁ १ ३ T₁ G समरे (for संग्रामे). — ^d) K₀-२ या(K₂ य)स्यामि; K₄ D₂ ३ दास्यामि K₀-२ वै परा(K₀ 'र), D₂ ते परां (for वै तव) K₃ प्रीतिं दास्याम रे परा, B D_n D_n D₁-३ प्रीतिं दास्या म्यह तव

16 ^a) K₄ तु स्त्री, S (except G₂ M₄) स्त्री हि (by transp.) — ^c) K₃ पुरा जाता, K₄ पुमा जाता; K₅ पुनर्जाता — ^d) D₁ शैशवे (for सैपा वै)

17 K₀-२ D₂ om (hapl) 17, D₃ reads it in marg — ^a) K₄ ३ B D (except D₃, D₂ om) तम् (for ताम्) — ^b) D₁ त्यागेन — ^c) K₅ D₅ T₂ M₁ ३-३ या सा; B₂ सो वै, D₃ ३ T₁ G योसौ (for यासौ) T₂ न (for प्राह) Ś₁ निर्दिता, T G निर्मितो C_v सैपावाह निर्मिता धात्रा — ^d) D₃ सैवैपा (for सैपा वै) D₁ सैपा स्त्रीति शिखण्डिनी

18 ^a) K₀-२ स्वय (for सुय) K₂ ३ D₁-३ M सु(K₃ ३ D₁ २ स)सुय स्वय गान्धारे (K₃ 'र), T₁ G सुसुगन्धर्व गा — ^b) D₃ कृत्वा (for कर्ता) T₁ G महद्रण (for महारणम्). — ^c) K₂ B D S C_v यं जना (D₂ सजना, T₂ सजाता, G₃ ये जना); K₄ जना य (for यज्जना) D_n D_n D₁ कथयति स्म. — ^d) M₅ स्थास्यति G₃ मेदिनी

19 Before 19, D₅ ins सजय उवाच — ^b) Ś₁ K₃ नरेश्वर (K₃ 'र), K₀ २ D₁ T₁ G₁ २ ३ M₁ ३-३ जनेश्वर (G₁ 'र) (for जनेश्वर) — ^d) K₁ D₂ T₂ M स्व (for स्वं) D₁ ययौ स्व स्व निवेशन

20 ^a) Ś₁ K₃ ३ D₂ T₁ G च (for तु) G₃ महा राजा, M₂ ततो मूर्ध्ना — ^b) K₂ विसर्ग्य च, D₂ विसर्ग्य च, M₂ स विसृज्य D_n D_n D₁ तु (for च) K₄ महाचमू, Ca 'जनन् (as in text) — ^c) T₁ G क्षय (for ततस्) T₂ सूत (for तूर्ण) — ^d) K₃ स्वय, T₁ G₁ राजन्; T₂ प्राह, Ca o d क्षय (as in text) K₁ शत्रुक्षयकरा, K₄ D₅ G₁ ३ 'क्षय-कर, T₂ M 'भयकर (M₃ 'र) — ^e) S (except M₅) प्रहृष्ट (for प्रविष्ट) D_n T₁ G₁ ३ ३ M₁ सन् (for स) K₃ ३ D₁ २ ता तु, D_n D₃ तं च (for तां च) — ^f) G₃ [आ]गमयामास Ś₁ M₂ भारत, K₂ D_n D₁ ३ M₁ ३ ३ पार्थिव

Colophon om in N — Adhy name M₁-३ ३ अर्जुनप्रशसन — Adhy no (figures, words or both) T₁ G 93, T₂ M₃ ३ 95, M₁ २ 94 (as in text), M₅ 96,

९५

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां प्रातरुत्थाय वै नृपः ।

राज्ञः समाज्ञापयत् सेनां योजयतेति ह ।

अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ १

दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा राज्ञौ विलपितं बहु ।

मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २

निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् ।

दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ ३

इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् ।

दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ४

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।

द्वात्रिंशच्चमनीकानि सर्वाण्येवामिचोदय ॥ ५

इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।

पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ६

तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।

स नो गुप्तः सुखाय स्याद्वन्यात्पार्थाश्च संयुगे ॥ ७

C 6 4480
B 6 95 33
K. 6 95 33

95

1 N om. संजय उवाच —^a) Ks D2 प्रच्युताया (for प्रभाताया) K2-4 B D च (for तु) Ks अय च्युताया शर्वर्या —^b) Da2 D4 1 8 तान् (for वै) K2 नृप —^c) T2 राजन् (for राज्ञः) K1 Da1 Dn1 समाज्ञापयते, Ks समाज्ञापयता, D1 'ह्य तत्' —^d) S1 T1 G च, Ks वै (for ह) Ks तां सेना योजयेति ह —^e) Ks अय (for अद्य) K1 भीष्मे B2 transp भीष्मो and क्रुद्धो —^f) Ks निहनिष्यति

2 Before 2, K4 ins संजय उवाच, Ds वैशपायन उवाच —^a) D1 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) —^b) M1 8-5 तदा (for राज्ञौ) D2 मुहुः (for बहु) —^c) T2 'मान (for 'मान') Ks स तदा (hyper-metric), Ds भीष्म, T1 G M स तद्, T2 मुदा (for स तं) Ks राज्ञा (for राजन्) D1 मन्यमानो गत राज्य —^d) D2 सत्या, Ca d प्रत्या (as in text) T1 G4 इह (for ह्य) Da1 Ds [आ]त्मनि (for [आ]त्मनः)

3 ^a) Ds मरण (for परम) D2 कृत्वा (for गत्वा) T2 M स निर्वेद पर गत्वा —^b) K2 निर्विध, T2 निश्चित्य, G2 प्रणुद्य (for विनिन्द्य) S1 Ks 5 B4 D1-8 6 परवश्यता, K1 'वाश्यता, B8 'भृत्यता, G8 परिवार्यता, Cc v परवाच्यताम् (as in text) —^c) T2 दीन (for दीर्घ) Ds दध्यौ (for दध्यौ)

4 Before 4, Da ins संजय उवाच —^a) Ks 5 D2 इति तेन, M4 उगितने (sic), Cc इङ्गितेन (as in text) Ks D2 T2 G1-8 त (for तज्) Ks G8

श्रुत्वा, D2 कृत्वा (for ज्ञात्वा) —^b) Ko गाणेयस्य Ks विनिश्चित, B1 विचेष्टित, Ds विचिन्तितु, Gs विचिन्तित तं —^d) Ks D1 2 अनोदयत् (for अचोदः)

5 K2 om (ihapl) 5 Before 5, Ds ins दुर्योधन —^a) Ks D1 8 G1 M2 रथास्तूर्णं, Da1 Ds T2 रथास्तूर्णं —^b) Ks Da1 D1 2 6 G2 8 युज्यता (for युज्यन्ता) Ko 1 D1 8 M 'रक्षणे (for 'रक्षिण) —^c) K1 द्वात्रिंश त्वाम्, Ks 5 D2 5 द्वात्रिंशतिम् (Ks D2 द्वात्रिंशतम्), K4 B Da Dn D1 8.4.8-8 C7 द्वाविंशतिम् (Dn2 'तिर्) (for द्वात्रिंशत्त्वम्) S द्वाविंशतिसहस्राणि Cc otes अनीकं —^d) S सर्वा (T2 रथा)नेव (for सर्वाण्येव) Ks 5 D2 [अ]भि-नोदय, K4 [अ]भ्यदेशयत्, Da Ds [अ]भिचोदयत्, T2 [अ]भ्यचोदय, G2 हि योजय

6 ^a) Ks D2 समभिप्राप्त T1 G अय हि समनुप्राप्तो —^b) T1 G 'चितिव (for 'चिन्तितम्) —^c) Ds वधोपाय (for ससैन्याना) —^d) Ks बाधा, K4 तथा, Ds मम, Ds वधो (for वधो) D2 रोपस्य (for राज्यस्य) Ko-2 गाणेयस्य च सगम, Ks वधो राज्ञश्च वा मत

7 ^a) Ks 5 B D (except D1.8) T2 M कार्यतम (for 'मह) Cc otes कार्यम् (as in text) Ko तव कार्य महन्मन्ये, K1 तत्राकार्य मह मन्यो (sic), K2 तव कार्य महसैन्ये —^b) Da2 D2 G8 'स्येव, Ds 'मेव (for स्यैव) Ks B1.2 T2 G8 [अ]भिरक्षिण (Ks 'णः) —^c) Ks सेना (for स नो) S1 K1 गुप्ता, Ko 5 गोप्ता K2 4 B Da Dn Ds-8 T1 G स (Ds सा)हाय स्याद्, Ks 5 सखाय स्याद्, D1 सखा यस्माद्

C 6 4481
B 6 98 34
K 6 98 34

अत्रवीच विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्रीपूर्वको ह्यसौ जातस्तस्माद्वज्र्यो रणे मया ॥ ८
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवानपुरा ॥ ९
नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ।
हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १०
अयं स्त्रीपूर्वको राजज्जिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ११

कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत ।
तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथंचन ॥ १२
युद्धे तु क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैपिणः ।
सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्वाणगोचरान् ॥ १३
एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः ग्राह शास्त्रवित् ।
तत्र सर्वात्मना मन्ये भीष्मस्यैवामिपालनम् ॥ १४
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महावने ।
मा वृकेणैव शार्दूलं घातयेम शिखण्डिना ॥ १५

(for सुखाय स्याद्) —^a) D₈ हन्यन्, M₁ हन्या
D₁ पार्थास्तु, D₇ पार्थं च, T₂ पार्थान्सि, M₈ पार्थाश्च
K₄ सर्वेश (for सयुगे)

8 ^a) B Da Dn D₁ 5 7 8 हि, D₁ 8 8 स (for
च) D₁ स्वय भीष्मो, G₈ स शुद्धात्मा G₁ damaged
—^b) G₁ damaged —^c) K₂ B D (except D₁-8)
राजस्, G₈ राजा (for जातस्) T₂ स्त्रीपूर्वकत्वाद्विशाल
—^d) G₈ वज्रो (for वज्र्यो) K₂ 5 B₂-4 Da Dn
D₁-5 7 8 M₂ मया रणे (by transp), K₈ महारणे
D₈ मया वज्र्यो रणांगणे, T₂ M₁ 8-5 श्रुतो (T₂ 'त)
भीष्मेण धीमता

9 ^a) K₅ लोकस्तद्वदय क्वापि, T₂ M पूर्व त्यक्त (T₂
'कु) महासत्त्व (T₂ 'राज) —^c) K₄ स्फीतं राज्य (by
transp), Da₁ रायस्फीत, D₈ रायं स्मितं, M₈
राज्य स्थित M₂ 'राज (for 'बाहो) —^d) T₂ M₂ 4
स्त्रिय च T₁ G₄ पुना (for पुरा)

10 ^a) Ś₁ नैवमाह, K₅ Da₁ D₂ 6 T₁ G₁ 2 4 न
चै (Da₁ चे)वाह, Da₂ D₁ 5 नैव जातु, T₂ न च जातं
(for नैव चाह) Ś₁ जात, Da₂ D₁ 5 चाह (for
जातु) —^b) B₁ कदा (for कथं) T₁ G स्त्रीपूर्वं
वा कदा (G₂ 8 कथं)चन —^c) B₂ T₁ G₁ 8 4 युद्धे
(for युधि) M₈ 5 नरश्रेष्ठे —^d) K₈ 5 D₂ 8 8 T₂
M तत्सर्व (K₈ 5 D₂ 8 तत्सत्य, T₂ अतस्त्व) प्र
वीमि ते

11 ^a) G₁ damaged D₈ वापि (for राजम्)
—^b) Da Dn₁ D₅ यदि वि, G₂ ते यदि (by transp)
Ś₁ Ko D₁ श्रुत —^c) Ca c उद्योगे (as in text)
D₈ यत्ते, D₈ यत्तु, D₈ यच्च, T₁ G₁ 2 4 सर्व, T₂
M₁ (sup lin as in text) गुह्य, G₈ पूर्व, C₇ तत्तत्
(for यत्तत्) —^d) D₁ 8 T G M₁ (sup lin तत्)
यथा जाता, M₄ कथ जाता (for तथा जाता)

12 ^a) D₂ पुरा, T₂ G₂ 4 पुनर् (for पुमान्)
B₂ 4 Da Dn₁ D₅ कन्यामनुज्य स च मां Ca oites
मनुज्य —^b) B₁ 2 4 Da Dn₁ D₅ योधयिष्यति
भारत, Dn₂ D₄ 7 8 स च मा योधयिष्यति —^c)
K₄ तस्याश्च (for 'ह) G₈ प्राणान् (for बाणान्)
—^d) K₅ मुंचेह

13 ^a) K₂ 8 5 B Da Dn D₁ 2 4-8 T₂ M युद्धे
हि, K₄ युद्धेत्, D₈ युद्धेह, T₁ G₄ युद्धेय, G₂ युद्धेय
K₈ क्षत्रिये तात, K₄ क्षत्रिया तात, D₁ 4 7 क्षत्रिया
स्तात, T₂ M क्षत्रिया (M₂ 4 'यान्) राजन् —^b)
Ko 1 D₁ जयैपिणा —^c) K₈ 5 D₁-8 बाणगोचरे,
K₄ B₈ G₁ M 'गोचर, B₁ 2 रणगोचर, B₁ Dn₂ D₄
6-8 रणसूधनि, Da₁ वर्णगोचरान्

14 ^a) K₂ M₁-8 5 मा; T₂ मे (for मा) Ko-4
B Da₂ Dn D₂ 4 6-8 T G₄ भरतश्रेष्ठ, Da₁ D₅ भरत
श्रेष्ठ, G₂ 8 भारतश्रेष्ठो Ś₁ एव स भारतश्रेष्ठो, M₄
एवमादि रथश्रेष्ठो —^b) M₅ गांगेय K₄ T₁ G₄ शास्त्र
वित्, K₅ D₂ घर्म, Ca शास्त्र (as in text)
—^c) K₄ D₁ G₁ 8 तत् (for तत्र) K₄ युद्धे, B
(G₂ sup lin as in text) कार्य (for मन्ये)
—^d) K₄ [अ]भिरक्षण, G₈ [अ]नुपालन (for [अ]भिपा-
लनम्) K₈ 5 B D T₂ M गान्गेयस्यैव (B₂ T₂ 'स्य च
M₅ 'स्यापि) पाल (K₅ 'त)न

15 ^a) Ko D₈ 6 अरक्षमाणो (D₈ 6 'ण), B₂ अ
वेक्ष्यमाण, T₁ G₂ 4 M₁ 8 5 आरक्ष्यमाण (for अरक्ष्य
माण) G₂ [अ]भि, M तु (for हि) K₁ वृक्षो
K₅ D₁ 2 रक्षमाणे वृको (D₁ मृगो) हन्यात्, T₂ रक्ष्य
माणस्तु काकोपि —^b) K₅ D₂ मत्त सिंह, D₁ सिंह
राज (for हन्यात्सिंह) Ś₁ (sup lin as in text)
महात्मने, Ko 2 Dn₂ D₄ 'हवे, K₄ B₁ 2 'रणे,
B₈ 'बल, T₁ G₄ 'मृधे, G₁ 8 महद्दने —^c) Ś₁
Ko 1 5 D₂ 6 वृकैर्नै (Ko 1 'णै)व, K₈ Da₁ D₅ वृके

मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ।
 यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्पुत्रे ध्रुवो जयः ॥ १६
 एतच्छ्रुत्वा तु राजानो दुर्योधनवचस्तदा ।
 सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ १७
 पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा ।
 कम्पयन्तो भुवं द्वां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ १८
 तै रथैश्च सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः ।
 परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ १९

यथा देवासुरे युद्धे त्रिदश वज्रधारिणम् ।
 सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ २०
 ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् ।
 सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
 गोप्सारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ २१
 स रक्ष्यमाणः पार्थेन तथास्माभिविर्वर्जितः ।
 यथा भीष्मं न नो हन्यादुःशासन तथा कुरु ॥ २२
 भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।

C 6 4498
B 6 98 42
K 6 98. 49

(Ks को)न च, Da2 D1 s वृकेनेव (D1 'ह') (for वृके
 नेव) Ks s B D (except D2) गानेय (for शादलं)
 —^d) Ś1 घातयेमे, Ks s D2 घातयेन, B2 ग्रामवेम,
 D1 घातयाम (for घातयेम) B3 शिखण्डिन (for 'ना')
 — For 15th, S subst.

382* मा सिंहमिव काकेन हतं भीष्म शिखण्डिना ।

पश्येम पुरुषव्याघ्र तथा नीतिर्विधीयताम् ।

[(L 1) M2 मा (for मा) — (L 2) M2 पश्याम
 T2 M4 पुरुषव्याघ्र]

16 ^b) D1 M2 s द्रौणिर् (for द्रोणो) —^a) D1
 यत्ताद्, Ds यता (for यत्ता) Ko-2 रक्षत, Ms
 रक्षतु —^d) Ś1 गुता, Ks गोते, Ks Ds T2 गुतो,
 D1 युद्धे (for गुते) K2 s ध्रुव जय, Ks धनजय,
 T1 G2 s जयो ध्रुव (by transp), G1 s जयो ध्रुवं

17 Before 17, Ds ins सजय उवाच —^a) Ds
 एवं श्रुत्वा Ks B D (except D1-3 s) ते सर्वे (for
 राजानो)

18 Ko 1 om. 18-20 —^a) B1 s 4 Gs पुत्राश्च,
 Ds पुत्रास्तु —^b) Ś1 'कल्प्य (for 'वार्य) Ks
 युयुर्मुद, Ks युयुत्सया, Bs D1 युयुत्सदा, G1 s युयु
 मुदु (for युयुर्मुदा) —^c) M क्षोभयतो (for कम्प)
 D1 तु पृथिवी, T1 G [s]य मत्स्याश्च, T2 भुव गा
 च —^d) D1 क्षोभयतस्तु, T2 M आह्वयतश्च (for
 क्षोभयन्तश्च)

19 Ś1 Ko 1 om 19-20 (for Ko 1, of v l 18)
 —^a) Ks-4 B1 s D (except D2) T1 G M ते (for
 तै) Ks B1 Dn2 D4 s सुप्रसयुक्तेर, B1 Da Dn1
 Ds s G1-3 M च सुसयत्तेर (B1 'रत्तेर), D1 च सु
 सनदो (for च सुसयुक्तेर) T2 न हयैश्च सुसकुब्धो
 (sic) —^b) Ks s D2 s गजैश्चापि, B1 बहुभिश्च (for
 दन्तिभिश्च) Ks महारथ, Ds 'रथ, T2 M मदोक्तै

—^a) T1 G हयैर्, T2 रथैर् (for रणे) —^d) S
 दंशिता (Gs सहिता) Ks T1 G समरे स्थिता
 (for समव)

20 Ś1 Ko 1 om 20 (cf v l 18, 19) —^a)
 M1 (sup lin) तथा (for यथा) M2 देवासुरे —^b)
 Ks Da1 'धारिण', D1 M1-s s 'पाणिन (for 'धारि-
 णम्) Ca oites वज्रपाणि — Ks reads (see m)
 20th-21st in marg —^c) Ks s D2 s ते सर्वे (by
 transp) Ks s D2 s समतिष्ठन्त, Ks स्माम्यति,
 Ds स्माम्यद्वयत, T2 G1 s व्यवतिष्ठत, G2 सव्यति
 (for स्म व्यति) D1 सर्वतस्ते व्यतिष्ठत —^d) D1
 रक्षमाणा, Ds रक्षत स्व, T1 G रक्षत सु (for रक्षन्त
 स्त) K4 D1 s T2 M महावत, D2 पितामह, T1
 G4 महारथा, G2 महावल (for महारथम्)

21 B Dn2 D4 s M1 s-5 om 21st Ks reads
 21st in marg (cf v l 20), Ds reads (see m)
 21st in marg —^a) M2 राजं (for राजा) —^b)
 Ds भारतम् (for भ्रातरम्) — Before 21st, M1 s-5
 ins दुर्योधन —^c) Ko-2 सव्ये चक्रे (K2 युक्ते)
 —^d) T2 G2 उत्तमोजाश्च Ko-2 दक्षिणे —^e) Ks
 D2 T1 G [उ]भौ, Ks [ह]मौ, Ds [आ]स्ताम्, Ds
 [ए]नौ (for [ए]तौ) —^f) Ś1 Ko 1 s 'नश्च, M1-s s
 नस्तु (for 'नोऽपि) Ks शिखण्डिना, Ks Ds s G1 s
 'दिनं (for 'दिन)

22 ^a) Ś1 Ko-2 s सरक्ष्य (or 'क्ष)माण, Ks s B
 D (except D1) M रक्ष्य (or 'क्ष)माण स (by transp),
 T2 रक्षमाण सु, Gs स रक्ष्यमाण —^b) Ko तवा-
 स्माभिर, T1 G1 s s सहास्माभिर, M2 कथं भीति
 (for तथास्माभिर) Ko-2 M1 s s विवर्जित, D1 च
 तर्जित, Ds G1-s विवक्षित (for विवर्जित) —^c)
 Gs तथा (for यथा) Ko 2 D1 स, Ks s Ds च;
 Ds हि (for न) M हन्यात्स (for नो हन्याद्)

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २३
 भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा तमभिसंवृतम् ।
 अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ २४
 शिखण्डिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखेऽनघ ।
 स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमप्युत ॥ २५
 ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सेनया सह ।
 व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमाहवे ॥ २६
 कृपश्च कृतवर्मा च शैव्यश्चैव महारथः ।
 शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २७

23 ^a) T₂ M तु (for तद्). — K₁ om from कृत्वा in 23^a up to 36^a — Ko om 23^a-36^a — ^d) K₂ 4 B₁ 8 Da Dn D₁ 4 5 7 8 सह सेनया (by transp), B₂ सेनया समं, D₂ स तया सह

24 Ko 1 om 24 (of v 1 23) — ^a) D₁ 'मारुढ (for 'वंशेन) — ^b) K₂ 4 B D (except D₂ 8 9) T₁ G समभि' (for तमभि') — ^d) K₂ T₁ G अभापत (for उवाच ह)

25 Ko 1 om 25 (of v 1 23) — ^a) K (Ko 1 om.) B Da₂ Dn D₁ 8 5 7 8 T₂ M₂ 'व्याघ्र — ^b) Ś₁ प्रमुखेनघ, K₂ 4 B D (except D₁-3 6) T₂ 'खे नृप, K₃ 'खेन ह, K₄ 'खेन च, G₁ 8 'खे नय, M 'खे विभो — ^c) G₂ स्थापयित्वाद्य Ś₁ T₁ G राजेंद्र, D₁ M₂ पाचाल्य, D₂ पांचाल, M₃ 8 पाचाल्यस्य (for पाञ्चाल्य) — ^d) D₁ गोप्तासि (for गोप्ताहम्) K₂ 4 B Da Dn D₁ 8 5 7 8 ह्युत, K₃ D₂ 8 9 T G M₂ अच्युत (D₂ T₁ G₁ 2 4 'त'), D₁ पार्षत; M₁ 8-9 अर्जुन (for अप्युत) — After 25, all MSS (except Ś₁, Ko 1 om) ins an additional colophon [Adhy name K₂ बलरक्षण; T₂ भीष्म निर्याण, M₁-3 8 दुर्योधनापवाद — Adhy no Da₂ 56, Dn₂ T₂ M₂ 4 96, D₂ 93, T₁ G 94, M₁ 2 95, M₂ 97 — Śloka no Dn₁ D₂ 6 53, Dn₂ 51]

26 Ko 1 om 26 (of v 1 23) Before 26, all MSS (except Ś₁, Ko 1 om) ins सजय उवाच — ^b) K₂ B D (except D₁-3 6) सह सेनया (by transp), M₁-3 8 सेनया वृत — ^c) D₁ व्यूह चा व्यूह्य तत्सर्वं, S अव्यूहत महाव्यूह — ^d) D₁ सर्वेपा (for सर्वतो) K₂ 4 B Da Dn D₁ 8 5 7 8 आत्मना

भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ २८
 द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ २९
 अश्वत्थामा सोमदत्त आवन्त्यौ च महारथौ ।
 महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ३०
 दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तः सर्वतो वृतः ।
 व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ३१
 अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।

(Da Dn D₂ 'न') (for आहवे)

27 Ko 1 om 27 (cf v 1 23) — ^b) Ś₁ D₁ 8 T₂ M₂ शैल्यश्चैव, K₂ शैल्यश्चापि, D₂ शैल्यश्चैव; M₁-3 8 याद्विकश्च K₂ महारथा, K₃ 'मना — ^c) D₂ G₂ सौयल्ह (for सैन्धवश्च) — ^d) Ś₁ T₂ काम्बोजश्च K₂ काम्बोजश्चैव सुदक्षिण (hypermetric), D₂ काम्बोजश्च सुदारणा

28 Ko 1 om 28 (of v 1 23). — ^a) G₁ M₁ 8 8 तत्र (for सर्वे) — ^b) K₂ D₂ तव पुत्रैश्च (by transp), K₃ D₂ तत्र पुत्राश्च D₁ पुत्रेषु, D₂ पुत्राश्च, T₂ पुत्रश्च (for पुत्रैश्च) T₁ G सह (for तव) — ^c) B₂ युष्मत् (for अग्रतः). — ^d) Ś₁ M₂ स्थित (for स्थिता) D₁ स्थिता व्यूहस्य दंशिता (= 29^d).

29 Ko 1 D₂ (hapl) om 29 (for Ko 1, cf v 1 23) — ^a) K₂ द्रोण (for द्रोणो) — ^b) K₂ मारिष, Cr as in text — ^c) D₁ पार्षन्, T₂ पादम् (for पक्षम्) T₂ M₂ आसाद्य; M₁-3 8 आस्वाय (for आश्रित्य) — ^d) S दक्षिता

30 Ko 1 om 30 (of v 1 23) — ^a) G₂ सोम दत्तिर (for 'दत्त) — ^b) K₂-4 B D (except D₁-3 7) चावल्यौ, T₂ M तयावल्यौ (for आवन्त्यौ च) — ^c) Ś₁ गुप्तौ, K₂ 5 D₂ 8 7 T₁ G गुप्ता, Da D₂ युक्तौ, D₁ T₂ युक्तौ (for युक्ता) — ^d) D₁ वाम (for वाम) Ś₁ G₁-3 पार्षन् (for पक्षम्)

31 Ko 1 om 31 (cf v 1 23) — ^a) D₂ दुर्योधन K₂ महाराजा — ^b) Ś₁ त्रैगर्त K₂ परिवारित; G₁ सर्वतो वृत — ^c) K₃-3 D₂ व्यूहमध्येस्थितो K₂ D₂ 6 S राजा (for राजन्)

पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ३२
 एवमेते तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
 संनद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्रयः ॥ ३३
 तथा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्राबुभावपि ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ३४
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ॥ ३५
 शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।

स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृत्ताः ॥ ३६
 अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महारथः ।
 कैकया भ्रातरः पञ्च स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ३७
 एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूहं सुदुर्जयम् ।
 पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय मारिप ॥ ३८
 तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ।
 अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ ३९
 तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ।
 भीष्मं युद्धपरिप्रेक्षुं संग्रामे विजिगीषवः ॥ ४०
 द्वेडाः किलिकिलाश्वान्क्रकचान्गोविपाणिकाः ।

C 6 4516
 B 6 99 17
 K 6 99 17

32 Ko 1 om. 32 (cf. v. 1 23) —^a) MSS
 indiscriminately अलवुशो, 'वृषो' Ś1 B1 महाराज,
 Da1 D3 T2 G1-3 M2 3 रथश्रेष्ठ, Da2 D3 नरश्रेष्ठ,
 T1 G4 रथश्रेष्ठ —^b) D3 स्तुता (for श्रुता) K4
 D3 3 T2 'बल' (for 'रथ') —^c) K4 सैन्यानां पृष्ठतः
 सर्व (sic) —^d) Ś1 K3 Da1 T2 M2 4 स्थितौ; D3
 स्थिता, G2 सस्यौ (for स्थितौ) K2 T G2 M दसि
 तौ, K3 दशित, D3 G1.3 दसि (D3 'दि') ता

33 Ko 1 om. 33 (cf. v. 1 23) —^a) K2 B
 Dn2 D1 3-8 च त, K3 3 D1-3 M2 एत, K4 Da
 Dn1 D3 M1 3-5 एतत् (for एते) K3 3 D1-3 8
 महा (for तदा) —^b) M1-3 3 व्यूह (for कृत्वा)
 K4 तदा कृत्वा तु भारता —^c) T1 G समपद्यंत (for
 'इदंयन्त') —^d) G1 3 प्रज्वलत इवाग्रय, G2 प्रति-
 पन्नदवाग्रय

34 Ko 1 om. 34 (cf. v. 1 23) —^a) K2 B D
 (except D2 3 3) T1 G1 3 4 ततो (for तथा) —^d)
 S द्वौपदेयाश्च सर्वदा —^c) T1 G दंसिता T2 M
 स्थिता भारत संयुगे

35 Ko 1 om. 35 (cf. v. 1 23) K3 D2 om
 35^{ab} —^{ab}) K4 धृष्टद्युम्न सात्यकिश्च द्रुपदश्च महारथ
 —^c) Da1 G3 सैन्यस्य (for सैन्येन) —^d) K3 3 T1
 G 'विनाशना', D2 3 'विनाशका' (for 'शना')
 — After 35, D3 ins

383* अन्ये च बहवः शूरा शतशोऽथ महन्नदा ।

नानाविधायुधा वीरा नानाशस्त्रोपशोभिता ।

36 Ko 1 om. 36^a (cf. v. 1 23) —^a) K3 3

च जय' (for विजय') —^c) T1 G 'राज' (for 'बाहु')
 —^d) K3 Dn2 D3 3 कुन्तिभोजश्च —^e) K3 3 D3
 महात्मानो (for 'राज') T1 G स्थिता रणाय महते

37 K2 om (hapl) 37 —^b) B1 3 4 D (ex-
 cept D1 3 3) T2 M 'बल' (for 'रथ') — After
 37^{ab}, D1 M4 ins

384* युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ।

—^a) K3-5 B2-4 Da Dn D4 3 कैकया (K4 कैकेयी),
 D1 2 कैकया K3-5 D3 चापि, B Da Dn D4-8 चैव
 (for पञ्च) D3 कैकया भरतश्रेष्ठ —^d) Ko 1 S
 दंसिता

38 ^a) K3 3 ते सु, K4 एतत्, D2 ते तु, M4
 ते च (for तेऽपि) —^b) T2 प्रतिव्यूह, G1 पुत्रव्यूह
 (for प्रतिव्यूह) K5 B1 सुदारुण, D1 3 S (except
 M2) सुदुर्जया (for सुदुर्जयम्) D2 प्रतिव्यूहस्य दुर्जय
 —^d) K4 B D (except D1-3 3) दंसिता, T2 M
 भारत (for मारिप)

39 ^a) K3 3 D2 समायाता, D1 महेष्वासा (for
 रणे यत्ता) —^b) D1 सहसैन्या D1 3 नराधिप T1
 G सहसैन्या महारथा —^c) Ś1 Ko-3 अभ्याययू, K4
 अभ्यययू, Da G2 अभ्युद्ययौ, D1 अभिययू, T2
 अभ्यययू Dn1 D1 पार्य (for पार्यान्) —^d) K5
 T2 नृपा, Da1 M2 नृप (for नृप)

40 ^a) K4 तथा हि (for तथैव) —^c) K2 B2 4
 Dn2 D1 भीष्मं योद्धुमभीप्सत, K3 3 D2 4 3 3 भीष्म
 युद्धमभिप्रेक्षु (D1 3 'पु', D3 'यु'), K3 B1 2 Da
 Dn1 D3 भीष्म समभ्ययु सर्वे, D1 3 युद्धे भीष्मम
 भीप्सत, S भीष्म योद्धुम (G1 'दु' य, M2 'दु' त्व)

C. 5 4516
B. 1 69 18
K. 2. 69 18

मेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ।
पाण्डवा अभ्यधावन्त नदन्तो भैरवात्रवान् ॥ ४१
मेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निखनैः ।
उत्क्रुष्टसिंहनादैश्च वलितैश्च पृथग्विधैः ॥ ४२
वयं प्रतिनदन्तस्तानभ्यगच्छाम सत्त्वराः ।
सहसैवाभिसंकुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ४३
ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।

ततः शब्देन महता प्रचक्रम्पे वसुंधरा ॥ ४४
पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विवभ्रमुः ।
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ ४५
ववुश्च तुमुला वाताः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।
घोराश्च घोरनिर्हादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ।
वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ ४६
दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्ष पपात च ।

भिययु — ^a) K₄ सग्राम, D₁ 'म (for 'मे) B
D (except D₁₋₃) विजयैषिण (for विजिगीषव)

41 ^a) D₁ २ द्वेडा, D₄ द्वेडिता (hypermetric),
S द्वेळान् (for द्वेडा) S₁ Dn₁ (by corr) किल
किला शब्दा, Ko-2 D₈ किलकिलाशब्दा (K₂ 'ब्द),
K₈ 4 B Da₂ Dn₂ D₁ किलकिला शखान् (K₈ Da₂
Dn₂ D₁ 'खा), K₆ Da₁ किलकिलाशखा (K₆ 'ख),
Dn₁ (before corr) D₈ ३ किलकिला शखा, D₂ 4
(orig) किलकिलाशखा (D₄ by corr 'खान्), D₆
किलकिलारावा, G₂ M₄ किलकिलाशब्दा (M₄ 'ब्दा)
— ^b) S₁ D₁₋₃ कृकवो, Ko कृकवा, K₁ कृतवा, K₂
कृकचा, K₃ कृकवो, K₄ S कृकरान् (K₄ M₄ 'रा),
B₁ Da₂ Dn D₄₋₈ कृकचा (D₈ 'वा), Da₁ कृकचान्
K₁ 4 गोविपाणिक (K₄ 'कान्); S गोविपाणकान् (M₄
'का) — ^c) D₈ ३ 'पणवा — T₁ G₄ om 41^d-42^a
— ^d) D₂ G₈ वादं, G₁ चोदं (for नादं) K₄ सु
(for च) K₁ पुष्कर, K₈ ३ D₂ ६ पुष्कलान्, B₁ २ Da
Dn D₈₋₅ १ ३ कुजरान् (D₈ 'रा), S (T₁ G₄ om)
पाणिजान् (for पुष्करान्) — ^e) K₈ ३ D₂ कौरवान्,
D₁ ३ M₄ पाडवान् (for पाण्डवा) K₂₋₅ B D (except
D₁₋₃) T₂ M₁ २ अभ्यवर्तत, M₈ ३ अभिवर्तत (for
अभ्यधावन्त) — M₈₋₅ om (hapl) 41^f-44^a

42 M₈₋₅ om 42, T₁ G₄ om 42^a (of v 1 41)
— ^a) D₂ 'शब्दाना, T₂ 'शब्दैश्च (for 'शङ्खाना)
— ^b) Some MSS निखनै — ^c) K₈ T G₁ ३ 4 M₁
उत्क्रु (T₂ G₈ 'त्क्रु)ष्टे, Da Dn₁ D₁ ३-१ उत्क्रु (D₆ 'क्र)
ष्ट, G₂ M₂ उत्क्रुष्ट (for उत्क्रुष्ट) — ^d) K₄ Da
Dn₁ D₅ वदिमिश्च, D₂ वादित्रैश्च, D₈ गर्जितैश्च, D₆
वलितैश्च, T₁ G M₂ तलशब्दै, T₂ विविधैश्च (for
वलितैश्च)

43 M₈₋₅ om. 43 (of v 1 41) — ^a) G₂ वध,
Cv भय (for वय) K₈ च (for तान्) D₁ जय
प्रतिवदत्ते, T₂ M₁ अस्माक प्रतिशब्दैश्च — ^b) K₈ ३

D₂ प्रतियाम (K₆ नाभिजमु)स्वरान्विता, K₄ B₁ 4 Da
Dn D₄₋₈ अगच्छाम त्वरान्विता; B₂ ३ D₁ गच्छाम (B₂
गच्छत, D₁ निर्ययु)स्वरयान्विता, D₈ अभियातास्त्व
रान्विता, T₁ G प्रत्यगृह्णाम (G₁₋₃ 'गच्छाम) सत्त्वरा,
T₂ M₁ तदासीत्तुमुलं महत् (= 18^d), M₂ प्रत्यागच्छत
सत्त्वरा — ^{ca}) K₆ सहसैवोपसंकुद्धस् (for ^c) K₈
Da₁ D₈ ३ तुमुल (for तुमुल) T₂ M₁ सहसा ह्यभि-
संकुद्धा नदन्तो भैरवाप्रवान्

44 M₈₋₅ om 44^a (of v 1 41) — ^a) T₂ M₁
अन्योन्यमभिधावन्त — ^b) K₁ सप्रहार्य, T₂ 'हार';
Cd 'हार (as in text) — ^c) D₁ ३ तेन (for तत)
— ^d) D₈ सपूर्णं वै वसुधरा

45 ^a) K₈ ३ D₂ M₄ महाघोरा — ^b) M₈ [s]पि
(for वि) — ^c) K₁ २ प्रसभश्, T₂ M₁ ३ सुप्रभश्
(for सप्रभश्) — ^d) Some MSS निप्रभ T₂ M
समजायत

46 ^a) K₈ वसुधुस् (for ववुश्च) K₈ ३ D₈ तु
मला वाता, K₄ B Da Dn D₂ ३ १ ३ M₁₋₃ ३ वाता-
स्तुमुला (by transp) — ^b) K₂ स (sic); T₂ तु
(for सु) K₈ ३ D₂ ६ तुमुल महत् (for सुमहद्भयम्)
— ^c) S₁ Ko-2 घोरा (K₁ 'र)सु, D₁ ३ परुषा;
T₂ घोरश्च (for घोराश्च) S₁ 'निर्हादे, K₈ 'निर्हाता;
Da₁ 'निर्हदा, M₂ 'निर्हादान् — ^d) M₂ शिवास्-
T₁ G चापि (for तत्र) K₈ Da Dn₁ D₁ ३ ६ १ ववा
सिरे D₈ शिवाश्चाशिवशसिनी — D₈ om 46^{af}.
— ^e) Ko 1 Da₁ Dn₁ D₂ ३ M वेदयतो — ^f) D₈
both महा and महद् D₁ आहवे (for आगतम्)

47 ^a) M₄ दिश — ^b) Many N MSS पांशु'
(for पाशु) S₁ Ko-2 D₈ ह (for च) — S₁
Ko-2 om. (i hapl) 47^{ca}, D₂ reads it (see m) in
marg K₈ transp 47^{ca} and 48^{ab} — ^c) K₈ ३ D₂
T₁ G च (K₈ D₂ तु) संमिश्रम्, D₁ समाकृष्टम् (for

रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ ४७
 रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ।
 सुसुबुधं शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशां पते ॥ ४८
 अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
 रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवात्रवान् ॥ ४९
 संपतन्तः स दृश्यन्ते गोमायुवकवायसाः ।
 श्वानश्च विविधैर्नादैर्भपन्तस्तत्र तस्थिरे ॥ ५०
 ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
 निपेतुः सहसा भूमौ वेदयाना महद्भयम् ॥ ५१

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
 समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
 प्रकाशिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः
 प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ५२
 नरेन्द्रनागाश्चसमाकुलाना-
 मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
 बभूव घोषस्तुमुलश्वमूनां
 वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ५३

C 6 4529
B 6 99 30
K 6 99 30

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

समुन्मिश्रम्) —^a) Ks-3 Ds 8 पपात च, D1 सु
 दारुण, T1 G च भारत (for तथैव च)

48 Ks transp 47^{ad} and 48^{ab} —^a) S1 Ko 2
 नदता, K1 नदतो, K4 Da Dn1 Ds द्रवता (for
 रुदता) D1 दृष्टमानाना (for वाहनानां च) —^b)
 D1 नेत्राभ्या (for नेत्रेभ्यः) Ko-2 Da1 प्रपतजल
 —^c) Ks ससुबुध, Ks Da Dn1 Ds 2 3 6 शु(Ds
 सु)श्वबुध, T1 G प्रसुबुध (for सुबुध) Ks 4 स
 कृन्मूत्र —^d) Ks Dn1 Ds T1 G2 4 प्रघावतो, D1
 प्रव्ययतो, Ds प्रघ्यापतो, T2 पर्यायतो (for प्रघ्या)
 Ds वाहनानि सहस्रा

49 ^a) M1 3-3 अतरिक्षान् (for अन्तर्हिता) T2
 M4 महानाद D1 अतरिहिताना नादाश्च —^b) K2
 श्रूयते, Da1 T2 श्रूयते K2 भरतर्षभ, D1 पुरुषोत्तम
 Da1 Ds om भरतर्षभ in ^b and रक्षसां in ^c —^d)
 Dn2 नदतो, D2 वदवान्, Ds नदता (for नदता)
 Da1 Ds नादान्, D2 स्वरान्, Ds रणा(sup in
 'वा)न् (for रवान्) D1 श्रूयते हि महास्वन

50 ^a) G2 समापततो, Gs सपतति स (for सप
 तन्तः स) K1-3 3 B D (except D1) T2 च (for
 स) Da1 Ds दृश्यते —^b) S1 गोमायुवकमायसा,
 Ko-2 4 B Da Dn Ds-5 7 8 T G M4 गोमायुवक
 (Ko 1 'भक, K2 'र्वक, Ds 'वद, T G1 2 4 M4
 'वल)वायसा, Ks 8 D1 2 6 M1-2 5 दद (D1 गृध्र, Ds
 चदा)गोमायुवा ॥ Cd वला[] काका । वायसा द्रोण

काका । ॥ —^c) Ko-3 Dn1 श्वानाश्च, Ds व्यनदन्
 S1 Ko-2 विविधाद्यादान् —^d) S1 Ko-2 Gs Ms आप-
 तत्, K4 B Da Dn Ds 5 7 8 वाश(Da Ds 'स)तत्,
 Ks भीपतत्, T2 G2 हर्षत (for भपन्तत्) Ks 5 B
 Da Dn D1-5 7 8 मारिष, S भारत (for तस्थिरे)
 Ds तर्जयतश्च मारिष

51 ^a) Ds ज्वलिताश्च M1-3 5 महोल्काश्च —^b)
 K1 समाहात्य, Ds समाहत्य —^c) D1 पतिता K1
 सह ता (for सहसा) —^d) Ks 8 5 B Da Dn Ds
 6-8 वेदयतो (Da1 'स्या), D1 2 वेदयतो, G1 8 वेद-
 यानो (for 'याना) — After 51, Ds repeats 44^{ab}

52 ^a) Ko-2 Da1 D7 महत्स (K1 'ती)नीकानि, D1
 T2 महान्त्यनीकानि —^b) K1 समागते, K2 B Da
 Dn Ds 5 7 ततस्तयो, Ds ततस्तत्, T2 समाहते (for
 समागमे) —^c) K2 4 B4 Da Dn D1 4-8 T G चक-
 पिरे, Ks B1-3 D2 3 M चकाशि(Bs Ds 'सि)रे (for
 प्रकाशिरे) Some MSS 'निस्वनै (for 'निस्वनै)

53 ^a) G2 राजेन्द्र (for नरेन्द्र) Ks T1 G 'रथा'
 (for 'समा') —^b) S1 Ko Ds 5 7 8 अभ्या(Ko
 'त्या)यतानाम्, Ks 6 Ds 6 अभ्यागतानाम्, T1 G
 समाकुलानाम्, T2 समागतानाम्, Cd अभ्याहतानाम्,
 Ca अभ्यायतीनाम् (as in text) —^c) D1 T2 घोरस्
 (for घोषस्) Ds 5 6 तुमलश्च (for तुमुलश्च) —^d)
 G1 damaged Ko 1 8 Ds 8 8 T G2-4 M वातोद्धुता-
 नाम्, D1 पर्वोद्धुतानाम् (for वातोद्धुतानाम्)

९६

संजय उवाच ।

अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
 अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ।
 विकिरञ्चरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ॥ १
 न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिष्यदनम् ।
 शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
 निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुपुंगवाः ॥ २
 तेन मुक्ता रणे राजञ्चराः शत्रुनिवर्हणाः ।

क्षत्रियाननयञ्छूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ३
 यमदण्डोपमान्वोराञ्ज्वलनाशीविपोपमान् ।
 सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ४
 रथिनं च रथाचूर्णं हयपृष्ठाच्च सादिनम् ।
 गजारोहांश्च सगजान्पातयामास फाल्गुनिः ॥ ५
 तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्येऽद्भुतं नृपाः ।
 पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ६
 तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयन्बह्वशोभत ।

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-8 s Ds s mention only नवमे युद्धदिवसे, K4 Da Dn1 Ds नवमेहि, M4 नवमेहिके — Adhy name K4 व्यूहरचना, T2 M1-s s व्यूहकरण — Adhy no (figures, words or both) Dn2 (see m) 57, Dn3 M1 s 96, Ds 94, T1 G 95 (as in text), T2 Ms 4 97, Ms 98 — Śloka no Dn1 (erroneously) 20, Dn2 Ds 30, Ds 31

96

1 After the ref, D1 erroneously repeats 6 95 44^{ab} — “) K2 s Da1 Dn1 Ds-8 अभिमन्युरथो, S अभिमन्युर्महाराज — “) T1 G वेगेन (for तेजस्वी) — “) Ś1 K1 s शरधाराश्च, Da Dn1 Ds सर्वसैन्यानि (for शरवर्षाणि) D1 किरञ्चरसहस्राणि — “) Ko-2 B2 Gs इवाम्बुदा

2 “) B2 योद्धुं (for क्रुद्ध) — “) T1 G अपराजित, M1-8 s अरिघातिन (for सुदनम्) — “) Ś1 Ko-2 4 शस्त्रौघिनं (K1 ना); Ks Ds s अ(Ds श)स्त्रौर्मिण, Ks Ds अस्त्रौघिण, Da1 Ds अ(Ds श)स्त्रौघिण, M1 s (both sup lin) शस्त्रौघिण D1 शरौघैर्गाहमान त — “) Ds अप्याजौ (for अप्याजौ) T2 न निवारयितुं शकात्, M1 सनिवारयितुं युद्धे — “) K4 B Da Dn D1-8 नदन, D1 पुंगव (for पुगवा)

3 Ms. s om 3^{bc} — “) Gs शूरा (for शरा) T G4 शक्र (for शत्रु) Ks निवर्हण, Da1 निवर्हण, Ds निवारणा — “) Ko क्षत्रिया (for क्षत्रियान्)

S (Ms s om.) नयति क्षत्रियान्छूरान् — “) Gs धर्मं (for प्रेत)

4 “) K1 s 4 B D (except D1-8 s) T G4 ज्वलिताशी (for ज्वलनाशी) — “) Ds फाल्गुनि (for सायकान्)

5 Ds reads (see m) 5 in marg — “) Ks T2 रथिनश्च, K4 रथिन स; G1 s Ms रथिन स (for न च) Ks Ds s M1 s-8 रथिनश्च रथैस्तूर्ण, B Da Dn D1-8 सरथान्नथिनस्तूर्ण, D1 रथिभिस्तु रथाः शूरेर्, T1 G4 रथिन समराचूर्ण, G2 रथिनं सारार्थं तूर्ण — “) Ś1 K1-8 T2 हयपृष्ठाश्च सादिन (K1 मादित, Ks सादिन, T2 न), K4 B Da Dn D1-8 हयाश्चैव ससादिन, Ks हृथं पृष्ठैश्च सादिभि, D1 हयारोहास्तथैव च, D2 हयपृष्ठैश्च सादिन, Ds हयैश्च हयसादिन, M हयपृष्ठेषु (Ms ह्याश्च, M4 ह्ये च) सादिन — “) T1 G4 गजारोह गजस्कधात्, T2 M1 s-8 वाजि(T2 दति)नश्च गजैः सार्धं, G1-8 Ms गजारोह च सगज — “) Ś1 घातयामास, K2 B Dn2 D1 s 7 दारं; Da Dn1 Ds वारं, Ds द्रावं (for पातं) K2 फाल्गुनि, Ks फाल्गुनी, Da1 फाल्गुनी; G1 s फल्गुनि

6 “) D1 ते तस्य (for तस्य तत्) — “) T1 G2 4 महच्चैव, T2 प्रेक्ष्य सखा, G1 महत्संधे, Gs M महत्सखे Dn2 D1 महीभूत, D1 मृदा नृपा (for ऽद्भुत नृपा). — “) G2 पूजना चक्रिरे Dn1 (m as in text) कृष्टा — “) Ds प्रशंसन्तुश्च Ś1 फल्गुनि, K2 Da1 फाल्गुनि (Da1 नीं).

7 “) Da1 सौभद्र (for द्रो) — “) K1 बहु

भीष्मपर्व

भीष्मवधपर्व]

तूलाशिमिवाधूय मारुतः सर्वतोदिशम् ॥ ७
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
 व्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मया इव द्विपाः ॥ ८
 विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तमः ।
 अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ९
 न चैनं तावकाः सर्वे विपेहुररिवातिनम् ।
 प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतंगाः कालचोदिताः ॥ १०
 प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
 अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वज्रभृत् ॥ ११

शोभत, K₂ बहुशोभत (sic), K_{2.5} बहुशो य (K₅
 त) त, D₅ बहुशो र्यान् (for यद्गोभत) K₄ B Dn
 Dn D₁ s-s 1 3 T₂ M_{1.5}-s द्रावयामास भारत (Da₁
 'त') — M₅ om (hapl.) 7^a-8^b — *) S₁ K₁
 कुल, K₀ ह्यूल, K₂ धूल, D₅ तूल (for तूल)
 K₄ B Dn D₁ s 1 3 तूल (B₁ 'ला' राशीनिवा (B₂
 'राशीमिया, Da Dn₁ D₅ 'राशीमिवा) काशे, D₁ M₄
 तूलाशिरि (M₄ 'मि) वोदूतो; T₂ 'राशीमिवोदूय, M_{1.5}
 'राशीमिवोदूतो; M₂ 'राशीमिवोदात्तो — *) M₅
 मरुत D₁ सर्वतो दिश

8 M₅ om 8^a (cf 1 7) — *) T₁ G मारिप
 (for भारत) — *) S₁ K_{1.2} आतर (for व्रातार)
 D₂ नाम्यगच्छत, T₂ G₃ M नाधि (G₃ 'ध्य) गच्छति
 — *) K₃ B₁ Da Dn₁ D₂ s S (except G₂) पकम
 (M₂ s 'ल) प्रा, D₁ कपमाना (for पङ्के मया)

9 *) K₀ s s B D T₁ G M₅ s नरोत्तम, K₂ रथो-
 त्तम (for नरोत्तम) — *) M₁ ततो (for स्थितो)
 K₀ राजा (for राजन्) — *) Da₁ विधूमाग्निर K₃
 इवोज्वलन् K₅ विधूम इव पावक, D₅ धूमाग्निरिव
 सज्वलन्

10 *) K₅ D₂ तथैव (for न चैन) B Da Dn
 D₁ 1 3 तावका राजन्, S तावक कश्चित् (for 'का
 सर्वे) — *) K₃ D₁ विपेहुर, D₂ 1 3 विलेहुर (for
 विपेहुर) K₄ अभिवातिव (for अरिवातिनम्) S सहते
 रिपुघातिन — *) K₅ प्रदीप S प्रदीप्त (G₁ 4 'स'
 ज्वलन यद्वत् — *) K_{3.5} Da₂ D₁ 2 6 'नोदिता (for
 'चोदिता) T G M₄ पतंग कालचोदिता

11 *) K₅ अहरन्, D₂ प्रहरन् (for प्रहरन्)
 — *) D₂ 'रया (for 'रय) — *) D₂ अदृश्यत

हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे चरतो दिशः ।
 तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमानाः शतहदाः ॥ १२
 शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
 वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १३
 तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
 रथेन मेघघोषेण ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १४
 मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च स बृहद्वलम् ।
 सैन्यध्वं च महेष्वासं व्यचरल्लघु सुधु च ॥ १५
 मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम मारिप ।

C 6 4546
 B 6 100 17
 K 6 100 17

— *) G₃ सर्वज (for सवज्र) K₃-s B D S (except
 T₂) वासव (for वज्रभृत्)

12 *) K₂-s B Da Dn D₂-s विचरद् (K₅ Da₁
 Dn₁ D₂ s 'रन्') (for चरतो) T₂ निशि (for दिश)
 D₁ दृष्टा खे विवर दिश, T₁ G चरतो ददृशे दिश
 — *) D₁ तोयदेभ्यो T G महाराज (for यथा राजन्)
 — *) K₂ 4 B Dn D₁ 4-8 रा (B₂ Dn₁ D₁ 6 आ)
 जमाना शतहदा, S यथा शक्रधनुर्महद्व

13 *) M₂ तस्माच्छराश्च निशिता — *) Da₁ G₁-s
 निसरति, D₁ विसर्पति (for निश्चरन्ति) — *) G₁ s
 पुष्प (for फुल्ल) D₃ वनान्फुल्लद्रुमाभ्राजन्, M_{1.5} 4
 द्रुमान्युष्पफलोपेतान्, M₂ 5 द्रुमात्पुष्पफलोपेताद्

14 K₅ D₂ om. 14 — *) M₅ तत्र (for तस्य)
 D₁ तथैव च ततस्तस्य, T₂ तथैव च रथस्थस्य — *)
 S मडलानि (T₂ पाण्डवस्य) महात्मन — *) K₃ 4 B
 Da Dn D₂-s S काचनारोह (for मेघघोषेण) D₁
 काचनेन रथारोह — *) S₁ K₀ 2 D₃ नरा, D₁ नृपा,
 T₂ परे, M परे (for जना) K₁ ददृशोऽन्नातर नरा
 (sic)

15 *) S₁ K₀ कृपद्रोणौ, T₂ कृपद्रौणि (for कृप
 द्रोण) D₅ T₂ द्रोण (for द्रौणि), D₁ M₄ सुबृहद्व-
 लान् (M₄ 'ल) K₅ D₂ कृप च द्रोण द्रौणि च बृहद्वल
 महारथ (K₅ 'वल) — *) K₁ 2 4 B D (except
 D₂ s s) 'प्वासो (for 'प्वास) — *) M₁ 2 5 विचरल्ल
 B₁ D₁ 6 लघुहस्त्वत्, B₃ स महावल, Ca लघु सुधु च
 (as in text)

16 *) K₃ D₂ s G₁-s पश्यामि (for 'म) B₂
 Dn₂ D₁ s-s T₂ M भारत (for मारिप) — *) K₂ 4
 B Da Dn D₁-s दह (D₅ 'ह) तस्य, K₃ पततस्य, T₁

सूर्यमण्डलसंकाशं तपतस्तव वाहिनीम् ॥ १६
तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं शरार्चिभिः ।
द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १७
तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
वभ्राम तत्र तत्रैव योपिन्मदवशादिव ॥ १८
द्रावयित्वा च तत्सैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ १९
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
चक्रुर्गर्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २०

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य मारिप ।
मारुतोद्धूतवेगस्य समुद्रस्येव पर्वणि ।
दुर्योधनस्तदा राजा आश्चर्यशृङ्गिमभापत ॥ २१
एष कार्णिर्महेष्वासो द्वितीय इव फल्गुनः ।
चमूं द्रावयते क्रोधाद्बुधो देवचमूमिव ॥ २२
तस्य नान्यं प्रपश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् ॥ २३
स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौमद्रमाहवे ।
वयं पार्थान्हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ २४

G₂ प्रतपत्, T₂ निघ्नतस्, M पतत् (for तपतस्)
Da₂ तस्य, M₂ इव (for तव) G₁ ३ प्रतपत् (G₈
‘तीं’ च वाहिनीं, G₂ प्रातपत् च वां

17 ^b) K₅ G₁ ३ प्रतपत्, Dn₁ प्रपतत् K₈₋₅ B₁
Da Dn₁ D₁₋₅ ३ ७ T₁ G M₂ शरार्चिषा (K₅ ‘प’),
B₂₋₄ Dn₂ D₄ ३ ६ तरस्विनः, T₂ M₁ ३-५ इवार्चिषा
(for शरार्चिभिः) — ^c) K₂₋₅ B D (except D₈,
D₄ before corr) द्विफल्गुनम्.

18 ^b) D₁ भारत्ताना (for भारती सा) T₂ भाति
सा (for सा महा) — ^c) K₂ B Da Dn D₄₋₈ व्य
भ्रमत्, K₄ D₁ अभ्रमत् (for वभ्राम) — ^d) K₁
‘वशादि च, K₂ ‘वसादिव, K₈ D₂ ६ ‘वशा यथा
K₅ योपितादवशा यथा (sic)

19 ^a) B Da Dn D₅ ७ ८ भ्राम (for द्राव) K₂
B Da Dn D₄ ३ ७ ८ महा, K₈ D₁ ३ ६ T₂ M तत्,
K₄ तु तत् (for च तत्) D₂ तु ता सेना (for च
तत्सैन्य) — ^b) B₂ कल्प, Da₁ कोप (for कम्प)
D₁ च मेदिनी (for महारथान्) — ^c) T₂ सुभृश (for
सुहृदो) K₅ नदयित्वा समुहदो — ^d) K₈ T₁ G₁₋₃
वलि, K₅ D₂ G₂ वल (for मय)

20 ^a) G ततो (for तेन) K₂ तेन विद्राविमा
नानि (sic) — Da₁ om from संयुगे in 20^b up to
सैन्यस्य in 21^b — ^c) K₁ corrupt B₁ ३ Dn D₁
‘स्वन (for ‘स्वर) — Ko 1 om (hapl) 20²-21^a

21 Da₁ om up to सैन्यस्य in ^b, Ko 1 om 21^a
(cf v l 20) — ^a) T₂ M तच्छ्रुत्वा — ^b) B₁ तत्र,
T₁ G तस्य (for तव) B D (except D₁₋₃) भारत
(for मारिप) — ^c) K₁ ‘तोद्धूत, D₈ ‘तोद्धूत (for

‘तोद्धूत’) G₁ ३ मारुताधूयमानस्य — ^d) K₈ ३ B D
(except D₁) T₂ M सागरस्येव (for समुद्रस्येव)
G₂ निस्वन (also पर्वणि) — ^e) Ś₁ Ko 1 Da₁ D₁
T₂ M₂ ततो (for तदा) K₃ ४ Da₂ Dn₂ D₁₋₄ ३ T₁
G₂ ४ राजन् (for राजा) M₁ ३-५ महाराज (for तदा
राजा) — ^f) Ś₁ K₁ ४ ५ B Da Dn₁ D₄ ३-६ आर्ष्य
शृगिम्, Ko अर्ष्यशृगिम्, K₂ D₁ २ आर्षिश्चगम् (D₂
‘गिम्), K₈ D₈ m अलबुसम्, Dn₂ D₈ आर्ष्यशृगिम्,
D₅ आर्ष्यशृगिम्, T₂ आर्ष्यशृगम्, G₁ ३ ऋदयशृगिम्,
G₂ आर्ष्यशृगिम्

22 Before 22, D₈ ins दुर्योधन उवाच — ^a)
D₈ M₂ एष (for एष) K₂ ४ B Da Dn D₈₋₅ ७ ८
S महाबाहो (M₁-३.६ ‘बाहुर्), D₁ महाभाग (for
महेष्वासो) — ^b) K₂₋₅ B₂₋₄ D (D₄ before corr)
S (except M₁ ३ ४) फाल्गुन (K₂ ‘ण) — ^c)
K₂ D₈ M₂ चमू (for चमू) K₈ विद्राव्य स (for
द्रावयते) Ś₁ क्रोधा; D₁ कोपाद्, T₁ G घोरा,
T₂ योसौ (for क्रोधाद्) D₅ समुद्रावयते क्रोधाद्, D₈
स च मद्रासते क्रो — ^d) G₂ वृत्रस्येव सुराधिप

23 ^a) K₃ ६ D₂ अस्य (for तस्य) K₂ B Da
Dn D₄ ३ ७ ८ चान्य न पश्यामि, T₁ G नान्य तु प,
T₂ M₂ नान्यल्प (for नान्य प्रप) — ^b) B₁ सग्रामे,
T₁ G₂ द्रवतो (for संयुगे) T₂ भेषज, Ca भेषज (as
in text) — ^c) K₄ B Dn D₄ ७ ८ T₂ G₁ राक्षस
श्रेष्ठ — ^d) M₁ ३ ५ पारग (for ‘गम्) K₈ ६ D₂
सर्वयुद्धविशारद (K₈ ‘द), D₈ सर्वविद्यासुपारग

24 ^a) D₁ त्वं गत्वा, T₂ स त्व हि (for स गत्वा)
K₅ त्वरितो Ko ३ ५ D₁₋₃ T₂ M वीर (for वीर).
— ^c) K₂ ४ B Da Dn D₄ ३ ७ ८ T₁ पार्थ (for

स एवमुक्तो बलवात्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 प्रययौ समरे तूर्णं तत्र पुत्रस्य शासनात् ।
 नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २५
 तस्य शब्देन महता पाण्डवानां महद्बलम् ।
 प्राचलत्सर्वतो राजन्पूर्यमाण इवार्णवः ॥ २६
 बहवश्च नरा राजंस्तस्य नादेन भीषिताः ।
 प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २७
 कार्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृहीतशरासनः ।

नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ २८
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनि रणे ।
 नातिदूरे स्थितस्तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ २९
 सा वध्यमाना समरे पाण्डवानां महाचमूः ।
 प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलिम् ॥ ३०
 विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष ।
 रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३१
 ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् ।

C. 6 4583
B. 6 100 34
K. 6 100 34

पार्थान् — ^d) D₂ द्रोणभीष्म (by transp) B
D (except D₁₋₃ s) T₁ G पुरोगमा (for 'पुर सरा')

25 Before 25, D₈ ins संजय उवाच — ^a) K₄
D₁ उक्त्वा (for उक्तो) K₅ D₂ T₂ M एवमुक्तं स
(K₅ D₂ 'क्तो') G₂ मगवान् (for बल) — ^c)
S₁ K₀₋₂ D₁ s T₁ G₄ नर्दमानो, B₂ s स कुर्वाणो,
G₁₋₈ नादमानो (for नर्द) K₄ ययानाद (for महा)
— ^f) K₂ बलाहका, T₂ G₁ M₁₋₄ बलाहक (for
बला)

26 ^b) K₃₋₅ B D बल महत् (by transp), T
G₂ s महाबल, G₁ महद्भय — ^c) K₀ s D₂ D₄
T₂ प्रचलत्, K₂ प्रचल; T₁ G₂ s प्रावृषत् (for प्राच
लत्) K₅ D₂ सर्वसैन्यानि (for सर्वतो राजन्) — ^d)
K₄ B D₂ D₁ s वातोद्धूत (for पूर्यमाण)
K₅ s D₂ s इवावुधि, K₄ इवानल

27 ^a) K₂ s B D (except D₁ s) T₂ M₂ महाराज
(M₂ 'जस्') (for नरा राजस्) — ^b) T₂ M₂ s शब्देन
(for नादेन) D₂ भीषता, D₂ आपता (for भी
पिता) — ^d) D₂ 'तल (for 'तले)

28 ^a) G₂ स कार्णी च (for कार्णिश्चापि) D₁ सदा
युक्तः, T₁ G समायुक्त (G₂ 'क्त) — ^b) K₄ B D
(except D₁₋₃ s) प्रगृह्य सशर धनु — ^c) K₁ नृपक्षि
च (sio), T₂ मृष्टश्चि — ^d) D₁ राक्षस (for तद्रक्ष)
B₄ समुपागमत् G₂ तद्राक्षसमुपाद्रवत्

29 ^a) T₂ त राक्षस (for स राक्षस) B₄ क्रूर (for
क्रुद्ध) — ^b) S₁ संप्राप्यं वा, K₂ D₂ M₁ संप्राप्येव
D₂ M₂ [वा]र्जुन B₁ प्रययावार्जुनि रणे, D₁ प्राप्य चार्जु
निमाहवे, T₂ संप्रहस्यार्जुनि रणे — ^c) S₁ K₀ s M₁₋₄
'दूर, K₄ 'दूर (for 'दूरे) K₄ गतस्, B D₂ D₄
M₄ स्थिता, T₁ G स्थिते, T₂ ततस् (for स्थितस्)

T₁ G तस्मिन् (for तस्य) — ^d) K₂ s D₂ त्रास (for
द्राव) K₂ M₁ s s चमू (for चमूम्) — After
29, G₂ reads (for the first time) 32^{ad}, repeating
it in its proper place

30 G₁ s om. 30^a-32^b B₂ om (hapl) 30^{ab}
— ^a) G₄ च तथा (for समरे) B₁ D₂ D₄ s-8 तां
वध्यमानां च तथा — ^b) B₁ D₂ D₄ s-8 M₄ महाचमू
(for महाचमू) — T₂ om (hapl) 30^a-33^b
— After 30^{ab}, D₁ ins

385* नाध्यगच्छत वै त्राण पीड्यमाना दुरात्मना ।

— ^a) M₄ प्रत्युद्ययू D₁ महाराज (for रणे रक्षो)
— D₂ om (hapl) 30^a-32^b — ^d) K₂ s B D (D₂
om) G₂ देवसेना S₁ K₀ 1 यर्हि, K₂ s B₄ D₁ s
बलि, K₄ B₂ बल, B₁ 1 Da D₁ D₄-8 बल (for
बलिम्)

31 D₂ T₂ G₁ s om. 31 (cf. v l 30) — ^a)
K₂ s D₂ s तव (for तस्य) D₁ भारत (for मारिष)
D₁ विमर्दे सुमहारक्षो दर्शयन्मुपराक्रम (cf 32^{ad})
— ^{ad}) M transp घोररूपेण and वध्यमानस्य K₄
भीम (for घोर) D₁ 'माना तु (for 'मानस्य)
— T₁ G₄ om (hapl) 31^a-33^b

32 T G₁ 4 om 32, D₂ om 32^{ab}, G₂ om
32^{ab} (cf v l 30, 31) — ^a) D₂ D₂ स; M₁₋₈ s
तु (for ता) — ^b) M₁ s s 'चमू (for 'चमूम्)
— M₂ om 32^a-33^b — ^c) K₂ सद्रावयद्, K₄
प्रत्युद्ययौ, Da D₂ D₂ प्रदुद्राव, D₂ विद्रावयद् (for
व्यद्रा) D₂ महा- (for रणे) — ^d) K₀ 1 s 4 D₁ s
G₂ s M₄ दर्शयन्वै पराक्रम, K₅ दर्शयश्च पराक्रम,
B D₂ D₄ दर्शयत्स्व, Da D₂ D₂ दर्शयन्सु,
D₂ s-8 दर्शयन्स्व

व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयद्वै पराक्रमम् ॥ ३२
सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी ।
रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ३३
तां प्रमृद्य ततः सेनां पद्मिनीं वारणो यथा ।
ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ३४
ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ।
राक्षसं दुद्रुवुः सर्वे ग्रहाः पञ्च यथा रविम् ॥ ३५
वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः ।
यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ३६

प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो विभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारशर्वैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३७
स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ३८
विपक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आश्चर्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ३९
ततस्ते आतरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे ।
विन्ध्यधुर्निशितैर्वाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४०
स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।

33 T₁ G₄ om 33^{ab}, T₂ M₂ om 33^{ab} (of v l 30, 32) — ^{ab}) Cf 30^{ab} K₄ तु तथा, D₆ च तदा, M (M₂ om) समरे (for च तथा in ^a). Ś₁ K₁ अनीकिनीं, M (M₂ om) महाचमू — ^a) K₁ प्रादुद्राव D₁ ततो (for रणे) K₁ भय (for भयात्)

34 ^a) B₁ D₂₁ D₂ D₄ 7 8 प्रमृद्य च, D₁ तां प्रमृज्य; D₆ प्रमर्द्य च, T₂ ता प्रहृत्य (for ता प्रमृद्य) K₂-s B D (except D₈) रणे (for ततः) M₂ तां प्रत्यमृद्यत सेना — ^b) K₁ वरयो तथा, D₂₁ वरणीं यथा — ^c) K₂ s D₂ प्र (for ऽभि) D₁ ततो दुद्राव च रणे — ^d) Ś₁ K₀-2 प्रहारिणः, K₄ D₂ D₂₁ D₂ s T₂ महारथान्, D₂ T₁ G कुमारकान् (for महाबलान्)

35 ^{ab}) D₁ ततः, D₂ तत्र, T₁ G₄ 4 त तु (for ते तु) D₁ महारणे (for प्रहारिणः) Ś₁ K₀ 2 द्रौप देयाश्च ते सर्वे महाबलपराक्रमा — ^c) K₂ प्रदुद्रुवु (hypermetric) K₁ s-s B D (except D₈) सख्ये, T₂ M सखे (for सर्वे) — ^d) K₁ s s B D (except D₁ s) रविं यथा (by transp), T₂ रथा रयं

36 ^a) K₂ ते तु (for तैस्तु) — ^b) M₂ विधितो (for पीडितो) T₁ G राक्षसेश्वर (for राक्षसोत्तम) T₂ पीडिता राक्षसोत्तमा — K₂ om (hapl) 36^a-38^b — D₂ reads (sec m) 36^{cd} in marg — ^c) D₂ T₁ G₁ s 4 M₄ घोरैश् (for घोरे) — ^d) T₂ M₁-s s दीसिमद् (M₂ 'मान्') ग्रहै, M₄ दीसविग्रहै

37 K₂ om 37 (of v l 36) D₂ reads (sec m) 37^{ab} in marg — ^a) K₄ G₁ 8 प्रतिविध्य, D₂ प्रतिविद्धस्, D₂ प्रत्यविध्यत्, T₁ G₄ द्रौपदेयास्, T₂ प्रतिविद्ध, M₂ प्रसिद्धिंस् (for प्रतिविन्ध्यस्)

D₁ M₁ (sup lin) s s (both inf lin as in text) राजन् (for रक्षो) — ^b) Ś₁ K₀ विभिदे, D₂ पचभिर, T₁ G₁ s 4 विभिदुर, M₂ विभेदन् (for विभेद) G₁-s M₂ वदाभि (for निशितै) T₂ विनिर्भिण्ण शितै शरै — ^c) G₂ s सर्वे (for सर्व) K₂ D₂ D₁ s सर्वपारसर्वैस्, Ca d v सर्वपारशर्वैस् (as in text) K₁ 4 B₁ s 4 D₂ D₂ D₁ तूर्णै (for तूर्णम्) D₂ विभेद समरे तूर्णम् — ^d) B₂ सैलधौतैर्, G₂ क्रुद्धाग्रैश्च (for अकुण्ठाग्रैर्) D₂ D₂ s 1 8 महाबलै, T₂ 'यल', G₁-s 'बला' D₁ गृध्रपत्रपरिच्छदै

38 K₂ om 38^{ab} (cf v l 36) — ^a) D₂ तै प्रभिन्न, M₁-s s स तैश्चिज्ज D₂ D₂ तनुत्राणै — G₁-s om 38^b-41^a — ^b) M₂ राक्षसाधिप (for 'सोत्तम') T₁ G₄ भुजगै कोपितैरिव (cf 41^b) — ^{cd}) T₂ [आ]काशे (for [क्ष]कैस्) K₂ मरीचिरिव चार्कस्य B₁ संस्यूतो, D₁ संस्यूतो, D₂ संस्यूतो, M₂ संस्यूतो; Ca संस्यूतो (as in text) K₂ s D₂ s यथा (for महान्) T₁ G₄ अलबुयो महाराज नागेंद्र इव लुकुचे (= var 41^{cd})

39 G₁-s om 39 (cf v l 38) T₁ G₄ om 39-40 — ^a) K₀ 2 B₂ विमुक्तै, B₂ विपाक्तै, D₂ प्रविद्ध, D₁ विसक्तै D₁ विपक्तश्च शरैश्चापि — ^b) D₂ 'परि स्फुटै (for 'परिच्छदै' — ^c) Some MSS आर्ष्य-श्रगिर्, K₂ D₁-3 7 आर्ष्यश्रगिर्, T₂ आर्ष्यश्रगो, M₂ आर्ष्यश्रगिर् M₁-s s ततो (for यमौ) — ^d) D₂ दीसश्रगिर्; T₂ दीसश्रग M₁-s s बभौ दीस इवाशुमान्

40 T₁ G om 40 (of v l 38, 39) — ^b) K₂ D₁ T₂ M 'बल (for 'हवे) — ^c) T₂ विन्ध्यधिर, M₂ विविधुर (for विन्ध्यधुर) K₂ D₂ विविधैर् (for निशितैर्) — ^d) D₁ 'विभूषणै, D₂ 'परिस्फुटै — After 40, T₁ G₄ ins. 386*

अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुकुधे ॥ ४१
 सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष ।
 प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तेर्महारथैः ॥ ४२
 प्रतिलम्ब्य ततः संजां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
 विच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनुषि च ॥ ४३
 एकैकं च त्रिमिर्वाणैराजघान स्मयन्निव ।
 अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४४
 त्वरमाणश्च संकुद्धो ह्यांस्तेषां महात्मनाम् ।
 जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथ्यांश्च महाबलः ॥ ४५

विमेद च सुसंहृष्टः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ।
 शरैर्वहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६
 विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
 अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४७
 तानर्दितात्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना ।
 दृष्ट्वाञ्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ४८
 तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
 ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४९
 तां समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् ।

C १ ५३१
 B १ १०० ५२
 K १ १०० ५२

41 T₁ G₁ om 41 G₁₋₃ om 41* (cf v. 1. 38)
 —^a) T₂ M स निर्भिण्ण —^b) G₂ भुजते B₂
 कोपितेभुजगैरिव, T₂ M₁ ३-३ कुपितै (T₂ राधितै, M₁
 कुमितै) भुजगैरिव —^c) K₂ B Dn Dn D₁ १ १
 बलुपो; K₂ अलम्बुसो, D₂ बलुपुस्यो K₁ अम
 राजन्, G₂ महाराज —^d) D₂ इति (for इव)
 G₁ ३ दृष्ट्वे (for चुकुधे) — S ins after 41 (T₁ G₁
 after 40)

386* निर्भिण्णस्तु शरैर्वर्दीप्यमान ममन्तत ।

बलुपुस्यो नृदा भाति टकाभिरिव कुज्जर ।

[(L 1) T₁ G₁ निर्भिण्ण, G₁₋₃ निर्भिण्ण T₁
 G₁ ममानत (for ममन्त) — (L 2) T₂ M₁ ३-३
 पवन (for कुज्जर)]

42 ^b) K₂ ३ D₂ १ १ T G₁ M₁ ३ इव (for अथ)
 M₁ राक्षस (for मारिष) D₁ मुहूर्त व्यथितोभवत्
 —^c) G₂ ततो; Ca तमो (as in text) K₂ दीर्घ,
 D₂ T₂ M घोर (for दीर्घ) —^d) Ko G₁ M₂ ३
 पीडितैस्ते D₁ ३ महारथ

43 ^b) K₁ द्विगुणे, K₂ त्रिगुणी (for द्विगुणी)
 —^c) K₂ B₂ Dn₁ Dn D₁ ३ १ ३ सायकास् (for
 सायकैस्) D₂ तीक्ष्णैर् (for तेषा) —^d) D₂ तेषा
 चैव, D₂ ध्वजाम्बोपा, T₂ स ध्वजाश्च (for ध्वजांश्चैव)
 D₁ ध्वज चैव धनुस्तथा

44 ^a) K₂ ३ B D (except D₁₋₃) पचभिर् (for च
 त्रिभिर्) —^b) B₂ तपनीयविभूषिता —^c) K₂ B
 Da Dn D₁ ३ १ ३ अणुपो, D₂ युतो Ko १ रथो
 पस्थो, M₁ ३ ३ [स] भित्तोपा —^d) T₂ M₁ ३-३ ननर्द
 च (for नृत्यन्निव) T₁ G च सारत, M₁ महाबल
 (for रथ)

45 ^a) K₂ ३ ३ B Da Dn D₂ १-३ T₂ M₁ सु
 (K₂ ३ B₂ ३ D₂ ३ T₂ M₁ च) सरख्यो, K₁ D₁ सु
 संकुद्धो, T₁ G मृश क्रुद्धो (for च संकुद्धो) —^b)
 M₁₋₃ ३ महामना —^c) K₂ D₂ ३ T₂ M₂ सारथि च,
 D 'विश्व K₂ महाबल, K₁ D₁ T₂ 'रथ, D₂
 'वल

46 ^a) D₁ जघान (for विमेद) K₂ चैव (for च
 सु) B D (except D₁₋₃ ३) T₂ M सुसरख्य, G₁₋₃
 सुसहृष्ट (for सुसहृष्ट) —^b) K₂ ३ D₂ ३ १ T₁ G₁
 ३ ३ M₂ चैवान्, Da₁ D₂ ३ चैवा, M₁ ३-३ दीनान्
 (for चैवान्) K₂ ३ D₂ सुसहितान्, Da₁ Dn₁ D₂ सु
 मस्थितै, D₁ महाबलान्, D₂ (marg sec m) सुसधितै,
 D₂ सुसमितै, T₁ G₁ सुसहितै (for सुसधितै)
 —^c) K₂ शितैर्, K₂ D₂ शस्त्रैर् (for शरैर्) D₁
 शरैर्भिः शिखाकारै

47 D₂ om 47^{ab} —^a) T₂ स (for च) —^b)
 K₂ च, Da₂ M₁ तु (for स) S₁ Ko कृत्वास्तत्र
 राक्षस

48 T₁ om 48^{ab} —^a) B₂ G तत्र (for तेन)
 —^c) K₂ D₂ ३ T₁ G 'र्जुनिस्त, Da₂ D₂ तत्रार्जुन
 सुत, D₁ दृष्ट्वा त चार्जुनि, T₂ दृष्ट्वाञ्जुनिस्तु तान् T₂
 G₂ M सखे, G₁ ३ सखे (for सख्ये) —^d) D₂
 रक्षस D₂ समुपाद्रवत्

49 ^a) T₁ तत (for तयो) —^c) B₂ D₁ T₁ G
 पाण्डवा, D₂ पार्थिवा (for तावका) —^d) B₂ ताव
 काश्च, D₁ कौरवाश्च, T₁ G पार्थिवाश्च (for पाण्डवाश्च)

50 ^a) K₂ D₂ 'युद्धे (for 'युद्धे) — After 50^{ab},
 T G M₂ ins

महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ ५०

तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथम् ।
अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय ॥ १
आश्चर्यशङ्किं कथं चापि सौमद्रः परवीरहा ।

तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथा वृत्तं स संयुगे ॥ २
धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संजय ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ३
नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ।

387* उद्धृत्य चक्षुषी राजन्क्रोधात्स्फुरिताधरौ ।

[T₂ उद्धृत (for उद्धृत्य)]

—^a) G₈ महाबल (for 'बलौ') M₈ 5 महाराजन्
D₁ महाकालौ तदा राजन् —^a) K₈ 4 D₂ G₁ कोप
(for क्रोध). T₂ M 'सदीप्त' (for 'सरक्त') —^a)
K₈ D₁ 2 अवेक्ष्य (D₁ 'क्ष') तौ, D_a D_n 1 (marg as in
text) D₈ तितिक्षेता, T₁ G₂ 4 ह्यवेक्षेता, G₁ 8 महा
राज, M₈ अवैक्षेता (for अवेक्षेता) —^a) K₈ ज्वाला-
नल, D₈ M₂ कालातक (for कालानल) K₁ -समा,
D₈ -यमौ (for समौ) D₁ क्षये, G₈ [उ]मौ (for
युधि) — After 50, T₁ G₁ ins

388* आशीविपाविब कृद्धौ नेत्राभ्यामितरेतरम् ।

51 ^a) D₁ तयोः समभवद्वोर —^b) K₀ कटको,
T₂ करको, Cd कटुको (as in text) D₁ युद्ध
चारुनिरक्षसौ, T₁ G₂ M₂ बभूवात्यतदारुण (M₂ 'ण')
—^a) K₈ यदा, T₁ G₂ पुरा, M₈ कथ (for यथा)
D₁ पूर्व (for युद्धे) —^a) B D_a 2 D_n D₂ 7 8 T₂
M पुरा, D₁ 8 अभूत् (for इव)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
name, Ś₁ Ko-2 5 D₂ mention only नवमे युद्धदिवसे,
K₄ नवमेद्वि, D₈ नवमदिवसयुद्धे, M₄ नवमेद्विके
— Adhy name K₄ अभिमन्युयुद्ध, D₁ अलबुसयुद्ध,
D₈ द्रौपदेयाना पराजय, T₂ M₁-3 5 अलबुसाभिमन्यु-
युद्ध (T₂ 'न्युसमागम') — Adhy no (figures,
words or both) D_a 2 (sec m) 58, D_n 2 M₁ 2
97, D₈ 95, T₁ G₂ 96 (as in text), T₂ M₈ 4

98, M₈ 99 — Śloka no D_n 1 D₈ 53, D_n 2
52, D₈ 54

97

1 ^a) Ś₁ K₁ 2 D_a 1 D₈ T₂ G₁-3 M₂ आर्जुनिं, D_a 1
आर्जुन K₈ D₂ T₂ वीर, D₁ शूरान्, D₈ T₁ G₂ कृद्धं
(for शूर) —^b) K₈ 4 B D T₁ G महारथान्, T₂
महाबल (for 'रथम्') —^a) K₄ B D_a D_n D₂ 5 7 8
अलबुस, D₈ 'बुस, T₂ 'बुस G₈ तेन (for युद्धे).
—^a) T₂ प्रत्ययुध्यत Ś₁ K₂ D_a 1 भारत, K₀ 1 D₈
4 6-8 भारत (for सजय) D₁ प्रत्ययुध्यत्परतप

2 ^a) Ś₁ K₀-2 4 B D_a D_n D₂ 4-8 T₂ G₂ आपर्य-
शृणिं, K₈ 5 D₁ आपि (K₈ 'पं') शृण, D₈ आक्षेपशृण,
G₂ आद्रिशृणिं, G₈ आश्चर्यशृणिं, M₁ (inf l in) 2
आश्चर्यशृणिं K₄ चासौ, B D (except D₁-3) चैव (for
चापि) —^b) T₂ सौमद्र (for 'द्र') —^a) K₈
D₂ त त्वमाचक्ष्व, K₈ तमाचक्षत D_a 2 मे सत्य (for
तत्त्वेन) K₁ त ममाचक्षते तेन —^a) K₈ D₂ च, T
G हि (for स्स) K₀ मा युगे, D₁ सजय (for
सयुगे) M₄ यथा वृत्तं स सयुग

3 D_a D₈ om (? hapl) 3^{ab} —^b) D₁ मम
सैन्यस्य, D₁ समसैन्येषु K₂ B D_n D₂ 7 8 सयुगे
(for सजय) — K₈ om (hapl) 3^c-4^d —^a) Ś₁
K₀ 1 M₂ भीमोपि, D₈ भीष्मो वा, D_n 2 D₁ रथिनां
(for बलिनां) D₂ पाडवा वा नरश्रेष्ठ

4 K₈ om 4 (of v 1 3) —^a) K₈ D_a 1 D₂,

एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम् ।

यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौमद्रस्य च मारिष्य ॥ ५

अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः ।

नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६

तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।

अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७

अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् ।

विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ।

अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ८

सौमद्रोऽपि रणे राजन्सिंहवद्विनदन्मुहुः ।

आश्चर्यशृङ्गि महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ॥ ९

ततः समेयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ।

रथाम्भ्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ।

मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ॥ १०

ततः कार्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ।

आश्चर्यशृङ्गि रणे विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ११

अलम्बुसोऽपि संक्रुद्धः कार्णिं नवभिराशुनैः ।

हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १२

C 6 459B
B 6 101 13
K 6 101 13

४ ५ सहदेवश्च, D₅ 'देवौ वा —^b) T₂ सात्यको, M सत्यको (for सात्यकिर्) S₁ Ko-2 च (for वा) K₅ D₂ G₂ 'वल' (for 'र्य') —^c) K₂ 4 B Da Dn D₁ 5 7 8 मे सत्य, K₅ D₂ सर्वं मे (by transp) —^d) K₂ M₂ संजय (for 'य')

5 K₅ D₂ transp 5 and 6 —^a) K₂ 5 D₂ 6 T₂ M₂ क्ययिष्यामि, Da Dn D₁ 8 8 T₁ G संग्रव ह्यामि (for 'ह प्रव') —^b) S रोम (for लोम) K₂ D₂ 8 सग्रामो लोमहर्षण, K₅ सग्रामे लोमहर्षणे —^c) D₅ यथाभूद्, T₁ G₂ 4 यदभूद् (for यथाभूद्) D₂ राक्षसेन्द्रश्च —^d) D₂ सौमद्रश्चैव B₁ T₂ M भारत (for मारिष्य)

6 K₅ D₂ transp 5 and 6 —^a) M₂ अर्जुनस्य Da Dn₁ D₅ चक्रे, T₂ G₁-3 M सख्ये (for सख्ये)

7 ^b) B D (except D₁-2 6) 'पुर'सरा (for 'पुरो-गमा') —^c) K₁ 8 अद्भुतानि D₈ च सर्वाणि (for विचित्राणि) K₅ D₂ अत्यद्भुतानि चित्राणि

8 ^a) K₁ corrupt K₁ B Da Dn D₁ 5 7 8 अल-चुपस, K₅ 'बुस, D₂ 'वस, D₅ 'बुशस K₂ 5 D₂ तु (K₅ स; D₂ सु) रभसम् (for तु समरे) —^b) S₁ त्वभिमन्युं, M₂ अभिमन्युर् D₁ महावल —^c) D₂ 6 निनद्य, T₂ M₂ विनदन्, M₁-3 5 नदित्वा M₂ तु महानाद, M₂ 5 सुमहानाद —^d) K₅ गर्ज, Da₁ तर्क, D₂ वर्ज (for तर्ज) K₅ D₈ पुन पुन (for मुहुर्मुहु)

9 ^a) K₂ 5 D₂ 6 तात (for राजन्) B₁ Dn₂ D₄ 7 8 अभिमन्युश्च वेगेन —^b) T₂ G₂ M₁-4 व्यनदन्

(for विनदन्) K₂ बहु (for मुहु) —^c) S₁ Ko-2 B Da Dn D₁-3 T₁ G आप्यशृङ्गि, K₂ 5 D₁ 2 आपि (K₅ प, D₂ 'प्य')शृङ्ग, K₄ D₂ अलबुस (K₄ 'प') (for आश्चर्यशृङ्गि)

10 ^a) K₁ समेयत, K₂ B Da₁ Dn D₁ 4 7 8 S समीयतु, Da₂ D₅ समायतु S (except T₁ G₁) सख्ये —^b) Da₁ वर (for नर) —^c) T₂ M रथिनौ (for रथाम्भ्या) K₂ B₁ Dn₁ D₂ 4 रथिनौ (for 'नां') —^d) S₁ Ko 1 यथा वै वृत्रवासवौ, T₂ M घोररूपौ दुरासदौ —^e) D₁ मायामी, D₅ मायावि- —^f) K₂ 4 B Dn₂ D₁ दिव्यास्त्र (D₁ 'स्त्रै')श्चैव, K₂ 5 D₂ T₁ G₁ 4 M₁ 5 5 'स्त्रश्चापि, M₂ 'स्त्रश्च च (for 'स्त्रज्ञश्च) K₂ फाल्गुनि, G₁ फल्गुनि T₂ विव्याधा-श्चैव फाल्गुनी.

11 ^a) K₅ कार्णिश्चापि (for तत कार्णिर्) K₂ 5 D₂ महेष्वासो, G₂ M₄ महाराजन् —^b) K₁ निशितै; G₂ नियतै (for निशितै) —^c) S₁ Ko-2 4 B Da₂ Dn D₁-3 T₁ G₁ आप्यशृङ्गि, K₂ 5 Da₁ D₁ 2 आपि (K₅ 'प; Da₁ D₂ 'प्य')शृङ्ग, D₂ आर्क्षशृङ्गि, G₂ आदम, M₂ आन्य (for आश्चर्य) D₁ भित्त्वा (for विद्धा) —^d) K₂ ततो (for पुनर्) T₁ G₂ विव्याध (for 'घ)

12 ^a) K₂ B Da Dn D₁ 5 7 8 अलबुपो, D₅ 'बुशो T₁ G₂ समरे (for सकुद्ध) —^b) K₂ कार्णिर् K₂ 5 D₂ 8 M₁ (sup l:n) 8 आयसै (for आशुनै) —^c) T₁ G₂ विव्याध (for 'घ) —^d) K₂ Da₁ तत्रैरिव (sio), D₅ स्तोत्रैरिव K₄ G₂ महागजं, Da₁ महद्विपं

G. 4 4597
B 6 101 14
K 6 101 14

ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।
अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ॥ १३
अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवतिं नतपर्वणाम् ।
चिक्षेप निशितान्वाणान्राक्षसस्य महोरसि ॥ १४
ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मणि ।
स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ १५
स धारयञ्शरान्हेमपुद्गानपि महाबलः ।
विवभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ १६

13 °) T₂ रय (for सुतं) K₁ सुख्ये, B₂ युद्धे,
T₂ G₁ 8 M सखे, G₂ सधे (for सख्ये)

14 °) T₁ G₂ 4 अर्जुनस्य सुत क्रुद्धो, G₁ 8 आर्जुनि
स्तु ततः क्रुद्धो — °) K₈ D₈ नवतिं नतपर्वण, K₄ B
D₈ D₈ D₁ 8-5 7 8 S नवभिन्नतपर्वणि, D₂ नवत्या
नतपर्वण — °) K₈ 8 D₂ चिक्षेप निशिता (D₂ 'तां')
स्तस्य, K₄ B D₈ D₈ D₁ 4 6 7 8 विभेद निशितैर्यागै,
D₈ S विव्याध निशितैर्यागै (T₂ 'स्तीक्ष्णै') — °) K₈
सायकास्तान्, K₄ B D₈ D₈ D₁ 4 6 7 8 राक्षसेन्द्र, D₁ 8
राक्षस त (D₈ च) (for राक्षसस्य) K₈ D₂ सायका
न्प्रतिसायकै, T₂ M₁ 8-5 राक्षस तु (T₂ सु) महाबल
(M₄ 'ल')

15 °) B₂ तत्र (for तस्य) T₁ G क्षिप्र, T₂
क्रोध; M कायं (for तूर्णं) — °) K₁ काया, T₂
M तूर्णं (for काय) D₈ D₈ D₁ 4 T₂ M मर्मसु,
D₈ चर्मवत्, D₈ चर्मणि (for मर्मणि) — °) K₈ 8
D₁ 2 6 निर्भिद्य (for विभिन्न) — °) D₁ आकीर्ण,
D₈ 6 T₁ G M₈-5 सकीर्ण (for संस्तीर्ण)

16 D₄-8 om (hapl) 16 — °) K₈-5 B D₈
D₂ 8 7 8 स (D₈ D₁ स) धारयान (K₄ B D₈ 'ण') श्र
शरान्; D₈ स धारयश्च शरान्, D₈ स धारयञ्चरा
स्तस्य, D₁ सोधारयस्तस्य शरान्; T₁ G M स सदधानश्च
शरान्, T₂ सदधानश्च स शरान् — °) K₈-5 B D
(D₄-8 om) S हेमपुद्गान्महाबल — K₂ om (hapl)
16^c-17^b — °) T₂ प्र, G₂ M₄ स (for वि)
— °) K₈ प्रज्वाल; B₂ सधार; D₈ सचाल (for
सज्वाल)

17 K₂ om 17^{ab} (cf v 1 16) — °) S₁ K₀ 1
क्षार्प्यशक्तिर, K₈ 4 B D₈ D₈ D₁ 4-8 T₁ G₄ क्षार्प्यं,

ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यशक्तिर्महाबलः ।
महेन्द्रप्रतिमं कार्णिण छादयामास पत्रिभिः ॥ १७
तेन ते विशिखा मृक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ।
अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ १८
तथैवार्जुनिनिर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ॥ १९
संभद्रस्तु रणे रक्षः शरः संतनतपर्वभिः ।
चक्रे विमृषमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ २०
विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ।

K₈ क्षार्प्यं, D₂ क्षायि; D₂ क्षार्क्षं; G₂ क्षार्क्ष
(for क्षार्प्यं) K₂-B D₈ D₁ 4 6 7 8 S क्षमपण
(for महाबल) — °) K₂ 8 D₈ D₂ 2 6 'मरुतं'
(for 'प्रतिम') K₈ कार्णिण

18 °) D₈ D₈ विशिखा, D₂ T₁ G निशिता (for
निशिता) T₂ मुष्टा (for मुक्ता) — D₈ om (hapl)
18^b-19^a — °) K₂ B₂ M₁ 8 8 'पमाधिता', K₄ D₈
T₁ G₁ 'पमा दारा, D₈ 'पमा दारा; D₂ 'पमा
सिता; D₁ G₁-7 'पमा शुभा (for 'पमा दिता)
— °) D₂ समाहृत्य (for विनिर्भिद्य) — D₈ om
(hapl) 18^b-19^a — °) K₀ 8 D₂ प्राविशद् (for
'शान्') K₈ धरणीतले K₂ B D₈ D₈ D₂ 4 7 8 T
G₁ 4 M प्राविशत धरा (D₂ T G₁ 8 M मही)तल; G₂
प्रविशतो महीतल

19 D₄ om 19^{ab}, D₈ om 19^a (cf v 1 18),
G₂ M₁ 8-5 om (hapl) 19 — °) K₂-5 B D₈ D₈
D₁ 2 6 7 8 T₂ M₂ तथैवा (D₈ D₂ नय चा; D₈
[before corr] तथैवा) जुंभिना मुक्ता — °) K₂-B
D (except D₈ 6) कनकं (for काञ्चन) — °) K₄
B D₈ D₈ D₂ 7 8 क्षल्लुप (D₈ 'य'), D₈ 'युदा (for
'युस) — °) K₈ प्राविशस्तु, D₁ प्रविशत K₈ B₄
D₈ D₈ D₂ 5 T₂ महीतल, K₈ महा K₀ 8 T₁
G₁ 2 4 M₂ प्राविशन्धरणी (K₀ 'धरणी, M₂ 'तवनी)तल
(K₂ 'ले)

20 °) B₂ T₁ G M₈ 8 च (for तु) K₈ ततो
(for रणे) B₂ क्रुद्ध, G₈ दक्ष (for रक्ष) — T₂
om (hapl) 20^c-25^d — °) G₂ उद्यम्य (for क्षा
साद्य) — °) T₁ G₄ बल, G₁ 2 यम (for मय)
K₈ शक्ति, D₂ 6 शक्रम् (for शक्र) D₂ (by corr)
शक्रो मयमिवाहवे

प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः ॥ २१
 ततस्ते तमसा सर्वे हृता ह्यासन्महीतले ।
 नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परात्रणे ॥ २२
 अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ।
 प्रादुश्चक्रेऽत्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः ॥ २३
 ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ।
 तां चापि जघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ २४
 संकुदश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ।

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ २५
 बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ।
 सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः ॥ २६
 हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः ।
 रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् ॥ २७
 तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
 आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह ।
 मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपत्न्यां पद्मिनीमिव ॥ २८

C 8 4613
B 8 101 30
K 8 101 30

21 T: om 21 (cf v 1 20) — ^a) G: विमुक्त
 K: B Dn: D: T: G: च रणे, K: भारतो, D: च
 कृतं (for च ततो) M आश्चर्यश्रुतिस्ततो राजन् — ^b)
 G: M वध्यमानो K: s D: रणाजिरे — ^c) Ś: K:
 रणे, D: T: G: 4 ततो (for महा) — ^d) K: s D:
 M: 1-2: 5 परताप (M: s 'वि'नी, B: D: परतापन, D:
 शत्रुसूदनी, T: G करिवातिनी, M: परतापना (for
 'न')

22 T: om 22 (cf v 1 20) — ^a) S (T: om)
 ततस्तु (M: s: 'त स्त' तमसा सर्वं (M: पर्व) — ^b)
 K: 1 हृता ह्यासं, K: s B Dn Dn D: 3 हृता ह्या (K:
 B Dn: 'ताश्चा', D: s 'ता मा' सन्, D: सवृता हि,
 S (T: om.) हृ (M: ह) तमामीन् (for हृता ह्यासन्)
 K: s B D (except Dn: 2) T: G: 4 महीपते, G: s
 M जगत्पते (for महीतले). — ^c) Ko अमृत्युत, D:
 अपश्यत (for 'इयन्त' K: स्वान्वै (for स्वास्र) S
 (T: om) नाभिमन्यु प्रपश्यामन्त (T: G: M: s: 'म
 त' मसा संवृत तदा

23 T: om 23 (cf v. 1 20) K: om (hapl)
 23^{ab} — ^a) K: D: G: 1: 8 M: 2 च त, D: तु त (for
 च तद्) — ^b) K: 2 महत्तम, B: महातम, G: s
 महत्तर (for महत्तम) — ^c) K: 1 स्वमत्युग्र, K:
 महास्र स, K: s D: प्रमास्रं च (for अस्त्रमत्युग्र) — ^d)
 D: 1 भास्वर Ko D: 1: T: G: 1: 4 M: 2 कुरुनन्दन K:
 प्रहर्तुमहरत्तम

24 T: om 24 (cf. v 1 20), D: om 24-25
 — ^a) K: 2 प्राकाशम्, Da: D: 5 प्रकाशयस् M: 1: s:
 भगमज् (for अभवज्) G: 2 तत प्रकाशोभ्यभवज् — ^c)
 D: 1 तया (for ता च) K: B Dn: D: 1: 4 T: G:
 [भ]भि- (for [अ]पि) M जवान ता च माया वै — ^d)
 M: 1 (sup lin) 2: s: 8 महा (for दुरा)

25 T: D: om 25 (cf v 1 20, 24) — ^a)
 D: 1 T: G सु (D: 1 G: 1: s स) संकुदो (for संकुदश्च)
 — ^b) Ś: Ko: 2 D: 1 रा (Ś: 1 र) क्षसेन्द्रो Ś: Ko: 1 Da:
 D: 2 नरो (Da: 'नो) त्तम

26 ^a) Ś: 1 बह्व्यास्, Ko: 1 Da: 2 Dn: 1 D: 6 बह्व्यास्;
 K: 5 बाह्वीस्, Da: 1 बह्वस् (for बह्वीस्) D: 1 बह्वीस्तया
 तदा माया, T: G: 4 स च बह्वीस्तया माया, T: M
 ततो (M: 2 तयोर्) बहुविधा माया, G: 1: 8 घोरा बह्व्य-
 स्तया माया — ^b) Ś: 1 प्रयुक्तस्, D: 1 प्रमुक्तास् Da:
 राक्षसा (for रक्षसा) — ^c) K: 5 मायास्त्र (for सर्वा
 स्त्र) D: 2 स सर्वा अप्यमेयात्मा — ^d) T: 2 विरराम स
 (for वारयामास) Da: 1 फाल्गुनी, G: 1 फाल्गुन

27 ^a) K: D: 2 हतमान, Da: 1 हतमायां, M: 1 (sup
 lin) 2: s: 8 हन्यमान (for हतमाय) — ^b) Da: 1 D:
 विध्यमान, T: 2 वध्यमानश्च (for 'मान) T: 1 G तु
 (for च) — ^c) K: 4 T: 1 G सत्यज्य तत्रैव (by
 transp) — ^d) K: 5 सर्वतो (for महतो) T: 2 M
 रणात् (for भयात्)

28 ^a) D: 2 विनिहते (for विनिर्जिते) D: 1 क्रूर;
 T: 2 M क्षिप्र (for तूर्ण) — Ś: 1 om (1 hapl) 28^{bc}.
 — ^b) G: 1: 8 माया, M: 1 क्षुद्र (for कूट) T: 2 राक्षसे
 कूटयोधिनि (by transp) Ga cites कूटम् — After
 28^{ab}, D: 1 ns

389* सौभद्रश्च महाबाहु समरे च जितश्रमः ।

पराक्रमी महातेजा पितुस्तुल्यपराक्रमः ।

— ^c) K: 5 अर्जुनि, Da: 1 corrupt, D: s M: 2 अर्जुनि
 Ko: 1 तूर्ण (for सैन्य) — ^d) G: 8 समरे (for तावक)
 Ko: 2: 5 Da: 1 Dn: 1 T: 2 G: 8 स (for स) D: 1 तावकं
 सममर्दयत् — ^e) K: 4 B D (except D: 1-2: 6) गध
 (for वन्य) — ^f) K: 1 Da: 1 Dn: 1 D: 5 स पत्न्यां; K:
 सपत्या T: 2 M हव पद्मिनी (by transp)

C 6 4614
B 6 101 31
K 6 101 31

ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम् ।
महता रथवंशेन सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ २९
कोष्ठीकृत्य तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ३०
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३१
उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुल्यस्य च ।
रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३२
ततो धनंजयो राजन्विनिघ्नस्तव सैनिकान् ।
आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३३
तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ।

29 ^b) Ks Ds [अ]ति (for [अ]मि) S दृष्ट्वा सैन्यं
मभिद्रुत — ^c) Ks शरवशेन, Dns शरवर्षेण, Ca रथ
वंशेन (as in text) — ^d) Ks Ds s Tz Mz s s पर्य
वारयन्

30 ^a) Ks कोष्ठीकृत्य, Ks B Ds 7 s Tz G1-2
कोष्ठीकृत्य च (Tz Gs तु); Ds कोष्ठीकृत्वा तु; Ds
कोष्ठीकृत्य च, Ca कोष्ठीकृत्य (as in text) Tz Mz
त वीरा Tz Gs कोष्ठीकृत्य महावीर — ^b) Dn1 धार्तृ
राष्ट्र, Gs धार्तराष्ट्र Ks महारथ, Ds Tz G 'यला (for
'रथा) — ^c) Tz एकस् (for एक) Ks s Ds ते;
Ds त, Tz M तु, Gs सा (for सु) Ks Dn
Dn1 Ds सुबहुशो (for सुबहवो) — ^d) Ks s Bz
D1-2 Tz G सायकैर्दृढ, Bz दृढसायकैः, Tz M साय
कोत्तमै

31 ^a) Ks s Ds तत्तेपा (for स तेषा) S1 Ko 1
श्रेष्ठ, Mz वीर (for वीर) — ^b) Ds पितुस्तुल्य

32 ^a) Bz कार्यं (for कर्म) — ^b) Ds पितुः कर्मा-
तुल्यस्य च, S मातुल्यस्य पितुस्तथा

33 ^a) Ks damaged Ks B Dn3 Ds 7 s वीरो,
Gs राजा (for राजन्) — ^b) Ds Dn1 Ds निघ्नस्,
Ds निघ्नस् (for विनिघ्नस्) Ds निघ्नस् शरैः (for
तव सैनिकान्) Mz विनिघ्नत च सैनिकान् — ^d) Ks
Ds पुत्रप्रेप्सुर, Mz पुरुषेप्सुर Tz M अरिदम (for
अमर्षण)

34 ^a) Dn3 वीरान् (for राजन्) — Gs om
(hapl) 34^b-36^a

आससाद रणे पार्थ स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३४
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तत्र विगां पते ।
परिवर्तु रणे भीष्मं जुगुपुश्च नमन्ततः ॥ ३५
तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनंजयम् ।
रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३६
शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखा स्थितम् ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां ममाचिनोत् ॥ ३७
प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ।
पाण्डवप्रियकामार्यं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ३८
गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ।
हृदि विव्याध संकुट्टः कङ्कपत्रपरिच्छदः ॥ ३९

35 Gs om 35 (cf v 1 34) — ^a) Ks Ds
Ds स (Ks च) रथनागाश्वाः, Ds मनरनागाश्वाः — ^b)
Ko पुत्रान् Ks B Ds Dn Ds 7 s जनेश्वर (Dn
'र') (for विगां पते) — ^c) Ds परिवार्य (for 'ययु')
— ^d) Ds Dn1 D ते (for च) Ds स्थित युद्धाभि-
लापिण

36 Gs om 36^a (cf v 1 34) — ^a) Ds मयं
(for राजन्) — ^b) Ks परिवर्तु (for 'वार्य') — ^c)
Ko S दशिता Ds भरतर्षभा, M भरतर्षभा

37 ^a) S1 Ds शरद्वतस्य Ks s Ds 6 तृणं (for
राजन्) — ^b) Ds पुरतः (for प्रमुखा) Ko s शरान्,
Ks s Ds 3 s G1 s M स्थित, Tz द्विज (for
स्थितम्) — ^c) Ks अर्जुने, Tz Mz s-3 भार्जुनि
— ^d) Ks s Ds T Gs 4 Mz s-3 सम (Ks Ds 'मा')
पर्यत् (for समाचिनोत्)

38 ^a) Mz प्रत्यागम्य Tz M [आ]शु (for [अ]य)
Ds विव्याध, Tz G Mz 3 s सहसा — ^b) S1 Ds
सात्यकि S1 सुशितैः, Ds तु शितैः; Ds निशितैः, Ds
त्रिंशता (for त शितैः) S सात्यकिस्तु (Tz 'श्च' शरैः
(Mz 'नै') कृप — S1 Ko 1 om (hapl.) 38^a-39^b
— ^c) Ks s Ds 6 पार्थस्य (for पाण्डव) Dn1 Ds
'काम्यार्थ' (for 'कामार्थ')

39 S1 Ko 1 om 39^{ab} (of v 1 38) — ^a) Ds
'मस्तु (for 'मोऽपि) Tz M गौतमस्वरथा युक्तो — ^b)
Ks Ds 6 सात्यकि (for माधव) Ks s Bz D1-3 S नि-
शितैः (for नवभिः) — ^c) Tz Gs विव्याध — ^d)
Bz 2 कङ्कपत्रपरिच्छदो

शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धो भृशं विद्धो महारथः ।
 गौतमान्तकरं घोरं समादत्त शिलीमुखम् ॥ ४०
 तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम् ।
 द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४१
 समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
 अभ्यद्रवद्रोणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४२
 तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४३
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् ।
 द्रौणिं पृथ्वा महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४

स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ।
 निपसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४५
 प्रतिलम्ब्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्दयत् ॥ ४६
 शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्वरणीतलम् ।
 वसन्तकाले बलवान्विलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४७
 ततोऽपरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् ।
 चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं ननाद च ॥ ४८
 पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ।
 निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ४९

C 6 483A
B 6 101 51
K 6 101 51

40 ^a) K₂ : शैनेयोपि, D₈ सात्यकिश्च (for शैने योऽपि) — ^b) D₁ विद्धा; T₂ क्रुद्धो (for विद्धो) K₂ : रथं, D₂ रथि, D₈ हवे (for रथ) K₄ B Da Dn D₁₋₃ चापनानग्य (K₄ 'कृप्य' वेगवत् (Dn₂ D₁ c-: 'वान्' Gc cites धानन्य — ^c) K₄ : B D M₂ तृणं, G₂ सवे (for घोर) — ^d) K₀ सम दत्त, K₂₋₃ B Dn₂ D₂ : १ : M₄ समाधत्त, T₁ G₂ : M₁ : : समवत्त, M₂ समधत्ते

41 K₀ 1 om 41^a-42^b — ^b) K₄ B₁ S (except T₂ M₄) 'म्बन (for 'द्युतिम्) — ^c) D₁ विद्या (for द्विधा) Da₂ D₁ : समरे (for सकुद्धो) — ^d) G₁ : द्रौणिं परबलार्दनं

42 K₀ 1 om 42^{ab} (cf v l. 41) — ^a) T₁ G M स (M त)सुख्यं तु Da₁ शैनेयो, Da₂ D₂ शैने यो. — ^b) K₂ : B D (except D₁₋₂ :) वर (for वरम्) — ^c) D₈ अभ्युद्रवद् T₂ द्रौणिं — ^d) D₁ स्वर्मानु (for राहु खे) S₁ शशिना (for शशिन)

43 ^a) K₀ 2 ततो (for तस्य) K₂ : D₂ : द्रौणि स्तव्य (for द्रोणसुतश्च) T₂ चापि (for चाप) — ^b) Da₁ द्विधाचिच्छेद (sic) (for द्विधा चिच्छेद) D₁ पश्चिणा (for भारत) — ^c) T₂ तथैन G₂ अथ तत्कार्मुक तस्य — ^d) K₂ : D₂ दारयामास; T₂ G₂ M छादया (for ताडया) K₄ B₂ शायकै, Dn₁ साधकै

44 ^b) K₂ : D₂ शरा (K₂ 'रा'श्वासीविषोपमान्, D₁ भारसाधनमुत्तम — ^c) T₂ द्रौणैस्त्वस्य, M₁₋₃ : द्रौणिं विद्धा (for द्रौणिं पृथ्वा) — ^d) S₁ K₀₋₂ 'सि चार्दयत्, D₁ 'स्यताडयत्

45 ^a) T₁ G₂ : चापि (for चैव) — ^b) K₂ : M कश्मलान्वित, B₂ 'लाहत', Da Dn₁ D₈ 'ल गत, G₁ : 'लावृत् (for 'लायुत) — ^d) K₂₋₃ B D समा श्रित, T₁ G समाधयत् (G₁₋₃ 'यन्' (for उपाश्रित)

46 ^c) D₁ वार्ष्णेय G₁₋₃ समभिकुद्धो — ^d) K₂₋₃ B D समर्पयत्, S समर्पयत् (for समर्दयत्)

47 ^a) S₁ K₀ 1 D₂ तु स (by transp), D₁ T₁ G₂ : तु वि-; D₂ स वि (for स तु) T₂ निर्भित्य — ^b) Da₁ धरणीतले — ^c) D₈ T₁ G द्युतिमान् (for बलवान्) — K₁ om 47^a-49^b — ^d) K₂ : D₂ क्षिप्र, Da₁ D₂ (sup l₁ as in text) बलि, D₁ : विले B₂ विल नाग इव श्वसन्, T₂ M विल नाग इवाचिशत्

48 K₁ om 48 (cf v l. 47) — ^a) K₄ B Da Dn D₂ : १ : अथापरेण, D₈ तत परेण (for ततोऽपरेण) T₂ om from परेण up to ध्वजोत्तमम् (in 48^b) S₁ बल्लेन, K₂ बल्लेन; G₂ फल्लेन (for भल्लेन) K₂ ततोऽप्य निशितैर्भल्लैर् — ^b) K₂ D₂ रथो (for ध्वजो) — ^c) D₁ सहसा (for समरे) M₂ द्रौणि. — ^d) Da Dn₁ D₈ सिंहनादान् K₂ : B D (except D₁ :) मुमोच ह (for ननाद च)

49 K₁ om 49^{ab} (cf v l. 47) — ^a) K₂ पुन श्रान्यै, Dn₂ पुनश्चैन D₁ घोरतरैश्च (for शरैर्घोरैश्च) — T₁ G om 49^b-51^a — ^c) K₂ : D₂ यथा राजन्, D₈ महाराजन् — ^d) K₂ : D₂ : महामेघो (D₂ 'घा' (for यथा मेघो)

50 T₁ G om 50 (cf v l. 49) — ^a) S₁ सात्यकिश्च, K₂₋₃ B Da Dn D₂₋₃ : १ : T₂ सात्यकोपि;

सात्यकिश्च महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
द्रौणिमभ्यपतत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५०
तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ।
विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५१
शराणां च सहस्रेण पुनरेनं समुद्यतम् ।
सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५२
दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् ।
अभ्यद्रवत् शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५३

विव्याध च पृषत्केन सुतीक्ष्णेन महामृधे ।
परीप्सन्स्वसुतं राजन्वाण्येनाभितापितम् ॥ ५४
सात्यकिस्तु रणे जित्वा गुरुपुत्रं महारथम् ।
द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारश्वैः शरैः ॥ ५५
तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५६
ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे ।
यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

M सत्यकोपि (M: 'थ) T₂ M शर(T₂ शरैर्, M₃ रथ)वाते' (for महाराज) D₁ सात्यकिश्चापि राजेन्द्र —^b) D₆ शरजालान् K₈ D₂ विहन्य, K₅ T₂ M विहत्य (for निहत्य) D₆ अनेकधा, and निहत्य तत् (as in text) D₆ तान् (for तत्) —^c) K₂ 4 B Da Dn D₈-s 1 8 अभ्या(D₈ 'भ्य)किरत्, K₈ 6 D₁ 2 M₁ (sup in) अभ्यद्रवत्; D₆ अभ्याकिरत् — B₂ transp 50^d and 51^b

51 T₁ G om 51^a (of v 1 49) —^a) K₂ पातया', Da Dn₁ D₆ ताडया' (for तापया') T₂ द्रौणि — After 51^a, T₂ M₁ repeat 48^d and 49^a — B₂ transp 50^d and 51^b —^b) Da₁ शिनेय, G₁-8 शैनेय —^c) T₂ शर' (for मेघ') —^d) D₁ स्वय (for तथा) K₈ 6 D₂ शरदीव रविस्तपन्

52 D₈ reads (sec m) 52^a-53^b in marg —^a) S स शराणा (for शराणा च) T₂ सहस्रेषु —^b) K₄ B Da Dn D₈-s T₂ M₂-s एव (for एन) K₈-s B Dn D₂-1 6-3 T₂ M समुद्यत', D₁ महाद्युति —^c) S₁ सत्यकिश्, Da₁ Dn₁ M₂ सात्यकिं, G₂ सात्विकीश् D₁ ताडयामास —^d) D₆ (m as in text) मुहुर्मुहुः, M₄ महाबल

53 D₈ reads (sec m) 53^a in marg —^a) D₆ पुत्रश्च (for पुत्र) K₄ B₂ 4 Dn₂ D₄ 1 8 च त, T₁ G₄ तदा (for तथा) —^b) Da Dn₁ D₆ राहुनेव, D₂ राहुणा हि K₄ D₁ दिवा' (for निशा') —^c) M₁-8 5 अभ्यद्रवच्च D₂ शैनेय, M₄ वेगेन (for शैनेय)

54 ^a) T₁ विव्याध (for 'ध). B Da Dn D₄

5 1 8 transp पृषत्केन and सुतीक्ष्णेन K₀ T₁ G₂ पृषत्केन, K₂ प्रथकेन, D₆ पृषत्केन (for पृषत्केन) K₅ D₂ महामति, T₁ G महाहवे (for 'मृधे) —^c) S₁ K₀ T₂ G₁-3 स, Dn₂ वै (for स्व) K₅ D₂ सुमोच स्वसुत (D₂ marg sec m अमोचयस्वत), D₁ परीप्सत सुत, D₆ परीप्सन्स्वसुते —^d) K₈ 5 D₂ 6 अति (K₅ अभि, D₆ हव)मर्दित, K₄ अभिताडित, B Da Dn D₈-s 1 8 T₂ M₄ अभिपीडित, D₁ अतिपीडितं, T₁ G अभिपातित, M₁-8 5 अभिपीडित (for अभितापितम्)

55 ^a) G₂ सात्यकिस्तु. K₄ B D (except D₂) T₁ G M₁-8 5 हित्वा, T₂ भित्त्वा (for जित्वा) —^b) K₀ 1 T₁ G द्रोण' (for गुरु') M₃ 5 'रणे (for 'रथम्) — D₆ om (hapl) 55^c-56^d —^c) T₁ G₄ विव्याध (for 'ध) K₄ D₈ 6 T₁ G M₂ सप्तत्या (for विंशत्या) —^d) K₈ Dn₂ D₁ 8 4 6 'पारसवै, K₅ 'वशी, Da₂ 'शरै, D₂ 'शिवै (for 'शवै)

56 D₈ om 56 (of v 1 55) —^a) C₀ तदतरे —^b) B₂ सितवाहन', Dn₂ D₄ 6-8 शत्रुतापन (for श्वेतवाहन) —^c) M अभ्यापतद् (for अभ्यद्रवद्) K₈ रणात् (for रणे) S₁ K₀ 1 क्रुद्धं, K₈ 5 D₂ तूर्ण, M₂ राजन् (for क्रुद्धो) —^d) G₂ द्रोणिं प्रति, M₂ भारद्वाज T₂ M₂ 4 महारथं

57 ^a) M₂ क्रुद्धो (for ततो) S₁ पार्थाश्च —^b) K₄ B₁ 4 समेयेतां; T₂ समेयानां (for 'याता) K₂ महाद्युधि, K₅ रणे मृधे, T₁ G महाहवे (for 'मृधे) —^c) T₂ M समेयाता (for महाराज) S (except M₅) नभस्तले (for 'स्तले)

९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः ।
 समीयतू रणे शूरा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
 प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ।
 आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय ॥ २
 तावुमौ रथिनौ संख्ये दृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ ।
 कथं समीयतुर्बुद्धे भारद्वाजधनंजयौ ॥ ३

संजय उवाच ।

न द्रोणः समरे पार्थ जानीते प्रियमात्मनः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४
 न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् ।
 निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ५
 रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्वत्त्रिभिः शरैः ।
 नाचिन्तयत् तान्वाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ६

C ६ 4648
B ६ 102 6
K ६ 102 6

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 s mention only नवमे युद्धादिषमे, Ks नवमेद्वि; Ks नवमेद्वि, Ds नवमे दिवसे, M1 नवमेद्विके — Adhy name Ks द्वयुद्ध, D1 द्रोणा जुनसमागम, Ds T2 अल्लुपपराजय (to it T2 adds सात्यकिना अश्वत्थामपराजयं), M1-3 s द्रोण (M2 द्रौणि) सात्यकियुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Da2 (see m) 58, Dn2 M1 s 98, T1 G 97 (as in text), T2 Ms 4 99, Ms 100 — Śloka no Dn1 58, Dn2 59, Ds 56, Ds 61

98

1 D2 om 1st — °) Ś1 Ko-2 s D2 समेयत्, Ks Ds Ms समी (Ks 'मे)यत्, Ds T1 G समे (Ds 'मी)यात् (for समीयत्) Ks भीमौ, Ks B Da Dn1 D1 4 s 8 वीरौ, Ks धीरौ, Dn2 D1 s यत्तौ (for शूरा) — °) Ks [आ]चक्ष (for [आ]चक्ष्व) B D (except D1-3.6) तावुमौ पुरुषपर्मौ (Da2 'म)

2 °) D1 वै (for हि) — °) D1 संजय (for धीमत) — °) Ds हि, T1 G तु (for च) Ks s Ds T2 M तथा नित्य, D1 महाबुद्धि — °) D2 पार्थस्तु D1 धीमत (for संजय)

3 °) Ks रथिना श्रेष्ठौ, T1 रथिना सचे, T2 G1 M1-4 रथिनौ सचे — °) Ks B1 Dn2 Ds 6-8 दृष्टौ, T2 दृष्ट (for दृष्टौ) Ks दृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ, Bs Da Dn1 D1 s सिंहाविव बलो (D1 मदो)त्कटौ Cc cites उत्कटौ — °) Ś1 Ko s s Ds s समेयतुर्, Dn1 समी

यतौ (for समीयतुर्) Ks B1 s 4 Da Dn Ds s 1 s यत्तौ, Bs तौ तु (for युद्धे)

4 Ks om. the ref — °) T2 Ms त द्रोण, M1-3 s द्रोण स (for न द्रोण) B1 नित्य, Gs पार्थ — °) Ks D1 जानाति (for जानीते). — °) Ś1 K1 B1 क्षात्र धर्म, Ko क्षात्रधर्म Ks s Ds s समास्थाय (for पुरस्कृत्य) — °) D1 पार्थोपि (for पार्थो वा) G2 आत्मन, and आहवे (as in text) B2 पार्थो द्रौण महाहवे, T2 M द्रोणोयुध्यत पादवं — After 4, T2 M ins

390* तथैव पाण्डवो द्रोण वेत्त्येव प्रियमात्मन ।

क्षत्रधर्मरतो नित्य क्षत्रधर्मेण युध्यते ।

5 Before 5, Ks Ds ins संजय उवाच — °) T2 रणे पितृन्, M पितृनपि (for परस्परम्) — °) Ks D1 निर्मर्यादा, Co 'र्याद (as in text) D1 पितृभिर् (for युध्यन्ते) — °) M1 s s च ह (for सह) D1 भ्रातृभि सह भारत, Ms पितृभि पितृभिश्च ह

6 °) T2 M तत्र (for रणे) D1 पार्थेन धनुरा कृत्य — °) K1 त्रिभि शरैः, Ks Ds M शरैस्त्रिभि (by transp), T1 G शितै शरै — °) Ś1 नाचित यत्, K1 s 4 B Da Dn Ds s 1 s T2 ना (Ds न)चित यच्च, Ks न चितयत्, G1 s नाचितयत्स (for 'यत्) — °) Ks 'च्युता K1 corrupt B1 रणे (for युधि) T1 G पार्थवाणासनच्युतान्

7 °) Ks तत् (for पुन) Ko s s Dn1 Ds s T1 G s 4 पार्थ (for पार्थश्च) T1 G संयुगे (for त रणे) T2 M छाद्य (Ms 'द)मान शरैश्चापि तव पुत्रेण

C 6 4649
B 6 102.7
K 6 102.7

शरवृष्ट्या पुनः पार्थञ्छादयामास तं रणे ।
प्रजज्वाल च रोपेण गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ७
ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः ।
वारयामास राजेन्द्र नचिरादिव भारत ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्मणमचोदयत् ।
द्रोणस्य समरे राजन्पार्णिग्रहणकारणात् ॥ ९
त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कर्मुकम् ।
छादयामास समरे पार्थ वाणैरयोमुखैः ॥ १०
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे ।

हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११
ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समस्ता विविधुः प्रभो ।
फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमाः ॥ १२
अर्जुनस्तु रणे नादं विनय रथिनां वरः ।
त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विन्यधे शरैः ॥ १३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ।
मुमुक्षुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति ॥ १४
शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षेण पाण्डवः ।

भारत — °) Ks 4 B Da Dn Ds-8 स प्रजज्वाल,
Ks Ds सप्रजज्वाल; T1 G स चै जज्वाल (for प्रज
ज्वाल च) B1 T1 Gs 4 वेगेन (for रोपेण) T2 M
प्रजज्वाल रणे द्रोणो — °) Ko 1 रहितोऽग्निर्, Ks मह
तेऽग्निर्; Ks Ds गृहादग्निर्, D1 महाकेतुर्, T1 Gs
Ms गगनेऽग्निर् (for गहनेऽग्निर्) Co d oite गहने (as
in text) Ko-2 B1 4 D1 7 8 इवोर्जित, Ks Dn2
इवोर्जित (for इवोत्थित)

8 °) Ks द्रोणे (for द्रोण) Ko 8 8 D1 2 T G
ततो (G1 8 तम)र्जुनो रणे द्रोणं (Ks द्रौणि, G1 द्रोण)
— °) Ks 4 B Da Dn Ds-8 छादयामास, Ks 8 Ds
T2 M तापया, D1 8 छादया (for वारया) — °)
B1 2 Da Dn1 Ds अचिराद् (for न) Dn2 एव (for
इव) Ds सयुगे (for भारत) D1 अचिरालघुहस्त
वत्

9 °) Ms 4 राजन् (for राजा) — T2 om
(hapl.) 9^b-11^a — °) Ks सुसर्माणम्, Ms सुचर्मा
णम् (for सुश) Ks Ds अनोदयत्, K4 अदेश (for
अचोद) — °) Ś1 Ko-2 रक्षणाय महात्मन, Da1 T1
G पार्णिग्राहक (Da1 'ग्राहेण)कारणात्, Ms (inf lin
as in text) s (inf lin) 'कारकान्

10 T2 om, 10 (of v 1 9), K1 om 10^a-11^a,
Ś1 Ko lacuna for 10^a-11^a, K4 illegible — °)
B2 विगर्तराड् Ks अप (for अपि) D1 त्रिगर्तेऽपि
तत् क्रुद्धो, T1 G त्रिगर्तराजं सक्रुद्धो; M त्रिगर्त (M4
'तै)स्तु रणे राजन् (Ms राजा) — °) Ks Da1 Ds m s
आनम्य, D1 आदत्त, Ds आदाय (for आयम्य) M
रथैर्बहुभिरावृत् — °) Ks Gs अथो (for अयो)

11 T2 om 11^a, K1 om 11^a°, Ś1 Ko lacuna

for 11^a° (of v 1 9, 10), K4 illegible, Da Dn1
Ds om 11^a-13^b — °) Ks 8 D1-8 अतरिक्ष, B1
'रीक्ष (for 'रिक्षे) Ks 8 Ds 8 वितेनिरे, B1 2 Ds
विने (B1 'रे)दिरे, D1 विनाधिरे, D1 8 विभेदिरे (for
विरेजिरे) T2 विरेजुर्गहने भृश, M विचेरुर्गहने भृश
— °) Ks Ds 8 नभस्तलं, T G M1 8 'स्थल (for
'स्तले)

12 Da Dn1 Ds om, 12 (of v 1 11), K4
illegible — °) Ks तस्य (for प्राप्य) — °) K2-8
B Dn2 D1-4 6-8 T2 G1-8 M समताद् (for समस्ता)
G4 निविशु T2 प्रभो — °) Ks Ds 8 T G फल
भारानत (D2 'तन, T2 'नता), M4 फलभारनतो
T2 वृक्षा, M वृक्ष (for यद्वत्) — °) Ś1 Ko-2
मधुवृक्ष, Ks स्वादुवृक्षाद्, T2 M स्वादु यद्वद् (for
स्वादुवृक्ष)

13 Da Dn1 Ds om 13^a (of v 1 11), K4
illegible — °) Dn2 च (for तु) K2 T1 G
राजन् (for नाद) — °) D1 नदित्वा, T2 विनज
(s10) (for विनय) B2 चलना (for रथिना) — °)
Ko 1 8 T1 G4 विन्यये, D1 8 विविधै (Ds 'धे),
D2 विव्यधु (for विन्यधे)

14 K4 illegible — °) D1 समरे (for पार्थेन).
— °) Ko कालेन च, Ks Da1 Ds कालेनैव Ca
oites कालेन — °) G1-8 M 'धावत् (for 'वर्तन्त)
— °) B2 D1 समरे (for मरणे) — °) Ś1 Ko शर-
वर्षाणि, Ks Ds शरवृष्टिं च, Ds शरवृष्टीश्च, T2
'वर्ष च

15 K4 illegible — °) Da1 शरवृष्टं — °) B
D (except D1-8 8) शरवर्षै समतत — °) D2 परि-

प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ १५

तत्राद्भुतमपश्याम वीभत्सोर्हस्तलाघवम् ।

विमुक्तां बहुभिः शूरैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ १६

यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।

कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुपुर्देवदानवाः ॥ १७

अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ।

मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे ॥ १८

प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ।

पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नथैव सैनिकान् ॥ १९

ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ।

शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह ॥ २०

द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे महामृधे ।

प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्चाभवन्दिशः ॥ २१

ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ।

निरुत्साहात्रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ॥ २२

ततो दुर्योधनो राजा कृपश्च रथिनां वरः ।

अश्वत्थामा ततः शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २३

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकश्च सबाह्लिकः ।

महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः ॥ २४

तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ।

C. 6 4867
B 6 102 25
K. 6. 102. 25

जग्राह (for प्रति) —^a) Ks Ds मेघ (for तोय)

16 K4 illegible —^a) Ks Ds तत्राद्भुतम्, T1 G2 4 तदद्भुतम् Ks Ds G2 M4 अपश्यामो —^b) Ks बाहु, T2 M पाणि (for हस्त) —^c) Ś1 विमुक्ता, Ds सुमुक्ता K2 B D (except D1-3) योधै, T2 M वीरै (for शूरै) —^d) Da1 Ds S (except Gs) शर (for शस्त्र)

17 K4 illegible —^a) Ds य एको (for यदेको) M4 धार (for वार). Ks Ds एको निवारयामास —^b) Ks 5 D2 पवनो (for मारुतो) Ś1 Ko-2 D1 जलदान्, Ks 5 Ds 3 [s]भ्रवनान्, B2 [s]भ्रगणा (for 'गणान्') Cd cites अभ्र वनात् —^c) T2 पार्थेन (for पार्थस्य) —^d) Ks 5 Dn2 D1-3 5 T1 G तुष्टुपुर, Ds तुष्टुपुर, Ds रुष्टुपुर (for तुष्टुपुर) D1 देवतान्यपि, T2 देवदानवै (for 'वा')

18 K4 illegible —^b) D1 त्रिगर्त (for 'र्तान्') —^c) K2 Ds सुमुचास्त्र Ds 'बाहुर्' (for 'राज')

19 K4 illegible —^a) Ks Ds वात (for वायु) —^b) Some MSS क्षोभयाणो, Ds 'ने Ds T G M1 2 4 नभस्तल —^c) D1 ध्वज, Ds सुर (for तर्) —^d) T2 M1 प्रतिघ्नश्, Ms 5 प्रनिघ्नश् Da Dn1 Ds तव, Ds सैव (for चैव) D1 सायकै, T1 G तावकान् (for सैनिकान्)

20 K4 illegible —^a) Ks 5 Ds 5 निरीक्ष्यैव (Ks 'व') —^b) T1 G2-4 दुरासदं (for सुदारुणम्) —^c) Ko Da Dn1 शैलमन्य, Ds 'मन्त्र', T2 शस्त्रमन्य, M4 शैलमस्त्रं (for 'मन्यन्') —^d) M4 घोर

मन्यन् (for घोरमस्त्र)

21 K4 illegible Ks Ds transp 21^{ab} and 21^{cd} —^a) Ks सुवि, Ds तु वि (for युधि) —^b) Ks अत्रे (marg 'स्त्रे') (for अस्त्रे) B Da Dn Ds 6-8 नराधिप, Ds सुदारुणे, Ds रणाधिप (for महामृधे) —^d) Ks हि; T1 G वै (for च) Ks B Da2 Dn Ds 6-8 दिशो दश, Ks 5 D1 2 S दिशोभवन्, Da1 Ds दिशो दिशा (Ds 'श')

22 ^b) K1 रथव्रजन् (sio), D1 रथध्वजान्, T2 रथव्रजन् —^c) D2 ततश्च (for रणे) Ks निरुत्साहान् तश्चक्रे —^d) D1 S निष्पराक्रमान् (for विपरा)

23 K4 illegible —^a) K1 2-5 B D (except Ds) M1-5 5 चैव (for राजा) —^b) Ds [अ]नूपश्च (for कृपश्च) Ds वर (for वर) —^c) Ś1 अश्वत्थामस् K1 2 4 5 Dn2 D1 2 4 6-8 T2 M1 2 4 तथा, Ms 5 ततो (for तत) Ś1 शैल्य —^d) Ś1 Ko 1 T2 कांभोजश्च, D1 कांभोजस्तु

24 K4 illegible —^a) Da1 Dn1 (before corr) विन्दानुविन्दाव् —^b) Da1 बाह्लिक, D1 T1 G1-2 M1 4 बाह्लीक, D2 काह्लिक (for बाह्लिक) K2-5 B D T2 G1 2 M सह बाह्लिकै (for च सबाह्लिक) K1 बाह्लिकश्च सबाह्लिकै —^c) Da2 Ds महत्सु (for महता) —^d) Da Ds पार्थम् (for पार्थस्य) Ds 5 T2 Gs [आ]वारयद् (for [आ]वारयन्) Ms 5 दिश (for दिश)

25 Ds om (hapl) 25 K4 illegible —^b) Ds महाबल, Gs 'रथ' (for 'बल') —^c) K2 राजा (for गजा) Ks गजानीकमभीमस्य —^d) Ś1 Ko 5

गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः ॥ २५
 भूरिश्रवाः शलश्चैव सौवलश्च विशां पते ।
 शरौघैर्विविधैस्तूर्णं माद्रीपुत्राववारयन् ॥ २६
 भीष्मस्तु सहितः सर्वैर्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकैः ।
 युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् ॥ २७
 आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ।
 लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ २८
 ततस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
 अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीपयत् ॥ २९

D₂ ताववारयता, Da₁ तव वारं, M₂ तावद्धारं. D₈ दिशा, T₁ G₂ M₂ २ दिशं (for दिश). D₁ तावका वारयन्दिशः, T₂ राज्ञावारयद्दिशं

26 K₄ illegible — ^a) K₁ भूरिश्रव, D₈ 'श्रवा T₂ सौमदत्ति, M सौमदत्त (for शलश्चैव) — ^b) T₁ G₁ २ ४ कौशलश्च; G₈ कौशलश्च, M₂ सौवलस्य (for सौवलश्च) G₈ M₂ विशा पति — After 26^{ab}, D₈ repeats 24^{ab} (with the same v l.) — ^c) Dn₂ शराग्रैर्, T₁ G₂ ४ मार्गणैर् (for शरौघैर्) K₈ २ B Dn Dn D₁ २ ४-३ विमलैस्तीक्ष्णैर् (K₈ २ D₂ ० 'राशु; D₁ 'स्तूर्ण) — ^d) T₂ माद्रीपुत्राय वारयत्, G₂ २ M₂ 'ववारयत्

27 K₈ D₂ om (hapl) 27, K₄ illegible — ^a) Ś₁ M₂ भीमस्तु K₈ सह तै, B₁ Dn₂ D₁ ६-३ सहतै, M₂ सहितै (for सहित) B Dn Dn D₁ ४-१ सख्ये, D₈ सख्ये (m 'ख्ये); G₂ २ M₂ सर्वे (for सर्वैर्) — ^b) K₈ B D (except D₂ २) धार्तराष्ट्रैः ससैनिकै — ^d) B₂ समतात् (for सर्वत) Ś₁ K₁ ३ B₂ Da₁ Dn₁ D₁ २ २ २ २ M₂ २ पर्य (M₂ 'रि) वारयन्

28 K₄ illegible — ^a) D₈ आपतन्तु (for 'तन्त) — ^b) G₈ पार्थ (for पार्थो) — ^c) K₈ विलिहन् (for लेलिहन्) Ś₁ Da₂ D₁ ६-१ सृक्किणी, K₈ २ Dn₂ G₈ सृक्कि (G₈ 'क्कि)णी, T₂ G₁ M सृ (M₂ स्व)क्किणी, G₂ सृक्किणी M₂ रोपान् (for वीरो) — ^d) K₈ D₂ ० शार्दूल इव कानने

29 K₄ illegible — ^a) K₁ २ B₂ ४ Dn₂ D₁ ६-३ भीमस्तु (for ततस्तु) K₈ २ B₁ २ Dn Dn₁ D₁-३ ० T₁ G M₁-३ २ बलिनां, M₂ गदिनां (for रथिना) Da₁ D₂ श्रेष्ठा (for श्रेष्ठो) — ^b) D₈ समाहवे (for महा)

तमुद्रीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ।
 परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ॥ ३०
 गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवश्च व्यराजत ।
 मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ॥ ३१
 व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ।
 महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततम् ॥ ३२
 ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ।
 आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
 बहुधा दारितश्चैव विपाणैस्तत्र दन्तिभिः ।

— After 29^a, S (except M₂-२) ins

391*

गिर्यग्रादिव केसरी ।

तस्यौ स सगदो भीम सशृङ्ग इव पर्वत ।

सिंहो दृष्ट्वा मृग यद्वत्

[(L 2) T₂ G₁ M₂ सहगदो (for स सगदो) — (L 3) T₂ द्विप, M₁ मृगा (for मृग)]

— ^d) K₂ २ २ B D T₂ M सैन्यानि (for सैन्यन्) K₈ D₂ ० T₂ M₂ भीप (M₂ 'त)यन्, T₁ G विभीषयन् (for अभीषयत्)

30 K₄ illegible — ^a) M₁-३ २ गदापाणि — ^b) K₈ २ D₂ सरथा (for ततस्ते) D₁ G₁ २ गज (D₁ रण)योधिन, T₁ G₂ ४ 'यूयपा (for 'सादिन) — ^c) K₈ २ D₂ यत्त, T₁ G भीम (for यत्ता) — ^d) T₁ G₁ एकदैव, G₁ २ यत्नादेव, G₂ एकमेव (for भीमसेन) D₈ महाहवे (for समन्तत)

31 K₄ illegible — ^a) D₁ 'प्राप्य (for 'प्राप्त) — ^b) K₈ पाण्डवेयो (for 'वश्च) B Dn Dn₁ D₁ २ १ २ T₁ G स (for च) K₁ २ व्यरोचते (for 'राजत) Dn₂ पाण्डव स त्वराजत — ^d) T₂ मध्य (for मध्य)

32 K₄ illegible — ^b) D₁ पाण्डवोत्तम, D₈ पाण्डुनदन, T₂ पार्थिवर्षभ — ^c) K₁ अतुल्य, Da₁ अतुला (for अतुल) D₁ मेघजालमतुल्य च — ^d) K₈ मातरिष्वेव; K₈ मातलिश्चैव D₂ २ M₂ सतत (for सततम्).

33 K₄ illegible — ^a) G₈ विध्यमाना (for वध्य) D₈ बलिनो (for 'ना) — ^b) B₂ धन्विन, D₈ दक्षिता (for दन्तिन) — Ś₁ K₀ २ om (!hapl) 33^a-34^b — ^c) D₈ ० T₁ G M₂ आर्तनादान्. — ^d)

फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुमे रणमूर्धनि ॥ ३४
विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् ।
पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३५
शोणिताक्तां गदां विभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ।

कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः ।
प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्मन्तः स्वकं बलम् ॥ ३७
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३८

C 6 4881
B 6 102 39
K 6 102. 40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

D₈ गजातो (marg sec m युगाते), M₂ गजास्ते (for गर्जन्तो) K₈ B₂ यया (for इव)

34 K₄ illegible, Ś₁ Ko 2 om 34^{ab} (cf v l. 33) — ^a) D₁ ताडितश्, T दारितैश्, M₄ दारि ताश् (for दारितश्) K₈ सोपि (for चैव) — ^b) G₁ s तु (for तत्र) K₈ s D₂ दन्तिनां (for दन्ति भि) B₂ विषाणाग्रैर्गजैस्तत् — ^c) Ś₁ Ko 2 फुल्ला शोक (Ko 'का' निभा, K₁ फल्गुशोकनिभा, K₈ फुल्ला शुकनिभ, G₂ प्रफुल्लाशोकवद् Ś₁ Ko-2 राजन्, K₈ पार्थ, D₈ (sup l_{in} as in text) साक्षात् (for पार्थः) — ^d) Ś₁ Ko-2 व्यराजत महाहवे — After 34, S ins

392* सादिना शस्त्रवृष्टिं च व्यधमद्रुदया तत ।
वायुवेगसमायुक्तो व्यचरपाण्डवो युधि ।
विषाणोल्लिखितैर्गात्रैर्विषाणाभिहतो मृशम् ।

[(L 1) T₂ 'वृष्टिश्च (for 'वृष्टिं च), and व्यचरद् (for व्यधमद्) — (L 2) M₈ व्यचरत् (for व्यच') — (L 3) M₄ विषाणैर्विहितैर्. M₂ शस्त्रैर् (for गात्रैर्)]

35 K₄ illegible — ^a) K₀ विषाण, D₁ विषा णैर्, D₈ विशाणे, G₂ विषाण — ^b) D₈ विशाणेन Ś₁ Ko-2 तु, K₈ s D₂ [दृ] व (for च) — ^c) Ś₁ K₁ s s D₁ 2 कुम्भे त्वा (K₈ s D₂ 'त्वा' हत्य, K₀ कुम्भे हत्वा च, B₂ T₁ G दत्तेत्वा (B₂ 'भ्या' हत्य, D₁ कुलेभ्याहत, D₈ s कुम्भे व्याहत्य, T₂ M कुम्भमाहत्य K₂ T₁ G₂-1 दन्तिन, K₈ s D₁ 2 कुंजरान्, T₂ M कुजर (for दन्तिनम्) — ^d) Ś₁ तापया (for पातया') — ^e) D₈ T₁ G₂ 4 दण्डपाणिर् (for 'हस्त)

36 K₄ illegible — ^a) K₈ D₂ G₁-3 शोणिताक्तां,

T₂ 'लोक्तां (for 'ताक्ता) D₈ गृह्य (for विभ्रन्). — ^b) K₀ मदोमज्जा, D₈ D₁ D₄ s 1 मेदोमज्ज, D₈ मेदोमज्जा (for मेदोमज्जा) Ś₁ Ko 1 कुलच्छवि, D₁ कृतच्छवि, D₂ यकृच्छवि (for कृतच्छवि) K₈ मेदोमयकृत्स्वपि (s₁₀) — ^c) K₈ D₈ सिक्तागद्, B₁ 2 M₈-5 २ (B₂ व) क्तागद्, D₁ हृतागद् (for कृताङ्गद्) T₁ G₂ 4 M₂ सिक्ताग शोणितैरेव, T₂ G₁ s M₁ रक्ताग (G₁ s सिक्ताग) शोणितेनैव — ^d) K₈ स व्यदृश्यत, D₁ स्वमिरदृश्यत (for प्रत्य')

37 D₁ om 37^a-38^b K₄ illegible — ^a) K₈ B D (except D₂ s, D₁ om) G₁ च (for तु) K₈ एव तैर्वध्यमानस्तु — ^b) D₁ T₁ G₂ 4 प्राद्रवति K₈ s D₂ रणे (for दिशो) — ^c) Ś₁ प्रमृद्मन्त, K₀ 1 प्रमृद्मन्त, D₈ विमर्दत, D₈ विमृज्यन्त, D₈ मृदन्तश्च, T₂ विमृद्मन्त (for विमृद्मन्त')

38 D₁ om 38^{ab} (cf. v l 37) K₄ illegible — ^a) D₈ D₁ D₈ 'नादै, M₂ 'धेनौ (for 'नागै) — ^b) D₁ D₈ भरतर्षभ; G₂ 'भं (for 'भ) — ^c) T₂ M कृतम् (for पुनर्)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 mention only नवमे युद्ध दिवसे; B₈ D₈ D₁ D₈ नवमेद्वि (to it B₈ adds सग्रामे), D₈ नवमदिवसयुद्धे, M₄ नवमेद्विके — Adhy. name T₂ भीमसेनगदायुद्धं, M₁-2 s द्रोणार्जुनयुद्धं — Adhy no (figures, words or both) D₂ (sec m) 59, D₁ M₁ 2 99, D₈ 97, T₁ G 98 (as in text), T₂ M₈ 4 100, M₈ 101. — Śloka no D₁ D₈ 37, D₁ 39.

९९

संजय उवाच ।

मध्याह्ने तु महाराज संग्रामः समपद्यत ।
 लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १
 गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २
 संमर्दं च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
 धान्यानामिव लूतानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ।

भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जमुर्महारथम् ॥ ४
 धृष्टद्युम्नं ततो विद्धा विराटं च त्रिभिः शरैः ।
 द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५
 तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकशिना ।
 चुकुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६
 शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् ।
 स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ७
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधादग्निरिव ज्वलन् ।

99

1 ^a) B D (except D₂ s) मध्यदिने (Da₁ 'न'),
 T₂ M पूर्वाह्ने तु (for मध्याह्ने तु). — ^b) K₈ s D₁-s
 T₂ M₂ s समवर्तत, D₁ प्रत्यपद्यत (for सम) — ^c)
 Da₁ 'करे रौद्रे, T₁ G 'करो घोरो (for 'करो रौद्रो)
 — ^d) T₂ भीमस्य (for भीष्मस्य) K₈ सोमकै सह

2 ^a) Da Dn D₅ धन्विनां (for रथिना) — ^c)
 Ś₁ Ko 1 द्रुपद (for निशितैर्) — Ś₁ Ko 1 om
 (hapl) 2^d-3^d

3 Ś₁ Ko 1 om 3 (of v 1 2) — ^a) K₈ Da₁
 D₁ T₁ G₁ s 4 स (for सं) K₈ s B₁ D₁ 2 तत्
 (for च तत्) T₂ M मर्दयामास ता सेनां — ^b) D₂
 तथा (for तव) — M₈-s om (hapl) 3^{ed} — ^c)
 K₄ damaged K₈ D₁-s 6 सुवि; K₈ तु वि (for
 the first इव) Da₁ लूताना, D₅ Ca भूतानां (for
 लूताना) D₂ प्राकार; D₈ m मगारु (corrupt) T G
 M₁ 2 मर्दयेच्च यथा राजन्सिंह प्राप्य मृगवजं (T₂ महा-
 गज, M₁ 2 मृगवजान्) M₂ repeats 3^{ed} as in
 text

4 Ś₁ Ko 1 om 4 (of v 1 2) — ^a) K₈ Da₁
 D₈ धृष्टद्युम्न, K₈ धृष्टद्युम्न — ^b) D₁ तदा (for
 तथा) B₈ विराटद्रुपदौ तथा — ^c) T₁ G₁ समरे
 भीष्ममासाद्य (by transp) — ^d) K₄ जिष्णु (for
 जम्बु) K₈ D₁ 2 T₁ G महारथा, K₄ नराधिप T₂
 निजमुश्च महारथा

5 Ś₁ Ko 1 om 5 (of v 1 2) — ^a) T₂ धृष्ट

द्युम्नस्य K₈ D₁-s 6 T G₁ 3 M [s]विध्यद् (for विद्धा)
 — ^b) K₈ D₂ विराट तु, T₂ G₁ विराटश्च K₂ Da
 Dn D₃-s 7 s T₁ G₁ शरैस्त्रिभि (by transp) — T₂
 om (hapl) 5^c-9^b — ^c) D₈ M₄ नाराचान् (for
 'च) — ^d) D₂ प्रेरया (for प्रेषया)

6 Ś₁ Ko 1 T₂ om 6 (of v 1 2, 5) — ^a)
 K₈-s B₁ तेथ; B₂ M तेति, Da₁ Dn₁ तेभि, D₂
 T₁ G तथा; D₅ तेपि (for तेन) K₈ विद्ध D₅ ते
 विद्धास्तु महेष्वासा — ^b) K₂ 4 B₁ Da Dn D₁ s 8
 'कर्षिणा, B₁-s D₁ M 'धातिना (D₁ 'न'), G₁ 'कर्श
 ना (for 'कशिना) — ^c) K₄ damaged D₈ दुहुहु,
 D₈ T₁ G₁ 4 चुकुधु (for चुकुधु) K₂ पादस्पृष्टा,
 D₈ T₁ G₁ पदा स्पृष्टा (for पादस्पृष्टा) M प्रा (M₈
 प्र)ज्वलन्समरे शूरा हव्य (M₂ गव्य, M₈ हव्य)सिक्का
 इवामय

7 Ś₁ Ko 1 T₂ om 7 (of v 1 2, 5) — ^a)
 K₈ s D₂ 6 शिखण्डिना, B₁ 'ह्यपि, D₁ 'ही च (for
 'ण्डी त) D₁ प्र (for च) K₂ जप्राह, K₈ s D₂ 6
 निर्विद्धो (for विव्याध) B₈ D₈ S (T₂ om) शिखण्डिनं
 (B₈ 'ण)न विव्याध (T₁ G₁ 'थ) — ^b) K₈ s D₂ s 6
 T₁ G₈ 4 M₂ भारतानां K₈ s B₈ D₂ s 6 S (T₂ om)
 पितामह; D₅ पितामह — D₅ om 7^{ed} — ^c) K₈
 D₂ 8 स्त्री त्वथ, K₄ B स्त्रीत्यय; K₈ स्त्रियत्व; D₁
 स्त्रिय हि, D₈ स्त्री न्वय, M₁-s 8 स्त्रीत्व च, Ca स्त्री
 मय (as in text) D₈ स्त्रीहेत्वियमसौ ध्यात्वा, T₁ G
 M₄ स्त्रिय च समनुध्यात्वा — ^d) Dn₁ नास्मै, M₁ नैनं
 (for नास्मै) D₁ प्रहरद् K₈ D₈ G₂ अच्युत, M₁
 8-s आशुनौ (for अच्युत)

पितामहं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ८
 द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
 शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ९
 सोऽतिविद्धो महाराज भीष्मः संख्ये महात्मभिः ।
 वसन्ते पुष्पशवलो रक्ताशोक इवावभौ ॥ १०
 तान्प्रत्यविध्यद्राङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 द्रुपदस्य च भलेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ११
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं च त्रिभिर्वाणैः सुशितै रणमूर्धनि ॥ १२
 ततो भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

कैकेया आतरः पञ्च सालकिश्चैव सात्वतः ॥ १३
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरहितेप्सया ।
 रिरक्षिपन्तः पाञ्चाल्यं घृष्टद्युम्नमुखात्रणे ॥ १४
 तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ।
 प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम् ।
 नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १६
 रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १७
 अनयन्परलोकाय शरैः संनतपर्वभिः ।

C 6 4699
B 6 103 18
K 6 103 18

8 Ś1 Ko 1 om 8^{ab}, T2 om. 8 (cf v 1 2, 5) —^a) K3 च (for तु) —^b) K3 & B Da Dn D4-8 क्रोधेन (for क्रोधाद्) —^d) Ś1 Ko 2 चार्पयत्

9 T2 om. 9^{ab} (cf v 1 5) —^a) G2 चोन° (for पञ्च) — Ś1 Ko 1 s s D2 om (hapl) 9^{bc} —^b) D2 नवभि (for दशभि) — K4 damaged for 9^{cd} —^c) B4 D1.2.3 S चापि (for पञ्च) —^d) T1 G4 विव्याध D1 om from सायकै in 9^d up to त्रिभिर in 11^b

10 D1 om 10 (cf v. 1 9) —^a) M1-8 s महेश्वासो (for महाराज) —^b) G1.8 सधे, G2 सखे K4 B2-4 Da Dn D4-8 शोणितौव (Da1 'घा) परिभुत (Da1 'ता), T2 M भीष्मोदीव व्यराजत (T2 न्यजा यत) —^c) Ko 1 'शवल', D2 s 'सवलो, T G1 s & 'शवल्लो (G3 'ळा)

11 D1 om. up to त्रिभिर in 11^b (cf v 1 9) —^a) D2 त प्रत्य°, D3 तानत्य° (for तान्प्रत्य°) D5 ताश्च विव्याध गागेयस, T2 प्रत्यविध्यत गा° —^b) D2 अजिह्वकै —^d) K3 s D2 S भारत (for मारिष)

12 ^b) Ś1 Ko 2 पत्रिभि (for पञ्चभि) —^c) T2 M पचभि (च त्रिभिर्) M1 (inf lin as in text) s s पीतै (for वाणै) —^d) Ś1 Ko 5 T1 G निशितै, B2 सुतीक्ष्णै (for सुशितै) T2 M विव्याध परमाहवे

13 ^a) K2 & B2-4 Dn2 D4 7 s T1 G4 तथा (for ततो) D5 भीष्मो; M1 (inf lin as in text) s-s भीष्मं (for भीमो) D1 'बाहुर्; D6 'भाग (for 'राज) —^b) Dn1 M2 वा (for च) —^c) K3

B2-4 Da2 Dn2 D1-7 कैकेया —^d) K1 सालकिश्चैव T1 G माधव, T2 M भारत (for सात्वत) D1 सालकिश्च महारथ

14 ^a) Da1 Dn1 D6 M1 अभ्यद्रवन्त; D8 'धावन्त. —^b) K4 D5 'हितेच्छया, K5 'हितेप्सव; B3 & Dn2 D4.7 s 'पुरोगमा, D2 'हितैषया, T G 'समाज्ञया; M 'परीप्सया (for 'हितेप्सया) —^c) K1 2 रिरक्षिप्यं (K2 'प्य)त, Da1 विरिध्यत; D1 रक्षतश्चापि, D5 विरक्षिपन्त (for रिरक्षिपन्त) K1 पचाल्य, D1 s पां-चाल्यान् (D5 'ल्या) S प्रति (T2 भीम; G1 M परि)-रक्षणकार्यार्थ —^d) Ś1 Ko-2 T2 घृष्टद्युम्नमुखा रणे; K3 s D2 6 घृष्टद्युम्न महारथा (K5 'थं), K4 B1 'ज्ञमुखा रथा, B2-4 Da Dn D1 & 1 s 'ज्ञपुरोगमा (D1 'मान्); D8 'ज्ञमुखात्रयान्

15 ^b) T2 भीष्मरक्षार्थकृता (sic) —^c) K5 D2 संप्रजङ्घ (for प्रत्युद्ययु) D1 'सैन्य (for 'सेनां). — D2 om. (hapl) 15^d-16^e —^d) K1 सहसैन्यां, S सहसेना K3 B3 D3 s T (T1 after corr) M नराधिप, D1 महारथा

16 D2 om 16^{ab} (cf v 1 15). —^a) Ko-2 सु- (K2 स) महायुद्ध —^b) Ś1 Ko-2 भारत (for संकुलम्) —^c) K3 नराश्वनर°, B1 रथाश्वनर°; T2 नराश्वरथि°

17 ^c) Ś1 Ko तथेतरै, D1 'तरा, D2 'तरा; M2 s तथैतरान् —^d) Ko-3 D1 2 6 रथनागाश्व (D2 'श्व)सादिन (D1 'पत्तय), Da1 नरनागाश्व सादिन, T2 नरा नागा हया रथा, G1 नगरागाश्व, M3 नरनागाश्वसादिना

अस्त्रैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते ॥ १८
 रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
 विप्रद्रुताश्चाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १९
 मर्दमाना नरात्राजन्ह्यांश्च सुबहूत्रणे ।
 वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ २०
 रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।
 कुण्डलोष्णीपिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषिताः ॥ २१
 देवपुत्रसमा रूपे शौर्ये शक्रसमा युधि ।

क्रद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ २२
 सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते ।
 विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २३
 दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ विहीना वरसादिभिः ।
 मृद्रन्तः स्वान्यनीकानि संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २४
 वर्मभिश्चामरैश्छत्रैः पताकाभिश्च मारिष ।
 कक्ष्याभिरथ तोत्रैश्च घण्टाभिस्तोमरैस्तथा ॥ २५
 विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश ।

18 ^a) B₁ D_{a1} D_{n1} (by corr) अनयत्, S त्रे (M₂ त्रे) पयन् D₁ प्रेत* (for पर*) — ^b) G₈ स शरै* (hypermetric) (for शरै*) D₂ शार्दूलसमविक्रमान् — ^c) K₈₋₅ D_a D_{n1} D₁₋₃ ६ ८ S शस्त्रैश्च, B D_{n2} D₁ १ ४ शरैश्च (for अस्त्रैश्च)

19 ^a) K₂ 4 B D (except D₁ 2) तु (for च) D₁ भिन्ना (for हीना) — ^b) K₁ हुते, B₂ हय; D₃ रथ (for हत) K₄ D_a D_{n1} D₅ तदा (for तव) M₂ हता सारथयोपि च — ^c) K₈ 4 B D_{a2} D_{n2} D₁ 3-8 T G₁ 2 4 'ताश्च, D₂ 'तास्तु (for 'ताश्च) — ^d) Ś₁ K₀ 1 याता, K₂ यात्वा (for जग्मुः)

20 Ś₁ K₀ 2 transp 20^{ab} and 20^{cd} — ^a) Ś₁ K₀₋₂ गृह्यमाना (K₂ 'णा), K₃ 4 D_{a2} D_{n2} D₃ 4 १ ४ मृद्यमाना, K₅ मर्दमानो, B D_{a1} D_{n1} मृद्रतस्ते, D₁ नदमाना, D₂ G₂ मर्दमानान्, D₆ मृद्रतस्ते, M₁ ४ ५ मर्दयाना (for मर्दमाना) Ś₁ K₀₋₂ नरै; K₈ 4 D_{n2} D₁ ४ ६-८ T G₁₋₃ M₃ (sup l_{in} as in text) नरा, D₅ नृणान् (for नरान्) — ^b) Ś₁ K₀₋₂ ह(Ś₁ कृ)ताश्च; K₈ ५ D_{n2} D₁ ४ ६-८ G₁ ४ M₂ ४ (sup l_{in} as in text) 4 हयाश्च Ś₁ K₀₋₂ 4 B₁ D₁ ४ ४ T₁ G M₂ बहवो रणे, K₈ ५ D₂ सुमहारया, T₂ M₄ सुमहारणे

21 ^b) K₅ D₂ ४ वर्मितास्, D₁ चर्मणस् (for वर्मिणस्) K₄ मर्दितास्तेजसा युता; T₂ वर्मिणस्ते जवायुधा — ^c) K₈ D₁₋₃ ६ T₂ M₁ शूरा (for सर्वे). — ^d) K₂ 4 ५ B D_a D_n D₁₋₅ १ ४ T₁ G M₅ निष्का (K₄ चित्रा) गदविभूषणा (K₂ 'पिता, D_{n2} 'पिण), D₁ निष्काता मदभूषिता

22 D₂ reads (see m) 22 in marg — ^a) K₁ देवै* (for देव*) K₈ ५ D₂ ६ रूपै; B D_a D_n

D₄ ६ १ ४ सर्वे (for रूपे) — ^b) K₅ शौर्यै, T₂ शौर्या, M शौर्यात् (for शौर्यै) K₄ समा समा, G₁ शक्रे समा, M₁ ४ ५ शक्रसमो — ^c) Ś₁ K₀ 1 वैश्रवणं भाति, K₃ B₂ D₂ ६ 'ण चापि, K₄ 'ण चामि, S 'णेनैव (for 'ण चाति) C_v वृद्ध्या वैश्रवण चामी Ca oltes वैश्रवण चाति (as in text) — ^d) B₂ नयेनापि, D₁ न्यायेन च D_a बृहस्पति D₅ S विनयेन बृहस्पते (D₃ 'ति)

23 ^a) B₂ सर्वे (for सर्व) — ^b) D₅ शूरास्तत्र (for तत्र तत्र) — ^c) K₅ D₂ व्यप्रद्रुता; T₂ M₁ ४-५ विप्रकीर्णा K₂ विदृश्यत, D₁ स्म दृश्यते, D₆ S प्रदृश्यते — ^d) K₈ मानवा इव (by transp)

24 ^a) K₅ D₂ सादिनश्च, D₆ वाजिनश्च (for दन्तिनश्च) K₁ sm D₁ नरश्रेष्ठा, K₈ D₂ ४ रथश्रेष्ठा, D₆ रथा श्रेष्ठा, M₁₋₃ ५ नरव्याघ्रा (M₂ ५ 'घ्र) — ^b) K₁ विहीन वरसादिभिः, K₄ B D_a D_n D₄ ६ १ ४ हीना परमसा, D₁ ४ ६ विहीना वीर (D₁ रथ) सा — ^c) K₀ T₂ मृद्रन्त, D₆ मर्दन्त, M₂ मृद्रन्त (for मृद्रन्त) — ^d) Ś₁ K₄ B D_a D_n D₄ ६ १ ४ निपेतु (for सपेतु) G₁ सर्वशब्दका C_v as in text

25 ^a) K₂ D_a D_{n2} D₁ ४-५ चर्मभिश्च, D₆ धनुर्भिश्च, G₈ वर्मिभिश्च (for चर्मभिश्च) K₁ चर्मरैश्च, D₈ G₁ चापरैश्च (for चामरैश्च) K₂ क्षत्रै, K₄ B D_a D_n D₄ ६ १ ४ G₂ M₅ चित्रै (B₁ 'द्वै), D₁ सूत्रै, T₂ गात्रै (for छत्रै) — ^b) T₂ M आरत (for मारिष) — ^c) K₈ D₂ ४ ६ कक्ष्याभिरथ (D₃ 'रपि [sup l_{in} 'र्गज]) तोत्रैश्च, K₄ B D_a D_n D₄ ६ १ ४ छ (D_{a1} छि त्रै सि (K₄ D_{a1} D_{n1} D₅ शि) तैर्हमदंडैर्, D₁ कक्षाभी रथ योक्त्रैश्च, T₂ कक्ष्याभिरततोत्रैश्च — ^d) D₃ क्षपि (for तथा) K₄ B D_a D_n D₄ ६ १ ४ चा (D_a D_{n1} D₅ तो) मरैश्च समन्तत

नगमेघप्रतीकाशैर्जलदोदयनिस्वनैः ॥ २६

तथैव दन्तिभिर्हीनान्गजारोहान्विशां पते ।

प्रधावन्तोऽन्वपश्याम तव तेषां च संकुले ॥ २७

नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ।

चातायमानानद्राक्षं शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ २८

अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः ।

द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९

गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महारणे ।

ययौ विमृष्टंस्तरसा पदातीन्वाजिनस्तथा ॥ ३०

तथैव च रथान्राजन्संमर्द रणे गजः ।

रथश्चैव समासाद्य पदार्तिं तुरगं तथा ॥ ३१

व्यमृद्वात्समरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे ।

C. 6 4713
B. 6 103 32
K. 6 103 31

26 ^{ab}) Da1 G4 विशीर्णो, D4 1 8 विस्तीर्णैर्, T1 विशीर्णा (for विशीर्णैर्) K8 प्रविधावतो, K6 D2 6 प्रति (for विप्र) B2 दश, Da1 D2 दिश (for दश) T2 M तत्र तत्रैव दृश्यंते धावमाना दिशो दश — ^c) K2 4 B Da Dn D4-8 T2 M1 (sup lin) 8 नव (for नग) B Da Dn D1 4-8 T2 M मेघप्रतीकाशा — ^d) K8-8 B D S जलदोपमनिस्वना (K8-8 D2 8 T1 G1 8 4 नै)

27 ^a) K5 हस्तिभिर् (for दन्तिभिर्) K8 4 B2-4 Dn (Dn1 after corr) D8 4 1 8 T2 हीना (for हीनान्) B1 तथैव दन्तिनो राजन्; D1 दन्तिनश्चैव निर्मिता — ^b) K2 B8 4 Dn (Dn1 after corr) D4 1 8 T2 गजारोहा, D1 'रोहैर् (for 'रोहान्) T1 G महामृधे (for विशा पते) — K4 om. 27^c-29^b — ^c) K1 प्रधावतो, D8 प्रधावतो, S धावमानान् K8 [s]य पश्यामि, B1 Da Dn1 [s]नुपश्याम (B1 'मि), B2-4 Dn2 D4 1 8 [s]न्वपश्यत (D8 'त), D1 प्रपश्यते, D2 2 6 [s]न्वपश्याम, D8 निपश्या*, T G4 अपश्याम, G1 8 M अपश्याम, G2 अदश्याम (for स्त्वपश्याम) — D8 om 27^d-28^d — ^d) K1 द्राव्यमाणाश्च (for तव तेषां च) T1 G4 M संयुगे (for संकुले)

28 K4 D8 om 28 (cf. v l 27) — ^a) K8 'समुत्थैश्च, M2 'समुद्वात्स (for 'समुत्थाश्च) — ^b) S1 Ko 1 D4 तुरगान् (for तुरगान्) T2 हेमभूषणान् — ^c) Ko 1 8 D8 M2 चातायमानान (M2 'म) द्राक्ष्म, K8 D2 भीतायमानान्द्रक्ष्येत (K8 'ना ददशे)

29 K4 om 29^{ab} (cf v l 27) — ^a) K2 अश्वरोहान्, G1 8 हतारोहान् S1 Ko 1 हतानश्चैर्, T1 G2 4 च तैरश्चैर् (for हतैरश्चैर्) — ^b) S1 Ko 1 8 D2 गृहीताश्चान्, Da1 D4 8 T2 M 'तायीत् (sic), D1 हता याति, T1 G गृहीतांश्च (for 'तासीन्) — ^c) K4 द्रवमाणानि पश्यामस्, Da2 Dn1 (before corr) D8 'मानानपश्याम, D1 8 6 'माणान (D1 माणास्तु) पश्यामो — ^d) K4 तव तेषां च (of 27^d), Da Dn1 D8 द्राव्य-

मानाश्च (Da1 द्रव्यमानाश्च), D1 द्रवमाणान्, D8 द्राव्यमाणाश्च, D8 द्रावमाणान् S1 Ko 1 संकुले (for संयुगे) — After 29, D8 ins

393* ततोऽन्तरे महाराज भीमसेन प्रतापवान् ।

चकार सुमहद्युद्ध महाधोर भयानकम् ।

30 ^a) B2 M2 8 8 गजा गजं, D1 गजा गजान्, D8 गजो गजान् — ^b) K4 T1 G M1 4 द्रव (G8 'व्य) माणो, Da1 M2 8 8 'माणा, D1 8 'माणान्, T2 'माणे S1 महामृधे, B D (except D1 8 6) 'हवे (for 'रणे) — ^c) D1 M1-8 8 ययुर् (for ययौ) B Da2 Dn2 D4 8 1 8 प्रमृद्य, Dn1 प्रगृह्य, D1 विस्मृज्य; D8 विमर्दस्, T2 विमृद्य, M विमृद्य (for विमृद्स्) K1 ययो विमृद्स्तरसो (sic), Da1 ययौ प्रसद्यस्तरसा (sic) — ^d) B Dn2 D4 1 8 M1 पादातान्, D1 M2 8 8 पदातान् (for पदातीन्) — After 30, D8 ins

394* अश्वानश्चैश्च समर्थं रथैश्च रयिनस्तथा ।

31 D2 om (hapl.) 31 — ^a) D1 रथा, T1 G4 यया (for रथान्) — ^b) S1 Ko समर्द च, K2 समर्द च, K8 B Da Dn D2 4 8 1 8 प्रसमर्द, T G8 4 स समर्द, D1 समर्दश्च (for सममर्द) T1 गजो रणान् (for रणे गज) B2 गजा, D1 T2 G4 M2 गजान्, G2 गजा and गजान् (for गज) — ^c) K1 8 4 B D (except D8) T2 रथाश्चैव (T2 'व), T1 G4 M1-4 रथाश्चैव, G1-8 रथ चैव (for रथश्चैव) — ^d) K8 D1 6 S पदार्ति (D1 'ता, D8 'ति) स्तुरगास्तथा, K4 B Da Dn D4 8 1 8 पतितास्तुरगान् भुवि (K4 जवान्, B1 8 रणे, B2 नरान्, Da Dn1 D8 वरान्)

32 D1 om 32^{ab} — ^a) Ko-2 4 B Da2 Dn1 D4 1 8 M1 8 8 व्य (B8 4 वि) मृद्गन्; Da1 अमृद्गन्, Dn2 T1 G2-4 न्यमृद्गन्, D8 व्यद्रवन्, D8 व्यमर्दन्, T2 व्यमृत्, G1 न्यमृद्वात्, M2 4 व्यामृद् (M2 'तन्) (for व्यमृद्वात्) K8 मृद्गत्स्तुरगाजान्, K8 D2 व्यद्रव (K8 'मृद्ग) त रणे रा, D8 ममर्द समरे रा — B2

एवं ते बहुधा राजन्प्रमृदन्तः परस्परम् ॥ ३२
तस्मिन्नौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्नतरङ्गिणी ॥ ३३
अस्थिसंचयसंघाता केशशैवलशाद्वला ।
रथहृदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३४
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
कवचोष्णीपकेनाद्या धनुर्द्वीपासिकच्छपा ॥ ३५
पताकाध्वजवृक्षाद्या मर्त्यकूलापहारिणी ।

क्रव्यादसंघसंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धिनी ॥ ३६
तां नदीं क्षत्रियाः शूरा हयनागरथप्लवैः ।
प्रतेरुर्वहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महाहवे ॥ ३७
अपोवाह रणे भीरुन्क्रश्मलेनाभिसंवृतान् ।
यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३८
प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ।
दुर्योधनापराधेन क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ ३९
गुणवत्सु कथं द्वेपं धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।

om (hapl) 32⁶⁰ — ^b) D₁ T₂ G₃ M₄ तुरगाश्च (for
तुरगांश्च) S₁ रणाग्रणे, D₆ रथाग्रणे (for नराग्रणे).
K₈ समरे च सहस्रशः, K₅ D₂ तुरगाश्च सहस्रशः, D₈
G₂ तुरगं च (G₂ 'गश्च' नर रणे, T₂ तुरगाश्च रथो रणे
— ^c) T₂ तु (for ते) — ^d) K₂ 8 8 B Da₂ Dn
D₁-8 7 8 प्रत्यमृदन्, K₄ प्रत्यमृदन्त (hypermetrio),
D₆ प्रत्यमर्दन्, T₁ G विमृदन्तः, M₂ प्रमृत्ततः, M₅
प्रमृदन्तः (for प्रमृदन्तः) — After 32, T G M₁ ins

395* दृश्यन्ते स्म महाबाहो तत्र तत्र महाबलाः ।

33 ^a) K₈ 8 D₂ T₁ G वर्तमाने, B₁ 2 D₁ महा
युद्धे, D₈ ततो युद्धे (for तथा युद्धे) — ^b) K₈
सग्रामेति, K₅ D₂ सग्रामे तु (for वर्तमाने) K₈ भया
नके; K₅ B₈ D₂ 6 T₂ M भयावहे (for महाभये) T₁
G सग्रामे रोमहर्षणे. — ^d) S₁ Ko 8 8 D₂ 8 T₂ M₂
शोणितान्न (T₂ 'ताश्च', M₂ 'तांश्च') तरङ्गिणी, D₅ 'तात्र
त्रिरङ्गिणी, T₁ G M₄ शोणितौघतरं

34 ^a) S₁ Ko 8-8 D₁ 8 6 अस्थिसंचयसंघाता (K₅
'घटा'); K₁ अस्थिसंघसग्रामे (sio), K₂ B Da Dn
D₂ 8 7 8 'संघातसंघाता, D₂ 'संचयसंघाता, T₂ 'संच
यफेनौघा — ^b) S₁ Ko 1 'शैवल' (for 'शैवल')
K₂ 'शाद्वला', K₈ 8 Dn D₁ 8-8 T₂ G₁ M 'शाद्वला
(for 'शाद्वला) Da₁ केशशैवलशाद्वला; D₈ T₁ G₂-4
केशशैवालशाद्वला — ^c) M₂ रथहृद- (for रथहृदा).
T₂ M₁ 8-8 रथ (M₅ 'था') वाजिशता (T₂ 'महा') वर्ता
— ^d) S₁ हयमेना; T₂ 'मीनो (for 'मीना) K₁ दुरा
सदा, Da₁ 'सदी (for 'सदा)

35 ^a) K₈ D₆ शीर्षोपलः, Da₁ Dn₁ D₅ 'पला-
(for 'पल) T₁ G₁ 8 4 'शता' (for 'समा'). G₂
शीर्षोपलैश्च संकीर्णा — ^b) T₁ G₄ दति' (for हस्ति')
— ^c) K₂ कवचोष्णीपः, T₂ केवलोष्णीपः. K₁ 2 4 B
Da Dn D₁ 8 7 8 'केनौघा (for 'केनाद्या) — ^d) S₁

धनुर्द्वीपासिकच्छपा, K₂ 4 B Dn D₁ 4 6 8 'वैगासि';
K₈ D₈ T₁ G 'मीनासि', K₅ D₂ 'वैगोर्मिकच्छपा',
Da D₅ 'वैलासिकच्छपा, D₁ 'वैत्रासिकच्छपा, T₂ M
'वैगासि (T₂ 'धि') पद्मगा — After 35, S ins

396* शङ्खचक्रौघसपूर्णा छत्रकूर्मा रथोदुपा ।

[G₈ 'सकीर्णा (for 'सपूर्णा) T₂ शङ्खचक्रा गदामत्स्या,
M शङ्खचक्रगदापूर्णा (for the prior half) G₄ शरोदुपा
(for रथो')]

36 ^a) K₂ Da₁ 'वृक्षाद्या, D₁ 'वृक्षाग्रा (for
'वृक्षाद्या) — ^b) M₁ (sup lin as in text) 2-8
मर्त्यकूलाभिहारिणी — ^c) K₈ क्रव्याधः; K₅ समादः,
T₂ कुर्याद (for क्रव्याद) K₂ 4 B Dn₂ D₁ 4 6-8
'हंस (B₁ गण, D₁ 'जन) सकीर्णा, K₈ 8 D₂ 'सघ-
सपूर्णा (for सघसकीर्णा) — ^d) D₈ यमदष्ट (for
यमराष्ट्र) K₁ 2 4 B₁ 2 4 Dn₂ D₈-8 7 8 T G M₁ 4
विवर्धिनी, M₆ 'विवर्धिनी

37 ^a) K₈ D₂ 6 घोरा (for शूरा) — ^b) K₈
'रथप्रजै, Da₁ D₅ 'रथाप्लवै (for 'रथप्लवै) K₅ Dn₂
D₁ 7 8 M₁-8 8 रथनागहय (K₅ 'रथ) प्लवै, G₈ हतना-
गरथप्लवै — ^c) Da₁ प्रतरु (for प्रते) S₁ बलवो
(for वहवो) — ^d) K₄ महाभये, B D (except
D₁-8) 'रथा (for 'हवे)

38 ^a) M₂ रणाद् (for रणे) Da₁ भीरं — ^b)
K₁ कश्मलेनापि संवृता; T₁ G कश्मलेन समावृतान्,
T₂ कश्मला चाभिसं — ^c) Ko वैतरणी, Da₁ वैतरणी;
D₁ वैतरणी, D₈ वैतरणी K₄ Da D₁ 8 T₂ M
राजन् (for प्रेतान्) — ^d) Da Dn₁ D₅ 'रथ, G₁
'पुरी (for 'पुर)

39 ^a) K₁ प्राक्रोशन्, K₈ व्यक्रो; K₅ D₂ विक्रो
(for प्राक्रो) — ^b) T₂ M वै (for तद्) G₂ वैश-
सनं (for तद्वैशस) — ^d) T₁ पादवा, G पार्थिवा

कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४०
 एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्मात्र भारत ।
 पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४१
 ता निशम्य तदा वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ।
 आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४२
 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत ।
 युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुयेति च ॥ ४३
 ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां पाण्डवैः सह ।

अक्षयूतकृतं राजन्सुधोरं वैशसं तदा ॥ ४४
 यत्पुरा न निगृहीपे वार्यमाणो महात्मभिः ।
 वैचित्रवीर्यं तस्येदं फलं पश्य तथाविधम् ॥ ४५
 न हि पाण्डुसुता राजन्सैन्याः सपदानुगाः ।
 रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वा विशां पते ॥ ४६
 एतस्मात्कारणाद्गोरो वर्तते स्म जनक्षयः ।
 दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयानृप ॥ ४७

C. 6. 4728
B 6. 103 47
P. 6 103 47

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

(for कौरवा) Ks s B D Tz M गच्छति क्षत्रिया
 (D1 स्वकुल गच्छति) क्षय

40 ^a) Ks damaged Gs दोष (for द्वेष) Ks
 'वत्सु कयां यूय — ^b) Ks Bz-1 D (except D1 s s)
 Tz G1-3 M1 s-s घृत (for धार्त) Ds जनेश्वर Ks
 घातैराष्ट्रा जनेश्वरा — ^c) Ś1 'पुत्रेण (for 'पुत्रेषु)
 — ^d) Tz M कालरूपो नराधिप

41 ^a) G1 एव ते बहुधा वाच — B1 om (hapl)
 41^b-42^a — ^b) Dn2 श्रूयति, Ds s Tz श्रूयते Ks
 Bz-1 Da Dn D1-s स्म परस्पर, D1 Tz M तत्र भा',
 T1 G [s]स्मात्सु भारत (for स्मात्र भा'). — Ś1 Ko 1
 D1 om 41^{cd} — ^c) Bz Da1 Ds Tz पादवा मव-
 सयुक्ता (Da1 'का) — ^d) Ks सुदारुणान्, Ds 'रणा

42 B1 om 42^a (cf v 1 41) — ^a) Tz Ms
 तान् (for ता). Ks Bz-1 D (except Ds s) Tz M
 ततो (for तदा) K1 वाचा, Da1 वाच, M1 वाच
 — ^b) Tz सद्यो (for सर्व) M1 s-s योधैर् Ks
 उदीरिता, M1 उदाहृत — ^c) D1 आगम्य, Tz अ
 सन्तु, Ga c d आगस्कृत् (as in text) D1 सर्व
 लोकेषु, Ds 'लोकाना

43 ^a) Da1 भीष्म द्रोणकृप, Tz भीष्मद्रोणकृप
 — ^b) Ds शाल्य (for शल्य) — ^c) Da1 D1 Gs Ms
 अनहकारा — ^d) Ś1 Ko-2 D1-s s कुरुतेति, Da1 Ds
 कुरुतेति Ś1 Ko-2 D1 घ (for च) T1 G M किं
 चिरेण (G1 s रणेति, Gs रणेन) जनेश्वरा, Tz किंचि
 दीर्याजनेश्वर — After 43, S ins

397* इति दुर्योधनोत्पत्ता सर्वे युयुधिरे नृपा ।

44 ^a) Ś1 प्राप्तवृत्ते, Ds प्रवृत्ते — ^b) Ko 1
 कुवाण (for कुरुणां) — ^c) D1 M1-s s 'घृतकृते,

Ds 'घृतकर — Gs om. (hapl) 44^d-46^a — ^d)
 Ko-2 Ds सद्यो (for सु) Ds सदा (for तदा)
 Tz M यमराष्ट्रविवर्धन (cf 36^d)

45 Gs om 45 (cf v 1 44) — ^a) Ks यत्पुरा
 (for यत्पुरा) Ks तन्, Bz Da Dn1 Ds S (Gs
 om) त्व (for न) Ś1 निगृहीप, Ko-2 नि (Ko 1
 वि) गृहीय, Ks Bz Da Dn1 Ds S (Gs om) न
 गृहीपे, Ks 'गृहीपे, Bz s Dn2 D1 s s निगृहीपे,
 D1 [अ]नुगृहीपे, D2 गृहीत्वेव — ^b) K1 वार्यमाणे,
 Mz s s 'माण (for 'माणो) Da1 महात्मनि (for
 'भि) — ^c) Da1 Ds विचित्रवीर्यं, G1 वैचित्रवीर्यं
 T1 Gz s पश्येद, G1 पश्येत, Mz तस्येद (for तस्येद)
 — ^d) T1 G1 s s तस्य, Tz त्वद्य (for पश्य) Ks B
 Da Dn D1-s सुदारुण, Ks Ds यथाविधि, Ds
 M1-2 s यथाविधि, T1 G1 s s यथातय, Tz कथापर
 (for यथाविधम्) Ks फल पश्य यथाविधि (sic)

46 Gs om 46^a (cf v 1 44) — ^a) D1 वीरा
 (for राजन्) — ^b) Tz कुरव पाण्डवै सह — After
 46^{ab}, Tz ins

398* अयुध्यन्त महारथे मध्य प्राप्ते दिवाकरे ।

साल्यकिं कृतवर्माणं विष्ठा पञ्चभिरायसै ।

नाकम्पयत शैनेयो सत्यवान्सत्यकोविद ।

— ^d) Ks कौरवा वै, S कौरवाणां (for 'वा वा) B
 D (except D1-s s) [अ]पि सयुगे (for विशा पते)

47 ^a) T1 एतस्य (for एतस्मात्) D1 M1 s
 घोराद्, Tz घोरात् (for घोरो) — ^b) B1 s s Da
 Dn D1 s s Gs स्व (B1 सु), D1 स (for स्)
 Ds Tz जनक्षय Bz वर्तते जनसक्षय — Ks Ds om
 47^{cd} — ^c) Da1 देवाद्वा, Tz दैवाश्च, Gs दैवाद्या

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखानृपान् ।
अनयत्प्रेतराजस्य भवनं सायकैः शितैः ॥ १
सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे ।
वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवमिः पुनः ॥ २
तान्निवार्य शरौघेण शक्रसुनुर्महारथः ।

सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यममादनम् ॥ ३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगधये ।
व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ४
उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष ।
गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५
अपरे तुद्यमानास्तु वाजिनागरथा रणात् ।

(for दैवाद्वा) — ^a) Ks Bs Ms तव वा; Dn: तवैव
(for तव च) D1 चाप्यनयान् Bs विभो, Ds तथा
(for नृप) T1 G M1-s तव पापतया (G: 'था) पि वा
(M1-s 'नयाद्यप)

Colophon. — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, S1 mentions only नवमे दिवसे,
Ko-2 s D2 नवमे युद्धदिवसे, Ks नवमेहनि, Ks
नवमेहनि, Ds नवमदिवसयुद्धे, M1 नवमेहिके — Adhy
name Ks T2 सकुल्युद्ध, M1-s s भीष्मा (M2 द्रोणा)
र्जुनयुद्ध — Adhy no (figures, words or both)
Dn2 (see m) 60, Dn: T1 G 99 (as in text),
T2 Ms 4 101, M1 s 100, Ms 102 — Sloka
no Dn1 85, Dn2 Ds 47, Ds 48

100

1 After the ref, T G read st 15-26 (T1 Gs
repeating 15-16, and T2 G1-s repeating 15-26
in their proper place) — ^a) Ks 4 B Da Dn
D1 s 7 s तान्, G च (for तु) K4 B Da Dn1
D2 7 s T1 Gs Ms नरव्याघ्र — ^b) B D (except
D1 2) सुशर्मानुचरान्, T2 सुधर्मप्रमुखान् K4 D1 s T
G रथान्, B1 नरान् (for नृपान्) — ^c) Ds अजयन्
(for अनयत्) T Gs M अजयदयिना श्रेष्ठ — ^d)
Ds सितै (for शि) B Da Dn D1 s 7 s सदन
(for भवन) D1 भवन निशितै शरै, T Gs M सर्वा
नप्रतिमाश्रणे

2 ^a) D2 [अ]य, Ds च, T2 M तु (for [अ]पि)
T2 M तदा (for ततो) — ^b) T1 Gs विव्याध T1

G वै तदा (for संयुगे) — ^a) Ks D1 S शरै (for
पुन)

3 ^a) Ks B D M1 s-s तं (Da1 Dn2 तन्); Ks
म (for तान्) — ^b) Ks s D2 s शक्रयुद्धो (for
'सुनुर) — Ks om (hapl) 3^a-4^a — ^c) Da1 Ds
T2 सुशर्माणो, Ds 'र्मा च (for 'मणो) T1 Gs M
यौधान् — B1 om 3^a-4^a — ^d) T2 M प्रेषयद्
(for प्राहिणोद्)

4 Ks om 4, B1 om 4^a (cf v 1 3) — ^a)
T1 G हन्यमाना (for वध्य) — ^b) T1 Gs प्राद्र-
वत; T2 Ms प्रद्र, G2 विद्र S1 Ko-2 रणाद्;
Ks s D2 ततो (for रणे) — ^c) Ks s Ds हये; B2
जये (for भये) S महामृधे (for 'रथा)

5 ^a) D1 सत्यज्य (for उत्सृज्य) Ds तु रथान्
(for तुरगान्) — ^b) Da Dn1 Ds तु (for च) T
G Ms भारत (for मारिष) — ^c) Da1 प्राद्रवतो
D2 दिश (for दश)

6 ^a) B Da Dn Ds s s तु तदा (Da2 यदा)-
दाय, Ds तुद्यमानास्तु, G2 तुद्यमानाश्च Gs अपरेण
तुद्यमानास्तु (hypermetric) — ^b) D1 वाजिनस्तु;
D2 वाजिनागा (for 'नाग) Ks s D1 रथा रणे, B
Da Dn D2-s रथान्नणे, T G Ms रथा (G2 रथान्)
नरा, M1-s s रथैर्नरा (for रथा रणात्) Ks रथ
वाजिगजा रणे — ^c) M1 त्वरयन् K1 युक्त, Ds
युक्ता (for युक्ता) — ^d) Ks व्यद्रवत (for प्राद्र)
Ks दिशो दश, D1 निरायुधा (for विशां पते) S1
प्राद्रवति दिशो दश — After 6, S (T2 om lines
2-5) ins

399* कशाभिस्ताडयामासु पार्थिभिश्च महुर्मुहुः ।
हयारोहा द्रवन्त्येव चीदयन्तो हयोत्तमान् ।

त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ॥ ६
पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ।
निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७
वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैर्गतेन सुशर्मणा ।
तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८
तद्वलं प्रदुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ॥ ९
सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् ।

त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशां पते ॥ १०
स एकः समरे तस्थौ किरन्वहुविधाञ्शरान् ।
आतृभिः सहितः सर्वैः शेषा विप्रद्रुता नराः ॥ ११
तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ १२
जानन्तोऽपि रणे शौर्यं धोरं गाण्डीवधन्वनः ।
हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ १३
ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

C 6 4742
B 6 104 14
K 6 104 14

तथा तोघनिपातैश्च अकुशाना च विघ्नमै ।
गजारोहा गजास्तूर्णं त्वरयन्त प्रदुदुषु ।
रथिनश्च प्रतोदैश्च वाग्निश्चैव पुन पुन । [६]
मर्त्ययन्तो ह्यप्राज्ञान्प्राद्रवन्ति दिशो ददा ।

[(L 1) T₁ कुशानिन् T₂ नास्यनश्च (for 'यामासु')
T₂ वाग्निश्चैव पुन पुन (for the post half) — (L 2)
M₂ विश्वेव (for द्रवन्त्येव) — (L 4) M₂ तारयत
(for त्वर) — (L 6) M₂ मरान् (for हयान्)]

7 °) K₀ : s D₂ : s G₂ पदाताश्च, T₁ G₂ पादा
ताश्च T G M₂ चैव (for चापि) D₁ स्वानि स्वानि
च शस्त्राणि, M₁ s- यत्ताश्चैव च दंश — °) T₁ G
महामृषे (for 'रणे') — °) S₁ D₂ : M₂ निरपेक्षया
Da₁ [अ]वधायत, Dn₂ स्स घा, D₂ : T₁ G₂ : [अ]
व्यधावत (D₂ 'तस्'), T₂ G₂ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा)
— °) D₁ तत्र तत्र महारथा, D₂ तेन तेनास्म भारत,
M तेन तेनैव भा

8 °) K₂ D₂ तु; K₂ B Da Dn D₁ 4, s :
T G₁ : s M₁ : s सु, D₂ हि, D₂ च (for स्म)
D₂ M₂ नि (M₂ ते) वार्यमाणा बहुशस्त्र — °) K₁ त्रैग
भेज, K₂ B₁ Da₁ D₁ : त्रिगर्तेन, T₂ M तेन राज्ञा,
G₂ त्रैगर्तेन (for त्रैगर्तेन) — °) B₂ M₁ : अय (for
तथा) D₁ [अ]न्ये (for [अ]न्यै) Ko Dn₂ D₄
पार्थिवश्रेष्ठ, D₁ 'श्रेष्ठ' — °) K₂ D₂ न व्यतिष्ठति,
K₂ D₂ न व्यतिष्ठत, S नावतिष्ठत (T₂ M₂ : 'ति') D₂
भारत (for संयुगे) — After 8, S ins

400* पुत्रांश्च पतितान्भूमौ मातुलंश्च पितृसत्या ।
सोदराश्चावमर्दन्त प्रदुतास्तत्र तत्र वै ।

[(L 1) G₂ अय (for तथा) — (L 2) T₁ G₂ चैव,
M₂ चाप- (for चाप-) T₂ M दृष्टुमुक्ते समन्तत (for
the post. half)]

9 °) M₂ त बल D₂ T G विद्रुत (for प्रदुत) S₁
तद्वलमपद्रुत दृष्ट्वा (hypermetric) — °) K₂ पुत्र (for
पुत्रो) T₂ M पुत्रा (T₂ M₂ 'त्र') स्तव विशा पते
— °) K₀ स च (for सर्व) K₂ D₂ T₁ G सर्वसैन्य
परिष्कृत (K₂ D₂ 'त'), K₂ B Da Dn D₁ 4-8 'पुर
स्कृत', T₂ M 'पुरसर' (T₂ 'र')

10 °) K₂ : s D₂ : s ममरे (for महता) D₁ सर्वे ते
सहिता राजन् — °) D₁ M₂ : 'द्रवन्' (for 'द्रवत्')

11 °) D₁ चैक, G₁ : s एष, M₂ एव (for एक)
T₂ M राजन् (for तस्थौ) — °) D₁ : s विकिरन्वहुधा
(D₂ 'धान्') शरान् — °) K₂ सहितै, T₁ G₂ सहिता
(for सहित) Da₁ D₂ T₁ G₂ सर्वे, T₂ M तस्थौ
(for सर्वे) — °) Da₁ D₂ तेषां, T₂ येन; M ये
च (for शेषा) K₂ B D (except D₁-s : s) हि, M₂
[अ]पि (for वि) K₂ D₂ : s M₁-s नृपा, D₁ रथा
(for नरा)

12 °) K₁ सर्वोद्योगेन (sic), D₁ सर्वे धैर्येण Ko :
S दक्षिता (for दक्षिता) — °) S₁ फल्गुनार्थाय; Ko
2-4 B Dn₂ D₁-4 s-3 फाल्गुना, Da Dn₁ D₂ पाण्डवा
— °) B D (except D₁-3 s) व्यतिष्ठत (for व्यव-
स्थित)

13 °) B₁ : s Da Dn₁ D₂ : s जानमाना, D₂
जानतो हि, D₂ : s ज्ञायमाना, T₂ जानन्तोऽपि D₂
om रणे B Da Dn D₂ : s 7 s शौर्य; D₁ धोर (for
शौर्य) — °) B₂ रणे, D₁ शौर्य, T₁ G₂ सार (for
धोर) K₂ T₁ G₂ : गाडीवधन्विन, Da₁ D₂ गाजीव
धन्वन, D₂ गाजीवधन्विन — °) T₂ घोराकारा (for
हाहाकार) D₂ रयोत्साहो (for कृतोत्साहा).

14 °) K₁ T₂ शूरा, Da₁ शूरा (for शूर)
— °) K₂ B₁ : s D T₂ M वरूथिनी (for अनीकिनीम्).

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १४
 एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः पाण्डवैः सह ।
 अयुध्यन्त महाराज मर्ध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५
 सात्यकिः कृतवर्माणं विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
 अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्वाणान्सहस्रशः ॥ १६
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्धा शितैः शरैः ।
 पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ १७

15 T G repeat 15 (of v l 1) — ^a) T₂ (first time) राजन् (for सर्वे) — ^b) D₂ D₄ सह पाण्डवै (by transp) — ^c) D₁ अयुध्यन्त T₂ G₁ s (all first time) *रंगे (for *राज)

16 T₂ repeats 16^a only, om (hapl.) 16^b-27^a, T₁ G repeat 16 (of v l 1) — ^a) M₁ s s सत्यक; M₂ सात्यत (for सात्यकि) S₁ कृतवर्माणं (sio), M₃ कृतवर्माणं — ^b) D_a D_{n1} D₅ भित्वा, D₆ विद्यात् (for विद्धा) K₂ s D₂ बहुभिर्, D_{a1} पचाभिर्, D₃ नवभिर् (for पञ्चभिर्) K₃ s B D G₁-s (G₁ s second time, G₂ both times) आशुगै, T₁ G₄ (first time) आयसै (for आयसै) T₁ G₄ (both second time) कारयित्वा महारथ — T₁ G₄ (both second time) om 16^{cd} — ^c) T₂ (first time) G₁ s (both second time) नाकपयत शैनेय — ^d) S₁ किरन्वाण, D_a D_{n1} D₃ s M *न्वाणै, G₁ (both times) s s (both second time) कृतन्वाणै (for किरन्वाणान्) D₁ किरन्वाणशत बहून्, T₂ (first time) सत्यवान्सत्य कोविद

17 T₂ (second time) om 17 (of v l 16) G₁-s repeat 17 (of v l 1) — ^a) D₁ M₁ s-s राजन् (for राजा) — ^b) D₆ शितै (for शितै) T (T₂ first time) G₁ (first time) शरैस्त्रिभि, G₁ (second time) s s M त्रिभि शरै (for शितै शरै) D₁ द्रोण विव्याध पचभि — ^d) T (T₂ second time) G₁ s (both first time) s च त्रिभि शरै (for चास्य सप्तभि) K₄ B₁-s D_a D_n D₂ s s पचभि, G₁ s (both second time) पत्रिभि (for सप्तभि)

18 T₂ (second time) om 18 (of v l 16) G₁-s repeat 18 (of v l 1) — ^a) D₁ G₁ s (the last two second time) वाहीक (for राजानं) K₂ s B D_{n1} D₄ s T₁ (both times) G₂ (both times) M₂-s वाहीक, D₁ G₁ s (the last two second time) राजान,

भीमसेनस्तु राजानं बाह्यिकं प्रपितामहम् ।
 विद्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८
 आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः ।
 चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९
 समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ।
 यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनेश्वरौ ॥ २०
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा स्रुतं च नवभिः शरैः ।

D₆ बाह्यिक्य (for बाह्यिकं) — ^a) B₁ महाबाहु; T (T₂ first time) G₁ s (both second time) s महाराज (for *नाद) — ^d) T (T₂ first time) G₁ s (both first time) s गवां मध्ये यथा वृष

19 T₂ (second time) om 19 (of v l 16) G₁-s repeat 19 (of v l 1) — ^a) D_{a1} M₂ s अर्जुनश्, D₁ आर्जुनि, D₂ s अर्जुनिश् K₄ चित्रसेन च — ^b) K₄ विद्धा (for विद्धो) K₄ T₁ G₂ (first time) s नव भिर् (for बहुभिर्) K₅ D₁ s आयसै (for आशुगै) T₂ (first time) स विद्धो बहुरायसै — After 19^{ab}, Bom ed repeats 16^{cd}, — ^d) T₁ G₄ विव्याध D_{n1} समरे (for हृदये)

20 T₂ (second time) om 20 (of v l 16) G₁-s repeat 20 (of v l 1) — ^a) D₆ समागत (for *गतौ) D₃ s समरे (for तु रणे) K₅ समागतौ तु तौ बाणौ, T₁ G₁ s (G₁ s first time) s तौ वै समागतौ (T₁ G₄ *ते) युद्धे (G₃ वीरौ); T (T₂ first time) तौ वै समागम्य युधि — ^b) K₅ महामात्रा, D₁ *बुद्धी, Co d *मात्रौ (as in text) T (T₂ first time) G₁ s (both first time) s पिता (G₃ युद्धे) पुत्रौ विरेज (T₂ विचेर) तु — ^c) K₅ D_{a1} D_{n1} महाघोरो (for *घोरौ) T G₁ s (T₂ G₁ s first time) यथा समागतौ राजन् — ^d) S₁ K₁ s राजन्पुरु, D₅ राजन्बुध (for राजन्बुध) K₃ शनीश्वरौ, K₆ शनिश्वरौ T₁ G₁ s (the last two first time) s काले बुधनिशाकरौ, T₂ (first time) काले बुधनिशाकर

21 T₂ (second time) om 21 (of v l 16) G₁-s repeat 21 (of v l 1) — ^a) K₅ तस्याश्वाश्चतुरो बाहान्, D₂ तस्य वै चतुरो बाहान् — ^b) K₅ D₂ त चैव, T₂ (first time) रुद्ध च (sio), M₄ स्रुतं च (for स्रुतं च) — ^c) K₁ नानाद (for ननाद) K₂ s B D_{n1} (by corr) n₂ D₁ s T (T₂ first time) G (G₂ s

ननाद बलवान्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ २१

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमिवप्लुत्य महारथः ।

आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशां पते ॥ २२

द्रोणश्च द्रुपदं विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।

सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३

पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो बाहिनीमुखे ।

अपायाज्जनैरश्वैः पूर्वैरमनुस्सरन् ॥ २४

भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्णिकम् ।

व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २५

ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ।

अवप्लुत्य ततो बाहाद्बाह्णिकः पुरुषोत्तमः ।

आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारथः ॥ २६

सात्यकिः कृतवर्माणं चारयित्वा महारथः ।

शरैर्वहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ २७

स विद्धा भारतं पथ्या निशितैर्लोमवाहिभिः ।

ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्भुजः ॥ २८

तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।

हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ २९

तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुतेजनाम् ।

ध्वंसयामास बाणैर्यो लाघवेन महायशाः ॥ ३०

C. 6 4759
B 6 104 31
K 6 104 31

both first time) M बलवान्नाद, G1-3 (second time) सुमहानाद

22 T2 (second time) om 22 (cf v 1 16) G1-3 repeat 22 (cf. v 1 1) —^a) D1 हताश्वात्तु; D2 'श्वात्तु' (for 'श्वात्तु') —¹ om. (hapl) 22^a —^b) K2 4 B D (except D2 3) 'सोव' (for 'भव') T1 G4 महारथं, M2 'रथा' (for 'रथ') —^c) D2 G1 (second time) M शीघ्र, T2 (first time) चित्र (for 'तूर्ण') —^d) M4 द्रुपदस्य (for 'दुर्मुखस्य'). D2 दुरासद (for 'विना पते')

23 T2 (second time) om 23 (cf v 1 16) G1-3 repeat 23 (cf. v 1 1) —^a) K2 द्रौणिस्तु (for 'द्रोणश्च') D1 T (T2 first time) G4 तु (for 'च') K2 B Dn D4 7 8 भित्ता (for 'विद्धा') —^b) K1 शरैः संनतपर्वभिः (sic) —^c) D2 तस्य (for 'चास्य') T1 G4 विव्याध —^d) M4 त्वरमाण (for 'माण')

24 T2 (second time) om 24 (cf v 1 16) G1-3 repeat 24 (cf v 1 1) —^a) G1 (second time) विध्य' (for 'पीड्य') D1 T1 G4 राजन् (for 'राजा') —^b) S1 Ko 1 'पति' (for 'सुते') —^c) T2 (first time) अर्जुनयाज्, G2 (second time) अपयाज्. —^d) T1 G1 3 (the last two first time) 4 रणाङ्गीतो जनेश्वर'

25 T2 (second time) om 25 (cf v 1 16). G1-3 repeat 25 (cf v 1 1) —^a) D1 मुहूर्तादिव, G1-3 (all second time) मुहूर्तमिव D1 बाह्णिक G1 (first time) अर्जुनश्च नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखाग्रयान् = (var) 1^a —^d) T (T2 first time) G4 'लोकस्य' (for 'सैन्यस्य')

26 T2 (both times) om 26 (for first time,

cf v 1 16) G1-3 repeat 26 (cf v 1 1) —^a) Ko 1 3 D2 G1 3 (the last two second time) ससंभ्रम, D1 ससदाय (for 'भ्रमो') —^b) S1 परमो (for 'म') G2 (second time) सर्वसैन्यस्य पश्यत = 25^d —^c) D2 अवप्लुत्य (for 'प्लुत्य') Dn1 बाहाद्; S (T2 om) यानाद्, Cv बाहाद् (as in text) —^d) K4 B Da Dn D1 4 5 S (T2 om) बाह्णिक D1 स्वविरत्त, S (T2 om) पुरुषपर्म (for 'पुत्तम') —^e) M1 3 4 लक्ष्मणस्य K2 Dn2 D1 7 8 महारणे, K3 3 D2 विशा पते, B3 D1 T1 G4 महात्मन, G1 3 (both second time) 'रथ' (for 'रथ')

27 Ko 1 T1 G4 om (hapl) 27^a, T2 om 27^a (cf. v 1 16) —^a) G1 सात्यकः (for 'कि') —^b) K2 4 B Da Dn D4-5 महारणे, D1 महारथं —^c) T2 बहुविधो, M4 'विधा' (for 'विधै')

28 ^a) D1 भरत पथ्या, D2 भारत श', T2 भारतं यथ्या —^b) T2 M1-3 3 विशिलैर् (for 'निशितैर्') Da1 लोमवाहिर्, T G 'वापिभि' —^c) K2 D1 4 7 8 S नृत्यन्निव; K3-5 B1-3 D2 2.6 ननर्त च, Dn1 ननर्ते च (for 'ननर्तेव') —^d) D2 विधुन्वानो, T2 G1-3 M1 2-3 विधुन्वानो D2 G1 महाभुज (for 'महद्भुज')

29 ^a) D2 अथायसीं, D2 तस्यायसिं S1 Ko 1 हेमशक्तिं, D2 महाशक्तिं —^b) T1 G1 3 4 चिक्षेप च M3 3 पितामह (for 'मह') —^c) K2 हेमवेत्रो (for 'चित्रा') T2 महाभोगा (for 'वेगां')

30 ^b) K2 B Da Dn D4 5 7 8 सुदुर्जयां, K4 D1 दुरासदा, D2 सुतेजसां T1 G मृत्युकालो (G1-3 'कल्पो')-पमा शुभा —^c) K3 5 D2 om (hapl) 30^c-32^b —^e)

अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ।
 न्यपतद्वरणीपृष्ठे महोल्केव गतप्रभा ॥ ३१
 वार्ष्णेयस्तु ततो राजन्स्त्वां शक्तिं धोरदर्शनाम् ।
 वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ३२
 वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
 अमिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ३३
 तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ।

क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सान्वकीर्यत भूतले ॥ ३४
 छित्त्वा तु शक्तिं गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसन्शत्रुकर्शनः ॥ ३५
 ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 परिवव्रु रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ॥ ३६
 ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैपिणाम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

K₂ 4 B D₂ D₃ D₄ (marg sec m as in text) 4 s
 1 s M C_d व्यसयामास, D₁ ध्वसयित्वा स, D₆ G₁-s
 वचयामास (for ध्वसया) —^a) K₁ महायश (for
 'शा')

31 K₈ s D₂ om 31 (of v l 30) —^a) B₁
 च (for तु) —^b) D₅ 'दारुण (for 'दारुणा) —^c)
 T₂ पपात (for न्यपतद्) G₁ s धरणीपृष्ठ —^d) K₂
 B D₂ D₃ D₄ 1 s महाप्रभा, T₁ G हत (for गत)
 D₂ D₃ महोर (D₂ 'रा) गलमप्रभा; T₂ नभोल्केव
 नमभ्युता

32 K₈ s D₂ om 32^{ab} (of v l 30) —^b) K₁
 D₁ M₄ सा (for स्वा) K₄ B D (except D₁-s, e)
 कनकप्रभां (for धोरदर्शनाम्) —^c) D₂ वेगविद्, M₄
 एकवद् (for वेगवद्) K₄ वेगात्सगृह्य (for वेगव
 दृह्य)

33 ^a) D₂ घार्ष्णेय (for वार्ष्णेय) —^b) K₂ 4
 T₁ G प्रमुक्ता, K₅ D₂ e प्रयुक्ता, D₁ प्रनुन्ना (for
 प्रणुन्ना) K₄ स (for सा) D₁ G₂ महारणे, T₁
 G₂ 4 'रवा, T₂ 'जवा, G₁ 'वरा (for 'हवे) —^d)
 Some S MSS कालरात्रिर् K₅ यथानल, D₆ यथेतरा
 (for यथा नरम्)

34 ^a) K₂ D₂ तम् (for ताम्) T₂ M चिच्छेद
 (for सहसा) —^b) D₂ त्रिधा (for द्विधा) K₂ 4
 B D₂ D₃ 1 भारत (for 'त) T₂ M द्विधैव भरत
 पंम (M₁ s s 'भ) —^c) T₂ M क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन
 —^d) Ś₁ सान्वकीर्यत, K₀ s सानुकी, K₄ B D₂
 D₃ D₄ s-3 सा न्यशी (B₂ 'सी), K₅ D₂ सा विकी,
 T₁ G₁ 4 सा त्वकी, G₈ सात्यकी, M₁ (inf l₂ n as
 in text) s s सा न्यकी (for सान्वकी) K₈-s B

D S (except T₂ G₂) C_a मेदिनी (for भूतले)
 T₂ सा व्यनिकत वै भुवि (sic), G₂ सा क्षितौ स्वकी
 र्यत

35 ^a) K₁ छित्त्वा, B₁ M₄ भित्त्वा (for छित्त्वा)
 B₂-4 D₂ D₃ शक्तिं तु (by transp) —^b) G₁
 सात्यकिर् B₁ बहुभि (for नवभि) K₁ शनै (for
 शरै) —^c) Ś₁ K₀-2 B₂-4 'कर्षण; D₅ 'कशन,
 D₆ s 'कर्षण, C_a 'कशन (as in text)

36 ^a) D₆ सनरनागाश्वा —^b) D₁ सर्वे ते (for
 पाण्डवा) K₈ T₂ G₁ M₁ पाण्डुपूर्वज, K₄ B₁ s 4
 D₂ D₃ D₄ M₂ 'पूर्वजा, B₃ D₂ s s G₂ 'पूर्वज,
 G₁ damaged —^c) K₁-3 D_a D₃ s-3 परिववृ (for
 'वम्) —^d) K₅ सात्वत (for माधव) D₆ M₂
 माधवस्त्वा (M₂ 'प्रा) णका. C_a cites माधवत्राण.

37 ^b) K₈ s D₂ D₃ s s s तुमुल (K₈ 'ळ)
 K₀ s s लोमहर्षण —^c) K₂ s D₂ समामे (for समरे)
 G₂ विजिगीषिणा (for विजयै)

Colophon — Sub-parvan . Omitting sub-parvan
 name, Ś₁ K₀-2 s mention only नवमे युद्धदिवसे,
 K₈ नवमेहनि, K₄ B₃ D_a D₂ D₃ नवमेहि (to it
 B₃ adds समामे); D₂ नवमे, D₆ नवमयुद्धदिवसे,
 T₂ नवमदिवसे, M₄ नवमेहिके — Adhy name K₄
 सकुलयुद्ध, T₂ M₁-s s सुशर्म (T₂ 'र्मा) पराजय (T₂
 'य) — Adhy no (figures, words or both)
 D₂ T₁ G 100 (as in text), D_a (sec m) 61,
 D₆ 99, T₂ M₈ 4 102, M₁ s 101, M₅ 103
 — Sloka no D₂ 22, D₂ 37, D₅ 38, D₆
 36

१०१

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
 यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १
 दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत ।
 एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शत्रुनिपूदनः ॥ २
 छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
 तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३
 रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
 निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ ४

तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
 गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं पितामहः ॥ ५
 स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ।
 समरे दुष्करं कर्म कुर्वाणं परिरक्षतु ॥ ६
 एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
 परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७
 ततः शतसहस्रेण हयानां सुबलात्मजः ।
 विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८
 दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् ।

C 6. 4775
B 6 105 9
K 6 105 9

101

1 °) Ks तया (for दृष्ट्वा) — °) Ms अपि (for अभि-) — °) M महा (for यथा) — °) Da1 दिवि भास्करे, M तपन यथा T2 तपतामिव भास्करं

2 °) K1 महाराजो, G2 'राजा (for 'राज) — °) K1 अभाषते, G2 अयाग्रवीत् (for अभाषत) — Before 2nd, Ds ins दुर्योधन उवाच — °) T2 M भीष्मो (for शूरो) — °) T2 M शूर (for भीष्म) S1 Ko-2 Ds M4 शत्रुनिपूदन, Ks B D1 शूरनिपू, Ds 8 शूरनिपू; M1-2 शत्रुविकर्शन; Ms शत्रुविकर्तन (for 'निपूदन') Ks D2 भीष्मोऽस्माकं महाराज

3 D2 om 3-5 — °) S1 K1 शूर — °) G2 सम तैर् (for समन्ताद्) — °) G2 कार्या (for कार्य) S1 Ko 1 D2 8 शूर, Gs वीरा (for वीर) — °) K2 स महात्मान, K3 च महात्मन, M1 2 8 सुमहात्मना

4 D2 om 4 (cf v 1 3) — °) T2 [S]मि (for हि) — °) S1 Ko 1 D1 [S]स्माभिः, B1 लोक (for ससाकं) Ks महाराज, D1 महामना (for पिता) — Ks om (hapl) 4^a-5^d Ds om 4^{cd} — °) T1 G1 8 8 निहन्ति (for निहन्यात्) D1 8 T2 सर्वान्, Ds यत्ता (marg sec m यत्तान्), G1 8 यत्तान् (for यत्तान्) — °) Ks B2-4 M1 8 4 पञ्चालान् (for पाञ्चालान्) D1 सह पाण्डवै (by transp), T2 M सह सोमकै

5 Ks D2 om 5 (cf v 1 4, 3) — °) S तस्य (T2 तच्च) (for तत्र) B Dn2 Ds 4 7 8 कार्यतम, Da1 Dn1 (orig) 'मिम, Da2 Dn1 m Ds 'मिद् (for 'महं) — °) D1 हि (for [अ]भि) — Ks om 5^{cd}. — °) G2 गुप्तो ह्येषो B2 महाभागो (for महेष्वासो) — °) B1 8 4 D (except D1-2. 8) महाव्रत, B2 अनुव्रत, T1 G विशेषत, M महाबल (for पितामह)

6 °) D1 तद् (for स) T2 ह तान् (for भवान्) D1 G2 सह (for सर्व) — °) K2 पितामह; M4 महाव्रत (for पितामहम्) — °) B D (except D1-2 8) समरे कर्म कुर्वाण — °) B D (except D1-2 8) दुष्कर (for कुर्वाण) B2 परिरक्षत, D1 रक्ष मानद, Ds परिरक्षितु, S 'पालय

7 Before 7, Ds ins संजय उवाच — °) Ko-2 D2 स (for तु) Ks B Da Dn D4 5 7 8 स एव युक्त समरे — °) G2 परिवार्यस् Ks D2 8 Gs ततो, B1 2 रणे (for स्थितो) — °) G2 स सैन्येन महाव्रत

8 °) M1-2 8 वृत (for तत) Ko 2 8 शर (for शत) S1 Ko-2 सहस्राणि, Ks B Da2 Dn D4-7 सहस्राणा, Ds सहस्रैस्तु (for सहस्रेण) — °) S1 Ko-2 सादिना (for हयाना) K1 T2 सुबलात्मजा — °) Da1 corrupt — °) Ks D2 T Gs 4 यष्टि, D1 रुष्टि, Ds हृष्टि; G2 ऋषि (for ऋष्टि) Ds तोमरधारिण, T2 तोमरधारिण

9 °) Ds वर्मिताना, Ms दसिताना (for दर्पि)

C 6 4775
B 6 105 9
K 6 108 9

शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९
नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ।
न्यवारयन्नरश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा शूराणां ह्यसादिनाम् ।
अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११
तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरीवाहवे ।
सुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२
सुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ।
महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३

Ks Bs. 4 Dns Ds सुवेदाना, Bz पुरोगानां, D1 सुयो
धाना, D4 7 सुवेपाना (for सुवेगाना). —^b) T1 G4
पदातिना, T2 M तरास्विनां (for पत्ताकिनाम्) —^d)
D1 सक्षिप्ताना, T2 उपेताश्च (for उपेताना) D1 गजो-
त्तमै, T1 G नरै सह (for नरोत्तमै) — After 9,
T G M2 ins

401* नानाशस्त्रसमाकीर्णो युद्धायैवाभिदक्षित ।

[T2 नानाशस्त्रै, Gs नानायुद्ध (for नानाशस्त्र) T2
Gs समाकीर्ण T1 G [अ]भिदक्षित, T2 च दक्षिता, M2
मुदक्षिता (for [अ]भिदक्षित)]

10 ^a) T2 नकुलः Da1 T2 सहदेवश्च —^b) T1
G1. 8. 4 M धर्मपुत्र, T2 'पुत्रश्च (for 'राज) S1
Ko-2 युधिष्ठिर; T2 च पाण्डव (for च पाण्डवम्).
—^c) Ks Da Dn1 Ds 6 T1 G न्यवारयद्, T2 अवार-
यद् Ks 4 B Dns D4 7 8 M4 नरश्रेष्ठान्, Ks D2 6
रणे श्रेष्ठान्, Da Dn1 Ds रथश्रेष्ठान्, D1 रथश्रेष्ठा,
Ds M1 नरश्रेष्ठ, T G रथश्रेष्ठ (G4 by corr 'ष्ठ')
(for नरश्रेष्ठ) —^d) Ks सुतं तव (for समन्ततः)

11 Da Dn1 Ds om. 11^{ab} —^d) Da Dn1 Ds
महारणे, D1 हि वारणे (for निवारणे) S शकुने प्रिय-
काम्यया

12 ^a) S1 प्रकृष्टैर्, D2 प्रहृष्टैर्, Ds प्रविष्टैर्; G2
विष्टैर् (for प्रविष्टैर्) K4 महाभागैर्, M1-3 'राज
(for 'वैरैर्) —^b) Ko D1 गरुत्मभिर्, K1 गरुत्मा
भिर्, Ds गरुत्मभिर् (for गरुत्मभिर्) T2 M मरु-
द्भिरीव सयुगे —^c) Da1 सुराहता, M2 8 पुराहता
(for सुराहता) D1 च राजेन्द्र; T1 रथा राजश्च (for
धरा राजश्च)

13 ^a) Ks D1 G1 'शब्दस्तु, Gs 'शब्दे तु (for

उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं महद्रजः ।

दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४

वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभितं पाण्डवं बलम् ।

निपतद्भिर्महावेगैर्हसैरिव महत्सरः ।

हेपतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ १५

ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे ह्यसादिनाम् ॥ १६

उद्धूतस्य महाराज प्रावृट्कालेन पूर्यतः ।

पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ १७

'शब्दश्च) Da1 M2 सुमहा (for 'हान्) —^b) Da1
Dn1 Ds शुश्रुमे, D1 शुश्रुवुस् (for शुश्रुवे). —^c)
T2 निशि (for महा-) —^d) T1 G1 8 4 M1 8-8
सर्वश (M5 'त) (for पर्वते)

14 ^a) T2 ते (for तैस्) —^b) S1 K2 4 5 B
Dns D1-4 6-8 T G1 8 4 समुद्धूत, Ko समुद्धूतो;
Da1 समुद्धूत (for समुद्धूत) Ks Ds महारजः K1
समुद्धूतो महद्रजः, Ks समुद्धूतमहारजः, G2 सुमहद्-
न्महद्रजः —^c) K2 5 B1 8 Dns D1-4 7 8 S (except
T2 M4) 'रथ, Ca 'पथ (as in text)

15 ^a) Ks Gs हतैस्, D1 ततस् (for हयैस्). Ks
तेषु, K4 T2 M तत्र (for तैस्तु) —^b) B Da Dn
D4 8 7 8 क्षोभिता पाण्डवी चम् —^c) S (except G2)
प्रविशद्भिर् (for निपतद्भिर्) —^d) T2 नत्स्यैर् (for
हसैर्) Ko महात्मन (for महत्सर) —^e) S1 हेपि-
ताना च, Ko-2 हे (K2 है) पताना च, T1 G1 8 4 हे-
पणेनैव (for हेपता चैव) —^f) D2 8 S (except M2)
प्राज्ञायत (for प्राज्ञा) — After 15, T G ins..

402* अन्तर्दधे महाशब्दस्त्रेण शब्देन मोहित ।

[T2 महाशब्दस् (for महाशब्दस्)]

16 ^b) Ks माद्रीपुत्रौ T2 M2 भारत; M1 8-8
आतसौ (for पाण्डवौ) —^c) Da Dn1 Ds अत्यघ्नस्
(for प्रत्यघ्नस्) Ks वेगात् (for वेगं)

17 T2 om (hapl) 17-18 —^a) Ko 8 Da2
Dn1 D1-8 M उद्धूतस्य, K1 उद्धूतस्य, K2 5 T1 G
उद्धूतस्य, B1 उरसूतस्य, Da1 उद्धूतस्य; Ds उद्धूतस्य
(for उद्धूतस्य) —^b) S1 प्रवृष्टिलेन पूर्यत (810),
Ks-5 B D प्रावृट्काले (Ks 'ला) मि (K4 Bs Dns D4

चतस्ते रथिनो राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
 न्यकुन्तनुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो ह्यसादिनाम् ॥ १८
 ते निपेतुर्महाराज निहता दृढघन्विभिः ।
 नागैरिव महानागा यथा स्युर्गिरिगह्वरे ॥ १९
 तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः संनतपर्वभिः ।
 न्यकुन्तनुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश ॥ २०
 अत्यासन्ना हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।
 अच्छिन्ननुत्तमाङ्गानि फलानीव महाडुमात् ॥ २१

ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ।
 पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
 वच्यमाना हयास्ते तु प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
 यथा सिंहान्समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ २३
 पाण्डवास्तु महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे ।
 दध्मुः शङ्खान्श्च मेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ २४
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा दीनं सैन्यमवस्थितम् ।
 अत्रवीर्यरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः ॥ २५

C. 6 4732
 E. 6 105 28
 K. 6 105 28

१८ 'ति'पूर्यत, S (T₂ om.) प्रावृषीव महोदधे — °) Ś1 Ko M₃ पौर्णमस्याम्, K₃ s Da1 D₂ s पूर्ण-
 मास्याम्, D₃ पूर्णिमा. — °) K₃ महोदय (for 'दधे')
 T₁ G₁ वेलेव ह्यसादिना, G₁-s M₁ s-s यथा वेला
 दधार द.

18 T₂ om 18 (cf. v 1 17) — °) Da1 रथिना,
 D₂ रथिनां (for 'नो') K₃ राजा (for राजन्)
 — °) Ś1 Ko व्यकृतन्, K₃ निकृतति, Da1 D₂ न्य
 कृतन्, D₁ न्यकृतत, D₂ न्यकृतति — Ś1 Ko 1
 om. (hapl.) 18^a-20^a — °) K₂ s B Da Dn D₁ s
 १८ शरेण, D₁ ह्येभ्यो (for कायेभ्यो)

19 Ś1 Ko 1 om. 19 (cf. v 1 18) — °) K₃
 निदहं, M₁ s. निहत (for 'ता') T₁ G 'घन्विन',
 M₃ 'घन्विभि' (for 'घन्विभि') — D₃ om (hapl.)
 19^a-20^b — °) T₁ G₁ नाग इव (for नागैरिव) T₁
 G₁ महानागैर्, T₂ G₁-s M नगा ह्यैर् — °) K₂ B
 Da Dn D₁ s यथावद्, K₃ यथावत् (for यथा स्युर)

20 Ś1 Ko 1 om. 20^{ab}, D₃ om. 20^{ab} (cf v 1 18,
 19) — °) D₁ s तत (for तेऽपि) D₁ तु (for तु-)
 — °) T₁ G₁ नरा (for शरैः) D₃ शरैश्च नतपर्वभिः,
 G₁-s नराणा नतपर्वभिः — °) K₃ D₂ निकृतन्, D₁
 न्यकृतत, D₃ न्यकृतन् K₃ निकृतान्युत्तमाङ्गानि
 — °) G₂ विचरति K₃ दशो दिशः, Da1 दिश दिश,
 D₂ दिशो दिश

21 D₁ om 21 — °) K₁ B Da Dn₂ D₃ s
 T G अम्याहता, Dn₁ अत्याहता, D₂ अत्यामत्र, D₃
 अहन्त, D₁ s अम्याहता (for अत्यासन्ना). — D₃
 om from 21^b up to हया in 22^a — °) K₂ रुषिभिर्,
 K₃ D₂ रिष्टिभिर्, S ऋक्तिभिर् (for ऋष्टिभिर्) — °)
 K₃ s D₂ अछिदन्, K₁ B Da Dn D₃-s १८ असजन्,
 T₁ G₁ s. असजन्, T₂ असजन्, G₂ अकृतन्, M अम्य

मन् (for अच्छिन्नन्) D₂ तूत्तमाङ्गानि — °) K₁ B
 Da Dn D₃-s १८ T₁ G₁ s महा (Da1 'ह')डुमा,
 M 'डुमे (for 'डुमात्)

22 D₃ om up to हया in 22^a (cf v 1 21)
 — °) K₃ Da1 D₃ हयारोहान् (for हया राजस्) T₁
 G ते निपेतुर्महाराज — °) Ś1 Ko-2 s B D₁ M
 निषूदिता (K₁ 'दिन') — °) Dn₂ D₂ s १८ पातिता
 D₁ पात्यमानास्तु, M₃ मानश्च — °) K₂ s s B Da
 Dn D₂ s S प्रत्यक्ष्यत सर्वश (K₂ s D₂ s T₂ M
 सवश, T₁ G भारत), D₁ प्रादुश्चकुश्च सर्वश

23 °) K₁ ते च; B Da Dn D₁ s १८ चैव (B
 चापि), D₁ s तत्र (for ते तु) — °) D₃ प्रद्रवत;
 M₂ s s प्रा (M₃ प्र)द्रवतो K₃ हयार्दिता — °)
 K₂-s B D (except D₃) T₁ G M₃ सिंह, T₂ सिंह
 (for सिहान्) — °) K₁ Da1 प्राणपरायण (for
 'यणा') — After 23, D₃ ins

403* एव तु सौवल सैन्य प्रभञ्ज सर्वतोदिशम् ।

24 °) K₂ s B D (except D₁-s) S (except T₂
 M₁) च (for तु) G₁ s महाराजन् (for 'राज')
 — °) Dn₂ D₂ T G महामृचे (for 'हवे') — °) K₁
 lacuna, Da D₁ s s M₁ s. s मे (D₁ s मै)यश्च, D₂
 मेराश्च (for मेरीश्च) — °) Ś1 Ko १८ D₂ s वाद-
 (K₁ om द, K₃ पीड)यामासुराहवे, D₁ ताड्यमाना
 परस्पर

25 M₂ s om 25^a-26^b — °) K₂ B Da Dn
 D₁ s १८ M₁ s २४ दीनो, K₃ s D₁ s राजा; T₂ हीनो
 (for ह्यु) — °) Ś1 दीना, K₂ s s B Da Dn
 D₁ s T₂ M₁ s २४ ह्यु (for दीन) K₃ s B Da
 Dn D₁ s T₂ M₁ s २४ सैन्य पराजित — For 25,
 D₂ subst.

404* उवाच मद्राधिपति राजा दुर्योधनस्य ।

L. 6 4792
E. 6 105 26
K. 6 105 27

एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो जित्वा मातुल मामकान् ।
पश्यतां नो महाबाहो सेनां द्रावयते बली ॥ २६
तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ।
त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ २७
पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
प्रययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्वलम् ।
महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ २९
मद्राजं च समरे धर्मराजो महारथः ।
दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

26 D₂ M₂ s om 26^{ab} (for M₂ s, of v l 25) — ^a) T₂ एष मातुल पाण्डोस्तु — ^b) K₂-s D₁ s M₁ s 4 जित्वा मातुलमाहवे, B Da Dn D₁ s 7 s यमाभ्या सहितो रणे, D₂ T₁ G एष मातुल मे (D₂ ते) बल, T₂ सुतो ज्येष्ठो महाहवे — ^c) B₂ Dn₂ D₂ s-3 घो (for नो) K₂ T₁ G महाराज (for 'बाहो) D₁ पश्यतां सर्वसैन्याना — ^d) K₂ G₂ सेना, D₁ सैन्य (for सेनां) K₂ द्रावयतो, K₂ B D (except D₁-s) द्रावयति K₂ s D₂ बलाद्, K₂ B D (except D₁ s) प्रभो (for बली).

27 Da Dn₁ D₂ om. 27^{ab} — ^a) T₂ M महाराज (for 'बाहो) — ^b) K₂ D₂ संश्रूयसे; D₁ M₁-s न श्रेयसे; T₂ ख्यातो रणे, G₁-s संश्रूयते, M₂ निश्रेयसे, M₂ न श्रूयसे (for संश्रूयसे) D₁ T₂ M नित्यम्, T₁ G₂ [s]त्यतम्; G₂ सद्यम्; G₂ s सत्यम् (for सत्यम्) — ^d) S₁ Ko 1 अशक्य, D₁ समग्र (for असद्य) D₂ विक्रम, T₂ -विक्रम (for 'विक्रम')

28 ^b) B₂ श्रुत्वा मद्रेश्वरो बली — ^c) K₂ B₂ D (except D₁ s s) स (for प्र)

29 M₂ s om (hapl) 29^a-30^b — ^a) Da Dn₁ D₂ तत्रापतद्वै, T₂ M₂ तमापतत, M₁ s तदापतत S₁ Ko 1 समरे (for सहसा) — ^b) D₁ च महद्, T₁ G वचनाद् (for सुमहद्) D₂ शाल्यस्य सुमह ज्वलं (sic), T₂ सशाल्यं सुमहाबलं — ^c) D₁ आयात मातुल वीक्ष्य, S (M₂ s om) महौघमिव शैलेंद्रो, Cv as in text — ^d) S₁ पाण्डवै, K₁ पाण्डवा; M₂ पाण्डव (for पाण्डव)

30 M₂ s om 30^{ab} (of. v l 29) — ^a) K₂

नकुलः सहदेवश्च त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ ३० :
मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ।
युधिष्ठिरं पुनः पृथ्वा विव्याध निशितैः शरैः ।
माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ॥ ३१
ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
मद्रराजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
अभ्यद्रवत संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३२
ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ॥ ३३

D₁ = तु (for च) — ^b) T₂ M₁ s 4 धर्मपुत्रो (for 'राजो) B₂ D₁ महाबल, S (M₂ s om.) युधिष्ठिर (for महारथ) — ^c) K₂ B Da Dn D₁ s 7 s त सप्तभिर्, D₂ त्रिभिर्वाणैर् (for त्रिभिस्त्रिभिर्) D₂ अजिह्वैः

31 ^a) T₂ मद्रेश्वरो (for मद्रराजो) — ^b) D₂ निजघान (for आजघ) — ^c) D₁ तत, D₂ पुर (for पुन) K₂ श्रेष्ठ (for पृथ्वा) — ^d) T₁ G₂ विव्याध — ^e) K₂ D₂ T₂ सु; M₂ [ज] (for च) K₂ B Da Dn D₁ s 7 s सभ्रातौ (for संरब्धौ) — ^f) K₁ corrupt

32 ^a) K₂ D₂ महाबाहो (for 'बाहुर). — ^b) Dn₂ 'रथं (for 'वश) D₁ प्राप्य; G₂ प्राप्ता (for प्राप्त) — ^c) K₁-s s B D T₂ M₁-s s अभ्य (Dn₂ 'मि) पद्यत, K₂ 'पतत (for 'द्रवत) — ^d) T₁ G मद्रराजममित्रजित् — After 32, S ins

405* आपतक्षेव भीमस्तु मद्रराजमताडयत् ।

सर्वपारशवैस्तीक्ष्णैर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ।

ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्येन महता वृत्तौ ।

राजानमभ्यपद्येतामञ्जसा शरवर्षिणौ ।

[(L 2) T₂ G₂ s M₂ सर्प- (for सर्व) — (L 3) G₂ ततो भीष्म च द्रोण च — After line 3, G₂ ins

406* धृष्टद्युम्नकिभिर्बिद्धा राजानमभ्यपद्यत ।

— (L 4) G₂ पुनस्तावभ्यपद्येताम् (for the prior half). M अभिपेतत् राजान (M₂ राजानमभ्यपद्येतां) मद्राधिपति-मजसा.]

१०२

संजय उवाच ।

ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोच्चमैः ।
आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ १
भीमं द्वादशभिर्विद्धा सात्यकिं नवभिः शरैः ।
नकुलं च त्रिभिर्वाणैः सहदेवं च सप्तभिः ॥ २
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
घृष्टद्युम्नं ततो विद्धा विननाद महाबलः ॥ ३

तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ।
घृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ४
द्रोणस्तु सात्यकिं विद्धा भीमसेनमविध्यत ।
एकैकं पञ्चभिर्वाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ५
तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
तोत्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवम् ॥ ६

C 6 4809
B 6 106 7
K 6 106 6

33 *) Da1 महो घोरे, D1 महाराज (for 'घोर')
—^b) K2 प्रवर्तत (for प्रा) —^c) Ks Da1 Ds s
दिशिम् (for दिशम्) T1 G आश्रित्य (for आश्रित्य)
—^d) Ks s B Da1 Dn1 D1-1 1 s तपमाने, Ks Da2
Dn2 Ds Ca पत, Ds तप्य, T2 M लव (for
घोत)

Colophon om in Ś1 Ko 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, Ks Da Dn1 Ds men-
tion only नवमेहि, Ks नवमे युद्धदिवसे, Bs नवमेहि
सप्रामे, Ds नवम, Ds नवमदिवसयुद्ध, T1 G2 s
नवमदिवस, M2 नवमेहिके — Adhy names Da
गाधारसैन्यपराजय, T1 G2 s युधिष्ठिरयुद्ध, T2 M1-s s
युधिष्ठिरशाल्ययुद्ध — Adhy no (figures, words or
both) Ks 94, Dn2 T1 G 101 (as in text),
Da2 (sec. m) 62, Ds 100, T2 Ms 4 103,
ML 2 102, Ms 104 — Śloka no Dn2 35,
Ds 33

102

1 *) Ko 2 तव पिता (by transp), Ks D1 s s
T G M1 पितामह —^d) Ks महत्सैन्यान्, Ks D1
2 s T1 Gs सहसैन्यान् T1 G परतप (G1 s 'तप')
(for समन्तत)

2 *) Ds भीष्म (for भीमं) M2 च दशभिर् (for
द्वाद) K1 भीष्मद्वामृषिर्विध्वा (corrupt) — D2
om. (hapl) 2^b-3^a, M2 om 2^b-3^a —^c) Ks
B D (except D1 s, Ds om) विद्धा (for वाणै)
—^d) B2 s Ds T1 G2 s पञ्चभि (for सप्तभि)

3 D2 om. 3^{ab}, M2 om. 3^a (cf v l 2)

—^a) Ś1 Ko 1 s D1 s च नवभिर् (for द्वादशभिर्)
—^b) Ds वातो (for वाहो) Ś1 Ko चार्द (for
चार्प) — After 3^{ab}, T G2 repeat line 2, while
G1-s repeat lines 2-3 (with v l) of 405* —^c)
Ks Da1 G1-s घृष्टद्युम्न, M2 'द्युम्ने (for 'द्युम्न')
S त्रिभिर् (for ततो) Ks दृष्टा (for विद्धा) —^d)
Ks 4 B Da Dn Ds s 1 s S (except T2) ननाद
सुमहाबल, D1 स ननाद महामना — After 3,
T1 G2 repeat line 3 of 405*

4 *) Ko 1 द्वादशारैर्, K2-s B Da Dn Ds 4-s
M Ca. o 'शास्त्रैर्, D1 T2 'शभिर्, Ds 'शास्त्रैर्
(for 'शास्त्रैर् as in Ś1) T1 G नकुल पंचविंशत्या
— After 4^{ab}, Ks D1 s M 1ns

407* सहदेवश्च सप्तत्या पार्यश्च नवभिः शरैः ।

—^c) K1 घृष्टद्युम्न च, B1 s s T G सहदेवश्च. —^d)
Ks B D (except D1-s) सप्तभि (for पञ्चभि) D2
repeats 4^{ab} with v l सहदेवश्च (for घृष्टद्युम्नश्च)

5 *) Ks s D1 च (for तु) Ms सात्यकं D1
दृष्टा (for विद्धा) — After 5^a, Da Dn1 Ds 1ns

408* निशितैर्नवभिः शरैः ।

नकुल च त्रिभिर्विद्धा

[(L. 2) Da2 Ds विधा (for त्रिभिर्)]

—^b) T1 G M2 भीमसेनमुखानपि, T2 M1-s-s भीम-
सेनमताडयत् —^d) Ks शरै, T1 Gs द्युम्नै (for
शितै) Ds यमदण्डोपमै शितै, T2 यमदण्डैरिवाहनत्

6 *) T G M2 ते च (for तौ च) Ś1 K1 ता;
Ks D2 s स, M2 [अ]पि (for तं) Ks Da2 Dn2

C 6 4808
D 6 106 7
K 6 108 7

सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ७
तथैवान्ये वध्यमानाः पाण्डवैर्महात्मभिः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ।
तथैव पाण्डवा राजन्परिवृत्तः पितामहम् ॥ ८
स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् ॥ ९

स्थाग्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ १०
सुवर्णपुद्गैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्गलम् ॥ ११
अपातयद्धजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ १२
निर्मनुष्यात्रथात्राजन्गजान्श्वांश्च संयुगे ।
अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १३

D₂ ५ प्रतिविद्येतां, T G M₃ प्रत्यविध्यत — °) M₄ स्तोत्रैरिव (for तोत्रैः) M₄ महानादं

7 °) K₁ सौवीर, Dn₁ सौवीर (for सौवीरा)
Ś₁ कितव, K₁ किवा (sio), D₆ कितवै (for
कितवा) K₁ प्राच्या, D₈ प्राच्या (for प्राच्या)
— °) K₁ प्रतीच्योदीच्य, M₄ प्रदीच्योदीच Ś₁ Ko 1
मालका, most S MSS मालवा (for मालवा)
— °) Da₁ D₆ अभी (D₆ 'भि)पहो, D₈ (before corr
as in text) T₁ G M अभीपहा (G₈ 'सा') (for
'पाहा') Da₁ शूरसेना (for 'सेना') K₈ ५ D₂ ६ T₂
आ (K₈ अ)भीरा सू (K₈ D₂ T₂ शू)रसेनाश्च, D₁
अभीरा शूरसेनाश्च — °) K₈ ४ B Da₁ Dn D₁ ६ ७
M₁ ८ शिवयोथ, T₂ शिवायोथ B Dn₂ D₄ ६ ८
वसातय (D₆ 'या'), D₈ वसानय D₂ शैवेयाप्यवसा
तय — °) T₁ G M₁₋₃ ५ न जहुर, T₂ जघ्नतुर, M₄
विजहुर (for नाजहुर)

8 °) Da Dn₁ D₂ ६ तथैवान्यैर्, D₁ तथैव ते
K₄ B Dn₂ D₄ ६-८ महीपाला, T₂ वाध्यमाना (for
वध्यमाना) — °) K₈ D₁ २ महारथै (for 'त्मभि')
K₄ B Dn₂ D₄ ६-८ नानादेशसमागता — °) T₁ G₄
अभ्यपद्यत, G₂ ८ 'धावत (for 'वर्तन्त) — °) Ś₁
Ko-2 'युधधारिण, D₆ 'युद्धपाणय (for 'युधपाणय')

9 °) D₁ स समन्तात्संवृतो राजन् (hypermetric)
— °) D₈ रथौघैर् T₁ G₄ अभिवारि (G₄ 'र)त, T₂
अपराजित (for 'जित) K₈ ५ रथौघेन पराजित, Da₁
रथैरपपराजित, D₂ रथौघैर्नपराजित, D₆ रथौघौघै
पराजित — °) K₈ महानभिर्, D₁ गृहानभिर् (for
गहनेऽभिर्) Ko २ इवोत्सृष्ट, Da₁ D₆ इवासृष्ट, T₂
इवोत्सृष्ट — °) D₁ परान्दहन् (by transp)

10 °) K₂ रथाग्निगारश्च, Da₁ रथाज्ञागारश्च, Dn₂
D₈ रथाग्न्यगारश्च, D₄ तथाग्न्यगार, D₆ रथाग्न्यगार,

T₁ G₄ रथागार स, T₂ G₁₋₃ M रथागार (M₈
'रश्च) (for रथाग्न्यगारश्च) Co cites रथा (as in
text) K₈ D₈ (marg sec m) Cop चापामिर्, K₈
चापामिर्, D₆ चापार्तिर् (for चापार्चिर्) D₁ रथनागा
श्चपद्यादि (sio) — °) D₁ शरशक्तिगदेन्धन, D₈
T₂ असि (T₂ 'थ)शक्तिगदेन्धनै — °) K₂ शरात्फुलिङ्गो,
D₂ शर स्फुलिङ्गो Ko 1 भीष्माग्निर्, K₂ भीष्माभिर्,
K₈ भीष्मोभिर्, D₆ भीमाभिर्, T₁ दीप्ताभिर् — °) D₁
ददहे (for ददाह) K₈ ६ D₂ क्षत्रियान्वहून्, K₄
क्षत्रियान्युधि (for क्षत्रियर्षभान्) — After 10, S
108

409* यथा हि सुमहानग्निं कक्षे चरति सानिलं ।

तथा भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

[(L 1) G₁ ८ तु (for हि) M₂ चानिल (for सा)]

11 °) Ś₁ 'पुनैर्, Da₁ 'पुनिर (for 'पुद्गैर्)
— °) K₈ ४ B₂ D₇ M₄ गार्ध्रपत्रै, Da₁ Dn₁ D₂ ४
गार्ध्र (or 'र्द्ध)पत्रै, Da₂ Dn₂ D₈ ८ गार्ध्र (or 'र्द्ध)पक्षै,
D₁ T G₄ गृध्रपत्रै, D₈ ग्रावपत्रै, G₁₋₃ M₁₋₂ ६ गृध्र
पक्षै Da₁ सुतेजनि, D₁ २ 'जसै (for 'जनै)
— °) D₆ T₂ G₁ कर्ण (for कर्णि) Some MSS.
'नालीक' (for 'नालीक')

12 Ś₁ Ko 1 om 12^{ab} — °) Dn₂ अपातयन्
K₈ D₂ भुजाश्चैव, B₂ ८ ध्वजाश्चापि — °) Da₁ शीतै
(for शितै) — °) K₁ D₈ मण्ड, K₂ मुण्ड (for
मुण्ड) Co cites पुण्ड (sio) and ताल — °) S स
चकार (by transp) Ś₁ रथ ध्वजान्, Ko-2 D₁ M₄
रथध्वजान्, T₁ G₁ ८ ४ तथा ध्वजान्, M₁₋₃ ६ महा
ध्वजान् (for रथव्रजान्)

13 °) D₆ आजन् (for राजन्) — Da Dn₁ D₈
om (hapl) 13^b-16^a — °) Ś₁ Ko 1 ८ D₈ राजा
(K₁ ३ 'जा)श्वाश्वांश्च, M₁₋₃ ६ नागाश्वाश्वांश्च — °)

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ १४
 अमोघा ह्यपतन्वाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
 नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ १५
 हतवीरात्रथात्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्नणाजिरे ॥ १६
 चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
 अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १७

संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
 निमग्नः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ १८
 भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च सर्वशः ।
 अपश्याम रथान्नाजन्शतशोऽस्य सहस्रशः ॥ १९
 सवरुथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः ।
 शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिश्चैश्च विशां पते ॥ २०
 गदामिर्मुसलैश्चैव निखिंशैश्च शिलीमुखैः ।
 अनुकर्पैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २१
 बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।

C. 6 4825
B. 6 105 24
K. 6 105 25

S (except T₂ M₁) सुमहा' (for स महा') —^a
 D₁ घोर (for सर्व) K₂ वर (for वर)

14 K₂ Da Dn₁ D₅ om 14 (for Da Dn₁ D₅,
 cf v 1 13) —^a K₂ D₂ 'निर्घोषो, D₁ 'निर्घोष
 —^b) S वि (M₅ नि) स्फूर्जितम् —^c) M₅ 5 निशम्य
 D₅ समभूतानि (for सर्व) —^d) K₂ D₂ 8 M₁-8 5
 समकम्पन्त भारत

15 Da Dn₁ D₅ om 15 (cf v 1 13) —^a
 K₀-2 ह्यमवन्, K₅ व्यपतन्, D₁ T₁ G चा (G₃ च)
 पतन्, D₅ ह्यपतद्, T₂ व्यपतन्, M₂ ह्यचरन् (for
 ह्यपतन्) —^b) Ś₁ K₀-2 5 पेतुस्ते, S सयुगे (for
 पितुस्ते) D₁ भरतोत्तम (for 'तर्षभ) —^c) K₂
 अमज्जत, B₂ मा सज्जत, D₅ नासज्जत, D₅ न सज्जत,
 T G₂ 4 M₁ 4 नासज्जत —^d) Ś₁ शरै (for शरा)
 K₁ भीष्मचापच्युत शर

16 Da Dn₁ D₅ om 16^a (cf v 1 13) —^a
 T₁ G अथ (for हत) D₁ हता, G₁-3 रणे (for
 रथान्) —^b) Da₁ सप्रयुक्तान् (hypermetric), D₁
 समक्तान् B₂ कवचैर् (for जवनैर्) —^c) K₂
 damaged D₁ G₂ रणे राजन् (for महाराज) —^d)
 T₁ G₂ त्रियमाणान्, T₂ ह्रियमाणा, G₂ द्रवमाणान् Ś₁
 K₀-2 G₂ महारणे (for रणाजिरे) — After 16, D₁
 ins

410* मत्स्यपाञ्चालकैकेयान्पातयामास सयुगे ।

17 ^a) Da₁ चेदिकाशी, D₁ चेदिक्थ (for चेदि-
 काशि) Da₁ 'कुरूपाणा, S 'कुरूपाना (for 'कुरूपाणा)
 —^c) Da₁ महारथा, S 'रथ (for 'रथा) —^d)
 D₅ M₅ कुलपुत्रस् (for 'पुत्रास्) D₅ G₂ तनुत्यजा

18 ^b) Ś₁ व्याधितस्यम्, K₁ व्यादितास्यम्, T₂ व्या
 दितास्य (for 'स्यम्)

19 ^a) Da₁ भग्नाक्षोपस्करान्, D₁ भग्नाक्षोप', D₂
 भग्नाक्षोप', D₅ भग्नाक्षोम', T₁ G₂ 4 भग्नाक्षाव',
 G₁ 8 भग्नाक्षाप', M₁ 8 5 भग्नोप' (for भग्नाक्षोप')
 T₂ चैव (for काश्चिद्) M₂ भग्नध्वजोपस्कराश्च —^b)
 K₂-5 B₁-3 D T₂ M भारत, B₁ T₁ G मारिष (for
 सर्वश) — T₂ om. (hapl.) 19^c-21^d —^c) K₀-3
 B Da Dn D₁ 5.7 8 महाराज (for रथान्नाजन्)
 — D₁ om 19^d-20^a

20 T₂ om. 20, D₁ om 20^a (cf v 1 19)
 T₁ G₂ om 20-21 —^a) K₅ G₁-3 M रथयुगै (for
 रथैर्भग्नै) —^b) D₅ पथिभिश्च (for रथि') D₁ रथि-
 भिरथ पातितै —^c) K₂ Da Dn₁ D₁-3 8 स् (for
 सु) K₂ D₁ 8 छत्रै, K₄ B₁ Da₂ D₅ वि (K₂
 B₁ छि) त्रै (for छिन्नै) Ś₁ K₀ 1 शरै सवसनैश्चक्रै,
 D₁ शरै सुकवचच्छत्रै, S (T G₂ om) अश्वैश्च कवचै
 श्छिन्नै —^d) K₀ 1 पटि (K₀ 'टि) सैश्च, S (T G₂
 om) पट्टसैश्च (for पट्टिश्चैश्च)

21 T G₂ om 21 (cf v 1 19, 20) —^a) Ś₁
 K₀ मुसलैश्चैव, K₂ D₅ 6 मुशलैश्चैव, K₄ B Da₁
 Dn₁ D₁ सिदिपालैश्च, Da₂ Dn₂ D₅ 7 8 सिदिपालैश्च,
 D₁ मुशलै राजन्, D₂ मुशलैर्वाणैर् (for मुसलैश्चैव)
 —^b) K₂ 4 B D (except D₁-8 6) निखिंशैश्च (for
 निखिंशैश्च) D₅ परस्वधै, D₅ शितै शरै (for शिली
 मुखै) G₁-3 निखिंशैश्चैव भूपते —^c) D₁ सानुकर्पैर्
 (for अन्) Da₁ Dn₁ उपार्गैश्च, D₁ पताकामिश्च,
 D₂ अपासगैश्च (for उपा') —^d) B₁ भग्नैश्चक्रैश्च (by
 transp), D₁ छत्रैश्छिन्नैश्च, G₂ चित्रैर्भग्नैश्च (for
 चक्रैर्भग्नैश्च) S (T G₂ om) भारत (for मारिष)
 K₅ चक्रैर्भग्नैर्महारिषै (sic), D₅ भग्नैश्च सुमहाध्वजै

22 ^a) Da₁ D₂ 5 बाहुभि (for बाहुभि') B₁
 चित्रै (for खड्गै) —^b) K₁ सहाकुलै (for सकुण्डलै)

C 6 4825
B 6 103 24
K 6 106 23

तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ २२
हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः ।
परिपेतुर्द्वुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मवाणप्रपीडितान् ॥ २४
महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ २५

T₂ शिरोभिः सहकुदले — °) Ko 5 तनुयैर् K₁
अङ्गुलित्रैश्च; K₅ अङ्गुलीयैश्च, Da₁ अङ्गुलित्रैश्च; Dn₁
अङ्गुलित्रैश्च, D₁ अङ्गुलित्रैश्च (for अङ्गुलित्रैश्च) — °)
K₈ 5 D₂ मुजैश्च (for ध्वजैश्च) — °) K₄ चापैश्च
(for चापैश्च) D₁ बहुभिः; D₅ बहुलैश्च (for
बहुधा) — °) D₂ समस्तीर्य च, D₃ समस्तीर्यत

23 °) D₁ हयारोहान्गजारोहान्, S गजारोहा गजात्रा
(M₃ 4 'द्रा') जन् — °) Ko 1 हताश्च, D₁ गजाश्च
(for हयाश्च) Ś₁ Ko-2 4 B Dn₂ D₁ 4 5-8 हयसा-
दिन, Da Dn₂ D₅ गजसादिन, D₂ हतसादिन, D₃
सह सादिभिः (for हतसादिन) S हयाश्च (M₁ हयाश्च;
M₃-5 हयाश्च) हयसादिन — °) T G₄ अभिपेतुर्,
G₁-3 अति (for परि) Ś₁ हतास्; Ko-2 हयास्;
D₅ जवास् (for द्रुतं) K₄ B Da Dn D₁ 5 7 8
न्य (K₄ ना) पतत गतप्राणा, D₁ परिवर्तुर्द्वुतं राजन्

Stanzas 6 102 24^a-52^d recur (with occa-
sional v 1) as 6 55 34^a-66^b

24 = (var) 6 55 34 — °) T G यतमाना
(for यतमानाश्च) K₈ 5 Da₂ Dn D₁-3 [अ]पि, T G
M₄ द्वि (for च) Da₁ यतमानपते वीरा (sic). — °)
Ś₁ Ko-2 D₁ T G द्रवमाणा महारथा (K₂ 'थान्'),
M₁ 'माणान्महारथा — Ś₁ Ko 1 om 24^a-26^b
— °) K₅ D₁ 2 न शेकुस्ते (for नाशक्नुवन्) D₃ S
धारयितुं (for वार) — °) D₁ T G 'प्रपीडिता'
(T₂ 'त') (for 'प्रपीडितान्')

25 = 6 55 35 Ś₁ Ko 1 om 25 (of v 1 24)
— °) K₂ Da₁ D₅ महाचमू (for 'चमू') D₁ वध्य
मानां महाचमू — °) K₅ अभिपेत, D₁ अभज्यत,
D₂ अभिपेत, D₃ अभप्यत, G₁ अवध्यत D₅ महा
भाग, T₂ 'राजन् (for 'राज) — °) M₄ द्वा (for
द्वौ) K₅ D₃ G₂ 8 समधावत, T G₁ 4 सम (T₂

आविद्वरथनागाश्वं पतितध्वजकूजरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ २६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा देवयलात्कृतः ॥ २७
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ २८
तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ २९

सह) धावता (for सह धावत) D₁ विदुता सर्वतो
दिश

26 = (var) 6 55 36 K₄ om (1 hapl)
26-27 Ś₁ Ko 1 om 26^a (cf v 1 24) — °)
Da₁ D₂ 8 आ (Da₁ अ) विध्य, D₃ आविद्य, D₅
आविद्य, D₁ M₂ अविद्य (for आविद्य) Da₁
रथनागाश्च, D₁ नरनागाश्च, T G M₄ -रथनागाश्च-
(for -रथनागाश्वं) — °) K₂ B Da Dn D₁-3 पति-
तध्वजसकुलं, D₁ पतिध्वजसमाकुलं; S पदातिध्वजकुञ्जरं
(T₁ G₄ 'वलसंकुल, M₄ 'ध्वजसकुल) — °) D₁
अतुल विद्वल सैन्य — °) K₁ हाहाभूतम्, S (except
T₂) हाहाकारम् (for 'भूतम्) M₃ अचेतम् (for 'नम्)
D₁ पादवानामथाकरोत्

27 = 6 55 37 K₄ om 27 (cf v 1 26) — °)
Ko [अ]य; Da₁ [अ]व, S च (for [अ]त्र) — °)
B₁ यया (for तथा) — °) D₁ M₂ प्रिय (for प्रिय)
Ś₁ Ko-2 M₂ चाक्रन्द, K₈ सक्रन्दे, D₂ चक्रन्दे, T₁
G₄ M₃ च (M₃ चा) क्रन्द, T₂ आक्रन्द (for चाक्रन्दे).
— °) Dn₂ (m as in text) D₁-1 यया (for सखा)
K₁ G₂ देव, T₁ G₁ 8 4 चैव (for दैव) D₁ सखा
चैव प्रिय तथा, D₂ सखा दैवयलात्कृता

28 = (var) 6 55 38 — °) K₄ M₂ विमुक्त
(for विमुच्य) — °) Da₂ D₅ केशा (for केशान्)
K₁ धार्यत, K₂ धार्यत, G₃ M₅ धावत (for 'त')
K₄ प्रकीर्णकेशा धावत — °) K₁ 3 5 D₂ 5 प्रत्यदृश्यत,
T₁ G M₂ समदृश्यत, T₂ M₁ 5-8 समदृश्यत K₃ B
D (except D₁-3 5) सर्वश (for भारत)

29 = (var) 6 55 39 — °) D₁ हाहाकुलम्,
T₂ तत्कलोलम् (for तद्गोकुलम्) Ś₁ K₁-3 हवोद्भ्रात,
G₂ M हव आतम् (for हवोद्भ्रान्तम्) — °) Ś₁ Ko-2
सत्रस्त, K₈ सत्रातम् (for उद्भ्रान्त) K₈ T₂ हव

प्रमज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
 उवाच पार्थ वीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ३०
 अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
 प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात्प्रमुह्यसे ॥ ३१
 यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ।
 विराटनगरे पार्थ संजयस्य समीपतः ॥ ३२
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
 सातवन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ३३

इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ।
 क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व भरतर्षभ ॥ ३४
 इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
 अकाम इव वीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
 अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ।
 दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ ३६
 चोदयाश्चान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ।
 पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ३७

C. 6 484f
 B 6 108 40
 K 6 108 38

कुंजर, Ks Bs 4 Dn2 D1 7 8 रथकूवरं, B1 2 Da
 Dn1 रथसंकुल, Ds रथकुडल, T1 G1 इयकुजर (for
 रथकुजरम्) Ks रथकुजरसंकुल —^a) Ks Ds 8
 दृष्टु (for 'शे) D1 पुत्राणा (for 'पुत्रस्य)

30 = (var) 6 55 40 —^a) Ks D2 T1 G1
 प्र(Ks अ)भिद्यमान, T2 G2 M1-3 8 प्रसृज^a; G1 2
 प्रवृत्त (for प्रमज्य) D1 S (except M1) तस्मै (for
 सैन्यं तु) —^a) T2 अबोच (for उवाच) Ks वाच
 (for पार्थ)

31 = (var) 6 55 41 Before 31, Ds ins
 श्रीभगवानुवाच —^b) Ks य पार्थ (by transp.),
 T1 G1 8 प्रार्थित, T2 प्रार्थयत्, G2 पार्थ यत्, G3
 पार्थित (for पार्थ य) Ks D1-3 S त्वया; K4 तया
 (for तव) —^a) G2 प्राहर (for प्रहर) Ks B
 Dn2 D4-8 [अ]स्मिन्, Da1 [अ]स्मि; Ds [अ]स्य (for
 [अ]स्मै) —^a) Ks न च (for न चेन्) S1 Ko-2
 मोहात् (for मोहात्) Ks 8 B Da Dn D2-3 विमुह्य
 (Ks 8 Ds 8 'च्य)से (for प्रमुह्यसे) D1 मा मोहमुप-
 न्यास्यसि, S भीष्मायाहवशोभिने.

32 32^{ab} = (var) 6 55 42^{ab} —^a) Ks यस्त्व-
 या, K4 8 D1 8 G2 यत्त्वया Ds तात, Ds वीर,
 T1 G1 तस्य (for वीर) —^b) Ks 8 D1 2 6 पुरा
 राज्ञा, K4 तदा राज्ञा, B1 Dn2 D4 7 8 राज्ञा तेषा,
 Ds तया राज्ञा (for त्वया राज्ञा) —^a) Ks B D
 (except D1-3 8) तात (for पार्थ) —^a) Ks 8 Ds 8
 च शृण्वत (for समीपत)

33 33^{ab} = 6 55 42^{ab} —^a) Ks वीरान् (for
 सर्वान्) — 33^{ab} = 6 55 43^{ab} —^a) K1 हरिष्यामि,
 Ds हनिष्याम (for 'प्यामि) —^a) S1 Ks यो (for ये).
 Da1 मा (for मां) D2 युद्धन्ति (for योत्स्यन्ति) Dn2
 Ds सगरे (for सयुगे) D1 यदि योत्स्यति सयुगे

34 34^{ab} = 6 55 43^{ab} —^a) Ms 8 त (for तत्)
 —^b) D1 सत्य (for सत्य) Ks Ds पितामह (for
 अरिंदम) M1 8 8 सत्यं वाक्यविशारद — After 34^{ab},
 Ks reads 38 — Ks Ds om 34^a-35^a, G1-3 om
 34^{ab} —^a) S1 Ko-4 D1 पुरस्कृत्य (for अनुस्मृत्य)
 —^a) B Da Dn D1 4 8 7 8 विगतज्वर (cf 6 25 30^b),
 Ds पुरुषर्षभ, M2 पुरुषो भव (for भरतर्षभ)

35 Ks Ds om 35 (cf v l 34) Dn1 om.
 35^a-36^a Before 35, Ds ins सजय उवाच —^a)
 G1 इत्युक्ते, M4 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो) —^b) Da1
 तिर्यगुष्टि, D1 अवाग्दष्टि S1 अधोक्षज, Ds अधो-
 मुख; G1 8 अरिंदम (for अधोमुख) —^a) D1 स
 तु (for इव)

36 Dn1 om 36^{ab} (cf v l 35) Before 36,
 Ks Ds 8 ins अर्जुन उवाच —^a) S बधूना च (for
 अवध्याना) —^b) S च (for वा) Ks T G M4
 नरकोपम, Da1 नरकोत्तरे, Ds M1 (sup in) 'त्तम,
 Cc 'त्तरम् (as in text) D1 राज्य प्राप्य मधुदम
 —^a) G1-3 सुखानि (for दुःखानि) K4 M2 वनवासे
 च, D1 'सेन, T2 'से वै, G1-3 M1 8-8 'सो वा (for
 'से वा) —^a) K4 न, D1 2 6 7 तु (for तु) Da
 Dn Ds 8 M1 8 8 स्वाकृत (Da1 'ते), D1 [s]य कृतं
 (for सुकृत)

37 37^{ab} = (var) 6 55 46^{ab} —^a) Ks वाहय,
 Ks D1 2 8 नोदय (for चोदय) Ks D1 हृषीकेश;
 Ks वधो भीष्म, Da1 Dn1 यतो भीष्म, T2 हतो
 भीष्म M4 चोदिताश्चान्यतो भीष्म —^b) = 6 40
 73^d — 37^{ab} = (var) 197^a —^a) Ko 2 8 वात-
 यिष्यामि (for पात) Gs पातयिष्यति सूधान —^a)
 K4 B Da Dn D4 8 7 8 भीष्म (for वृद्ध) S1 Ko-3
 कुरुवृद्ध पितामह

ततोऽश्वात्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ३८
 ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरवलं महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ३९
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४०
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
 शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४१
 वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सात्वतः ।
 चोदयामास तानश्चान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ४२

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्त्रनम् ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितः शरैः ॥ ४३
 स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्भुतः ।
 निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ४४
 विचर्क्य ततो दोर्म्यां धनुर्जलदनिस्त्रनम् ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ४५
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शतनोः सुतः ।
 साधु पार्थ महाबाहो साधु कुन्तीमुतेति च ॥ ४६
 समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ४७

38 = (var) 6 55 47 Ks reads 38 after 34^{ab} Before 38, Ds ms सज्य उवाच — ^a) Bs & Dn: Ds 1 s स च (for ततो) S1 'प्राख्यात्' K1 ततोश्वात्रजप्रख्यान् (sic) — ^b) D1 s नोदयामास Ks वासवि (for माधव) — ^c) D1 वृत्तो, T1 Gs यथा, Ms s ततो (for यतो) S (except M2) भीष्मरथो (for भीष्मस्ततो) — ^d) S1 Ko 2 Da2 Ds T1 Gs दुष्रेक्ष्यो, K1 सुप्रेक्ष्यो, Da1 Dn1 D1 s-1 दुप्रेक्ष्यो (D1 s 'क्ष्यो), T2 दुप्रेष्यो Da (marg by corr) T1 G2-4 M1-s s रश्मिवानिव Ks दुप्रेक्ष्योभिरिव ज्वलन्, D2 दुप्रेष्योभिरिवावभौ

39 = 6 55 48 — ^a) D1 तु (for तत्) K1 आवृत्तो, Da1 आवृत्त, Ds आवृत्ति, T2 आवृत्तं (for आवृत्त) — ^b) Ks D2 वल यौधिष्ठिर महत् — ^c) K1-s B Da2 Dn D1 s-8 M1-s s [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्) Da1 भीष्मायोद्यन्तमाहवे (hypermetrio), T2 M4 भीष्म युध्यन्तमाहवे

40 = (var) 6 55 49 — ^a) Ks महाबाहु, Da1 M2 कुरुश्रेष्ठ — ^b) S1 Ko 1 D2 s s T2 प्रणदन्, T1 G1 s s व्यचरन्, G2 M4 व्यनदन्, M1 s s व्यन द् (for विनदन्) Da1 Dn1 M1 s s बहु (Da1 'हु') (for मुहु) — ^c) K4 तुर्गं (for शीघ्र) — ^d) G2 M2 पूरयामास पत्रिभिः

41 = (var) 6 55 50 — ^a) T2 M4 सहयस् (for स रथस्) — ^b) Ko 2 सहाय, T2 M4 स रथ (for सहय) — D2 reads 41^{cd} in marg (sec m). — ^d) Ko प्राज्ञायत, Ks Da1 D2 s s S प्रज्ञायत K4 s B1 s 4 D (except D2) G2 M1 s-s भारत (for किञ्चन)

42 = (var) 6 55 51 Ds reads 42^{ab} in marg (sec m) — ^a) K1-s D1 s s G2 तु (Ks D1 च) मभ्रातो; T2 G1 s सुमभ्रातो (for त्वमभ्रान्तो) — ^b) Ks धैर्यमालक्ष्य, T2 सत्त्वमास्थाय, Gs धैर्यमादाय Ks s B D (except Ds) सत्वर (D1 'र'), Ks T1 G M2 वीर्यवान् (for सायत) — ^c) Ks s D1 s s नोदयामास — ^d) Ko-3 B2-4 Da Dn2 D1-s 1 s T2 M2 विनुन्नान्; K1 (marg sec m) पीडितान्, K4 वृन्वाप्तान् (sic), B1 विनुन्नान्; Ds विदुन्नान् (for वितुन्नान्) K4 B1 भीष्मसायकैः, B1 सायकोत्तमैः

43 = (var) 6 55 52 Dn2 reads 43 in marg (sec. m) — ^b) Some MSS 'निस्त्रन (for 'निस्त्रनम्) — ^c) T2 भित्त्वा (for छित्त्वा) Ks s D2 चिच्छेद भीष्मस्य धनुः मोन्यदादत्त कार्मुकं (Ks वेगवान्)

44 = 6 55 53 Ks s Ds om 44 — ^a) T1 G1 s M1-s सछिन्नधन्वा Dn2 D1 s कौरव्य (for 'व्य) — ^c) D1 s निमेषान्तरमात्रेण — ^d) Ko D1 s सज्यं (for सज्य) S1 Ko-2 Ds 1 T1 G M2 कृत्वा (for चक्रे) T1 Gs M4 पितामह (for पिता तव)

45 = 6 55 54 — ^a) B Da Dn D-s चर्क्य च, Ds चर्क्य च (for विचर्क्य) — ^b) T1 धनुर्ज्यातल निस्त्रन, Ms धनुस्तज्जलदस्त्रन Some MSS 'निस्त्रनं (for 'निस्त्रनम्)

46 = (var) 6 55 55 — ^a) Ks Ds तं (for तत्) — ^b) Ks B Da2 Dn Ds 1 s शतं (B2 सा) तनो (for शतनो) — ^c) Ks B Dn2 Ds 1 s साधु साधु (for साधु पार्थ) — ^d) Ds कुन्ति (for कुन्ती)

47 ^a) K2 Dn1 Ds G2 M2 समाभाष्येनम्, Ks 4

अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
 मोघान्कुर्वञ्चशरांस्तस्य मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ४८
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ भीष्मपार्थौ शरक्षतौ ।
 गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ४९
 वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ।
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५०
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५१

युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
 नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५२
 उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष ।
 क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात् ।
 अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली ॥ ५३
 प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः ॥ ५४
 क्रोधताप्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः ।

C 6 4859
B 6 106 58
K 6 106 56

B Dn D₁ M₁ 'माप्यैवम्, D₁ 4 8 'माप्यैव (for 'माप्यैवम्) D₁ 4 8 परम (for अपर) K₅ D₂ स समाप्यैवमपरं —^b) K₅ बलवद्बल कार्मुक, D₅ प्रगृह्यमपर धनु (sic) — K₅ om 47^c-48^b T₁ om 47^c-48^d —^e) = (var) 6 55 57^e.

48 = (var) 6 55 58 T₁ om 48, K₅ om 48^a (cf. v 1 47) —^b) D₁ T₂ M₁ 8-5 हय ज्ञाने (T₂ 'न), D₃ हयानेव (for हययाने) —^c) Dn₂ D₁ 4 5 7 8 मोघीकुर्वन् (for मोघान्कुर्वन्) —^d) K₂ 4 B Dn₂ D₃ 4 6-3 निदर्शयन्, Da D₅ G₂ 8 M₂ 5 व्यदर्शयन्, Dn₁ G₁ 4 M₁ 8 4 व्यदर्शयत्, D₂ च दर्शयन् (for विदर्शयन्) D₁ मण्डलानीव दर्शयन्

49 = (var) 6 55 60 —^b) K₀ भीष्मपार्थौ सुगिक्षितौ, K₂ भीष्मपार्थौ सुविक्षितौ (sic), K₂-3 B Da Dn (Dn₁ by corr) D₂-3 तौ भीष्मशरविक्षितौ (K₃ 5 D₅ 'वीक्षितौ, Da Dn₁ [orig] D₅ 'विक्षितौ), D₁ भीष्मेण शरवीक्षितौ; T₁ G₁ 4 M तावुभौ शरविक्षितौ, T₂ G₂ तावुभौ शरवी (G₂ 'वि)क्षितौ, G₂ भीष्मस्य शरविक्षितौ —^c) T₁ G M₂ नर्दतौ (for मरदतौ) —^d) S₁ K₀ 8 D₂ T₂ G₁ M₂-5 विषाणोल्लेखनाकितौ, K₁ 2 D₅ G₂ 8 विषाणोल्लेख (G₂ 'खि)नाकितौ, D₂ विषाणोल्लिखिताविव — After 49, D₂ 6 (om. lines 8-9) 1ns

411* तत् प्रवृत्ते रौद्रं सग्रामो लोमहर्षण ।
 पाण्डवानां च मुख्यस्य कुरूणां प्रवरस्य च ।
 तालमात्रे विकर्पन्तौ तावुभौ रणकर्कशौ ।
 धनुषी दृशुषी तावुभौ पौत्रप्रितामहौ ।
 इयामस्य पलितेनासौ सगमं प्रत्यशोभत । [5]
 गङ्गापमुनयोर्षद्वज्रलयोः प्रतिसचर ।
 पार्थनामाङ्किता व्याणां पेतुर्भीष्मस्य वक्षसि ।
 निर्गुणानां कृतज्ञानां मनासीव हि साधुषु ।

भीष्मस्यापि ततो व्याणां पेतुर्जुनवक्षसि ।

महादेवपरिप्राप्तचतुर्विधा जिगीषव । [10]

[(L 2) D₅ प्रमुख्यस्य (for च मु)]

50 ^a) T₂ वासुदेवस्य (for 'देवस्तु) —^b) K₅ Da Dn₁ D₅ 6 T₂ G₂ 8 M₁ मृदुयुध्यता, K₅ D₂ मृदुता युधि, D₁ मृदुयुध्विनः; T₁ G₄ मृदु युध्यत (for युद्धताम्) —^c) D₁ भीष्म तु, T₂ त भीष्मं (for भीष्म च) —^d) D₅ मुचतम् (for सृजन्तम्)

51 ^b) K₅ मध्यमारब्धमेतयो (sic) —^c) Da₁ वरान्वीरान्, T₁ परान्वरान्, T₂ G₁-3 M परान्वरान्, G₄ वरान्वरान् (for वरान्वरान्)

52 ^b) D₂ भीष्मो (for भीष्म) —^d) M₂ माधवं (for 'व) K₂ D₃ परवीरहा — After 51, D₅ T G M₁ 2 1ns

412* वासुदेवस्तु सक्रुद्धो रोपाज्ज्वाल सयुगे ।

53 ^b) Da₁ मारिष (for 'प) —^c) K₄ B Da Dn D₅ 5 7 8 वासुदेवस्तु (Da₁ 'व त)तो योगी, D₁ क्रोधादेव महायोगी —^d) D₁ प्रस्कृद्य च, D₂ प्रचस्कृद्य T₁ G M₂ रयोत्तमात् (for महारथात्) —^e) D₁ 8 तु, T₁ G M₂ च (for स) —^f) D₁ हरिः, T₂ बल (for बली)

54 ^b) K₅ T₂ G₂ M₁ 8 5 व्यनदन् (for विनदन्) —^c) T₁ G पातयन्निव, T₂ धारयन्निव (for दार) D₁ पादाभ्यां, T₂ M₂ 4 पद्भ्यां च —^d) T₁ G जगति (G₂ 'ती) (for जगतीं) B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 6 8 T₁ G M₁ 8 6 जगदीश्वर, Da₂ D₅ जगतीश्वर, D₅ T₂ M₄ 'तीपति

55 ^a) D₁ क्रोधरक्ते (for क्रोधताप्रे) —^b) Da₁

प्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे ॥ ५५
 दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यन्तमाहवे ।
 हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र स सैनिकाः ।
 क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयान्नराः ॥ ५६
 पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ।
 शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ॥ ५७
 स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ हवर्षभम् ।
 अभिदुद्राव तेजस्वी विनदन्यादवर्षभः ॥ ५८

तमापतन्तं संग्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे ।
 असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्गुणः ।
 उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ५९
 एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ।
 मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ६०
 त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
 श्रेय एव परं कृष्ण लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ।
 संभावितोऽसि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ॥ ६१

अमितद्युति, M₁ अमरद्युति — °) B₁ s. 4 असत इव;
 B₂ Dn₂ D₂ (before corr) १ २ असत (B₂ 'ते' इव,
 Da₁ प्रासतमिव, Da₂ Dn₁ D₂ असतमिव, D₁ मोह-
 यन्स तु, D₂ असत इव, D₃ असयस्त्रिव, D₄ असन्निव
 स, T₁ हरत इव, M₁ s-s दहतमिव (for असन्निव
 च) D₂ s T₁ G M₂ 4 तेजांसि, T₂ तेजस्वी (for
 चेतांसि) — °) K₁ 2 D₂ महामृधे, M₁ s s 'रणे
 (for 'हवे)

56 °) Ś₁ Ko 1 आकुद्र, T₁ G₂ आक्रदन्, Cd
 आक्रन्दे (as in text) D₁ दृष्ट्वा स माधव युद्धे; M₂
 दृष्ट्वा च देवकीपुत्र — °) K₂ 4 B D (except D₂ s)
 T₂ [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्) K₂ s B₂-s D (except
 D₁ s) T₂ M₂-s अन्तिके (for आहवे) — °)
 G₂ भीष्म (for भीष्मो) — °) D₂ तत्तु (for
 तत्र) K₄ B Da Dn D₂ s १ २ तत्र (Da₁ D₂ तव)
 तत्र वचो महत्; D₁ तत्रसुख सैनिका — °) K₄ B
 Da Dn D₂ s १ २ अशू (Da₁ 'शु') यत महाराज; T₂
 क्रोधतप्राद्रवस्सर्वे (sio) — °) K₂ 4 B D T₂ M₁ s-s
 तदा (for नरा)

57 °) G₂ पीतं सवीतकौशेयो — °) Ś₁ मेघ,
 Ca d मणि (as in text) — °) B₂ विभ्रमन्, Da₁
 Dn₁ D₂ s s T₁ G M₁ s-s [s]भिद्रवन्; D₁ [s]भ्य-
 द्रवद्, T₂ प्रद्रुतो (for विद्रवन्) — °) D₁ यथाबुद
 (for 'द)

58 °) K₂ s D₂ महर्षभ, T₁ G₂ यथर्षभ (for
 यूथर्षभ) B₂ हवौषध, G₁ s नरर्षभ, G₂ हवावृत्तं
 (for हवर्षभम्) Ko 1 यूथर्षभयूथप; K₄ यूथप
 भरतर्षभ; Da₁ यूथर्षभरतर्षभं, D₁ यूथपो यूथप यथा,
 D₂ T₂ यूथप यूथर्षभ (T₂ 'भ') — °) K₂ B D
 (except D₁-s s) वेगेन (for तेजस्वी) — °) Da₁ Dn
 D₂ 4 s s निनदन्; T₂ विनदद् D₁ पुरुषोत्तम (for
 यादवर्षभ) — After 58, D₂ s ins

413* प्रतोदपाणिर्भगवान्शुशुभे यादवर्षभ ।

यथाशुनार्दयच्चन्द्रममावास्या दिवाकर ।

[(L. 1) D₂ गरुध्वज (for यादवर्षभ)]

59 °) T₁ G आयात तु (for आपतन्त) — °)
 Ko 2 ससभ्रम, K₁ समभ्रम (sio), K₂ D₂ s असंभ्रमो;
 D₁ असभ्रमाद्, D₂ असभ्रमन् S असभ्रमेण (M₂ 'भ्रेण
 च) भीष्मोपि — °) K₂ D₁ महाधनु (for महद्गुण).
 — °) K₁ 2 B D (except D₁-s s) चैव (for चैनं)
 — °) K₂ D₂ चक्षुपा; D₂ M₂ तेजसा (for चेतसा).

60 Before 60, D₂ ins भीष्म उवाच — °) T₁
 G₁ 4 वासुदेव (for देवदेव). — °) Ko 1 ममाद्य; K₂
 आगत्य (for मामद्य) D₂ सात्वत श्रेष्ठ K₂ समादि-
 सत्वतश्रेष्ठ (corrupt) — °) D₂ महारायाद्; D₁ समा-
 हवे (for महाहवे)

61 °) T₂ G₂ [अ]पि (for हि) — °) D₂ [अ]द्य
 (for [अ]पि) — °) K₂ इहैव तु, D₁ परत्र च (for
 इहैव च) B Da Dn D₂ s १ २ लोके भवति सर्वत.
 Ca otes सर्वत — °) D₁ T₂ M₁-s s 'नापि; D₂
 'प्यय, D₂ नाम, D₂ 'क्ये चाद्य (for 'क्येनाद्य) T₁
 G₂ सहाय (for संयुगे) — After 61, B Da Dn
 D₂ s (marg see m) ins

414* प्रहरस्व यथेष्टं वै दासोऽसि तव चानघ ।

[B₂ मे (for वै) D₂ केशव (for चानघ)]

On the other hand, D₂ s ins.

415* निर्गुणेनापि तोत्रेण वासुदेव कृतं मम ।

यो योगिमिश्रं दुष्प्राप्य स घातार्थमिहागत ।

[(L. 1) D₂ पौत्रेण (for तोत्रेण), and भगवद्गुणकृत मम
 (hypermetrio) (for the post half) — (L. 2)
 D₂ सुदुर्ज्ञेय (for च दुष्प्राप्य)]

अन्वगेव ततः पार्थस्तमनुद्गत्य केशवम् ।
 निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्या परिगृह्य वै ॥ ६२
 निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
 जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ६३
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ।
 निजग्राह हृषीकेशं कथंचिदशमे पदे ॥ ६४
 तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः परवीरहा ॥ ६५
 निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।

यच्चया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ६६
 मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यति माधव ।
 ममैव भारः सर्वो हि हनिष्यामि यतव्रतम् ॥ ६७
 शपे माधव सख्येन सत्येन सुकृतेन च ।
 अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ६८
 अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महाव्रतम् ।
 तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ६९
 माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
 नकिंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ॥ ७०

C 6 4876
B 6 105 75
K 6 103 73

62 Before 62, D6 ins सजय उवाच —^a) D1
 अन्वधानम्, G¹d अन्वगेव (as in text) —^b)
 K2 : B D1 Dn D1-3 नममिदुत्त, D1 ह्यमिदुत्त,
 M2 : तदनुद्गत्य (for नमनु^c) T1 G1 माधव (for
 केशवम्) —^c) D1 विजयोह (for निजग्राह) T2
 महाबाहु —^d) T1 G2-4 अजाम्बा (for बाहुभ्या)
 M1-2 : च (for वै)

63 ^a) D1 न गृह्यमाण, M2 विगृह्य —^c) K1
 D5 जगाम चैनम्, B Da Dn1 D2-3 : जगामचैनम्,
 T2 जगामैव तम् (for जगाम चैनम्) S1 Ko-2 आम्बाय
 (for आदाय) —^d) D5 जगाम (for वेगेन) M1
 2-5 पुरुषोत्तम

64 ^b) D1 रणे वै (for चरणौ) — Ko D2 om
 (hapl) 64^c-65^d —^c) D5 कृपी (for हृषी^e)

65 Ko D2 om 65 (cf v 1 64) —^a) S1
 K2 : B Dn2 D1 : तत एवम्, T2 ततश्चैनम्, M1 2 :
 त तदेवम्, M2 त तदेवम्, M4 त तु चैनम् (for तत
 एवम्) D1 6 [अ]य, T2 [इ]द, G1 2 [आ]र्त,
 G2 [अ]र्त (for [आ]र्त) —^b) K2 : Dn2 M1 : क्षण
 (for 'क्षणम्) — K2 om (hapl) 65^d —^c) Some
 MSS निश्चयन —^d) K2 B Dn2 D2 : 1 : M
 प्रणयासत्वा (K2 'दा), Da Dn1 D5 प्रणयात्तथा,
 D5 प्रणयाद्वच (for परवीरहा) D1 प्रणयात्सुहृद्वच,
 T2 प्रणयादुर्जुन मखा

66 Before 66, D5 ins अर्जुन उवाच —^b) K2
 मानृत (for नानृत) G2 वलुम् (for कर्तुम्) —^d)
 K2 om (hapl) from मीति केशव up to हनिष्यामि
 in 67^d D5 योत्स्यामिति (for योत्स्यामीति)

67 K2 om up to हनिष्यामि in 67^d —^a)

D5 मिथ्या वदति, T2 मिथ्यावादी च (for 'वादीति)
 K2 : B Da2 D1 2-5 M2 लोकस्, T G M4 लोके
 (for लोकम्) M1 2 त्वा (for त्वा) —^b) K2 B
 Da2 D1 : S कथयिष्यति (M2 'प्यामि) —^c) K2
 ममेव, D2 मम हि, D1 ममेव (for ममेव) S1 Ko
 स्वलोपि, T1 G1 M सर्वोपि (for सर्वो हि) T2
 G2 ममेव मा (G2 अ) रत सर्वो —^d) B Da Dn
 D1 : 1 : पितामह, D2 6 महाव्रत (for यतव्रतम्)

68 ^a) K2 : B D T G1 M केशव (for माधव)
 S1 Ko-2 वाक्येन, K2 : D1-3 T G1 M सत्येन, K2
 B Da Dn D1-3 शख्येन (for सख्येन) —^b) K2
 सुख्येन, D1 वाक्येन; D2 सुख्येन, D3 T1 G1 M
 सख्येन (for सत्येन). M2 सुहृतेन च —^c) G2
 अहम् (for अन्तं) K2 G1-2 अद्य (for यथा)
 Da Dn1 D5 G1-2 M1-2 : करि (for गमि^e) —^d)
 S1 Ko-4 B D1 शत्रुकर्ष (B1 'र्ष)ण, Da1 'कर्षण,
 Dn2 D1 : सुदन, D5 'कर्शन, G1-2 अद्य माधव
 (for शत्रुकर्शन)

69 ^a) S1 Ko अद्य वै (for अद्यैव) D2-5 : M2
 2 : दुर्धर्ष —^b) T2 M1 2 : हन्यमान (for पात्य^e)
 K2 : B D (except D5) T2 M 'रथ (for 'व्रतम्)
 —^c) T1 G1 [अ]पूर्वम्, Ca [आ]पूर्णम् (as in text)
 D5 तारापतिर्यथापूर्णम् —^d) D5 पर्वकाले (for अन्तं)

70 Before 70, D6 ins सजय उवाच —^a)
 D2 T2 G2 तद् (for तु) —^b) K2-4 B D फाल्गुन-
 (K2 'ण)स्य — After 70^{ab}, T G ins

416* अभवत्परमप्रीतो ज्ञात्वा पार्थस्य विक्रमम् ।

—^c) K2 : B1 2 : D (except D5) अ (for न).
 K2 D2 T2 सकृद् (for सक्रोध)

C. 6 4876
D. 6 106 76
E. 6 106 74

तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ ॥ ७१
प्राणांश्चादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ७२
यथा कुरूणां सैन्यानि वभञ्ज युधि पाण्डवः ।
तथा पाण्डवसैन्यानि वभञ्ज युधि ते पिता ॥ ७३
हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ।

मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ॥ ७४
ते वध्यमाना भीष्मेण कालेनेव युगक्षये ।
वीक्षांचकुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ७५
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्वला बलिना रणे ॥ ७६
महारथं भारत दुष्प्रधर्षं
शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते

71 ^a) Da Ds Ms s नरव्याघ्र T1 तौ नरस्थौ रथ
व्याघ्रौ — ^b) Ms शान्तनव (for शान्तं) — ^c) Ds
ववर्षत् (for ववर्ष) T1 G शरवर्षाणि — ^d) Ks s
D2 वृष्ट्या मेघ (by transp), K4 मेघो वृष्टिम्
Ks-s D1-s s T2 M1-s s इवाचलौ (K4 D2 T2 'ले,
D1 'ल) (for यथाचलौ)

72 ^a) Ks 4 B Da2 Dn D4 1 s प्राणानाद (D4 s
'ध, Ds m 'द)त्त, Da1 Ds प्राणमादत्त S (except
T2) योधाना — ^c) Da1 Ds गभस्तिरिव चादित्य
— Ko om 72^d-74^e — ^d) K4 तेजोभि, T1 G
Ms पर्यांसि, T2 जलानि (for तेजांसि) S1 K1 प्रत-
पन्वै स्वतेजसा, D1 प्रतपरस स्वतेजसा, Ds प्रतपन्त्सेन
तेजसा — After 72, S1 reads 75^{ab}

73 S1 Ko 1 om 73 (for Ko, of v 1 72) — ^b)
K2-s B D (except Da1) T2 M वभञ्ज (Ms वीभञ्जुर्)
(for वभञ्ज) K2-s B2 4 Dn2 D2-4 s-s T2 M1 s-s
पाण्डवा, Da1 Ds पार्थिव, Da2 Dn1 पार्थिवा, D1
फाल्गुन (for पाण्डव) — Da Dn1 Ds om 73^{ad}
— ^c) Ds तथैव पाण्डुसैन्यानि — ^d) Ks Ds M4 वभं
जुर् (for वभञ्ज) Ks भारत (for ते पिता)
— After 73, K2 reads 75^{ab}

74 Ko om 74^{abde} (cf v 1 72) — ^a) T2
'विक्रात' (for 'विद्रुत') Ds 'सेनास्तु' (for 'सैन्यास्तु')
Ks हतेति प्रद्रुता सैन्या, Ks D2 हता विप्रद्रुता सेना
— ^b) Da1 निरुत्साहा (for 'हा') Ks विचेतसा, K4
T1 G हतौजस (for विचेतस) — ^c) T1 G त (for
ते) — ^d) D1 भीष्म प्रति महारणे — S1 K1 2 ins
after 74^{cd} Ds ins after 75^{ab}

417* कुर्वाण समरे कर्माण्यतिमानुपविक्रमम् ।

[S1 K1 कर्म हनि' (for कर्माण्यति)]

— S1 K1 om 74^e — ^c) K4 अस्तं (for मध्य)

— ^c) Ko 2 प्रतपन्वै (for प्रतपन्त)

75 S1 reads 75^{ab} after 72, K2, after 73
— ^b) Ko 2 कालेन च (for 'नेव') K4 B D
(except D1-s) शतशोथ सहस्रज्ञा — After 75^{ab},
Ds ins 417* — ^c) S1 Ko 1 महात्मान, K4
'त्मान', Da1 'राज (for 'राज) — ^d) Ks-s Ds
पार्थिवा (for पाण्डवा) Ds भीष्म, Ds युधि (for
भय) — After 75, K2 B Dn2 D4 s-s ins

418* तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ।

[Dn2 द्रव' (for द्राव्य')]

On the other hand, T2 M4 ins after 75

419* वध्यमाना रणे चापि भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।

76 ^a) Ks D2 नाध्यगच्छतो, S नाधिगच्छति (M1-s s
'त, M4 'तो) — ^b) T G M4 गजा (for गावः).
Ks पकारिता (for पङ्कगता) D1 निरयस्था यथा नरा
— ^c) Ds पिपीलिका, Ds पिपीलीका Ds यथा क्षुण्णास्ते
(sio), T G यथा पञ्चां — ^d) Ko-2 Ds बलिना (for
'ना) Ks Ds दुर्वला बलिना (Ks कलिनो) रणे, T
G वध्यते (T2 रुध्यते, G1 2 मध्यते, Gs मत्स्यते) बल-
वत्तरै — After 76, T G ins

420* तथैव योधा राजेन्द्र भीष्मेणामित्रघातिना ।

समरे सृदिता सर्वे पाण्डवा सह सृज्यै ।

77 ^a) S1 K1 दुष्प्रकर्षं (K1 'र्ष'), K4 'मुग्रकर्मा',
B Da Dn D1 s-s दुष्प्र (or दु'प्र) कप (D1 s 'प्य'),
T2 M दुष्प्रधृष्य, G2 दुष्प्रधर्षण — ^b) S1 Ko-2
शरौघिनं (K1 'नां), Ds शरौघिण Ko 2 Ms प्रपततं,
D1 खे तपत (for प्रतपन्त) Ks नरेन्द्रा, K4 Ds 'द्रं,
B2 s Ds T G4 'द्रा (for नरेन्द्रान्) — ^d) D1 शरा-
शुभि, M2 शराक्षित (for 'र्विष) Ds सूर्य (for
सूर्यम्) Ks Ds Ms इवापतत (for 'तपन्तम्)

शरार्चिपं सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ७७
विमृद्रतस्तस्य तु पाण्डुसेना-
मस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।

ततो बलानां श्रमकर्षितानां
मनोज्वहारं प्रति संवभूव ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

संजय उवाच ।

युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते ।

संध्या समभवद्धोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत ।

C 6 4887
B 6 107 2
K 6 107 2

78 *) Ko T: विमृद्रतम्, D: विमर्दयत् (for विमृद्रतम्) T: M हि (for तु) K: D: ० पाण्डुनाम्, T: पाण्डुसेना, G: पाण्डुसैनिकान् (for पाण्डुसेनाम्) —^b) K: गतश्चाथ (for जगामाथ) — After 78^{ab}, T G M: ins

421* ततोऽपि भीष्म सबलं समैन्या
श्वपारयत्पाण्डुसुतान्बदार्थैः ।

जघान चैतान्सुमृदा महाबलो
महावत पाण्डुसुतान्महात्मा ।

रणे कुरुधाधिपचेदिपर्यलं- [5]
वृत्तान्सदा चक्रवरस्य पश्यत ।

[(L 1) T: G: हि (for स्फि), and सबलं (for सबल) — (L 2) T: निवात्यत्, M: अवा (for न्यवा) — (L 3) T: M: महावतो (for 'वतो) — (L 4) T: M: 'वत् (for 'वत), and महास्यै (for महात्मा) — (L 6) T: धृतान् (for वृत्तान्)]

—^a) Ś: Ko 2 समकषितानां, K: 4 B: 8 D: 6 8 श्रम (D: अनु) कषिताना —^d) K: Da: D: [S]वहारे (for 'हार) D: m (orig as in text) S मेदोवसास् क्लृ (T: G: 8 'क्लृ) तिमश्रमे सति (G: 'सश्रमेति) — After 78, D: 6 ins

422* उदयगिरितटस्थं पश्चिनीं थोषयित्वा
चट्टतरकिरणमैस्त्रां स्वयं चोपशुज्य ।
मलिनमधुपसद्भात्तासु सजातकोपं
कृत्तरचिरविरोचिर्मानुमस्त प्रयात ।

[(L 1) D: 'तरस्थ (for 'तटस्थ) — (L 4) D: जगाम (for प्रयात)]

— After 78, T: G: M: 8 4 read 6 103 1-11, followed by colophon

Colophon in T: G: M: 8 4, read after 6 103 11 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś: Ko-2 4 8 mention only नवमयुद्धदिवस, K: नवमेहनि, K: नवमेहि and नवमयुद्धदिवस, B: M: नवमाह्निक, Da Dn: D: नवममह, Dn: D: नवमदिवसयुद्ध, D: नवमदिवस, D: 8 नवमदिनयुद्ध, T: G: 4 नवमदिवस and नवमापहार, T: G: 8 नवमापहार K: Dn: D: 6 8 T: G: M: cont समाप्त — Adhy name K: पाण्डवपराजय, T: G: प्रतोदोद्धार (G: 'रक्त), T: भीष्मार्युद्धे वासुदेवप्रतोद्धार, M: 8 8 भीष्मजय — Adhy no (figures, words or both) K: 100, Dn: T: G: 102 (as in text), Da: (sec m) 64, D: 101, T: M: 4 104, M: 2 103, M: 105 — Śloka no Dn: 114, Dn: 86, D: 81

103

1 T: G: M: 8 4 read at 1-11 (om the ref.) after 6 102 78. —^a) G: इति (for एव) D: सैन्याना —^b) K: 8 D: 8 6 T: भास्करोस्तमुपागमत् (K: D: T: 'गत), Da: 'रे समुपागते, M: (sup len) 'रेस्तमुपागते —^d) Da Dn: (before corr) D: M: 8 न पश्याम, D: अपश्याम Ś: Ko-2 ततो मये (for ततो रणम्)

2 For sequence of T: G: M: 8 4, cf v 1 1 —^a) Da: राजन् (for राजा) —^b) K: संमृश्य, K: संमृश्य, D: सप्रेक्ष्य (for सदृश्य) K: D:

C. 6 4857
B 6 107 2
K 6 107 2

वध्यमानं बलं चापि भीष्मेणामित्रघातिना ॥ २
मुक्तशस्त्रं परावृत्तं पलायनपरायणम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धमनुयान्तं महारथान् ॥ ३
सोमकांश्च जितान्दष्टा निरुत्साहान्महारथान् ।
चिन्तयित्वा चिरं ध्यात्वा अवहारमरोचयत् ॥ ४
ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५
ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः ।

सद्वय भरतर्षभ — ^a) G₁ वाध्य* (for वध्य*) K₂
बल वापि, K₄ B D (except D₁₋₃) च भीष्मेण (for
बल चापि) K₆ वध्यमानबले वापि — ^a) K₈ ३ D₂
*कशिना (for *घातिना) K₄ B Da Dn D₁₋₃ सक्ता
(Da₁ *त्त्वा)स्त्र भयविह्वल

3 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
— ^a) Ś₁ मुक्तमस्त्र, K₄ B D (except D₁₋₃) स्वसैन्य
च (for मुक्तशस्त्र) Ko T₂ पुरावृत्तं, K₄ शरावृत्त
— ^b) Ś₁ पालयान (for पलायन) D₅ om from
परायणम् up to अनुयान्त (in ^a) — ^c) M₁ ३ भीष्मश्च
(for भीष्म च) T₂ युधि सु (for च युधि) B₈
दुर्धर्ष (for सरब्ध) K₅ भीष्म तु युधि सरब्धे — ^a)
K₈₋₅ B D (D₅ om) S (except G₂) पीडयत (for
अनुयान्त) B₁ ३ ४ D (except Dn D₁₋₃ ६) G₂
महारथ, T₁ G₁ M₁ च तद्वल, T₂ G₁ ३ M₁₋₃ ३ स्वक
बल (for महारथान्)

4 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
D₂ reads 4^{ab} in marg — ^a) K₆ D₂ ततो, T₁
G₁ सुतान् (for जितान्) — ^b) K₆ द्विपञ्चये, T
G₁ ३ ४ M₁ महाबलान् (for *रथान्) — After 4^{ab},
T G 1ns

423* निशामुखं च संप्रेक्ष्य घोररूप भयानकम् ।

— ^a) K₈ D₂ ६ चिर राजन्, K₄ B Da Dn D₈₋₅ ३ ४
ततो राजा, K₆ M₂ महाराज, D₁ T₂ M₁ ३ ४ चिर
राजा, T₁ G चिर राजा (for चिर ध्यात्वा) — ^a) Ś₁
Ko-2 स्ववहारम्, T₁ G अप*, T₂ M सोप* (for
अव*) Ko-2 B₂ ३ अचोदयत्, D₁ (m as in text)
अयाकरोत्, T₁ G अकारयत्, T₂ M अचितयत् (for
अरोचयत्)

5 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v. 1 1
Ś₁ Ko 1 om (hapl) 5. — ^a) K₃ अय, K₆ D₂ ६

न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६
भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः ।
नालभन्त तदा शान्तिं भृशं भीष्मेण पीडिताः ॥ ७
भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृज्यैः ।
पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८
न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः ।
ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९
तस्मिन्नात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।

यथा (for ततो) S [s]पहार (for स्वहार) T₂ सैन्यम्
(for सैन्यानां) — Da₁ Dn₁ om 5^{ed} K₄ B₁ ३
Da₂ D₅ G₁ ३ om (hapl) 5^d-6^a — ^a) T G₂ ४
M₁₋₄ अपहारो (for अव*) D₂ T₁ G₂ ४ [s]भवत्तदा
(for ह्यभू*)

6 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
K₄ B₁ ३ Da₂ D₅ G₁ ३ om 6^a (cf. v 1 5) — ^a)
K₈ D₂ तेवहार (D₂ *रोहं) च, T G₂ ४ M ततोपहारं
— ^b) B₂ श्रुत्वा (for कृत्वा) Dn₁ तव (for तत्र)
D₁ कृत्वा सर्वे महोक्षित — D₂ reads 6^{ed} in marg
(see m) — ^c) K₈ D₂ ३ ६ न्य (D₂ ६ नि) वसत,
Da₁ न्यविशत् T₁ G₁ ३ ४ कुरुश्रेष्ठ — ^a) D₅
क्षत्रिया, T₂ M शिविर (for संग्रामे) K₈ कृतवि
श्रमा, K₆ D₂ कृतविक्रमा, D₁ ३ क्षतविक्षिता, T₁
G शरविक्षता (for क्षतवि*)

7 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
D₂ reads 7 in marg (see m) — ^a) Da₂ भीष्मस्तु
(for *स्य) — ^b) D₁ T₂ M चिन्तयानाश्च (M₂
om च). — ^c) D₅ नालभत — ^d) K₄ om भृश
T₁ G ताडिता, T₂ विक्षता (for पीडिता) B D
(except D₁₋₃) भीष्मवाणप्रपीडिता, M₁₋₃ ३ भीष्मेण
क्षतविक्षता

8 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
D₅ reads 8 in marg — ^a) D₅ [s]भि- (for सपि)
— ^b) K₈₋₅ B Da Dn D₂ ४-३ T₂ M सहसृजयान्,
D₁ T₁ G सृज्यै सह (by transp), D₅ सह सृज्यै
— ^c) D₅ स्तुतैर् (for सुतैर्) — ^d) Da₁ D₅ विध्य
मानश्च (for वन्द्यमानश्च).

9 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1.
D₅ om 9^{ab} — ^a) K₈ न्यवसत्, D₅ न्यवसु (for
न्यविशत्) T₁ G कुरुशार्दूलै (for कुरुभि सार्धं)
T₂ M प्राविशच्छिविर हृष्टै (T₂ सृष्टै, M₂ हृष्ट).

सृज्याथ दुराधर्पा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १०
 आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः ।
 मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
 वासुदेवं समुद्दीक्ष्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १२
 पश्य कृष्ण महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
 गजं नलवनानीव विमृदन्तं बलं मम ॥ १३
 न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् ।

लेलिहमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४
 यथा घोरो महानागस्तक्षको वै वियोल्वणः ।
 तथा भीष्मो रणे कृष्ण तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ १५
 गृहीतचापः समरे विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान् ।
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६
 वरुणः पाशभृद्वापि सगदो वा धनेश्वरः ।
 न तु भीष्मः सुसंकुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ १७
 सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे ।

C 5 4503
B 5 107 18
K 5 107 18

— ⁵) T₂ M कुरुभि परिवारित — ⁴) Ś₁ Ko 1 Dn₂
 T₁ G सर्वभूतप्रमोदिनी, K₃ s Da D₂ s सर्वभूत(Da₂
 D₂ 'लोक्र)विमोहि(Da₁ D₂ 'ह)नी, Dn₁ 'प्रमोहनी

10 For sequence of T₁ G₁ M₁ 2.4, cf v l 1
 — ^a) T₂ M निशा' (for रात्रि') T₂ M₁ s s सैत्रे
 (for घोरे) — ^c) Da₁ मजयाश्च, D₂ अजयाश्च,
 M₂ पाडवाश्च, M₄ सृजयैश्च (for सृजयाश्च) K₁
 सुराधर्पा, D₅ महाभागा (for दुराधर्पा)

11 For sequence of T₁ G₁ M₁ 2.4, cf v l 1
 — ^a) K₁ आत्मने श्रेयस, K₂ D₁ आत्मन श्रेयमे (K₂
 'मं), S आत्मनिश्रेयमे (T₂ M 'म) K₃ कर्म, B₁
 D₃ सर्व, S (except G₂) मन्त्र (for सर्वे) — ^b)
 K₂ महाबल, D₁ महाबल, T₂ M विदोषत — ^d)
 K₁ Da₁ 'कोविद', K₃ मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदा, T₁ G₂—
 मन्त्रनिर्णयकोविदा

12 ^b) Da Dn₁ D₁ s s S त्रितयित्वा (for मन्त्र')
 K₃ M₁ नृप (for नृप) — ^d) K₂ वाक्यम् (for
 वाक्यम्) D₁ एवम् (for एतद्) B Da Dn D₁—
 वचन चेदमाददे (Da₁ वेदमग्रवीत्, Da₂ Dn₁ D₂ चेद
 मग्रवीत्), M₂ ततो वाचमुवाच ह Cc cites आददे

13 Before 13, D₅ ins युधिष्ठिर उवाच — ^a)
 B D (except D₁—3 s) कृष्ण पश्य (by transp)
 — ^c) T₂ गजो (for गज) Da₁ नव, G₁ 2 नाल,
 M₄ ताल- (for नल) D₁ राजन्यशवनानीव — ^d)
 B₁ D₁ s स, Dn₂ D₁ स (for त्रि) Ko T₂ वि
 मृदत, K₃ विमृदत, D₅ निमदंत K₃ s D₂ महाबल
 (for बल मम)

14 ^a) D₁ वयं चैन, T₂ M नैव चैन (T₂ चैव)
 K₁ om (hapl) from त्मान (in 14^a) up to महा
 (in 15^a) — ^b) K₂ D₂ प्रमहामो, D₁ नोत्सहामो,

D₃ T₂ M₁ उत्सहेम, G₃ उत्सगामो — ^c) D₂ रेहि
 ह्यमाण, G₂ लेलिहान स (for लेलिहमान) Ś₁ Ko
 सैन्य तु, T₁ G₁ सैन्य च (for सैन्येषु) — ^d) D₂
 प्रवृद्ध, T G विवृद्धम् (for प्र') D₂ पर्वतेष्विव
 पावक

15 K₁ om यथा घोरो महा in ^a (cf v l 14)
 — ^a) K₂ महाभोगस्, D₂ महाबागस् T₂ M₁—4 यथा
 नागो महाबोरस् — ^b) Ko s [s]य, M₃ s वा (for
 वै) K₃ s D₂ विपोद्धत, M₂ 'ल्वणै, M₄ 'ल्वण
 (for 'ल्वण) — ^c) K₂—5 B D (except D₁ s)
 क्रुद्ध, M चीर (for कृष्ण) — ^d) K₃ s D₂ उग्र
 शस्त्र, Da₂ D₁ s T G₁ s M तीक्ष्णशस्त्र (for 'शस्त्र')
 T₁ G₁ s s प्रतापन, T₂ M विपोल्वण (M₃ 'णै)
 (for प्रतापवान्)

16 ^a) K₃ प्रगृहीतचाप समरे (hypermetric)
 — ^b) K₂ s B Da Dn D₁ 4—5 प्रमुचञ्चिशितान्शरान्,
 K₃ D₂ s M प्रविमुचञ्चिशितान्शरान् (D₂ 'न्शरान्सितान्),
 K₅ प्रतिमुचञ्चिशितान्शरान्, T₂ प्रतिमुचञ्चिशितान्शरान्,
 G₁—3 विप्रमुचञ्चिशितान्शरान् — ^c) Da Dn₁ D₅
 transp जेतु and क्रुद्धो — ^d) D₁ तु (for च) K₃
 वज्रभृत् (for देवराट्)

17 ^a) K₂ s s B Da Dn₁ D₂ s T G₁ s s M₂
 पाशभृद्वापि, Dn₂ 'धृग्वापि, D₁ 'हस्तो वा, D₄ 1 s
 'धृक्वापि, G₂ 'हस्तश्च (for 'भृद्वापि) — ^b) T₁ G₁
 वै, G₁ s [s]य (for वा) — ^c) G₂ हि (for तु)
 S₁ Da₁ D₅ M₂ स, D₁ T₁ G₁ s s M₁ तु (for सु)
 G₃ सकुद्ध — ^d) K₃ जेतु शक्यो (by transp) T₁
 G महासृधे (for 'हवे).

18 ^a) B₂ गत (for गते) — D₂ reads from
 निमग्न (in 15^b) up to कृष्ण (in 19^c) in marg

आत्मनो बुद्धिर्दौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८
 वनं यास्यामि दुर्धर्य श्रेयो मे तत्र वै गतम् ।
 न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९
 यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रवन् ।
 एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥ २०
 क्षयं नीतोऽसि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
 आतरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१
 मत्कृते आवृत्तौहादाद्राज्यात्प्रभ्रंशनं गताः ।
 परिक्रिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२
 जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।

जीवितस्याद्य श्रेयेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो आत्मनिः सह केशव ।
 स्वधर्मस्याविरोधेन तदुदाहर केशव ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम् ।
 प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५
 धर्मपुत्र विपादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर ।
 यस्य ते आतरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६
 अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ।
 माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७
 मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्से भीष्मेण पाण्डव ।

(sec m) — ^b) D₈ विमम (for निं)

19 ^a) K₈ D₂ गोविंद, D₂ D₈ दुर्धर्य (for दुर्धर्य)
 — ^b) K₄ B₂₋₄ D₂ D₁ 8 G₂ M₃₋₅ वै (for मे) B₁
 यत्र (for तत्र) K₂ 4 D₂ D₂ D₁ 5 7 8 G₂ M₃₋₅
 मे (for वै) D₁ यादव, D₈ वेगत (for वै गतम्)
 K₈ S गति (for गतम्) — ^c) D₁ योद्धु (for युद्ध)
 K₂₋₅ B D (except D₈ 4 8) S रोचते (for 'दे') T₂
 M मदां, G₂ भीष्म (for कृष्ण) — ^d) D₈ हता
 (for हन्ति) M₁ 8 5 [S]पि (for हि)

20 ^b) T₂ पतगा (for 'ग') K₈ D₂ 8 6 'सम
 भिद्रव', K₄ 'भिद्रव', K₅ 'विधुत', D₂ 'भिद्रवन्',
 D₂ D₁ T₁ G₂ 4 M₁ 8-5 'भिद्रवत् (for 'भिद्रवन्')
 — K₅ om 20^a-22^b — ^c) T₂ M ह (M₁ 8 ऋ)
 छेत (for अभ्येति) — ^d) K₈ B₁ 2 4 D T₁ G M
 भीष्ममेयिवान् T₂ तथा भीष्म समेयिवान्

21 K₅ om 21 (of v 1 20) — ^a) D₂ D₂
 (m as in text) D₈ [S]सि, D₈ हि (for Sसि)
 — ^b) D₁ T₂ पराक्रमन् (for 'क्रमी) — ^c) T₂ सर्वा,
 G₂ वीरा (for शूरा) — ^d) M₂ साक तैर् (for साय
 कैर्) T₂ मृशवीक्षिता, G₂ 'ताडिता, M 'विक्षिता
 (for 'पीडिता')

22 K₅ om 22^a (of v 1 20) — ^a) D₁
 यकृते, G₂ अकृते (for मत्कृते) M₂ 'सौहार्दे' — ^b)
 K₂ 4 B D₂ D₂ D₁ 8 S राज्यभ्रष्टा घन गता, K₈
 D₁ 2 राज्यभ्रष्टा समागता — ^c) D₂ D₂ D₈ परि
 क्षिता (for 'क्षिष्टा) M₁ 2 कृष्ण (for कृष्णा)

23 ^a) D₈ ह (for सह) — ^b) K₈ स्वय, D₁

चाद्य, D₂ मृश, T₂ M₁-8 5 हि सु- (for ह्यद्य)
 S₁ D₈ दुर्ल (for दुर्लभम्) — ^c) K₈ D₂ 8 6 T₁
 G [अ]व, K₅ वि, T₂ [अ]र्धे; M₁-8 5 [अ]न्य
 (for [अ]द्य) S₁ K₁ 2 श्रेये च (for श्रेयेण) — ^d)
 T₁ G₂ 4 करिष्ये (for चरिष्ये) D₈ वतमुत्तम

24 ^b) B₁ D₂ D₂ D₈ माधव (for केशव)
 — K₂ om. (hapl) 24^a — ^c) D₈ स (for स्व)
 K₈ [अ]वशेषेण, K₅ D₂ [अ]वरोधेन, D₂ M₂ विरो-
 धेन — ^d) K₄ 5 D₂ 6 स्वमुदाहर, B D (except
 D₁-8 6) हित व्याहर, T₂ तमुदाहर K₅ B₂ D₂ 6
 माधव (for केशव)

25 Before 25, D₈ ins सजय उवाच — ^a) K₂
 B D₂ D₂ D₁ 5 7 8 एव (for एतत्) K₅ D₂ एव
 मुक्तो (K₅ 'क्त्वा) वचस्तस्यै — ^b) D₁ कारण्य यदु
 दाहृत — D₂ reads 25^a in marg (sec m)

26 Before 26, D₈ T₁ G₁ 2 4 ins श्रीभगवानु-
 वाच (T₁ G₁ 4 om उवाच); G₈ श्रीकृष्ण, M
 वासुदेव — D₂ om 26^a — ^a) K₁ धर्मपुत्र; G₈
 'राज (for 'पुत्र) K₅ मा, T₁ G₄ च (for एव)
 — ^b) K₈ सत्यविक्रम, D₂ सत्यसंगरे (sio), D₂ D₈
 सत्यसंगर, D₈ सत्यपराक्रम, G₂ सत्यसंगर (for 'संगर)
 K₅ कृथा सत्यपराक्रम — ^c) K₄ D₂ D₈ यस्मैते (for
 यस्य ते) K₅ सर्वे (for शूरा) — ^d) S₁ K₁ शत्रु-
 सूदन, K₈ G₁-8 'कर्शन, B₁ D₂ 'सूदन, D₈ 6
 'मर्दना, T₁ G₄ M₁-8 5 'कर्शना, T₂ शक्रसूदना
 (for शत्रुसूदना) K₅ शरा शत्रुनिपूदना

27 ^a) D₁ अर्जुनो वासुदेवश्च, G₂ 'नो वायुपुत्रश्च
 — ^d) D₁ अधीश्वरौ, T₂ G₁ 4 इवाभिनौ (for इवेश्वरौ)

त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन्किं न कुर्यां महाहवे ॥ २८
 हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम् ।
 पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः ॥ २९
 यदि भीष्मे हते राजञ्जयं पश्यसि पाण्डव ।
 हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३०
 पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे ।
 विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१
 यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।

मदर्थं भवदर्थं ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२
 तव भ्राता मम सखा संवन्धी शिष्य एव च ।
 मांसान्युत्कृत्य वै दद्यामर्जुनार्थे महीपते ॥ ३३
 एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
 एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ।
 स मां नियुङ्क्ते राजेन्द्र यावद्द्वीपो भवाम्यहम् ॥ ३४
 प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ।
 घातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युत्कृत्य संनिधौ ॥ ३५

G 5 4921
 B 5 107 35
 K 5 107 35

28 B1 missing from 28^a up to 53^a prob due to lost fol — ^a) K5 नियुज्य (for नियुङ्क्ते) S1 K1 सौहार्दाद्, Da1 सोहार्दाद् D1 अथ वा मा नियुक्त्व — ^b) K1 योत्स्य, G2 M5 योत्स्ये (for योत्स्ये) D1 भीष्मेण सह पाण्डव — K5 G1-3 om (hapl) 28^a-30^b — ^c) Da1 त्वत्प्रयुक्ते, M5 त्वत्प्रयुक्तो K4 B2-4 D (except D1-3) महाराज (for ह्यहं राजन्) — S1 Ko 1 om. (hapl) 28^a-30^a — ^d) K5 च, Dn1 T1 नु (for न)

29 B1 missing S1 Ko 1 5 G1-3 om 29 (of v l 28) — ^b) K5 स्व नरर्षभं, Da1 पुरुषर्षभं, D1 3 T1 G4 भरतर्षभ D2 आहूयश्च नरर्षभ — ^d) K5 D2 यदिच्छति च, D5 M2 यदि नेच्छति, M4 यदि नेच्छति K2-4 B (B1 missing) D (except D4) फाल्गुन (D5 न)

30 B1 missing S1 Ko 1 om 30^a, K5 G1-3 om 30^{ab} (of v l. 28) — ^a) M4 मय (for यदि) K4 B2-4 Dn2 D7 T G4 M4 वीरे, Da Dn1 D4 3 5 M1-3 5 वीर (for राजन्) K2 त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन् (= 28^a), D1 यदि भीष्मस्तु हतव्यो — ^b) S1 Ko-2 Da1 पश्यामि, M2 पश्यति, M4 पश्यतु (for पश्यसि) M भारत (M4 पाण्डवा) — ^c) G2 हता स्म्येकरणे, M4 हता होकरथे — ^d) Da Dn1 D5 वृद्धं कुरु (for कुरुवृद्धं) D1 T2 M महाहवे (for पितामहम्)

31 B1 missing K5 om 31^{ab} — ^a) K5 पश्याम (for पश्य मे) — ^b) D5 5 M5 सैव (for 'स्येव') D1 विग्रहे (for संयुगे) — ^c) D1 व्यमुचत, D5 विमुचन्तु, T2 विमुचामि S1 Ko 1 शरान्भीष्म (for महास्त्राणि) — ^d) D5 तान्त्रयान्, M4 त रथान् T2 पातयिष्ये महारथान्

32 B1 missing D1 om 32^{ab} — ^a) D5 यच्छत्रु — ^b) Ko 2 मम शत्रुर, K1 स मच्छत्रुर, K5 5 D2 5 1 सै मे शत्रुर (for मच्छत्रु स) T1 G2 4 च (for

न) — D5 om 32^{ab} — ^a) B4 मदीया (for मदर्थं) K2 4 B2-4 D (except D1-3, D5 om) भवदीया (for भवदर्थं) T G2 4 M ते (for ये) D1 तवार्थो हि समन्वेति — ^d) Da3 D1 5 मदर्थस् (for मदीयास्) Da2 Dn D1 2 T1 G1 3 तयैव, G4 तदैव (for तवैव)

33 B1 missing — ^b) D5 वा (for च) — ^c) D2 T2 M5 (inf in) मासानुत्कृत्य (for मांसान्यु) Ko वै दद्याम्, K4 5 B (B1 missing) Da Dn D2-4 7 8 दास्यामि, T2 M5 (inf in) दास्येह (for वै दद्याम्) K5 D2 प्रियान्प्राणानहं जह्याम्, D1 त पुरस्कृत्य दद्या वै, D5 अहं हि जीवितं जह्याम्, M स्वालकृत्य प्रदा स्येहम् — ^d) Ko 2 4 अर्जुनार्थं, B (B1 missing) D (except D1-3 5) फा (D4 फ) ल्गुनार्थे K5 पराक्रमी (for महीपते)

34 B1 missing — ^a) G2 M2 चापि (for चापि) S1 Ko नरव्याघ्रो, K2 श्रेष्ठ, D5 न्याघ्र (for न्याघ्रो) — ^b) K5 मदर्थे, Da Dn1 D5 ममार्थे (for मत्कृते) — ^c) K5 D2 मे, D1 व, D5 नौ (for न) M5 समय, Co समयस् (as in text) — ^d) K5 मारयेन, D1 तारयेम, D5 तारयेव, T1 G2 4 रमयेम; T2 तारयाव, G2 रमयेयं, M1 2 तारयाव; M4 तारयेय — After 34^{ab}, K5 repeats 34^{ab} — ^e) Da1 नियुद्ध (for नियुङ्क्ते) K5 5 D2 भद्र ते, Da1 राजेन्द्रो (for राजेन्द्र) T2 M मा समायुङ्क्ते राजेन्द्र — ^f) K2 4 B (B1 missing) Dn D5 7 8 यथा योद्धा, K3 यावद्द्वीपो, D5 प्रतियोद्धा, T1 G यावत्सज्जो, T2 यदि जीवो, M4 यावज्जीवो (for यावद्द्वीपो) Cd cites द्वीपो (as in text) D1 यावद्भीष्म वधाम्यहम्

35 B1 missing K5 D2 om 35^{ab} — ^a) Ko Da1 D5 उपप्लवे, D1 अहं चित्त, 3 उपप्लव्ये, Co d 'प्लव्ये (as in text) — ^b) K5 T G धीमता; D1

परिरक्ष्यं च मम तद्वचः पार्थस्य धीमतः ।
 अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ ३६
 अथ वा फल्गुनस्यैव भारः परिमितो रणे ।
 निहनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयम् ॥ ३७
 अशक्यमपि कुर्याद्वि रणे पार्थः समुद्यतः ।
 त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ।
 निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३८
 विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ।

भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ३९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगनिवारणे ॥ ४०
 नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेव यथेप्सितम् ।
 यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्नाथो महाबलः ॥ ४१
 सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर ।
 त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महाहवे ॥ ४२

पूर्ववत्, M₄ पृच्छत (for पूर्वत) — °) B₂ Da
 Dn₁ D₅ T G M₄ पात° (for घात°) — °) K₄ B
 (B₁ missing) Da Dn D₄-8 T₂ G₂ इति लोकस्य, K₅
 इत्यलपास्य (sic), D₁ मृत्युलोकस्य (for इत्युल्लोकस्य)

36 B₁ missing — °) K₀ 1 Da₁ D₂ 8 परिरक्ष
 (for 'रक्ष्य') K₂ 4 B (B₁ missing) Da Dn D₄-8
 इद तावद्, D₈ M₄ मम तु तद्, T G M₁ (sup
 lin) 2 8 5 मम कृत, M₁ (orig) मया ह्यस्य (for च
 नम तद्) K₅ परिरक्षत मद्वाक्य, D₁ परिरक्षे समक्ष
 तु Co cites तावत्. — °) K₅ पार्थस्यैव च धीमत
 — °) K₈ D₅ अनुज्ञाते तु, K₅ D₂ T₁ G 'ज्ञातेन, D₁
 'ज्ञातश्च, T₂ 'ज्ञातस्तु (for 'ज्ञात तु) M₄ अनुज्ञात
 त्वया तेर्थे — °) D₁ करिष्येह (for मया कार्यं) K₈ 5
 D₂ असक्षय (K₅ 'य), T₂ M₈ 5 नसंशय

37 B₁ missing — °) S₁ फल्गुनस्यैव, K₀ 2-4
 B (B₁ missing) D (except D₁) T₂ M₅ फल्गुनस्यैव
 (K₀ 'व), T₁ G₂ 4 फल्गुनस्यैव — °) K₈ 5 D₂ 8
 भाग, G₂ मारं, G₄ बाण (also भार as in text)
 K₀ 1 5 B₄ Da₁ परिमितो, G₂ परिमित, M₂ 'मिते,
 Co 'मित (as in text) — °) K₅ D₂ G₂ 8
 निहनिष्यामि, B₃ 4 Da₂ Dn₂ D₄ 5 7 8 स हनिष्यति,
 T₂ निहनिष्यति — °) K₈ भीष्म, D₈ पार्थ (for
 भीष्म) K₈ D₃ 4 6 8 परपुरजय, Dn₁ 'जय, D₁
 T₂ M परमदुर्जय, G₂ परपुरचय

38 B₁ missing — °) G₂ निशेषम् (for अ
 शक्यम्) — °) D₈ त्रिदशान्वासवयुतान् — °) K₈
 D₁ 6 T₂ देव° (for दैत्य°) — °) T₂ M सखे, G₁ 2
 नवे (for सख्ये) D₁ हन्यादेवार्जुन सख्ये — °)
 K₂ किं तु (for किमु) K₁ नराधिप, M₂ 'धिप

39 B₁ missing — °) Cd विपरीत D₁ नष्ट
 दुष्टिर, T₂ G₂ 8 M₁-3 5 महावीर्य (for 'वीर्यो)

— °) M₂ मितसत्त्वो, M₈ 5 हत°, Ca c d गत° (as
 in text) K₁ D₅ [s]ल्पजीविन, K₄ B₂ Da Dn₁
 D₅ T₁ G 'चेतन', B₄ D₃ 7 8 'जीवन' — °) M₅
 शतनवो — °) K₅ नान्व, B₄ वा न, D₁ नानु-
 (for नाव) — After 39, D₁ ins an addl
 colophon [adhy name जनार्दनवाक्य]

40 B₁ missing — °) D₁ एवमेव (for एवमे
 तन्) — °) T₂ M₃ यदा (for यथा) D₁ केशव
 (for माधव) — °) S₁ K₀ 1 8 D₂ 8 सर्वेप्ये (K₁ 'व
 ए) ते, D₁ सर्वेपि ते (for सर्वे ह्येते) — °) K₂ B
 (B₁ missing) Da Dn D₈-5 7 8 वेगविधारणे (Dn₁
 by corr वेगवतो रणे), D₁ वेग विधारितु, T₂ M
 वेगस्य धारणे (for वेगनिवारणे)

41 B₁ missing. D₈ reads 41 in marg (see
 m) — °) M₂ नियत (for 'त) T₂ नियत सम्य
 करिष्यामि (hypermetric) — °) K₄ B (B₁ missing)
 D (except D₁-8 8) सर्वमेतद् (for सर्वमेव) G₂ मये°
 (for यये°) — °) K₅ यथा स, M₁ (sup lin)
 2 8 5 तस्य मे (for यस्य मे) K₁ D₇ पुरुषव्याघ्रा, B
 (B₁ missing) Da Dn₁ D₄ 5 8 S (except T₂ M₄)
 पुरुषव्याघ्रो — °) K₄ B (B₁ missing) Da Dn D₄
 5 8 पक्षे (for नाथो) K₈ 4 D₈ T₁ G₄ M₄ महाबल;
 B (B₁ missing) Da Dn D₄ 5 7 8 व्यवस्थित, D₂
 महाबली (for 'बल')

42 B₁ missing — °) Da₁ D₅ सेन्द्रेपि च (for
 सेन्द्रानपि) D₈ (m as in text) देवान्सदैत्यगधर्वान्
 — °) K₈-5 D₂ 8 6 T₂ M महारणे; B (B₁ missing)
 Da Dn D₄ 5 7 8 'रथ (for 'हवे)

43 B₁ missing — °) D₁ ननु (for न तु)
 T₂ न कृत्वामनृत वक्तुम् (sic) — °) K₂ 4 B₈ Dn₂
 D₄ 6-8 स्वात्मगौरवान्, D₁ स्वामि, D₈ पार्थ, D₅

न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वार्थगौरवात् ।
 अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४३
 समयस्तु कृतः कश्चिद्भीष्मेण मम माधव ।
 मन्त्रयिष्ये त्वार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ।
 दुर्योधनार्थं योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ ४४
 स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
 तस्मादेवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ।
 भवता सहिताः सर्वे पृच्छामो मधुसूदन ॥ ४५

तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् ।
 रुचिते तव वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४६
 स वक्ष्यति हितं वाक्यं तथ्यं चैव जनार्दन ।
 यथा स वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ॥ ४७
 स नो जयस्य दाता च मन्त्रस्य च धृतव्रतः ।
 बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ॥ ४८
 तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव ।
 पितुः पितरमिष्टं वै धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ४९

C 6 4836
B. 6 107 51
K 6 107 51

स्वात्रं, T: चार्थं; M₁₋₃ s स्वा (M₂ त्व)र्यकारणात्,
 M₄ चाय गौरवात् (for स्वार्थं) —^a) K₅ D₂ ययाद्य;
 D₁ यथोक्त (for यथोक्तं)

44 For the event, cf 6 41 38, 43 B₁ missing K₂ om (hapl) 44^{ab} —^a) K₅ D₂ समयं च, D₃ T: M₄ 'यश्च' T₁ G₄ तत (for कृत). D₂ किंचिद् (for कश्चिद्) —^b) K₃₋₅ D₁ 2 s T: M₁₋₃ s मह (for मम) B (B₁ missing) Da Dn D₄ s 1 s मम भीष्मेण (by transp) B (B₁ missing) D (except D₁₋₃ s) संयुगे (for माधव) —^d) B₁ Da Dn₁ D₅ T₁ G कदाचन (for कथं) — D₂ om (hapl) 44^a-45^a —^e) K₃₋₅ B (B₁ missing) Da Dn D₄ s 1 T₁ G दुर्योधनार्थं

45 B₁ missing D₂ om 45 (cf v 1 44). —^a) K₁ दाता (for दाता) C_v स हि राज्यस्य नो दाता —^b) K₃ मन्त्रयिष्ये च (for मन्त्रस्यैव च) T₁ G भारत (for मन्त्रव) —^d) T₁ G₄ M₂ जयो (for वधो) D₃ वधोपाय महात्मन —^e) S₁ K₀ 1 Da₁ Dn₁ (before corr) T₂ सहित S₁ K₀ 1 सर्व —^f) S₁ K₀ 1 पृच्छामि, K₂ B (B₁ missing) Da Dn D₄ s 1 s प्रयाम, D₂ गच्छामो, T₂ M पृच्छाम, G₃ व्रजामो (for पृच्छामो) Da₁ मधुसूदन

46 B₁ missing. D₂ om 46 —^a) Da D₅ त, D₁ ते (for तद्) K₅ सह्या (for सहिता) D₅ T₂ सर्वं (for गत्वा) —^b) K₅ T₂ M एव (for आशु). K₃ D₂ G₂ M₁ नरोत्तम D₁ भीष्म नरवरोत्तम —^c) K₂ रुचित, K₃ T₂ रोचते, K₄ B₂₋₄ Da Dn D₄ s 1 s नचिरात, K₅ रुचित, D₁ रुचिस्तु, D₅ रुचिस्ते (for रुचिते) K₄ B (B₁ missing) Da Dn D₄ s 1 s सर्वं (Dn₁ 'वं, D₅ 'वं), D₅ यदि (for तव) D₅ वार्ष्णेय; T₁ G पृच्छामि (for वार्ष्णेय)

— D₂ om 46^a-47^a —^a) S₁ K₀ 2 D₁ पृच्छामि (for 'म) T₁ G मन्त्र वार्ष्णेय माधिर

47 B₁ missing D₂ om 47^{abc} (cf v 1 46) —^a) K₁ Da₁ D₁ s वक्षति (for वक्ष्यति) K₃ हित वाक्यं, K₅ हि तद्वाक्य —^b) K₄ B₂ s Dn₂ सत्यं (for तथ्य) K₅ तथा तस्मात्, T₂ तथास्माक, M₁₋₃ s तस्यान्महं (for तथ्य चैव) K₄ s B (B₁ missing) D (D₂ om) T₁ G₁ s 4 M₂ अस्मान् (for चैव) Da₁ जनार्दन G₂ तथ्यमसत्पितामह (inf) lin 'सजजनार्दन' — T₂ M om 47^{cd} —^e) Da₁ तथा (for यथा) K₂ s B (B₁ missing) D (except D₅, D₂ om) T₁ G च, K₅ स (for स) Da D₅ वक्ष्यते, Dn₁ वक्षते D₅ सर्वं, G₂ कृष्णत् —^d) G₂ कर्तासि (for 'सि). T₁ G₄ स कर्तासीह संयुगे

48 B₁ missing —^{ab}) S मे (for नो) K₅ मन्त्रस्य (for जयस्य) G₃ तात (for दाता) K₄ B (B₁ missing) Da Dn D₄-s स्यात्, K₅ नो, D₂ s T₁ G₁ s 4 M [अ]द्य (for च) K₅ [s]मोषमन्त्र; D₁ राज्यस्य च (for मन्त्रस्य च) B (B₁ missing) Da Dn D₁₋₂ T₂ ददव्रत (D₅ 'व्रत), D₂ धृतव्रत, T₁ G यतव्रत (for धृत) —^c) K₁ बाल, Da₁ बाला; T₁ G₄ बाल्ये, T₂ बला (for बाला) T₂ पितृ- (for पित्रा) K₄ B₂ s Da₁ विहिनाश्च; T₁ G विहीना स

49 B₁ missing Da Dn₁ D₅ om 49^{ab} —^a) K₅ ते, M₂ तत् (for त) K₃ s D₂ s s चै, T₂ M मे (for चेत्) K₅ D₂ हतुम् (for वृद्ध) —^b) K₁ हतुम्; G₃ M₂ गंतुम् (for हन्तुम्) K₅ B₄ Dn₃ G₁ s M₁ इच्छाम (for 'मि) D₁ भारत (for माधव) K₅ D₂ इच्छामि युधि माधव — After 49^{ab}, D₁ ins

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
 रोचते मे महाबाहो सततं तव भाषितम् ॥ ५०
 देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ।
 गम्यतां स वधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः ।
 वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ॥ ५१
 ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ।

प्रणम्य शिरसा चैनं मन्त्रं पृच्छाम माधव ।
 स नो दास्यति यं मन्त्रं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५२
 एवं संमन्य वै वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान् ।
 विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ॥ ५३
 प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
 पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभ ।

424* यस्याङ्गे क्रीडित नित्य बाल्ये च परिवर्धिता ।
 अस्त्राणि विधिवच्चैव शिक्षितानि जनार्दन ।
 त हन्तुमुद्यता कृष्ण राज्यहेतोर्वय युधि ।

— °) Ks 5 D2 हि, K1 B (B1 missing) Da Dn
 D1-3 G1-3 च (for वै) G2 पितु पुत्रमनष्ट च — °)
 D1 3 T1 G2 4 जीवितं, M2 जीविता (for जीविकाम्)
 G1 3 ततो दुःखतर नु किं (= 6 23 36^d) — After
 49, D1 ins

425* सत्य बृहस्पतेर्वाक्यं देवानामग्रतः किल ।
 भाषितं गुरुणा पूर्वं तस्मिन्बोध जनार्दन ।
 पुत्रः पितरमासाद्य पिता पुत्रं च मानद ।
 राज्यार्थं धातयेदेव क्षत्रधर्मे सनातन ।

50 B1 missing S1 Ko 1-om (with ref)
 50^a-51^d G1 3 om the ref. — °) K4 T2 महा
 तेजा, K5 स वार्ष्णेयस् (for महाराज) — M6 om
 (hapl.) 50^b, but writes the same within brackets
 after 51^d — °) K5 तदा वै (for वार्ष्णेय) Da1
 Gs नदन, D8 कुरुनन्दन — °) D1 सु, T2 M1-4
 तन्, G2 ते (for मे) K2 B (B1 missing) Da
 Dn D1 3 7 8 सदाप्राज्ञ, D1 T2 M1-4 राज (for
 बाहो) — °) K2 B (B1 missing) D (except
 D1-3 6) राजेंद्र, M4 सत्य तु (for सतत)

51 B1 missing S1 Ko 1 om 51^{abe2} (of v 1
 50) — °) T2 कृतो (for कृती) Da1 भीष्म
 — °) M5 प्रेक्षितेन (for प्रेक्षितेन) K8 निर्दहन्, D8
 निर्दहे K5 प्रेक्षितेनापि निर्दहत — °) D1 गम्यते (for
 ता) K8 त, G1-3 M1-3 5 स्व (for स) K5 D2
 गम्यता साधयोपाय — °) D6 पृष्टु (for प्रष्टु) K3 5
 B2 D2 6 T G M1 3-5 सागरगासुत — °) T2
 अर्हति (for अर्हति) D8 तथ्य, T1 G सम्यक् (for
 सत्य) T2 यत् (for स) — °) K6 दृष्टो, G8 पृष्टे

(for पृष्टो) K1 विशेषय (sic), T1 G न सशय
 (for विशेषतः)

52 B1 missing — °) K5 पृच्छाम, Da1 Dn3
 D2 4 5 गच्छाम — °) T2 द्रष्टु (for प्रष्टु) — °) K1
 चैव, T2 देव (for चैन) B (B1 missing) D (except
 D1-3 6) गत्वा श्रातनव वृद्ध — °) K5 D2 पृच्छस्व,
 D1 5 पृच्छामि (for पृच्छाम) K8-5 B2-4 D T G M4
 भारत, M1-3 5 भारत (for माधव) — °) K2 B4
 Dn1 (by corr) n2 D4 7 8 स वो (for स नो) S1
 K2 यन्मन्त्र, K4 B (B1 missing) Da Dn1 D4 5 7 8
 मन्त्र य (by transp), D6 सन्मन्त्र, T1 G समन्त्र (G4
 'त्र), T2 M तन्मन्त्र (for य मन्त्र) — °) B2 वय,
 M4 चरान् (for परान्)

53 B1 missing 53^a Before 53, Ko-2 ins
 संजय उवाच — °) B2-4 Da Dn D4-8 आमन्य (for
 समन्य) K8 4 B2-4 D (except D1) S (except
 M1-3) ते (for वै) K8 D2 रात्रौ (for वीरा) K5
 एव समन्त्रिते रात्रौ — G8 om (hapl) 53^b-54^e.
 — °) K8 4 B D2 8 T2 पाण्डुपूर्वज (B2 'ज'), Da1 M2
 पूर्वजा (Da1 'जा), D1 सहपूर्वजा — °) D1 आ
 जग्मुः, D8 जग्मुर्वै — °) T2 वासुदेवेन ते तदा — °)
 T2 M विमुक्तकवचा सर्वे

54 G8 om 54^{abe} (of v 1 53) — °) G2 प्र
 साद्य (for प्रविश्य) T2 M ते (for च) T1 G1 2 4
 ततो (for तदा) — °) K8 5 D2 शिविरे (D2 'र')
 (for शिरोभिः) K1 B2 4 Da Dn1 D8-6 8 T G2 4
 प्रणिपेदि (Da D2 'ति') रे, Co प्रति (as in text)
 — °) K8 4 B D (except Dn2) G1-3 M4 भरतर्षभ;
 M1 8 5 'र्षभा (for 'र्षभ) — °) K8 5 D2 8 चैव,
 Da1 D5 चेद्, T2 M भूमौ (for चैन) — °) B1 3 4
 Dn2 D1 8-3 अम्ययु (for अन्वयु). D1 भीष्मस्य
 शरणं ययुः — After 54, D1 6 ins

प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमन्वयुः ॥ ५४
 तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः ।
 स्वागतं तव वाण्यं स्वागतं ते धनंजय ।
 स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ॥ ५५
 किं कार्यं वः करोम्यद्य युष्मत्प्रीतिविवर्धनम् ।
 सर्वात्मना च कर्तासि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ५६
 तथा श्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।

उवाच वाक्यं दीनात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७
 कथं जयेम धर्मज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ।
 प्रजानां संक्षयो न स्यात्कथं तन्मे वदामिभो ॥ ५८
 भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ।
 भवन्तं समरे राजन्विपहेम कथं वयम् ॥ ५९
 न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
 मण्डलेनैव धनुषा सदा दृश्योऽसि संयुगे ॥ ६०

C 8 4950
B 6 107 65
K 6 107 85

426* चरणोपगतान्गृह्य परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
 मूर्ध्नि चैतानुपाधाय अङ्गमारोपयत्तदा ।
 वाष्पपर्वाकुलमुखं स्मृत्वा पाण्डु पुनः पुनः ।

[(L 1) Ds 'चरणो' (for 'चरणो'), and परिष्वज्य (for 'ष्वज्य') — (L 2) Ds चैनन् (for 'चैतान्')]

55 *) Ks 'भागो' (for 'बाहुर्') — Da1 Ds om (hapl) 55^{ed} Before 55^{ed}, Ds ins भीष्म उवाच — *) Bz तत्र (for तव) Ds कैतय (for वाण्यं) — Ds om (hapl) 55^{ed} — *) D1 युधिष्ठिर (for धनजय) — *) Ks T1 Gs धर्मराजाय, D1 भीम-विजयौ (for धर्मपुत्राय) — *) D1 स्वागत, T2 स्वागता (for भीमाय) D1 द्वयो, G2 तदा (for तथा)

56 *) K2 s कार्यं वा, B Da Dn Ds s r s वा कार्यं, Ds व कार्यं (by transp) — Ks om 56^{ed} — *) B D (except Ds s) युष्माक प्रीतिवर्धन (Da1 'न'), T1 युष्मत्प्रीतिवर्धन (submetric), T2 युष्मत्प्रीतिविवर्धन, G2 युष्मत्प्रीतिविवर्धनात् — After 56^{ed}, G2 ins

427* युद्धादन्यत्र हे वत्सा प्रीयन्ता मा विशङ्कय ।

— *) D1 सर्वागम्य; D2 स चात्मना, Ms s सर्वात्मनो Ks B Da Dn Ds s r s T2 Ms s [अ]पि, D1 हि, M1 s 4 वि (for च) — *) K4 B Da1 Dn Ds s r s यद्यपि (for यद्यपि)

57 Before 57, D1 s ins सजय उवाच — *) Ks तनु, Ks D2 s s एवं, Bz M1 (sup in) s-s ततो, T Gs M1 (orig) इति (for तथा) Bz श्रुत (for श्रुवाण) — *) T2 प्रीतियुक्त, G2 M2 प्रिययुक्त (for प्रीतियुक्त) — *) B Da Dn Ds s r s राजा (for वाक्यं) D1 धर्मज्ञो (for दीनात्मा) — *) Ds धर्मराजो (for 'पुत्रो') B Da Dn Ds s r s

प्रीतिपूर्व (B Dn2 'युक्त') मिदं वच — After 57, K4 ins

428* यथा पृच्छसि मामद्य कथं तन्मे च वा विभो ।

58 Before 58, Ds ins युधिष्ठिर उवाच — *) Ks Tz M1-s s जयेय (for 'म') B1 s Dn2 D1 Tz सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — *) D2 जयेमहि, Ds लभा महे — *) G2 प्रजाया (for 'ना') K4 B Da Dn1 Ds s r s सशयो, D1 T1 G4 तु क्षयो, T2 G1 s M च (M4 त्व) क्षयो (Tz 'य') — *) K1 om (hapl) from तन्मे up to कथं (in 59^{ed}) Ks वदामिभो, K4 B Da2 Dn D1 2 s r s T1 G वद प्रभो, Da2 om, M4 सदा विभो (for वदामिभो) Ks s D2 s तन्मे वद पितामह

59 K1 om up to कथं (in 59^{ed}) (cf v l 58) — *) Da1 भगवान्हि नो (hypermetric), D1 यथा चैव, D2 भवांस्ताव, Ds भवानपि, T2 भगवान्हि (for भवान्हि नो). — *) Ks s अग्रवीत्, M4 ब्रवीति (for ब्रवीतु) D1 प्रब्रवीहि त्वमात्मन — *) K4 B Da Dn Ds s r s वीर, D1 त्वां हि, Ds T1 G तात (for राजन्) — *) Ks Gs विपयेम, D1 विषहाम, T2 न जयामि, M विजयेम (for विपहेम) Ks कथं जय, Tz M1-s कथचन

60 *) Ks Tz G1 s Ms मे (for से) Da1 न हि ते सूक्ष्मस्य स्रैर (hypermetric) — *) Ks s D2 M4 छिद्र, Da1 घ्नतं (sio) (for रन्ध्र) — *) S1 Ks 1 सतालैन, K2 सतार्णेन (for मण्डलेन) Ks D2 Gs [ह]व (for [ए]व) M1-s s धनुष — *) Ks 2 दृश्योपि, Ds (marg sec m) दृश्यसि (for दृश्योऽसि) Ks-s B Da Dn D2 s-s T1 G दृश्यसे (Ks G2 s 'ते') संयुगे सदा (Ks तथा, Ks D2 s G2 तदा), D1 सदा त्वं दृश्यसे मृधे, Tz M संयुगे (Tz M4 'को') दृश्यसे स- (Tz त)दा

नाददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ।

पश्यामस्त्वा महाबाहो रथे सूर्यमिव स्थितम् ॥ ६१

नराश्वरथनागानां हन्तारं परवीरहन् ।

क इवोत्सहते हन्तुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ॥ ६२

वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम ।

क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम ॥ ६३

यथा युधि जयेयं त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ।

भवेत्सैन्यस्य वा शान्तिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६४

61 ^a) B D (except D₂ 6) T₂ G₁₋₃ M आद दान, T₁ G₄ आदधान (for नाददान) Ś₁ Ko-3 B₁ D₂ न सधान (for सदधान) — ^b) K₃₋₅ D₂ 6 आकर्षन्त (for विकर्षन्त) D₁ नव, M₂ न वा, M₃ महत् (for न च) — ^c) D₁ पश्याम, D₂ 6 T₁ G₄ पश्यामि K₃ 4 B D S (except M₃) त्वां (for त्वा) — ^d) D₂ D₄ रथ सूर्यम्, T₂ M₄ रथधुर्यै (for रथे सूर्यम्) B₄ D₂ G₂ इवास्थित, D₂ इवापर, D₆ इवोदित, T₂ व्यवस्थित; M₄ [s]व्यवस्थित (for इव स्थितम्)

62 ^a) K₂ B Da₃ Dn D₃ 4 7 8 T₂ M रथाश्वनर नागाना, K₃ वरश्च नर, Da₁ D₅ रथाश्व (D₅ 'श्च') रथ, G₂ न चाश्वरथ — ^b) T₂ क्षयिष्यन् (for हन्तार) K₃ परवीरहा — ^c) K₄ कथ वोत्सहते, B Da Dn D₄ 5 7 8 कोथ (Da₁ Dn₁ 'थ' वो, D₂ 6 क नमुत्सहते (D₅ 'से), S क इहो (M₂ त इवो) (for क इवो) K₁ हतुं, K₄ तूर्ण, B Da Dn D₄ 5 7 8 T₂ जेतु, D₆ गतु (for हन्तु) D₁ नैवोत्स हत हतु त्वा — ^d) Ś₁ Ko-3 D₆ त्वां पुनर, D₆ हतार (for त्वा पुमान्) D₆ (in marg) भरतर्षभ D₁ पुमान्क्षिन्महाव्रत

63 ^a) D₁ T₂ वर्षन्त, D₂ 6 वर्षन्त (D₅ 'श' त; D₆ वर्षन्त (for वर्षन्त) — ^b) D₁ महान्ति (for महान्ति) K₃ पुरुषोत्तम, T₁ G पुरुषर्षभ B Da Dn D₄ 5 7 8 सयुगे (B₁ Da Dn₁ D₅ भवता) वैशस कृत, T₂ क्षय नीता नृपा युधि, M₁₋₃ 5 सतत भरतर्षभ, M₄ क्षय नीता महारणे — ^c) T₂ अय (for क्षय) G₃ पृतना M₁₋₃ 5 transp पृतना and भवता K₄ B D (except D₁₋₃ 6) सयुगे (for भवता) G₃ महती M₄ भवता महती सेना मम या पृथिवीपते

64 ^a) K₃ 5 B Da₃ Dn D₄₋₃ T G M₁₋₃ 5 जयेम, D₂ जयेमस् (for जयेय) Ś₁ K₁ स्वा, K₃ मा, K_{3m} त्वां (as in text) Da₁ corrupt, M₄ जयेय

ततोऽब्रवीच्छांतनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज ।

न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे ।

युष्मासु दृश्यते वृद्धिः सत्यमेतद्वीमि वः ॥ ६५

निर्जिते मयि युद्धे तु ध्रुवं जेष्यथ कौरवान् ।

क्षिप्रं मयि ग्रहरत यदीच्छथ रणे जयम् ।

अनुजानामि वः पार्थाः ग्रहर्ध्वं यथासुखम् ॥ ६६

एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ।

हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ६७

स्वा यथा राज्य — ^b) K₃ 4 D₂ 6 लभेमहि, Dn₂ D₁ 7 8 शृणु मम (for भवेन्मम) M₄ भवेन्मम महामते — ^c) Ko 1 3 4 D₆ भवत्, B Da Dn D₄ 5 7 8 मम, M₁₋₃ 5 यथा (for भवेत्) Ko वा शक्तिस्, B Da Dn D₄ 5 7 8 च क्षेम, D₁ नो शक्तिस्, T₂ M₁₋₃ 5 चाहानिस्, G₃ चाशानिस् (for वा शान्तिस्) K₃ मत्सैन्यस्य च वा शक्तिस् — ^d) K₁ G₃ त मे (for तन्मे)

65 ^a) D₁ 'व (for 'वान्) K₃ 4 B Da Dn₂ D₁ 2 5 8 'पूर्वज (for 'पूर्वज) — Before 65^{cd}, D₆ ins भीष्म उवाच — ^c) D₁ 2 T₂ G₁ M युष्माक (for 'सु) G₁₋₃ वृद्धि (for वृद्धि) K₄ B Da Dn D₄₋₃ जयो भवति सर्वज्ञ (Da Dn₁ D₅ 8 धर्मज्ञ, Dn₁ m धर्मस्य) — ^d) K₄ B D (except D₂) S ते (for वः)

66 ^a) K₄ B D (except D₂ 8) T₁ G₄ युद्धेन (for युद्धे तु) — ^b) B Da Dn D₄ 5 7 8 रणे (for ध्रुव) K₃ D₁ T G₂ 4 जेष्यसि, M₁₋₃ 5 जेष्य (M₂ 'व्य) ति (for जेष्यथ) K₃ 4 B D T₂ M₁ 3-5 पाण्डवा (K₃ D₂ 6 T₂ 'व) (for कौरवान्) K₃ जय प्राप्स्यसि पाण्डव — ^c) K₄ B₃ 4 Dn₂ D₄ 6-8 प्रा (Dn₂ D₅-8 प्र) हरध्व, B₂ प्राहरत (for प्र) — ^d) Ś₁ K₁ यदीच्छत, K₂ यद्देच्छथ, K₃ D₂ यदि (D₂ 'दी) च्छध्व, Da₂ D₄ यदीच्छेय, D₆ तदीच्छध्व, T G₂ 4 यदि (T₁ G₂ 'दी) च्छसि, M₂ यदिच्छ ह (for यदीच्छथ) K₃ D₁ जयं रणे (by transp) — ^e) K₁ पार्थ, K₃ G₂ पार्था, Da₁ G₃ पार्थ (for पार्था) — ^f) K₁ यथासुख (for 'सुखम्)

67 ^a) T₂ सुख (for एव) K₃ 5 D₂ वै (for हि) G₂ एव कृतमह मन्ये — ^b) D₄ 8 T₂ भवता, G₂ भवतो, M₄ भवद्भिर् (for भवतां) K₂ विदितो, K₃ 5 D₂ निहतो (for विदितो) D₁ [s]स्वह, D₆

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ।

भवन्तं समरे कुद्वं दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ६८

शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ।

न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ६९

भीष्म उवाच ।

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।

नाहं शक्यो रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७०

आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकामुकः ।

न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः ॥ ७१

निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।

द्रवमाणे च भीते च तवासीति च वादिनि ॥ ७२

स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके ।

अप्रसूते च दुष्प्रेक्ष्ये न युद्धं रोचते मम ॥ ७३

इमं च शृणु मे पार्थ संकल्पं पूर्वचिन्तितम् ।

अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कथंचन ॥ ७४

C 6 4865
B 6 107 60
K 6 107 79

T₂ [s]स्त्र्यहं (for ह्यहम्) —^c) Dn₂ हता सर्वं,
D₂ हते सर्वं, M₂ हता सर्वं, M₂ जगत्सर्वं —^d)
K₂ D₂ M₂ एतद्, M₂ एव (for एव)

68 ^a) T₁ G तत्त्वम्, T₂ यस्माद् (for तस्माद्)
D₂ T₂ उपायान् (for 'य) S₁ Ko₁ D₁ मे (for
नो) —^b) K₂ D₂ युधि, D₁ युद्ध (for युद्धे) D₁
जया, M₂ जयेमहि T₂ विजयो युधि लभ्यते —^c)
D₂ एत त, T₂ निहन्त्य (for भवन्त) T₂ त्वान्द
(for समरे) D₂ Dn₁ D₂ दूर (for कुद्वं) —^d)
K₂ B Da Dn D₁ : : : T₂ M 'हनम् (for
'पाणिम्) K₁ दण्डपाणिनिशतक (corrupt)

69 ^a) K₂ D₂ हतुं (for जेतु) — Ko M₂ om
(hapl) 69^b-70^c —^b) B₂ Da Dn₁ D₂ : :
[s]पि; D₂ T₁ G वा (for sy) —^c) K₂ न तावत्,
D₂ भयात् (bv transp) K₁ शक्त (for शक्य)
K₂ नाह जेतु रणे शक्य (cf 70^c) —^d) = 6 84
43^b, 103 70^d

70 Ko M₂ om 70^{ab} (cf v l 69) M₂ om
the ref —^a) K₂ B₂ Da Dn₁ D₁ : : : T₂ M₁-1
महाराज (for 'बाहो) —^b) K₁ यथावदस्य पाण्डव
—^c) K₂ Dn₂ D₂ : : : transp शक्य and जेतु

71 K₂ B Da Dn D₁-3 repeat 71^{ab} after 81^{ab}
—^a) Ko₁ अस्त्रशस्त्रो, Dn₁ आत्तशस्त्रे, T₁ G₁ आर्त
शस्त्रो —^b) S₁ K₁ 'वरकामुका', T₁ G 'शरकामुका'
—^c) K₁ न, T₁ G हि (for तु) Ko मा (for
मा) B₂ Dn₂ D₁ : : : ततो मा न्यस्तशस्त्रं तु, D₁
न्यस्तशस्त्रं पुमाप्राजन् —^d) S₁ Ko हन्याद्यदि, K₁
हन्या यदि, K₂ हन्याद्यदि, K₂ D₁ हन्याद्युधि, B Da
Dn D₁ : : : एते (B₂ रणे, Da D₂ हते) हन्युर्, D₂
युधि हन्युर् (by transp) S₁ Ko-2 D₁ महारथ
(for 'रथ')

72 ^a) B₂ निक्षिप्तशस्त्रे, D₁ विमुक्त, D₂ नि
क्षिप्त शस्त्रे, D₂ निक्षिप्तशस्त्र, M₂ निक्षिप्तशस्त्रे (for
'शस्त्रे) T₁ G₁ : : : विमुखे (for पतिते) — D₂
transp 72^b and 72^d —^b) Dn₁ D₂ विमुक्तकवचे
ध्वजे —^c) D₂ [अ]हमिति (for [अ]सीति च)
M₁-2 : : : यो वदेत् (for वादिनि) — After 72, G₂ :
ins

429* स्त्रीजिते स्त्रीप्रधाने च स्त्रीप्रधायिनि धर्मज ।

73 ^a) S₁ स्त्रिय, Ko₁ : : : स्त्रियि, Dn₁ M₂ स्त्रिय
(for स्त्रिया) K₂ Dn₁ स्त्रीनामधेये च —^b) K₂
विकल्पे, K₂ कपिले, T₁ G₁ विमुक्ते (for विकले)
Ko₂ : : : B₂ Dn₂ D₁ : : : G₁ चैव (for चैक) B₂
पुत्रक, Dn₂ पुत्रिणि (for पुत्रके) K₂ damaged
—^c) K₂ अपसूते, Ksp हतसूते, D₂ (marg) अपु
त्रिते; Ca अपसूते (as in text) S₁ Ko-2 [s]य
(Ko₂ च) दुष्पापे, K₂ : : : D₂ महाराज, K₁ च***,
B₁-2 Da Dn₁ D₂ दुष्कृतौ (B₂ 'तो, Dn₂ 'ते) च;
D₂ च दुष्पापे, T G M₂ च पडे च, M₁-3 :
च भीते च, text as in Ksp Cd otes दुष्पापे
B₂ Dn₂ D₁ : : : अप्रसूते नरे (D₂ जने) चैव, D₁
अप्रसूते तथा बाले —^d) D₂ मा च ते (for रोचते)

74 ^a) Ko-2 : : : D₁ : : : T₂ G₁ : : : हृद (for हम्)
G₂ तु, B D (except D₁-3 :) मे, T₁ G₁ हि (for
च) G₂ शृणु च (by transp) G₂ समरे (for
शृणु मे) B D (except D₁-3 :) राजेन्द्र (for मे
पार्थ) M₂ om मे —^b) S₁ Ko-2 सुविनिश्चित,
D₂ पूर्वसंचित (for 'चिन्तितम्) —^c) K₁ D₁ : : : M₂
अमंगल्य, D₂ अमंगल, T₁ G M₂ असंकल्प, Co
अमंगल्य, Ca अमङ्गल्य (as in text) T₂ संकल्प-
ध्वजत इष्ट्वा (sic) —^d) S₁ Dn₂ युध्येय, Dn₁ D₁-2 :
युध्येय (for युध्येय) Dn₂ M₂ कदाचन (for कथंचन)
G₁ : : : न युद्ध रोचते मम (= 73^d)

य एष द्रौपदो राजंस्त्व सैन्ये महारथः ।
 शिखण्डी समराकाङ्क्षी शूरश्च समितिजयः ॥ ७५
 यथाभवच्च स्त्री पूर्वं यथात्पुंस्त्वमुपागतः ।
 जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ७६
 अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 मामेव विशिखैस्तूर्णमभिद्रवतु दंशितः ॥ ७७
 अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वं च विशेषतः ।
 न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषु कथंचन ॥ ७८
 तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः ।

75 ^a) G₁ स (for च) Ko Da₁ द्रौपदो, K₅ Dn₁ द्रुपदो, Co d द्रौपदो (as in text) — After 75^{ab}, D₁ ins

430* अपुमांस्तस्य पुत्रस्तु पूर्वमासीद्विशा पते ।

— ^a) D₈ १ शिखण्डी Ko २ समर (Ko 'रे) काक्षी, K₈-s B D M₁ २-३ समराम (D₁ 'व, D₈ 'ज) र्पी, T₂ M₂ समरश्वाधी (for 'राकाङ्क्षी) — ^d) D₁ सुतश्च समितिजय

76 ^a) B₂ D₁ तथाभवच्च (D₁ 'द्य) D₁ स्त्रीपूर्वं — ^b) D₁ पूस्त्वम् (for पुस्त्वम्) B D (except D₁-s) T₁ G₄ समागत, M₂ उपागत — ^c) Dn₁ चापवतोपि (for च भवन्तोऽपि) — ^d) G₂ पूर्वम् (for सर्वम्) D₈ ६ यथाभवत् (for यथातथम्)

77 ^a) B₂ T₁ G₂ ४ वीर (for शूर) — ^c) K₄ G₂ मामेव (for मामेव) Ko २ B D (except D₁-s) तीक्ष्णैर्, T₁ G क्षिप्रम् (for तूर्णम्) — ^d) G₂ अभिद्रुत्य तु, M₄ अभिद्रवत् (for 'द्रवत्) K₁ S दशित (G₂ M₄ 'त), D₈ सयुगे (for दशित) Ko २ अन्यद्रवद्दशित (sic)

78 ^a) Dn₁ reads 78^a in marg T G₂ ४ M₂ ४ असकल्प, Cd अमङ्गल्य (as in text) Da D₅ न प्रहर्तुमभीप्सामि (= 78^a) — ^b) T₂ तु (for च) D₁ विशा पते (for विशेषतः). — ^c) D₂ M₁ २ ३ अभीच्छामि, D₈ T₂ अभीप्स्यामि K₅ न प्रहर्तुमिच्छामि, D₂ न च प्रहर्तुमिच्छामि — After 78^a, Da₁ reads 78^b and repeats 78^a — Da₂ om (hapl) from गृहीतेषु (in 78^d) up to पश्यामि (in 80^a) — ^d) Ko २ D₈ T₂ M₁ २ ३ गृहीतेषु, K₈ D₂ 'तेषौ, K₄ B Da₂ Dn D₈ २ १ T₁ G M₂ ४ 'तेषु, K₅ 'तोपि

शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७९
 न तं पश्यामि लोकेषु यो मां हन्यात्समुद्यतम् ।
 ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनंजयात् ॥ ८०
 एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं समाग्रतः ।
 मां पातयतु वीभत्सुरेवं ते विजयो भवेत् ॥ ८१
 एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं वचनं मम ।
 ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ॥ ८२
 संजय उवाच ।
 तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति ।

(for 'तेषु) D₁ गृहीतास्त्रो विशेषत

79 Da₁ om 79 (cf v 1 78) — ^a) T₂ तदन-तरमासाद्य, M₂ २ तदनन्तर समासाद्य (hypermetric) — ^b) D₈ ६ पाण्डवाना (for पाण्डवो मां) S₁ Ko 1 मा, G₁ २ M₁ २ ४ वा (for मा) — ^c) Ko २ २ T₂ घातयितु, K₁ चातयितु, D₁ घातयत्, D₈ ६ 'यता, T₁ G₄ शातयिता, G₁-२ शातयितुं (for घातयतु). — ^d) D₈ भरतर्षभ (for 'भ)

80 Da₁ om न तं पश्यामि (cf. v 1 78) — ^a) D₁ ६ लोकेस्मिन् (for लोकेषु) — ^b) K₁ om. यो K₂ ४ B Dn D₄ १ ३ मा हन्याद्य (for यो मा हन्यात्) S₁ Ko 1 समुद्यतं, K₂ 'द्युतं, Da₁ 'द्यतां, M₂ २ ३ 'द्यत (for 'द्यतम्) — ^c) K₈ २ D₈ ६ महेष्वासाद्य (for महाभागात्)

81 ^a) S पार्षतं तु (T₂ तस्मादेन) (for एष तस्मात्) — ^b) K₈ कंचिदन्य; K₅ D₂ कश्चिदन्य, B₁ २ Da Dn₁ D₅ पाचाल्यं त, S ह्रीयमद्य (for कंचिदन्यं) T₂ शिखण्डिन, M₁-२ ३ समाग्रिय (for समाग्रतः) — After 81^{ab}, K₄ B Da Dn D₄-२ repeat 71^{ab} — ^c) G₂ मा (for मा) K₈ M₄ पातयति, D₁ घातयतु, T₂ सादयतु (for पातं) — ^d) K₈ ६ D₂ एष ते; T₂ वधाई (for एवं ते) K₅ Dn D₁ २ ध्रुव, Da D₈ २ T₂ M ध्रुव (for भवेत्) B D₄ ६-३ एव तव जयो ध्रुव

82 D₈ om 82^{ab} — ^a) T₁ G एवं (for एतत्) K₈ कौन्तेय — ^b) D₁ २ G₂ यथोक्त- (for 'क्तं) B₄ Dn₂ D₄ ६-३ मम सुग्रत (for वचन मम). — ^c) D₂ T G₄ जेष्यति, D₈ G₁ M जेष्यथ (for 'सि). B₄ Dn₂ D₄ ६-३ संग्रामे धार्तराष्ट्राश्च — ^d) B₄ Dn₂ D₄ ६-३ हन्या सर्वान्समागतान्, D₁ २ धार्तराष्ट्रान्सराजकान्; T₂ 'न्सबाधवान्

अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८३

तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ।

अर्जुनो दुःखसंतप्तः सत्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ८४

गुरुणा कुलवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।

पितामहेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥ ८५

क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ।

पांसुरूपितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ८६

यस्याहमधिरुह्याङ्गं बालः किल गदाग्रज ।

तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ८७

नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत ।

इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ८८

कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना ।

जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ८९

श्रीकृष्ण उवाच ।

प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ।

क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९०

C 6 4882
B 6 107 98
K 6 107 98

83 M1-3.5 om. the ref. —^a) K1 Da2 Ds ते तु ज्ञातास्, K2 तेनुज्ञात्वा, K3 5 अनुज्ञातास्, B1 4 D2 ते तु ज्ञात्वा (for तेऽनुज्ञातास्) S1 Ko 1 तदा, Ds ययु (for तत) Da1 पार्थ (for पार्था) —^b) D1 स्व (for स्व) S1 स्वशिवरं (for स्वशिवरि)

84 ^a) B1 T1 G4 यथोक्तवति, Ds अथोक्तवति, T2 तथोक्तवति —^a) S सत्रीड (T1 G1 4 M1-4 'ळ, T2 'ळम्) (for सत्रीडम्) S1 सत्रवीदिदमब्रवीत् (s10), D1 इद वचनमब्रवीत् After 'मिद, K1 (erroneously) repeats from कुरु (in 83^d) up to मिद (in 84^d)

85 Before 85, S1 Ko 1 D1 6 T1 G M2 1ns अर्जुन उवाच —^a) T1 G4 M1 3 4 कुरुणा, T2 M2 5 कुरुणां (for गुरुणा) K2-4 B Da Dn D1 3 5 6 कुरु, G2 काल (for कुल) K1 2 वृद्धेण T2 क्षीपेन —^b) Ks कृतयज्ञेन, T2 कुरुवृद्धेन (for कृत प्रज्ञेन) —^d) K4 B Dn2 D3 7 8 M4 योद्धास्मि (for योत्स्यामि) K1 बाधव (s10), Dn1 माधव (for 'व)

86 ^a) K2 D1 क्रीडिता, Ks क्रीडता, Ks ब्रीडिता (for क्रीडता) Ms [अ]पि (for हि) D1 वय नाथ (for मया बाल्ये) —^b) D1 महामते, T1 G 'द्युति, T2 'त्मना (for 'मना) Ks वासुदेवस्य महात्मन (hypermetric) —^c) K2 3 Da Dn D1-3 5 6 पांशु (Dn1 [sup l1n] 'सु)रू (Da1 'रु)पितगा- (Dn1 'मा)त्रेण, T2 M4 'कुण्डितगात्रेण —^d) Ds महता (for महात्मा) K2 परुषीकृता, B1 3 4 Ds Gs पुरुषीकृत, Cc d परुषी (as in text)

87 ^a) S1 Ko 1 T G M4 तस्याहम्, Dn2 तथा (for यस्याहम्) D1 अवि (for अधि) Da2 [अ]गं, Ds [अ]के (for [अ]ङ्गं) —^b) D1 तदा, T2 बाल्ये (for बाल) T2 M4 काले (for किल) Da1 M4

गदाग्रज, D1 सहाग्रज (for गदाग्रज) —^a) K2 तातेति वोच, Ks तातेत्यवाप, Ds 8 तातेत्यवोचन् (Ds 'चत्), Ms 5 तावत्यवोच —^d) Ds पिता, M2 पित (for पितु)

88 ^a) Ks तात (for तातस्) Ks D2 पिता, D1 8 विभो (for पितुस्) —^b) Ks कौरव (for भारत) Ks D1-3 पितुस्तातोऽस्मि तेनघ (Ks D2 कौरव), B1 तातोऽस्मि भरतर्षभ, Ds ततोऽस्मिनिति भारत (s10), M1-2.5 तातोऽस्मीति च भारत —^c) Ds बाले, G1 3 बालं (for बाल्ये) —^d) G2 यस्य (for य स) T2 युष्म (for वध्य) D1 कथंचन, Ds कथ मम

89 ^a) Ks बाधतु, Ds (marg sec m as in text) वर्पतु Ks-5 B Da2 Dn D3 4-8 Ms सैन्य मे (by transp) Da1 कथ वध्यतु सैन्येन, D1 काम निहतु सैन्यानि, T G M1-4 सैन्य मे वध्यता (T2 M4 हन्यता) कामं (G2 काल्ये) —^b) D1 पितामह (for महामना) —^c) Ks 2 वा तु, Ks D2 6 T2 M4 [s]स्तु वा (by transp) — After 89, T G M1 1ns

431* कथमस्यद्विधं कृष्ण जानन्धर्मं सनातनम् ।

न्यस्तशस्त्रे च वृद्धे च प्रहरेदि पितामहे ।

[(L 2) G1 विवृद्धे (for च वृद्धे) G2 प्रहरेय (for 'रेदि)]

90 Before 90, Ks 4 Ds T2 1ns कृष्ण उवाच, B Da Dn D3 5 7 8 M वासुदेव उवाच, Ds T1 G2 4 श्रीभगवानुवाच, G1 8 भगवान् (for श्रीकृष्ण उवाच) —^a) T1 G4 त्वया, Ms पुरा (for वध) —^b) T1 Gs 4 M4 वध, G1 3 कथ (for पुरा) —^c) S1 क्षत्रे धर्मे, M1 क्षत्रधर्मे S1 स्थिता, Ks तत, Ds सत (for स्थित) —^d) Ks Ko T2 चैनं, Da1 Ds नेदं (for नैनं) Ks हनिष्यसि, Ds वधिष्यसि (for हनिष्यसि)

पातयैनं रथात्पार्थ वज्राहतमिव द्रुमम् ।
 नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९१
 दिष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते ।
 हन्ता भीष्मस्य पूर्व्वेन्द्र इति तन्न तदन्यथा ॥ ९२
 न हि भीष्मं दुराधर्पं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
 त्वदन्यः शत्रुयाद्वन्तुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९३
 जहि भीष्मं महाबाहो शृणु चेदं वचो मम ।
 यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ९४
 ज्यायांसमपि चेच्छक्रं गुणैरपि समन्वितम् ।

91 Ks D2 om 91^{ab} — ^a) B1 रणात् (for रथात्) S1 Ko 1 तात, K2 तूल (for पार्थ) — ^b) B D (except D1-3 e) क्षत्रिय युद्धदुर्मद, B वज्रपाणि रिवाचल Ca oites युद्धदुर्मद — ^c) T2 नागत्वा; G2 निहत्य, M1 8-5 नाहत्य Dn2 यदि (for युधि)

92 M om 92 — ^a) K2 4 B D (except D1-3 e) T1 G दृष्टम्, T2 सृष्टम् (for दिष्टम्) D1 एव (for एतत्) Cv दिष्टमेतत् (as in text) — ^b) D1.8 (marg sec m) भविष्यति (for 'ति) K4 अय गम्यते (sic), G2 [अ]पि शस्यते (for [अ]वशस्य ते) Ks 5 D2 8 गमिष्यत्यवशोपि सन् (Ks 'त्यवशोपि स); B Dn Dn D1 1 8 Ca गमिष्यति यमक्षय — ^c) S1 Ko 1 T2 G8 हत, K2 हतु, K3 नाह (for हन्ता) Ko-2 भीष्मस्तु (for 'त्य) K4 सृष्टोसि, T1 G4 बाणेन; T2 पूर्व्वेण, Cd पूर्व्वेन्द्र (as in text) B D (except D1-3 e) यदृष्टं हि पुरा पार्थ — ^d) K4 भविता, B D (except D1-3 e) तत्तथा, T G2-4 इति (G3 इती) यन् (for इति तन्)

93 ^{ab}) K2 नव (for न हि) Ks 5 D2 8 दुराधर्पं, D1 8 नरव्याघ्र (for दुराधर्पं) Dn1 व्यात्ताननम्, G2 दृष्टपाणिम् (for व्यात्ताननम्), T2 M न चैन पुरुषव्याघ्र समरेष्वनिवर्तिन — ^c) K2 हर्तुम्, B2 गतुम्, Dn2 D1 1 8 योद्धुम् (for हन्तुम्) — ^d) G1 8 चक्रधर (for वज्र)

94 ^a) K4 T G2 4 भीष्मं प्रति, G1 8 शिष्य प्रति, G2 (inf lin) शीर्षं प्रति (for जहि भीष्म) K2 8 B D T2 M स्थिरो (T2 'तो) भूत्वा, K4 महाराज (for महाबाहो) — ^b) T2 M चेमा गिर (for चेद वचो) — ^c) S1 Ko-2 यदुवाच, M4 अथो (for यथो)

95 ^a) T2 मायासम्, Co अपास (for ज्यायांसम्)

आततायिनमामन्य हन्याद्वातकमागतम् ॥ ९५
 शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनंजय ।
 योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ॥ ९६
 अर्जुन उवाच ।
 शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् ।
 दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ ९७
 ते वयं प्रमुखे तस्य स्थापयित्वा शिखण्डिनम् ।
 गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ ९८
 अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ।

K2 4 B Dn Dn D1-3 Co वृद्ध, T G विप्र (for शक्र) Ks 5 D2 8 M अपि चेद्भ्यायस विप्र; D1 शस्त्र हन्त तु वै विप्र — ^c) S1 आततायनम्; Ca c d 'तायिनम् (as in text) K1 आमन्न, K2 8 8 B D S आयात (for आमन्य) — ^d) D2 घतिकम्, Ca d घातकम् (as in text) K1 B Dn Dn D2-3 आत्मन; Ks आहित (for आगतम्) D1 हन्याद्वात तु चात्मन; T1 G2 4 हन्यादेवाविचारयन् (= Manu 8 350^d)

96 ^a) Ks 5 Dn1 D2 8 T2 M स्थिरो; Co स्थितो (as in text) — ^b) M1 2 धनजय (for 'य). — ^c) T2 योद्धव्य (for योद्धव्य) — ^d) K3 5 D2 जेतव्य, T2 G1 8 प्र (T2 प) दृष्टव्य (for यष्टव्यं) Ko 8 8 Da2 D2 चानु (Ko Da2 'न) सूयि (Ks 'यु) मि, D1 च महात्मभि, T G4 अ (T2 चा) नसूयिभि, G1-8 अनसूयुभि M4 प्रजाश्राप्यनसूयिभि.

97 ^a) Dn1 Dn1 (before corr) D2 G8 शिखण्डि- (for 'ण्डी) D1 निधने, Ca 'नं (as in text) — ^b) K2 भीमस्य (for भीष्मस्य) D2 पुरतो (in भविता as in text) K3 भृश (for ध्रुवम्) — ^c) D1 दृष्टा त, G8 दृष्ट्वैव (for दृष्ट्वैव) D1 यदा (for सदा) — ^d) T2 G1 पाचाल, G8 पाचाल्ये, M1-3 8 पांचाल्याद् (for 'ल्य) T2 अतिवर्तते (for विनि)

98 ^a) Ks वय च (for ते वय) D1 समुखे (for प्रमुखे) — ^b) K2 4 B D (except D1-3 e) पुरस्कृत्य (for स्थापयित्वा) — ^c) K1 पातयिष्यामि, D2 T G1 8 4 घातयिष्याम (D2 T2 G1 'मि) (for पातयिष्याम)

99 ^b) T2 M पातयिष्यामि (for वार) K2 सायकै (sic), K4 B4 शायकै — ^c) D2 शिखण्डी च.

शिशुण्ड्यपि युधां श्रेष्ठो भीष्ममेवाभियास्यतु ॥ ९९
श्रुतं ते कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिशुण्डिनम् ।
कन्या ह्येषा पुरा जाता पुरुषः समपद्यत ॥ १००

संजय उवाच ।

इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः ।
शयनानि यथास्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं शिशुण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे ।
पाण्डवाश्च तथा भीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।

ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।
वाद्यमानासु मेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २

C 6 4995
B 6. 106. 2
K 6 106 2

K₂ 4 B Da Dn D₂ 4 1 1 1 T₂ M युधा श्रेष्ठ, D₁ 2
महेश्वर, G₂ तु घाट्ये[ष्ट्ये]न, G₃ यथा श्रेष्ठो — ^d)
B₁ Da Dm D₂ हि (for [अ]भि) K₃ D₁-2 T₁ G
M₂ यास्यति, K₄ B Da Dn D₁ 4 1 1 1 योध (Da D₂
'ज')वेत् D₂ यास्यति, M₃ योत्स्यति (for यास्यतु)

100 ^a) K₂ B₁ Dn₂ D₁ 1 1 M₃ हि, B₂ M₁-2 3
मे (for ते) — ^b) M₁-1 1 हता (for हन्या) T₂
निश्चयिन — ^c) G₁ 3 स्त्री चै (for कन्या) D₂ 1
त्वेया, T₁ G₂ 4 M ह्येष, T₂ ह्येतत् (for ह्येषा)
G₁ पुरा (for पुरा) B Da Dn D₁ 4 1 1 1 भूत्वा,
D₂ T₁ G₃ M₁-2 3 जाता, T₂ मात, M₃ जात (for
जाता) — ^d) K₂ समपद्यत्, T₂ जायत (for 'पद्यत')
— After 100, S 1ns

432* संजय उवाच ।

अर्जुनस्य वचं श्रुत्वा भीष्मस्य वधसंयुतम् ।

जटपुटं धरोमाणं सङ्कष्टा पाण्डवास्तदा ।

[(L 1) T₂ M इत्यर्जुन (for अर्जुनस्य) — (L 2) G₂
सङ्कष्टा (for सङ्कष्टा) T₁ G₃ M₁ तथा (for तदा)]

101 All MSS (except D₁ 3 a) om the ref
— ^a) D₂ एतत् ते (for इत्येव) K₂ 5 D₂ 6 समय (for
निश्चय) — ^b) K₁ 'माधव', K₂ D₂ 'वाधवा', T₁
G₃ 'माधव (for 'माधवा') K₃ पादवाश्च समाधवा,
D₂ पादवे सह माधव — After 101^{ab}, N T G 1ns

433* अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसा ।

[K₂ D₂ अभिजन्मुन्मरारिन्ता (for the post half).]
On the other hand, M 1ns after 101^{ab} T₂ subst

for 101^{cd}

434* स्वान्स्वान्गृहानभिगतास्तां रात्रिमवसन्सुखम् ।

— K₂ B₁ 2 4 D₁ 3 4 1 om 101^{cd} — ^c) K₃ यथा-
योग्य, D₂ स्नानि, G₂ हाणि (for यथान्वानि) — ^d)
K₁ पुरुषर्षभ, D₂ पुरुषोत्तमा, T₁ G₃ भरतर्षभा

Colophon om in Ś1 Ko 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₃ B₁ mention only
नवममह (B₁ 'ह'), B₃ नवमदिवसयुद्धादिक, D₂ 3
नवम (D₂ 'मोय') युद्धदिवस, D₁ भीष्मयुद्धे नवमदिन,
M₃ दशमेद्विके D₂ cont समाप्त — Adhy name
D₂ पाण्डवानां भीष्मस्य वधो मत्तरचन, T G₃ भीष्मवधो-
पायप्रश्न (T₂ 'यनिश्चय'), G₂ भीष्मवधनिश्चय, M₁-3 5
भीष्मवधोपाय (M₂ 'धोप') ध्वज — Adhy no (figures,
words or both) Da₂ (sec m) 65, Dn₂ (sup
lin) M₃ 106, D₂ 102, T₁ G 103 (as in text),
T₂ M₃ 4 105, M₁ 2 104 — Śloka no Dn₁
98, Dn₂ 106, D₂ 107, D₃ 111

104

1 Ko 1 (K₁ with the ref) om (hapl) 1
— ^b) Ś1 अभ्यवर्तत, K₂ अभ्यधावत, Dn₂ अत्यवर्तत
(for अभ्यवर्तत) — ^c) K₃ B₁ Dn₂ D₁ 3 1 1 पाद-
वाश्च, D₂ पादवा वा, T₂ पादवश्च K₂-5 B D T₂
M₁ 4 कथ, T₁ G₃ यथा (for तथा) K₂ B₁ 4 Dn₂
D₁ 1 1 भीष्मस् (for भीष्म)

2 ^a) K₂ B₁ 3 4 Dn₂ D₁ 1 1 Cd ततस्ते पादवा

C. 6 4995
B. 6 106 3
K. 6 106 3

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३
 कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिर्वहणम् ।
 शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ॥ ४
 चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ ।
 पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५
 सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः ।
 धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ६
 ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।

प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ७
 विराटस्तु ततः पश्चात्स्त्रेण सैन्येन संवृतः ।
 द्रुपदश्च महाराज ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८
 केकया आतरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 जघनं पालयामास पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९
 एवं व्यूह्य महत्सैन्यं पाण्डवास्तव बाहिनीम् ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १०
 तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महाबलम् ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ११

सर्वे — °) Ś1 नाद्यमानासु, Ks B Da3 Dn D4-8 तादृक्, Ks 5 D1 T2 M हन्य, Da1 तादृक्मानस्तु (for वाद्यमानासु) Ś1 भरीषु; Dn1 भरीषु (by oorr भरीषु) — °) T2 M1 5 [आ]हतेषु (for [आ]नकेषु)

3 °) K1 2 4 B Da1 घ्या (Ks धा)यत्सु; Co ध्मायत्सु (as in text) Ks दधिवर्णेषु, Ds वृद्धिवर्णे (sub-metric) (for दधिवर्णेषु) S ध्मायमानेषु (G2 घोषमाणेषु) शस्त्रेषु — Ds om 3^b-4^b — °) Da1 जलेषु च, Ds om (hapl), S पाण्डवे (T1 G2 4 M1 5 °रे)-पु, Co ५ जलजेषु (as in text) — °) Ks निर्गता, T1 G निर्ययु (for निर्याता) T2 M2-5 निर्ययुः पाण्डवा रणं (T2 रणे); M1 5 पाण्डवा निर्ययु रणं

4 Ds om. 4^{ab} (of v l 3). — °) K4 B1 5 व्यूह (for व्यूह) Ds बाहो (for राज) — °) Da1 हृण (for हृणम्) — After 4^{ab}, D1 reads st 10-15 and then 4^{cd} — °) Ks अग्रम्, D1 8 8 मुख (for अग्र)

5 Ds om 5^{ab} — °) Da1 वक्र (for चक्र). — °) Dn1 द्रौपदेयाश्च — °) Ks चापि (for चैव). T2 G2 M सौभद्रश्च महारथः

6 Ks 5 om (hapl) 6^a-9^b — °) Da1 सात्यकिश्च (for किश्च) — °) Ds तस्य (for तेषां). Da1 G2 रथा (for रथ) — °) Gs तथा (for तत) — °) B1 4 Dn2 पञ्चालैर्, D2 8 G1 8 4 पाञ्चाल्यैर् (for पाञ्चालैर्) D1 बहुभिर्वृत (for अभिरक्षित)

7 Ks 5 om 7 (of v l 6) — °) Ds तदा, G1-3 प्रभो (for प्रभु) — °) Da1 प्रययु (for यौ). — °) D1 वितथ (for नादयन्) Da1 M2 भरतर्षभः

(for भरतर्षभ)

8 Ks 5 om 8 (of v l 6) — °) Da1 D1 2 5 च (for तु) — °) Ś1 Ko 1 रक्षित (for सवृत) D1 स्वेनानीकेन सवृत, Ds स्वसैन्येनाभिस — °) Ds हपदश्च T1 G4 तु (for च) K4 B Da Dn D4 5 1 8 महाबाहो (Da1 हु), D1 तत पश्चान् (for महा राज) — °) T1 G तस्य (for तत) T1 G2 पार्श्वम् (for पश्चाद्) K1 उप[? पा]वहत्; M2 अपाद्रवत् D1 महाराजमुपा

9 Ks 5 om 9^{ab} (of v l 6) — °) B2 4 Da Dn1 D1 2 4-8 कैकेया, Dn2 Ds कैकेया (for कैकेया) — °) Ks स्वय त, Ca जघन (as in text) K1 8 4 B D (except D2) T G1 4 M1 8-5 पालयामासु — °) D1 घर्मे (for पाण्डु-) T1 G पाण्डवेयश्च राक्षस (G1 तव सैन्यस्य मारिष)

10 For sequence in D1, cf. v l 4 — °) Ś1 Ks Ds व्यूह; T2 विभ्य (for व्यूह्य) Ks 4 B Dn2 D2 4 1 8 महासैन्य, T1 G4 महाबाहो, T2 M तु तत्सैन्य, G1-8 महान्यूह (for महत्सैन्य) — °) Da Dn1 (before oorr) Ds M2 पाण्डवस् (for वास) M2 om. (hapl) from तव (in 10^b) up to प्रययु (in 11^a) Ks तत्र (for तव) — °) Ks अभ्यद्रवत्, T2 M1 4 चर्तत, M5 चर्तत (for द्रवन्त)

11 For sequence in D1, cf. v l 4 M2 om 11 up to प्रययु (of v l 10) Da Dn1 Ds om 11^a-13^b — °) D1 तावका (for कुरवो) Ds सर्वे (for राजन्) — °) D1 कृत्वा भीष्म (by transp) K4 B Dn2 D4 6-8 T1 G M1 8-5 महारथ (for बलम्) — °) Ks आगत्य (for अग्रत) — °) Ds युधि; Ds रणे (for प्रति)

पुत्रैस्तव दुराधर्षं रक्षितः सुमहाबलैः ।
 ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १२
 भगदत्तस्ततः पश्चाद्भजानीकेन संवृतः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३
 काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ।
 मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४
 तथेतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः ।
 जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५
 दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि ।
 आसुरानकरोद्ब्रह्मान्पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ।

अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७
 अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥ १८
 तत्र भारत भीमेन पीडितास्तावकाः शरैः ।
 रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २०
 ते बध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ।
 नाशकुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ २१
 ततस्तु तावकं सैन्यं बध्यमानं समन्ततः ।
 संप्राद्रवद्दिशो राजन्काल्यमानं महारथैः ॥ २२

C. 6 3015
B. 6 108 22
K. 6 108, 22

12 For sequence in D₁, cf. v l 4 D_a D_{n1}
D_s om 12 (cf v l 11) — ^a) K_s damaged
for पुत्रैस्तव K₂ 4 B D_{n2} D₁ 7 8 T₁ G₁ दुरा
धर्षो (for 'धर्षं') — ^b) K₂ रक्षित, D₁ रक्षित
T₂ M₂ स (for सु) K₂ D₂ T₂ महाबल (for 'लै')
— K_s om 12nd — ^c) T₂ कृपो (for ततो) K₁
महेष्वास — ^d) D_s पुत्रस्यास्य, T₂ पुत्राश्चास्य K₁
B₂ 3 D_{n2} D₁ 7 8 T₂ M महाबल, G₁ 8 विना पते
(for महारथ)

13 For sequence in D₁, cf v l 4 D_a D_{n1}
D_s om 13^{ab} (cf v l 11) — ^a) K₁ भगदेवस् (for
'दत्तस्') — ^d) K_o अनुव्रतौ, K₂ अनुव्रतौ, K_s 8 D₂
उप (D₂ 'पा')म्यितौ, D₁ 6 अनुम्यितौ (for अनुव्रतौ)

14 For sequence in D₁, cf v l 4 — ^a) K₁ T₂
काम्बोजराजो — ^b) M₂ 8 सूत (for तत) — ^c) Ś₁
मागधश्च, D₂ मागधस्तु — ^d) T₂ M कौमल्यश (for
सौबलश्च) K_s सु, D₁ 8 6 स, D₂ तु (for च)
K₁ बृहद्बल, D_{a1} महद्बल (for बृहद्बल)

15 For sequence in D₁, cf v l 4 — ^a) B₁ 4
D_{n2} D₁ 7 8 तथैवान्ये, D_{a1} G₂ तथैतरे, M₁ 2 4
अथे (for तथैतरे) — ^b) D_a D_{n1} (m as in text)
D₂ सुदर्शप्रमुखा D₁ 2 8 स्या (for नृपा) — ^c) Ś₁
जवान (for जघन) D_{a1} पालयामास — ^d) K_s 8
D₂ 8 S (except T₂ M₁) मारिष (for भारत)

16 K_s om (hapl) 16^a-17^b — ^b) T₂ तदा
(for युधि)

17 K_s om 17^{ab} (cf v l 16) — ^a) K_o 1
निघ्नता (for 'ता') D₂ T₂ M₂ 8 तेषां, T₁ G₁ सैन्यान्
(for राजन्) — ^d) D_s यमद प्रविवर्धनम्

18 ^a) D_{a1} D_s अर्जुन (for 'न') Ś₁ K_o 1 राजन्
(for पार्था) — ^c) D_s T₂ भीष्मयुद्धे K₁ [s]भ्य-
वर्तेत, D_{a1} [s]भ्यवर्तते, M₁ [s]भवत्त तु (for ऽभ्य
वर्तन्त) — ^d) Ś₁ विविधाञ् (for विविधान्)

19 ^a) Ś₁ K_o 2 ततो (for तत्र) K₂ भरत (for
भां) K₂ भीमे तु — ^b) K_s 8 B D (except D₁)
S (except G₂) तादितास् (for पीडितास्) K₂
तावकैः, D_s तावकान् (for तावका) K_s 8 D₂ 6
योधपुगवा (for तावका शरैः) — ^d) K₂ ययौस्तदा
(sic), T₁ G इतो गताः, T₂ ययुस्तथा (for ययुस्तदा)

20 ^b) G₁ 2 महारथा (for 'य') — G₁ 8 om
(hapl) 20^a-22^d — D_s repeats 20nd after 21

21 G₁ 3 om 21 (cf v l 20) B₂ om (hapl)
21^a-23^b Ś₁ K_o 2 repeat 21nd after 23^{ab} — ^c)
D_s T G₁ M₁ 4 धारयितु (for धार) — ^d)
B₁ तावकानां (for पाण्डवानां) K_s महाचमू; T₁ G₁
महाबल (for महद्बलम्) — After 21, D_s repeats
20nd

22 B₂ G₁ 3 om 22 (cf v l 21, 20).
— ^a) K_s D_{n2} D₁ 7 8 T₁ G₁ M तद्, D_s च;
T₂ ते (for तु) — ^b) T₂ हन्य (for बध्य) — ^c)
K_o संप्राद्रवन्, K_s damaged, B_s D_{n2} D₁ 7 8
सुसप्राप्तं (for संप्राद्रवद्) B₁ 8 4 D (except D₁ 8 4)

त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ ।
वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

पीड्यमानं बलं पार्थैर्दृष्ट्वा भीष्मः पराक्रमी ।
यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २४
कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्योतः परंतपः ।
विनिघ्नन्सोमकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २५
संजय उवाच ।

आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पितामहः ।

पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ॥ २६
प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य बाहिनीम् ॥ २७
तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् ।
नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८
स पाण्डवान्महेष्वासः पाञ्चालांश्च ससृञ्जयान् ।
अभ्यद्रवत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ २९
स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान् ।
आत्तशस्त्रात्रणे यत्तान्धारयामास सायकैः ।

दश दिश (for दिशो राजन्) — ^d) Ko 1 Cd कृत्य
मान, Ks पाल्य, Ds पाल्य, Ds T2 ताड्य (for
काल्य)

23 B2 om 23^{ab} (cf v 1 21) — ^a) Ms आतर
(for त्रातार) Ks नाधिगच्छत, Ds नाध्यगच्छतस्
(for 'गच्छन्त) — ^b) K4 T1 G तावकास्तु (G1 s
'श्च) विशां पते — After 23^{ab}, S1 Ko-2 repeat
21^{ab} — ^c) S1 Ko 1 वा (Ko व) वध्यमान (K1 'ना)
(for वध्यमाना) — ^d) D1 G2 पाडवा (for 'वै)
T2 M पाण्डुपाचालसृजयै

24 ^{ab}) T2 युध्यमान, Ms वध्यमान S1 बलै (for
बल) Ks तत्र (for पार्थैर्) Ks तत्र भीष्मो,
K4 B Da Dn Ds-5 7 8 दृष्ट्वा पार्थैर् (by transp),
D1 सर्वं दृष्ट्वा, D2 तत्र दृष्ट्वा Ks दृष्ट्वा, Da1 Ds
भीष्म (for भीष्म) Ds पराक्रमै (for पराक्रमी)
— ^c) Ko यदकार्षीद्, Da1 यदकार्ष (for 'कार्षीद्)
— ^d) K2 Da1 सजय (for 'य)

25 S1 Ko 1 3 om (hapl) 25 — ^a) Ks Bs
D2 8 स कथ, B1 कथ च, D1 कथ स, T1 G त
कथ (for कथ वा) S (except M2) पाडवा (for
'वान्) Da1 युद्ध (for युद्धे) — ^b) D1 उद्यताश्च,
D2 प्रत्युद्योत, S 'द्याता (for 'द्यात) T G M4
परतपा, M1-3 5 महारथा — Ks om 25^{ab} — ^c)
Bs समरे (for सोमकान्) K2 4 B Da Dn D4-8
वीरस् (Bs क्रुद्धस्) (for वीरास्) D2 8 विमुचन्साय
कान्वीरस्, S निघ्नन्तो मामकान्वीरास् (T2 M 'न्धूरास्)
— ^d) K2 4 B Dn2 D3 6-8 तदाचक्ष्व ममा (K4 B
माम) नव, T2 M1-3 5 तन्मे दृष्टि (T2 भीष्म) यथातथ

26 ^a) Bs Da2 आचक्ष्यते, Da1 आदक्षे ते, D1
आचक्ष्ये, D2 'क्ष्ये ते, D3 'क्ष्ये ते, D6 'क्ष्यत, T1

G4 M1 3 4 आचक्ष्वे तन्, T2 शृणुष्व तान्, G1-3
आचक्षे तन् S1 महाराजे, D6 'भाग (for 'राज)
— ^b) K2 पितामह, K4 B D (except D1 2 8) S
(except T2) पिता तव (for पितामह)

27 ^a) K2 प्रहृष्ट मनस, Ks T2 प्रहृष्टमानसा D1
सर्वे (for शूरा) — ^b) D6 पाण्डुपूर्वज — ^c) K4 5
D3 T1 G युध्यतम् (G2 'त) (for निघ्नन्तस्) — ^d)
D1 पुत्रस्य तव (by transp)

28 ^a) Ks D2 8 नरव्याघ्र, D1 तथा दृष्ट्वा (for
मनुष्येन्द्र) — ^b) T2 तव (for नर) — ^c) S1 ना
मृषंत, Ks नावृष्यत, Da1 नामृष्यत Ks 5 D2 8
ततो, D1 8 G2 रणे (for तदा) — ^d) K4 damaged
Ks D2 सैन्यघात, T2 परिघात, G1 8 सैन्या, M
पर घात (for सैन्यघात) Ks D2 कृत परै, Ds तदा
परै, Ds कृत परै (for रणे परै) Da1 परै (for परै)
Ks सैन्यघातकृतं परै, D1 सैन्यघ्न त रणाजिरे

29 ^a) S1 Ko-2 पाडवाश्च, Da1 न पाडवान्, M4
स पाण्डवाना (hypermetric) (for स पाडवान्) Ko-3
4 8 Dn1 D1 2 T2 G2 महेष्वासान् (for 'प्वास) — ^b)
S1 पचालाश्च, Da1 पाचालाश्च (for 'लाश्च) Ks T1
G स (Ks om स) पाचालान्सृजयान्, B Da2 Dn
D4-8 पाचालांश्चैव सृ, D1 सोमकान्सृजयै सह, T2 M
सहपाचालसृजयान् — After 29^{ab}, K2 B Da Dn
D2 (repeating it in its proper place) 4-3 read
30^{ab} — ^c) K2 अभ्यद्रवति, Ks D1-3 T2 M1-2 5
अभ्यवर्त (Ks Ms 'तं) त, B Da Dn D4-8 M4 'वर्ष
(Ds 'र्ष) त (for 'द्रवत) K1 दुर्धर्ष, Ks Da1 दुर्धर्ष
(for 'र्षस्) T1 G4 भीष्मो रणे दुराधर्षम्, G1 3
अभ्यद्रवदुराधर्षम्

30 ^a) D1 समरे (for प्रवरान्) — ^b) D1 बल

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ ३०
 निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु ।
 रथिनोऽपातयद्राजत्रयेभ्यः पुरुषर्षभः ॥ ३१
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान् ।
 गजारोहान्नाजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ३२
 तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् ।
 पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रपाणिमिवासुराः ॥ ३३
 शक्राग्निसमस्पर्शान्निमुञ्चन्निगिताञ्जरान् ।

दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥ ३४
 मण्डलीकृतमेवास्थ नित्यं धनुरदृश्यत ।
 संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापनिभं महत् ॥ ३५
 तद्दृष्ट्वा समरे कर्म तव पुत्रा विशां पते ।
 विस्मयं परमं प्राप्ताः पितामहमपूजयन् ॥ ३६
 पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव ।
 युध्यमानं रणे शूर विप्रचित्तिमिवामराः ।
 न चैनं चारयामासुर्व्यात्तानमिवान्तकम् ॥ ३७

C 6 5032
B 6 108 39
K 6 108 39

क्षयमयाकरोत् — After 30^a, D1 109

435* भीष्म परमसक्रुद्धं शरैः मनतपर्वभिः ।

— D1 om 30^{cd} — ^c) K1 B Dn2 D1 1-3 M1
 आत्तदात्रो B Dn2 D2 4 5 8 M1 यनाट् (D2 5 'लान्'),
 D2 जिह्वा, T2 M1-2 5 यत्तो (for यत्तान्) — K2
 om 30^d-31^e — ^d) K1 B1 4 शायकै (for सा)
 — K4 om 30^e K2 B Da Dn D2 (repeating
 here) 4-8 read 30^e after 29^{ab} — ^e) D1 1 2 M1
 मितैर् (for दि) S1 Ko-2 आंजलिकैः; Cn d अञ्ज
 (as in text) M2 3 4 अपि (for तथा) — After
 30, B D1 Dn D1-3 ins

436* नानाग्रस्त्राश्वर्ष्यैः पृथग्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ।

[B2 D. 'प्रवेरितैः' (for 'प्रवेरितैः')]

31 K3 om 31^{ab} (cf v 1 30) — ^a) T2 M
 न्यहनत्, G2 जवान (for निजघ्ने) Da1 क्रुद्ध (for
 क्रुद्धो) — ^b) K1 B Da2 Dn D3-5 1 2 'श्च चामित,
 K1 'श्वमयुत, Cc d 'श्वममित (as in text) Ko
 Da1 हस्त्यश्वा (Ko 'म)मित बहु, D1 'श्वरथवाजिन',
 G1 damaged, M 'श्वसमिति बहु — ^c) M1 रथिन
 Ko 1 D1 S पातयन् (M2 पारयद्) (for सपातयद्)
 — ^d) K2 D (except Da1 Dn1) G2 3 पुरुषर्षभ, M
 'पोत्तम' (for 'पर्वम')

32 ^b) K1 B Da2 Dn2 D1 5 1 2 T G M1 5
 पदाता (G3 'ता'श्च (for 'तीक्ष्ण') T G2 4 धरातलात्
 (T2 'लान्'), G1 3 धरातले, M धरागतान् (for समा
 गतान्) — ^c) T2 गजैरेभ्यः, G3 गदेभ्यश्च (for गजे
 भ्यश्च) — ^d) K2 B1 Dn2 D1 1 2 जयकारिण, K1
 विदध भय, B2-3 Da Dn1 D2 जयकाक्षिण (B1 'णा'),
 D2 विचरन्ने, T1 G आदधद्भय; T2 M1 व्यधमद्भये,
 M1-2 2 व्यचरद्भये (for विदधद्भयम्) D1 निजघ्ने गज

योधिन, D2 6 शराश्च (D2 परंपा) विकिरत्रणे

33 ^a) G2 तदेक (for तमेक) T G2-4 क्रुद्ध (for
 भीष्म) — ^b) T1 G2 4 चर' (for त्वर') D3 M1
 महारथा — ^d) K2 वज्रपाणिर्, K3-5 B D (except
 D1 5) S 'हनम् (for 'पाणिम्) T1 G2-4 इवामरा

34 ^a) T2 M विमुचन्वि (T2 'द्वि) शिखाञ्छितान्
 (for ^b) D5 शक्राग्निसमस्यत्विप्रमुचति शिताछरान् (sic)
 — ^c) S1 K3 Da1 दिक्षु दृशत (sic), Ko 5 दिक्षु
 दृश्यत, T2 दिक्ष्वभृश्यत K2 वर्मासु (sic), M1 संग्रामे
 (for सर्वासु) — ^d) D1 स चारयन् (for सधार')

35 ^a) K1 Dn2 D1 5-3 'भूतम् (for 'कृतम्)
 — ^b) M1-2 5 धनुर्नित्यम् (by transp) — ^d) G1
 damaged K2 संग्रामो, D1 भीष्मस्य (for संग्रामे)
 D3 युद्धमानस्य (for युध्य') S1 Ko-2 चक्रपाणि (K1
 'नि) निभ महत्, K3 4 B D T2 M शक्रचापोपम महत्
 (for ^d)

36 G1 damaged — ^a) D5 T2 G3 त इष्ट्वा D5
 वीर्यं (for कर्म) — ^b) K3-5 B D S (G1 damaged)
 पुत्रास्तव (by transp) — ^c) K1 B Da Dn D1 5 1 2
 गत्वा, D1 2 जग्मु (for प्राप्ता)

37 G1 damaged — ^a) G3 दृष्ट्वा (for भूत्वा)
 — ^b) K3 Da1 D2 3 T M2 5 प्रैक्षत (K2 D2 3 'त'),
 D5 6 प्रैक्ष्यते (D5 'त) (for प्रैक्षन्त) K4 भरतर्षभ,
 B1 पितरं रणे, T2 पितरस्तव (for पितर तव) — ^c)
 K1 B1 2 युद्धमान (for युध्य') S1 Ko-2 D1 भीष्म
 (for शूर) Da1 युध्यमानरणे शूरा — ^d) Da1 M2
 विप्रचित्तम् (for 'चित्तिम्) Ko 2 इवासुरा D1 शूर
 परवलार्दन — ^e) D2 न चैव (for न चैन) — ^f)
 M1 इवातर (for इवान्तकम्)

38 G1 damaged — ^a) B1 संग्रामे, T G2-4 M

दशमेऽहनि संग्राप्ते स्थानीकं शिखण्डिनः ।
 अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मैव काननम् ॥ ३८
 तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्तनान्तरे ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ ३९
 स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ।
 अनिच्छन्नपि संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४०
 काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन ।
 यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ॥ ४१

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्छितः ।
 उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ४२
 जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयंकरम् ।
 मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ॥ ४३
 दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं स मया बहुशः श्रुतः ।
 जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ॥ ४४
 पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ।
 अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४५

निर्वृत्ते — °) G₂ ददाह (for अदहन्) D₁ भल्लै
 (for बाणै) — D₁ om (hapl) 38^a-39^a — °)
 T₂ कृष्णवर्त्मेव (for 'वर्त्मेव')

39 D₁ om 39^a (cf v 1 38) — °) D₈ शितैर्
 (for त्रिभिर्) — °) K₈ Da₁ अभ्यविध्य, D₈ अभ्य
 वध्यत्, T G₂₋₃ M₁ प्रत्यविध्यत्, M₁ 2.5 अत्य
 — °) K₈ Da₁ D₈ आशिविषम् (D₈ 'पम्'), G₁ 8
 आशीविष G₁₋₈ क्रुद्ध (for 'द्ध') D₁ आशीविषम-
 प्रत्यैर् — °) G₂ हालाविषम्, M₁ 8 काले सृष्टम्,
 Ca कालसृष्ट (for कालसृष्टम्) D₁ निर्दहन्निव चक्षुषा,
 G₁ 8 कालसृष्ट इवांतक

40 °) Da₁ सुतेना (for स तेना) K₈ D₂ [अ]पि;
 D₁ G₈ M₁ [अ]भि, Co [अ]ति (as in text) T₂ G₂
 क्रुद्ध, M₁ क्रुद्ध (for विद्ध) — °) K₂ 8 B D₂ 6
 इव (for अपि) Da Dn D₁ 5 7 8 अभि (Da₁ 'नि')-
 छ (D₈ 'छ')दन्निव क्रुद्ध, D₁ ततो भीष्मो महाराज,
 D₈ अनिच्छिन्नश्च संक्रुद्ध, T G पुनर्नालोकयत् (T₂ G₂
 'यन्') क्रुद्ध; M अनावलोकयन्क्रुद्ध Co omes अति
 छंदन् — °) D₈ अनिच्छन् (for प्रहसन्)

41 Before 41, D₈ ins भीष्म उवाच — °) S
 (except T₁ G₁) प्रहर, Ca. c d अभ्यस (as in text)
 K₈ वामोर, T₂ मा वा त्व, G₂ मा वाह; G₈ मा
 वाग (for वा मा वा) Ko काममभ्यवसामावा (sio),
 D₁ काममभ्याहतान्बाणान्, D₈ (sup in) त्व ममा-
 भ्यासगा मा वा (orig as in text, cancelled) — °)
 S₁ Ko 1 8 T G₁ M₁ 5 त्वा (for त्वां) T₂ शिखण्डिन
 (for कथंचन) — S₁ Ko-2 om 41^{ad} — °) K₈ 8
 D₂ येन, D₁ एव, T₂ सैव (for यैव) K₈ शिख-
 ण्डिनं, Da₂ यैव हि त्वा, T₂ G₁₋₈ M₁ 2 4 5 यैव त्व
 हि T₁ G₁ M₈ यैव त्व विहिता धात्रा — °) K₁
 damaged S त्व हि (by transp) D₈ शिखण्डिनं
 (for 'ण्डिनी')

42 Before 42, D₈ ins सजय उवाच — °)
 K₁ 8 4 D₂ 8 उवाच समरे भीष्मं, B Da Dn D₁ 5 7 8
 उवाचैन तदा (Dn₂ D₁ 7 8 तथा) भीष्म — °) S₁
 Ko Da₂ D₁ 8 8 सृक्किणी (Ko 'णी'), D₂ सृक्किणी,
 D₈ T G₁ 2 4 M₂ 8 सृक्किणी, G₈ सृक्किणी, M₁ 2.4
 सृक्किणी (for सृक्किणी) K₂₋₄ B Da₂ Dn D₂ 4-8 T
 G₁ M परिसलिहन् (for 'लेलिहन्) — After 42,
 D₁ ins

437* सर्वमेव महायुद्धं श्रुतवन्त महारणे ।

43 Before 43, D₈ ins शिखण्ड्युवाच — °)
 S₁ K₁ G₈ त्वा (for त्वां) D₁ कुरुश्रेष्ठ (for महा-
 बाहो) — °) Ko 2 8 Da₁ D₂ 8 S भयकर, K₈
 भयावहं, B₁ क्षयकर (for क्षयकरम्) — °) M₂ युद्धं तु
 (for ते युद्ध) — °) Da₁ D₂ 8 8 जामदग्नेन K₁
 D₁ 2 6 यैव हि (for वै सह)

44 Ko-2 om (hapl) 44 — °) K₁ दिव्यस्तु
 ते; B₁ 2 दृष्टश्च ते, B₈ दिव्यश्च य, D₈ दिव्यो हि
 ते, G₂ दिव्यमेतत् (for दिव्यश्च ते) S₁ D₁ 8 T₁
 G₁ M₁ 8 8 प्रभावो य, K₈ 8 प्रतापोय, B₈ प्रभावस्ते
 — °) B₁ Dn₂ D₁ 7 8 मया च (for स मया). D₈
 बहुधा (for 'श') — °) K₈ 8 तथाह ते, D₁ प्रभाव
 हि, D₂ त्वयाह ते, T₂ M प्रभाव च — °) D₂
 [s]याहं (for ऽद्याह) S त्वया योत्स्याम्यहं (T₂ G₁ M
 योत्स्ये ह्यह) सह (T₂ M₁ सदा, T₁ both सदा and
 सह).

45 °) K₈ 8 D₂ कर्तुम्, K₁ damaged (for
 कुर्वन्) — °) K₁ नरेश्वर; D₁ परतप, D₂ रथोत्तम,
 S महप्रिय (for नरोत्तम). — D₁ om. (hapl) 45^{ad}.
 — °) K₈ अथ (for अथ) K₂₋₄ B Da Dn D₁-8.
 5-8 T G₁ 4 त्वा (for त्वा) G₁ बाध, T₁ यौध
 (for योध) — °) T₁ G भरत (G₂ भारत) (for
 पुरुष) S₁ रणेन पुरुषोत्तम

ध्रुवं च त्वा हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ४६
 काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
 सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिजय ॥ ४७
 एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 अविध्यत रणे राजन्प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ४८
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सच्यसाची परंतपः ।
 कालोऽयमिति संचिन्त्य गिखण्डिनमचोदयत् ॥ ४९
 अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्छरैः ।

अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५०
 न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः ।
 तस्मादद्य महाबाहो वीर भीष्ममभिद्रव ॥ ५१
 अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यासि मारिष ।
 अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५२
 नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे ।
 तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५३
 अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि परंतप ।
 वारयन्त्रथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ॥ ५४

C 6 5049
B 6 106 55
K. om.

46 °) K₂ 4 B D ध्रुव च त्वा, T G M₁ कृपा
 त्यत्त्वा, M₁₋₃ ३ क्षिप्र च त्वा K₈ ध्रुव त्वा निहानि
 प्यामि — °) K₁ जेग्रत — °) T₂ G₂ ज्ञात्वा (for
 श्रुत्वा) K₂ 4 B D₁ D₂ D₃ ३ च (D₆ तु) स (D₆
 त) द्वाक्य (for वचो मह्यं) — °) K₂ 4 B₁₋₄ D₂
 D₃ ३ यत्क्षम, D₂ D₃ यत्क्षेम (for यत्क्षम) T₁ G₁
 ते तदाचर (for तत्समा) D₂ क्षत्रमत्र समाचर

47 °) K₀ D₀ अभ्यव, T₂ आश्यामि, G₁ M₁ ३-
 अत्यमि, G₂ M₂ युष्यस्व (for अभ्यम) K₀ मा ना
 वा, K₈ वात्मान (for वा मा वा) D₁ D₂ काम
 मभ्य (D₅ 'व्या' ममापन्न (sic), D₁ काममभ्यसितान्या
 णान्, G₂ तं मामत्यग वा मा वा (sic) — °) K₂
 जीवद् (for जीवन्) K₂ D₁₋₂ ० विमोक्षसे, K₄ B₁
 ३ 4 D₂ D₃ D₄ ३ ३ प्रमोक्ष्यसे (for विमोक्ष्यसे) — °)
 Ś₁ D₁ सुदृष्ट, K₁ D₁ सु (K₁ स) रष्ट, T₂ सुदृष्ट,
 Ca सुदृष्ट (as in text) D₁ भीष्मो, S अद्य (for
 भीष्म) — °) S₁ समितिसजय (sic), K₂ मितिसजय
 (sic), S कुरुनंदन (for समितिसजय)

48 Before 48, N 105 सजय उवाच — °)
 K₁ एतम् (for एवम्) G₂ तदा (for ततो) — °)
 K₂ damaged K₀ अभिध्यत, K₂ M₆ अवध्यत
 K₁ राज, B₁ D₂ D₃ ३ ३ भीष्म (for राजन्)
 — °) B₁ प्रतुन्न, B₃ प्रतुदन्, B₄ सतुन्न, D₂ ३ प्र
 तुन्न, D₄ मनुन्न, D₅ ३ स तुन्न (for प्रणुन्न) K₄
 वाक्यसायकै, D₁ वायसायकै B₃ तुन्न वाक्यश्र
 मायकै, S प्रतुदन्वाक्यश्रैर्नृश

49 °) Ś₁ धनंजय; K₂ B D महारथ (for पर
 तप) — °) S निश्चित्य (for सचिन्त्य) — °) K₁
 शिखदीनम्, K₂ 'दिनिम् K₂ ३ D₂ अनोदयत्, D₁
 अथाप्रवीत् (for अचोदयत्)

50 Before 50, D₆ 105 अर्जुन उवाच — °) D₂
 T₁ G₁ अनुयोत्स्यामि (for 'यास्यामि) — °) K₈ ३
 D₂ ३ परान्विद्राव्य (D₆ 'ध्वाद्य' सायकै, S परान्वि
 ज्ञासयन्नणे — °) K₂ ३ D₁ ३ T₂ G₂ M₂ ३ अभि (D₁ ३
 'भ्य' द्रवत्, G₂ अतिद्रव (for अभिद्रव) Ś₁ K₀ १
 त्व (K₀ १ त्व) सरब्धो, D₂ ३ T₁ G₁ ३ 4 M₁₋₄ सुस
 कुन्दो — °) K₄ B₂₋₄ D₅ भीमपराक्रम (for 'परा
 क्रमम्)

51 K₂ ३ D₂ om 51^{ab} — °) D₁ शक्तः पीडा (by
 transp) M कर्तुं शक्तो (by transp) T G कर्तुं
 शक्ता महाबला (for °) — °) K₂ ३ D₂ न हि तेद्य
 भय तस्माद् — °) K₂ D₁ वीर, K₄ B₂₋₄ D₂ D₃
 D₄ ३ ३ यत्नाद्, M धीरो (for वीर) K₈ अभिद्रव,
 D₁ ३ उपा (D₆ अभि) द्रवत्, T₂ अभिवज्र (for 'द्रव').
 B₁ यत्न साधयस्व पितामह (= of. 35^{ad})

52 °) K₀ १ D₂ ३ (the last two before corr)
 T₂ अह त्वा, K₈ अह तु; D₆ अह त्वा (for अहत्वा)
 — °) K₀ १ यास्यामि, K₈ योत्स्यासि; D₆ [अ]पास्यासि,
 T₂ हास्यासि, G₂ यास्यासि (for यात्स्यासि) D₁ D₂
 मारिष, S भारत (T₂ G₂ M₁ ३ ३ 'तं) — °) D₂
 अवहासो; T G M₂ ३ अपहास्यो (G₂ 'सो) T₁ G₄
 सैन्यस्य (for लोकस्य) — °) D₂ भविष्यति (for 'सि)

53 °) D₂ D₁ D₃ ३ नावहास्यो (D₆ 'स्यौ), D₂
 न वै हास्या; T G M₂ ३ नापहास्या (for नाव) — °)
 K₂ ३ D₁ (by corr) ३ परवीरहन् (D₂ orig 'हन्'
 (for परमाहवे) K₀ भवे परमाहवे — °) K₈ यत्
 (for यत्न) — °) D₁ सादयस्व, Ca ३ साध (as in
 text) — After 53, T G M₁ read (hapl) 58.

54 Ś₁ K₀ १ om (hapl.) 54. — °) D₁ रक्षणे
 (for 'ण) — °) K₂ 4 B D (except D₁-३) महाबल

द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम् ।
चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ५५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महारथम् ॥ ५६
सौमदत्ति रणे शूरमार्यशृङ्गि च राक्षसम् ।

त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५७
कुरुंश्च सहितान्सर्वान्ये चैषां सैनिकाः स्थिताः ।
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् ।
पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १

केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधम् ।
त्वरमाणास्त्वरकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २
कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ।

(for परतप) — ^a) Ks. 5 D1 8 T G4 M साधय
(M5 'क') त्व, G2 वारय त्व (for साधयस्व)

55 ^b) D1 शल्य, D8 च सु, S (except M4) च
स (for चाथ) — ^a) D1 बाह्नि (and ह्री) कं सैधव
तथा

56 ^b) S1 Ko 1 T2 कामोज च, Da Dn1 (before
corr) D5 M2 कावोजश्च M2 सुदक्षिण — ^a) T1 G
महा- (for तथा) — ^a) K1 M1 (sup lin) माधव
(for मागध) K1 2 4 B1-8 D (except D1 2 6) T2
M महाबल, K8 'व्रत', T1 G मनस्विन (for महा
रथम्)

57 ^a) Dn1 D8 G1 M2 4 सोमदत्ति, D1 6 T G2 4
सोमदत्त K1-8 8 B D (except D1) तथा (for रणे)
D2 वीरम् (for शूरम्) — ^b) S1 अर्ज्यशृङ्गि, Ko-2 4
B Da1 Dn D4 6-8 T1 G4 M2 आर्ज्यशृङ्गि, K8 Da2
D1 5 आर्ज्य (D1 'पि') शृङ्ग, K5 आर्ज्यशृङ्गि, D2 आर्ष
— S1 Ko om 57^{cd} — ^c) D1 समरे (for च रणे)
— M4 om 57-58^e — ^f) T1 G साधय त्व पितामह

58 T G M1 read 58 after 53 M4 om 58^{abc}
(cf v 1 57) — ^a) K8 D2 गुरु (K8 'रु')श्च, K5
गुरुन्धि, D3 कुरुश्च (for कुरुश्च) — ^b) K1 2 पचैपा
(for ये चैपा) K2-5 B D T2 M1-8.5 युध्य (K1
B1-3 युद्ध, K5 यतमानान् (Da1 'मान') महाबलान्,
T1 G यत (G1 युध्य) मानान्महारथान् — ^c) S (M4

om) अहमावारयिष्यामि — ^a) K8 D2 6 योधयस्व,
K5 योधस्व प्र-, G2 साधय त्व (for साधयस्व) B2
महारथ (for पितामहम्)

Colophon om in K8 Dn1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, S1 Ko-3 D2 mention
only दशमयुद्धदिवस, K4 B8 Da D5 दशमेद्वि (K4
cont भीष्माभिपतन, B8 cont सम्रामे), M1 2 दशमे
हनि, D6 दशमदिवसयुद्ध, T2 दशमदिवस, M2 दश-
मेद्विके — Adhy name T2 M1 2 व्यूहकरण
— Adhy no (figures, words or both) K5 101,
Da2 (sec m) 66, Dn2 T2 M3 4 106, D6 103,
T1 G4 104 (as in text), M1 2 105, M5 107
— Sloka no Dn1 D6 60, Dn2 D6 59

105

1 Dn1 reads the ref in marg, om 1^{ab} — ^a)
S1 D6 पचाल्य, T2 पाचाल — ^a) S1 धृतराष्ट्र, K5
जित (for यत)

2 ^a) D1 पाण्डवानीक, T1 G पाण्डवा युद्धे (for
पाण्डवानीके) — ^b) B1 2 4 Dn D4 7 8 M3 उदा
युधा — ^c) K8 D2 6 त्वरमाण (for 'माणास्') K1
तदा, K5 तथा (for त्वरा)

3 ^a) D1 चैव (for भीष्म) — ^b) D1 दशमे

अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृज्यैः ॥ ३
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम् ।
कश्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४

संजय उवाच ।

नाशीर्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् ।
युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ।
निघ्नतः समरे शत्रूञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ५
अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
रथदन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसजिताः ।
अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ६

यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ७
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्शरैः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्व एवाभ्यवारयन् ॥ ८
दशमेऽहनि संग्रामे तताप रिपुवाहिनीम् ।
कीर्यमाणां शितैर्वाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अशक्रुवन्नणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १०
अथोपायान्महाराज सव्यसाची परंतपः ।
त्रासयन्नथिनः सर्वान्वीभत्सुरपराजितः ॥ ११

C 6 5068
B 6 109 12
K 6 109 12

दिने — °) Ś1 Ko-2 महावीरैः, Da1 'वीर्यं (for 'वीर्यं)

4 °) Ś1 Ko 2 Da1 नामृष्यामि, Ks मृष्यामि न (by transp) G1 8 भीष्मे (for भीष्मं) T2 नामृष्यमरणे भीष्म (sic) — °) D1 प्रत्यायातं, T2 प्रत्युद्यातं, G1 M1 2 4 प्रत्युद्यान, M2 5 प्रत्याख्यानं (for प्रत्युद्यात) Ks T2 M1 2 4 शिखण्डिनः; K4 B D (except D1 2 6) G1 8 'हिना (for 'ण्डिनम्) — °) K1 Ms कश्चिन्न, D2 कथ न, Ds कथ नु, T1 G4 अथ वा (for कश्चिन्न) Ś1 Ko 1 3 D2 (Ks D2 marg sec m as in text) 3 रथसंगोस्य Cd cites रथसिंहो — °) Ś1 Ko 1 [अ]न्यत (for [अ]स्यत) Ks धनुर्वा तस्य शीर्यत, Ks D2 3 धनुर्वाशीर्यतस्यत, S धनुर्वास्य (M2 'वा न) व्यशीर्यत

5 °) D2 नाशीर्यत B1 4 Dn2 D1 7 8 चास्य (for तस्य) — °) Ś1 Ko 1 D2 (marg sec m as in text) 3 रथसंगो Da1 न वाप्यभूत्, D2 3 न चास्य (D2 'भ्य) भूत् — °) Ś1 Ko-2 वच्य (for युध्य) Ks 5 Ds T1 G समरे (for संग्रामे) D1 transp संग्रामे and भीष्मस्य — D1 om 5'' — °) Ś1 Ko-2 व्यनिघ्नन्, Ks 5 D2 निघ्नत (Ks 'त) Ks शत्रून् (for शत्रून्) — °) Da2 सर्वे (for शरैः) K1 समतं (for सनतं)

6 °) Ks D2 रथा, K4 B Da Dn Ds-6 8 S तथा, D1 महा, D1 तदा (for रथ) — °) Ks 5 D2 सुसयता, Da1 सुरजिता (sic), Ds सुसंस्थिता (for सुसजिता) S हया (G1 8 रथा) नामयुतानि च — °) Ś1 Ko 1 अभ्यवर्तन्त, Da1 M4 'वर्तन्त, G1 Ms

'वर्तन्त (for 'वर्तन्त) — °) K2 पितामह (for 'महम्)

7 °) Ko 2 G2 3 यथा प्रतिज्ञा, Ks यथाप्रतिज्ञा Ko 2 T G2 4 कौरव्य — °) Da1 समितिजय, Ds समितं, Gs समितिजय, M4 'जयत् M1 (sup lin as in text) सव्यसाची धनजय — °) Ks समितिजय; Ms 'तिजय (for 'तिक्षयम्)

8 °) M1 2 विनिघ्नत महेष्वास (by transp), M2 5 विनि (Ms अवि) घ्नत महेष्वासान् K1 परा (for परान्) — °) T1 G2 4 पांचाल्य (G2 'ल्या) D1 पाण्डवा सोमकैः सार्धं — °) K4 B Da Dn D1 4 5 7 सर्वे ते ना (for सर्व एवा) D4 'धारयन् (for 'वार) Ks D2 6 सर्वत (Ds सर्वे त) प्रत्यवारयन्, Ds सर्वे नाम्यवधारयन्, T1 G सर्वत प्रत्यवारयन् (G1-3 'यन्), T2 M सर्वत समवारयन्

9 °) K4 B D (except D1-3 6) ततस्तां (for तताप) T1 G4 युध्यत परवाहिनीं — °) Ko 1 कीर्यमाणं, Ks 5 D2 3 T2 G2 3 M की (Ks का) र्यमाण, Da D1 5 G1 की (Ds का) र्यमाणा (G1 'णा) (for कीर्यमाणा) D1 रणे (for शितैर्) Ds किरंतो निसितैर्बाणैः

10 °) M4 च (for हि), and महेष्वासा (for 'स) — °) D. अशक्रुवन् D2 चारयितु (for रणे जेतु)

11 °) Ks T2 अथोपेयान्, Ds अथोप (m 'त) मान् — °) Ks 5 Ds महारथ, K4 B1 2 4 Da Dn D2-5 7 8 (except G1 8 M4) धनंजय (for परंतप) — °) B2 द्रावयन्, Da1 Dn1 त्रास (for त्रास).

C ३ ३०६७
B ३ १०२ १३
K ३ १०२ १३

सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः ।

शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ १२

तस्य शब्देन विव्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।

सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १३

जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् ।

दुर्योधनस्ततो भीष्ममन्त्रवीद्भृशपीडितः ॥ १४

एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।

दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मैव काननम् ॥ १५

पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः ।

पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १६

यथा पशुगणान्पालः संकालयति कानने ।

तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १७

धनंजयशरैर्भग्नं द्रवमाणमितस्ततः ।

भीमो ह्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे वलम् ॥ १८

सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

अभिमन्युश्च विक्रान्तो वाहिनीं दहते मम ॥ १९

धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ।

व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महाबलौ ॥ २०

— ^a) K₃ Da₁ D₂ वि (Da₁ वि) भस्सुर

12 ^a) K₃ D₂ ननदन्, D₃ M₁ ह्यन्, T₂ G₁₋₃

M₂₋₃ निन (for विन) S₁ Ko चैव (for उच्चैर्)

— ^b) D₃ धनुर्ज्या, M₄ गाडीव (for धनुर्ज्या) T₂

M₁₋₃ व्याक्षिपन् M₄ धनु (for मुहुः) — ^c) B₃

Dn₁ M₄ विक्षिपन्, Da D₃ निक्षिपन्; G₂ व्यकिरत्

(for विसृजन्) — ^d) D₃ T₂ विचरन् (T₂ त्),

G₂ विसृजन् (for व्यचरत्) K₃ कालविद् (for वद्)

D₁ कालव्यचरत्रणे

13 ^a) K₁ विव्रस्तास्, Da Dn₁ D₃ विव्रेसुत् (for

विव्रस्तास्) — ^b) S₁ तावकान् Da₁ भरतर्षभ

— ^c) K₃ Dn₂ सिंहस्यैव S₁ D₁ महाराज, M₂ महा

राजन् (for मृगा राजन्) — ^d) D₂ व्यद्रवतो K₁

महाभय, D₁ वने मृगा, T₁ G रणाजिरात्, T₂ M

महारणात् (for भयात्)

14 ^a) M₃ द्रवत् (for जयन्त) — ^b) K₃ S

D₁ S M₁ (inf lin) स्वसैन्य, M₁ S-3 तत्सैन्य (for

स्वसैन्य) K₃ S D₂ पीडित तथा, Da Dn₁ चा (Da₁

वा) तिपी, D₁ S S चापि पीडित, D₃ चाभिपी

(for चाभिपी) — ^c) K₃ S D₂ तदा (for ततो)

— ^d) S₁ Ko 1 शरपीडित, S मृशदुस्वित (for मृश

पीडित)

15 Before 15, D₃ ins दुर्योधन उवाच — ^c)

S₁ Ko दहते, T₂ दहतो (for दहते) K₃ सोमका

न्सर्वान्, D₁ S मामक सैन्य (for मामकान्सर्वान्)

16 ^a) T₁ G₄ M₁₋₃ गागेय सैन्यानि (by transp)

— ^b) M₁ 2 संयुगे, M₃ S सर्वत (for सर्वश)

— ^c) K₃ S D₁ T₁ G₂₋₄ M युधि श्रेष्ठ, D₂ कुरुश्रेष्ठ

(for युधा श्रेष्ठ) D₃ धनजयशरैश्चैव — ^d) K₃ D₃
कल्पमानानि, B₁ वध्यमानानि (for काल्य) K₄ D₃
सर्वश (for संयुगे)

17 ^a) M₂ (sup lin) 4 पशुगण D₁ गोप,

D₃ काल, M₃ बाल, Cd पाल (as in text) — ^b)

Da₁ D₂ S T₂ M₁ स कालयति (D₃ om कालयति)

— ^c) K₃ S D₂ 6 तथैव, M₂ यथैव, M₄ तथैतन्

(for तथेद) — ^d) Da₁ M₅ तापन (for तापन)

T₁ G कालयत्येष फलगुन

18 ^a) Da₂ शरे (for शरैर्) D₁ भिन्न, G₂

भग्नान् (for भग्न) — ^b) G₂ द्रवमाणान् K₂₋₄ B

Da Dn D₂₋₃ 1 3 ततस्तत, D₃ समतत (for इत

स्तत) — ^c) K₂ 4 B Da₂ Dn D₄ 3-3 [S]प्येव,

K₃ S D₁₋₃ M₁ 2 [S]प्येव, Da₁ D₃ [S]प्येव, T₁

G₄ ह्येष (for ह्येष) B₄ त्वरायुको (for दुराधर्षो)

— ^d) K₂ विद्राव इति, D₂ विद्रावयति (for वयति)

19 ^a) K₃ सात्यकी (for किश्र), and माद्री

(for माद्री) — ^c) K₄ B Dn₂ D₄ 7 3 सु (for

च) — ^d) K₃ 2 दहतो, K₄ B₁ S Da Dn D₄ 3

7 3 (as in text) M₁ 1 (sup lin as in text) S

(inf lin) द्रवते, D₁ दुहते (for दहते) D₃ दहते

वाहिनीं मम

20 ^a) K₃ वीरो (for शूरो) — ^c) D₁ 2 6 वि

द्रावयेता, T G विद्रावयेते, M विद्रावयते (M₂ पथेत्)

(for व्यद्रावयेता) D₁ समरे (for सहसा) — ^d)

K₃ 4 B Da Dn D₂₋₃ 7 3 S महारणे, D₁ मते, D₃

मृधे (for बलौ)

21 ^a) D₃ om सैन्यस्य — ^b) S₁ K₁ 2 सर्वै

मैस्त्रै, Da Dn₁ D₃ सर्वैरेभिर्, D₁ एतै सर्वै (for

वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महाबलैः ।

नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २१

ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रम ।

पर्याप्तश्च भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ २२

एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ।

चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ।

तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः ॥ २३

दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भव विशां पते ।

पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ॥ २४

हत्वा दश सहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।

संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम् ।

इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २५

अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाहवे ।

अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् ॥ २६

अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं महत् ।

भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥ २७

C ६ 5023
B ६ 109 29
K. 6 109 31

सर्वैरेतैर्) K₄ B D (except D₁) M महारथै (M₄ 'रथ' (for 'बलै' — ') M₅ नान्य (for नान्या) D₁ हि पश्यामि, D₂ प्रपश्याम T G M₄ अन्यां गतिं न पश्यामि — ') Ś₁ K₀ स्यात्, K₁ स्यात्, K₅ स्थान, T₁ G स्थिते, T₂ स्थितो, Ca d स्थाने (as in text) M₄ स्थिते च स्वयि भारत

22 ") Da D₅ स ते (for ऋते) Ś₁ K₀ १ ५ त्वा (for त्वा) S त्वामुक्ते (by transp) D₁ पुरुषव्याघ्र — ') K₄ B D (except D₂ २) T₂ 'पराक्रमं' — K₈ om 22^a-23^d — ') K₂ ४ B₁ Dn₂ D₁ S पर्याप्तस्तु, K₅ परिपूर्णो, B₂-4 Da Dn₁ D₅ २ Ca o पर्याप्तो तु (B₂-4 'स्रोतु), D₂ 'स्रोत्र, D₃ 'स्रोसि, D₄ १ 'म्रोतु, D₅ 'स्रो हि (for 'सश्च) K₂ B₁ Dn₂ D₄ १ २ क्षिप्र (for क्षिप्र)

23 K₈ om 23^a-24^d (cf v 1 22), Ś₁ K₀ १ D₄ om (hapl) 23^a — ') D₁ ततो राजन् (for महाराज) — ') B₁ तथा (for तव) — ') D₁ च, D₅ स (for तु) — ') G₂ नियतम् (for निश्चयम्) — After 23^d, S ins

438* पातयिष्ये रिपूनन्यान्पाण्डवान्प्रतिपालयन् ।

प्रतिज्ञातो जयो ह्यद्य पाण्डवाना महात्मनाम् ।

[(L 1) M₄ पालयिष्ये M₅ २ स्थानन्यो, M₄ स्थानन्यान् M₁ २ परि (for प्रति)]

— ') Ś₁ स प्रीरयन्; K₀ २ स प्रेरयन्, K₁ सप्रेरय, K₅ सत्वारयन्, B₁ सबोधयन्, Ca d संधारयन् (as in text) K₂ ४ B Dn₂ D₅ ४ (before corr) १ २ श्रातनो सुत, Da Dn₁ (m as in text) D₅ इदमेव तु (for शतनो सुत) S (M₅ inf lin) पुत्रमाश्वास (M₅ sup lin M₅ orig 'शाप) यत्तुम्य नृपते (T G M₁ 'ते) शंतनो सुत

24 Before 24, D₅ T₂ G₁-२ M₁ २ ४ ins भीष्म

(D₅ भीष्म उवाच) — ') K₄ B D (except D₁-२ ६) भूत्वा (for भव) K₁ पति (for पते) — ') D₁ पूर्वकाले, Ca 'कालं (as in text) B₂ तत्र (for तव) — ') K₁ महाबल, Da₁ T₂ 'बल, D₁ 'रथ (for 'बल)

25 ") K₀-२ कृत्वा (for हत्वा) — D₃ om. 25^d — ') D₅ २ संग्राममप (D₅ 'माद्यप, sup lin 'मादप) यातव्यम्, S संग्रामादपयास्यामि — ') T₂ G₂ ह्येतत् (for एतत्) S समाहितं, Ca o ममाह्निकम् (as in text) — ') K₂ D₁ २ ६ T₂ G₁ २ M₁-२ ५ चापि, G₂ चित्रं, M₁ (sup lin) ४ चापि (for चाहं) K₅ इति तत्कथयाचक्रे, D₂ इति तत्कर्म कर्तास्मि — ') K₂ ४ Da Dn₁ D₁ २ २ T₂ G₁-२ M पुरुषर्षभ (Da₁ 'भ),

26 ") T M₄ वापि (for चापि) — ') K₂ २ B Da Dn D₂-२ महाबल (Da₁ 'ल), D₁ यतो वृत् S यथाबल (for महाहवे) — ') K₂ B D₅ वाद्य इत् (for वा निहत) K₂ D₁ स (K₂ शं) ख्ये, D₁ शिष्ये, T₁ G₁ M₂ शिष्ये, Ca शेष्ये (as in text) — ') G₂ शायिष्ये (for हनिष्ये) Dn₂ चाद्य, D₂ M₂ वाद्य (for वाद्य) K₁ पाण्डव — After 26, S ins

439* अशक्या पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवै ।

किं पुनर्मर्त्यधर्मेण क्षत्रियेण महाबल ।

[(L 2) G₂ महाबल (for 'बल).]

27 ") D₁ सत् (for ते) — ') Da₂ D₁ २ प्रतिमोक्षे, T₁ G प्रत (G₁-२ 'क) रिष्ये, Ca प्रतिमोक्ष्ये (as in text) K₂ T G रण, Da₁ D₅ क्षण, D₁ रण (for ऋण) B₂ Dn₂ D₁ २ १ तव (for महत्) — ') D₁ 'कृते (for 'कृत) Da Dn₁ D₅ राज्य, T₂ चाहं (for राजन्) K₅ भर्तृप्राप्तकृत राजन् — ') Ś₁ K₀ D₅ निहत्य, Da D₅ नहत (for निहत) Da₁ 'मुख्ये (for 'मुखे)

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठः क्षत्रियान्प्रतपञ्शरैः ।
 आससाद दुराधर्यः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २८
 अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥ २९
 दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
 राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ३०
 पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महाबलाः ।
 तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ३१
 हत्वा दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरसिनाम् ।
 सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं पुनः ॥ ३२

पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां नरोत्तमः ।
 प्रजज्वाल रणे भीष्मो विभूम इव पावकः ॥ ३३
 न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम् ।
 उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३४
 ते पाण्डवेयाः संरञ्चा महेष्वासेन पीडिताः ।
 वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृजयाश्च महारथाः ॥ ३५
 स युध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
 अवकीर्णो महाबाहुः शैलो मेघरिवासितैः ॥ ३६
 पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन् ।
 महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

28 Before 28, Ds ms सजय उवाच —^a) K1 s 4 B D (except Dn: Da) G1-s M1 : भरतश्रेष्ठ —^b) Ś1 प्रतिपञ्, B Dn: Dn D1 : s Ca प्रवपन्, Da1 Ds युदप (D. 'य'त् (sic), Ds प्रातपन्, T1 G1 प्रहरन्, G1-7 प्रकिरन् (for प्रतपन्) —^c) Ks दुराधर्यान्, Da1 'धर्या' (for 'धर्य') —^d) Ds (marg sec m as in text) मनीषिणा (for अनीकिनीम्)

29 ^a) K1 अनेकमध्ये —^b) B1 भरतर्षभ, Dn Dn1 D1-s पुरुषर्षभ (Dn1 D1 'भ') (for भरतर्षभ) S पाण्डवा पुरर्षभम् —^c) Ds आशीविषम् —^d) Ks पाण्डव, Ds पाण्डव; S गागेय (for पाण्डवा) Ks 4 B Da1 Dn D1-s 6-s प्रत्यवारयन् (Ds 'यत्' (for पर्य))

30 ^a) B Da Dn D1-s भीष्मस्तु, Ds सप्राप्ते (for तस्मिंस्तु) —^b) Ds रूपम् (for शक्तिम्) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 30^d-32^a —^d) Da Dn1 Ds यो (for सो) Da Ds S कुरुनन्दन, Ds 'सत्तम' (for 'नन्दन')

31 Ś1 Ko 1 om 31 (of v 1 30) —^a) K2 s B D (except Ds 4) T2 G1-s M2 s पांचालानां G2 तु (for च) Ks ज्येष्ठा, T1 G2-4 शूरा, T2 वीरा (for श्रेष्ठा) —^b) Ks B D (except Ds 6 s) महा रथा; K1 'बल' (for 'बला') —^d) G2 ज्वलन् (for जल) Ks सूर्यम् (for सूर्य)

32 Ś1 Ko 1 om 32^a (of v 1 30) —^a) M2 स्वया (for हत्वा) —^b) Ds तरसिना (for 'स्विनाम्') —^c) Ko 1 सारोहानां, Ds सारोहणा, G1 स्वारो

हाणा Ks हयाना च (for महाराज) —^a) T1 G रथानाम् (for हयाना) Ds T G अयुत (for चायुत) Ks Ds 1 T2 Gs M शुभ, B Dn Dn D1-s तथा, T1 G1 s 4 शत (for पुन) Ks हत्वा चैवायुत शुभ

33 ^a) Ks पूर्ण, Dn पूर्ण, D1 पुन (for पूर्ण) Ks शतसहस्रे च Dn Ds 'सहस्रेण' (for 'सहस्रे द्वे') —^b) K1 s 4 B D (except D1-s 6) पदावाना, S पत्तीनां च (for पदातीनां) Ls 4 Dn Dn D1-s 3 T2 M1 : नरोत्तम; T1 G महाबल, M1 नरोत्तम (for 'म') —^c) Ks damaged T1 G द्वितीय (for विभूम).

34 ^a) Ś1 Ko-2 चापि, Dn Ds 4 चैवं (for चैन) —^b) T1 G M1 कश्चित् (for केचित्) T1 G M1 शक्तो, Da1 शक्तुर् (for शोक्तुर्) —^c) S उत्तरा दिशमास्थाय —^d) K1 दहतम् (for तपन्तम्)

35 ^a) D1 s पाण्डवा सु (for 'वेया') —^c) Ko [अ]भिद्रवन्, K1 Ds [अ]भ्यद्रवद् (for 'द्रवन्') —^d) Ks सृजयाश्च, Ks सृजयाश्च (for सृजयाश्च)

36 ^a) Ko 1 4 B Dn D1 s 3 मयुध्यमानो, D1 अयुध्यमानो, Ds प्रयुध्यमानो, S स वध्यमानो Ś1 Ko 2 4 Ds बलिभिर् (for बहुभिर्) —^b) B1 s 4 Dn Ds 1 9 तथा (for तदा) —^c) T2 विप्रकीर्णो, M1-7 अवतीर्णो, Ca 'कीर्णो' (as in text) K1 s B Da Dn D1-s G1 महामेरु, Ks D1 s T G-4 M महेष्वास, D- महाराज (for महाबाहु) —^d) Ks s इवाश्रितैः, K1 Dn T1 G M2 इवाहृत, Dn Ds इवामितै

१०६

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ।

शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १

न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथंचन ।

अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ २

एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।

अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३

धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ।

दृष्ट्वावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४

विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।

अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५

नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ।

तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते ।

समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ६

प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतास्तान्महारथान् ।

यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७

C 6 8103
B 6 110 8
K 6 110 7

37 ^a) Ś1 Ko-2 पुत्रस्य (for पुत्रास्य) K5 D2 तव च, M1 : तव तु (by transp) Ś1 K5 D21 गाङ्गेय (for 'यं) — ^b) Ś1 K4 पर्यवारयत् (for 'वारयन्) — ^c) Ms. 5 तत्र (for ततो)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 mention only दशमयुद्ध दिवस, K4 B2 Da1 D6 दशमेद्वि (K4 B2 cont भीष्मनिपातन), D6 दशमदिवसयुद्ध, G2 दशमदिवस, M4 दशमेद्विके — Adhy name T G2 : M1 : भीष्म-भोत्साह (M2 'द)न — Adhy no (figures, words or both) K5 103, Da2 (sec m) 67, Dn2 T1 G 105 (as in text), D6 104, T2 M2 : 107, M1 : 106, M5 108 — Śloka no Dn1 99, Dn2 D6 : 39

106

1 ^a) D2 अर्जुनश्च (for 'नस्तु) D6 महाराज (for रणे राजन्) — ^b) D6 (m as in text) चेष्टिन (for विक्रमम्) K4 दृष्ट्वा भीष्मं पराक्रम — ^c) Ś1 Ko समभ्येत्य, T2 'भ्येति, M4 'ह्येहि (for 'भ्येहि)

2 ^a) G2 हि (for भीस्) K3 : D2 त्वयापि भीर्न वै कार्या, D1 न च भीतिस्त्वया कार्या, T2 न च भीष्मव कार्यं हि — ^b) T2 भीष्मम् (for भीष्माद्) — ^c) M3-5 एनाम् (for एन) K3 : D2 : आशु (for सीक्ष्यै) — ^d) D2 M4 रथोत्तमान्

3 ^a) K1 : पार्थेण (for 'न) — ^b) T1 भरतर्षभ (for 'भ) — ^c) = 5^a — ^d) = 4^a, 6^a K3 D2 त्वार्थं (for पार्थस्य) D1 पुत्रस्य तव पश्यतः (= 5^a)

4 M2 : om (hapl) 4-6, T1 G4 om 4-5, Ś1 Ko : D6 M1 : om (hapl) 4 D6 reads 4 in marg — ^a) D6 ततो (for तथा) — ^b) K4 'बल (for 'रथ) — After 4^{ab}, G1 : read 6 — G1 : om. 4^{ab} — ^c) Dn2 D4 : 3 [आ]द्रवतो (for 'तां) K5 शरौ, B2 शीघ्र (for भीष्म) K4 दृष्ट्वा वाद्रवता भीष्मं, Da1 दृष्ट्वा वाद्रवता भीष्मं, D1 दृष्ट्वा वाद्रवता भीष्म च, D6 दृष्ट्वा वाद्रवतो भीष्म, T2 G2 अभ्यद्रवन्त (T2 'द्रवेय) गाङ्गेय, M4 अभ्यद्रवत गाङ्गेय (= 3^a, 5^a)

5 T1 G4 M2 : om 5 (cf v l 4) — ^b) K5 D6 : कुन्तिभोजश्च Ko-2 D6 T2 G1-3 M1 : दक्षि- (D6 'वि)त, Dn2 M2 दक्षि (M3 'सि)ता, Cd दक्षित (as in text) — ^c) Ko D2 : : G1 : M1 : अभ्यद्रवत, T2 'द्रवेय (for 'द्रवत) — M2 om (hapl) 5^a-6^a Dn2 D4 repeat 5^a-6^a after 6^a — ^d) D6 तव पुत्रस्य (by transp) T2 G1-3 M1 : श्रुत्वा पार्थस्य भाषित (= 3^a)

6 M2 : om 6 (cf v l 4), M3 om 6^{ab} (cf v l 5), G1 : read 6 after 4^{ab} — ^b) Dn1 Dn2 धर्मपुत्रश्च, T1 G1-3 कुन्तिभोजश्च (for धर्मराजश्च) — ^c) D1 T1 G4 अथेतराणि (D1 'ण) (for तथेतराणि) — ^d) K2 Da1 सर्वान्येव (for 'ण्येव) T1 G4 समस्ता (T1 'म ता)नि नराधिप, T2 G1-3 M1 : समवेतानि भारत — ^e) K2 Da1 D1 : समाद्रवत, D3 अभ्यद्रवत K5 ते दृष्ट्वा (for गाङ्गेय) — After 6^a, Dn2 D4 repeat 5^a-6^a — ^f) = 3^a, 4^a

7 ^a) K5 : D2 तु (for च) — ^b) K3 : B Da Dn D2-5 : 3 M1-3 : समेतास्तान्, K3 सम तास्तान्, T1 G M4 समवेतान् (for समेतास्तान्) D1 T2 यम

चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ।
 भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिश्न्यथा ॥ ८
 धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् ।
 त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९
 भीमसेनं सुसंकुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् ।
 त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्यवारयत् ॥ १०
 तथैव नकुलं वीरं किरन्तं सायकान्वहून् ।
 विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ११

वेता महाराजा — D₁ om 7^{ad} — °) Ś₁ यथाशक्तिर
 (for 'शक्ति')

8 °) G₁ 8 चित्रसेन (for 'सेनो') — °) Ś₁ K₁
 चेकिताना, D₅ T₂ G₁ 8 'तान' (for 'तान') — °)
 Ś₁ Da₁ G₈ भीष्मप्रेप्सु, D₁ 'प्रेप्सु', D₂ 'प्रेप्सु', D₈
 T₁ G₁ 4 'प्रेप्सु', D₈ 8 भीष्म प्रेप्सु, T₂ भीष्म
 प्रति (for भीष्मप्रेप्सु) Ś₁ K₀ D₈ रणे यत्त,
 K₁ रणे युत्त (sic), K₄ रणे जेतुं, D₁ नरव्याघ्र (for
 रणे यान्त) — °) Ś₁ सिंह, K₀ 1 सिंह, K₄ वृक,
 T₂ गज, G₂ वृषो (for वृषं) K₈ 5 व्याघ्रशिश्नु (for
 'शिश्नु') D₁ मृग सिंहशिश्न्यथा, M₂ सौमदत्तिरपार
 यत्

9 M₂ om 9 — °) T₁ G₁ 8 धृष्टद्युम्नो G₂
 महाभाग (for 'राज') — K₈ om (hapl) 9^b-10^c
 — °) T₁ G₁ 8 उपाद्रवत् (for 'गतम्') — °) B D
 S (M₂ om) त्वरमाण (for 'णो') K₄ जेतु, D₈ यातं
 (for यत्त) — °) K₀-2 D₁ T₂ G₁-8 [अ]भ्यधावत् (K₁
 om वा)रयत्; K₄ [अ]भ्यधावत् (submetric), M₁ 8-5
 सौमदत्तिरवारयत् (cf 10^d) — After 9, T₁ G₄ M₅
 1n8

440* त्वरमाण रणे यत्त सौमदत्तिरवारयत् ।

[Cf 9^c, 10^d M₅ भीमसेन (for त्वरमाण)]

10 S₁ K₀ 1 om (hapl) 10, K₈ om 10^{ab}
 (cf v l 9) D₈ transp 10 and 11, G₂ transp
 10^{ab} and 10^{cd} — °) T₁ G रणे यत्त, D₁ रणे कुद्ध
 (for सुसंकुद्ध) — T₁ G₄ om 10^{cd} — °) T₂
 G₁-8 त्वरमाण G₁-8 रणे यत्त (for महाराज) — °)
 K₈-5 Da₁ D₁-3 T₂ G₁ 2 सो (K₄ 5 D₁-3 सौ)मदत्तिर
 (Da₁ 'न्या)वारयत्, G₈ सौमदत्तिश्च वार', M कृत
 वर्माभ्यवार'

11 D₈ transp 10 and 11 — °) K₈ 5 B D

सहदेवं तथा यान्तं यत्तं भीष्मरथं प्रति ।
 वारयामास संकुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२
 राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनि महाबलम् ।
 भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्वली ॥ १३
 सात्यकिं समरे कुद्धमार्ज्यशङ्गिरवारयत् ।
 अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
 सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ॥ १४
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ।

(except D₁ 5) S शूर (for वीर) — °) Da₁ वि
 कर्णे, G₈ विकीर्णो, M₂ विकर्ण (for 'र्णो') K₈ दार'
 (for वार') — °) Ś₁ K₀-2 प्रेप्सु (for इच्छन्)
 K₂ भीमस्य (for भीष्मस्य)

12 °) K₈ 5 B D तथा राजन् (D₁ महाराजन्)
 (for तथा यान्त) — °) K₁ यत्त (sic), K₈-5 B Da
 Dn D₁ 2 4-5 या (K₄ D₈ या)तं, D₈ व्यात्त, S
 राजन् (for यत्त) — K₈ om (hapl) 12^c-14^d
 — °) D₄ 1 8 सकुद्ध (for 'द्ध') — °) Ś₁ यदि,
 K₄ बली (for युधि)

13 K₈ om 13 (of v l 12) — °) K₈ D₂ 8 6
 T G₁ 8 4 क्रूरकर्माणं, D₁ M₁-2 5 भीम' (for क्रूर')
 — °) D₈ M₅ भैमसेनी, G₈ 'सेनिर' (for 'सेनि') M₄
 भैमसेनिमहाबल' — °) Da₁ Dn₁ D₁-3 T₂ G₂ 8 M₈-5
 निधन (for 'न') Ś₁ Da₁ प्रेप्सु, M₈ (sup lin)
 प्रेप्सु (for प्रेप्सु) — °) K₁ [s]भिद्रवत् (for
 'स्यद्रव')

14 K₈ om 14^{abcd} (cf v l 12) — °) Ś₁
 कुद्धे, K₁ कुद्ध, Dn₂ D₄ 1 8 यात (for कुद्धम्)
 — °) Ś₁ K₀-2 5 B₂ Da Dn₁ D₈ 6 आपर्ष्यशृगिर, B₈
 आपर्ष्य', B₄ आपर्ष्य', Dn₂ D₄ 1 8 तव पुत्रो, D₁ 8
 आपर्ष्यशृगिर K₄ अधावयत्; Dn₂ D₄ 1 8 न्यवारयत्,
 D₂ 6 अवाकिरत् (D₈ 'रन्') — After 14^{ab}, T G
 1n8

441* भीष्मस्य वधमिच्छन्त पाण्डवप्रीतिकाम्यया ।

[T₂ G₂ 'प्रिय' (for 'प्रीति')]

— °) K₁ 2 अभिमन्यु, M₂ 'मन्यु' (for 'मन्यु')
 — °) K₂ यत्त, D₈ यात (for यान्त) — °) K₀-2
 महाबाहु, Da₁ 'राज, T₁ G₄ M₂ 'वीर्य'; T₂ G₁-8
 M₁ 8-5 'वीर्य' (for 'राज') — °) K₀-2 काम्बोज,
 M₂-5 कांबोज K₁ प्रत्युवारयत्, M₈ प्रत्यपातयत्

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १५
तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं मीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ १६
अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
मीष्मप्रेप्सुं महाराज तापयन्तं दिशो दश ।
दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १७
अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् ।
मीष्मायाभिमुखं यातान् वारयामासुराहवे ॥ १८
धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशत पुनः पुनः ।

अभिद्रवत संरन्धा मीष्ममेकं महाबलम् ॥ १९
एयोऽर्जुनो रणे मीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः ।
अभिद्रवत मा भैष्ट मीष्मो न प्राप्स्यते हि वः ॥ २०
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः ।
किमु मीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २१
इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ २२
आगच्छतस्तान्समरे वार्योधान् प्रबलानिव ।
न्यवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २३

C 6 5116
B 6 110 25
K 6 110 25

15 ^a) Ds क्रुद्धो (for वृद्धो) — ^b) D1 s T1 G M ससेनावरिमर्दनौ (M 'सूदनौ'), T2 मेनया परिवारितौ — ^c) Ś1 ततो क्रुद्धो, Ks s D2 रथश्रेष्ठो, D1 s s S रणे क्रुद्धो (for तत क्रुद्धो)

16 ^a) DL2 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — ^b) M1 मीमस्य (for मीष्मस्य) — ^c) G1 भारद्वाज (for 'जो') Ks s D2 क्रुद्धो (for यत्तो) — ^d) M1-s धर्मराजम् (for 'पुत्रम्')

17 ^a) D1 रभसा, Ga 'स' (as in text) T G1 s s M क्रुद्ध (for युद्धे) G2 अर्जुन रणमक्रुद्ध — ^b) D2 शिषदिन (for शिख') — ^c) Ś1 Ds M2 s s मीष्मप्रेप्सुर, K2 Da2 मीष्मे प्रेप्सुं Da1 महाराजा, G2 'राज' (for 'राज') D1 मीष्मस्य निधन प्रेप्सु — ^d) K2 तपयत; K4 B2 s Dn2 D1 s s भास', D1 पात', Ds त्राम' (for ताप') — ^e) Ko s महाबाहुर, K4 महाराज (for महेवासो) — ^f) K1 चरया' (for वारया')

18 ^a) D1 युद्धे, T1 G M1 s-s योधा (for योधा) — ^b) Dn2 महात्मनां, M1-s s 'रथा' (for 'रथान्') — ^c) B Da Dn D2 s-s T G2 s M1 मीष्मस्य (for मीष्माय) Ko B Dn2 D1 s s T G2 M1 [अ]भिमुखात्, D1 विमुखा (for [अ]भिमुखं) Da1 यावद्, M1 यत्ता (for यातान्) D3 मीष्ममाभिमुखात् यातान्, G1.2 M1-s s मीष्म ह्यभिमुखान्यातान्

19 ^a) G1 s स्त्र (for नु) — ^b) Ks D2 T2 प्राक्रोशत, B1 Dn2 D1 s s 'शस्तु', B3 'शश्च' (for 'शत') Ks समतत' (for पुन पुन) — Ś1 om (hapl) 19^c-20^b — ^c) K B Da Dn D2 s s s G2 M2 अभ्यद्रवत, Ds T2 अभिद्रवत Ko-2 वेगेन, K4 B2-s Dn2 D1 s s सरन्ध्रो, B1 सक्रुद्धो, D2

यह्यो, Ds T1 G सक्रुद्धा (for सरन्धा) — ^a) Ks मीमम् (for मीष्मम्) Ko s एको, K1 एका, Ds एक, M1-s s एव (for एक) Ko-2 Ds महाबल', Ks D1 'बला', K4 Da1 (by corr) a2 Ds T1 G 'रथं', B Dn1 D1 s s 'रथ', Da1 (orig) 'रथान्', Dn2 Ds 'रथा' (for 'बलम्')

20 Ś1 om 20^{ab} (cf v 1 19) — ^a) K4 यथा, G2 एको (for एपो) D1 क्रुद्ध (for मीष्म) — ^b) S प्रयात (T2 'यात') (for 'याति') K1 s Ds M2-s कुरुनन्दन, D1 T2 G2 'न' (for 'न') — ^c) Ko-2 s s B2 s Da1 Dn2 D1 M1 अभ्यद्रवत, T2 अभिद्रवत M1 मा भैष्ट (sic) — ^d) Dn2 D1 हि (for न) K3 प्राप्स्यसे, Da Dn1 Ds G2 M1 प्राप्स्यते (for प्राप्स्यते) Dn2 D1 न व', D2 ह वै, Ds हि न (for हि व)

21 ^a) K1 युद्ध, Ks s D2 क्रुद्ध (for योद्धु) D1 अर्जुनेन स संयोद्धुं — ^b) Ks s D1-s s S नोत्सहेदपि (for 'तापि') M1 पावकि' (for वामव) — ^c) M4 वल्कि' (for किमु) Ks Ds s T2 G1-s वीरो, Da1 राजा, D1 M2 वीर, T1 भीमो, M2 s घोर (for वीरा) — ^d) Ds रागसत्त्वो (sic) (for गत') B3 D2 G1 s M1 'चेतन', Ds 'जीविन' (for 'जीवित')

22 B4 missing from 22^a up to 23^b — ^a) Da Ds Dn1 G2 अभ्यद्रवत Da1 सरन्धा, S सक्रुद्धा (for सहृष्टा) B3 अभ्यद्रवत्सुसहृष्टा

23 B4 missing for 23^{ab} (cf v 1 32) — ^a) K2 s B1-s Da Dn D1-s आगच्छमानान्, Ks प्रागच्छत स्तान्, D1 आगच्छतांस्तान् — ^b) Da2 Dn2 Ds G1-s M वार्योधान्, D2 s वीर्योधान्, Ds वार्योधान् (for वार्यो') Da2 Ds s m प्रलयानिव, D1 T1 G M अचला इव (D1 'निव') (for प्रबलानिव) B3 पाण्डवाना महारथान्

दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ।
भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २४
तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारथान् ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते ।
दुःशासनरथं प्राप्तो यत्पार्थो नात्यचर्तत ॥ २६
यथा वारयते वेला क्षुभितं च महार्णवम् ।
तथैव पाण्डवं कुट्टं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २७
उभौ हि रथिनां श्रेष्ठाद्युभौ भारत दुर्जयो ।

(२४^१, cf 22^१), 1- पापोपात् नवानिर् (२४)
—^१) K₁ : B₁ : Dn^o D₂ : १ : १ भवारयंत; D₂
निवारं, G₁ न्यवारयंत (for न्यवारयन्त) —^२) S₁
Ko D₁ : M₂ पुद्रयपंभ, K₁ D₁ 'पंभ; K₂ भरत
पंभ

24^१) K₂ जीविताकाक्षी, D₁ जीविताकाक्ष; D₂
'काक्षि —^२) K₂ भवारयन्त, D₁ उपागमन्त (for उपा
द्रवत्)

25^१) D₁ पाण्डव शूरो —^२) S₁ अभिद्रवन्त,
Dn Dn₁ D₁ : अभ्यद्रवन्त. —^३) D₂ Dn₁ तव पुत्रा
K₂ Dn Dn D₁ : १ : १ महारथा, B₁ 'महान् D₁
तव पुत्रं महारथं — For 25, S sub^१

442* लघोधयच्च समरे तव पुत्रो महारथः ।

[T₂ अधोऽयच्च]

26^१) K₂ Dn₁ D₂ तत्राद्भुतम् D₂ : T₂ G₂ अप
श्यामश्च —^२) B₁ चित्रयोधी (for 'रूप) —^३) B₁
दुःशासन रथ Ko : प्राप्य (for प्राप्तो) —^४) G₂ म
पार्थो (for यत्पार्थो) Ko : १ : १ : १ (m as in
text) T₁ G₁ M₂ : नात्यचर्तत; Dn₁ नात्यचर्तते; G₁ :
न व्यचर्तत (G₁ ते)

27 K₂ om 27^१ —^२) D₁ वालो; D₂ माला,
G₂ वेला (for वेला) —^३) K₂ B Dn Dn D₁ : १ : १
T G₂ : क्षुब्धतोय, G₁ : १ : १ : १ (for क्षुभित
च) K₂ D₂ क्षुब्धतम (D₂ 'तं चार्णव महत्, K₂ M
क्षुब्ध (K₂ 'व्य, M₂ 'व्र) तोयार्णवं महत्, D₂ क्षुभित
सागर भृश —^४) S₁ Ko : १ : १ (Ko फा) द्युण (for
पाण्डव) S₁ Ko : १ : १ (S) न्यवारं (for न्यवारं)
—^५) D₂ G₁ : १ : १ [S] न्यवारं (for न्यवारं)

28 Dn Dn₁ D₂ om (hapl) 28^१ —^२) K₂ :

उभौ चन्द्रार्कमदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ २८
तौ तथा जातमंरम्भानन्योन्याथ साक्षिणौ ।
समीयतुर्महामंरये मयशर्मा यथा पुरा ॥ २९
दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिर्मशमिभिः ।
वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास मंशुगे ॥ ३०
ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वाचंर्यं वीक्ष्य पीडितम् ।
दुःशासनं शनैर्नाजौ नाराचानां समर्पयत् ।
ने तस्य कञ्चं मिच्छा पशुः शोणितमाह्वये ॥ ३१
दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विन्याध पञ्चभिः ।

B Dn^o D₁ : T G₂ : १ : १ M₂ : १ : १ नौ, D₁ M₂ मु (for
दि) —^२) D₁ M₂ भरत; T₂ समर; G₁ : १ : १ परम
(for भाग) —^३) D₂ मंशुगौ (for 'महौ)-
—^४) Dn₁ कान्ता दीप्ता; T₁ G₁ M₂ कान्ता दीप्ता (for
transp), 1₂ दीप्ता कान्ता T₁ G₁ मंशुगौ च (for च
भारत).

29^१) K₂ : D₁ : D₂ : १ : १ यथा लौ (for 'यथा);
D₂ तथैव G₁ : १ : १ लौ गदा, M₁ : १ : १ लौ रथी, K₂
'संरथा; D₂ : T₂ G₁ M₂ : १ : १ 'संरथा; (for 'सं
रथा) —^२) K₂ Dn₁ [क्षुब्धतोय (for 'व्य) —^३)
Dn₁ महामंरये; D₂ मंशुगौ, T₂ G₁ : १ : १ M₂ : १ : १ महा
मंशुगे (for 'मंशुगे) —^४) S₁ Ko Dn₁ T G₂ समरशर्मा
(for मय)

30 Dn₁ om (hapl) 30^१-31^१ —^२) D₂ : १ : १
विशिर्मश, D₂ S मिशिमैम् D₂ T₂ शौ (for मिभि)
—^३) S₁ K₂ K₂ सप्तपा, T₂ महमा (for विंशत्या)-
—^४) S₁ सायकै (for मंशुगे)

31 Dn₁ om 31^१ (cf v l 30). —^२) M₁ : १ : १
महा (for जातं) —^३) T₂ ताडिते (for पीडितम्)
—^४) S₁ Ko समा (Ko 'म) र्दयन्त; K₂ Dn₁ S सम
पंयत (for समर्पं). — After 31, S ins

443* यथैव पद्मगा राजमद्राक मृषिता यथा ।

[T₂ नयनद, G₁ 'य मृ (for 'य) G₂ मृषिम् (for
'मा) T₂ मदा, G₂ M₂ 'य (for यथा)]

32^१) K₂ Dn₁ D₂ : १ : १ M₂ मिभि (for सत)-
Dn₁ D₁ G₁ M₁ मुद्र (for मुद्र) —^२) T₁ G₁ वि
न्याध K₂ Dn₁ D₂ : १ : १ (before corr) G₂ पञ्चभि
(for पञ्चभि) — D₁ om (hapl) 32^१ —^३) Dn₁

ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः संततपर्वभिः ॥ ३२
 ललाटस्थैस्तु तैर्वाणैः शुशुभे पाण्डवोत्तमः ।
 यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३३
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ।
 व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ ३४
 दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
 पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुग्रो निशाकरम् ॥ ३५
 पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते ।
 विन्याध समरे पार्थ कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३६
 तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा त्वरमाणः पराक्रमी ।
 आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नवमिः शरैः ॥ ३७

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः ।
 अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ३८
 तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुकर्शनः ।
 अप्रैपीद्विशिखान्धोरान्यमदण्डोपमान्वहन् ॥ ३९
 अप्राप्तानेव तान्वाणांश्चिच्छेद तनयस्तव ।
 यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
 पार्थ च निशितैर्वाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४०
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संघाय कार्मुके ।
 प्रेषयामास समरे स्वर्णपुद्गान्शिलाशितान् ॥ ४१
 न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ।
 यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ४२

C 6 3135
B 6 110 45
K 6 110 45

D₁ T₁ G₁ M₁ s s भरतश्रेष्ठ —^d) Ś₁ Ko 1 शरैः
 सुनिशितैस्त्रिभिः

33 ^a) K₁ लालाटस्थैश्च K₂ स तैर्, K₄ Dn₂
 त्रिभिर्, Da Dn₁ D₂ च तैर् (for तु तैर्) T₁ G₂
 बाणैस्तै (by transp) —^b) Ko पाण्डुनदनः; K₂ s
 B Da Dn D₂ s १ १ १ पाण्डवो रणे, D₁ s S पाण्डवर्षभ
 (for पाण्डवोत्तम) —^d) Ko T₁ G अत्यंतम् (for
 अत्यर्थम्) G₂ उच्छ्रित (for 'तै') D₁ शृङ्गैरभितमु-
 त्थितै, D₂ शृङ्गैरर्थसमुच्छ्रितै

34 ^a) K₂ महेष्वास —^b) Ko 1 तव पुत्रेण (by
 transp) —^d) D₂ किंशुक (for किंशुक) B₂
 यथा (for इव)

35 ^a) K₂ D₂ तथा (for तत) K₂ D₂ क्रुद्ध
 —^b) D₂ (by corr sec m as in text) पार्थिव
 —^d) Ś₁ राहुग्रः; Ko 1 D₂ s राहुग्रस्तो (Ko 2 'स्त'),
 K₄ B Da₂ Dn D₄-s राहु पूर्ण (D₄ 'र्ण') (for राहु
 रूपा) D₂ s निशाकर

37 ^b) K₁ s B D (except D₁-s. 6) रयं चास्य
 त्रिभिः शरैः —^d) Ko-2 पुत्रं त B₂ Dn₂ D₄ १ s
 निशितै (for नवमि)

38 ^b) Dn₂ भीमस्य (sio) (for भीष्मस्य) Ś₁
 Ko-2 Da Dn₁ D₂ s T₂ G₂ स्थित (for स्थित)
 —^d) Ś₁ बाहोर (for बाह्वोर) Ś₁ Ko 1 चार्प (K₁
 'द') यत् (for चार्प)

39 ^a) M₂ महाराजा (for 'राज') —^b) Ś₁ Ko-2

D₁ s 'कर्षण' (D₂ 'कर्षण'); K₄ B Da Dn D₄ s १ s
 'वापन' (for 'कर्शन') —^c) B₂ s संप्रैषीद्, D₂ अ-
 प्रेषद्, Ca अप्रैषीद् (as in text) K₂ अन्यान्; D₂
 वाणान् (for वोरान्) T₁ G M अप्रैषयच्छरान्धोरान्;
 T₂ प्रेषयत्सायकाम्राजन् —^d) D₂ कालदण्डोपमान्; D₂
 यमदण्डोप' Ś₁ Ko-2 शितान् (for बहून्)

40 K₂ om. 40 D₄ om. (hapl) 40^{del} —^d)
 D₂ असून्महत्; M असूत्तदा (for इवामवत्) —^c)
 D₂ पार्थश्च (for पार्थ च) B₁-s Da Dn₁ D₂ नवभिर्
 (for निशितैर्) —^c) Da₁ अविध्य; D₂ आविध्य;
 T₂ अविध्यं (for अविध्यत्) D₂ तनय (for तनयस्)

41 ^a) B₁ तत पार्थो, Da₁ damaged, G₂ रोषि
 तोषि (for तत क्रुद्धो) K₂ पार्थ, D₂ पार्थ —^b)
 K₂ Da₁ कार्मुक, T₂ 'कै' (for 'के') —^c) T₂ G₁-s
 M निशितान् (for समरे) —^d) D₂ शिलासितान्,
 T₂ M₁-s शिलीमुखान्

42 ^a) K₂ निमज्जंस्ते; D₁ व्यराजत; D₂ M₂ न्य-
 मज्जंत, M₂ न्यमज्जंस्ते K₂ s महावेगास् (for 'राज').
 —^c) D₁ सिंहा, T₂ हसो (for हसा) Ś₁ Ko महा-
 भोगास्, K₁ D₂ महाभागास् (D₂ 'गा'), K₄ D₂
 'भाग (for महाराज) —^d) Ś₁ Ko 2 तडाक, Da₂
 D₂ तडाग, D₁ S तडाकं (for तडाग) D₂ प्रतिपेदिरे
 (for प्राप्य भारत)

43 D₂ om. 43^{abd} —^a) B₂ ताडितश्च (for
 पीडितश्च) S चापि (for चैव) B₁ पुत्रास्ते; B₂ ते
 पुत्रः (by transp) —^c) D₁ त्यक्त्वा; T₂ भित्वा

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ।
हित्वा पार्थ रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाश्रयत् ।
अगाधे मञ्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४३ ॥
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशां पते ।

अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ४४ ॥
शरैः सुनिश्चितैः पार्थ यथा घृत्रः पुरंदरम् ।
निर्विमेद महावीर्यो विज्यथे नैव चार्जुनात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०७

संजय उवाच ।

सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाम्युद्यतं तदा ।
आश्चर्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १ ॥

माधवस्तु सुसंकुद्धो राक्षसं नमभिः शरैः ।
आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥
तथैव राक्षसो राजन्माधवं निश्चितैः शरैः ।

(for हित्वा) G₁ s M₁-s s पार्थरथ, G₂ पार्थ रथात्
(for पार्थ रणे) Ś₁ Ko-2 शूर (for तूर्ण) —^a)
K₄ B₁-s Da D₁ s s M₂-s आव्रजत् (D₂ 'न);
B₄ आगमत्, G₄ (also as in text) आययौ. —^c)
D₂ T₂ M भीष्मो द्वीपो (by transp) Ca c oite
द्वीप' D₁ भीष्मस्त्राता तदाभवत्

44 M om 44-45 —^b) Ś₁ Ko 1 तव पुत्रो (by
transp) —^c) D₂ अवारयत्, D₂ अवारय (for
'यत्) Ś₁ पुन, Ko पुरा, K₁ पुर (for तत)
D₁ कुद्धो, G₂ शूर (for शूरो)

45 M om 45 (cf v 1 44) —^a) D₂ शै-
शरैर् (for शरै सु) Ś₁ सुनिश्चित, D₁ D₂ सुनि-
श्चितै, D₂ सुविशिरै (for सुनिश्चितै) G₂ पार्थो (for
पार्थ) —^b) K₂-s B D (except D₂ s) G₁ यथा
घृत्र पुरंदर —^c) K₂ s D₂ महाराज, K₄ B Da Dn
D₁ s s G₁ 'कायो, D₂ 'कालो; G₂ s तदा शूरो
(for महावीर्यो) —^d) G₂ विज्यथ (for विज्यथे)
K₄ B Dn₂ D₂-1 s-3 नैव चार्जुन, T G च तदा (T
G 'था)र्जुन

Colophon om in Ś₁ Ko 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₂ s mention only
दशमेहनि, K₄ B₂ Da Dn₁ D₂ दशमेहि (K₄ B₂
cont भीष्म[B₂ 'म]निपातन); D₂ दशमयुद्धदिवस,
D₂ दशमदिवसयुद्ध, M₄ दशमेहिके — Adhy name
D₂ दशयुद्ध, G₂ योध्यविभाग, M₁ धृतविभागकथन.

— Adhy no (figures, words or both) K₂ 104,
D₂ (see m) 68, Dn₂ D₂ 105, T₁ G 106 (as
in text), T₂ M₂ s 108; M₁ s 107, M₂ 107.
— Śloka no Dn₁ 45, Dn₂ 48, D₁ s 47

107

1 ^a) Ko 1 दमित, S रभय (for दमित) K₂
रुद्रा (for युद्धे) —^b) Ś₁ D₂ [अ]भ्युद्यत, Ko-2
[अ]भ्युद्यित (for [अ]भ्युद्यत) K₁ Da Dn₁ D₂ s रुद्रा
B Dn₂ D₁ s s T G₁ s s M रणे (for तदा) K₂ s
D₂ भीष्म प्रत्युदि (K₂ 'च, D₂ 'तु)र रथा; G₂ भीष्मा
योषतमाहवे (inf in भीष्मायाम्युद्यत रणे) —^c) Ś₁
Ko-2 s B Da₂ Dn D₁ s-2 T₁ G₁ आप्यंशुगिरि; K₂
Dn₁ आप्यंशुगीर् (Dn₁ 'न), K₂ आप्यंशुगिरि, D₂
आप्यंशुगो B₁ T₁ G₂ s महाराज, D₁ s s T₂ G₁ s
M महावीर्यो (for महेष्वासो) —^d) T₁ G मार्यक,
T₂ M भारत (for संयुगे)

2 G₁ damaged. —^a) K₄ मात्यकिस्तु (for
माधवस्तु) D₁ तत कुद्धो, G₂ s महावीर्यो (for सु
संकुद्धो) —^b) D₂ निश्चितै शरै, T₂ परवीरहा (for
नवभि शरै) — K₂ M₂ om (hapl) 2^a-3^a, Da
Dn₁ D₂ om (hapl) 2^a-3^a —^d) Ś₁ K₁ प्रवरन्
(for प्रहसन्).

3 K₂ M₂ om 3^a, Da Dn₁ D₂ om 3^a (cf v 1
2) D₂ reads up to मास in marg (see m) —^a)

भीष्मपर्व

भीष्मवधपर्व]

अर्दयामास राजेन्द्र संकुद्धः शिनिपुंगवम् ॥ ३
 शैनेयः शरसंधं तु प्रेषयामास संयुगे ।
 राक्षसाय सुसंकुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४
 ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
 विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५
 माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा ।
 धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६
 भगदत्तस्ततः कुद्धो माधवं निशितैः शरैः ।
 ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजम् ॥ ७

Ś1 Ko 1 8 4 D2 युद्धे (for राजन्) T2 तथैव राजन्वि-
 व्याध —^b) D1 2 सात्यकिं (for माधव) B Da
 Dn1 D1 8-8 T1 G M1 8-8 नवभि (for निशितै)
 — S1 Ko 1 om (hapl) 3^e-7^b —^c) D1 2 संकुद्धो
 राजेन्द्र (by transp) M2-8 मकुद्ध (for 'द्ध')

4 S1 Ko 1 om 4 (cf v 1 3) D1 om 4^a-5^b
 —^a) K2 5 D2 'सवास्तु, S 'सवातान् (for 'सव
) —^b) T2 प्रत्यगृह्णान्महारथ — G1 damaged
 rom 4^e up to 5^b —^c) T1 स (for सु) T2
 राक्षस समरे दृष्टो —^d) D2 सात्यकि (for माधव)
 T2 माधव समयोपयत्

5 Ś1 Ko 1 om 5, D1 om 5^{ab}, G1 damaged
 for 5^{ab} (cf v 1 3, 4) —^a) D2 4 6-8 M2-8 महा
 बाहु, T1 G2-4 'वीर्यं (for 'बाहुं) —^c) T1 G4
 विव्याय (for 'ध) K2 Da Dn1 D1 6 S निशितै
 (for विशितै) D2 तूणं; D1 6 S बाणै (for
 तीक्ष्णै) —^d) K2 सुमोच (for ननाद)

6 Ś1 Ko 1 om 6 (cf v 1 3) —^a) K2
 G1 M2 8 (inf lin) मृश कुद्धो, D2 T2 M2 8 सु
 संकुद्धो (for मृश विद्धो) —^b) D1 महात्मना; S
 तदा रणे (by transp) K2 D2 राक्षसाव D2 'य, sup
 lin sec. m 'स्तु'रणे रुपा, K2 राक्षसाय मृश रुपा
 — G1 damaged from धैर्य in 6^e up to शैनेयो in 8^b
 —^c) K2 Dn2 D4 8 वार्यमाणश्च (K2 'स्तु), K4
 B1 8 धैर्यमाणश्च, D1 वीर्यमालम्ब्य (for धैर्यमालम्ब्य)
 —^d) K2 महासत्त्व (for जहास च)

7 Ś1 Ko 1 om 7^{ab} (cf v 1 3) G1 damaged
 (cf v 1 6) —^b) Da1 (also as in text) माधवो
 —^d) K2 महागजान्, D1-8 S (G1 damaged) 'द्विपं

विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः ।
 प्रागज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ॥ ८
 तस्य प्रागज्योतिषो राजा माधवस्य महद्भुजः ।
 चिच्छेद शितधारेण भस्त्रेण कृतहस्तवत् ॥ ९
 अथान्यद्भुजुरादाय वेगवत्परवीरहा ।
 भगदत्तं रणे कुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १०
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सुक्लिणी संलिहन्मुहुः ।
 शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ।
 यमदण्डोपमां घोरां प्राहिणोत्सात्यकाय वै ॥ ११

(for 'गजम्)

8 G1 damaged up to शैनेयो (in 8^b) —^a)
 K4 D1 कुद्ध (for युद्धे) —^b) Da1 D2 विने (Da1
 'नै)यो, D2 शैनेयो (for शै) —^c) K2 चिक्षेप,
 Da1 विक्षिप, G2 समरे (for चिक्षेप) K2 प्राग्योषित
 स चिक्षेप, —^d) G2 शरै (for शरान्) D2 T2 'पर्व
 णान्, G2 'पर्वभि (for 'ण)

9 ^a) B1 तस्यै, D1 तत (for तस्य) —^b) D2
 M2 माधवस्य महाभुजु, G2 'वस्याच्छिन्नद्वजु —^c)
 K4 B Dn2 D2 शतं, D2 सितं, D4 शरं,
 G1 कृत (for शितं) —^d) B1 लघुहस्तवत्, Dn1
 कृतहस्तवत्

10 ^a) D1 अन्यच्च, G2 सोप्यन्यद् (for अथान्यद्)
 —^b) B D (except D1-8) कुद्ध (for कुद्धो) —^c)
 T1 G4 विव्याध (for 'ध) D2 त्रिभि (for शरै)

11 ^a) G1 8 'कुद्धो (for 'विद्धो) K2 Da1 महे
 प्वास (for 'स) —^b) Ś1 Ko 2 8 Da2 D2 8 7
 सुक्लिणी (Ko 'णी), T G1 4 M1-8 8 सुक्लिणी; G2
 M2 सुक्लिणी; G2 सुक्लिणी (for सुक्लिणी) K4 B Da
 Dn D2 4 5 7 8 परिललिहन्, K5 परिललिहन्; D1
 परिसात्वयन् (for सलिहन्मुहु)
 M2-8 'वैडूर्य (K2 'र्या, M2 'या), K4 B D2 8 T1
 G4 M1 'वैडूर्य (for 'वैडूर्य) —^d) Da1 दृढे (for
 दृढाम्) T1 G2 4 हेमचित्रविराजिता, T2 M1-8 8
 हेमचित्रा महायसी; G1 8 हेमचित्रामयस्यसी, M2 हेम
 चित्रां विशा पते —^c) K2-8 D1 2 8 कालदण्डोपमा,
 D2 यमदण्डोपमी D1 8 8 T2 M रौद्रा, T1 G4 सारां
 (for घोरां) —^d) D2 ह (for वै) B Da Dn
 D2 8 8 चिक्षेप परमाहवे

C 6 5151
B 6 111 12
K 6 111 12

तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहोर्वलेरिताम् ।
सात्यकिः समरे राजंस्त्रिधा चिच्छेद सायकैः ।
सा पपात तदा भूमौ महोल्केव हतप्रभा ॥ १२
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १३
तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथम् ।
दुर्योधनो भृशं हृष्टो भ्रातृन्सर्वानुवाच ह ॥ १४
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ।
न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात् ।

12 ^a) D₂ तम् (for ताम्) Da₁ तामापततीय
सहसा (sio) — ^b) K₁ बाहोर् (for बाहोर्) K₈
बाहुवरेरितां, K₄ s B Da₂ Dn D₁ s 4-8 S बाहु
वले, Da₁ बाहुवलोरितः; D₈ बाहुभवेरिता — ^c)
K₈ Da₁ M₈ सात्यकिं (for 'कि') — ^d) K₄ B D
(except D₂ s) Co द्विधा (for त्रिधा) Da₁ विच्छेद
K₄ Co सायकै — After 12^{cd}, T G 1ns

444* सा हेमविकृता शक्तिर्माधवस्य भुजच्युते ।

— ^a) Ko-2 स (for सा) K₄ B D (except D₂)
M तत पपात सहसा (D₈ सा भूमौ), T₁ G निपपात
शरैश् (G₁-8 हवा) छिन्ना (G₈ छना), T₂ पपात सहसा
छिन्ना (sio). — ^c) K₈ s D₂ नभश्च्यु (K₈ 'च्यु) ता,
D₁ T₂ गतप्रभा, T₁ G₄ महीतले (for हतप्रभा)

13 ^a) D₈ विनिहिता (for 'हतां') K₁ दृष्ट्वा (for
दृष्ट्वा) — ^b) Ś₁ पुत्रास् (for पुत्रस्) — ^d) M₂
भारत (for माधवम्) D₈ सात्यकिं पर्यवारयन्

14 ^a) Ko तत (for तथा) — ^b) T₁ G₄ s
वार्ष्णेयं त (for 'याना) B₈ महाबल (for 'रथम्)
— ^c) K₈ s [s]थ सहष्टो, B₄ Dn₁ m n₂ D₁ s 7 s
भृश क्रुद्धो; D₂ [s]थ सहष्ट्वा, G₁ भृश हृष्टो (for
भृश हृष्टो) — ^d) K₈ Da₁ भ्रातृन्

15 ^b) Ś₁ वा (for व) Ś₁ M₈ सत्यको; D₁
सात्यकिर् (for सात्यको). K₈ s D₂ यथा वध्येत
सात्यकि — ^c) T₂ गजवत् (for न जीवन्) — ^d)
D₁ महतोऽस्माद् (for महतोऽस्माद्) — ^e) K₄ B D
(except D₁-3) M₂-8 तस्मिन् (for अस्मिन्) Da₁
हते (for हत) B₁ कृते (for मन्ये) — ^f) D₁ बलं
महत् (by transp)

16 ^a) K₄ B D (except D₂ s) तथेति च (for तत्तथे

अस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १५
तत्तथेति वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।
शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा ॥ १६
अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मायाम्युद्यतं मृधे ।
काम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ॥ १७
आर्जुनिर्नृपतिं विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।
पुनरेव चतुःपथ्या राजन्विन्याध तं नृपम् ॥ १८
सुदक्षिणस्तु समरे कार्ष्णि विन्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ १९

ति) T₁ G वच श्रुत्वा — ^b) D₁ s प्रति (for परि)
K₄ महारथात्, B₄ 'रथ', G₂ 'रथ (for 'रथा)
— ^c) D₂ शैनेयान् (for शैनेय) D₂ योधयामास — ^d)
B₄ Dn₂ D₈ (marg sec m) भीष्माय (for भीष्मस्य)
K₂ D₈ प्रमुखा (D₈ 'खास), B Da Dn D₄ s 7 s
[अ]भ्युद्यत, D₁ प्रमुख (for 'खे) K₄ स्थिता, K₈
तथा, B Da₂ Dn₁ D₈ वधे, Da₁ वध, Dn₂ D₄
7 s रणे (for तदा)

17 B Da Dn D₄ s 7 s om (hapl) 17^{ab} — ^a)
K₂ तदायात्, K₈-s D₁-s s T₁ G₄ तथाया (K₈ 'या) तं
(for तदायान्त) — ^b) D₁ G₁ s M₄ s भीष्मस्य (for
भीष्माय) Ko s [अ]भ्युद्यतं, T₂ ह्युद्यत (for [अ]भ्यु-
द्यतं) K₄ D₁ T₂ M वधे, T₁ G युधि (for मृधे)
K₈ s D₂ भीष्मं प्रति महारथं, D₈ s भीष्मायोद्यतमाहवे
— G₈ om 17^{cd} — ^e) Ś₁ Ko-2 काम्बोजराजो — ^d)
D₁ योधया (for वारया) B Da Dn₁ D₈ s s S
(G₈ om) भारत (for संयुगे)

18 ^a) K₁-4 B Da₂ Dn D₁ 4-8 T₁ G₈ s M आ
(D₈ G₈ M₂ अ)र्जुनिं, Da₁ T₂ अर्जुन (for आर्जु-
निर) K₁ s s B Dn₂ D₁ s 6-8 T G₄ M₄ नृपतिर्,
Da Dn₁ D₈ नृपते, M₁-3 s दशभिर (for नृपतिं)
K₂ विद्धा, Da Dn₁ D₈ भित्त्वा, D₁ विध्यत्, D₂ वृद्ध
(for विद्धा) — ^d) Da₁ राजा (for राजन्) T₁ G₄
विन्याध (for 'ध) K₁ s B₁ s s Da₁ D₈ T₂ तं नृप;
Da₂ Dn D₄ 7 s त नृप, T₁ G M पचभि (for तं
नृपम्)

19 G₁-3 om. (hapl) 19^{ab} — ^a) Da₁ सुदक्षि-
णास्; T G₄ M₁-4 'क्षिण (for 'क्षिणस्) T₁ G₄ च
(for तु) — ^b) B D (except D₂ s) पुनर्, T₂
G₄ M कार्ष्णिर् (for कार्ष्णि) K₈ विन्याध, G₄ 'ध

तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ।

यदभ्यधावद्वाङ्मेयं शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २०

विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ।

भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ २१

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समायाद्रथसत्तमः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ २२

विराटो दशभिर्भैरैराजधान परंतप ।

यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ २३

द्रुपदश्च त्रिभिर्वाणैर्विव्याध निशितैस्तथा ।

गुरुपुत्रं समासाद्य भीष्मस्य पुरतः स्थितम् ॥ २४

अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध दशभिः शरैः ।

विराटद्रुपदौ वृद्धौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ २५

तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ।

यद्वाणेः सायकान्धोरान्प्रत्यवारयतां युधि ॥ २६

सहदेवं तथा यान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।

यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥ २७

C. 6. 5189
B. 6. 111 28
K. 6. 111 28

(for 'घ') T₁ अभिविव्याय पंचभिः — °) G₂ नृपतेर्
(for नवभिर्) — °) D₁ इच्छद् (for इच्छन्) S
भीष्मस्य वधकाक्षया.

20 °) G₂ तुमुल (for सुमहत्) — °) K₂ B
D₁ D₂ D₃ समागमे, D₁ पराक्रम, D₂ महारणे
(for पराक्रमे). S तयो पुरुषसिंहयो — °) K₂
B₂ D₂ : : 1 : 1 : G₁ : M यदभ्यधावद्; T₁ G₂ :
ययाम्य; T₂ तथा तयावद् — °) D₁ D₂ (before
corr) शिखण्डी B₁ D₁ D₂ D₃ शत्रुकर्शन, B₂ :
D₁ 'कर्पण', D₂ 'कर्पण' (for 'तापन')

21 °) D₂ चोमौ, T₂ युद्धे (for वृद्धौ) — °)
D₁ D₂ वारयन्त; D₂ दारयन्तौ (for वारं) — °)
D₂ तौ भीष्मं, S भीष्मस्य (for भीष्म च) T₂ वध
(for युधि) K₁ सरब्धा, K₂ 'ब्धो, D₁ 'ब्ध, D₂
'ब्ध (for 'ब्धावद्) — °) K₂ : 3 (K₂ : 3 प्रा-
द्रवतौ, D₁ D₂ D₃ 'व्यद्र', D₁ प्रहरन्तौ; D₂ वार-
यन्तौ, D₁ द्रावयन्तौ, T₂ G₂ : M₁ : : 3 जा (T₂ प्रा-
द्रवेता, G₁ : वारयन्तौ (for आद्रवन्तौ) G₂ महारणे
(for 'रथौ)

22 °) K₄ B D (except D₂) S रणे (for ततः)
— °) K₄ B D₂ D₃ M₁ : : 3 समीयाद्, D₂ D₃ :
e-3 M₂ समि, T₂ G₁ सम, G₂ समे (for समा).
D₂ M₂ : रथसत्तम, T₁ रथिसत्तम — °) D₁ प्रव-
वृत्त (for 'वृत्ते) G₁ : तयो ममभवद्युद्ध — °) K₄
B D (except D₂) T₂ M तयोस्तस्य, G₁ : ततस्तस्य
(for तव तेषां) T₁ G₂ : तुमुल रोमहर्षण

23 °) M₁ : : 3 विराट (for 'टो) K₂ D₁ : वाणैर्
(for महेरै) — K₂ : om (1 hapl) 23^b-24^a
— °) D₁ T₂ स्तानांतरे, T₁ G₁ : : 3 M परतप (for
परतप) S₁ विव्याध निशितैस्तथा (cf. 24^b) — S₁
transp 23^{cd} and 24^{ab} — °) T₂ पतमान (for यत).
D₂ रणेष्वास (for महे) — For 23^{ab}, G₂ subst

445* ततो द्रोणसुत योधान्द्रवमाण महारणे ।

विस्तृजन्त धारान्दध्वा

— °) T₂ द्रोणिम्, M₂ द्रौणिर् (for द्रौणिम्)

24 K₂ : om 24^a (cf. v 1 23) S₁ transp
23^{cd} and 24^{ab} — °) S₁ K₄ : D₁ M₂ : तु (for
च) S₁ K₄ शितैर् (for त्रिभिर्) S₁ K₂ : D₂ :
T₁ G₂ M₂ : महैर् (for वाणैर्) — °) S₁ सुहृद्;
C₀ निशितैस् (as in text) K₄ B₂ : D (except
D₁ : 2. 6) तदा, K₂ B₁ T₂ G₄ शरैः, G₁ : M तत
(for तथा) — °) K₂ समास्थाय (for 'साद्य)
— °) D₁ S प्रसुरे (for पुरतः) K₄ B D₂ D₃ D₄
: : 3 प्रहरन्तौ महाबलौ

25 G₂ transp 25^{ab} and 25^{cd}. — °) T₁ G₄
विव्याध (for 'घ) K₄ S निशितैः, B D (except
D₂) बहुभिः (for दशभिः) — °) K₂ B D₂ D₃
D₄ : : 3 T₂ G₁ : 2. 4 M वीरौ, D₂ चोमौ, G₂ क्रुद्धौ
(for वृद्धौ) — °) G₂ जघ्नतु समरे मृशं

26 °) T₂ G₁ : : 3 M₂ तद् (for तत्र) K₂ D₁
[अ]द्भुतम् K₂ D₂ T₂ M₁ : : 3 अपश्यामो (for 'म)
G₂ महात्मनोर्महावीर — °) K₂ : B D₂ D₃ D₄ : 3
यद्वाणि, K₂ यत्तस्य, D₂ G₁ : यद्वाणे; D₂ यद्वाणे,
T₂ यद्वाणे (for यद्वाणे) K₄ शायकान् — °) D₁
वारयामासतुर् (for प्रत्यवारयता) S₁ रणे (for युधि)

27 °) D₁ तथा यात, D₂ यथा यात, D₃ तमा
— °) K₂ [s]न्वयात्, D₁ युधि (for स्म्ययात्)
— °) D₁ : transp नागो and नाग. G₂ महानाग,
M₁ : : 3 वने मत्तो (for वने नाग) — °) M₁ : : 3
नाग मत्तम् (for मत्तो मत्तम्) D₁ इव द्विप, D₂ G
ह्वाद्रवत् (for उपां). K₂ T₁ M₂ मत्तो मत्त ह्वा-
(M₂ उपां) द्रवत्

कृपश्च समरे राजन्माद्रीपुत्रं महारथम् ।
 आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ २८
 तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ २९
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ।
 माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३०
 तथैव पाण्डवो राजञ्छारद्वतममर्षणम् ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ।
 तयोर्युद्धं समभवद्वोररूपं भयावहम् ॥ ३१

28 °) D₁ s कृपस्तु, G₂ s कृप च (for कृपश्च) B₂ स रणे (for समरे) K₂ B Da Dn D₁ s-s S शूरो (M₂ वीरो) (for राजन्) K₂ D₂ कृप शूरो रणे राजन् — °) D₅ माद्रि* (for माद्री*) G₁-s माद्री-पुत्रो महारथ — °) T G M₂-4 निजघान, M₁ विजघान (for आज*) K₂ शरैस् (for शरैस्) K₂ D₂ क्षिप्र, S तीक्ष्णै (for तूर्ण) — °) K₁ सतत्या (for सप्तत्या) D₈ ऋक्मभूषणै, T G₄ M रुक्म (M₁ s 4 'ग्म)भूषितै

29 °) D₅ माद्रि* (for माद्री*) — °) Da₁ विधा विच्छेद सायकै, M₁-s s विच्छेद निशितै शरै — °) K₁ अच्छेदं छिन्नधन्वान (sic) — °) T₁ G₄ विव्याध K₂-s B₂ D₁ s T₁ G M₂ s s नि (M₂ वि)शितै (for नवभिः)

30 K₂ s om (hapl.) 30^{abz} — °) G₂ समये (for समरे) — °) B₄ माद्रीपुत्र, D₁ सुत (for पुत्र) S₁ Ko सुसहृष्ट, K₂ D₂ तु तं क्रुद्ध, Da₁ तु सहृष्टो — °) K₂ D₂ पंचभिर् (for दशभिर्) Ko 1 निहितै, Da₁ निशितै (for निशितै) — °) = 31°, 36° B₂ रणे (for [उ]रसि) K₂ क्षिप्रम् (for क्रुद्ध) — S₁ K₁ om (hapl.) 30°-31° — °) Ko om (hapl.) from भीष्मस्य up to क्रुद्धो in 31°, T₂ विक्रम (for जीवितम्)

31 S₁ Ko 1 om 31^{abc} (of v 1 30) — °) Da₁ शरद्वतम् (for शा*) K₂ शरवर्षैरमर्षण, S ग्राहण वेदपारग — °) = 30°, 36° M₂ आजगाम (for घान) T₂ G₁ s M रणे (for [उ]रसि) K₂ क्षिप्र (for क्रुद्धो) — °) S₁ Ko-2 वधकाङ्क्षया (for 'काङ्क्षया) — °) K₂ Da Dn₁ D₈ s ततो (for तयोर).

नकुलं तु रणे क्रुद्धं विकर्णः शत्रुतापनः ।
 विव्याध सायकैः पृथ्वा रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३२
 नकुलोऽपि भृशं विद्वस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्विभेद शिलीमुखैः ॥ ३३
 तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ।
 अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभावि ॥ ३४
 घटोत्कचं रणे यत्तं निघ्नन्तं तव बाहिनीम् ।
 दुर्मुखः समरे प्रायाद्वीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३५
 हैडिम्बस्तु ततो राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या निशितैः शरैः ॥ ३६

K₁ युद्धे (for युद्ध) K₂ S समभवद्युद्ध (by transp) — °) D₁ s M₁-s s विशा पते, T₂ G₁ s M₄ भया नक, G₂ महामय, Ca भयावहम् (as in text)

32 °) K₂ T₁ G₂ 4 च (for तु) D₈ समरे (for तु रणे) K₄ B D (except D₁-s) क्रुद्धो, S शूर (for क्रुद्ध) — °) G₂ पातन (for तापन), — °) T₁ G₄ विव्याध K₂ D₂ वर्पन् (for पृथ्वा), — °) G₁ s इच्छन् (for रक्षन्) K₄ B D (except D₂ s) T₁ G₂ 4 M रक्षन्भीष्म महावल

33 °) S₁ Ko 1 नकुलस्तु, D₁ लश्च (for लोऽपि). K₂ S भृश क्रुद्धस् — °) B D (except D₁-s) धीमता (for धन्विना) S तव पुत्र नरे (G₂ M₂ जने)-श्वर — After 33^{ab}, G₂ ins '

446* तयो समभवद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् ।

— °) G₂ विकर्ण (for 'र्ण) — °) T₁ G शिलाशितै (for शिलीमुखै)

34 °) Da₁ नरशार्दूल, D₈ पुरुषशार्दूलौ (hyper-metric), S पुरुषव्याघ्रौ (for नरशार्दूलौ) — °) S ततक्षतुस्तदा (T₂ 'तो, M₁-s s 'था)न्योन्य — °) K₂ गोवृषभा द्व (for 'भावि) Ca cites गोवृषभौ (as in text)

35 °) K₄ B D (except D₁-s) G₂ यात (for यत्त) — °) D₈ विनिघ्नत च (for निघ्नन्त तव), — °) T₁ G [s]भ्यायाद् (for प्रायाद्) D₁ दुर्मुखो चारयामास

36 °) K₂ s Da D₂ s हैडिबस्, D₈ हैडिबिस्, T G M₄ हैडिब (for हैडिम्बस्) K₂ s समरे; B Da

भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
 पथ्या वीरो नदन्हृद्यो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ३७
 घृष्टद्युम्नं रणे यान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
 हार्दिक्यो वारयामास रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३८
 वार्ष्णेयः पार्षतं शूरं विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
 पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ॥ ३९
 तथैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
 विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४०
 तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ।

अन्योन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ॥ ४१
 भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम् ।
 भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४२
 सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्गेन संयुगे ॥ ४३
 उरःस्थेन वभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ॥ ४४
 तौ शरान्धुर्यसंकाशाङ्कर्मरपरिमार्जितान् ।
 अन्योन्यस्य रणे कुद्वौ चिक्षिपाते मुहुर्मुहुः ॥ ४५

C 8 5187
B 8 111 48
K 8 111 48

Dn D1.4-8 T2 M तु रणे, D3 त रणे (for तु ततो)
 —^b) K1 सुमुख (sic), T G दुर्मुख (for दुर्मुख)
 Da1 T G शत्रुतापन (for 'नम्' —^c) = 30^a, 31^c
 —^d) B D (except D1-3 s) शरेणान्ततर्पणा

37 ^a) D1 भीमसेनि चापि शरैर्, T G M2 4 भीम-
 सेनसुतश्चापि —^b) T G M4 दुर्मुख (for 'ख') S1
 Ko-2 s सायकै शितै, K4 Da Ds प्रमुख शरै, D1
 सुमुखै शितै, T1 G2 4 M4 निशितै शरै (for सुमुखै
 शरै) —^c) Da1 Dn1 Ds हृष्टा (for पथ्या) Dn2
 [s]नदद् (for नदन्) K3 कुद्वौ (for हृष्टौ) —^d)
 T1 G4 विव्याध (for 'घ')

38 ^a) K3 B D (except D1 s) तया, S ततो
 (for रणे) K4 यत्तु, Ds यातं (for यान्त) —^b)
 S1 'काक्षिन, K5 Ds S 'काक्षया (for 'काङ्क्षिणम्')
 —^c) K1 हार्दिको —^d) K2 राजन् (for रक्षन्) B
 D (except D1-s) रथश्रेष्ठ (Bs 'ष्टो) महारथ (Bs 'रणे)

39 ^a) K3 s B Da Dn D4-8 S हार्दिक्य (B4 Da
 D4 s s [by corr] T2 'क्य) (for वार्ष्णेय). B4 s D
 (except D1-2) पार्षतश्, T2 'द् (for 'त) K3
 D2 s शूरो, K4 B Da Dn D4 s 7 s चापि, Ds
 वीरो (for शूर) —^b) K2 विद्धा (for विद्धा) D1
 S आशुगै, Ds सायकै (for आयसै) —^c) Ko 2
 पञ्चशताद्, T2 पञ्चशता, G2 पञ्चाशता (for पञ्चा
 शता) —^d) = 43^b K3 D2 T2 G2 महारथं,
 D1 s T1 G1 s 4 M 'रथ (for स्तनान्तरे) — For
 39^d, K4 B Da Dn D4-8 subst

447*

तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

आजघान महाबाहुः पार्षतं त महारथम् ।

[(L 1) = 42^d — (L 2) B4 जघान स (for आजघान)]

40 ^a) B D (except D2 s) तं चैव (B2 त चापि)
 (for तथैव) T1 पार्षदो (for 'तो) B2 राजा (for
 राजन्) —^b) T2 हार्दिक्यो (for 'क्य) —^c) T1
 G4 विव्याध (for 'घ) Ko-2 दीप्तै (for तीक्ष्णै)
 —^d) K1 काक' (for कङ्क) K3 B D (except D2)
 S कंकपत्रैरजिह्वै

41 ^a) D2 तत (for तयो) —^b) Dn2 Ds
 M1-s s महाहवे, T2 महद्वणे (for महारणे) —^c) K3
 Ds 'शरै, B Da Dn D4-7 'स्ये (for 'शयैर्)
 K1 पक्तं, K5 सुप्त, G2 s युद्ध (for युक्त) T1 G4
 अन्योन्य निहतो बाणैर् —^d) K2 तथा (for यथा).

42 ^a) K4 s B Da Dn D1 s 4-7 T G1 s 4 M1 s
 तथायात्, Ds तथायात्, G2 तदायात्, M2 s s ततो
 यातं (for अथायान्त) —^b) K5 D2 भीष्महेतोर् K3
 B D (except D2) S महारथ (for 'बलम्) —^c)
 Ds भूमि' (for भूरि) S1 Ko-2 त्वियात्, K3 Ds
 S ययौ (for [अ]न्ययात्) D2 भूरिश्रवस्तमभ्ययात्

43 ^a) K1 सौमदत्तिर्, K3 Da1 T2 G1-s M3 s
 सोमदत्तिर् (for सौमदत्तिर्) D7 ततो (for अथो)
 K1 G1 M4 भीष्मम्, T2 राजन् (for भीमम्) —^b)
 = 39^d —^d) M1 s 4 रुक्म' (for रुक्म')

44 ^a) S स बाणेन (for वभौ तेन) D1 आजघान
 तथा शक्त्या —^b) K5 D1 स्कन्द शक्त्या K4 पूर्व,
 K6 क्रौञ्च, Da1 क्रौञ्च, D1 क्रौञ्च (for क्रौञ्च) —^c)
 K4 क्रौञ्चो (for पुरा) K3 नृपतिसत्तम, K5 Ds
 पुरुषसत्तम S विवभौ नृपते पुरा

45 ^a) D1 M4 ते शरा सूर्यसंकाशा —^b) G2
 कामरि (for कर्मरि) Da1 Ds परिमार्जितान् D1 M4
 परिमार्जिता, Ds परमार्जितान् T2 कर्मार्जुपरिमार्जि

मीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ।
 तथा भीष्मजये गृध्रः सौमदत्तिश्च पाण्डवम् ।
 कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतु रणे ॥ ४६
 युधिष्ठिरं महाराज महत्या सेनया वृतम् ।
 भीष्मायाभिमुखं यान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ४७
 द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
 श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ४८
 सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे ।

द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ४९
 चेकितानं रणे क्रुद्धं भीष्मं प्रति जनेश्वर ।
 चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५०
 भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महारथः ।
 चेकितानं परं शक्या योधयामास भारत ॥ ५१
 तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् ।
 तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ५२
 अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तनयेन ते ।

तान् — Ks Ds om. 45°-46° — °) Ks अन्योन्येन,
 D1 T2 अन्योन्य च (for 'न्यस्य' Ks Ms क्रुद्धो (for
 क्रुद्धौ) Ds अन्योन्यमरणे क्रुद्धौ — °) S1 K1 चिक्षि
 पेते, Ko चिक्षेपेते, K2 चिक्षिपितैर्, Ks चिक्षापाते,
 K4 D4 चिक्षेपाते, B2 चिक्षिपतु, Da1 चिक्षेपाते, D1
 चिच्छिदाते (for चिक्षिपाते) Dn2 D4.7 8 नरर्षभौ (for
 सुहुसुहु) S प्रेषयेतां (M तुल्यवेगौ) नरोत्तमौ (T2 सुहु
 सुहु)

46 Ks D2 om 46 (of. v 1 45). S reads 46°
 before 46° — °) S भीमो भीष्मजये यत्त (T2 यात,
 M1-3 8 यत्तं, M4 युक्त) — °) Da1 सोमदत्तिं
 Dn1 om (hapl) from महारथम् up to सौमदत्तिश्च (in
 46°) — °) Gs भीष्म जये (for भीष्मजये) Ko
 गृध्रः; K2 गृध्रः, Ks क्रुद्धः, K4 शूरः; Da1 गृध्रः,
 Da2 Ds M4 Ca गृध्रः, Dn2 गृध्रः; Ds गृध्रः, Ds
 गृध्रः; M1-3 8 यत्त (for गृध्रः) D1 तथा भीष्मस्य
 जीवेष्पु, T2 तथा भीष्मजये यत्त — °) Ks Da2
 G1-3 Ms 8 सोमदत्तिश्च Ko 2 B D (except D1-3)
 तु (for च) — After 46°, T1 G M2 ins

448* अयोधयेतां समरे तुल्यवेगौ नरोत्तमौ ।

— Ks om 46° — °) K4 'कृतौ (for 'कृते) M4
 युक्तौ (for यत्तौ) — °) S चे (T2 Gs वे) एमानौ (Gs
 'गौ) परस्पर

47 °) B1 8 Da Dn1 Ds तु कौरव्य (B2 Dn1
 'व्य), B2 4 Dn2 Ds 6-8 तु कौरव्य; T1 महाराज
 (for महाराज) — °) G1 8 महत्या सेनयोद्यतं — °)
 Ko-2 D2 भीष्मस्या (K1 भीष्मा)भिमुखं यातं, K4 B
 Da Dn D4-8 भीष्माभि (Dn2 'ति)मुखमायातं, D1
 भीष्मस्य प्रमुखे यात — °) S [5]न्यवारयत् (for न्य
 वार) — After 47, T G M2 ins

449* तत्र युद्धमभूद्वोर तयो पुरुषसिंहयो ।

48 °) Ks द्रोणस्य रथजं घोष — Ds repeats 48°
 after 49 — °) M1 (sup in) 8.5 प्रद्ववतो; M2
 प्रद्ववते, M4 प्राद्ववतो (for प्रभद्रका) — °) Ks Da1
 D4 T1 G4 M1-3 8 समकपत (for 'कम्पन्त). T1 G
 सैनिका, T2 M भारत (for मारिष)

49 °) Ko 2 यत्तान्, Ks याति; D1 याती, T2
 युक्ता; Gs याता (for यत्ता) — °) T2 (inf in
 as in text) चचार D1 भयात् (for पदात्) Ks
 चचाल न पदात्पर — After 49, Ds repeats 48°

50 °) K1 चेदितान, Gs M4 चेकितानो (for 'न)
 B2 4 Dn2 D4 8 यत्त (for क्रुद्ध) — °) Ks Da1
 जनेश्वर, K4 D2 4 7 8 T1 G4 M4 'श्वरं (for 'श्वर)
 — Ds om 50° — °) K2 चित्रसेना, Ks चित्रसेनं
 (for 'सेनस्य) Ks Da2 तव सुत, S सुतस्तुभ्य (for
 तव सुत) — °) K1 अवारयम्; Ks अवासवान् (for
 अवारयत्) D1 क्रुद्धस्तत्र न्यवारयत्, Ds क्रुद्धरूपो
 अवारयत्

51 °) Ks T G2-4 पराक्रात; D1 महाराज (for
 पराक्रान्तश्च) — °) Ko-2 Ds चित्रहस्तो (for 'सेनो)
 Dn2 Ds 6-8 पराक्रमी (for महारथ). — °) Ds वारं
 (for योध).

52 G1-3 om. 52° — °) D1 चेकितानम् (for
 चित्रसेनम्) K4 B Da Dn D1.4 5 7 8 अवारयत्;
 T1 अयोधं (for अयोध) — °) S तदासीत्सुखं
 युद्धं — °) Ko पराक्रमी; Ks. 4 B D (except D2)
 समागमे, S महाह्वानो (for पराक्रमे)

53 °) D2 वर्पमाणस्तु — °) Ks Ds बहुधा (for
 'शस्) Ks तु (for ते) K4 B Da Dn D1.4 5 7 8
 बहुशस्तत्र भारत — °) K1 Da1 D2 विमुखी (K1 'खे)
 कृत (for 'खीकृत). Ks सुतं ते, Ks तस्युत्रं, D1

विमुखीकृत्य पुत्रं ते तव सेनां ममर्द ह ॥ ५३
दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ।
कथं भीष्मं परो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ५४

सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

संजय उवाच ।

अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ।
समादाय महचार्यं मत्तवारणवारणम् ॥ १
विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं द्रावयाणो महारथान् ।

पृतनां पाण्डवेयानां पातयानो महारथः ॥ २
निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३
अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महारथः ।

C 6 1201
B 6 112 4
K 6 112 4

ते पुत्रं (by transp) — ^a) K₂ + B Da Dn Ds-3
T G M₁ 2-3 सेनां तव (by transp), D₁ तव सैन्य,
M₂ चित्रसेन K₅ अमर्दयत्, G₂ ममर्द यत्

54 D₁ om 54 — ^a) T₂ सकृद् (for परया)
— ^b) Da Dn₁ D₂ आधारयत् (for अवा) — ^c) D₂
M₂ भीष्मो (for 'ष्म) K₂ + B Dn₂ D₂ 3-3 T₂
G₁ 3 M न नो, K₅ D₂ हु नो, Da₂ D₂ 3 ततो,
Dn₁ च (by corr) नो, T₁ G₂ 4 नरो (for परो)
T₂ M यायाद् (for हन्याद्) — ^d) S संचित्य (for
निश्चित्य)

55 ^a) T₂ सा वार्यमाणा समरे — ^b) K₀ + D₂ T₂
G₁-3 M₂ 3 तव पुत्रस्य (by transp) Dn₁ T₂ वा
हिनी — ^c) T G₂ M बहुभिर् (for रथिभिः) S
वीरैस् (for श्रेष्ठैस्) K₃ लोड्यते तत्र तत्रैव — ^d)
K₀ 1 तव (for the first तत्र) K₂ तव पुत्रैव भारत
(₅₁₀), K₅ श्रेष्ठैर्यमहारथै

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, Ś₁ K₀ 3 mention only दशमयुद्ध
दिवस, K₄ B₃ Da₁ Dn₁ D₂ दशमेहि (K₄ B₃ cont
भीष्मनिपातन), D₂ दशमयुद्ध, D₆ दशमदिवसयुद्ध, M₄
दशमेहिके — Adhy name K₄ D₆ T G₂ 4 M₁-3 3
द्वद्वयुद्ध — Adhy no (figures, words or both)
K₅ 105, Da₂ (_{sec m}) 69, Dn₂ D₂ 106,
T₁ G 107 (as in text), T₂ M₂ 4 109, M₁ 2

108, M₂ 110 — Sloka no Dn₂ 57, D₂
58, D₆ 59

108

1 ^a) K₀-2 शूरो (for वीरो) — ^b) K₄ मत्तवार-
णविक्रमं, D₂ 'द्विरदविक्रम' — ^c) S आददानो (for
समादाय) — ^d) M₂ 'वारण' (for 'णम्)

2 D₁ om 2^{ab} — ^a) S (except M₂) विधुन्वा-
नो Ś₁ धनुः श्रेष्ठो, K₅ B₁ 2 + Da₁ Dn₁ D₂ 1 रथ-
श्रेष्ठो (Dn₁ 'ष्ठ), Da₂ Dn₂ D₂-3 नरश्रेष्ठो (for धनुः
श्रेष्ठ) — ^b) Ś₁ K₀-2 द्रावयन्वै; K₅ Dn₂ D₂ 3 3-3
T₂ M द्रावयानो, T₁ G वारयानो K₂ महारथ, B₄
Dn₂ D₂ 1 3 वरुथिनी — ^d) K₁ पातयाना, K₂
पतयानो, K₃ Da Dn D₂-3 S गाहमानो K₅
महाबला, K₅ B Da Dn D₂-3 'वल' (for 'रथ')
— For 2^{cd}, D₁ subst

450* युक्तः प्रीत्या पाण्डवानां गाहमानो महाचमूम् ।

3 D₂ reads 3 marg (_{sec m}) — ^a) D₁ निमित्त
हि (for निमित्तानि) — ^b) K₄ सर्वतो वाक्यमवधीत्,
D₂ समुद्गीक्ष्य च वीर्यवान् — ^c) K₅ B (except B₁)
Da Dn₁ D₂-3 S अनीकाग्रे, D₁ अनीन्दृष्टा (for अनी
कानि) K₅ प्रपतत्तमनेकाग्रो (₅₁₀)

4 Before 4, D₆ ins द्रोण उवाच — D₂ reads

C 6 5201
D 6 112 4
K 6. 112 4

जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४
उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव मे ।
योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ॥ ५
दिक्षु शान्तासु घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६
नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः ।
रसते व्यथते भूमिरनुष्टनति वाहनम् ॥ ७
कङ्का गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः ।

4^{ab} marg sec m — ^a) Dn₂ हि (for स) K₅
प्राप्ते (for तात) — ^b) T₂ शत्रु (sic) (for यत्र)
K₈₋₅ B D M महाबल (D₁ धनुर्धर) (for महारथ)
— ^d) K₁ परे यत्न, T₂ सहकर्म (for पर यत्न)

5 ^a) K₁ इत्यतः हि, K₈ : D₂ S उत्पततीव (T₂
उत्पतन्तिव), K₄ 'तते हि, D₁ 'तति च K₅ प्राणा
(for बाणा) — ^b) K₂ प्रस्फुरतीव, B₂ Da Dn₁ D₅
विस्फुर K₈ : B₁ : Da Dn D₄₋₃ च, D₁ न (for
मे) — ^c) T₂ मंत्राणि (for अस्त्राणि) Ko-2 : D₅
चेच्छति, K₄ B Da Dn₁ D₁ : 5 : 7 : 8 S नेच्छति
— ^d) K₄ : Dn₂ D₁₋₃ 6 क्रूरा मे, B Da Dn₁ D₄
5 : 7 : 8 (except M₁ : 5) क्रूर मे B Da Dn₁ D₅ : 7 : 8
S मन (T₂ 'त), D₄ पुन (for मति)

6 K₅ D₂ om 6 — ^a) K₈ : B₂ Co d दिक्षु
शांतानि, B₁ : Dn₂ D₅ : 6-8 S (except T₂) दिक्ष्व
शांतानि, B₂ Da₂ D₁ दिक्ष्वशांतासु (for दिक्षु शान्ता
सु) — ^b) M (except M₄) व्याहरन्ते K₁ मृगा द्विज,
D₅ द्विजातय, T₂ मृगद्विज (for 'द्विज'). — ^c) S₁
नीच गृध्र, T₂ नीचैर्गृध्रा (for नीचैर्गृध्रा) K₁ निशी
यते, D₁ विली (for निली) — S₁ Ko-2 om
from चमूं in 6^d up to रन्ति in 8^b — ^d) B₁ Da₁
Dn₁ D₁ T₂ G₁ : 8 M भरताना

7 S₁ Ko-2 om 7 (of v 1 6) — ^b) T G₁ : 4
M₁ : 5 लोहिता सर्वतो (by transp), G₂ लोहिता
सहिता M₂ लोहित सर्वतोदिश — ^c) Da₁ सरते,
D₁ भ्रमते, D₂ रसने, D₅ सरक्षे, T₁ G₄ रवते, T₂
समते, G₁₋₃ नदते, Ca o d रसते (as in text)
D₅ व्यसते, D₅ च्यवते, S चलते, Ca o d व्यथते
(as in text) — ^d) D₁ रुदते चैव, D₂ (marg sec
m) अनुश्रवति, D₈ 'तिष्ठति, T₂ 'स्वलति, M₄
अभिष्टनति (for अनुष्टनति) K₄ B Da Dn D₄ : 5 : 7 : 8
कपतीव च सर्वश (D₈ 'त'), M₁₋₃ 5 निष्टनति च

शिवाश्चाशिवनिर्घोषा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् ।
सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९
परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् ।
वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १०
देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः ।
कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११
अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं निशाकरम् ।

वाहना Cd cites अनुष्टनति

8 S₁ Ko-2 om up to रन्ति in 8^b (of v 1 6)
— ^a) B₁ : 4 D₅ कक (for कङ्का) K₈ D₂ : 8 वडा
श्वैव, K₄ बलाश्वैव, K₅ वसुश्वैव, B₂ Da Dn₁ D₅
बलाः श्येना, D₅ वडाश्वैव, D₈ बलाकाश्च, M ब (M₂ : 5
व)लाश्वैव (for बलाकाश्च) D₁ T₂ G₈ ककगृध्रबलाश्वैव
(D₁ 'बलाश्चापि, T₂ G₈ 'बलाश्वैव), T₁ G₁ : 4 काक-
गृध्रबलाश्वैव. — ^b) T₂ व्याहरन्ते (for 'रन्ति) — ^c)
K₈₋₅ B D₅ S शिवाश्वैवा (K₅ Da₁ 'श्वैव, S 'श्वाप्य)
शिवा घोरा — ^d) K₁ वेदयन्तो; K₈ D₅ G₁ 'यानो,
K₅ D₂ 'यती, Da Dn₁ D₁ : 5 : 7 : 8 T G₁₋₃ M 'याना
Da Dn₁ D₅ महाभय

9 ^b) K₈ 'मडले, K₅ D₂ : 8 T₂ G₁₋₃ M 'मडल
— K₅ D₂ om. 9^{cd} — ^c) Ko मकरध्वज, D₅ कर्म
वधश्च (for सकबन्धश्च) K₄ D₁ : 8 S स (for च) K₁
मकरध्वजश्च परिघो (hypermetric), Cv as in text
— ^d) S भानुमानुदतिष्ठति (T₂ 'मानिदतिष्ठत, G₁ : 8
M₂ 'नुदतिष्ठत)

10 ^a) S₁ Ko 2 D₅ : 'वेशस् K₂ ततो (for
तथा) K₂ om (hapl) from घोर in 10^a to भय
in 10^c — ^c) S₁ Ko 1 वेदयन्तै, Da Dn₁ D₅ 'यती
(for 'यानो) K₅ D₂ T G महद् (K₅ D₂ T₂ महा-)
(for भय) M₄ घोरो (for 'र) K₈ वेदयाना क्षय
घोर — ^d) S राजमुखावक (G₈ M₂ 'व)र्तन

11 ^a) K₅ 'स्थासु, D₂ 'स्थास्तु (for 'स्थाश्च) — ^b)
K₈ भरसेन्द्रस्य S देवता कौरवे पुरे — ^c) D₅ lacuna
for नृत्यन्ति च Da₁ corrupt K₅ प्रनृत्यते प्रकपति
हसती च पुन पुन, D₂ कपते च प्रनृत्यति हसति च परस्पर

12 K₅ D₂ om 12 — ^b) K₂ अलक्ष्माणं, K₄
नलक्ष्माण, B₁₋₃ वीक्षमाणा (B₃ 'जो), B₄ Dn₁ D₅

अवाकिशिराश्च भगवानुदतिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२
 वपुषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्ष्ये ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च आजन्ति दंशिताः ॥ १३
 सेनयोरुभयोश्चैव समन्ताच्छ्रूयते महान् ।
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निखनः ॥ १४
 ध्रुवमास्थाय भीमत्सुरुक्तमास्त्राणि संयुगे ।
 अपासान्यात्रणे योधानम्यस्यति पितामहम् ॥ १५
 हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः ।

चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६
 तं चैव निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् ।
 पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७
 अववीच पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 स्त्री तेषां विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८
 अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महारथः ।
 न चामङ्गलकेतोः स ग्रहरेदापगासुतः ॥ १९
 एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् ।

C. 6 5217
B 6 112. 20
K 6 112. 20

१ : अलक्ष्यम्, Da Dn1 इक्ष्माणा (Da1 'ण'), Ds इक्ष्माणा, Ms- अलक्ष्माण, Ca अलक्ष्माण (as in text) B Da Dn D1 : १ : दिवाकर (Da1 'र'); Ms- प्रभाकर — ') Da1 अर्वाकर, T G Ms अर्वाकर; Ca c अर्वाकर (as in text) — ') Ś1 Ko : १ : Ds G2 M ददतिष्ठति, K2 D1 Dn2 D1 : १ : T1 G2 दया (D2 'दा') विष्ठत

13 *) K2 : १ : D2 वपुषि, Cc वपुषि (as in text) — ') B Da Dn D1-3 विगतानीव, D1 निर्गतानीव (for विगतानीव) Ks हृष्यते S धार्तराष्ट्रस्य यो (Ms यो) धिना — ') D1 सैन्ये तु Da Ds धार्तराष्ट्राणि (Da2 'नि') सैन्येषु, Dn1 धार्तराष्ट्रा समै, S निग्रमाणि च गात्राणि — ') Ds रि (for च) T2 आत्रते न च Ko 1 S दमिता (for ददित्वा)

14 *) Ks मये, Ks B Da Dn D1-3 चापि, D2 चैव (for चैव) — T2 om (hapl) 14^b-19^a — ') Ks स्वन, Ks D2 पुन (for महान्) — ') G1 'जन्यसु (for 'जन्यस्य) Da Dn1 Ds निर्घोष Ks D2 सुमहत्पा (Ks 'हान्पा) चजन्यस्य — ') Ks D2 गांजीवस्य D2 T1 G2 : भारत (for निम्बन). G1 : देवदत्तस्य भारत — After 14, D1 ins

451* तथा किलकिलाशब्दं श्रूयते वानरस्य च ।

यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नममलं ।

15 T2 om. 15 (cf. v l 14) — ') D1 रथम् (for ध्रुवम्) S (T2 om) अम्येति (G1 : 'प्येति, M1-2 : 'त्येति, M4 अम्येत्य), Ca आस्थाय (as in text) — ') S (T2 om) दर्शयन् (for संयुगे) — ') Ś1 [अ]न्या, D1 तु, S (T2 om) च (for [अ]न्यान्) M1 : १ : योधान् — ') Ks अम्येत्यति, Ks B1-3 Da2 Dn1 D1 : १ : अम्येत्यति, Da1 यम्यत्य ज्यचति (sic), D1 आगच्छति, D2 अम्येत्यते; T1 G

अम्येति च, Ms अम्यधात्यन् (for अम्यस्यति) — K1 erroneously repeats 16 after स्य in अम्यस्यति

16 T2 om 16 (cf. v l 14) — ') K1 रोम रूपानि, Ks- B D (except D2 :) T1 G M4 रोमकूपानि — ') Ś1 K1 मीदत्ये (K1 'ते) व, K2 सिदतीव, D1 कपतीव, Ds G2 M4 सीदतीव (for सीदतीव) — ') D1 महाघोर (for 'बाहो) — ') D1 भीष्मार्जुन समागमे, Ds M4 भीष्मार्जुनसमागमं

17 T2 om 17 (cf. v l 14) — ') K2 B D (except D1-3) त चेह, Ks ते चैव, G2 त चैव; G3 तयैव (for तं चैव) D2 : निकृति — ') Ś1 Ko : M4 'चेतन — ') Da1 पार्थ — ') Ks 'म्यायोधने Cd oites आयोधन (as in text) Ks नृप, D2 नृप (for गत) Ds भीष्ममायोत्त्यते नृश — After 17, T1 G read 20

18 Ks om 18-21 T2 om 18 (cf. v l 14). — ') Ks ततो; B2 D1 रणे (for पुरा) — D2 om 18^a-21^d — ') T2 G विहित (for स पुन) Ds पुन (for पुमान्)

19 Ks D2 om. 19 (cf. v l 18) T2 om 19^a (cf. v l 14) — ') S (except M1 : १ : T2 om) असकल्पं, Cd अमङ्गल्य (as in text) — ') B D (D2 om) S 'वल (for 'रथ) — ') K4 'केतो स (for 'केतो स) Ko-2 न च मङ्गलकेतु स, Ks B D (D2 om) S न चामं (Da1 D1 'मा) गलिके (T G M4 चासकल्पिते) तसिन्, text as in Ś1 only — ') Ks D1 : प्र (D1 प्रा) हरेतापगा, S 'रेत पितामह

20 Ks D2 om 20 (cf. v l 18) T1 G read 20 after 17 — ') Ś1 Ko Dn2 M1 : १ : एतद्वि चितं

C 6 217
B 6 112 20
K 6 112 20

अद्यैव तु रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २०
युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसमागमः ।
मम चास्त्रामिसंरम्भः प्रजानामशुभं ध्रुवम् ॥ २१
मनस्वी बलवाञ्छरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः ।
दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२
अजेयः समरे चैव देवैरपि सवासवैः ।
बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३
विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ।

तस्य मार्गे परिहरन्दुतं गच्छ यतव्रतम् ॥ २४
पश्य चैतन्महाबाहो वैशसं समुपस्थितम् ।
हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च ॥ २५
कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः संनतपर्वभिः ।
छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराणि धनूपि च ॥ २६
प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्यश्च कनकोज्ज्वलाः ।
वैजयन्त्यश्च नागानां संकुद्रेन किरीटिना ॥ २७
नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः ।

(for एतद्विचिन्तं) — ^a) Ś1 K1 सजा, Ko 2-4 B D (D2 om) मजा (D2 प्राणा) (for प्रजा) K2 शीदति, D2 M1 2 3 सीदति — M ins after 20^{ab} T1 G1, after 24^{ab} G1-3, after 22

452* अभ्युद्यत रणे दृष्ट्वा भैरवास्त्रं च पाण्डवम् ।

— M om (hapl) 20^a-24^b — ^a) K2 D2 अद्यैव च, K2 B Da Dn D1 2 3 अभ्यु (Da1 'भ्य') यतो, D1 अयुध्यत, D2 अप्यद्य त, T G अय भीष्म (for अद्यैव तु) Dn2 कुद (for पार्थ) — ^a) K2 कुल वृद्धम् (for कुरु) K1 उपाद्रवत्, D1 पितामह T1 G पातयेद्य (G1-3 'येत') रथोत्तमात्, T2 पातयेद्य रथोत्तमात्

21 K2 D2 M om 21 (of v 1 18, 20) Before 21, Ko 1 read युधिष्ठिर उवाच Ko 1 has lacuna for 21 — ^a) K2 4 क्रोधाद् Ś1 reads from क्रोधो up to ध्रुवम् in ^a in marg — ^b) K2 B Da Dn D1 2-3 भीष्मश्चा (D2 'स्या') र्जुनसगत (K2 D1 'म'), T2 भीष्मार्जुनसमागम — ^a) K2 D2 चास्त्राति, K2 चास्त्राणि; D2 चाल्लेषु; T G चाप्यति (for चास्त्राभि) K2 B Da Dn D1-1 2 3 मम (D2 समा) चास्त्र (K2 Dn2 D1 2 3 'त्र') समारम्भ, D1 मम वापि समारम्भो Ca cites अस्त्रसमारम्भ — ^a) K2 2 B Da Dn D2-3 T2 अशिव, T1 G नाशन (G2 'यद्') (for अशुभ) Dn1 दृढं (for ध्रुवम्) Cd cites प्रजा and ध्रुव D1 न जानामि शिवो ध्रुव (sic)

22 M om 22 (of v 1 20) — ^a) T G चैव (for शूर) — ^b) Da1 कृतास्त्रे, T2 कृतज्ञो (for कृतास्त्रो) K2 युद्धदुर्मद, K2 B Da Dn D1 4-8 T G लघु (D1 क्षति) विक्रम — ^a) K2 D2 दूरपाती, Da1 दूरपाते (for 'पाती') — ^a) D1 सारत (for पाण्डव) — After 22, G1-3 ins 452*

23 M om 23 (of v 1 20), G1-3 om (hapl) 23^a-24^b — ^a) K2 B D (except D2) चापि; T G चाथ (for चैव) — Ś1 Ko-3 om 23^a — ^a) Dn2 चापि (for चैव) — ^a) T G तीक्ष्णपारो (T2 'भावो') युधां पति

24 G1-3 M om 24^{ab} (of v 1 23, 20) — ^a) K1 विजये, K2 'य' (for 'यी') K2 D2 रते (for रणे) D2 शूरो (for नित्य) — ^a) K2 भैरवास्त्रैव (for 'स्त्रश्च') — After 24^{ab}, T1 G1 ins 452^a — ^a) K1 परहर, Dn2 T2 परिहर (for परिहरन्) — ^a) Ś1 Ko-2 दूर (K2 'र'), T2 दूत (for द्रुत) B2 यतो ध्रुव, D2 2 यतव्रत, S पितामहं (M1-2 महाव्रत) (for यतव्रतम्)

25 ^a) Ko 2 चैतान्, K2 D2 चैव (for चैतन्) K1 पश्य चैना महा (corrupt), K2 B Da2 Dn D1 2-3 S पश्याचैतन् (K2 D1 2 3 T2 M पश्य चैनं, T1 G पश्यैतद्वै) महाघोर (B2 Dn2 D1 2 3 'रे') — ^a) K1 वैशसमुपस्थित (submetric), K2 4 D1-3 2 3 G2 3 M वैशस सयुगे महत्, B Da Dn D1 2 3 T1 G1 4 सयुगे वैशस महत्, T2 तवैव शरसयुगे — ^a) T2 महद्भैरवविचित्राणि शूराणामशुभानि च

26 ^a) D1 कवचानि विदीर्यते, T G कवचानि विदीर्यते; M कवचान्यवदीर्यते (M2 'त', M2 2 'त') — ^a) K1 शर (for शरै) — ^a) K2 छिद्यते स, B1-3 Da1 Dn1 D2 M भिद्यते च (Da1 'तेव') — ^a) K2 B Da Dn D1-1 तोमरा (D2 'रा')श्च D2 तोमराश्च कनकोज्ज्वला (hypermetric)

27 K2 D2 om 27 D2 reads 27^{ab} in marg — ^a) M1 2 विपुलास्त्र (for विम') — ^a) T1 G विमलोज्ज्वला — ^a) Ś1 Ko-3 कुद्रेन हि (for संकुद्रेन)

28 ^a) K2 शस्त्रोपजीविना, K2 D2 पुत्रोपजीविना,

याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८
 हयनागरथावर्ता महाघोरां सुदुस्तराम् ।
 रथेन संग्रामनर्दीं तरत्येव कपिध्वजः ॥ २९
 ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् ।
 इहैव दृश्यते राज्ञो भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ३०
 मीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१
 तस्यैव मनुप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतान् ॥ ३२

एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ।
 दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३३
 एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ।
 महोर्मिनदं सुमहत्तिमिनेव नदीमुखम् ॥ ३४
 हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ।
 याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५
 दुर्लभं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः ।
 ममुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६
 सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।

C 6 1234
B 6 112.37
K 6 112.37

S युद्धोपजीविनां — ^a) D₁ : s यो हि T₂ याति
(for याहि) — ^a) D₂ : G₁ : M वा (for च)

29 K₂ D₂ om 29 — ^a) K₂ B Da Dn₁ D₂
: s इत (B₁ कृत्त) नागरथावर्ता ; Dn₂ D₂ हयनागहया,
G₂ हयनागरया — ^b) D₂ : 'घोरा K₂ B Da Dn
D₂ : s : S सुदुर्गमा (T₂ 'मं), K₂ दुरामदा, D₂ :
सुदुर्गमां, D₂ सुदुर्गमा (for सुदुर्गराम्) — ^a) T₂
तरत्येव (for तरत्येव) — After 29, D₁ ins

453* पूर्व धैर्य मयाश्रावि तपसा घोररूपिणा ।

महावर्षेण महता फाल्गुनश्रवते तपः ।

तपः मफल चेह कैगते मयसाचिना ।

30 ^a) D₁ ब्राह्मण्य च, T₂ ब्रह्मण्यनि (for ब्रह्मण्य
ता) S तपो (for दमो) K₂ ब्राह्मणाना दमोपान (sic)
— ^b) K₂ D₂ तप सु (for तपश्च) D₁ चरते (for
चरित) S स्वाधीन (T₂ स्वधीत , G₁ : स्वाधीन, M₁
स्वाधीत, M₂ : s 'त' ज्ञानमेव च (T₁ G₁ वा) — ^a)
K₂ राज्ञे, B Dn₁ (by corr) D₂ : s : पार्थे, Da
Dn₁ (before corr) D₂ पार्थे, D₁ पार्थो (for राज्ञो)
K₂ इहैव तस्य दृश्यते, S यस्मिन्प्रतिष्ठित (M₂ : 'ते'
पार्थे — ^a) M₂ तस्य (for यस्य)

31 ^a) K₂ माद्रि — ^a) D₂ यस्य गोप्ता, T₂
नाथो यस्य (by transp), G₁ यस्य नाथो

32 D₂ om 32 — ^a) B₁ : G₂ तस्यैव M₁
मन्यु (for मनु) — ^a) D₂ तथा मामि शरीरस्य, S
तपोभावितदेहस्य ; Cd तपोदायशरीरस्य, Cc as in
text — ^a) M₁ : s तपो, Cd कोपो (as in text)
K₂ B : D (D₂ om) T₂ M Cc मारुती, B₁ भारत,
B₁ T₁ G याहिर्नी

33 ^a) B₁ ण्व (for ण्य) G₂ व्यजृमते (for स

दृश्यते) — ^a) D₁ 'देवव्यपाश्रयाद् ; D₂ M₂ 'देवस्य'
पाश्रय (corrupt), M₂ 'देवस्य चाश्रय' — ^a) S₁
K₂ धारयन् — ^a) B₁ : Da Dn₁ D₂ : s धार्तराष्ट्रस्य
पश्यत (D₂ : s सर्वदा)

34 ^a) K₂ आलोक्य तत्, G₂ 'क्यमे — ^b) Some
MSS क्षोभ्यमान, D₂ सकुदेन (for क्षोभ्यमाण) K₂
किरीटिना — K₂ D₂ om 34^a-36^a — ^a) S₁ Ko-2
महोर्मिनिदं, Dn₂ 'बद्ध, T₂ 'नाद, Co 'युद्ध — ^a)
B Da Dn₁ D₂ : s महाजल (for नदीमुखम्), Dn₂
तिमिनकममाकुल

35 K₂ D₂ om 35 (cf v l 34) — ^a) S₁ महा,
Ko-2 महान् (for हाहा) D₂ G₁ : s M किलि-
किला K₂ : B₁ Dn₁ T₂ M₁ : s 'शब्द' — ^b)
Ko : B₁ T₂ M₂ श्रूयते (for श्रूयन्ते) T₁ G [s] त्र
(for च) — ^a) D₂ पाचात्स्य, T G पांडव, Co
पंचाल — ^a) K₂ D₂ : s योस्ये (for यास्ये)
T₂ 'ष्ठिर

36 K₂ D₂ om 36 (cf v l 34) D₂ reads 36^a
twice, first as in S and secondly as in N — ^a)
K₂ : B Da Dn D₂ : s (second time) s : G₁ Co
दुर्गम, G₂ दुर्गा (for दुर्लभ) K₂ दुर्गमत्यतर, D₂
(first time) T G : s दुर्गमाभ्यतरो (T₂ 'र), M
दुर्गमभ्यतरा (M₂ : 'र, M₂ : 'रे, M₂ : 'रो) Dn₂
D₁ ह्यतरे Co विजो, Cd राज्ञो (as in text)
— ^a) S₁ Ko-2 D₁ : s व्यूहस्य (D₁ : 'ज्ञ) स्य महात्मन,
K₂ D₂ (first time) T G M₂ : s व्यूहस्यस्या (K₂ : 'ह
कृत्वा, T₂ M₂ : 'हृजस्य, G₁ : 'ह तस्या) मितौजस
— ^a) K₂ T₁ G 'प्रतिम' — ^a) K₂ सर्वैरतिरथै, Da
Dn₁ D₂ : s सर्वतोभिरथै (Dn₁ 'भिरथि, D₂ 'भिरथ,
G₂ 'तिरथे) K₂ वृत्, Dn₁ स्थित

C. 8 8734
D. 6 112. 37
K. 6 112. 37

परिरक्षन्ति राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७
 उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्धतः ।
 एष गच्छत्यनीकानि द्वितीय इव फल्गुनः ॥ ३८
 उत्तमास्त्राणि चादत्स्व गृहीत्वान्यन्महद्भुजः ।
 पार्श्वतो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ३९

को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य ततस्त्वा विनियुज्महे ॥ ४०
 एष चापि रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् ।
 युद्धे सुसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

संजय उवाच ।

भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १
 चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा ।

37 ^b) T₂ छट्युत्तो वृकोदर — ^c) K₀ परिरक्षति,
 K₄ s B D (except D₈ s) परिरक्ष (K₅ 'क्ष)त — ^d)
 K₄ B₁ D₂ D₃ D₅ s 'जेश्वरौ

38 ^a) Ś₁ K₀ 1 4 5 D₁ 2 महेंद्रसदृश (K₅ D₂
 'प्रतिम') — ^b) K₁ T₁ G M महाशाल, T₂ 'वल
 (for 'शाल) K₄ इवोपात, K₅ 'द्रम, D₂ 'द्धत',
 T₁ G 'च्छित' — ^c) K₈ B D (except D₁) S अनी-
 काये; G₂ (sup lin) अनीकायो (for अनीकानि)

39 ^a) K₀ 2 4 Da Dn D₄-8 चाधत्स्व; D₂ चाद-
 स्व; S चादाय — ^b) K₂ 'त्वान्यान्, K₄ B Dn₁
 (sup lin) n₂ D₄ s 1 गृहीत्वा च, D₈ 'त्वा तन्,
 T₂ 'तान्य (for 'त्वान्यान्) D₅ महाभुज B₁ गृहीत्वा
 वर्मभृद्भुज — ^c) K₄ B D (except D₁-8) पार्श्वत
 (for पार्श्वतो) D₁ जहि (for याहि) — ^d) K₅ D₂
 युध्यन्त (for युध्यस्व)

40 ^a) Da₁ D₅ स्त्रिय (for प्रिय) — ^b) K₈ 4
 Da₁ D₂ 5 T₁ G₁ 8 4 जीवित, T₂ G₂ जीवितु (for
 जीवन्त) — ^c) Ś₁ K₀-2 4 क्षात्र (for क्षत्र) B
 Da Dn D₄-8 सु सं (D₅ मे)प्रेक्ष्य; T G समाश्रित्य
 (for पुरस्कृत्य) — ^d) Da₁ D₅ तेन (for ततस्)
 K₈ 4 B D T G₄ त्वा (D₂ तां) K₀ 8 4 D₁ 3
 विनियुज्महे, K₅ D₈ (marg sec m) विनियुज्मह,
 K₅ युनियुज्महे, B Da Dn D₅-7 नियुज्मह; D₈ 4 8
 नियुन (D₈ 'न)क्ष्यह, T G₄ नियुज्मह, G₁ 8 सं
 युज्मह, M [अ]भियुज्मह G₂ सत्त्वतस्त्वायुज्मह

41 ^a) B₁ Dn₂ D₄ 7 8 चातिरणे (D₁ 'थो), T₂
 चापरणे; G₁ चापि रणे K₅ D₂ 2 भीमो — ^b) D₁
 दहन्नेव, D₅ दहते च, D₈ दहते वै, T₂ महते च (for
 दहते वै) K₅ D₂ महाचमू — ^c) K₂ युद्धे स;
 K₈-5 B Da Dn D₂-8 M₅ युद्धेपु, D₁ युद्धेपु, T
 G M₁-4 युद्धे हि (for युद्धे सु) — ^d) Ś₁ वा (for
 च) — After 41, T₁ G M₂ ins

454*

संजय ।

पुत्र समनुशास्यैव भारद्वाज प्रतापवान् ।

महारणे महाराज धर्मराजमयोषयत् ।

Colophon — Sub-parvan. Omitting sub-parvan
 name, K₀-2 5 D₂ mention only दशमयुद्धदिवस,
 K₄ B₈ दशमेद्वि भीष्मनिपातन; D₈ दशमदिवसयुद्ध;
 M₄ दशमेद्विके — Adhy name K₄ B₈ अद्भुतदर्शन;
 Da Dn₁ D₁ 5 द्रोणवाक्य, D₈ अश्वत्थामानं प्रति द्रोण
 वाक्यं; T₂ द्रोणाश्वत्थामसवाद; M₁-8 5 दुर्निमित्त-
 कथन — Adhy. no (figures, words or both) -
 K₅ 106, Dn₂ (sec m) 70, Dn₂ 106, T₁ G
 108 (as in text), T₂ M₈ 4 110, M₂ 2 109,
 M₅ 111 — Śloka no K₁ Dn D₅ s 41

109

1 M₂ om the ref — After the ref, Ś₁ K₀-2
 ins

दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २
 महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
 भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ३
 शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
 कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ४
 चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ।
 दशभिर्दशभिर्मल्लैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५
 सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्जनुदेशेऽन्यताडयत् ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ६

स तान्सर्वान्महाराज भ्राजमानान्पृथक्पृथक् ।
 प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
 विन्याध बहुभिर्बाणैर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७
 शल्यं पञ्चाशता विद्धा कृतवर्माणमष्टभिः ।
 कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विन्याध पञ्चभिः ॥ ८
 विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
 दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ॥ ९
 विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ।
 विद्धा भीमोऽनदहृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः ॥ १०

५ ५ ५२५०
 ६ ६ ११३ १२
 ८ ८ ११३ १२

455* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मन ।

—^b) B₁ 2 4 D (except D₁₋₃ 0) तथैव च (for च सान्वत्) —^c) D₁ विंदानुविंदाव्

2 Ś₁ Ko-2 om (hapl.) 2-4 —^b) D₂ D₁ ८-३ 'यणादय' (for 'यणो युवा) —^c) K₃ दशैव, K₅ D₂ तथैते; T₂ नेशते (for दशैते) G₁ M (except M₅) यौधा —^d) D₂ M₂ ५ (inf) in) अयोधयत्; M₁ अयोधयन्, M₄ अताडयन्

3 Ś₁ Ko-2 om 3 (cf. v 1 2) K₃ ५ D₂ om. 3-4, M₄ om 3^a-6^b —^a) D₁ ३ ५ गुप्ता, M (M₄ om) युक्ता (for युक्ता) —^b) D₃ 'समुच्छ्रिया —^d) M₁ ३ ५ प्रार्थयानो

4 Ś₁ Ko-3 ५ D₂ M₄ om 4 (cf. v 1 2, 3) —^a) D₁ दशभिर् (for नवभिर्) —^b) D₄ om 4^a, G₂ M₁₋₃ ५ om (hapl.) 4^a-5^a —^c) G₁ कृपश्च नव-भिर्बाणै —^d) T₂ om (hapl.) 4^a-6^a —^d) G₁ कृत-वर्मा तथैव च

5 T₂ G₃ M om 5 (cf. v 1 4, 3) —^a) Ś₁ Ko-3 दुर्मर्षणो (for चित्रसेनो) —^b) Ś₁ Ko-2 चित्र-सेनश्च (for भगदत्तश्च) T₁ G₁ २ ४ वीर्यवान् (for मारिष) —^c) D₂ D₁ ४ ६-३ T₁ G₁ २ बाणैर् (for मल्लैर्) —^d) Ś₁ Ko २ Da₁ D₂ D₁ अताडयत्

6 K₃ D₂ M₄ om. 6^a (for M₄, cf. v 1 3), T₂ om. 6^a (cf. v 1 4) T₁ G₄ transp 6^a and 6^a —^b) K₄ B D (except D₁ २ ३, D₃ om) S (M₄ om.) भीमसेनमताडयत् (= 4^b) —^c) Ś₁ Ko-2 om (hapl.) 6^a, G₃ om (hapl.) 6^a-9^b —^c) B₃

D₂ D₄ ६-३ तु (for च) M₁ ससत्या (for विंशत्या) —^c) Da₁ पाण्डवा Da D₂ D₃ नवभि (for निशितै)

7 G₃ om 7 (cf. v 1 6) —^a) Da₁ समंतात् (for स तान्) D₃ तांश्च सर्वात्मना राजन् —^b) K₃ ५ B Da D₂ D₄ ३ ५ M राजमानान्, K₅ D₂ ३ यतमानान्, T₂ युध्यमानान् (for भ्राजमानान्) —^c) Da₁ प्रवरान् (for प्रवीरान्) —^d) K₃ D₂ ३ महा-बलान् (for 'रथान्) —^e) K₃ ५ B₁₋₃ Da D₂ D₁₋₃ ३ ५ S (G₃ om) निशितैर् (for बहुभिर्) B₄ D₄ १ ३ जघान समरे वीरो —^f) Ko-2 ५ D₂ महारथ- (for 'बल') B₄ D₄ १ ३ पाण्डव परवीरहा, M₂ (before corr) भीमसेनमताडयत् (= 4^b)

8 G₃ om 8 (cf. v 1 6) —^a) K₃ Da D₁ ३ ५ M₄ पचशता; D₂ च सप्तभिर्, D₃ पचशतैर्, T₂ पचशतान् (for पञ्चाशता) Ko-2 शल्य (K₃ 'ल्ये) पंचशतान्विद्धा (Ko 'द्धा), K₄ B₁₋₃ M₂ शल्य पच- (B₂ 'चा) शताविध्यत्, B₄ D₂ D₄ १ ३ G₂ सप्तभि-शल्यमाविध्यत्, G₁ शल्य च पचविंशत्या —^c) Da₂ D₃ कृपश्च, D₂ (m as in text) अकृत्य (for कृपस्य) D₁ समरे (for सशर) —^d) M पाण्डव- (for भारत) —^e) K₁ तथैन (for अथैन) Ko भिन्नधन्वान —^f) G₂ पृष्टे (for पुनर्) B D (except D₁₋₃) M₂ सप्तभि (for पञ्चभि)

9 G₃ om 9^a (cf. v 1 6) —^a) D₁ विंदानु-विन्दौ T G₂ ५ [आ]वत्यौ (for च तथा) —^b) T₁ G₁ २ ५ तथा त्रि (G₁ त्रिभिस्त्रि) भिरजिह्वै —^c) D₁ तु (for च)

10 K₁ om 10^a-11^b —^c) Ko ३ ५ Da₁ D₁ २

अथान्यद्बहुरादाय गौतमो रथिनां वरः ।
भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ११
स विद्धो बहुभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ।
ततः क्रुद्धो महाबाहुभीमसेनः प्रतापवान् ।
गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ १२
सैन्धवस्य तथाश्वाश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः ॥ १३
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवपुत्य महारथः ।
शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ १४
तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद भारत ।
भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः ॥ १५

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
चित्रसेनरथं राजन्मारुह त्वरान्वितः ॥ १६
अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
महारथान्शरैर्विद्धा वारयित्वा महारथः ।
विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १७
नातीव ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ।
स संघाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
भीमं विव्याध सप्तत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १८
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ १९
दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् ।

१ १ T₂ M (except M₂) नदन् (for सनदन्) — ^d)
G₈ सैन्धवश्च B₂ ततस्त्रिभिः ; Da Dn₁ D₈ पुन पुन
(for पुनस्त्रिभिः) — After 10, G₈ ins

456* द्रोणस्य च धनुर्मौमस्त्रिभिर्वाणैरचिच्छिदे ।

11 K₁ om. 11^{ab} (of v 1 10) — ^c) T₁ G₂-4
विव्याथ K₈ सरथो, D₂ सरथ (for संरब्धो) — ^d)
K₈ D₂ दशभिः, D₈ निशितै (for निशितै)

12 D₁ om 12^{ab}, T₂ om (hapl) 12^a-13^b
— ^a) K₈ B D (except D₂ s, D₁ om.) S (T₂
om) दशभिर् (for बहुभिर्) — ^b) Da₁ D₈ महा
द्विप, G₁ महाद्विप — ^c) K₁ महाबाहु, B D
(except D₂) S (T₂ om) महाराज — ^d) K₈ D₂
महाबल (for प्रतापवान्) — ^e) G₂ गौतमि — ^f)
D₈ M (except M₄) आयसै (for आहवे)

13 T₂ om 13^{ab} (of v 1 12) — ^a) K₈ Da₂
M₂ सैन्धवश्च, D₁ सात्वतस्य (for सैन्धवस्य) K₈ M₂
रथाश्वाश्च (for तथाश्वाश्च) K₈ D₂ तथाश्वा (K₈ 'श्वा')
शत्रुरास्य — ^b) D₁ च तत, G₂ पचभिः (for
च त्रिभिः) — ^c) K₈ मृत्युलोकस्य — ^d) G₂ M
(except M₄) यमद्युति

14 ^a) K₄ चिच्छेद (for चिक्षेप) K₁ निशितैर्,
T₁ G सहसा (for निशितान्) — ^d) K₈ D₂ s s S
(except M₁ s s) भीमसेनाय (for 'सेनस्य')

15 ^a) Da Dn₁ D₈ ततो (for तस्य) — ^b)
K₈ s B Dn₂ D₁ s s s S (except M₁) मारिष (for
भारत) — ^d) D₁ महारथ (for 'त्मन')

16 ^a) S (except M₂) सच्छिन्नधन्वा — ^b) T₂
गताश्वो (for हताश्वो) — ^d) B₄ त्ववाहित (sic),
M₂ रथान्वित (for त्वरान्वित)

17 ^a) T₁ G₂ 4 अत्यद्भुतक (G₂ 'त' र कर्म — ^b)
Da₁ तव (for तत्र) — ^c) D₈ महारथ, G₂ मद्राजं
(for महारथाञ्) M₁ s s भित्वा (for विद्धा) — ^d)
K₈ s B Da Dn D₂ s-s च मारिष; K₈ [अ]थ
मारिष, S च भारत (for महारथ) D₈ 4 वारया-
मास मारिष

18 ^a) K₈ s D₂ T G₁ 4 M न तु तन्, K₄ D₁ s
G₈ न तु तं; B₁ s 4 Da Dn D₄-8 तदा न, B₈ ततो
न (for नातीव) D₈ ममृषे, D₈ ममृषो G₂ नदत
चापि दुर्धर्षो — ^c) S₁ K₀-2 D₁ चित्रान् (for
तीक्ष्णान्) — ^d) D₈ परमार्जितान् — G₈ om 18^c
— ^e) T₁ G₄ विव्याथ K₂ s s B D (except D₁) T
G₁ s 4 M₄ समरे (for सप्तत्या) M₁-s s विव्याथ समरे
भीमं

19 ^b) B D (except D₁-s s) G₁ s वीर्यवान्, T
G₂ 4 M भारत (for मारिष) — ^c) D₁ विन्दानुविन्दाव-

20 ^a) G₂ महाबाहुर् (for 'विकर्णश्च) — ^b) T G
M₄ दुष्क (G₂ विकर्णश्चापि, M₁-s s दुष्कर्णश्चैव (for
सिन्धुराजश्च) D₁ मारिष (for वीर्यवान्) — ^c) G₈
तु (for ते) K₈ विविधुस्, T₁ G₈ 4 विव्यधुस्; T₂
विव्यधास् (for विव्यधुस्) — ^d) K₈ s D₂ s भीष्म
(for शल्य) D₂ s T₂ अरिदम, G₈ 'दम'; M₄
(except M₄) अजिह्वै

भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिदमाः ॥ २०
 स तु तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः ॥ २१
 तं शल्यो नवभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं चास्य भट्टेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥ २२
 विशोकं वीक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 मद्वराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २३
 तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 ताडयामास समरे सिंहवच्च ननाद च ॥ २४
 ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धदुर्मदम् ।

त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ २५
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
 पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ॥ २६
 शल्यं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्धा महायशाः ।
 प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन्विव्याध वै दृढम् ॥ २७
 ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २८
 अथान्यद्भुजुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ।
 आजघान भुवोर्मध्ये नाराचेन परंतप ॥ २९
 भीमस्तु समरे विद्धा शल्यं नवभिरायसैः ।

C. 6 5272
B 6 113 34
K 6 113 34

21 ^a) K₀ सात्वतान् (for स तु तान्) B₁ Dn₂
D₂ १ १ १ च (for तु) T₁ G₂ १ विव्याध — ^b) K₁
पञ्चभिः (sio) (for the first पञ्चभिः) — ^c) K₀—
om (hapl) 21^{cd} — ^e) T₁ G₂ विव्याध — ^d) D₂
G₂ M (except M₁) नवभिः (for दशभिः)

22 ^a) T₂ स (for त) D₆ [s]प्यष्टमिर् (for
नवमिर्) ^c) B D₁ D₂ D₃ १ १ १ T₁ G₂ १ भित्त्वा,
K₁ विव्यत्, K₂ विद्धा (for विद्धा) D₆ तत् शल्यो
नव भित्त्वा — ^b) T₁ G₂ विव्याध T₁ G₂ १ सप्तभिः
(for पञ्चभिः) D₆ नवभिः सायकैस्तथा — ^c) ^d) S₁
बह्वेन — ^d) S पुनर् (for गाढ) T₁ G₂ विव्याध
S₁ K₀— पत्रिणा, G₂ M₁ वर्मेणि (for मर्मणि)

23 ^a) K₁ B D (except D₁—s) M प्रेक्ष्य (for
वीक्ष्य) T₂ G₁—s M निर्भिण्ण — ^d) S₁ बाहोर (for
बाह्वोर) S₁ K₀ २ चार्पयत् (for चार्पं)

24 ^a) D₁ M₂ १ तथैतरान्, D₁ अथैतरान् T₂
महेष्वासस — S₁ K₀— om (hapl) 24^b—25^a
— ^d) K₂ B D (except D₂) विननाद, G₂ व्यन (for
च ननाद) B₁ D₂ ह, T₁ G₂ १ स (for च)

25 S₁ K₀— om 25^a (cf v 1 24) — ^a) D₁
S [s]पि (for हि) — ^b) K₂ युद्धकोपनं, B D
(except D₁—s) कोविद् (for दुर्मदम्) S₁ K₀—
समरे युद्धदुर्मदान् — ^c) D₂ अकुण्ठाग्रैर्, S अजिह्वा-
ग्रैर् (for अकुण्ठाग्रैर्) — ^d) D₁ मर्मणि, D₂ सर्व
सु, G₂ मर्मणि (for मर्मसु) S₁ K₀ ४ D₁ D₂
M₂ १ [अ]ताडयत्, K₂ ताडयत् (for [अ]ताडयन्)

26 ^a) D₂ सोपि (for सोऽति) — ^c) K₂ सर्वतो
(for पर्वतो) — ^d) S सिच्यमान (for वर्षमाणैर्)

— After 26, K₁ B D₁ D₂ D₃ १ १ १ ins

457* स तु क्रोधसमाविष्टो भीमसेनो महाबलः ।
 मद्देश्वर त्रिभिर्बाणैर्भृशं विद्धा महायशाः ।

[(L 1) B₁ Dn₂ D₁ १ १ पाडवाना महारथ (for the
post half) — (L 2) After the prior half, D₁
repeats (hapl) 23^d—24^a]

27 D₁ १ १ om (hapl) 27^{ab} — ^a) K₁ B D₁
Dn₁ D₂ १ कृप (for शल्य) Dn₂ मद्देश्वर त्रिभिर्बाणैर्
— ^b) T₁ G₂ १ भित्त्वा (for विद्धा) K₁ महायशः, K₂
B (except B₁) D₁ Dn₁ D₂ सम तत्, K₂ महाबलः,
D₂ महाबलै (for महायशाः) D₃ भृश मर्मस्वताडयत्
— ^c) K₁ शतेनासौ, K₂ शतै राजन्, B₁—s Dn₂ D₁
शतैराजौ, D₁ M₁ १—s शतैराजौ, G₂ शतैराजौ (sio),
M₂ रणे राजन् (for शतेनाजौ) — ^d) K₂ शतैर् (for
राजन्) T₁ G₂—१ विव्याध K₂ १ B D (except D₁)
सा (B₁ शा)यकै, S सयुगे (for वै दृढम्)

28 ^a) K₂ ततस्तत्, K₂ D₂ ततोत्स (for ततस्तु)
— ^d) S (except T₂) पातयामास भारत

29 ^a) B Dn₂ D₁ १ १ T₁ G₂ तथा (for अथा)
— ^b) D₁ Dn₁ (before corr) कृतकर्मा — ^c) K₁
अजघान, G₂ निजघान — ^d) K₁ B D₁ D₂ D₃—s
T₁ G परतप, D₁ T₂ तप — After 29, S ins

458* विरराज महाबाहुर्ललाटस्थेन पत्रिणा ।

एकशृङ्गो महाराज यथा पर्वतसत्तमः ।

अथ भीमो महाबाहुः कुट्टं सर्वान्महारथान् ।

विमुखीकृत्य बाणैर्वैस्त्रस्थौ गिरिरिवाचलः ।

[(L 3) T₁ G सर्वानेव (for कुट्टं सर्वान्)]

C 6 3273
B 6 115 34
K 6 113 34

भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३०
द्वाभ्यां द्वाभ्यां च विव्याध गौतमप्रभृतीन्त्रयान् ।
ते तु तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ३१
स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वतस्तैर्महारथैः ।
मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ३२
ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्शरान् ।
प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः ।

चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महाधनाम् ॥ ३४
तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ।
शतघ्नीं च कृपो राजञ्शरं शल्यश्च संयुगे ॥ ३५
अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ३६
तोमरं स द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
पट्टिशं च त्रिभिर्वाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥ ३७
स विभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

30 M om 30-41 here and reads the same after 6 110 21 in the following sequence 36, 459*, 38^a-41^d, 30-32^b (om 32^{ad}), 33 (om 34, 35, 37^a-38^b and 41er) —^a) D₂ भीमसेनस्तु समरे —^b) K₈ T₂ M आशुनै (for आयसै) T₁ G शल्य च नवभिः शरैः —^d) M अष्टाभिर्हृदिकाल्मज

31 For sequence in M, of v 1 30 —^a) K₂ B₄ Dn₂ D₁ 8 4 7 8 S तु, K₅ हि (for च) T₁ G₂₋₄ विव्याध —^b) K₈ 8 D₂ अपि, M₄ नृपान् (for रथान्) —^c) K₄ B Dn₂ D₄₋₈ तेषि त, D₁ ततस्ते (for ते तु त) —^d) K₀ विविधुर, D₂ अ विव्यन्, T₁ G₂₋₄ विव्यधुर, T₂ विव्याध, D₁ भीमं विविधुरायसै

32 For sequence in M, of v 1 30 K₁ om 32^a-33^b —^a) B₂ Da Dn₁ D₅ T₁ G₂ 4 तदा (for तथा) T G भिद्यमानस्तु (T₂ 'नोपि) (for पीड्यमानोऽपि) M₁₋₃ 8 तु (for [अ]पि) —^b) B Dn₂ D₅ सर्वशस्त्रैर्, D₁ सर्वस्त्रैश्च, D₈ सर्वशस्त्रैर्, M₂ सर्व तस्यैर् — M om 32^{ad} —^c) D₈ m बाणान् (for तुल्यान्) Ca as in text

33 For sequence in M, of v 1 30 K₁ om 33^{ab} (of v 1 32) —^a) K₂ तेषापि, D₅ तत्रापि (for ते चापि) D₅ रथिनो (for 'ना) —^b) T₂ भीष्माय (for भीमाय) —^c) D₁ अत्युग्रान्, G₈ अन्यग्रान् — After 33, M reads 6 110 19-21, repeating the same at the proper place

34 M om 34-35 —^a) T₁ G₂ 4 तस्यै (for तस्य) —^b) Dn₂ D₄ 7 8 महासुर (for 'रथ) —^c) B₃ शूर (for वीर) —^d) T G हेम (for स्वर्ण) K₅ D₂ महासूतां, B₁₋₃ Da Dn₁ D₅ मही-पते, B₄ Dn₂ D₄ 7 8 महामते, D₈ महाध्वजा (for

धनाम्)

35 M om 35 (cf v 1 34). —^b) K₀ पट्टिष (for 'श) D₂ महाबल (for 'भुज) T G पट्टसं चैव सास्वत —^c) K₂ शतघ्नी च कृप राजन् —^d) D₁ शूल, T₁ G₂ 4 शरान् (for शर) D₅ शल्यस्य K₄ B₁₋₃ Da Dn₁ D₅ वीर्यवान् (for संयुगे)

36 For sequence in M, of v 1 30 —^a) M तथेतरे —^d) D₈ T G अजसा (for ओजसा) — After 36, M ins.

459* ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
विव्याध समरे वीरस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
गौतमप्रेरित चापि तोमरं त्वनिलात्मजः ।
क्षुरप्रेण द्विधा चक्रे प्रहसन्निव भारत ।
हार्दिक्यप्रहित चापि पट्टस तिलकाण्डवत् । [5]
चिच्छेद समरे वीरो ह्यसम्प्रान्तरथ शरैः ।
स चिच्छेद शतघ्नीं च सैन्धवेनेरिता भृशम् ।
भीमसेनो रणश्लाघी नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

[(L 5) M₄ चैव (for चापि) — (L 7) M₈ 8 शरैः शक्तिं (for शतघ्नीं च)]

37 M om 37^a-38^b —^a) K₈ 8 D₂ 8 तं, B Da Dn D₁ 8-8 7 8 T G च (for स) —^b) K₈ 8 D₂ T₂ क्षुरेणाथ (for क्षुरप्रेण) —^c) S₁ K₀₋₂ om 37^a-39^d —^d) D₈ पट्टिष; T G पट्टस (for पट्टिष) —^d) T G तिलशस्त्रा (for 'काण्डवत्)

38 M om 38^{ab}, S₁ K₀₋₂ om 38 (cf. v 1 37) —^a) K₈ D₈ 8 स (for स) K₈ शतघ्नी — Dn₂ om. (hapl) 38^a-39^d For sequence in M, of v 1 30. —^c) K₈ 8 D₂ 'प्रयुक्तं तु, B₄ G₂ 'प्रयुक्ताश्च, Dn₂ D₈ 'प्रयुक्तं च, D₁ 'प्रयुक्ताश्च, T G₄ 'प्रयुक्ता

मद्राजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महाबलः ॥ ३८
 शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे ।
 तथेतराञ्छराण्योराञ्छरैः संनतपर्वभिः ॥ ३९
 भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ।
 तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४०
 ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे ।
 जगाम स रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ।
 निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ॥ ४१
 तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
 नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ४२

अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयन्त्रै महारथम् ।
 भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४३
 आससाद रणे योधांस्तावकान्दश भारत ।
 ये स भीमं रणे राजन्योध्यन्तो व्यवस्थिताः ।
 वीमत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४४
 ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
 अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४५
 सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ।
 जहि पाण्डुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ ४६
 तच्छ्रुत्वा शासनं तस्य त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।

C 6 5280
B 6 113 52
K 6 117 52

च —^a) B₁ D₁ T₁ G₂ ३ शराण्, T₂ शक्तिं (for शर) D₃ हित्वा (for छित्त्वा) K₃ ३ B D₃ Dn₁ D₂ ३-३ G₁ ३ महारथ (for 'बल')

39 For sequence in M, cf. v l 30 S₁ Ko-३ Dn₂ om. 39 (cf. v l 37, 38) —^a) D₃ T₂ M (except M₂) तरसा (for सहसा) —^b) K₆ भग दत्तेरितेरिणा (sic) —^c) K₃ ३ D₁ २ तथैव ताव्, D₆ दृष्ट्वा ताव् (for तथेतराव्) K₃ रथान्, G₃ शतान् (for शराव्) K₃ T₂ G₃ राजन्, D₂ तीक्ष्णाव्, T G₂ ३ राजन् (for घोराव्)

40 For sequence in M, cf. v l 30 —^a) Ko ३ भीमसेन- M महाबाहुस् (for रणश्लाघी) —^b) K₆ द्विधैकैक समाचिनोत्

41 For sequence in M, cf. v l 30 —^b) T₁ G₂ ३ ३ महाहवे (for 'रणे') —^c) K₃-३ B D T₁ G M₂ ३ आजगाम; T₂ M₁ ३ ३ आजवान् (for जगाम स) D₃ T₁ G₄ रणेनाजौ; G₁-३ रणे राजन् (for रथेनाजौ) —^d) T₂ M (except M₂) भीष्म (for भीम) D₃ महाबलं (for 'रथम्') —^e) D₁ om 41^c-42^d, M om 41^e —^f) S₁ युधमानं, Ko ३ युधमानं; T₂ योधयानं (for योधयान)

42 D₁ om 42 (cf. v l 41) —^a) T₁ G₁ ३ ३ M महेष्वासौ (for महात्मानौ) —^b) S₁ K₁ समीतौ, B₁ समरे T G तत्र (for वीक्ष्य) —^c) B₁ D₃ Dn₁ D₄ ३ ३ G₁ न नाशसुर्; D₁ न सेहिरे; D₃ नाशं सश्च (for नाशशंसुर्) D₃ युद्धे (for तत्र) K₃ नाशसुर्दुर्जय तत्र —^d) K₃ M₁-३ ३ भरतर्षभ, K₃ B D (except D₁ ३ ३, D₁ om) G₁ ३ पुरुषर्षभा

43 ^a) K₃ अथार्जुनं, K₃ D₁ तथार्जुनो, S दृष्ट्वा र्जुनो (T₂ 'त्मनो, G₂ 'र्जुन') K₃ ३ D₂ तत्र, B D₃ Dn D₁ ३-३ S (except T₂) भीम (for भीष्म) —^b) K₃ D₂ योधयस्तान्, K₃ B D₃ Dn D₃-३ G₃ M योधयन्त, D₁ T₁ G₁ ३ ३ योधयानं, T₂ रोदयत् (for योधयन्त्रै) K₃-३ B D (except D₁) S महारथान् (for 'रथम्')

44 ^a) K₃ B D S वीरौ (Dn₂ 'र')स्, K₃ वीरास् (for योधास्) —^b) S₁ Ko-२ स च (for दश) —^c) K₃ तु (for स्म). S transp भीम and राजन् —^d) K₃ D₁-३ योधयाना; K₆ योधयान, M₄ योधयति (for योधयन्तो) D₃ D₃ रणे स्थिता, T₂ व्यवस्थित (for व्यवस्थिता) —^e) D₂ वीमत्सुश्च तथाविध्यद् —^f) K₃ D₃ भीष्मस्य (for भीमस्य) K₃ ३ D₆ पुरतः स्थितान्, K₄ प्रियकांक्षया, D₂ पुरतः स्थित, D₃ T₂ M हितकाम्यया, D₃ प्रियकामया, T₁ G₂ ३ हितकांक्षया, G₁ ३ कृतकांक्षया

45 ^b) K₃ ३ D₁ २ अनोदयत्, K₄ अदेशयत् (for अचोद')

46 ^a) G₃ न हि (for जहि) —^d) S₁ K₁ वृकोदरधनजयौ

47 ^a) K₄ B D (except D₂ ३ ३) वधन (for शासनं) —^b) Ko त्रिगर्तः, K₃-३ B D₃ Dn D₁ ३ ३ ३ T₁ G M₂ त्रैगर्तः, D₂ त्रैगर्तः, D₁ त्रैगर्तः T₂ प्राक्स्थला (for प्रस्थला) —^c) D₁ T₁ G अभिप्लुत्य (G₂ 'पल्य'), T₂ M परिवार्य (for अभिप्लुत्य) Ko-२ भीष्मम् (for भीमम्) —^d) D₃ S (except T₂ M₄) धन्विन

८ ६ ५२६९
८ ६ ११३ ५२
८ ६ ११३ ५२

अभिद्वुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ४७
रथैरनेकसाहसैः परिवत्रे समन्ततः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १
सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ २
चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ।
दुर्मर्षणं च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ॥ ३
एकैकं त्रिभिरानर्छत्कङ्कवर्हिणवाजितैः ।

शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४
जयद्रथो रणे पार्थं भित्त्वा भारत सायकैः ।
भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५
शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ।
विव्यधाते महाबाहुं बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६
चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ।
आजगृह्णन् संख्ये भीमसेनं च मारिप ॥ ७

48 ^b) K₂ परिवार्य, D₂ परिचक्रे, T₂ परिववृ
B Da Dn D₂ 4 5 7 समतात्पर्यवारयत्

Colophon om in K₈ — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 mention only दशम
युद्धदिवस, K₄ दशमेह्नि भीष्मनिपातन, B₈ भीष्म
निपातन, M₁ दशमेह्नि — Adhy name K₁ B₈
भीमयुद्ध, T₂ भीमसेनयुद्ध, M₁-8 8 भीमदशकयुद्ध (M₁
‘द्वकथन) — Adhy no (figures, words or both)
K₈ 107, Da₂ (sec m) 71, Dn₂ 107, D₈ 108,
T₁ G 109 (as in text), T₂ M₈ 4 111, M₁ 2
110, M₈ 112 — Śloka no Dn₁ 42, Dn₂ D₈
53

110

1 Before the ref, Ś₁ ins श्रीगणेशाय नम
— D₁ T₂ om the ref — ^b) Da₁ D₈ चातयत् (for
यतमान) D₁ T₂ महारथ

2 ^a) D₂ शल्य (for चैव) — ^b) B₁ अताडयत्;
Da Dn₁ D₈ अजिह्वगै, M₁ 8 8 अयुध्यत (for अवि
ध्यत) — ^d) T₂ M महारथ (for जयद्रथम्)
— After 2, Ko (hapl) repeats 1st

3 ^d) B D₁ 7 8 द्वावत्यौ, D₈ अवत्यौ

4 ^b) K₀ ककवर्हिणवा**, K₁ D₁ ‘वाजिभि’,
B₈ ककपत्रैरजिह्वगै, D₂ 8 ककवर्हिणवाजितै — ^c) K₈
शितैर (for शरैर) D₁ ‘रथैर (for ‘रथो) — ^d) D₂
[s]पीडयद्

5 ^b) K₈- B D (except D₁ 8) S विद्धा (for
भित्त्वा) K₈ भरत K₄ शायकै — Ś₁ writes 5^a-6^a
in Devanāgarī characters — ^c) T₁ G₁ विव्याध
T₁ G सहसा, M (except M₁) समरे (for तरसा)
— ^d) M₁ 8 8 चित्रसेनो (for ‘सेन) K₈ स्थित

6 ^a) K₀ 2 शल्यस्तु, D₈ शल्यस्य, M₂ शल्य च
K₈ 5 D₂ M₁ जिष्णु — ^b) M₂ कृप च (for ‘पश्च)
K₈ M₁ 2 वर, D₈ वर — ^c) K₁ D₈ विव्याधाते,
K₈ D₂ T₁ G विव्याध (K₈ D₂ G₁ 2 ‘ध) त, D₁ वि
विधाते, T₂ विव्याधाश्च, M विव्याध च (for विव्य-
धाते) Ś₁ Ko-2 4 D₈ महाबाहु (Ko D₈ ‘हू), B
Da Dn D₁-8 महाराज, D₂ M₂ 8 महाबाहुर्

7 ^b) Da Dn₁ D₈ पुत्रा (Da: ‘त्र)श्चैव, M₁ पुत्रां
स्तव — ^d) G₁ 8 विव्यथुर् (for संयुगे) — ^e) D₈
T₂ G₁-8 M सखे (M₈ सवे) — ^f) Da₁ भीमसेन
T₂ M भारत (for मारिप)

तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
 अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् ॥ ८
 सुशर्मापि रणे पार्थं विद्धा बहुभिरायसैः ।
 ननाद बलवन्नादं नादयन्चै नभस्तलम् ॥ ९
 अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनंजयौ ।
 विव्यधुर्निशितैर्वाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्वगैः ॥ १०
 तेषां तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ रथिनां वरौ ।
 क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यरोचताम् ।
 आमिषेष्णु गवां मध्ये सिंहाविच बलोत्कटौ ॥ ११

छित्त्वा धनूंषि वीराणां शरांश्च बहुधा रणे ।
 पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १२
 रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः ।
 गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महामृधे ॥ १३
 रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निस्त्रदिताः ।
 दृश्यन्ते बहुधा राजन्वेष्टमानाः समन्ततः ॥ १४
 हतैर्गजपदात्योर्धैर्वाजिभिश्च निस्त्रदितैः ।
 रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १५
 छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ।

O om
 B 5 114 17
 K 5 114 17

8 ^a) S₁ D₂ रथिनौ (for रथिना) — ^b) K₂ B₂
 भरतर्षभ, M₂ रथिनां वरौ — ^c) S₁ Ko 1 : 4 : G₁
 अपीडयेता — ^d) G₂ त्रैगर्ताना (for त्रि) K₂ D₂ :
 T₁ G₂ : M₂ महाबल, M₁ : 2 : 3 महारथ (for मह
 द्बलम्)

9 ^a) D₂ T₁ G तु, T₂ च (for [अ]पि) K₁
 पार्थ — ^b) K₂ B₁ : 3 D₂ D₂ शरैर् (for विद्धा)
 K₂ B Da Dn D₂ : 7 नवभिर, M₂ पचभिर (for
 बहुभिर) B₂ D (except D₂ : 3) M (except M₂)
 आशुगै (for आयसै) — ^c) D₂ : 4 S (except G₁)
 बलवान् (for 'बन्' — ^d) K₂ : 5 D₁ : 3 G₁ : 3 नाद
 यानो, B Da Dn D₁ : 3 T₁ G₁ त्रासयानो (for नाद
 यन्चै) K₂ न लक्ष्यते, B D (except D₁ : 3) मह
 द्बल, S (except G₁ M₂) नभस्तल (for नभस्तलम्)

10 S₁ Ko : 2 om 10 — ^a) Da Dn₁ D₂ बहव
 (for रथिन) D₂ वीरा (for शूरा) — ^c) T₁ G₂ : 4
 विव्यधुर्, T₂ विव्यधन्, M₂ विव्याध (for विव्यधुर्)
 — ^d) M₁ : 3 : 4 रुक्म (for रुक्म)

11 ^a) S₁ K₁ B D (except D₁ : 3) तथा च, Ko
 तथा तु, K₂ तथा तौ (for तेषां तु) — K₂ om
 (hapl) 11^b : 15 — ^b) B₂ Dn₂ D₂ : 8 भरतर्षभौ
 (for रथिना वरौ) — ^c) K₂ क्रीडमानौ, D₂
 क्रीडमानौ, D₂ 'यानौ, T₂ 'मानौ, G₂ 'मान
 (for 'मानौ) K₂ रणोदारौ, T G रथोदारैश्च (for
 'दारौ) — ^d) D₂ 'सेनौ (for 'रूपौ) K₂ : B D
 T₂ M₁ : 3 : व्यदृश्यतां (D₂ T₂ 'त), T₁ G M₂
 अदृश्यता (for व्यरोचताम्) — ^e) Ko आमिषुष्ण
 (sic), K₂ D₂ आमिषार्थ, D₁ : 2 'पार्थे (for 'पेष्णु)
 D₁ वने मध्ये, M यथा इतौ (for गवा मध्ये) T₁ G
 गजसघातमध्यस्थौ — ^f) K₂ रणोत्कटौ, Dn₂ D₁ :
 3 : 3 मणोत्कटौ, T₁ G मणोत्कटौ (for बलोत्कटौ) M

सिंहव्याघ्रौ तथा नृप

12 ^a) K₂ धनुषि K (except K₂) B D (except
 D₁) M₂ शूराणां (for वीराणा) — ^b) K₂ शराश्च, T₂
 M ध्वजाश्च, G₁ : 3 वपुषि (for शराश्च) — D₂ om
 (hapl) 12^c : 15 — ^d) K₂ : 5 B D (except D₂ : 3 D₂,
 D₂ om) रणे, T₁ G च तौ, M तथा (for नृणा).

13 ^a) Ko 1 : 4 D₁ T₁ G₂ : 4 बहुशो (for बहवो)
 — ^b) K₂ हताश्च, T₂ गजाश्च (for हयाश्च) D₂ T₁
 G बहुशो, T₂ M बहवो (for शतशो) K₂ हया,
 Da₁ हत (for हता) — ^c) T₂ हयाश्च सहया पेतु
 — ^d) D₁ पादात्ताश्च, T₂ राजकुर्व्यां (for पेतुरुर्व्यां)
 B₂ : 3 Da Dn D₂ : 7 T₁ G महाहवे (for 'मृधे)

14 ^a) B Dn₂ D₁ : 4 : 7 : 8 चापि (for चैव) — ^b)
 K₂ B₁ : 2 : 4 D (except D₁ : 3) T G निपूदिता — M
 (except M₂) om 14^c : 15 — ^c) Da Dn D₁ : 8 बहवो
 (for बहुधा) — ^d) K₂ : 5 B₁ Da₂ D₁ : 3 : 8 वेष्टमाना,
 B₂ : 4 Dn D₂ : 7 : 8 वेष्ट, Da₁ श्रेष्ठ, D₂ द्रवमाणा
 (for वेष्टमाना) D₁ T G M₂ महीतले (for समन्तत)

15 ^a) S₁ Ko 1 T₂ हयैर् (for हतैर्) Ko Da₂
 D₂ : 3 T₁ G₁ : 4 M गजपदात्योर्धैर्, K₂ : 5 'पदात्योर्धैर्,
 D₂ गजै पदात्यैश्च, D₂ गजै पदात्योर्धैर्, T₂ गजपदान्यो
 र्धैर् (for 'पदात्योर्धैर्) — ^b) K₂ : 5 B₁ : 2 : 4 D (except
 D₁ : 3) T G च निपूदितै, T₂ चापि सूदितै — ^c) T₂ M
 क्षीणै (for भग्नै) — ^d) K₂ : 5 D₁ : 3 : 8 समास्तीर्यत,
 Da Dn₁ (before corr) D₂ 'स्तीर्यत (for 'स्तीर्यत)

16 T₂ om 16^a : 17^b — ^a) T₁ G₂ : 4 भिन्नैर् (for
 छिन्नैर्) G₁ : 3 छ (G₂ च) त्रैर्वहुविधाकारैर् — After
 16^a, T₁ G 1ms

460* चामरैर्हेमदण्डैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

C. om
D 6 114 17
F 6 114 17

अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ १६
केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा ।
उष्णीषैरपविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ १७
तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १८
तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
शरैः संवार्य तान्वीरान्निजघान बलं तव ॥ १९
पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनसमागमम् ।
गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाभये ॥ २०

— ^c) K₂ D₂ M₈ अपि विद्धैश्च (for अपविद्धैश्च)
— K₃ om (hapl) 16^d-17^e — ^d) K₅ परिस्तोत्रैश्च.
— After 16, T₁ G ins

461* घण्टाभिश्च कशाभिश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

17 K₈ om 17^{ab}, T₂ om 17^{ab} (of v l 16)
— ^b) K₅ कवचैर्, D₂ काचनैर्, D₈ आयुधैर्, T₁
G बलवैर्, M (except M₈) आकल्पैर् (for राङ्गवैर्)
K₄ अपि (for तथा). — After 17^{ab}, T₁ G ins

462* कुण्डलैर्मणिचित्रैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

— ^c) K₂ D₂ अपि विद्धैश्च, K₄ B Da Dn D₈-s 7 8
M ऋषिभिश्चैव, T₂ कचकैश्चैव (for अपविद्धैश्च) Ca
cites अपविद्धैश्च — Da D₈ om (hapl) 17^d-18^e
— ^d) T₁ G₂ 4 चामरैर् (for चामर) S₁ Ko-2 च ह
(for अपि)

18 Da D₈ om 18^e (of v l 17), Dn₁ M₁ s-s
om 18^{ab} — ^a) B₈ तनुत्रैरपविद्धैश्च, D₈ तत्र तत्रोप-
विद्धैश्च — ^c) K₈ D₈ 8 उरुभिश्च; D₁ 2 ऊरुभिश्च
S₁ नरीन्द्राणां, K₁ रणेन्द्राणां; D₁ नागेन्द्राणां — ^d)
D₁ समास्तीर्यत, D₈ 'स्तीर्यत (for 'स्तीर्यत)

19 M reads (for the first time) 19-21 after 6
109 33 — ^a) D₂ G₂ अपश्यामो — ^b) M₁ 2 4
(second time) भीमस्य, M₈ 8 भीष्मस्य (for पार्थस्य)
— ^c) D₈ वीरो, D₈ T₁ G सर्वान् (for वीरान्)
— ^d) K₁ 4 B Da Dn D₁ 7 8 (before corr) यज
घान; M (second time) आजघान (for निजघान)
B₈ Dn₂ D₁ 8 महाबल (for बल तव) T₂ M₁ 8 4
(the last three both times) 8 (first time) जघान
पल्लवत्तर

20 ^a) K₂ 2 D₂ 2 6 T G₂-1 पुत्रास्तु T₂ राजेंद्र
(for नं दृष्ट्वा) M (first time) तत्राद्भुततम दृष्ट्वा

कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यावाजग्मुः संयुगं तदा ॥ २१

ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः ।

कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ २२

ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ।

धनंजयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म संयुगे ॥ २३

ततस्ताञ्शरजालेन संनिवार्य महारथान् ।

पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४

शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः ।

— ^b) K₂ 8 8 B D (except D₁) T₂ M (both times)
भीमार्जुनपराक्रम — ^c) K₈-s B₁ 2 4 Da D₂ 8 s-7
रथाभ्यासम् — ^d) K₈ 1 D₁ 8 8 7 T G उप(K₈ 'पा)
जग्मुर्; M (second time) उपयातो (for उपजग्मे) K₄
B Da Dn D₁ 5 7 8 महाबल, D₁ 2 6 S (M second
time) महाहवे (for 'भये) M₁-s 8 (all first time)
आजग्मुस्ते महारथा, M₄ (first time) उपागच्छन्महारथा

21 ^c) Dn₂ D₁ विन्दानुविन्दाव् — ^d) K₄ B D
(except D₂) Ca नाजहुः; S (M both times) न जहुः
(for आजग्मु) K₅ D₂ संयुगं प्रति, S (M first
time) संयुगेर्जुन — After 21, M (om 6 109.
34-35) reads 6 109 36, 459*, (om 6 109
37^a-38^b) 6 109 38^c-41^d (om 6 109 41^e), followed
by 6 109 30-32^b (om 6 109 32^{cd}), 6 109. 33

22 ^a) T₁ G महाबाहु (for महेष्वास). — ^b)
Ko s-s B D फाल्गुनश्च K (except K₈) B₈ D₁ 8
महाबल (for 'रथ) — ^c) K₅ च शूरांश्च, T₂ चमू-
घोर — ^d) G₁ 8 दूर (for भृश) Ko-2 प्रदुवत्,
K₈ D₂ T G₂ 4 M₄ दुद्रुवत्, D₈ दुद्रवत्, D₁ दुद्रु-
वत्, M₁ 2 व्यद्रवता, M₈ 8 विद्रवता (for दुद्रुवत्)

23 ^a) Ko बर्हिणवाजानाव्; K₈ D₂ बर्हिणवाजानाम्;
K₈ बर्हिणवाछिन्नाम्, T₂ बर्हिणवासानाम्; Cd 'वाहिनाम्,
Ca 'वाजानाम् (as in text) — ^b) D₁ T₁ G प्रयुता
(for अयुता) — ^c) Dn₂ D₁ धनजयरथ Dn₁ तूर्णैः
T₂ [s]स्त्राणि (for तूर्ण) — ^d) T₂ पातयत K₁
स, T₂ तु (for स्म) K₂-s B₁-s D (except D₁)
भूमिपा, S पार्थिवा (for संयुगे)

24 ^a) D₁ ततस्तच्छरजालानि — ^b) M₂ स (for
स) — ^c) S₁ Ko-2 समस्तान् (for समन्तात्) T₂
M समतादयिनश्चैव.

आजधानोरसि क्रुद्धो भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ २५
 तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः ।
 अयैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ २६
 अथान्यद्दनुरादाय समरे भारसाधनम् ।
 मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोपितः ॥ २७
 त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः ।
 भीमसेनं च नवभिर्बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ २८
 ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः ।
 दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ २९
 यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।

कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुस्तौ महारथौ ॥ ३०
 जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युवा ।
 विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१
 तं भीमो दशभिर्विद्धा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
 सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ३२
 उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः ।
 मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३
 द्रोणस्तु विवरं लब्ध्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।
 विव्याध बाणैः सुशितैः पञ्चपट्या तमायसैः ॥ ३४
 तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे ।

G 8 5325
 B 8 114 35
 K 6 114 36

25 ^a) T₂ शल्यश्च समरे भीष्म क्रीडन्निव महारथान्
 — ^c) Ś₁ क्रुद्ध, K₁ क्रुद्धौ (for क्रुद्धो)

26 ^a) B₁ धनुष्कोटी, D₁ [s]विमक्रुद्धो, D₂
 महाबाहुर (for धनुश्छित्त्वा) — ^b) K₂ हत्वा चाप
 (for हस्तावाप) M₁ 3 (inf lin) पचक (for पञ्चभिः)
 B₁ जघान पच पचभिः, D₁ धनुश्छिन्दे मायकैः, D₂
 धनुश्छित्त्वा विनघ च; D₃ हस्तावाप च पञ्चभिः — ^c)
 D₃ तयैन (for अयैनं) — ^d) T₁ G₁ विव्याध K₁
 वर्मणि; M मर्मसु (for मर्मणि)

27 ^a) K₂ अथान्यधनुर् (for 'न्यदधनुर्) — ^c)
 K₁ transp मद्रेश्वरो and रणे

28 ^a) K₁ B₁ 3 धर्मराज (B₁ 'ज) (for महाराज)
 S त्रिभिर्गादीवधन्वान — ^b) K₂ 5 D₂ सप्तभिः (for
 पञ्चभिः) — ^d) Ś₁ Ko 2 चार्पयत् (for चार्पयत्)

29 ^a) D₁-3 T₂ M महेश्वरो (for महाराज) — ^b)
 D₁ मागधश्च (for मागधश्च) T₂ M महाबल (for
 'रथ) — ^c) K₂ 'समाविष्टौ, K₃ 'समादिष्टौ; D₂
 'समाविष्टौ, M₁ 'ममुदिष्टौ — ^d) T₂ M अभिजग्मतु
 (for उपजग्मतु)

30 ^a) D₁ महत्सेनां, D₂ lacuna, M₃ महासेना
 — ^d) D₂ जग्मतु, D₃ lacuna (for जघ्नतुस्) K₂
 तु, K₁ B₁-3 Da Dn D₁ 5 6-8 G₁ सु, D₂ स,
 D₃ स; D₃ lacuna (for तौ) B₁ T₂ M जघ्नतु
 सुमहाबलौ

31 ^a) D₂ जयत्सेनस्तु Ko 2 D₂ च (for तु)
 — ^b) K₂ भीम- (for भीम) D₁ भीमायसैर्, T₂
 भीमायुधे (for 'युध) K₂-5 B Da₁ Dn D₁-3 6-8

G₁ 8 युधि, T₂ M रणे (for युवा) Da₁ D₂ भीम
 भीमो युधिष्ठिर, T₁ G₂ 4 भीम भीमपराक्रम (G₂ 'म)
 — ^c) T₁ G₁ विव्याध, G₂ विव्यधे — ^d) K₂ D₂ S
 (except G₂) अष्टाभिर् (for अष्टाभिर्) D₂ भरतर्षभ

32 ^a) Ko 2 भीम M₂ निशितैर् (for दशभिर्)
 K₂ बाणै (for विद्धा) — ^b) T₁ G₁ विव्याध K₂ 5
 B D (except D₁) T₂ M पचभिः (for सप्तभिः)
 — ^c) B₁ सारथि च रणे राजन् — ^d) T G₁ M
 (except M₂) रथनीकाद् (for 'नीडाद्) K₁ B D
 (except D₁ 5) अपाहरत् (for अपाहरत्)

33 ^a) Da₁ D₂ उद्भ्रान्तैस्तु रणे पार्थ — ^b) T₂ M
 द्रावितो रथसत्तम — ^c) Da₁ मागधो, D₂ मागधो
 (for मागधो) K₂ B₁-3 D (except D₂ 5 7) [s]व-
 स्तुतो; B₁ [s]पम्कृतो, M पृष्टतो, Ca [s]पहृतो (as
 in text) K₂ 5 5 Da Dn₁ D₂ 5 राजन्, T₂ M
 [s]या (M₁ हा)सीत् (for राजा)

34 ^a) K₂ त, B₁-3 D (except D₁-3 6) G₂ च,
 T₁ G₁ 3 4 [ज]पि (for तु) K₁ विरथ (for विवर)
 B₁ Dn₂ D₁ 4 6-8 हृष्टा, G₂ कृत्वा (for लब्ध्वा)
 — ^b) B₁-3 Da Dn₁ D₂ भीमसेनमथायसै — ^c) T₁
 G₁ विव्याध K₂ 5 B₁ D₂ 6 S निशितैर्बाणै, K₂
 B₁-3 Da Dn D₂ 4 7 8 बाणैर्निशितै (for बाणै सुशितै)
 — ^d) K₂ 5 B₁ Dn₂ D₁-3 6-8 पचपट्टिभिरायसै, B₁-3
 Da Dn₁ D₂ पचपट्ट्या शिलीमुखै, S पचभिः पङ्क्तिरा
 यसै

35 ^a) Da₁ Dn₁ T₂ भीम (for भीम) T₂
 M₁ 5 5 समरे क्रोधी M₁ तस्मीम परमक्रुद्धो — ^b)
 K₁ 2 Da₁ गुरु (for गुरुं) T₂ M₂ 5 नृप (for

विन्याध नवभिर्भलैस्तथा पथ्या च भारत ॥ ३५
 अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्धा बहुभिरायसैः ।
 व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३६
 ततो भीष्मश्च राजा च सौवलश्च बृहद्रथः ।
 अभ्यद्रवन्त संकुद्रा भीमसेनधनंजयौ ॥ ३७
 तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 अभ्यद्रवन्त भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३८
 शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् ।
 अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा यतव्रतम् ॥ ३९

युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 अयोधयन्त्रणे भीष्मं संहताः सह सृजयैः ॥ ४०
 तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
 शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योध्यन्ति स्म संयुगे ॥ ४१
 ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् ।
 तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४२
 तावकानां रणे भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते ।
 तत्र हि द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ॥ ४३
 धृष्टद्युम्नो महाराज सर्वसैन्यान्चोदयत् ।

रणे) — °) T₁ G₄ विन्याध K₈ ६ D₂ निशितै
 र्वाणैस्, K₄ निःतैर्भलैस्, B₃ ४ Dn D₁ ६-८ पचभि-
 र्भलैस्, D₁ T₁ G नवभिर्वाणैस्, D₈ दशभिर्वाणैस् (for
 नवभिर्भलैस्) — °) S₁ Ko-२ चतु पथ्या तथा नृप

36 S₁ Ko-२ D₈ om 36^{ab} — °) Dn Dn₁ D₈ ५
 नवभिर्, D₈ बाहभिर् (for बहुभिर्) — °) T₁ G₄
 व्यधमत् D₈ सैन्य स, T₁ G सैन्यानि (for तत्सैन्यं)
 — °) T₂ यथाभ्राणि (for महाभ्राणि)

37 °) M₄ भीष्मस्तु D₈ द्रोणश्च (for राजा च)
 — °) S₁ सौवल स, K₂ ४ B D₇ T₂ G₈ M₂ ४ कौस-
 ल्यश्च, K₈ ६ Da₂ Dn D₁ २ ४ ६ ८ कौशल्यश्च, Da₁
 D₈ कौशल्यश्च, T₁ G₁ २ ४ कौशलश्च, M₁ ८ ६ कौर
 व्यश्च (for सौवलश्च) K₁ बृहत्थल, B₄ बृहद्रथ
 — °) K₂ ४ B Dn Dn D₁-८ समवर्तत, K₅ D₂ ८ T₂
 M₄ अभ्यवर्तत, T₁ G₂ ४ 'वर्षत, G₁ ८ 'वर्षत (for
 'द्रवन्त) T G सशुद्धौ (T₂ 'द्धौ)

38 °) G₂ अथैव G₂ ४ शूरो (for शूरा) — °)
 K₈ ४ Da₁ D₂ G₂ ८ M₄ अभ्यद्रवद् (for 'द्रवन्)
 — °) S₁ Ko-२ D₂ व्यादितास्यम् (for 'व्यादि')

39 °) K₈ ४ B Da₂ Dn₁ D₁ ६-८ T₂ G₁ ८ M
 भरताना — °) T₂ अभ्यवर्तत K₁ सहृष्टौ, T₂ M
 सप्रामे (for सहृष्टौ) — °) K₂ महारथान्, K₈ B₄
 Dn D₁ ६-८ महारथात्, K₁ यतव्रतात्, B₁ ८ महा
 रथा, B₂ Dn D₈ M₄ महारथ, D₂ ८ महाव्रतात्,
 M₁ ८ ८ महाव्रत; M₂ महाव्रत (for यतव्रतम्)

40 Ko om (hapl) 40^a-41^b — °) K₈ D₂ G₈
 अयोधयद् G₁ ८ बाणै (for भीष्म) — G₁ ८ om
 40^a-42^a — °) K₁ सहत, K₂ ८ B D T G₂ ४

M सहिता K₂-५ B D T₂ M सर्व (for सह) K₁
 २ ५ B₁ ८ ४ Da₁ संजयै, B₂ 'सृजया (for सृजयै)

41 Ko om 41^{ab}, G₁ ८ om 41 (of v l 40)
 — °) T₂ कौरवाश्च तत सर्वे, M कौरवा सहिता (M₄
 तथैव कौरवा) सर्वे — °) B₂ महाव्रत, Da Dn₁ D₈
 जयद्रथ (for यतव्रतम्) — °) K₈ Da₁ D₈ शिखण्डी
 (for शिखण्डि-) S₁ Ko-२ योधान्, D₂ सर्वान् (for
 पार्थान्)

42 G₁ ८ om 42^a (of v l 40) — °) K₈ T₂
 M भयकर (for भयावहम्) — °) T₁ G₄ तथा, T₂
 तत (for तत्र) D₈ शूरैर् (for सार्धं) K₈ D₂ सृ
 जयै पाण्डवै सार्धं — °) K₄ निधन, T₂ M च जय
 (for विजय).

43 °) B₃ ४ जये, Dn₂ D₄ १ ८ जयं (for रणे)-
 — °) K₂ ८ ६ D₂ ६ Co d ग्रह, D₁ पण, S ड्रव
 (for ग्लह) Cv as in text — °) K₁ दूतम्,
 K₅ D₂ दूतम्, Co द्यूत (for द्यूतम्) K₂ ६ D₂
 आयातं, K₄ आपन्न, B Da Dn D₁-८ आसक्त, D₈
 आयत्त (for आयात) K₂ तत्र य त तमायात, T₁
 G₁ ४ M₂ तत्र हि द्यूत आसक्तो, T₂ G₈ तत्राभि (G₈
 'पि) द्यूत आसक्तो, G₂ तत्राभूद्युद्ध आसक्तो; M₁ ८-६
 तत्र हि न्यूह (M₄ sup in द्यूत) आसक्तो — °)
 Da₁ D₂ ६ च (for वा) K₂ विजयायेति राघवा
 (sic), K₅ विजयायेपराजय (sic)

44 °) K₈ ६ D₂-४ ६ T₂ M धृष्टद्युम्नोपि राजेंद्र, B
 Da₁ Dn D₇ ८ 'द्युम्नस्तु राजेंद्र, Da₁ D₈ धार्तराष्ट्रस्तु
 राजेंद्र — °) S₁ Ko-२ सर्वसैन्यमचोदयत्; K₈ ६
 'न्यान्चोदयत् — °) K B₂ ८ D₂ ८ १ G₂ M (ex-
 cept M₄) अभ्यद्रवत, T₂ अभ्यद्रवत — °) K₄ B

अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट नरसत्तमाः ॥ ४४

सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरुथिनी ।

भीष्ममेवाभ्ययान्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४५

भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् ।

आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं ज्ञातनवो भीष्मो दशमेऽहनि संजय ।

अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृज्जयैः ॥ १

कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् ।

आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २

संजय उवाच ।

कुरवः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त भारत ।

यथा च तदभ्युद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि शृण्वतः ॥ ३

प्रेषिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना ।

अहन्यहनि संप्राप्तास्तावकानां रथव्रजाः ॥ ४

C 6 5136
B 6 115 4
K 6 115 4

D (except D₂ s) M₂ रथसत्तमा, T₂ कुरुसत्तम,
M₁ s- कुरुसत्तम G₂ मा मा भैष्ट रहसा

45 ^a) K₁ 2 सेनापतिर्, T₁ G 'पतेर्' (for 'पति')
— ^b) K₃ Da₁ वरुथिनी, K₅ अनीकिनी — ^c) B
Da Dn D₃-s समभ्ययात् D₂ एवाभ्ययात् (for एवा
भ्ययात्) — ^d) K₈ त्यक्त्वा प्राणभयं महत्, K₅ D₂
त्यक्त्वा सरणजं भय

46 ^a) K₂ 2 Dn₁ आपतती — ^d) K₂ 4 B₁ 3 3
Da₁ D₁ 2 महोदधौ, K₅ महोदधौ D₃ T₂ वेलैव
मकरालय, M₁ 3 वेला इव महोदधि, C_v वेलामिव
महोदधे

Colophon om in Ś₁ Ko-3 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₁ T₂ mention only
दशमेहि (K₁ cont भीष्मनिपातन), K₅ D₁ 6 दशमयुद्ध-
(De om. युद्ध)द्विष, B₅ भीष्मनिपातन, M₁ दशमे
द्विके — Adhy name K₁ युद्ध — Adhy no
(figures, words or both) K₅ Dn₂ 108, Da₂
(sec m) 72, D₆ 109, T₁ G 110 (as in text),
T₂ M₅ 4 112, M₁ 2 111, M₅ 113 — Śloka
no Dn₂ D₅ 47, De 45

III

1 ^a) K₂-s B D (except D₂ 1) G₂ महावीर्यं,
T₂ 'वीरै' (for 'वीर्य')

2 ^a) K₂ Da₁ कुरवश्च, T₂ कौरवाश्च (for कुर
वश्च) — ^b) G₁ पाण्डवा (for 'वान्' T₁ G पर्यं
(for प्रत्यं) — ^c) K₅ आचक्ष्व, Da₁ आचक्ष्व मे,
T₂ आचक्ष्वमे (for आचक्ष्व मे) D₃ सु- (for मे)
K₂ महायुद्धे, K₁ तथा युद्धं, K₅ महाबाहो, B₂
Dn₁ D₅ महयुद्ध, D₁ T₁ G₂ 4 यथा युद्धं, G₁ 3
यथा वृत्त (for महायुद्ध) — ^d) Da₁ 'शोभिन' (for
'शोभिन')

3 ^a) D₂ पाण्डवश्चैव (for पाण्डवैः सार्धं) — ^b) B
D (except D₂ s) S (except G₁ s) यद् (for यथा)
K₅ भारत (for 'त') — ^c) T₁ G₂ 4 यदा (for
यथा) K₄ B₁ यथा तदभवद्युद्धं, B₁ 8 सर्वमेतद्दशेपेण
— ^d) B₅ तत, B₁ Dn₂ D₁ 5 1 8 तनु, T₂ ततो
(for तत्ते) K₂ 4 B₂ 4 Da₂ Dn D₁-s T₂ साप्रत,
B₁ तत्तत, M भारत (for शृण्वत) — Da₁ om
from वक्ष्यामि up to 31^b on the missing fol 266,
a different fol 266 is subst in its place, which
is here ignored

4 Da₁ missing (cf v 1 3) — ^a) B Da₂ Dn
D₁ 5 7 8 गमिता (for प्रेषिता) — ^b) B₁ Da₂ Dn₁
D₁ 5 7 8 किरीटिना — K₅ om 4^c-5^b — ^c) K₂ 4
Da₂ Dn₁ D₂ 8 5 T₂ M सरव्यात् (M₅ 'व्या'), B
Dn₂ D₁ 7 8 सकृद्वात्, D₆ T₁ G संप्राप्ते, D₁ संप्राप्ता
(for 'सात्' — ^d) K₁ रथव्रज, B₁ Dn₂ D₁ 4 7 8
T₁ G महारथा (for रथव्रजा)

C 6 539
B 6 115
K 6 115

यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिजयः ।
 पार्थानामकरोद्धीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५
 कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं महारथम् ।
 अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ॥ ६
 दशमेऽहनि तस्मिन्स्तु भीष्मार्जुनसमागमे ।
 अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७
 तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः ।
 भीष्मः शान्तनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ८

येषामजातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ।
 ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९
 दशाहानि ततस्तस्या भीष्मः पाण्डववाहिनीम् ।
 निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतपः ॥ १०
 स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे ।
 न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामेऽभिमुखानिति ॥ ११
 चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तत्र ।
 अभ्याशस्यं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२

5 Da1 missing (cf v 1 3) Ks om 5^{ab} (cf v 1 4) —^a) Ko 2 T2 यथा प्रतिज्ञा (Ko T2 'जा'); Dn2 तथाप्रतिज्ञ K1 कौरव्या, Ks D2 s s M1 s- कौरव्य (for 'व्य') —^b) K1 2 स चापि, Ds स सर्व, T2 सदा च, M1 4 सदा हि, Ms s सभा हि (sic) (for स चापि) —^c) S1 भीष्म, D1 भीष्म, T2 सीम (for भीष्म) — D1 om (hapl) 5^{d-6^a} —^d) M2 सतत Ks M1-3 s समितिजय (M1 adds क्षयं after 'जय')

6 Da1 missing (cf v 1 3) D1 om 6^a (cf v 1 5) M1 2 om (hapl) 6-7 Ms om 6-8 —^a) S1 (orig) Ko-2 पावकै, S1 (by corr) तावकै (for कुरुभि) S1 Ko 1 4 B1 सहितो भीष्म (B1 'मो'); B2 s Da2 Dn1 Ds T2 M4 सहितो भीष्मे, G2 सहिता भीष्म (for सहित भीष्म) Co cites भीष्म —^b) B2 s Da2 Dn1 Ds T2 M4 युध्यमाने, T1 G2 4 युध्यमान (for युध्यमान) Ks-3 B Dn2 D2-3 6-8 Ms परतप (Ks Ds 'प'), Da2 Dn1 Ds T2 M4 परतपे (for महारथम्) — Ks D2 om (hapl) 6^{a-8^b} —^c) K1 सपाञ्चाल्य B2 s Da2 Dn1 Ds T2 M4 अर्जुनं च सपाञ्चाल्ये, T1 G4 अर्जुनं सहपाञ्चाल्य —^d) B Da2 Dn D4-8 T2 M4 सशयो (Da2 Dn1 [orig] 'ये, Ds सक्षये) विजये (T2 'यो)भवत् (B2-4 भवेत्)

7 Da1 missing (of v 1 3) Ks Ds M1-3 om 7 (cf v 1 6) —^b) Ko 2 भीमा (for भीष्मा) —^c) K2 आवर्तत, Ks Ds T1 G2-4 प्रा, T2 अवर्तत (for अवर्तत) K2 महारौद्र; T1 G2 4 'रौद्र (for 'रौद्र') —^d) D1 स तदा, T2 M4 तदा तु (for सतत) K2 समितिक्षय, T1 G2 4 M4 समितिक्षय, T2 स जनक्षय

8 Da1 missing (of v 1 3) Ks Ds om 8^{ab}, Ms om 8 (cf v 1 6) —^b) Ks B1 s Da2 Dn

D1 s-3 1 s भूयद् (D2 1 'स)श्च; T2 भूयश्चापि (for भूयश्च स) Dn1 D2 परतप, Ms 'तप (for 'तप) —^c) S1 शान्तनवो S1 Ko 1 राजन्, Ks धीमान्; Gs योधाञ् (for योधाञ्) —^d) T2 M1 4 जघान समितिजय

9 Da1 missing (cf v 1 3) —^a) Ds M1 2 4 तेषाम्; M- ण्याम् (for तेषाम्) D1 s s (before corr) अज्ञानकल्पाणि —^b) D1 स ने मायाणि (sic) K1 Gs पार्थिव, Ks B: Ds s T2 M भारत, D1 मारिप (for पार्थिव) —^d) T2 'वर्तन (for 'वर्तिन) T1 G शूरेण सह सयुगे, Ms शूरा सर्वेऽनिवर्तिन, Ms शूरा सर्वे निपातिता

10 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Dn2 तपस; T1 G1 s s Ms तथा (for ततत्) T2 दशाहानि तदा भूत्वा —^b) Ks भीष्म (for भीष्म) —^c) Ks Ds 4 T1 G2 4 निरविद्यत, Ks 'धीद्यत, Ks 'भिद्यत, T2 'विद्यत, Co d 'विद्यत (as in text) —^d) T1 G M2 जीविते स, M1 s-3 'ते च (for 'तेन) Ks 4 B Da2 Dn1 D1 2 4-3 M4 परतप (for 'तप)

11 Da1 missing (cf v 1 3) —^a) Ds क्षीप्र (for क्षिप्र) Ks Ds धर्मम् (for वधम्) — Ks om 11^b-12^a —^b) Ks [s]सीमुखं, B1 s 4 Da2 Dn Ds s s [s]भिमुखो, D1 T G4 [s]भिमुखान्; Ms विमुखं —^c) Ks Ds न हन्यात्, Ks न्यहनत्; Da2 Dn1 Ds 1 अहनत्, T2 महात्मा, M1 न निहन्यात्, M2 न्यहनत् (for न हन्या) S1 Ko 1 बाहवे श्रेष्ठान्, Ks Ds पादवधे, Ds ताक्षरधे, G1 मानवाश्चे —^d) Ks s Ds संग्रामा (Ds 'मे)भिमुखानपि, Ks B Da2 Dn Ds-3 1 s T2 M संग्रामे सु (Dn2 'मेपु, T2 'मे स)ग्रह्णिति (M1-3 s 'नपि), D1 संग्रामे तु ग्रह्णिव

12 Da1 missing (of v 1 3) Ks om 12^a (cf v 1 11) —^b) Ks मया (sic) (for पिता) —^c)

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्गं च जल्पतः ॥ १३
 निर्विण्णोऽसि भृगं तात देहेनानेन भारत ।
 घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥ १४
 तस्मात्पार्यं पुरोधाय पाञ्चालान्सृज्यांस्तथा ।
 मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५
 तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः ।
 भीष्मं प्रतिययौ यत्तः संग्रामे सह सृज्यैः ॥ १६

धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः ।
 श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्वलम् ॥ १७
 अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे ।
 रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८
 अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ।
 भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९
 न वै भीष्माद्भयं किञ्चित्कर्तव्यं युधि सृज्याः ।
 ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २०

C 6 5354
B 6 115 20
K 6 115 20

K: Ds धन्यामन्त्रं, Ks s Da2 Dn1 (before corr)
 Ds s s s धन्यामन्त्रं, T: लन्यागय Ds महायाहु
 (for 'राज्ञ') —^a) Ds (m as in text) कामम् (for
 वाक्यम्)

13 Da1 missing (cf v l 3) Before 13, Ds
 ins नीन्म उवाच —^a) M: युधिष्ठिरो Ś1 D: महा
 प्राज्ञ, Ds M: 'प्राज्ञ', Ds 'राज्ञ (for 'प्राज्ञ) —^b)
 Ks शर्वशास्त्र, Ks Gs M: s सर्वशास्त्र Ds M: वि
 शारद —^c) B Da2 Dn Ds s s शृणुन्व, Ds
 शृणुन्व (m 'न्व) (for शृणु मे) — Ś1 reads
 13^a-14^a in marg —^d) Ds धर्मं न्यर्गं, T: यमं
 क्रीर्ति, G1 s धर्म्यं तथ्य, M: न्यर्गं धर्मं, M: स्वर्गं
 धर्म्यं (by transp) Ds m T: तत्त्वत, G1 M ल
 M: क)त्पित, Gs कल्प्य त (for जल्पत) Ks धर्मं
 युक्त च भारत

14 Da1 missing (cf v l 3) Ś1 reads 14^a in
 marg (cf v l 13) —^a) T: [s]ह (for ऽसि)
 —^b) M: देहेनानेन (for देहेनानेन) Gs M: सुव्रत
 (for भारत) —^c) Ś1 Ko-2 transp घ्नत and गत
 Ms घ्नतश्च मे

15 Da1 missing (cf v l 3) —^a) B: T:
 Gs s पार्यं; M: पार्यं (for पार्यं) T: परोधाय
 —^b) Ds पाञ्चाला, T1 G पाण्डवान्, T2 M पाञ्चाल्य
 Ds रणे (for तथा) —^c) K1 मद्वधे

16 Da1 missing (cf v l 3) Before 16, Ds
 ins सजय उवाच —^b) Ks T G1 s पाण्डवा Ks s
 Ds सत्यविक्रम (Ks 'मा'), Da2 Dn Ds s s T G1
 s s M: सत्यदर्शिन, Ds प्रियदर्शन —^c) T1 Gs s
 'ययुर (for 'ययौ) Ks तत्र, Ks यत्र, B Da2 Dn
 Ds-3 राजा, T1 G1 s s यत्ता, T2 यत्न, G2 युक्ता
 (for यत्त) —^d) Ks सयुगे (for संग्रामे) K1

सहसृजय, Ks सह सृजय

17 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Da2 Dn1
 Ds राजा (for राजन्) —^c) Ko ता वाचो (sio),
 Ks s Ds s तद्वाक्य, T: वचन (for ता वाच) —^d)
 Ks D1 s s नोदया, Ks देशया (for चोदया)

18 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Ks s
 धन्या (Ks 'न्य)द्रवत, B: Dn2 Ds s अभिद्रवध्व,
 Ds s 'द्रवत्, T: असद्रवत T2 M सयोद्धुं (for युध्य
 च) —^c) Ds रक्षिता, T: रक्षिता Ś1 सति
 सधेन, Ds मत्स्यसत्वेन —^d) Ds विष्णुना (for
 जिष्णुना) D1 रिपुघातिना, D2 अपि जिष्णुना, T1 G
 सर्वजि, M1 s (sup lin) s वरजि (Ms [orig] s
 'यि') M2 s परजि

19 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Ds अय
 चापि, T1 Gs s आरोपित- (for अय चापि) —^b)
 Ś1 पार्षितो, Ks पार्षितो, T: पार्षतो (for पार्षतो)
 —^c) Ks Ds तु (for च) —^d) Ś1 पालयिष्यति
 (for 'प्यति)

20 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Ks-s B D
 (Da1 missing) T2 M मा वो (Ms मां वा), T1 G न
 वो (for न वै) Ds भीष्मास्त्रिय, Ds भीष्माद्भय, T2
 G भीष्मभय (for भीष्माद्भय) Ks Ds कश्चित् (for
 किञ्चित्) —^b) Ks हस्त्यश्च, Ks B Dn2 D1-4 s-8
 T2 अस्त्वद्य, Ks T1 G M अस्त्यद्य, Da2 Dn1 Ds
 अथास्तु (for कर्तव्यं) T2 हति (for युधि) K1 s
 सृजया, T2 सृजय, Gs सजया, M: सृजयान् (for
 सृजया) — Ks Ds om 20^a-22^b —^c) Ko s
 विलि (Ko 'जी)प्याम, D1 वधिष्यामि, Ds निजे-
 प्याम, Ds विजेप्याम, T G वधिष्याम, M: जये
 प्याम (for विजेप्याम) — After 20, T2 M1 s ins

463* ते सथेति प्रतिज्ञाय पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

C 6 5355
D. 6. 115 21
K. 6 115 21

तथा तु समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः ।
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः ॥ २१
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनंजयम् ।
भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२
ततस्त्व सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः ।
द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३
दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ।
भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा ॥ २४
ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।

शिखण्डिग्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५
चेदिमिश्च सपाञ्चलैः सहितो वानरध्वजः ।
ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६
द्रोणपुत्रं शिनेर्नसा धृष्टकेतुस्तु पौरवम् ।
युधामन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७
विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ।
वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतपः ॥ २८
मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ।
भीमसेनाभिगुप्तश्च नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९

21 Da1 missing (of v 1 3) Ks Ds om 21 (of v 1 20) Tz M om 21^{ab} —^a) Ks Ds त तथा, K4 B Da2 Dn Ds-1 7 8 ते तथा, D1 ते धातु (for तथा तु) K1 यत्वा (for कृत्वा) — G1 s om 21^{cd} —^e) T G2 4 M ब्रह्म (Tz M इव) लोक जेतुकामा — After 21^e, Ds erroneously repeats 21^{ab}

22 Da1 missing (of v 1 3) Ks Ds om 22^{ab} (of v 1 20) Tz M transp 22^{ab} and 22^{cd} —^a) Tz M पांचाल्य ते (for शिखण्डिन) —^e) Ś1 Ko 1 पालने, Ks Ds T1 G4 M1 s 4 पतने (for पातने) G4 यत्त (for यत्न) —^d) Ks Ds त (for ते) B1 समाहिता (for स्थिता) D1 परमं योगमास्थिता

23 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Ds T2 G2 सुता इष्टा (for सुतादिष्टा) —^b) Ds जनपदेश्वरान्, G2 पदजनेश्वरा —^e) T1 G सद्रोण (for द्रोणेन) Tz सहिता युद्धे (for सहपुत्रेण) —^d) Ks s Ds 6 सहिताक्षे, Dn3 सहसेनो, D1 सहसैन्या (for सेना) K1 Dn2 महाबल

24 Da1 missing (of v 1 3) —^b) Ks स हि (for सह) —^d) T1 G2 4 तथा (for तदा)

25 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Ś1 Ko-2 ततस्ते Ks s Ds सर्वे (for शूरा) —^b) Ks-5 B1-3 D (except D1 s, Da1 missing) Tz M महा (for यत्) —^e) Ds शिखंडी (corr from टि) Ks सर्वान्, Tz शूरान्, M वीरान् (for पार्थान्) —^d) K1 योधयति समं युगे, G1-2 योधयामासुराद्वे

26 Da1 missing (of v 1 3) —^a) D (Da1 missing) तु (for च) K1 B सपचालै, M1 s-5 सपाचाल्यै Ks चेदिमिश्चैव पांचाल्यै, T G चेदिमि सहपां

चालै —^b) Ks सह तैर्, D2 सहितैर् (for सहितो) —^d) Ks यतव्रत (also शिखण्डिनं as in text)

27 Da1 missing (of v 1 3) —^a) D1 द्रोण पुत्र, Ds पुत्रे (for पुत्रं) Ks s Ds शनेर् (for शिनेर्) —^b) Ks Da2 Dn1 D1 s 5 6 T1 G M1-3 5 च (for तु) B1 Dn1 Ds 5 M1-3 5 कौरव, D1 पौरव, D1 कौरवान् (for पौरवम्) Ds सात्यकि समयोधयत् —^e) Ks 4 B D (Da1 missing) Tz M अभिमन्यु, Ks अभिमन्यु (for युधामन्यु) Ko-2 महा मात्य, Ds समासाद्य, T1 Gs 4 सहामात्यो (for स्त)

28 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Ks सु, Ds T1 G च (for तु) Ko-2 Ds 4 Tz महानीक (Ks क); Ks सहामात्य —^b) Ks s Ds सहसैन्यं, Ds सेने, T1 G सर्वैर् (for सेन) Ko-2 जयद्रथ (for द्रथम्) —^e) Ks D1 वार्धक्षत्रस्य, Ks B1 2 4 Da2 Dn Ds 5 वार्धक्षेत्रे (Ks क्षेत्र, Da2 Ds क्षेत्रे, Dn3 क्षेत्रे)स्तु, D1 वार्धक्षत्रिस्तु, Ds वार्ध क्षेत्रस्य, M1 वृद्धक्षेत्रस्य (for वृद्धक्षत्रस्य) B2 Da2 Dn1 Ds दायाद (for दम्) —^d) Ks 4 B D (Da1 missing) परंतप, M1 तप (for तप) — After 28, Da2 Dn1 Ds ins

464* चित्रसेनस्तव सुत विचित्रशरकार्मुकम् ।

29 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Ds मद्रराज महेस्वास (corrupt) —^b) T1 Gs 4 सह सैन्यैर् (for सैन्य) K1 M2 युधिष्ठिर, Ds Ms 5 छिर (for छिर) —^e) Ks B Dn2 D1 s 1 8 Gs M2 5 सेनो भिगुप्त, Da2 Dn1 Ds 2 5 सेनाभि (D2 5 सेनोत्ति, Ds सेनोभि) गुप्त Ks B Da2 Dn1 Ds-6 M तु (for च) Ks भीमसेनो गदा गृह्य, Tz भीमसेनो महाराज —^d) Tz M गजानीकम्, Gs नगा (for नागा)

अप्रवृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोमकैः ॥ ३०
 कर्णिकारध्वजं चापि सिंहकेतुररिदमः ।
 प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१
 शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनंजयम् ।
 राजभिः समरे सार्धमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२
 तस्मिन्नतिमहामीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ।
 संप्रधावत्सनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३
 तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत ।

तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ॥ ३४
 ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम् ।
 प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३५
 शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च वृंहितैः ।
 सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६
 सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा ।
 वीराङ्गदकिरीटेषु निप्रभा समपद्यत ॥ ३७
 रजोमेघाश्च संजहुः शस्त्रविद्युद्गिरावृताः ।
 धनुषां चैव निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८

C 6 5872
 B 6 115 38
 K 8 113 38

30 Da1 missing (cf v 1 3) —^a) K1 अप्र
 वृष्टम्, K2 'धर्मम्', D2 'धृष्यम्' D3 M1 अना
 वीर्यं, T2 महानीर्यं K3 अदृश्यमानमाचार्यं —^b)
 S1 Ko 1 : 2 D2 T2 M2 वर, K2 वर (for वरम्)
 —^c) B1 Dn2 D3 : द्रोणि (for द्रोण) S1 Ko-2
 द्रोणाणीक प्रति ययौ —^d) G1 M2 पाचाल (for 'ल्य')
 Ko 2 'सोमक', K1 B Da2 Dn D1 : 1 : 2 सोदरे (for
 सोमकैः)

31 Da1 missing up to 31^{ab} (cf v 1 3) —^a)
 K2 कर्णिकार (for कर्णिकार). T2 M1-3 : 'ध्वजश्च
 (for 'ध्वज) B Da2 Dn D1 : 1 : 2 चैव (for चापि)
 —^b) B2 सिंहकेतुम् D1 अरिदम, D1 'दम —^c)
 T2 M1 सौभद्रो (for 'द्र) Da1 प्रत्युज्जगाम सौपुत्र
 (sic) —^d) T2 राजान तु, M1-3 : राजपुत्र K2
 महद्बल, T2 M1 बृहद्बल

32 ^a) Da1 Dn1 G2 पुत्रस्ते —^a) T2 M बहुभि
 (for समरे) B Dn2 D1 : 1 : 2 पार्यम्, M2 सार्ध
 (for सार्धम्) —^d) M2 समपेतुर् (for अभि) T1
 G समतत (for जिवासव)

33 ^a) S अतिमये (for अतिमहा) K1 भीम,
 D1 वीर्यं (for भीमे) —^b) M1 हि, M2-3 व (for
 वै) D2 भीमे भीमपराक्रमे —^c) K2 D2 सुप्रधाव
 त्सनीकेषु, Da1 प्रमधाव — K2 om (hapl)
 33^d-34^a —^d) D2 (marg sec m) T2 समकम्पत
 मेदिनी

34 K2 om 34^a (cf v 1 33), T2 om 34^{ab},
 D2 reads 34^{ab} in marg (sec m) —^a) D2 तान्य
 नीकेषु मतत —^b) Da1 समसज्जन्त, T1 G सम
 युध्यत

35 ^a) T2 M पुनश्च (for ततस्) K2 B Dn2
 D1 : 6-8 प्रतप्तानाम्, T2 M प्रयातानाम् (for प्रयत
 ताम्) —^b) T1 प्रति (for अभि) —^c) K B
 D (except D2) महाशब्दो, T2 महच्छब्दो (for महा
 शब्दो)

36 ^a) K1 B Da2 Dn1 D1 : 4 : 5 T1 G2 : 4 M2
 'घोषश्च, K2 Dn2 D3 M1-3 : 'घोषाश्च, Da1 T2
 'निर्घोषो (for 'घोषैश्च). —^b) B2 : 4 Da Dn1 D3 T
 G2 : 4 वृहित, D1 M1 : 2 बृहत्ता, D2 वृहण, M2-3
 वृहिता (for वृहितै) —^c) K1 : 4 B Da Dn D1 :
 : 6-8 T2 G1 : 2 M1 : 4 सिंहनादश्च, D2 'नादस्य,
 M2 : 'नादाश्च (for 'नादैश्च) T1 G1 घनुषां चैव
 निर्घोषो (= 38^c) —^d) K2 D2 : 6 दारुण T2 M2-3
 समजायत (for 'पद्यत)

37 Dn2 D2 om (hapl) 37 —^a) T1 G या तु,
 T2 या च, M यावत् (for सा च) Ko सर्वे (for
 सर्व) —^b) Da1 'सदृशी प्रभा (sic), T1 G 'सदृश-
 प्रभा —^c) T G M2 हारांगद (for वीराङ्गद)
 —^d) D2 निप्रभा T2 M समजायत (for 'पद्यत)

38 Ko : om (hapl) 38-40 —^a) K2 राजा
 मेघाश्च, D1 रजोमेघाश्च (for रजोमेघाश्च) B2-4 तु;
 Dn2 D1 सु (for च) K2 B2 : 8 D1 : 8 T G4 M
 सजग्मु, Da1 स*जु; Da2 D2 सजहु D2 राजानश्च
 सुमरेक्षु —^b) D1 आवृत्त (for आवृता) D2
 शस्त्रवृष्टिभिरावृता, T1 G शस्त्रविद्युत्प्रभावृता, M1
 'द्युदिवावृता' —^c) K2 : 4 B D (except D1) T2 M2
 चापि, K2 वापि (for चैव) D2 निर्घोषैर् (for 'पो)
 —^d) = 36^d D2 दारुणा, D1 दारुण (for दारुण)

39 Ko : om 39 (cf v 1 38) —^a) K2 D2
 बाणशस्त्रप्रणादश्च, T1 G रणे शस्त्रप्रणादैश्च, M1 : 4

वाणशङ्खप्रणादाश्च मेरीणां च महास्वनाः ।
 रथघोषश्च संजग्मुः सेनयोरुभयोरपि ॥ ३९
 प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ।
 निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ४०
 अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ।

कुञ्जराः कुञ्जराञ्जघ्नुः पदार्तीश्च पदातयः ॥ ४१
 तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
 भीष्महेतोर्नरन्याघ्र श्येनयोरामिपे यथा ॥ ४२
 तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत ।
 अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां रणाजिरे ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

संजय उवाच ।

अमिमन्धुर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।

महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १
 दुर्योधनो रणे कार्णि नवभिर्नतपर्वभिः ।

वाणसङ्घप्रणादाश्च —^b) K₂ D₂ 4 'स्वन (for 'स्वना)
 T₁ G मेरीणां चैव निस्वनै —^c) K₄ D₁ 8 M रथ-
 घोषाश्च, T₁ G 'घोषैश्च (for 'घोषश्च) S₁ K₁ D₁ 8
 संजग्मुः; K₂ 8 B₁ D₂ D₂ 4-7 T G सजज्ञे; D₂
 सजन्ये (for संजग्मुः). —^d) T₁ G सेनयोश्च महद्भय

40 K₀ 2 om. 40 (of v 1 38) —^a) K₄
 B₁ 2 4 D₂ D₂ 6-8 पाश- (for प्रास) D₂ D₁
 -शक्त्यृष्टि, T₂ -शक्त्यृष्टि (for -शक्त्यृष्टि) S₁ -सगैश्च
 (for -सघैश्च) —^b) B₂ बाणौघै (om च), D₁ गदा
 निश्च, T₂ बाणौघैश्च T₁ G बाणसङ्घै समापद्यतं (G₁
 'त) —^c) T₁ G निष्प्रमाणम् (for 'काशम्) —^d)
 T₂ M समजायत (for 'पद्यत)

41 ^a) K₄ B D₂ D₁ 4 5 7 8 G₁ कुजराङ्कुजरा
 (by transp), D₂ 1 कुजराङ्कुजराङ् D₂ (sup in
 as in text) S (except G₁) जग्मुः (for जघ्नुः). —^d)
 K₂ 8 D₂ पदाती (K₂ 'ता)श्च, K₄ B₂-4 D₂ T₂ G₂
 M₂ 8 पादाता (G₂ M₂ 5 'ता)श्च, D₂ 5 पदातीश्च, T₁
 G₁ 8 4 पदातैश्च; M₁ 8 4 पदाताश्च (for पदार्तीश्च)
 D₂ G₂ M₁ 8-5 पदातिनः; M₂ 'तिभि (for 'तय).

42 ^a) B D₁ 4 7 8 तत्रा, D₂ यत्रा (for
 तदा) T₂ M तुमुल (for सुमहद्) — K₂ D₂ om
 42^a-43^d —^d) K₂ श्येनानाम् (for श्येनयोर्) K₀
 आमिप, B₁ 8 आमिपा (for आमिपे)

43 K₂ D₂ om 43 (of v 1 42) G₂ 8 repeat
 43^a after the ref in 5 112 1 —^a) K₂ तत्,

B D (D₂ om) तेषा (for तयो) G₂ (first
 time) समागमे (for 'गमो) —^b) G₂ (first time) 4
 बभूवुर् (for 'व) B₁ D₂ D₂ 7 8 सगत (for
 भारत) G₁ damaged —^c) G₁ damaged K₂ 8
 B D₁-8 महाहवे, D₂ 1 महारथ (for रणाजिरे).

Colophon lost in G₁ on a damaged fol — Sub-
 parvan Omitting sub-parvan name, S₁ K₀-2 2
 mention only दशमयुद्धदिवस, K₂ D₂ दशमेहनि, K₄
 B₂ दशमेहि भीष्मनिपातन, D₂ दशमदिवसयुद्ध, M₂
 दशमेहि — Adhy name T₂ परलोकाध्यवसानः
 M₁ 2 भीष्मनिर्वेदवाक्य — Adhy no (figures, words
 or both) D₂ 2 (see m) 73, D₂ 109, T₁
 G₂-4 111 (as in text), T₂ M₂ 4 113, M₁ 2
 112, M₂ 114. — Sloka no D₂ 1 D₂ 6 44,
 D₂ 43

112

1 After the ref, G₂ 8 repeat 6 111 43^a.
 G₁ damaged —^b) M₂ दुर्योधनम् (for तव पुत्रम्)
 —^c) K₂ युद्धो, K₂ 4 B D₂ D₂ D₁ 8-8 T₁ G₂-4
 युक्त (K₂ 'क्त), D₂ 1 युक्ते, T₂ M सार्ध (for
 युक्ते) —^d) S₁ K₀-2 परतप (K₂ 'तप) (for
 पराक्रमी)

2 G₁ damaged —^a) B₁ वधे (for रणे)
 —^b) K₂ नवभिर्नवभिः शरैः —^c) K₄ B D (except
 D₂) T₂ M [उ]रसि (for रणे) —^d) D₂ चैव

आजघान रणे क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २
तस्य शक्ति रणे कार्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४
तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्णिः परमक्रोपनः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्वाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे ।
दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्पणम् ॥ ६
तद्युद्धमभवद्धोरं चित्ररूपं च भारत ।
ईक्षित्वप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ७

भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ।
युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ॥ ८
सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्बाह्वणपुंगवः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ९
शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ।
अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ १०
अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ।
त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ११
सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ।
द्रोणपुत्रं त्रिभिर्वाणैराजघान महायशाः ॥ १२
पौरवो धृष्टकेतुं च शरैरासाद्य संयुगे ।

C 6 5389
B. 6 116 13
K. 6 116 13

(for चैन) Ks T1 G2-4 त्रिभिश्चैनं शितै (Ks पुन)
शरै

3 ^a) Ks s D2 s तत् (for तस्य) — ^b) K2 om
(hapl) from घोरा (in 3^b) up to सहसा (in
4^a) Ko 1 इवायुजां, B Da Dn D4-8 स्वसा (B4
सुता)मिव, D1 इवायनीं, D2 इवासुरीं (for इव
स्वसाम्) Ccp सुताम्, Cc cites स्वसाम् (as in
text) T1 G मृत्योर्जिह्वामिवायसीं, T2 M मृत्यो-
स्वस्त्रीयसनिमां (Ms 'भा') — ^c) G2 'रणं (for 'रथं')
G1.8 दुर्योधनरथं प्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत

4 K2 om 4^a (cf v 1 3) — ^b) Ś1 पते (for
पते) — ^c) G1.8 पुत्रस्ते (by transp) — ^d) K1
'रथ' (for 'रथ')

5 T2 om (? hapl.) 5-6 — ^b) Da1 कार्णी (for
कार्णि) K2 'कोपना (for 'कोपन') — ^d) Ś1
K2 बाहो (K2 'हौ')रमि Ś1 Ko 2 चार्पयत् (for
चार्प')

6 T2 om 6 (cf. v 1 5) — ^c) K2 Dn2 भरत-
श्रेष्ठ (for 'ष्ट') — ^d) Ks s B D (except D2) M
म (Ks Dn2 M2 भा)रताना महारथ (M 'रथ')

7 ^b) Ks D2 T2 M विशा पते (for च भारत)
— ^c) Ko ईक्षित्य, K2 s B Dn2 D1 s 8-8 हृदिय,
Ks s D2 ईक्षितु, D3 क्षत्रिय, D6 ईक्षित (for
ईक्षितु)

8 ^a) G1 s निधनाकाक्षी (for 'थयि') — ^c) Da2

Ds अयुध्यत, Dn1 अयुध्येतां (for युयुधाते) Da1
अयुध्यत रणे वीर — ^a) Ko 'पांडवौ, Da1 'पुंगवौ
(for 'पुंगवौ')

9 ^a) K2 युक्ते, Da1 Ds क्रुद्धो (for युद्धे) T2
सौभद्र सहसा युद्धे — ^b) K1 s Da1 द्रो (K1 द्रौ)णि
(for द्रौणिर्) Ks D2 'सत्तम', Da1 'सयुगे (for
'पुंगव') — ^c) T2 M क्षिप्र (for क्रुद्धो) — ^d)
Da1 परतप, Da2 Dn1 D1 s G1 Ms-s 'तप (for
'तप')

10 ^a) Ks शैनेयश्च, Ks D2 शैनेयोय (for 'योऽपि')
Da1 गुरुपुत्र — ^b) T2 सर्वं मर्मसु, Ms सर्वकर्मसु
Ks s Da Dn1 D2 s s [अ]ताडयत् (for भारत)
— ^c) D2 अपातयत्, Ds विनदस्म, M1 s अपीडयत्
(for अताडयत्) — ^d) B D (except D1-8 6)
'वाजितै', T2 Ms-s 'वाजिभि' (for 'पत्रिभि')

11 ^a) Ś1 Ko-2 च (for तु) — ^c) Ś1 Ko-2 s
Ds विंशत्या, Ks त्रिंशता (for त्रिंशता) Da1 D2 तु
(for च) T2 त्रिंशता निशितैर्वाणिर् — ^d) Ś1 Ko-8
चार्पयत् (for चार्प')

12 T2 om 12^a-14^b — ^b) K1 सत्वत, Da1
शाश्वत, T1 G सात्यकि (G1 'कि') (for सात्वत)
— ^c) B2 द्रोण पुत्र — ^d) Ś1 K1 महायशाः; G1 s
'रथ' (for 'यशा')

13 T2 om 13 (cf v 1 12) Da1 reads 13
twice consecutively — ^a) Ko कौरवो Da Ds Ms
ष्टकेतुश्च (for 'केतु') Ks D2 s G1 s M तु, T1 G2 4

C 8 3285
D. 6 116 13
K 6 116 13

बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथम् ॥ १३

तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।

त्रिंशता निशितैर्वर्णैर्विव्याध सुमहाबलः ॥ १४

पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।

ननाद बलवान्नादं विव्याध दशभिः शरैः ॥ १५

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।

आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६

तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।

महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ १७

अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्दत्त्वा च भारत ।

विरथावसियुद्धाय संगतौ तौ महारथौ ॥ १८

आर्षमे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते ।

तारकाशतचित्रौ च निर्विशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९

प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।

वाशितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २०

मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

त (for च) — ^b) K₁ B D (except D₁₋₃) आच्छाद्य
(for आसाद्य) — ^c) B₂ धनुषा (for बहुधा) D₂
धारयाचक्रे K₂ s D₁₋₃ ६ दारया (D₁ 'यन्') बहुधा
चक्रे, T₁ G M व्यदारयत्तदा राजन् — ^d) K₂ s D₁₋₃
M महेष्वासौ, D₂ (both times) 'वास (for 'वास)
K₂ s B D₂ D₂ D₄₋₃ महारथ', K₂ 'रथा', D₁
'चम्', M₁ s 'बल' (for 'रथम्)

14 T₂ om 14^{ab} (of v l 12) — ^a) K₁
पौरवो, M₄ 'वा (for 'व) K₂ संख्ये, D₂ चक्रे
(for युद्धे) — ^b) D₁ महायज्ञा (for 'रथ') — ^c)
Ś₁ K₀₋₂ विंशत्या, K₂ s D₂ s ६ त्रिंशन्निर, D₂
त्रिंशत्या (for त्रिंशता) K₀ s नवभिर्, K₁ निशितैर्,
D₂ D₂ (m as in text) D₂ निहतैर् (for निशितैर्)
— ^d) T₁ G₂ विव्याध (for 'ध') K₄ B D₂ D₄ 7 s
[आ] यु, D₂ D₂ D₂ स (for सु) K₁ s B D₂
D₂ D₁ s 5 7 s M₂ s 5 'सुज', K₂ s D₂ s T G
M₁ s 'भुज (G₂ 'बल') (for 'बल')

15 ^b) Ś₁ D₂ G₂ धृष्टकेतुर् K₄ s D₂ महाबल',
D₁ s 'रणे, D₂ 'त्मन (for 'रथ') — ^c) D₂ निनाद
(for ननाद) Ś₁ K₀₋₂ s सुमहानाद, D₂ T G M₁ s 4
बलवान्नाद — ^d) K₂ D₂ T G M₁₋₃ निशितै, K₄ s
B D₂ D₂ D₁₋₃ 7 s M₄ s च शितै (for दशभिः)

16 D₁ om (hapl) 16^{ab} — ^b) K₂ G₁ s कौरव
(for पौ) B₁ च शितै (for निशितै) — ^c) G₁
महाराज, G₂ 'राजस् (for 'राज') — ^d) T₂ शितै
शरै (for शिलीमुखै)

17 ^a) D₂ दृष्ट्वा (for तत्र) K₂ s D₂ s महाराज
(for महेष्वासौ) T₂ शिलीमुखैस्तु तौ तत्र — ^b)
K₀₋₂ महापुत्रौ, D₁ 'मत्रौ, D₂ 'सत्त्वौ, T₁ G₂ s
'त्मानौ, T₂ महेष्वासौ (for महामात्रौ) D₁ T₂ M 'रणे
(for 'रथौ) — K₀₋₂ T₁ om (hapl) 17^a-18^d,

K₂ reads 17^a-18^d in marg (sec m) — ^d)
K₄ B D (except D₁₋₃) अविध्यता, G₂ अवर्षतौ
(for अवर्षताम्)

18 K₀₋₂ T₁ om 18 (of v l 17) — ^a) D₂
अन्योन्य च (for 'न्यस्य) D₂ M₄ s अन्योन्य धनुषी
छित्त्वा — ^b) G₂ छित्त्वा (for हत्त्वा) D₂ तु मारिष
(for च भारत) — ^c) Ś₁ अपि, G₁ s अथ, G₂
वीर (for असि) — K₂ D₂ om 18^d-20^a — ^d)
D₂ समेतौ; M₁ s-5 गतौ तौ (for संगतौ) T₂ M
तु (for तौ) K₄ B D₂ D₂ D₄₋₃ समीयतुरमर्षणौ
(B₁ 'विणौ, D₂ 'र्षण)

19 K₂ D₂ om 19 (of v l 18) D₂ reads 19
twice consecutively — ^a) Ś₁ K₀ s चर्मणे, K₂ s
T₂ 'णि (for 'जी) B₁₋₃ चित्र, T₁ G₂ चोमे (for
चित्रे) — ^b) D₂ शर- (for शत) Ś₁ K₄ B₁₋₃
D₂ D₂ s (both times) ६ 'परिष्कृते; K₂ 'परिष्कृतौ,
B₄ D₂ D₁ s 7 s 'पुरस्कृते; D₂ 'परिष्कृते (for 'परि
ष्कृते) — ^c) K₀ s तावका (for तारका) K₂ s
B₂ D₂ D₁ s 6-8 T G₂ s M शतचित्रे च (M₂ 'त्रेण)
(for शतचित्रौ च) — ^d) D₂ T G M₂₋₃ च (for
सु) D₂ (both times) ६ 'रथौ, T₂ G₁ s M₂ s
'सुजौ, M₂₋₃ 'बलौ (for प्रभौ)

20 K₂ D₂ om 20^{ab} (of v l 18) — ^a) K₀₋₂
T₁ G₁ s 4 M विपुलौ, D₂ D₂ विपुले; T₂ मेखलौ
(for विमलौ) — ^b) D₁ तदान्योन्यम्, T₁ G₂ तव
सैन्यम् (for तावन्योन्यम्) G₁ s अयुध्यता (for अभि
द्रुतौ) T₂ अन्योन्य समभिद्रुतौ — ^c) Ś₁ K₂ s B
D (D₂ om) वाशितासंगमे, T₂ वाशितासंगरे, M₂
वाशितासयुगे Co oites वाशिता K₀ यंता, K₁ s
यतौ, M₄ यत्तौ (for यत्तौ) — ^d) Ś₁ K₀₋₂ D₁
गोवृषावि (K₂ 'षा ह) व कानने, K₂ वृषाविव महावने,
D₂ सिंहाविव महावने

चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
 पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
 ताडयामास संकुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
 चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुपर्षभम् ।
 आजघान शिताग्रेण जनुदेशे महासिना ॥ २३
 तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
 अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिन्दमौ ॥ २४
 ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
 जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् ॥ २५

धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः ।
 अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् ॥ २६
 चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा नवभिराशुगैः ।
 पुनर्विव्याध तं पथ्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
 सुशर्मा तु रणे कुद्धस्तव पुत्रं विशां पते ।
 दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
 चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिशता नतपर्वणाम् ।
 आजघान रणे कुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
 भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ २९

G-6 5405
B-6 116 30
K-6 116 30

21 °) S तौ (G₂ M₂ तु) (for च) — °) D₂
 पातयतौ, S (except M₂) प्रार्थयानौ (for 'यन्तौ')
 D₁ यदा पर (for परस्परम्)

22 °) T₂ पौरवे (for 'वो') T₂ धृष्टकेतुश्च, G₂
 'केतोश्च' (for 'केतु') K₄ B₁ Da Dn₁ D₁ 5 : T₂ G₂
 च (for तु) — °) S वराणिना (for महा) — °) S₁
 T₁ G₂ om (hapl) 22^c-23^d — °) K₀ 2 संकुद्ध
 (for 'द्वस्')

23 °) S₁ T₁ G₂ om 23 (cf v l. 22) — °) D₁
 तु (for [s]पि) — °) K₀-2 D₀ पुरुपर्षभ, K₈ भरत
 पंभ, G₂ पुरुपर्षभ — °) D₂ सिता (for शिता)
 — °) D₈ (sup lin sec m as in text) 5 यनुदेशे
 K₁ 2 महासिना; K₄ शितासिना, S (T₁ G₂ om)
 वराणिना (for महासिना) — After 23, M₂ errone-
 ously repeats 22^c

24 °) D₀ समास्थाय (for 'साद्य') B₂ T₁ G
 महारणे (for 'हवे') — °) D₂ अन्योन्याभिहतौ खड्गैर्
 — °) S₁ K₀ 2 निपेतुररिन्दमौ, K₁ निपेतुरपिमचूनी
 (510)

25 °) T₂ स (for स्व) K₈ 5 D₂ आरूढ (for
 आरोप्य) — °) S₁ पौरवस् (for 'व') G₂ तनय (for
 'यस्') — °) K₁ 2 जयत्सेन, Da D₂ 5 T₂ जयसेनो,
 M₁ जयत्सेनौ S₁ K₈ 4 B D (except Da D₅) S
 रथेनाजौ (for रथे राजन्)

26 °) T₂ धृष्टकेतुश्च (for 'तु') B₂-4 Dn₂ D₄ 7 8
 तु (for च) — °) K₈ माद्रीपुत्र K₈-5 B D
 (except D₁) S प्रतापवान् (for परंतप) — °) G₁ 3
 M₈ 4 रणाद् (for रणे) B₁ 3 4 Dn₂ D₄ 7 8 कुद्ध
 (for राजन्) — °) K₈-5 B D (except D₁) S

(except M₁ 2) पराक्रमी (for प्रतापवान्)

27 T₂ om 27-29, M₁ 2 om 27-30^b, M₈-8
 om 27-28^b — °) T₁ G सहदेव (for चित्रसेन)
 S₁ K₀ 2 सुवर्माण, K₈ 5 D₂ 6 7 सुधन्वान, D₈ 8
 (m as in text) सुधर्माण Ca as in text — °) K₈
 B₂ D₈ T₁ G दशभिर्, K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 2
 4-8 बहुभिर् (for नवभिर्) B D (except D₁-8 5)
 आयसै (for आशुगै) — °) T₁ G₂ विव्याध D₈
 पथ्या च (for त पथ्या)

28 D₂ T₂ M₁ 2 om 28, M₈-5 om 28^{ab} (for
 T₂ M of v l 27) — °) S₁ K₀ सुवर्मा, K₈ D₂
 6 7 सुधन्वा, D₈ (marg sec m as in text) सुधर्मा.
 K₈ D₂ 6 [अ]पि (for तु) — K₀ 2 om. (hapl)
 28^b-29^c — °) K₈ D₂ 6 चित्रसेन (for तव पुत्र)

29 T₂ M₁ 3 om 29 (cf v l 27) K₀ 2 om
 29^{ab} (cf v l 28) — °) Dn₂ D₁ 4 T₁ G₂ M₈ 4
 चित्रसेन (for 'नश्च') B₂ तु (for च) D₈ ते राजस्,
 T₁ G₂ राजान, G₁ M₈-5 त राजा (for त राजस्)
 — °) K₈ त्रिशत्या, K₈ D₂ त्रिशद्भिर्, Da₁ त्रिशता,
 D₈ T₁ G M₈-5 विंशत्या (for त्रिशता) K₄ damaged
 K₈ B D (except D₁ 2) T₁ G M₈-5 नतपर्वभि (B₈
 'णा') (for 'णाम्') — °) K₈ 5 D₂ कुद्ध (for कुद्ध)
 — °) K₄ सतत, D₂ सर्वत (for स च त) — °) G₂
 भीमस्य (for भीष्मस्य) — °) S₁ K₀-2 अवर्धयन्
 (for च वर्धयन्)

30 M om. 30^{ab} (for M₁ 2, cf. v l 27) — °) K₈
 4 Da Dn₁ D₈ राजपुत्र (for 'त्रं') K₈ D₈ T₁ G
 च, D₂ हि (for तु) — °) T₂ अयोध (for
 अयोध) — After 30^{ab}, K₈-5 B D T G ins

C 6 5405
B 6 116 30
K 6 116 30

सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्वलमयोधयत् ।
आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
पुनर्विव्याध त्रिंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३०
बृहद्वलं च सौभद्रो विद्धा नवभिरायसैः ।
नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः पुनः ॥ ३१
कौसल्यस्य पुनश्चापि धनुश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
आजघान शरैश्चैव त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ॥ ३२
सौजन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्वलः ।
फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ३३

465* पार्थहेतो पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधन प्रति ।

[T G निधन (for [आ]योधन)]

— ') Da1 आर्जुन, D1 अजानन्; M2 अर्जुनिं, M5 आर्जुनि (for आर्जुनिं) S1 K8 B8 4 Da Dn D8 8 कोशलैन्द्रस्, K1 कोमलैन्द्रस्, D1-3 7 कौशलैन्द्रस्, T G M8 8 कौशलैन्द्रस् (for कोसलेन्द्रस्) — ') K2 विद्धा (for विद्धा) T1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्) G8 आशुनै (for आयसै) — S1 Ko-3 5 D2 T1 om (hapl) 30^a-31^b — ') G सप्तत्या (for विंशत्या)

31 S1 Ko-2 5 D2 T1 om 31^{ab} (of. v l 30), K4 damaged for 31^{ab} — ') B Da Dn D4-8 सौभद्र (Da1 'द्र) कौश (B कोस, D8 कोश)लैन्द्रं तु — ') K8 D1-8 बहुभिर्, G M5 पचभिर् (for नवभिर्), T2 G8 आशुनै (for आयसै). — ') Da Dn D8 नाकपत च (D8 'त्तत्र) — ') K8 5 D2 शि (D2 श)तै शरै, B Da Dn D1 8-8 पुन शरै, T2 M पुन शितै (for पुन पुन) T1 G विद्धा तं (G1 8 विव्याध) निशितै शरै

32 G2 repeats 32^{ab} after 33 — ') Ko 2 Tr G2 (both times) 4 कौस (Ko 'त्स)लस्य, K8 B4 Da2 D2-5 7 8 कौशल्यस्य, Da1 कौशलस्य, Dn1 कौशलस्य, D1 कौशल्यस्य, T2 M8 कौशलस्य (for कौसल्यस्य) K2 B Dn2 D2 4 6-8 धनुश्चापि, M1 2 महाप (for पुनश्चापि) — ') B Dn2 D2 4 7 8 M1 2 पुनश् (for धनुश्) G2 (both times) फाल्गुने, M2 फाल्गुनि (for फाल्गुनि) — ') K8 5 D2 T2 M1 2 शरै (M2 पुन)श्चैन, B D1 8 4 7 8 T1 G शरैश्चापि, Dn2 शरै पश्चात्, D8 शरैस्तूर्ण (for 'श्चैव) — ') Ko 2 त्रिंशत्या, K1 त्रिंशता, K8 5 D1-3 8 T1

तयोर्युद्धं समभवद्वीष्महेतोः परंतप ।
संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनीः ।
यथा देवासुरे युद्धे मयवासवयोरभूत् ॥ ३४
भीमसेनो गजानीकं योधयन्बहुशोभत ।
यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ३५
ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसंनिभाः ।
निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुंधराम् ॥ ३६
गिरिमात्रा हि ते नागा मित्राञ्जनचयोपमाः ।
विरैर्जुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३७

G M1 त्रिंशति (G2 'भि), T2 M2-8 विंशति (for त्रिंशता)

33 ^b) Da1 'पुत्रा, D8 G2 'पुत्र; T2 'पुत्रौ (for 'पुत्रो) K8 महाबल, Dn2 बृहद्वल, D8 G2 M5 'द्वल, T2 'द्वलौ (for 'द्वल) — ') K2 फाल्गुनि, Da1 'नी, T2 G8 फाल्गुनि, G2 फाल्गुनि (for 'नि) — ') T1 G1 विव्याध K8 5 D8 M बहुधा, D8 दशभिः; T1 G निशितै (for बहुभि). — After 33, G2 repeats 32^{ab}

34 ^{ab}) D2 ततो (for तयोर) G8 भीम (for भीष्म) K8 5 D2 परस्पर (for परंतप) T2 M2-8 तयोस्तयुद्धमभवद् (for ') T1 G2 4 युद्ध समभवद्वीष्मवध (G2 'द्वोर भीष्म)हेतो परंतप — ') T1 G2 'सेनयो, M8 5 'योधिनौ (for 'योधिनी). — ') K4 damaged D4 देवा (for देवा) — ') K4 damaged, B D (except D1-8) G2 बलि; T1 G1 8 4 M2 बल (for मय) K8 D8 इव (for अभूत्)

35 ^a) Dn2 रथानीक, G1 8 गजानीकान् (for गजानीक) — ') T2 योधयद् (for 'यन्) Dn1 बहुशोभत, G1 बहुशोभतः — ') Ko दारयन्; T1 G2 4 शातयन् (for दारयन्) Ko पर्वतोपमान्; D8 पर्वतोत्तमं (for 'मान्)

36 ^a) K1 भीमेण — ') K1 मातङ्गा (for 'गा) — ') T2 उर्व्यां (for उर्व्या) K4 बहुधा, D1 8 व्यसवो, T1 G सहसा, T2 समीता (for सहिता). — ') K4 दावयतो, D8 (sup ltn. as in text) साद D1 8 नभस्तल (for वसुधराम्)

37 ^a) T2 M 'मात्रस्तु (for 'मात्रा हि) — ')

युधिष्ठिरो महेष्वासो मदराजानमाहवे ।
 महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतः ॥ ३८
 मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् ।
 पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३९
 विराटं सैन्धवो राजा विद्धा संनतपर्वभिः ।
 नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनर्दयत् ॥ ४०
 विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीमुखे ।
 त्रिंशता निशितैर्वाणैराजधान स्तनान्तरे ॥ ४१
 चित्रकाम्बुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ।

रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४२
 द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
 महासमुदयं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४३
 ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्बलुः ।
 छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत् ॥ ४४
 सोऽन्यत्काम्बुकमादाय पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणस्य म्रियतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ४५
 ताञ्छराञ्छरसंधैस्तु संनिवार्य महारथः ।
 द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ४६

Om.
E 8 116 46
K 6 116 46

B Dn2 D3 1 8 प्राप्ता (for प्राप्य) —^a) M प्रकीर्णा,
 Cc विकीर्णा (as in text)

38 ^a) T1 G महाराज (for महेष्वासो) —^b) T1
 G मद्रराजं महाहवे, T2 M मद्राणामीश्वरं रणे —^c)
 B1 Da Dn1 D6 T G2-4 युक्त, D1 युक्तो, M युक्त
 (for गुप्त) — Ko-2 om 38^a-39^a —^d) K8
 B2 4 D T G2 4 M4 संगत, K4 नर्दत, K5 B1 8
 M2 सयुगे (for संगत)

39 Ko-2 om 39^a (cf v l 38) —^a) D5 महे-
 श्वरस्य, M2 मद्रेश्वरस्य (for 'रश्च') —^b) G1 8 'राजं
 (for 'पुत्र') T2 धर्मपुत्रं सहारथ (sic) —^c) T2
 ताट' (for पीड') K3 8 D2 1 सरब्ध, Da Dn1 D6
 G1 8 समरे, T1 G2 4 M1-3 8 सकुद्धो (for सरब्धो)
 —^d) K1 पराक्रमे (for 'भी')

40 ^a) K8 विराट' (for 'ट') —^b) M8-5 विव्याध
 नतपर्वभिः — G1 om (hapl) 40^a-43^a —^d) D8
 (by corr) 8 त्रिंशत्या (for 'ता') Ko-2 D6 पुन
 रार्थयत्, K4 B Da Dn D1 4 8 1 8 T1 G2-4 पुनरा-
 (K4 T1 G2-4 'र')पयत्, T2 M च पुन पुन (for
 पुनर्दयत्)

41 G1 om. 41 (cf v l 40) —^a) D6 सुसकुद्ध
 (for महाराज) —^b) K1 सैन्धवो (for 'व') B
 Dn2 D3 6-8 वाहिनीपति, Da Dn1 D1 8 8 'पति
 (for 'मुखे') —^c) K8 8 B D T1 G2-4 त्रिंशद्भिर,
 T2 M नवत्या (for त्रिंशता)

42 G1 om 42 (cf v l 40) —^a) K2 'नि-
 स्त्रिंशो, K8 'निस्त्रिंशैश्च, K4 Da1 M4 'निस्त्रिंशैश्च, D8
 'निस्त्रिंशौ (for 'निस्त्रिंशौ') —^b) Da Dn1 'वर्माशर',

D5 'वर्मा वर (for 'वर्मायुध') K4 M4 'ध्वजै (for
 'ध्वजौ') —^c) Da Dn1 D6 चेरतुश्च (for रेजतुश्च)
 G8 चिर' (for चित्र') M2 विरेजतुश्चित्ररूपौ —^d)
 T1 G2 4 M मात्स्य', T2 मद्र' (for मत्स्य')

43 G1 om 43 (cf v l 40) —^a) Ś1 K4 Da
 Dn1 D2 8 1 पञ्चाल' (for पाञ्चाल') —^b) K1
 corrupt, K4 'हवे (for 'रणे') —^c) Da1 'समुदये,
 M1 8 'समुच्छ्रय (for 'समुदय') Cc d ote समुदयं

44 ^a) Da Dn1 तस्य (for ततो) D8 द्रोणे (for
 'णो') T1 G महाबाहु, T2 महेष्वास (for महाराज)
 —^b) B1 महात्मन' (for महद्बलु) —^c) T2 मित्त्वा
 (for छित्त्वा) Ko 4 T G पञ्चशतेषूणा —^d) D8
 पार्षत', M8 8 पर्वत (for पार्षत) K5 समरेवधीत्,
 S प्रतित्त्वा (G8 'ह'ट्टवान् (for समविध्यत्)

45 ^a) S सहतं (T2 सघत्त; M2 तस्यस्य) सोन्यदा
 (M8 8 'मा)दत्त काम्बुकं पृतनापति —^c) Ś1 Ko
 मर्षितो; K1 2 [अ]मर्षितो; D1 पश्यतो, G2 शतद्रो
 (for म्रियतो) —^d) Da Dn1 D6 वारया' (for
 प्रेषया') K4 B1 शायकान्, D1 सायक (for साय
 कान्)

46 K8 D1 om (hapl) 46 —^a) Ś1 शरसगैश्च,
 K2 शरसघैस्तु, K5 शरसधानै; B Da Dn1 D4-8
 शरघातेन; D2 वाणसघातै, T2 शरवर्षैस्तु (for शर-
 सघैस्तु) D8 T1 G च (for तु) Dn2 ताञ्छराञ्छर
 घातेन —^b) K1 सनिवार्य, K4 स निवार्य, B Da
 Dn D4-8 चिच्छेद स, G2 सोतिवार्य (for संनिवार्य)-
 Ś1 महद्बल, Da1 महारथा —^d) K2 प्राहिणोत् (for
 प्रा') K4 B1 शायकान् (for सा')

तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ४७
 तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् ।
 शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ४८
 सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ।
 चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ४९
 गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुसूदनः ।
 द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम् ॥ ५०
 तां द्रोणो नवभिर्वाणैश्चिच्छेद युधि भारत ।
 पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ५१

एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् ।
 भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ५२
 अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः ।
 अभ्यद्रवत् संयुक्तं वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५३
 प्रत्युद्ययौ च तं पार्थ भगदत्तः प्रतापवान् ।
 त्रिधा भिन्नेन नागेन मदन्धेन महाबलः ॥ ५४
 तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसंनिभम् ।
 परं यत्नं समास्थाय वीभत्सुः प्रत्यपद्यत् ॥ ५५
 ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
 अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५६

47 °) B D (except D₂ s) तत् (for तस्य) B₂ महाबाहु (for 'राज') — °) K₁ पार्षता; K₂ पार्षित D₈ परवीरहा: — °) K₂ चिक्षेप (for चिक्षेप) Da₁ मदाय (sio) (for गदा) M₁ s ततो द्रोणाय चिक्षेप — °) K₈ D₂ काल (for यम) D₀ 'दष्टो' (for 'दण्डो') T₂ M₈ s शुभा (for रणे) M₁ s गदां वै घोरदर्शना

48 °) K₈ हेमपट्टै (for 'पट्ट') S₁ K₀-s हेम पट्टो (K₁ 'पटो') पशोभिर्तां; T₁ G हेमपट्ट (G₁ s 'दड') परिष्कृतां — °) K₀ s G₁ पचशता, K₁ पचाशतो, T₁ G₁ s M₈-s 'शतैर्', T₂ 'शता (for 'शता) — °) K₈ धारया, T₂ M₈-s दारया (for वारया)

49 °) Da Dn₁ D₈ s सा (D₈ स) छिन्ना, T₂ M₈-s सा भिन्ना, G₁ s सछिन्ना (for सा छिन्ना) T₂ सहसा, G₂ बहुमी (for बहुधा) — °) G₂ आघू णिता (for चूर्णीकृता) K₈ s D₂ s विशीर्णा च, Da₁ विशीर्यति, D₁ G₂ व्यशीर्यती (G₂ 'त') — °) K₈ वसुधातले, D₁ s धरणीतले (for वसुधातले)

50 °) Da₁ Dn₁ विनिहितां (for 'हतां') — °) K₁ शत्रुसूदन, K₈ s B Da Dn D₁ s 4-8 शत्रुतापन (D₈ 'न'), S परवीरहा (for शत्रुसूदन) — °) K₂-4 B₁ s 4 D₁ s s 'पारसवीं, K₈ D₂ 'भारसहा (for 'पारशवीं') D₁ (sio) l₃ as in text) दृष्टा

51 °) K₈ T₂ त (for ता) T₂ दशभिर् (for नवभिर्) — °) T₂ पार्षतश्च (for 'त च') — °) D₈ सायकैः M₁ s भारत; M₈ s भूपते, M₄ भूतले (for संयुगे)

52 °) K₀ s 4 B₂-s Da₁ Dn₂ D₁ s 4-8 G₂ s M₁ s महायुद्ध, T₁ G₄ महाराज, T₂ G₁ महायुद्धे (for महद्युद्ध) — °) T₂ द्रोणौ (for द्रोण) — °) T₁ G₄ महद्युद्ध (for महाराज) — °) K₈-s D₂ भया- वह (for 'नकम्')

53 °) K₈ D₂ अर्जुन (for 'न') K₈ s D₂ शर- वर्षेण (for प्राप्य गाङ्गेय) — °) K₈ s D₂ वारयान (D₂ 'न') पितामह — °) S₁ सयत्, K₈ Da₂ Dn D₁-s s सयत्तो, K₄ B D₂ s 7 s समत्तो, Da₁ संयु- द्धाज्ञो (sio), D₈ सयुत्तो, M₁-s s संकुद्धो (for सं यत्त) G₂ अभ्यद्रवत्सुकुद्धो — °) T₂ मत्तोन्मत्त मिव, M₁ s-s मत्तो मत्तमिव, M₂ मत्तो मत्त इव D₈ द्विप (for द्विपम्)

54 K₈ D₂ om 54^{ab} — °) Da Dn₁ D₈ अभ्यु- द्ययौ (for प्रत्यु) D₁ तत्, D₈ वनं (for च त) K₁ s पार्थ, K₄ B Da Dn D₁-s M राजा, D₈ T₂ राजन् (for पार्थ) — °) = 56^b D₈ भगदत्त, D₈ 'दत्त (for 'दत्त) — K₈ om (hapl.) 54^a-56^b — °) K₈ B₂ D₂ द्विधा, Da₁ त्रिधा (for त्रिधा) — °) T₁ महाबल, G₄ 'चल (for 'चल)

55 K₈ om 55 (of v l 54) — °) K₈ D₂ महेन्द्रसमविक्रम — °) Da₁ D₈ समासाद्य (for 'स्थाय) — °) M₈ s वीभत्सु (for 'स्तु) K₀ प्रतिपद्यत्, B₈ प्रत्यवारयत्; B₄ T₁ G 'विध्यत्, D₁ 'युध्यत्, D₂ 'दश्यत् (for 'पद्यत्)

56 K₈ om 56^{ab} (of v l 54) — °) Da₁ D₈ जगाम त (D₈ तां) (for गजगतो) D₈ G₈ राजन् (for राजा) — °) T₁ G (G₁ damaged) पीडया

अर्जुनस्तु रणे नागमायान्तं रजतोपमम् ।
 विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५७
 शिखण्डिनं च क्रौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् ।
 भीष्मं प्रति महाराज जह्नेनमिति चाब्रवीत् ॥ ५८
 प्राग्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज ।
 प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ५९
 ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्भुतम् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ६०
 ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं रणे ।

सर्वेऽभ्यधावन्क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६१
 नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ।
 अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ६२
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
 इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ॥ ६३
 सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् ।
 न्यवारयत सैन्यं च पाण्डवानां महारथः ॥ ६४
 रथाभ्यगारश्चापाचिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
 शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ६५

C 6 5437
B 6 116 65
K 6 116 65

(for वारया') M1 : भारत (for सयुगे)

57 ^a) B Da Dn Ds-3 ततो (for रणे) — ^b) K1 आद्यत्, T2 आहतु (for आयान्त) Ko-2 राजतोपम (K1 'मै'), B Da Dn Ds : रजतोपमै, T1 G पर्वतोपमं; T2 M पर्वतप्रभं (for रजतोपमम्) Ks : Ds : यात (D2 मत्त) मैरावतोपमं — ^c) Ds त शरैर् (for विमलैर्) — ^d) Ms अविध्यत, Ms अविद्धत (for 'व्यत') G1 : महाद्वे (for 'रणे')

58 ^a) Da Ds तु (for च) — ^b) K1 : चोदयत्, Ks : Ds [अ]नौद्, K4 [अ]नेश (for [अ]चोद्) — ^d) Dn1 न ज्ञेनम्, Ds यज्ञेनम् (for जह्नेनम्) T2 M घोररूप भयावह

59 ^a) Ks प्राग्योतिषस्य Ks Ds तत् कुब्ज, T2 G1 M1 : ततो भित्त्वा, G1 M1 : तथा हित्वा, G2 : ततो (G2 'दा') राजा, Ms : ततो गत्वा (for ततो हित्वा) — ^b) Ks पाण्डुपूर्वज, Da2 'र्वज' D2 हित्वा पाण्डवपूर्वज — ^c) Gs त्वरित (for 'तो') T2 राजा (for राजन्) — ^d) Ds ध्रुपदस्य (for 'द्रु')

60 ^a) T2 M रणे राजन् (T2 राजा) (for महा राज)

61 ^a) B तु (for ते) T1 G1 पाण्डवा (for तावका) — ^b) Gs पदरं (for पाण्डव) K1 भरस, Ds रभसो, Co 'म (as in text) K4 B Da Dn Ds-3 S युधि, D1 प्रति (for रणे). — ^c) Ks-5 B D (except D1) T2 G1 : M1 : 5 समभ्यधावन् (Ks T2 Ms 'वत्'), T1 Gs : Ms : तमभ्यधावन् (for सर्वेभ्यः) — ^d) K1 : Da1 तदद्भुतम् (for 'द्भुतम्')

62 ^a) Ds 'विद्वानि (for 'विधानि) — ^b) D1

T1 G2 : नरा' (for जना') — ^c) Da1 Ds काल (for काले) — ^d) Ks Ds : M2 दिवि वा', Da1 दिवि चा', Ms : दिवि पत्राणि (for दिवीवाभ्राणि) M4 भारत (for मारुत')

63 ^b) Ko : 2 : Da1 Ds : T1 G2 : भारताना (for भरताना) — ^c) Ds इक्षुभिस् (for इषुभिस्) Da अन्यग्र — ^d) Da1 बहुभिस् (for 'भि') Dn1 [?] T1 G त, Ds T2 M च (for स) K1 : D1 समाचिनोत्, Da1 Ds समाचिनोत्, T2 M 'वृणोत् (for 'चिनोत्)

64 Ks B Da Dn Ds-3 read 64 after 66 — ^a) Ko : तु (for च) Da1 भीष्म (for 'ज्मो') M1 : transp भीष्म and जघ्ने K4 damaged for सोमकांश्च रणे — Ko : read 64^{ab} after 66 — ^c) Da2 Ds नावारयत, D1 अवार' (for न्यवार') Ko-2 सैन्ये च, K4 तत्सैन्य च (hypermetric), B Da Dn Ds-3 तत्सैन्य, D2 सैन्य स, M1 : सैन्यानि (for सैन्य च) — ^d) K4 B D (except D1-3) पाण्डवस्य (for 'वानां') S1 Ko-2 महाराथान्, D1 'रथं (for 'रथ)

65 65^{ab} = 6 102 10^{ab} — ^a) Ko रथाग्न्यागारश्, Ks रथाग्न्यगार, Da1 रथाग्न्यगारश्, Dn2 Ds : 7 : T1 G1 : 4 : M1 : रथाग्न्यगार (Dn2 Ds [before corr] 7 : 'रश्'), D1 रथगारगार (s1c), T2 जथागारस्तु (for रथाग्न्यगारश्) Ks : Ds : चापाग्निर (for चापाचिर) G2 भीष्माग्निरचरश्चापि — ^b) Dn1 असिशक्तिर्, T2 शक्तिर्नीम (s1c), G1 : शरशक्ति (for असिशक्ति) K4 'शरैर्धन', T गदैर्धन — ^c) S1 K1 शरसग (for 'सघ') Ks समज्वाल, Da1 'महद्वाल', Ds 'महोज्वाल'; Ds महाकाल (for महा

यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।
 तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६६
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः ।
 नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महायशाः ॥ ६७
 पातयन्नथिनो राजन्नाजांश्च सह सादिभिः ।
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ६८
 निर्मनुष्यात्रयात्राजन्नाजानश्चांश्च संयुगे ।
 चकार स तदा भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६९
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।

ज्वाल') — ^a) Ś1 Ko-2 B2 Da1 Dn1 D1 G4 M1
 (mf in as in text) दहन् (for ज्वहन्) Ds
 क्षत्रियान्प्रदहन्नगे

66 ^a) K4 तथा (for यथा) K4 B D (except
 D1 2) T2 M [अ]ग्निः (for हि) B D (except D1 2)
 M इद्, T2 इद् (for अग्निः). — ^b) Ś1 K1 कक्षे
 (for 'क्षे) — ^c) K1 जज्वाल (for जज्वाल) K2 M
 भीष्मो हि, T1 G M2 भीष्माग्निः (for भीष्मोऽपि)
 — ^d) K2 5 D2 3 5 T2 दिव्यानि; B2 दीप्तानि
 (for दिव्यानि) Ds [अ]धारयन् (for [उ]दीरयन्)
 — After 66, K4 B Da Dn D1-8 read 64, while
 Ko 5 read 64^{ad}

67 ^a) Ś1 Ko विशिखैः, K2 अग्निभिः; Ca इषुभि
 (as in text) — ^b) K1 शित, K2 5 Da2 D1
 (sup in) 2 5 T G M1 4 शरैः, D1 (orig) शतैः
 (for शितैः) — ^c) T1 G1 2 4 छादयन्स, T2 M
 छादयन्वि (for नादयन्स) Gs छादयन्समरे भीष्म
 — ^d) K1 महायशः, K2 5 B1 8 4 Dn2 D2 4 1 8
 'हवे; B2 Da Dn1 Ds 'बल (Ds 'ल), Ds Gs
 'रथ', Ds T2 M 'सृष्टे (for 'यशा)

68 M om 68^{ab} — ^a) D1 तापयन् (for पात')
 — Ds om (hapl) 68^b-69^a — ^b) K2 गजाश्च, K4
 B Da Dn D1 5 7 8 हयांश्च; Ds T2 ध्वजांश्च, T1 G
 गजाश्चान् (for गजाश्च) K2 गजसादिभिः; B2 सहसा
 दिन, Da Dn1 Ds हयसादिभिः, T2 सहसारथीन्
 (for सह सादिभिः) — ^d) Ko-2 5 D2 T1 G स
 चकार (by transp) Ś1 Ko-2 D1 8 रथध्वजान्, T2
 हसारथान् (sic), M हयात्रयान् (for रथव्रजान्)

69 Ds om 69^a (of v l 68) — ^a) K1 निर्म-
 नुष्यानुजात्राजन्, M4 निर्मनुष्याद्रयाद्राजन् — ^b) Ds
 अन्यांश्च (for अश्वाश्च) T2 M भक्षानन्या (T2 'श्वा)श्च

निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ७०
 अमोघा ह्यपतन्वाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ।
 नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ७१
 निर्मनुष्यात्रयात्राजन्सुयुक्ताञ्जनैर्हयैः ।
 वातायमानान्पश्याम ह्रियमाणान्निशां पते ॥ ७२
 चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७३
 अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।

सयुगे — ^a) Ds क्रीडते (for चकार) K1 स यदा;
 K2-5 B D T2 M समरे (for स तदा) — ^d) T2
 सर्वशस्त्रनिर्घर्षण

70 ^a) K2 ज्याघात; Da1 Ds यातल (for ज्या-
 तल) — ^b) S विष्कृ' (for विस्फृ') — K2 om
 (hapl) 70^c-71^d — ^d) Ko Da1 Dn2 समकपत

71 K2 om 71 (of v l 70) — ^a) K4 5 B
 Da2 Dn D1 2 4 5 7 8 न्यपतन्, T1 G4 व्यप', T2
 चाप', Gs म्यप' (for ह्यप') — ^b) K2 पेतुस्ते
 Dn1 मनुजेश्वर, D1 T1 G भरतर्षभ, Ds मनुजर्षभ
 (for मनुजेश्वर) — ^c) Da1 नासज्जन्त, Ds G2 4 ना
 सज्जन्त, T2 M न सज्ज (M1 'ज्य)ते (for नासज्जन्त)
 M2 मनुष्येषु (for शरीरेषु) — ^d) K1 8 5 D1-3 T1
 G तस्य (for भीष्म) K2 5 D2 (before corr)
 'चापच्यु' (K2 'च्यु)तान्द्रारान्

72 ^a) K2 5 D2 युद्धे (for राजन्) — ^b) K2
 Da1 Dn1 T2 M1 2 सयुक्तान्, K2 D2 ससक्तान्, Ds
 सुयुक्तर, D1 ससक्तान्, T1 (orig) G सयुक्तर, T1
 (by corr) सयुगे (for सुयुक्तान्) T1 ज्वलनैर् (for
 जवनैर्) — ^c) K2 'मानानि, K2 5 D2 8 'मानैः;
 Gs पतायमानान्, Ca वाताय' (as in text) K2 4
 B Da Dn D1 4-8 अद्राक्ष, K2 D2 8 पश्यामि, K2
 8 पश्यामो (for पश्याम) — ^d) Ś1 ह्रियमाणान्, K2
 ह्रियमाणान्, M1 ह्रिय' (for ह्रिय').

73 ^a) K2 चेदिकास (for 'काशि-). S कुरुशानां
 — ^c) K2 महारथा, T2 M 'रथ (for 'रथा) — ^d)
 K2 कुलपुत्रास् (for 'पुत्रास्) K2 तनुस्त्यज, Ds Gs
 तनुत्यजा

74 K2 om 74^{ab}, D2 om 74^{ab} — ^b) T2
 स्ववर्णविकृतध्वज (sic).

जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ७४
 न तत्रासीन्महाराज सोमकानां महारथः ।
 यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ॥ ७५
 तांश्च सर्वात्रणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति ।
 नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ७६
 न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ।
 ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
 शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यमभितौजसम् ॥ ७७
 शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य भरतर्षभ ।

दशभिर्दशभिर्वाणैराजधान महाहवे ॥ ७८
 शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
 अवैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ ७९
 स्त्रीत्वं तत्संस्मरन्नाजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 न जघान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ॥ ८०
 अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत ।
 अभित्वरस्व त्वरितो जहि चैनं पितामहम् ॥ ८१
 किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् ।
 न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ८२

C 6 5456
B 6 117 5
K 6 117 5

75 ^a) T₁ G तत्र न (by transp) K₈ D₈ रणे कश्चित्, K₄ B Da Dn D₄₋₈ T₂ M रणे राजन्, D₈ रयो राजन् (for महाराज) K₈ तत्त्वामीदृष्टे कश्चित् (sic) — ^b) K₈ M₃₋₈ महारथा, G₃ रथं (for रथ) — ^c) K₈ असंप्राप्य, D₁ यश्च प्राप्य, T₂ संप्राप्य यो, M संप्राप्य तु (for य संप्राप्य) K₁ रणी, D₁ रथे (for रणे) — ^d) K₂ s D₂ M₂ जीवितस्य, K₈ जीवितस्य, Da Dn D₈ जीविते स्वे, D₁ जीविते स्म, T G जीविताय (for जीविते स्म) D₁ महाहवे (for मनो दधे)

76 T₁ om 76 — ^a) M₂ s योधान् (for योधान्) — ^b) K₈ D₈ वन (for पुर) — ^c) Ś₁ K_o जनान् K₂ नीतानि मन्यन्त जनान् (sic), S (T₁ om) नीता (G₃ हता)न्भीष्मेण मन्यन्ते — ^d) T₂ कस्य तु; M तस्य तु (for भीष्मस्य)

77 D₈ om 77^{ab} — ^a) M₂ s किंचिद् (for कश्चिद्) — K₈ om (hapl) 77^{beds} — ^b) G₁ 2 M₂₋₈ रथ (for रथ) — ^c) K₂ M₂ ऋते (for ऋते) Da₁ वीरे (for वीर) — ^d) Ś₁ K₁ 2 पुर स्कृत्य (for च समरे) — ^e) B₂ आमितीजस; M₂ असितीजस (for सन्) After 77, all MSS (except Ś₁ K_o 1 T₂) ins an addl colophon [Sub-parvan Omitting sub-parvan name, K₄ B₈ Da Dn₁ D₈ mention only दशमेद्वि (K₄ B₈ cont भीष्म-निपातन), K₈ दशमेद्वि, D₈ दशमदिवस, M₂ दशमे द्विके — Adhy name. D₈ द्वि युद्ध, M₁ 2 द्रोण-पार्षत्युद्धं — Adhy no (figures, words or both) Da₂ (sec m) 74, Dn₂ 110, T₁ G 112, M₁ 2 113, M₂ 4 114, M₂ 115. — Śloka no Dn₂ 80, D₈ 81]

78 Before 78, all MSS (except T₂) ins सजय

उवाच — ^a) K₁ Da₁ Dn₁ (before corr) D₈ शिखण्डि K₄ च (for तु) T₁ G ततो (for रणे) — ^b) K₈ B D T₂ M पुरुषर्षभं (K₈ D₂ s s 'भ'), G₁ s भरतर्षभ — ^c) K₄ B Da Dn D₄₋₈ T₂ M नि(Da₁ ना)शितैर् (for the second दशभिर्) K₈ s B₁ s Dn₂ D₁ s-s T₂ M भलैर् (for बाणैर्) — ^d) K₄ B D (except D₁₋₈) T₂ G₁ s M स्तनांतरे (for महाहवे)

79 ^a) K₂ गणेय (for गाङ्गेय) — ^b) C_o कालो-दीप्तेन चक्षुषा. — ^c) K₈ D₈ M अप्रै (M₂₋₈ 'प्रे)क्षत; K₈ अप्रेक्ष्यत, B Da Dn D₄₋₈ सप्रेक्षत, T₂ प्रेक्ष्य तत्र; G₁₋₈ अवीक्षत (for अवै)

80 ^a) K₄ B Da Dn D₁ 4-8 T G₄ M त(Da₁ अ)स्य स्मरन्, G₁ s स स्मरन्, G₂ सुस्मरन् (for तत्स्मरन्) — ^b) K₄ B D (except D₂ s) नाजघान, T₂ निज (for न जघान) — ^c) Ś₁ तान्, Da₁ D₈ ते (for त) K₈ तत्राव (for त नाव) D₂ नाव बुध्यत (for बुद्धवान्). T G₄ M बाणगोच (M₂ 'प) रमागत

81 ^a) Ś₁ K_o 1 D₁ रणे राजन्, K₄ बलराजन् (sic) (for महाराज) — ^b) B₁ अथाग्रवीत् (for अभाषत) — ^c) K₄ B Dn D₁ 6-8 अभिद्रवस्व (for 'स्वरस्व) K₁ स्वरितौ; K₄ B Dn₂ D₁ स्वरित, D₁ तरसा (for स्वरितो) S अभित्वरस्वाय धधे (T₂ रथे) — ^d) K₂ जह (for जहि) S शिखण्डिन् (T₁ 'डीन् [sup lin 'डिन्] रथसत्तम

82 ^a) D₈ (marg sec m as in text) विवक्षित; D₈ विप्रक्षया; Ca o विवक्षया (as in text) T₂ वीरम् (for वीर) — ^b) T₂ मभी (sic) (for जहि) Da Dn₁ D₈ चैन (for भीष्म). D₈ हन्येह (for जहि भीष्म). D₈ 4 T₁ G पितामहं, M₁ महारथ, M₂ s

यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत पितामहम् ।
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ८३
 एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
 शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमुपाद्रवत् ॥ ८४
 अचिन्तयित्वा तान्वाणान्पिता देवव्रतस्तव ।
 अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८५
 तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः ।
 अग्रैपीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ८६
 तथैव पाण्डवा राजसैन्येन महता वृताः ।

भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मैधा इव दिवाकरम् ॥ ८७
 स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ ।
 निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ॥ ८८
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
 अयोधयत यत्पार्थ जुगोष च यतव्रतम् ॥ ८९
 कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ।
 दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ ९०
 यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ।
 न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुस्त्वणम् ॥ ९१

*रथे (for 'रथम्) — K₂ repeats 82^{cd} after 83^{ab}
 — ^d) Ś₁ B₁ D₂ M₂ s s किंचिद्, K₈ T₂ कश्चिद्,
 G₁ s नित्य (for कश्चिद्) K₀ om यत्ने

83 ^a) K₈ D₆ य' सक्त (K₈ 'क्त), M₁ अशक्य
 (for य' शक्त) — ^b) K₈ D₂ योधयित (for योध
 येत) B Da Dn D₁-s प्रतियोद्धुमिहा (B₁ s 'हुमहा,
 Dn₁ 'हु महा, D₆ 'हुमिवा) हवे; D₈ प्रतियोद्धु महा
 बल, T₂ M विजेतु वै परतप (M₂ s 'प) — After
 83^{ab}, K₂ repeats 82^{cd} — G₈ om 83^c-85^b — ^c)
 Ś₁ K₀ 1 Da₁ M₂-s त्वा (for त्वा)

84 G₈ om 84 (cf v 1 83) — ^a) K₂ पार्थेन,
 D₈ पाचाल्य M₁-s s स एवमुक्त पार्थेन — ^b) K₈
 पुरुषर्षभ, Da₁ पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ) — ^c) K₈ s
 D₂ शरैर्नानाविधाकारैः — ^d) K₁ देवव्रतम् (for पिता
 महम्) B Da Dn D₁-s अवाकिरत् (Da₁ D₆ 'रन्),
 M₂ उपागमत् (for उपाद्रवत्)

85 G₈ om 85^{ab} (cf v 1 83) — ^a) M₁ s s
 तद्वाणान् (for तान्वा) — ^c) K₁ s Dn₂ G₁ s क्रुद्धो,
 Da₁ वीर, D₆ वीर (for क्रुद्ध) — ^d) K₁ B₁ s
 शायकैः, T₂ M संयुगे (for सायकैः)

86 G₈ om (i hapl) 86 — ^a) K₈ तत्रैव (for
 तथैव) G₁ कुरुन्सर्वान् (for चमूं सर्वा) — ^b) Ś₁
 K₀ 1 D₁ s महारणे, K₈ s D₂ 'रमना, D₆ 'रथ (for
 'रथ) — ^c) D₈ (marg sec m as in text) प्रैषीष्ट
 K₄ B Da Dn D₈-s (marg sec m) सशरैः; D₈
 (orig) समरैः K₂ तीर्तो (sic), T₁ G₂ s भीष्म
 (for तीक्ष्णै) T₂ M तीक्ष्णै शरैस्तवा (M₆ 'था)
 प्रैषीत् — ^d) D₁ T₂ M भारत; T₁ G₁ s s सायकैः;
 Ca मारिष (as in text)

87 ^b) D₁ वृत्त; G₁ वृत्त (for वृता) — ^c) K₁

B D (except D₂ s) म' (for प्र').

88 ^b) K₈ s भरतो, D₁ पिता ते, T₁ G भीष्मो
 हि (G₈ भीष्मोभि [sic]) (for भारतो) Da₁ G₈
 भरतर्षभ — ^c) D₂ निर्दहाह, D₈ ता ददाह (for निर्द-
 दाह). T₂ योधान्, G₂ शूरो (for शूरान्) — ^d)
 K₁ s s B D (Da₁ om) T₁ G₂-s घने (for घन)
 Da₁ D₂ s इवाज्वलन् (for इव ज्वलन्)

89 ^a) K₈ Da₁ D₆ तत्रा (Da₁ 'त्र) द्यूतम्, B₁
 तदयुतम् K₈ D₈ T₂ G₂ s M₁ अपश्यामस् — D₆
 om (hapl) from पौरुषम् (in 89^b) up to पुत्रस्य (in
 90^b). — ^c) K₈-s B D (except D₂, D₆ om) T₂ M
 अयोधयत् (for 'यत्) K₈ G₂ तत्पार्थ, T₁ G₁ M₁
 s-s यत्पार्थान्, T₂ पार्थ च (for यत्पार्थ) — ^d) K₈
 B D (except D₂, D₆ om) पितामहं, T₁ G₂ s
 महाव्रत, T₂ M महारथं (T₂ 'थान्) (for यतव्रतम्)
 — After 89, Dn₁ reads 92^c-93^d.

90 D₆ om up to पुत्रस्य in 90^b (cf v 1 89)
 — ^a) K₁ M₁-s s कर्मणा (K₁ 'ना) तेन (for कर्मणा
 तेन) — K₂ om 90^c-91^d — ^d) K₀ s s Dn₂
 D₂ s S सर्व (for सर्वे) K₁ D₁ M₁ लोक, D₈
 लोकान् (for लोका) B₂ Da Dn₁ D₈ महीपते;
 D₁ M₁ महारथा (for महात्मन)

91 K₁ om 91 (cf v 1 90) — ^a) D₆ य एक',
 T₂ स एक (for यदेक) K₁ पार्था; D₁ पार्थ (for
 पार्थान्) — ^b) K₈-s B Da Dn D₂-s T₂ M सार्जु
 नान् (M₁ 'न); D₁ सानुग (for सानुगान्) K₁
 समयोदयत्, K₈ 'योधयन् (for 'यत्). — ^c) D₁
 वारयामासु, D₆ पादवान्युद्धे; T₁ G पादवा राजन्
 (for पाण्डवा युद्धे) — ^d) T₁ G₂ उद्वण (for उद्व-
 णम्) D₁ पादवा युद्धदुर्मैधा

दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ।
 सादिनश्च महाराज दन्तिनश्च महाबलाः ॥ ९२
 विनिर्मिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्थरणीतले ।
 शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ ९३
 यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्ताचिरुत्प्लवः ।
 तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डवान् विनिर्दहन् ॥ ९४
 तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः ।
 जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यातुं कथंचन ।
 ऋते महेन्द्रतनयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ९५

स हि तं समरे राजन्विजित्य विजयोऽर्जुनः ।
 भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ९६
 विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ।
 पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत रणोत्कटः ।
 अर्जुनं च रणे राजन्योधयन् व्यराजत ॥ ९७
 शिखण्डी तु रणे राजन्विज्याधैव पितामहम् ।
 शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ ९८
 न च तेऽस्य रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ।
 सयमानश्च गाङ्गेयस्तान्वाणाञ्जगृहे तदा ॥ ९९

C 6 5474
B 6 117 23
K 6 117 23

92 ^a) K₂ विरथं (for समरे) — ^b) K₅ D₂
 विरथा कृता — After 92^{ab}, Dn₁ reads 94 — For
 the sequence of 92^{cd} in Dn₁, cf v 1 89 D₁ om
 92^{cd} — ^c) K₄ B D (except D₂ s, D₁ om) महे-
 प्वाला (for महाराज) — ^d) K₄ B Da Dn D₁ s 7 s
 M₂ इन्तिनश्च (for दन्तिनश्च) T₂ M सपत्तय (for
 महाबला)

93 For the sequence of 93 in Dn₁, cf v 1 89
 — ^a) T G₂ s M₁ s-s विनिर्मिन्ना (T₂ 'ण्णा); G₂
 विनिर्मिन्ना D₁ तीक्ष्णैर्, G₁ तीक्ष्णा (for तीक्ष्णैर्)
 — ^b) T₂ निपत्य (for निपेतुर्) K₄ B D (except
 D₁-s) वसुधा (for धरणी) — ^c) K₁ T₁ G₁ तथा
 चा (K₁ चा) न्ये — ^d) T₁ G₂ s सर्वे वै (for दन्तिनो)
 D₁ विद्रुता S₁ Ko-2 दिश, D₂ भृश; M₁ शता
 (for दिश)

94 Dn₁ reads 94 after 92^{ab} — ^b) K₂ ज्वालै
 (sic), D₂ ज्वाला, D₃ T G₂ s M ज्वलन् Da Dn₁
 D₂ s दीप्तामिद् (for 'चिद्') K₂ B₁ 2 s Dn₂ D₂ s
 7 s G₂ उत्प्लवः; K₂ D₂ उत्प्लव (for उत्प्लवः) D₁
 ज्वालैर्दीप्तो निरुत्प्लवै — ^c) K₁ जज्वाल (for जज्वाल)
 Da Dn₁ (before corr) D₂ पुत्रास्ते — ^d) K₂ पाद-
 वान्यो; K₂ s D₂ s पाण्डुसैन्य, K₄ B Da Dn D₂-s
 7 s S पाण्डुमेना, D₁ पाण्डवानां (for पाण्डवान्) Da
 Dn₁ D₁ च निर्दहन, D₁ विमर्दयन, D₁ विनिर्दहन्
 (for 'र्दहन')

95 ^a) Dn₁ माहामात्र, G₂ महारथान (for महा
 मात्र) — ^b) K₂ G₁ s महारथा, Da Dn₁ (before
 corr) D₁ s 'रथ (for 'रथ) — ^d) K₁ s s B Dn₂
 D₁ s c-s M नाम्युद्यातुं, Da D₂ s प्रत्युद्यातु, Dn₁
 प्रयातु च, D₂ नाभियातु, T₂ नाम्युद्यातु (for नाम्यु-

द्यातु) — ^e) T₂ रथे (sic) (for ऋते) K₄ B Da
 Dn D₂ s 7 s 'तनयाच्छेताश्चात्कृष्णसारथे' (K₄ 'थिम्)

96 ^b) K₄ B Da Dn D₂ s 7 s T₁ G₁ निर्जित्य,
 K₂ विजित्य, D₁ s विजित्य (for विजित्य) — ^d) T₂
 M 'लोकस्य (for 'सैन्यस्य)

97 ^b) Da₂ D₂ व्यपाश्रित, M₁-2 s वलाश्रित (for
 व्यपाश्रय) D₁ भीष्मबाहुस्ततोश्रिय (sic) — ^c) S₁
 K₄ B₂ s Da Dn₁ D₂ T₂ G₁ s M₁ s-s समाश्वस्य,
 K₂ D₂ स निश्चस्य (for समाश्वस्य) — ^d) D₁ अयु
 द्यत, T₂ प्रायुध्यत (for प्रायु) K₄ B Da₂ Dn D₂
 c-s मदोत्कट, Da₁ D₂ सदा (for रणो) — D₁
 om 97^{cd} — ^e) S₁ K₁ T₂ M₂ s अर्जुनश्च, Ko 2 s
 B Da Dn D₁-s M₁ (sup l_{in} as in text) 'नस्तु,
 D₃ 'न तु (for 'न च) — S₁ Ko-2 om (hapl)
 97^{cd}-98^a — ^f) K₄ B₁ 2 s Dn₂ सव्यराजत, B₂ स
 व्यपाश्रय, D₂ वै व्यराजत, T₂ M बहुशोभत (for स
 व्यराजत)

98 S₁ Ko-2 om. 98^a (cf. v 1 97) — ^a) K₂ s
 D₂ s शिखण्यपि, D₂ s 'खडि तु, T₂ M₁-s s 'खडि च
 (for 'खण्डी तु) K₂ D₂ T₂ M₁-s s महाराज (for रणे
 राजन्) — ^b) G₁ विज्याय (for 'ध) K₂ s D₂ च
 (for [यु]व) — ^c) Da Dn₁ D₂ T₁ G सकारौस
 (for सस्यशौस)

99 ^a) K₄ तस्य, B₁ Dn₂ D₁ स ते (for तेऽस्य)
 D₂ s रूप, D₃ T₁ G₁ s s M₁ रुजा, T₂ व्यथां (for
 रुज) — ^b) S₁ Ko-2 निपततो (for पितुस्तव) K₂
 Dn₁ जनेश्वर — After 99^{ab}, D₂ (marg sec m) ins

466* जवान वाणान्गाङ्गेयस्तथा मुक्ताभिराखण्डिनः ।
 — ^c) K₂-s B D T₂ G₁ s M तु (for च) — K₂

उष्णातौ हि नरो यद्वज्रलधाराः प्रतीच्छति ।
 तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ १००
 तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्धोरमाहवे ।
 भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १०१
 ततोऽब्रवीच्च सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ।
 अभिद्रवत संग्रामे फल्गुनं सर्वतो रथैः ॥ १०२
 भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ।
 ते भयं सुमहत्त्यक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत ॥ १०३

om 99^d-100^d — ^a) M तद्गाणान् (for तान्वा) Da Dn1 (m as in text) Ds तथा (for तदा)

100 Ks om 100 (cf v l 99) — ^a) Ds वृष्णातौ, G1 s उष्णाते (for उष्णातौ) — ^b) T1 G4 जलधारा Ks Da1 प्रतिच्छति, Ds प्रतीक्षति — ^c) D1 न च (for तथा) Da1 जगृह (for जग्राह)

101 ^a) Ks महाराजे, Gs 'राजन्' (for 'राज')

102 ^b) T2 M1.3-s भारत (for मारिष) — ^c) Ks अभिद्रवत, Ks D2 T2 अभ्यद्रवत T1 G सैन्यानि (for संग्रामे) — ^d) S1 K1 s फल्गुण, Ks-s B D (except D4) फाल्गुन (for फल्गुन) G1 s सर्वत फल्गुन (by transp) K1 B2 s D (except D1-s) T2 रणे, Ks मुखै (for रथै)

103 T2 repeats 103^{ab} — ^a) K2 वा, D2 न, Ds वो, T2 (first time) [s]मि (for व) T2 (second time) मोहयन्समरे (for भीष्मो व) K1 सर्वा (for सर्वान्) — ^b) G2 अपालयति (s10) (for पालयिष्यति) — ^c) Ko त, T1 G2 s M2 तद् (for ते) Dn1 तु (for सु) T2 मोह भय सम त्यक्त्वा, G1 तद्वय सुमहोत्त्यक्त्वा (s10) — ^d) S1 Ko-2 पादव, Gs पादवा (for पाण्डवान्) S1 Ko-2 प्रतिविध्यत, Ks s B Da Dn1 Ds s (before corr) 1 s प्रत्युध्यत (Ks 'युध्यत', Bs 'योध्यन्'), D1 सप्रयुध्यत, Ds प्रत्युयु' (for प्रतियु')

104 ^a) K4 B D (except D2 s s) हेम, Gs एक (for एष) Ko 2 ते (K2 तै) लेन (s10), B2 जालेन, T1 G4 M1 कालेन (for तालेन) K4 B D (except D1-s s) महता (for दीप्तेन) — ^b) G1 s दसित (for पालयन्) — ^d) K4 B D (except D1-s s) समरे शर्म (Bs सर्व-) वर्म च; T1 G रणे वर्म च शर्म च Ca otes शर्म and कर्म

एष तालेन दीप्तेन भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ।
 सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां रणे शर्म च वर्म च ॥ १०४
 त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् ।
 किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूतास्तथावलाः ।
 तस्माद्रवत हे योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ १०५
 अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि फल्गुनम् ।
 सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपाः ॥ १०६
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ।

105 ^a) S1 Ko-2 s देवा अपि (for त्रिदशापि) Da Dn1 Ds समायुक्ता, T1 G2 s M2 s समुद्युक्तं (for 'युक्ता) — ^b) Ks समासितु' (s10), Ds विनाशितु, Ds समास्थितं, M4 'हित, Ca 'प्सितु (s10), Co 'सितुम् (as in text) — ^c) Ds किं तु (for किमु) K1 पार्थ, Ks Ds T2 पार्थ, Ds सर्वे (for पार्था) Ds G1 s महात्मानो, T G2 s M दुरात्मानो (for महात्मान) — ^d) S1 मर्त्यभूत्वा, T2 G1 s M 'रूपास्, Ca o 'भूतास् (as in text) K1 तथावला, Ks s Ds 1 महाबल, K4 B Da Dn D2 s-3 महाबला (Ds 'ला), D1 तथाधमा (for तथावला) — Dn2 om (hapl) 105^e-107^d — ^e) K4 B1-s Da Dn1 Ds s कस्माद्, M2-s तदा (for तस्माद्) T2 द्रवतु, Ca द्रवत (as in text) B4 D7 मा, D2 s s मे, M भो (for हे) M योधा (for योधा) — ^f) S1 Ko फल्गुण, K2-4 B D (except D4, Dn2 om) फाल्गुनं (K2 'ण)

106 Dn2 om 106 (cf v l 105) — ^a) Ds वीर (for यत्तो) — ^b) D1 धारयि' (for योधयि') S1 फल्गुण, K2 D1.8 फाल्गुनं (K2 'ण), Ks-s B Da Dn1 D2 s-3 T2 M पादव (M4 माधव) (for फल्गुनम्) — ^c) D1 संधित, D2 सहिता, T2 अहित (for सहित) Ks T2 यत्तैर्, D2 यत्ता, Ds यत्तो (for यत्तैर्) — ^d) K1 वसुधाधिप; K2 B2 s D (except D1-s, Dn2 om) T2 'धिपै' (for 'धिपा')

107 Dn2 om 107 (cf v l 105) — ^a) S1 Ko-2 D1 s एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु) Ds च (for तु) D1 महाराज, G2 ततो राजंस् (for वचो राजस्) Ks श्रुत्वा शत्रुवचो राजस्, Ks D2 श्रुत्वा तु वचनं (marg sec m, orig वसुधा) राजस् — ^b) B2 पुत्रस्य तव (by transp) Ds धीमत (for धन्विन')

अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महारथाः ॥ १०७
 ते विदेहाः कलिज्ञाश्च दाशेरकगणैः सह ।
 अभिपेतुर्निपादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ १०८
 बाह्लिका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः ।
 अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ १०९
 शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्टाः केकयैः सह ।
 अभिपेतू रणे पार्थ पतंगा इव पावकम् ॥ ११०

स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् ।
 दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय धनंजयः ॥ १११
 स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः ।
 शरप्रतापैर्वीभत्सुः पतंगानिव पावकः ॥ ११२
 तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।
 दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ११३
 ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णरथध्वजाः ।

C 6 5489
B 6 117 38
K 6 117 38

— ^a) K₃ सकृदा, K₅ D₂ G₃ सयुक्ता, M₁₋₃ ३ सरब्धा (for सयत्ता) K₄ B Da Dn₁ D₂ ३ ७ ३ सर्वे (D₂ 'र्व') योवा सुमरब्धा — ^d) K₄ B₂ 4 Da Dn₁ D₂ ३ ७ ३ महाबला, B₁ 'जवा', B₂ महौजस (for महारथा)

108 Dn₁ om. 108^a-109^b — ^a) K₀₋₃ ३ B₃ D₁ 2 T₂ G M त (for ते) K₃ D₂ विदेह (for 'हा') K₀ कालिगाश्च — B₃ om (hapl.) 108^b — ^b) K₂ दशेरक, K₃ ३ D₁ 2 दासेरक, T₂ M₂ कशेरक, M₁ ३ (sup lin) 4 द (M₄ दा)शेरक, M₃ (orig) दाशेरक, M₅ दाशेरक (for दाशेरक) K₄ B₁ 2 4 Da Dn₂ D₂-३ दासे (Da₁ दमे, D₂ दाशे) रकगणा (Dn₂ 'रणा')श्च ह — ^c) K₂ निशादाश्च — ^d) T₁ G₂ 4 सौराष्ट्राश्च (for सौवीराश्च) D₅ महारथा

109 Dn₁ om 109^{ab} (cf v l 108) — ^a) K₄ B Da Dn₂ D₁ 4 ६-३ G₁-३ M₂ ३ बाह्ली (Da₁ 'ह्')का K₂ दरदश्चैव, T₁ G₁ ३ 4 दर्दरा (for दरदा) — ^b) Ś₁ K₀ 1 G₂ मानवा (for मालवा) K₃ 4 B Da Dn₂ D₂ 4-३ T₂ M प्रती (D₂ 'ति, D₅ 'दी, T₂ 'ची')च्योदी (K₃ D₅ 'दि')च्यमालवा — ^c) Da₁ D₂ ३ अभीपाहा, S अभीपहा K₁ शूरसेना, K₃ Dn₁ D₃ शूरसेना, Da₁ D₂ सुर (for शूर) — ^d) Ś₁ K₀ Dn₂ M₁ ३-३ शिवयो, D₂ शवयो, T₂ शिवलो (for शिवयो) K₄ B D₂ ७ ३ वसातय, M₁ ३ वसातया (M₅ 'या)

110 ^a) K₀ 4 G₁ ३ M शाल्वाश्रयास्, K₂ ख्याल्वा, K₃ ३ Dn₂ D₄ ६ ३ शाल्वा शकास्, Da Dn₁ D₅ शाल्वा (Da₂ D₅ 'ल्वा')श्रेया (Da₁ 'यान्, Dn₁ 'यो), D₁ शाल्वा शयास्, D₂ शाल्वा ककास्, T G₂ 4 शाल्वा शरास् (for शाल्वाश्रयास्) Da₁ विगर्ताश्च — ^b) K₅ अम्बष्टा, D₃ अघका (for अम्बष्टा) K₃ ३ Da Dn₂ D₂-३ केकयै, D₁ केरलै (for केकयै) — ^c) Cc [S]पार्थ (for पार्थ) — ^d) T₂ पावक

शलभा इव Cc cites पतंगा — After 110, K₄ B D (except D₂) M ins

467* शलभा इव राजेन्द्र पार्थमप्रतिम रणे ।

[Cc cites शलभा D₁ ३ बहे (for रणे)]

111 K₂ om (hapl.) 111-112 — ^a) K₄ B₁ 2 Dn₁ एतान्, Da₁ तान् (for स तान्) B₄ सर्वान्स तान् (by transp) K₀ D₄ T₁ G₄ महानीकान्, K₅ महावीरान्, B₃ G₁ ३ महाराज, Da₁ D₅ महीकामान् (for सहानीकान्) — ^b) K₅ महानीकान्, B₃ राजमानान्, G₁ ३ क्षत्रियाश्च, G₄ महाराजान् (for 'राज) D₄ महारथा, T₂ 'रथ (for 'रथान्) — ^c) K₃ D₂ ३ T₂ दिव्याणि (for 'नि) T₁ G₄ सछिद्य (for मचिन्त्य) — ^d) Ś₁ प्रसधार्य, K₀ सप्रधार्य, Da₁ D₅ प्रसगाय, M₁₋₃ ३ प्रससार (for प्रसधार्य) T₁ (before corr) G₄ धनंजय

112 K₂ om. 112 (cf v l 111) — ^a) K₃ D₃ तैरस्त्रै सुमहावेगैर् — ^b) K₁ ३ 4 B D₁ 2 ददाह सु, D₅ ददाह च (for ददाहाशु) M₁₋₃ ३ महारथ (for 'यल) — ^c) Ś₁ शरप्रपातो, K₁ ३ D₁ 2 G₁-३ M₂ 'प्रतापो, Da₁ 'प्रतापि, D₅ ततो ददाह, T₁ G₄ शरब्रातैश्च, M₁ ३ 'प्रपाते, M₅ 'प्रसाते (for 'प्रपातैर्) T₂ शरप्रपातो बीमत्सो — ^d) M₂ पतंगा (for 'गान्) T₁ पावक (for पावक)

113 ^a) M₁ (sup lin) कस्य (for तस्य) — ^b) K₂ ३ G₁ ३ सृजतो, Da Dn₁ D₅ सृज्यतो (Da₂ 'ता) (for सृजतो) Ś₁ K₁ 'धन्वन (for 'धन्विन) — ^c) Da D₅ दीप्यमान, D₃ 'मानान् (for 'मानम्) — ^d) K₅ D₂ गाजीव, Da Dn₁ D₅ पाण्डव (for गाण्डीव) K₃ समदृश्यते, Da Dn₁ D₅ समपद्यत (D₅ 'त) (for 'दृश्यत)

114 ^a) K₂ शरार्त, Da₁ शरावर्ता (hypermetric), T₂ शरास्तान् (for शरार्ता) — ^b) K₃ D₅ विप्रकीर्णाः

C 6 5490
B 6 117 39
K 6 117 39

नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ॥ ११४
सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ।
गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ॥ ११५
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलैः राज्ञां समन्ततः ॥ ११६
अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरुथिनीम् ।
दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ॥ ११७
ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
धरणीं विविशुः सर्वे बलमीकमिव पन्नगाः ।

D₁ 'कीर्णम्' (for 'कीर्ण') K₂ 'रथध्वज', K₃-s B
Da Dn D₁-s s-8 महा(Da₁ 'ह')ध्वजा, D₁ द्व
ध्वजा, G₁ s रथद्विपा (for रथध्वजा) T₂ M
विशीर्णं (T₂ विकृत) कचध्वजा — '°) T₁ G नाल्य',
T₂ नाल्य' (for नाभ्य') — '°) K₂ सहिता, T₂
सहित्वा (for सहिता)

115 °) K₂ B₁ सरथा (for सध्वजा) K₁ रथिना,
K₂ ध्वजिन (for रथिन) — '°) Da₁ 'रोह' (for
'रोहा) — '°) K₁ गजा सहगजारोहा, K₂ s B Da₂
Dn D₁ s-8 सगजाश्च गजा(D₂ वरा)रोहा, K₂ s
D₂ s 8 गजाश्च (K₂ 'श्वा')सगजारोहा, Da₁ सगजा
श्वाश्च वरारोहा (hypermetrio) — '°) K₂ s G₂ M₂
किरीटी (for 'टि) K₂ ताडिता, K₂ s D₁-s s S
(except M₄) पीडिता (for ताडिता)

116 °) K₂ D₂ T₁ G₁ 'शरोत्सृष्टैर्, Da Dn₁ D₂
T₂ 'शरोत्सृष्टैर्, D₂ 'शरोत्सृष्टैर्, G₁-s 'शरैः सृष्टैर्
(for 'भुजोत्सृष्टैर्) — '°) D₁ आवृत्तासीद् K₂ वसु
धरा — '°) Da Dn D₁ s वसुधा (for बहुधा) S
विद्रुत दिक्षु सर्वासु — '°) Da₁ राज्ञा, D₁ राजन् (for
राज्ञा) S शरैर्वलमच्छयत

117 °) K₁ महाबाहु, K₂ B₁ s s Dn₂ D₁ s-8
'राज' (for 'बाहुर्) — '°) D₁ द्रव' (for द्राव')
— '°) K₂-s B D T₂ M सु(D₂ स, D₂ om सु)
बहून् (for समरे)

118 °) M₂ तेन (for ते तु) K₂ भीत्वा, T₂
हित्वा (for भित्त्वा) D₂ तव सुतान् — '°) K₁ अयो-
मुख, K₂ s B₁-s Da Dn₁ D₂ s G₂ अयोमुखा, K₂
अयोधयन् (for अयोमुखा) D₂ दुःशासनमुखाग्रणे
— M₁ s-8 om 118^{ed} — '°) K₂ धरण, K₂ D₂

हयांश्चास्य ततो जग्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ११८
विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो ।
आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ११९
कृपं शल्यं विकर्णं च विद्धा बहुमिरायसैः ।
चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १२०
एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिष ।
दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १२१
पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान् ।

धरिणीं (for धरणीं) K₂ वात्मीकम्, Ca चलमी' (as
in text) G₁ s प्रावेशयत वसुधामाग्यात् गजगान्प्रति
— '°) T₂ M वाहाश्चास्य, G₁ s अश्वा' (for हया')
Da Dn₁ तथा जग्ने; T₂ विनिर्जितुः; G₂ महाराज, M
निजघृष्टि (for ततो जग्ने) — '°) Da₁ सारथी K₂ s
D₁ s 8 M₂ चास्य पा (K₂ 'भ्यपा')तयत्, T₂ M₁ s s
च न्यपातयत्, G₂ च व्यपातयत्

119 °) K₂ s विविंशतिश्च, D₂ 'शतं च D₂ त्रिं
शत्या (for विं) — '°) T₁ G₁ s s विरथी (for 'थ)
K₂ s D₂ भुवि, K₂ B₂ s Dn₂ D₁ s s-8 T G प्रभुः
B₁ s Da Dn₁ D₂ युधि, D₂ M विभु (for प्रभो)
— '°) M₁ चैन (for चैव) — '°) T₁ G नवभिर् (for
पञ्चभिर्)

120 °) S₁ K₂-s s D₁ s T₁ G शल (K₂ 'ल्य') च
शल्य (K₁ om शल्यं), Da Dn₁ D₂ T₂ M विकर्णं
शल्य (by transp), D₂ शल्य च शल्यं (for शल्य
विकर्णं) — '°) D₂ आशुनै (for आयसै) — '°) T₂
M सर्वान् (for चैव)

121 °) D₁ पृते, T₂ M तथा (for एव) K₂ B
Dn₂ D₁ s s सर्वैः; D₁ तत्र (for पञ्च) — '°) Da₁
वृष, D₂ वृषा (for कृप) T₂ M भारत (for
मारिष) — '°) K₂ संप्राद्रवत, K₂ त प्राद्र', D₂ ते
प्राद्र', D₂ स प्राद्र' — '°) Da₁ निर्जिता, G₂ दुर्गता
(for निर्जिता)

122 °) K₂ s Da D₁ s s-8 G₂ s M₂ पूर्वाह्णे (for
'ह्णे) K₂ s D₂ च (for तु) K₂ ततो, D₁ तदा
(for तथा) K₂ B Da Dn D₁ s s भरतश्रेष्ठ,
S तु महाराज (for तु तथा राजन्) — '°) D₁ परावृत्त्य
(for 'जित्य) M पराजितमहारथ — D₂ om

प्रज्ज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ १२२
 तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ।
 अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् ॥ १२३
 पराङ्मुखीकृत्य तदा शरवर्षैर्महारथान् ।
 प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् ।
 मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥ १२४
 गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः ।
 रथाश्च निहता नागैर्नागा हयपदातिभिः ॥ १२५

अन्तरा छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ।
 निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्चरथयोधिनाम् ॥ १२६
 छन्नमायोधनं रेजे कुण्डलाद्गदधारिभिः ।
 पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ १२७
 रथनेमिनिकृत्ताश्च गजैश्चैवावपोथिताः ।
 पादाताश्चाप्यदृश्यन्त साश्वाः सहयसादिनः ॥ १२८
 गजाश्चरथसंघाश्च परिपेतुः समन्ततः ।
 विशीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुग्मध्वजाः ॥ १२९

G 6 5308
B 6 117 55
K 6 117 00

122^a-123^d, Ś1 reads it in marg —^a) K1 प्रज्ज्वाल
 (for 'ज्वाल') Ds रये (for रणे)

123 D2 om. 123, Ś1 reads it in marg (of
 v l 122) —^a) D4 शरवर्षाणि —^b) Ds भारतो
 (for भास्करो) T1 G M रश्मिवानिव, Ca रश्मि
 वानिव (as in text) —^a) Ks D (except D1 s,
 D2 om.) T2 Gs M2 s तापया, M1 s s ताडया
 (for पातया)

124 ^a) Ks D2 पराङ्मुखान् (for पराङ्मुखी)
 K3-s B D (except D1) T1 G4 M तथा, G2 परान्
 (for तदा) —^b) B3 Da Dn1 Ds अवाकिरत्, T2
 महाबल, M1 s-s 'रय' (for 'रयान्') —^d) D1 s
 T2 शो (D1 शौ)णितौ (T2 'तो)धां, M5 शोणि
 त्तोदं Ks शोणितोदं महानदी — T2 M1 s-s om
 124^e —^a) Da Dn1 मध्ये च (for मध्येन) —^c)
 Ks मारिष (for भारत) — T1 G read 6 113
 11^e-15^d after 124, T2 (which om 124^e), reads
 the same after 124^d

125 ^a) Ks Dn1 D1 s 4 6-8 T1 G2-4 M1 s-s
 गजाश्च (for 'श्च') Ś1 रथसगाश्च, Gs 'संघाश्च
 —^b) T1 G सहसा (for बहुधा) Ks वृत्ता (for
 हता) —^c) Da1 D2 s रथाश्च, T2 रथाश्वा, G1
 हताश्च, Gs हताश्च, M1-s s तथाश्वा (for रथाश्च)
 Ś1 निहता (for निहता) —^d) K4 B D (except
 D1-s s) हयाश्चैव पदातिभिः, T2 नानाभयपदा

126 ^a) Ks D2 अन्तरा मिथ, Ds तत्र सल्लिख
 (for अन्तरा छिद्य) Cc cites अन्तरे, Ca अन्तरा (as
 in text) —^b) Da1 शिरांसि, Gs शितामि (for
 शिरासि) —^d) K2 गजाश्वा रथयोधिना, Ks श-
 रथयोधिना, Da1 गजश्च रथयोधिना, Ds रथाश्चगज
 योधिना

127 ^a) Ks D2 s छिन्नम् (for छन्नम्) Ko
 (before corr) s B D (except D2 s s) राजान्, S
 जजे (for रेजे) — Gs om. (1 hapl) 127^b-130^e
 T2 M transp 127^b and 127^d —^b) Ks (sup lin
 as in text) 'धारिण, T1 G1 s s कोदढागदधारिभिः
 —^c) D2 s (before corr) पातितै, G2 पदातै (for
 पतितै)

128 Gs om 128 (cf v l 127) —^a) K1 -नि
 कृत्वाश्च, Ks निकृताश्च, K4 B Da Dn D1-s M
 निकृत्तैश्च, D1 निकृतांगा, D2 निकृतिश्च, T1 G4
 निमि (T1 -निमी)त्तांगा, G1 s निकृतांगा (for -निकृ
 ताश्च) —^b) Ko गजैश्चैव विपोथिता, K1 गजैश्चैव
 पोथिता (corrupt), K2 गजैश्चैवपयोथिता (sio),
 K4 B Dn D1 s-s गजैश्चैवाव (Ds 'भि)पोथितै, Da1
 गजैश्च व्यवपोथितै, Da2 गजैश्चैव व्यपोथितै, D1 तथा
 वाश्चैर्विपोथिता, D2 गजौवैश्चैव पोथिता, Ds गजैश्च
 व्यवयोपितै, T1 G1 s s रथाश्चैवपोथिता, T2 M
 गजैश्च विनिपातितै —^c) Ko s s Ds पदाता (Ks
 'था)श्च, Ks D2 पदातयो, G2 पताकाश्च (for पादा
 ताश्च) K2 [अ]पहृश्यत, Ks [अ]स्य दृश्यते, K4 B
 Dn2 Ds s [अ]प्यधावत, Ks D1 s s T G1 s s M2
 व्यदृश्यत, Da Dn1 Ds s [अ]प्यवध्यत (Ds 'ते) (for
 [अ]प्यदृश्यन्त) — Ds om 128^d-132^a —^d) D1 s
 T1 G1 s s च हय (for सहय) Ks-s B Da Dn
 D2 s-s M साश्वाश्च हययोधिना (Da1 'योधिना, Ds
 'योपितै), T2 सहया सहयोधिना

129 Ds Gs om 129 (cf v l 128, 127)
 —^a) K1 s-s B Dn2 D1 s s 4-7 T2 M2 s गजाश्च (for
 'श्च') Ś1 K1 रथमगा (K1 'गा)श्च, Ks s Dn2
 D2 s-s रथयोधाश्च (for रथसंघाश्च) M1 s s रथाश्च-
 गजमघाश्च —^c) K4 B D (except D1 s s, Ds om)
 T2 विकीर्णाश्च, M5 विशीर्णाश्च Ś1 K1 s D1 तथा (for

तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् ।
 छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ १३०
 श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ।
 प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ १३१
 ववुर्वहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ।
 दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु विनदत्सु च ॥ १३२
 काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः ।

धूमायमाना दृश्यन्ते सहसा मारुतेरिताः ॥ १३३
 श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ।
 विनिकीर्णाः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ॥ १३४
 क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ।
 समन्ततो व्यदृश्यन्त पतिता धरणीतले ॥ १३५
 ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

रथा) Ks : D2 भूयो (for भूमौ) — ^d) Ks : s :
 D2 T2 M भग्नचक्रायुध (K2 'चक्रयुध' ; M2 'चक्रायुग')
 ध्वजा ; B1 T1 G1 2 : भग्नचक्रा रथध्वजा , Ds भग्न
 चक्रयुग^१

130 Ds om 130, Gs om 130^{ab} (cf v l 128,
 127) Ks om (?hapl) 130-131 — ^a) K1 तद्ग
 ताश्च, Da1 तद्गजाश्च ; D1 मातङ्गाश्च, T1 G2 : तद्ग
 ताश्च (for तद्गजाश्च) Ks : D2 ० १ रथौघाणा
 — ^b) D1 M2 समुक्षिता, T2 सुषुक्षिता (for समुक्षि
 तम्) — ^c) D2 : Ms छिन्नम् (for छन्नम्) T2 M
 जले (for रेजे) — ^d) Da1 अवि (for इव) Ko
 रक्ताभ्रमिव, T2 रक्ताभूमिव D1 सादर, T1 G Ms
 चायर (for शारदम्)

131 K2 Ds om. 131 (cf v l 130, 128)
 — ^a) Ko श्वाना Ks : श्वानककाश्च, Da1 श्वानका
 काश्च ; D2 श्वाना ककाश्च — ^b) G1 : वृका, G2
 वृको, M1-s : वृक- (for वृका) — ^c) Ks प्रणेदुर्
 क्षि Ks निक्ष्यम् ; Ds D1 2 : G1-s M भक्षम् (for
 भक्ष्यम्) — ^d) Da1 Dn1 विह्वताश्च ; Ds विकृताश्च
 Ko 1 : D2 (orig, m as in text) मृगध्वजा (for
 'द्विजा') T1 G Ms विनेदुर्मृगपक्षिण

132 Ds om 132^a (cf v l 128) — ^a) K2
 नेतुर (sic), Ks वसुर, M1 s-s एव (for वसुर)
 T2 M1 s-s भयकराश्चैव (for बहुविधा^१) B1 विचतु-
 र्यहुषाश्चैव, Dn2 बहुभिर्वहुषा^१ — ^b) Da1 मारुत,
 Ds भारत (for मारुता) — ^c) T1 G2 : भूतले,
 Ga भूतेषु (as in text) Ks B2 : च, Dn2 D1 :
 [ह]व, Ds [अ]भि, Ds T2 M1 s-s नि (for वि)

133 ^a) T2 काञ्चनामिव (for 'नि च') B1 नामानि
 (for दा) — ^b) Da1 पातकाश्च (for पताकाश्च)
 D2 ध्वजोद्धता, Ds महाध्वजा, Ca 'धना' (as in
 text) Ks पदाताश्च ** ध्वनो — ^c) K1 धूमायमाना
 (for धू) Ks B2 Da Dn1 D1-s : M1 (sup lin)

३ २.६ वि (D2 व्य ; Ds व्या) धूयतो व्यदृश्यन्त (Ks
 'ते, Da1 विदृश्यते), Ks B1 : 4 Dn2 D1 c-s धूय
 माना व्यदृश्यन्त, Ks व्यधूयन्त व्यदृश्यन्त (sic), T1 G
 धूयमाना प्रदृश्यन्ते, T2 M1 : विधूयन्तो व्यदृश्यन्त
 — Ks om (hapl) 133^d-134^e — ^d) M4 सहता ;
 M5 सहता (for सहता) Ks D2 मारुतेरपि (for
 मारुतेरिता)

134 Ks om 134^{ab} (cf v l 133) — ^b) Da1
 सध्वजश्च K1 महारथ — ^c) D2 : Ms विनिकीर्णा
 (for 'र्णा') K1 स, Ks T2 M1-s : च (for स्म).
 K1 D2 : दृश्यन्त Ks B Da Dn D1 4-s T1 G
 विकीर्णा सम (D1 चैव) दृश्यन्त — ^d) T1 G तत्र तत्र
 (for शतशोऽथ) Dn1 पतिता धरणीतले — After
 134^d, M1 s read 6 113 9^d-17, while M2 reads
 6 113 10^{ab} (om 10^c-11^b), 11^c-17^d followed by
 6 112 134^c-135^b, 468*, 136-6 113 1-8 — Dn1
 om 134^e, D1 reads 134^e in marg — ^e) Da1
 सपताकाश्च, T2 पताकाश्चैव (for सपताकाश्च)

135 G1-s om 135^{ab} For sequence in M1. s. 4
 cf v l 134 D1 reads 135^{ab} in marg. — ^a) D1
 महाराज (for मनुष्येन्द्र) — ^b) K1 गदाशक्तिधनुर्धरा
 (sic), Da1 गदाशक्तिधनुर्धरा — ^c) Ks 4 B Da
 Dn Ds-s T2 M2 : च (Ks Ds व्य, T2 M2 : स्म)
 दृश्यन्ते, T1 G2-s प्रदृश्यन्त (for व्यदृश्यन्त) For
 135^d, M1 s 4 subst

468* समदृश्यन्त समरे धावमाना समन्तत ।

[Ms ततस्तत (for समन्तत)]

— After 135, T G read 6 113 9^c-10^b (om
 10^c-11^b for 11^c-15^d, of v l 124), 16, 17, M1 s
 read 6 113 9^c-10^b (om 10^c-11^b), 11^c-17^d, M2
 reads 6 113 9^c-10^b (om 10^c-11^b), 11^c-13^b (om
 13^c-15^b), 15^c-17^d followed by the repetition of
 6 112 134^c-135^b, 468*, M2 reads 6 113 9^c-10^b

अभ्यधावत कौन्तेयं मिततां सर्वधन्विनाम् ॥ १३६
तं शिखण्डी रणे यत्तमभ्यधावत दंशितः ।
संजहार ततो भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ १३७

एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ १३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

संजय उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु ।

ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १

न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ।

C 6 5316
P 6 118 2
K 6 118 2

(om 10^a-11^b), 11^a-17^d followed by the repetition of 6 112 134^a-135^b, 468*, 136-6 113 1-8

136 For sequence in T G and M MSS, of v 1 134, 135 —^a) T₁ G महाबाहुर् (for 'राज') — Dn₁ om 136^b —^b) B₁ दिव्यमद्रम् (for 'मल्लम्') M₁ उदीरयत् —^c) K₁ अभ्यधावत, K₂ D₂ S 'द्रवत् (for 'धावत') T₁ G₁ तान्सर्वान्, T₂ G₁-8 गारोयो (for कौन्तेय)

137 For sequence in T G and M MSS, cf v 1 134, 135 —^a) K₂ शिपडी K₂ 4 B Da Dn D₁ 4 s 1 M₁ यातम्, D₂ यातम्, T₂ G₂ यत्त (for यत्तम्) —^b) Ko 2 अभिधावत, K₂ अभ्यवर्तत, K₄ 8 B D G₂ अभ्यद्रवत्, T₂ M अभिदुद्राव (for अभ्यधावत) Ko 2 S दसित, K₁ धसित, B₁ दक्षित (for 'त') —^c) K₅ असहत् (for सजहार) K₂ D₁-8 6 T₁ G M असहत् (G₂ 'र') ततो भीष्मस् (G₂ भीष्म), K₄ B Da Dn D₁ 4 s 1 8 तत समाहरन्भीष्मस्, T₂ स जहार रणे भीष्मस् —^d) T₂ तमस् Ko 2 M₁ 8-8 पावकोत्तम (for पावकोपमम्)

138 For sequence in T G and M MSS, of v 1 134, 135 —^a) Dn₂ D₁ 1 8 त्वरित पांडवो राजन् —^b) Dn₂ D₁ 1 8 मध्यम (for कौन्तेय) K₂ 8 D₂ 6 श्वेताश्व कृष्णसारथि —^c) K₁ निजघ्ने, Dn₁ विजघ्ने (for निजघ्ने) —^d) T₁ G₂ 4 मोहयित्वा (for मोह)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-

parvan name, Ś₁ Ko-2 D₁ mention only दशमयुद्ध दिवस, K₂ 8 D₂ दशमेहनि (D₂ cont. युद्धे), K₄ भीष्मनिपातन, B₂ Da Dn₁ D₂ दशमेहनि (B₂ cont भीष्मनिपातन), D₂ दशमदिवस, M₄ दशमेहिके — Adhy name T₂ M₁-8 8 अर्जुनपराक्रम — Adhy no (figures, words or both) K₂ Dn₂ 111, Da₂ (sec m) 75, D₂ 112 (as in text), T₁ G 113, T₂ M₁ 3 114, M₂ 4 115, M₂ 116 — Śloka no Dn₁ 63, Dn₂ D₂ 6 65, D₂ 31

113

1 D₁ reads 1-26 after 6 114 4 For sequence in T G and M MSS, of v 1 6 112 134, 135 —^a) Da₁ om एव व्यूढे K₂-8 B₁-8 Da₂ Dn D₂ 4-8 सम, D₁ सम; D₂ तथा (for एव) K₁ Dn₂ व्यूढेषु, K₂-8 D₂ सर्वेषु (for व्यूढेषु) S असम् (G₁-8 'व्यू' ष्वेष्वानीकेषु —^b) K₄ B D (except D₂-8) भूयिष्ठेष्वनिवर्तिन, T₂ भूयिष्ठमनुवर्तिषु —^c) Ko 2 समपद्यत, K₂ D₂ 6 'सज्जत, K₅ 'सज्जत, Da₁ lacuna, D₂ सर्वाधाच (sio), T₁ समपद्यत; T₂ समभ्युद्यत, M₁-8 8 'हृद्यत (for 'पद्यन्त)

2 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 —^a) K₁ न ह्यनेकम्, D₂ (marg sec m) तद्वनीकम् (for न ह्यनीकम्) Da₁ D₁ 6 S अनीकेषु K₂ D₂ न ह्यनीकेन समरे —^b) K₂ D₂ T₂ M₂ समसज्जत, T₁ G₁ 2 4 'सज्जत (for 'सज्जत) G₁ 8 सयुगे (for संकुले) —^c) B₁ D₁ 6 8 रथिनो, Dn₂ रथा न

C. 6 5518
B. 6 116 2
K. 6 116 2

न रथा रथिभिः सार्धं न पदाताः पदातिभिः ॥ २
अश्वा नाश्वैरयुध्यन्त न गजा गजयोधिभिः ।
महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ ३
नरनागरथेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वशः ।
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥ ४
ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ।
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय सत्वरः ।
पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ५

सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः ।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले ॥ ६
यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।
तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माण्यकृन्तत ॥ ७
अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ।
नगमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ८
मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः ।
इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ ९

(by transp), D₁ न रथान् K₅ रथिन (for रथि-
भिः) —^a) K₁ om पदाता K₈ B₁ Dn₂ D₁ ६ ८
पा(K₈ D₈ प)दाताश्च, K₅ D₂ पत्तयश्च, B₁ D₁
पादाता न, B₈ T₁ न पादाता, D₁ पादातास्ता (for
न पदाता)

3 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) Ś₁ Ko-8 D₈ T G₁ M₁ ३ ४ अश्वानश्वैर्,
K₅ अश्वा अश्वैर्; Dn₂ D₁ १ ३ अश्वैर् (D₈ चाश्वैर्), D₂
रथा रथैर् (for अश्वा नाश्वैर्) D₈ नयु (for अयु)
G₁-३ अश्वानां चैव युज्य (G₂ ध्य)ते —^b) K₂ ना
गजा; K₈ ६ गजाश्च, K₄ B₁ D₁ २ M₂ गजा न (by
transp), B₁ Dn₂ D₁ ६-८ गजा(B₁ जां)श्च
— After 3^{ab}, K₂ ४ B D (except D₁-३) ins

469* उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ।

— D₁ om, 3^a-4^d —^c) K₁ ६ D₂ १ T₂ G₂ महा
व्यतिकरो

4 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l. —^a) Ś₁ Ko-३ [ए]व (for [ए]व) K₄ B
Da Dn D₁ १ ३ नरनागरथेष्वेव (K₄ D₁ व), K₅
D₂ S रथाश्वेषु, D₈ गणेश्वेव —^b) Ko १ व्यचली
नेपु; K₂ व्यचलतिपु, K₈ विनिकीर्णेषु, K₅ B₁ D₈ T₁
वि (K₅ प्र)कीर्णेषु च, D₂ प्रविकीर्णेषु, D₈ व्यपकीर्णेषु
—^c) T₂ G₁-३ M क्षयस्, T₁ G₁ क्षय (for क्षये)
D₈ महाघोरे, T₂ M₁-३ महाघोरो (for महारौद्रे)
—^d) K₅ D₂ विशेष समजायत, T G निर्विशेष
मदृश्यत.

5 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) D₈ शल्य (for शल्य) —^b) D₁
भारिप, D₈ वीर्यवान् (for भारत) —^d) D₁ रथा
नाच्छाद्य K₂ ४ B Dn₂ D₁ ६ १ M₄ भास्वरान्, K₅
D₂ ३ M₁-३ भारत (D₂ त); Da Dn₁ D₁ ६ Ca

भासुरान्, D₈ भास्करान्, T G दंसिता (T₂ त)
(for सत्वर) —^c) Da Dn₁ D₈ योधा (for शूरा)

6 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) K₂ नाध्यगच्छद्वै (sic), K₈ ६ नाध्य-
(K₅ धि)गच्छत, D₁ ६ T₁ गच्छन्वै, D₂ नाधि-
गच्छती, G₂ नाद्य गच्छद्वै; G₈ नाधि, M नाभ्य
(for नाध्यगच्छद्वै) K₄ B Da Dn D₁ ६ १ ३ आन्यते
बहुधा राजन् (Da₁ राज) —^d) K₄ B Da Dn D₁ ६
१ ३ मारुतेने (Dn₂ नै)व, K₅ सज्जमानेव (for मज्ज)

7 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) G₄ [अ]भि (for हि) Ko Da₁
शशिर, K₅ B₂ D₂ T₁ G₂ ४ शिशिर (for शैशिर)
D₈ M₁ काले (for कालो) —^b) K₅ कर्माणि (for
मर्माणि) — K₈ ६ D₂ om (hapl) 7^{cd} —^c) D₁ ६
च (for वै) —^d) Da₁ मर्मानि (for गि) K₂ D₈
T₂ कृन्तत, K₄ B₁ २ ४ Dn₂ D₁ ४ ६-८ M₁-३ ६ कृन्तति
(for [अ]कृन्तत) — T₁ G₁ ३ ४ ins after 7

470* सोमका सृज्यै सार्धं सर्वे ते युद्धमुन्मदा ।

— After the above, G₁ ३ repeat 17^{cd}

8 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) K₈-३ B Da Dn₁ D₁ २ ३ ६ G₁ तथैव
(for अतीव) —^b) D₈ सु (for च) —^c) Ko
नाग, K₂ ४ B D (except D₁-३ ६) G₁ M₅ (n/
m) नव (for नग) —^d) Ś₁ Ko-२ Da₁ M₄
पतिता, K₈ ६ D₂ मर्दिता (for पातिता) — After
8, D₂ reads 10^{cd}, repeating it in its proper
place

9 T G M₁-३ ६ om 9^{ab}, M₁ om 9 —^a) D
मृद्यमानाश्च दृश्यते —^b) K₅ B₁ Da Dn₁ D₁-३ ६ ६
रथ, D₈ कुरु (for नर) — T G M₂ ३ read

पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्र तत्र महागजाः ।

आवद्वाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ १०

छन्नमायोधनं रेजे शिरोमिश्र सकुण्डलैः ।

तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये ।

भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनंजये ॥ ११

ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् ।

न न्यवर्तन्त कौरव्या ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ १२

इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ।

पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ १३

पाण्डवापि महाराज स्मरन्तो विविधान्वहून् ।

क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण तनया पूर्वं नराधिप ॥ १४

भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ।

तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ १५

सेनापतिस्तु समरे ग्राह सेनां महारथः ।

अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ॥ १६

सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः ।

C 6 5522
D 6 113 18
K 6 116 18

9^a-10^b after 6 112 135 — ^a) D₂ इधुमिस् (for इधुमिस्) D_{a1} तादृमनैश्च — ^d) D₂ नराश्चैव (for नाराश्चैव)

10 For sequence in D₁ T G and M MSS, cf v 1 1 — ^a) K₁ 'स्वन' (for 'स्वर') K₄ B₁ s 4 D_{n2} D₁ 7 s धोरं कृत्वा (for कृत्वा तत्र) K₁ महा गज — T G M om 10^a-11^b — ^c) K₄ B D (except D₁-3) आनद्धा' (for आनद्धा') D₂ 4 s कायैर् (for कायैर्) K₁ क्षात्रुधा यरणै कायै (sic) — ^d) D₄ निहिवाना (for निह') D₁ महाशृधे, D₂ धृतात्मना S₁ Ko-2 निहृते (Ko 'त्ते') निहृतात्मना

11 For sequence in D₁, cf v 1 1 T G M om 11^a (cf v 1 10) — ^a) K₁ D₁ छिन्नम् (for छन्नम्) Ca आयोधन (as in text) K₂ राजन्, D₂ जज्ञे (for रेजे) — ^b) B₁ चारकुडलैः, D₂ च समकुडलैः (for च सकुण्डलैः) — T₁ G read 11^a-15^d after 6 112 124, T₂ after 6 112 124^{cd} — ^c) K₄ B₂-4 Da Dn D₁-7 M₂ एव, D₂ एवं (for अति) K₂ भीमो, K₂ D₂ चोरे, K₄ B Da Dn D₁-3 राज (for भीमे) — ^d) K₄ B Da Dn D₁-3 महा (for राजन्) G₂ राजवर्यं वरक्षये — Da D₂ om. (hapl.) 11^a-13^d, D_{n1} om 11^a-13^b — ^e) D₁ निफ्रान्ते (for विक्रान्ते) T₂ G₁-3 M₂ s भीष्म प्रति परा (M₂ शरा) क्राता (T₂ 'त्त') — ^f) K₂ पाण्डवेव, B₁ पाण्डवेये (for पाण्डवे च) T₂ G₁-3 M₂ s पाण्डवा सह सृञ्जयै

12 For sequence in D₁ T G and M MSS, cf v 1 1 Da Dn₁ D₂ om 12 (cf v 1 11) — ^a) K₂ s D₂ त (for ते) K₂ पराक्रान्तिम् — ^b) T₂ G₁-3 M युधि राजन् (by transp) — ^c) K₂ नञ्चिवर्तत; K₂ M नात्य', K₄ B Dn₂ D₁-3 अम्यं, K₄ T₂ G₂ नान्यवर्तत, D₂ सन्यवर्तत K₂-3 B Dn₂

D₂-4 c-3 T₂ G₁-3 M ते पुत्रा, D₁ कौरव्य (for कौरव्या) — ^d) = 15^b Dn₂ D₁ c-3 सर्वे (D₁ 7 s सर्व) सैन्यपुरस्कृता

13 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 Da D₂ om 13, Dn₁ om 13^{ab} (of v 1 11) D₁ om (hapl.) 13^a-15^b — ^b) T₂ G₁-3 M स्वर्गलोकपरायणा — M₂ om 13^a-15^b — ^d) T₂ G₁-3 M₁ s-5 तावका युद्धदुर्मदा — For 13^{cd}, D₂ subst.

471* पाण्डवाना ययु सेनामात्मनो जयगृद्धिन ।

14 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 D₁ M₂ om 14 (cf v 1 13) — ^a) S₁ Ko-2 T₂ G₁-3 M₁ s-5 च (for [च]पि) — ^c) D₂ स्व, D₂ T₂ सु (for स)

15 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 D₁ M₂ om 15^{ab} (cf v 1 13) — ^a) D₂ महाराज (for रणे शूरा) — ^b) = 12^d K₄ B D (except D₂ s, D₁ om) ब्रह्मलोकाय तत्परा; T₂ G₁-3 M₁ s-5 स्वर्गलोकपुरस्कृता Ca oites ब्रह्मलोकाय — ^c) K₂ पुत्राश्च (for पुत्राश्च) K₄ B₁-3 Da Dn₁ D₂ अमर्षवत्तमापन्ना, D₁ M₁-3 s तावकास्तव (D₁ 'का' पाहु) पुत्राश्च — ^d) K₂ s D₂ योधयाना (for 'यन्ति') K₂ s B₂ 4 D (except Da₁ Dn₁) S प्र (for स्म)

16 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 — ^a) B₂ M₁-3 s च (for तु) — ^b) K₂ Da₁ G₂ महारथा, D₁ नराधिप (for महारथ) — S₁ om (hapl.) 16^a-17^b — ^c) K₂ s अम्यं (for अभिं) — ^d) Ko-3 s D₂ किं सृ (K₁ सृ) तेन व, D₁ सह सृञ्जयै, M किं हुतेन व (M₁ विळ्विना) (for सृञ्जयै सह) D₂ सोमका सहसृजया, T₂ सोमका किं चिरेण व, G₁-3 सैनिका किं कृतेन व

C 6 5533
B 6 116 19
K 6 116 19

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृद्ध्या समन्ततः ॥ १७
वध्यमानस्ततो राजन्पिता शांतनवस्तव ।
अमर्षवशमापन्नो योधयामास सुञ्जयान् ॥ १८
तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी ॥ १९
स तां शिक्षामधिष्ठाय कृत्वा परबलक्षयम् ।
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भीष्मो दश सहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २०

तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ ।
भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।
गजाश्वमभितं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ २१
हत्वा पञ्च सहस्राणि रथिनां प्रपितामहः ।
नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ २२
तथा दन्तिसहस्रं च हयानामयुतं पुनः ।
शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते ॥ २३
ततः सर्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरुथिनीम् ।

17 For sequence in D1 T G and M MSS, of
v l 1 Ś1 om 17^{ab} (of v l 16) —^a) Ko 1
सेनापतेर् (for 'पति') —^b) K4 B2-4 Da Dn D4-8
सुञ्जयाश्च ते; K8 सहस्रजया, B1 सृजयै सह —^c)
Ś1 Dn2 अभिद्रवत, Ko अभ्यवर्तत, K5 Da1 D8 8
अभ्य (D8 'भि')द्रवत (for अभ्यद्रवन्त). —^d) K1 8 8
D (except D1 8 4) T2 शर', T1 G4 अस्त्र' (for
शस्त्र') K8 8 D2 8 परतप (K8 8 'पा'), Dn2 D4 7 8
समाहता' (D7 'त') (for समन्ततः) — After 17,
M2 8 repeat, while M4 reads 6 112. 134^c-135^b,
followed by 468^a, 6 112 136-6 113 8

18 For sequence in D1, of v l 1 —^a) K2
G8 वध्यमानास् —^b) T1 G देवव्रतस् (for शांत
नवस्) —^c) K2 'वसम्' (for 'वशम्') —^d) Ś1
Ko-3 सोमकान् (for सुञ्जयान्)

19 For sequence in D1, of v l 1. —^a) K8
D2 8 या (D2 या') प्रदत्ता (for संप्र') K5 D2 [अ]
शशिप्या वै; Da1 Dn1 (before corr.) [अ]शशिक्षायै
(Dn1 by corr 'क्षा या) T1 G2 4 सम्यग् दत्ता (G2
वृत्ता) शशशिक्षा, T2 G1 8 M सम्यक्प्रवृत्तास्त्रशिक्षा
—^d) K2 B1 8 Da Dn D2 8 7.8 'विनाशिनी' (Da2
[before corr] 'शिनी' as in text)

20 For sequence in D1, of v l 1 —^a) K5
D2 शिष्याम्, S विद्याम् (for शिक्षाम्) —^b) K8 8
D2 चक्रे, K4 B Da Dn D4-8 S कुर्वन् (M4 कुर्व)
(for कृत्वा) K8 8 D2 कुरुवलक्षयं; D1 परमलक्षणं
— D2 om 20^{cd} —^c) B1 अहन्यप्रवर्हान् (for अहन्य
हनि) — D1 om. (hapl) 20^d-24^a —^d) Ś1
Ko-3 8 D2 G2 कुरुवृद्ध', M1-3 8 भीष्म कुरु (for
वृद्ध कुरु) — K2 om (hapl) 20^c-22^b —^f) Ca
परवीरहा (as in text)

21 K2 D1 om 21 (of v l 20) —^a) B1 Da
Dn1 D8 8 च (for तु) K8 8 B D (except D2 8,
D1 om) S (except T2) transp दिवसे and दशमे
—^c) Ś1 Da1 Dn1 (before corr) D8 M8 भीष्मेणैकेन,
T1 G एको भीष्मो हि D2 T1 G4 M1-8 8 मात्स्येषु
—^d) K4 B D7 पञ्चालेषु, D8 पांचाल्येषु (for पाञ्चा
लेषु) —^e) K5 गजाश्च, T2 M1-8 8 गजाश्वान् (for
'श्वम्') Ś1 Ko. 1 8 D2 अयुतं, D8 अतिन (s10),
S चामित (T2 M2 'तान्') (for अमितं) —^f) K8
हता सप्तशता रथा', K5 D2 हता परशता रथा', S
हत्वा चैव महारथान्

22 K2 om 22^{ab}, D1 om 22 (of v l 20)
—^a) Ko 1 कृत्वा (for हत्वा). —^b) K4 B D (ex-
cept D2, D1 om.) S (except G8) रथाना (for
रथिनां) S पृथिवीपते (for प्रपितामह) —^c) Ś1
Ko-3 शूराणां (for नराणां) T1 G2 4 [अ]युत; T2
G1 8 M तथा (for महा) Da1 महास्राणि (for महा-
युद्धे) D8 पदातीना तथा युद्धे —^d) Da1 om
सहस्राणि

23 D1 om 23 (of v l 20) —^a) K4 B1 8 4
Dn2 D4 7 8 दतिना च (B2 4 षट्) सहस्राणि, B2 Da
Dn1 D8 दशहस्त्रिसहस्रं च —^b) G1 8 यानानाम् (for
हयानाम्) K5 D2 तथा (for पुन). —^c) K5 D2
शिष्यावलेन, T1 G शिक्षावशेन Ko 3 Da1 D8
निहता; K8 8 D2 T G न्यह (K8 निह-, G2 सह) नत्,
D4 निहित (for निहत) —^d) K5 Da2 D2 8 T G
M2 पिता (for पित्रा)

24 For sequence in D1, of v l 1 D1 om.
24^a (of v l 20) —^a) Ko तत सर्वमहीपालानां
(hypermetrio), S तत सर्वान्महीपालान् —^b) K1 4
B Dn2 D2 8-8 क्षप' (for क्षोभ') T G विशां पते,
M महीपते (M2 'ते') (for वरुथिनीम्) —^c) T2

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ २४
 शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
 सहस्राणि महाराज राज्ञां भैर्यैर्नपातयत् ॥ २५
 ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयम् ।
 राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ २६
 एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
 अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ २७
 स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
 सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ २८

न चैनं पार्थिवा राजञ्छेकुः केचिन्निरीक्षितम् ।
 मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि ॥ २९
 यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
 तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ३०
 तथा च तं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।
 उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ३१
 एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
 नानिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३२
 यत्तः संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा मिद्यते चमूः ।

C 6 5549
B 6 118 36
K. 6 118 35

प्रिय पुत्र (for प्रियो भ्राता) —^d) K₁ निपातित्वा
 Da Dn₁ Ds T₂ शतानीकम् (T₂ 'क न्य)पातयत्

25 For sequence in D₁, of v 1 1 —^a) D₁
 शतानीकं तु, Ms. s 'नीकेन —^a) D₁ महाराज्ञां (for
 'राज) —^d) D₁ भैर्यैर्नपातयत् (for राज्ञां भैर्यै
 K₂ s B D अपातयत्, K₂ G₂ नि(K₂ न्य)पातयन्
 (for न्यपातयत्) — After 25, K₄ B₁ s s Da Dn₁
 Ds Ms ins

472* उद्धिन्ना समरे योधा विक्रोशन्ति धनंजय ।

[B₂ बहवो (for समरे) Da Dn₁ Ds धनंजय]

26 For sequence in D₁, of v 1 1 S₁ Ko 1
 om 26^{ab} —^a) Ds T₂ केन च (for केचन) S
 पाण्डूनाम् (for पार्थानाम्) —^b) K₂ s D₁-s अनुयाता,
 Ds अभिमानो, S अन्वयी (T₁ 'गे, T₂ 'शी)युद्
 (for अभियाता) —^d) Ds तु (for ते)

27 ^a) T₁ G किरन्; T₂ चरन् (for एव) —^a)
 T₂ M सैन्यं (for सेनां)

28 After 28^{ab}, T₁ G₄ (both in marg) ins

473* यावायवाभ्या शुचिशुक्रयोरे

आतानतसा इव वाणसघा ।

भीष्मस्य चापच्युतवाणसंघै

पार्थस्य सेना कृशतामवाप ।

—^a) Da₁ Ds Co अतरं, T₂ G₁ s अंतरा (for अन्तरे)
 Dn₂ G₁ [s] तिष्ठत्, Ds (marg sec m as in text)
 विष्ट

29 ^a) K₂ s Ds क्षत्रिया (for पार्थिवा) Ko-4
 B Da Dn Ds 4-s केचित्, D₁ s सर्वे, S तत्र (for
 राजन्) —^b) Ko-2 D₁ s शेकु राजन्, K₂ s Ds s

शेकुराजौ, K₂ B Da Dn₁ Ds 7 s शक्ता राजन्; Dn₂
 रणे शक्ता, D₂ राजन्केचिन्, T₁ G केचिच्छेकुर, Ms
 शेकुर्भीष्म (for शेकुः केचिन्) — K₂ om 29^a-49^b
 —^a) K₂ Dn₂ Ds s मध्य, K₂ D₁ s मध्ये (for
 मध्य) T₁ प्राप्ते (for प्राप्त) K₁ om (hapl)
 from यथा (in ^a) up to दिवि (in ^d) Dn₂ भीष्म,
 Ds भी (marg sec m ग्री)ष्म; T₂ ग्रीष्म, M दीप्तं
 (for ग्रीष्मे) —^d) S₁ पतंतं, K₂ तपत्; Ds पतत
 (for तपन्त) Da₁ दिव, T₁ G₂ s यथा, G₁ s जना
 (for दिवि)

30 K₂ om 30 (of v 1 29) —^a) Ko 1
 चक्रुस्, S स्कदस् (for शक्रस्) K₂ अयै दैत्यचमु
 चक्रुस् (corrupt) —^a) Ko तत् (for तथा), S₁
 Ko-2 शितैर्वाणैस्, Da Dn₁ Ds पाण्डवाना, S पाण्डवेना
 (for पाण्डवेयांस्) —^d) T₂ तापयामास (for तापया)
 G₂ तापयामास संयुगे

31 K₂ om 31 (of v 1 29) —^a) K₄ B₁-s
 Da₂ Dn D₁ s 7 s तथा चैनं; B₂ तथैवैनं; Da₁
 तथाद्यैवं, Ds तथाद्यैव (for तथा च तं) S₁ Ds परि-
 क्रांतम्, Ko-2 परिक्रांतम् —^d) S₁ Ko 2 ग्री(K₂
 प्रि)यमानो; D₁ s T₂ G₁ M₂ s प्रियमाणो Da₁ धन-
 जय (for 'जयम्)

32 K₂ om 32 (of v 1 29) Before 32, Ds
 ins श्रीकृष्ण उवाच —^a) S एक (for एव)
 —^b) T₁ G अतरा (for अन्तरे) —^a) K₂ नानाद्वय,
 K₂ Ds s T G M₂ त निहत्य, K₄ B Da Dn Ds 7 s
 स (Da₁ स)निहत्य (for नानिहत्य) D₁ घातयस्व बलादेव

33 K₂ om 33 (of v 1 29) —^a) K₁ s यत्,
 K₄ B Dn₂ Ds 7 s बलात्; Da Dn₁ Ds रणात्, Ds
 तत्, T₂ यत्त (for यत्त) Ko सस्तम्भयस्वैनं, K₁ s

न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ३३
ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ।
सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ३४
स चापि कुरुमुख्यानामृपभः पाण्डवेरितान् ।
शरव्रातैः शरव्रातान्वहुधा विदुधाव तान् ॥ ३५
तेन पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव ह ।
सात्यकिश्च महाराज सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ॥ ३७

द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ॥ ३८
एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ३९
ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
भीष्ममेवामिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४०
ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्नणविभागवित् ।
भीष्ममेवामिदुद्राव वीभत्सुरपराजितः ॥ ४१
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

सस्तभयक्षैपा, Ks सस्तभयस्त्रैन, T2 सस्तभयतस्त्रैन, M1
s-s सस्तभयस्त्रैन —^b) K1 om यत्रैपा K0 यत्रैपा
Da1 चम्, Da2 Ds चम् Ds सनिचार्य महारथान्,
S यत्रैपो (T2 'त्रैपा, M1 s 'त्रैपो) अत्रे (T2 ले) ति ते
चम् —^c) S1 Ko-2 न हि भीष्मसमो नान्य —^d)
D1 चिर, Ds [s]भिभो, S पुमान् (for विभो)

34 Ks om 34 (cf v l 29) Before 34,
Ds ins सजय उवाच —^a) S1 Ko 2 तस्मिन्स्तत (by
transp), T2 तेन तस्मिन् Da Ds क्षये, M4 रणे
(for क्षणे) D1 तस्मिन्स्तत तस्मिन् रणे राजन् —^b) K2
चोदिते, Da1 श्वेतादिता (sio), D1 नोदितो (for
चोदितो) —^c) S सरथ सध्वज (by transp) K1
om. साश्व S1 (sup lin as in text) T1 G4 चाश्व,
T2 वाह (for साश्व)

35 Ks om. 35 (of v l 29) —^a) T2 सचाप,
Ms न चापि (for स चापि) —^b) Dn1 पाण्डवो बली,
T2 पाण्डवेरित — Dn1 om. (hapl) 35^c-36^b —^c)
Da1 शरै वृत्तै शरवृत्तां (sio), M1-s s शरव्रातान्शरव्रातैर्
(by transp) —^d) S1 Ko-2 विप्रधावर्ता, Ks
D2 s s विददा (Ds 'धा) र तान्, B2 विददाव तान्,
D1 चिच्छिदे शरै, T2 विष्टता वधान्, G2 विदुधूप तान्
(sio), Gs विदुधास तान्, M1-s s विदधे च तान्
(for विदुधाव तान्) B1 s Da Ds चिच्छेद बहुधा च
(B1 Da1 व) तान्

36 Ks om 36 (of v l 29) Dn1 om 36^{ab}
(of v l 35) Ds om 36^a-45^b, Ds om (hapl)
36^{ab} —^a) K2 4 B Da Dn2 D4 s-s T1 G तत्,
T2 M तेषा (for तेन) K4 B1 Da D4 s-s पचाल
(for पाञ्चाल) M2 तु (for च) — G2 om
(hapl) 36^{ab} —^b) G2 M1-s, s धृष्टद्युम्नश्च (for

'केतुश्च) G2 पार्षत (for वीर्यवान्) —^d) M1-s s
धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् (= ^b)

37 Ks D2 om 37 (cf v l 29, 36) —^b)
K2 s B1 s कैकया; D (except Ds 7, D2 om)
कैकया (for केकया) B1 पाण्डवै सह, D4 पचमि
सह (for पञ्च चैव ह) K2 D1 हि (for ह) S
सात्यकिश्च महारथ —^c) B1 सु (for च) K4 B
D (except D1, D2 om) महाबाहु (for 'राज)
Ks D1.4 s सौभद्रश्च (for 'द्रोश्च) S सौभद्रो रथिना
श्रेष्ठो राक्षसश्च घटोत्कच

38 Ks D2 om 38 (cf v l 29, 36) —^b) K2
Ds कुन्ती (for कुन्ति) —^c) Ds पुरुजिह्व, D1 s
सुधर्मा च (for सुशर्मा च) S विराटश्च महाराज
—^d) Ks पाण्डवाश्च (for पाण्डवेया) S च सर्वश
(for महाबला) S1 Ko 1 पाण्डवेन महात्मना (K1 'न)

39 Ks D2 om. 39 (of v l 29, 36) —^a)
T2 एते च बहवो राजन् —^b) S निकृत्ता (for पीडिता).
K4 B2 भीष्मसायकै —^c) S1 समुद्धृत, Dn1 समु-
त्थिता, S 'द्धृता; Ca 'द्धृता (as in text) K2-s
B Da2 Dn D1 s s-s फल्गुनेन, S महाराज (for
फल्गुनेन) —^d) Ks शोकसागरे (for शोक)

40 Ks D2 om 40 (of v l 29, 36) S1
Ko-2 om (hapl) 40^a-41^b —^d) D4-s s रक्षमाण
(D4 'णा) (for रक्ष्यमाण)

41 Ks D2 om 41, S1 Ko-2 om 41^{ab} (of
v l 29, 36, 40) —^a) Ks ततोऽप्यानतर गत्वा,
Da. s M ततोऽप्या (Ds तत् सो) नुरयं गत्वा, T1 G ततोऽप्य
नुरगान्हत्वा, T2 तथास्य तु रथं गत्वा —^b) Ks S
सर्वान्तर; Ds s सर्वयुद्ध (for सर्वान्नण) —^d) K2

विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ ४२
 अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ४३
 ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
 बहुधा भीष्ममानर्हन्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥ ४४
 विधूय तान्वाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ।
 पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ।
 कृत्वा शरविधातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ४५
 नाभिसंघत पाञ्चाल्यं सयमानो मुहुर्मुहुः ।

स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्छिखण्डिनः ।
 जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ॥ ४६
 ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
 मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ४७
 ते वराश्वरथव्रातैर्वारणैः सपदातिभिः ।
 तमेकं छादयामासुर्मैधा इव दिवाकरम् ।
 भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ४८
 ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ।
 किरीटी भीष्ममानर्हत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४९

G 5 5558
B 6 113 54
K 6 113 54

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

Ds विमत्सुरः Śi Ko वीमत्सुश्चापराजितः, Ks वीम
 रसश्च पराजितः

42 Ks Ds om 42 (cf. v 1 29, 36) —^b)
 B1 दृष्टकेतुश्च (for 'युद्धश्च') —^d) T1 Gs 'पुत्रो
 (for 'पुत्रौ'), S युधिष्ठिर (for च पाण्डवौ) —^e)
 T2 दुद्राव (for दुद्रुवुः) Gs भीमम् (for भीष्मम्)
 —^f) Ko s B1-s Da Dn D1 s s s T G M3 'धन्विना
 (for 'धन्वना')

43 Ks Ds om 43 (cf. v 1 29, 36) —^e) S
 ददृशुः (for दुद्रुवुः) —^d) Ks M2 'महायुध', T G
 M1 s-s 'दृढायुधं' (for 'महायुधा')

44 Ks Ds om 44 (cf. v 1 29, 36) Gs om
 44^{ab} —^a) Ks सर्वे ते (by transp) T2 दृढ
 धन्वान —^b) Śi K1 s पलायिन (K1 'न') (for [अ]
 पलायिन) —^c) Ds वधार्थं (for बहुधा) K1-4 B D
 (except Ds, Ds om.) आनयुर्, T2 M2 'छ' (for आ
 नर्हन्) —^d) Ks s B Dn1 D1 s s s क्षतमार्गणैः, Da
 Dn2 Ds Cs o कृतमार्गणैः, T2 सर्वमार्गणैः, M सर्वमर्मणैः

45 Ks om. 45, Ds om 45^{ab} (cf. v 1 29,
 36) —^a) Ko 1 यल (for बाण) —^b) Śi
 Ko-s येषु ते पार्थिवोत्तमा —^d) T2 वरूथिनी (for
 'नीम्') —^e) Ks B2-4 Dn2 Ds s-s M2 चक्रे (for
 कृत्वा) K2 'विक्रात' (for 'विधात') —^f) Da1
 Ds पितामहं, T G M1-s s महारथ (G 'रथान्') (for
 पितामहः)

46 Ks om 46 (cf. v 1 29) —^a) Ds नाभ्य

सघत, T1 Gs न हि सघत, M नाभिसर्पत (for नाभि-
 सघत) Ks s B Da Dn Ds s-s G1-s पाचाल्ये,
 D1 पाचाल (for पाञ्चाल्य) Ds समघत न पांचाल्ये,
 Ds नाभिसघत पाचाल्ये —^e) Ks स्त्रित्व Ks D1 s
 तस्यानुसंघि (Ks 'चि')त्य, Da Dn D1 s s s तस्य तु
 संस्मृत्य, T1 G M च समनु (for तस्यानुसंघि) T2
 स्त्रीत्वं त चासुनुस्मृत्य (corrupt) —^d) S भीष्मस्तत्र
 (for भीष्मो बाणाञ्छि) Śi K4 Dn2 Ds s s शिखण्डिने,
 Ks T2 G2 'न', Ks B Da Dn1 Ds s 'नि' (for 'न')
 —^e) D1 निजग्रे (for जघान) Ko s द्रौपदानीके
 —^f) K1 Da2 Ds T2 रथा (Da2 'या'), D1 वीरान्
 (for रथान्) D1 महारथान्, M2 'रथा' (for 'रथ')

47 Ks om 47 (cf. v 1 29) —^a) T G M2
 s s किलकिला (for किलकिला) —^b) K1 समपद्यते;
 K4 B2 s D (except Ds s s) 'भूतदा', S जायत
 (for 'पद्यत') —^c) S मध्ये (for मत्स्य) Śi Ks
 Ds 'पचाल', Gs 'पांचाल्य' (for 'पाञ्चाल') —^d)
 T2 तन्मेकमभि, M1-s s तमेनमनु

48 Ks om 48 (cf. v 1 29) —^a) Ks s B2 s
 D T1 G1 s s M1-s ते नराश्वर्यं, B1 ते नराश्वनरं,
 B2 तेन साश्वर्यं, T2 ते नराश्व रथं, Gs ते रथा
 सनरं, M2 ते नराश्वनरं —^b) B1 Dn2 D1 s s-s
 मार्गणैः (for वारणैः) Ks s B D S च (for स-)
 K4 B2-4 Da Dn D1-s परंतप (Da1 'प'), B1 सम-
 तप, Ds पताकिभि (for 'पदातिभि'). —^c) Ko s
 तमेवाच्छाद. —^f) Ks प्रपतंत (for प्रतपन्तं)

49 Ks om 49^{ab} (cf. v 1 29) —^a) Ds om.

११४

संजय उवाच ।

एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ १
 शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैः सपरश्वधैः ।
 मुद्गरैर्मसलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः ॥ २
 शरैः कनकपुद्गैश्च शक्तितोमरकम्पनैः ।
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च भारत ।

अताडयन्त्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृजयाः ॥ ३
 स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ।
 विव्यथे नैव गाङ्गेयो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ४
 स दीप्तशरचापार्चिरस्त्रप्रसृतमारुतः ।
 नेमिनिर्हादसंनानो महास्त्रोदयपावकः ॥ ५
 चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ।
 युगान्ताग्निसमो भीष्मः परेषां समपद्यत ॥ ६

ततस्तस्य च M₂ तस्य तु K₈ D₂ तेषां तु — ^b)
 T₁ देवासुरोत्तमे — ^c) K₅ आनर्तु, T G₁ M₁ (sup
 in) 2 8 5 आगच्छत्, M₄ आनर्तु (for आनर्तु)
 — K₅ D₅ om. (hapl) 6 113 49²-6 114 1^a

Colophon om in K₅ D₅ (cf. v 1 49) — Sub-
 parvan Omitting sub-parvan name, K_{1,2} men-
 tion only दशमयुद्धदिवस, K₈ दशमेहनि; B₈ Da₁
 Dn₁ दशमेहि (B₈ cont भीष्मनिपातन), D₂ दशम,
 D₆ दशमदिवसयुद्ध, M₄ दशमेहिके — Adhy name
 M₁₋₃ 8 अर्जुनप्रोत्साहन — Adhy no (figures,
 words or both) Da₃ (sec m) 76, Dn₃ 112,
 D₅ 113 (as in text), T₁ G 114, T₂ M₁ 2
 115, M₈ 4 116, M₅ 117 — Sloka no Dn₂
 53, D₅ 54

114

1 K₅ D₅ om (hapl) 1^a with the ref (of v 1
 6 113 49) — ^c) Da₁ D₅ M₅ विविधु (for
 विव्यधु) — ^d) G₈ पुरस्कृत्य शिखण्डिनं (= ^a).

2 ^a) G₈ च, M₄ स (for सु) — ^b) K₀
 पट्टिसै, K₁ पट्टिशै, B₁ Dn₂ D₁ 6-8 परिधै, S
 पट्टसै (for पट्टिशै) K₄ B D (except D₁ 8) S च
 (for स) K₈ Da Dn₁ D₁ 2 4 5 8 परस्वधै (for
 'श्वधै') — ^c) S₁ K₀ मुसुलै, K₂ 8 Da₂ D₂ 8 5 6 8
 मुदालै (for मुसुलै) — ^d) K₄ B D (except D₂
 8 6) T₁ G M₄ क्षेपणीयैश्च (for 'भिश्च') Co cites
 वक्षुभि (?)

3 K₅ om (hapl.) 3^b — ^b) S -कर्णजै — ^c)
 D₂ वित्त (for वत्स) — K₂ D₂ om 3^d — ^d)

K₀ 1 भुसुदीभिश्च, B₁₋₈ सु(B₂ भू)पुढी, Da₁
 मुपुढी, Da₂ D₅ 6 भुशुडी, S मुसुडी (for भुशुण्डी)
 K₂ 4 B₂ Da Dn D₁ 5 1 8 सर्वश (for भारत) D₈
 तथा ऋष्टिभिरेव च — ^c) K₀ 2 अताडयद्, T₂ अता-
 पयन् (for अताडयन्) D₅ भीष्मे (for भीष्म).
 — D₅ om 3'-4°. — ^c) K₂ 8 D₂ विव्यधु (for
 सहिता) K₅ D₅ (by corr) S सर्वसृजयै (for 'या')

4 D₅ om 4^{abc} (cf v 1. 3) — ^a) K₅ विकीर्ण,
 D₂ विशीर्य, T₂ विकर्ण- (for विशीर्ण) Da₂ D₂
 -तनुत्राण (for -तनुत्राण) — ^b) S₁ K₁ D₁ तत्,
 K₀ 2 D₈ तथा, B₂ T₁ G शरै (for तदा) — ^c)
 K₄ B Da Dn D₁ 7 8 न विव्यधे (Da₁ विव्याधस; D₂
 विव्यधे) तदा भीष्मो — After 4, D₁ reads 6
 113 1-26

5 ^a) K₄ B Da₂ D₈ 8 M₁ 2 4 सं-, D₁ प्र, T
 G M₈ 8 सु (for स) K₄ B Da Dn D₁ 8-8 G₁
 M₂ -चापाक्षिर, T₂ -जालार्चिर (for -चापाक्षिर)
 K₈ 8 D₂ स दीर्घशरसचाभिर Co cites दीप्त, शर,
 and अग्नि — ^b) Da₁ 'प्रस्तत', M₂ 'प्रमृत' (for
 'प्रसृत') T₂ शस्त्रप्रसृतमावृत — ^c) S₁ K₀ 2 8
 नेमिनिर्हादसंनानो (K₅ 'ततो'), K₁ नेमेनिद्रावसन्नो;
 K₈ T₁ G M₁₋₃ 8 नेमिनिर्हा (G₂ 8 M₅ 'हा')दसंनानो,
 K₄ B Da₂ Dn D₁ 4-8 नेमिनिर्हा (D₅ 'रा', D₈ 'हा')-
 दसतापो, Da₁ निमिहादसतापो (sio), D₂ 8 नेमि (D₂
 'मे')निहादसतापो, T₂ G₂ 8 M₅ नेमिनिहा (T₂ 'न्ना')
 दसनादो, M₄ नेमिसंनाननिर्हादो — ^d) D₁ महाश्वादय-
 पावक, T₂ महास्त्रोदयपावक

6 ^b) G₁ 2 वरेंधन (for -महेन्धन) — ^c) K₄ B
 D (except D₂ 8 6) Ga 'समप्रक्षय', G₂ 'शिखो भीष्म'
 (for 'समो भीष्म')

निपत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः ।
 दृश्यते स नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ७
 ततः पाञ्चालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च ।
 पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद स वेगितः ॥ ८
 ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनंजयम् ।
 द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्यतम् ॥ ९
 भीमघोषैर्महावेगैर्वैरिवारणभेदिभिः ।
 षडेतान्पद्भिरानर्छद्भास्करप्रतिमैः शरैः ॥ १०
 तस्य ते निशितान्वाणान्संनिवार्य महारथाः ।

दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ ११
 शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महाव्रते ।
 ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ १२
 ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ १३
 भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ।
 द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १४
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
 सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिहुताः ॥ १५

G 5 5594
 S 6 119 16
 K 6 119 16

7 ^a) K₁ निपत्य, K₈ विचर्त्य, K₄ B Da Dn D₁ 4-3 विचृत्य, K₅ D₈ T₂ M₁ निवर्त्य, D₂ M₈ 5 निवर्त्य, T₁ G निचृत्य, M₁ निर्वर्त्य, M₂ निर्वृत्य (for निपत्य) B₂ Da रथसंघातम्, D₁ रणसंघातम्, D₈ रथसंघातान्, D₅ रथसंघानम्, Co 'संघानाम्' (as in text) — ^b) D₁ अतोरण (for अन्तरेण) Ko 1 Da₁ T₂ विनिस्तृत, K₈ D₂ 8 विनिस्तृत — ^c) Ś₁ दृश्यते (for दृश्यते). — ^d) K₁ पुर K₆ मध्ये, D₂ संघ, T₁ G मध्यं (for मध्य) Da₁ D₈ T₁ G₂ 4 च स (for चरन्)

8 ^a) G₂ पुन (for तत) K₂ 4 B Da Dn D₂ 4 5 7 8 G₂ पंचालराजं च (Da₂ D₅ 'जश्च; D₂ 'जं तु) K₅ तु (for च) — ^b) K₅ दृष्टकेतु, T₂ धृष्टद्युम्नम् Ś₁ Ko-2 अर्चितयन्, K₈ 5 D₂ च भीषयन्, K₄ B Da Dn D₈-3 T₁ G₂ अर्चित्य च, D₁ प्रतीत्य च, G₂ सन्त्य च (sic) (for अतीत्य च) — ^c) G₂ पाण्डवानीक मध्यत्यम् — ^d) K₂ स वेगित; K₈ D₁ T₁ G [अ]ति वेगि (D₁ G₂ 'ग'त्), K₄ B₁ 5 4 Dn₂ D₄ 7 8 विशां पते; K₅ D₂ 8 विशेषत, B₂ Da Dn₁ D₈ T₂ M विवेश (B₂ 'स' च, D₈ [अ]विवेगित (for स वेगित)

9 ^a) T₂ G₁ 8 M सात्यकि भीमसेन च — ^d) M₁-8 5 'केतु (for 'द्युम्न)

10 ^a) K₈ B₁ 3 भीमघोरैर् (K₈ रैर्); D₂ भीष्म घोषैर् D₈ महाभीमैर् (for 'वेगैर्' — ^b) K₈ 5 D₁-3 T₂ M वरवारणभेदि (K₈ D₂ 'वेगि'मि, K₄ B Da Dn D₄-3 T₁ G मर्मा (T₁ G सर्वा) वरणभेदिभिः Ca cites मर्मावरण — ^c) Ko-2 षडेते, D₁ T₁ षडे-तान्, T₂ षडेतान् (sic) (for षडेतान्) K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 निशितैर्भीष्म (D₅ 'ष्म), K₆ पद्भि-रानर्छद्; D₁ छद्भिरानर्छद्, D₂ 8 पद्भिरानर्छद्, T₂ G

M₂ 5 पद्भिरानर्छद् (G₁ 8 'च्छन्, G₂ 'च्छद्) — D₅ om (hapl.) 10^a-11^a — ^d) K₄ B Da Dn D₄ 7 8 प्रविश्याद्योत्तमै शरै

11 D₅ om 11^{abc} (of. v l 10) — ^a) Ś₁ Ko-2 D₈ तस्य तान्, K₈ 5 D₂ ते तस्य (by transp) — D₄ om (hapl.) 11^a-12^b — ^b) Ś₁ K₂ 3 स निवार्य K₁ महारथ, G₈ 'रथ', G₄ 'रथात्' — K₁ om (hapl.) 11^a-12^b — ^c) Ko 2 आर्दया'; D₈ T₂ मर्दया'; D₂ कर्धया', G₁ 8 छादया', G₂ दर्शया' (for आर्दया') T₂ M आहवे (for अोजसा)

12 K₁ D₄ om 12^{ab} (of. v l 11) — ^a) D₈ च (for तु) K₄ B₂ 4 Da₁ Dn D₁ 8 T₁ G महा (Dn₂ महान्), T₂ M ततो (M₂ 'दा') (for रणे) — ^b) K₈ 5 D₂ प्रमुमोच; D₁ मुमोच स; T₁ G मुमो-चान्यान्, T₂ M₁-4 स मुमोच (for यान्मुमोच) K₄ B₁ 5 4 Dn₂ D₂ 7 8 महारथ (for 'व्रते' — ^c) K₁ तूर्ण, Da₂ सीर्ण (for तूर्ण) K₈ 5 D₂ न चकुले रुजं तस्य — ^d) K₈ शिलीमुखा; D₂ 7 शिलाशिता (for 'शिता')

13 ^a) K₂ [अ]भिवर्तते, K₄ B D (except D₁-8) T₂ M [अ]भ्यघात (for 'वर्तत' — ^c) Ś₁ शखटिन पुरस्कृत्य, B₁ अवहुत्य रथात्पार्यो, B₃ अभिहुत्य तथा पार्यो, Da Dn₁ D₈ अवहुत्य तथा धन्वी Co cites अवहुत्य — ^d) Ko 2 समाचिनोद्, K₈ 5 D₂ तथा च्छिनत् (for समाच्छिनत्)

14 ^a) K₈ उद्धृत्य तद्धनुच्छेद, D₂ उद्धृतास्ते धनुश्छेदं — ^b) Ś₁ नामृष्यत, D₈ नामृष्यत D₈ महाहवे (for 'रथा') K₈ नामृष्यत महारथ — Ś₁ Ko 1 om (hapl.) 14^a-16^b, K₂ om (hapl.) 14^a-19^b

15 Ś₁ Ko-2 om 15 (of. v l 14) — ^a) D₁

उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ।
 अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्त स्म पाण्डवान् ॥ १६
 तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति ।
 उद्धृत्तानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ १७
 हतानयत गृहीत युध्यतापि च कृन्तत ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १८
 तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ ॥ १९
 सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।

विराट्द्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २०
 अभिमन्युश्च संक्रुद्धः समैते क्रोधमूर्छिताः ।
 समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ २१
 तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ २२
 शिखण्डी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना ।
 अविध्यदशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ।
 सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ २३
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् ।

भूरिश्रवा — ^b) M₁₋₈ : च मारिष (M₈ 'पः) (for तयैव च) — ^c) S आजघ्नु (for समैते) K₈ : D₁₋₈ समरे (for परम). K₈ D₁ क्रुद्धा (for 'क्रुद्धा') — ^d) K₈ D₂ धनजयम् (for किरीटिनाम्)

16 Ś₁ K₀ : om 16^{ab}, K₂ om 16 (of v 1 14) — ^a) D₂ D₈ तत्र श् (D₈ श्) छाणि, D₈ एते चास्त्राणि (for उत्तमास्त्राणि) G₁ : सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{cd}) D₈ नरव्याघ्रा, T₁ G च सरब्धाश्, M₂ : स्म सक्रुद्धाश् (for मृश क्रुद्धाश्) D₁ D₁ मृश क्रुद्धाछादयन्त स्म, T₂ M₁ : ४ स्म सरब्धाछादयन्ति स्म K₀ : छादयन्त स्म; K₄ B₁ : ४ D₂ D₁ : ४ १ : ४ 'यतश्च, D₁ D₁ 'यत स्म, D₈ अभ्यपेणैव, D₀ छादयन्ति स्म (for 'यन्त स्म) K₈ : B D (except D₁) S पाठव

17 K₂ om 17 (of v 1 14) — ^a) K₈ तमा पतत तान्द्रष्टु — K₀ om (hapl) 17^b-18^c — ^b) D₈ समूत (for शुश्रुवे) Ś₁ फल्गुन, K₄ B D₁ D₁ : ४-४ फल्गुनं (for फल्गुन) K₈ : D₂ फल्गुनस्य रथं प्रति — G₈ om (hapl) 17^c-18^d — ^c) K₄ B₁ : ४ D₁ D₁ : ४ ४ ४ S (G₈ om) उद्धृ (D₁ T₂ G₁ उद्धृ, D₂ : उद्धृत्ताना (for उद्धृत्ताना) Ś₁ महाशब्द D₈ यथाशब्दं (for यथा शब्द) — ^d) Ś₁ K₁ D₁ यथा क्षये (for युग)

18 K₂ G₈ om 18, K₀ om 18^{ab} (of v 1 14, 17) — ^a) K₈ : D₁ D₁ D₂ : ४ ४ ४ ४ हतानयत, S (G₈ om) हत त्वरत (for हतानयत) — ^b) K₈ : D₂ युध्यता च नि (K₈ 'ताभिनि) कृतत, K₄ B₈ : ४ D₂ D₁ : ४ विध्यमयकर्तत; B₁ : D₁ D₁ D₈ विध्यत प्यव (D₁ D₈ 'नि) कृतत (D₁ 'त); D₁ : ४ युध्यता च नि (D₈ 'तामभि) कृतत; D₈ T₁ G (G₈ om)

M युध्यताव (G₂ M₈ 'प) चकर्तत, T₂ युध्यतेति निहन्तत — ^c) Some MSS तुमुल — ^d) N (except Ś₁ K₀ 1, K₂ om) फाल्गुनस्य

19 K₂ om 19^{ab} (of v 1 14) — ^a) Some MSS. तुमुल K₈ कृत्वा (for श्रुत्वा) G₁ : तेषां तद्वचन श्रुत्वा — ^b) G₁ : पाठनाश्च T₂ महारथ — ^c) T₂ अभ्यधावत् K₂ D₁ परिप्सते — ^d) K₂ : B D (D₁ before corr) फाल्गुनं D₈ भरतर्षभं S फल्गुन (T₁ G₂ : ४ पाठव) स्य रथ प्रति

20 ^a) K₁ : सात्यकि, K₈ सात्यकी — ^b) D₂ 'द्युम्नस्तु — ^c) Ś₁ K₀ : ३ चैव (for चोभौ)

21 ^a) T₂ संयत्तः, G₈ सक्रुद्धा — ^b) K₁ समैते — ^c) K₂ M₂ तमभ्यधावत्, D₈ समाययुस्ते — ^d) G₈ शस्त्रकार्मुकः.

22 ^a) M₂ अभि (for सम) — ^b) K₀ S रोमहर्षण. — K₀ : erroneously transp 22^c and 23^c. — ^c) S (except T₂) पुरेव (for संग्रामे) D₈ भारतश्रेष्ठ; D₈ भरतश्रेष्ठे, T₂ G₈ 'श्रेष्ठ — ^d) G₁ M₂ : सह (for हव)

23 ^a) K₈ : D₂ रणे क्रुद्धो, K₄ B D₂ D₈ ६-४ रणे श्रेष्ठो (for रथश्रेष्ठो) D₁ D₁ D₈ शिखण्डी भरतश्रेष्ठो — ^b) Some MSS रक्षमाण — ^c) D₈ त विव्याध शरैर्भीष्म — ^d) T₁ G₂ : ४ भीमधन्वानम् G₁ : छत्रया (G₈ छिन्वा) न महाहवे — K₀ : transp 22^c and 23^c — ^e) S एकेन (for चैकेन) K₀ : चिच्छिदे (for चिच्छिदे) — After 23, G₈ 128

474* धनुश्चैकेन वाणेन चिच्छिदे समरे तदा ।

24 ^a) K₈ B₁ D₁ D₁ D₂ : ४ ४ ४ S (except T₂ G₂) आदत्त (D₁ 'त्ते) (for आदाय) — ^b) T₁ G₄

तदप्यस्य शितैर्मलैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः ॥ २४
 एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
 धनुर्भीष्मस्य चिच्छेद सव्यसाची परंतपः ॥ २५
 स च्छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 शक्तिं जग्राह संक्रुद्धो गिरीणामपि दारणीम् ।
 तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ २६
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव ।
 समादत्त गितान्मल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ॥ २७
 तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः ।

संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुवलेरिताम् ॥ २८
 सा पपात परिच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना ।
 मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतहृदा ॥ २९
 छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ।
 अचिन्त्यद्रुणे वीरो बुद्ध्या परपुरंजयः ॥ ३०
 शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ।
 यद्येषा न भवेद्गोप्ता विश्वक्सेनो महाबलः ॥ ३१
 कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवैः ।
 अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ॥ ३२

C 6 5800
B 6 119 34
K 6 119 24

वेगमुत्तमं, G₁ ३ बलवत्तर, G₂ वेगवत्तम —^a) T₂ तत्त्वत्त्व, M₂ तदस्य नि (for तदप्यस्य) Ś₁ यल्लैस्, Ko (by corr) बल्लैस्, Ko (before corr) ४ B Da Dn D₁ ३ १ ३ G₁ ३ बाणैस्, T₁ G₁ शल्लैस् (for भल्लैस्) —^d) S त्रिधा (for त्रिभिर्) Ś₁ फल्गुण, K₂-4 B D फाल्गुन, K₅ फाल्गुनि

25 ^a) D₂ (inf l in sec m) तत (for एव) G₂ च (for स) — K₂ om (hapl) 25^b-26^a —^b) Ś₁ Ko १ D₁ Ca आत्तमात्र, T₂ आर्त्तमात्र —^c) B₁ पुनर् (for धनुर्) K₄ ३ Ba ३ Dn₂ D₁ ३-३ S transp भीष्मस्य and चिच्छेद K₂ ३ D₂ कार्मुक तस्य चिच्छेद —^d) K₁ परतप, S धनजय

26 K₂ om 26^a (cf v 1 25) —^a) S स (for स) T₂ M₂ सरव्य (for संक्रुद्ध) — D₂ ३ om (hapl) 26^b —^b) Ko सृक्किणी; S (mostly) सृक्किणी, Ca सृक्किणी D₁ T₁ G₂ ४ परिलेलिहन् —^c) K₄ B Da Dn D₁ ३ तरसा, D₁ सरव्यो, S वेगेन (for संक्रुद्धो) —^d) Ś₁ इव दारिणीं, Ko अवदारिणी, K₁ ३ अवदारणी, K₂ अवदारणी, D₂ G₂ अपि दारिणीं, T₂ अपि तारणीं —^e) K₂ ३ D₂ ३ स; S (except T₂) तु (for च) K₅ चिच्छेद (for चिक्षेप) Da Dn₁ ता चिक्षेप सुसंक्रुद्ध —^f) N (except Ś₁ K₁) फा (Ko फ) ल्गुन (Ko २ 'ण') स्य — After 26, D₂ 1n5

474* प्रेषयामास शक्तिं च यमदग्नौपमा इदाम् ।

27 ^b) Ś₁ K₁ अशनिम्, D₁ चपलाम् —^c) Da Dn₁ D₁ ३ T₂ समाधत्त, T₁ G₁ ३ ४ M समधत्त, G₂ समदत्त K₅ D₂ मितान्, Da₁ शिलान् K₂ ३ D₂ ३ T₁ G₁ बाणान् (for भल्लान्) B₁ सद्ये निशिता न्याणान्.

28 ^a) K₂ D₂ S ततश्च (for तस्य) —^b) Ko २ transp पञ्चधा and पञ्चभिः —^c) Ś₁ Ko D₂ ३ 'धेष्टो —^d) K₂ 'समीरिता, K₄ ३ B Da Dn D₁-३ ४ (before corr) ३ १ ३ 'प्रवेरितां (D₁ by corr 'प्रचोदितां), D₂ 'प्रणोदितां Ca cites प्रवेरितां

29 ^a) Ko २ स (for सा) Ś₁ परं छिन्ना; K₂ ३ D₁-३ धरां छिन्ना (K₂ 'त्वा), K₄ B Dn₁ (by corr) D₂ १ तथा छिन्ना, Da Dn₁ (before corr) D₂ तथा छिन्ना, Dn₂ D₁ (before corr) ३ रथाच्छिन्ना, D₁ (by corr) S भुवि छिन्ना —^c) B₂ मेघवृंदाव (for 'वृन्द) —^d) D₂ सच्छिन्नेव

30 ^a) S छि (T₁ G₂ ४ भि) द्वां शक्तिमथालोक्य —^b) G₂ भीष्म क्रोधवशं गत —^c) Ś₁ Ko १ रथे, D₁ रथ (for रणे) B₁ भीष्म, D₁ बुद्ध्या, D₂ भीष्मो (for वीरो) —^d) B₁ M₂ युद्ध्या, D₁ वीर (for बुद्ध्या) K₂ पुरपुरंजय, D₂ परमयुक्त्या, D₂ परपुरंदर

31 ^a) Da₁ शक्त्याह —^b) D₁ सह (for सर्व) —^c) Some MSS विश्वक्सेनो K₂-३ Da₂ D₂ ३ ६ जनार्दन (for महाबल) S विष्णु कारणमानु (T₂ M 'पू') प. — After 31, S 1n5

475* अजय्यश्रैव सर्वेषा लोकानामिति मे मति ।

[T₂ M अजेय (T₂ 'जेवा-, M₂ 'नय') श्रैव T₂ M transp सर्वेषा and लोकाना]

32 ^a) Ś₁ कारणं K₅ आसाद्य (for आस्थाय) Dn₂ D₁ १ कारण महादास्थाय —^b) K₄ B Dn₂ D₁ १ ३ पांडवान्, T₂ 'वं —^c) K₁ २ स्त्रीभावाच्च, Da₁ स्त्रीनामाच्च

33 For the event, cf 1 94 94 —^a) G₂

C 6 5601
B 6 119 34
K 6 119 34

पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत् ।
 स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
 तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३३
 एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
 ऋपयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥ ३४
 यत्ते व्यवसितं वीर अस्माकं सुमहत्प्रियम् ।
 तत्कुरुष्व महेष्वास युद्धाद्बुद्धिं निवर्तय ॥ ३५
 तस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
 अनुलोमः सुगन्धी च पृथैश्च समन्वितः ॥ ३६
 देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः ।

चावास (for मे पूर्वं) — ^b) Ś1 Ko-3 यदा काली, D1.3 यदा काले (D3 'ल), T1 G1 यदायां स्वाम्, T2 स्वयवरम्, G1.3 यदायां स्वाम्, G2 यदा दाशा, M यदा चांवाम् (for यदा कालीम्) Co cites काली, Cd कालीम् (as in text) Ś1 हता तदा, Ko-3 हता तदा, B2 T2 उदाहरत्, Dn2 D3.3 M1.3-3 उदावह, D1.3 मुदावह, D1.3 उदावहन्, G2 मुदावहत् — ^c) Ś1 स्वच्छन्द मरण, D3 स्वच्छन्दमरणं (sic), M3 'मरण, Ca 'मरण (as in text) D2 चेदम्, D3 यत्र (for दत्तम्) — ^d) D3 तथा रणे (by transp) K2 G1.3 तदा, Da1 यथा (for तथा) — ^e) D3 S (except M4) इह (for इव)

34 ^a) K2.3 D3.3 S (except M4) एतज्, D2 एव (for एव) T2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — ^b) Ko वासवश्चैव, S देवताश्चापि — ^c) Ko अग्रवीत्, K2 अर्जुन (for अब्रुवन्) G1.3 यथार्थमिति त ब्रुवन्

35 ^a) All MSS (except Ś1 Ko-3.3 D1) तात (for वीर) — ^b) Ś1 K1.3 ह्यस्माक (for अस्माक) K2.3 B D (except D1) S तदस्माकमपि (K2 'मिव, G1.3 'मिति) प्रियं — ^c) K2 B3.3 Dn D1.3.3 महा राज (for महेष्वास) — ^d) K2 B Da Dn D1 (before corr) 3.3 युद्धे, D2 युद्ध (for युद्धाद्) Da1 D3 युद्ध, Dn2 भाव (for बुद्धिं)

36 ^a) K2.3 B D (except D1) S Cv अस्य (for तस्य) B1.3 Da Dn1 D3 Ca विरतौ, Cd v निधने (as in text) — ^b) K2 D1 शिवोनल, T2 सवोनिल, M3.3 शिवानिल — ^c) Ś1 अनुलोप, Ko 1 'लेप, K2.3 Da1 Dn1 D7 'लोम, D1 'वाचं (for 'लोम) — ^d) Some S MSS पृथैश्च K2 B4 G1

पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि पार्थिव ॥ ३७
 न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ।
 ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ३८
 संभ्रमश्च महानासीन्निदगानां विशां पते ।
 पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ३९
 इति देवगणानां च श्रुत्वा वाक्यं महामनाः ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो वीभत्सुं नाम्न्यवर्तत ।
 भिद्यमानः शितैर्वाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ ४०
 शिरण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ४१

समतत, D1 विवर्धित (for समन्वित)

37 D2 om. 37^{ab} — ^a) K2 देवदुन्दुभयश्चैव, D2 'दुन्दुभयश्चैव — ^b) Ko 1 महामना, K2 'त्मना, Dn2 'त्मन, T G2.3 M अनेकदा (for महामना) G1.3 प्रणेदुश्चाप्यनेकदा — ^c) D1 शरं (for पुष्पं) — ^d) K2 भीष्मस्योपरि, G2 'स्योरसि K4 B D (except D1.3) मारिप (for पार्थिव)

38 ^a) K2.3 D2.3 च त, D1 वच, T G M1 च ता, M1.3.3 च ता (for च तत्) D2 शुश्रुम K2 D2 केचित् — ^b) K2 संवदतो, Co 'दता (as in text) D2 नृप, S गिर (M1.3.3 'र) — ^c) Ś1 ऋती — ^d) K2 मा S (except T2 M1) चापि (for चापि) T2 'तेजस, M3 'तेजस, Ca 'तेजसा (as in text)

39 D1 repeats 39 (with v 1) after 61. — ^a) D1 (second time) सभ्रमं सु (for सभ्रमश्च) — ^b) K2.3 D2.3 महीपते — ^c) Ś1 Ko-3.3 तदा, D1 (second time) S रणे, D3 रणाद्, Cv रयाद् (as in text) D1 (second time) 2 T1 G2 M1 भीष्म — ^d) K2 'प्रिय तदा, D2 'प्रियं शुचि, T1 G2 प्रिये रत D1 (second time) स्वर्गलोकप्रियस्तदा

40 D2 om 40^{ab} — ^b) K2 B Da Dn D1.3.3 transp श्रुत्वा and वाक्य K1 महात्मन, B2 Da Dn1 D3 'यशा, Dn2 D1.3-3 'तपा, S 'त्मना — ^c) = 49^{cd} K2 B Dn2 D3.3.3 M1.3.3 नात्य (for नाम्न्यं) D1 वज्राहत इवादिराद् (for ^d) — ^e) K2 D2 विध्य, K3 वध्य (for भिद्य) B5 D2 सितैर् — ^f) T2 'हेतिभि

41 ^a) D2 च (for तु) Ś1 Ko-3 महाबाहु (Ko.3

स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ।
 नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ४२
 ततः प्रहस्य वीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ।
 गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ४३
 पुनः शरशतेनैवं त्वरमाणो धनंजयः ।
 सर्वगात्रेषु संकुद्रः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ४४
 एवमन्यैरपि भृशं वध्यमानो महारणे ।

न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ४५
 ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
 शिराण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ४६
 अथैनं दशभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ।
 सारथि विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥ ४७
 सोऽन्यत्कार्मुकमादत्त गाङ्गेयो बलवत्तरम् ।
 तदप्यस्य शितैर्भलैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् ।

C 6 5619
B 6 119 53
K 6 119 53

‘हुद्’ — ^b) D₂ : T₁ G₁ :— M₂ भारताना — ^c)
 Ś₁ Ko-2 जवानोरसि सङ्कुद्रो, D₁ आजघान सुसङ्कुद्रो
 — ^a) D₁ सुपक्षेद् (for नवभिर्) — After 41, T G
 read 45^{ad}

42 ^a) S मन्त्रे — ^b) Ś₁ K₁ : D₁ भरतानां पिता
 मह — After 42^{ab}, T₁ G read line 4 of 476^a, and
 read 42^{ad} after 45^{ad} — ^c) K₂ नाकंपत — ^d) Ś₁
 क्षिते कपे (sic), T₂ भूमिकपे

43 ^a) D₁ ततः प्राणान्परिप्रेप्सुद् — ^b) D₂ D₁
 D₂ M₂ व्याक्षिपद्, M₂ निक्षिपन्, M₂ आक्षिपन्
 K₂ : D₂ विक्षिपन्कार्मुकं सुहु (K₂ D₂ यहु), G₁ :
 गाङ्गेय निक्षिपन्धनु — ^c) Ko क्षुद्रकाना, D₂ क्षुर
 प्राणा, G₂ क्षुद्रकाणा (as in text) Ś₁ समर्पयत्;
 K₂ : B D समर्पयत् — After 43, T₂ reads
 50-52

44 ^a) T₁ G₁ M₁ तत (for पुन) K₁ शरशतै
 नेम, K₂ शतैर्नैन, K₂ : D₂ शतैर्नैव (K₂ च),
 K₂ B D₂ D₁ 4-8 T₁ G₂ : शर (D₂ D₁ पुन)-
 शतैरेन, D₂ T₂ G₂ (also as in text) M₂ शतैर्नैव
 — ^b) K₂ घरमाणो — ^c) D₁ शरघातेषु (for सर्व
 गात्रेषु) Ś₁ Ko D₁ सरव्य, K₂ समुद्र (for सं
 कुद्र) — ^d) K₂ : D₂ : S तथा (for सर्व) Ś₁
 सर्वमर्मसु ताडयत्

45 ^a) D₂ तदा (for भृश) — ^b) K₁ वध्यमाणो,
 K₂ मन्त्रे, K₂ B D (except D₁-3) M₁-3 : विध्य
 मान K₂ B D (except D₁-3) महन्नग, S महारय
 (M₁-3 : शै) — After 45^{ab}, T₁ G read 42^{ad}
 N ins after 45^{ab} T₁ G (all om lines 1-3)
 ins after 42^{ab}

476^a तानप्याशु शरैर्भीष्मं प्रविश्याथ महारय ।
 तैश्च मुक्ताशरानीष्मो युधि सत्यपराक्रम ।
 निवारयामास शरं मम सनतपर्वभि ।
 शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महारय ।

[(L 1) Ko : तानाप्याशु, K₁ तानस्याशु, D₁ तम,
 D₂ न तथा ते Ś₁ Ko-2 D₁ महामति, K₂ : D₂ : S
 महारणे, D₂ महायशः — (L 2) K₁ : B D₂ D₁
 D₂ तैर्वि- (for तैश्च) D₂ युक्ताय K₂ सत्य (for सत्य-)
 — (L 3) Ś₁ Ko-3 : D₁-3 शि (D₂ मि) शरै, D₂
 शरै शितै (for शरै सम) Co extes सम as above
 — (L 4) D₂ D₂ : शिखण्डी तु, D₁ शिखडी च, T₁
 G शिखरिनि (for शिखण्डी तु) D₁ तथा (for रणे)
 K₂ बाणान् (for बाणान्) K₂ : D₂ प्र, D₁ T₁ G न
 (for यान्) K₂ : D₁ : S महाव्रते, D₂ रणे, T₁ G
 नगपिपि (for महारय)]

— T G read 45^{ad} after 41 — ^c) D₂ जय, T₁ G₁
 रुजा, T₂ रुद्र (for रुज) — ^d) K₁ रुक्मयुग (sic),
 M₁ : S रुक्मपुरा K₁ शिलाशित, D₂ शिलाशिता

46 ^a) K₂ शिखडी (for किरीटी) N (except Ś₁
 Ko-2) सङ्कुद्रो (for संरब्धो) — ^d) G₂ महा (for
 समा)

47 D₁ om 47^{ab} — ^a) Ś₁ Ko : S तथैन K₂
 B D₂ D₂ : S नवभिर्, D₁ शतभिर् (for दशभिर्).
 S विद्ध्वा च (G₁ : S विद्ध्वा) नवभिर्विणैर् — ^b) K₂
 B₂ : चाच्छिनत्, S चाक्षिपत् (for चिच्छिदे) — ^c)
 S transp विशिखै and दशभिः K₂ तस्य (for
 चास्य) Ś₁ K₁ समर्पयत्

48 ^a) K₁ आदत्त, K₂-3 B₁ : S D₁ D₁-1 8-8
 T G आदाय, M₂ आदत्ते — ^c) B₂ D₁ : S पार्थ तु
 (B₁ र्यस्तु) नि, D₂ तदप्यश्म (for तदप्यन्य) K₂
 B₁-3 D₂ D₁ D₂ बाणैर् (for मल्लैर्) — ^d) B₂ T₁
 G त्रिभिस् (for त्रिधा) K₂-3 B₁-3 D₂ D₁ D₂ :
 : S अपातयत्, B₂ D₂ D₁ : S अवातयत्, D₁ अपा-
 नुदत्, S अथाच्छिनत् (G₁ न) — ^e) K₂-3 B D₂
 D₁ D₂-3 S निमे (K₂ D₂ : S मि) पार्थेन कौतेय — ^f)
 Ś₁ Ko-2 ह्यात्त (K₂ तै) मात्र, D₂ D₂ : S आत्तमात्र
 (D₂ ण) T₁ G महारय

C 6 5220
B 6 119 53
K 6 119 53

निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्तं महारणे ॥ ४८
एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यपि ।
ततः शांतनवो मीष्मो वीभत्सुं नाभ्यवर्तत ॥ ४९
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्दयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ५०
एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैर्मिवाम्भ्यसते रणे ॥ ५१
न चैव शक्यः समरे जेतुं वज्रभृता अपि ।

49 °) T₁ G₁ ३ ४ एवमेव, T₂ M₁ एवमेव Ko
३ ३ धनुष्याजौ, T₂ M धनुष्यष्टौ Da₁ एवमस्य धनु-
ष्याजौ मादत् (corrupt) — °) G₂ विच्छिनत् (for
चिच्छेद) Ko २ स्वबलाम् (Ko 'न्य) पि, K₂-३ B₁ २
D₁ २ १ सुबहून्य; B₂ ४ Da Dn D₁ ३ ३ S सुबहू-
न्युत् (Da₁ 'वहून्युत्, M₁ 'महाच्छरै) — K₂ ३ D₂
om 49^{ab} — °) = 40^{ab} D₂ ३ यतमानोपि गागेयो
(for °) K₁ B Dn₂ D₂ ४ १ M₁ ३ ३ नाभ्य' (for
नाभ्य')

50 T₂ reads 50-52 after 43 — °) K₂ ३ D₂
तथैन (for अथैन) S वीभत्सुरेन विंशत्या — °) Ko
क्षुद्रकाणा K₁ समर्दयन्, K₂-३ B₁ २ ४ Da Dn D₂-३
समार्पयत्, B₂ समाचिनोत्, D₁ S समर्प' — After
50^{ab}, D₁ ins

477* पश्यता कुरुवीराणां सर्वेषा तत्र भारत ।

51 For sequence in T₂ (of v. 1 50). Before
51, D₂ reads मीष्म उवाच — °) T₂ एषमन्यो
(sio), M₂ ३ एवं पार्थो (M₂ 'थे) — °) K₁ B Da
Dn D₁-३ मामेवाम्भ्यहनत्, D₁ मामेवाम्भ्यसते, S
'वाम्भ्यपतत् (T₂ 'द्रवत्) (for 'वाम्भ्यसते)

52 For sequence in T₂ (of v. 1 50) Da₁
reads 52 in marg — °) S₁ चेष, K₁ चै*, K₂
D₂ T₁ G₂-४ चैव K₁ B Da Dn D₁ ३ १ ३ T G₂ ४
M transp शक्य and समरे G₂ ३ समरे जेतु (for
शक्य समरे) — °) G₁ ३ शक्यो (for जेतु) S₁
Ko-३ वज्रभृतापि हि, K₂ 'धरा अपि, B₁ D₁ 'भृता
हापि, S 'भृता स्वय — °) D₂ तत्रापि K₁ २ D₁
वीर (for क्रुद्धो) S समरे क्रुद्धो (for सहिता वीरा)
— °) D₂ ३ S 'राक्षसै — °) K₂-३ B Da Dn D₁
२ ४-३ मा चापि (K₂ ३ D₂ मामेव) (for मा चैव)
D₂ न च शक्ता विनिर्जेतु, S एष शक्यो रणे जेतु
— °) S मर्लेत् (for मर्त्या) K₁ B₁ ३ ४ Dn₂

न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ।
मां चैव शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्याः सुदुर्बलाः ॥ ५२
एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विन्याध संयुगे ॥ ५३
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ५४
वज्राशनिसमस्पर्शाः शिताग्राः संप्रवेशिताः ।
विमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५५

D₂ ४ १ ३ T G₂ महारथा (T G₂ 'थ'), K₂ D₂ महा
बला, B₂ Da Dn₁ D₂ महारणे, G₁-३ M महारथै'.
— After 52, S (G₁-३ om line 1) ins

478* न चाहमपि शक्नुस्त्वैरपि महारथै ।

ऋतेऽर्जुन सुसंकुद्धैरतस्तत्र ववीमि ते ।

[(L. 1) M शक्यस्तु (for शक्नुस्त्वैर)]

53 Before 53, D₂ reads सजय उवाच — °)
S तयोः संवदतोरेव (T₂ M₁-३ ३ 'व). — °) K₁
फल्गुनो, K₂-३ B D (D₂ by corr) फाल्गुनो D₁
[S] पि (for नि) — °) T₁ G₂ विन्याध

54 °) B₂ S भीष्म (for भूय) — °) K₂ वीध
मान, T₁ G₂ ४ श्रसमान, G₂ स्मयमानम् All MSS
(except S₁ Ko-३ D₁) ह्वात्रवीत् (for अभ्यभाषत्)
— °) K₂ ३ D₂ अभिविद्ध, S अर्दितो नि (for अति
विद्ध) K₂ D₂ सितैर् — °) K₂ Da₁ गाजीव
K₁ Da Dn₁ धन्वन; K₂ ३ D₁-३ ३ धन्विना
— After 54, B₁ D₂ read 60^{ab}, while Da₁ Dn₁
read 60^{cdab}

55 D₂ om 55, Da₁ Dn₁ om 55^{ab} — °)
D₁ 'सम स्पर्शा, D₂ 'समस्पर्शै — M₂ ३ om.
(hapl) 55^b-57^a — °) K₁ सिताग्रा संप्रवे शितै
(sio), K₂ D₂ शि (D₂ सि) वाग्रास्त्रिगतेजस', K₁ B
Da₂ Dn₂ D₂-३ अर्जुनेन शरा युधि, K₂ सिताग्रा सम
तेजस', D₁ शिताग्रा सुप्रवेशिता, D₂ सिताग्रै सुप्रतेजनै,
D₄ वज्रवेगा दुरासदा (= 57^b), T G M₁ २ ४ सुयुक्ता
सुप्रतेजना (M₁ सुप्रवेजिता, M₂ सुवैशिता [submetrio],
M₄ सुप्रवेजिता) — After 55^{ab}, Da₂ reads
60^{cdab} — D₂ om 55^a-56^b — °) K₂ ३ D₁ ३ T G
M₁ २ ४ सु (for वि) G₂-४ M₂ ४ अव्य', Ca
अव्य' (as in text) K₁ B Da Dn D₂-३ Ca मुक्ता
सर्वेव्यवच्छिन्ना — °) Ko २ न मे, K₂ ३ B₁ D₂

मीष्मपर्व

मीष्मवधपर्व]

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ।
 सुसलानीव मे घ्नन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५६
 ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः ।
 मम प्राणानारुजन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५७
 भुजगा इव संकुद्धा लेलिहाना विपोल्वणाः ।
 ममाविशन्ति मर्माणि नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५८

नैते (for नेमे) — After 55, K₂ reads 57^{ab}, D₂, 59^{ab}, T₁ G, 58 and 60

56 M₂ s om 56 (cf v 1 55) D₂ s om 56^{ab} (for D₁, cf v 1 55) —^a) K₀ 2 वि (K₀ नि) कृत्त माणा, K₄ B D₂ M₁ निकृत्तमाणा, D₂ D₁ D₂ s M₂ निकृत्तमाना, G₂ निकृत्ताना, T₁ G₂ 4 गात्राणि (for मर्माणि) —^b) K₀ 2 दृढा वारण, B₂ वरणमे दिभि —^c) Ś₁ K₀ 1 सुसलानी (K₀ न्ये) व, K₂ सुसलान्येव, K₄ B D₂ D₂ s सुसला (B₂ अलसा, D₂ D₁ D₂ s सुसला) इव, K₂ सुसलानीव, T₂ लानिव K₂ मा (for मे) D₂ मम प्राणानारुजति (= 57^a) —^d) K₂ D₂ न मे, K₂ नैते (for नेमे)

— After 56, T₂ reads 60 and G₁ s, 61

57 G₁ s om (hapl) 57 M₂ s om 57^a (cf v 1 55) K₂ reads 57^{ab} after 55 —^a) K₁ s s D₂ D₂ s 6-3 वज्र (for ब्रह्म) —^b) K₄ B D₂ D₂ s वज्रवेग; M₂ वेने S (G₁ s om) दुरावरा (for दुरामदा) —^c) D₁ आरुजते, D₂ (marg sec m as in text) न क्षजति, T₁ G₂ M₁ निकृत्तति (for आरुजन्ति) —^d) K₂ नैते (for नेमे)

58 T₁ G read 58 after 55 K₄ B D₂ D₂ s transp 58 and 59 —^a) D₁ S (except G₂) सुजंगा G₂ संकुद्धो —^b) K₂ लेलिहाना, G₂ लेलिहाना D₂ विपोल्वणै, T₁ G₂ दृणा —^c) K₁ s D₂ D₂ D₁ s समा (D₁ सम) विशति, T₁ G इमे वि शति मम, D₂ T₂ M₂ ममाविशति, T₁ G इमे वि शति, M₂ ममापि शक्ति (for ममाविशति) — After 58, T₁ G read 60

59 G₁ s om 59 K₄ B D₂ D₂ s transp 58 and 59 D₂ reads 59^{ab} after 55 —^a) T₁ G₂ न्येन K₂ मे वाणा, M₂ मे वाणान् (for मे प्राणान्) —^b) K₂ इयोदित्वा, K₂ इवाह्वे, T₁ G₂ इवागता Ca cites आहिता —^c) M₁ s s सकाशा —^d) D₂ न मे (for नेमे)

60 K₀ 1.4 B₂ s D₁ s 7 om (hapl) 60 T₁

नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ।
 गदापरिघसंस्पर्शा नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९
 कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव ।
 अर्जुनस्य इमे वाणा नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६०
 सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ।
 वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ६१

G read 60 after 56 B₁ D₂, om 60^{ab}, read 60^{ab} after 54 Ś₁ (marg sec m) D₂ D₂ s 6 s G₂ transp 60^{ab} and 60^{ab} (D₂ D₁ reading the st after 54 and D₂, after 55^{ab}) —^a) Ś₁ तुदति, K₂ मिद्यत, D₂ (marg sec m) छिदति, M₁ भिदति (for कृन्तन्ति) K₂ D₂ मर्माणि (for गात्राणि) T₂ कदति गात्राणि G पृते (T₁ G₂ इमे) कृतति (T₂ कदति) गात्राणि —^b) Cf B 12 139 89 Ś₁ मागमामेघवारिव (sic), K₂ माघमा सेगव यथा, K₂ D₂ D₂ s M₂ माघमा (D₂ गमा, D₂ गमा) से गवा इव; D₂ s (marg sec m) माघमा सेगवा (D₂ orig मा च मां योगवा)

इव छि G₂ मागमा वृश्चिकी प्रोक्ता तदपत्यानि सेगवा । यथा मागमां वृश्चिकी यथा तदपत्यानि सेगवा वृश्चिकी मातर कृन्तन्ति । उदरस्थान्यपत्यानि पृष्ठ विदार्य बहिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थं छि — K₂ s D₂ om 60^{ab} —^a) K₂ इम, G₂ as in text —^d) D₂ न मे छि Cd अर्जुनस्य धव लस्य चन्द्रसेति यावत् । वणन्ति शब्द कुर्वन्ति वणा सलिलानि तेषामिमे विकारा वाणा शरीराणि गात्राणि शरीरावयवान् प्रथममागे गवा सूर्यरश्मीना गायत्रीव गात्राणि शरीरावयवान् कृन्तन्ति छिन्दन्ति । अत्र चेद विवक्षितम् । यथा सूर्यरश्मीनां कारणभूताना कार्यरश्मिभिश्चन्द्ररश्मिभिर्कर्तनम् । कार्यत्व च रश्मीना सूर्यरश्मीनामेव चन्द्रे अनुप्रवेशात् । तथा द्रोणाद्यध्यापकद्वारेण प्राहितैरस्त्रकार्यभूतैरर्जुनबाणैरस्त्रकार्यभूतैरस्त्रमर्मणा कारणभूतानां छेदनम् । अथ वा । वणन्ति शब्दान् कुर्वन्तीति वाणा पुत्रा । आसेगवौ वां कर्कटाना सवाभावस्त्रियक्त्वात् । अर्जुनस्य तु युद्धेनाततायि वधस्य विहितत्वात् । G₂ माघमा सेगवा स्वमातृभूता कर्कटीमिव । सेगवा कर्कटीसतति स्वमातृपृष्ठमेव निर्भिद्य जायत इति प्रसिद्धिः छि

61 G₁ s read 61 after 56 —^a) G₂ सर्वेपि च T₂ सद् (for मे) —^b) D₁ जनाधिप (for नराधिपा) —^c) D₁ एक, M₂ वीर (for वीर) K₂ गांजीव —^d) B₁ जेतु, D₂ जिष्णु, T₁ M₂ जिष्णु (T₂ ण्यु) (for जिष्णु) — After 61, D₁ repeats (with v 1) 39

62 Before 62, D₂ ins सजय उवाच —^a) D₁

C. 6 5634
B. 6 119 67
K 6 119 68

इति शुवञ्चांतनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम् ।
सविष्कुलिङ्गां दीप्ताग्रां शक्तिं चिक्षेप भारत ॥ ६२
तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ६३
चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६४
तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमदंशितात्मनः ।
स्थादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५
विनद्योच्चैः सिंह इव खान्यनीकान्यचोदयत् ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ६६

अथ ते तोमरैः प्रासैर्वाणैश्च समन्ततः ।
पट्टिष्वैश्च सनिस्त्रिंशैर्नानाप्रहरणैस्तथा ॥ ६७
वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्बुधुः ।
सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामजायत ॥ ६८
तथैव तव पुत्राश्च राजन्भीष्मजयैषिणः ।
तमेकमभ्यवर्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ६९
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ।
दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७०
आसीद्राज्ञ इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ।
सैन्यानां युध्यमानानां निम्नतामितरेतरम् ॥ ७१

इत्यप्रवीत्, D₈ इति ब्रवन् — ^b) K₄ B₂ 4 Dn₂ D₁ 7 8 पाण्डवान् (for पाण्डवम्) Da Dn₁ D₆ दिधक्षुः
त्रिव पावक — ^c) S₁ Ko-2 5 D₁-3 6 सविष्कुलिं
(K₈ 'छि')गा, T₂ सस्कुलिंगा तु M₁-3 5 तीक्ष्णाग्रा
(for दीप्ताग्रा). K₄ B D (except D₁-3 6) शक्तिं
भीष्म स पार्थाय — ^d) K₄ B D (except D₁-3 6)
ततश्च (for शक्तिं)

63 ^a) D₁ सा तस्य (for तामस्य) K₈ 5 D₂ 8 6
निशितैश्च (for विशिखैश्च) Da Dn₁ D₁ छित्त्वा (for
छित्त्वा) — ^b) S₁ Ko-2 D₁ त्रिभिस्, Dn₂ तथा,
D₈ शरैस् (for त्रिधा) S₁ Ko-2 D₁ अताडयत् (for
अपात) — ^d) K₄ B₂ 4 Dn₂ D₁ 7 8 तव (for तत्र)

64 ^a) K₈ 5 Da Dn₁ D₁ 2 5 8 चर्म चा (K₈ 5
वा)दत्त, T₂ 'मादत्त — ^b) Some MSS 'परिष्कृत
— ^c) K₈ Da Dn D₂ 5 T₂ M₂ 4 चान्यतरप्रेप्सुर (T₂
'प्सु), D₁ Co अन्यतर प्रे, D₆ चाप्यतरप्रे, G₁-8
चाभ्यतरप्रे — ^d) S₁ अग्र; Ko-2 अग्र, D₈ अर्थे,
T₁ आस्ये (for अग्रे) K₈ 5 D₁-3 6 जयाय च, T₂
जयोय वा, G₁ जयावहा Co oites जयाय (as in
text) Ca as in text

65 ^a) T₂ स तच्च (for तस्य तत्) D₁ भीष्मो,
D₂ 8 T₁ G₄ वर्म, D₆ (sup in as in text) कर्म
(for चर्म) — ^b) K₁ व्यधमा, K₂ व्यधमद् (for
व्यधमद्) Ko 1 दक्षितात्मज (Ko 'न'), K₈ D₂ 8
शक्षितात्मन, K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁-3 सायकैस्तथा
(Da Dn₁ D₆ 'दा'), B₈ सायकोत्तमै, S सक्षिता
त्मन — ^d) K₈ तदद्भु

66 ^a) S₁ Ko-2 D₁ विनदत्त, K₈ D₂ विनद्य (D₂

'द्यं)त, K₈ विनाद्यत (for विनद्योच्चै). Ko-2 D₁
सिंहम् (for सिंह) K₄ B Da Dn D₁-3 ततो युधिष्ठिरो
राजा, D₃ घट्टयुन्नस्तत् क्रुद्ध, T₁ G स सिंहवद्विन
द्योच्चै, T₂ विनद्योच्चै सिंहनाद — ^b) K₁ 2 'कानि
चोदयत्, K₈ 'कान्यचोदयन्; D₁ 6 'कान्यनोदयत्,
D₁ 7 'कान्ययोज (D₁ 'द्य)यन् — ^c) K₅ D₁ 2 अन्य
द्रव (D₂ 'व)त — ^d) G₈ मा च वो, M₄ मा वोस्ति
T₁ G₂ 4 अद्य वै, T₂ अन्यपि (for अण्वपि)

67 ^a) T₂ वाणैर् (for प्रासैर्) — K₈ 5 D₂ om.
67^b — ^b) S₁ Ko-2 वाणैश्चैव (for वाणैश्चैश्च)
— ^c) Ko पट्टिष्वैश्च, S पट्टिष्वैश्च K₁ 4 B D (except
D₈, D₂ om) सु (for स) — ^d) K₈ 5 D₂
नाराचैश्च सुशक्षितैः (K₅ 'सशक्षितैः, D₂ 'सक्षितैः), K₄
B Da Dn D₁ 3-3 नाराचैश्च तथा क्षितैः (B₈ शिला
क्षितैः; B₄ Da₁ D₈ तथा क्षितैः), S नानाशस्त्रैः (G₈
नाशनाशैः)स्तथा क्षितैः

68 ^b) G₁ 8 M₂ तमेवम् B₈ अभिविब्यधु — ^c)
T₂ सिंहनाद तथा घोष — ^d) K₄ B D (except
D₁-3 6) अभूत्तदा (for अजायत)

69 ^a) S पुत्राणा (for पुत्राश्च). — ^b) K₄ B D
(except D₁-3 6) नेदुर (for राजन्) S 'पिणा.
— ^c) K₄ B D (except D₁-3 6) S 'रक्षत (for
'वर्तन्त) — ^d) K₅ सिंहनादश्च K₄ B D (except
D₁-3 6) चक्रिरे (for नेदिरे) S कुरुव सनृपा रणे

70 ^a) D₈ 5 6 तुमुल K₈ 5 D₂ तत्त समभवद्युद्ध

71 ^a) Da₁ D₆ गौर, S घोर (for गाह) S₁
Ko 1 महावर्तो, B₂ हवावर्तो, M₂ हवावृत्तो (for
हवावर्तो) — ^b) T₁ उदये नृप; M₁-3 5 उदधेस्तदा.

अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता तदाभवत् ।
 समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७२
 योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि ।
 अतिष्ठदाहवे भीष्मो मिथमानेषु मर्मसु ॥ ७३
 ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनञ्जयः ।
 मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास बाहिनीम् ॥ ७४
 वयं श्वेतहयाङ्गीताः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ।

पीड्यमानाः शितैः शत्रैः प्रद्रवाम महारणात् ॥ ७५
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
 अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ७६
 शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
 द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः ।
 संग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ॥ ७७
 ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः ।

C 6 5650
B 6 119 64
K 6 119 67

—^a) D₈ सेनाना D₂ : युद्धं, S (except T₂) निघ्नं
 (for युच्चं) —^d) S युच्च(T₂ इत्य)ताम् (for
 निघ्नताम्)

72 ^a) K₄ B D (except D₁₋₃) असौम्यं (for अ
 गम्यं) —^b) K₈ शोणितोक्ता K₈ तरंगिणी, K₄ :
 B D (except D₁) S [अ]भवत्तदा (by transp)
 —^c) B₁ सम तु (for सम च) M₂ समश्च विषमश्चैव
 —^d) K₀ न प्राज्ञयत, K₂ : : D₂ : S न प्रज्ञायत,
 D_{n1} नाप्राज्ञायत

73 ^a) M योधानाम् —^b) K₂ : D₂ M₄ transp
 तस्मिन् and स D₈ च (for स) K₂ तस्मिन्सदशमे
 इति —^c) D₁ अतिष्ठदाहवे, D₂ *ष्टताहवे

74 ^a) T₁ G पार्थ (for तस्मिन्) —^b) T₁ G
 तस्मिन् (for पार्थो) K₈ B D (except D₁ : c) घनु
 र्धर (for घनञ्जय) —^c) D₁ मध्ये च, T G M₄ मध्ये
 तु (for मध्येन) D₃ *मेनानां — After 74, S ins

479* तत्राद्भुतमपश्याम पाण्डवानां पराक्रमम् ।
 द्रावयामासुरिषुभि सर्वान्भीष्मपदालुगाम् ।
 [(L 1) T₂ G₂ : M₆ अपश्याम]

75 ^a) T₂ भीतात् —^b) K₁ धनञ्जय, D_{n1} धनव-
 द्रात् — After 75^{ab}, T₂ G₄ read lines 3-5 of 480*
 T₁ G₄ om (hapl) 75^{cd}. —^c) K₀₋₂ D₁ छिद्यं,
 K₂ : D₂ : S (T₁ G₄ om.) मिथं (for पीड्यं) D₂
 मितैर् (for शितैः) D₂ : T₂ M₁₋₄ बाणैः, B₂ अस्त्रै
 (for शस्त्रैः) —^d) K₂ D₂ प्रादुताम; K₁ B D_n
 D_n D₈₋₃ T₂ G₁ M₂ : प्राद्रवाम, D₁ अर्धमाना K₈
 D₂ : रणात्तदा, K₄ B D_n D_n D₁ : : S (T₁
 G₄ om) रणे तदा, D₃ रणातत (for महारणात्)
 K₅ प्रदुता महतो रणात्

76 = 6 102 7^{abc} 76^{ab} = 6 18 13^{cd} —^a)
 D₂ मिथवा (for कितवा) K₁ प्राड्या (sic)
 —^b) Ś₁ D₈ *मानवा, K₁ प्रतीशोदीच्यं, K₈ D₈
 प्रती(D₈ *ति)च्योदिच्यं, T₂ प्रतीच्योदीच्यं — T₂

G₁₋₃ (G₁ : om from the post half of line 4 up to
 77^a) M₁ : ins after 76^{ab} T₁ G₄ (both om. 75^{cd}
 and lines 1-2) ins after 75^{ab}

480* पाण्डवै पञ्चभि सार्धं सात्यकेन च धन्विना ।

ष्टद्युम्नमुखै सर्वै पाञ्चालैश्च समन्तत ।

मिथमाना शरैस्तीक्ष्णै सर्वै काष्णिपुरोगमै ।

द्रोणद्रौणिक्पै सार्धं सर्वै शल्यकृपादय ।

तावका समरे राजजहुर्भीष्म महामृधे । [5]

[(L 1) G₂ मात्विकेन, M₁ : सत्यकेन — (L 3)
 M₁ : सर्वै (for सर्वै) G₁ *पुरोगमा — (L 4) T₂
 G₁ द्रोणद्रोणिः, G₃ द्रोणद्रौणिश्च G₁₋₃ -त्रिगर्ताश्च (for
 -कृपै सार्धं) — (L 5) M₁ महारणे (for महामृधे)]

— After 480*, T₂ G₂ M₁ : repeat 76^{ab} 76^{cd}
 = 6 18 12^{cd} —^c) D₈ अभीपाहा; T₂ M₂ अभी-
 पहा K₈ शूरसेना —^d) = 6 47 14^b Ś₁ K₀
 D₁ : शिवयो, D₂ शवयो K₄ B (except B₁) D_n
 D₁ : 6-8 वसातय

77 G₁ : om 77^a (cf v 1 76) —^a) K₀ :
 मा(K₀ सा)ल्वाश्रयाश्च, K₈ शाल्वमेयश्च, D₂ T₂ शा-
 (T₂ सा)ल्वेयाश्च, D₈ शाल्वास्तत्राश्च, T₁ G₄ शाल्वा
 शूराश्च, G₂ M साल्वाश्रयाश्च (for शाल्वा) B₄
 शाल्वास्त्रिगर्ताश्चावष्टा —^b) B₄ शकाश्च, D_{n2} D_{n1}
 आंवष्टा K₈ B₁ D (except D₁) कैकयैः, G₁ :
 मालवै —^c) K₄ B D_n D_n D₁ : : सर्वै पृ (B₁
 सर्वत्र)ते महामान —^d) D₈ व्रणतापिता, T G₂ :
 M₂ प्राणपीडिता —^e) T₂ समरे (for संग्रामे)
 K₈ : D₁₋₃ : प्राजहुर, B₁ D_n D_{n1} D₈ T₂ G₁ : M
 Ca प्रजहुर, T₁ G₂ : विजहुर (for न जहुर) —^f)
 K₈ : D₂ : : T₁ G₄ व(K₈ वा)ध्यमाना, D₁ G₁₋₃
 युध्यमाना

78 ^a) K₈ तमेव —^c) Ś₁ K₀₋₂ परिवार्य, D₂
 परिपाल्य, S परि(G₈ *री)ता(T₂ *त)प्य (for परि-
 काल्य) T₁ G₄ कुरुश्रेष्ठ (for कुरुस्सर्वाञ्च) —^d)

परिकाल्य कुरुन्सर्वांश्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ७८
 निपातयत् गृहीत विध्यताथ च कर्पत ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ७९
 अभिहत्य शरौघैस्तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रेष्वङ्गुलमात्रकम् ॥ ८०
 एवं विभो तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
 शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ।
 किञ्चिच्छेपे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ८१
 हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च सर्वशः ।
 पतमाने रथाङ्गीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ ८२

तं पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ।
 सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥ ८३
 स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
 इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
 धरणीं नास्पृशच्चापि शरसंघैः समाचितः ॥ ८४
 शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम् ।
 रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ८५
 अभ्यवर्षत् पर्जन्यः प्राकम्पत् च मेदिनी ।
 पतन्स ददृशे चापि खर्वितं च दिवाकरम् ॥ ८६
 संज्ञां चैवालभद्रीरः कालं संचिन्त्य भारत ।

Ds 'किरत् Tz पाण्डवेयास्वयोधयन्

79 °) Kz निपातयद्यद् (for निपातयत्) — °) Kz s D2 यु (Kz D2 व) व्यताभिनिर्कृतत्, Kz B Da Dn D4-s यु (B1 Da Dn1 Ds वि) व्यध्वमवकृतत्, D1 व्यध्वतैवावकृतत् (corrupt), Ds T1 G यु (Ds वि) व्यताव (Gz 'वि) चकर्तत् (Gs 'तै च); Tz विविध्यत च कृतत्, M1-s s व्यधत् ह्यप (Mz 'व) कृतत्, Mz विध्यता थावकृतत् — °) Some MSS तुमल

80 °) D1 च (for त) K1 अभिहत्य शरै राजन्, Kz s B Da Dn D4 s 1 s निहत्य समरे राजन्, Kz s D2 विभिन्नस्य शरैर्घोरै, Ds विभिन्न शरसंघैश्च, Ds विभिन्न स शरौघैश्च, S शरौघैरभिवृ (Tz 'पि वि) दृष्ट्य — Ds om 80°-81° — °) Kz तत्र (for तस्य) D1 अनाभिन्न, S अनिर्भिन्न — °) Kz s B D (Da om.) T1 G M गात्रे द्व (D1 s 'त्र द्व, D2 'त्रसं) गुलमत्तर (D1 'मण्वपि), Kz गात्र द्वगुलमात्रत्, Tz गात्रेष्वतरमंगुलि Co oites अंतर

81 Ds om 81° (cf. v l. 80) — °) S1 Ds एवं विभोस्, Ko-2 एवं वै भोस्, Kz B Da Dn Ds-s एवभूतस्, D2 एवविधस्, M1 s s एवं हि भो — °) D2 च (for वि) — °) Ds शिताग्रै Kz-s B D (D4 before corr) Gz फाल्गुनेनाजौ, Ms फल्गु नेराजौ — °) Kz प्राक्शरान्, D2 प्राक्शरा Da1 D2 प्रपतद् — Ds om 81°-82°. — °) S1 Ko 1 D1 किञ्चिच्छेपे, Kz 'च्छेपे (s10), Co 'च्छेप

82 Ds om 82° (cf. v l. 81) — °) Ds सुवि राज्ञां (for पार्थिवानां) Bz Dn2 D4 s-8 भारत (for सर्वशः) — °) S1 K1 s तदा (for रथाद्) — °)

Kz च, G1 स (for सु) Kz s B D (except Dn2 D1 s) T1 Gz सुमहान्स्वन

83 °) Kz B D (except D1-s) Mz सपतम् — °) T1 Gz s भारताना, Tz G1 s M भरताना (for महात्मानं) — Da Dn1 Ds om 83° — °) Ds च (for न) D2 Mz प्रापतन्हृदयानि च (Mz 'निल).

84 °) Bz Dn2 D4-s वसुधा सम (Bz Dn2 सप्र) कपयन् — °) D1 देह, Co केतु (as in text) Kz D2 'महीभृता (for 'धनुष्मताम्) — °) Kz धरणी, Ds स भूमि Kz s नास्पृश (Kz 'श) क्षापि, Kz B Da Dn D4 s 1 s न स (B1 तु न) पस्पर्श — °) Kz समाहित, Kz Dn2 D4 s-8 'वृत्, Ds 'र्वित D1 शरसधा समंतत्

85 °) S1 Ko-2 महात्मान, Ds S (except Tz) महेष्वास — °) Ds S शयान (Tz 'न) पुरुषर्षभ (Tz 'भ) — °) Da Dn1 Ds निपतित, D2 प्रपतिन S1 Ko-2 s चैव, D2 सर्व; S भीष्म (for चैन) — °) Kz दिव्याभाव, D1 दिव्या भावा, Co दिव्यो भाव (as in text) Ds समादिशत्, Gz स्वमाविशत्, M1 s s समस्पृशत्

86 °) Kz s B Dn2 D2-s 1 s S (except Gz) अभ्यवर्षत् — °) Kz D2 Tz प्रकपत्. Kz स प्राकंपत् मेदिनी — °) Kz Da1 Ds पतत्, D1 पतत् (for पतन्) Kz प्रपतन् (for पतन्स) Kz Dn1 स, Da1 च (for स) Ds चापि (for चापि) Kz यतन् सदृशे चापि (s10), D2 पतन्स्पृशत्क्षापि — °) Ko खर्वित च (s10), Kz-s B D S दक्षिणेन (for खर्वित च)

87 °) Kz संज्ञा Kz B Da Dn D1 4-s M चो-

अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्यां वाचं समन्ततः ॥ ८७
 कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ ८८
 स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
 धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि हि भूतले ।
 उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ८९
 तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता ।
 महर्षीर्नहंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ९०
 ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः ।
 आजगमुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ।
 यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ९१

ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः ।
 अपश्यञ्शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ९२
 ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ॥ ९३
 इतरेतरमामन्व्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ।
 भीष्म एव महात्मा सन्तंस्थाता दक्षिणायने ॥ ९४
 इत्युक्त्वा प्रस्थितान्हंसान्दक्षिणामभितो दिशम् ।
 संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ॥ ९५
 तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गन्ता कथंचन ।
 दक्षिणावृत्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ९६
 गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ।

C. 6 3971
 B 6 119 105
 K 6 119 108

पालभट्ट D₂ सजां चैवाप्य बलवत् —^b) M₄ काले,
 Cc कालं (as in text) K₂ मचित्य —^c) D₃
 अन्तरिक्षे —^d) K₂ B₁ s D दिव्या वाच K₄ B₂ s
 दिव्यदुर्भुमिनिस्वन, S (except T₂) दिव्या (G₁ s देवा)
 ना च शुभा गिर (M शुभ वच)

88 ^a) D₁ एष्यति (for महात्मा) —^c) D₁ अलं,
 T G कालः; Cc c काल (as in text) K₂ T₂ नर-
 व्याघ्र, M₁-s s महाप्राज्ञ —^d) T₁ G₄ पतितो (for
 संप्राप्ते) C_v मस्थितो दक्षिणायने

89 ^a) D₁ कृणु सत्वर (for स्थितोऽस्मीति च) T₂
 गागेय (for 'यत्') —^c) S धारयिष्याम्यहं प्राणान्
 —^d) K₂ s B D₂ D₃-s S महीतले, D₁ स भूतले
 (for हि भूतले) D₂ पतितो धरणीतले —^e) D₂ s
 उत्तरायणम् D₂ D₁ अन्विच्छद् —^f) T₁ G सु-
 गतिप्रतिकांक्षया

90 ^a) G₂ आदाय (for आज्ञाय)

91 ^a) K₂ तत्र, K₄ B₁-3 तेय, D₂ D₁ ते च,
 D₂ तेन (for ततः) D₁ समागता, D₂ T₂ G₁ s M
 सपतिता; D₃ संपातितो, T₁ G₄ त प्रति ते, G₂ स
 पतिता, Cc संपातिनो (as in text) —^b) S त्वर-
 माणा महौजय (G₁ s 'णा' समन्ततः) —^c) K₀ स-
 हितान्, D₂ T₁ G₄ सहमा (for सहिता) K₀ प्रष्टु,
 K₂ पृष्ट; G₃ दृष्टिं, M₁ s-s तत्र, M₂ पुत्रं (for
 द्रष्टुं) — K₂ om. 91^d-93^e —^d) M₁-s s द्रष्टुं
 (for भीष्मं) —^e) K₂ तत्र K₂ s D₂ s कुरुश्रेष्ठ
 (K₂ 'ष्ट'), B₁ नरव्याघ्र —^f) K₂ D₂ भीष्म
 कुरुपितामह (= 89^f)

92 K₂ om 92 cf. v l 91) —^a) D₂ तत्र (for
 ते तु) S₁ K₀ 1 D₂ समागम्य, G₁ समासाद्य —^b)
 K₄ B D (except D₂ s) ऋषयो (for मुनयो) —^c)
 K₂ अपश्यत्, D₂ T₂ अपश्य —^d) = 91^d K₂ s
 B D (except D₁-s) 'कुलोद्बुद्ध (for 'पितामहम्)

93 K₂ om 93^{ab} (cf v l 91) —^a) S₁ K₀ 1
 T₂ तु, T₁ तुं (sic) (for तं) D₂ महाबुद्धिं, T₂
 'त्मान' —^b) S₁ कृत्वा चापि, K₀ 1 'त्वा चापि;
 D₂ कृत्वा चैव, S परिवृत्य —^d) D₁ दिवाकरे (for
 च भास्करम्)

94 ^b) G₁ 2 (sup l in) s यास्यामेति (for प्राहु
 स्तत्र) —^c) K₂ s B D (except D₁-s) कथ, K₂
 एष (for एव) K₂ s D₁ s [अ]सौ; D₂ वै (for
 सन्) S अयं भीष्मो महाबुद्धि (T₂ 'बाहु') —^d)
 K₀ सस्थिता; K₂ सस्थातो; S सस्थितो, Cc 'स्थाता
 (as in text)

95 D₁ reads 95^{ab} after 100 —^a) K₁ प्रास्थि-
 ता, K₄ B D (except D₂ s s) प्रस्थिता, S प्राद्ववन्
 K₁ s B D (except D₂ s s) S हसा (for हंसान्)
 —^b) D₁ दक्षिणामभितो दिश —^c) D₂ स प्रेक्ष्य
 M₁-s s च (for वै) T₂ 'बुद्धिं S₁ K₀-2 सप्रेक्ष्यैव
 च वर्हाणि —^d) D₂ महारथ, T₂ तु भारत

96 M om 96^{ab} —^a) T₁ G ततोऽत्र (for
 तानत्र) —^b) T₁ G₄ हास्ये (for गन्ता) —^c) S₁
 K₁ s D₂ दक्षिणावृत्त, K₂ s D₂ 'श्रित (K₂ 'तम्'),
 D₂ D₂ s s G₁ s M₁ s s 'वर्त, D₁ 'यन (for 'वृत्त)
 K₀ D₂ T₁ G₄ आदित्य, K₂ आदित्यो; K₂ आश्रित्य

उदगावृत्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ९७
 धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया ।
 ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गे नियतो ह्यहम् ।
 तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ ९८
 यश्च दत्तो वरो मयं पित्रा तेन महात्मना ।
 छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ ९९
 धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ।
 इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसानशेत शरतल्पगः ॥ १००
 एवं कुरुणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ।

पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०१
 तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानाममध्यमे ।
 न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 संमोहश्चैव तुमुलः कुरुणामभवत्तदा ॥ १०२
 नृपा दुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
 विपादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्निगतेन्द्रियाः ॥ १०३
 दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ।
 ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् ॥ १०४
 अवध्ये शंतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।

— Ś1 Ks om (hapl) 96^d-97^e —^d) D1 पृतन्मे
 नैव रोचते

97 Ś1 Ks om 97^{ab} (cf v l 96) —^b) Ks
 आसीद्यत्र, Ds (m as in text) आसीद्यात्र, Ds (be
 fore corr as in text) आसाद्यन्मे —^c) K1 उदया
 वृत्त, Ks B1-3 Dn Ds 6-8 उदगायन, D1 'दित्य,
 Ds 8 'वृत्त, Ts उत्तरावृत्त, G1 8 उदगावर्त T2 आ
 दिलो —^d) K1 हस, M1-3 8 हंसान् K2 सान्य
 (for सत्य) S (except T2) इति वचोब्रवीत् (for
 सत्य ब्रवीमि व)

98 ^a) T2 प्राणानि — Ks om (hapl) 98^b-100^a
 —^b) B2 'काम्यया —^c) Ś1 'भूता, all oomm 'भूत
 (as in text) Ks ऐश्वर्यप्राणभूताना, S प्राणाना च स-
 मुत्सर्ग (M1 8 4 'र्गे). —^d) Ś1 K2 4 B D (except
 D1-3) उत्सर्गो K4 B Ds 6-3 हि यतो, Ks D2
 नियमे (for नियतो) K4 B Da Dn Ds-3 मम, Ks
 D2 तथा (for ह्यहम्) S ऐश्वर्य नियत मम — T2
 M om 98^{ef} —^e) Ds 8 इत्थ (for तस्मात्)
 —^f) Ks Dn1 D2 'यन, G1-8 उदगा (Gs 'या)
 यनाव

99 Ks om 99 (cf v l 98). —^a) G2 यं च
 Gs वर, Ms वचो (for वरो) —^{ad}) Ks छादतो,
 Cc छन्दतो (as in text) Ś1 इत्येव B1 4 Da Dn1
 D1-3. 8 वचस् (for वरस्) B1 तदा S छदतस्ते भवे
 न्मृत्युरिति तत्सत्यमस्तु मे (T2 M1 [sup l in] 2 8 8 ते,
 G1 8 वै)

100 Ks om 100^a (cf v l 98) K1 om 100
 T2 M om 100^{ab} —^a) D1 मोच' (for धार').
 Cc तत (as in text) Ks D2 7 धारयिष्याम्यह
 (D1 'त') प्राणान् —^b) D2 8 नियमे (for नियते)
 Ks D2 तथा (for सति) —^c) Da1 त (for तास्)

Ks 8 Ds 2 8 तथा (for तदा) S इत्युक्तास्ते गता
 (G1 तदा) हसा —^d) K2 4 8 B D (except D1 3)
 स शेते (for अशेत) K2 शरस्वत्पग, Da1 'तल्पगान्
 — After 100, D1 reads 95^{ab}

101 D1 om from 101^b up to 6 115 10^e —^e)
 Ds सृजयैश्चैव. —^d) Ks 8 Ds 8 सिंहनादान्.

102 D1 om 102 (cf v l 101). —^a) S
 (except T2) लोककाते (for महासत्त्वे) —^b) Cl 6.
 115 14^b, 42^b Ks Ds 2 8 T1 G2 4 भारवाना Ks
 च मध्यपे, K4 8 B Da Dn Ds 4-3 T1 G पितामहे,
 Ds मवद्यपे, M1 8 अमद्यपे, M2 अमद्यमे; M4 8
 अमद्यपे (for अमद्यमे) —^c) K2 कश्चित् (for किञ्चित्)
 Ś1 प्रतिपद्यत, D4 प्रत्यविद्यत, Ds तमपद्यत —^d)
 B1 सुतास्ते T1 G पुत्रास्त्व विशा पते —^e) K2
 स मोहश्च, G2 समोह, Ms 8 समोदश्च Ś1 Ks-3 चापि
 (for चैव) G1 8 तत समोहनं चैव —^f) G2 सभ'
 (for अभ')

103 D1 om. 103 (cf v l 101) —^a) K4 B
 D (except Ds 2 8, D1 om) कूप (for नृपा)
 —^b) Some MSS निश्चस्य Ko रुरुधुस् (for 'दुस्)
 M2 तदा. —^c) Ds विपादाचरित कालम् —^d) Ds
 Gs अतिष्ठद्, M2 व्यतिष्ठद् Ds अतिष्ठत गतेन्द्रिया,
 T2 तिष्ठन्निगलितेन्द्रिया

104 D1 om 104 (cf v l 101) T2 om
 104-105 —^a) Da Ds महातेजा (for 'राज) S
 (T2 om) दीर्घं च काल (Gs दिष्ट च काल, M1-3 8
 दीर्घकाल च) ध्यायंतो —^b) Ks पक्षे (for युद्धे) Ks
 प्रदधिरे (hypermetric), S (T2 om) दधिरे —^c)
 Ks Da1 Dn Ds 6-3 Cd उरु (D2 रुज, Ds कुरु)
 ग्राह, S (T2 om) ऊरुत्तम, D3 ऊरुग्राहा —^d)
 B1 Da Ds नाम्यवर्तत B1 सयुगे

अभावः सुमहात्राजन्कुरुनागादतन्द्रितः ॥ १०५
 हतप्रवीराश्च वयं निकृताश्च शितैः शरैः ।
 कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १०६
 पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च परा गतिम् ।
 सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्शूराः परिधवाहवः ।
 सोमकाश्च सपञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ १०७
 ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः ।
 आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननर्त च ॥ १०८

सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये विनिपातिते ।
 संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ १०९
 प्राक्रोशन्प्रापतंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे ।
 क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चैकेऽभ्यपूजयन् ११०
 ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् ।
 भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ १११
 महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।
 जपञ्चातनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ११२

C-6 5388
B 5 119 122
K 6 119 125

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

105 D₁ T₂ om 105 (cf v l 101, 104) —^a) K₄ B D (except D₂ 2 e, D₁ om) श्रातनो (for श) — After 105^b, T₁ G ins

481* दुःखार्तान्ने तदा राजन्कुरुणा पतयोऽभवन् ।

—^a) Ś₁ अभाव, T₁ G₁ विमोह, G₁ 8 अभवत् K₂-3 B D (except D₂, D₁ om) S (T₂ om) सहसा (for सुमहान्) —^d) K₂ 4 B D (D₁ om) कुरुराजस्य (K₂ D₂ 8 कुरुनागाद) तर्कित (D₂ 1 तर्कयत्), S (T₂ om) कुरुणामभवत् (G₁ 'णामभवत्, G₂ 'णो समवत्) दा Cc cites तर्कित, Cd अतर्कित

106 D₁ om 106 (cf v l 101) —^a) K₁ 2 4 B₂-4 D (except D₂ 3, D₁ om) तु (for च) S विव्रन्ता (for च वय) —^b) K₂ D₂ D₃ निकृताश्च S निद्रि (G₂ 'कृ) तै, D₂ च मितै (for च शितै) K₂ शनै शनै —^c) K₂ नान्यजानीमो, D₂ नाभिजानानि, G₁ 8 'जानतो —^d) T₂ निकृता (for निर्जिता)

107 D₁ om 107 (cf v l 101) —^a) K₄ B D₂ D₃-3 M₁-3 8 पादवाश्च, T₂ 'वास्तु K₁ जये —^b) Cc परां गतिम् (as in text) S प्रहृष्टमनसोभवन् (M₁ inf lin 'त्), Cd परत्र च परा गति —^c) Ś₁ महाशरणा, Da D₂ D₃ 8 S (except G₁) मुदा शस्त्रान् —^d) Ś₁ K₁ 2 ह (K₁ ह) टा (for शूरा) —^e) D₂ सोमकाश्च K₂-3 8 D (D₁ om) S स पाचाला —^f) K₂ 2 D₂ T G₁ M₁ 8 प्रहृष्यत (D₂ 'वे), K₁ प्राहृष्यत K₂ D₂ G₂ जनेश्वरा, D₂ 1 'श्वर

108 D₁ om 108 (cf v l 101) —^a) B₁ 'सहस्रे च —^b) K₂ 2 B₁ 8 D₂ नदत्सु च, K₄ B₂ D₂ D₃ 8 नदत्सु स, S प्रजटत्सु (T₂ 'द सु)

—^a) D₂ स्फोटयामास च शूरा —^d) K₄ B₂ 4 D₂ D₃ 8-3 S ननाद, B₁ 8 Da D₂ 8 ननर्त (for ननर्त)

109 D₁ om 109 (cf v l 101) —^a) D₂ चैव, D₂ राजन्, S मध्ये (for चापि) —^b) K₂ D₂ च निपातिते, K₄ B Da D₂ D₃ 8 8 निहते (D₂ 'तो) विमो (B₂ युधि, Da विमौ, D₂ सति) —^c) K₂ धीरा (for वीरा) —^d) K₂ प्राध्यायत, T₁ G₂ 4 M₁-3 8 प्रधावत्, T₂ G₁ 8 M₁ (inf lin) प्राध्यायत (G₂ 'त), M₄ प्राध्यायत्

110 D₁ om 110 (cf v l 101) —^a) K₂ D₂ 8 आक्रोशन् K₂ 8 Da D₂ D₃ 8 8 प्राद्वृक्षान्ये (D₂ 'क्षैव), K₄ B D₂ D₃ 8-8 प्राद्वृक्षान्ये, T G M₁ विप्रमूढाश्च, M₁-3 8 च विमूढाश्च —^b) K₂ 2 होम (sic), G₂ मोहात् T₁ G₂ तदापरे — T₂ om (hapl) 110^c-111^d —^c) K₁ वत्र, K₂ छत्र, K₂ क्षात्रैश्च, D₂ क्षात्र K₂ विनिदत्, D₂ विनदत्, D₂ व्यनिदत्, D₂ [s]म्यनदत् S (T₂ om) क्षुद्रा (G₂ 'द्रा) श्वैके विनिदति (M₁ [sup lin] 8 8 'तो) —^d) K₂ चैको, K₂-3 B D (D₁ om) चान्ये (for चैके) G₁ 8 ह्यपूज (for अभ्यपूज)

111 D₁ T₂ om 111 (cf v l 101, 110) —^b) K₂ D₂ प्रशससुर, D₂ प्रशसन्तु —^c) K₂ D₂ T₁ G₂ 4 M₂ भारतानां D₂ त्रयो, M₂ तु ये (for च ये) K₂ D₂ पूर्व (for पूर्वे) —^d) K₁ ते चैव, T₁ G₂ 4 तयै (G₂ 'वै) व, G₁ M₁ 8-5 ते चैव

112 D₁ om 112 (cf v l 101) —^a) B₁ 8 ल्योपनिषद, D₂ महौष, T₂ M₄ सागोप, M₂ महोपनिषदश्च, Cd महोपनिषद (as in text) K₂ 8 D₂ 8 चापि (for चैव) —^c) K₂ जल्प, M₁ 8 8 स्वपन्ः

११५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १
तदैव निहतात्मन्ये कुरुनन्यांश्च पार्थिवान् ।
न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्रूपदात्मजे ॥ २
ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति ।

यद्यपि पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ॥ ३
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ।
न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स यः पुरा ॥ ५
यद्यपि निहतेनाज्ञौ भीष्मेण जयमिच्छता ।

M₁ शिष्ये, Co जपन् (as in text) K₈ S भीष्म
(for भीमान्) —^d) Da₁ D₈ कालकांक्षि, T₁ G₁
कालकांक्षी D₈ स्थिरो, T₁ G₁ ततो M वसुनामष्ट
मो वसु

Colophon om in D₁ — Sub-parvan Omit-
ting sub-parvan name, Ko-2 mention only दशम
युद्धदिवस, K₈ s T₂ दशमेहनि, B₈ दशमेहनि भीष्म
निपातन, D₂ दशमे, D₈ दशमदिवसयुद्ध, M₄ दश-
मेहिके — Adhy name D₈ भीष्मपतन, T₂ G₁₋₃
(G₂ with prefixed श्री) M₁₋₃ s भीष्मनि (T₂ M₂
om. नि)पात — Adhy no (figures, words or
both) K₈ Dn₂ 113, Da₃ (sec m) 77, D₈
114 (as in text), T₁ G 115, T₂ M₁ 2 116,
M₈ 4 117, M₈ 118 — Śloka no Dn₂ 121,
D₈ 120

115

1 D₁ om 1-10° (of v l 6 114 101) —^a)
Ś₁ कथमासंस्तदा, K₈ 'मासस्ततो, T₂ G₁ 2 'मास
स्तथा M₁ 8-5 योधा —^b) T₂ विना भीष्मेण, G₁
भीष्मेण सह (for हीना भीष्मेण) K₈ D₂ सयुगे K₈
हीना भीष्मे महाबले —^d) S कौमारग्रहचारिणा

2 D₁ om 2 (of. v l 1) —^a) G₂ M₁ 8 s
तदेव, M₄ तथैव (for तदैव) —^b) K₄ B Da Dn
D₄₋₈ पादवै (for पार्थिवान्) —^c) K₈ D₂ नाप्राह
रन्, D₈ T₂ न प्राहार (for न प्राहरद्) T₁ G₂ 4
यथा, G₁ 8 तदा (for यदा) —^d) K₈ घृणित्वाद्,
T₂ G₁ M₂ 8 घृणी च, G₁₋₃ घृणीवान् (for घृणित्वाद्)
K₄ B Da Dn D₄₋₈ रूपदात्मज

3 D₁ om 3 (of v l 1) —^a) Ś₁ अत्रो (sic),
Ko 2 s D₂ अतो, K₈ D₂ S इतो (T₂ इद्) (for
ततो) Da₁ ततो दुःखतर मन्य (sic) —^c) K₈
यद्यपि, K₈ s अद्येह, K₄ B₁₋₃ Da Dn D₄₋₈ अद्याह,
B₁ यदह; D₂ अद्य त, D₃ यद्येह, S अद्यैव (T₂
M₁ अद्य यत्) (for यद्यपि) T₁ G transp पितर
and निहतं K₄ B D (except D₂ s, D₁ om)
स सुदुर्मति (for मम दुर्मते)

4 Cf 6 15 53 D₁ om 4 (of v l 1) —^b)
K₈ s D₂ हृदय सुदृढ मम (D₂ मत) — Ś₁ Ko-2
read 4th after 5 —^c) Ś₁ Ko-2 s त, G₃ [अ]पि
(for वि) —^d) G₃ शततो (for 'धा) K₂ न
च (for यत्) G₁ दीर्यत (for 'ते)

5 D₁ om 5 (of v l 1) K₂₋₃ B D (D₁ om)
T₂ transp 5 and 6 —^a) Ś₁ Ko 1 मृष्यामि, B₄
मृष्याम (for मृष्यामि) —^b) B₄ इति (for हत)
—^c) G₁ 8 अहतो (for न हतो) —^d) K₂ दिव्यैरस्त्रै
(sic), T₁ G₁ दिव्यै शस्त्रै (for दिव्यैरस्त्रै) K₂ 4 B
Da Dn D₄₋₈ अय, D₈ M₁ च य, T₁ G तु य, T₂
स यत्, M₂ स्वक (for स य) — After 5, Ś₁
Ko-2 read 4th, while K₄ B Da Dn D₄₋₈ ins

482* स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

6 D₁ M om 6 (for D₁, cf v l 1) K₂₋₃ B
D (D₁ om) T₂ transp 5 and 6 —^a) K₄ B
Da₂ Dn₂ D₂ 6-8 यदन्यन् (Da₂ 'न्य) (for यद्यपि)
G₂ निहतान् (for निहतेन) K₁ यद्यपि निहतेनाज्ञौ (by
metathesis), G₁ 8 स त्वद्य निहतेनाज्ञौ —^b) G₁ 8
भीष्मस्तु (for भीष्मेण) —^c) K₂₋₃ B D (D₁ om)
T₂ कुरु (for नर) —^d) D₈ तस्मै (for तन्मे)
K₄ B D (except D₂ s, D₁ om) सुन्नत (for
संजय)

चेष्टितं नरसिंहेन तन्मे कथय संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन् ।

पाञ्चालानां ददृक्षुर्षु कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ७

स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ।

भीष्मो रथात्प्रपतितः प्रच्युतो धरणीतले ॥ ८

हा हेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ।

सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिक्षये ॥ ९

उभयोः सेनयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ।

भीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ।

कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते ॥ १०

खं तमोवृतमासीच्च नासीद्भानुमतः प्रभा ।

ररास पृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते ॥ ११

अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां गतिः ।

इत्यभाषन्त भूतानि शयानं भरतर्षभम् ॥ १२

अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा ।

ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ १३

इति स्म शरतल्पस्थं भरतानाममध्यमम् ।

7 D1 om 7 (cf v 1 1) Ks T2 om. the ref.
—^a) T2 स शेते (for सायाह्ने) K1 नापतद्; K2
G2 निपतद्, K4 B Da Dn D4-1 T2 निहतो, K5
नापतद्; D2 निहते (for न्यपतद्) — Dn2 om
7^a-8^b —^c) K4 B1-2 Da Dn1 D2 S पाचाला-
न्धर्षय (Da1 'या, T2 'न्धेयय)श्चैव, B1 D2 4 6-8
पा (D4 6 प)चालानां ददौ (D2 दधन्) हपं —^d)
K3-5 B Da Dn1 D2-3 भीष्म कुरुपितामह (Da1
'मह)

8 D1 om 8 (cf v 1 1), Dn2 om 8^{ab} (cf
v 1 7) —^a) B1 2 Da D2 अशेत (for स शेते)
—^b) Ś1 K1 मेदिनी (for 'नीम्) Ś1 Ko-2 सस्पृ
शत् (for अस्पृशत्) — Before 8^{cd}, T2 1ns सजय
—^c) T2 M2 भीष्मे (for भीष्मो) K4 B Da Dn D4-3
भीष्मे रथात्प्रपतिते, D2 रथात्प्रपतितो भीष्म —^d) K5
विच्युतो, K4 B Da Dn D4 6-8 प्रच्युते, D2 प्रमुच्य
(for प्रच्युतो) Da Dn2 D2 धरणीतले S प्रच्छन्नो
(T1 G2-4 सच्छिन्नो, G1 सच्छन्नो) बहुभि शरै

9 D1 om 9 (cf v 1 1) —^a) G1-2 हते तु,
M2 ह हेति K2 2 D2 2 2 2 तुमल (for तुमुल)
—^b) T1 G समजायत (for 'पद्यत) —^c) Da1 D2
T2 समावृक्षे, Ca c d सीमावृक्षे (as in text) —^d)
K2-5 B D (D1 om) समिति (Da1 'त्य)जये (D2
'जय), T2 M समितिध्वजे (for 'तिक्षये)

10 D1 om 10^{ab} (cf v 1 1) —^a) K4 B1 2 4
Dn2 D4 1 2 सेनयोर्भयो (by transp) —^b) K2 2
D2 सुमहद् (for क्षत्रियान्) G2 क्षत्रिया भयमाविशन्,
Cap महद्भयमुपाविशत् —^c) M4 भीष्म निपतित दृष्ट्वा
—^d) K2 D2 M2 विकीर्ण (for विशीर्ण) —^e) K2
कुरुव, K2 उरव (for कुरव) S पर्यतप्यत, Ca

'वर्तन्त (as in text) —^f) D. साइवाश्च (for
पाण्डवाश्च)

11 D2 reads 11^{ab} in marg (see m) —^a)
K4 B2-4 Da Dn1 D2 ख तममवृत ह्यासीन्, B1 Dn2
D4 1 2 ख तम सवृतमसून् —^b) Ko भानुगत K4
B Da Dn D4-3 आसीद्भानुर्गतप्रभ — After 11^{ab},
D2 1ns

483* कुरुपाण्डवयोश्चरे आधारे च धनुष्मताम् ।

—^c) D2 भूतानि, Gc ररास (as in text) T2 सर्वा
(for चैव)

12 ^a) D2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) —^b) Ś1 Ko 1 हय,
K2 त्वयि, K4 B Da Dn D4-3 हय, K2 D2
चाय; T G M1 (orig) 4 सदा, M1 (sup 1ns)
2 2 2 सदा (for अय) K2 गति, B1 2 Dn2 D4 2
वर, D2 पति (for गति) —^c) D2 G2 M1 (sup
1ns) 2 2 'भापत (for 'भापन्त) D2 समरे (for
भूतानि) —^d) K2 शयने, D2 शयाने (for 'न)
K2 D2 भरतर्षभे, K4 B Da Dn D1 2-4 1 2 T G2-4
M2 पुरुषर्षभ

13 ^a) T2 आख्याय (for आज्ञाय) —^b) Dn1
कामार्थ K4 B Dn2 Dn D1 2 शान्तनु (for शंतनु)
—^c) Ś1 K1 2 G2 पुरुषर्षभ, K4 B Da Dn1 D2 2
T G1 2 4 M2 भरतर्षभ (T G4 'म) (for पुरुषर्षभ)

14 T2 M om 14^{ab} —^a) D2 शरतल्पस्थे
—^b) = 42^b, cf 6 114. 102^b Ko 2 T1 G2 4 भार
तानाम् (for भरतानाम्) K2 अपद्य, K4 B Da Dn
D4-3 महत्तम (B1 'त्तर), D2 विभूषणे, D2 समद्य,
D1 T1 G पितामह (for अमध्यमम्) —^c) K2 2
D2 2 पर्यभाषत (K2 'ते), K4 B1 2 4 Dn2 D4

ऋषयः पर्यधावन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १४
हते शांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ।
न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव च भारत ॥ १५
विवर्णवदनाश्चासन्गतश्रीकाश्च भारत ।
अतिष्ठन्त्रीडिताश्चैव हिया युक्ता ह्यधोमुखाः ॥ १६
पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ १७
भृशं तूर्यनिनादेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
अपश्याम रणे राजन्भीमसेनं महाबलम् ।

आक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ॥ १८
निहत्य समरे शत्रून्महाबलसमन्वितान् ।
संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १९
कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ।
तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
हाहाकारमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ २०
दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकं समाद्रवत् ॥ २१
आत्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ।

त्वभ्यभाषत, B₂ D_a D_{n1} D₆₋₈ S प्रत्यभाषत (D_{a1} 'त'), D₁ पर्यधावन्त (for 'वन्त') —^d) G₂ मुनय (for सहिता) D₂ सर्वचारणै

15 ^a) K₀ : श्रोते (for हते) —^b) D₈ T₁ G₂, 4 भारताना (for भर*) —^c) G₈ कश्चित् (for किञ्चित्) —^d) K₈ विशां पते, K₄ : B D हि (K₈ D₁ : च, D₈ तु) सारिप (for च भारत)

16 ^a) K₄ B₁ D_a D_{n3} D₄ : 7 : 8 G₂ विपण्ण* (for विवर्ण*) D₁ सर्वे (for चासन्) —^b) K₄ B₁ D_a D_n D₄₋₈ G₈ M₄ हतश्रीकाश्च, T₂ गतश्रीकाश्च D₁ कांतिहीना विशा पते —^c) D₈ अतिष्ठद्, T₂ भवति (for अतिष्ठन्) S (except G₁ M₅) श्रीलिताश् Ca oites श्रीडिता D₈ चैव K₈ : D₂ आसन्सुव्रीडिता श्वैव —^d) K₅ वज्रायुक्ता (sic), D_{n3} D₂ (before corr) 7 : 8 क्रियायु (D₁ 'सु') का, D₂ लजायुक्ता, D₆ हिया युक्ता, G₈ श्रिया युक्ता K₈ : D₂ अधो*, D₈ त्वधो*, T₂ [अ]भ्यधो* (for ह्यधो*)

17 ^a) K₅ D₂ तु (for च) D₆ om from जय up to तूर्य (in 18^a) T₂ लब्ध्वा (for लब्ध्वा) —^b) K₁ महाशख, S (except G₂) मुदा शखान् (T₂ M युक्ता) —^d) K₂ : D₁₋₂, 7 हेमजालपरिष्कृतान्; K₄ B₁₋₈ D_a D_{n1} D₈ 'विभूषितान्, S शखान् (T₁ G तप्त) हेमपरिष्कृतान्

18 D₆ om up to भृश तूर्य (of. v 1 17) —^a) K₄ B₁ हृष्टास्, D_{n2} हृष्यत्, D₁ हृष्यस्, D₇ हृष्ट, D₈ हृष्ट- (for भृशं) B₁ D₂ सहस्रेषु; D₁ -निनादस्तु (for निनादेषु) K₈ शखतूर्यसहस्रेषु, D_a D_{n1} D₈ हृष्ट (D_{a1} D₅ 'ष्ट' तूर्यनिनादैश्च —^b) D₈ भिद्य*, T₁ G वर्ते* (for वाद्य*) K₈ वा पुन, K₅ D₂ : 8 G₈ M₁₋₈ : भारत; T₂ चानघा* (for चानघ*)

—^c) D₂ अपश्यामो K₄ B D (except D₁₋₂, 6) महाराज (for रणे राजन्) —^d) K₅ D₂ महारथं (for 'वलम्) —^e) K₁ D₈ आक्रीडमाना (D₅ 'यानं'), D_{n2} D₄ 6-8 विक्रीडयान —^f) K₈ D₁ S (except G₁) वृत (for युतम्). K₅ D₂ हर्षेणोत्फुल्लोचन

19 ^a) K₃ 4 B D (except D₁) G₁ तरसा (for समरे) K₄ B D_a D_n D₄₋₈ G₁ शत्रुं (for शत्रून्). —^b) K₄ B D_a D_n D₄₋₈ 'समन्वित (D_{a1} 'त') (for 'तान्) —^c) M₁₋₃ : 8 चैव (for चापि) K₂ : D₂, 8 : 8 तुमुल, T₂ तुमुल (for तुमुल). —^d) D₁, 7 : 8 तत. (for तदा)

20 ^b) S₁ K₀ न्यश्वसेतां; K₈ निश्वसता; G₁₋₈ निश्वसतौ, some MSS निश्वसेता B₂ पुन पुन (for मुहुर्मुहुः) —^c) K₈ D (except D₂₋₃, 6) निपातिते (for निप*) K₂ तथा निपतिते भीष्मे (sic) —^d) K₈ कुरूणा च, D_{a1} कौरवाना K₈ D₂ धुरंधरे, K₄ B D_a D_n D₄₋₈ T₂ पितामहे (T₂ also धुरंधरे as in text) D₁ कुरूणा प्रपितामहे —^e) K₈ D_a D_{n1} D₂ : 8 S हाहाकृतम्, K₄ B D_{n2} D₁ : 8 : 6-8 'भूतम् (for 'कारम्).

21 ^a) K₈ नि, M₄ तु (for च) —^b) K₅ D₂ G₈ M₂ दुर्योध (D₂ 'स') नस् (for दुःशासनस्) —^d) B₂ D_a D_{n1} D₃ द्रोणातिकम्, D₂ रणानीकम् (for द्रोणानीक) K₈ 4 B D (except D₁) G₁ : 8 उपाद्रवत्, T G₂ : 4 M उपागमत् (for समाद्रवत्) — After 21, D₁ ins

484* आगतस्त्वरमाणस्तु वलेन महता वृत ।
समेत्य पुरुषव्याघ्र त्वरमाणो महारथ ।,
while D₂ ins.

485* दुःशासन द्रुततर द्रोणविजयनाय तत् ।

प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिचोदयन् ॥ २२
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।
 दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति वै ॥ २३
 ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
 द्रोणस्तदप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् ॥ २४
 स संज्ञामुपलभ्याथ भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ २५
 विनिवृत्तान्कुरुद्व्या पाण्डवापि स्वसैनिकान् ।
 दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैरवहारमकारयन् ॥ २६

विनिवृत्तेषु सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ।
 विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २७
 व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
 उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ २८
 ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
 अभिवाद्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ २९
 अथ पाण्डून्कुरुंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३०
 स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।

C 6 5721
B 6 120.33
K 6 120.33

22 D1 om 22 —^a) Ś1 आता; T2 आत् (for आत्रा) Ś1 K8 M8 वीर (for वीर) —^b) K2 स्वानानेकेन Ś1 K0-2 सवृत्, S दसित —^c) K3 Da1 D8 8 पुरुषव्याघ्र (for 'घ्र) —^d) K8 5 D2 अभिनोदयन्, K4 B Da Dn D4-3 स विषाद (Da1 'ह)यन्; D8 अभिचोदयत्, S अभिहर्षयन्

23 Ś1 om (hapl) 23^{ab} —^a) K8 दुशासन, D1 दुशासनो, G3 दुर्योधन (for दुशासन) T2 महा राज —^d) K0 वीक्ष्यतीति, K2 वक्ष्यतीति (for वक्ष्य तीति) K4 B D (except D1-3 6) च (B1 ह) (for वै)

24 ^b) K8 कौरव, D2 कौरव, S भारत —^a) K4 B1 8 4 Dn2 D4 1 8 G1 तत्राप्रिय, Da1 तदा (for तद्) B2 कृत्वा (for श्रुत्वा) —^d) K3 D1 8 प्रापत्तद्; D2 प्रपत्तद् (for न्यपत्तद्) K4 B Da Dn D4-3 सु (B2 सु) मोह भरतर्षभ, S सहसा मोह-मागत (G1 8 'माविशद्)

25 ^a) K4 B Dn2 D4 6-8 [आ]शु (for [अ]थ) —^b) D1 शोकसंविभ्रमानस —^c) D2 निवर्तयामास, T1 G4 निवासया (for निवारया) B2 तथा (for तदा) —^d) S भारत (for मारिष)

26 D1 om (hapl) 26 —^a) K5 स, D2 स (for वि) —^b) Ś1 K0-2 B2 D2 T2 G2 M4 पाण्डवाश्च, T1 G1 8 4 M1-3 5 'वा हि (for 'वापि) Ś1 K0-2 ससैनिका (K1 'क, K2 'का) (for स्वसैनिकान्) —^c) K8 5 D2 T1 G2 4 रथै (for दूतै) Ś1 शीघ्राशु, K5 D2 शीघ्रैश्च (for शीघ्राश्च) T2 जीमूतै शीघ्रसंयुक्तै —^d) K8-5 B Da Dn D2 4 5 1 8 S Cv समतात्पर्य (Da Dn1 D5 'अत्य)वारयन्, D8 6 समतादवहारयन्

27 ^a) Ś1 K8-5 B Da2 Dn D1-4 6-3 M2 विवृत्तेषु च (Ś1 K8 5 D1 8 तु), Da1 D5 निवृत्तेषु, T2 पाति तेषु च (for विनिवृत्तेषु) —^b) G3 पर, Ca c पार (as in text) —^c) K0 विपत्, K4 B2 4 Dn2 D4 1 8 निमुक्त (for विमुक्त) —^d) D1 'धिप (for 'धिपा)

28 In D8, the portion from रम्य in 28^a up to हि in 39^a is missing, the fol being blank —^a) K0 M4 व्युपारम्य, K2 व्युपारमत्, K8 व्युपारमस्, K4 B Da Dn D4-7 व्युपरम्य, D1 व्युपारमन्, T1 G2 4 उपरम्य, T2 M1-3 5 उपारम्य (for व्युपारम्य) — K1 om from ततो (in 28^a) up to समासाद्य (in 29^a) D1 तदा (for ततो) K5 D2 योधा (for युद्धाद्) —^b) K8 योधा, T1 G2 4 M यौधा T2 तत्र (for शत) K5 D2 शतशोथ सहस्रश —^d) B2 देवा इव प्रजापतिं

29 D8 missing, K1 om 29^a (cf v l 28) —^a) K5 तेषु, S (except G2) ततो (for ते तु) —^b) D1 सग्रामे; D6 शयने (for शयान) K4 B Da Dn1 D1 5 6 T2 M पुरुषर्षभ (D1 6 'भ), D1 8 G2 भरतर्षभ —^c) K4 B Dn2 D4 1 8 [अ]वतिष्ठत (for व्यति)

30 D8 missing (cf v l 28) —^a) D2 पाहु कुरुक्ष —^b) D2 प्रतिपद्य (for प्रणिपत्य) D1 समा लोक्य समागतान्

31 D8 missing (cf v l 28) Before 31, K4 B2-4 Da Dn1 D8 ins भीष्म उवाच —^a) K2 महाभागा, D2 'राजा (for 'भागा) —^d) M2 8 अमरोत्तमा

32 D8 missing (cf v l 28) —^a) K2 5 D2

तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ३१
अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताव्रवीत् ।
शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३२
ततो नृपाः समाजहुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छन्तानि पितामहः ॥ ३३
अव्रवीच्च नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तानृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३४
ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ।
धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३५

धनंजय महाबाहो शिरसो मेऽस्य लम्बतः ।
दीयतामृपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३६
स संन्यस्य महत्पापमभिवाद्य पितामहम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्षं क्रियतां किं पितामह ॥ ३८
तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लम्बते ।
उपधानं कुरुश्रेष्ठ फल्गुनोपनयस्व मे ।
अयनस्यानुरूपं हि शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ॥ ३९

अभिपूज्य, K₄ B₁ s 4 Dn₂ D₁-s 'मन्त्र' (for 'नन्द्य')
K₄ B Da Dn D₁-s [अ]य तानेव (Da₁ 'य'), T₂
सुतानेव, M₁ स तानेव — After 32^{ab}, B₂ Da Dn₁
D₅ S ins

486* परिपार्श्वे तव सुतान्स्थितातुद्दीक्ष्य भारत ।

— 'a) D₁ वीरा (for सत्यं). Da₁ शिरो मे लवतोत्यर्थं
(sio) — 'd) K₂ उपाधान, Ca c d उपधान (as in
text) G₁ s प्रकल्प्य (G₁ 'ल्प') ता (for प्रदीयताम्)
— After 32, B₂ D₈ ins

487* दृष्ट्वा तु वचनं भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।

33 D₈ missing (cf v l 28) Before 33,
D₈ ins भीष्म उवच (sio) — 'a) Da Dn₁ D₆ तमा
जहुस् (for समा') G₂ तत् समाहरस्तत्र — 'b) Ko 2
तनूपि (for तनूनि) — 'd) D₁ तै श्रुतानि (sio), T₂
नैच्छन्तानि (sio) (for नैच्छन्तानि)

34 D₈ missing (cf v l 28). — 'a) K₄ B D
(except D₂, D₈ missing) अथाव्रवीन् (for अव्रवीच्च)
K₂ G₂ नरव्याघ्र — 'b) D₂ स हसन् (for प्रहसन्)
— 'c) Ś₁ Ko. 2 T₂ वीरशय्याया (for 'सु)

35 D₈ missing (cf v l 28) — 'a) S (except
M₂) ततस्तु (T₂ 'श्च') भरतश्रेष्ठम् (T₂ 'ष्टो') — T₂ om
(hapl) 35^{ad}, D₈ reads it in marg (sec m) — 'c) K₈
D₂ S (T₂ om) महाबाहु (G₂ 'भाग') (for दीर्घबाहु)

36 D₈ missing (cf v l 28) — 'b) D₁ लवते
(for लम्बत) K₁ शिरो मेऽस्य लवत (submetric),
K₄ B Dn₂ D₁ s 4 S शिरो मे तात (T G₂ 4 प्रति;
G₁ s [s]ति प्र-, M₁-s 4 प्रवि; M₄ विप्र-) लवते,
K₅ शिरसो मेऽलवते — T₁ G repeat 36^{ad} after

39^{ab} — 'a) K₄ Da Dn₁ D₁ 2 S (T₁ G₁ s 4 both
times, G₂ second time) मे (for वै) — 'd) M₂ इव
(for इह) — After 36, Ś₁ Ko 2 ins an addl
colophon

37 D₈ missing (cf v l 28). — Before 37, N
(D₈ missing) G₁-s M ins संजय उवाच — 'a) K₄
B₂ D (except D₂, D₈ missing) समारोप्य, B₁ 4
स आरोप्य; B₂ अनारोप्य, G₁ s स वै न्यस्य, some
MSS स संन्यस्य Cc cites आरोप्य — 'd) D₁
दुःखितो वाक्यमब्रवीत्

38 D₈ missing (cf v l 28) Before 38,
D₈ ins अर्जुन उवाच — 'b) Ko 2 Da₁ D₇ स (K₂
दा) वंशाश्रमृता वर, K₁ शास्त्रशास्त्रमृता वर, K₈ 4 D₂
S सर्वधर्मविदा (K₃ D₂ 'मृता' वर — 'c) T₁ दुर्धर्षं
(for 'वं') — 'd) D₁ T₂ क (for किं) Da₁ पिता
मह, D₈ M₂ 'मह (for 'मह)

39 D₈ missing up to हि (in 39^c) (cf v l 28)
Before 39, D₈ ins संजय उवाच — 'a) K₈ तद्
(for तम्) — 'b) D₁ [s]र्जुन, T₁ G₂ 4 प्रति,
G₁ s [s]ति प्र- (for तात) — After 39^{ab}, T₁
G repeat 36^{ad} — G₁ s om 39^c-40^c — 'd) Ś₁
फल्गुण, K₂ फाल्गुण (for फल्गुन) K₈-s B₁ s 4
Dn₂ D₂ 4 s-8 फाल्गुनोप (B₁ 'नात्र') दधस्व (K₅ 'स्व')
मे, B₂ Da Dn₁ D₅ फाल्गुनेहो (D₈ 'या') पपादय, D₁
फाल्गुनापादयस्व मे S (G₁ s om) उपधेहि ममार्जुन,
Ca cites इह — 'c) Ko 2 दायानस्यानुरूप K₁ 4
B Da Dn D₁ s वै, K₅ D₂ मे (for हि) S
(G₁ s om) वीरशय्यानुरूप मे — 'c) Da Dn₁ D₅
अद्य (for वीर) M वै (for मे) D₁ यदि त्वमनु-
मन्यसे.

त्वं हि पार्थ महाबाहो श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ ४०
फल्गुनस्तु तथेत्युक्त्वा व्यवसायपुरोजवः ।
प्रगृह्यामन्य गाण्डीवं शरांश्च नतपर्वणः ॥ ४१
अनुमान्य महात्मानं भरतानाममध्यमम् ।
त्रिमिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ॥ ४२
अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ।

अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो मीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ४३
उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्वनंजयम् ।
कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ४४
अनुरूपं शयानस्य पाण्डवोपहितं त्वया ।
यद्यन्यथा प्रवर्तेथाः शपेयं त्वामहं रूपा ॥ ४५
एवमेतन्महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठितम् ।
स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४६

C 6 5738
B 6 1.0 49
K 6 120 49

40 G1 s om 40 (cf. v 1 39) — °) Ko 2 च
(for हि) T G4 M तात (for पार्थ) Ks-s B D
(except D1) T G4 M समर्थो वै (Ks ह) (for महा
बाहो) G2 त्वं हि तात सतां श्रेष्ठ — K1 repeats
40°-42° after 42° — °) Ks तत्र (for क्षत्र)
D3 वक्ता (for वेत्ता) Ks D3 त्व (for च) D1
क्षत्रधर्मवेदयाधु — °) D1 बुद्धिं मनसि सार्विकीं,
M1-s s सत्त्वबुद्धि (M3 'द्विर्' गुणान्वित

41 K1 repeats 41 (cf v 1 40) — °) K2
फल्गुनस्तु, Ks s B1-s Da2 Dn1 D2 s s फाल्गुनो
(D8 'ना)य, K4 B1 Dn2 D4 s-s फा (D4 फ)
ल्गुनोपि; Da1 फाल्गुनोप्य, D1 फाल्गुनस्तु, S
फल्गुनोय (for फल्गुनस्तु) — °) Ks s व्यवसाय पुरो
जव (Ks 'राजव'), K4 B Da Dn D4 s 7 s व्यव
सायमरोचयद्, D1 व्यवसायपरो जवाद्, Ds s 'परो-
भवत्, T1 G4 व्यवसायं पुरंजय (T1 'य), M1 (sup
lin as in text) s-s व्यवसायपुरोगम Cd glosses
निश्चयपुरसर — °) Ks-s B Da Dn D2 4-s T2
G1-s M गु (Ks गु) ह्यानुमन्य (Ks 'या), Ds गृही
त्वांमन्य, T1 G4 गृह्यानुमन्य Ks Ds s गाजीव, Da1
गाडेय; Da2 Ds गांनेय (for गाण्डीव) — °) Ks
T1 शरांश्च K1 (both times) नतपर्वणा, T1 नरपर्वण
K4 B D (except D2 s) शरान्संनतपर्वण

42 °) M2 अनुमान्ये (for 'न्य) — After 42°,
K1 repeats 40°-42° — °) = 14°, cf 6 114 102°
Ko 2 s T1 G2 4 भारतानाम् (for भ') Ks Ds M
अमध्यप, K4 B Da Dn1 Ds T2 G1 s पितामह, D2
अथाधिप; Ds s-s महारथ, T1 G4 महत्तम, G2
महास्ववित् (for अमध्यमम्) — °) D1 अतितीक्ष्णैर्
— °) K1 उदगृह्णात्, K2 उदगृह्णात्, K4 B1 s 4 D1
अन्वगृ, B2 Da Dn1 D4 s s Ca.c अनुगृ, Cd
उदगृ (as in text) Da1 शिरै शरै, T2 शितै शरै
(for शिर शरै)

43 °) Ds s G2 सव्यसाचिन — °) B2 Da Dn1

D2 s अतुष्यद्, S आश्वास्य (for अतुष्यद्) — °)
T2 हितो (for मीष्मो) Dn2 D4 7 s दृष्ट्वाय (D8
'र्थ) (for धर्मार्थ-) — For 43, D1 subst.

488* उपधाने तथा दत्ते मीष्मस्य सव्यसाचिना ।

मीष्मोऽपि भरता श्रेष्ठ सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ।

44 °) Ks धनंजय (for 'यम्) — After 44°,
Ks Dn2 D4 s ins

489* ग्राह सर्वान्समुद्गीक्ष्य भरतान्भारतं प्रति ।

— Before 44°, Ds ins मीष्म उवाच — °) K2
श्रेष्ठ (for 'ष्ठ) Ks Dn D1 2 4 s s कुन्तीपुत्र युधां (Dn1
युध, D1 भवान्) श्रेष्ठ (D1 'ष्ठ) — °) K2 s Dn
D2 4 s s प्रीतिवर्धन, M1 प्रति वर्धन D1 सर्वशस्त्र-
मृतां वर

45 °) K4 s B DT2 G1 s M शय (M3 'या) नस्यानु-
रूपं मे (B4 वै) T1 G2 4 वीरशय्यानुरूप मे — °)
S1 Ko-2 [उ]पहित; Ds [अ]निहत, Ca.c [उ]पहितं
(as in text) S उपधानं स्वया कृत — °) Ko G2
M2 s s यदन्यथा, Ks s D2 अन्यथा चेत् (for यद्य-
न्यथा) Ks Ds प्रयच्छेथा (Ks 'था), K4 s B Da
Dn D2 4-s T G1 s 4 M प्रपद्येथा (for प्रवर्तेथा)
G2 अन्यथा प्रतिपद्येथा — °) S पुरा (T2 'न) (for
रूपा) Da1 D1 शपेय त्वा महारूपा

46 °) D2 धन्यम् (for एवम्) K1 M2 एत,
K4 B2 4 Dn2 D4 s-s एव (for एतन्) — °) K2
'निष्ठिता, Ks s D2 s S 'निश्चि (Ks 'श्री) त, K4
'निष्ठित, B1 s 4 Dn2 D4 s s 'तिष्ठता (for 'निष्ठि-
तम्) Ca as in text — °) Ks स्वपूर्व, D2 s T2
G1 s सुप्तव्य (for स्व) Ko 2 क्षत्रियेन K1 सप्तव्य
क्षत्रियो नाजौ (s10), D1 समाख्यातु येनाजौ (s10)

47 T2 om 47°-48° — °) S1 Ko 2 B1 च
(for तु) D1 एवमुक्त्वा कुरुश्रेष्ठ — °) D2 राजपुत्रं
च — °) K4 B1 s 4 Dn2 D1 s s Ca पादवानभि,

एवमुक्त्वा तु वीभत्सुं सर्वास्तानब्रवीद्वचः ।
 राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवेनाभि संस्थितान् ॥ ४७
 शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ।
 ये तदा पारयिष्यन्ति ते मां द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ॥ ४८
 दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।
 अर्चिष्मान्प्रतपल्लोकात्रयेनोत्तमतेजसा ।
 विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानपि ॥ ४९

B₂ Da Dn₁ D₂ s 7 सर्वास्तानभि, D₂ पाण्डवेनाभि-, S
 (T₂ om) पाण्डवैरभि (for पाण्डवेनाभि) S₁ Ko 1 s
 D₂ s सहितान्, K₂ सस्थितं, Da Dn₁ D₂ वीक्षितान्,
 D₁ सहितान्, S (T₂ om) सवृतान् (for सस्थितान्)
 — After 47, K₄ B Da Dn D₂ s 7 s ins

490* पश्यध्वमुपधान मे पाण्डवेनाभिसधितम् ।

[B₁ s Da Dn₁ D₂ प्र (B₁ प्रा) पश्यत (for पश्यध्वम्).
 K₄ B₁-s [अ]भिसहितं, Da Dn₁ D₂ [उ]पपादिन (for
 [अ]भिसधितम्)]

48 Before 48, D₂ ins भीष्म उवाच T₂ om
 48^{ab} (cf v 1 47) — ^a) K₁ M₄ शयेहम्, K₈ Da
 Dn D₂ s 7 M₁-s s शये (Da₁ शिष्य)हम्, K₄ B D₂
 शिष्येहम्, D₁-s s शिष्येहम् (for शयेयम्) — ^b)
 K₈ s D₂ s S (T₂ om) आवर्तनाद् (for 'तेन') — ^c)
 K₁ गमयिष्यति, K₈ s D₁-s T G₄ M धारयि, K₄ B
 Da Dn D₂-7 मां गमि, D₂ त्वा (marg sec m,
 मां)गमि, G₁-s वर्तयि (for पारयि) Ca oites ये
 गमिष्यति — ^d) Ko 1 तेषा; K₈ s D₂ ते वै, K₄
 B Da Dn D₂ s 7 s ते च; D₂ G₂ M₁-s-5 ते मे
 (for ते मां) K₄ B Dn₂ द्रक्ष्यति, D₂ रक्षति, D₂
 दृश्यति (for द्रक्ष्यन्ति) K₄ s B Da Dn D₂ 4-8 मा
 (D₂ मा) (for वै) D₁ मां द्रक्ष्यति च वै नृपा

49 T₂ om. (hapl) 49^a-50^b — ^a) S₁ 'क्रात,
 D₂ 'क्रातां (for 'क्रान्ता') — ^b) K₈ अर्चिमान् K₈
 Da Dn₁ D₂ s G₂ M प्रतप (M₁ प्रचत)लोकान् Dn₂
 D₂ s-3 नून स (D₂ श)साधयुक्तेन — ^d) S₁ Ko-2
 'वर्चसा (for 'तेजसा') — ^e) K₂ विमोक्षे (for 'क्षये')
 S (T₂ om) रक्षे (G₁ s M₁ 4 'क्षये')हं वै मम प्राणान्.
 — ^f) K₄ D (except D₁-s s) T₁ G सुप्रियानिव (G₂
 'दिव), M सुहृदामिव (for सुप्रियानपि)

50 T₂ om 50^{ab} (of v 1 49) — ^a) K₁ 4 B
 M₁-s परिखा, K₂ परिषा (for परिखा) T₁ ख्यन्य-

परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ।
 उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ।
 उपारमध्वं संग्रामाद्वैराण्युत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ५०
 उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलास्ते सुशिक्षिताः ॥ ५१
 तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच वचनं तदा ।
 दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ ५२

ताम्, G₄ खन्यताम् (for ख'). C₇ परियच्छाम्यताम्
 D₂ मेत्र (for अत्र) G₂ परिष मन्थरा तत्र (sio)
 — ^b) Da₁ M₁-s s मम वा सदने, D₁ ममाध शयने,
 Ca n ममावसदने (as in text) Co v cite अवसदने
 (as in text) K₈ नृप (for नृपा). — D₁ om
 (hapl) 50^{cd}. — ^e) Ko 2 s B₂ Da₂ Dn₁ D₂-4 7 s
 उपा (D₂ उप)शिष्ये (K₂ 'रुये; B₂ 'ष्ठे), D₂ उपा
 विष्ये; Co d उपासिष्ये (as in text) — ^d) Da₂
 D₂ s 'शतान्वित', T₂ 'शतार्चित (for 'शताचित')
 B₂ एवमेव शराचित', G₂ एव शतशराचित' — ^e)
 K₂ 'रमध्वे, K₈ 'रमथ; K₅ D₂ 'रमत K₈ s M₁
 (sup lin) s s s सग्रामे, T G₂ s M₁ (orig)
 सग्रामं (for सग्रामाद्) — ^f) K₄ B D (except
 D₂ s) T G₂ s M₁-s s वैरम् (for वैराणि) D₁
 पादवा; D₂ वीर्यवान् (for पार्थिवा)

51 Before 51, K₂ 4 B D (except D₁-s) S
 ins संजय उवाच — ^a) K₈ D₁ 2 ततो, T₁ G₂ 4
 तथा, T₂ G₁ 2 M तदा (for अथो) K₅ उपातिष्ठ-
 स्तदा पूज्या — ^b) K₈ s D₂ शरोद्धरणको; D₁ सर्व-
 कर्मसु को, G₂ शल्योद्धरणको — ^c) D₁ सुलोप-
 करणे, D₂ सर्वोपकरणे, D₁ दृष्टा (for युक्ता) — ^d)
 K₈ s Da Dn₁ D₂ s s S कुशला साधु शि (G₂ र)-
 क्षिता, K₄ B Dn₂ D₂ 6-8 कुशलै साधु, D₁ कुश-
 लाश्च सु

52 ^b) K₈-s B D (except D₁) S प्रोवाच तनयं
 तव — Before 52^{cd}, D₂ ins भीष्म उवाच — ^a)
 K₂ धनदत्ता, K₄ B Da Dn D₂-8 धन दत्त्वा (for
 दत्तदेया) Ko 2 विसृजता, Dn₂ D₂ 7 विसर्ज्यता
 (for विसृज्यन्ता) — ^d) K₂ B₂ चिकित्सकान्, B₂
 Da D₂ विशा पते (for चिकित्सका) — For 52^{cd}
 and 53^{ab}, D₁ subst

491* भवन्त कुशला नित्य भिषजो वेदनाहरा ।
 उवाच पुत्रो गगाया न वैधै कार्यमस्ति मे ।

एवंगते न हीदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति मे ।
 क्षत्रधर्मप्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ ५३
 नैप धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे ।
 एतैरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽन्ते नराधिपाः ॥ ५४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथाहृतः ॥ ५५
 ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ।
 स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ५६
 उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तव जनेश्वर ।

सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ५७
 उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ।
 तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा चामिप्रदक्षिणम् ॥ ५८
 विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः ।
 वीराः स्वशिविराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।
 निवेशायाम्युपागच्छन्त्याह्वे रुधिरोक्षिताः ॥ ५९
 निविष्टान्पाण्डवांश्चापि प्रीयमाणान्महारथान् ।
 भीष्मस्य पतनाद्दृष्टानुपगम्य महारथान् ।
 उवाच यादवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६०

C. 6 5755
B. 6 110 66
K. 6 120 66

53 For subst for 53^{ab} in D₁, of. v l 52 —^a) K₁ B₁ s & D_n D₁-s मये (D_n 'यी' दानीं, T₁ G₂-s M न चेदानीं, T₂ च नेदानीं (for न हीदानीं) —^b) K_o वैद्य, K₂ वैद्ये, K₃ T G₂ M₁ s-s वैद्य- (for वैद्यै) G₃ कालम् (for कार्यम्) K₃ D₂ वै, D_n D₁ s किं (for मे) D_n D₂ न वैद्यै कार्यमस्ति मे — G₁ damaged from 53^e up to 55^b —^c) K₄ B Da D_n D₁ s s क्षत्रधर्मे (for 'धर्म') D_n प्रशस्त, D₃ प्रशस्ता (for प्रशस्तां) K_o s च (for हि) T₂ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य —^d) D₃ परां (submetric) (for परमा)

54 G₁ damaged —^a) T₁ G₂-s एव (for नैव) K₃ s D₂ s महाभाग, D_n महीपाल (for 'पाला') — For 54^{ab}, D₁ subst

492* एतान्पूजय राजेन्द्र वस्त्रालकरणादिभिः ।
 — After 54, Da D_n D₃ ins.

493* विद्यास्त्रिष्टन्ति कुशला सदा व्याधिचिकित्सने ।
 —^a) K₃-s B Da D_n D₂-s S (G₁ damaged) C_v पुमिरेव, D₁ प्रविभिन्न (for एतैरेव) —^d) D₁ युधि
 स्यां (for दग्धव्यो) K₃ हि, K₄ B Da D_n D₁-s
 [s]स्मि, K₃ D₁ s वै, S (G₁ damaged) [s]मौ
 (for ऽन्ते) K₃ D₂ नराधिप (for 'पा')

55 Before 55, D₃ ins सजय उवाच G₁ damaged for 55^{ab} —^b) D₃ दुःशासनस् (for दुर्योधनस्)
 —^d) D₁ विशां पते (for यथाहृत)

56 *) Ś₁ K_o-s स क्षय, D₂ G₃ विजय (for विस्मय). D₁ भीष्मसदृशार्थाय —^b) K₁ नानादान-
 पदेश्वरा, K₂ ता वा जनपदेश्वर, G₃ नानापदजनेश्वरा
 — K₃ om (hapl) 56^c-57^b —^c) D_n T G₂ s M

स्थित (for स्थिति) K₃ s D₂ स्थिरां, T G₂ s M₁
 s s पर, M₁ परे (for परा) G₁ s प्रीता धर्मपर
 दृष्ट्वा —^d) D₃ भीष्मस्यामिततेजस, S भीष्म चा (T₁
 G₂ s M₁ स्व) मिततेजस

57 K₃ om 57^{ab} (of. v l 56) —^a) K₁ उप
 धाम (for 'धान') M₁-s दृष्ट्वा (for दत्त्वा) —^b)
 G₁ s भीष्मस्य च (for पितुस्तव) K₁ s जनेश्वर (for
 'र') K₄ B Da D_n D₁ s s पितुस्ते मनुजेश्वरा (B₁
 D₃ 'र'), D₁ स्वस्थानं दृष्टुं नो ययौ — D₁ om
 57^c-60^b —^c) K_o s पाण्डवै, D_n 'वान्' (for
 पाण्डवा) D₃ सर्व (for सर्वे) —^d) K₂ कौरवाश्च
 (for कुरवश्च)

58 D₁ om 58 (of. v l 57) —^a) K₃ s D₂
 T₂ अभिवाद्य (for तेऽभिवाद्य) G₃ महात्मानं (for
 ततो भीष्म) —^d) K₃ s D₂ T G₂ s M₁-s s चापि;
 K₄ B Da D_n D₁-s च त्रि (D_n त्रि) (for चामि)
 G₃ भीष्म कृत्वा प्रदक्षिण

59 D₁ om. 59 (of. v l 57) —^a) B₁ वीरा
 (for वीरा) D_n D₂ च (for स्व) K₂ शिविरा-
 न्येव, K₃ शिवीराण्येव —^c) K₃ s D₂ निवासाय
 (for निवेशाय) K_o [अ]भ्युपागमन्, K₃ s D₂ s
 [अ]भ्युपागम्यु —^d) K₂ रुधिरोक्षता, T₁ G₂ कुरु-
 सत्तम, G₁-s M₁ परमातुरा (for रुधिरोक्षिता)

60 D₁ om. 60^{ab} (of. v l 57) —^a) K₄ B₁
 s & D_n D₂ s वैव, B₂ Da D_n D₃ सर्वान् (for
 चापि) —^b) D₃ s s T M₃ प्रियमाणान्, G₂ प्रीय-
 माणो (for 'माणान्') B₁ 'वलान्' (for 'रथान्')
 — K₁ repeats 60^{ad} after 61 —^c) K₄ B D_n s D₂
 s-s पतने (D_n D₃-s तपने) दृष्टान्, D_n D₂ s पतने
 दृष्ट्वा; D₁ पतत पश्चाद् (for पतनाद्दृष्टान्) —^d) Ś₁

दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ।
 अवध्यो मानुषैरेप सत्यसंधो महारथः ॥ ६१
 अथ वा दैवतैः पार्थ सर्वशास्त्रास्त्रपारगः ।
 त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ ६२
 एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
 तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।

त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः ॥ ६३
 अनाश्रयो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
 रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ।
 सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्रयमिति मे मतिः ॥ ६४
 एवमुक्तः प्रत्युवाच समयमानो जनार्दनः ।
 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

K1.8 : D2 : उपागम्य K3.4 B Da Dn D2-5 7 8
 महाबल', D1 [अ]थ माधव', D6 'बला', T1 G1 8 4
 'रथ'; T2 G2 M1 8 8 'रथ'; M2 4 'रथा' (for 'रथान्')
 — ') K4 B Da Dn D4-8 माधव' काले, D8 8
 देवकीपुत्रो (for यादव काले) — ') D1 G8 धर्म
 राज, M2 8 धर्मात्मान (for धर्मपुत्र) D1 यशस्विन
 (for युधिष्ठिरम्)

61 Before 61, D8 1ns श्रीवासुदेव उवाच — ')
 M8 कौरव्य (for 'व्य) D1 बलिना चार्जुनेनाय; D8
 दिष्ट्या ते विजयं प्राप्तो — ') D1 रणे (for दिष्ट्या)
 — ') Ko मानुषो ह्येप, K1 मानुष्यो ह्येप, K2 मानुषे
 द्वेप (sic), K4 B Dn2 D3 4 8 1 'वैरेव', D2 'वैरेक'
 (for 'वैरेप) — ') D8 सत्यं संधो K1 महारथान्,
 B8 महाबल', M4 जितेन्द्रिय' (for महारथ) — After
 61, K1 repeats 60^{ad}

62 ') D2 T2 G2 8 देवतै (for 'दै') B3 सर्वै,
 B4 D1 G2 पार्थ', Dn2 D4 8-8 M2 सार्धं, T2 पुत्र
 (for पार्थ) — ') Ś1 Da Dn1 सर्वशास्त्रास्त्रपारग',
 Ko-2 B2 T2 M1 8-8 'शास्त्रार्थपारग' (M1 8 8 'गै'),
 K3 8 D2 B1 M2 'श' (B1 'शा')स्त्रास्त्रपारगै', K4 B3 4
 Dn2 D4 7 8 'शास्त्रस्य पारग', D1 ह्यवध्योय महारथ',
 G1.8 सर्वशास्त्रमृता वर' — ') Ś1 Ko 2 चक्षुर्हण, D2
 शत्रु रणे, G2 शत्रुहण, Ca o d चक्षुर्हण (as in
 text) K1 त्वां चक्षुर्हणं प्राप्य (corrupt), D1 निर्द
 हन्निव लोकास्त्रीन् — ') K8 दग्धा (for दग्धो) D1
 कुन्दोय तिग्मचक्षुषा

63 Before 63, D8 1ns सजय उवाच — ')
 Ko 2 महाराज', K1 धर्मराजा, D2 धर्मराज (for
 'राज) T1 G M2 प्रत्युवाच धर्मराजो (by transp)

Da1 जनार्दन (for 'नम्) — Before 63^{ad}, D8
 1ns युधिष्ठिर उवाच — ') K3 8 D2 8 भवत् (for
 तव) G2 त्वत्प्रसादाद्धि विजय — ') K4 B1 2 Da
 Dn1 D8 तव क्रोधात् (by transp) — ') Ś1 न
 (for न) — ') K5 B1 D2 अभयप्रद' (D2 'द'),
 B1 Da2 Dn D4 8 8 T G2 4 M अभयंकर

64 ') K3 8 D1-8 अनाश्रयं (for 'र्यो) D1 [s]भयं
 (for जयस) — ') Ko M1 (sup 1ns) अपि (for
 असि) — ') K5 रक्षता — ') T2 रत (for रत)
 — ') D1 सनाथास (for सर्वथा) Ś1 Da1 त्वं (for
 त्वां) M समास (M5 'र')भ्य (for 'साद्य) — ')
 Da2 D8 नाश्रयं इति S रक्षिता (G2 'त')स्त्रव तेजसा

65 Before 65, D8 1ns सजय उवाच — ') K4
 B Da2 Dn D4 8 8 तवैवेतद्, Da1 न चैवेतद्; D8
 त्वं ह्येवेतद्, G1 M8 8 त्वय्यैवेतद् (for त्वय्यैवेतद्)
 D1 त्वय्यैतद्युक्तरूपं च, D2 यथैतद्युक्तरूपं हि; D8 त्वय्येव
 युक्तरूपं च — ') Ko पार्थिवोत्तमे, D1 पार्थिवर्षम
 (for 'वोत्तम)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ś1 mentions only दशमयुद्धदिवस, K5 D2
 दशमेहनि, B8 Da1 दशमेहि (B8 cont भीष्मनिपातन),
 Da2 Dn1 दशममह', D8 दशमदिवसयुद्ध; M4 दशमे-
 ह्निके — Adhy name T1 G2 4 M1-8 8 उपधान-
 प्रदान — Adhy no (figures, words or both)
 Da2 (sec m) 78, Dn2 114, D8 115 (as in
 text), T1 G 116, T2 M1 8 117, M2 4 118,
 M5 119 — Śloka no Dn1 72, Dn2 70, D8
 74, D8 71

११६

संजय उवाच ।

च्युष्टायां तु महाराज रजन्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च अभिजग्मुः पितामहम् ॥ १
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ।
स्त्रियो बालास्तथा वृद्धाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ।

समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदम् ॥ ३
तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः ।
उपानृत्यज्जगुश्चैव वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४
उपारम्य च युद्धेभ्यः सनाहान्विप्रमुच्य च ।
आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ५
अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिदमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ६

C 6 5750
B 6 121 7
K 6 121 7

116

1 ^a) K₃ s Da₂ Dn₁ D₂ s प्रवृत्तायां, B₃ प्रमा
तायां, Da₁ प्रावर्ताया, D₅ प्रवर्तना (for च्युष्टाया तु)
T G₂ s M त (M₂ य)या राजन्, G₁ s रजन्या ते (for
महाराज) Cd as in text — ^b) K₄ B D (except
D₁-s s) शर्वयां (for रजन्या) G₁ s तथा सर्वे हि (G₂
[s]पि)पार्थिवा — ^d) S₁ Ko-2 प्रतिजग्मु, K₄
B Da Dn D₄ s १ s उपातिष्ठन्, D₁ अनुजग्मु (for
प्रति)

2 Ko-2 om. (hapl) 2^{ab} — ^a) K₃ s D₂ ते
(for त) G₂ शूर (for वीर) — ^b) D₅ नाशने
(for शयान) B₁ s s Da₂ Dn₁ D₅ कुरुसत्तमा, D₁
सत्तम, T₂ पुरुषर्षभं — ^c) T₂ G₁ s ते (for तै)
D₂ अभिवाद्य ततस्तथु, G₂ अभिवाद्याभित सर्वे — ^d)
D₂ भरतर्षभं, M (except M₄) क्षत्रियर्षभ

3 ^a) G₂ कन्या (for कन्याश्) K₃ D₂ कन्याच
(D₂ न्याश्च)दनचूर्णैश्च; K₅ कन्याश्च हतचूर्णैश्च — ^b)
D₅ लाजैर्माल्यैश्च, T₁ G लाजमाल्यैश्च Co oites लाजै
(as in text) — After 3^{ab}, all MSS (except S₁
K₁ G₁-s) ins

494* अवाकिरन्दातनव तत्र गत्वा सहस्रशः ।

[T₁ G₄ पितामह (for सहस्रशः)]

— ^c) K₃ s B D (except D₁-s s) transp बाला
and वृद्धा M (except M₄) स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च
— ^d) D₁ समभ्येत्य, S (except M₂) तमभ्ययु; Cd
सम (as in text) — ^e) D₁ भूतानां च (for नीव)
Ca. o d oite भूतानि and तमोनुदम् (as in text)

4 ^a) T₂ कार्याणि (for तूर्याणि) K₃ T₂ G₁ s M
गणिका वीरास्, K₃ s D₂ वारगणिकास्, K₄ B Da Dn
D₄ s शत (D₄ before corr सह)सख्यानि, D₁ वी-
णिकासारा (s₁₀), D₄ T₁ G₂ s कणिका वीरास्, D₅
वारसख्यानि, D₁ s समसख्यानि (for गणिका वारास्)
— ^b) K₃ नटनर्तिका D₁ नाटका नदिनस्तथा — ^c)
K₃ G₁ उपनृत्य, G₂ उपनृत्युर, M₁ (sup lin)
अपानृत्यन्, M₅ अवानृत्यन् D₁ चान्ये (for चैव)
K₄ B Da Dn D₄-s शिल्पिनश्च तथा जग्मु — ^d)
K₃ s B Da Dn D₂ s 4-s कुरुवृद्ध पिता, D₁ स्तुव
त्यन्ये पिता

5 ^a) K₃ s T G₁ s उपारम्य च; K₅ D₂ G₂ s M
उपारम्य च (M₂ s तु), D₁ उपारमत, D₅ उपारभ
च (for रम्य च) S राजेन्द्र (for युद्धेभ्यः) — ^b)
K₃ सन्मोहान्, M₂ s s सनाह (for सनाहान्) K₄
प्रविमुच्य ते, B₄ Da₁ Dn D₄ s विप्रमुच्य ते, D₂
M₁-s s प्रविमुच्य च, D₅ प्रविमुच्यय (s₁₀), T G
प्रतिमुच्य च (G₄ ते) B₁-s Da₂ D₅ s सनाहानि
प्रमुच्य च (D₁ ते), D₁ सर्वे क्षत्रियपुगवा, M₄ सना
हान्यवमुच्य च — ^c) B₁ s T₁ G₂ s विनिक्षिप्य, T₂
समुक्षिप्य (for च निक्षिप्य) D₁ शस्त्राणि च विनि-
क्षिप्य, M₄ आयुधान्यपि निक्षिप्य

6 ^a) K₃ s B D (except Da₂ D₅) Cd अन्वासत,
G₂ प्रययुस्त, Co अन्वासत (as in text) T G₄ सु
दुर्धर्ष (for दुराधर्ष) G₂ वीक्षाचकुर्दुर्धर्ष (submetric),
M अन्वधावत दुर्धर्ष — ^b) B₃ अरिदमा — ^c) Da₁
D₅ यथायोग्य (for यथापूर्वं) Ko-2 नव वय, D₁
यथाभवन् (for यथावय)

7 ^a) B₄ पार्थिवानां शताकीर्णा, D₁ विशता कीर्णा
समिति (s₁₀), S सा पार्थिवसमा (G₁ s ससुत्)कीर्णा

सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।

शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ७

विबभौ च नृपाणां सा पितामहमुपासताम् ।

देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ८

भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।

अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनावीत् ॥ ९

शराभितप्तः कायोऽहं शरसंतापमूर्छितः ।

—^a) D₁ महती, Ca o समितिर् (as in text) D₃ 'सनिधौ, S 'सयुता (for 'शोभिता) —^c) K₁ शुशुभी, B₈ वभूव (for शुशुभे) G₃ भारत —^d) K₂ 8 दिवि वादित्यमण्डल, D₁ दिवि देवसमा यथा; M₄ दिवि वादित्यमण्डल — After 7, D₁ ins

495* उपासांचक्रिरे सर्वे कुरुपाण्डवसैनिका ।

8 D₁ (hapl) om. 8^{ab} —^a) D₈ शुशुभेति (for विबभौ च) D₂ च (for सा) — Ko-2 D₈ om (hapl) 8^b —^b) K₄ B Da Dn D₄-8 गगासुतम् (for पितामहम्) D₂ उपासन, T₂ 'सित', M 'स्यतां' — Da Dn₁ D₅ M₄ om (hapl) 8^c —^d) D₁ उपासित, D₂ 'सन, M (M₄ om.) 'स्यता

9 ^a) T₁ G तीव्रा (for धैर्यान्) —^b) T₁ G M₄ भरतर्षभ — After 9^{ab}, D₁ ins

496* नानाप्रहरणैर्विद्धं शरतल्पगतस्तथा ।

— D₁ om 9^{cd} —^c) M₄ अभितप्त शरैश्चैनान् —^d) K₈ D₂ 8 नातिहृष्ट इवाव्रवीत्, K₄ B Da Dn D₄ 8 1 8 नि (some MSS नि) श्वसन्नुरगो यथा, D₈ नाति रिष्टमनावीत्, M₄ अप्रहृष्ट

10 ^a) K₄ B D (except D₁-8 8) S शराभितप्त कायोपि (T₁ G₄ 'कायोपि, G₁-8 M₄ 'कायो हि) —^b) K₈ शस्त्रपातेन मूर्छित, K₄ B Da₃ Dn₂ D₈-8 G₁ 2 M₄ शस्त्रसपात, Da₁ Dn₁ T G₄ M₁-8 8 शस्त्र सताप, D₁ शस्त्रशतसमन्वित, D₂ शस्त्रपातेन मूर्छित, G₈ शस्त्रसतप्त — Ś₁ om (hapl) 10^a-11^b —^c) Ko 2 D₁ अभिकाक्षेय, K₈ D₂ 8 'काक्षेय, K₄ B Da Dn D₄ 8 1 8 S इति सप्रेक्ष्य, D₈ अपि काक्षेय —^d) K₂ राजस्; T₂ रात्रिस् (for राजस्).

11 Ś₁ om 11^{ab} (cf v 1 10) —^a) D₈ सर्वे (for राजन्) —^b) K₂ 4 B Dn₃ उपाजहु, Da₁

पानीयमभिकाक्षेऽहं राजस्तान्प्रत्यभापत ॥ १०

ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजहुः समन्ततः ।

भक्ष्यानुच्चावचांस्तत्र वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ ११

उपनीतं च तद्दृष्ट्वा भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।

नाद्य तात मया शक्यं भोगान्कांश्चन मानुषान् ॥ १२

उपभोक्तुं मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहम् ।

प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिशूर्ययोः ॥ १३

समाजगमु, D₁ जलस्थानात् (for समाजहु) Ko-2 T G₄ M (except M₄) ततस्तत् (for समन्तत) —^c) K₈ भक्ष्यान् K₈ 5 D₂ 8 S चोच्चावचांस् (for उच्चावचास्). Cd cites उच्चावचान् K₈ 5 D₂ M₁-8 8 चैव; K₄ B Da Dn D₄-8 राजन् (for तत्र) D₁ आनिन्दु-स्त्वरितास्तत्र —^d) Ko-2 सु- (for च)

12 ^a) K₄ B Da Dn₁ D₅ उपानीतास्ततो हृष्टा; Dn₂ D₄ 1 8 उपानीत तु पानीयं, D₁ S उपानीत तु (D₁ च) तद् (T G M₂ 4 त) हृष्टा —^b) Dn₂ D₄ 1 8 हृष्टा (for भीष्म) —^c) K₈ नाद्य भोक्तु, D₈ नाद्यतान (sic), G₁-8 नाद्य तावन् (for नाद्य तात). K₄ B₁-8 Da Dn₁ D₅ M₄ शक्या, M₁-8 8 भोग्या; Co शक्य (as in text) B₁ Dn₂ D₄ 8 1 8 नाद्यातीता मया शक्या, T₁ G₄ न मेघ सेवितु योग्या —^d) Ś₁ Ko-2 काचन (for कांश्चन) K₈-5 B Da Dn D₂-8 M₁-8 8 भोगा केचन (K₈ 5 D₂ ह्येते च) मानुषा, T G भोग्या केवलमानुषा (T₂ [also as in text] 'मन्वबु'). — For 12^{cd}, D₁ subst

497* नेदं मम जलं योग्यं पातुं नैव क्षमो ह्यहम् ।

13 ^a) K₈ 4 B Da Dn D₈-8 S अपक्रातो (T₂ 'ता) (for उपभोक्तुं) K₈ D₂ अपक्रात मनुष्येषु —^b) K₈ 4 B Dn₂ D₈ T G₂ 4 M₄ शरशय्यां गतो T₁ G [s]स्म्यह (for ह्यहम्) —^c) Ko 8 Da₁ D₂ 8 8 1 8 प्रतीक्ष्य (for प्रतीक्ष) —^d) Ś₁ Ko 2 निवृत्ति, K₈ निवृत्ति, G₈ निवृत्त — After 13, S ins

498* एवमुक्त्वा ततोवाच भीष्म शरशतैश्चित् ।

पथ पास्यामि गोपाला गोमयं न तु गोमयम् ।

गोमयेनाग्निवर्णेन गोमयं न तु गोमयम् ।

[(L 1) T₂ G₁ 8 M₂ 8 8 ततो वाचं — (L 2) M₂ गोपाल. Cv cites line 2 as above — (L 3) M₁ 8 गोमयेनानि]

14 ^a) K₈ 5 D₂ 8 T₁ G₂ M एव प्रोक्त्वा, G₁ 8

एवमुक्त्वा शांतनवो दीनवाक्सर्वपार्थिवान् ।
 धनंजयं महाबाहुमभ्यभाषत भारत ॥ १४
 अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
 अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १५
 तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्मभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम् ॥ १६
 दह्यतेऽद् शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि महेषुभिः ।
 मर्माणि परिदूयन्ते वदनं मम शुष्यति ॥ १७
 ह्लादनार्थं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।

त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमम्भो यथाविधि ॥ १८
 अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
 अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ १९
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 वित्रेसुः सर्वभूतानि श्रुत्वा सर्वे च पार्थिवाः ॥ २०
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
 शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २१
 संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य महायशः ।
 पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ।

C 6 5784
B 6 121 23
K 6 121 24

एव प्रोक्तः D1 न चोवाच (for शांतनवो) — T2 om 14^b — ^b) Ks s D2 दीनास्तान्सर्वपार्थिवान्, K4 B Da Dn D4-s निदन्वाक्येन पा, D1 चोदितापि च पा, M4 दीनान्कर्मणि पा — ^c) Ks-s B D S (T2 om) अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि — ^d) K4 B D3 s [इ]त्यभ्यभाषत, Da2 D4 s 1 s T1 G M इत्यभाषत, T2 ह्यभ्य (for अभ्य), K2 s D1 s T1 G M पाठवान्, D2 s T2 पाण्डव (for भारत)

15 ^a) T2 M4 अथोपेत्य T2 महाबाहू — ^b) K2 अभ्यवाद्य (for अभि) — Da1 om. 15^a-16^b — ^c) D2 प्रातिष्ठत् (for अतिष्ठत्) K2 s D2 S भूत्वा; D1 प्राह (for प्रह्व) — ^d) T2 किंकरो-स्तीति

16 Da1 om. 16^{ab} (cf. v l 15) — ^a) K2 अ-दृष्ट्वा (for तं दृष्ट्वा) Ds पार्थिवः; T2 पाण्डवो (for पाण्डवं) — ^b) Da2 Dn1 Ds अभिवाद्य पितामह, D1 वाद्य व्यवस्थितं — ^c) Ś1 अभ्यभाषित. S अब्रवीत्सर्वं धर्मेज्ञो — ^d) Ś1 प्रीक्ष्य, Ko-2 प्रेक्ष्य (for प्रीतो)

17 Before 17, Ds 1ns भीष्म उवाच — ^a) Ko-2 दह्यतेष-; Ks s Da Dn1 D1-s s T2 M दह्य- (D1 'ह')तीदं, K4 B Dn2 D4 s-s 'तीव', T1 G4 'ते च, G1 s 'तेदं (for 'तेऽद्) G2 दह्यते मे शरीराणि — ^b) Ks सस्यूतोस्मि Ks s Cd रथेषुभिः, D1 तथे-पुभिः, Ds तथेषुभिः (for महेषुभिः) K4 B Dn2 D4 1 s सवृतस्य तथेषुभिः, Da Dn1 Ds सस्यूतस्य तवे, Ds सवृतश्च तथेषुभिः, T1 G1 s 4 तापितोस्मि तथेषुभिः; T2 M पातितोस्मि रथेषुभिः, G2 पीडितोस्मि तवे Ca s cite सस्यूतस्य — ^c) Ś1 Ko 1 परिदूयते, D1 'दूयति, Ds 'हीयते, Ds 'दह्यते, Ca 'दूयन्ते (as in text) D2 ममाहिरपि दूयते (sio)

— ^d) Ks-s B D1-s s S वदनं परिशुष्यति (T2 G1 s 'ते), Da Dn Ds 1 s मुख (Da1 Ds 'व) च परि-शुष्यति (= 6 23 29^b)

18 ^a) K2 s B Dn2 D4 1 s वेदनार्तशरीरस्य, T2 मोदनार्थं शरी — ^b) Ś1 प्रयच्छामो, Ds T1 G4 'च्छामो, Ds 'च्छांनु, G2 'च्छाद्य (for 'च्छापो) D1 [आ]हरस्व जलमर्जुन — After 18^{ab}, Ks 1ns

499* गोमुखै पीड्यमानस्य गौर्नष्टो मम गोपते ।

गोरस पातुमिच्छामि गोभिर्यच्च न दूषितम् ।

— ^a) Da1 Ds शक्यो (for शक्तो) — ^d) Ks s दातु मम, K4 B Da1 Dn2 D1 s 4-s T2 G1-s M दातु मापो, Da2 Dn1 दातु मेपो (for दातुमम्भो)

19 Before 19, Ds 1ns सजय उवाच — ^b) Ś1 Ko-2 वेगवान् (for वीर्यं) — ^c) S गांडिव (for बलवत्) — T2 G1-s M om (hapl) 19^a-21^a — ^d) Ś1 व्याक्ष्यपद्, K4 B1-s चाक्षि (for व्याक्षि) Da Dn1 Ds s चा (Ds व्या)क्षिपद्गांडिव धनु, D2 गांडिव व्याक्षितद्धनु (sio), T1 G4 व्याक्षिपत्तद्धनुर्महत्

20 T2 G1-s M om. 20 (cf v l 19) — ^a) Ko 2 ज्याघातनिर्घोषं — ^b) T1 G4 विस्फूर्जितम् K2 इवासने — ^c) Ks s D2 सर्वभूतानि सत्रेसु — ^d) K4 B D (except D1-s s) transp श्रुत्वा and सर्वे

21 T2 G1-s M om 21^a (cf v l 19) — ^b) K2 s रथिन (for रथेन) Bs Da2 G1 वरं, Ds वर — ^c) Ks D2 शांतनु (for शयान) Ds G1 भरतश्रेष्ठ — ^d) Ks D2 वर

22 ^{ab}) Ks s Ds सधाय स, B1 स सधाय D2 सधाय शरसदीप्तम् (for ^a) Ś1 K1 महायशः, Ks-s

अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ २२
 उत्पपात ततो धारा विमला वारिणः शिवा ।
 शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ॥ २३
 अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया वारिधारया ।
 भीष्मं कुरूणामृषमं दिव्यकर्मपराक्रमः ॥ २४
 कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ।
 विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ॥ २५
 तत्कर्म प्रेक्ष्य वीभत्सोरतिमानुषमद्भुतम् ।
 संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव ॥ २६
 विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २७
 रुतः शान्तनवश्चापि राजन्वीभत्सुमब्रवीत् ।
 सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव ॥ २८
 नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
 कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युतिः ॥ २९
 वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।
 यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ॥ ३०
 विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
 धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ३१
 मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां गरुडो वरः ।

B1 8 D1-8 6 'रथ', B2 4 Da Dn D4 5 7 8 स पादव (for महायशा) S प्रदक्षि (T1 G4 'क्ष') णीकृत तदा स समस्य (T1 G4 समामस्य, G2 समस्य च) महा रथ (G1 8 M4 'थ' — °) B2 Da1 Dn1 D1 पार्श्वे न्याख्येण T1 G4 भीमस्य, T2 G1-8 M वीभत्सु (for संयोज्य) — °) D1 सर्वतो वीक्ष्य पादव — °) D6 अवध्यात्, T1 G4 अभिनत्, G2 अभिघत् (for अवि ध्यत्) S1 K8 पार्थ, D2 वीर T2 M समधत्त शित बाण तेन पृथ्वीं विभेद (T2 वीर्यं विभेति [s10]) च

23 °) M (except M4) तदा (for ततो) — °) B2 D (except D1-8 6) transp विमला and वारिण Ko शिवा, K1 शिव, K8 8 B2 D (except D1 8) T2 M1 2 8 (sup lin) शुभा (for शिवा) — °) S1 Ko 1 D1 दिव्यस्यामृतकल्पस्य (Ko 1 'गधस्य'); D2 शिव-स्यामृत'; D4 शीतलामृत'

24 °) K8 D1 2 T2 G1-8 M तदा, T1 G4 तथा (for तत) K8 पार्थ — °) K8 8 D2 पयशीतल धारया, K4 B Da Dn D1 8-8 T G2 4 M शीतया (T1 G4 4 स तथा) जलधारया, G2 8 स तयामलधा रया — °) K8 8 D2 कुरूणामधिप — °) K8 8 D2 दिव्यधर्मपराक्रम, K4 B Dn D1 8 4 6-8 'कर्मपराक्रम, Da D6 'कर्मा पराक्रम, S दिव्य दिव्यपराक्रम

25 °) T1 G4 तस्य (for तेन) D8 दृष्ट्वा तत्कर्म पार्थस्य — °) T1 G4 शक्रस्येवाथ कुर्वत, G2 'स्येवाधि कुर्वत, Cv as in text Ca o ote विकुर्वत (as in text) — °) D1 ततस्ते सर्वपार्थिवा, S सुतास्त्रव नराधिप (M1-8 8 जनेश्वर, M4 जनाधिप)

26 D2 om (hapl) 26^a-27^b — °) S1 वीभ

त्सुर्, K8 बिभत्सोर — °) K4 B1 8 4 Dn2 D4 7 8 Co 'मानुषविक्रम, M2 'मानुष्यमद्भुत — °) K8 D1 सप्र (D1 'प्रा) कपंत; K5 समकपंत, T2 G1 2 M5 संप्रवेपत — °) K8 यथा (for इव)

27 D2 om 27^{ab} (cf. v 1 26) — °) S1 Ko 2 D1 व्यधुन्वन्, T2 व्याविध्यत्, Cd व्यधमन्, Ca व्या विध्यन् (as in text) — °) K1 4 B Da Dn D4-8 T G4 M4 8 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्य, D8 दिव्यवादित्रघोषैश्च, G1 8 शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च; G2 'भिघोषश्च — °) K8 D2 8 8 तुमलं, K4 B Da Dn2 D4 7 8 S तुमुल; D6 तुमल'

28 °) D1 तत्र, D8 तत् (for रुत) — °) K8 D8 बिभत्सुस् — °) K8 सन्निधौ K8 D2 पूजयस्सदा; M5 पूर्णयन्निव

29 Before 29ⁱ, D6 ins भीष्म उवाच — °) D8 कथित S1 Ko 2 नारदेनैव, D2 M2 4 'नापि, T2 'नासीत्, M2 'नासि — °) K1 8 4 B Dn2 D4 7 8 G1-8 M1 4 पूर्वर्षिरमितद्युते, D6 M2 पूर्व वीरामितद्युति (M2 'से), T G4 पूर्वमेवामितद्युते, M8 8 पूर्वर्षिभमित-द्युते (s10)

30 °) K8 तु (for त्व) — °) K1 D2 8 करि-प्यति — °) K8 8 D2 8 यन्नोत्सहेत, D8 यत्त्वोत्स-हति (s10) — °) T2 सह देवैरपालयन्

31 °) M (except M5) विदुस्त्वा D2 निधन पार्थ; D8 क्षत्रिया शूरा Ca otes निधनं (as in text) — °) D1 तद्विद, T G धन्विन (G2 'नं); Ca तद्विद (as in text) D8 धनुष्यनवम सुवि — °) D8 त्वा (for त्व) — °) S1 Ko-2 प्रवरैर्, Ca प्रवरो

सरसां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३२
 अप्रदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ।
 जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ ३३
 न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं
 संवोध्यमानं विदुरेण चैव ।
 द्रोणेन रामेण जनार्दनेन
 मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ॥ ३४
 परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकलो
 दुर्योधनो नाम्यनन्दद्वचो मे ।
 स श्रेयते वै निहतश्चिराय
 शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ॥ ३५

ततः श्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो
 दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
 तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य
 निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ३६
 दृष्टं दुर्योधनेदं ते यथा पार्थेन धीमता ।
 जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ।
 एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ३७
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
 धातुस्त्वष्ट्रश्च सवितुर्दिव्यान्स्त्राणि सर्वशः ॥ ३८
 सर्वस्मिन्मामुपे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः ।

C 6 5803
B 6 121 42
K 6 121 43

(as in text) Ś1 Ko-2 नृपै, Ks D1 ३ ६ नृप,
 Ks B: Ds नृप, Ds ह्यसि (for नृप)

32 ^a) Ks ३ Tz जगत, Ca c जगति (as in
 text) Ds मनुष्येषु द्विज श्रेष्ठ, Ds Gs Ms ३ ३
 मनुष्यो जगति श्रेष्ठ — ^b) B1 Da Dn Ds ३ ३ ३
 पक्षिणा पतंगेश्वर, D1 पक्षिणा वै सतंगेश्वर, S गरुड-
 पक्षिणा वर — ^c) Ks ३ B D (except D1 ३) Ms
 सरिता — ^d) Ks वरिष्ठश्च B Da Dn Ds ३ ३ ३
 श्रेष्ठस्त्वमसि (Ds 'पि' धन्विना (= 33^d) — Ds
 Ds repeat (hapl) 32^d-33^d

33 ^a) Ks ३ Ds ३ ३ तपतां (for तेजसां) — ^b)
 Tz गिरिषु (for गिरीणां) Ks ३ Ds ३ तथा, Bz
 हव, D1 गिरि (for वर) — ^c) D1 जातीनां च
 द्विजन्मा वै — ^d) Ks तथा (for श्रेष्ठश्च) K1 अपि,
 M सर्व- (for असि)

34 ^b) K1 य वाच्यमान (sic), Ks-३ B D मयो
 च्यमान (for मयोध्य) T1 G M मया चोक्त (G1-३
 मयापि चो, Ms मया वचो) विदुरेण चासकृत्, Tz
 वाचोक्त विदुरेणैव चासकृत् — ^d) S संजयेनैव (for
 'नापि) Ds गाधाय सुहृदैश्चापि चान्यै

35 ^a) Ds परेतबुद्धिर्, all comm परीत (as in
 text) Tz हितसंज्ञकलो — ^b) Ks B (except B1)
 Da Dn Ds-३ दुर्योधनो न च तच्छ्रद्ध (Ds तत्सुद) धाति
 — ^c) Ś1 Ko ३ सं (for स) Ks ३ B1 वै निहतो, Ks
 विनिहतो, B1 न हतो, Ds ३ S निहतो, Ds विनि
 हतश्च (for वै निहतश्च) Ks B1 नचिराय, Ks Ds ३ वै
 चिराय, B1 Co नो चिराय, S [३] याचिरेण (for वि-

राय) — ^d) Ks ३ शास्त्रातिगो, Tz शास्त्रादिगो Ms
 भीष्म (for भीम) D1 शास्त्राहतो भिन्नबलाभिभूत

36 Before 36, Ds Tz M ins सजय. — ^a)
 Ks ३ B D (except D1 ३) एतत् (for तत्) Bz
 om तद्वच Gs वचन (for तद्वच) Tz तत् श्रुत्वा
 कौरवेन्द्रो महात्मा — ^b) Ks दीनमना, Ds भीममना
 (for दीन) — Ds om 36^c-37^b — ^c) T1 Gs हि
 वीक्ष्य (for अभिवीक्ष्य) — ^d) Tz नित्य राजन्भव वीत
 मन्यु (sic)

37 Ds om 37^{ab} (of v l 36) Before 37, S
 ins भीष्म — ^a) K1 दृष्टे, Tz दृष्ट (for दृष्ट)
 K1 D1 दुर्योधनेनेद, Ks ३ B Da Dn Ds-३ T1 Gs ३
 'धनेतत्ते (for 'धनेद ते) Gs दुर्योधन निबोधेद — ^c)
 D1 चानीता, Gs जनिता Ds जलधारा च जनिता,
 Ds जलस्य धारा जनिता — ^d) Tz एकस्य (for एतस्य)
 Gs लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्) — ^e) Tz पार्थाज्ञ (for
 कश्चन)

38 Ko om 38^{ab} — ^a) Ds आग्नेय Ms
 वरुण (for वारुण) Gs सूर्य (for सौम्य) — ^b) Tz
 वायव्य च तत् पर — ^c) Gs ३ रौद्र (for ऐन्द्र) Da1
 Ds ३ ३ ग्राह्य, Tz ग्राह्य (for ग्राह्य) — ^d) Ś1
 Ks ३ Da: पारमेष्ठ, Ds 'मैष्ठ्य, D1 परमेष्ठि
 — After 38^d, Ds repeats 37^e. — ^e) Da1 Ds
 धनुस् (for धातुस्) Gs सोमस्य (for सवितुर) — ^f)
 T1 G सर्वानि (for दिव्यानि) Ks B D (except
 D1-३) वैवस्वतमयापि वा (B: ३ च)

कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वै वेद कश्चन ।
 न शक्याः पाण्डवास्तात युद्धे जेतुं कथंचन ॥ ३९
 अमानुपाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ।
 तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना ।
 कृतिना समरे राजन्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४०
 यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसंसदि ।
 तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४१
 यावच्चमूं न ते शेषां शरैः संनतपर्वभिः ।
 नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४२

यावत्तिष्ठन्ति ममरे हतशेषाः सहोदराः ।
 नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ४३
 न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूं ।
 युधिष्ठिरो हि तावद् वै संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४४
 नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 यावच्चमूं महाराज नागयन्ति न सर्वशः ।
 तावत्ते पाण्डवैः सार्धं सौभ्रात्रं तात रोचताम् ॥ ४५
 युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ।
 एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ ।

39 ^a) Ko एतस्मिन्, Ks सर्वस्मिन्; Ds सर्वाणि (for सर्वस्मिन्). — ^b) Ds वेत्ति कोन्यो धनजयात्, S एको वेत्ति धनजय — ^c) Ks s Ds कृष्णाद्वा देवकी-पुत्रान् — ^d) Ks न चान्यो (for नान्यो वै) Ks B Da Dn Ds-3 M वेदेह, Ds वेद न, G (Gs damaged) वेत्तीह (for वै वेद). Ds नान्यो वेत्ति कथंचन — ^e) M अशक्या (for न शक्या) Ks Gs पाण्डवस् Ts जेतु (for तात) Ks B Dn Ds Ds 4 6-8 ख (B Ds 6 न) शक्य पाण्डवस्तात — ^f) S Ko-2 युधा जेतुं, Ts तात युद्धे, Ms जेतु युद्धे (by transp).

40 Ds om 40^{ab} — ^b) Ss तस्यैतानि, Ks यस्यैतानि Ks B महामते (for 'रमन) T G (G1 damaged) Ms याव्येतानि महात्मनि — ^c) Gs Ms s सत्त्ववता S (except Gs) संख्ये (for संख्ये) Ds तेन ते सह पार्थेन — ^d) S जिष्णुना (for कृतिना) Ks s Ds सततं (for समरे) — ^e) Ks B1 s 4 Dn Ds 6-8 संधिर्भवतु माचिर

41 Ss Ds Gs om (hapl) 41, Ds om (hapl) 41-42 — ^a) Ds महाबाहो — ^b) Ks सवृत्त, Ks सवृत्त; Ds स्व धावा (for स्वाधीन) Co cites आधीन Ks B D (except Ds, Ds s om) कुरुसत्तम

42 Ks Ds 4 om (hapl) 42 (for Ds, of v 1 41) — ^a) T1 Gs चमूर (for चमू) Ks नाति (for न ते) Ds सर्वा (for शेषा) Ks 4 Bs 4 Dn Ds Ds 8 यावत्त ते चमू सर्वा, B1 2 Da Dn Ds यावत्त ते चमू सर्वा, Ds यावद्विशाशिनीराज (s10), Ds यावच्चमू ते नि शेषा, Ts यावच्चमू न नश्येता. — B1 om 42^a-43^b — ^c) B2 क्षिप्र (for तावत्). Ds तावत्पार्थेन शूरेण

43 B1 om 43^{ab} (of. v l. 42) — ^b) Ks हतशेष

सहोदर — ^a) Ds अन्ये च (for नृपाश्च) M (except Ms) समरे (for बहवो) B1 सर्वाश्च हति वै राजस् — ^d) Ds तात (for तावत्) Ks 4 s B1 s 4 Ds 2 6 Ts संधि (for संधि) B2 Da Dn G1 s संधिस्ते तात युज्यता; Ds संधिस्ते ता नराधिप (corrupt), T1 Gs 4 संधिस्तावत्प्रयुज्यता

44 ^a) Da1 Ds वै (for ते) Ks Ds न च निर्दहते यावत् (Ds राजन्), T G निर्दहतिव हि (G1 s च) क्षत्र, M1-3 s यावत्त निर्दहेत्क्षत्र, Ms निर्दहेद्दिह न क्षत्र — ^b) Ss क्रोधदीप्तेक्षणश्च, Ks 'दीप्तेक्षण, Ds क्रोधदीप्तेक्षणश्च Ds च मू, Ds चमू (for चमू) S क्रोधात्सरक्तलोचन — ^c) Ks 4 Ds Dn Ds-3 S युधिष्ठिरो रणे तावत्, Ds 'ष्ठिरेण तावद् वै — ^d) Ts तेन (for तात). Ko 2 संधिस्ते प्रयुज्यता

45 ^b) B4 D1 पाण्डवा — After 45^{ab}, S ins

500* यावत्क्षत्र न निघ्नन्ति तावत्संधिर्विधीयताम् ।

[G1 s क्षत्राणि, G2 सैन्य न (for क्षत्र न) Gs M1-3 s प्रयुज्यतां (for विधीयताम्) G1 s संधिस्ते तात युज्यतां (for the post half)]

— Ts M1 s-3 om 45^{cd} — ^c) Ks s Ds न ते शेषां (for महाराज) — ^d) Ks नाशयती, Ds नाशयं हि (s10) Ks Ds 6 स्स (for न) Ss Ko संशय, Ds सवृत्त; T1 G Ms पाण्डवा (for सर्वश) — ^e) Ds अजेयै (for तावत्ते) Ks B2-4 Da1 Dn Ds 6-8 वीरै (for सार्धं) — ^f) Ss damaged Co सौभ्रात्र (as in text), Cop सौहार्द Ks s B1 4 Ds-3 मम रोचते, T1 G1 s 4 अभिरोचता; Ms अनुरोचतां (for तात रोचताम्) Ks B2 s Da Dn Ds-3 सौहार्द मम रोचते, G2 संधिस्ते तात युज्यतां

एतत्क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४६
 त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः
 पर्याप्तिमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन ।
 भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं वा
 संप्रश्लेषः साधु राजन्प्रसीद ॥ ४७
 राज्यस्यार्धं दीयतां पाण्डवाना-
 मिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽनुशास्तु ।
 मा मित्रध्रुक्पार्थिवाना जघन्यः
 पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ४८

ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां
 संगच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ।
 पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो
 आता चैव आतरं प्रैतु राजन् ॥ ४९
 न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे
 मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्वबुद्ध्या ।
 भीष्मस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे
 सत्यामेतां भारतीभीरयामि ॥ ५०
 एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो

C 6 5516
B 6 121 56
K 6 121 57

46 *) G₂ युद्धं तद्वत्तदेवास्तु (sic) — ^b) S ता
 (G₂ या)वत् (for तात) Dn₂ सशम्य, D₁ वशम्य
 (sic), M (except M₄) सगम्य, Gc सशम्य (as in
 text). — ^c) K₄ B₁₋₃ Da Dn₁ D₅ एव ते, M₂ हित
 ते (for एतत्ते) D₁ एवं तव हितं राजन्, T₂ एतद्रोच
 यता वाक्य — ^d) D₁ सप्रोकोसि, D₈ T₂ यदुकोसि
 Ś₁ Ko-2 नराधिप (for मयानघ) — ^e) Ś₁ damaged
 Ko 3 D₈ 4 1 3 T₁ G M क्षेममहं, K₂ सक्षमद, K₅
 क्षेमतरं, D₂ क्षमतर, T₂ कृत्यमह (for क्षेममहं) Ca
 cites क्षेमम् (as in text)

47 *) Ś₁ K₁ 3 3 B D₂₋₃ 3 3 न्युपशाम्यस्व, Ko
 Da Dn₁ D₅ व्यपशाम्यस्व, K₂ न्युपशाम्य, T₁ त्प
 शाम्य, T₂ उपाशाम्य, G₁ 3 त्वमुच्छाम्य, G₂ त्प
 शाम्यतु, M त्वमुपशाम्य (for उपशाम्यस्व) K₃ (two
 Anustubh pādas) त्यक्त्वा मन्यु द्युपशाम्य शम कृत्वा
 च प्राहवै, D₁ त्यक्त्वा मन्यु शाम्य पार्थैः, G₂ त्यक्त्वा
 च मन्युमापशाम्य पार्थैः — ^b) Ś₁ damaged K₂₋₃
 B D (except D₄) फाल्गुनेन — Before 47^{cd}, T₂
 (erroneously) ins भीष्म — ^c) Ko भीष्मस्यार्ताद्
 Cv cites भीष्मस्यात् K₃ 3 D₂ Cd सौहृदाना, K₄
 B Da Da D₁₋₃ सौहृद च, D₈ सौहृदेन (for 'द
 वा) D₁ भीमस्यास्मादत्र ते सौहृदानां, S भीष्मस्याते
 सुन्दर (T₂ M₁ 2 3 भूयान्व, M₄ भूय स) सौहृदोस्तु
 — ^d) K₄ B Da Dn D₁ 4-8 जीवतु (D₄ 'ति) शेषा,
 T₁ G M₂ न ते प्रलोभ, T₂ M₁ 3 3 न प्रलोभ (for
 संप्रश्लेष) D₂ प्रसीद न (for प्रसीद)

48 *) Ś₁ Ko-2 हृद्रप्रस्थ (for राज्यस्यार्धं) — ^b)
 K₂ 3 B₁ 3 3 Da Dn D₂₋₃ 3 धर्मराजोभियातु, K₄ B₂ D₁
 M 'राजोभियातु, D₂ 'राजोभ्यपेतु (for 'राजोऽनुशास्तु)
 T G हृद्रप्रस्थो (T₂ G₁ 3 'स्थे) धर्मराजो निवास
 — T₂ om 48^c-49^d — ^c) K₂ 3 D₂ 3 मित्रद्रोही

(for मा मित्रध्रुक) K₅ G₂ पाण्डवाना (for पार्थिवाना)
 K₃ D₈ जघन्य, Ca c 'न्य (as in text) — ^d)
 Ś₁ Ko-2 वै नरेन्द्र, D₈ पार्थिवेन्द्र (for कौरवेन्द्र)

49 T₂ om 49 (cf v 1 48) — ^a) S (T₂
 om) ममावसाने (for ममावसानात्) — ^b) D₈ संग
 च्छता T₁ G₁ 2 4 M₁ (sup lin as in text) 4
 पाण्डवा (for पार्थिवा) D₂ कीर्तिमत (for प्रीति)
 — ^c) Da Dn₁ D₅ मातुलो भागिनेय — ^d) B₁ चापि;
 B₂ T₁ G₂ 4 चैव, Da₂ Dn₁ D₅ चैनं (for चैव)
 K₈ Da₁ D₈ प्रैतु, K₅ प्रैति (for प्रैतु)

50 *) K₈ न चेदिदं, K₅ D₂ महोदय, T G न
 चेदेतत् (for न चेदेवं) K₅ नो (for मे) D₁ न
 चेदेवं मोहाविष्ट करिष्ये — ^b) T₂ मोहादेतत् (for
 मोहाविष्ट) D₅ 'पश्यन्तस्व बुद्ध्या, T G M₁ 3 3 प्रति
 पद्यस्व बुद्ध्या, M₂ प्रतिपद्यस्वबुद्ध्या D₁ प्रतप्यसे मृत्यु-
 मुख प्रविष्ट — After 50^{ab}, Da Dn₁ D₅ ins

501* तप्यस्यन्ते लोभभावात्त्वमेवं
 ये चाप्यन्ये भूमिपाला समेता ।

— For 50^c, S subst

502* दिष्ट गन्ता त्यक्तधर्मार्थकाम
 पुत्रभ्रातृशतिसवान्धिहीन ।
 एव वोऽस्तु विदित कौरवेया

[(L 2) G₂ पुत्रान्मावृण्णाति, T₂ पुत्रशतिभ्रातृ
 — (L 3) T₂ वचोस्तु (for वोऽस्तु)]

— ^c) K₄ B₁ 3 3 Dn₂ D₄ 3-8 तप्यस्यन्ते (for भीष्म
 स्यान्ताद्) D₂ च (for स्थ) Ko 3 भीष्मस्यार्ते देव-
 दत्ता (Ko 'तदितदत्) स्थ सर्वे, K₈ भीष्मस्यातोदेतस्या

C 6 5816
D 6 121 58
K 6 121 57

मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा ।
तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा

यत्वात्मानं वेदनां संनिगृह्य ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

संजय उवाच ।

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शंतनुनन्दने ॥ १
श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ।

ईषदागतसंत्रासः त्वरयोपजगाम ह ॥ २

स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ।

जन्मशय्यागतं देवं कार्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३
निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः ।

सर्वे (s10) Cd oites एतदन्ता स्थ (as in text) Co
oites अते — Ks om 50¹-51^a

51 Before 51, T1 G M2 s ins सजय Ks
om 51^a (of v l 50) — ^a) D2 एतद्वाक्यै. — ^b)
Ks राज्ञा मध्ये (by transp) S1 Ko-2 ते सुत, Da
Dn1 D1 1-1 भारत, T1 G2 4 भारती, G1 भारताम्
T G2 4 M2 5 श्रावयित्वा D2 राज्ञा मध्ये श्रावयित्वा
च तूष्णीं — ^c) D1 शस्त्रसतप्तमर्मा; D2 शल्यसतप्तगात्रो
— ^d) K1 8-5 B Da Dn D1 2 4-8 Ca d योज्यास्मान्,
S स्मृत्वात्मान Ks 5 D2 सनियम्येन्द्रियाणि, B2 वेद
वादानियम्य (for वेदना सनिगृह्य) K4 B1 8 4 D2
Dn D4-7 सनियम्य, D1 संप्रगृह्य, D2 मन्त्रियस्य
(corrupt) (for सनिगृह्य). D2 योगात्माभूत्सनिगृह्ये-
न्द्रियाणि — K4 B Dn2 D4 6-8 ins after 51 Da
Dn1 Ds, after the ref of 6 117 1.

503* धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम् ।

नारोचयत पुत्रस्ते मुमुर्षुरिव मेघजम् ।

[Before line 1, K4 B Dn2 D4 7 8 ins सजय
उवाच]

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
name, Da Dn1 Ds mention only दशमरात्रौ, D2
दशमे युद्धदिवसे, Ds दशमेहनि, M2 दशमेह्निके
— Adhy name B2 भीष्मवाक्य, Ds दुर्योधन प्रति
भीष्माशुशासन, T1 G2 4 पानीयप्रदान — Adhy no
(figures, words or both) Da2 (sec m) 78,
Dn2 115, T1 G 117, T2 M1 2 118, M2 4
119, M3 120 — Sloka no Dn2 55

117

1 After the ref, Da Dn1 Ds ins 503* (cf.
v l 6 116 51) — ^a) G1 2 राजन् (for सर्वे)
— ^b) Ks G2 स्वान्निलयान्, Ks स्वान्याल, Da2
Dn1 Ds स्वान्नान्गृहान्, M2 नानालयान्; M2 स्वाना
लय (for स्वानालयान्) B2 शुभान्, S प्रति (for
पुन) B1 जग्मुः स्वानालयान्पुन (s10), D2 ते जग्मुः
स्वानालयान्पुन — Ds om 1^a-2^b — ^c) K2 2 D2 2
तूष्णींभूते — ^d) K2 B Dn2 Dn D1 2.5 (before
corr) 1 8 शातनुनन्दने

2 Ds om 2^a (cf v l 1) — ^a) Ko 2 हि,
B2 वि (for तु) K2 निहितं, Da2 निहते; M2 5
निघ्न Da भीष्मे — ^b) M2 क्रोधेय (for राधेय)
Ko-2 B2 D2 T2 G1 पुरुषर्षभ, Ks 'भं, Ks D2
परवीरहा — ^c) Dn1 G2 [उ]पाजगाम; D2 [अ]ति-
जगाम, M2 स जगाम T1 G2 स (for ह)

3 ^b) K2 शरतल्पगतासः; T 'तल्पे गत Ko सदा;
Ks 5 D2 तु तं (for तदा) — ^c) K2 5 जन्मस (Ks
'य)ज्यागतं, K4 B2 D2 Ca शरशय्या, Da1 Ds
शर्मशय्या, S वीरशय्या, Cd d v जन्म (as in
text) N (except S1 Ko-2) T1 G M वीर, T2
वीर्य (for देव) — D2 om (hapl) 3^a-4^a — ^d) S
शागेय पुरुष (G1-3 भरत)पंभं Ca 5 oite कार्तिकेयम्

4 D2 om 4^a (cf v l 3) — ^a) Ks वीर त (by
transp) Ks वीर, T1 G2 वीर B1 उपसृत्य ततो
राजन्, Ds निर्मिताक्ष्य तदा वीरं — ^b) D2 साश्रुनेत्रसः;
T2 'कर्णस (for 'कण्ठस) S1 Ko-2 D1 ततो (for

अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ४
 राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यं चाक्षिगतस्तव ।
 द्वेभ्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ॥ ५
 तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः स बलात्संवृतलोचनः ।
 शनैरुदीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 रहितं धिष्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः ।

तदा) Ś1 Ko-3 D2 3 6 Ca c d नृप, T1 G2 4 M
 वृ(M2 मृ)पा, T2 [म]ब्रवीत् (for वृप) — After
 4^{ab}, K2 B1 2 Da Dn1 D5 ins B1 Dn3 D4 1 8
 subst for 4^{ab}

504* भीष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युति ।

—^a) K2-3 B1-3 Da Dn1 D2 3 6 G1 M पादयोरस्य,
 D2 'रम्य, T2 'रते (for 'स्तस्य)

5 ^a) D2 नरश्रेष्ठ (for कुरु) —^b) K2 चाभिग
 तस्य, K2-3 B D T G1 3 4 Co d अक्षि(D1 'क्ष)-
 गतस्य, G2 क्षतिगतस्य (for चाक्षि) —^c) Ko द्वेभ्ये,
 D2 द्वयो Co cites द्वेभ्यः Ś1 Ko [S]त्यन्तमनाग
 सन्, K2 नित्यमनाग सन्, D2 नित्यमनागासि Cd
 cites अनागा (as in text). K1 B Da Dn D1
 4 5 1 8 द्वेभ्योह तव सर्वत्र (Dn2 'ह) —^d) D2
 चैतम्, S भीष्मम् (for चैनम्)

6 ^a) G2 कुरुवृद्ध K1 B2-1 Dn2 D4 1 8 हि, Da
 Dn1 D5 [म]पि, D6 S तु (for स) B1 एतच्छ्रुत्वा
 कुरुवृद्ध, D2 एतच्छ्रुत्वा च कौरव्यो —^b) K2 4 5
 B2-1 D T1 G2 4 M बली, T2 तेन, G1 3
 शनैः, Cd बाल्ये (s10) (for बलात्) K2 सवृत्त; D2
 सर्वत्र (for सवृत्त-) B1 स वलीवृतलोचन —^c) B1
 समुदीक्ष्य च सस्नेहम्

7 K2 D2 om 7^{ab} —^a) Da2 रक्षित; Cd
 रहिते; Ca रहित (as in text) Ś1 Ko 2 कर्णम्; D1
 वृषम्, Ca d धिष्यम् (as in text) T G राधेय
 मन्पुरहित (G4 'ममित), M राधेय जिष्णुरहिते
 —^b) T2 समुत्साद्य (for 'त्सार्य) T2 रक्षिण, G2 3
 दक्षिण (G2 'ण) —^c) M2 गागेय K2 D2 पिता ते
 (K2 पितेव) द्विजहृदय —^d) K2 4 B Da Dn
 D3-8 S परिरम्य (for 'प्वज्य) K4 Dn1 m n2 D6-8
 M4 [ए]कपाणिना, G1-3 तु बाहुना (for [ए]कबाहुना)
 K2 D2 समाश्लिष्य च बाहुना

8 ^a) Ś1 एहोहेहीति प्रतिम (s10), Ko-2 एहोहेही

पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिष्वज्यैकबाहुना ॥ ७
 एहोहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह ।
 यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो भवेद्भुवम् ॥ ८
 कौन्तेयस्त्वं न राधेयो विदितो नारदान्मम ।
 कृष्णद्वैपायनाच्चैव केशवाच्च न संशयः ॥ ९
 न च द्वेभ्योऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ।

C 5 5827
 E 5 122.10
 K 5 122.10

त्यप्रतीम (s10), K2 एहोहि विप्रतीपेन, K2 D2 एहोहि
 देवप्रतिम, B2 Da Dn1 D5 एहोहि भो महाबाहो, D1
 एहोहि त्वं प्रतिस्पर्श, D2 एहोहि भो स्पर्धसे त्वं, T G2
 M न विप्रिय ममैवेह (T2 ममैवेहि, M मे एहोहि), G1-3
 न चाप्रिय ममैवेह —^b) K2 वर्तसे स्व; T1 G M1 3-5
 यत्स्पर्धया, M2 यत्स्पर्धय (for स्पर्धसे त्वं) K2 5 B1
 3 4 M1 3-5 किल (for सह) D1 सत्यधर्म महाबल,
 D2 मया सार्धं हि सूतज, T2 यद्वेद्यामयाक्रिया (corrupt)
 —^c) Ś1 Ko-2 M2 मा (for मां) K4 B D (except
 D1-3 6) M2 नाभिगच्छेथा (for नाभि) —^d) D2 न,
 T2 मे (for ते) B2 Da Dn D4-8 S (except T2)
 transp भवेत् and ध्रुव

9 After 9^a, all MSS (except M) ins

505*

न तवाधिरथ पिता ।

सूर्यजस्त्व महाबाहो

[(L 1) Ko 1 Dn1 m n2 D2 4 1 8 तवाधिरथ,
 K2 ते चाधिरथ, Da D5 च चाधिरथ, Dn1 तथाधि-
 रथ, T1 G4 तवाधिरथ — (L 2) K2 4 B D4 8
 धृतस्त्व हि (B1 तु), K2 D2 तव सर्व, Da1 सूर्यस्त्व जे
 (s10), D1 सौरस्त्व च, D2 सूर्यतस्त्व (for सूर्यजस्त्व)]
 —^b) Ś1 K2 D2 3 विदित, K2 4 B2 D2 8 वदतो;
 G2 यदितो (for विदितो) T2 नारदो (for नारदान्)
 K1 2 4 5 B1 2 4 Dn2 D1 2 4 6-8 M2 मया (for
 मम) Da Dn1 D5 नारदाहृदतो मया —^c) K1
 'द्वैपायनं चैव, K2 'ना चैव, K4 B2 'नाश्चपि —^d)
 K4 B1 सत्यमेतत्; B2 4 D4 8 तच्च सत्य, S तेजसा च
 (for केशवाच्च) B1 ब्रवीमि ते D2 केशवाच्चैव संशय
 (s10)

10 ^a) K4 B1 हि (for च) Ko M द्वेभ्योसि (Ko
 'स्ति), T2 द्वेभ्योसि —^b) T2 त्वां हि नित्य (for
 त्वयि सत्य) M (M2 sup *lun* as in text) वै (for
 ते) —^c) K2 D2 4 G2 हि (for तु) —^d) T1
 पुरुषाणि K2 5 D1 2 अत्रुव (for उक्तवान्) K4 B
 Dn1 D4 5 1 M2 परस्व स्वाहमहु (M2 'व्र)वं, Da Dn2

तेजोवधनिमित्तं तु परुषाण्यहमुक्तवान् ॥ १०

अकस्मात्पाण्डवान् हि त्वं द्विपसीति मतिर्मम ।

येनासि बहुशो रूक्षं चोदितः सूर्यनन्दन ॥ ११

जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं तव ।

ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां गतिम् ॥ १२

न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वापरोपम ।

कुलभेदं च मत्वाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १३

इष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।

सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णं च महात्मना ॥ १४

कर्णं राजपुरं गत्वा त्वय्येकेन धनुष्मता ।

तत्सार्थं कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १५

तथा च बलवात्राजा जरासंधो दुरासदः ।

समरे समरश्लाघी त्वया न सदृशोऽभवत् ॥ १६

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तेजसार्क इवापरः ।

Ds ६ ३ प(Ds पु., Ds पौ)रुपं त्वामहं ब्रुवं (Dn: ब्रुवन्), T: M1-3 ६ परुष त्वहमब्रु (Ms ६ 'ब्र)व

11 ^a) Ks ६ D2 अधर्मात्, Co अकस्मात् (as in text) Ks पाण्डव (for पाण्डवान्), Ks B: ४ Da Dn Ds १ ३ सर्वान्; Bs T1 G1 ३ ४ हित्वा (for हित्वा) D1 अकस्मात्पाण्डवानां त्व — ^b) B1 द्वेपसीति, D1 द्विपतेति, Ds द्वेपसीति (for द्विपसीति) T1 G1 मत (for मतिम्) Ks B: ४ Da Dn Ds १ ३ जया (Dn: D1 ३ 'व)क्षिपसि सुवत — Ks om 11^a-12^b. D2 om 11^a — ^c) Ks B: ४ Da Dn Ds १ ३ तेनासि, D1 येनापि (for येनासि) B1 ४ Ds ६ ३ राजा, Ds रूष्यं, M रूक्षा (for रूक्ष) — ^d) Ks नोदितः; Bs Ds श्रावित (for चोदित) B: ४ Dn: Ds ६ ३ सूतनदन (for सूर्यं) Ks B1 २ Da Dn Ds १ ३ श्रावित (D1 द्विपते, T2 श्रावित, M1-4 श्राविता) कुरु (T2 जन)ससदि — After 11, Dn: Ds ६ ३ ins

506* जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ।

नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेपिणी गुणिनामपि ।

तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितं कुरुससदि ।

12 Ks om 12^a (of v 1 11) — ^a) K1 वीर (for वीर्यं) — ^b) S दुष्पह (for दुसह) Dn: Ds १ ३ सुवि (for त्व) — ^c) S1 Ko ब्रह्मण्यता, Ds ब्रह्मण्यत्व, T2 ब्रह्मादतां Ko तत् (for the first च) D2 सौंदर्य (for शौर्यं च) — ^d) Ko दानं च, Ks Gs दानेन, Ms दानेषु (for दाने च) Ks B2 Da Dn Ds १ ३ स्थितिं, D1 रतिं, D2 S मतिं (for गतिम्)

13 ^b) D1 समरेषु, Ca पुरुषेषु (as in text) Ks D2 [अ]परो मत, B1 Ds ६ ३ [अ]मरोपम, T2 [अ]वरो मम (for [अ]मरोपम) Ks पौरुषे हि मतो मम — ^c) Ks कुले (for कुल) Ks Ds हि (for च) Ks B Da Dn Ds ६-३ Ms कुलभेदभयाच्चाह,

Ds T G M1 ३-३ कुलभेदभयाच्चाहं (T2 'भयाच्छेह), — ^d) Ko ३ Ds M1 पुरुषम् (for परुषम्)

14 ^a) Ks इष्वस्त्रं; D1 इष्वस्त्रं; Ms इष्वस्त्रे Ks B Da Dn Ds १ ३ चास्त्रमधाने, Dn: घाय स'; Ds ३ शरस', Ds चाप्यम'; M (Ms sup lin as in text) चापस', Ca ० भारम् (as in text) — ^b) Ko लाघवेस्त्रे बले, Ks ३ Ds लाघवे च बले; D1 'वेपु बले, T1 Gs लाघवास्त्रे बले Ca cites लाघवे. Ks तदा (for तथा) — ^c) S1 फल्गुनेन; Ko ३-३ B D फल्गुनेन Da1 [अ]स्ति, Dn1 [अ]मीत्; T2 [अ]पि (for [अ]मि) — ^d) T2 [अ]पि (for च)

15 ^a) Ks B Da Dn Ds १-३ कर्णोपपुरं (for राजं) — ^c) Ks ४ B D (except D1-3) T1 G M1 ३-३ कन्यार्थं, T2 कन्यार्थं; Ms अन्यार्थं (for तत्सार्थं) — ^d) Ks Ds मृदिता (for मृदिता)

16 ^a) Ks ३ Ds १-३ T1 G M [अ]स्ति, T2 हि (for च) — ^b) Ks S महाबल (for दुरासद) — ^c) Dn: Ds समरश्लाघिस्त्र S तेजसा यदासा शौर्यान् (Gs M1 [sup lin.] ३ ३ धैर्यान्). — ^d) Ks B Dn: Ds ३ ६-३ S transp त्वया and न Ks Ds T2 Gs भवेत् (for ऽभवत्).

17 ^a) Ks B: ४ Dn: Ds १ ३ सत्ययोधी (for 'वादी) S त्वं (for च) Da Dn Ds ब्राह्मण्यं सत्यवा श्रापि — ^b) T1 G (except Gs) M इव स्वयं (for इवा पर) Ks B: ४ Da Dn Ds १ ३ तेजसा च बलेन च, T2 तेजसा नित्यवत्स्वयं — ^c) Ks Ds हि तत्, Ks हितं, S भवान् (for ऽजित) T G1-3 M1-3 सत्ये, Ms सद्ये (for सत्ये) Ks B Da Dn Ds १ ३ देवगर्भ-समं सत्ये, D1 देवराजोजित सत्ये Co cites 'देवगर्भ-सम' — ^d) Ks B1 २ ४ Da Dn Ds १ ३ युधि, Bs भवान् (for सुवि) S मानुषे (T2 मानुष्ये, M मनुष्ये) प्वाधिको भवान्

देवगर्भोऽजितः संख्ये मनुष्यैरधिको भुवि ॥ १७
 व्यपनीतोऽद्य मनुष्ये यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।
 दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १८
 सोदर्याः पाण्डवा वीरा आतरस्तेऽरिबद्धन ।
 संगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १९
 मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन ।
 पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

जानाम्यहं महाप्राज्ञ सर्वमेतन्न संशयः ।
 यथा वदसि दुर्धर्ष कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २१
 अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः ।
 भुक्त्वा दुर्योधनैश्चर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २२
 वसु चैव शरीरं च यदुदारं तथा यशः ।
 सर्वं दुर्योधनस्यार्थं त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ।

C 6 5643
B 6 122 26
K 6 122 26

18 °) Ds व्यपन (marg 'ग'तो (for 'नीतो) Ks 6
 D2 व्यपेत (Ks 'पैतु)मनुष्य सजातो, D1 व्यपनीतो ह्यय
 मोहाद् — °) Ds T2 Gs पुरस्कृत (for पुरा कृत) Ks 5
 D2 यतते न (Ks यच्च तत्ते) पुरा कृत, D1
 च्युपित प्रकृति पुरा — °) Da Ds अशक्यम् (for न
 शक्यम्)

19 °) Ks सौदर्यात्, B1 पच वै, D2 सौदर्या,
 S सोदरा (T2 'र') (for सोदर्या) Da Dn1 Ds शू
 (Da1 सू)रा, M1-3 वीर (for वीरा) — °) Ks
 [s]रिपूदना, B1 D2 [s]रिपूदना, G1 [s]रिपूदन,
 G2 [s]रिनिपूदन — °) Ko संगच्छैतान्, Ks सङ्गच्छै-
 तान्, G2 संगच्छ वै (for 'च्छ तैर्)

20 °) Da1 निर्वृत्तिर्, Ds निवृत्त, Gs 0 निर्वृत्त
 (as in text) T2 यथा भवति निर्वृत्त — °) Ds
 (m as in text) भवत्युय (sic), T2 भवत्यय

21 °) Ks B2 4 Da1 Dn2 D1 4 7 8 T1 G4 जाना
 म्येव, B1 महाप्राज्ञ, Da2 Ds M जानाम्येतन्, Dn1
 G1 8 जानाम्येवं Ś1 महाप्राज्ञ, Ks B1 2 4 Da Dn
 Ds 5 7 8 Gs महाबाहो, T1 G1 2 4 महाराज (for
 'प्राज्ञ) Ks जानाम्येतनु यथा राज्ञ (hypermetric)
 — °) Ks Dn2 D1 M1 8 5 सर्वमेव (for 'मेतन्) B1
 असंशय, D2 असंशय (for न संशय) — °) B1 4
 Dn2 Ds 6-8 मे भीष्म (for दुर्धर्ष) — °) Ko-3 5
 संशय, D2 संशय (for सूतज)

22 T2 om 22^{ab} — °) Ś1 Ko-2 Ds अपकीर्णस्,
 Ks T1 G2-4 M1 (inf lin as in text) 5 अवती-
 र्णस्, Ca c d 'कीर्ण' (as in text) G1 8 स्वय (for
 त्वहं) Ś1 कौत्या, Ks कुत्या — Ko om 22^b-23^a
 — °) Ds विवर्धिता Ks सोहं रतविवर्जित — Ks
 om. 22^a-23^d — °) Ks ततश्चदेनैश्चर्यं (sic) — °)
 G2 न मिथ्या Ks मिथ्याकर्तुं नमुत्सहे (sic) — After
 22, T2 reads 25^a-27^b, repeating the same in the

proper place — After 22, K4 B Da Dn D4-8 ins

507* वसुदेवसुतो यद्वत्पाण्डवाव दृढव्रत ।

[Dn1 पाठवार्थे B1 धृतव्रत]

23 Ks om 23^{ab}, Ko om 23^{ab} (cf v 1 22)
 D1 om. 23^a — °) Ks चेद् (for चैव) — °)
 K4 B1 3 4 Ds 6-8 पुत्रदार, B2 Da Dn1 Ds T Gs 4
 M1-3 5 पुत्रदारा (T1 'र')स्, Dn2 G1 2 M2 पुत्रदारास्
 (for यदुदार) B2 Da Dn1 Ds मम, G1-3 [ए]व
 च (for यश) Ks D2 तदर्थो मे न संशय, Ks
 तदार्थं च (sup lin न) संशय, D1 विपुवे वस्तुतो
 यश, Ds तदुदारं च मे यश — °) Da Dn1 Ds
 त्याज्य मे, Ds कृत मे, S त्यजेय (for त्यक्त मे)
 Da1 D1 8 T Gs 4 M2 4 भूरिदक्षिण (D1 Gs T2 'णा,
 M4 'णं) Ks D2 भीष्म सत्यनिवेदित, Ks भीष्मस्य
 च महारथ — Ś1 Ko-2 Ds 5 ins after 23^{ad}, D1
 after 23

508* तथा दुर्योधनस्यार्थं वीरमार्गनिषेविणा ।

[Ks मक्ता, Ds यथा (for तथा) Ks D1 6 'निषे-
 वणा]

On the other hand, K4 B Da Dn Ds 7 8 ins
 after 23^{ad}, Ds, after 508*

509* मा चैतद्व्याधिमरण क्षत्र स्यादिति कौरव ।

[Cf 511* Bs न मे चेद्, Da Dn1 Ds न चेद्,
 Ds न चेद् (for मा चैतद्) B2 8 Da Ds क्षात्र, Ds
 क्षत्रे Ds भारत (for कौरव)]

— °) Ds transp कोपिता and पाटवा G2 पाटवा
 नीक (for 'वा नित्य) — °) K4 B Dn2 Ds 6-8
 समाश्रित्य, Dn1 उपाश्रित्य (for मया) G2 शिख
 दिन (for सुयोधनम्) Ks D2 मया राजा समेधित,
 Ks मया राज्य समेधिता (sic), Ds भीष्म सत्य
 वधीमि ते.

कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाश्रित्य सुयोधनम् ॥ २३
 अवश्यभावी वै योऽर्थो न स शक्यो निवर्तितुम् ।
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ २४
 पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ।
 भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ २५
 पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ।
 अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ २६

अनुजानीष्व मां तात युद्धे प्रीतमनाः सदा ।
 अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ २७
 दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरम्भाचापलात्तया ।
 यन्मयापकृतं किञ्चित्तदनुक्षन्तुमर्हामि ॥ २८
 भीष्म उवाच ।
 न चेच्छक्यमथोत्सष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
 अनुजानामि कर्ण त्वा युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ २९

24 °) Ks Ds Ms अवश्यभावि; D1 : 'इयभावि;
 D1 s G2 'इयभावी. Ko 1 चैपोक्तो, Ks चैपोक्तो,
 Ks B Dn2 ह्यर्थोय, Da Dn1 D1-s ह्यर्थो यो, Ds योर्थो
 वै, T G यक्षार्थ, M1 : चेद्योर्थ; M2 चेदर्थ, Ms :
 चेद्यर्थ (for वै योर्थो) Ks अवश्येनाविवर्चो यो (sic)
 — °) Ś1 Ks B Dn2 D1 यो न, S स न (by transp.)
 M1 शक्तो (for शक्यो). Ds T: Gs [s]तिवर्तितु,
 Ca s निव' (as in text). Ko-2 न शक्योतिनिवर्ति
 तु; Ks s D2 न शक्यस्त्वतिवर्तितु — For 24^{ed}, of
 1 1 186^{ed} 5 187. 17^{ed}, and 18^{ed} above — °)
 Ks दिवित्युक्त रणे राज्ञा (sic) — °) Ś1 Ko s Ds T1
 Gs [s]तिवर्तितुम्, Ks न्यवर्ति' (for निवर्ति') B1
 D2 s M2 उत्सहे. Ks न निवर्तितुमुत्सहेत्.

25 °) Ks Ds पृथिवीक्षयसंभूत नान्यथा हि पितामह
 — Gs om (hapl) 25°-26^d. — °) Ds 'लभाय
 (for 'लब्धानि) — °) D1 अग्रेव कुरुसंसदि, Gs
 कथ तानि सहामहे — For 25, Ks reads पृथिवीक्षत
 भवद्भि कथितं तात तत्तथा न तदन्यथा । संभूता अन्यथा हि
 पितामह भवद्भिरुपलब्धत ।

26 Gs om 26 (cf v 1 25) — °) Ko अजेय,
 T1 G1 s अजय्या (for अजेया). Ks s पुरुषाश्रिते (Ks
 'व); Bs Ds पाण्डवा सख्ये, D1 पुरुषै राजन्, Ds
 'पाश्र्वैव, T1 G2-s 'पा (Gs 'वै) पार्या (for 'वैरन्यैर)
 — °) Bs Ds जेतुं, Ds अपि (for हृति) Ks s D2 s
 तान्योदुमुत्सहे, B1 ताश्चोत्सहेत्सदा (sic), Bs तामु
 त्सहामहे, D1 तांश्च सहामहे; T1 Gs चापि सहामहे,
 T2 जानीमहे वय, G1 s पश्चात्सहामहे — After 26,
 Ks B2 s Da Dn D1-s ins

510* विजयिष्ये रणे पाण्डूनिमिति मे निश्चित मतम् ।
 न चेच्छक्यमवसष्टु वैरमेतत्सुदारुणम् ।
 धनजयेन योत्स्येऽह स्वधर्मप्रीतमानस ।

[(L 1) Da Dn1 Ds निश्चिता मति (for 'त मतन्)

— (L 2) — (var) 29^{ab} Ks B2 न न्य, B1 Ds
 न न (for न न्य) — (L 3) D1 D1 s 'यपमप्रीति';
 Dn1 मपमप्रीति]

On the other hand, T1 G1 s s ins after 26

511* अधर्मं व्याधिमरणं क्षत्रियस्य पितामह ।

[Cf 509* Gs अपम]

27 °) Ks-s B2 D1 s S अनुजानीहि B2 मे (for
 (for मां) Ks मा धात (for मा तात). — °) Ks
 B2 s Da Dn D1-s युद्धाय हृत्तनिश्चयं (Da1 'य'), Ks
 युद्धे प्रीतिमना तदा; B1 Ds M युद्धाय प्रीतमानम् (Ds
 M1 'स'); B2 युद्धे हृत्तमानान्नया; D1 युद्धेय विमना
 सदा; T G युद्धाय हृत्तमानम् — °) T1 G2 s तात
 (for वीर)

28 °) Ds द्विरुक्त; T Gs s दुरुक्त D1 च;
 Ds वै, T1 G2-s त्व, T2 सं; M1-s s त्वत्; M2
 तु (for वि) D2 s च, S मे (for वा) Ks
 द्विरुक्त्वा विप्रतिपत्तं, Ds दुरुक्तानि च वाक्यानि — °)
 K1 s B Da Dn D1 s s रभसाच्, Ks मरभाग्,
 D1 राभस्याच् (for सरम्भाच्) T1 G2 s च बलात्;
 T2 चापला (for चापलात्) Ks सरंभासिद्धयस्त्व
 — °) Ks B1 s s Dn2 D1 s-s यन्मयेह कृत; Ds
 यन्मया आधितो (for यन्मयापकृत) D1 s मोहात्; S
 वीर (for किञ्चित्) B2 Da Dn1 Ds यन्मे किञ्चिदप-
 कृतं — °) K1 s B Da Dn D1 s-s तन्मे त्वं, Ks s
 D2 तद्वान्, T1 G2 s किञ्चित्, G1 किञ्चित्, Gs
 न किञ्चित् (for तदनु-) Ks अर्हति D1 तदवज्ञातु
 मर्हसि, T2 M किञ्चित्क्षतु त्वमर्हसि

29 Ds om the ref B1 T2 om 29^{ab} — °)
 Ds नैव (for न चेत्) Ko अयोत्सष्टु; Ks B D
 (except D1 s) अवसष्टु, Ks अयोत्सष्टु (sic) (for
 अयोत्सष्टु) S (T2 om) अपमार्ष्टु न चेच्छ (Gs s वै
 श)क्य — °) D1 तेन मष्टं (for वैरमेतत्) Ks s
 D2 अकारण (Ks 'क) (for सुदारुणम्) — °) Ś1 कर्ण

विमन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३०
 अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदामुहि ।
 क्षत्रधर्मजिताल्लोकान्संप्राप्स्यसि न संशयः ॥ ३१
 युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
 धर्मो हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२

प्रशमे हि कृतो यत्तः सुचिरात्सुचिरं मया ।
 न चैव शक्तिः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
 संजय उवाच ।
 एवं ब्रुवन्तं गाङ्गेयमभिवाद्य प्रसाद्य च ।
 राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३४

C 6 5656
B 6 122.39
K 6 123.39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ समाप्तं भीष्मवधपर्वं ॥

॥ समाप्तं भीष्मपर्वं ॥

त्वा, Ko कर्णं त्वा, Ds कर्णं त्वा, T2 भद्र ते
 — K2 D2 om 29^d-31^a —^d) K2 स्वर्गकारणात्,
 T1 G1 : 4 M स्वर्गमाप्नुहि (for स्वर्गकाम्यया) D.
 युद्धाय कर्णकाम्यया, G2 युध्यस्व मार्गकाम्यया

30 K2 D2 om 30 (cf v 1 29) —^a) K2 :
 B D (D2 om) S निर्म(G2 नम)न्युर् (for विमं)
 K1 गतमरमा, K2 गच्छमरमा (sic) (for गतं)
 K2 न मेत्र चात्रि मरम. —^b) K2 व्रज कर्णानृणो भव,
 K4 B D (D2 om) S कृतकर्म रणे स ह (B1 : रणे
 प्विह, B2 Da Dn1 Ds नृणामिह, B3 Ds रणेत्स्यह,
 D1 : T2 M नृणोत्स्यह, T1 रणे भय, G1-3 रणेभव,
 G2 रणे भवान् —^d) Ko 1 : D2 M1 सम पौत्रेषु,
 K2 सम वृक्षेषु, T1 G2 : 4 सर्वं(G2 'वं')पौत्रेषु, M1
 (sup lin) : 2 : 5 सम पुत्रेषु (for सता वृत्तेषु) B1
 सम पुत्रेण मे भवान्, D1 अह पौत्रेषु वर्तमान्, T2
 कृतवान्कर्म हुक्कृत, G1 : सर्वपौत्रेषु युक्तवान् Cd cites
 वृत्तवान् (as in text)

31 K2 D2 om 31^a (cf v 1 29) —^a) T2
 अह तु समरे राजन् — T2 om. 31^b-32^a —^b) D1
 तथा कुरु (for तदामुहि) —^c) K2 क्षत्रधर्मजितं,
 B1 त्व हि क्षत्रजिताल्लो, Dn2 T1 G4 क्षत्रधर्मजिता
 —^d) K2 : D2 : 8 आप्स्यमि त्व, K4 B Da Dn D1
 4-3 S अवाप्स्यमि (for संप्राप्स्यसि) K5 धनजय, D1 :
 धनजयात् (for न संशय)

32 T2 om 32^a (cf v 1 31) —^a) D2 बलवीर्यं
 समन्वितं, G1 पराश्रय K2 न क संशय युध्यस्व सर्वं
 लोकस्य पश्यत — 32^d = (var) 6 24 31^d —^c)
 Dn1 धर्मान्, G2 धर्मा, G3 न्यायान् (for धर्मो)

Ko-3 Ds युद्धादधिक, S 'दधिक (for श्रेयोऽन्यत्)
 K2 D2 धर्मो युद्धादभ्यधिक

33 T2 om 33 K2 om 33^a —^a) Ko :
 प्रशमो, K2 प्रसमो, G2 प्रथमे (for प्रशमे) S1
 Ko-2 यावत्, B2 राज् (for यत्न) —^b) K2 : B
 Da Dn D2-3 S सुमहान्, D1 सुचिर (for सुचिरात्)
 D2 सुरस (for सुचिर) —^c) B1 च मे, B2 : D2
 चैव (for चैव) K2 : Da Dn D2-3 शक्ति, D1
 सोन्यया, D2 M शक्ति, T1 G4 शक्तस्व, G1 :
 शक्त्यन्त (for शक्ति) K2 D2 पूर्व (for कर्तुं) K2
 ददामीति च ते शक्ति, G2 न वै शक्त्यस्तथा कर्तुं —^d)
 = 6 2 14^d, 21 11^d, 61 16^d, 62 34^d, etc
 K1 B2 Dn2 D2-3 कर्णं सत्य प्रवीमि ते (Dn2 व),
 Ca d as in text

34 K2 D1 : 6 S om the ref. —^a) Ko : एव
 ब्रुवाणः K2 : B1 D1-3 : T1 G M ह्युक्तवत् (for
 एव ब्रुवन्त) K4 B2-4 Da Dn D1 : 1 : 8 ह्युक्तवति
 गान्गेये, T2 ह्युक्त स तु राधेयो —^b) K4 B1 D1 : 8
 (marg sec m as in text) प्ररुध, B1 प्रशम्य, T1
 G प्रणम्य (for प्रसाद्य) B2 : Da Dn1 D2 अभिवाद्यो
 पमन्य च, T2 नमस्कृत्य पितामहं, C7 अभिवाद्य प्रणम्य
 च —^c) K2 D2 कर्णोय (K2 कार्त्सीय) रथमास्थाय,
 T2 ततस्त्वरथमारुह्य (sic) —^d) K2 Da1 Dn1 D2
 M सुतान् (for सुत) K2 D1 : प्रयात् शिविर (D1
 स्वपुर) प्रति, T2 ययौ स स्वरथान्वित

Colophon — Sub-parvan S1 Ko-3 B1 भीष्म-
 वध Omitting sub-parvan name, K2 D2 mention
 only दशमदिनयुद्ध, K2 दशमेहनि, D2 दशमदिवस;

Ds दशमदिवसयुद्ध All MSS (except Ko B3 T1 G1 & M1 4) read समाप्त, added after major parvan or sub-parvan — *Adhy name* Ks कर्णभीष्म समागम', Ks भीष्मशरतत्पवसन, D1 M भीष्मकर्ण सवाद', D2 भीष्मस्य शरतत्पवसन, Ds राधेयभीष्म सवाद', T1 G2-4 कर्णभीष्मसवाद' — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (see m) 80, Dn2 Ds 117 (as in text), D1 100, T1 G 118, T2 M1 2 119, Ms 4 120, Ms 121 — *Sloka no* Dn2 Ds 39

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), Ks ins

512* य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्वं महाद्भुतम् ।
आजन्मसचितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
भीष्मपर्वं इदं श्रुत्वा शतभोज्यं तु दापयेत् ।
सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
एतद्वै पर्वदानं च दत्त्वा स्वर्गादिदक्षिणाम् । [5]
समाहितफलावासिर्जायते नात्र संशयः ।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
गवा कोटिप्रदानस्य फलं स्याद्भीष्मपर्वणि ।
भीष्मपर्वं इदं श्रुत्वा पूजयेद्यस्तु वाचकम् ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा । [10]
पूजिता ऋषयः सर्वे पितरश्च सहास्रिभिः ।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्ना सर्वदेवता ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां स फलं प्राप्नुयान्नर ।
पञ्च श्लोकसहस्राणि तथा शृणु शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः प्रोक्ता व्यासेन भीमता । [15]
५८८४ ।

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), D1 ins

513* श्रद्धया परया युक्तो भीष्मपर्वं शृणोति यः ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया जयं वै लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्सम्यग्ब्रह्मालकारगीधनैः ।
पूजयेच्चैव वक्ता भीष्मपर्वणि वै गृही ।

— After the last colophon, Ś1 Ko-2 conclude with
अस्यानु द्रोणपर्वं भविष्यति । यस्याय प्रतिसंधिश्लोकः ।

श्रीजनमेजयः ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । श्री(Ś1 om) व्यासदर्शनं ।
निमित्ताख्यानं । संजयानुष्ठानं । भीष्माभिषेकः । युद्धसंस्थानं ।

जम्बूखण्डनिर्माण । श्रीमद्(Ś1 Ko om) भगवद्गीता ।
भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्वध ।
भीष्मनिपातन चेति ।

पष्टमेतन्महा(Ś1 महत्)पर्वं भारते परिकीर्तितम् ।

अध्यायानां शतं चात्र सप्ताष्टदा तथापरे ॥

पञ्च श्लोकसहस्राणि सप्तशायार्थं शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिरभिन्वयं किर्तिताः ।

व्यासेन वेदविदुषा सग्याता भीष्मपर्वणि ॥ [5]

— Ś1 cont

शुभमस्तु मर्षजगतां । सवत् ॥ ८५ ॥ मार्गवति ॥ ११ ॥ बुधे ॥
वहदि ॥ ९ ॥ एत्र ॥ १६ ॥ आदि ॥ १६ ॥ मुतररा ॥ १० ॥ आनद ॥
ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामचन्द्राय नमः ।
श्रेयसे । गणेशाय ॥ ॐ नमस्ते गणेशाय ॥

— Ko cont

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसदाशिवाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीमहात्रिपुरसुदये नमः । श्रीसूर्याय नमः । श्रीगुरुचरणकमल
परागपुजेभ्यो नमः । शुभमस्तु लेखकपाठकयोः ॥

— K1 cont

शुभं । सवत् १८३९ सपूर्णं समाप्तम् ॥

— K2 cont

लिपिकृत उदैरामेन स्वस्य लिखायत मिश्रजी श्रीसदानुदजी ।
सवत् १८२८ शाके १६९३ मिति वैशाखशुक्ले १४ शनौ शुभ
भूयात् । श्रीरस्तु श्रीकृष्णाय नमः ॥ छ श्री छ ॥

— K3 D3 conclude with

अत ऊर्ध्वं द्रोणपर्वं भविष्यति । तस्यायमभिसंधिश्लोकः ।

तमप्रतिमवीर्यौजोमहाबलपराक्रमम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । व्यासदर्शनं । भीष्माभिषेकः ।
युद्धसंस्थानं । कुरुक्षेत्रगमनं । जम्बूखण्डविनिर्माण । भगवद्गीता ।
भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्वध ।
भीष्मपतनमिति ।

— K3 cont

गणेशभटपुराणिक । भीष्मपर्वं ॥

— D3 cont

य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्वं महाद्भुतम् ।

आजन्मसचितात्पापान्मुच्यते ॥ ५८८४ ॥

— K4 B2 conclude with

अस्यानन्तरं द्रोणपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

— Ks concludes with

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तातानि । व्यासदर्शन । भीष्माभिषेक ।
 कुल्लेखाभिगमन । जंघुषद्विनिर्माण ॥ सवत् १७४२
 अश्विनवदि ४ भीमे लिपित ॥ प्रत्यनुसारेण मम दोषो न देय ॥
 श्रीरस्तु ॥ छ ॥ श्री ॥

— D_a D_{n1} D_s conclude with

अस्यानन्तर द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय दवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हृत् शान्तनव मुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥
वैशपायन उवाच ।

युद्धं कृत्वा महाधोर दशाहाणि महाबल ।
गात्रेभ्यो निहतो राजन्प्रक्षालं कमवाप्तवान् ॥
इति ते कथितं राजन्भीष्मपर्वं ह्यनुत्तमम् ।
स्वधीते यत्फलं वेदे तदस्मिन्नपि पूर्वाणि ।
क्षत्रियाणाममीरूणामुक्तमत्र महद्यशः ॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि नित्यदा ।
स मुच्यते महापापं कृतघ्नो रैश्च कर्मभिः ॥
यज्ञावाप्तिर्वाक्षणश्चेह नित्यं
युद्धे नित्यं क्षत्रियाणां जयश्च ।
घोरौ घर्णौ काममिष्ट लभेता
पुत्रान्प्रीतानिष्टमित्रान्तर्यैव ॥
पठेदिदं पर्वं महाययुक्तं

रणे जय पाण्डववृष्णसिंहयो ।

सदा शुभ यः शृणुयाच्च तत्परः

स मुच्यते पापकृते स्वकर्मभिः ॥

पठं तु पर्वं वै श्रुत्वा वाजिमेघफल लभेत् ।
 भोजयेद्ब्राह्मणान्मह्यैः सुमिष्टैः सुवन्शीतलैः ॥
 वाचक पूजयेद्भक्त्या वस्त्रालकारचन्दनैः ।
 सम्यक्फलमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 वाचकाय ततो दद्याद्वा सुवर्णाद्रिसयुताम् ।
 कास्यपात्रं ततो देयं तान्नपात्रं तथैव च ।
 अन्नं बहुविधं देयं शयनान्यासनानि च ॥

इति श्रीमहाभारते दशमाद्वय्या सहितायां वैयासक्या भीष्म
पर्व समाप्तमिति ॥

— Da2 cont

यादृशमितिन्यायास्त मे दोषः ।
सम्पूर्ण सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्य च सुक्षेत्रव-
त्सदोध्य ब्रगितास्तव्यपतिदिन वीक्ष्य च सन्मित्रवत् ।

बध्य बध्यवदक्ष्य न च ह विस्मयं हरेर्नामवत् ।

नैव सीदति पुस्तक किल कदाप्येतद्गुरुणां वच ॥

— D₅ cont

यादशमितिन्यायाच्च मे दोषः ।
वशीविभूषितकराश्ववनीरदाभा-
स्पीताम्बरादरुणत्रिम्यफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णैन्दुसुन्दरमुखोदरविन्दनेत्रा
कृष्णात्पर किमपि तत्त्वमह न जाने ॥ १ ॥
यादश पुस्तक दृष्ट्वा तादश लिखित मया ।
अदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ २ ॥
अपुत्रा पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः ।
अधना सधना सन्तु जीवेच्च शरदा शतम् ॥ ३ ॥

— D_1 concludes with

अतः परं द्रोणपर्वं भविष्यति । यस्यायमादिमं श्लोकः ।
 अनुक्रमणिका । जम्बूद्वीपविनिर्माणं १ ॥ सैन्यसमुच्चयः २ ॥
 अर्जुनयुधिष्ठिरसंवादः ३ ॥ सेनासमागमः ४ ॥ गीतोपदेशः ५ ॥
 ततो युद्धं दश दिनानि ॥ ततो भीष्मपतनं ॥
 पृथमेतन्महापर्वं भारते परिकीर्तितम् ।
 अत्राध्यायशतं प्रोक्तं सप्तादश तथैव च ॥
 पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
 श्लोकाश्च चतुराशतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥
 व्यासेन वेदविद्वया सख्याता भीष्मपर्वणि ।

● ● ● ● ● ● ||

श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे कार्तिकवद्य ११ भृगौ विह्वलसुत-
दशपुत्रगणेशेन पुत्रवर्त * * * *

— D₂ concludes with

व्यासदर्शनं १ । भीष्माभिषेकं २ । युद्धसंस्थानं ३ । कुरुक्षेत्रा-
भिगमनं ४ । जम्बूखण्डनिर्माणं ५ । भगवद्गीता ६ । भीष्मद्रोण-
कृपशल्याभिगमनं ७ । विश्वोपाख्यानं ८ । इरावधं ९ । भीष्म-
पतनमिति ॥ समाप्त भीष्मपर्व ॥ अतो द्रोणपर्व भविष्यति ॥
जय जय जय जय श्रीकृष्ण । सवत् १७२९ वर्षे माघ शु ॥ १०
शुक्ले । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥

— D_4 concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शके १६२२ वर्तमाने विक्रमसंवत्सरे भाद्र-
पदवह्न्यक्षमावास्या मीढमपर्व समाप्तम् ॥ ग्रन्थसंख्या ९५००

— De concludes with

अनुक्रमणिका । मीमपर्वणि अध्यायाः ११७ । श्लोकाः ५८८४ ।
संवत् १८३५ वर्षे शके १७०१ प्रवर्त्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये
सौरमानात् नृपारतौ महामाङ्गल्यप्रदे मासोत्तममासे भाद्रपद-

मासे सितेतरपक्षे नवम्यर्कवासरे पूर्णाकृतमिदं भीष्मपर्वं । देहा
वलीस्थेन साक्षा श्रीचन्द्रावनसुतेन पुरुषोत्तमेन परोपकारार्थं कृत
मिदं पुस्तकं ॥

— D₇ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः ॥

— D₈ concludes with

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्या पानमनुत्तमम् ।

तत सर्वगुणोपेतमन्न दद्यात्सुसकृतम् ।

श्रीमान् श्रीकृष्णो विजयते । श्रीमन्नारायणाय नमः ।

श्रीराम शरण ममेति परमो मन्त्रोऽयमष्टाक्षरः ।

शके १६०६ रक्षाक्षिनाममवत्सरे । ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा इन्दु
वासरे इदं पुस्तकं लिखितं । श्रीकृष्ण । शुभमस्तु सर्वजगत् ।
श्रीकृष्ण । ग्रन्थसंख्या ६००० । भीष्मपर्वस्येदं पुस्तकं राघोजी
देशमुख पराढं ।

— T₁ concludes with

हरि ॐ ॥

भोजन भोजयेद्द्विप्रान्गन्धमाल्यैरलंकृतान् ।

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥

— T₂ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः ॥

— G₁ concludes with

हरि ॐ ॥ भीष्मप * * * — fol damaged.

— G₂ concludes with

हरि ॐ । शुभमस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भोजन भोजयेद्द्विप्रान्गन्धमाल्यैरलंकृतान् ।

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीकृष्णाय नमः ।

विन्दुदुर्लिपिवितर्गवीथिका

शृङ्गपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।

हस्तवेगजमनुद्विपूर्वक

क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनः ॥

अथवा वा सुवर्धं वा मम दोषो न विद्यते ।

यादृश पुस्तके दृष्ट तादृशं लिखितं मया ॥

श्रीनिवागुरवे नमः । श्रीरामाय महागुरवे नमः । रुक्मि
णिलयभामासमेतश्रीकृष्णग्राहणे नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अविष्टमस्तु । हरि ॐ शुभमस्तु । श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

— G₃ concludes with

श्रीदक्षिणामूर्तये नमः । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।
करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । राक्षसपं कार्तिकमाय
दक्षिणामूर्तिं न्यहन्मलिगित । हरि ॐ । मार्गळीमास
भीष्मपर्व समाप्त । शुभमस्तु ॥

— G₄ concludes with

हरि ॐ श्रीगणाधिपाय नमः ।

— M₁ concludes with

पट्टिप्लारे कोवित्कत्ते भीष्मपर्व शुभम् ।

— M₂ concludes with

विन्दुदुर्लिपिवितर्गवीथिका

शृङ्गपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।

हस्तवेगजमनुद्विपूर्वक

क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥

नेत्रालस्याद्वन्मवेगान्मातृकास्पष्टवर्णतः ।

न्यूनातिरेकताय स्याद्यदि शोष्या मनीषिभिः ॥

कोष्ठ १०२८ मत मीनं = तदि अक्षतिनक्षत्रं पूर्वचतुर्थियुं सूर्य
वारसु कृदियदिने एलुतितीर्तं पुनकम् ।

गुरुणा चरणाम्भोजपरागपरमाणवः ।

मनोमुकुरमस्माक पुनीयुरनुवासरम् ॥

कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।

प्रणतकृतेनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

— M₃ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु ॥

— M₄ concludes with

गुरुभ्यो नमः ॥

— M₅ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगुरुभ्यो
नमः । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS, and

minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as सजय उवाच) have been uniformly ignored here

In the case of Appendix passage no 2, additional variants are introduced from K₁ and in the case of no 3, the *Gītāsāra* (the text of which has been critically constituted), from Ś₁, Ś₂ and K₂, for which see detailed description of the Critical Apparatus given in the Introduction

1

After 6 22 16, K₂ & B Da Dn D₂ (lines 1-7 only) & 7 8 ins

संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ।
अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

श्रीभगवानुवाच ।

शुचिर्भूत्वा महाबाहो सप्रामाभिमुखे स्थित ।
पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ।

संजय उवाच ।

एवमुक्तोऽर्जुनः संख्ये वासुदेवेन धीमता । [5]
अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलि ।

अर्जुन उवाच ।

ॐ नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि ।
कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ।
सद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।
चण्डि चण्डे नमस्तुभ्य तारिणि वरवर्णिनि । [10]
कालायनि महाभारे करालि विजये जये ।
शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ।
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि ।
गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ।
महिषासृक्प्रिये नित्य कौशिकि पीतवासिनि । [15]

अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ।
उभे शाकंभरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि ।
हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधूम्राक्षि नमोऽस्तु ते ।
वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदासि ।

[20]

जम्बूकटकचैत्येषु नित्य सनिहिवालये ।
त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।
स्कन्दमातर्मगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ।
स्वाहाकार स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती ।
सावित्रि वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते ।
स्तुतासि त्व महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना । [25]

जयो भवतु मे नित्य त्वत्प्रसादाद्रणे रणे ।
कान्तारमयदुर्गेषु भक्तानां चालयेषु च ।
नित्य वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ।
त्वं जम्भनी मोहिनी च माया द्वी श्रीस्यैव च ।
सध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा । [30]
तुष्टिः पुष्टिर्दुष्टिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्धिनी ।
भूतिर्भूतिमता संख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ।

संजय उवाच ।

तत् पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला ।
अन्तरिक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता ।

देव्युवाच ।

स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रून् ज्ञेयसि पाण्डव । [35]
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ।

1

(L 1) K₂ प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा). Da समवस्थित (for समुप) — B₂ श्रीकृष्ण उवाच (for श्रीभगवानु) D₁ सप्रामाभिमुख — (L 4) Da₁ उदीरयत् — (L 5) B₂ om the ref — (L 6) Da₁ D₂ पार्थ — (L 7) K₄ B₂ & D₂ सिद्धसेने, Da₁ सेनानी K₄ B₂ & Da D₂ सदा — After line 7, D₂ ins इत्यादि दुर्गास्तोत्रं यत्कमस्ति — (L 8) B₁ कपालि K₂ अयेति (for कपिले) — (L 9) Da₁ महाकाली — (L 10) B₂ & (in as in text) Da D₁ & खड्गे (for चण्डे) K₄ Da₁ D₁ & तारिणी, Dn₂ तारणी, D₂ तारणि D₁ वरवर्णिनी — (L 11) Da₂ कालायनि, D₂ कालायनी Da [5] क्षये (for जये) — (L 12) K₂ निरा यक्षध्वजधरे, B₁ & D₁ शिखिपुच्छ (D₂ 'पिच्छ' ध्वज), Da₁ शिखिपीछधरे देवी, D₁ शिखिपिच्छ — (L 13) K₂ पट्टशूल K₂ Da₁ भारणे, D₂ धारिणी — (L 14) K₄ उर्ध्वदंश (for गोपेन्द्रस्य) — (L 15) K₂ Da₁ Dn₁ D₁ & कौशिकी K₂ Dn₁ D₂ & पीतवासिनी — (L 16)

K₄ B₁ D₁ कोका (D₁ 'क' मुखि; B₁-s कोकामुखे (for कोक) — (L 17) K₂ Da₁ Dn₁ D₂ शाकंभरी D₂ कैटभनाशिनी. — (L 18) Da₁ हिरण्याक्षे D₁ धूम्राक्षि (for सुधूम्राक्षि) — (L 19) K₂ वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसे — (L 24) Da₁ सावित्री D₁ वेदाग (for वेदान्त) Da₂ D₂ उच्यते — (L 25) B₂ मया (for महा) — (L 26) Dn रणाजिरे, D₄ & रणप्रिये (for रणे रणे) — (L 27) K₄ आननेषु, Da₂ Dn₁ D₁ & 3 पालनेषु (for चालयेषु) — (L 28) D₂ वसति K₂ युद्धे यजति पादवान् (for the posterior half) — (L 29) K₂ जम्भनी, Da₁ Dn D₁ & 3 जम्भ (Dn₁ D₁ 'मि' नी Da₁ Dn₂ D₁ & 1 मोहिनी Da₁ तथा मति (for तथैव च) — (L 30) D₁ साध्या (for सध्या) — (L 31) B₂ शान्ति (for तुष्टि) Da₁ तुष्टिः पुष्टिर्दुष्टि-दीप्तिश्च Da चन्द्रादित्यवपुर्धरा, D₁ & 3 विवर्धनी — (L 32) Da भूतवता (for भूतिमता) B₁ 2 Da D₁ मुख्ये, B₂ लोके, Dn₂ सख्ये (for सख्ये) Da₁ वीक्ष्यसि — (L 33) D₂ मतिव (for मानव) — (L 34) B₂ & अन्तरिक्ष — (L 35) B₂ Da₁ अल्पेनैव — (L 37)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृत स्वयम् ।
 ह्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ।
 लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मन ।
 आरुरोह ततः पार्थो रथ परमसगतम् । [40]
 कृष्णार्जुनावेकरयौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतु ।
 य इदं पठते स्तोत्रं कल्प उत्थाय मानव ।
 यक्षरक्षपिशाचेभ्यो न भयं विद्यते मदा ।
 न चापि रिपवस्तेभ्यः सर्पाद्या ये च दष्टिण ।
 न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलदपि । [45]
 विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्यति बन्धनात् ।
 दुर्गं तरति चावश्यं तथा चौरैर्विमुच्यते ।
 संग्रामे विजयेन्नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलम् ।
 आरोग्यबलसंपन्नो जीवेद्द्वयंशतं तथा ।
 एतद्वृष्टं प्रसादान्तु मया व्यासस्य धीमत । [50]
 मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ।
 तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मन्युवशानुगा ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिता ।
 द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानव ।
 अवारयस्त्व सुत न चासौ तद्गृहीतवान् । [55]
 यत्र धर्मो धुतिः कान्तिर्यत्र ह्री श्रीस्तथा मतिः ।
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।

Colophon.

K₂ Da₁ D₁ वज्रभृता — (L 39) Da₁ कौन्तेय —
 (L 40) Dn₁ परमसगता — (L 41) K₂ Da Dn₁
 D₁ एकरथे (for 'रथौ') — (L 42) Da पठति
 K₂ & B Da₂ कल्पम्, Da₁ Dn₁ D₂ कल्पम् (for
 कल्प) — (L 43) K₂ यक्ष रक्षति शपेभ्यो (for the
 prior half) — (L 44) D₁ न चापि चौरजस्तेभ्यः
 (for the prior half) D₁ मर्षेभ्यो (for सर्पाणां)
 K₂ न (for ये) — (L 46) K₂ B₁-s Da₁ (before
 corr as above) a₂ Dn₁ D₁ १ ३ मुच्येत — (L 47)
 Da D₁ रोगैर् (for चौरैर्) — (L 48) K₂ B₁ ३ ४
 विजयो, B₂ Da D₁ ३ विजय D₂ लक्ष्मी Dn₂ D₁ ३
 केवल — (L 50) D₁ हृत राजन् (for प्रमादात्तु) D₁
 व्यामेन (for व्यासस्य) K₂ D₁ धीमता — (L 51)
 K₂ Dn D₁ १ ३ मोहात्वेतौ — (L 53) K₂ Da राज्य
 (for वाक्य) B₁ ३ कुठिता (for गुण्ठिता) —
 (L 54) K₂ तथानल, K₂ B D₁ ३ तथा नभः (for
 तथानव) — After line 54, D₁ ins

पदैरन्यैस्तत्त्वविद्विज्ञानविज्ञानपारगैः ।

— (L 55) B₂ अभावयस्, D₁ वीर्यमाणस् (for अवार

Before 6 23 1, Ko-2 (as also K₇) ins

श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ नमः ।
 अस्य श्रीभगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्वेदव्यास
 ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णपरमात्मा देवता ।
 अशोक्यान्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च भाषसे (Gītā 2
 11^{ab}) इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक [5]
 शरणं ब्रज (Gītā 18 66^{ab}) इति शक्तिः । अह
 त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः (Gītā
 18 66^{cd}) इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं धर्मार्थ-
 काममोक्षार्थं जपे विनियोगः ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि
 नैनं दहति पावकः (Gītā 2 23^{ab}) इति बहुष्टुभ्या [10]
 नमः । न चैनं हृदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः
 (Gītā 2 23^{cd}) इति तर्जनीभ्या नमः । अच्छेद्यो
 ऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽशोक्य एव च (Gītā 2 24^{ab})
 इति मध्यमाभ्या नमः । नित्यं सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं
 सनातनः (Gītā 2 24^{cd}) इत्यनामिकाभ्या नमः । [15]
 पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽयं सहस्रशः (Gītā
 11 5^{ab}) इति कनिष्ठिकाभ्या नमः । नानाविधानि
 दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च (Gītā 11 5^{cd}) इति
 करतलकरपृष्ठाभ्या नमः । इति करन्यासः ॥ अङ्ग
 न्यासः । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः [20]
 (Gītā 2 23^{ab}) इति हृदयाय नमः । न चैनं

यत्) — (L 56) D₂ कीर्तिर् (for कान्तिर्), and
 transp ही and श्री K₂ रवि, K₂ B₁ ३ ४ रति
 (for मति) — (L 57) B₂ यत्र (for यतो)
 — Colophon om. in D₁ [Adhy name K₂ &
 B₁ ३ ४ D₂ ३ कालायनीस्तव (K₂ B₂ cont समाप्त),
 Da₂ दुर्गास्तुति, Dn₁ कालायनीस्तोत्र — Adhy no
 Da₂ 23, Dn₂ 22]

For lines 1-2, K₁ subst श्रीवैशंपायन उवाच । अस्य
 श्रीगीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदव्यासभगवान् — After line 3, K₁
 ins श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

श्रीगीताया ऋषिर्न्यामश्छन्दो नानाविधे धुतिः ।

देवता देवकीपुत्रः पायसारथिरात्मवान् ॥ (१)

— (L 6-7) For अह शुचः, K₁ subst ऊर्ध्वमूलमध-
 शास्त्रमन्त्रस्य प्रादुरव्ययम् (Gītā 15 1^{ab}) — (L 8-9) K₁
 subst यज्ज्ञानपक्वतेन (sic) श्रीभगवत्समाराधनार्थं (for श्रीरूप
 मोक्षार्थं) — K₁ om from नैनं छिन्दन्ति up to
 end of line 18 — (L 19-20) Ko अथ पटगन्यासः, K₁

कुण्डयन्वापो न शोषयति सारुत (Gitā 2 23rd)
इति शिरमे म्याहा । अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहेद्यो
ओष्य एव च (Gitā 2 24th) इति शिखायै
चापद्र । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च [25]
(Gitā 11. 5th) इत्यस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्याय ॥
अथ ध्यान ।

ॐ पार्थाय प्रतियोधितां भगवता नारायणेन स्वय
म्यायेन प्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ।
अष्टैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी [30]
मायस्तरुण्यं दधामि भगवद्गीता भवोन्मोधिनीम् ॥ (१)
ॐ इति विक्रमितपद्मं सूर्यमोमाभि विन्ध्य
प्रणयस्यत्रिकामं यस्य वै निर्विकल्पम् ।
अचलपरमशान्तं ज्योतिराकाशमार
म भवतु शुभदेव मे वामुदेव प्रसिद्ध ॥ (२) [35]
मर्यापनिपदो गावो वोग्धा गोपालनन्दन ।
पार्थो चत्न सुधीर्भोक्ता दुग्ध गीतामृत महत् ॥ (३)
ॐ नमोऽस्तु ते व्यास विद्यालङ्घने
कुण्डारविन्दायतपश्चनेत्र ।
धेन रम्या भारततैलपूर्ण [40]
प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीप ॥ (४)
प्रपन्नपारिजाताय तोषवेर्ग्रेकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ (५)

अर्थाङ्गन्याय (for अङ्गन्याय). — (L 26) K₁ इत्यङ्गन्याया
(for 'न्याय'). — (L 28) K₁ प्रतिपादिता (for 'वर्धिता').
— (L 31) K₁ भगवद्गीता (for भगवन्मोधिनीम्) Ko
अथ स्या भगवद्गीता भगवद्गीते भगवद्गीता. — (L 35) K₁
शिवदे (for शुभदे).

For lines 19-41, K₁ subst ॐ ज्ञानात्मने वृद्धाय
नमः । श्रीमद्भगवत्पात्रेण छन्दस्य शिरमे म्याहा ॥ श्रीमच्छ्रुत्यात्मने वेद-
व्यासाय शिखायै चापद्र । श्रीवृद्धात्मने बलमद्रामाय कयचाय हु ।
श्रीमत्तैजसात्मने कृष्णाय भेषजयाय चापद्र ॥ श्रीमद्भगवत्पात्रेण यद्विषयेऽयम्
(slo) गीतावर्धितां अनुनाय अस्त्राय फट् ॥ ॐ

उद्दिष्टप्रमज्जविन्दु नमल्लाल-
श्लोकात्मकानिपक्षतुर्गणेषु ।
पायापलायिगसुयोधनमानमज्ञ
यागम्भि (slo) वरुणमजुतामारथेन ॥ (२)
आगाधपाणिमलप्रणदत्तप्रती-
मागील्लालगणिकुण्डलहेमसुत्रम् ।
आविश्रमाभुग * * * नीलमय्या-
दाप धननवरवामरणा महो न ॥ (३)

3

For the MSs S₁ & K₂ (used in constituting the text of this Appendix passage known as the Gitāśāra), see detailed description of the Critical Apparatus. In what follows, the shorter version is generally adopted, but where quite unavoidable, alternative versions are given opposite each other (the shorter on the left side, the longer on the right) suspending the column division, and marked by a vertical wavy line in the margin

Ko-2 ins after 112th

अर्जुन उवाच ।

यदेतन्निष्कलं ब्रह्म ज्योमातीत निरञ्जनम् ।
कैवल्य केवल शान्त शुद्धमत्यन्तनिर्मलम् ॥ (१)
अप्रत्ययमविज्ञेय विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ।
ज्ञानयोगविनिर्मुक्त तज्ज्ञान ब्रह्म केदव ॥ (२)

श्रीभगवानुवाच ।

मयैतो ज्योतिराकाश मयैभूतगुणान्वितम् । [5]
सर्वत परमात्मानमक्षय परमं पदम् ॥ (३)
अनादिनिधनं देव महाज्योतिरतिध्रुवम् ।
अत्यन्तपरम स्थान शब्दादिगुणवर्जितम् ॥ (४)
यत्तत्परतरं ज्योतिर्ध्रुवापरतर स्थितम् ।
आचतुर्गुणमद्यापि कथित न हि कम्पचित ॥ (५) [10]

कनक * मल [नि] शितात्ममुद्रदु * परिकल्पितमहिर्बह्वृष्ट ।
इतर * * गृहीतवेत्तनेयमम दृष्टि मानिधमाननोतु शौरि ॥ (६)

— After line 43 (at 5), K₁ ins.

मात्रक प्रणयो यस्य क्रीडावन्त्वसिल जगत् ।
श्रुतिराष्टा वपुर्गान त वन्दे देवकीसुतम् ॥ (६)
मारभ्यमजुनस्यागौ कुर्वन्गीतामृत ददौ ।
लोकययोपकायय नमो कृष्णात्मने नमः ॥ (७)

3

Ko-2 o repeat lines 1-4 after line 104, which follows line 63 — (L 2-3) S₁ K₁ o o (the last three second time) reverse the order — (L 3) Ko-2 o (all second time) अनिर्देश्य (for अविज्ञेय) — (L 4) Ko-2 o (all second time) तत्क्षणदेव मुच्येत (for the prior half) — (L 6) S₁ & Ko-2 अक्षर (for अक्षय). — (L 7) S₁ & Ko-2 'ज्योतिरिति', C₁ 'ज्योतिरिति' (for 'ज्योतिरिति') — (L 8) Ko-2 आकाश (for अत्यन्त) — After line 8, S₁ & ins.

आत्मदेहे मया सृष्टा प्रकृति क्षेत्रमेव च ।
सकल तु भवेत्क्षेत्र निष्कल परम पदम् ॥ (६)
अर्जुन त्वप्रसादेन शृण्वन्तु मुनिसत्तमा ।
अथ मुक्ता महाबाहो त्वयसादादूनजय ॥ (७)

सुपुष्पा दक्षिणे मार्गे दर्शिता विश्वरूपिणा ।
अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ॥ (१०)

नाभिर्वायुर्न चाकाशः न क्षितिर्नापि वा जलम् ।
न मनोबुद्धिद्वन्द्वं गूढाय कथितं तव ॥ (११)
अनित्यो नित्यता याति यदा भावः न पश्यति ।
शून्यं निरञ्जनाकारं निर्वाणं ध्रुवमव्ययम् ॥ (१२) [25]
सर्वं तत्स्यात्परं ब्रह्म बुद्धिश्चात्यन्तं बुध्यति ॥ (१३)
प्रतिभावप्रयत्नेन हरिं त्रैलोक्यवान्वयम् ।
दशमं चाहुलं व्याप्य चाद्यायाह व्यावस्थितम् ॥ (१४)
जीवो यत्र प्रलीयेत सा कला पोदनी स्मृता ।
तया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ (१५) [30]
तच्चिन्त्यं तेन वै ज्ञानं तदत्राद्या उपामते ।
ब्रह्मणैव हि विख्यातं वेदान्तेषु प्रकाशितम् ॥ (१६)
वेदेषु वेदमित्याहुर्वेदधाम परं मतम् ।
तत्परं विदितं यस्य स विप्रो वेदपारगः ॥ (१७)
आहुतिं सा परा ज्ञेया मा च सध्या प्रतिष्ठिता । [35]

प्रमाणं वेदतत्त्वानां साख्यादीन्यभियोगिनाम् । [15]
तेषां न विद्यते निष्ठा सर्वैः पापण्डिभिः सह ॥ (८)
कथितं च मया ज्ञानं देवानामपि दुर्लभम् ।
विश्वरूपमयं दिव्यं भैरवग्रन्थिविन्दुना ॥ (९)

अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ।
वाङ्मयं सर्वशास्त्राणामतिसूक्ष्मं चराचरम् ॥ (१०) [20]

गायत्री सा परा ज्ञेया अजपा नाम विश्रुता ॥ (१८)
तपस्य तया वेदे मुनिभिः समुपास्यते ।
ता कला योऽभिजानाति स कलाज्ञोऽभिधीयते ॥ (१९)
या ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्गर्भजन्मजरादिभिः ।
परिज्ञानेन मुच्यन्ते नरा पातककिल्बिषैः ॥ (२०) [40]
इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
तयोर्मध्ये तृतीया तु तत्प्रयागमनुसरेत् ॥ (२१)
इडा वै वैष्णवी नाडी ब्रह्मनाडी तु पिङ्गला ।
सुपुष्पा चैश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवद्वा स्मृता ।
ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो रेचकः पूरकुम्भकः ॥ (२२) [45]
सक्रान्तिविषुवच्चैव योऽभिजानाति विग्रहम् ।
नित्ययुक्तं स योगीशो ब्रह्मविद्या प्रपद्यते ॥ (२३)
इडा वै गार्हपत्यस्तु पिङ्गलाहवनीयकः ।
सुपुष्पा दक्षिणामिस्तु ह्येतदग्नित्रयं स्मृतम् ॥ (२४)
तस्य मध्ये स्थितं ज्योतिः सोममण्डलमेव च । [50]

वेदं यज्ञेन कौन्तेय तत्त्वं मामजमव्ययम् ।

— (L 9) Śr १ योमौ परमतत्त्वेन ध्रुवादध्वतर ध्रुव —
(L 10) Śr १ न चोक्तं यस्य (for कथितं न हि) K₂
केनचित् (for कथ्यं) — (L 13) Śs त्वत्प्रमाणेन (for
त्वप्रसादेन) Śr १ ऋषिदेवता, K₁ १ मुनिदेवता (for
मुनिसत्तमा) — Ko १ read lines 15-16 twice con-
secutively — (L 15) Śr १ वेदाश्चत्वार (for वेद-
तत्त्वानां) Ko (first time) १ १ (first time) साख्या-
दिविधियोगिना, K₂ साख्यादीन्यपि यो* — (L 16) Ko २
(both first time) तेषां चेष्टा न (K₂ नि-) वर्तेत Ko २
(both first time) शून्यं (for सर्वं) Śr १ पापण्डिकै,
K₂ (both times) पापण्डिभिः (as above) — (L 18)
Śr १ चित्तं (for दिव्यं) Śr १ भैरवग्रन्थं, Ko भैरव ग्रन्थि*
— (L 19, left) Om. in K₁ २ — (L 20, right)
Om in Śr १ — (L 21) Śr १ न च (for नापि)
— (L 22) Ko १ न मनोबुद्धियोगेन (for the prior
half) Śr १ मया (for तव) — (L 24) Ko निर्धारं,
K₁ निर्धारं, K₂ निर्धारं (for निर्वाणं) Śs (marg) K₁ २ १
इक्षर (for अव्ययम्) — (L 25) Śr १ पुरुषं निर्मलं साक्षी
(for the prior half) Śr सृष्टा, Śs CŚr स च (for

सोममण्डलमध्यस्थ तन्मध्ये सूर्यमण्डलम् ॥ (२५)
 सूर्यमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्तेजो हुताशन ।
 हुताशनस्य मध्ये तु निर्धूमाङ्गारवर्चसम् ॥ (२६)
 तत्रास्थितो महात्मासौ योगिभिस्तु प्रगीयते ।
 सुगीत चैव कर्तव्य मन एकाग्रचेतसा ॥ (२७) [55]
 शिवो चिन्दुः शिवो देवो घर्घरामृतवर्चसा ।
 निखिलं पूरयेद्देव विपदाहज्वरापहम् ॥ (२८)

अर्जुन उवाच ।

जीवो जीवति जीवेन नास्ति जीवमजीवितम् ।
 निर्गतं सह सद्देन स जीव केन जीवति ॥ (३०)

श्रीभगवानुवाच ।

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राण सचरते सदा ।
 आकाश पिवते नित्य स जीवत्सेन जीवति ॥ (३३)
 काकीमुख ककारान्तं मकार चेतनानुगम् ।
 अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थं सप्रतिपद्यते ॥ (३४)
 तावत्पश्येत्स्वगाकार खङ्गाकार तु विचिन्तयेत् । [70]

तस्य भावस्य भावात्मा भावना नैव युज्यते ।
 अनावृत्तस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो गतिः ॥ (३८)
 तत्पद विदितं येन स योगी लिङ्गसन्नाय ।

मर्षवत्कुटिलाकारसुषुम्णावेष्टितां तनुम् ।
 मकारवेष्टितां कृत्वा मातृगणयोजयेत् ॥ (२७)
 त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च त्रिमलं च त्रिरक्षरम् । [60]
 अर्धमात्रं च यो वेत्ति न भवेद्देवपारग ॥ (३०)
 सर्वतपाणिपाद नत्सर्वतोक्षिशिरोमुग्रम् ।
 निर्मल विमलाकार शुद्धस्फटिकमनिभम् ॥ (३१)

न्यावर जगमं चैव यत्किञ्चित्पराचरम् ।
 जीवो जीवति जीवेन स जीव केन जीवति ॥ (३०) [65]
 रामध्ये कुरु चात्मानसारममध्यं च स तुर ॥ (३०)
 रामध्ये च प्रवेष्टव्यं स च ब्रह्म सनातनम् ।
 आत्मानं गमय कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ (३६)
 ऊर्ध्वशून्यमधःशून्यं मध्यशून्यं निरामयम् ।
 त्रिशून्यं योऽभिजानाति स भवेत्कुलनन्दन ॥ (३७) [75]

अमात्रशब्दरहितं स्वरन्यञ्जनवर्जितम् ।
 विन्दुनादकलातीतं यन्म वेद स वेदवित् ॥ (३८)
 संप्राप्ते ज्ञानविज्ञाने ज्ञेये च हृदि सख्यते ।

गार्हपत्यं तु, K1 2 *पत्ये तु Ko 1 0 *लाह्वनीयक, K2 *यके (for *यक) — (L 49) Śr 8 दक्षिणाग्निं तु Ko-2 9 (marg sec m as above) त्रेताग्निं शरणं ययुः — (L 54) Ko सा च महेश्वरी स्मृता (for the post half) — (L 55) Śr 8 अपि (for चैव) — (L 56) Ko-2, 1 (marg sec m as above) शिखाविन्दुः (for शिवो विन्दुः) Śr 8 Ko (marg sec m) शशी देवो, K1 शिखो देवो (for शिवो देवो) Ko-2 9 घर्घरामृतवर्षणं (K1 *वर्षं) — (L 57) Śr 8 अखिल (for निखिल), and विपदाहज्वरं हरेत् (for the post half) — (L 59) Ko-2 सकारं वेष्टितं, Ko मकारं वेष्टितं Śr परितर्पयेत्, Śs *रक्षयेत्, Ko-2 *योजित — (L 60) Om in K1 2 — (L 61) Om in K1 2 Śs स विप्रो (for स भवेद्) — (L 62) = 6 35 13^{ab} Śr 8 K1 2 सर्वतपाणिपादांतं, Ko *पादं त — Ko-2 9 read line 63 after line 44 — (L 63) Śs विमल निर्मलकार (for the prior half) Ko *निमल (for *सनिभम्). Śr 8 repeat line 63 after line 67, followed by

भिन्नमुष्कपात्स्य पुत्रोत्पत्तिर्न विद्यते ।,

and lines 103 (with v 1), 107 (with v 1), and

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।,

followed further by line 110 (left, var), line 111

(left, var), line 112 (left, var) and 113 (left, var). On the other hand, Ko-2 ins, after line 62, 6 35 13^{ab}, followed by line 104, the ref अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 (with var), while Ko ins 6 35 13^{ab}, followed (in marg) by lines 63, 104, the reference अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 as in Ko-2, after which comes (marg) the ref श्रीभगवानुवाच, followed by lines 66-67 — After line 63, lines 64 (left) and 65 (left) are read (preceded by the ref) by Śr 8, while lines 64 (right) and 65 (right), preceded by the ref, are read by Ko-2 — (L 68) Śr Ko चेतनामुख, Śs *नात्मक (for *नानुगम्) — (L 70) Ko-2 9 मकार (for सकार) Śr खगाकारं तु चितयेत् — (L 71) Śr 8 रामध्ये च प्रवेष्टव्यं (for the prior half) K1 2 9 आत्ममध्ये (for *मध्य) Śr 8 आत्मानं च खगं कुरु (for the post half) — (L 72) Om (hapl) in Śr 8 — (L 73) Śr 8 च खग (for खमय) — (L 74) Śr निराश्रय, Śs निरतर (for निरामयम्) — (L 75) Ko-2 9 को न (K1 2 केन) मुच्येत वधनात् (for the post half) — Lines 76-89 (all left) are given (with var) by Śr 8, while lines 76-89 (all right) and lines 90-101 are given (with var) by Ko-2 9 — (L 76, left) Śs नानु- (for नैव) — (L 78,

पुण्यपापहराश्चैव ये चान्ये पञ्चदैवता ॥ (३९)
जीविनः सह गच्छन्ति यावत्तत्त्व न विन्दति ।
पाप दहति ज्ञानाग्निं पुण्येन सोमसूर्ययो ॥ (४०)
पुण्यपापविनिर्मुक्तिरेष योगोऽभिधीयते ।
धृतिरोधि मनोधीति सतोप समिधामृतम् ॥ (४१)
इन्द्रियाणि पशु कृत्वा यो यजेत स दीक्षितः ।
पर ब्रह्माधिगच्छन्ति शब्दब्रह्मविचिन्तनात् ॥ (४२)
सकले दृष्टपारोऽपि भाव युजति युजति ।
निष्कले दर्शन नास्ति स्वभावो भाव युजति ॥ (४३)
तालुमूले च लम्पाया त्रिकूट त्रिपथान्तरम् ।
एक तत्त्व विजानीयाद्विघ्नस्यायतन महत् ॥ (४४)

लब्धशान्तपदे भावे न योगो न च धारणा ॥ (३९)
वेदादौ यः सुर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । [80]
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ (४०)
ना नात्रार्थी भवेत्तावद्यावत्पर न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु परे पारे किं नावा वै प्रयोजनम् ॥ (४१)
दूरस्थो नापि दूरस्थः पिण्डस्थः पिण्डवर्जितः ।
अमलो निर्मलः सूक्ष्मः सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥ (४२) [85]
अर्जुन उवाच ।
अक्षराणि समात्राणि सर्वे विन्दुसमाश्रिताः ।
विन्दुर्भिद्यति नादेन स नादः केन भिद्यते ॥ (४३)
श्रीभगवानुवाच ।
अकारध्वनिनादेन वायुः सहरणान्तिकम् ।
निरालम्बस्तु निर्देहो यत्र नादो लय गतः ॥ (४४)

अर्जुन उवाच ।

याद्देन व्यापितं व्योम व्योम चाननुनासिकम् । [90]
अधश्चोर्ध्वं कथं चैव कण्ठे चैव निरञ्जनः ॥ (४५)

श्रीभगवानुवाच ।

अनूपमव्यक्तकमस्त्वरय

तत्तालुकण्ठेष्वनुनासिक च ।

अरेफजात शुभमूपमवर्जित

न दुःकराणां कुरुते कदाचित् ॥ (४६) [95]

शाकाशमप्यनाकाश पुरुषत्वे प्रतिष्ठितम् ।
शब्दं गुणमिवाकाश निशब्दं ब्रह्म बोध्यते ॥ (४७)
सर्वग सर्वबोधादि वासनाजालवर्जितम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवा ॥ (४८)
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्ज्ञानं विज्ञानमेव च । [100]
ज्ञानं विज्ञानयुक्तं च रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥ (४९)

छिन्नमूलस्य वृक्षस्य यथा जन्म न विद्यते ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ (४५, ५०)

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यै शास्त्रसंग्रहैः ।

या पुरा पञ्चनामस्य मुखपद्माद्विनिर्मुता ॥ (४६, ५१) [105]

गीतागाङ्गोदक पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।

सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वधर्ममयो हृदि ॥ (४७, ५२)

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।

सर्वभोगमयश्चायं सर्वमोक्षमयो ह्ययम् ॥ (४८, ५३)

left) Śs मित्रं (for छिन्नं) — (L 80, left) Śs जीविना (for जीविनः) — (L 87, left) Śr निष्कल and स्वभावोद्भाव — (L 88, left) Śr तालु मध्ये च (for तालुमूले च) — (L 76, right) K₉ अमात्रं (for अमात्रः) — (L 79, right) K₉ नैव (for न च) — (L 80, right) K₁ पुरा (for सुरः) K_{1.2} ० प्रोक्त (for प्रोक्तो) — (L 82, right) स नावार्थी (for ना नावार्थी) — (L 83, right) K₉ पर (for परे)

— (L 84, right) K₉ पितृवर्जितं (for पिण्डं) — (L 91) K₉ सर्वव्यापी (for कण्ठे चैव) — (L 92) K₉₋₂ अधोपम् (for अनूपम्) — (L 94) K₉₋₂ शुभमोपं (for शुभमूपम्) — (L 97) K₉ शब्दगुणम् (for शब्द गुणम्) — (L 99) K₁ २ नि (K₁ वि) बोधेन (for निरोधेन) — (L 101) K₉ ज्ञानविज्ञानं (for ज्ञान विं) — (L 102) Śs मूर्धातस्तस्य मन्त्रो (for वृक्षस्य यथा जन्म) — Śr ० om (hapl.) lines 104-106

गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि सन्धिता ।
चतुर्गकारस्मरणात्पुनर्जन्म न विधत्ते ॥ (४९)
गीतासार पठेद्यस्तु ह्यच्युतस्य च सनिधौ ।
तस्माद्गुणसहस्रेण विष्णोर्निर्वचन यथा ॥ (५०)

एतत्पुण्य पापहरं धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ।

गकारपूर्वाश्रयारो रक्षन्ति महतो भयात् ॥ [110]
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि सन्धिता ॥ (५१)
आतो वा यदि वास्मात् शुचिर्वा यदि वाशुचि ।
य स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं य यास्याभ्यन्तरे शुचि ॥ (५२)
स गच्छेत्तत्क्षणात्प्रायो प्रहमूर्ते नमोऽस्तु ते ।
गीतासार पठेद्यस्तु विष्णुलोके महीयते ॥ (५३) [115]

पठतां ऋषयतां चैव विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ (५४, ५५)

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त ॥

4

Bs & Da Ds ins after 6 45 43^{ad} Dn (transp
lines 9-18 after line 46) ins after 6 45 43^{ad}
Ms-s (all om lines 1-6, and 288-339) ins after
6 45 46

श्वेतं क्रोधात्प्रज्ज्वाल हविषा हन्यवाडिव ।
स विस्फार्य महत्पापं शक्रचापोपमं बली ।
अभ्यधावजिघासन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ।
महता रथवशेन समन्तात्परिवारित ।
मुञ्चन्वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति । [5]
तमापतन्त सप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकानां रथा सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्राजमभीप्सन्तो मृत्योर्दृष्टान्तरं गतम् ।

वृहद्बलश्च कौसल्यो जयमेनेश्च मागधः ।
तथा रुक्मरथो राजपुत्रश्च प्रतापवान् । [10]
विन्दानुविन्द्यावावन्त्यौ काम्योजश्च सुदक्षिण ।
वृहदक्षश्च दायाद सैन्धवश्च जयद्रथ ।
नानावर्णविचित्राणि धनूनि च महात्मनाम् ।
विस्फारितानि दृश्यन्ते तोयदेन्येव विधुत ।
ते तु यागमयं वर्षं श्वेतमूर्धन्यपातयन् । [15]
निदाघान्तेऽनिलोद्भूता मेवा ह्य नगे जलन् ।
तव क्रुद्धो महेष्वायः सप्तमलैः सुतेजनैः ।
धनूपि तेषामाच्छिद्य ममदं पृथनापति ।
निष्कृत्तान्येव तानि सप्त सप्तदृश्यन्त भारत ।
ततस्ते तु निमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूपि च । [20]
सप्त चैव पृथक्काश्च श्वेतस्योपर्यपातयन् ।

— (L 103) Ss पुनर्जन्म (for पुनर्देहो) — (L 106)
Ko 1 गीतां (for गीता-) Ks भागोदक. — (L 107)
Ko सर्वधममयी मता (for the post half) — Ko-2
om. (hapl) line 108 — (L 109) Ko-2 सर्वभोगं
(for सर्वभोगं). — (L 110, right) Ss & Ko "पूर्वाक्ष"
(for "पूर्वाक्ष") — (L 113, right) Ko बहि (for
शुचि) — Ss & om lines 112-113 (both right) and
114-115, while Ko-2 & om lines 112-113 (both
left) — Lines 116-117 are found in Ko-2
only — Colophon Ks इति भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त,
Ks भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त

4

(L 1) Bs शल्य (for श्वेत) Dn श्वेत सप्त महा-
वीरान्दृष्ट्वा क्रोधात्समन्वित — (L 2) Bs Da Ds कर्त-
स्वविभूषित, Bs देवदानवपूजित (for the post half)
Dn धनूपि तेषां विच्छेदं वाणैः सनतपर्वभिः — Dn om
lines 3-6 — (L 3) Bs & तु (for वै) Bs Ds

शुचि (for बली) Bs शल्य सेनापति स्वयं (for the
posterior half) — (L 4) Ds रथवेगेन (for
"वशेन") Da1 परिवारयन् (for "वारित") — Da1 om
lines 5-7 — (L 5) Bs Da2 Ds सृजन् (for
सृजन्) — (L 8) Bs Da Ds परीप्सन्तो (for अभी-
प्सन्तो) — (L 9) Bs Da Ds कौशल्यो, Bs कौरव्यो
(for कौशल्यो) — (L 10) Ms-s शूरा (for राज्ञः)
Bs Da1 Ds राजपुत्र (for शल्यपुत्र) Ms-s पुत्र शल्यस्य
मानिनः (for the posterior half) — (L 11) Da
Ds विन्दानुविन्दा — (L 12) Ms-s वृद्धः (for वृहत्).
Ms दायादा Bs सिंधुराजो Da2 Ds सैन्धवस्य, Ms
सैन्धवाश्च — (L 13) Bs नानावर्णविचित्राणि, Ds
नानाधातुः; Ms-s नानारत्न Bs & Da1 Ds Ms-s कर्तु-
कानि (Bs & "णि") (for धनूपि च) — (L 14) Ms &
विस्फारितानि Ms-s [अ]दृश्यते (for दृश्यन्ते) Da1 विष्णु-
रिति निदृश्यते (for the prior half) — (L 15) Ms
तत्, Ms & त (for ते) Ds स- (for तु) — Ms-s
om line 16 — (L 17) Bs सप्त वाणान्मुतेजितान्, Ms-s

तत पुनरमेयात्मा भूतं मसभिराशुगै ।
 निचकर्व महाबाहुस्तेषा चापानि धन्विनाम् ।
 ते निकृत्तमहाचापास्त्वरमाणा महारया । [25]
 रथशक्ती परानृश्य विनेदुर्भैरवाग्रवान् ।
 अन्वयुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथ प्रति ।
 ततस्ता ज्वलिता सप्त महेन्द्राशनिनि स्वना ।
 क्षप्राता सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमाश्रयित् ।
 तत समादाय शर सर्वकायविदारणम् । [30]
 प्राहिणोद्धरतश्रेष्ठ श्वेतो रुक्मरथ प्रति ।
 तस्य देहे निपतितो वाणो वज्रातिगो महान् ।
 ततो रुक्मरथो राजन्सायकेन दृढाहत ।
 निपमाद रथोपम्ये कश्मल चाविशान्महत् ।
 त विमल विमनस त्वरमाणस्तु सारथि । [35]
 अपोवाह सुमश्रान्त सर्गलोकस्य पश्यत ।
 ततोऽन्यान्यद् समादाय श्वेतो हेमविभूषितान् ।
 तेषां पण्णां महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ।
 हयाश्च तेषा निर्भिय सारथीश्च परतप ।

शरैश्चैतान्यमाकीर्य प्रायाच्छत्यरथ प्रति ।
 ततो हलहलाशन्दस्त्व सैन्येषु भारत । [40]
 दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्त शत्यरथ प्रति ।
 ततो भीष्म पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबल ।
 बृहस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छ्वेतरथ प्रति ।
 नृत्योरास्यमनुप्राप्त मद्राजममोचयत् ।
 ततो युद्ध समभवतुमुल लोमहर्षणम् । [45]
 तावकाना परेषा च व्यतिपत्करयद्विषम् ।
 सौमद्रे भामसेने च साल्यकौ च महारथे ।
 कैकेये च विराटे च छष्टद्युक्ते च पार्षते ।
 एतेषु नरसिंहेषु चेदिमत्स्येषु चैव ह ।
 ववर्ष शरवर्षाणि बृद्धं कुरुपितामह । [50]

Colophon

छतराष्ट्र उवाच ।

एव श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शत्यरथ प्रति ।
 कुरव पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत सजय ।

सप्त महान्नुवा (Ms 'न्न पू' जितान् (for the post half)
 Ds श्वेत सप्त महाबाहुन्तु द्वा क्रोधनमन्त्रिन (cf v 1 line 1)
 — (L 18) Ms-० उदिश्व न्वनुज्ज्व (for आच्छिष समद)
 Ds धनूपि तेषा चिच्छेद बाणै मननपर्वणि — (L 20)
 Ms : ततोऽन्ये तु, Ms ततोऽन्यानि (for ततस्ते तु) Da Ds
 निनेरादि (for 'पाधाद्') Da Ds प्रलपय, Dn Ds
 प्रनितय, Ms : प्रनृषन् (for 'पचन्') Ms-s ते (for
 च) — (L 21) Ms-s सप्त (for चैव) Ds श्वेतस्यो
 पर्यन्तपद्, Ms-s श्वेतस्योरन्व (Ms 'नि' रातयन् — (L 23)
 Bs निश्चकत्, Dns Ds विनकत् — (L 24) Ms-० ते-
 पि (for ते नि-) Dn Ds स्फुरमाणा (for त्वर*) —
 (L 25) Da1 Dn Ds अथ शक्ती, Ms-० शरशक्ती (for
 रथ*) Dn1 निनेदुर् Bs न्वगन् (for रवान्) —
 (L 26) Bs : Dn Ds मुमुतुर (for अन्वयुर्) Ms-s
 मुमुतुर्भै नरश्रेष्ठा (for the prior half) — (L 27)
 Bs Dn Ds Ms : महोन्वा* (for महेन्द्रा*) — (L 28)
 Bs तीक्ष्णाग्रा, Da1 मवेर्गै (for अप्राप्ता) Ms-s
 चिच्छेद सुरथास्तु — (L 29) Da Ds समाधाय (for
 समादाय) Ms-s तत शर समाधाय (for the prior
 half) Da1 दारण, Da2 Ds सर्वकायावदारण
 — (L 30) Ms-० बृद्धो (for श्वेतो) Da1 मद्रथ (for
 रुक्म*) — Bs om line 31 — (L 31) Ms-s
 तस्यामदेष्टे न्यपनद् (for the prior half) Dn1 Ds वक्रा
 निर्गो Ms-s वाणोय दृढवेपिन (Ms 'धन्विन'; Ms 'वेपिन')
 — (L 32) Bs भक्तवा (for ततो) Ms-s राजा (for
 रान्) Dn Ds दृढ हत, Ms : समाहित, Ms समा-

हन् (for दृढाहत*) — (L 33) Ms-s कश्मल च समा-
 विशत् — (L 35) Dn Ds अपोवाहहृष्यमस्र, Ms :
 अयावहृष्यमभान — (L 36) Dn Ds श्वेतो (for ततो)
 Da2 Ds न (for पद्) Ms-s समाधाय शरान् (for
 समाधाय श्वेतो) Dn Ds वाजिनो हेमभूषितान्, Ms श्वेतो
 हेमविभूषणान् — (L 37) Bs चैव (for पण्णा) Bs
 Ms-s महाराज (for 'बाहुर') Bs ध्वजनीमान् (for
 'शीर्षाणि') — (L 38) Dn Ds (before corr) शेषान्
 (for तेषा) Bs तेषा तु पण्णा निर्भिय (for the prior
 half) Da1 Ms-s परतप — (L 39) Dn चैतान्
 (for चैतान्) Ms-० वी (Ms धी) रक्षान्यान्समाचाल्य (for
 the prior half) — (L 40) Da Ds तत्र (for तव)
 Ms-s तव सैन्यस्य मारिष (for the posterior half) —
 (L 42) Ms-० महारथ (for 'बल') — (L 43) Dn
 Ds च (for तु) Ms-s बृहत् सर्वेण सैन्येन Dn शत्यरथ
 (for श्वेत*) — (L 44) Bs ततस्त समनुप्राप्त, Ms :
 मूलोर्व (Ms 'र्व') समनुप्राप्त Bs : अचोदयद्, Da Ds उपा-
 गमय, Ms-s व्यमोचयत् — (L 45) Ms-s रोमहर्षण
 — Ms : om line 46 — (L 47) Ms-s साल्यके
 — (L 48) Ds कैकेये, Ms कैकेये — (L 49)
 Dn Ds चेदिसैन्येषु Bs Dn1 हि (for ह) Bs
 युध्यन्तु निनदन्तु च, Ms-s चेदिमत्स्यक (Ms 'कु') रुशिषु
 — Colophon Adhy no Da3 5, Dns 45, Ds 47,
 Ms-s 46

After line 51, Ms-s ins

प्रत्युपाते च गाक्षेये तथा श्वेतरथ प्रति ।

भीष्म' शातनव' किं या तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ।

सजय उवाच ।

राजन्शतसहस्राणि तत' क्षत्रियपुंगवा ।

श्वेत' सेनापतिं शूर' पुरस्कृत्य महारथा । [55]

राज्ञो बल' दर्शयन्तस्त्रय' पुत्रस्य भारत ।

शिखण्डिन' पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथा ।

बभ्र्यवर्तन्त भीष्मस्य रथ' हेमपरिष्कृतम् ।

जिघासन्त युधा श्रेष्ठ' तदासीनुसुलं महत् ।

तत्तेऽह' सप्रवक्ष्यामि महावैशसमच्युत । [60]

तावकानां परेषा च यथा युद्धमवर्तत ।

तत्राकरोद्बोधोपस्थान्शून्यान्शातनवो बहून् ।

प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैराहं द्रयोत्तमान् ।

समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ।

नुदन्समन्तात्समेरे रविरुद्यन्त्यथा तम । [65]

तेनाजौ प्रेषिता राजन्शरा शतसहस्रश ।

क्षत्रियान्तकरा' सख्ये महावेगा महाबला ।

शिरासि पातयामासुर्वीराणा शतशो रणे ।

गजान्कण्टकसनाहान्वज्रेणेव शिलोघयान् ।

रथा रथेषु ससक्ता व्यटन्त विशां पते । [70]

पक्वे रथं पर्यवहस्तुरगा' सतुरगमम् ।

युवान निहत वीर' लम्बमान सकाशुं कम् ।

उदीर्णाश्च हया राजन्वहन्तन्मग्न तत्र ह ।

यद्धसद्गनिपद्माश्च विध्वस्ताशिरसो हता ।

शतश' पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते । [75]

परस्परेण धावन्त' पतिता पुनर्गथिता ।

उत्थाय च प्रधावन्तो द्विद्वयुद्धमवामुवन् ।

पीडिता' पुनरन्योन्य' लुठन्तो रणमूर्धनि ।

सचापान्सनिपद्माश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।

विम्वहस्तवीराश्च शतश' परिपीडिता । [80]

तेन तेनाभ्यघावन्त' विसृजन्तश्च भारत ।

मत्तो राज' पर्यवर्तद्दयाश्च हतसादिन ।

सरथा रथिनश्चापि विमृद्धान्त' समन्तत' ।

स्यन्दनादपतत्क्रश्निहृतोऽन्येन सायकै' ।

हतसारधिरप्युच्चै' पपात काष्ठवट्य' । [85]

युध्यमानस्य संप्राप्ते न्यूटे रजमि चोरियते ।

धनु' कृजितविज्ञान तत्रासीद्यतियुध्यत' ।

— (L 52) Ms-s पाहवा (Ms 'व' श्वैव (for पाण्डवेयाश्च).
Da1 Ms-s किमकुर्वत — Ms-s om line 53. — (L 54) Ms-s क्षत्रियाणा महाहवे (for the posterior half)
— (L 55) Da1 श्वेत- (for श्वेत) Dn Ds शूरा .
Ms-s महारथ — (L 56) B3 & Da Ds मर्दयतस् (for दर्श')
Ms-s वर्धयतो बल' राक्ष (for the prior half)
Ms-s कुती- (for तव) — Ms-s om line 57 Ds
transp lines 57 and 58 — (L 58) Da Ds 'परि-
स्कृत — Ms-s om line 59 — (L 59) B3 & Dn
Ds जिघासतो — (L 60) Dn Ds अद्भुत (for अच्यु-
त) Ms-s यथा (Ms महा-) वैशसमुद्यत — (L 62)
Ms-s शूरांशातनवो बली (for the posterior half)
— (L 63) Ds Ms-s प्राकृतन् Da Ds तत्राद्भुत तूत-
माग Da Dn1 Ds अहंद् (for आहंद्) B3 रथो-
त्तमै, B4 रथोत्तम' Dn2 Ds शरैरहं (Ds 'दे') व्रथोत्तम'
— (L 64) Ms-s अपावृणोच् (for 'समा'), and अर्क-
रदिमसमप्रमै' (for the posterior half) — (L 65) B3 नदन्, Da Dn Ds नुदन् (for नुदन्) Ms-s सप-
त्नान् (for समन्तात्) — For lines 66-70, Ms-s
subst.

तेन स मुक्ता इषवो यमदूता इवाहवे ।

हरन्ति क्षत्रियान्शूरान्मृत्युलोकाय भारत ।

प्रापतन्त स इदन्ते गिरिशृङ्गादिव हुमा ।

शिरोभिरथोन्मथितैर्हतसारथयस्ता ।

वीरा रथेन ससक्ता [Ms सयुक्ता'] प्रत्यदृश्यन्त भारत ।

— (L 68) B3 Dn Ds पातयामास दू (B3 वी) राणा
(for the prior half), and शिरासि (for वीरणा)
— (L 69) Da Ds गजान्कण्टकमग्राहान्; Dn1 राज-
न्ककदाश्वैव, Dn2 Ds राजन्कटकमग्राहान् Dn Ds वीग
विगतमस्तवा (for the posterior half) — (L 71) B3 & Dn2 Ds Ms-s पक्वो, Da1 पक्व- B1
Ms-s पर्यवहत्, Dn2 Ds 'वर्तत् (for 'वहत्) B1 तुर-
गोन्वास्तुरगम, Dn Ds तुरगोन्वास्तुरगम, Ms-s रथशेष-
स्तुरगम — (L 72) Dn Ds स्वबल (for युवान).
Ms-s च हत (for निहत) — (L 73) Dn Ds अवहत्
(Dn2 अवहत्, Ds आवहत्) ततस्तत, Ms-s व (Ms-
स) हतो विहताग्रयान् (for the posterior half) — B3 &
Da Ds Ms-s om lines 74-78 — Dn Ds om 79-
81 — (L 79) B3 & युवापान् B3 & सुनिपगाश्च, Da
Ds सनिपगाश्च Da Ds जातरूपपरिष्कृतान्. — (L 80)
B3 विध्वस्तहतवीराश्च, B4 विध्वस्तहत', Ms-s विव्रस्ता हत'.
B4 शरपीडिता, Da2 परपीडिता Ms-s सशल्या' शर-
विक्षता (for the posterior half) — (L 81) Ms-s
तेन तेने (Ms 'ने') व धावत समदृश्यत भारत. — (L 82)
Dn Ms-s पर्यपतत् (for 'वर्तत्) Dn Ds हतसारथिनो
हया, Ms-s हतसादि' शरादिता' (for the posterior
half) — Ms-s om lines 83-93 — (L 83) Da1
Dn1 विमर्दत' (for विमृद्धान्त) — (L 84) B3 & Da
Ds द्विरद स्यदनस्तेन पपातै (Da2 Ds पुमाने) केषुणा हत'
— B3 & Da Ds om lines 85-91 — (L

गात्रस्पर्शेन योयाना व्यज्ञास्त परिपान्थिनम् ।
 युध्यमानं शरै राजन्सिञ्चिनी ध्वजिनी रवात् ।
 अन्योन्यं वीरसशब्दो नाश्रूयत भट्टै कृत । [90]
 शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णदारिणि ।
 युध्यमानस्य संग्रामे कुर्वत पौरुषं स्वकम् ।
 नाश्रौषीन्नामगोत्रोक्तिं कीर्तनं च परस्परम् ।
 भीष्मचापच्युतैर्नाणैराताना युध्यतां मृधे ।
 परस्परेषा वीराणा मनसि समकम्पयन् । [95]
 तस्मिन्नत्याकुले युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ।
 पिता पुत्र च समरे नाभिजानाति कश्चन ।
 चक्रे भग्ने युगे छिन्ने एको धुर्यो हयो हव ।
 आक्षिप्तं न्यन्दादीर सनारथिरजिह्वगै ।
 एवं च समरे सर्वे वीराश्च विरयीकृता । [100]
 तेन तेन स दृश्यन्ते धात्रमाना समन्तत ।
 गजो हव शिरश्छिन्न मर्म भिन्न हयो हव ।
 अहत कोऽपि नैवासीद्भीष्मे निहत शत्रवान् ।

श्वेतं कुरुणामकरोत्स्वय तस्मिन्महाहवे ।
 राजपुत्राग्रयोदारानवधीच्छतसवश । [105]
 चिच्छेद रथिनां बाणै शिरासि भरतर्षभ ।
 साङ्गदा बाहवश्चैव धनूषि च समन्तत ।
 रथेषा रथचक्राणि तूणीराणि युगानि च ।
 छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशा पते ।
 हयौवाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत । [110]
 वारणा शतशश्चैव हता श्वेतेन भारत ।
 वय श्वेतभयाद्भीता विहाय रथसत्तमम् ।
 अवशिष्टास्तथा पश्चाद्विभु पश्याम धृष्णव ।
 शरपातमपक्रम्य कुरव कुरुनन्दन ।
 भीष्म शातनव युद्धे स्थिता पश्याम सर्वश । [115]
 अदीनो वीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे ।
 एकस्तस्यौ नरव्याघ्रो गिरिर्मैरुवाचल ।
 आददान इव प्राणान्सविता शिशिरास्ये ।
 गमस्त्रिभिरिवाद्रित्यस्तस्यौ शरमरीचिमान् ।

85) Dn1 D4 सुवि काष्ठवत् (for काष्ठवत्) —
 (L 88) Dn1 D4 परिपथिता — (L 92) B3 & Da
 Ds दृष्ट्वा पौरुष तथा (for the posterior half)
 — B3 & Da Ds om. line 93 — (L 94) B3 &
 Da Ds Ms-s भीष्मचापच्युतेनाना (Ms-s 'तौ') युध्यमाना
 (Ms-s 'नो') महाहवे — (L 95) M1 s पतन्मरेषा
 — (L 96) Da Ds राजकुले, Dn निराकुले, D4 नरा-
 कुले, Ms-s कालयुते (for अलाकुले) Da Dn Ds s
 Ms-s तुमुत्ते (for दाम्गे) M1 s रोमहर्षणे — (L
 97) B1 पुत्रश्च, Ms-s स पुत्र (for पुत्र च) Dn D4
 पिता स्वमौगस पुत्र (for the prior half) Ms-s भारत
 (for कश्चन) — (L 98) B3 & Dn Ds Ms-s चक्र
 भग्न युग छिन्न (Dn Ds चैव) B3 & Da Ds एकधुर्यो
 Dn Ds रथो (for हयो) — (L 99) Ms-s प्रक्षिप्त-
 न्यदना (M1 'नाद्') वीर — (L 100) Da1 विधुरे
 च रणे घटे, Da1 Ds विधुरे च रथे भग्ने, Dn Ds
 विधुरे भिन्नचक्रे च, Ms-s विवीराश्च रथा राजन् (for the
 prior half) Dn Ds ये च विद्वन्ते (Dn2 'शी-
 D4 शिथिली-') कृते (for the posterior half) — (L
 101) Dn D4 बाधमाना परस्पर (for the post half)
 — (L 102) B3 हय, Da1 Ds गज (for the first
 हत) B3 Da1 छिन्नो Dn Ds यो हन शिरसा
 छिन्नो, Ds गजो गतशिरश्छिन्न Ms-s वम (for मम)
 B3 भिन्नो Dn Ds ममभिर्महतो हत, Ds मर्म भिन्न हते
 रणे — (L 103) B3 इति बाणैर्दिग्मेषु, B1 Da Ds
 इति बाणैर् (Da1 रानानश्च) विस्मृष्टेषु, Ms-s इति बाणा
 प्रसृष्टा स (for the prior half). Ms-s भीष्मेण घ्नति

शत्रवान् — (L 104) Ms s श्वेत B3 & कूर, Da
 Ds क्रुद्धे (for स्वय) Ms s तथैव क्षयमाहवे (for the
 posterior half) — (L 105) B3,4 Da Dn Ds s
 तथोदारान् (for रथोदा) B3 अवधीच्छतशो रणे, Ms-s
 अवधीत्स महत्तय — (L 106) Dn D4 शतसवश (for
 भरतर्षभ) — (L 107) Dn2 बाहवैश्च (for बाहवश्च)
 Ms s चापि (for चैव) Ms-s सहस्रश (for समन्तत)
 — (L 108) Dn D4 रथिनो (for रथेषा) Dn2 तुना-
 राणि (for तूणीराणि) Dn2 रथानि च, Ms-s च चाम-
 रान् (for युगानि च) — (L 109) Dn D4 क्षत्राणि
 (for छत्राणि) Dn1 पताकाश्च Ms-s निपातित (for
 विशा पते) — (L 110) Ms-s नरौ (for रथौ)
 Dn Ds चेति (for चैव) Ms-s गजौघाश्च विशा पते (for
 the posterior half) — (L 111) B3 & Da Ds
 चापि (for चैव) Ms-s सर्वे (Ms सप्त) एव रणे बाणैर्
 (for the prior half) B3 & Dn Ds सयुगे, Ms-s
 मारिप (for भारत). — (L 112) Dn2 Ms s 'हयाद्
 (for 'मयाद्') Dn D4 रथमुत्तम — (L 113) B3 &
 अवमू (B3 'सु')ष्टास्, Dn अपस्तुत्तस्, D4 व्यस्तुत्तश्च (for
 अवशिष्टास्) Ms-s अपहृष्टास्तत पश्चाद् Ds वै धृत (for
 धृष्णव) Dn D4 यत्र पश्याम ते पुर, Ms-s विपतो न
 प्रधिष्युम (for the posterior half) — (L 114)
 B3 & अतिक्रम्य (for अप) — (L 115) Ms-s सर्वतो
 दृष्टुः सित (for the posterior half) — (L 116)
 Ms-s म हीनो हीनसमोहो भीष्मोऽसाभिर्द्वितो रणे — (L 117)
 Dn1 तथा (for तस्यौ) Da Ds नरव्याघ्र M1 इवाचल
 — (L 118) Ms-s आददानो द्विपद्मानाश्चरैराशीविषोपमै-

स सुमोच महेष्वास शरसवाननेकश । [120]
 निघ्नन्नमित्रान्समरे वघ्नपाणिरिवासुरान् ।
 ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्त महाबलम् ।
 स्वयूयादिव ते यूथान्मुक्तं भूमिषु दारुणम् ।
 तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्ट परतप ।
 दुर्योधनप्रिये युक्तं पाण्डवान्परिशोचयन् । [125]
 जीवितं दुस्त्यज त्यक्त्वा भयं च सुमहाहवे ।
 पातयामास सैन्यानि पाण्डवाना विशां पते ।
 प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तत् ।
 दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मस्त्वरितः श्वेतमभ्ययात् ।
 स भीष्म शरजालेन महता समवाकिरत् । [130]
 श्वेत चापि तथा भीष्म शरैर्धैः समवाकिरत् ।
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
 व्याघ्राविव सुसरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतु ।
 अस्त्रैरस्त्राणि सवार्यं ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
 भीष्म श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैपिणौ । [135]

एकाहा निर्दहेद्भीष्म पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 शरैः परमसंकुद्धो यदि श्वेतो न पालयेत् ।
 पितामह ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतम् ।
 प्रहपं पाण्डवा जग्मुः पुत्रस्ते विमनाभवत् ।
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः । [140]
 ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत् सयुगे ।
 दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विशा पते ।
 भीष्मः सुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिता ।
 दृष्ट्वा तु पार्थिवैः सर्वैर्दुर्योधनपुरोगमैः ।
 पाण्डवानामनीकानि वध्यमानानि सयुगे । [145]
 श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
 नाशयामास वेगेन वायुर्वृक्षानिवांजसा ।
 द्रावयित्वा चमू राजन्वैराटिः क्रोधमूर्छितः ।
 आपतत्सहसा भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ।
 तौ तत्रोपगतौ राजन्शरदीप्तौ महाबलौ । [150]
 अयुध्यतां महात्मानौ ययोमौ वृत्रवासवौ ।

— (L 119) B₂ D₂ शरमरीचिवान्, D_n D₂ हेममरी
 विमान्, D₂ शरमहाहवे — (L 120) B₂ अनेपतः,
 M₂-s महत्तग (for अनेकश) — (L 121) M₂-
 न्यघ्नन्सपत्नान्समरे. D_n D₂ चक्रपाणिर् — (L 122)
 M₂-s हन्यमाना (for वध्य) B₂ & D_{n1} (before corr)
 महाहवे, D_n D₂ 'हव (for 'बलम्) M₂-s प्रजग्मुः श्वेतमा-
 हवे — (L 123) D_n D₂ श्व (D₂ अ) युया' M₂-s
 यूया यूथपतिं मत्त (for the prior half) B₂ & सु (B₂
 यु) क्तौ भूमिपदारुण, D_n D₂ मुक्ता निमिषदारुणा',
 M₂-s निर्युथ (M₂ 'था) इव वारण (M₂ 'णा)
 — (L 124) D₂ D₂ तमेवम् M₂-s सवलश्च (for
 उपलभ्य) D₂ D₂ हृष्टपुष्ट, M₂ हृष्ट हृष्ट, M₂
 हृष्ट हृष्ट, M₂ हृष्टहृष्ट (for हृष्ट पुष्ट) — (L 125)
 D_n D₂ दुर्योधनप्रियेत्युक्त, D₂ 'प्रियो युक्त, M₂ s 'प्रिये
 सक्त, M₂ 'प्रिये सक्त D₂ D_n D₂ s बहु शोच (D_n D₂
 'य) यन् (for परि) M₂-s पाठवैर्वदुशो वृत (for the
 posterior half) — (L 126) D₂ दुस्त्यज, D_{n1}
 D₂ दुःस्थित (for दुस्त्यज) D₂ D₂ स महाहवे —
 (L 127) M₂-s नाशयामास (for पातया) M₂ s पाण्ड-
 वानि — D₂ D₂ om line 128 — (L 128) M₂ s
 प्रदहतम् (for प्रहरन्तम्) M₂-s कौरवाणा पितामह (for
 the posterior half) — (L 129) M₂-s शर (for
 भीष्मम्) D₂ D₂ स्वरित स समभ्ययात्, D_n D₂ वेगित
 सन्समभ्य, M₂-s भीष्मस्त्वरितमभ्य — B₂ D₂ om
 line 131 — (L 131) M₂-s शरैस्तीक्ष्णैरवाकिरत् (for
 the posterior half) — (L 132) M₂-s महागजौ
 (for 'द्विपौ) — (L 133) B₂ 'भावत (for 'जघ्नतु)
 — (L 134) M₂-s शस्त्रैः शस्त्राणि सवार्यं त्वस्त्रैरस्त्राणि चापि

मो — (L 135) M₂-s युध्येतां परस्परजयैपिणौ — (L 136) M₂-s एकेनाहा दहेद्भीष्म (M₂ 'ष्म) (for the
 prior half) M₂ s अनीकिनी — (L 137) After
 the prior half, D_{n1} ins

पार्थिवैः परिवारितः (= post half of line 140) ।

ससैन्यः पाण्डवानीकः (= prior half of line 141)

— D_n D₂ transp यदि and श्वेतौ — (L 138) B₂
 पितामहस् M₂-s तथा (for ततो) — (L 139) M₂ s
 विमुखा' (for विमना) D_n D₂ क्षमू' (for [अ]मवत्)
 M₂ पुत्रस्ते विमुखामवन् — (L 140) M₂ s परिवारित-
 — (L 141) M₂-s अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवत्) — D_n
 D₂ om (hapl) lines 142-145 — (L 142) M₂-s
 विविगति' (for विगा पते) — (L 145) M₂-s भज्यमानानि
 (for वध्य) — (L 146) M₂-s उद्दिश्य (for उत्सृज्य)
 — (L 147) D_n D₂ वायुर्वृक्षम्, D_n D₂ वृक्षान्वायुर्
 (by transp) M₂-s वायुर्वर्षमिवागत — (L 148)
 D_n D₂ चैव, M₂-s तुभ्य (for राजन्) — (L 149)
 D_{n2} D₂ स (D₂ स) महान् (for सहसा) D₂ D₂ अप-
 तत्सहसा भूमौ, M₂-s अभ्यधावत्पुनः सखे (M₂ 'धै) -
 M₂-s महारथ' (for व्यवस्थित) — (L 150) D_n D₂
 तत्रापि गतौ, M₂-s तत्र रूपितौ (for तत्रोपगतौ) D₂ D₂
 शरद्वह्नौ (for 'दीप्तौ) M₂-s छत्रद्वह्नौ नखायुधौ (for the
 post half) — After line 150, M₂-s ins

परस्परमयुध्येतां समेत्य पृथिवीपते ।

जातरूपगृहं चित्रं शृगपक्षिमिरावृतम् ।

देवदानवसवैश्च पूजितः समहर्षिभिः ।

अन्योन्य तु महाराज परस्परवधैषिणौ ।
 निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्म विव्याध सप्तभिः ।
 पराक्रम ततन्मस्य पराक्रम्य पराक्रमी । [155]
 तस्मा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
 श्वेतं शातनवं भूय शरैः सनतपर्वभिः ।
 विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ।
 त प्रत्यविष्यद्दशभिर्भीष्मं शातनवन्तदा ।
 स विद्वन्नेन धलवानाकम्पत यथाचल ।
 वैराटिः समरे क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । [160]
 आजघान ततो भीष्मं श्वेतं क्षत्रियनन्दन ।
 सप्रहस्य ततः श्वेतं सृक्णिणी परिसलिहन् ।
 धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य नवभिर्दशधा शरैः ।
 सधाय विशिख्य चैव शरं लोमप्रवाहिनम् । [165]
 उन्ममाय ततन्नालं ध्वजशीर्षं महात्मन ।
 केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ।
 हत भीष्मममन्वन्त श्वेतस्य वदामागतम् ।
 पाण्डवाश्चापि महदा दम्भुः शङ्कान्मुदा युताः ।
 भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा ताकं महात्मन । [170]
 उतो दुर्योधनः क्रोधात्स्वमनीकमचोदयत् ।
 यत्नाद्भीष्मं परीप्सध्वं रक्षमाणां समन्ततः ।

मा न प्रपश्यमानानां श्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ।
 भीष्मं शातनवं शूरस्थथा सत्यं व्रणीमि व ।
 राजस्तु घचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथा । [175]
 बलेन चतुरङ्गेण गाह्वयमन्वपालयन् ।
 बाह्वीकं कृतवर्मा च शलः शल्यश्च भारत ।
 जलसधो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
 त्वरमाणास्त्वरकाले परिवार्य समन्ततः ।
 शस्त्रवृष्टिं सुतमुला श्वेतस्योपर्यपातयन् ।
 तान्क्रुद्धो निशितैर्वाणैस्त्वरमाणो महारथः । [180]
 अवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 स निवार्य तु तान्सर्वान्केसरी कुञ्जरानिव ।
 महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिन्त ।
 ततोऽन्यद्भनुरादाय भीष्मं शातनवो युधि । [185]
 श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शिलैः शरैः ।
 ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरायसैः ।
 विव्याध समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 ततः प्रन्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ।
 प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा । [190]
 निष्ठानकश्च सुमहास्तव सैन्यस्य चाभवत् ।
 तं चौरवारितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतम् ।

— Ms. om lines 151-152 — (L 151) Dn Ds
 यथा वा (for यथोर्भा) Bs यथा च बलिवामवौ — (L 153) Ms. विद्वन् (for निगृह्य) — (L 154) Ms. s
 न पराक्रममपन्नं पामान्य परं तत्रा — (L 155) Dn Ds
 पाग्यामान (for वारया) Ms. नरमाभिययौ भीष्म (for
 the prior half) Dn Ds D. मत्तोत्तमम् (for मत्तो
 मत्तम्) — After line 155, the sequence of lines
 in Dn Ds is as follows 160, 161, 158, 159,
 156, 157, 162, 163 — (L 156) Ms. भीष्मं चित्रै
 (for भूय शरैः) — (L 157) Ms. s अविष्यत् (for
 विव्याध) — (L 158) Dn Ds Ms. s तथा (for तदा)
 — (L 159) Ms. s हेमपुखैर्महध्वानं कृतहस्तो महावल् —
 (L 160) Ms. s वैराटिः समरे राजज्जगैः सनतपर्वभिः —
 (L 161) Ms. s क्षत्रियमर्दन — (L 162) Dn Ds
 Ms. s प्रहस्य च रणे श्वेतं (Ms. s भीष्म) (for the prior
 half) Ms. s सृक्णिणी मलिहन्निव — Dn Ds om
 lines 163-169 — (L 163) Ms. s दशभिर् (for
 नवभिर्) — (L 164) Ms. s सधाय च पुनश्चिख्यं मल्लं वै
 रोमशानन — (L 165) Ms. s पुनस् (for ततस्), and
 महावल् (for 'त्मनः') — Bs & Da Ds om. (hapl)
 lines 166-169 — (L 170) Ms. s क्रुद्ध (for
 क्रोधात्) Dn Ds अनोदयत् (for अचोद) — (L 171)
 Bs यत्ता, Ms. s यतो (for यत्तात्) — (L 172)

Bs Da Ds मा तात पश्यमानानां, Dn Ds तानूचे पश्य-
 मानास्तात्र, Ms. s मा (Ms. मो) हितं प्रेक्षमाणानां (for the
 prior half) Bs अवाप्स्यासि, Ms. s अवाप्नुयात् (for
 अवाप्स्यति) Dn Ds श्वेतोत्तमं वाप्स्यति, Dn Ds श्वेतोत्त
 समवां, Ds श्वेतोत्तमं मय्यवां — (L 173) Dn Ds ते
 (for व) Ms. s तत्र यच्छत माचिर (for the post,
 half) — (L 175) Dn Ds अनुपालयन् (for अन्व) .
 Ms. s चतुरङ्गेण मैत्रेयेन सर्वे भीष्ममपालयन् — After line
 177, Ms. s ins

राशः प्रियहितार्थं वै क्रुद्धा शस्त्रपाणयः ।

— Ms. s om line 178 — (L 179) Dn Ds सुव-
 हुर्ला, Ms. s सुविपुला (for सुतमुला) Bs श्वेतस्योपरि
 पातयन्, Ms. s 'स्योरस्यपाल (Ms. 'त) यत् — (L 180)
 Dn तान्क्रुद्धान्, Ms. s क्रुद्धोमूर्त् (for तान्क्रुद्धो) Bs Dn
 Ds महावल् (for 'रथ') — (L 181) Ms. s शक्तिमात्मनः
 (for पाणिलाघवम्) — (L 182) Dn Ds Ms. s स
 (for म) Ms. s तत (for तु तान्) — (L 183)
 Ms. s भीष्ममेव समर्पय (for the posterior half) —
 (L 185) Bs & Dn Ds Ms. s शिलाशितैः, Da Ds श्वेतै
 शरैः — (L 188) Ms. s transp भीष्म and दृष्ट्वा
 — (L 189) Bs वै सदा, Ms. s मारिष (for वै तदा) .
 — (L 190) Dn निष्ठानकश्च, Ms. s निष्ठानकं च
 Ms. s तव सैन्ये व्यजायत (for the post half) —

हृत श्वेतेन मन्यन्ते श्वेतस्य वशमागतम् ।
 तत क्रोधवश प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव ।
 ध्वजमुन्मथित दृष्ट्वा ता च सेनां निवारिताम् । [195]
 श्वेत प्रति महाराज व्यसृजत्सायकान्वहन् ।
 तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिना वर ।
 धनुश्चिच्छेद भस्त्रेण पुनरेव पितुस्तव ।
 उत्सृज्य कार्मुक राजन्गाङ्गेयः क्रोधमूर्छितः ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय त्रिपुलं घलवत्तरम् ।
 तत्र सधाय विपुलान्महान्सस शिलाशितान् । [200]
 चतुर्भिश्च जघानाश्वश्वेतस्य पृतनापते ।
 ध्वजं द्वाभ्यां तु चिच्छेद सप्तमेन च सारथे ।
 क्षिरश्चिच्छेद भस्त्रेण सकुट्टो लघुविक्रमः ।
 हताश्वसूतात्स रथादवपुत्य महायत्नः ।
 अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत । [205]
 विरथ रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पितामहः ।
 तादयामास निशितैः शरसधैः समन्ततः ।
 स तादयमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ।
 स्वरथे धनुस्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् ।

तत शक्तिं रणे श्वेतो जग्राहोप्रा महाभयाम् । [210]
 कालदण्डोपमा घोरां मृत्योरिव स्वया श्वम ।
 अग्रवीक्ष्य तदा श्वेतो भीष्मं ग्रातनत्र रणे ।
 तिष्ठेदानीं सुसरथ पदय मां पुरो भव ।
 एवमुक्त्वा महेष्वाप्तो भीष्मं युधि पराक्रमी ।
 तत शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमाम् । [215]
 पाण्डुरार्थं पराक्रान्तमवानर्थं चिकीर्षति ।
 हाहाकारो महानामीष्टपुत्राणां ते विदां पते ।
 दृष्ट्वा शक्तिं महावोरा मृत्योर्दण्डमग्रमाम् ।
 श्वेतस्य करनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगमनिभाम् ।
 अपतस्महया राजन्महोत्केव न भन्नलान् । [220]
 जलन्तीमन्तरिक्षे वा ज्वालाभिरिव मृताम् ।
 असभ्रान्तस्तत्रा राजन्पिता देवव्रतमत्र ।
 अष्टभिर्नवभिर्भीष्म शक्तिं चिच्छेद पृथिविभिः ।
 उत्कृष्टहेमविकृता निकृता निशितैः शरैः ।
 उच्युकुशुन्तत सर्वे तावका भरतर्षभ । [225]
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा घराटिः क्रोधमूर्छितः ।
 कालोपहतचेतास्तु कर्तव्यं नाभ्यजानत ।

(L 191) Dn D₄ त्वरित (for त वीर) D₄ तां च सेनां
 निवारिता (for the post half) — (L 192) Da
 D₆ स्वल्प ते, Dn D₄ मन्यत B₄ Ms-s हृत त्वेन
 (B₄ भीष्म, M₄ चैन)मन्यत (for the prior half)
 D₆ श्वेतेन (for श्वेतस्य) — (L 193) M₆ प्राप्य (for
 प्राप्त) — Da D₆ om (hapl) lines 194-197
 — B₃ transp lines 195-196 and lines 205-208
 — (L 195) M₈ 4 महाबाहुर (for 'राज) — (L
 196) M₈-s तानिवाय्यं शरैः श्वेतो — (L 198) M₈-s
 तदुत्सृज्य धनुं राजन् — (L 199) M₈-s भारत वेगवत्तरं
 (for the post half). — (L 200) M₈-s सद्ये
 विपुलान्सस भद्राश्चापि शिलाशितान् — (L 201) Dn D₄
 चतुर्भिश्चतुरश्वाभ्याम्, M₈-s तैश्चतुर्भिर्जघानां — (L 202)
 Dn D₄ च (for तु) M₈ 8 तु (for च) — (L
 203) M₈-s transp भस्त्रेण and सकुट्टो — (L 204)
 B₃ 4 Dn D₄ महारथ, Da₁ महाकल (for महावल)
 — B₃ transp lines 205-208 and lines 195-196
 — B₄ om lines 205-208 — After line 205,
 M₈-s ins

तमग्रवीतत्तो भीष्म श्वेत च भरतर्षभ ।

अन्य न जानाति भवान्धनुर्वस्य प्रयुध्य मा ।

— (L 206) Da₂ श्रेष्ठ M₈-s om श्वेत and read
 कृत्वा (for दृष्ट्वा) — (L 207) M₈-s पूरयामास रभस
 (for the prior half) — (L 208) M₈-s हन्यमान
 (for तादय) — (L 210) M₈-s transp शक्तिं and

श्वेतो Dn D₄ घोरां (for श्वेतो). Dn₁ D₁ ग्रहायोना,
 M₈-s गृहात्वेप्रा (for जग्राहोप्रा). — (L 211) Da₁
 मृत्युर् (for मृत्योर्) B₃ सुम- (for नमा) Dn D₄
 मृत्योश्च ग्राननक्षमा, M₂-s नया (M₃ 'ना) मृत्योर्गोपमां.
 — (L 213) M₈-s रणे वत्त पृथिविभिः (for सुसरथ
 पदय मा) Dn₁ (before corr as above) m
 पुरोत्तम (for 'पो भव) — (L 214) M₈-s महाबाहुर
 (for महेष्वाप्तो), and दुगमद (for पराक्रमी) —
 (L 215) Da₁ D₆ भुजगोपम — (L 216) B₄ तदा
 नर्थक्षिकीर्षितः, Da D₆ तवार्ये किं चिकीर्षव, M₈-s तवानर्थे
 चिकीर्षिता — (L 218) M₈-s मृत्युदण्डनिभं तदा.
 — After line 218, M₈-s ins

श्वेतस्य करनध्यम्पां स्वन्दस्थेवायसीं गदाम् ।

— (L 219) M₈-s सा श्वेतभुज (M₈ 'कर) निर्मुक्ता
 निर्मुक्तोरगमनिभा — (L 220) M₈ आपतत् M₈-s
 भीष्म (for राजन्), and 'स्तल (for 'स्वलात्) — (L
 221) Da₂ अनरीक्षे M₈-s नेजमा (for मधुताम्) —
 (L 222) Dn₂ सुसभ्रातस् M₈-s पिता ग्राननवल्लदा (M₈
 'व) — (L 223) M₈-s अष्टाभिर् (for अष्ट). Da
 Dn D₄ 8 नवधा, M₈-s अष्टधा (for नवभिर्) M₈
 चिक्षेप (for चिच्छेद) — (L 224) Da₁ Dn₂ 'विकृता,
 M₈-s उत्तप्तहेमनिकृता (for the prior half) Dn₂ D₄
 M₈-s निकृता — After line 224, M₈-s ins

अश्वेत पतिता भूमौ महोत्केव दिवश्च्युता ।

क्रोधसमूर्धितो राजन्वैराटि प्रहसन्निव ।
 गदा जग्राह सहृदो भीष्मस्य निघन प्रति ।
 क्रोधेन रक्तनयनो दण्डपाणिरिवान्तक । [230]
 भीष्म समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतम् ।
 तस्य वेगमसवार्यं मत्वा भीष्म प्रतापवान् ।
 प्रहारविप्रमोक्षाय सहसा धरणीं गतम् ।
 श्वेत क्रोधसमाविष्टो भ्रामयित्वा तु तां गदाम् ।
 रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो धनेश्वरम् । [235]
 तथा भीष्मनिपातिन्या स रथो भस्मसाकृतः ।
 सध्वजः सह सूतेन साश्वं सयुगबन्धुरम् ।
 विरय रथिना श्रेष्ठ भीष्म दृष्ट्वा रथोत्तमम् ।
 अभ्यधावन्त महिता शल्यप्रभृतयो रथाः ।
 ततोऽन्य रथमास्थाय धनुर्विस्फाबं दुर्मनाम् । [240]
 शनकैरभ्ययाच्छ्रेष्ठ गाङ्गेयः प्रहसन्निव ।
 पृतस्त्रिभन्तरे भीष्मं शुश्राव विपुला गिरम् ।
 आकाशादीरिता दिव्यामात्मनो हितसमवाम् ।
 भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरुष्व वै ।
 पुप हस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना । [245]
 पृतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितम् ।
 सप्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
 विरय रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पदातिनम् ।

सहितास्त्वभ्यवर्तन्त परीप्सन्तो महारथाः ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च दृष्टद्युम्नश्च पार्ष्वतः । [250]
 कैकेयो दृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
 पृतानापतत सर्वान्द्रोणशल्यकृपैः सह ।
 अवारयदमेयात्मा वारिवेगानिवाचलः ।
 स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 श्वेत खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । [255]
 तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाणः पितामहः ।
 देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
 ततः प्रचारमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः ।
 क्षणेन सज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् । [260]
 पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा महारथैः ।
 वृत्तं त मनुजन्याग्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ।
 अभ्यवर्तत गाङ्गेयः श्वेत सेनापतिं द्रुतम् ।
 आपतन्त ततो भीष्मो भीमसेन प्रतापवान् ।
 आजग्रे विशिखैः पृथ्वा सेनान्यं स महारथः । [265]
 अभिमन्युश्च समरे पिता देवव्रतस्तव ।
 आजग्रे भरतश्रेष्ठस्त्रिभिः संनतपर्वभिः ।
 सात्यकिं च शतेनाजौ भरताना पितामहः ।
 दृष्टद्युम्नश्च विशाला कैकेयं चापि पञ्चभिः ।

— (L. 225) Dn1 उच्च (for उच्चु) Ms-s तदा (for तत) — (L. 226) Da1 Ms विनिहिता — (L. 227) Dn D4 च (for तु) Ms-s कालस्य परिणामाच्च कर्तव्यं न प्रचेतयन् — (L. 230) Ms-s क्रोधमरक्तनयनो Dn D4 इवापर (for इवान्तक) — (L. 232) Da2 D. 'मवार्यं, Ms-s 'सहाय्य — (L. 233) Dn D4 प्रभाव-वित्प्रमोक्षार्थ, Ms-s तत्प्रहारविमोक्षार्थ — (L. 234) Dn D4 क्रोधवशाविष्टो — (L. 235) Ms-s मघवानशनीमिव (for the post. half) — (L. 236) D4 भीम (for भीष्म) Ms-s गदया वीरघातिन्या (for the prior half) — (L. 237) Dn D4 साश्वं सहयुगंधर, Ms-s साश्व सत्पट्वर (for the post. half) — (L. 238) Da Ds दृश्य (for दृष्ट्वा) Ms-s रथोत्तम — (L. 239) Ms-s अभ्यवर्तत महृष्टा — (L. 240) Ms. 4 विष्कार्य — (L. 241) Ms-s गानेयो व्यथयन्निव — (L. 242) Ms-s मधुरा (for विपुला) — (L. 243) Dn आकाशोदीरिता दिव्याम् Bs हितसम्रमा, Ms-s हर्षवर्धनी (for हितसमवाम्) — (L. 244) Ms-s ह (for वै) — (L. 245) Ms. 4 वधे (for जये) Ms-s निर्दिष्टो भाविनात्मनः — (L. 246) Ms-s देवदूतस्य भारत (for the post. half) — (L. 248) Da Ds दृश्य (for दृष्ट्वा) Ms-s रथोत्तम (for पदातिनम्) — (L.

249) Dn1 D4 न्यवर्तत (for [अ]न्यवर्तन्त) — (L. 250) Ms-s भीमसेन सात्यकिश्च — (L. 251) Da1 Dn2 Ms कैकेया, Ms कैकया — (L. 252) Ms 'पततान् Dn D4 दृष्ट्वा (for सर्वान्) Ms-s द्रोण शल्यकृपान्वित — (L. 253) Ms. 5 अवारयन् Dn1 D4 वायु (for वारि). — (L. 254) Ms-s स- (for स) — (L. 255) B4 उपाकृष्य, Ms. 4 अपाविध्य (for अथाकृष्य) Ms-s धनुराच्छिनत् B4 भीष्मस्तस्याच्छिनत्तत — (L. 258) Ms-s ततः त्वरमाणस्तु — (L. 259) Ms-s दृढस्य स महाबल (for the post. half) — (L. 261) Dn भरतश्रेष्ठ Bs महारथ, Dn D4 Ms-s 'रथ — (L. 262) Ms-s तैर् (for त) Dn D4 तैर्नरव्याघ्रैर् (for मनुज) — (L. 263) Dn D4 कृत (for द्रुतम्). — (L. 264) Dn D4 Ms-s भीष्म भीमसेन (for भीष्मो भीमसेन) — Ds reads line 265, after line 267 — (L. 265) Da Dn D4 स च (for स). Ms-s श्वेनायं त महा (Ms 'नो) रथ (for the post. half) — (L. 266) Ms-s अभिमन्युश्च Ms-s पितरं त यतव्रत (Ms यशस्विन) (for the post. half) — After line 266, Dn D4 ins

वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् ।

— (L. 267) Da2 Dn1 Ds Ms भरतश्रेष्ठ — (L.

तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव । [270]
 चारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्बुधे ।
 ततः शर मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमम् ।
 विकृत्य बलवान्भीष्मं समाधत्त दुरासदम् ।
 ब्रह्मास्त्रेण सुसयुक्तं तं शरं लोमवाहिनम् ।
 ददृशुर्देवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । [275]
 स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चाभितौजसः ।
 जगाम धरणीं वाणो महाशनिरिव ज्वलन् ।
 अस्त गच्छन्त्यथादित्यं प्रसामादाय सत्वरः ।
 पुनः जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह ।
 तं भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । [280]
 प्रपतन्तमपश्याम गिरेः शृङ्गमिव च्युतम् ।
 अशोचन्पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथाः ।
 प्रहृष्टाश्च सुतास्तुभ्यं कुरयश्चापि सर्वशः ।
 ततो दुःशासनो राजञ्ज्यैतं दृष्ट्वा निपातितम् ।
 वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समन्ततः । [285]
 तस्मिन्दृते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ।
 प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ।
 ततो धनंजयो राजन्वाण्यैश्चापि सर्वशः ।
 अवहार शनैश्चक्रनिहते वाहिनीपतौ ।
 ततोऽब्रह्मरथः सैन्यानां तव तेषां च भारत । [290]

तावकानां परेषां च नर्दतां च मुहुर्मुहुः ।
 पार्था विमनसो भूत्वा न्यविशन्त महारथाः ।
 चिन्तयन्तो वधं घोरं द्वैरयेन परतपा ।

Colophon

ष्टराष्ट्र उवाच ।

श्वेते सेनापतौ तावत्प्रग्रामे निहते परे ।
 किमकुर्वन्महेष्वासा पाञ्चागं पाण्डवै सह । [295]
 सेनापतिं समाकुर्यं श्वेतं युधि निपातितम् ।
 तदर्थं यतता चापि परेषां प्रपलायिनाम् ।
 मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं सजयं शृण्वतः ।
 प्रयुपायं चिन्तयन्तं मज्जनां प्रवचन्ति मे ।
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च वृद्धः कुरपतिस्तदा । [300]
 कृतं वैरं सदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ।
 तस्योद्वेगभयाचापि सन्निधौ पाण्डवानुरा ।
 सर्वं बलं परित्यज्य दुर्गं सन्निधौ तिष्ठति ।
 पाण्डवानां प्रतापेन दुर्गं देशं निवेश्य च ।
 सपरान्मृतं वाधत्तार्यवृत्तिमनुष्ठितः । [305]
 आश्चर्यं वै सदा तेषां पुरा राजां सुदुर्मतिः ।
 ततो युधिष्ठिरे भक्तं कथं सजयं सूदितः ।
 प्रक्षिप्तं समतं ध्रुवः पुत्रो मे पुरुषाधमः ।
 न युद्धं रोचयेद्भीष्मो न चाचार्यं कथंचन ।

268) Ms-s मात्याकिश्च श्वेतैर्नैव (Ms 'नाजौ) भरतानाममघप
 (Ms 'प) — (L 269) Ms-s धृष्टपुम्नश्च विशल्या कैके-
 (Ms कैके) या पञ्च पञ्चभिः . — (L 270) Ms-s तु (for
 च) — (L 271) Ms-s तूर्ण (for घोरैः) Ms-s 'दुद्बुध-
 — (273) Da Ds विशिष्य (for 'कृष्य) Ms-s चा-
 सजद् (for बलवान्) Dn Ds समपन्न, Ms-s तरसा त
 — (L 274) Ms-s ब्राह्मेणास्त्रेण सयुक्तं शरं वै लोमवायिन
 — (L 275) Bz ऋषयोऽप्यं समाधत्ता, Bz पिशाचोरगराक्ष-
 नावा — (L 276) Ms-s transp कवचं and हृदयं
 Dn Ds ज्वलदग्निमितिजस — (L 278) Ms-s प्राप्य
 (for गच्छन्), and गच्छति (for सत्वर) — (L
 279) Ms-s श्वेतस्येपुर (for 'देहाज्), Dn Ds स (for
 ह) — (L 280) Ds भीष्मेण च, Ms-s भीष्मेण त
 (by transp) Ds नरव्याघ्रं Ms-s तथा निहतचेतस
 (for the post half) — (L 281) Ms-s गिरिशृङ्गं
 — (L 282) Dns अमोघा, Ds अपोषा, Ms-s अशोच .
 Ms-s transp पाटवा and क्षत्रिया, and read मयै
 (for तत्र) Dn Ds ये (for च) — (L 283)
 Ms-s हर्षयत (for प्रहृष्टाश्च) Dn Ds तु (for च),
 and सर्वे (for तुभ्यं) Ms-s कौरवाश्च (for कुरयश्च)
 — (L 285) Ms-s पुनः पुनः (for समन्ततः) — (L
 286) Dn अभिन् (for तस्मिन्) Ms-s भीष्मेणाभि-
 त्र-

वर्तिना — (L 287) Da Ds प्राप्तत (for प्रावेपन्त)
 Ms-s नृपा (for रथा) — Ms-s om lines 288-
 339. — (L 290) Dn Ds उभयेषां (for तव तेषां)
 — (L 291) Dn Ds नर्दता मयै (Dn 'द' तां स्वन) (for
 the post. half) — (L 292) Bz न्यवर्तन Da Ds
 न्यवमत — (L 293) Dn Ds कौरवाणां (for द्वैरयेन)
 — Colophon — Adhy no Da 6, Dns 46, Ds 48
 (L 294) Bz शरैः (for घोरैः) — (L 295) Dns
 Ds पचाला — (L 298) Da Ds प्रीणानि (for
 प्रीणाति) — (L 299) Bz 4 Dn1 (before corr as
 above) ns Ds Cal. ed. प्रत्यवाय Da Ds Cal ed
 चितयत, Dn1 (before corr) 'यत, Dns Ds 'यता
 Dn1 (before corr as above) प्रस्तुवति Bz मन-
 श्चान्प्रवति मे, Dns Ds लज्जा न प्राप्तु (Ds प्रस्तु) वति मे,
 Cal ed लज्जा प्राप्नोति मे न हि — (L 300) Dns
 कुलपति — (L 301) Bz 4 कृतवैर — (L
 302) Dn Ds तरयोद्वेगाद् (for 'द्वेग-) Da1 नवित,
 Da2 Ds सन्निधौ Da1 पाटवा — (L 303)
 Dn Ds सर्वस्य परित्यज्य (for the prior half),
 and दुःख (for दुर्गं) — (L 304) Da Ds दुर्गं देश्य;
 Dn Ds दुर्गदेश Dn Ds प्रविश्य (for निवेश्य) —
 (L 305) Dn Ds सपत्नशतसवाधे सत्वेव (Dn1 स नैव;

न कृपो न च गान्धारी नाह सजय रोचये । [310]
 न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डव ।
 न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ ।
 वार्यमाणो मया नित्य गान्धार्या विदुरेण च ।
 जामदग्नयेन रामेण व्यासेन च महात्मना ।
 दुर्योधनो युध्यमानो नित्यमेव हि सजय । [315]
 कर्णस्य मतमास्थाय सौवलयस्य च पापकृत् ।
 दुःशासवस्य च तथा पाण्डवानन्वसूयत ।
 तस्याह व्यसन घोर मन्ये प्राप्त तु सजय ।
 श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ।
 सकृद् कृष्णसहितं पार्य किमकरोद्युधि । [320]
 अर्जुनाद्धि भय भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ।
 स हि शूरश्च कौन्तेय क्षिप्रकारी च पाण्डव ।
 मन्ये गरैः शरीराणि प्रमथिष्यति विद्विषाम् ।
 ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमो महेन्द्रसदृशो वले ।
 अमोघक्रोधसकल्प इष्ट्वा च किमभून्मन । [325]
 तथैव वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युति ।
 ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रपतन्समितिजय ।
 वज्रसत्पर्शरूपाणामन्नाणा न्यासकारिता ।
 स खड्गाक्षेपहस्तस्तु घोष चक्रे महारथ ।
 स सजय महाप्राज्ञो दुपदस्यात्मजो धृति । [330]
 धृष्टद्युम्न किमकरोच्छेते युधि निपातिते ।
 पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपते ।
 मन्ये मनः प्रजज्ज्वाल पाण्डवाना महात्मनाम् ।
 तेषां क्रोधं चिन्तयस्तु अहं सु च निशासु च ।
 न शान्तिमधिगच्छामि सर्वमाचक्ष्व सजय । [335]
 संजय उवाच ।
 गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
 तावकानां परेषा च पुनर्युद्धमवर्तत ।

श्वेत तु निष्ठत इष्ट्वा विराटस्य चमूपतिम् ।
 कृतवर्मणा च सहित इष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।

5

After 6 46 55, D1 ins (= repetition, with v
 1, of 6 19 43^{ab} to 6 20 10^{ab})

शब्दश्च सुमहांस्तत्र दिवस्पृग्भरतोत्तम ।
 एव ते पुरुषव्याघ्रा पाण्डवा युद्धदुर्मदा ।
 व्यवस्थिता प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य बाहिनीम् ।
 त्रसन्तीव हि चेतासि योधाना मरतर्षभ ।
 इष्ट्वाप्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् । [5]

धृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये सजय के तु पूर्व
 युयुत्सवो हृष्टरूपास्तथासन् ।
 किं मामका भीष्मनेत्रा समीयुः
 किं पाण्डवा भीमनेत्रास्त्रदानीम् । [10]
 केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सुबायुः
 केषा सेना श्वापदा व्याहरेयुः ।
 केषा यूना मुखवर्णा प्रसन्ना
 सर्वं ह्येतद्रूहि तत्त्व यथावत् ।
 संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमेवोपपन्ने
 उभे सेने हर्षरूपे तथैव । [15]
 उभे चित्रे वनराजीप्रकाशे
 उभे सेने नागरथाश्वपूर्णौ ।
 उभे सेने भीमरूपे नरेन्द्र
 तथा चोभे भारत दुर्विषहौ ।
 तथा चोभे स्वर्गजयाय तुष्टे [20]

D4 त्वय्येव) ममवस्थित — (L 308) B4 प्रक्षिप्त (for
 प्रक्षिप्त) B8 म गत , Dn D4 मयत (for समत)
 B4 Dn2 क्रुद्ध (for क्षुद्र) B4 Dn D4 पाताले (for
 पुत्रो मे) B8 पुरुषोधम — (L 309) B4 लवुत्त्व (for
 न युद्ध) — (L 310) Dn1 (by corr) D4 गाधारो
 Dn1 रोचमे — (L 313) Dn1 वीर्यमाणो च या नित्य
 (sic) — (L 315) Dn D4 युद्धमना (for युध्यमानो)
 — (L 317) Dn D5 चिन्तयत् (for सूयत) — (L
 319) Dn2 रणे (for न च) — (L 322) Dn D4
 महावल् (for च पाण्डव) — (L 323) B4 सात्म्यवान्,
 B8 Da D5 Ms-s शत्रवान् (for विद्विषाम्) — (L
 324) B8 4 इन्द्रानुजसम , Dn D4 इद्रात्मजसम B8 4

Dn D4 उपेन्द्रमदृशो रणे (B8 4 "श वले) — (L 325)
 Da Dn D5 अमोघ (Da अनौ च) क्रोधसकल्पो Da D5
 सम (for मन) — (L 327) Da D5 इद्रास्त्र
 Dn त्राप तत् (for प्रपतन्) D4 प्रत्यात्समितिसजय
 — (L 328) B8 4 Da2 D5 स वज्रस्पर्शरूपाणाम् Dn
 D4 न्यायकारिता — (L 329) B8 Dn D4 अश्वज्याक्षेप-
 हस्त तु (B8 "स्तस्तु) B8 घोर , Dn D4 शर (for घोष)
 — (L 332) Dn D4 मम (for पुरा) , and सर्वमेतन्न
 शिष्यति (for the post half) — (L 334) Dn
 D5 चिन्तयता — (L 336) Dn1 D4 गतपूर्वाह्णसमये
 B8 4 Da Dn D5 om lines 337-339

तथा चोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ।
 पश्चान्मुखा कौरवा धार्तराष्ट्रा-
 स्तथा पाण्डवा प्राङ्मुखा योत्स्यमाना ।
 दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणा
 सुरेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् । [25]
 ववौ वायु पृष्ठत पाण्डवानां
 तथा वायु सन्मुखस्तावकानाम् ।
 गजेन्द्राणा मदगन्धा * * *
 ज्ञ सेहिरे तव पुत्रस्य नागा ।
 दुर्योधनो दन्तिवर पद्मवर्णं [30]
 सुवर्णकक्ष जातबल प्रभिन्नम् ।
 समास्थितो मध्यगतः कुरूणां

सस्तूयमानो रथिभिर्मागधैश्च ।
 चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्र
 तथा सौवर्णा स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे । [35]
 तं मर्वत शकुनि पार्थवीय
 सार्धं गान्धारै पाति गान्धारराज ।
 भीष्मोऽग्रत सर्वमैन्यस्य वृद्ध
 श्वेतच्छत्र श्वेतकच सशङ्ख ।
 श्वेतोष्णीय पाण्डुरेण ध्वजेन [40]
 श्वेतो रथ शैलसमप्रकाश ।
 तद्वत्सैन्य धार्तराष्ट्रस्य सर्वे
 बाह्लिकाना चातिरथो महात्मा ।
 महेष्वासा महाभागा स्थिता युद्धाय दंशिता ।

APPENDIX II

This Appendix is primarily a list of Sanskrit citations from the Bhīṣmaparvan embedded in the abridged paraphrase of that parvan in the Old-Javanese as edited by Dr J Gonda in the *Bibliotheca Javanica*, No 7 (1936). The page and line reference in column I of the Appendix refers to the above edition. The Sanskrit citations are introduced by the Old-Javanese author at variable intervals, and are also immediately translated, fairly closely, into the Old-Javanese. But, in between these citations, and as their connecting links, are found bits of prose narrations in Old-Javanese, which can be used as evidence, if not for the form, at least for the substance of the epic story as current in Java towards the end of the first millennium of the Christian era. For the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan (our chapters 23-40), Dr J Gonda has published (1935) a complete translation into English of the Old-Javanese paraphrase of the Bhagavadgītā including its renderings of the Sanskrit citations. This has enabled us to ascertain not only what parts of the Bhagavadgītā are actually quoted, but also what additional parts are presupposed and what parts entirely omitted in the Javanese version of the poem (vide the Tabular Statement on pp 728-729). For the rest of the Bhīṣmaparvan a somewhat similar help is available in the same Dutch scholar's *Aanteekeningen bij het Oud-Javaansche Bhīṣmaparwa* (*Bibliotheca Javanica* 7a, 1937), the first chapter of which furnishes a critical comparison of the Old Javanese text with the texts given by the Calcutta, Bombay and Madras editions of the parvan (our chapters 41 to end), while its concluding chapter gives the results of a similar comparison for the cosmographical episode in the Old-Javanese Bhīṣmaparvan (our chapters 5-13), as a result of which Dr Gonda endorses the findings of Dr Luise Hilgenberg in her Doctorate thesis entitled *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa* (Stuttgart, 1934), against which I have expressed my

dissent in a paper contributed to *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Professor F W Thomas* (1939), pp 19 ff

In the present Appendix the Sanskrit citations culled from the Old Javanese Bhīṣmaparvan are compared with the corresponding portions in the three current editions of the Epic, viz the Calcutta edition of 1834-1839 (*Editio Princeps*), the Bombay edition as brought out by Ganapat Krishnaji in 1863 (*the Fulgate*), and the Madras edition of P P S Sastri (1931-1936 *Bhīṣmaparvan* 1934), as well as with the Critical Edition. In the case of the text of the Bhagavadgītā portion, however, its Kashmir Recension (as represented by the edition of Pandit Lakshman Raina, Shrinagar (1933), has been set forth in an additional column of comparison, the general results of which will be found dealt with in the Introduction. Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), general agreement with minor modifications is shown by the sign plus-or-minus (±), while greater divergences are indicated by the tilde (~) which is used to denote difference amounting virtually to a free paraphrase. The Sanskrit citations are reproduced with their orthographical peculiarities (as regards वृ, रृ, and the sibilants), while important variant readings given by Dr Gonda are inserted as footnotes.

The results of these comparisons are somewhat important for determining not only the particular recension of the Bhīṣmaparvan (and the Bhagavadgītā) which was familiar to the Old-Javanese author, but also, possibly, for determining the particular stage in the evolution of the Mahābhārata itself there presupposed. Remarks on this topic, which turns upon the introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan, will be found in the Introduction.

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy	1	
28 ^{cd} -29 ^{ab} , 31 ^{cd} -32 ^{ab} , 46	12, 14, 15 ^{cd} -21, 28 ^{ab} , 29 ^{cd} -30, 32 ^{cd} , 36 ^{ab} , 42 ^{cd} , 45 ^{ab} , 47 ^c	1-11, 13, 15 ^{ab} , 22-27, 31 ^{ab} , 33-35, 36 ^d -42 ^{ab} , 43-44, 15 ^{cd} , 47 ^{ab} , 47 ^d	
	Adhy	2	
3, 11, 13, 16, 18-19, 23, 31, 37, 47, 48 ^{cd} , 53, 55-56, 59, 62, 63 ^{bcd} , 69	2, 7 ^{abc} , 14, 33-35, 38-39 ^{ab} , 41 ^a , 39 ^{cd} , 48 ^{ab} , 52 ^{cd} , 54, 61 ^a , 63 ^a , 64	1, 4-6, 7 ^d -10, 12, 15, 17, 20-22, 24-30, 32, 36, 40, 41 ^{bcd} , 42-46, 49-52 ^{ab} , 57-58, 60, 61 ^{bcd} , 65-68, 70-72	(1) After 259, adds : जिहोपरथनिमित्त हि प्रवृत्ति- सर्वदेहिनाम् । तस्मादभिन्न- वत्पदयेभिर्ज्ञोपस्थौ विचक्षण ॥
	Adhy	3	
11, 12 ^d , 13, 35 ^{ab}	2, 12 ^{ab} , 19 ^b	1, 3-10, 14-19 ^a , 19 ^{cd} -34, 35 ^{cd} -43	
	Adhy	4	
5, 7-9, 14 ^{ab} , 18, 22, 28, 33 ^{cd} , 34 ^{ab}	13, 33 ^{ab}	1-4, 6, 10-12, 14 ^{cd} -17, 19-21, 23-27, 29-32, 34 ^{cd} -42	
	Adhy	5	
2, 6 ^{cd} , 7 ^d , 8 ^a , 8 ^{cd} , 9 ^{ab} , 10 ^{cd}	1, 6 ^{ab} , 8 ^b , 9 ^{cd} , 10 ^{ab}	3-5, 7 ^{abc} , 11-29	
	Adhy	6	
5, 10, 13, 19 ^a , 32, 30	6, 19 ^{bcd} , 35 ^{cd} -36 ^{ab}	1-4, 7-9, 11-12, 14-18, 20-29, 31, 33-35 ^{ab} , 36 ^{cd} -47	
	Adhy	7	
4, 6 ^{cd} -7 ^{ab} , 7 ^d , 8-9, 10 ^c , 11 ^a , 16, 19 ^c , 29	5, 7 ^c , 12 ^{ab} , 17 ^{ab} , 17 ^d , 18 ^{cd}	1-3, 6 ^{ab} , 10 ^{ab} , 10 ^d , 11 ^{bcd} , 12 ^{cd} -15, 17 ^c , 18 ^{ab} , 19 ^{ab} , 19 ^d , 20-28, 30	(2) After 74, adds : यथा शान रुमिष्यति
	Adhy	8	
5, 7, 12, 13 ^{ab}	14 ^b	1-4, 6, 8-11, 13 ^{cd} , 14 ^{acd} , 15-28	

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
1, 16, 17 ^{cd} , 19 ^{cd} , 27	28 ^{ab}	Adhy 9 2-15, 17 ^{ab} , 18, 19 ^{ab} , 20-26, 28 ^{cd} -34	
21 ^b , 21 ^d , 22 ^b , 23 ^{ab} , 23 ^d , 25 ^a , 26, 27 ^a , 27 ^{cd} , 28 ^a , 28 ^d , 29 ^b , 29 ^d , 30 ^a , 30 ^{cd} , 31 ^b , 33 ^a , 35 ^{cd} , 37, 40 ^{ab} , 42 ^{ab}	42 ^{cd}	Adhy 10 1-20, 21 ^a , 21 ^c , 22 ^a , 22 ^{cd} , 23 ^c , 24, 25 ^{bcd} , 27 ^b , 28 ^{bc} , 29 ^a , 29 ^c , 30 ^b , 31 ^a , 31 ^{cd} , 32, 33 ^{bcd} -35 ^{ab} , 36, 38-39, 40 ^{cd} -41	(3) After 10 37, adds ओपधीना यदश्राह (cf 101*)
5, 8, 10, 28-29, 31 ^{ab} , 32 ^{ab} , 39 ^{cd} -40 ^{ab} , 53, 55	1 ^{bcd} , 3 ^{cd} , 6 ^{abc} , 7, 9, 11 ^{abc} , 14-15, 26, 27 ^{cd} , 31 ^{cd} , 33, 34 ^{cd} , 35, 46, 49 ^d	Adhy 11 1 ^a , 2-3 ^{ab} , 4, 6 ^d , 11 ^d , 12-13, 16-25, 27 ^{ab} , 30, 32 ^{cd} , 34 ^{ab} , 36-39 ^{ab} , 40 ^{cd} -45, 47-49 ^{abc} , 50-52, 54	(4) After 11 29 ^a , adds (for 29 ^{bc} ?) शान्तिं च नाश च यमाभिभूता । तथैव भस्माह- मायन्ति लोका ॥
8 ^{ab}	9 ^{cd}	Adhy. 12 1-7, 8 ^{cd} -9 ^{ab} , 10-20	-
31 ^d , 32-33	31 ^{abc} , 34	Adhy 13 1-30	
9, 18, 24-26	5 ^{ab} , 17, 20	Adhy 14 1-4, 5 ^{cd} -8, 10-16, 19, 21-23, 27	
		Adhy 15 1-20	
		Adhy 16 1-24	
		Adhy 17 1-28	
		Adhy 18 1-65, 67-72, 74-75	

OLD-JAVANESE BHĪSMAPARVAN SANSKRIT CITATIONS

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	भीष्मपर्व	1		1	1
9 16	कथ युयुधिरे धीरा कुरुपाण्डवसैनिका ।	± 1 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
17	पार्थिवाश्च महाधमानो नानादेशसमागता ॥	± 1 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 1 ^{cd}	= 1 ^{cd}
27	यथा युयुधिरे धीरा कुरुपाण्डवसैनिका ।	± 2 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}
28	कुरुक्षेत्रे तपक्षेत्रे शृणु त्व पृथिवीपते ॥	± 2 ^{cd}	± 3 ^{cd}	= 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
10 8	यावत्तपति सूर्यो हि जन्मद्वीपस्य मण्डलम् ।	= 8 ^{ab}	± 9 ^{ab}	= 8 ^a	= 8 ^{ab}
9	तावदेव समावृत्त बल भारतसत्तम ॥	± 8 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
		2		2	2
11 3	तत् पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषि ।	± 1 ^{ab}	= 36 ^{ab}	= 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
4	सर्ववेदविदा श्रेष्ठो व्यास सत्यवतीसुत ॥	= 1 ^{cd}	= 36 ^{cd}	= 1 ^{cd}	= 1 ^{cd}
15	यदि त्विच्छति संग्रामे दृष्टमेव विशा पते ।	± 6 ^{ab}	± 41 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 6 ^{ab}
16	चक्षुर्ददामि ते दिव्य युद्धमेतन्निशामय ॥	± 6 ^{cd}	± 41 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}
12 6	यतो धर्मस्ततो जय	= 14 ^d	= 48 ^b	= 14 ^d	= 14 ^d
		4		3	4
13 8	किं ते राज्येन दुर्धर्म येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम्	± 8 ^{cd}	± 125 ^{cd}	± 57 ^{cd}	± 8 ^{cd}
9	यशो धर्म च कीर्ति च पालयन्सुखमाप्स्यसि ।	± 9 ^{ab}	± 126 ^{ab}	± 58 ^{ab}	± 9 ^{ab}
14	लभन्ता पाण्डवा राज्यं स्वर्गं गच्छन्तु कौरवा ॥	± 9 ^{cd}	± 126 ^{cd}	± 58 ^{cd}	± 9 ^{cd}
18	कानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।	± 15 ^{ab}	± 132 ^{ab}	± 64 ^{ab}	± 15 ^{ab}
19	तानि सर्वाणि भगवन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥	= 15 ^{cd}	= 132 ^{cd}	= 64 ^{cd}	= 15 ^{cd}
14 9	एतानि जयमानानां लक्षणानि विशा पते	= 25 ^{ab}	= 142 ^{ab}	= 74 ^{ab}	= 25 ^{ab}
	II	7 †		6	6
15 17	यावद्भूम्यवकाशो हि दृश्यते शशलक्षण	± 1 ^{cd}	± 195 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 1 ^{cd}
24	प्रागायता महाराज पठेते वर्षपर्वता	± 2 ^{cd}	± 197 ^{ab}	= 3 ^{cd}	± 3 ^{ab}
25	अवरोप्य ह्युभयतः समुद्रे पूर्वपश्चिमे	± 2 ^{cd}	± 197 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
31	हिमवान्हेमकूटश्च	= 3 ^a	= 198 ^a	= 4 ^a	= 4 ^a
31	निषधो वैदूर्यमय	—	—	—	—
32	श्वेतो रजतसंग्रभ	± 3 ^d	± 198 ^d	± 4 ^d	± 4 ^d
32	सख्या दक्षिणतो भवेत्	—	—	—	—
16 6	सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वत	± 3 ^{cd}	= 199 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
8	एते षट् पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविता	± 4 ^{ab}	± 199 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
11	तेषामन्तरविष्कम्भो नवसहस्रमुच्यते	± 4 ^{cd}	± 200 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 6 ^{ab}
12	तत्र पुण्या जनपदास्तानि सर्वाणि भारत	± 5 ^{ab}	± 200 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}
16	इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवत परम् ।	= 6 ^{ab}	= 201 ^{cd}	= 7 ^{cd}	= 7 ^{ab}
20	हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रविक्ष्य यः ॥	± 6 ^{cd}	± 202 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	नीलादुत्तरतो वर्षं श्वेताक्षिणतः परम्	~ 35 ^{ab}	± 232 ^{ab}	± 37 ^{ab}	cf p 33 ^{ab}
26	श्वेतादुत्तरतो वर्षं शुक्लवक्षिण तथा	—	—	—	—
29	वर्षमेरावत नाम	= 35 ^c	= 296 ^a	± 37 ^c	± 46 ^{1a}
29	तस्माच्छुक्लवतः परम्	± 35 ^d †	± 296 ^b	± 37 ^d	± 46 ^{1b}
32	दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च	= 7 ^{ab}	± 202 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 9 ^{ab}
17 6	परिमण्डलयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः	± 8 ^{cd}	± 204 ^{cd}	± 10 ^{ab}	± 10 ^{cd}
7	आदित्यतरुगभासो विधूम इव पावकः ।	± 9 ^{ab}	± 203 ^{ab}	± 10 ^{cd}	± 11 ^{ab}
12	योजनाना सहस्राणि षोडशोत्तरतस्तथा ॥	± 9 ^{cd}	± 205 ^{cd}	± 11 ^{ab}	± 11 ^{cd}
13	उत्सेधश्चतुरशीतिर्योजनानां महीतले	± 10 ^{ab}	± 206 ^{ab}	± 11 ^{cd}	± 12 ^{cd}
17	लोकानावृत्य तिष्ठति	= 10 ^d	= 206 ^d	± 12 ^b	= 13 ^b
22	इलावृत मध्यम तु	= 36 ^c	= 233 ^c	= 38 ^c	= 47 ^{1a}
27	मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीधरः ।	± 29 ^{ab}	± 226 ^{ab}	± 31 ^{cd}	± 40 ^{1ab}
28	जम्बुसण्डश्च यत्रैव वसुमाश्वन्दनोपमः ॥	± 29 ^{cd}	± 226 ^{cd}	± 32 ^{ab}	± 40 ^{1cd}
32	आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारतः ।	= 30 ^{ab}	= 227 ^{ab}	± 32 ^{cd}	= 41 ^{1ab}
33	सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्यप्सरूपमा ॥	± 30 ^{cd}	± 227 ^{cd}	± 33 ^{ab}	± 41 ^{1cd}
18 4	हेमकूटो हेमवति कैलाशो नाम पर्वतः ।	± 39 ^{ab}	± 236 ^{ab}	± 41 ^{ab}	± 50 ^{ab}
5	यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥	= 39 ^{cd}	± 236 ^{cd}	± 41 ^{cd}	± 50 ^{cd}
9	अभ्यन्तरेण कैलाशं मैनाकं पर्वतं प्रति ।	± 40 ^{ab}	± 237 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 52 ^{ab}
12	हिरण्यशृङ्गं स महाद्विच्यो मणिमयो गिरिः ॥	± 40 ^{cd}	± 237 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 52 ^{cd}
18	तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।	= 44 ^{ab}	± 242 ^{ab}	= 47 ^{ab}	± 57 ^{ab}
19	ब्रह्मलोकादतिक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥	± 44 ^{cd}	± 242 ^{cd}	± 47 ^{cd}	± 57 ^{cd}
24	एता दिव्या सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुता	= 47 ^{cd}	= 245 ^{cd}	= 50 ^{cd}	= 60 ^{cd}
28	रक्षासि चै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।	= 48 ^{ab}	= 246 ^{ab}	= 51 ^{ab}	= 61 ^{ab}
29	सर्वे नराश्च निषधे मेरौ चैव तपोधना ॥	± 48 ^{cd}	± 246 ^{cd}	± 51 ^{cd}	± 61 ^{cd}
19 3	गन्धर्वाः ऋषयो नित्यं तत्र ब्रह्मर्षयो नृप	± 49 ^{cd}	± 247 ^{cd}	± 52 ^{cd}	± 62 ^{ab}
4	दैत्यानां दानवानां च श्वेतः पर्वत उच्यते	± 49 ^{ab}	± 247 ^{ab}	± 52 ^{ab}	~ 62 ^{cd}
7	शृङ्गवास्तु महाराज पितृणां प्रतिसचरः	= 49 ^{cd}	± 248 ^{ab}	± 52 ^{cd}	= 63 ^{ab}
		8		7	7
15	दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तयोत्तरे	= 2 ^{ab}	= 254 ^{ab}	= 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
16	तत्र वृक्षा मधुफला नित्यमुष्णफलोपगाः	= 3 ^{ab}	± 255 ^{ab}	= 3 ^{ab}	= 3 ^{ab}
22	ये क्षरन्ति सदा क्षीरं पद्मं ह्यमृतोपमम् ।	= 5 ^{ab}	± 257 ^{ab}	± 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
23	वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥	= 5 ^{cd}	= 257 ^{cd}	= 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
27	देवलोचयुताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।	= 7 ^{ab}	= 260 ^{cd}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
30	शुक्लभिजनसपञ्चाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥	± 7 ^{cd}	= 261 ^{ab}	= 7 ^{cd}	= 7 ^{cd}
32	तेषां ते क्षीरिणाः क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम्	= 8 ^{cd}	± 262 ^{ab}	± 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
20 4	भारुण्डा नाम शकुनास्त्रीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।	= 11 ^{ab}	± 265 ^{cd}	= 12 ^{ab}	± 12 ^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
5	तान्हरन्ति मृतान्सर्वान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥	± 11 ^{cd}	± 266 ^{ab}	± 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}
10	तत्र पूर्वाभिषङ्गस्तु	~ 13 ^a	± 267 ^c	± 14 ^a	± 14 ^{1/2} ^a
10	कालाञ्जय महाद्रुम	= 13 ^d	± 268 ^b	= 14 ^d	± 14 ^{1/2} ^d
11	शुभश्च योजनोत्सेध सिद्धचारणसेवित	± 14 ^{cd}	± 269 ^{ab}	± 15 ^{cd}	± 15 ^{1/2} ^{cd}
17	तत्र ते पुरुषा श्वेतास्तेजोयुक्ता मनस्विन ।	± 15 ^{ab}	± 269 ^{cd}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{1/2} ^{ab}
20	स्त्रियं कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यं प्रियदर्शना ॥	= 15 ^{cd}	= 270 ^{ab}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{1/2} ^{cd}
24	चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णा पूर्णचन्द्रनिभानना ।	= 16 ^{ab}	± 270 ^{cd}	= 17 ^{ab}	= 17 ^{1/2} ^{ab}
29	चन्द्रशीतलराग्यश्च नृत्तगीतविशारदा ॥	± 16 ^{cd}	± 271 ^{ab}	± 17 ^{cd}	± 17 ^{1/2} ^{cd}
21 1	दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ	= 17 ^{ab}	= 271 ^{cd}	= 18 ^{ab}	= 18 ^{1/2} ^{ab}
5	दक्षिणे तु च नीलस्य निपथस्योत्तरेतर ।	± 18 ^{ab}	± 272 ^{cd}	± 19 ^{ab}	± 32 ^{1/2} ^{ab}
6	सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूद्वीप सनातन ॥	= 18 ^{cd}	= 273 ^{ab}	= 19 ^{cd}	= 32 ^{1/2} ^{cd}
11	तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीप सनातन	= 19 ^{cd}	= 274 ^{ab}	= 20 ^{cd}	= 33 ^{1/2} ^{cd}
17	पतमानफलान्यूर्ध्वं कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्	± 22 ^{ab}	± 276 ^{cd}	± 23 ^{ab}	± 36 ^{1/2} ^{ab}
21	तस्य जम्बो' फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।	± 23 ^{ab}	± 277 ^{cd}	= 24 ^{ab}	± 37 ^{1/2} ^{ab}
22	मेरो प्रदक्षिणं कृत्वा सप्रयात्युत्तरान्कुरुन् ॥	± 23 ^{cd}	± 278 ^{ab}	± 24 ^{cd}	± 37 ^{1/2} ^{cd}
28	यथा माल्यवत शृङ्गे दृश्यते हव्यवाहन ।	± 26 ^{ab}	± 281 ^{ab}	± 27 ^{cd}	± 19 ^{1/2} ^{ab}
29	नाम्ना सबर्तको नाम कालाभिर्भरतर्षभ ॥	= 26 ^{cd}	± 281 ^{cd}	± 28 ^{ab}	± 19 ^{1/2} ^{cd}
22 1	महाराजतसकाशो जायते तत्र मानव	± 28 ^{ab}	± 283 ^{ab}	± 29 ^{cd}	± 21 ^{cd}
3	सर्वे च ब्रह्मचारिण	± 28 ^d	± 283 ^d	± 30 ^{ab}	± 22 ^b
		9		8	8
10	दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण च ।	± 2 ^{ab}	± 288 ^{ab}	± 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
11	वर्षं रमणक नाम तत्र जायन्ति मानवा ॥	± 2 ^{cd}	± 288 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
18	दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।	= 5 ^{ab}	± 290 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
19	वर्षं हैरण्वत नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥	= 5 ^{cd}	± 290 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
24	यक्षभूता महाराज धनिन' प्रियदर्शना	± 6 ^{ab}	± 291 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{ab}
28	आयु'प्रमाण जीवन्तु शतानि दश पञ्चका'	± 7 ^{cd}	± 293 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 7 ^{cd}
30	उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते नराधिप	± 10 ^{ab}	± 295 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{ab}
23 3	न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवा	± 11 ^{ab}	± 296 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 11 ^{ab}
		10		9	9
18	पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाको' प्रिय सदा ।	± 6 ^{ab}	± 314 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 6 ^{ab}
19	ययातेरम्बरीपस्य मान्धातुर्नहुपस्य च ॥	= 6 ^{cd}	± 314 ^{cd}	= 6 ^{cd}	= 6 ^{cd}
30	तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम	= 9 ^{ab}	= 317 ^{cd}	± 10 ^{ab}	= 9 ^{ab}
24 1	महेन्द्रो मलय सद्य' शुक्तिमानक्षरवानपि ।	± 10 ^{ab}	± 318 ^{cd}	± 11 ^{ab}	± 10 ^{ab}
2	विन्ध्यश्च पारियात्रश्च ससैते कुलपर्वता ॥	= 10 ^{cd}	± 319 ^{ab}	= 11 ^{cd}	= 10 ^{cd}
8	आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्रा पुरुषा विभो	± 12 ^{cd}	± 321 ^{ab}	± 13 ^{cd}	± 12 ^{cd}
11	नदी पिवति बहुला गङ्गा सिन्धु सरस्वतीम् ।	± 13 ^{ab}	± 321 ^{cd}	± 14 ^{ab}	± 13 ^{ab}

21 17 विपुल

21 21 नदीभूतो

21 22 स प्रया'.

22 30 त्रि-(तु).

24 11 बहुल

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed.
12	गोदावरीनर्मदा च बाहुदां च महानदीम् ॥	± 13 ^{cd}	± 32 ^{ab}	± 14 ^{cd}	± 13 ^{cd}
22	मन्दाकिनी वैतरणी कोकश्चैव महानदी	± 33 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{cd}	± 32 ^{cd}
23	शुक्तिमती मलवदक्ष	~ 33 ^c	± 34 ^{2o}	± 35 ^a	± 33 ^a
23	तथैव वृषभङ्गिनी	± 34 ^b	± 34 ^{3b}	± 35 ^b	± 33 ^d
27	विश्वस्य मातर सर्वा सर्वस्वेच्छामहाफला	± 35 ^{cd}	± 34 ^{1cd}	± 37 ^{ab}	± 35 ^{cd}
28	तथा नद्यस्तु प्रकाशा	± 36 ^a	± 34 ^{5a}	± 37 ^c	± 36 ^a
25 6	इत्येता सरितो राजन्समाख्याता यथा स्मृता	± 36 ^{cd}	± 34 ^{5cd}	± 38 ^{ab}	± 36 ^{cd}
7	अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम	= 37 ^{ab}	± 34 ^{6ab}	± 38 ^{cd}	± 36 ¹
11	चेदिमत्स्या कुरुशाश्च भोजा सिन्धुपुलिन्दका	± 39 ^{ab}	± 34 ^{8ab}	± 40 ^{cd}	± 38 ^{1cd}
12	पाञ्चालकोशलाश्चैव	+ 40 ^a	± 34 ^{9a}	± 41 ^c	± 39 ^{1c}
12	कुन्तय काशिगोवला	—	—	—	—
19	शका निपादा निपथा	= 50 ^a	= 35 ^{9a}	= 51 ^c	—
19	गान्धारा दर्शकास्तथा	= 52 ^b	= 361 ^b	= 53 ^d	± 49 ^{1b}
20	काश्मीरा गर्गिलौवीरा	= 52 ^a	± 361 ^a	± 53 ^c	± 49 ^{1a}
20	त्रिवर्गा सर्वसेनय	± 59 ^d	± 368 ^d	± 61 ^b	± 62 ^{1d}
28	द्रविडा कैरला प्रोच्या	± 57 ^a	± 366 ^a	± 58 ^c	—
28	विकम्पा मूपिकास्तथा	± 57 ^d	~ 366 ^b	± 59 ^b	—
29	मालवा लवटाश्चैव	± 61 ^a	± 370 ^a	± 62 ^c	± 56 ^{1a}
29	कुलिन्दा वल्कलै सह	± 60 ^d	± 369 ^d	± 62 ^b	± 55 ^{1d}
26 5	यवनाश्च सकाम्योजा दारुणा म्लेच्छजातय ।	= 64 ^{ab}	± 373 ^{ab}	± 65 ^{cd}	± 59 ^{1ab}
6	सक्रुद्रुणा ककन्याश्च हूना पारापतै सह ॥	± 64 ^{cd}	± 373 ^{cd}	± 66 ^{ab}	± 59 ^{1cd}
12	किरातानां च जातय	= 67 ^d	= 376 ^d	± 69 ^b	= 62 ^{1d}
14	उद्देशमात्रेण मया देशा सकीर्तिता प्रभो	= 68 ^{cd}	± 378 ^{ab}	± 70 ^{cd}	± 64 ^{1cd}
21	तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवा ।	= 73 ^{ab}	= 382 ^{cd}	= 75 ^{ab}	± 69 ^{1ab}
22	साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव तु पार्थिवा ॥	± 73 ^{cd}	± 383 ^{ab}	± 75 ^{cd}	± 69 ^{1cd}
		11		10	10
27 3	चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।	= 3 ^{ab}	= 387 ^{ab}	= 3 ^{ab}	= 3 ^{ab}
4	कृतश्रेताद्वापर च पुण्यं च कुरुवर्धन ॥	± 3 ^{cd}	± 387 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
8	चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणा कुरुसत्तम ।	= 5 ^{ab}	± 389 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
9	आयुःसख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥	= 5 ^{cd}	= 389 ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
13	तथा त्रीणि सहस्राणि श्रेताया मनुजाधिप	= 6 ^{ab}	= 390 ^{ab}	= 6 ^{ab}	= 6 ^{ab}
16	द्वापरे द्विसहस्राणि	± 6 ^c	± 390 ^c	± 6 ^c	± 6 ^c
18	न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुन्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।	= 7 ^{ab}	± 391 ^{ab}	± 7 ^{ab}	± 7 ^{ab}
19	गर्भस्थाश्च त्रियन्तेऽन्ये तथा जाता त्रियन्ति च ॥	± 7 ^{cd}	± 391 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
25	महाबला महासत्त्वा प्रज्ञागुणसमन्विता ।	± 8 ^{ab}	= 392 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}
26	अजायन्ताकृतिमन्तो मुनयो वै तपोधना ॥	± 8 ^{cd}	± 393 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 8 ^{cd}
28 1	आयुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धरा धरा युधि ।	± 10 ^{ab}	± 396 ^{ab}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O R I. Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	जायन्ते क्षत्रिया' शूरास्त्रेताया चक्रवर्तिन ॥	= 10 ^{cd}	± 396 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 10 ^{cd}
6	सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे यथा ।	± 11 ^{ab}	± 397 ^{ab}	± 12 ^{ab}	± 11 ^{ab}
7	महोत्साहा महावीर्या परस्परवधैपिण ॥	= 11 ^{cd}	± 397 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 11 ^{cd}
11	तेजसाल्पेन सयुक्तं क्रोधन पुरुषो नृप ।	± 12 ^{ab}	± 398 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 12 ^{ab}
12	लुब्धश्चानृतकश्चैव पुण्ये जायति भारत ॥	± 12 ^{cd}	± 398 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 12 ^{cd}
17	गुणोत्तरं ह्येवमवत द्वापरेऽस्मिन्नराधिप	= 14 ^{ab}	= 400 ^{ab}	= 15 ^{ab}	= 14 ^{ab}
26	जम्बूशाककुशक्रौञ्चा शाल्मलिश्च तथापर'	—	—	—	—
27	गोमेद' पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता	—	—	—	—
29 1	क्षीरक्षीर वधिसर्पिरिक्षुमद्य परोदधि'	—	—	—	—
2	स्वादूदको परो मद्यात्तस्माद्विगुणित स्थित	—	—	—	—
16	लवणेन समुद्रेण पर्वत परिवारित'	± 6 14 ^{cd}	± 190 ^{cd}	± 5 15 ^{cd}	± 5 34 ^{cd}
30 5	पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि सग्रहात् ।	= 6 3 ^{ab}	= 178 ^{ab}	= 5 3 ^{ab}	± 5 23 ^{ab}
6	जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिण ॥	± 6 3 ^{cd}	= 178 ^{cd}	= 5 3 ^{cd}	± 5 23 ^{cd}
13	भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।	= 6 4 ^{ab}	± 179 ^{ab}	± 5 4 ^{ab}	± 5 24 ^{ab}
14	गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषा भूमि प्रधानत ॥	= 6 4 ^{cd}	= 179 ^{cd}	= 5 4 ^{cd}	= 5 24 ^{cd}
21	शब्द' स्पर्शश्च रूप च रसो गन्धश्च पञ्चम	= 6 5 ^{ab}	= 180 ^{ab}	= 5 5 ^{ab}	= 5 25 ^{ab}
22	चत्वारो हि गुणा एष्यु गन्धस्तत्र न विद्यते	± 6 6 ^{ab}	± 181 ^{ab}	± 5 6 ^{ab}	± 5 25 ^{cd}
26	तेजसो हि गुणास्त्रय'	± 6 6 ^d	± 181 ^d	± 5 6 ^d	± 5 26 ^{ab}
29	शब्द' स्पर्शश्च वै वायौ आकाशे शब्द एव च	± 6 6 ^{ef}	± 182 ^{ab}	± 5 6 ^{ef}	± 5 26 ^{cd}
31 4	वर्तन्ते सर्वभूतानि येषु लोकाः प्रतिष्ठिता	± 6 7 ^{cd}	± 183 ^{ab}	± 5 7 ^{cd}	± 5 27 ^{cd}
14	द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।	= 5 10 ^{ab}	± 164 ^{ab}	± 4 10 ^{ab}	± 5 10 ^{ab}
15	त्रसाना त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजा' ॥	= 5 10 ^{cd}	± 164 ^{cd}	= 4 10 ^{cd}	± 5 10 ^{cd}
22	उद्भिजा स्थावरा प्रोक्तास्तेऽर्थे पञ्चैव जायते ।	± 5 17 ^{ab}	± 171 ^{ab}	± 4 14 ^{ab}	± 5 16 ^{ab}
23	वृक्षगुल्मलतावल्ग्वस्त्वक्सारस्तृणातय' ॥	= 5 17 ^{cd}	= 171 ^{cd}	= 4 14 ^{cd}	= 5 16 ^{cd}
32 1	भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रनश्यति ।	± 5 20 ^{ab}	± 174 ^{ab}	± 4 20 ^{ab}	± 5 19 ^{ab}
2	भूमि' प्रतिष्ठा भूताना भूमिरेव परायणा ॥	± 5 20 ^{cd}	± 174 ^{cd}	± 4 20 ^{cd}	± 5 19 ^{cd}
		13		12	12
12	परिमण्डलतो राजन्स्वर्भानु' श्रूयते ग्रह' ।	± 40 ^{ab}	± 482 ^{ab}	± 40 ^{cd}	± 41 ^{ab}
13	योजनाना सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य तु ॥	± 40 ^{cd}	± 482 ^{cd}	± 41 ^{ab}	± 41 ^{cd}
16	परिणाहेन पद्मत्रिंशद्	= 41 ^a	= 483 ^a	= 41 ^c	= 42 ^a
18	पट्टिमाहु' शतान्यस्य बुधा' पौराणिकास्तथा	= 41 ^{cd}	± 483 ^{cd}	± 42 ^{ab}	± 42 ^{cd}
19	चन्द्रमास्तु सहस्राणि	= 42 ^a	= 484 ^a	= 42 ^c	= 43 ^a
23	त्रयस्त्रिंशानु मण्डलम्	= 42 ^d	= 484 ^d	= 43 ^b	= 43 ^d
25	स राहु'श्चादयस्तेतौ यथाकाल महत्तया ।	= 45 ^{ab}	= 488 ^{ab}	= 46 ^{cd}	= 46 ^{cd}
29	चन्द्रादित्यौ महाराज सक्षेपण उदाहृतौ ॥	± 45 ^{cd}	± 488 ^{cd}	± 47 ^{ab}	± 47
33 1	तस्मादाश्वम कौरव्य पुत्र दुर्योधन प्रति	= 47 ^{cd}	= 490 ^{cd}	= 49 ^{ab}	= 49 ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	श्रुत्वेद भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोजुगम्	= 48 ^{ab}	± 491 ^{ab}	= 49 ^{cd}	= 50 ^{ab}
7	य' शृणोति महीपाल' पर्वणीद यत्नवत् ।	± 49 ^{ab}	= 492 ^{cd}	± 51 ^{ab}	± 51 ^{ab}
8	प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव प्रपितामहा ॥	± 49 ^{cd}	= 493 ^{ab}	± 51 ^{cd}	= 51 ^{cd}
12	श्रीमान्भवति राजन्य' सिद्धार्थ' साधुसमत'	= 48 ^{cd}	± 491 ^{cd}	= 50 ^{ab}	= 50 ^{cd}
13	आयुर्वल च वीर्य' च तस्य तेजश्च वर्धते	= 48 ^{ef}	± 492 ^{ab}	± 50 ^{cd}	± 50 ^{cd}
		14		13	13
28	ककुद' सर्वयोधाना धाम सर्वधनुष्मताम् ।	± 4 ^{ab}	± 498 ^{ab}	± 4 ^{ab}	± 4 ^{ab}
29	शरत्तपगत' सोऽद्य शैते कुरुपितामह ॥	= 4 ^{cd}	= 498 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}
34 5	जगामास्तमिवादित्य'	= 11 ^e	= 505 ^e	= 11 ^e	= 11 ^e
		16		15	15
19	तेष्वनीकेषु सर्वेषु व्यूढेषु च विधानत ।	± 11 ^{ab}	± 598 ^{ab}	± 11 ^{ab}	± 11 ^{ab}
20	दुर्योधनो महाराज दु'शासनमयाव्रवीत् ॥	= 11 ^{cd}	= 598 ^{cd}	= 11 ^{cd}	= 11 ^{cd}
28	नात' कार्यतर मन्ये ऋते भीष्मस्य रक्षणात्	± 14 ^{ab}	± 601 ^{ab}	± 14 ^{ab}	± 14 ^{ab}
35 11	युगान्ते समवेतौ द्वौ सागरमिवादित्यत	± 45 ^{cd}	± 634 ^{ab}	± 27 ^{ab}	± 47 ^{cd}
		17		17	16
14	द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत	= 3 ^{ab}	= 638 ^{ab}	= 3 ^{ab}	= 3 ^{ab}
17	समानीय महीपालानिद वचनमव्रवीत्	= 7 ^{cd}	= 642 ^{cd}	= 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
21	इद व' क्षत्रिया द्वार स्वर्गायापावृत महत् ।	= 8 ^{ab}	= 643 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}
22	गच्छध्व तेन क्रमस्य ब्रह्मणश्च सलोक्तताम् ॥	± 8 ^{cd}	± 643 ^{cd}	± 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
28	अधर्म' क्षत्रियस्यैष यद्याधिमरणं गृहे ।	= 11 ^{ab}	= 646 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}
29	यदयोनिधन याति सोऽस्य धर्म' सनातन ॥	± 11 ^{cd}	± 646 ^{cd}	= 11 ^{cd}	± 11 ^{cd}
		19		19	18
36 29	घृतराष्ट्रस्यानीकस्य इद्धा व्यूहानि पाण्डव ।	± 3 ^{ab}	± 697 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 3 ^{ab}
30	अन्यभापत धर्मात्मा धर्मराजो धनजयम् ॥	= 3 ^{cd}	= 697 ^{cd}	= 3 ^{cd}	= 3 ^{cd}
37 7	सूचीमुखमनीक स्यादल्पानां बहुभि' सह ।	= 5 ^{ab}	= 699 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
8	अस्माक च तथा सैन्यमल्पाय' सुतरा परै' ॥	= 5 ^{cd}	= 699 ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
21	न हि सोऽस्ति पुमाल्लोके य' सक्कोष वृकोदरम् ।	± 12 ^{ab}	± 706 ^{ab}	± 12 ^{ab}	± 12 ^{ab}
22	द्रष्टुमत्युग्रकर्माण विपहेत नरर्षभम् ॥	= 12 ^{cd}	= 706 ^{cd}	= 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}
	III	20		20	19
38 26	साम्र शतसहस्र तु नागानां तव भारत ।	= 16 ^{ab}	= 755 ^{ab}	= 16 ^{ac}	= 16 ^{ab}
28	नागे नागे रथशत शतमश्वा रथे रथे ॥	± 16 ^{cd}	= 755 ^{cd}	= 16 ^{cd}	± 16 ^{cd}
39 1	अन्वश्वा दश धानुष्का धानुष्क शतवर्मिण	± 17 ^{ab}	± 756 ^{ab}	± 17 ^{ab}	± 17 ^{ab}
		21		21	20
11	अक्षोभ्योऽयममेघोऽय भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।	± 4 ^{ab}	± 763 ^{ab}	± 4 ^{ab}	± 4 ^{ab}
12	कल्पित' शास्त्रदृष्टेन विधिना भूमिवर्षसा ॥	± 4 ^{cd}	± 763 ^{cd}	± 4 ^{cd}	± 4 ^{cd}
25	न तथा दलवीर्याभ्या जयन्ति विजिगीषव' ।	± 10 ^{ab}	= 769 ^{ab}	= 10 ^{ab}	± 10 ^{ab}
26	यया सत्यानृशस्याभ्या धर्मेणैवोद्यमेन च ॥	= 10 ^{cd}	± 769 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}
40 3	यतो धर्मस्ततो जय'	= 11 ^d	= 770 ^d	= 11 ^d	= 11 ^d

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
	, भगवद्गीताप्रारम्भ'	23		25	23	1
41 4	दृष्ट्वैव स्वजनं कृष्णं युयुत्सुं समुपस्थितम्	± 28 ^{cd}	= 859 ^{ab}	= 25 ^{cd}	= 281 ^{ab}	± 25 ^{ab}
5	सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति	= 29 ^{ab}	= 859 ^{cd}	= 29 ^{ab}	= 281 ^{cd}	= 29 ^{cd}
15	न [च] श्रेयोऽनु (न) पदयामि हत्वा स्वजनमाहवे	= 31 ^{cd}	= 862 ^{ab}	= 31 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 32 ^{ab}
16	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च	= 32 ^{ab}	= 862 ^{cd}	= 32 ^{ab}	= 32 ^{ab}	= 32 ^{cd}
28	यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं द्रष्टुमाप्नुयामि ।	= 46 ^{ab}	= 876 ^{cd}	= 46 ^{ab}	= 46 ^{ab}	= 46 ^{ab}
29	धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥	= 46 ^{cd}	= 877 ^{ab}	= 46 ^{cd}	= 46 ^{cd}	= 46 ^{cd}
		24		26	24	2
42 8	मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय	± 3 ^a	± 881 ^a	± 3 ^a	± 3 ^a	= 3 ^a
8	नैतत्स्वयमुपपद्यते ।	= 3 ^b	= 881 ^b	= 3 ^b	= 3 ^b	= 3 ^b
9	क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा तिमिरं परंतप ॥	± 3 ^{cd}	± 881 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
21	अशोक्य' ह्यनुशोच त्वं प्रजावादाश्च मापसे ।	± 11 ^{ab}	± 889 ^{ab}	± 11 ^{ab}	± 11 ^{ab}	± 12 ^{ab}
22	गतासूनगतासून्वा नानुशोचन्ति पण्डिता' ॥	± 11 ^{cd}	± 889 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 12 ^{cd}
27	देहिनोऽसिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।	= 13 ^{ab}	= 891 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 14 ^{ab}
43 1	तथा देहान्तरप्राप्तिर्धरिस्तत्र न मुह्यति ॥	= 13 ^{cd}	= 891 ^{cd}	= 13 ^{cd}	= 13 ^{cd}	= 14 ^{cd}
8	नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।	= 16 ^{ab}	= 894 ^{ab}	= 16 ^{ab}	= 16 ^{ab}	= 17 ^{ab}
9	उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥	= 16 ^{cd}	= 894 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 17 ^{cd}
13	अन्तवन्त इमे देहा नित्यप्रोक्ता शरीरेण ।	± 18 ^{ab}	± 896 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 19 ^{ab}
14	विनाशिनोऽप्रमेयस्य यस्याद्युध्यस्व भारत ॥	± 18 ^{cd}	± 896 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 19 ^{cd}
21	य एन वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।	= 19 ^{ab}	= 897 ^{ab}	= 19 ^{ab}	= 19 ^{ab}	= 20 ^{ab}
22	उभौ तौ नाभिजानीता नायं हन्ति न हन्यते ॥	± 19 ^{cd}	± 897 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 20 ^{cd}
29	नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।	= 23 ^{ab}	= 901 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 24 ^{ab}
30	न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥	= 23 ^{cd}	= 901 ^{cd}	= 23 ^{cd}	= 23 ^{cd}	= 24 ^{cd}
44 4	स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति ।	± 31 ^{ab}	± 909 ^{ab}	± 31 ^{ab}	± 31 ^{ab}	± 32 ^{ab}
5	धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्व्यक्षत्रियस्य न विद्यते ॥	= 31 ^{cd}	= 909 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 32 ^{cd}
14	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।	= 37 ^{ab}	= 915 ^{ab}	= 37 ^{ab}	= 37 ^{ab}	= 38 ^{ab}
15	तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥	= 37 ^{cd}	= 915 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 38 ^{cd}
25	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।	= 47 ^{ab}	= 925 ^{ab}	= 47 ^{ab}	= 47 ^{ab}	± 48 ^{ab}
26	मा कर्मफलहेतुर्बुद्धिः मा ते सङ्गो स्वकर्मणि ॥	± 47 ^{cd}	± 925 ^{cd}	± 47 ^{cd}	± 47 ^{cd}	± 48 ^{cd}
45 2	सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते	= 48 ^{cd}	= 926 ^{cd}	= 48 ^{cd}	= 48 ^{cd}	= 49 ^{cd}
5	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिता ।	± 53 ^{ab}	± 931 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 53 ^{ab}	= 55 ^{ab}
6	यमादावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥	± 53 ^{cd}	± 931 ^{cd}	± 53 ^{cd}	± 53 ^{cd}	± 55 ^{cd}
16	यदा सहरते कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।	± 55 ^{ab}	± 933 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 57 ^{ab}
17	आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितः प्रजः स उच्यते ॥	± 55 ^{cd}	± 933 ^{cd}	± 55 ^{cd}	± 55 ^{cd}	± 57 ^{cd}

42 8 नो तत् (नैतत्)

43 9 दृष्टान्तस्

43 13 देहे (देहा)

43 14 तस्माच्च°

44 4 स्वधर्मं एव

44 14 महम् (महीम्).

44 15 कृतिनि°

45 2 योगमुच्यते

45 5 क्षति (क्षति-)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
22	दुःखेष्वनुदिप्रमना सुखेषु विगतस्पृह ।	= 56 ^{ab}	= 934 ^{ab}	= 56 ^{ab}	= 56 ^{ab}	= 58 ^{ab}
23	चीतरागभयक्रोध	= 56 ^c	= 934 ^c	= 56 ^c	= 56 ^c	= 58 ^c
23	स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥	= 56 ^d	= 934 ^d	= 56 ^d	= 56 ^d	± 58 ^d
28	विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन ।	= 59 ^{ab}	= 937 ^{ab}	= 59 ^{ab}	= 59 ^{ab}	= 61 ^{ab}
29	रमवर्जं रसोऽप्यस्य परं रम्या निवर्तते ॥	= 59 ^{cd}	= 937 ^{cd}	= 59 ^{cd}	= 59 ^{cd}	= 61 ^{cd}
40 8	*जिह्वोपस्यनिमित्तं हि प्रवृत्तिः सर्वदेहिनाम् ।	—	—	—	—	—
9	*तस्मादमित्रवत्प्रत्येजिह्वोपस्यो विचक्षणः ॥	—	—	—	—	—
15	ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।	= 62 ^{ab}	= 940 ^{ab}	= 62 ^{ab}	= 62 ^{ab}	= 64 ^{ab}
19	सङ्गात्सजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥	= 62 ^{cd}	= 940 ^{cd}	= 62 ^{cd}	= 62 ^{cd}	= 64 ^{cd}
24	संमोहात्स्मृतिविभ्रमः	= 63 ^b	= 941 ^b	= 63 ^b	= 63 ^b	= 65 ^b
26	स्मृतिभ्रंशाद्दुद्दिनाशो दुद्दिनाशाद्दिनश्यति	± 63 ^{cd}	± 941 ^{cd}	± 63 ^{cd}	± 63 ^{cd}	± 65 ^{cd}
47 4	या निशा सर्वभूतानां तस्या जागर्ति सयमी ।	= 69 ^{ab}	= 947 ^{ab}	= 69 ^{ab}	= 69 ^{ab}	= 71 ^{ab}
5	यस्या जाग्रति भूतानि	= 69 ^c	= 947 ^c	= 69 ^c	= 69 ^c	= 71 ^c
5	सा निशा पश्यतो मुनेः ॥	= 69 ^d	= 947 ^d	= 69 ^d	= 69 ^d	± 71 ^d
		25		27	25	3
17	देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व ।	= 11 ^{ab}	= 961 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}
16	परम्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥	= 11 ^{cd}	= 961 ^{cd}	= 11 ^{cd}	= 11 ^{cd}	= 11 ^{cd}
21	यो मुद्रे ज्ञेन एव सः	= 12 ^d	= 962 ^d	= 12 ^d	= 12 ^d	= 12 ^d
26	यज्ञशोपाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।	± 13 ^{ab}	± 963 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 13 ^{ab}
27	क्षमन्ते ते त्वच पापा ये चरन्त्यामकारणात् ॥	± 13 ^{cd}	± 963 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 13 ^{cd}
48 5	श्रेयान्बन्धमो विगुणः परमधर्मात्स्वनुष्ठितात्	= 35 ^{ab}	= 985 ^{ab}	= 35 ^{ab}	= 35 ^{ab}	= 35 ^{ab}
		26		28	26	4
19	यहूनि मे द्यवीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।	= 5 ^{ab}	= 998 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
20	न तानि वैशिः सर्वाणि न त्वं वेत्सि परतप ॥	± 5 ^{cd}	± 998 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
26	यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।	= 7 ^{ab}	= 1000 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
28	अन्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥	± 7 ^{cd}	± 1000 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
33	परित्राणाय साधूनां विनाशाय दुरात्मनाम् ।	± 8 ^{ab}	± 1001 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}
34	धर्मसंस्थापनार्थाय समवाप्सि युगे युगे ॥	= 8 ^{cd}	= 1001 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}
49 4	जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ।	= 9 ^{ab}	= 1002 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}
5	त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नाति मामेति सोऽर्जुन ॥	= 9 ^{cd}	= 1002 ^{cd}	= 9 ^{cd}	= 9 ^{cd}	= 9 ^{cd}
12	न मा कर्मोऽभिनि लिप्यन्ति	= 14 ^a	± 1007 ^a	= 14 ^a	= 14 ^a	= 14 ^a
12	न मे कर्मफले स्पृहा	= 14 ^b	= 1007 ^b	= 14 ^b	= 14 ^b	± 14 ^b
18	कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।	± 18 ^{ab}	± 1011 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}	= 18 ^{ab}
19	स बुद्धिमान्मनुष्याणां स युक्तः कृत्स्नकर्मवित् ॥	± 18 ^{cd}	± 1011 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}
20	यदृच्छालाभयमुद्यो द्वातीतो विमत्सरः ।	= 22 ^{ab}	= 1015 ^{ab}	= 22 ^{ab}	= 22 ^{ab}	= 22 ^{ab}

45 22 बुने ह

46 9 पश्ये जि

46 19 सजयत (सजायते)

47 5 जागर्ति भूतानां

47 21 युक्ते त्वेय

47 26 शान् (नन्त)

48 5 स्वधर्मो धर्मादनुष्ठितात् (*त)

48 20 ततानि (न तानि)

48 28 तनात्मानं, नद्रात्मानं

49 4 दिव्ये (दिव्यम्)

49 5 त्यक्तदेह

49 12 मा (मा) *कल्पस्पृहा

49 19 ननुदिनान्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	समं सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥	= 22 ^{cd}	= 1015 ^{cd}	= 22 ^{cd}	= 22 ^{cd}	= 22 ^{cd}
50 5	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।	= 28 ^{ab}	= 1021 ^{ab}	= 28 ^{ab}	= 28 ^{ab}	= 28 ^{ab}
6	स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः सशितप्रता ॥	= 28 ^{cd}	= 1021 ^{cd}	= 28 ^{cd}	= 28 ^{cd}	= 28 ^{cd}
15	सर्वकर्माखिल कर्म पार्थ ज्ञाने समाप्यते	± 33 ^{cd}	± 1026 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 33 ^{cd}
19	तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन मेधया	± 34 ^{ab}	± 1027 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}
		27		29	27	5
31	संन्यास कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।	= 2 ^{ab}	= 1037 ^{ab}	= 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
51 1	तयोस्तत्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥	± 2 ^{cd}	± 1037 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
7	योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति	= 6 ^{cd}	= 1041 ^{cd}	= 6 ^{cd}	= 6 ^{cd}	= 6 ^{cd}
10	कुर्वन्नपि न लिप्यते	= 7 ^d	= 1042 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d
13	पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्नश्नन्चक्षन्स्वपन्सन्	= 8 ^{cd}	= 1043 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
17	प्रलपन्विस्मजन्गुह्यन्निषिद्धमिषिष्यन्	= 9 ^{ab}	= 1044 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}
22	नैव किंचित्करोमीति	= 8 ^a	= 1043 ^a	= 8 ^a	= 8 ^a	= 8 ^a
26	न स लिप्यति दोषेण पद्मपत्रमिवाम्भसा	± 10 ^{cd}	± 1045 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{cd}
		28		30	28	6
31	उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।	= 5 ^{ab}	= 1069 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
32	आत्मैव ह्यात्मनो बन्ध आत्मैव रिपुरात्मनः ॥	± 5 ^{cd}	± 1069 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
52 13	योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितम् ।	± 10 ^{ab}	± 1074 ^{ab}	± 10 ^{ab}	± 10 ^{ab}	± 11 ^{ab}
14	एकाकी यतिचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥	± 10 ^{cd}	± 1074 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 11 ^{cd}
20	समं कायशिरोम्रीं धारयेदचल मनः ।	± 13 ^{ab}	± 1077 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 14 ^{ab}
21	सप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं	= 13 ^c	= 1077 ^c	= 13 ^c	= 13 ^c	± 14 ^c
21	दिशश्चानवलोकयन् ॥	= 13 ^d	= 1077 ^d	= 13 ^d	= 13 ^d	= 14 ^d
25	यथा दीपो निवातस्थः	= 19 ^a	= 1083 ^a	= 19 ^a	= 19 ^a	= 20 ^a
29	आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो जनः ।	± 32 ^{ab}	± 1096 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 33 ^{ab}
30	सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥	= 32 ^{cd}	= 1096 ^{cd}	= 32 ^{cd}	= 32 ^{cd}	= 33 ^{cd}
53 5	यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।	= 30 ^{ab}	= 1094 ^{ab}	= 30 ^{ab}	= 30 ^{ab}	= 31 ^{ab}
6	तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥	= 30 ^{cd}	= 1094 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 31 ^{cd}
		29		31	29	7
19	भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।	= 4 ^{ab}	= 1115 ^{ab}	= 4 ^{ab}	= 4 ^{ab}	= 4 ^{ab}
20	अहकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥	= 4 ^{cd}	= 1115 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}
27	यथा ज्ञानं लभियति	—	—	—	—	—
30	अहं कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभवः प्रलयस्तथा	± 6 ^{cd}	± 1117 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}
31	मत्तं परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनजय	= 7 ^{ab}	= 1118 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
54 4	सूत्रे मणिगणा इव	= 7 ^d	= 1118 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d
7	रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभासः शशिसूर्ययोः ।	± 8 ^{ab}	± 1119 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}

50 5 तपोयज्ञः

50 6 मश्रितः

50 15 ज्ञाने परिसं

51 31 अध (अव-)

51 32 बन्धुर (बन्ध)

52 14 निराशीर

52 29 आत्मोपमेन

52 30 सन्योगी

53 19 कर्मणो (उ मनो)

54 7 प्रभासि (प्रभास)

Page and Line	Old-Japanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
11	प्रणव' सर्ववेदेषु शब्द' खे पौरुष नृषु ॥	= 8 ^{cd}	= 1119 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}
17	पुण्यो गन्ध' पृथिव्या हि तेजोऽस्मि च विभावसौ ।	± 9 ^{ab}	± 1120 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}
21	जीविका सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥	± 9 ^{cd}	± 1120 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}
25	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	= 10 ^c	= 1121 ^c	= 10 ^c	= 10 ^c	= 10 ^c
27	बल बलवता चाह	= 11 ^a	= 1122 ^a	= 11 ^a	= 11 ^a	± 11 ^a
30	चतुर्विधा भजन्ते मा नरा' सुकृतिनोऽर्जुन ।	± 16 ^{ab}	± 1127 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{ab}
55 1	आतो' जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥	= 16 ^{cd}	= 1127 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}
8	वासुदेव' सर्वमिति	± 19 ^c	± 1130 ^c	± 19 ^c	± 19 ^c	± 19 ^c
13	जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।	= 29 ^{ab}	= 1140 ^{ab}	= 29 ^{ab}	= 29 ^{ab}	= 29 ^{ab}
14	ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नमव्यक्तं कर्म चाखिलम् ॥	± 29 ^{cd}	± 1140 ^{cd}	± 29 ^{cd}	± 29 ^{cd}	± 29 ^{cd}
		30		32	30	8
18	अन्तकाले च मामेव स्मरन्त्यक्त्वा कलेवरम् ।	± 5 ^{ab}	± 1146 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
19	य प्रयाति साहभाव स याति परमां गतिम् ॥	± 5 ^{cd}	± 1146 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
24	तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।	= 7 ^{ab}	= 1148 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
25	मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मेप्यसि न सशय' ॥	± 7 ^{cd}	± 1148 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
30	सर्वद्वाराणि मय्यभ्य मनो हृदि निरुध्य च ।	= 12 ^{ab}	= 1153 ^{ab}	= 12 ^{ab}	= 12 ^{ab}	= 12 ^{ab}
56 2	मूर्धन्याधाय च प्राणानास्थितो योगे धारयेत् ॥	± 12 ^{cd}	± 1153 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}
6	ओमित्येकाक्षर ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्	= 13 ^{ab}	= 1154 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}
		31		33	31	9
11	इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।	= 1 ^{ab}	= 1170 ^{ab}	= 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}
12	ज्ञानविज्ञानरहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥	± 1 ^{cd}	± 1170 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
16	अहं ऋतुरह यज्ञ' स्वधाहमहमोपधि' ।	± 16 ^{ab}	± 1186 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 17 ^{ab}
17	मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरह हुतम् ॥	= 16 ^{cd}	= 1186 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 17 ^{cd}
21	वेदपवित्रमो'कारमृक्ताम यशुरेव च	± 17 ^{cd}	± 1187 ^{cd}	± 17 ^{cd}	± 17 ^{cd}	± 18 ^{cd}
25	अमृतं चैव मृत्युश्च सदसद्बाहमर्जुन	= 19 ^{cd}	= 1189 ^{cd}	= 19 ^{cd}	= 19 ^{cd}	= 20 ^{cd}
57 1	यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।	= 27 ^{ab}	= 1197 ^{ab}	= 27 ^{ab}	= 27 ^{ab}	= 28 ^{ab}
2	यच्च पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥	± 27 ^{cd}	± 1197 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 28 ^{cd}
		32		34	32	10
8	ज्योतिषामहमशुमान् -	± 21 ^b	± 1225 ^b	± 21 ^b	± 21 ^b	± 21 ^b
10	नक्षत्राणामह शशी -	= 21 ^d	= 1225 ^d	= 21 ^d	= 21 ^d	= 21 ^d
12	देवानामासि वासव'	= 22 ^b	= 1226 ^b	= 22 ^b	= 22 ^b	= 22 ^b
14	रुद्राणां शक्रश्चाह वित्तेशो यक्षरक्षसाम्	= 23 ^{ab}	= 1227 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 23 ^{ab}
16	मेरु' शिखरिणामहम्	= 23 ^d	= 1227 ^d	= 23 ^d	= 23 ^d	= 23 ^d
20	महर्षीणां मृगुरहम्	= 25 ^a	= 1239 ^a	= 25 ^a	= 25 ^a	= 25 ^a
22	अश्वत्थ' सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारद' ।	= 26 ^{ab}	= 1230 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}
26	गन्धर्वाणां चित्ररथ' सिद्धानां कपिलो मुनि' ॥	= 26 ^{cd}	= 1230 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}

54 11 सवदेवेषु 54 21 जीवन', बन (°विका) 54 30 त (मा) 55 19 स मन्त्राव (साहभाव) 55 19 Post half = 8 13^d
56 21 ओंकार 57 1 करोनि (°पि) 57 14 चित्तेशो 'रक्ष्म 57 18 मेरो 57 22 अश्वत्थ

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	उच्चैःश्रवसमश्वाना	= 27 ^a	= 1231 ^a	= 27 ^a	= 27 ^a	= 27 ^a
32	पेरावणो गजेन्द्राणा नराणा च नराधिप	± 27 ^{cd}	± 1231 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 27 ^{cd}
58 4	आयुधानामह वज्र	± 28 ^a	± 1232 ^a	± 28 ^a	± 28 ^a	± 28 ^a
6	सर्पाणामस्मि वासुकि	± 28 ^d	± 1232 ^d	± 28 ^d	± 28 ^d	± 28 ^d
8	वरुणो यादसामहम्	± 29 ^b	± 1233 ^b	± 29 ^b	± 29 ^b	± 29 ^b
10	यम' सयमतामहम्	= 29 ^d	= 1233 ^d	= 29 ^d	= 29 ^d	= 29 ^d
12	प्रहाद' सर्वदैत्याना	± 30 ^a	± 1234 ^a	± 30 ^a	± 30 ^a	± 30 ^a
14	मृगाणा च मृगेन्द्रोऽह वैनेतेयश्च पक्षिणाम्	= 30 ^{cd}	= 1234 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 30 ^{cd}
18	राम' शस्त्रभृतामहम्	= 31 ^b	= 1235 ^b	= 31 ^b	= 31 ^b	= 31 ^b
20	अक्षराणामकारोऽस्मि	= 33 ^a	= 1237 ^a	= 33 ^a	= 33 ^a	= 33 ^a
22	मासाना मार्गशिरोऽहमृदूना कुसुमाकर	± 35 ^{cd}	± 1239 ^{cd}	± 35 ^{cd}	± 35 ^{cd}	± 35 ^{cd}
26	वृष्णीना वासुदेवोऽह पाण्डवाना धनजय' ।	± 37 ^{ab}	± 1241 ^{ab}	± 37 ^{ab}	± 37 ^{ab}	± 37 ^{ab}
30	मुनीनामप्यह व्यास कवीनामुदाना कवि ॥	= 37 ^{cd}	= 1241 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 37 ^{cd}
59 1	ओषधीना यवश्वाह	—	—	—	—	—
3	नान्तोऽस्ति मम विद्याना विभूतीना परतप	± 40 ^{ab}	± 1244 ^{ab}	± 40 ^{ab}	± 40 ^{ab}	± 40 ^{ab}
5	अथ वा बहुनैतेन किमुक्तेन तवार्जुन	± 42 ^{ab}	± 1246 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 42 ^{ab}
		33		35	33	11
19	पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो वा सहस्रश ।	± 5 ^{ab}	± 1251 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
20	नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥	= 5 ^{cd}	= 1251 ^{cd}	= ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
30	न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।	= 8 ^{ab}	= 1254 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}
60 1	दिव्य ददामि ते चक्षुः	= 8 ^c	= 1254 ^c	= 8 ^c	= 8 ^c	= 8 ^c
1	पश्य मे योगमैश्वरम् ॥	= 8 ^d	= 1254 ^d	= 8 ^d	= 8 ^d	± 8 ^d
10	अनेकवक्त्रनयनमनेकास्तुतदर्शनम् ।	= 10 ^{ab}	= 1256 ^{ab}	= 10 ^{ab}	= 10 ^{ab}	= 10 ^{ab}
11	अनेकदिन्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥	= 10 ^{cd}	= 1256 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}
29	यथा नदीना बहवोऽभ्रुवेगा	= 28 ^a	= 1274 ^a	= 28 ^a	= 28 ^a	= 29 ^c
30	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।	= 28 ^b	= 1274 ^b	= 28 ^b	= 28 ^b	± 29 ^d
31	तथामी नरनाथ लोकवीरा	± 28 ^c	± 1274 ^c	± 28 ^c	± 28 ^c	± 30 ^a
32	विशान्ति चक्राण्यभितो द्रवन्ति ॥	± 28 ^d	± 1275 ^d	± 28 ^d	± 28 ^d	± 30 ^b
61 3	यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतगा	= 29 ^a	= 1275 ^a	= 29 ^a	= 29 ^a	= 30 ^c
4	*शान्तिं च नाश च यमाभिभूता	—	—	—	—	—
5	*तथैव भस्माद्भमायन्ति लोका	—	—	—	—	—
6	तवापि चक्राणि समृद्धवेगा	= 29 ^d	= 1275 ^d	= 29 ^d	= 29 ^d	= 31 ^b
11	आख्याहि मे को भवानुग्ररूप	= 31 ^a	= 1277 ^a	= 31 ^a	= 31 ^a	= 32 ^c
14	नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद	= 31 ^b	= 1277 ^b	= 31 ^b	= 31 ^b	= 32 ^d
21	लोकान्समाहर्तुमह प्रवृत्त	± 32 ^b	± 1278 ^b	± 32 ^b	± 32 ^b	± 33 ^d

59 5 तथाजुन
61 14 देवचर

59 19 महत्तत

61 4 तमोभिभूता (यमाभि°)

61 6 तथापि (तवापि).

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
62 1	नमो नमस्ते तु सहस्रकृत्व	± 39 ^c	± 1285 ^c	± 39 ^c	± 39 ^c	± 41 ^a
2	पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते	= 39 ^d	= 1285 ^d	= 39 ^d	= 39 ^d	= 41 ^b
3	नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते	= 40 ^a	= 1286 ^a	= 40 ^a	= 40 ^a	= 41 ^c
4	नमोऽस्तु ते सर्वत एव काले	± 40 ^b	± 1286 ^b	± 40 ^b	± 40 ^b	± 41 ^d
17	नाह देवैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।	± 53 ^{ab}	± 1299 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 58 ^{ab}
18	शक्य एवविधो द्रष्टु दृष्टवानसि मा यथा ॥	= 53 ^{cd}	= 1299 ^{cd}	= 53 ^{cd}	= 53 ^{cd}	= 58 ^{cd}
22	मत्कर्मकृन्मत्परमो मन्नावात्सङ्गवर्जितः ।	± 55 ^{ab}	± 1301 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 60 ^{ab}
23	निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥	= 55 ^{cd}	= 1301 ^{cd}	= 55 ^{cd}	= 55 ^{cd}	= 60 ^{cd}
		34		36	34	12
63 1	मय्येव मनः सधन्व मयि बुद्धिं निवेशय	± 8 ^{ab}	± 1309 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}
		35		37	35	13
8	अनत्वाच्च (sic) निर्गुणत्वाच्च	± 31 ^a	± 1352 ^a	± 31 ^a	± 32 ^a	± 32 ^a
12	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलभ्यते ।	± 32 ^{ab}	± 1353 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 33 ^{ab}	± 33 ^{ab}
13	सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलभ्यते ॥	± 32 ^{cd}	± 1353 ^{cd}	± 32 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 33 ^{cd}
18	यथा प्रकाशयत्येषो लोकं कृन्ममिह रविः ।	± 33 ^{ab}	± 1354 ^{ab}	± 33 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}
19	क्षेत्री क्षेत्रं तथा कृन्म प्रकाशयति भारत ॥	± 33 ^{cd}	± 1354 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 34 ^{cd}	± 34 ^{cd}
		36		38	36	14
28	मत्त्वं सक्ते सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।	± 9 ^{ab}	± 1364 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}
29	ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्ययः ॥	± 9 ^{cd}	± 1364 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}
64 6	ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्थो मध्ये तिष्ठति राजसः ।	± 18 ^{ab}	± 1373 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}
7	जवन्यगुणवृत्तिश्च ह्यधो गच्छति तामसः ॥	± 18 ^{cd}	± 1373 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}
15	समदुःखसुखं स्वस्थः	= 24 ^a	= 1379 ^a	= 24 ^a	= 24 ^a	± 24 ^a
15	समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।	= 24 ^b	= 1379 ^b	= 24 ^b	= 24 ^b	= 24 ^b
16	तुल्यमियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुतिः ॥	= 24 ^{cd}	= 1379 ^{cd}	= 24 ^{cd}	= 24 ^{cd}	= 24 ^{cd}
21	मानावमानयोस्तुल्यसः	= 25 ^a	± 1380 ^a	± 25 ^a	= 25 ^a	= 25 ^a
21	तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।	= 25 ^b	= 1380 ^b	= 25 ^b	= 25 ^b	= 25 ^b
22	सर्वारम्भपरित्यागी	= 25 ^c	= 1380 ^c	= 25 ^c	= 25 ^c	± 25 ^c
22	गुणातीतः स उच्यते ॥	= 25 ^d	= 1380 ^d	= 25 ^d	= 25 ^d	= 25 ^d
28	मा च योऽभ्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।	= 26 ^{ab}	= 1381 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}
65 1	स गुणान्ममतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥	= 26 ^{cd}	= 1381 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}
		40		42	40	18
5	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं कारणं ब्रज ।	± 66 ^{ab}	± 1520 ^{ab}	± 66 ^{ab}	± 66 ^{ab}	± 66 ^{ab}
6	अहं त्वा सर्वपापेभ्यो	= 66 ^c	± 1520 ^c	= 66 ^c	= 66 ^c	± 66 ^c
6	मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥	= 66 ^d	= 1520 ^d	= 66 ^d	= 66 ^d	= 66 ^d
	भगवद्गीतासमाप्तिः					

62 4 सवमिन् (नवन)

62 17 देवो (देवैर्)

62 23 एव (एति)

63 13 उप- (नोप-)

63 28 शक्ते ननयति

64 7 जवन्यवृत्तिश्च

64 15 दुःखसुख

65 6 त्वा (त्वा) शुभ

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IV				
		41		43	22
66 4	किं ते व्यवसित राजन्यदस्मानवहाय वै ।	± 11 ^{ab}	± 1543 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 14 ^{ab}
5	पञ्चमेव प्रयातोऽसि प्राक्षुखो रिपुवाहिनीम् ॥	= 11 ^{cd}	= 1543 ^{cd}	= 16 ^{cd}	± 14 ^{cd}
24	अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरै ।	= 19 ^{ab}	= 1550 ^{cd}	= 24 ^{ab}	± 22 ^{cd}
25	ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥	= 19 ^{cd}	= 1551 ^{ab}	= 24 ^{cd}	± 22 ^{ab}
67 20	आमन्त्रये त्वां दुर्धर्पे त्वया योत्स्याम्यह सह ।	± 32 ^{ab}	± 1564 ^{ab}	± 37 ^{ab}	= 34 ^{ab}
21	अनुजानीहि मा तात आशिषश्च प्रयोजय ॥	= 32 ^{cd}	± 1564 ^{cd}	= 37 ^{cd}	± 34 ^{cd}
30	यद्येव नाधिगच्छेया युधि मां पृथिवीपते	± 33 ^{ab}	= 1565 ^{ab}	± 38 ^{ab}	± 36 ^{ab}
31	शपेय त्वा महाराज	= 33 ^c	= 1565 ^c	= 38 ^c	= 36 ^c
31	न तवास्ति पराजय	= 35 ^d	= 1567 ^d	—	—
68 8	अतस्त्वां ह्रीवद्वक्त्रं प्रवीमि कुरुनन्दन ।	= 37 ^{ab}	= 1569 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 40 ^{ab}
9	वृत्तोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥	± 37 ^{cd}	± 1569 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 40 ^{cd}
30	स्त्रीपूर्वं त्वनुपश्यामि	—	—	—	—
30	समरे यो जयेत माम्	= 43 ^b	= 1576 ^b	= 48 ^b	= 46 ^b
31	कनावन्मृत्युकाले मे कुर्यादागमन पुन (510)	± 43 ^{cd}	± 1576 ^{cd}	± 48 ^{cd}	± 51
69 15	तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽसि पूजितश्च त्वयानघ ।	= 49 ^{ab}	= 1582 ^{ab}	= 54 ^{ab}	= 57 ^{ab}
16	अनुजानामि युध्य च विजय समवामुया. ॥	± 49 ^{cd}	± 1582 ^{cd}	± 54 ^{cd}	± 57 ^{cd}
28	यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः	= 55 ^{ab}	= 1588 ^{ab}	= 60 ^{ab}	± 63 ^{ab}
70 4	श्रुत्वा तु महदप्रियम्	± 61 ^b	± 1594 ^b	= 66 ^b	± 69 ^b
16	अबध्योऽह महीपाल युध्यस्व जयमामुया	± 69 ^{cd}	± 1602 ^{cd}	± 74 ^{cd}	± 78
26	स एव मे वरः सत्यमुद्योगे यः कृतस्त्वया ।	± 81 ^{ab}	± 1614 ^{ab}	± 86 ^{ab}	± 89 ^{ab}
27	सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यक्षेत्रजोवधस्त्वया ॥	= 81 ^{cd}	= 1614 ^{cd}	= 86 ^{cd}	± 89 ^{cd}
71 12	श्रुत मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसे ।	± 85 ^{ab}	± 1618 ^{ab}	= 90 ^{ab}	± 94 ^{ab}
13	अस्मान्गच्छसि राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥	± 85 ^{cd}	± 1618 ^{cd}	= 90 ^{cd}	± 94 ^{cd}
72 7	न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धातैराष्ट्रोऽभ्यमर्षण	± 94 ^{cd}	± 1627 ^{cd}	± 99 ^{cd}	± 113 ^{cd}
	V				
		43		45	42
73 31	एवं द्वंद्वसहस्राणि स्थवारणवाजिनाम् ।	= 77 ^{ab}	= 1749 ^{cd}	= 81 ^{ab}	± 80 ^{ab}
32	पदातीना च समरे तव तेषा च सकुले ॥	= 77 ^{cd}	= 1750 ^{ab}	= 81 ^{cd}	± 80 ^{cd}
		44		46	43
74 15	न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।	= 2 ^{ab}	= 1758 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}
16	न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीय न च मातुल ॥	= 2 ^{cd}	± 1758 ^{cd}	= 2 ^{cd}	± 3 ^{cd}
20	मातुलं तु च स्वस्त्रीयः न सखायः सखा तथा	± 3 ^{ab}	± 1759 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 3 ^{ab}

66 5 प्रमुखो (प्रादमुखो)

66 25 ध्रुवमस्य

67 20 त्वा (त्वां)

67 31 अह राजन् (महाराज) इच्छति (सि).

68 31 मृत्युकाले

69 16 अनुपामिव

70 16 आप्नुयात् (या)

71 12 द्वेष्य

73 32 सकलम्

74 15 यज्ञे (जज्ञे)

74 16 स्वस्त्रीय

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
75 4	केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ	= 48 ^{ab}	= 1806 ^{ab}	= 50 ^{ab}	± 52 ^{ab}
5	बभौ मीष्मस्तदा राजश्चन्द्रमा इव मेरुणा	= 48 ^{ef}	= 1807	= 50 ^{ef}	= 52 ¹
		45		47	44
11	तत पूर्वाह्नभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।	± 1 ^{ab}	± 1808 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
12	वर्तमाने तथा रौद्रे तथा वीरवरक्षये ॥	± 1 ^{cd}	± 1808 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
76 7	उत्तर तु हत दृष्ट्वा वैराटिर्धर्तार शिशुम्	± 43 ^{ab}	± 1850 ^{ab}	± 43 ^{ab}	± 49 ^{ab}
8	कृतवर्मेसमायुक्तं शल्यं पश्यति चास्थितम्	± 43 ^{cd}	± 2010 ^{ab}	± 43 ^{cd}	± 49 ^{cd}
		App I 4		48	
28	श्वेतं कुरुणामकरोत्तयैव क्षयमाहवे	± L 104	± 1892 ^{ab}	± 27 ^{cd}	—
29	राजपुत्रान्नयोत्तरान्	± L 105	± 1892 ^c	± 28 ^a	—
29	निजवान मदा हन्ति	—	—	—	—
77 29	श्वेतस्य करनिर्मुक्तं शक्तिश्चोरगमनिभः ।	± L 219	± 1947 ^{ab}	± 85 ^{ab}	—
30	अपतत्सहसा मीष्म महोल्केव वसुधराम् ॥	± L 220	± 1947 ^{cd}	± 85 ^{cd}	—
78 10	जलोव इव पर्वते	± L 231	± 1953 ^b	± 91 ^b	—
12	रथ मीष्मस्य चिक्षेप	± L 235	± 1955 ^a	± 93 ^a	—
19	एतस्मिन्नन्तरे मीष्म शुश्राव विपुला गिरम् ।	= L 242	= 1958 ^{cd}	= 96 ^{cd}	—
20	आकाशे व्याहृता दिव्यामात्महर्षनिवर्धनीम् ॥	± L 243	± 1959 ^{ab}	± 97 ^{ab}	—
26	एपोस्त्य हि वधे कालो निदिष्टो भवते मया	± L 245	± 1960 ^{ab}	± 98 ^{ab}	—
79 12	जगाम धरणीं गत्वा महाशानिरिव ज्वलन्	± L 277	± 1976 ^{cd}	± 114 ^{ab}	—
16	अस्तं यजन्ययादित्यं प्रभामादाय गच्छति ।	± L 278	± 1977 ^{ab}	± 114 ^{cd}	—
19	एव जीवितमादाय श्वेतस्तेपुजंगम सः ॥	± L 279	± 1977 ^{cd}	± 115 ^{ab}	—
22	अशोचन्क्षत्रियास्तत्र	± L 282	± 1979	± 116 ^{cd}	—
22	पाण्डवाश्च महाराज	—	—	—	—
23	अप्रीयस्तत्र कौरव्य धार्तराष्ट्रा हि सर्वशः	—	—	—	—
	VI	46		50	45
80 12	सोऽहमेव यथा ममो मीष्मागाधजलेऽङ्गवे	± 8 ^{cd}	± 2040 ^{cd}	± 8 ^{cd}	± 8
22	मीष्मस्य निधनं किल	= 30 ^d	± 2063 ^b	= 30 ^d	= 31 ^b
81 1	सोऽभिषिक्तो रुहवीरो	—	—	—	—
1	द्रुपदस्यात्मजो बली	= 155* L 7	—	—	—
2	यथा देवासुरे युद्धे कार्तिकेयोऽभिषेचितः	± 155* L 8	—	—	—
82 7	एवमेत महाव्यूहं व्यूहं कौरवपाण्डवा ।	± 55 ^{ab}	± 2089 ^{ab}	± 57 ^{cd}	± 63 ^{ab}
8	सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दक्षिताः ॥	= 55 ^{cd}	= 2089 ^{cd}	± 58 ^{ab}	± 63 ^{cd}
		48		52	47
83 10	अथ व्यूढेष्वनीकेषु सनद्धश्चिरध्वजाः ।	= 2 ^{ab}	± 2122 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}

75 11 असिन् (तस्मिन्)

75 12 वीरवरक्षये

76 28 तथैव, तथैव (तथैव)

78 10 जलोवा

78 26 निदिष्टो

79 16 अस्त (अस्त) यथानिल

79 23 अभ्रियन् (अप्रीयन्)

82 7 एवमेतद्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
11	अपारमिति सदृश्य सागरप्रतिमं घलम् ॥	± 2 ^{cd} 50	± 2122 ^{cd}	± 2 ^{cd} 54	± 3 ^{ab} 49
84 3	ततः शातनवो दृष्ट्वा निनद तं महाहवे ।	± 97 ^{ab}	± 2339 ^{ab}	± 106 ^{ab}	± 104½ ^{ab}
4	अभ्ययात्वरितो भीमं व्यूढानीकं समन्ततः ॥	= 97 ^{cd} 51	= 2339 ^{cd}	± 106 ^{cd} 55	± 104½ ^{cd} 50
24	तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे राजश्वहनि दारुणे ।	± 1 ^{ab}	± 2359 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
25	रथाश्वनरनागानां सादिना चैव सक्षये ॥	± 1 ^{cd}	± 2359 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
85 12	उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभिः ।	± 19 ^{ab}	± 2377 ^{ab}	± 19 ^{ab}	± 19 ^{ab}
13	दिवाकरपथं प्राप्य रजस्वीग्रमदृश्यतः ॥	= 19 ^{cd}	= 2377 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 19 ^{cd}
23	एष पाण्डुसुतो वीरं कृष्णेन सहितो बली ।	= 37 ^{ab}	= 2395 ^{ab}	± 37 ^{ab}	= 38 ^{ab}
24	तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनजयः ॥	= 37 ^{cd}	= 2395 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 38 ^{cd}
29	सदृश्यतेऽस्य स्वरूपं क्रुद्धस्येव पिनाकिनः	± 38 ^{cd}	± 2396 ^{cd}	± 38 ^{cd}	± 39 ^{cd}
86 1	एष चास्त्रगिरिश्रेष्ठ भानुमानप्रतिपद्यते ।	= 40 ^{ab}	± 2398 ^{ab}	= 40 ^{ab}	± 41 ^{ab}
2	बभूव सर्वस्य लोकस्य सहरन्निव दृश्यते ॥	± 40 ^{cd}	± 2398 ^{cd}	± 40 ^{cd}	± 41 ^{cd}
VII		52		56	51
11	प्रभाताया तु शर्वर्या भीष्म शातनव स्थितः ।	± 1 ^{ab}	± 2402 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
12	अनीकान्यनुसयाने व्यादिदेश परतपः ॥	± 1 ^{cd}	± 2402 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
		53		57	52
87 9	ततो व्यूढेष्वानीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।	= 1 ^{ab}	= 2425 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
10	धनजयो रथानीकमभ्यघ्नतत्तव भारतः ।	± 1 ^{cd}	± 2425 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
29	प्रशशाम रजो भौमः	= 22 ^a	= 2449 ^a	= 28 ^a	= 27 ^a
		54		58	53
88 17	नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरवः	= 32 ^{cd}	= 2495 ^{cd}	= 34 ^{cd}	± 35 ^{cd}
25	न योत्स्येऽहं रणे राजन्याण्डवानिति भारतः ॥	± 36 ^{cd}	± 2499 ^{cd}	± 38 ^{cd}	± 39 ^{cd}
30	यदि नाहं परित्यक्तं युवाम्या रणमूर्तिद्वयं (sic)	± 38 ^{ab}	± 2501 ^{ab}	± 40 ^{ab}	± 41 ^{ab}
89 3	अनुप्राह्या पाण्डुसुता नूनं तव पितामहः ।	= 35 ^{ab}	= 2498 ^{ab}	± 37 ^{ab}	± 38 ^{ab}
4	यथेमा क्षेमये वीरं वक्ष्यमाना महाधूमम् ॥	± 35 ^{cd}	± 2498 ^{cd}	± 37 ^{cd}	± 38 ^{cd}
13	अजेया पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः	= 40 ^{cd}	= 2503 ^{cd}	= 42 ^{cd}	= 43 ^{cd}
16	यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाथं गतायुषा	± 41 ^{ab}	± 2504 ^{ab}	± 43 ^{ab}	= 44 ^{ab}
19	करिष्यामि यथाशक्तिः	= 41 ^c	= 2504 ^c	= 43 ^c	= 44 ^c
		55		59	54
90 10	अयं स कालः संप्राप्तं पार्थ यं काङ्क्षितस्तथा ।	± 41 ^{ab}	± 2549 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 45½ ^{ab}
11	प्रहरास्यै नरव्याघ्रं न चेन्मोहाद्विमुच्यते ॥	± 41 ^{cd}	± 2550 ^{ab}	± 43 ^{ab}	± 45½ ^{cd}
91 9	एकाह्वापि नाके भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।	± 67 ^{ab}	± 2576 ^{ab}	± 69 ^{ab}	± 72 ^{ab}

84 25 चैव (चैव)

86 2 मगरन्निव

87 10 रथनिकान्

87 29 रजोभाव

88 17 त्वया (त्वयि)

89 4 वीर (वीर)

89 19 यथा शक्ति

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
10	किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥	= 67 ^{cd}	= 2576 ^{cd}	± 69 ^{ed}	= 72 ^{cd}
16	भारमेव विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम्	± 69 ^{ed}	± 2579 ^{ab}	± 72 ^{ab}	± 74½ ^{cd}
17	सोऽह भीष्म निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय जीवित	± 69 ^{ab}	± 2578 ^{cd}	± 71 ^{cd}	± 74½ ^{ab}
92 7	भूतानि कृष्णवन्मा	—	—	—	—
11	पृथ्वि कुलाश्रुजपत्रनेत्र	~ 94 ^a	± 2604 ^e	± 97 ^a	= 103½ ^a
12	नमोऽस्तु ते देवदेवाग्रमेय ।	± 94 ^b	± 2604 ^d	± 97 ^b	± 103½ ^b
13	प्रसह्य मां पातय लोकनाथ	= 94 ^e	= 2605 ^a	= 97 ^e	= 103½ ^c
14	रथोत्तमान्द्रुतशरण्य सख्ये ॥	= 94 ^d	= 2605 ^b	± 97 ^d	= 103½ ^d
		58		62	58
93 15	गजाना रुधिराकाङ्क्षो गदां विभ्रद्वृकोदर ।	± 52 ^{ab}	± 2769 ^{ed}	± 56 ^{ab}	± 55½ ^{ab}
16	घोर' प्रतिभयश्चापि पिनाकीव पिनाकभृत् ॥	+ 52 ^{ed}	± 2770 ^{ab}	± 56 ^{cd}	± 55½ ^{cd}
		60		64	59
94 7	एष युष्यति सप्राप्ते हैरिम्बेन महात्मना ।	± 57 ^{ab}	± 2873 ^{ab}	± 64 ^{ab}	± 61 ^{ab}
8	भगदत्तो महेश्वर' कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥	± 57 ^{ed}	± 2873 ^{ed}	± 64 ^{cd}	± 61 ^{cd}
14	गच्छामस्तत्र भद्र वो राजान परिरक्षितुम् ।	± 60 ^{ab}	± 2876 ^{ab}	± 67 ^{ab}	= 64 ^{ab}
15	अरक्ष्यमान' समरे क्षिप्र प्राणाद्विमोक्ष्यति ॥	± 60 ^{cd}	± 2876 ^{cd}	± 67 ^{cd}	± 64 ^{cd}
	VIII	61		65	60
95 14	य समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्यान्पदे पदे	= 29 ^{ed}	= 2931 ^{cd}	± 34 ^{cd}	= 34 ^{cd}
15	पश्य मे सशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत	± 29 ^{ab}	± 2931 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}
27	युक्त्या' पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम ।	~ 31 ^{ab}	~ 2933 ^{ab}	~ 36 ^{ab}	± 36 ^{ab}
28	एतर्क्षममह मन्ये पृथिव्यास्तु तथा विभो ॥	± 31 ^{cd}	± 2933 ^{cd}	± 36 ^{cd}	± 36 ^{cd}
96 8	भविता नो भविष्यति	= 35 ^b	= 2937 ^b	= 40 ^{ab}	± 40 ^b
12	पालिता' शार्ङ्गधन्वना	± 35 ^d	± 2937 ^d	± 40 ^d	—
17	पुरा किल सुरा' सर्वे ऋषयश्च समागता ।	= 37 ^{ab}	= 2939 ^{ab}	= 42 ^{ab}	= 42 ^{ab}
18	पितामहमुपासेदु पर्वते गन्धमादने ॥	= 37 ^{ed}	= 2939 ^{cd}	= 42 ^{cd}	± 42 ^{cd}
27	विश्ववसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्व कारण' ।	~ 42 ^a	~ 2944 ^a	~ 47 ^a	~ 47 ^a
28	विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो ॥	~ 42 ^b	~ 2944 ^b	~ 47 ^b	~ 47 ^b
97 3	धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभ' शिर' ।	~ 54 ^{ab}	± 2956 ^{ab}	± 59 ^{ab}	~ 58½ ^{ab}
4	मूर्तिस्तेऽह सुरा' कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥	= 54 ^{ed}	= 2956 ^{cd}	= 59 ^{cd}	= 58½ ^{cd}
5	तेजोऽग्नि' पवन' श्वास आपस्ते रुधिरागता'	± 55 ^{cd}	± 2957 ^{cd}	± 60 ^{cd}	± 59½ ^{cd}
6	अग्निनौ श्रवणे विद्यादेवी जिह्वा सा भारती	± 56 ^{ab}	± 2958 ^{ab}	± 61 ^{ab}	± 60½ ^{ab}
13	प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल	= 53 ^{ab}	± 2955 ^{ab}	= 58 ^{ab}	± 57 ^{cd}
16	अर्चयामस्तु त्वां विष्णो परमीशं महेश्वरम्	± 58 ^{cd}	± 2960 ^{cd}	± 63 ^{cd}	± 62½ ^{cd}
22	तस्मान्नव विशालाक्ष यदुवशविवर्धन	± 62 ^{cd}	± 2964 ^{cd}	± 67 ^{cd}	± 66½ ^{cd}

91 16 एन (एव)

92 11 पत्रनेत्र

95 15 सुव्रत'

95 28 तथापि भो

96 12 पालितान्

97 4 पुरा' (सुरा')

97 22 'विवर्धन

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यानां च भयाय च	± 63 ^{ab}	± 2965 ^{ab}	± 68 ^{ab}	± 67½ ^{ab}
98 4	स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंधा	= 70 ^a	= 2972 ^a	= 75 ^a	= 76 ^a
5	कृताश्रय त्वां वरद सुबाहो ।	= 70 ^b	= 2972 ^b	= 75 ^b	= 76 ^b
6	अनादिमध्यान्तमहार्थयोग	± 70 ^c	± 2972 ^c	± 75 ^c	± 76 ^c
7	लोकस्य सेतु प्रवदन्ति विप्रा ॥	= 70 ^d	= 2972 ^d	= 75 ^d	= 76 ^d
		62		66	61
16	नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ ।	± 11 ^{ab}	± 2983 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}
17	सहितौ मानुषे लोके सभूताममितद्युती ॥	± 11 ^{cd}	= 2984 ^{ab}	± 11 ^{cd}	± 11 ^{cd}
26	यश्च मानुषमात्रेण ब्रह्मा ब्रूयात्प्रमादधी ।	± 19 ^{ab}	± 2991 ^{ab}	± 19 ^{ab}	± 19½ ^{ab}
27	वासुदेवमवज्ञाय तमाहुः पुरुषाधमम् ॥	± 19 ^{cd}	± 2991 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 19½ ^{cd}
99 10	रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमत ।	± 27 ^{ab}	± 2999 ^{ab}	= 27 ^{ab}	= 28 ^{ab}
11	व्यासनारदयोश्चापि श्रुतिश्रुतवता गिरम् ॥	± 27 ^{cd}	± 2999 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 28 ^{cd}
23	तस्य माहात्म्ययोगेन कृष्णस्यात्ममयेन च ।	± 35 ^{ab}	± 3008 ^{ab}	± 36 ^{ab}	± 37½ ^{ab}
24	धृता पाण्डुसुता राजस्यैषा भविष्यति ॥	± 35 ^{cd}	± 3008 ^{cd}	± 36 ^{cd}	± 37½ ^{cd}
		63		67	62
31	वासुदेवो महद्भूत संभूय सहदेवतम् ।	± 2 ^{ab}	± 3015 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}
32	न परं पुण्डरीकाक्षानृश्यते नरसत्तम ॥	± 2 ^{cd}	± 3015 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
100 5	आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेकदा कल्पितम्	± 3 ^{cd}	± 3017 ^{ab}	± 4 ^{ab}	± 5 ^{cd}
7	स इष्टा पृथिवीं देव	= 4 ^a	± 3017 ^c	± 4 ^c	± 6 ^a
9	अप्सु वै शयन चक्रे	= 4 ^c	= 3018 ^a	= 5 ^a	= 6 ^c
12	मुखतः सोऽग्निमसृजत्पाणाद्वायुमथापि च	= 5 ^{ab}	± 3019 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 7 ^{cd}
21	मधुसूदनमित्याहुः	= 13 ^c	= 3027 ^a	= 16 ^c	= 16½ ^c
23	चराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रम इति प्रभुः	± 13 ^{cd}	± 3027 ^{cd}	± 17 ^{ab}	± 17
30	मुखतो ह्यसृजद्भस्त्र बाहुभ्यां क्षत्रिय तथा ।	± 15 ^{ab}	± 3029 ^{ab}	± 18 ^{cd}	± 19 ^{ab}
31	वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजन्त्यद्रं पद्मा तथैव च ॥	± 15 ^{cd}	± 3029 ^{cd}	± 19 ^{ab}	± 19 ^{cd}
		64		68	63
101 8	अथध्या युधि कस्यचित्	± 14 ^d	= 3051 ^d	± 16 ^d	± 15½ ^b
18	तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां निर्ययुः कुरुपुंगवा ।	= 271* L 1	—	—	64
19	पुरस्कृत्य महात्मानं भीष्मं ज्ञातनच रणे ॥	± 271* L 2	—	—	= 1 ^{ab}
		68		72	67
102 20	मध्यदिनगते सूर्ये नभस्याकुलता गते ।	= 12 ^{ab}	= 3173 ^{ab}	= 12 ^{ab}	± 12½ ^{ab}
21	कौरवा पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥	± 12 ^{cd}	± 3173 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 12½ ^{cd}
		70		74	69
103 11	ते हता न्यपतन्भूमौ बभ्रुभग्ना इव द्रुमाः	= 24 ^{cd}	± 3262 ^{cd}	± 26 ^{ab}	± 26

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IX	71		75	70
31	विहृत्य तु ततो राजन्सहिता कुरुपाण्डवा ।	± 1 ^{ab}	± 3277 ^{ab}	± 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}
32	च्यतीताया तु शर्वर्या पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	= 1 ^{cd}	= 3277 ^{cd}	= 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
105 10	तूलराशिमिवानिल	± 31 ^d	± 3308 ^d	± 32 ^d	± 34 ^d
12	तथैव कोरवसैन्य भीमार्जुनपरिक्षितम् ।	± 33 ^{ab}	± 3310 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 36 ^{ab}
13	मुख्ये तत्र तत्रैव समदेव वराहना ॥	= 33 ^{cd}	± 3310 ^{cd}	= 34 ^{cd}	= 36 ^{cd}
	X	73		77	72
20	सस्याप्य मामिह बली पाण्डवेय प्रतापवान्	= 20 ^{cd}	± 3357 ^{cd}	± 21 ^{cd}	± 27½ ^{ab}
21	प्रतिष्ठो धार्तराष्ट्राणामेतद्वलमहार्णवम्	± 21 ^{ab}	± 3358 ^{ab}	± 22 ^{ab}	± 27½ ^{cd}
	X	76		80	75
106 18	तत सुयोधनो राजा चिन्तया समभिभुत ।	± 3 ^{ab}	± 3514 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 3 ^{ab}
19	विस्त्रवच्छेपिताक्काङ्ग पप्रच्छेद पितामहम् ॥	= 3 ^{cd}	± 3514 ^{cd}	= 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
107 7	लोकान्दहेय किमु शत्रूश्चेते	± 11 ^d	± 3522 ^d	± 11 ^d	± 11 ^d
	X	77		81	76
14	पाण्डवान्दारणे जेप्ये मा वा जेप्यन्ति पाण्डवा	± 9 ^{cd}	± 3540 ^{ab}	± 10 ^{ab}	± 10 ^{cd}
20	तत प्रभाते विमले सेनानीकेन वीर्यवान् ।	± 11 ^{ab}	± 3541 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 12½ ^{ab}
21	युद्धाय वा न्यय भीष्मो व्यूह व्यूहविदारद ॥	± 11 ^{cd}	± 3542 ^{ab}	± 12 ^{ab}	± 13½ ^{ab}
27	नागे नागे रथा सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।	= 14 ^{ab}	= 3544 ^{cd}	= 14 ^{cd}	± 17 ^{ab}
28	अन्वश्वाश्चर्मिण सप्त धालुष्का सप्त चर्मिणि ॥	~ 14 ^{cd}	± 3545 ^{ab}	± 15 ^{ab}	± 17 ^{cd}
	X	78		82	77
108 19	स तस्य हृदय मित्वा	= 21 ^a	= 3598 ^a	= 22 ^a	± 23½ ^a
26	दण्डपाणिरिवान्तक	= 57 ^d	= 3638 ^d	= 62 ^d	= 63½ ^d
	X	79		83	78
31	गङ्गाया सुरनद्या वै स्वादु भूत्वा ययोदकम् ।	± 5 ^{ab}	± 3643 ^{ab}	= 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
32	महोदधि समादयालवणत्वं निगच्छति ॥	± 5 ^{cd}	± 3643 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
	X	82		86	81
109 9	प्रावर्तत नदी घोरा क्षोणितान्त्रतरङ्गिणी ।	± 42 ^{ab}	± 3831 ^{cd}	± 43 ^{ab}	± 44½ ^{ab}
10	गोमायुगणसकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥	= 42 ^{cd}	= 3832 ^{ab}	± 43 ^{cd}	= 44½ ^{cd}
	X	83		87	82
19	परिणाम्य निशा तां तु सुखसुप्ता जनेधरा ।	= 1 ^{ab}	= 3847 ^{ab}	± 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}
20	कौरवा पाण्डवेयाश्च पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	± 1 ^{cd}	± 3847 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
	X	84		88	83
111 30	य य हि धार्तराष्ट्राणा भीमो द्रव्ययति सयुगे ।	= 41 ^{ab}	= 3928 ^{ab}	= 42 ^{ab}	= 44½ ^{ab}
31	हनिष्यति रणे दान्त सत्यमेतद्भवीमि ते ॥	± 41 ^{cd}	± 3928 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 44½ ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
		86		90	85
112 26	विस्त्रवदुधिरैणाक्तस्त्रोत्रैर्भिन्न इव द्विप	± 32 ^{ed}	± 4006 ^{ed}	± 36 ^{ed}	± 39 ^{ed}
113 8	पञ्च क्षिप्रं गतासव	~ 42 ^d	~ 4016 ^d	~ 46 ^d	~ 49½ ^d
26	अचिरं गमयामासु प्रेतलोक परस्परम्	± 53 ^{ed}	± 4028 ^{ed}	± 58 ^{ed}	± 62½ ^{ed}
33	अन्तरिक्षगतस्तदा	—	—	—	—
114 3	स सद्यो राक्षसो भूय क्षत कृत् प्रतापवान्	~ 59 ^{ab}	~ 4034 ^{ed}	~ 64 ^{ed}	~ 69 ^{ab}
4	सद्य प्रसुप्तुवे चापि	—	—	—	—
4	शरावार्पाश्च साधनम्	~ 56 ^d	—	~ 61 ^d	~ 65½ ^d
9	छिद्यमान इव द्रुम	= 62 ^b	= 4037 ^d	± 67 ^d	= 72 ^b
14	तदेनमुपसर्पति	—	—	—	± 77½ ^b
19	भक्षयामास पन्नगान्	= 68 ^d	± 4045 ^d	= 75 ^d	= 80 ^d
22	धनजयो गजानीकान्निहते चारमन सुते	—	—	—	—
23	विनिघ्नन्समरे शूरास्त्राढयन्राक्षसान्रणे	—	—	—	—
		90		94	89
32	अवह्रुल रयात्तूर्ण	= 21 ^a	= 4203 ^a	= 22 ^a	= 22 ^a
115 15	नील विव्याध वक्षसि	= 33 ^b	= 4216 ^d	= 35 ^d	= 36 ^d
22	विध्वस्ता रथिन सर्वे गजाश्च विनिपातिता ।	= 42 ^{ab}	± 4226 ^{ab}	± 45 ^{ab}	= 47 ^{ed}
23	हयाश्च सहयारोहा संनिमुक्ता सहस्रश ॥	± 42 ^{ed}	± 4226 ^{ed}	± 45 ^{ed}	± 48 ^{ab}
	XI				
		91		95	90
116 2	तस्मिन्महति सकन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।	= 1 ^{ab}	= 4232 ^{ab}	= 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
3	गाङ्गेयमुपससृज्य विनयेनाभिवाद्य च ॥	= 1 ^{ed}	= 4232 ^{ed}	± 1 ^{ed}	± 2 ^{ab}
18	आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।	= 11 ^{ab}	= 4242 ^{ab}	= 11 ^{ab}	± 11
19	धर्मराजेन सग्रामस्त्वया कार्यं सदानघ ॥	= 11 ^{ed}	= 4242 ^{ed}	= 11 ^{ed}	± 12 ^{ab}
32	पुरदरसमो युधि	= 15 ^d	= 4247 ^b	= 16 ^b	= 16½ ^b
117 5	जहि राक्षसपुगवम्	= 19 ^d	= 4251 ^d	= 20 ^d	= 21 ^d
10	सयर्तक इवानिल	± 52 ^d	± 4290 ^d	± 54 ^d	± 56½ ^d
14	चर्मैवाग्नौ समर्पयत्	± 54 ^d	± 4293 ^b	± 57 ^b	± 59 ^b
31	तत्पपात द्विधा छिन्न	± 59 ^a	± 4298 ^e	± 62 ^e	= 64½ ^c
		92		96	91
118 7	ग्रहनक्षत्रशवला द्यौरिवासीद्वसुधरा	= 75 ^{ed}	= 4399 ^{ab}	= 77 ^{ab}	± 83
10	तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।	= 77 ^{ab}	= 4400 ^{ed}	± 78 ^{ed}	± 85 ^{ab}
11	रात्रिं समभवद्गोरा नादृश्यत ततो रण ॥	± 77 ^{ed}	± 4401 ^{ab}	± 79 ^{ab}	± 85 ^{ed}
	XII				
		93		97	92
28	न जाने तत्र कारणम्	= 4 ^d	± 4407 ^d	± 4 ^d	± 4 ^d
30	सोऽस्मि शार्ङ्गवल कर्ण शार्ङ्गशस्त्रश्च सयुगे	± 5 ^{ed}	± 4408 ^{ed}	± 5 ^{ed}	± 5 ^{ed}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
31	सीकृत पाण्डवै शूरैरवद्यैर्देवतैरपि	± 6 ^{ab}	± 4409 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 7 ^{1ab}
119 10	भीष्म शान्तनवस्तूर्णमपयातु महारणात्	= 8 ^{ab}	= 4411 ^{cd}	= 8 ^{ab}	= 9 ^{1cd}
14	पाण्डवेषु दयां नित्य सदा भीष्म करोति वै ।	± 10 ^{ab}	± 4413 ^{cd}	± 10 ^{ab}	± 12 ^{ab}
15	अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥	= 10 ^{cd}	= 4414 ^{ab}	= 10 ^{cd}	= 12 ^{cd}
120 1	दयया यदि वा राजन्द्रेष्यभावान्मम प्रभो ।	= 39 ^{ab}	= 4454 ^{cd}	= 41 ^{ab}	± 47 ^{ab}
2	मन्दभाग्यतया वापि तत्र रक्षसि पाण्डवान् ॥	± 39 ^{cd}	± 4455 ^{ab}	± 41 ^{cd}	± 47 ^{cd}
		94		98	93
30	को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवान्नरसत्तम	± 11 ^{ab}	± 4461 ^{ab}	± 14 ^{ab}	± 12
121 1	मुमुर्षुर्हि नर सर्वो वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।	± 12 ^{ab}	± 4464 ^{ab}	± 17 ^{ab}	± 15 ^{1ab}
2	तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥	= 12 ^{cd}	= 4464 ^{cd}	= 17 ^{cd}	= 15 ^{1cd}
17	यन्नरा कथयिष्यन्ति यावत्स्थात्यति मेदिनी	± 18 ^{cd}	± 4070 ^{cd}	± 23 ^{cd}	± 22 ^{cd}
		95			94
28	स नो गुप्तं सुकान्तं स्याद्वन्यात्पथार्थंश्च सयुगे	± 7 ^{cd}	± 4480 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 8 ^{cd}
		97		101	97
123 15	ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीतले	± 24 ^{ab}	± 4608 ^{cd}	± 25 ^{cd}	± 25 ^{1ab}
20	मदान्धो धन्यनागेन्द्र सपन्नामिव पद्मिनीम्	± 28 ^{cd}	± 4613 ^{cd}	± 30 ^{cd}	± 30
		102		106	102
28	गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट	= 9 ^c	= 4812 ^a	= 11 ^a	= 11 ^c
124 6	गवा कुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तं रथकुञ्जरम् ।	± 29 ^{ab}	± 4832 ^{cd}	± 31 ^{cd}	± 33 ^{ab}
7	दृष्ट्वा पाण्डुपुत्राणां सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥	± 29 ^{cd}	± 4833 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 33 ^{cd}
14	वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिता	= 75 ^{cd}	= 4882 ^{ab}	= 82 ^{ab}	= 87 ^{1ab}
		102		106	102
16	त्रातार नाम्यागच्छंस्तु गावः पङ्कगता इव	± 76 ^{ab}	± 4883 ^{ab}	± 83 ^{ab}	± 88
		103		107	103
125 4	सोऽहमेवंगते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे	= 18 ^{ab}	= 4903 ^{ab}	= 18 ^{ab}	± 9 ^{1ab}
9	जीवितं ह्यद्य दुर्लभम्	= 23 ^b	= 4908 ^b	= 23 ^b	= 14 ^{1b}
12	जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम्	= 23 ^{cd}	± 4908 ^{cd}	= 23 ^{cd}	± 14 ^{1cd}
126 25	स्वागतं तव वाष्पेय स्वागतं ते युधिष्ठिर	± 55 ^{cd}	± 4944 ^{cd}	± 59 ^{cd}	± 51 ^{ab}
26	भीमाय शक्रपुत्राय स्वागतं यमयोस्तथा	± 55 ^{cd}	± 4945 ^{ab}	± 60 ^{ab}	± 51 ^{cd}
29	किं वा कार्यं करोम्यद्य	± 56 ^a	= 4945 ^c	= 60 ^c	± 51 ^{1a}
127 13	वर्षता शरवर्षेण महता भारतर्षभ ।	± 63 ^{ab}	± 4952 ^{cd}	± 67 ^{cd}	± 59 ^{1ab}
14	क्षयं नीता हि वृत्तना भवता महती मम ॥	= 63 ^{cd}	± 4953 ^{ab}	± 68 ^{ab}	= 59 ^{1cd}
22	न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति सयुगे	= 65 ^{cd}	= 4955 ^{ab}	= 70 ^{ab}	= 62 ^{ab}
23	युष्माकं दृश्यते सिद्धिं सत्यमेतद्वीर्यामि ते	± 65 ^{cd}	± 4955 ^{cd}	± 70 ^{cd}	± 62 ^{cd}
29	हते मयि हतं सर्वं	= 67 ^c	= 4958 ^a	= 73 ^a	= 64 ^{1a}
128 2	न्यस्तशस्त्रं तु मा राजन्दन्युर्युधि महारथा	= 71 ^{cd}	± 4962 ^{cd}	± 77 ^{ab}	± 68 ¹

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ld	Bombay Ld	Madras Ed
13	यथामवद्य स्त्रीपूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागत	= 76 ^{ab}	± 4937 ^{ab}	± 81 ^{cd}	= 73½ ^{ab}
19	अमङ्गल्ये ध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ।	± 78 ^{ab}	± 4969 ^{cd}	± 83 ^{cd}	± 75½ ^{ab}
20	न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतोऽपि कथंचन ॥	± 78 ^{cd}	± 4969 ^{cd}	± 84 ^{ab}	± 75½ ^{cd}
129 9	यस्याहमधिरुद्धाङ्गं चालं किल गदाग्रज	= 87 ^{ab}	= 4979 ^{ab}	= 93 ^{ab}	± 84½ ^{ab}
10	पासुरुक्षितगात्रेण महात्मा परपीकृत	± 86 ^{cd}	± 4978 ^{cd}	± 92 ^{cd}	± 83½ ^{cd}
17	नाह तातस्त्वव पितुस्त्रातोऽस्मि तव भारत	= 88 ^{ab}	= 4980 ^{ab}	= 94 ^{ab}	= 85½ ^{ab}
20	यं स वध्यं कथं मया	= 88 ^{cd}	= 4980 ^{cd}	± 94 ^{cd}	= 85½ ^{cd}
31	जहि भीष्म स्थिरो भूत्वा शृणु चेद वचो मम ।	± 94 ^{ab}	= 4986 ^{ab}	= 100 ^{ab}	= 92½ ^{ab}
130 1	यथोवाच पुरा शक्र महाबुद्धिर्वृहस्पति ॥	= 94 ^{cd}	± 4986 ^{cd}	= 100 ^{cd}	= 92½ ^{cd}
7	अपि चेज्ज्यायांसं विप्रं गुण पिबे समन्वितम् ।	± 95 ^{ab}	± 4987 ^{ab}	± 101 ^{ab}	± 93½ ^{ab}
8	आततायिनमायान्तं हन्याद्येनास्ति पातकम् ॥	± 95 ^{cd}	± 4987 ^{cd}	± 101 ^{cd}	± 93½ ^{cd}
XVI					
		104		108	104
23	ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।	= 2 ^{ab}	± 4995 ^{ab}	± 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
24	तादृयमानासु मेरीषु मृदङ्गेष्वाहतेषु च ॥	± 2 ^{cd}	± 4995 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
		105		109	105
131 21	दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयन्शक्तिमात्मनः ।	= 30 ^{ab}	± 5086 ^{ab}	± 32 ^{ab}	= 35 ^{ab}
22	राज्ञां शतमहन्नाणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥	± 30 ^{cd}	± 5086 ^{cd}	± 32 ^{cd}	± 35 ^{cd}
28	प्रज्वलितो रणे भीष्मो विभूम इव पावकः	± 33 ^{cd}	± 5089 ^{cd}	± 35 ^{cd}	± 38
132 3	शैलो मेघैरिवासित	± 36 ^{cd}	± 5092 ^{cd}	± 38 ^{cd}	± 41 ^{cd}
		111		115	111
13	शुधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारदः ।	= 13 ^{ab}	= 5357 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}
14	शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पत ॥	= 13 ^{cd}	= 5357 ^{cd}	± 13 ^{cd}	= 13 ^{cd}
26	तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरुणा पाण्डवै सह ।	= 42 ^{ab}	± 5376 ^{ab}	± 42 ^{ab}	= 42 ^{ab}
27	भीष्मं शिखण्डी संप्रायाद्यथा इयेनो मांसं प्रति ॥	~ 42 ^{cd}	~	~ 42 ^{cd}	± 42 ^{cd}
		112		117	113
133 7	उष्णातो हि नरो यद्वज्रजलधारा प्रतीच्छति	= 100 ^{ab}	= 5475 ^{ab}	= 24 ^{ab}	= 25 ^{ab}
8	शरधारा शिखण्डिन	= 100 ^{cd}	= 5475 ^{cd}	= 24 ^{cd}	= 25 ^{cd}
		113		118	114
13	यथा हि शैशिरं कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।	= 7 ^{ab}	= 5522 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 7½ ^{ab}
14	तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति ॥	± 7 ^{cd}	= 5522 ^{cd}	= 8 ^{cd}	± 7½ ^{cd}
		114		119	115
25	शक्रोऽह धनुषैकेन निहन्तु सर्वपार्थिवान् ।	± 31 ^{ab}	± 5599 ^{ab}	± 32 ^{cd}	± 33 ^{ab}
26	यद्येषां न भवेद्भोसा विश्वक्सेनो महाबलः ॥	± 31 ^{cd}	= 5599 ^{cd}	= 33 ^{ab}	± 33 ^{cd}
134 4	अबध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिन	= 32 ^{cd}	= 5600 ^{cd}	± 34 ^{ab}	± 35 ^{ab}
7	तस्मान्मृत्युमहं मन्ये कालप्राप्तमिवात्मनः	± 33 ^{cd}	± 5602 ^{ab}	± 35 ^{cd}	± 36 ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
15	पतिप्यति रथाज्ञोष्म सर्वलोकप्रियस्तथा	± 39 ^{ed}	± 5608 ^{ab}	± 41 ^{ed}	± 42½ ^{ab}
23	क्षितिकम्पे ययाचल	= 42 ^d	= 5611 ^d	= 45 ^b	= 46 ^d
135 7	बभ्राशनिसमस्पर्शा सूचिता सुप्रवेशिता ।	± 55 ^{ab}	± 5627 ^{ab}	± 60 ^{ed}	± 62 ^{ab}
8	सुसुक्ताश्वाग्यवच्छिन्ना नेमे बाणा शिखण्डिन ॥	± 55 ^{ed}	± 5627 ^{ed}	± 61 ^{ab}	± 62 ^{ed}
17	वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णु कपिष्वजम्	= 61 ^{ed}	= 5633 ^{ed}	= 67 ^{ab}	= 68 ^{ed}
136 1	प्राक्किशरा प्रपतन्प्रयात्	± 81 ^d	± 5654 ^b	± 87 ^d	± 95 ^d
7	धरणीं न स्पृशश्चापि शरपङ्क्तिः समावृत	± 84 ^{ed}	± 5658 ^{ab}	± 91 ^{ed}	± 99½ ^{ab}
8	शरतल्पे महेष्वास शयान पुरुषर्षभ	± 85 ^{ab}	± 5658 ^{ed}	± 92 ^{ab}	± 99½ ^{ed}
20	कथं महात्मा गाङ्गेय सर्वशास्त्रकृता वर ।	± 88 ^{ab}	= 5661 ^{ed}	± 95 ^{ab}	± 103 ^{ab}
21	काल कर्ता नरग्याघ्र सप्राप्ते दक्षिणायने ॥	= 88 ^{ed}	= 5662 ^{ab}	= 95 ^{ed}	± 103½
137 6	दक्षिणावर्त आदित्ये नाह गन्ता कदाचन	± 96 ^{ab}	± 5671 ^{ab}	± 104 ^{ab}	± 113½
12	स्वच्छन्दमृत्युरित्येव तस्य च वशगस्तथा	± 99 ^{ed}	± 5674 ^{ed}	± 108 ^{ab}	± 117 ^{ed}
13	यद्वित्तिष्ठ तत् प्राणादुत्सर्गे नियमे सति	± 100 ^{ab}	± 5675 ^{ab}	± 108 ^{ed}	± 118 ^{ab}
		115		120	116
138 17	उपतस्थुर्महात्मान प्रजापतिमिवामरा	± 28 ^{ed}	= 5719 ^{ab}	= 30 ^{ed}	= 30 ^{ed}
22	स्वागत वो महाभागा स्वागत वो महारथा ।	= 31 ^{ab}	= 5721 ^{ed}	= 33 ^{ab}	= 33 ^{ab}
23	नुप्यामि दर्शनाच्चाह युष्माकममरोपमा ॥	= 31 ^{ed}	= 5722 ^{ab}	= 33 ^{ed}	= 33 ^{ed}
26	शिरो मे लम्बतेऽस्त्यर्थमुपधान प्रदीयताम्	= 32 ^{ed}	± 5723 ^{ab}	= 34 ^{ed}	= 34½
139 12	शेष्येऽहमस्या शर्याया यावदावर्तनाद्रवे ।	± 48 ^{ab}	± 5740 ^{ed}	± 51 ^{ed}	± 51½ ^{ab}
13	ये तदा पारयिष्यन्ति ते मा द्रक्ष्यन्ति वै नृपा ॥	± 48 ^{ed}	± 5741 ^{ab}	± 52 ^{ab}	± 51½ ^{ed}
19	दिश वैभ्रवणाक्रान्ता यदा गन्ता दिवाकर ।	= 49 ^{ab}	= 5741 ^{ed}	= 52 ^{ed}	= 52½ ^{ab}
20	अर्चिष्मान्प्रतपल्लोके रथेनोत्तमतेजसा ॥	± 49 ^{ed}	± 5742 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 52½ ^{ed}
25	विमोक्ष्येऽह तदा प्राणान्मुहदक्ष प्रियानिव	= 49 ^{ed}	± 5742 ^{ed}	± 53 ^{ed}	± 53
140 6	दत्तदेया विसृज्यन्ते पूजयित्वा चिकित्सका	± 52 ^{ed}	± 5746 ^{ed}	± 57 ^{ab}	± 57 ^{ab}
7	एव गते मे नेदानीं वैद्यै कार्यमिहास्ति वै	± 53 ^{ab}	± 5747 ^{ab}	± 57 ^{ed}	± 57 ^{ed}
20	दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या भीष्मो निपातित	± 61 ^{ab}	± 5756 ^{ab}	± 66 ^{ed}	± 66½ ^{ab}
141 5	अवध्यो मानुषैरेव	= 61 ^e	± 5756 ^e	± 67 ^a	= 66½ ^e
5	अथ वा देवतेनापि	± 62 ^a	± 5757 ^a	± 67 ^e	± 67½ ^a
12	तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजय	= 63 ^{ed}	= 5758 ^{ed}	= 69 ^{ab}	= 69 ^{ab}
13	स्व हि न शरणं कृष्ण भक्तानामभयकर	= 63 ^{ed}	= 5759 ^{ab}	= 69 ^{ed}	= 69 ^{ed}
22	सर्वथा त्वां समासाद्य न कार्यमिति मे मति	± 64 ^{ab}	± 5760 ^{ed}	± 71 ^{ab}	± 70½
		116		121	117
142 3	नाद्य तात मया शक्य भोगा केचन मानुषा	± 12 ^{ed}	± 5774 ^{ed}	± 13 ^{ed}	± 13½ ^{ab}
4	अपक्रोशान्मनुष्येभ्यः शरशर्यागतो ह्यहम्	± 13 ^{ab}	± 5775 ^{ab}	± 14 ^{ab}	± 13½ ^{ed}
16	दह्यतीद शरीर मे संस्यूतोऽसि तवेपुभि ।	± 17 ^{ab}	± 5779 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 20 ^{ab}
17	मर्माणि परिकुचन्ति वदनं परित्युत्थति ॥	± 17 ^{ed}	± 5779 ^{ed}	± 18 ^{ed}	± 20 ^{ed}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I. Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
143 1	उत्पपात ततो धारा	= 23 ^{ab}	= 5785 ^c	= 24 ^c	= 26½ ^a
18	सरिता सागर श्रेष्ठे	± 32 ^a	= 5795 ^a	= 34 ^c	± 35½ ^c
18	गिरीणां द्विमवान्वर	= 33 ^b	= 5795 ^d	= 35 ^b	= 36½ ^b
19	आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठ	= 33 ^a	= 5795 ^c	= 35 ^a	= 36½ ^a
19	श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम्	= 33 ^d	= 5796 ^b	= 35 ^d	= 35½ ^d
144 3	आग्नेयं चारुण सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम्	= 38 ^{ab}	= 5801 ^{cd}	= 40 ^{cd}	= 42 ^{ab}
4	ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्यं प्रजापते	= 38 ^{cd}	± 5802 ^{ab}	= 41 ^{ab}	= 42 ^{cd}
13	सर्वस्मिन्मानुषे लोके एक एव धनंजय	± 39 ^{ab}	± 5803 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 43 ^{cd}
20	सेन सख * * * * रेणावशोभिना	= 40 ^{cd}	± 5805 ^{ab}	= 44 ^{ab}	= 45½ ^{ab}
21	धनजयेन वीरेण सन्धिस्तात प्रयुज्यताम्	± 41 ^{cd}	± 5806 ^{cd}	± 44 ^{cd}	± 45½ ^{cd}
27	एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानृषि	.	—	—	—
28	आजगाम महाराज ब्रह्म भारतसत्तम	.	—	—	—
145 5	न सोऽस्तीह पुमान्कश्चिद्विषु लोकेषु विद्यते	.	—	—	—
6	य एतच्छयन दिव्यं संपिताद्य पुमानिव	.	—	—	—
14	त्रयो मार्गा नरक्षेष्ट मर्त्याणां प्राणसंक्षये	.	—	—	—
15	देवयानं पितृयानो नरकस्तदनन्तरम्	.	—	—	—
20	श्रुतौ स्मृतौ च राजेन्द्र मार्गादेतौ प्रकीर्तितौ	.	—	—	—
21	उत्तरस्थे दिनकरे देवयानं प्रकीर्तित	.	—	—	—
26	तथैव दक्षिणे मार्गे पितृयाण स्मृतौ ध्रुवै	.	—	—	—
31	देवयानेन गन्तैतु	.	—	—	—
146 9	पृच्छामि धर्मविद्वासमह त्वां भारतर्षभ	.	—	—	—
10	कथं राजा वर्तमानो ननु वन्धेन युज्यते	.	± 12 2715 ^{ab}	± 12 71 1 ^{ab}	± 12 65 1 ^{ab}
20	राजधर्मश्रुतिवत् शीलवृत्तसमन्वित	.	—	—	—
21	अर्चितन्वयतेत त्व येन य स्युः पुरोहित	.	—	—	—
26	धर्मातौ परिपृच्छयन्नागद्वेपौ विहाय च	.	—	—	—
27	कामदीपौ पुरस्कृत्य यो मा राजा प्रनश्यति	.	± 12 2721 ^{ab}	± 12 71 7 ^{ab}	± 12 65 7 ^{ab}
31	न च धर्मं न चात्मानं	.	± 12 2721 ^c	± 12 71 7 ^c	± 12 65 7 ^c
31	शक्नोति परिरक्षितुम्	.	—	—	—
147 3	तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च	.	± 12 2722 ^a	± 12 71 8 ^a	± 12 65 8 ^a
3	न कर्तव्यं कदाचन	.	—	—	—
4	अलुब्ध बुद्धिसंपन्नं सर्वकार्येषु योजयेत्	.	± 12 2722 ^{cd}	± 12 71 8 ^{cd}	± 12 65 8 ^{cd}
14	गोप हितं हि राजान धर्मनित्यमतन्द्रितम्	.	± 12 2726 ^{ab}	± 12 71 12 ^{ab}	± 12 65 12 ^{ab}
15	अकामद्वेषमयुक्तमुपरज्यन्ति मानवा	.	± 12 2726 ^{cd}	± 12 71 12 ^{cd}	± 12 65 12 ^{cd}
20	स्ववृत्तिमूलहिंसो य कुरुते स्वयमेव हि	.	—	—	—
21	अशास्त्रलक्षणाकारैर्लोभाद्यै पीडयन्प्रजा	.	—	—	—
26	यो हि पक्वं द्रुमं छिद्य लभते न पुन फलम्	.	—	—	—
27	एव राष्ट्रमयोगेन पीडित स्यादनर्थकम्	.	± 12 2730 ^{cd}	± 12 71 16 ^{cd}	± 12 65 16 ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed.	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
148 4	मालाकारोपमो नित्य भव माङ्गारिकोपम		± 12 2734 ^{ab}	± 12 71 20 ^{ab}	± 12 65 20 ^{ab}
11	एष एष परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजा		—	—	—
12	भूताना हि दया धर्मो रक्षणे च परा दया		± 12 2740 ^{cd}	± 12 71 26 ^{cd}	± 12 65 26 ^{cd}
18	इह लोके सुख प्राप्य परत्र च महीतले		—	—	—
26	एवं तेभ्य परचेतो (slo) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि		—	—	—
27	मत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेप्यसि दुर्जयम्		—	—	—
149 1	यत्रा न कुरुते धर्मं		± 12 2744 ^d	± 12 71 30 ^d	± 12 65 30 ^d
1	राजा भूतानि पालयन्		—	—	—
2	प्रजापुण्य चतुर्भाग तदा न प्रामुयाकृप		—	—	—

APPENDIX III

 In his edition (1846) of the Bhagavadgītā in Sanskrit, Canarese and English in parallel columns, Rev J Garrett has given a selection of variant readings collected from several good Malayalam MSS. Many of these variants have already appeared in our Critical Apparatus, but there are a few that are new and deserve to be recorded. No particulars of the MSS are available.

23 (BG. 1)

11^b) अवस्थितम् (for अवस्थिता)

35^d) महीतले (for महीकृते)

24 (BG 2)

6^b) यद्वा जयो (for यद्वा जयेम्)

20^a) न त्रियते (for त्रियते)

35^b) मन्येरन् (for मस्यन्ते)

72^c) स्मृत्वा (for स्थित्वा)

25 (BG 3)

19^a) [S]प्याचरन् (for ह्याचरन्)

27^a) प्रकृत्वा (for प्रकृते)

26 (BG 4)

2^a) परपरामोक्तम् (for *प्राप्तम्)

3^a) श्योसि (for भक्तोऽसि)

33^c) कर्माखिले (for कर्माखिल)

33 (BG 11)

11^c) देहम् (for देवम्)

18^d) मतोसि (for मतो मे)

38^c) वेद्यक्ष (for वेद्य च)

34 (BG. 12)

9^d) मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्सु)

35 (BG 13)

4^b) वचोमिर् (for छन्दोमिर्)

25^a) अन्येऽप्येवम् (अन्ये त्वेवम्)

37 (BG. 15)

5^c) नुवदुःखमगैर् (for *सङ्गैर्) given by Madhusūdana

18^d) कथित (for प्रथित)

38 (BG 16)

7^b) यथा (for जना)

8^b) अशीश्वरम् (for अनीश्वरम्)

9^d) जगतोधिका (for जगतोऽहिता)

14^b) चापरानहम् (for *रानपि)

21^a) नरकस्योक्त (for *कस्येद)

22^b) कामद्वारैस (for तमोद्वारैस)

39 (BG 17)

6^c) *शरीर स्व (for *शरीरस्य)

40 (BG 18)

2^d) त्याग प्रादुर् (for प्रादुस्त्याग)

3^c) यशो दान तप कर्म

7^b) नोपलभ्यते (for नोपपद्यते)

10^b) योनुपज्जते (for नानु*)

15^b) बुध (for नर*)

16^b) केवलस् (for केवल)

18^b) त्रिविध कर्मचोदनम्

32^b) तमसा धृता (for *सावृता)

33^a) धारयेन (for धारयते)

37^c) तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्

42^b) अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्

44^a) वाणिज्य कृषिगोरक्षा

47^c) स्वभावविहित (for *नियत).

50^a) सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धि प्राप्तो)

51^d) रागद्वेषादुदस्य च

67^d) योऽभ्यस्यते (for *स्यति)

CRITICAL NOTES

For additional variants, further extracts from commentaries, corrections other than those in the constituted text, and minor improvements, see *Addenda et Corrigenda*. Special topical bibliographies have been provided where necessary. In addition to works included therein, I have occasionally cited some Purāṇa texts from the following editions: *Brahmāṇḍa*, Vāyu, Varāha (Bibliotheca Indica), Matsya, Mārkaṇḍeya, Skanda, Viṣṇudharmottara (Veṅkateśvara Press, Bombay), Agni, Padma (Ānandāshrama, Poona), Harivaṃśa (Chitrashala Press, Poona), The Rāmāyana (Nirnaya Sagar Press, Bombay), Viṣṇupurāṇa (with Ratnagarbha's com., Bombay 1889).

I

3 °) The late-Northern reading कौरवा समवर्त्तन (given by K₁ s B Da Dn D₁-7 s G₁, as also by D₉ 10), is prompted by the desire to make Saṃjaya's reply refer to the three—Kauravas, Pāṇḍavas and Somakas—about whom Dhṛtarāṣṭra had inquired.

5 °) The *v* / अपिधाव of T₁ G₁ can yield the sense of 'covering' or 'cutting off retreat,' which is plausible. —The पूर्वमाने प्रत्यक्षत्वा description of 5* should refer to the Kauravas, who are not, however, actually mentioned.

7 When the वृद्ध and बाल were left behind, it was felt as incorrect to describe the earth as निपुरुषा, so अश्वपुरुष is taken to mean horse-rider. The reading of D₁—निरश्वा पुरुषव्याघ्र रथ—cleverly dodges the whole difficulty. The अन्य in 7^c 1 as read by K₈, denotes पुरुष other than old men and boys. We can take पुरुष to denote the fighting man power, which cannot be predicated of the बालवृद्ध people left behind.

8 °) तावदेव (for तावदेयाद) a *lect diff* which is read by M₁-3 s समावृत्त, 'turned up together', for which we have a late Northern *lect fac* समायात —^d) O-J alone reads भारतसत्तम (for पार्थिव°).

9 °) D₁ s T₂ M₂ s give the *v* / पर्याक्रमत, which is perhaps grammatically more correct.

11 °) सज्ञा should denote general watch words. In 12^b (where the word is repeated) it signifies individual pseudo names, seeing that अभिज्ञानानि or 'means of recognition' are there sub-divided into सज्ञा (pseudo-names) and आमरणानि (detachable marks of identification like rings). The *v* / शय्या in 11^a, with the consequent *v* / रात्रौ (used to avoid repetition of सज्ञा), can hardly go with विविधास्तास्ता or even with विविधा alone. The *v* / शिक्षा, given by D₉ alone, avoids all difficulty and may be a later improvement.

13 °) ध्वजाग्र Cf *Arthasāstra*, Shama Shastri, p 62 line 12, p 142 line 17, etc. The word अग्र in the sense of 'total number' occurs in Ād₁ 2 135, 177, 189. Cc wrongly renders the word by ध्वजमुख ध्वजोपरिभाग वा.

14 °) The Southern variant राज- for नाग may be due to the failure to see that नाग here means not snakes or Nāga princes, but elephants.

15 °) शेर्य, the irregular acc plu., could have been retained, but शेर्य is given by K₀-1 B Dn D₁ s s 8-8 T₁ G₁ s s M. Not every archaic form need be original.

20 °) सैन्येन रजसा— Cf 42 28, 4 31 5. The word सैन्य, formed from सेना by Pāṇini 4 4 45 in the sense of तेन समवैति, is usually masculine, and the sense can hardly suit रजस, as it is not a consti-

luent part of the army When formed according to Vārtika 1 to Pāṇini 5 1 124, सैन्य means the same as सेना, and is a neuter noun In our passage it is obviously an adj from सेना (as PW understands it in 42 28 Cn explains it as सेनाभवेन), and there is no other termination by which it can be formed except perhaps स्यन् If so, the fact can permit the inference that this termination was not exclusively स्वार्थे

26-32 Cf Manu 7 90-94

29 ^d) पदातेन, a false form at times met in ancient literature, which several MSS attempt to rectify.

32 Since charioteers and horses were frequently wounded in the battle, सूतस and धुर्यस should, in this context, preferably mean 'heralds and guides' MSS Ko 1 om st 32, which may not be by hapl, since these MSS read कदाचन (for कथञ्चन) in 31^d

2

1 ^a)=(var 20^a) It is obvious that the observation was carried on for some days, and not just on the day of the battle cf note on 23^a below.

6 ^b) एन obviously refers to कालपर्याय The failure to see this has given rise to various attempts at text-improvement

8 ^c) Noteworthy is the curious and common variant वाराणसीश्वरो (!), found in Ko-2 (for वाराणसीश्वरो)

9 ^d) नपरोक्ष as one word, since सर्व न परोक्ष can imply किञ्चित् परोक्ष किञ्चिदपरोक्ष

2 17-3 42 For the omens and portents, cf Weber, *Zwei vedische Texte über Omina und Portenta*, 1858, Kern, Varāhamihira's *Brhat-Samhitā* (Bibl Ind), 1865, Ballālasena, *Adbhutasāgara*, Benares 1905, Bolling and Negelein, *The Parāśistas of the Atharvaveda*, Leipzig 1910, D G Kohlbrugge, *Atharvaveda-Parāśista über Omina*, Wageningen 1938 The last mentioned book cites other literature, and cross references to Sanskrit texts

17 Cf B 7 7 36 — ^b) वलै 'in congregations' Inaccessible mountain-peaks is the natural

habitat of these birds, from whence they fly in congregations towards वनान्न with a view to pounce from thence upon their prey वल् can also be understood as a species of bird for which वल् or वट is given as a variant — ^c) The S variant ध्वजाग्रैः (for वनान्तेषु) involves a duplication of the portent mentioned in 3 41^{cd} below

19 ^c) The lect diff कृता, 'cranes,' given by Ko-2 M is changed by Ko-2 L D T₂ into the more familiar कदा, already mentioned in 17^b

20 ^{cd}) Cf B 7 77 3, B 16 1 4, 2 13

21 Cf 6 108 9^{cd}, also Adbhutasāgara, p 361f The परिषा, 'cloud birds' (परिषाकारा रश्मिदण्डा — Arjunamīśra) have to be distinguished from परिषि, 'halo'

22 Quoted in the Adbhuta-sāgara with r l मयाय (for क्षयाय) Nilakantha's explanation of this stanza, which he understands as referring to a no-moon day, is not convincing The idea intended appears to be that the Sun by day and the Moon and the stars by night were both blazing so fiercely that night could not be distinguished from day

23 ^a) Reading अलक्षे (for अलक्ष्य), and हीना (for हीन), P C Sengupta (*Journal, RASL*, Vol III, 1937, No I, pp 101-119) understands this as an observation made on the very morning of the beginning of the battle, and since this cannot be a full-moon day accordingly to any authority, Sengupta proposes to understand the full moon day as an anumati-paurnamāsī, i e, the preceding day or even the day before that¹ All this is utterly unnecessary पौर्णमासी कार्तिकीम् is an accusative of duration The stanza is quoted in the Adbhuta-sāgara, p 31

25 Nilakantha explains तयोर्भूचरयोरप्यनरिक्षे उद्वुल्लुख्यतो प्रणादम्! The Atharvaparīśista LVIIb, 3 1—

प्रवृत्तप्रेतमार्जारवराहानुगतास्तथा ।

मखना नि स्वनाश्वापि पतन्ति धरणीतले ॥

tells us that meteors, when they reach the earth, are often वराहप्रेतशार्दूलमिहमार्जारवारणैस्तुल्या and, as such, forebode calamity (*ibid*, st 4-5)

26 Quoted in Adbhutasāgara, p 427 Cf Hari

¹ See Ait Brāhmaṇa, xxvii 17

raṁsa, Bhaṁṣapāraṇ, 46 18-19, Matsya 230 1-2, Brhatsaṁhitā 46 8

27 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara p 469 Cf Athar Parā LXXb, 2 2 — ^{cd}) Cf *ibid* LXXb, 2 1

28 These birds are together enumerated in Athar Parā LXXc, 24 4-5

29 ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 670, with *v* 1 पतंग (for पतङ्ग) The swarms of locusts hovering about at the rising of the sun are compared to warriors with spears riding the rays of the sun The metaphor is misunderstood by Ko-2, which read अश्वत्थपत्ने प्रजा, as also by P C Roy, who translates 29^c as a separate sentence.

30 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 311 — ^{cd}) द्यु as neuter belongs to older usage, and may have led to various attempts to avoid it in the late-Northern group of MSS

31 ^{cd}) Quoted, *ibid*, p 204 The exact astronomical phenomenon is not explained by any ancient authority पृथुन हून 'thrown into shade' can imply that वसिष्ठ (and the other stars of the Great Bear constellation) were shining very dimly, which implies a disaster Cf Brhatsaṁhitā 13 7

32 ^{ab}) Cf Adbhutasāgara p 146 — चरन्कृत्तिका रोहिण्योरुत्तरे चापि दारुणः । — ^{cd}) Quoted, *ibid*, p 53

33 ^{ab}) Cf Ādi 26 31^{ab}, Udyoga 82 5^{ab}, 153 28 Quoted in Adbhutasāgara, p 470 — ^{cd}) It is rather curious that the list of portents in chapter 2 should end (like the supplementary list in chapter 3, st 42) with weeping horses

3

1 ^a) Cf B 16 2 9 — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 443

2 ^{ab}) Quoted, *ibid*, p 562 — ^{cd}) The Bengali-Vulgate as also the S variants introduce ideas unconnected with विकृतप्रसूति, which is the current context

3 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562

4 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562 — ^{cd}) A चतुर्दंष्ट्र or double headed eagle is a motif associated with one of the arches at Taxila (Marshall *Guide to Taxila*, p 74 and illustration) This ominous motif seems to have been used there as a protective charm

5-7 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562-563 — In 6^b श्या should strictly be शुनी As 6^{ab} introduces beasts and 6^{cd} birds, the variants like कुजराण् or गर्दभान् have to be rejected — 7^a) प्रजायन्ते in the sense of प्रजनयन्ति

8 ^a) कुडका (given by Śi Ko 1) seems to be a variant for कुडिका, 'small water jugs' or कुडवा ('पा'), 'small wooden corn-measures' The owners, being पृथग्जना, had of course hardly an occasion for larger measures The measures dance in anticipation of repeated use during the troubled times ahead — ^b) स्तनपा (given by Śi Ko 1 Ds) is only paraphrased in K₂ 2 5 D₁ 2 6 7 The idea intended seems to be that babies in the house of the thief (स्तनवेष्टमनि of Śi is evidently a mislection for स्तेन^a given by Ko-2) sing aloud in anticipation of better trade

9 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 485

10 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, pp 444 Nīlakantha explains पद्यानि, महान्ति, उत्पलानि धुद्राणीति भेदः । कुमुदानि चन्द्रोदयविकासीनि तान्येव । The Adbhutasāgara quotes बृहद्गर्गसंहिता to say —

एकदृक्षे तु नानात्वं सद्रूप्यं फलपुष्पयो ।

न्यत्याममयार्थं वा परचक्रागमो भवेत् ॥

— ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 320, 353

11 ॐ Cn कार्तिक्या पर हि मग्नमारम्भः । तत्र तुलास्थ-मर्कः रादुरूपैति । तदा एव श्वेतो ग्रहः केतुश्चित्रामतिक्रामति, स्वा-त्यादौ वर्तते । नित्यं समसप्तकस्थौ रादुर्केन श्दानीमेकराशिगनौ महानिष्टसूचकाविति भावः । ॐ

12 ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 196, with the *v* 1 तारकम् (for तिष्ठति)

13 Cf 5 141 8, where अङ्गारकः was said to be वक्र in ज्येष्ठा

15 श्यामो ग्रहः This is the S reading, which is however found in K₁ In view of the fact that

the श्वेतग्रह was already described in st 11 as चित्रामा-
कम्य तिष्ठति, Cn is forced to invent द्वितीय उपग्रह केतु-
सह This is obviously an ancient error that has
found its way in practically all N MSS The point
of describing the ज्येष्ठा as तेजस्वि नक्षत्र would be lost
if the ग्रह that is to overwhelm it had been already
श्वेत The ग्रह was black and blazing and aptly de-
scribed as सधूम महपावक प्रज्वलित

16 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 206

17 Quoted, *ibid*, p 97

18 Quoted, *ibid*, p 453

19 Quoted, *ibid*, p 643

20 Quoted (with var), *ibid*, p 478f

24 ^{cd}) Quoted (with var), *ibid*, p 204

25 Quoted (with var), *ibid*, p 224, with the
gloss सवत्सरान्नि वर्षे स्थायिनी सवत्सरस्थायिनी Cf the
astronomical explanation in Cn — The repetition,
mostly by Bengali and late Devanāgarī MSS, of
29 (with var) after 25 was evidently accidental to
begin with, but variants एकपक्षे (Ks B Da Ds),
एकाह्वा हि (Dn D4-s), एकत्राह्वा (T1 Gs Ms) for एकमासे
(given by Ś1 Ko-s s D2 s s 7 T2 G1 s M1 s-s)
gave it the status of independence, with the result
that the repeated stanzas came to be considered as
two distinct statements The Madras ed reads
देवमामे (for एकमासे)¹

27 ^a) A marginal addition (*see m*) in Ks
explains the three पूर्वे as पूर्वा, पूर्वाषाढा and पूर्वाभाद्रपदा
Dns alone reads छत्रेषु for पूर्वेषु, and Cn explains, with
the help of a long quotation from नरपतिविजय, the
ominous implications of certain constellations being
छत्रः

28 Quoted in Adbhutasāgara, p 85 When
त्रयोदशी becomes अमावास्या in consequence of the क्षय
of two तिथिः (other than pratipadā or amāvāsyā),
the fortnight is called विश्वपक्ष The reading सूर्यचन्द्रौ
(given by Cd alone, presupposes a full moon ending
(Pūrṇimānta) month, whereas passages like B 16
44 2 support a no moon ending (Amānta) month
The possibility of these two Mbh texts belonging
to two different times or regions it is difficult to
either prove or disprove A possible way of escape,
retaining the चन्द्रसूर्य sequence, would be to suppose

that the lunar eclipse in the fortnight preceding
the विश्वपक्ष fortnight was what is technically known
as a ग्रस्तास्त lunar eclipse, but it is a question
whether such an eclipse is at all possible under the
circumstances the text does not hint at it — ^c)
Adbhutasāgara (p 86) (reading एकाह्वा in pāda b)
gives the variant ग्रहौ जातौ, which it thus explains
ग्रहौ जातौ, मुखपुच्छाभ्यां ग्रासी जातावित्यर्थः । एतच्च अपर्वग्रहण
द्विविधम्, राहुकृत त्वष्टकृत च । Tvaṣṭr is elsewhere de-
scribed as a श्यामो ग्रह

31 ^b) Ks त्रयोदशीम् (for चतुर्दशीम्) on the
assumption that the phenomenon belongs to the
विश्वपक्षपक्ष alluded to in st 28 The correction is
not needed, as there can be a चतुर्दशी in a विश्वपक्ष-
कृष्णपक्ष

32 ^{ab}) Cf B 7 77 4-5, B 9 58 59^{ab} — ^{cd})
Quoted in Adbhutasāgara, p 413 — ^e) Quoted,
ibid, p 330 with the v l अक्राग्निसमप्रभा, of 2 71
26^{cd}, B 7 7 38-39

33 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 330 with
v l अनय समवाप्त्यथ of Dn D4 s — ^{cd}) Quoted,
ibid, with the v l of Dn D4 s and allied MSS

36 ^a) महाभूता (masc) as in Sabbā 134*, line 1,
in the sense of the 'Great Powers' behind the
elements The MSS that read चत्वार सागरा under-
stand (like Cn) महाभूता as an adj The correct
reading चतुर सागरान् (accus) is given by Ś1 Ko-s
alone — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 353
Cf 3 176 43^{ab}, B 16 1 2

38 ^{ab}) Cf 6 4 16

39 The Adbhutasāgara (p 418) quotes वृद्धगर्ग—

छत्रे गृहे वाध रथे ध्वजे वा धूम समुत्तिष्ठति यस्य तूर्णम् ।

म पार्थिव माश्वमनुष्यकोप पराभव याति जनक्षयश्च ॥

41 ^{cd}) Cf. 4 41 21^{ab}

42 ^b) The late-Northern reading व्याल re-
quires us to supply an acc for प्रकिरन्त, and involves
duplication with 42^d — ^a) Cn explains the late-
Northern reading सलिलाभया by प्रस्वेदयुक्ता !

45 ^b) The reading यदि वध्यन्ति of Ks-s B1 s. 1
Dn D1 2 s, as also of Dn 10, is slightly better
documented than वध्यन्ते यदि of K2 B2 Da Ds-7,

¹ For discussion of possible interpretations, see Introd p LXV-LXVI

but हन्यते यदि of Ś1 Ko 1 would seem to support the text

46 Ś1 gives the colophon at the end of 3 22 also

4

2 ^b) कालवादी (K₁ B D₁ s s S), "claiming allegiance to the ancient 'Kāla' Philosophy", which specialised, amongst other things, in उत्पत्तयः

4 ^d) Our text, supported by late Northern and S sources, is opposed by Ś1 Ko-3 s D1 2 6, which read प्रकुरुष्व मम प्रियम्

6 ^d) Cd, which gave a successful interpretation of 6^b, fails us here. It takes मनि=शोभने and reads यथा पथि as two words. That renders यथा unnecessary. यथापथि (given by Ś1 Ko-3 s D1-3 M) can be taken as archaic for यथापथम्, following the rule समामान्त-विधिगन्तव्य. The idea intended is, यथापथ गमने [दुर्योधन-निग्रहेण] शक्ये सति, कालप्रयुक्ता तव उत्पथप्रवृत्तिः. The T1 G₁ reading, adopted by the Madras Ed., is an evident *lect fac*.

10 ^d) The text is given by Ś1 Ko-2. The prep अपि implies that Dhrtarāstra wished his reply to be considered as final. The late-Northern and the S variants are both *lect fac*.

12 ^c) The Ś1 Ko-2 D1 reading प्ने (for -पि ते) is equally acceptable.

20 ^b) The late-Northern variant हेपिनैर्वा हयाना (for 'तेर्वाहनाना) hardly fits, as हेपित्स cannot be 'seen'. The corresponding Śāntiparvan passage reads—सुखवर्णश्च भूनाम्.

22 ^b) दक्षिणा (adv.), given by K1 D₁ alone (besides MS No 11317 from Baroda dated Samvat 1792 and marked L on the collation sheets but not included in the Crit App), is *lect diff* indirectly supported by दक्षिणा of Ś1 K₂ s B D₂ Dn D₁ s s, and is to be construed with 22^a.

32 ^c) मनिपात here should mean the same thing as in 29^b, i.e., 'crowding together, rout pellmell, collapse'. Cn, however, explains it as योधाना मघर्ष. Victory by brute force was said to be the worst victory as good as defeat, because of the

bad morale engendered even amongst the victors. The fright-psychology born of सनिपात is worse still (ततो व्यङ्ग) For 32^c, cf. B12 94 1^{cd}.

33 ^c) व्यवपृता, 'not to be shaken or routed'

34 ^c) सुपर्णोपचिर्ति = सुपर्ण + उपचिर्ति, rather than सुपर्ण + अपचिर्ति —^d) The Ś1 Ko-2 D1 variant मह-सामपि is probably, like the late-Northern महत्या अपि, due to attraction by सेनाया in the next line. Both these variants require अपचिर्ति in 34^c to be understood as नाश. But सुपर्ण becomes in that case a redundant nominative, being already present in 34^a. The text as in Ds S.

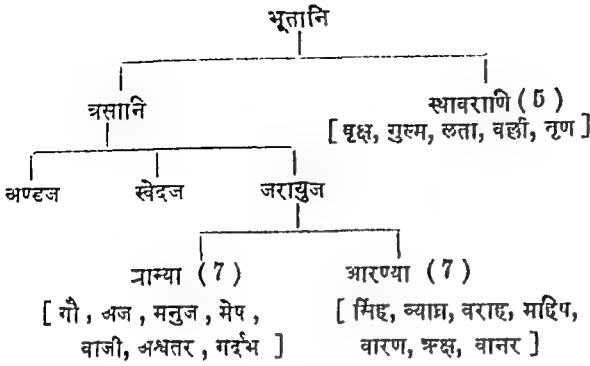
5

 For the cosmographical chapters 6-13, compare, besides the literature cited at the beginning of the Crit App to the chapter, W Kirfel *Die Kosmographie der Indier*, Bonn and Leipzig, 1920, and Schubring's review of the same, *ZDMG*, Band 75 (1921) pp 254-275, Kirfel *Bhāratavarsa*, Stuttgart, 1931, Cunningham, *Ancient Geography*, (second edition, 1924), N L Dey, *Geographical Dictionary*, Calcutta, 1927, Bimala Churn Law *Mountains of India* (Calcutta Geographical Society Publications, No 5), and *Rivers of India* (ibid, No 6), 1944. Correspondences with the several Purāṇa texts are given in the Crit App, although not exhaustively. Cross-references to Mbh and to Vālmiki's Rāmāyana are also at times given.

10 ^a) त्रमानि, the reading of Ś1 Ko 1 Da Ds s M, is derived from √ त्रम् 'to tremble' of त्रमरेण. The word is not an exclusively Jain technicality, as is often assumed.

14 ^{ab}) Considerable diversity prevails in the MSS and in kindred Purāṇa texts as to this enumeration. The Madras ed. actually names five and says that they are seven! The Visnupurāṇa reading (1 5 51^{ab}) comes nearest to our text, and, like Ks-3 B D (except D1 s s), gives a hiatus between the Pādas.

18 ^a) The enumeration can be thus represented

In the final count of 24, the five elements are included, whereas अण्डज and स्वेदज are passed over without specifying the varieties under each

6

4 Only the Ks & Ds & S readings can make the enumeration गुणोत्तर. The faulty sequence is found in the Padmapurāṇa as well as in the O-J version

5 ^{ad}) This line could have been omitted, particularly if we had read, with Ś1 Ko-2 Cd, भूमे (for भूमि) in 4^d. But in the corresponding passage in the Āraṇyakaparvan, a variation of the line is found in 3 202 5^{ad}

10 ^{ab}) For धातव, the Padmapurāṇa reads धावन्ति (cf धावत, of Ds, meaning perhaps 'fluid-essences', 'diversified effects')

15 ^{ab}) For the earth's reflection in the moon-mirror, cf Raghuvamśa 14 40

16 ^a) 'समावापै' is given by M, the locative in 'समावापै' of Ś1 Ko 1 can be understood as 'in the matter of'

7

4 ^a) The more precise M1-3 & reading नवसाहस्र उच्यते is also given by the O-J version and the Purāṇas generally

6 ^b) Our text and the O-J version name the second वर्ष as हेमवत (after the mountain to the south of it) while M1 and most of the Purāṇas name it हेमकट (after the mountain to the north of it). This difference in nomenclature may indicate difference

in tradition. It will also be noted that, having reached the middlemost and the most important वर्ष with मेरु at the centre, our text gives a detailed description of that first, and proceeds to the next वर्ष only with st 35. The O-J version as also the Purāṇas generally take up the descriptions more methodically

7 ^a) For प्रागावत we have, in the corresponding Purāṇa passages, the variant उदगावत. That would make a quadrangle of mountains नील and निषध running East-West, and मान्यवान् and गन्धमान running South-North, the mountain मेरु occupying the centre of the quadrangle. The Purāṇa account is thus more schematic

12-13 The Purāṇas do not seem to have preserved this legend

18 ^a) For the dropping of the visarga before स्तुन्वन्ति, cf Whitney, 173a

20 ^a) उग्रना M along with Ks Dn1 Dn2 Ds, give the grammatically correct form without the visarga

26-27 There does not seem to be any passage in the Purāṇas describing this Moon lake, the location of which would be on the top of the mountain with the reading शिखरे in 26^a, and at its base with the reading as in text

28 The O-J version does not support the TG transposition of 6 8 8-25 after 7 28. The Madras ed follows the TG sequence

32 Acc to the Purāṇas, Kubera dwells on the Himālaya. The present account brings him on the Gandhamādana. The Purāṇas give the description of Kubera and that of the Gandhamādana *gandhānās* (valleys or table-lands) in separate chapters. Here they are given together. Of course Kubera is a frequent visitor of all the रत्नपर्वत (cf 6 7 31, 37). The descriptions of all these places is fanciful, and we need not require any geographical consistency in them. The later Purāṇa accounts are rather particular in the matter

35 ^a) नीलोत्पलधर, which Cn condemns as an अपपाठ, is the reading given by Padma in the corres-

ponding passage, and by some of our late-Northern MSS

36 ^d) दीवाणि, the S reading (for वर्षाणि), is supported by the Purāṇas generally

37 ^c) The TG reading, which puts the nouns in the ablative, is intended as an improvement, but seems to be based upon a misunderstanding 'They enjoy life length and health according to their धर्म etc'

39 The S addition, 31*, has something of a sectarian tinge about it, cf st 17 above

41 ^c) दृष्ट Only B₂ D₁ read द्रष्टु In the corresponding Sabhā passages (2 3 9), द्रष्टु has the support of a large number of late Northern MSS The Purāṇas generally read गङ्गानिमित्त (for गङ्गा-मुवात्)

42 ^b) The more common reading त्रैलोक्य (described as हिरण्यमया) does not suit the context The अग्नित्रिलोक्य (Āśvalāyana Śrauta 4 1 21) is probably what is meant The Padmapurāṇa variant क्षेत्रा is flat

46 ^b) सविधि Cf 1 2 237, B 12 272 17, B 14 8 35 PW unnecessarily suggests changing it to सविधा Cn explains समीचीन लोकोपकारार्थं विधानम् The S variant सन्निधि is lect fac, or a mistake

49 ^{cd}) O-J reads ऋषयो नित्यं तत्र (for निषधे त्रैलोक्ये), and transp 49^{ab} and 49^{cd}

50 ^b) M (except M₅) reads नव (for सप्त), following the Purāṇas

52 ^{ab}) 33* is an unnecessary attempt to complete the relative clause यं तु

53 ^a) शिर is the predicate of मलयपर्वत The text follows K₂ D₁

8

5 ^d) फलेषु, given also by O-J 'They yield decorations through, by means of, in the shape of, flowers' — 36*, found in S₁ Ko-2 M₅, is also given by the Calcutta and the GK editions

9 ^d) For समवेष्ट, we have the conscious emendation समशील in M₁₋₂ 5 — The addition of 37* after 9' is given by D₅ only and some Purāṇa texts

The sense intended is implied in 10^d

10 ^c) For महाराज, the Padmapurāṇa reads महाभाग If the Padma reading had been original, it need not have been changed into महाराज But as महाराज did not suit the Purāṇa, it has been later changed into महाभाग There are quite a number of such instances

13 ^a) पूर्वभिषेकस्तु As we speak of the watersheds of a mountain-range, meaning the slopes in opposite directions, extending from an imaginary line along its ridge, which carry rain-water in opposite directions, so the forests covering the eastern or the western sides of the mountain can be described as its moisture-retainers (or, in the language of our epic, its ablutions) in those directions पूर्वभिषेक, the lect diff of D₅ S (except G₁), as also of D₅ 10, is made to agree in gender with मालवन by S₁ Ko-2 D₁ Other variants are clearly lect fac The O-J reads पूर्वाभिषेकस्तु, but om 13^{cd} Cn, reading पूर्वभिषेकस्तु, explains पूर्वभिषेक मुख्यमिति यावत् Reading तत्र (for नत्स्य) we can understand the place to be so named after the royal anointment of मद्राक्ष Cf Visnupurāṇa 2 1 22

14 ^c) द्वीप (found in S₁ Ko-2 D₁ 3 T₂ G₁₋₃ M) seems to have been used here in the sense of sheltering place or protection, as in 6 15 36ª and other places

16 ^c) The Kāśikā allows the option of द्वीप in the present compound, but the Padamañjarī on 4 1. 54 observes, अङ्गात्रैल्यादि भाष्येऽनुक्तमप्येतत्प्रयोगबाहुल्यादुक्ति-कारणोक्तम् Our MSS generally follow the प्रयोग-बाहुल्य with the exception of the S MSS, which generally are purists in a matter of this kind

17 ^c) 'पीता This cannot mean 'yellow', as the men have been already described as क्षेत्रा (15^a), perhaps understand as a Bah compound with पीत from √ पा — ^d) मस्थित usually = dead, hence the variants Cf 8^{cd}, 24^{ab}

18-25 TG transfer stanzas 18-25 to the earlier chapter, giving the passage a place in agreement with the Purāṇas, reading in 18^a मेरोस्तु (for नीलस्य) — Through haplology, occasioned by the similar ending द्विजमत्तमा (the Padma substitution for भरतर्षभ), the Padmapurāṇa om 20^{cd}-26^{cd}

27 ^b) पूर्वान्तगण्डिका is plausibly interpreted by Cv as पूर्ववाहिनी गण्डिकानां नदी, similarly, पूर्वान्ता = पूर्वस्या दिशि अन्तं मुखं यस्या । But the variants पूर्वान्तु* or पूर्वान्तु do not lend themselves to that interpretation of 6 7 33^b. Our text follows Śi Ko 1 s, inasmuch as तु and न्त look alike in the Śāradā, and from an original Śāradā न्त, the above variations could have arisen

28-29 Dr L Hilgenberg observes that these two stanzas are of the nature of excerpts taken from two different contexts in the Purāṇas. But by the side of 28^{cd}, the Purāṇa line (cf 6 8 7^{ab} above) —

देवलोकच्युता सर्वे देवरूपाश्च सर्वश

appears flat. The O J is nearer to the Mbh text, reading ब्रह्मचारिण (for 'वादिन')

31 ^a) For शशिमण्डलम्, the O-J paraphrase apparently gives शिवमण्डलम्, having already explained प्रविशन्ति दिवाकरम् and आदित्यतापतप्ता to imply सूर्यमण्डलप्रवेश. The variant रविमण्डलम्, given by S (except M₁), seems hardly correct

9

2 ^b) N (except K₃-D₂) mechanically repeats 7 7^b (= 8 18^b) gone before. The O-J and S generally, however, read as in text — ^c) It is interesting to note that what is called here रमणकवर्प was called by the alternative name of श्वेतवर्प, in 7 35^a as well as in st 5 below

5 ^{ab}) K₃ s D₂ read the line twice, the first time transp the pādas but accurate in substance, the second time going all wrong as to facts. The O J and S agree in reading as in text

6 ^a) O-J reads यक्षभूता (for यक्षानुगा)

8 ^b) Śi Ko-2 are alone in reading विमलानि च (for मनुजाधिप). The variant has not been followed, as the Padma reading द्विजपुंगवा presupposes the text

9 ^a) The Śi Ko-2 group considers स्वयंप्रभा as the proper name of the deity, the rest consider शशिपुत्री as the proper name. As regards st 8-9, the Śi Ko-2 group seems to follow some independent tradition. For शशिपुत्री, cf 5 111

10 The Mbh description of Airāvata has points of contact with the Purāṇa description of the Ilāvṛta, the middlemost zone. Airāvata is the Jaina nomenclature for what in other accounts equals the Uttara kuru. The confusion is not that of the mere name, but there is a difference in the cosmographical view-point, and it is difficult to say *a priori* whether the Mbh account is earlier or later

11 ^a) The Śi Ko 1 s reading द्वावृते (for द्वा वृत्) points to द्वावृते of D₁ s 7, suggesting contact with the Purāṇa account

15 ^c) वैकुण्ठ (of 21^{cd}, 6 21 15^b), is a personal name and not a place name, as it became in later literature. This description of Hari and his eight-wheeled vehicle has no parallel in the Purāṇas

17 ^c) S₁ is alone in reading सक्षेपं विस्तरं चैव (as accusatives,) to go with कर्ता and कारयिना (cf 20^{cd}). As now, they are predicated of प्रभु

18 ^c) Śi Ko-2 D₁ read सर्वज्ञ (for न यज्ञ), which is evidently a *lect fac*

10

5-8 There is a considerable patriotic feeling behind this description of the Land of the Bhāratas and of the great kings that loved it, which Dhṛtarāṣṭra could have appreciated. The Purāṇas have naturally no occasion for anything corresponding to these lines, and the Padmapurāṇa, which borrows the lines from our Mbh, unwittingly writes अत्र ते (instead of व) कीर्तयिष्यामि, and thereby forfeits all claim to originality

7 The Padmapurāṇa also contains the late Northern insertion of 43^a after st 7

9 ^b) यथाश्रुतम् is found also in O-J. Saṃjaya does not yet claim to have made use of the *divyam cakṣuḥ* that he obtained from sage Vyāsa

11 ^c) The T₁ G₂ s M₁ reading स्मृतिमता (for सारवन्तो) implies knowledge of the longer Cosmographical text in the Purāṇas, where some of these ranges are named

17 ^b) वन्दना (K₁ B Dn₁ D₃ s) is not certain

The variant द(द)िग involves repetition with 13^d, and दिग्ग with 15^e. The *c* / टट्टी of Ko-2 could have been accepted, as this river does not occur in the present list (see, however, 6 S 27^a) — ^c) दिग्ग (K1 : B D1 Dn D1 : 1 3 T1 G1 : 4 M) is fairly documented, दिग्ग (S1 Ko-2 : D1 : 2) is hardly a river name — ^d) दिग्ग (S1 Ko-2) is accepted, filling another equally supported variant. There is a confusion between दिग्ग + मर(र)िग्ग and दिग्ग + मरिग्ग, giving rise to the several variants.

18 ^a) दिग्ग (D1 : T1 : G1 M) We could also have accepted दिग्ग (S1 Ko-2). The Ms tradition is divergent and uncertain.

19 ^a) दिग्ग The name is an unavoidable repetition from 17^d — ^c) The name दिग्ग is certain, but considerable divergence exists as to the other river. दिग्ग is given by the entire B recension and some D MSS. We could as well have accepted the S1 Ko-2 reading, दिग्ग च दिग्ग. The first name is locally unfamiliar.

20 ^c) For दिग्ग, S1 Ko-2 D1 : read दिग्ग, which has already occurred in 17^d.

22 ^a) The variant दिग्ग involves repetition of 15^e — ^c) The variant of B brings in the oft-repeated दिग्ग. It is followed by the Padma.

23 ^a) The variants are hopelessly divergent — ^c) दिग्ग is a possible blend from S1 and M. For दिग्ग (cf S1 Ko-2 : दिग्ग), D1 is the only MS authority. The whole procedure is a counsel of despair.

24 ^c) The variant दिग्ग of Ka appears more probable as a river name than the variant दिग्ग given by S1 Ko-2. The text follows K1 : B D (Dn : om) TG.

31 ^b) The pāda is parenthetical. 44* seems designed to make a full line of the parenthesis.

34 ^a) For दिग्ग, TG read दिग्ग, which will suit as an address to Dhrtarāstra. The Purānas seem to have turned दिग्ग (voc) into दिग्ग (river name).

36 ^d) दिग्ग, and not in virtue of दिग्ग.

37 ^c) The Padmapurāna has not changed दिग्ग into दिग्ग. There is some point in Sanjaya

referring to the दिग्ग as दिग्ग. Why should the Padmapurāna, had it been earlier than the Mahābhārata, have affected the same mode of reference?

40 ^a) Notice the devices adopted by the variants to avoid hiatus between the two pādas.

43 ^b) For दिग्ग, found in all MSS, the Cal Id reads दिग्ग. The Keralas, however, are named in 57^a — ^c) Text as in S1 only.

51-54 S1 Ko-2 om 51^a-54^f by hapl. S om 52^c-55^a, which cannot be by hapl. We could have therefore treated 52^c-55^f as an extra passage, assuming, as is possible, that the S1 Ko-2 hapl. was for 51^a-52^b only. But scribes often got careless about strings of unfamiliar names, and the haplology might have extended up to 54^b, since there could not have been any motive, for the large number of MSS that retain the lines, in making these specific additions. Hence it was thought safer to retain the lines.

54 ^c) The people named 'Romāṇah', looking to the other peoples mentioned in the context, seem to belong to North India. The resemblance of the name to the "Romans" is probably accidental. On this point, cf *The Epic View of the Earth* by Hopkins, Journal, International School of Vedic and Allied Studies, Vol I 2, pp 65-87. *The Saras in India* by Satya Shrivastava, Lahore, 1947, p 20, 101 f. In Sabbā 28 49, the reference evidently is to a sea-faring people and their capital. The two passages are in different contexts.

56^a-58^b The lines are again omitted in S in spite of—or is it because of?—the fact that the people belong to the South (56^d). There is a clear haplology, however, to explain the omission.

59 ^c) For दिग्ग, cf 2 24 15^c, 29 8^a. For दिग्ग, cf Raghuvamśa 4 78.

69-74 These stanzas have a direct bearing on the opening question of Dhrtarāstra at the beginning of the chapter. The stanzas would be awkward for the Padmapurāna context, and are hence omitted there. But the author of the Padma compilation seems to have realized their incongruity rather late, as he has found room for the half-line 69^a, which can yield sense only with the following half-line

omitted in the Purāṇa. This is a sufficient proof of the late and borrowed character of the Padma

11

3 ^a) As regards पुष्य (Ś1 Ko-2 4 5 T G M1 2) and लिख्य, the authorities are about equally divided. The wavy line should have been given under नि in 7^b, 12^d, 13^c

6 ^d) सप्रति (st 4^d) indicates that पुष्य or कलि has already come. Similarly द्वापरैऽस्मिन् (14^b), found also in O-J., would show that द्वापर is yet running. So there results some slight confusion here, which can be avoided only if अस्मिन्, as has been suggested, means ईर्ष्यामानादिविषये

7 ^d) The Ś1 Ko-3 Ds 7 variant नृपोत्तम is for avoiding the juxtaposition of त्रियन्ते and त्रियन्ति. But Padma has the latter

14 ^{cd}) After भारतवर्ष, the two next वर्षs are somewhat cavalierly treated in the concluding lines, as though in a haste to pass on to the next subparvan

12

 For the entire chapter, O-J gives just two stanzas (perhaps copied from some popular manual) merely enumerating the seven Dvīpas or Ring continents and the Seven Seas — The Padma drops 3^{cd} and modifies 4^{cd} so as to avoid all reference to astronomical matters, and as a consequence it omits 13 38-49. As regards the account of the Dvīpas also, the Purāṇas show much confusion, the Mbh account following its own tradition

9 ^d) येन (= क्षीरोदेन, not शाकदीयेन) [स = शाकदीय, not क्षीरोद] परिवारित

10 ^b) This categorical statement is modified into चिराच्च त्रियन्ते जन (Matsya Purāṇa), and नाम्नाले त्रियन्ते जन (Dr)

14 ^b) The Purāṇas give the name as उदयो, the Padma, however, reads जलदो (cf. T1 G), and T2 रूपमो. The name जलदो recurs in 23^c

16 The mountain रैवतक is not known to the

Matsya Purāṇa, but is found in the Brahmandā and the Vāyu texts. In 16^b, प्रतिष्ठित agrees with विधि, नक्षत्र being a noun in apposition

17 ^a) The extra line 55*, meant to describe the इयाम mountain, is given by the Bengali version and by a few late-Northern MSS

19 ^c) The Bengali and late-Northern reading पतग (for वर्णी द्वी) is explained by Cn as—मिश्रो वर्ण पतग इत्यर्थे. But even that variant offers no answer to Dhrtarāstra's question

20 ^{cd}) The special question of Dhrtarāstra in st 18 becomes purposeful only by 20^{cd}, which line is, however, given in Ds and Ks. The variant for 20^b, तन्माच्छयामो गिरि स्मृत, is not adequately supported and involves the अन्त्याश्रय, viz the mountain is इयाम because men are इयाम, men are इयाम because the mountain is इयाम. Ś1 reads 20^b as text, but there is no explanation to follow. Of the explanation given in 6 13 4^{cd} for the कृष्ण mountain

21 ^b) दुर्गशैले (is it दुर्गाशैला?) is the proper name of the sixth mountain which, in the Matsya, is also called नारत्पर्वत. In fact, the Purāṇa says—

दिनामान्येव वपाणि यथैव गिर्यस्तथा ।

This indicates much confusion in tradition

23 ^c) जल्धारात्परो, given by the M version, is also suggested by the variant जल्धारापरो of Ks. The Ś1 Ko-3 Ds 7 reading जल्धारापरो need not be wrong. We would in that case have the mountain name and the Varsa name both in the nom case as in the two earlier cases. The sixth mountain दुर्गशैले (21) is om. It ought have come after 24^{ab}. As a consequence, one extra Varsa, महापुमान्, had to be enumerated at the end

25 ^a) परिवार्य तु, 'including or comprehending'. In the corresponding Purāṇa passages, the reading is परिणाह तु or परिमाण तु — ^c) विख्यात = सख्यात, the late-Northern lect fac, given also by S

27 ^d) Ds 10 read चवन्न (for चत्वार), which is an unnecessary grammatical emendation. The word can go with वर्ण in the following line

30 ^b) कावेरिका (Ś1 Ko-2) is not certain, but there are too many variants — ^c) For इक्षुवर्धनिका,

the variant वृत् of B: D₁ D₂ is noteworthy of Raghurama's 4 67

36 ^a) वृष्टिका (S₁ K₁ D₁ D₂ D₃ T₂ G₁), formed according to Panini 5 2 115, can mean 'persons possessing rods'. The variant गृष्टिका (formed according to P 4 4 S or 12 in the sense of ग्रेन चरनि or जीवनि) could have been equally acceptable. In the corresponding Śāntiparvan passage the preference seems to be for the latter variant, which yields a slightly better sense.

13

1 ^a) श्रुते, यथाशुत. Clearly Samjaya is not yet making use of the *Divyam ca/ma*. Cf 16^a

2 ^a) For 'धनमात्र', S₁ K₁-s B Da Dn D₂-s G₁-s M read धन, which is nothing more than a scribal misunderstanding. Gharma is the sacrificial term for hot milk oblation. Among the variants, M₁ gives पुत्रमात्र.

5 ^a) उपासीन (Ś₁ Ko-s), perhaps through case attraction only. उपासीन 'seated by the side of', qualifies केवल.

8 ^a) Notice the sectarian variant विश्वी पामेश्वर (for प्रनुनांगयो ह्मि) given by M₁ alone.

12 ^a) For वेणुपण्डितम्, the Padmapurāṇa has the D₂ variant वेणु — ^a) वे रथावार (T G M₁-s s) is an S reading, which, in its last two letters, is supported by early-Northern MSS, while the majority of MSS indicates that 'ratha' figures in the name. The text has been adopted with some hesitation.

19-20 While Padma is alert enough to change वृषभ in 19^b to मुनिपुत्रा, it does not notice the singular श्रु in 20^b.

34 Cn understands तस्य (34^a) and स (34^c) to refer to तममूह, perhaps it can refer to each one of the elephants named, but नियम्यमा can hardly apply to the elephants. Perhaps नम्याह = तम्या अह (by double sandhi), the reference being to समा नाम लोकमग्नि, or, better still, to मण्डर (32^a). According to the Purāṇas, here we have a description of the लोकलोकपवन, but in st 35 the description of the elephants is continued.

39 ^a) The GK reading प्रमाणत is not found in our MSS.

40 ^a) O-J reads परिमण्डलतो राजन्.

41 Since the विष्कम्भ or diameter of स्वमानु or राहु is 12,000 yojanas, the परिमाण or circumference can be roughly thrice that, i.e., 36,000 (पट्विंशत्सहस्राणि). 'But learned Paurāṇikas state the larger circumference to be another sixty hundred (i.e. 42,000)'. Cf similar description of the two circumferences of the Moon in st 42, and of the Sun in st 43-44. Samjaya is here relying upon his studies, and not upon the Eye Divine. O-J reads 41^{cd} as in text.

42 ^a) Several T G MSS not included in the Crit App read एकोनपट्विंशत्याद्, which is obviously the correct reading. The T G MSS of the Crit App seem to have dropped the *repha* in the writing. Unfortunately Ś₁ Ko om the stanza through haplology. The late Northern variant 'विष्कम्भ' is due to sheer misunderstanding.

44 ^a) The text अष्टपञ्चाशत् (= 58) is supported by K₁- B D₁ D₂ D₃ S, the D₁ D₂ variant is अष्टपञ्चाशत् (= 1300), Ś₁ Ko D₁ give अष्टपञ्चाशत्, which is only a scribal error.

46 ^a) शास्त्रचक्षुषा, and not दिव्यचक्षुषा.

48-49 The Padmapurāṇa, for reasons of its own, changes राजन् into विश्वेन्द्रा and thereby lacks the subject for भवति. — In 49, the Padma has almost failed in finding a good substitute for महीपाल (७ 1 ८). It gives समान्यातु or समान्यात.

50 ^a) पूर्व (Ś₁ Ko-s s D₂ s G₁ s M), in the sense of '[functioning] from of yore'.

14

1 The introductory insertion 59* by Da D₂, like the similar passage in the Āndhra Mahābhārata, supplies a necessary connective between chapters 13 and 14. In 59*, however, Samjaya is made to return in a moment, meaning not that the observation was limited to a moment, but that not more than one moment was required for the journey proper.

2 ^a) Cf 6 114^b, 115 14^b, 42^b

5 ^a) The Ś1 K D1 2 7 reading contradicts 7^d, 9^d, 6 15 19^b Cf, however, 6 15 10^c and contrast with 6 15 63^d

10 ^c) The augmentless form, being archaic, is preferred to the regular प्रावेपत

13 ^a) निह्नो 'struck down' (given by Ś1 K B Dn Dn D1 2 4-c 8 G1 3) could also have been legitimately preferred to निह्नन्, 'groaning'

15

3 ^c) किमु (K4 B2-4 Dn D2 4 6 8) gives a hiatus, which the variants seek to avoid

4 ^a) Ś1 Ko 1 are alone in giving the ĀtmanepadI आविशने

5 ^a) अनुयसु (Ś1 Ko-2 Ds) seems to be a *lect fac* for अनुप्र + इयु, the Perfect of √ ३, which is often mistaken for the Potential form इयु from √ ३

12 ^d) समवेष्ट (Ś1 Ko 1 D1 3 T G1 3 4 M1-4), 'shrank together' समवेष्ट, छि Cn त्रियमाणपशुवद्धन्-पादविक्षेप कृतवत् छि

21 ^c) It is evident that आचक्ष्व मे should have been आचक्ष्वे for clarity, but no MS gives this reading S makes the best of a bad job by reading the following pāda as अर्म चाच न विशहे The mistake (if we must regard it as such) could have arisen owing to the similarity of मे and मे, and also because आचक्ष्व मे or आचक्ष्व मजय is a constantly recurring phrase Hence no emendation need have been proposed

26-28 These stanzas form a कुल्कन् — 26^d) The pāda is divergently read in the S MSS The Madras ed reads as in T2 The M version also provides an island and a boat to the ocean, and so makes it less dreadful Our text is found in K4 5 B: 3 Da Dn D2-3

45 ^a) जामदग्न्येन रामेण or वीरेण, read by B D S generally, seems to have been originally a simple mistake of case-attraction. When it was noticed that thereby the stanza makes no reference to Bhīṣma, the MSS that fell into that blunder added 61*

50 ^c) परामित्ते (K4 5 B1-3) in the old Vedic sense of 'thrown aside', rendered *hors de combat*. Cf 5 47 18^d The variant परिसित्ते (Ś1 Ko-2), like परासित्ते (Da Dn D1 4 5 7 8), seems to be an evident mistake

53-54 As to the repetition (with var) in Da1 Dn and D4 of these two stanzas after 23, the transp of st 39-52 and 24-38 in Ś1 Ko-3 5 D2 7, and the om of 24-38 in K4 together with the common explanation of all these accidents in text-transmission of "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 1" in the *Annals*, B O R I, Vol. xxv, pp 82 87 Of the 23 N MSS of our Crit App, 14 exhibit the effect of this text-transmission accident, one in Śāradā script, one in Bengali, five in Kashmirian Devanāgarī, and seven in Devanāgarī proper The nine MSS that stand outside this accident are, four of them, in Bengali characters and five in Devanāgarī characters They show considerable affinity to the N recension and are only on occasions contaminated with the S recension, the present being perhaps an instance in point The S recension does not show any trace of the influence of the three-fold transmission-accident described in the paper under reference

16

1 ^d) जामकु (K5 B3 Da Dn D1 3 5 8) in the causal sense of आसञ्जयितुन्

4 निकृतिप्रश्न (Ś1 Ko-2 M4) seems to be due to case-attraction It is of course possible to take निकृतिप्रश्ने as सनिकृतिप्रश्ने with Co

7-11 It is only after this formal invocation of Samjaya to Vyāsa that his regular narration of war events begins For the nature of Samjaya's Eye Divine, its *modus operandi*, and other connected problems, cf *Annals* B O R I, Vol xxv pp 310-331

9 व्युत्थिनोत्पत्ति, 'any abnormal occurrence'

12-20 These words of दुर्योधन, uttered after the व्यूह arrangement was complete, do not fit in with the beginning of st 21 Hence, probably, the device to begin a new adhyāya, which Ś1 Ko 1 T G do not accept The शिखाष्ट motif is here introduced

(see Crit App for 25) make the confusion worse confounded by repeating the त्राह्मि line (27^{cd}) also after 25^{cd} It is very doubtful if the old Pāṇḍala king had any brothers taking part in the war — ^b) We could have also read the text as राजा द्रुपदी*, only, in that case, हि remains without any special meaning or purpose

28 After the stanza, we have a characteristic Devanāgarī (Ds) addition, 74* Compare the D1 additions of 159* after 6 48 18^{cd}, of 184* after 6 51 35, and of 451* after 6 108 14

37 ^{cd}) Quoted in the Adbhutasāgara, p 702

38 ^{ab}) Quoted, *ibid*, p 336

39 ^a) The reading सजिहानेपु (Ko 14) will not suit, as the troops had already got out of their beds

20

2 ^a) मेव (K4 B Dn2) is accepted by Cn who remarks मेव पुष्कल यथा स्यात्तथा ब्रूहि । मेवमिति मीवते पुष्यर्थस्य घञि बाहुलकादुपधासुते ततो गुणे रूपम् । गौडान्विवह पाठान्तर कल्पयन्ति—सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्व यथायतिनि All our Bengali MSS, however, read मेवम्

4 ^a) दृहती (Ks 5 D2 8 6) Vedic for दृह्यती (as in K4 Dn D1 8) — ^c) सृष्टे (K4 B Dn Dn1 [orig] n2 D2 4-3), ' bent upon ' gives better sense than दृष्टे, of 15^b, also 6 16 38^a

6 ^a) The line is in reply to 2^a, which inquires as to the position of सोम, सूर्य and वायु In the reply, the first (शुक्र = सोम) and the last are said to back the Pāṇḍavas, but not the Sun, which, in the mornings, dazzled their eyes Cf 6 4 22

10 ^b) Śala and Bhūriśravas (12^b) were two brothers, the sons of Somadatta, the Bāhlika king Since Bhūriśravas was stationed in the centre with a part of the Bāhlika army, and there was only an पक्षदेश of the Bāhlika army with Śala in the front

11 The emendation *प्रयज्ञ is suggested by the K1 reading प्रयज्ञ, and seems to be the only way of explaining the majority variant प्रायज्ञ (prob due to defective pronouncing or hearing), and the T1 G4 reading प्रथित (prob an interlineal gloss)

13 ^a) उत्तरधूर (K4 B4 Dn1 D1 8 Cn) is the

last diff for which the majority of MSS read उत्तरधूर or उत्तरेधूर

21

8 ^c) तम् (which has a better support of MSS) rather looks ahead, by anticipation, to अर्थ (in 9^a), or even to धर्म (in 11^d), than to कारण in the preceding line

10 ^b) O J reads जयन्ति विजिगीषव

13 ^{cd}) ॐ Cd अन्यथा ह्यस्य गुणभूतो जयो यदि न भवेत्तदा । अस्य दुर्बोधनस्य विजय । मनस्वित्र (for मनस्वित्र) गणामिति शेष । Ca अन्यथा = युद्ध विनैव । ॐ

22

[N B K1 om chapter 22, D2 writes (*etc m*) st 5-16, the orig writer having written st 17 continuous with st 5 As P C Roy observes (p 69n) " Sanjaya, in each new section, assigns new positions to almost every one of the noted combatants of both sides " The only purpose served by this chapter is to initiate the conversation between Kṛṇa and Arjuna, which was the needful preliminary for the interpolated *Durgāstotra* chapter (Appendix I, No 1) Nevertheless, the evidence of the solitary MS K1, which again is fragmentary and composite, was not sufficient to justify the tempting omission of the present chapter from the critically constituted text]

2 ^a) All the MSS except S1 Ko-2 4 Da D1 1 (M1-2 5 om) give the imperative कुरुत, which can yield sense only if st 2 is meant as युधिष्ठिर's words of command to the army.

5 Cf E W Hopkins *The Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India*, p 247

9 ^c) अग्नि (K4 B D1 2 4-3, Ś1 om) for अग्निम् is an archaic form of the word (cf RV 1 48 13, 8 44 17, etc)

13 ^b) पङ्कगता इवोद्गा (Ś1 Ko-2 only) The alternatives are दिपा, गा, गजा, readily substituted for the unfamiliar, and doubtless original, उद्गा

15 ^a) The fact of Bhīṣma having performed 30 (or 300) अश्वमेध is not known from other parts of the epic The D1 variant is alive to the incongruity.

23-40 [BG 1-18]

[This Select Bibliography mainly concerns itself with works useful for a critical consideration of the text, and even in this limited field, it does not claim to be exhaustive or up-to-date. Mere translations, as also works in Modern Indian Languages have not been included, save one or two of outstanding merit and originality. The Bibliography is classified into (i) Text editions, (ii) Commentaries (iii) Search for the "original" *Gītā*, and (iv) Other publications, including Indexes]

(1) Text Editions

1 *Śrī Bhagavadgītā* oblong (9½" x 5½"), lithographed, foll 60, Baburāma Khidaiipoor (Calcutta), 1809. *Editio Principis*

2 BG Text with a Latin Translation and Critical and Interpretative Notes. Augustus Guilelmus a Schlegel. First Ed., 1823, Second Ed., revised by C Lassen, Bonn, 1846 [The text is based upon four Paris MSS. For a critique of the text, cf. *Journal Asiatique* Vol. IV, 105f., 236f., v 240f. vi 232f., ix. 3f. also H. H. Wilson Works, Vol. V, pp 99-157]

3 BG Text as in No 2, with Canarese and English Translations in parallel columns, with an Appendix giving English Translation of von Humboldt's Essay on the Philosophy and Poetry of the BG, Bangalore, 1849 [At the end is a list of variants from several Malayalam MSS]

4 New ed of the BG with a Vocabulary, by J Cockburn Thomson. Hertford, 1855 [The vocabulary apparently was not published]

5 BG with the *Śāṅkarabhāṣya* Mahadeva Sastri and Rangacharya, Mysore, 1895 [Text based on a collation of several MSS]

6 *Ibid.* Ānandashram Series, No 34, giving an Index of first lines and a complete pada-index. Poona, 1909 [The first edition of 1908 did not give the sub-commentary of Ānandagiri]

7 *Srīmad Bhagavad Gītā* The text of the "Suddha Dharma Mandalam" Ed., Mylapore, Madras first ed 1917 re-issued 1937 [Seeks to give text according to the *Gītāmāna*, 112* On this, cf. *The Heart-Doctrine of the BG and its Message*, by the same Mandalam, Mylapore, 1938 also R. M. Shastri *Allahabad University Studies* (1935-36), Tadpatnikar, *Annals, BORI*, Vol. XVIII, 1937, Schrader, *New Indian Antiquary* Vol. 1, No 1 (1938), pp 62-68]

8 BG with Abhinavagupta's *Gītārthasamgraha*, Lakshman Raina Srinagar, Kashmir, 1933 [Text based on three Kashmir MSS Cf F O Schrader *The Kashmir Recension of the BG*, Stuttgart, 1930 This brochure for the first time brought this Recension to the notice of scholars On this Recension, cf S K. Belvalkar The "So-called Kashmir Recension of the BG" *New Indian Antiquary*, Vol. 2, No 4 (1939) pp 211-251 Also, *Introductio* pp LXXVIII-LXXXIV]

9 BG, *Authorised Version* according to the Śāṅkarabhāṣya, giving a pada-index, S K Belvalkar, Poona, 1941

10 BG, with Ānandavardhana's comm named the *Jñānakarmasamuccaya* S K Belvalkar, Poona, 1941 [It compares texts of Śāṅkara and of Ānandavardhana in opposite columns]

11 BG with Rājānaka Rāmakantha's comm called the *Sarvatobhadra* T R Chintamani, Madras, 1941 [Gives v l from fragments of Bhāṅkara's comm, and an index of half-stanzas]

12 The "Bhojapatri" Bhagavadgītā Jivaram Kaldas Shastri Gondal, 1941 [Attempts to reach a *Gītā* of 745 stanzas On it, cf S K Belvalkar *Journal, Ganganath Jha Research Institute*, Vol I 1, pp 21-31, Allahabad.]

(ii) Commentaries

[N B The two volumes of BG Comm (vol 1, 1938², vol 2, 1912) published by the Gujarati Printing Press of Bombay, constitute a useful collection of some twenty comm, included in the following groups Several of these comm have appeared elsewhere in more critical editions]

A Advaita

(= 5, 6) Śāṅkara's Bhāṣya with Ānandagiri's CC, *Gītābhāṣyavivēcana* (Guj vol 2) [On this, cf. Faddegon *Çankara's Gītābhāṣya, Toegeelicht en besoon deeld*, Amsterdam, 1906 — Eng Transl of

the *Bhāṣya* by Mahadeva Sastri, Mysore 1901²]

13 Śamkarānanda *Tātparyabodhinī* (Guj 2)

14 Śrīdhara *Subodhinī*, (Guj vol 2)

15 Madhusūdanasarasvatī *Gūḍhārthodipikā* (Guj vol 2)

16 Sadānanda *Bhāvaprakāśa* (Guj vol 2)

17 Dhanapati *Bhāṣyotharsadīpikā* (Guj 2)

18 Nilakantha *Bhāvadīpa* (Guj vol 1)

19 Venkatanātha *Brahmānandagṛhyāḥ* *nam* (Guj vol 1)

20 Daivajñāpandita *Paramārthapīṭhā* (Guj vol 2)

21 Hanumat *Paśācabhāṣya* (Guj vol 1)

22 Upaniṣad-Brahmayogin *The Bhagavad-gītā* *thapīkāśikā* Adyar, 1941

B Viśiṣṭādvaita

[For authoritative elucidation of Viśiṣṭādvaita interpretation, cf. Rangacharya's Class-lectures on the BG (in 3 volumes) Madras, 1915, 1936, 1939]

23 Yāmuna *Gītārthasamgraha* with Vedānta-deśika's CC called *Gītārthasamgraharāśā* (Guj vol 1). [The original is only a metrical epitome in thirty-two verses]

24 Rāmānuja *Gītābhāṣya*, with Vedānta-deśika's *Tātparyacandrikā* (Guj vol 1) [Eng Transl. of *Bhāṣya* by (i) Govindāchārya, Madras, 1898, and (ii) Īśvaradatta, Muzaffarpur, 1930]

25 Varavaramuni *Gītārthasamgrahadīpikā*, Conjeevaram, 1906

C Dvaita

[For exposition of Dvaita interpretation, cf. Subba Rau's Translation of the BG, Madras, 1906]

26 Madhva *Gītābhāṣya* with Jayatīrtha's CC called *Prameyadīpikā* (Guj vol 1)

27 Madhva *Gītātātparyanūnaya*, Kumbhakonam, 1910

28 Vādirāja *Lohsālamkāra* (in manuscript)

D Śuddhādvaita

29 Vallabha's *Tattvadīpikā* with Purusottama's CC called *Amṛtatananginī* (Guj vol. 1)

E Kashmirian Commentators

(= 8) Abhinavagupta *Gītārthasamgraha*

(= 10) Ānandavardhana *Jñānakāmasamuccaya*

(= 11) Rājānaka-Rāmakantha *Sarvatobhadra*

(= 11) Bhāskara *Bhagavadāsāyānūsarana*

[From this fragmentary commentary, only a few variants are cited in No 11]

30 Keśava-Kāśmīrin *Tattvapīkāśikā* (Guj vol 2)

(iii) Search for "original" *Bhagavadgītā*

31 Wilhelm von Humboldt *Ueber die unter dem Namen BG bekannte Episode des Mbh*, Berlin, 1826 [The Eng transl of this essay appears in No 3 above. According to H, the original *Gītā* = chap 1-11 plus 18 63-78]

32 Holtzmann *Das Mbh und seine Teile* Band 2 pp 153-161 ["Schon der zweite Abschnitt enthält den ganzen Stoff des Gedichtes die dort vorgetragenen Lehren werden dann wiederholt, ergänzt, von neuen Gesichtspunkten aus beleuchtet"]

33 Garbe *Die Bhagavadgītā*, with Introduction and German Transl, Leipzig, 1905¹, 1921² [On this, see Jacobi in *Deutsche Literaturzeitung*, for 24 Dec 1921, and 8 April 1922, also Garbe, in *ibid* for 11 Feb 1922, and 15 July 1922. Also Oldenberg, in *Nachrichten KGWG*, 1919, Heft 3, pp. 321-328, S K. Belvalkar *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy*, Pt 1, pp 94-101, Winternitz, *Vienna Oriental Journal*, Vol XXI, pp 194f, Oltramare *La Bhagavadgītā, parties integrantes du Mbh*, Paris, 1928, Lamotte *Notes sur la BG*, Paris, 1929 J Charpentier "Some Remarks on the BG," *Indian Antiquary*, 1930, S C Roy *BG and Modern Scholarship*, London, 1941, pp 12-56]

34* Rudolf Otto *Die Urgestalt der Bhagavadgītā*, Tübingen, 1934

35* Rudolf Otto *Die Lehr-Traktate der Bhagavadgītā*, Tübingen, 1935

36* Rudolf Otto *Der Sang des Heil-Erbahrenen*, Stuttgart, 1935 (German transl with

* All these works are translated into English and edited by J E Turner, London, 1939

Notes) [On Otto's thesis, cf. S K Belvalkar *Journal of the University of Bombay*, Vol 5, pt. 6 (1937), pp 63-133]

37 J Gonda "The Javanese Version of the Bhagavadgītā", *Tijdschrift voor Ind Taal-, Land-, en Volkenkunde*, LXXV (1935), Afl 1, pp 36-82 [Cf. Introduction, pp XCII-CII]

(iv) Other Important Publications

[Including, iv a, Indexes]

37 Charles Wilkins First English Transl. of the BG, with a letter from Warren Hastings to Nathaniel Smith, First Member of the Court of Directors, East India Company, London, 1785

38 F Loriser *Die Bhagavad-Gītā, übersetzt und erläutert*, Breslau, 1869 [The alleged indebtedness of the BG to the New Testament, as set forth in this publication, is amply refuted by K. T. Telang† in his Eng Transl. in blank verse, with an introductory essay, Bombay 1875, also cf. Howell's *BG and the New Testament* Cuttack, 1907]

39 Sir Edwin Arnold *The Song Celestial*, London, 1885 [This well-known version of the English poet is reproduced in F. Edgerton's *Bhagavadgītā* Harvard University, 1944]

40 *Bhāvarthadīpī* (known as *Jñāneśvarī*) of the Mahārāstra Saint Jñānadeva (A.D. 1290) latest ed. by Dr. Harshe, Poona, 1947 (in progress)

41 *Yathārthadīpī* of the Mahārāstra poet Vāmana, in four parts "Kāvyasamgraha" Series, 1896 (1907*), 1903, 1911*, 1909

42 *The Gītārahasya* by B. G. Tilak Poona, 1915 [This famous "Karmayoga" interpretation by the Indian patriot has been translated into English (B. S. Sukthankar, 1935) and in several Modern Indian Languages, and has evoked numerous publications in criticism and counter-criticism]

43 *De Carminibus Dei Decorum* an Eng. comm. on the BG by R. S. Takṛ, Bombay, 1923-1925 [In three parts, Theology (chap 1-6), Cosmology (chap 7-12), and Eschatology (chap 13-18)]

44 V. G. Rele *Bhagavadgītā* Exposition on Basis of psycho-philosophy and psycho-analysis, Bombay, 1928

45 N. V. Thadani *Mystery of the Mh* (in five volumes) Karachi, 1931-35 [For the BG, cf. Vol. III, pp 102-195, Vol. V, pp 493-545]

46 Sri Aurobindo *Essays on the Gītā* (in two volumes), Calcutta, 1922, 1928 [The translation given in the course of this brilliant exposition by the Saint of Pondicherry is made available separately, together with notes, by A. Roy *The Message of the Gītā*, London, 1938]

(iv a) Indexes

[Alphabetical index to ślokaś is given in most text-editions, e.g. Nos 5, 6, index to ślokaśrddhas in No 11 and 47, index to pādas or quarters in No 9, 48 and 49. Pada-index is found in No 6 and 52. Word-index is attempted in No 53, but in a form not easy to use. Index of Proper Names is given in No 2, and of Recurrent and Parallel Passages in No 54]

47 S. D. Satavalekar *Ślokaśrddhasūcī*, Aunah (Sataia), 1930 [A similar *sūcī* was also published by Kṛṇjawadekar Shastri in Poona, 1937]

48 *Bhagavadgītā Ślokaśrddhasūcī*, Adyar, 1918

49 W. Kierfel *Verse Index to BG*, Leipzig, 1938 [Includes also the extra stanzas from the Kashmir Recension]

50 Jacob *Concordance to Principal Upaniśads and BG*, Bombay, 1891 [Useful for parallelisms between BG and Upaniśads.]

51 Satavalekar *Bhagavadgītāsamantaya* [Like No 50, but citing BG passages in full]

52 L. R. Gokhale *Bhagavadgītā-laghuśāśā*, Poona, 1945 [As in the Index in No 6, the compound words are listed un-separated]

53 P. C. Divanji *Critical Words-Index to the BG*, Bombay, 1945

54 Hass "Recurrent and Parallel passages in the Principal Upaniśads and the BG" *Journal, AOS*, Vol 42 (1922), pp 1-43

† He also translated the BG for the Sacred Books of the East, No VIII, Oxford, 1898

23 [BG 1]

1 ^a) The Kashmir reading सर्वक्षत्रममागमे is not given by Śi Ko. If not a cheap alliteration, it can have been intended to make a passing allusion to the Kṣatras enumerated in 6 10 37-68 as having foregathered on the battlefield — ^a) K₇ किमु कुर्वन्ति (for किमकुर्वन्) The present tense would imply that the account of the battle is to be described to Dhṛtarāṣṭra in his chamber while the actual fighting is going on on the battlefield. This could be possible by reason of Sage Vyāsa's boon to Saṁjaya (6 2 9ff., cf BG 18 75), but there is evidence to prove that Saṁjaya went to Kuruksetra to witness the battle, returned, normally, after the close of the day's fighting and other events, narrated the same to Dhṛtarāṣṭra, and went back next morning before the fighting was resumed. Saṁjaya was endowed (6 16 9) with power to fly through the air. The Past is the prevailing tense of narration. On this point, cf "Saṁjaya's Eye Divine," *Annals, BORI*, Vol xxvii p 310-331.

3 ^a) K₆ alone पश्य ता (for पश्येतां), probably a scribal error. It is true that the Pāṇḍava army was farther away from Duryodhana than his own army, but in speaking of the former, Duryodhana is found using the words अत्र and इदं.

5 ^b) K₇ काशीराजश्च. In the case of Proper Names, the liberty to shorten vowels (cf कुन्तिभोज below, or मद्रिनन्दन Sabhā, Cal ed 1116) is conceded by Pāṇini 6 3 63. Only, it so happens, that both काशि and कुन्ति (in short इ) are often used, as well as the forms in long ई, the latter being more frequent — ^c) Puruṣit is the personal name and Kuntibhoja his family name. They are not two persons — It is probably a sheer accident that the warriors enumerated on the Pāṇḍava side (including Bhīma and Arjuna) make up the sacrosanct number eighteen. D₈ adds Nakula and Sahadeva to the list in case Bhīma and Arjuna (mentioned as upamānas) are omitted. But how to account for the omission of Dhṛtadityumna, not to speak of Yudhiṣṭhira?

7 ^c) For the Kashmirian variant नायकान्, cf Introduction, p LXXIX. Another method of improving the syntax is furnished by 86*

8 ^a) K₈ also reads कृप शृणो जयद्रथ — ^a)

Somadatta is the father's name, from which Saumadatti is a patronymic for the warrior whose personal name was Bhūriśravas — The Dublin MS of the Bhagavadgītā [*Transactions, Royal Irish Academy*, vol xxiv (1858)] reads जयद्रथ with B G₁ C_n.

9 ^a) If the Kash reading नाना (for सर्वे) is a cheap attempt at alliteration, the D₆ variant नानाशत्रु- is still cheaper and worse.

10 ^a) K₈ अस्माक (for अस्माक) — The Śi C_b reading भीमाभिरक्षित in 10^b and भीष्माभिरक्षित in 10^d need not be a mistake. According to that reading अस्माक is to go with अपर्याप्त in the sense of 'not adequate, not a match for', while पर्याप्त can connote just the opposite — With the current reading, अपर्याप्त would mean 'limitless' (and पर्याप्त, 'circumscribed'), if Duryodhana is assumed at this stage to be confident of victory. If, however, he had cause to be nervous, अपर्याप्त would mean 'inadequate'. That Duryodhana was confident of victory would follow from 5 54 18^c-19^d, 53 6 15 12-13.

11 K₈ D₁₀ यथामाग व्यवस्थिता (for 'भागमवस्थिता')

12 Before 12, K₈ D₁₀ ins सजय उवाच, which is uncalled for, since no MS (and not even the Madras edition) reads दुर्योधन उवाच before 3 — ^c) K₈ निनद्य (for विनद्य)

15-18 It is a curious coincidence that the warriors on the Pāṇḍava side, named as having blown the conch, again make up the sacrosanct number eighteen — The O-J paraphrase suggests that the reading there was सात्यकिश्च घटोत्कच (for सात्यकिश्चापराजित)

18 ^{ab}) The Śi-3 Ko-2 D₈ C_v reading is a mere paraphrase. K₈ makes a mess of it all by reading पात्रालाक्ष महेश्वामा द्रौपदेयाश्च सजया.

19 ^b) K₈ व्यदारयन्. The Śi K₁ D₈ reading विदारयत् could have been accepted as augmentless Imperf., but for the similarity of त् and न् in the Śāradā — ^a) K₈ D₁ a reading is an attempt to give a finite verb on the assumption that only pres part was read in 19^b.

20 ^c) A solitary Grantha MS, not included in the Crit App, reads 'मघाते (for 'सपाते)

21 ^{cd}) Before 21^{cd}, there is no real need for the reference अजुन उवाच. Many good MSS (such as

Si 1 4-3 Ko 1 3 6 Da Dn1 D1 3 5 8 T1 G1 M1 3-4) do not give it As a consequence of this, the reference सजय उवाच before 24 ought also to have been omitted Practically all MSS, however, give it On the strength of the evidence at 21^{cd}, we felt ourselves justified in omitting the ref before 24

24 ^b) K- (before corr) धीमता (for भान)

27 ^a) \tilde{N}_1 इयान् (for ईव), is probably an attempt to make the list of relatives in 26^b-27^a identical with the one in 34

28 ^a) K1 परमाविष्टो (for पर्याविष्टो) — ^b) Herr, as well as in BG 2 1^c and 2 10^d, the Kashmir cum-Bengali MSS generally read सीदमानोऽर्वादिदम् *Sīdamāna* suggests a more acute state of distress than what is implied in विपीडन — ^{cd}) For the reference अजुन उवाच before 28^{cd}, cf note on 21^{cd} above K1 इष्टेव सजन (in 28^c) — The singular forms दम, सजन etc. given by \tilde{N}_1 and S and several D MSS are also found in the O-J, while S K (with a few exceptions) and B favour the plural forms

31 ^c) K1 and O-J read with T1 G1

32 ^a) D10 च (for वा)

33 ^a) As to the Kash variant सुदुःखान्, cf Introduction, p 1xxx

34 ^a) K1 ३ शास्त्र, D1 इयात् Regarding the spelling of the word, cf ॐ Cn स्यादश्विनो दन्त्यादि 'विजामासुक्त वा वा स्यादात्' इति मन्त्रवार्ता (Rv 1 109 2) । 'स्यादानानावर्पणानि वा । राजा नान्ते । स्य शूर्प स्यते' इति यास्क (Nir 6 9) । ॐ

35 ^a) किनु for किनु is a good reading, but is not vouched for beyond the few MSS named

37 ^b) Manuscript evidence seems clearly to favour our reading सवान्धवान् in place of स्व The reading conveys the implication that Arjuna would not have been averse to fighting, if it had been a question of killing just the Dhārtarāstras, and not the elders and preceptors also But in the fight, the *bāndhavas* cannot be so singled out The reading सवान्धवान् would place the emphasis on the fact that the Dhārtarāstras, despite their wickedness, are our own relatives — ^c) Many MSS giving the plural forms in 28^{cd} give the sing स्वजन here

38 ^c) D10 पाय (for दोष)

44 ^a) K1 D10 read, along with K1-2 \tilde{N}_1 S and a few D MSS, 'शुश्रुम' for the grammatically regular 'शुश्रुम', which is invariably given by S B and important K D manuscripts The form 'शुश्रुम' is formed on the analogy of शृणुम, being a case of the substitution of primary for secondary endings In the Crit Ed, Ādiparvan 53 1 and 196 1, and Virāta 46 8, the form 'शुश्रुम' is accepted with a wavy line Both शुश्रुम and शुश्रुम are attested in the pre epic literature शुश्रुम in Kena Up 1 3, शुश्रुम in Maitri Up 1 2 So, where MSS evidence favours the acceptance of the irregular शुश्रुम, the wavy line should be dispensed with, as has been done in Ādi 89 44 and 156 7 The agreement of the Śāradā and the Bengali should justify our acceptance of the regular 'शुश्रुम' with a wavy line

46 ^a) O-J reads क्षेमकर (for क्षेमतर)

47 As to the ref सजय उवाच, ins before 47 by practically all MSS, of our note on 21^{cd} above — Ks is alone in proposing transp of 47^b and 47^d, probably in an attempt to follow the natural sequence of the actions

Colophon — Adhy name Ks सैन्धवर्जन, Ds मञ्जुनविपात्योग

24 [BG 2]

1 ^c) For the *o l*, cf note to BG 1 28^b above

2 ^{ab}) Ks त्वा (for स्वा) D10 (m as in text) इदविषये (for इद विषये)

3 ^a) O-J with text — ^d) Ks परतप (for तप)

5 ^c) For the Kash reading, cf. Introduction, p Lxxxii Just as महानुभावान् in 5^a gives the reason why the elders-and-preceptors should not be killed, the contrasted अर्थकामान् in 5^c would give the reason to justify their killing, assuming that अर्थ is taken to mean mere wealth and worldly possessions In that case, however, the last pāda would not be right Hence the Kashmirian change to अर्थकाम The alleged difficulty vanishes if अर्थ is interpreted as suggested Madhusūdana reads हिमहानुभावान् as one word हिमहा = सूर्य — ^d) Ks मुजीम (for मुजीय)

6 ^b) The orig \tilde{N}_1 reading उन (for यदि) involves a hiatus and would have been preferable just on

that account, but no other MS supports it — ^d) D10 m प्राप्नुवे (for प्रमुखे) would be historically accurate, as the Kauravas had taken up a position 'to the east' of the Pāṇḍava army, i e, with their faces towards the west. The reading प्रमुखे or न प्रमुखे would mean 'here in front of us', but as it can also denote 'in our front ranks', the D2 or D10 m readings may have been intended to remove all doubt in the matter

7 ^b) K8 D8 10 त्वा (for त्वा) The commentators Ānandagiri, Madhusūdana and Sadānanda (the author of Cu) cite त्वा and gloss it by त्वा, showing clearly what their reading is — Jacobi (ZDMG, 72 [1918], pp 323 ff) considered stanzas 7-8 as later interpolations, because they introduce the traditional attitude of the pupil, which was regarded as the *sine qua non* for preceptorial instruction. This is just as subjective as the viewpoint of Garbe, who at least attempted, as a rule, to give some objective reasons

8 ^b) The Kash reading य (involving a personal reference to Kṛṣṇa) is not supported by the best Kashmir MSS — ^c) K7 भूमौ च सापक्षम् (for भूमावपक्षम्)

9 ^b) K8 D8 परतप, D10 प्रतापवान् (for परतप) The MSS are about equally divided between परतप and *तप, the latter being intrinsically superior. परतप is not, however, likely to be changed to *तप in so many independent MSS

10 ^d) Cf note to BG 1 28^b

11 Regarding the extra stanza (87*) found in the Ś and a few K MSS, of Introduction, p LXXXIII — ^a) For the Kash reading of this line, of Introduction, p LXXXIII — It may be worth noting that the oldest Mbh commentator Devabodha (a fragment of whose comm on the BG will be found on pp 11-14 of our edition of Devabodha's comm on the Bhīṣma) cites अन्वशोच

12 ^a) K7 reads न त्वेनाह with D8

13 ^a) K7 देहातर (for देहान्तर-)

15 ^b) K8 पुनर्पदम् (for *म)

18 ^b) O-J reads नित्यप्रोक्ता (for नित्यस्योक्ता) — ^c) The Kash reading विनाशिन (for अनाशिन),

which is also given in the O J, is to be construed with देहा, but it involves tautology with अन्तवन्त

19 ^c) O-J reads नाभिजानीतां (for न विजानीतां)

20 ^b) C8 supplies an अ before भविता because the commentator, quite unnecessarily, took the initial न of the second line with the verb भ्रियते in the first line

21 ^d) For the Kash reading हन्यते हन्ति वा कथम् (evidently influenced by 19^d), cf Introduction, p LXXXII

23 ^c) K7 हृदयन्यापो (for हृदय*)

24 ^c) The v l सततग (for सर्वगत*) seems at first sight to be a scribal mistake, possibly influenced by the marg paraphrase for मान्त* (23^d) found in some MSS. But the Viṣṇusmṛti, in its corresponding passage (largely imitative of the BG), also reads सततग. Apparently some persons who maintained that the *jīva* or the individual soul was atomic in size and not omnipresent, have deliberately made the change. Cf, in this connection, the observations of the commentary on Cr, the *Tātparyacandrikā* ❧ नात्र बहुश्रुत्यादिविरुद्ध जीवविभुत्व सर्वगतशब्देनोच्यते, किंतु अनुप्रवेशविषययोग्यता । जीवस्याणुत्वेऽपि क्रमेण नानाशरीरसम्बन्धात्मवर्गतत्वोक्ति । ❧

28 ^d) K8 परिवेदना (for *देवना) The v l seems to be no more than a scribal error. Yet in the corresponding passage, even the Viṣṇusmṛti (20 46) reads परिवेदना

31 ^a) The O J reads स्वधर्ममेव and विकल्पितुम्, thereby considerably improving the sense

32 ^c) The Ś1 a reading सुकृताद् (for सुखिन*), possibly gives a better sense, but the v l is not adequately supported

33 ^a) K7 D10 त्व धर्ममिम, K8 D8 त्व धर्ममिम (with the generality of the S recension)

35 ^b) D10 मन्यते (for मस्यन्ते) — ^c) To avoid the awkwardness of the hanging relative clause, Schlegel and Lassen actually proposed to read दया, which is a v l already found in several MSS. The scholars mentioned even sought to emend 34^c into एषा च त्वमभिमतोऽभूरायास्यसि लाघवम् ।

37 ^a) D8 10 प्राप्स्यमे (for प्राप्स्यमि) — ^b) The v l सुव is evidently for securing alliteration

38 °) The variant युध्यस्व can convey the sense of fighting for its own sake

38-39 That O-J has not at all understood the difference between the Sāṃkhya and the Yoga view-points follows from the tame paraphrase that it offers "Therefore get ready, be resolved to the work of fighting, for victory and defeat, they are gain equally Your mind has approached to Sāṃkhya and Yoga " The O-J at once leaps after this to st 41

40 °) The Kash v l [अ]निक्रमनाश (for [अ]भि°) will have to be understood as अनिक्रमे or अतिक्रमेण नाश°, implying that, in Yoga buddhi, rules can be transgressed with impunity !

42 °) D₉ to read विपश्चित् with K₁

43 °) For the Kash reading, cf Introduction, p LXXX

45 °) Schrader gives the v l त्रैगुण्यविचया (for 'विषया) None of the available MSS record it He seems to have misread *sinvanti* as *cinvanti* in the Cg on the passage (cf *Kash Rec*, p 43),

48 The extra stanza (88*) found after 48 is probably an echo from the Brāhmaṇa-vyādhasaṃyāda in the Āraṇyakaparvan 203 43 It rather disturbs the continuity of the topic Cb does not give the stanza

50 °) The reading जहातीमे उमे is an attempt to secure a legitimate hiatus in place of the irregular जहातीह उमे — °) कर्म सकौशलम् is noted on the collation sheets as a variant of K₁, but it is due to the failure of the collator to detect the उकार below स which is plainly visible in the photo The v l gives a good reading all the same

51 °) D₁₀ reads जन्मकर्मविनिमुक्ता This reading, as well as, to a less extent, कर्मबन्धविनिमुक्ता found in some Śāradā and K MSS, would seem somewhat to favour the Sāṃnyāsa interpretation of the passage

53 °) K₈ श्रुतिविप्रातिपन्ना नै, D₁₀ श्रुतिविप्रातिपन्नानाम् — °) O-J निश्चिता with S₁ ३- — °) O J यनादौ (for समाधौ)

54 °) Several Śāradā and K MSS, in the next few stanzas, read स्थिर° for स्थित, probably due to the similarity of the Śāradā त with र — °)

K₈ आमीलिकं (for आसीत)

55 °) O J यदा महर्गने कामान्, prob influenced by 58° — °) Co is alone in reading मनोहरान् (for मनो गनान्), which it explains by मनम्यतिप्रतिष्ठान — °) O-J म उच्यते (for तदोच्यते)

56 °) K₈ मुञ्चेषु, O-Jp सुखे तु (for मुञ्चेषु)

59 After 59, O-J ins an extra stanza not found in any of our MSS, for which cf Introduction, p xxiiv

60 °) For the Kash variant यत्तस्यापि हि, cf Introduction, p LXXVIII

61 °) For the Kash variant तत्पर, cf Introduction, p LXXX

63 °) O-J, like D₈ Cm r, विनश्यति (for प्रणश्यति)

64 °) D₁₀ विमुक्तैस्तु (for 'विमुक्तैस्तु) — °) प्रमादमभिगच्छति

65 °) K₇ ३ D₉ १० पर्यवतिष्ठति, as in S₁ and a few Devanāgarī and most Southern MSS

69 °) D₁₀ O J जागति (for जाग्रति), prob under the influence of 69°

72 S₁ D₈ alone read, under the influence of the voc पार्थ, विमुह्यसि in the second pāda and कच्छमि in the fourth pāda.

Colophon — Adhy name D₉ माख्ययोग

25 [BG 3]

2 °) Most MSS (except the Nepali-Bengali group) read व्यामिश्रेणैव, the reading of Ca k l r, while Cm v are silent, and Cb is missing The *Amṛtataranginī* of Parasottama observes ॐ भगवदाक्य तु व्यामिश्रं न भवति, परं तु जीवैर्न दुष्यत इति ज्येष्ठनन आपितम् । मोहयमीत्यत्रापि भगवत्पनिधौ मोहोऽनुचित इति आपितम् । ॐ The second point is not as valid as the first, and one द्रव would be quite sufficient

3 °) K₇ विविधा (for द्विविधा) S₁ is alone in reading कर्मिणाम् (for योनिनाम्) — °) K₇ सयाना with S₁ — °) MSS almost unanimously read कर्मयोगेन here as well as in BG 13 24° By Pāṇini S 4 11, an option as regards the change of 'न to 'ण would have been possible, as the 'न was a case end-

ing, but acc to 8 4 13, the option is disallowed by the presence of a guttural in the last member of the compound

9 °) K₁ ह्य (for [s]न्यत्र) This would make the Yajña a source of bondage, which could not have been intended

12 °) The Ñ₁ reading अप्रदायेभ्यो, also found in a few other MSS, and prob due to scribal error, can nevertheless yield good sense The word इय means an opulent householder C₁, although ousting अप्रदायेभ्यो, explains अप्रदायेभ्य

13 °) For the idea, of Manu 3 118 — °) The use of √ भुज् in Ātm is permitted not only when the root means 'eating', but also when it means *upabhoga* in general So there is no conflict with Pāṇini 1 3 66, as suggested by Holtzmann, *Das Mahābhārata*, Band 2, p 165 — °) O-J reads चरन्ति for पचन्ति, thereby making it a more general statement

15 °) The Ko reading can yield the same sense as the text, if कर्मोद्भव is understood as कर्मण उद्भव यस्मात् — °) K₈ ब्रह्माक्षरसमुद्भव, apparently understanding ब्रह्मा as masculine

19 The Śs transfer of st 19 after st 24 (which was possibly endorsed by Cg) has this advantage that it does not make the apparent contrast between 17^a and 19^b so glaring by their juxtaposition St 19 and 25 go well together The transp is, however, without any other support — °) K₁ पूरुष, K₈ पौरुष (for पूरुष)

22 °) The Kash variant प्रवर्तय means only that Kṛṣṇa takes up activity, not that he remains active all along, which the current text says, and which is in agreement with 23^a Śs Cb, however, introduce √ प्रवर्त in 23^a

23 °) K₈ वर्तय (for वर्तय) — °) The Kash [अ]नुवर्तयन् (for 'वर्तन्ते) is meant to improve the syntax The sentence 23^a is to be understood as parenthetical, वर्तय in 23^a going with उत्पीदेयु in 24^a, and कुर्या in 24^b with स्या and उपहृन्त्या in 24^a

27 °) D₈ प्राकृते (for प्रकृते), which is read by another Telugu MS also, while a Malayalam variant reported by Garrett reads प्रकृत्या — °)

भास is an acceptable Kash variant, not supported by non-K sources

28 °) K₁, like Ko, reading मज्जने (for मज्जने), due to similarity of म and म in the Śāradā script of the 1 l in 29^b

29 °) A pair of curious but significant variants given by an undated Devanāgarī MS from Adyar (43 of the collation sheets) is मृत्पवित्रं and मृत्पवित्रं

32 °) The K₈ Cb k reading is a gratuitous attempt at improving the alliteration effect

34 °) D₈ (before corr) इन्द्रियमेन्द्रियार्थेभ्यो

35 °) The Kash v l परधर्मोऽप्यादि is intended to mean परधर्मेण (1 e परधर्मं स्वीकृत्य) उपाय, but normally it can signify परधर्मस्य उपाय (= उत्कर्षादय) The O-Jp reading स्वर्गो for 'धर्मो is evidently influenced by 35^c.

36 °) K₈ पौरुष (for पूरुष)

37 For the Kash addition (89*), of Introduction, p LXXVIII K₈ makes stanza 36 with 89* lines 1-2 one continuous question of Arjuna, but 89* lines 1-2 presuppose Kṛṣṇa's reply to st 36 as given in st 37 The *Tātparyacandrikā* on Cr apud BG 11 27 quotes the five stanzas included in 89* and remarks एते श्लोका सन्ति न वनि देवो जानाति। पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वा अध्ययनप्रसिद्ध्यभावाच्च भाष्यकारैर्नानाहृता । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकमस्या व्यासादिभिरुक्तं । अवाचीनास्तुविश्वसनीया । — The following variants are found in the stanzas as there quoted — (L 1) चैप (for चैव) — (L 4) सुव तत्र (for सुवतत्र) — (L 8) मोहयश्च (for मोहयस्तु) — (L 10) रज प्रवर्तितो मोहान (for the prior half)

41 °) The Kash variant with a long ही (प्रजहीहि being an optional form for प्रजहिहि) makes the usual प्रजहि धेन word separation impossible The separation is suggested by 43^c, but involves the tautology of having तस्मात् and हि in the same sentence

Colophon — *Adhy name* D₈ कर्मयोग

26 [BG 4]

1 °) K₁ वैवस्वत (for विवस्वते) The Kash variant पव (for इम) is probably due to eye-wandering from the beginning of st 1 to that of st 2

2 °) The Kash. v l परपराख्यातम् is the instance of a marg paraphrase ousting the orig text

4 ^a) D₈ (before corr as in text) स्वर (for अन्)

5 ^c) The O-J variant न तानि वेदि मवाणि would mean a confession by Kṛṣṇa of his own parvascience¹

7 ^{ab}) K₁ धर्माद्या ग्लानि is an impossible variant — ^d) The philosophical variant [अ]नाश (for [आ]त्तान) seems to be due to the commentaries C₂ k

8 ^b) O-J reads विनाशाय ट्टानना

10 ^b) The Kash variant मयदाश्रया (perhaps influenced by BG 18 56^b) seems to be of the nature of a superlinear gloss onsting the orig text — ^d) K₁ मदावनागता does not commit itself to the Advaita position, as does the current text मदावनागता

13 ^a) The grammatically incorrect reading चतु र्ना of D₈ has at least this merit that it does not involve a definite decision on the question as to whether the termination चत्तु at the end of the word चतुर्वर्ष्य is स्वार्य (according to the Kāśikā), or is not स्वार्य (acc to Patañjali, disregarding the त्तरन्त interpretation of the Bhāṣya) Interpreting चतुर्वर्ष्य as चत्वारो र्ना (and not चतुर्णा वाना कर्म) means that, regarding the wording of the Vārtika on Pāṇini 5 1 124, we are—contrary to established practice—following the later Kāśikā in preference to the ancient Patañjali Kaivata on the passage (Pāṇini 5 1 124) defends the Kāśikā, but not quite convincingly I have discussed the passage in a paper contributed to Prof. M. Hiriyanna Commemoration Volume

18 ^{ab}) O-J reads as S₁-a s K₈ C₂ k — ^c) O-J reads मनुष्याणा (for मनुष्येषु) — ^d) The B₁ variant मनुष्येषु may also have been मनुष्यकर्मसु, as there is a blank space after सु in the orig MS Both the variants yield good sense

19 ^b) The K₀ reading is peculiar to that MS

20 ^a) D₁₀ न्यक्त (for त्यक्त्वा) — ^b) D₈ gives the variant निगमय, which avoids the possibility of conflicting interpretations occasioned by the current निगमय

22 ^d) K₈ निवर्धयन् (for निवर्धयते)

23 ^a) Thomson conjectured युक्तस्य for मुक्तस्य, which is found in N₁ (marg sec m) — ^c) Note worthy is the S₁ variant ज्ञानायामन, which may have been influenced by 23^b

26 K₈, like S₁ K₂, om (hapl) 26^{ad}

31 ^a) K₁ यगसुष्टा¹

33 ^c) Garrett reports a Malayalam variant [अ]खिले (for [अ]खिल), which avoids the tautology of सर्व and अखिल

34 ^b) O-J reads मेधया (for मेवया)

35 ^a) K₁ न पुनर्माहाद् — ^b) K₈ याम्यति (for याम्यमि) — ^c) The Kash reading अशेषाणि (for अशेषेण) is due to case attraction The reading is found in several non K manuscripts also

38 ^c) D₁₀ यत्स्वय (for नत्स्वयम्)

39 ^b) Note the variant मत्पर (for तत्पर)

Colophon — Adhy name K₁ योगनाम, K₈ गानमयनयोग, D₈ गानयोग, D₁₀ गानविभायोग

27 [BG 5]

1 ^a) K₁ कण्ठा (sio) (for कमणा) — ^d) K₈ ब्रुहि तन्ने (by transp)

5 ^b) Noteworthy is the Kash variant अनुगम्यते (for अपि गम्यते), which assigns a distinctly subordinate position to the Yoga followers, as compared to the Sāṃkhya

6 ^d) D₈, like N₁, reading अचिरेण (for नचिरेण), involves a hiatus, which may have been original

10 ^{ad}) K₈ पापेभ्य (for पापेन), and [अ]ममि (for [अ]ममना) O-J न स ल्प्यति दोषेण (for 10^c)

11 ^d) D₁₀ सिद्धये (for शुद्धये)

14 ^a) S₁ is alone in reading नाकर्तृत्व न कर्तृत्व, thus avoiding a possible contradiction with a text like BG 4 13, where God is declared to be the creator of all karmans as such

15 ^b) K₈ सुकृति (for सुकृत)

16 ^d) तत्पर is to be understood as two words तत् परम्

17 The extra stanza (90*) found in some Kash MSS is of the nature of another illustration for the statement in st 10-11, suggested by the simile आदित्यवत् in 16^c Schrader concedes that the stanza may have been a later addition Ksemendra (Bhāratamañjarī, p 396, st 87) knows this added verse, which he gives as under

शृण्वन्तोऽपि वदन्ताऽपि शृण्वन्तोऽपि स्वकमणि ।
मक्ता अपि न मनन्ति पद्वे गविकरा इव ॥

21 ^b) K₁ ४ यं सुखम् (for यत्सुखम्) For a discussion of the variant, cf Introduction, p LXXIX

24 The Yoga that forms the topic of the latter part of this chapter is understood by most Kashmir commentators as a special kind of highest Yogic discipline परमा योग (and not mere वमयोग), and this point is apparently brought out by the Kash variants for 24^c and 23^d — ^d) K₃ ब्रह्म भूयोधिगच्छति

25 ^b) K₁ क्षीणकिन्धिया — ^c) K₃ निनात्मान (for यना^c)

26 ^a) D₀ विमुक्ताना — ^b) K₃ जितचेतमान — ^d) K₁ D₀ 10 विजितात्मना

28 ^a) K₃ जितद्रिय^a

Colophon — Adhy name K₁ D₁₀ चन्यामयोग, K₃ प्रकृतियोग, D₀ माय्ययोग

28 [BG 6]

2 ^a) The Śi reading मन्यास इति (for मन्याममिति) is what a grammatical purist would prefer

4 ^d) D₀ न उच्यते (for नदोच्यते)

5 ^b) For अवमादयेत्, O-J gives अथ मादयेत् — ^c) O-J वन्ध (for वन्धुर)

7 ^b) For the emendation of Cb, cf Introduction, p LXXX-LXXXI — ^d) K₁ D₀ 10 as in the text

8 ^b) K₁ कृष्णोपि जितेन्द्रिय, probably caused by scribal confusion between पि and वि

9 ^d) विमुच्यते (for विशिष्यते) is a variant noticed by C₃ It is not presented by any of our MSS

10 ^c) O-J यतिविज्ञात्मा (for यत^c).

12 ^d) K₁ आत्मनि शुद्धये (for आत्मविशुद्धये)

13 ^b) O-J धारयन्त्रल मन, D₁₀ वाग्यत्रल स्थिरम्

14 ^b) K₃ ब्रह्मचारी व्रते (for चारित्र्येन)

15 ^a) D₀ 10 एव युञ्जन् (by transp)

16 For the Kash variants, cf Introduction, p LXXVIII, footnote 2

19 ^c) K₃ चित्तचित्स (for यत^c) — ^d) आत्मनि, the Kash reading, is more correct, but आत्मन

(genitive) can be used in the same sense

20 ^d) The Śi variant निष्ठति (for तुष्यति) may have been influenced by 18^b, but can yield a good sense

23 ^b) D₁₀ योगसंश्लि (for सन्निभ)

24 ^b) Ga variant त्यक्ता स्नानशेषेण may have been influenced by B₁ 18 66^a

25 ^a) K₃ उपमन (hypermetric) (for उपमन्द)

26 ^a) K₁ D₀ 10 निश्चयनि (for निश्चयनि)

27 ^c) K₃ D₀ शागिरतन (for शान्त^c)

28 ^a) K₁ एव तुषन् (by transp) — ^b) The Kash variant is evidently influenced by 15^b — ^d) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXXI

32 ^b) O-J यो जन् (for योजुन)

36 ^a) K₃ (before corr) भव्यनात्मनो (for सना)

38 ^d) The Kashmir variant for this pāda is motivated by the circumstance that the post half of line 1 of 91^a is a variant of 38^d The Kashmir reading is tautologous, and the word वा suggests no alternative to नश्यति in 38^b

39 ^a) For the Kash variant एव न, cf Introduction, p LXXXVIII

41 ^d) K₁ योगब्रह्मे हि (for ब्रह्मेभिः)

42 ^b) K₁ D₀ 10 मन्ति (for भवति)

43 ^b) K₁ D₁₀ पूर्वदेहिक, K₃ पूर्वदेहिक The grammatically allowable forms are पूर्वदेहिक under the general rule in Pāṇini 7 2 118, and पूर्वदेहिक under Pāṇini 7 3 20 on the assumption that the अनुदानिकगण is an आकृतिगण

44 ^b) K₃ सन् (for स)

Colophon — Adhy name K₁ अष्टागाध्यात्मना, K₃ अध्यात्मश्रेण, D₀ 10 अभ्यामयोग

29 [BG 7]

2 Apparently, Cb reads 2^c as in our text, and has चिन्तनीय यदुत्कृष्ट सत्त्वं तदुपदिश्यते as an additional line, before which, probably, there was another line to make a complete stanza Cb breaks off soon after this point

4 Regarding the additional pāda found in O-J

after 4th, cf Introduction, p xcv

6 ^c) O-J लोक्म्य (for ल्गन)

8 ^b) O-J प्रमान (for प्रमाप्ति) — ^c) O-Jp
म्वदेवेपु (for म्वदेवेपु)

9 ^a) O-J पृथिव्या हि नेतोमि च — ^c) O-J नीविका
(for नीवन)

16 ^b) O-J नग (for जना)

18 ^b) For the variant नन (for ननन), cf
Introduction, p LXXVIII

19 ^d) K^a मकुम्भ (for मुकुम्भ)

20 ^a) Ks त्वगाना (for दन) — ^c) Ks निश्चयन्
(for निरनन)

21 ^d) The Śi reading makes the sense of the
current ननिव explicit The reading is solitary

22 ^d) It is possible to take नस्यागधनम् as नस्या
आपधनम् with archaic Sandhi after विनमलेष

23 The Kash additions 93* and (alternatively)
94* are easy elaborations (suggested by BG 9 25),
which are possible in text-conflation

27 ^d) D₁₀ म्वां (for म्वा) is a *lectio facilior*

29 ^b) For the Kash variant नननि (or alter-
natively वचनि), cf Introduction, p LXXVIII — ^c)
O J न नदिदुमम इत्यन् (by transp) — ^d) O-J
अन्यन् (for अन्यान्), cf Introduction, p xcvi

Colophon — Adhy name Ks अध्यात्मनयाग,
D₁₀ ज्ञानविज्ञानयोग

30 [BG 8]

2 ^c) D₁₀ प्रयागकालेपि (for काले च)

5 ^b) O-J त्यक्त्वा (for सुक्त्वा) — ^c) O J साह-
नव [? to be corr to मोहभाव] (for न मद्राव) — ^d)
O-J न याति परमा गतिन् (= 13^d)

7 ^d) O-J मागायमि न मगय

11 ^d) D₁₀ मग्रहणे (for मग्रहण)

12 ^c) Ks मूढावायात्मन प्राप्तान्, O-J मृग्यापाय च
प्राप्तान् — ^d) Ks योगधारण, D₉ धारिणा (for धार-
णान्) O-J योगे धारयेत्

13 ^d) Śi wants to specify the परमा गति (as
मद्राव The reading is not found in any other MS

17 ^b) For the Kash variant ये (for यद्), cf

Introduction, p LXXIX

18 ^d) Ks D₉ मणिके (for मृके)

21 ^c) In some MSS य (referring to the अक्षर)
seems to have been changed to यत् under the in-
fluence of the तत् in the following pāda

22 The Kash addition (97*) only serves to
make explicit the implication of 21^c The MSS
making this addition read 22^d as यत् सर्वं प्रतिष्ठितम्
in the place of येन समामि ननम्, which last, Garbe
regarded as a Vedāntic interpolation

28 ^b) Ks प्रविष्ट (for प्रष्टिन्)

Colophon — Adhy name Ks महापुरुषयोग,
D₉ 10 असम्प्रकाशयोग

31 [BG 9]

1 ^c) D₁₀ ज्ञानविज्ञानमहित, O-J ज्ञानविज्ञानमहित (cf
Introduction, p xcvi)

3 ^b) Ks र्मन्मन्मन् (for धमन्मन्मन्)

5 ^d) Ks भूनात्मा (for ममात्मा)

6 The extra passage (100*) given by Kash MSS
is of the same nature as the extra passage (99*)
given by D₃ alone, both being prob verses fami-
liar to some reader-scribe and jotted down in the
margin, and thence transported on to the text

7 ^b) Ks माभिकाम् (for मामिकाम्)

8 ^a) As Schlegel pointed out, a distinction is
intended between the Lord's relation to the Prakṛti,
when it is a question of the birth of an Avatāra,
and when there is to be the birth of ordinary
created beings, and the BG employs in 4 6° and
9 8^a two different words to express that relation
Śi ignores this intended difference and repeats
here the earlier pāda

11 ^d) For the Kash variant, cf Introduction,
p LXXIX The influence of BG 7 14^{cd} is evidently
responsible for the change

14 ^b) For the Kash variant, cf Introduction,
p LXXVIII

16 ^b) The O-J variant औपधि (for औपधम्)
comes nearer to its intended sense of मोम

18 ^b) D₁₀ महत् (for सुहत्)

20 ^b) Ks प्रार्थयन्ति (for यन्ते)

- 21 ^b) D₁₀ मृदुलोक (for मत्^{*})
 27 ^c) For the O J reading of this pāda, of Introduction, p xciii
 31 ^c) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxviii
 Colophon — *Adhy name* Ks भक्तियोग , D₀ 10 राजगुह्य

32 [BG 10]

- 3 ^c) D₁₀ समर्थपु (for म मर्त्येषु)
 8 ^{ab}) The Kash variants अय and इत presuppose that the speaker is pointing to himself while uttering these words
 9 ^d) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxix
 14 ^d) Schrader quotes स्वमहपय as a variant. The usual Kash sources have only देवा महपय
 16 ^b) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxix. It is curious to note that निव्या ह्यात्मविभूतय has become a fixed phrase to be used both as nominative as well as accusative. For instance, in the Sahkaragītā (Viṣṇudharmottara, I. 52-65), we read (adhy 56. st 1)

तस्य देवातिव्यस्य विष्णोर्गमितनेजम ।

त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि निव्या ह्यात्मविभूतय ॥

- 19 ^b) See 16^b above
 21 ^b) O-J अहमशुमान् (for रविशु^{*}) That अशुमान् is the name of a particular रवि has not been seen by the author of this supposed emendation
 24 ^c) The Kash variant सेनान्यामप्यह is merely intended to give the grammatically correct gen plu form in place of the current सेनानीनाम्
 27 ^c) पेरगवण (instead of पेरवत्त) is the form generally preferred by Kash and Nepāl MSS, but not invariably so. Of the variants of 6 13 33^d O-J also reads पेरगणो
 28 ^a) O J वज्रो (for वज्र) The word is both masc and neut — ^c) For the Kash variant, cf Introduction, p lxxix
 29 ^d) The Śi 4 D₃ variant मयमिनाम् makes it quite clear that यम is not = मृत्यु (mentioned in 34^a), but is one of the eight योगाक्ष

32 ^a) For the variant स्वगागान्, cf 5 19^a — ^c) Ks अध्यात्ममसि विधानं

34 ^{ad}) Helpful for the interpretation of this line is the following from the Bhāgavata Purāṇa xi 16 40—

तेन श्री कीर्तिश्रयं ह्यन्याग सौमग भग ।

वीर्य विनिष्ठा विप्रान यत्र यत्र म भेदक ॥

The BG enumerates only such qualities of the womankind as testify to their divine inheritance

35 For the extra stanza (101^{*}) after 35, cf Introduction, p xc. Schrader notes (*Kash Rec*, p 11) that a Dublin MS reported by Denis Crofton (*Transactions, Royal Irish Academy* [1858] vol xxiv) gives the extra verse as follows

ओषधीना उवा चामि धातूनाममि वाजनम् ।

सर्वेषां वृत्तानानां भोऽहं पाण्डुनन्दन ॥

41 = (var) Vāva 2 5 136

42 ^{ab}) D₁₀ वदुनोक्तेन किं ज्ञानेन The Dublin MS above mentioned apparently reads, like C₃, वदुनेतेन किं ज्ञानेन (cf Schrader *Rezensionen der Bhagavadgītā*, Festschrift M Winternitz, p 49, note)

Colophon — *Adhy name* Ks D₀ 10 विभूतिदोग

33 [BG 11]

- 2 ^b) Ks विस्तरतो (for *श्रो)
 4 ^c) The Kash MSS generally read, here and in BG 11 9^b, and 16 75^c, 78^a, योगीश्वर in place of योगेश्वर, the latter expression being, perhaps, warranted by BG 9 5^b and 11 8^d
 5 ^b) O-J शतशो वा (for *शोऽथ)
 8 ^a) Ks (before corr as in text) D₀ इक्ष्वमे, D₁₀ गव्यते — ^b) D₁₀ च चक्षुषा (for स्व^{*})
 11 ^a) The Kash reading *मालाग्वर* for *माल्याम्बर* avoids the difficulty of interpreting माल्यम् C₃ renders it by पुष्पाणि, Madhusūdana, Varavara-muni, and others by माला or स्रज. If the derivation be माला एव माल्यम् it raises the question (which was already raised under 6 1 20^d and 26 13) regarding the exact wording and interpretation of the Vārtika to Pāṇini 5 1 124. If it means flowers, it can be derived according to Pāṇini 4 4 98 — ^c) Garrett reports a Malayalam variant देहन् (for देवन्)

Note the Vaisnavite reading विष्णुम् given by Śi alone here as well as in 14* below Schlegel read दीप्तम्

12 °) Ks साम्याद् (for मा म्याद्), due to similarity of स and म in the Śāradā script

13 °) Ks D₉ 10 तथा (for तदा)

16 °) The Dublin MS also reads विश्वरूपम् It is difficult to say whether विश्वरूप was changed to रूपम् by case-attraction to the ending of 16*, or विश्वरूपम् to रूपम् by case attraction to the adjacent विश्वेश्वर

18 °) D₁₀ (m as in text) निदानम् (for निधानम्) — °) मात्वन (for शास्त्रम्) is given by only a few Kash. MSS and seems both secondary and sectarian Compare BG 14 27°, where no such variant is reported In the Crit App a quotation from Cā is given Cg observes मात्वतधमगोतेति । मत्-सत्य-क्रियाधान-योरुभयोरपि भेदाप्रतिभासात्मक तथा सत्तात्मक प्रकाशरूप तत्त्वं विधत्ते येषां ते सात्वता । तेषां धर्म अनवरतग्रहणमन्यामपगत्वात्सृष्टिमहार-विषय मकटमागोत्तीर्ण । त गोपायते । It is, of course, possible to take मात्वत by itself as a vocative — °) Garrett reports मनोसि (for मतो मे)

19 °) Where the text has त्वा it is usual for C₅ to explain it by त्वान्, and where there is no such explanation, it is presumed that it had त्वा before it Nevertheless the MSS at times divide themselves almost equally, and we could have read त्वा for त्वा

20 °) Only Ś₂ Ko 4 D₂ D₆ read with C₅, accepted as text. The major group with S contains only a transposition उग्र तवेद् (for इद् तवोग्र) The Kash group in the main gives a different reading So there is not enough justification for rejecting C₅

21 °) The better MSS of C₅ contain the words त्वा त्वान् Cu apparently had a different reading, and observes ॐ त्वामिति पाठ आचार्यव्याख्यात इति भाति । अन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षित । असुरमत्वा इति पठ छित्त्वा भूभारभृता दुर्योधनादयस्त्वा विग्रन्तीत्यपि वक्तव्यमिति तद्वीकाकारो-क्तिन्तु (e g, आनन्दगिरि) त्वा-इति पाठे मगच्छत इति श्रेयम् । ॐ

22 °) D₆ (before corr) त्वा (for त्वा) ॐ C₅ त्वा त्वा विस्मिता विसयमापन्ना मन्तस्त एव सर्वे । ॐ No MS reads एव (for चैव)

24 °) D₆, with the majority of Kashmir and S MSS, reads त्वा (for त्वा), but no commentator cites त्वा We have accepted त्वा with a wavy line

following B and some reliable Kashmir MSS like Ś₂ Ko 1 D₂ 8

27-29 The three stanzas, by the addition of 103*, become 4½ (मार्ध श्लोकचतुष्कम्), and by the introduction of 102* (which Śi alone has preserved) become full five stanzas Ck, unaware of 102*, justifies the माधश्लोक or six-line stanza (viz 103*) thus — ॐ Ck अत्र नानारूपे इत्यादि त्वच्छरीर प्रविष्टा इत्यन्त श्लोक-माधक श्लोकमाम्यार्थ केचिन्न पठन्ति । कश्चित् त्वत्तेजसा निहता नूनम्-इत्यादिश्लोकाधमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुपुस्तकग्रन्थाद्वारते च तत्र माधश्लोकप्रणयनाद्यासमुने साधमेव पठितम् । ॐ Nevertheless there remains the incongruity between the many mouths (वक्त्राणि) being spoken of as one mouth (वक्त्र) in 103*, line 2 For that, Ck gives a rather forced explanation ॐ Ck किं तु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचन उपक्रम्य, अचिन्त्यरूप तव वक्त्र विशन्ति इति यदुक्तं तत्र कालपुरुषमवबिन्ध्यो घोरकृतिविशेषरूपा नानाविधा शक्तय एकस्या त्वदीयाया मामान्यशक्तौ परिणमन्तीति भगवत स्वशक्त्याश्रय-त्वप्रतिपादनपर बोद्धव्यम्, यत अचिन्त्यरूपत्वेन विशेषण मुक्तम् । ॐ

28 °) O-J तयामी नरनाथ लोकवीरा — °) O-J. वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति

29 °) Ks D₁₀ प्रदीप्त- (for प्रदीप्त) — °) O-J शान्ति च नाश च यमाभिभूनाम् — °) O-J तथैव भग्नाद् मायन्ति लोका

30 °) D₁₀ विष्णो (for विष्णो)

31 °) D₁₀ आख्याय (for आख्याहि)

32 °) O-J अह (for इह)

33 °) D₁₀, like K₅, मयैव ते

34 °) K₅ बोधमुख्यान् — °) D₁₀ हतास्त्व (for हतास्त्व) — °) D₁₀ व्यधिष्ठा (for व्यधिष्ठा)

38 °) Garrett reports वेद्यश्च (for वेद्य च) — °) K₅ D₁₀ अनन्तरूपम् (of 16°)

39-40 With 39^{ab}, 104* makes one complete stanza The next stanza of four lines will accordingly include all the 'नम' lines (39^{ab} + 40^{ab}), and this seems to have prompted the addition To complete the next stanza, 105* is added to make the उत्तराध, 40^{ab} being turned into the पूर्वार्ध

40 °) O-J काले (for सर्व)

41 °) For the Kash variant सरो च, of Introduction, p Lxxix The attempt to split सवेति into सखे + अति, and taking अति with उक्त is much too far

fetched — *) The Kash variant तवेम (for तवेद्, where इद् has to be taken adverbially) is an obvious *lactio facilius*. Some supply विश्वरूप after इद्

42 °) तत्समक्ष is to be understood as two words
❧ C^s तत् समक्ष । तच्छब्दः क्रियाविशेषणाय । ❧ The S^s & C^a variant सत्समक्ष (= सज्जनानां समक्ष) is not quite satisfactory. Taking तत् adverbially, we can translate "there in company," or "indeed, in company"

43 °) K^s पूर्वश्च, D¹⁰ पूर्वस्य (for पूज्यश्च) Schlegel read गुणोपरीवान्

44 °) For the Kash variant प्रियस्याहंसि, cf. Introduction, p. LXIX. — The *Tātparyacandrikā* on Cr knows the extra stanzas 106* which it quotes with the following variants — (L 7-8) कर्तापि लोकस्य यन् स्वयं विभो त्वत् सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव — (L 10) कर्मोन्मान न च (for कर्मोपमान न हि) The commentator does not decide upon the question of their authenticity

46 °) The K^s reading मुजद्ध्येन seems to be an invention of this source alone, as it is not found in any other MS. Although mace and discus are the only two weapons mentioned, stanza 50* tells us that they are the weapons held by the Vāsudeva form, i. e., with the discus held in the upper right hand and mace in the lower left hand. The conch and the lotus held in the other two hands are not mentioned here, probably because they were not fighting weapons. [On the twentyfour images of Viṣṇu with the respective disposal of the four weapons in the four hands, cf. the Padmapurāṇa, Pātālakhanda, chapter 78, stanzas 16-27^{ab}] In st 45° Arjuna, it will be remembered, uses the expression तदेव, which implies that he had already seen the form before. This was actually the case of st 17. Only, this divine form then appeared in immediate succession to the many-armed form, stayed for a moment, and was lost again in the Omni-form Apparition. Now, Arjuna wants to see that form, alone (*tadeva*) and steadily (*tatharva*). Kṛṣṇa agrees to this (49^{ad}). This will also explain the use of the word *bhūyah* in 50^b. Since in stanza 50 we are told that the Divine Person assumed once again a milder form after showing the four-armed form to Arjuna, it is obvious that we have here three forms of manifestation. Thousand-armed, Four-armed, and Two-armed (*mānuṣa*). It is in the light of this that we have to understand the variant

नित्यरूप in 45°, and the Cup proposal to read देव and रूपम् as one word. In this connection, cf. the following from योगवासिष्ठ I 53 37f

पर रूपमनाद्यन्त यन्ममैकमनामयम् ।
अप्राप्तपरमात्मादिशब्देनेतदुच्यते ॥
यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मसतया स्थितः ।
तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥

48 °) K^s D¹⁰ शय्यमह (for शय्य[] अह, with the archaic Sandhi and hiatus, which seem to have bothered scribes and students) compare the same phenomenon in 54^{ab}

53 °) O J देवैर् (for वेदैर्) O-Jp तममा (for तपमा)

55 °) O J मङ्गावात् (for मङ्गक्त)

Colophon — *Adhy name* K^s विश्वरूपदर्शनः ; D⁹ 10 'द्वयनयोग

34 [BG 12]

4 °) K^s मामेव (for मामेव)

8 °) O-J सधत्त्व (for आधत्त्व) — °) The Kash reading योगयुक्तममास्थित (for °) is evidently a device to avoid the hiatus मय्येव + अत

9 °) K^s, like T₂, अशक्नोपि — °) Garrett reports मामिच्छत्स्व (for मामिच्छाप्सु)

10 °) S₁ is alone in reading मुक्तिन् (for सिद्धिन्) Mukti by practising karmans must have been felt as an unexpected juxtaposition!

11 °) The N₁ reading उद्योगमास्थित (which is also given by a few S MSS) does not yield a bad sense, but philosophically, the accepted reading (which is also better documented) is necessary — °) The S₁ K^s reading यत्तत्समाक् is not unacceptable only it has not more support

16 °) The Kash readings सर्वारम्भफलत्यागी in 16°, as well as शुभाशुभफलत्यागी in 17°, afford scope for raising the question whether the karmans as such are to be carried on. But, on the other side, the compound could be understood as 'who abandons सवारम्भ and फल, or शुभाशुभ [कर्मन्स] and फल'. Compare BG 14 25°

Colophon — *Adhy name* K^s सत्यामयोग, D⁹ भक्तियोग

35 [BG 13]

1 Stanzas 108* and (alternatively) 109* are meant to lessen the abruptness of the introduction of the क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ discussion in this chapter — ^b) D₉, like D₈, क्षेत्र इत्यभि, to correspond with क्षेत्रज्ञ इति in ^d

2 ^c) T₂ reading क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्, probably to respect the vārtika अस्याहिन च to Pāṇini 2 2 34, as क्षेत्रज्ञ is more important than क्षेत्र

4 ^b) Garrett reports वचोभिर् (for छन्दोभिर्) — ^d) For the Kash. variant विनिश्चिनम् (for 'श्चितै'), cf Introduction, p LXXXI

6 ^d) For the interpretation of चेतना धृति as one word (चेतनाधृति, चेतनस्य आधृति), cf The *Tātparyā-śandrikā* on the Cr to the passage.

11 ^a) The Kash change of 'नित्यत्वं to 'निष्ठत्वं, here, and of 'नित्या to 'निष्ठा in BG 15 5^b, is uncalled for in view of the more archaic use of the word नित्य in texts like इन्द्रियनित्य वचनम् and अधनित्य परीक्षेन from the *Nirukta*, or धमनित्या (Crit Ed धमे नित्या) विवेका (Mbh 5 27 1)

12 ^d) Cu cites the two readings अनात्मित्व and अनादि मत्त्व and, after some discussion, decides in favour of the former

16 ^a) For the Kash variant अविवक्त विभक्त्ये, cf Introduction, p LXXXI

17 ^d) The Kash. reading वेष्टि is only a scribal lapse S₁ मध्यग and the more usual विष्टि are only easy make-shifts Cs explains the text विष्टितम् by विशेषेण स्थितम्

20 ^a) The MSS are all unanimous in reading कार्यकारण, which C₈ cites as a *pāṭhabheda* It is possible to interpret both readings cogently

22 ^a) The Kash variant उपदेष्टा does not convey the 'Sāksitva' idea, which उपदेष्टा implies — ^b) The variant कर्ता (for भोक्ता) contradicts the normal role assigned to the Puruṣa with reference to the body

23 ^d) K₈ भूयोपि (for भूयोऽपि)

24 ^a) K₈ ध्याने चात्मनि (for ध्यानेनात्मनि) — ^d), For कमयोगेन (not 'योगेन'), cf note to 6 25 3^d

25 ^a) Garrett reports [s]वेवम् (for त्वेवम्)

32 ^{b,d}) O-J नोपलभ्यते (for नोपलभ्यते) Regarding this variant, of Introduction, p xcvi

33 ^{ab}) O-J एषो (for एक), and लोक क्लृप्तम् (for क्लृप्त लोकम्) — ^c) O-J transp क्षेत्र and क्षेत्री

Colophon — *Adhy name* K₈ क्षेत्रक्षेत्रमयोग . D₉ 10 प्रकृतिपुराविवेक (D₁₀ विभाग)योग.

36 [BG 14]

7 ^d) D₈ देहिनाम् (for देहिन्), obviously due to eye wandering to the ending of the first line of the next stanza

9 ^a) O-J मत्त मत्ते (for मत्त सुत्ते)

10 ^b) The Kash. variant वधेते is of the nature of a gloss for भवति, which primarily denotes वृद्धि

11 ^b) K₈ प्रकाशम् (for प्रकाश[])

12 ^a) As to the variant लोभप्रवृत्तिरारम्भ, it is quite possible, in copying to dictation, to mis hear लोभ प्रवृत्ति as लोभप्रवृत्ति The contrary is a little less probable but not impossible *Rajas* is described as *rāgātma* (7^a) and as the parent of *lobha* (17^b), so that *lobha* is the first result of *Rajas* in ascendant *Lobha* produces conation (*pravṛtti*) which in time is translated into actual activity (*ārambha*) Action once begun, you do not wish to give up (*asamaḥ*), because your *lobha* has become now an ardent passion (*sprhā*) Thus 13^{ab} gives a sequential statement as to the consequences of *Rajas* waxing, so that the variant लोभप्रवृत्ति does not seem very satisfactory Nor is that variant adequately supported by MSS — ^d) The variant कुम्भन्दन is probably due to an eye-wandering to 13^d There has been in 13^d a reverse eye-wandering in some MSS with reference to 12^d

18 ^a) O-J गच्छति सत्त्वस्थो, ^b) तिष्ठति राजस, ^c) गुणवृत्तिश्च, and ^d) अथो गच्छति — all statements in the singular number — ^e) K₈ D₁₀ गुणवृत्तिस्था (for 'गुणवृत्तस्था')

22 After the ref at the beginning of this stanza, the scribe of K₀ at first omitted (by hapl) stanzas 22–27 However, he soon perceived the mistake, but failed to delete the wrongly written lines covering stanzas 1–2 of the next chapter

23 ^d) For the Kash variant यो शक्तिष्ठानि, cf Introduction, p LXXXIX

24 ^a) The *Ck* variant समदुःखसुखस्वप्न is thus explained by the comm सुखदुःखस्वप्न इति सत्त्वरजस्तमोष्टय उक्ता । न सुखे प्रीयते, न दुःखे द्वेष्टि, न स्वप्ने मुच्यते । The order in that case should have been सुख-दुःख-स्वप्न

25 ^e) For the *Kash* variant मवारम्भफल^o, cf 6 34 16^e

26 ^e) *Do* (before corr) घ्रीन्गुणा (for स गुणा)

Colophon — *Adhy name* *Ks* गुणप्रवविभागयाग, *Do* गुणमीतयोग

37 [BG 15]

 The entire *adhyāya* is wanting in O-J

2 ^a) *Do* 10 अधश्चोर्ध्वं च (for अधश्चोर्ध्वं)

3 ^e) *Ks* सविरुद्धं (for सुविरुद्धं)

4 ^b) For the *Kash* variant गतो न निर्वर्तेन, cf Introduction, p 1xxxviii

5 ^b) For the *Kash* variant अध्यात्मनिष्ठा, vide 6 35 11^a note — ^e) Garrett reports सुखदुःखमर्ग (for 'समैर्')

13 ^a) *Ks* is alone in giving the reading गामाविद्य (for गामाविद्य), which makes no sense, unless गाम is taken to mean लक्ष्मी or प्रकृति. The emendation of गामाविद्य च into योगमाविद्य by the Pandit scribe of *Do* is instructive

14 ^a) *Ks*, like *Kt*, विश्वानरो (for वैश्वानरो) — ^e) *Cā* 'सखो भूत्वा, suggested by the natural friendship between the fire and the wind

16 ^e) *Ks* रक्ष सवाणि भूतानि (1)

18 ^d) Garrett reports कथित (for प्रथित)

Colophon — *Adhy name* *Ks* पुरुषोत्तमयोग, *Do* सत्सारवृक्षच्छेदकुठारयोग, *D10* पुराणपुरुषोत्तमयोग

38 [BG 16]

 The entire *adhyāya* is wanting in O-J

2 ^e) For the *Kash* variant अलौक्य च, cf Introduction, p Lxxix

5 ^b) *Ks* निर्वधाय (for निबन्धाय)

7 ^b) Garrett reports यथा (for जना)

8 ^b) Garrett reports अधीश्वरम् (for अनी) — ^d)

नामोदितुम् would be the correct grammatical form, but 'हितुकम्' is the one more often to be met with *Cs* says ^o कामोदितुकमेव कामोदितुकम् । ^o

9 ^b) Garrett reports [s]धिव (for [s]धिता)

10 ^a) Some MSS read दुष्पन् (for दुष्पन्)

13 ^b) For the variant इम प्राप्ते (for इम प्राप्ते), cf Introduction, p Lxxix That मनोगतम् can be the original reading, is rendered probable also in view of 6 24 75^b Schlegel suggested मनोरमम्

14 ^b) Garrett reports भान् (for भवि) — ^e) *Ks* योगी (for योगी)

16 ^e) *Do* (before corr) प्रयुक्ता (for प्रनक्ता)

21 ^a) Garrett reports नग्नव्योक्त (for 'व्येद')

22 ^b) Garrett reports कामद्वारम् (for तमोद्वारम्)

Colophon — *Adhy name* *Ks* मन्दयोग, *Do* 10 द्वास्तुम्भविभागयाग

39 [BG 17]

 The entire *adhyāya* is wanting in O-J

2 ^b) *Ks* स्वभावत (for स्वभावता)

6 ^a) Garrett reports शरीर न्य (for शरीरस्थ)

7 ^d) Schrader gives इम for इम as a Kashmirian reading. Actually it is given by only one of our G MSS. It may be due to dittography of the इ at the end of the previous word

11 ^e) *Ks* यद्यप्येवेति (for यद्यप्येवेति)

12 ^{bel}) The Kashmir reading य इत्यने विद्धि न यद्य राजम चरमधुवन् is obviously intended to improve grammar by the change of यन् (at the end of 12^b) into य, and is, as regards the rest, an anticipatory writing (through mistake) of parts of 18^{ed}

13 ^a) For the Kashmirian variant अमृदन्, cf Introduction, p Lxxxix

16 ^a) *Ks* 'प्रमादमौन्यत्वं — ^d) *D10* मानन उच्यते

20 ^e) *Ks* देशकाले च (for देशे काले च)

21 ^d) *Do* तद्राजममुदाहृतम्

23 ^e) For the *Kash* variant मक्षणा तेन (for मक्षणास्तेन), cf Introduction, p Lxxxix

Colophon — *Adhy name* *Ks* गुणभेदयोग; *Do* 10 श्रद्धात्रयविभागयोग

40 [BG 18]

○ J on the entire adhyāya except at 66 and 73

1 ^a) The Tz reading वननिपूत is a clever emendation, not supported

2 ^a) Garrett reports व्याग प्रादुर् (by transp)

3 ^a) Garrett reports यतो ज्ञान नय यय

4 ^a) Ks परिगणित (for समर्थ)

7 ^b) Garrett reports नोपपन्ने (for नोपपन्ने)

8 ^a) For the Kash variant य वं (for ययम), cf Introduction, p 1xxx

10 ^b) Garrett reports नोपपन्ने (for नानु) — ^c) Ks नोपपन्ने (for 'विष्टे')

11 ^a) Ks प्रादुर् (for 'वृत्ता') Garrett reports प्रादुर् (for 'वृत्त')

13 ^a) Cn definitely reads वज्रोत्तानि In the case of C, the editions as well as MSS of the Bhāṣya disagree The authorities seem almost equally divided

15 ^b) Garrett reports य (for न)

16 ^a) Nilakantha, reading कदा, also supplies the word तत्र — ^c) Garrett reports केतुम् (for 'केतु')

18 ^b) Garrett reports त्रिविध रमचोदनम्

19 ^c) The Ss reading प्रोत्ते improves the syntax

21 ^b) Garrett reports तानाभवात्पृथिव्या

22 ^a) The variant अरुन्धति (for अरुन्धद्) of some S and K MSS is capable of yielding good sense It probably was influenced by 6 25 29^{ad} — ^b) For अरुन्धत्, cf note on 6 38 8^d — ^c) Garrett reports तत्प्राप्तिकमिनि प्रोक्तम्

24 ^c) The Kash variant is वेश्वरुन् (for वृत्तवास) Any one of the two can be the original, and the other its gloss The reading accepted has better support of representative MSS

25 ^b) Ks D10 अनपेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)

28 ^b) The variant नैष्टिको (for नैष्टिको) is obviously a scribal error The word is derived from √ ह्य 'to cut' in the sense of परवृत्ति-हेनपर, or

from √ कृ 'to do' in the sense of परावमाननशील, and the prefix is नि, and not निष् The word occurs several times in the Epic Perhaps the following from the Āraṇyaka-parvan (Crit Ed, chap 49, at 20) will be useful in determining the sense as well as the form

निरुत्था निरुत्तिप्रगा हन्त्वा इति निश्चय ।

न हि नैष्टिक हत्वा निरुत्था पापमुच्यते ।

32 ^b) Garrett reports तमसा धृता (for 'मावृता')

33 ^a) Garrett reports धारयेन् (for धारयन्)

36 ^a) For निान्ति and the variants for it, cf 6 31 31^d

37^a and 38^b) The Kash variant वदन्ते (for तदन्ते) in the sense of 'for the time being' — अन्वयान्वाये as Cg puts it, or साध्यावस्थाया in the words of C — is quite acceptable in itself Only, in 39^a also, the reading should have been यत्तदन्तेऽनुवन्ते च, instead of यदमे चानु The words वदन्त could be misread as वदन्ते in 37^a and 38^b, but this is ruled out by the absence in 39^a of the initial न — ^c) Garrett reports तत्प्राप्तिकमिनि प्रोक्तम्

42 ^b) Ks शानिर् (for क्षानिर्) Garrett reports शानिर् क्षानिर्

44 ^a) Ks D10 गौरक्ष Cg reads गौरक्ष्य and derives it thus छिगा रक्षनीति गोरक्ष, तस्य भाव गौरक्ष्यम् छि (Panini 5 1 124) Cr seems to have read 'गौरक्ष्य' which the Tātparyacandriā understands not as a Taddhita form, but simply a बहुव्रीहिमास—गौर रक्ष्या यमिन्कमणि तत्कर्म Garrett reports the variant वाणिज्य वृषिगौरक्षा, wherein precedence is given to वाणिज्य, the वैश्यकर्म par excellence — ^c) Paryutthāna, or standing up at the approach of the teacher or the elder, is one of the rules of the Paricaryā which, in the Kash reading is used for the whole code of service Even the Kash sources do not give the reading consistently

47 ^a) The repetition of 6 25 35^{ad} at this place is hardly necessary in the context It is a Kash addition (110*) with the Kash variant for the post half, for which see note on 6 25 35^d — ^c) Garrett reports स्वभावविहित (for 'नियत')

50 ^a) Garrett reports सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धिप्राप्तो) For the Kash reading, cf Introduction, p

xxxx The difficulty comes in only when we try to connect तथा with the verb निरोध, which is not at all necessary — ^a) Ks चापरा (for या परा) The relative या does not refer to ब्रह्माप्ति, as is often supposed. The latter half of the stanza characterizes the *siddhi* in 50^a as being, in essence, ज्ञानम् परा निष्ठा "Since [यथा] such supreme *siddhi* is attained, he must necessarily [तथा] attain Brahman, — I do assure you" The available variants are forlorn attempts to make a plausible construction and sense

51 ^a) Garrett reports रामदेवापुरस्य च

54 ^b) The variant ह्यति (for काहति) is suggested by 6 34 17^a, but the text as given is a standing description of frequent occurrence in the Epic

64 ^a) Do दृढ इति (for दृढमिति) The word दृढ is an adverb. Not perceiving this, Ko N₁ and a few other MSS offer the variant दृढमिति, which Ck explains by स्थिरबुद्धि. Schlegel read दृढमिति

66 ^b) O J कारण (for शरण) — ^a) Schlegel read मोचयिष्यामि (for मोक्ष*)

67 ^a) Garrett reports योऽययते (for *ययति)

68 ^a) Ks य इम Cs reads and explains इम (for इद्) as referring to this ग्रन्थ. The neuter इद्, as referring to गुण (cf 64^a), is more usually found in MSS — ^a) The variant अमशयम् is to be understood as an अवयवीभाव compound going with the verb पच्यति. The accepted text अमशय is a नञ्प्रत्यय and should be interpreted as a separate sentence, or, it can also be taken as a बहुव्रीहि, qualifying the subject of पच्यति

72 ^a) The variant प्रणष्ट (on the analogy of प्रणश्यति) found in several MSS is due to ignoring Pāṇini's special ruling against this ण्व् change of the past part of √ नश् in Sūtra 8 4 36

75 ^a) Ks Do गुह्यतम (for गुह्यमह) As in 68^a, गुह्य is to be considered a noun, and सवाद in 74^a, as well as योग in 75^a, are used in apposition to it. The reading गुह्यतम or *तर rules out that possibility, unless we change एतद् to इम. The commentator Ānandagiri's statement एतत्पद सवाद-परत्वात्पुलिङ्गत्वेन नेनव्यमित्याह—एतमिति, shows that Cs read एतद्, which is glossed as एत — ^a) For the Kash. reading योगीश्वरात् here as well as in 78^a below, cf. note on 6 33 4^a

77 ^a) Ks नलग्न (for नदामानम्)

78 ^b) Ks धनजय (for धनुषः) — ^a) The Kash reading इति (for नीतिर्) no doubt supplies the needed इति to end Saṃjaya's statement, but its omission is not a fatal defect. The word preceding इति can be धुवा (with the hulus) or धुवा (masc or fem plu) standing collectively for the three categories mentioned. To read धुवानो[र्]नि together (omitting the रेफ), and to split it into धुवानि[र्] + नि, is grammatically impossible, because there is no justification for the neuter plural. Schlegel read धुवाणीति. It was धुवा नीति that the Bhagavadgītā had set out to inculcate, and hence that is the reading generally favoured

Colophon — Adhy name Ks निर्वानायाम, D^a 10 सर्वा (D¹⁰ सकला) यनिपथप्रतिपात्तमाश्रयात्

41

8 ^a) येन रिपुवाहिनीम् Blend of two constructions, रिपुवाहिनी ययो, where येन is displaced by a word line वीर (Ś₁ T₁ G₂ 4) or धीर (D₂), and येन रिपुवाहिनी आसीत्. On ऊँ रिपुवाहिनीं प्रविश्येति शेष । ३३

9 ^a) D₂ 10 S read वृकोत्तर (for धनजय), to whom (as being the next in age to धर्म) they assign at 11. The same MSS also has 117^a, as also assign at 12 to अञ्जु

18-19 Om in Ś₁ K₂ 1 only. The stanzas could have been also om by us, but have been retained, as O J has the second of them

20 ^a) GK reads कृष्णेऽत्र (for कृष्णे तु), a variant not found in our MSS

21 ^a) *नेजोऽस्ति The initial न is very largely supported, even in MSS which understand the second word as ययो, and thereby give a meaning the reverse of what could have been intended. The change of sibilants is very common, being exemplified in the variants of the very next word, 'पासत'. In the Śāradā script the stroke above the line to indicate ए and ऐ is often confusing, so that the v l नैशो in K₁ could just as well have been our text. Hence the emendation ईश = योदु समर्थ

33-34 Cf 5 180 15-17, where Bhīṣma behaves in the same manner towards his *guru*,

37 ^a) The variant मृत (for हृत), found in Ś₁ K₁ 2 4 B D_a D_n D₂ 5 7 8, rat'ac' accords with 3

47 ^a) गुणै (Ś1 Ko 2 2 2 D2 2 2) are a people otherwise unknown. So also, मउका (Ko 2) and लउका (Ko 2) in 49°, and तुमुषा (Ś1) in 51° below

48 ^c) Double saṁdhi, which S seeks to avoid

47

☞ This chapter contains a very large number of verbal similarities with the opening passages of the Bhagavadgītā, and may well belong to the pre Gītā stage in the evolution of the epic

7 ^b) ऐणिका (K2 2 D2 2 only) — ^c) अणैवका (Ś1 only) The texts are uncertain in both cases.

20 ^d) दाभिका (Ś1), a son of काश्यप, is otherwise unknown

48

2 ^b) सनद्धा is to be understood as the predicate. Not perceiving the construction, S ins 158* to complete the sense

8 ^b) सात्यकौ (Ś1 K2 2 D2 2 2) could just as well have been accepted as शैनेये, which is a Southern paraphrase of the name. Only, the N tradition is divided, and सात्यकौ could have been the paraphrase for the orig शैनेये. St 11 would show that the late Northern variant अर्जुने is unacceptable

9 ^b) चाभित (Ś1 only) The variants are too many, and none intrinsically superior

18 With 159*, compare 74*, 148*, and 451*

29 ^a) Double saṁdhi द्रौपदेया + अभिमन्युश्च; of 6 46 48°.

43 The sequence of stanzas in Ś1 is most baffling (see Addenda et Corrigenda). In the original from which Ś1 was copied, there was probably a wrong turning over of two sides of a folio beginning with the common beginning शरजाल शरैर्यैर् (6 48 43°, 69°). This led to the copying of 48 69°-49 4° before that of stanzas ending with 48 69°^{cd}, and, when the mistake was discovered, to a recopying of the entire matter from 48 43°^{ab} onwards. The cancellation of the twice written matter by means of yellow pigment was, for some reason or other, not made, leading to the present puzzling reduplication of stanzas

49

30 ^a) For च भानुम् (K2 Ms-2), we could have

accepted the better documented मनोगम. Was the apparent incongruity between चन्द्र and भानु perceived and deliberately altered?

36 ^d) The Ś1 K2 2 D2 2 reading which om अन्यम् will not suit, as Dhṛṭadyumna's subsequent movements were independent of Bhīma (st 39)

50

9 ^c) प्रचानम् (Ś1 Ko 2 2 D2 Ms), injunctive for प्राचानम्

24 ^c) उद्वर्णय is found in Ś1 alone, but Ko and B1 Dn2 D2 1 2 practically support it

45 Cc quotes the following explanations of these terms

भ्रमण मण्डलाकार भ्रान्तमित्यभिधीयते ।

तदेवाकृतिर्[बोद्धुति]यवज्जमुद्भान्तमवचक्ष्यते ॥ १

आविद्ध नान स्वप्नस्य वामणा[? नामन] चर्मणा सह ।

ममन्तनो यत्पुवन तदाभुतमिति श्रुतम् ॥ २

प्रमर्षण यत्परम तदाहु प्रसृत युषा ।

सप्रकृत्यापसरण निचित्युत्तमिनीप्यते ॥ ३

अभ्युत्पत्य प्रहरण सपात स्यात्तर्कितम् ।

दिशादिमागमभेद समुदीर्य प्रवक्ष्यते ॥ ४

48 ^c) परितोमानि, cf 53° परितोमाश्च. The use of the word in either gender is permitted

55 ^a) Cd explains प्रोथवज्ञै by कविकादिभिः. Some device to protect and control the nostrils of the horse is meant

51

1 ^{ab}) *गतापराक्षभूयिष्ठे. In the अवतार chapters (6 45 1, 55 3), गतपूराक्षभूयिष्ठे is the standardized opening, and it is found in Ś1 Ko 2 2 B1-2 Dn1 D2 in the present chapter. But after the सीम-कलिङ्ग fight of the preceding chapter, the day (and not पूर्वाक्ष only) must have very nearly come to an end. The S variant ततोऽपराक्षभूयिष्ठे realises the difficulty. O J reads तक्षिस्तु गतभूयिष्ठे राजनहनि दारुणे

31 ^d) चामराणा (TG M2) तोमराणा (Ś1 Ko-1 B2 D2 2 M1 1 2) could have been preferred, only, they occur already in 30, which most of these MSS haplogically omit

35 With 184*, cf 74*, 159*, and 451*

55

16 ^b) *अन्तर्पीडाविकारिण For the available variants and the possible methods of interpreting the same, cf. "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 2" the *Annals, B O R I*, Vol xxv, pp 239-243

34 With stanza 34 begins the first form of what later came to be known as the *Bhīṣma-pratyñā* (cf 205*, found in T₁ G only), in which Bhīṣma fulfils his vow to compel Kṛṣṇa to break his vow. The incident is repeated in 6 102 24ff with several parallelisms in words and sentiment. This first form is more elaborate than the second, and is hence secondary. For a detailed comparison of the two forms, cf. "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3", *Annals, B O R I*, Vol xxvi, pp 106-119. — ^a) यन्मनानि (Ks-s B D [except D₂]) In the corresponding passage in 6 102 24^a, the double sandhi is avoided, the text being यन्मनानश्च (S₁ Ko-2 : B M₁-2 s)

40 ^b) देवकिनन्दन (S₁ K D₂ s), the original long $\frac{1}{2}$ ending of the first member of the compound being shortened optionally according to Pāṇini 6 3 63. In the corresponding passage in 6 102 30^b, all MSS substitute यादवनन्दन

47 ^a) रश्मिमान् (S₁ K₅ T G₂-1 M₁-1) formed acc to Pāṇini 8 2 9. In the corresponding passage in 6 102 38^a, we have the more usual form रश्मिवान् (S₁ Ko-1 B Da Dn D₁ & 1 (orig) s-s T₂ G₁ M₁)

103 ^b) *पद्मनेत्रन् (S₁ Ko-2 s) is certainly to be preferred to the more familiar *पद्मनेत्रम्, पद्मनेत्रम्, or *नेत्रपद्मन्. The eyes get naturally somewhat closed in the act of blowing the conch

119 ^a) *इन्द्रकील (B₁ 2 : Da Dn₁ 2 (sup lin) D₅) is preferred as a *lect diff*, as it gives the unusual word इन्द्रकील 'bolt or cross-beam' in place of the familiar इन्द्रजाल

130 ^b) सप्तशताञ्जुनेन नप्तशता (Vedio) for नप्तशतानि. The S reading is a conscious grammatical improvement

56

5 ^a) राज, not agreeing with शान्तवन, but = दुर्योधनेन

10 ^a) चतुश्चतुर, 'in rows of four'

24 ^b) अमत्तकर्म (S₁ Ko-s s D₅ s T₂ M Co), 'working incessantly or unimpeded'

57

12 ^c) पञ्चविंशति (S₁ K₁ s s Da Dn D₁ 4-s), a *lect diff*, 'विंशति' being formed on the analogy of 'विंशति', which is actually read in some MSS

18 ^a) सोऽञ्जुन Several MSS read अञ्जुन to avoid the possibility of wrong syntax

58

1-6 The petulance of Dhrtarāstra here and in 6 61 1-13, although natural, would be somewhat awkward if we suppose that the news of Bhīṣma's death was already communicated to him by Sanjaya in chapter 6 14. The transposition of certain initial stanzas of this adhy to adhy 61 in S₁ Ko-2 alone, was probably due to a misplaced folio in their ancestor

15 ^b) For the elision of आ, cf 1 41 5, 53 18, 63 64, 70 41, etc

18 ^a) Double Sandhi, द्वौपदेया + अभिमन्युश्च Cf 6 59 10^a

38 ^a) छुरै 'razor-headed', छुरश्रै 'with horse-shoe heads', अक्षलिकै 'with crescent shaped heads' — P C Roy

60

9 It is to be noted that 244* (given by Da D₅) is found in the GK, but not in the Cal ed

61

1-23 The O J omits the dialogue between Dhrtarāstra and Sanjaya at the beginning of this chapter, its account commencing with at 25

31 ^a) The O J reading seems almost unconnected

51 ^c) मनोद्भाव (S₁ D₅ M₁ 4) The variants merely seek to avoid the double sandhi within the compound word

65-66 A definite allusion to the "Oaturvūha" doctrine, which is not known to the Bhagavadgītā Cf 6 62 39

67 °) Cf 6 58 15^b

62

19 °) हृषीकिञ्ज, governed by नृयात्, but possibly also by the verbal idea in अवधानात् (found in Ś1 K B1 Da Dn2 D1-1 5-1),

63

2 In the prose paraphrase preceding 2nd ed., O-J refers only to Mārkaṇḍeya, and not to Nārada, Dvaipāyana, Asita, Devala and others mentioned in 263*, which is a Southern insertion

12 °) For कर्णवोतोद्भव (Ś1 Ko 1 T1 G M), cf 61 51^c

64

3 °) K3 alone seems to have inherited a reading that could well have been the source of most of the blundering Ś K readings Ko 2 om 3^b-4^a by hapl

12 Noteworthy is the ms of 269*, found in D1 alone

65

3 °) सप्रयुद्धा (Ś1 Ko-3 5 D1-3), कर्तरि क् according to Pāṇini 3 4 72 The variants seek to avoid awkward syntax

4 The following S insertion, 272*, is an attempt to display knowledge of Karmakāṇḍa

7 °) पाण्डया, supply अन्वीयु Probably, however, the word is without any predicate, the sentence being suddenly interrupted to make room for details of the Śyena-vyūha

10 °) समग्रा वा (Ś1 D1 3 6 8 T1 G M), a parenthetical clause The reading च पाचाव्यो is a clear *lcc' fac*

12 °) पृष्ठे, an old scribal error of most N MSS, due to the initial word पृष्ठ of the line immediately above

13 °) The S variant मकर मागर यवा is distinctly inferior मकर is the name of the Kaurava Vyūha

17-19 Duryodhana approaches and flatters Drona probably the result of the Viśropākhyāna !

67

12 °) तोमसन् (K3 only), cf 6 17 20^a

22 °) प्रयुक्तानि (Ś1 K4 5 D1 6 8), cf note on 6 65 3^b

34 °) दीनत् (K3 5 B1 6 Dn2 D2 [by corr] 6 T1 G) is the *lect diff* correctly explained by Cu It is rather strange that the ŚK, B and M versions, should have missed the real word The M variant तन्नि is probably a paraphrase of the original दीनन्, understood as वि + इतन्.

68

9 °) Plural predicate for a dual subject MSS try to avoid it by a direct change or through 284*, which makes the subject plural

12 °) The O-J does not follow the S reading

17 °) अस्यत्तान् (arohan) = अत्यमानानाम्, active for passive

19 °) रथमिहाननव्याघ्रा (Ś1 K5) The carved tiger mouths under the royal car seats are probably intended, unless व्याघ्रा = पुनर्व्याघ्रा The available variants are make-shifts

69

26 °) The Madras ed (p 408, last line) gives for this a variant देहात्मभिन्नकक्षुयात्, which is not found in any of our MSS

29 The construction is समिद्ध [काष्ठादि] ग्रातयन् पावक इव सौमद्र संन्यानि ग्रातयन् अत्यरोचत । The variants try to put समिद्ध and पावक in the same case

71

14 °) मैत्र is evidently intended as in apposition to व्यूह (Ś1 Ko 2 3 5 B1 4 Dn2 Dn2 D1-3 7 8 T2) Cf note on 6 1 20^d

32 °) पलायनपराभवन् is either double sandhi, or augmentless Imperfect

72

The first 18 stanzas of this chapter (with some additions and omissions) are repeated in the Dronaparvan, GK chapter 114. Both these parvans must be drawing upon a common source,

although, in a few instances, there arises just the suspicion that Drona may have the Bhīṣma text before it, and the epic is merely repeating itself. We are utilising for our notes some important variants in the common stanzas as recorded in the collation sheets of the Dronaparvan.

1 ^b) The corresponding passage in 7 114, gives the pāda as एव प्रविचितं वरम् (७ १ वरम्, परम्), प्रविचितम् 'selected, choice'

2 ^a) Drona reads नित्यं पूजितमस्माभिः, a *lect fac*
— ^c) Drona reads प्रौढमत्यद्भुताकारं

3 ^c) Drona reads लघुवृत्तायनप्राण — ^d) Drona offers the variant सारथ्योपमन्विनम्

4 ^a) Drona reads आत्मनाहम्प (७ १ °छ)त्र For the following seven lines, Drona merely gives — शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्विषु परिनिष्ठितम्, thus avoiding the detailed enumeration of the different weapons

9 ^{ab}) After 9^{ab}, several Drona MSS give the addl line — चमनिर्लिङ्गशयुद्धे च नियुद्धे च विशाङ्गम्

10 ^{cd}) For 10^{cd}, Drona subst नानाहृतं नाप्यश्वं मम मैत्र्यं बभूव ह

11 ^{ab}) Drona reads the line as — कुलीनायजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतम् — ^c) Drona gives the variant कृतमानोपचारं च

12 ^a) For सज्जयैश्च, Drona reads सन्निवैश्च, which is not amongst the variants in our Crit App, it gives a better sense

13 ^a) For क्षत्रियैर्, Drona reads पार्थिवैर् — ^b) Drona reads असत्प्रियत्रिकीपुमि — ^c) Drona reads अस्मानभिस्तै

14 After 14^{cd}, some Drona MSS give the addl stanza

प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैराशुन महत् ।

यदहन्यत मे मैत्र्यं किमन्यद्भागधेयत ॥

15 ^a) Drona reads योधाक्षय्यचल — ^d) For शरप्राप्तममाकुलम्, Drona reads शरप्राप्तं (७ १ °शुल)अपाकुलम्, which brings out the metaphor more clearly

16 ^a) Drona gives the variant ध्वजाग्रमणिमवाप — ^c) For परिमर्षद्विर्, Drona gives the variant बहु (७ १ परि-, अपि) धावद्विर्

17 ^{ab}) Drona om this line — ^{cd}) Of course, with Bhīṣma gone, the reading had to be changed

The line is thus read द्रोणगन्मीरपाताल (७ १ °पाताल-गन्मीर) कृतवर्ममहाहृदम्. From this point onwards the two parvans differ very considerably. Dhṛtarāṣṭra's lament in Drona goes on for 46 stanzas

73

1 The corresponding Dronaparvan passage begins with B 7 114 47 (some MSS beginning a new chapter with it). There is verbal agreement only in parts of the first stanza

11 ^d) महेन्द्र (Ś1 Ko-3 D1 s 1 s T2 G1 M2-) in place of the महेन्द्र required by syntax and substituted by several MSS. The poet seems to have changed his mind in the middle of the sentence

12 ^c) छान्याना, the variant in Ś1 K2 s '11 G M2, can be taken to qualify the रथिन implied in रथिना. But the variant has not sufficient support

16 ^d) The S MSS offer a variant on the supposition that Dhṛṣṭadyumna must be advancing towards भीम and not towards मौवल. But the सौवलमेना had already been pierced through by Bhīma on chariot, and धृष्टद्युम्न had to do the same before he could come upon Bhīma's chariot

31 ^b) भारतीन् (Ś1 Ko-3 s Da2 D2 s s T2 M), supply सेनाम्

34 ^d) क्रोधिना (T1 G), evidently for alliterative effect

74

32 In the metaphor, रथ is used in two capacities, as आवर्त and as नौ, but the first is the hostile chariot, and the second their own. The Late-Northern emendation शरावर्त is therefore uncalled for

75

49 ^a) निहत, not in the sense of 'killed', but 'wounded, or struck down'. Duṣkarna figures in the Dronaparvan also

77

40 ^b) उन्नीरयत् (Ś1 K2 s Dn3 D4 c s G1 M1), augmentless past

78

38 ^c) नामभ्रमचद् (Ś1 Ko-3 s Da Dn D6-s)

The augment is placed before the preposition, as if the root was √ संभ्रम्

55 ^a) आनिद्ध (K₁ [स्वा'] Dn₁ D₃ 4) The variants are mainly scribal blunders due to the unfamiliar word आनिध् 'porcupine'

79

17 ^c) नयम (Ś₁ Ko-2 D₃) = नयम नय in Rv 5 57 3 It is possible to understand the word as अनयम = अन् + अयम = परमं

81

17 ^a) छिन्नायुध (Ko-3 s B D [D₁ hm] M₁ s s) The reading implies that Bhīṣma cut into pieces the bow of Śikhandin. Since Bhīṣma is said to have always avoided Śikhandin, this is unlikely to have happened, so that one is inclined to almost accept Ś₁ K₁ M₂ reading छिन्नायुध, going with अत्रात-शत्रु and in a way accounting for his anger. But st 21 makes it clear that Śikhandin was defeated by Bhīṣma. This might be a lapse, or the passage might belong to a stage when the author did not make too much of a fetish of the Śikhandin motif. Cf 6 113 38

20 ^c) अतिनिर्मलतै (Ś₁ K₃) The form तेन (for तेजस्) is permitted in certain compounds, and also by itself. It is archaic, and the variants only seek to rectify the supposed lapse.

23 ^a) Neither आशायमानेऽपि (Ś₁ K₂ [हि] M₁ s s [all three च] 4 [तु]) nor आशायमानेन (K₂ B₁ D₁) gives a very satisfactory sense. The variants with अ* for आ* are still worse. Perhaps the best variant is आजीयमानेन given by K₇.

82

42 ^a) O J reads as in D₃ — ^d) Note the stylistic variation in B Dn Dn D₁-s.

83

4 ^b) महाचमू (Ś₁ K₃ s G₁ s M₂ s), acc plu. The variants are due to attempts to correct the alleged inaccuracy.

7 ^c) O J paraphrase gives दारद as the name instead of दारद.

9 ^a) O J paraphrase gives the name as चिञ्चीर, which is very near चिञ्चीर of Ś₁.

84

15 ^a) Double sandhi

19 ^b) ननयत् (Ś₁ Ko-2), injunctive

31 ^a) The reference is to 5 146. 18-25

40 ^c) विमोक्तः (Ś₁ K₂-s B₁ s 4 Dn Dn D₁ s s 7 8) is not, however, as good a reading as the one given by D₂ s or D₃. Perhaps the sense is, 'I am not to be let loose (i.e. employed) for a specific purpose, not to be made to run specific errands.'

85

9 By the om. of the ref., st 9-13 are regarded as a continuation of Dhṛtarāṣṭra's speech, which has necessitated certain other changes. For विनो in 9^a, there are the variants विनो and वि- to be applied to विदुः. The former is given as a synonym for 'servant'.

34 ^d) *चव्यमु-दिग्धि K₁ gives चव्यु, K₇ चरम, which suggested the emendation चवि = 'cotton'; चव्य = 'made of cotton'. As the scattered ropes are compared to flowers, cotton ropes would suit the context.

86

13 ^b) See 6 58 15^b before, cf Katha Up III 2

41 ^c) उपहन and ज्ञान्त are two specific passes by the sword or mace. Ko 1 gave them as अभिहन्त and अवास्त.

86 ^a) There being a statement in the singular (य) in the first line, we do not expect a sudden shift to the plural (योधा[]). K₁, reading योधा, almost suggests *योद्धा.

88

21^d, 22^b) This sequence (given by Ś₁ Ko-2 s) is justified by the sequence in which they are described as wounded (st 30-37).

89

4 ^{cd}) शरणीव (Ś₁ Ko-2 s B D₁ Dn D₁ s s 7 3) can be correct, because some sharp showers are known to belong to the period when the Sun is in the हस्तनक्षत्र, which happens in the शरदः. प्राद्वीव is an easy change, and S and several N MSS have succumbed to it. Compare 6 90 16^{ab}, where प्राद्व-

वीव is given by S₁ K₄ Dn₂ Ds & T G₄ M₄ With प्रावृषीव as the original text, nobody would normally think of changing it to शवृषीव Cf also 6 91 34^d, where no MS reads शवृषीव

90

32 ^b) कर्मापायितान् (G₂ Cd only), Cd explaining ॐ कर्मापायितान् तत्प्रायितान् इन्द्रायान् । ॐ The similarity of व and ष, and of प and व is mainly responsible for the variants that occur *सायितान् of Late Northern MSS is merely a paraphrase

33 The non mention of the sixth arrow is made good by 534* (given by K₈ only) as also by 355* (given by S [T₂ om]), the om being easily accountable by eye-wandering from अहेन in 354* or 355* (prior half) to अहेन in 33^a

91

44 ^d) प्रावृषीयानि (K₂- B Dn₂ D₁₋₃ e-3) need not be wrong, as the exploit of the hostile elephant can also be an object of dispassionate praise

53 ^e) अह्वान (K₄ B₁₋₃), but the variants are close, and not of consequence

92

10 ^a) Obviously referring to BG line नवाद्रुणा दुरन्त मन्त्रं त्वा महारथा (6 24 35) The next line alludes to Arjuna's final consent to fight The Late Northern reading of 10^{ad} युद्धं तु न न रचिन or न युद्धोभिरचिन would not be consistent with 10^{ab}

49ff We have here an enumeration of war-implements left (विद्युज्य) on the battle field The first in the list is in the acc case, and those following will have to be in the same case — ^e) वाप + विद्यमानि, not व + अपविद्यमानि

50 ज्ञान्पदया was wrongly supposed to be nom, and this led to the change of प्रातान् etc into प्राता But ज्ञान्पदया (instead of *मयी) is an archaic fem. form Also द्रुतय is archaic acc plu from द्रुक्ती

51 ^a) अपवृत्ता (M₄ only) and पतिता, acc fem going with ऋष्टी and शयय (for *क्ती) The first, though actually found in M₄ alone, is rendered probable by the variants अयकुता, अयकुता, अयकुता,

अयकुता etc, where only scribal errors appear to be in evidence — ^d) सिष्टि(न्नि)पायान्, the acc, is found in K₄ B Dn₁ D₁ 4 7 8 only

52 ^c) कुया, practically given by all MSS, was supposed to be nom. plural from कुय But there is also the word कुया (fem) meaning the same thing The unfamiliarity of the fem form led to the putting of the nouns in the two preceding lines in the nom case

61 ^d) For अवि (instead of अविस्), see note on 6 22 9^c above

72 ^a) अयचन्द्रैश्च (K₀₋₃ 4 only) अयचिन्द्रैश्च of S₁ K₈ can yield a sense which is not equally happy The Late-Northern variant implies that some kind of arrows are meant

93

6 ^d) प्रकल्पि (K₀ 1 D₃ G M) from √ कृ in the Vedic sense of 'winning' Not so in 7^d!

94

ॐ Devabodha ends the 8th day of the war at the end of chap 94 (= GK 98 26^{ab}) His next adhyāya begins with the line प्रमाताया तु शर्वर्या etc The entire N recension, however, makes the ninth day begin with 6 94 1, which is contradicted by 94 20 As Devabodha is an early commentator, and his adhyāya division is logical, we have adopted it, supported as it is by S

11 ^a) We have here a characteristic ins, 380*, given by a large number of N MSS, which is entirely absent in the M version, and the majority of MSS of the B version

95

11 ^c) For द्योते, of 6 41 81^b above

15 ^d) The S substitute 382* seems to have some definite beast-fable in view

41 ^a) ह्वेडा (acc plu of ह्वेडा, 'battle-cry') The word was wrongly taken to be masc nom plu, and hence the confused change of case-endings, which should have been all acc plurals governed by नादयन्त (in ^d) — ^b) कृचान् (K₀ B₂₋₃), for which K₄ S read कृगान्

50 ^b) °वकवायसा वक is given by Ś1 and, in part, by K2. Perhaps, in view of Cd, °व(व)ल° would have been more acceptable. Cn, attempting to explain वलवायसा by वलोदया काका, is hardly acceptable. Cf 6 2 17

96

5 ^b) ह्यपृष्ठाच्च (K0 T1 G) seems evidently correct, the Ś1 K1-8 T2 ह्यपृष्ठाश्च being only a scribal error

98

16 ^a) The D1 D2 S (except G2) variant शर-वृष्टि (for शस्त्र) is evidently in view of the शरवृष्टि in 14° and 15°. It is a later attempt to reach conformity in small matters

99

22 °) वैश्रवण चाति (K2 5 B1 8 4 D2 Dn D1 3-5 7 8) The prep अति is used as a कर्मप्रवचनीय

34 °) अस्त्रिसचयसघाटा (T1 G M) The Ś1 K0 8 4 D1 8 6 variant only substitutes °ता for °टा. A सघाट is the paved approach to the river bed, and the word suits the context. In the Rāmāyana (2 55 14, 18), the word is used to denote a wooden structure for crossing the river. Cf Marāṭhī वाट

100

1 °) The T G2 M variant for the pāda is intended to avoid the awkwardness of Suśarman being killed (अनयत्प्रेतराजस्य सदन) and yet continuing the fight in the very next stanza. Obviously, it is the kings led by सुशर्मन् that are killed, and not सुशर्मन् himself. The GK reading of 1^b, सुशर्मानुचरान्, which practically belongs to the Bengali and Devanāgarī versions, is intended to make the intention clear

102

24ff Regarding the repetition of the Bhīṣma pratigñā episode, see notes on B 55 34ff

46 ^{ab}) After this, GK adds the line

ताद्वेयस्त्वन्नवीत्यर्थं धनिश्रेष्ठमरिंदमम् ।

which is not given in any MS, nor in the Oal ed

49 After this, D2 6 indulge in a little poetic description on their own account, 411*. Compare also 413*, 415*, which come from the same source

68 ^{ab}) The text सत्येन सत्येन (G1-3) is made probable by the variants सत्येन सत्येन (D2 T1 G4 M), सत्येन मुत्येन (K2); सत्येन वाक्येन (D1), वाक्येन सत्येन (Ś1 K0-2), and सत्येन मुत्येन (D2)

103

34 °) द्वीप (Ś1 K0 1 5 D2 D2 3 5 M1-3 5 Cd) Cf note on 6 8 14°

35 The reference is to 5 160 1-8

52 ^a) माधव (Ś1 K0-2) St 52 is the समञ्चना (53^a) of the Pāṇḍavas, and not a continuation of Kṛṣṇa's speech. This point was not noticed, and so माधव was changed to भारत or भारतम्

55 O-J gives the correct sequence of Bhīṣma's welcome, which D1 also tries to secure. Bhīṣma, however, might have on this occasion purposely given precedence to Arjuna over Dharma and Bhīma

59 °) राजन् (Ś1 K0-2 5 D2 6 T2 M), as an address to श्रीष्म, need not necessarily be regarded as an oversight. वीर and तात are obvious emendations

73 °) दुष्प्रेक्ष्ये is actually found as Ksp, and is given by K2, but दुष्प्राप्ये of Ś1 K0-2 and दुष्प्राप्ये of D2 are really दुष्प्रेक्ष्ये, as ए is equal to ख in the Śāradā script, and that supports our text

89 वध्यतु of the majority of N MSS is deliberately changed to वाधतु, or निहन्तु

92 पूर्वोन्म — Cd explains पूर्व काष्णामिन्द्रो यस्य Cf 1 61 84^a

101 ^{ab}) The NT G ins 433* is inconsistent after 83 M alone, which we follow in omitting 433*, is consistent

104

4 °) The O J paraphrase is alone in describing the Pāṇḍavavyūha as a Śakataavyūha

106

38 ^b) भीमस्य for श्रीष्मस्य is a clear lapse to which even GK has succumbed. Cal ed om 37°-39°

44-45 These stanzas are om by the M version, but are present in all the other versions. The procedure of M in omitting, or of ŚKBDTG in retaining the stanzas must have been deliberate. M might have considered the resuming of the fight by Duryodhana as over done and so omitted the lines. On the other hand, the other versions either to comfort old Dhṛtarāṣṭra or to be consistent with Duryodhana's stubborn character, might have added these two stanzas at the end. The former alternative appears to me more plausible, as MSS never made much of a any fetish about omitting or adding lines when it suited their logic or purpose.

107

42 °) मृशिवान्धवार, a double saṃdhi, which Ś1 Ko-1 D1 & S seek to avoid in various ways.

50 °) नव मुनः is given practically by the entire N. The archaic epic use, मुनन्मुन्य, is given by S.

108

5 Quoted in Adbhūtasūgarī, p 47^a

7 Quoted, *ibid*, p 700

9 °) Quoted, *ibid*, p 335 — °) Quoted, *ibid*, p 362

12 Quoted, *ibid*, p 38

110

14 °) वेष्टनाना (Ś1 Ko-2 : S), 'living in a confused heap'. The variants वेष्टनाना, वेष्टनाना or द्रव-नाना would hardly suit inanimate objects.

112

20 °) निहृदिव. The Ś1 Ko-2 D1 reading गोवृषी, or the K3 reading वृषी, would suit वाशिनी. But the latter word can be used in the general sense of any female in the mating season. It is used of elephants as in 1 124 31, of gazelles and even of women. We have accepted निहृदि, since a change from that to गोवृषी is likely, but not vice versa.

133 °) धुमायनाना (Ś1 Ko-2 M2 : S), rather than धूमनाना, is the correct reading. In the misty morning, the banners appeared to give out smoke, which can produce the effect of the portent. Cf 6 3 39.

134 °) After this, owing to similar ending of 134^a and 6 113 9^a, there has been a considerable disturbance in the stanza-order, involving transposition, omission and repetition of lines in TG, M1 s, M2, and M3, of which no plausible explanation seems now possible.

113

24 In the Dronaparvan, strangely enough, जनानिक is still fighting, and meets his death (a second time) at the hands of Śalya (cf B 7 167 30).

38 °) On Śikhandin being wounded by the arrows of Bhīṣma, cf. note on 6 81 17^a.

114

24 °) आदाय (Ś1 Ko-1 B2-1 D2 : D1 & T2 G2) is sufficiently supported. Apparently there has been a sudden change in construction.

60 °) For the splitting of the pāda as माघमा सेगवाम् इव, cf. the commentaries quoted in the Crit App. In the Śāntiparvan passage (B 12 139) कुत्सी ग्रादति मातानि माघमा सेगवा इव, the commentator's explanation is correct, but as the piercing effect of the autumn on the vital parts of the cow is a constantly repeated idea in the epic (cf 6 113 7), we need not reject the obvious interpretation.

86 °) खर्वित च (Ś1 K1 : 2, supported by Ko also), seems to have been changed to दक्षिणेन in all other MSS, on the strength of 88^a. All that Bhīṣma saw (दृष्टु) was the sun going low towards the setting mountain. After hearing the words of the Vasus (88), Bhīṣma realised that the setting was to the south of the normal setting point, and so decided not to give up the ghost immediately.

102 °) अमध्यमे (Ś1 Ko-2 T2) has the easily substituted *lect fac* पितामहे, and the somewhat unexpected अमध्यमे. Cf the variants in 6 115 14^b and 42^b also.

105 °) अतन्द्रित जभाव, 'a sense of void not caused by sleep'.

115

41 °) व्यवसायपुरोजव (Ś1 Ko-2 D2 T2 M1 [sup lin]) 2 has a number of variants, many of them

capable of plausible interpretations 'Firm decision lending prime speed [to his action]'

116

1 ^d) अभिजग्मुः (K₁ D₂ s s S) The variants attempt to avoid the preposition अभि, which generally conveys the sense of opposition Here अभि = अभिलक्ष्य

3 ^{ad}) The following ins, 494*, is rightly omitted by Ś₁ K₁ G₁-s, of 13 below and 6 115 53-54

13 The Kūṭasloka addition¹ of the S recension, 498*, is hardly to be taken in earnest! Not to be outdone in such a matter, K₂ also adds another Kūṭasloka, 499*

47 ^d) सप्रक्षेप (Ś₁ K₀-s s D₂ s M₄) = मधि, 15

evidently *loci diff*, which is partly supported by the Late-Northern variants जीवन्तु शेषा

51 After this adhyāya, the O-J gives, instead of adhy 117, an additional chapter for which see Introduction, pp LXXXVIII f

117

 This incident of the Bhīṣma-Karna interview is more elaborately described in the beginning of the Dronaparvan also cf B 7 3-4

8 ^a) मे विप्रतीप (K₁ B₁ s s D₂ D₂ s s) is a Late-Northern variant, but it is more satisfactory than the incorrect S K variants that are available and that point to it

15 Cf B 7 4 5

¹ Here is the marginal explanation of G₂ on 498*

हे गोपाल भूपाल पय पास्यामीत्युक्ते किमिति तद्व्या इत्युक्त क्षीरमुदक वेति सगयानानालोक्य तन्निर्णयार्थमाह । गोमय भूमय वारि न । गोमय गव्यमक्षीरमित्याकर्ण्य करकादिभिः भौम जलमानेतुकामानालक्ष्याह । गोमयेनाशिवर्णेन उत्पादित गोमयमिति गोमयेन सायकेन अशिवर्णेन अशिव्वालासदृशेन गोमय भूमय भूसमुत्पन्नं न तु केवल जलमित्यर्थः । गोशब्दः पशुभूमिदिशोवाणवज्रध्वंस्यदृग्गभिषु वर्तते ॥

ADDENDA ET CORRIGENDA

For corrections in the constituted text, see *Errata*

1

- 15 ^a) Ca gives नमन as a *pāṭha* for महन्
20 Crit App, line 2 *ins* at the end '— 20^{ca})
= 6 42 25^{ca}'
28 ^c) K: प्रवृत्तेन (for प्रवृत्ते नो)

2

- 1 ^a) O-J reads केन्ये with D₁ G₂ M₁ ;
14 ^d) In Crit App, *add* ref to 61 16^d before
62 34^d
22 ^b) Crit App *for* 'D₁ 4-s', *read* 'D₁ 4 s - s'

3

- 40 Crit App, line 1 *read* 'Ko-2 om (hapl)
40^b-41^c —^a)'

4

- 22 Crit App, line 3 *read* 'वा' 'for' 'वा', and
om ' (as in text)'
28 Crit App, line 1 *delete* parenthesis after
28^{ab}
35 Crit App, line 12 *read* ' (B₁ s 'ति ते)'

5

- 17 ^{ca}) = B 13 58 23 ^d

6

- 4 Crit App, line 7 *read* 'वा मना' as two
words For the passage, cf 3 202 3ff
6^{cd}) = 3 207 7 — In Crit App, line 8 before
'मन्' *ins* 'Cd'
7 = (var) 3 207 8^{cd} — वेग in our text is to
be construed with मन्-वेग
8 = (var) 3 202 8^{cd}-9^{cd}
9 ^{ab}) = (var) 3 202 10^{ab}
10 ^{ab}) = 3 202 10^{cd}
16 ^b) Crit App, line 7 for 'Ca' *read* 'C₁ d'

7

- 2 ^b) Cal ed पर्वना मन् (for रत्नपवना)
6 ^{ab}) 26*, coming after 6^{ab}, is given also by
the O J version
24 ^{ca}) = B 13 14 53^{ca}

8

- 19 Crit App, line 3 *ins* ' (hapl) ' after 'om'
27 ^{ab}) Crit App *ins* cross-references to
Brahmāṇḍa 1 15 56^b, Vāyu 43 5^a, Matsya
113 51^b

9

- 13 Crit App, line 7 *read* ' अतिस्वदादिरहिता '

10

- 18 ^c) Crit App, line 6 *for* '33^a' *read* '93^c'
30 ^a) Crit App, line 4 *for* 'सुनामा' *read* 'सुनमा'
33 Crit App, line 5 *add* 'Text (कोका) as in
B₁ s D₁ s D₂ only'
35 Crit App, line 3 *add* ' (hapl.) ' before '35^{ab}'
56 Crit App, line 1 *add* ' (hapl) ' before
'56^a-58^a'

13

- 6 Crit App, line 8 *for* '4^{ab}' *read* '6^{ab}'
27 Crit App, line 5 *for* '28^d' *read* '29^d'
29 Crit App, lines 1-2 *omit* 'for Ś₁ Ko 1',
and *for* '28' *read* in parenthesis '28, 27'

15

- 20 Crit App, line 2 *add* ' (hapl) ' after 'om'
21 Crit App, line 1 *for* '25' *read* '20'
22 Crit App, line 5 *for* 'which' *read* 'all'
23 Crit App, line 5 *for* '28^d' *read* '23^d'
— Line 11 *for* 'B₁ s' *read* 'D₁ 2'
24 ^b) K₃ reads with D₃
35 Crit App, line 6 *for* '55^d' *read* '52^d'
53 Crit App *add* at the beginning 'Cf 6
115 4'

16

- 2 Crit App, lines 7-8 *om* 'and उप'

17

- 4 Crit App, line 4 *read* 'S काक्षमाणा '

18

- 12 Crit App, line 2 *add* reference to 114 76^{ca}

13 Crit App, add in the beginning '13^{ab} = (var) 114 77^{ab} —^{ed}) Add ref to 114 76^{ed}

14 Crit App, line 7 add reference to 114 76^{ab}

14 Crit App, add in the beginning ' = (var) 114 77'

19

28 In 74*, line 4 read 'मूक्षेपोक्षेप' for 'मूक्षेपोक्षेप'

21

4 Crit App, line 3 read 'मीक्षेप' for 'नाक्षेप'

11^d) Crit App, line 10 add at the end '61 16^d,'

13^a) Crit App, line 14 for 'Ca cd' read 'Ca c'

22

16 Crit App, line 7 after the dash, add 'After 16, Dn ins an addl colophon'

23

3 Crit App, in the beginning, add '(^a) Ks पश्य ता -'

9 Crit App, line 2 for '6 47' read '(var) 6 47'

27 Crit App, line 2 before —^c), add '—^b) = 21^c, 24^c, 24 10^c'

28 Crit App, line 9 before 'Cn u' ins 'S (G1 om)' — Line 11 delete ref to 'B 7 139 80^b'

34 Crit App, line 2 for '23^b' read '23^d'

38 Crit App, line 2 add '—^b) = 5 146 20^d' — Line 3 omit ' = 5 116 20^d'

24

3 Crit App, line 3 for 'Cb k' read 'Cb op k'

9 Crit App, line 1 add 'N1' after 'Ks'

10 Crit App, line 4 for '24^c' read '24^c, 27^c' — Line 6, for 'Ca b' read 'Ca b r'

11 Crit App, line 4 before 'S2-3' add ' = (var) B 12 17 20^b'

27 Crit App, line 5 add at the end 'Cf B. 11 2 0 9 11'

67 Crit App, line 1 for 'om' read 'om (hapl)'

25

1^a) Crit App, line 1 for 'Cg n r s u' read 'Cg n s u'

10^d) Crit App, line 1 for 'मन्त्राचार्य' read 'मन्त्राचार्य'

38 Crit App, line 4 add '(hapl)' after 'om'

41^c) Crit App, line 3 for 'C' read 'Cl'

43 Crit App, line 2 add ' = 3 168 22^c, before 'S1 G.'

27

1 Crit App, line 3 for 'यद्दु' read 'य द्रे'

28

1 Crit App, line 1 for 'Cb' read 'Cb l', for 'k l m' read 'k m'

28 Crit App, line 4-5 for 'नान्यमानस (of v l in S Ks Ks)' read 'नान्यमानस (of v l in S2-s Ks)'

35 Crit App, line 1 add '(hapl)' after 'om'

36 Crit App, line 2 for 'Cg' read 'Cg l'

37 Crit App, line 3 for 'Ks' read 'Ks D2 (line 2 only)'

47 Crit App, line 6 for '94*' read '92*'

31

23 Crit App, line 1 for 'Ck l r' read 'Ck r'

33

26 Crit App, line 2 for 'Ks' read 'Ks Cr' — Line 4 for 'G1 M1' read 'G1 M1 Cr'

34

16 Crit App, line 1 add '(hapl)' after 'om'

35

12 Crit App, line 1 for 'Cr' read 'Cl r' — Line 2 for 'k l m' read 'k m'

13 Crit App, line 4 for 'Cb' read 'Cb l'

37

3 Crit App, line 4 after 'स्वरित्', add 'D1 सुविमृष्ट,'

40

8 Crit App, line 1 for 'Ck' read 'Ck r' — Line 2 for 'r s' read 's'

14 Crit App, line 3 add 'Cr' before 'विविधा च' — Line 4 for 'n r s' read 'n s'

16 Crit App, line 2 om 'Cn' For 'l r' read 'l n r'

78 Page 189, column 1 before the last line, add 'After 112*, Ko-2 ins App I (No 3)'.

41

- 1 Crit App, line 3 read 'D₆ C_v' for 'D₆'
 77 Crit App, line 5 *ins* 'K₁ reads 67 after 77' before 'After 77,'

43

- 10 Crit App, line 2 after 'स्वर्गीयिणौ' *ins* 'D₆ 10 add सज माते नरव्याघ्रौ रणे भीष्मधनजयौ ।'
 25 Crit App, line 3 before 'D₁', add ' = 6 48 44^d, 55 13^b'

44

- 17 Crit App, line 4 for 'पृत्वृत्ताना' read 'पृत्त-धृत्ताना'

45

- 43 Crit App, line 5 after 'D_n' add '(om 43^c)'
 46 Crit App, line 6 for 'also' read '(also)'

46

- 5 Crit App, line 7 after 'om' add '(hapl)'

48

- 43 Crit App for lines 1-2, read 'Śi reads 48^c-70^d and colophon after 6 49 4, and reads 43^a-45^b and repeats 48^c-70^d and colophon after 6 49 22^a — a')'
 48 Crit App, line 8 before 'In K₁' add ' = 6 43 25^d, 51 13^b'
 50 Crit App, line 5 after 'Śi' add '(both times)'
 56 Crit App, line 6 after 'Śi' add '(both times)'
 57 Crit App, line 5 after 'Śi' add '(both times)'
 60 Crit App, line 5 after 'Śi' add '(both times)'
 62 Crit App, line 4 after 'Śi' add '(both times)'
 64 Crit App, line 7 after 'Śi' add '(both times)'
 65 Crit App, line 4 after 'Śi' add '(both times)'
 66 Crit App, line 3 after 'Śi' add '(both times)' — Line 5 after 'N' add '(Śi both times)'
 69 Crit App, line 1 after 'Śi' add '(both

times)' — Line 4 after 'Śi' add '(first time)' — Line 6 after 'Śi' add '(both times)'

- 70 Crit App, line 1 after 'Śi' add '(both times)'

49

- 4 Crit App, line 2 for 'repeats' read 'reads'
 11 Crit App, line 1 add at the beginning ' = 19^c, 32^a, etc '
 22 Crit App, line 3 for '43^a-68^a' read '43^a-48^b and repeats 48^c' — Line 4 after 'om' *ins* '(hapl)'

52

- 12 Crit App, line 2 after 'om' *ins* '(hapl)'
 20 Crit App, line 1 after 'om' *ins* '(hapl)'

55

- 95 204*, line 12 for 'तदानी' read 'तदानीम्'

57

- 10 Crit App, line 1 after 'K₁ om' *ins* '(hapl)'

58

- 22 Variants to 228*, line 3 for '6 7' read '6' — Variants to 230* *ins* at the beginning '— D₁ s cont' for 'D₁ s'
 42 Crit App, lines 1-2 after '—^b)' *ins* 'Śi Ko-2 4 s B D₂ s 7 गजमैरावणोपमम्'
 49 Crit App, line 2 after 'K₁' *ins* 'Cal ed'
 57 Crit App, line 1 at the beginning *ins* ' = (var) 59 16'
 58 Crit App, line 4 before '—^d)' *ins* '58^d = 6 59 16^a'

59

- 16 Crit App, line 1 at the beginning *ins* ' = (var) 58 57' — Line 4 after 'जप्त' *ins* '16^a = 58 58^d'

60

- 13 Crit App, line 4 after 'D₆ om' *ins* '(hapl)'

66

- 16 Crit App, line 1 for '275*' read '276*'

67

- 38 Crit App, line 11 for 'D₁' read 'D₃'

71

- 16 Crit. App, line 6 for 'K₃ s' read 'K₃-s'
— Line 7 for 'S शिरश्चा (G₂ 'स्त्वा')सीन्' read
'G₂ शिरस्त्वानीन्'

72

- 14 Crit App, line 4 after 'Cd' ins 'glosses'
16 Crit App line 8 for 'D₁ s-s' read 'D₁
s-s s' — Line 11 for 'विकल्पित', read
'विकल्पत'
26 Crit App, line 1 for 'ब्राह्मन्' read 'बाह्मन्'

73

- 2 Crit App, line 7 for 'D₁ s s 7' read
'D₁ s s 7 s'

79

- 38 Crit App, line 9 for 'अवीर्यत' read 'अवीर्यन'

80

- 10 Crit App, line 3 for 'त्रिलोकान्,' read 'त्रि-
लोकान्'

- 28 Crit App, line 1 after 'om' ins '(hapl)'

82

- 46 Crit App, line 1 after 'D₁ om' ins '(hapl)'

86

- 4 Crit App, line 4 for 'K₁ 2' read 'K₀-2'

90

- 32 Crit App, line 7 for 'सप्तसु पायि' read 'सप्त
सुपायि'

91

- 58 Crit App, line 3 after 'om' ins '(hapl)'

93

- 11 Crit App, line 2 after 'om' ins '(hapl)'

96

- 32 Crit App, line 1 for 'T G₁ s' read 'T₁
G₁' For 'G₃' read 'G₁ s'
40 Crit App, lines 4-5 delete 'After 40, T₁ G₁
ins 386*'
41 Crit App, line 1 delete 'T₁ G₁ om 41'
— Line 8 for 'after 40' read 'subst for
41'

102

- 7 Crit App At the beginning, ins '7^{abcd} =
6 114 76, 7^{ab} = 6 18 13^{cd}, 7^{cd} = 6 18.
12^{cd}'
10 Crit App At the beginning, ins '10^{ab} =
6 112 65^{ab}'

109

- 32 Crit App, line 1 after 'om' ins '(1 hapl)'

113

- 113 Crit App, line 6 for 'पुत्र' read 'पुत्र'

114

- 26 Crit App, line 13 for '474*' read '474A*'

115

- 49 Crit App, line 5 for '°)' read '°)'
64 Crit App, line 4 for '°)' read '°)'

117

- 11 Crit App, line 15 for 'ins' read 'Cal ed.
ins'

Introduction p xxix, line 7 before 'Complete' ins 'Size 29½" × 2½"' — Line 8 At the end ins
"The MS was purchased from the collection of Mahamahopādhyāya Yādaveśvara Tarkālakāra of Rangpur,
Bengal The post colophon entry—

वाणार्णवकलामस्ये नत्वा कृष्णपदद्वयम् ।

अलेखि भीष्मपर्वे श्रीरमानाथशर्मणा

would give the date as 1675 or 1645 "

ERRATA

INTRODUCTION

PAGE	LINE	
XIV	27	For 'Tātparyapīṭhāśīkā' read 'Tātparyasāndīkā'
XL	38	For 'K _o 1' read 'K _o 1.'
CM	12	Before '—' ins '(cf. 59)'
LXXXIII	11	After 'stanza', ins '(87 ²)'
CXXXVIII		At the end of para 1, add the following sentence The same remark applies to the "uvāca" references following 6 33 14 and 35, which are Aijuna's <i>stotra</i> compositions in praise of the Omni-form
CXXXIX	17	For '583' read '584'

CONSTITUTED TEXT

PAGE	ADHY	ŚLOKA
15	3	24 Delete wavy line below 24 ^a .
20	4	12° For 'चापि ते' read 'चापि ते'
27	6	4 ^d For 'प्रधानत' read 'प्रधानत'
40	8	24 ^d Delete wavy line below जनाधिप
61	11	7 ^b , 12 ^b , 13 ^c For 'पुत्र्ये' read 'पुत्र्ये'
68	13	2 ^d Delete wavy line below धर्म
73	13	42 ^c For 'वैपु' read 'वैपु'
141	28	32 ^a For 'आत्म्यौ' read 'आत्मौ'
195	41	42 ^c For 'जयोपाय' read 'जयोपाद'
207	43	5 For 'तोत्रा°' read 'तोत्रा°'
219	44	14 ^t For 'मिण्डिपालै' read 'मिण्डिपालै'
238	46	51 For 'जगत्तुण्डा' read 'जगत्तुण्डा'
269	50	97 ^b Insert wavy line below the pāda
296	55	61 For 'व्यावारदिश' read 'व्यावारयदिश'
325	58	42 ^t For 'तोपमम्' read 'तोपमम्'
369	66	10 ^t For 'सुहृतेन' read 'सुहृतेन'
441	79	21 ^a For 'भूमा' read 'भूमौ'
463	82	89 For 'दुर्योधन°' read 'दुर्योधन°'.
675	114	47 ^c For 'सारथि' read 'सारथि'
697	116	35 Crit App, line 3 For 'Da' read 'Ds'.